De Gids. Jaargang 70

bron
De Gids. Jaargang 70. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1906

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001190601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

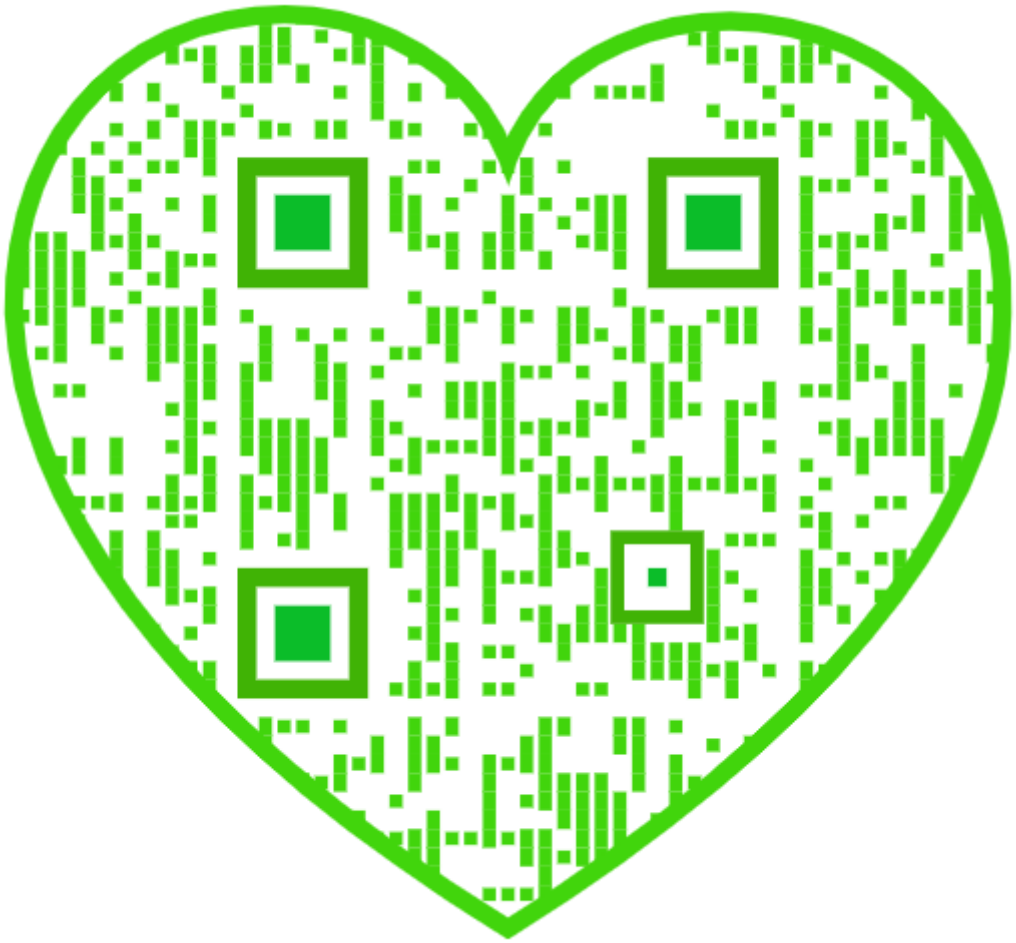

[Eerste deel]

Laatste woorden.

Ombleekt door vaal morgenlicht, van grijze nevelhemel de grote ruiten doordruilend, zat ze roerloos, strak-uitstarend naar de straat, in een goor-verschoten ziekestoel. De spitse schouders hoekten op door een schots-geruite sjaal; de gelig doorbeende handen met diepe schaduwgroefjes tussen de scherpe knokken en bleke nagels over de fijne toppen lagen slap opgekromd, werkeloos neer in het opengeslagen boek op haar schoot; onder een bonte deken scholen kouwelik de benen weg. Mager, ziekelik, verkleumd leek ze in de geleende, lompe leunstoel te midden van haar weelderige omgeving, een behoeftige vreemde. Haar armelike jammergedaante vloekte met het groen satijnen behang in wit-beschilderde, goud-gebiesde rococobetimmering, met het mollig, groen-grijs Axminster tapijt en de groen-zijden overgordijnen zilverig afglanzend tegen fijne onderkant, met het dubbele bed onder zijn statige troonhemel, waar dezelfde zilverig-groene zijde in dik-bollende plooien van neerhing, met de rijk uitgesneden notenhouten kasten in nat-zand kleur, waar fijn geciseleerde, vergulde slotplaatjes op blonken, met de melkwit-marmeren schoorsteenmantel insluitend een vergulde haard, dragend een brede spiegel in druk-gegolfde, gouden rococo-lijst, een vergulde pendule en vergulde luchters elk met vijf sneeuwwitte kaarsen bestoken. Vereenzaamd in de ledige kamerstilte, het oud-ivoor-kleurig verdorde hoofd schuin voorovergebogen tuurde zij neer in de straat, naar de mensen, die geluidloos voorbij wiebelden, naar de trems, die onder opstaande beugelstang gonzend heen en weer schoven, naar de rijtuigen en karren, die uit onbekende verte aanrommelden, voorbij ratelden en weer weg roesden in onbekende verte. En 't was, of haar glazig-starende, pijnlik-hoekig-omrimpelde ogen niet zagen, of

geen geluid van het rumoerende buiten tot haar innerlik horen doordrong. In de grauwe treurdag leek haar warm leven verkild en gestold; in de onbewegelikheid van haar voorname meubels scheen zij zelve tot een dood ding verworden.

Daar schokte plots haar hoofd rechter op, keek omgewend, diepe groeven trekkend in het gore halsvel, naar binnen; de dunne vingers klemden zich wit-krampend om de vaal-verkleurde stoelleuning heen. Even gloeiden de verdoofde, donker-blauwe pupillen in aandacht op, schoten een vorsende blik uit naar de deur achter het bed; maar toen geen nieuw geluid de doffe kamerstilte doorklankte, werd ze haar vergissing gewaar, overtoog weer grijzige matheid het verdiepte ogenblauw, zeeg haar hoofd andermaal schuin naar voren neder.

En weer ging ze naar buiten staren.

Maar onder het hoofd-terugwenden was haar kijken over de glanzende spiegelplaat van haar kleerkast heengegleden en had ze zich zelf zien zitten, zo veranderd, zo vervallen, zo verflensd. Even bleef ze dit beeld beschouwen, lette ze het slordiggekroesde, blonde haar op, de slap-omplooide ogen, de scherp-uitspitsende neus, de donkere lijnen afstrakkend van neusvleugel naar neergebogen mondhoek, de fletse lippen... Tot haar hoofd opnieuw zijwaarts neeg, haar kijken weer afdwaalde naar de straat. En in het vale morgenlicht, van grijze nevelhemel de grote ruiten doorblankend, tuurde zij naar de mensen, die geluidloos voorbij wiebelden, naar de trems, die onder opstaande beugelstang gonzend heen en weer schoven, naar de rijtuigen en karren, die uit onbekende verte aanrommelden, voorbij ratelden en weer weg roesden in onbekende verte.

Zo bleef ze lang onbewegelik zitten door het kamerzwijgen omdoezeld. Maar eensklaps schokte het gelig-verdorde hoofd nogmaals op om naar binnen te kijken en omkrampten de dunne, knokige vingers andermaal de grauwe zijkussentjes van haar stoel.

Nu week de achterkamer-deur zacht geluidend weg. Een brede, donkere mansgestalte doorglipte de gleuf, trok de deur met behoedzaam aanhalen achter zich in het slot.

Ze vroeg niets... keek hem maar aan; doch hij verstond haar blik en een slap schouderophalen gaf haar zwijgend het antwoord van wanhoop.

Een diepe zucht ontwelde haar borst; de fijne wenkbrauwen

beefden even op en neer; in tal van bruinige lijntjes rimpelde haar ivorig voorhoofdsvel.

Strak bleef haar kijken gericht naar de statelike gestalte met het glimmend-zwarte hoofdhaar, zo zorgvuldig van de rechte scheiding weggeborsteld, de volle, zwarte baard omkroezend regelmatig ernstige trekken in bruinrode gelaatshuid, het felrode lintje afgloeiend van zwarte, deftig toegeknoopte, de krachtig-gewelfde-borst-blauwig-overblinkende jas. Maar dat kijken lette kennelik de ontstoken randen om zijn diep bruine, glanzig-doortraande ogen niet op; geen lijntje bewoog van haar verstarde trekken; levenloos-stil stond in het groezelig oogwit de mat-donkere pupil.

Tot ze vroeg:

‘Geen verandering?’

Langzaam schudde zijn hoofd van neen; een snik schokte op onder zijn glanzende jas; zijn lippen sidderden; zijn handen grepen naar zijn achterzak.

‘Nog altijd die koorts?’

‘Nog altijd... Ze ligt... ze ligt nog net als van morgenvroeg, toen jij ze... ze hebt gezien... De lieve... de lieve oogjes zijn nu sedert gisterenavond niet meer open geweest... 'k Geloof niet, dat ze van iets meer besef heeft.’

‘Gelukkig’ klonk 't rauw, hardvochtig en hij zag, dat ze de sjaal dichter om zich heen trok met een beweging van zich afsluiten tegen indringende kou.

Met een schichtige ruk haalde zijn rechterhand de zakdoek te voorschijn; half afgewend lei hij de linkerhand op de hoge bedrand, liet hij zijn angstblik omdolen over het groen zijden dek.

‘Hè!... Mijn God, Ems, hoe kan je zo spreken! Hoe kan je 't!... Hoe is 't mogelik! Heb je dan geen greintje hoop meer?’

‘Hoop?’

Ze lachte niet; toch hoorde hij schamper lachen in haar harde stem.

‘Ja zeker. Iedere drenkeling klampt zich nog aan 'n strohalm vast. - Hoe kan jij nu zeggen: “gelukkig”? Hè... daar is voor mij iets... iets onmenseliks in.’

Ze zweeg.

En hij ging voort:

‘Dat het kind sterven moet... ik weet 't even goed als

jij. Hoe verschrikkelik ik 't ook vind... redding is niet mogelik meer... menselikerwijze gesproken niet mogelik meer. De tuberkels zijn nu ook al in de hersens. Er zou 'n wonder moeten gebeuren. Ik weet 't... ik weet 't... alles. En toch... *ik* blijf hopen... ik moet blijven hopen. Al hoop ik niet meer op genezing.. toch zegen ik elke minuut, die het kind langer leeft. Soms verbeeld ik me zelfs, dat het wonder nog werkelik zal gebeuren. 't Is dwaasheid... ik weet 't... ik weet 't... maar ik verbeeld 't me toch... omdat ik 't zo vurig hoop.'

'Ja,' zei ze zacht, 'ondanks alles ben jij 'n gelukkig mens.'

Maar deze woorden ontgingen hem en hij vervolgde:

'Kan jij er dan zó gemakkelik in berusten haar nooit weer te zien? Denk je dat toch 's in! Niet morgen, niet over 'n maand, niet over 'n jaar... neen, nooit, nooit meer, hoe oud of je ook zult worden... nooit, nooit! Is 't niet vreselik? Mijn God, hoe was je na Woutertje's dood! Zou je 't nu niet zalig vinden als ze je nog eens... één enkele keer... al was 't ook maar 'n sekonde, aankeek en herkende?'

'Neen, Frits.' Haar toon werd weer feller. 'Ik bid niet meer... je weet het; maar als ik nog bad... als... dan zou ik juist bidden om 't tegendeel. Nu weet 't kind van niets meer. Goddank! Wat kan er beter zijn dan van niets meer te weten?'

'Maar voor je zelf?'

'Voor mij?... Ik kan me niet meer paaien, Frits. Ik wil 't ook niet meer. Ik heb genoeg van dat hopen, hopen... hopen; tegen beter-weten-in altijd maar hopen en nooit iets anders krijgen dan de afgrijselikste teleurstellingen.'

Zenuwachtig met beide handen aan zijn zakdoek trekkend als wilde hij die vaneen scheuren, draaide hij midden in de kamer rond, Het smartte hem, dat Emma zo sprak; maar het ergerde hem nog meer. Hij wilde getroost, vooral bemoedigd worden en was 't niet haar taak daarvoor te zorgen? Waarom deed ze 't dan niet?'

'Je mag niet onredelik worden, Ems. Ieder mens heeft z'n leed op de wereld. Het onze is groot... heel groot.. Denk je soms, dat ik 't niet voel? Maar daarom juist moeten we elkaar moed in spreken... daarom juist... en niet nog meer neerdrukken, zou ik denken... Nu te zeggen, dat je nooit iets anders dan de bitterste teleurstellingen hebt gehad... nooit... neen...

heus, dat is ondankbaar... daar heb je geen recht toe.'

Zij sprak hem niet tegen; zij spon maar voort aan haar eigen gedachten.

'Van jou heb ik 't geleerd... dat... hopen. En wat heb ik niet afgehoopt! Herinner je maar 's... toen Woutertje was gekomen! Wat had ik 'n idealen! Hij zou gezond en flink zijn... 'n mooie man... hij zou knap worden en naam maken... ik zou me nog eens verheugen in zijn kinderen... onze kleinkinderen. Ja wel! 'n Bronchitis en binnen 'n paar maanden was 't kind weg. Weg... zo maar... weg... verdwenen... weggevaagd uit 't leven... weggevaagd door haast niets! En wat had dat leven 'm gegeven? Al de kleine verdrietelikheden van de kindertijd... al 't geplaag van ouwers, meiden, meesters... al de hatelikheid van te moeten blokken op je schoolwerk, terwijl je hart haakt naar spelen... ten slotte nog al de ellende van ziek-zijn. Daarvoor en voor niets anders moest 't kind dus geboren worden. Toen hadden we zus nog. Voor haar moest ik nog meer hopen, want voor haar leek de kans om gelukkig te worden veel kleiner. 'k Was niet blind genoeg om 't kind voor mooi en geestig of zelfs maar innemend te houwen. O, neen! Ze had mooie ogen, maar dat was alles. Ik ontgaf 't me volstrekt niet, dat ze een stil, saai, in-zich-zelf-gekeerd schepseltje was. Ik hield van d'r, omdat ze m'n kind was; maar dikwels genoeg heb ik me afgevraagd: zal ooit 'n man d'r lief krijgen? Is 't niet te verwachten, dat ze ongetrouwd zal blijven, of om d'r geld worden genomen? O, ik zag 't zo goed in; maar... ik hoopte. Waarop presies wist ik niet eens. Toch hoopte ik... hoopte... hoopte. Toen hoorden wij op 'n avond... herinner je je die avond nog, Frits... toen hoorden we dat reutelen in d'r borst. We wisten dadelik wat 't betekende. Ook dat tweede kind moest van ons weg; maar toch hoopten we weer en twee jaren lang hebben we ons nu weer met nieuwe hoop gevleid. 't Was waanzinnig; maar we hebben 't volgehouwen. 't Schepseltje ging elke dag zichtbaar achteruit... Was ze niet ons eigen kind geweest, geen sekonde zouwen w' er aan getwijfeld hebben, dat ze onherroepelik veroordeeld was. Maar wij, dwazen en verblinden, wij hoopten! Als ze 's wat beter geslapen had... als ze 'n stukje vlees meer dan gisteren opat... als ze weer 's in de

lucht was geweest... dan hoopten we maar weer, hoopten we, hoopten we. En wat hoopten we? Vraag 't je 's af. Hoopten we op genoeg geluk voor 't arme schaap om d'r schadeloos te stellen voor al de ellende, die zij al had geleden en al de teleurstellingen die haar nog te wachten stonden? Konden we daarop hopen? Konden we dit... met ons verstand? Neen, we hoopten ze alleen maar te behouwen, voor ons te behouwen, omdat we 't verdriet van 't verliezen vreesden voor ons zelf. Alsof we ons niet juist 't meeste verdriet berokkenden door dat idiote hopen. Alsof we niet veel minder ongelukkig zouwen geweest zijn, indien we niet waren getrouwd en aan geen kinderen 't leven hadden geschonken... altijd maar hopend... hopend... hopend!'

Hij zei niets. Ze leek hem overspannen, ziekelik overspannen. In de gegeven omstandigheden was dat zeker niet te verwonderen, maar nu kwam 't hem het verstandigst voor haar niet door tegenspraak tot nog krassere uitingen te prikkelen. Dus zweeg hij maar en langzaam, langzaam, in de omdoezeling van dat zwijgen, in de roerloosheid van alles om haar heen liet zij het hoofd weer neder zijgen, zijwaarts af naar de straat, om wederom te turen naar de mensen, die geluidloos voorbij wiebelden, naar de trems, die gonzend heen en weer schoven, naar de rijtuigen en karren, die uit een onbekende verte aanrommelden, voorbij ratelden en wegroesden in onbekende verte.

Zij dacht... ze dacht en in de wegdwaling van haar denken vergat ze, dat hij in de kamer stond, schrok ze op, toen luid snikken, benauwd aangorgelend uit beklemde borst, eensklaps achter haar opklonk. Naast het bed op een stoel neergezonken, het donkere hoofd voorover gebogen in de omklampende handen, de elbogen op de knieën gesteund, trilde het ganse forse mannelijf onder het uitschokken van zijn smart.

Nu verweekte medelijden de harde verbittering, die omdolend gevoelsdenken in haar gemoed, als een dor geschroeid spoor achter zich liet.

'Arme Frits,' zuchtte 't van haar bleke mond, en een ontspanning verslapte de streng getrokken lijnen in haar ziekelik vergrauwd gezicht.

Die paar deelnemende woorden troostten hem al. Zijn gelaat rees op; snel wiste hij zich de ogen af en op haar toe getre-

den omvatte hij haar hoofd, drukte het met mnigheid tegen zijn borst.

‘Ems... Ems... laat ons toch lief blijven voor mekaar. We hebben nu niets anders meer op de wereld.’

Ze antwoordde niet dadelik; maar hij voelde haar op-enneer-schuiven tegen zijn jas en dacht weer, dat er een lach schudde door haar schouders. Toch lachte ze ook nu niet, ze zei alleen schamper:

‘Ach... wat heb je nog aan mij?’

Zulke opmerkingen kon hij niet velen. 't Was wel waar, dat ze lichamelik hem weinig meer bekoorde en geestelik te dikwels zijn geestkracht verlamde; doch waarom sprak ze uit, wat door dit uitspreken slechts verergeren kon?

‘Ach neen, Ems, spreek zo niet. Al ben je nu ziek, tijdelik ziek... en al heb je nu in de laatste tijd weer van die wanhopende gedachten, je blijft immers toch de enige vrouw, die ik ooit echt lief heb gehad. 'n Woordje van opbeuring zou me zo goed doen. Je geeft 't me niet; maar van wie anders kan ik 't verwachten? Spreek me toch 's moed in. Kan je er niet in komen, dat ik meer dan ooit me aan je vastklamp?’

Even streelde haar bleke, blauw-dooraderde hand hem over de brede borst, duwde een jasknoop uit het knoopsgat, trok 'm er weer in, en haar stem klonk hem weer liefelik als lang geleden, toen ze zeide:

‘Ik kan er wel in komen, Frits; maar... jij hebt immers veel meer moed dan ik. Wat kan ik nog anders voor je zijn dan 'n bron van allerlei teleurstellingen en allerlei verdriet? Al wil je 't niet erkennen uit... uit vriendelikheid... ben jij nu 'n man om je tevrejen te stellen met 'n verlamde vrouw, die geen enkele bekoorlikheid meer voor je bezit. Op 't ogenblik... in je grote verdriet... heb je nog geen andere begeerten... klamp je je nog aan me vast... zoals je zegt, maar...’

‘Spreek zo niet, spreek zo niet, Ems! In Godsnaam spreek zo niet! Je hebt geen verlamming... niet echt wat je 'n verlamming noemt... 't Is veel meer rumaties en van zenuwen. Ze hebben 't nu allebei gezegd èn de dokter èn de professor. Je zult genezen, helemaal genezen. Geloof 't toch! Wat heb j' er aan altijd 't ergste te denken? Alleen maar

wat geduld nog. Zodra mogelik kan je 'n kuur doen en dan zal 't wel beter gaan. Heus. Waarom geloof je dat nu niet?'

Ze bewoog niet onder zijn klemmende hand; ze antwoordde niet op zijn aandringende woorden. Als hij een kus op haar voorhoofd drukte, vertrok geen spier in haar gelaat. En hij ging voort:

'Mijn hemel, de achttien jaren, die wij lief en leed samen hebben gedeeld... die hebben toch 'n band gevormd... 'n band, die niet zo maar verdwijnt, omdat j' er tijdelik minder goed uitziet. Kom, kom, laat ons elkaar toch troosten en opbeuren; wij hebben 't beide zo hoog nodig. Waarom doe je juist het tegendeel?'

Nauw merkbaar schudde zij 't hoofd.

''t Is niet alleen door die ziekte, Frits, dat ik voor jou geen vrouw meer ben. Dat weet je ook zelf wel. 't Is, omdat je in alle opzichten veel gelukkiger zult zijn, wanneer je mij niet langer tot je last hebt.'

'Ach, Ems!'

'O, zeker! Ik weet 't zo goed. Op 't ogenblik kan je 't nog niet inzien en me verliezen... ik begrijp 't best, dat zal nog 'n zware slag voor je wezen. Maar die kom je wel te boven... en gemakkeliker dan je denkt. Jij kunt 'n heel nieuw leven beginnen... ik niet. Is die slag eenmaal 'n tijdje achter de rug... over 'n vier... vijf jaren... denk dan eens na over 't geen ik je heb gezegd... Kijk dan 's, of je niet weer van voren af aan naar allerlei nieuwe dingen verlangt en streeft... op allerlei dingen... hoopt.'

Hij werd haast driftig en zijn stem begon luider, bevelender te klinken:

'Ems... schei nu uit!... Houd eindelik 's op met die... die praatjes! Ik weet nu, dat je 't dwaas van me vindt aan 't leven nog waarde te hechten; 't zij zo; maar... wat ik ook nog verlang of hoop... of... verlangen zal... zeker hoop ik niet jou te moeten verliezen.'

Bijna ruw duwde hij haar hoofd af; wegkijkend met de boosheid van een miskende trad hij een pas achteruit.

Ze bleef bedaard; ze scheen ook onbewogen.

'Dat beweer ik immers niet. Je weet heel goed, dat ik je nooit voor dwaas heb gehouden. Ik vind je alleen maar menseliker dan ik zelf ben. Is dat voor jou geen groot

geluk? Jij past veel beter op de wereld onder de mensen. Moet je nu boos worden, als ik je dat zeg....als ik beweer, dat jij nog wel kans hebt op 'n betrekkelik geluk?'

Hij werd ook niet boos om die woorden, maar wel om de minachting, die er voor hem inzag, wijl zij kwamen van haar. Met zenuwachtige handbewegingen wankelde hij een paar schreden dieper de kamer in, keerde weer om en trad met armen op de rug gekruist langzaam nader. Gedwongen rustig klonk zijn stem.

'Ik vraag 't je nog eens, Ems, wat zijn dat nu voor praatjes, terwijl ons laatst overgebleven kind hier naast ligt te sterven? Hoe kan je zo gevoelloos zijn, nu... op dit ogenblik tegen me te zeggen: binnen kort heb je ook geen vrouw meer en dat zal je nog gelukkig maken op de koop toe?'

'Je zult er 'n andere krijgen, Frits, een, die veel mooier, veel liever is dan ik en die ook veel beter voor jou past.'

'Maar ik begeer geen andere!' duwde hij haar toe met snauwende vertwijfeling in zijn stem.

'Net zeg ik je, dat jij de enige vrouw bent, die ik ooit waarlik lief heb gehad; waarom geloof je me niet?

Ik geloof je wel degelik, Frits.'

'Welnu dan? Is 't dan niet waar, dat we achttien jaren lang gelukkig zijn geweest? Heb ik me dat maar verbeeld? Voor me zelf zeker niet. Ik was gelukkig, echt gelukkig... en... al zijn ze allebei heengegaan, onze twee lievelingen, waarvan ik zo zielsveel hield... jij toch ook... met jou, Ems ben ik 't nog... ja, toch nog. Maar ben jij 't dan niet met mij geweest? Heb ik me zó vergist... al die tijd?'

Een weifelend lachje omspeelde haar bloedeloze lippen en haar ogenstrakheid vergoedigde in de verfijnde omrimpeling als ze, de bleke magere vingers naar hem uitstrekkend, zeide:

'Neen, Frits, neen. Wat ik nog aan geluk gehad heb... aan jou heb ik 't te danken. Jaren lang ben ik werkelik zo gelukkig geweest, als... wel ik geloof niet, dat 'n mens gelukkiger kan wezen. En jij, met je liefde, met je goedheid, met je zorgen en niet 't minst met je idees... jij bent 't die me zo gelukkig hebt gemaakt. Dat zal ik altijd... altijd erkennen... dankbaar erkennen. Maar nu... nu... ja, ik kan de waarheid nog wel verzwijgen; maar verbergen gaat toch niet op den duur... nu zie ik in, dat dit hele geluk

niets anders was dan 'n verblinding... 'n opwinding... hoe zal ik 't noemen... 'n soort zwijmel. En omdat die zwijmel... die roes uit heeft gewerkt... moet ik weer denken, als vroeger... Nu weet ik, dat ik me al die tijd maar wat wijs heb gemaakt en dat ik vroeger... eer ik jou leerde kennen... dat ik toen alles veel juister heb geschat... 't leven... de mensen... en al wat daar mee samenhangt.'

Met een nauw-merkbaar schouderschokje had hij de bleke hand even teder-zacht gestreeld, weer los gelaten en zijn stem klonk hard-koud als hij antwoordde:

'Zo... dus... wat je vroeger... in ons engagement... noemde je genezing... je genezing van allerlei jeugdigdwaze denkbeelden en pessimistiese stellingen, waardoor je toen je ontevreden en ongelukkig voelde... dat is nu, wel beschouwd, 'n bedriegerij geworden... van mij.'

'Neen, Frits' zei ze zacht, kennelik haar best doende gemoedelik te blijven. 'Jij hebt me niet bedrogen. Ik denk er niet aan zo iets te beweren. Maar jij misleidt wel je zelf, al zie je dat niet in. Eerlik gaf je me je opvattingen... de opvattingen, waarbij je zelf je zo gelukkig mogelik voelde; maar... ach, ik heb in de laatste weken aan dit venster zo veel... zo heel veel nagedacht. Ik begrijp nu zo goed hoe 't komt, dat de mensen voor waarheid houden wat hun aangenaam is... wat 't best met hun lusten en wensen overeenkomt. Wie durft... wie wil de waarheid... de ware waarheid in 't gezicht zien? Haast niemand! 't Is zo verklaarbaar, dat jij me jouw opvattingen gaf en dat ik ze blindelings overnam. Ik hield immers van je. Ik vond 't immers heerlik alles door jouw ogen te bezien.'

'Vroeger.'

'Ja, Frits... vroeger. Tegenwoordig... gaat dat niet langer. Ik moet de onwaarheid er van erkennen. Ik moet... Die springt *te* veel in 't oog. En met onwaarheid... onwaarheid, die ik inzie... daarmee is 't me nu eenmaal onmogelik vrede te hebben. Dat ik... vroeger... vóór ons huwelik... door m'n eigen idees... of zoals jij zei: door m'n eigen schuld... me ongelukkig voelde... o, ik weet 't heel goed. En toch... toch ben ik tot die idees teruggekeerd. In de jouwe kan ik alleen nog vinden... de gewone zelfmisleiding van de meeste mensen.'

En toen hij, niet zo dadelik wetend welk antwoord hierop het best zou passen, een korte wijle zwijgen bleef, voegde zij er zachter nog, doch ook bitterder aan toe:

‘Je ziet wel, dat we niet hadden moeten trouwen. Ik ben zwak geweest en 't ergste is, dat ik 't heb geweten. Ik heb geprobeerd m'n gedachten in me te smoren en half... tijdelik... is 't me ook gelukt, maar helemaal... nooit... neen, helemaal... nooit. Was ik toch maar bij m'n mening... bij mijn eigen mening gebleven. Je te laten bepraten... al is 't ook door je zelf... 't is altijd verkeerd... altijd, altijd.. verkeerd.’

Het klagend verbitterde van haar toon wekte vertederend schuldbesef op in zijn gemoed. Een stoel nemend ging hij bij haar zitten en zei onderwijl:

‘Dat je nu zo... zo redeneert, Ems... 't is zo vreemd niet; maar... je overdrijft en je bent onrechtvaardig... want... ja, onrechtvaardig ben je zeker... voor je zelf en voor mij; maar... 't verdriet heeft je ook volkomen van stuur... wanhopend gemaakt. Daar komt dan nog bij... je eigen ziekte... je pijnen. Ik begrijp 't wel... ik begrijp 't wel... 't kon niet anders. 't Was te erg... al te erg. Maar twee kinderen te hebben... die allebei groot te moeten zien worden en er dan... tegen dat je denkt: nu zijn z' er... nu gaan ze met ons meeleven... ze *dan*, juist dan... te moeten verliezen... en hoe... hoe verliezen... ja, dat is haast meer dan 'n mens kan dragen; dat is...’

Een traan welde glinsterend in zijn ooghoek op, biggelde over zijn wang naar zijn jas neer. Zorgvuldig wiste hij de kralende droppel met zijn zakdoek af, eer hij voortging:

‘Maar toch... toch: je overdrijft en je moet niet onrechtvaardig worden. Wie kon weten, dat onze lievelingen die afschuwelike ziekte zouwen krijgen? Me...’

Bars viel zij hem in de rede:

‘Weten? O neen... weten konden we niets; maar we hadden de mogelikheid, de grote kans moeten voorzien en dat had voldoende moeten wezen. Je moeder en je broer... beide waren ze aan de tering gestorven... waarom hebben wij net gedaan alsof er voor ons geen erfelikheid bestond? Hadden we daarvoor één enkele goeie reden? Ach... 't was bij ons ook in dit opzicht weer net als bij

alle anderen: we kenden 't gevaar... we wisten, dat 't 'n wonder zou zijn als w' er aan ontkwamen... toch leefden w' er maar op los, alsof voor ons dat wonder zou gebeuren. En nu 't wonder niet is gebeurd... nu 't ons is gegaan zoals 't dag aan dag honderden en duizenden gaat... zoals 't gaan moet... zoals we wisten... zoals we ten minste hadden kunnen weten, dat 't gaan zou... nu noemen we ons zelf ongelukkig... rampzalig... nu huilen we... nu jammeren we. Neen Frits, neen... dat noem *ik* nu onrechtvaardig; want 't is alles... alles onze eigen schuld. We hebben eenvoudig dom, onverantwoordelik dom gehandeld. En dat is dan nog 't zachtste woord. Want... zoveel domheid is... wel beschouwd... slechtheid. Daarvoor bestaat geen verontschuldiging. Als je alles goed beredeneert... als je bedenkt, dat we de wrede wet toch kenden, die 't leven beheerst... die wet, waardoor onschuldige kinderen moeten boeten voor 't kwaad met opzet of bij ongeluk door 'n grootvader of grootmoeder bedreven... 'n wet, zo grenzenloos laaghartig, dat geen volk hoe slaafs, hoe verdrukt, hoe kruipend ook, de despoot zou dulden, die er maar aan dacht 'm in te voeren in z'n rijk... als je nagaat, dat wij op twee kinderen, die ons toch geen kwaad hadden gedaan... van wie we zelfs beweerden te houwen... die wet hebben laten toepassen... God, God, vraag je dan eens af welke benaming ons gedrag heeft verdiend!'

Ze wist heel goed, dat zulke hartstochtelike woorden niet de minste kans hadden hem van ongelijk te overtuigen. Alleen hem ergeren en boosmaken konden ze; te meer nu een schamper lachje ze had begeleid. Toch wilde ze dit niet. Hij was immers altijd zo goed, zo lief voor haar geweest. Maar 't was haar niet mogelik meer die woorden langer in te houden, nog langer te veinzen, dat zij ooit volkomen eensgezind met hem had gevoeld en gedacht. Ze had 't zich wel opgedrongen; maar waar... helemaal waar was 't immers nooit geweest. En nu haar gemoed overvol was geraakt van bitterheid en haar hersenen van bittere gedachten, nu moest, ze 't, moest ze 't zeggen, eindelik en ten laatste uitspreken wat er omgistte en verwoestend rondbruiste door haar hoofd en hart. Liever nog had ze 't uitgeschreeuwd van de daken, zodat alle mensen, al de dwaas verblinden, 't hadden

moeten horen of ze wilden of niet. Want ondanks al haar zelfbeschuldigende woorden gold haar aanklacht toch bovenal de macht, die een mens zo dom en zo blind heeft gemaakt en hem zo meedogenloos met valstrikken omringt.

Werkelik was Frits boos en geërgerd geworden: boos omdat hij meende haar reeds achttien jaren geleden volkomen van ongelijk te hebben overtuigd; geërgerd, omdat hij geen korte, vernietigende, zijn-overwicht-handhavende weerlegging binnen zijn bereik vond. En zijn toorn, zijn ergernis zwollen ongehinderd aan door zijn onmacht om te geloven, dat iemand dergelike opvattingen in ernst kon zijn toegedaan. Ze zouden immers het hele leven onmogelik maken, indien men er prakties rekening mee hield.

Maar hij bedacht, dat zij overspannen was, en de kregele heftigheid van zijn stem dus zoveel mogelik dempend, sprak hij, weer opgerezen van zijn stoel en omdwalend door de kamer:

‘Wat is dat nu voor geredeneer? Hè!... hè!... hè! Ems... Ems... blijf toch bedaard. Je doet je zelf kwaad en wat win je 'r bij? Ik bid je! Moeten wij ons verdriet nog moedwillig gaan vergroten door ons op te dringen dat alles eigen schuld is? Kom nu... kom... hoe is 't mogelik!... Neen, heus, zulke redeneringen hebben voor mij iets stuitends. Wat afschuwelik klinkt, is daarom nog geen waarheid. Voor zelfverwijt hebben wij niet de minste reden... niet de minste. Verbeeld je!... Moet ik me opeens 'n misdadiger gaan voelen, omdat ik jou uit liefde heb getrouwd en omdat de Voorzienigheid ons twee kinderen heeft geschonken, die we helaas weer moesten verliezen? Ach, kom! 't Zou immers al te... al te gek zijn! Zeker is 't verschrikkelik... wreed als je wilt... en dat ieder mens z'n deel krijgt van 't aardse leed... ja, ik weet 't wel, dat maakt de zaak voor ons niet beter... dat geeft je zelfs geen troost... mij altans niet. Waren de kinderen vroeger.. veel vroeger heen gegaan... misschien... hoewel... maar net in deze leeftijd... vijftien jaar... juist, als je begint... en... allebei... ja dat... dat...’

Hij kon niet voleinden. In stede van troostgronden vond hij alleen woorden, die zijn knagend leed nog meer verscherpten. En waarom zweeg zij nu? Behoorde zij hem niet te troosten in plaats van hij haar? Moest zij nu maar stil zitten luisteren

en bedenken hoe zij hem straks kon tegenspreken? Zijn zakdoek tegen de ogen gedrukt zeeg hij andermaal naast het bed op een stoel neer en het duurde lang, eer de gesmoorde snikgeluiden in de kamerstilte verstomden en geen rillingen het gebogen, ineengezonken lijf meer doorsidderden.

Al die tijd vond Emma geen klank om zijn smart te doen bedaren. Zij wilde 't wel, maar voelde haar verwekend medelijden zwinden. Er was in zijn verdriet zelfs iets, dat haar onaangenaam aandeed. Zij besefte 't duideliker dan ooit te voren, dat ook hij behoorde tot de mannen, die de waarheid niet *willen* zien, wijl die waarheid hen hindert in de botviering van alledaagse lusten en het stuitte haar hoe langer hoe meer zich eenmaal te hebben laten begoochelen door de drogredenen door hem aanvaard, omdat hij er voor zijn eigen doen en laten behoefte aan had. Zij wist ook, dat zijn veerkrachtige, levenslustige natuur zich spoedig herstellen zou en zij dacht aan al de kleine maatschappelike belangen, welke zijn aandacht moesten afleiden van herinneringen, die voor een man als hij aanstonds weemoedig liefelik zouden worden, terwijl ze voor haar altijd kwellend verbitterend zouden blijven. Ach, hij zou zo gauw van zelf getroost zijn.

Toen hij eindelik weer in staat was door te spreken, klonk zijn stem killer en deftiger vermanend tegelijk. Kennelik had hij zich vermand om haar eens ernstig de waarheid onder de ogen te brengen.

En nu redeneerde hij over het moeilike, maar ook mooie en troostrijke van de berusting, over het onnutte, het kinderachtige, het lelike van een toornig-in-opstand-zijn. Waartoe dat vragen naar het hoe en waarom der dingen? We kennen 't niet en zullen 't ook wel nooit leren kennen. Dat is nu eenmaal niet voor ons weggelegd. Daar kunnen we wel boos om worden; maar ten slotte moeten we ons immers toch neerleggen bij de beschikkingen van een hogere macht. Zullen we dus gaan oordelen en veroordelen... oordelen en veroordelen zonder iets goed te begrijpen... wij, kleine, nauw zichtbare, machteloze stipjes in het heelal? Wat kunnen we er mee bereiken? Alleen, dat we ons zelf ongelukkig maken... nog ongelukkiger dan we al zijn en... anderen er bij. Aan een verzet te denken... zelfs maar te denken... is 't op de keper beschouwd niet eenvoudig... dwaas... kinder-

achtig dwaas? We doen heus 't verstandigst aan te nemen, dat alles gebeurt volgens vaste wetten, waaraan niets te veranderen valt en dat alles voor ons welzijn is ingericht, al zien we 't niet dadelijk in... ja... al lijkt dikwels het tegendeel waarschijnlik.'

'Alles heeft z'n reden, Ems, z'n reden, z'n oorzaak en z'n doel. Ontken dat nu niet, omdat wij die oorzaak, die reden en dat doel niet altoos kunnen vinden. Dat er in de wereld ontwikkeling... evolutie is... dat hebben de grootste geleerden uitgemaakt en dat zal jij dus wel niet bestrijen. Hè? Welnu... kan jij 'n ontwikkeling je voorstellen zonder doel, waarop wordt aangestuurd?'

Ongestoord had ze hem laten uitpraten; ze kende deze soort van redenering al zo lang. Even rimpelde zich haar voorhoofd onder het opwringen van haar wenkbrauwen. Stug klonk toen haar bescheid:

'Dat alles z'n oorzaak heeft... natuurlik; maar ik neem geen redenen en geen doel aan, die niemand in staat is te vinden... ook die grootste geleerden niet. Ontwikkeling zonder einddoel... neen, daarvan kan ik me geen voorstelling maken... dat is zo; maar daarom geloof ik dan ook niet aan die ontwikkeling... die evolutie. Ik kan me zelf nu eenmaal niet begoochelen met fantazieën van andere mensen, die even weinig weten als ik. Wat *ik* zie, is 'n blinde dooreenwerking van natuurkrachten, waaraan nooit 'n eind zal komen en die dus ook geen doel heeft; want 'n doel is toch 'n eind, nietwaar? Trouwens... als we 't doel niet kennen... het doel, waarnaar wij moeten sturen, hoe kunnen we dan ons leven daar op inrichten... hoe weten we dan, dat alles voor ons welzijn gebeurt? En dat welzijn... kan jij aannemen, dat onze kinderen voor hun welzijn moesten sterven... zo jong sterven... sterven, eer zij nog iets van 't leven geleerd hadden? Wat is dat dan voor 'n welzijn? Waartoe moesten ze dan geboren worden? En als dat niet voor *hun* welzijn is geweest, was 't dan soms voor 't onze? Ach Frits, dat is allemaal inbeelding, zelfbedrog! Dat zijn fantazieën, waarmee we aan 't afschuwelike, 't onduldbare 'n glimp van mooiheid en rechtvaardigheid willen geven. Wat *ik* zie, is onze eigen verblinding en de brute macht der dingen, waardoor we aan de ongelukkige schepseltjes 'n kort, nietswaardig leven vol

ellende hebben gegeven, alsof 't iets goeds was en waardoor we in ons eigen binnenste allerlei tere en liefelike gevoelens hebben aangekweekt, die nu weer nutteloos moeten verschrompelen en wegsterven. We zijn akteurs in de grote tragedie zonder slot of zin. We dreunen onze jammerlike rollen op, waarvan we niets begrijpen, om eindelik... als we uitgeput zijn van 't zinneloze werk... eenvoudig te verdwijnen en plaats te maken voor anderen, die wel anders, maar toch even blind en dom zijn als wij.'

Met een wanhoopsgebaar wendde hij zich af; grommend trad hij op zijn kleerkast toe, rukte zenuwachtig-heftig de deur open, begon te rommelen in zijn goed.

Zwijgen leek hem meer dan ooit geraden! Doch wat ze gezegd had vermocht hij niet onweersproken te laten, en dra klonk het van achter de kastdeur haar toe:

'Tegen zulke... ja, hoe moet ik zo'n uitval noemen... daartegen is geen redeneren mogelik. Hoe kan je zó doordraven? Ik vat 't niet... ik vat 't niet! En hoe hou je 't zelf uit... zo te denken? Als *ik* zo moest denken... mijn hemel, ik werd gek! Andere mensen worden door verdriet week en goed gestemd. Heeft 't op jou dan alleen invloed, in zo verre 't je verbittert en helemaal buiten westen maakt?'

Nog bleef ze leuk; haar stem kreeg zelfs iets hooghartigs.

'Misschien wel. Ik kan er ook niets anders in zien dan 'n zinledige plagerij of... zoals ik je zei... de brute macht van blinde, gevoelloze, wreedaardige wetten.'

'Wetten... wetten!... Je weet net even goed als ik, dat wetten... natuurwetten niets anders zijn dan onze menselike opvattingen van de natuur. En plagerij... Dat we in 'n voortdurende strijd leven... nu ja; maar dat is dan toch in alle geval 'n strijd van 't goeie tegen 't kwaad... 'n strijd buiten ons en tegelijkertijd 'n strijd in ons binnenste. Die strijd moet ons louteren; wat zou 't leven zijn zonder strijd? Die strijd...'

Nu viel ze hem weer met schampere hartstochtelikheid in de rede.

'Vooruitgang... hè?'

'Juist. Wij strijden om de vooruitgang.'

'Maar waarheen dan toch? Waar moeten we dan toch

naar toe? Ach Frits, praat toch niet met zo'n zekerheid over dingen, waarvan niemand iets af weet!'

'Hoe kan je nu zeggen, dat niemand daar iets van af weet! Is 't dan soms niet waar, dat wij in 'n strijd leven en dat die strijd ons verder brengt? Krijgen we daar niet elke dag de bewijzen van... zoveel als we maar willen? Vin jij, dat we nog net leven als onze voorouwers van duizend jaar gelejen?'

'Neen; maar wij leven evenmin gelukkiger. En die strijd... ja, zeker leven wij in 'n strijd; maar net als dorre bladeren in 'n storm. Ze worden opgenomen, rondgeslierd, neergezwiept in de modder en... waarvoor? Zeg me dat 's... hè... waarvoor?... Berusten, zeg jij. Natuurlik. Als verzet je toch niet baat, wat zal je dan anders doen dan berusten? Maar spelen we voor toeschouwers, die zich verlustigen in onze ellende, dat die berusting ook nog mooi moet zijn?'

Even trad hij te voorschijn, een pak zakdoeken in de handen; zijn ogen glinsterden, zijn wangen waren gerood.

'Juist Ems; wij spelen voor toeschouwers en die toeschouwers zijn we zelf. Voor mij is 't 'n mooi schouwspel te zien, dat iemand niet klaagt, niet mort; maar 't leed, dat hem opgelegd is, blijmoedig en met waardigheid draagt.'

Slechts een verdediging van zijn stelling had hij bedoeld; Emma hoorde in zijn woorden een verwijt.

'Dan spijt het me, dat *ik* je op dit mooie schouwspel niet onthaal. Maar dàarin Frits, ligt nu juist 't onderscheid tussen ons beide. Voor jou is 't hele leven 'n vertoning, waarin 'n mens 'n mooie rol moet spelen; voor...'

'Zeg: 'n groot geheel, Ems, waarin ieder z'n taak zo goed mogelik moet vervullen.'

Bijna met geestdrift had hij die fraze geuit. In haar prikkelde de weerstand tot verontwaardiging. Want juist met deze fraze had hij Emma vroeger tot zijn inzichten overgehaald en daarom was 't haar, of hij ze niet meende en nooit gemeend had, of ze hem maar tot een middel was om haar te kneden naar zijn zin. Niet alleen door het leven; doch meer nog door haar man voelde zij zich op dit ogenblik bedrogen en al bedroog hij zich zelf tegelijkertijd, ze had daar nu geen deernis meer mee. Het moest eindelik eens

uit zijn met dat kijken en tot-kijken-dwingen door een roze bril. Weg met dat glas! Zij haatte 't! Ze kon 't niet langer velen, dat Frits de meeste zich waande, wijl zijn gebrek aan moed om de waarheid te erkennen zich omzette in het opgeschroefdste zelfbedrog.

'Dat is 't!' riep ze, uitdagend de linker wijsvinger hem toestrekkend. 'Dat is 't nu juist, waarmee jij en de meeste mensen... haast alle mensen zich paaien! Ieder alleen voor zich zelf; want voor 'n ander... o, voor elkaar denken jelui heel verschillend. 'n Taak in 't grote geheel... ja wel! Maar werk nu 's aan zo'n taak... zo hard je kunt... naar je beste weten... en je beste krachten... tracht 's vooruit te komen en de wereld vooruit te brengen... leef voor dat geheel, streef 's naar de goedkeuring van je medemensen... wat oogst je dan?... Dank... voldoening?... Integendeel! Nijd, hatelikheden, miskenning van allerlei aard, verguizing van allerlei soort! Dan word je behandeld, alsof je de mensheid geen groter dienst zou kunnen bewijzen dan door zo gauw mogelik je werk maar weer te staken en van 't toneel te verdwijnen! Met 'n misdadiger hebben de mensen nog medelijen; iemand, die ze verder wil brengen, krijgt schimp en smaad! 'n Nietsdoener... 'n mens, die alleen voor z'n plezier leeft... misschien ook nog voor z'n naaste omgeving... o, die is 'n egoist... 'n luilak... 'n niets-nut! Heel goed; maar die wordt ten minste niet uitgescholden en lastig gevallen... en voor zich zelf voelt ie zich 'n bescheie schepsel, dat niemand hindert of in de weg staat... dat niemands licht betimmert... dat niemand om eer of aanzien benijdt. Ach, hoe je 't ook draait, wat voor rechtvaardiging je ook hebt voor je zelf... volgens je medemensen doe je toch altijd alles verkeerd. Wat je denkt te weten, weet je juist in 't geheel niet. Waar je goed meent te doen, handel je glad verkeerd. Je bent 'n domme verstokte reaktionair of 'n middenman, waar niemand wat aan heeft of je zoekt je eigen voordeel door de mensen op te ruien voor allerlei onbekookte nieuwigheden. En 'n vrouw is 'n suffe huissloof of 'n mondaine pretmaakster of ze stelt zich aan met d'r sociaal gedoe. Ja, Goethe had wel gelijk toen ie zei: die Menschen sind nur dazu da einander zu quälen und zu

morden; so war es von jeher, so ist es, so wird es allzeit sein. En je kan 't hun niet eens kwalik nemen. Ze *moeten* wel zó. De meeste mensen zijn arme stakkers, die graag goed en lief zouen zijn, maar 't eenvoudig niet kunnen, omdat zij maar werk hebben zich staande te houden en al wat vijandig op hun aandringt voortdurend af te weren. Ze leven immers in 'n strijd! Wie niet buiten alles *kan* blijven of niet buiten alles *wil* blijven... 'n man, die eerzucht, werklust heeft... 'n vrouw, die liefde wil geven en liefde zoekt... die moeten ook lijen, die moeten ook verbitterd worden... is 't niet door hun medemensen, dan is 't door de omstandigheden. En hoe meer je streeft... hoe meer je in 't oog valt... hoe hoger je staat... des te gevaarliker is al wat je doet. Tot je dood bent. Dan zingt ieder voor één enkele keer je lof om zich zelf en anderen wijs te kunnen maken, dat ie je toch waarlik altijd recht heeft laten wedervaren. En wou je mij nu opdringen, dat 'n taak-vervullen in dat jammerlike, nutteloze gescharrel 't leven voor iemand de moeite waard kan maken? Wou je mij nu nog altijd vertellen, dat er iets moois in ligt 't echte onverdiende leed en al de ontgoochelingen, die wel beschouwd je eigen werk zijn, met zogenaamde waardigheid te dragen? Dwaasheid is 't... dwaze vertoning en anders niemendal! Zie toch eindelik in, dat je voortdurend je paait met de bewondering of altans de goedkeuring van dezelfde mensen, die met hun miskenning en hun hatelikheden, ja zelfs met hun onverschilligheid je leven hebben vergald!'

Heftig duwde Frits de zuigende kastdeur toe, draaide hij de sleutel met kort afbijtende metaalklank in het slot om. Al sprak uit haar woorden deelneming in zijn onaangename ervaringen, hij besefte best, dat er toch ook een vijandigheid tegen hem in school, een aanval op zijn denken en gevoelen, en de lust welde in hem op haar toe te voegen, dat het leven in elk geval niet door *hem* was ingesteld en zij haar wrevel er over niet aan *hem* behoefde te koelen. Maar eerst wilde hij haar nog weerleggen, al was 't ook alleen om voor zich zelf haar verlammende opvattingen te kunnen verwerpen. Zijn toon was koud, maar de gedwongen kalme woorden doortrilde nauw-merkbaar opziedende toorn.

‘Zoals zo dikwels, Ems, overdrijf je weer. Je verwart dingen, die niets met elkaar te maken hebben en je bent schromelik onrechtvaardig. Zeker ondervindt ieder mens teleurstellingen; maar... meestal doordien hij zijn wensen niet tot het bereikbare weet te beperken. Eigen schuld! Maar daardoor leer je dan toch ook. Dat er veel nijd en haat in de wereld is... wie zal 't ontkennen; maar zoals jij 't voorstelt... neen, zo erg is 't weer niet. Wat 'n mens goed doet, vindt ook wel degelik erkenning en waardering. Wel degelik... al merk je 't niet altijd! En tegenover miskenning staat in elk geval zelf*voldoening*, terwijl 'n egoïst, 'n leegloper heeft... zelf*verwijt*.’

Emma zou geen vrouw zijn geweest als ze uit een persoonlike ervaring niet een algemene regel had afgeleid en tot bewijs van die algemene regel weer die persoonlike ervaring aangehaald.

‘Dat zeg jij... jij Frits?’

Nu ontschetterde een schamper lachje haar lippen en toen zijn antwoord uitbleef, voer zij dadelik voort:

‘Wou je me 'n nieuw bewijs geven, dat 'n mens zich paait?’

‘Ik spreek niet van me zelf, Ems.’

‘Neen, maar me dunkt, dat je *nu* juist 's wel aan je zelf moest denken en van je zelf moest spreken. Of heb jij *niet* geleerd door eigen schuld... eigen werk? Wat had j'n liefde voor je vak! 't Was je leven! Van niets... zelfs van je kinderen niet heb je zóveel gehouwen. En voor niets heb je zóveel over gehad. Spreek dat nu asjeblieft niet tegen! Denk maar 's aan je eigen woorden: al zijn we 'n klein volk, 'n soldaat kan voor dat kleine volk even goed z'n plicht doen als voor 'n groot. Voor 't kleine vaderland de heldendood te sterven... te sterven zei je... is niets minder eervol, niets minder mooi, niets minder benijdenswaardig... benijdenswaardig was je eigen woord... dan voor 'n groot rijk als Engeland of Duitsland. Mijn hemel, hoe dikwels heb je dat niet gezegd en met wat 'n vuur!’

‘Nu ja, Ems, dat is ook wel zo... maar...

Neen, Frits, neen!’

...viel ze hem opgewonden in de rede. Ze had in zijn toegevend-toch-tegen-spreken een vergoelikenslust voor het

leed van anderen, een uitzonderings-eis voor eigen verdienste gehoord, die haar gerechtheidszin kwetsten.

‘Als ik je woorden of de feiten verdraai, mag je me op de vingers tikken; maar wat je zelf gezegd hebt... waarmee je me opgewonden hebt... wat ik met je mee heb moeten voelen, tot 't in me kookte van verontwaardiging... dat moet je nu weer niet vergoeliken... daar moet je nu geen doekjes om willen winden... voor anderen... omdat... omdat je heel goed voelt, dat in 't algemeen de mensen met al die mooie stellingen en opvattingen bedrogen uitkomen. Laat me nu uitspreken zolang ik alleen maar de waarheid zeg. Ik vertel je geen nieuws... dat weet ik; maar jij doet altijd je best om onaangename dingen te vergeten. Dat ergert me... ja, dat vind ik laf. Er is geen reden om weg te moffelen, wat 't leven en de mensen jou hebben aangedaan. Integendeel. Je herinnert je de dag, dat het ministerie viel. Als je toen... de vorige minister van oorlog was 'n geestverwant van je geweest; de nieuwe en de inspekteur van de infanterie waren beide tegenstanders van al wat jij voor nuttig en wenselik hieldt... als je toen je meningen voor je hadt gehouden... de bescheie man gebleven was, die niemand in de weg stond... maar neen! Je achtte 't je plicht die verboden meningen uit te spreken op vergaderingen, ze neer te schrijven in tijdschriften en kranten... de wereld verder te brengen. Gewerkt heb je... zó hard... met zulk 'n toewijding, met zo'n eerlike overtuiging... O, ik zou wel 's willen weten voor welke volksheld, voor welke geliefkoosde figuur van tijdschriften en redevoeringen en boeken jij in dat opzicht hadt moeten onderdoen... En wat was je loon? Heb je getriumfeerd? Heb je de eer gekregen, die je verdiende? Heb je zelfs maar voldoening van je werk gehad? Niets... niets! Je moest er uit: dat was alles en geen mens heeft partij voor je getrokken. Je moest er uit, omdat je gevaarlik heette en 't middel, dat voor de hand lag, werd aanstonds gebruikt. Ze hadden je maar te... passeren en ze hebben je... gepasseerd. Niet, omdat je voor je werk niet langer deugde... O, neen! Alleen, omdat je probeerde de wereld verder te brengen. Van de Portugese regeering kreeg je 'n lintje... 't is waar en je draagt 't ding. Maar is 't soms iets anders

dan 'n satire op al 't werk, dat je voor je eigen volk... voor niets hebt gedaan? O, zie je Frits, dat ze je dom en gemeen hebben behandeld... dat ze je gesard en gedeukt hebben... dat anderen, die niet in jouw schaduw kunnen staan, veel meer geeërd en gezien zijn, en door laffe kruiperij de hoogste waardigheden bereiken... dat alles heeft je in mijn achting alleen maar hoger en hoger doen stijgen. Als je 't nu maar wilde erkennen, dat er geen deugd wordt beloond, dat er geen rechtvaardigheid zegeviert, dat 't louter toeval en geluk is, wanneer verdienste wordt erkend En dan ook, dat ten slotte over al dat menselike gewurm, over al dat moois en leliks weer zo'n wervelstorm van blinde, brute natuurkrachten heenstrijkt, die voor 'n ogenblik de dingen hoog opjaagt en om doet zwieren door de lucht, maar ze daarna tot gruis vernietigd neerkwakt, en achter zich laat... 'n kleine of grote... woestenij. Je nu *nog* te paaien... nu *weer* te gaan streven en hopen... *opnieuw* te gaan schrijven en spreken en ijveren...'

Midden in de zin hield ze op en hij besefte 't, dat ze een minachtend oordeel van haar lippen terugdwong. Kort maar had hij de opwelling in zich gevoeld haar met zijn armen te omklemmen en met een kus een einde te maken aan de woordenwisseling, die zijn wrevel prikkelde. Over dat verkwikkend blij-opleven-in-dankbaarheid was aanstonds de kilheid gevlaagd van haar leer, die hem aandeed als een ijzige benauwing en van haar vonnis, dat hij duchtte, al keek hij er ook op neer. Op eens had hij veel te veel uiteen te zetten, te beweren en tegen te spreken, en het maakte hem zenuwachtig, dat hij aanstonds de vaste lijn niet zag, waarlangs hij dit alles geleidelik kon behandelen. Een donkere gloed overtoog zijn wangen; twee rechtoppe rimpels griften zich tussen zijn ogen in het voorhoofdsvel vast; driftschichten doorsidderden het bruin der pupillen en door zijn onderste oogharen trilden krampachtige sidderingen heen.

Toch deed hij zijn best kalm te betogen:

'Van de mensen heb ik weinig goeds, weinig erkentelikheid ondervonden, ofschoon ik altijd eerlik... met hart en met ziel... m'n best heb gedaan... zeker... zeker... Ems, dat is de waarheid. Maar... zie je... mij maakt die miskenning nog niet bitter... boosaardig. *Ik* heb mijn

beloning in m'n binnenste gevonden, in m'n tevredenheid en dat loon heeft 'n grote waarde, die jij helaas niet schijnt te beseffen. Bovendien... en zoals ik zei: mij heeft de ondervinding niet onrechtvaardig gemaakt. Van hun standpunt... ik erken 't graag... hebben m'n vijanden volstrekt geen ongelijk gehad. Volstrekt niet! Leven is nu eenmaal strijen...'

De schichtige schouderschok, waarmee zij nu haar licht gerood gelaat met de schel-glanzende ogen hem toekeerde, deed op eens de woorden stokken in zijn mond.

'Noem jij 't strijen, als 'n man, die de hele staatsmacht achter zich heeft, je voor 't alternatief zet: zwijg of ik verbreek je carrière? Is dat in jouw ogen 'n strijd... 'n eerlike, menswaardige strijd?'

'Ja, Ems. Die man kan niet anders. 'n Strijd van meningen wordt heel licht... en haast altijd 'n strijd tussen personen. Wie de meeste macht heeft, gebruikt natuurlik die macht om 'n gevaarlik tegenstander onschadelik te maken. Ik zou 't ook doen... net even goed. Ongelukkig... ongelukkig voor mij... was ik destijds maatschappelik de zwakste. Ik moest dus 't onderspit delven. In 't leven is dat nu eenmaal zo en niet anders. Maar daarom scheld ik nog niet op dat leven... daarom veracht ik dat leven nog niet... daarom word ik nog niet blind voor 't vele goeie, dat ik er toch ook aan heb te danken. Wat *ik* treurig vind... voor jou diep te betreuren, is, dat je weer terug bent gekeerd tot zwartgallige zienswijzen, waarvan je de verkeerdheid hadt leren inzien. Daarom wil ik maar hopen... voor jou zowel als voor mij... dat je... je terugval maar van voorbijgaande aard zal zijn... 'n prikkelbaarheid van je zenuwen... 'n... misschien iets, dat samenhangt met je ziekte of 'n gevolg van je groot verdriet'

Een beweging van zijn lippen verried, dat hij nog meer wilde zeggen, maar niet dadelik vond hij de juiste woorden en zij was hem voor.

'Neen, Frits, met m'n ziekte heeft dit niets te maken. En prikkelbaarheid is 't ook niet. O, in 't geheel niet! Je begrijpt me helemaal verkeerd. Er is iets, dat me ergert. En dat is jouw blind-blijven... jouw met alle geweld tegenbeter-weten-in-blind-blijven voor al de laagheden van de

mensen en de laagheden van 't leven. Zeg nu niet, dat 't dwaas van me is zo te spreken over 't leven. Ik zie aan je gezicht, dat je 't zeggen wilt. Als dat leven... zoals jij gelooft... ons door 'n macht... 'n hogere, intelligente macht gegeven is, dan heb ik net even goed 't recht te spreken van de laagheden van 't leven als van de laagheden jou aangedaan door mensen, die meer macht hebben dan jij. Dat jij die laagheden maar altijd vergoeliken wilt... vergoeliken tot elke prijs... zie je, dat kan ik niet uitstaan... dat kan ik vooral niet uitstaan van jou... omdat ik 't niet alleen dom vind... maar... zoals ik zei... nog laf er bij. O, ik geef je dadelik toe, dat ik al de tijd van m'n huwelik zelf net zo dom en net zo laf ben geweest; maar juist daarom... als iets me nog... hoe zal ik 't noemen... nog bevredigen of liever: nog kalmte geven kan, dan is 't juist, dat ik nu eindelik weer klaar durf zien... dat ik nu eindelik weer durf zien door mijn eigen ogen... dat ik niets meer verdonkeremaan... dat ik me niet langer allerlei mooie opvattingen wijsmaak, die toch maar uitlopen op bittere ontgoocheling.'

Nu viel hij haastig in:

'Ik wil 't graag geloven, dat je voor 't ogenblik in je verbitterde opvattingen 'n soort van voldoening vindt, maar denk je soms, dat je er op den duur gelukkig mee zult zijn?'

'Zeker minder ongelukkig dan met de opvattingen van anderen... welke ook... al was 't alleen maar, omdat ze de mijne zijn. Je hadt me van me zelf vervreemd, Frits. Ach, met de beste bedoelingen... dat weet ik en dat zal ik nooit ontkennen. Maar 'n feit is 't, dat je verwachtingen in me hebt opgewekt, die niet verwezenlikt zijn geworden en niet verwezenlikt konden worden en dat je me blind... tijdelik verblind hebt gemaakt voor kleinere en grotere ellenden van allerlei aard en soort, die toch onvermijdelik waren. Nooit mocht ik spreken van iets onaangenaams, dat komen moest, van een gevaar, dat dreigde. Komt tijd, komt raad, zei je. Van alles wilde jij alleen de zonzijde zien. Altijd wilde je hopen... hopen. Dat wreekt zich. Juist daardoor heb je mij... neen, heb ik me zelf... want ik had niet naar je moeten luisteren... heb ik me zelf teleurstellingen en smarten bereid, die nog wel...

voor 'n deel altans... te ontwijken waren geweest door minder te verlangen en vooral minder te... hopen. Je kunt niet ontkennen, dat ik eerlik m'n best heb gedaan je lessen in praktijk te brengen.'

Hij zweeg.

'Of... ontken je dat wel?... Ben ik *geen* goeie vrouw voor je geweest en *geen* goeie moeder voor m'n kinderen?... Heb ik *niet* met hart en ziel geleefd voor de taak, die volgens jou de mijne moest zijn?'

'Je hebt 't gedaan, Ems.'

'O zo!... Me dunkt 't ook. God, God, wat heb ik van die kinderen gehouwen! Alles waren ze me... alles! Al m'n gedachten, al m'n wensen waren voor hen. Soms was 't me, of er buiten die kinderen... en jou... niets... niets meer echt voor me bestond. Wat kon de rest me ook schelen! Wat gaf ik om al de mensen... om de hele wereld? Ja heus, ik heb wel 't leven geleefd, dat volgens jou me gelukkig moest maken. Ik heb 't wel met hart en ziel geleefd en... ik zal 't ook niet loochenen... 't heeft me gelukkige ogenblikken gegeven. Maar 't waren ogenblikken, Frits... enkele ogenblikken maar... Meestal leefde ik in angst... angst om weer te verliezen, wat ik met zoveel zorg koesterde en bewaakte. En dan vroeg ik me af, waarvoor ik 't dan had gekregen? Jij vondt die angst overdreven. Komt tijd, komt raad, niewaar? Maar ik vraag je: wat heb ik nu nog meer over dan de verbitterende herinnering van enkele ogenblikken, waarin ik gelukkig ben geweest en veel heerlike verwachtingen, waarmee ik me heb gevleid? Ach, ik verwijt 't *jou* niet. Als 't zo schijnt... als je 't denkt... geloof dan, dat 't me spijt. Laat me je dan vergiffenis vragen voor m'n slecht gekozen woorden. Ik weet wel, dat jij 't altijd goed en lief met me hebt gemeend. Hoe zou ik er jou ook 'n verwijt van kunnen maken, dat je denkt en spreekt als haast alle mensen?'

Vertedering kwam weer over hem en de gelegenheid leek hem gunstig om met een verzoenend slot het weerzinwekkend gesprek te besluiten.

'Ik neem niet kwalik, Ems, wat je gezegd heb. Dat treurige omstandigheden je verbitterd hebben... geheel van streek, ja abnormaal gemaakt, mijn God, 't is zo begrijpelik.

't Zou te verwonderen zijn als 't anders was; maar... dat zal mettertijd wel verbeteren. Als je gezondheid weer...'

Nog eens viel ze hem heftig in de rede

'Neen Frits, vlei je daarmee niet. O, ik smeek je... houd op met dat onverdragelike hopen!'

Maar nu viel ook hij bijna ruw uit:

'Wat heb je er toch aan 'n mens te willen beroven van 't beste, dat ie heeft... van 't enige, dat z'n moed, z'n aktiviteit kan ophouwen? Kan *jij* 't niet vinden met *mijn* opvattingen... *ik* kan 't niet vinden met de *jouwe*! Als ik denken moest zoals jij, zou ik 't leven eenvoudig niet kunnen dragen!'

Dat begreep ze en het begrijpen doorkalmde de trilling in haar zenuwen. Zachter... haast demoedig werd haar toon.

'Je hebt gelijk, Frits. 't Gaat niet aan, dat ik nu op mijn beurt *jou mijn* idees zou willen opdringen. Ik zal 't nooit meer proberen. Maar zoals ik zei: vlei je ook niet, dat ik me ooit meer bekeer tot de jouwe. 't Enige, dat in mij... niet de moed of de aktiviteit... die verlang ik niet meer; maar 'n betrekkelike vrede met me zelf kan ophouwen, is de zekerheid, dat ik nu niet langer hoef te vechten tegen allerlei twijfelingen, die wel in me opkomen moesten, omdat jouw idees toch altijd iets vreemds in me zijn gebleven, iets, dat geen wortel in me schoot... dat niet in me... hoorde. 't Kwam me veel te dikwels voor, dat 't leven je ongelijk gaf. Dat hinderde me dan en... Soms is 't me geweest, of ik 'n kwaal met me omdroeg, waaraan ik niet durfde denken en waaraan allerlei dingen me toch telkens herinnerden. Die kwaal... dat waren dan mijn eigen idees... mijn ouwe overtuiging, die ik geprobeerd had te verstikken en toch maar niet dood krijgen kon. Daarmee is 't nu uit... gelukkig. Nu is ten minste dat vreemde... dat, waarmee ik altijd vechten moest... dat is weer uit me weg. Nu heb ik weer rust en zekerheid... zekerheid voor me zelf. 't Is waar, nu zie ik ook weer en nu voel ik ook weer die blinde, plompe fataliteit, waarmee elke kracht, elke macht z'n gang gaat. Nu merk ik ook weer de waanzin van de nietige mensjes om in en met die chaos 'n doel te willen bereiken... 'n doel, dat ze zelf fantazeren en waarvan zij zich toch niet eens 'n duidelike voorstelling kunnen vormen. Maar nu klim ik ten minste

geen hoogten meer op, alleen om er weer af te tuimelen in de diepte. Nu wil ik weer als vroeger: niet meer verlangen, niet meer streven en niet meer hopen. Van 't leven begeer ik niets meer... niets... niets!'

De woede, waarmee zij Frits dit 'niets' toesnauwde, trof hem als het onomstotelike bewijs, dat zij met 'het leven' tans bedoelde het leven door hem haar geschonken, en toen zij er met iets als deernis en, naar hij meende, ook ironie op volgen liet:

'Voor jou zou die toestand ondragelik wezen' klonk zijn antwoord kil-hooghartig:

'Dat zal waarachtig wel waar zijn.'

Zij voelde in die woorden alleen verblinding... onverstand.

'Ik weet 't, Frits. We zijn veel te ver uiteenlopende naturen... Altijd geweest... Daarom ook zei ik: we hadden veel beter... veel verstandiger... gedaan niet te trouwen... in alle opzichten verstandiger. Je hebt geprobeerd me te veranderen; maar m'n oorspronkelike aard komt toch weer boven. Ik kan niet zo leuk zijn... zo... alles inslikken... zo alles vergeten. Dat ik zo... zo treurig, zo slecht... over 't leven moet denken... mij verbittert 't niet minder dan 't jou moet doen; maar...'

'Welnu dan?'

'Neen, Frits, neen... neen! Liever... honderdmaal liever die verbittering dan 't besef van laf te zijn en mezelf voor de gek te houwen met... verlangens en met hoop. Trouwens... wat zou ik nog moeten... nog kunnen verlangen of hopen? O... in mijn ogen is 't leven iets afschuweliks. En mensen als jij... mensen, die altijd maar blind blijven voor die afschuwelikheid... ja, die zo blind *willen* blijven... neen, die mensen begrijp ik niet. Ik weet 't nu heel goed, dat je me toch altijd vreemd... 'n raadsel bent geweest. Wat helpt 't, of je de ogen al sluit en allerlei mooie dingen je wijsmaakt, als je verstand toch zo duidelik de afschuwelikheid van 't leven inziet? Wat helpt 't; wat helpt 't? Neen Frits; vóór ons huwelik dacht ik: anderen mogen harrewarren, strijden, zoeken, ijveren, hopen... aan al die dwaasheid doe ik niet mee. Veel liever wil ik niets begeren, dan kan ik altans niets verliezen. Had ik me daar maar bij gehouwen... o, had ik me daar maar bij gehouwen! 't Is

nu te laat; maar toch keer ik tot die ouwe gedachte van me terug. Wie er plezier in heeft, moet aan 't leven maar knutselen. Anders zal 't wel worden... uiterlik ten minste... innerlik misschien ook... wie weet... voor n poos altans; maar beter... neen... beter wordt 't niet... nooit... omdat 't niet beter worden *kan*. De brute kracht van de meedogenloze wetten houdt toch op den duur de overhand. Die verplettert ons en ons werk, net als zo'n lokomobiel al de scherpe steentjes verplettert en vergruizelt en in 't slijk samenstampt om er 'n gladde, harde weg van te maken. Ben jij niet verpletterd... jij en al je werk van zóveel jaren? Ik weet wel, dat je denkt... of ten minste hoopt: mijn idees moeten eindelik toch zegevieren, maar al is dat ook zo... komen er dan niet weer andere idees, die ook willen zegevieren. Is 't niet altijd maar door: veranderen... veranderen. Veranderen zonder eind en dus ook zonder doel? Ik... ach... 'n beetje leed verzachten zal me wel afleiding geven... Wat heb ik verder nog noodig?... Zo heel lang leef ik toch zeker niet meer... Troost?... Wat troost beter dan de zekerheid, dat 'n *on*gelukkig uur niet langer duurt dan 'n *ge*lukkig, en dat 't einde van 't nutteloze gescharrel voor ieder even onvermijdelik in aantocht is? Je gelooft misschien, dat ik uit jaloersheid zo spreek... dat ik juist anderen benijd, die gelukkiger zijn, moeders, die gezonde kinderen hebben...?'

Hij schudde het hoofd.

'Neen, Ems, dat geloof ik niet. Ik weet nog best, hoe je vroeger bent geweest. Als je me dus zegt, dat je tot die ouwe opvattingen terugkeert... Maar... heb je 't ingedacht, dat wij met zulk 'n groot... zulk 'n moedwillig groot-gemaakt verschil van levensinzicht er toe zullen komen over de dingen, die ons 't naast aan 't hart liggen, nooit meer samen te praten? Heb je 't ingedacht, dat je 't nu toch met zo vele woorden gezegd hebt: we zijn wel met elkaar gelukkig geweest; maar dit geluk berustte op... bedrog... zelfbedrog als je wilt? En weet je wel, dat daaruit volgt: nu is 't bedrog uit en... zijn we dus ook samen niet langer... gelukkig?'

'Ik heb dat alles ingedacht, Frits, en juist daardoor ben ik er toe gekomen je te zeggen: wij hadden niet moeten trouwen. 't Is ons beider schuld, maar... 't is nu eenmaal

zo. O, je weet niet... of liever... je gelooft zeker niet hoeveel leed me dat alles doet... hoe 't me pijnigt... hoe ik 't me dageliks verwijt... vooral om jouwentwil. Natuurlik moet je me ondankbaar vinden. Ik ben 't wel niet; maar in jouw ogen... ja, dat spreekt van zelf. Maar zie je... blijmoedigheid, berusting, hoop... al die dingen, waar jij zoveel prijs op stelt... ik voel ze niet... ik kan... ik wil ze niet voelen! Dus zou ik ze nu moeten huichelen. Kan dat je aangenaam zijn? Zou je dat willen?...'

Volkomen onbewegelik en toch in al zijn zenuwen de koortsing voelende komen van hevige opgewondenheid, door geen weifeling in de blik van zijn fel-starende ogen, geen trilling van zijn strak-getrokken trekken verradend wat voor een zee van onvoldragen, onbewoordde gedachten er omwoelde en omschuimde achter zijn glad voorhoofd, enkel door de twee stille, rechtoppe rimpels gegroefd, bleef hij sprakeloos tegenover haar staan.

En nu zeide ook zij geen woord meer; even schokten haar spitse schouders nauw-merkbaar onder de geruite sjaal omhoog; dan dwaalde haar blik allengs van de donkere mannegestalte weg.

Kamerstilte omdoezelde hun denken; een stoel schuifelschuurde over het dikke tapijt.

En langzaam neeg zij het hoofd weer zijwaarts af om op nieuw te gaan turen in de straat: naar de mensen, die geluidloos voorbij wiebelden, naar de trems, die onder opstaande beugelstang gonzend heen en weer schoven, naar de rijtuigen en karren, die uit onbekende verte aanrommelden, voorbij ratelden en weer weg roesden in onbekende verte.

Tot zij hem hoorde opspringen en sissen:

'Sssttt!'

Opkijkend zag ze nog juist de deur van de achterkamer wijken, in de duistere gaping zijn donkere gedaante verdwijnen.

En ze schrok. Had hij wat gehoord?... Wat?... Was er iets gebeurd? Zou...? Luisterend rekte ze het hoofd schuin vooruit.

Even meende ze gefluister te vernemen van twee stemmen; maar het suisde weg onder het rommelen van wagens, het klikklakken van paardehoeven, het grommen van trems in de straat.

Ellendige geluiden!

Als 't buiten maar eens een sekonde stil wilde blijven!

Nu was 't...

Maar ook daar binnen...

Geen geluid?... geen enkel?

Dood?

Neen... toch een geritsel... weer gefluister.

Misschien nog eens tot bewustzijn teruggekeerd?

Zou 't mogelik zijn?

De blauwe oogjes toch nog open gegaan... misschien maar voor 'n ogenblik.. één enkel ogenblik?

Keek ze hem nu aan met die lijdende, die pijnlik-vragende blik, die...? Zei ze misschien...?

Neen; dat hield ze niet uit!

Wie weet, of niet nu juist... voor 't laatst... het allerlaatst...

O God, die gedachte was al te vreselik!

Ze wilde... ze moest... maar...

Aanstonds zou 't te laat zijn. Waarom kwam Frits dan ook niet? Waarom kwam hij haar niet halen? De juffrouw was er toch ook. Samen konden ze haar verrollen! Wat gebeurde er dan toch in die kamer?

Was het kind niet meer van haar?

Ze hadden geen recht haar hier alleen te laten; ze moesten toch begrijpen...

‘Frits... Frits!’

Ze had wel willen gillen; maar ze dorst niet.

Zou hij haar gehoord hebben?

Geen antwoord.

O, die ellendige straat met z'n geluiden!

‘Frits... Frits!’

Mijn God, als het kind nu eens stervend was! En dat moest wel zo zijn. Juist daardoor lette niemand op haar roepen.

Of... een krisis...?

Zou 't nog mogelik zijn?

Ach... onzin!

Maar... je kunt toch nooit weten.

‘Frits... Frits!’

Niets?

Nu richtte ze zich op... groefde de witte, dunne vingers in de stoelleuning vast.... drukte de polsen neer... drukte... drukte. Haar vingers beefden... kramptrillingen doorsiddderden haar armen. Een hete bloedstuw gulpte op naar haar hoofd.

Maar als ze nu toch wilde... vast wilde... wilde met wanhoopskracht. 't Was meer gebeurd, dat een hevige emotie op eens...

Daar rees ze overeind.

Ja, ze stond.

Wel onzeker op haar bevende benen; wel zwak in haar machteloze lendenen; maar... ze stond.

Op de stoelleuning zich stuttend kon zij ook blijven staan. Het linkerbeen droeg haar. Ja... het linker alleen. Het rechter... neen... in het rechter had ze geen kracht. Pijnscheuten doorvlijmden 't van het kniegewricht uit... Futloos als een stuk poppenlijf boog het weg onder het gewicht van haar lichaam.

‘Ellendige lamheid,’ siste 't tussen haar tanden.

Als ze nu toch wilde... wilde... met alle kracht, die in haar was... wilde! Geen denken aan; over het rechterbeen had ze niet de minste beheersing. Alleen maar die pijnen... die stekende, krampende, uitstralende pijnen!

Ze voelde zich van binnen uit verkillen en dan eensklaps weer opgloeien in felle hitte. Zweet sloeg uit. Alle dingen in de kamer drongen opkleurend aan en zwonden dan weer vergrauwend.

Nevels trokken over haar ogen; lege helderheden volgden.

Het duizelde haar.

Nog eens spande ze al haar krachten in, trok aan het pijnlik-machteloze been, wankelde, greep... in de lucht. Toen viel ze slap terug in haar stoel... uitgeput... hijgend... wegzwijmend in een damp.

Een ogenblik en de deur ging behoedzaam open: Frits keerde weer.

‘Ik meende iets te horen... 'n geluid... ik wist niet wat. Maar ik heb me vergist... Er is geen verandering... niet de minste.’

En plots als geërgerd:

‘Ben *jij* nu niet eens geschrokken?... Ben je maar stil blijven zitten... bedaard blijven wachten, dat ik terugkwam?... Is niet eens de gedachte bij je opgerezen, dat

misschien 't laatste ogenblik gekomen was... dat je daarbij wilde zijn? Heeft al dat denken en redeneren en filosoferen je nu al... nu al zó koud, zó onverschillig gemaakt... zó dood voor alles?'

Even keek ze hem aan, strak-verbaasd; schrille verwijtwoorden drongen op naar haar lippen; toen zonk haar blik weer neer.

Ach... wat deed het er nog toe, of hij nu niets meer van haar begreep.

En zacht toegevend lispte ze:

'Ja, Frits, zó koud, zó onverschillig, zó dood voor alles ben ik geworden.'

Met een zenuwachtige schouderschok wendde hij zich om, greep jas en hoed van hun haken:

'Ik moet wat frisse lucht hebben. 'k Ben dadelik terug.'

'Goed, Frits.'

En haar hoofd neeg weer zijwaarts af om te gaan turen in de straat: naar de mensen, die geluidloos voorbij wiebelden, naar de trems, die onder opstaande beugelstang gonzend heen en weer schoven, naar de rijtuigen en karren, die uit onbekende verte aanrommelden, voorbij ratelden en weer weg roesden in onbekende verte.

MARCELLUS EMANTS.

Sonnetten.

I.

Benij' mij niet! - Wie zal mijn smart doorgronden?
Beklaag mij niet! - 'k Ontving wat ál vergoedt.
Wraak niet mijn trots! - 'k Waande eens mij godgezonden,
Maar 't booze leven brak mijn overmoed.

Hoon niet mijn lied om donkre droef heidszonden!
- Een blanke godsvlam brandt in mijn gemoed.
Kwets niet mijn hart! - Het bloedt uit zóoveel wonden
Dat duizend liedren worde' er mee gevoed.

Mijn verzen gaan tot mij verwante zielen,
Als blanke duiven door de grijze lucht,
Niet rustende eer in trouwe handen vielen
Haar brieve' aan 't einddoel van haar verre vlucht.
Boven 't rumoer van levens wagenwielen,
Ruischt rhythmisch-rein haar vleugelengerucht.

II.

Fragment-tragedie eeuwig onvoltooid -
   Verbrokkeld beeld - gebroken mozaïek -
   Door storm verstoorde vogelemuziek -
Sibylle-raadselbladen, ver verstrooid!

Van zoekend peinzen ben ik moe en ziek.
   De vogel zwijgt, gevangen en gekooid,
   't Beeld blijft geschonden, 't boek ontraadsl ik nooit,
Het beste blad woei wég op windewiek.

Wel telkens voeg 'k, op de éene of andre wijs,
   Tot één tafreel de bonte steenen saam -
Te véel ontbreekt, ik word er nooit uit wijs.

   Toch voel ik ál doorbeefd van schoonheids aêm,
Die vogel zong een lied van Paradijs,
   't Verloren blad behelsde een godenaam.

III.

Aan 't bleekgeweende hemelegelaat
Een lijdenslach - het tragisch-roode bloed
Van de avondzon, die schreiend scheiden moet -
Het klagend kweelen van een vogel, laat -
Uit verre landen blank een bloemengroet -
Een stervend kind, dat blij van reizen praat -
Een sterrepaerl op 't floersen doodsgewaad
Van droeven dag - 't is vreugd, die weenen doet.

Ze ontroert mijn ziel met even-beven... 'k Voel
De zachte onzichtbaar-zegenende hand,
Die op mijn voorhoofd rustte leliekoel,
Heel lang gelêen, in 't lichte vredeland
Van kinderreinheid, tranen heimweezoel
Besproeien zoet wat schroeide in smartebrand.

IV.

Wel duizendmalen juichende opgestegen,
Heb 'k met de goden hemelwijn gedronken.
Wel duizendmalen duizlend neergezonken,
Heb 'k in vertwijfelings spelonk gelegen.

Met zware keetnen aan het stof geklonken,
Lag 'k machtloos wachtende op een godezegen.
Der menschen wegen waren nooit mijn wegen,
Der goden liefde alleen maakt zaligdronken.

Den mond gevoed met ambrozijn zal zeker
Voor eeuwig walgen 't brood der aardezonen.
Geen water lescht wie laafde een godebeker.

Naar 't land waar goden blij in 't blauwe tronen
Verlangt mijn hart, dat hulploos kind, die smeeker....
O lieve goden! laat bij ú mij wonen!

V.

Gelijk een meisje nauw haar schat kan dragen
Van armenvol violen en seringen
En, heel den weg, van weelde loopt te zingen
Om roze en ooft, beloofd in zomerdagen; -

Maar, zijn verbleekt tot lieve erinneringen
En bloem en vrucht, zoo zal haar weemoed klagen:
- ‘Bloeide één viooltje, ik zou 't voor wintervlagen
Beschermen trouw, met zorg en liefde omringen’.

Wil moeder wel, uit meelij, met fluweelen
Viool en wassen appel ál vergoeden,
Het meisje schreit en wil er niet mee spelen.

Zoo weent mijn ziel en wil van wee verbloeden,
Om jonge vreugd, die welig haar deê kweelen. -
Hoe zal de Kunst voor wanhoop mij behoeden?

VI.

Het matte zilver der beslagen ruiten,
IJlfijn belijnd door tulle bladerranken,
Laat nog alleen den bleeken spiegel blanken
En sluit den droeven lenteschemer buiten.

Nu kwijnen ál de kleuren, ál de klanken,
Die helgekleede schelgekeelde guiten.
Gelaten-kalm, wil slaap hun de oogen sluiten,
Sluimren zij in, als moede grijze kranken.

De spiegel heeft mijn oogen ingezogen -
Ik wacht, of ik mijn wezen kón doorgronden...
Tot ik ontzet terugdeins voor mijn oogen.

Ik voel de Sphinx, met klauwen klaar tot wonden,
Ik hoor haar loklach... Hoon zoo niet mijn pogen! -
Mijn raadselwoord, ik heb het nooit gevonden.

VII.

Een kinderlach doorklonk de sombre woning.
Mijn hart sprong óp, als 't kindje in moeders schoot.
O maagdlijk mondje! roosje rein en rood!
Uw zoete lach doorvloeit me als bloemenhoning.

Maar in die honing vlijmde een angel dood
Mijn argloos blij-zijn om uw vreugdbetooning.
Mijn levensboom ontbeert de hoogste kroning,
De schoonste vrucht, die Leven Liefde bood.

O dubbel somber lijkt de woning sedert
Uw lichte lach doorblonk de duisternis!
Hij vlood zóo vlug, een vogel blijgevederd.

'k Verbloem vergeefs met bloemen 't bleek gemis.
'k Berustte al lang - nu voel ik weer, verteederd,
Hoe droeve en stil de leege woning is.

VIII.

Ik zag mijn dochter, in een vreemden droom,
Mijn langverlangden nooitverworven schat.
Een blanke paerl in glanzend git gevat,
Was, tragisch-bleek, haar donkr-omvlochten vroom
Gelaat, met oogen zwart van wee. - Zij trad,
In kleed van rouw, in grauwen schemerdoom,
Tot mij, - 'k omarmde haar, vol liefde en schroom
En voelde - dat 'k een schim in de armen had.

- ‘O kind! mijn kind! waar bleef je toch zoo lang?
Vul de arme leege woon met lach en spel!
Kus warm en rood mijn kille witte wang!
Versteend-bevrozen lag de liefdewel
Zwaar in mijn boezem, wachten wordt zóo bang!’

Mijn kindje zweeg - een droom - en 'k wist het wel.

IX.

De zwarte vijver van mijn wanhoop lokte
Met blanke zwanen van erinnering.
De duiven van mijn liefde, in langgelokte
Zilveren wilgen, koerden roepgezing.

Mijn wil bezweek, mijn angstvolle adem stokte,
De wilgen banden me in een tooverkring.
Een lelie deinde, 't water zwol en klokte,
De diepte riep me, tot mijn ziel verging.

'k Wierp achtloos weg wat vulde mild mijn handen,
Wat ritselriet en blauw vergeet-mij-niet,
Die 'k zocht en zamelde aan de vijverranden.

De zwarte vijver zong me een wiegelied.
Nu zal ik zeker in Nirwâna landen
En zacht verzinken in het Eeuwig Niet...

X.

Wen Dood, voor de eerste maal, mijn weg betrad,
Sloeg ik mijn sluier vóor 't gelaat en vlood.
Ik vlucht niet meer, ik laat mijn aanschijn bloot,
Wen bleeke Dood betreedt mijn eenzaam pad.

Ik durf u trotsch in de oogen zien, o Dood!
Die zóoveel roofde al van mijn liefdeschat.
Waar moet ik zoeken wat ik eens bezat?
- In rottend slijk? - In hemel-morgenrood?

Neen, zie mij knielen, gij die alles weet!
Ik smeek, in deemoed, antwoord: - is het graf
Het éenig doel van 't wreede levensleed?

O Dood! uw honend zwijgen maakt mij laf
Voor 't leven, Dood! ik hecht mij aan uw kleed,
'k Heb recht op antwoord, 'k laat van u niet af.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Tafelkout.[1)]

Mr. Daniel van IJken was in gesprek met den chef der firma Zomerdijk Bussink over de voorbereiding tot een feestmaaltijd, dien zijn vader met zes van zijne Academievrienden over eenige dagen wenschte aan te richten. De thans vijftigjarige zoon was eenen korten tijd lid der Tweede Kamer geweest, maar hij had in die waardigheid niet geschitterd. Zijne partij - de anti-revolutionaire - kon bij de stemming veilig op hem rekenen, maar zelden of nooit had hij in de openbare vergadering het woord gevraagd, en, als hij het al eens deed, had hij weinig succès gehad. Toen hij dan ook herkozen moest worden, hadden de hoofdlieden der partij, die het oog hadden gevestigd op eene krachtige persoonlijkheid, hem eenen wenk gegeven, dien hij niet aarzelde terstond op te volgen, want hij voelde zich onder de Edelmogenden binnen en buiten de koffiekamer weinig op zijne plaats en bovendien haatte hij het dagelijks heen en weder reizen, daar zijne tegenwoordigheid in Amsterdam niet wel konde gemist worden. Op het vaste uur trok hij geregeld naar het aanzienlijk handelskantoor, waar hij als een der voornaamste geïnteresseerden eenen lucratieven eerepost bekleedde, die hem des voormiddags een paar uurtjes bezig hield. Den overigen tijd was hij een der werkzaamste leden zijner partij. Op het Binnenhof was hij niet op zijne plaats geweest, maar als bestuurslid van zijne club spreidde hij eene vruchtbare werkzaamheid ten toon. Hij oreerde druk,

1) Vgl. Ernst (S. Vissering). *Tafelkout. Gids* 1866 I p. 117 en Slot (J.T. Buys). *Vriendenkout. Gids* 1866 II p. 156.

maar liefst op besloten, huishoudelijke vergaderingen, was met zijnen vader die te 's-Hage woonde en door diens bemiddeling in geregelde correspondentie met alle invloedrijke anti-revolutionairen en wist daardoor aan zijne adviezen bij wijlen het gewicht bij te zetten, dat hij hun uit zichzelven niet had kunnen verschaffen. Overigens was hij joviaal van aard en viel andersgezinden niet lastig met zijne overtuigingen.

Eigenlijk was de verstrekte opdracht hem niet zeer naar den zin. Zijnen vader wilde hij gaarne genoegen doen, maar wat zoude dat diner geven? De heer Augustus van IJken, doch dien ieder eenvoudig Gus van IJken noemde, was op meer dan vijf-en-tachtigjarigen ouderdom lang niet meer het vroolijk, opgewonden klantje van 1842; hij was podagreus en erg kortademig. De andere zes vrienden kende Daniel niet want, hoewel twee van hen in Amsterdam woonden, had hij hen nooit ontmoet, dewijl zij zich in geheel verschillende levenskringen bewogen en bovendien zeer beslist tot de liberale partij behoorden. De heer Daniel dacht dat zij op nagenoeg gelijken leeftijd wel niet anders zouden zijn dan zijn vader en was overtuigd, dat de feestdisch veel van eenen begrafenismaaltijd zoude hebben. Het zoude hem mede vallen: op een paar na, waren de vrienden nog kras en hadden het uiterlijk van nauwelijks zeventigjarigen.

Er zoude intusschen, naar hij dacht, met eenige zorg moeten gehandeld worden. Het *menu* moest aan zekere eischen voldoen. De financieele zijde van het vraagstuk leverde geen bezwaar, want al de verwachte gasten waren in goeden doen. Maar wat voor te zetten aan grijsaards zoo afgeleefd als zij voor zijne verbeelding stonden? De *nougat*, dacht hij, zal thans wel weder, even als voor vijf-en-zestig jaar, ofschoon om eene andere reden, worden ‘ampart gezet’. Schildpadsoep en in het algemeen alle gepeperde spijzen zijn stellig verboden. Zoetigheden zullen wel in den smaak vallen. Alleen de lichtste wijnsoorten mogen op tafel verschijnen; Moezelwijn zal wel het meest gevraagd worden en wellicht aan het dessert een enkel glas champagne. De geschiedschrijver kan hier bij voorbaat berichten dat de firma Bussink aan alle redelijke eischen volledig heeft voldaan.

Kort vóor het vastgestelde uur was op een avond in het laatst der vorige maand September Daniel verschenen in de

voorkamer bij Bussink, ten einde de gasten te ontvangen. Zijn vader vergezelde hem, die, om alle vermoeienis zoo veel doenlijk te vermijden, reeds den vorigen dag bij zijnen zoon in Amsterdam was komen logeeren. Met eenen stok bewoog hij zich moeilijk en zonder stok in het geheel niet. Gelijk ieder weet of kan weten, was hij indertijd van de Academie geëclipseerd, of, om het juiste woord te gebruiken, gesjeesd. Intusschen was het ouderhart in het einde toch verteederd geworden; hij was naar Leiden teruggezonden en ten slotte met krachtige hulp van zijnen repetitor op theses gepromoveerd. Dewijl het hem niet aan natuurlijken aanleg ontbrak, had hij het sedert gebracht tot president der rechtbank in een landstadje, doch hij had voor jaren zijn ontslag aangevraagd om zich te 's-Hage te vestigen. Hier was hij eerst met de hoofden en later met het hoofd der anti-revolutionaire partij in aanraking gekomen en had hij niet ten onrechte hun volledig vertrouwen gewonnen. Door zijne bemiddeling stond men in voortdurende gedachtenwisseling met de geestverwanten in Amsterdam. En, wat ook van beteekenis was, hij aarzelde nooit voor verschillende partijdoeleinden de koorden zijner beurs los te knoopen. Met zijne oude Academie-vrienden had hij de betrekking aangehouden door vluchtige begroeting op de Societeit van de twee die te 's-Hage woonden en door wel wat ongeregelde briefwisseling met de overigen. Ieder gedacht nog steeds met genoegen hoe men in December 1865 tot een reuniemaal was bijeengeweest; telken jare was er plan gemaakt het nog eens te hervatten, maar altijd waren er verhinderingen geweest. Nu eindelijk na veertig jaar zoude men wederom den vervlogen tijd gezamenlijk herdenken; het zoude wel de laatste maal zijn. Wat was er in dien tusschentijd al niet gebeurd! Terwijl men toen de gebeurtenissen van den dag besprak, kon niemand vermoeden dat binnen zeer enkele maanden Mr. P. Mijer gouverneur-generaal zoude zijn van Nederlandsch-Indië, dat Keuchenius zijne motie zoude indienen en de Tweede Kamer zoude worden ontbonden. En zoo was het jaar in jaar uit gegaan: het eene tijdperk al merkwaardiger dan het andere.

Het eerst verscheen, zooals meer voorkomt, hij die de verste reis had gemaakt: Thomas Groen, modern ex-dominé,

die rustig zijne dagen sleet in eene villa op Hardestein, welk dorp, zooals men weet, onder den rook van Marlheim ligt. Hij droeg een wel wat ouderwetsch pruikje, maar was overigens goed geconserveerd.

Hierna kwam Van der Wouden binnen, voormaals hoofd van een voornaam Amsterdamsch handelshuis, doch die zich reeds lang uit de zaken had teruggetrokken en gedurende meer dan de helft van het jaar zijne fraaie buitenplaats te Bloemendaal bewoonde, om slechts de guurste wintermaanden in het oude familiehuis op de Bocht door te brengen. Na zijne promotie had de advocatuur hem niet aangetrokken en de magistratuur nog veel minder en zoo was hij in eenen tijd dat men nog aan geen speciaal handelsonderwijs dacht, op het kantoor van eene zijner talrijke familiebetrekkingen geplaatst en had hij zich binnen een zeker aantal jaren, ook door het bezit van eigen kapitaal, tot chef opgewerkt. Het kantoor dreef thans op zijnen oudsten zoon. Onder gepromoveerden voelde hij zich in het eerst niet geheel op zijne plaats, maar die bevangenheid verdween, als hij zich onder gelijkgezinden bevond. Die gelijkgezinden waren gematigde liberalen, vooral gematigd, maar toch liberaal: menschen van leeftijd, die geheel dachten en spraken als in 1848.

De volgende gast was Willem de philoloog, in zijnen kring steeds eenvoudig Willem genaamd, alsof hij geenen geslachtsnaam hadde. Hij was rector geweest van een gymnasium in eene der noordelijke provinciën, doch genoot reeds meer dan dertig jaar zijn *otium cum dignitate*. Een professoraat waarvoor hij in aanmerking was gekomen, was hem ontgaan en de droevige toestand, waarin de Latijnsche Scholen tot op de reorganisatie van 1875 verkeerden, had hem mismoedig gemaakt en genoopt zijn ontslag te nemen. Sedert woonde hij op een dorp buiten Utrecht, in welke stad hij de bibliotheek tot zijne beschikking had en met sommige hooggeleerden de betrekking onderhield. Met de algemeene politiek bemoeide hij zich weinig; alleen onderwijs-belangen trokken zijne belangstelling en daarnevens zijne klassieke studiën, die hij vlijtig bijhield, zooveel het tegenwoordig mogelijk is bij de reusachtige vorderingen der laatste jaren. Hij bleef het altijd betreuren dat gedurende zijnen geheelen studietijd zijn wat oudere tijdgenoot Cobet in Italië was geweest.

Tegelijkertijd verschenen nu de twee gasten die uit den Haag kwamen. Piet Kole had nooit eenige betrekking bekleed; hij leefde zeer stil, zag weinig menschen, kwam zelden ter societeit. Men noemde hem een onpractisch man en een droomer, maar, als hij eens los kwam, dan vonkelden weder de spranken van vernuft, die zijn tijdgenooten zoo dikwijls hadden toegejuicht. Hij was en bleef een lief hebber van paradoxen en de vrienden waren overtuigd dat die ook heden niet zouden ontbreken. Het is waar: wanneer men later over zijne beweringen nadacht, bleek het wel dat hij nooit gelijk had, maar er waren ettelijke korrels, die het verzamelen waard waren. Wat zijne meest innige overtuiging was, bleef meestal onzeker.

Met hem kwam, zooals gezegd, zijn bijzondere vriend Flanor, die kort na zijne promotie - dus voor de stichting der Indische school te Delft - naar Batavia was vertrokken en aldaar op de secretarie geplaatst was. Hier was hij opgemerkt door Occo van Donia, die hem onder zijne bijzondere leiding had genomen. In zijne ambtelijke loopbaan had hij het - vroeger dan hij had durven hopen - gebracht tot lid van den Raad van Nederlandsch-Indië. Te zijner tijd in het vaderland wedergekeerd was hij jarenlang een zeer gewaardeerd lid der Eerste Kamer geweest; maar reeds voor geruimen tijd had hij zich teruggetrokken dewijl hij wel niet doof was, maar toch de noodige scherpte van het gehoor had verloren en te veel moest missen, ook als de beraadslagingen hem bijzonder interesseerden. Tegenwoordig was hij het orakel van een troepje oudgasten op de Societeit: voor de binnenlandsche politiek gevoelde hij niet zooveel, maar Indische belangen gingen hem zeer bijzonder ter harte, ofschoon men weleens beweerde dat hij niet altijd het rechte besef had van al hetgeen in Indië langzamerhand veranderd was, zoo bij den inlander als in de Europeesche samenleving, sedert hij het Koningsplein had verlaten.

Het laatst verscheen Dr. Suermalen, die zich indertijd had verheugd in eene zeer uitgebreide practijk en ook nu nog dikwijls door jongere collega's in consult werd geroepen. Dat was ook de oorzaak dat hij heden bijna te laat kwam, want, ofschoon hij zelf sedert lang geene operaties verrichtte, uit vrees dat zijne hand niet vast genoeg zoude zijn, toch

hechtte men veel aan zijne diagnose. Hij was daarbij iemand van letterkundigen smaak en zocht de conversatie met juristen en literatoren ruim zooveel als met medici.

Na de eerste begroeting, waarbij ieder aan den een of den ander moest vertellen wat hem in de laatste veertig jaren was wedervaren, had men zich naar de *suite* begeven. Aan eene der lange zijden van de rechthoekige tafel had Flanor als president plaats genomen tusschen Van der Wouden en Kole. Tegenover hem zat Suermalen tusschen Thomas en Willem. Aan de smalle zijden, recht tegenover elkaâr, waren Gus en Daniel door de geheele lengte der tafel gescheiden. Gelijk het gemeenlijk gaat: eerst toen het *menu* halverwege was opgedischt, raakten de tongen los en werd het gesprek meer algemeen. Allen werden herdacht, die nu op het appèl ontbraken, ofschoon zij op de laatste reunie nog in den bloei van den mannelijken leeftijd stonden: Slot in de allereerste plaats, dan Ernst die trouwens meer als hospitant dan als lid van de club was tegenwoordig geweest, even als de een jaar of wat jongere neef van Slot, wiens puntig schrijven aan Gus in aller handen was. Verder werden, als natuurlijk is, allerlei academische herinneringen opgehaald en kwamen de veranderingen op het tapijt, die in de academiewereld sedert 1844 hadden plaats gegrepen. Tot nog toe had Daniel aandachtig toegeluisterd, maar nu wendde hij zich tot zijnen vader: ‘Maar Papa’, zeide hij, ‘werden dan in uwen tijd alle colleges in het Latijn gegeven? Ik ben dertig jaar na u student geworden en heb nooit meer van Latijnsche colleges gehoord, dan wellicht voor de propaedeutische vakken, welke lessen wij hoogst spaarzaam bezochten: ofschoon ik moet erkennen’, voegde hij er aarzelend bij ‘dat Cobet soms wel amusant wist te vertellen.’

- ‘Ja’, antwoordde de toegesprokene, ‘het is waar dat toenmaals de colleges in het Latijn werden gegeven, ofschoon er reeds uitzonderingen waren. Daar hadt gij Prof. Verdam, die zijne lessen telkenjare plag te openen met eene Latijnsche speech, en verder zijne moedertaal sprak; maar, eerlijk gezegd, ik heb mij niet dikwijls des morgens te acht uren opgemaakt om zijne demonstraties bij te wonen Overigens hoorde men meest Latijn; ik moet evenwel erkennen dat, toen ik er eenmaal een weinigje aan gewend was, ofschoon

ik niet tot de vlijtigsten behoorde, gelijk gij wel zult weten, *mi care fili*, ik nooit bijzondere moeite heb gehad om de vreemde taal redelijk wel te verstaan, althans wanneer Professor zelf zich vloeiend wist uit te drukken.'

- 'Daar hebt gij het juist,' viel hier Kole in, 'het is eeuwig jammer dat het Latijn is afgeschaft. Vooreerst konden in onzen tijd ook de buitenlanders profiteeren van het onderwijs onzer beroemde mannen. De studenten kregen nu ook respect voor de wetenschap, die wel verre van zich in een narrenpak te hullen, zich niet vertoonde dan deftig in een toga gewikkeld. Bovendien verleert men tegenwoordig al zeer spoedig het weinigje Latijn dat men geleerd heeft en in welke taal moeten nu onze geleerden schrijven? Bedienen zij zich van de moedertaal, dan worden zij in het buitenland niet gelezen, tenzij zij baanbrekers zijn als Scholten of Kuenen. Tegenwoordig houden zij zich bij het Engelsch of Duitsch, met het gevolg dat, als zij het verdienen, zij wel gelezen worden, maar onder de Engelschen en nog liever onder de Duitschers worden gerekend, om later het verwijt te hooren dat Nederland op wetenschappelijk gebied niets beteekent. Douwes Dekker dacht er net zoo over als ik.'

- 'Wel, Kole,' zoo riep Suermalen uit, 'wat zijt gij ouder gewoonte weder aan het doorslaan! Het mag wenschelijk zijn geweest om het Latijn als de taal der geleerden te behouden; maar wenschelijk of niet: de geleerden in de twee werelddeelen denken anders. Het is onmogelijk gebleken bij den vooruitgang van iedere wetenschap, inzonderheid in de laatste zestig jaren.'

- 'Hoort eens,' hernam nu Willem, die tot nog toe meest had gezwegen, 'nu komt gij jagen op mijn terrein. Ik ben het met u beiden oneens en ik zal u zeggen waarom, als gij naar mij wilt luisteren. Geheel op zich zelf genomen zoude iedere wetenschap in behoorlijk Latijn *kunnen*, ik herzeg kunnen behandeld worden. Dat is eene bewering die ik tegen iedereen zal volhouden. Natuurlijk zoude iemand, die het mocht wagen zich steeds van het Latijn te bedienen, de taal uitstekend moeten verstaan: dat spreekt van zelf. De natuurwetenschappen, mijn waarde Suermalen, zouden de minste zwarigheid geven, want tot op den huidigen dag worden al uwe kunsttermen op min of meer barbaarsche

wijze uit het Latijn of Grieksch afgeleid en ik verklaar niet te begrijpen, waarom al die barbarismen - want dat zijn het - uw latijn meer zouden ontsieren dan nu uw Hollandsch. En wat hebt gij, medici, nog tal van *veteris vestigia ruris* behouden! Gij spreekt zeer gewoon van *exitus letalis* en van *pus bonum ac laudabile:* neen, dat voorbeeld deugt niet langer, sedert gij het geheele artikel uit uwe hospitalen hebt gebannen; maar daar zijn nog *fractureeren* en *trauma* en *coxendix* en honderd anderen. Doch dat daargelaten: ik geef niet toe dat de studenten goed Latijn niet zouden begrijpen: dat deden zij, gelijk wij van Gus hebben gehoord, zelfs in onzen tijd, toen de gymnasia zoo oneindig veel minder beteekenden dan nu. Ook ik heb de ondervinding, dat als ik in mijn nietig landstadje mijne twee of drie jongelui jaarlijks aan de universiteit afleverde, zij zeker niet allen waren in de wieg gelegd om litterator te worden; maar eenvoudig proza verstonden zij op het eerste hooren volkomen. Het zou wat erg zijn, als men thans in zes jaar de jongens niet zoover konde brengen, dat zij eenige noemenswaarde vrucht kunnen plukken van het onderwijs. Wilt mij gelooven, mijne vrienden, van al de talen die wij in onze jeugd geleerd hebben, is de Latijnsche grammatica de doorzichtigste: geene enkele lijdt minder aan uitzonderingen en uitzonderingen op uitzonderingen. Bepaaldelijk wordt de syntaxis beheerscht door eene ijzeren consequentie; aan de vrijheid van het individu wordt weinig speelruimte gelaten. Gij kunt met eenig recht beweren dat het Latijn eene arme taal is, maar voor het dagelijksch gebruik - gij begrijpt dat ik niet spreek van de wetenschappelijke beoefening, want dan staat de quaestie geheel anders - is het Latijn vergelijkenderwijs gesproken zeer gemakkelijk.'

- 'Hoor eens,' viel Thomas hem in de reden, gij beweegt mij bijna een Latinist te worden; maar hoe nu te doen, als het moderne voorwerpen geldt, bijv. eene cigaar?'

- 'Dacht ik het niet?' antwoordde Willem. 'Gij komt weder aan met dat afgezaagde voorbeeld. Als gij mij laat uitspreken..'

- 'Het wordt nog al langdradig,' wierp Van der Wouden tusschenbeiden.

- 'Het zal nog veel langdradiger worden als gij mij niet

mijnen gang laat gaan. Ik wilde alleen zeggen, dat ook ik tegen het gebruik van het Latijn zeer overwegende bezwaren heb maar op geheel andere gronden. Met die cigaar zoude het nog wel gaan. Een mijner vrienden in Utrecht zoekt dikwijls uit liefhebberij, hoe hij dit of dat voorwerp van dagelijksch gebruik in goed Latijn eenvoudig zoude kunnen uitdrukken. Natuurlijk bevalt hem niet de traditioneele *herba Nicotiana in formam cylindricam redacta*; maar hij heeft in plaats daarvan een algemeen bekend Latijnsch woord gevonden, dat - het zij te allen overvloede gezegd - ook bij Cicero voorkomt en, waar het soms voor de duidelijkheid noodig is, door het adiectivum *Nicotianum* kan worden opgehelderd, zonder dat dit meer dan een enkele maal noodig zal zijn.'

- 'En wat mag dan dit tooverwoord zijn?' vroeg Thomas.

- 'Dat zal ik nu voor het oogenblik niet zeggen, want dan gaan wij voort met praten over die nesterij. Het is mijne schuld niet, dat gij mij van mijn onderwerp hebt zoeken af te brengen - ik zal werkelijk langdradig worden, zooals Van der Wouden vreest, als gij mij in de rede valt; maar kamp geef ik niet. Het Latijn is veel te lang te onzent het voertuig bij het Hooger Onderwijs gebleven: het is misschien jammer dat het gebruik niet meer mogelijk is, tenzij dan wellicht voor de klassieke litteratoren, iets wat ik in dezen kring niet wil bespreken; maar men moet niet trachten den stroom te keeren, zooals sommige aarts-conservatieven wellicht zouden willen. Het ligt niet in den aard der taal of in de vorderingen der studenten, maar in de hoogleeraren zelven, van wie reeds in onzen tijd het meerendeel het Latijn niet vrijuit kon spreken en die tegenwoordig in eenen voltalligen academischen Senaat nauwelijks twee of drie leden zullen kunnen aanwijzen, die zich met volkomen gemak in het vreemde gewaad bewegen. Dat is ook heel natuurlijk. *Tempore patrum* had de jurist of de medicus zijn Latijnsche studieboeken: ook buiten zijn colleges leefde en dacht hij in het Latijn. Dat is in den loop van den tijd anders geworden. Alle wetenschappelijke werken, zelfs in mijn vak, worden in eene moderne taal geschreven en menigeen is thans professor, die zijn Latijn niet heeft vergeten, eenvoudig omdat hij het nooit geleerd heeft. Ik behoef dus niet mede te gaan met de

ondeugende spotternij van Macquelyn, die gij u uit onzen studententijd herinnert. Niemand verstaat Latijn, zoo luidde 's mans banvonnis, die niet gewoonweg tot zijn knecht in het Latijn kan zeggen: ‘Johan, loop eens als de bliksem naar de vischmarkt en haal mij een Jacobszalmpje, maar zorg dat het goed krimp is, of wee uw gebeente.’ Maar weet gij nog wel hoe Klikspaan plag uit te varen tegen dat vermaledijde dicteeren? Ja, mijne heeren, dat was het gevolg van het hardnekkig vasthouden aan eenen verouderden vorm. Die wezenlijk Latijn verstonden, dicteerden dan ook niet: zij durfden zich wel laten gaan. Ziet, ook ik kan als litterator meepraten van de colleges van Thorbecke en Van Assen. Beiden dicteerden korte paragrafen, die de quintessens bevatten van hetgeen wij moesten onthouden en dan volgde de uitvoerige mondelinge toelichting en uitwerking. Zoo was het althans op de Instituten bij Van Assen en op de *Historia Juris* van Thorbecke; van de andere juridische colleges weet ik niets af. Thorbecke was altijd statig en deftig: hij sprak langzaam en wij litteratoren vonden hem zeer correct. Slechts eens heb ik hem zien glimlachen, toen een ongelukkig respondent eene schadevergoeding wilde laten betalen *in duplum domini* in plaats van *in duplum damni. Hoc tu non serio dixeris*, luidde zijn bescheid. Van Assen, die eigenlijk nog meer litterator was dan jurist, gelijk Thorbecke ook in de letteren gepromoveerd was en *honoris causa* Doctor Juris was gemaakt, - Van Assen dan sprak insgelijks Latijn met groot gemak, maar zijne elocutie, die ook in het Hollandsch niet aangenaam aandeed, hinderde nog meer bij het Latijn spreken. Doch veel aanstootelijker was zijne gewoonte om als *in parenthesi* nu en dan allerlei min of meer vermakelijke bijzonderheden mede te deelen, waartoe hij dan het Hollandsch gebruikte als zijn Latijn tekort schoot. Hoe hebben wij gelachen wel met hem, doch ook een weinig om hem, toen hij met den welbekenden tongval, dien velen zoo licht konden nabootsen, de vraag behandelde, wat de uitvoerder van een uiterste wil moet doen, als bijv. Prins Esterhazy zijne met diamanten bezette hooge rijlaarzen klaarblijkelijk aan zijnen oppasser heeft gelegateerd onder den naam van ‘mijne oude sloffen.’

- ‘Willem, Willem,’ dus liet Flanor zich hooren, ‘gij

maakt het nu wezenlijk al te grof; als president van de tafel moet ik u ernstig verzoeken u wat te bekorten.'

- 'Ik was bijna klaar,' vervolgde Willem, 'want het zal u weinig interesseeren hoe het kwam dat Bake en Peerlkamp, die toch ook niet dicteerden - wat zij allerminst noodig hadden - evenwel slechts onwillige of halfwillige toehoorders hadden. Dat lag gedeeltelijk zeker aan de zeer onvoldoende voorbereiding van velen, maar Peerlkamp en inzonderheid Bake hadden geene voorstelling van hetgeen hunne toehoorders behoefden. Zijne litteratoren leerden hem later waardeeren; maar op zijne propaedeutische lessen ging hij als Phaëthon telkens op en neer: nu eens begrepen zijne studenten niets van zijn geleerd betoog en dan weder deed hij vragen goed voor de conrectorsklasse. Bakhuizen van den Brink, die hem zoo hoog vereerde als iemand, heeft dit in zijne necrologie vrij onbewimpeld gezegd.'

- 'Laat dat zoo zijn, Willem,' hervatte zijn buurman Suermalen, 'gij hebt nu voor van avond genoeg doorgeslagen, wij willen ook wel eens een woordje in het midden brengen. Ziet ge, ik geloof ook niet dat de diatribe van Klikspaan tegen de colleges op hechten grondslag rust. Ik merk op, dat hij een jaar of vijf ouder was dan wij en student is geweest van 1834-1840, dus de Academie verlaten heeft omstreeks den tijd dat wij zijn aangekomen, die van 1840 tot 1844 student zijn geweest. Ik weet niet of hij de juridische colleges getrouw heeft gevolgd, hoewel het zeker tot nadenken stemt, dat hij nooit gepromoveerd is in een tijd, dat de examens zoo buitengemeen eenvoudig waren. Maar hij spreekt ook herhaaldelijk over medische colleges en daarvan had hij zeker geen verstand.'

- ''t Is waar,' bevestigde Piet Kole, 'Klikspaan spreekt over de professoren zoo goed als zonder uitzondering met de uiterste minachting. Er zullen er wel zijn geweest, wien de toga wat wijd om de schouders hing; dat is altijd zoo geweest en het zou mij niet verwonderen, dat men in dezen tijd ook nog wel onderscheid maakt tusschen de professoren *maiorum* en *minorum gentium*. Maar wij juristen hadden toch onzen Thorbecke, met wien wij dweepten; Willem luisterde naar Bake en Peerlkamp; Thomas had zijnen Clarisse en zijnen Van Hengel, en gij, Suermalen, spraakt steeds met ingeno-

menheid over Uylenbroek en Jan van der Hoeven en Pruys van der Hoeven en mogelijk nog wel over anderen.'

- 'Eigenlijk,' zoo begon nu weder Van der Wouden, 'maakt Klikspaan het veel erger met de studenten. Hij draagt zijn boek op aan ouders en voogden en allen die het wel meenen met de Leidsche Hoogeschool; want dat zijn, als ik mij goed herinner, zijn eigen woorden. Maar wat doet hij? Hij schildert ons al te gader af als drinkebroers en lichtmissen. Ik weet wel dat men geene aanschouwelijke schetsen kan maken van eenen student die op zijne kamer aan den arbeid is, maar wij hooren het meest van de Quaden, Bivalva, Koormberg en Vlierinxen; minstens had toch moeten worden aangeduid, dat wij onder onze tijdgenooten telden Gerrit de Clercq en Van Vloten en Gerrit de Vries en Vissering en Tijs de Vries en Dozy en Jan Kappeyne en Opzoomer en Robert Fruin en anderen, die voor een deel toen reeds toonden wat zij later zouden zijn. Zelfs Koen Huet en Vosmaer heb ik in de laatste Dispuutvergadering, die ik presideerde, nog als nieuwe leden geïnstalleerd.'

- '*Senectus est natura loquacior*,' zoo klonk nu weder de stem van Flanor, 'dat heb ik nog van de school onthouden, ja? Mijne heeren, wij vergeten geheel dat wij aan eenen wel toebereiden maaltijd aanzitten: let, bid ik u, op het volgend nummer van het *menu*. Heer Daniel heeft mij zoo straks verzekerd, dat dit een der triomfschotels van Bussink is: de Franschen noemen het, zegt hij, *un plat très difficile*.'

Aan den schotel werd alle aandacht gewijd en veel lofs toegezwaaid. Men geraakte weder druk aan het oprakelen van zuiver persoonlijke herinneringen, toen Daniel zich op eens tot Thomas richtte met de vraag of hij niet te Hardestein woonde. 'Dan zijt gij zeker,' ging hij voort, 'de opvolger van Gerlof Bol.' 'Neen,' was het antwoord, 'ik woon op het dorp als gewoon ambteloos burger, maar ik was met Ds. Bol bijzonder bevriend.' 'Dan zal hij u mogelijk wel van Tandemia hebben gesproken, of hebt gij haar soms zelf gekend?'

Eer Thomas kon antwoorden, nam Flanor het woord met al het gezag dat de waardigheid van president geeft. 'Mijn waarde heer Daniel,' luidde zijne vermaning, 'ik kan u niet kwalijk nemen dat gij als hospitant met onze wet onbekend

zijt; maar het is de vaste regel in onze club dat *nomina sunt odiosa* en derhalve ieder die onder ons eenen bijnaam heeft, een alias, een pseudonym of een schuilnaam, zooals de puristen tegenwoordig zeggen, daarmede uitsluitend mag worden aangeduid. Alle geslachtsnamen die onder deze rubriek vallen, zijn *taboe* en gij zelf hebt hier aan tafel niets mogen behouden dan uwen voornaam, evenals uw vader in de wereld ook Gus heet, ofschoon uw geslachtsnaam anders luidt. Waart ge hier als lid, dan had ik u een glas *poenitet* moeten opleggen; nu zal ik u alleen verzoeken die dame met haren anderen naam aan te duiden, waaronder zij trouwens veel meer bekend is.'

'Nu dan, mijnheer Groen,' vervolgde Daniel, 'hebt gij Klaasje Zevenster gekend?'

'Neen,' zeide Thomas, 'mijn eerste kennismaking met Bol viel in 1849, toen ik op mijne tweede standplaats beroepen was, namelijk te Bleffel, welke gemeente aan Hardestein grenst. Klaasje was weinige maanden te voren gestorven en later heeft Bol mij omstandig hare geschiedenis verhaald, juist zooals gij die bij Van Lennep kunt lezen. Eén ding heeft hij vergeten, dat niet zonder beteekenis is. Grootvader Flinck had op Blinkerswaard, toen Madeline - of mag ik dat ook niet zeggen? - gedurende ettelijke korte weken wat begon bij te komen, haar portret laten maken; gelijk gij kunt nagaan, door den eersten der toen levende portretschilders. Na zijnen dood, die een paar jaar later voorviel, kwam het kunstwerk aan zijne dochter, die het in bewaring heeft gegeven aan Albert en Bettemie, bij wie zij een goed gedeelte des jaars plag in te wonen. Te voren had zij twee copieën laten maken. de eene voor Maurits van Eylar, de andere door Ds. Bol. Meermalen was ik getuige dat de tranen hem in de oogen sprongen, als hij zijn blik op dat portret vestigde, dat het voornaamste sieraad was van zijne studeerkamer.'

- 'Dus leeft Ds. Bol niet meer?'

- 'Mijn jeugdige vriend, hoe zou dat mogelijk zijn? Evenals wij oudjes, waren ook de Pleiaden van ongeveer gelijken leeftijd: dat is natuurlijk. Welnu: Louis Napoleon grave van Eylar moet uit den aard der zaak geboren zijn tusschen 1806 en 1810; hij zoude dus thans minstens 95

jaar oud moeten zijn. Maar zoo de Pleiaden al dood zijn, Maurits van Eylar en zijne vrouw Ernestine leven nog. Hij was dan ook veel jonger dan zijn broeder, zijnde geboren in 1826 of 1827, gelijk ook Klaasje, die slechts een maand of wat later, kort vóor of op den vijfden December het levenslicht zag. Ik kom veel bij Maurits aan huis en ik mag zeggen, dat de echtelieden een deel van hunne gehechtheid aan Bol op mij hebben overgedragen.'

- 'Dat is alles goed en wel,' bleef Daniel vragen, 'maar nu begrijp ik nog niet, waarom gij te Hardestein zijt komen wonen.'

- ''t Is toch eenvoudig genoeg,' kreeg hij tot bescheid. 'Ik verhaalde u reeds dat ik mij tot Bol voelde aangetrokken; hij was een jaar of tien ouder dan ik en had de studie allerminst vaarwel gezegd, ofschoon hij in het dagelijksch leven daarvan niet liet blijken. Op vaste tijden begonnen wij weldra geregeld te bespreken wat in de verzending van het theologisch leesgezelschap van den ring belangrijks mocht voorkomen. Wij verheelden ons niet dat de lichte bagage geleerdheid, die wij uit Leiden hadden medegebracht, ons niet langer voldeed. Gij moet bedenken dat Scholten eerst in 1843, dus in mijn laatste jaar, uit Franeker naar Leiden was gekomen en nog had hij zijne kracht niet geopenbaard, hoeveel men ook reeds van hem verwachtte. Verder was Kuenen nog acht jaar jonger dan ik en wij konden alleen hem hooren prijzen als een exceptioneel begaafden student. Intusschen, naarmate in volgende jaren hunne hoofdwerken het licht zagen, zetten wij beiden ons aan hunne voeten en, behoef ik het u te zeggen? er ging als eene nieuwe wereld voor ons op. De daarop gevolgde strijdschriften van Huet, van Réville, van Allard Pierson, van twintig anderen maakten dat bij ons noch verstand noch gemoed tot rust kwam. Het was op het laatst van 1865 dat het *Afscheid* van Pierson *aan zijne Laatste Gemeente* pas was verschenen; van daar dat volgens Ernst voor veertig jaar op deze zelfde plek ik mij zooveel doenlijk buiten het gedrang hield om den tirailleursaanval van Slot, Kole en Van der Wouden te ontgaan: ik was nog niet tot klaarheid gekomen.'

- 'Opperbest,' riep nu Kole, 'ouwe jongen, opperbest; maar wat doet dit alles hier ter zake?'

- ‘Dat wilde ik juist gaan zeggen. Langzamerhand kregen onze denkbeelden eenen vasteren vorm en eindelijk bekenden wij elkander van stap tot stap volbloed modern te zijn geworden. Ik had van nu af geen rust of ik moest mijne zuurverworven wetenschap van den kansel aan alle Bleffelaars en Bleffelaarsters luide verkondigen. Het einde laat zich denken: mijne gemeente liet mij met mijnen onmenschkundigen ijver in den steek en ik was wel gedwongen mijn ontslag te nemen: iets dat mij gelukkig financieel niet bezwaarlijk viel.’

- ‘Dat is mooi van u,’ hoorde men over de tafel Gusje uitroepen. ‘Mochten zoo alle onwaardige, huichelachtige Bedienaars des Goddelijken Woords zich uit de Christelijke kerk terug trekken. Ik houd niet van halfheid. Het is zeer wel te begrijpen dat het eenvoudige landvolk niet gesteld was op uwe moderne preeken. Voedzame melkspijs is mijn wachtwoord, niet met water aangelengd en dat nog wel met water uit de sloot.’

Niet ten onrechte was Thomas over dezen uitval geraakt, ofschoon hij anders de zachtmoedigste kerel ter wereld is. ‘Sla mij,’ repliceerde hij, ‘maar hoor mij aan. Bol was mij in menschenkennis en in jaren ver vooruit. Op directe vragen gaf hij antwoord; maar hij drong niemand zijne stellingen op en alle twistpunten, waarover ik tusschen peer en kaas liever niet debatteer, liet hij in het halfduister. Maar hij behield eenen onbetwistbaren en onbetwisten invloed op zijn klein kuddeke. Na zijnen dood kwam er een zuiver orthodox ijveraar, maar daarmede was de rust uit de gemeente verdwenen. Men twistte in en buiten de kerk en veel van het goede zaad dat - ik erken het - ook deze strooide, werd vertrapt. Moet ik nu aannemen dat ik gelijk en Bol ongelijk had? Laat hij te voorzichtig zijn geweest, maar met die voorzichtigheid stichtte hij iets goeds; mijne openhartigheid verbande mij tot de buitensingels der samenleving. Gesteld dat er een middenweg zij, dan is er toch kans dat men van rechts en links klappen beloopt. Doch ik weet dat wij tegenwoordig eenigszins anders tegenover dat gewichtig vraagstuk staan dan voor veertig jaar.’

- ‘Maar hoe zijt gij dan toch op Hardestein beland?’ was aller vraag.

- ‘t Is gauw gezegd Op Bleffel wilde ik niet blijven: dat kunt gij denken. Er was juist te Hardestein eene villa te koop en het was mij veel waard, vooral in die donkere weken, den dagelijkschen omgang met Bol te kunnen genieten. Juffrouw Leentje nam ik in den koop mede. Ook na zijn dood ben ik daar blijven hangen en hoop onder geestverwanten nog wel iets goeds te kunnen doen. Mijn invloed op het kasteel is niet geheel zonder beteekenis en op ongeregelde tijden houd ik daar voor enkele intieme bekenden in de aloude, zoowat gerestaureerde slotkapel eene besloten godsdienstoefening.’

‘Luister nu eens naar mij,’ zoo sprak Suermalen, die al lang had gezwegen, ‘het wil mij toch voorkomen, dat er inderdaad in onzen tijd aan de Leidsche Academie iets niet in den haak was. Van de medische faculteit durf ik niet spreken, want vóor mijne promotie ben ik een paar jaar naar Amsterdam gegaan, om mijn voordeel te doen met het rijke materiaal van het Gasthuis. Doch dat herinner ik mij wel, dat de studenten, die het eenigszins konden bolwerken, na afloop hunner studiën geregeld naar Parijs gingen en dikwijls ook naar Weenen: tevreden was men dus niet. Over de philosophische en litterarische faculteiten hoorde ik nooit klachten; maar nu ik Thomas gehoord heb, zou ik toch zeggen dat ook de theologische faculteit was ingedut, totdat Scholten haar wakker riep. Intusschen: hoe was het met de talrijkste faculteit? Ik geef het woord aan onze vier juristen.’

Uitgenoodigd om te spreken, bleef ieder aarzelen totdat Piet Kole het woord opnam: ‘Als allen zwijgen,’ zoo begon hij, ‘dan zal ik zeggen wat ik denk; de drie anderen mogen mij dan wederleggen. Het aantal onzer professoren was gering: slechts vier, maar dat was naar mijne opvatting geen bezwaar. Het grooter aantal hoogleeraren van tegenwoordig is uit den aard der zaak in overeenstemming met de vorderingen der wetenschap; maar is het ook in het belang der studenten? Ik twijfel. Het schijnt mij veel waard, als de beginnelingen - en dat zijn de studenten toch eigenlijk allen - zich bij voorkeur aansluiten bij eenen of hoogstens twee leermeesters. Dat is in dezen tijd veel bezwaarlijker en in verband hiermede worden de examens steeds omvangrijker, waardoor dan weder de examenstudie wordt in de hand ge-

werkt. Een knap professor, die zijn eigen vak volkomen meester is, zal ook bij zijne toehoorders tegen eenzijdigheid waken, mits er slechts kracht van hem uitga, want daarop komt het aan. Ik heb dit nooit beter hooren uiteenzetten dan door mijnen vriend Francken; Willem zal hem in Utrecht nog wel gekend hebben. Zoo ging het ook met ons. Ik laat de drie anderen hooggeleerden in hunne waarde; zij blijven onbesproken; maar onze tijdgenooten weten dan toch hoe Thorbecke ons wist te boeien met zijne sobere doch glasheldere voordracht.'

Gusje zweeg; Flanor betuigde met een enkel woord zijne instemming, doch Van der Wouden vervolgde: 'Ja, dat is waar; er waren natuurlijk jongelui, die zich niets van deze dingen aantrokken en al hunnen tijd verbeuzelden in "de Pauw". Er waren er ook, die zoo geheel opgingen in hunne vakstudie, dat zij zich met de politiek in het geheel niet bemoeiden: zoo waren er velen onder de medici; enkelen onder de theologanten; de philosophen tel ik niet: er waren er nauwelijks zes of acht. Maar zoudt gij het gelooven, heer Daniel, zoo goed als alle juristen en evenzoo zoo goed als alle litteratoren, die te dier tijde ook den weg naar de Garenmarkt moesten kennen, waren zeer beslist volgelingen van Thorbecke. Dat was zoozeer het geval, dat Haagsche vaders van zuiver conservatieve richting of door familietraditie gebonden, hunne zonen liefst naar Utrecht of zelfs naar Groningen zonden, om hen buiten den greep van den Thor te houden. Tegen hem konden Cock en Van Assen niet op.'

'Zoo is het, Van der Wouden,' viel Kole in: 'Ik ontmoette in later jaren in den Haag dikwijls mijnen vriend Felix, die juist in het geval had verkeerd, waarvan gij spreekt.'

'Ook ik ben het met Van der Wouden eens,' zoo luidden Flanors woorden. 'Wat was er een opgewekt leven in het corps! Daarvan had Klikspaan wel wat meer mogen zeggen. Binnenkort zal Dr. Dyserinck, naar wij hopen, die tekortkoming verklaren. Waren de Leidsche jagers wat verwilderd uit den krijg wedergekeerd? Waren het hunne slemppartijen te Lisse, die Klikspaans walging hadden opgewekt? Doch wat weten wij daarvan? Het geldt een geslacht dat ons is voorgegaan en zich niet meer kan verdedigen. Bedenkt

evenwel dat onder de tijdgenooten van Klikspaan waren Hasebroek, Gewin, Cobet, Beets, de gebroeders Boot, Beynen, Van der Linde, Heye, Jonckbloet en anderen meer. Verder weet ik wel, dat wij vroolijk en soms zeer luidruchtig waren, maar onze idealen hadden wij behouden: dat is de hoofdzaak, gelijk de jonge Slot het eenmaal zoude uitdrukken: wij behielden niet altijd een koel hoofd, maar ons hart werd nimmer koud. Wij dweepten met de liberale beginselen op ieder gebied, natuurlijk als kinderen van onzen tijd, want allerlei dat ons thans onmiddellijk voor den geest komt, bestond voor ons nog niet. Wij peinsden niet over de vrijmaking van het onderwijs, over sociale rechtvaardigheid of over onze eereschuld aan Indië en dergel. Voor ons was het in hoofdzaak de vraag hoe 's lands regeering op breeder grondslag zoude worden gegrondvest, hoe het kiesstelsel zoude worden geregeld, hoe er licht zoude komen in de financiën, hoe vóór alles als onmisbare voorwaarde Grondwetsherziening moest worden aan de orde gesteld. Het was een schoone tijd. Wij jongeren sympathiseerden ten volle met de ouderen van dagen. Courantenlectuur was betrekkelijk nog beperkt, want wij hadden geene voorstelling van de vlucht, die deze macht in den staat eenmaal zoude nemen. De groote dagbladen van toen hadden eenen omvang als nu nietige provinciale blaadjes. Slechts zeer enkele publicisten van naam hielden zich op met journalistiek. Tegenover de laffe toejuiching van het regeeringsbeleid in de meeste bladen, stond de dikwijls beleedigende en noodelooze grofheid in den *Marlheimer Bode*. Maar wij hadden iets beters: het college van Thorbecke over de Grondwet en te huis bestudeerden wij zijne *Aanteekening*. Met hoe diepe teleurstelling begroetten wij de Grondwetsherziening van 1840! Hoe namen wij deel in het succes van Van Hall in 1843! Hoe opgewonden waren wij, toen in 1844 het voorstel der Negenmannen ter sprake kwam! Ik denk dat zij die kort na ons in Leiden kwamen, in 1848 nog wel anders zullen gejuicht hebben, al moesten zij nu ook hunnen leermeester derven. Van zulke dingen hebt gij waarschijnlijk geene voorstelling, heer Daniel. Hoe zoudt gij ook? Gij hebt den lentetijd van ons liberalisme niet gekend.'

'Houd mij ten goede,' was het antwoord, 'dat ik u in

alle bescheidenheid tegenspreek. Mijne tijdgenooten hebben zeker den triomf van het liberale regeeringsstelsel niet gezien, maar kennen des te beter den langzamen ondergang. Onder leiding van mijnen braven vader ben ik gaandeweg in de politiek onzer anti-revolutionaire partij ingewijd en was ik zeer van nabij getuige van haren voorspoedigen wasdom: wij hadden onzen heerlijken lentetijd zoo goed als gij. Beider zomer is kort geweest. Na vier jaar van alleenheerschappij werd de uwe geknot door de Aprilstormen van 1853; ook onze oppermacht heeft vier jaar geduurd. Wij behoeven elkander niet te herinneren, wat in deze twee vierjarige perioden is verwezenlijkt: wij weten het allen even goed; alleen maar de kijk op de dingen is verschillend. Ik stel nu de vraag: wie heeft in een gelijk aantal jaren meer tot stand gebracht, Thorbecke of Kuyper?

'Lieve Hemel,' zoo kwam Van der Wouden tusschen beiden, 'ons gezellig tafelgesprek dreigt een dispuutcollege te worden: hebt gij dan geen couranten om elkaâr te bestoken? Wat mij betreft,' zoo vervolgde hij half ernstig, half spottend, 'ik ga niet meer naar de beurs: mijn oudste zoon bezorgt de zaken van het kantoor. Maar ik heb te huis mijnen thermometer: ik vind aangeteekend, of ik het mij niet herinnerde, dat in 1848 de 2½ pCt. stonden 39 pCt. en 1852 weder 64 pCt., hooger dan ooit te voren, bv. in 1843 toen zij 57 pCt., golden. Daarentegen waren diezelfde effecten in 1895 slechts te verkrijgen voor 95 pCt. en nu doen zij weder circa 80 pCt. Die cijfers zijn welsprekend.'

'Neen,' antwoordde Flanor, 'die cijfers bewijzen volstrekt niet wat gij ze wilt laten bewijzen. Allerlei invloeden zijn hier in het spel, die gij niet maar zoo dadelijk kunt ontleden. In geen geval kan ik u toegeven dat de politieke richting van het Kabinet de hoofdfactor zoude zijn bij al die dagelijksche schommelingen.'

Van der Wouden wilde zich verontschuldigen. 'Vergeef mij,' zeide hij, 'ik heb die effectenlijst alleen maar ter tafel gebracht om spoedig van de zaak af te wezen. Wilt gij mij echter aanhooren, dan zal ik mijne opvatting nader préciseeren. Gij allen kent genoegzaam mijne onwankelbare trouw aan het liberale vaandel, maar, terwijl zooveel om mij veranderde, voel ik zelf wel dat ik ongemerkt versteend ben.

Ik denk als ik dacht in mijne jeugd: gij moet mij vergeven: mijn dagelijksche gang was jaren lang van kantoor naar de beurs en terug. In andere levenskringen werkte op u allen vruchtbare wrijving van denkbeelden. Mogelijk zult gij u bij de "vooruitstrevenden" aansluiten: ik beschouw ze met wantrouwen. En toch gevoel ik dat gij mij wezenlijk onrecht zoudet doen, als gij mij voor eenen conservatief uitscholdt. Als gij mij vraagt wie van beiden, Thorbecke of Kuyper, in nagenoeg gelijk tijdsverloop, grooter wetgevende kracht heeft ten toon gespreid, dan kan het niet twijfelachtig zijn aan welke zijde mijne sympathiën liggen, maar eerst het nageslacht zal de rekening definitief opmaken.'

'Men kan niet ophouden u te respecteeren,' viel hier Willem in, 'maar gelijk gij trouwens zelf erkent, gij hebt zestig jaar al te weinig bespeurd van de steeds aanhoudende strooming in de denkbeelden en de aspiraties der liberalen. Wij zijn niet meer tevreden met wat ons omstreeks 1848 niet alleen begeerlijk maar ook voldoende scheen. Gij bedenkt te weinig dat allerlei staatsbemoeiingen die in het vrije leven der maatschappij ingrijpen, volstrekt noodzakelijk zijn geworden. Sociale misstanden van allerhanden aard eischen onze aandacht. Die daaraan niet tracht te voldoen, natuurlijk naar de mate zijner krachten, is of geen staatsman of geen menschenvriend en waarschijnlijk is hij geen van beiden. Ik vind in hoofdzaak slechts twee soorten liberalen: beiden zullen hetzelfde of nagenoeg hetzelfde voorstaan; maar de stemming is verschillend: dat heb ik nog van den jongen Slot geleerd. Er zijn er die den nieuwen weg, die ons door de algemeene verteedering der harten geteekend wordt, met geestdrift opgaan in de blijde hoop dat hij ons tot eene grootsche en weldadige hervorming van de maatschappij brengen zal. Onze rechterzijde steunt de nieuwe richting ook, maar enkel als de nood tot werken dwingt, altijd met blijkbaren tegenzin en met een diep besef van de gevaren, verbonden aan het onbekende pad, dat men zonder leidsman of wegwijzers als gedwongen is opgegaan. Gij, mijn vriend, verschuilt u nog altijd onder de alleruiterste rechterzijde der partij; toch kan het u niet ontgaan dat uw troepje met den dag aan het slinken is'.

- 'Ik kan Van der Wouden toch niet zoo geheel ongelijk geven': 't was Suermalen die dit zeide. 'Zijn wij wezenlijk

op den goeden weg? Gij herinnert u allen dat Ernst steeds in den mond had zijn beroemd geworden: “Laat toch begaan”. Men begint die leuze steeds meer en meer te verleeren. Ik blijf vertrouwen op de vrijheid, vrijheid op ieder gebied. Mij schijnt het gevaarlijk dat 's Lands regeering zich bemoeit met zaken, die aan de vrije en onbelemmerde vereeniging van individu's moesten worden overgelaten. Inmiddels gaan wij snel, zeer snel vooruit: zoo roept men en dan wijst men bijv. op het historisch overzicht van eene halve eeuw, dat Dr. Ritter in 1898 aan zijne abonnés heeft gegeven. Het komt niet in mij op den vooruitgang te miskennen, maar bij de lectuur van die zes-en-dertig hoofdstukken - en zij zijn allen uiterst leerzaam - rijst bij mij telkens de bedenking: “Maar als nu de ons omringende rijken nog sneller vooruitgaan, dan gaan wij immers relatief achteruit? Is de welvaart - want daaraan denk ik voor het oogenblik alleen - altijd relatief genomen, te onzent nog altijd zoo groot? Bestaan *die steinreichen Holländer* anders dan in de verbeelding van Duitsche hôtelbedienden?” Een statisticus kan mogelijk het antwoord geven: ik zeker niet. Toch heb ik mijne oogen. Wat vertoont ons budget eene armoedige zuinigheid en nog kan het jaarlijks benoodigde slechts met moeite worden bijeengeschraapt. Denkt eens de karige bezoldiging van Ministers, Gezanten, Gouverneurs van provinciën, Leden van den Hoogen Raad en dergelijke hooge staatsambtenaren. Reuzenfortuinen als elders in Europa - ik spreek niet eens van America - bestaan bij ons niet. Anders zouden de schilderijen onzer oude meesters niet telkens over de grenzen gaan, tenzij men duchtig den trom roert. Welk Nederlander heeft eenen stal met een half dozijn renpaarden en neemt deel aan de internationale wedrennen? Voor zoover ik weet, heeft niemand een stoomjacht voor eigen gebruik; men vergenoegt zich met eenen boeier. Gij zult zeggen: wij hebben iets beters: de fortuinen zijn bij ons regelmatiger verdeeld. Als dit zoo is, dan zijn wij zeker gelukkig te noemen. Edoch, ik las voor weinige weken in onze dagbladen eene becijfering, hoeveel in eenige voorname landen van Europa ieder burger gemiddeld per jaar heeft te verteren. Engeland stond, gelijk gij verwacht, bovenaan; Nederland, geloof ik, op de vierde of vijfde plaats. Ik erken

dat ik het lijstje met wantrouwen heb ingezien: het zou mij verwonderen, als de statistiek in staat ware te dezen betrouwbare opgaven te doen: mogelijk weet Van der Wouden er meer van. Met dit al twijfel ik zeer of wij op den goeden weg zijn. Mij komt Willems *Exoriare aliquis* in de gedachte, zooals hij voor veertig jaar uitriep, toen Kole de hoop had geuit dat er een man mocht verrijzen, die ons allen duchtig door elkander schudde, gelijk wij verdienen'.

- 'Nu wordt het eerst ernst', begon Gus met iets plechtigs in zijne stem. 'Gij, tragen van begrip, hebt gij dan niets gemerkt? Zoodanig man *exortus est* en gij hebt hem verworpen'.

'Kuyper heeft zijnen val aan zich zelven te danken', antwoordde Suermalen. 'Zijn meester zocht zijne kracht in zijn isolement; hij in een onnatuurlijk bondgenootschap. Hij zoude nog veel eerder gevallen zijn, als de liberalen niet zoo hopeloos verdeeld waren geweest'.

- 'Ik maak slechts éene opmerking, en die met mijn vak samenhangt', vervolgde Van der Wouden. Een wijs huisvader zet de tering naar de nering: voor eene regeering staat de quaestie anders. Zij vraagt wat noodig of hoogstwenschelijk is en eerst dan moeten de middelen hoe dan ook gevonden worden. Dat is wel waar, maar toch met zekere beperking. Men kan 's lands uitgaven niet naar willekeur uitzetten: er is eene limiet. Gaat men daarover heen, dan tast men het kapitaal aan en er is gevaar voor algemeene verarming. Spoedig vluchten ook de groote fortuinen over de grenzen. Mij wil het voorkomen, dat de limiet vrij wel bereikt is. Kuypers proeven van wetgeving vallen weinig in mijnen smaak, doch hij was, gelijk wij gaarne gelooven, overtuigd van de deugdelijkheid zijner beginselen. Dit kon hem evenwel niet ontgaan dat door zijn agitatorisch optreden de strijd der twee hoofdpartijen in den Staat is verscherpt, de antithese, gelijk hij sprak, in het felste licht is getreden en de Eendracht is in gevaar gebracht, die alleen ons Macht geeft. Maar op dit oogenblik treft mij het meest, dat hij ons zijne erfenis onder zeer zware en drukkende verplichtingen heeft nagelaten. Doch ook aan de andere zijde is mijns inziens eene fout gemaakt. Het vorig Ministerie had doorgezet wat het zich bovenal had voorgesteld: daarvoor

had het geld noodig, veel geld. Maar waarom deze bewindsmannen in de maand Juni niet gesteund? Op hetgeen nu eenmaal wet is geworden, valt niet terug te komen. Er was niet veel gevaar dat er meer kwaad zoude worden gebrouwen dan er nu reeds is geschied. Had het aan mij gestaan, dan had ik aan partij gaarne de taak gelaten om naar ruimer hulpmiddelen uit te zien. Thans komt de impopulariteit van de onvermijdelijke financiëele wetten uitsluitend het nieuwe Ministerie ten laste. De eenzame reiziger in den vreemde zal, verbeeld ik mij, in zijn vuistje lachen. Wie weet of hij over vier jaar niet weder eenen zegevierenden intocht houdt! Ik voel veel voor den moed en de vaderlandsliefde van het nieuwe Kabinet, maar is er met wijs overleg gehandeld? Ik vrees dat men door partijdrift verblind is geweest. Houdt het den ouden koopman ten goede dat hij de laatste millioenenrede met bezorgdheid gelezen heeft. Wat moet er van de schatkist worden? Ik zeg niet voor dit jaar: dat komt wel terecht; maar op den duur? En boven dit alles veertig millioen aan Indië, dat is voor het vervolg jaar op jaar zeventien ton!'

'Maar hoort nu eens naar mij', viel Flanor hem met veel warmte in de reden; 'ik begin met te zeggen dat ik die opoffering zeer toejuich, maar dat ik de gronden waarop zij wordt aangeprezen, niet alleen afkeur, maar zelfs verderfelijk acht. Men beweert, dat wij verplicht zijn aan Indië iets terug te geven van hetgeen wij indertijd onrechtvaardig genaast hebben. Tijdens den bloei van het cultuurstelsel en nog jaren daarna is er met ruime hand uit de Indische schatkist geput; dat is toen te goeder trouw gedaan, ofschoon het thans diefstal zoude zijn. Wij behoeven daarop noch geheel noch gedeeltelijk terug te komen: dat is eene afgesloten periode. In den grond der zaak acht ik zoo iets even verkeerd en onstaatkundig als wanneer wij ons thans uit Indië wilden terugtrekken, omdat onze voorvaderen geenen voldoenden rechtsgrond hadden om het te bezetten. Maar er is iets anders: wij hebben jegens het onmondige volk, dat wij als trouwe voogden hebben te leiden, groote verplichtingen op ons genomen. Al hadden wij nooit een cent voordeel van Java getrokken, toch zouden wij verplicht zijn te doen wat wij konden in het belang der opvoeding van

eene bevolking tegenover welke wij staan als volwassenen tegenover kinderen. Het kon wel eens zijn, dat ons geweten ons gebood nog heel wat meer dan veertig millioen aan die opvoeding ten koste te leggen. Bedenkt dat eene gruwzame 'inzinking' op Java geconstateerd wordt. Wij moeten onzen plicht betrachten en laat ik er bijvoegen, dat plichtsbetrachting hare eigene belooning zal medebrengen.

'Laten wij werken aan de opvoeding, eerst van den Javaan, daarna van de andere eilanders. Er kunnen dan twee gevallen voorkomen. Het eerste is dat ons de taak onverhoeds uit de handen wordt genomen door eenen machtigen mededinger. Wellicht, ik zeg wellicht, zullen wij moeten wijken. Het is veertig jaar geleden dat ik Britsch Indië doorkruist heb: ik kwam juist van mijne groote reis terug, toen wij in 1865 hier ook verzameld waren. Er kan in dien tijd veel veranderd zijn, maar ik was toenmaals zeer sterk onder den indruk dat wij voor geen enkel volk behoefden te wijken in ons talent om bij het behandelen van den inlander zachtheid te vereenigen met vastheid van wil. Sedert heb ik onze Oost niet wedergezien, maar ik weet toch dat wij ontzaglijk zijn vooruitgegaan. Neem slechts het gehalte der ambtenaren, die in mijnen eersten tijd uitkwamen, zonder iets van Indië te weten en vertrokken waren, omdat de Europeesche samenleving van hen niet gediend was. De beschaving van den inlandschen adel - want daarmede moeten wij beginnen - maakt goede vorderingen: zoo is bijv. kennis van de hollandsche taal bij de regenten geen zeldzame uitzondering meer. Welnu, als dan de tijd komt, dat wij gedwongen worden ons terug te trekken, dat wij dan tenminste een dankbaar volk achterlaten, dat door middel van onze taal in steeds toenemende mate zich zal opwerken tot onze beschaving, evenals in de middeleeuwen ten onzent het Latijn het eenige voertuig was voor al wie wilde *sapere supra vulgus*.

Maar het kan ook zijn, dat wij een, twee of meer eeuwen in het rustig bezit onzer koloniën worden gelaten. Ik durf het nauwelijks hopen, maar de weg, dien wij moeten inslaan, is getraceerd. Wij zien aan de Japanners hoe spoedig een volk, als het ernstig wil, zich de Europeesche beschaving kan eigen maken, zelfs met behoud van nationale eigenaardig-

heden. Javanen zijn van een geheel ander ras: dat weet ik ook wel, maar behoef ik er op te wijzen, dat zij eeuwen geleden, in het Hindoe-tijdperk, reeds krachtige schreden hadden gezet op den weg tot verdere ontwikkeling? Zal er eens een tijd komen, dat Java rijp is voor de vrijheid? voor zelfbestuur? Ik weet het niet, al verheug ik me in dat verre vooruitzicht. Denkt u eens: Java door een onverbrekelijken band aan Nederland gehecht; Java bloeiend door handel en nijverheid; Java eindelijk optredend om de beschaving te brengen tot de verste buitenbezittingen: eene taak, waartoe de Oosterlingen honderdmaal meer geschiktheid zullen bezitten dan wij.'

'Waarlijk, Flanor,' hervatte Suermalen, 'gij raakt aan het dwepen, alsof gij Kole zelf waart. Laat die champagne staan, mijn waarde vriend, en drink een glas koud water.'

'Gij zult wel gelijk hebben, Suermalen,' zoo viel Kole hem bij. 'Flanor is opgewonden als in den tijd van den *punch brûlé*. Ik, die nog wel een dweper heet, houd het niet bij hem uit. Ik zie de toekomst heel wat zwarter in.'

'En waarvoor zoudt gij vreezen?' vroeg Gus, '*wij* weten op wien wij moeten vertrouwen.'

'Zeker,' zeide Kole, 'ik sprak ook niet zoo zeer over mijzelven als over mijn vaderland en gijzelf, Gus, pleegt niet meer als in onze jeugd Nederland met Kanaän te vergelijken, als hadden wij op exceptioneel gunstige voorwaarden een Verbond gesloten. Dat klonk recht aardig toen de zeventien Provinciën in twee Koningrijken verdeeld werden, evenals Kanaän in Israël en Juda. Wij gelooven nu dat wij onder Hoogere Bescherming staan in denzelfden zin als waarin iedere staat dat voorrecht geniet. De nog voor weinige jaren gebruikelijke uitdrukking "God van Nederland" klinkt bijna als eene profanatie in mijne ooren.'

'Laat dat zijn,' sprak Gus; 'ik wil uwe woorden laten gelden; maar ik weet evenwel niet of uwe ware bedoeling zoo onschuldig is. Maar waarom ziet gij de toekomst zoo zwart in?'

'Ik hoop dat het niet weder een paradox mag schijnen,' was het antwoord, 'maar ik meen zeer ernstig wat ik wil zeggen. Wanneer ik over de toekomst van Nederland praat, kan ik drieërlei standpunt innemen. Spreek ik van den tijd,

dien wij hoogstens nog kunnen beleven, och, dan acht ik het niet waarschijnlijk, dat in die enkele jaren of maanden wij ernstig gevaar zouden loopen. Het zal onzen tijd, zooals men zegt, wel uithouden.'

'Maar gij kunt ook denken aan eene verre toekomst, bijv. over duizend jaar. Hoe het er dan op de wereld zal uitzien, daarvan hebben wij niet de minste voorstelling. Ik denk alleen niet dat ons Koningrijkje voor de eeuwigheid gesticht is. Wellicht

> Zal eenmaal 't zeevolk op de baren
> Door deez' verdronken steden varen
> En vragen: waar was Nederland?

Ik moet bekennen, dat de menschen, die dan zullen leven, mij niet interesseeren. Wij staan tot hen in geenerlei betrekking, even weinig als dit met de Maanbewoners het geval is. Wie is ooit akelig geworden, als hij bij Macaulay las van den Nieuw-Zeelander, die eenmaal zal zitten peinzen bij de afgeknotte pijlers van de ingevallen London Bridge?

'Maar er is eene andere toekomst van ons vaderland, die mij wel deugdelijk ter harte gaat. Grijsaards met den eenen voet in het graf, met uwe kinderen zal het nog wel gaan; maar wat tijden kunnen bewaard zijn voor uwe kleinkinderen en achterkleinkinderen, die thans zoo gezellig en vertrouwelijk met u kunnen keuvelen? Ik als oudvrijer denk daarbij aan mijne neefjes en achterneefjes, die mijn geld en goed moeten beërven: wat staat hun te wachten? Ik durf vertrouwen, dat zoolang Koningin Wilhelmina leeft, rondom welker persoon zoo goed als alle vaderlanders zich geestdriftig zullen scharen, Nederland tegen iederen aanval veilig is. Laten wij ernstig hopen, dat dit tot een eindweegs in de tweede helft dezer eeuw het geval zal zijn. Maar wat vervolgens? Bezitten wij dan eenen Vorst - of eigenlijk liever eene Vorstin - in Nederland geboren en getogen, Hollandsch sprekend, Hollandsch voelend, sterk door de sympathie der natie? Wie weet of de voor ons volksbestaan altijd dreigende wolk niet voor een menschenleeftijd weder zal overwaaien! Maar wij kunnen onze oogen niet sluiten voor het feit, dat in den onveranderlijken kringloop der dingen wij gaandeweg tot de democratie, tot de onvermengde democratie zijn genaderd. De partij van den zoo gezegden vooruitgang overwint

altijd, ook als zij in het ongelijk is, ten goede of ten kwade. Binnen ettelijke tientallen van jaren staat ons de ochlocratie voor de deur en wat brengt deze anders mede dan de republiek? Stelt u voor, mijne vrienden, hoe de hartstochten zullen worden opgezweept; hoe al wat bij orde belang heeft, al wat iets te verliezen heeft, zich zal schrap zetten tegen de eischen van het verdwaasd gemeen. En dat zonder eenen Oranjevorst om de hartstochten te temperen! Nog wordt de strijd vergiftigd door het antagonisme van Katholiek en Protestant. Zal wat dan Regeering heet, de orde handhaven? Zoo niet, dan zie ik reeds in den geest eene Pruisische interventie als in 1787. Onze koloniën gaan in den draaikolk verloren. Men besluit in 's Hemels naam maar te scheiden: een hoofdzakelijk Protestantsch republiekje in Holland en aanliggende provinciën; een Katholiek rijkje ten zuiden van de Maas. Algemeene verarming het gevolg, totdat men eindelijk annexatie als het beste redmiddel beschouwt. België krijgt het Zuiden, Duitschland het Oosten en Westen, behalve Rotterdam, waar de Engelsche vlag van den toren waait. Mijne vrienden noemen mij veeltijds een onpractisch mensch en eenen droomer: het mag zoo zijn; maar het was mij goed eens openhartig uit te spreken wat mij bekommert. God behoede Nederland! Lang leve Koningin Wilhelmina!'

'Dat is een *toast*,' zei Flanor, 'waarmede wij wel hadden mogen beginnen; maar laten wij er nu mede eindigen. Het uur van scheiden nadert. Vóór ik met Kole naar den trein ga, is er nog juist tijd om in de voorkamer koffie te drinken en twaalf blaadjes te rooken. Zoude men om pijpen gedacht hebben, heer Daniel?'

* * *

Kunstenaarsleven.

Derde Hoofdstuk.

'n Week lang was Maurice al redacteur van 't zuipkrantje, zooals ze 't allemaal thuis spottend noemden. Veertig gulden per maand kreeg ie vooruit betaald. Er was verwarrende vreugde in huis vooral onder de kereltjes, die hoopten op schoenen en draagbare broekjes en Frans hielp zelfs de krant mee vullen. Soms luchtte hij er geweldige wijsheden in en pronkte ie met z'n feuilleton over dit en over dat tegen z'n broertjes, tegen Aal en Ko Hoenders, alsof ie met 'n kleurigen waterstraal van zijn denk-genie al het ander geschrevene in één had overspoten. Twee keer in de week ging Maurice 's nachts erop uit, om verslag te maken van kellners- en kroegbazenvergadering. Hij zat dan, vooral bij de kasteleins-debatten, tusschen 'n woeste klus schreeuwers en zuipers, die op den dag niet konden vergaderen en er 's nachts 'n heete zuipfuif van maakten. Er werd gekrijscht, geheschen, gevloekt en gevochten soms, en tusschen al die uitbarstingen van afgetobde, geprikkelde kerels met hun wanluidend keelrumoer, moest Maurice 'n spoor zoeken voor 'n verslag, dat tenminste niet heelemaal leek op 'n krankzinnigen-protokol. - Soms zat hij met zwaar slaap-hoofd, doodop, te knikkebollen, verloor ie z'n bezinning in 't heete geraas, hoorde ie nog maar vaag gelach en gescheld om 'm heen stormen, zag ie al de harlekijnstronies in 'n blauwroodigen nevel van tabaksrook, vielen z'n oogen gemoedereerd dicht, om dan plots door 'n heftigen vuist-bonk op 'n tafel vlak bij hem van 'n verwoed-debatteerenden

vettigen kroeghouder, wakker te schrikken, en dadelijk, uit z'n roes, te doen alsof ie schreef. Laat in den nacht, soms tegen vijf uur, liep hij rillig naar huis, de kroegstemmen als 'n brandend geraas in z'n ooren voelend nasuizen.

De vooruit ontvangen veertig gulden verdwenen als water op 'n heete plaat. Z'n huishouden was zoo afgetakeld en tot 't ergste uitgeput, dat eerst 'n twintig maal grooter bedrag 'n zeer kleine verlichting voor hem had kunnen zijn. Maar de huur kon tenminste weer wat afgedaan worden en Louise met 't kind zou hij betere voeding bezorgen. Dat maakte hem al razend blij. De twee-maal-weeksche nachtvergaderingen moest ie met al hun vernederende ellende en vermoeiing op den koop toe nemen. - De geluksavond van de Walkyre leefde nog goud-vlammend in z'n denken, maar er werd alweer zooveel gruwelijk-plats en ellendigs overheen geworpen, dat de glanzen van die hevige ontroering weer langzaam uitdoofden en smoorden. Luiers spoelen vooral, van 't kleine Kareltje, dat al 'n maand ingewandziekte had, vond ie 'n hoon, 'n zwaar-vernederend, triest werk. Soms midden in z'n innigsten arbeid, moest hij 't van Louise overnemen, als zij uitgeput van zwakte-pijn stil-kreunde en naar bed ging. Alles, alles, 't zwaarste gesjouw deed ie liever dan dat walglijke spoelen. Hij was er niet aan gewend. 't Zure gebroei en de stank deed 'm hoesten, half stikken. Over de emmers gebukt, voelde ie zich misselijk worden. Dan moest ie dadelijk ophouên en even zitten. De jongens áchter hem lachten stikem. Nou kon Maurice ook eens ondervinden, wat voor goor werkje dat luren-spoelen was. In triomfantelijke vijandschap losten ze Maurice af, handen en neus gehard tegen vuil en vieze luchtjes.

Op oudjaarsavond kwam Maurice tegen negen uur èrg opgewonden 't voorkamertje inloopen. Louise was juist doodop, uit 't alkoof naar voren gescharreld. Ze zat met 'n heimweeverlangen in haar om iets te kunnen lezen. Ze hunkerde er naar, maar ze voelde nu al, dat zoodra ze begon, vermoeienisslaap haar zou oversluipen, de oogen dichtknellen. Een vreeselijk verlammende druk zwaarde 's avonds op haar lichaam. Nooit had ze zoo ellendig haar zwakte gevoeld, en met moeite bedwong ze een melancholieken uitval.

De twee jongens waren al naar bed op zolder. Frans zat met z'n stoelpooten vlak tegen de kist opgedrukt, de beenen bijzij uitgebogen, inspannend te lezen en z'n denk-uitvindsels uit te broeien, ondanks z'n migraine. Z'n bitse wipneus bleekte van zenuwachtigheid. Op z'n smal voorhoofd en tégen de slapen had ie aardappel-schijfjes en wat in azijn gedoopte krul-schilletjes geplakt, 'n remedie van Ko Hoenders, die zei dat 't subiet hielp. Frans' gezicht zag er komischmal uit, door de uitzuigende brandingen van de medicijn, nu en dan samengewrongen van steek-trekkingen, als 'n geroosterd ribbetje. Z'n beenderige vingers krasten onrustig in z'n vuilrossig baardje en telkens perste ie met één hand de schijfjes vaster tegen z'n gloeislapen aan. Schroei-vlekken, als giftig purper, van den doorbijtenden azijn, vlamden bij z'n jukken, bóven z'n brauwen en z'n ooren brandden paars-rood als geverfd met bietenbloed. Maar Maurice lette niet op z'n zwager. Hij was te opgewonden, nu ie eenmaal Louise zag.

- Lou'tje, nou heb ik met Soonbeek kennis gemaakt. Ik liep met Graafstein op de Amstel-brug, toen hij ons aansprak. Graafstein stelde me voor, en dadelijk begon ie over m'n Chat-Noir-artikelen te praten... heel rad, ik kon 'm haast niet bijhouën, z'n woorden vliegen en jagen. Hij vroeg me ook heel belangstellend naar alles.. wat ik buiten 't bureau deed, hoe ik leefde, enfin, te veel om te noemen. - En 't mooist is,... dat ie straks tegen halftien hier komt!

- Hier heen, schrok Louise, god Mau!... hoe kom je 'r bij... hoe kon je dat...

- Maar kind, hij wou, wòu absoluut! Ik zei 'm, dat 't jou misschien niet heel erg schikte... zoo laat... maar daar wou ie niets van weten. Hij overrompelde me letterlijk en hij vond gêne mal... hij wou dolgraag bij ons 't ouê jaar vieren. Z'n vrouw is al 'n week in Duitschland... bij d'r zieke moeder... en zou pas over veertien dagen terug zijn. Hij wòu en ik durfde niet weigeren. Ik durfde heusch niet, hij drong zoo aan!

Louise schikte er zich in, om Maurice niet te verdrieten. Maar nog meer had hij te vertellen.

Hij begon met twee blikjes zalm uit z'n jas te halen en op tafel neer te zetten, twee blikjes sardines en pakte twee flesschen port uit, met vruchten. Dat had Soonbeek met hem in 'n paar winkels gekocht, toen ie van Louise's zwakte

hoorde. Eerst had Maurice willen weigeren. Er zat iets onkiesch, iets opdringerigs en burgerlijks in die geef-gulle manier-van-doen, maar de kerel had toen zóó ellendig-geslagen en teleurgesteld gekeken, dat ie niet wóu afwijzen.

Louise vroeg 'm, wat 't eigenlijk voor 'n man was. Hij wist er nog niets van. Graafstein had 'm rare staaltjes van grilligheid en handelssluwe woekerij verteld over 't aankoopen van z'n werk. Maar ze moest maar zelf zien, hoe ze 'm vond.

- Ik begrijp nog niks van den man, hij is heel druk, praat verschrikkelijk rad. Hij heeft iets erg nerveus' over zich. Hij kijkt je bijna nooit aan en toch is er iets heel intelligents in z'n gezicht. Hij lijkt mij zeer vernuftig, slim. En hij moet geweldig rijk zijn.

Er kwam 'n wel onbestemde, maar toch heerlijke, warme vergenoeging in Maurice. Nu was ie, zonder dat ie 't voorbereid had, toch met dien rijken kerel in aanraking gebracht. En de man had heel gewoontjes, burgerlijk-klein-goeiig zelfs en zonder 'n ziertje millionairs-trots met hém, voor ieder toch 'n nederig journalistje, gesproken. - Van avond, ouê jaar, was er om negen uur nog niets bizonders in z'n huis gebeurd. Hij had zich van de Zuipkrant-drukkerij aan den Buitenkant naar z'n woning gejaagd. Misschien was er toch wel door Louise 'n heet kopje koffie gezet en hij nam zich voor, tot laat in den nacht aan zijn eigen nieuw werk, proza-brokken, te schrijven, als allen sliepen. - Toen was ie Graafstein tegengekomen en met Soonbeek, den bankier.

Die rijkaard nu zou zoo maar in z'n huis gaan zitten praten. Hoe was 't mogelijk! Had ie dan dadelijk zoo'n indruk op 'm gemaakt? - Of zat er iets anders achter? - Hij moest zien, afwachten, rustig en gezellig. Wel voorvoélde ie vaag, dat er door die kennismaking iets heel gewichtigs in z'n leven kon gebeuren. Soonbeek zou bij hem thuis komen. Hij zou de ellende zien van z'n triest rommeltje en hij zou heel z'n vernedering misschien begrijpen. En vooral, vooral de zwakte van Louise. - Maar Soonbeek was heel gierig, gewikst en tot 't uiterste berekend, had ie weer gehoord van Graafstein. - Kom, laat ik nou geduld hebben toch en wachten, rustig en gezellig, zei hij bij zichzelf.

Frans' hoofdpijn leek ook wat bedaard, want zacht trok ie zich 't grootste vastzuigende aardappelschijfje van 't voor-

hoofd, waarop nu 'n uitgebeten vlak gloeide als 'n bloedvin. Hij gluurde gretiglijk naar de blikjes en de flesschen wijn en 'r kittelde 'n genotschok door z'n smalle kaken.

Louise's slaap was in één weggezakt. Zij voelde zich frisscher en minder vermoeid dan anders. Ze drentelde luchtiger de kamer rond, wou voor den vreemden gast hier en daar wat opruimen, nog wat afstoffen en in 'n gezelligen toon doezelen, maar 't zoodje kniesde en goorde zóó afgetakeld, dat er eigenlijk niets aan te doen viel. - Ze deed zich 'r lievelings-blouse aan, de zwart-zijden, met dat fijne zilveren boorseltje om halskraagje en mouwen, 'n blouse, waarin ze zich nog 't liefst-los bewoog. Ze stond 'r heel goed, al bleekte ze wel heel erg haar tenger, mooi gezichtje. De zwarte chantillelubben langs de handjes doften weer die fijne gracie van vroeger om 'r heen en de jabot van kant gaf 'r weer al dat hooghartige, innig-trotsche terug van haar vogel-slank meisjeslijf. De blouse was wel heel erg versleten en er mee naar de schouwburg gaan kon ze niet meer, maar zoo in huis leek 't onder de groezellamp nog iets rijks, geurde er iets van vroegere weelde uit op.

Er kwam 'n lust in 'r tintelen, om voor dien meneer Soonbeek niet als 'n ziekelijk-verzwakte, jonge vrouw te verschijnen. Haar prachtbruin haar, in slang-wrong hoog op 't hoofd, kapselde ze nog wat breeder uit. Ook 'n oud medaillonnetje met 't portret van 'r moeder deed ze zich om den slanken hals, aan 'n fijn koordje. En telkens in nerveuze bedrijvigheid schoof ze nog iets aan kant, om toch maar 'n beetje stemming te krijgen in 't droef, hokkerig kamertje.

- Ik zal maar naar boven gaan, zei Frans met 'n dunne, ziekelijke hoofdpijn-stem, want ik kan toch zoo niet voor den dag komme...

- Mot jij weten, beet Maurice kortaf, we kunnen toch niet met ons tweeën in één broek!

't Speet Frans vreeselijk, dat ie niets zou hooren van alles, wat er verhandeld moest worden. En dien rijken Soonbeek, waar Ko Hoenders nou altijd de mond van vol had, wou ie toch óók wel dolgraag zien. Z'n hoofd begon van aandoening weer pijnlijker te hameren. Als ie nou eens wat versche schijfjes op z'n slapen plakte en bij Aaltje wat nieuwen azijn vroeg? En als ie nou eens z'n paarse jas uittrok en dadelijk

z'n lange aan deed, dan zou die meneer Soonbeek toch wel kunnen denken, dat ie van de straat kwam. Dan kon ie z'n jas heelemaal dichtknoopen en bij de kachel in 't donker wegschuifelen en 'n lekker pijpje smakkelen, als de hoofdpijn aftrok, zooals altijd tegen den nacht.

- Als ik nou me jas antrok? aarzelde ie tegen Maurice.
- Moet jij weten!
- Alles moet ìk weten; mag ik er bij zijn, wat jelui bespreke?
- Natuurlijk, driftigde Maurice, we hebben geen geheimen.
- Goed, dan blijf ik.
- Blijf... maar wacht es... zóó!... met die idiote aardappele-schillen en die rooie vlekken in je gezicht, kan je toch waarachtig niet verschijnen... je lijkt wel Jan Klaase met roodvonk.
- Mooi zoo, nou mot je nog spotte met m'n hoofdpijn, bitste Frans nijdig-scherp terug met z'n harde stem, die altijd na 'n periode van heesch gefluister, kwaadaardiger en zwaarder klonk. - Hij nam zich voor doodgewoontjes z'n overjas aan te doen, de beazijnde schilletjes op z'n hoofd nog wat gezelschap te geven en aan z'n pas-veroverde laars te lappen, wat m'neer Soonbeek ervan denken zou.

Maurice moest even op de Weesperzij wat goeie koffie halen. - Van 't tientje, dat de bankier hem had laten wisselen in den wijnwinkel, was 'n rijksdaalder overgebleven. Maurice wou 'm teruggeven, maar hij weigerde. Hij moest 'r maar 'n fleschje ‘reuk’ voor z'n vrouw van koopen, had ie 'r dufjes bij geschertst. - Maurice vond dat burgerlijke gegeef op die manier krenkend en onkiesch. Er zat iets plat-goedhartigs in. Maar aan z'n heele tronie kon ie zien, dat de man zich z'n poenigheid niet eens bewust was, dat ie werkelijk dacht, heel hoffelijk en lievigjes-charmant te zijn tegenover Louise. Maurice durfde weer niet weigeren, schoon ie 't geld wel in z'n stomme gezicht had willen gooien. Nou hij 't toch eenmaal had, moest er maar wat heerlijke geurkoffie van dampen en zou ie 'r 'n lekker pijpje reuktabak van koopen. - O! er duizelde toch iets heel gelukkigs in 'm rond. Zou ie zich misschien door dien man kunnen sleuren uit z'n vernederende ellende? Zou hij zich door hèm

misschien kunnen geven aan zijn kunst, zijn schrijverij, waarvan ie, vooral den laatsten tijd weer, allerlei zaligs gedroomd had? Hij was heel zachtjes aan begonnen in 'n groot werk z'n gevoel uit te zingen, voor 't eerst, in proza. O! als die rijke man nou eens èchte sympathie voor hem kreeg en hìj voor hèm. - Maar hij moest oppassen, dood-voorzichtig zijn, zich door geen duiten laten overrompelen en denken aan al z'n vroegere schetter-bewonderaars.

Huiver-kil kwam ie van de straat terug. Bij Hoenders werd ie even in geroepen, of ie 't ouê jaar niet met Louise hier kwam vieren. Maar hij wees met zoo'n besliste stelligheid hun verzoek af, dat ze niet meer durfden aandringen. 't Propte in de kamer van paardespel-artisten, wedders en bookmakers, die telkens door Hoenders' grollen zich half te barsten lachten. - Van Soonbeeks bezoek zweeg ie tegen Ko, anders kreeg hij dien woelwater boven. En hij wou juist bij de eerste kennismaking thuis alleen zijn met Soonbeek.

Weer in z'n kamertje, waar 't potkacheltje lekkere gloeihitte rondblakerde, zag ie Louise 'n ouê sjaal over de planktafel heendekken en 'n blaadje met 'n grof, versleten koffie-komfoortje en drie kopjes neerzetten.

Er kwam iets knus' en warm-gezelligs 't woonkamertje doorvroolijken, iets dat er anders niet was onder het kniezende armoe-lampje. Louise had ook 'n rooien kap erom gedraaid. Dat gaf nu 'n heel innig-bedekt, wel zwak, maar schaduwzacht schijnsel. In 't keukentje rook Maurice al den fijnen, - visioenen van vreemde landen òptooverenden, - prikkelgeur van de koffie met dien diepzoeten exotischen zwijmelreuk erin van verre planten; koffiegeur, waarmee ie dol was, die deed duizelen altijd iets warms en zonnig-gelukkigs in z'n ziel. Alles stemde 'm prettig, tevreden en den heelen avond bleef z'n klein, schattig Kareltje doorslapen, dat ook 'n vreemde rust gaf. Louise zag ie met 'r rijke, zwart-zijden blouse, weer in haar meisjesbekoring, de fijne handen blank uit de gibotachtige mouwen en kantlubben; 't bleeke, tengere gezicht met 't aangescherpt neusje geestig en in gedachte-rust; ze bebeet fijntjes haar mondje, aldoor, aldoor.

Dat stemde 'm heel gelukkig en overal spon innige gezelligheid rond in 't warme, naakte hokje. Frans sprak geen woord. Weer had ie drie nieuwe groote brokken aardappel-

schillen, nu pal op den neuswortel boven de brauwen vastgedoopt. En als 'n indiaansch medicijnmeester, in bidkramp verstijfd, gluurde hij, in gewoonte telkens óver z'n lorgnet, als ie opkeek. Recht overeind zat ie te lezen in 't dikste wijsgeerige boek, dat ie dien avond bemachtigen kon. Meneer Soonbeek hoefde ook niet dadelijk minnetjes van hem te denken.

Maurice had al vast z'n pijpje aangedampt. Louise zag 't van avond door de vingers als 't venster wat open bleef voor de versche lucht. De kleine zou anders wakker worden. 'n Pijp was voor Maurice niet alleen symbool ván, maar de opperste gezelligheid zélf. In 'n Goudsche pijp sprankelde voor hem vonkige tooverij, leefde voor hem rust, kalmte, genoeglijkheid, nadenken, kracht en fijne peinzerij. Met 'n goudsche pijp, vond hij, was alles klaar te spelen. Soms kon hij de branderigste onrust en zorg-gejaagdheid wegdrijven, als ie maar 'n paar trekjes aan z'n pijp gedaan had. 't Was 'm dan net, of ie 'r alles mee wegdampte, en toch de dingen weer onder warme, inscherpende gedachtenklaarheid, voor zich zag terugkeeren. Ook hield ie 'r innig veel van, wijl ie zélf 'n slecht rooker was en nooit meer achtereen dan 'n paar kleine, bleeke haaltjes durfde doen. Daarom zàg ie even graag wolken, als ie 't zelf deed. En uit géén pijp dampte de rook zoo mollig, zoo vol prikkel-zoeten geur en fijn kleurige uitzweving, zoo mistig blauw mooi óp, als uit 'n steenen goudsche. Frans wou ie een opdringen, maar hij weerde den steel af met z'n gerimpelde grijsaardshanden, die dood leken in hun doorpeesde vaalheid. Hij wou nog niet rooken om z'n hoofdpijn.

Toen, tegen half tien Soonbeek er nog niet was, werd Maurice ongerust. Hij had met Louise afgesproken, dat hij àlles zou vertellen, wanneer Soonbeek vroeg. 't Was kwart vóór tien op 't gebroken wekkertje, dat in de keuken stond. Nog niemand! Maurice liep ongeduldig heen en weer. Stel je voor, dat de kerel 'm eens voor den gek hield. Wacht!.... daar werd gescheld!... eenmaal... Maurice stoof naar de deur. Rumoer bonkerde beneden aan de trap... De post! niets voor hem! 't Was zoo koud in de gang. Hij rilde. Tien uur - jonge! dat was 'n leelijke fop... die rijke snoeshaan... wacht... een... twee... driemaal!... daar had je 'm. - Hij holde naar de trap, trok aan 't touw.

- Woont hier meneer Fleury...

- Terecht meneer, komt u boven...

Hij smoorde den naam Soonbeek, bang dat Ko Hoenders 'm hooren zou... Maar beneden werd gedanst en gejoold door 'n troep zingende en stampende menschen. Oliebollen versmeulden poffertjeslucht door de gang. Ze hoorden bij Hoenders niet eens de bel overgaan. Na wat trap-gestommel in 't donker, diepte Maurice eindelijk den angstig rondtastenden bankier Soonbeek óp.

- Goeien avond... goeien avond; - goeie grut!... wat 'n duisternis! goeie grut, je kunt je nek hier breken eer je 't weet... eer je 't weet!! - Jonge, dat is hier lekkerder dan buite... aha! mevrouw... aangenaam... aangenaam... Soonbeek, ik heet Soonbeek... Soonbeek!

Beleefd boog ie.

- Blijft u rustig zitte, mevrouwtje... rustig aan he?... wat ruike die oliebolle lekker hier... ja, hm, hm... hept u ze hier?... aha, menéer?...

- Veldhuis, stelde Frans zich zelf voor, stijfjes van z'n stoel opschutterend met 'n kop als 'n boei kleurend voor den bankier, die fijntjes lachte om 't toegetakelde, aardappelschillehoofd van den mager-neuzigen Frans.

- Soonbeek, aangenaam... tjonge, tjonge... noú nog lekker warme puns... lekker warm... weet u... wárm... warm!!... dat zou 'n zaakje wezen... 'n echt zaakje.

Louise had den bankier den minst-manken stoel toegeschoven, en lekkertjes, alsof ie op 'n sofa zich schurkte, zette ie zich neer, leunde achteruit en wreef zich behagelijk tegen de krakerige leuning. Z'n mond lachte, lachte vreemd en èven-spottend. Louise zei 'm, dat de bollen bij de Hoenders geurden, ze tot 'r spijt geen pons en oliebaksel kon aanbieden. Er kwam wat onthutste stilte en diskourshapering en Soonbeek haalde z'n zwarte broek over de knie óp, uit zorg voor kreukingen. Maurice liet 'm kalm uitblazen, bekeek z'n onnoodig gemorrel aan 't liggend boordje, dat uit z'n rust, met nerveuse duwtjes heen en weer gerukt werd. Frans was naar den schoorsteenhoek gestapt en had zich in één smeer àl de aardappelschijfjes van 't voorhoofd en de slapen gewreven. 't Was toch erger gêne geweest en maller gedoe dan ie zich had voorgesteld.

Louise vroeg zacht-zwak, wat Soonbeek gebruiken zou... wijn of koffie?

- Nou, mevrouwtje, als ik 't voor 't zeggen heb... dan 'n lekker bakje koffie, mevrouwtje... en de wijn voor 't ouê in 't nieuwe, hè?... Wat dunkt u van m'n voorslag... mijn voorslag?... mijn voorslag??... en nou is 'n heet kommetje... 'n genot, bepaald 'n genot... 'n genot!... 'n genot!!...

Soonbeeks stem klonk scherp en sóms pieperig toch, als van 'n in angst zittend vrouwtje. Hij had 'n provinciaalsch, Geldersch accent, dat de woorden, met al z'n scherpe n's, spitste tot iets puntigs, bijna wreeds in z'n mond.

Hij was klein, net als Maurice, maar veel smaller, schraler en onmanlijker; alleen z'n voorhoofd stond hoog uitgebouwd, echte denkgevel van 'n spekulatief, vernuftig en wijd-omziend handelsman. Z'n oogen, grijzig-blauw, keken door 't nerveuze ledengetril, soms heel schuw en valsch, alsof ie bang was voor een sterken, rustigen tegenblik. Als ie sprak, sloot ie soms als n' blinde d'oogen, of hij keek naar den grond, naar z'n broek en schoenen. En soms probeerde hij in martelend getril van wimpers òp te kijken naar den persoon, met wien hij praatte. Iets fijns, iets hèel sluws en iets kinderlijks leefde er in z'n gezicht, dat blankte als van 'n jonge blondine. Z'n goed verzorgd donkerbruin baardje verweekte erin de scherpte van de koele oogen, als ie rond zich keek en soms èven iemand bleef aanzien; temperde ook 't cynische van z'n altijd glimlachenden spotmond. Alleen z'n hoofdhaar baarde hem droeve zorgen. Dat was nog maar 'n heel dun vlassig kuifje op de kruin, waar óók al de rozige schedel sterk doorheen gluurde. Aan den kant en rondom z'n hoofd was ie al kaal. Uit z'n dunnig kuifje middenhaar had ie nog met veel moeite 'n viezig-plakkerig scheidinkje weten te prutsen, dat vingerlang pas begon even vóór, en met kromme bochtjes doorliep tot even áchter z'n kruin. Hij keek altijd heel bang naar z'n glim-schedel; hij vloekte in zich zelf, dat ie zoo gauw door z'n haren heengegroeid was, hij juist, die altijd zoo solide geleefd had. Hij vond 'n kaalkop naar, vies, maar hij móest zich wel over dat gevoel heen-zetten. Want hij kon toch heel precieus en voornaam doen met z'n witte, tengere, prachtige

dameshandjes. Dadelijk zagen Maurice en Louise, dat z'n hèel voorkomen dat van 'n rijkgeworden burgermannetje was met zelfgenoegzaam airtje en brandkasterige onvermurwbaarheid. Maar ook, dat z'n handjes en 't gekoketteer ermee, buiten z'n poenig rijkaards-bewustzijn stonden. Ze waren heel fijn, die handjes, heel klein en de vingertjes slank en spits als van 'n Memlings-bidfiguurtje en toch zonder schralige, dorre, bigotte doodschheid. Er zat mollig leven in die handjes. Aan linker en rechter wijsvinger droeg ie 'n ring en met 't kleinste beweginkje verfonkelden die vuur uit 'n krans kleine diamantjes. Dat wist ie, vond ie heel mooi, 't eenig opzettelijk pralerijtje van z'n anders zoo sober uiterlijk en z'n sobere natuur, die parvenu-gedoe haatte. In heel 't wezen van dien kleinen bankier glansde een frissche properheid. En alles van 'm was korrekt en evenwichtig. Z'n dun-gouden horlogeketting hing, blank en gepoetst, precies tusschen de onbesmette knoopjesrij van z'n vest, over twee zakjes verdeeld. Z'n goudblinkend horloge, waar ie om 't kwartier op keek, was weggediept veilig in 'n proper zacht-gemsleeren zakje. Z'n zwart kolbertkostuum properde vlekkeloos, prachtig van deftigheid. Er lijnde geen fijne snit in z'n kleeren, maar ze waren verzorgd, zaten rustig en goed. Alles aan 'm was frisch, prettig, rijk-gemakkelijk, eenvoudig en blufloos. Z'n schoenen kraakten heel deftig, vond ie noodzakelijk voor z'n fatsoen en z'n gezag en indrukmakend bij een bezoek aan bewoners van kleine Jordaanwoningen, die niet goed betaalden, deftig ook tegenover arme menschen, en in 't geheel gezellig en voornaam, zonder bluf, waar ie 'n hekel aan had. Hij hield van dat gekraak, als ie in z'n woning, in z'n gang liep en de meiden dadelijk konden hooren, dat *hij* inkwam. Z'n liggende boord was sneeuwwit. Z'n manchetten blankten als krijtmuur in zon. En toch bleef ie buiten z'n aristokratische handjes door èn door 'n burgerman, moeilijk en houterig, of heel driest en onkiesch in gezelschap zich bewegend. Zelfs in z'n bewegingen en standen had hij iets van 'n ouderwetsch schoolmeester, die dadelijk van straat z'n Zondagschen billetikker uitdoet en netjes over den hanger uitspreidt, jasbroek-vest inéén, voor orde, zuinigheid en regel.

Louise had de oorlooze koffiekan van 't keukenstel ge-

haald en met 'n doek in de hand tegen de hitte 'n kopje voor Soonbeek ingeschonken. 't Geur-dampte nu lekker voor z'n oogen.

- Gek, gek, heel gek, mevrouwtje... he? wat ziet u bleekies,... bracht ie er snel tusschen in en dadelijk stroef en nerveus naar z'n schoenen kijkend - maar gek toch mevrouwtje, gek, heel gek... laat 'k es kijken, toch zeker in geen twaalf jaar 's avonds koffie gedronken! niet gek?... niet gek?... niet gek??... ja, hm! ja en toch lekker, hèel lekker!

Hij slurpte. Z'n neergeslagen, trillende oogleden worstelden weer; hij wou Louise onder 't spreken aankijken, maar 't mislukte onder hevig wimpergebeef en nu ging ie maar weer door, alsof ie tot iemand sprak aan z'n voeten.

Hij slurpte behagelijk telkens kleine slokjes, de oogleden trillerig nog, maar rustiger. Hij zinde, zinde lang, zoetproevend de geurige koffie, zinde, dat hij nog nooit 'n vrouw met zulke doordringende en toch zoo zwaarmoedige oogen gezien had. Hij slurpte en proefde àl genoeglijker, 't grofsteenen kopje in de gracieuze handjes, een fijn, blank pinkje met 't kokette, roze nageltje bijzij uitgestoken. Nu en dan smeet ie tusschen 't slokjes-geslorp wat afgebrokkelde woordekens naar den vloer, den stoel, den schoorsteen, zónder iemand aan te kijken. Ook in z'n praten spartelde 'n wilde gejaagdheid. Dikwijls herhaalde hij drie- en meermalen één woordje of zinnetje, snel, al sneller, dat z'n tengere stem ging piepen in z'n keel, en nooit kon ie zich goed uit z'n haastig en koortsig gesprek loswerken.

Meelij zou ie dan even wekken, als zijn mond niet bleef sarrend doorspotten in z'n speelsch, hooghartig glimlachje. Toch leefde er 'n diepe gezelligheidsdrang in z'n spreken en altijd klonk er iets als verbazing in z'n geluid, iets vragends, dadelijk weer overjaagd door nòg vragender toon en schriller stembuigingen.

- Koffie? koffie?? koffie??? dat is de lekkerste drank, die ik ken, ja... hm! ja, hm! Maar ik mag er toch maar heel weinig van gebruiken... heel weinig... heel hèel weinig!! - U moet weten, en angstig keek ie om, alsof iemand 'm hooren kon, die 'm niet hooren mòcht... u moet weten... ik heb iets heel leelijks aan m'n maag... ja... hm... ja!

hm! Voor twintig jaar ben ik heel leelijk, heel, heel leelijk... hèel leelijk ziek geweest... heel leelijk! bijna de aftocht geblazen... bijna... goddank bijnà... ik werd toen geopereerd... tjongejonge... tjongejonge!... dat was 'n tijd. En 't mocht niet weeromkommen, zei de dokter... nooit! nooit!! nòoit!!! Eerst is 't toen zestien jaar weggebleven... zestien jaar, geen dag, wel? zestien jaar... geen dag!!... heelemaal... heelemaal wéggebleven. En toen kwam 't weer effe... effe... èffe terug... en nou is 't weer vier jaar weggebleven... en nou ben ik toch altijd bang... altijd... dat 't weer komt... Iedere dag denk ik, as 't nou ens kwam, nou, nóu, nóu! Maar uw koffie is heerlijk, lekker... goeiegrut!... ik maak u mijn kompliment mevrouwtje... koffie zette is 'n kunst... 'n heel groote kunst,... niet waar? 'n groote kunst!

Er was eerst angstig-dempende geheimzinnigheid in z'n stem, toen ie vertelde van z'n operatie. Even had ie Maurice bang aangekeken, zònder te zien toch en die had 't onbescheiden gevonden te vragen, wàt hem dan eigenlijk scheelde aan de maag. Onbewust had Maurice mèe-geheimzinnigd met Soonbeeks stem onder den indruk van z'n plechtig-ontdaan gezicht. Maar opgewekter ging Soonbeek voort.

- Neem me niet kwalijk, mevrouwtje... maar hoeveel betaalt u voor die koffie? hoeveel? Is ie duur?... duurder dan de mijne?... Is ie werkelijk duur?... ja? ja?

Louise begreep den man niet. Zoo'n mengeling van banaal gevraag en opdringerige belangstelling had ze nog nooit in 'n mensch ontmoet. En dat provinciaalsch accent, wat hinderde 't haar, al die snijdende en spits-stootende ennetjes!

- Zeventig cent 't pond, aarzelde ze zwak uit, nog vermoedend, dat ie grappigde.

- Zeventig! zeventig?? zeventig??? 'n schandaal!... daar betalen ze bij ons... laat es zien... nou... minstens één twintig voor... en de helft zoo lekker niet. Wacht... dat zal Dientje morgen weten... ja... ja.. je moet maar 'n vrouw hebben, die d'r van 't huishouden niet dàt snapt... hm ja! hm, ja!... - heeée?... meneer Fleury!.. wat hebt u daàr aan de muur? 'n prent? 'n oue?... Engelsche prent!.. is ie echt?... geld waard? geld waard?? ja... hm!... verkoopt u 'm?... verkoopt u 'm?... ja?... ja?... ja??

Soonbeeks gezicht spande turend naar den halfduisteren muur. Frans schoof 'n eindje op zij, onder gekraak van z'n kniegewrichten. Soonbeek hoorde z'n eigen gevraag en z'n nerveuse herhalingen niet meer. 't Leek 'n onbewuste breinwerking van 'n karakter, dat zich zelf niet vertrouwde, dat niet geloofde bij éénmaal-iets-zeggen, begrepen te zullen worden. Er was ook opgejaagde suggestie, 'n overrompeling en opdringing van z'n eigen begeerten in z'n doen. Maurice voelde iets heel benauwends in dat achter elkaar aanjagend gevraag en wéér gevraag, zonder halte, zonder rust, zonder zelfs ooit te luisteren naar 't antwoord. Hij vroeg en bliksemsnel daarop viel 'm weer iets in, vroeg ie wéer, dadelijk daarop wéer. Maurice werd telkens in de war gebracht door die gretige vragerij en 't fluksche na-geratel. Telkens wou ie 'r iets tusschen brengen, maar dadelijk werd z'n antwoordje weggeslingerd in den wentelkring van Soonbeeks rondvliegende zinnetjes.

Soms deed de bankier tusschen z'n eigen gespreek in, niets dan ja knikken, ja, hm!... ja, hm! als ie maar èven schuw zag of meende, dat 'n ander waartegen ie sprak, den mond opende om iets te zeggen. Maar luisteren deed ie bijna nooit. Als ie stil zat in schijn te hooren, was ie toch altijd met z'n gedachten bezig. Eigen plannen en eigen beschouwingen hadden voor hem alléén waarde. Wat 'n ander dacht of babbelde kon hem niet schelen, als ie voor zich niet dadelijk voordeel erin tastte met z'n sluwste woeker-intuïtie. En men was ook altijd heel nederig, heel ondergeschikt tegen den schatrijken man, die zich vooral ook eenvoudig hield, omdat ie dan minder last had van bedelpartijtjes. Zijn aandacht voor de prent was alweer weggezworven naar 'n heel anderen kamerhoek zonder zelfs de geringste inlichting nòch van Louise, nòch van Maurice verlangd te hebben. Hij wist zelfs niet eens meer, dát ie gevraagd had, want hij vond 't bij langer turen geen leuk ding en 't leek ook niet eens écht. Z'n mond glimlachte weer zonder ophouden en als Louise erg droog hoestte en kuchte, keek ie 'r èven koelhard aan, sloeg de oogen dadelijk weer neer en beweerde tegen de kist ónder de planktafel, dat Louise zich in acht moest nemen.

Maurice onderging allerlei elkaar overwoelende indrukken.

Dán zag ie Soonbeeks houding, z'n praten, z'n schertsen, 't alleen brutale van 'n zelfbewust geldman, die weet, welk 'n geweldige macht ie heeft in 't leven; *in* dat praten de opdringerige allure nemend van een menschkenner en karakterbestudeerder, zich daar nu héél rustig en gewichtig makend bij 'n doodarm artist; - dán zag ie weer in 'm den praalgragen burgerman, die 'n gehuurd-minachtinkje wou toonen met 'n schijn-superieur lachje, 'n eeuwig lachje, zonder zelfs de felle psychische kracht te bezitten, iemand lang en sterk aan te kijken. Ook zag ie in hem 'n stapelplaats van duffe, ordinaire handelswijsheidjes, 'n natuur van materialistische twist-ziekelijkheid, die zich 'n maatschappelijk reinigingsairtje wou geven tegenover arme lui en om-wat-centen ploeterende broodverdieners. Neen, hij kon nog niet heelemaal wijs uit 'm worden. Nu en dan keek Maurice lang Louise aan, om uit 'r oogen haar oordeel, 'n indruk op te vangen. Maar als de vent dacht, dat ie 'm klein kon krijgen met z'n centenmacht, zou ie 'm andere noten te kraken geven.

Er gloeide iets opstanderigs in Maurice. Vooral dat eeuwige glimlachje hinderde hem vreeselijk. Zoo schuw als Soonbeek z'n oogen trillend neersloeg voor 'n sterken menschenblik, zoo hinderlijk onkiesch, koud en scherp zag ie de dingen om zich heen. 't Kregelde al erger in Maurice. Z'n heele avond leek 'm vermoord. Waarom bekeek ie toch zoo lang die manke, afschuwelijke crapaud, met z'n dotten-vulsel, puilend uit zitting en rug? Wat was er voor bizonders aan z'n groen, gemeen brok spiegel op den schoorsteen? Wat keken de koele, trillende oogen onbeschaamd rond als van 'n kwaadaardigen belasting-deurwaarder. Maar hij zou z'n ergernis maar bij zich houden, want bluffen op z'n rijkdom deed ie met geen woord! Misschien viel de man nog wel mee.

Maurice stak z'n pijp weer aan en vroeg Soonbeek al dampend, of 't 'm soms hinderde.

- 'n Pijp hinderen? 'n pijp? 'n pijp? 'n pijp?? Ik wou, dat *ik* thuis 'n pijp mocht rooken... maar mijn vrouw!... hm, ja... 'n pijp? 'n pijp? hm! hm! Ze zou me de deur uitjagen!... goeiegrut! meneer Fleury, meneer Fleury, wat zit ik hier lekker... och, mevrouwtje... asjeblieft nog 'n kopje... wilt u? wilt u?? Ze is heerlijk, 'n lafenis! Zoo'n kopje drink ik nou thuis maar nooit... nooit... noòit! En, weet u,

nou heb ik 'n heel stel meiden, god mag weten waarvoor! 't Zijn beesten, beèsten... en... 'n kindermeid... en 'n kinderjuffrouw... hm, ja!... hm! hm!... En 'u vrouw, hi, hi, hi!... 'n best mensch, 'n best, heel, heel best mensch, 'n ècht best mensch! 'n engel van goedhartigheid... maar zulke koffie drink *ik* toch nooit thuis!... en nou... en nou... nou betaal ik nog wel één-twintig voor de huis- en één-veertig voor de dessert-koffie! Of Dientje moet mèt de kruidenier 'n doorgestoken kaart spelen... maar wacht! wacht!! wacht!!! morgen zal ik 't kruideniertje... 't kruideniertje... 't kruideniertje op m'n kantoor roepen! Kijken, wat hij zegt... al heeft ie nog zoo'n groote zaak... ze stelen allemaal! allemaal!! - Eens kijken wat ie zegt!

Er ging 'n smartelijk geklaag door z'n gescherpte woorden, waarin de sterk geaccentueerde ‘ns’ weer afpuntten. Maar z'n lach, z'n eeuwige lach ironiseerde wrangen spot om z'n mond, dat Maurice en Louise eigenlijk niet goed meer wisten, of ie schertste of in ernst sprak. Toen Soonbeek z'n kopje weer leeggeslurpt en met z'n blanke handjes en vurige ringen wat koket bewegingsspel gemaakt had, diepte ie uit z'n binnenzakken twee fijne, bruinleeren sigarenkokers op en leegde ze voorzichtig op de besjaalde plank-tafel. De sigaren slankten als miniatuur-Nautulusjes met hun goud-roode bandjes fijn puntig gemodeleerd.

- Meneer Fleury, gooi je pijp weg en steek òp! steek òp!!... ze zijn lekker... lichte havanna!... ik heb van avond maar eens 'n greep gedaan, en twee kokers meegepikt... En u ook meneer Veldhuis, hm! ja, hm!... probeer... probeer, steek op... zij zijn lekker: dat zou ik denken!

Frans stapte uit z'n verduisterden schoorsteenhoek en, na z'n lange jas nog steviger om z'n beenen gesloten te hebben, grabbelde hij schuchter en bleu met z'n dorre bevende ouemanne-hand 'n sigaar uit 't kleurige stapeltje.

- Ja, ja, meneer Fleury, rook! rook!! rook!!! 't Leven is de moeite waard... 't leven is prachtig! Ik kan me 't karakter van al die kniesooren niet indenken! 't Is prachtig... de moeite waard 't leven... vindt u niet? vindt u niet??

- Wat zal ik u zeggen, aarzelde Maurice, die werkelijk dacht, dat er 'n antwoord verwacht werd, kregel ook door den zelfgenoegzamen toon van den rijkaard, die nu weer met

z'n linkerhand in z'n zak 'n sleutelbos zat te berammelen en in hevig oog-ledengetril Maurice's blik ontweek, schuw kijkend naar de punten van diens kapotte schoenen. Maar dadelijk joeg Soonbeek er overheen:

- Kijk, meneer Fleury... ik denk nog al eens aan sterven! aan sterven!... ja, ja, ja,... aan sterven!! En ik moet u eerlijk zeggen, dat ik er 't land aan heb! Ik wìl niet dood! Ik vind sterven akelig, akelig-ellendig! akelig-ellendig! U moet weten, ik vind 't leven veel te lekker... veel te lekker... goeie-grut!... ik vind dat doodgaan 'n gruwelijk uitvindsel... gruwelijk, gruwelijk, ellendig! Thuis... bij mij in de gang... 'n heele diepe gang... mijn vrouw zegt, 't is 'n romaansche, goeie grut! daar heb ik net zooveel verstand van als m'n hakken... net-precies zooveel,... maar m'n vrouw zegt 't en die kan 't weten... in 't bestek stond d'r niks van... niks... niks! Maar in die gang dan heb ik 'n groote, artistieke klok... En als 't 'savonds heel stil is in de gang, dan hoor ik 'm overal... overal... hm, ja... overal!... met z'n zware tìk-tàk, tìk-tak!... om dol te worden, tìk-tàk, tìk-tàk!... tìk-tàk... tìk-tàk tìk-tàk!!! om dòl te worden. En ieder keer denk ik: weer 'n minuut... nòg 'n minuut! En zoo brengt je dat ding... dat vervloekte ding met z'n vreeselijk getik-tak veel gauwer an je end dan je wezen wilt... veel gauwer. En daar wil ik niks van weten... je bent 'r gauw genoeg heen! Ik wil lèven... 't leven is prachtig! prachtig!! Op mijn kantoor komt alles! Waarvoor moet 'n mensch toch eigenlijk dood? waarvoor? waarvoor? - Als ie toch eenmaal levend gemaakt is... waarvoor? waarvoor? En weet u, wat ik nou altijd doe, als ik 's avonds lekker rustig thuis zit? Dan laat ik die lamme antieke klok stilstaan... heelemaal stilstaan... ja, hm! ja! Ik wìl 'm niet hooren! dat eeuwig getik-tak, ik wil niet! ik wil niet!

- Niet kwaad, lachte Maurice om zulk naief zelfbedrog en Louise, kuchend, de hand voor haar mondje, bestaarde al verbaasder dien kleinen, nerveuzen bankier met haar groote, droeve, stille oogen.

- Maar dan bots ik dadelijk tegen mijn vrouw op... dadelijk... subiet!... noù ben ìk baas... noù... en de heele nieuwjaarsweek... Zij is woedend... letterlijk woe-

dend... giftig, als ik 'm stil laat staan, want zij vindt dat getik-tak zoo mooi!... verbeel-je! dat hoort zoo in de romaansche gang zegt 't lieve mensch! hihihi!!... romaansche gang? romaansche gang?... m'n hakken weten er meer van dan ik... m'n hakken... m'n hakken... m'n onnoozele hakken, hihihi! Zij vindt, vindt, vindt 't zoo plechtig, plechtig!! En ze ontroert er van!... ontroeren, ontroeren!! als dat vervloekte ding je heel leven wègtiktakt!... Nou, ik eet liever 'n pannekoek, met bruine suiker!... En de klok is óók antiek, op 'n veiling gekocht, op 'n veiling, op 'n veiling!! in de wittebroodsweken... Ook 'n uitheemsch ding... maar wat ik zeggen wou?... Ik vind geleerdheid, geleèrdheid, gelèèrdheid, mooi, heel mooi, hèèl mooi, maar 'n vrouw mot maar dòm blijven... excuseer mevrouwtje! dat is de bedoeling niet!... die hoeft niks te kennen, als ze maar uit de weg gaat voor 'n rijtuig op straat, dan is 't al mooi genoeg... hihi! hihihi!! ja, hm! ja, hm!! Daar motten ze bij mij niet mee áankommen... plechtig getiktak... plechtig getiktak, getiktak! En romaansch... en klassiek! klassiek!... romaansch, klassiek! goeiegrut!... hm, dat is allemaal sentimenteel gemaal... anders niks...! niks...! niks!!... Heee!?... wat hebt u daar in de hoek, 'n oud komfoortje, koper? ècht oud koper? Is 't gèld waard? ja hm!... verkoopt u 't? verkòopt u 't? Op de veiling in de Zon staat 'r precies zoo een, gunst! aardig paar! aardig, heel aardig, verkoopt u 't, ja? hm!... precies zoo een, precies!

- U kunt 't dadelijk kadeau krijgen, verkoopen doe ik niets, want...

- Ja, hm, ja, ja! maar wat vra...

- Pardon, laat u me even uitspreken, zei streng nu Maurice, woedend dat Soonbeek 'm weér vroeg en weér geen antwoord afwachtte, - ik wil 't u graag schenken, maar 't is 'n lor, niets waard!

- O, ja! hm! knikte Soonbeek, plots geschrikt door de stem-strengheid van Maurice en zóó onthutst, dat z'n oogleden hevig trilden en hij tevergeefs Maurice poogde aan te kijken. Dat had 'm nog nooit iemand gelapt... 't was kras, heel kras... zoò, in dwingelandij van stem en toon hém te overheerschen! 't Was sterk, 'n brutaal heer, die meneer Fleury, tòch leuk... 'n pittige vent...

Maar hij praatte er toch dadelijk overheen.

- Zeer vereerd, zeer vereerd, maar Soonbeek neemt nooit geschenken aan... meneer Fleury... nooit... nooit... En is 't dóf koper? dof? heelemaal en geïnkrusteerd? leuk ding! leuk, leuk, heel lèuk!! heel leuk!! Maar zeg es... meneer Fleury, zijn we nou heelemaal onder ons hier? heelemaal? U hebt toch 'n gezin, niet? Hoeveel, hoeveel zusjes? en broertjes ook weer? Gaan ze school? en waar zijn ze? Hier in de alkoof... duffies... duffies!... En uw eigen kleintje? waarvan Ko Hoenders me verteld heeft... Bij die kom ik nooit... nooit... 'n beetje smerig... smerig... en ik hou van orde, orde, orde, en zindelijkheid. Ik ben dol met orde!... kijk, u permiteert me... dat prentje hangt scheef... en kijk... kijk... die boeken, mag ik? mag ik?... die boeken kunnen voor 't zelfde geld ordelijk op de schoorsteen staan... zoo!... zoo!... zoo!... wie is Nietszche?... Nietszche?... niet de eer! Woont ie hier in de buurt? Ik ken 'n Nietschen, 'n effektenbaas... 'n prul!... gevaarlijk!... Ja... hm! orde! orde! dàt is 't leven!

Soonbeek was onder 't spreken van z'n stoel gestapt, had 'n paar boeken op den schoorsteen overeind gezet, netjes tegen elkaar gedrukt. Met z'n fijne handjes bleef ie de ruggetjes nog induwen, tot alles precies op 'n rijtje stond. Z'n schoenen kraakten deftig en rijk bij iedere beweging.

Maurice begreep de brutale bemoeizucht van den vent al minder, maar Soonbeek keek 'm niet aan en praatte dòor, gemoedelijk, mond in spotlach, ging weer lekker op z'n deftige kraakschoenen naar z'n wrakken stoel terug, vond 't heerlijk dat mevrouw toch den boel zindelijker hield.

- Komieke tafel hebt u daar, meneer Fleury, komiek, zeer komiek... zeer typisch... die is op zìjn manier ook antiek!... maar... we zitten hier nou zoo echt genoegelijk... zoo echt knus en genoegelijk... Vertelt u me nou eens wat van u zelf, he? ja, hm! ja... Wat doet u eigenlijk? Werkt u alleen op uw bureau?... en leest u veel?... hebt u daar nog tijd voor?... ja, hm... ja? En kunt u nu rustig studeeren in zoo'n drukke omgeving? goeie grut! u moest bij mij komen, ik heb wel tien stille kamers voor u!... goeiegrut! goeiegrut! wat is 't hier klein... klein, wat klein... Tòch lekker, toch lekker! Is hier lekkerder

dan in mijn zaal!, met m'n beeldjes van gothiek... Gothiek? weet ik wat gothiek is?... mijn vrouw zegt, 't is prachtig!... nou! ik eet liever 'n pannekoek!... Gothiek?... blokken hout met de neuzen er half af en van die uitgestreken gezichten... maar ze kosten me schatten geld!... Wat hebt u daar 'n komiek kacheltje!... op de veiling de vorige maand heb ik er precies tien stuks zóó gekocht. Maar nieuw... splinternieuw!... Weet u wat?... weet u wat? Ik heb er één voor u staan gepoetst en al!... ik onderhoud alles zelf... bij me thuis... Dat wil zeggen... op mijn kantoor.. mijn vrouw wil den rommel... rommel noemt ze 't, en ik noem haar gothiek en klassiek veel erger rommel... maar zij wil 't niet in huis hebben. Ik doe 't tòch... en 't plaatje is er ook bij... 't staat boven... op m'n magazijn!... boven, heel boven!... Ik geef 'm u voor de helft van den prijs! Hoeveel heeft uw kacheltje gekost?... Dòet er niet toe!... Ik geef 'm u voor veel minder... Ik verkoop alles! alles! al ben ik bankier!... ik ben niet te trotsch om 'n halve gulden te verdienen!... En 't plaatje is gepoetst en 't onderstuk ook en 'n pijp is er ook bij en 'n pookertje ook... 'n plaatje hebt u eigenlijk niet noodig, want uw zeil zal toch niet verbranden.

Ironiseerend wees hij op den kaal-houten vloer. 't Duizelde Maurice weer. Wat wou die kerel 'm toch aansmeren en verkoopen? Was 't 'n goor schacheraartje, 'n gek, 'n spotter, 'n duivel? Waar moest ie op antwoorden? In 't begin had ie 'm gevraagd, alles van zich te zeggen, en nou zat ie te marchandeeren over 'n vuil potkacheltje! Was de vent stapel? Telkens wou hij d'r ook wat tusschen zeggen, maar met z'n hatelijke: ja, hm's, had ie z'n woorden weer weggeslingerd. Zonder rust joeg ie voort, vroeg ie voort en over ieder zinnetje streek Soonbeeks halve, ingehouden spotlach. Wat 'n vreemde, wilde, onvatbare kerel! Wat naief was ie weer geweest, te denken, dat zóó'n vent getroffen zou zijn door de kale, kniezerige ellende van z'n schooierigen rommel en kermiswagen-armoe! Niet de kleinste ontroering had ie in z'n koele oogen gemerkt. De grijs-blauwe kiekers keken wel overal heen, maar stroef, aandoeningloos.

Soonbeek trok nu pas, na zich goed overtuigd te hebben, dat 't proper was bij Louise, hoe arm 't er ook stond, z'n

jas uit, legde die heel voorzichtig op de planktafel, met z'n blank handje speelsch vingertikkerend op de voering. Z'n linker berammelde weer in den zak den sleutelbos, koel, sarrend, gemakzuchtig... Maurice begreep niet, waar ie met z'n opjagend gedraai heen wou. Hij voelde, dat nog alles gezegd moest worden en dat Soonbeek ook alles wel wilde vernemen. Maar óók begreep ie, dat op allerlei sluwe, benepen maniertjes zoo iets tot 'm moest komen. Inéén wou ie 't niet hooren. Hij wòu niet gepakt, overrompeld worden, wèl anderen pakken, overrompelen. Er wrokte en huilde iets in Maurice. Hij had gedacht 'n vent te ontmoeten, die 'm dadelijk zou vragen, hoe 't met 'm stond en die 'm op een of andere manier uit de ellende zou òp sleuren. Hij zelf had recht op den man af willen vertellen, àl z'n stomheden, z'n ongelukken en tegenloopers en nou zat daar zoo'n grilliggejaagde, toch sarrend-rustige, ongenaakbare vent voor 'm, op wien ie geen vat kon krijgen, al maar z'n zinnetjes uit te hakkelen, waar ie draaierig van werd; die 'n ánder geen woord liet zeggen, nooit naar iemand luisterde, met geen letter van hulp sprak en hem achtereen aan de praat hield over allerlei nietige, ellendige dingetjes, waarom ie geen zier gaf.

Maurice, anders zoo scherp kijkend, zag nog weinig van Soonbeeks berekende, ingewikkeld-sluwe en demonisch-egoïstische woeker-natuur, nog weinig van 't jakhalzerige wreede en vreeselijk-inhalige van z'n fellen roofdier-aard, tòch sidderend voor 'n sterker, machtiger wezen dan hij. Wel zag ie 'm likkebaarden, 'n rooie tong lekken, en lachen, stiekum lachen. Wel voelde hij iets schraperigs vreten, jagen en azen in dien man, maar hij wist nog niet waarom. Louise vooral voelde 'n huiver over haar heen gaan, zag z'n woekeraarsziel dadelijk veel beter dan Maurice, kon geen woord zeggen van aangedaanheid. Maar 't schijn-goedaardige in Soonbeek, 't soms zachte en fijn-lieve in z'n gevraag, begreep ze toch óók niet. Ze vond 't 'n raadselige figuur, die haar boeide om z'n donkre, gemeene schrokkerigheid en hebzucht, en ook om z'n nerveuzen, schuwen angst voor groote kracht. Ze voelde dadelijk, dat ie zou opbotsen tegen Maurice's voel-heroïsme, tegen z'n breede goedheid en z'n verdoembaren afschuw voor gèld-macht. Maar ook, dat in 't hevig gebots, dat moest

komen, Maurice zoù overwinnen, wijl hij de kracht in zich had, waarvoor een Soonbeek te beven scheen.

Maurice was te veel wég in de smart van z'n bedorven oud-jaarsavond-illusie, om den bankier eigenlijk als mensch te doorgronden. Het geheimzinnige en gejaagde gepraat van Soonbeek begreep ie niet. En ook voelde ie niet den lokker, den kronkelaar, den listeling in hem, die langs omwegen wou uithooren, alles haar-fijn weten, om zichzelf beter met weigeringen te kunnen voorbereiden. Telkens had Maurice neiging om den bankier te toonen, dat ie zich niet liet vernederen, al was Soonbeek zwaar van geld. Graag wou ie 'm zeggen, dat ie zich gedroeg als 'n onkiesche burgermansploert, 'n gore duitedief. Maar telkens weer smoorde ie zijn drift uit angst voor Louise en uit vrees, dat ie heftig ging losbarsten en zich toch nog vergissen zou. Wél onrustte het in 'm, wat den man er in diepsten drang toe bracht, hèm juist te komen bezoeken. Wat wou zoo'n rijkaard eigenlijk van 'n doodarm schrijvertje vol schulden?

- Meneer Fleury... u bent niet vermogend, wel, wel? wel??... integendeel u bezit niets, niet! niets!!... laten we elkaar goed verstaan!... sans gêne... sans gêne!... sans gêne!!... Nou, ik, ik zeg u, dat ik u schatrijk vind... schatrijk... u hebt... pardon, pardon... ik zeg 't zonder de minste vleierij... u hebt 'n heele mooie vrouw... heel mooi... heel mooi!...

Louise kleurde gloei-rood en 'r oogen brandden goud àf!... O! die schoft, dacht Maurice, waar wil ie nu weer heen...

- En u zelf... u zelf... ik moet 't weer ronduit zeggen... u hebt 'n zeldzaam mooien kop!... potdorie... uw kop alleen is al 'n gouden bekroning waard! Daar kunt u geld mee verdienen... u lijkt sprekend op dien kerel... wacht!... m'n vrouw heeft z'n portret boven 'r bed... wacht... wacht... wacht... Schumann! juist! juist! juist! juist!!... Schumann... u bent schatrijk... meneer Fleury! Ik begrijp heel best de keus van mevrouw, en ùw keus ook!... tjonge... tjonge... tjonge... En nou nog... nou nog... nou nog wat er in die kop zit... u bent nog zoo jong?... drie en twintig heeft Graafstein de schilder beneden gezegd... is 't waar?... ja, hm!... pas drie en twintig en zooveel talenten... ik heb uw twee artikelen gelezen...

- Eindelijk, eindelijk, daar zal 't komen, joeg 't in Maurice.

- En ik vind ze heel mooi... ja, hm!... ja! heel mooi... dat wil zeggen... verstand heb ik d'r geen snars van... ik heb van niks verstand als van m'n vak... dat versta ik 'n beetje!... maar mijn vrouw heeft uw artikel ook gelezen en die dweept er mee... Dat doe ik met niets,... met niets! Ik dweep alleen met geld, geld... géld... géld, géld!!... Geld is macht, met geld doe je alles en ik wil màcht... màcht! Ik wil bàas zijn, waar ik maar kan... *Ik* wil te zèggen hebben... Geld is alles... guldentjes, muntjes, bankjes, daar zit ziel in! Die zìe je... vòel je... die hou je vast... vàst... ijzervast! 't Ander is wind en lucht... lucht en wind! Ik ben wel vóór geschrijf... àls 't u macht geeft, màcht... *u* moet te zeggen hebben... *u* moet laten bukken!... Zorg vooral voor je zelf... heelemaal voor je zelf... voor je zelf, dat doen anderen ook... ècht waar... echt, echt, echt! echt!! En zorg heel gauw, dat je duiten krijgt. Dàn ben je de baas... je moet altijd bàas zijn... Je hebt d'r 'n kop voor... tjonge, wat 'n kop!... Als ie te koop was, kocht ik hem, kocht ik 'm, vast en zeker, vast en zeker! ja, hm! ja... kijk me maar niet zoo aan, want ik kan u toch niet goed tèrug an zien, omdat m'n oogen zwak zijn... m'n oogen, weet u... Ze zijn wel mooi, maar zwak... weet u!... Zonder geld ben je met àl je genie 'n hoopje vuilnis!... en als je genie hebt, ben je mét geld 'n koning... 'n koning!... Breng ze bij elkaar, m'neer Fleury... wil ik je helpen?... Als ik wil, als ik wil, m'neer Fleury liggen morgen hier in Amsterdam drie van de meest aanzienlijke huizen uit 't land voor den grond... zòo heb ik ze in m'n macht! Dat is 'n genot... dat is zalig... dat is 'n innig genot... Ik proef... ik kauw iedere minuut op m'n macht... Och, zwijg, broekje, 'n broekje ben je... 'n broekje... ja, hm! 'n broekje... 'n broekje!...

- Maar m'neer Soonbeek, wie geeft u 't recht, stoof Maurice òp, van z'n stoel springend, om...

- Recht, recht, recht, récht, onderbrak gejaagd-lacherig, toch 'n beetje bang voor de fiere felheid van Maurice... frasen, woorden, net als liefde... klets, klets, klets!... Liefde bestaat niet... alles klets, eigenbelang, zoo goed als

bij mij!... Maar ik kom er zalig-rond vooruit... vooruit... vat je?... vat je?... Ik doe voor me zelf àl wat goed is... voor me zelf... voor me zelf... verstaat u?... verstaat u?... ja, hm!... Ik geef geen zier om liefde en als ik u help... help ik, omdat ik daar zelf voordeel in zie, of lust heb... hihihi, hihihi! Eenvoudig, niet? hihi... hihihi!...

Hij lachte, lachte fel, wreed-snerpend met z'n scherp lachgeluidje en z'n handjes gebaarden gracieus. Maurice was woest, toornig, niet om de theorie van den man, maar om 't gemeene àlles-over-één-kam-scheren.

- Nou, meneer Soonbeek, viel hij driftig uit met 'n hardvochtige, trotsche stem, dat zou je leelijk kunnen afloopen. Ik geef geen zier om geld, als ik 't vandaag heb, smijt ik 't morgen weg. En ik lach om al uw gewavel over macht. Met je geest heb je duizendmaal meer macht!... dan u met al uw centen... Op 't oogenblik zie ik, dat ik al veel meer macht heb dan u... Ik heb de macht geen zier om *u* te geven, al kwam je ook met 'n dikke portefeuille aansjouwen, als u in me krenken zou wat ik 't liefste heb op aarde... Ik zou u kunnen trappen, als u 't leven, de schoonheid zou verlagen met je smoezel-duiten!

- Prachtig! prachtig! u spreekt prachtig, hoonde, lichtelijk bleek toch om Maurice's opgewondenheid, Soonbeek, maar mij geen oortje waard!... geen oortje!... geen oortje... geen oortje... Ik dweep alleen met geld en wat ik daarvoor kan krijgen... màcht... màcht... 't Zien bukken voor je macht van anderen is ook 'n hoog genot! niet?... niet?... niet?... ként u niet, he?... ként u niet? ja, hm... maar och! ik zeg maar wat... meneer Fleury... neem niet alles zoo letterlijk!... U schrijft kranig... ziet u... Ik heb overal, overal m'n zaakjes... als ik wil, vallen morgen den dag uit dit huis drie... en uit die zaak twee... heel nette... héél aanzienlijke lui... goed! goed! goed!! Ik voel voor uw werk véél!... u durft... u dùrft... in uw spreken óok!.. tjonge... wat ken u 'n paar oogen opzetten... en die mond... die mond... wat 'n kracht... je wordt er bang van... U schrijft vlot ook! vlot... vlot! vlot! vlot! heel vlot! Doet u er nou lang over? nee hè? nee, hè? Dacht ik wel... maar betalen ze u wel goed? ja? ja? ja? tjonge, tjonge... wat schrijft u gemakkelijk... wat zou u te ge-

bruiken zijn voor andere zaken!... ziet u, dat ontbreekt me... dat heeft me altijd ontbroken... Ik ken niet goed vreemde talen... alleen Duitsch... Duitsch... dat ken ik.. en ik kan niet stellen... ik kàn niet stellen!...

Even hield ie op. Hij had te veel gezegd, zich door z'n ontzag voor Maurice's verzet even laten meesleepen.

Tjonge, wat 'n durf-vent, om zoo tegen hem uit te vallen! In alles hing hij nu van hem af, en nog geen woord hulp toegezegd! In plaats van zich koest en onderdanig te houên, speelde hij òp....tjonge, dat beloofde wat... 'n vent met durf! Maar stom, eeuwig stom, dat ie gezegd had, dat de kerel te gebruike was... Had ie 't wel gezegd?... ja? ja? ja? 't moest goedgemaakt!

- Ja, meneer Fleury... te gebruike bènt u... heel goed! maar niet voor mìjn zaken!... eerlijk gezegd, bent u voor mijn zaken geen lor waard... niets, heelemaal niets! Neem u eens aan, dat ik, dat ik, dat ik zei... dat ik zei... meneer Fleury zeg mij 'ens ronduit, hoeveel verdien je op je bureau en u zegt zooveel, u zegt zooveel, nietwaar?... en ik zeg... ik geef je honderd procent... of tachtig méér... dan wil dat niet zeggen, dat u voor mijn zaken dèugt... Dan doe ik dat, omdat ik u 'n heel aardig, heel geestig, 'n heel typisch jongmensch vind.... van wie ik wil genieten... ik doe 't voor mijn amusement... u is wel wat groentjes nog... maar...

- Pardon, meneer Soonbeek, viel Louise in, mijn man mag jong zijn... zeker... maar hij heeft misschien al meer doorleefd dan u... Rijpheid zit toch niet in ouderdom.

- Heee!... meneer Veldhuis, u rookt heerlijk... dat mag ik zien, tjonge... dat is 'n gezellige zaak, viel dwars over Louise's woorden Soonbeek uit.

Frans had nog geen woord gezegd, schuifelde nu wat naar voren en zei bedremmeld:

- Ik hòu van rooken en 't is zoo lekker bij je studie...

- Studeert ù ook... goeiegrut! waarin? en hebt u aanleg?... ja? ja? ja?? maar de hoofdzaak meneer Fleury is, dat ge u niet met 'n kluitje in 't riet moet laten sturen... u mòet goed betaald worden...

Frans voelde zich gekrenkt, dat Soonbeek zoo spottend en verbaasd z'n ook-studeeren besprak en met zoo'n duikel van

minachting over 'm heen sprong. Hij gluurde over z'n lorgnet heen en kraste in z'n baardje. Hij nam zich voor nog stiller te zijn en lekker te luisteren naar dat vreemde heer, nu z'n hoofdpijn al meer en meer aan 't afzakken was.

Soonbeek lachte weer zònder te lachen. Nu zag Maurice voor 't eerst goed, dat 't eigenlijk geen gewoon lachen, maar 'n zenuwtrek om z'n mond was, die niet meer uit z'n gezicht weg kon, telkens de lippen èven optrok en in de wang een willoozen grim groef, dat lachen leek. Maurice voelde zich al erger in de war. Soms verloor hij even z'n bezinning in drift, wist ie niet, wat de man met 'm voorhad.

- Meneer Fleury... uw schoenen... met uw verlof, zien er uit als gebroken verrekijkers... hihihi... en uw jas glimt al heel erg... heel erg... heel, heel erg... hij glimt als 'n spiegel... ja... Ik heb... met uw verlof... wat beters voor u... En veel goedkooper... veel goedkooper!! Maar dat later! later! later!... Maar wat ik eigenlijk zeggen wou?... U kunt als 'n prins gekleed gaan... u kunt schatrijk worden!... meneer Fleury... u kunt... ho! hoor, 't kleintje!... is dat in d'alkoof?... ja?... ja?... ja?? Hij huilt mevrouwtje, hij huilt, hij huilt, mevrouwtje.

Louise was al in schrik opgesprongen. Kareltje schreide met drenzerige en slaperige schokjes in 't donkre alkoofje. Haastig stak ze 't nachtlichtje op en sloot de deuren in gejaagd krukgestommel achter zich dicht.

- Meneer Fleury, mijn kompliment! mijn kompliment! Wat 'n pracht van 'n vrouw! neen, neen, eerlijk gezegd is 't... is 't de eerste maal, dat ik 'n vrouw zie... met zùlke oogen... zulke kijkers!... En wat slank is ze... wat slank! wat mooi... slank!... 'n kop grooter dan wij meneer Fleury... 't is schande... 't is schande! En wat staat 'r die zwarte zijen blouse... goeie grut! 't lijkt 'n princes... Zij is wel erg bleek, erg, erg, vindt u niet! ja, hm! Mijn vrouw is ook 'n knap mensch... maar die haalt niet bij haar... zij is ook zwaarder, gezetter, gezetter!! Zij weegt... wacht! wacht! ik geloof honderd vijf en veertig!... Zij is 'n Duitsche... mijn vrouw! van Duitschen oorsprong althans... van Duitschen oorsprong... mijn kompliment... zulke oogen... neen... neen, neen, neen, neen! mijn vrouw is óók mooi! 'n beetje sentimenteel, weet u!... ja, hm! de dokter zegt...

ja, ze is telkens duizelig... en dan valt ze van d'r stokkie... de dokter zegt... ze heeft... ze heeft... ja, hm!... ja! later wel... later misschien!

Hij hield op. Eerst had ie weer in vaart uitgerateld en opgejaagd z'n tempteerende herhalingen, nerveus, wild. Aan 't eind was ie geheimzinnig z'n woorden dralend gaan uitrekken. Z'n oogleden trilden weer hevig en hij bestaarde, 't kleine hoofd heelemaal ingebukt op de borst, bangelijk z'n stoelpooten. Hij wou spreken, maar er kwam niets uit. Precies als bij 't verhaal over z'n eigen operatie, toen ie 'n heel mysterieus gezicht had getrokken, was nu z'n stem verfluisterd en plots ingehouden.

Maurice schrikte. Er kwam weer iets demonisch in de tegenstelling van Soonbeeks gezichts-expressie. Z'n wimpers zenuwden op en neer, wild, z'n oogen stonden bang en toch lachte nerveuzer z'n mond, pijnlijk stroef en beverig.

Soonbeek gruwde van 't spreken over kwalen. Z'n heel zwak punt, z'n eeuwige, in branderige zelfsuggestie naar beneden gedrukte, maar altijd weer òpdobberende angst en onrust, die hij voor iedereen wel verborgen wou houden, wat lang niet altijd gelukte.

- Laat ik u daarvan liever maar niets zeggen... komt vroeg genoeg!... Véel te vroeg, véel te vroeg, heel veel te vroeg. En 't dient nergens toe, nergens, nergens!! Maakt je maar angstig - hm! ja!... hm! hm!... heeee?? schildert u ook?... is dat schilderstukje van u?... of van Graafstein? arme kerel... arme duivel! Ik heb pas drie doekjes van 'm gekocht, voor 'n prikje... Anders moet ik ze ook niet. Wat heb ik aan kleurtjes... God meneer Fleury, wat zit ik hier toch genoegelijk... Ik zou hier wel de heele nacht zoo willen blijven!... Thuis, thuis, heb ik 'n zaal... 'n groote zaal, met allerlei moois erin! *Ik* vind 't leelijk... maar ik heb er geen verstand van... maar mijn vròuw wel... die wel! die wel!... Zij zal u èrg bevallen... ze dweept met kunst... dwepen, dwepen... hihihi... letterlijk dwepen!... Maar *ik* sta goddank nog voor 't laatje... zij zou anders malle dingen doen... Ze is zoo goedig, goedig! o, zoo goedig!! En ze dweept met alles wat verheven is... U moet háár oòk wel erg bevallen, want u lijkt zoo op Schumann en met die kerel dweept ze gruwelijk. Goed, dat ik niet jaloersch ben

uitgevallen... niet jaloersch... ze hangt overal z'n portret op... Overal... overal! Mal, mal, echt mal, soms lijkt ze 'n bakvisch... heel mal, heel, heel mal!! Meneer Fleury... eerlijk gezegd, ik zit hier heerlijk, heerlijk! Thuis heb ik twee zalen en ik... ik heb 'n beetje geld... dat is waar... maar ik zit hier genoegelijk... 't is hier zoo sober... zoo stilletjes... Ik zit 't liefst in 'n klein kamertje... 'n genoegelijk vertrekje, zonder swiet om me heen... geen weelde op tafel! Met al dat vettige eten, dat eten... dat gesmak, kan 'n mensch toch niet gezond blijven... Dat kan niet, kan niet, dat is godsonmogelijk... Dan kàn 'n mensch niet gezond blijven... kàn niet... kàn niet! dat is logisch, heelemaal logisch! De menschen eten niet, maar vreten... pardon, mevrouw! Gunst, meneer Fleury, 't is hier niets arm... heelemaal niet! u moet zòo blijven... zóó... zóó... 't Is hier heerlijk-gezellig en zoo sober... zoo sober, weet u, zoo weinig spats en drukte... je moet zóó blijven, veel beter dan zalen, veel beter... Gaat de pit niet uit je, met al die vette kost, de pit, de pit! de pit!! de pit!!! ja, hm... vertel me nou eens wat van uw leven! meneer Fleury... u geneert je maar steeds... meneer Veldhuis... nog 'n sigaar?

- Als ik u niet...

- Kom-kom-kom-kom! D'r ligt nog 'n stapel, praat geen gekheid... spreek geen malligheid... Ik wou, dat *ik* zoo rooken kon! lieve heer, wat rookt *u* heerlijk!... ik zie dat dol graag... dol graag... heel graag!!... Als iemand zoo genoegelijk... zoo lekker gezellig... zoo rustig en plezierig voor zich zit weg te dampen! Ik wil u niet beleedigen, verstaat u goed... ik wil u absoluut niet beleedigen... 't is maar 'n voorstel... maar anders zou ik zeggen, kom twee uren iederen avond zoo in mijn huis rooken... zoo vóór me, vlak vóór me,... zoo gezellig... Hoeveel zou u er voor moeten hebben?... als je geen vrienden hebt en 'n vrouw, die na d'r eten altijd moet liggen... op de sofa... tot elf uur aan één stuk... als je geen vrinden en vermaken hebt... als je niets in de wereld hebt, moet je vrinden huren, moet je ze koopen! voor geld meneer krijg je alles gedaan... huur je vrinden ook... voor geld meneer, gaat de duivel op je schoot plannetjes maken, ja! ja! ja!!

Maurice gloeide weer van woede. Hij had nooit zoo'n

rauw, onkiesch schepsel ontmoet. Dat ongegeneerd spreken telkens over z'n eigen vrouw, wat ze had, wat ze deed, hoe ze was, hoe ze niet was. 't Leek 'm 'n bruut-ploertig gedoe van een onrustig en klein, konkelend karakter. En toch, toch was er iets smartelijk-wanhopends in z'n verhaal, omdat alleen-'s avonds-zijn in z'n groote zaal, bij de slapende vrouw en z'n willen huren van vrienden. Er zat heelemaal iets in den vent, dat 'm erg vasthield. 't Vreemde, 't grilligwilde, 't demonisch-egoïstische, 't sluwe en 't openhartige, dat ie nu al 'n beetje in 'm zag werken. Hij moest 'm bekijken, lang, lang, eer ie oordeelen mocht. Wel had Maurice gemerkt, dat Soonbeek al veel geduldiger en minder verstrooid naar hem luisterde, àls ie er wat tusschen kon krijgen. Bij 't hooren van z'n stem al, zag ie 'm even lichtelijk ontstellen.

- Wacht, meneer Fleury, voor u verder gaat, lachte Soonbeek nerveus, Maurice met z'n linkerhand tegenhoudend, ik heb eergisteren op de veiling wel zevenhonderd kistjes sigaren gekocht, alles door elkaar, álles!... 'n hutspot... àlles dooréén... dooréén... dooréén. Van af twee tot en met vijf en twintig cent per stuk... natuurlijk... u kunt er goedkoop 'n kistje van overnemen. Wilt u?... ja? ja?? ja??? Geen geld dadelijk?... hindert niet, heelemaal niet... heusch niet! U betaalt me af, doodgewoon!... doodgewoon! Vandaag niet, dan morgen... dan morgen... doodgewoon! Vijftig cent per week! te veel? dertig? nòg te veel??... 'n kwartje dan,... 'n kwartje! En je hebt 'n heerlijkheid in huis... Ik zal u morgen 'n kistje sturen...

- Maar meneer Soonbeek, ik...

- Nee, nee, nee!... wacht! wacht!, onderbrak ie weer, gejaagd z'n blinkend remontoir uit 't zeemleeren zakje halend, er op kijkend en snel weer wegstoppend... kijk eens... hier heb ik vooreerst al 'n boekje meegebracht... ik schrijf 't dadelijk op!... heerlijk! nòg 'n bestelling vóór 't nieuwe jaar! Ik heb al héél wat af te leveren... U is al de drie en veertigste deze week... Ik geef ze u voor zes cent per stuk... dat is zes gulden!.. Prachtig, best!... morgen hebt u ze, veel goedkooper dan in 'n winkel... veel, veel goedkooper... en je hebt wat goeds!... wat goeds!... Hier... zet u... zet u even uw naam... ja? ja??... hier... nee... nee.. daar!... juist! juist! juist!

- Maar meneer Soonbeek ik heb geen vierduitstuk te missen, denkt u nou, dat ik sigaren...

- U niet? u niet? U hebt geen vierduitstuk te missen?... u bent schatrijk! schatrijk! Wacht maar... we doen samen... dat wil zeggen... u moet m'n woorden nooit letterlijk opnemen.. nooit! nooit!... anders komt u zuur af! Maar mijn huis is dood!... weet u... Nu komt ù bij mij! We zullen samen pret hebben!... En u wordt schatrijk. Dat voorspel ik u... *Ik* ben niets, heelemaal niets. *Ik* heb alleen verstand van zaken... maar u hebt genie... ik zie 't, ik voel 't... ik voorspel 't u!... en wat ik u verkoop... zult u mij ééns dubbel en dwars afbetalen... dat verzeker ik u... dubbel en dwars! dat voorspel ik u!... dubbel en dwars!

Soonbeek sprak weer vreeselijk gejaagd, pieperig-benauwd, met schrille stembuigingen, afbijtend z'n scherpe, wreed-spitse ‘n’-woordjes. Z'n blank gezicht gloeide opgewonden. Z'n oogleden trilden hevig in worsteling, om Maurice even in de oogen terug aan te kijken. Z'n provinciaalsch accent hinderde Fleurie al minder; alleen de heete ratel van z'n woordjesjacht klapperde óm hem zonder eind. Hij overstormde zich zelf, al heeter en wilder, dat z'n stem begon te krassen en jeukerig te janken als diepte ze òp uit 'n gramofoon. Soms hijgde hij naar adem, ging ie toch weer dóór, met al sneller woordjesgeknetter, brak ie weer af, overmand van spreekvermoeienis, alsof ie 'n toren beklommen had en dadelijk, met hijgende longen iemand te woord moest staan.

Louise was met kleine Kareltje even de kamer ingeloopen, beredderde het kindje zonder omslag op haar schoot, vlug en gewikst.

- 'n Dotje, mevrouwtje... 'n dotje... Hoe oud is ie?... en is ie gezond? Geen last van voedsel?... Heeft ie goeie ingewandjes? goeie? sterke? niet zwak? Hebt u 'n wagen, mevrouwtje?... 'n kinderwagen?... Geen wagen? hm! lastig... heel zuur! heel zuur! zeer slecht voor 't kind!... moet u 'm dragen?... maar dat is beulswerk op straat... beulswerk zeg ik u... Hij moet er toch uit!... u zit in 'n zuur parket! Wacht! ik weet wat!... u kunt van mij een koopen... ik heb er nog vier, vijf staan! ja! ja! hm! Dat gaat wel! 'n zwarte, 'n witte en twee bruine, met goeie kappen nog, heel goeie kappen! Ik zal heel billijk zijn!

Komt u eens kijken?... nog bèst te gebruiken, mevrouwtje... komt u? Ja? wanneer? wanneer?? 't Ventje ziet bleekjes, heel bleekjes!... U moet voorzichtig zijn! U zit in 'n lastig, heel lastig parket... heelemaal zoo zònder wagen!

Maurice begreep 't gescharrel weer niet, vooral niet z'n bang-verzwaren van hun ellende, door nog eens hun te laten voelen, hoe vreeselijk ze aan alles gebrek hadden. Hij drukte erop, sarrend koel herhalend en wéér herhalend, dat ze 'r zoo bar geklemd tusschen zaten. Wat 'n vent toch! Wat bedoelde hij toch telkens met dat schatrijk worden? Was dat spot, valsche ironie of 'n soort bedwelmingsmiddel? Wat moest ie 'r in 's hemelsnaam van denken? Zou hij werkelijk nog eens rijk kùnnen worden? Of begoochelde die man 'm, wou ie 'm probeeren? En nou weer die lach! Want dát was z'n zenuwlach niet! Er kwam nu iets sluws, fijn-berekenends bij. Die hatelijke zenuwtrek kende ie nou heel goed; die deed de lippen even trillen, ontblootte z'n witte tanden. Nù was 't 'n echte lach van fijn, verzwegen leedvermaak, heel verborgen gesar. En wat akelig zat ie z'n fijne, blanke handjes weer plakkerig te drukken op z'n vies, klein scheidinkje en kuifje, dat donkerde tusschen het geglim van z'n naakte schedel rondom.

Maurice stemde in, dat 'n wagentje voor de kleine heel gauw brood-noodig zou zijn en dat ie ook al lang 't plan had in 'n afbetalingsmagazijn een te koopen.

- Op afbetaling koopen? Wat zegt u? wat? wat? wat?? in zoo'n vuil magazijn... meneer Fleury! U is gèk!... stápelgek!... neem me niet kwalijk! Wie gaat er nou naar zoo'n keet? Dat is je gemeenste afzetterij; je koopt de vuilste, opgepoetste vodden, lòrren! vodden!! vodden!... prullen!... Ik zeg u toch, dat ik nog 'n heel bruikbaar wagentje heb... Dat koopt u van mij! U moet vooral komen zien, mevrouwtje, vooral! vooral!!

Louise hoorde maar half, liet haar schoon-ingebakerd kindje dansen op 'r knie, zoende 't innig op 't half open mondje, dat kreunerig geluidjes uitstotterde, zoende 't weer en weer met 'n passie, die den bankier jaloersch maakte. Soonbeek keek gejaagd, schuw naar iederen zoen van Louise en plots in smartelijk gebaar van z'n over elkaar heenwrijvende kokette handjes, zei ie:

- Wat 'n snippertje, wat 'n snippertje?... al die zoentjes verspilt u!... mevrouwtje!... daar voelt 't kleintje toch niks van... Integendeel hij denkt... wat 'n last!... wat 'n last! Maar wat 'n snippertje... he? wat 'n leventje?... Is ie blij dat ie geboren is, mevrouwtje?... is ie blij? blij? ècht blij? ja, hm! 't Is d'r 'n wereld, 'n wereld vol narigheid...

- En straks vond u 't leven zoo prachtig, onderbrak verbaasd Louise, die 't kregelde, dat ie er telkens zoo kleintjeslief met mevrouwtje aansprak.

- Zei ik dat mevrouwtje?... heusch? heusch?? ik geloof 't niet... Trouwens... trouwens... u moet mijn woorden nooit letterlijk opnemen! Daar zou u leelijk bij afkomen! leelijk! heel leelijk! Heb ik 't u werkelijk gezegd? nou, daar! daar! ik vind 't leven ook prachtig! En... en... en de narigheid is juist... weet u... juist... dat we dood moeten!... dood! dood! dood!! dood!!! Dat is 'n leelijke noot, die 't Opperwezen ons te kraken geeft! Waar kòm je, mevrouwtje?... waar blijf je, mevrouwtje?... waar ga je heen, mevrouwtje??... Dikke boeken!?... ja, hm!... wie weet daar wat van?... Spiritisme? onzin, mevrouwtje!... Waar blijf je?... wat gebeurt er met je rechtmatig eigendom, waar je voor geploeterd hebt met je zweet en je bloed! Wie zegt je, dat de kinderen 't bij elkander houên, wat je met je bloed en je zweet bij elkander heb gebracht?... Nee, de dood is verschrikkelijk, ellendig,... naar!... En ik haat alle klokken! Och, mevrouwtje... wat 'n dotje! Toch heeft ie 't neusje van papà en de oogen óók van papa! Ik heb ook 'n meid... óók 'n meid, 'n aardig ding, heel aardig, levendig, pienter. Ze is zeven jaar... maar ze rekent nou al d'r moeder omver!... En zij kijkt nou al de meisjes in de keuken na... zij vertrouwt niet één, niet één... zij heeft nu al de aard van d'r vader!... Cijferen en op je tellen passen... droomen? heb je niks an!... gaan-je de beste kluifjes voor je mond weg!... maar anders!... wacht... ik heb nog 'n jongen van drie... 'n dikke bul... 'n lekker kereltje... maar anders! kinderen!... hinderen! niets dan last. Wat heb je d'r an? niets! niets! niets! niets dan last en moeite en zorg!... Bovendien... bovendien... kosten ze scheppen geld... scheppen, scheppen, handen vol! Als je er niet heel warm bij zit, blijf

dan maar bij ééntje!... heusch, meneer Fleury, dat is 'n praktische raad, zeer praktisch en goed!... Blijf er bij ééntje, ééntje! meer dan genoeg!... geloof me, meer dan genoeg... meer dan te veel! Wat heb je er an? niets dan last... last en nog eens last!... last en ondank, ondank, niets dan ondank!

Louise voelde te moeten spotten met zoo'n droogpruimerigen kinderbeoordeelaar, zoo'n druiloor. Rustig legde ze Kareltje, die met z'n klare kinderoogjes onder de kap wou blijven doorstaren in 't felle geel van de lampevlam, op z'n bedje in d'alkoof, hem nog even met fijne stemvleiertjes om-koesterend. Toen ze weer de kamer instapte, zei ze Soonbeek kalmpjes, hoe dor ze 'm vond spreken.

- U praat over kindertjes als over sommen, meneer Soonbeek... dat pessimisten-mutsje op uw voorhoofd staat u niet al te best... En...

- Hm! ja! hm! ja! onderbrak ie weer lomp, voelend in 'r woorden 'n spot-zinspeling op z'n kaalkop... 'n som is niet droog... cijfers hebben ziel... dàt verzeker ik u... 'n cijfer is 'n symbool... 'n cijfer is soms meer waard dan 't leven van vijf menschen!... op de beurs is 't cijfer alles! alles!

- Maar m'nheer Soonbeek, wat doet u nu gewichtig, ironiseerde Louise weer, nu gaat u kalligrafeeren met uw moraal, maar dat is niet noodig, wij lezen de onmogelijkste handschriften... en daarin zit soms meer pit dan in fraai gekrulde, kunstige letters...

- Mevrouwtje, ik begrijp u niet, aarzelde, 'n beetje gebluft om Louise's spot, Soonbeek eruit.

- Ik wil maar zeggen, meneer, dat u 'n heel harteloos vader of 'n spotter bent, want 'n kinderziel is te mooi...

- Gekheid, mevrouwtje, gekheid! gekheid! lieve onzin, anders niet! Ze kosten je handen vol geld... slechte vader.. slechte vader!... slechte vader!!... Gekheid... ze kosten je handen vol geld... En als die zieltjes zoo mooi zijn... waarom merk je daar dan later niets van, als ze groot zijn?... ja! hm! verklaart u dat eens... legt u dàt eens uit... Ziel moest blijven, heelemaal blijven, niet? niet? niet?!... Och, gekheid, opwinding... aardige onzin, mevrouwtje, mevrouwtje! gezwets, mevrouwtje!... frasen!... Al dat

gezoen en gestoei en gevrij en gesol met kinderen is allemaal aanstellerij... overspanning... je wordt er wee van! 't Is sentimenteel, mevrouwtje, doòr en doòr... aba!... aba! aba! Bij mij thuis is 't de heele dag, - en hier maakte Soonbeek de pieperige ruziestem van z'n vrouw na, - Albert, 'n zoen... Dora, 'n zoen... wat 'n snoetje!... wat 'n krulletjes!... Dientje!... 'n appel voor Albert... Mietje, 'n peer voor de jongeheer... Toos... haal wat fijne fondant voor Dora... Dien, geef wat roode koekjes uit de trommel... wat 'n schat! wat 'n schat! Jan... dat ben ik... Jan, breng dit mee, Jan breng dat mee voor de kinderen! En als ze groot zijn, lachen ze je uit!... aba! ja, hm! ja! ja! 't Is schande! schande... praat m'er niet van... Je hebt aan kinderen niets, hoegenaamd niets. Als ze klein zijn, kun je niet met ze praten en als ze groot zijn, gaan ze op je kop staan! Neen! streng zijn, ransel geven, tucht, tucht, tucht!! zooveel als 't maar kan. En geen zoetigheid, geen lievigheid,... geen zoetigheid... Ik heb ook op m'n falie gehad... heel veel op m'n falie... en nooit 'n zacht woord... ben er toch gekomen, toch gekomen... toch gekomen! Heb toch ook 'n spaarpotje gemaakt... Ik voor me zelf zou wenschen, dat ik heelemaal geen kinderen had, was ik veel vrijer, veel vrijer! veel vrijer! veel gelukkiger! veel vrijer! 't Zijn lastposten! Maar geef ze ransel.. jaag er de schrik in... tucht! tucht! dat is de halve opvoeding.

Maurice zweeg, voelde in zich weer woede aangloeien over 't brute, cynische en woeste gesnater van den bankier. Louise alleen bleef kalm, zei nog met zachte stem, alsof ze 'm komplimenteerde.

- Meneer Soonbeek, ik vind u akelig pedant en ongevoelig over kinderen praten... Maar ik houd vast aan uw verzoek... U zei, dat we wát u zei niet letterlijk moesten opnemen... U spreekt nu eenmaal zoo'n beetje symbolisch, niet? Misschien, ja, heusch misschien verwendt u uw kleintje zèlf nog 't meest... En u wilt u... bij ons... voor heel geducht en wreed laten doorgaan... dat is poseeren, m'neer Soonbeek! Wilt u dan werkelijk, dat we u voor 'n beul aanzien.

- Hm, ja! heee?... wat 'n aardig medaillonnetje hebt u daaraan, mevrouwtje... Is 't echt? echt, echt zilver? of

Amerikaansch zilver? viel met plotselinge stemafdwaling Soonbeek uit.

Hij boog over naar Louise's borst, om 't medaillonnetje te bekijken en te betasten. Hij had allang iets willen verzinnen, om wat intiem-dichter bij haar te kunnen staan, desnoods iets van haar aan te raken. 't Medaillonnetje vond ie 'n lor, maar Louise zoo móoi, zoo'n fijn snuitje, zoo fier en blank en stil, zoo heelemaal ánders dan z'n eigen vrouw, die beleefdlief en koel-vriendelijk ieder met 't zelfde lachje en dezelfde praatjes lokte.

Bij de eerste aanraking van z'n blank handje tegen haar borst, z'n gezicht vlak onder haar mond, week Louise plots in schrik achteruit, dat 't medaillonnetje uit z'n hand glipte.

Ook Soonbeek, zonder verklaring van haar schrikken te vragen, kreeg plotseling z'n bezinning terug. Met 'n kleur als 'n boei droop ie af, nerveus, scharrelde weer kleintjes naar z'n plaats, niet hoorend 't deftig-gekraak van z'n schoenen. Zijn oogen trilden hevig, z'n blik zwierf rond, alles bekijkend, zonder te zien.

Louise had, toen Soonbeek met z'n gezicht vlak naar 'r stond óvergebogen, 'n vreeslijken asem geroken, als van 'n rottende lucht uit 'n bedorven noot. Ze kon zich niet beheerschen. Had den schrik-schok eruit gestooten voor ze zich bezon. Zoo iets walgelijks en zieks had ze nooit nog uit 'n menschenmond ingeademd. Soonbeek leek er heelemaal in de war van. Dat was nu juist z'n kwaal, waarvan ie zoo geheimzinnig inééns gezwegen had: nàwerking van 'n hevige maagziekte. Nooit stond ie dicht op iemands lijf. Als men naar hem toekwam, week ie omzichtig achteruit. Hij schaamde er zich vreeselijk voor en als 'n vreemde 't merkte, werd ie woedend. En nu, in z'n zinlijk verlangen om die trotsche, mooie vrouw iets prettigs te zeggen en er even intiem aan te raken op de borst, had ie z'n heelen zieken asem vergeten.

Hij was er van geschrikt en dadelijk daarna voelde ie woede en gekrenktheid. Dat juist diè vrouw nu bij de eerste ontmoeting dat gebrek moest merken.

Maurice zag van 't gansche scènetje niets. Frans had juist met geheimzinnige gebaartjes hem naar den schoorsteen gelokt en iets in 't oor gefluisterd over de flesschen wijn... of ze niet moesten opgemaakt worden. En Maurice stond net bij 't

potkacheltje, toen 't gebeurde. Daarom verbaasde hem nog meer de inééns fel-hatelijke klank van Soonbeeks stem, nijdig en kwetsend, toen deze uitviel:

- Maar, zeg eens, meneer Fleury, zeg eens! hm! ja!... zeg eens... waarom... waarom... bent u eigenlijk getrouwd! waarom?... ja, waarom? waarvoor?... ja?... Was dat zoo noodig?... zoo noodzakelijk?... zoo absoluut noodig?... ja! hm!... och, kom! kom! kom!! kom!!... kom! kom! kom!! Had ù wel 't recht te trouwen?... ja, hm! nou, ja!... als u zelf geen inkomen hebt?... Dat is... dat is uw vrouw... uw vrouw... uw wederhelft gebrek laten lijen... en uw kind! uw kind!... u leeft er maar op los, he?... natuurlijk... kommer... ja! hm! ja! hm!

Hij was blij er iets verward uitgegiftigd te hebben; 't luchtte 'm op! Hij voelde zich gegriefd, zwaar van schaamte en wraakgierig nu hij toch eenmaal door Louise gesnapt was. Hij keek heel diep naar den grond. Even probeerde hij in hevig-pijnlijk leden-getril z'n oogen te richten op Louise, dàn op Maurice, maar 't lukte niet. Nerveus sloot hij ze weer, opende ze langzaam bevend om dadelijk z'n blik te laten rondzwerven, overal heen, zonder iets te zien. Maar Maurice was opgestaan, beefde van woede. Z'n gezicht trok vaal, z'n stem trilde en zwaar verstikt in half bedwongen heftigheid heeschte ie uit:

- Meneer Soonbeek, dat gaat te ver! Wat komt u eigenlijk hier doen? Met moedwil me beleedigen?... Pas op, meneer, want dan sta ik u! Pas op! Ik verzoek u, nog eens te zeggen, wat u gezegd heeft of u nader te verklaren, wát uw bedoeling is!

- 'n Mirakel, 'n mirakel, piepte Soonbeeks stem beverig hoog, en kleintjes schrompelde hij terug op z'n stoel, telkens langer z'n oogen sluitend en optillend als 'n ontroerde blinde... u bent me 'n driftkop, goeie grut! goeie grut! Wat 'n heet stoofje... maar meneer Fleury mag ik niet vrij m'n meening zeggen?...

- Niet op zoo'n... onhebbe...

- Maar, maar, haspelde ie haperend terug.

- Stil, meneer!... u laat nooit iemand uitspreken!... U moet niet zooveel voorrecht nemen, omdat u geld hebt! Laat 'n ander ook eens wat zeggen... als u lesjes wilt geven,

doe 't dan zoo, dat 'n ander er niet door beleedigd wordt. Dunkt u 't geen verdachtmaking, in 't bijzijn van mijn vrouw te zeggen, dat ik er maar op los leef, dat ik...

- Goeie grut! goeie grut!... mag ik niet zeggen, piepte hij er weer, ontdaan door Maurice's strenge stem, tusschen.

- Maar zwijg dan toch éven, meneer Soonbeek.

- Zwijgen? zwijgen? zwijgen?... u bent d'r óók 'n mooie!... Nou... ik bedoelde... ik bedoelde... heelemaal geen kwaad... ik denk aan geen verdachtmaking... ik denk aan geen verdachtmaking!... Mevrouwtje! hoe komt uw man er bij!... Ik bedoel... ja, hm! ik wou... weet u!... ik wil alleen maar zeggen... dat ik... dat ik dat jonge trouwen... dat jonge... dat héél jonge trouwen... in beginsel afkeur... weet u!... Goeie grut!... dat trouwen, zoo,... zoo... maar, meneer Fleury... ik heb veel sympathie voor u... ik dacht er niet aan, u te beleedigen... ik dàcht er niet aan... evenmin als u mij wou beleedigen...

- Laten we 'r dan maar niks meer van zeggen! Ik heb al genoeg beroerdigheid aan m'n hoofd.. ik verlang niet weer ruzie, goeiigde weer Maurice.

- Maar meneer Fleury, permitteer me,... maar...

- Neen, neen, meneer Soonbeek!... we spreken er niet meer over!... u hebt al zooveel onzin verkocht van avond en ik ben niet van plan, u dat te beletten, als u maar niet persoonlijk wordt.

- O, zoo!... ja, hm!... zoo-zoo-zoo!... onzin verkocht!... och! weet u!... wel ja!... onzin, onzin! dan is 't eigenlijk maar beter, dat ik heenga...

Nu leek Soonbeek op zijn beurt beleedigd en aarzelend stond ie op, al half vergetend, dat de oorzaak van de onaangenaamheid, was 't weten, dat die mooie mevrouw z'n zieken asem geroken had.

- Moet ù weten! koelde norsch Maurice. *Ik* heb u niets gevraagd.

- Dàt is waar! ja, hm!... ja-ja! hm! dat is in orde... Maar ik wou... ik had... ik wilde belangstellend uw lot leeren kennen... weet u!... en... en... uw lot... weet u!... Hij stotterde; z'n oogen trilden hevig en aarzelend ging ie weer zitten.

- Heel goed, meneer Soonbeek! maar u brengt iemand

tot 't uiterste! We zitten hier nu al bijna twee uur,... wat is uw bedoeling? Ik vind gezelligheid een heerlijk ding, maar u slingert iemand al raartjes heen en weer. U vraagt mij telkens wat te vertellen van mijn leven en zoodra ik beginnen wil, schuift u er ieder keer wat anders tusschen... Dan zit ik weer!... Ik vraag u... Is 't u ernst wat van mij te hooren... of wou u eens komen zien, op welke manier 'n arm kranteschrijvertje z'n ouejaarsavond er doorheen slaat?

- Nou ja, kijk u eens!... ziet u eens hier!... u bent zoo kort aangebonden... u vliegt dadelijk zoo op!... u bent zoo driftig!... zoo buiig... zoo-zoo-zoo streng! Ik ben bang voor u!... goeie grut! wat 'n kwaje oogen... Ik moet u eerlijk zeggen... zoo ben ik nog nooit aangesproken... nooit van me leven.. nooit-nooit-nooit!! ik ben bang voor u, bang! bang!

Soonbeek zweeg. Telkens sloot ie langer z'n oogen, trilden ze weer open, keek ie naar z'n schoenen en den grond, worstelde z'n blik weer òp naar Maurice en Louise. Er stilde iets pijnlijks in 't kamertje. Louise zat bleek en onthutst Soonbeek te bestaren, begreep z'n grillige uitingen heelemaal niet meer. Ook zij was z'n zieken asem vergeten, zóó hield haar de angst gekneld, dat Maurice zou uitbarsten. Hij had zich den heelen avond zoo goed, inschikkelijk en stil gehouên.

Soonbeeks gezicht strakte en zenuwschokte. Hij keek sneu en z'n blik zwierf onrustig rond, zonder iets te zien Z'n mond lachte weer, maar nu met 'n droeven spijttrek, die telkens z'n lippen schokte, alsof er met 'n draadje aan getrokken werd. Z'n verbazing had z'n wrevel overbluft. Zoo'n arme driftkop, die zóó tegen hem durfde opstaan. Wat kon de vent kijken en wat 'n kracht zat in dien kerel met z'n vrouwegezicht! Ontzag voelde ie, werkelijk ontzag voor z'n brutaal onafhankelijkheidsgevoel. 'n Ander had gezwegen als 'n mof. Die meneer Fleury strafte hem af als 'n jongetje. Beleedigd? Was ie beleedigd? Geen denken aan! Hij was nooit beleedigd! Hij voelde geen beleediging. Toch zat ie nog verslagen na te mijmeren. Z'n handen gleden fijntjes blank over z'n mooi verzorgd baardje. En zachter dan ie den geheelen avond gesproken had, bedeesde ie met vriendelijke klankwoordjes.

- Blijf toch kalm, meneer Fleury. Ik kom toch niet als 'n vijand?... Ik kom als 'n vriend... als 'n vriend!... Laten wij gezellig en knusjes met elkaar doorpraten... U zegt, dat ik zooveel onzin verkoop?... zooveel gekheid?... nou, 't is mogelijk... goed-best-goed! Ik was er eerst boos om, maar nu niet meer!... *U* mag 't zeggen... *u*, *u*, *u!* 'n Ander zou ik nooit meer aankijken!... maar *u* mag 't zeggen... u bent zoo streng... Leuk, heel typisch!... Heel typisch, als je altijd allerlei hooge lui voor je ziet kruipen... verbazend leuk! Typisch! heel, heel typisch!... jonge, wat 'n durf... Wat zou u op de beurs 'n vent wezen... nou, we hebben nog allen tijd! wacht!... wacht!... mevrouwtje, nog zeven minuten... is 't ouwe jaar wèg!... mevrouwtje laten we voor dien tijd klinken en drinken op onze nieuwe vriendschap! Als ik nou eens... als ik nou eens... de glazen inschenk... dan zal ik... wacht! dan zal ik... zien... of ik m'n kurketrekker-mes bij me heb! Ja, hm! daar is ie... 'n mooi mes... 'n prachtstuk... vindt u niet... achttien mesjes zitten erin... en 'n kurketrekker... en 'n tandestoker... en 'n nagelschoonmaker... 'n poetser... 'n... 'n... ja, hm!... 'n potloodpunter... 'n... ja, ik heb er nog tien stuks van! Ik heb er dertig verkocht!... ik had ze op 'n veiling... wacht! ja, mevrouwtje... dan zal ik de wijnflesch opentrekken... of... wil meneer uw bròer 't even doen? ja-ja?... hm! ja?

Frans schrok, lei z'n pijp neer. Hoe kon ie, met z'n kapotte broek? of in 't keukentje?... ja dat ging!

- Hier, meneer Veldhuis, maar pas in godsnaam op m'n mes!... En dan zullen we klinken op onze nieuwe vriendschap... en dan wil ik heel graag luisteren... heel graag... U moet me zeggen, hoe u er eigenlijk in zit. Misschien kan ik u wel met een en ander bijstaan... met raad of zoo... met inzicht,... niet waar!... Ik heb op dat gebied ervaring!

Hij wou nog niets beloven. Geen geld geven... geen geld geven, joeg 't in 'm! Hou ze vast... en laat hem vooral 'n beetje spartelen!... Eerst moest ie zich geven, uitstorten en vertellen. Dan kon ie zien, heel kalmpjes en bedaardjes besluiten, of ie wat doen zou. Maar 'n kerel wàs 't, stond bij 'm vast en 'n vent met grooten durf ook. Hij hield er van, zoo op z'n ziel te krijgen. Dat asemgevalletje

was ie bijna al kwijt, en Louise deed ook, alsof ze zich niets meer herinnerde. Maurice voelde 'n beetje spijt over z'n uitval.

Frans wrong in 'n hoek van de kamer met z'n rug naar 't licht, 'n flesch wijn open en Louise scharrelde uit haar kale servieskast wat kleine, manke, aan de randen gehavende wijnglaasjes bijéén, droeve, aristokratische restjes van fijnkristallen stellen.

Om even vóór twaalf uur knalde er schoten door de straat. Soonbeek stond op, week, nù voorzichtiglijk z'n adem half inhoudend, weer 'n half stapje achteruit en drukte Louise en Maurice hartelijk de hand. Er werd geklonken op elkaars welzijn in 't nieuwe jaar en op de jonge vriendschap. Frans schoof ook uit z'n schaduwhoekje bij, klonk mée, na eerst, komisch-zorgelijk, de slippen van z'n jas over z'n knieën bijeengetrokken te hebben. Even plechtigde er iets van bleeke ontroering op Soonbeeks gezicht en ook Louise en Maurice keken elkaar heel lang en innig-stil aan onder 't geel-roode licht, schuw getemperd, toen buiten 'n torenklok twaalf slagen door de nachtruimte verbimbamde.

De ruzie was heelemaal afgedaan en Soonbeek schurkte zich weer over-behaaglijk tegen z'n krakenden stoelrug, z'n linkerhand weggemoffeld in z'n zak met rammelende brandkast-sleutels. 't Potkacheltje gloeide oranje-rood en in de pijp verreutelde de wind-stem een klagelijk verhaal van kou en zwerfjacht. In 't armoe-kamertje trilde knussige warmte rond en telkens spitste Louise de ooren naar d'alkoof, luisterend, of haar jongetje rustig bleef doorslapen.

- 't Is hier heerlijk... kostelijk, kostelijk!... mevrouwtje!... lachte Soonbeek vergenoegd... en nu, meneer Fleury... laat eens wat hooren... ik luister... begin maar... ik luister... ik luister... ik zal niks anders doen!... heusch, heusch!... O, ja! mevrouwtje... 'n kleinigheidje... ik ben 'n beetje wee... u moet weten... ik eet soms niets meer dan 'n pannekoek... 'n pannekoek!... Daar blijf ik de heele dag op... de heele dag!... En als m'n vrouw weg is... eet ik niet graag thuis... en in kafé heelemaal niet!... dat is maar geld vermorsen voor vuiligheid!... Hebt u 'n paar boterhammetjes voor me?... zoo maar ongegeneerd?...

- Zeker meneer, maar wat wilt u er bij?... Maurice heeft zalm meegebracht van ùw ge...

- Pardon mevrouwtje, pardon! pardon! pardon!... dat is de bedoeling niet!... heelemaal de bedoeling niet... 'n doodgewoon boterhammetje... dat is alles!... dan smul ik heerlijk! Als u hebt... met 'n beetje boter... goeie boter... ja, hm!... anders maar droog... droog!... sans gêne!

- Ja, boter is er niet in huis, maar Frans kan wel halen?...

- Nee, nee, mevrouwtje, nee, nee... dat niet!... dan zòo maar!... Geen omslag, mevrouwtje... geen omslag!... D'r is niks lekkerder dan 'n sober boterhammetje.

Soonbeek voelde 't als iets heerlijks, wat droge boterhammetjes nu door te kunnen slikken. Hij dweepte met soberheid. Bij 'm thuis, onder weelde-leiding van z'n vrouw, was 't schandelijk geld verspillen, als ze 't even maar kon lappen. Vijf, zes, zeven gerechten; en, als protest, om 't haar af te leeren, at hìj alleen 'n pannekoek, meer niet en 's avonds, alles doodgewoon. Louise begreep niet veel van den grilligen man, maar ze gaf 'm koeltjes-afgemeten twee droge sneetjes brood op 'n blank-glazurend bordje.

- Dank u, dank u wel! kostelijk!... lekkerder dan paling... bah! lekkerder dan zalm!... Zalm! zalm!... wat heeft 'n mensch aan zalm?... Eet gewoon, doodgewoon... eet sober... sober... sober!... heb je 'n lang leven!

Hij was eigenlijk kregel op Maurice, dat ie van 't resteerende geld dadelijk iets duurs had gekocht voor den mond. Hij schold àl heviger op lekker eten, kregelig weer van toon en giftte z'n afschuw uit tegen verbrassende kelen.

- Maar ik luister... kom, meneer Fleury... ik luister!... onderbrak ie zich zelf... z'n woede half smorend.

Maurice proefde nog eerst 'n slokje van z'n rooden wijn, aarzelde, voelde zich wat verlegen, nu hij dadelijk beginnen kon, wist niet goed, hoe 't aan te leggen, dien kerel 't zóó te vertellen, dat ie er met z'n gedachten bìj bleef.

Maar wat kon 't hem ook eigenlijk schelen. Hij zou doodgewoon vertellen, wat er gebeurd was en wat 'm inviel. Dwaalde Soonbeek weg met z'n gedachten, dan kon ie 'r niets aan doen.

Maurice verhaalde 'm van z'n boekhandelaarsjaren, z'n trouwen, z'n failliet en z'n vrienden en ook iets van zijn tegenwoordig gescharrel, om rond te komen.

Soonbeek sloot intusschen lang de oogen, zat als een luisterende blinde z'n duimen over elkaar te schuiven. Dàn plots trilden z'n oogen open, liet ie z'n blik gejaagd door de kamer zwerven, weer zonder te zien, dàn strakte z'n kijk naar den kalen grond, naar z'n stoelsport of de schoenen van Maurice. Onrustig schoof ie z'n hinderlijke, kribbige ja-hm's tusschen de gesmoord-gloeiende zinnetjes van Fleury. Toch had Maurice kalm verteld, onderdrukkend z'n weedom en z'n herinneringssmart, om alles, wat zoo zwart en donker voorbij was gegaan. Dat hij nù juist alles weer doorleven moest.

- Ja, ja, ja!... u zit er leelijk voor!... typisch zoo'n biecht... nòu juist... aan 't end van 't jaar... niet?... Maar... ja hm!... u zit er leelijk voor... heel leelijk... En 't zuurste... 't zuurste is... dat u geen duit, geen rooie duit hebt overgehouên... Wie kan u helpen in zoo'n toestand?... Wordt 'n heel bedrag!... kost geld... kost geld!... 'n heel bedrag... wat zal ik u zeggen... wat zal ik u zeggen!... Heeft men maar niet voor 't opscheppen... Natuurlijk!... ik begrijp er alles van... ja, typisch toch... zoo'n biecht... aan 't end van 't jaar! typisch! héél bizonder!... Kostelijk hier, mevrouwtje!... kostelijk... Ja! ja! ja! er is voor u wel 'n balletje op te gooien! maar waar vàlt dat?... waar vàlt dat?... u bent afgebrand... tot de grond toe afgebrand! Dat is 't zuurste! op uw mooien kop geven ze geen hypotheek... trouwens... ìk wel... ìk zeker!... dat wil zeggen... ik bedoel... ik, misschìen wel, ik zou 't misschien wel eens met 'n heel klein duitje durven wagen... of... als ik er vóór stond... eerlijk gezegd... misschien tòch niet... nee... nee! ik weet eigenlijk zeker van niet... nee, nee, ik zou 't stellig niet doen... stellig niet! stellig niet!... Maar vertel eens, meneer Fleury... wat wil je eigenlijk?... je zit er bar voor... bar... bar... bar!... Ik zie 't levendig... bar... bar!... maar wat is eigenlijk je verlangen?... Wat kun je uitvoeren met zoo'n heel gezin?... je bent gebonden aan handen en voeten!... Wil je nu ook nog schuld?... ja, hm! veel? veel?? Hoeveel? Goeie grut! daar kom je nooit uit... nooit! nooit! nooit!... Aan dat ouê rommeltje moet u maar niet eens meer denken!... Denken?... denken?... de menschen denken veel te veel!...

veel te veel... Ze moesten heelemaal niet denken... heelemaal niet!... zou veel beter zijn... Beter voor òns... beter voor hèn... Er moest veel minder gedacht worden in de wereld... was er veel minder narigheid!... veel minder... de menschen zijn stommerikken dat ze zoo denken!... Ja, hm! typisch zoo'n biecht aan 't end van 'n jaar!... Reken u eens uit, hoeveel schuld u hier in de straat bij elkaar hebt... laat eens zien! tjonge... u zit er bar voor! bar! bar!

Maurice voelde weer de duivelachtige poging van Soonbeek, om hem vooral te laten beseffen, hoé groot z'n machteloosheid wel was, z'n ellende; hoe erg hij hèm noodig had! Hij voelde, hoe Soonbeek alles verzwaarde in z'n bange uitroepen, met z'n opjagerij, zijn sluitende en weer openbevende oogen, z'n ernstig, zenuwlachend gezicht.

Dat was daar ook demonisch geweest! In één minuut zeggen, dat ie op z'n kop wel 'n hypotheek wou geven en dadelijk daarop even stellig weer niet! Er zat iets wreeds, iets sarrend-speelsch in z'n doen met hem en met Louise. Zou ie wel verder gaan en al die kleine ellendigheid bloot leggen voor dien kwellend-kalmen rijkaard, die zoo knus daar z'n brandkastsleutels zat te berammelen als 'n klanksymbool van z'n geldmacht?

Maar Louise begon al. - Maurice was verbaasd over haar inschikkelijkheid. Ze moest wel hevig door die schulden gekweld zijn en gemarteld worden, dat ze zóó gauw haar fierheid tegenover dien man losliet. Ze krabbelden samen wat namen en bedragen bijéén en kalmpjes-genoeglijk peuzelde Soonbeek z'n boterhammetjes op, smakelijk nà-smakkend met z'n demonische lach-lippen.

Onder 't schrijven hoorde Louise Soonbeek nog ná-pruttelen.

- Ja, ja... 'n leelijk ding... 'n heel leelijk ding!... heel leelijk! Dat steek je onder geen stoelen of banken!... toch typisch... zoo'n biecht aan 't end van 't jaar... wat zal m'n vrouw ervan zeggen?... Interessant... interessant! heel interessant!!

Maurice was klaar met z'n schuldenlijstje, gaf 't met wat gêne en 'n gevoel van machtsverlies over. - Is dat àlles?... àlles?..., verbaasde Soonbeek, nù 'n echten geeuw z'n gezicht uitkrampend... Is dat àlles!... valt mee!... of nee!...

nou!... dat zit nog!... tjonge! tjonge! als ik 't goed bekijk... goed... ziet u,... is 't toch nog 'n heele bom duiten... 'n heele bom!! Lastig voor iemand, die geen cent bezit!... ja, hm! natuurlijk is er an te kommen... leenen met borgen... natuurlijk! maar tegen hoeveel percent? ja, hm! leelijk... toch typisch zoo'n biecht!... En hebt u nu nog meer?... houdt u niks achterbaks?... die kruidenier is 't dikst!... ja ja, hm!... Maar tegen hoeveel percent?... Ja, kijk eens, meneer Fleury... neem is ààn... ik zeg... ik zég... luister wél... néém-één-aan!! versta wel... neem-eens-aan; dat ik zeg... ik beloof niets... versta wel... niets, hoegenaamd niets!... Maar neem eens aan, dat ik 't zou willen leenen, 't heele bedrag... versta wel... ik bind me aan niets!... Maar... hebt u dan borgen? borgen? goeie borgen?... goeie borgen?... goeie borgen??

- Goeie hemel, meneer Soonbeek... u maakt me gek! Wat is dat nou weer voor 'n uitval?... Al bijna anderhalf jaar lijd ik met m'n gezin honger... Ik eet niets dan brood, brood... ik krimp van de maagkramp, m'n vrouw is half dood van 't gekwel... m'n broertjes loopen erbij als bedelaars!... Komt u me nou vragen, of ik borgen heb... gòeie borgen? - Is dat niet spotten?...

- Nee, natuurlijk niet... natuurlijk! schrikte weer Soonbeek terug voor 't krachtig gezag van Maurice en voor z'n strenge oogen. Hij voelde, dat ie in z'n woekerige natuur, om zich te dekken, vóór hij iets deed en in z'n demonische zucht om 't jonge mannetje toch heel sterk te laten voelen hoé koest hij zich te houden had, te ver was gegaan.

- Nee, natuurlijk! stamelde ie weer na,... nee... nee... nee... maar dat meen ik ook zoo niet... meen ik zoo niet... ik beloof niets... ziet u... niets... absoluut niets... maar ik wou u maar 'n voorstelling, 'n idée ervan geven, hoe lastig 't voor u is, zonder borgen... gèld te krijgen... Want als ik 't zou doen... ik zeg maar wat... dan is acht procent 'n koopje... 'n vriendschapsdienst! Er is zooveel risiko!... 't is 'n koopje... En... en... zaken scheidt de vriendschap... zaken scheidt de vriendschap... zaken zijn zaken!!... ja, hm!... Ik zeg niet... dat ik u niet helpen wil... zeg dat niet... maar vóor wat hoort wat!... Nee, natuurlijk!... nù kunt u niets terugbetalen... maar dat

weet ik, dat voel ik... U kunt schatrijk worden! u hebt er alle middelen voor! Daarom is 't goed, dat men bewijzen heeft tegen dien tijd... dat men gedekt is... want dàn kunt u wèl betalen... wel met rente... met rente... met veel rente... De angsten... de onrust... voor risiko... moet toch betaald worden... niet? niet?... En dan is 't 'n vriendschapsdienstje... acht of tien procent... in jaren van nood? niet? niet?... Maar daarover straks... vertel me maar eens wat van u zelf... wat u eigenlijk wilt?... want u bent toch eigenlijk artiest, niet?... artiest!... artiest!! Dat is, als ik 't wel heb, uw streven,... niet? niet?

't Duizelde Maurice weer even! Was ie gevallen in handen van een woekerjood? Maar Soonbeek wàs geen jood en zei alles zoo vriendelijk zacht met z'n pieperige stem en glimlachte dóór. En telkens at ie uit de plooien van z'n vest, van z'n das, van z'n kraakzindelijke broek, broodkruimeltjes na, die hij vrekkig en zuinig z'n lachmond induwde.

Maurice wist weer niet, of ie moest vloeken of voortgaan. Hij zag even angstig naar Louise, die fijntjes op 'r lippen beet. Die amuseerde zich dus op een of andere manier met dat woekertype. Dan zou hij ook maar voortgaan.

- Wat ik wil? Maar meneer Soonbeek, dat is toch duidelijk! Kijk!, ik zal 't u heel gewoon uitleggen.

- Mag ik u nog eens inschenken, meneer?, vroeg Louise hoffelijk en vriendelijk.

- Dank u zeer, mevrouwtje... dank u zeer... 't zou zonde zijn... die wijn is veel te lekker... één glas is meer dan genoeg. De tweede smaakt precies zoo!!... Ik drink nooit meer dan één glas!... nooit meer!... al heb ik 'n vrij goeien kelder... Op de veiling koop ik soorten wijn!... precies wat ik hebben wil... Maar pardon, meneer Fleury,... pardon, pardon, pardon... ga voort! Ik luister!... ga voort! ga voort! ga voort!

Maurice was er weer heelemaal uit, ging wrevelig verder.

- Ja, kijk u eens, u bent bankier, handelsman, zakenman en ik heelemaal niet! En zoo hartstochtelijk graag u nu zaken doet, - precies zoo hartstochtelijk graag schrijf ik!...

- Hoe is 't mogelijk!... Wat heb je aan al dat gekrabbel... zou ik zoo zeggen... of, ja, hm!... òf je moet er veel geld mee verdienen! Dàn, ja, dan!

- Dat hoeft niet, meneer Soonbeek. Krijg je veel geld ermee, des te beter... maar de hoofdzaak is toch, dat je je uitstorten kunt!... Dat is 'n heel genot!... al die genietingen van u zijn grof, heel grof, vergeleken bij 't artistieke genot van een kunstenaar, die alles doormaakt met zijn verbeelding... Daar zult u, zonder u te beleedigen, niet bij kunnen, omdat u 't toch niet gelooft!... Maar ik voel, dat ik schrijven kán. 't Liefste is mij schrijven en al wat kunst is! Muziek ook, vooral muziek!

- Muziek ook?... muziek-muziek-muziek!! schreeuwde Soonbeek ontsteld, godbeware me!... meneer Fleury hou op!... hou-op! hou-op! Ik vind muziek één en al akeligheid!... Ik ril als ik die kattedarmen zie uitrekken!... ik begrijp er in één woord geen lor van!... geen lor! geen lor! Als ik ergens muziek hoor, loop ik weg... hard weg! Mijn vrouw tingelt en mijn dochtertje tingelt... ze tingelen allemaal! allemaal... Ik heb 'n orgel óók... met 'n gothisch kopstuk! zeggen ze!... 'n gothisch!... Mijn vrouw van haar zelf meegebracht... Soms trekt ze den heelen dag aan die knoppen... Je wordt er dol van... dol! dol! Verleden week is m'n vrouw naar 'n gotterdämmerung geweest... kan dat?... ja, hm! nou... ze wou hebben, dat ik meeging... maar ik bedankte feestelijk!... feestelijk! (Hij begon plotseling weer kruimeltjes uit z'n vestplooien op te pikken en fijntjes tusschen de witte tanden te vermalen.) En.. (gekauw)... en.. weet u... (gekauw)... wat ik deed? (weer 'n kruimeltje van z'n broek)... ik heb... met Dientje... (nog wat kruimeltjes, uit 't vest)... de huishoudboekjes nageteld!... (gekauw)... en... lekkertjes... (gekauw en 'n nieuw kruimeltje met den éven natgelikten top van zijn fijnen wijsvinger onder z'n bordje uitvisschend),... de heele avond in de warme keuken gezeten... (traag gekauw). In de zaal heb ik 't licht uitgedraaid... en bij 't nazien... bij 't nazien van 't slagersen kruideniersboekje bleek... dat ze me één en negentig cent te veel hadden gerekend... één en negentig cent! Ik was erg in m'n knollentuin!... Dat was tenminste verdiend... één en negentig cent!... één en negentig!... Toch 'n vergissing!... O! ik vertrouw die keukenprincessen nooit!... Ziet u... ik kan 't niet altijd doen... ze gooien me er wel eens uit... maar anders zou ik iedere dag... iedere dag

willen weten... wáár de boter... 't vleesch... 't vet... de suiker... de rijst... alles wat er overblijft... waar dat toch heengaat?... Maar!... maar!... als m'n vrouw weer eens naar een of andere ‘dammerung’ gaat, dan ben ik er als de kippen bij!... Maar ga voort!... pardon, meneer Fleury... pardon!... pardon!... Ik laat m'n vrouw bijna nooit uitgaan... zie ik geen heil in! Thuis heeft ze alles! alles!... zie ik geen heil in... Maar ga voort...

Maurice voelde zich al vermoeider en ontstemder.

- Ik wil eigenlijk niets meer zeggen, alleen dat ik in 'n omgeving als hier, in dat vervloekte knellende straatje vóóruit, niet werken kan!... Er zijn soms dingen, die alleen met 'n snik en 'n huil te zeggen zijn... waarvoor geen woorden bestaan.

Maurice vertelde toen van de vreeselijke dingen, die hij iederen dag onder 't schrijven, iederen dag wéér te doorstaan had. Wat was er eigenlijk te zeggen, met hol, nuchter gepraat van z'n probeeren, van z'n weg willen duiken uit de dag-wereld, op te willen gaan in z'n eigen diepste aanschouwing en aanvoeling; van z'n willen vangen 't leven, dat in hem zong en droefde, als rondom, vlak bij z'n ooren, tierend geschreeuw en traprumoer hem omraasde en omstommelde; als vlak voor z'n raam, op stoepen kindergekrijsch scheurde en lawaaide, heele middagen door, als plat pianogeroffel bij burgermenschen losbarstte avond aan avond en de vernederende, uitputtende kwellingen van kleine burgerlijke woninkjes over hem heen gesmakt werden met 't schijnnietig gepieker, gedwarsboom en 't onbewuste gesar van buren, zóó erg vaak, dat hij in machtelooze woede 't uitstuipte en zich niet wist te keeren, met bevende razernij in de handen en huilsmart in de ziel, als hij zòo gemarteld werd, zoo pijn-hevig, en afgejaagd van wat hem 't liefste in 't leven was?

Maurice vertelde Soonbeek, àl vuriger en aangedaner van stem, wat ie leed onder dat banale rumoer, hoe 't in hem òpkropte, een smart en een drift, die ééns fataal naar 'n uitweg moest zoeken. Hij vertelde hem, dat er zonder 'n aandacht-om-vlijende stilte bijna niet te werken viel voor niet één kunstenaar en dat 't om te vloeken en te bulderen was, als je telkens door de nietigste ellendigheden uit iedere innige

stemming òpgestooten werd door straatgekrijsch, door oneerbiedig gestoei en geharrewar van de jongens, door gehuil van Kareltje, door twisten van Frans met Louise. En daar tusschen in, opgejaagd door schuldenaartjes en krediteurtjes dan uit dièn, en dan weer uit ánderen hoek. Hij wist wel, absolute werkrust was er voor een kunstenaar, die geen geld had, om 'n afgezonderd huisje te laten bouwen, toch nooit te krijgen. Maar zooals hij 't hier had door allerlei armoe- en gebreksoorten in huis, bleef 't ontzettende foltering van 'n demonische wreedheid en wrange ellende. Dagen op dagen verprutste ie aan pietluttigen en vernederenden arbeid. Als Louise aanvallen van hevige zwaktepijnen kreeg, moest ze te bed en van zelf stond hij dan voor al 't huishoudgedoe met de kereltjes. Maar dàn huilde, snikte, vlijmde de smart in hem! Want hij voelde zich doorgloeid van schrijfdrang. 't Was 'm zoo lief, zoo goddelijk-lief te werken. Soms ging ie 's nachts aan den gang, heel zalig en rustig-aandoenlijk verder aan 'n boek van overpeinzingen, dat ie pas begonnen was. - Hij kon m'nheer Soonbeek niet goed laten voelen, wat de nachtstilte voor wonderen bloeit in de ziel van een kunstenaar. Er is geen heiliger geruisch, aan de zee zelfs niet, en in de hoogste boomtoppen niet. En zonder die stilte, die de heilige aandacht omvloeit, viel er bijna niet te werken, want werken was meer dan bidden. Zonder die aandacht was er niet te zien, te voelen. Zonder die stilte vluchtte de verbeeldingsgestalte als 'n schim voor 't zonlicht. Hij ging door, door, zei al de hartbloedende en wondende kwellingen uit, als hij 't leven van z'n ziel uit 't stille rijk van gepeins ineens zag gegrepen door de ruwe, uitscheurende geruchten van de dag-wereld met haar rauw, bruut en dierlijk geweld en gewoel. Juist dàn, erger te voelen, als de ziel snakt naar rust en verfluistering van de wereld in een scheppende eenzaamheid. Begreep m'neer Soonbeek hem? Begreep ie nu, hoe een arm kunstenaar geknakt, geknauwd, getrapt werd in 'n burgerwoninkje? Belachen, en oversjouwd met spot?

Maurice brak plotseling af met spreken. Hij zag weer den gesmoorden geeuw in de kaken van den bankier krampen, z'n oogleden sneller trillen en den glimlach spotten. Maar 't blèef in dat vreemde klein-demonische gezicht, ook toen ie zweeg. En in eens heel duidelijk zag Maurice er den

zenuwtrek in, 'n geeuw-kramp, die geen geeuw en 'n lippenlach, die geen lach was.

Soonbeek had stil zitten luisteren. Hij wist zelf eigenlijk niet goed, wat met hem gebeurde. Zooals Fleury tot 'm sprak, had nooit nog iemand met 'm gesproken. Niet één keer was ie met eigen gedachten van z'n verhaal afgedwaald en al wat Maurice zei, vond ie zeer typisch. Wat sprak die vent lekker en goed en zóó, dat je alles voor je zag gebeuren. En wat kon ie den boel opzweepen. Goeie grut! Hij moest telkens meeknikken met wat ie zei, wat hij anders niet graag deed, omdat hij er later zich op kon beroepen. O! hij vond 't al meer en meer 'n buitengewonen vent! Zeker! dat mannetje moest iets heel bizonders zijn. Dat voelde ie aan alles. Waarom? Wist ie zelf niet goed! Dat was inééns zoo'n gedachte in 'm, 'n gezicht op iets, 'n intuïtie en misschien was 't wel 'n speculatie. Van dien jongen man moest ie zich meester zien te maken! Die zou 'm ten eerste van ontzaglijk nut kunnen zijn, door 't schrijven in finantieele bladen, als ie maar goed betaalde. Wat ie nu voor de krant deed, kon ie ook voor hèm doen. Want vooral moest ie niet vergeten, dat met al z'n rijkdom, z'n huis toch dòod was! Z'n vrouw ziekelijk en zwak; veel gekijf en nergens fut in. - En indien die snuiter nou eens werkelijk als schrijver beroemd zou worden, kon *hij* net zoo goed voor 'm uitgeven als 'n ander, al wist ie niet recht, hoe de boel eigenlijk in elkaar zat? - Maar wat 'n vuur gloeide in dien kerel! Wat 'n trots! Nòg 't meest sloeg hem z'n kracht, z'n strengheid. 't Was 'm 'n soort genot zoo even 'n striemslag van dien jongen kerel op te vangen zoo fel in één, al vond ie 'm toch wel 'n beetje brutaal. Maurice's stem, zacht, dof, 'n beetje klagend soms, vond ie ook heel leuk, heel vreemd. Hij had zoo weinig vrienden. Alle menschen hadden zoo 't land aan 'm. Wat zouden ze wel zeggen, als *hij* nou eens met zóó'n kunstenaar kwam aanzetten? Z'n vrouw zou 'm wel eerst uitlachen. Die zag 'n buldog in 'm. Maar ze zou op 'r neus kijken. Dat wist ie nu al, vooruit! En dan zou ie juichen! Nee, nee! hij mocht 'm niet ontglippen. En toch wou ie zich aan niets binden, aan niets! Heel voorzichtig zijn! - Maurice vertelde verder toen ie Soonbeek met alle aandacht zag luisteren.

- Kijk, meneer Soonbeek, ik ben nu redakteur van de ‘Zuipkrant’, zooals die hier genoemd wordt, begrijpt u wel? Toch, als ik 's nachts, laat, uit branderige herrie van rookerige kroegkrotten weg-stap, voel ik me, eenmaal in de lucht, soms heel gelukkig, dat ik zooveel nog in me heb, zooveel voel en doorleef...

- Zuipkrant? Zuipkrant?? Zuipkrant??? Wat is dat?... lachte Soonbeek snel ziend op z'n goudblinkend horloge, dat ie weer teeder in 't zakje bergde,... wat doe je daar?... En wat geeft 't u?... Betalen ze?... Betalen?... ja hm!... Hebt u geen last met 't geld?... Pas maar op!... Hoe heet de drukker?... Informeer je maar eerst altijd,... altijd!

Maurice vertelde, wat ie daar deed, hoeveel 't 'm gaf en dat Frans hem er flink aan hielp.

- Goeie grut! goeie grut!’ goeie grut!!! hij is prachtig!... U met zóó'n kop... lange haren... aan 'n zuipkrant! En drinkt u zelf?... ja!... nee, wel?... ja ja!... nee wel?... wel??... juist heelemaal niet!... niet?... geen slokje, wel?... O, wat is 't prachtig... En u zit daar nou tusschen al die kroegbazen!?... ja?... tjonge... tjonge!... En... en... de eenen avond in de opera... verslag schrijven niet?... verslag van... nou... nou... nou goed... zeg!... zoo'n dämmerung... en de volgende nacht... hihihi! hihihihi!!... zit u in de kroeg!... prachtig!... prachtig!... prachtig!!

Hij schaterde luid, Soonbeek. Hij vond 't dol-, dòlgrappig... Schumann met lange haren... tusschen kijvende en met de vuisten bonkende kroegzuipers-redenaars.

- Daár!... daár! daár!! riep ie er inéén woest uit, als in 'n schrik, ik weet al wat!... Daar! uw boek!... uw boek... van... Hoe noemde u 't ook weer?...

- Overpeinzingen...

- Juist... ja goed, best!... Overpeinzingen... hebben m'n hakken meer verstand van dan ik... nou, ja!... ja, dan... dat boek... dat boek koóp ik... Heel gewoon... doodgewoon!... Waarom niet?... Ik koop 't, koop 't! koop 't! koop 't!... Daar heb je 't al... Al één borg!... Daar heb je 't al... Veronderstèl... zeg ik... dat ik u helpen wil... Aan de kleine krediteuren... hoeveel is 't... hoeveel, hoeveel??... Wacht!... kijken!... vierhonderd?

vierhonderd??... ja, juist!... hm, ja! ja!... Hebt u goed geteld?... Hebt u ook hun nota's nageteld?... ja-ja??... nou dan... uw boek is al één borg... Hoeveel is 't waard?... niet veel misschien? niet veel!... natuurlijk niet!... U bent nog heelemaal onbekend!... U hebt heelemaal nog geen naam!... goed-goed-goed-goed!!... Misschien... zeg... veronderstel... als borg... vijftig gulden, he?... te min?... zeg?... zeg?... hondcrd... of... tachtig... U hebt... U begrijpt... billijker...

Soonbeek brak af, wijl hij Maurice's gezicht zag verbleeken. Z'n oogen trilden hevig en verlegen-angstig keek ie snel op z'n gouden blinkert.

- M'neer, ik verzoek u wel met dat walgelijke gescharrel op te houen... 't Is misselijk... over 'n boek dat pas begonnen is, zóó nuchter te kletsen... Als 't àf is en u hebt mij 'n dienst bewezen, wil ik 't u graag kadeau geven... ook zelfs zónder dienst, als u 't maar laat drukken. Maar sla nú al niet m'n illusies kapot door dat klinkelen met wat rijksdaalders òver de ziel van m'n boek heen, arbeid, die nog uitgroeien moet. Dat is gesjacher, m'nheer Soonbeek! En nog eens, u hebt 't recht niet mij te beleedigen, omdat u rijk bent en ik arm! Dat is heel onkiesch, heel ongevoelig, grof!

- Dat... dat is... dat is brutaal... of nee... nee... brutaal... in zóóver... in zóóver... in zóóver!... maar heel brutaal is 't toch... heel ergerlijk!... U flapt er maar uit, wat u wil!... 't is 'n schande... 't is brutaal... ergerlijk brutaal!

- Er is niets brutaal, integendeel m'neer Soonbeek, ik beheersch me om veel, dat me lief is. Maar als u zelf niet inziet, hoe goor 't is, hoe stuitend, om op die manier waarborg voor hulp...

- Maar dat is mijn recht, meneertje... mijn rècht!... mijn rècht!... mijn rècht!! gilde Soonbeek uit, ook bleek opstaand van z'n stoel... tenslotte is 't metéén een borg!... want... want... wat is papier?... papier?? En ja, hm! ja, neem me niet kwalijk! maar wat is 't?? papier met letters... letters met papier! papier met letters... anders niets! niets! niets! niets!!... 't Is mijn recht... kom, blaas u niet zoo op over elke nietigheid... met uitgevers

moet u toch ook onderhandelen, niet! niet! niet? niet??

- Zeker, zeker, dàt onderhandelen over je werk is ook iets heel gewoons! Maar u legt er beslag op als 'n woekeraar, als 'n uitzuiger zou doen... Hèlp me, of help me niet! Zeg, dat je 't boek hebben wilt, maar spreek over geen prijs. Doe en laat ermee, wat u wilt!

Hij praatte 't weer goed Soonbeek, pakte Maurice weer in met bijgepraai en verlegen gelach. Alleen Louise bleef koel en ongerust haar man bekijken. Ze had met 'm te doen. Hij hield z'n driftgewoel zoo goed in! Soonbeek wou al meer en meer weten en Maurice vertelde, om den boel kwijt te zijn, maar zonder iets in z'n toon, dat meelijgevoel vroeg. Toen hij eindelijk aan den ellende-toestand van de jongens kwam en ook van Frans' leven vertelde, keek Soonbeek op. Even fronste ie de wenkbrauwen, vertrilden de wimpers hevig, groefden plots twee rechtstaande rimpels aan weerskanten van z'n neuswortel, die dadelijk verdwenen. Van zoo'n misère onder beschaafde menschen had ie nog nooit gehoord. Hoe was 't mogelijk, dat die schepsels met bijna twee jaar enkel broodeten, 't nog zoo hadden uitgehouwen. Nu begreep ie toch blikskaters goed de bleekheid en 't ingevallene van Louise, 't verschrompeld-vale van Frans. Toen Maurice 't geval met 't rooie bakkertje vertelde en de avondscène, schaterde Soonbeek 't weer uit.

- Prachtig, mevrouwtje, prachtig!... prachtig! prachtig!... Ik amuseer me kostelijk!... heel kostelijk!... Wat 'n pan, mevrouwtje... wat 'n leven... Toch leuk... heel leuk... heel, heel leuk!... En je leert er soberheid van... èchte soberheid... Weet u... ik vind 't heerlijk... dat u hier niets te verspillen hebt... water, goed!... gezond!... 'n enkele keer een kopje koffie... Maar wat 'n malle is die Aaltje, hè?... Ze mag bij ons nooit op visite kommen... mijn vrouw vindt ze te ordinair... En... en... Ko haat ze... haat ze! Dìe vindt ze toch zoo plat... zoo plat!... met z'n pokkesnuit!... wat 'n snuit, hè!, wat 'n snuit, goeie grut! Wat 'n malle die Aal, hé?... Ze legt me... wanneer ik 'r zie... legt ze mij dadelijk 'n droom uit!... alles-alles!... En niks komt uit!... Ik geef er geen duit voor!... Mevrouwtje, kostelijk hier, ik amuseer me kostelijk... De oue vrouw

Hoenders is wel 'n wijf, he?... 'n echte, hè, 'n echte, hè! - Mevrouwtje, ik amuseer me kostelijk, kostelijk, kostelijk!

Maurice voelde weer iets in 'm opgloeien. Wat 'n brute kerel toch, om z'n ellende-verhaal kostelijk te vinden! Maurice haatte ieder Bohemenleven en artistiekerige armoe. Hij wou rust, rust, niets anders! - Dat zei ie even Soonbeek, kort, driftig, 't gejuich van bankiers pretstem dempend in schrik.

- Ja, hm! kijk eens... tjonge... men moet met u oppassen!... Dat is de bedoeling niet... U vertelt zoo prettig... zoo goed... weet u... ik zie 't zóó gebeuren... ik zie 't... ik zie 't!... U vertelt zoo goed... weet u... dat bedoel ik... dàt alleen... dat alleen!

Hij praaide weer bij, voelde zich heel onveilig tusschen het doordringend kritisch gekijk van de stille, weinig zeggende Louise en 't scherpe, opvliegende en heftige van Maurice.

Hij kwam wel even in 't rampzalige van Maurice's toestand, z'n ellende en vernedering, hij voelde zich in z'n verkneuteringen om 't goeie verhalen van den kerel wel wat wreedjes, maar toch meende ie, had ie dat scherpe gesnauw van Maurice niet verdiend.

Z'n lach zenuwde weer om z'n mond en de gesmoorde geeuw krampte in z'n kaken. Maurice kreeg met hem te doen, z'n wimpers trilden hevig en er kwam 'n benauwde radeloosheid in z'n schichtige oogen. Hij begon 'm al wat rustiger te beschouwen, meer als 'n zonderling, diep-gekompliceerd schepsel.

Bij al wat Soonbeek hoorde, keek ie verbaasder. Toen ie naar de lommertbriefjes vroeg, kwam Louise eerst aarzelend met 'n paar en eindelijk, na nieuwsgierig-heeten aandrang, met 'n heele kist vol. De meesten waren al verloopen en Maurice had er al geld op geleend.

- Wacht! wacht!... telt u ze... wacht... ja, hm!... Héee?... op Aaltje Hoenders d'r naam ook?... heee?... wel 'n beste meid, Aaltje... leuk, 'n mooie blonde kop!... mooi... heel mooi!... maar dat snoepen uit 'r zak is heel vies... heel vies... dat kan m'n vrouw niet luchten... Wat snoept ze toch?... weet u 't?... weet u 't?... ja, hm! ja, hm!... nou! telt u ze, de briefjes?... Ik zal zien, wat ik doen kan... goeie grut!... d'r zijn 'r wel honderd!... Leelijk... mevrouwtje... leelijk!... waarmee kunt u dat

allemaal weer aflossen? Is dat al uw ondergoed? ja! àl uw ondergoed?... en uw handdoeken?... en lakens?... en servetten?... en... en... léelijk, mevrouwtje!... Meneer Fleury, dat lost u in de eerste jaren niet af!...

Maurice zweeg, gegeneerd om 't grove van den man, zoo alles voor te lezen, alles, wat op de briefjes stond. En weer bezwaarde hij zoo erg!

Soonbeek ging door, wreed, kil, in wroeterig gevoel, dat ie op dat gebied toch Maurice de baas was, dol-nieuwsgierig, alles van hun verval en armoe te weten.

- Ja heel leelijk! heel leelijk!... enfin! enfin!... misschien vind ik er iets op!... Kom mevrouwtje!... geeft u mij voor dezen keer nog een glaasje wijn... geef den moed niet op!... courage... courage... zegt Ko Hoenders altijd... arme bliksem... die pokkekop!... He!... meneer Veldhuis... wat staat u toch aldoor in dien hoek!... bent u menschenschuw?... ja?... hebt u 'n hekel aan menschen?... Waarom? Al lang?... Of niet?...

- Pardon, stotterde heel nederig Frans, pardon, maar de zaken van mijn zwager gaan vóór... U begrijpt...

- Vóór-vóór-vóór-vóór!... goed-best-goed!... maar... ja... hm... u moet u niet beleedigd gevoelen... Maar... weet u... ik heb 'n heel mooie jas voor u... te koop!... Meneer Fleury wilt u borg staan voor uw zwager, ja?... Ik heb net iets, dat hem prachtig passen zal... prachtig, geknipt voor z'n lijf... Als u borg staat... schrijf ik dadelijk in mijn cahier... verkocht!... 'n pak... geknipt... lang... mager... 'n beetje knokelig, smalle schouders... 'n beetje... hoe zal ik 't zeggen... U neemt me niet kwalijk... pardon... 'n beetje slungelig... juist, ja!... Meneer Fleury, als u borg staat, is de zaak geklonken... volmaakt geklonken... in orde!... in orde!... Goed! goed!... Ik verkoop heel graag wat... heel graag... En u wordt nog schatrijk... schatrijk!... dat voorspel ik u!... ik-ik-ik!!

Hij grinnik-lachte weer en Maurice voelde spot sarren in die herhaalde, tartende verzekering, dat ie rijk zou worden.

- Ja, u zult 't zien, draafde ie door... u zult 't zien... En 't is 'n prijsje... Graafstein, de jonge!... heeft pas 'n heel licht kolbert van vijf en veertig... voor twee en twin-

tig... en Ko Hoenders heeft twee broeken bij me gekocht... op 't kantoor, weet u!... want thuis wil m'n vrouw 'm niet hebben!... Hij pruimt zoo en spuwt... en dat snoepen van Aal, ajakkes, wat vies voor 'n vrouw... en de ouê Graafstein een chambercloak... voor 'n prikje!... En de jas van uw zwager zal u op niet meer kommen dan vijftien, zestien gulden hoogstens... ijzer... ijzersterk... Bij elkaar toch maar 'n bagatel!... Dat wil zeggen... als ik 't zoo bij elkaar trek... is 't 'n àardig sommetje... Ik heb voor uw zwagertjes óók al schoenen... alles ècht leer... half leer is vodden... Welk nummer hebben ze?... vodden, meneertje, als ik 't u zeg!... vodden!... Welk nummer hebben ze?... één voet?... één voet?... alle twee?... Och, hindert niet!... jòngens moet alles passen... wat zegt u, niet?... Nu als ik alles bij elkaar trek... is 't geen kleinigheid... Eigenlijk... weet u... ik bedoel... ja, hm! ja, hm!... ik bedoel... ik vertrouw u wel... maar zou 't niet beter zijn... als... als... ja, heusch, meneer Fleury... 't is 'n bom duiten... meneer Fleury... maar hoe betaalt u mij dat af?... Hebt u nog apart inkommen... ja... of nee?... nee??... nee?... nee??... Ja... u wilt dat nou allemaal wel heel graag koopen... en in ontvangst nemen... En ik vertrouw u wel... dàt is 't woord niet... maar wanneer kunt u wat aflossen?... Goed-goed-goed-goed!! U koòpt... maar zou 't niet verstandiger wezen te wachten?... U hebt nou al die sigaren ook genomen... en 't kinderwagentje... U moet dat niet inééns zoo allemaal willen doordrijven... 't Is waarachies 'n bom duiten!...

- Doòrdrijven... *ik*? vroeg Maurice verbaasd. Z'n gezicht strakte weer bleek van gesmoorde drift. En u dwingt 't me letterlijk op!

- Nee, och... kijk u eens... doordrijven is 't woord niet... Ik weet wel... ik zelf bied 't u aan... maar... u mag 't niet verlangen... niet goed vinden... dat ik 't doe... Weet u?... 't is... ooh, in uw plaats zou ik 't zelfde doen... eerlijk gezegd... 't zelfde... precies!... maar Soonbeek hoeft goddank geen kadeaux...

't Gilde weer in Maurice van woede. Zoo'n dwarsen, ellendigen kerel had ie nog nooit ontmoet, glad als 'n aal,

telkens uit z'n handen kronkelend, als ie dacht, 'm goed beet te hebben. Eerst dwong hij hem te koopen, zanikte dan zelf, dat ie 't eigenlijk niet doen kon; zei dan, dat *hij*, Maurice, dóórdreef, zonder dat ie 'n stom woord gevraagd had en eindelijk weer kroop ie terug en verklaarde, dat Maurice 't niet van 'm aannemen mócht. En tusschen al die koop-scharreltjes in, had ie, overduizeld door Soonbeeks geratel, in zich zelf gemompeld, dat 't te bar werd; maar wàt moest ie met den kerel doen?

- Weet u, hinnikte bankiers stem nu door, Soonbeek is eigenlijk erg gehaat... héel erg gehaat... niemand houdt van 'm... niemand!! Iedereen heeft 'n hekel aan 'm!... Iedereen!... maar 't kan me niks schelen!... En ik hou eigenlijk ook van niemand... ja, toch wel... toch wel... tòch wel!! Maar dat zeg ik niet... wil ik niet zeggen... dat is laf, flauw,... zoo te koop te loopen met je hebben en houên!... Ik hou alleen van dingen... die mij genot verschaffen... genot... genot... genot!! Of van iemand... die mij voordeel geeft... ja, hm! ja! ja!... Ik kom er rond voor uit,... rond... rond voor uit!! Als m'n vrouw wat meer van me hield... want van die hoû ik wel... weet u... van die hoû ik wel... diè mag ik wel!... ze is zoo goed... ja!... Wacht, meneer Fleury... onder 't praten bedenk ik daar... dat ik voor u ook nog 'n heel mooi kolbert-kostuum heb hangen... donker-grijs... met 'n groen streepje... nog nieuw... glòed nieuw... uw pak glimt al héél erg!... En hebt u geen regenmanteltje, mevrouw?... geen regenmantel?... Ik heb er drie hangen!... drie... drie... kostelijk nog... één 'n beetje versleten aan de kraag... Komt u eens uitzoeken. Op uw dooie gemak... hm, ja!... hm, ja!... dat wil zeggen... uitzoeken... ja, kijkt u eens... De lijst wordt op die manier... op die manier... wel wat groot... heel groot, hè?... Ik mag... weet u... ik moet... ik moet... weet u,... voor me zelf verantwoord zijn... niet?.. Toch niet onbillijk... de lijst wordt te groot... mijn vrouw wil de mantels niet dragen... wat van de veiling komt... stinkt... zegt ze!... Ze haat m'n veilinggoed... en ik vind niets heerlijker dan op veilingen rond te scharrelen!... Je ziet er alles... alles-alles-alles!... Je koopt er van alles!... de heele wereld ligt voor je open

en bloot!... Maar zij zegt... 't stinkt... natuurlijk! 't stinkt bij Hirsch niet... Maar, enfin! de lijst wordt te groot... te groot... te groot!... laat ik zien... wat ik doe!... Hebt u de lommertbriefjes geteld?... Ja?... hoeveel?... honderd-tien... dacht ik wel... hóndérd... tien!... honderd... tien!!... Ja, mevrouwtje... u zit er leelijk in... heel leelijk!... Meneer Fleury... ik zou in uw plaats ook radeloos zijn... radeloos!... God weet... of ik me niet 't leven zou hebben benomen... in uw plaats... Maar... maar... maar... niet alle naturen zijn 't zelfde!... niet alle naturen... natuurlijk... natuurlijk... dat kennen we! Maar moed houen... courage... courage... zegt Ko Hoenders altijd!...

Louise bundelde de lommertbriefjes met 'n fijn elastiekje bijéén en gejaagd zocht Soonbeek naar den zak van z'n winterjas op tafel, waarin ie ze heel diep en bangelijk-voorzichtig wegstopte. Maurice voelde, dat de gesprekken doodliepen. Zware stilte-pauzen groeiden dreigend-soezerig aan. Louise zag heel bleek. Maurice vond, dat ze niet langer mòcht opblijven. En toch zag hij aan Soonbeeks loome gebaren, z'n knussig gerook en gezellig wolkgeblaas, dat ie er nog niet aan dacht, òp te stappen. 't Zou dadelijk vier uur slaan. De nachtstilte, wanneer gezwegen werd, suisde tusschen het groepje menschen en 't lamplichtje begon zacht te vervalen in blas-gele, bleeke groezeligheid. Maurice had 'n gevoel, naar Soonbeek ziend, alsof 'n vleermuis ergens in de kamer rondvloog.

Frans bewoog zich onrustig in den schoorsteenhoek. Om 't kwartier zat of stond ie, òp-glurend óver z'n lorgnet, z'n handen drukkend op z'n kloppende slapen of wrijf-krassend door z'n vuil-rossig baardje. Nou was ie weer moe van 't staan, wou ie ongemerkt op 't schroeflooze tabouretje aanschuiven. Er suisde stilte om de nacht-menschen en telkens kraakten Frans' gewrichten bij wat geforceerde beweging, knokelig, alsof er iets schuurde en verknakte in z'n beenderskelet.

- Wat hoor ik daar toch de heele avond?... wat hoor ik toch?... Is u dat m'neer Veldhuis?... ja?... ja?... hm!... dat is ù!... Hoe vreemd!... hoe vreemd!... Wat kraakt bij u zoo?... uw beenderen?... uw ge-

wrichten?... 't Lijkt wel, of u 'n klappertje achter uw rug verbergt!... tjonge! tjonge!... Als u je oefent... ik meen... als u er niet te trotsch voor zou zijn... zou je er 'n hoop geld mee kunnen verdienen!... Nee! nee! nee!... nee! nee! nee! nee!!... ik scherts niet... lach er niet om!... Zoò iets vindt je niet alle dagen!... Ik tenminste heb 't nooit zóó erg gehoord... nooit zóó!... 't lijkt 'n klapper... Elk lid kraakt... kráakt!... Bij u gaat 't... krik-krak-krik... krak-krik-krak... krik...krak...krik!... Wonderlijk!... Hoe doet u 't... Kunt u 't 'n ander leeren?... Leert u 't mij?... Wilt u?... wilt u?... Kunt u 't leeren?... Wilt u?... Wonderlijk!... alsof je 'n stoel in mêkaar trapt... Goeie grut! Ik wou, dat ik 't kon... Wat zou ik m'n vrouw aan 't schrikken maken!... Ze zou 't natuurlijk griezelig... heel griezelig vinden!... eng!... heel eng!... heel eng!... Maar ik verzeker u... ik stel vast... ik verzeker u... als u je oefent... kun je 'r geld mee verdienen... 'n hoop geld!... absoluut! absoluut! absoluut!! Ze lachten allen om 't idee en Frans voelde zich lekker, dat op hèm nu ook eventjes gelet werd.

Terwijl Maurice Louise dwong te gaan rusten en ze iets intiems verfluisterden van hun indrukken, was Soonbeek naar Frans gestapt, om 'm nog eens te overtuigen, dat ie zich moest oefenen!... vooral oefenen! Frans had 'm dadelijk aangeklampt over z'n studies en de ‘denk-uitvindsels’, die hij stellig wist te zullen doen. Van hem was den heelen avond al geen notitie genomen. Nu moest hij ook even z'n slag slaan. Den bankier had ie kalm bestudeerd, bekeken van allen kant en bij zich zelf besloten, dat hij met al z'n schraperigheid en grillen, toch wel wat voor hèm doen kon. Bescheiden en nederigjes probeerde ie Soonbeek zachtelijk te overrompelen met wijsheid en vreemde termen, geleerd en zwaar en onverteerbaar. Hij vertelde nerveus van alles, wat ie doen wou en hoe ie z'n ‘denk-uitvindsels’ wou publiceeren, als dit en dat en dit uitkwam. Maar Soonbeek vond dien man niet sympathiek. Hij bekeek 'm schuw, alsof ie 'n bang geheim hoorde. Wat deed ie? Waarvan leefde ie? Waarom werkte zoo'n groote kerel niet gewoon net als ieder ander?... Soonbeeks mond lachte, lachte scherp en onaangenaam. Hij bleef onvatbaar voor Frans' wijsheid,

koel, wreed-koel en z'n intuïtie zei 'm, dat bij dien man alles larie was en niet echt zooals bij Fleury. Neen, hij moest niets hebben van zoo'n kippigen, krakenden baas! Dat gegluur òver de lorgnet heen, beviel 'm óók maar half. Als ie zoo goed òver de lorgnet zag, waarom gebruikte ie 'r dan een? Was toch maar geldverspilling. Maar 't was ook 'n gehavend montuurtje,... met fijne touwtjes bijeengeprutst, anders zou 't z'n neus niet beknijpen!... dàt merkte ie toch óók!

- Meneer Veldhuis! spotte triomfeerend en hooghartig z'n stem,...alle respekt... alle respekt... Ik geloof u graag... maar wat hebt u aan mij?... M'n hakken weten er meer van dan ik!... 't Kan heel mooi zijn... àl uw uitvindsels... maar ik heb er geen snars begrip van!... Geen snars! geen snars!! heel mooi! heel mooi!... maar m'n hakken weten er meer van!... Wijsbegeerte?... wijsbegeerte?... Wat is dat eigenlijk voor 'n ding?... Wat is dat?... ja - ja - ja? wat is dat nù eigenlijk?... Weet u wat ik begeer?... ik begeer... ik begeer... niks wijzers dan genot... genot!... genot!... genot!!... en geld... geld... geld!!... Genot, weet u... genot zooals ik zelf wil... Dàt is wijsbegeerte!... weet u!... dàt is klinkende wijsbegeerte!... Daar staat u... met permissie... met je botten door je broek heen... met àl je wijsbegeerte... hihi!... hihihihi!!... Ja... als ik u gebruiken kan... voor kantoor... kent u Fransch?... Duitsch?... Engelsch?... Ja? hm! ja?... dan... dàn... maar wijsbegeerte... daar lap je je zolen niet mee!... lap je je broek niet mee... lap je niks-niks-niks-niks-niks mee!

Frans lachte, zei nederigjes-gebluft wat instemmends, maakte zich heel klein, z'n jas voorzichtig bij de knieën met z'n bevende peeshand dichtknellend, vervleide zoetjes z'n stem en draaide beminlijk z'n aandacht óm de rad-wentelende jachtwoordjes van den bankier. Soonbeek hield niet van dat nederige, kruipende gedoe. Hij voelde in Frans dadelijk het valsche en veinzende. 't Moest 'n huichel-vent zijn, om 'm zoo dadelijk gelijk te geven. Dan had ie 'n beeniger kluifje aan den pootigen Fleury. Dat ging om z'n duiten bij dien Veldhuis en niet om hèm. Dat voelde ie toch wel dadelijk. Wat deed zoo'n blinde kip eigenlijk nog te leven?

Louise pardonneerde zich, zei, dat ze niet langer kòn opblijven, gaf Soonbeek 'n hand. Even kwam er schaamte in den bankier gloeien, schaamte en woede, dat die mooie, slanke vrouw nu alles wist van z'n asem-gebrek. Wat was ze toch slank en groot. Wel 'n kop grooter dan hij. Wat 'n mooie gestalte en wat 'n trots zat er in 'r! 't Brandde in 'm, de spijt, dat ze 't wist! Had ze maar vooreerst niets van z'n ziekte gemerkt, hoe blij zou ie geweest zijn!

Hij boog deftig en verontschuldigde zich voor z'n plakken.

- Onvergeeflijk! onvergeeflijk! mevrouwtje!... onvergeeflijk!... Maar 't is ook zoo kostelijk hier!... ik kòm niet weg! 't Is zoo heerlijk!... zoo heerlijk!... Als uw man spreekt... luister ik met alle aandacht!... met alle attentie!... Ik hang aan z'n lippen!... ik hang er aan!... ja, hm! nu mevrouwtje... slaap wel... slaap wel... slaap rustig! Ik dank u, voor uw heel genoeglijk avondje... maar ja, hm!... 't is heel laat geworden... heel laat... zéér zéér laat! Nogmaals mijn verontschuldiging!... Ik ga dadelijk zelf heen!...

Weer boog ie deftig, z'n oogen loenzend naar de punt van haar voeten. Hoe dolgraag had ie haar aangekeken. Maar 't kon niet!... 't kon niet!... Z'n wimpers worstelden en trilden wel erg hevig, zonder dat hij durfde opzien. Louise ging de alkoof in en Soonbeeks stap door de kamer kraakte haar achterna.

Hij deed z'n jas aan, langzaam, zich nog schurkend in 't gesmaakte genot. Hij voelde zich heel veilig, dat ie zich aan niets gebonden had... aan niets!... Hij kon nog doen en laten wat ie wou. Fleury wist niet, of ie 'm wel of niet zou helpen. Hij had er prachtig omheen gedraaid, telkens als 't er op aankwam iets te bepalen. Als ie 'n paar nachten over den indruk van z'n woorden had heengeslapen en de boel beviel 'm niet meer, kon ie alles nog heel mooi verbreken. En als 't z'n vrouw niet aanstond óók. Bleef 't 'm bevallen, dan zou hij langzamerhand wel wat helpen en Fleury op allerlei manier aan zich binden. - In ieder geval bleef hìj de baas. Hij had er zich mooi uitgewerkt en was ook zeer over zich zelf tevreden. Hij moest aan zoo'n borstligdriftigen kerel niet al te gauw z'n genegenheid vastsnoeren.

Met nog wat pieperig woordgestrooi, rondom, naar Veld-

huis, naar de alkoofdeuren, nam ie afscheid, Fleury hartelijk en lang de hand drukkend.

Maurice kwam van de kouê gang in, sprak geen woord meer met Frans, die óók stom, ontstemd en gekrenkt naar z'n zolder stapte.

Er weende iets in Maurice, iets giftigs, iets schaamtezwaars. - Hij voelde zich gebroken, gesard, er tusschen genomen, klein gemaakt. Hij verweet zich zelf, dat ie laf, ellendig-laf geweest was, uit angst, dat de man 'm tòch in z'n ellende zou laten zitten. O! als die stoet van zwarte schrik-zorgen niet zoo op 'm aandrong, hoe zou ie dien kerel met z'n verachtelijk, cynisch gepraat, z'n ziek-zelfzuchtig gesjacher en z'n voos geredeneer platgehamerd, hoe zou ie 't sluipend-tergende van z'n woekerziel aan de kaak gesteld hebben. - Maar kende ie dien man wel? Had ie 't recht nu al zóó scherp te veroordeelen? - Hoe droef was z'n ouêjaarsavond afgeloopen! Wat 'n sfeer van vuil gesjacher had die Soonbeek al dadelijk in z'n kamer meegebracht!

Er zat felle gloeischaamte in z'n zelfverwijt. Maar z'n grootste onrust was toch, dat de bankier 'm heelemaal in 't onzekere gelaten had, of ie 'm nou wel of niet helpen zou!... Als ie dàt maar even, héél even had willen zeggen.

Met die gejaagde, onrust in 'm aangistende gedachte, ging ie den slaap in, dood-op en zwaar versomberd.

IS. QUERIDO.

(*Wordt vervolgd*.)

Zeven liedekes van Maeterlinck.

Voor J.J.Th.

I.

Zij hebben drie maagdekes gedood
Om zien wat in haar hartje leit.

Het eerste was vol gelukkigheid;
En waar dat bloedeken is gevloten,
Was 't dat drie jaar drie adders spoten.

Het tweede was vol zachtigheid,
En waar dat bloedeken is gedruppeld,
Daar hebben drie jaar drie lammekes gehuppeld.

Het derde was vol droevigheid,
En waar dat bloedeke verstroomde,
Was 't dat drie jaar drie engelen droomden.

II.

De zeven dochters van Orlamonde,
Als zij was gestorven,
De zeven dochters van Orlamonde
Hebben zoekend gezworven...

Hebben ontstoken haar zeven lampen,
Hebben ontsloten den toren,
Hebben doorloopen vierhonderd zalen:
Geen licht kwam te voren...

Doordalen de galmende grotten
In stilte en koude;
En op een donkere deur,
Vinden een sleutel van goude.

Zien door de reten de zee,
Vreezen den dood,
En kloppe' aan de donkere deur,
Die géen ontsloot...

III.

De blinde zusteren drie
(Ach laat ons nog hopen)
De blinde zusteren drie
Met gouden kandlaars loopen,

Gaan omhoog den toren,
(Zij en gij en wij)
Gaan omhoog den toren,
Zeven dagen gloren...

Zeide dan de eerste,
(Ach laat ons nog hopen)
Zeide dan de eerste:
'k hoore onze keersen.

Zeide dan de tweede,
(Zij en gij en wij)
Zeide dan de tweede:
't Zijn des konings treden.

Neen, zei de oudste zuster
(Ach laat ons nog hopen)
Neen, zei de oudste zuster,
Het licht is uitgebluscht.

IV.

Zij had drie goudene kronen,
Aan wie gaf zij ze weg?

Zij geeft er een haar' ouderen:
Die hebben gekocht drie guldene tenten
En hielden haar tot aan de lente.

Zij geeft er een aan haar minnáren:
Die kochten drie netten van zilvergaren
En hielden haar tot aan den herfst.

Zij geeft er een haar' kinderen:
Die hebben gekocht drie ijzeren banden
En boeiden haar den kouden winter.

V.

Zij zijn mij komen wekken,
(Kindeke, ik heb angst)
Ze zijn mij komen wekken:
Dat hij ging vertrekken...

Mijne keerse stak ik aan,
(Kindeke, ik heb angst)
Mijne keerse stak ik aan,
En ben op weg gegaan...

Bij de eerste poort,
(Kindeke, ik heb angst)
Bij de eerste poort,
Heeft de vlam gebeefd...

Bij de tweede poort,
(Kindeke, ik heb angst)
Bij de tweede poort,
Heeft de vlam geléefd...

Bij de derde poort
(Kindeke, ik heb angst)
Bij de derde poort
Is het licht gesmoord.

VI.

Als de minnaar ging
('k Hoore nog de poorte)
Als de minnaar ging
Láchte zijn lieveling...

Maar bij zijn wederkeer
('k Hoore nog de lampe)
Maar bij zijn wederkeer
Zat daar een And're neer...

En 'k heb de Dood aanschouwd
('k Hoore nog zijn ziele)
En 'k heb de Dood aanschouwd
Die nog de wachte houdt...

VII.

Gij hebt de lámpen ontstoken,
- O! de zon in den tuin!
Gij hebt de lámpen ontstoken,
Ik zie de zon door de scheuren,
Open de deuren van den tuin!

- De sleutels der deuren zijn verloren,
Wij moeten wachten, wij moeten wachten,
De sleutels zijn gevallen van den toren,
Wij moeten wachten, wij moeten wachten
Tot andere dagen zullen gloren...

And're dagen oop'nen de deuren,
Het woud behoudt de grendelen,
Het woud staat rondom ons in bránd,
De doode bladeren wentelen
't Vuur langs der deuren drempelen...

- De andere dagen zijn al loome,
De andere dagen óok zijn bang,
De andere dagen zullen niet komen,
De andere dagen óok gaan onder,
En wij óok sterven hier, in donker...

Gedicht naar de ‘Douze Chansons’ van Maurice Maeterlinck, en naar de verluchtingen van Charles Doudelet, door CAREL SCHARTEN.

Nederland en België.

De onlangs ontstane beweging tot toenadering of liever nog tot nauwer aaneensluiting tusschen Nederland en België is, afgescheiden van hare mogelijke gevolgen, een merkwaardig verschijnsel omdat zij de denkbeelden openbaart die thans in beide landen aangaande hunne onderlinge verhouding de heerschende zijn. Zij doet duidelijk uitkomen dat op dit oogenblik de laatste sporen van verbittering door de gebeurtenissen van 1830 en volgende jaren opgewekt ten eenen male zijn uitgewischt. Er zijn thans vijf en zeventig jaren verloopen sinds België zich gewelddadig van Nederland losscheurde. De zonen der metalen-kruisridders hebben, zoo zij nog leven, het beste gedeelte van hunne jaren reeds achter den rug. Voor het tegenwoordige geslacht is de scheiding een geschiedkundige gebeurtenis. De Nederlander gevoelt er niet den minsten wrok over tegen de Belgen even weinig als hij den Franschen een kwaad hart toedraagt wegens de rampen der Napoleontische overheersching.

Het Nederlandsche volk heeft trouwens in de dagen toen deze wrok nog wel in vele harten leefde de afscheiding zelve nooit zwaar betreurd. Sommige staatslieden zagen met groot leedwezen de verbrokkeling van een toch reeds niet groot rijk in twee kleine staten welker machteloosheid tegenover de groote Europeesche mogendheden niet te ontkennen viel; maar het volk in het algemeen voelde hiervoor weinig of niets. Zucht tot staatkundige uitbreiding - expansie zooals de technische term luidt - is nooit een karaktertrek van den Nederlander geweest.

Onze republiek heeft na den vrede van Munster nimmer verovering van grondgebied buiten hare grenzen nagestreefd. Noch Oost-Friesland, noch Kleef, noch Munsterland heeft hare begeerlijkheid opgewekt. Antwerpen zag zij het liefst in vreemde handen, zoo zij den Scheldemond maar gesloten kon houden. Voor de onmetelijke persoonlijke en geldelijke offers van den Spaanschen Successie-oorlog achtte zij zich voldoende schadeloos gesteld door het bezettings-recht van het Barrière tractaat, dat in den loop der tijden een bron van rampen is geworden. Wie heeft in de jaren na 1830 ooit gedacht aan een herovering van België? Integendeel men waardeerde zeer weinig wat het vredes-verdrag van 1839 ons, tot groote grief van België, nog gelaten had. Ik heb in mijn jeugd herhaaldelijk de stelling hooren verkondigen dat het eigenlijk jammer was dat Limburg niet Belgisch gebleven was. De Limburgers voelden immers niets voor Nederland en wat hadden wij aan een gewest dat ons zelfs uit een strategisch oogpunt meer nadeel dan voordeel aanbracht?

In België vormden zij die de afscheiding betreurden slechts een kleine minderheid. De groote meerderheid beschouwde het jaar 1830 als den aanvang van de onafhankelijkheid. Tot nog toe was men onder vreemde heerschappij geweest eerst onder Spaansche toen onder Oostenrijksche daarna onder Fransche en eindelijk onder Nederlandsche.[1)] Men stond nu op eigen beenen, men was meester geworden in eigen huis. Niemand achtte den toestand van den nieuwen staat zwakker dan voorheen, integendeel hij was in veler oog oneindig sterker. Men verheugde zich in den steun der twee groote westersche mogendheden, Frankrijk en Engeland, die vrij wat meer beteekende dan de aansluiting aan de noordelijke gewesten. Naar het Noorden zag men dan ook niet meer om, men richtte bij voorkeur zijne blikken naar het Zuiden. Tot Frankrijk dat het dreigend onheil van 1831 door zijne spoedige tusschenkomst had afgewend voelde men zich het meest aangetrokken. Het Fransch was de taal der

1) Nederland beschouwde België als een wingewest, aldus Mej. M.S. Belpaire in de Dietsche Warande van Nov. 1905 blz. 194.

beschaafden en men vleide zich dat, naarmate de beschaving in de lagere standen meer zou doordringen, zij daar ook de landstaal der Vlaamsche gewesten, een minwaardig boerenpatois, spoedig zou doen verdwijnen. De groote steden zagen bewonderend naar de Fransche hoofdstad en een Brusselaar achtte het den hoogsten lof indien men zijne stad het kleine Parijs noemde.

De Vlaamsche beweging bracht de eerste verandering in deze richting der denkbeelden. Reeds in 1832 schreef Willems aan een Noord-Nederlander, Mr. J. de Vries: ‘Er is bij de Belgen meer liefhebberij voor de Nederlandsche taal opgekomen dan er voor een paar jaren bestond. Wij maken altijd contrast, dat ligt in onzen aard.’ Zooals van zelf sprak zochten de Vlamingen die voor hunne taal streden weder aanraking met het Noorden; maar het Noorden was aanvankelijk weinig toeschietelijk. Ik herinner mij Jan van Beers eens in een kleinen kring te hebben hooren vertellen hoe hij en Conscience ‘na dien misdaad van 1830’. op middelen zonnen om weder voeling te verkrijgen met de Hollanders maar in den beginne ‘klopten wij te vergeefs aan de gesloten koetspoort.’ Later kwamen de taalcongressen. Nederlanders en Belgen ontmoetten elkander weder, vernieuwden de oude kennis of maakten nieuwe. Het was echter slechts een kleine kring van Belgen die er aan deel nam; de bewoners der Waalsche gewesten bleven er geheel buiten en ook in Nederland bepaalde zich de deelneming bijna uitsluitend tot letterkundigen. Staatkundige strekking hadden de congressen niet; integendeel de staatkunde was er, en terecht, streng buitengesloten. Intusschen bracht de loop der wereldgebeurtenissen in de staatkundige verhouding van België tot het buitenland van lieverlede een groote verandering. Toen de schoonvader van Koning Leopold I in Februari 1848 van zijn troon werd gestooten kwam er in België's stelling tot Frankrijk een aanmerkelijke wijziging. Gedurende de regeering van Napoleon III zag men te Brussel in den machtigen Zuidelijken nabuur niet meer den trouwen vriend op wien men onder Lodewijk Philips' koningschap altijd standvastig gebouwd had. Er kwamen zelfs tijden waarin men niet zonder angst de steeds onberekenbare staatkunde van den Franschen Keizer gadesloeg. De vriendschap

met Groot-Britannië, door de persoonlijke banden tusschen Koning Leopold I en Koningin Victoria krachtig gesteund, was het eenige plechtanker waaraan het Belgische staatsschip te midden der beroerde wateren van de Europeesche staatkunde vast lag. Maar Engeland onttrok zich in die dagen meer en meer aan de vastelandsche staatkunde en in Berlijn werd, sedert het optreden van Bismarck als minister, een nieuwe koers ingeslagen. De Pruisische minister en de Keizer van Frankrijk hadden dit gemeen dat beide van een avontuurlijke veroverings-staatkunde niet afkeerig waren. Indien zij het eens konden worden over een volkomen verandering in de kaart van Europa dan liep België groot gevaar het kind van de rekening te worden. En al zou Engeland nimmer gedoogen dat de dokken en havenwerken van Antwerpen in Fransche handen kwamen, de vredelievende stemming die er den boventoon had, zou er wellicht in berusten dat de Vlaamsche gewesten aan Nederland werden overgelaten; zooals die reeds in de onrechtmatige verovering der Deensche hertogdommen berust had. In een destijds zeer geruchtmakend geschrift van den Belgischen oud-minister van Buitenlandsche Zaken Dechamps[1)] werd op den zorgelijken toestand waarin België zich bevond in ondubbelzinnige bewoordingen gewezen. Overal dreigde gevaar, te Parijs te Berlijn en te 's Gravenhage. Bismarck zou aan een Fransch staatsman rondweg hebben gezegd dat hij niet begreep waarom de Keizer dat Belgische democratennest niet inpalmde. Tegen dezen van alle zijden opstekenden storm had België geen verweer dan de kracht in eigen boezem.

Het gevreesde onweder dreef voorbij zonder in te slaan. Na 1870 kwam men in België langzamerhand tot verademing maar men gevoelde het toch maar al te wel dat de wittebroodsweken voor goed voorbij waren. België was niet langer, als na 1830, het troetelkind der Westersche mogendheden en zou het nooit meer worden. Langzamerhand kwam het geheel in den toestand der overige kleine Europeesche mogendheden die tegenover de reusachtige strijdmiddelen der groote alleen bijna weerloos staan. Men begon toen in te zien dat zoo men met het Noorden vereenigd was

1) La France et l'Allemagne, situation de la Belgique. 1865.

gebleven de waarborgen voor het behoud der onafhankelijkheid hechter zouden zijn dan zij thans waren. De vaderlandslievende Utrechtsche hoogleeraar Vreede die in zijne jeugd te Gent had gestudeerd placht met een zekere voldoening te vertellen dat toen hij in die dagen te Brussel een zijner oude Belgische vrienden weder ontmoette het eerste woord was geweest: 'Après tout la séparation a été une grande sottise'. Het denkbeeld van een nauwere aaneensluiting begon meer en meer levendig te worden. In beide landen, niet het minst in België, juichte men van harte de volkomen verzoening toe tusschen de beide regeerende stamhuizen, die tot nog toe van elkander verwijderd hadden gestaan. Leopold II werd in Amsterdam met de meeste hartelijkheid begroet en het bezoek van Willem III te Brussel wekte daar levendige geestdrift op.

Twintig jaren zijn er weder verloopen sedert deze koninklijke bezoeken de verzoening der beide volken als het ware bezegelden; de gevoelens van vriendschap maakten in dien tijd steeds vordering en thans komt uit België de vraag tot ons, niet van de regeering maar van de tolken der openbare meening, is het oogenblik niet gekomen om deze gevoelens in daden uit te drukken?

Het was de heer E. Baie, die in het Brusselsche blad, Le Petit Bleu, het eerst deze vraag opwierp, niet met de bedoeling om door een prikkelend onderwerp voor eenige dagen de aandacht van het dagbladlezend publiek te boeien, maar om tot ernstige bestudeering op te wekken in de hoop van daardoor de totstandkoming te verkrijgen van wat hij zich voorstelt. Hij plaatst ons voor bepaalde voorstellen die hij reeds aan het oordeel van bevoegde mannen in België en Nederland heeft onderworpen. Zijne voorstellen zijn tweeledig, hij wil een overeenkomst tusschen beide landen die in geval van oorlog hunne gemeenschappelijke verdediging beter zal waarborgen en een andere die hunne stoffelijke belangen zooveel mogelijk onder eenparige wettelijke regeling brengt, met korte woorden gezegd, een militaire conventie en een tolverbond.

Ik ben eenigszins huiverig om over deze beide voorstellen mijn oordeel uit te spreken, want bij alle ingenomenheid voor de gedachte die er aan tot grondslag ligt en waar-

deering van de voordeelen die er uit zouden kunnen voortvloeien, komt het mij, bij nadere ontleding van hunnen aard en hunne werking, toch voor dat de bezwaren die aan de verwezenlijking in den weg staan zoo menigvuldig zijn, dat het twijfelachtig is of zelfs de beste wil in staat zal zijn die weg te ruimen. Intusschen een goede wil vermag ontzettend veel, dikwijls nog meer dan de hoogst gespannen verwachtingen gehoopt hadden en niets is meer geschikt om dien goeden wil tot de uiterste krachtsinspanning te prikkelen dan een onomwonden en onverkleinde uiteenzetting der moeilijkheden die hij zal hebben te overwinnen. Mochten mijne beschouwingen dan ook dezen of genen wat al te zwaartillend lijken, dan zij hun de verzekering gegeven dat ontmoedigen en afschrikken allerminst in mijne bedoeling ligt. Ik wensch het vraagstuk te stellen in zijnen vollen ernst, teneinde bij hen die zich met de oplossing bezig houden het besef van zijnen grooten omvang en verreikende strekking te verlevendigen.

Bij een nadere beschouwing van de voorgestelde militaire conventie, op een of- en defensief verbond gevestigd, treedt dadelijk de vraag op den voorgrond, welke beteekenis te hechten is aan de onzijdigheidsverklaring van België door de vijf mogendheden. De Belgische regeering kan over den omvang der haar opgelegde verplichtingen zonder de medewerking dier mogendheden geen afdoende beslissing nemen, zij zal vóór het sluiten van een verdrag, dat naar het oordeel van een der mogendheden die de onzijdigheid waarborgen, bepalingen bevat met die onzijdigheid in strijd, zich met de vijf mogendheden moeten verstaan. Wel heeft men er op gewezen hoe gezaghebbende mannen op het gebied van volkenrecht een groote vrijheid van beweging aan onzijdig verklaarde landen toekennen. Een onzijdig land - zoo heeft zelfs een hunner verklaard - kan zonder zijne verplichtingen te schenden, verdragen sluiten in het belang van zijne verdediging en de handhaving zijner onzijdigheid.[1)] Maar al wil ik deze verklaring gaarne onderschrijven, ik zie er geen of op zijn best slechts een halve oplossing in van het vraagstuk dat ons bezig houdt. Dat België bevoegd is om zich door

1) Petit Bleu 22 Oct.

verdrag den bijstand te verzekeren van Nederland bij eenigen aanval op zijn grondgebied, zal wel niet ontkend kunnen worden; maar wanneer Nederland wederkeerig hetzelfde van België vraagt, zal België wel gedwongen zijn te antwoorden: het op mij nemen eener dergelijke verplichting laat mijne onzijdigheid mij niet toe. Twijfel hieromtrent is naar mijne opvatting uitgesloten. Ten opzichte van de mogelijkheid eener totstandkoming van het bedoelde verdrag, zal men derhalve deze twee gevallen kunnen vaststellen, of wel Nederland zal zich moeten verbinden tegenover België zonder daartegenover eenige verbintenis van België te kunnen verkrijgen, of de vijf mogendheden zullen het verdrag moeten goedkeuren. Het is natuurlijk geheel onzeker of deze goedkeuring zal kunnen verkregen worden, en zoo ja, onder welke voorwaarden.

Aangenomen dat voor deze moeielijkheid een bevredigende oplossing is gevonden, en dat België en Nederland met volkomen vrijheid kunnen onderhandelen, dan zal voorzeker eenstemmigheid omtrent den inhoud van het te sluiten verdrag nog niet zoo gemakkelijk verkregen worden. De strategische kwestie zal wel voor zeer uiteenloopende beschouwingen vatbaar blijken. Door die te bespreken zou ik niet alleen de perken aan dit tijdschriftartikel gesteld overschrijden, maar ook die mijner bevoegdheid. Laat ik er mij toe bepalen om aan de krijgskundigen, die hunne aandacht op dit punt gevestigd hebben, twee vragen te stellen. Vooreerst indien België zijn verdedigingslijn aan de Maas en de Sambre wil behouden, zal dan indien het tot een gemeenschappelijk plan van verdediging komt, Nederland zijne ontmantelde vestingen aan de Maas niet weder in staat van verweer moeten brengen? en vervolgens indien voor Nederland Amsterdam, voor België Antwerpen als laatste bolwerk blijft aangewezen, zal dan het behoud der gemeenschap tusschen deze beide verdedigingswerken niet een dringende eisch zijn? Voor ons die thans reeds met bezorgdheid vragen, hoe de middelen te vinden tot voltooiïng van ons vestingstelsel, is het - om de zwakste uitdrukking te gebruiken - geen onverschillige zaak, indien wij door de dringende bepalingen van een verdrag tot een nieuwe en kostbare uitbreiding van onze doode strijdkrachten worden verplicht.

Er rijst ten slotte nog een vraag van zeer teederen aard, maar die juist daarom niet mag worden terzijde gesteld. Toen Pruisen in 1866 de bekende of- en defensieve verdragen met de Zuid-Duitsche Staten sloot, eischte het voor zich het opperbevel in geval van oorlog. Deze eisch was volkomen gewettigd, de leiding van een gemeenschappelijke verdediging moet bij den machtigste berusten. Wanneer echter twee landen ongeveer gelijk in macht zich verbinden kan geen van beide op de leiding aanspraak maken. Zal bij een te sluiten verdrag tusschen Nederland en België aan het eerste of aan het tweede rijk het opperbevel bij oorlog worden toegekend? Het antwoord op die vraag zal in beide landen wel eenparig zijn: aan geen van beide. Het zal van de omstandigheden afhangen of men het gemeenschappelijk leger onder één veldheer zal plaatsen dan wel aan elk zijne zelfstandigheid zal laten. Dat zoo de omstandigheden zich voordoen deze wel tot de laatste oplossing zullen leiden is gemakkelijk te voorzien, maar gaat zoodoende een der grootste voordeelen van een gemeenschappelijk militair optreden, eenheid van leiding, niet geheel verloren?

In België, waar het bezwaar uit de onzijdigheid voortvloeiende natuurlijk sterk gevoeld wordt, wil men, blijkens verschillende uitingen, de militaire overeenkomst voorloopig naar den achtergrond schuiven en het tolverbond meer op den voorgrond dringen. Men staat hier op vaster bodem, de zaak heeft zelfs een geschiedenis, zij het dan ook niet een zoodanige die geschikt is om den ijver der voorstanders van het denkbeeld sterk aan te vuren.

Gedurende onze vereeniging met België was de toleenheid een doorn in het oog der Belgen. Een Doornincksch industrieel, Le Cocq, schreef reeds in 1816 een boekje om te betoogen dat het onmogelijk was de belangen van den Hollandschen handel en de Belgische nijverheid in overeenstemming te brengen en dat derhalve een tollijn door het land moest worden getrokken. Dit denkbeeld werd in 1820 nader ontwikkeld door een Zuidelijk lid van de Tweede Kamer, M. Pirson, die voorstelde om het geheele kustland - met inbegrip ook der Vlaamsche kust indien dit door Ostende gewenscht werd - tot één groote vrijhaven te maken. De

tollijn zou dan van de Schelde achter Dordrecht om naar de Zuiderzee hebben geloopen.

Van al deze plannen is niets gekomen; na 1820 kwam de regeering eenigermate te gemoet aan de wenschen der Zuidelijke beschermers, wat echter niet belette dat de ontevredenheid in België bleef bestaan. Nadat België zich had afgescheiden kwam niet alleen, zooals van zelf spreekt, een tollijn de beide deelen des rijks scheiden; maar werd ook de gemeenschappelijke tariefwet gewijzigd, hier te lande van lieverlede in den geest van het vrijhandelstelsel, terwijl in België steeds rekening werd gehouden met de belangen der nijverheid.

Na het jaar 1870 kwam het denkbeeld van tol-eenheid weder opdagen, zelfs op de taalcongressen werd het besproken.

> De taal vereende ons eens vooral,
> Geen tol mag ons verdeelen.

Zoo klonk het uit den mond van Beets aan den feestdisch van het Congres van 1875 te Maastricht. In dit zelfde jaar wendden zich de Provinciale Staten van Noord-Brabant en later ook de gemeenteraad van Maastricht tot de regeering met het verzoek om de totstandkoming van een tolverbond met België te willen bevorderen. De Nederlandsche regeering - Jhr. Mr. Van der Heym was destijds Minister van Financiën - gaf echter een afwijzend antwoord en verklaarde, dat wat de verzoekers wenschten niet voor verwezenlijking vatbaar was.[1)] Ook in België vond deze beweging weerklank in den gemeenteraad en de Kamer van Koophandel van Gent.[2)]

Toen, gelijk thands, is men in gebreke gebleven om duidelijk uit te spreken wat men verlangde. Het vermoeden ligt voor de hand, dat in 1875 de Nederlandsche voorstanders van het stelsel van aansluiting aan België zoodoende verhooging van ons tarief wenschten te verkrijgen, en de Kamer van

1) Over deze beweging kan men den ‘Economist’ van Aug. 1877 en de ‘Vragen des Tijds’ van de zelfde maand raadplegen. In het eerstgenoemde tijdschrift werd het denkbeeld bestreden door Mr. Beaujon, in het tweede verdedigd door Rive. Vergelijk ook het artikel van Mr. Sickinga: Bijdragen tot de kennis onzer financiën VII, in: Bijdragen tot de kennis van Staats-, Prov.- en Gemeentebesturen, 1877.

2) De beide artikelen van den ‘Economist’ en de ‘Vragen des Tijds’ werden in het Fransch vertaald door O. Bruneel, thands schepen van Gent.

Koophandel van Gent verklaarde in een rapport, dat zij, in 1879, op verzoek van den gemeenteraad dier stad over het plan eener tolvereeniging uitbracht, dat het aanbevelenswaardig was, mits België zijn tarief kon behouden en Nederland het zijne wijzigde.

Er zouden drie wegen zijn te vinden om tot het beoogde doel te geraken. Aansluiting op den voet van het Belgisch tarief, aanneming in hoofdzaak van het Nederlandsch tarief, of wel het in 1820 aangeprezen voorstel van bescherming met vrijhavens, waartoe dan Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen in elk geval in aanmerking zouden komen.

Dat er in België en Nederland voor een dezer stelsels een meerderheid zou zijn te vinden komt mij in de hoogste mate twijfelachtig voor. In Nederland zal men evenmin het eerste willen aanvaarden als in België het tweede, en het derde zou waarschijnlijk in beide landen op overwegende bezwaren stuiten.[1)]

De vereeniging van Nederland en België tot één tolgebied zou een eenparige regeling der accijns-wetgeving noodzakelijk maken. De opbrengst der accijnsen in Nederland verschilt niet zeer veel met die van België, in beide landen worden - schoon niet op denzelfden voet - accijns geheven van suiker, wijn, gedistilleerd, bier en azijn, in Nederland daarenboven van zout en geslacht, in België van margarine en tabak. De Belgische schatkist staat een deel van de opbrengst der accijnsen aan de gemeenten af, zoodat een wijziging in de accijns-wetgeving ook invloed zou hebben op de gemeente-financiën.

De accijnsen in Nederland zijn in de begrooting voor 1906 geraamd als volgt:

Suiker	20.000.000 glds.
Wijn	1.650 000 glds.
Gedistilleerd	25.200.000 glds.
Zout	1.850.000 glds.
Bieren en azijn	1.450.000 glds.
Geslacht	4.200.000 glds.

1) De invoerrechten in Nederland zijn op de begrooting van 1906 geraamd op een bedrag van 11.400.000 guiden in Belgie op dc begrooting van 1905 op 48.500.000 francs.

In België volgens de begrooting voor 1905:

Suiker	16.950.000 francs
Wijn	8.500.000 francs
Gedistilleerd	60.600.000 francs
Bieren en azijn	22.712.000 francs
Tabak	2.100.000 francs
Margarine	500.000 francs

Deze cijfers toonen genoegzaam aan dat een eenparige regeling, schoon niet onmogelijk, toch op zeer groote bezwaren zou stuiten. Wie met de geschiedenis der belasting-wetgeving in Nederland vertrouwd is zal wel erkennen, dat er van de zijde van België zeer groote tegemoetkoming noodig zou wezen om tot een vergelijk te komen waarin de Nederlandsche wetgever berustte, zonder vrees van door de openbare meening in het ongelijk te worden gesteld.

Ik laat den inhoud van het toekomstig tolverbond verder daar, het is geheel doelloos om zich te verdiepen in de vraag welke opofferingen wederzijds zouden kunnen gebracht worden daar omtrent den omvang en de waarde dier opofferingen alleen door deskundigen, met den geldelijken en staathuishoudkundigen toestand der beide landen volledig bekend, een eenigszins betrouwbaar oordeel zou kunnen worden uitgesproken. Even belangrijk en meer bevattelijk voor iedereen is de vraag naar den vorm waarin het tolverbond zou moeten worden tot stand gebracht. Aan een gemeenschappelijk tolparlement met wetgevende macht zal wel niemand denken, de algemeene voorstelling is, naar ik veronderstel, die van een verdrag waarbij een gelijk tarief wordt vastgesteld en de tusschen de beide landen bestaande tollinie wordt opgeheven, terwijl tevens de beide regeeringen zich verbinden in hunne eenparige accijnswetgeving geen wijziging te brengen dan die waartoe gezamenlijk wordt besloten. Dat een dergelijke schijnbaar eenvoudige overeenkomst nog talrijke vragen waaronder hoogst gewichtige, zooals bijv. die omtrent de verdeeling van den opbrengst der inkomende rechten tusschen de beide landen, in haren schoot verborgen houdt zal wel niet ontkend worden.[1)] Op al die vragen zal intusschen

1) Zoo zoude een dergelijk verdrag Nederland en België ook noodzaken hunne meeste handelsverdragen op te zeggen.

het vinden van een bevredigend antwoord niet onmogelijk zijn, maar er is één vraag waarop ik vooralsnog geen antwoord kan vinden dat mij tevreden stelt en waarvan de beantwoording toch onvermijdelijk is. Zal het te sluiten verbond onopzegbaar zijn of opzegbaar? In het eerste geval zouden Nederland en België hunne douane- en accijns-wetgeving voor altijd vast leggen; te 's Gravenhage zou nimmer meer een verandering daarin kunnen worden gemaakt zoo niet dezelfde verandering te Brussel werd aanvaard, en omgekeerd zou Nederland zijn veto kunnen uitspreken tegen elke wijziging van Belgische zijde. Het onhoudbare van een dergelijken toestand springt dadelijk in het oog. Maar nu het tweede geval, een opzegbaar verbond, zelfs met een langen termijn van bijv. twee jaren, zoodat alle verrassingen waren uitgesloten. Gelooft men inderdaad dat de bedachtzame financiers in België en Nederland te vinden zullen zijn voor een regeling van het belastingstelsel, die veel tegenstand zal ontmoeten, omdat zij verplaatsing van lasten noodzakelijk maakt, zoo de noodzakelijkheid van die regeling ieder oogenblik kan komen te vervallen. Een ondankbaarder werk ware moeielijk denkbaar. Men zal tal van belangen moeten krenken en de ontevredenheid van duizenden opwekken, alles ter wille van een doel dat, korte jaren nadat het bereikt is, door de kwade luim van regeering en vertegenwoordiging in een vreemd land weder voor goed op zijde kan worden geschoven.

In België - ik merkte het reeds hierboven op - heeft men zich eenigszins terughoudend uitgelaten over een militaire overeenkomst, maar daarentegen de economische belangen die voor een tolverbond pleiten op den voorgrond gesteld. Bedrieg ik mij niet dan zijn het toch niet deze belangen, die zoowel in België als in Nederland bij het groote publiek als de voornaamste drijfveer tot de nauwe aaneensluiting tusschen beide landen werken. Ook zonder toleenheid kan de Belgische nijverheid steun vinden bij den Hollandschen handel en haar afzetgebied in Holland behouden en uitbreiden. De groote aandrang ontstaat uit andere oorzaken. Wat aan de geheele beweging bij Belgen en Nederlanders ten grondslag ligt is ten slotte een overweging van zuiver staatkundigen aard. Vele hunner zijn - naar ik meen te mogen gissen - onder

den indruk van de machteloosheid van hun land. Op zich zelf staande beteekenen België en Nederland in Europa zeer weinig. Vereenigd zouden zij wel geen groote mogendheid vormen, maar met hunnen rijkdom en met het bezit hunner koloniën zouden de meer dan twaalf millioen Nederlanders, gevestigd aan de zee, in het hart van het beschaafde Europa, een staat vormen, waarmede de groote mogendheden van Europa te rekenen hadden, de eerste onder de mogendheden van den tweeden rang. De Nederlanders, zoo hebben staatkundige en geschiedkundige bespiegelaars wel eens gezegd, zouden, zoo zij niet in 1830 vaneen waren gescheurd, een machtigen invloed in West-Europa hebben kunnen uitoefenen, zij zouden in 1866 den Duitschen oorlog hebben kunnen voorkomen, in 1870 in den strijd tusschen Duitschland en Frankrijk de beslissing hebben kunnen geven. Zij zouden door hun gewicht de weegschaal steeds kunnen doen overslaan in de door hen gewenschte richting.

Oprecht gesproken betreur ik het niet dat ik geen burger ben van een land, dat in deze stelling - gesteld al eens dat de Nederlanden die konden innemen - geplaatst is.

Een groot Nederduitsch rijk van de Elbe tot de Noordzee, met grenzen die van Hamburg over Keulen naar Calais liepen, ware ongetwijfeld een der machtigste staten van het vastelandsch Europa geweest; maar de loop der geschiedenis heeft het tot stand komen van een dergelijk rijk verijdeld.

Thans de nederige rol van een kleinen staat te ruilen voor die van een middelmatigen, te zwak om zich te doen gelden, te sterk om geheel onverschillig te blijven, zou mij voorkomen geen gelukkige ruil te zijn. Het oud-Hollandsche spreekwoord: te groot voor een servet en te klein voor een tafellaken, heeft zijne beteekenis niet alleen voor het maatschappelijk maar ook voor het staatkundig leven.

Nu ik in hoofdtrekken, de denkbeelden heb wedergegeven die het voorstel van den heer Baie bij mij heeft doen oprijzen, gevoel ik mij gedrongen nog eens te herhalen dat het geenszins mijne bedoeling is geweest om de gedachten-wisseling daarover te smoren of af te snijden.

Integendeel, hoe meer men de zaak en in België en hier te lande bespreekt, des te aangenamer zal het mij zijn.

Indien, wat mij betreft, deze bespreking hoofdzakelijk heeft geleid tot een uiteenzetting der groote bezwaren, dan heeft daarbij het besef voorop gestaan dat men onder goede vrienden open en oprecht te zamen moet omgaan en niets voor elkander verbloemen.

Al leiden al deze besprekingen tot geen einddoel, zij zullen daarom niet zonder vrucht zijn. Zoo het optreden van den heer Baie tot eenig gevolg had dat Nederlanders en Belgen elkander door betere wederzijdsche waarneming en bestudeering meer leerden kennen en waardeeren, dan zou er voor mij reeds alle reden bestaan om hem mijnen dank te betuigen. Ik ben er van overtuigd dat wij op velerlei gebied met vrucht bij België ter school kunnen gaan, en onmogelijk zou het niet zijn dat België ook nog van ons iets kon leeren.

W.H. DE BEAUFORT.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XI.
Over proza-kunst.

Arthur van Schendel. Een zwerver verliefd. (W. Versluys).
Louis Couperus. Dionyzos. (L.J. Veen).
L. van Deyssel. Verzamelde Opstellen. Zevende en Achtste Bundel. (Scheltema en Holkema's Boekhandel).

I.

Arthur van Schendel is een gelukkig man. Hij is een van de zeer zeldzame schrijvers, wier werk zoo vanzelf-sprekend en gelijkmatig mooi is, dat de kritiek er de menschen niet binnen behoeft te voeren, hier haar lantaarntje omhoog-houdend in een schemerigen zaal-hoek, daar een gordijn op-zij-schuivend, ginds hen poozen doende voor een zilverig uitzicht, om dan weer ze sneller langs onverschillige partijen mee te trekken... want iedereen, die Van Schendel's boekje ‘Een Zwerver Verliefd’ gelezen heeft, moet gevangen zijn in de zoete bekoring ervan.

De taak van den criticus echter wordt nu te begeerlijker.... de opene schoonheid, daareven doordwaald, bepeinst hij en zoekt, waaròm het toch zoo mooi was wat hij zag.... en het gevondene, voorzichtig uitgezegd, geve nu anderen de herdenkings-vreugde, waarin helder herkend wordt wat óok zoo gevoeld, maar wellicht niet geheel was bewust geworden.

Wie Van Schendel leest, voelt zich als wandelen in een zoele klaarte, de lucht is lekker aan de oogen, en het landschap doet zich op in fijne kleur en teer-omtrokken vormen; van moe-worden weet men niet, het pad is effen en de avond is goed; men ademt zoo vrij, en de geluiden klinken helder over het stille land....

De reis voltrokken zijnde, zoo is, bij 't terugdenken aan al wat men hoorde en zag, een wijle de gedempte helderheid nog inniger; dan, waar men de verledene oogenblikken vast wil houden, volledíger oproepen, nauwkeuriger beschouwen, daar wijken de indrukken en de klanken versmelten.... tot, ten leste! - o, men heeft véél gezien en wondere dingen vernomen.... doch eigenlijk weet men alleen maar meer, dat men weemoedig en gelúkkig is geweest.

Van Schendel's proza is als herinneringen uit verren kinder-tijd: hoe zonnig ligt nog die tuin voor u uit van het huis, waarin, toen ge nog heel klein waart, uw ouders woonden; onder twee hooge boomen wiegelen ronde licht-plekken op den donkeren, vochtig-harden voorgrond; groen en fleurig gloeit de open achtertuin tot waar een wit-houten prieel in schaduw van schutting en laag geboomte is; er voor speelt ge nu, en nòg is het frissche schaduwlicht om de langzame gestalte van uw moeder in haar grijs-katoenen morgenkleed.... maar hé, hoe kwàamt ge daar...? om dat perk van kleine roosjes heen....? nee, dat was in den tuin van een later huis... wat was er dan toch tusschen het prieel en die hooge boomen? ge zíet toch nog het zilverig schelpen-pad afbuigen? kóm.... doch mèt het sterker denken verwaast al meer het zonnegezicht.... ge wéét niet precies meer hoe alles was; alleen maar het vloeibare liefdegevoel, dat de herinnering er-over-henen vlijt, de atmosfeer, het licht, de geur, alleen maar de essentie, die heerlijker is dan de werkelijkheid wàs wellicht, die is u bijgebleven.

Wat, om in menschen-hoofden de schoonste verbeeldingen te wekken, het leven als van-zelve bereikt met een uitwisschen van het overtollige in vergetelheid, bij den glans van het aangedaan herinneren - dat bereikt de artiest langs den weg zijner beheerschte kunst.

Waar vóór de verledene werkelijkheid de herinnering als een sluier van ontroering schuift, daar schept hij zijner verbeeldingswerkelijkheid de ontroering van zijn kunstenaars-gemoed ìn; en

waar het leven in vergeten wegwischt het overbodige, daar zet Van Schendel's kunst alleen het noodige neer.

Het is een bijna onnaspeurbare zaak, de bewogene eenvoud van dit proza, waarbinnen dat geheimzinnige, schemer-heldere beeld van het leven ontstaat, *tegelijk vaag* en *doorzichtig*, en houdend in de verbintenis van die twee schijnbaar onvereenigbare eigenschappen dat wóndere, dat zijn weemoed is.

In waarheid, hoè ontstaat dit beeld?

Het is.... door de ondefinieerbare, achteloos-bekoorlijke glijding der zinnen, nu eens zeer stil, dan weer breeder en voller, plots met een dartelen val of den glimp van een minnelijken lach er door henen....

Het is.... door het vluchtig voorbij-gaan in dien zinnen-vloed van helle vonkjes werkelijkheid, die in het wazige tafereel al-om het leven áan doen gloeien, zoodat de zomer-lucht ineens wademt om u gezicht of het van nacht-regen blinkende struik-gebladerte ruischt langs uw hand.... maar ge kent den weg niet en het verschiet is diep en raadselachtig.

Het is.... door die wonderlijke adjectieven vaak, die schilderend, doch vagelijk maar, eigenlijk zeggen de onbewuste gevoelens van wie het ziet of ervaart wat er geschilderd wordt, gevoelens zoo onbestemd als de gevoelens zíjn van argelooze menschen; en het is door de eigenaardige aaneen-zetting van twee zinnetjes in éénen volzin, gescheiden maar door een comma en zonder zware verbindingen, zoodat soms over de vorige een niet meer verwachte sensatie schuift in verrassende frischheid; het is.... om honderd dingen, die door dit lenige proza zich wenden en gevloden zijn, voor ge de ervan ondervondene werking hebt kunnen bespieden.

* * *

Als Tamalone, de vreemde knaap, die later de zwerver wordt van wien de titel spreekt, het ouderlijk huis ontvlucht, is het een koude winternacht:

'Haastig liep hij door de straten waar in duister de sneeuw zacht ritselend in dichte drift neêrdaalde, zijn schreden maakten een krakend geruisch. Hij dacht hoe hij morgen eten zou vinden, maar vergat dat weer spoedig in zijn blijheid, dat zijn leven ver-

anderen zou. En hij liep zoo lang, denkend aan de verre landen, tot hij niet wist waar hij was.'

Eerst het verfijnd-sensitieve zinnetje over den sneeuw-val: 'de straten waar in *d*uister de sneeuw zacht *ri*tselend in *di*chte *dri*ft neer*d*aalde', in welke woorden-reeks de lezer even doordringend als onbewust het verdoovende, dicht stuivende, duister-witte voelt door al die doffe i's, door het stil voortdrijvende der aldoor herhaalde d-alliteratie, en de r's van 'ritselen' en 'drift', die daardoorheen-sprietselen.

Haastig liep hij door de sneeuw-suizende straten: 'zijn schreden maakten een krakend geruisch'.... het sneeuwt, en in deze sneeuw *loopt* hij, ge hóórt hem loopen, hij loopt door de sneeuw, Tamalone loopt snel door de jacht van sneeuw, Tamalone verdwaalt in den sneeuwnacht - hoort ge het wel in die fijne zinnetjes gebeuren? - Hij loopt te denken, hij denkt aan zijn brood van morgen, maar hij denkt nìet meer aan zijn brood van morgen, hij denkt aan zijn blijheid, dat zijn leven veranderen zou, hij denkt aan de verre landen, waarvan hij zijn gansche jeugd verlangend heeft gedroomd, hij loopt in de dichte sneeuw-jacht en in de lichte landen van zijn toekomst.... en, plotseling, zonder overgang, de bezinning, het verklarende licht: als een bloem gaat het proza open:

'In den ochtend, die feestelijk scheen van rijkelijk warrelende sneeuw over de lage huisjes, vertrouwelijk onder hun wit-bevrachte daken, vonden de stadswachts hem in het portiek van een kerkje; hun stemmen en een vroegmisklokje klonken broederlijk en welgestemd in de zachte, zedige straat.'

Uit de dichte drift van sneeuw in duister, komen wij in den open-witten bloei van 'rijkelijk warrelende sneeuw over de lage huisjes'; uìt de ritselende, fijn-snel neer-stuivende nacht-sneeuw in de langzaam dooreen-dwalende groote dons-vlokken van den ochtend die *feestelijk* scheen; en de huisjes waren '*vertrouwelijk* onder hun wit-bevrachte daken'; immers, het is de eerste morgen van het nieuwe leven!; hij is verstijfd van koude, maar hij is vrij; dit is geen luid-juichende vroolijkheid, maar fijne en stille blijdschap: de besneeuwde straat was 'zacht en *zedig*' en de stemmen der stadswachts en het angelus klonken '*broederlijk* en welgestemd.'

Van Schendel beschrijft niet impressionistisch die ochtend-

straat, maar hij laat het alles zien, heen door zijn ontroering over dien knaap, die nu een zwerver is.

Door de rijkelijk warrelende sneeuw, de wit-bevrachte daken, de portiek van het kerkje, het vroegmisklokje en de menschenstemmen (zoo gedempt-duidelijk als er sneeuw ligt, zoo broederlijk en welgestemd) meenen wij helder iets van dien sneeuw-ochtend te zien en te hooren.... maar het tévens zacht-ontróerende in het 'broederlijke en welgestemde' der klanken, het 'feestelijke' en 'vertrouwelijke' van den aanblik, en de 'zachte zedigheid' der straat, maken de helderheid wazig, alsof er flonkerende droppen verdampen.... dit is de weemoedige vreugde over den bevrijden Tamalone en zijn schemerige toekomst, die de schrijver ons, in dit teedere spel van plastiek en lyriek, gevoelen laat.

* * *

Talloos vele zijn de fragmenten, waarin deze bizondere schoonheid, en dikwijls schooner nog dan hier, door Van Schendel's proza henenvloeit. Maar dikwijls nog minder aantoonbaar ook. Toevallig vormen de beide boven-aangehaalde alinea's een in al z'n kortheid volledig stukje uit eenige vlot-vertellende bladzijden, die schielijk een rij van gebeurtenissen doorloopen.

Wij hebben gedeelten aan willen halen uit de eerste nachtwandeling van Rogier en Mevena, de geliefden, uit Tamalone's reis met Mevena naar Rogiers legerkamp, uit den liefde-tijd van Rogier en Mevena aldaar, uit den veel-dagigen tocht van Mevena en den zwerver naar Pisa, uit hun beider verblijf in het gastvrij huis van Simon en Josse.... maar meestal bleek een tot enkele volzinnen beperkte aanhaling ondoenlijk.

Bijna altijd is mooi fragment aan mooi fragment en aan weer een volgend mooi fragment zoo innig verbonden, zij zijn zooveel mooier dóór elkander en in elkanders gloed, zij hangen zoodanig in elkaar, elkander houdend en voerend tot de heerlijke hoogte hunner *saamheid* - een guirlande van glanzende proza-bloemen -, dat niet een enkele bloode roos, daaruit genomen, van de wiegelende weelde des geheels een denkbeeld kan geven.

En is dit opzichzelf niet een schoone lof?

In het werk der tachtigers was niet zelden te zeer in afzonderlijkheid verzorgd wat men de 'mooie dingen' ervan noemde; 'Hoe

vindt ge dit boek?' vroeg men, en 'Er zijn heele mooie dingen in' was dikwijls het antwoord, dat meende een zeer áfdoende goed-keuring uit te drukken; Van Schendel's boekje nu is niet alleen een boekje waar 'mooie dingen' in staan, maar het is een mooi bóekje, een zóó mooi boekje, dat men de 'mooie dingen' eruit moeielijk kan doen beseffen, zonder gansche bladzijden aaneen over te schrijven.

Toch, wij kunnen de verleiding niet weerstaan, ten minste één van die vele overschoone gedeelten - 't is niet het allermooiste nog, maar 'n niet ál te lang - hier een plaats te geven: (een middag van Rogier en Mevena)

'Toen zij eenige uren waren gegaan, zetten zij zich neder aan den voet van een ruwen heuvel. Hij sprak nog een wijle van hun geluk, dat eeuwig zou duren, en van hun leven op zijn kasteel, waar hij haar heen zou voeren. Dan zwegen zij beiden en terwijl zij elkander aanzagen van zeer nabij, kleurden zachtkens hunne wangen van ontbloeiend genot, dat hen kussen deed, en streelen en kozen in verwarring, tot zij moede waren en zich nederleîden in het stovende zonlicht hoog in den hemel schijnend.

Rogier voelde zich slaperig en dommelde in met zijn hoofd in Mevena's schoot. En eerst toen hij rustig ademde, kon zij hare oogen van hem wenden en naar het verschiet der bergen staren, zich zachtkens verbazend hoe zij daar in de zonnige eenzaamheid vol dwalende geuren bij den geliefde zat, die haar zoo vreemd was, dat zijn gelaat, nu zij er naar zag, haar gansch nieuw was en anders dan zij gedacht had -, terwijl haar vader en broeders, in haar verbeelding lief en welbekend in hun dagelijkschen gang bewegend, zoo verre waren of zij hen nimmer meer zou zien. Even voelde zij verdriet in zich rijzen, doch even slechts, want het zware hoofd in haar schoot was zoo liefelijk onschuldig, dat zij zeker geloofde aan een spoedige verzoening tusschen haar verwanten en hem met wien haar leven nu verder zou gaan.'

Wij zullen niet ook weer dit stuk proza, in al z'n schoone wendingen en fijnheden van sentiment en van stijl en van sentiment-in-den-stijl, gaan analyseeren, en laten dit den lezer.

En wij willen beproeven, nog eens een anderen kant van dit

werk te laten zien, waar Van Schendel niet direct de volle, vreemde zoetheid van zijn proza - warm-dauwig als zuidelijke oogen - op ons in laat werken, doch, indirect en negatief, ons den invloed doet ondergaan van het *weglaten* van beschrijving, om met enkele verspreide trekjes (wie weet gebeurt het niet in innige onbewustheid!) ons vaag maar, wat hij niet beschrijft, te suggereeren.

* * *

Het ouderlijk huis van Tamalone bijvoorbeeld, het wordt ons niet rechtstreeks beschreven, en toch is het ons vertrouwd.... wij zijn in dat huis gewéest, al zouden wij niet nauwkeurig weten te zeggen wat er in staat... als wij eraan denken, zien we het ruime laag-gezolderde vertrek met zijn houten beschotten en hooge boere-bedsteden, zijn oude donker-kleurige meubelen en zijn breed, diep schouw-bouwsel, waaronder op den haard de blokken vlammen.... wij meenen een vierkante tafel te ontwaren met een rood-geel walmend olie-lampje, en van de zware eiken buiten-deur de ijzeren klink te hooren lichten.... is het waar? het is nu toch ook weer onduidelijk en vreemd, dat vertrek, als dóór den blauwigen rook van het hout-vuur gezien, - we proeven iets bitters, en het is koud.

Zoo, ongeveer, zal menig lezer dat huis zijn bijgebleven, als hij ten laatste, na velerlei avonturen te hebben doorleefd, het boekje dichtdoet.

Wat nu zègt Van Schendel omtrent dit huis?

Op blz. 3: ‘zijn vader was heimelijk verblijd wanneer hij des avonds den jongen met een boek op de knieën stillekens bij het licht zag lezen’.... wij zien, met den vader mee, alleen den jongen wel-is-waar, maar wij zien hem *in een sfeer van vertrouwelijk licht*, die reeds achter dit jongens-figuurtje de schemerende kamer vermoeden doet.

Als Tamalone, na het edelmoedig lotgeval met de dievegge en den dag-en-nacht in de gevangenis, eerst den volgenden morgen is thuis gekomen en zich te bed heeft gelegd, terwijl zijn schreiende moeder met haar werk weer voortgaat, lezen we:

(blz. 11): ‘Toen Anfroy thuis kwam van het hof stond hij een pooze zwijgend bij zijn slapenden zoon, zette zich dan aan de tafel, zeide zijn gebed en at, maar hij sprak geen enkel woord,

zoodat het zeer stil was en slechts de zware ademhaling werd gehoord van den slaper in de bedstede.'

Wij weten hieruit, dat de bedstede van den jongen in dezelfde kamer is waar de vader aan de tafel zit en eet.

Spoedig daarna, als zijn vader hem wantrouwend heeft aangezien terwijl hij alles naar waarheid vertelde, begint Tamal vaker laat thuis te komen:

(blz. 12): 'Sedert zagen zij hem thuis op ongeregelde uren; eerst klopte hij laat elken avond aan de deur, klom zwijgend in zijn bed terwijl zijn vader hem schold en hij nog lang daarna het zuchten van zijn moeder hoorde.'[1)]

Hij klopte aan de deur, en klom in zijn bed.... men voelt, dat hij dus zóó van de deur op zijn bed afging; de buitendeur is in de kamer; het huis is één groot vertrek.

Zéér groot is dit vertrek: te bed liggend '(hoorde) hij nog lang daarna het zuchten van zijn moeder'.... ook de bedstede der ouders is er dus; en op blz. 14 vinden we er nog 'de bedstede waar zijn zusjes sliepen.'

Hij 'klom in zijn bed'; door dit argeloos-ongewone 'klom', voor 'stapte' of een ander gebruikelijk woord, onthult zich een handelingetje, dat die bedsteden als tamelijk hooge bedsteden doet zien; en door die hooge bedsteden krijgen we een indruk van de gansche boersche bouw-orde der kamer.

De laatste avond in zijn ouderlijk huis is genaderd:

(blz. 13) 'Zijn moeder zat bij het lampje en Anfroy *in de schouw*, met starre oogen waar de hooge vlammen hun licht in spiegelden.' De vader zat *in* de schouw; de schouw was dus zeer wijd, en het vuur diep eronder, zoodat Anfroy bij het vuur en nog onder de schouw kon zitten; en door die wijde schouw is ook de kamer weer groot.

(blz. 14) 'de stilte (werd) ontzaggelijk, suizend en ruim'....

Dan, door de plotse gedachte, dat zijn ouders vreemden voor hem zijn, en benauwd door de bange stilte, die maar niemand wil breken, ziet hij, met oogen wijd open van onnoozelen angst, '*rondom zich naar de oude meubelen*'...

1) Een kleine fout in de constructie is, dat het laatste bijzinnetje, met zijn 'nog lang daarna', niet meer van 'terwijl' kan afhangen.

Een oogenblik later: (blz. 15) ‘hij stond op, nam zachtjes zijn kap van een stoel en liep naar de deur. Hij keerde zich om - zijn moeder keek hem boos aan met het voorhoofd geplooid, zijn vader zat roerloos in den vlammenschijn. En geheel onbedacht, duidelijk en zeker, nam hij het besluit nimmer meer terug te keeren, doch naar andere landen te gaan... het was een plotse klaarheid in zijn gemoed, als de glans van de zon in een rivier. *Hij lichtte de klink*, *de tocht voer ijzig door de reet der deur naar binnen* (wij zijn niet verwonderd, dat het de buitendeur blijkt), *zoodat op de tafel het lampje walmde*.’

Dit is alles wat aanwijzingen omtrent het ouderlijk huis inheeft.

En dit is zóó weinig, dat, bij het eenvoudig lezen, wij al deze kleine opmerkingen en gevolgtrekkingen naar aanleiding van een stuk of wat over vijftien bladzijden verspreide gegevens *niet* maken, dàn.... heel achter in ons bewustzijn. Wij hebben aanvankelijk den geheimzinnigen indruk: zeker, wij kennen dat huis van Anfroy, maar hoe kòmen wij het toch te kennen?

* * *

Er zou natuurlijk op zich-zelf weinig verdienste in zijn, ons op zulk een verstolen wijze wat halve kennis van dat interieur bij te brengen - ware het niet juist Van Schendel's bedoeling geweest, die jeugd in een half-duister te houden van liefheid en bitterheid en onbestemd verlangen naar een wijder leven dan het eng-huiselijke.

Deze schemer ligt niet alleen over het huis; hij ligt over vele andere dingen op andere wijze, door andere der vele middelen van zijn proza, van welke wij er reeds enkele toonden.

En aldus, door louter suggestie, voert Van Schendel ons tot de gewisheid, dat Tamalone, door zijn ouders niet begrepen, zich van het gezag dier eens geliefde, nu stroef-vervreemde lieden mòest vrij maken.

In tonen van weemoed en onverschilligheid, fijn en vaag vermengd, doet dit eenvoudige proza hier meer wellicht dan de in subtielste analyseeringen uitgesponnen psychologie vermogen zou.

En het is, of dit het leven zelf is, onverklaard, maar met de vlijmende verklaringen er zóó voor oogen en toch ontastbaar in aanwezig....

Zoo wordt ons, in enkele zinnen, het ontstaan van Rogier's liefde voor Mevena gesuggereerd, en Mevena's liefde voor Rogier op wondere wijze, want bijna gehéél onmerkbaar.

Na den val der stad en zijn plechtigen intocht, maakt in den avond Rogier met een klein gevolg een wandeling:

'Er stond daar een kathedraal, onvoltooid en zonder torens; de vijf mannen door een open deurtje kijkende zagen in den schijn der kaarsen enkele bidsters geknield. Twee zeer jonge vrouwen traden naar buiten en toen Rogier een van haar aanzag wijl zij passeerde, zweefde een luwe aandoening hem voorbij, of 't herinnering was die al te gauw vervluchtte. En de geluidloos wijkende figuren nakijkende vroeg hij den burger wie zij waren.

"Dat zijn de dochters van Lugina," antwoordde die met een lachje.'

Even verder:

'Nog zag Rogier dat jonge nieuwe gezicht en hield hij zijn oogen toe of hij zich iets herinneren kon.

Voor het paleis bleef hij staan en zag over het plein, waar in den zwoelen nacht gestalten gingen en hier en daar een toorts bewoog. Nu klaarde het voor zijn bewustzijn, dat hij reeds in den ochtend, in het rijke zonlicht, bijwijlen vaag en vervlietend een nieuwe teederheid had gevoeld, en zijn vragende verwondering over het meisje van daareven was hem welkom en behagelijk.'

Een nieuw hoofdstukje vangt aan:

'In de koelte van den kathedraal, waar hij haar den eersten avond van zijn binnenkomst ontmoet had, zag hij de dochters van Lugina weder, en weder roerde de onvolwassen gestalte van het jongste meisje hem tot innerlijke aandacht en onderging hij de vreemd-kille ontroering van eindelooze zoetheid, van louter genot dat komende was.'

(Heeft hij Mevena reeds gesproken?)

En een tweede alinea gaat voort:

'En Carolus, den getrouwe, trof het weldra, dat er sedert de inneming der stad over zijn meester een frissche bloei was gekomen, een vreugde die zich uitte in sierlijke wijde gebaren en die hem

hoofsch deed bewegen als een prins. Hij had hem in den kathedraal met vrouwen gezien, hij had hem het huis zien binnengaan waar Lugina vertoefde, de oude vijand van Rogiers geslacht - en hij besloot hem heimelijk te bewaken.'

'Hij had hem in de kathedraal *met* vrouwen gezien' - Rogier heeft Mevena dus inderdaad gesproken.... hier ligt de rag-fijne lus; en zonder overgang vangt ineens het verhaal der eerste wandeling aan:

'Buiten de noorderpoort stonden aan den wijden weg den heuvel af kastanjeboomen uit zeer ouden tijd, wier takken zwaar van loof neerbogen tot den grond. In den avond liep Rogier daar geruchtloos en langzaam met een ruiker van rozen, en toen hij aanstonds dicht langs de duistere stammen een kleine vrouw haastig zag naderen liep hij haar met gestrekte armen tegemoet, boog en gaf haar zwijgend de bloemen.

Met haar kleine koele hand in de zijne daalden zij den weg af, zij in vluggen gang om zijn schreden bij te houden en nu en dan omkijkende in de donkerte van het gebladert.'

En ge weet het, met de volkomenste zekerheid: ook heeft Mevena Rogier lief. En zelfs weet ge het al: zij heeft hem grooter lief met haar vrouwelijk geheel in hém opgaan, dan hij, de oorlogminnende krijgsman, haar. Want gij voelt, hoe Mevena, ganschelijk niet sluw-behaagziek, zich dadelijk heeft gegeven: langs de duistere stammen, '*aanstonds*', ziet hij haar '*haastig* naderen'; en, reeds dien eersten keer loopt zij snel 'om zijn schreden bij te houden,' - lieve duiding op haar argeloos-groote, blijde overgave; en toch is zij flink, rasch van besluit: ze is gekomen, en, zooals wij na eenige bladzijden zien, niet zonder gevaar voor ontdekking; eerst 's morgens keeren zij huiswaarts en haar zuster wacht aan de achterpoort....; maar ook weer is zij klein-beängst als vrouwen zijn: zij loopt *dicht* langs de stammen, en nu en dan kijkt ze om.... En zoo staat al in den prilsten aanvang haar figuurtje met twee, drie lijntjes niet anders geteekend dan wij haar later zoo innig en mooi en diep zullen kennen.

Ook Rogier staat, zonder uitleggingen, aan het einde van dit hoofdstukje, door hier en daar een enkel woord, duidelijk voor ons.

Na dien zwoelen avond en het grootsche en verfrisschende

onweer, en in de verlaten hut den regen-ruischenden nacht, keeren ze stadwaarts:

‘Op de terugwandeling door het natte gras sprak Rogier *luchtig en zwierig over toekomstige vreugde* en zij, in dartelen tred naast hem gaande, antwoordde en beäamde met een hooge stem’.

Wij doorgronden hem al zoo wel, den oprecht-verliefden en werkelijk ook beminnens-waarden, maar toch ook zoo zwakken en ijdelen man; en daarnaast het heerlijk-vertrouwende vrouwtje met haar ‘hooge stem’!

* * *

Het is heel jammer, dat juist de figuur van Tamalone-zelf niet tot het einde toe zuiver is gehouden.

Het is wel *de* groote fout - zij 't dan de eenige groote fout - van het boekje, dat wij Tamalone langzaampjes-aan oud zien worden, een bezadigden, opgeruimden monnik van tusschen de veertig en vijftig jaar, om dan, ver in het verhaal, te bemerken, dat hij nog heel jong moet wezen..

De ouderdoms-suggestie begint reeds op bladz. 18, al weten wij, dat daar Tamalone - men zou het kunnen narekenen - nauwelijks twintig jaren is:

‘Maanden lang zat hij alleen. schrijvende in zijn cel, hij voelde zich een oud man worden’.

Als hij later het klooster ontvlucht is, hooren wij van vele reizen en langzaam wegtrekkende jeugd-illusiën:

‘*En hij werd spraakzaam en gemoedelijk*’.

‘Hij zwierf in vele streken’.

‘De burgers in de steden kenden hem als *een vriendelijke eerzame broeder*, *die tallooze verhalen wist*’ (bladz. 22 en 23).

Met een nieuw hoofdstuk, waarin verscheidene gansch nieuwe personen, zien wij hem weder, men krijgt den indruk van: na jaren.

't Is bij den intocht van Rogiers leger in de stad waar Mevena woonde, dat wij hem ineens als-herkennen:

‘En achteraan, heel alleen, liep Tamalone de minderbroeder met zijn handen op zijn rug en een deuntje zingend’ (blz. 25).

Waarom, 't is niet uit te leggen, maar dit is geen jonge man. En deze impressie versterkt zich, wanneer Tamalone het volk aan 't dansen brengt en voorgaat in de rij. Een jonge monnik

zou dit niet doen, omdat hij weten zou, dat op deze wijze zich te gedragen als een loshoofdig jonkman in het religieuze kleed, te zeer misstaan zou en mishagen.

Tamolone daarentegen is populair:

'Tamalone, die de eerste vroolijkheid had doen opgaan, *liep lachend en knikkend door de drukte*, er werd gejuicht waar hij ging, en bekers werden geheven' (blz. 28).

Dat is de bejaarde monnik (let op dat 'knikkend'), die het jonge volk aan den gang maakt; dat is die jolige Tamalone, die oude grappige man, van wien iedereen houdt. Later, met de Fransche studentjes, die hem 'om nog één geschiedenis' vragen, voelt men weer dezen zelfden door ieder gekenden en bij allen beminden ouden monnik, die alweer 'lachend en knikkend' de 'luidruchtige' jongelieden verlaat (blz. 65 en 66).

Deze voorstelling, daar ze nergens wordt tegengesproken en o.a. in de hand gewerkt door het driemanschap van oude getrouwen, dat hij met Carolus en Walid den Oosterling vormt, tegenover de jonge liefde van Rogier en Mevena, - deze voorstelling van Tamalone bestendigt zich, totdat wij van bladz. 122 af hem, geleid door de vage intuitie, aldus wellicht de in stilte beminde Mevena te behagen, een metamorphose zien ondergaan, welke buitengemeen verwarrend op den lezer werkt, zoowel met betrekking tot den leeftijd als tot het karakter van den zwerver.

Op blz. 122 dan vernemen wij plots, dat hij, inplaats van zijn pij, 'nu fraaie hozen en een buis van groen fluweel droeg', op blz. 124 'zet (hij) een nieuwe kaproen met roode banden op'; op blz. 127-128 heeft hij 'kleurige kleederen, met glanzen, hij schoor zijn kin en krulde zijn *kneveltje* gelijk een edelman'.... de eerwaarde monnik blijkt te bezitten niet een snor of knevel, maar een '*kneveltje*'; op blz. 140 draagt hij zelfs 'korte kleederen als een krijgsman, gespoorde laarzen, een nieuw zwaard aan zijn zij en een muts met een pluim', om eindelijk op blz. 142 ons ten hoogste te verbazen - want waar ter wereld haalde de arme klerk dàt alles van daan! - met zijn allerrijksten dos: 'zijn handen en zijn borst flonkerden van juweelen en goud.'

Nog eens, deze verwarring met Tamalone, dien wij eerst zoo goed meenden te kennen, en wiens nooit uitgesproken liefde voor de vrouw, hem door haren minnaar zelven in bescherming gegeven,

ons zoo diep had ontroerd, - deze verwarring met Tamalone blijft een groote zwakheid in dit overigens zoo mooie werkje.

De eerste honderd-twee-en-twintig bladzijden echter, welke, vóór die verwarring ontstaat, ook een volkomen zuiveren Tamalone geven, zijn zoo goed als vlekkeloos.

* * *

De talrijke neven-figuren om Tamalone, Rogier en Mevena heen, al verschijnen ze nog zoo kort, zachtkens-vanzelve zijn ze in den vloed van dit leven als op-genomen. Van Schendel beschrijft ze niet, zoomin als hun omgeving (waardoor ze allicht te veel naar voren zouden komen), noch laat hij het bij een simpele of met een enkel woord wat aangedikte vermelding (waardoor, of ondanks welke, ze doode plekjes bleven in het verhaal) - maar hij zegt iets van hen in dier voege, dat het is òf een gewaarwording omtrent hen van de hoofdfiguur, die met hen in contact komt, òf dat we ze een oogenblik *bezig* zien, zoodat ze onmiddellijk voor ons *bestaan*.

Wat zegt de schrijver bijvoorbeeld van Tamalone's in-de-leer-zijn bij den zilversmid?

'Hij zou in de leer gaan nu bij een zilversmid. En Tamal, beschaamd over zijn luiheid, ging trouw naar den winkel, waar hij aandachtig werkte; weldra voelde hij het tintelen van de onrust weder, die hem verlangend deed uitzien naar den Zondag, om ver te kunnen loopen en aan de vreemde oorden te denken; maar hij bleef bestendig en zat ijverig gebogen op de werkplaats, *waar slechts den ganschen dag het fluiten van den ouden meester klonk*' (blz. 4 en 5).

Ziehier alles wat wij omtrent den zilversmid vernemen; maar de werkplaats is geen abstractie meer.... de lucht beeft er en is zonnig van geluid; de oude baas gaat er op en neder, een levend mensch.... wij hooren hem, *den ganschen dag!*

Achter in het verhaal lezen wij, hoe de zwerver op een Zondag de poorten van Lucca binnentrad:

'Daar hij honger had, zocht hij de woning van een oud bekende, Marco genaamd, een bezadigd man *die metalen mengde* en studeerde' (blz. 167).

Er staat niet, dat Marco een *alchimist* was, maar dat hij ‘metalen mengde.’

Zoodoende is, al dadelijk, Marco nièt de abstractie van iets vreeselijk-ergs, maar een eenvoudige man, dien wij aan zijn werk zien.

Vinden wij nu later nog, onder het verhaal van wat Tamalone dacht en deed dóór, dat Marco zijn gereedschappen schoonmaakte, met zijn kroezen bezig was, of een fleschje met vloeistof ophield tegen het licht, dan zijn ons deze dingen, zonder dat wij er in 't bizonder acht op slaan, aangenaam vertrouwd; wij kennen den man immers? - terwijl van den ‘alchimist’ deze handelingen een lagere nieuwsgierigheid zouden hebben geprikkeld, en onbevredigd gelaten.

Wat dieper van tint en wat voller van toon staan belangrijker bijfiguren als Carolus en Walid en Lugina, of Simon en Josse en Baldo, wat dichterbij ons.

Maar overal in het verhaal, wat gedempter of wat helderder, gaat het gerucht van het leven, en, wat nader of wat verderaf, alzijds zien wij het wemelen.

En zoo, als voor een zacht-gekleurde ruischende verte, rijzen en schrijden de hoofdpersonen, wadend door de bloeiende werkelijkheden der wereld, die ze zien met hun lichtende oogen en hooren en voelen en in-ademen, gaande warm-kleurig en luide als in een verhoogde realiteit.

* * *

Zooals Van Schendel, in stede van langs den indirecten weg der psychologische analyse, langs den directen weg der suggestie ons de ziels-bewegingen zijner personen beleven doet, - zoo brengt hij ons, inplaats van door historische beschrijving, ook door suggestie in den primitieven tijd der middeleeuwen.

Wij dienen echter te bekennen, niet altijd onafwijsbaar het middeleeuwsch *Italië* voor ons te krijgen, dat toch bedoeld is. Een enkele maal kon er evengoed sprake zijn van Vlaanderen of van Frankrijk, en meer nog, vooral in den aanvang, van oud-Duitschland; zoo hebben wij nu en dan, waarom weten wij niet, aan een stad als Nürnberg moeten denken.

Doch dit is een zaak van ondergeschikt belang; Van Schendel

wìl zoo weinig concreetheid, dat een niet onwrikbaar vaststaan van oord een zeer geringe hindernis is in onze verbeelding. Ook doen de inderdaad Italiaansche menschen, als bijv. Lugina, en het vaag verhaal van den strijd tusschen keizer en paus, dat zekere vlottende van de plaats-der-handeling spoedig ophouden. En daarenboven is de toon voortdurend van dien aard, en dat is de hoofdzaak, dat wij ons steeds *in een verren tijd* voelen en nimmer, gelijk dit in *Drogon*, Van Schendel's eerste boekje, nog wel eens voorkwam, als bij verraad ons plotseling in het dagelijksch leven van nu vinden overgeplaatst, - bijv. waar Drogon zegt: '*Pardon*, *Ermgarde*....' (blz. 78).[1)]

Innig middeleeuwsch is reeds de eerste volzin van het werkje:

'Toen Tamalone een knaap was van dertien jaren, bleek en bescheiden, was hij het meest geliefde kind van zijn vader, die hem altoos bij zich verlangde, hem 's morgens medenam naar het hof van den baljuw en hem zijn boek liet dragen.'

En drie zinnen verder lezen we hoe een priester, die Tamalone gezien had en 'getroffen (was) door de zonderling teedere bekoring dier donkere oogen', hem medenam, om hem zingen te leeren, '*naar zijn kapel*, *achter het gasthuis bij de rivier*.'

Het zijn vage penseelstreken als deze, het zijn dergelijke fijne en evene aanduidingen, die voortdurend den lezer houden in die sfeer van vreemde eeuwen, waarin een geschiedenis zoo wonderbaar kan zijn als deze, en in dat wonderbare haar bizonderen geur vinden.

De schrijver voert den lezer gestadig in zoo verheven verhaal verder, dat men naar lagere mogelijkheid, waarschijnlijkheid, narekenbaarheid niet omziet.

Wie zal, bij voorbeeld, het in zijn hoofd krijgen te gaan informeeren, of Simon en Josse geen kostgeld van Mevena en Tamalone verlangden, toen zij hun verblijf zoo lange maanden begonnen te rekken; of wie zal het er zich moeilijk over maken, hoe Mevena dan wel aan geld zou zijn gekomen, terwijl haar vader niet eens mocht weten waar zij zich ophield?

1) Het in 1896 verschenen 'Drogon', hoewel nog niet van zoo rijp en vol gehalte als 'Een Zwerver Verliefd', en een weinig schraal vooral bij zijn geweldige gegeven, lijkt ons echter van compositie wat gaver.

Dit gedeelte van het verhaal - het vrouwtje voor haar venster, in gelukkige peinzing uitziende over de bedrijvige kade, wijl in zijn kooitje onder haar raam een vogel jubelt den ganschen dag - dit gedeelte is van een zoo blanke, zacht-goudene mooiheid, dat geenerlei bezwaren mogelijk zijn.

Waar dus, omgekeerd, dergelijke bezwaren zich gelden doen, daar moet de toon wel lager zijn gestemd.

En zoo is het dan ook in het wat holle fragment, waarin Tamalone met Mevena en haar kind, van uit Pisa, Rogier bezoeken gaan in het keizerlijk kamp. Wat voor positie had toch die Rogier in het leger, vraagt men zich daar af.... hij is in hoog aanzien, hij dobbelt mee in de tent van den koning, die hem naast zich roept; als Rogier het slot heeft verrast, stijgt de koning van zijn paard, ‘drukte hem de hand en zeide toornig, dat minstens vijf edelen het boeten zouden’ (dat Rogier gewond was); 's avonds drinkt de koning op hem en zegt, dat de keizer alleen in staat is ‘hem de eer te geven welke hij verdiende’; later stelt de keizer hem inderdaad ‘tot stadhouder over het land’.... en toch heeft een heer van Romano over zijn huwelijk te zeggen; en zelfs een eenvoudig edelman, Montefeltre, kan Tamalone blíjven vervolgen, nadat hij vernomen heeft dat deze een vriend van Rogier is; en Tamalone, bij Rogier zelven staande, acht toch zijn laatste uur geslagen, als Montefeltre hem daar vinden zou.

* * *

Hoe komt het, dat, in het algemeen, de krijgs- en ridderhistories van dit boekje minder geslaagd moeten heeten dan het overige?

Hierdoor wel, dat Van Schendel meer het primitieve *sentiment* van middeleeuwschheid wil gaande maken, dan de middeleeuwsche wereld ten volle reconstrueeren; maar dat dit algemeene sentiment tusschen alleen iets van helmen en hozen, en degens en borstweringen, spoedig een zekere gemeenplaatsigheid niet zou kunnen ontloopen; en dat dus hier is moeten gestreefd worden, te opzettelijk, naar wat meer ‘couleur locale’. En nu raakt hij te dicht in de buurt van een ander modern schrijver, aan wien men bij dit onderwerp dadelijk denkt.... en inderdaad, de gedeelten van ‘Een Zwerver Verliefd’, waarin oude oorlog beschreven wordt en

tafereelen bewegen uit middeleeuwsch ridderleven, doorstaan, hoewel zuiverder proza, geen vergelijking met het wonderlijk maar wondere waarden bergend werk van Ary Prins.

Het werk van Ary Prins, ongetwijfeld, is, in zijn geheel, een vergissing geweest. Men kan niet zeggen, dat het gesteld is in de Nederlandsche taal. Sommige, en van de relatief-schoonste partijen eruit, schijnen veeleer, met hun vermoeiend-aanhoudende historische infinitieven, een al te letterlijke vertaling van het prachtig en rijk en vurig-dramatisch Latijn, zooals Tacitus somtijds het schreef. Het is Latijn, dit on-Hollandsch proza.

Intusschen, moge dan Ary Prins niet een schrijver zijn, die in alle eeuwen, dat het Nederlandsch nog bestaat, de groote en algemeene bewondering zal hebben van het nageslacht - zijn boek ‘Een Koning’ is een schat van intense schilderingen en fel-stille visioenen, als weggesloten in een kistje van versteende woord-wanden, die geen levende taal werden, - een schat, welke gedolven zal worden in een verren tijd door een monnik of een arbeider of een opgetogen zonderling, die waanzinnig van vreugde zullen staan om de stijf-vervroren maar onvergane en onvergankelijke rijkdommen, die hun eigendom werden.

Tot een vergelijking van het onderhavige gedeelte van Van Schendel's werk met het werk van Ary Prins, kunnen wij bijvoorbeeld naast elkaar zetten de heerschers-figuren, zooals Van Schendel en zooals Ary Prins die geeft.

Het gaat echter niet aan, den door Van Schendel metterdaad ten tooneele gevoerden koning - 't is eerder een opera-baryton dan een mensch - te stellen tegenover de hooge konings-figuren van Ary Prins. Immers, die ‘koning, met blonde krullen en lachend blauwe oogen, bij een tafeltje gezeten met de edelen’, is slechts een met blijkbare onverschilligheid behandelde bijfiguur; al behoeft ook een bijfiguur - 't is Van Schendel-zelf, die 't ons heeft laten zien - niet banaal te wezen.

Wel daarentegen mogen wij zijn met liefde beschreven ouden keizer bij eenige overeenkomstige fragmenten van Ary Prins houden.

Zie de hooge gestalte van Dragamosus ‘hoog op zijn zetel vol gesneden vogels, en doolwerk van krullen’:

‘Nauwelijks antwoorden de oude Koning, het hoofd gebogen onder bande-pracht, en stil-schitteren de steene-veelheid op het goud in brocaat, dat stijf-afplooien van de hoekige schouders, waarop het nooit-gesneden vorstenhaar in witte vrouwe-lokken’.

Die taal van Ary Prins, die geen proza meer kan heeten, ze is soms als een rij van even-begrepen runen-schrift-teekens, zwaar van beduidenis, uiterlijk star.

Nu beschouw nog, na deze oude-vorsten-figuur, de zaal waarin ‘Een Koning’ voor het open raam gezeten is:

‘Schemering, vochtig-stille schemering.

De koning alleen, in een stijf-hoogen zetel voor het open vensterluik. Achter hem in het kamer-donker, tusschen-achter ebbenzwart meubel-glimmen, het nog-vaag-te-ziene-heel-doffe-wijn-rood van een wandtapijt, waarop grauw-zijden vrouwenrondingen als platte nevelen.’

In deze kamer-in-schemer, waarin het gobelin wonderbaar-werkelijk *bestaat*, *zit* de koning, onhoorbaar ademend.... het gobelin heeft op nog-vaag-te-zien heel-dof-wijn-rood *grauw-zijden vrouwenrondingen als platte nevelen*. In den schemer zijn de perspectief-looze vleeschbleekheden als ‘platte nevelen’, en waar het bijna-duister hun kleur *grauw* maakt, heeft in de laatste lichtglimpen het weefsel nog een vagen zijdeglans; *grauw-zijden* zijn zij.

Van zoo diepe beelding kan men de schoonheden niet anders aantoonen, dan door ze heel langzaam en voorzichtig te her-zeggen.

Ziet ge wel, hoe, naast deze tafereelen van Ary Prins, nog maar ter vergelijking gezocht bíj Van Schendel's ‘ouden keizer voor het open raam’, dit prentje verbleekt:

‘De keizer zat voor het open raam te lezen in een zeer groot boek, zijn hoofd leunde in zijn handen gebogen voorover, zijn haren hingen langs zijn wangen en naast hem stond een schaal met fruit. Aan een andere tafel zat Theodoro de wijze te lezen, de een noch de ander verroerde zich. In de koele kamer werd slechts het ruischen der blaêren voor het venster gehoord en Rogier wachtte met de muts in de hand. Eindelijk richtte de keizer zijn hoofd op en keerde zich om, zijn baard was grijs en sierlijk gekruld.’

Ook hier is een streven naar atmosfeer in de *koele* kamer, en in ‘het ruischen der blaêren voor het venster’, en een streven

naar kleurige voorstelling in de ‘schaal met fruit’. Maar voelt men niet, hoe dit alles, bij het werkelijk dáár-zijnde van Ary Prins, een smaakvol arrangement lijkt? Die schaal met fruit is er door Van Schendel *neergezet* als door een schilder, die daar naast den grijzen keizer nog een kleurtjen behoefde in zijn compositie; hij láát de blaêren ruischen, zooals een zorgvuldige mise-en-scène dat geeft. En de keizer zelf met zijn sierlijk gekrulden grijzen baard.... is de keizer van een speelkaart.

* * *

Wanneer men dit stukje over den keizer-in-zijn-kamer nog eens op zichzelf nagaat, zal men tot de even-ontstellende ontdekking komen, hoe het op dezelfde verrukkelijk-kalme en zuivere wijze geschreven is als de uitnemendste fragmenten van dit proza.

En dit leidt tot de volgende overwegingen.

In den aanvang van dit opstel gewaagden wij van de als vanzelf-sprekende en *gelijkmatige* mooiheid, welke dit proza eigen was. Het heeft inderdaad den schijn, of Van Schendel zich zoo maar voor zijn lessenaar heeft te zetten, om met zijn heerlijkschrijvende pen zonder eenige moeite al maar de klare en vloeiende zinnen uit te doen zwieren over het papier.

Doch dit is geenszins het geval. Deze gemakkelijk-golvende stijl is de vrucht van groote zelfbeheersching. (Niet toevallig is het, dat de schrijver zoo vaak het meer uiterlijk dan innerlijk rustige woord ‘bedaard’ gebruikt.) En deze schijnbaar voortdurend gelijkwaardige toon, die soms de waardevolste zaken zóó eng omsluit, dat ze, huiverend van vreugde om zoo kalme schoonheid, nauw zich er binnen houden, blijkt dan weer - gelukkig zeldzaam, maar toch nog niet zeldzaam genoeg - te hangen als een bedriegelijk-schoon geplooide mantel om nog-al magere banaliteiten.

Dat is het gevaarlijke van dit proza, waarop de lezer, maar bovenal de bizonder talentvolle schrijver te letten heeft.

In dien vloeienden stijl sluipen wel dingen door, die te zeer beneden het hooge peil van dit werk blijven; de vlucht uit het klooster bijv.:

‘Den zelfden avond nog klauterden zij stillekens één voor één een venstertje uit en liepen achter elkaar zwijgend door een weiland.’

Dit is een aardigheidje, dat wel heel aardig is, maar van een

aardigheid, die dichter bij de operette staat dan bij de literaire kunst.

Zoo voert ook die soms vleiend zich vlijende stijl een heel enkele maal, en slechts in den aanvang van het verhaal, een onaangename weekheid mee, die onecht voorkomt. Wij bedoelen zinnetjes als: ‘vaak voelde hij zich nu vermoeid van de *aanvallige* fantasieën’.

* * *

Wij mochten deze opmerkingen niet terughouden; doch wij verzoeken den lezer dringend, daar vooral niet uit af te leiden, dat wij, om de contrabande, die er zoo schaars door wordt binnengesmokkeld, dien stijl zouden veroordeelen.

Het is integendeel een gebeurtenis, die òpzien diende te wekken, hoe hier weer proza geschreven is van hooge waarde, en dat tevens het eenvoudigste en zuiverst-mogelijke Hollandsch is; proza van vaak uiterst gevoeligen klank en subtielste beweging, en dat tevens zonder eenige kunstenmakerij is van zinnen-verdraaiing of taalverwringing; proza zoo helder en kostbaar als Mevrouw Bosboom-Toussaint het schrijven kon, en tevens op die wijze volgehouden, een heel boek lang, - gelijk een literatuur van eenige beteekenis het voortbrengt, zelfs zonder *die* eigenschap als een qualiteit aan te merken.

Men zal ons zeggen, dat er toch al wel héél veel goed Hollandsch weer geschreven wordt. Het is waar, maar dat gewoon-goed Hollandsch van zoovéle schrijvers heeft doorgaands mèt het verliezen van de vreemdheid der tachtigers ook hun bizonderheid er bij ingeboet. Er heeft ontzaglijk veel een goeden naam tegenwoordig, wat in het geheel niets is. Er heerscht een ordinairheid (niet van de behandelde onderwerpen, maar van de schrijvers uitgaande), er heerscht een ordinairheid in onze letteren als wellicht nooit te voren.

Hier is een schrijver, die, met enkele anderen, bezig is, onze literaire kunst in een betere richting te brengen.

Sinds woord-kunstenaars als Ary Prins, zelf rijk aan vreemd-uitziende waarden, slechts het onmogelijkste gestamel als hun ‘invloed’ konden aanwijzen, is er een grove reactie gekomen van te schrijven ‘in z'n moers taal’.

Hier is nu weer een schrijver, die schrijft, zooals de groote schrijvers van alle letterkunden dat hebben gedaan: de taal van hun volk, opgevoerd, zonder die in het minst geweld aan te doen, tot een alleen zuíverder en rijker taal, die de taal is der kunst.

Zoo schreven - ieder op zijne bizondere wijze - Beets en Busken Huet, zoo schreven Potgieter en, wij noemden haar al, Mevrouw Bosboom-Toussaint.

Is het niet eigenaardig, dat men, bij voorbeeld dat forsche 'Eene Kroon voor Karel den Stoute' herlezende, een werk dateerend van het jaar 1841, daarin zinnetjes aantreft.... die men onverwonderd in 'Een Zwerver Verliefd' zou hebben gelezen?

'Toen Karel van Bourgondië in het midden van het kerkgebouw was gekomen, vormde zich *een glimlach van welgevallen om zijne lippen, kleurde een blos van genoegen zijne wang en glansde zijn voorhoofd van eene rassche blijdschap*'.

'*Op vier tafels met goudlaken bekleed, stonden kerksieraden van zulk eene waarde en goede keuze, dat de Pauselijke Bisschop van Rome zelfs die zou benijd hebben*.'

Mochten er meer en meer schrijvers komen, die, als Van Schendel, van de grillige kronkelpaden en de gevaarlijke rots-steilten van '80, en uit de zompige bochten van later tijd, de letterkunde weer voeren zullen op de breede en schoone heirwegen, waarlangs alleen zij zegevieren kan.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

(*Slot in de volgende aflevering*.)

Paedagogiek der ervaring.

Uit de ervaring, door Ida Heijermans. Rotterdam, Masereeuw en Bouten.

Er is in de laatste maanden in ons land om en in de openbare school weer heel wat rumoer gemaakt.

Dè goed georganiseerde vakvereeniging 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers', die, naast de verbetering van de salarissen harer leden, de verkrijging van een meer zelfstandige positie van den onderwijzer in de school op haar programma schreef, kan het maar niet verkroppen, dat haar wensch, waarvan de vervulling door art. 21 der Wet op het lager onderwijs verhinderd wordt, nog geen wet is. Zij zou willen, dat degenen, die de wet hebben toe te passen, deden alsof zij reeds in den verlangden geest gewijzigd was, hetgeen dit voordeel zou opleveren, dat een latere wet dan slechts zou hebben te registreeren, te codificeeren wat inderdaad in de practijk reeds bestond: de zuiver republikeinsche school, de school zonder hoofd. De heetst gebakerden onder de leden van den Bond gaan nog verder en, ziende dat zij die voor de nakoming van de wet te waken hebben niet bereid zijn om te doen alsof die wet er niet was, trachten zij in den Staat, waarin de wet regeert, een eigen Staat te vormen, waarin hun wensch als wet geldt en daarnaar gehandeld wordt. Gelukt dit dien heet gebakerden niet, dan heeft men de poppen aan het dansen. Het ergst is, dat er meê gedanst wordt door hen, die de fouten van de revolutionnairgezinde onderwijzers op rekening schrijven van de openbare school en daarmede die school veroordeeld achten. Hoort men hen een oogenblik later jammeren over het arme schoolkind,

dat gedoemd is op een dergelijke school te worden opgevoed, dan valt het moeielijk van zich af te zetten de gedachte aan zeker gepantserd dier, waarvan de legende beweert dat het tranen met tuiten huilt om.. de kinderen tot zich te lokken.

Men zij gerust. Het kind dat de openbare lagere school der twintigste eeuw bezoekt, is niet te beklagen. Gehuisvest in ruime, goed verlichte en verwarmde lokalen, in het bezit van de beste leermiddelen, in de gelegenheid gesteld om zich door lichaamsoefening en spel te verpoozen, heeft 't het op school niet alleen oneindig beter dan zijn ouders en grootouders het er ooit gehad hebben - wat slechts een betrekkelijk voordeel zou wezen - maar heeft het er, lichamelijk en geestelijk, zóó goed dat voor verreweg de meesten de school een groote aantrekkelijkheid verkreeg.

En dan - wat de meeste kinderen niet weten, maar waarvan zij toch den heilzamen invloed ondervinden - nooit is er ernstiger studie gemaakt van het kind. nooit heeft men zich met meer liefde en toewijding aan het kind gegeven. Is voor te velen het onderwijs geven nog altijd niet meer dan een baantje en een broodwinning, voor tallooze onderwijzers is het een roeping, een levenstaak waaraan zij zich met heel hun hart wijden. Naast de rumoermakers, naast hen wien de schooltaak als lood op de schouders drukt, is het een lust in de school die frissche, opgewekte jonge mannen en jonge vrouwen te ontmoeten, wien het is aan te zien dat zij leven voor hun kinderen en die dan ook van de meeste hunner leerlingen de liefde en de toewijding hun betoond in dankbare aanhankelijkheid ruimschoots terug ontvangen.

Zulk een lid van het onderwijzers-gild, eene die de opvoedingsleer niet uit de boeken maar uit het leven zelf gehaald heeft, is Ida Heijermans, en wat zij ervoer, de uitkomsten waartoe zij kwam, haar overwinningen en haar nederlagen, heeft zij te boek gesteld in het geschrift, waarvan de titel hierboven staat. Wat dit boekje buitengemeen aantrekkelijk maakt, is de eenvoud, de volkomen oprechtheid, waarmee Ida Heijermans uit hare ervaring vertelt. Zij geeft geen algemeene opvoedingsleer, geen universeele geneesmiddelen voor al de zedelijke kwalen en kleine zedelijke ongesteldheden van het kind, omdat zij wel weet dat men met zulke algemeenheden niet verder komt, en dat elke theorie grauw blijft, die niet geënt is op den groenen boom van het leven en daaraan

haar sappen outleent. En zij weet ook, dat, gelijk geen twee bladen van een boom precies op elkander gelijken, zoo ook geen twee kinder-karakters volkomen gelijk zijn, en dus ook geen twee kinderen op dezelfde wijze behandeld mogen worden.

Dat wist ook wel de 'gute, verständige' vrouw van den waard uit den Gouden Leeuw, van wie Goethe ons in *Hermann und Dorothea* verhaalt, toen zij, opkomend tegen de barsche wijze waarop Hermann door zijn vader bejegend werd, hem toevoegde:

> So wird am wenigsten dir dein Wunsch des Guten erfüllet.
> Denn wir können die Kinder nach unseren Sinne nicht formen;
> So wie Gott sie uns gab, so muss mann sie haben und lieben,
> Sie erziehen aufs beste und jeglichen lassen gewähren.
> Denn der eine hat die, die anderen andere Gaben;
> Jeder braucht sie, und jeder ist doch nur auf eigene Weise
> Gut und glücklich....

Zoo ervoer het ook Ida Heijermans. Daar stond zij aan het begin van haar werkkring in de school met haar jonge wijsheid in het hoofd en thuis ergens in een la een zorgvuldig weggeborgen acte, - daar stond zij, de vertegenwoordigster van hetgezag. Die jonge wijsheid was examen-wijsheid. Maar grooter, vruchtbaarder wijsheid zou het leven haar verschaffen. 'Er is voor mij een tijd gekomen' - schrijft zij - 'waarin ik begon in te zien, dat ik niet alleen in de klasse was, maar dat wij er met ons allen waren, leerlingen en ik; dat ik geen doode massa voor mij had, maar levende materie; kinderen, jonge menschen met een wil als ik; kinderen, op wie allerlei invloeden reeds gewerkt hadden. Ik begon mij langzamerhand een mensch onder menschen te voelen, die slechts het gezag mocht doen gelden, dat steunde op meerdere ervaring en beter inzicht, - die niets te bevelen had, maar slechts te leiden, - die alleen mocht willen wat in het belang van het kind was.'

Met zulk een opvatting van haar taak weet zij bij hare leerlingen een einde te maken aan het eenvoudig napraten, het zonder-meer aannemen van hetgeen haar wordt voorgezet en voorgezegd, weet zij op te wekken het eigen leven, het eigen denken, hare leerlingen er aan te wennen om uit te komen voor eigen meening, al staat die ook lijnrecht tegenover die van 'de juffrouw'. 'En al vragende,

redeneerende' - zoo vervolgt zij - 'word ik door mijn leerlingen opgevoed en dwingen zij mij beter en nauwkeuriger na te gaan, te weten, te omvatten.... Het heeft lang geduurd voor ik eerlijk en onbevangen tegen mijn leerlingen zeggen kon: "ik weet het niet".... maar het heeft ook lang geduurd, voor zij zulk een bekentenis aanhooren konden als iets gewoons, dat niemand vernedert'.

Dit geldt natuurlijk alleen de wat oudere leerlingen, maar hoe zij met de kleintjes omging en leerde omgaan, dit vertelt zij in het hoofdstuk 'Het wekken tot zelfwerkzaamheid' op deze wijs:

'Wat het wil zeggen een kind te leeren denken, dat heb ik pas begrepen, toen ik, nadat ik slechts aan grootere meisjes les had gegeven, met een troepje zesjarigen het jaar moest doorbrengen. Wanneer ik nu op dien tijd terugzie, dien ik met de kleintjes werkte, dan weet ik, dat ook met hen driftige jeugd veel bedierf. Och, er was zulk een zelfbeheersching noodig, om het woord r o o s zoo dikwijls aan hun ooren te herhalen, dat zij de samenstellende klanken hoorden - en de jonge onderwijzeres beklom in haar denkwereld zulke hoogten van droomen en aspiratiën! Er was zooveel zelfvergeten noodig om al dat klein-kinderlijke naar waarde te schatten en de jonge onderwijzeres kon nog niet door vergelijkingen geleerd hebben, dat het kleine bloempje in het gras even belangrijk is als de hoog zich verheffende koninklijke boom! Maar toch, hoe helder ik het mij ook bewust ben, dat ik in heel veel tekort schoot, ik ben toen gaan inzien wat in de wisselwerking tusschen kind en opvoeder beider taak is. Die zesjarigen, die bijna allen tot mij kwamen als onbeschreven bladen, verlangden van mij voorzichtig te boek stellen; zij waren als stukjes grond, waarin velerlei gezaaid was, waarin allerlei kiemen wachtten op het leven, dat wekken en trekken zou tot groeien.... Er is zoo iets heel moois in, de vorderingen gade te slaan van zoo'n heel klein kindje, te zien hoe de voorstellingen zich verwerken tot begrippen, hoe uit het onbewuste jonge leven de mensch gaat groeien, die de eigen krachten vormt tot trouwe dienaars. En er ligt zulk een groote voldoening in de beteekenis van het feit, dat de volwassene, de opvoeder, slechts te leiden heeft, omdat de groeikracht in het kind zelf is.'

En dan geeft de schrijfster in den frisschen, gezonden trant,

die het, dunkt mij, tot een genot moet maken haar onderricht te ontvangen, tal van voorbeelden van de manier waarop zij tot zelfwerkzaamheid opwekt, door vermijding van dwang, door volkomen eerlijkheid ook in het bekennen van eigen niet-weten, door niet slechts één kind in allen te zien, maar het kind in elk afzonderlijk, door, waar het pas geeft, te waardeeren zonder voorbehoud, door het kind te leeren 'te luisteren naar zich zelf', zooals zij het noemt, over eigen gedrag te leeren oordeelen.

Men heeft beweerd, dat zij die geroepen zijn om voor de school en den onderwijzer verordeningen en instructiën te maken, veelal de school niet uit eigen aanschouwing, maar uit rapporten kennen, en er dan maar op los decreteeren. Men vergeet daarbij, dat de opstellers van die gewraakte rapporten de school in den regel wèl kennen uit eigen, dagelijksche aanschouwing - wat o.a. het geval is, waar men, als te Amsterdam, een gemeentelijke inspectie heeft die de autoriteiten voortdurend op de hoogte houdt van het leven in de school -, zoodat het verwijt vrijwel zijn waarde verliest. Lang is er over gestreden of men den onderwijzer het tuchtmiddel van slaan moet ontnemen; en toen Burgemeester en Wethouders van Amsterdam meenden het sinds onheugelijke jaren bestaand verbod van het toedienen van lichamelijke straffen op de school krachtig te moeten handhaven, heeft men het verwijt herhaald, dat de autoriteiten ook in deze toonden, de school niet te kennen en dat zij zich verbeeldden haar met papieren voorschriften te kunnen regeeren.

Maar nu komt hier een zeer vooruitstrevende onderwijzeres, 'uit de ervaring' sprekende, hare meening zeggen over het slaan op de school en die meening is in het kort deze: 'in de school behooren geen lichamelijke straffen.' Niet enkel hare ervaring als onderwijzeres heeft haar dat geleerd, maar ook hare ervaring als kind. 'Ik herinner mij, dat een klap, door mij als kind van een volwassene ontvangen, in mij een gevoel wekte van radelooze machteloosheid, omdat ik kleinere tegen dien grootere niet opgewassen was. Ik weet dat er dan drift en leelijke gedachten en gevoelens in mij waren, waarin geen enkele ten goede werkende kracht schuilen kon.' En de onderwijzeres van ervaring vervolgt: 'Ik heb nog nooit gezien, dat ruwheid en balddadigheid, al die uitingen welke men door lichamelijke straffen bedwingen wil, er ook werkelijk

door bedwongen worden.' En dan komt zij tot de conclusie: 'In de school behooren geen lichamelijke straffen; want wie ze uitdeelt, weet dat hij tegenover een zwakkere staat en zoekt een metgezel in het ruwe geweld, omdat andere middelen niet helpen of niet goed toegepast worden. Hij tuchtigt niet uit liefde tot het kind, maar uit zwakheid, drift, of gedreven door een gevoel van wraak.'

Men moet dit gansche hoofdstuk 'Straffen' lezen, met de slotsom: *straf zoo weinig mogelijk en pas in de hoogste noodzakelijkheid*, om te waardeeren den ernst, de groote liefde voor het kind, de breede, echt menschelijke opvattingen, waardoor deze opvoedster hier en schier op elke bladzijde van haar voortreffelijk boek ons voor zich inneemt.

Dit is nu geen paedagogiek van de boekenplank, geen paedagogiek uit den inktpot, maar paedagogiek uit het leven.

Wil men weten, hoe Ida Heijermans de opvoedster geworden is, die zij hier toont te zijn, dan luistere men naar hetgeen zij zegt op de voorlaatste bladzijde van haar boek: 'Slechts dit weet ik duidelijker dan ooit, dat opvoeden liefhebben is en dat wij ons werk elk oogenblik slechts half verrichten, wanneer er in ons die stemming niet is, wanneer we door welke oorzaak ook niet liefhebben kunnen.'

En zou dan, in verband hiermede, het geheim van de kunst der opvoeding, een kunst waarvoor men meer nog geboren dan opgeleid moet wezen, waarvoor bijzondere gaven van verstand en van hart gevraagd worden, niet voor een groot deel gelegen zijn in dit ééne: kind zijn met de kinderen? Ida Heijermans is er van overtuigd, en wie nog niet te veel 'vermethodiekt' is om genot te hebben van hetgeen zoo frisch uit het leven gegrepen werd, vindt in dit eenvoudige boekje van eene, die geleerd heeft kind met de kinderen te zijn, een schat, waarmee hij in en buiten de school zijn voordeel kan doen.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Mozart (1756-1906).

Den 27sten dezer maand zullen er honderd vijftig jaren verloopen zijn sedert de geboorte van een der grootste meesters op het gebied der toonkunst.

Gewichtige gebeurtenissen hebben er in dit lange tijdsverloop in de muziekwereld plaats gehad. Nieuwe genieën zijn verrezen en brachten de ontwikkeling der kunst een aanzienlijken stap voorwaarts; nu en dan woedden er stormen, en baarden omwentelingen partijzucht en twist uit wanbegrip, maar niettegenstaande dit alles staat de naam Mozart nog als een zon aan den kunsthemel, en hij zal daar blijven staan, zoolang de woorden Kunst en Beschaving geen ijdele klanken zullen zijn.

Toen Mozart geboren werd, was er niet lang te voren een kentering in de ontwikkeling der muziek gekomen, en wel een kentering ten goede.

Het was de dageraad eener nieuwe kunst, die haar ontstaan te danken had aan het breken met het scholastieke en doctrinaire dat de vroegere kunst aankleefde, en wier beoefenaars ‘terugkeer tot de natuur’ tot wachtwoord hadden. Die breuk moest geschieden, zoo men wilde komen tot het vrije en ongedwongene, tot het veelvormige, dat de instrumentale muziek uit het Haydn-tijdvak kenmerkt.

De aanwending van de rijke harmonie der kerkmuziek (die men

na Palestrina's dood in Italië had laten vervallen) op het wereldlijk lied in Duitschland was van groote beteekenis. Ook Duitsche meesters kwamen weder tot de oorspronkelijke rhythmische melodie terug, die, afgescheiden van de kerkmuziek, onder het volk als nationale danswijze onafgebroken had voortgeleefd. Zij lieten echter de rijke harmonie der kerkmuziek niet ongebruikt liggen maar trachtten harmonie en rhythmus zoodanig te vereenigen, dat beiden een evenredig aandeel in de melodie verkregen. De zelfstandig zich voortbewegende polyphonie werd dientengevolge niet alleen behouden maar nog veel meer ontwikkeld.

Door middel van het contrapunt werd aan elk der stemmen een aandeel in de voordracht der rhythmische melodie gegeven, zoodat deze nu niet meer alleen in een en dezelfde stem (den voormaligen *cantus firmus*) maar in elke begeleidende stem voorkwam. Wie weten wil, welk een ongeloofelijken rijkdom van combinatiën de muziek hierdoor verkregen had, die neme een der schoone vocale werken van Bach, o.a. zijne motetten, ter hand.

Maar nog grooter ontwikkeling verkreeg de melodie in de *instrumentale* muziek. Na de uitvinding en verbetering van het kwartet der strijkinstrumenten maakte de polyphonie zich ook meester van het *orkest* en verhief dit uit den nederigen stand, dien het langen tijd had ingenomen. Hoogst belangrijk is het nu na te gaan, hoe van dien tijd af de Duitsche meesters zich beijverden, deze door instrumenten voorgedragen dansmelodie steeds schooner en schooner te ontwikkelen.

Oorspronkelijk bestond zij slechts uit een korte periode van vier maten, die twee- of viermaal verdubbeld werd. Door toepassing van den eigenaardigen vorm der *fuga* op deze melodie kwam men er van zelf toe, haar grooter uitbreiding te geven. Zij werd nu achtereenvolgens door alle stemmen voorgedragen, nu eens in vergrooting, dan eens in verkleining; de harmonische modulatie vertoonde haar in verschillend licht, en de contrapuntische nevenen tegenthema's hielden haar in gestadig afwisselende beweging. Een tweede vooruitgang bestond hierin, dat men verschillende dansmelodieën aaneenschakelde en hare verbindingen en overgangen door middel van de contrapuntische kunst vaststelde. Op deze eenvoudige basis verrees het schoone kunstwerk: de *Symphonie*.

Haydn was de geniale meester, die dezen vorm het eerst ontwikkelde en hem, zoowel door de grootste verscheidenheid van motieven als door belangrijke bewerking, nieuw leven schonk. Mozart echter goot de welluidende Italiaansche zangmuziek in dien vorm en vermeerderde het aantal kleuren der instrumentatie.

Was het gelukkig voor Mozart, dat het tijdstip zijner geboorte in een tijd viel, waarin de ontwikkeling der toonkunst in betere richting geleid en met een frisschen geest vervuld werd, niet minder gelukkig was het voor die ontwikkeling zelf, dat in zulk een moment van verheffing een zoo machtig genie opstond om aan haar deel te nemen.

Over den componist Mozart zegt zijn voornaamste biograaf (Otto Jahn): 'Bei Mozart tritt uns immer die echte reine Künstlernatur entgegen in ihrem unbezwinglichen Schaffensdrang und in ihrer unerschöpflichen Schaffenskraft, erfüllt von der unsiegbaren Liebe, die keine Freude und Befriedigung kennt als im Hervorbringen des Schönen, beseelt von dem Geist der Wahrheit, der allem, was er ergreift, den Odem des Lebens einhaucht, gewissenhaft in ernster Arbeit, heiter in der Freiheit des Erfindens.'

Niet anders dan zoo kunnen wij ons, dunkt mij, het beeld van Mozart voorstellen, van dezen levenslustigen, beminnelijken Oostenrijker met zijn opgeruimdheid van geest en zijn goed hart, die het leven luchtig opvatte, zich over de wereld en haar loop geen zorgen maakte en, door zijn Muze aanhoudend opgewekt, zijne gewaarwordingen en gevoelens met steeds stijgende genialiteit in een stroom van heerlijke melodieën en harmonieën uitstortte.

Mozart heeft, wanneer men den korten duur zijns levens in aanmerking neemt, ontzaglijk veel gecomponeerd.

Wel is daaronder het een en ander, waarvan de inhoud voor onzen tijd weinig belangrijks bevat (de vorm echter is altijd meesterlijk), maar wat zijne voorname werken betreft - en hun aantal is groot - hebben maar weinige componisten kunst en natuur zoo weten te doen ineensmelten, het ware zoo met het schoone weten te doordringen en ook in oogenblikken van hartstochtelijke uiting steeds zoo de heerschappij over zichzelven en hunne kunst weten te behouden als de componist van *Don Juan*.

En des te meer worden wij met bewondering voor dezen mees-

ter vervuld, wanneer wij bedenken, onder welke kommerlijke omstandigheden vele zijner werken zijn ontstaan.

Wel heeft Mozart een zonnige jeugd gehad. Liefderijk werd hij gekweekt. Het waakzaam oog van den vader, Leopold Mozart, die bovenal zorgde voor een even geleidelijke als harmonische ontwikkeling der schitterende gaven van zijn zoon; de weldadige invloed van een volmaakt huiselijk geluk, en daarbij nog de wonderschoone natuuromgeving van Salzburg, dat waren altegader gegevens, die hunne uitwerking op het jeugdig, ontvankelijk gemoed van Wolfgang niet konden missen en er een liefde in hadden nedergelegd, die zich zoo aandoenlijk uitte in de vereering van zijn vader en de vergoding van zijn moeder.

Maar toen kwamen onrustiger tijden - de reizen namelijk door vader Mozart eerst met de beide kinderen, later alleen met zijn zoon ondernomen. Van September 1762 tot November 1780 werden niet minder dan tien reizen gemaakt. Eerst ging het naar het Keizerlijk hof te Weenen en verschillende Duitsche hoven, vervolgens naar Parijs en Londen en ook (in 1765 en 1766) naar Nederland, waar de jeugdige Marianne en haar broeder door hun klavierspel grooten bijval oogstten en Wolfgang door zijne improvisaties en composities groot opzien baarde.

Van het einde van 1769 tot aan het voorjaar van 1771 waren de Mozarts, vader en zoon, in Italië, waar *il signor Amadeo* (zoo noemde men den jeugdigen virtuoos en componist) grooten opgang maakte. Zij brachten het daarbij zelfs tot Napels. Dat de indrukken, die de jonge Mozart in het zonnige zuiden ontving, van duurzamen invloed op zijne composities waren, daarvan getuigt zoo menig meesterwerk van zijn hand. Maar dat hij-zelf indruk op de Italianen had gemaakt, dat bleek, behalve uit de eerbewijzingen, die hij ontving, ook uit de uitnoodigingen tot het componeeren van opera's, die men tot hem richtte. Zoo schreef hij o.a. drie opera's voor Milaan.

Al die reizen waren even zooveel triomfen voor den jeugdigen Mozart, maar geld en een betrekking - wat zijn vader het liefst zou gewenscht hebben - leverden zij niet op.

Leopold Mozart bekleedde in het aartsbisschoppelijke Salzburg de betrekking van organist en vice-kapelmeester, maar tengevolge

van de vele reizen kon hij zijn taak niet altijd waarnemen, en dit deed ten slotte een gespannen verhouding met den vorst aartsbisschop ontstaan, die eerst zeer toegevend was doch later koel en onverschillig werd. Toch wist Leopold Mozart te bewerken, dat zijn zoon van 1772 tot 1777 zonder salaris maar toch als 'fürsterzbischöflicher Concertmeister' in de Hofkapel werd aangesteld, welke aanstelling in 1779 werd vervangen door een als Hoforganist met een inkomen van 450 gulden.

Twee jaren later werd Wolfgang door den aartsbisschop, die toen te Weenen was, daarheen geroepen. Hij kwam er den 16^{den} Maart 1781 aan, doch was al spoedig ontstemd over de bejegening, die hij van zijn zoogenaamden beschermer moest ondervinden en die stuitend was voor zijn gevoel van eigenwaarde. Eindelijk was de maat vol, en toen Mozart op zijne klachten niets anders ten antwoord ontving dan: 'Pak u weg, als ge mij niet beter wilt dienen,' hield de kunstenaar het zich voor gezegd en nam zijn ontslag.

Maar wat nu? Hij moest toch leven. Aan een voor hem geschikte vaste betrekking viel niet te denken. Reeds begonnen zijne collega's, die in Weenen en aan het Keizerlijk hof op muzikaal gebied de macht in handen hadden (en dit waren voornamelijk de Italianen), dit jonge genie, dat hen ten slotte zou kunnen overvleugelen, te vreezen, en zij deden al het mogelijke om hem tegen te werken en hem te belemmeren in zijne pogingen om bij het tooneel of bij andere instellingen een aanstelling te verkrijgen.

Er bleef toen niets anders over dan les te geven en voor geld gelegenheidscomposities te schrijven. Maar dit bracht slechts karige inkomsten op.

Tot overmaat van ramp beging de jonge Mozart nog de onvoorzichtigheid om op vijf en twintig jarigen leeftijd en zonder vast bestaan te gaan trouwen.

Eenige jaren geleden had hij in Mannheim de familie Weber leeren kennen en was toen verliefd geraakt op de tweede der dochters, Aloysia (die later, als mevrouw Lange, een beroemde zangeres werd en in Mozart's opera's groote triomfen heeft behaald). Zij werd hem echter ontrouw en toen bracht hij zijn genegenheid op de derde dochter, Constanze, over.

De familie Weber woonde in Weenen, toen Mozart daar in 1781 aankwam, en wel op den 'Petersplatz', in een huis dat den naam droeg van 'Zum Auge Gottes'. Bij haar nam Mozart zijn intrek en beraamde daar met zijn geliefde Constanze allerlei huwelijksplannen. Daar echter zoowel de moeder van Constanze als zijn vader tegen de door hem gewenschte vereeniging waren, schaakte hij het jonge meisje uit haar woning en begaf zich met haar naar het huis van een zijner beschermsters, de barones von Waldstetten, waar het huwelijk werd voltrokken.

Met het oog op de opvoering van Mozart's opera *Die Entführung aus dem Serail*, die in dienzelfden tijd (1782) plaats had, noemden zijne vrienden deze schaking 'Die Entfübrung aus dem Auge Gottes.'

Dit onberaden huwelijk was voor Mozart het begin van een harden strijd voor het bestaan, die eerst met zijn dood (1791) zou eindigen. Naar mate toch het geniale in zijne werken steeg, vermeerderden de intriges der Italianen, die angstig zorgden, hun gevaarlijken mededinger den toegang tot het tooneel te versperren en te voorkomen, dat hij door een aanstelling van beteekenis tot aanzien geraakte.

Wel was het Mozart na verscheiden vruchtelooze pogingen eindelijk door tusschenkomst van graaf Cobentzel en gravin Thun vergund geworden, een opera voor den Keizer te schrijven, en werd dit stuk (de bovengenoemde *Entführung aus dem Serail*) in den zomer van 1782 te Weenen opgevoerd, maar het bleef niet lang op het repertoire en bracht Mozart slechts 50 dukaten op.

Om voor zich en zijn gezin aan den kost te komen, bleef hem niets anders over dan de opbrengst van les geven en van bestelde composities, welk een en ander echter ter nauwernood in de behoeften kon voorzien. Eerst heel laat en betrekkelijk kort vóór zijn dood ontfermde Keizer Jozef zich over hem, door hem tot zijn 'Kammercompositeur' te benoemen op een jaarwedde van 800 gulden.

Mozart zou omstreeks dien tijd ook een financieel zeer voordeelig aanbod van Koning Friedrich Wilhelm II van Pruisen ontvangen hebben voor de betrekking van kapelmeester aan het hof te Berlijn, doch dit aanbod van de hand hebben gewezen om zijn

Keizer niet te verlaten. (Een Keizer, nota bene, die Mozart's muziek niet wist te waardeeren en den meester bijna gebrek liet lijden.) Misschien was de reden zijner weigering, dat het hem te zwaar viel van zijn geliefd Weenen te scheiden; wellicht ook gevoelde hij zich reeds te zwak voor zulk een ambt.

Wat er van den componist zou geworden zijn, indien hij dit aanbod had aangenomen en uit de kommerlijke omstandigheden, waarin hij te Weenen verkeerde, ware overgeplaatst naar de schitterende en goed gesalarieerde positie te Berlijn, is natuurlijk gemakkelijker te vragen dan te beantwoorden. Zooals het nu is geloopen, is de levensvlam van dezen grootmeester der toonkunst in den tijd van 35 jaren opgeteerd, en de teraardebestelling van zijn stoffelijk overschot was zoo armzalig, dat heden ten dage nog niemand met zekerheid kan zeggen, of datgene, wat men thans als Mozart's gebeente vereert, ook werkelijk zijn stoffelijk overschot is.

Wanneer wij ons de laatste negen jaren van Mozart's levensloop goed voor oogen stellen, dan moeten wij - ik herhaal het - des te meer met bewondering vervuld worden voor den kunstenaar, die ons zoo vele heerlijke werken heeft nagelaten.

En op welk gebied der toonkunst heeft zich Mozart's genie niet geopenbaard! - Zijne veelzijdigheid in dit opzicht is groot; en mogen er ook onder zijne werken voorkomen, die hem als het kind van zijn tijd doen kennen of het kenmerk dragen, dat zijn scheppende kracht door uiterlijke invloeden aan banden was gelegd, daartegenover staat een veel grooter aantal van genie getuigende kunstwerken, waarvan het niet gemakkelijk zou zijn, ze naar hunne meerdere of mindere waarde te rangschikken. Toch is het buiten twijfel, dat Mozart's onsterfelijkheid voornamelijk in zijne dramatische scheppingen ligt.

Van het groote aantal door Mozart gecomponeerde symphonieën, die voor verreweg het grootste gedeelte uit zijn jeugd stammen en meerendeels gelegenheidscomposities zijn, hebben tot op den huidigen dag eigenlijk maar *drie*, of, zoo men wil, *vier* levenskracht behouden. De drie eerstbedoelde zijn in 1788 gecomponeerd en opgedragen aan Haydn. Het zijn die in Es-dur, G-moll en C-dur (Jupiter-symphonie). Behalve deze drie wordt nog nu en

dan ook ten gehoore gebracht de symphonie in D-dur (van 1786) zonder Menuet.

In al deze symphonieën, die ver verheven zijn boven de manier waarop Mozart's tijdgenooten componeerden, bewonderen wij, behalve de thematische bewerking, vooral den rijkdom en de innigheid van het instrumentale gezang, een eigenschap bij Mozart, die zijn collega Dittersdorf deed wenschen, dat hij met dien rijkdom niet zoo verkwistend ware. Want - zeide hij - Mozart laat zijne toehoorders niet tot adem komen; immers, nauwelijks wil men over een schoone gedachte nadenken, of er komt weder een andere, die de vorige verdringt, en dat gaat zoo maar voort.

Inderdaad is in Mozart's instrumentale muziek alles veel karakteristieker, voller dan bij zijne voorgangers, en dikwerf wanneer men meent, dat hij alles gegeven heeft, brengt hij aan het slot (als *coda*) nog een geheel nieuwe melodie, die over het geheel een bijzonderen luister werpt. Hij was hierin zijn tijd vooruit, die bij deze werken dan ook sprak van bejag op uitdrukking, overlading en omverwerping van de grenzen der symphonie.

Wat de kamermuziek van Mozart betreft, wordt een groot deel van zijne strijkkwartetten nog thans veel gespeeld, en vooral het klarinet-kwintet en het zoo schoone G-mol-kwartet. Ook onder de sonaten voor piano en viool zijn er enkele, die ook thans nog hier en daar ten gehoore worden gebracht. Veel minder is dit het geval met de composities voor klavier alleen (sonaten, phantasieën enz.), en dit is zeker te betreuren, want ofschoon vele dezer composities een eenigszins instructief karakter vertoonen, zijn er toch ook onder, die ten volle den stempel van Mozart's genialiteit dragen.

Van Mozart's kerkelijke composities is in onzen tijd niet veel meer overgebleven dan het *Requiem* en het schoone koor *Ave verum*. Beziet men zijn overige kerkmuziek in het licht van den tijd, waarin zij geschreven is, dan wordt men gewaar, dat zij ongeveer op het niveau staat van soortgelijke werken van andere componisten uit dien tijd - van een Michaël Haydn bijv.

Mozart was dit echter niet genoeg. De klacht, welke hij in een brief aan den beroemden Padre Martini slaakt over den belemmerenden dwang, dien de eischen der aartsbisschoppelijke

kerkmuziek van Salzburg op zijn scheppingsvermogen uitoefenden, doen vooruit gevoelen, wat hij op dit gebied zou geven, wanneer eens de conventie geen macht meer over hem zou hebben. (In zijn *Requiem* heeft hij ons daarvan het bewijs geleverd.)

Neen, dan was er een gebied, waarop hij zich veel vrijer kon bewegen: het *dramatische*.

In Mozart's tijd was in Duitschland de opera geheel en al een buitenlandsch kunstgenre. Ieder hof had zijn Italiaanschen troep, die de opera's van Italiaansche componisten opvoerde, want anders dan in de Italiaansche taal en door Italianen gezongen, kon men zich toenmaals in het geheel geen opera voorstellen. De Duitsche componist, die ook opera's wilde componeeren, moest de Italiaansche taal en zangmethode beoefenen, en kon slechts dan op bijval rekenen, wanneer zijne werken denzelfden geest ademden als die van zijne zuidelijke collega's.

Ook Mozart moest dien weg wel inslaan, maar hij deed dit op *zijn* manier. Hij wist zich met de eigenaardigheden van deze vreemde kunst spoedig vertrouwd te maken, maar volgde toen zijn eigen genius. Hij maakte zich geheel los van de zwakheden der Italiaansche manier, veredelde in hooge mate hare goede eigenschappen en smolt die innig samen met de hem eigen Duitsche degelijkheid en kracht.

En dit alles geschiedde op de eenvoudige grondslagen van de *Opera-buffa*.

Toen Mozart geboren werd, was deze Opera-buffa nog een jonge kunst. Zij was ontstaan uit het *Intermezzo*, dat in Italië tusschen de bedrijven van de *Opera-seria* vertoond werd.

Die zoogenaamde ernstige opera was van lieverlede zoo ontaard, dat er eindelijk behoefte kwam aan een reactie tegen het onnatuurlijke pathos en de onzinnige, tegen alle waarheid strijdende coloratuur, die er in voorkwamen. Men riep nu het komische element te hulp en voerde in de entr'actes der opera een tweede handeling in, waaraan de naam van *Intermezzo* werd gegeven.

Het duurde evenwel niet lang, of men zag ook hiervan het onnatuurlijke in en scheidde het Intermezzo geheel van de opera af. Zoo werd het een zelfstandig genre. De *Serva padrona* van Pergolese (1734) is het eerste voorbeeld van deze nieuwe kunst-

soort, waaraan de naam van *Opera-buffa* werd gegeven. Het genoemde stuk baarde groot opzien en werd spoedig ook in het buitenland vertoond.

Deze Opera-buffa vorderde geheel andere zangkrachten dan de Opera-seria. Met de castraatzangers was het daarin uit, en van de tenor- en de baspartij werd veel meer werk gemaakt. Vooral de *basso buffo* krijgt een groote beteekenis. Een andere bijzonderheid van dit nieuwe operagenre was de creatie van de *finale*, d.i. de vereeniging van een groot aantal personen tot het vormen van een pakkend ensemble (kwintet, sextet, septet) aan het einde van elk bedrijf - een nieuwigheid waarvan men later ook in de Groote Opera veel partij heeft weten te trekken.

De Italiaansche opera-componisten bleven niet in gebreke, zich op dezen nieuwen stijl toe te leggen, en velen hunner verdeelden hun arbeid tusschen de Opera-seria en de Opera-buffa, hetgeen het voordeel had, dat door onderlingen wedijver de nieuwe kunst niet spoedig in verval geraakte. Hare beste vertegenwoordigers waren ten tijde van Mozart Piccini, Païsiello en Cimarosa.

Doch het nieuwe genre bleef niet bij Italië bepaald; het oefende zijn invloed ook uit op de dramatische muziek in andere landen.

In Frankrijk gaf de vertooning van de *Serva padrona* (1752) aanleiding tot een betere ontwikkeling van de ‘Opéra comique’, en in Duitschland, waar de Opera-buffa nog iets vroeger bekend werd, heeft zij zonder twijfel aandeel gehad in het ontstaan van het *Singspiel*, ofschoon ook de genoemde ‘Opéra comique’ daarop invloed heeft gehad.

Als de eigenlijke schepper van dit Duitsche zangspel wordt Johann Adam Hiller genoemd, die 1766-68 zijne eerste werken van dien aard schreef. Hij zag de verdiensten van de nieuwe Italiaansche opera zeer wel in, en werd daardoor vervuld met den wensch om in zijn vaderland in die zelfde richting werkzaam te zijn en, evenals de Franschen dit gedaan hadden, ook voor Duitschland een nationale opera te stichten. Hij hoopte daarbij, dat dit eenvoudige zangspel tot voorlooper zou kunnen dienen van een meer ernstige richting, en in de plaats van het alledaagsche en soms platte, dat het bestaande kluchtspel met zang aankleefde, eenmaal ware hartstocht en degelijke karakterafbeelding zouden treden.

Hiller had vele navolgers. Tot de voornaamste van hen behooren George Benda, Johann André, Joh. Friedrich Reichardt (die de muziek schreef voor de operetten *Erwin und Elmire*, *Claudine von Villa bella* en *Jery und Bätely* van Goethe) en Anton Schweitzer.

Bij het groote publiek vond dit streven van Hiller en consorten naar een nationale opera wel ingang, want het viel samen met de toenmalige pogingen om tot een nationaal drama te geraken. Niet echter aan de hoven der vorsten, waar alles nog in de Italiaansche muziek zwelgde. Toch waren er enkele vorsten, die tot de oprichting van een zelfstandig Duitsch zangspel naast de Italiaansche opera neigden. Dit waren keurvorst Karl Theodor en keizer Jozef II.

Ofschoon keizer Jozef op het punt van muziek volbloed Italiaan was, zoo was hij toch het streven, dat hij in Duitschland bij Hiller en diens geestverwanten waarnam, niet ongezind en niet afkeerig van het denkbeeld om iets dergelijks ook in zijn rijk te beproeven. ‘Ich will versuchen - zeide hij -, wie unser Publikum den deutschen Gesang aufnimmt’, en zoo kwam dan te Weenen een zoogenaamd *Nationalsingspiel* tot stand, hetgeen evenwel niet verhinderde, dat de Italiaansche dramatische kunst steeds de bovenhand behield.

Een operatroep werd met moeite gevormd, en de eerste voorstelling van het ‘Nationaltheater’ bestond in het zangspel *Die Bergknappen* van Ignaz Umlauf. Noordduitsche componisten kwamen bijna niet in aanmerking; het moesten allemaal Oostenrijkers zijn, zooals Dittersdorf, Schenk en Weigl. Groot was de keuze in dit opzicht niet, zoodat zelfs Salieri, de vijand der Duitsche muziek, er eenmaal bijgehaald moest worden en gedwongen werd, een opera voor genoemd theater te componeeren.

En Mozart? - Hij overstraalde alles met zijn *Entführung* en later met zijn *Zauberflöte* (die echter buiten de nationale beweging om en in een theater van lageren rang werd gegeven), maar jammer genoeg - of liever schande genoeg - maakte men van zulk een kracht zoo goed als geen gebruik. Niet vreemd daaraan was de omstandigheid, dat Keizer Jozef, die zich met de keuze der stukken voor zijn nationaal theater onledig hield, met Mozart's muziek niet zeer was ingenomen. Of liever, hij hield meer van

Italiaansche composities van minder gehalte maar toch goed genoeg om den beschaafden muziekliefhebber aan te trekken. Wat boven dat peil klom, ging hem te hoog, en over een opera als *Die Entführung aus dem Serail* wist hij niets anders te zeggen dan: 'Zu schön für unsere Ohren und gewaltig viel Noten, lieber Mozart', waarop de groote meester antwoordde: 'Gerade so viel Noten, Ew. Majestät, als nöthig sind'.

De 'Opera-buffa' en het 'Singspiel', waarover ik hierboven heb gesproken, zijn dus het terrein, waarop Mozart's voornaamste dramatische scheppingen zijn ontstaan, nadat hij in jongere jaren aan de mode geofferd en in het genre der Opera-seria verscheidene werken (*Mitridate rè di Ponto*, *Idomeneo* e.a.) gecomponeerd had.

Maar noch aan het wezen, noch aan den vorm van die beiden heeft Mozart iets veranderd. Hij deed dit evenmin als zijn beroemde tijdgenoot Gluck bij de verbeteringen, die deze in de Groote Opera aanbracht. Poogde Gluck in de muziek weder de waarheid van uitdrukking te brengen, die onder de heerschappij der *bravour-aria* was verloren gegaan, zoo vervulde Mozart de kunstvormen, die hij voor zijne dramatische scheppingen bezigde, zoodanig met de hem eigen Duitsche degelijkheid en kracht, dat er op dit gebied iets geheel nieuws ontstond, iets dat met de producten van anderen op dit terrein niet te vergelijken was.

Doch wat bij Gluck door nadenken, door redeneering werd te weeg gebracht, dat geschiedde bij Mozart geheel naïef. Men moet in Mozart geen experimenteerend kunstenaar willen zien, die van de eene proef op de andere gaat om het probleem der opera op te lossen. Het is juist bij Mozart, wat zijn loopbaan als operacomponist betreft, zoo karakteristiek, dat hij met niet de minste bevangenheid aan het componeeren van een opera-tekst begon, en zonder zelfs zich er om te bekommeren, of deze tekst voor hem als toonkunstenaar dankbaar was of niet.

Maar... Mozart kon alleen dan schoone muziek componeeren, wanneer hij door zijn onderwerp bezield was. Zoo juist en kernachtig heeft Richard Wagner dit in zijn werk 'Oper und Drama' uiteengezet, dat ik niet kan nalaten, zijne woorden hier in het oorspronkelijke aan te halen.

Wagner zegt: 'Die grosse, edle und sinnige Einfalt seines

(Mozart's) rein musikalischen Instinktes, d.h. des unwillkührlichen Innehabens des Wesens seiner Kunst, machte es ihm unmöglich, da als Komponist entzückende und berauschende Wirkungen hervorzubringen, wo die Dichtung matt und unbedeutend war. Wie wenig verstand dieser reichstbegabte aller Musiker das Kunststück unserer modernen Musikmacher, auf eine schale und unwürdige Grundlage goldflimmernde Musikthürme aufzuführen und den Hingerissenen, Begeisterten zu spielen, wo alles Dichtwerk hohl und leer ist, um so recht zu zeigen, dass der Musiker der wahre Hauptkerl sei und Alles machen könne, selbst aus Nichts Etwas machen - ganz wie der liebe Gott! O wie ist mir Mozart innig lieb und hochverehrungswürdig, dass es ihm nicht möglich war, zum *Titus* eine Musik wie die des *Don Juan*, zu *Cosi fan tutte* eine wie die des *Figaro* zu erfinden; wie schmählich hätte dies die Musik entehren müssen!'

De opera's van Mozart, die tot in onze dagen levenskracht behielden, zijn: *Die Entführung aus dem Serail* en *Die Zauberflöte*, in het genre van het Duitsche zangspel, en *Figaro* en *Don Juan*, in dat der Opera-buffa.

Dat Mozart zich tot een onbeteekenend libretto als dat der *Entführung* voelde aangetrokken, laat zich alleen daardoor verklaren, dat er karakters in voorkwamen, die het voor hem een lust was, door de muziek af te beelden. Maar bovendien moet men in aanmerking nemen, dat de gelegenheid om een opera te componeeren en te doen opvoeren hem niet alleen in zijn toenmalige omstandigheden uit een materieel oogpunt hoogst welkom moest zijn, maar bij hem tevens de hoop moest opwekken om in het belang van de beweging, die er voor de stichting van een nationale opera in Weenen was ontstaan, nog veel nut te kunnen stichten.

Want dat Mozart veel voor zulk een beweging gevoelde, daarvan heeft hij herhaaldelijk blijk gegeven.

Toen het zich liet aanzien, dat de Opera-buffa de inheemsche kunst weder meer kwaad zou gaan berokkenen, riep hij in een brief aan een zijner vrienden bitter uit: 'Indien er maar één enkele patriot ware bij de leiding van het nationale theater, dan zou het een heel ander gezicht bekomen! Maar - voegt hij er

ironisch aan toe - dan zou misschien dit zoo schoon ontluikende theater tot bloei geraken en dat zou een eeuwige schandvlek voor Duitschland zijn, wanneer wij Duitschers eens met ernst aanvingen Duitsch te denken, Duitsch te handelen, Duitsch te spreken en zelfs Duitsch - te zingen!'

Men ziet het, dat Mozart weinig vertrouwen had in de leiders der bedoelde nationale beweging. En dat is niet te verwonderen, want zij schenen volstrekt niet te gevoelen, dat hij de eenige man was, die de nationale opera vooruit zou kunnen brengen. Wij zagen zelfs, dat zij bijna geen notitie van hem namen.

Had Mozart aanmoediging en steun bij die leiders gevonden, dan zou niet alleen hij-zelf daardoor gebaat zijn geworden maar ook de Duitsche opera, en dan had deze misschien niet dien langen weg behoeven af te leggen, dien zij thans heeft moeten doorloopen om eindelijk tot het muziekdrama te komen.

De bemoeiing van Mozart met de nationale opera-beweging bepaalt zich eigenlijk tot de *Entführung*. Wel heeft hij kort vóór zijn dood nog een Duitsch zangspel geschreven, en wel een dat de *Entführung* verre overtreft, maar de compositie van de *Zauberflöte* stond in volstrekt geen verband met de beweging voor een nationaal *Singspiel* en was slechts het gevolg van een aanzoek van een theaterdirecteur uit een der voorsteden van Weenen, die zich in dringenden geldnood bevond en Mozart gesmeekt had, een door hem vervaardigd libretto op muziek te zetten, ten einde hem daardoor uit den brand te helpen.

Door zijne landgenooten verlaten, moest de groote meester zijne blikken wel ergens anders heen richten, en het is geen wonder, dat toen Weenen weder een Opera-buffa-gezelschap bezat, dat voortreffelijke krachten telde, Mozart werd opgewekt tot een compositie in dat genre. Hij schiep het juweeltje *Le nozze di Figaro*, dat wij thans nog bewonderen om de poëzie, die er over verspreid ligt, en om de van fijnen kunstzin getuigende manier, waarop men daarin al het toevallige, staatkundige uit de geestige satire van Beaumarchais heeft vermeden.

De *Figaro*, in het voorjaar van 1786 voor de eerste maal te Weenen gegeven, vond daar lang niet zooveel bijval als een jaar later te Praag. De burgers dezer stad wisten de verdiensten van

Mozart beter op prijs te stellen dan de bevolking van Weenen. Uit dankbaarheid schreef de meester dan ook in 1787 voor de Pragers zijn opera *Don Giovanni ossia il dissoluto punito* (Don Giovanni of de gestrafte losbol).

Dien titel kennen wij niet meer; wij kennen alleen *Don Juan*. En het werk zelf heeft men honderd jaar lang na Mozart's dood slechts in mismaakten vorm kunnen zien en hooren. Ja zelfs nog bij 's meesters leven begon de verknoeiing.

Vooreerst scheen men niet te weten, waaronder men het werk moest rangschikken. Mozart had het een *dramma giocoso* genoemd, waarmede hij wilde aanduiden, dat het iets anders was dan een opera-buffa, al bezat het ook sommige eigenschappen van dit genre. Maar een *tragedie* was het ook niet, niettegenstaande er tragische momenten in voorkomen, en dit wilden Mozart en zijn librettist Da Ponte daardoor doen uitkomen, dat zij het stuk niet met het laatste optreden van den Commandeur en den ondergang van Don Giovanni lieten eindigen doch daaraan nog een sextet van de overige personen van het drama toevoegden. Mozart en Da Ponte waren zich zeer goed bewust, waarom zij aan het slot nog eenmaal de personen van het drama op het tooneel vereenigden: het einde van het drama moest verzoenend op den toeschouwer werken, en met dien indruk moest hij den schouwburg verlaten.

De ‘bewerkers’ van het meesterstuk schenen het echter beter, en misschien ook vermakelijker, te vinden, onmiddellijk na het tooneeleffect der verdwijning van Don Giovanni in de onderwereld het gordijn voor goed te laten vallen. Een pakkend slot!

Maar zij deden nog meer; zij tornden ook aan den titel van het stuk. In 1789 werd Mozart's meesterwerk voor de eerste maal in een Duitsche vertaling opgevoerd en verkreeg toen den titel van *Don Juan*, met de bijvoeging: ‘Eine Operette nach dem Italienischen’. In Weenen, waar het tengevolge van de intriges der Italianen spoedig van het repertoire was verdwenen, kwam het eerst na Mozart's dood, in den herfst van 1792, weder te voorschijn in het ‘Theater an der Wien’, onder directie van Schikaneder, als komiek blijspel in twee bedrijven met den titel ‘Herr Johann, der leichtfertige Bösewicht, oder der steinerne Gast.’

In 1815 weder een andere titel: ‘Don Juan's Abenteuer in Spanien oder das steinerne Gastmahl’, doch daarbij vergreep men zich ook aan de handeling. De personen van het stuk waren daarbij met zeven vermeerderd en de schouwburgbezoeker kreeg het volgende te zien: Don Juan, een Spaansch avonturier, verlaat zijn geliefde en wordt daarom door Don Pietro vervolgd. Hij vecht met dezen en doodt hem. De vlucht genomen hebbende, komt hij in een herberg, waar juist bruiloft gehouden wordt, raakt verliefd op de bruid en ontvoert haar. De boeren achtervolgen hem; hij verdwaalt in het woud en vindt daar een kluizenaar, dien hij doodt en van wiens kleederen hij zich meester maakt.

Daarna komt hij op een kerkhof, waar een standbeeld voor den door hem vermoorden Don Pietro is opgericht. Don Juan beveelt zijn knecht, het beeld tot een avondmaal uit te noodigen, en als deze, na vele grappen verkocht te hebben, weigert, richt Don Juan zelf de uitnoodiging tot het beeld. De geest neemt die aan, komt te middernacht bij zijn moordenaar en eischt van hem, dat hij zijn losbandig leven zal vaarwel zeggen. Plotseling verschijnen helsche geesten, die Don Juan aanpakken en in den krater der hel werpen. Het stuk eindigt daarna met een dans der furiën.

Maar toen het gedaan was met die onzinnige veranderingen en men tot het oorspronkelijke libretto (met behoud altijd van den titel ‘Don Juan’) terugkeerde, althans wat het onderwerp betreft, kwam men op het idee om het werk voor onzen tijd geschikt te maken.

De afmetingen der schouwburglokalen waren van lieverlede grooter geworden, en nu zag men naar middelen uit, om ook onder die omstandigheid de opera *Don Juan* te kunnen opvoeren. In verband met de groote ruimte versterkte men het orkest, en toen de zangers klaagden, dat zij in zulk een ruimte en tegenover zulk een machtig orkest met hun stem niet meer konden doordringen, zag men zich genoodzaakt, in sommige gedeelten de solostemmen door koor te versterken, en de massa werd ook daar aangewend, waar alleen de zeven hoofdpersonen handelend moeten optreden. Van het fijngevormde *dramma giocoso* was een groote opera met koren gemaakt.

Door al die wijzigingen werd het oorspronkelijk goed in

elkander sluitende theaterstuk geheel uit zijn verband gerukt; en dat het niet in den maalstroom der verknoeiingen verloren ging, is alleen aan Mozart's wegsleepende muziek te danken.

Het zal in den zomer van dit jaar tien jaar geleden zijn, dat de eerste ernstige poging werd gedaan tot herstel van dit verknoeide meesterstuk. Het was te München, dat men haar ondernam en zij werd met goed gevolg bekroond.

Enkele gegevens voor het welslagen bezat de Directie der Koninklijke theaters reeds: het kleine in rococo-stijl gebouwde Residenztheater, waar toehoorder en toeschouwer de tooneelspelers in hun zang en mimiek goed kon volgen, en het draaibare tooneel van Lautenschläger, dat een snellen en ongestoorden loop der handeling belangrijk bevorderde. Verder een uitstekend orkest der Hofopera, waaruit gemakkelijk een keurbende kon gekozen worden tot vorming van een orkest van den omvang, dien het in Mozart's tijd had.

Ook voor het getrouw weergeven van de oorspronkelijke partituur werd gezorgd, evenals voor een verbeterde Duitsche vertaling, waarin althans de zin van het Italiaansche libretto behouden bleef.

Maar de oorspronkelijke partituur van *Don Giovanni* heeft ook recitatieven, de geheele dialoog is geschreven in den vorm van het in de Italiaansche opera algemeen bekende *recitativo secco*, een soort van voordracht die meer van spreken dan van zingen heeft, in een uiterst snel tempo uitgevoerd en door korte akkoorden van een in het orkest geplaatst klavier begeleid wordt.

Dit recitatief wordt door de Italiaansche zangers met buitengewone vlugheid en gemakkelijkheid voorgedragen; de aard hunner taal maakt hun dit mogelijk. Men heeft het nu ook toegepast bij de Mozartopvoeringen, die reeds sedert eenige jaren in het Residenztheater te München in het Duitsch plaats hebben, maar zag voorbij, dat de Duitsche taal voor een dergelijk recitatief niet geschikt is. Wegens de opeenhooping van consonanten in vele woorden, kunnen de Duitsche zangers de reciteerende gedeelten niet met die vlugheid en gemakkelijkheid uitspreken als hunne Italiaansche kunstbroeders, er ontstaat dan een meestal onverstaanbare muzikale recitatie, die juist daarom vermoeit en verveelt, omdat men niet duidelijk kan hooren, wat er gezegd wordt.

Een ideale opvoering van Mozart's *Don Giovanni*, en ook van zijn *Figaro*, zou zijn een opvoering, zooals die in het Residenztheater te München plaats heeft, doch waarbij in stede van Duitschers, uitstekende Italiaansche zangers medewerken.

Waar zal men die echter vandaan halen? In Italië zijn ze, op enkele zeer zeldzame uitzonderingen na, niet te vinden. Daar heeft de manier van zingen door de moderne opera-muziek een radicale verandering ondergaan en zijn trouwens de meesterstukken van Mozart voor verreweg de meeste zangers onbekende grootheden.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

26 December.

Zij die het psychische leven der Tweede Kamer in de vorige vier jaar hebben meegeleefd en thans de laatste Begrootingsdebatten met die uit dat voorafgaande tijdperk hebben vergeleken, zullen een hemelsbreed verschil ontwaren. *Toen* een atmosfeer van hartstochtelijkheid, zooals de politieke partijen in jaren niet hadden gekend, een atmosfeer, die met electriciteit scheen geladen, zoodra Dr. Kuyper zich slechts in de zaal vertoonde; *thans* een rustige, nu en dan zaakrijke maar toch dikwerf saaie discussie, waarbij de tot minderheid geslonken rechterzijde wel eens meer verontwaardiging toonde dan zij inwendig scheen te bezitten, en die door de linkerzijde werd gevoerd met een kalmte, die van tijd tot tijd deed vragen of haar de zaak eigenlijk wel aanging. *Toen* de schitterende welsprekendheid, - al was de inhoud der rede wel eens niet meer dan een zwakke weerschijn van den verblindenden vorm - van den Minister-President; *thans* de ongekunstelde eenvoudige taal van den tijdelijken voorzitter van den Ministerraad, die meer den indruk wekt van een ambtenaar dan van een staatsman, maar tevens de overtuiging wakker roept, dat bij hem 's lands zaken vóor alles gaan en de hooge politiek op den achtergrond staat. *Toen* een Kabinet dat in zijn voorzitter tevens zijn personificatie vond, zoodat ook in den regel alleen Dr. Kuyper het algemeene debat voerde; *thans* een ministerie bestaande uit negen mannen, die elk een stuk van het regeeringsantwoord moesten leveren.

Trouwens, de voorafgaande zittingsperiode heeft het nog weer geleerd, dat een buitengewoon talent daarom nog niet is een vruchtbaar minister en indien het Kabinet-De Meester meer sporen van zijn wetgevenden arbeid achterlaat dan het Ministerie-Kuyper, zal het Nederlandsche volk aan deze negen ministers allicht het gemis van buitengewoonheid vergeven.

Het spreekt vanzelf, dat de oplossing van de ministerieele crisis van den afgeloopen zomer een al te aantrekkelijke politieke puzzle was, dan dat men zich, vooral ter rechterzijde, daarmee niet zou vermaken. De korte gedachtenwisseling bij het Adres van antwoord op de Troonrede was als het ware de aankondiging van hetgeen uitvoeriger bij de Begrooting zou terugkomen. Inderdaad vroeg de rechterzijde zoowel bij monde van den heer Heemskerk als van den heer Kolkman, waar de meerderheid was die het Ministerie-De Meester achter zich had: van het oogenblik toch, dat de zeven sociaal-democraten, die geen verantwoordelijkheid voor de vorming van het Ministerie op zich hadden genomen, en van wie ook geen verantwoordelijkheid was gevraagd, niet mochten meetellen, slonk het getal van 52 zetels links tot 45 en was dus van een parlementaire meerderheid geen sprake. Dit bewees volgens den heer Tydeman, die namens de oud-liberalen een redevoering hield, waarmede de regeering voorloopig tevreden kan zijn, dat de opdracht tot Kabinetsformatie nooit aan den heer Borgesius moest zijn verstrekt, maar aan iemand buiten de partijen. In de redeneering van de woorvoerders der oppositie viel echter een eigenaardige nuance waar te nemen. Zij keurden de opdracht aan den heer Borgesius op zich zelf niet af - er werd trouwens gemompeld dat ook van de rechterzijde de kroon het advies ontving den heer Borgesius met die taak te belasten - maar achtten die alleen gemotiveerd, indien èn sociaal-democraten èn oud-liberalen tot het Kabinet toetraden; dàn toch hadden de 52 die bij de herstemmingen samen de meerderheid op de kerkelijke partijen hadden veroverd, ook samen de verantwoordelijkheid voor een nieuwe regeering aanvaard. Indien echter de hiergenoemde groepen van de linkerzijde zich hetzij beide hetzij een van beide van deelneming aan de Kabinetsformatie onthielden, dan was voor een Kabinet door den heer Borgesius gevormd, naar parlementaire zeden geen plaats meer.

Men kan over een en ander lang twisten zonder tot een bepaald

resultaat te komen. Zuiver parlementaire ministeries in dien zin, dat zij op een aaneengesloten parlementaire meerderheid kunnen steunen, worden, niet alleen in Nederland, hoe langer hoe zeldzamer. Het getal partijen in het Parlement wordt wel grooter, maar niet kleiner, zoodat het meer en meer een eisch van den tijd wordt, dat een regeering steunt op verschillende groepen, die te zamen de meerderheid vormen in het Parlement. En nu is het sofistische in de redeneering van hen, die de linkerzijde het recht tot reageeren ontzeggen, nu de sociaal-democraten niet tot de 52 gerekend mogen worden, hierin gelegen, dat op deze wijze geheel wordt weggecijferd, dat de verkiezingen niet minder dan tien zetels van rechts naar links hebben verplaatst, een voor ons land vrij groote kentering. Diè verandering, diè ondubbelzinnige uitspraak van de kiezers kon niet anders worden bezegeld dan door een vrijzinnig ministerie. Inderdaad men kan, ook met het oog op de geleidelijke ontwikkeling van het parlementaire stelsel ten onzent, bezwaarlijk den eisch stellen, dat een vrijzinnig ministerie pas optrede, wanneer de vrijzinnigen *alleen* 52 zetels bezetten of wanneer de sociaal-democraten daaraan vooraf hun steun verleenen. Stelt men dien eisch, dan doet men onrecht aan de uitspraak der verkiezingen en miskent men den toestand van het land, dan handhaaft men regeeringen, die in plaats van een parlementaire meerderheid slechts een minderheid achter zich hebben, of wel men laat de constitutioneele machine werkeloos door er een zoogenaamd cabinet-d'affaires aan te plaatsen, dat, nu èn op het sociaal terrein èn op het terrein van het kiesrecht de meeningen scherp uiteenloopen, tot werkeloosheid is gedoemd juist waar het meeste op regeeringsarbeid wordt gewacht.

Wanneer men echter met den heer Drucker, die het uitsprak, en met de kamerfractie der Liberale Unie, die het niet uitsprak, maar het vermoedelijk toch wel bedoelde, van oordeel was, dat het huidige Ministerie reden van bestaan heeft, dan rees de vraag, in welke verhouding de verschillende groepen der linkerzijde tot de nieuwe regeering staan. Het antwoord klonk in allerlei verschillende toonsoorten: welwillend en zoo mogelijk tot steun bereid. De sociaal-democraten verklaarden, dat zij wel is waar met het ministerie evenals met welke regeering ook, die aan de burgerpartijen ontsproot, niets hebben uit te staan, maar zij zouden de

regeering toch niet onnoodig den voet dwars zetten; de oud-liberalen beloofden steun zoolang het blanco-artikel uit het gezicht bleef en de aangekondigde sociale wetten niet te zeer aan de centralisatie zouden offeren; de Unie-liberalen hulden zich in stille toewijding en hun aanvoerder, hoe ook tot spreken geprikkeld, hij zweeg, waarschijnlijk omdat, nu zijn vaderschap van het kabinet vaststond, iedereen begreep, dat zijn hart er warm voor klopte. En de vrijzinnig-democraten? De heer Drucker deed scherp uitkomen, dat zoolang de regeering uitvoerde het coalitie-program van Unie en Bond van den 21sten Januari 1905, het nieuwe kabinet op den steun van zijn partij kon rekenen, maar ondubbelzinnig werd aan de eischen van dat program vastgehouden; de Groningsche afgevaardigde begroette speciaal de beide vrijzinnig-democratische ministers Veegens en Van Raalte met ingenomenheid en verwachtte vooral van den eerste voor de arbeidswetgeving veel goeds. Intusschen bleek het al spoedig, hoezeer de vrijzinnigdemocraten op het stuk van het coalitie-program onverzettelijk zijn. Zij hebben den Minister van Oorlog reeds losgelaten. De heer Drucker herinnerde in zijn rede aan het welkom, dat indertijd de heer Kerdijk namens zijn politieke vrienden het Ministerie Pierson had toegeroepen; een *dies ater* - zoo had indertijd de Amsterdamsche afgevaardigde gezegd - zou het voor hem zijn indien hij dat ministerie het vertrouwen moest opzeggen. De heer Drucker maakte thans die woorden ten aanzien van het kabinet-De Meester tot de zijne. Voor den Minister Staal is die *dies ater* spoedig aangebroken. Zijn oorlogzuchtige, trouwens volkomen gedesequilibreerde rede bij de algemeene beraadslagingen voorspelde weinig goeds. Maar toen uit de Memorie van Antwoord van zijn begrooting den vrijzinnigdemocraten duidelijk bleek - het was de heer Marchant, die bij de oorlogsbegrooting voor hen het woord voerde -, dat hij op de twee voorname punten van het verkiezingsprogram: hervormingen in de richting van het volksleger, en bezuinigingen, dat program bezwaarlijk zou kunnen verwezenlijken, was hun stem ten nadeele van de begrooting van Oorlog beslist. De Minister van Oorlog is dus van nu af in een zonderlinge positie. Terwijl de regeering vóor alles wil steunen op de beide verbonden partijen van 21 Januari 1905, heeft één dier partijen, versterkt door twee leden der Liberale Unie, den Minister van Oorlog reeds dadelijk

het vertrouwen opgezegd, en moet deze dus zijn steunpunt vinden ter rechterzijde; de heer Staal is dus thans een extra-parlementair minister geworden. Van beteekenis voor den verderen loop der gebeurtenissen is dit zeker. Blijft de Minister van Oorlog den militaristischen kant houden, dan zal luider en luider de vraag klinken, hoe deze minister in dit Kabinet heeft kunnen verzeild raken en zal dat kabinet zelf van zijn democratische lijn worden gedrongen. Want hieromtrent make niemand zich illusies: het vraagstuk van 's lands defensie en de daarmee samenhangende financiën is niet alleen een vraag, die slechts bij de verkiezingen een rol speelde, het zal meer en meer ons politiek leven beheerschen. De natie heeft van het opdrijven der oorlogsbegrootingen genoeg! Slaagt deze regeering er niet in die begrootingen tot staan te brengen, zij zal het bij de stembus gevoelen, dat zij op dat punt de beloften van het verkiezingsprogramma der vrijzinnige concentratie niet heeft ingelost. De natie gevoelt het, dat met hoogeren belastingdruk alleen, zonder tevens krachtige bezuinigingen, de gelden voor de leniging der sociale nooden niet zijn te vinden.

Het is niet te verwonderen, dat naast de algemeen politieke beschouwingen, bijzondere aandacht gevraagd werd voor den financiëelen toestand. De regeering had in haar millioenenrede reeds de tien opcenten op de Vermogens- en Bedrijfsbelasting als tijdelijken maatregel aangekondigd. Zij heeft ze gekregen, maar bij zuivere partijstemming: links tegen rechts. Het lijdt geen twijfel, of tegen die opcenten waren bezwaren aan te voeren, die de rechterzijde bij monde van Mr. Heemskerk en zelfs de vrijzinnig-democraten bij monde van Mr. Treub niet nalieten in het licht te stellen. Het stelsel van opcenten is niet in overeenstemming met het beginsel van belasting naar draagkracht; ze te leggen op belastingen, die men juist wil gaan herzien, omdat haar systeem niet deugdelijk is, is dubbel verkeerd; ze te eischen als men van het tekort van 4½ millioen slechts 1½ dekt, is half werk, aldus de stemmen der oppositie en der half-bevredigden. Daartegenover stond echter de pertinente verklaring van de regeering, geholpen door den heer Patyn in zijn doorwrochte rede over den financiëelen toestand van het land, dat zij naar haar inzien van 's lands geldmiddelen die opcenten dringend behoeft, en haar even stellige belofte, dat de heffing tijdelijk zou zijn. Onder

die omstandigheden zou hij, die den heer De Meester de opcenten weigerde, hem een votum van wantrouwen geven. En dat wilde de linkerzijde - zelfs de socialisten waren het hiermede eens - tot geen prijs.

De Kamer heeft ook dit jaar vóor Kerstmis de begrooting ten einde gebacht en dàt hoewel door het Departement van den heer Veegens een nieuw Hoofdstuk is ontstaan. Wel heeft het vele en lange avondzittingen gekost, maar de begrooting is er. Gelukkig, want dàn zou met recht van een *dies ater* gesproken kunnen worden, wanneer met deze, door de grondwet trouwens geboden gewoonte, werd gebroken.

En thans kan men tot de regeering zeggen: het land wacht op uw daden.

Bibliographie.

1. Beowoelf. Het oudste Germaansche heldengedicht. Hans v. Wolzogen naverteld door Nellie. Met een inleiding van Clara Thomson. (Voor kinderen van 12 jaar en ouder.) 2. Kalevala. Het heldenepos der Finnen. Naar de Zweedsche bewerking van Rafaël Hertzberg en Frithjof en Ingeborg. Een sage uit Noorwegen. Esaias Tegnèr naverteld, beide door Nellie. (Voor kinderen van 12 jaar en ouder.) Nos. 41 en 43/44 van de Volks-Kinderbibliotheek. Rotterdam, Masereeuw en Bouten.

Voor trouwe Gidslezers zijn geen van de drie epische gedichten, welke Nellie van Kol in hare Volks-Kinderbibliotheek aan kinderen van twaalf jaar en ouder navertelt, onbekenden. Dr. C.C. Uhlenbeck vertelde in *De Gids* van Juli 1890 het een en ander van den *Beowulf*, als inleiding tot de vertaling van een groot gedeelte van het Angel-Saksisch epos. Over de *Kalewala* gaf Dr. H.U. Meyboom in de nummers van September en October 1879 een belangrijke beschouwing waarin hij groote stukken van het Finsche heldendicht vertaald inlaschte. Potgieter schreef naar aanleiding van ten Kate's vertaling van de *Frithiof-sage* in 1862 zijn groote studie over Esaias Tegner, nadat hij reeds veel vroeger, in 1845, de gedichten ‘Frithiofs verzoeking’ en ‘Frithiof en Björn’ in zijn tijdschrift had doen verschijnen.

Wij herinneren hieraan, omdat het ons spijt, dat Nellie, Zweedsche en Duitsche modellen volgend, naar de Nederlanders, die wij noemden, niet heeft omgekeken. Al kon zij voor haar bijzonder doel de buitenlandsche bewerkingen zeker niet missen, hoeveel zou zij niet van de Nederlandsche vertalingen hebben kunnen overnemen, wat aan de vlot en levendig door haar navertelde gedichten een bijzondere aantrekkelijkheid zou hebben gegeven. Want al beweert Nellie, dat het haar voornamelijk te doen is om den *inhoud* van de mooie sagen aan hare jonge lezers mee te deelen, dat de *vorm* haar niet onverschillig is, toont zij door telkens metrische gedeelten in hare vertelling te vlechten. Een enkele maal zelfs verhaalt zij in rythmisch proza. Zoo lezen wij in den tweeden zang van den *Beowoelf:* ‘De helden bestegen gewapend den steven, en borgen hun wapens in 't ruim van het schip; en snel als een vogel, gestuwd door dewinden, omschuimd door de golven, vloog 't vaartuig daarheen.’ Dr. Uhlenbeck gaf de laatste regels aldus:

> Langs den vloed,
> Door vluggen wind bevleugeld,
> schoot het schip,
> Omschuimd van hals, gelijk een
> vogel voort.

Mochten wij der begaafde vrouw,

aan wie de Hollandsche kinderen van elken leeftijd zooveel verplicht zijn, deze opmerking niet onthouden, dit verhindert ons niet, de vordiensten van haren arbeid, zooals zij dien opvatte, ten volle te erkennen. Wie naar deze verhalen luisteren, krijgen een goed overzicht van de verschillende heldendichten, en mogen zich bevoorrecht voelen boven de klnderen van andere landen. Want al hebben de Engelsche kinderen een bewerking van *Beowulf* en de Zweedsche die van *Kalewala*; geen kinderliteratuur bezit ze alle drie. Toch is er zeker in deze heldendichten voor kinderen boven de twaalf jaar niet minder aantrekkelijks dan in die van de Grieken en Romeinen, waarmede onze mannelijke en vrouwelijke gymnasiasten gelegenheid hebben kennis te maken, en niet altijd onder de meest aanlokkelijke omstandigheden.

'Niet voor kinderen' noemde Winkler Prins, in zijn bekend Sonnet, het stofgoud van de vlinders, den dauw die op versch geplukte druiven ligt, en zoo zal er ook wel van het stofgoud en den dauw dezer poëzie voor hen verloren gaan. Maar er blijft in de meesterstukken der wereldletterkunde, zooals zij hun hier worden voorgezet, nog genoeg over, dat verdient hun te smaken: pittige, gezonde kost, waarvoor zij heel wat liflafjes, die hun in den vorm van lieve verhaaltjes worden opgediend, gerust mogen laten staan.

Schetsen van een journalist, door Jan Feith. Amsterdam, Scheltens en Giltay.

Wat de onuitputtelijke W.J. Brusse, de schrijver van de rubriek 'Onder de menschen', voor de Nieuwe Rotterdamsche Courant is, dat is Jan Feith voor het Handelsblad. Brusse zet zijn stukken breeder op, werkt ze uit tot ze haast studies worden, is bijna onafgebroken aan het woord en steeds op jacht naar nieuwe curieuse dingen en menschen, waarvan hij dan in lange reeksen van hoofdstukken alles vertelt wat er van te zeggen is. Feith wacht meer de gelegenheid af en, biedt ze zich aan, dan gaat hij met haar op het pad en teekent in korte, frissche, rake schetsen wat hij zag.

Wat onze Nederlandsche journalisten ook bij het schrijven van zulke dingen van de meeste hunner buitenlandsche collega's onderscheidt is hun volkomen eerlijkheid en hun waarheidszin. Al mogen de phantasie en de smaak van den kunstenaar hun bij het schikken en bij de verdeeling van licht behulpzaam zijn, men behoeft niet bang te wezen, dat zij ter wille van het effect, uit mooidoenerij, der waarheid een beentje zullen lichten. En zoo heeft Jan Feith in de veertien schetsen welke, op drie na, alle in het Handelsblad verschenen zijn, dingen verteld, die èn op zichzelve èn om de wijze waarop zij verteld worden, een langer bestaan verdienen dan het ééndags- of halvedagsleven van een courant. Wat de heer Feith ons vertelt van de bevolking der kolonie van het Leger des Heils te Lunteren, van den Amsterdamschen Stadsklokkenmaker, zijn physiologie van den kiezer, de schetsjes uit de verkiezingsjacht, en vooral ook de voortreffelijke studie van het verschillend kijken van de dieren ('Artis-studie'), het is alles journalistiek van de beste soort

Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië met medewerking van verschillende ambtenaren, geleerden en officieren, samengesteld door P.A. van der Lith en Joh. F. Snelleman. 's-Gravenhage-Leiden, Martinus Nijhoff-E.J. Brill.

Een kostelijk kerstgeschenk! De laatste aflevering van bovenstaand werk kwam het vierde en laatste deel voltooien. In ruim tien jaren

is een gewichtige arbeid ten einde en tot een goed einde gebracht. Wie zich rekenschap geeft van den ontzaglijken omvang van het veld, dat hier te doorkruisen was en van de inspanning, die het moet hebben gekost om het verzamelde materiaal binnen zekere perken samen te vatten, hij zal erkennen, dat de tijd tusschen het verschijnen der eerste en der laatste aflevering verstreken niet te lang mag heeten. In elk geval - wij hebben nu onze Encyclopaedie van N.-Indië, waarop wij trotsch mogen zijn, èn omdat zij zelve een stuk kloeken nationalen gemeenschapsarbeid vertegenwoordigt, èn omdat zij een overzicht geeft van de in hoofdzaak door Nederlanders verkregen en vergaderde kennis betreffende Insulinde. Voor allen, die in land en volk daarginds in het verre Oosten belang stellen, zal de 'Encyclopaedie van Van der Lith' - want de naam van den overleden leidschen hooglearaar, die het werk ondernam, blijve onafscheidelijk daaraan verbonden! - een onmisbare vraagbaak zijn, gelijk zij het, in onvoltooiden toestand, voor velen reeds jaren achtereen geweest is.

Of het werk dan zonder feilen is? Wie het zou willen beweren, zeker niet de heer Snelleman, die na het overlijden van prof. Van der Lith alleen de hoofdleiding der uitgaaf voor zijn rekening had De woorden, door hem aan de laatste aflevering toegevoegd en bestemd om als voorrede het vierde deel te openen, geven blijk van zooveel zelfcritiek, dat anderer critiek daaraan geen woord heeft toe te voegen. Zij kan volstaan met dankbaar acte te nemen van de toezegging om spoedig te beginnen met de voorbereiding van een tweede uitgaaf, waarbij niets zal worden nagelaten 'wat strekken kan om (deze nòg) hooger te doen staan dan de eerste'.

'"De Encyclopaedie van Van der Lith" moet nu verder haar weg zoeken' zij den heer Snelleman nagezegd. Haar op dien weg een woord van hulde mede te geven, gericht tot allen die met en na Van der Lith ter verkrijging van het thans reeds bereikte resultaat hebben gearbeid, was plicht en behoefte des harten tevens.

C.Th.v.D.

Kunstenaarsleven.

Vierde Hoofdstuk.

I.

- Hebben zij stellig beloofd, ja? klonk slaperig Flora's stem van de chaise-longue.

- Stellig! - stellig! - stellig!... tenminste... als er niets tusschen kwam..., nerveusde Soonbeek uit z'n schemerhoek naar z'n vrouw, - je hebt nog wel 'n uur te dutten, makkelijk!... makkelijk!... makkelijk!... nog wel 'n uur!... nog wel 'n uur!...

Flora antwoordde niet, was al weer half ingesluimerd.

Soonbeek zat in z'n beneden-achterzaal onder 't geschemer van één kroonlichtje, diep ingedoken op z'n lage, pluche fauteuil, zich in stilte verkneuterend, met lekkere pretgedachtetjes, over de komst van Maurice en Louise. Hij spitste zich al op de komende verbazing van z'n vrouw! Wat zou ze opkijken! Hij had wel over Maurice gesproken, dat ie schrijver en zoo knap was en van Louise's fijnheid, maar, hoe ze er eigenlijk uitzagen, nìet verteld. Wreed-fel genot proefde ie erin, Flora's voorstelling van den ‘artist’ Fleury telkens te bekarikaturiseeren. Dan zei ie de malste dingen over z'n uiterlijk, waarvan hij wist dat ze rilde.

- Lijkt ie op Paderewski? vroeg ze, in bakvischjesachtige spannings-nieuwsgierigheid.

- Wie? wat?... wat voor 'n snoeshaan?... kèn ik niet!... Hij heeft... hij is 'n bullebak... met 'n be-

haarde... heelemaal behaarde... en... rimpelige speknek... De plooien kun je er zóó uitknijpen... zoo vet is ie!... zoo vet!... en glimmig... en altijd zweeten... àltijd... Dan heeft ie hangwangen... met wel vier wratjes... wel vier... wel vier!! -

- Ajakkes man, houdt u op! rilde Flora; haar dan fluisterige, dan volle stem sloeg met 'n afschuwgilletje óver...

- Tòch waar, sarde hij kalm terug, tòch waar... en z'n vrouw heeft groene kringen onder de oogen... zoo groen als verf... allemaal vlakken... En ze heeft 'n wipneus... precies'n vleeschhaak... en rattenoogen... èchte rattenoogen... en d'r haar is rossig...

- Niets van waar, niets van waar, spartelde zij weer tegen... 'n kunstenaar...

Plots proestte er 'n wilde schater van Soonbeek over haar gemopper heen, lach-schudde hij: Je hebt gelijk... niks van waar... Hij is zoo lang als 'n den... als 'n den... En zij zoo klein als 'n kromgegroeid besje... En hij heeft wel mooie oogen... maar 'n beetje rooie randjes... wel jammer!... En dan 'n heel leelijk gebrek... een héél leelijk gebrek... z'n linkeroorlel is wel ééns zoo groot als z'n rechter... En jammer is 't... dat ie slagershanden heeft... vingers als knakworstjes... Hij lijkt sprekend op dat Apollo-beeld - hiet 't zoo niet?... dat je boven hebt hangen... boven!... maar met 'n gezicht heelemaal scheefgetrokken van kiespijn... En zij heeft iets van 'n hottentot... die pas gekraamd heeft, weet je... 'n beetje slap in de knieën...

En weer daaroverheen verproestte hij nerveuze schaters, dat Flora heelemaal niet meer wist, waar zich aan te houden. - Hij voelde aan alles de spannende nieuwsgierigheid, 't gloeiverlangen van Flora, om te zien, om vooral erg te kunnen losbarsten tegen z'n smaak en bewondering. Want zonder 't zich zelf altijd scherp bewust te zijn, haatte zij bijna alles van z'n krenterig sjacheraars-doen. Toch was ze de laatste dagen vol popelende emotie en in jaren had Soonbeek haar niet zoo levendig-opgewonden gezien. Dat bracht al dadelijk iets nieuws in huis.

't Werd nu twee maanden, dat Soonbeek voor 't eerst Maurice en Louise had gesproken. Nog éénmaal daarna was hij bij hen opgeloopen, om met ze af te spreken, dat

ze van avond moesten komen, nu z'n vrouw al weer hoog en droog thuis zat. - Dat zou de groote avond zijn, bromde ie in zich zelf, de groote keur, of Maurice en Louise z'n vrouw bevielen of niet.

Hij zat nu schijn-rustig en toch innerlijk gejaagd in z'n diepen, lagen leunstoel, waarvan ie 't zachte pluche meestal niet kon uitstaan. Al dat zachte, fluweelige verweekte 't zitvlak en de handen. Hij hield meer van 'n houten, knokelig boerestoeltje, sober en gewoontjes met 'n lekker klein leuninkje en wat effen sportjes, zonder de warme branie-pluche, die 'm vooral 's zomers hevig kwelde.

Soonbeek was 't als jongmensch nooit rijk gewend geweest. Hij had z'n heele leven, van z'n veertiende jaar af, zwaar gezwoegd, zonder één jongenspretje. 't Effektenkantoor en de donkere beurshallen bleven de eenige atmosfeer waarin hij ademde. Op z'n vier en twintigste jaar kon ie door 't gelukken van wat finantieele kuiperijen en meeloopertjes van slechte zaken, zelf 'n wisselkantoor beginnen in 'n hoofdwijk van Amsterdam. - Tien jaar later, op z'n vier en dertigste, bleek ie plots, zonder dat iemand goed wist hóe 't in z'n werk was gegaan, heel rijk geworden. Hij had gespekuleerd, zei een. Hij zou gewoekerd en geld gegeven hebben op 'n prachtige schilderijen-kollektie van 'n hoogen meneer in nood, die bij de tweede termijn al niet meer betalen kon. Soonbeek had dadelijk den boedel aangepakt en met ontzaglijke winst van de hand gedaan. Hij had met 'n komplot verdachte scharrelaars op de beurs smerige streken met afgedankte vervalschte fondsen uitgehaald op 't kantje af, net nog zóó, dat hij de justitie uit gebrek aan vaststaande bewijzen, zich van 't lijf kon houden. Zoo werd er gegist en geraden, maar niemand die 't rechte wist dan alléén Soonbeek. Hij werd veel bebabbeld. Men sprak openlijk van z'n vuile woekerstreken, die bekend waren ook büiten 't geval van z'n rijkworden, maar hij bleef dood voor al dat geleuter. Z'n glimlachmond spotte, spotte, en nooit nam hij 'n sterveling in vertrouwen. - Dat ie rijk was, mocht men weten, maar waardoòr niemand,... en hòeveel, alleen zìjn oogen en zìjn brandkast. - Na z'n rijkworden maakte ie 'n pleizierreisje naar Duitschland, in z'n schrokkerige zuinigheid nog bij

'n duiten-zwaren bloedverwant logeerend. Daar maakte ie kennis met Flora, veertien jaar jonger dan hij, 'n lief, dweperig bakvischje met veel schoolsche wijsheid, die goed talen sprak en 'r Goethe-Schiller-Heine van buiten kende. Op de mannenwereld had ze weinig kijk. Haar zeer streng verzedelijkte, maatschappelijk tóch liberale ouders hadden Flora iederen omgang met jongens verboden en nét gaar van de kostschool, werd ze voor huwbare dochter opgecierd. - Haar ouders zouden kiezen, nìet zij. Hoewel bijna twintig, was ze door en door 'n bakvischje met 't speelsch en sentimenteelheroïsch gedroom van 'n zestienjarig meisje.

Ze kende Soonbeek nauwelijks, toen ze zich op hoog bevel moèst verloven. Hij had z'n aanzoek gedaan. Ze vond hem niet onaardig. Ze lachte en schaterde speelsch, dat 't nu heelemaal anders uitliep, dan ze gedroomd had. Met ieder rinkelend lachje vloog een bloemvurig fantasietje wég uit 'r hoofd, en telkens loste zich 'n meisjesgril óp in de haar opgedrongen levensvernuchtering: dat ze toch waarlijk geen kind meer was. Dat Soonbeek veertien jaar ouder dan zij bleek, hinderde niets, vergoeilijkten haar ouders. En onder die branderige suggestie zag zij er zelfs iets beschermends in, als om tegen òp te zien. 't Was 'n prachtige partij, gonsde 't om haar oortjes... 'n millionair... 'n millionair... O zeker! Zij bracht ook wel 'n paar ton mee. Haar pa had twee groote lakenfabrieken in Duitschland. Maar wat was ze in vergelijking met hem? Van allen kant werd z'n millioenairschap omgegoocheld tot 'n tooverfeit, waarmee ie al z'n gebreken - àls ie die had - zou hebben kunnen bezweren. Maar haar ouders vonden hem geestig, charmant, heel serieus en zóó eenvoudig voor z'n grooten rijkdom. Hij was kloek, wel erg nieuwsgierig, wilde omtrent haar vermogen 't uiterste naadje van de kous weten en vroeg nog veel meer, waarmee hij eigenlijk niets te maken had, maar over 't geheel, 'n prachtige partij.

Soonbeek zelf moest z'n diep ingewortelde schrokkerigheid telkens naar de laagste laagte van z'n vunzige vrekken-natuur onderdompelen, om niet dadelijk de zwartste antipathie van het mooie meisje op zich te zien aandreigen. - Hij had haar bestudeerd en was op zijn manier zwáár verkikkerd. Ze leek wel loszinnig, maar ook willoos. Onder suggestie

deed ze dadelijk wat men verlangde. Zoo iets moest hij juist hebben. Hij vervloekte zich soms honderdmaal per dag om z'n krenterige inhaligheid en blinde hebzucht, die door alle toestanden, ook met z'n meisje, heenzoog als 'n giftsap. Hij leed innig onder de kleinste uitgaaf voor wat onnoozele bloempjes en er kwam iets vochtigs en branderigs in z'n handen, als ie betalen moest. Maar 't móest en hij scheurde 't uit zich. Dat 't niet bleef bij bloempjes, begreep ie dadelijk, want ze snoepte graag en ze vroeg naar fondant, bonbons, chocolades, pralines. Dadelijk had ie neiging op te spelen en te zeggen dat ze die vieze chocolade niet moest besnoepen, dat 't vuiligheid was. Maar zonder te weten, wat voor schrokkerigs er in z'n hoofd uitbroeide, streelde ze hem, meer uit speelsche lust, dat ze 'n vreemden man mocht aaien, dan uit verliefdheid, door z'n donker, zacht baardje en meteen voelde ie dan 'n gloeiende rilling door z'n lijf. Elken dag was 't wéer zoo. Hij berekende en sjacherde en informeerde, of ie al die bloempjes en dat klefferige zoet niet hier of daar goedkooper inslaan kon, door inéén s wat meer te nemen. De winkeljuffrouwen bestaarden 'm en schaterden 't zóó spottend uit om z'n afdingen, dat hij gauw beenen maakte. Als Flora met 'm wandelde en ze ging zitten in café, waar ie al dadelijk vreeselijk 't land aan had, en ze bestelde als versnapering zoo luchtigjes-weg 't duurste, dat er te versnaperen viel, dan schrijnde een smartelijke wroeging door 'm heen, dat ie 'r zóó was ingeloopen. Hij berekende met woede-spijt, gejaagd en gloeierignerveus, dat ze àl dat lekkers op een of andere manier ook tegen inkoopsprijs thuis had kunnen krijgen. Hij telde en vermenigvuldigde en deelde náást 'r lief blond hoofd en fijn bakkesje, zacht, in lippenbeweeg. Al die cijfertjes van haar komsumptie kwelden 'm, vergloeiden in duikel-dans van vurige stipjes voor z'n verschrikte oogen. Dan kwam er 'n kwartier, waarin ie zich weer vervloekte om z'n inhalige ellende, bedwong ie sidderend en met zweetende handen de neiging, om dadelijk van 'r weg te hollen en ergens uit te huilen over haar schandelijk geldverbrassen. - Hij berekende weer, of hij niet met z'n geld een nog veel voordeeliger partij had kunnen sluiten, maar hij was verliefd op alles van haar mooi meisjeslijf, op haar goddelijken hals vooral, die

trilde en geurde en zijn heete zinnen bezwijmelde. 't Kookte wel in 'm, maar hij praatte zich in, dat haar naieve allure van verkwistende vrouw wel heel kort zou duren. Eenmaal getrouwd, was hìj de baas. Zoo lukte 't 'm, na lang zelfgemartel, zich toch te beheerschen, vermeed ie 't woekerend-aanstootelijke van z'n diepere gierig-bange natuur áchter z'n glimlach-mond, z'n zachte stembuiginkjes en z'n liefdoenerige eenvoudigheid. Weer streelden haar mollige handjes door z'n baardje en ze zág niet 't borrelende gekook binnen in z'n woekerziel. Z'n schijnbedaardheid en zachte maniertjes overrompelden haar, voelde ze áán als hooge, bezinnende wijsheid en gemoedsrust, en soms even streelde ze zijn toen nog niet kalend hoofd tusschen haar handjes en zoende hem kinderlijk-lief op 't voorhoofd. - Flora trouwde in Duitschland, zonder eigenlijk te beseffen, of ze werkelijk innig en diep van m hield. Maar 't kittelende genot 't verwende vrouwtje van 'n millionair te worden, zonnigde toch 'n mooie toekomst voor haar oogen. Er zong iets in er als 't geruisch van 'n zingende zomerzee.

Wat ze zeker heel mooi in 'm vond was 't feit, dat ze 'm nooit 'n woord hoorde bluffen, nooit over z'n rijkdom schetteren. Dat nooit-bluffen en z'n fijne vrouwehandjes vond ze prachtig, door en door mooi, deed haar heur kwijnende bakvischjesvisioenen vergeten.

Dadelijk na z'n trouwen had hij zich te Amsterdam gevestigd op de Heerengracht, in het deftigste gedeelte der patriarchale menschenkom. Soonbeek vond z'n vrouw 'n lekker, warm boutje, waarop ie gulzig en lang kon knabbelen. Ze had 'n zinnelijke traagheid in haar bewegen, die hem fijn prikkelde en z'n lichaam dóórgloeide. Ze was mooi, blank, blond, jong, slank en koket lichtelijk vond hij; wat ie heel graag zag in 'n vrouw. Hij voelde met den dag, hoe stil zij zich onderwierp aan de néerdrukkende kracht van zijn wil.

Soonbeek had jaren van hevigen zwoeg achter den rug. Z'n hoogste ideaal was altijd geweest: geldbezit. Hij wou heel rijk worden, dan zich stiekem houên en eindelijk z'n geweldige macht overal toonen, toch zónder bluf. Hij had 't geluk gelokt, gevleid, besmeekt, en 't was op hem afgerend in 'n verblindenden wapper van goud en gloed. Hij

wist zelf niet best, waaraan hij 't te danken had. Maar nu 't geld schitterde in z'n brandende oogen en in z'n bevende handen viel, nu greep ie toe met den hartstocht van 'n roofdier, klauwde vast, wat ie krijgen kon, als 'n sperwer in de glanswiekjes van 'n vliegende spreeuw. - Hij had gespeculeerd, 'n waag, en 't was gelukt. Toch liet ie z'n verstand niet bedwelmen. Hij legde graszoodjes over den weg naar Fortuna, sloop luidloos terug naar z'n simpel kantoor, alsof er niets met hem gebeurd was. Want spekuleeren vondt ie 't werk van 'n gek, of je moest er de hoogere win-instinkten voor hebben. Zoo ééns, in de twintig jaar kon 't er mee door. Dat was z'n onverduwbare koopmansfilosofie. Hij had, ondanks 't gewaagde, gespeculeerd toen die hoogere win-instinkten in 'm gingen werken en gisten, 'm dreven tot de dáad en 't was met veine afgeloopen. Nog wat meer dan 'n millionair bleek ie in één dag. En aan dien geluksdag schakelden zich nog kleinere voorspoedjes vast. 't Was 'n meteoren-val van gelukjes, vervonkend over z'n hoofd en voor z'n oogen als 'n vuurwerk van goud. - Zoo verkocht ie z'n huis aan de stad, die 't noodig had voor uitbouwing, waarbij ie dertig mille verdiende. En twee keer in één jaar trok ie 'n Hongaarsch en 't vierde van 'n Brusselsch lot. En tòen Flora d'r duiten, die hij met zegevierende gebaren bij z'n eigen schat-macht kon inlijven, al trouwden ze niet in gemeenschap van goederen. Hij had er toch de rente-voordeelen van. Dat ie sterke beenen zou hebben, om de weelde te dragen, ging ie dadelijk de wereld toonen. Met de hevigste wilsvastheid nam ie zich voor, nooit meer voor hoe gering ook, te spekuleeren. Hij zou op 'n drukken stand 'n gewoon wisselkantoor aanhouden, waar ie kon doen, wat ie wou en in alles z'n eigen baas zijn. Bankier was ie eigenlijk niet eens, al noemden ze'm zoo, en al deed ie bankierszaken nu en dan. Want z'n grootste werken deed ie toch particulier als geldschieter en leener op boedels, erfenissen en noodtoestanden in wankelende zaken, waaruit hij altijd de grootste winsten peurde. Z'n daarvoor gekregen reputatie leek verdiend. Men kwam bij hém alleen in den bangsten nood. Hij werd wèl geschuwd als een melaatsche. Maar moest men groote sommen hebben, dan was er niemand met zooveel

fondsen als hij en in wien 't woekerleven zóó samengroeide met den ernst van den toestand, waarin z'n klienten angstigden. De aanzienlijkste lui bezochten hem, schoon in 't geheim en met deftige minachting. En hij bewoekerde ze zóó altijd, dat geen artikel van de strafwet hem met z'n visschen in troebel water bereiken kon. De woeker-aard was 'm diep ingeboren. Hij woekerde met alles. 't Heiligste was nog doordringbaar voor zaken, vond ie, viel woeker mee te bedrijven. 't Was 'n hongering naar winsten, 'n eeuwige, nooit verslappende woekerdrang. Als ràs verafschuwde hij de Joden, als zàkenmenschen doorvoelde ie iedere nuance van hun geslependst vernuft, en hun schraperige begeerlijkheid, hun roofvogelig geklauw, hun gegrijp en de zwenkingen van hun bedriegende schranderheid leek 'm 't hoogste ideaal voor menschelijke verrukking.

't Gefonkel en de moordgloed in hun oogen, als ze elkaar te pakken hadden, er wás niets mooiers te zien op aarde. Hij gaf er duizend komedies voor en alle boeken van de wereld. Dàt was pas leven, volop, met de heftigste en diepste energieën.

'n Buitengewoon geslepen en bijtend-sofistisch jurist, die jarenlang de vuile zaken van allerlei verloopen sujetten beredderde met groot sukses, was een van z'n meest vertrouwde kennissen. Van diens geslepenheid en schrandere schurkerij had ie alles geleerd en deze advocaat had hem ook haarfijn uitgelegd, hòe ver ie gaan kon. Met hèm had ie 't wetboek van koophandel van a tot z doorwerkt en de meest spitsvondige gevallen-zwenkingen gemaakt tusschen ál de bepalingen en daarna punt voor punt uitgeplozen. 't Had hem 'n bom duiten gekost, maar in vlagen van sympathie kon ie voor eigen geestelijk sjacher-genot veel over hebben. Hij vond in dat juridisch steekspel, in dat vernuftig wegglijen door de mazen van het wetten-net een zwelgende genieting. En het vurig-fonkelend peroreeren van zoo'n advokaat, dat toeslaan en dekken, dat uitvallen en inkrimpen, dat afweren en striemen, om voor te knielen. Voor recht en onrecht voelde ie geen zier. De kamper, die 't sterkst, 't machtigst, 't sluwst bleek, die had zìjn hevige sympathie. Hun venijn en scherpe, vlijmende listigheid vond hij bezittingen van grooten rijkdom. En, als eerlijkheid tot rijkdom bracht,

keurde hij dìe ook goed, wanneer 't resultaat maar felle macht gaf. - In z'n éigen woeker-zaken vertrouwde ie toch, ondanks wetten-kennis, 't meest op z'n éigen demonische intuïtie en z'n spontaan speurend, achter ieder gevaar en geheimpje raaktastend dòordringings-vermogen. Hij beleende alles op 'n geheel eigen manier, waar ieder zich aan te onderwerpen had, die door hem geholpen wou worden. Hij beleende groote particuliere bibliotheken, diamanten, antikiteiten, schilderijen van ontzaglijke kunstwaarde, om bij de geringste storing in de aflossingstermijnen met onvermurfbare koelheid tot verkoop over te gaan. Dan bleef ie op zijn hoede tegen iedere overrompeling en spartelende gevoelentjes van fatsoen en meêlij.

Al die woekerzaken en geldschieterijen brachten hem schatten op, want nooit stond z'n affaire stil. Hoe meer ze'm uitscholden en met felle verachting behandelden - hij gevoelde schijnbaar geen beleedigingen in zaken - hoe gauwer ze weer bij hem terugkwamen en kennissen rekommandeerden.

In z'n wisselkantoor had ie 'n mannetje gezet, maar z'n innig-listigst woeker-werk deed ie alléén, in gloeiend wantrouwen tegen ieder en met bevende handen schraapte ie z'n rente bijeen, grinnekend van vrekkige vergenoegdheid als weer die of die hooge piet in z'n klauwen gevallen was. - Soms toonde ie toch weleens 'n beetje meelij, maar z'n allesbedervende hebzucht knuppelde ieder menschelijk overwegen dadelijk in 'm neer, joeg 'm op, sarde hem, dat ie moest nemen, éischen zonder genade en dat de geringste zwakheid van handelen z'n eigen geluk verwankelen kon. - Met geen sterveling praatte ie over z'n zaken en al zijn geluk daarin begroef ie diep in z'n gekrenkte, heete ziel.

De woning op de Heerengracht had ie Flora laten inrichten, zooals zij dat wou. Twee salons en achter 'n groote zaal. Zij wou speelkamers voor de kinderen en logeerkamers voor familie en vrienden en alles heel ruim. Hij liet haar vrij in haar keus en smaak, tot ze te ver ging. Met 'n schrik in z'n stem riep-ie: halt! niet verder Flora! Zij pruttelde eerst nog tegen, maar hij lachte gemeen, sluw-wreed en toen ie zag dat ze tóch door bleef mokken, zei hij heel streng in wilde, woeste drift, zooals ze 'm nog nooit gezien had, dat ze zijn wil te eerbiedigen had en verder geen praat meer.

Ze schrok, huiverde in haar angst terug. Van dien dag af zag ze geen fantastische bloemgouden toekomst-visioentjes meer, hoorde ze geen zomerzee haar ooren meer inzingen, leerde ze 'm kennen, zooals 't donker en rauw-demonisch in z'n diepste natuur wrokte. - Meestal was zijn toon scherp tegen haar, kort en bits in z'n provinciaalsch accent, dat ze van anderen nooit hoorde. Zij zelf sprak heel deftig, theoretisch stijf aangeleerd Hollandsch, zonder veel leven, eigen klank en nuanceering. Maar ze kòn niet anders. Toch merkte zij, dat hij heel vreemd, heel wild en gejaagd sprak met zoo'n woesten woordenklus, die haar opjoeg en enerveerde.

Ze waren nu acht jaar getrouwd, hadden twee kinderen, een jongen van drie, 'n meisje van zeven. - Voor Flora was 't leven in huis, dood, vaal en vervelend. - Te zwak om zich veel met haar kinderen te bemoeien, was zij meestal aan zich zelf overgelaten. Zij voelde zich opgesloten, als 'n mooi, goud-geel vogeltje in 'n kooitje. Als ze kweelde, kreeg ze 'n klein versnaperingetje, wat zoete woordjes en als ze zweeg en mokte, kreeg ze niets. Maar vrij liet Soonbeek haar nooit. Hij omsloot haar met z'n dierlijke schrokkerigheid en ieder spontaan genot vergalde hij met sluwen berekeningsdrang. Hij benauwde haar met z'n sarrende, felle en kribbige jaloerschheid en z'n bekrompen machtsfilosofie.

Al wat ze voor de kinderen of voor zich zelven deed, werd verzuurd door zijn driftig gespuw, als 't maar even 'n kleinigheid kostte. Haar familie woonde in Duitschland en de broers van Soonbeek kwamen bijna nooit aan huis.

Soonbeek zèlf had geen behoefte aan huwelijksgenot, schoon ie wel van knussig-gezellig bijeenzitten hield, maar dan op 'n droogje. - Dàt haatte zìj. Vroeger zong ze weleens 'n vroolijk frausch dansje en dadelijk verdacht hij haar, dat ze nieuwe muziek gekocht had, hoewel er nog stapels op den zolder dutten. Eerst dié op, bitste ie, dan is 't nog tijd genoeg om nieuwe te koopen. Vooral z'n gloeiend wantrouwen, z'n verdacht smonzelen en geheimzinnig alles natellen en weer overtellen hinderde Flora vreeselijk. Wat ie dagelijks uitvoerde wist ze niet. Maar als ie op 't kantoor deed, zooals thuis, moest ie ook daar onuitstaanbaar zijn. Ze verveelde zich gruwelijk. Uit 'n bibliotheek lezen vond hij niet goed. Nooit kocht ie 'n boek, al smeekte ze 'r om. Bestelde ze 't tòch,

dan bleef er 'n week lang schandelijk gekijf haar met z'n schrille stem omgieren.

Overigens liet Soonbeek Flora heelemaal aan 'r lot over. Op 'r negen en twintigste jaar voelde ze zich al verduft, half stikken in de sfeer van zijn doodend gesjacher, dat haar koud liet, zonder eigenlijk iets af te weten van z'n woeker-bedrijf, al hoorde ze'm nu en dan beschimpen. Hij ging alléén op in z'n heete, woekerige bedrijvigheid, in z'n geheimzinnige, donkere handelarijtjes en konferenties, in 't verslinden van katalogi en in z'n driftige genotshunkering naar omzetting van z'n schunnige veiling-waar. Hij zwol van zoovéél genot in z'n overal zich vertakkende macht en hij vlagde z'n wilde verrukking uit, z'n recht, zich met alles te mogen bemoeien. 'n Duivelende vreugde vond ie er in, menschen met nogal geringe affairetjes, die kleintjes en schuwtjes en dommelig meenden te kunnen doorleven, plots op te jagen uit hun rustige pafheid. Dan begon ie ze nerveus en sarrig voor te rekenen, dat, bij 'n half jaar voortscharreling van hun zaakjes zus en zoo, er onvermijdelijk 'n failliet mòest komen. De kleine, dommel-menschjes voelden zich dan ineens overstuipt van schrik en snikkend, met schorre stembenauwing, smeekten ze om raad en hulp. Dan zwolg ie in z'n misdadenpassie. Er klotste en schuimde iets wreeds en gloeiends in 'm rond. Hij deed dan zeer gewichtig, omzichtig, geheimzinnig zelfs, en schuw begon ie toespelingen te maken op boeken-nazien door de justitie.

Bangetjes gehuil klonk tegen 'm áán der radelooze, opgejaagde menschjes. - Soonbeek had dadelijk de zwakste punten van hun zaakjes doorzien en werkelijk zou er zonder hulp 'n tuimeling mòeten volgen. Hij liet zich eerst lang paaien, heel lang, om àl meer gewicht aan zijn hulp te geven. Eindelijk, nadat ie zich door de brutaalste en vrijpostigste napluizerij van hun zaken en kneuterige boeken overtuigd had, dat ie 't dubbel en dwars kon doen, besloot ie tegen felle woekerrente, onder groote geheimenis, op een of andere wijze ze te leenen. Maar zóó, dat ie bij slechten afloop prachtig gedekt bleef. Honderden van de smerigste zaakjes had hij aan de hand, in 't groot en in 't klein en dat alles hield z'n aandacht zoo vurig gevangen, dat ie dagen en maanden vergat, vrouw en kinderen te hebben. - Had ie 'n enkelen keer

geen ‘zaakjes’, dan schiep ie ze, want z'n heele leven lang leed ie aan 'n nieuwsgierigheidsziekte, die z'n gemoed verwoestte, als kind al. 'n Gesloten brief van 'n ander moést ie op sluwe wijze openen. Hij kon niet hebben, dat iets voor hem verzwegen, verstopt werd. Hij wou wèten, wèten. En z'n branderig wantrouwen joeg 'm altijd weer op, liet 'm nooit met rust, sarde eeuwig in 'm: ze nemen je.... pas op!.... ze verstoppen dit en dat.... pas op! kijk uit!.... Ze willen je macht knakken, iedereen bedriegt.... wees slim!.... wantrouw ieder!

Hij hield wel van Flora, maar heelemaal op zijn manier en bijna alleen als lijfsvrouw. Ze was rein, zindelijk en betrouwbaar. 't Was een goedkoope bijslaap en van lichtekooien huiverde hij. Angstig fladderde hij om die vrouwen heen als 'n vleermuis om in schemerverschaduwde sparreboschjes.

Hij wou wel, wòu wel sluwigjes, maar die ziekten onder 't zwelgende, onreine vleesch gaf 'm rillingen. En Flora was voor hem alléén. Daar kon niemand bij. Ze zette hem niet af. Ze was wel erg loszinnig en dwaas goedgeefsch, maar onder zijn vloekenden tucht werd dat met den dag al minder. Hij dwong ze soms allerlei afval te eten en z'n pret daarover huilde als 't duivelige nachtgelach van smullende jakhalzen, die lijken ruiken. In heel z'n gegluip en gesluip in 't huis, overal loerend, duivelde z'n roofdier-aard, schichtig, laf, brutaal en overmannend zwakkeren, de nachtoogen vol groenig licht, valsch vuur, dat doorbrandde in hartstocht en tegelijk in heet begeeren.

Toch smeet Flora geld weg, als ze maar even de kans schoon zag en hij verdiept in de passie van z'n zaken voortleefde, blind voor z'n omgeving. Ze bestelde drie-, vier-dubbele gerechten om 'm te hinderen en door de gemeenste en heftigste woede-uitvallen liet ze zich dan nóg niet overrompelen.

Toen hij Flora voor 't eerst gezien had, was ie dadelijk verliefd geweest op haar blanken, fluweel-zachten meisjes-hals. Daar prooide ie op, groeide z'n zinnenpassie op vast. - Dat was 'n witte streelhals. Er dampte 'n vrouwelijke warmte uit, die z'n giftige zinnen bezwijmelde. Hij wist nauw wat voor kleur oogen ze had, wat voor kleur haar. Wat ie dadelijk

en uitsluitend had gezien, was haar hals. Datzelfde blindbestiale zinnengewoel werkte al vroeger in 'm op, als kind. Bij iedere mooie vrouw viel z'n passie dadelijk op 'n deel van haar lichaam. Er liep nu een door de stad, die hij al twee maanden vervolgde, alleen om d'r boezem. Eerst wist ie niet of ze getrouwd, blond of bruin, slank of korpulent was. In blinde gloeiing zag ie alleen haar boezem! Hij ontmoette haar elken middag tegen vier uur in de Kalverstraat. 'n Lichtekooi kon het niet zijn, bemerkte ie aan ieder gebaar. Van verre zag ie haar al tusschen de menschen aanschuif'len. 'n Schrik krampte door 'm heen. Z'n oogen zwollen en niets, niets leefde meer voor hem, dan de pracht van haar hijgenden boezem. 'n Paar dagen geleden had ie 'r plotseling met 'n officier gearmd in dezelfde straat zien loopen. Hij duizelde en maakte beenen. Van vechten hield hij niet. Nu was z'n dolend ridderschap gedaan, maar haar boezem vergat ie nooit. Daar had ie zwarte obsessies van en angstdroomen. Precies zoo was 't met Flora's hals gegaan. Die had ie wel den heelen dag willen warm-kittelen, zacht bestreelen en weer betasten met de fijne vingers. Dat was 'n macht van haar op hem, die ze bij toeval eens ontdekt had, maar waarvan ze toch nooit gebruik maakte. Zonder z'n week en zacht halsgekittel zou hij niet meer hebben kunnen leven. Dat was al dadelijk z'n eenige liefdesverklaring geweest, 'n zieke, krampachtige hysterie, die hem door-sidderde en toch zoo sluw door hem beheerscht werd, zoodat 't geen dierlijke kwelling werd voor Flora. Buiten die passie hield hij nog wel gewoontjesvriendschappelijk van haar. Bovendien was 't jongensleven veel te duur geweest, vooral wijl hij niemand vertrouwen kon, vàst wist, dat de menschen elkaar in 't geniep altijd bestalen en bedrogen.

Flora nu kon 'n enkelen keer heel gezellig zijn en lief. Ze liet 'm ook al z'n celibatair-vrijheidjes. Hij kwam thuis, wanneer ie wou, vroeg of laat, in den nacht, ze pruttelde nooit tegen. Z'n ijdel egoïsme joeg te fèl, om te zien, dat Flora heel blij zich voelde, als ie weg bleef. Er was dan vrede en innigheid in huis, tusschen haar, de kinders en 't personeel. Nà-eten deed Soonbeek, hoe dikwijls hij ook te laat kwam, nooit. Daar werd ie zelfs trots op, bracht hem nader tot z'n soberheids-ideaal. 't Leven was hem een lichtende wonderboom,

waaraan z'n verbeelding gloeiende vruchten tooverde, die hij at met z'n nuchteren werkelijkheidszin. Als ie zich sterk indàcht, al vleesch-met-sjue te hebben geproefd, voelde ie z'n maag gevoed en z'n tong gevleid. - Hij nuttigde dikwijls de lekkerste dingen met z'n verbeelding, zooals ie 'n fantastisch zinnekontact zich suggereerde met mooie vrouwen. Hij vond dat goedkoop en heel prettig. En Flora liet uitrazen z'n druk gezwets over denkbeeldig gesmul, zei niets tegen.

Hooger liefdesgevoel dan zijn zieke zinnelijkheidsdrift kende hij voor haar niet. Z'n air van beschermende genegenheid was 'n voos verstands-uitdenkseltje, dat ie gebruikte, om brutaal gedring in z'n zaken àf te weren. Niet alleen kènde hij geen hooger gevoel, maar hij loochende fel en nijdig 't bestaan ervan in anderen. Z'n diepste natuur zei rondweg: 't is allemaal larie en apenkool, wat er zich voor uitgeeft. Vrouwvereering? - Wat was ze anders dan de in duist're frazen ondergedompelde werking van zielsziekte? Wat Fleury hem zoo heel even ervan gezegd had, voelde hij aan als kranke dichterlijkheid, omkoesterd met aandoeningssfeer, die hij hevig haatte en minachtte. Al dat hoogere gepraat prikkelde hem, noemde hij schetterende poehaai, hol geraas en leeg als wind. Iedereen voelde als hij, dat wist ie zeker, maar iedereen besierde z'n lagere driften met blommig praatwerk en pronkerig uitgestal van goudmunt. - Fleury hield alleen van z'n vrouw, omdat ze zoo slank was en fijn van gezicht als 'n beeldje, en omdat zij zoo licht zich bewoog, alsof ze danste, en hij hield van Louise om haar mooie oogen. Hij moest bekennen, dat ie zulke oogen, zoo zwaar gloeiend en zoo sterk kijkend nooit van 'n vrouw gezien had. Heelemaal had ie van Louise ineens alles opgemerkt. Op dat slanke lijf, dat fijne snuitje was Fleury verkikkerd. Had 't mevrouwtje 'n bochel en 'n kwijlmond met precies datzelfde verheven gezwets, hij zou op d'r trappen als op 'n kapotten emmer. Nu verklonk over haar ziel 'n gloeierig en kleurig geschetter van streelende woordjes, die wel vonkten en spatten, maar hèm niet sloegen. - Al die hoogvliegers deden per slot precies wat hij deed, wat hij lekker en zwaar van genot vond. 't Was dun bier in de zon, waar 't schuim van wegkwijnde, al dat gezwets en gedweep.

Een wulpsche, vurige en klemmende werking van z'n natuur broeide voorstellingen in z'n heet-schraapziek brein uit, die hij in stille en geheime lust kombineerde. Hij dacht zich met allerlei vrouwen, ook met de slanke Louise, samen, onder heel intiem gestreel en z'n ziek begeeren hitte rond tot hij in gloeiende opwinding onderging wat met z'n rillende zinnen in hem rood-demonisch obsedeerde. En de uitputtende driften wrongen, hosten en makaberden in 'm als heksen in walpurgisnacht.

Die wulpsche, zieke en heftige uitscheuringen van z'n zinnelijke natuur voelde hij voor zich zelf als 'n grooten rijkdom van innerlijk leven, waar niemand hem iets van kon ontnemen.

Toch zou die hartstocht, dóórgloeiend, 'm vernield hebben, als ie niet door zijn scherp-speurend verstand en de felle hebzucht van z'n levensinstinkt weer in evenwicht gebracht werd. Met woest-nuchteren wil waakte hij op z'n macht, vernielde alles, wat hem omsmakken en klein maken wou in 't gezicht van z'n medemenschen. Speculatie, die zwiepende koorddans op 't glinster-rag van Fortuna's geweb, had ie al gelaten; zou ie z'n vrouw-drift niet beheerschen? Zoo guitig konden oogen niet lokken, monden niet lachen, of Soonbeek bekoelde z'n driften in ijskil gereken van z'n duiveliginhalig verstand. Binnenin etterde die drang naar houen en hebben en niets loslaten of doen zonder voordeel of woekerwinst. - Met 'n passie, heet en gistend als hellevuur, smeedde hij zich vast aan z'n geld, den klank van z'n zilver en goud. Nu mocht 't in 'm stormen en loeien, niets zou 'm daarvan losrukken kunnen. Daar lag z'n geld, z'n macht en hij hier eraan vastgeklonken met zijn heele leven en den zieken ademhaal van z'n mond. Hij hoorde 't kwelduivelen in 'm, en sarren en lokken de driften in rooden opstand; z'n leden rekken; 't scheurde in z'n lijf, maar de krampkneep van z'n bevende handen liet niet los, z'n geld, z'n macht, z'n alles! - Door z'n eerste passie hoorde ie 'n bruiloftslied z'n ooren bekittelen in zacht gejubel, door z'n andere driften vlaagde hem in 't gezicht de bimbamdreun van een grafzang. En z'n neus snuffelde van angst, alsof ie 'n scherpe specerij rook als in den leefkring om 'm heen, 'n toestand, 'n schepsel passeerde, die 'm van z'n macht 'n millimeter wou afdringen.

Wie aan z'n macht wou tasten, raakte z'n haat. - En hij

spoog om z'n eigen dierlijke begeerten liever bloed en vervloekte zich zelf liever tienmaal per dag, dan zich over te geven aan wat z'n machtsgevoel zei dat vernietiging voor hem werd.

Hij vond in 't leven nu eenmaal niets hoogers dan macht en de wanstaltige uitgroeiingen van z'n sjacheravonturen. Ook hier tooverde z'n soms demonische verbeelding hem woekerwinsten voor, waarvan ie duizelde. De emotie van den sjacher, de voorbereiding van z'n woeker was het groote, hèt popelende genot van zijn heel wreed bestaan. In de branderige verwikkeling, lage uitpluizerij, woeste bevrediging van nieuwsgierigheidsdrift, in het heet woelen in 'n andermans zaken, voelde ie pas zich hijgend-gelukkig leven. De gedrochtelijke overrompeling van z'n natuur zag ie nooit 'n minuut buiten zich zelf als iets krenkends en duivelsch voor anderen. Hij gevoelde 't als macht en wil. Hij was de bijtende trekpleister op de wonden der zwakken. Hij zoog met smetstof en àl hun binnenste in. Z'n diepste natuur snakte naar overheersching. Hij hield van slavernij en zag graag bukken. - Filosofieën had ie daarover niet gelezen, noch willen aanhooren. Hij vreesde dat 't zijn machtsgevoel zou verzwakken en verachtte diep iedere leering, die tegen zijn felle machtsinstinkten en hebzuchtdriften inging. Hij voelde zich gelukkig in z'n wreed-kervende meedoogenloosheid, voelde z'n afschuw voor 't zwakke, nietige en verschrompelde onuitroeibaar. Daarom wou ie van godsdienstgefraseer en hervormingsgeleuter niets weten. Hij kon soms 'n heelen avond tegenover Flora, familieleden van haar, of tegen kennissen niets anders doen, met krijscherig-schelle stem als van 'n uitgehongerde kraai, dan spotten en schimpen op al wat zoo'n kring om 'm heen voor heilige, onaantastbare waarheden hield en waar zelfs nooit waarschuwend 'n menschenhand naar wijzen mocht. Hij wist, hoe diep ie ze hinderde, hoe angstige ontsteltenis hij veroorzaakte met z'n wreedste en giftigste venijnwoordjes. Hij wist, hoe hij pijnigde, martelde, kneep. Zoo'n wreede sarring brandde genot in 'm aan. Hij speelde, hoonde dan met z'n gevoel van haat-macht, afschuw-macht. Hij krenkte en haalde neer, hij gloeide van vreugde in z'n verkleining en vertrapping, omdat ie er dat valsche geleuter over dat ‘hoogere’ mee raakte, dat ‘hoogere,’ dat ie haatte, dat er niet was en waarmee de menschen in zieken waan

zich-zelf vèr boven hem uittilden, menschen als hij, die precies begeerden, wat hij begeerde, geld, macht, grof en fijn genot. - Nu priemde hij ze in hun blaaskakerij en nu gilden ze. Maar wat gaf hij om dat gekrijsch over waarheid! Wat was dat nou weer voor 'n ding! Leeg gekal, woordgespeel en hol geblaas. Er bestond net zooveel ‘waarheid’ als er ‘menschenliefde’ bestond! Waarheid? Dat was hij zelf, dat waren z'n oogen, z'n handen, z'n lijf en wat er binnenin woelde, zìjn begeeren, zíjn denken en zíjn voelen. - Andere waarheid dan zìjn waarheid leefde er niet voor hem. Wat had ie aan andere, algemeene waarheid, die heelemaal niet bestond, 'n leegklankig woord was? Een der meest vooze leugens bleek al dadelijk, juist, dat er ‘waarheid’ zou zijn! - Dat was sluwe uit-den-duimzuigerij, zooals alleen lui van zijn duivelige echtheid die durfden uitdenken. Alle menschen waren op den keper beschouwd één pot nat. En ieder broedde in zich, in 't geheim, de hebzuchtigste neigingen uit. Ieder, die 't tegendeel beweerde, zonder er een ik-voordeel mee te bedoelen, schermde in de lucht, was binnenin voos, gaf zich een schijn-houding, 'n smerig airtje. Geen sterveling was er zonder hebzucht, zonder dat heerlijke gevoel van hou-wat-je-hebt-en-vermeerder-je-macht. Die anders praatten waren femelaars, gekken, overspannelingen en vervalschers van hun eigen begeeren. Wat gaf er nu grooter genot dan liegen, fel, genadeloos liegen, als men er zich mee verrijkte of z'n macht verhoogde? O! hoe genoot ie van z'n valschheid, z'n duizendmaal weg-slingeren en weer terugkronkelen naar principes, als 't noodig was voor z'n macht. Wat genoot ie van z'n draaierijen, z'n listen en z'n praatjes, als 't om lokken, om strikken-dichttrekken en smoren te doen bleek. - En al dat gewawel over vrijheid en verheffing, hij spoog er op, - 't was de verdoeming van 't beste in 'n mensch. 't Was óók 'n kramptrek van hebzucht, in schijn 'n andere richting uit. Hij wou de menschen dom houên, zoo lang mogelijk! En verpletteren, als ze'm te na kwamen. Trap op ze, trap, trap, dat ze kreunen en krimpen, joeg 't in 'm; en niet alleen zoo in 'n luchtig verachtings-speechje, maar ook met de daad. Leef voor je zelf, dat was zijn opperst beginsel, en richt daar alles naar in. Leef voor je zèlf, denk en doe voor je zelf en breng geen zoenoffers op 't altaar van 't gemeen.

Laat de reukvaten door ànderen met wierook vullen en snuif dan zoo hard je kunt. - Als ie voor zich zelf alléén leefde, kon ie pas echt inkerven en genadeloos zijn. Hij werd gehaat, juist òm z'n macht, òm z'n sluwheid, òm z'n rijkdom. Daar zetten ze dan uit afgunst dat 'hoogere' tegenover, waarvoor hij niets voelde, omdat ie 'n woeker-ziel had. Hoe begreep ie er den streek, den nijd van! O! hij wist, hoe heerlijk gierigheid was, uitzuiniging, soms tot krepeeren toe. Was ie 'n vrek? Goed! als ie er maar z'n alles knakkende macht mee hield. Altijd joeg 't in 'm: Soonbeek, wees zuinig, zoo zuinig, zoo gierig en schraperig als je maar kunt zijn. Krab iemand liever 't vleesch bloedend van de vingers, dan dat ie 'n cent van jou bezit speelsch en onnuttig verbruikt. - Nee, als zwart gedrocht, als mensch-monster zou hij niet verschijnen, want hij wist ook wel, dat hem dàt te veel benadeelen zou, maar voor z'n eigen diepste binnenste hoefde ie z'n driften en begeerten niet goed te praten. Hij wou zuinig, fel-zuinig zijn, omdat ie er zich gelukkig in gevoelde en telkens als ie zich 'n maal eten, 'n sigaar uitspaarde en Flora dwong, dit of dat te laten, dan juichte 't in hem van verrukking: zoo blijf je houen wat je hebt, houên! altijd houen.

Daar had je nu Flora met haar telkens flauw vallen! 't Zat in de nieren, zei de dokter. Goed, laat 't in de nieren zitten! Maar als ze nu toch drie, vier of vijfmaal op 'n dag flauw viel, moesten dan al die poehaaiende kennissen maar in kwasi-ontsteltenis schreeuwen: o! God.... haal eau-de-cologne!.... haal eau-de-carme!.... als ze 't hèm toch betalen lieten? Waarvoor was die krankzinnige geldverspilling noodig.... als water, frisch water net zoo goed hielp? Geen van tweeën gaf eigenlijk wat, omdat ze erna tòch weer evenveel keeren van-zich-zelf viel. Als ie 'r soms in de gang, bij de trap, in de zaal, zoo inéén zag neervallen, en er was niemand bij, dan liet hij er kalm liggen, tot ze van-zelf weer bij kwam. Hij was er al aan gewend, las in dien tijd z'n krantje naast haar. - Maar als dat valsch-opgewonden menschentuig er omheen stond en gilde en krijschte om meelij te toonen, kostte het hem altijd minstens 'n kwartje aan eau de Cologne of iets anders.

Daar kon ie van gillen, gillen van woede, dat men zoo

maar over zijn beurs beschikte. Waarom betaalden 't die ‘ontstelde’ schepsels dan zelf niet?

Dus zuinig, zuinig Soonbeek, zei ie zich zelf weer en versterk je machtsgevoel tot in 't oneindige. Want kwelde hij zich-zelf niet, als hij 'n mooie vrouw begeerde en hij zag van haar af om de uitgaven? Martelde hij zich-zelf niet telkens met kleine uithongerijtjes? En had ie met Flora niet soms de heftigste vervloekingen en scènes om wat zij uitgaf aan kleeren, hoeden, schoenen voor haar en de kinderen? - Al ging 't van de rente van d'r eigen geld? Die zelfkwellingen en martelarijen eischten belooningen en de belooning gaf hem z'n zuinigheidsgenot, dat dwars dóór de kwellingen heenbrandde. - En al werd hij er door zoo valsch als 'n adder en zoo wreed als 'n tijger, hij zou nooit, nooit in die passie de geringste verzwakking ondergaan, dat voelde ie als 'n innerlijke wet. -

Er bestond toch niets van al dat dwepend geraaskal over vrijheid, goed-doen en menschenliefde.... menschenliefde.... hihihi!.... we zijn allemaal roofdieren, lachte hij.... we kneuzen elkaar!.... we verscheuren elkaar!.... d'een trekt den ander de lillende stukken uit 't lijf.... en de lippen smakken en de ruige tong likt warm bloed.... m'neer de socialist schreeuwt op 'n vergadering over 't onrecht.... en hij jammert over de ellende.... met den laatsten trein keert ie terug naar huis.... hij rookt rustig 'n lekker sigaartje.... hij pakt 'n bittertje.... en van z'n eigen gehuil is ie al 't smartelijke dra vergeten. Geen wonder! Zoo'n slampamper slaapt net zoo kalmpjes dien nacht als hij.... want hij staat er net zoo goed buiten als hij.... Zoo'n vent leutert, windt zich op, vloekt, schimpt, braakt gif uit, mooi zoo.... allemaal om zelf màcht te krijgen, zoo goed als hij! Dat volk, die ellende.... poehaai! voelt ie zooveel voor als z'n hakken.... Macht, màcht, menschen! - Roofdieren, dat waren ze en bleven ze en hij juichte, als ie ze zoo elkaar zag besluipen, bespringen en de klauwen, huiverend van genot, in elkaars vleeschkwabben slaan! Waarom moest dat wreede, dat bloedzuchtige, dat scherpe en genadelooze nu wèg, verborgen voor al die duffe klets over menschliefde, waar toch geen zier van gemeend was? - Was dat misdaad? Larie! Hij betaalde precies, wat men van 'm hebben moest. Niet één op de wereld, die 'n cent van 'm kreeg. Waar zat nou

't misdadige van zoo'n meening, dat je gebruik mocht maken van je sluwe meerderheid? De menschen, die 't zoo druk over menschliefde hadden, gunden zich zelf niet 't licht in de oogen! - Nooit, nooit zou ie zich door de klanken, die valsche suggestie en vooze gevoels-opwinding laten meeslepen! Dàt was verdorvenheid, diep-rottende en alles aanstekende verdorvenheid, te leeren, dat er menschen leven met broedergevoel voor elkaar. - Bah! hoe kon ie er op spuwen met gal van verachting! Nee, hij had de menschen niet lief en zij evenmin hèm! Hij haatte 'n grooten hoop, verachtte 'n grooten hoop en bleef onverschillig voor 'n groote massa, tot er menschen uit die massa z'n macht kwamen verhoogen, door dingen te doen, waarmee ie ze kon binden aan zijn egoïsme. Dan krampte en steunde 't roofdier in 'm, trilden z'n pezen en zenuwen, dan smakte ie zich op z'n bloedende prooi. Menschliefde? Goed!.... hij was 'n mensch!.... hij zou zich-zelf lief hebben zonder weerga, hij zou zich koesteren in z'n liefde.... zoo fel en begeerig zich-zelf, dat iedereen kon zien, hoe innig hij zich overgaf aan menschliefde! Hij wist 't, hij had heel mooie dameshandjes. 't Was 'n groote bezinningsdaad van de natuur, zoo'n roover, zoo'n woekeraar zulke zachte fijne handjes te geven. - Lieten ze nu maar zeggen, dat ie geen mènsch was, dat ie zich zelf alleen lief had, - dus niet aan mensch-, maar aan beestliefde deed! Goed? Wat gaf de tijger om beoordeeling van z'n vleesch-verscheuringen! Hij wou liever 'n tijger zijn, wreed, genadeloos, gluipend en sluw, dan 'n getemde en gedresseerde leeuw, ronkend in z'n vies zwijnskot met de slaapmuts van den baas op z'n golfmanen! -

Zijn menschenliefde was zaligste genots-opvoering van eigen-ik, in 't doen, wat ie wòu doen voor zich zelf alleen. Wat konden hem Flora, kinderen, kennissen tenslotte schelen? Hij zou zich door niets laten binden. Door niets! Hij voelde 'n huiver, 'n griezel, alsof ie in 't donker op 'n reuzenpad trapte, alleen in z'n tuin, en 't kille bloed 'm oogen en gezicht inspoot, wanneer er gesproken werd over vernietiging van wat ieder voor zich persoonlijk had veroverd. Hij liet al dat geschetter maar af kletteren op 't metaal-pantser van z'n bezit. Wie kon hem daar pakken, krijgen, vastgrijpen? Wie beleedigen? Daar was hij almachtig heerscher! Hij

zou niet wijken en niet meedoen aan de ‘goeddoenerij’ van zooveel stomme rijken, die niet durfden verafschuwen al dat zwoegend gebroed. Wie kon zóó diabolische grillen uitwerken als hij? Wie kon de menschen plots omkeeren als vaten en uit ze laten loopen al hun mooi gezwets en hoog gedoe en gekwikker, als ie met z'n geld-hand naar hun toekwam? Wie kon de wangen zoo vaal zien worden van schrik en zoo fel die femelaars en zwetsers over wijsheid en eerlijkheid en menschenmin op de vingers hameren?

Hij, hij kon doen, wat ie wou. Hij had de màcht! Straks naar Italië en al die romantische meren? Dadelijk, als ie wou, met 'n eigen trein, 'n eigen jacht! Wie deed 'm dat onder al die zwetsers na? Maar Italië zei hem niks meer dan de Nieuwendijk en de romantische meren konden voor hem opdrogen tot kikkerslootjes, dan keek ie er nog niet naar om. Wou ie straks met 'n ballon mee, de lucht in, de knapste ingenieurs stonden voor 'm klaar. Maar wat deed ie in de lucht, zoolang er nog zooveel ruimte was op aarde? Maar hij kòn 't, kòn 't! Dat idée, dat ie alles kon, wat ie ook zou willen, bleef al één verblindende verrukking! Dat was zijn macht! Toch wist ie, dat niet dàdelijk àlles met geld te raken viel. Veel moest ie nog telkens van z'n brandend machtsbegeeren verbergen, veel moest ie smoren, van wat hem gloeiend naar de onstuimige tong schoot. Beleedigd voelde hij zich nooit, in schijn. Maar wraakgierig hield ie elken aangedanen smaad verborgen, tot ie, al was 't jaren later, zich kon luchten. Dan krenkte ie niet alleen terug, maar martelde en sarde hij met fijn gekwel en sluw venijn. Hij boog graag klein, wat boven hem uitstak. Hij had zelf de gruwelijkste kronkelingen gemaakt, de vuilste en vunzigste truken gebruikt, om er met wàt tenminste te komen. En zelf had hij zien voorbereiden de onteerendste schurkerijen in 't groot, met koelbloedig vernuft en oneindig zwendelbesef. Hij had de zware kartetsen van de valsche spekulatie zien richten op de groote massa en de kudden zien vliegen onder de schietmonden, hun eigen dood te gemoet als nachtuiltjes de lampenvlam in. De voornaamste lui had hij zien meedoen en de fatsoenlijkste menschen zien beven van geldzucht. Hij lachtte met haattrek, als men 'm sprak van braaf heid en eerlijkheid op deze wereld. Van z'n jeugd af had ie al met

z'n valsche oogen, waarin de hebzucht schroeide, rondgeloerd en afgeloerd, bij alles en iedereen. Toén al luisterde hij ademloos, naar wàt om 'm verhandeld, verteld werd, naar de in schijn onnoozelste woordjes. De groote heeren zag ie op de vingers, zonder dat ze ooit iets merkten. Hij verloor geen woord. En om z'n ziekelijke nieuwsgierigheid diep te bevredigen en z'n gulzige vraat-oogen te voedselen, verweekte ie z'n praten tot fijne vleierij, niet te zoetig, flikflooierig en nederig, toch zóó, dat geen argwaan z'n woorden beklemde. In zich-zelf geeselde z'n haat en minachting rond, spaarde ie z'n wrok na iedere vernedering óp in z'n donker hart. Hij aasde als 'n jakhals met brandend-zieken adem op 't toeval, 't troebele geluk, al bemorste ie z'n handen met zweet en bloed van onnoozelen en zwakken. Hij greep als 'n waanzinnige naar z'n illusies en visioenen van macht en rijkdom. Z'n heele leven, z'n hijgen en snikken koortste òp in dien woesten, verterenden drang naar 't bezit van goud, dat geldgefonkel en dien zachten ruisch van banknoten, welke hij altijd voor z'n geschroeide hebzucht-oogen zag schuifelen van hand tot hand. Van àl 't afgeloerde, van ál de helsche beursstreken maakte hij gebruik voor z'n eerste kapitaaltje, tot ie eindelijk de woelende werking der win-instinkten in zich voelde gisten en hij met toevertrouwde fondsjes van anderen ging spekuleeren. Won ie, dan was ie rijk, had hij de heete visioenen van al die banknoten, den brandenden klank van al dat zilvergerinkel vlak onder z'n handen, kon ie 't geld maar naar zich toe halen met stuipende vingers, doorsidderd van z'n koortsig begeeren. Dan waren z'n schim-visioenen geen wijkende fantasieën meer, maar werkelijkheden, massief als marmer. En hij won! - Toen, midden in 't win-geluk hield ie op. Dat was de duivelskracht van z'n natuur, plots te breken de zwellende wellust van z'n gloeiendst verlangen. Hij had z'n slag geslagen. Even duizelde 't in z'n hoofd, wat ie gedaan zou hebben, als ie verloren had. - Z'n slachtoffers begrinniken, want in den machtsgroei van z'n begeeren moest het in z'n hart killer zijn dan in 'n kelder. Hij haatte diep ieder meelij-gevoel met zwakkeren en gevallenen. - 'n Meineedige daad, met avontuurlijk moedsvertoon en sluw-fijn, pervers vernuft doorgevoerd, vond ie ontzaglijk veel hooger staan dan de grootste weldadigheids-voorstelling en 't teederste meelij-

vertoon. Nu hij rijk was, gebruikte ie geen stroopkwast meer, kromp en boog ie niet meer, hoefde ie niet zóet te likken, wat zuurde. -

Hij wist voor zich met z'n sjacher-filosofie precies, wat er te koop was in iedere menschenziel. Z'n verachtelijk speurgenot en z'n alles doorsnuffelende onkieschheid, bracht 'm tot 'n satanisch mensch-beschouwen. Z'n wroknatuur schoot dadelijk een diep-donkere plek voor z'n duizelende machtsverrukking, die hij ondergaan had bij z'n plotselingen rijkdom. In z'n grimmige afgunst herwon hij z'n ijlende win-koorts en z'n dóórgroeiende vraatzucht beperkte de overstelping van z'n geldvreugd. Hij bezon, bezon diep en angstig met z'n nuchterst verstand, om te houên, wat 'm toegeworpen was. Z'n wantrouwen hielp hem verkoelen en voor menschen bleef ie heel kalm. - Niemand zag z'n innerlijk geweld en de moordende hartvochtigheid op z'n blank gezicht. -

Nu was de theorie van z'n denken, z'n voorstellingen en z'n sjacherend kombineeren aan de beurt, om te gaan leven heelemaal naar z'n innerlijke natuur en diepst-inwendig begeeren. - Met geld moest alles te breken zijn, ieder geheim ontzegeld kunnen worden, als 't maar met opperste sluwheid en fijnheid van ondoorzichtig vernuft samenging. Hij haatte den smulbroer en toch zou ie hem te barsten laten eten, als ie 'r z'n nieuwsgierigheid mee kon bevredigen en z'n macht mee verdiepen. - Voor geld bukte alles, àlles! Dat wortelde onverwoestbaar in z'n kleinste daad, doorsnerpte z'n geringste woord. Ieder hooghartig verzet, de pralerigste verdoeming van 't blanke slijk viel wég bij 't koortsig gerinkel van goud en iedere verwerper stortte tenslotte in krampen van aanbidding néér voor de demonentronie van mammon, die toch, met 'n zwarte vloek-tong, ontzaggelijk, de zonden en de bloedvlekken van 't onreinste lichaam schoonlikte. -

Hij voelde onwrikbaar, dat men met geld de hoogste biecht, de angstige, van nood doorschreide biecht kon hooren, òpgesnikt uit de bangste menschenziel. Was er iets mooiers dan zoo'n biecht? In alles drong je door! Hij hoorde bedrog, uitvlucht, vervalsching. Hij zag vernieling van geweten, vermoording van rust en genoegen. Hij zag bloot-stoeiing van verborgen driften. Hij hoorde bekentenissen van zwel-

gerijen, misdaden, verlagingen en meieedige vervloekingen. Voor z'n oogen leefde verderf en vergalling van alles, wat met schijn-kuische monden van fatsoen en braaf heid zoo in 't algemeen gepraat, eerst lieflijk, voornaam en hooghartig door diezelfde menschen vóór hun nood was uitgekald. - En als de biechteling zweeg, in angstige stameling, vergloeid van schaamte, niet verder durfde, of verborg die zieke en fijne geheimen, waarop Soonbeek juist vlaste, die hij hooren wilde in alle bizonderheid, dan klonk even boven z'n hoofd de klamangstige, geldrammelende hand van den voorschieter, sprak in krampige trekken de vale biechtelingen-mond verder, àl verder.

Met geld voelde Soonbeek zich sterk als 'n oorlogsschip, dat z'n saluts in kanongebulder voor de hongerige belegerden uitdreunde, en kruiste heen en weer, tot krankzinnige smart ze uitdreef tot overgave. Hij stikte half in de visioenen van z'n macht. Z'n bloed ruischte en kookte naar z'n hersenen, als ie telkens 'n wraakje ophaalde en vergold aan wie hem vernederd had in vroeger jaren. En als ie bedacht, ieder uur, iedere minuut weer, wat ie kón doen met z'n macht, z'n geld, dat steeds groeide, àl groeide; als ie voor zich zette, wat ie met één slag kon vernielen tot gruis, af breken en dan weer goeïgjes bijeenlijmen, dan duizelde ie even zóó hevig, dat ie z'n koelend verstand te hulp riep, om geen krankzinnigheden te doen.

Want in z'n natuur bloedden nog andere driften en angsten, die hem zélf verontrustten, angsten, waarvan ie wel afwou, maar die hem omkronkelden, hem soms de beenderen kraakten in giftige aanknelling van ruw gloeiend-bestaan.

De grootste bedriegerij voelde ie nog niet als straf bare misdaad. Ieder had 't recht er 't snelst zich boven op te werken, als hij vunze list, inscheurende bedriegerij maar zoo wist te beheerschen, dat in 't begin niemand er de woekerpassie, de zoogenaamde laagheid en voosheid van merkte. Als niemand je maar iets kon doen met strafrecht en wetboek. Ieder schepsel moest z'n hoogste genotsbevrediging zoeken in wat hem zelf 't hoogst en 't liefst was, maar toch zóó weinig overdwelmend van zinnen of weg in zoete verstandsverbijstering, dat de nuchterheid en de berekening, de fijnste list-wendingen en de doortastende kombinaties nooit verslapten.

- Vervalsch je wijn, maar heb dan ook de hypnotische kracht, om je slachtoffers te laten denken dat zij 't blankste en zoetste druivensap proeven.

Dat waren machten van den donker-gloeienden geest, die in hem duivelden. - En toch, aan z'n eigen zwakke angsten durfde hij bijna niet denken.

Daar was allereerst z'n asem-ziekte! In 't derde jaar van z'n huwelijk uitgewalmd. Flora had 't met 'n angstschreeuw, die 'm deed rillen, plots geroken. Ze wou van 'm weg en ze gebaarde met zoo'n afgrijselijken walg, dat ie er van vergrauwde. Toen was plots 't jakhalsvuur in de valsche tril-oogen opgegloeid. Ze had gesidderd. Hij had haar overheerscht, haar, angstig-dwepende zwakkeling, met zoo verdoembaar-giftige woorden oversmakt, dat ze verstomd bleef. Ze dacht 'm voor haar verschrikte oogen van gekrenktheid en dolle woede stapelgek te zien worden. 't Groene, valsche vuur fosforiseerde in z'n haat-oogen, die nu niet zenuwbeefden voor háár zwakken blik, en razernij vlamde z'n gezicht uit. Ze zweeg, Flora, viel neer op 'n stoel. Nooit durfde ze meer een woord over z'n maagrottende asemziekte zeggen, en hij voelde zich geweldig tóen in z'n macht op die telkensvan-zich-zelf-vallende vrouw.

Maar altijd knaagde er iets anders in hem, dat z'n genot vergalde. - 't Was z'n opschrikkende gejaagdheid, 't vampyrachtige van z'n wantrouwende onrust. Hij zát bijna nooit thuis. Telkens sprong hij van z'n stoel, liep de kamer uit, de gang in. Van de gang zwierf ie 'n ander vertrek door, overal muizend en snuffelend. Hij had veel prachtige dingen verzameld in huis, of liever Flora, vlak om haar heen. Allerlei fraais nog uit de wittebroodsweken en de eerste jaren van hun huwelijk, toen haar hals z'n heele zaligheid geweest was. - Maar hij gaf nu niets meer om al die mooiigheid. Keek er zelfs niet naar. Hij wist, dat 't waarde had. Toch was 't geen veilinggoed. En dát alleen had voor hem een avontuurlijke en passioneele geschiedenis. - Hij hield bovendien niet van pronkerigen rommel. Hij smachtte naar soberheid, naar zoo weinig mogelijk gedoe om zich heen, óf 't moest koopwaar worden.

Zeker, hij wou in z'n huis wel dolgraag gezelligheid en knussigheid, vooral 's winters. Maar zoo weinig lui bezochten

hem uit eigen beweging en z'n vrouw sliep altijd 's avonds. Dan kniesde ie zich dood in de groote, holle zaal, zette ie zich al meer en meer in den schemer. O! hij wou wel leven om zich heen zien stoeien, gepraat en gelach, maar er duivelde altijd iets onrustigs in 'm, een knagende gejaagdheid, waarvan ie niet af kòn, die klamheid z'n lijf uitgifte en hem soms de smartelijkste zelfvervloekingen op de tong brandde. O! hij wist wel, wat 't was.... niets anders dan z'n kervend, knagend wantrouwen, dat door z'n genoeglijkste minuutjes schoot als 'n heete, overvliegende, helsche jeuk. 't Werd 'n gekwel en gesar als de kruipingen van 'n duizendpoot, die de heete hersenen was ingekropen en nu met de fijne poot-sprietjes z'n binnenste zat te bekriebelen op plekken, waar ie niet bij kon. Soms dacht ie er dol van te worden. 't Was al zoo lang z'n obsessie: niets en niemand te vertrouwen. Niemand *in*, niemand *buiten* huis.

Als er geen visite was, zagen ze'm nooit kalm zitten. 't Was 'n schrikaanjagend, wroetend rondgeneus in kasten, gezwerf langs deuren, gesluip in kamers, op zolders. Vooral in de meidevertrekjes en keukens toefde hij lang, heel lang, tegen alle heftige protesten van z'n vrouw in. Met z'n afstraffende, overrompelende ruwheid hypnotiseerde hij de meisjes. Ze rilden voor z'n gesluipgeloer, gestrikvraag, uitgehoor, z'n vluchtig rekenen op muren of aanrechten en schuw dadelijk uitvlakken, z'n heet nagekijk van boekjes, z'n tellen, telkens weer van lepels, vorken, kopjes, schotels en allerlei keukengereedschap.

Die erge, heel erge onrust in 'm had ie pas de laatste drie jaar. Wat was er toch met hem gebeurd? Iets ontzettend vreemds en iets heerlijks tegelijk, iets exorbitants, dat hem bezat, overheerschte, en klein maakte z'n eigen trots, maar toch iets, waaronder hij zwijmelde en zwolg van genot, van 'n heet, brandend-overvloeiend begeeren. Hij, die uit kleinen, berekenden leef-angst, zich nooit aan 'n passie durfde overgeven, uit bloedende vrees, dat ie binnenin vernield zou worden, opgevreten van zinnedrift, hij was nu al drie jaar lang de slaaf van z'n veilingkoop-hartstocht. Op alle manieren had ie 't voor zich zelf willen goedpraten, maar er was niets aan te doen, hij voelde zich, z'n verzet, z'n leefangst getemd door die

passie. - Juist, wijl er voor hem geen finantiëel gevaar bestond, kon ie dien hartstocht niet de baas worden, 'n passie, die al z'n rust, heel z'n huislijk leven opvrat in gulzigste, slokkerigste koorts-jacht. Met Flora had ie er vreeslijke scènes om gehad, zóó erg, dat d'r moeder uit Duitschland er werd bijgeroepen: haar man was stapelgek geworden. Hij deed niets anders dan katalogi lezen, verslinden en kwam weken achtereen niet meer aan 't avondeten. - Maar alle verwijten, alle terechtzettingen liet hij over zich heen stormen voor de koortsige, de inwendig stille bloedingen dempende bevrediging van die veiling-passie.

Toevallig was ie eens door 'n paar kruiperig-beleefde makelaars naar 'n groote avondveiling meegetroond in ‘De Zon’. - Hij was heelemaal niet van plan iets te koopen. Toen ie zich door de mensch-oppropping had heengedrongen, zag ie juist in bod een pendule-coupe, zooals bij hem er precies een in de achterzaal op den schoorsteenmantel stond. Hij schrok, toen ie hoorde hoe laag 't bijna afgehamerd werd. Met 'n halven gil schoot schril z'n stem 'n bod uit. Er werd óver geboden. Hij voelde zich steenbleek worden. Hij bood weer, gejaagd tegen z'n verlangen in. Wat moest ie 'r mee doen? Nòg 'n stel? Hij wist 't zelf niet, maar iets brandends, heftigs en vlijmends in hem, joeg hem voort. Na nog drie óverbiedingen klopte de hamer af. Hij zat er aan vast. - Soonbeek!, gilde ie weer half, in nog vreeslijke nà-aandoening van angst, bij ieder kwartje, dat er òpgedreven werd. Tòch kreeg ie 't toegewezen voor 'n spotprijs in vergelijking met de uitgave van zìjn stel thuis. De bode, die de coupe opzij zette, vertrouwde hij niet goed. Maar uit de knelling van den menschenprop kon ie zich onmogelijk loswerken. Hij zocht naar 'n kenmerk, maar zag niets in de verte. - Na dit eerste bod bléef ie. De koophitte van den spekulant voelde ie weer door zich heengloeien. Hij kocht al meer, al meer, dingen, die hij heelemaal niet noodig had, maar toch hebben wou, omdat alles zoo verlokkend goedkoop ging. De vlammen sloegen hem 't gezicht uit. Hij stond weer half verkneld tusschen de menschen in. 't Was van allen kant één gretig gluren, één ophitsen, één bekamping op leven en dood, 'n dreiging en doodslaan met wat guldens méér. Dwars door de wulpsche en liederlijkste woordspellingen

van 'n groep uitschot-handelaartjes, op àlle voorwerpen ter verkoop aangesjouwd, spoog z'n gilstem bod op bod uit. Hij leefde op. Hij schokte en beefde van emotie. Hij voelde zich niet meer. Hij zag alléén nog den kruier, die de nummers afriep, hóorde alléén nog de bromstem van den notaris, die den boel afsloeg. Bij ieder bod ging er een kramp van verrukking door 'm heen, ook al bood ie niet eens meer mee. Hij vond 't duizelig-heerlijk, dien snellen val van bod en overbod. In die jacht, die woeste spanning vrat 'n nerveuze drang, die 'm heftig aangreep. Hij gloeide mee, hitste mee, joeg, lachte mee. Boven z'n hoofd, langs hem, achter z'n rug, onder 'm door, overal gingen de bod-seinen, zonder dat hij iets zag gebeuren. Hij wist nooit, en niemand, wiè eigenlijk bood, tot aan 't eind 'n naam of ‘geld’-roep werd uitgekrijscht. Je moest wel heel stevig in de schoenen staan, wou je iets hebben, dat je verlangde en toch geen strop koopen. Ook beviel hem zeer, dat de menschen, om hem heen stonden ineen, met felste begeeren bloot. De onbeschofte, de gierige, de bedeesde, de hebzuchtige, je kon ze hier precies zien, zooals ze waren. Toen ie uit 't gloeiende, dampige verkooplokaal, na nog z'n gekochten boel betast en beloerd te hebben, de straat opkwam, bekoelde de Maartwind z'n brandend-klam hoofd. Maar nog vóelde, hoorde hij niets anders dan geroep, zag ie niets anders dan z'n koopen in een heeten nevel van licht. Hij keek niet, waar ie liep. De nachtgrachten stapte ie langs, instinktief. 't Juichte in 'm.... 'n prachtige dag en avond geweest! - Z'n maag rammelde. Hij had honger en hij stierf van de dorst. Nu merkte ie eerst, hoe laat 't al was, dat hij niet gegeten en gedronken had. Wel twintig kafé's liep ie voorbij. De dorst martelde in z'n keel, maar haastiger liep ie door. Hij stierf liever, dan in 'n kafé wat te drinken, waar ie alles thuis voor niets kon krijgen. Dan nog maar wat flinker aangestapt, 'n kwartier langer dorstmarteling in den uitgedroogden strot.

Van dien dag af liet hij zich katalogi van allerlei soort veilingen toezenden. 't Werd 'n razende toevloed van kleurige drukwerken, lijsten, inlichtingen en uitnoodigingen. Hij voelde z'n kooppassie erin borrelen. 't Gaf 'm 'n geweldige drukte, 'n nerveuze, opwindende bezigheid en een hartstochtelijke afleiding. 't Werd 'n woest feest van nummer-dansen in z'n

brein. 't Gaf hem aanwassende zorgen, maar zaak-zorgen. 't Woekergeluk in 't loswerken van de verkoopdingen schroeide er een gloed overheen. 't Waren geen benauwings-zorgen, geen effekten-angsten, geen koers-koortsen.

Het groote, vurige genot begon al uit te prikkelen met de kijk-dagen. Hij vond niets zaligers, dan dat stiekeme vooruit-zich-vertrouwd-maken met al wat in de warrige lokalen stond. Nummer voor nummer, z'n katalogus in de fijne handjes gekneld, bekeek, betastte, doorsnuffelde en onderzocht hij. Hij vond het er heerlijk, en dolgrappig. Allerlei dingen lagen daar, die je nooit van nabij zag, waarvan hij niet eens wist, wat ze eigenlijk waren. Hij lachte tegen 't schitteren van chirurgische instrumenten, tegen tooverlantaarns en fotografie-toestellen. Nooit had ie zooveel moois en vreemds bij elkaar gezien. Niets ging voorbij aan de scherprechterij van z'n gulzige oogen. 't Was 'n hartstochtelijk neuzen, een nieuwsgierig slenteren, een onkiesch en brutaal indringen tusschen andermans boel, wat een van z'n liefste bezigheden was. - Je kon er bij denken, wat je wou. Vooral op de groote veilingen stond prachtgoed. Daar zwierf ie dagen achtereen. Iedere kruier, iedere makelaar kende hem. Ze hadden 't land aan z'n inhalige, schrokkerige, en wantrouwend-gluiperige onderzoekingsmanier. Als ie wat vroeg, en z'n schelle stem scherpte het provinciaalsche ‘n’-netje aan ieder woord toe, dan schoven ze langs 'm, lomp, onverschillig, zonder boe of ba! Hij gaf nooit 'n halven cent fooi, tilde zich zelf liever 'n beroerte. De kruiers spogen op hem, als op 'n mand rotte appelen. Maar hij grinnikte erom in zich zelf. Geen antwoord, dàn geen antwoord. Als híj maar z'n rustig, wel heet, maar toch dól-plezierig en veilig gevoel bleef houên, wandelend tusschen al die dingen, uit geldnood of door sterfte van de hand gedaan. Op veilingen was altijd te verdienen, bijna altijd, als je oplette. 't Werd azen op de ongelukken van 'n ander. 't Had de makabere bekoring van strandvonderij. Je leegde de zakken van schipbreukelingen, die zwijmden of met gebroken oogen den laatsten adem uitkreunden. Er spartelde een gistend avontuur in. - Hij zwierf maar lokaal uit, lokaal in. Hij begluurde de menschen, die ook kwamen snuffelen. Daar moest ie z'n slag mee slaan. Hij probeerde te gissen of er kenners bij waren. Zag ie 'n

musikus met lang haar voor 'n kollektie violen staan blijven, dan gluiperig sloop ie naast, tòch achter hem. Hij beloèrde dan sluwigjes, welke nummer hij noteerde na telkens dan dit, dan dat instrument geprobeerd te hebben. 't Kostte hem gloeiende, nerveuze inspanning alles te volgen, maar z'n brandende energie zwol in kracht. Sluw-heet dacht ie: wat jij er voor geeft, is 't mij ook waard. Van den musikus zwierf ie wèg naar allerlei soort handelaars, die hij vaagjes of goed kende. Voor hun oogen deed ie net, of ie maar luchtigjes éven was komen inloopen. Vroegen ze hem, dan zei ie: hè? ja.... hm!.... ik ben juist hier.... niets voor mij.... niets! niets! - Maar gejaagd bleef ie rond de argelooze handelaars heensluipen. Hij bekeek, wat zij bekeken, hij betastte, wat zij betastten en schuw, met sluwe intelligentie neusde hij áf van hun katalogi de nummer-groep, die zij noteerden. Zoo deed ie bij karpetten, meubels, stoelen, bureaux, lampen, linnengoed, kasten, bij àl, wat er stond. O! hij had niets noodig! Voor zich-zelf zou ie voor geen gulden gekocht hebben. Nú was 't voor z'n zaak, die hij denkbeeldige koopers gaf, waarin ie opging, z'n zaak, die heet z'n winlusten streelde. Zoo goedkoop kennis verkrijgen en zoo tegen 'n derde van de waarde boedels inpikken, was 't heerlijkste, dat er te denken viel. Hij snoof de veilingluchten letterlijk op. 'n Theeroos kon niet met zoeter zomeravondgeur z'n neus bekittelen. Houtlucht van kasten, meubels, duffe stank van trijp en pluche; roestlucht van kachels, ijzer, staal, 't gaf 'm een benevelend geluk, een gevoel van veilige gezelligheid en verzèkerde verdiensten-visioenen. En telkens, als ie zoo wat alléen bleef in 'n zaal, wel doodmoe van 't trage slenteren, maar in koorts-energie toch op de pijn-zware beenen blijvend, geen slok en geen hap zich gunnend, zwierf ie terug naar de beste nummers, die hij hondermaal door anderen al had zien betasten, grinnikte ie in zich-zelf, *ik* krijg je.... ik.... ik.... ik!

Hij rekende, schatte, rekende weer en nog eens, maakte lijsten van waarschijnlijkheids-biedingen, speelde al vooruit in zich-zelf af, wat er gebeuren ging. Dadelijk verscheurde ie z'n gecijfer. Wantrouwig rekende ie nog eens en schreef weer en de bange emotie, of ie goedkoop dan wel duur uit een samenwringenden worstel van bod tegen bod, z'n nummers

zou los te werken hebben, doorkrampte z'n heel wezen met avontuurlijke begeerten en angsten, die 'm zóó omknelden, dat er niets anders meer voor hem bestond dan z'n veilingen.

Zoodra ie, in de kijkdagen, 's avonds thuis kwam, lei ie 'n stapel vuile, verkreukte katalogi, bekriebeld met aanteekeningen vlak naast z'n bord. Onder 't inlepelen van soep, las ie gretig, at snel, gejaagd, niets proevend, niemand ziend. Hij maakte met z'n fijne vrouwehandjes, potlood-kruisjes en slangetjes, rood, groen, blauw, lachte tegen z'n hiëroglyfischgeheimzinnig neergekrabbelde notities, als ie weer bedacht, wat dit was en dat was, zich herinnerde op wat 'n sluwe wijze hij gesprekjes over een en ander had afgeluisterd. En soms stroefden de wenkbrauwen in frons, als ie aan 'n nummer kwam, waarvan ie vermoedde, dat er hardnekkig om gevochten zou worden. - Flora werd nijdig, stootte 'm aan, vroeg verstoord en beleedigd, of ie 't kwartiertje, dat ie thuis kwam, nu nóg niet den veilingrommel uit 't hoofd kon zetten. Maar doof voor ieder verwijt, ieder woord, hakkelde ie wat uit, zonder zich zelf te hooren.... zei kortaf, gejaagd.... ja-ja-ja!.... ik kom, ik eet al.... goed-goed-goed! - Dan Flora er weer tegen in, om 'm te sarren, z'n verstrooidheid te blameeren voor de oogen van de kinderjuffrouw en de meisjes, die opdienden, - riep weer: Jan.... Jàn!.... eet noe.... Jan, drink!.... Jan, zeg de kinderen 'n woordje.... Jan, daar is 't vleesch.... Jan,.... wil je aardappelen? - En hij, àl nerveuzer, driftiger en wilder er tegen in: Zanik toch zoo niet, Floor.... ik eet.... ja-ja-ja!.... geef maar.... geef maar.... ik eet al...., zich verwerend, zonder van z'n paperassen op te zien, dan alleen als ie 'n hap nam. - Lang vóór en lang nà de veiling- en verkoopdagen had ie al voor niets ooren meer. Hij wist nauwelijks, dat ie 'n vrouw met kinderen had. Kwam ie nu en dan uit de veiling-periode bij door gedwongen rust, wijl er niets te doen was, dan werd hij voor 't gezin onuitstaanbaar kribbig, vitzuchtig, driedubbel lastig en opvliegend-kwaadaardig. Hij bemerkte dan, hoeveel hem aan vertering van z'n vrouw door de vingers ging, hoeveel ie weer met scherpe kontrole door onbekommerde, luchthartige leef-brutaliteit van Floor had goed te maken, hoeveel ie weer verrekenen moest met de meiden, z'n kantoorbedienden, met z'n kleine huurders, die

'm allemaal poetsen bakten, terwijl hij weg was met heel z'n vervloekte passie in die veilingwereld. Dan zenuwde ie gejaagd door 't heele huis, knauwde zich-zelf, verwenschte hij zich met al z'n geld om z'n nerveuze, gejaagde ellende, z'n onrust, z'n angsten en de dubbele, zwaarder-sarrende zorgen, die hij zich zonder reden in den kop haalde. Nu kon ie zich niet langer inpraten, dat hem de veiling geen finantieel gevaar gaf. Vooral toen z'n veiling-passie pas uitgegroeid was, fel, onweerhoudbaar, liep hij er angstwekkend gejaagd en dol-nerveus bij. Hij sliep er niet van. De opwinding door al z'n cijfers, nummers, kansen van koop en verkoop, kleine en groote berekeningen, matte hem af, vergroende z'n gezicht, maakte hem soms half razend. Hij zag alleen kasten, stoelen, toestellen, nummers. Hij droomde wild en benauwd. Dàn, dat ze'm, stuk voor stuk gekocht, uit de handen wegrukten en kapot sloegen op z'n hoofd; dàn dat ie geen menschen meer zag, maar alleen reusachtige nummers, die spraken, liepen, zaten, met sprekende monden, en ál maar sommetjes verkauwend en weer uitspuwend, de een na de andere. Hij maakte midden in den nacht, als z'n branderige oogen den slaap niet konden vatten, Flora wakker, met gehoest, gekuch, gereken en getel, om midden in den nacht te vertellen, voor hoeveel dit, voor hoeveel dat gegaan was. Hij huilde en vloekte van spijt, als 'm iets ontging, dat later bleek zeer verkoopbaar te zijn. Als Flora dan uitviel, zei: Maar God, Jan... u maakt ons allemaal verrükt met uw veiling, waarvoor doet ge dat?... Hebben we niet genoeg? - dan schrok hij even, beheerschte zich, zei kalm terug, heel geheimzinnig: 't zijn zaken geworden, mooie zaken, daar geef jij toch geen lor om.

Toch begreep ie, zich te moeten beheerschen. De dokter gaf 'm wat broomkalie en hij sliep weer beter. Toen ie den fellen spot, den gloeihaat en afschuw van Flora bemerkte tegen alles, wat van z'n veilingen kwam, zweeg ie van z'n koop-verrukkingen, z'n avonturen-kans, maar kropte alles van z'n passie bijeen. Haar gemopper liet 'm steenkoud, zou wel slijten. Erger was 't, dat ie op de veiling zelf zich niet goed kon bedwingen. Eerst dacht ie, dat ie door vuile intriguetjes van makelaars in de val gelokt was, dat ie niets vertrouwen kon dan z'n levende oogen en eigen handen. In

iedere trek van hun gezicht zag ie iets raadselachtigs, iets valsch. Later bleek dat verbeelding. Maar tot schuim kookte z'n woede in hem áán, als ie iets voor z'n neus zag weggaan, waarvan ie wist, voèlde, dat 't opgedreven werd, alleen, omdat 'n kliek tegenbieders 't hèm niet gunde. Hij beefde dan. Z'n stem gilde weer bij ieder hooger bod. Hij leed afschuwelijk, omdat hij niet hooger wou en tóch, meegesleurd door den magnetischen haat van het vijandige kliekje, weer hooger bood! Tot z'n angst en sidder inéén stolde, 'n krampachtige siddering 'm doorschokte. ‘Ga niet verder, niet verder,’ trilde z'n stem, ze sleuren je 'rin!’ Plots stomde z'n nerveusopbied-gegil, keek de notaris te vergeefs naar z'n valsch-lichtende oogen, die niet meer wenkten in z'n doodsvalen kop, maar alleen trilden, hevig, als stortte 'n beroerte over 'm uit.

Hij vertrouwde niemand meer, liet zich dus ook niet voorlichten. Naar eigen intuïtie schatte en berekende hij weer, als z'n begluur- en afluistersysteem niet lukken wou. Bovendien was ie daarmee al eens 'n paar keer er heel leelijk ingeloopen. Ging er op den verkoopdag iets veel lager dan hij voor zich-zelf getaxeerd had, dan werd ie steenbleek van angstige ontroering. Wat verschrikkelijk weinig verstand had ie toch van al die waar en hoe bar kon ie zich de vingers branden. Ging iets buiten z'n verwachting veel hooger, dan koortste er nog banger jacht in 'm. Heel snel, tusschen de menschbenauwing in, moest ie dan uitmaken, of hij niet door 't haat- en afgunstkliekje opgejaagd werd, of dat er door vreemden werkelijk meer, veel meer geboden werd en 't nummer grooter waarde had, dan ie ooit vermoeden kon. Later werd ie aan die truks en valsche lokkingen meer en meer gewend, ergerde hij zich zelden. 't Was 'n machtsding begreep hij. Al was hij de rijke, ze waren sterker dan Soonbeek, omdat ze meer wisten op dat gebied. Hij snapte wel, dat hij 't ergst gehaat werd door de kleine samen-koopertjes, joodjes en brutale sjacheraartjes, tegen wie niemand durfde bieden, wijl ze er van leefden en de vuilste taal en bedreigingen uitbraakten, als iemand 't waagde, hooger dan hun klubje te gaan. Daar tusschen stookten en hitsten de makelaars òp. Ze begrepen niet, wat die schatrijke kerel met al die dingen toch uitvoerde. Hij kocht wiegen, dames-ondergoed, karpetten, handschoenen, jassen, smokings, rijwielen; hij kocht gordijnen, oude matten,

gedeukte kachels, lavementspuiten, kanten dassen; hij kocht badkuipen, hoeden, veeren; vuile matrassen, oude dekens, smerige sjerpen; hij kocht satijnen rokjes, valsche juweelen en chirurgische spuiten. Ze behoorden hém bij iederen koop. Heele relletjes gilden ze naar 'm toe. Maar z'n steenbleek gezicht bleef ijzig in schijn-rust. Alleen z'n wimpers trilden fel. Hij bood door met bevend-gillende stem. 't Schorriemorrie oversmakte hem met vloeken; hij stoorde zich aan niets, hij keek niet om. Hij bood, boòd, werd al kalmer en minder gejaagd tegen hun verzet in. Een keer gebeurde 't, dat 'n paar afval-koopers, sjofele zwoegers, weer door hèm overboden werden. In dierlijken angst, dat ze 't rommeltje zich voor den neus zouden zien wegkoopen, was één sjacheraar naar Soonbeek gedrongen en had ruzie gezocht. ‘Jij moth mijn nie op me phoote trapphe!’ had 'n zwart-baardige jood 'm toegekrijscht en een stoot voor den buik gegeven. Soonbeek, onthutst, steenbleek, weerde af, zei, dat hij geen voet verzet had. ‘Da' liech'ie, misgazzer.’ Heviger trilden de wimpers van Soonbeek, die er absoluut niets van begreep! Joodje woedde nog wat door en Soonbeek stotterde, verzocht nu dreigend, hem met rust te laten. Toen plots zag ie 't joodje zich in den zwarten baard krabben en lachend hoorde hij 'm zeggen: ‘God zegen je, meneer! ik doch as ú 't waz! neem me nie iebel!’

Toen Soonbeek opkeek naar den notaris, bemerkte ie, dat deze 't nummer afhamerde, zag ie den ruziezoeker grinniken naast z'n makkers, die den heelen rommel gekocht hadden. Toen eerst snapte ie, dat 't een streek geweest was. De jood-sjacheraar had ruzie gezocht om hèm juist *buiten* en z'n makker *aan* bod te houden. Hij vond 't een prachtigen, sluwen zet, bewonderde 't overleg ervan. 'n Dag later groette ie 't joodje vriendelijk, maar bood nu feller dan ooit tegen hem en z'n kompagnons in, bedierf hij nog gemeener hun koop-kans van afval voor altijd.

Dat redde hem half. Ze kregen ontzag voor z'n energie en z'n woest aanhouden. In hemzelf was 't 'n bange warrel. Hij sprak, zag, bood in 'n hooge koortsgloeiing van z'n heel denken en voelen. Eindelijk leerde ie al aan de stembuigingen, 't geraas onderscheiden, of iemand zich-zelf op-dreef, of werkelijk een koòper bood, die buiten kliek en klub stond.

Toch moest ie zich verschansen, moest ie veel gewikster kunnen inslaan. Hij ging, omzichtig, zeer sluw en diepdoordacht voorbereid lui bezoeken in allerlei vakken, die op een of andere wijs van 'm afhingen, van wie hij wist, dat ze 'm met sidderend ontzag naar de oogen keken om z'n millionairschap. Ze werden al spraakzaam en nerveus als de rijke man zoo dicht en zoo joviaal op hun lijf stond. Met allerlei sluwe, suggestieve en overbluffende praatjes, soms heel geheimzinnig, alsof er ook voor hèn goud te verdienen was, lokte ie ze mee naar de kijklokalen. Hij hoorde ze aan allen kant uit; een vakman over vloerzeilen, 'n ander over piano's, 'n derde over kristalwerk, over pannen, over pullen, oud aardewerk en over schilderijen. Wat ie brandend graag weten wou, vernam ie uit den mond van die kenners. Toch deed ie precies, alsof hij met al die dingen maar 'n schijntje te maken had. Ze moesten absoluut niet merken, dat ze hem 'n heel grooten dienst bewezen. Als er maar getaxeerd werd. Telkens wisselde ie van personen, koos lui, die elkaar nooit ontmoeten konden, elkaar niet kenden. Onder 't geslenter en sluiks gevraag joeg 't, drifte 't in 'm. Hij wou wel rekken 't samenzijn en toch liet ie ze op 'n droogje; 't nàtje was, dat ze met Soonbeek liepen als goede kennissen. Bij den verkoop raadpleegde ie àl z'n aanteekeningen, voelde ie zich sterk en rustig. Alleen bij antiek goed, porcelein, delftsch, chineesch, ging z'n hoofd weer op hol. Niet één antiquair, dien hij op sluwe manier had kunnen besluipen en meetronen. Ze raadden, wat ie wou. Ze kochten zelf. Hij had er geen snars verstand van. Of ie 't mooi of leelijk vond, daar ging 't hier niet om. Voor zich zelf verlangde hij niets van al dien rommel. Hij dronk even lekker uit 'n grofsteenen koffiehuis-bouillonkop met 'n rand zoo dik als 'n spekpannekoek. Maar 't ging voor enorme prijzen. 't Bedwelmde 'm. Er schitterde 'n fascineerende sfeer van geluk en fabelachtige verdienste om dat antieke goed. Met dollen angst in 't hart kocht ie soms zoo maar in 't wilde. Den eersten keer 'n stel borden, waarop ie dadelijk zeshonderd gulden winstbod kreeg. Doen? Doen? gilde verrukking en passie in 'm! Neen, houên, houên! Lachend sloeg ie alle aanbiedingen af. ‘'t Is al verkocht,’ riep ie drie, vier antiquairs toe. ‘Aan wie?’ vroegen ze. ‘Aan me zelf, wat jullie er voor geeft, geef ik er ook

voor!’ In dat antwoord herkenden ze in één slag den echten woeker-Soonbeek. Hij stuurde maar naar huis, al wat ie kocht, 'n dolle verzameling van dingen. Flora raasde, schopte tegen die vieze, versjacherde, vuile waar. Hij beheerschte zich, leegde heelemaal, vier kamers boven z'n wisselkantoor en ging daar aan 't kollektioneeren. Nu was ie veel vrijer in z'n aankoopen.

Op de vier kamers, die hij heelemaal had laten leegruimen, begon de felle herleving van z'n sjacher-verrukking. Hij had de duurste en mooiste, maar dadelijk daarop ook de nietigste en smerigste boedel-uitwerpsels gekocht. Hij bood op 'n Apollo-beeld en in één adem dong ie mee naar 'n stel verkleurde kousebanden. 'n Antieke bijbel liet hij samenpakken bij 'n hoopje van zeventig cent: 'n lavementspuit en 'n gebroken portretlijst. Hij bleef de eeuwige konkurrent van de aanzienlijkste en op 't fijne goed azende makelaars en tegelijk van 'n vloekenden, tot 'n goor hoopje bijeengeschunnigden, alles betastenden en bekritiseerenden troep vodden- en afval-koopers, uitgehongerde sjacher-gieren met roofvogelklauwen, het in schijn waardelooze en vervuilde naar zich toe scheurend. In onbestemde wuftheid grilde z'n kooplust in alles uit. Daarom bezat ie 'n allerzonderlingst bijeengeschuimde kollektie.

Op z'n afgelegen, verstilde bovenkamers, door matglas ingesloten, dat niemand hem kon beloeren, begon ie met koortsijver te sorteeren, en in z'n nota-boekjes en cahiers z'n nummers te omschrijven, te berekenen en te prijzen voor eigen verkoop. Wat had ie toch ontzettend veel dooréénge kocht, de drie jaren van z'n veilingzaak. En nog lang was ie niet klaar met z'n inventariseering. Vooral de kleiuere koopjes, die hij goedkoop los had gewerkt, gaven hem bij 't sorteeren telkens meevallers, en 'n hevig gevoel van win-verrukking.

Wel was 't zorgelijk, 't sorteeren in allerlei afdeelingen en hoeken!

Dáár had ie z'n portretlijsten van glas, smoezelig en bemorst, en 'n end verder lijstjes van hout. Vlak er naast stapelde hij gevoelige platen en fotografie-gereedschap. Rechtop stonden de kleurige parasols, de rooie, de crème, de zwart-kanten! Boven z'n hoofd hing 't vol kleeren. Voor 't damesgoed had hij 'n heel aparte afdeeling. Voor geen cent mocht

verloren gaan. En 't moest alles hagelrein blijven. Na maanden zwoegen kwam ie eindelijk 'n beetje op orde, stond alles prachtig geprijsd, genummerd en opgepoetst als bij 'n uitverkoop. De muren hingen vol heerenkostuums, jongensbroeken, werkmansbroeken, kolberts, jassen, gekleurde vesten, zwarte, grijze en bruine demi-saisons, kellnersrokken, pandjassen, smokings. Van alles hing er, tot zelfs officiers pakken, matrozenkragen en dragonders-kolbakken. Ieder kleedingstuk hing netjes op houten armen, zonder kreuk of plooi. Alles glansde proper en smetteloos. Hij zwoegde zich liever dood, dan dat er 'n vlekje op mocht blijven. Zelf ploeterde hij met terpentijn en vlekken-zeep schoon wat bemorst gekocht was, dat 't zweet hem van z'n voorhoofd droop. Voor 't goed zelf voelde hij niets. Z'n groot-bevend verlangen bleef: van de hand doen, omzetten met winstjes, en dan altijd maar weer nieuw goed inslaan, zonder ophouden, in koortsjacht. Anderen moest hij geen tijd laten te koopen. Op alles was verdienste, op álles! Dát juist maakte 'm razend nerveus. Hij moest niet bang zijn dat ie zelf geen koopers zou vinden. Dat kwam wel, als hij maar onder den neus weg kocht, gretig, overbluffend! En alles op groote schaal, veel, velerlei, en dan wegdoen. Na uitpakking, ordening en opglanzing werd ie, bij 't overzien telkens van verbazing geslagen, dat hij zoo ontzaglijk veel soort van dingen gekocht had. Soms wist hij zelf niet, hoe ie de nummers omschrijven moest.

Naast z'n parasols stapelden zich groote, kleine en platte kisten met turksche en russische sigaretten; daarboven weer sigaren van allerlei kwaliteit, gemerkt met kleurige lettertjes. Met z'n mathematische werktuigen, z'n lenzen, sextanten, verrekijkers en mikroskopen wist ie letterlijk geen raad! Hij was bang voor de geringste trilling, dat ze defekt zouden raken. Dat net van stangetjes, schroefjes en spiraaltjes vond hij ijzig-teer, om er voor op z'n teenen te sluipen als ie er langs moest. 't Zag er heel geheimzinnig en vernielerig uit. Hij had er, als ie 't zich bekennen wou, grooten angst voor. Als er maar iets kon springen in heel dien rommel, dan was ie verloren. Er waren batterijen, elektrische flesschen met vocht! Kon dat goedje niet van zelf heetloopen? Die moest hij 't eerst loozen, de gevaarlijkste dingetjes! Z'n baro- en thermometers stonden anders veilig gepakt naast z'n stapels

kleurige waaiers, ivoren en verlakten, en z'n wandelstokken. Hij liep tusschen zijn verzameling als in 'n uitdragerij. Iederen dag telde en bekeek ie z'n damesrokken, z'n mantels, stofte ie den boel fijntjes af. O! o! wat had ie 'n grillige en vreemdsoortige dingen! Op de grootste kamer, onder z'n manskleeren had hij 'n vijftien groote speeldoozen staan. Als ie 'n prettige taxeer-bui voelde, haalde hij van twee kasten tegelijk den beugel over, klingelde er 'n karillon-achtig geklank los, waarvan ie in woesten lach schoot. Hij hield heelemaal niet van muziek; pianospel haatte ie zelfs. Maar die speeldoosmoppies, dat populair getriangel lokte schunnige heetigheidjes in z'n brein. 't Tandradachtige staalgetril van die zangkam tegen de puntige cylinderdraaingen amuseerde hem. En of er twee tegen elkaar-in dreunden, 't kon hem niks schelen. Zoo liep ie soms te dansen tusschen het gejoel en tjinkelend geklinkklank van z'n speeldoozen, onder 't plots brommend-veer-verspringen van den cylinder, sorteerend en uitzoekend in binnen-in stil-stelpend genot. Orde, regel, netheid gaf 'm duizelende emotie. Als de nummers van z'n boekjes slag op slag klopten met die van z'n kollektie, juichte ie, stootte z'n schrille stem krijscherig joelzangetjes uit. Dan alles netjes zetten, alles bepoetsen, schoon wrijven; dan overal glansjes en vlammen in opvonkelen. Dan z'n bezittingen op 'n rij, ordelijk, dat ie in stikdonker kon grijpen, wat ie hebben wou, en ie alles kraak-rein wist! Dàt was pas leven.

Heel op de bovenste étage had ie z'n oude petroleum-stellen, z'n porcelein, glas- en aardwerk. Daar stonden half uitgepakte serviezen in hooi, bokalen, kelken, wijnglazen, vischschotels, waschkommen, potten, emaille pannen, en op áángetimmerde planken, gloedrood koperwerk tusschen nikkelen koffiestellen, theepotten en tafelgerij.

Lang niet alles kon hij schoon houên. Dat vrat z'n rust weer weg. Aan alles wou ie soms tegelijk beginnen, maar dan riep hem z'n bediende voor groote zaken, die vóór moesten. Tegenover z'n koperwerk hingen rekken met antieke sabels, klewangs, messen, geweren, pistolen, ponjaards. De ‘moordhoek’ lachte hij in zich zelf. En vlak achter de kamer van steengoed stonden dicht opeengepakt z'n fietsen, stoelen, kanape's, kussens, lei z'n beddegoed, z'n karpetten en gordijnen. 't Stonk er duf en voos. Maar Soonbeek proefde geen duffe lucht-

versmoring. 't Hout van de waschtafels en bureaux geurde, de karpetten geurden, de heele boel geurde rond hem, alsof ie langs 'n jongbloeiend klaverveld draafde.

Van alles, van alles had ie, niet te tellen, te overzien, voor duizenden en duizenden! Nu werd 't de groote kunst z'n heele kollektie nctjes, met winst van de hand te doen. Alles was nu haarfijn gekatalogiseerd, 't geringste vodje tot 't duurste stuk. Nu kwam de groote drijfjacht onder z'n familie, kennissen, vrienden, afhankelijken, huurdertjes en knechten.

Dan stond ie op z'n kantoor te loeren, als 'n spin in d'r web. De post kwam in... Een sigaar? - Asjeblieft meneer!... Z'n bediende snoof al onrustig, wist hoe laat 't was, als de patroon zoo liefjes-gul begon. - 'n Praatje! Soonbeek voelt, dat de man geen tijd heeft, wil hem toch niet loslaten... Och, éven maar, wenkt hij geheimzinnig, snel vertrillend de de schrikoogen. De man belooft liever morgen aan te komen, is d'r z'n vrijen dag. - Vólgende dag zit 't sjovele postmannetje als 'n meneertje opgedirkt in zondagsche kneljas, zich zeer vereerd voelend, als 'n paal zoo stijf op 'n krukje vóór de grootste brandkast. De bankbiljetten liggen om 'm heen. Hij telt benauwd een, twee, drie, vier brandkasten! groote heer!... Hij schuift angstig op z'n stoel. Zoo heeft ie nog nooit midden in schatten gezeten. Soonbeek rammelt met de sleutels in z'n zak, en z'n bediende telt voor 't loketje duizend gulden in riksen uit. Postmannetje duizelt, en Soonbeek praat, praat gejaagd, liefelijk, schenkt 'n borrel, dringt nog 'n sigaar op... Postmannetje, half betooverd, beeft, slikt, dampt, begrijpt niets, niets. En Soonbeek met vlugge jachtzinnetjes vraagt, vraagt zonder tijd tot antwoord te laten. Hij overrompelt... Middenin vertelt ie van z'n jongensjaren... dat ie eens vier jaar lang van 'n riks per week geleefd heeft... en met honderd overspaarde guldens voor 't eerst op de beurs kwam, hihihi! Als je zuinig bent, bouw je kasteelen. - Postmannetje nikt, lacht, nikt wèer, rookt, slikt z'n borrel, is betooverd... Soonbeek informeert of z'n vrouw 'n naaimachine heeft, 'n moderne natuurlijk!

Ja-ja-ja? Nee hè?... Hij heeft een te koop, 'n heel mooie, nieuw, fonkelnieuw. Hij versputtert, sneller, overrompelend, jagende zinnetjes, beweert, dat wàt postmannetje in huis heeft, vodden zijn, absoluut vodden. Wacht maar;

hij zal 'm aan 'n boedel helpen, langzaam-aan, langzaam-aan! Of ie broers en zusters heeft, die verloofd zijn? Laat hij ze zeggen, dat ze eerst bij hém komen, voor ze in winkels gaan. Hij heeft alles, alles. Heeft postmannetje 'n kachel? 'n goeie? ja? Kom, laat ie eens mee gaan kijken. Eerst nog 'n likkie? Straks liever, ja straks! straks! ná de zaken, grinnikt z'n lachmond.

Weer begint ie gloeierige praatjes te vergonzen om de ooren van verbluft postmannetje. Hij laat hem z'n heele kollektie zien, de nummers, de prijzen, de sorteeringen in afdeelingen. Hij geniet overstelpend van postmannetjes schuwe, naieve verbazing en van zijn met gròote oogen kijken, als 'n boer voor 'n jankende gramofoon. Er trilt verzachting en liefdoenerigheid in Soonbeek's stem en gespreek. Na 'n kwartiertje heeft Soonbeek hem 'n kachel, 'n stroeve naaimachine en 'n zondagsche pandjas aangesmeerd. Postmannetje pruttelt wel wat tegen... ‘Ik durf nie goed... voor m'n vrouw, ziet u... wat zal diè wel zeggen!...’ Maar Soonbeek raast, overjacht weer. Wat ze zal zeggen, zeggen! zeggen!! dat je voor koopman in de wieg ben gelegd, mensch!

Hij schatert, ratelt, overrompelt met sluwe, haastige driftwoordjes, en valt er tusschen met z'n afbetalingssysteem, zegt joviaal, dat ie ze 't doodgemakkelijk maakt. Hij laat hem 'n lijst zien van lui uit z'n buurt, die precies zoo bij hem gekocht hebben, 'n guldetje per week, wat is nou 'n guldetje per week! voor de helft van den prijs!

Er zit verkooppassie in 'm te gloeien. Of er z'n leven van afhangt, zoo praat ie. Postmannetje wil wel, bewrijft 't zwarte laken van de jas; vindt 'm heel netjes en gaar nie duur voor acht gulden! Is ie vijf, tien jaar mooi mee! Maar... maar... Soonbeek loert, aast! Moet ie nu niet metéén 'n blommig kapothoedje voor moeder de vrouw? Maar postmannetje schreeuwt bang: Nee, néé, meneer, die jas... die mechien... en dat kacheltje!... 't Is nou mooi genog geweest! Goed, goed, goed, overratelt Soonbeek nerveus-gejaagd, bang, dat de klant heelemaal terug zal krabbelen, voor ie weer beneden is. 't Kostte anders maar een-gulden tien, 't hoedje’ perste ie er tòch nog uit. - ‘Waffer hoedje?’ O! nee-nee, meneer... asjeblieft niet, bangt weer 't postmannetje, nu wèg willend.

Soonbeek voelt z'n ingedrilde gehoorzaamheid aan 't vrouwtje. Hij gaat mee, begrijpt, dat ie niet verder mág gaan. Beneden, tusschen de dreiging der brandkasten, den geldklank en 't geroezemoes van straatdrukte, laat hij 'm vóór 't loketje 'n huur-koopkontraktje teekenen. Hij verlangt eerst de volgende week geld, en alles zal netjes naar huis gestuurd worden. -

'n Week later loopt 't storm bij Soonbeek van allerlei soorten lui. Hij zit op z'n hooge kantoorkruk inééngedoken, te genieten, te dampen, te luisteren naar volk voor z'n veilingzaak, en stil te berekenen.

Soms loopt ie als 'n dolle heen en weer, trap op, trap af, gejaagd, alsof ie achternagezet werd. De groote verkoop en de makkelijke winsten spelen 'm door 't hoofd. Hij vertrouwt z'n eigen aanteekeningen niet goed meer. Heeft ie wel alles precies berekend? Niets te min genomen? Klopt alles met z'n eigen boeken? Er jaagt en scheurt een wroegende onrust in hem. 't Krampt door z'n denken, z'n wimpers beven. 't Gaat tè mooi. Maar na een poos overgiert de pret, dat ie zoo kranig alles kwijt wordt, met groote winsten.

Zondags komt z'n groenteman, verlegen. Heel gemakkelijk overrompelt hij dezen groven, zwaren kerel, die in blossige schaamte op alles maar dadelijk ja zegt, uit gegeneerde schuwheid. Vier broeken koopt ie van 'm, zonder passen, zoo maar in 't wild gemeten; tien stel katoenen handschoentjes voor z'n acht kinderen, maar 't zijn alle dezelfde nummers. ‘Hindert niet meneer, 't is bestig zoo’... sulligt de verlegen zware vent, ‘'t zal wel passen.’

Soonbeek heeft lol voor tien. Als ie zulke idioot-klanten meer kreeg! Er bitst minachting in z'n stem tegen zoo'n lammeling. - Tóch hield hij meer van giftig dingen en kampen, van lui met sluwe monden en gierige, felle oogen, die met drooge lippen gejaagd meèrekenen, of ze niet, afgezet worden! Al z'n leveranciers had ie aangeklampt, met geheimzinnig korte briefjes, met fluister-praatjes. Ze wisten niet, wat ze er van denken moesten. Maar ze kwamen toch, een voor een! Eerst wisten ze geen raad. Ze hadden voor die spullen geen geld! Maar Soonbeek lokte, kittelde, vleide met z'n lachmond, lei ze een afbetalingsstelsel uit, verklaarde, dat ze nooit in hun leven weer zoo'n prachtigen kans konden

krijgen, om gemakkelijk aan zóó'n boedel te komen. Hij grinnikt, maakt grappen, stoot z'n 'ja, hm's' uit, propt ze vol met gemeene, zware sigaren, schenkt bochtkognac en ouê klare, en kraakt heel voornaam met z'n nieuwste schoenen, pas van de veiling. 't Geurt naar rhum en zoet om 'm heen. Z'n blank gezicht gloeit van hartstocht. Z'n handjes met de fonkelringen wijzen aan. En als ze vragen: Ja maar... hebt u niet dit of dat?... grinnikte ie heel geheimzinnig terug, zegt twintig keer achtereen: *ik*?... ik heb alles... *ik*?... ik heb alles! zonder ze nog te laten zien, wat ze verlangen. Kalmpjes neemt ie ze mee, stap voor stap tusschen z'n veiling-koopen doorschuifelend. Eerst laat ie hen de oogen uitkijken van verbazing. Dan houdt ie plots halt en zet ze met den neus voor 't gevraagde. En dan gloeit 't in 'm van trots. Hij overbluft, verblindt ze, ratelt er dadelijk overheen met nieuwe vraagjes, maar blijft toch sluw, koel-nuchter toezien op alles, wat z'n kliënt aanraakt. Hij heeft te gissen, waar ze zinnigheid in hebben, begluurt de gezichten, haalt met kleine, vinnige na-zinnetjes telkens weer terug, wat al losjes beloofd was bij 't eerste gelok. Eenmaal aangeklampt, voelden, op hun beurt, z'n klanten wel verplichting, maar, in den heeten sjacherdrang, géén ontzag meer voor den millioenair Soonbeek; trachtten ze met afdingerijtjes te beknibbelen en de afbetaling al minder te krijgen. In die slagvaardige sluwheid groeide Soonbeek. Dat was voor hem naast de winst, 't zaligste genot. Dat kampen, kracht meten, oversluipen, afketsen, terugslaan en aanvallen, vond ie de machtigste strategie van den handelsgeest, en de sluwe overrompeling er in een taktiek van verrukking-scheppende heerlijkheid. Argwaan kon ie tegenover zich zelf dulden, wijl zijn wantrouwen toch altijd nóg grooter was. Vooral 'n sybariet onder z'n klantjes had ie dadelijk te pakken, brak ie in tien minuten klein.

Prompt dokten ze iedere week, Zaterdagmiddag, op. In glans stond ie dan achter z'n loket, de afschrijf-boekjes gereed, waarin met giftangeltjes adderden de sluwe kontraktjes. Want als ze twee weken te laat waren, vervielen àl hun rechten, kon ie genadeloos terugeischen, wat ie wou, 'n apart genot met nieuwe demonische win-verwikkelingen. - Aan palfreniers en huisknechten van rijke kennissen van de gracht,

verkocht ie prachtig-gekleurde vesten, jassen, handschoenen. Flora hoorde er met minachting over spreken onder de deftige families. 't Was 'n schande, zoo'n vies gesjacher, meende z'n vrouw. Had hij, schatrijk, dat noodig? Op zoo'n uitval koelde dadelijk z'n fijn gesar. Hij grinnikte. Wat? 'n Eerlijken handel zou ie niet mogen drijven? Neen hij was voor niets te trotsch. Hij sloeg 'n kwartje verdienste niet af. Dat moest zij toch al lang weten. En genadeloos ging hij voort met z'n verkoopingen, zonder naar Flora om te kijken.

't Kon 'm wat schelen, of die rijke druktemakers van de gracht hem minachtend bekeken. Overmorgen liet hem toch weer een uit zoo'n bazig en deftig gezelschap roepen, hadden ze hem weer noodig voor geldschieting. Dan wreekte ie zich fijntjes en sarrend op hun grofheid en gesmoorden schimp.

't Ergste sjacherde ie wel met z'n kleine weekhuurders.

Die had ie vast, kon ie dreigen met huis-uitzetten, of aan 'n ander verhuren. Hij had 'n troep woninkjes op de Brouwersgracht, Prinsengracht en in de *Jordaan*. Domme, brutale, schreeuwerige menschen, maar als de dood voor politie en huisheer. Daar kwam ie zèlf, begoochelde ze heelemaal. - Dol van blijdschap waren ze, op zoo'n gemakkelijke manier aan enkele nieuwe spullen te komen. - Dáár plaatste ie twee stoelen, hiér 'n kanapee, dáár weer 'n nieuwe tafel, elders 'n glimmerig, mahoniehouten kastje. Hier 'n spiegel met vaasjes, daar 'n servies en zoo meer. 't Was erger dan gedwongen winkelnering, door Soonbeek's schaamtelooze suggestie, overhitting en arglistige berekeningen.

Er waren ook onder z'n week-huurders die traag bedenkingen maakten, er 'n krampigen dwang in voelden van Soonbeek op hun schraal beursje, er eindelijk kort en goed niets van weten wilden. Maar Soonbeek liet deze tegenstribbelaars 't minst graag los. Hij wist precies, hoè ze te pakken. - Wacht, als ie nou eens hier die twee deurknoppen liet maken? Noù... asteblieft. Zoo, weken lang, dribbelde ie z'n krotjes rond, lastig, praterig, overheerschend, dat 't de onwillige luidjes groen en geel voor d'oogen werd... Nou kon misschien wel 'n goedkoop blauw papiertje in de voorkamer, maar stònd dat nou zonder dat prachtige mahoniekastje...? zeg jij nou vader,

spreek jij nou! Al die ruitjes d'rin! 't was 'n pracht...! en die biezen stoeltjes, zoo mooi als ze 't nog nooit gezien hadden! - 't Begon zacht te weeken om 't hart der onwilligen. Haastig berekende Soonbeek de kosten van 'n goedkoop papiertje. Had tóch op de vervuilde muren gemoeten! 't Werd 'n felle, halfnijdige sjacher van weerszij, 'n kleine kruishandel, waarbij híj toch overheerschte. - Sluwig verkocht ie die lui z'n slechtste en alleen op 't oog glanzende goed. De afschrijfboekjes en 't kontrakje volgden, brachten weer wat stroeve ontstemming, voelden ze áán als 'n handboei-knelling.

Al negen keer was 't 'm gebeurd, na zes, zeven of tien maanden afbetaling, dat de lui niet verder wilden of kònden. Dadelijk had ie beslag gelegd zonder erbarmen. Soms had ie zelfs gehoopt, bij die en bij die, dat 't gebeuren zou, kon ie z'n macht laten voelen, en meteen 'n nieuwen verkoop met anderen aangaan. Er was dan 'n pijnlijk geworstel van handen, 'n stuipachtig geruggetrek om te houden, wat ze hadden en waarop al zooveel guldens waren afbetaald. Maar Soonbeek, wit van venijn, woedde wat woorden van politie-halen er tusschen, en dadelijk kwam er smartelijke ontspanning in den krampgreep. Enkele der vrouwen snikten dan vooruit. Maar hij voelde zich geweldig en kende geen meelij. Wat zouên ze hèm niet gedaan hebben, in hun plaats? - Soms liet ie zich door zoete pluimstrijkerij van veinzende en huilende wijven wel éven omverpraten, stelde ie nog 'n week uit. Maar als er dan weer niets kwam, werd ie woest, wreed, giftigde ie uit, dat ze 'm nou niet langer nemen konden. Hij liet 't, zonder politie, door z'n loopknecht en kruiers hen uit de handen wegscheuren, toch bang voor gedreig van vóórroepers en aan den dag brenging van zwendel. Van de negen hadden 't acht afgestaan. Eén karonje-jordaanster, die Soonbeek bijna vermorseld had in 'n krankzinnigen drift-uitval, bleef onwillig.

'Lâ jij d'r es één van je mannetjes ankomme!' had ze zoo dreigend uitgegild, dat ie schuw was weggedruild. Ze had gezegd, dat ze'r een paar jaar aan waagde, maar dan zou ze 'm toch, waar ie kwam achtervolgen en naschreeuwen als 'n vuilen dief en woekeraar. - Soonbeek beefde nog toen ie al veilig en wel tusschen 't drukke gewoel van de Kalverstraat liep. Nou had ie toch z'n 'vrouwtje' gevonden. - Bij dat smerige wijf, dat al tien maanden had afbetaald, was ie nou

telkens den boel komen mee oppoetsen. Hij had wel verwacht, dat ze een of anderen dag niet meer betalen kon. Daarom had ie zijn stukken in de woning brandhelder onderhouên, onder allerlei verdachte en haar argwaan onderdrukkende praatjes, als: ‘Wanneer dat goed niet door iemand onderhouên wordt, die er verstand van heeft, is over 'n jaar al 't politoer d'r af!’ Zoo lapte ie dat sluwigjes en suste ie haar sla-mond. Nooit had ie 't wijf zoo fel gehoord, en nu was ie dáár meteen z'n macht kwijt. Hij begreep dat, nu ie den moed niet had, om 't te laten weghalen, uit angst voor nagekrijsch op straat, wat ze stéllig zou doen, zij hèm de wet ging stellen met afbetaling. 't Woedde in 'm, dat ie door z'n eigen stomheid misschien een schadepost kreeg. - 't Kookte in 'm. Dat moest op 'n stuipdrift uitloopen thuis. - Gejaagder liet ie zich nu inlichten over àl 't doen en laten van 't woeste karonje-mensch, aldoor zinnend op 'n felle neerzwieping van haar macht over hèm. -

Maanden daarna nog stootte 'n plotseling hevig wantrouwen in 'm òp, 'n wurgend-angstige benauwing, dat ie wel eens van 'n heel slechte reis kon komen, als hem meer klanten zóó gingen behandelen. - Wat enorm veel dingen had hij nu al niet uitstaan, en hoe hield ie daar rustig 't oog op? Toch bespiedde hij scherper z'n luidjes, zag ie langer toe, voor hij iets afgaf. Eerst bracht ie bezoek op bezoek, en als eenmaal gekocht was, drukte hij vinnig en koud ze de voorwaarden op de ziel. Want ten slotte had ie uitgevischt waarmee de onverschilligsten onder z'n klanten tóch klein te krijgen waren.

II.

Heel z'n veiling-beheer gaf hem, een z'n tijd wegvretend genot, en de fijne kleurmengingen van z'n trotsch handelsvernuft voerden z'n leven òp tot één gloeiende daad van sjacher. - Daarom kon ie bloed spuwen van gift, als Flora z'n veiling-koopsels beschimpte. Er bestond geen mooier handel, geen genot-zoeter koop, en geen rijker, beter goed dan op de veiling. -

Z'n eenige angst was soms, dat ie met 't inkoopen van allerlei soort dingen veel te ver ging. - Er waren dagen,

dat ie letterlijk van niets kon afblijven. - Leed ie onder 'n soort veilings-geesteszienerij, dan zag z'n gezicht grauwgeel van hebzucht. De dingen zàg ie dan leven, hem wenken, hoorde ie zich toeroepen. Dan gloeiden z'n handen van vurigheid. Soms bleef ie dan 'n week weg, om zich zelf te knauwen, te martelen, al kòn hij niet verdragen, dat, terwijl hij thuis zat, at of dronk of dutte, er hier en daar in Amsterdam groote veilingen waren, met prachtige dingen, waarop verdiend móest worden. 't Idee dat hij thuis zat, en dáár gehandeld werd, maakte 'm razend, verschroeide z'n rustig zitje. Dat was als 'n onthalzing van z'n hebzucht. Hij deed zich schade, groote schade, door niet alles in te slaan wat verkocht werd, en z'n teveel te bergen in z'n eigen leegstaande woningen.

Toch moèst ie dat gemartel en gejaag overwinnen, wijl er zooveel in z'n reken-hoofd krioelde. Hij moest toch begrijpen, dat niet voor ieder ding koopers te vinden waren, en dat ie zich op die manier kleintjes-aan ruïneerde!

Al 't gewirwar van z'n zaken bijéén wekte soms zóó'n woeste, nerveuse gejaagdheid in z'n ziel, dat ie niet meer op z'n stoel kon blijven zitten. Dán vloog hem angst naar de keel, wilde wroeging om al 't vertrouwen, dat hij nog schonk; dán over de veiling-passie, die 'm toch hevig benauwde, wijl hij die voelde als 'n macht, waarvan ie zich wel nooit los kon rukken. Daartusschen-in brandde z'n spijt weer over z'n eigen begeerten-getemper, en 't smartelijk denken aan wat hij al niet weer voor nieuw goed had kunnen koopen, als ie zich zelf niet zóó ongerust maakte om dien hartstocht. - De duivel hield 'n treurzang bij z'n stervende begeerten. Als 'n helsch oorgeblaas ruischte die zang in z'n bloed mèe, door z'n kop. Hij voelde gal bitteren op zijn dorre tong. - Z'n groote geldschieterijen, z'n beredderen van de smerigste zaken gaven hem, nà z'n veiling-vervoering, nooit meer die voldoening, dat breede genoegen, waarop ie 'n maand lang te gast kon gaan met z'n lekkerst-schrokkerige gedachten. De veiling-koopen prikkelden veel fijner, veel dieper z'n sjacher-verbeelden, kombineerden in alle varianten z'n macht, vergroeiden z'n nieuwsgierigheid tot 'n indringend vermogen. - Er duister-gloeide 'n geheimzinnige lokkerij in, die *hij* alleen zóó voelde en in de brandendste genietingen ómschepte. 't Was

'n offerande aan z'n dronken hartstochten, om ze te stillen, te verzadigen en ze daarmee te misleiden. -

Dan kwamen eindelijk de dagen van beheersching en koopstilstand; tijden, waarin ie z'n vrouw de huishoudboekjes uit de handen rukte, en woest, geprikkeld, naar de groote keuken holde, om te zien, wat daar omging. Dan keek ie in 'n jacht de lijstjes na. Bemerkte hij, dat niet ieder dubbeltje kon verantwoord worden, dan bracht ie de poppen aan 't dansen, vloekte en raasde ie in ziedende drift, stampte van uitzinnigen toorn op de blanke keuken-steenen, schold en beleedigde grof de keukenmeid, de werkmeiden, 't kindermeisje, 't heele personeel, dat ze huilden, en z'n menschen hem bleek en bevend terugkrenkten in geprikkelde woede. Soms sleurden ze hem, in 'n vlaag van saam-uitbarstend verzet, de keuken uit. Maar dadelijk stormde ie weer in, nog feller, met 't schuim op z'n zenuwlach-mond, raasde en schold opnieuw. - Ze bedrogen hem allemaal. Hiéruit bleek, dat koffie van 'n gulden óók voor 't personeel bestemd was. Wisten ze dan niet, dat zij maar van zestig cent 't pond mochten gebruiken? En dááruit bleek, dat ze in de keuken dezelfde boter hadden genomen als bij mevrouw aan tafel. Zoo'n schunnige brutaliteit had ie nog nooit beleefd! En met de thee was 't drie weken net zoo gegaan. Toen werd 't weer gewoon keukenthee! Dachten ze soms op die manier hem arm te zuigen? Hij zou ze striemen! Plebejers dronken geen thee, geen koffie, geen room! Waren ze nog niet tevreden met wat ze hadden? Tuig was 't allemaal; ze gapten voor hun vrijers van de sigaren, van 't brood, van 't vleesch, van de visch, van de vruchten, van de groenten, van den wijn, van alles, alles! Dat zoo'n sul als mevrouw niets zag, kon hij niet helpen. Maar hij zou ze drillen! - Jullie boter van 'n gulden! Vreet stroop! Ik heb van me leven wel niet anders gedaan. -

De meisjes zwegen als 'n stomme kliek; verbeten zich de lippen, sidderden van woede en schaamte. Ging z'n grove scherprechterij dan zoover, dat ie ze op het blanke aanrecht voorrekende, hoeveel er gebroken was, hoeveel ie àf zou houden, dan barstten ze te samen uit, oversnauwden hem met giftige woordmeppen, dat ie grauwbleek en met vreeselijke triloogen, zonder één aan te kijken, éven gebluft, stom bleef. Ze gilden dan om mevrouw, maar die kwam niet voor den dag uit

schaamte en vernederingsgevoel. Soonbeek ondergroef haar gezag met z'n valsche vitterij. Ze schreide dan stil, boven op 'r zachte chaise-longue, maar hij ging voort met z'n stormende kritiek. Al wat intusschen de keuken inkwam, bekeek ie, onderzocht ie. Iedere bus werd ingeneusd en geen pan bleef op 'r plaats. Den groenteboer, den slager, den melkboer, den bakker, den kruidenier, hij wachtte ze 's morgens, 's avonds òp, hardnekkig, en hield ze áán. Ze sidderden, de menschen. Hij schold, heftig, grof, vloekte en raasde, zei plompweg, dat ie op fielterige manier door hen allen bestolen werd. Was dàt 't volle gewicht? Hier, met je neus erop, en weeg nà! Was dàt eerste kwaliteit boter? suiker? Hier, met je neus er op, en kijk nà! meel, zand, krijt!... vuiligheid! Dat hadden ze niet gedacht, hè, dat meneer zelf inspekteerde? De knechten stamelden wat, waren geschrikt, verward, overbluft... Hij joeg, joeg gruwelijk met z'n ondervragingen. Hij zag geen menschen meer. Alleen als zwarte larven kropen angsten van wantrouwen voor z'n oogen. Hij zag van drift en woeste uitzinnigheid bijna niet meer. 't Valsche vuur begon weer te fosforiseeren in z'n oogen. Hij had die winkelknechten, die plebeïsche dieven, wel kunnen fijnknijpen, met z'n dienstmeiden erbij. En werkelijk vond ie soms kleine afzetterijtjes en sluwig doorgestoken kaarten tusschen de meiden en de knechten. 't Maakte hem dol. Met 'n zenuwkrijsch liet ie ze eindelijk los, wees ie ze de keuken uit. Hij kon niet ophouden met razen, en als 'n losgebroken woesteling holde ie door de gangen, rende ie trap op trap af, vloekend, half stikkend in den heetsten argwaan.

Dat waren z'n razende buien, die altijd in veiling-rust terugkeerden en Flora groot verdriet en ongenoegen veroorzaakten. Telkens zei 'n meid haar de dienst op. Bij zoo'n dollen Jan Hen wou geen sterveling blijven, mokten ze. Flora's smart en wrevel koelde zich in de klachten der meisjes. Ze vond 't 'n schandelijke vernedering voor 't personeel niet minder dan voor haar. Zoo'n felle, stekelige Jan Hen, die loerde in potten en pannen, wien de roode gloed van 't koper nooit glanzend genoeg de oogen kon in-vonken, die opstoof bij 't kleinste deukje in een voorwerp, was niet om te dulden. En zocht ie 't niet beneden, dan zocht ie 't boven, op de kinderkamer, de meidenkamers, bij de kinderjuffrouw, overal vinnig rond-

loerend op verwaarloozing, vervuiling of vergissingen. Met 'n dierlijk genot kon ie ze dan bovenschellen en sarrendglimlachend zoetjes met vragen besluipen, om los te barsten als ze 'r ingeloopen waren.

Daartusschen grilligde wel eens 'n bui van toeschietelijkheid voor 't personeel. Hij stapte dan met trilwimpers de keuken in en sjacherde met de meisjes over 't aankoopen van waar. Ze moesten vooral beter dingen en den boel veel goedkooper zien los te krijgen bij den groenteman en bij den vischboer. Dan ging ie zelf, in door z'n schrokkerigheid aangehitste gierigheid, afdingen op alles, wat er voor 'n week noodig was. Hij maakte sluwe beramingen, overstelpte ze met sarrende, gejaagde vraag-zinnetjes, spande strikken, vroeg over en weer, om ze er te laten inloopen, en te zien, of ze hem bedrogen en werkelijk wel afdongen, koel, hardvochtig, genadeloos, tot den laatsten cent eruit mergelend. Hij gnuifde van lol, als ie zag, hoe bedremmeld ze voor 'm stonden en hoe hij ze fascineerde. Dan begon ie koeltjes en kalmpjes te cijferen op 't blanke steen van het aanrecht in heel fijn schrift dat ie dadelijk uitvlakte, als Trees of Toos te dicht op z'n handen stonden. 't Waren intieme reken-stellagetjes, waartusschen ie nu en dan zaken-invalletjes en veilinggedachtetjes luchtte, gedachtetjes, die niemand zien mocht. Soms stormde met wild gezang 'n meisje de keuken in, maar dadelijk bestierf haar gejoel op haar lippen, als ze Soonbeek met z'n blank gezicht, z'n kalen kop en trilwimpers, in z'n gluiperig gereken op het aanrecht zag zitten. Langzaam, zacht, begon ie met telkens gesloten oogen, over de voordeelen van koöperatieverbruik te spreken. De meisjes nikten, liepen in en uit. Hij bleef doorratelen. De een nam 'n eind gehoord betoog van de ander óver in gif en wrevel, nu ie weer zoo dwars in den weg zat te Jan-Hennen. Haar knuisten jeukten om hem er uit te smakken, dat ie den nek brak. Maar ze durfden zelfs niet glimlachen. Eindelijk draaide ie van de koöperatie op z'n veiling-bezittingen. De meisjes moesten dit en dat eens koopen. Wat gaf al dat potten? En wanneer was de vrijer jarig?

Hij sjacherde heet, z'n gezicht verwrongen. Hij had mooie japonnen, streepjes en ruitjes, en mooi ondergoed, met ècht kant, grinnikte ie. Ze moesten maar niets zeggen aan mevrouw

en eens stiekem komen kijken. Hij had mooie doozen geurzeep, heel goedkoop, met zilverpapier, en reukwerk... alle soorten. En haarolie... en gekleurde boezelaars... prachtig! Ze konden alles op afbetaling krijgen... alles! En dan stiekem, heel stiekem blijven... en voor minder dan de helft van den prijs in 'n winkel...

Maar Flora had, zoo streng als ze 't kon, de meisjes verboden, ooit iets bij meneer te koopen. Als ze 'r wat van merkte, ontsloeg zij op staanden voet. Tegen die heftigheid durfde Soonbeek niet dadelijk òp. Toch negeerde hij 'r, probeerde hardnekkig door te zetten. Mevrouw had nu eenmaal 'n hekel aan alles, wat van de veiling kwam. Moesten zij 't daarom ook hebben? O! 't verlangen om tegen haar wil in te verkoopen, was dan zoo brandend in hem. Was 't geen eerlijke handel? Mocht hij die menschen niet aan 'n goedkoop stuk goed helpen? In zich zelf was ie diep overtuigd, dat er nergens beter kon worden gekocht dan op 'n veiling. Hij hield de scherpte van z'n provinciaalsche ennetjes in, maar 't hielp niet. Nooit waagde 't 'n meisje op z'n kantoor te komen kijken, tegen zoo fel verbod van mevrouw in.

Vandaag was ie juist weer hevig in de keuken bezig geweest, en daarover zat ie nu na te tobben, en over de woede van Flora, die van zelf wel weer wat kalmeeren zou als de Fleury's daar kwamen.

Tegen half negen bracht 't meisje 'n briefje van Maurice, waarin deze meldde dat ie niet komen kon, wijl Kareltje ziek was en z'n vrouw geen stap uit de alkoof durfde doen.

Hij vloekte, Soonbeek, holde door de gang, schreeuwde naar de meiden, dat ze den brenger van 't briefje even bij 'm moesten sturen. Maar die was er niet meer.

Flora kribbigde iets toen ze 't hoorde, en sliep weer in. Soonbeek joeg door 't huis, trap op, trap af, teleurgesteld en woedend op Maurice, en op 't kind, dat nu juist vanavond ziek moest worden.

(*Wordt voortgezet*.)

Middeleeuwsch anti-feminisme.

I.

In onze dagen is ‘f e m i n i s m e’ nog wel de naam voor een sociale beweging, maar niet meer voor een socialen strijd. Wie let op de plaatsen - eereplaatsen soms! - die door de vrouw worden ingenomen in onze moderne maatschappij, zonder dat iemand anders dan eenige afgewezen mannelijke konkurrenten er aan denkt haar die plaatsen te betwisten, - die moet toestemmen dat de vrouw haar pleit nagenoeg heeft gewonen. Met onbetwist gezag troont ze in de bureelen van spoorwegstations en verzekeringsbanken, doceert ze, zelfs in de gymnasia, zit ze te luisteren in de kollegekamers en staat ze te werken in de laboratoria, laat ze zich gelden, niet enkel als kunstenares of als beoefenaarster der wetenschap, ook als voorlichtster en wegwijster op het gebied der letterkunde en van de journalistiek; zonder verzet van beteekenis wordt ze opgenomen in de orde der advokaten en in die van Oranje-Nassau.

Er valt nog wel iets te veroveren.... buiten de allerhoogste plaats, de koningstroon, die, immers, reeds genomen is. Maar het zullen vreedzame veroveringen zijn. Aan een Amazonenkrijg denkt in onze wereld niemand meer. En de twee kapitale vraagstukken die nog als twistvragen zijn overgebleven, de reform-kleeding en het vrouwen-kiesrecht, worden in de meest honorable termen gesteld. Men vraagt, met vereerende bezorgdheid, of het ongeregen kleed en het stembriefje geen afbreuk zullen doen aan de vrouwelijke gracie.

Ook de typen waarmeê het tooneel en de satirieke pers

het publiek een tijdlang vermaakt hebben, - de geëmancipeerde dame, de blauwkous, het moderne meisje, de ‘esthetical girl’, - worden nog maar zelden meer voorgesteld als karikaturen van levende modellen. Men spreekt bijna overal, zeer waardeerend, van ‘ontwikkelde vrouwen’ en ‘artistieke persoontjes’.

Maar juist omdat we thans, zoo ongeveer, aan het einde van den strijd zijn gekomen en de vrouwenkwestie nog wel de belangstelling wekt, maar niet meer de hartstochten doet ontbranden, kan het interessant zijn, en vermakelijk tevens, te herinneren aan lang vervlogen tijden, toen het nog oorlog was over de gansche linie, toen aan de vrouw niet enkel de politieke en ekonomische gelijkwaardigheid met den man werd ontzegd, maar toen ook, zeer in het algemeen, als een stuk dogmatiek, met hartstochtelijken afkeer of met kouden spot, haar algeheele m i n d e r w a a r d i g h e i d werd gedekreteerd en met een breede ontplooiing van oude en nieuwe argumenten werd betoogd en.... bewezen.

Het is vrij algemeen bekend dat de middeleeuwen, bovenal in Frankrijk, de vrouw tegelijkertijd in de meest verfijnde vormen hebben verheerlijkt en haar op de ruwste manier hebben gesmaad en vernederd, dat ideale vrouwenvereering en realistische vrouwenverguizing - in dat land en in die dagen - de mannenwereld, bovenal die der letterkundigen, in twee kampen hebben verdeeld.

Over het geheel kan men wel zeggen dat elk dier beide kampen beantwoordde aan een bepaalden maatschappelijken kring. De vrouwenvereering behoort hoofdzakelijk thuis in de wereld der ridders en der hoofsche poëeten, de vrouwenverachting en vrouwenbespotting in die der burgerij en der simpele vertellers. De schrijver van een ridderroman had zijn ideale heldinnen, die van een fabliau of ‘boerde’ zijn vrouwspersonen.

Maar, - nog daargelaten dat de bloeitijd dier beide soorten van literaturen niet valt in hetzelfde tijdperk, dat de ridderroman behoort tot de tweede helft der twaalfde en het begin der dertiende eeuw, terwijl de ‘boerde’ eerst in den loop dezer laatste eeuw zich tot een letterkundig genre van beteekenis heeft ontwikkeld, - zoo blijft toch, ook als men dit onderscheid van kringen streng wil laten gelden, een heele groep

van mannen en van schrijvers over, die zich door hun afkomst en hun bedrijf van den eersten, door hun opleiding van den tweeden kring onderscheidden, en wier wereld het aangewezen terrein zoowel voor vereering als voor verguizing der vrouw moest wezen.

Ik bedoel den kring der geestelijkheid, de wereld van den klerus, beter gezegd, - om tevens haar literair karakter te doen uitkomen, - de wereld der ‘clercken’, onder dit woord allen samenvattend die aan de jurisdikcie der kerk waren onderworpen, zoowel den priester als den student.

Was de ekstatische Maria-vereering geschikt om een gevoel te kweeken van hoog-opzien tot een sekse waartoe de maagdelijke Moeder Gods behoorde, zoo waren, aan den anderen kant, de eischen van het celibaat, de hartstochten en, voor een goed deel, ook de zeden der jonge ‘clercken’ bijzonder geschikt om de verbeelding in een gansch andere richting te drijven en de vrouw, die in de *Ave-Maria*'s hoog werd verheven, tot een voorwerp te maken, van haat bij de gepassionneerden, van vrees bij de zwakken, van spot of verachting bij beide.

Dat verreweg de meesten overhelden tot dit standpunt der minachting en der verguizing, is reeds niet onnatuurlijk wanneer men zich rekenschap tracht te geven van de verhouding waarin de jonge geestelijken stonden tot de maatschappij, met name tot de vrouwenwereld, dier dagen. Hun was het niet gegund, zooals aan de ridders, om in lyrische strofen een ideale geliefde te verheerlijken als de meesteres van hun hart en hun leven. Zij kenden de vrouw bovenal van haar lichtzinnige zijde; zij wisten hoeveel losbandigheid, bij den kerkdienst en bij de bedevaarten, zich achter de gehuichelde, of zelfs achter de oprechte devocie verschool. Zoo zij hun deel vroegen en kregen van het geluk der liefde, dan viel er, in den regel, noch bij den vrager, noch bij de geefster, veel sentimentaliteit te bespeuren. Zij naderden niet als dwepende geliefden schroomvallig het voorwerp van hun verlangen, maar ze werden gezocht als vroolijke en geslepen minnaars, door wie een onaangenaam echtgenoot met voordeel kon worden vervangen en gemakkelijk kon worden bedrogen. Hun ervaring hadden ze nedergelegd in een Latijnsch distichon, waarin ongeveer dit te lezen stond: ‘Is zij de vrouw

van een boer, dan bezwijkt ze voor een simpel verzoek; heeft zij een burger tot man, dan dient er een cadeautje bij; is zij een adellijke dame, dan vraagt ze enkel naar een aangename gelegenheid.'[1)]

Maar die natuurlijke hang tot afkeer en minachting der vrouw, dit anti-feministisch temperament der middeleeuwsche geestelijken werd in niet geringe mate bevorderd door de literatuur waarmede hun opleiding hen in aanraking bracht.

II.

Bovenaan stond de Bijbel, met name het Oude Testament, waaruit het gemakkelijk viel een aantal vrouwenfiguren naar voren te brengen wier listen, of wier zwakheden, als evenzooveel afschrikwekkende staaltjes van verdorvenheid of van nog gevaarlijker toegevendheid konden worden afgeschilderd. Het allereerst, de moeder van het menschelijk geslacht, de arme Eva, die immers kinderachtig genoeg was geweest om naar een sprekende slang te luisteren, gulzig en zwak genoeg om van een verboden vrucht te willen proeven, verraderlijk genoeg om haar man te verleiden. Ze vertoonde, volgens de theologen dier dagen, nog andere teekenen van minderwaardigheid, daar zij immers niet direkt door den Schepper uit het stof der aarde was te voorschijn geroepen, maar was gemaakt uit een rib van Adam, uit een stuk been. Was het wonder, voegden de spotters er bij, dat de vrouwen zoo babbelziek waren? Uit een rammelend bot waren ze voortgekomen!

De rij door Eva zoo droevig geopend kon gemakkelijk worden vervolgd. Men behoefde nog niet eens zijn toevlucht te nemen tot de liederlijke vrouw van Potifar en de wreede koninginnen Jezabel en Athalia. Stond daar niet, in een zoutpilaar veranderd, de vrouw van Loth, het toonbeeld der gestrafte nieuwsgierigheid? Had Rebekka, Jakob's moeder, niet haar zoon opgezet tot bedrog? Had Dina, zijn dochter, het volk van Israël niet in groote moeielijkheden gebracht door zich op een danspartijtje te laten schaken? Had Mozes niet veel last gehad van zijn drukte-makende zuster Mirjam? Zelfs de eerwaardige Sarah kon haar naam niet onbesmet

1) Agrestem precibus, civilem munere vinces,
Illustrem sola commodicate loci.

handhaven. Had ze niet gelachen toen haar, nog wel door een engel, de geboorte van een zoon werd aangekondigd? Voor zulk een oude dame lichtzinnig genoeg!

De sterksten, de hoogsten, de wijssten waren tegen de listen der vrouwen niet bestand gebleken. Daar lag Simson, met zijn afgeknipte haren, te slapen in de schoot van Dalila! Daar stond, tegenover Nathan, de groote David, door zijn passie voor Bathseba een sluipmoordenaar geworden! En wat was er van Salomo's hooggeroemde wijsheid terecht gekomen, toen hij, om zijn duizend vrouwen ter wille te zijn, voor vreemde goden de knieën had gebogen? Geen wonder dat, toen de berouwhebbende en ontgoochelde vorst, op zijn ouden dag, het Boek der Spreuken en den Prediker was gaan schrijven, hij op allerlei wijze de jongelieden tegen de vrouwen had gewaarschuwd en zelfs, in sombere openhartigheid, had uitgeroepen dat hij onder de mannen nog wel een enkele goede, maar onder de vrouwen niet ééne had gevonden.

Hoe de vrouwenhaters, bij de studie der Bijbelsche historie, hun tekst wisten te exploiteeren, blijkt wel hieruit dat, waar de babbelzucht der vrouw - een geliefkoosd chapiter - aan de orde was, de leeraar niet naliet op te merken dat, zoo de Heiland een onderhoud had aangeknoopt met de Samaritaansche vrouw en, na zijn opstanding, het eerst aan vrouwen was verschenen, hij dit enkel en alleen had gedaan om de mare van zijn Messiasschap en van zijn herleving zoo spoedig mogelijk te laten verbreiden; hij wist wel dat vrouwen niet lang konden zwijgen.

Ook de Latijnsche kerkvaders, Hiëronymus, Augustinus, Tertullianus, Ambrosius, hadden hier en daar eenige waarschuwende woorden tegen de lichtzinnigheid der vrouw en tegen de gevaren van het huwelijk laten hooren. Hoe omzichtig moest, volgens hen, een geestelijke zich niet gedragen waar het leven hem in aanraking bracht met vrouwen! En al stond ook bij Augustinus de sakramenteele waarde van den echt hoog aangeschreven, zoo kon toch uit sommige zijner woorden worden afgeleid, dat hij den maagdelijken staat hooger stelde dan het huwelijk.

Hiëronymus vooral had zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de anti-matrimoniale literatuur. Hij had een verloren geschrift van Theophrastes, ‘Over het trouwen’, aan het licht

gebracht, waarin, op allerlei gronden, elk soort van huwelijk ontraden werd. Dit geschrift, een gulden boekske, 'aureolus liber' door hem genoemd, was weldra een klassiek werk geworden; tal van schrijvers, zoowel Latijnsche als Fransche, schreven het af in hun boeken[1)] of parafrazeerden het voor ongeletterde lezers; en nog in de veertiende en vijftiende eeuw sprak men van 'Aureool' als van een der beste raadgevers voor jongelui die het ongeluk hadden aan trouwen te denken.

Theophrastes had in alle gevallen voorzien: dat men met een arme vrouw zou willen trouwen, of met een rijke, met een mooie, of met een leelijke, met een jonge of met een oude, met een gezonde of met een sukkelende; en in al die gevallen klonk zijn raad: 'liever niet; de arme is lastig te onderhouden, de rijke is vol pretenzie, de mooie krijgt hofmakers, de leelijke zoekt er te krijgen. Wie het niet eenzaam wil hebben en goed verzorgd wil zijn, hure liever een braven knecht dan dat hij een vrouw neemt, en wie kinderen wenscht te bezitten om hun zijn goed te kunnen nalaten, die bedenke dat vrienden betrouwbaarder erfgenamen zijn dan zonen.'

Maar de jonge geestlijken lazen niet alleen de gewijde geschriften en de werken der kerkvaders. Ze waren, misschien nog veel beter dan met deze, vertrouwd met de Latijnsche dichters der oudheid. Het allermeest met Ovidius, den dichter der *Metamorfozen* en vooral van dat dubbelzinnige werk dat den naam draagt van 'Liefdekunst', *De Arte Amandi*, maar dat, zooals men reeds in de middeleeuwen opmerkte, eigenlijk moest heeten 'de kunst om vrouwen te bedriegen'. Naast Ovidius hadden ook Vergilius en Juvenalis, deze vooral om zijn geweldige zesde Satire, een eereplaats in de boekerij der geletterde studenten. Bij deze dichters wemelde het van vrouwen die onder de meest verdorvene of de gevaarlijkste mochten worden gerekend: de zedelooze Pasiphaë, Scilla, die haar vader vermoordde, Mirra, die op haar eigen vader verliefd werd, Phedra, die in hartstocht ontbrandde voor haar stiefzoon, Philis, die zichzelve het leven benam ter wille van Demophon, Dido, die hetzelfde deed voor Aeneas, Medea, die zich ophield met tooverij en die haar kinderen doodde,

1) Zooals Johannes van Salisbury, in zijn *Polycraticus*, Hugo van Sint-Victor, in zijn *De Nuptiis*.

Eurydice, die ongehoorzaam was, zoodat ze naar de onderwereld terug moest en de goede Orpheus haar tweemaal verloor[1].

En naast die voorbeelden, hoeveel versregels van deze dichters, die gemakkelijk in het geheugen bleven hangen, en waarin op allerlei wijze gewaarschuwd werd tegen de listen der vrouw! Was het niet van Vergilius, dat woord, weldra een spreekwoord geworden, over 'den adder die schuilt onder het gras'? dat andere, over het 'genus mutabile', het wispelturig temperament der vrouwen? Waren zij niet van Juvenalis, die versregels over de 'booze vrouw, erger dan een tijger', over de goede 'die een zeldzame vogel is, zooals de zwarte zwaan'? En zei de latere Valerius niet hetzelfde: 'een goede vrouw is zeldzaam als de Phenix, die eenig is in zijn soort'? Waarschuwde deze schrijver zijn vriend Rufinus niet, toen hij trouwen wilde, met deze ontzettende woorden - daarbij zinspelend op het gekompliceerde toilet der dames, dat hun de staart gaf van een vogel, de horens van een geit, het lijf van een larve: - 'ongelukkige! waar ge naar vrijt, is niet een schepsel, maar een Chimaera!'

Al deze namen, woorden, verzen, spookten voortdurend rond in de herinnering en de verbeelding der middeleeuwsche 'clercken'. Ook de studie van het Romeinsche recht, dat zij, tegelijk met het kanoniek recht, aan de hoogeschool van Orleans bestudeerden, werkte ongunstig op hun waardeering van de vrouw. Al te dikwijls was daarin sprake van de zwakheid, de 'imbecillitas' der vrouw, die haar uitsloot van ambten en waardigheden. In de groote Glosse der Romeinsche wetten stond, als samenvatting der uitspraken van vele juristen, tot vier malen toe deze formule te lezen: 'genus mulierum avarissimum, het vrouwelijk geslacht is in hooge mate hebzuchtig'. Als een afschrikkende legende deed onder de studenten het verhaal de ronde van een Romeinsche vrouw, Caphurnia, die in Rome als advokaat was opgetreden, maar die zich daarbij zoo onbeschaamd en onbehoorlijk had gedragen, dat sinds dien tijd voor goed aan alle vrouwen het recht om zelve te pleiten was ontzegd geworden.

Ten slotte zullen ook allerlei legenden en vertellingen,

1) Bij Ovidius is het Orpheus zelf die, door om te zien, het verdrag ververbreekt waarbij hem zijn vrouw was teruggegeven; de middeleeuwsche schrijvers brengen de schuld meestal over op Eurydice.

die, als waarschuwende ‘exempelen’ in de sermoenen der predikers, of als grappige verhalen in de volkspoëzie worden teruggevonden, er toe hebben bijgedragen om de middeleeuwsche ‘clercken’ in hun anti-feminisme te stijven. Een legende die reeds in de dertiende eeuw moet bestaan hebben, en die later op aangrijpende wijze is gedramatiseerd geworden, verhaalde van de smidsvrouw die, toen haar man geweigerd had dit werk te verrichten, de drie ijzeren spijkers had gesmeed waarmee Christus aan het kruis was vastgenageld geworden. En onder de vertellingen waarmee de burgers zich vermaakten, waren er niet weinige - wij merkten het reeds op - waarin de vrouwen deerlijk werden gehavend en hun ondeugden met pakkend realisme werden geïllustreerd.

Sommigen meenen dat de meeste dier verhalen uit Indië afkomstig zijn en dat in hun strekking het ascetisch anti-feminisme der boedhistische monniken is terug te vinden. Intusschen is van de meeste dier verhalen de Indische afkomst niet aan te wijzen en, als grond ter verklaring van den geest dien ze ademen, het aannemen daarvan ook overbodig. Menig anti-feministisch verhaal is ongetwijfeld op zuiver Gallischen bodem ontsproten. Interessant mag het heeten dat een groot aantal dier verhalen in Latijnsche redakcies zijn bewaard gebleven, wel een bewijs dat ze tot de dagelijksche lektuur der geestelijken behoorden. Van sommige weten we met zekerheid dat de Latijnsche vorm de oudste is waarin ze zich in Frankrijk hebben voorgedaan. Dit geldt, met name, van een verhalengroep uit het Oosten afkomstig en bekend onder den naam van den *Roman der Zeven Wijze Meesters*. Reeds de kern van die groep - het verhaal eener liederlijke stiefmoeder, die haar stiefzoon valschelijk aanklaagt en haar man, den Koning, op listige wijze tracht over te halen hem te laten terechtstellen, - is sprekend genoeg.

Maar duidelijker nog treedt de anti-feministische tendenz van dezen bundel aan het licht in sommige van de verhalen die door de Zeven Wijze Meesters aan den koning verteld werden, om de terechtstelling te verschuiven en de lage bedoelingen der koningin te verijdelen.

Buitengewoon populair was, onder deze laatste, het verhaal der licht-troostbare weduwe, dat in bijna alle landen der wereld, van China tot Italië, wordt teruggevonden, dat in

Frankrijk herhaaldelijk op rijm is gebracht en dat ook in de latere Latijnsche letterkunde, bij Petronius, is verzeild geraakt, waar het bekend is onder den titel ‘Het vrouwtje van Efeze.’[1)]

Een man van aanzien - zoo luidde het verhaal - had, uit pure liefde, een mooi jong meisje tot zijn vrouw gemaakt. Zoo groot was zijn zorg en zijn vereering voor het voorwerp zijner huwelijksmin, dat toen zij zich eens, bij ongeluk, met een mesje aan haar vinger verwondde, de man, op het gezicht van die bloeddruppels, zoo hevig ontstelde dat hij weldra aan de gevolgen van den schrik bezweek. Het jonge weeuwtje was ontroostbaar; ze weigerde alle voedsel, rukte zich de haren uit het hoofd en wilde het graf van haar man niet verlaten. Des nachts alleen gebleven op de droeve plek, riep ze, luid schreiend en klagend, tot den dood, dat hij haar met den geliefde zou vereenigen. Haar gejammer werd gehoord door een ridder, die in de buurt der begraafplaats het lijk bewaakte van een dief dien men 's morgens had opgehangen. Hij liep in de richting van het geluid, vond het mooie, treurende weeuwtje en poogde haar te troosten: ze moest denken aan haar jeugd, en haar schoonheid niet door tranen bederven; allicht zou God haar later een even goeden man geven.... of zelfs een beteren. Zonder hem veel te antwoorden liet ze den ridder gaan, maar dacht toch na over wat hij gezegd had. Kort daarop kwam deze terug, hevig ontsteld. Van zijn afwezigheid had de familie van den dief gebruik gemaakt om het lijk van de galg te nemen en mêe te voeren. Op zijn nalatigheid stond zware boete; het land dat hij in leen had gekregen zou hij verliezen; mogelijk zou hij zelfs aan den lijve worden gestraft. Het weeuwtje, met het lot van den armen ridder begaan, kreeg een kostelijken inval. Ze zou het lijk van haar man opgraven en in de plaats van den gestolen dief het ophangen aan de galg. Ze vertrouwde dat de ridder, uit dankbaarheid, dan zelf de ‘betere’ echtgenoot zou willen worden van wien hij gesproken had. De ridder deed alsof het verdrag hem aanstond en hielp het vrouwtje bij

1) Over de verschillende vormen dezer vertelling schreef Ed. Grisebach eene, toch niet geheel betrouwbare, studie: *Die Wanderung der Novelle von der treulosen Wittwe durch die Weltliteratur*, Stuttgart 1889. Men vergelijke de aanteekening in mijne straks te vermelden uitgave der *Lamentations de Mathéolus*, dl. II blz. 161.

haar griezelig werk. Toen het lijk aan de galg hing, trok hij een bedenkelijk gezicht: ‘men zal de verwisseling bemerken, want de gestolen dief had twee gapende wonden aan zijn hoofd.’ - ‘Geef me uw zwaard!’ antwoordde zonder aarzeling het weeuwtje. ‘ik zal die wonden er wel bij maken.’ En ze gaf een paar flinke houwen op het hoofd van haar dooden man. Maar toen ze den ridder nu aan de gemaakte afspraak herinnerde, kreeg ze ruw ten antwoord: ‘liever zou ik mijn huid en mijn geld verliezen dan met iemand van uw slag te trouwen; men deed beter met je levend te verbranden.’

In velerlei vormen is dit verhaal de wereld rondverteld. De meeste vertellers sierden het nog wat op en, met de twee hoofdwonden niet tevreden, lieten ze de vrouw haar man nog een steek in de zij geven, haar met een steen hem een paar tanden uit den mond slaan en hem de oogen uitsteken. Overbodige verminking; want een dief die vooraf zoo was toegetakeld geweest zou men wel niet meer hebben behoeven op te hangen. Maar wel een bewijs van den ingekankerden wrok die achter de groote populariteit dezer vertelling verborgen ligt. ‘Zoo ziet ge, mijn hoorders,’ zei de prediker die haar opnam in zijn predikacie, ‘hoe boosaardig de vrouwen zijn!’

Een ander, eveneens zeer populair, verhaal, minder akelig, maar niet minder leerzaam, en dat tot een verwante groep van vertellingen behoort, - men vindt het o.a. in den zoogenaamden *Dolopathos*, ook oorspronkelijk een Latijnsch werk, - is het volgende.

Koning Salomo, die zich voortaan enkel met jonge raadslieden wilde omringen, gaf bevel dat alle grijsaards zouden worden omgebracht; geen zoon mocht, op straffe des doods, zijn vader in het leven sparen. Maar onder de jonge raadslieden des konings was er een die, in het geheim, dit wreed bevel overtrad. Hij sloot zijn vader op in een veilige plaats, voorzag hem geregeld van voedsel en nam, op zijn beurt, de goede raad in ontvang die zijn verstandige vader voor hem te voorschijn haalde uit wijze boeken. Zoo was hij knapper dan eenig ander van de raadslieden des konings. Salomo, door die knapheid getroffen, vermoedde dat hier iets achter stak en gaf den jongen man bevel tot hem te komen noch te paard, noch te voet, noch naakt, noch gekleed, en

meê te brengen zijn meester, zijn knecht, zijn vriend en zijn vijand.

De jonge man, door zijn vader in dezen geadvizeerd, begaf zich op weg zonder een ander kleedingstuk aan dan een groot net, gezeten op een ezel, en gevolgd door zijn zoontje, zijn hondje en zijn vrouw. ‘Zie hier mijn meester, o koning,’ sprak hij, vóór Salomo gekomen, en wees op zijn zoontje; ‘ik doe alles wat dit ventje wil. Zie hier mijn knecht,’ en hij wees op zijn ezel, ‘hij draagt alles wat ik hem opleg. Ziehier mijn vriend,’ en hij wees op het hondje, dat kwispelstaarteud tegen hem opsprong. - ‘Het is wel,’ zei Salomo. ‘Maar waar is uw vijand?’ - Toen nam de jonge man zijn vrouw bij de hand, bracht haar vóór den koning en zeide: ‘Hier is hij.’ - ‘Dat liegt ge, valschaard!’ protesteerde de vrouw. - Met een kaakslag werd haar protest beantwoord. Nu stoof ze woedend op, vertelde den koning hoe haar man zijn bevel overtreden en het leven van zijn vader gespaard had. ‘Hang hem op!’ riep ze Salomo toe, ‘dien schelm, dien roover; er is geen grooter schurk op de wereld.’ Maar Salomo lachtte: ‘De zaak is bewezen,’ zei hij en maakte den jongen man tot zijn gunsteling.

Uit den overvloed van middeleeuwsche verhalen die dit thema behandelen, koos ik er twee die niet, zooals vele anderen, enkel mogen gehouden worden voor koddige ‘boerden’, uitgedacht om de goedlachse burgers te vermaken en hun drinkgelagen met wat heeren-literatuur te kruiden. Ze maken deel uit van ernstige, zeer gezochte verzamelingen, ze behooren tot de literatuur der geestelijkheid en kunnen dus gelden voor typische getuigenissen eener sterke anti-feministische stemming, die in deze en dergelijke verhalen zich evenzeer uitspreekt als zij er door werd aangewakkerd en onderhouden.

III.

Toch, zoolang het enkel bestond als stemming en het alleen aan het woord kwam in preeken en berijmde vertelsels, ontbrak aan het middeleeuwsch anti-feminisme het eigenaardig cachet dat alleen door een letterkundig monument van hooge waarde en blijvende beteekenis aan een geestelijke strooming kan gegeven worden.

Dit cachet ontving het, toen de geleerde dichter Jean de Meun, ook een kweekeling der Universiteit, maître-es-arts, het in zijn hoofd kreeg den onvoltooid gebleven *Rozeroman* van den overleden Guillaume de Lorris af te maken en aan de ruim vierduizend verzen van zijn voorganger er nog meer dan achttienduizend toe te voegen.

Wonderlijker vereeniging van twee heterogene elementen is bijna niet denkbaar dan dit enten van een stevig stuk realistische wijsbegeerte en spotziek cynisme - want dat i s het werk van Jean de Meun, - op een fijn stukje gekunstelde, maar idealistische liefdesbespiegeling.

Guillaume de Lorris had in allegorischen vorm een liefdesromannetje opgezet, waarschijnlijk 't romannetje van zijn eigen hart, waarin hij wel Ovidius' *Kunst van Minne* tot leiddraad had genomen, maar toch het rein en poëtisch karakter zijner komposicie trouw had weten te bewaren.

Ongevoelig voor de eigenaardige bekoring dier kunst, beschouwde Jean de Meun het werk van zijn landgenoot als een zeer bruikbaar kader voor de breede uitstalling zijner wetenschap, voor de onverbloemde ontwikkeling zijner vulgaire theoriën over de liefde en het ongebreidelde spel zijner satire.

Nu en dan zijn die zweepslageu neêrgekomen op schouders die ze verdiend hadden - zooals de bedelmonniken van zijn tijd. Maar zonder genade, zonder over het wild karakter der exekucie zich bijzonder te verontschuldigen, heeft hij ze laten neêrkomen op de vrouw. In allerlei handen, naar gelang het in zijn komposicie past, plaatst hij zijn geesel. Nu eens is het een der allegorische personen van den roman, dan weer de figuur van een jaloerschen echtgenoot, expresselijk daartoe uitgedacht, die met de uitvoering van het vonnis wordt belast. Wanneer Theophrastes en Juvenalis, Salomo, de wijze, en Micha, de profeet, hun wantrouwen jegens de vrouw hebben uitgesproken, dan gaat de dichter nog eens het innigste van zijn eigen gedachte vertolken en voegt aan de klassieke en gewijde woorden zijner zegslieden eenige flinke scheldwoorden toe.

Het eene oogenblik is het om haar lichtzinnigheid of haar onbetrouwbaarheid, dat alle vrouwen, zonder onderscheid, worden veroordeeld; dan weêr geeselt hij meêdoogenloos haar hebzucht. Een dwepend jongmensch gaat liedjes maken

om zijn beminde te verteederen? Onzin! Laat hij liever een groote beurs, opgevuld met goudstukken, ergens neêrgooien; met uitgestrekte armen zal ze er naar toe loopen. Soms heet het, van de vrouw: ‘Ze bekreunt zich om eer noch schande als ze op iets haar zinnen gezet heeft.’ Een ander maal: ‘'t Is gemakkelijker een aal bij zijn staart vast te houden dan staat te maken op de neiging van een vrouw.’ Of ook: ‘Geen vrouw wil geraden zijn, ze doet haar zin gelijk de poes als ze springt. Maar, al volgt ze haar grillen, ze laat toch haar geheime gedachten niet raden. Wie een paard koopt, kan vooraf weten wat hij er aan hebben zal. Wie een vrouw wil trouwen, die bedenke dat ze slim genoeg is om haar ondeugden alle verborgen te houden tot na de bruiloft.’

Zoo was dan, in een literair werk van beteekenis, de vrouw neêrgehaald van het hooge voetstuk waarop de lyrische dichters haar zoo gaarne plaatsten en waarop de oorspronkelijke ontwerper van het gedicht haar met verfijnde kunst had weten te handhaven. Onder den schijn van een artistieken *Art d'Amour* voort te zetten en te voltooien, had Jean de Meun dit poëtisch werk aangepast aan den smaak der grofzinnelijke burgers en aan de perverse verfijning zijner geletterde kollega's. Was, in het eerste gedeelte van den roman, de liefde verheerlijkt als de bron van alle deugden, thans werd zij, in hetzelfde werk, uitgemaakt voor de groote valstrik, door God of door den duivel gespannen, en waaraan alleen te ontkomen was door haar tegen liederlijkheid te verruilen.

Dat de *Roman de la Rose* langen tijd heeft gegolden voor het meesterwerk van de Fransche poëzie der middeleeuwen, dat hij, meer dan een eeuw lang, met zijn allegorische beeldspraak de Fransche letterkunde heeft beheerscht, dankt hij ongetwijfeld aan andere eigenschappen dan aan de cynische vrouwenverguizing van den man die het werk voltooide. Maar dit literair succes heeft er niet weinig toe bijgedragen om in breeden kring die realistische opvattingen te verbreiden en daar waar het anti-feminisme nog slechts schoorvoetend was doorgedrongen, het te omkleeden met het gezag der geleerdheid en den luister der poëzie: ‘Trouwen doet rouwen’ werd, in een paar versregels van het beroemde werk, de leus der mannen: ‘Nul n'est qui marié se sente, S'il n'est fol, qu'il ne s'en repente’.

Maar niet enkel in den *Roman de la Rose* heeft, in de tweede helft der dertiende eeuw, het anti-feminisme zijn letterkundig monument gevonden. Onafhankelijk van Jean de Meun bracht nog een ander Franschman zijn grieven tegen de vrouw en zijn afkeer van het huwelijk in literairen vorm. Zoo het publiek pas een tachtig jaren later met zijn werk bekend geraakte, dan lag dit hieraan dat de dichter zijn gedicht in het Latijn had geschreven en het pas in de laatste helft der veertiende eeuw door een Parijschen prokureur gevonden en in het Fransch vertaald is geworden. In dien meer genaakbaren vorm is het gedicht zeer verbreid geweest.

Bij de anti-feministen en de ongelukkig getrouwde mannen gold het voor een wonderschoon boek, vol levenswijsheid en deugd. Het was bovenal een boek vol tranen en geklaag. Reeds de titel verried dit droevig karakter. Het heette: ‘de Klaagliederen van Thijsje’, of, in het oorspronkelijk, *Lamentationes Matheoluli*. De vrienden van den schrijver hadden er dien naam aan gegeven.[1)]

Er was in dit werk, inderdaad, een element aanwezig dat in den *Rozeroman* ontbrak, dat van persoonlijke ervaring en persoonlijk verdriet. Door zijn zeer bijzondere levensomstandigheden was de schrijver anti-feminist geworden. Achter al de vrouwenfiguren die hij ten tooneele voert om er zijn geeselslagen op te laten neervallen of er zijn gal tegen uit te spuwen, staat het beeld van zijn eigen vrouw, van ‘Petra’, of ‘Petronilla’, zooals haar naam luidt in de Latijnsche verzen, van ‘Perrenelle’ of ‘Perrette’, zooals ze heette onder de vrienden.

De levensgeschiedenis van Mathieu - of ‘Mahieu’; zoo sprak men dien naam uit in zijn vaderland, Picardië - kennen we enkel uit wat hij er over meedeelt in zijn gedicht. Ze luidt aldus.

1) Zoowel de Fransche vertaling als de oorspronkelijke Latijnsche tekst - van dezen berust het éénig bekende handschrift in de universiteits-bibliotheek te Utrecht - zijn door mij uitgegeven in de *Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes* te Parijs, fascicules 95 en 96. Het tweede deel bevat een uitvoerige Inleiding en Aanteekeningen waarnaar, voor de adstrukcie van hetgeen in dit artikel wordt meegedeeld omtrent den schrijver, zijn werk en de atmosfeer waarin hij leefde, mag worden verwezen.

Te Boulogne geboren, waar hij ook zijn eerste schooljaren had doorgebracht, was Mathieu al vroeg naar Orleans gegaan om er in de Wijsbegeerte en in de Rechten te studeeren. Hij had er voortreffelijke leermeesters gehad, met name Jakob van Boulogne, den lateren bisschop van Thérouanne. En dat hij goed kollege had gehouden en zijn diktaat trouw had bewaard, blijkt uit de vele aanhalingen der Pandekten in zijn gedicht. Hij liet zich inschrijven als advokaat; reeds vroeger was hij, als student, opgenomen geworden in de lagere orden der geestelijkheid. Half theoloog, half jurist, zooals de meeste jongelieden van zijn stand, daarbij bedreven in de kennis der Latijnsche klassieken en van een wijsgeer als Boëthius, door wien hij ook Aristoteles leerde kennen, goed aangeschreven bij zijn superieuren en gezien bij zijn vrienden, was Mathieu door aanleg en relacies voorbestemd om het in den dienst der Kerk of van den Koning een heel eind te brengen. Daarbij had hij het studentenleven volop genoten, had meer dan eens Parijs bezocht en van daar, niet het minst uit de dameswereld, allerprettigste herinneringen meêgebracht. Te midden van zijn latere ellende herdacht hij nog met een weemoedig genoegen zijn vele ‘bonnes fortunes’ uit die dagen en zijn liefdesavonturen van allerlei soort.

Mathieu zal zoo wat vijf-en-twintig jaren oud zijn geweest toen hij, in het gevolg van den bisschop van Thérouanne, in het jaar 1274, de reis meêmaakte naar Lyon, waar Paus Gregorius X een koncilie had saamgeroepen.

Op een der zittingen van dit koncilie hoorde hij een besluit uitvaardigen waarvan hij destijds nog niet vermoedde dat het zijn ongeluk worden zou. De kerk, die het huwelijk der geestelijken van de lagere orden - o.a. der subdiaconi - toeliet, wilde dit verlof - dat door het Lateraansch concilie van 1179 formeel verleend was geworden, - aan zekere voorwaarden binden. De genoemde geestelijken mochten wel trouwen, maar niet met een weduwe of een meisje van verdachte zeden. Wie in dit opzicht de tucht overtrad werd gebrandmerkt als ‘b i g a a m ’. Feitelijk had niet hij zelf, maar zijn vrouw reeds vroeger toebehoord aan een ander; doch hij was het die om deze reden met het schandmerk der bigamie werd geteekend. In den laatsten tijd was aan die bepalingen zeer slecht de hand gehouden; veel bisschop-

pen waren toegeefelijk geweest, en de jonge geestelijken trouwden - of trouwden niet - zooals het hun goeddacht. De kerk begreep dat zij wat strenger moest optreden, en het koncilie van Lyon nam dan ook het volgend besluit: ‘Alle bigamen, zonder onderscheid, worden uit den geestelijken stand ontzet en staan voortaan onder de jurisdikcie van het wereldlijk gezag. Ook wordt hun, onder anathema, het dragen van de tonsuur en van het geestelijk gewaad verboden’. Drie maanden later had paus Gregorius X dit besluit van het Lyonsch koncilie ‘gesanctioneerd.’

Mathieu was zijn Lyonsch reisje zoo wat vergeten toen hij, na zijn vroolijk leventje van jong advokaat weer te hebben opgevat, in kennis kwam met de mooie Petronilla. Hij begon haar het hof te maken, meende waarschijnlijk eerst dat het bij een avontuurtje zou kunnen blijven, maar werd spoedig zoo doodelijk op haar verliefd dat hij alles zou willen geven voor haar bezit. De aanvankelijke tegenstand van Petronilla prikkelde zijn verlangen, en zoo kwam het al spoedig tot een huwelijk. De jonge ‘clerck’ voelde zich rijker dan een koning, machtiger dan de goden; hij voelde zich, in letterlijken zin, ‘boven de wolken’; hij bezat het paradijs. Maar..... o jammer! Petronilla was weduwe. Mathieu viel onder het beruchte dekreet der bigamie.

‘Ik heb het vooruit geweten,’ moest hij later bekennen; ‘niemand heeft mij bedrogen of mij geweld aangedaan. Alleen de liefde, de dolle liefde, en mijn lichtvaardigheid, hebben er mij doen inloopen.’

Het schijnt intusschen dat niet iedereen dadelijk heeft geweten dat Mathieu Petronilla's tweede man was. Misschien bleef, in de diocese van Thérouanne, waartoe Boulogne behoorde, de oude sleur der tolerantie omtrent de ‘bigamen’ nog een tijdlang voortduren. In allen gevalle schijnt men het jonge huishouden een heele tijd met rust te hebben gelaten. Maar eindelijk moest ook op hem de ‘Gregoriaansche sanctie’ van het Lyonsche dekreet worden toegepast. Door ‘de officialiteit’ van Thérouanne werd Mathieu van bigamie aangeklaagd en veroordeeld. Hij, de schitterende geestelijke, was ‘l e e k ’ geworden; het mooie beeld was in een onoogelijk masker veranderd; in plaats van Mathaeus verdiende hij, met een dubbelen verkleiningsvorm, ‘Matheolulus’,

in plaats van Mathieu, ‘Mathiolet’, Thijsje, te heeten. Aan al de verwachtingen zijner rechtmatige eerzucht was de bodem ingeslagen; hij behoorde voortaan tot de gewone menschen; een schoenlapper was er beter aan toe dan hij. Het ergste was wel dat hij voortaan belasting moest betalen - alleen de geestelijken waren hiervan vrijgesteld - en dat niet langer de bisschop, maar het wereldlijk gezag zijn meester en zijn rechter was geworden. Deze vulgarizeering van zijn persoon en van zijn maatschappelijke pozicie was, voor zijn gevoel en ook in de opinie der wereld, de grootste schande. Maar ook dat hij gewone burgerkleeren moest dragen, hinderde hem; en niet het minst, dat zijn vroegere kollega's, als ze hem op straat ontmoetten, het gelaat afwendden of hem voorbijliepen zonder hem te groeten. Slechts zeer enkelen bleven met hem omgaan en noodigden hem nog nu en dan aan hun tafel.

Die vernedering was onherroepelijk. Een slaaf kon nog wel een vrij man worden, maar een geestelijke die eenmaal leek was geworden, kon nooit meer in het bezit geraken van de zoo hoog gestelde ‘droits de clergie’. Het zou nog makkelijker vallen een geit om te scheppen in een mensch dan deze gedaante-verwisseling tot stand te brengen!

En indien nu maar Petronilla, de geliefde der jonge jaren, hem door haar bekoorlijkheid en haar liefelijken omgang had kunnen troosten over die radikale omwenteling van het rad der Fortuin? Maar, helaas! wat was er overgebleven van het eens zoo geroemde paradijs? De jonge Perrette was oud geworden, het mooie weeuwtje - en Mathieu haalde nog eens het portret uit vroeger dagen te voorschijn: de roze wangen, de blonde haren, de zachte oogen, de witte tandjes! - een leelijke matrone. Wat nog veel erger was, zij, wier woorden hij vroeger geroemd had als die van de Wijsheid zelve, had een onmogelijk humeur gekregen. In huis was ze eenvoudig onuitstaanbaar geworden. Het was kijven van den morgen tot den avond; helaas! bijna altijd ook van den avond tot den morgen. P e t r a heette ze met recht, want ze was koud, hard en ruig als een rots. Ze ging zelfs zoo ver van haar man de ‘ontgeestelijking’ te verwijten die hij om harentwille ondergaan had.

Hoe lang de arme Mathieu in stilte zijn leed heeft ge-

dragen, zegt hij niet. Maar eindelijk werd het hem te bar. Hij besloot, gelijk Ovidius uit het land der ballingschap zijn klaaglied naar Rome had gezonden, evenzoo uit zijn bigamische woestenij zijn bekentenissen en zijn vermaningen, in Latijnsche verzen opgesteld, te richten tot zijn vroegere meesters en vrienden, het liefst tot de jongeren onder hen, opdat ze de vrouw zouden leeren schuwen als de bron van alle kwaad, als de inkarnacie van alle zonde, opdat ze het huwelijk zoudeu weten te vermijden... bovenal de noodlottige bigamie.

Toen zijn gedicht gereed was - een vier duizend gerijmde hexameters - wachtte Mathieu zich wel om Petronilla de volgeschreven perkament-bladen te laten zien. Al kende ze niet veel Latijn, ze zou den inhoud wel hebben geraden en haar dichterlijken echtvriend de oogen hebben uitgekrabd. Daarom voegde hij aan zijn eigenlijke ‘Lamenta’ nog een veertien persoonlijke brieven toe, eveneens in hexameters - samen nog een kleine tweeduizend verzen - gericht aan den bisschop, de aartsdiakenen, de opperste rechters en leeraars zijner kerk, aan eenige abten en kanunniken, en zond alles naar Thérouanne, de zetel van het bisdom welks onderhoorige ook hij eenmaal, in gelukkiger jaren, geweest was.

Misschien zouden die groote heeren, door zooveel jammer bewogen, nog een poging willen doen om de ban op te heffen die zoo zwaar op hem drukte. Althans dit ééne zouden ze hem niet weigeren: een bede tot God en de Heilige Maagd om, in een volgend leven, hem schadeloos te stellen voor de hier op aarde ondergane vernedering, voor de hier geleden ellende.

Dooreengemengd met persoonlijke grieven en klachten - de verwenschingen tegen Petra vormen het eentonig en somber refrein der ‘Lamenta’ - is het gedicht van Matheolulus een donderende waarschuwing tegen het huwelijk, een verpletterend requisitoir tegen de vrouw. Uit het anti-feministisch arsenaal der middeleeuwsche theologie, uit de klassieke en de bijbelsche literatuur, uit het Romeinsch en het kanoniek recht, uit de werken der wijsgeeren en uit de verzamelingen der spreukdichters, worden alle beschikbare wapenen voor den dag gehaald, met zorg gemonsterd en opgesteld tot den aanval. Juvenalis, Ovidius, Vergilius, Horatius, Aristoteles en Plato - voor zoover hij deze beide

uit vertalingen kende, - Salomo, de schrijver der *Spreuken*, en Cato, de dichter der beroemde *Disticha*, het Corpus Juris en de kerkvaders, - allen worden ze opgeroepen om tegen de vrouw te getuigen. Van de bekende waarschuwingen van Theophrastes wordt een uitvoerige parafraze geleverd: geen jonge, geen oude, geen mooie, geen leelijke, geen rijke, geen arme, geen hooggeborene, geen laaggeborene; en zoo verder: geen vroolijke, geen sombere, geen kalme, geen drukke; overal zijn bezwaren. Is hij tot de sukkelende genaderd, die, als ze maar een beetje koorts heeft, haar man bij haar bed roept om haar op te passen en haar te beklagen, dan wordt er een tooneeltje ingelascht waarin we den armen Mathieu zelf het hoofd van zijn zieke Petra zien vasthouden en hem *Pater*'s en *Ave*'s hooren prevelen voor haar, zeer ongewenscht, herstel. Er zijn nog andere akelige gevallen denkbaar, zoo eindigt hij dezen passus:, ‘de man slaapt, de vrouw ligt wakker; de man ligt wakker, de vrouw slaapt; de man zwijgt, de vrouw praat; de man praat, de vrouw... praat nog harder.’

Waarom dan te willen trouwen? zoo luidt zijn konklusie. Waarlijk, de Fransche taal heeft wel gelijk, als ze den echtgenoot *mari* noemt. Want spreekt men dat woord uit alsof het Latijn was, dan beteekent m a r i immers ‘in de zee’! Zoo is het: de getrouwde man is als een schipbreukeling die kampt met de golven.

Ook de volkspoëzie en de vertellingen die om hem heen in den volksmond leefden worden door dezen Latijnschen dichter, als anti-feministisch wapentuig, niet versmaad. Evengoed als de *Disticha Catonis* haalt hij populaire spreekwoorden aan, als die van ‘de kat in de zak’ of van de ‘zachte heelmeesters’ die ‘stinkende wonden’ maken. En geen nieuwe ondeugd der vrouw wordt door hem ter sprake gebracht of, evenals de predikers van zijn tijd, weet hij zijn beschuldiging door een passend ‘exemplum’ toe te lichten.

Zoo vinden we bij hem, voor het eerst, naar aanleiding van de praatzucht der vrouwen, de vertelling die la Fontaine later zoo populair zou maken, van de vrouw die, toen haar man haar in het geheim had verteld dat hij een ei had gelegd, zich haastte dit, eveneens in 't geheim, meê te deelen aan een buurvrouw, die het verhaal weer overbracht

aan een ander, die het verder kolporteerde aan een derde, en zoo voort, totdat de man, nog den avond van dienzelfden dag, voor het leggen van honderd eieren te boek stond.

Bij hetzelfde thema brengt hij nog een ander verhaaltje te pas, dat ongetwijfeld uit het Oosten stamt. Een man, die zijn vrouw op de proef wilde stellen, liet een varken slachten, deed het dier in een zak en zei tot zijn vrouw, op het bloederig linnen wijzend: 'verraad me niet! ik heb, in dronkenschap, het ongeluk gehad een man dood te slaan; in dezen zak heb ik zijn lijk verborgen.' De vrouw vond het geval zoo gewichtig, dat zij zich haastte het aan de buren meê te deelen. Den rechter kwam het ter oore; hij onderzocht de zaak, ontdekte het geslachte dier en maakte een hevig standje aan de vrouw.[1)]

Een ander verhaaltje, dat uit den kring der 'fabliaux' moet afkomstig zijn, wordt door Mathieu vastgehecht aan zijn betoog: dat de vrouw den man op allerlei wijze weet te bedriegen en hem zoover weet te brengen dat hij het getuigenis van zijn eigen oogen niet meer vertrouwt.

Zekere Werri, een boer, had zijn vrouw, Sibilla, verrast in 't gezelschap was een vreemden heer, ongetwijfeld haar minnaar. Hij verwijt haar die relacie. Zij ontkent eenvoudig het geval en beweert dat hij niet goed uit zijn oogen heeft gekeken; er is niemand bij haar geweest, ze was alleen. Wanneer nu de man, die weer naar het land is gegaan, bezig is met ploegen, komt een buurvrouw naar hem toe, die het spinrokken in haar gordel heeft gestoken en bezig is met spinnen. Ze spint roode wol, maar ze heeft witte wol onder haar kleeren verborgen. Ze loopt met Werri meê en telkens als ze aan het eind van een vore gekomen zijn, verwisselt ze handig de eene wol tegen de andere. Werri kijkt haar verbaasd aan en vraagt naar de verklaring van die zonderlinge kleurverandering. - 'Ik heb maar één soort wol,'

1) Een vorm van deze vertelling waarin de man, op deze wijze, niet de stilzwijgendheid van zijn vrouw, maar de gehechtheid en betrouwbaarheid van drie vrienden op de proef stelt, is waarschijnlijk oorspronkelijker. Een anti-feminist zal de vrouw voor de vrienden hebben in de plaats gesteld. In de Afrikaansche Boeren-literatuur komt, onder den titel *Gestrafte praetzucht*, een verhaaltje voor, dat precies gelijk is aan dat van Mathieu. (Men zie de aanteekening mijner uitgave, dl. II, blz. 180.)

antwoordt de buurvrouw; ‘als je er twee ziet, dan deugen je oogen niet, dan zie je dubbel. Een treurig gebrek, maar dat meer voorkomt. Zoo zie ik jou op dit oogenblík met twee hoofden.’ - ‘Ik heb er toch maar één,’ herneemt Werri, terwijl hij zijn hoofd betast. - ‘Dat zal wel zoo zijn,’ klinkt het bescheid, ‘maar dan zien we beide dubbel.’ Nu gelooft Werri zeker dat zijn vrouw wezenlijk alléén is geweest en dat zijn gezicht hem heeft bedrogen.

Natuurlijk ontbreken bij Matthieu nòch het verhaal van de licht-troostbare weduwe, nòch dat van Salomo en den braven zoon die zijn vrouw aanwees als zijn vijand. Blijkbaar heeft hij, onder een of anderen vorm, - vermoedelijk in een Latijnschen tekst die verloren is geraakt - den cyclus van de vertellingen der *Zeven Wijze Meesters* gekend. Hij ontleende aan die bron ook het verhaal van den jaloerschen echtgenoot die zijn vrouw opsloot in een toren. Toen ze toch, laat in den avond, uit den toren had weten te sluipen, om haar minnaar op te zoeken en haar man haar niet weer wilde binnenlaten maar dreigde haar te zullen overleveren aan de rondgaande patrouille der policie, riep ze uit, dat ze zich in de put zou gaan verdrinken. Ze wierp hierop een zwaren steen in het water. Terwijl de man, hevig ontsteld, naar buiten is gegaan om zijn vrouw uit de put te halen, sluipt ze handig weer naar binnen, sluit op haar beurt de deur en laat haar man, wegens nachtelijk misbaar, oppakken en afrossen. - Men weet dat dit verhaaltje, dat ook bij Boccacio en bij Molière wordt teruggevonden, onder allerlei vormen de menschheid vermaakt heeft en voortgaat te vermaken.

Ook in zijn eigen omgeving wist Mathieu passende ‘exempelen’ te vinden. Zoo vertelt hij van een flinken jongen man, uit Montreuil, dapper en woest van aard, die, na een paar jaren getrouwd te zijn geweest, als een lam zoo zoet was geworden en als een riet trilde voor de stem van zijn ega. Van een ander jong mensch weet hij te vertellen, dat deze, extra-trouwlustig, zijn vader om drie vrouwen gevraagd had. Zijn vader had het verstandig geoordeeld hem maar vast met één te laten beginnen. En van die ééne had hij spoedig zóó genoeg gekregen dat, toen er in zijn buurt een wolf was gevangen en de vraag overwogen werd hoe men het dier het best zou dooden, de jonge man den raad gaf den wolf te laten

trouwen; dan zou het wel spoedig met hem gedaan zijn.

Een van de mooiste der zeventien vertellingen die Mathieu in zijn werk heeft opgenomen, is zeker wel het verhaal - dat in een ouderen vorm in Indië wordt teruggevonden en vast wel van daar afkomstig is - van den dokter en den duivel, die broederlijk de wereld rondreisden en, om geld te verdienen, met elkaar een kontrakt hadden gesloten: de duivel zou in de menschen varen en dan, op bevel van den dokter, wanneer deze zich voor een goede belooning de genezing der bezetenen had laten opdragen, de patiënten weer verlaten. Maar eens wilde de duivel er zijn makker laten inloopen. Nadat hij in het lichaam van een koningin was gevaren, weigerde hij, in weerwil van het herhaald bevel van den medikus, het lichaam der vorstin te verlaten. Daar de koning den eskulaap met den dood had gedreigd, zoo de genezing niet slaagde, begon deze voor zijn leven te vreezen. Gelukkig viel hem in wat de duivel hem in een vertrouwelijk gesprek had verteld: hij, de duivel, had een vrouw, maar zijn huwelijksleven was zoo ellendig dat hij aan al de akeligheden van de hel verre de voorkeur gaf boven het verdriet van den huiselijken haard. De dokter haalde nu een mooie vrouw, bracht deze bij de zieke koningin, liet daarbij oorverdoovende muziek maken en riep zijn weerbarstigen makker, die in het lichaam der koningin gevaren was, toe dat hij hem zijn vrouw zou zenden. Oogenblikkelijk verliet de duivel, akelig schreeuwend, het lichaam der koningin en maakte zich uit de voeten.

Maar al die verhalen deden Mathieu geen oogenblik zijn hoofdthema uit het oog verliezen. De vrouw moest worden zwart gemaakt, voorgesteld als het summum van alle kwaad. Toen hij alles in haar had gekritiseerd en veroordeeld, haar gemoed, haar verstand, haar temperament, haar karakter, en niets meer te zeggen wist, nam hij zijn toevlucht tot een hyperbolische formule, die waarschijnlijk oorspronkelijk was uitgedacht om het onzegbare van Gods heerlijkheid onder woorden te brengen, maar die hij, haar transponeerend, tot het slot-akkoord maakte van zijn snerpende treurmuziek. ‘Indien de heele zee inkt was en de heele aarde perkament, indien alle boomen pennen waren, en alle menschen die schrijven kunnen zich neerzetten om te schrijven, zoo snel het maar ging, hun leven lang, dan zouden zij toch onmogelijk

kunnen neerschrijven al het kwaad en al de schande die in de vrouwen gevonden wordt.'[1)]

Was het wonder dat de man die zóó voelde en zóó oordeelde over de vrouw, als hij dacht aan de toekomst, aan het hier-namaals, aan de opstanding der dooden, zich troostte met de gedachte dat, bij die algemeene wedergeboorte, het vrouwelijk geslacht geheel zou worden uitgeroeid? Immers, zoo luidde zijn redeneering, bij de opstanding der dooden moet de man in zijn volle integriteit herleven; nu is de vrouw gevormd uit een rib van den man; die rib moet den man worden gerestitueerd; en is die restitucie tot stand gekomen, dan is daarmeê de vrouw voor goed uit het heelal verdwenen.

Geen wonder ook dat de dichter die, door zijn persoonlijke ervaring, zijn geweldige logika en zijn realisme tot zulk een absolute veroordeeling van het huwelijk werd geleid, er de godheid een verwijt van maakte dat zij het huwelijk had ingesteld. In het derde boek van zijn gedicht fingeert Matheolus een vizioen, waarin God zelf vóór hem verschijnt om zijn klachten aan te hooren en tegenover dien 'geliefden zoon' zijn wereldbestuur, bovenal de instelling van het huwelijk, te rechtvaardigen.

'Gij heet een God van vrede!' luidt de aanklacht, 'en gij schept een bron van twist en strijd! Gij vertegenwoordigt de hoogste wijsheid, en gij zijt door-en-door inkonzekwent! Op elk ander gebied, zelfs waar het klooster-geloften geldt, wordt den mensch, alvorens hij zich voor goed verbindt, een proeftijd gelaten. De huwelijksverbintenis alléén is aanstonds onherroepelijk en niet meer te verbreken!'

De verdediging die de dichter, na deze verwijten breed te hebben uitgesponnen, den Schepper laat voordragen, en waarbij hij, ten slotte, deemoedig zich neêrlegt, luidt aldus: 'Ik heb verschillende purgatoria ingesteld, vagevuren, waar een mensch doorheen moet om de hemelsche zaligheid deel-

1) Over de verschillende vormen waarin deze hyperbel voorkomt en het verschillend gebruik dat er van gemaakt is, zie men de Aanteekeming op mijne uitgave der *Lamentationes* dl. II blz. 185 vlg. In de oorspronkelijke formule zal niet van de a a r d e , maar van den h e m e l gezegd zijn: 'als hij perkament was'. In sommige redakcies zijn de boomen door de sterren of door de visschen vervangen. Volgens Köhler zou de vinding der formule aan Rabbi Iochanan, den leermeester van Flavius Josephus, moeten worden toegeschreven.

achtig te kunnen worden. Het allerpijnlijkste, maar tegelijk ook het meest sekure van die purgatoria is het huwelijk; nergens, ook niet in de kloosters waar zelfkastijding is voorgeschreven, wordt zooveel geleden als dáár; maar niemand is dan ook zoo zeker van zijn plaats in het paradijs als de getrouwde man die zijn kwelling met geduld en standvastigheid heeft weten te dragen.'

'Maar waarom,' dringt de dichter nog even aan, 'indien Gij dus weet dat het huwelijk zulk een kwelling is, door zooveel misleidende beloften het voorgesteld als een zaligheid en gepredikt als een sakrement?'

'Omdat er,' luidt het bescheid van den hemel, 'nu eenmaal getrouwd moet worden, gelijk er bittere drankjes moeten worden ingenomen. Als een wijze arts moet ik suiker in het mijne doen om het te gemakkelijker te laten slikken.'

Nadat den dichter nu nog eens, in stralend licht, het eeregestoelte is gewezen waarop hij eenmaal zal mogen tronen, vlak achter de martelaren, te midden van veel doorluchtige stand- en lotgenooten, verdwijnt het troostend vizioen. Helaas! uit dien zoeten droom ontwaakt, ziet hij naast zich niemand anders dan de eeuwige Petra, die hem met schelle stem verwijt dat hij zoo lang heeft geslapen.

IV.

De vertaling der *Lamentationes Matheoluli*, ik zeide het reeds, dagteekent pas uit het laatst der veertiende eeuw. Zoo omtrent het jaar 1370, vond Jehan Le Fèvre, 'procureur au Parlement' te Parijs, een afschrift van het Latijnsche gedicht en werd zoo sterk door den inhoud getroffen (de arme man behoorde ook al, naar hij zegt, tot de slachtoffers van het huwelijk) dat hij besloot het omvangrijke werk in Fransche verzen over te brengen, niet om er geld meê te verdienen, maar enkel en alleen ter wille van de goede zaak.

Had de Latijnsche 'Matheolus'[1] rustig gesluimerd in de bibliotheken van Thérouanne, de Fransche vond aanstonds zijn weg in de wereld.

1) De oorspronkelijke vorm *Matheolulus* schijnt, na het verschijnen der vertaling, spoedig door het eenvoudigere *Matheolus* te zijn vervangen. Deze is de gewone vorm der handschriften voor den Franschen tekst. Bij Eustache Deschamps komen beide voor, De vertaler zelf kent *Matheolus* niet, hij spreekt van *Matheolule* of *Mathiolet*.

Van dit tijdstip der vertaling dagteekent het sukses van het werk, maar evenzeer de ergenis die het wekken moest, de strijd dien het in het leven riep.

Allereerst, groote ontsteltenis onder de Parijsche dames. Dat had men van den prokureur Jehan Le Fèvre niet gedacht, dat hij zulk een boek in het Fransch zou uitgeven. Men wist wel dat hij van vertalen hield en gemakkelijk Fransche verzen maakte. Men wist ook, dat hij zijn stof niet enkel zocht onder de zedekundige werken[1] - had hij niet het pseudo-ovidiaansche, vrij onbetamelijke, gedicht *De Vetula* in het Fransch bewerkt? Maar nu deze *Lamentations*! Zulk een schotschrift tegen het huwelijk, zulk een schimpdicht op de vrouw!

De Parijsche vriendinnen hebben het den prokureur zeker heel lastig gemaakt. Want niet lang nadat hij zijn *Lamentations* voltooid had, kwam hij met een tweede gedicht voor den dag, waarin alles werd tegengesproken en weerlegd wat hij in het eerste met zooveel zorg gerijmd had.

'Genade, o dames!' zoo begon Le Fèvre, 'genade! Vergeeft me dat ik zonder uw verlof dat, wel interessante, maar leelijke en zedelooze boek vertaald heb. Denkt toch niet, dat het mijn eigen denkbeelden waren; ik ben enkel de tolk geweest van een ander.' En nu wordt, op allerlei tonen, zonder veel overtuiging en zonder veel talent, enkel met wat advokaten-handigheid, de palinodie gezongen. Had hij eerst het *voor* bepleit, thans, in tweeden termijn, bepleit Le Fèvre het *tegen*. Of liever, gelijk een echten prokureur betaamt, hij spreekt in naam van een lasthebber. En die lasthebber is 'Dame Liesse', 'Vrouw Vreugde', - dezelfde, die, op de eerste bladzijden van den *Roman de la Rose*, zulk een gracieusen slingerdans geleid had.[2]

Twee methoden heeft Jean le Fèvre toegepast om in zijn tweede pleidooi het eerste te vernietigen. De bewijskracht der door Mathieu aangevoerde 'exempelen' werd eenvoudig ontkend, en voor de vroeger ten tooneele gevoerde slechte vrouwen, werden goede, edele, dappere, in de

1) Le Fèvre had reeds vroeger een Fransche vertaling gegeven van de *Distischa Catonis* en van een ander zedekundig gedicht, de *Ecloga Theoduli*, in hel Fransch *Theodolet* genoemd.

2) Ook van dit *Livre de Leesce* is door mij een kritische uitgave, met aanteekeningen, bezorgd. Zij maakt deel uit van het tweede deel der hierboven vermelde fascicules der *Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes*.

plaats geschoven. Pasiphaë en haar gezellinnen werden naar het rijk der fabels verbannen, en in de plaats van Eva, Mirjam, Jezabel, werden andere Bijbelsche vrouwen, bovenal Judith, Suzanna en Esther, met eere vermeld. Het volle licht werd geworpen op een Penelope, een Lucretia, een Heloïse, die reeds door Jean de Meun - door dezen als lofwaardige, maar hoogst zeldzame uitzonderingen - vermeld waren. Ook uit zijn eigen tijd wist de schrijver klinkende vrouwennamen te noemen. Zoo sprak hij met lof van de dochter van een hoogleeraar in de Rechten, de mooie Novella Andreae, die zoo knap was dat zij de kolleges waarnam voor haar vader, en tegelijk zoo zedig dat zij daarbij een gordijntje voor haar gelaat schoof, opdat de studenten niet onder het kollege door de schoonheid der leerares van de studie zouden worden afgeleid.

Ook de theologische argumenten van Mathieu werden weêrlegd. Was deze met het bekende praatje voor den dag gekomen, dat de vrouw minderwaardig moest heeten omdat zij uit een stuk been door den schepper gemaakt was, Le Fèvre antwoordde met de opmerking, dat een rib toch meer waarde had dan het slijk der aarde, waaruit Adam was genomen, en dat Eva ook nog dit vóór had boven haar gemaal dat deze b u i t e n het Paradijs was geschapen en eerst later in den hof van Eden was neergezet, terwijl Eva op de heilige plek zelf gevormd was geworden.

Ik zal het pleidooi niet verder ontleden waardoor Jean Le Fèvre zijn eerste ondernemen heeft willen goed praten en zijn vertaalwerk heeft willen doen vergeten. De indruk door zijn palinodie gemaakt schijnt niet zeer groot te zijn geweest. In de literatuur der vijftiende en der zestiende eeuw wordt het werk nagenoeg niet vermeld; het werd later gedrukt zonder den naam van den dichter, onder den titel *Le Rebours de Matheolus* of *Le Résolu en Mariage*.

Op één enkel detail vestig ik de aandacht. Bij Le Fèvre vinden we een bijzondere, hoogstaande groep van vrouwen vermeld die ook bij andere Fransche dichters van dien tijd, o.a. bij Eustache Deschamps, wordt teruggevonden. Het zijn de zoogenaamde ‘negen Preuses’, met, als aanvoerster, Koningin Semiramis. Van deze werd immers verteld dat zij, juist toen ze bezig was aan haar toilet en ze nog maar de

ééne helft van haar haar had opgemaakt, bericht kreeg van een vijandelijken inval in een gedeelte van haar rijk. Dadelijk schoot ze haar harnas aan, zette haar helm op en trok ten strijde, de helft van haar hoofd ongekapt latend, ‘d'une part eschevelée.’ De overige acht Preuses - ze dragen niet bij alle dichters dezelfde namen - zocht men onder de Amazonen; Penthesilea, Thamaris en Teuca waren de voornaamste.

Het merkwaardige dezer groepeering bestaat hierin dat men, sinds langen tijd, in de poëzie en ook in de beeldende kunsten, de figuren der ‘negen Preux’ kende: drie helden uit de oudheid, Hector, Alexander en Caesar, drie uit de Heilige Schrift, Jozua, David en Judas de Makkabeër, drie uit de Fransche heldendichten, Karel de Groote, Arthur en Godfried van Bouillon. Interessant is nu het feit dat men, aan het eind der veertiende eeuw, de groep dier dapperen heeft willen aanvullen, er een zekere symetrie aan heeft willen geven door naast de negen helden negen heldinnen te plaatsen. Men begreep dat de menschheid in haar grootheid, haar moed, haar adel, niet enkel door mannen mocht worden vertegenwoordigd. De dichter - of de kunstenaar[1)] - die het allereerst dit denkbeeld heeft gelanceerd in dien antifeministischen tijd mag onder de kampioenen van de rechten der vrouw met eere worden genoemd.

Niet alleen in de naaste omgeving van den Parijschen prokureur, ook elders in den lande, wekte de vertaling der *Lamentationes* ergernis en toorn. Toen de naam van den vertaler reeds lang was vergeten en die van den eigenlijken dichter niet eens meer goed werd begrepen en gespeld, bleef ‘Matheolus’ een soort van boeman, de zondebok van alle vrouwenvrienden, een voorwerp van afschuw en verachting. In tal van gedichten, die de titels droegen van *Le purgatoire des mauvais maris*, *L'Amour entrant dans la forest de Tristesse*, *Le Chevalier des Dames*, liet men hem optreden, meestal in gezelschap van den niet minder gehaten Jean de Meun, om er uitgezochte strafoefeningen te ondergaan. De minste dier straffen waren wel het verbranden van zijn

1) Het is inderdaad mogelijk dat niet een dichter, maar een kunstenaar, de organisateur van een optocht of een tableau vivant (zoogenaamd *mystère mimé*), de schepper dezer nieuwigheid geweest is.

boek en de verbanning van den schrijver naar ‘het kasteel van droefgeestigheid’, waarin de ongelukkigen zijn opgesloten ‘die door de liefde worden vergeten’. Erger was het wanneer men hem met hamers op zijn buik liet slaan, zijn lijf opvulde met zwavel, die dan werd aangestoken, en den verstikkenden walm hem in de keel joeg. Bovendien moest de ongelukkige in het openbaar een onmogelijke schuldbelijdenis afleggen en zelfs de schande op zich laden van, in gezelschap van allerlei gespuis, den spot te hebben gedreven met zijn eigen moeder. Voor het invoegen van dien laatsten trek bestond, in het gedicht zelf, niet de minste aanleiding. Hij was slechts de dramatische inkleeding van een gedachte die in al de middeleeuwsche apologiën der vrouw voorkomt: ‘Des femmes sommes tous venus!’ en die in de negentiende eeuw door een Fransch dichter aldus zou geformuleerd worden:

> N'insulte pas un sexe auquel tu dois ta mère!

Ook kalmer en edeler protesten werden uitgelokt door het werk van den beruchten ‘bigame’.

In de allereerste jaren der vijftiende eeuw zat een jonge vrouw, een Italiaansche van afkomst, de weduwe van een Picardisch edelman, in haar stille studeercel te werken. Reeds een paar jaren vroeger had ze haar dichterlijk talent besteed aan het rijmen eener apologie van de vrouw; het was een gefingeerde brief geweest door den ‘Dieu d'Amours’ zelf geschreven, om over het anti-feminisme van zooveel burgers en geestelijken te klagen. Ook was zij betrokken geworden in een polemiek over den *Roze-roman*, die door den kanselier der Parijsche Universiteit, Jean Gerson, met gezag en talent was geleid geworden. Maar thans hielden andere onderwerpen haar geest bezig.

Intusschen, terwijl ze, van den arbeid vermoeid, in haar cel zat te wachten dat haar avondmaaltijd haar zou worden gebracht, nam ze, ter verpoozing, een paar boeken ter hand die men haar geleend had. Een van die boeken droeg tot titel *Matheolus*. Ze kende het nog niet. Men had haar gezegd - waarschijnlijk een spotlustige vriend - dat het een heel aardig werk was, vol moois over de vrouwen. Toen ze er een tijdlang in had gebladerd, werd ze droevig gestemd.

Ze vroeg zich af, vanwaar toch, bij zooveel schrijvers, bovenal bij de geestelijken, zooveel verbittering mocht komen tegen haar geslacht. Ze begon zelfs een oogenblik aan haar eigen waarde te twijfelen. Toen ze nog een korten tijd zoo stillekes had nagedacht, zette ze het boek, als niet veel bijzonders en te onfatsoenlijk van toon, ter zijde.

Toch kon zij het beeld van Matheolus, den vrouwenbeschimper, des nachts niet van zich afzettsn. Den volgenden ochtend nam ze een stuk perkament en begon ze het tooneeltje van den vorigen avond te beschrijven en uit te werken. Die bladzijde werd de inleiding tot een dik boek in proza, dat ter verheerlijking moest dienen van de vrouw en waaraan ze, toen het voltooid was, den titel gaf *La Cité des Dames*.

Deze sympathieke jonge weduwe heette Christine de Pisan. Haar boek was de eerste omvangrijke en degelijke literaire revanche der vrouw over het middeleeuwsch anti-feminisme. Maar meer nog dan door den inhoud van haar geschrift diende Christine de Pisan de zaak die zij voorstond door de ernstige bekoring die uitging van haar persoon en door den stillen roem die zich hechtte aan haar leven. Al haar dichten en schrijven was werken voor haar brood, voor het leven en de opvoeding van haar beide kinderen. Zij was niet enkel in Frankrijk de eerste vrouwelijke letterkundige, maar zij heeft er het allereerst het werk van den ‘homme de lettres’ tot een maatschappelijke professie gemaakt. Door een feministische daad is - nu juist vijfhonderd-en-twee jaar geleden; het geschiedde in 1404 - het afscheid toegeroepen aan de middeleeuwen en, ofschoon nog maar uit de verte, op dit gebied de Renaissance aangekondigd.[1)]

A.G. VAN HAMEL.

1) Een korte, maar zeer heftige opflikkering van de ‘Querelle des femmes’, waardoor ook Rabelais, naar het schijnt, zich heeft laten meesleepen, valt in de eerste helft der zestiende eeuw. Door den letterkundigen arbeid van vrouwen als de vorstelijke vertelster Marguerite de Valois, de dichteres Louise Labbé en andere, werd het pleit nog eens, schitterender en duurzamer, ten gunste der vrouw beslecht. Over dien krachtigen naklank van het middeleeuwsch antifeminisme schreef prof. Abel Lefranc twee interessante artikelen in den 3en jaargang der *Revue des Etudes Rabelaisiennes*.

Het Roode Kruis van Japan.

Om meer dan één reden heb ik op de navolgende bladzijden de uit- en inwendige geschiedenis der Japansche Vereeniging van het Roode Kruis trachten te schetsen. 't Was vooreerst bij ons niet bekend, dat de instelling van het Roode Kruis in Japan een vitaal deel vormt van het volkslichaam. Men wist bij ons niet, dat zonder het Roode Kruis het beeld van Nieuw-Japan onvoltooid ware. Vele publicatiën verschenen sedert het uitbreken van den thans geëindigden oorlog om den ontwaakten weetlust van den Europeaan omtrent land en volk van Japan te bevredigen. De meeste zwegen van het Roode Kruis. Sommige vermeldden den naam en gaven wat bijzonderheden, maar géén bevatte een overzicht van de daden dezer Vereeniging of repte van het deel, dat zij neemt in 't openbare leven der Japanners en van de rol, die zij vervult in 't internationale humanitarisme. Toch had het iederen berichtgever over Japansche toestanden kunnen treffen, dat een Vereeniging, die 2½ procent van het geheel eens volks tot leden heeft en dag aan dag nog in ledental aanzwelt, een zeer aanzienlijk, een krachtig meêgroeiend, meêlevend deel van dat volk zelf moet zijn; en dat een Vereeniging, waarin e e n m i l l i o e n hoofden bijeen zijn geschaard, iets zeer zeldzaams, zoo niet iets zonder wedergade is in het sociale samenstel der wereld.

Een beschrijving had dus het Roode Kruis van Japan wel verdiend en wanneer ik die beproef te geven, heb ik de overtuiging, een noodzakelijke aanvulling te leveren van

de verschenen bijdragen tot de kennis van Japan en de Japanners.[1)]

De stelling, dat men een bepaald volk een complex van bepaalde eigenschappen moet toekennen, hier onaangevochten latende, merk ik op, dat wij ons het Japansche volk hebben leeren denken als een geheel van schrandere waarnemers, van uitermate praktische werkers, van ijdele en zeer prikkelbare nationalisten, voor wie de Westersche volken goed zijn om dezer stoffelijke kundigheden over te nemen, maar die zich geestelijk van de Westerlingen streng gescheiden houden. Dit denkbeeld is oorzaak, dat wij de Japanners wel kunnen achten, bewonderen zelfs; maar dat wij ons wat karakter betreft slechts zwak tot hen aangetrokken voelen en hun niet licht onze onverdeelde sympathie zullen schenken. Doch dat denkbeeld is eenzijdig. Het Roode Kruis van Japan laat ons het volk van Japan van een andere zijde zien. Het leert ons, dat de Japanner niet ontoegankelijk is gebleven voor het begrip der menschenliefde zonder onderscheid van ras of staat of geloof. Het verkondigt ons, dat het gemoed van dien fel nationalistischen Japanner niet onontvankelijk is voor het medelijden in Christelijken zin, het medelijden met den vreemdeling, met den vijand zelfs. Schoon echter de Japanner de kennis van het medelijden, van de menschenliefde in den volstrekten zin des woords aan het Westen ontleende, heeft hij die nieuwe begrippen niet afzonderlijk behouden, maar ze met zijn aloude moraal in harmonie trachten te brengen. Dit trachten is geslaagd in zijn Roode Kruis.

Wat de praktijk betreft, hebben de mannen van het Japansche Roode Kruis zich evenmin als in de moraal leerlingen betoond, die zich tevreden stelden met hetgeen de Westersche leermeester hun kon geven. Zij hebben integendeel, na de Westersche school doorloopen te hebben, de studie met e i g e n h o o f d voortgezet, ook met zooveel vuur en zoo grooten zin voor orde en tucht, dat heden na even twintig jaren het Roode Kruis van Japan zich van al de Europeesche en Amerikaansche Vereenigingen door zijn eigenaardig karakter

1) De secretaris-generaal van 't Roode Kruis te Tokio, de heer S. Hirajama, verschafte mij welwillend de authentieke gegevens. Hem zeg ik hiervoor openlijk dank.

onderscheidt en ze alle in werkkracht, in macht en vast gesloten organisatie overschaduwt.

Henri Dunant, de stichter van het Internationale Roode Kruis, had uit de ethische factoren zijner stichting verwijderd willen houden het nationalisme en patriotisme, in den zin, welke voor deze tweelingbegrippen bij de groote menigte gangbaar is. Ware dit in de praktijk mogelijk geweest, hij had 't liefst één enkel Wereldverbond tot hulp voor de lijdende menschheid gesloten gezien. Maar 't bleek spoedig, dat zijne stichting, wilde zij leven, zich niet kon vrij houden van het nationalisme, wegens de nauwe begrenzing van elk land afzonderlijk en het antagonisme, waarin de volken door de bouworde der bestaande maatschappij ten opzichte van elkander gehouden werden. Daaruit volgde, dat elk beschaafd land een eigen Vereeniging van het Roode Kruis ging oprichten en dat elk van die Vereenigingen hare stoffelijke kracht in hoofdzaak ontleende aan de hulp van het patriotisme der burgers, waarop zij een beroep deed. Doch daarom werden de Roode Kruisen hun internationalistisch, hun eenheidsbeginsel volstrekt niet geheel ontrouw. Integendeel, zij bleven in broederlijke eendracht verbonden; kwamen eerst op ongeregelde, daarna op gezette tijden in conferentiën bijeen en overal, waar de nood drong, en telkens, wanneer 't in hun vermogen was, verleenden zij elkaar getrouwelijk hulp.[1)]

Van een volk, van patriotisme zoo doortrokken als het Japansche, spreekt het vanzelf, dat het bij de eerste kennismaking met het Roode Kruis 't meest gevoel had voor het nut, dat het Vaderland uit zulk een instelling trekken kon. Maar toch, blind voor de algemeen humanitaire idee was het ook niet. Tot goed verstand van de drijfveeren, die de Japanners tot de stichting van hun Roode Kruis aanzetten, laat ik een zoon[2)] van dit merkwaardige volk zelf spreken. Men zal ontwaren, dat, hoe uiterst nationalistisch ook gezind, deze geleerde Japansche publicist geenszins ongevoelig is voor de schoone en diepzinnige zedeleer van het Internationale

1) Zie bewijzen daarvoor in mijn *Het Roode Kruis*, *Oorsprong*, *Geschiedenis*, *Gevolgen* (Amsterdam 1899) passim.
2) Prof. Nagao Ariga in zijn *La Croix Rouge en Extrême-Orient* (Paris 1900) p. 6 s.q.q.

Roode Kruis. Want hij begint te erkennen, dat het beginsel der Geneefsche Conventie is Menschenliefde, Humaniteit. ‘Het is dus natuurlijk - vervolgt hij - dat een vereeniging, welker roeping is het doel dier Conventie te bereiken, die Humaniteit tot grondslag heeft. Een vereeniging, enkel op de idee der Humaniteit gegrondvest, vereenigt te harer steviging al hare krachten en middelen om die idee in toepassing te brengen. Daaruit moet noodzakelijk ontstaan een godsdienst- of een zedeleer, die niet dezelfde is als de liefde voor het vaderland en voor de soldaten. Maar in tijd van oorlog, d.i. als de nationale geest bij den dag hooger klimt, gaat het dan aan, enkel de zuivere Menschenliefde te prediken? Voor de Vereenigingen der onzijdige landen is dit voldoende; met die der oorlogvoerenden is 't anders gesteld. Daar kan een Vereeniging als de Japansche, gesticht en gevormd op de idee “Schuld aan 't Vaderland en Hulp aan de Soldaten” veel meer werkelijken dienst bewijzen dan eenige andere, die rechtstreeks op de idee der Humaniteit gevestigd is.’

‘Schuld aan 't Vaderland en Hulp aan de Soldaten,’ dit is het devies, dit de hechtste zedelijke grondslag van het Japansche Roode Kruis. Maar hieruit besluite men niet, dat deze Vereeniging alleen de soldaten van haar eigen land bijstaan en dat zij de gekwetste vijanden onverzorgd laten zou. ‘Integendeel - zegt de heer Nagao Ariga - volstrekt geen verschil maken ten aanzien van de vlag en 't ondersteunen van de gewonde soldaten des vijands met evenveel toewijding en vriendelijkheid alsof zij de onze waren, is een *conditio sine qua non* ter verwezenlijking van de gedachte ‘Schuld aan 't Vaderland en Hulp aan de Soldaten’; en wel om twee redenen.

De eerste daarvan spruit voort uit het welbegrepen belang van de eigen soldaten. ‘Want - betoogt onze schrijver - 't zal in elken slag voorkomen, dat er gekwetsten van de eene in de macht der andere partij blijven, onverschillig wie van beide overwinnaar is. Zoodat geen land, hoe sterk en welgewapend 't ook zij, de zekerheid heeft, dat er niet een aantal van zijne soldaten in de handen des vijands zullen vallen. En nu is het eenige middel om te bewerken, dat onze in 's vijands handen geraakte soldaten welverzorgd worden, dat wij

zelf wél verzorgen de vijanden, die in onze macht zijn gebleven.'

De vele duizenden Russische gekwetsten en krijgsgevangenen, die gedurende den afgeloopen oorlog in Japansche handen kwamen, zouden kunnen getuigen, hoe correct Japan te hunnen opzichte het in bovenstaand betoog vervatte beginsel van wederkeerige behandeling heeft toegepast.

In het andere, door Prof. Nagao Ariga aangehaalde motief voor goede verzorging van de gekwetsten des vijands beproeft hij volgens zijn Japansche opvatting het internationale en het nationale in het ethisch beginsel van het Roode Kruis op praktische gronden te vereenigen. 'Een Vereeniging van 't Roode Kruis - zegt hij - die op de slagvelden de gekwetsten opspoort en daarbij zou beslissen, welke zij niet en wie zij wel zou verzorgen, kan in de werkelijkheid niet voorkomen. In alle staten wordt de werkkring van het Roode Kruis in oorlogstijd geplaatst onder het strenge toezicht der militaire overheid. 't Is bovendien een algemeen verkregen ondervinding, dat hoe strikter het Roode Kruis zich houdt aan den wil des bevelhebbers van den militair-geneeskundigen dienst, des te gewichtiger en doeltreffender de hulp is, welke het gezegden dienst verleenen kan. Wanneer die bevelhebber het Roode Kruis gelast, zorg te dragen voor de gekwetste soldaten des vijands, dan gehoorzaamt het Roode Kruis, maar het heeft niet een keus te doen tusschen de soldaten, die het wel en die het niet zoude wenschen te helpen. De vraag of het Roode Kruis menschlievend moet zijn, kan niet bestaan. Want het heeft geen vrijheid van keuze. Het eenige doel, door het Roode Kruis te behalen, is werkdadige hulp te bieden aan den militair-geneeskundigen dienst van zijn eigen land. Dit is het Patriotisme. Hoe werkdadiger deze bijstand, hoe meer vrijheid de militair-geneeskundige dienst ontvangt voor de verpleging van de gekwetste vijanden. Dat is de Humaniteit. Aldus - besluit hij - hervinden wij de beginselen van Patriotisme en Humaniteit, die in de daden van het Roode Kruis zijn saamgesmolten.'

Prof. Nagao Ariga dient nog even aan 't woord te blijven. Immers, de uitlegging, die hij geeft aan de kenspreuk van het Roode Kruis: 'Schuld aan het Vaderland en Hulp aan de Soldaten', omschrijft de staatsmoraal, waarin of beter w a a r u i t de Japansche patriot geboren wordt, zoo kort en bondig, dat het de moeite loont, deze hier ter plaatse mede te deelen.

'In ons Rijk - zegt hij[1)] - waar sinds onheugelijke tijden steeds hetzelfde vorstenhuis regeert, beteekent de uitdrukking "Schuld aan het Vaderland en Hulp aan de Soldaten" enkel en alleen de schuld jegens den Souverein en diens Voorouders, want hun is het Japansche volk zijn bestaan en zijne welvaart verschuldigd. De Keizer van Japan is altijd geweest de groot-opperbevelhebber van het Japansche leger, niet bij de Grondwet, maar krachtens de traditie. De soldaten zijn niet de soldaten van den Staat, welks hoofd de Keizer is, maar ze zijn de soldaten des Keizers, die tevens hoofd van den Staat is. In vervlogen eeuwen was het opperbevel toevertrouwd aan de Sjogoens, doch de thans regeerende Keizer hernam dit bevel in zijn eigen handen en stelde al zijn vertrouwen op zijne soldaten, die hij in het decreet van 1882 "zijne armen en beenen" noemde. Mitsdien beteekent "Hulp aan de Soldaten" hulp bieden aan hen, die onze verheven Souverein bemint en op wie hij staat maakt voor de handhaving van de onafhankelijkheid en de ongeschondenheid des Rijks.'

Men denke hier niet, dat onze Japansche zegsman een theorie opbouwt of een onderstelling uitspreekt. Hij teekent niets anders dan een feit op. Vraagt - zoo eindigt hij - aan wien gij maar wilt van de honderdduizenden leden van het Roode Kruis, waarom hij toch tot de Vereeniging toetrad, onveranderlijk zal hij u antwoorden: 'Omdat men de soldaten moet liefhebben, die den Keizer en de Keizerin zoo na aan het harte liggen', of 'Omdat wij de schuld aan onze Souvereinen moeten goed maken aan hunne soldaten.'

Henri Dunant, de stichter van het Internationale Roode Kruis, zond in Mei 1864 het Japansche gezantschap te Parijs een exemplaar van zijn *Souvenir de Solférino*. Zwitserlands zaakgelastigde, Dr. Kern, die bij de toezending van het boek zijn bemiddeling verleend had, schreef daarna zijn landgenoot, dat 'een in dien verren akker gelegd zaadkorreltje wellicht niet verloren zou gaan'. Een voorspelling, die bewaarheid werd. Er wies een boom op, een reus onder zijns gelijken.

1) Nagao Ariga t.a. pl. - p.20-21.

De apostel en de grondvester van het Japansche Roode Kruis was graaf Tsoenetami Sano. Bijzonderheden uit het leven van dezen voortreflijken man - de zeer weinige, die volgen, uitgezonderd - heb ik niet gevonden. Zoekt men trouwens naar den levensloop der uitstekende Japanners, men zal trots ijverig naspeuren schrale vondsten doen. Als individu treedt de Japanner slechts zelden op den voorgrond. Wat hij is en doet wordt vergaderd in het gemeenschapsleven. De moderne Japanner is in socialen zin buitengewoon sterk ontwikkeld. De vereering der groote mannen van het tegenwoordige is voor hem een waan. Bij het Japansche volk van heden ten dage zou een Carlyle slechts bewijzen tegen de juistheid zijner opvatting omtrent het maken van geschiedenis hebben aangetroffen, altijd indien zijn heldenvereering hem niet verblind hadde.

Graaf Sano wordt bij Nagao Ariga[1)] 't eerst vermeld in 't jaar 1867. Hij werd toen door de Regeering van den Sjogoen uitgezonden naar de Wereldtentoonstelling te Parijs. Er werd daar tevens een Internationale Conferentie der pas ontstane Vereenigingen van het Roode Kruis gehouden en op de tentoonstelling was in een paviljoen een belangrijke verzameling voorwerpen uitgestald, betrekking hebbende op de hulp aan gekwetsten te velde. Deze verzameling trok de aandacht en haar doel won de sympathie van den Japanschen afgezant. Hij leerde het Roode Kruis kennen en liefhebben en van stonde aan moet hij zich hebben voorgenomen om het naar zijne eilanden over te planten. Maar de burgerkrijg woedde. Oud-Japan viel onder geweldige schokken. Graaf Sano moest geduld oefenen, totdat het nieuw geboren Japan op vasten grond stond. In 1873 werd hij, thans door de gevestigde Regeering van den Mikado, andermaal naar een Europeesche tentoonstelling afgevaardigd, die van Weenen. Daar stelde hij zich op de hoogte van de groote vorderingen, die het Roode Kruis sedert den Fransch-Duitschen oorlog gemaakt had. Vermoedelijk kwam Sano toen ook in kennis met baron Von Siebold, lid van 't Oostenrijksche Roode Kruis, die ook een wegbereider van het Roode Kruis in Japan werd.

1) t.a. pl. - p. 10.

Eén krisis nog verbeidde Jong-Japan. Men schreef 1877, het 10de jaar van Meiji[1]. In de Z.W. provinciën - Satsoema, Kagozjima op Kioe-zjioe - breekt een geweldige opstand van de Samoeraï tegen het gezag des Mikado's uit. De Keizerlijke troepen worden niet minder dan acht maanden door de strijdbare zwaardvechters in bedwang gehouden. De gevechten zijn van den beginne aan uiterst bloedig. De jammeren van den veldtocht in Satsoema brengen graaf Sano's lang gekoesterd lievelingsplan tot rijpheid. Hij ontmoet een medewerker in den burggraaf Joezoeroe Ogioe. Beiden verzekeren zich den steun van andere adellijken. Baron von Siebold verschaft hun de noodige inlichtingen, aan de organisatie van het Oostenrijksche Roode Kruis ontleend, voor de vorming van een vereeniging tot hulp aan zieke en gewonde krijgslieden, en zij richten die Vereeniging op onder den naam H a k o e a i -z j a [2]. Zij doen een beroep op hunne landslieden. De Mikado geeft 1.000 jen en de Keizerlijke Prins Komatsoe neemt den hem aangeboden titel van eere-voorzitter aan. Deze reeds dadelijk betoonde belangstelling van het Keizerlijke Huis blijkt hoog van waarde. Giften in geld en natura vloeien de Hakoeai-zja van alle kanten toe. Reeds vermoedt het publiek in haar een noodzakelijk bestanddeel van het Nieuwe Japan.

De jeugdige Vereeniging zet zich aanstonds aan 't werk. Met verlof van den bevelhebber der Keizerlijke troepen zendt zij hare dienaren uit naar 't tooneel van den strijd. En deze pioniers van het Roode Kruis in Japan verplegen niet alleen de gewonde krijgslieden des Keizers, neen, zij wijden hunne zorgen ook aan de gekwetste rebellen, en misschien met des te grooter toewijding, omdat deze vogelvrij verklaarde vijanden des Keizers zonder hen reddeloos aan 't verderf zijn prijsgegeven. Dusdoende lost de Hakoeai-zja zonder bedenken de moeilijkheid op, waarvoor schroomt het Roode Kruis in Europa, dienaangaande nog niet gevorderd tot het volle besef van zijn menschlievende zending. De Hakoeai-zja bevestigt

1) Meiji = Verlichting, De naam voor het moderne tijdvak der Japansche geschiedenis, officieel ingesteld den 6en November 1868.
2) De vertaling van dezen naam wordt eenigszins verschillend opgegeven, namelijk als *Society of Benevolence*, *Société de Bienfaisance*, *Enlarged Charity Association*.

onmiddellijk met de daad het beginsel, dat het Roode Kruis in tijden van burgeroorlog ook moet optrekken en zijne zorgen zonder onderscheid uitstrekken over verdedigers en verstoorders der bestaande orde.[1)]

't Is aandoenlijk te lezen, hoe de Hakoeai-zja haar teederheid voor de hulpbehoevende opstandelingen bij den Keizer verontschuldigde. ‘'t Staat vast - zoo verklaarde zij - dat deze menschen verraad plegen tegen het gezag des Keizers en dat hun misdrijf onvergeeflijk is. Maar ze zijn ook onderdanen des Rijks en kinderen des Keizers en der Keizerin. Wij mogen niet zoo wreed zijn om hen over te laten aan hun lot en wij vragen om ook hun onze zorg te mogen wijden. Indien onze Verheven Souverein ons dit vergunt zal zijn grootmoedigheid naar heinde en ver uitblinken en zal hij ook het onfeilbaar middel bezigen om de oproerlingen tot hun plicht terug te brengen.’ De Keizer luisterde naar deze roepstem der menschlievende rede en hij schonk de Hakoeai-zja het gevraagde verlof.

De burgeroorlog ging voorbij. De Hakoeai-zja bleef. Zij maakte zich het langdurig tijdperk van vrede, dat het Rijk tegemoet ging, voor haar ontwikkeling ten nutte. Maar de eerste jaren waren vrij moeielijk. Prins Komatsoe, de eerevoorzitter, trachtte, om haar sneller vooruit te brengen, haar de medewerking van de gouverneurs der departementen te bezorgen. Jaarlijks plegen dezen in de hoofdstad saam te komen. Op hun bijeenkomst in 1880 noodigde de Prins hen uit, om ieder in zijn ambtsgebied te willen ijveren voor 't aanwerven van nieuwe leden voor de Vereeniging. Hij herhaalde deze uitnoodiging met aandrang ter bijeenkomst van 1883. Velen echter van deze gouverneurs behoorden tot den ouden leenadel en zij konden een, van den zegevierenden modernen geest getuigende, instelling als de Hakoeai-zja niet bijster waardeeren. Het beroep van den Prins op hun bijstand schijnt dan ook in dien eersten tijd matige uitwerking te hebben gehad. Doch in 1887 veranderde dit. Den 19^{den} Maart van dat jaar vergaderen de gouverneurs wederom te Tokio en nu

1) Dit had ook terstond in de bedoeling van Dunant gelegen. De bewijsplaats bij Prof. Rudolf Müller, *Entstehungsgeschichte des Roten Kreuzes und der Genfer Konvention* (Stuttgart 1897) S. 92.

kan Prins Arisoegawa - prins Komatsoe was toevallig afwezig op een reis naar Europa - hun verwittigen, dat de Keizer en de Keizerin besloten hebben, de Hakoeai-zja te plaatsen onder hun hooge bescherming en dat de gouverneurs dus zullen handelen in den geest van Hunne Majesteiten, wanneer zij de Vereeniging op groote schaal aanhang en kapitaal verschaffen. Deze mededeeling zet markies Ito, minister van het Keizerlijke Huis, in een bevelend klinkende rede de noodige klem bij. Daarop beloven de gouverneurs, te zullen handelen naar den geopenbaarden wil van Hunne Majesteiten. En zij handelen aldus, want aan hun moeite is 't voor een groot deel te danken, dat het ledental der Hakoeai-zja binnen een jaar tijds stijgt van 2200 tot 11.000. Sinds vereenzelvigen zich in Japan de besturen der plaatselijke afdeelingen van het Roode Kruis met de hooge colleges der burgerlijke administratie van den Staat, een nergens elders aangetroffen omstandigheid, waarop nader zal worden teruggekomen bij 't schetsen van de organisatie der Vereeniging.

Ook om andere gebeurtenissen is 1887 een gewichtig jaar in de geschiedenis der Vereeniging. Nadat toch bij decreet van den 15^{den} November 1886 het Keizerrijk Japan zijn toetreding tot de Conventie van Genève verkondigd had, moest de Hakoeai-zja vanzelf nauwe aansluiting zoeken bij het Internationaal verbond der Vereenigingen onder het Roode Kruis. Zij herzag dienovereenkomstig hare statuten en werd den 2^{den} September 1887 door het te Genève gevestigde Internationale Comité officieel erkend als N i p p o n S e k i j i o e j i, d.i. H e t R o o d e K r u i s v a n J a p a n. In diezelfde maand was de nieuw aangenomene door een van de bestuurderen, den burggraaf Matsoedaira, vertegenwoordigd op de 4de Internationale Conferentie van het Roode Kruis te Karlsruhe. De Japansche Vereeniging nam ook het kruisteeken - rood op het witte veld - over voor hare vlaggen en bandelieren, zonder dat dit symbool haar eenigen aanstoot gaf.[1)] De tekst der Geneefsche Conventie werd van

1) Gelijk medegedeeld wordt door Mr. J.A.A.H. de Beaufort in zijn proefschrift *De Herziening der Conventie van Genève* (Amersfoort 1903) bl. 175, bezigde de Hakoeai-zja als onderscheidingsteeken voor haar personeel een witten armband met roode rechthoeken.

Regeeringswege ter kennis van geheel het leger gebracht. In hetzelfde jaar 1887 wordt te Tokio de eerste damesafdeeling van 't Roode Kruis opgericht door de prinsessen, de echtgenooten der ministers en der hooge ambtenaren. In de provincie worden dergelijke afdeelingen gaandeweg door de vrouwen der gouverneurs en der aanzienlijke beambten gevormd. De bedoeling is, de vrouwen uit de volksklassen voor te gaan in de vrijwillige ziekenverpleging en dezen aan te moedigen om het tot dusver in Japan verachte beroep van liefdezuster in eer te brengen. Hoezeer ten gevolge van dit intreden van vrouwen in het verband der Vereeniging de plaats van de vrouw in de Japansche samenleving veranderde, zal nader uitkomen bij de behandeling van de inwendige geschiedenis der Vereeniging.

Sedert 1887 ging de Vereeniging zich ook met hoogen ernst gereed maken voor haar taak in den oorlog, welken Japan stond te voeren in een niet ver meer afzijnde toekomst, wier nadering door alle Japanners gevoeld werd. Want het Rijk moest zich aangorden voor de verovering van de hegemonie in Oost-Azië. In Juni 1889 stelde de Minister van Oorlog in overleg met bestuurderen der Vereeniging een ontwerp vast voor hare dienstverrichtingen in oorlogstijd. Een ware jacht wordt nu geopend op nieuwe leden en fondsen. De Keizer begiftigt zijne beschermelinge met een grondkapitaal van 100.000 jen. In 1893-94 groeit de Vereeniging tot 36.700 leden en beschikt zij over 118.000 jen aan jaarlijksche inkomsten. Men stond vlak voor de botsing met China.

De sedert 1887 aangeknoopte betrekkingen tusschen Nippon Sekijioeji en de Europeesche Vereenigingen waren van den beginne aan hartelijk. De nieuweling wilde met prijzenswaarde eerzucht een goede figuur maken in de Broederschap, waarin hij zoo juist was toegelaten. Toen in October 1888 het Geneefsche Comité zijn 25-jarig bestaan vierde, werd deze gebeurtenis in de afdeelingen der Japansche Vereeniging plechtig herdacht. In 1891 droeg zij, ingevolge een uitnoodiging van Genève, 1000 francs bij aan het Augusta-fonds[1)]

1) Zie over dit Fonds het *Beknopt Verslag* der Conferentie van St. Petersburg, afzonderlijk verschenen in de *Handelingen* van het Nederlandsche Roode Kruis, Den Haag 1902, blz. 38.

en men ziet hare afgevaardigden voortaan geregeld verschijnen op de vijfjaarlijksche Internationale Conferentiën van het Roode Kruis: te Rome in 1892, te Weenen in 1897, en laatst ter 7de Conferentie, te St. Petersburg in 1902. De Japansche Vereeniging ontving van hare ouderen menig blijk van toegenegenheid. In den oorlog van 1894-95 genoot zij van vele geldelijken steun; onze Nederlandsche Vereeniging bijv. maakte haar een bedrag van *f* 2200 over. Het Russische Roode Kruis, zoo rijk in hulpbronnen, deed te harer hulp zelfs een compleet lazaret[1] uit Odessa naar Tokio scheep gaan, zoodat - 't is treffend, met dien geweldigen krijg in Mantsjoerije nog zoo versch in 't geheugen - de eerste ontmoeting tusschen Russen en Japanners de humaniteit op de slagvelden gold. Wederkeerig betoonde de Japansche Vereeniging hare hulpvaardigheid jegens de andere. Zij zond in den Spaansch-Amerikaanschen oorlog gelden naar Madrid en Washington en met ijver greep zij de gelegenheden aan om op eigen terrein menschlievendheid jegens vreemdelingen te betrachten. Hier zij herinnerd aan de schipbreuk van het Turksche oorlogsvaartuig Ertogrul op de kust van Kioe-zjioe, den 16den September 1890. De tot Turksch gezant te Tokio benoemde Osman-pasja en 586 andere opvarenden verdronken; 69 werden er door de kustbewoners gered. Nauwlijks bereikte de rampmare Tokio of zonder dralen zond het Roode Kruis geneesheeren en pleegzusters naar Kobe, werwaarts de schipbreukelingen vervoerd waren. Met Christelijke liefde werden deze Muzelmannen door de lieden van het Japansche Roode Kruis verzorgd en na hun herstel op Japansche schepen huiswaarts gebracht. Nog zij hier ter plaatse opgeteekend, dat tijdens de onlusten der Boksers in China 123 zieken en gewonden van het Fransche expeditie-korps in 't hospitaal te Tokio tot aan hun genezing vertoefden, waarvoor de President der Fransche Republiek de Vereeniging zijn innige erkentelijkheid deed betuigen.[2]

Ik vat den even losgelaten chronologischen draad van het

1) Zie *Istoritsjeskij Otsjerk Dejateljnosti Rossijskago Obstsjestwu Krasnago Kresta* (St. Petersburg 1896) p. 68.
2) Zie de brochure van Masatake S. Togo: *A short History of the Red Cross of Japan* (1904).

verhaal weder op bij den Japansch-Chineeschen veldtocht van 1894-95, toen Nippon Sekijioeji de vuurproef onderging en schitterend doorstond.[1] Uit volkenrechtelijk oogpunt verkeerden de oorlogvoerenden in een ongelijksoortige positie. Japan had de Conventie van Genève onderteekend, China niet alzoo. Er bestond dus gegronde twijfel of China de Japansche gekwetsten en dezer verplegers wel als onzijdigen en onschendbaren behandelen zou. Die twijfel werd eerlang bevestigd, want de gelukkig niet talrijke Japanners, die zoo onfortuinlijk waren om in 's vijands macht te vallen, werden doorgaans gemarteld en ter dood gebracht. Hoezeer men Japan het recht niet ontzeggen kon om aan zijn barbaarschen tegenstander vergelding te oefenen, verzuimde het toch niet zijne plichten als modern-beschaafde mogendheid. De Regeering gelastte, dat men zich ten aanzien van den vijand te gedragen zou hebben naar den geest der Geneefsche Conventie en 't geschiedde in overeenstemming met deze lastgeving, dat de commandeerende generaal Ojama bij een afzonderlijke dagorder[2] zijn officieren en manschappen aanbeval, de gekwetste Chineezen evenzeer te helpen als hun eigen makkers.

Het Roode Kruis viel in 't bijzonder de oppassing van de zieke en gewonde krijgsgevangenen ten deel. In zijne hospitalen te Tokio, Osaka, Nagoja en Tojahazji verpleegde het omstreeks 1500 Chineesche patienten, en met verblijdenden uitslag, want er stierven van die groote schaar slechts zeven. Toch waren er niet geringe bezwaren aan 't verplegen van die vreemde gasten verbonden. Vooreerst verstond het Japansche personeel geen Chineesch. Men riep wel de kennis van tolken in, maar de eene Chinees ratelde dit, de andere prevelde dat dialekt, zoodat zij elkaar zelf niet verstonden en den besten tolk wanhopig maakten. Nog iets ergers was de volslagen onbekendheid van die knapen met de eenvoudigste regelen der gezondheidsleer. Zij waren de onzindelijkste en

1) De werkzaamheden der Vereeniging gedurende dezen veldtocht vindt men uitvoerig beschreven in de publicatie, getiteld: *Le service de secours de la Société de la Croix-Rouge du Japon pendant la guerre de la* 27*e*-28*e année de Meiji* (présenté à la sixième conférence de la Croix-Rouge, à Vienne, en 1897).

2) Zie mijn met den Franschman J.M. Simon bewerkte brochure: *Les Origines de la Croix-Rouge* (2e édition, Amsterdam 1901) p. 36.

onverschilligste wezens, die men zich denken kon, en weerspannig bovendien tegen de voorschriften van den dokter en de vermaningen van de pleegzuster. Maar deze en andere moeielijkheden overwon men met geduld, ijver en toewijding en men bepaalde zich niet tot het heelen van de wonden der patienten, maar men liet ze inenten, men knapte ze op met nieuwe kleeren, men leerde hun het doel van 't Roode Kruis. Deze menschlievende behandeling bleef niet zonder invloed op de dorre gemoederen der zonen van 't Hemelsche Rijk. Toen voor hen het uur van afscheid sloeg, betuigden er velen hun innige dankbaarheid en men zag ze bij het vaarwel zeggen op de spoorwegstations weenen van ontroering. Aldus knoopte het Roode Kruis van Japan, terwijl buiten nog de wilde oorlog woedde, de eerste banden van sympathie tusschen de beide groote stammen van het gele ras.

Volgens den haar verstrekten lastbrief mocht de Vereeniging hare detachementen niet in het front der legers laten optrekken, maar moest zij haren arbeid beperken tot de lazaretten der etappenlinie in den rug der opereerende troepen. Doch nood brak wetten en dikwijls zag de militair-geneeskundige dienst zich wegens overmaat van werk en gebrek aan handen genoodzaakt, ook voor de gevechtslinie om de hulp der vrijwilligers van het Roode Kruis aanvraag te doen. Een rijk arbeidsveld vond het Roode Kruis na de landing van het Tweede leger op Liao-tong, October 1894. Het bouwde te Kin-tsjao op de landengte een vast lazaret en toen Port-Arthur was ingenomen, richtte het daar een hospitaal in. Op verzoek van de militaire overheid trok het zich ook het lot aan van de zieke en nooddruftige ingezetenen des lands. 't Was een strenge winter en er werd door de arme Chineesche bevolking bitter geleden.

Het meeste personeel en materieel van het Roode Kruis was intusschen voor de Rijks-reservehospitalen in Japan zelf in beslag genomen. In 't belang der centralisatic van de beschikbare krachten werd het fraaie hospitaal te Tokio, het eigendom der Vereeniging, tijdelijk onder opzicht van den militairen dienst geplaatst. Het Roode Kruis arbeidde aldaar met 20 geneesheeren en 250 helpers. Het had ook op elk spoorwegstation, waar de militaire treinen stil hielden, lokalen ingericht om den soldaten allerlei kleine gemakken en zoo

zij op de reis ongesteld waren geworden, bijstand te verschaffen.

Maar de vruchtbaarste en eigenaardigste soort arbeid verrichtte het Roode Kruis op de golven. Reeds spoedig zag het zich belast met den dienst op een deel der schepen, die bestemd waren om de talrijke lijders aan ingewandsziekten en tyfeuse koortsen uit den oorlog naar het vaderland terug te brengen. Toen vervolgens in den winter van 1895 het operatietooneel zich ver buiten Korea, langs de Chineesche kust tot het eiland Formosa toe, uitbreidde; er meer dan honderd van zulke evacuatie-schepen in de vaart kwamen en de geneeskundige dienst van leger en vloot door de ontzaglijke toeneming van werk overstelpt werd, toen ontving het hoofdbestuur der Vereeniging dit korte bevel: ‘Zend onmiddellijk 100 doctoren en 300 verplegers om te worden ingedeeld op de schepen.’ Binnen een week had het Roode Kruis aan dezen zwaren eisch voldaan. Dit personeel bleef zoolang de oorlog nog duurde in de weer en zelfs nog vele maanden na het sluiten van den vrede, tot Februari 1896, want zijne diensten werden ook verlangd bij de terugzending van de vrijgeworden krijgsgevangenen, bij de aflossing der Japansche bezettingstroepen in China en bij de krijgsbedrijven op Formosa. Deze mannen van het Roode Kruis deden 320 dagen dienst op zee; zij volbrachten op 101 schepen te zamen 1437 reizen; zij verpleegden aan boord d r i e-e n-d e r t i g d u i z e n d z e v e n-h o n d e r d lijders; terwijl in 25.300 gevallen hun hulp voor manschappen der equipages werd te baat genomen.

De verovering van 't eiland Formosa kostte Japan meer bloed dan de eigenlijke oorlog tegen China zelf. De Formosanen lieten zich niet goedschiks aan Japan afstaan. Achtereenvolgens werden twee voltallige divisiën, de Garde en Tweede divisie - dezelfde keurbenden, die later onder Koeroki de eerste zegepralen op de Russen zouden behalen - ontscheept om de woeste en krijgshafte inlanders tot onderwerping te dwingen. Bij de moorddadige gevechten dunde ook een verzengende luchtstreek de gelederen der veroveraars. Beri-beri en besmettelijke ziekten sleepten honderden ten grave. Het geïmproviseerde hospitaal te Kelong was welhaast met drie duizend lijders overbevolkt. Daar arbeidde het Roode Kruis onder de ongunstigste omstandigheden. Man

voor man werden de wakkere doctoren en oppassers door de epidemieën aangestoken. Op één oogenblik hielden zich nog slechts twee doctoren overeind te midden van de menigte rampzaligen, die hen om hulp smeekten. Telkens werden er versche detachementen uit het vaderland afgezonden, om het afgebeulde, in zijn gezondheid geknakte personeel af te lossen. Drie dienaren van het Roode Kruis betaalden op Formosa hun zelfopoffering met den dood.[1)] Omstreeks tien duizend was het getal dergenen, die bij dat Kelong en daarna in het evacuatie-hospitaal te Taikokoe de zorgen van het Roode Kruis deelachtig werden. Zoodanig kweet zich Nippon Sekijioeji in die zware tijden van zijn schuld aan 't vaderland.

Nog had het Roode Kruis van Japan dien proeftijd niet geheel volbracht of het zag zich den weg naar bloei en grootheid ontsloten. Gedurende den oorlog was het nut der Vereeniging ieder patriot zoo duidelijk gebleken, dat haar ledental verviervoudigde en in Mei 1895 geklommen was tot h o n d e r d z e s t i g -d u i z e n d . Met geld behoefde zij voorwaar niet karig te zijn, want haar schatkist werd gestijfd met 75.000.000 jen, het bedrag der begrooting van een kleine mogendheid! Zij was ook niet karig, daar zij bij het herstel des vredes van al die millioenen slechts een saldo van 670.000 jen in kas overhield.

Sedert de Keizerlijke Regeering door Europa gedwongen was, het voornaamste deel der voordeelen, bij het vredestractaat van Sjimonoseki verworven, weder prijs te geven, sinds derhalve Japans expansie in haar onstuimig begonnen vlucht dreigde gestuit te worden, rustte het zijne legers en vloten tot een nieuwe, veel geduchter worsteling toe. Met de uitbreiding en reorganisatie van 's Rijks heirkracht houdt het Roode Kruis gelijken tred. 't Maakte zich de pas verkregen, kostelijke ondervinding ten nutte en zette zich aan 't volmaken van zijne levende en doode middelen volgens een groots opgezet plan, dat volkomen uitgewerkt moest zijn in 1902, toen er vijf-en-twintig jaren sedert de stichting van

1) Van de 1567 dienaren van het Roode Kruis, die in 1894-95 op de been werden gebracht, bezweken op hun post 2 doctoren, 19 mannelijke en 4 vrouwelijke verplegers (naar 't verslag van graaf Sano, uitgebracht ter 8ste algemeene vergadering te Tokio, afgedrukt in het medische blad Seji-kwai van 11 Juli 1896).

de Hakoeai-zja vervlogen waren. Er werden ook studie-reizen naar Europa gedaan om zich op de hoogte te stellen van de nieuwste verbeteringen en uitvindingen op 't gebied der geneeskunde te velde. In 1903 is het ledental voortgesneld tot op de grens van het eerste millioen. Jaarlijks vloeien derdehalf millioen jen aan vaste contributiën in de kas.

In den afgeloopen oorlog had de Vereeniging ruimschoots gelegenheid gevonden om het groote nut der transportschepen voor zieken en gekwetsten te leeren op prijs stellen, te meer omdat Japan een eilandenrijk was en alleen over de zee zijne tegenstanders bereiken kon. Nu wenschte de Vereeniging zelf te kunnen beschikken over zulke schepen, maar modellen in hun soort moesten 't zijn en voldoen aan de strengste eischen der praktische gezondheidsleer.

Men zocht eens in 't buitenland rond en bevond, dat de Triester Vrouwen-afdeeling van het Oostenrijksche Roode Kruis in bepaalde omstandigheden en op zekere voorwaarden bij de O.H. Lloyd een stoomschip ter beschikking kon krijgen voor 't vervoer van zieken. In den geest van het contract, dat deze afdeeling dienaangaande had gesloten, werd er een schikking getroffen tusschen Nippon Sekijioeji en *Nippon Joesen Kaizja*, de door den Staat gesubsidieerde Stoomvaart-maatschappij.[1)] Op kosten der Vereeniging - zoo werd besloten - zou de Maatschappij doen bouwen twee stoomschepen bepaaldelijk bestemd voor 't verblijf van patiënten en elk met beschikbare ruimte voor ten minste tweehonderd bedden. Zoodra de schepen gereed waren, zou de Maatschappij ze van de Vereeniging koopen tegen den kostenden prijs, betaalbaar zonder rentevergoeding in twintig jaarlijksche stortingen. Over 20 jaar zou de Maatschappij dus eigenares van de schepen zijn en tusschentijds zou ze ze mogen gebruiken voor welk doel zij wilde, dragende echter de schade in geval van averij en schipbreuk. Maar bij het eerste opontbod zou de Vereeniging de schepen, in gewone tijden binnen dertig, in oorlog binnen zeven dagen, volkomen hersteld

1) Deze Maatschappij stelde in den oorlog van 1894-95 de Regeering niet minder dan 57 transport-schepen ter beschikking. Zij werkt thans met een kapitaal van 22.000.000 jen en heeft lijnen geopend op Europa, Amerika, Bombay en Melbourne. Zie het *Finanzielles und Wirtschaftliches Jahrbuch für Japan*, *herausgegeben vom Kaiserl. Finanzministerium* (Tokio 1904) S. 147.

tot hun oorspronkelijken vorm van hospitaalvaartuigen en bemand met zeelieden van de Maatschappij, steeds in gebruik moeten ontvangen.

Krachtens deze niet oneigenaardige overeenkomst - misschien wel iets voor onze Nederlandsche Vereeniging om kennis van te nemen - liet Nippon Joesen Kaizja in Schotland twee schepen op stapel zetten. Gebouwd naar het ontwerp eener commissie van zaakkundigen, kwamen zij in 1898 kant en klaar van de werf. Zij kostten elk 54.000 p. st. Het eene werd gedoopt H a k o e a i (vertaald met *Amour sans bornes*), ter herinnering aan den eersten naam van Nippon Sekijioeji; het andere werd K o s a i (*Bienfait sans cesse*) geheeten. Zij waren elkanders evenbeeld, maten 2.774 ton, bezaten een stoomvermogen van 878 p.k. en een grootste snelheid van 14¼ zeemijlen.

De Vereeniging bezat nu hare begeerde schepen. Nu moest de zekerheid verkregen worden, dat zij in tijd van oorlog door den vijand geëerbiedigd zouden worden. De quaestie der onzijdigheid van hospitaalschepen was natuurlijk niet aangeroerd geworden ter Conventie van 1864, daar deze zich uitsluitend met de rechtspositie der gewonden en hunne verplegers in oorlogen te land onledig moest houden. Zij was ook niet afgehandeld ter latere Diplomatieke Conferentie van Genève in 1868. Maar zij werd, gelijk bekend is, afdoende geregeld door het ter Haagsche 'Vredesconferentie' gesloten Verdrag van 22 Juli 1899, waarbij de beginselen der Geneefsche overeenkomst op de oorlogen ter zee werden uitgebreid. De Japansche gedelegeerde Motono had bij de beraadslagingen over den inhoud van dit verdrag er den nadruk op gelegd, dat de Hakoeai en de Kosai in tijd van oorlog voor de Japansche eilanden dezelfde soort van diensten zouden verrichten als de sanitaire treinen op het vasteland van Europa.

Vier jaar later brak de titan-worsteling om de toekomst van Oost-Azië uit. In den nacht van 8 op 9 Februari 1904 deden de Japansche torpedovlootjes dien door sommige beoefenaars van het volkenrecht gewraakten, door andere verdedigden, overval op het eskader van Port-Arthur. Ingevolge de eerste artikelen van het Haagsche Verdrag deed de Japansche Regeering het gouvernement van den Tsaar in kennis stellen van de namen der door haar aangenomen schepen, die ge-

rechtigd waren tot het voeren van 't Roode Kruis.[1] Twaalf dagen na het begin der vijandelijkheden stoomden de Hakoeai en de Kosai uit met de vlag der Humaniteit in top. Voortaan zijn de tweelingschepen onverpoosd in de vaart en brengen zij de slachtoffers des oorlogs, vriend en vijand zonder onderscheid, van de Koreaansche havens naar de Japansche eilanden, waar de beklagenswaardigen de oplettendste zorgen verbeiden. Maar zoovele smarten zijn er te lenigen en zoo schrikbarend groeit hare menigte aan, dat het Roode Kruis ter ontlasting van de militaire-hospitaalvloot behalve zijn beide modelschepen nog negen andere, afgehuurde, stoombooten in de vaart brengt.

Authentieke gegevens over de daden van Japans Roode Kruis in dezen oorlog zijn schier nog niet te verkrijgen. Ze zijn in druk nog nergens opgeteekend en de Vereeniging zal zulks ook niet doen, vóór zij haar werk over dit tijdvak voltooid acht, d.i. wanneer zij den laatsten verpleegde uit hare hospitalen ontslaan kan, wanneer haar laatste ambulance met de Keizerlijke troepen huiswaarts is gekeerd en zij eerst dan zelf tot demobilisatie mag overgaan. 't Eenige, dat de Vereeniging te mijner inlichting heeft afgestaan, is de aan den voet dezer bladzijde vermelde brochure[2], die nochtans slechts het eerste tijdperk des oorlogs aanroert en hinderlijk sober in hare mededeelingen is. Vreemden oogen is 't trouwens uiterst zelden vergund geweest, een blik te slaan in de werkzaamheden der Vereeniging gedurende deze oorlogsjaren. Betrof het gelden of hospitaal-behoeften, gaarne nam zij die van de Europeesche Roode Kruisen aan; maar boden dezen haar ambulances en personeel aan, dan sloeg zij 't aanbod dankbaar van de hand, als reden opgevend, dat zij tegen haar taak volkomen was opgewassen. Deze houding werd haar vermoedelijk voorgeschreven door de militaire overheid, die de vreemdelingen immers stelselmatig op zeer eerbiedigen afstand hield. De

1) Vanwege de Russische Vereeniging werd te Port-Arthur den 28sten Februari het hospitaalschip Mongolia in dienst gesteld (luidens de brochure *Notice sur l'Organisation et le Fonctionnement de la Croix Rouge de Russie au cours de la guerre Russo-Japonaise*, 1904). De Mongolia vergezelde het eskader bij den rampzaligen uitval van den 10den Augustus en bleef van het vuur der Japansche bodems volkomen gespaard.

2) *An account of the Red Cross Work since the Russo-Japanese War up to the twentieth October*, 1904. (*The Red Cross Society of Japan*.)

Vereeniging moest, haars ondanks wellicht, het richtsnoer der militaire overheid volgen en zij heeft de hulp van vreemdelingen niet mogen aanvaarden. De weinige uitzonderingen op den regel betroffen mevrouw Mc. Gee, een Amerikaansche, die zeven ziekenzusters medebracht, en mevrouw Richardson, een Engelsche. Deze dames mochten een paar maanden behulpzaam zijn in het reserve-hospitaal te Hirozjima en op de schepen. Over hare bevindingen is door Engelsche en Amerikaansche bladen 't een en ander bekend geworden.

'Oorlog - zegt Masatake S. Togo, de schrijver der aangehaalde brochure - oorlog is 't vreeslijkste, waarvan het menschdom ooit getuige kan zijn. Er zijn in onzen tegenwoordigen oorlog al tien maanden lang zooveel mannen gesneuveld, gewond en verminkt, dat men huivert van de menigte. Vlijtig zijn plicht nakomend, heeft het Roode Kruis van den beginne aan gezorgd voor de zieken en gekwetsten, zich niet bekommerend - 'tgeen vanzelf spreekt, - om de vlag, waaronder de lijders vochten; alleen gedachtig aan de wetten der Menschlievendheid en Broederschap. 't Eerste dat wij deden na het uitbreken des oorlogs, was óm te zien naar de Russische zeelieden, gekwetst in het gevecht bij Tsjemoelpho. Vier-en-twintig in getal, waren zij van hun schip, den kruiser Warjag, door den Franschen kruiser Pascal aan boord genomen. Vandaar werden zij vervoerd naar het noodhospitaal, dat onze Vereeniging in aller ijl te Tsjemoelpho had laten opslaan. Wij hielden ze daar 22 dagen onder onze hoede. Ongelukkig overleden er twee hunner. Toen de anderen aan de betere hand waren, kregen zij een ligplaats in het hospitaal te Matsoejama, Japan. Daar verpleegden wij hen, tot zij buiten gevaar waren. Men was echter helaas verplicht, vijf hunner armen of beenen te amputeeren. Dit vernemende, behaagde 't H.M. de Keizerin hun kunstledematen te schenken. Toen zij genezen waren, liet onze Regeering hen terugkeeren naar hunne haardsteden in Rusland. De Russische Regeering zond ons een brief vol hartelijken dank en verzocht ons door tusschenkomst van den Franschen consul te Seoel de voor hare landslieden gemaakte onkosten te mogen vergoeden. Wij wezen dit verzoek van de hand, waarna de Russische Regeering voor 2.000.000 jen op ons ondersteu-

ningsfonds inteekende, 'tgeen wij met waardeering aannamen.'

Het getal der door Nippon Sekijioeji tot October 1904 uitgezonden detachementen bedroeg 82, tellende te zamen 3266 personen en het was toen bij machte, om dit getal desvereischt te verdubbelen. Sommige van die detachementen waren uitsluitend voor de verpleging der Russische gekwetsten aangewezen. De detachementen, die te velde dienst deden, bestonden alleen uit mannen. De vrouwlijke verplegers bleven bestemd voor de hospitalen thuis, terwijl de dienst op de schepen door leden van beider kunne verricht werd.

Voor de eerste maal werd in dezen oorlog gebruik gemaakt van transport-colonnes, saamgesteld uit baardragers, gekozen uit oud-gediende hospitaalsoldaten. Deze colonnes, ieder ter sterkte van 130 man, arbeidden op de wijde slagvelden van Mantsjoerije. De aristokratische leden der Dames-comité's deden nuttig werk in het vervaardigen van verbanden en kleederen, als ziekenbezoeksters in de hospitalen en als bezorgsters van de correspondentie der patiënten met hunne gezinnen.

Den Russischen krijgsgevangenen was het Roode Kruis ten zegen. Het heelde hunne wonden, het maakte hun den last zoo licht mogelijk en als uitvoerder eener zeer te waardeeren bepaling van het Haagsche Reglement van 1899 deed het de Russische Regeering geregeld inlichtingen toekomen over de gesteldheid der gevangenen, ter geruststelling van hunne bloedverwanten. Ook in dier voege arbeidde het Roode Kruis van Japan in den geest van Dunant, van wien 't bekend is, dat hij reeds ten jare 1862 zich het onverdiend harde lot van den krijgsgevangen soldaat aantrok.

In het gedenkwaardige boek, waarin Dunant het Roode Kruis predikte, treft men een plaats aan, welke bewijst, dat de schrijver de hem voor den geest staande Vereenigingen ook ten bate der slachtoffers van nationale rampen in vredestijd wenschte bestemd te zien[1]. Hij bepleitte dit denkbeeld in kleinere geschriften, omstreeks denzelfden tijd afzonderlijk verschenen, en verkreeg daarop de instemming van het 'Inter-

1) 'Ces Sociétés pourraient même rendre de grands services pendant des époques d'épidemies, ou dans des désastres comme des inondations, des incendies; le mobile philanthropique, qui leur aurait donné naissance, les ferait agir dans toutes les occasions où leur action pourrait s'exercer' (*Un Souvenir de Solferino*, troisième édition, Genève 1863 p. 152).

nationale Genootschap tot bevordering van de Sociale Wetenschappen'. Op de bijeenkomst te Genève in den zomer van 1865 sprak dit genootschap de hoop uit, dat de Vereenigingen 'tot hulp aan gekwetste krijgslieden' haren werkkring zouden uitbreiden over de bevolking van hare landen bij niet door oorlog veroorzaakte onheilen. Allengs zien wij 't nu gebeuren, dat het Roode Kruis ook in vredestijd weldadige werkkracht ontplooit, in Duitschland met zijne 'Samariter', in Frankrijk met de 'Brancardiers et Infirmiers volontaires', en voorts in Rusland, Oostenrijk, Spanje, de Vereenigde Staten en in de republieken van Zuid-Amerika. Maar de hoogste vlucht nam ook op dit gebied het Roode Kruis van Japan. De verklaring is niet moeilijk te vinden. Vóór het Roode Kruis op gindsche eilanden zijn intocht hield, was praktische humaniteit er onbekend. Het Roode Kruis vond er een onontgonnen bodem voor zich alleen ter bewerking, zonder voorgangers of mededingers. Het wekte 't sluimerend mededoogen in de harten des volks. Eensklaps schoten de goede krachten uit en vereenigden zich in de handen van die haar ontboeid hadden[1)].

In de maand Juli 1888 bij de vreeslijke uitbarsting van den vulkaan Bandai bezat de Vereeniging nog geene statuten, die handelden over 't hulp verschaffen bij volksrampen. Het Dagelijksch Bestuur ging daarom onder elkaar te rade of de Vereeniging wel mocht optreden. De Keizerin dit vernemende, deed den Voorzitter gelasten, zonder dralen hulp te zenden. Ieders gemoed werd aangedaan - zegt Nagao Ariga[2)] - en men bekommerde zich niet verder om die statuten.

De schrikkelijkste aardbeving, waarvan de oudstlevende, in aardbevingen als 't ware opgegroeide geslachten in Japan ooit getuigen waren, teisterde in October 1891 de departementen

1) Met betrekking tot het onvergelijkelijk werk van Japans Roode Kruis in vredestijd schreef de heer Dunant mij den 20sten April 1901: 'Dans la création des Comités en divers pays, j'ai constamment eu le sentiment que l'activité de ceux qui sont en pays à demi civilisés, si j'ose dire, ou du moins qui ne sont pas encore au niveau, pour les bonnes oeuvres de tous genres, des pays Occidentaux, - que leur activité, dis-je, engloberait toutes sortes d'institutions excellentes pour le bien de l'humanité. Et, en effet, pour les pays neufs, comme le Japon, il est précieux d'avoir une association centrale comme la Croix Rouge, pouvant multiplier les branches de son activité humanitaire.'

2) t.a. pl. p. 137.

Owari en Mino. Op het eerste bericht snellen uit Tokio de detachementen van het Roode Kruis te hulp en werken samen met de plaatselijke afdeelingen. Tienduizend van alles beroofde menschen wordt voedsel, verpleging en huisvesting geschonken. In Juni 1896 verwoest een vervaarlijke vloedgolf de kustdistricten Mijagi, Iwate en Aomori, 25.000 menschen en 19.000 huizen verzwelgend. De rappe geoefende veteranen van het Roode Kruis weren zich weken lang in die zwaar bezochte oorden en wie van den dood gered wordt en uit wanhoop opgebeurd, dankt het hun.

Mijn bestek dwingt mij tot kortheid. Een boek ware er anders te schrijven over Nippon Sekijioeji's groote daden voor het volk van Japan. Bij de overstroomingen van de gezwollen rivieren, zoo veelvuldig in het natte jaargetijde, wordt nimmer te vergeefs om bijstand van het Roode Kruis gevraagd. Niet minder verlangend wordt naar zijn hulp uitgezien bij branden in stad en dorp en bij spoorwegrampen, die toenemen naarmate het spoorwegnet zich uitbreidt. Bij manoeuvres, bij grooten toeloop van volk naar feesten of plechtigheden, kortom bij iedere gelegenheid, waar voor ongelukken te vreezen is, wordt de witte vlag met het Roode Kruis aanschouwd. Zij wappert overal en altijd en ieder gevoelt zich veilig en geborgen onder hare plooien. Ofschoon ook in Japan het oorlogzuchtig nationalisme eenmaal zal afnemen, is de tijd daarvoor nog niet nabij en zoo lang zal het Roode Kruis er in de eerste plaats bestaan om de schuld aan 't vaderland door hulp aan de soldaten te delgen. Ruiterlijk erkent dan ook de Vereeniging, dat zij van het hulpbetoon bij natuurrampen een bijzaak maakt en dat praktische overwegingen, ja zelfs het eigenbelang, haar daarbij niet vreemd zijn. Want bij die overstroomingen en aardbevingen leert haar personeel zich oefenen en wordt het beproefd en gehard voor zijn eigenlijke taak in den oorlog. En vervolgens kan de hulp, door het Roode Kruis aan kust- en bergbewoners verleend, in zeker opzicht een middel van propaganda worden, om leden te winnen onder de bevolking van afgelegen gewesten, tot wie het anders misschien niet licht zou doordringen.

In de voorgaande schets van de uitwendige geschiedenis der

Vereeniging heeft men een paar verschijnselen kunnen opmerken, die bij voorbaat haar inwendige organisatie en haar plaats in de bouworde van den Staat aanduidden en waardoor zij volkomen verschilt van de Roode-Kruisvereenigingen in Europa en Amerika. Ik bedoel de volstrekte centralisatie van haar inrichting, hare ondergeschiktheid aan de militaire en maritieme overheden alsmede de plaatsing van hare locale afdeelingen onder de hooge colleges van binnenlandsch bestuur.

Wat centralisatie betreft, is de Japansche Vereeniging een getrouwe nabootsing in 't klein van den modernen Japanschen Staat zelf. Nadat in 1898 het nieuwe Burgerlijk Wetboek van kracht was geworden en zij op hare daarnaar omgewerkte statuten de rechtspersoonlijkheid verkreeg, kon zij ook niet langer meer een particuliere onderneming van saamverbonden filanthropen genoemd worden, maar werd zij wel degelijk een orgaan van den Staat, die haar in zijn militair verband een nauwkeurig omschreven werkkring inruimde.

In de Hoofdafdeeling (*Homboe*), te Tokio gevestigd, zijn al de vermogens der Vereeniging saamgetrokken. De beschikking daarover is opgedragen aan een Vasten Raad van 30 leden, die uit zijn midden acht mannen kiest tot een Dagelijksch of Uitvoerend Bestuur. Dit college kiest uit zijne leden een Voorzitter en twee Ondervoorzitters, doch dezen kunnen hun ambt niet aanvaarden dan met goedvinden van den Keizer. De Algemeene Vergadering wordt door den Voorzitter eenmaal 's jaars naar Tokio beschreven. Gewoonlijk wordt zij gehouden in het Oejeno-park, in den laatsten tijd vaak genoemd om de demonstraties, aldaar op touw gezet tegen het vredesverdrag van Portsmouth. Oordeelt de Voorzitter 't noodig, dan kan hij ook op buitengewone tijdstippen de leden bijeenroepen. In vroeger jaren kozen de leden werkelijk op die vergadering hunne gedelegeerden in den Vasten Raad. In theorie bezitten zij nog heden het recht daartoe, maar de uitoefening er van is illusoir geworden. Want hun aantal is ontzaglijk toegenomen. Bedenkt men bijv. dat er voor de Algemeene Vergadering van 1898 ruim dertigduizend leden uit alle streken des lands in het Oejeno-park samenstroomden, dan verwondert men zich niet, dat zulk een menigte geen discussie kon openen over jaarverslag en financieel beheer; dat zij die bij acclamatie goedkeurde en

evenzoo handelde met de haar door het Bestuur uitgereikte candidatenlijsten voor den Vasten Raad. Volgens de statuten hebben de leden ook het recht, 't voorstel te doen tot het beleggen van een buitengewone vergadering, mits dit voorstel met redenen omkleed en door ten minste 1/10 van het ledental geteekend zij. 't Behoeft geen betoog, dat ook de uitoefening van dit recht door een millioen ‘capita ac sensus’ een onmogelijkheid is. De slotsom is, dat de ledenvergadering geen stem meer in 't kapittel heeft en het Roode-Kruisvolk vindt, ‘dat de heeren 't maar moeten weten.’ In de praktijk berust de macht derhalve in eersten aanleg bij de Hoofdafdeeling te Tokio, in tweeden bij den Vasten Raad, in derden bij het Uitvoerend Bestuur en in hoogste instantie bij den Voorzitter onder machtiging van den Keizer als Beschermheer der Vereeniging en Souverein van den Staat.

De departementale afdeelingen (*Zjiboe*) en de onder dezen ressorteerende districts- en gemeente-comités staan onder toezicht van de Hoofdafdeeling te Tokio. De Zjiboe mist de bevoegdheid tot alle zelfstandig handelen, zoolang zij niet ten minste 1000 leden telt en 3000 jen aan jaarlijksche inkomsten beurt. Maar zelfs als zij 't zoover gebracht heeft, blijft de Zjiboe vast aan Tokio verbonden. Zij is verplicht, al de gelden, die zij ontvangt, naar Tokio op te zenden, wordende dan hare uitgaven door Tokio bepaald. Zelden is inderdaad centralisatie strenger toegepast dan in Japans Roode Kruis. En het vaart er wel bij. ‘Het eenig deugdelijk argument - zegt de schrijver van *The Red Cross Society of Japan* - dat tegen centralisatie kan worden aangevoerd, is dat zij hinderlijk zou werken op den lust en ijver van de leden in de provincie, maar met de middelen van propaganda, waarmede wij arbeiden, zijn wij voor de kracht van dit argument in 't minst niet bezorgd.’

Welke zijn de middelen dan, welke de Vereeniging tot bevordering van haren wasdom aanwendt? Vooreerst geniet zij de bescherming van den Keizer en het Keizerlijke Huis. En vervolgens wordt zij door de raderen der staatsmachine voortgestuwd. De prefecten of bewindhebbers der departementen zijn uit kracht van hun ambt de hoofden der Zjiboe. De districtschef is tevens hoofd van het districtscomité en de burgemeester hoofd van het gemeente-comité van 't Roode

Kruis. Al deze staatsambtenaren helpen ieder zijne afdeeling met hun invloed en gezag vooruit. In elk departement wordt van de jaarvergadering der Zjiboe een groot feest gemaakt. Niemand, die op zijn fatsoen gesteld is, wil of kan er zich aan onttrekken en wordt op die wijze in de geopende armen van 't Roode Kruis gevoerd. Gemeenlijk komt een Prins van den bloede de feestrede houden en dan hoort elkeen, die 200 jen of meer in de kas der afdeeling gestort heeft, zich met weidsch ceremonieel tot buitengewoon lid bevorderd worden. Men houdt daarop praktische oefeningen met de ambulances en de rest van den dag wordt besteed aan worstelkampen, 't afsteken van vuurwerk, kortom aan al wat het op zulke vertooningen verzotte publiek trekt. Wie zou dan nog aarzelen, om voor een luttele drie jen als minimumbijdrage zich aan te sluiten bij een Vereeniging, die tegelijk zooveel eer, nut en vermaak biedt!

Maar het neusje van den zalm op zulk een feest is altijd 't vertoonen van de t o o v e r l a n t a r e n . Dit propagandamiddel is ontsproten uit het vernuftig brein van baron Izjigoero, inspecteur van den geneeskundigen dienst des legers. Hoe groot een heer die baron ook is, tot kort geleden reisde hij naar iedere zjiboe-vergadering, een vijftigtal in 't jaar, met zijn toestel heen en als hij de plaatjes op het doek tooverde, legde hij ze den toeschouwers onderhoudend en opgewekt uit. Hier zagen zij een soldaat, gekwetst en hulpeloos neergezegen, van iedereen verlaten, een gier zwevend boven zijn hoofd. Die man is des doods - verklaarde baron Izjigoero - want toen hij gewond werd, kende men het Roode Kruis nog niet. Maar daarop schoof hij een ander glas in en het publiek aanschouwde weer een soldaat, ook gekwetst, maar nu teeder verzorgd door lieden met den band van 't Roode Kruis om den arm. Die man zal leven - riep de uitlegger - want het Roode Kruis is er nu. Zulke contrasten troffen. De baron kende zijn volkje. Hij besefte hoe nuttig zoo een instelling moest zijn voor de zonen des vaderlands en honderden offerden na de voorstelling hun obool voor het lidmaatschap der Vereeniging. Baron Izjigoero vergat ook nooit, de portretten van Florence Nightingale en Henri Dunant op het doek te brengen en hij vertelde dan hetgeen die Europeesche vrouw en die Europeesche man voor het

Roode Kruis, en dus ook voor Japan, gedaan hadden.

Het speculeeren op de ijdelheid van 't menschelijk geslacht heeft het Roode Kruis ook niet versmaad. In 1888 werden bij een afzonderlijk besluit des Keizers bijzondere onderscheidingsteekenen voor de leden der Vereeniging ingesteld. Zij die haar aanmerkelijke diensten bewezen of een som van ten minste 1000 jen gaven, zouden een medaille van verdienste ontvangen, een *joeko-zjo*, en de gewone leden zouden getooid worden met een kleinere medaille, een *zjain-zjo*. Zulke medailles waren bij lange na geen wissewasjes. Ten eerste was het de Keizer die ze verleende en in de tweede plaats ontving de drager het recht, er overal en altijd mede in 't publiek te verschijnen, precies alsof hij ridder van de een of andere Rijksorde was. Een gedecoreerde met de medaille van het Roode Kruis werd dus hoog verheven boven de leden van welke andere vereeniging ook, wien de Keizer immers geen insigne verleende en wien 't zelfs bij de wet verboden was, buiten hunne vergaderingen met een insigne rond te loopen. Een weinig naiëf, maar zeer menschkundig merkt prof. Nagao Ariga op[1)], dat ‘ieder, die nog geen decoratie bezat, blijde is, dat hij er van het Roode Kruis eene kan krijgen en dat degenen, die er reeds eene bezaten, trotsch zijn, dat zij er nog eene op de borst kunnen steken.’ Dit onschuldig streelen van 's menschen pronkzucht voor een goed doel is misschien wel het krachtigste en snelst werkende middel tot popularisatie van het Roode Kruis in Japan. Het ontwikkeld publiek wordt van de denkbeelden en de werkzaamheden van het Roode Kruis telkens op de hoogte gehouden door wijd en zijd verspreide brochures en vliegende blaadjes, waarbij de Vereeniging sedert 1890 een maandschrift, *Nippon Sekijioeji*, uitgeeft.

Dit groote, rijke, vastgesloten Roode Kruis nu is geheel geplaatst onder de vleugelen van den Staat, 't laatst bij een Keizerlijke Ordonnantie van den 2^{den} December 1901. Het ressorteert onder de ministeriën van Oorlog en Marine en zijn personeel is onderworpen aan de bepalingen der krijgstucht. In tijd van oorlog wordt zelfs de militaire hierarchie bij dit personeel ingevoerd, zoodanig dat zijne beheerders,

1) *La Croix-Rouge en Extrême-Orient*, p. 26.

geneesheeren, apothekers en dirigeerende verpleegsters in rang gelijk gesteld worden met de officieren van leger en vloot; de bureelambtenaren, apothekersbedienden, hoofdverplegers en -verpleegsters met de onderofficieren; de gewone verplegers, bedienden en baardragers met de soldaten.

De glorie van Japans Roode Kruis is zijn hospitaal te Tokio. 't Is oorspronkelijk een stichting van den baron Hazjimoto, chef van den geneeskundigen dienst, en van de officieren van gezondheid, die er de eerste gelden toe bijeenbrachten, als blijk van erkentelijkheid des legers voor de Hakoeai-zja. De Keizerin schonk de stichting een som van 100.000 jen en het vruchtgebruik van een schoon en uitgestrekt domein. Daar werd het gebouw opgetrokken naar 't model van 't hospitaal te Heidelberg in Duitschland en ten jare 1891 plechtig ingewijd. In oorlogstijd dient dit hospitaal voor het leger, maar als Janus' tempel gesloten is, opent het zijne poorten voor zieken en gewonden uit de burgermaatschappij. De vaste patiënten moeten een zeker bedrag betalen; de verpleging der behoeftigen wordt tot een beperkt getal bekostigd uit een afzonderlijk daarvoor uitgetrokken post op de begrooting der Vereeniging. Iedereen zonder onderscheid, lid of niet lid van de Vereeniging, mag zich in het hospitaal op de spreekuren der doctoren aanmelden. Het consult is kosteloos; voor genees- en verbandmiddelen wordt een vaste prijs berekend. Nergens in 't Verre Oosten treft men een ander hospitaal van dien aard aan en menig groot gasthuis in het Westen zou er de vlag voor moeten strijken.

Maar de eigenlijke bestemming van het groote hospitaal te Tokio is praktische oefening van het hoogere en opleiding van het lagere personeel der Vereeniging. De wijze, waarop Nippon Sekijioeji zich zijn personeel verschaft, is vernuftig gevonden en in zeker opzicht navolgenswaardig voor de Roode Kruisen in andere landen. Om zich de vereischte medische krachten te verzekeren volgt zij twee methodes. Vooreerst verleent zij in overleg met den President der Hoogeschool van Tokio aan studenten in de medicijnen, die er naar dingen en geschikt bevonden worden, studiebeurzen van 180 jen 's jaars. Zulk een student-kweekeling van het Roode Kruis verbindt zich, na al zijne examens te hebben afgelegd, een vaste benoeming aan te nemen tot geneesheer

in het hospitaal der Vereeniging voor den tijd van 15 jaar, gedurende welke hij gehouden is, gehoor te geven aan het opontbod om dienst te verrichten te velde of bij openbare rampen. Veelbelovende kweekelingen kunnen op kosten der Vereeniging studiereizen naar de eerste Universiteiten van het buitenland doen. In de tweede plaats pleegt het Roode Kruis overeenkomsten aan te gaan met reeds gepromoveerde doctoren en apothekers. Uit dezen vormt het zijn medische reserve voor tijden van nood. Men verbindt zich onder eede voor 5 jaren, doet tegen belooning en vergoeding van reiskosten een of twee weken praktisch dienst in het hospitaal te Tokio en houdt zich overigens vaardig om op te komen bij oorlog of nationale onheilen, als wanneer men een vastgestelde bezoldiging geniet. Voor beide groepen medici van het Roode Kruis is de lichamelijke keuring streng. Ook op karakter en onberispelijk gedrag wordt nauwlettend acht geslagen. De leeftijdgrens voor de artsen en apothekers der reserve mag 50 jaren niet overschrijden.

In het hospitaal te Tokio wordt het vrouwelijk personeel der Vereeniging opgeleid en bekwaamd. Door de hulp van d e v r o u w te vragen, heeft het Roode Kruis niets minder dan een omkeer in de sociale opvatting der natie teweeggebracht. Volgens de Japansche zeden was 't onmogelijk, dat de vrouw, die buiten het gezin een man naderde en verpleegde, haar aanzien behield. En 't onmogelijkste van alles was, dat een eerbare vrouw de soldaten, de ‘mannen der mannen’, zou verzorgen. Geene, die op 't behoud van naam en achting gesteld was, zou zich tot zoo iets leenen. Het armoedig betaalde beroep van ziekenoppaster werd overgelaten aan de laagstgeborenen of uitgestootenen der maatschappij. De instelling van geestelijke-liefdezusters, waarop in Europa het Roode Kruis kon voortbouwen, was in Japan ten eenemale onbekend. De Boeddhistische nonnen verrichtten er geen liefdewerk. Maar graaf Sano en de andere wegbereiders van het Roode Kruis begrepen naar wat Europa hun geleerd had, dat zij voor hunne stichting de medewerking der vrouw niet ontberen konden, wel te verstaan van de welonderwezen, beschaafde vrouw, die niet om geldgewin, maar uit den drang des harten een schoone roeping mocht wenschen te volgen. En nu is 't de onschatbare verdienste van graaf Sano geweest,

dat hij 't eerst in Japan uitsprak en verkondigde, dat de vrouw niet bestemd was om binnen de muren van 't woonhuis te blijven, doch om uit te treden in 't volle leven der natie en daar zegen te brengen met de haar ten deel gevallen gaven van teederheid en liefde. Graaf Sano vond bondgenooten in de hoogst geplaatste vrouwen des lands. De Dames-comité's van 't Roode Kruis ontstonden en gaven met woord en daad het voorbeeld aan hare zusters van de burgerstanden. Welhaast volgden dezen in grooten getale. Een eeuwenoude slagboom was door het Roode Kruis verbroken. En wie als vreemdeling den voet op Japanschen bodem zet, verneemt alras, dat er een schare vrouwen zijn, die bij iedereen geacht en geëerbiedigd, fier en gelukkig in 't besef, haar plicht te doen aan vaderland en menschheid, zich wijden aan het edele werk van 't Roode Kruis.

Men brengt 't niet zoo licht tot den geachten stand van pleegzuster van het Japansche Roode Kruis. De vereischten om als candidate tot het leerlingschap te worden toegelaten zijn: leeftijd 18 - 30 jaren, ongehuwde staat, krachtig lichaamsgestel, niet te kleine gestalte, gewillig karakter, onberispelijk verleden en getuigschrift van welvolbracht middelbaar onderwijs. De candidate doet bovendien een toelatingsexamen en doorloopt een proeftijd van twee maanden, om haar karakter en gedrag te doen blijken. Daarna wordt zij leerlinge. Die studietijd duurt drie jaar achtereen. De leerlinge mag het hospitaal niet verlaten, tenzij bij ernstige ziekte of overlijden van bloedverwanten. Aan niet minder dan zeven examens in de techniek en praktijk der ziekenverpleging moet de leerlinge voldaan hebben, vóór haar het begeerde diploma van verpleegster van het Roode Kruis wordt uitgereikt. De leden van het Dames-Comité staan, den geheelen studietijd door, de leerlingen met raad en daad ter zijde. De gediplomeerde verpleegster legt den eed af om 15 jaren lang bij de eerste oproeping de Vereeniging ten dienste te zijn. Zij mag huwen en hare gezinsplichten vervullen, behalve als zij naar een vaste betrekking dingt bij het hospitaal te Tokio. Uit de besten van deze vast aangestelden worden de hoofdverpleegsters gekozen. De gediplomeerde staat ook nog de weg open, om buiten haren diensttijd particuliere verpleegster te worden. Er is bij het publiek veel vraag naar de om hare bekwaamheid

en haren ongekreukten naam zeer gezochte zusters van het Roode Kruis. De Vereeniging, die zich aan het behoud van de waardigheid harer verpleegsters zeer veel laat gelegen zijn, heeft in 1898 een bureau voor den buitendienst opgericht, waaraan alle aanvragen uit het publiek moeten gericht worden. De zusters, die voor de particuliere verpleging in aanmerking wenschen te komen, worden bij het bureau ingeschreven. Er worden hooge eischen gesteld aan de positie en de achtbaarheid van de aanvragers. In 1904 bestond het korps pleegzusters van het Japansche Roode Kruis uit 156 hoofdverpleegsters en 1667 gediplomeerden, terwijl 558 leerlingen hare opleiding toen voortzetten.

De mannelijke verplegers moeten goed onderwijs genoten hebben en een zeer krachtigen lichaamsbouw bezitten. Hunne theoretische opleiding ontvangen zij vijf maanden lang in het hospitaal te Tokio en daarna worden zij voor een gelijken tijdsduur werkzaam gesteld in de hospitalen van het leger en er geheel als militairen behandeld. Naar ik meen, is een dergelijke oefening van het personeel eener Roode-Kruisvereeniging in vredestijd alleen in Japan gebruikelijk. Na zich dus tien maanden bekwaamd te hebben, worden de verplegers bij de reserve geplaatst. Zij staan dan 15 jaar onder eede en komen jaarlijks een paar weken op om het geleerde bij te houden. In 1904 had de Vereeniging te harer beschikking 55 hoofd- en 713 lagere verplegers, benevens 150 geoefende baardragers. Voor het gezamenlijk personeel geldt een pensioensverordening in geval van ziekte en verwonding onder dienst. Sterft men in dienst, dan gaat het pensioen op het nagelaten gezin over.

Ten slotte nog iets over het m a t e r i e e l der Vereeniging. Dit moet in al zijn toebehooren wat vorm, grootte en gewicht betreft volkomen met het materieel van den militair-geneeskundigen dienst overeenkomen. Behalve zijne hospitaalschepen bezit het Roode Kruis een mobiel lazaret, naar Duitsch model, en een tentenkamp voor gekwetsten. Voor 't overige laat het zijn materieel uit rijststroo en bamboe vervaardigen; grondstoffen, die Japan in rijken overvloed voortbrengt, die zeer goedkoop zijn en voor elk doeleinde nuttig. Binnen twee, drie uur bouwen geoefende handen ruime, hechte, luchtige en gerieflijke barakken uit stroo en

bamboe op. Uit het lichte, buigzame bamboe maakt men draagbaren, zooveel men wil. De rijststroo-verbanden, waarvan men in dezen oorlog zooveel goeds gehoord heeft, zijn een vinding van Dr. Kikoetsji. De vervaardiging van deze verbanden is even eenvoudig als hun heelende kracht groot is. Men laat het stroo op een smeulend vuur verkolen. De aldus verkregen, zeer aseptische koolstof wordt in gesteriliseerde gazen kussentjes gedaan en deze legt men op de bloote wonde. De groote waarde van dit verband bestaat in zijn vermogen alle uitscheidingen van de wonde onmiddellijk in te slorpen[1].

Zoo heeft men dan Japans Roode Kruis gezien in oorlog en vrede. Men heeft een blik geslagen in zijn machtige organisatie, zijne rijke hulpbronnen, zijn zorgvuldige voorbereiding. Men heeft zijn beteekenis voor het leven der natie kunnen schatten.

Heeft deze bewonderenswaardige Vereeniging haar hoogtepunt wel bereikt? Kan haar taak wel beperkt blijven tot het bestrijden van de rampen des oorlogs en der verbolgen natuur? Neen, zij heeft een grooter schuld aan 't vaderland te betalen. Zij moet groeien tot een macht zóó groot, dat zij al de lijdenden, al de zwakken, al de nooddruftigen, al de verstootenen des volks tot zich nemen kan.

Evenals Europa, waaraan het zijn staatsorde ontleende, nadert ook Nieuw-Japan den socialen ommekeer. Aan zijn Roode-Kruisvereeniging de zorg, dat die ommekeer niet worde een bloedige revolutie, waarna de ongerechtigheid in anderen vorm zou blijven bestaan; maar dat hij geschiede in verbroedering van alle kinderen des volks onder de banen harer vlag. Het brengen van vrede en rechtvaardigheid in de samenleving der volken, was de laatste en verhevenste opdracht, die Dunant zijne stichting op haren weg toevertrouwde. Waarom zou die al hare zusteren is vooruitgesneld, ook niet de eerste zijn die het doel bereikte!

DR. CHR. F. HAJE.

1) Vgl. de mededeeling van den Japanschen gedelegeerde in het *Procès-Verbat de la Sixième Conférence internationale de la Croix-Rouge* (Vienne 1897) p. 190.

Bakchylides.

Weggedoken in de schaduw van een kleurig gesierde reuzenzuil, die met lotosvormigen kop de zoldering schraagt van een statigen tempel aan Isis gewijd, zit in haar helderwit en fijngeweven kleed een jonge vrouw. Uit het ovale, regelmatige gelaat staren twee donkere oogen in droeve blijdschap over de fel geblakerde vlakte, als zag zij aan den horizon, waar het hemelblauw steunt op het gele zand, een toekomstbeeld van het naakte wicht, dat rustig in haar armen sluimert; als klonk van verre ruischende harpenklank zóó vol van menschenvreugde en menschenleed, dat het eene melodie mocht zijn in staat de menschenkinderen te betooveren, zoolang de breede Nijl zijn rustige wateren stuwen zou naar laaggelegen landen daarginder aan de Noorderkim. En buigende het hoofd over den kleine, wien de mond nog vochtig van honing is, schouwende die geloken oogen in rustigen slaap, wordt plotseling een blik in de toekomst haar gegund. Zij ziet den kleine jongeling geworden sluipen in het heiligdom der priesters. Zij ziet hoe hij met gretig oog verslindt wat twee gewijde folianten hem te lezen geven; hoe hij, wat godenwil tot dusver slechts aan priesterzorg heeft toevertrouwd, zich heimelijk afschrijft.

Dan ziet zij hem gaan onder 't volk met een staf in de hand, den dichterkrans om de slapen. Hij zingt en roerloos luistert de menigte naar dien zang uit het verleden en toch zoo vol van profetie. En heinde en verre dringt de roep van den goddelijken aoede. Doch waarom hem de godheid de oogen heeft gesloten - dat weet men niet.
-

Vergeeft het der fantazie zoo zij in enkele trekken trachtte

te belichamen, wat in gansch nuchtere bewoordingen een der kerkvaders ons in het mozaïek zijner aanvallen op het heidendom heeft overgeleverd. Wij lezen daar, hoe Homerus van geboorte een Egyptenaar uit den Thebaischen nomos tot voedster had eene Isispriesteres, dochter van Horos, die met honing aan haar boezem ontstroomd hem laafde. Hoe de kleine groot geworden de origineelen van Ilias en Odyssee, welke te Memphis in den tempel van Hephaistos lagen, heimelijk zou hebben afgeschreven en zich hebben getooid met een gestolen aureool.

Vergeeft den onzin aan den Apologeet: *zìjne* verbeeldingskracht klom nooit tot zulk eene hoogte; duidt hem zoo ge wilt slechts euvel, dat hij het handboek, de encyclopaedie, niet heeft genoemd, waaruit hij dit en meerdere bakersproken zonder eenige kritiek heeft afgeschreven. Vergeeft hem ook zijn gemis aan kritiek, dat met odium theologicum pleegt samen te gaan. Doch alvorens wij het vertelsel zullen werpen in den reeds overvollen prullemand der wereldliteratuur, willen wij het eerst nog eens met aandacht beschouwen. Immers, dat de Griek ooit zoover kon komen, dat hij, zij het ook in godsdienstijver, zijn Homerus uit het Nijldal liet stammen, dat hij die eeuwenoude poëzie - voor hem al even klassiek als voor ons - aan Egyptische wijsheid toeschreef, is het niet een klaar bewijs, hoe Hellas het pyramidenland beschouwde als een tooverkastje, waarin goden-schalkschheid tot verrassing der menschheid allerhande mysteriën had verborgen, opdat ook in het leven der volkeren een avond van surprises niet zou ontbreken? In waarheid, van de dagen af, dat de schippers der Klein-aziatische zeesteden met wonderverhalen uit het Zuiden keerden, tot op onzen tijd, nu weldra de sprekende stilte der eeuwenheugende vlakte door de automotorische boden der Europeaansche beschaving zal zijn ontwijd, is Egypte gebleven onder de schaar der jongere dochterlanden de grijze oude, die om de kennis der eendaagsmenschjes glimlacht en slechts bij tijd en wijle uit verborgen hoekjes een kleinood te voorschijn haalt, dat zij zwijgend, doch met ondeugende tinteling in de oogen, in het midden van de schaar der arrogante bakvischjes werpt. En de oude blijft geven ondanks de weinige piëteit door het waanwijze volkje haar betoond.

Spreken wij van kleinoodiën, dan verwijlt onze gedachte niet bij goud- en zilverschatten als nog voor kort een Egyptisch graf geschonken heeft. Het zijn schatten van hoogere waarde die ons boeien, al mogen zij ook vallen onder de rubriek der dingen, welke de roest kan verteren en de motten kunnen vreten. Is het niet een eigenaardig schouwspel in onze eeuw, waarin het 'Omnia post nummos' wachtwoord is, de Oude en de Nieuwe wereld hunkerend de handen te zien uitsteken naar den inhoud van een groven aarden pot, dien een toeval uit den zandgrond liet opdelven? Wat mag er in zitten, dat de directiën van zoovele musea in koortsachtige spanning brengt? Een handvol verbleekte, half vergane paperassen. Zelfs de inboorling, die ze vroeger verbrandde om den eigenaardigen geur, die uit de snel weggeteerde bruine rollen opstijgt, kent er thans de waarde van.

Men schreef 1752, toen opgravingen te Herculaneum, de lotgenoote van Pompeji, de eerste van die wonderbare rollen aan het daglicht brachten. Aanvankelijk aangezien voor houtskool verdween het meerendeel in den oven. Eerst in 1800 liet de Prins van Wales, later George de Vierde, er eenige ontdoen van de korstvormige buitenbladen en de zeer broze binnenbladen met groote kosten ontrollen, afschrijven, ontcijferen. De inhoud viel niet mee. Evenwel men leerde er uit hoe de lettervorm was vóór den jare 79 ante Christum natum. Dus ook hoe de lettervorm was, welken in dienzelfden tijd de schrijvers in Egypte bezigden. De latere ervaring toch heeft geleerd, dat het karakter der letters van handschriften, die uit eenzelfden tijd, doch uit verschillende landen dateeren minder verschilt dan de lettervormen van handschriften, die wel uit hetzelfde land, doch uit verschillenden tijd stammen. Eene basis van onderzoek was dus gelegd. Met tusschenpoozen van twintig en minder jaren kwamen daarop uit Egypte soortgelijke broze rollen voor den dag. In 1821 eene met het laatste boek der Ilias.

In 1847 bezocht de Engelschman Harris op een tocht naar het Egyptische Thebe een daar wonend obscuur personage, een Italiaan, die van Arabieren placht op te koopen - voor een appel en een ei - al wat die gravenschenners uit antieke doodkisten, hier en daar tusschen de rotsen ontdekt, plachten te stelen. Harris kocht van hem voor goed geld twee en

dertig brokstukken van een oud papyrusgeschrift Wel zag men dat de koop de moeite loonde, dat fragmenten van een tot dusver slechts bij name bekend schrijver (Hyperides) waren ontdekt, evenwel het voorste gedeelte van het geschrift was er afgescheurd. De Italiaan wist van niets. Verdenkt hem niet; hij zelf was gefopt door zijn Arabieren, die wel bevroedende een hoogeren prijs te zullen bekomen bij een vreemden Engelschman dan bij den listigen Italiaan, weldra met het voorste gedeelte kwamen aandragen bij den advocaat Arden, een belangstellenden reiziger. Ondervraagd vanwaar de vondst kwam hielden de Arabieren zich van den domme. Korten tijd daarna kocht een derde Brit weder eenige nog ontbrekende fragmenten bij den Italiaanschen herbergier, die dus de clandisie zijner letterlievende Arabieren schijnt te hebben herkregen.

Thans trad eene pauze in en luid verkondigde ex cathedra een profeet, dat er niets meer te verwachten was. Ook van andere zijden klonk de verzekering, dat het antieke veld was afgejaagd. Nooit zou menschlijke waanwijsheid meer worden gelogenstraft: men is nu maar eenmaal kind van het toeval. In 1877 bereikte een zware vracht papyri, ten Zuiden van Memphis opgegraven, in het z.g. gebied Fayyum, de Oostenrijksche hoofdstad en zou voortaan vormen de collectie van den aartshertog Rainer. Evenwel het was slechts een schaduw van wat komen zou: de collectie toch was uit zuiver literair oogpunt niet bijster interessant. In 1889 begon de bui te vallen. Vooreerst werd de arbeid beloond van den Engelschman Flinders Petrie, die er zich toe had gezet de uit papyrus geplakte kisten, waarin mummies bewaard lagen, los te weeken. Hij vond toch onder de losgeweekte vellen een stuk van den Phaedo van Plato en van een onbekend drama van Euripides. De eerste papyrus was nog niet tachtig jaar na Plato's dood geschreven en gansch merkwaardig was het te lezen, hoezeer deze tekst afweek van den ons reeds bekenden Phaedo. Men krijgt den indruk, dat er daar in Egypte ten behoeve van de lectuur behoevende Grieken eene ‘goedkoope’, derhalve slordig bewerkte, uitgave van Plato was gefabriceerd. Niet ten onrechte is ter vergelijking er op gewezen, hoe vol fouten en afwijkingen de editie van Goethe's Werther er uitzag, die kort na Goethe's dood ver-

scheen. Bijna onmiddellijk volgde de verschijning van het zoo goed als nog geheel onbekende werk van Aristoteles over den ‘Atheenschen Staat’. Op den rug toch van een bundel oude rekeningen had een liefhebber een haastig afschrift van het werk des meesters gemaakt. Ternauwernood was deze ontdekking op hare waarde geschat, of daar doken op de aardige tooneeltjes aan het volksleven ontleend, die een zekere Herondas met zeer veel realiteit had geschetst, opdat zij door een klein gezelschap zouden kunnen worden vertoond, gespeeld, op vroolijke bijeenkomsten en gastmalen. Steeds hebben de Ouden van deze guitige voorstellingen uit het dagelijksch leven genoten, ook al, omdat zij zelf hunnen acteursaanleg er in konden botvieren. Een paar comedianten - het behoefden geen eerste sterren te zijn - konden door er mede rond te gaan op gezellige feesten een redelijk stuk brood verdienen. Ja, wijl er wel eens een woordje viel, dat voor strenge ooren geen genade vond en vindt; wijl die opvoeringen post poculum wel eens over de grenzen van het oorbare gingen, daarom neme men er nog niet met een veroordeelend gebaar afscheid van. Het is geen tooneelwerk made in England. Voorzeker niet. Doch ook niet perfide. Natuurlijk, hoewel van andere natuur dan wij wenschen. Zal het Hellas in opspraak brengen? Wellicht geeft het een fikschen stoot aan het gefantazeerde Hellas, dat rijk van gevallen engelen op aarde.

Eene lange revue van brokstukken, in volgende jaren aan het licht gekomen, uit Thucydides, Sophokles, Euripides, Pindarus, Plato, Homerus vooral, fragmenten van Sappho, Alkman, Alkaios, Archilochos, Solon, Hesiodos, Epicharmos, Livius gaan in bonte rij voorbij 't oog[1)]. Om de bijzonderheid zij genoemd de vondst van een stuk uit een Griekschen roman, Ninos; van een paar bladzijden uit onbekende comedies geschreven door den Griekschen Molière, Menander; van ook door theologen gewaardeerde, geheel nieuwe, uitspraken van Jezus. Zoo trekt de aandacht een stuk muziek uit de partituur van een drama van Euripides,

1) Mommsen heeft gezegd, dat deze eeuw, die der papyrologie zou zijn, gelijk de vorige die der epigraphie was. Het Bulletin papyrologique over de *beide laatste* jaren, omvattende de opnoeming van nieuwe vondsten en de titels van artikelen aan deze vondsten gewijd, beslaat *tachtig* blz. kleine letter en compres. Ook juristen, die nog Grieksch kennen, vinden hier voedsel!

en koormuziek ter eere van den Delphischen god; niet het minst een stuk van een teruggevonden zegezang op den slag bij Salamis in zeer gezochten stijl geschreven[1]. Eene vondst uit de mummiekist van een in Egypte verwijlenden Griekschen officier of Bakal (kramer). De man had zijn lievelingsboek, zijn livre de chevet, medegenomen op de eeuwige reis en niet zonder respect denkt men aan het krachtig gevormde skelet van dien krijger thans rustend te Berlijn, wiens gekorven schedel van zwaren levensstrijd, wiens reislectuur van aspiraties naar geestelijke verheffing getuigt. Het was geen leven van uitspanning voor wie daar als koopman, als invaliede officier, aan den rand der woestijn te midden eener vreemde bevolking waren neergezeten in de vierde eeuw voor Christus. Moeilijk zal hun bestaan zeker zijn geweest; doch, dat zij daar in hunne oogenblikken van rust niet zijn opgegaan in de bedwelming van lagere genoegens, daarvan leggen de in hun zerken gevonden boeken een eervolle getuigenis af. Immers de lectuur door de moederaarde na zoovele eeuwen eerlijk teruggegeven behoort onder het edelste van wat het Grieksch ingenium heeft voortgebracht. Zoo denkt men met sympathie aan die pioniers der Grieksche beschaving, die na stillen arbeid van lichaam en geest als ware □ε□μη□οτες zijn ter ruste gegaan. Wat hun dan ook ver van hun vaderland mocht ontbreken, niet het vaste geloof in die belofte der schoone Grieksche religie, ‘dat strenge, moeizame arbeid den uit het stof geborene vermag op te heffen tot aan den troonzetel van Zeus, dat eerlijke arbeid een menschenadel kan verleenen, die voor geen godenhoogheid wijkt.’

Met opzet zwegen wij tot dusver van een der merkwaardigste vondsten. Niet om eerst melding te maken van de talrijke papyri, die voor de kennis van het Romeinsche bestuur, voor die der Ptolemaeën in Egypte van zooveel waarde zijn gebleken. Want, daar zij meerendeels op lexicographisch en juridisch terrein thuis behooren, blijven zij hier liever buiten beschouwing. Voordat wij evenwel overgaan tot de bespreking van het bedoelde stuk zij een kort woord gewijd aan de stof waarop de gevonden literatuur geschreven was.

1) Hierover uitvoerig in de ‘Tijdspiegel’ 1903, Prof. H.v. Herwerden, ‘Een Grieksche Dekadent.’

De papyrus is de kenmerkende plant van Beneden-Egypte, gelijk de lotus die van Opper-Egypte is. Ideographisch wordt dan ook het beeld van den papyrus aangewend om Beneden-Egypte aan te duiden. Op zichzelf reeds is zulk een papyrusplant een magazijn: men eet de weeke deelen, stookt met den houtigen wortel, maakt sandalen van de schors, touw en matten van de bast, kransen van de bloemkroon, zelfs vaartuigen van dikke stengels. Geen wonder dat de kultuur eenmaal staatsmonopool werd.

De Ioniërs nu hebben eenmaal als schrijfmateriaal aangewend, evenzoo goed als de Egyptenaren, de dunne strooken waarin men den langen stengel der papyrusplant kon snijden. Nog in 407 v. Chr. werd een nette copy van de herstellingskosten van het Erechtheum te Athene op papyrus geschreven. Druk maakte Rome er gebruik van in den keizertijd.

De naijver der Pergameensche koningen tegenover de Ptolemaeën bracht de ook vroeger[1)] gebruikte dierenvellen wederom in zwang en het goedkoopere, doch voor studeerende neuzen kwalijk riekende perkament verdrong den duurderen en minder duurzamen papyrus. Na de 3e eeuw na Chr. komt geen literair werk op papyrus meer voor; voor niet-literair werk bleef papyrus gehandhaafd tot de 7e eeuw na Chr., zoodat wij mogen aannemen dat de Grieken tusschen 500 vóór en 300 nà Chr. papyrus hebben gebruikt voor literaire doeleinden. Toch heeft Griekenland zelf geen papyri voor ons bewaard: het materiaal was daar te zeer onderhevig aan de vochtigheid van het klimaat. Wat de latere verbreiding van het perkament schijnt te hebben bevorderd is het feit, dat het beter dan de papyrus zich leende voor onzen boekvorm, een vorm, die het langzamerhand begon te winnen op den rolvorm (volumen) vroeger in gebruik. Ook heeft de Kerk aan het perkament boven den heidenschen, paganistischen, papyrus de voorkeur gegeven.

Niet Herodotus, doch Plinius is het die de bereiding van papyrus beschrijft. De lange strooken werden naast elkaar gelegd zoodat de randen elkaar dekten, dan ging er een dwarslaag overheen, het geheel werd met Nijlwater bevochtigd en door gewichten geplet. De dunne vliezen kleefden

1) Herodotus V 58.

ras aan elkaar. De moeilijkheid bestond in het gewicht der belastende metaalplaten: waren deze te zwaar zoo brak men licht de vezels. De fabrieken plachten twintig bladen aaneengeplakt en van het cijfer 20 voorzien in den handel te brengen. De schrijver plakte, als de twintig bladen met kolommen van gemiddeld een hexameter breedte beschreven waren, er een nienw twintigtal aan vast en ging daarmede voort naar gelang hij behoefte had. De lengte van de rol was dus afhankelijk van den wil van den schrijver en niet omgekeerd de omvang van het geschrevene van de lengte der rol[1].

De aard der vervaardiging, twee lagen dwars over elkaar, bracht mede, dat op de voorzijde de papyrusvezels horizontaal, op de achterzijde de vezels vertikaal liepen. Als regel gebruikte men de voorzijde; evenwel werden vaak literaire werken afgeschreven op oude rekeningen en kwamen dus op de achterzijde terecht. Vindt men dus op de achterzijde van een gedateerde rekening van b.v. 100 vóór Christus een ongedateerd literair stuk, dan weet men altijd zeker, dat het literaire stuk *na* 100 vóór Chr. is geschreven. Eene eenvoudige opmerking en toch heeft het nog een aardig poosje geduurd, alvorens men er voldoende acht op had geslagen.

Het is ook heel natuurlijk, dat men het liefst schreef op de horizontaal loopende vezel; dàn toch ontmoette de pen de minste hindernissen. Onder pen versta men natuurlijk een riethalm (calamus), als inkt deed dienst het vocht van de sepia.

In 1896 bereikten een paar papyrusrollen in ongeveer tweehonderd brokstukken gebroken het Britsch Museum; het schrift was duidelijk, maar de verwoesting der materie schrikbarend. Door onvolprezen ijver is het gelukt, op luttele plekjes na, de volgorde der brokken te herstellen; een lastig werkje, wijl de stof zóó broos was, dat zij met een pincette moest worden gehanteerd en onder glasplaten vastgelegd. Het schitterend resultaat was de herovering van een tot dusver in hoofdzaak slechts bij name bekend Grieksch lyrisch dichter. Thans klinkt weder na 2400 jaren de lier van Bakchylides uit een twintigtal volledige en onvolledige gedichten en kan ook deze der negen lyrische dichters, waarop Hellas boogde,

1) Over dit kwestieuze punt heeft Wilcken licht gebracht.

in zijne voortreffelijkheden en zijne feilen worden geschat. Wie is hij?

Een troubadour, een minnestreel? Wij aarzelen het woord te gebruiken, wijl men zal gaan denken aan hoofschen minnezang, aan een dichter, die zijn leven aan den dienst eener ‘frowe’ gewijd heeft. Niets ligt Bakchylides verder dan op de wijze van een provencaalschen ‘trobador’ zich eene edelvrouwe te kiezen tot voorwerp van liefde en huldebetoon en deze door fijn geciseleerde erotische poëzie ‘te verheffen tot den hoogsten trap van schoonheid en eer.’ Hij zingt van machtige heeren, snelle rossen, van mannen en knapen des volks, die in renbaan en worstelperk een zege behaalden - liever nog, àl deze personen, àl deze overwinningen geven hem aanleiding zijn dichtergondel te brengen in den stroom der poëzie. Slechts om te praeludeeren roert hij den naam van den overwinnaar aan, dàn zich bevrijd voelende van zijne verplichtingen jegens den besteller van het poëem, grijpt hij met forscheren greep in de snaren en wat dan klinkt is de aloude poëzie van Hellas: de wondre daden van het voorgeslacht. Soms is het een lied van anderen aard: een koorzang ter eere der godheid, bestemd te worden aangeheven door een koor, dansende om het rookende altaar. Doch ook daarin keert de aloude heldensage weder, doorvlochten van wijsheidsspreuken, van ingehouden droefheid over den kortstondigen droom, die het leven heet.

Reeds heeft men de vraag op de lippen: ‘is dit Homerus niet? Zong niet evenzoo in de ridderzaal der Phaeaken de goddelijke zanger Demodokos?’ Zeker, wie Bakchylides' voorgangers zoekt, hij ga terug tot den citherspeler van het epos, tot Homerus. Gelijk deze laat ook Bakchylides liefst de snaren ruischen aan den disch der grooten, voelt hij zich getrokken uit den kring der kleine luiden naar den glans van een vorstenburcht om daar te zijn het geestelijk middelpunt. Evenwel er is een verschil. Hoe zou het anders? Wijst de wereldklok niet eenige eeuwen later? Bakchylides staat op den rand van een tijd, waarin de ridderschap langzaam is ten gronde gegaan. Gevallen zijn de trotsche kasteelen onder den stormram der zegevierende democratie. Gelijk de reuzen in het sprookje hebben de edellieden in onderlingen kamp elkander vernietigd of verzwakt. Waar de geboorteadel,

zich opwerpende als leidend hoofd der democratie, deze heeft opgevoerd tot ongekenden welstand en kolonialen rijkdom, daar heeft hij zelf voor zijn grootsten tegenstander, den handelsadel, nieuwe kaders geformeerd en gewapend. Slechts hier en daar, op Sicilië, in Thessalië, vertoont de eens welig bloeiende, thans geknotte stam een enkele najaarsbloem. En ook deze doet slechts denken aan den naderenden winter. Niet meer hoort een fiere adel in het heldenlied van den dichter en zanger het brieschen van zijn eìgen ros, het gekletter zijner eìgen wapenen; niet meer grijpt hij, als eens Achilles deed, zèlf de harp om de ledige uren in het legerkamp te vullen; niet meer gebeurt het, dat een onbekende dolende ridder, hoorende aan den haard van zijn gastheer des zangers lied, zich den mantel over het hoofd trekt om tranen te verbergen nu hij zijne eìgene daden en beproevingen door de zaal hoort weerklinken. Opgestoken is het ridderzwaard, in het schild spint de spinne haar web en de rusting hangt om roestvrij te blijven in den walm van het vuur. Niet meer verschijnt de ridder zèlf met een edel span in de renbaan om zèlf den prijs te bevechten, - de edelman van heden zit door ouderdomskwalen gekweld gedoken in zijn zetel en zendt zijne rossen met den jockey per zeilschip naar Olympia. Wordt de overwinning hem gemeld, hij bestelt zich een lofzang, blijde dat hij ditmaal ten minste gindschen reeder, groothandelaar of industrieel 't heeft afgewonnen, beducht dat de parvenu een andermaal door dieper in den zak te tasten hem slaan zal met een beter span. En de dichter? Op zijn eiland gezeten dicht hij voor den wakkeren knaap uit het dorp, die straks als overwinnaar in den wedloop bij den Isthmos teruggekeerd, feestelijk moet worden ingehaald. Hij dicht voor den vuistvechter, die met stukgeslagen ooren eindelijk meester bleef in het worstelperk en nu onder den lauwerkrans zijne plebejische tronie aan de scharen der juichende burgers vertoont. Hij zingt om den broode, hij zingt wijl hij 't niet laten kan. Doch gevoelt hij zich thuis op Ceos, het eiland zijner vaderen? Dat niet. Hij staart over de zee naar Attika's kust, of wellicht niet eene stedelijke opdracht uit Athene hem derwaarts roept. Hij snelt op den eersten roep naar Aegina en vlecht in den victoriehymne van den burger-Aegineet eenige heerlijke strophen aan Aegina's fiere helden van den voortijd gewijd: aan Aias en aan Telamon. Zal

zijn oom Simonides, die thans als hofpoëet te Syrakuse vertoeft, hem dan nimmer eene introductie kunnen verschaffen bij Hieron, den machtigen tyran? Zal hij dan nimmer treden in dien tooverkring van schitterende kunstenaars, in wier midden de kunstlievende alleenheerscher, vermoeid van den zwaren kamp tegen Karthago, de dagen zijner smarten tracht te vergeten? Gering is de kans. Want hooger nog dan Simonides troont aan Hierons hof de stroeve dichter uit Thebe, die zelf edelman in zelfbewusten trots de bliksems zijner poëzie neerslingert op het naijverig volkje, welks bezieling tot zijn sfeer niet reiken zal.

> 'Wijs is slechts, wien door godsgena veel werd geopenbaard.
> Doch wie slechts menschen-wijsheid leerden, hun gekras,
> Aan klanken eener raaf gelijk, deert niet den adelaar,
> Zeus' vogel, eenling in een ongemeten sfeer.'

Zoo spreekt een Pindarus, ziener en dichter, dichter wijl hij een ziener was; de laatste van zijn geslacht; steeds meer te zeggen hebbende dan hij zegt. 'Geen Dante, doch aan dezen na verwant'.

Eindelijk zendt Bakchylides een lofzang naar Hieron in volheid van beelden uitsprekende zijn bereidwilligheid den lof van den tyran te zingen.[1)]

'Hij, de dienaar der Muze met gouden haarband getooid, wil met tonen aan het hart ontweld den heerscher prijzen. Gelijk een adelaar met donkre wieken in snellen slag den ether klieft in goed vertrouwen op zijn kracht, het tjilpend gevogelte zoekt in vrees een schuilhoek, doch hèm, Zeus' adelaar, weerhouden noch bergtoppen, noch bruisende golven der rustlooze zee - voor menschen kenbaar roeit hij met het bruine fijn getakte weefsel zijner wieken door het bewegelijk heelal -, zoo strekt zich voor den dichter uit een ongemeten veld en talloos zijn de paden, die hem voeren tot den lof van Hieron.'

Was het tevens een antwoord aan Pindarus; weerlegde hij diens trotsche woord: 'ik ben een adelaar, een raaf zijt gìj' met een 'de adelaar ben ìk, gíj slechts een schuchtere duif'? Men beweert het; het wederwoord zou niet voor

1) Over een uit Ode V, 11 geconcludeerd vóórbezoek van Bakchylides aan Hiero zwijg ik maar.

onzen dichter pleiten. Hoe ook, wèl bezocht Bakchylides eindelijk Syrakuse, wèl maakte de oom, Simonides, gebruik van de gunst bij den tyran door eene handige politieke daad gewonnen en stelde hij den neef aan den heerscher voor, evenwel, nòg zat Pindarus te vast in den zadel en bleef dè hofpoëet. Eerst acht jaren later[1)], toen Hierons span te Olympia een heerlijke zege behaalde, kreeg Bakchylides, nièt Pindarus, het verzoek den lofzang te schrijven. De nachtegaal, gelijk hij zich zelf noemt, had den Thebaanschen adelaar verdrongen - doch het was voor korten duur. Reeds in het volgend jaar stierf de machtige tyran, eindelijk bezweken voor zijn sloopende kwaal, en met hem stortte de luisterrijke ridderhof te Syrakuse grootendeels ineen. Wederom zou een stuk roemruchtig verleden van de aarde verdwijnen, luider klonk te Athene de stem der democratie en voor deze horde gruwende zocht Pindarus, die zichzelf genoeg was, de hooge eenzaamheid. Hij wilde leven zijn eigen leven, niet dat eens anders.

> ‘Eendagsmenschen, wat is men, wat is men niet?
> Een schim uit den droom is de mensch.
> Slechts als een straal der godheid op hem valt
> Wordt hem het leven in dìen lichtglans zoet.’

Ook Bakchylides schijnt het met de democratie niet gevonden te hebben. Wij hooren nog van zijne ballingschap, lezen nog enkele zangen door hem in de Peloponnesus geschreven - dan is het uit. Terecht: de ridderschap was voorbij, waarom zou Homerus' laatste zoon niet met haar gaan? Na een halve eeuw, waarin de Demos zich zou hebben bedwelmd aan den ongemengden vrijheidsdrank, stond de profeet te wachten, die het gevallen volk den weg opwaarts zou wijzen[2)], doch ook Plato zou moedeloos ten grave gaan. Niet in de vlakte, doch op de toppen der bergen staan de wijzen der wereld in eenzaamheid. Zij roepen elkander toe en vormen den keten, die aan 't verleden het heden bindt. Zìj zijn de heroen uit het wereldepos en koopen hun aristeia voor zwaren strijd. Wat weet de massa daarvan?

In den zegezang, den epinikion, door Bakchylides in 468 aan Hieron opgedragen, wordt, gelijk wij hooren zullen, de

1) 468 v. Chr.
2) Raphaels ‘School van Athene’.

heerscher ook geprezen om gouden wijgeschenken door hem en zijn broeders aan den god van Delphi opgedragen. Het goud was duur in die dagen. Bedenkt men dit, de dichterlijke adjectieven met het woord goud samengesteld worden minder mat voor ons oor. Gelon, Hierons broeder, had op het aangeboden gulden cadeau zelfs het gewicht vermeld van het verbruikte goud. Kan het naïever? - Alle aanleiding bestond dus voor den dichter om in zijn lofzang den Syrakusaanschen vorst te vergelijken met eenen, die door nog grootere gaven in goud Delphi aan zich had verplicht; met den vorst, die voor Griekenland destijds de goudleverancier was, wiens faam dan ook heden nog voortleeft alléén om dat goud, Kroesus. De Delphische priesterschap had dezen tot dank voor de grootsche geschenken een plaats in hare kronieken gegeven, er bij fantazeerende, hoe Apollo zijn weldoener uit levensgevaar had gered. Bekend is Herodotus' verhaal:

'Toen Cyrus den rijken vorst had overweldigd, veroordeelde hij hem en de zijnen tot den vuurdood. Maar Kroesus, reeds staande op den brandstapel, gedachtig hoe hem eens Solon, de wijze Athener, gewaarschuwd had voor al te groot vertrouwen in zijn geluk, wekte door den uitroep Solon, Solon! Cyrus' nieuwsgierigheid. En de Perzische koning, het verhaal van Kroesus' ontmoeting met Solon hoorende, werd beducht voor den ommeslag der fortuin, die allen bedreigt. Dies wilde hij Kroesus redden. Doch te hoog reeds sloegen de vlammen van den brandstapel op. Toen riep Kroesus Apollo aan, hem manende zich dankbaar te betoonen voor de rijke giften. Ziet, wolken dreven aan door den blauwen hemel en maatlooze regen gutste op den vuurgloed neder. Zoo bleef tot loon der mildheid Kroesus' leven gespaard.'

Naast dit Delphisch-Atheensche verhaal kennen wij Xenophons voorstelling van de historie. Bij hem geen sprake van een brandstapel. De edelmoedige Cyrus schenkt aanstonds Kroesus het leven.

Wij kennen ook het verhaal van Ktesias, den Griekschen geneesheer, die leefde aan het Perzische hof. 'Driemaal sloot Cyrus den Lydischen koning in de boeien, driemaal verbraken ongeziene handen de sloten. Gekluisterd wordt Kroesus voor zijn overwinnaar gebracht, doch onder donderslag en bliksemflitsen breken nogmaals de ketenen. Dan laat Cyrus, der

goden hand speurende, hem vrij en schenkt hem een eigen hof'.

Ten slotte, wij kennen het verhaal van Herodotus nog eens in lateren opgesmukten vorm.[1] Ook dáár zien wij Kroesus door Cyrus tot den vuurdood gedoemd, door Apollo gered.

Dat nu een Pers, wien het vuur heilig is, zijn vijand zou verbranden, is te onwaarschijnlijk dan dat ooit de geschiedvorsching het zou aannemen. Dat echter een Oostersch vorst zich zelf aan den vuurgod wijdt en voor zich zelf de houtmijt laat ontsteken, als de dagen zijner glorie voorbij zijn, - dat is allen, wien Herodotus geen vreemdeling is, voldoende bekend. Het vermoeden lag dus voor de hand, dat Kroesus eens, toen zijn val aanstaande was, *vrijwillig* den brandstapel besteeg. Wij mochten vermoeden, dat Herodotus, zoo niet aan het verhaal vreemde invloeden op hem hadden gewerkt (invloed van Delphische kronieken, begeerte Solon te verheerlijken), doch hij strikt historisch te werk ware gegaan, zou geschreven hebben als volgt: 'En toen er geen voedsel meer in de veste was, liet Kroesus een brandstapel, een grooten, oprichten, doodde eigenhandig zijne kinderen, zijn vrouw, zijne bijwijven en liet deze werpen in het vuur. Daarna strooide hij al het goud- en zilverwerk van den wal in den Paktolus en stortte zich dit gedaan hebbende in de vlammen. Zoo wordt hij terecht tot op heden bezongen door de Lydiërs.'[2]

In waarheid, een keurige vaas in het Louvre bewaard vertoont Kroesus in kostbaar gewaad, de haren met laurier getooid, zittende op een fraaien zetel boven op een houtstapel. Met de linkerhand houdt hij den scepter, met de rechter plengt hij wijn, terwijl zijn dienaar 'Welgemoed' het ontstoken vuur aanwakkert. Terwijl wij dus, èn door logische overweging èn door deze vaas waren voorbereid op Kroesus' vrijwilligen dood, heeft Bakchylides' zegezang de bevestiging gebracht.

Hier volge eene proeve van overzetting in metrisch proza:

'O Muze, met uw zoetsten zang bezing Demeter, die Sicilia's korenvelden steeds behoedt; bezing Koré, de blonde maagd, wier hoofd de blauwe bloesem tooit, verheerlijk Hierons snelle span, dat draafde op Olympia's baan.

1) Nikolaus van Damaskus.
2) Men vergelijke Herodotus VII, 107.

Zij snelden langs Alpheios' stroom, den breeden vloed. Victorie was hun menner en de krans behaald was de bannier van Hierons glorie. Uit d'onafzienbre schaar sloeg hoog de juichkreet op: ‘driewerf gelukkig is de man, die uit Zeus' hand het heerlijkst rijk in Hellas heeft ontvangen, doch die niet in vergetelheid den trots van blijden welvaart liet vergaan’. Vol zijn de tempels bij 't feestlijk offer, vol de straten van blijden vreemdenstoet, en stralend blinkt het goud van hooggedreven wierookbekkens gelijk ook onlangs werden opgesteld aan Delphi's tempelgang, in 't grootsch domein van Phoebus aan Kastalia's bron. Aan god, aan god breng 't offer van uw eerbied, geen zegen die de vroomheid overtreft.

Want heeft ook niet Apollo met het gulden zwaard gewaakt voor het lijfsbehoud van Kroesus, heer van Lydië aan rossen rijk, toen Sardes' wallen onder Medenmoker vielen, de stad het lot vervulde, haar door Zeus beschikt? Toen toch de vorst den dag van onheil naderen zag, besloot hij niet te beiden droeve slavernij. Een houtmijt opgetast voor 't bronzen slot ontving hem met zijn jonge gade, met het schoongelokte dochtrental, wier weegeklag ontroostbaar klonk. Hij dan, de handen opgeheven tot den hoogen ether: ‘o, Vader,’ riep hij, ‘machtig god, waar blijft de dank der goden, waar schuilt Apollo, Leto's telg. Ziet, hoe zij vallen Sardes' muren en brengt nu eenig god vergelding voor het goudsieraad, 't ontelbre, dat mìjn vroomheid eens naar Delphi zond? Ziet, hoe de Pers reeds woedt in d' overwonnen stad, hoe de Paktolus nevens het goud het purpur in zijn wateren voert, hoe uit de veil'ge woning Medenovermoed de vrouwen smaadlijk henensleurt. Zóó wordt het bitterste den mensch tot vreugd, de dood hem zoet’.

Hij sprak en wenkt' Habrobatas, zijn dienaar, dat in het kienhout deez' den fakkel sloeg. Luid klonk de gil der meisjes; tot haar moeder strekten zij de handen: het schriklijkst is de dood, die ons voor d' oogen treedt. Maar toen de helle vuurgloed reeds het houtgevaart doorsuisde, dààr dreef op Zeus' bevel een zwarte wolk hun boven 't hoofd en 't hemelwater bluschte dra de blonde vlam.

Niets gaat toch aan 't geloof te boven, wat ook de macht der goden heeft gewrocht. Apollo, zoon van Delos, droeg den grijsaard naar 't Hyperborisch land en schonk te midden

zijner slanke dochteren hem rust. De mildste gaven toch zond Kroesus eens naar Pytho's heiligdom.

Wie dan van wie er Hellas' grond bewonen, wie durft zich roemen, dat hij Hierons mildheid overtrof? Zoo prijze dan een ieg'lijk, wien niet nijd de tong in banden sloeg der goden gunsteling, der rossen vriend, den krijger, die den scepter van 't recht naar godenwijze voert, den metgezel van 't violetgelokte Muzenkoor.

Dewijl zoo vaak de godheid plots den storm laat nedervaren op kinderen van den dag, zoo schouw aandachtig naar de kentring van 't geluk. Kort is het leven en bedrieglijk is de hoop, die het ephemeer geslacht in 't harte sluipt. Gedenk Apollo's wijze spreuk aan Pheres' zoon gegeven, toen hij, de god, Admetos' kudde dreef: ‘wil sterv'ling dubble meening in uw boesem kweeken, dat gij het zonlicht morgen voor 't laatst aanschouwt èn - dat een spanne tijds van vijftig jaren u in den rijksten overvloed beschoren is. Leef blijde en vroom: geen hoog're winst dan dit.

Ik spreek een woord van wijsheid, voor den wijze. Het hemelblauw blijft onbesmet en smetloos blijft het diep der zee, de blijde glans van het goud wordt nooit verdoofd, edoch den mensch is 't niet gegeven, zoo hem de grijsheid stil besloop, den bloei der jeugd terug te winnen. Wat van hem blijft, het is de glans van wat hij kòn, vermocht. De Muze kweekt dien stralengloed. Gij toondet, Hieron, rijke bloesem van uw leven aan 't sterfelijk geslacht. Ik zing uw roem: geen zwijgen brengt den braven eer. Zoo zal dan ook naar waarheid eens getuigen van honingzoete taal en van bevalligheid een later lied van hulde aan Ceos' nachtegaal gebracht, een lofzang op Bakchylides.’

Toch zijn het niet alleen de gróóten dezer aarde, die de snaren van onzen dichter in beweging brachten. Ook de mannen des volks hebben hem lofliederen ontlokt. Dat daar destijds aanleiding toe bestond bewijst het feit, dat van het bescheiden eiland Ceos *zeventig* zonen zich kransen hebben verworven, naar 's dichters getuigenis. Zonen, oude en jonge. Hoort, hoe hij den jongen verloofden Pytheas - ditmaal een zoon van Aegina - zijne keurige hulde brengt:

‘Voorwaar gaf Kronos' zoon u grooten roem in elken

kamp, u als een toorts verheffend, onder heel 't Hellenenvolk. Doch tevens prijst uw roem een fiere maagd, terwijl zij over d' heilige aard' haar blanke voeten rept, vlug als de hinde, die geen zorgen kent. En dartel snellende naar het bloemrijk heuvelland, van ed'le buren haar gespelen vergezeld, omwindt zij naar 's lands wijze feestlijk zich het haar met halm en bloem en klinkt uw lof, o godheid, in wier macht het gastvrij eiland rust.'

Ook rossen deelen in des zangers lof:

'De morgenstond, zwaar van het rozig goud, zag Pherenikos, het blonde ros, snel als de vlaag der winden overwinnen in Delphi, het godenoord, èn langs het kolkend vlak van den Alpheios stroom. Ja, met de hand de aard beroerend durf ik zweren: nog nimmer in den strijd trof hem het stof door snellere rossen vóór hem opgejaagd. Want in zijn spoed aan Boreas gelijk, den wenk des ruiters volgend, jaagt hij voort en wint - wijl handgeklap hem vergezelt - den prijs voor Hieron.'

Belangrijker echter dan deze kleine grepen, wier beeldspraak stereotiep wier inhoud even gracieus als weinig pretencieus is, zijn de lofzangen den goden gewijd, bestemd door koren te worden gezongen op religieuze feesten. Vooral treft ons een zang - een dithyrambe - waarin de Atheensche held, Theseus, op bijzondere wijze wordt gehuldigd. Het verhaal luidt, dat toen Theseus van Kreta terugkeerde, waar hij in den Doolhof den Minotauros had gedood en zoodoende een einde had gemaakt aan de jaarlijksche schatting van zeven jongelingen en zeven maagden, die - naar den last van Kreta's koning - Athene offeren moest aan het monster, dat Theseus dan van Kreta keerende geland was te Delos. Daar had hij ter eere van den Delischen Apollo, die hem beschermd had, een jaarfeest ingesteld, waarbij balladen, dansliederen, gezongen werden in een dansmaat, welke naar den eigenaardigen huppelgang der dansers 'de kraanvogel' heette. Een kenmerk van dezen dans was bovendien, dat de rei zich niet in een kring bewoog, doch in eene slingerende, kronkelende lijn, welke nu eens zich oprollende dan weer ontrollende, den koers nabootste van iemand, die verdwaald zich een uitweg zoekt. Men begrijpt, dat hier werd voorgesteld het dwalen

van Theseus en zijne gezellen door de gangen van den befaamden Doolhof, waarin het monster, de Minotauros - half dier half mensch, - had geleefd. Om deze voorstelling nog duidelijker te maken en tevens den kronkelweg der huppelenden te bepalen, werd er vooraf op den vlakken bodem eene doolhofvormige dansplaats door lage muurtjes afgebakend. Op antieke munten heeft men het beeld van zulk een dansvloer teruggevonden; de hoofdlijn ervan vormt het z.g. hakenkruis. Wie het ziet, herkent aanstonds onze dwaaltuinen, die heden ten dage minder geliefd, voor vroegere geslachten een gewild amuzement opleverden. Als versiering van kerkvloeren deed eenmaal dezelfde figuur dienst, die dan met den naam van 'chemin de Jérusalem' of 'Jericho' werd aangeduid. Nogmaals keert de figuur weder in een kinderspel van Noordelijke landen, waar zij den naam van 'Babylon' draagt, of ook wel 'Wielandshuis' - naar den Germaanschen wondersmid Wieland; - of ook wel, en dit interesseert ons niet het minst, heet zij 'burcht van Troje'. Tot hoe hoogen ouderdom dit kinderspel opklimt blijkt wel hieruit, dat Vergilius het in zijn Aeneis door kinderen, doch te paard gezeten, laat spelen aldus in poëzie brengende wat in de dagen van keizer Augustus een te Rome bekend spel was. Doch zelfs hooger kunnen wij opklimmen; de dichteres Sappho bezingt het als een dans der Kretenzische meisjes en, last not least, ook vader Homerus, die het als een religieus spel te Kreta beschrijft. Is het nu niet eene aardige surprize door den tijd aan ons bereid, dat er in onze dagen op Kreta frescoschilderingen voor den dag kwamen, die ons in kleuren de rei der dansenden voor oogen stellen? In kleuren, en wel naar Egyptisch procédé, de jongens rood en de meisjes blank van tint! Van Kreta mogelijkerwijs uit is dit godsdienstig spel over heel de oude wereld verbreid; wij treffen toch op meerdere plaatsen dergelijke *doolhoven* aan en vragen wij, wat wel de oorspronkelijke beteekenis mag zijn geweest, dan antwoordt de oude Plinius, dat zij aan den zonnegod gewijd waren en den schijnbaren kronkelweg der zon nabootsten. Wellicht dat de labrys (bijl) van het vereerde zonnewezen zijn naam op Kreta aan den Doolhof gaf; dan zouden wij kunnen begrijpen, waarom de hoofdlijn er van een kruis met haken was. Immers werd door dit teeken bij verschillende

volkeren der oudheid voorgesteld het *zonnerad*.[1] - Na deze uitweiding, die aantoont, hoe in kinderspelen van ònze dagen de herinnering kan voortleven aan godsdienstige gebruiken uit den aanvangstijd der Europeesche beschaving, keeren wij terug tot eene door Bakchylides voor zulk een feest op Ceos geschreven ballade.

Zonder te pogen het dansmetrum in onze vertaling te doen uitkomen geven wij in rythmisch proza den inhoud van het lied. Het tooneel stelt voor het achterdek van het vaartuig, waarop de Kretenzische heerscher Minos de veertien jeugdige Atheners persoonlijk naar Kreta voert. Onder het tal der slachtoffers is de jonge held Theseus, die straks op Kreta den gelukkigen strijd zal voeren tegen het menschenvretend monster.

'Het schip met blauwen boeg doorkliefde Kreta's zee en droeg naast Theseus, die het geweld der lansen tart, het dubbel jong'rental, den trots van 't Attisch land.

Want uit het Noorden joeg een bries in 't helderlichtend zeil geslagen hen voort. Hun hief Athena het flikkrend schild beschermend boven 't hoofd.

Doch Minos kwelde zoete drift, de gave der Cyprische godin, wier hoofd de diadeem van minlijke bekoring draagt. Niet meer hield hij de hand terug van het maagdelijk blank der wangen. Luid riep Eriboia tot Pandions telg[2], den held in 't koperen kuras. Verduisterd werd des helden oog en felle pijn doorkliefde hem 't hart. Hij sprak: "Gij Minos, zoon van Zeus, den god van 't recht, niet meer langs paden van bezinning leidt gij thans als koning uw gedachtenschaar. Doch van geweld en willekeur laat af. Wat ook naar

1) De vraag in hoeverre men met Evans het Knossische paleis en den Kretenzischen Labyrinthos als identisch kan beschouwen blijft hiernaast staan. Het schema van het te Knossos opgegraven paleis dat, vooral bij onderscheiding van oudere en nieuwere deelen, al heel weinig aan een doolhof doet denken, is zelfs vrij eenvoudig. Men zou bij een labyrinthos meer denken aan een catacombe. (Zie Strabo VIII, 369.)

2) Theseus, zoon van Aegeus, den zoon van Pandion. Aegeus eigenlijk god van het golvend element; zijne legenden belichamen een stuk Attische Poseidonvereering. Vandaar dat Theseus ook zoon van Poseidon heet. Zijne moeder was Aithra, prinses van Troezen.

wil van hoog're macht het albeheerschend lot ons hebbe opgelegd, wat ook de schaal van 't recht ons toewoog, het beschoor'ne dragen wij. Gij echter toom uw teugelloozen wil. Moge ook Europa, Phoenix' dochter, wijd beroemd, van Zeus ù hebben ontvangen aan den rand van Ida's berg, mìj schonk in liefde een prinses den vorst der zee, Poseidon, en een zwartgelokte Nereïdenschaar bracht aan de bruid een gulden sluier. Daarom gelast ik u, o grootvorst van het Kretisch heir, laat af van overmoed, die tranen brengt. Niet meer toch schouw' mijn oog het heerlijk morgenlicht, zoo door geweld gedreven een van dezen ùw offer wordt. Ja, eerder toon ik u van mijne handen 't woest verweer en laat den afloop over aan der goden wil."

Zoo sprak de speerheld en ontroering bij 't vermetel woord doorvoer de schaar. Wel woelde toorn door Minos' brein, doch listig spon hij 't woord: "Verhoor mij Zeus, grootmachtig vader. Zoo eens een blanke maagd van Sidons kust aan ù mìj heeft geschonken, zend dan van uit uw troon tot duidlijk sein voor allen uw vuurgewiekten bliksemflits. Doch heeft, o Theseus, Aithra ù geschonken den god van 't meer, zoo haal mij dezen ring, het gouden sieraad mijner hand, terug uit 't grondloos diep en stort uzelf in goed vertrouwen in Kreta's zee. Of Kronos' zoon, de macht'ge dondergod mìjn bede verhoort, het blijkt aldra".

Ziet, Zeus verhoorde dezen trotschen wensch, bereidend godeneer aan Minos, heffende hem op voor aller oog. Het bliksemde - en Minos ziende het teeken hem zoo lief, hief d'armen op ten hemel. "Gij zaagt, zoo klonk des vorsten woord, o Theseus, het flikkrend eersignaal van Zeus. Fluks thans, spring in het bruisend meer. Wis geeft Poseidon ù den grootsten roem in 't woudrijk Hellas".

En Theseus' hart versaagde niet, want van het achterdek sprong hij in het heiligdom der zee, die willig hem omsloot.

Geroerd werd Minos, hij beval 't sierlijk jacht met honderd riemen ras te stremmen in de vaart: edoch, het lot koos zich een and'ren weg. Voort vloog het jagend jacht gestuwd door Noordenwind. - Een rilling voer door het jong Atheen, nu in de golf hun fiere redder plots verzonk. Van duist're toekomst vol schoot 't oog in tranen.

Inmiddels droeg het kroost der zee, dolfijnen, Theseus naar

zijns vaders hal. Nu trad hij binnen; schroom beving den jongen held waar hij het heerlijk tal van Nereus' dochtren zag. Want van haar leden blànk straalde uit een glans, der schittring van het vuur gelijk. Van goud doorweven was de band, die smijdig om de lokken sloeg, en lenig was de voet geheven tot den dans, der nymphen zoet vermaak.

Thans tot de zeevorstin, geliefde vrouw zijns vaders, Amphitrite, hief in den lichten hal de held al smeekende 't oog. Zij dan legde om de schouders hem een purpren kleed en kroonde het lokkig haar met onvolprezen rozendiadeem[1]. 't Was de krans, die op háár huw'lijksfeest, de dartle Aphrodite lachende geschonken had.

Wat godenwil vermag, slechts 't onbedorven menschenhart omvat het al. Op dook weer Theseus langs de zij van 't slanke schip. Hoe hij de duistere zorg uit Minos' borst verdreef, toen daar een droom voor allen, ongedeerd, de schoone held aan 't vlak der zee ontsteeg! Hoe fonk'lend om het lenig lijf der goden gave hem praalde! Hoe helder klonk de heilroep uit de maagdenrij, gesprongen van de zetels bontgekleurd! Hoe treurde het meer om den verloren en ontglipten prins! Doch trotsche zegezang klonk boven al, de zang van 't koor, dat jub'lend hem omsloot.

Heil u, Apollo, Delos' heer, verkwik u aan den dans van Ceos' jeugd en moge ùw gena het albeheerschend lot bewegen, opdat het goede hùn belooning zij.'

Ten slotte, hoe zou onvermeld mogen blijven een koorzang wederom ter eere van Theseus voor de stad Athene geschreven, doch die bezijden de literaire ook eene kultuurhistorische waarde heeft. Genoegzaam is het bekend, dat de oude tragedie zich ontwikkeld heeft uit den koorzang, die door eene gecostumeerde schaar onder het gaan om 't altaar van Dionysos plechtig gezongen werd. Weldra toch trad een der koorleden in het midden van den kring; zingende stelde hij eene vraag aan het koor en kreeg in zang het antwoord. Of wel het kóór stelde in zang eene vraag en de man in het midden, gegrimeerd als eenig god, heros of vorst, zong het wederwoord. Toen

1) De keurige schaal van Euphronios in het Louvre brengt dit tooneel in beeld. Men merke op, dat van den ring geen sprake meer is: een puzzle!

daarop naast den middenman een tweede werd gesteld en de beurtzang dier beiden was overgegaan in gedragen voordracht met gesten - waarbij het koor als deelnemende toeschouwers der handeling optrad -, toèn was feitelijk het treurspel geboren. Welnu, terwijl vazenvoorstellingen ons reeds een denkbeeld hadden gegeven van den loop van zulk een spel, biedt Bakchylides ons eene aardige scène met wisselzang tusschen koning Aegeus en een koor van Atheners. Aegeus immers had zijn zoon Theseus als klein kind te Troezen achtergelaten. Als de kleine in staat zou zijn 's vaders zwaard onder een zwaar rotsblok te voorschijn te halen, dàn eerst moest hij naar Athene komen. De proef is aan Theseus gelukt; thans trekt hij langs de Korinthische landengte naar Athene, maar zuivert onderweg den Isthmos van monsters en gevaarlijke boosdoeners.

Doorgedrongen naar Athene is de faam van zooveel machtige daden; weldra, zoo luidt het bericht, zal de jonge held zelf in Attika verschijnen. Wie is hij, zoo vraagt het koor aan den grijzen vorst. En beiden, zoowel burgers als koning, schijnen er niet op verdacht, dat de fiere heros, die daar nadert, 's konings eigen zoon, de langverwachte Theseus is. Te schooner toch zal de verrassing zijn.

Koor: ‘O vorst van het gewijd Athene, o heer der weeld'rige Ioniërs, wat krijgsgeschal weerklonk zooeven uit de koperen trompet? Bezet een heirvorst met vijand'gen zin de grenzen van dit land, of drijven roovers tuk op winst de kudden onzer herders heen? Wat schrijnt u 't hart? Spreek, want zoo ièmand, U ten dienste staat de hulp van wakk're krijgers, U Kreusa's en Pandions zoon.’

Aegeus: ‘Zooeven kwam een bode langs den langen weg, die over den Isthmos voert, en wond'ren spreekt men van een krachtig man. Velde hij toch Sinis den geweld'naar, schoon Lytaeus' zoon; hij doodde het zwijn van het Kremmyonisch woud, hij sloeg ook Skiron den vermeetle, sloot het worstelperk van Kerkyon en deed den moker vallen uit Prokoptes' hand. Zij allen vonden in den held hun man. Hoe zal dit einden?’

Koor: ‘Vanwaar, bericht uw bode, kwam deze held? Hoe is zijn rusting? Hoevelen voert hij met zich in 't oorlogstuig gehuld? Of reist hij gansch alleen, een zwerveling gelijk,

naar vreemden bodem, en toch zóó stout en forsch, dat hij 't geweld dier reuzen sloeg? Voorwaar een god is 't, die hem zendt om 't loon te geven aan den booswicht. Want niet licht vermijdt een man van daden steeds der boozen overmoed. Maar loon naar werken brengt de lange tijd.'

Aegeus: 'Hem vergezellen slechts twee wapenknechten, doch méér is hem het zwaard met elpenbeen gevest, dat om den schouder hangt. Twee spitse speren voert hij in de hand en 't goudblond haar dekt een Lacoonsche helm van 't ruige dierenvel. Zijn borst bekleedt een purperen chitoon; een wollen ruitermantel zwiert hem om de lêen. Doch het licht, dat uit zijn oogen straalt, is feller dan de gloed van 't Lemnisch aardvuur. Een jongling is hij in den opgang van het leven, zijn spel is krijgsbedrijf en 't zwaardgekletter van den slag, zijn doel - Athena's burcht, die al wat uitblinkt tot zich trekt.

Aldus heeft Bakchylides niet slechts den riddertijd vóór hem uitgeleide gedaan, doch ook den volgenden tijd, de dagen der Attische tragedie, ingeleid. Een bescheiden doch gewichtige plaats gaf hem het lot op de grens van twee werelden. De mindere was hij van Pindarus, den gewijden lyrischen profeet, de mindere zou hij zijn van den tragediekoning Aeschylus. Nochtans is ook van hem gebleven, 'dat wat hij kon, wat hij vermocht.' De tijd heeft uitspraak gedaan: voor dezen rechterstoel is het werk van den arbeidzamen, bevalligen dichter waardig gekeurd aan vergetelheid te worden onttrokken en zoo groeten wij met eerbied in den rij dergenen, die de toortsen van het geesteslicht dragen langs het duistere pad der eeuwen, den zanger van Ceos' strand, Bakchylides.

J. VÜRTHEIM.

Roemeensche volksliederen en balladen
naar Fransch proza van Hélène Vacaresco.

De twee dolken.

De acacia heeft blanke bloemen,
Die geuren zoet in d' avonddauw.
De Cobzâr komt zijn liefste roemen.
Mijn halssnoer blinkt van kralen blauw.

Mijn broeder had twee blanke dolken,
Die blinken, op den muur gekruist. -
Dë avondzon maakt roode kolken
In 't water, waar het riet zoo ruischt.

O zoo mijn lief mij wou beminnen,
'k Zou van zijn liefde zinge' altijd
En 't fijnste linnen zou ik spinnen
Voor hemden blank, hem toebereid.

'k Weet niet waaróm mijn broeder minde
Die beide dolken aan den wand. -
Al zwaarder schaduw werpt de linde,
De schemer daalt op 't maïsland.

Wen komt het donker in de kamer,
Wen kaatst geen ruit meer avondrood,
Hoor ik de dolken fluistren saam er:
- ‘Ik doodde haar!’ - ‘Ik, d' echtgenoot!’

- ‘Haar bloed was lauw als 't ei in 't nestje,
Dat onder moedervleuglen rust.’
- ‘Zijn bloed was rood als wijn die lescht je
En als een mond, die warm je kust.’

Waar 't water laat zijn golven stroomen,
Lag stil het huis, in maneblauw.
En 't huis wist niet dat wij gekomen
Ware' om te dooden man en vrouw.

Zij droeg een sluier op de lokken
En op de lippe' een zachten lach.
Zij droomde stil bij 't waterklokken,
Zoo vloeide heen haar laatste dag.

Nu komen, elken nacht, die zielen
En kloppen tegen 't venster aan:
- ‘O dolken wreed waardoor wij vielen,
Wat hebt gij met ons bloed gedaan?’

- ‘O droeve zielen! droeve zielen!
Het kleurde rood de ruischrivier,
Waar rood de warme droppels vielen
En 't water stroomt wel ver van hier.

En àltijd vragen weer die zielen:
- ‘Wat hebt gij met ons bloed gedaan?’
- ‘Wij dronken 't waar de stralen vielen
Der zilverblanke lentemaan.’

En áltijd vragen weer die zielen;
- ‘Wat deedt gij, dolken, met ons bloed?’
- ‘Wij droogden 't waar de stralen vielen
Der zon, die blij ons blinken doet!’

Lied der waanzinnige.

En staat er het water zoo hoog niet meer,
Dan zien wij de stammen der wilgen weer.

Ik vroeg hem niet: - ‘Blijf in mijn hutje in de laan!’
Want het was mijn noodlot, hem heen te zien gaan. -
Mijn vuurtje, dat vlamt of 't mij warmen kon. -
Morgen, Zondag, dan dansen ze blij in de zon.
Denk niet dat ik vroeg of hij blijven wou!
Hij ging wel heen, maar hij komt zóo trouw,
Wel avond aan avond, bij mij weerom.
O wees er bij 't vuurtje wellekom,
Mijn lief, en ga zitten één oogenblik.
Je bent niet zoo ijzig-koud als ik,
Het vuur kan nog warmen je bleek gelaat,
Maar ik heb het zóo koud dat geen vuur mij baat.
Wat ben je lief dat je komt terug!
Kwam je 't pad langs over de molenbrug,
Waar de molen zingt met haar zoet geklaag
Of het laantje langs de frambozenhaag,
Die heeft er frambozen zóo mooi en zóo groot?
Mijn lippen zijn als frambozen rood.
Maar wat ben je lief dat je komt weerom!
Als de dooden verrezen, hoe wellekom
Zouden die ons niet wezen, maar jij alleen
Bent mij liever dan alle die ik beween.
O liefste! wat ben je toch lief en goed
Dat je leeft en ik niet je beweenen moet.
Ik weet dat de sterre' en de blanke maan
Zóo mooi aan den donkeren hemel staan,

Maar ik zie je veel liever dan maan en ster
En ik kijk ze niet aan eer je weer bent ver.
Dan vertel ik van jou aan de sterre' en de maan.
   En ik stak er en wakkerde 't vuurtje weer aan,
Omdat ik wel wist dat je komen zou.
En wij fluistren bij 't vuur, zóo vertrouwelijk trouw
En dan voel ik versmelten mijn leed op den duur.
   En als je weer heengaat, dan blusch ik het vuur.
En het vuur zegt: - 'Waaróm zou ik branden alleen,
   Nu ging de zoete liefste heen?'
Als je weerkomt, ga langs de frambozenhaag,
Vraag den weg naar mijn woon niet aan andere' en vraag
Niet om drinken, o lief! aan een andere vrouw,
Maar bewaar mij je dorst, want ik laaf je zóo trouw.
O die andere hebben wel sluier en spil.
Zal ik zingen? O zeg maar welk lied of je wil.
   De rivier ging voorbij en zij nam naar de zee
De tranen der weenende weduwe mee.
Het loof van den noteboom welkt in het woud.
En ik ben nog zóo jong en ik ben al zóo oud
En ik wek er de menschen hun medelij
En ik ben toch zóo zalig tevreden en blij,
Waarom voelen de menschen dan meelij met mij?
   Ik stak er en wakkerde 't vuurtje wel aan,
   Want ik wist, je zou komen bij 't ópgaan der maan.

Heimwee.

De vogels zijn henengevlogen,
Omdat er de nevel kwam.
Zij zijn naar het Westen gevlogen.
En de wind, die wil blusschen de vlam.
En de wind is zoo treurig van koû
Als het hart van een weduwvrouw.

Ik voelde je hand op mijn gordel
En je raakte mijn dolkmes aan.
En ik zei: ‘Laat mijn hart toch slapen,
Laat mijn hart toch maar slapen gaan!’

Maar jë oogen, die wilden 't niet hebben,
Die gunden geen slaap aan mijn hart.
En je zei dat je wel kon sterven
En toen voelde ik een groote smart.

O toen ik je dood mij verbeeldde,
Toen voelde ik zóo droef mij te moe
Als de vogel, bij nevel en herfstweêr,
Die wil naar den zomer toe.

O liefste! je mág er niet sterven,
Want dë aarde is zóo blij met je tred
En heel de aard zou verlangen te sterven,
Om te deelen jë aardebed.

En je graf zou mij lokken en trekken
   En ik zat er maar ál op je steen.
En ik bleef om je woning maar zwerven,
   Om je ziel te zien dole' er omheen.

Ik zei - ‘Blijf!’ tot je ziel met zóo'n liefde
   Dat je ziel had tot vlieden geen kracht
En de ziel die blijft dole' is rampzalig
   En die weent in de boomen, bij nacht.

En je zou toch niet willen, o liefste!
   Dat je zieltje rampzalig zou zijn?
   En dáarom, o blijf hier op aarde,
Wijl de sterren zóó ver van ons zijn!

O de sterren zijn blij dat ze op aarde
   Een zusterken hebben zóo rein.
O raak er den dolk in mijn gordel,
   Dan zal ik wel dapper zijn.

Maar raak er niet aan mijn hart, lief,
   Want je roofde 't zijn slaap voorgoed
En elk hart heeft wel slaap van noode,
   Om te leven met blijen moed.

Het graf.

Kijk niet naar den avondhemel,
Die wekt er maar lijden, lief,
Maar kijk in mijn hart vol liefde,
Dat zal je verblijden, lief!

Een vrouw kwam altijd bij dat graf
En ze vroeg: - ‘Wil je mij vergeven?’
- ‘Ga heen!’ was 't antwoord dat het gaf
En zij ging, met weenen en beven.

En telkens plukte ze een bloem van dat graf,
Maar het graf, dat wou niet vergeven.
- ‘Ga heen!’ was 't antwoord dat het gaf,
Als ze zei: - ‘Neem het leed van mijn leven!’

Maar de doode, die lichtte de zerk omhoog,
Zoodra zij in wanhoop ging henen.
En de doode, die keek of haar leed ook loog,
Tot zij weenende was verdwenen.

Het zwaard.

Een ster is gevallen
   Op de plek waar gij zingt.
De klank van uw armband
   Wekt een vogel die zingt.

Gij die uw kindren met gedein
   Van wiegeliedjes slapen liet,
Uw stem is lief aan 't kindje klein
   En ook de grijzaard mint uw lied.

Zing ook voor mij een liedje hier,
   Ik lieve uw stem als 't koel geruisch
Der landen-streelende rivier
   En van de popels, bij het huis.

Zing ook voor mij het lieve lied
   Van 't meisje, met haar vlugge spil,
Van 't meisje dat haar hartje niet
   Weerhoudt wanneer het dansen wil.

Den stroom stak oovr een man te paard.
   Daar viel zijn zwaard het water in.
Wat doet een ruiter zonder zwaard?
   Wat doet een hartje zonder min?

Ik dronk er water uit den stroom.
Het zwaard kwam zwemmen naar mij toe.
Ik stak het door mijn gordelzoom,
Nu zingt het zwaard zoo blij te moe.

O ruiter over de rivier!
En wilt ge hale' uw zwaard weerom,
Kom zitten bij den populier,
Ge zijt mijn drempel wellekom.

Kom bij mij zitten vóor het huis,
Waar danst mijn hart, waar vliegt mijn spil,
Waar zingt uw zwaard, bij 't boomgeruisch,
Mij liedjes vóor zooveel ik wil.

Dan geef ik wel uw zwaard terug,
Ik heb het trouw voor uw bewaard.
Maar gij zult denke' aan 't spilken vlug
En ik zal denke' aan 't zingend zwaard.

Wachterslied.

Wanneer de maïs jong is,
Vervult zijn lied de lucht.
Nu treurt hij om zijn jonkheid
En ritselt droef en zucht.

Zoodra de zon gaat onder,
Kom ik met mijn geweer
En tot den morgen blijf ik
Al wakker in de weer.

De maan en al de sterren,
Die kennen mij zoo goed
En 'k weet wat zij vertellen
Den spiegelenden vloed.

Om de rivier te danken
Voor 't spieglen telkenmaal,
Vertellen ze álweer 't zelfde,
Maar áltijd mooi verhaal.

De sterren babblen fluistrend,
Het water kabbelt voort
En luistert zóo vol aandacht
Als had het 't nooit gehoord.

Mijn vrouw, die slaapt in 't kluisje,
Waar slaapt haar spinnewiel
En van 't verhaal der sterren
Bereikt geen woord haar ziel.

Had ik een eigen paardje,
Dat draafdë over 't veld,
Dan had ik wel mijn paardje
Dat oud verhaal verteld.

Had ik een eigen zoontje,
Ik zou naar 't wiegje gaan
En 't lieve kind vertellen
't Verhaal van sterre' en maan.

Nu weet alleen het water
't Verhaal van maan en ster,
En 't babbelwater gaat er
Naar landen vreemd en ver.

Misschien dan zal vertellen
De pratende rivier
't Verhaal in verre landen
En geen zal 't weten hier.

De nacht gelijkt den sluier
Van de echtvrouw, blank en zacht.
Tziganer, mijd den maïs,
Wanneer ik waak, bij nacht.

De maïs voelt zich treurig
Omdat hij wordt zóo geel.
Ik kende hem zóo vroolijk,
Toen jonkheid was zijn deel.

Nu moest ik maar den maïs,
   Die treurt om 't laat seizoen,
Het troostverhaal vertellen,
   Dat maan en sterren doen

Maar morgen komt de herfstwind,
   Die ritselt door het veld.
Dan zeit de maïs over
   Al wat hem is verteld.

En dáarom houd ik liever
   't Verhaal voor mij alleen,
't Verhaal van 't blanke maantje,
   Dat in het water scheen.

De dolken.

Ik sliep in, bij het vuur en ik droomde van zomer
En mijn hart was zóo warm. - Nu wordt wakker de droomer.
De zwaluwen vluchten, mijn hart wordt zóo koud.

Mijn vader is gestorven
En ik erfde zijn câciula
En de dolke' in mijn lederen gordelriem
Die hebben geen wederga.

En slaap ik, dan sluipen naar buiten
Mijn dolke' uit hun lederen schêe
En 's morgens, dan hoor ik ze kloppen
Aan mijn venster, of 'k opendêe.

En doe ik mijn venster open,
Dan komen zij allebei
En ik vraag hun: - 'Waar bracht gij den nacht door,
O vrienden! zoo ver van mij?'

- 'O wij vlogen in menschenharten!
Eén leed er van liefdepijn.
Dat hebben wij goed genezen,
Nu zal het in vrede zijn.

Een ander was moe van het leven;
   Wij leien 't te slapen voorgoed.
Want wij lieven de harten der menschen
   En wij drinken zóo dorstig hun bloed.

Wij drinken het in, als het graanveld
   Den lavenden regen doet;
En dan kloppen wij aan uw venster.
   Wij deden ons werk wel goed.

Wisch met uw mouw het bloed af,
   Met uw mouw vol loovertjes zwart
En laat wasschen uw mouw in de blauwe rivier
   En berg óns in den riem, bij uw hart!'

Het geheim van de maan.

Ik heb in mijn hoveke een groene boom,
Waar het vroolijke windje mee spelen wil,
Maar wen neervlokt de sneeuw, dan vergeet die boom
Dat wel eens heeft geblonken de zon van April.

De bleeke maan is bang voor de zon,
Omdat die haar geheim verraden kon,
Want de zon, die weet waaróm de maan
Zóo bleek door den hemel heen moet gaan.
En dáarom verbergt zich de maan voor de zon,
Die 't geheim aan de wereld vertellen kon.
Maar ik, die ben zóo met de zon vertrouwd
Dat zij als van een vader van mij houdt
En dat zij mij àl haar geheimen vertelt,
Hoe zij 't rijpende koren doet blonde' op het veld
En hoe zij de vogelen zingen leert
En de dorheid der bosschen in groen verkeert,
Die heeft mij gezeid waaróm de maan
Zóo bleek door den hemel heen moet gaan.

De maan is het hart van een meisje jong,
Waar eens de liefde in woonde en zong
En toen was er een zon haar stralenhart.
Maar toen de liefde het vlood, van smart
Werd bleek als een doode haar stralenhart.
Toen nam in genade de hemel het aan,
Maar het hart van het meisje, dat werd de maan,

Die kijkt maar àltijd naar de aarde neer,
Waar de liefde bewoonde haar hartje têer,
En dat maakt haar nog droever en bleeker weer.
De bleeke maan is bang voor de zon,
Omdat die haar geheim verraden kon.
En wanneer zij komt, zegt de koele rivier:
- 'Bleek hart van het meisje, kom rusten hier!'
En de vogelen, droomende in hun nest,
Die zeggen: - 'Kom hier maar, hier slaap je best.'
En het graf zegt: - 'O rust maar van ál je smart,
lk geef er wel vrede aan je bleeke hart!'
En alles belooft haar wel slaap en rust,
Maar zij waakt, wen in slaap is de wereld gesust.
En de bleeke maan is zóo bang voor de zon,
Omdat die haar geheim verraden kon.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Onze handel met Perzië en de Levant.

I.

Ruim een jaar geleden werd door mij[1)] gewezen op het belang, dat er voor onzen handel en nijverheid en die onzer koloniën in gelegen is, onze vroegere handelsbetrekkingen met Perzië te hervatten. Het is er tot dusver niet toe mogen komen. Integendeel, wij staan verder van het doel dan ooit. Wel is de vroegere Consul-Generaal van Teheran teruggeroepen, maar zijn laatste verslag blijft nawerken. Een opvolger is nog niet benoemd. Wat mijn voorstel betreft een commissie tot onderzoek te zenden naar Perzië, er is geen gevolg aan gegeven. De afgetreden Minister van Koloniën was in beginsel vóór het denkbeeld, mits vooraf voldoende bleek van belangstelling in de meer onmiddellijk betrokken kringen. Deze bevinden zich echter in Indië (hun woordvoerders hier te lande staan wat veel onder de verlauwende invloeden, waaraan wij allen min of meer onderworpen zijn) en een voorstel om te doen onderzoeken of er te Batavia op voldoende medewerking kon gerekend worden bleef onafgedaan door den val van het Ministerie, waarvan de heer Idenburg deel uitmaakte. Het vertrek van dien bewindsman, die door zijn hoogstaand karakter zoo bij uitstek geschikt bleek voor de gewichtige betrekking, die hij bekleedde, gewichtig vooral door de ernstige tijden, die wij in het Oosten beleven en tegemoet gaan, werd in een mate betreurd, als tot dusver zelden aan een aftredenden Minister ten deel viel. Intusschen wordt er niets

1) In de Economist van Sept. en Oct. 1904.

gedaan en er schijnt zelfs geen sprake van om een of ander kundig O.I. ambtenaar, die met verlof gaat, op te dragen zijn reis eens niet per Suez-boot, maar door Britsch-Indië en Perzië te nemen. Men wacht misschien op de uitspraak van den te benoemen Consul-Generaal, maar men vergeet dan allicht dat op diens voorlichting in den eersten tijd weinig te rekenen valt. Veel zal afhangen van de keuze, maar al zendt men iemand uit het corps, die met oostersche toestanden en denkwijze eenigszins vertrouwd is, hij zal uit den aard der zaak te Teheran zetelen, en die verblijfplaats is wel uitstekend geschikt om vergaarde locale handelskennis nuttig aan te wenden, maar geenszins om die kennis op te doen.

Het blijft dus een voortdurend hinken op twee gedachten, een begeerte om zich, bij voldoende dekking ter verdediging tegen de aantijging dat men zich niet om onze handelsbelangen, ook in Perzië, bekommert, toch vooral niet te ontblooten van dekking waar het gaat om de instandhouding van eerbiedwaardige machtspreuken, als daar zijn: de handel is knap genoeg om te weten wat hem te doen staat. In den regel is dit inderdaad het geval, maar zooals elke regel dient ook deze niet te streng toegepast te worden. Ook in andere landen is de handel minstens even 'knap' en toch, ook daar dringt diezelfde handel op steeds meer voorlichting aan, en het is opmerkelijk dat die aandrang voornamelijk blijkt in Engeland: een land op welks practischen zin en nuchterheid wij ons zoo gaarne beroepen als het ons gelegen komt.[1)] Wanneer wij te veel op *elkanders* knapheid rekenden zou er weinig tot stand komen.

Een hervatting van onzen handel op Perzië is geen levensvraag voor Nederland. Wij zouden zelfs kunnen bestaan zonder eenig buiten-europeesch verkeer. Ook onze koloniën zijn waarschijnlijk niet onmisbaar; bij haar verlies zouden

1) Zie de reeks artikelen in de N.R.C. Nov.-Dec. 1905: 'De strijd der natiën op handelsgebied', de voordracht van den heer C. Rozenraad uit Londen over datzelfde onderwerp in de afd. Amsterdam van de Maatschappij van Nijverheid en ten slotte de voordracht van Mr. W. Roosegaarde Bisschop, eveneens uit Londen, in een bijeenkomst door genoemde Maatschappij te zamen gebracht en waarbij zich het verblijdend teeken voordeed dat, onder andere autoriteiten, aanwezig was de Referendaris, hoofd van de afd. Handelspolitiek en consul. zaken aan het Minist. van Buitenl. Zaken, Jhr. Mr. van Panhuys.

wij wel wéér een belangrijk deel van ons gevoel van waardigheid als volk inboeten, onze welvaart zou er eveneens onder lijden, maar, door nòg wat eenvoudiger huishouding, zoo van den staat als in het gezin, zou men in Nederland kunnen voortgaan te leven zonder iets aan de vaderlandsche degelijkheid op te offeren.

De gebleken onverschilligheid omtrent onzen vroegeren Perzischen handel is dan ook slechts eenige verdere aandacht waard als zijnde een zinnebeeld van de, naar het schijnt, voortwoekerende gewoonte, ons niet veel te bekreunen over ons voortbestaan als krachtig handelsvolk ook buiten Europa en tevens van de zucht om alles toch vooral nuchter te beschouwen. Nuchterheid nu is een uitstekende eigenschap als rem tegen al te haastige vaart, zoolang zij dus middel blijft. Zonder wat idealisme komt men echter niet ver in de wereld. De slotsom zal wel zijn dat wij ons door geen van beiden moeten laten beheerschen, doch ons van beiden doen bedienen.

Men kan toegeven dat de oorsprong van onzen vroegeren handel in Perzië (behalve die met Java) iets kunstmatigs had. Er was eigenlijk niet veel reden waarom wij ons, eenzijdig als onze handel toenmaals reeds geworden was, met veel inspanning zouden toeleggen op het stichten van kantoren in een land dat economisch in vele opzichten achterstaat bij vele andere. Door een toeval kwamen wij er in 1874, toen onze toenmalige Consul te Bushir er in geslaagd was eenige zijner vrienden in Nederland tot het oprichten van een handelsonderneming te bewegen. Door toeval alweer viel de directie ten deel aan volhouders, die bovendien in staat waren belangrijke sommen aan leergeld te besteden. De uitkomst was ten slotte zeer voldoende voor de ondernemers en niet van belang ontbloot voor ons land, dat, terende op ouden handelsroem, thans nog slechts weinige overzeesche faktorijen van eenig belang weet aan te wijzen. Indien Perzië voor ons ware een *terra incognita*, dan zou weifeling begrijpelijk zijn, maar het is dit geenszins, want gedurende de dertig jaren, die wij er gevestigd bleven, deed tal van landgenooten er een schat van ondervinding op; zij slaagden er in aan elk der kantoren een kring van vaste afnemers te verbinden en wonnen voor ons land een uitstekenden naam en een handelscrediet, zooals slechts zelden in het Oosten verleend wordt.

Er bestaan daarom voor ons in Perzië kansen van wel slagen, die niet in andere landen aanwezig, of althans niet gebleken zijn. De opgeheven zaken (opgeheven door redenen, waaraan Perzië geen de minste schuld had) niet hervatten beteekent dus de ten koste van vele opofferingen verkregen ervaring en gevestigden goeden naam prijs te geven.

Het kan daarom wellicht zijn nut hebben aanteekening te houden van hetgeen in het afgeloopen jaar door anderen in Perzië is gedaan en door ons is nagelaten.

In de eerste plaats zij het mij echter vergund eenige opmerkingen te maken in antwoord op de twee voornaamste bedenkingen, die tegen een hernieuwde werkzaamheid in Perzië gemaakt zijn: 1°. het land is onaangenaam om in te leven, de bevolking is er onbetrouwbaar en de regeering deugt er niet; 2°. de Duitscher, die overal elders met kracht optreedt, ontbreekt in Perzië.

Wat het eerste bezwaar betreft is de mate van genoegen, die wij ondervinden door de omstandigheden, waarin wij geplaatst zijn of ons geplaatst hebben, geheel afhankelijk van ons gemoedsleven. Evenzoo de indruk, dien een nieuwe omgeving na korter of langer verblijf op ons maakt. Er is geen land dat aan dien regel ontsnapt. De beschrijving van het leven op Java door B. Veth wijkt hemelsbreed af van die van Prof. Veth; de Feiten van Brata Yoeda geven een anderen kijk dan die (in haar Facts and Fancies) door Augusta de Wit geboekstaafd. En wat ons land betreft, men herkent weinig van de deugden van ons volkskarakter, waarop Helmers zoo uitvoerig zinspeelt, in de overpeinzingen van den Indischen Nurks. Voor ieder dezer meeningen bestaat een oorzaak, een verklaring, misschien een verontschuldiging.

Hetzelfde geldt voor Perzië. Aanschouwt men het met de jeugdige oogen van Brittlebank, die geheel alleen op achttienjarigen leeftijd, in 1872, dus tijdens den hongersnood, het land bezocht, dan blijft men bizonder goed geluimd; evenzoo onder geleide van de jonge huzaren-officieren de Pontevès Sabran (1888) en Le Fèvre de Pontalis (1892); een wijsgeerigen bril dragen de Gobineau (1855), Browne (1887); door politieke glazen kijken Chirol (1884 en 1902), de Yate's (1885 en 1893), Curzon (1889); geographen zijn Holdich (1884), Sven Hedin (1885), Sykes (1893), archeologen de

Dieulafoy's (1881 en 1884), de Morgan (1889, en is er nog steeds werkzaam); een helderen blik op karakter en gewoonten hebben de geneeskundigen Polak (1858 tot 1860 en in 1882) Wills (1866 tot 1881), Feuvrier (1889 tot 1892); zuivere toeristen zijn onze landgenoot Lycklama (1869), Binder (1886), Proskowetz (1888), Mrs. Bishop (1890), Ronaldshay (1900). De natuurkundigen Tietze (1874), Stahl (1877), Radde (1879 en 1904) schenken geen aandacht aan volkskarakter of natuurschoon, maar Loti (1903) doet dit uitsluitend en is de eerste, die Perzië van uit een dichterlijk gestemd gemoed beschrijft[1]. Opmerkelijk, dat hij ook de eenige is sedert Von Thielmann (1872), wiens werk de eer te beurt viel van een vertaling (in het Duitsch, dit jaar verschenen).

Beschouwingen van protestantsch standpunt over Perzië waren in vroeger jaren zeer talrijk (Martyn (1811), Wolff (1825), Groves (1829), Smith en Dwight (1830), Grant (1835), Southgate (1837). Latere zendelingen hebben niets van eenig belang over hun ervaring nagelaten, alleen Stileman, thans nog werkzaam te Isfahan, geeft nu en dan een korte schets. Met de katholieke zending is het evenzoo gesteld, ook daar wordt zelfbeperking wenschelijk geacht. Waren in vroeger eeuwen de geestelijken onder de eersten die over Perzië licht verspreidden, uit den laatsten tijd kan men slechts de namen van twee bisschoppen noemen, die althans een kort verhaal van hun wedervaren gaven: Cluzel (1875) en Thomas (1883).

Het oordeel van zendelingen, die, ofschoon zij zich slechts bezighouden met de bekeering der inlandsche Christenen (Nestorianen en Armeniërs), zich niettemin in een land bevinden, waarvan het heerschende deel der bevolking hen wantrouwt, is misschien niet van veel waarde, te meer omdat zij, ter wille van de verdraagzaamheid, buiten staat zijn zich onbewimpeld uit te spreken.

Toch is het opmerkelijk, dat uit geen hunner geschriften in den loop der tijden van eenigerlei ernstige vervolging blijkt, noch van den kant der Regeering, noch van dien der bevol-

1) Een merkwaardig berijmd verhaal van een reis door Perzië in het gevolg van de Holsteinsche gezanten (1637), ook uitvoerig beschreven door Olearius, zag het licht in 1642 en had tot samensteller den poëet Paul Flemming (over wiens reis Wangenheim in 1842 een roman in drie deelen uitgaf). Zijn rijmelarij bevat echter niets dichterlijks.

kìng. En dit niettegenstaande velen van hen (vooral Henry Martyn en Alexandre de Rhodes)[1] zich volstrekt niet ontzagen in het openbaar te prediken of, in daartoe bijeengeroepen groote vergaderingen van mohammedaansche theologen, hnn standpunt met overtuiging te verdedigen.

Zondert men nu deze laatste rubriek van bezoekers uit en leest men wat de overige over Perzië gezegd hebben, dan is de eindindruk lang niet ongunstig[2] en blijkt het, dat zij, die hard in hun oordeel waren, meest te korten tijd in het land verblijf hielden om zich door hun kleine beslommeringen heen te werken, of wel zij werden teleurgesteld in hun ondernemingen of werkkring, hetgeen overal kan geschieden.

De eerste indruk is meestal ontmoedigend voor hen, die niet over een goede dosis weerstandsvermogen beschikken en over Rescht het land binnentreden. Hen wacht een menigmaal lastige ontscheping, een tocht te water van een paar uren tot Pir-i-Bazar in primitieve vaartuigen, en ten slotte een reis van twee of drie dagen in niet zeer gemakkelijke voertuigen, door een prachtige bergstreek wel is waar, maar langs wegen die hier en daar te wenschen overlaten. Is eenmaal Teheran bereikt dan hangt veel af van de wijze van ontvangst.

Vóór dat de *chaussée* Rescht-Teheran gereed was moest men per postpaard de reis volbrengen. De weg liep over den Kharzanpas (de *chaussée* is er om heen geleid), die 's winters,

1) Deze Fransche Pater Jesuiet was een dier zendelingen, die ten allen tijde en in alle landen waardeering gevonden hebben. Waardig, moedig, nimmer intrigeerend, vooral niet op staatkundig gebied, maar steeds bereid hulp te verleenen, in de eerste plaats aan landgenooten, vindt men zijn naam en invloed met den meesten lof vermeld in alle reisbeschrijvingen van zijn tijdperk. Hij bezocht Perzie in 1640 en voor de tweede maal op 64-jarigen lceftijd in 1654. Tot zijn dood, in 1660, bleef hij zijn zendingswerk te Isfahan met grooten ijver verrichten. Hij geeft in zijn beide werken (‘Divers voiages....’, Paris 1653 en 1666, 4o., met herdrukken, benevens levensbericht, in 1853 en 1884. Tweede reis: ‘Relation de la mission des Pères de la Compagnie de Jésus establie dans le Royaume de Perse....’, Paris 1659, 8o.) verrassende voorbeelden van Perzische verdraagzaamheid.

2) Dit te bewijzen door citaten zou te omslachtig zijn. Trouwens het middel heeft zijn zwakke zijde, want men kan door uittreksels alles bewijzen. Op de moeielijkheid van Westerliugen om het Oostersche karakter te begrijpen wordt herhaaldelijk gewezen. De reiziger Palgrave handelt er over op tamelijk hardhandige wijze in zijn Essays on Eastern questions (Mahometanism in the Levant, p. 7. v.v.) en Townsend's Asia in Europe is een doorloopend betoog in dien zin.

vooral bij nacht, niet na kon laten indruk te maken op den nieuweling. Daarbij is het telkens om de 2 of 3 uren berijden van een ander paard, dat elk op zijn beurt zijn eigenaardigheden vertoont en die geen van alle gedresseerd mogen heeten, niet ieders werk.

Men kan de gemoedsstemming van deze jeugdige slachtoffers gissen uit de opschriften, die sommige hunner achterlieten op de witgekalkte muren van de kamers, waarin de reizigers gedurende hun oponthoud in de posthuizen verblijf vinden. In 1898 hield ik aanteekening van eenige dezer ontboezemingen. In dien tijd was de Perzische douane in Belgische handen gesteld en een stroom jeugdige Belgen richtte zich daardoor naar Teheran. Zie hier een paar voorbeelden, afgeschreven in het posthuis te Menjil, dus nog vóór den Kharzan!

'Celui qui m'a expédié en Perse ira à l'échafaud lorsque je serai Roi des Belges.' Een fiere bedreiging, die echter weinig kans had voltrokken te wordeu. Het volgende is van even aandoenlijken, maar toch meer berustenden aard: '3 Octobre, Dimanche après la kermesse d'Iberinnes. Pauvre Hélène, Si tu savais où je suis ici! Quelle différence avec l'année dernière à la même date.' Een der teleurgestelden laat een uiting van berijmde vertwijfeling achter:

'Oh! ma rose jolie,
La reverrai-je un jour,
Celle qui prit ma vie
Dans un serment d'amour!'

Een Franschman, wiens handschrift door aandoening niet heel duidelijk tot stand was gekomen, had het over 'mon Paris', dat hij scheen te willen weerzien na vijf jaren.[1)]

Vele opschriften waren, waarschijnlijk door Perzen, uitgekrast. Zij bevatten zonder twijfel eenige overijlde critiek op Perzische toestanden.

Onderteekeningen kwamen niet voor, hetgeen te betreuren is, daar het nu onmogelijk blijft na te gaan of niet de

1) Engelsche opschriften ontbreken in den regel of bestaan slechts uit naam, datum en plaats van goboorte. Ook de Nederlander geeft zich niet gaarne bloot. Bij wijze van uitzondering liet ik als troost voor opvolgende zuidelijke broeders Poots beschrijving achter van het geuoegelijke leven des gerusten landmans. Niet dat dit bijzonder doeltreffend kan geweest zijn. Maar zoo was het ook niet bedoeld.

meesten van deze tijdelijk ontgoochelden, zoo niet allen, zich later zeer goed aan het leven in Perzië hebben gewend en er reeds een goede loopbaan achter zich hebben.

Dat het in Perzië voor den normalen Europeaan wel uit te houden is wordt bewezen door het feit dat velen er zich blijvend vestigen en anderen die het land na, menigmaal langdurig, verblijf vaarwel zeiden, in den regel trachtten er weer terug te keeren. De voorbeelden hiervan zijn talrijk. Alleen voor kinderen is Perzië een ongewenschte verblijfplaats, zooals trouwens elk land waar zij beroofd zijn van hun natuurlijk klimaat en omgeving, en vooral dan wanneer de Europeesche kolonie te klein is om hun de voordeelen van omgang en onderwijs met soortgenootjes te verschaffen. Boeken vindt men niet veel in Perzië, des te meer paarden en frissche lucht. Wie niet iets van den pionier in zich gevoelt blijve liever te huis of vergenoege zich met tochten, die per stoomboot of spoorweg kunnen worden afgelegd, want hij zal in het Oosten niet licht aarden en zich meer ergeren dan goed voor hem is bij ontmoetingen en tegenspoeden, in zijn omgang met inboorlingen of op zijn reizen in het binnenland, die den meer geharden bezoeker ongevoelig laten.

De betrouwbaarheid van de bevolking dient gemeten met een oosterschen, niet met een westerschen maatstaf. Onze denkbeelden omtrent ethische onderwerpen verschillen grondig van die van den Aziaat. Zoo is onwaarheid spreken voor den Pers iets zeer gewoons, zoozeer zelfs dat de Europeaan reeds spoedig na zijn aankomst de gewoonte aanneemt te twijfelen aan de waarheid van alles wat hem door inlanders verzekerd wordt. In den aanvang is dit eenigszins lastig, maar men gewent er spoedig aan en het voordeel is, dat men in Perzië minder wordt beetgenomen dan in Europa; men is er te veel op zijn hoede; en trouwens het is zeer de vraag of in arglist en sluwheid de Europeaan inderdaad zoover achterstaat bij den Aziaat. Het is stellig waar dat in den handel een geschreven verbintenis hoogst zelden in Perzië wordt verbroken. Afspraken hebben daarentegen in de meeste gevallen geen waarde. Men heeft dus slechts te zorgen dat men voor elke handelsdaad een deugdelijken, geteekenden waarborg verlangt, hetgeen te meer noodig is omdat het verkrijgen van

recht langs gerechtelijken weg voor den Europeaan in elk mohammedaansch land omslachtig is.

Met uitzondering wellicht alleen van Turkije[1] en Japan behoort in geheel Azië de koopmansstand tot de meest geëerde. Zoo ook in Perzië[2]. En er is reden toe want de gezeten koopman, zooals er in elke grootere stad van het rijk aanwezig zijn, blinkt uit door zijn waardig optreden en gedrag, zijn eenvoud in kleeding en levenswijze en het opvolgen van de voorschriften van zijn godsdienst, waaronder het uitoefenen van liefdadigheid een voorname plaats inneemt. Dit laatste is in mohammedaansche landen zoozeer een plicht dat het bijna ophoudt een deugd te zijn. Faillissementen komen in Perzië bijna niet voor. Gedurende de dertig jaren dat de Nederlandsche firma's er gevestigd waren is het ten hoogste twee of drie keeren voorgevallen dat een min of meer belangrijk verlies geleden werd, doordat een der afnemers niet in staat was aan zijn verplichtingen te voldoen. Ongetwijfeld had dit veelvuldiger kunnen geschieden en de gunstige loop van zaken getuigt in de eerste plaats voor het zorgvuldig beheer der agenten van de firma's, die zich steeds wisten te bepalen tot het doen van zaken met kooplieden, die vertrouwen verdienden. Het bewijst echter in ieder geval dat er zulke kooplieden aanwezig waren in elk der negen Perzische steden, waar de firma's kantoren bezaten, en in de vele andere waar zij bovendien hare correspondenten hadden, en tevens blijkt er uit dat men zich ook in Perzië kan hoeden tegen verliezen als men de noodige voorzichtigheid in acht neemt.

Een ander voorbeeld dat het Perzische volk elementen bevat, die het behoorde te vrijwaren voor zulk een algemeene beschuldiging van onbetrouwbaarheid. Het vervoer geschiedt er, zooals meen weet, door middel van karavanen: dat is dus

1) En die uitzondering betreft alleen de Regeering, de ambtenaarswereld. Bij den Turk overheerscht nog steeds het instinct van den krijgshaftigen nomaad, die zich verplaatst vindt in een veroverd land. Hij gevoelt een krijgshaftige minachting voor den handel, maar belemmert hem niet met opzet De overgroote meerderheid der bevolking van het Turksche rijk is echter van anderen landaard en onder Grieken, Arabieren, Joden, Armeniers, hun naam wijst het aan, wordt de handel sterk beoefend en in eere gehouden.
2) De afgetreden Perzische Gezant, Mirza Samad Khan, die zich gedurende zijn verblijf in den Haag zoo bemind maakte, is de zoon van een koopman van aanzien te Teheran.

een zeker aantal ezels, muilezels of kameelen, die onder beheer van een *tjarwadar* (muilezeldrijver), het land in alle richtingen doorkruisen. Deze menschen nu vormen een klasse, die spreekwoordelijk eerlijk is en waarop elk land om die reden trotsch zou kunnen wezen. De grootste waarden worden hun toevertrouwd zonder eenige vrees, dat er niet de uiterste zorg voor zal worden gedragen. Men kan beweren dat de primitieve toestand, waarin het vervoerwezen verkeert, zulk een eerlijk optreden onmisbaar maakt, en dat is zeer juist en verklaart zonder twijfel de opkomst en bloei van den *tjarwadar*, maar niettemin dient zijn bestaan gewaardeerd te worden.

Hierbij sluit zich aan de veiligheid der wegen, zoowel voor het goederenvervoer als voor den reiziger. In gewone tijden is deze inderdaad zeer groot, stellig grooter dan zij in Europa zou zijn in soortgelijke omstandigheden. Wat het reizen betreft, ik heb het wellicht bizonder goed getroffen, en het is mogelijk dat ik ongemoeid bleef omdat ik geen plan had een verhaal van mijn reis te schrijven, maar toch blijft het opmerkelijk dat ik op mijn vele tochten in alle provinciën van het rijk, behalve de oostelijke (Maranderan, Khorasan en Kirman), in alle jaargetijden, zoowel bij dag als bij nacht, alleen en in gezelschap, per *tjappar* (postrijden), karavaan en rijtuig, noch zelf beroofd of aangehouden ben geworden, noch authentieke, terdege bewezen gevallen vernomen heb van een berooving op een plaats, die ik kort te voren of kort er na ben doorgetrokken.

Hiermede wil ik niet zeggen dat het nimmer voorgekomen is dat zelfs een Europeaan in Perzië is beroofd geworden, ook niet dat er niet een aantal menschen in Perzië rondloopen die, wanneer de omstandigheden gunstig waren, bereid zouden zijn roover te worden. Dit laatste echter is slechts mogelijk in tijden van groote onrust: menigmaal bij het overlijden van den Shah (bij den dood van Nasr-ed-Din Shah heeft het zich slechts sporadisch en gedurende korten tijd voorgedaan) of langdurige epidemieën en daarop gevolgden hongersnood; deze toestand deed zich o.a. voor in de jaren 1870-72. In gewone tijden is de Europeesche reiziger op de Perzische heirwegen even veilig (zoo niet veiliger) als op onze wegen en in onze steden.

Het aanhouden en gedeeltelijk berooven van karavanen, die koopwaren vervoeren, komt voor in sommige bergstreken bewoond door min of meer onafhankelijke nomadenstammen. Zelden is 't het geval op den grooten weg, die van Bushir over Shiraz en Isfahan naar Teheran voert. Daar toch is het gezag van de regeering onbetwist en zij heeft een stelsel van bewaking toegepast, dat wel het eenig doeltreffende is voor een schaars bevolkt land als Perzië en ook in sommige streken van Nederl.-Indië wordt aangetroffen. Het bestaat in het aansprakelijk stellen van de bevolking voor al hetgeen er ongepasts mocht voorvallen op haar grondgebied. Wordt er ergens een telegraafpaal vernield, een karavaan beroofd, dan zijn de bewoners van het dorp, op welks gebied dit is voorgevallen, solidair verplicht de waarde van het vernielde of gestolene te vergoeden, en daar de invordering geschiedt door een reeks van beambten, hoog en laag, die zich allen verbeelden voor de genomen moeite beloond te moeten worden, stijgt deze boete in den regel ver boven de aangerichte schade[1]. Het gevolg is dat de dorpelingen uit nood er toe overgaan op hun gebied een veiligheidsdienst in te stellen. Zij rusten zich zoo krijgshaftig mogelijk uit, met geweer (*tufeng*, van daar dat zij *tufengtj's* genoemd worden), sabels en pistolen, en patrouilleeren 's nachts over de wegen die tot hun dorpen voeren. Bij onervaren reizigers wekt het plotseling tegenkomen van een gewapenden troep mannen, mogelijk bij maanlicht, in het gebergte, wel eens een benauwenden indruk. In menig reisverhaal kan men lezen van ontmoetingen, die voor den schrijver aanvankelijk een bedenkelijke zijde schenen te hebben, doch steeds eindigden met den wel onuitgesproken, maar toch duidelijk blijkenden afloop, die zulke gevallen steeds hebben moeten: het geven van een kleine fooi aan de arme drommels, die dat nu eenmaal gewend zijn van de zeldzame Europeanen, die zij op hun weg ontmoeten. Zij hebben er niet het minste

1) De Europeesche koopman haeft het recht (en hij maakt daar geregeld gebruik van) om de waarde van vermiste goederen in te houden van de vracht. Zijn er goederen op weg geroofd dan vergoedt de Regeering de waarde. Hieraan wordt goed de hand gehouden. Van de inlandsche kooplieden zullen zonder twijfel alleen de aanzienlijkste in staat zijn hun recht tot vergoeding te doen erkennen.

recht op, evenmin als de velen, die er in Europa aanspraak op maken, maar zij vragen er om. Mogelijk dat zij bij weigering wat aandringen, het paard van den nieuweling (dien zij onmiddellijk herkennen) of den nieuweling zelf op overredende wijze aanraken en.... de aanranding heeft plaats gehad. De *tufengtji*, die in zekeren zin te vergelijken is bij den 'Partic. gecontr. nacht-veiligheidsdienaar' van onze binnen- en buitenlandsche steden, wordt een roover in *optima forma*, dank zij zijn fantastische kleeding (die van den oosterschen bergbewoner) en het arsenaal dat hij verplicht is met zich om te voeren, om te voorkomen dat zijn regeering op hem verhaalt de euveldaden, die zij op geen andere wijze weet te beletten.

Diefstal door inbraak, het wegnemen van voorwerpen door bedienden komt hoogst zelden voor, zelfs in de huizen van Europeanen, aan wie uit den aard der zaak in een mohammedaansch land juist niet het puik der dienaren ten deel valt. Wat hiervoor in Perzië in zekeren zin in de plaats treedt is de nationale instelling, de zonde als men wil, van het nemen van '*modakhil*', hetwelk men zou kunnen vertalen door: het heffen van ongeoorloofde commissie. Bij de bedienden in de huizen neemt dit den vorm aan van het ook hier te lande niet geheel onbekende dansen van '*l'anse du panier*'. In den regel is het slechts de hoofdbediende, die zich daardoor verrijkt; hij zorgt tevens dat zijn ondergeschikten er geen gelegenheid toe vinden. Men vindt het '*modakhil*' tot in de allerhoogste kringen en men komt voor die praktijken uit zonder eenige terughouding. Met wat goeden wil zou men kunnen beweren, dat een nationaal gewoonterecht, op zulk een wederzijdsche schaal uitgeoefend, bijna ophoudt schadelijk te zijn (het doet denken aan de bewoners van de Scilly-eilanden, die een karig bestaan vinden in het wasschen van elkanders goed), ware het niet dat de 'kleine luyden' hierdoor in Perzië meer dan elders het grootste deel van het gelag betalen.

In '*modakhil*' schuilt het groote nadeel, dat van oudsher de Perzische staatsinrichting aankleeft. In mindere of meerdere mate vindt men het stelsel in geheel Azië terug, tot zelfs in Rusland, maar dan minder openlijk. Dit geeft echter geen grond voor de meening, dat daardoor de handel belem-

merd wordt en, indien men zich door menschlievende neigingen wil doen leiden, dan bedenke men dat de toestanden in Perzië eer verbeteren zullen door het aanbrengen van Europeesche werkzaamheid en daardoor middellijke verbreiding van onze westersche denkbeelden omtrent de rechten van den mensch, dan door onthouding.

Dat ook het Oosten zijn gebreken heeft, wie zal het ontkennen! Het heeft er zelfs zeer groote. Verzet is echter gewenscht tegen de zucht om Perzië voor te stellen als zulk een poel van ongerechtigheid, dat het geen terrein aanbiedt voor eerlijken en voordeeligen handel. Zulk een voorstelling is geheel onjuist en wordt door onze vroegere ondervinding en de tegenwoordige van anderen gelogenstraft.

En nu het tweede bezwaar: er zijn geen Duitschers in Perzië. Kan dit ernstig gemeend zijn? Men zou geneigd zijn aan hen, die denken dat duitsche mededinging noodig is als waarborg voor de handelsvatbaarheid van een land, den raad te geven zich dan maar niet buiten Europa te begeven: in Nederland zelf vindt men die reeds ruimschoots. Trouwens, de bewering, gesteld dat zij juist ware, zou slechts eenige waarde hebben, indien men bewijzen kon dat andere volken *niet* met gunstigen uitslag in Perzië handeldrijven, want, in hoevele opzichten onze Germaansche buren hunne levenseischen hooger hebben leeren stellen, zij hebben nog niet het glanspunt bereikt, van waar zij met minachting zullen nederzien op winsten, die b.v. den Engelschen voldoende toeschijnen. Maar de bewering heeft slechts schijnbaar grond, en zelfs voor dien schijn bestaan deugdelijke redenen. De firma Ziegler & Co. toch, thans het eenige Europeesche handelshuis van belang in Perzië, is van Duitsch-Zwitserschen oorsprong; hoewel haar hoofdkantoor te Manchester gevestigd is, zijn hare agenten en verder personeel op de talrijke faktorijen, die zij, vooral na de likwidatie der Nederlandsche firma's, in Perzië bezit, bijna zonder uitzondering Zwitsers en Duitschers en zij onderhoudt zoovele betrekkingen met Duitsche fabrikanten, dat door dezen geen behoefte gevoeld wordt aan eigen kantoren. Toch heeft zich nu en dan het Teutoonsche uitzettingsvermogen ook in Perzië trachten te vertoonen, maar deze pogingen werden niet ingesteld en geleid door personen die voldoende zaakkundig waren, en

zij vonden daarom weinig steun in Duitschland[1]. Perzië is ook in geen enkel opzicht een land, waar het doen van zaken gemakkelijk is. Door de groote afstanden en het te verleenen crediet (van 3 tot 6 maanden) wordt een, naar verhouding van den omzet, belangrijk kapitaal vereischt; daarbij is de Pers gezegend met een aangeboren handelsgeest, aan welken een mate van schranderheid ten dienste staat, die niet bereikt wordt door den gemiddelden Europeeschen collega, die zich met hem komt meten. Ook maakt de Aziaat geen haast met het schenken van zijn vertrouwen. Voeg hierbij dat het reeds niet zeer groote handelsterrein voldoende bezet was door firma's, die er vele jaren werkzaam waren geweest en uit den aard der zaak zich het tegendeel van uitsloofden om het den nieuwelingen gemakkelijk te maken[2]. Redenen te over dus waarom het jaren arbeid kost om in Perzië vasten voet te krijgen.

Vóór korten tijd heeft zich een Duitsch koopman in de Golf gevestigd, wiens zaken echter nog niet van grooten omvang schijnen te zijn.

Men behoeft echter niet te denken dat het hierbij blijven zal. Langs den Bagdad-spoorweg nadert de duitsche ondernemingsgeest Perzië meer en meer. Reeds nu bestaat de bepaalde wensch in ambtelijke duitsche kringen om tot de oprichting te geraken van een handelshuis in Perzië van voldoenden invloed om nationale belangen te scheppen.[3] De bezwaren, die dit tot nog toe belet hebben, zullen minder

1) Een van de langst volgehouden Duitsche ondernemingen was die van den Duitschen commandant van het eenige oorlogsscheepje dat Perzië sedert Nadir Shah in de Perzische Golf bezeten heeft. Hij vestigde zich, na den dienst van den Shah verlaten te hebben, te Shiraz als koopman, maar ofschoon hij van vrij krachtige zijde door Hamburg en nabijgelegen plaatsen gesteund werd, had zijn volslagen gebrek aan handelskennis zulke belangrijke verliezen ten gevolge, dat tot likwidatie moest worden besloten.

2) Een overeenkomstig geval deed zich voor in 1607, toen een Holsteinsch gezantschap, aan Shah Abbas den Grooten gezonden met handelsoogmerken, onverrichterzake van Isfahan terug moest keeren, doordien de daar gevestigde Hoofden van de Nederl. en de Engelsche Oost-Ind. Compagnieën alles aanwendden om zich van deze nieuwe mededingers te ontdoen.

3) Volgens het laatste Belgische Cous. Verslag bedroeg de invoer in Perzië van goederen van Duitschen oorsprong in 1900/01 Krans 1,263,736. in 1901/2 Kr. 2,382,755; in 1902/3 Kr. 2,903,580 en in 1903/4 Kr. 5.944,810, terwijl een telegram in de Eng. bladen dien invoer voor 1904/5 op meer dan 7 millioen Krans stelt. De wisselkoers liep in die jaren op van 211 tot 240 Krans per 100 franken. Dit wijst dus op een naar verhouding zeer belangrijke toeneming.

geteld worden naar mate de noodzakelijkheid om ze te overwinnen grooter zal worden. Zooals ik vroeger heb medegedeeld zou men zich in Duitschland (evenals in België) gaarne hebben aangesloten bij een hervatting der Nederlandsche ondernemingen in Perzië, wetende dat men dan zou kunnen beschikken over een schat van verkregen ervaring. Nu hiervan tot heden niets is gekomen, zal men te eeniger tijd en waarschijnlijk reeds vrij spoedig, voor het feit gesteld worden dat de Duitscher ook in Perzië (en dan zonder onze hulp) in zijn volle kracht zijn intreê heeft gedaan. Of men dan ten onzent overtuigd zal zijn dat Perzië de moeite waard is ontgonnen te worden? Of men dan haast zal maken den verloren tijd in te halen? Het valt te betwijfelen en het zal dan trouwens wel te laat wezen.

Een goede maatstaf voor de beoordeeling van de kansen van welslagen, die een land aanbiedt voor den handel, wordt geleverd door de uitkomsten gedurende een reeks van jaren verkregen door de in dat land gevestigde bankinstellingen, vooral wanneer deze in voortdurende en nauwe betrekking staan tot de Regeering, met het beding dat de bank zich tegenover den handel hoofdzakelijk bezig houdt met de voornaamste verrichtingen van den kassier: het nemen van geld in deposito en het disconteeren van handelspapier; verder dat zij ook in hare aanraking met den staat tot grondslag heeft het kassiersbedrijf, dus geen ongedekte voorschotten verschaft, of zich met het emitteeren van leeningen belast. Aan deze voorwaarden voldoet de Imperial Bank of Persia[1]. Wat nu is in het kort de geschiedenis van haar werkzaamheid?

Opgericht in 1889 met een volgestort kapitaal van £ 1.000.000 bezat de bank binnen kort 8 bijkantoren, in

1) De Russische Banque d'Escompte is feitelijk een tak van de Russische Staatsbank. Zij maakt geen balans openbaar en haar uitkomsten zijn dus niet na te gaan. Haar steeds toenemende omzet zoowel in papier als koopwaar geeft daaromtrent geen zekerheid, daar zelfs bij gebleken verlies de Russische staatsbelangen het voortbestaan der instelling en zelfs een gestadige uitbreiding van haar werkkring wettigen.

Perzië en 2 in Aziatisch Turkije. De uitkeering aan aandeelhouders, na afsluiting van de eerste balans, bedroeg 8%, terwijl de £ 150.000 pond, die ontvangen waren van de Mining Rights Corporation voor overdracht van de geconcessioneerde ontginningen, als reserve geboekt werd. Na het tweede jaar van haar bestaan was het aantal bijkantoren vermeerderd tot 15 (waaronder Bombay) en de uitkeering bedroeg 5%. Tot den aanleg was besloten van een *chaussée* voor vervoer van goederen en reizigers tusschen Teheran en Ahwaz, nabij de Perzische Golf. Aan de creditzijde komt deze weg voor met ruim £ 48.000. Gedurende het derde jaar wordt nog een kantoor geopend te Calcutta, de uitgaven voor den weg naar Ahwaz zijn gestegen tot £ 76,130, de uitkeering bedraagt weder 5%. Van de reserve is echter £ 50,000 afgeschreven, teneinde de verliezen te dekken, die geleden werden, tengevolge van de daling in het zilver, op beleggingen in Eng.-Indische zilverfondsen. Het vierde jaar eindigt met 14 bijkantoren, daar ingevolge een regeling met de Imperial Ottoman Bank was bepaald geworden, dat de beide banken zich in de wederzijdsche landen zullen onthouden van mededinging. De weg naar Ahwaz komt op de balans voor met £ 88,349, de uitkeering bedraagt 5%, maar indien het in Perzië belegde kapitaal der bank tegen den toenmaligen koers werd teruggeroepen, dan zou dit een verlies veroorzaken van £ 200,000, want de zilverprijs blijft dalende. De deposito's in Perzië (waar de enkele zilverstandaard nog altijd in eere gehouden wordt) zijn echter gestegen tot £ 241,612, terwijl ook de circulatie der bankbiljetten, waarvoor de bank de uitsluitende concessie verkreeg, vooruitgaande is (£ 59,106). Hierdoor wordt het gevaar voor verder verlies door de daling van het zilver verminderd. Het vijfde jaar sluit met een nadeelig saldo, alweder voornamelijk veroorzaakt door de voortdurende daling der zilvermarkt. Hoewel reeds genoodzaakt groote bedragen in een zilverland, als Perzië is, vast te leggen, was het vertrouwen van eenige invloedrijke bimetallisten, die bij het beheer der bank betrokken waren, in een keer van het zilver destijds nog zoo groot, dat buitendien voor belangrijke bedragen werd deelgenomen in zilvertransactiën met Eng.-Indië. Hieraan deden vele Indische huizen mede, maar de geboden hulp

mocht niet baten. Verder bleek de weg naar Ahwaz, die niettegenstaande de raadgevingen van hen, die met de toestanden in Perzië bekend waren, op veel te kostbare schaal was aangelegd, een zeer verliesgevende onderneming. De aanleg werd dus gestaakt, de gemaakte kosten werden als verlies afgeschreven en het heillooze kantoor Calcutta gesloten. (Bombay, van waar een vrij groot wisselverkeer met de Perzische steden plaats heeft, werd in stand gehouden tot 1899.)

Het gevolg van een en ander was dat de bank het zesde boekjaar inging met een verminderd kapitaal van £ 650.000 en een verminderde reserve van £ 56.286. Aangestipt moge hier worden, dat van den aanvang af geen noemenswaardige verliezen werden geleden op transactiën met het publiek en dat het Perzische Gouvernement steeds met de meeste getrouwheid aan zijn verplichtingen voldeed.

Nu was het leergeld betaald en alles afgesneden wat de geregelde ontwikkeling der baak belette. Tot 1894 (de bank begint haar boekjaar den 20sten September) was hare stelling in Perzië niet in verhouding geweest tot de aanspraken, die zij kon doen gelden. Thans werd dit anders en onder de bekwame leiding van den Chief Manager te Teheran, den heer Rabino, die sedert de oprichting der Bank, met slechts zeer korte tusschenpoozen voor bezoek in Europa, te Teheran verblijf hield, heeft zij gestadig aan kracht en invloed gewonnen, zooals blijken kan uit de navolgende cijfers (ter bekorting worden niet alle jaren gemeld, de vooruitgang is echter zeer geleidelijk geweest).

	1894/5	**1898/9**	**1901/2**	**1904/5**
Kapitaal	£ 650.000	£ 650.000	£ 650.000	£ 650.000
Reserve	£ 42.287	£ 72.458	£ 100.000	£ 115.000
Bankbiljetten	£ 72.668	£ 117.491	£ 330.493	£ 480.721
Depositos	£ 239.164	£ 179.580	£ 282.390	£ 410.519
Gediscont. wissels, enz.	£ 799.726	£ 627.341	£ 545.784	£ 570.344
Netto-winst	£ 29.275	£ 40.661	£ 23.451	£ 35.775
Dividend	£ 5.38%[1)]	£ 5.38%	£ 5.38%	£ 6.15%[2)]

2) 8 shillings per share, evenals in 1903/4. In 1905 werd weder £ 15.000 op reserve overgebracht en voor de eerstvolgende jaren wordt een hooger dividend in uitzicht gesteld.

1) 7 shillings per share van £ 6-10. Hetzelfde dividend werd uitgekeerd in al de tusschenliggende jaren en in 1902/3.

Men kan niet beweren dat deze cijfers wijzen op afnemend verkeer. Tot dezelfde slotsom komt men bij de beoordeeling der statistiek van in- en uitvoeren. Men kan daartoe echter niet de jaren vóór 1900*f*01 raadplegen, want destijds werden de kantoren der douane verpacht en de door de pachters geleverde opgaven waren allerminst te vertrouwen. Thans staat de perzische douane, zooals bekend is, onder onmiddellijk beheer van het Gouvernement en wordt de administratie gevoerd door ambtenaren van Belgische nationaliteit, die ook de statistische gegevens bijeenbrengen.

De politieke gebeurtenissen in Rusland gedurende het afgeloopen jaar hebben, zooals te voorzien was, ook zijn handel met Perzië zeer belemmerd. De cholera, die sporadisch in Perzië geheerscht heeft, leidde eveneens tot vermindering. De invoer in 1904/05 bedroeg ongeveer[1] Krans 349.920.000, de uitvoer Krans 247.980.000, total Krans 597.900.000.

Voor de jaren 1900-1904 geeft het laatst verschenen Belgische Consul. verslag[2] het navolgende overzicht:

	1900/01 Krans	**1901/02 Krans**	**1902/03 Krans**	**1903/04 Krans**
Invoer	255.380.057	298.577.216	273.384.934	385.036.158
Uitvoer	147.323.165	150.597.757	186.333.724	254.774.504
Totaal.	Kr. 402.703.222	Kr. 449.174.973	Kr. 459.718.658	Kr. 639.810.662

Er is dus ook hier geen sprake van achteruitgang, wel van een voortdurende stijging in den handelsomzet, want de daling in het verkeer met Rusland is van tijdelijken aard.

Waar een land een vermeerdering zoowel van zijn invoer als (en vooral) van zijn uitvoer kan aanwijzen is het eigenlijk nutteloos te vragen of de handelshuizen, die dit alles tot stand brengen, er voordeel uit trekken. Dit kan niet wel anders zijn. Het blijft niettemin merkwaardig, dat er in geheel Perzië, door een sameuloop van omstandigheden, thans slechts één enkele West-Europeesche handelszaak bestaat van beteekenis: de firma Ziegler & Co. Na de opheffing van de Nederl. kantoren nam het genoemde huis de zaken over van de

1) De cijfers zijn nog slechts per telegraaf opgegeven in £, met inbegrip van gemunt en ongemunt goud en zilver.
2) Recueil Consulaire, t. 130, 5e livr., p. 255-308, ingezonden door den Minister van België te Teheran, den heer M. t' Serstevens.

Persian Trading Company en sedert heeft ook de firma Coddington & Lamb (Manchester, Isfahan, enz.) hare Perzische kantoren gesloten: alweer een bewijs hoezeer locale kennis en volharding in Perzië noodig zijn. In den aanvang, er werd reeds op gewezen, moet men bereid zijn veel leergeld te besteden. Geeft men den moed te spoedig op, dan blijkt alles wat men deed verloren moeite. Intusschen heeft de firma Ziegler nu het veld vrij wel alleen. Voor onze belangen is dit zeer te betreuren, want, sedert wij geen eigen kantoren meer in Perzië bezitten, hebben de Twentsche fabrieken zich voor de plaatsing hunner goederen tot gemelde firma gewend, zonder twijfel in de hoop, dat zij nu ook verder de mededinging tegen Lancashire zouden kunnen voortzetten. De loop van zaken is, zooals eigenlijk wel te voorzien was, een andere geweest. Reeds van den aanvang af schijnt het Nederlandsch fabrikaat slechts geduld te zijn. Zoolang er krachtige mededingers aanwezig waren, gaf men nog eenige zorg aan hetgeen toegezonden werd, thans bepaalt zich, naar men mij meldt, de verkoop door de firma Ziegler van Nederlandsche katoenen goederen tot wat drills te Isfahan.

Bij het ontbreken van eenig Nederlandsch Consul. verslag[1)] is het niet mogelijk de eindcijfers te beoordeelen, die voorkomen in het meergemelde Belgische bericht. Deze toch omvatten den handel van Nederland en die van zijne koloniën bijeen en dan nog alleen in de tabel van den invoer, want wat den uitvoer betreft wordt het gerekend te behooren tot: '*autres pays*.' Ons deel in den invoer is in 1902/03 Krans 2.139.925, in 1903/04 Krans 1.945.840. Zooals in vorige jaren, zal het grootste gedeelte hiervan wel bestaan uit Java-thee. België verdriedubbelde zijn invoer gedurende deze beide jaren: 1901/02 Krans 502.747, 1902/03 Krans 1.402.921. De heer t'Serstevens noemt deze cijfers terecht

1) Zelfs de opvolgende waarnemende consuls te Bushir schijnen het niet noodig te oordeelen een jaarlijksch verslag uit te brengen. Sedert jaren is er geen van daar ingekomen, althans niet in de Consul. Verslagen en Berichten opgenomen. Van andere plaatsen, waar het Nederl. Consulaat wordt waargenomen, is dit wel het geval, zooals bewezen wordt o.a. door de Verslagen die geregeld inkomen van Nagasaki, waar de waarn. consul toch ook tevens den post vervult van consul van Frankrijk.

weinig schitterend voor een industrieel land als het zijne, dat zich zoozeer toelegt op ontwikkeling van zijn uitvoer. De moeilijkheid ligt in de afwezigheid van eigen relatiën in Perzië. Men schrikt terug voor het onvermijdelijke 'leergeld.' Door samenwerking met ons zou deze uitgaaf echter overbodig worden.

Het zal noodig wezen later nog op dit zeer belangrijke Belgische verslag terug te komen. Hier zij voorloopig vermeld dat in de gespecificeerde lijst van Belgische invoeren voor den eersten keer voorkomt katoenen goederen. Het bedrag is nog klein (Frs. 53.800), maar het is een begin, dat bij den grooten invloed, dien de Belgen thans in Perzië bezitten, voor een belangrijke vermeerdering vatbaar is.

Uit het voorgaande is gebleken dat het er met de vooruitzichten voor onzen handel in Perzië weinig hoopvol uitziet. Echter doet zich één verblijdende omstandigheid voor. Het schijnt toch dat de onderneming, door den heer P.P. ter Meulen eenige jaren geleden te Ahwaz, aan de Karun, aangevangen, zich meer en meer in den gewenschten zin ontwikkelt. Verscheidene Twentsche fabrikanten zijn thans aangevangen daarheen te consigneeren. Ahwaz is tot dusver geen belangrijk handelscentrum en de omzet is er dus vrij beperkt. De verbeterde weg naar Isfahan wordt meer en meer gebruikt, maar eerst wanneer de zoogenaamde Karunweg naar Teheran gereed is zal men van Ahwaz uit ernstig kunnen mededingen met de van ouds bestaande handelswegen, die van Bushir over Shiraz en Isfahan naar Teheran en van Bassorah en Bagdad over Kermanshah naar Isfahan en Teheran voeren. Moge de heer ter Meulen intusschen al den steun en de medewerking vinden, waarop zijn volhardende ondernemingsgeest aanspraak heeft, zoodat, wanneer de verbindingswegen met het binnenland geheel gereed zijn, ook zijn handel voldoende omvang zal hebben verkregen om hem in staat te stellen in de eigenlijke handelscentra, in de eerste plaats te Isfahan, bijkantoren te stichten.

Middelerwijl kan de aanwezigheid te Ahwaz van een Nederlandsch kantoor ook van waarde worden in een ander opzicht, indien namelijk door de Perzische Regeering besloten wordt tot uitvoering van de veelbesproken en beschreven

Karunwerken. Dit is eigenlijk een onderwerp, dat een afzonderlijke behandeling vergt. Er zal hier slechts plaats zijn voor eenige aanteekeningen.

De bedoeling van het ontwerp en zijn geschiedenis tot dusver, mag als bekend worden aangenomen.[1)] Het bestaat in het herstellen van den onder de Sassaniden gemaakten, doch in later eeuwen verwaarloosden dam, die diende om het water van de Karun aan te wenden ter besproeiing van de omliggende landstreek. Door de Perzische Regeering werd aan de onze verzocht een ingenieur aan te wijzen, die, in dienst getreden van den Staat, zich met het maken van een ontwerp, en mogelijk later met de uitvoering daarvan, zou kunnen belasten. Op de daarop gevolgde aanbeveling van den heer Graadt van Roggen werd met dezen door den Perzischen Gezant, daartoe gemachtigd door Teheran, een dienstcontract aangegaan en de benoemde ingenieur vertrok naar het tooneel van zijn werkzaamheid. Na afloop van het voorloopig onderzoek vingen voor den heer Graadt van Roggen de wisselvalligheden aan, welke aan een ieder te beurt vallen, die in dienst van een Oostersch gouvernement de schoone taak op zich genomen heeft, de hulpbronnen van de wereld te helpen vermeerderen door het stichten van openbare werken. Het is overbodig hier de stadiën van hoop en teleurstelling te beschrijven, die elkeen heeft door te maken, wanneer hij zich te Teheran aan zulk een roeping wijdt. Zij bleven ook ditmaal niet uit en gingen voort onzen landgenoot te vervolgen toen hij, tijdens het bezoek van den Shah in 1904, naar Europa kwam. Voldoende geldmiddelen werden aan den ingenieur ter hand gesteld ter bestrijding van de kosten voor het maken van een uitgewerkt ontwerp. Vergezeld van een kleinen staf van medewerkers vertrok de heer van Roggen weder naar Perzië.

Bij het vernieuwde bezoek van den Shah aan Europa in het afgeloopen jaar ontving de heer Van Roggen opdracht zijn ontwerp te komen toelichten. Naar het schijnt hebben de daarop gevolgde besprekingen echter geen gunstig gevolg gehad. Waren deze in Den Haag gevoerd, gedurende het

1) Zie o.a. een opstel van den heer D.L. Graadt van Roggen in de Nieuwe Courant van 24 Sept. 1904.

bezoek dat de Shah plan had op zijn rondreis door Europa ook aan ons Hof te brengen, dan zou de uitkomst zeer waarschijnlijk een geheel andere zijn geweest. De redenen, waarom aan dit voornemen geen gevolg is gegeven, zijn niet ter algemeene kennis gekomen. Het is echter aan te nemen dat persoonlijke invloeden daaraan niet vreemd zijn geweest.

Of van het bezoek van den Shah hier te lande ten volle partij zou zijn getrokken, blijft intusschen twijfelachtig. Wij zijn hier gaarne zeer fijngevoelig, zelfs tegenover Oostersche potentaten, die het zelf volstrekt zoo nauw niet nemen en dan ook zonder eenig bezwaar door naburige staatshoofden op een meer zakelijken voet ontvangen worden. Hier spreekt men den gast liever niet over eigen belangen. Toch zou het bezoek niet hebben kunnen nalaten, zij het zijdelings, eenige uitwerking te hebben. Indien de heer Van Roggen den Shah hier te lande over zijn ontwerp had kunnen spreken zou dit (zonder dat Regeering of hofkringen zich daarmede in het minst behoefden in te laten) eer den begeerden indruk gemaakt hebben dan het geval is geweest te Parijs, waar Z.M. door geheel andere invloeden en belangen in beslag genomen werd.

De heer Van Roggen is dus verplicht onbevredigd weder naar Teheran terug te keeren, en, zooals blijkt uit een door hem in de ‘Nieuwe Courant’ van 15 November jl. ingezonden stuk, zal nog veel moeten gebeuren alvorens de Karunwerken tot uitvoering zullen gekomen zijn. Er wordt toch met aandrang gevraagd dat de Nederlandsche Regeering zonder verder uitstel zal overgaan tot de benoeming van een Consul-Generaal te Teheran en wel van iemand, die reeds op andere posten ondervinding van het Oosten heeft opgedaan en geacht kan worden met voldoende tact en veerkracht te zullen optreden om desnoods ook de vertegenwoordigers van andere landen te bewegen met hem samen te werken ten einde het groote te bereiken. ‘Een officiëele interventie,’ zegt de heer van Roggen, ‘kan veel meer uitrichten’ dan voor hem, als ambtenaar in Perzischen staatsdienst, te bereiken is.

Het betreft hier een moeilijk geval. Tot op zekere hoogte is officiëele drang tot uitvoering van werken in een bevriend Oostersch land zeer mogelijk, vooral wanneer, zooals hier

geschiedde, op verzoek een ingenieur werd aangewezen, geschikt om de beraamde werken uit te voeren. Zulk een drang wordt herhaaldelijk uitgeoefend door andere landen, maar.... die drang is dan vergezeld en wordt gesteund door meer tastbare elementen. Perzië is nu eenmaal door en door een Oostersch land. De Pers, ook de Perzische ambtenaar, is zeer vaderlandslievend, doch hij is dat op zijne wijze. Spreekt men hem over het nut van openbare werken, dan zal hij dit *in abstracto* grif toegeven, in stilte overlegt hij wat er voor hem aan te verdienen is. Hij is naïef genoeg om te trachten door zulk grof materialisme zijn welstand te vermeerderen. Men bedenke echter dat ambtenaren in het Oosten niet zooals hier op den eersten van elke maand hun traktement ontvangen. Daardoor wordt veel verklaard dat bij den eersten aanblik duister schijnt. Verder is elke Pers steeds bereid tot praten: met eindelooze gesprekken brengt hij een groot deel van zijn leven door. De bevolking heeft uit den aard der zaak geen helder begrip van Westersche beschavingsmiddelen: hetgeen zij er van zag was niet altijd heilzaam (de tabaksrégie heeft veel kwaad gesticht in dat opzicht). Zelfs bij de meer ontwikkelde standen, die overtuigd zijn van de noodzakelijkheid voor Perzië om door het aanleggen van wegen (zoo al geen spoorwegen) en irrigatiewerken de hulpbronnen van het land tot ontginning te brengen, ook bij hen ontbreekt alle '*public spirit,*' slechts een klein getal zou te bewegen zijn aandeel te nemen b.v. in een onderneming, die zou worden opgericht om de Karunwerken tot uitvoering te brengen.

Op steun van de zijde der bevolking, op de 'publieke opinie,' die in het Westen zulk een, dikwijls geheimzinnige, macht vormt, valt in Perzië ter uitvoering van werken van openbaar nut niet te rekenen.

Wat dus overblijft is het Hoofd van den Staat, de Shah, en diens onmiddellijke omgeving.

Men kan zich voorstellen wat de vertegenwoordiger van een bevrienden staat ten antwoord krijgt, wanneer hij, blakende van overtuiging en dienstijver, zich zet tot het uitleggen van al die voordeelen, verbonden aan een onmiddellijken aanvang van de werken, die het zuidwestelijk deel van Perzië weder tot zijn vroegeren bloei zullen terugvoeren - en wat daar dan verder op volgt. Dat antwoord

zal, ontdaan van allen voorbereidenden omhaal, eenvoudig zijn dat men bereid is tot onderhandelen, zoodra de aangewende aandrang vergezeld gaat van een aanbod om ook het benoodigde kapitaal te verschaffen, want, zal men verklaren, de Perzische schatkist zelf beschikt niet over de noodige middelen.[1)]

Wel is waar werd vroeger, op grond van verklaringen van bevoegde Perzische zijde, aangenomen, dat de benoodigde geldmiddelen grootendeels reeds gereed lagen, maar geld is ook in Perzië vergankelijk en thans is, wat vroeger beschikbaar was, niet meer aanwezig.

De slotsom, die men uit dit alles trekken kan, is, dat de te benoemen vertegenwoordiger van ons land, indien hij, zooals te verwachten is, de opdracht krijgt, krachtige medewerking aan den heer van Roggen te verleenen, reeds vóór vertrek naar Perzië het antwoord dient voor te bereiden dat hij op de tegenwerpingen die hem te Teheran wachten, zal geven en dat afdoende moet zijn. Hij dient zich dns te verzekeren van de medewerking van een of meer financiers. Het zal voldoende zijn, indien een van onze groote bankiershuizen zich de zaak aantrekt; dit zal dan wel zorgen voor deelgenooten in het buitenland, hetgeen, afgezien van den financiëelen kant, ook nog het voordeel zal hebben, dat de vertegenwoordigers te Teheran der op die wijze bij de onderneming betrokken andere landen hun geheelen invloed ten bate er van zullen aanwenden. België komt hiervoor in de eerste plaats in aanmerking, verder Duitschland. Wie dan nog mee willen doen, zouden dienen welkom te worden geheeten.

De vraag is wat ons Gouvernement doen zal wanneer het voor het dilemma gesteld is om òf ook in deze aangelegenheid de oude overlevering in stand te houden en dan niets te verkrijgen, òf daarmede ditmaal te breken, dus het voorbeeld te volgen, dat onophoudelijk door onze naburen gegeven wordt, en daarbij zeer veel kans te hebben te zullen slagen. Wil men aan de ambtelijke traditie getrouw blijven, dan heeft

1) De heer Graadt van Roggen berekent dat voor de werken £ 1,000,000 zullen noodig zijn, maar verdeeld over een aantal jaren, zoodat de uitgaven van de eerste jaren reeds rentegevend geworden zullen zijn (landbouw) wanneer de laatste aanvangen. Met een kleiner kapitaal zal dus waarschijnlijk volstaan kunnen worden.

men zich slechts te bepalen tot de tot dusver steeds gevolgde statige houding, die bestaat in het aanbieden van technische hulp zonder bezwaar van 's lands schatkist en verder goeden, onbaatzuchtigen raad door tusschenkomst van den officiëelen vertegenwoordiger, maar men moet dan geen aandacht schenken aan de wetenschap, dat er, wat ons betreft, niets van de geheele onderneming komen zal en er zelfs, bij al te grooten drang, zonder vergezeld te zijn van een aanbod der financiëele middelen, kans bestaat, dat de Regeering van den Shah zich geheel terugtrekt, hetgeen zou kunnen leiden tot het ontslag van den Nederlandschen ingenieur.

De andere hierboven aangegeven weg heeft zonder twijfel zijn bezwaren. De Staat kan zich niet, ter wille van de financiëele ondernemingen zijner onderdanen, verantwoordelijk stellen tegenover andere Gouvernementen; hij kan dus ook niet zijn vertegenwoordigers toestaan zich in zijn, of in hun eigen naam te belasten met financiëele onderhandelingen ten bate van uit te voeren werken in den vreemde. Dit wordt door andere landen gedaan, zelfs door groote mogendheden, maar het is gelukkig geheel in strijd met onze gewoonten en ook met onze belangen als klein volk.

Het is bovendien een hellend vlak, waarop zich allerlei ongerechtigheden vertoonen. Men vraagt niet gaarne diensten aan bankiers, men volgt hier niet het voorbeeld van andere Staten, waar reeds bij voorbaat ridderorden worden uitgeloofd voor te betoonen hulp in het oprichten of uitvoeren van ondernemingen of publieke werken in het buitenland, en zij die zich in dat opzicht op bizondere wijze onderscheiden zelfs in den adelstand worden verheven. Van het een komt men zoo licht tot het ander en het is stellig veiliger bij de tegenwoordige houding te volharden en zijn volle aandacht te bewaren voor de tegenslagen, die onzen meer roerigen buren nu en dan ten deel vallen.

Het schijnt een kiezen tusschen twee kwaden: zich steeds meer afzonderen van het wereldverkeer of, met opoffering van iets van onze zelfgenoegzame eigenwaarde, het voorbeeld volgen, dat ons voortdurend door andere Staten gegeven wordt.

Als overgangsmaatregel zou men voor de Karun een middenweg kunnen volgen. Men zou zich op de hoogte kunnen stellen van het onderwerp en de verkregen gegevens,

door tusschenkomst van den te benoemen Consul-Generaal en met voorkennis en medewerking van den heer van Roggen, ter kennis brengen van een of meer vertrouwde leden van onze *haute finance*, het aan hen overlatende hiervan al dan niet gebruik te maken. Verder behoeft men allicht niet te gaan om een zaak tot stand te brengen, die voor ons prestige, niet alleen in Perzië, maar overal elders van groot gevolg zal zijn en daarbij niet te versmaden geldelijke voordeelen zal afwerpen.

In andere landen gaat men wel verder, doch dat is hier niet mogelijk. Zoo zouden wij zeker niet gaarne de Koningin de rol van *homme d'affaires* zien vervullen, die de hoofden van naburige Staten, zeer ten voordeele van hun onderdanen, zoo onbedeesd op zich genomen hebben. Maar dat is ook niet noodig. Behalve Koning Leopold heeft België nog andere mannen aan te wijzen, die allen in dezelfde richting werken. De uitkomsten van dien rusteloozen arbeid zijn welsprekend en het moge dan bij ons tot een naar het schijnt onuitroeibare gewoonte geworden zijn van de Belgen te zeggen, dat zij zoo ‘rumoerig’ zijn, België heeft door zijn optreden buiten de grenzen niet geleden in de achting van de wereld. Integendeel

De zoo welsprekende wensch, geuit door de toenmalige Regentes, in 1898, bij het neerleggen van de waardigheid, die zij met zulk een groote toewijding gedurende acht jaren had vervuld, dat Nederland groot mocht wezen in alles, waarin ook een klein volk groot kan zijn, is terecht ten onzent tot den rang van gevleugeld woord verheven. Het is vroeger, en wordt nog steeds, bij elke toepasselijke gelegenheid herhaald en vooral door vaderlanders, die zich vergenoegen met de herhaling, zonder er iets toe bij te dragen om het denkbeeld, dat aan het treffende woord ten grondslag ligt, te helpen verwezenlijken.

Wanneer men ziet hoe weinig wij en hoeveel een ander klein volk buiten de grenzen van beider grondgebied verrichten, dan is het alsof wij ons, in dit opzicht althans, met de woorden tevreden stellen en België er de daad bijvoegt.

A. HOTZ.

School-problemen.

Democratische opvoeding, door R.A. van Sandick. Haarlem, de Erven F. Bohn.
De opleiding der burgerij in Vlaanderen, door Fr. van den Weghe. Rotterdam, M. Boogaerdt Jun.

‘Democratische opvoeding’ is eene Amerikaansche studie - de laatste der ‘Studies in Volkskracht’ - waarvan menig Nederlander kippevel zal krijgen! De heer van Sandick, ingenieur, als zoodanig het ingenieurs-congres ter gelegenheid van de Louisiana-tentoonstelling bezoekende, heeft natuurlijk - zooals ieder ingenieur die overzee gaat - óók daar het schoolwezen willen leeren kennen. Want niemand voelt beter dan de technicus de wonde plekken van ons Middelbaar Onderwijs, en zoekt dan ook zóó ijverig naar beter, in Oude en Nieuwe Wereld.

Geen wonder, dat het Amerikaansche schoolstelsel den heer Van Sandick aanlokte, en zijn brochure een doorgaande loftuiting is op het geziene. Trouwens ieder, die over den Oceaan trekt, wordt bevangen door den levensroes, welke uitgaat van dat in zoo buitengewoon gelukkige omstandigheden verkeerend volk, en tracht, thuisgekomen, iets daarvan aan de kalm bij den haard gebleven landgenooten mede te deelen. En warempel - een oogenblik - helaas, meest slechts een oogenblik! worden ook hun de beenen wakker, en willen zij zelfs op hunne kousenvoeten zevenmijls stappen doen, totdat zij bij tijds bedenken dat de koele Noordzee te dicht bij ligt, om zoo'n vaart te kunnen nemen.

Maar toch doet het goed, al is 't maar één oogenblik, in dat wonderland mede te leven; en wie de studie van den heer van

Sandick opneemt, legt die dan ook niet neder voor haar geheel te hebben uitgelezen. Maar.... hij zal gruwen! vooral wanneer hij verneemt, hoe daar ginder - en elders - gedacht wordt over hetgeen wij Nederlanders ons kostbaarst kleinood achtten: onze veeltaligheid. Hoor, hoe een jongen, 14 jaar oud, zoon van een Duitschen landverhuizer te Chicago, in Amerika geboren en getogen, oordeelde omtrent zijn vaders taal:

De vader beklaagde zich nl. dat de zoon geen Duitsch wilde leeren, 'de taal van Goethe, Schiller en de groote philosophen.' Doch wat antwoordde de bengel? 'Wel, Mr. Van, heb ik geen gelijk? Pa was een Duitscher, *ik* ben een Amerikaansch burger, en onze taal is de Engelsche. Ik heb wel wat anders te doen dan Duitsch te leeren.'

En in zijn hart gaf Pa hem gelijk!

Ook Mevrouw Roosevelt is niet gelukkiger met haar kroost. 'Ik heb reeds als jong meisje betreurd zoo slecht thuis te zijn in vreemde talen - zeide zij - en toen heb ik mij vast voorgenomen om als ik ooit kinderen kreeg, er voor te zorgen dat zij behoorlijk vreemde talen zouden leeren. Nu ben ik met Mr. President getrouwd en ik heb kinderen. Maar ik heb mijn voornemen niet kunnen verwezenlijken. *Mijn kinderen willen niet*.

En de heer van Sandick is niet tevreden met enkel deze aanhalingen: hij wijst op Zola, die nooit slaagde om een andere taal te leeren dan het Fransch; op Lord Londonderry, die (evenals Herbert Spencer) met zeker welbehagen verklaarde geen Duitsch te kennen, en ten slotte op... Bismarck. Men trachtte bij dezen een goed woordje te doen voor een sollicitant voor een baantje aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken.

'Gij kunt niet weigeren hem aan te stellen - zoo drong men aan - want hij spreekt uitmuntend Fransch en Engelsch.'

Doch wat antwoordde de groote Staatsman? Zoo iets als: die is zeker op een Nederlandsche Hoogere Burgerschool geweest? Blijkbaar een knappe jongen?

Mis! - het antwoord luidde eenvoudig: 'Welnu, laat hij dan solliciteeren voor portier aan het Centraal Hotel te Berlijn. Ik hecht meer aan vakkennis'.

En de heer van Sandick knoopt hieraan deze beschouwing vast: 'De doorsnede-Amerikaansche jongen zal niet kunnen solli-

citeeren voor portier aan het Centraal-Hotel; hij heeft zich niet willen plagen met vreemde talen, en hij is toch tot een degelijk vakman, zelfs tot een wetenschappelijk man kunnen opgroeien. Hij heeft echter daardoor aan de vakken, waarvoor hij liefhebberij, ijver, lust heeft, heel wat meer tijd kunnen besteden, dien de arme Nederlandsche knaap heeft moeten gebruiken voor het leeren van taalkundige regels en het maken van thema's in tal van talen. En daarenboven - zoo gaat de heer van Sandick voort - (en ik zou wel wat nu volgt heelemaal willen cursiveeren, of juister: het met priemen steken in uw hoofd) ‘daarenboven heeft de Amerkaansche jongen zoo ongeveer de helft van den schooltijd van zijn Nederlandschen makker kunnen gebruiken voor de staling van zijn spieren, aan de harmonische ontwikkeling van zijn lichaam. En dat behoort daar bij de schoolopvoeding, terwijl het ten onzent geheel buiten de school omgaat!’

Maar misschien nog het meest tot nadenken stemmende is wat de schrijver iets te voren zegt: ‘Ik geloof dat een groot deel van de besluiteloosheid, slapheid en gebrek aan doortasting en karakter, die zoo vele van onze knappe jongens aan den dag leggen, op rekening dient geschoven te worden van dien kanker van ons Nederlandsche hooger- en middelbaaronderwijs: de groote waarde, die men hecht aan andere talen dan de moedertaal. Ware het slechts één vreemde taal; maar het zijn er drie voor de hoogere burgerscholieren, en het zijn er vijf voor de gymnasiasten. Er is geen land ter wereld waar in deze richting zóó ver wordt gegaan; in Duitschland heeft men altijd ten minste één taal minder. Men versta mij wel: Ik vind het uitstekend dat de gelegenheid bestaat die talen te leeren; maar tegen het verplichtend stellen voor allen, die verder willen gaan dan de lagere school, tegen den eisch van één vreemde taal om zelfs toegelaten te worden op hoogere burgerschool of gymnasium kom ik met kracht op. 't Is, wat dit laatste betreft, bovendien in hooge mate anti-democratisch, omdat daardoor het volk stelselmatig wordt uitgesloten van verder onderwijs. Men kome mij niet aan boord met de algemeene ontwikkeling, die vreemde talen schenken, en met de ligging van Nederland! Die argumenten zijn klemmend voor slechts enkelen, niet voor de groote meerderheid. Die algemeene ontwikkeling trouwens geschiedt dikwijls ten koste van de karaktervorming, om

dat het zich inleven in een andere taal, in een ander volk, het zich indenken in een geheel andere letterkunde en levensbeschouwing beteekent. En niet iedereen heeft zelfstandigheid genoeg om daar tegen bestand te zijn.'

Tot zoover de heer van Sandick, wiens betoog ik ten volle onderschrijf. Inderdaad is een der groote Nederlandsche schoolproblemen van de 20ste eeuw: hoe de taalrijkheid weder kwijt te raken, welke de tweede helft der negentiende eeuw ons bracht. Doch ik vrees dat wij nog lang op den driesprong zullen blijven treuzelen, den driesprong met de handwijzers: Fransch, Duitsch, Engelsch, om niet te gewagen van de beide doode talen.

En te moeielijker is de oplossing, omdat niet weinigen de zaak van uit een ander standpunt bezien - vooral de toongevenden - en deze versterkt worden in hunne meening door de bewondering welke onze veeltaligheid vindt in den vreemde. Zoo de heer Fr. van den Weghe, in zijne 'Opleiding der burgerij in Vlaanderen'. Men welgevallen haalt hij de woorden aan van den Hoogleeraar Jul. Mac. Leod: 'Als men wil de leerlingen onzer Hoogescholen en onze geleerden in 't algemeen en beter in gemeenschap brengen met het buitenland, behoeft men slechts het voorbeeld te volgen, dat ons door Holland gegeven wordt, en in ons middelbaar onderwijs (Athenaea en Collegien) de studie der vreemde talen uit te breiden!...'

De eigenlijke bespreking van het boek van den heer van den Weghe, Aggr. prof. H.M.O. te Oostende, ligt niet binnen dit bestek - het geeft niet wat de titel belooft, en is in zooverre eene teleurstelling voor wie gaarne de opleiding onzer Vlaamsche broederen in haar geheel wenschte te leeren kennen. En hoewel als pleidooi voor het Vlaamsch of Nederlandsch als voertaal belangrijk voor 'Groot-Nederland', is het blijkbaar te zeer met het oog op belgische onderwijzers geschreven, om voor de Gidslezers in het algemeen aantrekkelijk te zijn. Alleen in zooverre doet dan ook het werk van dezen Vlaming aan de Amerikaansche studie van den heer van Sandick denken, dat door hem eveneens de individualiteit van de leerlingen ondervraagd wordt. Hier en daar nl. in het boek verspreid, zijn brieven opgenomen van gewezen leerlingen, die doen zien dat ook in België de geest in opstand

komt. Zoo de fransche brief van een ‘ancien élève des Humanités modernes’:

‘Or la principale difficulté qu'éprouvent les élèves dans leurs études est de s'exprimer aisément; le meilleur moyen de remédier à ce grand inconvénient serait non seulement de faire une étude approfondie des langues flamande et francaise, mais encore de faire des exercices d'élocution’.

En inderdaad is ook dit een zwak punt *onzer* veeltaligheid: wij gelijken te veel op dien grooten taalkenner - laten wij hem gemakshalve Mezzofanti noemen - die in een onnoembaar aantal talen het woord ‘stoel’ wist over te zetten.... maar op dat meubel niet behoorlijk wist plaats te nemen. In Amerika is het ‘leeren spreken’ daarentegen een schoolvak, en kan zulks dan ook zijn, omdat er tijd voor beschikbaar is, dank zij de ééntaligheid[1)].

En even parmantig als de Chicago'sche jongen, schrijft de Waalsche Belg verder:

‘Quant à l'histoire, son étude ne peut offrir aucun intérèt dans les sections professionnelles de l'Athénée. A quoi peut bien servir la connaissance des faits relatés dans l'histoire de l'antiquité et du moyen-âge? Cet enseignement, absolument inutile au point de vue pratique, peut être supprimé.’ Begrijpelijk dat de heer van den Weghe, - die in een Errata zelfs op de komma's let - achter dit brutale doodvonnis een vraagteeken en een uitroepteeken plaatst!

En toch is deze jongen geen baanbreker; integendeel, in de vaste overtuiging dat de middelbare school is de kweekplaats par *excellence* voor ‘fontionnaires’ - schijnt ook hij de behouden haven van het ambtenaar-zijn te willen binnenstevenen; evenals die andere schrijver - een Vlaamsch student - wiens koste-

1) Ook elders wordt aan het spreken meer zorg besteed. Zoo trof mij bij een bezoek aan Duitsche lagere scholen de wijze waarop daar de kleintjes ‘spreken’ leeren. Zij moeten, als hun de onderwijzer iets vraagt, hem antwoorden met alle kracht der longen - letterlijk schreeuwen, en steeds in goed afgeronde volzinnen spreken. Zoo woonde ik ook een les bij aan meisjes van 14 jaren; na het in de klasse lezen van een opstel werden enkele korte vragen, daarop betrekking hebbende, op het bord geschreven. Om beurten moesten nu de leerlingen deze vragen beantwoorden, zéér hardop en in zéér afgeronde zinnen. - Geen wonder dus dat de Duitsche dames zoo weinig op haar mondje zijn gevallen!

lijke Nederlandsche brief aldus aanvangt: ‘Het onderwijs is wel een schoone instelling, die de grondslag is geworden van de menschelijke beschaving. Zonder onderwijs geen achting meer in deze wereld. De onwetende wordt nergens meer verdraagt, uit alle kringen wordt hij verstooten. Het is de oorsprong onzer algemeene welvaart en de eenigheid der menschen; 't is de bron waaruit al ons geluk, al onze genoegen voortvloeien. Het heeft de ruwe, verstompte geesten onzer voorouders vervangen door de beschaafde en fijne geesten van het hedendaagsche volk.’

En verder: ‘Vooral het middelbaar onderwijs is van groot nut. Het wordt zoowel bezocht door welstellende werklieden als kleine burgers, en levert aan allen het middel om - *let nu wel op*, *lezer!* - om met de pen zijn brood te verdienen’.

De heer van den Weghe laat achter dat ‘met de pen’ van schrik een uitroepteeken vallen. Och, arme! het komt mij voor dat de gewezen leerling veel beter kijk op de dingen heeft dan de leeraar. En geen beter getuige heb ik in deze dan den Luikschen hoogleeraar Orban, wiens woorden van jongstleden zomer, op het Congres van den Middenstand daar ter plaatse, mij nog in de ooren klinken: ‘Die onzalige middelbare scholen hebben onze kinderen in plaats van voor handel en nijverheid op te leiden, in massa's gedreven naar de “vrije beroepen”; hebben er *pennelikkers* van gemaakt!’

Pennelikkers en portiers! - ziedaar dus waartoe ons al die moeitevolle arbeid van vele jaren heeft gebracht; en men vraagt zich af: of niet veeleer het tijdstip is gekomen voor eene *uit*-schakelings-commissie, dan voor eene aaneenschakelings-commissie! In allen gevalle is het een verblijdend teeken dat een technicus als de heer van Sandick, zijn waarschuwend woord doet hooren - en moge de laatste ‘Studie in Volkskracht’ de meest vruchtbare der reeks worden!

R.P.J. Tutein Nolthenius.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XI.
Over proza-kunst.

***Arthur van Schendel*. Een Zwerver verliefd (W. Versluys.)**
***Louis Couperus*. Dionyzos (L.J. Veen.)**
***L. van Deyssel*. Verzamelde opstellen. Zevende en Achtste Bundel. (Scheltema's en Holkema's Boekhandel.)**

II.

Menigeen, die, wetend van welke schrijvers in dit opstel gesproken zou worden, het besluit van ons vorige hoofdstuk las, zal tot die enkele auteurs van wie gezegd werd, dat zij (om reden van hun zuiveren en breederen schrijftrant) onze letteren in een betere richting trachtten te brengen, al-vast gerekend hebben: Louis Couperus.

Louis Couperus toch is niet een schrijver van één of twée moeizaam-doorwrochte, van over-zware woordkunst puilende werken, die een heel léven vullen, niet een schrijver van ééne bladzijde in doorzwoegde maanden, één woord in uren van tobbend gedenk... neen, Louis Couperus is een schrijver, wat-je-noemt een schríjver, die, even veertig jaar nu, rond vijf-en-twintig boeken ons kleine Holland heeft ingestuurd.

- Als nu die vijf-en-twintig boeken allemaal, of bijna allemaal, zoo mooi zijn, of bijna zoo mooi, als men niet opgehouden heeft

van bevoegde zijde ons te vertellen - zoo denkt de argelooze Nederlander -, dan kan dat prachtige leger van vijf-en-twintig regimenten schriftuur toch wel gëacht worden te trekken langs die ‘breede en schoone heirwegen’, waarvan gij daar in ('t zij toegegeven) ietwat knaleffectige beeldspraak gewaagdet....

Inderdaad.... àls!

Maar de *goede* critiek, die gij, omdat ze u minder ‘houvast’ scheen te geven, wellicht ter zijde legdet, - de goede, want altijd weer frissche, altijd weer níeuw bekijkende, door geenerlei overlevering maar alleen door de on-middellijke áán-voeling geleide, de tegenover de Kunst altijd dezelfde blijvende en daarom tegenover de personen soms magnifiek-verraderlijke, de góede critiek, die heeft over die vijf-en-twintig boeken oordeelen uitgesproken, zóó wijd uitéénloopend, dat - hadt ge ze geloofd - ge de compacte armee van Couperus-kunst verspreid zoudt hebben gezien als na een zeer onzekeren veldslag, en slechts een al te klein gedeelte op onzen wèl knaleffectigen, doch niettemin te stade komenden heir-weg.

Zamelt men uit Van Deyssels acht bundels opstellen diens uitspraken over Couperus bijeen, dan vindt men, hoe de criticus, wiens oordeel, was 't niet steeds voldoende over-wogen, toch altijd het oordeel is geweest van een echt artiest, d.i. van iemand die het rechte begrip van kunst heeft, - zoo vindt men dan, hoe deze criticus in een tijdverloop van vijftien jaren achtereenvolgens gesproken heeft van Couperus' ‘slechte, knutselige, kunsten aandoening-looze *verzen*’, van zijn ‘schitterende’, ‘charmante’ *Eline Vere*, van zijn ‘sublieme’, ‘stralende’ *Extaze*, - toen, van dezen top weer omlaag springend, van *Majesteit* als van ‘*niets*, een werk zonder eenige waarde’, van het ‘toonloos en hol geraffel’ van *Wereldvrede*, en - het is jammer, dat over *Metamorphose*, *Psyche*, *Fidessa* en *Babel* geen directe meening gëuit werd - later nog van *Langs Lijnen van Geleidelijkheid, De stille Kracht* en *De kleine Zielen* als van minderwaardige of hoogstens om een geringere soort aangenaamheid apprecieerbare zaken.

De meeningen van Kloos, uit den schoonen tijd, toen hij nog wist - en hoe klaar en krachtig! - waarom hij 't eene mooi vond en 't andere leelijk, - de meeningen van Kloos over Couperus, voorkomend in ‘Veertien Jaar Literatuur-Geschiedenis’, zijn gemakkelijker te overzien.

Het zijn er twee, lijnrecht tegenovergesteld.

Eerst, naar aanleiding van *Orchideeën* en *Een Lent van Vaerzen*, deze karakteristiek van den poëet Couperus:

'Als artiest: handig balanceerder op het slappe koord eener ongevoelde zoetvloeiendheid, jongleur met klankenreeksen van een weeke onbeduidendheid, spreker en zinger met een krachtelooze radheid van tong - *als mensch*, *zich bewegend in een fantasiewereld van affectatie en onwaarheid en flauwigheid*, zich suikeren tempeltjes bouwend met goud-papier beplakt, rococo-sentimentjes uitkirrend met een stemmetje van was, zich verkneuterend kortom in de bonte en zoetige banaliteit van een modisten-ideaal.'

Daarna, over *Eline Vere:*

'...de kunst van Couperus, van het lieve en vermakelijke, van het droevige en teêre, van het lieve pretmaken en trouwen en huislijk-zijn, van het droevige niet-trouwen, oud-worden of doodgaan, *van al dat waar-menschelijke,* dat rozig ware, van al die beste, aanbiddelijke menschkinderen, die zoo mooi en trouwhartig kunnen schreien en lachen, en zoo innig gelukkig zijn, in hun eentje of met hun beidjes, met hun beetje geluk. En dan midden in die alleraangenaamste wereld, waar zelfs de ondeugd onschuldig schijnt en alles van mensch tot mensch gaat, dat ééne diepe, tragische zielsportret, dat menschelijkst hart onder al die harten, haar eigen middelpunt en schatkamer en slachtoffer, zij, eenzaam met zichzelve tot den dood. O, kunst om te kussen!'

'...Couperus die zich vijf jaren lang heeft vergist in de kunst, die hij maken moest, is, *van een precieus en pretentieus poëetje*, *veranderd in een groot en mooi-voelend realist*.'

Dat de verzen on-echt waren, en het proza echt, daarover waren Van Deyssel en Kloos het eens, maar terwijl Kloos een diametrale tegenstelling voelde tusschen den poëet en den realist, een onverklaarbaren omdraai van 't een tot 't ander, zag Van Deyssel 't een in 't ander wèl wonderbaarlijk maar toch hoog-logisch verglijden en òpgaan, alsof een vlak-blikkerend stukje glas inwendige glansjes ving en zacht gekaats van àl meer facetten, vonken van rood, spatten van electrisch wit, en zoo, in snelle, zichtbare, klare en wondere metamorphose, werd tot een flonkerend juweel.

Ziehier Van Deyssels verklaring van het phenomeen:

‘Het werk (Eline Vere) is wat het op zich zelf is, maar in dit geval is het ook een merkwaardig dokument voor de fyziologie der artisticiteit; ik bedoel hiermeê, dat dezelfde soort van levensvisie en kunstvoeling, dezelfde zin voor het korte, het on-zware, het gracieuse, het elegante, het kiesche, het fraaye, het weelderige, het rijke, die den heer Couperus *slechte*, knutselige, kunst- en aandoeningloze *verzen* deed maken, - dat die zelfde eigenaardigheid nú, zoo geheel anders aangewend, zeer heeft meêgewerkt, om hem een *goed*, ernstig, affektatieloos, zeer orizjineel *proza*-werk te doen maken,’ enz. ‘Niet waar? dit is heel merkwaardig; allicht had er, na de antecedenten van den heer Couperus, een van deze twee andere dingen kunnen gebeuren: òf hij had, zijn vorig schrijvers-wezen als een kleeding uittrekkend zich in een geheel nieuwen aard kunnen vertoonen’ enz. (zoo ongeveer meende Kloos, dat hij déed) ‘òf hij had, de affektatie en de nietige weelderigheid zijner verzen in zijn proza overbrengend, een nuffigen en wezenloosfraayen roman kunnen maken, die alleen voor het publiek iets waard zou zijn geweest. Maar neen, het derde mogelijke is geschied, het element van fraaiheidszin en weeldebegeerte, dat hoofdbestand-deel van 's heeren Couperus schrijvers-karakter, dat, tot verzen omgezet, puur fatterig schijn-schoon werd, is, nu er een naturalistisch proza-werk mee gemaakt moest, tot tintelend-fijne zegging en lief-rijk-ware verhaling geworden. Want het is het zelfde.’

Deze verklaring, suggestief door dien met fijne onderscheidingen en een rijkdom van beeldende woorden den geest dwingenden proza-gang, heeft aanvankelijk een sterken schijn van waarheid.

Maar heeft men wel opgemerkt, hoe Van Deyssel eerst zegt, dat dit ‘fraaye, weelderige’ enz. ‘zeer heeft *meegewerkt*’ (slechts) om *Eline Vere* zoo goed te doen zijn, - terwijl aan het eind hij ver-zeild is in de eenigszins andere, veel verder gaande bewering, dat die ‘fraaiheidszin,’ die ‘weeldebegeerte’ òf *omgezet* werd in fatterige verzen, òf *geworden is tót* de ‘tintelend-fijne zegging en lief-rijk-ware verhaling’ van het naturalistisch proza-werk?

De overweging dan, dat het die zelfde fraaiheidszin ook en weeldebegeerte was, die tot het schrijven van *Majesteit* dreef, en de innerlijke koudheid van dien fraaiheidszin en die weeldebegeerte, waaraan het dood-vroor, - deze overweging brengt een nieuwen twijfel aan de juistheid dier metamorphose-visie.

En nooit (wij houden ons voor even aan het oordeel van Van Deyssel zelf) nooit meer zouden die fraaiheidszin en die weeldebegeerte - bizonderlijk uitkomend in *Psyche* bij-voorbeeld - tot iets goeds geleid hebben; terwijl het eerste werk, dat wat meer dan de vorige er buiten ging, *De kleine Zielen*, door hem begroet werd met eenige voorkomendheid.

Zoo zou het dus weer beter zijn, vast te houden aan Kloos' splitsing van Couperus' schrijvers-aard in een wee-killen prachtwellust, o.a. in zijn opzichtige verzen veil, en een teer en warm gemoed, dóór die bedriegelijke oppervlakte héén in realistisch proza-werk heerlijk omhoog-gebloeid; zoodat men deze raadselachtige figuur zich voorstellen kon als een flauwtjes-glimlachenden swell met een gebrocheerd-satijnen vest en armbanden om de vrouwe-polsen, in wien tòch, diep in zijn wezen, een mooi-menschelijk gevoel leven zou.

Ook deze onderscheiding en deze voorstelling echter, wil men Kloos-zelven gelooven, schijnen met den tijd niet van kracht gebleven.

In een zijner ‘literaire kronieken’ van de laatste jaren - de waarde, die men daaraan te hechten heeft, kan voor 't oogenblik buiten beschouwing blijven - wordt Couperus' arbeid op gansch andere wijze ontleed:

‘De heer Louis Couperus valt, als schrijver, uiteen in twee scherp-onderscheidene helften: de eene van deze is de mensch, die werkend voor een breed, een halfbeschaafd publiek, insteê van uit eigen observatie of onbewustheid levensvolle kunst te scheppen en te beelden, als-paleisjes optrekt van papier-mâché, waarin kunstiglijk mechanische poppetjes zich bewegen, en tooneelmatig redevoeren, ongeveer in den stijl van: ‘Amalia, bemint gij werkelijk den grootvorst, die resideert op zijn adellijk slot in de hooglanden? vroeg de vader *met zijn edelaardig*, *als gebeeldhouwd gelaat*. Maar de jonkvrouw, *met een plots en zelfbewust gesproken:* “Welzeker, papa, waarom zou ik hem niet beminnen?” *sloeg, door de kracht van haar onwankelbaar zeggen*, *den ouden hoveling dien troef uit de hand*.’

(In 't voorbijgaan zij opgemerkt, hoe dit gespreks-fragment zelfs niet ‘ongeveer’ in den stijl van Couperus is; er is *niets* van Couperus in, niets dat maar zweemen zou naar Couperus' geluid;

van een parodie op wat dan ook van Couperus kan dus geen sprake zijn; toch, want het heeft even weinig den toon van den gewoon-of-huis draak, ziet het er uit als een parodie... een parodie zoowaar, als men 't wèl beluistert, van den stijl dier ‘literaire kronieken’ zelve...)

‘Doch naast dezen gullen gever van copy,’ zoo gaat Kloos voort, ‘die als alle bedenkhoofden, nuchtere bedenkhoofden, langzaam-aan in 't veergeetboek zal raken, bestaat er, in denzelfden mensch, nog een ander schrijver, de wezenlijke kunstenaar, de echte Couperus, die evenlang zal leven als de Hollandsche taal.’

Volgt een niet erg treffende vergelijking van Couperus met... Poot! Ondertusschen denkt echter de lezer: nu ja, maar zoometeen zul je 't hebben: al die ‘Majesteiten’ en ‘Lijnen’ enz. dat betreft den ‘gullen gever van copy’, maar de ‘wezenlijke kunstenaar,’ dat is de schrijver van Eline Vere, van Extaze, en verder... nu, dat zal blijken.

Maar neen, als de genoegelijke causerie over Poot afgeloopen is, komt er dit:

‘Couperus is *niet* in essentie een realist.’ ‘Zijn pogen, om de realiteit te geven, zooals die is, daarin toont hij geenszins zijn ware kracht. Tegenwoordig hebben anderen dat veel beter weten te doen. Couperus' beteekenis in dat opzicht is minder een actueele, dan wel een historische, omdat hij met zijn Eline Vere een der eerste aanloopen gaf tot den modernen roman.

‘Neen, meer dan een realistisch romancier, is Louis Couperus een eigenaardig soort van dichter, die zich hierin van andere dichters onderscheidt, dat’.. wij zullen het nu maar in 't kort zeggen: hij niet in vèrzen uitmunt.

‘Neen, hij is veeleer te noemen een proza-dichter, een man, die met een weelderige fantasie, in zacht-harmonisch glijdend proza, breede geheelen van vizioenaire schoonheid weet te scheppen, waardoor hij onder onze moderne kunstenaars een plaats inneemt, die hem alleen past.’

En het eind is:

‘Neen, “Dionyzos”, zooals het daar ligt, vind ik de kroon op àl Couperus' werken (hoe moet men zich die ééne kroon op “al” die werken voorstellen? en men mòet zich die kroon kunnen voorstellen, wijl er nog plastisch van gezegd wordt:) die de grootere

of geringere schoonheid van de vele anderen met haar schitt'ring overstraalt'.

Goed, Couperus zou dus, inplaats van in, I, den kouden weeldeaanbidder der gedichten en van wat later daarmee parallel liep, en, II, den waar-menschelijken realist, - Couperus zou thànds 'uiteenvallen' (en waarom zou in vijftien jaar de stand van zaken niet kunnen veranderen? maar die radicále verandering is even curieus als het feit, dat Couperus toch altijd maar weer 'uiteenvallen' moet!) in, A, den realist, die niet meer meetelt, en, B, den dichter, die, hoewel ook in verzen nog steeds niet meetellend, bewonderenswaardige *proza*-gedichten maakt.

Ook *Psyche* was jaren geleden, in *De Nieuwe Gids* van Maart 1899, door Kloos reeds hoogelijk geprezen, maar daar heette *Eline Vere* nog, in plaats van 'een der eerste aanloopen', 'dat wondervolle boek, waarin hij als ziend en voelend kunstenaar, als mensch van meer dan gewone zielsdiepte en met een fijn-breed vermogen van uiting stond'.

Nog eens echter, het is er ons voor 't oogenblik niet om te doen, de waarde van Kloos' latere kritieken in 't algemeen, of de juistheid van deze in 't bizonder te betwisten; dat Kloos' analyse van het gecompliceerde verschijnsel: Couperus, van lieverlede tot een resultaat kwam, tegengesteld aan dat van jaren her, over zooiets, op zich zelf genomen, zou men zich niet behoeven te verwonderen: niet alleen toch kan *hetzelfde* werk er van dicht bij heel anders uitzien dan op den afstand van jaren literatuur; maar de geheele Couperus zou veranderd kunnen zijn en een mee-draai van de kritiek met die verandering zou dan alleen van de levensvolheid dier kritiek getuigen.

Het is ons dan ook slechts hierom te doen: aan te toonen, dat niemand ooit recht geweten heeft, hoè 't nu eigenlijk zàt met dien Couperus, met dien wonderlijken verzen-maker, juwelier, echt mensch, Haagsch heertjen, mysticus, globe-trotter, proza-dichter, kapper, profeet.... maar dat iedereen altijd gevoeld heeft, al werd meer en meer onnaspeurlijk, wat nu eigenlijk nièt en wat wèl deugde in dien gladden schedel daar in Nice, den Haag, Venetië, Batavia, - dat iedereen altijd gevoeld heeft een zeldzaam verfijnd mengsel van echt en on-echt, dat iedereen ten slotte heeft moeten zien: in dien man kan alles, op de goede keeren, echt zijn, en al

datzelfde is, op andere oogenblikken, van de verfoeilijkste on-echtheid.

Want sinds den tijd, dat men zijn werk zoo gemakkelijk kon overzien, door aan den ongunstigen kant te scharen: *Orchideeën* (waarom het zwoel-zoete *Santa Chiara* onveranderlijk, als bij heilige traditie, ervan uit te zonderen?) *Een Lent van Vaerzen*', en *Williswinde* - en daar tegenover, aan de licht-zijde, *Eline Vere*, *Noodlot* en *Extaze*, - sinds dien zijn alleen z'n verzen (na jaren kwam er ineens weer een heele partij opduiken, in Groot-Nederland) bestendig geweest in akelige gepoelitoerdheid en beleedigende onwaarachtigheid, waarbij zich nog een soort van indringerige jovialiteit voegde, die het hoog-allurige knutselwerk eenvoudig weerzinwekkend maakt.

Maar het proza, in grilligste wetteloosheid, was nu eens mooi plots, in een genre dat men als slecht van hem kende, dan weer niet-te-lezen, schoon 't als volgend in een rij van te-prijzen werken stond; en niet zelden kwam binnen den omslag van een en hetzelfde boek het beste en het verwerpelijkste uit dezen schrijversgeest verwarrend dooreen te loopen.

Zoo borg *Psyche*, het wèl verstandelijk-koele, maar toch ook koel-schóóne boek, dat zoo uitermate verrassen moest na de keizerromans, wijl een wéér buiten-gewoner milieu niet wéér verder verwijderde van de warme menschelijkheid zijner eerste prozawerken, maar bloeide nu en dan van onverwachte levens-ademen - zoo borg datzelfde *Psyche* in zekere beschrijving van Emeralda een delfstoffen-uitstalling zóó heftig-bespottelijk als Majesteit noch Wereldvrede er hadden aangeboden.

Fidessa, de sproke der liefde-trouw, zooveel warmer, hoewel minder goed geschreven, dan *Psyche*, liet weer nòg verdachter zaakjes doorschemeren dan den valsche-diamanten-winkel van Emeralda; o.a. op den woesten tocht van den eenhoorn met de naakte nimf door het nacht-zwart angst-woud - daar staat ergens: 'Toen smeekte zij, aan zijne ooren. Hij wendde nerveus den kop van haar af. *Haar allerliefste stem wond hem op!*' Wat hoort ge in deze laatste woorden: de energische zenuwspanning van het wilde wouddier soms, met de nimf op zijn sterken rug? of is het ook eerder het flauw-draaierig gevoel van een leeghoofd-in-rok, die tegen zijn zin van streek zou raken door het aanminnig gevlei van een beelderig 'praatstertje'?

Toch, *Fidessa* bevatte stukken, dialoog vooral, die gloeiden van onvoorgewend, levend gevoel.

Van de keizer-romans tot *Psyche*, en van *Psyche* tot *Fidessa*, ging de stroom in stijging van zielvolheid tot *Babel*,... en, *Babel*, het bleek een rommelig, kleuren-schreeuwend tentoonstellings-paleis van zielloos bogend en kronkelend ijzer, dat doorgaan wou voor een kathedraal, en waarin een draaiorgel van zeurig, pijnlijk-valsch gerijmel zich hield voor het koorgezang van een grootsch prozagedicht.

Intusschen was de schrijver, ‘langs lijnen van geleidelijkheid’, ook weer op den beganen grond aan 't wandelen geweest, maar had er de oude, innige menschelijkheid niet teruggevonden.

Dan, in *De kleine Zielen*, hier en daar, wàs het er weer, hoewel niet zoo vol en overal dóor-vloeiend als in zijn allereersten roman, - maar met *God en Goden*, dat, boven *Babel* uit, en zelf nu iets als een toren-van-Babel, niet minder dan het Heelal omvatten wou, belandde inmiddels de reeks der proza-gedichten in een geloei en windgehuil van woorden, of in een even machteloos als afmattend gegil en gegooi met galmende uitroepen, één lange razernij van fantasie, waarin men meende den auteur te zullen zien blijven.

Doch niets daarvan; toen *God en Goden* in Nice was uitgewoed, ging de heer Couperus zich wat vertreden te Rome, waar hij door de musea drentelde en een dozijn sonnetten fabriceerde, die hij *Dionyzos-studiën* noemde. Dan ging hij weer naar Nice terug, om zich later naar Venetië en vandaar naar Cadore te begeven, en schreef op dit reisje, in een maand of vier, vijf, ‘de kroon op al zijn werken’: *Dionyzos*.

En werkelijk - al is er natuurlijk geen sprake van, dat het 't beste zou zijn, wat Couperus geschreven heeft - *Dionyzos* is wel weer een mooi boek, of liever, een boek waar wel weer ‘heele mooie dingen’ instaan; mooie, gevoelde dingen, drijvend verspreid als rozebladen op een bollen wind, dien zekeren opgeblazen toon, bijna aan-hóudend onder-door te hooren, en die meer en meer de grond-toon is geworden van den Couperus-stijl.

Diezelfde hol-verrukte toon, die reeds zijn eerste argelooze letteroefeningen, zijn eerste verzen, geheel *opvulde*, die toon, die zijn aangeboren stem schijnt te zijn, slechts bij wijlen met meer of

minder kracht door de waar-menschelijke stem zijner te dikwijls sluimerende, diepere ziel onderdrukt, - die toon vierde hoogtij in de keizer-romans, woelde in *Fidessa*, gulpte en spoelde door *Babel* heen, deed van *Over Lichtende Drempels* rijzen het veege deeg van quasi-mystiek, zwol 't bolst in *God en Goden*, joeg nog, bij vlagen, sommige episoden van *De kleine Zielen* in leege opgewondenheid voort, en ook weer dit *Dionyzos*, voor een te groot deel, drijft er op.

* * *

De meening is gangbaar, dat wat niet de moeite waard zou zijn, in proza mee te deelen, dikwijls, dansend op de maat en klinkend met de zin-ledige bokaal der rijmen, als vers beteekenis zoekt te krijgen.

En zeker, er is heel wat, vooral philosopheerend dichtwerk, dat, geparaphraseerd, er al zeer onnoozel zou uitzien; toch, voor den kenner, zal ook zulk dichtwerk-zelf waardeloos blijken, niet alleen van inhoud, maar ook van vorm; omdat vorm-alleen niets is, en zich alleen ver-vormt tot schoonheid, als het technisch kunnen door een ontroerden en dus nooit berekenenden of dorren geest wordt geleid en bezield.

En zoo, voor den kenner, doet wel eens het òmgekeerde zich voor; wat in de wijde plooiingen en golvingen van het ongebondene proza als onecht wordt vermoed soms en gevoeld, maar bijna niet bij de lurven te pakken is, dat loopt wel, naakt, van alle kanten te bekijken, en reddeloos overgeleverd, in het vers als in een val!

De verzen des heeren Couperus waren van-ouds één tastbare onechtheid; zij zijn het gebleven.

De cyclus Endymion, het ‘mysterie-spel’ Imperia, en nu weer de twaalf sonnetten, die Dionyzos inleiden, zijn slecht; een oogenblikje, in Endymion en in deze Dionyzos-studiën, is er wel eens iets aardigs, maar iets aardigs, dat het verstand bedacht; waar de schrijver ons in een diep gevoel wil doen gelooven, daar sleept hij zijn praal van woorden en kunstige rijmen vruchteloos aan... want die vierkante vitrines vol nagemaakt geflikker, hebben niets van de dauw-fonkelende bloembedden der bewogene schoonheid.

Wij laten verder deze verzen buiten beschouwing hier. Vooreerst, wijl dit opstel ‘over proza-kunst’ te handelen heeft, - en ten tweede, wijl wij niet de vèrzen van den proza-schrijver tot de ver-

klikkers willen maken van wat in zijn proza-zelf verborgen ligt.

Dat proza-zelf moet de bewijzen kunnen leveren van wat wij er als niet echt in gevoelen, en... het bevat die bewijsstukken te over.

* * *

Het is niet in-beeldspraak, maar onze directe indruk, dat wij *Dionyzos* zien als iets moois en kleurigs en tintelends, warm om ons toe, vertrouwd, maar dat dan ineens zich verheft van de aarde, alsof een ijdele wind er onder op-bolt, zoodat wij, zelf in een wonderlijke leegte, het plotseling aanstaren als iets vervreemds, waar het voort-ijlt, in ontkleurde stukken uiteen-geweken, ergens omhoog... Dan, eensklaps, zinkt het tezamen weer, het is weer één en reëel, het kleurt en tintelt weer bloeiend om onze zinnen...

De hier beschrevene sensatie ontstaat, sterker of zwakker, korter of langduriger, door veel-verscheidene oorzaken; 't is, waar Couperus, te vluchtig werkend, met los-gegrepen woorden en vergelijkingen gaat gooien naar de gapingen, die zijn ongeduld niet toelaat, alle met gevoelde woorden en vergelijkingen te vullen, - of, waar hij de zinnetjes, die te onnoozel en te kaal zouden heen-kuieren uit zijn leegere stemming, dooreen draait en friseert en een duwtje geeft in de lenden, tot ze wat lijken van houding en rhythme...; maar vooral dáár, waar hij, niet meer eenvoudig, innig, en vandichtbij zijn onderwerp *doorvoelend* (doch zonder zich daarvan bewust te worden) de futiele opgewondenheid er over van zijn in momenteele verzwakking altijd weer jonge-dames-alluretjes aannemenden geest, voor dichterlijke vervoering houdt, en meenend te dansen in extaze, voortfladdert in ijl, hysterisch dwepen... totdat een rustiger moment in het verhaal den vliegerig-opgetogen auteur weer tot bedaren en... tot de schoonheid terug brengt.

Nauwelijks is 't verhaal ingezet met den dauwigen morgen te Nyza en het zacht-kleurig ontwaken van Dionyzos, die gedroomd heeft: ‘de verovering van geheel de wereld’ - of, dadelijk al, maakt Silenos, de oude wijsgeer, die toch geenszins als een kijver of een druktemaker is bedoeld, zich, zonder een naderen uitleg af te

wachten, van die nog vage woorden meester, en slaat aan het tegen-betoogen met zoo overdreven ijver, als had de heer Couperus hem vooraf ingelicht, hoe 't loopen zou:

‘- En wat heeft mijn heer gedroomd? vroeg (eene der nimfen) Ione.

- Ik heb gedroomd... zei Dionyzos; de verovering van geheel de wereld...!

- Wat een dwaasheid! Wie zou er nu moeite doen om de wereld te veroveren! klonk in spot, een stem, en Silenos, zich rekkende, trad naar voren uit het boschje waar hij geslapen had. Zeg, Dionyzos, wat spiegelden droom en slaap je zoo ijdele eerzucht voor? Geheel de wereld...! Maar kan het de moeite loonen geheel de wereld te veroveren...? Kan zij schooner zijn dan Nyza, kan de lucht om haar zijn blauwer, de zee rondom haar stralender, de nymfen in hare wouden verleidelijker dan Ino en Ione zijn? Ik geloof het niet! Ik geloof het niet! O, Dionyzos, vergeet je droom, die ijdelheid was als àlle droomen.

- Ik heb gedroomd... - Dionyzos herhaalde het -; de verovering van *geheel* de wereld!!

- En waarom zoû je die wereld veroveren? Geen van de goden geeft om’... hè, man, zijn wij geneigd in de rede te vallen, maak je niet zoo dik, laat Dionyzos nu eerst eens uitpraten, wat een herrie op den vroegen morgen!

De opwinding van den schrijver - we zijn op bladz. 4! - heeft zijn personen alreeds bevangen, en van dat oogenblik af gaat het voort òf in drukke, gemaniereerde, even breedsprakige als ondiepe dialogen, òf in dwarrelende, eindeloos zich herhalende, en rondwentelende, en toch àl maar dóór dravende, dravende, dravend-pratende monologen, die samen het grootste gedeelte van het boek beslaan.

* * *

In het door ons onderbroken gesprek tusschen Dionyzos en Silenos komt, op bladz. 7 bovenaan, het woord voor langen tijd aan Dionyzos.

Deze gespreks-beurt is, voor de factuur van het gansche werk, van bizonder belang. Voor het eerst heeft hier het spreken in sommige zinnetjes een ongewone functie, een functie, die het, 't geheele boek door, bij buien houden blijft, - met een even uiteenloopend effect echter, als de oorzaken van haar ontstaan verschillend zijn.

Het verschijnsel bestaat hierin, dat *in het spreken opgenomen* wordt hetgeen gewoonlijk *tusschen het spreken in* als stukjes *beschrijving* een plaats vindt, beschrijving zoowel van de omgeving als van de gebaren en handelingen van de persoon die spreekt en van de persoon of de personen tot wie gesproken wordt.

Dionyzos, op bladz. 7, begint zijn gespreks-beurt, terwijl hij en Silenos nog staan waar zij zooeven ontwaakten; dan, onder het praten, hooren wij hem zéggen, dat zij op weg gaan, wij hooren hem zeggen, waar zij langs loopen, wat hijzelf doet onderweg, wat Silenos doet, hoe de natuur om hen heen verandert met hun voortgang... eerst op bladz. 9 onderaan eindigt nog-altijd-diezelfde gespreks-beurt met: 'Hij hield stil...'

En wat is nu, hier op deze plaats, het gevolg van dit opnemen van handelings- en omgevings-beschrijving in den dialoog, of, zoo men wil, van dit beschrijven van omgeving en gebeur *sprekenderwijs?* Ziehier een gedeelte van wat Dionyzos al-doende hier zegt:

'O Zeus, hoe zalig is al wat ge schiept, om de schoonheid der glanzende vormen, die van hemelen, en die van de aarde! Aarde, blinkende erfenis, bloeiend erfgoed, vervalt ge Dionyzos alleen? Zeus, god van hemelen, zal Dionyzos der aarde god zijn...?! *Silenos*, *kom nu met mij!* kom mee, ik weet den weg! Ik zag hem in mijn droom! *Langs deze wateren en langs deze wouden* wezen hem mij najaden en hamadryaden, lachende, met schalke vingertjes... Ik liep den weg al af in mijn droom. Om mij heen riep de op mij verliefde aarde met tallooze stemmen, dat ik haar veroveren zoû! Er woelde een razende vreugde! Ik ontwaakte... *Nu*, *in morgenwerkelijkheid*, *loop ik den weg af! Hierheen*, *hierheen!* Volg mij, meester, gij, die de wijsheid gaarde in uw woord, als de bijen honig in raten, en ze mij aanbiedt, als mij hongert, tot ik walg van de zoete wijsheid! Hierheen, hierheen: Dionyzos hongert naar honig niet; Dionyzos dorst! Hem dorst...! *Hier*

spoelt zuiver water...! Ik schep het in mijn hand, *ik drink het*... O, ik wilde er ware ander vocht, dan het water uit de kruik der najaden... Maar Zeus hield den nektar voor zich daar boven aan hun godenfestijnen... Daar komt Dionyzos niet! Maar is hem de hemel gesloten, de aarde zal hem open zijn...! Vlugger, vlugger, Silenos' enz.

Het is maar zulk een klein verraad, wat er schuilt in dit fragment; maar, tot een vast procédé gegroeid, wordt het hier even ietwat vluchtige in de behandeling, een algemeene en gevaarlijke eigenschap, die tot het beste toe uit dit werk heeft meegesleept.

'Dionyzos dorst! Hem dorst...! *Hier spoelt zuiver water... Ik schep het in mijn hand*, *ik drink het*... O, ik wilde, er ware ander vocht' enz.

Dionyzos *zegt* hier iets te *doen*, en te doen *in denzelfden tijd*, *dat* hij 't zegt (want dadelijk praat en gaat hij weer door) - iets, dat hij niet doen kàn in den tijd dat hij 't zegt... Het zien van het water, het erop-toe-loopen, het erbij knielen, bukken, het scheppen, het voorzichtig op-beuren van de lastig gesloten-te-houden handholte, en het drinken, dit alles duurt zeer veel langer dan het hier in 't voorbijgaan gezegde.

Eén oogenblik sluit zelfs zeggen en doen elkander uit: 'ik drink het,' want, drinkend, zou hij niet zeggen kunnen, dàt hij dronk.

Welk effect nu heeft dit meêdeelen eener terzelfder tijd gebeurende handeling, die even lang als de mededeeling heet te duren, maar langer duren mòet, en één oogenblik zelfs niet *onder* dat meêdeelen gebeuren kàn...?

Dat wij niet gelooven, dàt ze gebeurt, maar dat wij alleen een vage *mimiek* van die handeling zien, alsof iemand het gesprokene *voordroeg*, een paar passen deed bij 'hier spoelt zuiver water', zich bukte en een schep-beweging maakte bij 'ik schep het in mijn hand', een drink-beweging bij 'ik drink het', om, de hand weer in de hoogte, uit te roepen: 'O, ik wilde, er ware ander vocht!'...

En hiermee is ééne der holten van dit boek aangeklonken: de ten onderwerp gekozen mythe tot een *werkelijkheid* willende maken, doet het, te herhaaldelijk, onder die vermeende werkelijkheid als

't ware de tooneel-planken hooren, waarop dan plots de mythe niet meer leeft, maar voorgedragen wordt.

't Is echter niet genoeg, dat wij weten, door welk procédé dit effect ontstaat. De verkeerdheid toch van dit effect gradueert zich van iets nauw-merkbaars tot de grove fout. Terwijl, aan den anderen kant, het procédé opzichzelf, een enkele maal toegepast, en behoorlijk bewaakt, er een heel eenvoudig en goed kan wezen.

Wanneer wij nu echter nagaan, hoe, in dit werk, dat procédé ontstaat, dan vinden wij van die zeer uiteenwijkende schakeeringen, waarin het bedoelde effect zich voordoet, de verklaring.

Hoe kwam de schrijver tot dit procédé?

Gewoonlijk, wanneer de vaak wat vrouwelijk-nerveuze Couperus, in meer of minder echte begeestering, dc personen van dit boek in meer of minder echte vervoering doet geraken, dan bevangt hen iets, in beginsel, van de zenuwachtige bedrijvigheid van 't vrouwtje, dat, haar kamers gereed makend voor een feestje, al wat ze doet met gepraat begeleidt: nu ga ik dáar de schemerlamp zetten; die staat! de theetafel een beetje zoo; zóó! en nu die stoel nog wat achteruit...

Waar nu de schrijver werkelijk is in den tintelenden, weidschopgetogen geestes-staat, van waaruit het gansche werk had moeten geschreven worden, daar komt hij òf *niet* tot dit aan bedrijvige vrouwtjes herinnerende procédé, òf - doch dit is zeldzaam - hij beheerscht het, 't dribbelig-blije opvoerend tot het helder gejubel om de schoone wonderen, die daar worden beleefd; - maar is hij in het vliegerig enthousiasme, dat in drukke uitbundigheid een momenteele inwendige leegte te overbruggen tracht, dan laat hij de opgewonden huisvrouw (om dit beeld nu maar even vast te houden) aldus voortgaan: nu sjor ik de piano naar het andere eind van de kamer, nu loop ik snel de trappen af, en geef aan de meiden mijn orders... zonder te bemerken, dat dìt niet meer, tegelijk met het zeggen, gebeuren kàn, en dus ook niet gezègd kan worden... dán: buiten de werkelijkheid.

Doch er is een gemiddelde: soms is een wel echte geestdrift niet kláár genoeg geweest, te veel een róes, om aan alle

schoone beelden, die hem voorbij-ijlden, de juiste *taak* te kunnen geven; ontstaat er dan soms al dat treden uìt de werkelijkheid der *geleefde* mythe, in een soort vertooning *van* de mythe, - die vertooning, nu en dan, kan mooi zijn; en, een enkele maal, wordt de lyriek der aldus acteur geworden personen, óver de personen, die ze aanvankelijk waren, zóó mooi, dat eerst later het nuchter verstand die subtiele en door de Schoonheid zelf verhulde gedaanteverwisseling bemerkt.

Op zijn morgen-wandeling met Silenos hebben wij Dionyzos verlaten. Kort daarop liet ook Silenos, bang wordend in die onbekende wouden, hem in den steek. En alleen verder ijlend, vond hij Ampelos, den Faun, wien Zeus den wonderbaarlijken wijnstok in de hand legde, die Dionyzos' scepter worden zou. Samen gaan zij op weg, om de gunstige plek te zoeken, waar zij hem planten konden tot vreugde, den tooverstok! De Faun pijpt zijn lokkende wijze, en van overal, van al de gunstige plekken antwoorden de pans-fluitjes:

‘- Kom, Dionyzos.
- Ik volg je....
- *Ik speel de wijze*, *al gaande.... Ik de wijze al spelende*, *zal mijn lied onbewust ons leiden ter goede en gunstige plaatsen*. Waar zonen van Pan, enz.’

En, lezer, wij bekennen 't graag, hier hadden wij, bij 't eerste doornemen van 't boek, niet gemerkt, dat de Faun niet ‘al spelende’ maar al pràtende vooruit liep; en dat praten en.... fluitspelen niet tegelijk gaat! - wij hadden 't niet gemerkt, want behalve dat onbewust wij achter die woorden de mimiek van fluitspel zagen, hadden wij ìn die woorden, in het zacht-dansend *rhythme* dier woorden, het fluitspel zelf, op de maat van Faun's lenigen tred, gehóord: Ík speel de wíjze al gáánde.... Ik de wijze al spélende.... enz.

Het is een *feitelijke* onmogelijkheid, als het ‘ik drink’ van een vorig citaat, dit fluitspel onder 't praten; maar hier is die feitelijke onmogelijkheid geen blijk van ongevoeldheid, daar juist het rhythme der het onmogelijke schèppende woorden zèlve.... van hunne gevoeldheid getuigt! En dàt is 't voornaamste!

Wij maken dan ook geen jàcht op die fouten-zelf: dat dìt eigenlijk niet kan, of dat dàt niet precies klòpt, - want om haarzelf laten zij ons tamelijk onverschillig; het is trouwens opmerkelijk, dat de verstàndelijk-èrgste onmogelijkheden, onlogischheden enz. lang niet altijd het meeste, soms, zooals hier, in 't geheel géén kwaad doen; maar nìet onverschillig zijn die fouten ons, zoodra ze de onmiskenbare symptomen zijn van innerlijke kilte, valsch gevoel, flauwheid, en dan ook niet nalaten, den lezer een (misschien onbestemde) gewaarwording van holheid, afkeer, weeïgheid mee te deelen.

Dionyzos en de Faun hebben een gunstige plek gevonden; zij planten den wonderbaarlijken stok, en het wonder gebeurt; hij kronkelt en weligt uit in takken en twijgen; bladeren ontvouwen zich, trossen zwellen er heerlijk tusschen.... wij vernemen het alles uit het gesprek van Dionyzos en den Faun, die door de wisseling van hunne verrassings-uitroepen ons doen bijwonen wat er geschiedt. En hier, waar het gebeuren werkelijk met het spreken erover gelijk gaat - zoo'n wonderboom groeit in een oogwenk! - heeft men dus een geval, waaruit blijkt, dat het procédé-zelf volstrekt niet uit den booze is, zoolang het niet uit verkeerde geestes-bewegingen van den schrijver ontspruit. (Dat dit gesprek niet zeer móói is, een beetje week, waar het een wonder had kunnen worden als het wonder dat erin beschreven staat, dit doet voor het oogenblik niet ter zake.)

‘- Nu sidderen van groen de twijgen en de bladeren ontplooien... O, Dionyzos, dit is een nieuwe boom, en hij zal zijn je eigen, Dionyzos! De druiveboom, die is voorspeld!

- Faun, zie, mijn druiveboom heerlijkt uit in kronkelende ranken en van nog nooit gezien ooft zwellen er kleine besjes aan...
- De besjes zwellen...
- Zacht rozig bleek eerst purperen de trossen, en hangen nu zwaar...
- De ranken rekken verder over den rotswand...
- En krinkelend als met klauwtjes teêr, hechten zij zich vast aan het steen...

- En kronkelen haar rankjes om iedere punt die uitsteekt...'

Op dit oogenblik gaat het regelmatig gesprek over in een lange alleenspraak van Dionyzos, voortdurend echter tot den Faun gericht; er gebeurt nu weer meer achter het gesprokene dan wat door den sprekende gezien wordt; hij zelf en ook zijn Faun gaan druk aan 't handelingen verrichten. Laten we maar eens kijken:

'...O, mijn wonderboom, o, mijn wonderboom, o mijn heerlijke druivewingerd! Faun, kom, plukken wij een tros en proeven wij dien om te weten hoe smaakt ooft zoo nieuw. Ja, van boschbes en braam is de geur, maar heftiger te zamen geperst en de aroom vertienvoudigd in bezwijmelende kracht! Hier, Faun, ik pluk er een tros af... Zie, hoe heerlijk mijn tros mooi is! Zie, hoe heerlijk... Een waas als van eersten dageraad ligt over de even gepurperde blauwte, als een schuchterheid over een gloed! En hoe zwaar is mijn tros! Nauwelijks kan ik hem beuren... *Nu til ik hem met beide handen omhoog* om hem vonkelen te doen in de zon. In iedere druif trilt als een roode drop, zichtbaar en schitterend door den wazigen glans van de schil. Hoe zwaar, hoe zwaar is mijn tros. Ik vrees, de steel zal breken... Ik neem den tros in beide handen nu vast, ook al ontwijden mijn vingers het waas... De tros bloost in mijn palmen alsof hij blaakt in mijn liefkoozing! O Faun, nu te zoenen, te zoenen mijn tros... Maar hij is zoo zwaar, dat ik mij schrap op de voeten moet zetten; mijn lendenen buigen achterover, mijn spieren spannen om hem op te tillen naar de gretigheid van mijn lippen toe. Nu, o nu, lig je, tros, op mijn mond! *Nu*, *o nu drukt je mijn mond te pletter!* Als een even gepurperde zwaarte blauw ligt de tros over mijn gelaat, streelt mijne oogen, die zich sluiten, zoekt met zijn druiven *mijn hijgende lippen* en purperkraalt af tot op mijn borst in mijn armen, die hem tegenhouden! Zware, zware tros... een roode geur zweet als een walm uit je op... zware, zware tros, ik wankel onder je bezwijmeling... O Faun, ik zie, mijn oogleden even geopend tusschen de druiven, dat je deed als ik, en plukte een tros, en hem bracht aan je lippen verliefd... zware, zware tros... *o*, *nu val ik onder je zwaarte... Nu lig ik in het warm gestoofde zand en je ligt zwaar op mijn hart, op mijn mond!* Mijn purperen wellust, kom! Hier in mijne armen druk

ik je te pletter! Tegen mijn hart, op mijn mond! Faun, ik perste den tros, omdat ik bezwijmelde onder mijn wellust, en niet weerhouden kon den drang van mijn armen. *Nu stroomt zijn roode bloed mij langs de lippen* en over mijn leden! O! Faun, ik zie, rood bloed stroomt je de lippen en de leden over? Je perste den tros!! *O Faun*, *nu druipt mij het bloed in den mond en rilt langs mijn verhemelte*. Nu zamel ik de gekneusde druiven, woest, woest, in de kramp van mijn hand, *en pers ze razende uit boven mijn mond:* Faun, het bloed van den tros, verkracht, stroomt met een rijken straal, stroomt mij binnen en gloeit tot in mijn merg! Nog een tros, een andere tros!'

Gebeurt dit alles, zóó als het hier staat, gebeurt het voor onze oogen? Gebeurt het werkelijk, alles wat Dionysos zegt, terwijl hij het zegt? Neen. Menig gebaar, menige daad, en dus het geheel, waarover ze verspreid zijn, *zou leelijk wezen als het gebeurde!* Het zou leelijk zijn, als Dionyzos, terwijl hij den tros 'op zijn mond te pletter drukte', moeilijk uitbracht, onverstaanbaar 'o nu drkt je mn mnd te plttr', - als hij, terwijl hij viel onder den tros, uithikte: 'O nu vehal ehik onder je... zewaarte', - als hij, drinkende, zich zou verslikken in 'o Faun nu druipt mij het bloed in den mond.'

Maar dat alles gebeurt *niet*, en zóó leelijk is het niet, al zijn de zinnetjes, waar het op aan komt, óók niet zoo móói geworden, dat men ze niet meer als niet-gebeurend mèrkt. Men gevoelt er dus in: iets als een uitzinging van gevoelens over een *denkbeeldig* gebeuren, en, omdat het dan toch in een als werkelijk voorgestelde situatie wordt gezègd, en men het dus niet als lyriek beschouwen mag van den auteur persoonlijk, kan men het niet anders zien dan als de uitgezongen lyriek van... den telkens even acteerenden Dionysos, die ons de situatie in woord en gebaar *uitbeeldt*... wel wat mal nu en dan!

Doch ook móóie oogenblikken zijn er in die lyriek. Mooi is bijv.

'Een waas als van eersten dageraad ligt er over de even gepurperde blauwte, als een schuchterheid over een gloed!'

En zoo is er nog het een en ander; maar vooral, als men niet

al te intens leest, niet al te nauw kijkt, en men laat zich niet pakken door de ietwat komische effectjes, als bijv. het feit dat Dionyzos, zóó tobbend onder dien tros als het er stáát, zóó zwoegend dat 't zweet hem wel van 't vuurrood, ader-gezwollen voorhoofd moet druipen, toch voortgaat met zich op 't fraaist en teederst uit te drukken, - als men zich dus maar een beetje overlevert aan den auteur, dan heeft vooral het gehéél iets moois, dan voelt men door het gehééle fragment een trék en een gloed, die, al geeft hij geen diepe bevrediging, voor een oogenblik bekoort en meesleept.

Een náar accentje is: het welbehagen, waarmee in het extatisch uitpersen der druiven, in het argeloos Gode-zuiver natuur-genot, het begrip ‘verkrachten’ wordt ingevoerd.

Waar wat minder plastiek door het ‘nu doe ik dit, nu doe ik dat’-procédé heengevlochten is, waar het dus wat aparter in 't oog valt, maar ook hier, als men er op let, moet men óok nog wel eens aan iets anders denken... In 't bizonder, wanneer zich daarbij zinnetjes voordoen, als we reeds in een der bovenaangehaalde fragmenten tegenkwamen: ‘Dionyzos hongert naar honig niet! - Dionyzos dorst!’ en ‘*Dáár kòmt Dionyzos niet!*’ - ook Ampelos zegt van zichzelf: ‘Ampelos wéet niet van triomf... maar Ampelos weet’ enz.; en Silenos en Ariadne doen als Dionyzos en zijn Faun...

Allen praten zij, zoo nu en dan,... als kinderen. En in hun pratend bezig-zijn, telkens en telkens, hoort men...kinder-gespeel.

Mocht men willen tegenwerpen, dat Dionyzos en de Faun eigenlijk kinderen zíjn, groote, blijde, heerlijke natuurkinderen! - de verlaten minnares van Thezeus, de weeklagende Ariadne heeft weinig van een kind...; en ook van Dionyzos en Ampelos is het van zichzelf als van ‘Dionyzos’, ‘Ampelos’ spreken geen kínderlijkheid, maar een weeïge kinderáchtigheid, waar een kinderlijk-doend ‘Dionyzos...’ verbonden wordt met den boekerigen, zelfs niet door groote menschen gebruikten datief ‘mij hongert,’ ‘mij dorst.’ -

Wat nu, behalve dit, doet aan kinderpraat denken?

Het is 't begeleiden van handelingetjes met de *vermelding* dier handelingetjes, *op oogenblikken en in situatie's*, waarop of waarin volwassenen zwijgen zouden.

Waar Dionyzos zegt: ‘Nu til ik hem met beide handen omhoog, om hem vonkelen te doen in de zon. In iedere druif trilt,’ enz. - daar zou een groot mensch den tros omhoog tillen en zeggen ‘kijk hij eens vonkelen in de zon. In iedere druif trilt,’ enz. en alleen een kind zegt óók er nog bij, dát hij hem optilt.

Waar een tuinman, die een boompje geplant heeft, zonder het er bij te vertellen de aarde er weer om dichtgooit, zegt het kind Ampelos: ‘Nu zamelen mijn handen den zandgrond weer dicht om den stok.’

Maar dit kinderlijk-drukke overal-iets-bij-zeggen geschiedt nu weer in méér dan grootmenschige, in ‘literaire’ zinnetjes: ‘Nu til ik *omhoog*’, ‘nu *zamelen*’ enz. Men hoort niet echt iets van kinderen plots, maar iets halfslachtigs... Men krijgt een indruk van ‘flauwigheid’; en dit, samen met perverse toontjes, die niet vlijmend en gedurfd, doch ook maar zoo-éventjes pervers zijn, als bijv. dat ‘verkrachten’ van druivenbloed, - dit brengt al meê iets van dat vaag-weeïge aan, dat men kent van Couperus en ook in dit boek terug vinden zal.

Opzettelijk, om ons betoog te klemmender te maken, kozen wij zoo straks het betrekkelijk wel mooie fragment van het eerste druivenplukken; - de bewijsplaats voor aanmerkingen van algemeene geldigheid moet van beter en niet van minder gehalte zijn dan de middelmaat van het geheel.

Heel wat armelijke en hollere hoofdstukken dan, naast brokken van ongeveer gelijke waarde als het bovenstaande, slaan wij over, - ook de mislukt-klassieke, waarin een handvol epitheta ornantia als ‘weemoedoogige’ bij Hermafroditos, ‘van verstand stralende’ bij Hermes, ‘roosvingerige’ bij Eos, en nog zoo wat uiterlijkheden, niet méer gaande maken dan wel eens een leuk-om-te-herkennen Homeros-imitatie...

En, opzettelijk, voeren wij den lezer ineens naar *het* groote, pathetische en werkelijk machtig-geconcipieerde hoofdstuk van dit boek, het hoofdstuk der verlaten Ariadne en haar waanzinnige wanhoop, met het fijn-zangerig bedoelde voorspel van de rei der Nereïden, de dansende nymfen der zee.

Dit voorspel is, om andere, straks aan te geven hoedanigheden, eigenlijk allerakeligst, maar als wij het ons verbeelden, zooals Couperus gaarne zou willen, dat het was, dan hooren wij een vaag en teer zwevend zingen heen om Naxos[1)] en de slapende Ariadne, voorbereidend het wreed ontwaken der heimelijk te nacht door Thezeus verlatene...

En wij zien haar wakker worden dien morgen; eerst is zij heerlijk blij en rustig, dan stil bevreemd, dat Thezeus er niet is, dan angstig, angstiger, zich herinnerend de vroegere verschrikking van Kreta met den loeienden Minotauros, monsterzoon van haar liefde-kranke moeder Pazifaë en den stier; haar angst neemt toe en in dien angst worden broeiender en verwarder de herinneringen, hoe Thezeus landde op Kreta met de offerlingen, hoe hij doodde den mensch-stier en vluchtte met haar... zij zoekt overal over het eiland, tuurt in de zee... zij vindt hem niet, haar angst wordt een marteling, tot ineens, zij in de verte de schepen met de zwarte zeilen heen ziet varen; nog even meent zij, dat ze terugkomen, - dan zijn ze weg achter den horizont; - en herinnering en werkelijkheid mengen zich in gruwzame foltering... zij waant zich weer op Kreta, zij waant haar liefde en vlucht een droom, want het gebrul van den Minotauros klinkt haar weer in de ooren! - Dionyzos met zijn leger van saters en faunen en wilde dieren was op Naxos geland...

Een geweldig hoofdstuk, een hoofdstuk, dat, van zóó zwaarschoone verbeelding en bewonderenswaardige compositie, had kunnen zijn van weêrgâlooze pracht! En... wij zien het... als iets heel moois, zeker, maar als de heel mooie, de groote, de pakkende, de aparte - waar je apart om gáát - *de* beroemde 'scène'... op het eind van de derde acte bijvoorbeeld. Het is prachtig, maar prachtig... tooneel. Het is de groote monoloog of aria van de groote actrice of zangeres, de monoloog van Ariadne die gaat van blz. 221, met vijf regels tooneelaanwijzing op blz. 223, tot blz. 237.

Om meer redenen is dit zoo, maar toch voornamelijk roept en zucht en smeekt en huivert en gilt, in onze herinnering, *niet* Ariadne maar een tooneel-Ariadne, door hetzelfde, dat maar zoo

1) Het bekende eiland.

een kleine vluchtigheid was bij het gaan-drinken van Dionvzos, in 't begin van 't boek..

Reeds negen bladzijden lang staat Ariadne aan zee en roept Thezeus, roept Thezeus, en daartusschen in verhaalt zij zichzelve haar herinneringen... het duurt lang, zeer lang, maar, denkt men, wij hebben hier niet te doen met klein, preciesjes-reëel realisme, we hebben hier te doen met een hóógere realiteit... wel is er meer en meer een klank van declameeren in Ariadne's heeten woordenvloed, doch, schoon aarzelend, de lezer aanvaardt het... totdat de ware staat-van-zaken doorbreekt:

> 'Nu zullen zij dadelijk komen. Te lang toefde hij al! Wat zoeken zij over het eiland? Nu treed ik de zee in... Zee, omhels mijn leden, zooals ge Thezeus hebt omhelsd... Zee, wat zijt ge eenzaam! Waar zijn de schepen met zwarte zeilen? De zee is blauw, de lucht is blauw, één blauwe eenzaamheid! Thezeus!? Thezeus!! Hij antwoordt mij niet... Waar zijn de schepen?... Zij voeren het eiland om... Waarom? Thezeus... *Nu zoek ik hem... Nu zoek ik hen allen... Nu zoek ik de schepen der zwarte zeilen...*'

Dit zeker, is geen, en ook geen hoogere, realiteit meer. Achter dit terloopsche 'nu zoek ik hem... nu zoek ik hen allen' zit uiet meer een werkelijk zoeken, en, in waarheid zoekende, de veeldadige en angstige handeling van het zoeken verrichtende, zou Ariadne niet deze literair-aanzwellende frazes verzinnen...

Nog duidelijker declamatie-voor-waarheid is, wat drie bladzijden verder de van smart waanzinnige vrouw te zeggen heet:

> 'Gek was mijn moeder, Pazifaë, ik ben gek als zij! Ik ben gek...! Zij beminde den Stier...; ik.... een Droom! Zij werd gewond door de Werkelijkheid: een Schaduw verwondde mij doodelijk... Zij liep rond, handen wringende, ik loop handen wringende rond...'

Wie handen wringende rondloopt, zegt het er heusch niet bij, ook niet in de mythologische wereld, ook niet in een gestyleerde

of supra-reëele wereld, en nog minder past bij de opperste wanhoop de theatrale tegenstelling: ‘Zij beminde den Stier: ik een Droom’, of de Couperische stijl-draaierij: ‘Zij liep rond, handen wringende, ik loop handen wringende rond.’

Maar nòg erger kón het: Ariadne, ten toppunt harer vertwijfeling, wil zich om hals brengen; nog altijd is ze monologeerend aan zee, en besluit:

> ‘Rotsen, rotsen, waar zijt gij... hier zijn alleen boomen, struiken en bloemen... Dáar... *daar zijn rotsen! Ik beklim ze... hooger... O, nu sta ik hoog*... Hoog sla ik de armen uit! Dood, ontvang mij! Zee, ontvang mij... Ariadne stort zich in zee en in dood... Onverzoenlijke, wees tevreden!!’

Dit, vrienden onzer, is, buiten en behalve die mirakuleus-snelle rotsen-bestijging - 't zijn kisten met grijs zeil erover - dit slot is nu het pure en onvervalschte melodrama!

En nogmaals: niet om henzelve laten wij die stuk of wat zinnetjes hier zien: kwamen zij voor bijv. in een proza-gedicht, dat Ariadne poëtisch haar lotgevallen deed vertellen, zonder, als hier, een onderdeel te zijn van een geheel, waarin een mythologisch verhaal een *levende realiteit* bedoelt te wezen, - men zou er wellicht even bij stilstaan om bijkomstige redenen, doch het inwendige zouden zij niet raken.

Nu zijn zij de punten, waarin de van de realiteit ontaarde adem van den monoloog aan de oppervlakte komt, de punten, waarin helderst blijkt, dat die monoloog niet meer één is met het *leven* van het geheel.

En het is ons zelfs niet te doen om dien ademtocht-zelf, om den grondklank-zelf van dien monoloog. Het is ons te doen om den ziels-staat van den schrijver, die dien adem als een holle davering onder de woorden aanblies.

* * *

Och, want als dit het eenige was! Maar het is één symptoom onder de véle symptomen van het onechte deel in dezen

schrijvers-geest, misschien wel voor niemand ooit met zekerheid grijpbaar, maar onmiddellijk voelbaar voor ieder zuiver mensch.

Zie het dádelijk-áánsprekende, de taal, den stijl....

O, als Couperus maar heel innig vóelt wat hij schrijft! àls hij maar altijd zóó vóelde, wanneer hij schreef! als hij maar niet altijd, inplaats van te wachten op het volle, lichtende oogenblik, luchtigjes-weg schreef en schreef, waarover, het doet er niet toe, over het Noorden of over het Zuiden, over de oudheid of over vandaag, over de aarde of over den hemel, - schreef en schreef en schreef, totdat zoo toevallig ereis hij 't volle oogenblik en 't innige gevoel tegen komt!.... Ja, àls hij! Want de keeren, dàt hij, schrijvende, innig voelt; dat de visie, die vóór hij schrijven ging door zijn hoofd flitste, niet te hoog en te vaag is, om *onder* het schrijven (en schrijven is dikwijls de toets-steen voor de echtheid, de duurzaamheid der gevoelens) ìn hem te blijven, levend en licht - wanneer Couperus zóó, zonder forceering zijner vermogens, eens werkelijk doorleeft wat hij schrijft, dan schrijft hij nog wel zeer goede dingen.

Lees bijv. de beschrijving van den Faun, zooals Dionyzos hem de eerste maal zag:

‘....water murmelde er frisch sijpelend de rotsen af, tusschen de altijd vochtige groene en goudgele mossen, en geleund tegen den steenwand stond een Faun, het linksche been over het andere rechts, rustende op den even gebogen voet, met den druk van de teen in de viooltjes. Een gespikkeld wilde-katte-vel hing, met dooden kop, slappe pooten zijn schouder af. Hij glimlachte, en bespeelde zijn fluit, de vingers tegen de mondholten der rietjes. *Hij stond rustig en kalm als een kalme en rustige vreugde. Zijn glimlach was van blijde gedachte vol. Zijn voorhoofd heel smal en de slapen heel schuin*, *kruifde zijn kort haar dicht als het gekroes van een lam*, *dat goud zou geweest zijn van zijdige vacht*. Onder de welving der brauwen waren zijne lachende oogen als water zoo klaar, grijs-blauw met de geboorde diepte der donkere pupil. Baardeloos, warm zongewaasd was zijn nooit geschoren en dus even donsfulpig gelaat, breedkalm om zijn glimlach, die zijn puntige tanden deed glinsteren. Zijne ooren spitsten, als bij alle zijne stamverwanten, en gaven aan zijn goedheid en vroolijkheid een pittigen geest, schalk wèl-demoniesch.

Hij was groot, breed, kalm, jong en rustig. *Hij stond als een jeugdig athleet, die een dichter was. Zijne spieren*, *niet zichtbaar*, *verrieden zich onder de gestoofde goudtint van zijn vleesch. En zoo was hij een kracht*, *die eene teederheid was, en een ernst, die was een vreugde*.

Dit is werkelijk mooi, rijp-mooi, maar zoo is er niet veel!

Kijk nu nog dit, aardig, met iets héél liefs en echts hier en daar, van het ingeslapen Pans-zoontje; maar wat is de stijl weer gecontonrneerd in dien zin over de gunstige plek!

> - 'O Dionyzos, o Dionyzos! zei, opgestaan, het Pans-jongetje bang, en hij begon heel hard te huilen. O Dionyzos, den heelen morgen... den heelen morgen - nauwelijks was je weg - heb ik gefloten: hierheen! hierheen! tot ik geen speeksel meer had, *tot mijn lippen waren als droge schilletjes*, en mijn wangen mij schenen te barsten... en niemand, niemand kwam! Kijk Dionyzos, hier te Nyza, kijk Dionyzos, is een gunstige plek, een heel gunstige plek, zoo open in Helios' stralen, zoo breed vlak van karteligen rotswand, zoo gruizelig en zandig van glinsterende aarde, die, losgewoeld, aroom doet zoo prettig in je neusgaten kriebelen, dat je er van fniest, apetjie! en gefloten heb ik, gefloten, en niemand, niemand kwam, *om ook maar een klein wijnstokje te planten!*'

Het slot hebben wij weg moeten laten, zóo krom werd de stijl; en de laatste woorden, ouwelijk, bederven den indruk geheel: 'ach wat heb ik geblazen, *en niemand achtte mijn roep!*'

Goed is:

'Maar de looveren bruischten en een panther tam zag haar aan met schitterende oogen, naderde toen, legde zich neêr aan haar voet. Zij streelde zijn machtigen kop, en hij brieschte zalig te moê, mauwende als een heel groote kat, met steile snorrebaarden. Nu hief zich het tamme dier en kronkelde om haar rond, en stond stil. Ariadne steeds streelde hem, met de hand over kop en rug. *Hij strekte den rug uit onder haar palm*, *en zijn staart zwiepte van gelukzaligheid*. Toen, omdat breed zijn rug was, zette Ariadne zich op hem neêr. Langzaam schreed hij met haar voort,

buigzaam en krachtig zijn dijen en zijn pooten plomp en toch gluiperig zacht...
'De panther *sloop met zijn voorzichtig-slappen tred...* enz.

Zoo is er op allerlei plekken in het boek nog wel eens iets..

En, lezer, bij al dat 'afbreken' zijt ge misschien verwonderd over nog zooveel goeds! Vergeet echter niet, dat wij zeiden, *Dionyzos*, betrekkelijk gesproken, wel weer een mooi boek te hebben gevonden! In z'n geheel vertoont het ook werkelijk een mooie fantasie - in tegenstelling met de leelijke fantasie van enkele voorgaande werken; en een mooie fantasie te boek stellende, komt men allicht tot mooiere dingen, dan een leelijke fantasie bot-vierende.

Er is werkelijk een mooie fantasie in deze reconstructie van de Dionyzos-mythe.

En zooals wij die zien, nu, als we het geschrevene, dáár, in letters, op bladzijden, heel ver van ons afzetten, en wij beschouwen, van uit die verte, den inhoud van dit boek, zijn algemeen sentiment, zijn gang, zijn mooie figuren en momenten - den edelnatuurlijken, goeden Ampelos; den weemoed van Ariadne over de wankelheid der menschelijke gevoelens; het oogenblik van smartwaanzin bij Gaia, de rampzalige moeder der Goden, - zóó, vaagmooi, zal Couperus zijn boek hebben gezien, vóór hij het schrijven ging.

Hij ging het schrijven....

Naderde hij eerbiedig dien wonderen droom, voelde hij zich klein, bijna niet váttende hoe 't zíjn droom was, en gaf hij een deel van zijn leven weg aan de verwerkelijking - mijn God! de verwerkelijking, dat welhaast onmogelijke - van dien ontzaglijken droom?

Neen. Hij had, daar in Februari te Rome zijnde, veel gevoeld voor die Dionyzos- en Faunen- en Saterbeelden, en, in den trein, had hij dien droom erover door zijn hoofd voelen gaan... een mooi idee voor een boek! een prachtige donnée! een rijke donnée zelfs... en aardig ook, fijn, luchtig!... maar tevens groot van gevoel!... en weelderig; hè ja, een mooi onderwerp! En, thuisgekomen te Nice, kom, hij ging maar dadelijk - 't was begin Maart - gauwgauw aan het werk; de zinnetjes fiedelden en zwierden lustig over het papier.... en dat diende wel, want over een week of wat moest

hij naar Venetië; koffertje pakken, een dagje in een salonrijtuig, ziezoo Venetië, een hôtelkamer, Dionyzos uitgepakt, gauw-gauw aan het werk; lustig zwierden en fiedelden over het papier de zinnetjes.... en dat diende wel, want over een week of wat moest hij naar Cadore; koffertje pakken, pas op, Dionyzos niet vergeten, een dagje in den trein, ziezoo, Cadore, een hôtelkamer, Dionyzos uitgepakt, gauw-gauw aan het werk - o, zwierden lustig over het papier en fiedelden de zinnetjes? - ja, over het papier, lustig, fiedelden ze en zwierden, want in Juli, nadat hij daar in Februari te Rome die beelden had gezien, zette hij te Cadore onder het voltooid manuscript: Nice, Venetië, Cadore, Maart-Juli III, met een Romeinsch cijfer.

Dit was zoo zijn kleine coquetterie; een grootsch werk, begrijpt u, waarover anderen tobben, niet waar, vier, vijf jaren, dat schreef hij, de duizendkunstenaar Couperus, och, zoo eens in Nice, Venetië, Cadore, in vier, vijf maanden....

Helaas, zoo schreef hij....

Maar was zijn droom werkelijkheid geworden, dáár zóó zijnde, de schoone droom zèlf, in wonder-bare taal, in wonder-doenden stijl?

Helaas, de taal, de stijl, die hij schreef!....

* * *

Men noemt Couperus een taal-*virtuoos* en daarin heeft men groot gelijk.

Maar men noemt Couperus wel eens een taal-virtuoos, om hem als zoodanig te stellen, - een wimpelend vaantje van onafhankelijkheid tegenover een moeilijk verduurde heerschappij - naast Van Deyssel, die immers óok zulk een taal-virtuoos is.... en dan is 't om tureluursch te worden.

Want een virtuoos en een virtuoos, dat zijn er twee.

De grootste kunstenaars van alle tijden zijn, behalve een heeleboel andere dingen, zieners, dichters, groote temperamenten - virtuozen geweest.

Maar óók virtuozen zijn de ziel-leege kwasten, die zich een groote lenigheid van vingers of een groote vaardigheid van goochelen met schitterende woorden en sierlijke zinnen verwierven.

Louis Couperus is lang niet altijd een ziel-leege kwast. Wij lieten u ook uit dit boek enkele warm-mooie dingen van hem zien. Maar waren dat, lezer, wel virtuozen-stukjes? Nee, dat waren stukjes zoo getrouw en goed mogelijke gevoels-verwoording, eenvoudige pogingen tot iets werkelijk goeds, die met virtuoziteit weinig te maken hadden.

Zoodra echter Couperus virtuooslijk gaat doen, dan is dat goede en getrouwe vér heengevlucht voor een zwieren en cancaneeren en draaien-in-'t-rond van zinnen en periodes, een glijen en spartelen van aaiende en kietelende woorden, een coquetteeren met valsche rijm-juweelen aan zijn heen en weer fladderende virtuozen handen, en Sint-Vitusdans van stijl en taal, huppelend en dravend op het leeg enthousiasme van een overprikkelde verbeelding.

Couperus en Van Deyssel!

Maar weet ge dan niet, wie Van Deyssel was?

Van Deyssel, - dat was de géédstdrift, dat was de gloed, de heet-menschelijke gloed van bezielde vervoering, die het stralende Woord in sterre-zwermen opjoeg in de lucht, een brand van walmenden hartstocht, waarin de vurige vonken der woorden wervelden en stierven in de laaiende vlammen der omhoog striemende zinnen...! Van Deyssel!

Couperus... en Van Deyssel! schei uit....

Couperus, als hij virtuoos is, wordt het type van een virtuoos in den ongunstigen zin: brillant maar gevoelloos.

Rijk en vol verwonderende vondsten kan zijn taal zijn, maar een eenvoudig fijn taal-gevoel héeft hij eigenlijk niet... als die woorden-rijkdom er eens voor een keer - niet dikwijls - afkomt zonder scheeve beelden en valsche klanken, dan is het heusch bij toeval! Van de door ons geciteerde beschrijving van Ampelos, bij-voorbeeld, moesten wij weer den aanvangszin weglaten, om den lezer niet al-dadelijk af te schrikken met zekere ‘vlakte’ die ‘cirkelt’ als een ‘koepel’.

O, die ‘rijke’ taal van Couperus! O, die ‘heerlijkheden van mooie taal’, ‘zooals Couperus alleen ze kan geven!’ O, die schitterende, verrukkelijke woorden van Couperus!

Ook in *Dionyzos* staat er één, liefhebbers, om van te watertanden! Verbeeldt u wat Ariadne heeft! Ariadne, wier naaktheid

één zilveren glans is, wier glimlach een glorie, Ariadne met haar goudene haren en roze borstpunten...! Ariadne heeft... iets nieuws, iets... O! nee! - Ariadne heeft... *chrysoprazen* oogen! Hoe rijk! Hoe prachtig! chryzóprázen oogen! Hè! chry-so-praas!... 't is als kleurig vruchten-ijs, dat woord, en wonder-zacht verbrijzelende borstplaat: chry... ze kneust en vergruizelt, broos en exquis! chry-só.. het aroma stroomt uit in den mond! práze... zálig en wijd vervloeit het en geurt langs het gehemelte! O chrysopraze! O verbijsterende schoonheid!

Maar wat is dat feitelijk, 'chrysopraas', vraagt een woord-gastronoom, die er het fijne van weten wil... Zullen we het even voor u opzoeken in ons zak-encyclopedietje? Ziehier:

Chrysobériel; chrysoliet; chrysopras! m. goudgroene edelsteen van niet veel waarde...

Het encyclopedietje, lezer, heeft gelijk. Dat soort uiterlijke woorden-rijkdom is waardeloos, ja, is ergerlijke ijdelheid, waar het innerlijke taalgevoel vaak zoo gebrekkig is, waar zelfs de eenvoudigste zorgvuldigheid en eerbied, die de taal toch tenminste van den kunstenaar mag eischen, zooveel te wenschen overlaten!

Dat dit zoo is, het blijkt op iedere bladzijde, die Couperus schrijft. Er zou uit dit *Dionyzos* weer een lange lijst van grootere en kleinere ongevoeldheden van taal, van beeld, van visie, zijn op te maken. Maar het samenstellen zoogoed als het bestudeeren daarvan zou nogal vervelend worden, en nogal nutteloos zijn. Hóezeer deze schrijver het fijne taalgevoel mist, wij kunnen het korter en duidelijker doen zien uit het soort van koorgezang, dat door *Babel* dreint, en waarin Couperus zijn gebrek letterlijk heeft uitgestald.

Herinnert men zich met die kreunende, dreunende, steunende, en suizende, ruischende, bruisende, druischende klacht van duizenden? Herinnert men zich niet, hoe deze woorden in alle denkbare permutaties en combinaties door elkaar werden geroerd tot ze onherkenbaar waren? hoe eerst die klacht '*kreunde*, *suizende*,' wat verder '*dreunde*, *ruischende*,' dan weer '*steunde*, *suizende*' en nog weer '*ruischte*, *suizende*'... als ware 'dreunen' met 'ruischen' vereenigbaar, of 'steunen' met 'suizen', en 'ruischen' en 'suizen' hetzelfde, àl één pot nat? - want zóó ging dat rijmend en lijmend, deunend gespuizende, het heele boek door!

Nu, Dionyzos begint alweer in zijn allereersten volzin met ‘anemonen, die openden haar slaapdronken kelken, en gretig (den dauw) drinken wilden met bekertjes’... hadden ze die in de hand? of zijn het de kelken zelve? dan zijn dat dus slaapdronken bekertjes... Die bekertjes hadden natuurlijk weg moeten blijven, aangezien ze de visie verwarren van de slaapdronken bloemen die drinken willen, *zelve*, en *niet* met behulp van iets, uit iets, dat... zijzelve weer zijn!

We gaan nog enkele valsche vergelijkingen en beelden voorbij: ‘bergen, wier rondingen schakelden op de parelgekleurde lucht, als een snoer cameeën om blinkenden hals’... (de lucht is een hals, een háls, die weer ván die camee-bergen de lucht ìn steekt?) en wij gaan langs Dionyzos' beenen, die - griezelig genoeg - ‘bloemesteelden,’ om even stil te staan bij het zinnetje, waarin de nymphen ‘verzamelden rondom hem heen’... wat? niets! zij verzamelden *zich*... Couperus' taal is ook dikwijls slècht, gebroken, geen Hollandsch; ‘herkenden hem een jongen god’ voor ‘herkenden *in* hem een jongen god,’ ‘doe of je ze niet let’ voor ‘doe of je niet op ze let,’ ‘verweigeren’ voor ‘weigeren’ - zulke kleinigheden komen ieder oogenblik voor.

Nadat dan de nymphen ‘verzameld’ hebben, ‘verslinden’ ze Dionysos - 't is op bladz. 3 - met hun oogen.

We slaan een paar bladen om: en, op bladz. 6, vinden we:

‘Om de kleine mondhoeken koraalden de lippen en de emailwitte tanden parelden schel.’

Wat zijn ‘*kleine* mondhoeken’? Wij dachten altijd, dat de hoekjes, waar de lippen, dik of dun, van een kleinen of van een grooten mond, aaneensluiten, bij den een of bij den ander nauwelijks verschillen, aangezien ze bijna het *punt* slechts zijn, waar de lijnen van onder- en bovenlip samenkomen. Maar bestonden ze al, de afwijkende mond-vormen, aan de hoeken uitkwabbend bij-voorbeeld als de muil van een hond, dan zou Dionyzos de eerste zijn om zulke ‘groote’ mondhoeken te bezitten! Immers, *om* de mondhoeken koraalden de lippen... die liepen dus rondom, en niet spits in den mondhoek toe? Wel neen, de schrijver zag een heel gewonen mond! Hij schreef alleen maar zoo gebrekkig, dat de lézer niet wist wat hij zag!

Doch dit alles is nog niet zoo fel-slecht als wat dan volgt over Dionyzos' tanden, die, emailwit, schel parelden. Dat andere is alles wel slordig geschreven, of foutief geschreven of rhetorisch, maar dit raakt onmiddellijk het taal-gevoel zelf.

'en de emailwitte tanden *parelden schel*.

Het 'parelen' betrof natuurlijk, voor Couperus, den vorm, en 'schel' de kleur; maar als men éens gezegd heeft, dat iets 'parelt', dat het dus - want aan een snoer van parelen wordt gedacht - een zuiver rijtje is van ronde helderheden, die glanzen, maar bovenal *zacht* zijn van glans, dan kán men niet meer zeggen - ook al bedoelde men aanvankelijk alleen den vorm - dan kán men niet meer zeggen, of men moet niets voelen bij wat men zegt, dat het tegelijkertijd *schel* is. Wij gelooven, dat zeer eenvoudige lieden niet in staat zouden zijn, *uit te brengen:* 'wat een schelle tanden heeft hij toch! net parels!'

* * *

En toch hindert Couperus' weinig scherp-waarschuwend taalgevoel en slordig taal-gebruik ons niet zóózeer als zijn stijl.

Waar wij in 't eerste om zoo te zeggen een passieve onechtheid gevoelen - want wat kan hij er aan doen, als het fijnste hem nu eenmaal voorbijgaat? - een passieve onechtheid, alleen hatelijk wordend bij 't pralen met diezelfde taal, die hij zoo juist bedierf, van den virtuoos, - daar doet het andere, de stijl, zich voor als een actieve onechtheid.

Want niet anders dan welbewust kan een schrijver er toe komen, den Hollandschen volzin zóó te verhanselen als Couperus het telkens en telkens doet.

Het is waar, hij doet dit terwille van het rhythme; en zijn proza wordt er als 'zacht-harmonisch glijdend', ja als 'muziek' om geroemd....

Muziek! zacht-harmonisch-glijdende muziek! Wilt ge er eenige proefjes van, zoo terloops onder 't lezen aangeschrapt:

'Zie, oude Silenos, waardige meester, zie hier hem, wiens blijde wijze ons lokte... hij Ampelos, *die viooltjes ter eere mij duizenden in eenen nacht deed ontbloeien*...

Gelooft mij: *dag van smart is niet deze*.'

'Mijn bliksems breken op de schubben der vreeswekkende monsters, *die Gaia mij, boos, baarde, ze toekennende tegen ons tooverkracht, waartegen geen onzer weet middel!*

Had ik mijn broer niet gezien, ik had Thezeus geleid! Nu, nu gaf ik het kluwen hem! *Ik had*, *bal*, *in mijn schoot*, *nog van liefde trillende*, *het kluwen*, *en voedster moest den draad vademen uit*.'

En ook reeds in de fragmenten, die wij u als overigens-mooi gaven - er *is* geen fragment af te schrijven, dat geheel in natuurlijk Hollandsch gesteld zou zijn - werden soms op die wijze de woorden dooreen gewrongen tot zinnen, die misschien muziek zijn, maar zeker geen echte muziek.

Want echt rhythme is nièt, dat gij de woorden, die u in de gedachte loopen, zóó lang omzet en door elkander draait tot ze wel geen Hollandschen volzin meer vormen, maar zich rijen in een soort van huppelenden maatgang....

Echt rhythme is daar, wanneer de woorden die als wonderen opbloeien uit uw ziel, zóo innig vervuld zijn van zingend gevoel, dat ze vanzélve bloeien in de *rhythmisch*-wiegende trossen en tuilen van uw eigen goede schoone Hollandsch.

Want de eigen taal, lieve menschen die praat van Couperus' 'muziek', de eigen taal, die is innig verweven met uw diepste bestaan. Nooit kan er uw hart iets ontwellen, dat anders zich vorm zou geven dan in de echte taal van dat hart. *In* die taal ligt de wezens-echtheid. Als gij aan die taal komt, dan komt gij dáár aan. Als gij die taal muzikaal máákt met uw verstand en anders dan zij uit zichzelve was, dan moet gij niet denken, dat een echt gevoel daar gewillig in gebleven zal zijn. En beweert gij, dat het er werkelijk in gebleven *is*, dan is uw gevoel wel zeer week en slap.

Zoo komt het, dat vaak Couperus' proza den gemengden indruk maakt van valsch, onecht, of... flauw, verwijfd.

En juist zooals hij de woorden draait om zijn volzin muzikaal te krijgen, zoo draait hij de volzinnen door elkaar, om tot gedichten-in-proza zijn hoofdstukken op te schroeven.

Het gansche boek door, bij vleugen, is het een dooreen gewentel van vragen naar den bekenden weg, en replieken, waarin de woorden

der vraag weer in bevestigenden of ontkennenden zin zijn geschoven, - tot een twijfel ze weer wat anders schuift, een nieuwe vraag wat uitgebreider wordt, waarop een nieuw antwoord wat uitgebreider ook in den bevestigenden of ontkennenden zin zich wentelt... en zoo door, tot wee-wordens toe en doodelijke verveling....

Met één voorbeeld, uit den reeds genoemden rei-dans der Nereïden om Naxos en de slapende Ariadne, meenen wij wèl te kunnen volstaan:

'- Thetis...
- Demp nog meer uw stem...
- Thetis... is zij Afrodite...?
- Neen...!
- Ja, Thetis, zij is Afrodite... die sluimerde-in te Naxos... en wat geeft zij om schippers van zwarte zeilen?
- Neen, zuster, zij is niet Afrodite.
- Zij is Afrodite, zij is Afrodite... Amfitrite, is zij niet Afrodite?
- Neen, zuster, zij is niet Afrodite.
- Wie is zij...?
- Wie is zij dan?
- Wie is zij dan, zoo blank?'

Nadat de nymfen het nog een bladzijde lang over Ariadne hebben gehad, beginnen ze weer:

'- Is zij dan niet Afrodite?
- Ja, zuster, zij is Afrodite!
- Neen, zuster, zij is het niet.
- Vorstelijke Amfitrite... is nòg schooner de goudene Afrodite?
- Ja, zuster, die is nòg schooner...
- Toch is de slaapster zóó schoon!'

En aan het slot is er eene, die het nòg niet weet:

'- Helaas de heerlijke slaapster!
- Is zij dan *niet* Afrodite?
- Neen, zuster, dàt is zij niet!
- Helaas!'

- Is dit nu een proza-gedicht?
- Neen, lezer, dit is geen proza-gedicht!
- Ja, critici, het is een proza-gedicht!

- Neen, lezer, het is het niet.
- Wat is het?
- Wat is het dan?
- Wat is het dan, zoo prachtig?
- Critici, is dan nòg prachtiger een proza-gedicht?
- Ja, lezer, dat is nòg prachtiger...
- Is dit dan *niet* een proza-gedicht?
- Neen, Couperus, dàt is het niet!

Het is... 't woord moet eruit, boerenbedrog, en een nare Maeterlinck-parodie ook! Gij meendet zoo iets te geven van een muziekstuk met motieven die weerkeeren enz., is 't niet? Maar zóó goedkoop dringt men tot de fijn-verglijdende mysteriën der muziek niet door! Echte muziek is er in dit weeë gewiebel niet één noot; echt gevoel, muziek geworden!

Neen, tegenover van Schendels natuurlijke muziek, echt gevoel in echt Hollandsch, maar, wijl schoon dit gevoel was en zóng, gëuit ook in schóón en zíngend Hollandsch - staat Couperus' kunst maar al te vaak als de ijdele muziek van wie liever bekoorde dan echt te zijn, niet begrijpende dàt hij bekoorde.... alleen waar hij echt was.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK.

(*Slot volgt*.)

Dramatisch overzicht.

Gudrun. Spel in vijf bedrijven door Albrecht Rodenbach. Tweede druk, herzien naar het handschrift door Adr. Herckenrath. Amsterdam, S.L. van Looy. 1905.
De Doodendans. Drama. Met een woord vooraf over dramatische vertooningen door P.H. van Moerkerken Jr. Amsterdam, S.L. van Looy. 1905. Grand-Théâtre. Eleonora Duse: La Signora dalle Camelie. - Rosmersholm.

Albrecht Rodenbach, de West-Vlaamsche dichter, behoort sedert meer dan vijfentwintig jaar niet meer tot de levenden, maar eerst in den laatsten tijd is men in Noord-Nederland zich met hem gaan bezighouden.

Nadat in de allerlaatste jaren van de vorige eeuw de oorspronkelijke, gevoelige kunst van den West-Vlaming Stijn Streuvels een openbaring voor ons geworden was, moest zijn gewestgenoot Guido Gezelle bijna zeventig jaar oud sterven om hier in zijn onuitputtelijken rijkdom van natuurpoëzie een bekendheid te verkrijgen, die haast populariteit is geworden.[1)] En toen is ook de beurt gekomen aan Albrecht Rodenbach, den jonggestorvene.

Het zijn niet enkel de goden die liefhebben wie jong sterven; de gevoelige mensch toont in dit opzicht zijn godenaard en heeft schatten van genegenheid en toegevendheid voor hen over. Straks

1) Is het om dit achteraan-komen goed te maken, dat Albert Verwey op de gedachte kwam, in zijne *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtknnst* 1880-1900 elf bladzijden te vullen met verzen van den West-Vlaamschen dichter, die, toen de nieuwe Nederlandsche dichtkunst haar eerste woord sprak, reeds vijftig jaar oud was?

komt de legende en weeft haar gouden weefsel om het jong gestorven hoofd.

Met Albrecht Rodenbach is het niet anders gegaan.

De beminnelijke Pastor Hugo Verriest, die in het najaar van 1904 ons mooie dingen kwam vertellen van zijn meester, Guido Gezelle, is een jaar later komen spreken over zijn leerling Albrecht Rodenbach. Pastor Verriest ziet in Rodenbach ‘een wezen met zulke wondere krachten, met zulke vreemde hoogten, zulke onpeilbare diepten, zulke ontrustende verscheidenheden en ontstellende scheppingsmacht, dat geen menschenhand (hem) machtig schijnt dat te teekenen, machtig dat in woorden te vatten, te doen bestaan en vatbaar te maken’[1], en zoo heeft hij ons dan ook, in zijne improvisatie, in geestdriftige, bewonderende bewoordingen gesproken over den genialen jongen man, die zich niet maar verbeeldde alles te kennen - ‘Hij zag niets of in hem rees het onbewust gedacht en woord: ik zou dat ook kunnen. Hij zag geen schilderijen met roerend leven en lucht, of 't was: ik zou dat ook kunnen’, - maar die ook alles kon, en wiens drama *Gudruu* ‘onovertroffen, ongeëvenaard’ is.

In dien geest is er door velen gesproken. En men is nog verder aan het phantaseeren gegaan, zoowel over hetgeen Rodenbach zou zijn geworden, indien hij niet reeds op zijn drieëntwintigste jaar ware gestorven, als over hetgeen hem in zijn kort leven is weervaren. Zoo heeft men weten te vertellen dat de gouden medaille, die de dichter in den door de stad Antwerpen uitgeschreven tooneelwedstrijd met *Gudrun* behaalde, hem op zijn ziekbed bereikte, dat zijn sterfbed zou worden. Treffend, maar - legende.

In 1882, toen Max Rooses in een feuilleton in de Nieuwe Rotterdamsche courant, later opgenomen in des schrijvers *Derde Schetsenboek*[2], op den dichter van *Gudrun* de aandacht vestigde, schreef hij: ‘Ik, zoomin als wie ook in Antwerpen kende den jongen dichter en ik zag hem het eerst, *toen hij zijne medaille kwam halen*. Bij die gelegenheid las Rodenbach ‘in vorm van bedanking, den prologus van zijn werk, een soort van letterkundig programma in een twintigtal verzen, voor.’

1) Hugo Verriest. Twintig Vlaamsche koppen.
2) Derde Schetsenboek door Max Rooses. II. Gent, Ad. Hoste 1885.

Uit dien prologus blijkt reeds hoe de dichter bij het schrijven van *Gudrun* aan het Vlaanderen van heden dacht en aan den strijd die het te voeren had en zal hebben voor het behoud van land en taal. En datzelfde nationaliteitsgevoel spreekt uit elke bladzijde van de uitgebreide voorrede, welke Rodenbach in April 1879 voor zijn werk schreef. De Vlaamsche beweging geen politieke beweging maar een taalbeweging, is schering en inslag van des jongen dichters wat breed uitgesponnen, maar frisch en helder geschreven betoog, waarin de dweper en droomer tegelijk een krachtig polemisch talent ontwikkelt, en niet enkel voor de groote Vlaamsche taal, maar vooral ook voor de 'misprezen', maar 'wonderschoone tale' van West-Vlaanderen in het krijt treedt. Aan het slot van dat betoog komt deze eerlijke bekentenis voor van den twee-en-twintig-jarigen West-Vlaming: '(De schrijver) is inniglijk overtuigd, en houdt er aan het hier te bekennen, dat hij, onder het opzicht van tale, nog veel te leeren heeft, gelijk elkendeen ten anderen in vlaamsch België, daar hij, gelijk zooveel andere, een slachtoffer der verfransching is.'

Dit alles lijkt mij beter geschikt om voor Albrecht Rodenbach in te nemen, dan het woord van den 'prediker in de lucht' dat, hoe goed ook bedoeld, 'als een galmend gerucht' over onze hoofden heenging.

Een zeer merkwaardig en in vele opzichten treffend drama is *Gudrun* ongetwijfeld. De greep is stout en uit de wijze waarop de gedachte is uitgewerkt spreekt een ongemeen en oorspronkelijk talent. Bewondering wekt het, hoe de dichter, gebruikmakend van de sage van Gudrun, de heldin der onwankelbare liefde, die liever den bittersten smaad, de wreedste folteringen lijdt dan ontrouw te worden aan dien Herwig, wien zij haar woord gaf en wiens terugkomst zij blijft verbeiden, daaraan een historischen achtergrond geeft door zijn heldin den Menapiër Carausius tot vader te geven, die, door den Romeinschen keizer naar de Nederlanden gezonden om het land tegen de Franken te beschermen, zich met zijn vijanden verbindt, door dezen tot keizer wordt uitgeroepen en ten slotte valt als het slachtoffer van een, die op zijn beurt naar den machtstitel staat. De gedachte aan de bevrijding van Moerenland, het oude Vlaanderen, is als een draad door het geheele 'spel' gevlochten, maar te samen met die van de in

Gudrun verpersoonlijkte liefde, die alle macht weerstaat en alle hinderpalen overwint.

Fier en krachtig, meer dan levensgroot treden in dit drama de historische helden op, scherp omlijnd en, naar aard en stam, van elkander onderscheiden; maar geen van hen steekt uit boven de gestalte van haar, wier naam Rodenbach aan zijn drama gaf en die door hem met even groote stoutheid in de conceptie als liefde en gevoeligheid in de uitvoering is uitgebeeld. Met overgevoeligheid soms, zal wellicht deze of gene meenen, doelend op sommige tooneelen uit het drama waarin Gudrun aan haar gevoel den vollen loop laat en zich in haar smart schijnt te vermeiden. Mij lijkt Rodenbach's Gudrun een vrouw wie niets vrouwelijks vreemd is en die de geheele schaal van vrouwelijke aandoeningen doorloopt, van de diepste neerslachtigheid tot den hoogsten graad van zelfopoffering.

Moet de vroege dood van den Vlaamschen dichter in het algemeen voor de Nederlandsche letterkunde als een groot verlies beschouwd worden - wat had men niet mogen verwachten van een talent zóó frisch en zóó 'sprudelnd' als het zijne! - in het bijzonder acht ik het een ramp voor zijne stoute en in vele opzichten meesterlijke schepping: het 'spel' *Gudrun*.

Zeer zeker zou de jonge man, die, als wist hij dat de dood reeds op hem wachtte, met koortsige haast dit groote werk voltooide, maar die zoo bescheiden van zichzelf getuigde, dat hij 'onder het opzicht van tale nog veel te leeren (had),' indien hij was blijven leven en zich in de beheersching van de taal en de behandeling van het dramatisch vers was blijven oefenen, zijn werk hebben herzien en niet gerust hebben voordat hij het tot die ook uiterlijke rijpheid gebracht had, welke hij in enkele van zijne lyrische verzen heeft mogen bereiken. Maar dan zou hij waarschijnlijk ook in de gelegenheid zijn gesteld om over zijn 'spel' *als drama* te oordeelen en zou hij hebben kunnen ervaren wat er aan zijn werk schortte om het een levend, speelbaar tooneelstuk te doen zijn. Want dat de dichter zijn werk voor het tooneel bestemde, is duidelijk. In den Prologus toch spreekt hij van zichzelf als van den dichter, die het volk, dat hij in zijne droomen ziet, 'naar het Tooneel roep' en van het Spel, dat 'de schare van begeestering (moge) doen zingen.'

Welnu, twijfelt men bij de lezing van het werk er reeds aan of die lang uitgesponnen alleenspraken, ontboezemingen, *aparte's* een ganschen avond de aandacht van de toehoorders zullen kunnen blijven boeien - 'onbesnoeid opgevoerd zou het vijf à zes uur spelen,' beweert Pol de Mont[1] - de proef werd genomen en was, naar mij verzekerd wordt, beslissend. In 1896, tijdens het Nederlandsche Congres te Antwerpen, is *Gudrun* opgevoerd, voor een publiek dat zeker in de beste stemming en met de beste voornemens zich te luisteren zette - en ten slotte ook toejuichte, maar uit eerbied, uit diepgevoelden, vaderlandslievenden eerbied, niet omdat het geboeid, ontroerd en meêgesleept was door hetgeen het hoorde en zag.

De proef is sedert niet herhaald.

Zou Albrecht Rodenbach, door met krachtige hand het mes in zijn werk te zetten, door te snoeien en te wijzigen waar dit noodig bleek, het stuk als speelbaar drama hebben kunnen redden? Wel mogelijk. Maar zeker zou hij, de man van 'ik zou dat ook kunnen', maar die tevens wist, dat hij nog veel te leeren had, door zijn stuk op de planken te zien zich rekenschap hebben gegeven van de eischen van een drama, dat voor opvoering bestemd is, en met zijn geestkracht en zijn groot talent opnieuw aan het werk zijn getogen om beter te doen.....

Of doet men verkeerd, geeft men blijk van 'buiten alle diepere cultuur' te staan door van de eischen van een drama te spreken en heeft de dramatische kunst van den nieuweren tijd met de waarlijk dramatische kunst 'slechts de letters van het alphabet gemeen'? Moet men den heer P.H. van Moerkerken Jr. gelooven, dan hebben de Grieken, die onder den blauwen hemel te luisteren zaten naar hunne Tragedies, en de Middeneeuwers, die in de kerken, op de kerkhoven of op de markten geestelijke of wereldlijke Spelen te zien gaven, beiden de handeling opheffende boven de alledaagsche wereld en tot de 'droomwereld', het bij het rechte eind gehad, en verdient de dramatische kunst van den nieuweren tijd door haar *wanbegrip* en haar *platheid* diepe verachting. Dat komt - altoos volgens den heer P.H. van Moerkerken Jr. -

1) De Vlaamsche Gids, 1e Jaarg. No. 4.

vanwege onze ‘verbeeldingloosheid’, ook wel genoemd: ‘visionnaire onmacht’, waardoor wij ons vergapen aan uiterlijkheden zonder ziel, die het leven pogen na te bootsen in ‘machtelooze decoratietrucs’ en platte ‘schrifturen’.

Ik weet niet of het drama *De Doodendans*, waaraan de heer Van Moerkerken zijne beschouwing doet voorafgaan, moet gelden als proeve van een drama, sprekend ‘van ziel tot ziel boven de toevallige, vergankelijke uiterlijkheden van tijd en plaats’, waaraan al deze ongerechtigheden niet kleven; maar het zal wel liggen aan mijn ‘gebrek aan visionnair vermogen en gezond inzicht in het wezen der dramatische kunst’, wanneer ik mij door de ‘droomenwereld’, waarin de schrijver ons in zijn berijmd drama voert, weinig geboeid en nog minder getroffen gevoeld heb.

In deze zeventien ‘handelingen’, die ons den schilder Hans - in wien wij zeker Hans Holbein, den teekenaar van den bekenden Doodendans, zullen hebben te herkennen - en zijn ervaringen op de jacht naar bevrediging van zinnelijke lusten aan de oogen doen voorbijgaan, mogen enkele toestanden en stemmingen aan illustre voorbeelden herinneren, waarbij men zich Hans als een kleinen Faust en den monnik Michaël als een Mephisto'tje voorstelt, de ‘droomenwereld’, waarin de schrijver ons voert, laboreert in de aardsche verschijning van het Moerkerkensche vers, waarin wij haar te zien krijgen, aan een der euvelen, waaraan, volgens onzen auteur, het hedendaagsch drama lijdt, namelijk aan platheid, zoowel in den vorm van directe platheid als in dien van gemis aan verheffing in taal en stemming.

Intusschen, deze kwalijk gelukte poging om een drama niet van dezen tijd samen te stellen, lijkt mij minder bedenkelijk dan de schromelijk eenzijdige en daardoor onware wijze, waarop de heer Van Moerkerken uitvaart tegen het moderne drama en zijn verbeeldinglooze toeschouwers....

Wie zoo zich opsluit in een gedachtenwereld en een vormenwereld van een anderen tijd, wie geen oor en geen oog heeft voor het zich ontwikkelend leven van zijn eigen eeuw, moet natuurlijk ongevoelig blijven voor een zoo moderne kunst als die, welke Eleonora Duse ons, na elf jaar, opnieuw te genieten gaf.

Een geheel eenige kunst, waaraan niet verweten kan worden

dat zij door ‘machtelooze decoratietrucs’ of uiterlijkheden tracht te treffen en te ontroeren; een geheel eenige kunst, niet omdat Duse, vergeleken met andere groote tooneelspeelsters, deze overtreft, maar omdat zij met die andere niet te vergelijken is en, als de Zuleikha uit Mirza Schaffy's lied, slechts met zichzelve vergeleken kan worden.

Tot zulk een vergelijking met zichzelve gaf de groote kunstenares de gelegenheid door op te treden in dezelfde rol, waarmee zij ons in 1895 in verrukking bracht: *La Signora dalle Camelie*. Het was dezelfde opvatting, waarbij al het grovere, al wat aan de courtisane herinnert, al wat het gebied van de zinnen nadert is weggevaagd, en enkel het zielelijden van de vrouw, die aan haar groote liefde sterft, ons in klank en beeld voor de oogen getooverd wordt. In haar lieven zoowel als in haar lijden is alles onstoffelijk, en zoo maakte deze kunstenares met het tengere lichaam, met het door physisch en psychisch lijden vroeg verouderd gelaat, deze Marguérite tot een beeld van zoo diepen weemoed als zeker Alexandre Dumas zich niet gedacht heeft, maar dat, wanneer men de herinneringen aan de lezing van het stuk en aan vroeger geziene vertolkingen op zij kan zetten, - wat niet allen toeschouwers den 16en Jauuari scheen te gelukken, - machtig ontroert en een onvergetelijken indruk achterlaat.

Al was de opvatting in haar geheel dezelfde als in 1895[1)], binnen die opvatting was niet alles hetzelfde gebleven. Dit trof vooral in het groote tooneel aan het slot van het vierde bedrijf. Wanneer Armand in het salon van Olympe, na met Marguérite alleen te zijn achtergebleven, al de gasten weer binnenroept om haar dan met de grofste beleedigingen te overladen en haar ten slotte het geld, dat hij zoo pas aan de speeltafel gewonnen heeft, voor de voeten te werpen, dan vliegt Duse-Marguérite op, niet in verontwaardiging, niet om zich te verdedigen, maar om Armand tegen zichzelven te beschermen. Onder het zielverscheurend uitroepen van ‘Armando! Armando!’ wil zij hem het verder spreken beletten, in dollen wanhoop trachtend het onheil af te wenden dat zij nu vóór zich ziet: de scheiding voor altoos. Een tooneel om niet te vergeten.

1) Zie over Duse's eerste optreden *De Gids* van April 1895.

Wat zou de levensmoede vrouw die, in hare vertolkingen al wat kracht en groote hartstocht is in de schaduw latend, in de uitbeelding van innig zielelijden en liefdelijden de hoogste kunst weet te geven, van een Rebecca West maken, van de vrouw die met de heerschende godsdienstige en zedelijke beginselen als met vooroordeelen gebroken heeft, zich vrij tracht te maken en, om tot die vrijheid te komen, Beate, die haar als liefste vriendin vereerde, in den dood heeft gejaagd? Hoe zou zij het demonische en in zekeren zin heroïsche van deze kracht-vrouw tot zijn recht laten komen?

De Ibsen-gemeente zal misschien maar half tevreden geweest zijn, niet enkel omdat er sommige passages werden overgeslagen, die in de oogen van een buiten de gemeente staande niet onmisbaar zijn - voor een echt Ibsen-vereerder kan er in een stuk van Ibsen geen woord gemist worden, wijl elk woord er zijn beteekenis heeft en noodig is tot recht verstand van het geheel - maar ook omdat deze Italiaansche, hoe universeel haar geest ook wezen moge, in hare vertolking Italiaansche blijft en dan ook, in samenspel met eveneens Italiaansche tooneelspelers, aan *Rosmersholm* zijn eigenaardig Noorsch karakter, die zekere stemming die men gewend is bij de vertolking van dit en dergelijke Ibsensche werken waar te nemen, niet geeft. En dan ook omdat van de Rebecca West, zooals het drama ons haar leert kennen, de heerschers-natuur, waardoor zij gekomen is tot waar wij haar vinden wanneer het stuk aanvangt, bij Duse niet naar voren treedt.

Maar, mogen zulke overwegingen al opkomen bij iemand die, op een druiligen Januari-morgen aan zijn tafel gezeten, iets gaat schrijven over de voorstelling van den vorigen dag, - wie dacht daaraan op dien gedenkwaardigen avond van 20 Januari, toen daar voor onze oogen werd afgespeeld het drama van het zielelijden, van den laatsten strijd van eene, die groote dingen gewild heeft, maar hare krachten heeft overschat, en nu het paleis van haar droomen steen voor steen ziet afbrokkelen en in puin vergaan.

Reeds de twee eerste bedrijven, wanneer het Rebecca West langzamerhand duidelijk wordt dat Beate gesproken heeft en zij Rosmer wil afleiden, opdat hij niet trachte het raadsel van haar dood in den molenbeek uit te vorschen, en daarna haar afwijzen van Rosmer's bede, dat zij Beate's plaats inneme, maakten diepen

indruk. Maar wat de diepvoelende kunstenares gaf in de twee laatste bedrijven met de twee groote bekentenissen, eerst die ten aanhoore van Rosmer en Rector Kroll, en later die aan Rosmer alleen, is niet te beschrijven.

Hier moest men òf Italiaansch verstaan, òf het stuk haast woordelijk in het hoofd hebben om de fijne gevoelsschakeeringen te kunnen volgen, waarvoor Duse een toon, een gebaar, een blik weet te vinden zóó eenvoudig, zóó natuurlijk, en toch in haar teederheid en diepen weemoed zóó treffend, dat men ze later telkens weer meent te hooren en voor zich te zien. Ik denk aan het, stamelend begonnen, verhaal, dat in den Duitschen tekst aanvangt: 'Als ich von Finmarken hierher kam...', dan aan de verklaring hoe zij, eens zich bewust dat Beate haar in den weg stond, voort moest, al riep er telkens iets in haar binnenste: 'niet verder!' En eindelijk, in het laatste bedrijf, die uiterste bekentenis, die haast toonloos van haar lippen valt, de bekentenis van dat wat haar wil geknakt heeft... haar wilde, onbedwingbare begeerte naar hem, Rosmer.

Dat was alles zoo geheel anders dan welke groote tooneelkunstenares van dezen tijd het zou hebben kunnen zeggen en doen, zoo zonder een zweem van effect, zoo zuiver gevoeld en zoo hoog van opvatting, dat men den houten Rosmer en de smakelooze mise en scène, die niets te zien gaf van het 'altmodisch und behaglich eingerichtete' vertrek van Rosmersholm, vergat om niets te zien en niets te hooren dan Eleonora Duse in haar stille glorie...

J.N. VAN HALL.

Parlementaire kroniek.

25 Januari 1906.

Het eigenlijk politiek debat, dat ook in de Eerste Kamer bij de behandeling der Staatsbegrooting jaarlijks pleegt te worden gevoerd, zal eerst over een paar dagen aanvangen. Er kan dus thans nog geen antwoord worden gegeven op de pikante vraag, hoe in dit achtbare lichaam zelve gedacht wordt over de plaats, die het in ons staatsorganisme behoort in te nemen, over de wijze waarop het moet worden samengesteld en over de bevoegdheden waarover het beschikken moet, om ten volle aan zijn bestemming te kunnen beantwoorden. Naar alle waarschijnlijkheid toch, zal de instelling der Staatscommissie voor de herziening der Grondwet tot de overweging van al deze belangrijke problemen aanleiding geven. In afwachting van wat de komende discussiën daaromtrent zullen brengen, kan echter nu reeds geconstateerd worden, dat ook zonder recht van amendement ons Hooger-Huis zich voldoende kan doen gelden, al neemt het zijn toevlucht niet tot het uiterste middel: verwerping van een door de Tweede Kamer goedgekeurde voordracht.

Het debat over de Indische begrooting valt intusschen buiten het kader dezer beschouwingen. Veel belangrijks heeft het niet opgeleverd en er sprak over het algemeen meer tevredenheid dan oppositiegeest uit. Een gewichtige financiëele discussie, als ten vorigen jare tusschen minister Idenburg en de heeren Van Nierop, Van Leeuwen en Van Houten werd gevoerd, bleef thans achterwege. En al lieten de heeren Van den Biesen en Waller het ook ditmaal niet ontbreken aan economische beschouwingen, hun conclusiën

verschilden niet merkbaar van die, welke zij een jaar geleden trokken, terwijl ook in de motiveering slechts weinig nieuws viel te ontdekken. Tot dit weinige behoorde de beschouwing van den heer Waller over de nederlandsche kapitalen, in Indië gestoken, en wier bedrag, naar hij becijferde, reeds tot ver over de 500 millioen gulden gestegen zou zijn. Moest, zoo vroeg hij, waar het vaststond dat Nederland tot 1873 een nog grooter bedrag aan Indië onttrokken had, bij het afkenrend oordeel dat hierover terecht werd uitgesproken en ter juiste waardeering der gevolgen van deze aderlating, toch ook de infusie van nieuw kapitaal niet mede in aanmerking worden genomen? Een behoedzame poging dus, zou men kunnen zeggen, om te komen tot een soort van moreele compensatie tusschen de cultuurstelsel-millioenen, door Indië aan Nederland, en de vrije-arbeid-millioenen door Nederland aan Indië betaald, een compensatie, die, zoo zij opging, de vernietiging der 'eereschuld' welhaast tengevolge zou hebben! *Zoo zij opging*, maar het is duidelijk dat door den geachten spreker één belangrijke omstandigheid voorbij was gezien. De cultuurstelsel-millioenen zijn door Indië aan Nederland verstrekt *à fonds perdu*; het vrije-arbeid-kapitaal in den indischen grond gestoken, moet in korter of langer tijd worden afgelost en werpt intusschen een aardige rente af. Zooveel kapitaal kan dan ook niet naar Indië vloeien, of hetgeen Indië betaalt overtreft hetgeen Indië ontvangt jaarlijks met tientallen millioenen!

Tegen het eind der discussie kwam toch ook de heer Van Houten nog in het krijt, voornamelijk om een stormaanval te wagen op zijn *bête noire:* de zich steeds uitbreidende staatsbemoeienis die, naar hij meende, in Indië meer en meer de gedaante ging aannemen eener bureaucratie, gecombineerd met philanthropie. Vooral hiertegen was zijn critiek gericht, dat de indische staatsmachine die, volgens hem, eerst het batig slot had 'opgepeuzeld' - anderen zeggen, dat het batig slot is 'opgepeuzeld' door Nederland, ten koste van de indische staatsmachine! - in de toekomst nu ook aanslagen zou gaan doen op de nederlandsche belastingschuldigen. Daartoe bestond te minder aanleiding, zeide hij, omdat de algemeene bestuurszorg in Indië, 'bijvoorbeeld ten aanzien van rechtspraak, veiligheid, zorg voor groote wegen, spoorwegen en havens', niet onderdoet voor die in andere staten, met name Nederland. Dat dit inderdaad verbijsterend optimisme op

bijkans elk punt door de feiten wordt wederlegd, kan voor het oogenblik ter zijde worden gelaten, omdat toch ook door den heer Van Houten werd erkend, dat in de indische administratie niet álles boter tot den boôm is. Waar het volgens den afgevaardigde uit Friesland vooral aan haperde, dat was aan goed ontwikkelde, lagere bestuursinstellingen, met eigen middelen en eigen bevoegdheid om, zoo noodig, leeningen te sluiten. In dit verband hield de heer Van Houten een warm pleidooi voor een krachtiger bevordering der gewestelijke decentralisatie, waartegenover mr. Fock het wel opnam voor de miniatuur-gemeenten, aan welke door zijn voorganger en hem de voorrang werd toegekend, maar dat den minister toch óok de toezegging ontlokte, om zoo spoedig de omstandigheden het zouden veroorloven, naast plaatselijke, afdeelings- en gewestelijke decentralisatie in het leven te roepen.

Hiermede had de critiek, uit het Hooger-Huis voortgekomen, dan al vast een niet onbelangrijk positief resultaat bereikt. Een nog krachtiger poging om de ‘staatsmachine’ aan zijn wil te doen gehoorzamen, werd door den heer Van Houten ondernomen bij de behandeling der west-indische zaken. Het gold het verleenen van staatshulp - en nog al, o dubbele gruwel! voor rekening van de nederlandsche belastingschuldigen - aan surinaamsche planters, om een voor export werkende cultuur van bacoven (zooals daar te lande de pisangs worden genoemd) in het leven te roepen en aldus de mogelijkheid te openen dat in de toekomst een vergoeding zal worden gevonden voor de verliezen, door den achteruitgang der cacao-cultuur aan de kolonie berokkend. De heer Van Houten grondde zijn oppositie tegen dit voorstel, behalve op de argumenten, door den heer Plate in de Tweede Kamer ontwikkeld, voornamelijk hierop, dat in den laatsten tijd weder gunstiger berichten omtrent de cacao waren ontvangen en dus het gevaar niet zoo dreigend was als de minister het had voorgesteld. Hij meende daarom dat er geen reden was voor den spoed, waarmede de regeering het ontwerp wilde afdoen, en sprak den wensch uit dat de discussie zou worden verdaagd tot een nader te bepalen dag. Hiertegen nu kwam de minister met de meeste energie in verzet. Met een beroep op dr. Van Hall, den west-indischen Treub, betoogde hij, dat de toekomst der cacao-cultuur, niettegenstaande vleugjes van beterschap, inderdaad zeer duister was; dat het daarom

een verkeerd beleid zou zijn, te talmen en te dralen, instede van zoo spoedig mogelijk aan het werk te gaan; dat ook de nieuwe gouverneur, de heer Idenburg, na de zaken plaatselijk onderzocht te hebben, van hetzelfde gevoelen was en dat eindelijk de tijdelijke aanwezigheid in Suriname van directieleden der West-Indische Mail en der Handel-Maatschappij, derwaarts getogen om voor transport en afzet van het product afdoende maatregelen te treffen, een reden te meer moest zijn om het ijzer te smeden terwijl het heet was. De heer Van Houten gaf zich niet gewonnen en handhaafde zijn verdagingsvoorstel, dat echter met 23 tegen 16 stemmen verworpen werd. Hiermede was ook het lot beslist der begrooting, aan welke intusschen toch nog 9 van de anti-bacovenmannen hun stem onthielden.

En zoo was de Kamer dan genaderd tot de Middelenwet, naar de behandeling waarvan met een zekere spanning was uitgezien. Wat zou de Eerste Kamer doen? De Middelenwet bevatte de tien opcenten op de Vermogens- en Bedrijfsbelasting; geen andere belastingwet strekte daaraan tot grondslag; de opcenten waren in de Tweede Kamer aangenomen met de stemmen van links tegen rechts. Zou ons Hoogerhuis, het recht van amendement missende, de geheele Middelenwet afstemmen, nu haar kerkelijke meerderheid, wat vooruit was te berekenen, van de tien opcenten tegenstander bleek te zijn? Het zou er veel van afhangen, hoe de regeering haar gedragslijn zou verdedigen. Bleek het, dat zij alleen *daarom* de tien opcenten bij de Middelenwet had voorgesteld, om ze op deze wijze *à la barbe* van de kerkelijke douane der Eerste Kamer naar het Staatsblad te smokkelen, - wat haar niet zou gelukt zijn, indien die opcenten niet met den grooten hoop der gewone belastingen, doch afzonderlijk zouden zijn voorgedragen - dan zou de Eerste Kamer stellig toonen, dat er aan het Binnenhof ook nog een overzijde is.

De brabantsche afgevaardigde Van Zinnicq Bergmann heeft het vuur geopend en hij heeft dat gedaan op waardige en principiëele wijze. De politiek liet hij er buiten; het was voor de constitutioneele rechten van de Eerste Kamer, dat hij opkwam. Hier werd feitelijk, zoo betoogde hij, een nieuwe belasting ingevoerd zonder dat de Eerste Kamer, gelijk haar recht is bij elke wetsvoordracht, daartegen afzonderlijk haar veto kon uitspreken. Immers, wilde

zij de tien opcenten niet, dan moest zij de geheele Middelenwet afstemmen. Dàt nu verklaarde de heer Bergmann niet te willen doen, omdat hij en zijn vrienden de regeering niet wilden brengen in de groote moeilijkheden, die daaruit voor haar zouden ontstaan. Maar wel wilde hij de Kamer bij motie laten uitmaken, dat voortaan een dergelijke wijze van invoering van belastingen tot het verleden moest behooren.

Het standpunt van den spreker was constitutioneel volkomen juist en het was dan ook niet alleen de heer Godin de Beaufort, - want hem kon men rekenen mede tot de oppositioneele meerderheid der Eerste Kamer te behooren, - die zich volkomen bij den heer Bergmann aansloot, maar evenzeer van de linkerzijde de heer Vening Meinesz, die het voor de rechten van de Eerste Kamer opnam en de motie steunde.

De minister van Financiën koos misschien de wijste partij. Ook bij hem, zoo zeide hij, was de politiek aan zijn handelwijze geheel vreemd. Hij zette uiteen, dat de regeering om zakelijke redenen de voorkeur had gegeven aan het inlasschen van de tien opcenten in de Wet op de Middelen boven het indienen van een afzonderlijk wetsontwerp. Het was o.a. geschied om het *tijdelijk* karakter dier opcenten beter te doen uitkomen. Maar nu van de zijde der Kamer bleek, dat zij dit beleid afkeurde, zou het, dat beloofde de heer De Meester, nooit meer voorkomen.

De zakelijke argumenten van den minister waren allerminst sterk; of de politiek bij het volgen van zijn methode geen *enkel* woordje zou hebben.... meegefluisterd? Hoe het zij, de verklaring van den heer De Meester: ‘eens maar nooit weer’, was ruiterlijk en haar loyauteit miste de uitwerking niet. De heer Van Zinnicq Bergmann trok zijn motie in en het onweer was van de lucht. De Kamer ging naar huis om zich voor te bereiden voor het groote politieke debat.

Voor de toepassing van onze grondwettelijke regels is deze schermutseling echter niet zonder belang. De heer Godin de Beaufort, maar ook de minister verkondigden de leer, dat afstemming van de Middelenwet het recht tot belastingheffing onverkort laat; de eerste voegde er bij: tenzij, zooals bij de opcenten op de successiebelasting, geen andere grond voor de heffing aanwezig is dan juist de Middelenwet. Voor de democratische ontwikkeling

van ons staatsrecht is het te hopen, dat de meerderheid onzer politieke mannen anders oordeelt dan de heeren Godin de Beaufort en De Meester. Die ontwikkeling toch is niet verzekerd, indien niet der volksvertegenwoordiging de bevoegdheid toekomt om, desnoods door afstemming der Middelenwet, de regeering de gelden te onthouden, zonder welke zij geen dag langer kan bestaan. Dat de vraag wat thans ten deze recht is, door de schrijvers in verschillenden zin wordt beantwoord, is overbekend. Heemskerk herinnert er terecht aan, dat het vraagstuk niet tot een beslissing is gebracht, omdat sinds 1848 nog nooit een Middelenwet is verworpen; hij wijst op de belgische constitutie, die uitdrukkelijk het antwoord geeft in democratischen zin.[1)]

Voor ons land komt thans een schoone gelegenheid diezelfde oplossing te geven. Moge de Staatscommissie voor de Grondwetsherziening het zich voor gezegd houden!

1) De Praktijk onzer Grondwet. Dl. I blz. 207.

Balladen en sonnetten.

I.
Van een maagdelijn.

O zie hoe de maan met haar lijkegelaat,
Aan den hemel, naar de aarde te kijken staat.

Een vinger klopt aan de vensterruit. -
O hoor hoe de herfst door de boomen fluit!

Een vinger klopt aan de vensterruit.
- ‘O moeder! kom uw beddeken uit!

O laat mij binnen! 't is koud en spâ,
Ik ril in mijn blanke doodenwâ.’

Zij deed open de ruit, aan de kerkhoflaan.
Daar zag zij haar doode dochterken staan.

- ‘O moeder! ik vind er geen rust in mijn graf,
Al wijl er geen bloemeken troost mij gaf.

O moeder! en wáarom hebt ge nooit
Mijn graf met violen en rozen bestrooid?'

- 'O dochter! 'k bestrooi er je graf wel trouw
Met rozen van liefde en violen van rouw.'

- 'O moeder! ge knielt op een anderen steen,
Daar brengt gij uw bloemen en klachten heen.

Ik voel op het gras wel uw lieven tred
En ik vind er geen slaap in mijn aardebed.

O moeder! dat dee' er mijn hart zóo zeer,
Ik kon het ten leste niet dulden meer.

O moeder! daaróm ben ik opgestaan,
In het blanke licht van de herrefstmaan.

O volg mij nu - sla uw mantel om -
En laat mij u wijzen vanwaar ik kom.

O draal niet! o laten wij spoedig gaan!
Ik moet weer in mijn graf zijn eer kraait de haan.'

Zij vatte haar moeder al bij de hand
En leidde haar naar het doodenland.

- 'O dochterke! uw hand is zóo ijzig koud!
Kom, slaap in mijn beddeken, warm en vertrouwd.'

- ‘O moeder! o moeder! dat mag ik niet,
Ik moet slapen waar open m' een graveken ziet.

‘O ziet ge wel hóe zich uw hart heeft vergist?
Zie toe dat ge nooit meer mijn graveken mist!’

De doode en de levende, hand in hand,
Die weenden zóo droeve in het doodenland.

- ‘O moeder! 'k weet niet of ge me ooit weer ziet,
Maar nu ben ik verlost van mijn groot verdriet.’

De boomen ritselden, geel en bruin,
En ze weenden hun loof in den doodentuin.

II.
Van een moeder.

- O moeder! o bleeke moeder!
  Wat draag je door weêr en wind,
Al onder je mantel verholen,
  Bezwarend je nachtelijk dolen?
- Het lijk van mijn eenig kind.

- O moeder! o droeve moeder!
  Omhels wie je heeft bemind
En vraag hem, je weer te geven
  Wat je schoot zal van weelde doen beven
En je hart doen herleven - een kind.

- Wij hebben elkaar verloren,
  Doch, zoo ik hem wedervind
En hij wil me in erbarmen verwarmen,
  Zal drijven mijn lief uit mijn armen
De koû van mijn doode kind.

- O moeder! gevloekte moeder,
  Die een lijk aan je boezem bindt!
Wil hier nu je kindje begraven,
  De regen, die zal het wel laven,
En wiegen, dat zal het de wind.

- Ik kan er mijn kind niet verlaten,
  Alleenig in weêr en wind.
Ik moet er wel dragen mijn doode,
  Tot meesleept mij ónder de zode
De vracht van mijn doode kind.

Visioenen.

I.
Vrouwen.

Toen kwam tot mij de lijdensbleeke bende
Der Vrouwen, droeve in ketenen geslagen,
Gedoemd tot zonde of honger. Zwaar te dragen,
Kreunde, in haar armen, kroost van kranke ellende.

- ‘Klein leed van eenling doet melodisch klagen
Uw lied, tot óns zich liefde-in-meêlij wende,
Verklanke ons kankrend leed, voorspelle 't ende
Van onze ellende...’ Bang weerklonk haar vragen.

Ik wrong de hande' en lag verlamd terneder,
Gemarteld wreed door machtloos medelijden.
Die wereldsmart doorbeeft mijn hart zóo teeder
Dat wel 'k haar wilde lied en leven wijden,
Maar de arme zangen van mijn blanken veder
Zijn ál te zwak, mijn zustren te bevrijden.

II.
Siguna.

O trouwste vrouw! o grootste godebruid!
Stort leeg de zwaddervolle schaal, waar staag
Ge in ópvangt martelwreed venijn en vaag
Het brandend gif mijn slaaplooze oogen uit!

Houd, onbewogen door mijn wanhoopsvlaag,
Boven den god, die goden viel ten buit,
Uw schaal van liefde - en luister niet zoo 'k luid
De goden vloek en vóor mijn pijnrots daag!

O teedre vrouw, ál weelde mij weleer!
Nu staalt uw arm de hoogste heldemoed,
O vrouw, die 'k vleide en die ik nu vereer!

O sterke vrouw, die zonder weenen doet
Uw zwijgend liefdewerk en áltijd weer
Strekt hoog uw schaal de godswraak tegemoet!

III.
Verleden.

Ik zag Verleden - 'k waande lang haar dood. -
Zij greep mij vast bij 't áldagskleed van grauw.
Haar mantel was van verre-bergen-blauw;
Een gele krans van welke blaadre' omsloot
Haar blonde lokken. En zij wees me een vrouw,
Die wenkte: - ‘Volg me!’ en áltijd vóor me vlood,
In aureool van najaars-avondrood
En immortellen op haar kleed van rouw.

Verleden zong een langverloren wijs
En langde mij een langverwelkte bloem,
Die bloeide blauw, in Droomenparadijs.

Maar Toekomst riep: - ‘Gij moogt niet toeven! - ‘Roem
En Liefde was uw naam weleer, nu wijs
Waarheen!’ - ‘Mijn naam is Dood, de groeve, uw doem.’

IV.
Uitvaart.

In bleeken regen, onder sombre boomen,
Zag ik een zwarten rouwomfloersden wagen,
Die zeker had wel zwaar een last te dragen,
Zóo traag en moeizaam kwam die wagen loomen.

Wel zwaar een last: mijn hoofd vol bange vragen,
Mijn hart vol liefde en weemoed, zang en droomen,
Mijn dichterbloed, dat ál naar vreugd wou stroomen,
Mijn wein'ge blijde en ál mijn droeve dagen.

Op 't zwarte baarkleed aêmden groevebloemen,
Sneeuwblank en rouwpaersch, treurigzoele geuren...

Terwijl die bloemen koele vriendschap roemen,
Die nooit mij kón uit wanhoops afgrond beuren,
Terwijl die bloemen 't gruwzaam graf verbloemen,
Grijp Ik Gods kleed - God! wil 't niet ván mij scheuren!

V.
Zingend Christuskind.

Door droomgeloken oogleên drong een lans
Van licht en speerde fel mij de oogen blind.
Doch zoetjes wuifde zoele bloemenwind
Mij weder ziende. - En 'k zag, in hemelglans
Van maan op sneeuw, het blije Christuskind
Op leliewolken zweven, in cadans
Van jubellied en luchten hemeldans,
Den godezoon, die Zondë overwint.

In wijde plooien viel zijn blank gewaad,
Met mouwen, meeuwevleugelen gelijk.
Zijn rozevoeten blonke' als dageraad.
Hij zong een lied van 't komend Koninkrijk.

Let óp, mijn ziel, dat wèl gij 't lied verstaat,
Dan zweeft gij bóven wolken, vreugderijk.

VI.
Wenkende Christus.

Toen zag ik plots, vóor mijn verschrikt gelaat,
Verrijzen Christus, bleek en reuzegroot,
Om 't rosblond haar, een kroon van rozen rood,
Een mantel paersch om 't vlammegeel gewaad.

In de uitgestrekte rechter bloeide een loot
Van d' eeuwgen Eden-Boom van Goed en Kwaad.
Gelijk een luchter goud van lichten staat,
Zoo blonk die twijg van leven en van dood.

En Christus wenkte en riep mij bij mijn naam...
O 't peinzend Ik ontvluchten aan zijn borst!

Ik sloeg de handen vóor mijn oogen saam
En knielde neder, weenend, maar ik dorst
Niet nadertreden, wijl ik me áltijd schaam
Mijn ongeloof doorkweld van godedorst.

VII.
Zon-wiel.

O 't wentlend Zonwiel met de zeven spaken
En élke een Engel, wendend tot Wie was
En eeuwig wezen zal het klaar 'lijk glas
Gelaat, doorvlamd van roosrood liefde-blaken!

O Ziener! mocht ik zien waarvan ik las,
Het zou mijn ziel voor áltijd zalig maken. -
God! laat mijn ziel uw lichtmysterie naken!
Brande ál het andre weg tot blankende asch!

Dan zong me alom uw zonbelofte in de ooren,
Mij, 't bange kind, dat vreest den zwarten nacht.
Dan wist ik wel: mijn ziel gaat nooit verloren,
Wen 't veege vleesch zijn lijdenstaak volbracht.
Ik zag mijn ziel verengeld weergeboren,
Uit de eeuw'ge lichtbron dronk zij vrede en kracht.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Kunstenaarsleven.

Vijfde Hoofdstuk.

Ze zouden 'n week later komen, had Maurice Fleury gemeld. En nu was 't 'n week later. Soonbeek zat gretig veiling-paperassen te doorsnuffelen, in zich zelf lachend, of wenkbrauwen angstig fronsend. Flora lag weer op de chaiselongue, ver van hem àf, in de groote achterzaal, onder 't vale geschemer van één kroonlichtje. Tegen acht uur stond ze traag op.

Nu zouden de Fleury's stellig verschijnen. Ze hadden 't nog met 'n briefkaartje nàgemeld. Flora popelde. Ze verlangde zoo hevig, zoo hongerig naar wat beschaafde kennissen, die nu eens géén lucht van handel- en wisselkantoorgedoe in hun kleeren meedroegen, waarmee ze nu eens alléén over boeken en kunst kon spreken, over haàr Goethe en haàr Heine. Vroeger had ze altijd gehoopt met 'n artiest te trouwen. Op kostschool had ze een, al lang in 't diepst van haar jeugd-herinnering begraven, ongelukkige liefde doorleefd, met 'n langharig vurig dichter, 'n zoeten streeler en klankenzanger, die haar bedwelmen kon wanneer hij wilde. Hij bedrupte haar lief gezichtje met ballade-olie. Hij strooide herdersliedjes en romances om d'r heen, als flonkerende geluksstarretjes. Hij maakte gedichten op haar gouden lokken; hij doorsidderde de lier met klanken van stille droefnis, als ie haar 'n kwartiertje niet gezien had. Hij be-serenadeerde haar 's nachts, 's avonds, 's morgens, in zonnehitte, in maan-romantisme. Hij verheerlijkte haar blauwe oogen, terwijl ze grijze had, en

bezong haar handen, haar kleed, haar voetjes; en zij zwijmde en kwijnde in haar bakvischjes-verrukkingen, onder zijn wierook en altaar-reuken. Plots werd ze verraden door 'n boezemvriendin, die haar de liefde van den vurigen minstreel stal. Nù bezong hij de zwarte lokken, schooner dan de gouden, nu bezong hij de zwarte oogen, schooner dan de blauwe.

Toen wou ze niets meer van wispelturige mannen en veinzaards weten. Des te meer van weeke verzen, droomerige poëzie en neuriënde zangetjes. Nu zou ze weer eens, als gerijpte vrouw, 'n dichter van nabij ontmoeten, en haar jeugdgevoel, haar verrukking gloeide weer òp. Bleek ze dan niets veranderd?

O! als 't maar echt was, dat die meneer Fleury en mevrouw Louise zulke bizondere menschen waren als Soonbeek haar ingeblazen had, met 'n geestdrift die ze nog nooit van hem gezien had. Ze zou 't heerlijk, verrukkelijk vinden, weer eens wat gezelschap, wat afleiding te krijgen!

Ze morrelde nog iets aan 't theeblad, plukte wat pluisjes van haar marine-blauw, d'r slank lijf strak omsluitend kostuum, schelde 't meisje, en tegelijk stak ze drie lichtjes op.

In z'n veiling-katalogi verdiept, schrok Soonbeek òp door den sterken lichtgloed plots over z'n papier gekaatst.

- Wat moet dat? wat moet dat? vier? vier ineens? Waarvoor is dat noodig, Floor? Ben je niet wijs?... waarvoor?...

- Dacht u dan dat ik mijn gasten, ja bij 'n kaarsje ontvangen kan?.. Gas is noe eenmaal niet op de veiling te koop!... viel ze bits uit, met 'r Duitsch-Hollandsch accent.

- Onzin, onzin! onzin!! als ze kommen is 't tijd genoeg! Hij smakte dol-driftig z'n paperassen op 'n stoel neer, en rekte zich òp naar de groote kroon boven de tafel.

- U zult 't laten, Soonbeek, ik verkies niet langer in 't donker te zitten.

- Maak je niet dik!...

- Raakt u niet...

- Pas op je flauwten... mensch! pas op!... pas op!

- Ajasses!! bah!

- Pas op je flauwten... hm! hm! je weet 't!... je weet 't!... En ik verkies... ik verkies... mijn geld niet te verspillen... verstaan? Hoeveel lichten wou je an?...

hoeveel? drie?... vijf?... negen?... onzin, onzin! onzin!! één is meer dan genoeg! Ze zullen niet struikelen!

Flora, slank en lang, 'n half hoofd grooter dan hij, keek trotsch over z'n klein, smal lijfje heen, den fijnen mond saamgeperst van bedwongen woede en minachting, ging zonder 'n woord weer terug naar de chaise-longue, rekte zich uit alsof ze weer slapen wou.

O God! hoe afschuwelijk vond ze hem nu, met z'n kalen kop onder 't vale licht. Hoe haatte ze dat ooggetril, en z'n valschen mondlach, die ze meestal, uit gewoonte, niet meer zag. Ze rilde van z'n zieken adem. Wat vond ze'm ellendig, nietig, verschrompeld. En toch was ze bang! Ze huiverde voor hem, zooals ze sidderde voor rupsen die haar bekropen. Ze voelde in z'n zinnelijk gedoe, als hij lief wou zijn, datzelfde weeke gekruip, dat wormachtig rekken en inkrimpen, dat gekronkel en langzame voortgegolf van 't lijf. Er was geen verschrikkelijker dier voor haar denkbaar dan 'n rups met d'r vraatzuchtige oogjes en den behaarden slurfneus. Precies zóó voelde ze Soonbeek als ie 'r aanraakte en begeerde. Ze durfde 't niemand, niemand zeggen, haar eigen moeder niet, zichzelf nauwelijks.

't Was toch de vader van haar twee kinderen, waar ze dol veel van hield. Ze vocht er zelfs tegen. Ze wou niet zoo over 'm denken, maar 't overrompelde haar telkens. Hoe kwam ze toch in zoo'n versuffende, saaie en droef-grauwe atmosfeer van sjacher en nog eens sjacher verzeild? Vroeger was ze vroolijk, jolig, zong ze als 'n echte wildzang thuis. Hier, negen en twintig jaar, kniesde ze zich dood, was ze zwak, naar, traag, leed ze al drie jaar aan plotselinge flauwten. Ze had 't aan de nieren, zei de dokter onheilspellend. Ze was dikwijls te loom om van de achter- naar de voorzaal te loopen. Zoo kniesde ze op één plek.

Ze snikte nu op de chaise-longue, toch gesmoord, dat haar man maar niets zou hooren. Want dan barstte ie uit in sarrend geschater, om d'r verweekend traan-gepinkel. Ze hoopte op de visite, dat die toch vooral niet zou tegenvallen, en Soonbeek d'r weer geen nieuwe kwellingen bezorgde, door onbeschofte typen en grove bohémiens te introduceeren, om háár te verbitteren.

Tegen half negen verklonk de galm-bel in de diepe, hooge

gang. Soonbeek schrok òp, stak snel twee lichtjes aan naast z'n schemerpitje.

Daar had je de Fleury's! Zonder 't zich zelf te willen bekennen voelde hij 'n bangelijk, raar gedraai in zich, 'n angstig ingekrimp van z'n machtsbewustzijn, 'n gewaarwording die hij alleen tegenover Fleury had. Hardvochtig, leugenachtig en snavelend-snauwerig zijn, vond ie bij ieder 'n kracht, 'n demonisch genot. Maar als ie de doordringende, felsterke en diep je sluwst-verborgen gedachten áántastende oogen van Maurice op zich voelde branden, dan was 't hem alsof ie veel van z'n kracht, wil, zegmoed en brutaliteit verloor. Dan deed ie anders dan ie wou doen. Hij liet dingen los, die hij zich stellig voornam nooit te zeggen. In één woord, hij voelde zich in de war, beklemd, en toch vond ie 't heel prettig met hem te spreken. 't Duurde wel lang eer ie bij hem op streek kwam, maar 't zou wel wennen. In de groote gang verwelkomde hij hen luidruchtig, schelde z'n stem hoog en gejaagd, warrelden vraagjes in grillige stembuigklankjes om Maurice en Louise heen, als stonden ze in 'n sneeuwbui.

- Koud hè? mevrouwtje, koud, ja zeker, heel koud, heel koud!... 't is 'n ellendig land! ik wou me wel voor altijd op de zomer abonneeren!... Ga maar weg Trees!... ik neem de kleeren wel aan van mevrouw!... ga maar weg... ga maar weg!... brrr!... zijn ze nat? niet? o ja!! goed-goed-goed mevrouwtje!...

Flora, in de zaal, popelde. Haar hart hamerde.

God, daar had je ze nu, die artistieke menschen! Zou ze kijken? Nee, nee! als ze eens dadelijk tégenvielen; als Soonbeek haar eens 'n poets bakte! Ze durfde ze niet tegemoet gaan. Maar eer ze 't wist en de angstjes weg kon denken, stonden ze voor haar, in de kamer, voorgegaan door den druk-pratenden Soonbeek.

Ze kreeg er 'n schok van. Nu zàg ze wat ze niet had durven zien. Hè! wat 'n kleine man, en zij wel 'n half hoofd langer... Hij niet grooter dan Soonbeek! Wat klein!... maar toch veel forscher... 'n echte mannenbouw.

Maurice en Louise neigden, en Flora bood ze hartelijk 'n stoel aan. Ze voelde dat 't een beetje krenkend kon zijn, ze zoo gretig te monsteren, maar ze kòn 't niet laten. God, wat had die meneer Fleury 'n mooien kop! Ja, ja, juichte 't in 'r, dat is 'n dichter, 'n echt kunstenaar!

- Neemt u toch plaats, mevrouw, mijnheer!

Flora gloeide van opgewondenheid. Al haar traag gevoel was ze met één slag kwijt. 't Viel mee, heel erg mee, ze moest 't eerlijk bekennen. Ze beet zich op de tong van woeste vreugd. Er stormde iets wild-gelukkigs weer door haar heen. Louise vond ze heel mooi, in dat ernstige zwart en die zachte kant, 't tenger-bleeke gezicht, den fijnen mond, 't scherpe, heerlijke neusje, en heelemaal zoo elegant en gedistingeerd. Er sprong iets in haar los. Ze voelde zich even uit 'n hel gesleurd. Er schoot 'n glans in haar minnende oogen. Ze had wel kunnen jubelen en huilen tegelijk van genot, nu ze weer eens 'n paar menschen sprak, beschaafd, die haar dadelijk sympathiek waren.

Ze nam den theepot onder den warmer uit, vroeg heel zacht, heel lief, of ze met of zonder melk dronken.

Louise had weer haar zwarte, wat versleten blouse aan, maar voelde zich voornaam-veilig onder de fijne kant en den rustigen, rijken snit van 't goed.

Ze zag heel bleek, zoo teer als 'n lijdend nonnenkopje. De wat ingevallen wanglijnen scherpten subtiel, toch lief en zacht naar 't fijne streelkinnetje toe; alleen de groote, starende oogen fonkelden donker-goudgloeiend, alsof alles wat ze bekeek, er in wegzonk.

Maurice was bedeesd, stil, voelde zich onveilig in die groote avond-zaal, met 't nog wat schrale driepitjes-licht en de tot 't plafond beschilderde muren, vol jachttafreelen en woelige natuur-romantiek.

Hij leefde nu al zoo'n poos in z'n ontberings-rommel, dat ie zich even suffig en gekoesterd voelde tusschen dat zachte, groene fluweel van de meubels, door 't zitten op den lekkerdiepen gemak-stoel, door de heerlijke ruimte van de kamerzaal, met de dof-gesterde tapijten, den rustigen, voornamen rijkdom en gedemptheid, de koesterende luxe, en 't groote, gothisch-gestyleerde orgel, dat hem wel 't meest van alles beklemde van ontroeringsgeluk.

Maar Soonbeek liet hem niet lang in zelf-gemijmer verdoken, in dat vlei-zachte gevoel van weer te kunnen tasten naar weelde-dingen, naar rust, en zoo'n groote werk-stille kamer waarnaar ie snakte. Soonbeek ratelde door, schel, gejaagd, als 'n kanarie die nog niet àl z'n slagen te pakken heeft.

- Zoo-zoo-zoo!... en mevrouwtje... vertel eens... uw jongen... weer heelemaal in orde?... heelemaal?... Wat scheelde hem eigenlijk? Verkouen? Koorts? hm ja? koorts?... Hebt u 'n goeie dokter?... bent u in de bus?... ja?... ja?... En zeg u eens dadelijk... Hebt u m'n pannetjes ontvangen?... ja ja?... Waren ze goed? niet te groot... niet te klein? En uw broer? wat zei die... ja... wat zei die wel van z'n broek?... en hoe smaakten hem de rookertjes?... lekker?... goed merk, best merk... ja ja ja!! en 't kinderwagentje... 'n beetje kapot hè?...

- Hoe mevrouw! heeft hij u ook al van z'n viéze pannen uit de veiling gestuurd ja? bah!... aber... dat is waarlijk schande! Soonbeek!... dat u mevrouw toch met zulk uitschot overlast andoet! hoe schaamt u je niet!

Soonbeek keek Flora met woeste triloogen aan, en gift stoof op z'n gezicht. De onrustoogen vuurden zoo valsch, dat plots Flora zweeg. Louise wou wat afweren dien snellen ruzietoon om hen, zei zachtjes dat ze hem heel dankbaar was voor z'n zending en z'n goede bedoeling, maar dat de pannetjes toch niet te gebruiken waren.

- Niet te gebruiken? niet te gebruiken?? niet te gebruiken??? En ik heb ze al in uw koop-boekje opgeschreven! Ze zijn verkocht... niet te gebruiken?... Dat heb ik nog nooit gehoord... Ik verzeker u... dat... eerste kwaliteit... ik ver...

- Goede hemel, meneer Soonbeek, ik bid u, laat ons nog even met rust!... aanstonds kunt u weer over uw handel praten... Dan zal ik u meteen uitleggen waarom 'n huisvrouw pannen waar 't email van af is niet gebruiken kan... en haar kind niet bergt in 'n wagentje zonder assen en met gebroken wielen...

- Hoort u, Soonbeek! triomfeerde Flora, hoort u? u moet zoo niet iemand op 't lijf vallen... 't Is wonderbaar!... Wacht! Vindt u 't hier niet donker, meneer Fleury?

Maurice sprong uit z'n lekker-diepen koester-stoel op, om Flora te helpen, maar fluks plofte ze vijf lichtjes aan, naast de drie brandende, dat er 'n schitterig lampgoud onder de kroon uitgloeide, over heel de zaal, en opklaarde de gezichten.

Soonbeek durfde niet tegenmopperen, al vloekte hij in zich

zelf van woede. Hij wist wel dat Flora op die manier zich altijd wreekte, door in gezelschap van vreemden, precies en met passie te doen alles wat dwars tegen hem inging. Ze kreeg dan 'n demonische macht over hèm, wijl hij zich dan in z'n schrokkerigheid niet dadelijk bloot mocht geven, en 't toch in 'm kookte van razende drift. Twee maal had ze hem vanavond nu al weer geslagen. Eerst met haar veiling-schimp en de pannetjes, nu met 't licht. En nu was hij ook boos op Louise, die de pannetjes zoo koel en rustig geketst had. Stom ook van hem om haar dat uitschot te sturen. 't Was 'n waag, en hij had gedacht dat ze in hun vervreten armoe met alles wel blij zouden zijn, ook met vodden.

- Hoe is 't mogelijk, joeg hij nerveus op, zich de vingers in pijnlijken wrong voor de oogen drukkend, als had ie in den zongloed gestaard,... hoe is 't mogelijk dat jullie zien kunt!... in zoo'n fel licht, zoo fel... zoo scherp!... 't Is om blind te worden... bepaald om blind... stekeblind te worden.

Z'n stem haperde, wijl hij wist te overdrijven, en alleen de woeste geldverspilling 'm kregelde. Stil hoopte ie even dat Maurice of Louise hem zouden bijvallen, maar bits viel viel Flora uit:

- En ik vind 't nog lang niet gezellig genoeg! - Waarom bezorgt u mij geen gas van de veiling? spotte Flora genadeloos nu.

Ook zij voelde haar overdrijving. Maar, maar als 't niet al te mal stond, zou ze wel de heele kroon met achttien lichtjes hebben willen opsteken, alleen om Soonbeek's geschraap en zuinige vrekkigheid te dwarsboomen.

Louise en Maurice voelden wel wat gespannens in 't kontrarieerend stekelig gepraat van man en vrouw, maar vermoedden nog niet welk fel verzet er in Flora leefde, nu, door hun bijzijn, tot 'n béetje gedurfde uiting gebracht, en hoe 't woede-kookte in Soonbeek, om Flora's schijn-luchthartig gedoe.

Zachtjes werd er thee geslurpt. Soonbeek keek naar Flora's streelhals. Goddelijk... Hij genoot. Ze was toch 'n mooie blonde meid! Dat blauw-lakensch pakje stond 'r toch prachtig... net 'n officier.. met al die zware tressen! Maar haar hals was 'm alles, prikkelde gloeiende kitteling door heel

z'n lijf. 't Licht viel er juist in. 't Trilde daar... Maar hij moest zich bezinnen, anders zou ie, waar Maurice bij zat en Louise, op haar aanvliegen. Hij keek gejaagd naar Fleury, bang voor diens oogen, dan weer naar Louise. Wat was zij bleek en tenger! Maar haar oogen! Hij kon er van huiveren. -

Flora had ie nog nooit zoo opgewekt, zoo slagvaardig en kittig gezien, nooit zoo welbespraakt en onafhankelijk gehoord. De luidjes bevielen dus hè? Hij voelde zich trotsch. Ze stortte zich uit bij Maurice en Louise over alles. Louise nikte, Maurice lachte fijntjes. 't Beangstigde Soonbeek, dat hartstochtelijk-mooie van z'n vrouw nu. Als ze zóó eens bleef en zich onder z'n suggestie en wilsoverheersching uitwrong!... Hij moest er wat tusschen smakken om haar te temperen.

- Kom Fleury... ik laat dat deftige... dat stijve... dat deftige meneer maar weg... u heet Maurice, niet? goed, best! goed! Maurice, Maurice!... Mijn naam is Ján... Ján Soonbeek! En u... u heet Louise, niet? goed-best-goed!... Voor u heet ik óók Jan!... En mijn vrouw heet Flora! niet waar? Flora!... We zijn nu toch vrinden!... hm ja! hm!.. dat is toch de hoofdzaak... We zijn nu heelemaal onder ons!... onder ons!... heelemaal entre nous! En als u wilt... als u er niets tegen hebt... dan kunnen we nu juist eens wat praten, wat praten... wat overleggen... Ja hm!... Ik heb er zoo eens met mijn vrouw over uw schuldjes gesproken... over uw betalingen... en weet u...

- Laat u mij er buiten Soonbeek, viel lachend Flora in, die 't niet goed hebben kon dat ie zoo onkiesch en zoo onvoorbereid Maurice in 't gedrang bracht, en zich zoo had opgedrongen met intiem naamgenoem.

- Jij d'r buiten? Jij-jij-jij? mooi zoo, mooi zoo! nou! jij dan d'r buiten!... Maar zie nou eens hier Fleury!... Ik wil je graag, met plezier, met vriendschap... met plezier uit enkele financiëele moeielijkheden helpen... als je maar nooit die lui zwart op wit geeft... nooit!... Ik wil je met plezier uit enkele rare zaakjes helpen... máar... Waar kijk je naar? naar die schilderingen aan de muur? ja? hm, ja?... zeker-zeker-zeker!! dat zijn èchte schilderstukken! echt hè? echt hè?... Natuurlijk geen Rembrandt's... maar Rem-

brandt's of niet... daar heb ik toch geen verstand van... zeep is zeep! Maar 'n bom duiten is me 'r al op geboden!... 'n bom! 'n heele bom!! op ál die lappen! want ik noem 't maar lappen! hihihi! Ja... hm!... Hoe vindt u die lappen, mevrouwtje? Echt hè? 't Is toch echt olieverf, niet?... Hoe vindt u ze?... te groot? te klein? te hoog? te breed?... mooi... leelijk... grof?... fijn?...

- Heel mooi, werkelijk... guitigde gladweg Louise, alsof ze 't heel ernstig meende.

Flora keek ook nu naar de muurschilderingen, zei aarzelend dat ze er geen verstand van had. Ze vertrouwde 't guitig-lieve gezicht van Louise niet! 't Was haar net of ze heel snel Maurice 'n wenkje had zien geven.

- Jij geen verstand?.. hm ja, hm, hoonde Soonbeek in grap-toon... En je Goethe en Heine dan?... die je zoo goed als van buiten kent?... zonder 'n foutje!... En je romaansche gang dan!... en je antieke klokken... die ik tóch altijd stil laat staan!

- Zoo mevrouw, houdt u zooveel van uw klassieken, Goethe en Heine? vroeg Maurice zacht, toch lichtelijk ironiseerend, wijl hij haar precies voorgesteld had zoo als ze was: 'n echte duitsche jonge vrouw, dwepend met de wereldsmart van Heine, en 't weeke gefluister van z'n romances; 'n beetje sleeperig-elegant, goudblond en slank, en glad-mooi als 'n beeld.

O! wat wonderlijk klonk haar die plotselinge vraag nu. Zoo iets had haar niemand ooit met zulk 'n klemmende belangstelling, en toch 'n beetje hooghartigen spot, gevraagd. Ze voelde heel goed in z'n stem de verborgen twijfel aan de diepere mogelijkheid ervan. Dat prikkelde haar, en vol spreekdrift laaide ze los, nu en dan er 'n fel duitsch woord tusschen dringend. In haar praten sprankelde 'n uiterst nerveuse vurigheid, 'n snelle ontbranding van hartstocht, die, onder den kleinsten tegenstroom, in schreien of lachen kon uitbarsten.

Ze vertelde Maurice, met haar volle, tweeklankige stem, die van krachtigen zwier inééns kon verkwijnen tot heel zacht gespreek, bijna gefluister, dat ze als meisje van vijftien jaar al gedweept had met Heine. Heine was in zijn natuur, voor háár, meer vrouw dan man. Ook hij had dat teer-

gevoelige, grillige, droefgeestige, wispelturige en slingerende emotieleven. Was meneer Fleury 't niet met haar eens, dat hij van de diepste melancholie en zelfkwellende overspanning, inéén kon ópstijgen naar een jubileerenden hartstocht, en uitvlagen in schaterende pret? En toch moest ze zeggen hoe fijn en subtiel Heine altijd bleef! Z'n verzen werkten op haar in, als nachtmuziek door doodelijke stilte. Ze vond zijn heele ziel één heerlijke nokturne, en voor een vrouw vooral, van 'n verbijsterende innigheid. Heine was haar afgod, en die hem schond, schond zich zelf. Ze beminde z'n vlijmende sarkasmen: ze sidderden door haar heen als jichtschokken. O! mocht ze hem zeggen hoe ze genoot van z'n snijdende ironie? Zou meneer Fleury en mevrouw haar niet voor erg wraakgierig aanzien? Toch niet. Want ze wou graag zelf bekennen dat ze week was en laf, en angstig voor de wereld en de menschen. Maar als ze Heine gelezen had, dan voelde ze zich, wel 'n week er na nog, moedig en scherpziend, vond ze haar eigen verwelking 'n ontaarding en haar zwakke zenuwen 'n walg voor haar zelve.

Vuriger vlamde haar geestdrift Maurice in 't gezicht. Haar lang getrapte, en in 'n donker zaalhoekje kwijnende, duitsche natuur drong weer òp. Hij had haar straks met lichtelijke ironie naar die Heine-sympathie gevraagd, nu zou ie precies weten wat ze 'r van dacht.

Nerveus ging ze voort, hem vragend of ie dan óók niet vond, dat niemand zoo diep en zoo stil ontroeren kon als Heine, en of hij niet ieder met z'n geheimzinnigen zang kon wegzingen naar 'n vreemde wereld van droefheid.

Toen, wat koeler, met die bijna, angstig-ingehouden fluisterstem, vroeg ze, zich keerend naar Louise, of de innige poëzie van z'n wildzang-natuur en 't murmelend gepeins van z'n romances, niet vooral vrouwen moesten in verrukking brengen.

- Heine, nietwaar mevrouw? Heine had lief!...

- Lief-lief-lief, grimmigde Soonbeek, verbaasd over Flora's gespreek... Ko Hoenders heeft ook lief... Ko! Ko! met z'n mottige kop... zegt altijd...

Flora hoorde kregel giftigen in z'n stem, ging door, Soonbeek negeerend:

- Ja, Heine is 'n vrouwendichter! Hij kan zoo innig de

liefde bezingen... en zoo eenvoudig! En dan... meneer Fleury, vindt u hem niet wonderbaar geestig ja? zoo fijn... z'n scherts?... Ik vind Heine 'n heel groot mensch!... En hij staat mij überhaupt nader dan Goethe... die heeft iets kalts... iets kils in z'n grootheid...

Nu zweeg ze, schamend zich over haar verhit opwindingsgezicht. Haar grijze oogen vochtigden, huilden van verrukking. Maurice begreep de plotselinge vlaag van extase niet in die vrouw. Ze leek hem zoo opgepoetst beschaafd, 'n echt gebildete duitsche vrouw met veel sentimenteel geneig naar mystieke fratsen. Hij vond haar verschijning wel allerliefst, haar bleekrood mondje en haar blonde haar mooi, en vooral prachtig de wondergrijze, geheimzinnige oogen, maar toch kwelden hem haar salon-maniertjes, 't oppervlakkige in haar gescherts met Soonbeek. Zou die vrouw werkelijk de satanische smart van Heine gevoeld hebben? Dat 't vrouwtje dweepte, vrij nerveus, overspannen en opgeschroefd was, zag ie dadelijk. Hoe rustig, evenwichtig zat Louise haar te bekijken! Louise, die 't diepste liefdeleven voelde, moest zíj van die opgepoetste dweepster 'n lesje? Hij wist zelf niet goed waarom, maar hij kreeg 'n prikkelende lust haar te hinderen, te dwarsboomen, tegen te spreken. Hij wou haar geestdrift verkoelen met z'n antwoorden, en ontwikkelen 'n satyrische nuchterheid, die al lang in hem naar 'n uiting zocht. Hij kon dat smelterige gepraat niet luchten!

- Ik wil aan uw bewondering voor uw dichter Heine niet tornen, mevrouw... Maar u moet toch niet zoo idealistisch over den mènsch Heine spreken!... dat zou u kunnen berouwen... En in 't algemeen niet over de menschelijkheid van kunstenaars!... 't Zijn zulke nietelingen dikwijls, zulke karakterlooze zwakkelingen!...

- Och God, meneer Fleury! gaat ú noe ook al zoo spreken! u... zèlf schrijver, ontstelde ze. Ik dacht dat alleen menschen als mijn man dat deden... mijn man die niets anders heeft dan z'n veiling, z'n veiling-twaalfuurtje... zijn veiling-dutje... und zijn veiling-loopje... Gaat u noe ook al zoo spreken!

- Zie je wel Floor, zie je wel! zie je wel! precies zoo denk ik er over! precies! precies! gierde en schrilde Soonbeek er tusschen, toch nog altijd gebluft van Flora's harts-

tochtelijken spreekuitval en haar fel-satyrischen toon tegen hem nú...

Maurice zag haar ontsteltenis, hoorde die tweeklankige vreemdheid van haar stem, die dàn sterk en vol áánzwol, dàn wegschuwde in heel zacht woordjesgedein. Hij voelde wel even meelij met haar, maar toch wou ie dadelijk tasten naar 't èchte in haar. Zou ze 't meenen? Zou die lieve minneglans in haar mystiek-grijze oogen werkelijk opgloeien onder Heine's verzen? Hij wou demonisch, zien, of ze haar dichter kòn verdedigen tegen zijn ontnuchteringen; zien hoe haar houding werd. Eerlijk was 't niet, maar er zat al lang iets in 'm te kregelen. De rust, de weelde in de kamer, in 't huis van den bankier, giftigde jaloerschheid in hem óp. Waarom had hij zoo'n vuns, overal dóórklankend hok? Waarom die nooit-studeerende, nooit-z'n-ziel-uitzingende kerel, zoo'n stilte en zoo'n zoete omkoestering van heerlijke gemaks-dingen? Moest die vrouw, die mooie zinnelijke vrouw, opgeschroefde kletsfrazen verkoopen over de ziel van 'n dood dichter? Hoe zòu ze 'n arm poëet in de werkelijkheid behandelen? Voelde die traag-bewegende vrouw iets van werkelijke ellende? Zou ze iets van haar voornamen chic willen missen en van haar luxe? O! hij zou zich niet laten beetnemen door die argelooze klankverdraaiing en naieve accentueering van haar met duitsch-mondje gesproken Hollandsch... Hij schamperde terug, fel, tégen z'n gevoel in.

- Ik ben nog niets mevrouw... maar ik heb 't recht toch zoo te spreken!... u moet u niet door al die mooipraterij in dichtbundeltjes, en door al dat zoetige en lieve gedoe laten beïnvloeden!... Dichters zijn maar heel gewone menschen! Ze leven door en met dezelfde lusten en driften! Hun half-goddelijkheid is... minder dan bij den Minotaurus z'n half-menschelijkheid. Er zijn dichters... héelemaal stier!... In de oogen van romantische vrouwen staat 'n loszinnige woesteling, met ridderlijke fratsen en vernuftspel, dikwijls hooger dan 'n wijs, kalm en goeddoend mensch! God moest al de dichters bekeuren... 't Zijn geestelijke dronkenlappen! Ze kajoleeren hun eigen zieltje, in listige zelfvrijerij... Heusch mevrouw, als ménsch staan die lui dikwijls veel lager dan de meest geestgrove kruidenier!...

Maurice demoniseerde door, voelde zich lekker in z'n ver-

achting. Hij zei dat ie vrouwen gekend had, die dweepten met zekere verzen, tot ze op portret of door 'n ontmoeting bemerkten dat de dichter 'n hanglip had en weggescheurde, als afgeknepen oorlelletjes. Na dien tijd voelden ze niets meer voor z'n lyrisch geklinkklank. Hij dwong Flora te erkennen dat Shelley, als men hem tegenover z'n eerste vrouw en kinderen stelde, zich als 'n schurk gedragen had, door z'n wandrochtelijke daad, die alleen zóó'n poëet kon doen.

- Rozijnenkoek, mevrouw, is altijd nog zoeter dan de ziel van de zoetste dichter!... Dichterlijke verhevelingen zijn ziels-bandieten, echte maagden-roovers... maar zonder moed!... Zoekt u kwezels alleen onder femelaars? De een dicht... terwijl z'n verstand en z'n overleg aan 't geldsnoeien zijn... 'n Ander verkoopt z'n ziel aan 'n impressario!... En terwijl u aan de nachttransen, tusschen de verre sterren... dweperig 't gouden lied en de nokturne van z'n ziel zoekt en z'n liefde... slobbert hij in z'n kroegje 'n potje bier en roept: aannemen! Er is zooveel larie bij al die verhevelingen! Ik zie liever duikelaars, echte jongens van Jan de Wit... gymnasten met knuisten als knotskoppen... Dichters vouwen hun knieën voor iedere schoone, als 'n krab z'n scharen in liefdesstuip...

- Maar meneer Fleury, fluisterde Flora bijna, toch getroffen door z'n vlijm-ironie, noe gaat u toch te ver met uw spot... Kent u niet onzen glorietijd van...

- Van Goethe, Schiller, Heine?... Om u te dienen mevrouw! 'n prachtige tijd... maar niet mooier dan 't uur waarop ik vroeger jaren gewend was - toen ik er nog geld voor had - m'n geurig kopje koffie te krijgen.

- Prachtig, prachtig! prachtig!! gierde Soonbeek uit, zich verkneuterend in 't al beduusder, ontgoochelder gezicht van Flora, die hoog-rood Maurice met haar grijze geheimzinnige oogen angstig bekeek, als zag ze 'n vieze rups op z'n kraag kruipen.

- Hé Floor! daar ga je! met je dichters! ajuus! ajuus!! ajuus!! Lach nou maar om m'n veiling! Ik zou geen sou bieden voor je heele Goethe... en je Shelley... of hoe de vent heet!

- Pardon meneer Soonbeek, dat is, geloof ik, niet de bedoeling van Maurice, bracht Louise er bedeesd tusschen.

- Goed, goed, goed!! mevrouwtje, maar uw man... uw man erkent toch... stemt toch in... konstateert toch... dat de eerste de beste kruidenier, de eerste de beste groenteboer... net zoo goed is... als al die lammelinge van dichters met hun likkende rijmpies! hun likkende rijmpjes!... die ulevel-helden! die plaats-besprekers-in-den-hemel!... en die op aarde geen snars uitvoeren... geen snars... geen lik!...

Maurice negeerde met minachting 't geschetter van Soonbeek. Hij had 't wel verwacht, dien bijval, maar als ie uitgedemoniseerd had, zou ie hèm wel raken. Nu leek 't koren op zijn molen.

- 'n Werkelijk idealist in dezen tijd, mevrouw... is 'n gestreepte ezel! Ze hebben hun tatoeëering van de natuur meegekregen... maar ezels blijven ze onder de massa-kudde.

- Maar mijn hemel, meneer Fleury, klonk 't nu weer met volle stem uit Flora's mond... noe lijkt u toch erg pedant... u spreekt zoo uit de hoogte!... waarom spreekt u zoo uit de hoogte?

- Omdat ik niet nòg hooger kan, mevrouw... u moet niet boos worden nu ik zoo weinig respekt toon voor zielen met verguld-op-snee... En als u 'n bezem wat te grofharig vindt, dan pluimstrijk ik al hun geraas met 'n plumeau van onzen aardbol!... Ik blijf er bij... u stelt u dat allemaal veel te vurig voor. Ik heb poëeten hooren gillen van smart toen 'n kat ze op de eksteroogen trapte! Die schrijvers... die kunstenaars! 't zijn zoo'n hoop nietelingen bijeen... Ze zijn ijdel als 'n medalje... Ze kronkelen als 'n korenworm... voor duiten! Ten slotte 'n beetje minder stom dan de rest, die gelooven aan hun verhevenheid...

- Prachtig! prachtig! gierde Soonbeek, z'n kale kruin woest-snel met z'n kleine blanke handjes beaaiend alsof ie 'n hoog-zijden opstreek, - prachtig! Dàt is meppen! meppen! Jij met je dichters... je dichters!... ik eet liever 'n pannekoek met bruine suiker!...

- Dank u voor 't kompliment, spijtigde Flora ertusschen.

- Vereischt geen dank, mevrouw; ik zei alleen wat meeninkjes... Dat zou uw Heine óók gedaan hebben!... U moet niet gelooven, mevrouw, dat dichters in werkelijkheid teedre menschen zijn... Er zijn de vulgairste menschen onder... Er zijn dichters

die naar knoflook, en realisten die naar muskus en poudre-deriz ruiken... U moet eerst van hun léven weten!... Er zijn er, die bruilofts-liederen zingen en met den dood in hun schoenen loopen!... De vrouwen zwiepen alles op!... De dichters, nietwaar mevrouw, bezingen bloemen?... Geeft u ze eens 'n ruikertje! ze laten 't allereerst verdorren!... 't zijn mooidoeners in boeken... Ze koketteeren met hun rouw en hun smart...

- Nee, nee! meneer Fleury... ik voel iets in uw spot dat iriteert!... Ik kan zoo dadelijk u niet weerleggen... maar ben 't niet met u eens. Ik vind dichters als Goethe en Heine... altijd om lief te hebben!... En ik wil hun persoonlijk leven niet napluizeren... Napluizeren? is dat goed Hollandsch woord, geen bedorven woord, ja?... Ik ben een Duitsche... Al is mijn papa een Hollander... ik blijf Duitsch... en 't Hollandsch knipt me de weg nog niet kort genoeg af... Ik roer me niet... al ben ik hier nu ruim acht jaar!... Noe... noe... kan ik u niet weerleggen!... U is ook zoo erg sarkastisch.. Maar ik blijf erbij... ik dweep met Heine en Goethe... ik vind ze überehaupt halfgoden! ja, ja!

- Dan vernietigt u mij maar in 't Duitsch, mevrouw! Dan klinken de stemmen van uw halfgoden nog in uw boosheid dóór... Pluto komt tegenwoordig met z'n dikken kop de onderwereld uitsteken... Ieder die hem voorbijgaat... besnuffelt ie aan z'n schoenen of z'n broekspijpen, om te ruiken of 'n dichter of 'n gewoon burger passeert!...

- Hoe kunt u toch zoo spotten, lachte nu met zachte schatertjes Flora. - Ze begon nu half te vermoeden, dat 't wel eens 'n schijn-houding van Maurice kon zijn, om haar dweperij te temperen, of z'n verbittering te luchten... Maurice zelf voelde zich misselijk op z'n eigen paradoxaal vlamgeflikker van ironie. Hij beschimpte en krenkte zichzelf, met z'n spot, in wat hem 't innigst en liefste was.

Hij, de klank- en kleurdroomer, die uit 'n prachtigen levenshoek vol duister kleur-gebeef, in z'n peins-nachten zoo stil en ontroerd-innig met Shelley en Heine gesproken had in hun werk, hij zat hier, in kregelige woede en zelfspot, z'n eigen liefde te verminken, alleen maar om toe te geven aan 'n sarrenden demoniseerlust, uit koelen wrevel op 't weeldemilieu van den dorren Soonbeek, en vooral ook, om eens goed te zien hoe dun 't laagje salon-vernis wel zou zijn,

over Flora's bewondering en dweperij heen gestreken! 't Viel mee, heel erg mee! Ze liet zich niet overrompelen door z'n cynisme en paradoxaal gesnater. En hij juichte er om in zich zelf, want in háár verdediging verdedigde ze zìjn waar sentiment! Ook voelde hij in haar woorden 'n smachtende diepte, 'n verlangen trillen. Hij begon nu te voelen dat hier 'n ingekerkerde ziel sprak, die losbrak. In haar lokkende minneoogen brandde 'n grijs vuur. Ze kon dwepen, vurig, hevig. Dat wist ie nu zeker. Maar hoe, in hemelsnaam, kon zoo'n vrouw leven naast zoo'n man! Toch moest ie nu ophouën, z'n cynisme wenden, en haar geen pijn meer doen met z'n spot. Louise had hem ook al 'n paar keer heel verwijtend aangekeken. Inéén schokte 't door 'm heen: die vrouw lijdt, lijdt vreeselijk, onduldbaar, zie je dat niet? Die vrouw wordt gemarteld door den waanzinnig-fellen schrokkerd Soonbeek. Let op, en kijk uit, en wees zacht tegen haar!

Wat kon ze nog kinderlijke gebaartjes maken met haar mollige toch fijne meisjeshanden, onder 't geestdriftige spreken door!

Nu ook zag ie pas haar witfluweelen huid, wonderblank. En wat lief stootte ze telkens fijntjes 'n gracieusen vinger in haar kapsel, met 'n paar vliegend-snelle gestetjes voelend of alles daar wel in orde was. Haar nerveuse hartstocht gloeide nog op 'm af. En toch voelde ie, met z'n verminking van eigen gedachten iets goeds uitgewerkt te hebben. Want er trilde in haar spreektoon soms 'n zóó slepende sentimentaliteit, en ze kon in zóó ziekelijke versmelting van oogen- en mondtrekjes opgaan, dat ie er wee van werd. Na z'n spot, had ze dat dadelijk verminderd, bleef haar blank gezicht lief, zonder vibreerend gesmacht er in.

Soonbeek liep onrustig heen en weer, z'n linkerhand 'n sleutelbos berammelend. Hij kon niet blijven zitten. Telkens riep ie spottend onder schuw ooggetril:

- Nou-nou-nou!... ik leg eer met je in, ik leg eer met je ni!... Je bent 'n bolleboos... 'n bolleboos... 'n echte bolleboos!

Er venijnigde gejaag en bangheid in z'n woorden. Zoo had ie Flora nooit gezien! goeie grut!

Langer sloot ie z'n kijkers, trilde ze weer open, keek schuw naar 't fiere mooi van Louise, die heel rustig en heel bleek zat te luisteren, de goud-donkergloeiende oogen telkens op 'n ander richtend.

Flora schelde 't kamermeisje, negeerend de nijdige spotuitroepjes van Soonbeek.

't Meisje klopte, kwam in, na binnengeroep, schril, van den bankier.

- Wil je even de vruchten brengen Toos, zei zacht Flora, en de likeuren... en 't gebak... de wijn heb ik al.

Soonbeek ontstelde hevig. Z'n oogen gesloten, en als 'n blinde naar Flora toegekeerd, stotterde hij doodsbleek:

- Likeur, likeur?... likeur??... goeie grut! weet je... weet je... dan.. of... of mevrouw daar van houdt?... of ze 't lust?... of ze 'r trek in heeft?...

- Als mevrouw 't niet lusten kan, gaat 't weer naar beneden Soonbeek, zei koeltjes-voornaam Flora, z'n venijnblik negeerend.

Soonbeek kookte van binnen. Daar begon ze alweer te sarren, net als met 't licht straks! Ze wist wel dat ie nu, met gasten aan tafel, machteloos was. Wat had ze nù weer voor onzin uitgehaald? Gebak... likeur, thee, wijn... z'n beste wijn!... Was 't niet om de boel te vernielen?

- Als u noe eens meneer Fleury 'n sigaar aanboodt! snerpte koeltjes weer Flora tusschen z'n heet gedachtenspel in.

Alsof 'n wrang vocht bijtend z'n oogen indruppelde, zoo schrok ie op en vertrilde z'n wimpers.

- Sigaar? sigaar?? Rookt ie dan? rookt u dan?... o ja, 't is waar! u rookt... Maar, heel weinig, niet? bijna nooit, hè?...

- Dáár!... man... neem dáár! in dat kastje... dat is uw fijnste merk Soonbeek... dáár!...

Dat wijf! gifte 't razender in 'm. Waarom nu z'n fijnste sigaren!... als 't vanavond... misschien nu-eens *niet* tot 'n vaste vrindschap kwam... als ie nu-eens *niet* schrijven wou in z'n finantiëel blad... Waarom nou 't fijnste van alles!...

Flora voelde koel-wreed genot in z'n woeste verwarring, die zij aanbracht door haar handelen. 't Was de eenige gelegenheid voor haar om hem klein te krijgen, haar wil door te zetten.

Soonbeek zag ze verlegen en nijdig z'n hoog achteruitgegroeid voorhoofd bekrabben, terwijl ze sprak. Opgewonden, vroolijk en spotzuchtig keuvelde ze met Louise en Maurice. Ze lachte, geestigde, be-ironiseerde haar man, bespotte hem

met scherts en fijne spotternijtjes, zonder evenwel iets stelligs van hun slechte verhouding te laten merken. Maurice zei ze nog wat van z'n twee artikelen over den Chat-Noir. Ze had ze prachtig gevonden. Ze was volstrekt geen artiste, en haar lof beteekende natoèrlijk niets, maar ze mocht toch zeggen dat ze die feuilletons zoo mooi vond. Er zat zooveel schertsenden humor en toch zoo'n fijne aandoenlijkheid in.

Maurice voelde zich even héél prettig onder die bewonderings-woordjes, wijl ie begreep, dadelijk aan haar kijkers, dat ze 't tegenovergestelde precies zoo naïef zou gezegd hebben.

Ze vertelde Maurice, dat ze tegenwoordig bijna geen Hollandsche boeken meer las, verzwijgend dat haar man ze onthield, maar dat ze in 'r eerste huwelijksjaar bijna alles van de modernen had doorgelezen.

- Waarom nú dan niet meer? vroeg zacht Louise, die dadelijk sympathie had gevoeld voor de dwepende Flora.

- Och mijn man... mijn man... meent dat 't slecht is voor mijn gezondheid!... en ik ben zoo zelfzuchtig als ik lees... Eben!... ik vind 't heerlijk te bezwijmen van genot!

- Lalalala! Je bezwijmt al genoeg zónder genot, viel grof-barsch Soonbeek uit,... natuurlijk... al dat malle gelees!... in mijn huis duld ik geen boeken... merci... merci! merci!! Doe je huishouden!... Doe je huishouden!... heb je handen vol, ja hm, ja hm!... Wat is d'r voor 'n vrouw prettiger dan 'r huishoudwerk?... Ik ken vrouwen... in mijn kleine woninkjes... sobere menschen... sober, heel sober! die kennen geen grooter genot... dan hun boeltje te zien glimmen... geen grooter genot... wanneer ze 't zien glimmen... Is d'r voor 'n vrouw ook iets heerlijkers! Dat tintelt ze door d'r vingers... tintelen! tintelen!! tintelen!!!... Dat moet u eens zien Louise!... Ze spitsen zich op de schoonmaak! Goeie grut! mij dunkt, die vrouwen zijn te begrijpen! mij dunkt zoo! Wat is er lekkerder dan je boel te zien blinken, en orde, orde aan te brengen, orde en regel!... Tralala! één kamer klaar!... ze blinkt je tegen... Tralala! tweede kamer klaar... prachtig!... zoo 't heele huis... van stukje tot beetje... geboend, geschrobd, schoongeveegd... Middeweg is d'r niet... Je bent kraakzindelijk... of je bent 'n vuilpoes... Middeweg? Middeweg??

Bestaat niet... hm ja!... Is d'r genotvoller werk voor 'n vrouw dan wanneer ze de boel ziet blinken?... Zoo lekker daar... zoo eenvoudig hier!... Rood mahoniehouten stoeltjes met gespikkelde biesjes... Ze hebben ze van mij... 'n Pronkkastje... 't glanst je tegen!... Brandhelder!... brandhelder!... Al dat in-dwaze gelees! Wat doe je met je Goethe in de kou!... De vent is d'r al lang dood en begraven!... Goed als je aandeel had in den verkoop van z'n boekjes... Maar nu? Goeie grut! goeie grut!... Wat doe je naar die muziekuitvoeringen te gaan? Wat hoor je? geraas, gebrom en gerinkink, dat je hooren en zien vergaat... je hooren en zien vergaat!... en al dat getier voor je klinkende dubbeltjes... Speel liever thuis op je piano... 'n leuk moppie... 'n aardig deuntje... 'n leuk moppie... en ga op tijd naar bed!... ja hm, ja ja ja! goed-best-goed!... maar je personeel op de vingers kijken!... is dàt geen genot? Je bakker... je slager... je fruitman... je groenteboer!... Is dat geen genot? is dat niet huishoudbestiering?... Want ze bestelen je toch allemaal!... dat tuig! drievoudig... viervoudig... vijfvoudig!... ze bestelen je allemaal!... Wacht! Maurice... je bent nog niet van me af!... Wat zegt u van die paneelen?... aan de muur... Hebben ze kunstwaarde?... ja ja ja?... uit welke tijd zijn ze?... oud? oud? Heel oud??... Of... of... hebben ze werkelijk waarde?

- Dat weet ik niet, aarzelde Maurice, maar 't is heel knap gedaan... Bovendien *u* zult toch wel weten of u iets van waarde of geen waarde in huis hebt!

Soonbeek voelde den steek, maar 't deed 'm niets, wekte 'm juist op! Fleury doorzag 'm. Des te beter! zoo'n jonge baas, aan alle kanten pienter, moest ie voor z'n krant hebben! En ging 't niet voor z'n krant, dan voor zich zelf, want hij beviel al meer en meer. Hij had d'r Flora ook zoo lekker van langs gegeven!

- Ja hm... hm ja! Maar kijk u eens... ik wou juist weten... of ze mooi geschilderd zijn... de techniek?... Graafstein bromt wat... maar dat verstaan ze aan de noordpool nog niet!... die bromt wat!... brommen... brommen!... Maar wat denk jij er van, jou oordeel... wil ik... jou oordeel!

- Nou, heel aardig, schuchterde Maurice, met moeite 'n lach bedwingend.

- Maurice! Maurice!! Maurice!!! gilde Soonbeek half, je zegt de waarheid niet! ik zie 't! ik zie 't! ik zie 't!! je jokt, je jokt!... En ik wil 't weten, *ik wil* 't wéten... wat jij er van denkt! Spreek vrij, vrij als 'n Griek!... Spreek vrij! Is 't echt? echt werk? is er fut in van de fransche tijd?... Ze zeggen 't... ze leuteren 't... Is 't onvervalscht?... de lucht?... de boomen?.. Is 't goed van kleur? ja? ja? ja... hm! goeie grut! spreek!

- Maar meneer Sóonbeek!...

- Ján!...

- Meneer Sóonbeek.

- Ján!! snauwde ie vriendschappelijk en opdringerig-intiem.

- Meneer Soonbeek, lachte Maurice weer, die niet wou toegeven aan 'n onspontane familiariteit, - u kunt toch niet van mij vergen...

- Goed-best-goed! als je mij maar de waarheid zegt... dan maar géén Jan! géén Jan! goed-best-goed!!

- Onomwonden?

- Onomwonden, ja ja ja!! En niet alleen van die muren... maar van alles wat ik hier heb!... hier en boven... en beneden... en heel boven!! van alles! van alles!

- Als u dan werkelijk de waarheid verlangt... dan vind ik dat die wandschilderingen afschuwelijk zijn!... ik zou er zoo'n mooi orgel niet tegenaan kunnen vélen!

- Hihihi... hihihi! afschuwelijk! afschuwelijk!! hoor je Floor?... hoor je?... hoor je dát? gierde Soonbeek woest van uitgelatenheid.

Hij vond 't prachtig, dat de kerel zoo openlijk z'n boel durfde beschimpen. Wat was ie blij, dat ook hij dat verstandhoudings-lachje tusschen Maurice en Louise nog net gesnapt had! Nou hoorde ie pas de waarheid. Afschuwelijk! afschuwelijk!... Dat had nou iedereen hier schreeuwend-mooi gevonden!

Flora voelde zich 'n beetje verlegen onder Soonbeek's gegier en Fleury's scherp afkeuringswoord. Maar Soonbeek had kittelige, nerveuse pret voor tien. Hij vond er iets duivelsch-leuks in, dat Maurice in z'n eigen huis, op verzoek, z'n boel zat af te kammen.

- En waarom? waarom afschuwelijk? waarom?? vroeg ie gejaagd, vooruit al bang dat Maurice, onder 't sip gekijk van Flora, geen argumenten zou kunnen vinden.

Maurice probeerde hem 't een en ander uit te leggen, waarom die groote paneelen, van dooie kleur, geen schilderkunst konden geven, en waarom ze wel op groentelappen leken, die hij niet eens zou willen ruilen voor 'n frisch boschje natgesproeide, glanzend, rooie radijsjes.

Onder de uitleggingen gierde Soonbeek telkens los:

- Prachtig, hihi! hihihi!... groentelappen! m'n muren groentelappen!... prachtig! hihi... radijsjes... goeie grut!... geen boschje knolletjes zijn ze 'm waard!... prachtig!... hoor je dat Floor!... hoor je... hoor je!... zeg je muren maar goeien dag... bonjour! bonjour!

- Steekt u maar eens op, meneer Fleury, en drinkt uw thee uit!... of liever 'n glaasje lichte wijn noe?

- Nee-nee-nee! Nee-nee-nee-nee!! onderbrak Soonbeek, sigaren?... wijn?... eerst moet ie nog zien... en zeggen... zeggen wat ie op 't hart heeft!

- U is gek! snipte Flora, nerveus lachend in de blonde blankheid van haar mooi gezicht.

- En dit stuk Maurice, dit stuk?

- Alles een pot nat, zei droog wat Fleury, moe van Soonbeek's doorzetten en aanhouën.

- Oók afschuwelijk?... ook écht afschuwelijk?? joeg ie weer op, met verrassing in z'n schrille stembuiging, alsof ie weer iets heelemaal nieuws hoorde.

Dat was nu op 't voornaamste deel der Heerengracht! zulke vodden aan de muren... Hij vond 't om te stampvoeten van de pret... Wat keek Flora sip! Hij genoot er van! Dat had ze toch niet gedacht! dat ze zulke lorren om d'r heen had! amusant, echt amusant!

- Hé Floor, hé!... zoo'n rommelkot had je niet gedacht om je heen te hebben hè?... Ik verkoop de heele boel!... de heele boel!... ja hm! ja hm! morgen! overmorgen!... doet er niet toe!... Wat moet ik hiermee doen?... Je hoort 't nu zelf!... je hoort 't nu zelf!... 't Is afschuwelijk! gewoon afschuwelijk! te ellendig om naar te kijken!

Flora zat nog wat beteuterd. Dat geraas van Soonbeek overblufte haar. Ze had 'm nog nooit zoo inschikkelijk ge-

zien als nu bij Fleury. Ze voelde ook wel de ontzettende kracht van diens vaste schitter-oogen, maar zoo overbluft als Soonbeek leek, was ze toch niet. Ze wou haar verlegenheid eerst nog wat verduwen achter fijne satyrische uitvalletjes op de moderne schilderkunst. Haar gekrenktheid zocht 'n uitweg. Maurice had zoo zonder opzet laten zien, tusschen welken smakeloozen rommel zij nu al acht jaar zich bewoog zonder 'n woord van protest. Ze wist zelf wel, dat ze van schilderkunst niet heel veel afwist; maar haar vrouwen-trots wou die erkenning niet.

Scherp vroeg ze of Maurice de Tooropsche krullen, 't charlatansche en 't afgeknaagde van z'n symbolische hongerwezens soms mooier vond.

Die minachtingstoon prikkelde Maurice geducht. Was dat 't bizarre kantje van de natuur dier overgevoelige vrouw, 'n klein-kwakend trotsje, en moeraskikkerige sprongetjes van spot, tégen hém op? Vlijmscherp, raak en zonder genade, spitte hij haar satyrisch trotsje hoog in de lucht op, ontwortelde haar gescherts, bitste toen, dat iemand met zoo'n gebrekkigen kijk op schilderijen, allerminst 't recht had, op zoo hooghartigen toon met 'n man als Toorop te spotten.

- U vergeeft me, mevrouw, ik heb respekt voor de vormen, en hoffelijkheid is 'n gracieuse deugd, maar nog meer respekt heb ik voor de kunst... 'n Man als Toorop is niet... met 'n salon-lachje en 'n salon-spotternijtje, of 'n uit de hoogte losgelaten frasetje, omver te smakken! Bewijst u dan eerst zelf eenig zuiver begrip van schilderkunst te hebben... We zullen er hier geen boom over opzetten... Bovendien, zulke dingen zijn niet te leeren... dat voelt me, of voelt me niet!... Maar u hebt de middelen! Waarom moet u tegen zulke lorren opzien, als u voor 't zelfde geld wat goeds kunt koopen? Ik geloof toch stellig, dat uw kleurgevoel wat mooiers, zuiverders verlangt... Wat hebt u aan al die afschuwelijke jacht-tafreelen, die geen jacht-tafreelen zijn?... Wat hebt u aan al die honden, met lappen tongen als van miereneters... en schuim-bekken om van te rillen! Zijn dat honden! 't lijken dansende mummies!... Ik begrijp niet, dat u zooiets niet hindert! dat zoo iets ellendigs u niet opjaagt?... Ik zou er tenminste géén dag tusschen kunnen leven... Dan nog liever mijn krot, met 'n paar manke stoelen!

- Bravo Fleury, bravo! je bent 'n kerel!... dat is taal!... je bent 'n echte kerel!! 'n vent! Je moet Flora niet ontzien omdat ze 'n dame is... Als Floor 'n graaf op z'n likdoorns trapt krijgt ze ook 'n watjekou!...

- Evenmin als ik u ontzie omdat u 'n héér bent!... Maar toch meneer Soonbeek wou ik dat ú me daarvoor geen lof gaf... Ik vind 'n dame, 'n gedistingeerde vrouw, 'n echte dame iets verrukkelijks... zoo goed als 'n echt heer! Van dat aristokratisme begrijpt u niets! natuurlijk!... Toch wil ik niet dat u denken zult... Maar och... ik weet... dat uw vrouw precies begrijpt wat ik bedoel!... Zij leeft in 'n heel andre sfeer van aandoening dan u... Zij heeft tenminste haar Heine en haar Goethe... maar ú... ú... wat voert u eigenlijk uit! Hoe kunt ú die smakelooze rommel dulden!

- Prachtig jongen, prachtig!... geef mij ook maar op m'n kop! prachtig!... Maar laat ik je even zeggen... dat ik ook niet beweer er verstand van te hebben... er iets van af te weten! M'n hakken weten er meer van! 't Laat me koud! koud! ijskoud! Weet er geen snars van! Rembrandt?... Rembrandt?... Wat kan mij die vent schelen!... Ik vind 't 'n halfgod omdat die kerel zoo weergaloos duur betaald wordt!... z'n stukken... natuurlijk! Verder kan me de vent geen zier schelen! Als ze morgen op m'n muren óók zooveel bieden, lach ik jou faliekant uit, met al je gevoel... en al je gesnater... en Rembrandt erbij!

- En toch hebt u schuld... 't Is uw werk dat die lorren...

- Jokkes, jokkes! jokkes!! Flora heeft dadelijk die dingen hier willen houên!... Ze vond ze mooi... zij, zij! zij!! En ik... ik?... Wat konden mij die dolle honden schelen, met hun bloedende tongen!... wat kon mij dat schelen!... Ik vind de heele zooi om in te leggen... Ik zit veel liever op uw kamer... veel liever!... maar Flora woù, woù, woù met alle geweld dat 't bleef!

Flora was 'n beetje stiller geworden, ze begreep nu, dat met Maurice niet luchtigjes te schertsen was of losjesweg te satyriseeren. Ze was onder z'n praten telkens innig aan 't luisteren geraakt. En ze voelde dat ie gelijk had! Waarom spotte ze met Toorop, alleen maar uit wrevel tegen zíjn

ontdekking van haar gebrek aan kijk op schilderijen? Ze voelde haar witsige, duitsche gevatheid en spotseltjes verbleeken naast den ernst van Maurice. Eerst wou ze nog niet toegeven. De sar-lach van Soonbeek's mond hinderde haar vreeselijk, en de krampgeeuw in z'n kaken joeg haar nerveuse rillingen door 't lijf. Ook 't stille, trotsche gezwijg en gekijk van Louise prikkelde haar. En de scherpe ennetjes van haar man, bij ieder woord bijna, hakte en prikte en bitste in haar denken iets diep-kribbigs.

Maar hoe langer Maurice sprak, hoe rustiger ze 'm bekeek. Hij praatte zacht, beschaafd, met iets klagends-trillends in z'n stem, dat haar al dadelijk hevig getroffen had. 't Was de stille ontroerde stem van 'n dichter en peinzer. Dat had ze onmiddellijk gehoord. En nu ze hem bekeek, zag ze al meer en meer z'n gelijkenis met Schumann. Hij leek er sprekend op, op haar muzikalen droomer, op haar grooten teedren melancholikus! Alleen z'n spreken niet: dat was heel anders, vond ze. Hij kon heel zacht, doordringend-diep en innig iets zeggen, dat 't haar doorhuiverde, 'n stikkende en rillende emotie gaf. En soms inéén vlijmde er 'n spot door z'n woorden, 'n scherpte, 'n sarkastische, wrange onderdrukte heftigheid, die haar deed schrikken. Maar in z'n oogen zag ze 't vuur gloeien van 'n wonderlijke romantiek. O God! wat moest die Louise gelukkig zijn met zoo'n man! Wat kon ie heerlijk-hartstochtelijk, wat warm-kleurig vertellen en spreken! Wat kon ie diep ontroeren, en wat sterk kijken. Er zat 'n wilde, brandende kracht in z'n oogen. Ze duizelde er van... Ze voelde zich bang. Telkens wou ze 'n anderen kant uitzien, en telkens weer staarde ze 'm áán, verbaasd, geslagen, overrompeld. Dat fijne vrouwengezicht, hoe gloeide er 'n fantastisch droomleven op! Wat 'n hevige vervoering droeg ie op haar over! Ze kon er nu van schreien dat hij er zoo sjovel uitzag in z'n glimmerig zwart pak; ze voelde hoe hij zich geneerde en zich telkens wou verbergen.

Wat mooi ook was Louise, zoo bescheiden, en in de zwijging van haar ziel toch zoo luid meesprekend, met haar oogen, haar gezicht, haar glimlachen en lipjes-bebijten.

- Nu-nu-nu... goed-best-goed... drink je thee uit... hier... steek op! steek op!... maar je bent nog niet van

me af! viel Soonbeek weer in, - hoe vindt je die poppen... die daar... en die... die-die!!

- Die non, in aanbidding voor 't Heilige Hart?

- Wat-wat-wat? heilige hart??... heet dat zoo?... heilige hart?...

Maurice wou niets meer zeggen. 't Leek zoo overmoedig, aanstellerig en zoo wreed. Hij had de ontstelling van Flora wel gemerkt, en haar droef heid nagevoeld. Maar Soonbeek kneep hem als met scharen van 'n giftige kreeft vast.

- Nou-nou-nou! Hoe vindt je 't? Hoe? zeg... spreek!... zeg!... zeg-zeg-zeg!!

- Heel mooi! werkelijk heel mooi!

In Flora schokte even blijdschap op. Die gothieke beeldjes had zij toch ook gekocht... bij 'n antikair, omdat ze die wondermooi vond, al dat geplooi en die nonnenstatie.

- En dit? en dat?... en dit? joeg Soonbeek voort, de heele kamer door, overal Maurice vóór slepend.

Louise was blijven zitten, zei zacht wat tegen z'n geroepom-mee-te-kijken in. Ze voelde meelij met de ontdane mooie Flora, die onrustiger haar eene vingertje in 't rijk blonde kapsel, bleef stooten. Als 'n vernielend vonnis gilde telkens Soonbeek Fleury's oordeel door de zaal, naar haar toe, of hij kwam napraterig ermee aansjokken uit 'n verren hoek.

- Floor hoor je dat? hoor je dat?... die poppen, die malle poppen vindt ie mooie roomsche kunst, zegt ie, echte gothieke beeldjes... prachtig, zegt ie!... Maar al die stukadoors-poppetjes... vindt ie afzichtelijk! afzichtelijk!! niemendal! infaam! - Dan holde ie gauw weer weg van de tafel, naar Maurice's hoek, kneep 'm weer vast, 'm woestgretig uithoorend. Toch, in al z'n pret, vergat ie geen oogenblik met z'n zieken adem op 'n afstand te blijven.

- Floor! Floor-Floor!! hoor je dat?... die heele groep... van je mama! die heele groep vindt ie snert... snért!... snért!!... z'n eigen woorden... Hihihi... snèrt! hihihi! afschuwelijk leelijk zegt ie... snèrt! Ik heb juist *niet* gezegd... heelemaal niet... dat die groep van je mama kwam!... hij is kostelijk! kostelijk!! kostelijk!!!

Maurice had er nu genoeg van. Hij kon niet liegen, geen bewondering voor lorren huichelen. Maar dat na-krijschen van z'n paar luchtige kritiek-woordjes, intiem tegen Soonbeek

alléén geuit, over heel de zaal, en neerplonzend op 't blonde hoofd van Flora, vond ie onuitstaanbaar krenkend. - Soonbeek wou hem verder meetrekken naar de Salon vóór, en naar boven, maar Maurice weigerde resoluut. Hij was te moe! later eens!

- Dan ú Louise, ú-ú! U hebt er minstens zooveel kijk op als uw man... heb ik al lang in de smieze... ja hm! ja ja ja! Wilt u?... Hebt u lust?... Goeie grut!... of bent u te moe?... Kom-kom-kom! 'n mensch kan zich met zelf-suggestie 'n heele boel opmonteren! Wilt u, ja?... Vijf en twintig jaar pas!... Hebt u verstand van antikiteiten?... kunt u echt van namaak onderscheiden?... ja ja ja? Prachtig, mevrouwtje... prachtig!... O! wat kunt u me dan van dienst zijn?... enorm! enorm!... Of van dienst... dat wil zeggen! Kijk u eens!... Er zijn makelaars bij de vleet!... Maar toch... als u wilt... ik stel hoogen prijs op uw oordeel.

Louise voelde Maurice te moeten aflossen. Traag 'n beetje stemde ze in, toch ook wel nieuwsgierig of ie werkelijk iets goeds had. Maar Flora protesteerde heftig:

- U laat u gasten noe niet anders as sjouwen! Soonbeek! Dat zal u niet fraai staan!... Aber 't is schande waarelijk!

- Goed-best-goed!... Bemoei jij je maar met je muurschilderingen... heel goed! heel heel goed!... Als Louise mij maar zegt... of ik boven... beneden... en voor... ècht goed in mijn huis heb... echt goed! echt-echt-echt!!

Louise stond op, en Soonbeek ging haar voor, eerst naar de groote salon.

Maurice voelde zich 'n beetje beklemd, in die alleenheid met Flora.

Ze vroeg hem iets, heel zacht, met haar gesmoorde en zwaarontroerde fluister-stem, en hij antwoordde bedeesd, schuldbewust van z'n demonisme. Hoe graag wou ie haar nu in-één zeggen, dat ie zich straks zelf innerlijk vernield had met z'n sarkastische bui, dat ie er weinig van had gemeend. Maar 't kon er niet uit! Hij bleef haar aankijken. Wat mooi was ze, wat wonderlijk blank! Als fluweelig schuim hals en gezicht, en dat gloedend blonde haar, in den avondglans als lichtend korenvlechtsel over 't bekoorlijk-dwepende hoofdje. - Haar oogen vond ie prachtig. Er gloeide iets

mysterieus in, iets vreemds, iets onstuimigs, en toch bedwongen. Ze had iets doorschijnend-blanks in haar blonde schoonheid, als 'n lichte witte vaas waarachter zonnevlam stoeit. Wat kon ze zich met heel haar doen, haar bewegen, haar praten, direkt overgeven, die lieve vrouw, aan hem en Louise! Dat zag ie nu heel zuiver. Ze wou uit z'n oogen lezen wat ie verlangde, en met den fijnen tast van haar intuitie dadelijk zich in dat verlangen inwerken.

Er bangde iets ontgoochelds in Flora's wonder-grijze oogen. Ze was een vrouwe-ziel, vol versmoord verlangen naar romantische en verre, nevelige dingen, voor altijd vastgekneld tusschen de muffe muren van 't sjacher-huis. - Ze was nu acht jaar getrouwd, had twee kinderen, en toch snakte ze nu nog als 'n meisje, naar 't wonderbaarlijke, naar hevige liefdes-ontroering. In haar stil innerlijk peinsleven zwierven nog iederen dag de schijnselende wonderdroomen rond, van haar meisjes-verlangen. De getrouwde vrouw, de móeder, wachtte nog haar eerste groote liefde. Haar ziel was maagdelijk gebleven. - Ze wist eerst zelf niet goed wat dat schreienddroefgeestige, en dat telkens weer terugvallen in hartstochtelijk verlangen, in haar was. Wat wou ze toch? Ze had 'n man, ze had twee schatjes-kinderen, ze was rijk! Wat wou ze? Er vrat iets in haar, 'n knaging naar geluk. - Had ze 'n man? O! als ze 't zich zelf durfde bekennen! 'n Ellendig schepsel, 'n schraper, 'n geldzuiger, 'n vrek bijna, die haar iedere minuut, als ie naast haar leefde, diep krenkte in haar innigste gevoelens, haar bestaan in alles vergalde. Toch wist ze niet wijs uit 'm te worden. Ze wou 't ook niet, wijl ze bang was, bij dieper tasten, nog afschuwelijker dingen in hem aan te raken.

Jaren nu al gloeide er heimwee in haar grijze minneoogen, als er treurt in den blik van 'n opgesloten, droefgeestig dier. - Ze was geschrokken toen ze Louise en Maurice zag. Ze voelde het dadelijk als 'n visioen voor haar kerker-raam. Ze had zich onmiddellijk met hen één-gedacht, al wou ze dat niet zoo laten zien. - Ze wist zich zelf onmachtig tot 't scheppen, 't weergeven van haar gevoel. Maar zonder dat ze 't bewust wilde, drong ze met de diepste innigheid dóór in 't lot van ieder die haar vriendschap had. Zoodra ze

intuitief besefte dat iemand iets scheppends in zich verwerkte, dat naar 'n hoog droomleven droeg, 'n verbeelden, 'n leven, dat misschien haar eigen fantastisch gevoel, haar angsten en benauwingen, haar fijn, week gemijmer tot klaarheid kon brengen, begon er 'n zware ontroering door haar broos gestel heen te sidderen, 'n aandoening die haar geest, haar begeeren, haar willen overduizelde. Want ze onderging alles van haar gedroom passief, vreesde zelfs de aanraking met den mensch die haar gemijmer in aktie kon zetten.

Flora was soms erg sentimenteel. Ze had 'n rag-teer gemoed, en 'n verziekelijkte verbeeldingskracht, die haar nerveuze fijngevoeligheid besloop, haar afmatte en uitputte. In 't begin van haar huwelijk had zij allerlei idealen opgelaten, als wilde sliert-vliegers door de blauwe lucht. Maar Soonbeek had, na 'n poosje duivelsch stil gelach, er al gauw zulke zware staarten van bedenkingen aan gebonden, dat er eigenlijk nooit een goed de hoogte-in ging, of 't duikelde direkt òm, viel te pletter, gehavend, gescheurd, met modder en vuil overspat, in woeste kolderkop-zwirreling.

Eerst begreep ze niet waar 't aan lag. Als meisje had ze haar gansche fantasie-hemel er zoo prachtig mee bevolkt; waren ze in fierheid voor haar verrukte oogen gestegen, zoo hoog in 't blauw als ze wou. Eindelijk begreep ze: Soonbeek blies tégen! Hij begon te spotten, te schimpen, zelfs te dreigen. Flora werd bang, liet haar vliegers los, zonder ernaar te durven omkijken. Haar ziekelijke fijngevoeligheid bracht haar dadelijk aan 't huilen, en ook weer even gauw aan 't lachen. Zonder 't zelf te weten, brandde in haar 'n vurige hartstochtelijkheid, 'n smachtenden drang zich te geven, heelemaal, aan iemand waarvan ze zoo zou houën, zooals ze nog nooit van iemand gehouën had. Haar sentimenteel zielgebeef begreep ze niet. Er kropte, iederen dag haast, iets gezwollens in haar keel, dat eerst wegging als ze lang sliep. Ze kon dagen achtereen snikken, snikken, met 'r hoofd 't heete pluche van de chaise-longue ingewoeld, dat ze gilde in de eenzaamheid een wild leed uit, tot ze eindelijk lucht kreeg! Dan werd ze zacht, heel zacht en teeder en opmerkzaam, zelfs voor Soonbeek. Dan kwam 'n tijd dat ze alles uit haar omgeving koesterde, dat ze in ieder spelletje van de kinders opging, 't lot van de dienstmeisjes besprak,

verzachtte waar ze kon. Dan leefde ze zoo in de verlangens van allen om 'r heen, dat ze met haar mooie oogen iedereen begoochelde. Ze was zoo lief, zoo charmant, zoo aardig, geestig en ze kon dan praten, praten zonder end, maar altijd innig met haar dubbelklankige volle, dán fluisterige stem. 'n Week daarna volgde weer reaktie, werd ze stil, mijmerend, bedroefd, voelde ze haar eenzaamheid in 't groote huis, haar schrik voor d'r roofdier-man, z'n loeren, tellen, rekenen, z'n vraatzuchtig uitzuinigen; keek ze weer triest, als 'n opgesloten schepsel, gloeide die vreeselijke, innige heimwee in haar oogen áán, die Maurice zoo getroffen had.

Ze was nu pas negen en twintig jaar, niet oud, en toch voelde ze dikwijls alsof ze in 't leven niets meer te doen had. Niet altijd! Want even vaak leefde weer in haar op de fantastische droomster, die 't liefst haar wondergrijze oogen liet rondzien op berg-landschappen, over blauwe, zingende zomerzeeën, overwiekt van goud-gloeiende lichtbanen.

Ze keek dan zoolang in de hooge luchten, dat 't diepe azuur als over haar kwam heengolven, en ze duizelde in verrukking.

Als vrouw had Flora voor ieder 'n fijne aantrekkelijkheid, om haar mooi gezicht, haar wonder goud haar, haar slanke gestalte en vooral om haar grijze, lieve kijk-oogen. Ze deed tegenover iedereen bijna bevallig. Dat juist maakte Soonbeek woest, wijl hij er niets in zag dan aanstellerij en gemaakte hoffelijkheid. Hij zag niet, dat zij snakte naar iemand, wien ze heelemaal kon omkoesteren met haar innigste genegenheid kon inpalmen met haar bevalligste gebaartjes, haar liefst gesnater en gescherts. Ze droomde nu nog soms van ridderlijke liefde, van aristocratische vormen-fijnheid, van mooie mannen tegenover mooie vrouwen. Ze wou ze zien, subtiel en tegelijk dapper, met 'n leven vol van avonturen en doorgrilligd van losbandige streken. Ze moesten moedig zijn als leeuwen en toch schitteren door 'n verleidelijke suggestie. Het kon haar op zoo'n moment niet schelen al waren zij lichtzinnig en verfijnde charmeurs. Ook al was ze moeder van twee kinderen, zou ze zich nog met gloeiende verrukking hebben laten schaken door den man dien ze lief had. Dat was 't rudiment van haar bakvischjes-geluk, haar gedweep en hersenschimmig gespeel met zoete woestheden van 't romantische leven.

In haar huwelijk had ze nooit iets anders dan de wreedste ontgoochelingen ondergaan. 't Was telkens 'n inscheuren van haar ziels-teerheid. Ze moest zich nu bekennen, dat ze 'n maand na haar trouwen al een leegte gevoeld had, een ontzettende verveling, die tegen haar opkroop, haar omkronkelde, soms even losliet, en dan weer opnieuw verlamde.

Was dat haastige, jagende gespreek van haar man liefde? Was zijn halsgestreel en z'n driftige zinnelijkheid liefde? Waar was haar huwelijksgeluk, als Soonbeek haar dagen en dagen alleen liet, in 't groote huis, haar totaal vergat voor z'n zaken, z'n konferenties, tot ie weer door verliefderig geprikkel tot 'r kwam, met 'n soort eischenden drang? Was dat léven, met 'n man die alles in haar neerhaalde, haar op allerlei manier wilde verkoelen, ontnuchteren, de muizennesten uit haar hoofd slaan, en daarvoor geen teeder woordje, geen innig gedachtetje in de plaats gaf? Wat bleek ie plots heel anders geworden dan in z'n engagement. Toen was ze verliefd op z'n prachtige handjes en z'n zachte beheerschte wijze van doen; keek ze naar 'm óp, als naar een veel wijzer mensch ook. Nú was ie grof, hard, scherp, schril, nijdig, en altijd zoo gejaagd, zoo wild, zoo scharrelig bezig met zaken, eeuwig zaken! Wat had ze 'r aan? Ze vond ze afschuwelijk, al die besprekingen, al die berekeningen. Toen begreep ze vaag dat ze zich zelf in 't ongeluk gesmakt had. Maar ze durfde nog niet zién! Wel wist ze nu, voelde ze diep, dat ze Soonbeek heelemaal niet lief had. Ze kon z'n vrekkige schraperigheid niet luchten. Meer en meer begon 't haar te schemeren: je leeft naast een soort woeker-wezen. Maar in zwak gepeins brokkelden haar gedachten daarover los, wijl ze nooit van hem hoorde, en ook niet wilde hooren wat ie eigenlijk deed op z'n kantoor, z'n kamers boven, bij z'n huis-bewoners enz. Toch telkens kon ze meer en meer opmerken hoe valsch, geniepig, venijnig en duivels sarrend ie was. - 'n Half jaar na haar huwelijk had ze in huis zoo goed als niets meer te zeggen. Ze huilde iederen dag woest, ze voelde zich ellendig, wou in 't water springen, zich verdrinken, maar ieder keer kantelde haar trots bóven, wou ze noch haar familie, noch de buitenwereld iets van haar ellende laten merken. Haar zachtzinnige natuur en sentimenteele behoefte aan gestreel en lieve woordjes kregen telkens weer

vat op haar nuchterder oordeel. Als Soonbeek dan maar éven, 'n enkelen keer eens, zachter gestemd thuis kwam, met de kittelende weekheid van z'n verliefderige stem, schoot ze al weer toe, geloofde ze dat toch het groote, wonderkleurige geluk, waarvan ze altijd droomde, tusschen hen nog wel verschijnen kon. Er zou wel 'n tijd komen, dat ie met haar reizen ging, heel ver, naar Indië, naar Italië, naar Spanje; dat ie haar mee zou nemen naar heerlijke koncerten; dat ie voor haar, en voor de gezelligheid en voornaamheid van hun huis, kunstenaars zou noodigen; dat ze haar loge in de opera kreeg, en dat ze boeken kon koopen, zooveel ze maar wou. Ze wachtte, wachtte, smachtte en hunkerde,... er kwam geen nieuw leven tusschen hen. Soonbeek bleef dor, dood voor haar gemoed. Hij zag haar niet als vrouw, verlangende, bloeiende, rijpe vrouw; hij telde haar als 'n som bij z'n bezittingen op; vond dat ze genoeg uitspanning had in 't bestieren van zoo'n voornaam huis en 't beredderen van alles wat daarbij hoorde. Hij sprong óp van woede, als ze sprak van andere afleiding. 'n Vrouw ándere afleiding? Wat had ze aan die malle koncerten? Wat had ze aan die gekke opera's? Wat aan boeken? 't Was 'n schandaal dat zoo'n jonge vrouw, met zoo'n rustig leven, nog 'n woord dúrfde mopperen! Flora wist dat Soonbeek schatrijk was, en toch werd er geleefd als van 'n afgepast duitje. Hij beklaagde zich kribbig als ze 'n tramkaartje gebruikte, de enkele keer dát ze eens uitging. Hij beweerde, schimpend op haar vrouwen-zwakheid, dat loopen veel gezonder was dan al dat gemakjes-gezoek. Of ze hém ooit zag rijen?

Vrienden had hij niet. Enkele kennissen, die hem 's avonds wel eens kwamen bezoeken, waren voor haar van zoo gruwelijke sjacherende platheid, dat ze, na wat plichten als huisvrouw gedaan te hebben, zoo gauw mogelijk de kamer uitliep.

Haar droefnis werd al grooter. Ze leed, ze werd gemarteld door z'n sluwe, platte schrokkerigheid en z'n hevige overheerschings-zucht. En ze martelde zich zelf om haar eigen lafheid dat ze bang voor Soonbeek was, en om haar konventioneel gedoe. Ze werd door hem vastgekneld. Voor de wereld was ze z'n vrouw, en ze mocht bij niemand haar verkropte smart uitstorten, niets van haar tergende ellende zeggen. Maar de verveling maakte haar soms gek; dan vloog

ze van de eene naar de andere kamer. Alle boeken had ie haar weggenomen. Wat had ze in dat gruwelijke huis? Haar meisje was nog zoo klein, en zij te zwak om 't zelf te helpen! Ze at, ze dronk, ze sliep op tijd... Maar ze at bijna niet, omdat ze altijd eten, ze sliep niet, omdat ze altijd slapen kon. Eeuwig 't zelfde huis, geen sterveling om haar heen met wat geest, wat ziel, wat liefde-warmte of innigheid. 's Avonds en 's morgens zag ze altijd even haar man, met z'n lachje, z'n jaagwoordjes, en plots weer weg!... Laát s'avonds weer éven voor haar... wéer weg! Toen begon ze te kwijnen. Ze voelde zich lusteloos, onverschillig voor alles. Heele nachten snikte ze; soms sloop ze zacht de kamer uit dol van zijn gesnurk, zijn zinnelijk gemartel, zijn gejaag en overheerschende dwingelandij.

Haar mama schreef ze bijna niet meer, tot eindelijk 'n angstig-dringend gevraag kwam. Dat kon ze niet langer verdragen! In een brief, heel lang, woest en onsamenhangend, snikte ze al haar opgekropt leed, gilde ze haar smart, haar vernedering, haar ellende en verveling uit! Mama en papa overlegden... Ze hoorden dat Flora weer zwanger was. Soonbeek schreef er 'n briefje overheen, huichelachtig, spottend en bedekt-wraakzuchtig. Er kwam 'n schrijven terug van mama en papa, dat ze erg overdreef, dat Soonbeek alles om haar bestwil deed, dat hij eenmaal geen verkwistings-natuur had, en dat Flora, nu ze weer zwanger was, vanzelf alles overspannen bekeek, zooals dat wel meer gebeurde bij jonge zenuwachtige vrouwen.

Toen ze dien vergoelijkenden, op 'n afstand richtenden brief gelezen had, bleef ze stom van wee. Ze schaamde zich over haar uitstorting, die bekeken werd als klein kribbig geklaag en gemopper. Ze begreep dat die menschen zoo vèr van haar afstonden, in 't niét-meevoelen, als Soonbeek zelf.

Na jaren van martelende vernieling van al haar geluksdroomen, zocht ze milderen troost in den opgroei van haar twee kinderen. Ze begreep eindelijk, dat Soonbeek als man van bijna veertig, met z'n koele, hardvochtige levensbeschouwing, gieren moest om haar amoureusen innigheids-drang, en dat zij, vrouw van zesentwintig, in 'n geheel andere gevoelssfeer leefde. Wat voor haar nog vlamde in jeugd-gloed, zag hij al hálf als skelet. Ze konden elkaar in hun ge-

dachten, begrippen en diepere ziels-opvattingen nooit naderen, omdat hun levensgroei en hun leeftijd te sterk uiteen liepen! Hij had haar getrouwd om z'n zinnelijke passie te verzadigen; zij had zich laten bedwelmen, als 'n bakvischje, pas van kostschool, verliefd op z'n aristokratische handjes, op z'n gehuichelde kalmte en man-van-ondervinding-airtje, en door de tooverij van z'n groot fortuin, - toch ook voorál gedwongen, verblind, opgejaagd door haar schriele ouders.

Zij voelde, dweepte, droomde nog als vrouw, van 'n hevige, hooge, woest-avontuurlijke liefde, trillend van emotie, bevend van verrukking bij 't geringste gerucht in haar ziel, dat er wat van vóórzong. Soonbeek kende niets anders dan z'n zaken. Hij was grootboek, journaal, kasboek tegelijk... hij was z'n wissels en z'n rekening-kouranten, hij was z'n effekten en z'n koupons, hij was z'n geldschieterijen en z'n fondsen... En botste ze met haar hoofd vol blauw gedroom tegen hem òp... dan hoorde ze geldgerammel, zag ze cijfers verspringen in schrik, sommen elkaar omstrengelen, schoot z'n schrille stem uit, dat ze de boel in de war gegooid had! Hij was voor haar, uitgedroogd, koud, berekend en ziek-zelfzuchtig. Wat kon ze anders doen dan zich aan haar kinderen geven, schoon ze zich er veel te zwak voor voelde! 'n Maand na haar tweede kraam, werd ze plots overvallen door hevige duizelingen, die haar neersmakten en haar flauwten bezorgden, soms acht keer per dag. Waar ze dan was, zakte ze weg, en dikwijls bleef ze 'n half uur lang in bezwijming, zonder dat ze iemand had kunnen roepen. Dat vreeselijke duizelings-gevoel vereenzaamde haar opnieuw van de kinderen. Ze moest alles overlaten aan de juffrouw. De dokter had haar gezegd, heel streng, dat ze veel moest rusten en weinig praten. Soonbeek was eerst erg ongerust geweest. Hij wist zelf niet goed wat hem éven de keel dichtkneep, in angstschok. Maar dadelijk daarna voelde hij zich kregel, noemde 't malle vrouwenkuren. Toen ze ééns vlak voor z'n voeten in zwijm viel, sprong ie doodelijk verschrikt op, schelde de meisjes. Ze hielpen mevrouw met water, en Soonbeek keek straf toe. Hij begreep er niets van. Ze bewoog geen vin, lei maar blauwig-bleek als 'n dooie, stom. Na 'n paar weken was ie eraan gewend, verborg hij diep in zich z'n angst voor kwalen met hun vreeselijke rekening-sleep.

Er was na de losbreking van die duizelingen en flauwteaanvallen niet de geringste intimiteit meer tusschen Soonbeek en Flora gebleven. Als hij haar niet al te veel sarde en kwelduivelde met honderderlei huishoud-dingetjes, beknibbelingen op loon van de meisjes, op procenten van kontant betaalde inkoopen van kinderkleeren, schoenen of zoo, met kleine foutjes in 't huishoudboek, - dan sprak ze dagen lang geen woord met hem. Ze voelde zich heel onzeker en angstig, door 't telkens onverwacht flauwvallen, zoo erg dikwijls, dat ze niet meer op straat durfde. Ze bleef nu maar in de wijde schemerkoelte van de groote stille achterkamer, zich daar soms gelukkiger voelend dan vóór haar duizel-ziekte. Ze omkoesterde zich in dien hoek met de zonnige hitte van haar eigen geluksvisioenen, ademend in 'n soort nevelige verrukking, die bijna in bezwijming vervloeide, door zelfopgewekte droomerij. Ze leefde dan terug naar d'r meisjes-geluk, waarvan haar nog iedere herinnering doorschokte.

Dan ging haar ziekelijke, weeke, toch fijne, sentimenteele verbeelding aan 't werk, bedroomde ze de koel-stille wijde zaal met haar visioenen, ademloos bijna, liggend op haar chaise-longue als een in sluimer geroeste fakir. - Dan zag ze wat ze zien woú, en hoe ze 't leven had kúnnen doorgaan.

Ze was dan met 'n groot kunstenaar, 'n vurigen mooien man getrouwd, 'n hoffelijken, toch zwierigen aristokraat, gracieus en gedistingeerd, die in zich had de natuurlijke edele hòogheid van een held. Zij was z'n alles. Hij tilde haar als een blank, trotsch duif ke op de handen en bekeek haar zooveel ie wou. Dan had ze visioenen van zonnige ruimten, waar doorheen 't gouden geklank van bruidsklokken luidde. Dan zag ze blank-gloeiende en van wolk-spiegelingen doorzeilde wateren in 't Zuiden, waarop slank-vogelige gondels wiegelden, en zingende zomermeren vol sprooklichten.

Uit die visioenen-wereld kon ze nooit weg. 't Was daar zoo zonnig, zoo blakerend, en de luchten, de bergen, 't blauw van den zomer, leken zoo diep en zoo zoet-romantisch. En in 't geruisch van de Italiaansche meren hoorde ze 't verleden zingen, alsof ze in 'n schelp luisterde aan haar ooren. Haar man liep naast 'r. O! wat zou ie van roem overstort worden. Hij was nu al 'n groot kunstenaar, maar hij zou nóg hooger stijgen. Iedereen zei 't! 'n Dichter háár liefde, 'n

dichter háár man! Kon ze daar ooit intiem mee worden, met dat verrukkelijke idee: 'n dichter háár man? Hij, de mensch die 't leven van de heele wereld in zich opnam, zoo vlak naast haar zij! O! 't was 'n wonder, 'n wonder. Als nu haar huwelijksreis 'n groote, woeste zwerftocht werd door Italië, dan zou de ruimte van haar geluk wijd opengloeien en 't leven er binnenruischen, zacht als de stille golfjesklots van 'n mistende geheimvolle zee tegen 't gouden zand. - En zoo gebeurde 't! Ze waren immers heel rijk en ze konden doen wat ze wilden!...

Ze dweepte door: Die man... hoe was hij!... Hoe zou hij zijn?... Ze wist 't niet... en toch zág ze hem!... Die man was haar afgod! Buiten hem bestond er niets, omdat alles was *in* hem. Zoo alleen kon ze liefhebben, voelde ze nu. - O, ze zag hem zoo duidelijk!... Hij was lang, slank, donker, met die mannelijk-trotsche hoogheid in z'n stil doen van groot dichter. En zij zou leven, schuw-innig, in de schaduw van zijn roem, in de na-gloeiing van z'n zieners-verrukkingen. 't Emotioneele gaf haar 'n overduizelend geluk... Want romantisch zou hij zijn als 'n burcht bij avondschemer... Hij durfde alles, alles! En gracieus was ie als 'n verliefd ridder... Waarom zou zij hem niet mogen liefhebben, niet minnen, als 'n halfgod?... Zie, daar komt hij al op haar af, ze hoorde den zachten zwier van z'n mannestap. - Hij vindt 't goed... Haar eerste reis zou Italië zijn... naar 't land van de zonneglorie, naar de geheimzinnige ruïnes... Daar was haar heimwee eeuwig naar uitgegaan, als jong meisje al. Daar had ze Goethe zien zwerven, en in den schemer dier ruïnes leefde iets, dat haar teederste en droef-innigste natuur raakte. - Nu stapte haar man, haar dichter, naast haar zij in de wiegelende gondola's. En om haar heen roosterden de wuifpalmen en stoofden de wijngaarden. -

Ze was dronken van wat ze zag. Dat gloeiende blauw in de Italiaansche meren maakte haar dwaas van jubelende verrukking. Ze zag dienzelfden kobaltblauwen gloed sidderen en rimpelen over de Middellandsche Zee, aan haar voeten, vóór haar oogen en ze keek maar óp naar haar zanger die stom bleef van ontroering. 't Was er een gekabbel, een gefluister, een gezucht, zooals ze nooit nog in 't zoetste geruisch van haar visioenen gehoord had. - En 's avonds,

als de zon over 't brandende blauw van de zang-zee z'n roode tooverij schoot, gloeide er, zoover ze zien kon, tot aan rotsen en bergen, bloedroode en goudvurige vinnen- en schubbenglans, als drongen millioenen visschen naar den deinenden waterspiegel, omstoeiend en moireerend de zee met 't legendelicht van hun huidgloed.

Ze hoorde daar klankgedrup van leeuwerikken door de lucht en overal wuifden de palmen zwangere zwoelte van 't Zuiden op haar áán. -

Nu pas begreep ze wat haar altijd zoo diep beroerd had in den zang van Italiaansche tenoren. Nu hoorde ze de vurige zonen van de lichtende stad in hun eigen sfeer. Nu voelde ze er den heimwee-klank in, den leef-weemoed, de vlampassie in die week-sidderende stemmen. Dat had ze altijd wel doorleefd, vroeger, als ze een Italiaanschen zanger hoorde in d'opera, dat er iets weende in die stem, iets trilde als in 't hemelblauw van hun land, iets als 't goud-paarse waas over de bergen, iets romantisch als de bleekroode spiegeling over de láátnálichtende meren. -

Ze roeide nu over dat water, naast hèm, haar afgod, en ze zag den hemel al hooger en hooger zich uitstrekken boven haar hoofd, en ze snoof den geur van de druivenvelden, en ze keek iederen dag weer en weer naar de goud-roode hemellandschappen, die de zon, voór ze wegzonk, elken avond uitstortte als 'n eindeloos fresko van vuur en paars, boven de aarde. En haar man zwelgde in 't genot van altijd maar te zien naar die purperen kasteelen, die tusschen 't bergenwaas, ontzaggelijk hoog, plots gebouwd wierden in den hemel, en weer verduisterden, tot ruïnes omgesmeten, door 'n onzichtbaar licht-toovenaar.

Nu zag ze voor 't eerst de gloeiende vruchten, 't goud van citroenen en 't brandend oranje van sinaasappelen in 't duistere loof, voelde ze over haar heen huiveren de zoele nacht-zuchten van 't goddelijk zuiden. Ze voelde haar ziel aangeraakt, heel licht, door de oude schimmen van een grooten tijd. Ze bedwelmde zich, ze koesterde zich, omdat haar liefde er in leefde. Ze was door genots-duivels gegrepen, en die trokken haar, met d'r zieke verbeelding en brooze angsten, waar ze 'r hebben wilden.

Ze zag alleen 't mooie, overweldigende; ze haatte 't leelijke,

't donker-melaatsche; ze wou niets zien dan 't licht, 't wonderlicht dat op haar en zijn handen bevend terugviel.

Die ideaal-koesteringen, van weeke passie doortrild, slurpten haar visioenen in, bleven de onwezenlijke maar innigste bekoring van haar eenzame mijmering in de wonder-koele stille zaal. - Bij 't gerucht van Soonbeek's kraakschoenen in de gang schrok ze òp in smartelijke ontgoocheling, verslapte ze in spannend-angstige levensmoeheid. Dan bekroop haar weer loome, neerslachtige, 'r zenuwen teisterende verveling, voelde ze 't schreien in haar ziel, en haar oogen omdoft van mat-duister licht, alsof ze onder 't hooge raam van 'n kerkercel zat opgesloten. - 't Sentimenteele heimwee naar 't romantische was 'n bloedend verlangen in haar geworden, waar zonder ze niet meer leven kón. - In haar dweepend-ge-ijl was de zaal haar alles, de stilte, met 't zachte zoete geruisch van ál de melankolieke, of 't vlammen van ál de schitter-visioenen. Ze snakte naar die hersenschimmen, die beneveling van haar verbeelding, die zoele dronkenschap van haar denken. Ze zou anders stikken in dat huis. Ze voelde er zich beklemd, ellendig, tusschen 't wilde jaag-gedoe van Soonbeek. Ze begreep niet hoe fel haar 't fantastische gemijmer uitputte, haar ziel buiten de werkelijkheid van 't leven stootte, hoe zij verziekelijkte met haar goudzonnig of herfstig gedempt gedroom. - 't Was haar eenig geluk in de stille, kwijnende daguren. Soms voelde ze den angstigleegen waan van haar gepeinzen, die valsche verlustiging van haar zieke verbeelding, zag ze dat nevelige verlangen als 'n krankzinnigheid, alsof 'n donkere hand haar geest aan 't omzwachtelen was met bangheid en rouw. Dan werd ze klam, benauwd, besefte ze dat ze terug moest in 't gewone, triestige leven, waarvoor ze huiverde, naast Soonbeek.

De laatste weken had 't denken aan de kennismaking met Maurice en Louise haar nieuwe afleiding bezorgd. De flauwtens waren wel vaker over haar heengeloomd in vreeselijken duizel, met 'n gevoel alsof ze van de aarde afrolde, maar toch behield ze 'n soort hunkerend verlangen naar hun komst. Ze hoopte zoo, dat 't echt-lieve menschen zouden zijn. En toch vreesde ze, nu Soonbeek hen introduceerde. - Maar

't was een geweldige verrassing geweest. Alle twee waren haar even sympathiek. Vooral ook 't bleeke, fijne lijdensgezicht van Louise, 't aristokratische gemak van haar bewegingen en de gracie, de innigheid en zachtheid van haar spreken.

Daar zat nu meneer Fleury tegenover haar... stil, peinzend en teruggetrokken. Maurice voelde niets van wat in haar zigeuners-ziel rondzwierf, wat hevige liefdepassie in haar gloeide, al was die nog nooit uitgevlamd. Hij bekeek haar met sympathie, wijl ze lief, mooi en elegant was, maar 't nuchterde toch in hem: wat 'n verschil met de alles-voelende, stille en voorname Louise, nu afgetobd door hun ellende en armoe... Naast Louise, met haar spontane fijnheid van zeggen, haar innig-hooghartige en fiere houding, geen enkel leeg beleefdheidswoordje gebruikend en toch altijd van vormelijke distinktie, werd Flora 'n salon-dweepstertje, met snuisterij-zinnetjes en lief, koket gedoe, maar binnen-in toch hol, zonder één diepe lévende emotie.

Flora begreep z'n plotseling stil-zijn niet goed. Waarom zei hij toch niets? En wat lang bleven Soonbeek en mevrouw Fleury weg? Of leek haar dat maar zoo, nu Maurice niets zei? Mocht zij zelf als gastvrouw zoo lang zwijgen? Maar wát tegen zóó iemand te zeggen! Ze bekeek hem, in schijn ongemerkt. Wat was ie mooi, wat leek ie op haar heerlijken Schumann, en wat 'n fierheid gloeide er in z'n woorden. Zou hij ook zoo romantisch zijn als Schumann? Wat 'n verschil toch met Soonbeek! O! 't was om te lachen! Hoe griezelde ze nu van z'n kalen kop, van z'n nat kuifje en z'n klein, ridikuul scheef scheidinkje op de kruin. - Ook had ze opgelet hoe bezorgd Fleury keek naar Louise als ze kuchte. Wat innig zag ie haar dan aan, en wat 'n bang licht schoot er in z'n oogen.

Maurice bleef zwijgen, probeerde Flora 'n beetje te naderen met dóórdringende gedachten. Hij vond 't nàar van zich zelf, dat zij zoo'n plotselinge inzinking van z'n stemming moest ondergaan, maar hij kon geen woord uitbrengen. Er zat over alles nog verdriet in 'm na te woelen: over Soonbeek, over eigen zorgen, over Louise's gekuch, dat al erger werd en scheurend-droger, en over z'n dwaze strijd-houding tegen Flora straks. Toch wou hij haar innerlijk meer toetsen, haar natuur probeeren en karakteriseeren uit haar omgeving, uit

haar gedweep met Heine, en uit al 't vluchtig-voorbijgesnaterde, dat hij van haar gesprekken met Louise had opgevangen, want haar overgave, haar belangstelling en genegenheidsomkoestering waren echt, groot.

Maar Flora kon dat zwijgen niet langer velen. 't Maakte haar wild, nerveus. Plots vroeg ze 'm of hij gelukkig was met z'n schrijverij, z'n kunst.

- Mevrouw, mag ik u iets heel dringend verzoeken? - vroeg Maurice ernstig, toch op zacht-ingehouden toon uit angst haar te krenken - laat u me vooreerst niet over m'n eigen werk spreken... Wat ik doen wil, hoop ik te kúnnen doen... Maar dat akelige spreken over kunst... en wie m'n 'lievelingsschrijver' is... en wie m'n 'lievelings komponist', vind ik iets heel naars!... Ik wou heel graag dat u niet boos werd, mevrouw, want ik meen 't oprecht!

Flora keek weer 'n beetje onthutst, maar voelde zich toch heelemaal niet gegriefd. Er zong zoo'n lieve klank van innig aandringen in z'n stem. Hij sprak nu veel zachter dan straks. Toen was er in elk woord iets vlijmends, iets scherps en koels. Nú leefde er warmte in. Ze voelde de zuivere ontroering ervan overgaan op haar, dadelijk! O! dat was de stem wel van één die lief had!

Maurice verwenschte zich weer. Hij had 't zoo heelemaal niet willen zeggen, maar veel bedachter, veel minder knauwend. En toch was 't er weer dwars uitgegooid. Wat kon ie haar ook op zoo'n vraag antwoorden? Hij presteerde nog niets. Z'n heel armoe-leven vloekte met al wat mooi was, rustig, bezonken... Waarom kwam er in die luxe-koestering nu zoo iets droefgeestigs hem behuiveren?... Er was ook wel wat om kregel te worden in al dat gevraag! Waarom vroeg ze niet iets veel gewoner, hoe z'n leven was nú... nú! daar wist ze toch van...

- Vindt u niet dat mevrouw gansch lang wégblijft met Soonbeek?... Mijn man is ook in de wolken als hij zijn boeltje mag zien laten... Hij... Wilt u nog 'n glas wijn, meneer Fleury?

- Pardon mevrouw, dat eene glas bezorgt me al duizelingen... Ik kán niet drinken. Ik ben 't heelemaal niet gewend.

Flora had haar zin onderbroken, zonder dat Maurice 't

merkte. Ze had iets heel scherps tegen Soonbeek's veilinggedoe willen loslaten, maar plotseling viel haar 't onhebbelijke van zoo iets in. Wat zou Maurice wel van haar denken, als ze haar man zoo schamper bespotte achter den rug! - Vreemd vond ze 't van haar zelve, dat ze hem in gedachten Maurice noemde. Hij had ook zoo iets wonderlijks-aantrekkelijks, dat ze zich tegelijkertijd heel intiem met hem voelde en toch erg op een afstand.

Weer groeide stilte tusschen ze aan, terwijl Flora, met fijne, zachte vingerduwtjes, telkens haar blond kapsel zat te be-toppen; innig nerveus-mooi gebaartje dat Maurice heel lief bleef vinden.

Nu kon hij zich ook niet langer inhouên. Zacht-aarzelend begon ie terug te draaien op 't spot-gesprek van straks, bekende Flora dat ie door 'n soort onbegrijpelijke kregeligheid, belachelijk had willen maken wat hem zelf in z'n leven 't hoogste geluk was. Hij verklaarde eerlijk, en ze mocht niet boos worden, dat ie al 't gebewonder van haar voor los gedweep had gehouden, maar dat ie zeer getroffen werd door de kernige, standvastige manier, waarop ze in haar liefde en extase volhardde.

- Kunt u er overheen mevrouw?... of zult u mij even aan de schandpaal slaan?

Flora lachte 'n beetje nerveus, ze voelde zich gelukkig met die kleine schuw-uitgesproken biecht. Ze had 't aan 't eind wel half en half vermoed. Ze had Maurice dadelijk als 'n heel buitengewoon wezen bezien. Nu was ze overgelukkig met z'n fijne verteedering en 't even neigen van z'n trots naar haar toe. Ze vond er iets verrukkelijks in, dat deze sterke man haar 't eerst al om 'n soort pardon vroeg. Bij anderen zou Flora heel sarkastisch uit den hoek geschoten zijn; bij Maurice vond ze 't 'n genot, nu de biecht er op gevolgd was. Toch smoorde ze haar triumf diep weg in haar ziel, dat ie niet zou zien hoe innig z'n toenadering haar trof.

Maurice begreep niets van de éven lichtende vreugdeuitwerking van z'n woorden in de grijze min-oogen van Flora. Hij had 'n hooghartige afwijzing van z'n biechtje verwacht, of 'n ironischen uitval over z'n hoog-doenerig gedrag. Was ie dan zoo zwak, slap, week en verteederd

geweest? - Z'n bloed ruischte en rookte in z'n ooren! Was dat nu de uitwerking van z'n teedre droefgeestigheid, die den heelen avond zacht in 'm weende? - Eindelijk antwoordde Flora wat.

Stelliger voelde Maurice nu dat ze 'r niet 't minst door gekwetst was. Al meer bekoorden hem haar bevallige vurigheid en 't fijn-galante van haar geserreerde bewegingen. Hij verloor zelf de minne idee van z'n biechtje, 't leek ook waar: hij was ook volstrekt niet slap, niet week en niet lievig geweest! Hij had haar volstrekt geen smachtend pardon gevraagd! Ze moest hem nemen zooals ie was. - Hij begon wat vrijer weer met haar te spreken, toen in stormpas en gebaren-drukte, 'n paar meter vóór Louise, Soonbeek de kamer inschoot, schril-verbaasd schreeuwend:

- Tjonge jonge! uw vrouw meneer... Maurice.. heeft letterlijk van alles verstand!... van alles! van alles!! van alles!!!... nog meer dan jij... nog meer! veel meer!!... Floor... die lui worden schatrijk... schatrijk!... Je kunt alles met ze doen... Louise is goud waard... op veiling... Maar ze moet geduld hebben... dagen.... staán... dagen staán!...

Louise kwam in, bleek, vermoeid en stil.

- Ja maar Soonbeek,... 't is 'n schandaal dat u mevrouw zoo aftobt!... Mevrouw gaat u toch dadelijk zitten ja?... u ziet zoo wit!...

Zacht-kalm smoorde Louise Flora's opgewonden verwijtjes naar Soonbeek, en ging weer zitten. Ze kuchte droog, vermoeid, en Maurice bekeek haar bang...

- U hebt heel mooie dingen boven mevrouw, zei Louise, om de aandacht van haar scheurig gehoest af te leiden, - vooral 't porcelein en 't Delftsch... Wij hadden vroeger ook zoo'n kollektie... maar lang niet zóó mooi...

- Ik ben heel blijde dat u 't zoo mooi vindt, mevrouw, want dat porcelein is goddank ja niet van die vieze, die èchte-viéze veiling... bah!

Soonbeek had zich den heelen avond al gesmoord. Nu kookte 't over:

- Vieze veiling? vieze veiling??-vieze-veiling?? Je bent niet wijs mensch! je bent niet wijs!... Had ik maar alles van die vieze veiling gekocht, zou ik toch nu met zooveel

vodden niet in huis zitten!... En als ik morgen met 'n stel Heine naar huis kom van die vieze veiling, is dat dan ook vies madam?... Vieze veiling? vieze veiling?? Ziet u dat pak Louise?... dat ik hier aan heb? Hoe vindt u 't? Mooi niet? Toch splinternieuw niet?... Hoe vindt u 't?... Als geschilderd!... Dat is nou ook van die vieze veiling! - Die holle praatjes van jou... met je vieze veiling! Je mag je schamen, mensch, dat je zoo beschimpt met 'n drukte!...

- Noe, dan vind ik uw pak óók vies! gansch erg vies! u hoéft geen pak van 'n veiling te dragen... u hebt geld genoeg om te koopen! -

Soonbeek's gezicht bleekte weer van gift, z'n glimlachmond beefde, z'n oogen valschten groen. Heftig viel ie uit; z'n gasten, z'n geveins, alles vergetend:

- Zoo zoo... zoozoozoo! Vindt *jij* dat *noe* ook vies! Nou madam! dat kan me nou net *niks noe* schelen!... En nou voor 't laatst! voor 't laatst! *Ik* ben de baas! *Ik*... ik! *ik*!! Jij hebt geen lor... in te brengen! Als *ik* wil dat er drie lichten op zijn, heb jij 't hart niet... en steekt er vier op!... *Ik* heb te zeggen... Wou jij m'n veilinggoed beschimpen! Ja ja, hm! ja ja! Ja ja! ja!!... dat zou 'n mooie boel worden!... Schimp jij op je moffeland!... Wou jij de groote madam spelen!... Je hebt niet dàt in te brengen! niet dàt! niet dàt! niet dàt!

Flora beefde, zat ontdaan op 'r stoel, doodsbleek, durfde in ontstelde schaamte niemand aankijken.

Maurice en Louise wisten zich onder deze uitbarsting en groven aanval niet te houden.

Louise sprong van haar stoel en wenkte Maurice, zóó, dat Soonbeek 't zag, dadelijk heen te gaan,

Soonbeek, met trillende oogen, groenbleek van gift, had toch geen moed naar Fleury en Louise op te zien. Hij voelde zich verlegen, en tegelijk wanhopig dat ie oorzaak werd van hun plotseling weggaan. Hij begreep dat ie zich misdragen had... Die vrouw ook! met haar geschimp! Dacht ze nou dat ie alles kon smoren! Maar nu moest ie dadelijk bijdraaien, om te beletten dat z'n gasten al gingen.

- Wat? staat u al op...? staat u al op??... Nog àllen tijd!... M'n vrouw zou me kwaad maken!... Maar 't is al

voorbij... Toe! gaat u nu zitten! nog àllen tijd... Zoo zoo! zoo zoo zoo! mevrouwtje... vindt u 't porcelein 't mooist?... en 't Delftsch?... Maar... maar... (in z'n natrillende woede en schrik kon ie niet op den naam van al 't ander geziene komen)... maar... uw Kareltje is toch verzorgd!... de jongens... zijn toch bij 'm!... Zoo zoo! 't porcelein!... En... o ja! o ja! hm! die mikroskopen... mevrouwtje... hoe vindt u die?... Hebt u er verstand van? 't Zijn echte lensen?... Zijn 't echte lensen? ja? ja? ja? hm! ja?

Maurice en Louise voelden den spartelenden angst van Soonbeek voor hun weggaan, hun scheiden, onder den indruk van dien uitval. Flora was bijna in huilen uitgebarsten. Ze was diep gekrenkt, schoon ze geen stom woord terug had gezegd. Maar Louise en Maurice keken haar zoo innig-deelnemend aan, dat ze óver de beleediging heen, zich door hun vriendschap ontroerd voelde. - Ze deed net of Soonbeek niets gezegd had. Ze wou de stemming niet bederven, die nu al zoo verinnigd was tusschen haar, Maurice en Louise. - Ze overkéék Soonbeek trotsch en fier, en levendig praatte ze weer, vertelde van haar kostschoolleven, en van de Duitsche bosschen, waar ze vroeger in gezworven had. Ze schaterde telkens opgewonden, dat haar oogen in tranen schoten en telkens met 'n snik brak ze af, alsof ze in haar lachen haar huilen verborg.

Soonbeek veinsde belangstelling, stemde telkens onnoodig in, dikte met ratelwoordjes haar zinnen áán, lachte schril mee, nerveus, gejaagd, om maar weer de stemming binnen te lokken, die hij er met z'n geschreeuw zoo woest uitgesmakt had. Maurice bleef stil en luisterde naar 't geestig vertellen van Flora, die hem al meer en meer meeviel. Er tintelde weer wat gezelligheid rond. Plots schelde Flora 'n meisje.

- Och wees zoo goed Trees... en haalt eens vier flesschen champagne uit den kelder, zei met haar klaar-vol geluid Flora, uitdagend, sterk Soonbeek aankijkend.

Hij kreeg 'n schok! Wat deed die duivelsche vrouw nou weer! Er stonden nog vier flesschen beste rooie wijn... Maar hij voelde 't weer: ze koelde zich op 'm! Geen stom woord durfde ie nu zeggen, al had ie 'r kunnen slaan. Dan zou voor goed de stemming vernield zijn. De meid bracht

de flesschen binnen en Flora schoof éven aanstootend de trilklankige, fijngeslepen glazen op tafel.

- Mijnheer Fleury, noe wilt u nog wel één glas drinken niet, op onze vriendschap?

Ze vroeg 't met 'r fluisterzachte stem, zoo innig, dat ie voor niets ter wereld weigeren wou. Heel koel verzocht ze Soonbeek de flesschen te openen. Hij morde, gromde. 't Was 'n afstraffing, zoo fel als ze maar bedenken kon! Giftig, doorschokt van gesmoorde woede, liet ie de kurken knallen als schoten!

Flora schonk, gracieus, en vroeg, tusschen het koele geruisch van den wijn in 't vonkende glas, met heel vreemde stem:

'Drinkt u Soonbeek?'

Hij sloeg z'n oogen neer, hij kon 'r niet eens meer aanzien! Hij was geslagen, geslagen van avond!

- Ja, hm, ja ja!... Och waarom niet?... Een keer is geen doodzonde!... 't Is heel lekker... goeie grut!... heel lekker!... smaakt ie mevrouw? smaakt ie?... Och! 't Is krankzinnige weelde! 'n Mensch kan er best zonder... 't Is bombarie!... Je kunt heel wat lui helpen... met al dat geld... dat je daaraan verteert!...

Hij dronk heel spijtig 'n slok, sprak diep naar den grond, worstelde om óp te zien, wat niet lukte. Hij moest weer bijdraaien. - Even geheimzinnigjes klampte Soonbeek Maurice aan, schoof een eind met hem naar achter, alsof ie 't zoo in fijnen takt schikte. Hij begon te fluisteren, toch zorgend voor z'n adem-afstand, over Fleury's schulden. Hij beloofde hem nu, smakkend met z'n tong en telkens omkijkend naar de champagne-flesschen, wat te helpen. Flora keuvelde gezellig en levendig met Louise. Soonbeek liet Maurice niet los.

- Zie je Maurice, één ding! één ding!... *ik* moet betalen... *ik*... ik...! Want *ik* wil onderhandelen met die krediteurtjes!... Ik moet 't op 'n akkoordje gooien!... Ze zijn tevreden met vijftig percent... en geven graag 'n bewijs van kwijting... Ik waarschuw je... geef nooit zwart op wit!... nooit, nooit, nooit! Beloof met je mond zooveel je wilt!... maar nooit 'n regel op papier! Leer dát van mij!... nooit!... Beloof met je mond de halve wereld... zonder getuigen... maar gebruik geen inkt!

- Maar meneer Soonbeek, ik kan die lui toch geen

akkoord aanbieden!... Ze hebben recht op alles! 't Zijn zelf arme menschen!

- Goed, best, goed, meneer Fleury... biedt u ze dan maar aan wat u wilt! Geeft u ze zelfs rente... rente, voor 't wachten... maar van mij géén duit!... Als *ik* help... wil ik *mijn* inzichten volgen! Begrepen? wil ik *mijn* inzichten volgen... *mijne... mijne...*

Maurice voelde zich vastgekneld! Wat te doen! Louise zou, ook met Soonbeek's voorwaarden, eindelijk eens wat rust krijgen. O! dat die duivelsche vent nu zoo'n macht over 'm had!...

Maurice stemde traag verdrietig in. Soonbeek liet 'm eindelijk los, wijl ie zag dat er toch niets meer uit te krijgen was.

Al sterker doorleefde Maurice de fijne bekoring, 't eigenlieve en 't persoonlijk-innige van Flora, met haar mooi-blonde hoofd, haar lokkende oogen. Hoe moest ze zich omkropen voelen door dien alles-beslurpenden, iederen levensadem inzuigenden Soonbeek. Zooals een donker-gouden vlinder afwiekt van 'n vurige bloem en in blinde dronkenschap van honingdrank, bedwelmd neerdwarrelt op 'n mesthoop, dáár z'n kleurvuur dooft in 't slijkige dras; zoo begreep hij dat ook Flora met haar gouden meisjesdroom moest gevallen zijn op de walmende moeras-aard van Soonbeek. Hoe kon ie zich anders voorstellen, dat deze mooie vrouw zich ééns toch overgegeven had aan zóó'n man?... Zeker, ze was sentimenteel, week, overgevoelig, van pijnlijke broosheid, maar toch ook heel innig, en vernuftig in haar geestige scherts, en gloedvol in haar genegenheid. Hij kwam er van terug; 't was geen salon-mensch, al had ze iets Duitsch-sensitiefs en geheimzinnigs, dat hem in 't begin wel erg gekunsteld móest toeschijnen, wijl ie weinig verwachtte van 'n vrouw die Soonbeek tot man kiezen zou! Maar nu zag ie 't in: ze was als 'n goud kapelletje, in 'n dronken zwirrel van romantische bedwelming, half bewusteloos met gevouwen vleugels op dien poel neergevallen, en nu smoorde 't kleurvuur nog tusschen haar wiekjes. Voor die jonge vrouw had de levensvreugd kunnen zijn een gloeiende bokaal waarin 't vernuft vlammen speelde als 't rood van ziedenden wijn. - Hoe droef, hoe ellendig doorschichtigd van angst kon ze naar Soonbeek soms kijken, als ie tot haar

sprak. Nu was ze heel sterk en fier geweest in haar hooghartig doorzetten van eigen wil, en kalm-krachtig in een afstraffing, zonder 'n woord tegen hèm. - Ja, nu zag hij 't goed. In 't begin had hij zich laten verschalken door haar dansende woordenscherts, haar lichte ironie op Soonbeek's gepraat. Nú voelde ie er den ondergrond van: 'n diepen afkeer voor al zijn doen, 'n hevige minachting, maar getemperd voor de gasten en vormelijk omgegoocheld in ranke spotternij, als 'n fijn feston van kleine stekelige geestigheidjes óm haar afkeer geborduurd. Nu begreep ie, dat ze Soonbeek niet alleen niet liefhad, maar ook dat hij haar 'n afzichtelijke kwelling was.

Flora drong er zachtjes bij Louise op aan, vooral nog wat gebak te gebruiken. - Ze vermoedde niet, dat die plotselinge overgang: van bijna-geen-eten op alles wat er was aan zoetigheid en lekkernij, 'n vreemde gewaarwording wekte, 'n angstig tasten naar wat wèl, wat nièt verdragen kon worden, als 'n rooker, die na 'n hevige ziekte van jaren, voor 't eerst weer 'n pijpie opsteekt, afwachtend wat er met hem gebeuren gaat.

Louise weigerde en Maurice ook.

Vormelijk bood ze Soonbeek aan, die bedankte met drift, mondlach in schril kontrast met z'n nijdige nee's.

- Nee-nee-nee!! Gebak?... gebak?... op de nacht? ik dank je!... ik wil slapen!! In geen twaalf jaar heb ik koffie 's avonds gedronken, alleen laatst bij u... laat... toen heb ik 't wel gedaan... kon ik ook geen oog dicht doen!... Dank je! ik wil rustig slapen... ik hou van m'n slaap!... Wat zegt u Maurice? Zal ik m'n nachtrust offeren aan 'n stuk gebak?... *Ik* niet... *ik* niet!... *ik* niet!!... slapen! lékker slapen! Wat zegt u Maurice?... Vertel eens... hoe is 't met jelui ‘zuipkrant’ bij je thuis? hihihi... Ben je er nog aan?... ja, ja? hm! hm! ja? ja??

Maurice kleurde als 'n pioen, keek schuw naar Flora, of ze geluisterd had. Wat grof van dien kerel om er zoo maar alles uit te flappen; weér een triumf voor zijn demonisch, klein venijn.

- Ja meneer Soonbeek, daar ben ik nog steeds hoofdredakteur van, zei Maurice nu met emfatischen zelfspot, om zich te redden.

- Menéer Soonbeek? menéer? meneer?? Ján! Ján-Jan!... Of wilt u absoluut meneeren... meneer Fleury! vroeg ie kwaad.

- Maar lieve hemel, ik kan toch ook maar niet dadelijk Jánnen!... Laat u dat nu maar van zelf komen... ongemerkt.

- Goed-best-goed!... goed-goed-goed!... *ik* zal je niet dwingen... goed! Maar mál is 't... en mál blijft 't... Op die manier vergeet je dat we vrienden zijn!..... vrienden!...

Z'n lachmond sarde weer, en gejaagd keek ie op z'n horloge. Maurice begreep hem niet! Meende hij er werkelijk iets van? Hoe verfoeide hij dien man toch in z'n dor, bruut en rauw, grof gespreek! En toch, diep trof hem telkens de wreede typische natuur, 't felle, sluwe en woest-energische van dezen machtloozen machtsmensch. Hij voelde nu heel goed, dat er in Soonbeek iets leefde dat met radertjes-scherpte en vlijmende snijing tegen alle valsche verrukking, tegen gemaaktheid en schijnmooi indrong, en al 't zedelijk leeg gebluf als dadelijk benauwende blaaskakerij dóórkerfde. Hij vond hem 'n gedrochtelijken kerel, maar van 'n wreed-boeiende demonische echtheid als wanschepsel. Z'n helsche inhalige natuur was van 'n ontzaglijke openheid, z'n hebzucht onbedekt en rauw als de lillendste begeerten van 'n beest. Z'n kop was dàn duister van haat en vergramming, dàn licht en blank als van 'n meisje. Z'n perfide nieuwsgierigheid leek soms open als 't gestamel van 'n verbaasd fantastisch kind. En dadelijk daarop hapte ie als 'n snoek vraatziek in wurmaas, en al skorpioenden ook de weerhaken door oogen en mond, al krampte ie van dolle pijn, hij rukte los of sleurde mee. Voor die vrouw, met haar dweepzieke weekheid, haar overgevoelige verfijning, droomrige teerheid en romantische innigheid, moest ie wel om te vergiftigen zijn. Want z'n demonische haat tegen schijn was geen groot eerlijk verzet, maar 'n woedende passie om te vernielen. Zielsvrede kon hij niet uitstaan, wijl ie ze zelf niet had, ook niet wist te bemachtigen met géld. Hij kon geen geluk zien, vooral geen rustig geluk, geen fijnheid van vormen, geen zachtheid. Dat stookte in z'n hart heete afgunst. Maurice had 't aan alles gemerkt. O! hoeveel maal zei ie niet, dat ie z'n kop

zoo mooi vond, zoo waar Flora bij was, dat ie zich gloeirood van verlegenheid afwendde, al voelde ie de gluiperige spijtigheid van die mooivinderij. Maurice zag 't nu kristalklaar: schoonheidsbegeeren had ie niet. Dat voelde hij aan iedere nuance van z'n schrille, twistzieke stem.

Wat wou de man toch van hem, juist van hém! Daar was ie nog niet achter! Zag ie zooveel voordeel in hem? Waarin toch? Of hield ie werkelijk van hem omdat hij, van 't eerste oogenblik af, precies gezegd had waar 't op stond, zonder stroopsmeerderij? -

- Floor, je houdt je goed... je houdt je best! heel goed!... heel goed!... Maurice moest maar meer hierkomen!... Waar is nou je slaap? weg... weg! Zie je wel... niets dan verbeelding! verbeelding! niets anders!...

Maurice tastte telkens angstig in z'n vestjeszak, om te voelen of er nog z'n met moeite afgezonderde dertig cent zat voor de tram.

- Ja maar nu zullen we toch eens opstappen, Louise?... 't Is half twaalf eer we op den Dam zijn...

- Opstappen? opstappen??... u hebt nog makkelijk 'n kwartier... nog 'n kwartier! makkelijk! makkelijk!

- Maar ik vertrouw tegen twaalf uur, m'n broer Frans niet al te best meer... en we mogen 'm ook niet langer laten wachten... Ik verlang naar Kareltje...

- En u zei dat uw zuster Diewertje tot half twaalf zou blijven?... ja ja! dat zei u toch!... dat zei u toch!

- O! dacht u dat ik mijn kind alleen liet bij m'n broer Frans?... Voor niets ter wereld!... Maar Diewertje moet om half twaalf weg... en ik ben moe... En als Frans tukt op z'n stoel... en Kareltje roept!...

- Gekheid mevrouwtje, gekheid! gekheid!! Frans tukt niet... De eerste keer dat we bij elkaar zijn... Frans tukt niet!... waarom zou ie tukken?... waarom?... ik verzeker u... hij tukt niet!... U hebt nog twintig minuten!...

Soonbeek was 'n beetje nijdig op Maurice, dat ie met z'n opstappen nou plots de boel kwam verstoren. Ze zaten nu pas zoo lekker gezellig en warmpjes!

Flora wou nog iets tegen zeggen, maar haar zachte stem werd overhold door zijn loskrakend geratel. Telkens z'n oogen dichtknijpend, stootte hij uit:

- Nou heb ik nog iets moois voor u... dat kunt u net nog zien... net nog! net nog! net nog!... Wilt u? Hebt u nog even tijd?... Houdt u van vlinders? ja ja!? hm! ja?... Maar geen Hollandsche vlindertjes!... Onbetaalbaar!... goeie grut! echt iets voor u en voor Maurice!...

Soonbeek was dol op Louise. Hij vond haar heel mooi, zoo zacht en stil en zoo fijntjes... En wat wist ze toch allemachtig veel van allerlei dingen af!... Wat zou ie met haar op veilingen prachtige dingen kunnen koopen!

Uit de vóór-salon keerde ie terug, tot z'n kin beladen met zware doozenstapels. Donkre driftad'ren kronkelden hoog over z'n achteruitgeduwd voorhoofd en slapen, alsof 't bloed er uitspuiten zou. Gejaagd en óp van sjouw-inspanning smakte ie met 'n zucht z'n vracht neer op tafel.

- Dat is natuur... daar kun je hier naar blazen!... naar blazen!... Je schoonste vlinders mevrouwtje!... Dát is natuur!... kun je alleen op veilingen koopen!... zoo'n brok natuur!... De prachtigste kleuren!!... dát is natuur!!... Ik heb 'n regenboog in huis... net zoo mooi mevrouwtje als in de lucht! geen haar minder mooi!... ik heb 'n regenboog in huis!

Hij hijgde, snakte naar adem, joeg toch dadelijk met bitse verontwaardiging er overheen:

- Waarom moet er een alleen in den hemel staan? Als ie te koop was zou ik er onmiddellijk op bieden!... Nu heb ik er een in huis!... Is 't niet echt paarlmoer? echt paarlmoer??... Ik heb ze twee professors voor den neus weggekocht... Wat ze jou waard zijn, zijn ze mij ook waard... Pik, ik heb je. Pik, ik heb je. Mijn vrouw dweept met 'n Gotterdammerung... goed-best-goed! laat 't mensch d'r zin!... Maar laat ze eens hier mee ankomen!?... Dan zijn die vlinders toch nog heel wat mooier hè?...

- Nou, ik eet liever 'n pannekoek met bruine suiker! ironiseerde Maurice, Soonbeek imiteerend.

Louise en Flora schaterden.

- Watte? wat-wat-wat!!... 'n pannekoek??... O! wacht... nou begrijp ik je!... jé bespot me?... nou snap ik je!... Prachtig, prachtig man! prachtig!! Maar daar zou ik je m'n vlinders toch niet voor geven!

De bekamferde doozen opende ie heel voorzichtig. Alles

er in was smetteloos onderhouën. Er dufte wel 'n geur uit, als in de lokalen van 'n opgezette-dieren-museum, iets van kalk, karbollucht en tapijtstof. Maar dat deed de kamfer, verontschuldigde Soonbeek. Alles liet ie zien, stalde ie uit, telkens met 'n berekende buiging, voor z'n adem-afstand, naar Louise neigend, dán naar Maurice. Fleury genoot van de zacht-gloeiende Columbia-vlinders, die als kleine scheepkens van paarlmoer overglansd leken te drijven in 'n kleurigen droom. Zoo iets had ie nog nooit gezien. Hoe kwam 't in huis bij dien bankier? Hoe bleef 't hier verstopt, weggeborgen en bekamferd? Daar ging z'n droge zieke adem over heen! Als van 'n goud-vurig armatuur van wondren glans speelden de lichtgloeiingen over z'n handen. 't Sterrevonkte in de zaal, 't weerlichtte, en telkens was 't of die uitgewiekte vleugels der doode vlinders, in vurige kringen hun hoofden zouden gaan omzweven, altijd nog wachtend, wachtend op 't geschikte moment.

Louise keek zoo verbaasd, dat 't was alsof ze hun gegloei en geglans in 't licht van haar droefheerlijke oogen mee naar huis wou nemen, eer de vlinders weer weggestopt werden in de donkre bekamferde doozen. Ze keek sprakeloos, stil, innig-rustig toch. Van al 't Soonbeeksche gegier en geraas om 'r heen hoorde ze zoo goed als niets. Eindelijk zei ze heel zacht:

- Hoe vindt je die heerlijkheid Maurice!

Hij knikte, zelf wég in de pracht van de doode diertjes. Iets innig-weemoedigs huilde weer door 'm heen. Na de dood nog zóó mooi! De menschen als doorwurmde molm uiteenrottend, den spokigen schedel ontvleesd,... geschonden en afgeknaagd door 'n demonischen vernieler van alle stof... Die diertjes nog ná-gloeiend in hun kleurgeschitter, als symbool van een koninklijken dood, als 'n streep van vlammend licht, door 't duistere sterfrijk heenglanzend naar nieuw leven!

Maurice vond 't al ellendiger, die god'lijke vleugeltjes, die wiekjes en zeiltjes van vurig paarlmoer in handen van den duivelschen Soonbeek. 't Was 'm alsof ie dwars door 't wiegelende groen, 't purper-blauw en al de gloeiende weerschijnen, 'n dikken worm zag kruipen, met ring-golvingen, in slijmerig vochtspoor, over de lévende kleuren-schubbetjes

heen. Louise bleef staren... Ze lichtte ieder diertje op met 'n teederheid, alsof ze 't in 't leven wou teruglokken...

Soonbeek groeide van genoegen, dat z'n kollektie zoo bewonderd werd. Hij zag op z'n horloge dat ze weg moesten; hij voelde de minuten aansluipen, en hij hield z'n adem in, bang dat ze 't zouden merken. Maar ze bleven kijken en weer kijken, en Flora keek mee, zag nú eerst, in hun handen, wat wonderdiertjes dat waren.

Plots sprong Maurice in schrik achteruit.

- Lieve hemel Lou!... bij twaalven al!... de tram is weg!... God kind! wat nou te doen!... Je kunt niet loopen!...

Soonbeek schrok mee in gehuichelde ontsteltenis.

- Goeie grut! da's jammer!... heel jammer!... goeie grut!!... Dan maar 't loopje kalm áán... Blijf jelui nu nog maar wat!... 't Is nu toch te laat!...

Maar Flora sneed hooghartig er tegen in, met 'r nu uitzwellende volle stem.

- Wat scheelt u Soonbeek!... denkt u noe dat ik mevrouw... ja zoo moe door ú gemaakt... noe naar huis laat loopen!... Ik verzoek u... bestel dadelijk een rijtuig!... telefoneer u maar aan de stalhouderij van Weenders!... die knipt de weg dichter af!

Soonbeek schrok. 'n Rijtuig?... 'n rijtuig?... godallemachtig!... 'n loopje van 'n uur!...

Hij voelde weer woede in zich opgloeien, om de gulle vlaag van Flora... Haar oude spilzucht weer!... Wat bezielde die satansche vrouw toch vanavond... om 'm ieder keer zoo te hinderen?...

- 'n Rijtuig?... goed-best-goed!... 'n rijtuig zeg je?... goed-goed!!... Maar je bent er te voet even gauw!... haast even gauw... 't Regent 'n klein beetje... frisch... lekker frisch!... Gezonder dan in dat bedompte rijtuig!... Wacht! daar schiet me te binnen!... de telefoon is defekt... al sinds gisteren... defekt... defekt!... Wist je 't niet??... Ja-ja hm!... daar is niets aan te doen... defekt is defekt!... goeie grut!... Maar ik wil wel even probeeren!... dadelijk wel!...

Flora beefde van drift... Moest ze nu openlijk zeggen dat ie gemeen loog, zoo maar in bijzijn van Maurice en

Louise? Ze durfde niet, kon hem niet zoo aan de kaak stellen. Ze zou zelf sterven van schaamte. Ze zag hoe spottend en gekrenkt Maurice keek, hoe bezorgd naar de bleeke Louise, onder 't drukke gesnater van Soonbeek.

- Och! 'n loopje!... U doet 't op uw dooie gemak!... 'n uurtje... u merkt 't niet!... Was de telefoon maar niet defekt!... dan was 't klaar!... dan... was 't in orde!

Maurice was radeloos. Geld voor 'n rijtuig bezat ie niet. Nooit had ie zoo'n hond van 'n vent gezien! Den heelen avond had ie Louise afgetobd; zíjn schuld was 't, dat ze te laat aan de tram kwamen, en nu bood ie z'n vermoeide vrouw niet eens uit eigen beweging 'n rijtuig aan. Wat moest ie doen? Hij kon hem toch 't geld niet uit den zak scheuren!... Hij kon hem toch niet dwingen, zelfs niet vrágen!... Hij had den vent wel kunnen wurgen!

Flora zag z'n gekrenkte teleurstelling en z'n wanhoop. Ze durfde hem geen geld uit haar eigen beursje aanbieden. 't Pijnde 'r door de ziel. Alles wist ze van z'n armoe, en den ganschen avond had ze, zoo kiesch mogelijk, er geen woord over gesproken, had ze net gedaan of ze 't niet wist. Heel bleek, opstaand in trotsche lengte, over Soonbeek heenkijkend, zei ze weer:

- Maar dan gaat u nóe ja zelf 'n rijtuig halen Soonbeek!... Of ik roep nog een van de meisjes!...

- Pardon mevrouw, we zullen gaan! dan zal Louise 't maar loopend moeten doen... bij stukjes en brokjes... Ik verlang niet dat meneer Soonbeek zich zóó voor ons derangeert!...

Maurice, die in dat doorzetten van Flora, hoe sympathiek ook, iets hevig-stuitends vond, had koel-spottend geantwoord.

Soonbeek schrok er écht van.

- Nee-nee! nee-nee!! joeg ie er schril in angst uit... dat hoeft niet! ik ga... doodgewoon,... ik ga... doodgewoon! Maar zie je wel Floor, dat de menschen zelf ook wel willen loopen!... Jij doet net of ík geen rijtuig halen wil... dat is d'r ook netjes, heel netjes... heel netjes!

Tegen zoo'n infame negatie van Maurice's spotwoorden en sluwe omzetting van z'n échte bedoeling, kon Flora niet op. Ze werd er stil van, doodstil even. Toen, zelf schril van nerveuse spanning, zei ze dreigend:

- En noe verzoek ik u... er geswind heen te gaan! of ik schel 'n meisje!... Mevrouw ziet doodelijk moe... U bent heel erg moe, niet mevrouw?

- Ja heel moe, zei zacht Louise, maar 't is immers ónze schuld dat we te laat zijn. Meneer Soonbeek heeft toch niet op ónzen tijd te letten!...

Louise's sarkasme trof Soonbeek nog 't diepst!

- Eben... maar ik laat u toch niet loopen... Gaat u noe Soonbeek... of ik schel.

- Zeker! dadelijk! dadelijk!! Maak je niet zoo'n bult mensch!... ik ga... ik ga!... ik kan in dat hondenweer toch niet zonder jas!

Even wou ie meelij met z'n eigen er in gewerkte figuur opwekken, maar Flora beet dadelijk scherp toe:

- Zoo! vindt u 't nóe laat-avends hondenweer, al u zelf daar uit moet!... En mevrouw wilt u loopen laten... U is er een beminnelijk gastheer.

Soonbeek voelde zich vastgezet! Haastig sloeg ie zich 'n doek over den mond, trok z'n jas aan en holde met z'n hoed in de hand weg. Hij kende Flora. Ze zou zeker 'n meisje schellen en dan kwam nog op den koop toe uit, dat ie gelogen had, de telefoon heelemaal niet defect was. Moest ie niets van hebben, niets! niets!... Maar gloeiend-giftig bleef ie op Flora. Als zij van dat lamme rijtuig niet had gerept, zouen ze kalmpjes zijn gaan loopen... Vast en zeker!... Vast en zeker!... Mopperend sloeg ie de deur dicht, vluchtte de gracht af, schichtig als 'n opgejaagde aap z'n wenkbrauen fronsend en z'n triloogen sluitend en openend, in wilde nervositeit. - Na 'n kwartier ratelde 'n rijtuig vóór. Soonbeek had zich er in laten terugrijen. Tenminste toch wát voor z'n geld! -

- Die vrouwen... die vrouwen... wat 'n teere schepsels toch! wrevelde Soonbeek, met z'n natterigen jas en hoed in de hand de zaal inhollend... Altijd hebben ze wat! altijd! altijd!... altijd!!.. 'n loopje van 'n uur!... 't is zonde!... ja-ja... hm!...

Zoo'n hardnekkige, woeste, ingekankerde zelfzucht had Maurice nog nooit in 'n mensch ontmoet.

- O ja, meneer Fleury!... U geeft de koetsier, als u wat bij u hebt, volstrekt geen fooi... asjeblieft... als u

wat bij u hebt!.... Dat krijgt ie hier nooit... ik haat fooien-gegeef!... Doet u hier niet groot!... Dat geld kunt u best gebruiken... om wat meer af te betalen... u weet wel!... Alle beetjes helpen!... ja-ja! hm!... ja hm!... En hij moet u toch rijen!... dat is z'n vak!... dat is z'n vak!...

Maurice voelde zich doldriftig. Hij had hem wel kunnen fijnknellen tusschen de deur. Er was niets met hem te beginnen. Zóó gaf je hem 'n afstraffing dat ie in elkaar kromp en beefde, tien minuten er ná roofgierde z'n aard weer boven, vergat ie alles, ieder gevoel van eigenwaarde, van kieschheid, van meelij! - Eerst dat grove verwijt op Louise's zwakte; nu weer dat onhebbelijke over die fooi en 't afbetalen! 't Was 'n monsterlijk koudzielig egoïst... Maar wat te doen nu! zeggen: stik kerel! wegblijven en nooit weer terugkomen? En Louise dan? en 't kind?... Zag ie niet de vale, leiige bleekheid van haar vermoeiings-gezicht?... en hoorde ie niet telkens droger en snijdender haar hoestgekuch?... Hij zweeg, snikte van binnen wat smarthuilen uit... keek 'n anderen kant op.

Soonbeek's wanluidend-schriele zenuwstem joeg langs en om Louise heen, als kreetjes en piepjes.

Flora hielp Louise, bakerde haar innig in haar bonte rotonde en knelde haar nog 'n warm-zwaar bont om den hals.

- God mevrouw... wat gaat u koud gekleed! Hoe houdt u 't uit!... Maar Soonbeek, u hebt zooveel mantels.. stuurt u mevrouw niet dadelijk 'n paar?...

- Tetete... tetete!... dat gaat zoo maar niet madame!... dat gaat zoo maar niet!... Soonbeek steelt ze niet!... Ik heb al tot mevrouw gezegd... dat ze maar eens op m'n kantoor moest komen uitzoeken!... Ik verkoop graag, heel graag!... dat weet je... Dan zullen we eens zien... eens kijken! eens zien... wat past en niet past!... zullen we eens kijken! rustig... kalm... op ons gemak!

- Nu ja, mooie praatjes... Maar in dien tijd pakt mevrouw koude... Noe mevrouw... u houdt die rotonde maar net zoo lang als u wilt... U moet van die afschuwlijke veilingrommel ook maar niets nemen... 't Is zoo vies!... U houdt de mantel maar tot u 'm missen kunt!... ik bid u!... als ik u maar niet beleedig!...

- Gekheid, gekheid... Floor! gekheid, pure dwaasheid!! bitste nijdig Soonbeek er tusschen, in harde rukken de onderdeur voor Louise en Maurice opentrekkend. - En jij dan?... dat gaat niet!!... leenen is... borgen in de hel!... Hij is mevrouw ook veel te wijd!... veel te wijd!!... Ik zal 't met mevrouwtje wel klaarspelen... laat mij maar gaan... laat mij maar gaan.!

- En ik wil 't noe zoo! en dat raakt u niet! zei trotschrustig Flora... Over mijn kleeren heb *ik* te zeggen, niet u!

Maurice snakte naar de straat. 't Benauwde 'm zoo in dat huis! Telkens stootte ie op tegen dien man, telkens weer om iets anders. Hoe zou ie dat ooit kunnen uithouden?... Wat 'n schrokkerigheid, zoo rauw als ie ze nooit gezien had!..

Heel vriendelijk nam ie afscheid van Flora. Nu begon ie inééns heel klaar te zien, dat in deze nerveuse, overgevoelige en dweepzieke vrouw toch ook 'n vaste, sterke kern leefde. Nu begon ie schemerend te begrijpen wat 't zijn moest voor 'n satanische straf naast zoo'n man te leven, voor 'n zoo naar liefde en innigheid hunkerende natuur. Innig drukte hij haar de hand, als om haar kracht te geven, en in 't halfdonker bij de deur zag ie haar grijs-geheimzinnige minneoogen vlammen van geluk en stille verrukking.

Soonbeek hielp houterig-galant Louise in 't rijtuig. Hij stond met z'n bloot hoofd in den regen. Was zoo goed voor z'n kuif... hadden ze 'm gezegd.. Dan zou ze lang blijven.

Na veel gegroet en weerom-gegroet smakte Soonbeek 't portier dicht, schreeuwde nog even gejaagd naar den koetsier straat en huisnummer van Maurice.

Ratel-zwaar hobbelde 't rijtuig weg in den stillen regennacht. En lang nog hoorde Flora aan de deur naar 't rythmische geklikklak van de paardehoeven op de keien.

(*Wordt voortgezet*.)

IS. QUERIDO.

Middenstandskernen.

De organisatie der Duitsche ambachts-nijverheid.

> Denn was wäre das Haus, was wäre die Stadt, wenn nicht immer
> Jeder gedächte mit Lust zu erhalten und zu erneuen,
> Und zu verbessern auch, wie die Zeit uns lehrt und das Ausland!
>
> GOETHE, *Die Bürger*.

Wie in Augustus jongstleden, na afloop van het Luiksche Middenstands-congres, de aldaar in grooten getale opgekomen Duitschers den afscheidsgroet bracht, hoorde tien tegen een uit hunnen mond, dat het daar behandelde eigenlijk voor hen van weinig belang was geweest, want dat zulks vraagpunten betrof, welke in Duitschland reeds genoegzaam geheel hunne oplossing hadden gevonden.

En toch waren op dat Congres niet meer of minder aan de orde gesteld dan: het vakonderwijs voor den middenstand, het aanschaffen van werktuigen door de ambachts-nijverheid, en het crediet van den middenstand! Drie vragen derhalve, welke in vele landen ter nauwernood zijn opgekomen, en die zeer zeker in Nederland nog niet tot de ‘afgezaagde’ behooren!

Ietwat grootspraak moge onder de Duitsche verklaring schuilen, niet te ontkennen valt dat inderdaad op middenstands-gebied de hoogduitsch sprekende volkeren alle andere zóózeer vooruit zijn, dat voor hen een Internationaal Congres eigenlijk geen beteekenis heeft. En zoo desalniettemin toch zóóvele Duitsche regeeringen hooge staatsambtenaren naar Luik afvaardigden, was dat wellicht ten deele omdat het

herboren Germania tuk is op vlagvertoon, maar zeer zeker vóóral omdat daar te lande de vaste overtuiging bestaat, dat eene natie alleen dan den voorrang kan behouden, indien zij voortdurend de eigen vorderingen toetst aan die in den vreemde. En al moge zulks tot eenige uitgaven leiden, betrekkelijkerwijze zijn deze niet groot, en geen geld draagt zóózeer rente. Vooral van congressen mag niet weggebleven worden, want nergens worden zoo gemakkelijk internationale betrekkingen aangeknoopt als op die Beurzen van het intellect, en nergens hoort men zooveel belangrijks... vooral in de pauzen. Want voor regeerings-afgevaardigden en hooge ambtenaren - gewoonlijk de meerderheid der sprekers vormende op dergelijke congressen - geldt evenzeer Goethe's woord:

> Das Beste, was du wissen kannst,
> Darfst du den Buben doch nicht sagen.

en de onafdrukbare mededeelingen overtreffen dan ook niet zelden in hoedanigheid de nota's en rapporten, welke de gewone congresbezoekers, die niet tot het ‘gilde’ behooren, ‘getrost nach Hause tragen.’

Dat in Duitschland de oplossing der middenstands-vraagstukken reeds zoover gevorderd is, moge ten deele te danken zijn aan de krachtiger houding van den Duitschen middenstand zelve, ongetwijfeld hebben door wisselwerking, de wettelijke voorschriften zeer de middenstandsbeweging bevorderd. Want ook op middenstandsgebied wordt waargenomen het aan scheikundigen welbekende verschijnsel: dat zelfs in vloeistoffen, welke oververzadigd zijn met eenige daarin opgeloste materie, geen kristallisatie intreedt, tenzij er eenig vast voorwerp in gebracht worde: een houtje, een rietje, in één woord: een *kern*, waaromheen de kristalvorming kunne aanvangen, welke zich dan van zelve verder voortplant. Ongetwijfeld zouden de verschillende middenstands-elementen *in Fluss* zijn gebleven, geen vaste gestalte hebben aangenomen, indien niet van staatswege aanleiding en gelegenheid ware gegeven tot kristallisatie.

Om die middenstandskernen werd en wordt dan ook krachtig door dien middenstand voortgebouwd, en waar hier te lande

de middenstandsbeweging nog zoo weinig vasten vorm heeft aangenomen, is het voor ons van het hoogste belang de Duitsche organisatie nader te beschouwen, om dan te beslissen in hoeverre ook in de lage landen aan de zee de hoog-germaansche kernen mogelijk en wenschelijk zijn.

I.

Vóórdat een groot woud wordt betreden, waar gelijk het spreekwoord zegt: gevaar bestaat dat van wege de vele boomen het bosch niet kan gezien worden, - neemt de voorzichtige reiziger een kaart ter hand, en prent zich althans de hoofdlijnen van het wegennet in het geheugen. Een vervelend werk, doch onvermijdelijk, en dat wèl beloond wordt. Zoo ook is - voordat wij verder gaan - in enkele lijnen de Duitsche organisatie van den middenstand te schetsen, opdat gij straks, als de détails behandeld worden, niet verdwaalt en het inzicht verliest in het geheele samenstel. Die détails toch mag ik u, helaas, niet sparen. Wel zoude ik u behagelijk kunnen doen voortsnellen over de gladde hoofdwegen, maar aan het einde van den tocht zoudt gij dan niet wijzer zijn geworden, u geen denkbeeld hebben gevormd van den ingespannen arbeid, welke het beheer van zulk een groot geheel vordert. En bovenal zoudt gij niet de gegevens vergaard hebben, noodig om voor eigen land een werkplan samen te stellen; en dát toch is immers het eigenlijke doel van onzen zwerftocht: ons verzuim te leeren inhalen.

Zóóveel is echter daarginder te zien en op te merken, dat hier enkel dat deel van het uitgestrekte terrein in oogenschouw zal genomen worden, hetwelk in de eerste plaats onze aandacht eischt. Wellicht bestaat omtrent dat terreinsdeel bij sommigen twijfel, want gelijk onlangs Mr. Aalberse in de Tweede Kamer herinnerde, is hier te lande de middenstandsbeweging uitgegaan van een gedeelte der bevolking, dat zich elders minder op den voorgrond stelt: de winkelstand, en is daardoor de schijn geboren alsof de middenstandsvraagstukken in de eerste plaats winkeliersbelangen betreffen. Zeker, ook de handeldrijvende middenstand heeft recht op steun en waardeering in zijn moeielijken strijd om het bestaan, doch verre in getal en belangrijkheid wordt deze overtroffen door

den industrieelen middenstand. Deze toch - zeker tienmaal grooter - heeft immers een overwegend aandeel in onze nationale productie; en de klein-nijveraar, de patroon-ambachtsman - of gelijk de Duitscher hem noemt: de handwerker, heeft dan ook uit een staathuishoudkundig oogpunt in de eerste plaats recht op onze belangstelling.

Om deze reden zal in de volgende bladzijden uitsluitend sprake zijn van de organisatie van den *industrieelen* middenstand. Trouwens ook de ambachtsman heeft handelsbelangen; dikwijls zelfs is de handwerker in meerdere of mindere mate winkelier, hetzij dat hij enkel een afzet zoekt voor eigen voortbrengselen, hetzij dat met deze ook de producten worden verkocht van anderen. Veel heeft dus de handwerker gemeen met den zuiver handeldrijvenden middenstander, doch - en dit geeft hem den voorrang - hij heeft ook andere, echt-nationale belangen: de belangen van den *producent*.

Beschouwen wij den Duitschen industrieelen middenstand nader, dan zijn in de eerste plaats vijf reeksen van kernen op te merken, welke den grondslag vormen der organisatie, en als zoodanig dan ook genoemd kunnen worden kernen der eerste orde.

Deze kernen worden hieronder met hunne Duitsche namen aangeduid, eensdeels om woordverwarring te voorkomen, anderdeels ten einde later eigen studie te vergemakkelijken. Tevens wordt daarbij eene poging gewaagd om Nederlandsche gelijkwaardige soortnamen te vinden, hoewel de weinig vaststaande begrippen van onze uitdrukkingen: ‘vereeniging’, ‘bond’ en ‘maatschappij’ niet de gewenschte beslistheid toelaten.

In de eerste plaats zijn te noemen de organisaties voor welke de wetgever zekere vormen vaststelde: de *Handwerker-Innungen*: de gilden. Volgens de bepaling der wet zijn voor deze corporaties ook andere, oude benamingen toegelaten, zooals *Aembter*, *Gilden*, en dergelijke - de meest voorkomende naam is echter ‘Innung.’ Deze *Innungen* zijn onderscheiden in de gewone ‘Innungen’ en ‘Zwangs-Innungen’; doch om spraakverwarring te voorkomen, worden de eerstbedoelde veelal ‘*freie* Innungen’ genoemd. Bij de ‘Zwangs-Innungen’ is nl. het hoofdkenmerk dat ieder, die het ambacht zelfstandig (d.i.: als patroon) uitoefent, verplicht is tot het

gilde toe te treden; wat bij het ‘vrije’ gilde niet het geval is. Doch die dwang draagt - gelijk wij straks zien zullen, - geenszins een barsch karakter, en daar eigenlijk de *Zwangs-Innung* dichter bij ons begrip van gilde staat dan het vrije gilde, zoude dus de enkele benaming ‘gilde’ de beste vertaling zijn, indien dit woord niet tevens moest dienen om de gilden in het algemeen aan te duiden. Waar daarenboven een kenmerk der *Zwangs-Innungen* is: haar betrekkelijk grooter ledental, zoo zijn deze het best weer te geven door ‘Groot-gilden’ Overal waar de Duitscher dus spreekt van *Innungen* en *Zwangs-Innungen*, zullen wij in het vervolg gewagen van *vrije gilden* en *Groot-gilden*.

Niet minder belangrijk dan de *Innungen*, zijn de vrij (d.i. buiten de wet om) georganiseerde vereenigingen van patroons, die eenzelfde ambacht of aanverwante ambachten uitoefenen. Dit zijn de *Handwerkerfachgenossenschaften* en *Handwerkerfachvereine*; hetgeen het best is weer te geven door *patroonsvakvereenigingen*.

Nu komt de derde categorie, welker benaming schijnbaar eene tegenstrijdigheid bevat: de *gemischte reine Handwerkervereine*. Doch het ‘*gemischte*’ duidt aan dat hier mannen vereenigd zijn die *verschillende* vakken beoefenen, het ‘*reine*’ dat in die vereeniging *uitsluitend* hand-nijveraars worden toegelaten, dus geen winkeliers, groot-industriëelen of andere belangstellenden. Ter onderscheiding van de vorige categorie zullen deze middenstandskernen in het Nederlandsch weergegeven worden door: *patroonsvereenigingen* (d.i. vereenigingen van patroons uit verschillende vakken).

Ten slotte komt de allerwege, doch vooral in Zuid-Duitschland verspreide, groote categorie der *Gewerbe Vereine* en *gemischte Gewerbliche Vereine*: vereenigingen van welke een iegelijk lid kan worden, om 't even of hij handwerksman is of niet. Zij hebben het meest overeenkomst met onze Maatschappij van Nijverheid, en zullen daarom als *nijverheidsvereenigingen* aangeduid worden.

Vrije gilden, Groot-gilden, patroons-vakvereenigingen, patroonsvereenigingen en nijverheidsvereenigingen - ziedaar de vijf kernen waaromheen zich de individuen kunnen kristalliseeren.

Maar ook de aldus gevormde complexen zoeken op hun

beurt nieuwe centra van samenvoeging. Zoo vormen bijv. de gilden: *Innungsausschüsse* en *Innungsbunde* - de eerste zijn meer plaatselijke vereenigingen van gilden, terwijl de laatste zich over geheele Staten uitstrekken, ja zelfs tot ver over de grenzen reiken. De 'Ausschüsse' zoude men kunnen weergeven door *Gildevereenigingen*, de 'Bunde' door *Gildebonden*,

En ook de organisaties, welke zich op een vrijer standpunt stellen, zoeken in vereeniging kracht; zoo ontstaan *Verbände* met allerlei naamcombinaties, welke wij hier voorbij zullen gaan, omdat zij voor ons doel niet ter zake doen.[1)]

Zijn deze bonden als kernen van een hoogere orde aan te zien, als kernen van de hoogste orde zijn te beschouwen de *Handwerkskammern* - de Kamers van ambachtsnijverheid, die grootste triomf door den industrieelen middenstand behaald, en welke aan deze de officieele stelling schonk, zonder welke een krachtig optreden naar buiten, tegenover hoogere en lagere autoriteiten niet mogelijk is.

Ingesteld bij de novelle van de Bedrijfswet (*Gewerbeordnung*) van 1897, zijn die Kamers sedert 1900 in alle Staten in werking getreden; elke Staat heeft er zoo vele opgericht als hij oirbaar achtte, doch hoevele of weinige ook, steeds omvatten zij te samen het *geheele* landsgebied, en zijn dus niet plaatselijk zooals onze Kamers van Koophandel. In het geheel telt Duitschland 71 dergelijke Kamers, van welke sommige in verband met vroeger bestaande toestanden, den naam van *Gewerbekammer* dragen; aldus in Saksen en in de Hanzesteden.

De hier met enkele woorden geschetste organisatie in drie trappen: de vereeniging van individuen tot complexen, van complexen tot groote bonden, dáár boven als vertegenwoordigers van allen: de *Handwerkskammern*, zoude men de primaire organisatie kunnen noemen. Aan deze, welke den geheelen nijverheidsmiddenstand ten goede komt, sluit zich eene secundaire organisatie aan, welke nu eens samenvalt met de eerstgenoemde, dan er verre van afwijkt. Het zijn

1) Slechts is er op te wijzen, dat de naam *Verband*, welke eveneens door *Bond* te vertalen is, niet altijd aanduidt dat zich verschillende vereenigingen tot één groot geheel hebben verbonden, doch ook gebruikt wordt waar bijv. - voor een geheel land één groote vereeniging gesticht is, die in plaatselijke afdeelingen onderverdeeld is.

de aankoops-, verkoops- en credietvennootschappen, de werkvennootschappen, in één woord al die instellingen welke voortvloeien uit de handelsbehoeften van den klein-nijveraar. Doch deze secundaire kernen zullen hier niet verder besproken worden; de primaire organisatie levert reeds meer dan voldoende stof voor deze studie, en daarenboven - hoe belangrijk zij ook moge zijn, - de secundaire organisatie kan eerst tot haar recht komen, als de primaire organisatie aan het gemeenschapsleven de noodige kracht heeft gegeven. En waar in Nederland nog te beginnen is met het begin, is het te zeer noodig wat langer bij de grondslagen van het Duitsche samenstel te blijven stilstaan.

II.

Aldus toegerust met het schema der organisaties, noodig ik u uit wederom te reizen naar dat deel van Zuid-Duitschland, waarheen reeds eenmaal het onderzoek omtrent het vakonderwijs ons voerde[1)]. Want weliswaar spreidt zich over geheel Duitschland het net der middenstandsorganisaties uit - en zouden wij dus schijnbaar evengoed dichter bij huis kunnen blijven, doch hoe krachtig zich ook tegenover het buitenland de Duitsche eenheid voordoet, Duitschland bestaat, op de keper beschouwd, uit veel zelfstandiger elementen dan men gewoonlijk in Nederland meent. En de Zuid-Duitschers bieden zooveel meer punten van overeenkomst aan met de Nederlanders dan de Noordelijke, vooral de Noordwestelijke, dat voor ons de meeste leering te trekken valt: verre Rijnopwaarts.

Ditmaal voert onze weg echter niet naar het hoog getorende Neurenberg, doch naar het meer Haagsche Stuttgart, liefelijk gelegen in een rivierdal, hetwelk met bosch begroeide heuvels omringen. Niet alles is echter modern in deze residentiestad van ongeveer 200.000 zielen, en rondom het Raadhuis strekken zich eenige oude, hoogst schilderachtige wijken uit, met bochtige straten. In een dezer ligt het

1) Zie ‘Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland’, in de Gids voor Juni 1905, ook opgenomen in de verzameling Onderwijs-opstellen, welke onder den titel van *School en Leven* onlangs het licht zagen bij de firma H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

tamelijk onaanzienlijke huis dat wij willen binnentreden, want blijkens het opschrift zetelt hier de *Handwerkskammer Stuttgart*, de Kamer van ambachtsnijverheid voor het landsdeel dat Stuttgart en omstreken omvat; het meest bevolkte deel van het koninkrijk.

Let wèl op het opschrift, want vergistet gij u en tradt gij het naastgelegen gebouw binnen, dan zouden u niet patroons, doch arbeiders ontvangen. Daarnaast toch is het Algemeen Arbeiderssecretariaat gevestigd en - kenschetsend voor de zooveel grootere offervaardigheid van het zoogenaamde proletariaat - dit is bureel, hoewel niet weelderig, toch beter gehuisvest dan de Handwerkskamer, welker uitgaven door de patroons bekostigd worden.

Laat ik mij haasten - om verkeerde gevolgtrekkingen te voorkomen, - met te verklaren, dat het tusschen beide instellingen niet ‘vuur en vlam’ is; integendeel erkent het Arbeiderssecretariaat dankbaar dat de Kamers van ambachtsnijverheid niet enkel de patroons, doch ook de gezellen en leerlingen zéér ten goede komen, al is - gelijk van zelf spreekt - de sterk sociaaldemocratischgezinde arbeiders-partij niet tevreden met het halve ei.

De smalle trap op, de donkere gang door, welke ons naar een deur voert, op welke ‘Handwerkskammer’ is geschilderd, treden wij, na te zijn binnengenoodigd, een tamelijk groot vertrek binnen, met lessenaars en veel paperassen, zooals op een kantoor. Hier huist de secretaris met zijn beide assistenten, die met den bode het bescheiden bureelpersoneel der instelling vormen. Waarlijk, een wel bescheiden personeel voor zoovele werkzaamheden, en zeker zoude het aan schrijfkramp bezwijken, indien niet een telefoon - communaal en intercommunaal - het bureel veroorloofde veel mondeling af te doen.

Dàt reeds kenschetst deze ambtelijke inrichting als eene zeer moderne. Want ambtenaren van de oude school antwoorden niet gaarne op stel en sprong. Zeggen vooral niet licht ‘ja’ of ‘neen’, moeten overwegen en *over* wegen. En zoo iets past niet bij den telefoon. Zelfs, nog erger! wordt er geen aanteekening gehouden van het getal mondeling behandelde vragen. Eens slechts - ten einde zich een soort statistiek te kunnen vormen, - geschiedde zulks gedurende een

drietal maanden, en bleek dat in dit tijdsverloop meer dan duizend personen te woord gestaan werden; soms dertig op één dag. Dit verhindert echter niet dat het aantal schrifturen zeer groot is en steeds toeneemt. In het stichtingsjaar 5269 nummers, in 't volgende 14469, het derde 15929 - in het pas afgeloopen jaar 18787! Om verder eenig denkbeeld te geven van de werkzaamheden van den secretaris, en tevens van het opgewekte Duitsche vereenigingsleven, diene dat deze - Dr. Schaible - in één jaar op 26 verschillende buiten Stuttgart gelegen plaatsen handwerkersorganisaties moest bezoeken, en in Stuttgart zelf vergaderingen bijwoonde van de vereenigingen der bakkers, der schoenmakers, der behangers, der horlogemakers, der kappers, der stukadoors, der kuipers, der smeden, der fijnsmeden, der blikslagers, der zadelmakers en der meubelmakers! En in al die vereenigingen hield hij voordrachten over brandende vraagpunten uit het handwerkersleven, hoorde grieven en wenschen aan, of gaf raad inzake de organisatie. Daarenboven, alsof dit alles niet genoeg ware, bezocht hij als afgevaardigde den Bondsdag der bakkers in Heilbronn, die der slagers in Calw, der confiseurs in Gmünd, der kappers in Ulm, de algemeene vergadering van het *Handwerker-Landesverband* te Asperg, die van den Bond der Nijverheidsvereenigingen te Blaubeuren, en werd hij gezonden naar den 4en *Deutschen Handwerks- und Gewerbekammertag* te München. Ten slotte gaf de secretaris nog dertig uren onderricht in voorbereidende cursussen voor de Meesterproeven, en 24 uren in cursussen aan bakkers en slagers!

Geen wonder, dat dit te veel was gevergd. En onlangs is Dr. Schaible dan ook gestorven, op drie en veertigjarigen leeftijd, op het veld van eer: gezeten aan zijn schrijftafel. Een *self-made man*: eerst onderwijzer aan een lagere school, daarna in de dier- en plantkunde *magna cum laude* gepromoveerd, een levend voorbeeld van zijn eigen zinspreuk: ‘een gezonde krachtige middenstand is het behoud van den Staat, want uit hem komen steeds de beste krachten des volks voort’. En de daad voegende bij het woord, de studie en een aanstaand professorschap vaarwel zeggende ten einde zich uitsluitend te kunnen wijden aan de oeconomische belangen van den middenstand, meer bepaald van de ambachtsnijverheid - aanvaardde hij het secretarisschap der pas

opgerichte Handwerkskamer. In de weinige hem daar gegeven jaren heeft hij veel tot stand gebracht, en geen leerrijker schrifturen ook dan de drie lijvige jaarverslagen van de Kamer, welke van zijne hand verschenen.

Na het doel van onze komst te hebben medegedeeld, worden wij in de bestuurskamer gelaten, kenbaar - gelijk elk bureel van een Duitschen waardigheidsbekleeder, - aan den ouderwetschen canapé, op welkende bezoeker wordt uitgenoodigd plaats te nemen. Wat al canapé's heb ik bezeten tijdens die zwerftochten op middenstandsgebied! Dat heeft eenig bezwaar in.... bij het opstaan, doch dat zitten als om een huistafel geeft aan het gesprek iets meer gewoons, iets vertrouwelijks, dat heelemaal ontbreekt op onze bureelen, waar men als een soort sollicitant ter nauwernood wordt geduld op een stoel ter zijde of tegenover het bureauministre, terwijl de autoriteit in alle waardigheid van den lederen armstoel troont, met de pen in de hand, alsof zijne oogenblikken te kostbaar zijn om een particulier te woord te staan.

't Is toeval dat ons de voorzitter ontvangt, want hij is Meester-boekbinder (ook lid van den gemeenteraad) en heeft het in eigen zaak volhandig. Mannen van zaken zijn trouwens alle bestuursleden, voor zoover het bestuur niet van zijn recht gebruik maakt om enkele buiten de klein-nijverheid staanden aan de groene tafel te noodigen. Men zal mij opmerken, dat ook in onze Kamers van Koophandel uitsluitend mannen van zaken zitting nemen, doch ik haast mij daartegen in te brengen dat beide lichamen niet met elkander te vergelijken zijn: de Kamers van Koophandel zijn slechts raadgevende lichamen - deze Handwerkskamers oefenen daarentegen ook functies van beheer uit. Vele bevoegdheden zelfs worden haar toegekend, welke in ons quasi vrij - in werkelijkheid Napoleontisch-bureaucratisch geregeerd Nederland, enkel de daartoe expresselijk gekweekte staats-ambtenaren waardig worden geacht uit te oefenen.

En nu meen ik u geen beter inzicht te kunnen geven in de werkzaamheden van deze Kamer, dan door het ‘heerenboekje’ ter hand te nemen, waarin al hare waardigheidbekleeders naar den aard hunner betrekking zijn opgenoemd. De lijst zal u lang toeschijnen, te lang wellicht, vooral

wanneer in aanmerking genomen wordt het betrekkelijk kleine landsgebied waarover zich het district der Stuttgarter Kamer van ambachts-nijverheid uitstrekt. Dat gebied toch is niet grooter dan Noord-Holland, en telt ongeveer ⅔ van zijn inwonertal (2500 K.M^2. en 643.000 zielen). Doch de reden hiervan is, dat de Wurttembergsche regeering het land in vier Handwerkskamer-districten verdeelde, zoodanig dat elke Kamer ongeveer evenveel te doen zoude hebben; en de dichtere bevolking om en in de hoofdstad werd dus oorzaak van de kleine afmeting van het district Stuttgart - dat dan ook driemaal zoo klein is als het gemiddelde gebied der Duitsche Handwerkskamers.[1)]

Reeds dadelijk treft de bijzondere talrijkheid van het bestuur: vier en twintig leden: mr. timmerlieden, mr. schoenmakers, mr. blikslagers, mr. dekoratieschilders, mr. bakkers, mr. kleermakers, mr. meubelmakers, mr. metselaars, mr. schilders, en kappers uit de verschillende steden en dorpen van het district. Zes dezer - beurtelings afwisselend - vormen het dagelijksch bestuur. (*Vorstand*).

De talrijkheid van het bestuur laat zich verklaren uit de omstandigheid dat uit diens boezem vele commissies zijn te vormen, en uit de overweging dat het wenschelijk is om zoo veel mogelijk vertegenwoordigers van *alle* vakken er in op te nemen. Twaalf plaatsvervangers voorzien in tusschen tijdsche vacatures.

Eigenlijk moest ons de talrijkheid niet verwonderen. Het zelfbestuur leidt - althans behoort te leiden - tot talrijkheid van autoriteiten. Immers alleen dan is men verzekerd dat allerwege belangstelling blijft bestaan voor bestuursdaden, alleen dan wordt het zelf-besturen een zelf-*opvoeden*. Een democratie welke het bestuur in handen van enkelen stelt, wordt ten slotte een autocratie, zoo niet in naam, dan toch in der daad. Terecht heeft men dan ook begrepen dat de Handwerkskamers een talrijk bestuur behoeven; alleen zoo-

1) Het gemiddelde gebied der Duitsche Handwerkskamers is ongeveer 7600 K.M^2 groot, zooveel als Groningen, Friesland en Drente samen. Evenals de afmetingen van het gebied, zijn ook de bevolkingscijfers der distrieten zeer verschillend: het district Dusseldorf - naar ik meen het grootste - bevat 2.800.000 zielen; het gemiddeld cijfer is ongeveer 850.000.

doende houdt dit voeling met alle onderdeelen van het district en met alle takken van nijverheid.

Geheel in overeenstemming met de moderne denkbeelden omtrent zelf-regeering, die geen overheersching dulden, van wie dan ook, is naast het bestuur - dat uitsluitend uit patroons bestaat - een commissie uit de gezellen voorgeschreven (*Gesellenausschuss*). Deze *moet* betrokken worden in alles wat het gezellen- en het leerlingwezen betreft, en zoo een genomen beslissing niet met hare inzichten strookt, *kan* zij daarvan zelfstandig de Regeering in kennis stellen.

De commissie - door de gezellen zelf gekozen - bestaat uit 8 leden: een schoenmaker, een schilder, een metselaar, een blikslager, een bakker, een meubelmaker en een pottebakker. Zij is dus niet groot, en toch kost het moeite haar voltallig te houden, daar velen afvallen, òf omdat zij buiten het district verhuizen, òf omdat zij zich zelfstandig vestigen. Zóó sterk zelfs werken die invloeden, dat op 't oogenblik van ons bezoek geen plaatsvervangers meer beschikbaar zijn.

De Regeering zelve wordt bij de Kamer vertegenwoordigd door een hooggeplaatst ambtenaar van het *Central-Institut für Gewerbe und Handel*, die hoogst modern gedachte tusschenschakel of overgang tusschen de Ministeriëele organen en de op zelfbestuur berustende Handwerkskamers. En om de verhouding tusschen Centraal Instituut en Kamer nog inniger te maken, is een lid van het bestuur van eerstgenoemd college, *Beiratsmitglied* van het bestuur der Kamer.

Nà het bestuur, is in de naamlijst der waardigheidbekleeders van de Handwerkskamer de eereplaats toegekend aan de commissiën en personen, die tot het leerlingwezen in betrekking staan - wel een bewijs welk een hooge plaats dit leerlingwezen in de werkzaamheden der Kamer inneemt.

Als Algemeene Commissie voor het leerlingwezen treedt het geheele dagelijksch bestuur op, terwijl de Commissie van beroep in zake de gezellenproef (*Berufungs-Ausschuss*) uit twee patroons-bestuursleden bestaat en uit twee leden der Commissie van de gezellen. Slechts zelden komen echter klachten in betreffende de beslissingen der examen-commissies.

Nu volgen de 22 Inspecteurs voor het leerlingwezen (*Beauftragten*); een in elk der afdeelingen, in welke het gebied der Kamer ten behoeve van de aflegging der gezellen-

proeven is verdeeld (*Prüfungsbezirke*). Ook deze inspecteurs zijn - gelijk het geheele personeel der Kamer (op het bureelpersoneel na) - mannen van de nijverheid; het inspecteursschap is dus een bijbaantje: zij ontvangen daggelden als zij op inspectie zijn. Dat de inspecteurs geen staatsambtenaren zijn, doch uit de praktijk gekozen, past trouwens geheel bij het beginsel waarop de instelling der Handwerkskamer berust: *voor* de ambachts-nijverheid, *door* de ambachts-nijverheid. Dergelijke vakmannen-inspecteurs gaan natuurlijk geheel anders te werk dan ambtenaren zouden doen: zij behandelen de nijveraars niet uit de hoogte, weten hun vertrouwen te winnen, en zonder ruwweg in te grijpen, verkeerdheden en misstanden weg te nemen. Hun voornaamste taak is na te gaan hoe de leerlingen door de leerbazen behandeld worden; of deze behoorlijk de verplichtingen nakomen, welke het leercontract hun oplegt, en of de leerlingen den leertijd, door de Handwerkskamer voor de verschillende vakken gesteld, werkelijk doormaken. Waar kost en inwoning wordt verschaft, onderzoeken zij tevens hoe voeding en ligging is. Werden zij in den aanvang met zeker wantrouwen aangezien, thans waardeeren de bazen zóózeer hunne bemoeiingen, dat zij dikwijls als raadgevers worden ingeroepen, of als middelaars bij geschillen tusschen baas en leerling.

De uittreksels uit de rapporten der inspecteurs zijn bijzonder leerrijk; zij doen vele misstanden kennen: slechte bazen - maar nog meer: lichtzinnige leerlingen. En helaas, ook hier doet de fabriek met hare verlokkingen haren noodlottigen invloed gevoelen: vele leerjongens trachten weg te komen van hunne leerbazen, omdat de fabriek hun niet alleen loon, maar ook meerdere *vrijheid* geeft - dezelfde reden waarom zoovele meisjes liever fabrieksdeerne worden dan uit dienen gaan.

En dit brengt ons van zelf tot een der zwakke punten van de Duitsche wet betreffende de regeling van het leerlingwezen. Deze maakt daarbij onderscheid tusschen fabriek en handwerk; de jurisdictie der Handwerkskamers in zake het leerlingwezen eindigt aan den drempel van het fabrieksgebouw, al worden dáár de jongens voor volkomen 't zelfde werk gezet als bij den patroon-ambachtsman. En wáár de fabriek begint en het handwerk eindigt - ziedaar een vraag, welke zelfs in het zoo definitie-rijke Duitschland nog niet ten volle beantwoord

is. Mijns inziens - en daarbij schaar ik mij geheel aan de zijde van de inspecteurs, met wie ik dit onderwerp besprak - zal het toezicht op het leerlingwezen eerst dan naar den eisch kunnen geschieden, indien *alle* leercontracten, ongeacht waar de jongens werkzaam zijn, bij de Handwerkskamers geregistreerd moeten worden, en hare inspecteurs allerwege toegang verkrijgen. Want alleen zóódoende kan voorkomen worden, dat onder het voorwendsel van jongens op te leiden voor eenig vak, de fabriekant hen eenzijdig africht en voor hun gansche leven onbekwaam maakt voor zelfstandigen arbeid.

Wel kan niet ontkend worden, dat ook bij sommige handwerkers neiging bestaat om onder het voorwendsel van jongens het vak te leeren, een te groot aantal leerlingen in dienst te nemen in plaats van gezellen, teneinde zoodoende loon uit te sparen; doch tegen deze 'leerlingkweekerij' (*Lehrlingzüchterei*) waakt de Kamer zooveel mogelijk door hare 'Beauftragten.' Direct ingrijpen kan zij echter niet, daar de Regeering - blijkbaar uit een overblijfsel van wantrouwen - de beoordeeling of een patroon te veel leerlingen in dienst heeft, aan zich heeft gehouden. Doch de Kamer heeft vrijheid op misbruiken te wijzen, en maakt van hare bevoegdheid ruimschoots gebruik, terwijl veroordeeling niet uitblijft. Indirect oefent zij ook dwang uit, door de ouders van leerjongens tegen dergelijke patroons te waarschuwen, en deze nimmer bij gezellen-proeven als examinatoren op te roepen, - iets waarvoor de in den regel niet van eerzucht ontbloote klein-nijveraar wel gevoelig is.

Na de inspecteurs van het leerlingwezen komen de examencommissies voor de gezellen-proef (*Prüfungs-Ausschüsse*). En schrik nu niet van de getallen, welke gij zult vernemen! Alleen de afdeeling Stuttgart telt voor de verschillende vakken *negentien* voorzitters, en in de buitengemeenten van het district worden er nog 21 gevonden! Vele dus - en toch is het aantal der voorzitters nog bitter klein, vergeleken met het aantal der commissies, welke zij presideeren! En dit is geen commissie-kweekzucht. De ervaring leerde van lieverlede dat in elke afdeeling zéér vele ondercommissies noodig zijn; zooveel mogelijk voor elk vak één.

Zoo presideeren dan ook die 19 Stuttgarter voorzitters een *veertigtal* vakcommissies, elk bestaande uit twee meesters en twee gezellen, terwijl ieder der 21 buiten-afdeelingen van

veertien tot *vijf-en-dertig* commissies telt! En nog zijn in vele gemeenten leerlingen, die de gezellen-proef wenschen af te leggen, genoodzaakt buiten hunne afdeeling te gaan, om reden dat de plaats hunner inwoning geen voldoende stof levert voor deskundige examinatoren. Het zal na dit alles niet verwonderen, dat de namen der leden van de commissies voor de gezellen-proef in het gebied der Handwerkskamer Stuttgart niet minder dan 64 bladzijden vullen van het heerenboekje!

Niet al deze commissies zijn echter door de Handwerkskamer benoemd. De *Zwangsinnungen* (de Groot-gilden) - een twaalftal in dit district - hebben krachtens de wet het recht om voor hun ambacht een examen-commissie aan te wijzen. En de Handwerkskamer kan aan ‘vrije’ gilden dit recht toekennen, indien zij van oordeel is, dat zulk gilde het leerlingwezen naar den eisch heeft geregeld. Dit is in het Stuttgarter district bij 22 vrije gilden het geval: bij bakkers-, schoenmakers-, kuipers-, slagers-, smeden-, wagenmakers-, kappers-, schilders- en glazenmakersgilden in verschillende gemeenten. En dat de vrije gilden zich meer en meer moeite geven voor het aankomend geslacht, wordt bewezen door het feit, dat vóór twee jaar - dus kort na het in werking treden dezer wetsbepaling, - die bevoegdheid om examens af te nemen nog slechts aan *zes* hunner was toevertrouwd. Het doet tevens zien hoezeer de vrije gilden op dit voorrecht gesteld zijn.

Het afleggen van de gezellen-proef is niet verplichtend. Slechts is de leerbaas volgens de bepalingen der Bedrijfswet gehouden bij den jongeling aan te dringen op het afleggen van de proef. Dit doet de patroon ook in den regel gaarne, want zijn eigenliefde is in 't spel. Hij weet dat de examinatoren zijne collega's zijn, en hij wil niet dat zijne vakgenooten hem een brekebeen zullen achten, die niet voor den dag durft komen met het werk zijner voedsterlingen. Trouwens ook de leerlingen zelven beginnen meer en meer hun belang bij het afleggen der gezellen-proef te begrijpen, en dikwijls dringen zij, na het examen te hebben afgelegd, op spoed aan met het uitreiken van getuigschriften, omdat zij, die vertoonende, een betere betrekking kunnen verkrijgen. Niet minder dan 80% van de leerlingen binnen het gebied van de Kamer, die aan het einde van hun leertijd waren

gekomen, namen dan ook in het jongst verloopen jaar aan de gezellen-proef deel (1851 leerlingen, verdeeld over 83 vakken)[1]. En de helft dezer legde daarenboven nog vrijwillig een examen in boekhouden en administratie af - welke vakken men in Duitschland als den grondslag van elke technische opvoeding beschouwt, doch van welke de kennis niet verplichtend kan worden gesteld, omdat niet ieder gezel in de gelegenheid is onderwijs in die vakken te ontvangen.

De voorschriften welke de Stuttgarter Handwerkskamer gegeven heeft voor de gezellen-proeven in 69 verschillende vakken, vormen een lijvig boekdeel. Ons bestek laat niet toe daarover uit te wijden, doch tot beter begrip worden voor een enkel vak hieronder de eischen aangegeven.

Gelijk elke gezellenproef, bestaat die der schoenmakersleerlingen uit drie deelen: 1°. het maken van een *gezellenstuk* (bijv. een paar damespantoffels), en het afleggen van een *arbeidsproef* (n.l. het verrichten van eenige handgrepen van 't vak), 2°. een mondeling onderzoek omtrent de vakkennis, en 3°. indien de leerling in de gelegenheid is geweest de lessen aan een technische 'Fortbildungschule' te volgen[2], dan een onderzoek omtrent de kennis in 't boekhouden en de prijsberekening. Het gezellenstuk vervaardigt de candidaat in de werkplaats van zijn eigen baas - onder controle van de commissie of een door deze aangewezen persoon. Doch hoewel de baas eene verklaring moet afleggen, dat hij den jongen niet heeft geholpen, weet niet ieder patroon zijn handen thuis te houden; daarom is de arbeidsproef voorgeschreven, d.i.: de leerling moet in tegenwoordigheid van de commissie bewijzen de handgrepen van het vak wèl te kennen. Het mondeling examen geeft vervolgens gelegenheid om het gezellenstuk en de handgrepen der arbeidsproef te bespreken, zoo ook om te onderzoeken wat de proeveling weet van den aankoop en de behandeling der grondstoffen, van hunne kenmerken en van de in het vak gebruikelijke gereedschappen en werktuigen.

De uitgaven voor deze examens zijn niet hoog: het lidmaatschap der commissie is een eereambt, en gemiddeld

1) Hiervan legden 260 de gezellen-proef af voor commissies uit de gilden.
2) Zie mijn opstel 'Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland'.

bedragen de kosten *f* 1.45 per examinandus, na aftrek der *f* 1.80 welke de proeveling moet storten (van welke bijdrage de min-gegoeden worden vrijgesteld).

Duurder komt een candidaat de meesterproef te staan: ieder proeveling moet *f* 12 storten, waarbij nog komen reis- en verblijfkosten. Want zijn de commissies voor de gezellenproeven allerwege verspreid, hier is voor elk vak slechts één commissie aangewezen, bestaande uit een lid van het bestuur en vier deskundigen. De meesterproef is, op dezelfde wijze als de gezellenproef, onderscheiden in een praktisch en in een theoretisch deel. In den regel is een meesterstuk te vervaardigen - bij enkele vakken wordt, om begrijpelijke redenen, slechts een arbeidsproef geëischt - terwijl daarna het mondeling onderzoek omtrent de vakkennis plaats vindt, waaronder ook begrepen is het onderzoek omtrent de kennis der verschillende voor den handwerksman belangrijke wetten. Vooral in de bouwkundige vakken is het examen tamelijk zwaar, hoewel de Handwerkskamer steeds de commissies op het hart drukt hare eischen niet hooger te stellen dan de praktijk vordert.

Meer en meer wordt de Meestertitel gezocht. Zoo werden door de Handwerkskamer Stuttgart in 't jongst afgeloopen jaar 179 diploma's (in 29 vakken) uitgereikt, - het sterkst waren de bakkers, loodgieters, meubelmakers, schilders en slagers vertegenwoordigd. En toch geschiedt het examen enkel om de eer - er zijn geen voorrechten aan den meestertitel verbonden; de bevoegdheid om leerlingen op te leiden bezit reeds de gediplomeerde gezel[1]. Maar zoo tuk is men desniettegenstaande op dien meestertitel, dat een der pijnlijkste opdrachten aan de inspecteurs der Handwerkskamers is: er tegen te waken dat onbevoegden zich dien titel aanmatigen. Ook den ambtenaren van den burgerlijken stand is aangeschreven stipt toe te zien, dat o.a. bij het huwelijk van een nijveraar, geen titel onwettig worde aangenomen; vele trouwlustigen toch schijnen om de vrouwen te bekoren, met gestolen veeren te prijken.

1) Op den duur zal dit ongetwijfeld anders worden, en het recht om leerlingen op te leiden uitsluitend aan den gediplomeerden meester worden toegekend. Als maatregel van overgang is echter de thans bestaande regeling noodzakelijk.

III.

Zijn de Handwerkskamers Regeeringsorganen wat betreft het aan haar opgedragen toezicht op het leerlingwezen, het vaststellen van den leertijd, het afnemen der gezellen- en meestersexamens, dit verhindert niet dat zij als officieele vertegenwoordigers van de ambachts-nijverheid geheel onafhankelijk zijn van eenige autoriteit. Te opmerkelijker wordt daardoor die machtsdelegatie in zake het leerlingwezen en de handwerkerstitels; zij bewijst hoe de Duitscher, die wij ons zoo gaarne als *gemassregelt* voorstellen, in werkelijkheid rijper geacht wordt voor het zelfbestuur, dan de zoogenaamd 'vrije' Nederlander.

Hoezeer het bewustzijn van eindelijk in die Handwerkskamers een eigen officieel orgaan te bezitten, aangewakkerd heeft het vereenigingsleven der ambachtsnijverheid, blijkt uit de toeneming van het aantal gilden en andere corporaties sedert het in werking treden van het zoogenaamde *Handwerkergesetz* (de novelle der Bedrijfswet van 1897), waarbij die Kamers werden ingesteld. En niet enkel het aantal der verschillende vereenigingen is vermeerderd, ook haar ledental is aanzienlijk toegenomen.

Zoo werden bijv. - om in het gebied van de Handwerkskamer Stuttgart te blijven - aldaar ten tijde van de oprichting der Kamer (1900) slechts 22 gilden gevonden (vrije en Groot-gilden), met te samen 1183 leden. Vier jaren later is het getal gilden meer dan verdubbeld, en evenzoo het aantal der gildebroeders (45 gilden met 2837 leden).

In hetzelfde gebied werden in 1900 gevonden 33 nijverheids-vereenigingen met 3206 handwerksleden, 36 plaatselijke afdeelingen van den Nationalen Handwerkersbond met 1158 leden, en één afdeeling van den Zwabischen Handwerkersbond met 683 leden. Vier jaren later is het aantal handwerkersleden der *Gewerbevereine* (nijverheids-vereenigingen) met 519 toegenomen, het ledental van het *Württemberger Handwerker-Landesverband* tot 1626 gestegen, en zijn ook tot den *Schwäbischen Handwerkerbund* 60 nijveraars meer toegetreden. Alleen de patroons-vakvereenigingen (*Handwerker-Fachvereine*), welke te samen in 1900 ruim veertienhonderd leden telden, zijn een honderdtal achteruitgegaan, die aan de andere cor-

poraties zijn te goede gekomen, maar alles te samen genomen is dan toch in die vier jaren tijds het getal der georganiseerde patroons der ambachts-nijverheid van 7646 gestegen tot 10235; m.a.w. ongeveer ⅔ van het totale aantal handwerkers binnen het gebied der Stuttgarter Kamer heeft zich in de 141 verschillende vereenigingen georganiseerd.

Niet in geringe mate heeft daartoe zeker bijgedragen de wijze waarop de wetgever de verkiezingen voor de Handwerkskamers regelde, want hoewel die Kamers de geheele ambachts-nijverheid binnen de grenzen van haar gebied vertegenwoordigen, neemt nl. de ongeorganiseerde nijverheid geen deel aan de keuze. Alleen zij, die door zich te vereenigen, bewijzen het nut eener Handwerkers-vertegenwoordiging te begrijpen, worden - en terecht - waardig geacht hunne stem uit te brengen. Dit geschiedt echter niet individueel: de verschillende corporaties vormen als het ware grondvergaderingen; en bij de verkiezing brengt iedere corporatie op den door haar gewenschten candidaat een getal stemmen uit overeenkomstig het aantal der bij haar ingeschreven handwerkersleden.[1)]

Heeft de wetgever zoodoende zéér oordeelkundig het zichorganiseeren in de hand gewerkt, evenzeer valt te prijzen, dat daarbij niet gestreefd is naar uniformeering, doch dat het bestaande, goedgevestigde, in eere is gehouden. En hoewel ons bestek niet toelaat zelfs maar in het kort de geschiedenis van het Duitsche gildewezen in de 19e eeuw na te gaan, zoo is, om dit duidelijk te maken, toch een oogenblik stil te staan bij wat men kan beschouwen als den historischen groei van de organisatie der Duitsche ambachts-nijverheid.

De Fransche revolutie, welke in Nederland zóó ver strekkende gevolgen had, en ook aanleiding was tot de opheffing van ons gildewezen, vond in Duitschland geen zoo willigen bodem. Wel werden ook in die deelen, welke onder het Gallische juk kwamen, de gilden afgeschaft, (de linker Rijnoever, Westfalen, Berg en eenige andere deelen van N.W. Duitschland), en volgden enkele aanliggende Zuid-Duitsche Staten dit voorbeeld, doch in het overgroote deel van Duitsch-

1) Al is een handwerker lid van meerdere corporaties, toch wordt zijn stem natuurlijk slechts éénmaal geteld.

land bleef het gildewezen voortleven. En zelfs in die landen waar het gildewezen was afgeschaft, bleef de behoefte om zich te vereenigen zoozeer levendig, dat zich weldra nieuwe middenstands-organisaties vormden, welke echter, overeenkomstig de eischen der nieuwere tijden, op een anderen, meer liberalen voet geschoeid waren. Dit waren de *Gewerbevereine*, de corporaties welke wij reeds in de inleiding van dit opstel, wegens hare overeenkomst met onze Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, nijverheids-vereenigingen noemden; organisaties van welke niet enkel de ambachtsman lid kan worden - zooals bij de gilden - doch die allen vereenigen, die in de nijverheid belang stellen: geleerden, ingenieurs, kooplieden, groot-industrieelen en klein-nijveraars. In die samenwerking van mannen van allerlei stand en opvoeding ligt dan ook de kracht dezer organisaties. Was het gesloten gildewezen bezweken of bezwijkende aan die bloedarmoede, welke het noodwendig gevolg is van het zich enkel recruteeren in kleinen kring, aan deze nijverheids-vereenigingen werd steeds het nieuwe, vreemde bloed toegevoerd, dat voor verzwakking behoedde en voor hetgeen daarmede steeds gepaard gaat: het overhand toenemen der zelfzucht.

Vooral op dit laatste is de nadruk te leggen, want het valt niet te ontkennen: het gildewezen had meer en meer aan het eigenbelang het algemeen belang opgeofferd, en het beste bewijs daarvoor wordt gevonden in zijn verwaarloozen van die taak, welke, evenals bij het huwelijk, het eerste doel is van het vereenigingsleven: de opvoeding van het nageslacht.

Geheel anders de nijverheids-vereenigingen: deze, op breederen grondslag rustende, zochten juist hare kracht in het opvoeden; gingen voor bij het stichten van vakscholen, het aanleggen van boekerijen, van nijverheidsmusea, het houden van tentoonstellingen, van voordrachten. En zóó doeltreffend bleek haar pogen, dat zelfs in die landen, waar het gildewezen nog vasten voet had, *Gewerbevereine* werden opgericht.

Zelfs telt thans Wurttemberg, waar het gildewezen eerst in 1862 werd afgeschaft, van alle Duitsche landen de meeste *Gewerbevereine*. Niet minder dan 156 plaatselijke nijverheids-vereenigingen worden daar gevonden, met te samen 22726 leden. Van deze zijn 15289 óók belanghebbenden, n.l. ambachtsnijveren (dus 67%); de overigen zijn groot-

industrieelen, klein-handelaars, groot-handelaars, technici of geleerden. De plaatselijke *Gewerbevereine* vormen te samen een Nationalen Bond, van welken de hoogleeraar aan de Middelbare Technische school te Stuttgart: Giessler (hier te lande niet onbekend als mede-oprichter van het Internationale Middenstands-Instituut), na langen tijd werkelijk voorzitter te zijn geweest, thans eere-voorzitter is.

Zijn in Wurttemberg de *Gewerbevereine* uit het particulier initiatief ontstaan, in Hessen - waar reeds in Napoleontischen tijd het gildewezen werd afgeschaft - gaf de Regeering zelf den stoot tot de oprichting der Nijverheidsvereenigingen. Dientengevolge bezitten de Hessische *Gewerbevereine*, niet-tegenstaande hare volkomen vrijheid van beweging, meer dan die in andere landen het karakter van Staatsorganen; zoo ligt bijv. het geheele vakonderwijs in hare handen - wat door de aanzienlijke staatssubsidies mogelijk wordt gemaakt.

Ook in andere Duitsche landen, voornamelijk in de zuidelijk gelegene: in Beijeren, in Baden, in Nassau, Elsas-Lotharingen, Thuringen, enz. ontwikkelden de Nijverheidsvereenigingen een groote kracht, zóózeer zelfs dat zij er van lieverlede de leidende organisaties zijn geworden.

En hoezeer daardoor de waarachtige belangen der ambachtsnijverheid worden gebaat, is gebleken toen de ‘Zünftlerische’ Noord-Duitschers poogden het oude gildewezen met al zijne gebreken wederom in te voeren, en alleen door den tegenstand der *Gewerbevereine* hun voornemen verijdeld zagen.

In Noord-Duitschland, vooral in het oude deel van het Koninkrijk Pruisen, waren n.l. de gilden, na een kritieken tijd te hebben doorgemaakt, van lieverlede weder op krachten gekomen. Wel hadden zij in 1810 hunne oude privilegiën moeten inboeten, en kon van toen af een ieder, die een ‘Gewerbeschein’ betaalde, vrij elk bedrijf te zijner keuze uitoefenen, doch in 1845 zegevierden weder de meer behoudende begrippen, en werden althans ten deele de voorrechten teruggegeven. En in 1848 - het jaar waarin de burgerij zoo hard scheen te roepen om vrijheid - werd op eisch der handwerkers opnieuw het zelfstandig uitoefenen van eenig bedrijf afhankelijk gesteld van een voorafgaand onderzoek, en bepaald dat niemand leerlingen mocht aannemen, die niet

de gezellenproef had afgelegd, na een minstens driejarigen diensttijd als zoodanig te hebben doorgemaakt.

Het met zooveel moeite wederom opgetrokken gildegebouw stortte echter twintig jaren later opnieuw in. Het jaar 1869 bracht voor den Noord-Duitschen bond de volledige bedrijfsvrijheid; de gilden verloren alle publiek-rechtelijke beteekenis; en toen in 1870 Zuid-Duitschland zich met het Noorden vereenigde, werden ook daar alle nog aanwezige beperkingen opgeruimd.

Maar de Brandenburger is taai; het gildeschap zit hem in merg en been, en zoo berustte hij niet in den ommekeer. En ook den anderen werd het meer en meer duidelijk dat zonder organisatie de ambachts-nijverheid ten gronde zoude gaan. Want een eerste levensvoorwaarde voor die nijverheid is: goed vakonderwijs, een vakonderwijs dat hoofdzakelijk is en moet blijven: *werkplaats*-onderwijs. Doch geen behoorlijk werkplaats-onderwijs is mogelijk, zoo niet een vaste band leerling, gezel en meester bindt, en dus is de eerste eisch van goed vakonderwijs: een goede *organisatie*.

Van daar dan ook dat reeds in 1881 een novelle van de Bedrijfswet (het zoogenaamde *Innungsgesetz*) wederom aan de gilden o.a. het toezicht over het leerlingwezen opdroeg; zelfs ging de wetgever zoover van aan de gilden eenige jurisdictie te geven over niet aangesloten ambachts-nijveren: zij konden n.l. beslissen in geschillen tusschen niet bij het gilde aangesloten meesters en hunne gezellen.

Eenmaal over het keerpunt, vond de handwerkersbeweging steeds meer steun in regeeringskringen, en elke wijziging der Bedrijfswet bracht nieuwe rechten; zoo in 1883, in 1884 en in 1887. Eindelijk zelfs rekenden de Noord-Duitsche handwerkers zich krachtig genoeg om van den wetgever te eischen dat *alle* ambachts-nijveren tot eenig gilde moesten toetreden. Had dit Noord-Duitsche denkbeeld omtrent de *Zwangs-Innungen* ingang gevonden, dan zoude het gedaan zijn geweest met alle bestaande vrije organisaties, en niets den drang naar gilde-monopolies hebben weerstaan. De eisch der Noord-Duitschers was dan ook voornamelijk tegen de vrijheidlievende Zuid-Duitsche *Gewerbevereine* gericht, doch de Zuid-Duitschers waren te zeer overtuigd van de voordeelen welke de Nijverheidsvereenigingen zoowel uit een algemeen

oogpunt als voor de Handwerkers zelven aanbieden, dan dat zij zich gewonnen gaven, en de Pruisische voorstellen konden dan ook geen meerderheid in den Bondsraad vinden. Integendeel moesten de ontworpen *Zwangs-Innungen* een zoo weinig dwingend karakter aannemen, dat zij terecht als '*facultative Zwangs-Innungen*' bekend staan.

Zoo heftig was men in Noord-Duitschland tegen de *Gewerbevereine* gekant, dat zelfs de instelling der Handwerkskamers - het belangrijkste onderdeel der wetsnovelle - gevaar liep geen meerderheid in den Bondsraad te vinden. Want de gilden wilden van geen gelijkstelling met de *Gewerbevereine* in zake de verkiezingen voor die Handwerkskamers weten, en liever deze, ook door hen zoozeer verlangde, vertegenwoordigende organen van den Middenstand missen, dan hun gezag met die nijverheids-vereenigingen deelen. Doch ook hierin verloor de gildepartij *à outrance* het pleit, en zoo kwam het zoogenaamde '*Handwerkersgesetz*' in den tegenwoordigen milden en toch zoo weldadigen vorm tot stand.

Het zal thans den lezer begrijpelijk zijn, waarom straks het eerst de schreden naar Zuid-Duitschland gericht werden. Dáár toch werd en wordt - gelijk uit het bovenstaande blijkt - het ijverigst voor een vrijheid van beweging gestreden, welke ook aan Nederlandsche toestanden het best past; dáár zijn dus de meeste en de beste voorbeelden voor onze eigen organisatie te vinden.

IV.

Met een enkel woord is reeds gewezen op het onderscheid tusschen het oudere of vrije gilde, en de bij de novelle van 1897 ingevoerde facultatieve *Zwangs-Innung*: het Groot-gilde. Nog een oogenblik moet laatst genoemde vorm van vereeniging onze aandacht vragen, omdat het van belang is te zien hoe de wetgever er voor gewaakt heeft dat de misbruiken van het *Zünftwesen* niet weder in andere gedaante te voorschijn zouden treden.

Een vrij-gilde kan in een Groot-gilde veranderd worden, of een Groot-gilde worden opgericht, indien de meerderheid der eenzelfde ambacht uitoefenende handwerkers binnen den ontworpen gilde-kring zulks verlangen en de kring niet zóó

ruim is getrokken, dat de verder afwonenden door den afstand van het centrum verhinderd zijn om aan het gildeleven deel te nemen. Ook dient het aantal der betrokken handwerkers voldoende te zijn om het Groot-gilde levensvatbaar te maken.

Alle handwerkers in den ontworpen kring worden, indien aan de beide laatstgenoemde voorwaarden naar het oordeel der bevoegde autoriteit voldaan is, tot een bijeenkomst samengeroepen; op deze beslist de meerderheid van stemmen.

Gelijk men ziet, is het oprichten van een Groot-gilde eene betrekkelijk eenvoudige zaak; evenzoo het ontbinden. Daartoe is echter minstens de toestemming noodig van drie vierde der leden - of indien de daartoe belegde vergadering er niet zoo vele telt, drie vierde der aanwezigen op eene binnen vier weken daarna te houden volgende vergadering.

Is eenmaal besloten tot de oprichting van een Groot-gilde, dan zijn alle handwerkers binnen den kring tot toetreding verplicht; doch de wet waakt er voor dat zij niet op genade en ongenade aan de meerderheid zijn overgeleverd. Want terwijl bij de vrije gilden de gildebroeders onderling overeen kunnen komen omtrent den verkoopsprijs hunner voortbrengselen, omtrent het beperken der productie, het verdeelen der cliëntèle, bijdragen kunnen vaststellen - en gerechtelijk invorderen - voor onderstands- en sterftekassen, is het uitdrukkelijk aan de Groot-gilden verboden dergelijke bepalingen te maken. Ook in vele andere opzichten is de macht over hunne leden beperkt - zoodat het dan ook niet te verwonderen valt, dat vele *Zwangs-Innungen*, kort na het in werking treden der Novelle met gejuich opgericht, even spoedig weder op algemeen verlangen werden opgeheven, toen de ijveraars zich er rekenschap van hadden gegeven, dat aan het Groot-gilde zooveel verboden wordt wat aan het gewone gilde vrij staat, en dat van een dwingen der minderheid geen sprake kan zijn.

Trouwens niets prikkelt zóózeer tot verzet als dwang; en het is dan ook uit de ervaring gebleken dat een *Zwangs-Innung* alleen dan goed werkt, als de meeste gildebroeders elkander reeds van langsher kennen. ‘Wildvreemden kan men niet zoo bij elkander brengen’ - verzekerde mij de voorzitter van een Groot-gilde der kappers - ‘zoo onze Zwangs-Innung geen reden tot ontevredenheid geeft, is dat alleen

omdat de meesten onzer reeds deel uitmaakten van de sedert twintig jaren bestaande vrije *Friseur-Innung*. Dat eindelijk ons vrije gilde in een Groot-gilde werd veranderd, geschiedde enkel omdat de gildebroeders het onbillijk vonden alle kosten van een vak-school te dragen, welke ook de nietaangeslotenen ten goede kwam.'

Somwijlen ontstaat een *Zwangs-Innung* uit noodweer. In een Duitsche residentie hadden bijv. de groote bakkers een vrije bakkersvereeniging (*geen* gilde) opgericht, van welke zij zorgvuldig de kleinere bakkers uitsloten. Toch handelde de vereeniging alsof zij *het* orgaan van alle bakkers was; zond als zoodanig adressen aan Gemeenteraad en Regeering, stelde allerlei maatregelen voor, die met het belang der kleinere vakgenooten in strijd waren - in 't kort de groote bakkers deden alsof zij heer en meester waren... Toen hebben de kleinere bakkers, die de meerderheid vormden, een *Zwangs-Innung* tot stand gebracht, en moesten de grootere zich daarin voegen.

Gelijk bijna van zelf spreekt, hebben de *Zwangs-Innungen* gemiddeld een grooter aantal leden dan de vrije gilden. Zoo tellen bijv. de elf Groot-gilden in het gebied van de Handwerkskamer Stuttgart gemiddeld 112 leden; de 32 vrije gilden in dat gebied daarentegen gemiddeld slechts 47 leden. Doch gelijk zoo dikwijls het geval is, geven ook hier gemiddelden geen juist beeld van den toestand. Zoo telt bijv. de grootste Stuttgarter *Zwangs-Innung* 366 leden, de kleinste 25 - beide toevalligerwijze bakkersgilden. Het grootste Stuttgarter vrije gilde telt daarentegen 151 leden, het kleinste 13. Beide zijn even toevallig slagersgilden.[1)]

Dat van gilden met weinig leden, om 't even of zij vrije gilden of Groot-gilden zijn, geen kracht kan uitgaan, spreekt van zelf. Want voor elke krachtsuiting, hetzij in zake het vakonderwijs, hetzij voor onderstands- of sterftekassen, is geld noodig, en uit eene bijdrage van enkele marken 's jaars kunnen natuurlijk geen uitgaven van beteekenis worden bestreden.

Dit heeft dan ook de wetgever voorzien, en van daar de

1) Over geheel Duitschland genomen bedraagt het ledental der Groot-gilden gemiddeld 67, dat der vrije gilden 32. Van het totale aantal gilden (11000 met 460,000 leden) zijn 3000 Zwangs-Innungen (met 198,000 leden).

reeds in de inleiding genoemde *Innungs-Ausschüsse* en *Innungsbunde*, - gildevereenigingen en gildebonden.

En dezelfde gelddrang noopt ook de vrije vereenigingen tot samenwerking. Zoo ontstonden de verschillende *Landes-Verbände*, die wederom op hunne beurt zich tot groote, somwijlen over het geheele Duitsche Rijk zich uitstrekkende bonden samenvoegden.

Doch ook uit andere oorzaken zijn nationale bonden ontstaan. Zoo b.v. het *Württemberger Handwerker-Landesverband*. De strijd der gilden tegen de *Gewerbevereine*, welke uit Noord-Duitschland naar het Zuiden oversloeg, - vooral naar Beijeren, waar de gilden zeer '*zünftlerisch*' gestemd zijn, - bereikte eindelijk Wurttembergsch gebied, waar zich op aansporen der Beijeren het *Handwerkers-Landesverband* vormde, dat hoofdzakelijk op het platteland aanhangers vindt, en een 4000tal leden telt. En alsof deze splitsing niet genoeg ware, werd in het zuiden van Wurttemberg nog de *Schwäbischer Handwerkersbund* opgericht, welke een zeer beslist Katholiek standpunt inneemt, en ongeveer 2000 leden telt.

Zoo is dus tenslotte ook de politiek in het handwerkersleven getreden!

Toch is er reden om te vermoeden dat de gematigde richting zal blijven overheerschen, welke door de *Gewerbevereine* - en merkwaardig genoeg: ook door het meerendeel der Handwerkskamers wordt voorgestaan[1)]. Dat de *Gewerbevereine* eene ruimere opvatting huldigen, is begrijpelijk, omdat - gelijk reeds werd aangestipt - een niet onaanzienlijk deel der leden uit niet-handwerkers bestaat, hetgeen de leden-handwerkers voor die overdrijving behoedt, welke het enkel leven in eigen beperkten kring zoo licht ten gevolge heeft. Doch dat de Handwerkskamers, welker leden immers uitsluitend *door* handwerkers gekozen worden, zoo liberaal zijn, kan alleen verklaard worden uit het welbekende verschijnsel dat het gevoel van de verantwoordelijkheid, welke op bestuurders rust, deze ontnuchtert en hen dringt het algemeen belang niet uit het oog te verliezen - gelijk trouwens altijd het hoogere standpunt den gezichtskring verruimt. Bewijst niet tevens dit

1) In Wurttemberg schijnt de Handwerkersbond zich weder bij den bond der *Gewerbevereine* te willen aansluiten. Trouwens ook vele Wurttembergsche gilden staan in innige verhouding tot die *Gewerbevereine*.

verschijnsel dat de instelling der Handwerkskamers een wijze regeeringsdaad was? Want wel verre dat deze Middenstandsorganen stoornis verwekken, bevorderen zij den goeden gang van zaken door als rem te dienen tegen de pogingen van heethoofdige ijveraars.

Niet onwaarschijnlijk is ook aan dezen zijdelingschen invloed toe te schrijven het mislukken der poging om de handwerkers te betrekken bij de zoogename Middenstandsbeweging - feitelijk eene politieke beweging - welke plaats vindt onder de schijn-leuze van zich te houden buiten de politiek en enkel de oeconomische belangen te behartigen van den middenstand in het algemeen (kooplieden, ambtenaren en nijveren). Deze beweging - welke reeds verscheidene jaren met weinig gevolg aan den gang is, en in 1904 een vasteren vorm aannam door de oprichting der *Mittelstandsvereinigung*, vindt daartegen meer steun bij de eigenlijk gezegde winkeliers en kleine handeldrijvenden, die zich in 1898 vereenigden tot een *Deutsche Bund für Handel und Gewerbe*, waarbij nog in 1903 de *Bund der Kaufleute* kwam, voornamelijk gesticht ten einde met beter gevolg de coöperatie der niet-middenstanders en de concurrentie der warenhuizen te bestrijden.

Doch verder hierop in te gaan, zoude ons voeren buiten het kader dezer schets. Er is trouwens meer dan voldoende arbeids voor de ambachts-nijverheid op ander dan politiek gebied, in de eerste plaats op het gebied der coöperatie. Want ook voor haar geldt: zonder coöperatie geen krediet, zonder krediet geen kracht. Geplaatst tusschen de beide grootmachten: het arbeiders-kapitalisme en het groot-kapitaal, moet ook de middenstandsklasse heil zoeken in het zich vereenigen. Want in wat anders ligt de kracht der arbeiders, dan in hunne eenstemmigheid en in die offervaardigheid, waardoor uit kleine bijdragen zich hun groot-kapitaal vormt, evenals het zoo genoemde groot-kapitaal meestal niet is eens millionairs bezit, doch ontstaan uit de samenvoeging van vele kleine kapitalen? En hoezeer houdt daarentegen nog broodnijd en wantrouwen de ambachts-nijveren gescheiden!

Juist om dat wantrouwen weg te nemen, zijn de middenstands-organisaties zóó noodig: in gilden, in patroonsvereenigingen, in nijverheids-maatschappijen leert men elkander

kennen en waardeeren, en eerst als zoodoende een band is gelegd, kan er sprake zijn van het stichten van al die instellingen, welke het handelsgedeelte van het nijverheidsbedrijf betreffen. Vooraf ga derhalve de organisatie, dan volgt van zelf de coöperatie!

In dit alles staan de Handwerkskamers den ambachtsnijveren trouw ter zijde. Zij geven raad en voorlichting bij het oprichten van gilden en patroonsvereenigingen, later bij het organiseeren der verschillende vormen van coöperatie. Geldelijke steun wordt echter daarbij niet verleend, want aangezien de uitgaven der Kamers over alle ambachts-nijveraars binnen haar gebied worden omgeslagen, zou zulks eene bevoorrechting zijn.[1)] Het geven van voorschotten of het op andere wijze geldelijk steunen van coöperatieve nijverheidsvereenigingen is dan ook der Regeeringen voorbehouden, die - in Zuid-Duitsche Staten althans - daartoe gebruik maken van de meer bepaald met het oog op de ambachtsnijverheid ingestelde Centraal-Instituten.

De werking dezer Instituten hier te beschrijven, valt buiten het bestek van dit opstel, al zijn die instellingen ook te beschouwen als de noodwendige bekroning der hier geschetste organisatie van de klein-nijverheid.[2)] Geheel werkzaam in

1) De uitgaven der Handwerkskamers worden gedeeltelijk bestreden uit verschillende baten en uit Rijksbijdragen, en verder omgeslagen over de verschillende gemeenten, gelegen binnen haar gebied. De gemeenten zijn bevoegd dien omslag te verdeelen over alle in de gemeente wonende ambachtsnijveren in reden van den omvang van hun bedrijf en het aantal hunner gezellen en leerlingen. Ten einde eenig denkbeeld te geven van de benoodigde bedragen, volgt hieronder het budget der Handwerkskamer Stuttgart voor het dienstjaar 1904/'05:

Inkomsten:	**Mark.**	**Uitgaven:**	**Mark.**
Gezellenproeven	4600	Gezellenproeven	10000
Rijksbijdrage voor de gezellenproeven	2100	Meesterproeven	4000
		Bijdragen voor cursussen	3000
Meesterproeven	3300	Statistiek	2000
Rijksbijdrage	7000	Vergaderingen	1000
Omslag over de gemeenten	22000	Bezoldigingen	13000
	Mk. 39000	Bureeluitgaven	6000
			Mk. 39000

2) Belangstellenden worden verwezen naar het artikel ‘Ons eigen vakonderwijs’ in *School en Leven*, waarin ook het budget der Wurttembergsche *Centralstelle* wordt medegedeeld, voor zoover dit op het vakonderwijs betrekking heeft.

denzelfden geest, sluiten zij zich op bewonderenswaardige wijze aan dat samenstel aan. Want hoewel grootendeels of geheel door den Staat bekostigd, en onder het nominaal toezicht staande van een der Ministeriën, zijn zij geheel zelfstandig, hebben een eigen bestuur - ten deele door de Regeering benoemd, ten deele door de belanghebbenden gekozen, - en kunnen de hun toegestane gelden naar eigen inzicht beheeren. Zoodoende vormen deze Centraal-Instituten een geleidelijken overgang tusschen het ambtelijke starre Staats-organisme, dat in de Ministeriën zijne bekroning vindt, en de zelfbesturende lichamen: gilden, patroonsvereenigingen, nijverheidsvereenigingen en Handwerkskamers. Zij binden als met een elastischen band, welke alle schokken wegneemt of verzacht, die beide even noodzakelijke, doch uitteraard zoo verschillende bestuursvormen.

Moeten dan ook onze ambachtsnijveren, wat hun eigen organiseering betreft, in Duitschland ter schole gaan, niet minder goed kunnen onze Regeeringspersonen dáár leeren hoe door het zelfbestuur te vervangen het Napoleontische knechtschap, dat het ideaal scheen van alle Nederlandsche staatslieden der 19^{e} eeuw, om 't even tot welke politieke richting zij behoorden.

Want dat hier te lande de noodige *kiemen* aanwezig zijn voor een zelfstandige organisatie, dat slechts inzicht en leiding ontbreken om op nieuw een krachtig geheel te doen ontstaan, zulks kan zelfs een vluchtig overzicht der Nederlandsche toestanden voldoende uitwijzen.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

(Slot in het volgende nummer.)

Onze handel met Perzië en de Levant.

II (*Slot*).

Meer dan Perzië heeft voor ons de Levant een gemeenzamen klank. Constantinopel, Smyrna..... zij schijnen genaakbaarder en dat niet alleen door geringer afstand, dan Teheran, Isfahan. Een Turk, ofschoon van huis uit een Turaniër, bijna een Mongool, staat ons nader dan een Pers, onze arische bloedverwant. De Levant opent voor onze verbeelding ware vergezichten van waardeering. Vele van onze beste denkers bezochten en beschreven haar en, moge ook nu de overmoedige Westerling wel eens trachten eigen voortreffelijkheid af te meten naar het vele, dat hij in het Oosten te laken vindt, over het geheel is de indruk hem hier te machtig dan dat hij recht boos zou kunnen worden.[1)] De Middellandsche Zee schijnt de kusten, die zij met hare wateren bespoelt, tot een tooverland te maken, zoozeer is het verkeer er gemakkelijk, zijn de gebreken er vriendelijk. Inderdaad, indien de wereld nog eens als weleer van uit haar bekken beheerscht kon worden, in plaats van door het mistige Londen en het kille Berlijn, welke andere minder wenschelijke gevolgen dit ook mocht hebben, wij zouden er in geen geval neerslachtiger door worden.

Op handelsgebied heeft de Levant nog in een ander opzicht iets voor boven Perzië: de Duitsche koopman is er reeds in grooten getale opgetreden; er bestaat dus geen gevaar dat

1) ‘Mais d'où vient est-ce que les Européens, qui raisonnent si bien lorsqu'il s'agit de condamner les autres, font si peu d'usage de leur raison lorsqu'il s'agit d'eux mêmes?’ vraagt reeds Boyer d'Argens (of volgens sommigen Frederik II) in zijn Lettres chinoises. (CXXIV.)

men zich afgeschrikt gevoelt door zijn afwezigheid. Niettemin, zelfs te Smyrna, de voornaamste stapelplaats, waar wij even oude en even eerbiedwaardige brieven bezitten als te Isfahan, blinken wij op geenerlei wijze uit boven andere volken. Dat er daar een tamelijk getal personen aanwezig zijn die Nederlandsche geslachtsnamen dragen moge ons aangenaam aandoen, het is *op zich zelf* niet een zaak van groot gewicht voor ons als volk. De 'Capitulatiën' zijn de eenige banden, die deze ingezetenen bewegen of liever nopen om onderdanen van de Koningin te blijven. Nederlandsch in denken en daden zijn verreweg het meerendeel van hen evenmin als de Knickerbocker familiën te New-York het zijn of zouden zijn, indien ook in de Vereenigde Staten het ex-territorialiteitsstelsel van kracht ware.[1)]

De heer Maurits Wagenvoort heeft ons in zijn laatste werk[2)] dezen toestand op zeer aanschouwelijke wijze duidelijk gemaakt. Maar tevens heeft hij er terecht met nadruk op gewezen, dat uit diezelfde nu voor ons bijna waardeloos geworden kolonie, waartoe behooren de Romboutsen, Penningen, de Oude's en hoe de minderwaardige onder zijne typen verder heeten, een werkelijke kracht voor ons als volk zou kunnen voortkomen, indien wij er in slaagden hen weder aan ons te verbinden: niet door ons wetboek alleen, maar door de meer innige banden van taal en verkeer.

Het boek van den heer Wagenvoort heeft hier in de kringen, die belang stellen in onze werkzaamheid buiten de grenzen, zeer de aandacht getrokken en het verdient dit ten volle, want het vormt als strekking een welkome uitzondering op onze hedendaagsche letterkunde, die, met voorbijgang van alle gebeurtenissen van beteekenis, welke ons nog als volk in het leven grijpen, zich meer en meer en bij voorkeur schijnt toe te leggen op een tot het uiterste voortgezette zielsontleding. Of Floris Verkerk, de voorbijganger, nu juist een goede keuze

1) Sommigen onzer mede-onderdanen in de Levant hebben zelfs niet door afkomst aanspraak op Nederlandsche bescherming. Hoe zij er ooit aan kwamen verliest zich in de duisternis van den verleden tijd. Menigmaal verkeeren zij zelf in onzekerheid tot welken landaard zij toch eigenlijk behooren. Aan een dezer heeren werd gevraagd of hij Nederlander was. 'Plutôt Allemand,' was zijn karakteristiek vaag antwoord.

2) 'De Voorbijganger,' Amsterdam, 1905, 2 dln.

is geweest als hoofdpersoon laat ik daar. Hij is door zijn weifelmoedigheid geen bijster aanmoedigend voorbeeld te noemen, maar dat is waarschijnlijk een offer, door den schrijver gebracht aan den tijdgeest, die nu eenmaal verlangt dat de held van een roman geen held meer is.

Een bedenking van anderen aard is, dat de meeste nadruk in het betoog gelegd is op de taalvraag. Zeker, die vraag is van zeer groote beteekenis, waar het gaat om de instandhouding van het ras buiten de grenzen, maar toch, hoe toepasselijk het ‘de taal is gansch het volk’ in dien zin ook moge zijn op Vlaamsch België en Z.-Afrika, het komt mij voor, geenszins dezelfde strekking te hebben in landen, waar onze stam niet de bevolking (of het overgroote deel er van), maar slechts een, meest kleine, kolonie vormt. Dáár is in de eerste plaats noodig gestadige voeling met Nederland en aanvoer van steeds nieuwe krachten. De taal volgt dan van zelf.

Om dat verband, die voeling tusschen moederland en kolonie te verkrijgen en in stand te houden bestaat er geen beter middel dan handel en scheepvaart. Door deze immers zijn alle nederzettingen ontstaan en slechts door deze kunnen zij worden bestendigd.

De geschiedenis van de Nederlandsche kolonie te Smyrna, d.i. van onzen handel in de Levant, is verscholen, zooals zooveel ander tot heden ongebruikt gebleven materiaal, in de kohieren van 's Rijks Archief. De ‘Levantsche handel’ is echter een van de onderwerpen voorkomende in het ‘Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis,’ waarvoor de Commissie van advies zoo gelukkig is geweest een bevoegd bewerker te vinden[1)], zoodat wij eerlang in het bezit zullen zijn van een volledig overzicht van hetgeen is overgebleven van de gegevens, die door ‘Directeuren van den Levantschen handel en Navigatie van de Middellandsche Zee’ zijn nagelaten. Het zal ongetwijfeld een belangwekkend verhaal vormen, want de

1) Dr. K. Heeringa, de bekwame Archivaris van Schiedam, heeft zich met deze uitgave belast.

De ‘Kamer’, bestaande uit acht Directeuren, werd opgericht in 1624. Zij dreef niet zelf handel, doch was bestemd tot toezicht en tot beslechting van geschillen. De Directeuren werden gekozen uit de aanzienlijkste kooplieden, die op de Levant handel dreven.

bloeitijd van onze bemoeiingen te Smyrna loopt (juist zooals in Perzië) van het eerste kwartaal der 17de tot het einde der 18de eeuw[1], dus over een tijdperk van ongeveer twee eeuwen en de 'Smyrna-vloten' behoorden tot de rijkste, die onze havens binnenvielen.

Over de beteekenis van ons optreden gedurende die lange reeks van jaren geven verschillende reisverhalen bizonderheden. Zoo doet Chardin op zijn tweede reis naar Perzië, in 1671, Smyrna aan. Hij maakt den overtocht van Livorno op een Nederlandsch schip, dat deel uitmaakt van een convooi van 6 koopvaardijschepen, begeleid door twee oorlogsschepen. Hij geeft hoog op van onzen handel: 'Les Hollandois font aussi beaucoup d'affaires à Smyrne, et même plus qu'aucune autre nation de l'Europe.' Zij bepaalden zich echter voornamelijk tot Smyrna, in de andere havens van de Levant staan zij achter bij Engelschen en Franschen. 'Leur principal profit est à voiturer en Europe les Arméniens et leurs marchandises, et à les ramener. Ils gagnent aussi beaucoup sur leur argent, dont la Turquie est toute pleine.... Les Turcs les appellent asani [arslani], comme qui dirait lions, à cause que de chaque coté il y a un lion marqué dessus. Les Arabes, par sottise, ou autrement, ont pris le lion pour un chien, et ont nommé ces pièces aboukelb' (vader van den hond). Over het gehalte van deze munt volgt dan niet veel goeds, maar dat allooi had zij gemeen met al de geldsoorten, die destijds door Europa in het Turksche rijk werden aan den man gebracht[2].

De Fransche Gezant in den Haag, d'Estrades, schreef in December 1664 aan Colbert dat de opbrengst van den Smyrnahandel in het afgeloopen jaar voor het Gemeenebest had bedragen zestien millioen *lives*. 'Messieurs les Etats y envoient des vaisseaux tous les quatre mois, le profit y étant de la moitié plus grand que celui qu'ils tirent des Indes.'[3]

De opheffing van de Directie van den Levantschen handel is het gevolg, niet de oorzaak geweest van ons steeds ver-

1) Door Napoleon opgeheven, verrees de Directie na zijn val, doch slechts tijdelijk, daar de verschillende Kamers reeds in 1826 ontbonden werden. De likwidatie was in 1828 ten einde gebracht.
2) Voyages du Chevalier Chardin..., edition Langlès, I, 11.
3) Masson, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, p. 127.

minderend verkeer te Smyrna. De verwarde toestanden in ons land gedurende het einde van de 18de en het begin der 19de eeuw hadden hieraan schuld en evenals onze overige nederzettingen, verspreid over de geheele wereld, moest Smyrna er de gevolgen van dragen. De uitvoer naar ons land bleef bestaan en is nog steeds van gewicht; de invoer, die voor een groot deel bestond uit voortbrengselen van Nederlandsch-Indië, hield op en is tot heden niet in merkbare mate tot ons teruggekeerd. Voor den inkoop van opium voor levering aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement, hoewel niet meer zoo belangrijk als in vroeger jaren, nu men zulk een groot deel uit Engelsch-Indië betrekt en, wat Levantsche betreft, thans ook te Konstantinopel koopt, wordt nog steeds door verschillende firma's, waaronder van Nederlandsche afkomst, medegedongen. Verder onderhoudt de Kon. Nederl. Stoomboot-Maatschappij een veertien- tot (in het drukke seizoen) tiendaagsche vaart met Amsterdam, hetgeen een machtigen steun vormt voor onze bestaande belangen en voor hun mogelijke uitbreiding in de toekomst.

Gedurende de jaren 1866-1882 hield zich de Levantsche Vereeniging, een Naamlooze Vennootschap, eerst onder beheer van wijlen de heeren G.W. Koning Jr. en John E. Knight, later onder directie van eerstgenoemde en van den Heer G.W. Koning Dzn., te Rotterdam gevestigd, bezig met den handel op Turkije en Egypte. Slechts in laatstgenoemd land bezat zij een eigen kantoor, niet te Konstantinopel en Smyrna, waar evenwel de zaken gedreven werden die de meeste winst overlieten, voornamelijk door leverantie van opium. Tot likwidatie werd bsloten in 1881 tengevolge van onvoldoend winstgevende zaken in Egypte. De uitslag van de vereffening was, dat aan aandeelhouders 115% op het bedrag hunner deelneming kon worden uitgekeerd.[1)]

Onze officieele vertegenwoordiging is eerst sedert de laatste vijftien jaren op bevredigende wijze geregeld. In 1657 werd de eerste Nederlandsche Consul te Smyrna aangesteld: vóór dien tijd werden onze belangen behartigd door de Fransche agenten.

1) Het kapitaal der Vennootschap bedroeg *f* 100.000. Wat voor het bedrijf meer noodig was werd door de firma G.W. Koning Jr. & Co., te Rotterdam, beschikbaar gesteld.

Frankrijk had sedert geruimen tijd bizondere voorrechten van den Sultan verkregen, van daar dat deze gebrekkige regeling zoo lang in stand moest gehouden worden. Doch ook later was de toestand niet voldoende te noemen, daar de benoemde consuls meest gekozen werden uit Nederlanders, die te Smyrna geboren en daarbij nog gedurende een reeks van jaren onderling verwant waren. Wel gaf dit den waarborg van locale kennis, maar het prestige tegenover de Turksche autoriteiten moest er noodzakelijk onder lijden. Deze gesteldheid bleef meerendeels bestendigd tot 1891 toen, als een der gevolgen van de grootere aandacht, die men langzaam aanving te schenken aan de inrichting van onzen Consulairen dienst, een begin werd gemaakt met de bezetting van dezen niet onbelangrijken post door in Nederland geboren en opgeleide Nederlanders.[1)]

Sedert het jaar 1900 wordt hij vervuld door Jhr. Mr. J.E. de Sturler, die, van den aanvang af met grooten ijver opgetreden, gesteund door grondige kennis van oostersche karaktertrekken en gebruiken, er in geslaagd is reeds veel tot stand te brengen, waarop vroeger te vergeefs gewacht werd. Merkwaardig, dat hij, zoomin als zijn even wakkere ambtgenoot te Hong-Kong, van den aanvang van zijn loopbaan af tot het corps behoord heeft, en dus niet de opleiding in de lagere rangen als leerling- en vice-consul is deelachtig geworden.

De nuttigste zijde van de consulaire werkzaamheid komt in den regel slechts plaatselijk aan den dag: in de kolonie zelf. Hier te lande bestaat er meestal geen aanleiding of gelegenheid zich daarvan op de hoogte te stellen, tenzij men de enkele gevallen meetelt, waar van handige reclame gebruik wordt gemaakt om gemis aan innerlijke kracht te bemantelen. Op hen, en gelukkig behoort daartoe verreweg het meerendeel, die er zich mede tevreden stellen hun nuttig werk in stilte te verrichten en de uitkomst daarvan, zij het in beperkten kring, te doen spreken, wordt in Nederland

1) De heer R.J. van Leunep had den post onbezoldigd (behoudens een toelage) bekleed van 1855 tot zijn overlijden in 1890. In 1891-92 nam de heer G.D. Advocaat het consulaat waar. In 1892 volgde de beneeming tot Consul van den heer H. Spakler. Hij werd opgevolgd door Mr. A.F. van Leyden (1897 -1900).

slechts de algemeene aandacht gevestigd door de verslagen, die elk consul minstens eens per jaar verwacht wordt samen te stellen en waarvan dan uittreksels in de pers verschijnen. En zelfs deze verslagen ontbreken wel eens, menigmaal juist van belangrijke plaatsen, waar de consul het dan te druk heeft met meer dringende bezigheden om zich aan terugblikkenden en raadgevenden arbeid te wijden, die, zoolang het beraamde Staatsbureau voor Handelsinlichtingen er niet is om het verzamelde te verwerken, vrijwel bestemd schijnt om ongebruikt opgestapeld te blijven.

Dat schijnt ook, voor zoover het is na te gaan, het geval te zijn met de vier uitstekende verslagen, die gedurende het afgeloopen jaar door den heer De Sturler zijn ingezonden: gelezen mogen zij zijn, uitvoering aan de belangrijke wenken, die zij bevatten, is er niet gegeven. Het is echter niet wel mogelijk dat dit op den duur zoo zal blijven: alleen het gaat wat langzaam; toenemende belangstelling is wel te bespeuren wat Smyrna betreft.

Zonderling alweer dat die belangstelling zich vooralsnog slechts toont op het gebied van zaken, die niet van onmiddellijk materieele waarde zijn en van het meerendeel der belangstellenden geen andere inspanning vorderen dan het geven van een gift. In plaats van zich bezig te houden met het optuigen van het paard, dat onze handel en scheepvaart voorstelt, begint men de karren te beladen, die het best door dat paard getrokken kunnen worden. De karren zijn geduldig, het paard schijnt wat onwillig. Onderwijs in de Nederlandsche taal, werkzaamheid van het Algemeen Nederlandsch Verbond, herbouw van de Nederlandsche Kerk, verbetering van het Nederlandsche Hospitaal[1)] en herstelling van Nederlandsche grafzerken: het zijn alle ongetwijfeld loffelijke zaken, sommige voor ons zelfs van groot ethisch stambelang. De oprichting van een krachtig handelshuis of van een Maatschappij in den trant van de vroegere Levantsche Vereeniging zou echter van meer tastbaar nut zijn. Ongelukkigerwijs is hier echter geen keuze

1) Men herinnert zich het rondschrijven, dat drie jaren geleden ter opwekking van hulpbetoon aan Kerk en Hospitaal door een Commissie van Nederlanders te Smyrna werd verspreid. Het gaf een belangwekkend overzicht van de geschiedenis dezer beide instellingen sedert het begin der 17de eeuw.

aanwezig tusschen bevordering van geestelijke en van stoffelijke belangen; het is dus zeker goed gezien dat men alvast begon met hetgeen nu bereikbaar is.

De vier bovenvermelde rapporten van den heer De Sturler bewijzen echter dat men intusschen met goede kans op, zij het verwijderd, slagen voort kan gaan de richting aan te wijzen, waarin een ontluikende ondernemingsgeest in de Levant werkzaam kan zijn. Het eerste, uitgekomen in Februari 1905 (Consul. Verslagen en Berichten, No. 8), bevat een zeer gedocumenteerde opwekking tot oprichting van een Nederlandsche bankinstelling in de Levant, waarvan dan de zetel in Nederland en het voornaamste bijkantoor waarschijnlijk te Smyrna zou gevestigd dienen te worden. Er wordt daarbij op zaakkundige wijze gewezen op de voorhanden bronnen van inkomst, niet het minst door het reeds bestaande verkeer met ons land, en op het belang van het bezit van zulk een steunpunt voor een uitbreiding van dat verkeer. Verder wordt een opsomming gegeven van reeds bestaande banken en credietinstellingen en verwezen naar de bedrijvigheid, die ook hier door België op nijverheidsgebied wordt ten toon gespreid.

De Nederlandsche Kamer van Koophandel te Smyrna (op initiatief van den Consul-Generaal opgericht) zou, meent de heer De Sturler, goede hulp kunnen bieden om de bank te doen slagen. In deze instelling bezitten wij inderdaad een zeer nuttig werktuig, zoolang er de rechte geest in gehouden wordt, ten dienste van alle bestaande en toekomstige Nederlandsche belangen in de Levant.

Het tweede verslag (Mei 1905, Consul. Versl. en Ber., N°. 21), handelt over de Scheepvaartbeweging, waaraan zich aansluit een beschrijving van de haveninrichting. Bij den bij dit verslag gegeven staat van het scheepvaartverkeer, naar de vlag, gedurende de jaren 1900-1904, is het opmerkelijk dat wij thans de laagste plaats innemen en overvleugeld zijn door België. In 1900 waren de cijfers nog:

Nederland	27	stoomschepen met	21,599	tonnen inhoud.
België	12	stoomschepen met	16,941	tonnen inhoud.

en in 1904 was het geworden:

België	28	stoomschepen met	38,308	tonnen inhoud.
Nederland	30	stoomschepen met	25,138	tonnen inhoud.

De warme opwekking aan het einde van het verslag tot krachtsinspanning is hier werkelijk niet misplaatst! De inklaringen te Smyrna van alle overige vlaggen zijn in de laatste vijf jaren zeer aanmerkelijk vooruitgegaan, alleen de onze toont stilstand.

Het derde verslag (Juni 1905, Consul. Versl. en Ber., N°. 26) bevat een volledig overzicht van de 'Koloniale exportartikelen te Smyrna.' Het ware te wenschen dat wij, omtrent dit onderwerp, dat van zooveel gewicht is voor onze Koloniën, door alle Consuls, die belangrijke havenplaatsen in de Levant bezetten, op even degelijke wijze werden ingelicht. Wij zouden dan spoediger overtuigd worden van de noodzakelijkheid van een meer direct verkeer tusschen Java en de Turksche havens, met overlading dus te Port-Said in plaats van in Nederland of te Londen.

Het laatste verslag eindelijk van deze opmerkelijke reeks, zooals er waarschijnlijk te voren zelden in één jaar van een onzer consulaten is ingekomen, geeft het eigenlijke Jaarverslag (Augustus 1905, Consul. Versl. en Ber., N°. 33), dat zich nu kan bepalen tot opgaven betreffende in- en uitvoerartikelen[1)] (met uitsluiting van de reeds behandelde koloniale waren), terwijl aan het eind eenige nuttige wenken gegeven worden omtrent de gebruiken, die ter plaatse in den handel heerschen.

Bij zulk een werkelijk volledig samenstel van hulpmiddelen als ons te Smyrna ten dienste staat, zou men meenen, dat de zekerheid aanwezig was, dat onze belangen er zich gestadig en duurzaam zullen uitbreiden. In Perzië is, zegt men, alles verkeerd. Goed, maar Smyrna dan? De gegevens zijn: een bloeiende havenplaats met een levendigen, sterk vooruitgaanden handel, die in de laatste jaren reeds een gemiddelden omzet aanwijst van ongeveer *f* 90 millioen per jaar, en wier inklaringen in 1904 beliepen 2465 stoomschepen, metende 2.107.979 tonnen; een achterland, dat een groot deel van Klein-Azië omvat en zich, wanneer de Bagdadspoorweg gereed is, zal uitstrekken tot de Perzische Golf;

1) De cijfers zijn: Invoer, 1899 *f* 36.210.042 (waarvan Nederland, eigen handel en doorvoer, *f* 579.568), 1904 *f* 35.785.453 (Nederland *f* 457.809). Uitvoer, 1899 *f* 49.653.417 (Nederland *f* 3,126.530), 1904 *f* 53.473.549 (Nederland *f* 2.624.192).

een aantal Europeesche en inlandsche handelshuizen van beteekenis, waaronder verscheidene Duitsche; geen bemoeilijking door het Turksche Gouvernement, dat zich vrijwel vergenoegt met het handhaven van de orde en het heffen van belastingen, zoodat de instellingen en levenswijze er een zeker onafhankelijk kenmerk dragen; verder, wat ons betreft, goede verbinding met Nederland door de Kon. Nederl. Stoomboot Mij., wier directeuren bovendien tot de toongevende kringen in de hoofdstad behooren; een vrij uitgebreide kolonie, die door ouderdom en verwantschap invloed heeft en, met wat meer handel op het moederland en toevoer van in Nederland geboren nieuwe bestanddeelen, nog in een werkelijk Nederlandsche volkplanting zou zijn om te zetten; uitstekende tradities (als getuigen daarvan kerk, hospitaal, grafzerken) voor hen, die grootendeels om gevoelsredenen wenschen mee te helpen, en wier hulp daarom vooral niet van minder waarde is; om voor dat alles een band te vormen: de Nederl. Kamer van Koophandel; en ten slotte, als bewakend en aanmoedigend officieel centrum, een voor ons land zeldzaam volledig ingericht Consulaat: een beroeps-Consul-Generaal, waartoe men, na de ondervinding met den tegenwoordigen titularis, wel verplicht zal zijn steeds een ijverig man te benoemen, naast hem een honorair Vice-Consul, die tot een der eerste families te Smyrna behoort, wier naam ook in ons land gëeerd is, en eindelijk als Tolk (en kanselier) de eerste, die daartoe in 't bizonder werd opgeleid en dus allen waarborg geeft voor zijn veeltalige taak berekend te zijn, zonder daarom tot een exotischen landaard te behooren.

In afwachting van de vruchten die dit alles na verloop van tijd voor ons land zal dragen, kan het zijn nut hebben na te gaan wat een ander land van ongeveer gelijken omvang als het onze, België, thans reeds in de Levant verricht.

Zijn in het Oosten gebleken ondernemingsgeest berust niet op tradities; het heeft er geen op te houden, wordt dus niet versterkt door het bezit er van, maar loopt ook geen gevaar om, zooals bij ons wel eens geschiedt, zich tevreden te stellen met ouden, min of meer duf geworden roem. In de Levant werd de ‘Flemeng’[1] als volk vergeten, sedert Godfried van Bouillon

1) I.e. Vlaming. Onder deze benaming wordt in den volksmond in Turkije ook menigmaai de Nederlander aangeduid.

en sommige van de latere kruistochten, waaraan Vlaanderen deelnam. Wat het Verre Oosten betreft bepaalt zich België's werkzaamheid van vóór de omwenteling tot de onbelangrijke verrichtingen der Compagnie van Ostende (1723-1740), hoewel vele Belgen dienst namen in onze O.I. Compagnie en sommigen van hen tot hooge ambten opklommen: Pieter de Carpentier, Pieter van den Broecke, om slechts de meest bekende te noemen.

De tegenwoordige uitzetting in België, merkwaardig op velerlei gebied, is dus ook, wat werkzaamheid in het Oosten betreft, geheel spontaan. Waarheen men ook het oog wendt overal vindt men den wakkeren Belg in de voorste gelederen, aangevoerd door zijn gezanten, consuls en door hooge ambtenaren, in vreemden dienst overgegaan op voordracht van hun regeering te Brussel. 't Is een ware wedloop! Wel wordt nu en dan een terugslag geleden (want wie veel doet staat meer bloot aan een schadepost van tijd tot tijd dan wie stil zit), zooals voor weinige jaren in Rusland en ook wel in Perzië, maar dan op industrieel gebied waar Europeesche leiding vooralsnog niets vermag, doch dat ontmoedigt slechts tijdelijk, want verreweg het meerendeel der ondernemingen slaagt ten volle.

Het is het Hoofd van den Staat, Koning Leopold, die dit alles bezielt; ook de Regeering, op hare beurt, zorgt er voor dat hare agenten in het buitenland doordrongen worden van de overtuiging dat promotie niet alleen afhangt van goed gedrag en onthouding van het geven van last en wrijving, ook niet van het steeds voorhanden hebben van ‘dekking’, maar voornamelijk van gebleken belangstelling en het *slagen* in de bevordering der economische belangen van het door hen vertegenwoordigde land. Het spreekt van zelf dat er in België meer zelfs dan de kiem aanwezig moet zijn geweest voor die plotseling ontluikende geestkracht: zonder dat kunnen in onzen tijd zelfs een koning en zijn regeering niet veel tot stand brengen. Waarschijnlijk zijn in ons land ook wel zulke kiemen te vinden; het is in ieder geval niet onmogelijk, België ligt dicht genoeg bij ons.

Zoekende naar een werk, dat een overzicht zou bevatten van hetgeen België in den laatsten tijd in het buitenland heeft gewrocht, ben ik er niet in geslaagd er een te vinden onder de vele, die, uitgekomen gedurende de jubelfeesten

van 1880 en het afgeloopen jaar, toch bestemd waren alles te gedenken, dat er toe heeft medegewerkt om het nijvere land tot zijn tegenwoordige hoogte op te voeren.[1] Bij mijn zoeken maakte ik echter kennis met een werk: 'La Belgique sur le marché asiatique,'[2] door A.J. de Bray, dat wel evenmin bevatte wat ik zocht, maar toch om zijn strekking wel verdient vermeld te worden, daar mij niet bleek dat er tot dusver hier te lande de aandacht op gevestigd werd. De heer de Bray is een jonge Belg, die na voltrekking van zijne studiën aan de École des sciences politiques et sociales[3] te Leuven, is geworden Licencié du degré supérieur en sciences commerciales et consulaires. Bezitter van een onafhankelijk vermogen, houdt hij zich bezig met alles wat kan strekken tot bevordering van Belgische werkzaamheid in overzeesche gewesten. O.a. is hij voorzitter van den bond van oud-leerlingen van genoemde school te Leuven, die een aantal consuls aan België leverde.

Zijn werk is een uiting van zijn streven. Het wijdt, na een overzicht van den politieken en economischen toestand van Azië in zijn verschillende onderdeelen gegeven te hebben, een hoofdstuk aan elke kolonie en aan elk der nog overgebleven onafhankelijke rijken, waarin, naast een schat van gegevens op de meest ijverige en, zoover is na te gaan nauwkeurige, wijze verzameld, steeds de vraag behandeld wordt of België's handel en nijverheid voldoende zijn vertegenwoordigd en zoo niet, op welke wijze hierin verbetering is aan te brengen. Het geheel, waarbij nu niet langer behoeft te worden stil gestaan, vormt een verrassend beeld van de wilskracht, die België in Azië ten toon spreidt en van de toekomst, waaraan het onvermoeid werkt.[4]

1) 'Cinquante ans de liberté,' Bruxelles 1880, 4 dln., handelt uitvoerig over de intellectucele ontwikkeling: vie politique, enseignement, économie politique, sciences, beaux arts, belles lettres, maar niets dat gelijkt op een opgave van bestaande Belgische ondernemingen in het buitenland. Wilmotte's 'La Belgique morale et politique (1830-1900),' Bruxelles, 1902, en het in het afgeloopen jaar verschenen 'La Belgique, 1830-1905,' beantwoorden zoo mogelijk nog minder aan het beoogde doel.

2) Bruxelles, 1903, 384 blz. 8°. Met 8 kaarten.

3) Zijn boek vormt een van de belangrijke reeks uitgaven van deze school, welke deel uitmaakt van de 'Vrije' Universiteit van Leuven.

4) Nederl.-Indië wordt niet behandeld, zelfs niet genoemd: een uitzondering, die vreemd aandoet in dezen tijd nu er van Belgische zijde zoo ruimschoots propaganda gemaakt is voor een warmere verstandhouding met ons land. Had hij zijn werk thans, dus drie jaren later, geschreven dan zou de heer de Bray zeker wel rekening gehouden hebben met de strooming, die den heer Baie tot tolk heeft.

Java onttrekt veel aan onze werkkracht en er liggen daar nog tal van velden braak; de Congo-Staat kan in geen opzicht met onze koloniën vergeleken worden. Dit verklaart ongetwijfeld tot op zekere hoogte onzen achterstand in het overige Azië. Maar toch, indien wij bezield waren met de algemeene geestdrift, die ontegenzeggelijk bij onze buren voorzit, dan zou men zich kunnen voorstellen dat juist het bezit van koloniën onze werkzaamheid in nabij gelegen landen moest aanwakkeren en vergemakkelijken. Wat ook de reden zij, wij staan voor het feit dat wij geen werk als dit bezitten, en er dus geen behoefte aan schijnen te gevoelen.

Ten slotte heb ik mij tot de bron gewend: het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te Brussel, waar aan mijn verzoek om voorlichting op de meest heusche wijze werd tegemoet gekomen door den even intelligenten als overtuigden Directeur-Generaal van de Afdeeling Handel en Consulaten, den heer L. Capelle, die den rang van Gezant bekleedt, een bewijs van het aanzien, waarin de door hem behartigde belangen door zijn gouvernement gehouden worden. Ik zou wel wenschen hier mijn onderhoud met dezen verlichten hoofdambtenaar, die reeds gedurende meer dan vijftien jaren de leiding heeft zijner Afdeeling en daarin een levensdoel vol beteekenis gevonden heeft, in zijn geheel te kunnen weergeven; voor mij was het als een verklaring van de groote vlucht, die België op economisch gebied in het buitenland genomen heeft. Want de heer Capelle staat niet alleen, hij wordt gevolgd door allen die van hem leiding en bezieling ontvangen, onverschillig of zij in de bureau's te Brussel dan wel op de posten buitenslands werkzaam zijn, en hij wordt gesteund door de waardeering en medewerking van hen, die in het staatsbestuur hierarchisch boven hem geplaatst zijn.

Maar het betreft hier slechts het optreden van België in Perzië en de Levant te doen uitkomen, niet een uiteenzetting te geven van het geheele stelsel, dat, met volharding doorgezet, tot de tegenwoordige uitkomst heeft geleid. Mogelijk

dat er later gelegenheid zal zijn hierop terug te komen, wanneer de nieuwe regelingen voor opleiding en indeeling zullen zijn tot stand gekomen, die men te Brussel bezig is voor te bereiden. Thans moet worden volstaan met de vermelding van eenige punten, die licht kunnen werpen op het nu behandelde onderwerp.

In de eerste plaats dan vond ik hier de opgave wier bestaan ik wel vermoedde, doch waarnaar ik te vergeefs had gezocht. Zij is vervat in de uitgave van de 'Société d'études coloniales' en verscheen in Juni 1905, het herinneringsjaar, waarvan het niet een van de minst beteekenende gedenkstukken vormt. Het is een in alle opzichten merkwaardige lijst, die, zooals een korte voorrede mededeelt, de vrucht is van een uitgebreiden arbeid. Hoewel op 92 8° bladzijden een zeer groot aantal ondernemingen vermeld zijn, kan zij niet beschouwd worden volledig te wezen met betrekking tot particuliere firma's, daar vele van deze om verschillende redenen geweigerd hebben zich op te geven. Bij een klein aantal namen is de aanduiding gevoegd: *participation*, hetgeen dan beteekent dat de aandeelen in deze ondernemingen niet uitsluitend, maar toch voor meer dan de helft in Belgisch bezit zijn en de Directie ook meerendeels bij Belgen berust. Als een voorbeeld van de wijze van indeeling volgt hier de opgave van de 31 ondernemingen, die met betrekking tot ons land genoemd worden.

NOM ET OBJET DE L'ÉTA BLISSEMENT.	ATTACHE OU SIÈGE SOCIAL EN BELGIQUE.	SITUATION DE L'ÉTABLISSEMENT SIÈGE SOCIAL A L'ÉTRANGER.
Chemin de fer. - S.A. du Chemin de fer international de Malines à Terneuzen.	Saint-Nicolas.	Malines-Terneuzen.
Tramways. - Cie des Tramways de Rotterdam.	Anvers.	Rotterdam.
S.A. belge des Vicinaux hollandais.	Bruxelles, rue Van-Orley, 10.	Tilbourg-Heusden, Bois-le-Duc, *Chemins de fer*.
		W a l w y c k -Rotterdam, Amsterdam, *Bateaux à vapeur*.

NOM ET OBJET DE L'ÉTABLISSEMENT.	ATTACHE OU SIÈGE SOCIAL EN BELGIQUE.	SITUATION DE L'ÉTABLISSEMENT SIÈGE SOCIAL A L'ÉTRANGER.
S.A. des Tramways de la Haye (Participation).		La Haye.
S.A. des Tramways néerlandais de Haarlem et extensions.		Harlem.
S.A. des Tramways à vapeur Flessingue-Middelbourg.		Flessingue - Middelbourg.
Industries du fer. - S.A. des Forges et Aciéries néerlandaises à Terneuzen[1].	Bruxelles.	Terneuzen.
Charbonnages. - S.A. des Charbonnages réunis de Laura et Vereeniging.	Bruxelles, rue de Namur, 48.	Eggelshoven-Kerkrade.
		Nieuwhagen.
		Ubach-sur-Wurm.
S.A. des Charbonnages néerlandais Wilhelm-Sophia.	Bruxelles.	Kerkrade, Limbourg.
Conduites d'eau. - Cie des Eaux d'Utrecht.	Liège, Cie générale des Conduites d'eau.	Utrecht.
Cie des Eaux d'Arnhem.	Liège, Cie générale des Conduites d'eau.	Arnhem.
Glaceries, *Verres*. - S.A. des Glaceries du Sas-de-Gand.		Sas-de-Gand.
Gaz, *Électricité*. - S.A. hollando-belge 'Chaleur et Lumière'.	Bruxelles, boul. du Hainaut, 20.	
S.A. pour l'Électricité de Naarden et Hilversum.	Bruxelles, Société internation. d'Entrepr. et d'Exploit. électriques.	Naarden.
		Hilversum.

1) Het bedrijf is tijdelijk gestaokt, doch zal binnenkort hervat worden voor rekening van den heer Gust. Boël te La Louvière (België).

NOM ET OBJET DE L'ÉTABLISSEMENT.	ATTACHE OU SIÈGE SOCIAL EN BELGIQUE.	SITUATION DE L'ÉTABLISSEMENT SIÈGE SOCIAL A L'ÉTRANGER,
Industries diverses. - Grand-Bazar de la Bourse.		Amsterdam.
S.A. internationale des Grands-Bazars.	Bruxelles.	Amsterdam.
S.A. pour la Fabrication de Biscuits et de Desserts.		Dordrecht.
Usines de Blanc de Zinc.	Liège.	Maastricht.
Bodega C_o.	Bruxelles, *The Continental Bodega Co*.	Amsterdam.
		La Haye.
		Rotterdam.
S.A. ‘la Céramique.’		Maastricht.
S.A. du Grand-Hótel des Bains.		Flessingue.
Fabrique de Levure.		Maastricht.
S.A. royale hollandaise pour la Fabrication de papier.		Maastricht.
Fabrique de Sabots.		Zierickzee.
		Dordrecht.
S.A. de Sucreries de Bréda et Berg-op-Zoom.	Bruxelles, avenue de la Toison d'Or, 20.	Bréda.
		Berg-op-Zoom.
Sucreries de Dordrecht (Wittouck).	Ruysbroeck.	Dordrecht.

S.A. hollando belge de Toiles cirées et Linolum de l'Escaut.	Anvers.	
Toulet. (Billards)	Bruxelles, rue de Laeken 166.	Amsterdam.
Vivanis frères. (Fabrique de chap. de paille.)		Amsterdam.
Collée. (Fabrique de chapeaux de paille.)		Rotterdam.
S.A. Engelbert & Cie. (Fabrique de produits en caoutchouc.)	Liége, rue des Vennes.	Bussum, Amsterdam.

Voor een overzicht zou het wenschelijk geweest zijn indien bij de lijst een opgave ware gevoegd van het aantal ondernemingen volgens de landen en een volgens den aard van het bedrijf. (Men heeft waarschijnlijk gemeend dat dit op reclame zou gelijken, hetgeen niet in de bedoeling lag.) Wat het eerste betreft is de uitkomst van een alphabetisch gerangschikte optelling, dat het navolgende aantal Belgische ondernemingen aanwezig is:

EUROPA.		AZIË.		
Bulgarije	4			
Duitschland	63	China		22[1)]
Frankrijk	175	Japan		1[2)]
Griekenland	3			
Groot-Britannië	30	Koloniën:		
Italië	56		Eng. (Borneo)	1
Luxemburg	55		Eng. (Straits)	3
Nederland	31		Nederl	3[3)]
Oostenrijk-Hongarije	36		Vereen. Staten (Philippijnen)	2
Portugal	17			
Roumanië	19	Perzië		1[4)]
Rusland	151	AFRIKA.		
Servië	6			
Spanje	57	Abyssinië		1
Turkije	11	Congo-Staat		42
Zweden, Noorwegen en Denemarken	6	Egypte		15

1) China behoort met den Congo-staat tot de landen, waar door Belgen buitengewone winsten zijn gemaakt.
2) Een handelshuis, dat zich met in- en uitvoer bezig houdt.
3) Het zijn de navolgende: 1. De ‘Galaang Exploitatie Maatschappij,’ gevestigd te Antwerpen met kantoor te Amsterdam en plantage op het eiland Riouw (op de lijst wordt Riouw gerekend tot de Straits te behooren).
2. S.A. Coloniale Indo-Belge, zetel te Antwerpen, kantoor te Batavia.
3. S.A. Belge pour le Commerce et l'Industrie, à Borneo, zonder vermelding van zetel.
Nederl.-Indië wordt in de lijst gerekend te behooren tot Océanie.
Zooals men ziet, is in de lijst geen melding gemaakt van N.I. Cultuurondernemingen, waarvan de zetel, om het bedrijf te vergemakkelijken, in Nederland gevestigd is, doch de aandeelen nagenoeg allen in Belgische handen zijn en vertegenwoordigd worden in den Raad van Commissarissen.
4) De ‘S.A. de Chemins de fer et Tramways en Perse.’

		Koloniën:	
Zwitserland	6	Duitsch (Kamerun).	1

AFRIKA.		Z. en CENTRAAL AMERIKA.	
Eng. (Z. Afrika)	6		
Eng. (Mauritius)	1	Antillen	6
Fransch (Algiers en Tunis)	15	Argentinië	45
		Bolivia	1
Fransch (Kust van Guinea)	1[1)]	Brazilië	20
		Chili	13
Portug. (O. kust)	6	Columbia	3
Portug. (W. kust).	7	Guatamala	2
Spaansche (Kanarische eilanden)	3	Guyana	1
		Mexico	7
		Peru	1
N. AMERIKA.			
		Uruguay-Paraguay	5
Canada	11	Venezuela	2
Vereenigde-Staten	107[2)]	Australië	7

Turkije vormt den schakel tusschen ons werelddeel en Azië en wordt in de lijst onder Europa vermeld. De daar gevestigde Belgische ondernemingen zijn:

Turquie.

NOM ET OBJET DE L'ÉTABLISSEMENT.	ATTACHE OU SIÈGE SOCIAL EN BELGIQUE.	SITUATION DE L'ÉTABLISSEMENT SIÈGE SOCIAL A L'ÉTRANGER.
Chemins de fer. - Brousse-Moudanio. (Particip.)	Bruxelles, Railways et Electricité.	Brousse.
Tramway. - S.A. ottomane des Tramways de Salonique.	Bruxelles.	Salonique.

1) Met 6 faktorijen. Wanneer een onderneming, zooals vele malen voorkomt, in hetzelfde land meerdere bijkantoren bezit dan worden deze hier niet meegeteld.
2) Waaronder een aantal landbouwers.

Tramways et Eclairage électrique de la Ville de Damas.	Bruxelles, Chemins de fer économiques, rue de Namur, 54.	Damas, Syrie.

NOM ET OBJET DE L'ÉTABLISSEMENT.		ATTACHE OU SIÈGE SOCIAL EN BELGIQUE.	SITUATION DE L'ÉTABLISSEMENT SIÈGE SOCIAL A L'ÉTRANGER.
Conduites d'eau. - S.A. ottomane des Eaux de Salonique.		Bruxelles, rue d'Isabelle, 30.	Salonique.
	S.A. ottomane des Eaux de Smyrne.	Liége, Crédit généralliégeois.	Smyrne.
	S.A. des Eaux de Constantinople.	Liége, Cie générale des Conduites d'eau.	Constantinople.
Gaz, *Électricité*. - S.A. impér. ottomane d'Eclairage par le Gaz et l'Electricité.		Bruxelles, rue des Palais, 22.	Constantinople.
	S.A. ottomane pour l'Eclairage de la Ville Constantinople.		Constantinople.
Industries diverses - Cie industrielle du Levant. (Filature de coton.)		Bruxelles.	Smyrne.
	S.A. de Merbes-le-Château. (Marbres.)	Merbes-le-Château.	Constantinople (*Agence*).
	S.A. 'la Providence.'	Marchienneau-Pont.	Constantinople (*Agence*).

Het zakelijk nut der lijst ligt hierin, dat zij een legger vormt voor diegenen, die zich in eenig land wenschen te vestigen of in verbinding te stellen met een handelsagent of nijverheidsonderneming. Tot de Afdeeling Handel aan Buitenlandsche Zaken en het bekende *Musée commercial* kan men zich wenden voor verdere inlichtingen. Dat de ernstige wensch bestaat deze regeling zoo doeltreffend mogelijk te doen zijn, blijkt uit het feit, dat men aan het Ministerie nog bovendien een lijst heeft aangelegd van alle Belgen, die in den vreemde, buiten eigen handel en nijverheid, een betrekking bekleeden of een beroep uitoefenen, waardoor zij in eenig opzicht in staat gerekend worden nuttige wenken te kunnen geven, inzonderheid aan hen, die plan hebben zich ter plaatse te vestigen, dezen in het vinden van een betrekking te helpen en

hen vóór en na hun aankomst met raad en daad bij te staan. De namen van een aantal ingenieurs, advocaten, ambtenaren in vreemden staatsdienst, directeuren van niet-Belgische bankof handelsinstellingen komen op deze lijst voor. Met hen wordt aanraking gehouden, ook bij hun tijdelijke aanwezigheid in België[1)], en de sollicitanten naar een betrekking in het buitenland, die zich aangemeld hebben, worden tot hen verwezen, evenals zij, die zich in buiten-Europeesche gewesten als koopman of industrieel wenschen te vestigen, met vermijding echter van alles wat er toe zou kunnen leiden deze bezigheid voor de oudere kolonisten tot een lastpost te maken. Integendeel wordt de vrijwillig aanvaarde taak nu voor hen een nieuwe band met het moederland, waaraan zij waarde hechten.[2)]

Men ziet, het is een aanvulling van hetgeen geacht wordt door de consuls verricht te worden en het is duidelijk, dat een concentratie aan het ministerie, zooals hier geschiedt, van veel practisch nut is, daar men er mettertijd door in het bezit zal geraken van een menigte inlichtingen, die in vele gevallen verdere briefwisseling overbodig maken. Ook kan men zich in het land zelf beter op de hoogte stellen van de eigenschappen en aanspraken van elke aanvrage en zich daarnaar richten.

Merkwaardigerwijs is dit alles geenszins de uitkomst van lang volgehouden aandrang van buiten, verkregen na taaien weerstand, maar die nieuwe niet geringe arbeid werd aan het ministerie opgelegd door het ministerie zelf. Men vindt in de handelingen van het ‘Congrès international d'expansion économique mondiale’, gehouden te Bergen in Henegouwen in het afgeloopen jaar,[3)] een verslag, ingediend door den

1) Onder de Belgen met verlof, die op het oogenblik te Brussel verblijf houden, treft men o.a. aan een ambtenaar in Chineeschen dienst, die den rang van Mandarijn bekleedt.
2) Kernachtig drukte dezer dagen een inzender zich uit in het ‘Algem. Ned. Exportblad’, waar hij er op aandrong, dat onze vertegenwoordigers (niet alleen consuls, maar ook gezanten) zich meer dan tot heden gedaan werd, zouden bezig houden met dit belang. ‘Een Nederlander,’ zegt hij, ‘wordt door Nederlanders gevolgd in den vreemde en zij sleepen het Nederlandsch bedrijf achter zich aan. Dat geeft weder staatkundigen invloed en vergrooting van ons aanzien, hetwelk op den duur een waarborg is voor onze onafhankelijkheid en onze welvaart.’
3) Section VI. Moyens et agents d'expansion, pp. 407-414.

heer Capelle, het hoofd dus van de Afdeeling Handel aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken, waarin op beknopte wijze de redenen worden uiteengezet, waarom tot den bedoelden maatregel is overgegaan. Ook omtrent aanverwante onderwerpen bevat het korte geschrift wenken, die ter harte genomen kunnen worden door hen, die te beslissen hebben omtrent de regeling van deze belangen hier te lande.

Er is nog eene zaak, waarvoor ik, in verband met de krachtige wijze, waarop in België wordt gezorgd voor een doelmatige vertegenwoordiging van zijne materieele belangen in het buitenland, even de aandacht wensch te vragen: het betreft de Consulaire Verslagen.

Om bij Perzië en Turkije te blijven. In mijn eerste artikel heb ik reeds verwezen naar het verslag uitgebracht door den Minister van België te Teheran, den heer M. t' Serstevens. Bij een vorige gelegenheid had ik aanleiding gebruik te maken van het verslag van zijn voorganger, den heer P. de Groote. Beide nu zijn uitvoerig en daarbij zeer zakelijk en verschaffen een volledig overzicht van den tegenwoordigen staat van handel en nijverheid[1)] van Perzië, terwijl zij over landbouw en fiscale vragen belangrijke mededeelingen bevatten. In dat van den heer t' Serstevens wordt een lijst gegeven van de in uitvoering zijnde openbare werken; deze - een zevental - bestaan alle in wegen, geschikt voor voertuigen, dus juist datgene, waaraan Perzië in de allereerste plaats behoefte heeft. Uit den aard der zaak worden Belgische belangen steeds op den voorgrond gebracht; toch hebben deze verslagen ook voor ons groote waarde, vooral nu wij tijdelijk verstoken zijn van een eigen vertegenwoordiger. Zoo wordt door beide gezanten met aandrang gewezen op de noodzakelijkheid van de oprichting van een handelshuis met kantoren in de voornaamste steden. De heer t' Serstevens geeft hierover eenige zeer practische opmerkingen. Laat ons hopen dat, wanneer de gegeven raad tot verwezenlijking komt, wij er in zullen slagen onze ondervinding dienstbaar te maken aan de op te richten Belgische onderneming. Samenwerking zou voor beide landen in deze zeer wenschelijk zijn. Staan aan den eenen kant de veelzijdige Belgische nijverheid en de

1) Het gedeelte de nijverheid betreffende is samengesteld door den heer De Villegas de Saint-Pierre, vice-consul, werkzaam aan de Legatie.

invloed, dien België in Perzië verkregen heeft als gevolg van het nuttige werk verricht door den heer Naus en zijn staf ambtenaren, door den ingenieur de Bruck en vele anderen; wij op onze beurt kunnen wijzen op onze ondervinding en goeden naam in Perzië op handelsgebied, op onze koloniën, onze katoennijverheid.

In Turkije bestaat meer aanleiding tot een vergelijking tusschen de wijzen, waarop beide landen hunne belangen zoeken waar te nemen door de uitgave van verslagen hunner consuls. Gaan wij in de eerste plaats na waar deze gevestigd zijn.

Aan het hoofd staan de gezantschappen. Had ons land vroeger nog slechts een Minister-Resident te Konstantinopel gevestigd, vóór weinige jaren heeft het den post verheven tot dien van een Buitengewoon Gezant en Gevolmachtigd Minister. Wij staan dus nu in dit opzicht gelijk met België. Waar wij ons echter vergenoegen met een Gezantschapsraad, een eersten Tolk (Armeniër) en een Kanselier tevens Consul, wordt de Belgische vertegenwoordiger bijgestaan door: een Gezantschapsraad, twee Attachés, een eersten Tolk (Belg), een Tolk (Armeniër) en een Vice-Consul. Consulaten zijn gevestigd op de navolgende plaatsen:[1)]

NEDERLAND.	**BELGIË.**
	Adrianopel c.
*Aleppo v.c.	*Aleppo c.
*Alexandrette v.c.	*Alexandrette v.c.
	*Bagdad c.
*Beyrouth c.g.	*Beyrouth c.
	*Broussa v.c.
Caïffa en Acre w.c.	*Caïffa v.c.
Damaskus v.c.	Damaskus v.c.
Dardanellen v.c.	*Dardanellen v.c.
**Djeddah* c. en tolk-kanselier.	Djeddah c.
Gallipoli v.c.	
	Hodeidah v.c.
*Jaffa v.c.	*Jaffa v.c.
Jerusalem v.c.	

1) Cursief gedrukte namen wijzen de plaatsen aan waar beroepsconsuls gevestigd zijn. Van de met een * gemerkte zijn gedurende het jaar 1905 verslagen ontvangen; c.g. beteekent: consul-generaal; w.v.c.: waarnemend vice-consul, enz.

NEDERLAND.	**BELGIË.**
	*Koniah v.c.
Lattaquiah v.c.	Lattaquiah v.c.
*Mersina v.c.	*Mersina v.c.
*Metelin v.c.	*Metelin v.c.
*Rhodus v.c.	*Rhodus c.
Saïda w.v.c.	
*Salonica c.	Salonica c.
**Smyrna* c.g., c. en tolkkanselier.	**Smyrna* c.g. en v.c.
	*Samsun v.c.
Trebizonde w.c.	*Trebizonde c.
Tripoli (Syrië) w.v.c.	*Tripoli (Syrië) v.c.
Varna v.c.	
Vathy v.c.	*Vathy v.c.

Het aantal consulaten loopt niet ver uiteen: Nederland heeft er 21, waarvan er 4 worden ‘waargenomen’, België 23. Van de eerste zijn 10 verslagen ingekomen, van de tweede 17. In beide bundels zijn er verscheidene van minder belang; de Belgische zijn allen in de Fransche taal gesteld, de onze zijn afgedrukt geworden in vier verschillende talen. Beroepsconsuls zijn door Nederland aangesteld op twee plaatsen: Smyrna en Djeddah; België bezit er slechts een: te Smyrna.

Wij bezitten consulaten op 4 plaatsen, waar België er geene heeft ingesteld: Gallipoli, Jerusalem, Saïda en Varna. België benoemde echter consuls op 6 plaatsen waar wij tot dusver niet vertegenwoordigd zijn: Adrianopel, Bagdad, Broussa, Hodeidah, Koniah en Samsun. Bij vergelijking dezer namen is er wel geen twijfel mogelijk dat de zes laatstgenoemde als handelscentra verreweg de voorkeur verdienen. Bagdad vooral is een stad van zeer groot en toenemend belang geworden sedert de spoorweg daarheen zijn voltooiing nadert.

Door beide landen wordt terecht Smyrna beschouwd te zijn niet alleen de voornaamste haven van het rijk, maar tevens de stad van waar het best een overzicht kon verkregen worden van de handelsbeweging in geheel Turkije.

Hierboven werd reeds gewezen op de reeks uitstekende

verslagen, die in het afgeloopen jaar van onzen Consul-Generaal van genoemde plaats zijn ingekomen. België staat hierin niet achter. Zijn vertegenwoordiger, de heer J. Duckerts, die er sedert drie jaren den post van Consul-Generaal bekleedt, heeft boven zijn ambtgenoot het voordeel genoten dat hij door zijn gouvernement in staat werd gesteld tot het maken van een drietal dienstreizen. Deze reizen, die zich uitstrekten tot de meest afgelegen provinciën, vingen aan in den herfst van het jaar 1902 en eindigden in de lente van 1904. Het *Recueil Consulaire*[1] bevat als vrucht daarvan een uitgebreid verslag, dat als een monographie is aan te merken over den tegenwoordigen toestand van het Turksche rijk. Het is een werk van blijvende waarde. Tegelijk met dit verslag werd door den heer Duckerts ingezonden een door hem geordende bundel berichten[2], ingekomen van 17 consulaten in verschillende steden gevestigd, waaronder dat van Smyrna zelf, samengesteld door den viceconsul, den heer Robijns de Schneidauer[3]. Het inzenden tegelijkertijd van zulk een aantal verslagen biedt het voordeel aan dat er gezorgd kan worden voor een zekere overeenstemming tusschen de verschillende berichtgevers. Vermeden wordt dat feiten en beschouwingen elkander tegenspreken. Het nadeel ligt hierin, dat de berichten niet allen tegelijk ontstaan en inkomen, waardoor een zeker getal moet wachten op de overige. Wanneer men echter, zooals in België gedaan wordt, zorgt dat spoedeischende mededeelingen onmiddellijk ter algemeene kennisse worden gebracht, dan telt het nadeel weinig mede tegen het voordeel, dat verkregen wordt doordat op de berichten, ook van de minder belangrijke consulaten, die in onze bundels menigmaal van een vorm en inhoud zijn, die ze van weinig waarde maken[4], door

1) T. 127, 1904, 244 Blz. De 1ste reis omvatte Anatolië, den Archipel, Caramanië en N. Syrië, de 2de Z. Syrië, Palestina en Cyprus, de 3e de langste, de kusten van de Zwarte Zee, Kurdistan, Mesopotamië, Arabië en Creta.
2) Rec. Consul. T. 128, 1905, p. 1-186.
3) Thans opgevolgd door den heer D. Verhaegen.
4) Dit niettegenstaande het indrukwekkende *folio* formaat, waarin onze verslagen verschijnen en die ze zoo onhandig maken in het gebruik en voor opberging. Alle overige landen doen hun consulaire berichten drukken in 8o (Duitschland zelfs in 12o), zooals trouwens in vroegere jaren ook bij ons het geval was.

het centrale consulaat-generaal toezicht wordt gehouden en deze dáárdoor reeds allicht met meer zorg worden opgemaakt. Blijkens het *Recueil*[1] werd dit stelsel van samenvoeging voor het verslag over het jaar 1904 tot het uiterste volgehouden, door alleen de gedurende genoemd jaar ingekomen berichten te vermelden[2] en hun inhoud in den meest beknopten vorm over verschillende hoofden te verdeelen. Men vindt dus tezamen gebracht alles, wat de verschillende verslagen vermelden over granen, rozijnen, mijnen en een menigte andere onderwerpen. Zoowel de nadeelen als de voordeelen hierboven vermeld treden hierdoor nog meer op den voorgrond.

In de Belgische verslagen wordt herhaaldelijk verwezen, voor het raadplegen van verdere ingezonden mededeelingen, naar het ook ten onzent genoegzaam bekende *Musée commercial*.[3] Het staat geheel onder het beheer van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken en in het wekelijks verschijnende orgaan van deze instelling, het *Bulletin Commercial*, heeft de regeering gelegenheid, en maakt daar een druk gebruik van, om berichten te doen opnemen, die spoedig ter kennis van belanghebbenden dienen te komen. Dit *Bulletin* wordt, ten gevolge van de verscheidenheid en korten vorm van zijn inhoud, tevens veel meer gelezen dan de consulaire verslagen. Ook Duitschland, Engeland, Oostenrijk, Frankrijk en verscheiden andere landen bezitten dergelijke officieele organen. Zonder twijfel zal het nog altijd in voorbereiding zijnde Staatsbureau voor Handelsinlichtingen er ons ook een brengen; het ‘Archief voor Handel en Nijverheid’ kan daarvoor niet in de plaats treden.

Ten slotte zij nog even herinnerd aan een instelling, die in België goede diensten bewijst aan de bevordering van den buitenlandschen handel, doch hier ontbreekt: de reisbeurzen. Deze worden verleend (krachtens een Kon. Besluit van 1848,

1) Recueil Consul. 1905, t. 130, 6e livr., p. 334-362.
2) Het zijn er 15, waaronder een bericht van den consul te Trebizonde, dat eigenlijk behoort bij den boven vermelden bundel berichten, waardoor deze dan volledig geworden is.
3) Voor een beknopte beschrijving zij verwezen naar het verslag van een voordracht gehouden door den heer A. van der Werff Jr., in het Dept. Almelo van de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. (Zie haar Tijdschr. voor April 1898.)

gewijzigd in 1862 en 1903) aan jeugdige Belgen, die plan hebben ‘zich met het doel om handel te drijven buitenslands en, bij voorkeur, buiten Europa’ te vestigen. De toelage bedraagt frs. 6000 per jaar en kan gedurende drie achtereenvolgende jaren aan denzelfden ‘beursgenieter’ uitgereikt worden. Vereischten zijn, naast Belgische nationaliteit, het bezit van het diploma van licentiaat in de handelswetenschappen en van de ondervinding opgedaan gedurende een ten minste tweejarigen practischen proeftijd in den handel. Velen van deze *boursiers* hebben een even voordeeligen als nuttigen werkkring gevonden en worden daarin krachtig gesteund door de officieele vertegenwoordigers van België in het land, waar zij zich vestigden. Een dezer jonge mannen, de heer Simais, gedurende een verlof in Europa op jeugdigen leeftijd door een noodlottig toeval om het leven gekomen, was gedurende eenige jaren werkzaam in Perzië, waar hij door zijn ijverig, intelligent optreden tot een van de meest gewaardeerde medewerkers van den heer Naus opklom en nog lang in aandenken zal blijven.

Tot zoover, wat betreft de wijze, waarop België zijn belangen in Perzië en de Levant voorstaat. Wanneer hierbij zoo lang is stilgestaan dan is dit geschied om naast de opwekking die van het goede voorbeeld wellicht uit kan gaan, het groote nut te doen uitkomen, dat er in gelegen is te trachten een samenwerking tusschen de beide landen tot stand te brengen. Onze hulp heeft België schijnbaar niet noodig; kapitaal is ruimschoots voorhanden en wat werkers betreft kan het er zich op beroepen de beschikking te hebben over een aantal officieren, die voor diensten aan den Congo in civiele ambten overgegaan, bij terugkeer in het vaderland in den regel van geen voorliefde blijk geven om weder het eentonige garnizoensleven op te vatten, maar, geleid door een verkregen ambulante neiging, uitzien naar bezigheid buiten Europa. Wat steunpunten aangaat voor op te richten nieuwe ondernemingen bezit België verschillende bankinstellingen, die in het leven zijn geroepen hoofdzakelijk met dat doel.[1)] In

1) Deze zijn de Banqne Internationale, opgericht in 1898, met een kapitaal van frs. 25.000.000; de Banque d'Outremer, opgericht in 1899, kapitaal frs. 22.500.000 en de Compagnie Internationale d'Orient, opgericht in het jaar 1900 met een kapitaal van frs. 15.000.000.

één opzicht echter is onze medewerking van waarde: is België ontegenzeggelijk onze meerdere op industrieel gebied en in durf, wij hebben onzen aangeboren koopmansgeest aan te bieden, die thans wel is waar niet in veelzijdige mate buiten de grenzen wordt aangewend, maar dan toch nog ruimschoots 'in ruste' aanwezig is; wij noemen ons nog altijd gaarne een 'handels*mogendheid*'. Zooals werd aangetoond bezit België een groot aantal ondernemingen in den vreemde; deze zijn echter grootendeels van industrieelen aard, slechts weinigen hebben den handel tot doel en de meeste van deze zijn dan nog, althans in de Levant, van niet zeer groote beteekenis. Op deze leemte wordt herhaaldelijk gewezen in Belgische Consulaire Verslagen. Hier dus zou onze medewerking van werkelijke waarde kunnen worden. De oprichting van een Nederl.-Belgische Vennootschap voor handel in het Oosten zou gebillijkt wezen door de gebleken behoefte in beide landen. Ten einde mogelijke weifeling te voorkomen in de keuze van den zetel, die insluit bescherming in het buitenland, zou wellicht kunnen besloten worden tot de oprichting van twee vennootschappen: de eene in Nederland, die zich zou bepalen tot den in- en uitvoerhandel, de andere in België, die zich zou toeleggen op uitvoering van openbare werken en aanneming van leveringen van hetgeen zijn uitgebreide nijverheid voortbrengt, waarbij dan Nederlandsche aannemers en fabrikanten zouden kunnen mededingen. De Amsterdamsche Export Vereeniging was op dezen grondslag opgericht. Zij is niet geslaagd voornamelijk omdat zij over een veel te bescheiden kapitaal beschikte. Er waren echter ook gebreken in de organisatie, waarover het hier onnoodig is in bizonderheden te treden, doch waarvan de herhaling gemakkelijk te vermijden zoude zijn. Beide vennootschappen zouden nauw met elkander verbonden dienen te wezen, hetgeen o.a. verkregen kan worden door deelneming op ruime schaal in elkanders kapitaal en vertegenwoordiging in beider raad van bestuur. Het zou onnoodig zijn een dubbel stel faktorijen te stichten daar het niet moeielijk zal vallen een vorm te vinden, waarbij de wederzijdsche belangen op elke plaats door een en dezelfde agentuur worden waargenomen. Dit zou b.v. geregeld kunnen worden op de wijze zooals indertijd geschiedde door de Schweizerische Export-Gesellschaft, dus

door de oprichting van afzonderlijke firma's, commanditaire of naamlooze vennootschappen, waarvan het kapitaal en de directie worden geleverd door de centrale vennootschap in Europa, die daardoor de geheele leiding aan zich houdt. Zulk een samenstel behoeft zijn werkkring geenszins tot het Oosten te beperken, maar kan zich ook over andere streken verbreiden. Voor zoover mij bekend is, ligt echter in het Oosten de grootste kans van onmiddellijk slagen.

Dit alles is wellicht nog iets onbereikbaars, een droombeeld: toch kan het eens tot verwezenlijking komen. Wat er toe noodig is, is een man van erkende verdienste en van toewijding, die bereid is zich aan de spits te stellen om in de wederopheffing van onzeu vroegeren handelsroem een schoone levenstaak te vinden. Naast bekwaamheid, volharding en geestdrift dient hij te beschikken over voldoenden practischen zin en bezadigdheid om vertrouwen in te boezemen. Een idealist dus van den eersten rang en tevens een geniaal man van de daad! Waar zulk een man te vinden? Moed, overtuiging, welsprekendheid, practische zin, sympathiek optreden... wie over dit alles beschikt wendt het noode aan ten bate van het stiefkind, dat handel heet. Apostels, als Koolemans Beijnen was, worden steeds schaarscher. En dan, diens vereerde gedachtenis is verbonden aan een streven van wetenschappelijken aard, waaraan zich paarde een herdenking aan ouden roem. Winstbejag was uitgesloten. Bij een handelsonderneming, met welke hoogere bij-oogmerken ook opgericht, moet het maken van winst onbetwist op den voorgrond blijven. En toch, die nevenzaken tellen bij den opzet ook hier mede. Voorbeelden nu, zooals de ‘Pandora’ voor de ‘Willem Barentsz’ was, zijn er vele aan te wijzen op handelsgebied; relieken als op Nova-Zembla gevonden en die zulk een hulp boden ter opwekking van geestdrift voor een hervatting der Noordpoolvaarten, vindt men te kust en te keur over de geheele wereld verspreid, ook in het Oosten en vooral in Perzië en de Levant: grafzerken, forten, kerken, factorijen... van alles.

En er zijn ook beweeggronden van anderen aard. Meer en meer blijkt dat zoowel in België als bij ons tot zelfs de herinnering aan vroeger verschil van meening is uitgevaagd; de deelneming aan de Luiksche tentoonstelling getuigde er

van, ook de menigte Nederlandsche feestvierders die buitendien België bezochten gedurende de onafhankelijksfeesten. Maar niettemin is het, jammer genoeg, wel zeer duidelijk geworden dat er aan een formeel bondgenootschap of zelfs aan een tolverbond tusschen de beide landen niet te denken valt, daar men aan beide zijden der grenzen den tijd daarvoor nog lang niet gekomen acht. Toch zal wel niemand ontkennen dat een toenemende goede verstandhouding in beider belang is. Zou nu niet een tezamengaan, door de oprichting van een machtige onderneming, die ten doel zou hebben de gemeenschappelijke welvaart te bevorderen, een nieuwe welkome band vormen?

Mocht hiertoe ooit worden overgegaan van invloedrijke zijde, zoodat een plan van voldoenden omvang kan worden opgezet, dan is wellicht de gedachte niet te vermetel dat men verkrijgen kan het beschermheerschap te doen aanvaarden in België door Koning Leopold en hier te lande door den Prins, wiens naam zulke eerbiedwaardige herinneringen opwekt, ook met betrekking tot Perzië[1)], aan een tijdperk vanopleving, onder leiding meestentijds van onzen laatsten *sailor-prince*. Hierdoor zou het gemeenschappelijk optreden reeds onmiddellijk den stempel verkrijgen, dien het behoeft ten einde zich in volle kracht te ontwikkelen als de uitdrukking van den wensch der beide nauwverwante volken om zich meer en meer aan te sluiten, waar dit zonder bezwaar mogelijk is, zoodat beter weerstand kan geboden worden aan toenemenden drang en mededinging van buiten.

Het is thans met zekerheid bekend geworden dat aan den heer De Sturler de vereerende opdracht is toevertrouwd ons land te Teheran te vertegenwoordigen. Wij behooren hem oprecht dankbaar zijn, dat hij zich bereid heeft verklaard deze moeilijke taak op zich te nemen. Laat ons hopen dat aan de benoeming geen beperkende bepaling is verbonden aangaande den duur van het verblijf. Wil toch de nieuwe titularis blijvend werk verrichten, dan zal hem tijd moeten gegeven worden, eerst ter voorbereiding, daarna voor

1) Wijlen Prins Hendrik behoorde tot de oprichters der Perzische Handels-Vereeniging (1874).

de uitvoering. Door vorige betrekkingen grondig met Oostersche toestanden vertrouwd zal de heer De Sturler echter in Perzië kennis hebben te maken met een bevolking, die in haar karaktertrekken in velerlei opzicht afwijkt van die van het Turksche rijk. Ook zijn de vraagstukken, die zich aan hem in Perzië zullen voordoen, van anderen aard dan die, welke hij op zijn vorige posten had op te lossen. Zij vereischen, om goed begrepen te worden, plaatselijke kennis, slechts door persoonlijk bezoek in de provinciën te verkrijgen.

Voor een doeltreffende waarneming van den post dient in de eerste plaats werk gemaakt van de uitsluitend materieele belangen, waartoe voornamelijk behoort het Karunprobleem en daarnaast de wederoprichting van onzen handel, ook met de Koloniën, en in verband met dit laatste een stoomvaartlijn tusschen Java, Bombay en de Perzische Golf. Aan de Karunzaak wordt hier te lande meer aandacht geschonken dan aan eenige andere Perzische aangelegenheid. Het komt mij voor dat het bij de oplossing dezer vraag een vereischte is te zorgen dat het Gouvernement te Teheran de opperste leiding behoudt. Dit belet niet dat een internationale vennootschap kan gevormd worden, die zich belast met de uitvoering der werken. Het beheer van de exploitatie der beraamde ontginningen kan echter slechts door den Staat geschieden, wil men ernstige botsing met de bevolking vermijden.

Op sommige posten kan men vrij wel volstaan met schijn, met het maken van phrasen; andere eischen degelijk werk. Die te Teheran behoort thàns tot de laatste. Maar hij is tevens in sommige opzichten en voor ontvankelijke gemoederen een zeer verleidelijke; men staat er bloot aan velerlei eerbewijzen: diplomatieken titel, grootkruis en paard van den Shah... er is geen kans er aan te ontkomen. Sterk zijn de schouders die de weelde dragen. Het is een geruststelling dat de heer De Sturler reeds getoond heeft over de noodige draagkracht te beschikken. Men denke slechts niet (is het noodig er nog op te wijzen?) dat één man, hoe bekwaam en volijverig hij zijn moge, alléén in staat is alles weder voor ons terug te winnen, wat verloren is gegaan. Veler medewerking is daartoe onontbeerlijk, zoowel van de zijde van ons gouvernement als van die van den handel.

En naast steun is het noodig den benoemde tijd te geven. Laat men vooral geen onmiddellijke uitkomsten verwachten.

Zelfs zij, die nu eenmaal hun twijfel hebben uitgesproken zullen toch zeker wel wenschen dat het den heer De Sturler gegeven zij te volbrengen, wat door hen thans onbereikbaar wordt geacht. Dat het hem dan niet ontbreke aan steun en medewetking in Nederland, want zonder deze zal het ook den kundigsten Minister-Resident niet mogelijk zijn, voor Nederland de stelling te heroveren, die het in Perzië, zoowel als in de Levant, behoort in te nemen.

A. HOTZ.

Muzikaal overzicht.

L'oeuvre de Cumille Saint-Saens, par Emile Baumann. (Paris. Société d'éditions littéraires et artistiques 1905).

De kunstenaarsloopbaan van Saint-Saëns kan thans wel als volbracht beschouwd worden.

Zijn hooge leeftijd althans (hij is in October jl. zeventig jaar geworden) en het groote aantal toonscheppingen die getuigenis afleggen van zijn buitengewoon talent, maken het niet waarschijnlijk, dat hij op kunstgebied nog iets zal voortbrengen, dat zijn roem zou kunnen vermeerderen.

Het is dus zeker wel de tijd om een overzicht te geven van het leven van dezen componist en de plaats te bepalen, die hij in de geschiedenis der toonkunst zal innemen.

In het boek, waarvan de titel hierboven is aangegeven, wordt hiertoe een poging gedaan. Het onderwerp wordt er uitvoerig en grondig in behandeld, ofschoon het niet valt te ontkennen, dat de beschouwingen van den schrijver hier en daar nogal aan chauvinisme lijden en ook daar, waar zij de geschiedenis der toonkunst betreffen, nu en dan tot tegenspraak uitlokken.

Behalve over het levenswerk van Saint-Saëns, wordt in het boek ook het een en ander medegedeeld over zijn persoon en zijn wezen.

De hooge leeftijd, dien deze voortreffelijke kunstenaar bereikt heeft, is voor hem geen aanleiding om zich nu reeds geheel aan het openbare leven te onttrekken. Er worden thans toebereidselen gemaakt om in Monte-Carlo een nieuwe opera, *L'Ancêtre*, van hem op te voeren, en daarbij zal hij tegenwoordig zijn en wellicht ook

dirigeeren. Intusschen neemt hij, na Italië bezocht te hebben, weder eens eenige weken rust te Caïro, waar hij nu eens de gast is van den broeder van den Khedive, dan weder verblijf houdt in de villa, door den prins van Arenberg te zijner beschikking gesteld. In deze maand gaat hij dan nog vóór de feesten te Monte-Carlo naar Rome, waar hij, naar men zegt, een concert zal dirigeeren en zich wellicht ook op het orgel zal doen hooren.

De lust tot verplaatsing is bij Saint-Saëns van jongs af steeds groot geweest. Als pianist en dirigent van zijn eigen werken ondernam hij reizen naar Duitschland, Engeland, Nederland en België, Oostenrijk, Rusland, Spanje en Portugal, en overal behaalde hij groot succes, zoodat de naam van Europeesche beroemdheid zonder eenigen twijfel op hem toegepast mag worden.

Later echter, toen het met zijne reizen als virtuoos zoo goed als gedaan was, trok Europa hem niet meer zoozeer aan. Hij houdt niet van de kou, en zoodra het gure jaargetij begint, gaat hij zuidelijke hemelstreken opzoeken. Dan trekt hij van de Canarische eilanden naar Cochinchina, van Algiers naar Egypte.

Dit reizen schonk hem een reputatie van excentriciteit, die nu en dan tot kortswijl aanleiding gaf. Zoo verhaalt Baumann van iemand, die, gevraagd zijnde naar zijne meening over de beteekenis van Saint-Saëns, daarop ten antwoord gaf: ‘Saint-Saëns? Il abuse des Canaries!’

Maar niet alleen de zucht tot reizen en het verlangen naar verandering van klimaat waren oorzaak van zijn ongestadigheid; dikwerf ook had hij behoefte aan rust, die zijn woelige werkkring in Parijs hem niet geven kon.

En daar in den vreemde, onder den zuidelijken hemel, vond hij dikwerf zijne beste inspiraties. In verscheidene van zijn composities vindt men sporen van indrukken, die hij in zuidelijke landen ontvangen heeft. Vooral Afrika schijnt veel invloed op hem te hebben uitgeoefend. Zijn *Suite Algérienne* o a. draagt er de blijken van.

Tusschen al die buitenlandsche beroeps- en ontspanningsreizen door, gaf Saint-Saëns bewijzen van een bewonderenswaardige werkkracht en elasticiteit. Hij vond den tijd om les te geven, te componeeren, bij repetities van zijne opera's tegenwoordig te zijn, als jurylid in muzikale aangelegenheden op te treden, voor dag-

bladen muziekcritiek te schrijven, enz. Daarbij was ook zijn correspondentie van zeer grooten omvang. Baumann zegt, dat Saint-Saëns met tal van personen uit alle werelddeelen briefwisseling onderhield en dat hetgeen anderen in dit opzicht voor tijdverspilling aanzien, door hem als de natuurlijkste verplichting wordt beschouwd.

Wie denkt, bij overweging van dit een en ander, niet aan Saint Saens' tijdgenoot en kunstbroeder Hans von Bülow!

Veel hadden zij met elkander gemeen: het ongedurige en nerveuse, den lust tot reizen en de daarmede gepaard gaande beweging, ja zelfs de zwakke gezondheid. Evenals Bülow, is ook Saint-Saëns een geestig causeur, waarbij zijn verbazend geheugen - een eigenschap die ook Bülow in hooge mate bezat - hem zeer te stade komt. Ook de gave van opmerken en ontvangen indrukken in zich opnemen is Saint-Saëns in hooge mate geschonken - wat hij alweder met zijn genoemden kunstbroeder gemeen heeft.

Het is dus niet te verwonderen, dat Saint-Saëns reeds bij de eerste kennismaking (het was toen hij op 24-jarigen leeftijd voor de eerste maal in Duitschland kwam) een uitstekenden indruk op zijn slechts vijf jaar ouderen confrère maakte. Deze schreef toen van hem: ‘Er is geen monument der toonkunst, van welk land ook, dat Saint-Saëns niet grondig bestudeerd heeft. Toen wij kwamen te spreken over de symphonieën van Schumann, speelde hij mij die uit het hoofd op de piano voor met zulk een gemakkelijkheid en nauwkeurigheid, dat ik, dit verwonderlijk geheugen met het mijne vergelijkende, waarvan men toch zulk een ophef maakt, een en al verbazing was. In mijn gesprek met hem bemerkte ik, dat niets hem vreemd was; en wat hem in mijne oogen verhief, was de oprechtheid van zijn geestdrift en zijn groote bescheidenheid.’

Op muzikaal gebied iets voort te brengen, was Saint-Saëns niet genoeg. Hij is ook een geletterde - een dichter zelfs. Van hem zijn uitgegeven: in 1886 een *Note sur les théâtres dans l'antiquité romaine*, waarin een verklaring wordt gegeven van de muurschilderingen in Pompeji; in 1894 een verzameling philosophische beschouwingen over verschillende onderwerpen onder den titel van *Problèmes et Mystères*. Bovendien heeft hij een dicht-

bundel *Rimes familières* het licht doen zien en zelfs een blijspel in één bedrijf: *La crampe des ecrivains* geschreven, dat in Maart 1892 in den stadsschouwburg van Algiers werd opgevoerd.

Maar hij deed meer. Aangespoord door een vurig temperament en aan de eerste opwelling gehoor gevend, gevoelde hij er dikwerf behoefte aan, zijne denkbeelden over de moderne muziek, over het theater, over de musici van zijn tijd in geschriften uiteen te zetten. Langen tijd zeer hard behandeld door de perscritiek, brandde hij van verlangen om aan de onwetenden en de partijdige beoordeelaars de waarheid te zeggen. Zijn medewerking aan verschilleude dagbladen stelde hem in staat te antwoorden op de min of meer gegronde aanvallen, en hij heeft dat steeds gedaan met een energie, die wel geschikt was om zijne tegenstanders te ontwapenen.

Hij verdedigde zich o.a. in een feuilleton *Harmonie et Melodie*, dat later in den vorm van brochure is uitgegeven en waarin hij opkomt tegen het in de eerste periode zijner kunstenaarsloopbaan herhaaldelijk tot hem gerichte verwijt, dat het hem aan *melodie* ontbrak - een verwijt dat hem bij de schouwburgdirecteuren veel kwaad deed. Zijne tegenstanders noemden hem een Symphonist, een algebraïst, die in zijne werken te veel liet doorschemeren, dat hij doorkneed was in de wetenschap der muziek en daaraan de melodie opofferde. Aan dezulken antwoordde hij zeer ter snede: ‘On demande du musicien de cacher sa science. Or, ce qu'on entend par science en pareil cas, c'est tout simplement le talent, et quand on en a, c'est pour s'en servir et non pour le mettre dans sa poche.’ -

Saint-Saëns heeft - gelijk zoo velen onder zijne vak- en landgenooten - met tal van teleurstelllingen te kampen gehad. Wel was hij als pianist en organist reeds vroeg beroemd, maar niettegenstaande hij reeds vele belangrijke werken had voortgebracht, kostte het hem veel moeite en strijd om het zoo ver te brengen, dat hij ook als componist gewaardeerd werd. Indien hij zich vergenoegd had met de compositie van symphonieën, kamermuziek en andere instrumental werken, dan zou de oppositie tegen hem vermoedelijk niet van langen duur zijn geweest. Maar hem trok, evenals de meesten zijner componeerende landgenooten, ook het lyrische drama bijzonder aan, en daar had hij niet alleen met een

grooter en meer gemengd publiek te doen, maar ook met hen, die aan het theater verbonden zijn (directeuren, zangers, orkestdirigenten), die den componist zoo dikwerf tegenwerken en van wie hij ten slotte toch afhankelijk is.

Ook Saint-Saëns moest dat ondervinden. Het duurde tien jaren voordat zijn opera *Le Timbre d'argent* in Parijs ter opvoering werd aangenomen, en *Samson et Dalila*, die daarvoor dertien jaren noodig had, zou waarschijnlijk nog langer tijd hebben moeten wachten, wanneer dit werk niet in Weimar een groot succes had behaald.

Maar Saint-Saëns - zegt Baumann - heeft zich door de tegenwerking en de teleurstellingen van allerlei aard niet laten ontmoedigen en is geen stap afgeweken van de gedragslijn, die hij zichzelven had voorgeschreven. Aan de mode heeft hij nimmer geofferd; het kon echter niet uitblijven, dat zijn werk eindelijk ten volle begrepen en gewaardeerd zou worden en dat hem onder de Fransche componisten van onzen tijd de eereplaats zou worden toegekend, die hem toekomt. Twintig jaar geleden was Saint-Saëns voor de massa in Frankrijk slechts een naam; thans is daar geen muzikale plechtigheid, waarbij niet een of meer zijner werken worden uitgevoerd. En ook buiten Frankrijk begint men zijn muziek meer en meer op prijs te stellen.

Saint-Saëns heeft veel gecomponeerd en op elk gebied der toonkunst.

In de eerste periode van zijn kunstenaarsleven, d.i. tot ongeveer 1871, bleef hij voornamelijk op het terrein der religieuse muziek en op dat van de symphonie en de kamermuziek. Eerst na genoemd jaar treedt hij in het openbaar met zijne opera's op; de eenige proeve, die hij vóór dien tijd op dramatisch gebied openlijk had afgelegd, bestond in een op muziek gezette scène uit *Horace* van Corneille, voor zang en orkestbegeleiding, die in 1866 in het ‘Cirque d'Hiver’ als concertstuk werd uitgevoerd, maar geen succes had.

Na den Fransch-Duitschen oorlog komt de tijd, waarin Saint-Saëns zijne beste werken heeft voortgebracht. Er had zich trouwens kort vóór dien oorlog onder de jongere Fransche toonkunstenaars een hooger streven geopenbaard, een drang om door eigen toedoen vooruit te komen en zich los te maken van de afhankelijkheid van bestaande instellingen. Saint-Saëns, die toen het meest van

zich deed spreken en ook de stoutmoedigste was van de musici, die zich om hem veazameld hadden, trachtte, in vereeniging met Romain Bussine, een weg te vinden om de toonscheppingen der jongeren, en in het bijzonder de zuiver instrumentale werken, tot welke de Fransche componisten zich meer en meer voelden aangetrokken, bij het publiek bekend te maken, daar het Conservatoire, en aanvankelijk ook Pasdeloup, de ondernemer der populaire concerten, zich om die werken niet bekreunden.

Tijdens de voorbereidingen brak de oorlog van 1870 uit. In plaats echter dat zulk een ramp Saint-Saëns en zijne vrienden ontmoedigde, overtuigde zij hen integendeel - zooals hij later gezegd heeft - nog meer van de noodzakelijkheid om de pogingen voort te zetten, en het gevolg daarvan was, dat den 25sten Maart van het jaar 1871 de *Société Nationale* werd gesticht, die de woorden *Ars gallica* tot devies nam, en, hoe kortstondig haar bestaan ook zij geweest, aan de ontwikkeling der Fransche toonkunst groote diensten heeft bewezen.

Saint-Saëns was de ziel der onderneming en zorgde zelf, dat het aan materiaal niet ontbrak, door ijverig voort te gaan met componeeren. Hij schiep de werken, waarop het meest de stempel zijner individualiteit is gedrukt. Uit dit tijdperk van 1871 tot heden hebben wij zijne *Poèmes symphoniques*, de *Suite Algérienne*, concerten voor piano, voor viool en voor violoncel, en de 3de symphonie (*c-moll*).

Vooral dit laatste werk (waarin ook orgel en piano voorkomen) toont ons, welk een groot meester der compositie Saint-Saëns is, en hoe zijn talent hem in staat heeft gesteld, zonder de hulp van een programma of van ‘beschrijvende muziek’, in den ouden muzikalen vorm der symphonie een toongedicht te scheppen, dat door de bekoorlijkheid zijner melodieën en de meesterlijke bewerking daarvan, zoowel als door de schitterende, tot in de kleinste onderdeelen fijn berekende instrumentatie, bij een goede uitvoering nooit zal nalaten een diepen indruk op den toehoorder te maken.

Deze symphonie draagt tot opschrift: *A la mémoire de Franz Liszt*. In hoeverre die herinnering van invloed is geweest op den inhoud der symphonie, is moeilijk te zeggen. Wat den technischen bouw van het werk betreft, komen er enkele gedeelten in voor, die ons de wijze, waarop Liszt in zijn symphonische muziek placht te werk te gaan, in het geheugen roepen. Hoe het zij, Saint-Saëns heeft

in deze compositie hulde willen brengen aan een man, dien hij als kunstenaar en als mensch hoog vereerde. In zijne geschriften heeft hij van die vereering herhaaldelijk blijk gegeven, maar het grootste bewijs van sympathie met het door Liszt beoefende kunstgenre heeft hij gegeven, doordien hij den door dezen gevonden vorm der *Symphonische Dichtung* van hem overnam en daarin eenige zijner beste werken schiep.

In dien zin is Saint-Saëns meer een volgeling van Liszt dan van zijn landgenoot Berlioz. Deze trachtte geheele programma's, geheele romans, ja zelfs dramatische tooneelen, uitsluitend met behulp van instrumentale muziek weer te geven. Zoo ver is Liszt echter niet gegaan. Wel laat hij zijne *Symphonische Dichtungen*, althans vele daarvan, door een programma nader toelichten, - hetgeen o.a. het geval is met *Tasso*, *Orpheus*, *Les Préludes* en *Prometheus* -; of het stuk draagt een titel, die naar een bepaald gedicht verwijst (o.a. *Mazeppa*, *Die Ideale* en *Ce qu'on entend sur la montagne*), maar in geen enkele zijner *Symphonische Dichtungen*, en evenmin in zijne *Dante*- en *Faust*-symphonieën, heeft Liszt getracht, bepaalde handelingen in muziek weer te geven. Alleen heeft hij, in navolging van oudere meesters, de kern eener poëtische gedachte op een voor het gevoel begrijpelijke wijze willen uitdrukken.

In deze opvatting der programma-muziek verschilt Liszt aanmerkelijk van Berlioz, en hij geeft de grondgedachte van zijn gedicht in een zóó beknopten, gedrongen, duidelijken vorm weer, dat men - evenals Wagner het bij het aanhooren van eenige *Symphonische Dichtungen* deed - reeds na de eerste maten zich gedrongen voelt uit te roepen: ‘Genoeg! ik heb alles.’

Saint-Saëns nu behoort tot de talentvolste componisten, die Liszt in de door hem aangewezen richting gevolgd zijn. Ook hij waagt zich niet aan beschrijvende muziek; ook hij versmaadt lange programma's en geeft de kern der zaak op korte, duidelijke wijze weer. Men denke aan zijne orkestwerken: *Le rouet d'Omphale*, *Phaëton*, *La Danse macabre* en *La Jeunesse d'Hercule*, die allen een waardige plaats innemen op het hedendaagsche concert-repertoire. Zoowel om den keurigen vorm, als om de belangrijke, boeiende muzikale gedachten en de schitterende instrumentatie verdienen die werken bewondering. De componist overschrijdt nimmer de

grenzen, welke op instrumentaal gebied het mogelijke van het onmogelijke scheiden; steeds weet hij maat te houden in het aanwenden der middelen en, bij nauwe aansluiting aan zijn poëtisch onderwerp, zuiver muzikaal te blijven.

Dat Saint-Saëns in de tweede periode van zijn kunstenaarsleven een groote scheppingskracht ontwikkelde, daarvan getuigen ook de vele opera's, die hij gecomponeerd heeft.

Opmerkelijk is het, dat hij betrekkelijk laat begonnen is, op dit terrein bewijzen van zijn talent te geven. Op dertigjarigen leeftijd had hij zich nog niet aan dit voor de Fransche componisten zoo aantrekkelijk genre gewaagd. Toch moet hij reeds van kindsbeen af gedweept hebben met het theater, en zou de invloed van Berlioz, Madame Viardot en Gounod, in wier vriendschap de jonge musicus zich mocht verheugen, hem aanstonds in die richting moeten geleid hebben.

Zoo zegt ten minste Emile Baumann, die het daarbij doet voorkomen, alsof Saint-Saëns reeds van jongs af een voorgevoel had, dat op dit gebied zijn groote toekomst lag.

Mocht dit werkelijk het geval geweest zijn, dan kan men niet zeggen, dat de uitslag aan het voorgevoel heeft beantwoord. Evenmin toch als Berlioz, heeft Saint-Saëns aan de opera zijn hoogsten roem te danken. *Samson et Dalila*, welk werk trouwens meer de allures heeft van een oratorium, behaalde in de concertzaal grooter succes dan op het tooneel. En de andere onder zijn voornaamste opera's - *Ascanio*, *Etienne Marcel*, *Henry VIII*, *Phryné*, *La Princesse jaune* - hebben het tot niet veel meer dan een ‘succès d'estime’ gebracht, zijn althans minder lang op het repertoire gebleven dan vele werken van operacomponisten, die zich, wat melodie en harmonie betreft, niet met Saint-Saëns konden meten.

En de oorzaak van dit mindere succes ligt niet geheel in onverschilligheid of onbevattelijkheid bij het publiek; zij ligt gedeeltelijk bij den componist zelf. Gewis heeft Saint-Saëns ook in de opera bewijzen van groot talent gegeven. Waar een operatekst hem aanleiding schonk tot het componeeren van liefelijke, welluidende, ja zelfs verheven muziek, daar is de componist niet te kort geschoten, maar van huis uit is hij geen dramaticus. Dit heeft hij ook bewezen door de denkbeelden, die hij heeft ontwikkeld

in zijne opstellen *Drame lyrique et drame musical* en *L'illusion wagnérienne*. Bovendien is het hem gegaan als zoovelen anderen operacomponisten: ook hij vond den dichter niet, die hem bezielen kon tot een levenskrachtig muzikaal-dramatisch werk.

Wil men de beteekenis van Saint-Saëns met enkele woorden aanduiden, dan is, dunkt mij, de beste lofspraak, dat hij een der allerbeste vertegenwoordigers der instrumentale Fransche school is, en dat hij het concert-repertoire met tal van schoone werken heeft verrijkt.

Maar dit is voor de onvoorwaardelijke lofredenaars niet genoeg. Volgens Emile Baumann tenminste, is Saint-Saëns meer dan dat. Hij is: ‘le maître dont la pensée doive dominer et fortifier le mouvement prochain’. Een eigenlijke school - zegt de schrijver - heeft Saint-Saëns niet gevormd; hij is niet de god van eenige sekte geweest, maar hij is en zal blijven een van die machten, welke invloed uitoefenen op de werken van een later geslacht.

Opgevat in dien zin, dat de arbeid van een man als Saint-Saëns ten goede zal komen aan de Fransche componisten der toekomst, zal deze lofspraak wel bij niemand aanstoot wekken. Maar zij staat niet op zichzelf; zij staat in verband met een andere bewering van Baumann, namelijk deze: dat in de Muziek het licht voortaan uit Frankrijk zal komen.

Wat toch zegt hij? - Nadat het Wagnerisme tot het uiterste was opgevoerd, is er in de toonkunst een soort van kwijning ontstaan, die noodlottig voor haar was. Duitschland rust uit van al de genieën, die het van Bach tot Wagner en Brahms heeft voortgebracht. De Skandinaviërs en de Russen, van wie men voor de toekomst veel verwachtte, zijn te vroeg rijp geworden. Italië heeft te lang aan zich zelf getwijfeld; de roem van Beethoven heeft de kunst daar in verwarring gebracht; de Italiaansche musici hebben gemeend, de muziek van Schumann naar hun land te kunnen overplanten, en van den anderen kant trachten zij weder naar den componeertrant der voorvaderen terug te keeren. Eenheid is daar niet in de kunst.

Moet men nu in zulk een toestand blijven? - Neen; het muzikaal genie sterft niet, het veplaatst zich.

De muziek van Wagner heeft ook in Frankrijk opgewondenheid veroorzaakt. Het zijn de Fransche musici, die er het hevigst

door geschokt werden. Maar die opgewondenheid is reeds aan het minderen en er vertoont zich een beweging in de richting van het realisme en het eenvoudige. Daarbij blijkt duidelijk, dat dit verschijnsel blijvend is; er zal echter nog een generatie - twee misschien - moeten verloopen, voor en aleer er *logisch* en *waar* zal geschreven worden.

Ziedaar den korten inhoud der redeneering; zij is duidelijk voor wie eenig begrip heeft. Men ziet er weder uit, hoe er bij de Franschen steeds een zucht bestaat om hun kunst tot een overheerschende te maken. Opmerkelijk is daarbij dat, wat de Muziek betreft, dit verlangen zich het meest (misschien wel alleen) op het gebied van het *drame lyrique* (de Groote Opera) openbaart. Dat zij op het terrein der *Opéra comique* ten allen tijde onbeperkt heerschers zijn geweest en dit ook wel nog lang zullen blijven, daarvan spreken de Franschen niet - hetzij omdat zij dit niet noodig vinden, of wel omdat zij de alleenheerschappij in dit *demi-genre* van te weinig beteekenis achten. En wat de zuiver instrumentale, de symphonische muziek betreft, zoo is deze kunst bij de Franschen nog niet in die mate het doel van hooge aspiraties als bij hunne naburen, de Duitschers, al zijn ook op dit gebied de *animo* en het scheppingsvermogen der Franschen sedert de dagen van Berlioz sterk toegenomen.

Zoo blijft dan, bij het streven der Franschen naar een domineerend standpunt in de Muziek, de blik steeds gericht op het *lyrische drama*. En nu is het curieuse van het geval, dat juist daar de vreemdelingen hun altijd in den weg hebben gestaan en de meeste lauweren hebben geplukt.

Er is een tijd geweest - en een zeer lange ook - dat Parijs steeds den toon aangaf in deze kunst, en dat de *première* van de een of andere opera aldaar een evenement was, waarvan de geheele wereld gewaagde. Maar geschiedde dit op het terrein der ‘groote opera’, dan waren, met een kleine uitzondering, de componisten dezer werken steeds vreemdelingen.

De Franschen hebben het in dit opzicht meestal slecht getroffen; de geschiedenis hunner toonkunst leert dit. Het begint al met het einde der 17de eeuw, toen de arme Cambert, die het eerst voor den dag kwam met iets dat op een Fransche opera leek, in tweeërlei opzicht (namelijk als theaterdirecteur en als operacomponist)

het veld moest ruimen voor den Italiaan Lully. Cambert had in 1669 het privilege voor een 'Académie royale de musique' verkregen, maar dit werd hem na een paar jaren ontnomen en aan Lully gegeven, die van toen af tot aan zijn dood (1687) alleenheerscher werd.

Zijn operastijl bleef een eeuw lang de heerschende en werd door verscheidene Fransche componisten nagevolgd, die echter van minder beteekenis waren. Alleen Rameau wist zich tot een zekere zelfstandigheid op te heffen en gaf ook meer uitdrukkingskracht aan de taal der muziek dan zijn beroemde voorganger.

Toen kwam de Duitscher Gluck en vestigde het muziekdrama op nieuwe grondslagen. Ook hij had navolgers onder de Franschen. De meest bekende zijn Méhul en Grétry, maar zij brachten het niet tot de wereldberoemdheid van hun voorganger en werden later overschaduwd door een anderen navolger, den Italiaan Spontini, wiens werken tijdens het Eerste Keizerrijk grooten opgang in de Parijsche operawereld maakten.

Ongeveer tien jaren na het glansrijke tijdperk van Spontini waren het weder vreemdelingen, die de eerste rol speelden en een tot dusver ongekenden luister aan de groote opera in Frankrijk verleenden. Het waren Rossini en Meyerbeer. Slechts twee Fransche componisten, Halévy en Auber - laatstgenoemde bovendien maar met één opera, *La Muette de Portici* - konden zich naast deze vreemdelingen in hetzelfde genre eenigszins doen gelden. De geestdrift voor Rossini was betrekkelijk spoedig voorbij, en evenzoo de invloed van zijn muziek op de jongere toonkunstenaars. Des te langer duurde het rijk van Meyerbeer; nog in den tijd, waarin Gounod en Thomas hunne beste werken schiepen, was zijn invloed te bespeuren.

Met het optreden der twee laatstgenoemden (in den aanvang van de tweede helft der negentiende eeuw) kwam er voor de Fransche componisten een tijd van verademing - d.w.z. een tijd, waarin zij volkomen meester van het terrein waren. Maar heel lang zou het niet duren, of zij werden wederom door een vreemdeling opgeschrikt. Wel is waar ondervond deze de eerste maal dat hij zich op het tooneel der Groote Opera te Parijs waagde, een slechte behandeling, zoodat hij zich aanstonds terugtrok, doch twintig jaar later veroverden zijne werken stormen-

derhand de gunst van het publiek en stelden zij die van de Fransche componisten geheel in de schaduw. - Die man was Richard Wagner.

Uit dit korte overzicht blijkt, dat de Franschen in den loop van twee eeuwen weinig gelegenheid hebben gehad om getuigenis af te leggen van hun genie voor het ‘drame lyrique.’ Zij moeten dit zelf wel erkennen, maar weten er dan doorgaans den schijn aan te geven, dat de vreemdelingen in den regel eerst door hun aanraking met hetgeen men *l'art éminemment français* noemt, datgene geworden zijn, waardoor zij in de muziekgeschiedenis een zoo hooge plaats innemen.

En wat verstaat men nu onder deze Fransche kunst? Het antwoord op deze vraag kunnen wij vinden in het rapport, dat de componist Alfred Bruneau vijf jaar geleden aan den Minister van Openbaar Onderwijs en Schoone Kunsten heeft uitgebracht namens de commissie voor de historische concerten, bij gelegenheid der tentoonstelling te Parijs in 1900, en waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis der muziek in Frankrijk, van de 13de tot de 20ste eeuw.[1)]

Er blijkt uit, dat wanneer de Franschen in de toonkunst de uitdrukking ‘l'art éminemment français’ bezigen, zij daaronder verstaan het karakter hunner muziek in het algemeen, en niet alleen de opéra comique.

‘Dès la seconde moitié du 13me siècle - zegt Bruneau - Adam de la Halle a fixé avec *Le Jeu de Robin et de Marion* la forme du genre que l'on a appelé “l'éminemment français.” Il n'a pas seulement créé “l'opéra comique,” il a déterminé le point de départ d'une musique essentiellement nationale, qui, en traversant les ans, n'a jamais cessé d'évoluer, et qui, précisement parcequ'elle se renouvelait, se fortifiait, se rajeunissait, n'a jamais rien perdu de ses qualités primordiales.’

Adam de la Halle - zegt hij verder, - tegelijk dichter en componist, was de eerste die het waagde tooneelstukken te vervaardigen, waarvan de onderwerpen niet ontleend waren aan de kerkelijke geschiedenis maar aan de gebeurtenissen van den dag, derhalve aan het werkelijke leven. Daarbij was het hem te doen

1) Alfred Bruneau. La Musique Francaise. Paris, Bibliothèque Charpentier 1901.

om een volkomen vereeniging van melodie en tekst, en die verkreeg hij, doordat hij zich door de volkszangen liet inspireeren; ‘de bron - voegt Bruneau er aan toe - waaruit zes honderd jaar later onze componisten zouden gaan putten.’

In de 16de eeuw ziet men hetzelfde streven bij Clément Jannequin, contrapuntist en componist van missen en motetten. Hij keerde aan deze conventioneele kunst spoedig den rug toe en volgde de traditie van Adam de la Halle. Nog meer dan zijn voorganger aan het werkelijke leven ontleenende, schiep hij, alleen door middel van zangstemmen, werken vol leven en realisme. Als voorbeeld haalt Bruneau een compositie aan, waarin Jannequin de *cris de Paris* tijdens de regeering van Frans I tot onderwerp van muzikale behandeling heeft gemaakt. Iets gelijksoortigs is in onze dagen geschied door Gustave Charpentier in zijn lyrisch drama *Louise*.

Maar de Fransche componisten zooals Jannequin e.a. beschikten slechts over één middel van uitdrukking: de menschelijke stem. Later echter kwam in de tooneelvertooningen de instrumentale muziek zich bij den zang voegen. Die samenwerking openbaarde zich o.a. in de beroemde *ballets de cour*, die in de 16de en de 17de eeuw in Frankrijk zulk een groote rol speelden en waarin ook aan decoratief en tooneelmachinerie een voorname plaats was toegekend. Ja, toen de Opera uit Italië naar Frankrijk was overgewaaid en te Parijs gastvoorstellingen der Italianen hadden plaats gehad, kwam het daar zelfs tot een schijn van deze kunst, tot een nationale opera van Cambert.

Toen Lully derhalve in de Fransche muziek de rol kwam spelen, waaraan hij zijn beroemdheid te danken heeft, vond hij er reeds een bescheiden aanvang van het genre, dat hij tot een zoo groote hoogte heeft opgevoerd. De Fransche componisten namen zijn erfenis over, en onder hen was Rameau de voornaamste. Doch hoezeer deze ook op elk gebied der muziek een hervormer kan genoemd worden, zoo was er toch één traditie, die hij respecteerde: ‘la tradition française de la mesure, la clarté, l'esprit, le coeur, la franchise et l'audace.’

Wel ontstond daarna een oogenblik het gevaar, dat die traditie door den invloed der Italiaansche muziek zou verloren gaan, maar gelukkig kwam Gluck en bracht haar weder in het rechte spoor. De beginselen van het eenvoudige en het ware - zegt Bruneau -

werden door hem weder op het lyrische drama toegepast, en op den steeds wassenden boom der Fransche kunst werd een nieuwe kunst geënt, die in onze dagen haar schoonste takken uitspreidt.

Aan *die* kunst willen de Franschen thans vast houden. Gluck moet weder het uitgangspunt der componisten worden. Van de Wagnersche kwelling is men gelukkig verlost. Jaren lang had de Duitsche meester een grooten invloed op de Fransche toonkunstenaars - grooter misschien dan bij andere volken -, doch zij zijn er ten slotte niet alleen behouden aan ontkomen maar als herboren en gewapend voor de toekomst. Indien enkele jongeren waren voortgegaan, evenals Wagner, legenden en philosophische bespiegelingen tot onderwerp van hunne opera's of lyrische drama's te nemen, zou de nationale roem daaronder ongetwijfeld geleden hebben. Gelukkig echter zijn zij tot de erkentenis gekomen, dat het wezenlijk nationale der Duitsche kunst niet is overeen te brengen met het wezenlijk nationale der Fransche kunst.

Aldus Bruneau. Wat hij zegt van het verschil tusschen de nationale Duitsche en Fransche kunst, is volkomen juist; maar ik begrijp niet, waarom de Franschen niet Wagner daarin zouden kunnen navolgen, dat zij legenden van hun eigen land (zonder philosophische bespiegelingen dan) tot onderwerp hunner lyrischdramatische werken nemen. Het komt er maar op aan, in den geest van Wagner te handelen, en dat doet men even goed wanneer men het zuiver menschelijke, ontdaan van alle bijzaken, in legende of mythe weet op te sporen, of wel in het moderne leven. Immers, het van al het conventioneele, van al het historisch formeele losgemaakte algemeen menschelijke is het, dat, volgens Wagner, de woord- en toondichter heeft uit te drukken.

Ook Gustave Charpentier, wiens opera *Louise* zoowel in als buiten Frankrijk (o.a. bij ons) zooveel bijval heeft gevonden, is woord- en toondichter. Niet aan de legende, maar aan het werkelijke leven ontleende hij het zuiver menschelijke; en aldus handelende, schiep hij een werk vol realisme doch waarover tevens - juist door de taal der muziek - een waas van poëzie verspreid ligt. Hierin had Charpentier een voorbeeld aan Wagner's *Meistersinger*. Men ziet dus, dat natuurlijkheid en waarheid ook in Duitsche meesterstukken voorkomen, en dat zij geen monopoliën der Fransche kunst zijn.

Bruneau verwacht van dit lyrische drama (dat Charpentier noemt een ‘roman musical’) veel voor de toekomst. Volgens hem zal de triomf, door dit stuk behaald, vruchten dragen. Nieuwe wegen zullen er door geopend worden, die de jonge Fransche componisten, ieder op zijn wijze, zullen volgen.

Wij helpen het hem wenschen.

HENRI VIOTTA.

Dramatisch overzicht.

I.
Stadsschouwburg. ‘De Veroveraar’, een spel in vijf bedrijven door mevr. J.A. Simons-Mees.

Alexandre Dumas fils was van meening, ‘qu'un auteur parle toujours mal de son oeuvre et que, décidément, ce qu'il peut imaginer de mieux, une fois cette oeuvre exécutée et livrée au public, c'est de se taire. En effet, elle doit contenir tout ce qu'il a voulu démontrer, et l'expliquer, c'est l'avouer obscure, - ce qui est clair n'ayant pas besoin d'être expliqué.’ ‘Je renonce’, zegt hij verder tot zijn publiek, ‘à t' influencer. Si mes pièces sont bonnes, elles survivront au temps présent; si elles sont mauvaises, elles disparaîtront; justice sera faite dans les deux cas; tout ce que je pourrais dire n'y pourrait rien changer...’

De auteur van ‘*De Veroveraar*’ - deze auteur is eene vrouw - heeft niet geheel gezwegen, maar in het programma een bladzijde druks van ‘de schrijfster van *De Veroveraar* aan het publiek’ doen opnemen. Ziehier in telegramstijl den inhoud daarvan: men moet een tooneelspel niet ‘behandelen... als een dissertatie over een kwestie van moraal’,... zich tegenover dit spel ‘stellen zonder hollandsche zwaarwichtigheid van redeneerlust.’ 't Is ‘een spel... van levende menschen’, die ‘er hun eigen lotsbestemming uitwerken naar de wetten van hun eigen wezen’... ‘De schrijfster is geen moraliste...’

Zelfs aan een tooneelstuk, dat behalve kunstwerk tevens nog ‘een dissertatie over een kwestie van moraal’ wil zijn, moet men toch òòk in de eerste plaats den eisch stellen, dat de personen

‘levende menschen’ zijn, wier ‘lotsbestemming’ niet met ‘de wetten van hun eigen wezen’ in onverzoenlijk conflict komt. Dit spreekt van zelf. In zooverre zou dit geheele ‘woord vooraf’, zelfs de onvruchtbare uitval tegen de ‘zwaarwichtigheid van redeneerlust’ - wij zijn en blijven nu eenmaal Hollanders! - hebben kunnen... zie Alexandre Dumas hierboven.

Maar niettemin laat het zich verklaren, dat mevrouw Simons deze opmerkingen niet in de pen hield. Waarschijnlijk toch voelde zij de behoefte, ons, zij het ook niet met zooveel woorden, te zeggen, dat *De Veroveraar* niet een tendenz-stuk is, eene verklaring, die de schrijfster in een ingezonden stuk in het Handelsblad nog duidelijker herhaalt in de woorden: ‘mijn werk is absoluut vrij van alle tendenz’.

Niemand, die dit tooneelspel gezien heeft, zal hierover één oogenblik in twijfel verkeerd hebben. Men zou de auteur onrecht aandoen door haar werk als een ‘pièce à thèse’ te beschouwen. Want wàre het een tendenz-stuk, hàd dit tooneelspel eene strekking in-engeren-zin, dan zou *De Veroveraar* een onzedelijk stuk genoemd moeten worden. Dan toch... maar eerst liever een enkel woord over den inhoud.

Atie van Weelen is bij den aanvang van het eerste bedrijf geëngageerd met Willem v.d. (de, der of den?) Bank, een braven, werkzamen jongen man, eenigszins wetenschappelijk aangelegd - dit hebben wij van hooren zeggen; uit eigen waarneming weten wij slechts, dat hij eene blijkbaar juiste meening heeft over den tijd, waarin een stuk van Botticelli is geschilderd! - maar weinig enthousiast. Aan het slot van de vijfde acte is het engagement met Willem verbroken en Atie half en half verloofd met Frederik, diens half-brôer, een rentenierenden viveur.

Hoe is dat zoo gebeurd? Ik zal het u zeggen, tenminste u zeggen, waaraan de auteur blijkbaar deze gebeurtenissen toeschrijft. Aan ‘de passie’. In de beide eerste acten fluistert men telkens elkaar dit woord toe, als ware dit het wachtwoord. Tante Co, een der beide ongehuwde tantes, bij wie Willem en Frederik zijn opgevoed en nog aan huis wonen, vertelt, dat zij eens vroeger, heel lang geleden, in een roman in de *Revue des deux Mondes* heeft gelezen van ‘passie’; dat zou dan zijn: ‘liefde zonder achting.’ Atie zegt aan Frederik, dat hij zoo heel anders is dan Willem;

die sluit alles zoo in zich zelf op, zijn gevoel en zijn... (zij hokt). ‘Passie’, zegt Free. ‘Juist’. Een oogenblik later, als Atie aan Frederik beduidt, hoe slecht het van hem is, dat hij zoo los leeft, - hij komt zoo kersversch uit Parijs, waar hij veertien dagen met eene getrouwde Italiaansche zangeres geweest is, - antwoordt hij, dat hetgene wat ‘life worth living’ maakt, slechts is... de passie.

En laat ik nu terstond verklaren, waarom ik, ware *De Veroveraar* een tendenz-stuk, wat het niet is, al heeft het de verhouding tusschen de hoeveelheid redeneeringen en de magere handeling ook met eene pièce à thèse gemeen, het een onzedelijk stuk zou noemen. In *De Veroveraar* wint niet de gepassionneerde het van den passielooze, een uitslag van den strijd, waarbij de zedelijkheid volstrekt niet in het gedrang zou behoeven te komen; maar wat in dit stuk passie genoemd wordt, is steeds slechts één en dezelfde, en wel een der minst verhevene harer manifestaties, de zinnelijke begeerte. En dat eene eerlijke, reine, ietwat koude, zelfs volstrekt passielooze liefde het tegen deze steeds zou moeten afleggen, zou ik niet gaarne als de moraal van een dramatisch werk meenemen.

Maar wij staan hier niet tegenover een ‘dissertatie over een kwestie van moraal’. De vraag, hoe de moraliteit er in dit stuk afkomt, kunnen, ja moeten wij dus ter zijde laten, en bij de beoordeeling van dit werk van mevrouw Simons eenvoudig nagaan, of de auteur ons de hoofdpersonen in dit spel zóó geteekend heeft, dat wij de noodwendigheid inzien - minst genomen, aannemelijk vinden - dat deze ‘levende menschen’, onder de gegeven omstandigheden met elkaar in contact gebracht, uit krachte van ‘de wetten van hun eigen wezen’ tot de hun door de auteur toegedachte ‘lotsbestemming’ komen, - in het kort gezegd, of het stuk ‘waar’ is.

Ik meen, dat deze vraag ontkennend moet beantwoord worden, en dat de ernstige fout, die kleeft aan dit tooneelstuk, in de misteekening van een der hoofdfiguren, die van den ‘veroveraar’ zelf, is te zoeken.

De betichting, dat het stuk onwaar, de schildering van een der hoofdpersonen foutief is, lijkt eene, die niets aan dit werk heel laat. En toch is dit niet zoo, en ligt eene dergelijke veroordeeling ook allerminst in mijne bedoeling. Integendeel, het getuigt voor

het vele goede, dat in dit tooneelspel te waardeeren is, dat de niet geheel bevredigende indruk, dien het maakt, niet die is van verwardheid, niet zich behoeft te uiten in een 'ick en weet niet wat', maar terstond kan teruggevoerd worden tot de fout, dat door dit geheele, overigens zoo fraai genuanceerde, weefsel één draad van onjuiste kleur is verwerkt geworden.

Eenigszins verklaarden wij dit mistasten van mevrouw Simons reeds. Toen zij meende de figuur van Frederik te laten beschijnen door het felle, warme licht der passie, waardoor zijn persoon zou schitteren en een weldadigen gloed zou uitstralen, waarin het denkbaar was, dat Atie, rillerig door de hartstochtlooze koelheid van Willem, zich zou komen warmen, - toen heeft zij misgetast en slechts het flikkerende en kwalijk-riekende kaarsje der grove zinnelijkheid aangestoken, waarin wij nu maar moeten gelooven, dat Atie als een dom mugje, krachtens 'de wetten van haar eigen wezen' en zonder een extra-duwtje van de auteur gevlogen is!

En dit is juist niet aan te nemen.

Atie is een gevoelig, licht-ontvankelijk, zelfs hartstochtelijk meisje; de omgeving, waarin zij opgroeide, die haar, toen zij eene leegte in haar leven begon te voelen, tot Toynbee-werk en anderen socialen arbeid bracht, heeft dit sluimerend gepassionneerde niet wakker in haar doen worden, maar meer de ernstige, zelf-beheerschende en zelf-opofferende zijde van haar karakter tot ontwikkeling gebracht. Dàn leert zij Willem kennen, die beantwoordt, althans schijnt te beantwoorden aan de verlangens, die op dat oogenblik nog den boventoon in haar gemoedsleven voeren. Ernst, eenvoud en zelfopoffering vindt zij in hem, en, naar zij meent, ook kracht, die moreele kracht, waardoor hij over haar zal kunnen heerschen en zij, de echte vrouw, aan haar drang om liefde te *geven*, kan voldoen. Maar krachtig *is* Willem niet; hij maakte slechts dien indruk, daar in dezen hartstochtloozen man geen strijd is, geen behoefte is aan kracht, en het gemis daarvan zich dus nooit deed gevoelen.

Maar meer nog ontbreekt hem: spontaan enthousiasme, fantaisie, smaak, zoo voor kunst als in kleeding. Wel houdt hij veel van Atie; alleen uit liefde wil hij haar trouwen, maar zijn liefde is zoo kalm, zoo weinig onstuimig, zoo verstandig en verstandelijk. Ik fantaseer hier niets bij de beschrijving van Willem; dit alles

kan men putten uit de voortreffelijke teekening, die de auteur ons van hem geeft.

Telkens en telkens weer voelt Atie - onder welken invloed, zullen wij zoo aanstonds zien, - dat zij door de liefde, die Willem haar betoont, niet geheel bevredigd wordt, noch ooit zal worden; het hartstochtelijke is in haar gewekt; bij Willem vindt dit noch weerklank, noch bevrediging. Hierin begrijpt hij Atie eenvoudig niet. Sterk voelt zij dit, nadat zij in een heerlijken zomernacht samen eenige uren op de hei gedwaald hebben, waarbij Willem maar steeds aan thuis dacht, aan de tante's, aan de koude nachtlucht en aan wat niet al, zonder nu, in het bijzijn van zijn meisje, in deze poëtische omgeving eens zorgeloos gelukkig te kunnen zijn en dan aan de verrukking over zijn geluk uiting te geven door Atie eens hartelijk en innig in zijn armen te drukken. Zij heeft geleden door zijn angst en zijne ijzige koelheid, en als hij haar den volgenden dag, bij het afscheid nemen voor zes lange dagen, op den mond kust, veegt zij met den rug van de hand haar lippen af. Als nù de veroveraar komt, vindt hij reeds een half veroverde vesting.

Atie zou uit zich zelf hierover niet tot bewustheid gekomen zijn. Als misschien af en toe al een glimp van twijfel bij haar mocht zijn opgekomen, zou zij, die zoo hoog opzag tegen den eerlijken, trouwen en verstandigen Willem, elk gevoel, dat niet ten volle bevredigd werd door zijn liefde, als iets minder-waardigs, ongezonds, misschien onreins, voorloopig onderdrukt hebben, totdat mogelijk *in* het huwelijk de ontgoocheling voor haar zou gekomen zijn, en dit voor hen tot een naast-elkaar-leven zou zijn geworden, waarin zij de steeds dankbare, maar tragische rol van de niet-begrepen vrouw zou hebben vervuld.

Om datgene, wat in haar sluimerde, en niet in zoo korten tijd uit zich zelf zou ontwaakt zijn, bij haar tot klare bewustheid te brengen, was het noodig, dat zij naast Willem een man kon stellen, met wien zij hem steeds en als 't ware onbewust konde vergelijken, en in wien juist al datgene stak, wat Willem miste. Maar moest hij daarom juist de volledige tegenvoeter van Willem zijn? Was het noodig tegenover den eerlijken, ‘gewissenhaften’ Willem een zóó scherp contrast te stellen, als ons in ‘Frederik den Veroveraar’ gegeven wordt? Integendeel; wel staan nu in dit tooneel-

stuk de twee half-broêrs moreel zoover van elkaar, als maar denkbaar is, maar.. Frederik staat daardoor tevens te ver van Atie af, om den invloed, dien hij op haar hebben zal, verklaarbaar te maken.

Wat is deze Frederik, gelijk mevrouw Simons ons hem te zien geeft? Is hij de lichtzinnige charmeur, knap van uiterlijk, aangenaam in zijne manieren, smaakvol in zijne kleeding, vrijgevig, genotzuchtig, verfijnd van smaak, met zin - niet te diep gaand - voor het schoone? Een man, sceptisch omtrent de deugdzaamheid van vrouwen, tevens zinnelijk, en daardoor gevaarlijk voor haar, maar dit niet geheel bewust, althans niet opzettelijk, immers loyaal; vrijpostig tot op het ongepaste af, maar in goed gezelschap nooit vulgair; geestig met een neiging tot het scabreuse, maar nooit plat; gepassionneerd in zijne gevoelens voor vrouwen, doch daarin onstandvastig, fladderend van hier naar ginds, maar een charmeur quand-même?

Zóó toch zou ik mij den man gedacht hebben, die Atie aan Willem kon onttrekken om haar voor zich zelf te winnen. In zoo'n man steekt nog wel wat goeds. Naast elk van zijn fouten kunt ge eene goede eigenschap stellen, althans eene begrenzing van die fout binnen zekere perken.

Frederik, zooals wij hem uit *De Veroveraar* leeren kennen, is echter geheel anders dan de hier geschetste.

Als hij van Parijs thuis komt, vindt hij Atie, die hij nog niet kent, alleen in de kamer. Hij wenscht haar geluk met haar verloving en zegt dan met een ‘sneer’, dat zoo'n kennismaking op Toynbee-avonden, als tusschen haar en Willem, zoo degelijk en soliede is. En hier reeds schiet hij - opzettelijk - zijn eerste projectiel af op de vesting, die hij later zal veroveren. Zij tutoyeeren elkaar terstond en worden spoedig zoo gemeenzaam, dat Atie hem kapittelt over zijn snoepreisje naar Parijs. Als zij hem vraagt, hoe hij er toe kwam met die vrouw op reis te gaan, als hij niet van haar houdt, antwoordt hij aan het achttien- à twintig-jarig meisje van zijn broer, dat hij sinds een kwartiertje kent: ‘het mensch had eens een verzetje noodig’ - en dan weer met een ‘sneer’ - ‘en dát heeft ze nu gehad’![1)]

1) ‘De Veroveraar’ is nog niet in druk verschenen; ik citeer dus uit het hoofd. Waar ik, zooals hier, de wijze, waarop eenige woorden gezegd werden, of eene handeling werd verricht, in één woord het - terloops gezegd, zeer te prijzen - spel der acteurs mee laat spreken in mijne beoordeeling van het stuk, terwijl zij misschien getreden zijn buiten de door de auteur gegeven tooneelaanwijzingen, doe ik mevr. Simons, naar ik meen, toch geen onrecht, daar de schrijfster in het reeds boven aangestipte ingezonden stuk in het *Handelsblad* zegt: ‘Om te eindigen zou ik graag van harte al het goede willen onderschrijven, dat van de vertooning van “De Veroveraar” gezegd wordt. Ik heb van de repetities genoten en ben mijn vertolkers - dames zoowel als heeren - en hun leider echt dankbaar voor hunne toewijding en voor hetgeen zij er met hun talent mee bereikt hebben.’

Mevrouw Simons heeft ongetwijfeld haar talent onderschat, toen zij meende het beeld van Frederik niet volledig en ten voeten uit te kunnen teekenen alleen door hem samen te brengen met de overige hoofdfiguren van dit stuk en door de kleine - vaak meesterlijk aangebrachte - trekjes, die het ten tooneele voeren van de bij-figuren daarvoor heeft geleverd. Bijkans een geheele acte - de derde - wordt aangewend, om ons Frederik juister en volledіger te doen kennen. Al zou dit gedeelte in elk geval buiten het verband der dramatische ontwikkeling blijven, wat had het een kostelijk bedrijf kunnen worden: Frederik in zijn interieur, gastheer op een afternoon-tea, omringd door jonge meisjes, dus in zijn element!

De eerste voorwaarde echter tot het welslagen van dit gedeelte van het bedrijf ontbreekt: een levendige dialoog, waarin Frederik zich als geestig en oppervlakkig, opgewekt en luchthartig, had kunnen doen kennen.

En dan, hoe verloopt deze scene?

Behalve mevrouw Nolting[1)], die spoedig verdwijnt, zijn vier jonge meisjes en één minder jonge vrouw - Juffrouw Lütte - Free's gasten. ‘Allons dames’, zegt Sultan Frederik, alsof hij in een harem te bevelen had, ‘U kent het consigne: handschoenen uit, voor den handkus!’ Zij gehoorzamen. Van het geven van dien handkus, dat bij het binnenkomen der gasten nog eenigen zin zou gehad hebben, nu echter een ongepaste grap is, maakt Free gebruik, behalve voor andere vrijpostigheden tegenover de jonge meisjes, om Juffrouw Lütte, die hij weet, dat liefde voor hem voelt, die in hem ziet,

1) Bedenkt de heer Simons niet alleen de titels der stukken van zijne echtgenoote, zooals hij in de voorrede tot de ‘Drie tooneelspelen’ mededeelt, maar ook de namen der personen, en dan liefst terwijl hij in het Gemeenteblad, Afdeeling 2, snuffelt?

wat, naar ik zou meenen, de auteur gaarne had, dat ook wij in hem zouden zien, - ‘eene hysterische oude jongejuffrouw’ noemt hij haar echter later tegenover Atie - ten aanschouwe der aanwezigen in het gelaat te kussen! Hij overtuigt een der meisjes, dat zij natte schoenen aan heeft, alleen om de gelegenheid te hebben, haar die uit te trekken! Jeannette Lütte gaat onderwijl heen, - ‘gelukkig dat er niet meer zoo zijn’, zegt Free, zoodra zij weg is - en komt, als de meisjes en ook Atie en Willem, die later even zijn komen binnenvallen, vertrokken zijn, weer terug. Zij laat zich een oogenblik gaan en toont Frederik duidelijk hare liefde. Schijnbaar beantwoordt hij die, en kust haar innig. Als hij daarna spreekt van dien ‘broederkus’ en zij hem vragend aanziet, zegt hij gevoelloos en bijna beleedigend: ‘ja, wat zou het anders zijn?’ Geknakt gaat deze vrouw heen. ‘Hoe kon ik zóó ellendig zijn’, vraagt Free, en wij vragen het met hem. Want hij liet zich niet zonder nadenken de liefkoozing van deze vrouw welgevallen, maar de wijze, waarop hij zich kort te voren over haar uitliet, maakt zijn gedrag tot een welbewust en daardoor dubbel wreed gehuichel.

Men heeft deze scène degoûtant genoemd, hetgeen op zich zelf nog niets tegen haar bewijst; want niet het ten tooneele brengen van wat hier gebeurt, werkt degoûteerend, maar wat hier gebeurt zelf is walgelijk. Was het dus noodig te doen zien, een hoe gewetenlooze en gevoellooze ellendeling Frederik is, dan zou dit tooneel perfect zijn. Maar al ware het schrijven van een degoûtant tooneel ‘un crime’, dan zou men *hier* toch moeten zeggen: c'est plus qu'un crime, c'est une faute. Want zeker niet in *deze* richting had de persoons-uitbeelding van Frederik verder moeten ontwikkeld worden. Waar blijft hier de charme, die hij zal noodig hebben, om zoo aanstonds zijne lotsbestemming te vervullen? 't Is waar, Atie is bij dit alles niet tegenwoordig en kent dus Free niet zoo goed in zijne ware gedaante als wij, maar later zal ook zij gelegenheid hebben een dieperen blik in zijn wezen te slaan.

De vierde acte speelt daags na Atie's dwalen over de hei met Willem. Zij is nerveus, twijfelend en de desillusie is bijna volkomen. Willem gaat terug naar stad tot het einde der week; Free komt op, heeft gezien hoe Atie haar lippen heeft afgeveegd nadat Willem haar had gekust, en trekt nu zijn troepen nauwer om de vesting samen. Hij - die steeds betuigt, dat hij zijn

broer den besten, nobelsten kerel vindt, dien hij kent - versterkt opzettelijk bij Atie dien twijfel aan hare liefde voor Willem, zegt haar, dat hij overtuigd is, dat zij Willem niet lief heeft, en dwingt haar tot de bekentenis, dat zij van hem, Frederik, wel houdt, maar.... geen greintje achting voor hem heeft. Daar zijn we weer bij Tante Co's passie: liefde zonder achting.

Als Free in het laatste bedrijf tot Atie zegt, dat hij haar voor zich zelf wil hebben, dat zij hèm moet toebehooren, voegt deze delicate veroveraar onmiddellijk, op den toon van den koopman, die bij het afsluiten van eene zaak nog een enkel beding maakt, er de reserve bij, dat hij niet weet of hij Atie trouw zal kunnen blijven; dat hij het wel denkt, maar daaromtrent 'geen belofte kan geven'!

En dan gaan zij uit elkaar en wij naar huis met het vooruitzicht, dat wij in *Atie's huwelijk* - het aangekondigde vervolg op *De Veroveraar* - nog wat misère zullen beleven!

Het is zeker te waardeeren, dat mevrouw Simons niet uit misplaatste pruderie de in Atie ontwakende sensualiteit heeft doodgezwegen of als factor in haar psychische ontwikkeling heeft ontweken. Atie heeft echter niet slechts een lichamelijk verlangen, maar ook eene ziels-behoefte, die Willem, naar hare meening, niet kan bevredigen. Doch hiervoor is zij bij Frederik zeker aan het verkeerde adres. De 'veroveraar', zooals wij dien nu voor ons zien, is te veel de 'verleider,' te uitsluitend de overleggende, wèl-bewuste genotzoeker.

Het spontane, onbewuste, althans niet-opzettelijke, missen wij volkomen in hem. Reeds van den aanvang af legt de veroveraar zijne mijnen. Gaarne hadden wij gezien, dat de toenadering tusschen Atie en hem in den beginne van *beide* zijden onbewust ware geweest. Als hij dan tot het inzicht zou zijn gekomen, dat hij voor Atie liefde voelt, - althans wat deze, in zijn gevoelens onstandvastige, man liefde noemt - laat dàn zijn passie loskomen, niet die volgens de definitie van Tante Co, maar echte, gloeiende passie, zonder bijgedachten, zonder clausule van vrijheid tot ontrouw; laat hij dan eens al die achting voor Willem een oogenblik vergeten, laat hij dan Atie de vurigste verklaringen van liefde geven, al is ook zinnelijke begeerte het hoofdbestanddeel hierin. Dan zijn wij wel niet geheel gerust op de ongestoorde gelukzaligheid in 'Atie's huwelijk', durven wij wel geen huizen bouwen

op Frederik's voortdurende huwelijkstrouw, maar dan kunnen wij ons althans verklaren, dat ‘de wetten van haar eigen wezen’ Atie tot deze lotsbestemming moesten brengen.

Voert de auteur mij tegemoet, dat ik het stuk niet begrepen heb, dat zij gegeven heeft, wat zij wilde geven, en dat, wat ik in dit tooneelspel had willen zien ontwikkeld, iets geheel anders is, dan antwoord ik, dat ik bij mijn beoordeeling van haar werk op vasten grond sta, dat ik toch uitga van de zoo fijn geteekende figuren van Willem en Atie, geen van welke beiden ik prijs wil geven om den persoon van Frederik te redden. Zij beiden zijn ieder in zich zelf een geheel, in waarheid ‘levende menschen’, zoo goed als - met uitzondering van de vier jonge meisjesgasten op de afternoon-tea - al de bij-figuren in dit tooneelspel.

Hier en daar heeft de schrijfster de juiste tinten getroffen, waarin wij het beeld van Frederik gaarne geheel hadden zien geschilderd. Het tooneeltje b.v. waar hij, om Atie wat op te vroolijken, met haar Hans en Grietje speelt, is op zich zelf een meesterstukje, en, wat Frederik betreft, een rake penseelstreek voor het portret van den waren veroveraar. Maar het valt geheel buiten den toon, waarin overigens grootendeels het beeld van Free geschilderd is.

Mocht mevrouw Simons er nog eens toe komen, haar in zoovele opzichten - ook wat in het algemeen den dialoog betreft - uitstekend werk te herzien, laat zij zich dan in het bijzonder den persoon van Frederik aantrekken. Wordt de ‘veroveraar’ door haar invloed een aantrekkelijker, een iets beter mensch, *De Veroveraar* zal dan een veel beter, en wel uitnemend tooneelspel kunnen worden.

HENRI LASALLE.

II.
Stadsschouwburg. Gastspiele der Vereinten Cölner Stadttheater: ‘Rosenmontag’, Eine Offizierstragödie in 5 Aufzügen von Otto Erich Hartleben. - ‘Stein unter Steinen’, Schauspiel in 4 Akten von Hermann Sudermann.

Otto Erich - wij kenden tot dusver weinig meer van hem dan het hier in 1901 door het Heine-Ensemble gespeelde *Erziehung zur Ehe*, waarin hij met bijtende ironie tegen den leugen in het huwelijk te velde trekt, en de niet minder scherp spottende, maar fijn geestige dramatische schets *Die sittliche Forderung;* verder het mooie boekje, dat hij *Goethe-Brevier* noemde en waarin hij met kennis en smaak Goethe's lyrische gedichten rangschikt op de plaats die zij in 's dichters leven innemen, en eindelijk zijn laatsten bundel gedichten, het van Goethe'schen geest doordrongen *Von reifen Früchten*. Maar die vier kunnen volstaan om een hoogen dunk te geven van den man, die, onder het uiterlijk van een Lebemann en een cynicus, een hoogen, fijnen geest verborg. Otto Erich - dat men hem niet alleen in den intiemen kring zoo noemde, maar dat hij in geheel letterkundig Duitschland onder dien naam bekend was, wijst op zijn groote populariteit, waarvan ook de algemeene ontroering bij zijn vroegen dood, in het voorjaar van 1905, blijk gaf.

Hartleben was er een uit de ‘Stürmer’ en ‘Streber’ van de omstreeks 1864 geborenen, die tusschen 1885 en 1890 het eerst en het luidst van zich hooren lieten. Hij zelf vertelt in een autobiographietje, dat niet verder loopt dan tot omstreeks 1890, hoe hij in zijn juridische betrekking te Maagdeburg tot de pijnlijke ontdekking kwam, dat hij liever met de menschen die in de bank der beschuldigden zaten zou gaan soupeeren dan met zijn collega's van de strafkamer, - wat hem aanleiding gaf om de juristerij er aan te geven en het liever met schrijven te beproeven, al werd daardoor ook het maandgeld dat hij van zijn grootvader ontving (Hartleben was reeds sedert zijn zesde jaar wees) van 300 tot 100 Mark teruggebracht.

Zoo trok de ongeveer zesentwintigjarige naar Berlijn. Daar waren

ze allen saâmgekomen, die - zooals een hunner, Hermann Bahr, het later schreef - den ‘dunklen Drang’ in zich voelden, de wereld te hervormen en zeker waren hun doel te zullen bereiken, al wisten zij ook nog niet hoe. Niets gold hun voor hooger dan ‘ein rechter Proletar’ te zijn - zooals Arno Holz zong:

> Das Halstuch rot wie Blut,
> Von Locken wirr umflogen,
> Den Kalabreserhut
> Tief in die Stirn gezogen -

en in den droom zagen zij zich al op de barrikade staan.

Zij stamden bijna allen uit klein-burgerlijke gezinnen, hadden zelf in bekrompen omstandigheden hun jeugd doorgebracht, voelden daarom meê met wie in ellende verkeerden en vonden er een dol vermaak in, te tieren, ‘in tyrannos’ en tegen alles wat hun, in hun drang naar onbeperkte vrijheid, in den weg stond. Maar geen van allen hield het lang uit. Ieder van hen doorleefde een crisis, waarvan het einde was dat de kunstenaar, die om zijn kunst te kunnen uitspreken zichzelf moet kunnen zijn, vrij en onafhankelijk, het won van den partijman, die zijn persoon heeft achter te stellen bij de zaak, wier belangen hij verplicht wordt te dienen.

Hartleben heeft in een van zijn eerste tooneelstukken, *Hanna Jagert* (1893), in de vrouw, wie het wachten op den triomf van het proletariaat te lang duurt, iets van die crisis met aan cynisme grenzenden spot, maar waaronder diepe ernst verscholen lag, in beeld gebracht. Later volgde *Erziehung zur Ehe*. En daarna verbaasde hij zijn vrienden door een paar stukken in rustiger toon, van minder bijtenden spot en meer kennis van de eischen van het tooneel. De vrienden werden bang. Was het niet mooier vroeger, toen hij zijn spot den vrijen loop liet en zich niet om het métier bekommerde? En liepen Otto Erich en allen die hem volgden niet gevaar, hun frisch, persoonlijk talent onder den druk van het goed geschreven tooneelstuk verstikt te zien?

Daar kwam in 1900 *Rosenmontag*, en het stuk sloeg in zooals geen van zijn vroegere nog gedaan had: het werd een repertoirestuk van de Duitsche schouwburgen.

Hier had men het goed geschreven stuk, maar trillend van

leven; los van tooneel-conventie in den slechten zin, maar toch pakkend van het begin tot het eind; geschreven niet voor het ‘onzichtbare theater’, waartegen Goethe in een brief aan Kleist waarschuwt, maar voor het intelligente publiek van een hedendaagschen schouwburg, dat een en al aandacht is, wanneer een man van geest, gevoel en smaak het een stuk leven, door zijn temperament gezien, in beeld weet te brengen.

‘Ein Offiziers-Tragödie’ noemt Hartleben zijn stuk, dat ons den jongen luitenant Hans Rudorff vertoont, slachtoffer van zijn lichtzinnig karakter, als men het zoo noemen wil, maar vooral slachtoffer van de intriges, door ‘brave’ kameraden tegen hem gesmeed. Een door en door sympathieke jongen is die Hans, en wanneer men weet wie Otto Erich was, met zijn ‘Herz voll Sehnsucht nach Schönheit und Heiterkeit’, maar tevens met dat diep en fijn gevoel, dat men voor de medegasten aan den ‘Stammtisch des Lebens’ het best verborgen houdt - zooals een zijner vrienden het in een afscheidsgroet zegt -, Otto Erich, wiens lachen zijn wapen was tegen de kleinheid en ploertigheid om hem heen, de muur, waarachter hij zijn ‘weiches, empfindsames Gemüth’ beschutte, dan gevoelt men, dat er in dezen Hans Rudorff een stuk van zijn eigen leven en denken steekt, dat Otto Erich deze tragedie met zijn hartebloed geschreven heeft.

En daarbij is het stuk, met zijn tragischen ondergrond, geschreven met een frischheid, een entrain, een vlotheid van dialoog, een virtuositeit en vooral ook een kracht en waarheid van typeering, die maken dat - althans bij de lezing - ook de Hollander kan meeleven met dit leven van Duitsche officieren, dat toch zoo oneindig ver van hem afstaat en in den grond zoo weinig aantrekkelijks voor hem heeft.

In Hartleben's tweeden en laatsten versbundel, *Von reifen Früchten*, staat met den titel ‘Rosenmontag’ dit klein gedicht:

Am Rosenmontag liegen zwei,
die kalten Hände noch verschlungen -
das Leben strömte rauh vorbei,
die beiden haben's nicht bezwungen.

Als überwunden grüssen sie
den Sieger, dem das Glück begegnet -
im Tod verbunden, segnen sie
all jene, die das Leben segnet.

Het ernstige gedicht is van den vroolijken Hans Rudorff, en wanneer Traute, zijn lief, het op zijn schrijftafel vindt, rukt hij het haar uit de hand. Was het niet ook Otto Erich, die niet wilde dat zijn intiemste gedachten en gevoelens onder de oogen van zijn vrienden kwamen? Het gedicht teekent in enkele regels het droevig lot van die twee, wien het leven in zoo woeste vaart voorbij stroomde, dat zij het niet meester konden worden, maar het hen overstelpte en meesleepte in den dood. Door en om die tragedie heen lacht en tiert en raast het leven in den dollen Rosenmontags-Carnevalspret van hen, die aan lijden noch sterven denken....

De vertooning van *Rosenmontag* door de tooneelspelers uit Keulen heeft niet dien levendigen, diepen indruk gemaakt, niet zóó geboeid en geroerd als de lezing van het stuk mij had doen verwachten.

Dit is waarschijnlijk zóó te verklaren. Bij de lezing komt men onder de bekoring van de frischheid en lenigheid van dialoog, onder de ontroering van het treffend geval, dat den sympathieken Hans Rudorff in den dood jaagt. Men ziet de menschen vóór zich, maar zonder om de kleeding te denken, waarin ze voor ons op het tooneel zullen verschijnen, en leest het stuk zacht of hardop met zijn eigen intonatie, die de verschillende gemoedsstemmingen van de optredende personen tracht weer te geven.

Maar nu krijgt men het stuk op een tooneel te zien. Een oogenblik mag dat ‘Offizier-Kasino’ in de kazerne, die kamer vol in uniform gekleede mannen door het ongewone de aandacht levendig houden, maar wanneer men dat groot aantal uniformen bijna het geheele stuk door vóór zich ziet defileeren, geeft het voor ons Hollanders - voor den Duitscher, die steeds in de omgeving van uniformen verkeert en sympathie heeft voor de uniform, is dit wat anders - iets eentonigs en... unheimisch'. Men gevoelt een opluchting, wanneer Hans Rudorff in huisuniform of in civielkleeding optreedt.

Bij de kleeding komt iets van meer gewicht: de toon. Men kent den ‘schneidigen’, harden toon van den aan kommandeeren gewenden Duitschen officier. De leden van het Keulsche tooneelgezelschap hebben in houding en beweging, in een vlot, goed aaneensluitend ensemble den Duitschen officier voortreffelijk weergegeven - ook in den toon. Maar die scherpe, luide, harde toon,

die zoo weinig schakeering toelaat, vermoeit, agaceert bijna, den daaraan niet gewenden Hollandschen toeschouwer en doet daardoor groote schade aan den indruk van het geheel.

De eenige mannelijke speler, die èn door zijn kleeding èn door de teerdere aandoeningen welke hij heeft weer te geven die eentonigheid vermag te breken, is de hoofdpersoon Hans Rudorff, die in Richard Aszmann een voortreffelijk vertolker vond. Wat dezen tooneelspeler voor die rol bijzonder geschikt maakt is zijn jeugd en zijn goed uiterlijk. Dat was wel de man, van wien zijn sympathieke vriend Harold zeggen kan: 'Ich habe während meiner ganzen Dienstzeit keinen Menschen kennen gelernt, der so fein, so vornehm, so nobel denkt und - fühlt wie Hans!' Al gaat hij in de heftige gevoelsuitingen van den zenuwlijder tot de uiterste grenzen, Richard Aszmann met zijn intelligent spel beheerscht de rol tot in de kleinste bijzonderheden en maakt er een voortreffelijke creatie van.

Jammer dat dit mooie spel niet tot zijn volle recht kon komen in het samenspel met de nog wel met dikke letters op het programma vermelde Frl. Lotte Sarrow, die van de prachtrol van Traute weinig terecht bracht. Zij stond er, naar mijn indruk en die van vele anderen, totaal buiten. Voortdurend valsch intoneerend, als een die niets voelt van hetgeen zij te zeggen heeft, speelde Frl. Sarrow de rol met conventioneele intonaties en gebaren, zonder eenige ontroering te wekken.

Sudermann schrijft ook niet voor het 'onzichtbare theater', maar hoeveel minder natuurwaarheid is er in zijn werk, hoeveel meer tooneelconventie en tooneeltrucs dan in dat van Hartleben. De werken van Sudermann, die het meeste succes hadden, *Die Ehre*, *Heimat*, zijn met groot talent en groote handigheid naar den smaak van het publiek vervaardigd. In andere is het gegeven dikwijls interessant en nieuw, maar staat de uitvoering daar verre beneden. De opzet doet vaak iets bijzonders verwachten, maar - is het onmacht of angst, zijn publiek met de consequente doorvoering van zijn opzet te zullen ontstemmen? - het stuk verlaat spoedig de eerst ingeslagen richting, om dan, slingerend naar dezen en genen kant als 't ware zijn weg zoekend, ten slotte op goed geluk af ergens aan te landen.

Zoo is het ook met zijn jongste werk: *Stein unter Steinen*. In het eerste bedrijf maken wij kennis met den Steinmetzmeister Zarncke, den man die, met den 'Besserungspuschel' behept, zijn arbeiders gaarne recruteert uit ontslagen gevangenen, en dan ook al aanstonds bezoek ontvangt van een ontslagen moordenaar, wien hij een plaats in zijn werkplaats aanbiedt, en wel een post van vertrouwen, als nachtwaker. De breede, heldere opzet doet niet anders verwachten dan dat hier een sociaal vraagstuk: de mogelijkheid om den ontslagen gevangene, al ware hij ook een moordenaar, in de gewone maatschappij te doen optreden als gelijke van hen, die niet met den strafrechter in aanraking kwamen, zooal niet opgelost, dan toch in al zijn schakeeringen en consequenties ons voor oogen zal worden gesteld. Maar dat heeft Sudermann òf niet aangedurfd, òf niet aangekund.

Wel zien wij, hoe Biegler, de ontslagen moordenaar, langzamerhand bij zijn medearbeiders in verdenking komt - op vrij plompe en onhandige wijze komt het uit dat er een moordenaar onder hen schuilt -, en dat zelfs andere ontslagen gevangenen, maar die enkel voor braak en diefstal straf ondergingen - één is er onder hen, die onder sterke verdenking staat, zich nog pas aan diefstal uit het magazijn van Zarncke te hebben schuldig gemaakt - hem met den vinger nawijzen, hem beschimpen en uit den weg loopen; maar de Steinmetzmeister, de man die, door er zijn werk van te maken ontslagen gevangenen in zijn werkplaats op te nemen, de verantwoordelijkheid van den toestand zou hebben te dragen, blijft er zoo goed als buiten. Voor hem geen strijd, noch innerlijk, noch uiterlijk; hij ondervindt niet de gevolgen van zijn edelmoedige, maar gewaagde proefneming, noch direct aan zichzelven, noch - zooals ook verwacht had kunnen worden - in de persoon van zijn ongelukkige, ziekelijke dochter Maria, die wel haar strijd te strijden heeft, maar alweer zonder dadelijk verband met de daad van haar vader.

Het geheel dat, flink aangedurfd, in den rechten koers gehouden, een aangrijpend stuk had kunnen worden, verloopt in een weinig interessante liefdesgeschiedenis tusschen Lore, die als buffetjuffrouw in de kantine dienst doet, en den ontslagen moordenaar. Daarbij komen wel aardig gemaakte, op uiterlijk effect berekende tooneeltjes voor, de hand verradend van den geroutineerden tooneelschrijver,

die zijn publiek kent, maar de belangstelling neemt bij elk bedrijf af en ten slotte blijft men onbevredigd.

Van het spel der Duitsche tooneelspelers in *Stein unter Steinen* valt weinig te zeggen. Het was, met uitzondering van dat van de alweer met vette letters gesignaleerde Frl. Sarrow, die ook hier van haar rol niets terecht bracht, gewoon goed. Een enkele van de kleinere rollen, die van Struve, den man die met wellust terugdenkt aan de geneugten van het gevangenisleven, werd met talent getypeerd door Max Reitz maar de overigen toonden zich weinig meer dan geschikte, geroutineerde acteurs, gewoon met elkander te spelen en goed gedresseerd.

Iets bijzonders gaven de twee voorstellingen ons in het spel van Richard Aszmann als Hans Rudorff in *Rosenmontag;* het overige was - gewoon. Om ons dit te laten zien, behoeft men geen tooneelspelers uit den vreemde te laten komen, ons dubbele toegangsprijzen te laten betalen, ons te verzoeken om in avondtoilet te verschijnen en om eerst aan het slot van het stuk te applaudisseeren. Onze Nederlandsche tooneelspelers geven ons, onder voor ons minder bezwarende voorwaarden, meermalen even goed en niet zelden beter werk te genieten.

J.N. VAN HALL.

Parlementaire kroniek.

24 Februari 1906.

De Begrooting van Waterstaat heeft dit jaar in de Tweede Kamer vrijwel het karakter gedragen van een credietwet. De tijd voor een behoorlijke behandeling van de toch zoo belangrijke onderwerpen als de rechtstoestand van het personeel bij de posterijen en telegrafie en die van het spoorwegpersoneel in de laatste jaren zijn geworden, heeft ten eenemale ontbroken. En om de grondwettige vaststelling der Staatsbegrooting niet te verijdelen, werd de discussie daarover bewaard tot na het Kerstreces. Dan zouden de post- en spoorwegtoestanden een afzonderlijke beurt krijgen.

En zoo is geschied; bijna twee weken wijdde de Kamer aan de rechten en grieven van de post- en spoorwegbeambten; de vertoogen daarover werden alleen afgewisseld door de tragisch-komische historie van den Velser-pont. Het is dan nu een feit geworden: de pont blijft en de brug bij Velsen verdwijnt; geen motie Passtoors heeft het gevaar kunnen afwenden; aan de eenmaal aangenomen wet, waaraan misschien te kwader ure de Kamer haar zegel hechtte, wordt uitvoering gegeven. Slechts in zooverre kunnen de pleitbezorgers van Holland-op-zijn-smalst zich lauweren om de slapen vlechten, als de Minister Kraus open en rond verklaarde, dat van de met de pont-proeven begane fouten de ambtenaren van den Waterstaat de zedelijke verantwoordelijkheid dragen en hij de toezegging deed, dat, mochten de ponten niet op *behoorlijke* wijze in het verkeer voorzien, de regeering Kennemerland niet aan zijn lot zal overlaten.

Een vriendelijke, open verschijning, de nieuwe Minister van Waterstaat en, afgezien nog van de politiek, het volkomen tegenbeeld van zijn voorganger. Terwijl de heer De Marez Oyens de gewoonte had zich te hullen in een phrasenrijke rhetoriek zonder

een daaraan zelfs maar in de verte evenredigen inhoud, doet de heer Kraus de Kamer versteld staan van den beknopten vorm, waarin hij zijn antwoorden giet. Zonder een enkel bloempje van welsprekendheid neemt hij uit een vaak lange redevoering van een Kamerlid de vraag, die deze hem ten slotte heeft gedaan, om daarop in drie woorden bescheid te geven. Neemt men dan in aanmerking, dat de Kamer, voor hij aan het woord komt, soms eenige dagen discussie heeft gehad, dan verkeert men aanvankelijk onder den indruk, dat de Minister meer dan de helft onbeantwoord heeft gelaten. Bij nader onderzoek blijkt echter, dat hij wel degelijk alle punten heeft besproken, wel is waar veel nog tot nader onderzoek heeft uitgesteld of naar verdere overweging heeft verwezen, maar toch niet het verwijt op zich laadt, dat hij geen notitie heeft genomen van hetgeen de sprekers als hun wenschen hadden geuit. De heer Kraus houdt, zonder het zelf te willen, de Kamer haar breedsprakigheid voor. Jammer dat hij zijn redevoeringen, die vooruit zijn klaar gemaakt, afleest zonder dat eenige stemverheffing leven brengt in de voordracht, zonder dat ook blijkt van eenig enthousiasme of vast opgemaakt plan. Toch blijkbaar een man die het goede wil en het, zoo men hem rustig den tijd laat, ook wel zal kunnen.

Het debat over het spoorwegpersoneel heeft belangrijke momenten opgeleverd. Het heeft hen in het gelijk gesteld, die in de emotievolle dagen van 1903 weigerden hun stem te geven aan de stakingsstrafwet, zoolang de rechtstoestand van het spoorwegpersoneel niet afdoende was geregeld. De heer Bos, die voor de vrijzinnigdemocraten het woord voerde, liet niet na dit duidelijk in het licht te stellen. Want wat heeft de bestuursmaatregel van het Ministerie-Kuyper, die den grondslag moest vormen voor een regeling van de gansche dienstbetrekking van de spoorwegbeambten, anders gebaard dan groote teleurstelling? Het kon moeilijk van meer onverdachte zijde worden erkend dan toen de heer Talma - en hij als lid van de Commissie voor de spoorweg-enquête kon het weten - de verbeteringen luttel, de nog bestaande grieven gegrond noemde en bij *deze* regeering aandrong op datgene, wat zijn eigen regeering het spoorwegpersoneel nog had onthouden. En alsof de coalitie der kerkelijke partijen ook hierin eensgezind moest zijn, kwam de katholieke afgevaardigde Janssen aan dezelfde

bezwaren tegen den thans bestaanden toestand uiting geven. De linkerzijde stond dus waarlijk niet alleen; de sociaal-democratische leider moge met meer klem van redenen op den hem eigen vurigen toon hebben gesproken, hij moge - gelijk bij de woordvoerders van deze partij meer het geval is - zich in een grooter aantal détails hebben verdiept, de zooeven genoemde sprekers der rechterzijde deden voor hem op de hoofdpunten niet onder. Geen wonder dan ook, dat de heer Janssen zich mocht verheugen in een *bonne marque* van den heer Schaper.

Intusschen, er was één punt van verschil tusschen rechter- en linkerzijde, tenminste voor zoover deze laatste zich uitsprak. Maar dat geschilpunt was dan ook van groot belang. De twistappel was voor het eerst in het debat geworpen bij de behandeling der marine-begrooting; thans was de discussie daarover dieper en uitvoeriger; het betrof de vakvereeniging van de spoorwegbeambten en - want ook daar deed zich de vraag gelden - van het postpersoneel. Vakvereeniging of groepsvertegenwoordiging, wat van beide is te verkiezen? Het eerste, riepen de sprekers der linkerzijde; neen, het laatste, zeide de rechterzijde, thans aangevoerd door den heer Lohman. En de Minister wilde *beide* instellingen even gaarne aan het hart drukken.

De vakvereeniging van het spoorwegpersoneel wordt door de spoorwegmaatschappijen met leede oogen aangezien en de vorige regeering, versch onder den indruk van de stakingsdagen, was haar evenmin genegen. De heer Troelstra bepleitte haar belangen met warmte in zijn uitvoerige rede, die een geheelen dag in beslag nam. Het was hiertegen, dat de heer Lohman zich aangordde, toen hij in een van die korte, pakkende speeches, waarvan hij het geheim bezit, het debat bracht op het hoogtepunt van deze twee weken lange, min of meer langdradige discussies. Een vakvereeniging, die uit haar aard de particuliere belangen der leden moet dienen tegenover den patroon, is onbestaanbaar met het karakter van den ambtenaar. Dat was de stelling door den Goeschen afgevaardigde in den breede ontwikkeld. Het postpersoneel bestaat uit ambtenaren - zoo luidde verder zijn betoog - en het spoorwegpersoneel heeft een ambtelijk karakter, omdat de spoorwegen voorzien in een publieken dienst. Tusschen hoogere en lagere ambtenaren bestaat geen dienstverhouding als tusschen arbeider en patroon,

zij dienen den Staat gelijkelijk. En de Staat stelt zich allerminst op het standpunt van een patroon. Het strijdmiddel van de vakvereeniging, ja haar reden van bestaan, is de staking, en staking is juist tegenover den Staat verboden. Met een ietwat onbehouwen *Seitenhieb* naar de Liberale Unie en haar woordvoerder, den heer Borgesius, wegens zijn houding bij de stakingswetten en zijn thans uitgesproken teleurstelling over het onvoldoende der lotsverbeteringen, die van het Ministerie-Kuyper waren uitgegaan, besloot de heer Lohman zijn betoog.

De afgevaardigde uit Goes is een dialecticus als weinigen. Hij gevoelde zeer goed, dat de consequentie zijner redeneering eindigen moest in een volslagen onderworpenheid aan den Staat, gedragen met den meest mogelijken martelaarsmoed. Ja zelfs de regeling van den rechtstoestand der ambtenaren zou men in dezen gedachtengang bijna overbodig kunnen achten. Daarom voegde hij aan zijn bestrijding onmiddellijk toe, dat de Staat voor zijn ambtenaarspersoneel - juist omdat zij de rechten niet hadden, die tegen den gewonen patroon kunnen worden gebruikt - moet zorgen en hun rechtstoestand moet regelen. Maar indien dit zoo is, en het nalaten van dien plicht voor den Staat zóó gevaarlijk is, dat de spreker, waarschijnlijk tot verbijstering zijner politieke vrienden, analogie vond in de treurige geschiedenis van Engelands koning, die de miskenning van de rechten van het Parlement met den dood moest bekoopen, waarom dan dien ambtenaren het recht ontzegd zich te vereenigen en, waar het noodig is, den Staat zijn plichten onder het oog te brengen? Al kan men honderdmaal volhouden, dat er verschil bestaat tusschen een vakvereeniging van ambtenaren en eene van werklieden, het betoog, dat zij onmogelijk en ongeoorloofd is, is daarmee allerminst geleverd. Maar nog veel minder is daardoor de levensvatbaarheid aangetoond van de groepsvertegenwoordiging, die slechts enkelen der ambtenaren, onder den druk van boven gekozen, met de autoriteiten in aanraking brengt. Hoe kunt ge dit stelsel overeenbrengen met uw antirevolutionair beginsel - riep de heer Bos den heeren Lohman en Talma toe - uw beginsel, dat juist den groei van hetgeen uit de maatschappij zelf opkomt wenscht te bevorderen en tot volle ontwikkeling wil brengen? Een antwoord dat eenigszins afdoende was, werd op deze vraag niet vernomen.

Het debat was tot nog toe belangrijk, maar verhitte de gemoederen niet meer dan een discussie over een punt, dat den sprekers zakelijk ter harte gaat, dat vermag te doen. Anders werd het echter toen aan het einde van de week de 'zaak-Kraus' door een interpellatie van den heer Kolkman haar intrede in de Kamer deed. De Minister Kraus gaat voor vijf maanden naar Chili en de heer Veegens is zoolang Minister van Waterstaat ad interim. De rechterzijde liet zich, - van haar standpunt terecht - dit fortuintje niet ontnemen. Het gaf haar tevens nog eens gelegenheid den bij haar zoo gehaten kabinetsformateur onaangenaam te zijn. Eigenlijk - zoo zeide de heer Kolkman - had ik tot hem mijn vragen moeten richten. Doch de interpellant begreep, dat een formateur die niet in het kabinet zit, ongeveer is in de positie van den Romeinschen Keizer, voor wien de wetten niet gelden. De interpellatie moest dus gericht worden tot het Ministerie en zijn tijdelijken voorzitter. De heer Kolkman vroeg, of het der regeering bij haar optreden bekend was, dat de Minister Kraus zich verbonden had naar Chili te gaan, of het plan reeds vaststond toen de Minister van Waterstaat in December zijn begrooting in de Kamer verdedigde, en of na deze reis de contractueele band met Chili nog voortduurde. De Minister De Meester had de ondankbare taak de Chileensche reis te verdedigen. Hij kon moeilijk meer doen dan het feit verontschuldigen en aantoonen, dat het ongerief, dat er uit voortvloeide, door voorafgegenomen maatregelen tot den kleinst mogelijken omvang was beperkt. Toen echter de heer Kolkman door een motie de Kamer de reis van den heer Kraus wilde laten afkeuren, barstte de bom los. De Premier, in plaats van gemoedelijk de onnoodigheid en overbodigheid van de motie aan te toonen, en tot zekere hoogte te erkennen, dat in het algemeen een dergelijk intermezzo in het ministerieele leven moet worden afgekeurd, verklaarde kort en goed de motie voor de regeering onaannemelijk. De heeren Lohman en Heemskerk van rechts en de heeren Tydeman en Tak van links betoogden, dat zij het in den grond der zaak met den interpellant eens waren, doch de regeering thans niet wilden doen vallen en dus de motie zouden verwerpen; de kabinetsformateur zweeg en de heer Kolkman trok zijn motie in. De woorden, waarmee hij dit deed, waren echter zoo prikkelend,

dat zij den Minister van Financiën het bloed naar hot hoofd deden stijgen. De afgevaardigde van Rheden zeide toen dat mij een gelukkigen dag had, dat zijn doel was bereikt en de Chileensche reis zedelijk was veroordeeld. In den heer De Meester, sympathiek als altijd in zijn oprechten eenvoud, overheerschte op dat oogenblik de mensch den politicus. Zoó wilde hij de Kamer dien middag niet verlaten. Bleef het hierbij, dan wist de regeering wat haar te doen stond. Hij vroeg een ‘stemming’, terwijl hij met de vuist op de tafel sloeg. Een ‘stemming’? Waarom? De Minister sprak het niet uit, maar hij bedoelde een motie van vertrouwen. Te midden van groote opgewondenheid stelde de heer Lieftinck een motie voor, waarin gezegd werd dat de Chileensche reis geen reden was om de regeering het vertrouwen op te zeggen. Nieuwe, hartstochtelijke uitingen van de heeren Heemskerk en Lohman; ten slotte stemming en aanneming van de motie met alle stemmen links tegen die van rechts. De heer Kraus kan naar Chili gaan, maar... na hem geen enkel minister.

In de Eerste Kamer had de Minister De Meester ten opzichte van de zaak Kraus de houding aangenomen, die hem, politiek gesproken, in de Tweede Kamer veel beter ware te stade gekomen. Toen daàr, voornamelijk door den heer Thooft, die reis op de meest scherpe wijze was afgekeurd, pleitte de regeering verzachtende omstandigheden. De meerderheid daàr stelde geen motie voor en de regeering vroeg er wijselijk geen van haar politieke vrienden in den Senaat. De Eerste Kamer had de primeur van de zaak-Kraus gehad, omdat zij in Januari bijeen moest komen voor de behandeling der Staatsbegrooting. De debatten daarover waren zeldzaam gerekt, maar leverden weinig nieuws. De ministerieele crisis van den afgeloopen zomer en het niet zitting nemen van den heer Borgesius vormden den hoofdschotel. De redevoeringen der rechterzijde uit de Tweede Kamer repeteerden zich in de Eerste. De Grondwetsherziening en het blanco-artikel 80 werden duchtig gehekeld, doch zeer gelukkig verdedigd door den Minister Rink. De heer van Houten speelde ook thans zijn rol van onverzoenlijke. Behoudens de Grondwetsherziening bleek de Eerste Kamer tot samenwerking met de regeering geneigd. Voorloopig een gelukkig voorteeken.

[Tweede deel]

Zomeravondwandeling.

Afgemarteld, gebogen sjokte Zakkie den hoek om naar 't keldertje. Den heelen dag had-ie kolen gewerkt, gelost uit den waggon en van de schuit meegedragen in den opslag. De zon had hen honend bevochten, gebeten en verschroeid, grijnzend aan egaal-blauwen hemel zonder windbelovend wolkje.

Klam van zweet, paffig van veel waterdrinken, moê al voor ze begonnen, hadden ze met hun vijven doorgewerkt, telkens twee in den wagen, twee dragers, één op schuit.

Stil, achteraf, aan den waterkant bij de Muiderpoort, in het gesomber der kolenwagens, in de neerbarstende, koperende hittelaaing, hadden hun zwarte, bezweete lichamen de stomme bewegingen zwijgend doorvochten; waren, op den wal, dòfschrapend, de schoppen gestoken in de verrollende kooltjes, die stuivelend neêrkletterden in de manden, hadden de dragers ze stroefmokkend weggestrompeld op de natte ruggen, was ieder mandje een laagje opwolkend zwart geworden op de zonnige schuit.

Maar 't allerwreedst, in de windlooze hitte, was het opstuiven der scherpe kool naar de oogen. Bij iederen schep dwarrelde het afgeschraapte fijn uit den wagen op, heet van dagenlange zonneschroeiïng, venijnig-scherp, als messensplinters, en het deed hun slechte, huisjeszwakke oogen ontsteken, tot ze vlamden in hun hoofden. Dan ruilden ze om, moesten de dragers scheppen, maar enkele malen konden ze niet beginnen; de afgelosten lagen onder de wagens hun oogen te wrijven. Vuil-rooie zakdoeken werden te voorschijn gehaald, uit broekzakken met kruimels tabak, even smartelijk gebruikt, dan bij huilen af weer weggesmeten. Kolenhanden

werden naar de oogen gebracht, wanhopig doorwreven de zwarte vingertoppen de bloed-rooie plekjes, tot ze in wellustige schaduw van den wagen op den buik lagen, als kinderen trappelend tegen den grond.

Voor den wal, waar 't goed denzelfden middag naar binnengewerkt werd, hadden ze emmers water gegoten, even geblazen en de baas tracteerde een groot pak watte. Ze liepen graag met hem, Zakkie; hij sjouwde de burry nog prachtig voor z'n middelvijftig, de voorman had licht werk als-ie achterliep. Luchtig wipte-ie de zeelen aan den burryboom, kalm bleef-ie in pas, handig tipte-die de mand leeg op de belt. Maar 's middags waren ze allen òp geweest, machteloos van doorkooktheid; op hun ruggen en schouders kleefden de knellingen der draagbanden in 't doorweekte pap van hun kleeren, aan hun lijven klitte het vastgezweete kolenstof. En ze hadden, zonder één woord, zèlfs zonder gijntjes voortgesjokt; elke stap een marteling, elke mand een berg, elke grachtbreedte een kokende hellestad, en niemand had geklaagd over de stilte. Tot de laatste burry naar binnen was gedragen en ze òver zessen, met hun veertig stuiver den weg zochten naar huis....

Grietje zat aan 't snoeptafeltje op schragen, aaneengekleefde zuurballetjes met opelkaar geklemde tanden van elkaar te nagelen, en lachte toen Zakkie beneden kwam.

- ‘Adenoï, Zakkie - zèker hè-je neutjes gewerrek, niet?’ -

Hij tastte naar een stoel in 't halfdonker van 't grachtkeldertje en zuchtte:

- ‘Bewounes - ja!’ -

Zij zag naar zijn brandende oogen en schudde linkslachend 'r geel-rimpelde hoofd onder 't mutsenwit:

- ‘Nou benne je ooge nèt zoo rood as je hàare, hihi!’ -

- ‘Bewounes ja, - herhaalde-ie met gebogen kop naar de grondschaduw genegen - ‘maak jij maar gijntjes.’ -

- ‘Wàarom niet?’ kuchte ze schrapend, opziend van de aandacht bij 't snoepgoed - ‘maak gèen gijntjes, maak wèl gijntjes - hihi. - Komt 'r wat japàn, zegt Klaarie. - Kom is hier - ik wil je nou niet daadelijk verschtèere, maar één ding bezweer ik je vanavet.’ -

Hij streek met z'n vuile kolenhand over d'r mageren neus en probeerde te lachen: ‘En dat ìs, vrouwlief?’ moeilijk gijnde-die.

- ‘As je bij Gòd vanavet effe met me d'r uit mot gaan,’ zei ze - ‘'k wil d'r effe uit - 'k besterref et.’ -

Hij schrok van haar voorstel, vermoeienis trok hem neer naar de stoel.

Maar angstig voor ruzie, kennend haar prikkelbaarheid, zuchtte-ie even en zei, met een duw zich overwinnend tot een glimlach en een vuistslag op tafel:

- ‘Zar ik met je gaan!’ -

- ‘Jij ben 'n schatz!’ zei ze en sloeg hem op de knie.

Pas was ze uit 't gasthuis gekomen. Vuil-wit mutsje, met fluweelen strikje erin, prikte op 't beenige, langmagere hoofd boven de groote, wijdholle groenige oogen; beenig driehoekte de neus met benauwde zweetparels; bleeke lippen, breed, rekten bij de vele schorre hijgingen wijder uit, terwijl de hand pijnverzachtend de borst bedrukte. In het keldertje was de daghitte zwaar omwarend geworden, tastbaar-dik, nadat ze den heelen dag domp rondkruipend, had neergehangen van 't balkenzoldertje.

Van de beendrenschuit vóor den wal dreef verrottende stank naar binnen met den walgelijken adem van de dooie gracht.

Zij had er den heelen dag gezeten, gewend aan de luchten, die 'r borst stilletjes verder vermoordden, alleen maar ziekelijk hijgend van de bestokende hitte.

Als vuile kinderen van de gracht zich met naakte beentjes af lieten glijen van de treêtjes, zag ze even op, liet de aardappelen rusten, wachtte met stille handen, hoestend, schraapkuchend, tot de vingertjes van balletje naar suikerstokje, van dropje naar kleurig plakplaatje hadden uitgezocht en halfcentje tusschen de schoteltjes en fleschjes op de kranten lieten neerkleven. Dàn ging ze voort weer, schillend of groente reinigend of soezend, met keerende hoestjes, de hand tastend naar de slappe borst, twee plakjes aardappel aan iedere zij van de grijzende slapen, waar plokjes wit enkele kale plekjes huid overpluisden.

Andere dagen, als Zakkie minder vermoeid was, of met even verfrischt lijf in den avond weer een nieuwen vrijen

dag voor zich zag liggen, wou ze niet uitgaan, bleef ze zanikend tegenprikkelen, kniesde ze heele avonden achter 't stalletje over pijnen die dikwijls verbeelding waren, over zorgen, als-ie de heele week gewerkt had.

Op de gracht was 't bekend, hoe ze leefden samen, de laatste jaren, kijvend als er eten was, lief en rustig-goed met elkaar als er 's avonds met enkel brood gesoupeerd, kussend met ouwe lippen als in 't geheel niet gegeten werd, zoodat de buren lachten, als ze zamen gearmd uitgingen en hem soms den volgenden dag bij de schouders namen, om te vragen of-ie wat terleen moest hebben. Dan lachte hij maar - hij was dikwijls triestig als er elke dag genoeg was, verlangend naar hongerige dagen met scholem.[1)]

Met een ruk, hevig-wilskrachtig, om z'n vermoeidheid meester te worden, dwong-ie zich op van de stoel, slofte naar 't achterste donker van 't keldertje. Daar, bij de bedsteê, alles den heelen dag in schemer, ontkleedde hij zich en wierp er z'n pet af, tot z'n rooie natte haren 't middenste kaal-glad overkleefden. Onder 't kraantje in 't beschot, in z'n blauw-wije broek, waschte hij zich poedelend boven den emmer. Dan schoot-ie weer z'n bruin-pilotbroek aan, z'n harde begruisde schoenen, z'n vergroende jasje uit de kast, dat frisch aanvoelde na de broeiende werkkleeren. Met 't stukje ijzeren kam harkte hij de nat-rooie haren gelijk naar 't achterhoofd en de groote uitstaande ooren, ook, voor 't bruinomlijste spiegeltje, meer bij 't lichtgrijs van 't stoepje, de kroezige touwige bakkebaardjes, die-ie opkamde van de onderkaak.

Voor 't eten, om frischheid binnen te laten, zetten ze de beide glazen deuren van 't keldertje open - stank van gracht en beend'renschuit golfde nu breeder aan. -

* * *

Wijzend op de hitte nog buiten, vermoeid nog en verlangend thuis te blijven, had-ie geprobeerd haar te bepraten. Maar voelend zijn tegenzin, werd ze giftiger, zag ze hem aan met zijlingsche blikken, verwijtend, dat-ie niks voor d'r over had.

1) Vrede.

- ‘Mot je dan met gewèrd ziek worre?’ lei hij uit, overtuigend met achterover geworpen bovenlijf en gespreide handen.

- ‘Ziek worre!’ - viel ze uit - ‘ogh! zal jou je zorreg zijn, wèl ziek worre, niet ziek worre - gaat 't jou wat an?’ -

Hij tikkelde glimlachend op 't tafeltje: ‘Nou, ga je gang, as je wir - jà - ik zar wer me weg wete!’ -

Maar om zijn kalmte zich opwindend, driftte ze heviger hoestend, voort:

- ‘En je zàl nou met me mee - en ik wìl d'r is ùit - verstà je? verstaàt u? is et zoò erreg, effe òm te loope met jè froù - ben je al zoò oùd? nebbiesch, oggenèbbiesch - ma màn is zoo oùd - ma man ken nie meer loòpe - ma man ken wèl nog 'n heele dag werreke - maar ma man ken geèn hallef uur meer loòpe met za vroùw!’ -

Pijnlijk zag-hij haar aan, waar ze, tegenover 'm, om eigen fictie, zich opwond, kregel van ziekelijkheid. Toen begon-ie satiriek, op ouwelijken deun te neuriën:

- ‘Tatatà - tatatà - d'r bìnne te veul ceènte - d'r binne tè veul ceènte - tatatà - tatata....’

- ‘Wat zeg je?’ vroeg ze, nijdig denkend, dat-ie kwader gezegd had.

En lachend, bang voor ruzie, boog-ie zich naar haar ooren: ‘Mevrouw, ik zeg, as 't veùs te warrem voor uws is’. -

- ‘Adenoi!’ spotte ze - ‘jà 't is te warrem, wadde schmoesies, kijk daar maar naar buite - d'r komp bij mijn leve wind.’ -

- ‘Wind?’ lolde die, voorover nog, lachend naar haar leeflooze oogen - ‘wind? Storm komp er!’ - En daad'lijk, door z'n gemaakte vroolijkheid beter gestemd, besloot-ie toe te geven, om z'n avond niet heel te bederven, rustig, als-ie zich naast haar voelde, als ze tevreden was.

Werkelijk kwam buiten, in de toppen der enkele boomen, heel even, zachtjes, een beving van wind. De blaren rengelden, eerst blad na blad, toen in massa's, trosjes; takjes begonnen te ruischen, de kruinen trilden als in gelukkige huivering.

Op het pàl-dooie grachtvlak, morsig overslijmd met matdoffe vliezen, kwamen zich fijne rimpeltjes te plooien, kleine zwiepinkjes van wind langs de ijzer- en beendrenschuiten.

Pluizig-fijne veertjes donsden aan 't hemelblauw boven de dooie star-verweerde pakhuizen aan de overkant.

Zakkie zag het en gaf toe: ‘Vrouw, ga mee, we gane 'n fhijne wandering make na 't Vonderparrek!’

- ‘Ja, ja’ - mokte ze, weèr met nukkenwisseling - ‘jij gaat uit, jij gaat met me wandele - 'n spòg wàter he-jè toch nog niet voor me over? nou wì-je messchien om as jè zerrevers trek het gekrege!’ -

- ‘Nou neé dan’ - zei-ie, lachend in de open deur voor 't stoepje, ‘thuis brijve dan - is 't dan wèr goed? As-je 't dan maar zegge wir!’ -

- ‘En kan 'k dan de kelder sluite?’ acteerde ze, om niet daad'lijk toe te geven.

- ‘Neé’ - gijnde-diè voort - ‘nièt sruite - opè rate maar, wijd ope rate, hoor je? narrent - ga nou maar afmàke,’ drong-ie, 'r kriebelend onder de kin - ‘ga nou maar gàuw afmake, zar je nòg vijf cente rijze[1)] van tien stukkies frottekat - reg nou niet te dondere - ga mee, hoor je?’ -

- ‘Alderabbe’ - zei ze eindelijk, zwakjes kuchend.

't Was nog helder, toen ze, even na achten, 't stoepje beklommen en op den wal stonden. Nog werd er gewerkt aan de schuiten in de gracht, manden vol rauwere beenderen wogen de ontvangers af van de opkoopers en slagersknechts en droegen ze naar den lichter. Jongetjes met voddenlijven, zwartmodderige plekjes van voetjes door de verflarde schoenneuzen, zochten met klein-rooie oogjes de grootste om hulp op te dringen en ze als jonge honden te versjouwen over de plank naar de verrollende massa, waarvan stankdampen wolkten. Voor de ijzerpakhuizen droegen de schuiten bergen oud-roest, die uitschoten wolken van roest bij elken rengelenden smijt, waar de mannen oplaadden uit de openingen der pakhuizen, die vaal-grijs, triestig plomp te mijmeren stonden in de star-dooie gracht. En tot zoover er huizen te zien waren; waar de brug van Marken zich drong tegen de achterste rekking der bouwsels - was het droef gebuig van bleeke hooge huizen langs 't slijmerige grachtenvlies, met onbeweeglijk uitgehang van drogende kleerstukken langs

1) Lijze = beuren, ontvangen.

de ramen. Het grachtplekje met het vuilnishuisje was maar een brokje gelukvergeten wereld, de belt van de buurt - alleen verder, op de Oude Schans, groenden wat kalme boomen met bewegende kruinen tegen 't luchtblauw, stond er de Zandstraattoren met geschitter van wijzers te pralen, en grijzig-broos de fiere rechting der spits, als een subtiel stuk speelgoed in nog machtige middagzon. Uit de steeg naar de Jodenbreestraat, die sliertjes menschen - karren met beenderen, door slagersjongens geduwd, kooplui met vodden en roest - die bij de schuiten af kwamen leveren - over de brug afscheidde van de klittende drukte, kwam lawaaierig geschreeuw van karrenstandjes en fruitstallen. Een broeiing van vunzige dompigheid dreef over de hoofden, baardig bezweet de mannen, de vrouwen vadzig-dik of beenig-mager, allen verbruind van de dagenlange windlooze zon.

Op de Breestraat, om grappig te zijn, eigen vermoeidheid en Grietje's nukken te verdrijven, nam Zakkie haar arm, wat ze toeliet, wandelden ze sloffend de Zwanenburgwal op. Wijl 't hem meeviel, dat ze zijn arm bleef houden, werd-ie vroolijker, vergat zelfs even de aldóor stekende pijn van z'n oogen. En probeerend haar bezig te houden en lange zelfbeklaging om 't altijd keerende schorre zwakheidsgehoest onmogelijk te maken, zocht-ie wanhopig naar gijntjes, die-ie niet vinden kon, lam en loom nog van nachten zonder rust in de kelder-benauwenis, van nu pas een dag vol zenuwvretend gezwoeg. Maar, wat z'n noodsprong was, als-ie niks meer te lachen wist, begon-ie te spotten met hun sjofelheid, deed rijke voorstellen met breed-geaffecteerd gebaar, wat haar nu en dan wel even dichterbij komen en lachen deed.

- ‘Kom is hier, Grietje, zalle me 'n fiègeràntneme?’ -
- 'k Mag 't wel lije’ - zei ze - ‘as jij maar betaalt, hihi.’ -
- ‘Waarom niet?’ zei-ie met oogenpijn bij schokken, voor zich uitstarend. - ‘Heb 'k soms vandaag niet as 'n fessoenrik mensch me veertig stuivèrs verdiénd?’ -
- ‘Nouneé’ - zei ze - ‘dat hé-je n'ook, heb k'niks teuge te zegge.’ -
- ‘Nou, wat wi-je dan? En he-jij niet je zevenendertig cènte gerijs?’ -

- ‘En àch stuiver betaalt an de gewreman’[1] - zong ze voort in zelfden toon - ‘dat valt je niet mee, hè? - die het nog van drie weke motte hebbe. Allemaal as me òp laat loope.’ -

- ‘Betaar jij, as je geen cente het’ - zei-ie, trappend tegen den hoogen Zwanenburgwalbrug - ‘Ogh! ze hadde voor jou wer wat rager brugge magge bouwe!’

- ‘Net hoe je zeg,’ hijgde ze - ‘je mag me werachtig wel d'r òp douwe, anders kom 'k d'r niet.’

- ‘'k Zar maar niks zegge’ - klaagde ie zacht.

- ‘Waàrom dan?’ - vroeg ze, even verteederd, z'n moeheid zich herinnerend.

- ‘Och mensch, 'k kan ommers 'n steeke makke voor me ooge zien...’

- ‘Dan zie je maar nade.’

Hij zweeg.

- ‘No ja!’ - stiet ze hem aan - ‘'k maak maar schtos, hoor je.’

- Weet 'k wer’ - zei-ie dof en strompelde verder. Alles voòr hem stond in laaienden brand. Als'ie z'n oogen toekneep, zag-ie in de schrale hitte der oogappels, laaiende vlammingen van rossig gepurper door de leden heen, trilden er dansende vlammen als wolken van vuur; kleuren en vormen der dingen bleven nog weg, als-ie ze half weer opende, en de ruimte was als een sidderend morgenrood, dat blakerde, tot-ie 't kreunend uit wou persen. Even begon ie zich beklaagd te voelen, werd-ie week, kneep Grietje in de hand, boog zich voorover, liep enkele passen naast haar als een voortgeleide blinde.

Maar toen, plots, zij weer te klagen begon, over vermoeidheid, puffend van hitte, vegend met de magere hand over 't bleek, bezweete voorhoofd, werd-ie bang, dat 't weer mis zou gaan, dat 't weer uitloopen zou op 't heen en weeraanzanikende, zoekende gekijf, en herwon-ie 't kalme besef, haar bezig te moeten houen.

- ‘Mot je weerom?’ - vroeg-ie, hopend terug te mogen gaan.

- Ja weèrom’ - zei ze nijdig - ‘weèrom, mot jij weerom? gà maar, la mìjn maar alleen gaan.’

1) Gewre = vereeniging.

- ‘Nou-òu?’ zong-ie, even geprikkeld ook - ‘wie zeit dat nou-òu? ik verrang nie weròm te gaan, wa mòt jeéé?’

In de Doelenstraat onvast voortslierend over 't asphalt, sprak ze zachter, wat d'r schorre stem deed beven als zwaar mannengeluid: - ‘'k Heb me nou vandaàg voorgenome om naar 't Vondelpark te gaan - en wij gàne naar 't Vondelpark - la mijn ook eris profiteere’ - bromzong ze in pas - ‘binne banke genog’ - en ze hoestte weer, uitschrapend met breeden mond en uitgestoken tong, de vrije hand deukend in 't blauw gebloemde jak - ‘d'r binne banke - uche! - banke genog - och god! - och god uche! - om te zitte! Nou! La me nou effe me arrem los - ik kan niet hoeste!’

- ‘Noh’ - prevelde die, d'r arm loslatend, - ‘ga je gang, ìk zar wer meegaan, hoor je.’

Langzaam weer kwam-ie op dreef, maakte-ie weer gijntjes om 'r hoesten vergeten te maken - 't bleef soms uit als ze aandachtig luisterde, - slofte-ie de Kalverstraat met 'r in, om den Heiligenweg dan te nemen.

Ze werden veel bekeken, dikwijls gemeden door versch aangetrokken avondkleertjes - 'n ouwe jood en 'n ouwe jodin.

Ze liepen ook zoo opmerkelijk daar, luid pratend over de allengs even koeler wordende stratenbreedte; hij wijselijk redeneerend met voor haar ingehouden pas, beide vlekkige revers van z'n jasje tusschen duim en wijsvinger, alles rood in z'n gezicht, de bakkebaardjes, de stoppelige kin, de fèlpijnende oogen. Zij, naast hem, schoon mager, waggelschuifelend met veel rokkengeslier als van een lijvige vrouw, luid hoestend tot 't schraapte door de stratenstilte, rustig ongegeneerd. Moeilijk lachend met schijn van humor vertelde hij van 't nootjeslossen, hoe ze twee-, driemaal onder de wagen hadden gelegen op den grond. En ze lachte echt even, toen-ie fantaseerde, dat Sieme Gassie an Mausche telefoonklimmer z'n boekie wou zien, om as-ie, zeit-ie, wèl ràje maar niet rosse wou met ongerinèseerde werkmensche. En had-ie 'r ar verterd van gustert? Dat van die weddenschap samet? Nou - de Neus met Goonie die hadde gustert om vier segare gewed - as dadde ze in geen veertien dage mekaar zoue vloeke en geen vijf menute râter màn - verdomd, daar vraagt me die Neus - ‘kom is hier, Goonie,

d'r is 'n nuuf Lewajegewre[1)] opgerich geworre - ga d'r in, krijg jà vrouw overmorre dubbere uitkeerings, zeit-ie, en Goonie die hat geus geen errêg nog d'r in gehad in za dubbeltje, en die zeit gewoon werom: - ‘Krijg jij de plures!’ zeit-ie. Ka-je begrijpe wat as daar is weggelache geworre - nou ze hadde same vier segare gekoch en met z'n viere opgerook en Moosie Groen die had 'r 'n vette gezijre over heen gewonsche.

Ze raakten beiden aan 't lachen, met vroolijken kijk naar de lollende mannengezichten voor hen, in de verbeeldingsruimte.

‘'n Schandaal - mooi is 't,’ hoofdschudde Grietje - ‘schein is 't, om mekaar zoo uit te vloeke, al is 't maar uit gijn’, maar toch lachte ze, bleekjes-zwak, tot de kaken scherp òpbeenden in de magere wangen en de lippen breed uitwijdden om de twee, drie schrompelbruine tanden.

* * *

Toen ze over de breede Stadhouderskade 't Park binnengingen, de walmende stadsbenauwenis nu plots vèr achter hen, de in de straten nog voelbare hitte-schroeiing, vunzige menschenveelheid, nu wegdrijvend over 't groen, of stoeiend uiteengeflard door 't aanwuivende windje, begonnen ze ruimer te ademen, zwijgend in 't weelderig verrassen van 't rustige Park.

Na den gloeienden dag, 't onthoudbaar zonnegetreiter, waarin de wereld gebogen had neergelegen bij 't tyrannieke gekletter der zengende koperstralen, was nu, bij den dansenden adem van 't schuchtere windje, in de gouiger pracht van zonbesparkeld groen, de avond den rustigen morgen gaan lijken, zoolang nog geen schemer gedaald was.

Om hun klevende, goor aanvoelende grachtjeslijven, na avonden besluitloos neerhokken in 't keldertje, zwol 't geurende, ritselende groen tot vreemde weelde, die ze niet te bespreken wisten. De lanen lagen zoo rijkbreed uit, met schaduwplekken om je neer te vlijen, met vakken van goud, die nu rustigjes glejen, breede graszoomen omritselden 't klare blinkende water der vijvers.

1) Begrafenisvereeniging.

Bloemperken speelden getinkel van kleuren in nog maar ragfijn-vaagjes aandonzenden schemer. Fietsbellen tjingelden zilveren lachjes, meisjesgegiechel luchthuppelde in 't groen, joeling van jeugd onder zwaarrijpe takken. 't Willemspark lag er als een rustig, wijd dorpje, met op 't antieke rood der villatorens en in de weeldekleuren der beschilderde ramen de goude verglijing der brekende zonnestralen, als de diepstille lach van een lokkende vrouw. Dan waren er enkele teederder plekjes, intieme waterpartijtjes, waar 't groen àl teerder en stiller te ruischen scheen, de schemer zich vroeger leek te nestelen. In de fijne rimpeling der vijvertjes plasten de laatste zichtbare plekjes blauw; vervloeiden tot broze weelde de laatste sparkelingen van 't zonneleven. En langzaam, aansluipend met eeuwig-grootsch gebaar, kwam de prachtige geheimenis van avond aan, onmerkbaar groeiende stippelingen van zwart, dàn massaler schemerstofjes, verpoeierend de klaarheid der luchten, overwebbend de silhouetten van 't groen, schroom'lijk vervagend de scherpere dingenlijnen. Allengs weken de laaste lichtplekjes, plots verdoezelend in 't meerdere zwart, grijszwart vervloeiend, zuchtend gefluister van rust. Langs de paden werd stiller 't gewandel, week 't brutaal-jonge geblikker der fietsen, jolig getjingel, kleurig gegiechel van meisjeskleeren.

Op de banken kwam nu het leven terug, ernstiger zegging van jeugd, armen in armen. Zuchtjes ritsten uit proppende keelen, van gloeiende lippen tsjilpte het zachte gekus, opschrikkend de droomende zwijgenis.

Maar 't allerteerst werd, bank na bank, nu de opperste stilte, roezige slurping van leven, gelukkige dronkenschap, uitzwijging onzegbaarder dingen....

* * *

Een poosje hadden ze gerust, Zakkie en Grietje, heel stil op een eindelijk leeggevonden bank, toen ze langzaam teruggingen. In de zachte aanvoeling van 't avondzwart, in 't àl zwaarder donkerende Park deden zijn oogen minder pijn, omzwachtelde de schemer den brand van zijn oogleden. En na 't zitten den heelen dag, moe van verveling, had heerlijk haar de wandeling levendig gemaakt, voelde ze zich frisch

na de rust op 't bankje, waar ze samen hartstochtelijk de koelte hadden ingezogen; hun verklamde lijven zwolgen de frischheid der onbevochten ruimte. Het Park, met zijn lanen, zijn aanzwellende winderuisching, zijn weinige bloemengeur, midden in de stad, vijf minuten van 't rijende beweeg der straten, leek hen een machtig natuurbrok, grootsch van aanleg, een wereld vol groen, waar de lucht maar te ademen was. En wijl ze meer voelden dan ze zeggen konden, de weelde hen verrastte, ze 't beiden belachelijk zouen gevonden hebben, zoo ze meer dan gewoontjes 't vreemde van hun gewaarwording, iets van hun bewondering, ootmoed, aan elkaar te zeggen kwamen, werd er niet gewisseld dan 't gewone hoofdgebaartje, handbeweegje, theatraal uitroepje, wandelden ze bijna zwijgend terug naar den uitgang van 't Park:

Lang bleef hen de frischheid omstuwen, voelden ze zich niet moe, maar goed, maar rustig en vrede-zachtjes nu voor eerst weer sinds dagen, dicht bij elkaar gebleven, làng, zonder kinderen, een hartstochtlooze vriendschap van jaren.

Het leek hun alles een stille glijing van goeie dingen zoo, kleintjes en poover, zonder vreemde schokking van bizonderheden, alles vertrouwelijk, henzelf. Ze wisten elkaar nauwkeurig - hun goeie dingen, hun fouten, hielden ervan. Zij - wist zijn tijden van slordigheid, dagen, dat-ie te laksch was om veel en lang te zoeken naar werk, dan z'n centen zeuren voor pruimtabak, 't spugen op den grond. Hij - kende haar kittelige nukken, giftige uitvallen, wist ze te berekenen, ze wèg te redeneeren, speculeerend op weer andere nukjes ze machteloos te maken. Maar alle dingen waren lang bekend, vastgegroeid aan hun gewoontetjes, iets van hun dagverdeeling, aanvulling van hun levensplannetjes.

Het was weer zoo'n mal geschuifel van hen tweeën, brutaal-weg door de chieke Leidsche straten, veel bekeken en lekker uitgeproest, artistiek geïmiteerd door geestige sjappies met boorden - n' ouwe jood weer en n' ouwe jodin.

Hij - had nu haar éenen arm, de linkerhand aan de revers van z'n jasje; zij - tilde uit geäffecteerde gewoonte, de wije naden-losse rok van 't blank-drooge asfalt, sloffend en waggelend, in de hèlverlichte straat. En telkens zeien ze een woordje, gaven ze een lachje, wonder-rustig van doen nu, even vergetend 't snoepkeldertje en de zorgjes, de gracht

met de beendrenschuit, 't werk en den baas en de òogen....

't Heele lichaam doorwaaid, doorgeurd van lang ontbeerde koelte, kwamen ze terug in de steeg. Màar vóor in de Jodenbuurt al was een hangende benauwenis voelbaar, als de nahitte van een uitgebranden oven.

Opnieuw vermoeid als ze waren, werd die nevelwarmte al broeiig-beklemmend weer, een afsluiting van ademruimte en het gaf hun een nieuwe dreiging van nachtelijke onrust, deed Grietje eensklaps weer hoesten en kuchen naar lucht.

- ‘Godogod,’ - klaagde ze, ‘wat is 't hier benauwd geworre.’ -

Hij glimlachte om haar onnoozelheid: ‘Jij ben 'n kind - narrent - as of dat niet de heere tijd gewees is, meen je dat dat nou eers gekomme is?’ -

- ‘Wàarom niet?’ vroeg ze.

- ‘Omas je d'r nou uit ben gewees’ - lei-ie uit, - ‘as je thuis was gebréve, ha-je d'r geen hinder van gehad.’ -

- ‘Late we maar naar huis gaan’ - hemde ze - ‘kan 'k teminste de boel uitgooie.’ -

Hij zweeg, angstig beglurend haar hokkend ademgehap.

Want twintig passen verder, 't steegje uit, lag vóor hen de gracht te puffen, rottend van stank; nevelwolkjes verpesting stegen er uit op.

Hij - sterker, kneep z'n mond toe, ademend met korte rukjes door den neus.

Maar zij - hevig inslokkend de rotting der gracht, proevend plots de kokende lucht der beenderen, overklamd door de ademlooze benauwenis, die hier in de uitwaseming van menschenvuil gebleven was, onmachtig doorzucht van 't buiten vrijelijk ruischende avondwindje, voelde haar ademhaling verpropt, proefde in maag en in keel den smaak der stanken, een weeheid van rotte dingen kwam omwoelen in haar lijf. En plots Zakkie's arm grijpend, begon ze te reutelen, een wanhopig lange hik, een hik naar lucht, maar die enkel naar binnen dreef den stank der beenderen, den stank van de gracht.

Er restte in de heele ruimte daar geen zuchtje frischheid voor haar longen. Toen begon haar eten rond te kolken in haar maag, de gracht te draaien voor haar verwazende oogen - 't éene lantaarnlichtje verschoot in 't

omwentelende zwart van de dingen, de sterren hagelden neer op de schuiten in de gracht. En vóor 't keldertje, tegen Zakkie aan, stond ze te braken, kreunend van verstikking, het leven persend uit 't berstende hoofd, 't voorhoofd wrijvend langs Zakkie's hand, die niets anders te doen wist.

Zwijgend stonden ze even, twee gebogen lijven, in 't donker, in de stilte van 't grachtje, met enkel 't angstig gekerm, 't gekletter van 't neergespogen eten. Toen nam hij haar onder den arm en leidde haar 't trapje af, en met den sleutel uit haar zak opende hij de deur van 't keldertje, waar-ie haar bij 't snoeptafeltje neerduwde op een stoel. Daar bleef ze zitten, nàkreunend van wee, maar altijd den opborrelenden stank in haar neus - haar mond, haar keel. Het was of alle vuil haar hier nieuw was, alsof ze hier pas was komen wonen. In de zwarte stilte zocht Zakkie de teerste buiging van zijn stem en hij schrok van de schrilheid van zijn geluid, toen ie schor troostte: ‘Blijf nou maar effe zitte, 't zar daar wer overgaan met Godshurrep - das de vreemde ruch - anders niet as de vreemde ruch, die je te pakke het.’

Maar zij, hatelijk om haar vergalden avond, geprikkeld door zijn sjofele troost, plots voelend uit die klaarheid haar haat tegen dat alles buiten, dat niet te bevechten was, zocht ze naar iets om te schelden, te hekelen en ze haalde haar hart op aan Zakkie, onmachtig tot schreeuwen, uitgemergeld, òp, maar 'r gift heesch schrapend door 't keldertje:

‘Ogh! ogh! meneer most naar 't Vondelparrek, nar! stapele nar! most zoo erreg naar 't Vondel-parrèk, ogh! stapel! om je dood te kotse as je weerom komp! hè je nou je zin? ogh!’ Dan, moê rochelend hoestte ze weer even van weeheid en zwakte. Maar weer zich rekkend tot spreekmacht, besloot ze, zachter, zwaarder brommend en plechtig, met de éene hand bekloppend de aamechtige borst, met de andere betikkend den kant van 't in donker verdoken snoeptafeltje:

‘Maar ik bezweer je, hoor je, eer zalle mijn voete afvalle, eer as ik weer met jou naar 't Vondelparrek ga loope, ogh! versta je? versta-je nou goed? en uit hoor! en uit! en heelemaal uit!’

Hij, wachtend tot ze uitgehoest was, zat in 't donker tegenover haar te glimlachen, 't lichtlijntje van de lantaarn buiten geelbleekte langs 't zwart van z'n schouder, verglijend in 't

wit van 't nog opgelaten tafellakentje. Hij zag naar haar àl angstiger ademgehap, en sprak haar niet tegen; straks zou 't wel overgaan. En opstaand, om licht te maken, zei-ie kalm, zuchtend:

‘Bij gòd, vrouw, je heb rech, we zarre 't nie weer doen vooréers, voor jou deugt 't niet - as 'k 't geweute had - 'k zal sterreve - 'k had 't nièt met je n' ondernome.’

SAMUEL GOUDSMIT.

Middenstandskernen.

De organiseering onzer ambachts-nijverheid.

> Rarement les révolutions améliorent, plus souvent elles détruisent, et ce n'est que lorsque le calme a succédé, que l'on corrige ce qui était vicieux et que l'on répare les destructions. Il y a été aiusi pour les confrèries et les corps de métier en Hollande.
> (Schrijven van den Intendant van Binnenlandsche Zaken aan den Minister, den 23en Maart 1811, no. 949. Rijksarchief te 's Hage.)

I.

De eerste vraag, welke den Nederlander over de lippen komt, wanneer hij, na kennis te hebben genomen van het zoo bloeiende Duitsche vereenigingsleven[1)], in eigen omgeving rondspeurt, is zeker wel deze: Hoe is het mogelijk dat ten onzent het gildewezen in den aanvang der negentiende eeuw zoo volslagen te niet kon gaan, en dat eerst in de laatste jaren eenige, zij het ook zwakke, pogingen tot aaneensluiting der ambachts-nijveren vallen op te merken?

Brouwer Ancher, wiens verdienstelijk werk over de Gilden zóóveel leert omtrent de strubbelingen en moeielijkheden in vroeger eeuwen, behandelt den plotselingen ondergang van het gildewezen slechts ter loops. Ook is de door hem daarvan gegeven voorstelling niet geheel juist. Het is alsof de schrijver zóó overtuigd is, dat het voor goed uit is met het gildeleven, dat hij geen reden vindt om belang te stellen in de bijzonder-

1) Zie *De Gids* van Maart jl.

heden der laatste oogenblikken. Hij haast zich als 't ware zijn boek te sluiten en den lezers zoo het treurtooneel te sparen.

Ons daarentegen - wien de opleving van den Duitschen corporatiegeest het ‘Desespereert niet!’ in sterker herinnering brengt, is de toenmalige ondergang van het Nederlandsche gildewezen niet langer een definitieve afsluiting, doch slechts één der vele phasen van het vereenigingsleven; eene phase welke, als vormende den overgang tot een geheel nieuwen toestand, juist zeer onze belangstelling waardig is, en dan ook verdient nader in oogenschouw te worden genomen.

Volgens Brouwer Ancher was het einde aldus:

De nieuwe Constitutie van 1798 hief alle gilden op, en toen de revolutiekoorts bedaard was, trachtten wel sommige ambachten het gildewezen weder in het leven terug te roepen, doch ‘het was echter een zwak en ziekelijk schepseltje, dat nog eenige jaren een kwijnend bestaan voortsleepte, en toen zonder zwaren doodstrijd, zonder pijnlijke stuiptrekkingen, maar zacht en kalm, als een afgeleefde grijsaard, den laatsten adem uitblies.’

Verder deelt hij mede dat nog een laatste poging om dat leven te rekken, gewaagd werd door den Amsterdamschen *maire* van Brienen. Deze reikte den Prefect van het Departement der Zuiderzee een Memorie over, met welke hij later eveneens den Minister van Binnenlandsche Zaken (te Parijs) in kennis stelde, en waarin hij het behoud der gilden in het belang van stad en land bepleitte.

Brouwer Ancher weet van die Memorie niet meer dan het weinige wat de opsteller zelf daarvan mededeelt in het verslag aangaande zijne verrichtingen als *maire* (afgedrukt in Scheltema's ‘Amstels Oudheid’). Daarom werd met het oog op de hierboven verklaarde wenschelijkheid om meer uitvoerig de laatste periode van ons gildewezen te leeren kennen, door schrijver dezes de vriendelijke hulp ingeroepen van den stedelijken archivaris van Amsterdam en van de Rijks-archivarissen te Haarlem en te 's Gravenhage, in de hoop dat ergens deze Memorie zoude gevonden worden. Doch in de betrekkelijk weinige overgebleven schrifturen van dien onrustigen tijd is geen spoor van dat pleidooi te vinden. Bij dat onderzoek viel echter de aandacht op eenige andere stukken uit 1811 en 1812, afkomstig van het Ministerie van Binnenlandsche

Zaken, welke eveneens betrekking hadden op de opheffing der toenmaals nog bestaande gilden. En wat bleek nu? Dat niet - gelijk Brouwer Ancher eenigszins minachtend schrijft - ‘sommige’ ambachten weder den gildevorm hadden aangenomen, doch dat op het tijdstip der definitieve opheffing een zeer groot aantal gilden bestonden. Wel waren de gilden in 1798 opgeheven, doch bij de wet van 30 Januari 1808 opnieuw officieel toegelaten[1)], blijkt uit een uitvoerigen staat, opgemaakt in 1811, dat hun aantal juist vóór den definitieven ondergang zeer aanzienlijk is geweest[2)].

Zoo telde toenmaals Amsterdam niet minder dan *zeven en dertig* gilden; sommige zelfs met zeer vele leden, gelijk volgt uit de lijst, welke, om der curiositeit wille, hier in den origineelen franschen text wordt weergegeven.

Chapeliers 12; Marchands en pelleteries et pelletiers 23; Marchands de peaux, tanneurs, marchands de cuirs et cordonniers 614; Porteurs de blé 572; Faiseurs de compas et voliers 45; Faiseurs de patins, formiers, sabatiers, pantoufliers 173; Traineurs 213; Bateliers, qui transportent le blé 97; Bateliers qui transportent de petits bateaux 807; Bateliers conduisant des allègues ou bateaux plats 27; Bateliers conduisant de petits bateaux dans les eaux intérieures 138; Patrons de barque plus grande, naviguant dans les eaux extérieures et intérieures 141; Marchands en verreries, poterie, pots ou cruches et en eaux minérales 354; Poulaillers 49; Poissonniers 2680; Fruitiers 93; Marchands libraires 288; Tonneliers et cavistes, ouvriers qui travaillent aux vins 202; Passementiers et tissutiers, rubaniers 20; Charpentiers de vaisseaux et mâteurs 837; Potiers d'étain 27; Orfèvres, ouvriers en argent, orfèvres tenant boutique ou marchands orfèvres, jouailliers et diamantaires 344; Maçons, tailleurs de pierres, couvreurs en ardoise et pompiers 174; Peintres, peintureurs, vitriers, sculpteurs, doreurs et vernisseurs 457;

1) Echter niet op den ouden voet, doch in een vorm, welke veel overeenkomst vertoont met de ‘Zwangs-Innung’ van het hedendaagsche Duitsche stelsel. De toetreding was verplichtend voor allen die het beroep uitoefenden, voor hetwelk de corporatie werd opgericht; doch geen proeftijd of bewijs van bekwaamheid mocht gevorderd worden. Gezellen- en Meesters-diploma's konden ingesteld worden, maar de examens waren vrijwillig. De tijden in aanmerking genomen, is de wet niet onverdienstelijk samengesteld.

2) Rijksarchief: Archief Binnenlandsche Zaken, Portefeuille circulaires, No.1034.

Forgerons, maréchaux, serruriers, armuriers, chaudronniers, couteliers et fourbisseurs 343; Tailleurs et fripiers, culotiers, gantiers; faiseurs de bretelles, ceinturiers, faiseurs de corps de jupe et de corsets 521; Charpentiers, menuisiers en meubles, tourneurs, empailleurs de chaises, poulieurs, tourneurs, faiseurs de cadres, charrons, menuisiers en meubles de bois blanc, layettiers 595; Pain d'épiciers, boulangers, qui font le biscuit de mer, cuisiniers (traiteurs) et patissiers 116; Boulangers, vendeurs de pain et fariniers 1414; Bouchers 138; Charcutiers 102; Epiciers, graissiers ou grénétiers, vendeurs de beurre et de fromage, chandeliers 1050; Mesureurs, jurés de grain en taxateurs (estimateurs) 84; Courtiers 592; Ouvriers du poids 274; Porteurs de tourbes 365; Meuniers moulant du grain 90.

En niet alleen in Amsterdam was het gildewezen in eere hersteld, ook in de meeste Hollandsche steden werden de gilden wederom in grooten getale gevonden: zoo te Haarlem, te Spaarndam, Muiden, Weesp, Alkmaar, Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Edam, Leiden, Rotterdam, Vlaardingen, Brielle, Gouda, Dordt en Culemborg. Alleen 's-Gravenhage en Schiedam maken eene uitzondering; van deze steden wordt gemeld dat de gilden na de afschaffing op het einde der 18e eeuw, niet opnieuw zijn ingevoerd; terwijl het van Gorinchem heet: ‘qu'il est difficile de dire s'ils existent ou n'existent pas.’

Ook in de andere (voormalige) provinciën valt hetzelfde als in Holland waar te nemen. Overal zijn de gilden weder verrezen. Slechts Friesland maakt een uitzondering: dáár zijn de in 1798 opgeheven gilden niet weder hersteld[1)].

Eene aanteekening bij een der steden op de lijst gesteld, doet de vermoedelijke oorzaak kennen van het niet allerwege herrijzen van het Gildewezen. Men was blijkbaar het spoor bijster geraakt door de weinige vastheid van den wetgever[2)];

1) Schrijven van den prefect d. 12 Aug. 1811, Rijksarchief.
2) Werden bij de nieuwe Constitutie van 1798 de gilden afgeschaft, dadelijk daarna (25 Mei) verscheen een Publicatie waarbij zij voorloopig gehandhaafd werden. Wel werden bij Publicatie van 5 October daaraanvolgende de gilden definitief ontbonden en het beheer der goederen enz. aan Provisioneele Commissarissen opgedragen, doch de bedoeling schijnt zóó slecht begrepen te zijn, dat reeds bij Publicatie van 24 December een explicatie noodig werd geacht, die trouwens buitengewoon onduidelijk is en op hare beurt geexpliceerd werd bij Publicatie van 28 Maart 1799. Uit deze laatste blijkt dat de Provisioneele Commissarissen over de vernietigde gilden, alsof niets geschied ware, proeven lieten afleggen en de daarop vallende kosten invorderden! Eerst ruim een jaar later (28 Juni 1799) werd de manier van procedeeren voor de Provisioneele Commissarissen geregeld.
Volgens de toenmalige constitutie moesten dergelijke regelingen, om van kracht te blijven, telkenjare hernieuwd worden. Dit heeft wat de publicaties van 5 Oct., 24 Dec. 1798, en 28 Maart 1799 betreft, zoowel in 1800 als in 1801 plaats gevonden. Het is dus eigenlijk niet juist om te beweren dat de wetgever geen vastheid van wil had, maar hij had geen vastheid van pen, en de gevolgen waren dezelfde.
Vermoedelijk heeft veel tot de verwarring bijgedragen het voorbehoud, gemaakt in de Publicatie van 5 October 1798, waarbij de Provisioneele Commissarissen gelast worden er voor te zorgen dat ‘de Placaten, Ordonnantiën en Keuren, *voor zooverre zij hare betrekking hebben tot de goede Politie*, (de cursiveering is van het Uitvoerend Bewind zelve) ter vermijding van alle wanorde en tot voorkoming van alle schaden, die anderzins aan 's lands Financiën zouden kunnen worden toegebracht, stiptelijk worden nagekomen, tot zoolang deswegens bij het Vertegenwoordigend Lichaam in het algemeen zal zijn voorzien.’ - Wat tot de ‘goede Politie’ behoort, is nooit gemakkelijk uit te maken, en in zulke onrustige tijden zeker minder dan ooit. In de Publicatie van 28 Juni 1799 werden dan ook de Provisioneele Commissarissen aangeschreven zich in twijfelachtige gevallen te wenden tot het

en de overtuiging dat ten slotte het kleine Hollandsche hulkje in het zog van het groote Fransche linieschip zoude moeten varen, heeft zeker niet bijgedragen tot opwekking van de lust om zich te vereenigen in een vorm van organisatie, welke in het Keizerrijk niet was toegelaten.

De uitvoerige gildenlijsten, welke op last van den Intendant van Binnenlandsche Zaken werden opgemaakt, en uit welke bovenstaande gegevens zijn geput, werden vermoedelijk samengesteld ten einde zich beter rekenschap te kunnen geven van zekere moeielijkheden, welke de autoriteiten in zake het gildewezen ondervonden[1)]. Er kwamen nl. vele klachten in over willekeurige handelingen van overlieden der gilden[2)],

Vertegenwoordigend Lichaam en *inmiddels eene wachtende houding aan te nemen* (de cursiveering is van mij).

1) Volgens het voorschrift der wet van 1808 hadden dergelijke lijsten reeds dadelijk na de invoering der wet moeten zijn opgemaakt. De Intendant betwijfelt echter of zulks wel is geschied.

2) Rijksarchief; Arch. Binn. Z. Portefeuille 976: Extract besluit van den Gouverneur-generaal der Hollandsche gewesten van 10 Februari 1811. Brief van den Prefect van het Departement van de Zuiderzee aan den Intendant van B.Z. van 6 Juli 1811, met copie van een brief van den Maire van Amsterdam van 5 Juli 1811. Portefeuille No. 923: Brief van den Intendant aan den Prefect der Zuiderzee, 29 Maart 1811, No. 1032. Portefeuille No. 924: Brief van den Intendant aan den Gouverneur-Generaal der Holl. gewesten, 19 Juni 1811, No. 2139, en aan den Prefect, 19 Juni 1811, No. 2140.

klachten die waarschijnlijk overdreven waren, doch welke de Fransche autoriteiten zeer onaangenaam stemden, daar zij gaarne hunne uieuwe onderdanen met het vreemde bestuur tevreden wilden zien.

De oorzaak dier klachten is natuurlijk in een geldkwestie te zoeken. Geen gilde kan kracht uitoefenen, indien het niet over voldoende geldmiddelen beschikt, - de eerste zorg der overlieden van de herstelde corporaties was dus de gildebroeders aan te porren tot het betalen van de jaarlijksche contributie, - de zoogenaamde jaarzang. En aangezien de tijden slecht waren, de gildebroeder het betalen ontwend was, gaf zulks aanleiding tot onaangenaamheden, en weldra - toen krachtiger maatregelen genomen werden - kwam er verzet.

Tot dat verzet werd de gildebroeder te eerder geprikkeld, omdat niemand gaarne dubbel betaalt - en op het voetspoor van Frankrijk was kort voordat Holland tot een koningrijk werd verheven, hier een patentbelasting ingevoerd, aan welke niemand, die eenig ambacht of nering uitoefende, kon ontkomen.[1)] En patent, èn jaarzang te betalen, was voor den zuinigen Hollander te veel, te meer daar geen land zoozeer als het onze leed onder de gevolgen van de Fransche wereldpolitiek.

Op welke wijze de Intendant van Binnenlandsche Zaken d' Alphonse zich voorstelde de moeielijkheid op te lossen, blijkt nergens. Alleen volgt uit de zinsnede, welke als motto boven dit opstel is gesteld, dat hij overtuigd was van het nut der gilden en, hadden de omstandigheden hem veroorloofd rustig zijn gang te gaan, ongetwijfeld het zijne zoude gedaan hebben om meer kracht te geven aan het gildeleven.

Met zijne belangstelling stond hij niet alleen. Is al de

1) Bij ordonnantie van 2 Dec. 1805. ‘De belasting op de bedrijven - op het patent (schrijft Mr. F.N. Sickenga in zijne Geschiedenis der Nederlandsche belastingen) stond als zoodanig in verband met het recht zelf tot uitoefening van eenig bedrijf: de *vrijheid van arbeid*, die als beginsel bij de ordonnantie op de patenten werd uitgesproken.’ Zonderlinge vrijheid... voor welke *betaald* moet worden! Door de wet van 30 Januari 1808 werd geen wijziging gebracht in de patentbelasting. Integendeel werd bepaald dat geen persoon tot eenig gilde mocht toegelaten worden, zoo hij niet het betreffende patent had betaald.

uitvoerige Memorie van den *maire* van Brienen te loor gegaan, van diens hand zijn nog verscheidene schrifturen aanwezig waaruit zijn onvermoeid pleiten voor het behoud van den toen bestaanden toestand blijkt. Zoo heet het in een schrijven van 4 Februari 1812 aan den Prefect van het Departement der Zuiderzee: ‘Les contributions primaires et annuelles payées jusqu'à présent aux caisses des corporations des métiers ont eu l'effet salutaire et charitable de soulager les membres des deux sexes des dites corporations, soit dans leur vieillesse, soit dans des circonstances malheureuses de maladie et d'infirmité. Un nombre très considérable de familles, un nombre plus grand encore d'individus y trouvent leur unique ressource. Je puis compter les premiers par centaines, les derniers par milliers; ils ont contribué eux-mêmes nombre d'années à leur corporation, ils ont acquis par là des droits indubitables pour en tirer les fruits salutaires dans leur vieillesse ou dans des jours de maladie ou d'infirmité. La privation de ces fruits entrainera leur entière ruine, ils seront plongés dans la plus grande disette en même temps que la ville ne saurait secourir la moindre partie d'un si grand nombre de malheureux’.[1)]

Wijst van Brienen in dit schrijven enkel op de philantropische zijde van het gildewezen: op de ouderdoms- en ziektekassen, reeds vroeger - bij het inzenden van de lijst der Amsterdamsche gilden - had hij in eene aanteekening op hunne economische beteekenis gewezen.[2)] Daar toch schrijft hij: L'expérience a confirmé qu'on a eu raison d'envisager toujours les maitrises ou corps de métiers comme nécessaires, les négociants et autres habitants de cette ville etc. pouvant s'assurer par ce moyen d'avoir à faire à des gens experts et affidés, parceque le gouvernement ayant distribué le plus grand nombre des artisans en corps de métier, les a soumis à des lois déterminées, pour leur faire observer les statuts de leurs confrèries respectives, aussi bien que les lois locales et celles de l'état, ce qui fait maintenir et protéger l'ordre, la bonne foi et les droits de l'état.’

Dat van Brienen geenszins voor doovemans ooren predikte,

1) Rijksarchief te 's Hage: Archief B.Z. Portefeuille circulaires, no. 1054.
2) Rijksarchief te 's Hage: Portefeuille circulaires, no. 1034.

zelfs door die Fransche autoriteiten, die zijne zienswijze niet deelden, welwillend werd aangehoord, blijkt voldoende uit de verschillende stukken in zake het gildewezen, welke op het Rijksarchief te 's Hage bewaard worden. Deze bevestigen ten volle de opmerking reeds door zoo vele onderzoekers van den Franschen tijd gemaakt - onlangs nog door mejufvrouw J.W.A. Naber[1] - dat die vreemde snoeshanen, die volgens de overlevering recht noch wet kenden, in werkelijkheid de belangen hunner geadministreerden zéér ter harte namen.

Er is heel wat te doen geweest - onder de hoogere autoriteiten - omtrent de opheffing der gilden tijdens onze inlijving bij het Fransche Keizerrijk. De aanwezigheid van gilden in ons deel der monarchie, terwijl zij overal elders voor goed waren opgeheven, druischte in tegen het autocratische beginsel van uniformiteit. Het voortbestaan werd trouwens onmogelijk door het Fransche patentrecht, hetwelk bij decreet van 21 October 1811 hier te lande werd ing evoerd, welk decreet in art. 2 den houder verzekerde dat ‘muni de la patente, il ne sera pas tenu de se soumettre à des règles ou à des droits qu'ont établis les corporations, qui ont pu exister avant l'introduction de la contribution des patentes, mais qui ne pourront exister avec la faculté indéfinie laissée à chacun d'exercer l'industrie, que leur convient, moyennant une Patente.’

Door deze bepaling toch werd de verplichting tot betaling van ‘jaarzangen’ te niet gedaan, en daarmede de ‘Zwangs-Innung’ onmogelijk gemaakt.[2]

Toch handelde de prefect in het Departement van de Zuiderzee voorbarig, toen hij bij decreet van 31 Januari 1812 de gilden ophief; en hij werd daarvoor dan ook door de hoogere autoriteiten behoorlijk terecht gewezen. Dat met het Fransche patentrecht het voortbestaan van het gildewezen onvereenigbaar was, geeft de Minister van Binnenlandsche Zaken (te

1) Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk. Haarlem. de Erven F. Bohn. 1905.

2) De fournissementen - zooals de jaarzangen vermoedelijk ter vermijding van oude benamingen, in de wet van 30 Januari 1808 genoemd worden - konden, in geval van nalatigheid, bij parate executie ingevorderd worden. Een dergelijke dwang was natuurlijk in strijd met de bewoording der Fransche patentwet.

Parijs) de Montalivet wel toe; doch voor die opheffing - merkt hij op - ware een Keizerlijk decreet noodig geweest, en zoolang dit niet was uitgevaardigd, had de Prefect de wet van 1808 betreffende de gilden moeten handhaven.[1)]

Zoo ten slotte de Celles niet gedwongen wordt zijn voorbarig decreet in te trekken - wat hij wegens het onvermijdelijk 'éclat' ten ernstigste ontraadt - is zulks dan ook enkel omdat èn Intendant èn Minister wèl beseffen dat de vreugd slechts van korten duur zoude zijn, en een decreet van den Keizer weldra een eind zoude maken aan deze haark loverij.

Niet zacht en kalm - gelijk Brouwer Ancher meent - als een afgeleefde best, is dus ons gildewezen ontslapen: het is in koelen bloede om hals gebracht. En van de vele economische moorden welke de Fiscus op het geweten heeft, mag deze zeker een der meest betreurenswaardige genoemd worden.

II.

Dat na den val van het Fransche Keizerrijk onze gilden niet wederom in eenigen anderen vorm opleefden, behoeft niet te verwonderen. Gingen ook Vorsten heen, de Patenten bleven; en de middenstand had genoeg te doen om de geleden geldelijke verliezen in te halen, veroorzaakt door den langen stilstand in handelszaken, dan dat er behoefte kon gevoeld worden tot het oprichten van vereenigingen, welker mogelijke lusten zeer zeker tot nieuwe lasten zouden leiden. Daarenboven waren de toongevende Nederlanders alles be halve geneigd om het tot stand komen van organisaties te bevorderen, welke min of meer aan den ouden toestand konden herinneren. Kenmerkend is bijv. in dezen de houding van mannen als de Bosch Kemper en van Hogendorp; vooral van laatstgenoemde, die dan toch zoo zeer overtuigd was dat onze nijverheid een breedere vlucht behoorde te nemen!

Blijkbaar vreesde men dat door herleving van den corporatiegeest de eenmaal verworven en hoog geprezen vrijheid van bedrijf zoude verloren gaan, en opnieuw onderscheid zoude ontstaan tusschen stad en platteland. Want dat gilden bloeien kunnen zonder de privilegiën en monopoliën

1) Rijksarchief; Portefeuille circulaires no. 1054.

van vroeger, dat vrijheid van bedrijf zeer wel vereenigbaar is met het vorderen van waarborgen dat het bedrijf naar den eisch zal uitgeoefend worden, om dit te begrijpen had men verder van den vroegeren tijd moeten afstaan: het oude leed schrijnde nog te zeer. En dat enkel bij een krachtig vereenigingsleven de noodige aandacht wordt gewijd aan de opvoeding van het komend geslacht, zulks kon niet zoo plotseling beseft worden, waar immers eerst langzamerhand en van lieverlede de verwaarloozing van de vakopleiding, door het verloren raken der tradities, voert tot den ondergang van het handwerk.

Daarenboven, hoe groot was niet hier te lande het wantrouwen - en is zulks de geheele negentiende eeuw door gebleven - in elken vorm van zelf-bestuur! Hoezeer worden zelfs nu nog - aan den aanvang der twintigste eeuw, - onze gemeenten en provincien ‘gemassregelt’! En hoe bevreesd men in regeeringskringen is zelfs voor de geringste uiting van zelfstandigheid, blijkt uit de terechtwijzing, toegediend aan de Kamers van Arbeid, toen deze toch al zoo zwakke wichtjes eenige kracht in vereeniging zochten. Het devies van den Zonnekoning: ‘l'État c'est moi’ schijnt op de Nederlandsche Ministerieele departementen te zijn overgegaan.

Met dat al zijn de *kiemen* van een vereenigingsleven wel degelijk hier te lande aanwezig[1]. In de eerste plaats is

1) Niet als *kiemen*, doch als merkwaardige overblijfselen van vroegeren toestand, zijn nog sommige zieken- en begrafenisfondsen aan te merken, welker beheer sedert de opheffing der gilden aan de dagelijksche besturen der betrokken gemeenten is toevertrouwd. In het bekende rapport der heeren Molengraaff, Legebeke en Huysinga omtrent Begrafenisfondsen in Nederland, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, worden eenige dezer fondsen genoemd, welker benamingen voldoende den ouden herkomst uitwijzen. Zoo te Utrecht de Zieken- en Dooden-Bussche van het Corduaniersgilde, de Stoffewerkers-, Lakendrapiers- en Bylhouwersbussen; te Zierikzee het St. Jozephsgilde en Timmermansbazen-begrafenisfonds; de Lijndraaijersbeurs te Oudewater, enz. Welk taai leven sommige aloude instellingen hebben, blijkt uit hetgeen mr. R. Fruin dezer dagen mededeelde in zake ‘den huidigen stand van het Costervraagstuk’, (Haarlem, de Erven F. Bohn), waaruit blijkt, dat nog bestaat het Kerstmisgilde, waarvan Laurens Coster lid was. Ook de ‘Groene Amsterdammer’ van 4 Maart jl. bevat daaromtrent een kenmerkend bericht. Nog worden te Workum (Woudrichem) de timmerlieden, goud- en zilversmeden, zeevaarders, apothekers en chirurgijns ten grave gebracht op de uitsluitend voor elk bedrijf bestemde lijkbaren, welke bij het artikel zijn afgebeeld.

hiertoe te wijzen op de instelling, welke reeds vroeger met de *Gewerbevereine* werd vergeleken: de Maatschappij van Nijverheid. Hoewel deze organisatie haren korten naam eerst sedert enkele jaren draagt - nl. na de samensmelting met de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid - kan zij op een lang verleden bogen. De oorspronkelijke Maatschappij werd reeds in 1777 opgericht, en heeft - met de hierboven genoemde zustervereeniging - steeds in den ruimsten zin van het woord getracht de Nederlandsche welvaart te bevorderen, door het te samen brengen van belanghebbenden en belangstellenden in de Nederlandsche nijverheid op congressen en in afdeelingen, door het stichten en steunen van musea, scholen en andere inrichtingen, het organiseeren van tentoonstellingen en het uitschrijven van prijsvragen.

En dat dit alles geen ijdele woorden zijn, bewijzen het Koloniale Museum en het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, het Veiligheidsmuseum en het Bureel voor Handelsinlichtingen te Amsterdam, de Teekenschool voor Kunstambachten en de Vakscholen voor timmerlieden en voor schoenmakers aldaar, evenals de scholen, welke te Woerden en te Noordwijk door de afdeelingen gesticht zijn.

Zoo ook heeft de Maatschappij in vele plaatsen ambachtsscholen helpen oprichten, de eerste Kookschool in ons land geopend, den weg gebaand voor de Heide-Maatschappij, boekerijen gesticht en in tal van plaatsen tentoonstellingen georganiseerd, van welke de te Arnhem gehouden meubeltentoonstelling zeker nog in ieders geheugen ligt. Ook is het voornamelijk aan haren steun te danken, dat de Vereeniging tot veredeling van het Ambacht thans gelegenheid geeft om door het afleggen van een examen, in enkele vakken den graad van meester of gezel te verwerven.[1)]

Voor een *Nederlandsche* instelling is haar ledental groot te noemen: omtrent vier en twintig honderd; en zoo zij hier toch slechts als een *kiem* wordt vermeld, is zulks in vergelijking met de Duitsche *Gewerbevereine*. Zoo telt bijv. de Bond der Wurttembergsche *Vereine* bijna tienmaal zooveel leden, en

1) Zie omtrent deze Vereeniging, het artikel ‘Ons eigen Vakonderwijs’, in het reeds aangehaalde ‘School en Leven.’ (H.D. Tjeenk Willink en Zoon.)

dat terwijl het land slechts de helft onzer bevolking bezit!

Evenals van verre onze Maatschappij van Nijverheid vergeleken kan worden met de *Gewerbevereine*, evenzeer zijn de Nederlandsche plaatselijke vereenigingen van ambachtsnijveren als *kiemen* te beschouwen van organisaties in den trant der Duitsche 'vrije gilden' en patroons-vakvereenigingen. De over ons geheele land werkende patroonsbonden zoude men dan kunnen beschouwen als kiemen in den geest der *Landesverbände*.

Als *kiemen*, meer niet; want hoewel bijv. op den eersten aanblik de Nederlandsche Brood-, Koek- en Banketbakkersbond[1)] eene aanzienlijke vereeniging schijnt, daar zij 26 afdeelingen telt, met ruim 1100 leden, zoo is er allerminst reden om een juichkreet aan te heffen, wanneer men bedenkt, dat in den zoo kleinen kring van de Stuttgarter Handwerkskamer - nog niet zoo groot als Noord-Holland! - 15 Bakkersgilden met ruim 1300 leden worden gevonden!

Onderzoekt men door welke oorzaak de vereenigingsgeest in later jaren hier te lande meer wakker is geworden, dan blijkt dat die samenwerking enkel uit nooddwang is ontstaan. Om een voorbeeld uit vele te noemen, volgt hieronder de geschiedenis van de Vereeniging van Amsterdamsche loodgieters-patroons.

Reeds in 1853 hadden zich enkele loodgieters der hoofdstad aaneengesloten - aanvankelijk echter niet meer dan een achttal. Van lieverlede klom het ledental der Vereeniging tot vijf-en-twintig, maar van bloei was geen sprake, en nimmer zoude de Vereeniging tot kracht zijn gekomen, indien niet een stoot van buitenaf haar plotseling leden had toegevoerd en tot eensgezindheid had gedreven. Die stoot werd gegeven door de algemeene staking in het Amsterdamsche loodgietersbedrijf. De patroons gaven zich niet gewonnen. Loodgietersbazen, die nooit meer een soldeerbout in handen hadden genomen, trokken pardoes weer het werkpak aan; het gemeenschappelijk gevaar bracht verbroedering tusschen groote en kleine patroons, en zoodoende klom het ledental tot vijftig, terwijl daarenboven eene afzonderlijke afdeeling voor aanverwante vakken, ongeveer veertig leden sterk, werd opgericht.

1) Opgericht in 1897.

Zoo brachten dus de arbeiders de patroons tot eenheid - zij het ook slechts tot een plaatselijke eenheid. Indirect zijn zij vervolgens ook aanleiding geworden tot het vormen van het grootere complex: den Bond. De groote uitgaven welke de ongevallenverzekering veroorzaakt, deden verschillende plaatselijke loodgietersorganisaties besluiten zich te vereenigen, teneinde zich beter met de Centrale Werkgevers-Risicobank te kunnen verstaan. Dientengevolge is de Algemeene Nederlandsche Loodgieterspatroonsbond in het leven geroepen, welke thans ongeveer 250 leden telt. Wederom slechts een *kiem*, wanneer men ziet hoe de *Flaschner-Zwangs-Innung* te Stuttgart (welke stad niet half zooveel inwoners heeft als Amsterdam) alleen reeds 129 leden telt, en in het kleine gebied der Handwerkskamer Stuttgart zich meer loodgieters en blikslagers tot corporaties vereenigd hebben dan in het geheele Nederland!

Een ander bewijs hoe de nood leidt tot vereenigen, levert de Nederlandsche Aannemersbond, welke onlangs het tienjarig bestaan vierde, en ruim duizend leden telt, verdeeld over veertig allerwege verspreide afdeelingen. De eenige aanleiding tot samengaan was de wensch, om door gemeenschappelijk optreden van de Regeering te verkrijgen een billijker redactie van sommige artikelen der algemeene voorwaarden van aanbesteding van 's Rijks werken - te meer omdat deze voorwaarden aan gemeenten en particulieren tot voorbeeld dienen.

Trouwens waar heerscht niet nood? En eerder zoude men zich verwonderen dat deze tot geen krachtiger samengaan noopte, wanneer men niet wist hoe groot in den middenstand het onderling wantrouwen en de naijver zijn. In dit opzicht is het vooral in middenstandskringen treurig gesteld, doch de reden daarvan is niet moeilijk uit te vinden. In de werkmansklasse leert men elkander kennen door den gezamenlijken arbeid; in de hoogere klassen heeft men buiten den eigenlijken beroepskring veel gelegenheid tot aanraking; bij de hooger en lager geplaatsten kan dus het vereenigingsleven zich betrekkelijk gemakkelijk ontwikkelen. Niet alzoo bij den middenstand, welke tot kort geleden in zijn huis als in een schulp was opgesloten. Van deelneming aan de regeering - wat zoo den blik verruimt - kon wegens de tradities van ons aristocratisch Regentenland van zelf geen sprake zijn; in het openbaar zich te vertoonen, zoude de

middenstander bij de klanten benadeelen, en in zijns gelijken zag hij enkel concurrenten.[1)]

Slechts op één gebied stond den middenstander ten allen tijde het gemeenschapsleven open: op het kerkelijke; en zoo kan het dan ook niet bevreemden, dat zich hier te lande het krachtigst de middenstandsorganisatie ontwikkelt, waar door het geregeld samengaan op ethisch terrein, de toenadering op materieel gebied als het ware voorbereid en gemakkelijk werd gemaakt. Slechts was ook in dezen een stoot noodig van buitenaf, en aangezien die stoot gekomen is van eene zijde, waar de geestelijke en stoffelijke belangen onafscheidelijk één geacht worden, zoo is het begrijpelijk, dat deze organisatie sterker dan andere herinnert aan het middeneeuwsche gildewezen. Toch is het daarvan wel onderscheiden: het oude kleed dekt de meest moderne denkbeelden omtrent samenwerking (coöperatie); en door dien talentvollen opzet heeft de Kerk, welke eens alleenheerscheresse was, nu door al te haastigen afgeleefd en uit den tijd wordt geacht, wederom een schitterend bewijs geleverd van hare onverwoestbare kracht en van haar voortreffelijk aanpassingsvermogen.

De hier bedoelde katholieke Hanze-beweging, welke naar alle waarschijnlijkheid onze zuidelijke provinciën met een dicht net van corporaties zal bedekt hebben, lang voordat de noordelijker gewesten uit hunne dommeling zijn opgeschrikt, verdient dan ook nog eenige oogenblikken onze aandacht bezig te houden.

Waar de Hanze zich ten doel stelt ‘de zedelijke en stoffelijke belangen van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand in het algemeen en van de leden in het bij-

1) Hoezeer in korte jaren de tijden veranderd zijn! Bij een samenzijn in een onzer middelsoort-steden verklaarde o.a. een winkelier, hoe hij en zijns gelijken het niet gewaagd zouden hebben in den ouden tijd uit wandelen te gaan. Eerst tegen halfdonker sloop hij de poort uit om een luchtje te scheppen, wel zorg dragende dat zijn klanten hem niet konden zien. In een onzer groote steden vertelde een winkelier hoe zijn vader, die aldaar een aanzienlijke glaswarenzaak dreef, en de helft van het jaar buitenslands doorbracht (waar zijn fabriek gelegen was en hij tot de *Honoratiores* der plaats behoorde,) zorgvuldig den mooien knevel afschoor, waarmede hem de natuur begiftigd had, zoodra hij wederom den Nederlandschen bodem betrad, aangezien die wèl in het land zijner geboorte door hem als fabrikant, maar niet in Holland als winkelier kon gedragen worden.

zonder te behartigen overeenkomstig de beginselen van den Roomsch-Katholieken Godsdienst', is het begrijpelijk, dat niet slechts het geestelijk element in de organisatie is opgenomen, doch dat zelfs de grenzen der verschillende complexen samenvallen met de grenzen der geestelijke complexen: de bisdommen.

Zoo heeft men bijv. een Hanze van het bisdom 's Hertogenbosch, een tweede van het bisdom Breda, een andere van het bisdom Roermond - in de wandeling worden de beide eerste de Brabantsche, de laatste de Limburgsche Hanze genoemd.

Blijkens de statuten, is de Hanze in het bisdom 's Hertogenbosch ingedeeld in:

a. Afdeelingen in verschillende gemeenten van het bisdom gevestigd, waaruit vakvereenigingen: plaatselijke gilden genaamd, voor verschillende vakken kunnen gevormd worden.
b. Diocesane Hanzegilden, gevormd uit plaatselijke gilden of door vakgenooten uit verschillende plaatsen.

Dat beide vormen van organisatie inderdaad aan eene behoefte voldoen, bewijst de ondervinding. In de enkele jaren van haar bestaan zijn reeds 19 gemeentelijke afdeelingen gesticht, in welke 31 locale gilden zijn opgericht. Daarenboven zijn 11 districts-afdeelingen gevormd van molenaars, voornamelijk voor de omstreken der plaatsen.

Wat bij de locale gilden de aandacht trekt, is dat er niet enkel zulke corporaties zijn opgericht voor nijverheidsbedrijven - zooals de bakkers-, slagers-, schoenmakers-, schilders- en klompenmakersgilden - doch dat ook verscheidene gilden, evenals in den ouden tijd, uit zuiver neringdoenden bestaan. Zoo vindt men twee kruideniersgilden, een kolenhandelaarsgilde, een vergunninghoudersgilde, enz. Trouwens, ook de Duitsche Bedrijfswet voorziet voor den handeldrijvenden middenstand den gildevorm. Slechts heeft deze er tot nu toe, naar het schijnt, weinig gebruik van gemaakt.[1)]

In het geheel telt de Hertogenbosche Hanze 1934 leden (1904), tegen 1652 in het vorige jaar, en 1343 in 1902;

1) Niet onwaarschijnlijk hangt dit samen met de omstandigheid dat de niet tot het handwerk behoorende bedrijven geen eigen vertegenwoordiging hebben, gelijk de ambachten er een in de Handwerkskamers vinden. Welke invloed de oprichting der Handwerkskamers op den bloei van handwerkscorporaties uitoefent, werd in een der hoofdstukken van het Maartartikel uiteen gezet.

een sterke toename derhalve, in aanmerking genomen den gewoonlijk tragen gang van het Nederlandsche vereenigingsleven. Dit is zeker in niet geringe mate toe te schrijven aan eene eigenaardige instelling: die der geestelijke adviseurs. Volgens de statuten wordt nl. het Centraal bestuur ter zijde gestaan door een R.K. priester als geestelijk adviseur, benoemd door den bisschop van Hertogenbosch, 'nadat deze desgewild gehoord heeft het dagelijksch bestuur.' Deze algemeene adviseur is tevens de adviseur der diocesane gilden - evenals zulks de rechtsgeleerde adviseur is, die echter in onderscheid van den geestelijke, door het dagelijksch bestuur zelf wordt aangewezen. Op gelijke wijze wordt elke afdeeling bijgestaan 'door een of meer R.K. priesters als geestelijke adviseurs, benoemd door de diocesane overheid, gehoord desgewild de algemeene adviseur.'

Waar de kracht der *Gewerbevereine*, gelijk vroeger werd opgemerkt, gelegen is in de aanwezigheid van elementen buiten de ambachts-nijverheid, van mannen van beteekenis op elk gebied, die den onderlingen naijver in toom kunnen houden, er tevens voor wakende dat aan kleine eigenbelangen het algemeen belang wordt opgeofferd, daar is het begrijpelijk, dat zij die de Hanze-organisatie in het leven riepen, eveneens de wenschelijkheid inzagen om mannen, die buiten den middenstand staan, in de gedaante van adviseurs aan de corporaties te verbinden. Wel brengt de eigenaardige plaats, welke de geestelijke raadgever inneemt in de kerkelijke hierarchie, eenige moeielijkheden mede, doch deze heeft het statuut trachten op te lossen door te bepalen: 'dat indien de geestelijke adviseur zich niet met de op de vergadering genomen besluiten kan vereenigen, omdat hij deze strijdig acht met de katholieke of zedelijke beginselen, deze het recht heeft, de uitvoering der besluiten te doen opschorten en de beslissing der diocesane overheid te doen aanvragen. Deze beslissing is bindend.'

Blijkbaar heeft bij de organisatie der Hanze den ontwerper door het hoofd gespeeld het Duitsche *Innungs*-wezen; de plaatselijke Hanze-gilden toch doen aan 'freie Innungen,' de plaatselijke afdeelingen aan 'Innungsausschüsse,' de diocesane gilden aan 'Innungsverbände' denken. Toch gaat de vergelijking niet geheel op, daar op één hoofdpunt de

Hanzeorganisatie van het Duitsche gildewezen zoozeer verschilt, dat zij volgens het systeem der *Gewerbeordnung* in een geheel andere rubriek dan die der gilden is te plaatsen, nl. in die der vrije vakvereenigingen.

Want bij de Duitsche gilden *moet* ieder nijveraar worden toegelaten, die aan de uitsluitend technische eischen voldoet, welke het statuut stellen mag; eene bepaalde geloofsbelijdenis - gelijk voor het lidmaatschap van de Hanze gevorderd wordt - mag geen 'Innung' vergen. Wel worden ook anderen dan katholieken in de Hanze toegelaten, doch zulks is slechts een 'dulden', gelijk reeds hun titel van hospitant voldoende aanwijst, en trouwens duidelijk volgt uit hunne bij het statuut omschreven, zeer beperkte rechten. Zij hebben geen stem, en worden aangenomen, geschorst of ontslagen door het bestuur der afdeeling, of op plaatsen waar geen afdeeling is gevestigd, door het dagelijksch bestuur. Een vingerwijzing om liever elders heil te zoeken wordt dan ook gegeven door de bepaling, dat alleen hospitanten worden toegelaten, voor zooveel op hunne woonplaats geen middenstandsvereeniging op anderen confessioneelen grondslag bestaat.

In hoeverre andersdenkenden van de bepaling betreffende het hospitantschap gebruik maken, is mij niet bekend; wel is gebleken, dat op plaatsen met sterk gemengde bevolking, gelijk te Nijmegen, het oprichten van eene Hanze-afdeeling niet kon doorgaan omdat de katholieke winkeliers vreesden door eene dergelijke aaneensluiting hunne protestantsche klandisie te verliezen.

Mogen ook sommigen het op den voorgrond stellen van eene geloofsbelijdenis betreuren, het lijdt geen twijfel of dientengevolge is de Hanze spoediger dan eenige andere corporatie kunnen overgaan tot het op uitgebreide schaal vormen van coöperatieve vereenigingen. Gelijk reeds vroeger werd opgemerkt, dient de primaire organisatie in gilden en vakvereenigingen vooraf te gaan aan de secundaire organisatie, welke het coöperatieve denkbeeld belichaamt, omdat de belanghebbenden eerst elkander moeten leeren kennen en waardeeren. Vandaar dat de overgang tot de secundaire formatie in den regel veel tijd eischt; doch tengevolge van het intieme karakter van de Hanze, waardoor de kennismaking voorafging aan de gildevorming, kon het tempo van over-

gang versneld worden, en is dan ook hier de coöperatieve organisatie de andere op den voet gevolgd.

En wie te hard jammert over deze katholieke actie, zij er aan herinnerd, dat waar de geest van zelfbestuur vaardig wordt over een volk en de wetgever stil blijft zitten, het niet meer dan natuurlijk is, zoo de organisatie zeer uiteenloopende vormen aanneemt, en sommige dier vormen afwijken van de meer gewenschte. Zoo zal waar niet bijtijds aan een machtigen stroom eene bepaalde bedding wordt aangewezen, deze zich in vele takken verdeelen, welke den meest onverwachten loop nemen, zich in allerlei bochten krinkelen en daardoor het vaststellen van een normalisatieplan zeer bemoeielijken. Gelukkigerwijze hebben tot nu toe geen der Nederlandsche middenstandsorganisatie's zulk een vorm aangenomen, dat zij niet in een algemeen stelsel zijn op te nemen. Zelfs de Hanze-organisatie levert geen bezwaar op - gelijk blijkt uit de mogelijkheid om haar in het Duitsche klassestelsel onder de vrije bedrijfsvereenigingen een plaats aan te wijzen. Maar wèl moge het hierboven medegedeelde een spoorslag zijn voor hen, die nog twijfelen of hier te lande het oogenblik is gekomen om aan de organisatie van den middenstand een wettelijken grondslag te geven.

III.

Waar uit het bovenstaande blijkt, dat er genoegzaam *kiemen* aanwezig zijn voor het op nieuw organiseeren van onze ambachtsnijverheid - en het aantal straks gegeven voorbeelden zoude naar willekeur vermeerderd kunnen worden - daar rijst van zelf de vraag: aan welk deel der bevolking zal die organisatie onmiddellijk ten goede komen? En aangezien onze tienjaarlijksche beroepstelling hieromtrent niet voldoende gegevens verschaft, zoo is eerst eenige vingerwijzing uit den vreemde te vragen.[1)]

Wat Duitschland betreft, blijken op de rond zestig millioen inwoners 1.375.000 zelfstandige handwerkers te worden ge-

1) Men leze betreffende de onvolledigheid der Nederlandsche gegevens, de beschouwingen vervat in de Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche Volkstelling, 2e aflev., § 4, bl, 195 en volg.

vonden; deze houden 1.125.000 gezellen en 440.000 leerlingen in dienst. Het geheele Germaansche ambachtsleger is derhalve bijna 3 millioen man sterk - officieren, onderofficieren en minderen te samen geteld; hetgeen uitmaakt vijf ten honderd van de geheele bevolking.

Natuurlijk geldt dit percentage niet eveneens voor elk onderdeel van het Rijk; maar toch zijn de verschillen, wanneer groote landseenheden beschouwd worden, niet zoo aanzienlijk als men zoude vermoeden. In Wurttemberg bijv., met eene bevolking van 2.224.000 zielen, zijn in de handwerksnijverheid ongeveer 140.000 personen werkzaam, dus ruim 6 ten honderd van de bevolking; in het district der Handwerkskamer Dusseldorf, hetwelk iets meer inwoners telt dan dat Zuid-Duitsche koninkrijk (2.800.000) worden daarentegen 121.000 handwerkers gevonden, derhalve ruim 4 ten honderd. Het gemiddelde van beide komt echter overeen met het gemiddelde voor geheel Duitschland.

Niet aanmerkelijk verschillen de Belgische cijfers van de Duitsche. Bij onzen zuidelijken nabuur omvat de ambachtsnijverheid, hoewel de grootindustrie een zoo belangrijke rol speelt, toch nog ongeveer zes ten honderd der geheele bevolking.

Zonder verder onderzoek zoude men dus kunnen aannemen, dat vermoedelijk 5 à 6 ten honderd van alle Nederlanders tot de ambachtsnijveren behooren - en een ruwe schatting, met behulp van enkele inheemsche gegevens opgemaakt, bevestigt die veronderstelling.

Volgens de jongste beroepstelling (31 December 1899) zijn ongeveer 651.000 personen werkzaam in eenig nijverheidsbedrijf. Van deze zijn - volgens eene opgave van 1898 - 249.000 werkzaam in inrichtingen, welke vallen onder de bepalingen der Veiligheidswet. Rekent men dat van laatstbedoelden ongeveer 200.000 behooren tot de grootindustrie, anderdeels de beroepstelling vele bedrijven tot de nijverheid rekent, welke noch tot de fabrieksnijverheid noch tot de handwerksnijverheid in de gewone beteekenis des woords behooren (bijv. grintgravers, bleekers, personeel der gemeentereiniging enz.) en dat ook het kantoorpersoneel en verdere niet-technische hulpkrachten in die bedrijfsklassen zijn opgenomen, zoo zullen na schatting ongeveer 300.000

personen overblijven, die tot den ambachtsstand behooren. Dit komt overeen met ongeveer 6 ten honderd van onze geheele bevolking.

'Que de bruit pour une ommelette' zal men wellicht, na het vernemen van dit verhoudingscijfer uitroepen. Zacht wat: dat getal heeft grootere beteekenis dan oppervlakkig schijnt - zelfs al wordt niet in aanmerking genomen dat het geenszins enkel aankomt op de hoeveelheid, maar ook op de hoedanigheid, en dat juist dit deel van ons volk de meest noodzakelijke elementen voor een krachtig nationaal leven bevat. Doch men vergeet te dikwijls dat het aantal *voortbrengende* individuën van een volk betrekkelijk niet groot is, en dat een *klein* deel van het arbeidsleger overeenkomt met een *groot* deel van het geheele volksleger. Met andere woorden: bij het arbeidsleger is evenals bij elk ander leger, een legertros aanwezig, en deze is hier bijzonder aanzienlijk. Zoo zijn van de 5.104.000 Nederlanders der jongste volkstelling, ruim een vierde deel jonger dan twaalf jaar (1.456.000). Voegt men bij dezen de 388.000 jongelingen en meisjes beneden de 18 jaren, die geenerlei beroep beoefenen, alsmede de 137.000 volwassenen van mannelijken leeftijd en de 1.193.000 vrouwen, die eveneens beroeploos zijn volgens de definitie der beroepstelling (daarom nog niet ledig zitten, o veelgeplaagde huismoeders!) dan komt men tot het eerbiedwaardig getal van 3.173.000 personen - of de 7000 gepensionneerden medegeteld - tot 3.180.000, die den tros van het arbeidsleger uitmaken, en door dat leger gekleed en gevoed moeten worden. Waar de tros dus bijna dubbel zoo groot is als het leger zelve (dat 1.924.000 personen sterk is) moge een getal van 300.000 handwerkers slechts een klein deel van de totale bevolking zijn, als *voortbrengende* massa vormen zij een zeer aanzienlijk onderdeel. Zóó aanzienlijk zelfs, dat het corps der handwerkers in rangorde onmiddellijk volgt op het grootste van onze arbeidscorpsen: dat der landbouwers (hetwelk - mannen en vrouwen te samen - uit 570.000 personen bestaat). Slechts veel later komt het handelscorps, dat - groot- en klein-handelaren te samen voegende - niet meer dan 186.000 personen telt.

Het cijfer van 300.000 handwerks-nijveren berust, gelijk uit het bovenstaande voldoende blijkt, niet op een nauwkeurig onderzoek - slechts eene *bedrijf*stelling kan ons juister

getallen geven, al zal zelfs dan nog eenige onzekerheid blijven bestaan. Want de groote zwarigheid ligt in de onmogelijkheid om een scherpe grenslijn te trekken tusschen de kleinnijverheid en de groot-nijverheid. Trouwens die benamingen zelf wijzen dit reeds aan: tusschen klein en groot, ligt *middelbaar*, en in welke van beide hoofdafdeelingen is het middelbaar bedrijf te rangschikken?

In Oostenrijk - het land van voorvaderlijke willekeur - heeft men den knoop eenvoudig doorgehakt, en beslist dat wie twintig of meer werklieden in dienst heeft, fabrikant is, terwijl wie met minder personeel arbeidt, tot de handnijveraars behoort. Tot welke tragisch-komische gevolgen dit leidt, zal later blijken.

In Duitschland is men voorzichtiger; wel geeft een uitspraak van het Duitsche Rijksgericht uit het jaar 1891 eenige kenmerken aan de hand, welke veeltijds gebruikt worden om de beide categoriën te onderscheiden, doch men trekt geen bepaalde lijn, en elk geval wordt op zich zelf bezien. En vooral in de laatste jaren, sedert de groot-industrie niet meer alleen het woord voert, doch de klein-nijverheid in de Hand werkskamers hare vertegenwoordiging vindt, wordt hierbij nauwkeuriger te werk gegaan. Dit is dan ook voor de Handwerkskamers uit een budgetair oogpunt van het hoogste belang, en scherp uitkijken is in dezen te meer noodig omdat de Handelskamers, welke de belangen van den handel en van de groot-industrie behartigen, om finantiëele redenen de grootere handwerkersbedrijven, welke meer tot het fabriekstype naderen, tot zich trachten te trekken. En deze geven gaarne aan de lokstem gehoor, omdat op verscheidene punten: o.a. in zake het leerlingwezen, het toezicht van de Handwerkskamer veel scherper is dan bij de Handelskamer het geval is. Werd aan deze neiging der groot-handwerkers toegegeven, dan zouden alleen de geldelijk zwakke bedrijven bij de Handwerkskamers blijven, en daar deze - gelijk vroeger is verklaard - hare uitgaven hoofdzakelijk moeten dekken door omslagen over de belanghebbenden - is het voor haar daarentegen van veel belang, juist de kapitaalkrachtigen binnen hare sfeer te houden.

Bij dezen strijd van belangen, welke vooral in de eerste jaren na de oprichting der Handwerkskamers woedde, werd

het van lieverlede duidelijk dat geen enkel kenmerk op zich zelf voldoende is om eenig bedrijf te rangschikken in de eene of andere categorie, doch dat alleen een reeks van feiten en van indrukken tot een juiste beslissing leiden kan. Zoo kan bijv. het gebruiken van werktuigen op zich zelf niet meer een criterium zijn, waar meer en meer de ambachtsnijverheid beschikt over even handzame als snel-produceerende machinale hulpmiddelen. Zelfs is het om die reden beter niet, zooals de Duitschers doen, van 'handwerks'-nijverheid te gewagen; want al moge de *hand* bij het ambacht steeds een groote rol spelen, het ambacht zoude niet op de hoogte van den tegenwoordigen tijd zijn, indien het geen gebruik mocht maken van al die uitvindingen op werktuigkundig gebied, welke meer dan iets anders, steeds den roem der 19^{e} eeuw zullen uitmaken.

En evenmin als het al dan niet bezigen van machinale hulpmiddelen, kan de grootte van het personeel tot criterium dienen, want juist vanwege de belangrijke rol welke heden ten dage de machine speelt, kan zeer wel een fabriek groote massa's fabriekmatig voortbrengen zonder veel arbeiders in dienst te hebben.

Ook eene ver doorgevoerde verdeeling van arbeid is niet langer het uitsluitend kenmerk van de fabriek. Want bij de ambachtsnijverheid komt het eveneens meer en meer voor, dat werklieden slechts onderdeelen van voorwerpen vervaardigen, of aan eenig stuk slechts enkele bewerkingen verrichten. En hetzelfde is van al die andere toetssteenen te verklaren: het al dan niet handwerkmatig geschoold zijn van den werkman, het meer of minder artistieke der producten, de verhouding waarin de werkgever staat tot zijne ondergeschikten (bijv. het zelf verrichten van arbeid door den baas), het al dan niet begrensd zijn van het arbeidsterrein, enz.

Eerst als meerdere kenmerken tegelijkertijd worden aangetroffen, zal alle twijfel zijn opgeheven, en men met beslistheid verklaren kunnen of het bedrijf een fabriek is of wel tot het ambacht moet gerekend worden. Doch nog meer dan het kennen van regels, eischt dit practische ervaring, en de meest verstandige weg is dan ook die, welke thans in Duitschland wordt voorgestaan: n.l. een fabrieksinspecteur met een inspecteur van de Handwerkskamer gezamenlijk het betwiste gebied

in oogenschouw te doen nemen, en ingeval zij niet tot overeenstemming kunnen komen, dan aan een hoogere onpartijdige autoriteit de eindbeslissing over te laten.

Wie desalniettemin eene definitie verlangt, hem worde die van Sombart in de hand gestopt, die de fabriek noemt: ‘die Objectivirung des gewerblichen Productionsprozesses, die völlige Loslösung desselben von den lebendigen Menschen und seine Uebertragung auf ein System willenloser Körper, welche gesellschaftlich producieren. (Siegeszug des Kapitalismus.’[1)]

Wat mij betreft, wil ik den lezer gedachtig doen zijn aan het *natura non facit saltus*, en dus den raad geven af te zien van het zoeken naar eene definitie; te meer daar er geen enkele reden is voor eene zóó scherpe afscheiding tusschen fabriek en ambacht. Het zijn toch geen machten, die, al stellen zij verschillende eischen en al zijn hunne behoeften niet dezelfde, daarom vijandig tegenover elkander behoeven te staan! Integendeel, de een kan zelfs niet zonder de ander bestaan, gelijk Dr. Koepper, secretaris van de Coblentzer Handwerkskamer in zijn warm pleidooi voor de ambachtsnijverheid: *Handwerks Art*, *Handwerks Recht*[2)] zoo juist opmerkt. ‘Wel verre dat de groot-industrie steeds en overal het handwerk benadeelt, heeft zij vele nieuwe vormen van handwerk in het leven geroepen of bevorderd; is zelfs in vele gevallen de dienaresse der ambachtsnijverheid. Immers verschaft zij aan deze goedkoop en in overvloed de half-fabrikaten, welke de ambachtsman niet dan met groote offering zelf kan vervaardigen en die dan nog dikwijls van onvoldoende hoedanigheid zijn.’

‘Juist door die fabrieksindustrie - aldus gaat Dr. Koepper voort - kon zich in vele takken van ambachtsnijverheid de arbeid in meerdere of mindere mate verfijnen, en wordt de opkomst van een nieuw kunsthandwerk bevorderd. Men geeft zich niet altijd goed rekenschap van hetgeen zoodoende

1) Belangstellenden worden verder verwezen naar het referaat van Dr. Schaible opgenomen in het Jaarverslag der Stuttgarter Handwerkskamer over 1903/04, hetgeen meer inzicht geeft dan bijv. het overigens zeer lezenswaardig artikel van G. Sievers, voorkomende in Schmollers Jaarboek (1906, 1e afl.) getiteld: ‘Fabrik und Handwerk’. Trouwens de meeste jaarverslagen van Handwerkskamers bevatten uitvoerige beschouwingen omtrent dit onderwerp.

2) Gotha, F.E. Perthes, 1904.

het handwerk wint, en staart steeds te veel naar de verlieszijde.'

Vervolgens gaat genoemde schrijver de verschillende handwerksbedrijven na, en deelt deze in vier groepen in. De eerste omvat de ambachten, welke of reeds geheel te gronde zijn gericht door de groot-industrie, of nog slechts een kommervol bestaan leiden. Zoo de wevers, spinners, spijkersmeden, touwslagers en hoedenmakers. - De tweede, veel grootere groep omvat al die bedrijven, welke in den strijd met de fabrieksnijverheid de eindzege zullen behalen wegens de eigenaardigheden en de betere afwerking van het handwerkmatige product, of wegens hunne onontbeerlijkheid als reparatie-ambachten. Zoo de boekbinders, de borstelmakers, de penseelmakers, de vijlenhouwers, de leerlooiers, de handschoenmakers, mandenmakers, kuipers, messensmeden, molenmakers, zevenmakers, stoelenmakers, scheepsbouwers, zeepzieders en horlogemakers.

'Daarbij - zoo merkt Dr. Koepper op - is niet te vergeten dat het ambacht juist door de grootere ontwikkeling der industrie, zich op velerlei nieuwe terreinen kan bewegen, en dat de voortdurende verfijning van ons dagelijksch leven behoeften schept, aan welke alleen het handwerk kan voldoen. Van daar dan ook de groote vlucht welke de kunstnijverheid neemt, welke een uitgebreide groep van ambachten omvat, onaantastbaar voor de groot-industrie, en welker bloei integendeel bevorderd wordt door de meerdere welvaart, die de fabrieksnijverheid allerwege verspreidt.'

Nog een vierde groep heeft evenmin de concurrentie der groot-industrie te vreezen, - zegt de heer Koepper. Daartoe behooren de barbiers, kappers, pruikenmakers, bakkers, bandagisten, boekdrukkers, banketbakkers, koperslagers, tinnegieters, klokkemakers, goud- en zilversmeden, blikslagers, zadelmakers, schilders, vergulders, verlakkers, opticiens, slagers, behangers, dakdekkers, hoefsmeden, schoorsteenvegers, stukadoors, decorateurs, wagenmakers, timmerlieden, metselaars, installateurs, electro-technici, enz. Deze groote groep, in welke het bouwvak een zoo aanzienlijke plaats inneemt, - wellicht omvat zij de helft van alle ambachten en zeer zeker meer dan de helft der gezellen - ligt buiten het bereik van de groot-industrie; integendeel zij bloeit, wanneer het de groot-industrie wèl gaat.

‘Optimist!’ zal men misschien den secretaris van de Coblenzer Handwerkskamer noemen, maar toch doet het goed een warm voorstander van het handwerk eens diens zonnige zijde te zien beschouwen, waar zoovele anderen gaarne alles op het donkerst bekijken. Niet alle voorbeelden zijn even gelukkig gekozen; verscheidene vakken welke Dr. Koepper onaantastbaar acht, zijn reeds als offer der groot-industrie gevallen: zoo bijv. het molenaarsvak, het leerlooiersbedrijf, het broodbakken, het kuipen (men hoore slechts de klachten der Vlaardinger vaatwerkmakers!). Daartegenover staat echter dat vele vakken, welke men voor goed voor het ambacht verloren achtte, opnieuw als handwerk in eere komen: zoo het weven en het kantwerken. Trouwens, de 20e eeuw hoede zich in de groote fout te vervallen van hare voorgangster: het lichtvaardig uitspreken van een doodvonnis. De tijden in welke wij leven zijn nog te zeer ‘on-af’; tijden in wording. Elken dag wijzigt zich de toestand en moet zich dus ook ons gezichtspunt wijzigen. En evenals Koepper doet, is de nadruk te leggen op het feit, dat waar aan den eenen kant de groot-industrie terrein ontneemt aan de ambachtsnijverheid, zij elders nieuwe arbeidsvelden voor deze ontdekt; gelijk de grootere algemeene welvaart, welke van de fabriekmatige bewerking het gevolg is, ook weder het handwerk ten goede komt.

Niet als vijanden zijn dus handwerk en groot-industrie te beschouwen: beide vormen van nijverheid zijn voor het moderne leven even onontbeerlijk. En zoo men beiden, wat organisatie en vertegenwoordiging betreft, behoort te scheiden, is dat enkel omdat ten slotte hunne levensvoorwaarden niet dezelfde zijn, en zij zoodoende elk het best tot de grootste krachtsontwikkeling kunnen komen. In de schaduw der eiken wil het gras niet groeien - het weiland worde dus verre gehouden van het bosch; zoo zullen veld en woud beide gedijen.

Doch die scheiding mag zich niet uitstrekken over wat fabrieks- en handwerksnijverheid *gemeen* hebben; en het is juist om deze reden dat straks zoozeer gewezen werd op de onmogelijkheid om eene scherpe grenslijn te trekken. De grootnijverheid is steeds in meerdere of mindere mate ambachtsnijverheid (men denke slechts aan de vele timmerlieden, smeden, schilders, kuipers, die in de fabrieken in hoofd- of nevenvakken

werkzaam zijn) en derhalve dient de groot-industrie, voor zooveel zij handwerk is, onderworpen te blijven aan de voor het handwerk te stellen regelen en aan de door handwerkersorganen uit te oefenen controle. Met name geldt zulks het leerlingen gezellenwezen, opdat niet door eenzijdige opvoeding de fabrieksjongen worde tot een werktuig onderdeel, en even nutteloos als dit onderdeel is, wanneer het om de een of andere reden aan de oorspronkelijke bestemming wordt onttrokken. Dit toch blijve steeds den mensch onderscheiden van de machine: zijne veelzijdigheid, het eeuwige kenmerk van zijne schepping naar het beeld van God!

IV.

Er zijn voorbeelden te over van kleine bedrijven, welke door volharding, ijver, vernuft....en geluk, zich tot groote industrieele ondernemingen hebben opgewerkt, ja zelfs kan men beweren dat de meeste groote fabrieken uit kleine handwerken zijn ontstaan - wat reeds op zichzelf een reden zou zijn om het ambacht in eere te houden, als kweekplaats van de groot-industrie. Die ontwikkeling is echter niet slechts een groeien in de hoogte, doch in den regel ook een zich uitzetten in de breedte; niet enkel worden meer werklieden in dienst genomen, meer machines aangeschaft, maar bij het hoofdvak voegen zich neven-bedrijven: de kistemaker neemt een schilder in dienst, teneinde zijne waar geverfd te kunnen afleveren; aan een behangerij wordt een timmermanswerkplaats verbonden, enz. Evenmin dus als eene scherpe scheiding mogelijk is in de hoogte: d.i. tusschen handwerk en fabriek, evenmin kan een scherpe grenslijn getrokken worden in de breedte: d.i. tusschen handwerk en handwerk.

Ook in dit opzicht kan Oostenrijk tot waarschuwend en afschrikwekkend voorbeeld strekken - en een enkel staaltje is voldoende om dit te doen begrijpen. Zie hier de bevinding der afgevaardigden van de Dusseldorfer Handwerkskamer, die zich met eigen oogen van de voor- en nadeelen van de Oostenrijksche middenstandswetgeving wilden vergewissen:[1)]

1) Förderung des Handwerks in Oesterreich. Bericht über eine Studienreise durch Oesterreich. Een zeer ter lezing aan te bevelen geschrift van Dr. A. Grunenberg. Crefeld, Greven. 1902.

‘Reeds op den eersten dag van ons verblijf te Weenen konden wij zien hoe de Oostenrijksche wetten werken - aldus schrijven zij. - Een van de vensters van ons hotel, door den nachtelijken storm stukgewaaid, was te herstellen. Daartoe moest in de eerste plaats een *Schlosser* komen. Want er waren ijzeren haken losgeslagen, en volgens de Oostenrijksche bedrijfswet mag alleen de *Schlosser* aan zulke ijzerwerken raken. Toen kwam de *Schreiner*, want alleen deze mag het hout bewerken. Dit wil nog niet zeggen, dat hij alle soorten van houtbewerking mag uitvoeren, alleen de arbeid voor welken het *Schreiner*-vak te boek staat, is hem veroorloofd. Want men heeft in zake de houtbewerking ook nog: de *Tischler*, de *Zimmerer*, de *Möbelschreiner*, enz. en ieder heeft zijn eigen arbeidsveld, waarbinnen de ander zich niet mag begeven. Daarna moest de *Glaser* gehaald worden, want alleen deze mag glazen inzetten, doch wee, zoo hij die met stopverf wil aansmeren! Dat mag alleen de *Anstreicher* doen.’

‘Vier handwerkers waren dus noodig, om die kleine schade te herstellen, en deze waren nog niet eens voldoende. Want een verguld lijstje langs het behang was óók beschadigd, en een *Anstreicher* mag niet vergulden. Noch hij, noch de behanger, noch de glazenmaker zouden er voor alle geld ter wereld aan geraakt hebben, want dit zoude hen in minder zachte aanraking hebben gebracht met de politie!

Toch ware er een middel geweest om den vijfden man: den *Vergolder* te ontgaan, door nl. in plaats van de schade met echt goud te herstellen, daartoe goudbrons te gebruiken, want bronsverwen zijn vloeibaar, en een *Anstreicher* mag met alle *vloeibare* verwen werken.’

En zoo is het in Oostenrijk bij alle vakken van ambachtsnijverheid! Homerische gevechten zijn geleverd tusschen de handschoenmakers en de kleermakers omtrent de bevoegdheid tot het vervaardigen van lederen pantalons, en de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Handel zijn er bij te pas gekomen om dien strijd door een Salomonisch oordeel te beslechten. En toch brak nogmaals een strijd uit over die lederen *inexpressibles*: de zeemtouwers betwistten den handschoenmakers het recht die kleederstukken, als zij vuil waren, te wasschen! Ten slotte heeft ter wille van de zindelijkheid de Regeering beslist, dat hoewel alle technische gronden pleiten

voor het goed recht van laatstgenoemden, toch aan de zeemtouwers te veroorloven is, hunne zuiveringsdiensten aan te bieden, in die gemeenten waar geen handschoenmakers gevestigd zijn. En is er eveneens gevochten door Oostenrijksche beschuiten theegebak-bakkers omtrent hunne bevoegdheden, dit is niets vergeleken bij de veldslagen geleverd door de vervaardigers van *Faschingskrapfen* en *Zuckerkipfeln*. Doch over deze moet ik noodwendigerwijze zwijgen, want ik zie geen kans deze aan mijn verhemelte onbekende zoetigheden u in den Nederlandschen tongval voor te zetten.

Geen wonder dan ook dat de afgevaardigden der Dusseldorfer Handwerkskamer van hunnen Oostenrijkschen onderzoekingstocht terugkomen met den raad: niet in Duitschland in te voeren een *Befähigungsnachweis*, welke het handwerk, in plaats van te beschermen, feitelijk in banden slaat, en eer aan hare vrij blijvende concurrente: de fabriek, ten goede komt.

Alle vrijheid is dus te laten wat de uitoefening van het bedrijf betreft - voor zoover niet de openbare gezondheid of de openbare veiligheid (gelijk bij de bouwvakken) zekere beperking eischen. Toch kan in één opzicht het vraagstuk der bevoegdheid niet ter zijde geschoven worden: het leerlingwezen is nl. niet naar behooren te regelen, wanneer geenerlei voorwaarden van bekwaamheid aan den leermeester worden gesteld. In Duitschland - waar overigens bij het ambacht geheele vrijheid heerscht - heeft dan ook de wetgever omtrent dit punt regelen gegeven, en die regelen later op aandrang van het handwerk zelf, verscherpt en uitgebreid. Dezelfde novelle welke aan de ambachtsnijverheid de Handwerkskamers bracht, heeft ook de *Lehrlingverhältnisse* uitvoerig geregeld. Waren vóór 1897 slechts enkele artikelen der *Gewerbeordnung* aan dit onderwerp gewijd, sedert het tot stand komen van het zoogenaamde *Handwerkergesetz* neemt die regeling niet slecht drie maal zooveel ruimte in het wetboek in, maar zelfs behandelen tal van artikelen uitsluitend de verhouding tusschen handwerkspatroons en handwerksleerlingen.

Als grondslag geldt: dat slechts hij, die zelf als gezel den door de Handwerkskamer vast te stellen tijd heeft gearbeid, daarna de gezellenproef heeft afgelegd en tevens zijn 24ste jaar heeft voltooid, bevoegd is om leerlingen op te leiden in het bedrijf hetwelk hij uitoefent. - Eenige bepalingen,

welke grootendeels te beschouwen zijn als maatregelen van overgang, maken het ook nog anderen mogelijk om leerlingen op te leiden, doch blijkbaar zit bij den wetgever de bedoeling voor om alleen aan daartoe bevoegden het onderricht in handen te geven.

Men ziet echter reeds dadelijk hoe moeielijkheden kunnen ontstaan. Waar toch liggen de grenzen van eenig bedrijf? Vele bedrijven vloeien ineen - en de grenzen zijn niet overal en altijd dezelfde. De Duitsche wetgever heeft dit ook begrepen, en zeer terecht geen vaste grenzen gesteld. Aan het bepalen van wat 'aanverwante' vakken zijn, waagt hij zich niet - dit laat hij over aan hetzelfde lichaam, dat toezicht houdt over het geheele leerlingwezen: de Handwerkskamer. Zoodoende ligt de beslissing bij de mannen der praktijk, en aangezien de wet bepaalt dat elk leercontract schriftelijk moet worden opgemaakt en ten bureele van de Handwerkskamer is te registreeren, zoo kunnen tevens de Inspecteurs dier Kamer waken voor mogelijke overtreding.

Ook hier dus - of het een referein ware - eindigen wij wederom met terug te komen op het vraagstuk der opvoeding! Opvoeding, opvoeding, opvoeding! moet dan ook het motto wezen van elke studie over de organisatie van de ambachtsnijverheid, voor zooveel niet enkel naar eenig tijdelijk voordeel voor een of anderen tak van bedrijf wordt gespeurd, doch het handwerk als een geheel, als een nationaal belang wordt beschouwd. Dan verzinken alle andere onderwerpen, hoe gewichtig ook op zich zelf, en blijft alleen over het vraagstuk der opvoeding, omdat slechts bij eene volledige inwijding in de geheimen van het vak, een geslacht kan opgekweekt worden, in staat om het hoofd te bieden aan het ingrijpen van de groot-industrie, en tevens paal en perk te stellen aan de mededinging uit den vreemde. En die vakopleiding vordert meer zorg en toezicht, naarmate het moderne leven ingewikkelder wordt en hooger eischen stelt. Tot zulk een toewijdende zorg is alleen een georganiseerd handwerk in staat, en zoo leidt van zelf de noodzakelijkheid om het nageslacht op te voeden, tot de Handwerkers-organisatie. Onafscheidelijk zijn *Educatie* en *Organisatie* aan elkander verbonden, gezamenlijk vormen zij dan ook de beide eerste

levensvoorwaarden voor het voortbestaan der Nederlandsche ambachtsnijverheid.[1)]

Niet enkel voor een blijven voortbestaan, doch ook voor den zoo noodigen krachtiger bloei! Want er is geen enkele reden waarom hier te lande de nijverheid geen grooter vlucht zoude nemen. Wij hebben daartoe vernuft, volharding en óók nog kapitaal genoeg, en de straks gegeven cijfers bewijzen dat feitelijk de nijverheid - vooral de klein-nijverheid reeds nu een zeer gewichtige faktor is van ons arbeids-leger. 'Wij kunnen geen nijverheidsvolk worden, want wij hebben geen steenkool!' zal men tegenwerpen. Reeds van Hogendorp hoorde die klacht, en telde ze licht; en toch was toen ter tijde het transport van steenkool veel bezwaarlijker dan thans. Hoe vele Belgische industrieën hebben zich echter ver van de kolenbekkens weten te ontwikkelen; en op geen grooteren afstand liggen onze centra der industrie van Duitsche of Engelsche stapelplaatsen! En geldt dit voor de groot-industrie, sedert de oprichting der electrische centraal-stations zijn de moeielijkheden uit den weg geruimd, welke op vele plaatsen nog de uitbreiding van de klein-nijverheid in den weg stonden - want, het worde hier herhaald: ook de tegenwoordige ambachts-nijverheid staat en valt met het werktuig.

Waar dan ook bij het groeien der bevolking rond is te zien naar nieuwe middelen van bestaan, is er alle reden om ons meer toe te leggen op het bevorderen der nijverheid, en beginnende met het begin: met het bevorderen der ambachtsnijverheid, óók omdat deze is de grondslag, de kiem der groot-industrie. Het totaalcijfer van fabrieks- en handwerksnijverheid te samen zal dan tenslotte uitmaken of ons pogen geslaagd is.

Dat ons in dezen nog veel te doen staat, leert eene vergelijking met België; het land waarmede wij ons - trots de vele verschillen - toch zeer wel kunnen meten.

1) Geheel in denzelfden geest oordeelt Koepper betreffende Duitschland, in zijn reeds aangehaald geschrift; en zijn oordeel heeft te meer waarde, omdat hij als secretaris van eene Handwerkskamer, geheel staat te midden van de handwerkersbeweging. 'Die Handwerkerfrage ist, wie immer wieder betont wurde, in ihrem ersten Stadium eine *Bildungsfrage*, in ihrem zweiten eine *Organisationsfrage*; beides soll sich ergänzen, eins soll das andere vorbereiten, bezüglich seine Umsetzung in die Wirklichheit anbahnen (blz. 123).

Want onze zuidelijke nabuur moge voordeelen bezitten op welke wij niet kunnen bogen, aan den anderen kant zijn ook wij bevoorrecht. Zoo heeft België een natuurlijken voorsprong in alles wat betreft mijnbouw, het machinevak, gips-, cement- en aardewerk fabrieken, bierbrouwerijen (gezellige Vlamingen!) kant- en borduurwerk (geduldige begijntjes!). Maar aan ons de wind en het water, de grazige weiden en de rijke koloniën! een voorsprong derhalve wat betreft den scheepsbouw, de visscherij, de slachterij, de bewerking van tabak en cacao, van de diamant. Helaas, ook van den 'Noordschen' wijn! Om de vergelijking tusschen beide landen zuiver te maken, zijn dus eerst alle vakken met voorsprong af te zonderen, waardoor van de Belgen 538.000 nijveren uitvallen, van de onze 198.000.[1)] Dan blijven er over in de vakken, welke in beide landen even goed te beoefenen zijn, 776.000 Belgen tegen slechts 433.000 Nederlanders. Een zeer aanzienlijk verschil, dat wel eenigszins daalt als rekening wordt gehouden met het feit dat de Belgische bevolking zoo veel talrijker is, doch zelfs dit in aanmerking genomen, moet ons nijverheidsleger 140.000 personen meer tellen dan nu het geval is, vóór dat Noord-Nederland op gelijken voet zal staan met Zuid-Nederland.

Meer dan een derde deel zijn wij dus ten achter, en wat zulks beteekent, blijkt wanneer dit deficit omgezet wordt in geld. Want volgens een zeer matige berekening, doet ons zulks een jaarlijkschen omzet van ver over de honderd millioen gulden derven. Aanzienlijke sommen kunnen dus nog aan organisatie en vak-onderwijs besteed worden, voordat wij gevaar loopen niet-rentedragend geld uittegeven!

1). Mijnwezen: België, 255.000, Nederland, 20.000 personen; Metaalbewerking, machineriën en werktuigen: B. 121.000, N. 48.000; Kantindustrie: B. 65,000, N. 42; Gips, cement, aardewerk: B. 29.000, N. 21.000; Bierbrouwerijen: B. 17.000; N. 4000; Borduurwerk: B. 5000, N. 399; Tabak: B. 12,000, N. 24.000; Schepen en voertuigen: B. 12.000, N. 23.000; Visscherij; B. 3000, N. 22.000; Slachterij: B. 12,000, N. 20,000; Diamantbewerking: B. 4000, N. 10.000; Distilleerderijen: B. 2000, N. 3600; Cacao: B. 756, N. 2000. Hiermede wil natuurlijk niet gezegd worden, dat in verschillende vakken in welke de Belgische industrie een voorsprong heeft, wij niet veel meer konden voortbrengen; integendeel, in het vak der metaalbewerking en machineriën zouden wij bijv. ook door de behoeften onzer Koloniën, veel verder kunnen zijn dan nu het geval is. Doch zulks uiteen te zetten ligt buiten het bestek van dit opstel.

V.

De tijden zijn trouwens voor handelen rijp. Twee feiten wijzen zulks uit. Het afgetreden Ministerie waagde een poging om het leerlingwezen te organiseeren[1], de huidige Regeering wil eindelijk de hand slaan aan eene hervorming der Kamers van Koophandel en Fabrieken[2].

Dat beide onderwerpen, schijnbaar in geen onderling verband staande, en tot nu toe hier te lande dan ook niet in onderling verband gebracht, inderdaad nauw verwant zijn, blijkt voldoende uit de geschiedenis van de organisatie der Duitsche ambachts-nijverheid, gelijk zij in korte trekken geschetst werd in de studie, welke aan deze voorafging. Om deze reden valt het dan ook geenszins te betreuren dat het voorstel der vorige Regeering betreffende het leerlingwezen weder is ingetrokken. Welke ook de verdiensten van het overig deel der ontworpen Arbeidswet mochten zijn, dit gedeelte vond terecht weinig toejuiching. Het voldeed allerminst aan den zooeven gestelden eisch; en van een op den voorgrond plaatsen van de nijverheid zelve, van eene aanmoediging tot zelfbestuur was evenmin sprake: de ambachtsman werd geheel gesteld onder de voogdij van Gemeente-besturen, Burgemeesters en Gedeputeerde Staten; slechts moest een niet nader aangeduide groep van personen als Commissie van advies gehoord worden, en zoude deze de examens afnemen. Wat hoofdzaak is bij de Duitsche regeling van het leerling-wezen, werd dus hier geheel op den achtergrond geschoven, en zulks terwijl dan toch de ondervinding in Drente opgedaan sinds vele jaren, bewijst dat een vrijzinnige regeling hier te lande zeer wel mogelijk is![3]

Het geheele ontwerp ademde dan ook dien despotischen geest, met welken ieder Nederlander naar het schijnt bezield wordt, zoodra hij den Haagschen bureaucratischen atmosfeer

1) In het 2e Hoofdstuk der Ontwerp-arbeidswet 1904, ingetrokken door het tegenwoordige Ministerie.
2) Blijkens eene rondvraag gericht tot de Kamers van Koophandel, opgenomen in de N. Rotterdamsche Courant van 8 Maart jl.
3) De belangstellende lezer wordt verwezen naar hetgeen in ‘School en Leven’, in het artikel ‘Ons eigen vakonderwijs’, omtrent het Drentsche leerlingstelsel wordt medegedeeld.

inademt. Het is alsof de Oud-Hollandsche vrijheidszin - waarop wij bij feestelijke gelegenheden steeds met zooveel trots wijzen - sedert de Fransche revolutie over onze vlakke velden stormde, feitelijk slechts in de herinnering leeft!

In plaats dat eerst de regeling van het leerlingwezen ter hand worde genomen, ga daaraan vooraf, hetgeen logisch vooraf dient te gaan: de organisatie van de vertegenwoordiging der klein-nijverheid.

Bekend is het plan tot reorganisatie der Kamers van Koophandel en Fabrieken, dat door een Commissie uit de toongevende Kamers in 1898 werd samengesteld. Volgens dit ontwerp zoude, met behoud der bestaande gemeentelijke Kamers, het geheele grondgebied des Rijks in minstens 11 en hoogstens 22 districten worden verdeeld, en in ieder district een Districtskamer van Handel en Nijverheid opgericht worden.

Ook voor dit ontwerp geldt het bekende: 'Il faut juger les écrits d'après leur date.' Toen het in 1898 werd opgesteld, was hier te lande nog van geen middenstandsbeweging sprake, en de regeling kon dan ook geacht worden aan de toenmalige behoeften te voldoen. Maar hoezeer het verouderd is, blijkt reeds uit de toelichting zelve. In die toelichting toch heet het: 'dat het aanbevolen stelsel, voor zoover de buitenlandsche regelingen betreft, het meest nabij het stelsel komt, in Beieren toegepast'. Welnu, van de regeling welke in 1898 in Beieren werd gevonden, zal weldra geen spoor meer over zijn. In 1900 is ook daar het *Handwerkergesetz* ingevoerd, en aan de ambachtsnijverheid eene afzonderlijke vertegenwoordiging toegekend, terwijl thans bij de Regeering het voornemen bestaat ook het overblijvend deel der *Handels- und Gewerbekammern* een geheele reorganisatie te doen ondergaan.[1)]

Men volge deze vingerwijzing, en geve evenals in Duitschland, aan onze ambachtsnijverheid een eigen orgaan. Alleen zoodoende zal zij hare belangen naar den eisch kunnen bepleiten, en - wat van nog meer gewicht is - alleen zoodoende zal van lieverlede de geest van zelf-bestuur ontwaken, welke vrijen mannen past, en onontbeerlijk is voor ons onafhankelijk volksbestaan.

1) Hieromtrent wordt verwezen naar een bericht in 'Handel und Gewerbe' van 17 Febr. jl., en naar het artikel van Dr. Hoffmann in de 'Volkswirtschaftliche Blätter' van 20 Febr. jl.

Het is hierbij niet noodig - zelfs geenszins gewenscht - om de provinciale indeeling op den voet te volgen; met een vijftal Kamers van Ambachtsnijverheid, in de verschillende hoofdsteden van ons land verspreid, kan volstaan worden, gelijk de Duitsche regeling leert. Ook kunnen de leden dier Kamers gekozen worden op de wijze als daar te lande geschiedt: het aantal onzer patroonsvereenigingen is daartoe nu reeds groot genoeg, terwijl de ervaring aantoont, dat eene dergelijke regeling van het kiesrecht zeer sterk het vereenigingsleven bevordert.[1)]

De eenige vraag welke nog te beantwoorden overblijft, is deze: hoe bij eene reorganisatie der vertegenwoordiging van handel en nijverheid in te deelen den kleinhandel of winkelstand? Want hoewel de beantwoording van deze vraag schijnbaar buiten het bestek van dit opstel ligt, en feitelijk dan ook meer behoort bij een later onderzoek omtrent de organiseering van onzen handeldrijvenden middenstand - is zij toch hier niet geheel te ontgaan. Immers zal niet licht tot eenige reorganisatie worden besloten, waarbij niet tevens dat deel van den middenstand een passende vertegenwoordiging verkrijgt. Want liet men den kleinhandel alleen achter bij groothandel en fabrieksnijverheid, dan stond het te vreezen dat hij in de knel zoude geraken. Trouwens de voorzitter van de Rotterdamsche Kamer van Koophandel heeft het onomwonden verklaart in eene causerie, gehouden voor de leden der Handelsvereeniging *Rotterdam*[2)]:

‘Eene afdeeling van het (Middenstands) Congres - aldus herinnerde de spreker - heeft den wensch uitgesproken, dat de middenstand zou partij trekken van de bestaande Kamer van Koophandel, en trachten daarheen afgevaardigden te zenden. Door het bestaande kiesrecht voor de Kamers van Koophandel ligt het middel daartoe in uwe handen, doch ik zoude het betreuren indien in de groote handels-centra deze wensch in vervulling kwam...

De Kamer te Rotterdam is bevoegd haar oordeel uit te

1) Ook bij het plan der Commissie uit de Kamers van Koophandel werden de leden der Districtkamers niet door rechtstreeksche verkiezing aangewezen, doch door de plaatselijke Kamers van Koophandel gekozen.
2) In haar geheel opgenomen in het orgaan der vereeniging ‘de Middenstander’ voor Januari 1904.

spreken over zeerecht, consulaatwezen, handelswetten. Neemt de middenstand er aan deel, dan worden gas- en waterleiding, winkelsluiting, enz., binnen haar arbeidsveld gehaald, en de Kamer is niet bevoegd daarover te oordeelen.

In de groote handelscentra verdient het dus geen aanbeveling dezen weg te volgen, doch welken weg dan?'

En wat nu komt, verdient zeer de aandacht: 'Vooreerst een raad: Men hechte niet te veel waarde aan het quasiofficiëele van het lichaam; dit is waard wat zijne leden waard zijn. De Kamer blijve een vertegenwoordigster voor den groothandel, voor graanhandelaars, expediteurs, cargadoors. Doch maak u zelf een Kamer! Kennende uwe talenten, durf ik daarmede meer invloed voorspellen!'

De raad, dien de heer Plate hier geeft, geldt welbeschouwd, niet enkel de groote handelscentra. De ondervinding in minder groote gemeenten van ons land opgedaan, waar de middenstand, gebruik makende van zijne bevoegdheid, de Kamer van Koophandel heeft 'om'gezet, bewijst dat inderdaad scheiding verkieslijk is. Want in zulke Kamers treden dan de kleinere, lokale belangen te zeer op den voorgrond - het worden een soort gemeenteraden; en de overeenkomst met deze moet toenemen naarmate het exploiteeren van gemeentelijke bedrijven meer op den voorgrond treedt.

Een betere oplossing bereidt zich trouwens geleidelijk voor. Allerwege vormen zich tegenwoordig plaatselijke vereenigingen van winkeliers - het meest wel daartoe opgewekt door het krachtige voorbeeld te Amsterdam gegeven. In deze handelsvereenigingen en handelsgilden vinde de handeldrijvende middenstand zijne natuurlijke, lokale vertegenwoordiging; terwijl als meer algemeene organen van het winkelbedrijf, Districtkamers van den kleinhandel zouden zijn op te richten, staande naast die van de ambachtsnijverheid.

Zoodoende zal de regeling eenige overeenkomst verkrijgen met die, welke in Saksen wordt aangetroffen, waar de groothandel en groot-industrie hare vertegenwoordiging vinden in de *Handelskammern*, de klein-handel en de klein-nijverheid in de *Gewerbekammern*.[1)]

1) Ook in de drie Hanzesteden zijn de Kamers gesplitst. Te Hamburg bestaat zelfs eene *Detaillisten-Kammer* voor den winkelstand.

Deze *Gewerbekammern*, welke van vóór de invoering van het *Handwerkergesetz* dagteekenen, zijn sedert dien tijd in twee afdeelingen gesplitst, ten einde overeenkomstig de voorschriften dier nieuwe regeling, aan de vertegenwoordiging der ambachtsnijverheid de vereischte zelfstandigheid te geven. Slechts voor zoover de belangen van klein-handel en klein-nijverheid te samen gaan, worden zij in gezamenlijke zittingen behandeld.

Voor zulk een samengaan is dikwerf gelegenheid, omdat - gelijk reeds vroeger werd opgemerkt - de meeste klein-nijveraars tevens winkeliers zijn, en dus ook winkeliersbelangen hebben. Zulke belangen komen dan ook meermalen in de Handwerkskamers ter sprake, gelijk dadelijk de aandacht trekt bij het doorbladeren van de jaarverslagen dier instellingen; telkens worden onderwerpen behandeld als: het venten, de uitverkoopen, de warenhuizen, de concurrentie van Gemeente- en Staatsbedrijven of van gevangenisarbeid, de oneerlijke concurrentie, Zondagsrust, winkelsluiting, enz.

Toch zal dit samengaan niet tot een samensmelten kunnen leiden; de Duitsche ondervinding zij ook hier leermeesteresse: daar te lande werd juist tot splitsing overgegaan omdat er een principieel verschil tusschen beide categoriën van middenstanders bestaat. De ambachtsman toch - het kan niet te dikwijls herhaald worden - is vóór alles *producent*, en als zoodanig neemt hij een geheel ander standpunt in dan de zuiver handeldrijvende middenstander, zelfs druischen beider oeconomische belangen zeer dikwijls tegen elkander in. Trouwens ook hier geldt de regel: wie een krachtig geheel wenscht, dient krachtige onderdeelen te kweeken; en deze groeien het sterkst, zoo zij zich ieder afzonderlijk, zelfstandig kunnen ontwikkelen.

Met het instellen eener afzonderlijke vertegenwoordiging van de ambachtsnijverheid, en het organiseeren van het leerlingwezen, zullen natuurlijk slechts de eerste van de vele maatregelen genomen zijn, welke onze klein-industrie naar recht en billijkheid kan vorderen. Wie zulks mocht betwijfelen, worde verwezen naar hetgeen op het Luiksche Middenstands-

congres werd medegedeeld, alsmede naar de talrijke nota's, welke in verband met die samenkomst, op aansporing van het Internationale Instituut voor den Middenstand het licht zagen. Zij bevatten een alleszins lezenswaardig overzicht van hetgeen de wetgever in de verschillende landen ten bate van den middenstand heeft gedaan.[1)]

Hoezeer blijkt dan dat groote en kleine staten van den Duitschen Bond, evenals Oostenrijk en België, ons in dezen vooruit zijn, niet het minst wat betreft het verleenen van geldelijken steun; wel overtuigd als die buitenlandsche regeeringen zijn, dat zulke bedragen met dubbele rente teruggevonden worden in meerdere welvaart!

Niet langer worde dan ook de drooglegging der Zuiderzee ons voorgehouden als het werk, waarvoor thans reeds kapitalen zijn af te zonderen. Zoo iets was alleen gerechtvaardigd toen ons nog niet de oogen waren opengegaan voor de behoefte van ons volk aan meer dadelijk rentegevende beleggingen. Geen verstandig man toch begeert zijn arbeidsveld te verruimen, zoo lang op eigen erf nog zooveel te verbeteren valt. En gelijk het de verdienste was van de Heidemaatschappij ons te hebben gewezen op het schromelijk verwaarloozen van wat land en water vruchtbaar kan maken, zoo is de groote beteekenis van de Middenstandsbeweging zeker wel hierin gelegen: dat zij leert zien onze vele tekortkomingen op een gebied, waar juist de wetgever zooveel kan doen tot vermeerdering der volkswelvaart.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

1) Belangstellenden worden opmerkzaam gemaakt op het door schrijver dezes uitgebracht verslag over dat Congres, als bijlage no. 20 gevoegd bij de Staatscourant van 11 en 12 Februari 1906.

Prof. te Winkel's inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal.

Dr. J. te Winkel, Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal. 2 Dln. Culemborg, Blom & Olivierse. 1905.

De geleerden klagen er soms over, dat het groote publiek onverschillig blijft voor hetgeen zij met zooveel moeite tot stand brengen. Maar die onverschilligheid is zeer natuurlijk, zoolang het publiek niet den indruk heeft, dat het werk der geleerden eene algemeene belangstelling verdient. En die overtuiging komt niet zoo spoedig, wanneer de wetenschap geen onmiddellijken invloed heeft op de practijk van het dagelijksch leven. Doch in dit ongunstige geval heeft soms een geleerde de algemeene gunst gewonnen, doordat hij ook litterator was en in een aantrekkelijken vorm over zijn vak wist te schrijven. In de tweede helft der negentiende eeuw is dit voor de Indogermaansche taalwetenschap bijzonder goed gelukt aan Max Müller. Zijne *Lectures on the science of language* verschenen voor het eerst in 1861, herhaalde malen zijn zij herdrukt, de critiek heeft er in later jaren zeer veel aanmerkingen op gemaakt en nu zijn zij verouderd. Maar geruimen tijd zijn deze *Lectures* het boek geweest waardoor men ook in een grooteren kring de Indogermanistiek heeft leeren hoogachten; en toen de schrijver in 1900 overleed, zal het doodsbericht wellicht zijn opgemerkt door menigeen, die de namen van vele andere, niet minder verdienstelijke taalgeleerden nooit had hooren noemen.

Had nu die belangstelling, door den zoo vaak geprezen

stijl van Max Müller opgewekt, een redelijken grond? Zonder twijfel. Omstreeks het jaar 1800 was men tot de ontdekking gekomen, dat een aantal talen van Azië en van Europa zooveel punten van overeenkomst hadden, dat hier aan een groote menigte toevallige oorzaken niet kon worden gedacht. Blijkbaar vormden die talen eene groep, eene eenheid, tegenover andere geheel verschillende groepen van talen, waarin alles op eene geheel andere wijze werd uitgedrukt. De verklaring was niet ver te zoeken. Hoe komt het, dat Fransch, Spaansch en Italiaansch zoo bijzonder op elkaar gelijken? Immers doordat zij - zooals men placht te zeggen - alle drie uit het Latijn zijn ontstaan. Maar dan moesten ook al die talen, die men Indogermaansche heeft genoemd, evenzoo uit ééne taal zijn voortgekomen; of anders uitgedrukt: al deze talen, wier gebied zich uitstrekt van den Indus tot de Atlantische zee (om het gebied in de koloniën niet te noemen), moesten even zoovele jongere vormen zijn van ééne taal, die ergens ter wereld in een ver verleden moest zijn gesproken, doch waaromtrent men geene rechtstreeksche historische gegevens had. En in welken tijd zou die taal dan inderdaad hebben geleefd? Men erkende, dat de oudste gedateerde monumenten van Indogermaansche talen afkomstig waren uit een tijd, slechts eenige eeuwen vroeger dan het begin onzer jaartelling, doch er waren ongedateerde teksten, die zonder twijfel vormen uit oudere perioden hadden bewaard. Men durfde aannemen, dat wel meer dan 2000 v. Chr. een aantal onderling zeer verschillende Indogermaansche talen reeds bestonden. Die verschillen waren het werk van den tijd: hoeveel eeuwen moest men nu nog achteruitgaan om te komen tot de grens van die periode, waarin nog slechts ééne nagenoeg onverdeelde Indogermaansche taal werd gesproken? Dat was niet met zekerheid te zeggen: men heeft zelfs durven aannemen, dat die grens nog wel kon liggen omstreeks 10,000 vóór Chr.[1)] En zou het nu mogelijk zijn die onbekende voorhistorische taal te reconstrueeren door middel van de historisch bekende talen? Men wanhoopte er niet aan. En was men eenmaal zoo ver, dan zou men niet alleen een bewonderenswaardig werk van grammatische studie hebben

1) Het gevoelen van Sweet (*The history of language*, p. 99; a°. 1900).

volbracht, maar men zou ook weten welke begrippen dat Indogermaansche volk had gekend, men zou een denkbeeld hebben van zijne beschaving, van zijn godsdienst, van zijne maatschappij. Daartoe zou men in staat zijn door de zoogenaamde vergelijkende methode. Meer en meer bespeurde men, dat er in de geschiedenis der taalvormen algemeene verschijnselen waren te ontdekken, die men in strikte formules kon omschrijven, en dat men door toepassing van die formules kon komen tot historische waarheden, die door geen monument rechtstreeks waren gegeven. Die gelukkige eigenaardigheid gaf aan de taalkunde het voorkomen van eene natuurwetenschap, en zeer vaak kon men hooren beweren, dat de taalgeleerden hunne conclusies trokken met eene 'mathematische' nauwkeurigheid. Door die reconstructie kwam men tot de allereenvoudigste elementen, waaruit het Indogermaansch was opgebouwd, en daarmede tot de vraag hoe nu elk van die elementen, *wortels* geheeten, de uitdrukking kon zijn van een bepaald begrip, m.a.w. men benaderde het vraagstuk van den oorsprong der menschentaal, en achtte het niet onmogelijk, dat de linguistiek ook daarvan eene oplossing zou kunnen geven.

Zóó ongeveer waren de algemeene beschouwingen omstreeks het jaar 1865, en het is natuurlijk dat zij gaandeweg zijn veranderd. Het materiaal der wetenschap werd aanhoudend grooter, allerlei vraagstukken bleken minder eenvoudig dan men aanvankelijk had gedacht, de verwachtingen werden minder stout, grootsche en dichterlijke voorstellingen, die buiten den kring der geleerden indruk konden maken, werden onmogelijk. Maar daarom is het ontwerp in zijn geheel nog niet eene dwaling geweest. Aan de juistheid van het hoofddenkbeeld, de verwantschap der Indogermaansche talen, kan niet worden getwijfeld. Hier is slechts gebeurd wat bij alle wetenschappelijk onderzoek is te verwachten: het eenvoudige is gebleken samengesteld te zijn, maar in dat samengestelde tracht de ordenende geest een nieuwen eenvoud te ontdekken, en daarmede eene nieuwe formule te vinden, die de werkelijkheid met grooter nauwkeurigheid omschrijft dan de oude. Doch ook die nieuwe formule wordt mettertijd onvoldoende, hetzelfde proces herhaalt zich; dit is het eigenaardige der steeds vooruitgaande en nimmer voltooide wetenschap.

Wil men van de tegenwoordige denkbeelden een overzicht geven, dan zou men de volgende punten kunnen noemen. Gesteld dat het inderdaad mogelijk is vormen der Indogermaansche taal, uit den tijd toen deze nog eene eenheid was, te reconstrueeren, dan weet men daarmede nog niets omtrent den oorsprong van de taal bij een gedeelte van het menschdom. Daarover is men het eens. Want hoe die reconstructie ook uitvalt - en zij kan meer of minder behoedzaam wezen - elk beweert, dat hij daarmede doordringt in het verleden zóóver als met behulp van redeneering uit historische gegevens mogelijk is. Maar achter die grens ligt een vroeger verleden, en al weet men niets te zeggen omtrent de geschiedenis der Indogermaansche taal in die vroegere periode, toch spreekt het van zelf, dat ook toen hetzelfde gebeurd is als later: ook in die periode is de taal van een ouderen toestand overgegaan in een jongeren. Had men meer gegevens, dan zou men wellicht kunnen bespeuren, hoe het Indogermaansch in dien voortijd slechts een dialect was, verwant met andere dialecten waaruit later talen zijn voortgekomen, die nu met de Indogermaansche talen niet meer de geringste gelijkenis hebben. Hoe dit zij, zooveel is zeker, dat de grens, waartoe men bij de reconstructie van het Indogermaansch moet komen, een onbepaalbaar aantal eeuwen van het het eerste begin der taal af ligt.

Maar - zoo zal men vragen - wat zijn dan die zoogenaamde ‘wortels’, waarin men toch immers primitieve, niet verder ontleedbare elementen der taal heeft ontdekt? Volgens de tegenwoordige beschouwing zijn het abstracties, die men in de wetenschap gemakshalve gebruikt, geen woorden of klankverbindingen, die, zóóals men ze dagelijks schrijft, ooit op zich zelf moeten hebben bestaan. Wanneer men in het Nederlandsch naast elkaar heeft *breken*, *gebrek*, *brok*, *braak*, *breuk*, dan is in al die woorden een gemeenschappelijk element, waarvan de medeklinkers zijn *b*, *r* en *k*. Wil men dat element nu een ‘wortel’ *brek* noemen, dan kan dit in de practijk misschien gemak geven, maar niemand zal er mede bedoelen, dat er ooit in het Nederlandsch zulk een element heeft bestaan, waaruit vervolgens al die genoemde woorden zijn afgeleid. Want immers al die woorden bestonden in oudere vormen reeds naast elkaar in eene veel vroegere periode,

waarin van Nederlandsch nog geen sprake kan zijn. Juist zoo is het met de wortels in het Indogermaansch: men is b.v. gewoon te spreken van een wortel *bher*, waardoor wordt aangeduid het begrip *dragen*, en bedoelt dan alleen, dat in de verschillende Indogermaansche talen een aantal woorden zijn, waarin men een gemeenschappelijk hoofdbestanddeel onderscheidt, dat men gewoon is op deze wijze voor te stellen; men bedoelt nu niet meer, dat eens in een ver verleden dit *bher* ooit heeft bestaan als een woord op zich zelf.

Maar ook wanneer men het hierover eens is, dan blijft nog een verschil van gevoelen mogelijk. Wat meent men hier b.v. met het teeken *bh*? Het duidt een medeklinker aan van het voorhistorische Indogermaansch in de jongste periode van zijne eenheid. Weet men nu ook welke klank er door wordt voorgesteld, of is het slechts een conventioneel teeken voor een klank dien men niet kan bepalen? De meeste geleerden nemen ook nu nog aan, dat al de Indogermaansche vormen, die in het kort door *bher* worden aangeduid, in die voorhistorische periode inderdaad begonnen met eene soort van *b*, onmiddellijk gevolgd door eene aspiratie die door *h* wordt afgebeeld. Maar te gelijk erkennen zij, dat een aantal klanken in de historisch bekende talen wel is waar zijn ontstaan uit één bepaalden Indogermaanschen klank, maar dat het niet mogelijk is dezen nauwkeurig te omschrijven, zoodat men hem wel door een afgesproken teeken voorstelt, maar de juiste waarde van dit teeken onbekend blijft. Zoo is menigeen er b.v. van overtuigd, dat de *h* van *honderd* en de *h* van *hoofd* beide zijn ontstaan uit eene Indogermaansche gutturaal, maar niet uit dezelfde. Waarin echter het juiste verschil heeft bestaan kan men niet zeggen. Men kiest dus twee - ten slotte willekeurige - teekens: het eene duidt een onbekenden Indogermaanschen klank aan die in het Germaansch eene *h* en in het Sanskrit b.v. een sisklank is geworden, het andere een even onbekenden klank, die in het Germaansch ook *h*, maar in het Sanskrit b.v. eene *k* is geworden. Men schrijft dus herhaaldelijk Indogermaansche vormen met letterteekens die men niet kan uitspreken, daar men de phonetische waarde niet kan bepalen, en die, omdat men verwarring moet voorkomen en telkens nieuwe onderscheidingen moet maken, er ten slotte vrij barbaarsch uitzien.

Men is genoodzaakt zich te bedienen van letterteekens met haakjes, met allerlei accenten met cijfers er naast, van omgekeerde letters enz., zoodat menige drukkerij niet in staat is aan al die eischen te voldoen, en menige bladzijde van een werk over Indogermanistiek een abracadabra gelijkt dat pijn doet aan de oogen.

Dat een eenigszins grooter publiek daarvan niets verlangt te begrijpen, spreekt van zelf, doch men zal bovendien vragen: wat heeft al die geleerdheid nog te beteekenen? Men beweert eene voorhistorische taal te reconstrueeren, en men erkent te gelijk dat men het doet met willekeurige teekens, waarvan men niet zeggen kan welke klanken zij voorstellen. Op die manier kan men terstond opschrijven hoe op de planeet Mars een hond genoemd wordt: men neemt maar willekeurige teekens voor onbekende klanken. Het is niet te ontkennen, dat op dit punt zelfs onder de geleerden eene zekere spraakverwarring valt op te merken: nu eens noemen zij een gereconstrueerden vorm ‘nur eine Formel’, dan weer twisten zij over werkelijk phonetische eigenaardigheden der voorhistorische taal. De meest consequente voorstelling vindt men bij een Fransch geleerde, Meillet. Deze betoogt, en met klem, dat van eene taal zooals het voorhistorische Indogermaansch, die geheel en al is verdwenen, eene *phonetische* reconstructie onmogelijk is, en hij zegt o.a.: met behulp van de Romaansche talen reconstrueert men vormen die het Latijn eens heeft gehad, ook al komen zij niet voor in Latijnsche teksten; maar stel eens, dat er van het Latijn niets over was, zoodat men zich van die taal geenerlei rechtstreeksche voorstelling kon maken, dan zou men alleen uit het Romaansch nooit kunnen afleiden uit de opeenvolging van welke klanken een bepaald Latijnsch woord heeft bestaan. Zóó is het volgens Meillet ook met het Indogermaansch: al de teekens, waarmede men Indogermaansche vormen afbeeldt, hebben in de eerste plaats niet eene phonetische maar eene symbolische waarde, en wanneer men b.v. schrijft *bhero* voor *ik draag*, dan beteekent dit niet vóór alles dat men zeggen kan hoe dit woord in het Indogermaansch heeft geklonken, maar wel dat b.v. *bh* een niet nader te bepalen klank aanduidt die deze eigenaardigheid heeft gehad, dat hij geworden is tot *bh* in het Sanskrit, tot

φ in het Grieksch, tot *b* of tot *v* in het Germaansch enz. De historische identiteit van deze verschillende klanken - niet meer en niet minder - wordt door het teeken *bh* aangewezen, en al is het gebruik van die teekens aan te bevelen als een maatregel van beknoptheid, men moet niet meenen dat zij de uitdrukking zijn van nieuwe feiten.

Een ander punt, waaromtrent men niet eenstemmig denkt, is de grens der reconstructie. Met behulp der gegeven vormen reconstrueert men woorden en groepen van woorden uit die periode die men in het algemeen noemt de jongste periode der Indogermaansche eenheid. Kan men nu nog verder gaan? Kan men in de gedaante dier gereconstrueerde vormen eene aanwijzing vinden omtrent hunne gedaante in een nog verder verleden? Een groot aantal geleerden beantwoordt die vraag toestemmend, en al is het niet mogelijk hunne motieven hier in bijzonderheden mee te deelen, dit kan men in het algemeen zeggen, dat zij zich tot hunne theorieën gerechtigd achten door hetgeen men weet omtrent het Indogermaansche accent. Hun beginsel, uit deze wetenschap afgeleid, is de grondslag van eene reeds zeer uitgebreide litteratuur. De een waagt hier natuurlijk meer dan de ander, slechts eene minderheid verwerpt al die waagstukken. Meillet gelooft dat men, voortgaande op den weg dien sommige jongere geleerden in Duitschland hebben ingeslagen, zoowat alles zal kunnen bewijzen wat men wil, totdat eindelijk weer het gezond verstand zal spreken: dan zal men begrijpen, dat de hypothesen der jongste school niets beter zijn dan sommige denkbeelden van oudere linguisten waarop men nu eenigszins uit de hoogte neerziet.[1)] Maar ook in Duitschland wordt natuurlijk tegen onvoorzichtigheden gewaarschuwd: waarom zal men niet liever blijven op een gebied waar contrôle mogelijk is; er zijn immers genoeg vraagstukken voor den Indogermanist aan wier oplossing men werken kan ‘ohne dass man ins Vor-urindogermanische hinaufgeht’ (Brugmann).

Maar niet ieder, en althans niet het publiek, stelt nu juist daarin zooveel belang. Gaarne wil men gelooven, dat er duizenden moeilijkheden overblijven van dezelfde soort als waarvan er reeds duizenden zijn opgelost, maar wat geeft al

1) Zie b.v. *Revue Critique* 1895, p. 173.

dat werken in de breedte, wanneer men juist in de diepte zou willen doordringen? ‘Wij zijn er van overtuigd’ - zegt men - ‘dat de geleerde uitpluizers nog van een aantal tot dusverre raadselachtige woorden eene juiste etymologie zullen ontdekken, en dat zij het verband tusschen allerlei soorten van vormen duidelijker zullen aantoonen dan tot nog toe is gelukt, maar indertijd hebben de Indogermanisten ons toch iets geheel anders beloofd. Wij verlangen niet iets te vernemen omtrent allerlei woorden in de ons al of niet bekende talen, wij verlangen algemeene en toch soliede beschouwingen over De Taal, en naar het schijnt, geeft de studie van het Indogermaansch in zijn geheel daarvoor niet veel anders dan men ook wel door de studie van het Grieksch of eenig ander idioom zou kunnen leeren. Een soortelijk verschil bestaat er blijkbaar niet, alleen is het terrein der “vergelijkende taalwetenschap” uitgebreider, en de methode van onderzoek hier veel onzekerder. De ouderwetsche philologen, die van de “homines comparativi” niet wilden weten, hadden misschien groot gelijk.’

Tegen die verwijten verdedigen zich de linguisten, door te zeggen dat juist in hunne school eene bewonderenswaardige methode van historisch taalonderzoek gaandeweg is gevormd, en dat die methode de grootste diensten heeft bewezen ook daar waar het onderzoek tot latere perioden bepaald bleef. ‘Let b.v. op de studie van de Romaansche talen’ - zeggen zij -, ‘waarbij men niet verder in het verledene achteruitgaat dan tot het Latijn zooals het in het door de Romeinen veroverde gebied werd gesproken; heeft men de geschiedenis van die talen niet trachten te doorgronden juist door middel van onze methode, en is het resultaat niet uitnemend geweest? En was het niet onze methode die een einde heeft gemaakt aan zoovele averechtsche voorstellingen omtrent hetgeen in de geschiedenis der talen al of niet mogelijk is? Onze gezonde denkbeelden zijn mettertijd het eigendom van velen geworden, zij zijn ook doorgedrongen tot het gewone schoolonderwijs, en thans kan men aan de redeneeringen van een taalgeleerde onmiddellijk zien of hij in de Indogermanistische school is gevormd: is dat niet het geval, dan zal men hem al spoedig betrappen op min of meer naïeve denkbeelden, zoodra hij zich waagt op het gebied van de ‘Sprachgeschichte.’

- ‘Gij spreekt veel van uwe methode’ - zeggen die van de tegenpartij - ‘maar let nu eens op iemand als b.v. Dozy. Een Indogermanist was hij niet, en toch heeft hij de geschiedenis van Romaansche woorden die uit het Arabisch zijn af te leiden, op eene meesterlijke wijze behandeld. Laten enkele van zijne beschouwingen wat gewaagd zijn - maar de Indogermanisten zijn over 't algemeen voor een klein waagstuk ook niet bang. Laat het waar zijn dat hij soms heeft gesproken van eene *letter* die in eene andere *letter* wordt veranderd, terwijl hij had moeten spreken van *klanken* die in andere *klanken* overgaan. Maar dat is niet van het meeste belang. De hoofdzaak is, dat ook zijne “methode” als voortreffelijk wordt erkend. Hij ging uit van het niet zeer diepzinnige denkbeeld, dat het zuiver historisch onderzoek ons eerst dan geheel voldoet, wanneer men, zonder eene ruime toepassing van algemeene en soms vage stellingen, onmiddellijk kan laten zien hoe en wanneer het eene verschijnsel op het andere volgt, en dat daarvoor in de eerste plaats eene uitgebreide en intieme kennis van het verleden noodig is. Heeft men dan dat verleden zeer helder voor zijn geest, zoodat men er als het ware in leeft, dan ziet men om zoo te zeggen voor zijne oogen gebeuren wat geene redeneering en geen “methode” op zich zelf had kunnen ontdekken. En gelukt het dan ook anderen datzelfde heldere inzicht te geven, dan kunnen zij niet twijfelen aan de juistheid van het betoog’. Het kan niet anders of ook de Indogermanisten moeten het daarmede eens zijn. Wel zijn zij trotsch op de vele taalwetten die in hunne wetenschap zijn ontdekt, en waarmede zij vormen kunnen reconstrueeren waarvan zij het voormalig bestaan aannemen ook al zijn deze nergens gegeven, maar boven alles is het toch aangenaam, wanneer het resultaat van de redeneering door feiten kan worden bevestigd: dan eerst is het bewijs volkomen. Want tallooze malen heeft men ondervonden, dat de vernuftigste redeneering, die aan alle eischen van waarschijnlijkheid voldoet, plotseling door een nieuw gegeven wordt te niet gedaan. Maar is men op die proef bijzonder gesteld, dan moet men blijven binnen de periode waaruit monumenten zijn overgebleven, en ieder voorhistorisch tijdvak geheel buiten beschouwing laten.

Indien nu de beoefening van het Indogermaansch ons niet kan brengen tot een toestand waarin men de taal ziet worden, zijn er dan geene andere middelen om tot die geheimzinnige kindsheid van de taal te naderen? Er wordt immers op aarde nog zooveel meer gesproken dan Indogermaansch, er zijn primitieve volken, wier talen de primitieve vormen van het menschelijk denken zullen afspiegelen, er zijn ook families van volksstammen die zeker niet meer in dien alleroudsten toestand verkeeren, maar wier talen toch niet op het standpunt staan der vergevorderde Indogermanen of Semieten. Met één woord, zou het niet mogelijk zijn door de vergelijkende studie van een zoo groot mogelijk aantal idiomen eene algemeene geschiedenis van de menschelijke taal te ontwerpen? Men heeft daaraan reeds vroeger gedacht, en tegenwoordig denkt men er weer aan, gesteund door al wat men intusschen heeft geleerd. Doch de bezwaren van die onderneming zijn buitengewoon groot. Wie heeft de kracht en den tijd om al die talen te bestudeeren, gesteld al dat men over de meeste er van voldoende gegevens heeft verzameld? Het is toch zeker niet genoeg dat men een aantal beknopte grammatica's naast elkander legt; wie zal ooit gelooven dat uit zulk eene oppervlakkige vergelijking iets van eenige beteekenis is te concludeeren? Maar helaas, meer dan eene eenvoudige grammatica en eenige lijstjes van woorden heeft men dikwijls niet. Reizigers en zendelingen bij onbeschaafde volken hebben soms met gevaar voor hun leven niet meer dan dat kunnen verzamelen, en hoe voortreffelijk ook in andere opzichten, waren zij soms tot linguistische waarnemingen ongeschikt en onbevoegd. Bovendien is de term ‘primitieve’ volken zeer bedrieglijk. Zij zijn ver af van de Europeesche beschaving, en leven in een toestand waarin zeker ook de voorouders der Europeesche volken eens hebben verkeerd; zoo men wil kan men dien toestand primitief noemen, maar wat bewijst dat voor hunne taal? Die volken hebben toch ook een verleden, en hunne thans onderzochte taal is de jongere vorm die uit een ouderen is ontstaan. Maar van dat verleden weten de geleerden niets, en het is onmogelijk er iets van te weten te komen, want die volken hebben geen litteratuur. Men kan dus maar niet zoo voetstoots die talen inderdaad als primitief beschouwen.

Van genoeg talen op aarde heeft men intusschen eenig denkbeeld om een groot verschil in bouw en wijze van uitdrukking waar te nemen. Maar heeft men nu het recht in die verschillende vormen trappen te zien waarlangs het menschdom is opgeklommen tot den hoogsten trap, waarop dan de Indogermaansch sprekende volken meenen te staan? Men heeft vroeger veel daarover gephantaseerd, en gaat er thans mede voort. Maar in 't algemeen spreekt het van zelf dat iedere taal, die in haar bouw heel anders is dan onze eigene, allicht op ons een indruk maakt van onbeholpenheid. Ook groote geleerden gelijken soms op den Franschman die het Duitsch zoo onmogelijk vond, en die vroeg: ‘waarom zegt men toch *kind*, terwijl het zoo eenvoudig is te zeggen *enfant*?’ Zooveel heeft men althans gezien, dat talen van onbeschaafde, zeer primitieve volken, dikwijls een zeer samengestelden en kunstigen bouw hebben, die natuurlijk het resultaat is van eene eeuwenlange ontwikkeling. Den oorsprong van de taal kan men dus ook daar niet vinden. Evenmin kan men daaromtrent veel leeren uit het praten van kleine kinderen, want - zooals men reeds lang heeft ingezien - de kinderen, die trouwens eene bepaalde geschiktheid van hunne ouders medekrijgen bij hunne geboorte, leeren spreken door hetgeen zij om zich heen hooren na te bootsen.

De Indogermanisten hebben eene taalvergelijking ontworpen, die op eenen vasten grondslag rust, en dat is de verwantschap der Indogermaansche talen, hunne methode is een middel om eene min of meer zekere wetenschap te krijgen omtrent het verledene. Is het te verwonderen, dat velen hunner niet recht kunnen begrijpen wat men eigenlijk zou bereiken door de vergelijking van verschijnselen waartusschen zulk een historisch verband niet schijnt te bestaan, d.w.z. van niet met elkaar verwante talen? In het Indogermaansch heeft b.v. zeker bekend suffix bestaan waardoor een persoon wordt aangednid die eene handeling verricht; men kan de verschillende vormen van dat suffix in de verschillende Indogermaansche talen nagaan, men ziet dat die verschillende vormen reeds in den voorhistorischen tijd moeten bestaan hebben, men kan zich helder daarvan rekenschap geven en men vindt dat instructief: die taalvergelijking is vruchtbaar.

Daarnaast ziet men, dat in de Turksche talen b.v. die handelende persoon door heel andere suffixen wordt aangeduid, en ook binnen dat gebied zal men misschien over den vorm van die suffixen gewichtige conclusies kunnen trekken. Maar wat geeft het de Indogermaansche suffixen met de Turksche te 'vergelijken'? Tusschen die twee verschijnselen is geen ander verband dan dit, dat ook de Turken menschen zijn en evenals de Indogermanen behoefte hebben gevoeld aan een suffix voor namen van handelende personen. Dat resultaat is vrij mager. Is het aan de Indogermanisten zoo kwalijk te nemen dat zij glimlachen, wanneer zij, lezende in een diepzinnig werk waarin met alle mogelijke talen wordt geopereerd, daarin een paar kinderlijke fouten tegen de Latijnsche grammatica ontdekken?

Maar die studiën, wat er ook de waarde van moge zijn, vallen buiten het terrein van de Indogermanistiek, en het moet erkend worden dat deze in de laatste dertig jaren niet heeft voldaan aan de verwachtingen die bij het publiek door hare beoefenaars waren opgewekt. Een ver verleden kan zij niet ontsluieren, van de voorhistorische Indogermanen kan zij maar zeer weinig mededeelen, van hunne taal kan zij maar zeer in het algemeen een denkbeeld geven. Wel heeft men ontdekkingen gedaan omtrent bewoners van Europa in den voorhistorischen tijd, ontdekkingen die voor de geschiedenis van het menschdom zeer gewichtig zijn; doch niet de linguistiek, maar de archaeologie heeft daarvan de eer. 'Kurz und engbegrenzt war der Rückblick auf das Menschenleben in Europa, solange man sich mit den schriftlichen Quellen begnügte' - aldus begint het jongste werk van den beroemden archaeoloog Sophus Müller. In dat werk komt de naam der Indogermanen in het geheel niet voor, het blijft onbeslist in hoeverre datgene wat nu van de oudere voorhistorische perioden bekend is, op Indogermanen betrekking heeft. Het zuiver taalkundig onderzoek, de ontleding der taalvormen, de geschiedenis daarvan, die den linguist ten slotte toch het meest ter harte gaat, dat onderzoek, streng wetenschappelijk opgevat, blijkt beperkt te zijn binnen grenzen die veel dichterbij liggen dan men aanvankelijk meende.

Zullen de linguisten dan nog voortgaan met een antwoord op die problemen te zoeken? 'Die meisten von uns -

schreef een groot geleerde in 1904 - sind im Augenblick ermüdet, und geneigt eine Beantwortung abzulehnen.' Intusschen spreekt het van zelf, dat die jarenlange studie, geleid door een aantal uitnemende mannen, niet onvruchtbaar is geweest. Men heeft gaandeweg niet alleen een bijna verbijsterend groot materiaal verzameld, maar ook voortdurend aan het onderzoek daarvan gewerkt. Het verre, geheimzinnige verleden blijft aantrekkelijk, en ieder middel om er iets van te ontdekken zal men blijven aangrijpen, daaronder ook de vergelijking met niet-Indogermaansche talen; altijd zullen er geleerden zijn wier aanleg daartoe het meest geschikt is.

Maar anderen weer hebben de opmerking gemaakt, dat de mensch van voor eeuwen toch in hoofdzaak dezelfde is geweest als die van later tijd, en dat de wetenschap der taal zich veel gemakkelijker moet laten bestudeeren uit de gegevens van latere perioden, gegevens die zooveel ruimer en betrouwbaarder kunnen wezen, ja dat men bij voorkeur de levende talen zou moeten raadplegen, waarbij men van het levende, gesproken woord kan gebruik maken, terwijl alle monumenten van het verleden in allerlei opzichten eene uitlegging noodig hebben. Met behulp van dergelijke gegevens zou men niet in de eerste plaats zoeken naar den oorsprong der taal, maar wel naar de voorwaarden waaronder zij leeft. Doch na te gaan door welke oorzaken de taal gestadig verandert, en haar inderdaad te beschouwen niet als iets op het papier maar als eene uiting van den levenden mensch, dit is niet mogelijk zonder zich met psychologische en zelfs met physiologische studiën bezig te houden. Reeds lang heeft men dit zoo begrepen, en met voorbijgang van andere taalpsychologen kan men er aan herinneren, dat in 1880 zijn verschenen de *Principien der Sprachgeschichte* van Paul; reeds tweemalen zijn zij herdrukt, een bewijs dat de schrijver inderdaad aan de behoeften van velen is tegemoetgekomen. Juist doordat hij, geleid door de zooeven genoemde beschouwingen, bij voorkeur zich bediende van jongere, meer bekende talen, scheen zijn werk bruikbaar voor velen, die zich gaarne omtrent de meest algemeene problemen wilden laten inlichten zonder daartoe eene groote linguistische kennis noodig te hebben. Bovendien meende men te bespeuren, dat de schrijver, taalgeleerde van beroep en niet psycholoog,

een bescheiden gebruik had gemaakt van wetenschappen die voor vele taalbeoefenaars zoo vreemd waren. Minder toegankelijk moest zulk een boek worden, wanneer het niet door een linguist maar door een psycholoog werd opgezet. Ook dit gebeurde, want in 1900 schreef Wundt een soortgelijk werk in twee dikke deelen, waarin stellig veel meer voorkomt dat door de linguisten niet zoo gemakkelijk kan worden begrepen, en waarin bovendien wordt gebruik gemaakt van eene menigte talen, waaronder zeer onbekende, volkomen afwijkend van het Indogermaansch. Ook dit werk is intusschen reeds herdrukt; noch door den omvang, noch door den prijs is men afgeschrikt, men heeft begrepen dat de taalwetenschap van de beschouwingen van Wundt moest kennis nemen. Sinds lang is ook het zuiver phonetische in de taal een voorwerp van onderzoek. De organen waarmede de mensch spreekt, de tallooze verschillende klanken van allerlei talen waaromtrent men waarnemingen heeft kunnen doen, - alles wat men daaromtrent heeft geleerd vormt ook bijna weer eene wetenschap op zich zelf. In al die studiën bij elkaar ziet men een geheel, uit zoo ongelijksoortige deelen bestaande, dat de meeste geleerden zich wel bij enkele van die deelen moeten bepalen. Zij die van aanleg inderdaad taalgeleerden zijn, geven in abstracto wel toe, dat de verschijnselen der taal niet liggen buiten het terrein van den psycholoog of den physioloog, maar zij hebben de min of meer gegronde vrees dat de psycholoog zeer diepzinnig en theoretisch redeneert over feiten die hij dikwijls niet goed beoordeelt, omdat hij in het hanteeren der linguistische gegevens niet is geoefend. Het zou trouwens niet onnatuurlijk zijn, indien de linguisten met tegenzin hunne geliefde wetenschap eenigszins van karakter zagen veranderen. Aan de philologen in den ouden stijl heeft men vaak hun conservatisme verweten, diezelfde neiging moet ook bestaan bij andere geleerden ten opzichte van het vak waaraan zij een bepaalden vorm hebben gegeven en waarin zij hun geluk hebben gevonden.

In het werk, waarvan de titel hierboven is genoemd, heeft prof. Te Winkel eenigermate beproefd een encyclopaedisch overzicht van die hedendaagsche taalwetenschap voor te dragen. Beginnende met het meest algemeene, komt hij tot mede-

deelingen over bepaalde groepen van talen, ook over het Indogermaansch en zijne onderdeelen, ten slotte over het Westgermaansch waartoe het Nederlandsch onmiddellijk behoort. Daarmede is het boek ten einde, de geschiedenis van het eigenlijke Nederlandsch heeft hij in een ander werk behandeld; maar het spreekt van zelf, dat ook in deze *Inleiding* een aantal verschijnselen uit onze taal worden verklaard. Doch men zou den schrijver onrecht doen met hier allereerst te zoeken naar verklaringen van op zich zelf staande woorden of allerlei andere curiosa, de hoofdzaak is de opvatting van het geheel, en al heeft de schrijver dit boek vooral geschreven voor zijne studenten, omdat een dergelijk geschrift tot dusverre hier te lande niet bestond, het is toch niet ondenkbaar dat ook een grooter publiek het met eenige belangstelling zal ter hand nemen, ja het gedeeltelijk of geheel zal doorlezen.

Tot voor eenigen tijd was prof. Te Winkel vooral bekend als een der voornaamste historici op het gebied der oudere Nederlandsche litteratuur; uit volle overtuiging had hij reeds vroeg zijne zuiver historische methode gesteld tegenover de dogmatische van Jonckbloet. Door zijn aanleg en ook door omstandigheden, waarover het hier onnoodig is uit te weiden, trok de taalstudie meer en meer zijne aandacht, en vergissen wij ons niet, dan heeft hij in de latere jaren, na 1887, het meest over taalkundige onderwerpen geschreven. De studie van taal en die van letteren wil hij vereenigen, en inderdaad is hij begaafd met een krachtigen geest die in zijn werk eenheid brengt. Zonder twijfel bezit hij eene der voornaamste eigenschappen van den historicus: eene sterke behoefte om zich van het verledene eene heldere voorstelling te maken. Daartoe is noodig dat men tusschen de feiten het verband kan ontdekken. De voortbrengselen der litteratuur zijn voor hem in de eerste plaats uitingen van de maatschappij waarin zij zijn ontstaan, de vormen en gebruiken der taal ziet hij in hunne afhankelijkheid van den loop der maatschappelijke gebeurtenissen. Wel is het moeilijk dat verband overal strikt te bewijzen, maar niemand ontkent ook dat de doordringende verbeeldingskracht, gesterkt en geleid door eene groote ervaring, aan de reconstructie van het verleden haar deel heeft.

Naast die hoedanigheden van den geleerde bezit prof. Te Winkel nog hoedanigheden van den moralist, en blijkbaar heeft hij een vast geloof dat het verstand ten slotte de wereld regeert. Met welgevallen ziet hij, hoe de taal de werkzaamheid van den helder denkenden geest afspiegelt in vaste, behoorlijk geregelde vormen. Dat de taal niet onveranderd kan blijven, zelfs niet in eene periode van geestelijken stilstand, weet hij even goed als ieder deskundige, maar hij acht het noodig en wenschelijk niet toe te geven aan een overdreven individualisme, waardoor de eenheid der taal zou worden verbroken, en waardoor ten slotte zou worden te niet gedaan wat eene ontwikkeling van vele eeuwen had tot stand gebracht. Immers, men ziet overal waar de gegevens niet al te schaarsch zijn, dat gaandeweg in een groot gebied, waar een aantal locale dialecten werden gesproken, uit enkele van die dialecten eene algemeene taal ontstaat, die in hare voortgaande ontwikkeling het beeld is van toenemende beschaving en politieke beteekenis. De pure linguist moge er van genieten, wanneer hij in weinig bevolkte streken in elk dorp eene eenigszins verschillende taal vindt met allerlei fijne eigenaardigheden in het klankstelsel, hij moge er over treuren dat die zoo vaak als schilderachtig geroemde dialecten wegsterven overal waar eenige kilometers spoor worden aangelegd, de taal heeft toch eene andere bestemming dan het object te zijn van het onderzoek der geleerden. Een aantal van die veelgeprezen dialecten zijn onbeholpen, zij zijn uitingen van eene onontwikkelde maatschappij, die alleen zeer eenvoudige behoeften kent, zij hebben geen vormen voor denkbeelden van hooger orde. Voor den man van wetenschap, die ook op de hoogere belangen der menschen let, is het juist een genot zich er rekenschap van te geven hoe eene algemeene taal zich vormt en aldoor in kracht toeneemt. Niet onnatuurlijk dan ook, dat prof. Te Winkel een groot voorstander is van de Vlaamsche Beweging, vooral misschien in den vorm dien deze had aangenomen tot voor korten tijd, toen men meer dan nu zijne kracht zocht in eene aansluiting bij de taal van Noord-Nederland. Even begrijpelijk is het dat hij, toen er zooveel werd gesproken over de toekomst van het Nederlandsch in Zuid-Afrika, alleen behoud zag in eene toenemende gemeenzaamheid met het zoogenaamde

Hooghollandsch: alleen dit zou tegen het Engelsch zijn opgewassen, het Afrikaansch zou niet de taal der hoogere beschaving kunnen worden, de belangen van 'Groot-Nederland' eischten eenheid van hoogere taal bij Hollanders, Vlamingen en Afrikaanders. Die beschouwing wordt niet algemeen goedgekeurd, en dat spreekt van zelf, want zij is het uitvloeisel niet alleen van wetenschappelijke maar ook van moreele hoedanigheden, zij moet ten deele subjectief wezen. Maar ten deele subjectief is ook wat anderen er tegenover stellen. Zij betuigen een grooten eerbied jegens de volkstalen en meenen dat eene werkelijk levende hoogere taal alleen onwillekeurig daaruit kan ontstaan, maar zij berusten ook gemakkelijker in 'den loop der omstandigheden'. Zij willen de natuur geen geweld aandoen, anderen letten er meer op dat opvoeding zonder dwang onmogelijk is.

Denkbeelden, die hierboven zeer in het algemeen zijn uitgedrukt, vindt men in het boek van prof. Te Winkel in bijzondere voorbeelden uitgewerkt. Zijn betoog gaat niet voort zonder de mededeeling van een aantal kleine feiten en eene menigte bibliographische verwijzingen, maar het werk is ook niet bestemd voor hem die in een verloren half uur eenige zeer algemeene beschouwingen wenscht te lezen. De geheele opzet bewijst dat de schrijver niet heeft getracht het zich gemakkelijk te maken. Eene Inleiding tot de geschiedenis van onze taal had desnoods beperkt kunnen blijven tot een overzicht van het Indogermaansch. Prof. Te Winkel begint *ab ovo*: zijn eerste hoofdstuk heet *Het wezen der taal*. In bespiegelingen daarover zijn termen als *voorstelling*, *begrip*, *gedachte* niet te vermijden, en ieder taalgeleerde, die niet meteen een groot psycholoog is, vreest onwillekeurig zulke woorden te gebruiken. De mensch spreekt niet met losse, op zich zelf staande woorden, maar in volzinnen; gebruikt hij slechts een enkel woord, b.v. wanneer hij *brand!* roept, dan komt daarbij een gebaar en eene intonatie, waardoor de uiting van dat ééne woord met het uitspreken van een volzin zoogoed als gelijk staat. Maar wat is een volzin? Eene reeds oude definitie luidt: 'een volzin is de uitdrukking van eene gedachte', en prof. Te Winkel tracht te weerleggen wat door verschillende geleerden daartegen is ingebracht. Men heeft n.l. opgemerkt dat het woord *gedachte* een vage

term is, die hier zelf eene verklaring zou noodig hebben. Prof. Te Winkel geeft die, en zegt: ‘eene gedachte is eene verbinding van twee voorstellingen, eene daarvan is de voorstelling van een subject, de andere die van een praedicaat’. Die termen behooren tot de wetenschap der logica, en in volzinnen die de af beelding zijn van het logische oordeel, kan men gemakkelijk een subject en een praedicaat aannemen; in ‘de hond is een dier’ zijn die termen zonder bezwaar toe te passen. Maar hoe zal men ze in de grammatica definieeren? Prof. Te Winkel spreekt van ‘de hoofdvoorstelling’ en ‘de daarmede in verband gebrachte voorstelling’. Dit klinkt misschien wel wat onbepaald. Zegt men ‘de brave man’, dan wordt toch zeker de voorstelling van *braaf* met die van *man* in verband gebracht, en evenwel is ‘de brave man’ geen volzin. Is er sprake van iemand die al veel ongelukken heeft gehad en nog weer door een nieuw ongeluk wordt getroffen, en zegt iemand dan: ‘dát ongeluk zal hij niet overleven’, dan mag men vragen of de voorstelling die door *dát ongeluk* wordt aangeduid, hier niet veel voornamer is dan die van *hij*, en toch noemt men *hij* het subject van den zin. Waarom? Omdat in dezen zin een werkwoord staat in het activum, en *hij* den persoon aanduidt die de handeling verricht. Die reden is dus zuiver formeel. Zal men dan zeggen, dat in iederen volzin het subject is een woord dat op eene zeer bepaalde wijze tot het praedicaat in betrekking staat? Maar hoe dan te beoordeelen een zin als ‘op dezen weg wordt veel gewandeld’? Wil men hier van een subject spreken, dan moet men erkennen dat het wel is waar in de voorstelling aanwezig is (want *hier wordt gewandeld* verschilt zoogoed als niet van *men wandelt hier*), maar de bouw van den zin is zóó dat er geen grammatisch subject in voorkomt. Beweert men dus: in elken zin is een onderwerp, dan gaat dit niet op wanneer men blijft bij het formeele, en let men op de verschillende voorstellingen waaruit het geheel bestaat, dan komt het subject niet altijd overeen met wat men de ‘hoofdvoorstelling’ zou kunnen noemen. De waarheid is, dat men eeuwen lang van volzinnen heeft gesproken als van een volkomen bekend iets, en dat men er in onzen tijd geene definitie van heeft kunnen geven die ieder voldoet; doch voor verdere uitweidingen daarover is

hier geene plaats. Ook prof. Te Winkel herinnert er aan, dat de studie der taal langen tijd te af hankelijk is geweest van de logica; wellicht zullen sommige critici meenen dat de schrijver zich aan vooroordeel nog niet genoeg heeft ontwend. Inderdaad is volgens prof. Te Winkel de volzin de uitdrukking der gedachte, de gedachte is het resultaat van het denken, het denken is het vormen van begrippen, een begrip is een geheel van kenmerken, eigen aan eene groep. Dit alles past bij 'de hond is een dier': van al de kenmerken die het begrip *hond* omvat, wordt er in dezen zin een genoemd, en een aantal dergelijke zinnen zouden met elkaar dat begrip steeds nauwkeuriger omschrijven. Maar is die verklaring ook van toepassing op een zin als 'ons huis staat in brand'? Het in brand staan is toch niet een van de kenmerken, eigen aan het begrip van ons huis. Iets dergelijks wil men volstrekt niet uitdrukken[1]. Wat maakt die woorden dan tot een volzin?

Antwoorden op die vraag vindt men in een aantal werken der jongere litteratuur, want eerst sinds korten tijd heeft men aan dergelijke vraagstukken weer al zijne aandacht geschonken. Jaren lang hadden zij de Indogermanisten weinig aangetrokken, de klank- en vormleer namen hen in beslag. Zij waren tot het helder besef gekomen dat de talen aldoor veranderen, zonder dat de menschen er zich van bewust zijn, en dat er in die veranderingen eene groote regelmatigheid is. Het woord dat wij nu uitspreken als *grijpen*, luidde in de middeleeuwen *gripen*: die heldere, enkelvoudige *i*-klank is langzamerhand in *ij* overgegaan. Maar dat is niet alleen gebeurd bij dit ééne woord, het is in het algemeen gebeurd met alle dergelijke *i*-klanken van de oudere taal. Men komt dus tot tot een algemeenen regel: uit dien *i*-klank in het Middelnederlandsch wordt in het nieuwere Nederlandsch eene *ij*. Dergelijke regels heeft men bij menigten kunnen vinden, de karakteristieke eigenschappen van iedere Indogermaansche taal en de betrekkingen tusschen al die talen onderling worden er door aangeduid. Aldoor is men bezig die formules nauwkeuriger en vollediger te maken. Een compendium van de Indogermaansche grammatica, waarin zij met eenige

1) Verg. Wundt, *Die Sprache*, 2dc dr., II, 486.

bewijzen worden meegedeeld, is reeds een lijvig boek. In hunne vreugde over die ontdekkingen hebben de taalkundigen niet altijd ingezien dat het onderzoek, hoever ook op deze wijze voortgaande, toch eenigszins oppervlakkig moest blijven, en vooral de psychologen hebben hun dit onder het oog gebracht. Die regels worden gevonden door generalisatie van wat men in een aantal waargenomen gevallen heeft opgemerkt. Dat aantal kan inderdaad zoo groot wezen dat men aan de rechtmatigheid der inductie niet behoeft te twijfelen, men kan er volkomen mede verantwoord zijn. Maar de oorzaak van die regelmatige verandering is daarmede niet ontdekt. Al zou men er vast van overtuigd mogen wezen, dat elke heldere *i*-klank in eene bepaalde periode van eene bepaalde taal na verloop van een bepaalden tijd *ij* is geworden, dan vraagt men nog: waardoor is dat gebeurd? En eerst de kennis van die oorzaken zou het verschijnsel doen begrijpen. Iemand als Wundt is van meening, dat de taalkundigen van de eenzijdig historische school hier al te berustend zijn. De taalkundigen daarentegen gelooven onwillekeurig, dat de psychologen dat fijne en ingewikkelde samenstel van linguistische formules niet behoorlijk kunnen waardeeren, en dat daarin meer psychologie verborgen ligt dan men aanvankelijk zou denken. Maar zij gelooven daarbij, dat de diepste oorzaak der taalverandering niet is te ontdekken, wanneer het historisch onderzoek daartoe niet in staat is. Men heeft allerlei overgangen willen verklaren uit gemakzucht, maar in een aantal gevallen heeft zulk eene verklaring niets te beteekenen. Ziet men, dat een bepaalde overgang eenmaal heeft plaats gehad, dan kan men altijd gerust a posteriori beweren, dat die overgang voor dat volk in dien tijd gemakkelijker was dan eenige andere. Men heeft ook gedacht aan invloed van het klimaat en van allerlei andere physieke omstandigheden, maar niemand nog heeft op eene overtuigende wijze kunnen uitleggen hoe veranderingen in de klanken der taal daarvan het gevolg zouden kunnen zijn.

Slechts één geval, dat stellig vaak is voorgekomen, schijnt begrijpelijker. Wanneer eene bevolking, door welke oorzaken ook, er toe komt van taal te veranderen, dan is het niet meer dan natuurlijk dat zij die nieuwe taal niet zóó leert spreken als de menschen wier oorspronkelijk eigendom

zij was, maar dat die bevolking de articulaties waaraan zij vanouds gewoon was, zal behouden, terwijl zij die nieuwe klanken tracht voort te brengen; het gevolg zal zijn dat die klanken gewijzigd worden. Dit is een punt, waaraan prof. Te Winkel eene bijzondere aandacht heeft geschonken, ja hij houdt deze oorzaak voor zóó gewichtig dat hij ze ook zou durven aannemen in gevallen die uit den aard der zaak geen bewijs toelaten; hij is geneigd te gelooven dat die zoogenaamd 'spontane evolutie,' waarbij, naar het heet, eene taal verandert, zonder dat er van invloed eener vreemde taal sprake kan zijn, van veel minder belang is en veel minder voorkomt dan taalverandering door 'taaloverneming.' Het classische voorbeeld is de verandering van het Latijn bij de Romaansche volken. In Iberië b.v. is het Latijn tot Spaansch geworden, in Gallië tot Fransch. Voor sommigen spreekt het van zelf dat dit verschil zich voldoende daaruit laat verklaren, dat de Iberiërs aanvankelijk eene andere taal spraken dan de Galliërs, en dat beiden daardoor hetzelfde Latijn op eene verschillende manier hebben gewijzigd. Alles zou afdoende beslist wezen, wanneer men in bijzonderheden kon laten zien waarin die invloed van het Gallisch en Iberisch had bestaan, doch van geen van beide is veel bekend, zoodat de Romanisten zich over 't algemeen niet zeer stellig daarover uitlaten, al willen zij in enkele bepaalde gevallen wel aan zulk een invloed gelooven. Het allerbekendste is dat van de Fransche *u* in woorden als *dur*, ontstaan uit het Latijnsche woord *durus*, waarin *u* het teeken was van een *oe*-klank. Men heeft betoogd, dat in verschillende streken waar Kelten gewoond hebben, zulk een overgang van *oe* tot *u* is waar te nemen, o.a. ook in het Nederlandsch: het woord *huis* luidde in de middeleeuwen *huus*, en de *uu* is ook hier ontstaan uit eene oudgermaansche *oe*. In de eene streek zouden Kelten dus Latijn zijn gaan spreken, in de andere Germaansch, in beide gevallen zouden zij van de *oe* der aangenomen taal eene *u* hebben gemaakt, en dit zou dus eene Keltische eigenaardigheid wezen. Een van de argumenten die men daartegen heeft aangevoerd is het volgende. Om verschillende redenen moet het bestaan van een zuiveren *u*-klank in het Galloromaansch en zelfs in de oudste periode van het Fransch als zeer twijfelachtig worden

beschouwd. Die klank in het Fransch zou dus dateeren uit een tijd toen het Keltisch in Gallië reeds lang niet meer eene levende taal was; hoe kan het in dien tijd nog eenigen invloed hebben gehad? Wil men dus toch aan den invloed van het Keltisch blijven gelooven, dan moet men zeggen, zooals Windisch het uitdrukt: 'An und für sich wäre es... möglich, dass das französische *ü* auf einer gewissen Disposition des gallischen Mundes beruhte, ohne dass in der gallischen Sprache selbst, ehe sie ausstarb, diese Entwicklung sich schon tatsächlich vollzogen hätte.' Bijzonder eenvoudig is de quaestie dus blijkbaar niet.[1)] Prof. Te Winkel is het eens met de geleerden die in dit geloof zeer vast zijn; naar zijne meening is de zaak op zichzelf reeds vrij duidelijk, en kan die evidentie ook genoegzaam door bewijzen worden toegelicht. Wat in later tijd stellig gebeurd is, kan en moet ook vroeger gebeurd zijn. Het voorhistorische Indogermaansch heeft zich stellig uitgebreid over een veel grooter terrein dan het oorspronkelijk bezat, en daarbij heeft het zich als het ware gesplitst in de historisch bekende Indogermaansche talen. Hoe is dit mogelijk? Blijkbaar is tengevolge van allerlei oorlogen, omwentelingen, volksverhuizingen enz. hetzelfde Indogermaansch in een ver verleden de taal geworden van een aantal verschillende volken, die elk op zijne wijze die aangenomen taal hebben veranderd. Daarmede is van een zeer moeilijk probleem eene zeer eenvoudige oplossing gegeven, maar ook prof. Te Winkel erkent, dat naast de hierbij onderstelde oorzaak nog andere, onbekende, in aanmerking kunnen komen. Intusschen tracht hij ook door voorbeelden uit de geschiedenis van onze eigen taal zijne geliefkoosde stelling te bevestigen. Uit de eigenaardigheden van het dialect in eene bepaalde streek leidt hij af, welke soort van volksstammen er in ouden tijd hebben gewoond. Zoo concludeert hij b.v. uit den Zeeuwschen vorm van een enkel woord, in verband met wat de vaderlandsche geschiedenis leert, dat indertijd in Zeeland Kelten hebben gewoond die het Friesch hebben aangenomen en het hebben gewijzigd, waarna die aldus gewijzigde taal weer den invloed van het

1) Deze uitspraak van Windisch is nog onlangs scherp afgekeurd door Meyer-Lübke (in *Gött. Gel. Anz.* van Sept. 1905).

Frankisch heeft ondergaan. Het is licht mogelijk dat men die conclusie te forsch zal vinden, maar het is zeer verklaarbaar dat iemand die omtrent Nederlandsche dialecten zooveel gegevens heeft verzameld, geneigd zal zijn de beteekenis daarvan niet gering te schatten. Weer een ander geval van taalwijziging door 'taaloverneming' is naar de meening van prof Te Winkel het volgende. Het Amsterdamsch van het einde der 16e eeuw heeft in een bepaald opzicht eene verandering ondergaan doordat - zooals de schrijver gelooft - men de uitspraak ging nabootsen van de vele meer beschaafde Zuidnederlanders die tijdens de Spaansche troebelen naar Amsterdam verhuisden, en deze stelling staat weer in verband met eene andere, meer algemeene, dat zekere klanken in het Nederlandsch alleen daar van zelf zijn ontstaan waar eenmaal eene Keltische bevolking heeft gewoond: overal elders zijn die klanken uit de 'Keltisch-Westfrankische' dialecten overgenomen.

Hoe men ook over bijzondere gevallen moge denken, het is zeker waar, dat de verschijnselen waarover prof. Te Winkel met zooveel aandrang redeneert, in het algemeen bestaan en alle aandacht verdienen. Allicht gaat hij soms te ver, maar voor de wetenschap is het zeer nuttig, dat nu en dan een zeer stellig oordeel wordt uitgesproken over vraagstukken die velen uit voorzichtigheid liefst ontwijken; zij voelen zich dan geneigd tot eene weerlegging en worden daardoor tot onderzoek gedwongen. Er zijn stellig taalveranderingen die men niet als zoogenaamd 'spontaan' kan beschouwen, d.w.z. dat de oorzaak er van moet gezocht worden buiten de gemeenschap van hen die de taal spreken, hetzij dat deze wordt aangenomen door eene bevolking die vroeger eene andere taal sprak, hetzij dat men zelf den invloed van eene bevolking met eene andere taal ondergaat. Van het eerste geval vindt men het sterkste voorbeeld in de Creoolsche talen: negers in de koloniën hebben Europeesche talen niet kunnen aanleeren zonder ze in de hoogste mate te vervormen; maar voor hen waren die talen ook in alle opzichten zeer vreemd. Veel minder afwijkend moet voor de Galliërs b.v. het Latijn zijn geweest, en men zou zich kunnen voorstellen dat de veranderingen in het Latijn, die inderdaad aan het idioom der Galliërs moeten worden toegeschreven, vrij moeielijk zijn te bepalen:

vandaar dan ook aarzelingen bij geleerden die op dit punt het allermeest tot een oordeel bevoegd zijn. Van het tweede geval vindt men duidelijke voorbeelden overal waar b.v. de zoogenaamd dialectische uitspraak gaandeweg verdwijnt en door de zoogenaamd beschaafde wordt vervangen. Deze vraagstukken zijn het die Prof. Te Winkel misschien het meest ter harte gaan, en die gedeelten van zijn boek waarin hij ze behandelt, zijn het meest persoonlijk, het eigenaardigst. In het oosten van Drente wordt Saksisch gesproken, maar niet hetzelfde Saksisch als in Twente: prof. Te Winkel zoekt de oorzaak van het verschil hierin, dat in Drente vroeger Franken hebben gewoond die Saksisch zijn gaan spreken maar het niet zuiver hebben kunnen aanleeren; en hier kan hij meer bewijsgronden noemen dan een paar bladzijden verder, waar hij in de eigenaardigheden van het Zeeuwsch den invloed van Keltisch op Friesch aanneemt.

Zal hij lezers vinden ook buiten den kring van hen voor wie dit boek in de eerste plaats is bestemd? Vele zeker niet. Maar zijne oudere en jongere vakgenooten zullen het werk niet overslaan. Zij zullen er den schrijver in herkennen, den man van veelomvattende studie, sterk in zijne overtuigingen, voortvarend, soms wat haastig en ondanks zijne behoefte aan helderheid soms niet helder, doordat hij te veel in zijne beschouwingen wil opnemen en dan de grenzen van zijne bevoegdheid niet meer in het oog heeft. Maar zijne voorzichtige critici zullen begrijpen, dat tot het opstellen van een zoo groot geheel als deze *Inleiding* eigenaardige gaven noodig zijn die zij in prof. Te Winkel zullen waardeeren.

A. KLUYVER.

Ondoelmatigheid in de levende natuur.[1)]

Er bestaat een oud verhaal van algemeene bekendheid, waarvan de bedoeling is, de waanwijsheid van menschen te doen uitkomen, die kritiek op de natuur uitoefenen. Een man betreurt het, dat aan de boomen niet even groote vruchten hangen als de pompoenen, die hij naast zich op den grond ziet groeien; daarna legt hij zich neer onder een boom en valt in slaap. Een van de vruchten, die hem zooeven te klein toeschenen, valt en zijn neus komt er in onzachte aanraking mede. Hij looft nu de wijsheid van den Schepper en ziet zijn eigen domheid in, want had die vrucht de grootte en het gewicht van een pompoen gehad, dan zou zijn hoofd zeker verbrijzeld zijn geworden.

Er blijkt uit dit verhaal vooreerst een zeer geringe kennis van de levende natuur; want wanneer men eens een weinig rondziet buiten Europa, vindt men inderdaad boomen met zeer groote en zeer zware vruchten. Wie op Java geweest is, weet, dat herhaaldelijk menschen gedood worden door kokosnooten, die uit de boomen naar beneden vallen en er bestaan grootere boomvruchten, zooals bijv. de coco-de-mer van de Seychellen, die een gewicht van meer dan 6 kilo bezit.

Maar bovendien, welk een naïeve anthropocentrische wereldbeschouwing komt in dit verhaal voor den dag; de geheele levende natuur uitsluitend ten behoeve van den mensch geschapen, bij al het bestaande slechts gevraagd, welk nut het voor den mensch heeft! Het is dan ook te begrijpen, dat, toen in den nieuwen tijd het natuuronderzoek begon te ontwaken, dit zich op een ander standpunt plaatste; dat, wanneer het woord nut gebruikt werd in verband met levende wezens,

1) Rede, uitgesproken bij gelegenheid van den 270sten Dies Natalis der Utrechtsche Universiteit op 26 Maart 1906.

er steeds sprake was van het nut van bepaalde organen of bepaalde levensverrichtingen voor die wezens zelf.

In dien geest zien wij natuuronderzoekers bezig in het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw. Ik denk daarbij bijv. aan het werk van Christian Konrad Sprengel: Das entdeckte Geheimniss der Natur im Bau und in der Befruchtung der Blumen, dat in 1793 verscheen. Hier werd uiteengezet, dat in vele gevallen het stuifmeel op den stamper overgebracht wordt door insecten, dat deze de bloemen bezoeken om honig te verzamelen en dat de opvallende kleuren en geuren der bloemen aanlokkingsmiddelen voor deze insecten zijn. Sprengel gebruikt hier overal het begrip *doel;* zoo lezen wij bijv. reeds in den tweeden en derden zin van zijn inleiding: 'Ueberzeugt, dass der weise Urheber der Natur auch nicht ein einziges Härchen ohne eine gewisse Absicht hervorgebracht hat, dachte ich darüber nach, wozu denn wohl diese Haare dienen möchten. Und hier fiel mir bald ein, dass, wenn man voraussetzte, dass die fünf Safttröpfchen, welche von eben so vielen Drüsen abgesondert werden, gewissen Insekten zur Nahrung bestimmt seyen, man es sogleich nicht für unwahrscheinlich finden müsste, dass dafür gesorgt sey, dass dieser Saft nicht vom Regen verdorben werde, und dass zur Erreichung dieser Absicht diese Haare hier angebracht seyen.' Dergelijke zinnen, als de hier aangehaalde, maken het ook begrijpelijk, dat het zoo uitstekende werk van Sprengel niet de waardeering vond, waarop het wel aanspraak had kunnen maken, wanneer men alleen gelet had op het experimenteele onderzoek.

Waar toch in de 19e eeuw meer en meer de geest van het exacte onderzoek de plaats innam van vage philosophische speculaties, daar was het zeer verklaarbaar, dat men zich afwendde van dergelijke finale verklaringen, dat elke teleologische beschouwing met wantrouwen werd aangezien; immers alles wat op doelmatigheid geleek, kon alleen verklaard worden door mystieke bespiegelingen, die geheel buiten het terrein der natuurwetenschappen gingen.

Hierin kwam verandering na het verschijnen van Darwin's Origin of Species in 1859. Ik mag er misschien even aan herinneren, dat Darwin uitging van de resultaten, die de kweekers op land- en tuinbouwgebied verkregen hadden.

Hetgeen daaromtrent op dat oogenblik bekend was, gaf hem recht tot de veronderstelling, dat verbetering van rassen onzer huisdieren en kultuurgewassen tot stand gebracht werd door telkens voor de voortplanting de beste individuen in de gewenschte richting uit te kiezen. Zoo zouden nakomelingen verkregen worden, die de bedoelde eigenschap evenzeer in sterkere mate vertoonden; op die wijze voortgaande, zouden in den loop der jaren al meer en meer wezens ontstaan, die naderden tot het ideaal, dat men zich gesteld had, toen men met de verbetering begon. Die keuze bij de kultuur door de kweekers uitgeoefend, zou nu volgens Darwin in de natuur geschieden door den strijd om het bestaan. Het aantal nakomelingen van alle levende wezens, dat het zoover brengt, dat het weer in staat is zich voort te planten, is gering, zeer gering in vergelijking met het totale aantal, dat zich zou kunnen ontwikkelen, wanneer elk zaad of elk ei tot een volwassen individu werd. Het zal nu afhangen van omstandigheden, welke exemplaren van een soort het zoover brengen; in het algemeen kan gezegd worden, dat die, welke het doelmatigst ingericht zijn, de meeste kans daartoe hebben. Zoodoende vernietigt de natuur niet alleen het ondoelmatige, maar werkt zij het ontstaan van het doelmatige in de hand. De karakteristieke uitdrukking van Herbert Spencer ‘Survival of the fittest’ moet dus hier worden opgevat als het overleven van de meest geschikte *individuën*.

Hier was door Darwin een schijnbaar natuurlijke verklaring gegeven van de doelmatigheid in de levende natuur; men kon nu het bestaan van doelmatigheid toegeven, zonder dat men aan bovennatuurlijke oorzaken behoefde te denken. Maar nu was er ook voor de voorstanders van de afstammingsleer geen band meer en kon men zich naar hartelust overgeven aan het zoeken naar doelmatige inrichtingen in den bouw en de levensverrichtingen van planten en dieren.

Want was de zooeven vermelde voorstelling juist - en ik wil hier even aan toevoegen, dat zij slechts gedeeltelijk de meening van Darwin was, veel meer die van ultra-Darwinisten, zooals Wallace - dan mochten er ook geen ondoelmatige organen of verrichtingen bij de levende wezens op aarde te vinden zijn, dan moest aan alles een functie kunnen worden toegeschreven. Daarnaar werd nu gezocht en het is te be-

grijpen, dat het bovengenoemde onderzoek van Sprengel aan de vergetelheid ontrukt werd, in de eerste plaats door Darwin zelf, die het bovendien aanvulde door eigen waarnemingen. Het behoeft wel nauwelijks vermeld te worden, dat dit door een zoo uitstekend waarnemer als Darwin steeds met de uiterste voorzichtigheid geschiedde. Maar anderen waren zoo voorzichtig niet. In de eerste plaats voor de bloem maar later ook voor de andere deelen van het plantenlichaam werd gezocht naar functies en zeer dikwijls werden hier prachtige theorieën op zeer karige waarnemingen gebouwd.

Het is zoo aantrekkelijk om op deze wijze een zoogenaamde 'verklaring' te geven van de vormen der levende wezens, dat het moeite kost aan die verleiding weerstand te bieden en zoolang hier alleen uiting gegeven wordt aan een behoefte van de menschelijke natuur aan poëzie zou ik er ook geen bezwaar tegen willen maken. Maar ik zou een scherpe grens willen trekken, zoodra men zich met strenge wetenschap bezighoudt. Het komt mij toch voor dat men zich dan op een hellend vlak bevindt bij dergelijke beschouwingen, ten eerste omdat de doelmatigheid zelden door proeven te bewijzen is en dan een of andere mogelijke beteekenis voor *de* beteekenis van een deel gehouden wordt, ten tweede en in de voornaamste plaats, omdat het volstrekt niet vaststaat, dat inderdaad de bouw en de levensverrichtingen van planten en dieren steeds of ook maar in de zeer groote meerderheid der gevallen doelmatig zijn. Integendeel, wanneer men er eenmaal zijn aandacht aan gewijd heeft, vindt men vele voorbeelden van ondoelmatigheid, en ik zou daarvan enkele willen bespreken, dus handelen over '*Ondoelmatigheid in de levende natuur*', waarbij ik als botanicus mij zal beperken tot de bespreking van het plantenrijk.

Ik zou willen beginnen met een toelichting van het bezwaar, dat ik zooeven in de eerste plaats genoemd heb. Ik kies daartoe als voorbeeld de gevleugelde vruchten. Iedereen weet, dat de vruchten van eschdoorn en iep, van de esch en van een aantal andere planten voorzien zijn van zoogenaamde vleugels en algemeen worden deze vleugels opgevat als verspreidingsmiddelen; zulke vruchten zouden vrij lang zwevende blijven en dus op betrekkelijk aanzienlijken afstand van de moederplanten en van elkaar den bodem bereiken. Maar nu wordt een derge-

lijke conclusie ook in vele gevallen getrokken, zonder dat deze door waarnemingen gesteund is, eenvoudig afgaande op het uiterlijk der vruchten. Hoe onjuist dit oordeel zijn kan, heeft Ridley kort geleden bewezen voor vruchten van sommige Dipterocarpaceae. Dit is een familie van boomen, die in tropisch Azië voorkomen; zij onderscheiden zich door het uitgroeien van twee of meer kelkbladen tot groote vleugels bij het rijp worden van de vrucht. Ik kies als voorbeeld een hoogen boom (Shorea leprosula), waarvan Ridley op Singapore de verspreiding der vruchten heeft kunnen nagaan. Deze worden pas gevormd nadat de boom een leeftijd van 30 jaar bereikt heeft, daar hij eerst dan tot bloeien overgaat; zij zijn niet groot, ½ centimeter in diameter en in het bezit van drie vleugels, ieder ongeveer 5½ centimeter lang en 1 centimeter breed. Rondom den boom werden de meeste afgevallen vruchtjes binnen een straal van 20 meter gevonden, daarbuiten nog tamelijk veel tot op een afstand van 40 M., terwijl het verste vruchtje 90 M. van den boom verwijderd was. Jonge plantjes van deze soort werden op hoogstens 40 M. van den voet van den stam aangetroffen. Het zou te lang duren, dit geval in bijzonderheden te behandelen, maar wel kan er nog even op gewezen worden, dat, ook wanneer men de omstandigheden veel gunstiger aanneemt, dan zij in de natuur voorkomen - dat b.v. de eerstgevormde vruchten dadelijk tot op 100 Meter verspreid worden, dat zij daar dadelijk jonge plantjes opleveren, dat deze verspreiding steeds in dezelfde richting voortgaat - deze soort, om zich 100 Kilometer te verplaatsen toch nog 30000 jaar zou noodig hebben.

Hier hebben wij dus te doen met vruchten, waarvan men zonder nader onderzoek aannam, dat zij voorzien waren van de prachtigste verspreidingsmiddelen, die denkbaar zijn en waarbij eenvoudige waarneming leert, dat deze opvatting geheel onjuist is. Het experiment zou moeten vergelijken de verspreiding van deze vruchten met en zonder vleugels. Dit is hier niet uit te voeren; maar ik wil eens toegeven, dat de aanwezigheid van vleugels bij deze vruchten ten gevolge zal hebben, dat zij iets verder van den boom en van elkaar den grond zullen bereiken dan anders het geval zou zijn. Uit het voorgaande blijkt echter, dat het voordeel voor de plant uiterst gering is, zoodat dit zeker den strijd om het bestaan van deze

Shorea-soort niet of nauwelijks vergemakkelijkt. Het is dan ook ondenkbaar, dat zulke vleugels in den loop der eeuwen uit gewone kelkbladen zouden ontstaan zijn door telkens voortgaande vergrooting er van onder den invloed van de natuurkeus.

Hier hebben wij een voorbeeld, waar waarneming contrôle van de voorstelling omtrent de doelmatigheid mogelijk maakte. Maar hoe dikwijls is dit onmogelijk, zoodat men niet veel anders doen kan dan een ja of een neen tegenover elkaar stellen. Ik wil dit ook toelichten door een enkel geval te noemen. Het is van algemeene bekendheid, dat somtijds de jonge bladen van planten een min of meer roode kleur bezitten, wanneer zij uit den knop te voorschijn treden; later, wanneer het blad volwassen begint te worden, verdwijnt die kleur om plaats te maken voor de normale groene tint. Bij ons te lande vertoont b.v. de eik dit verschijnsel, maar in veel opvallender mate ziet men hetzelfde bij een aantal tropische boomen. Het is dan ook een van de zaken, die dadelijk de aandacht van den botanicus, die voor het eerst in de tropen komt, tot zich trekken. Nu kan men bij het onderzoek hiervan de oorzaken van die kleurstofvorming nagaan, zich afvragen of deze in de tropen in meerdere mate aanwezig zijn dan in de gematigde luchtstreek, men kan onderzoeken welke gevolgen de aanwezigheid van die roode kleur voor het leven van de plant heeft, maar, naar het mij voorkomt, verlaat men deze eenige juiste methode van onderzoek, wanneer men begint met voorop te stellen, dat die roode kleur voor de plant van nut moet zijn, en nu gaat zoeken naar dit nut.

Daaromtrent zijn echter hypothesen opgesteld en een van de merkwaardigste is zeker wel, dat men hier te doen zou hebben met een ‘Schreckfarbe’. Iedereen weet, dat aangenomen wordt, dat de roode kleur van kersen en andere vruchten een aanlokkingsmiddel voor vogels is, die zoodoende de verspreiding van die vruchten in de hand zou werken. Maar in tegenstelling daarmee zou nu deze kleurstof afschrikkend werken zoodat de jonge blaadjes beschermd zouden worden tegen den aanval van plantenetende dieren. Een bewijs hiervoor werd niet geleverd, want men kan het geen bewijs noemen, dat een enkel dier liever groene dan roode blaadjes eet. Zelfs al was het gelukt, met juistheid

aan te geven, welke diersoorten men hier op het oog had, dan nog zou de proef onmogelijk zijn, omdat men niet beschikken kan over jonge bladen van dezelfde plant, die niet rood zien.

In nog andere gevallen werd van het nut van een bepaalde organisatie gesproken, zonder dat ook maar een poging tot bewijsvoering beproefd werd. Ik denk hierbij b.v. aan de zoogenaamde mierenplanten van onze Oost-Indische Koloniën, behoorende tot de geslachten Myrmecodia en Hydnophytum. Deze bezitten een knolvormig stammetje, dat in allerlei richtingen doorboord is, zoodat er een systeem van gangen in aangetroffen wordt, die hier en daar met de buitenlucht in verbinding staan. Deze gangen herbergen steeds een groot aantal mieren; raakt men de planten aan, dan is men spoedig als bezaaid met deze diertjes, die zich wreken over de storing, die zij ondervonden. Beccari, die de planten vooral op Borneo onderzocht, meende, dat de mieren zelf deze gangen maken en zich zoo als het ware in de levende plant een nest bereiden. Nauwkeurige onderzoekingen van Treub hebben aangetoond, dat wanneer men de plantjes opkweekt zonder dat eenige mier er toegang toe heeft, het geheele systeem van gangen toch gevormd wordt. Ook bestreed Treub de meening, dat deze mieren als beschermingsmiddel voor de plant tegen andere dieren zouden dienst doen en dat men dus in den heelen bouw van die stengels een met het oog op dat doel ontstane zeer nuttige inrichting te zien zou hebben. Treub wees er o.a. op, dat op Java evenals in andere tropische gewesten het aantal mieren zoo groot is, dat men zeker is, ze in elk donker hoekje en gaatje aan te treffen; hij meende, dat men er zich veeleer over zou moeten verwonderen, wanneer men geen mieren in de stengels der Myrmecodia's vond. Ik ga de verdere onderzoekingen van onzen landgenoot hierover met stilzwijgen voorbij, om er op te wijzen, dat de eenige grond, die men voor de boven aangegeven meening kon aanvoeren, deze was, dat er in Zuid-Amerika mierenplanten zijn, die inderdaad op verschillende wijzen mieren aanlokken; deze laatste zouden dan stamverwante vormen, de zoogenaamde bladsnijdermieren of parasoldragers, van de plant verwijderd houden. Hier stond men op vaster bodem door de onderzoekingen van Schimper

in Brazilië, en toch begint men in den laatsten tijd ook aan de juistheid van zijn conclusies te twijfelen.

Bij mijn bezoek aan Suriname is ook bij mij die twijfel opgekomen. Immers, Schimper vermeldt, dat bij soorten van het geslacht Cecropia (in Suriname met den naam van boschpapaja bestempeld) de bescherming door de bovengenoemde mieren zoo noodzakelijk zou zijn, dat, wanneer eens bij een enkel boompje de mieren ontbreken, alle bladen kaalgevreten zijn door de parasoldragers. Ik vond nu herhaaldelijk Cecropia's, die geen enkele mier herbergden en die toch met hun vollen bladertooi prijkten, en dit niettegenstaande de parasoldragers een gevreesde plaag van Suriname zijn.

Het is geen toeval, dat de door mij gekozen voorbeelden alle ontleend zijn aan tropische planten. Het gevaarlijke van dergelijke ‘verklaringen’ treedt immers in de tropen duidelijker voor den dag dan in de gematigde luchtstreek. De meeste botanici zien de tropische natuur pas op lateren leeftijd; zij bevinden zich dan te midden van honderden nieuwe vormen en wie daar eenigszins neiging toe heeft, gaat nu aan het raden naar de bedoeling, die de natuur daarmee gehad zou hebben. Maar hier worden ook de grootste fouten gemaakt, omdat de meeste plantkundigen slechts gedurende korten tijd in de tropen vertoeven, zoodat zij niet geheel op de hoogte komen van de omstandigheden, waaronder die planten leven; zij worden het sterkst getroffen door die, welke het meest afwijken van hetgeen zij in Europa hebben leeren kennen. Ik zal de voordeelen van een bezoek aan de tropen voor den botanicus niet licht gering schatten; ik zou zelfs durven uitspreken, dat het voor de vorming van elken plantkundige van groot belang is, wanneer hij de tropische natuur heeft leeren kennen, maar dat neemt niet weg, dat naast deze voordeelen ook schaduwzijden staan. Men ziet beide natuurlijk daar het sterkste, waar het grootste aantal plantkundigen tijdelijk vertoeven, dus sedert het vreemdelingenlaboratorium van 's lands Plantentuin geopend is, vooral te Buitenzorg. Daar zijn het dan de geweldige regens, de groote vochtigheidstoestand van de atmosfeer, de rijke insectenwereld, die als ‘verklaring’ van tal van vormen moeten dienst doen.

Maar botanici, die langer in de tropen verblijven, worden sceptisch, naarmate zij allerlei omstandigheden beter leeren

kennen; zij gaan de publicaties van verschillende van die kortstondige gasten aan een kritiek onderwerpen, waardoor er dikwijls weinig van overblijft, hoeveel geest er ook uit die geschriften moge blijken. En wat ik zooeven een nadeel noemde, verandert dan allicht in een voordeel voor de wetenschap, want het leidt er toe, dat men zich gaat afvragen, of dergelijke onderzoekingen in Europa inderdaad zooveel beter zijn dan die in de tropen. Men is daar voorzichtiger met zijn conclusies, omdat men de omstandigheden beter kent; vele vormen, die men van de jeugd af gezien heeft, vallen niet zooveel op, dat men ze tracht te 'verklaren'. Maar het zal uit hetgeen ik zoo dadelijk zal betoogen, blijken, dat het kwaad ook in de gematigde luchtstreek zeer algemeen te vinden is. Dat men ook in Europa, ik zou haast zeggen 'romans' in natuurwetenschappelijk opzicht schrijft, bewijst het bekende werk van Kerner von Marilaun, Pflanzenleben. Het kost moeite bij de lezing van dit boek aan de groote bekoring, die het uitoefent, te ontkomen; maar de wetenschappelijk gevormde botanicus ziet toch al spoedig in, dat er naast vele goede waarnemingen een aantal onjuistheden in voorkomen en dat wel vooral op het gebied van de wisselwerking tusschen de plant en de omringende natuur. Ik noem dit boek, omdat het mij voorkomt, dat het een grooten invloed heeft uitgeoefend op populaire geschriften over plantkunde. Ik begroet met vreugde de herleefde belangstelling in de levende natuur, die in de laatste jaren ook in ons vaderland valt waar te nemen, maar daarom moet men het oog er niet voor sluiten, dat er verschil bestaat tusschen hetgeen deze populaire geschriften geven en strenge wetenschap. Zij immers wenden zich tot het groote publiek, dat van deze wetenschap niet gediend is; hier moet deze smakelijk gemaakt worden door wat poëzie en daarvoor kunnen zulke beschouwingen, als hier genoemd werden, zeker dienst doen. Zoo wordt liefde voor de natuur bij leeken opgewekt, wordt het waarnemingsvermogen gescherpt en men zal dan ook niet anders dan groote sympathie moeten gevoelen voor het werk van een Heimans, een Thijsse en zoo vele anderen. Maar wetenschap is iets anders en zoodra een werk, of een verhandeling zich zuiver wetenschappelijk wil noemen, behoort de eisch gesteld te worden, dat al zulke poëtische beschouwingen streng buitengesloten zullen worden.

Ook waar het betreft den anatomischen bouw der planten is er in de laatste dertig jaar een richting in de wetenschap, die in het bijzonder vraagt naar het doel van bepaalde cellen of weefsels voor het leven van de plant. Nu kan men ook hier de waarde van sommige speciale onderzoekingen erkennen en toch de juistheid van de algemeene richting bestrijden, vooral waar ook deze weer uitgaat van de praemisse dat elke cel en elk weefsel minstens één nuttig doel heeft met het oog op het leven van de geheele plant. Daar komt dan bij, dat deze zoogenaamde physiologische plantenanatomie uit den bouw tot de functie concludeert en dat slechts in zeldzame gevallen zulk een hypothese door experimenten gesteund wordt. Dikwijls schijnt een dergelijke functie ook zeer voor de hand te liggen, maar het is toch altijd uiterst gevaarlijk een mogelijke functie te gaan beschouwen als *de* functie van een weefsel of een cel. Dat neemt niet weg, dat het somtijds zeer moeilijk is, zich door dergelijke beschouwingen niet te laten meesleepen, vooral wanneer zij afkomstig zijn van een zoo bekwaam en scherpzinnig natuuronderzoeker als Haberlandt, die zeker de hoofdvertegenwoordiger van deze richting is.

Ook hier wensch ik te volstaan met het geven van één enkel voorbeeld. Het is bekend, dat de opperhuid van die deelen van de plant, die aan de buitenlucht blootgesteld zijn, voorzien is van kleine openingen, huidmondjes genaamd. Deze huidmondjes kunnen zich onder bepaalde omstandigheden sluiten, zijn in andere gevallen geopend. Daardoor regelen zij de uitwisseling van gassen tusschen het luchtkanaalsysteem van de plant - de zoogenaamde intercellulaire holten - en de buitenlucht. Een belangrijke plaats onder die gassen neemt de waterdamp in; deze ontstaat in de intercellulaire holten door verdamping van de aangrenzende cellen. Zijn de huidmondjes gesloten, dan zal al spoedig de lucht in die intercellulaire ruimten met waterdamp verzadigd zijn en de verdamping staat stil, terwijl dit laatste verschijnsel door kan gaan, wanneer de huidmondjes geopend zijn, zoodat de waterdamp naar buiten kan diffundeeren. Natuurlijk zal dus ook de bouw van het huidmondje van invloed kunnen zijn op de verdamping. Er zijn planten, waar de opening van het huidmondje juist aan de oppervlakte van de opperhuid ligt; elk deeltje waterdamp, dat hier naar buiten treedt, zal door

een geringe luchtstroom reeds weggevoerd worden, waardoor de diffusie onder de gegeven omstandigheden met zoo groot mogelijke snelheid zal plaats hebben. Daartegenover vindt men andere gewassen, waar de huidmondjes iets dieper liggen dan het overige deel van de opperhuid, dus als het ware in een kuiltje, de zoogenaamde uitwendige ademholte. Waterdamp, die door het huidmondje naar buiten gaat, komt dus eerst in een windstille ruimte; deze zal met waterdamp verzadigd kunnen raken en pas van hieruit vindt dan diffusie in de buitenlucht plaats. Het gevolg van de aanwezigheid van die uitwendige ademholte zal dus zijn, dat de verdamping vertraagd wordt. Bijgevolg zullen planten, die een dergelijke inrichting bezitten, in een droog klimaat minder gemakkelijk aan uitdroging blootstaan, dan zij die zulk een uitwendige ademholte missen. Tot zoover kan zeker iedereen met het hiergezegde meegaan, maar anders wordt het, zoodra gedecreteerd wordt, dat de uitwendige ademholte ten doel heeft, de verdamping te verminderen en dat zij dan ook ontstaan is door langzame wijzigingen, die in den strijd om het bestaan door natuurkeus geaccumuleerd en gefixeerd werden. Hiertegenover kan er op gewezen worden, dat zulke uitwendige ademholten ook aangetroffen worden bij planten, die niet op droge standplaatsen groeien en sterker nog, wanneer men een doorsnede maakt door den vruchtwand van de gewone slaapbollen (Papaver somniferum), dan ziet men aan de binnenzijde, waar deze dus grenst aan de inwendige holte van de vrucht, zulke huidmondjes met een uitwendige ademholte, die hier toch zeker volkomen doelloos is. Wil men de bovenaangehaalde beschouwing handhaven, dan kan men zich alleen redden met behulp van een zeker aantal hulphypothesen, die de waarde er van natuurlijk niet vergrooten.

Ik zou thans eenige voorbeelden van ondoelmatigheid willen behandelen en ik kies daartoe in de eerste plaats de bloemen, die zelfbestuiving vertoonen, waar dus de stamper door het stuifmeel uit dezelfde bloem bestoven wordt.

Boven vermeldde ik reeds het bekende feit, dat uit de onderzoekingen van Sprengel, Darwin en vele anderen gebleken is, dat de helder gekleurde bloemkroon bij tal van bloemen aanlokkend werkt op insecten en dat deze zoo gebracht worden naar die plaatsen, waar de honig afgescheiden of opgehoopt

wordt. Daarbij nemen zij dan tevens het stuifmeel uit de helmknoppen mee en brengen dit over op andere bloemen van dezelfde soort, die zij daarna bezoeken. Tot zoover zal iedereen met deze voorstelling kunnen meegaan, maar het wordt anders, wanneer de bewering geuit wordt, dat de bloemen zulk een gekleurde bloemkroon gekregen hebben met het doel om insecten aan te lokken. Immers het laat zich aantoonen, dat er bloemen zijn met zeer in het oog vallende helder gekleurde bloemkroon, waar wel insecten aangelokt worden, maar waar deze van niet het minste nut kunnen zijn, omdat de bloemen zichzelf bestuiven. Als voorbeeld noem ik de gewone erwt, of nog sprekender de gewone Teunisbloem (Oenothera biennis). De Vries geeft aan, dat bij deze laatste de bestuiving binnen de gesloten knop plaats heeft. Dit geschiedt in den loop van een dag (meestal 's morgens) en pas tegen den avond opent zich de knop, de heldergele bloemkroon ontplooit zich, en deze, zoowel als de geur van de bloemen en de honig zijn aanleiding, dat avondvlinders er in grooten getale op afvliegen; maar de geheele inrichting is volmaakt doelloos, want de bestuiving heeft reeds lang plaats gehad.

Ik zou hier ook de kleistogame bloemen kunnen noemen, dat zijn bloemen, die zich nooit openen en waar dus zelfbestuiving noodzakelijk is; men treft ze o.a. aan bij sommige viooltjes, bij de klaverzuring, balsaminen, enz. Het is misschien niet ongewenscht, om hieromtrent een zinsnede van een overigens uitstekend natuuronderzoeker, den Belgischen plantkundige Massart, aan te halen (de Moor, Massart et van der Velde, L'évolution régressive p. 140): ‘Quant à la corolle, elle existe très-réduite, chez les fleurs cleistogames.... Il en est de même chez le Stellaria media (Mouron des oiseaux) pour les fleurs qui s'ouvrent en hiver; ce qui s'explique fort aisément: la corolle sert à attirer les insectes, et il n'y en a pas en cette saison’. Dit is wel een kenmerkend voorbeeld van de wijze van redeneeren in dergelijke gevallen; jammer maar, dat men hier behalve op de bovengenoemde erwten en Oenothera's kan wijzen op sommige kleistogame bloemen, die door Burck onderzocht werden. Bij deze planten, die tot de tropische familie der Anonaceae behooren, is het de bloemkroon die gesloten blijft en de geslachtsorganen omgeeft; deze bloemkroon echter is groot en helder van kleur, zoodat men zou

meenen, dat ook hier, teleologisch geredeneerd, de bedoeling van de natuur was, insecten aan te lokken, terwijl toch het gesloten blijven van de bloem elke medewerking van insecten buitensluit.

Er zijn eindelijk bloemen met heldergekleurde, sterk in het oog vallende bloemkroon, waar nooit bestuiving plaats heeft, omdat de eicel zich zoogenaamd parthenogenetisch, dat wil zeggen zonder bevruchting, tot een volwassen kiem ontwikkelt. Daarvan zijn in de laatste jaren verschillende gevallen bekend geworden; ik noem als voorbeeld onze gewone paardebloem. De bloemhoofdjes van deze plant met hun heldergele lintbloempjes vallen sterk in het oog en zij worden dan ook druk door insecten bezocht. Toch is dit hier zonder eenig nut, want de zaadknoppen ontwikkelen zich tot rijp zaad ook al snijdt men met een mes alle helmknoppen af, vóórdat deze zich geopend hebben en daarmede ook de stempels; het is trouwens afdoende bewezen, dat hier nooit bevruchting plaats heeft. Dit is weer een van die gevallen, waaruit blijkt, hoe voorzichtig men moet zijn bij onderzoekingen omtrent den samenhang tusschen levende wezens en de omringende natuur, het vak, dat sedert eenige jaren bestempeld wordt met den naam oekologie. Immers, slaat men boeken van eenige jaren geleden op, geschreven in een tijd, waarin de parthenogenesis van de paardebloem onbekend was, dan vindt men niet alleen een groot aantal bestuivende insecten vermeld, maar ook de opmerking, dat de bloemen zoo doelmatig ingericht zijn, dat zij, wanneer insectenbezoek mocht uitblijven, zichzelf kunnen bestuiven. Om een van de beste werken op dit gebied te noemen: Herman Müller vermeldt in zijn boek: ‘Die Befruchtung der Blumen durch Insekten und die gegenseitigen Anpassungen Beider’ 93 soorten van insecten, die de paardebloem bestuiven zouden. In verband met het bovenstaande, zou ik van hem (p. 407) nog de volgende zinsnede willen aanhalen: ‘Wir haben daher im Löwenzahn eine Pflanze vor uns, welche durch hohe Augenfälligkeit ihrer Blüthen, grossen Reichthum und leichte Zugänglichkeit ihres Blüthenstaubes und Honigs an sonnigen Frühlingstagen eine ungewöhnliche Mannichfaltigkeit verschiedenartigster Insekten zu emsiger Thätigkeit an sich lockt, die aber dennoch, da ihre Blüthezeit so früh beginnt dass es ihren ersten Blüthen

in der Regel an Insektenbesuch fehlt, und da auch für die späteren Blüthen der Insektenbesuch durchaus vom Wetter abhängig und daher unsicher ist, die Möglichkeit der Sichselbstbestäubung in vollem Maasse behalten oder wieder erlangt hat.'

Wilde men nu beweren, dat misschien in de hier genoemde gevallen bloemkroon en honig nog voor een ander doel de plant van nut zijn, dan zou juist bij de paardebloem gewezen kunnen worden op de aanwezigheid van normale meeldraden met normaal stuifmeel en deze mannelijke geslachtsorganen zijn hier dan toch, waar bevruchting buitengesloten is, volmaakt doelloos.

Iets dergelijks kan ook gezegd worden, wanneer een plant bloemen bezit, zonder dat deze ooit rijp zaad voortbrengen. Ik zou als voorbeeld hiervan alleen willen wijzen op een zeer algemeen verspreide Nederlandsche plant, het gewone speenkruid (Ranunculus Ficaria). Iedereen heeft in het vroege voorjaar de duizenden heldergele bloemen van deze plant gezien en toch hun productie is een groote verspilling, want rijpe vruchten ontstaan niet of hoogst zelden; het speenkruid plant zich voort door middel van wortelknolletjes of van bolletjes in de oksels der bladen.

Maar ik heb mij reeds lang genoeg met de bloem bezig gehouden en zou nog, op een geheel ander terrein, willen wijzen op nuttelooze of ondoelmatige inrichtingen. Ik kies daarvoor de enzymen. Verschillende omzettingen worden in de cel niet direct door het levende protoplasma teweeggebracht, maar door stoffen, die door dat protoplasma geproduceerd worden; deze kan men meestal uit de cel oplossen of er op andere wijze uit verkrijgen, zoodat men diezelfde omzettingen dan ook in het laboratorium in de reageerbuis kan zien tot stand komen. Die stoffen dragen den naam enzymen en het is tegenwoordig geen al te stoutmoedige hypothese meer, wanneer men de meening uitspreekt, dat het chemisme van de levende cel grootendeels op zulke enzymwerkingen berust. Het is hier niet de plaats, om op het wezen der enzymen dieper in te gaan; ik heb zelfs opzettelijk vermeden een volledige definitie te geven, omdat dan lange uitweidingen noodzakelijk zouden zijn. Ik zou hier alleen de vraag willen bespreken, of de vorming van die enzymen als een doelmatige reactie van de

cel te beschouwen is. Men hoort dat dikwijls beweren; de voorstelling is vrij algemeen verspreid, dat bepaalde enzymen alleen dan afgescheiden zouden worden, wanneer de cel ze noodig heeft. Zoo is het bijv. uitgesproken in een onderzoek door Katz in het laboratorium van Pfeffer verricht, over de afscheiding van diastase door enkele zeer gewone schimmels (Penicillium glaucum en Aspergillus niger). Diastase is het enzym, dat zetmeel versuikert; Katz meende nu gevonden te hebben, dat de afscheiding van diastase verhinderd wordt, wanneer zulke schimmels gevoed worden met suiker. De redeneering zou dan dus deze zijn, dat de schimmel nu al voldoende voedsel krijgt, daarom dus de versuikering van het zetmeel onnoodig is en nu ook de afscheiding van diastase niet plaats heeft.

Hoewel ik meen, dat tegen het bedoelde onderzoek gegronde bezwaren kunnen worden ingebracht, wil ik eens een oogenblik aannemen, dat men er inderdaad die conclusie uit trekken mag. Maar nu is uit andere onderzoekingen gebleken, dat er gevallen zijn, waar het zeker niet zoo is. Zoo is er een schimmel onderzocht (Monilia sitophila), die minstens 10 verschillende enzymen kan vormen; daaronder zijn er, die onder alle omstandigheden ontstaan, bijv. diastase, invertase, tyrosinase, daartegenover andere, die wel nog in verschillende gevallen, maar toch alleen bij voeding met bepaalde stoffen worden afgescheiden en eindelijk sommige die alleen, of bijna alleen ontstaan bij voeding van de schimmel met die stoffen, die door het enzym veranderd kunnen worden, bijv. trypsine en leb-enzym. Alleen deze laatste zouden in het schema ondergebracht kunnen worden, dat velen zich van de enzymvorming maken, maar neemt men alle andere gevallen in aanmerking, dan is het zeker rationeeler, zich te denken, dat men bij deze enzymen te doen heeft met stoffen, die als gevolg van het chemisme van het levende protoplasma ontstaan, waarbij het van de toevoering van bepaalde chemische stoffen afhangt, hoe dit chemisme verloopt en waarbij volstrekt geen sprake is van omzettingen, die met een bepaald doel plaats hebben. Integendeel, het lijkt teleologisch geredeneerd al bijzonder ondoelmatig, dat een levende cel tyrosinase produceert, wanneer er geen tyrosine te oxydeeren is, invertase, wanneer er geen saccharose te inverteeren is, diastase, wanneer er geen zetmeel is, dat versuikerd kan worden.

Ten slotte nog een voorbeeld, ontleend aan een geheel ander gebied der plantenphysiologie.

Wanneer een definitie gegeven wordt van een prikkel, ziet men somtijds vermeld, dat de reactie van het organisme op die prikkelwerking doelmatig is. Maar ook waar dit niet geschiedt en waar men zoo streng wetenschappelijk mogelijk een dergelijke definitie geeft, wordt toch nog wel eens hier en daar de doelmatigheid langs een omweg binnengesmokkeld. Ter illustratie wil ik hier een zinsnede van Pfeffer aanhalen; hoewel zeker niemand meer dan hij onze kennis van de prikkelbaarheid der planten op een degelijke basis gegrondvest heeft, lezen wij toch (Pflanzenphysiologie, 2^{e} Aufl. Bd. II. p. 807): 'dass die Ausbildung einer auf einen bestimmten Stoff, bezw. Zweck berechneten, chemotaktisch reizbaren physiologischen Struktur es unvermeidlich mit sich bringt, dass auch eine Reihe von anderen Stoffen in eine Wechselwirkung treten, die eine chemotaktische Reaktion im Gefolge hat.' Ik zou de redeneering willen omkeeren en zeggen, dat de eigenaardige physiologische structuur van het protoplasma het met zich brengt, dat dit prikkelbaar is door verschillende chemische prikkels en dat zich daaronder toevallig ook één bevindt, waarop de reactie voor de plant van nut blijkt te zijn.

Maar ik wilde een voorbeeld geven van bepaald ondoelmatige reactie op prikkels en ik kies daartoe krommingen, die plantendeelen uitvoeren onder den invloed van het licht. Het is bekend genoeg, dat de hoofdstengels van de meeste gewassen zich plaatsen in de richting van het invallende licht en dat de bladen tijdens hunne ontwikkeling zoodanige krommingen uitvoeren, dat zij loodrecht komen te staan op de richting van het sterkste diffuse licht.

Deze krommingen noemt men phototropisch; teleologisch 'verklaart' men ze, door er op te wijzen, dat de bladen op die wijze het meeste licht kunnen absorbeeren; dat zij dit licht noodig hebben voor de ontleding van het koolzuur, behoeft hier wel niet meer gezegd te worden. Nu wil ik hier eens geheel afzien van het gedrag van bovenaardsche deelen, die niet in het hier genoemde schema passen en alleen wijzen op de wortels. De aardwortels zijn in het algemeen niet phototropisch, daarnevens vindt men er, die wel door lichtprikkels tot krommingen gevoerd worden; enkele hiervan groeien van

het invallende licht af, maar Hofmeister, Sachs en Wiesner hebben er ons ook leeren kennen (ik noem bijv. die van het knoflook), die naar het licht toegroeien. Iets ondoelmatigers dan deze laatstgenoemde beweging laat zich wel haast niet denken; wanneer een dergelijke wortel, aan een berghelling b.v., toevallig aan de oppervlakte van den bodem komt, groeit deze naar het licht toe, dus uit den grond; de wortel zal daardoor niet meer in staat zijn voedsel op te nemen en bovendien spoedig door uitdroging te gronde gaan.

Met deze voorbeelden wensch ik hier te volstaan; zij moesten een denkbeeld geven van ondoelmatige of nuttelooze inrichtingen in de natuur. Ik heb er enkele uitgekozen, die tamelijk sterk sprekend zijn, maar zoodra men zoeken gaat, vindt men ze in groot aantal. Ik zou durven beweren, dat men ondoelmatigheid in een of ander opzicht aan zal treffen bij elken vorm of elke levensverrichting die men nauwkeurig bestudeert, ten minste bij sommige van de wezens, waar die vorm of die levensverrichting voorkomen. Natuurlijk moet daarbij niet als axioma vooropgesteld worden, dat de levende natuur, al is deze dan ook niet volkomen, toch overal doelmatig ingericht is. Hoever een dergelijk dogma onderzoekers voeren kan, die overigens verdienstelijke waarnemingen publiceeren, zou ik willen toelichten door een verhandeling van Detto, die een jaar geleden verschenen is in het tijdschrift Flora en die tot titel heeft: ‘Ueber die Bedeutung der Insektenähnlichkeit der Ophrysblüte.’ De soorten van het geslacht Ophrys zijn kleine aard-Orchideae, die in Midden- en Zuid-Europa worden aangetroffen en waarvan o.a. vertegenwoordigers in Zuid-Limburg en in Zeeland voorkomen. Zij onderscheiden zich door de zeer zonderling gevormde bloemen, die een insect nabootsen of den indruk geven, dat een insect op de bloem gezeten is, vandaar de Hollandsche namen: het bijtje, het hommeltje, enz. Detto toont nu aan, dat een bewering, jaren geleden door Robert Brown geuit, inderdaad een grond van waarheid bevat. De Ophrys-bloemen worden namelijk door hommels en bijen gemeden wegens hun overeenkomst met insecten; door een reeks interessante proeven kon het bewijs hiervan geleverd worden. Nu zou men zeggen, dat is een nadeel voor die Ophrys-bloemen en men wordt in die meening versterkt, wanneer men ziet, dat zij zelden rijpe vruchten vormen.

Voor de omgeving van Jena wordt opgegeven, dat 1,5 - 2,5, soms 6%, hoogst zelden 8% van de bloemen tot vruchtzetting waren overgegaan, op andere plaatsen was dit nog minder. Detto kon aantoonen dat dit een gevolg was van het geringe insectenbezoek, want de meerderheid der stuifmeelklompjes wordt niet uit de bloemen verwijderd. Maar nu zal men zich verbazen, wanneer men verneemt, dat in het betoog van Detto deze geheele inrichting doelmatig wordt genoemd en wel op grond hiervan, dat de bouw van de bloem een overbrengen van de stuifmeelklompjes door bijen en hommels moeielijk maakt; het zou dus van belang zijn, dat deze de bloemen niet bezoeken, want anders zou er nog minder zaad rijp worden dan nu al het geval is. Men ziet, tot welke gewrongen redeneeringen men komt, wanneer men aanneemt, dat alle vormen en verrichtingen der levende wezens doelmatig moeten zijn. Natuurlijk erkennen degenen, die deze meening toegedaan zijn, dat er gevallen zijn, waarin men dit onmogelijk vol kan houden, maar dan heeft men een hulphypothese gereed: dan zijn het deelen, die bij de voorouders van de plant een nuttige functie uitoefenden, maar die deze nog pas in zoo recenten tijd verloren hebben, dat zij geen tijd gehad hebben om te verdwijnen, of ten minste gereduceerd te worden. Het bewijs voor deze voorstelling zou in elk bijzonder geval geleverd moeten worden, maar dit geschiedt niet, het is alleen een middel om zich uit een moeilijkheid te redden. Dikwijls kan men trouwens ook hiermee niets uitrichten. Om één voorbeeld te noemen: van welk voordeel zou het ooit voor een wortel geweest zijn, om naar het licht toe te groeien?

Ook bij natuuronderzoekers, die zich niet op een zoo sterk teleologisch standpunt plaatsen, blijkt het gevaarlijke van de tegenwoordig zoo zeer overheerschende beschouwingswijze. Ik heb hier o.a. het oog op Goebel's algemeene beschouwingen in zijn overigens zoo voortreffelijke Organographie. Reeds de titel is m.i. onjuist; Goebel wil namelijk het woord Organographie bezigen in de plaats van het oudere morphologie; hij verzet zich tegen het gebruik van het woord deel en wil dit vervangen door orgaan, omdat hij steeds rekening wil houden met de functie er van. Nog sterker, hij meent, dat vormverandering steeds gepaard gaat met functiewisseling

en verwart dan oorzaak en gevolg, waar hij b.v. zegt (pag. 9): ‘Zu der Meinung, die Morphologie habe von der Funktion der Organe ganz zu abstrahieren, ist man lediglich dadurch gekommen, dass man nicht beachtete, dass die Umbildungen bedingt sind durch einen Funktionswechsel.’ Hier wordt een geheel onbewezen praemisse gesteld en volgens deze voorstelling zouden er geen deelen van de plant bestaan kunnen, die geen functie hebben. Hoeveel juister was daartegenover het standpunt van de oudere morphologen, dat b.v. zoo duidelijk uitgesproken werd door de Candolle: ‘L'usage des organes est une conséquence de leur structure, et n'en est nullement la cause, comme certains écrivains irréfléchis semblent l'indiquer; l'usage quelque soit son importance dans l'étude physiologique des êtres n'a donc en lui-même qu'une médiocre importance dans l'anatomie, et ne peut en avoir aucune dans la taxonomie.’ Wanneer men afziet van deze algemeene beschouwingen, is Goebel trouwens ook niet zoo zeer geneigd tot teleologische beschouwingen, daar hij vooral genoemd moet worden als een van de grondleggers van de experimenteele morphologie. Deze stelt zich ten doel, na te gaan welke uitwendige of inwendige factoren aanleiding zijn tot het ontstaan van een bepaalden vorm of een bepaalde structuur bij een deel. Door die factoren te laten wisselen, tracht men de deelen van de plant zelf een verandering te doen ondergaan. Andere onderzoekers op experimenteel morphologisch gebied zijn tevens verklaarde tegenstanders van teleologische beschouwingen, zooals b.v. Klebs. Maar men zou misschien niet verwachten, dat deze wetenschappelijke onderzoekingsmethode sommigen juist tot een extreem doorgevoerde teleologie gebracht heeft; ik bedoel degenen, die men gewoonlijk als Neo-Lamarckisten bestempelt. Voor zoover deze niets anders beweren, dan dat wijzigingen van de gedaante en den bouw der tegenwoordig levende vormen een direct gevolg zijn van veranderde uitwendige omstandigheden, zooals dit o.a. door Bonnier en von Wettstein geschiedt, kan men het met hen eens zijn of niet, in elk geval laat zich hierover een wetenschappelijke discussie voeren. Geheel anders wordt het echter, zoodra men, zooals b.v. Warming, beweert, dat die wijziging steeds van dien aard is, dat de planten zoo goed mogelijk geadapteerd zijn aan

hun omgeving; daarmede houdt elk natuuronderzoek op. Hier worden finale oorzaken aangenomen en zijn wij weer met een grooten sprong teruggekeerd tot de beschouwingen van het einde der 18e eeuw, die zoo onvruchtbaar voor de natuurwetenschappen zijn gebleken.

Ik zou hier ten slotte in enkele woorden willen uiteenzetten, dat de beschouwingswijze, dat niet alle deelen van een levend wezen doelmatig ingericht behoeven te zijn, geheel in overeenstemming is met de nieuwste voorstellingen omtrent het ontstaan van soorten, met de mutatietheorie van onzen landgenoot Hugo de Vries. Eenige jaren geleden heeft mijn collega Hubrecht hier een uiteenzetting gegeven van die theorie, zoodat ik daar nu niet op in behoef te gaan, behalve voor zoover betreft het punt, dat ons thans bezig houdt. Volgens De Vries ontstaan nieuwe soortseigenschappen plotseling en zijn zij niet alleen bij hun optreden dadelijk in volledigen vorm aanwezig, maar zijn zij ook volkomen erfelijk. De oorzaken van het muteeren kent men nog niet, ten slotte zullen zij wel gezocht moeten worden in een werking van de omringende natuur, maar het feit zelf is experimenteel vastgesteld. De richtingen, waarin mutaties optreden, zijn verder geheel onbepaald en staan in geen verband tot eenig nut voor de plant. Of een dergelijke door mutatie ontstane nieuwe soort levensvatbaarheid zal bezitten of niet, zal geheel afhangen van haar eigenschappen. Zijn deze bepaald ongunstig, dan zal de soort in den strijd om het bestaan spoedig te gronde gaan, maar zijn zij hetzij voordeelig, hetzij onverschillig, of zelfs brengen zij niet veel nadeel toe, dan kan de nieuwe soort het in den strijd met haar oudere zusters uithouden. De strijd om het bestaan heeft hier dus alleen in zooverre invloed, dat uitgeroeid wordt hetgeen onder de bestaande omstandigheden te weinig levensvatbaarheid zou bezitten. Er is een essentieel onderscheid met de oudere voorstelling; deze werkt met variaties, De Vries met mutaties. Dit is geen kwantitatief maar een kwalitatief verschil; ik zoek den hoofdfactor in de erfelijkheid. Mutaties zijn volkomen erfelijk (en die, welke het niet zijn, kunnen voor de soortvorming buiten beschouwing blijven), variaties zijn dit slechts in zeer geringe mate, maar hebben een groote neiging om terug te keeren

tot het gemiddelde kenmerk van de soort. Volgens de opvatting van Darwin, zooals die vooral onder den invloed van Wallace geworden is, ontstaan nieuwe soorten door telkens herhaalde variatie in een bepaalde richting. Ook al wil men voor een oogenblik eens toegeven, dat zulke telkens herhaalde variaties ten slotte erfelijk zouden worden - en de ervaring leert eerder het tegendeel - dan nog zal eene variatie alleen bewaard blijven, als de natuurkeus steeds werkzaam is, dus alleen wanneer die variatie aan de plant een voordeel verleent in den strijd om het bestaan. Volgens deze opvatting is dan ook het ontstaan van onnutte eigenschappen ondenkbaar, tenzij door correlatieverschijnselen, hierin bestaande, dat er een zoodanig verband is tusschen verschillende eigenschappen van een plant, dat een wijziging van de eene tevens een noodzakelijke wijziging van een andere teweeg brengt. Maar op variabiliteitsgebied is dit een hulphypothese, die eigenlijk al begint met toe te geven, dat de verandering berust op de eigenaardige structuur van het levende wezen en die bovendien slechts in zeer zeldzame gevallen waarschijnlijk gemaakt is.[1)]

Men behoeft zich niet ongerust te maken, dat, wanneer beschouwingen als de bovenstaande algemeen ingang vinden, daarmee de studie van sommige onderdeelen der botanische wetenschap verminderen zou, b.v. van de Oekologie.

Integendeel, het zou een veel zuiverder wetenschap worden, wanneer men trachtte te ontdekken, of er verband bestaat tusschen bepaalde vormen of structuren van planten en hun verspreiding; wanneer men dan, eenmaal dit verband gevonden, trachtte na te vorschen, hoe de uitwendige omstandigheden op planten van die structuur inwerken, zonder daarbij het oog te vestigen op doelmatigheid. Het is trouwens wel eigenaardig, dat zulke doelmatige inrichtingen vooral gevonden zijn bij gewassen, die onder eenigszins extreme uitwendige omstandigheden leven moeten. Ik denk aan de planten van woestijnen, van het hooggebergte, van het zeestrand, in ons klimaat aan den wintertijd. Daarentegen zoekt men op zeer gunstige groeiplaatsen die doelmatige inrichtingen te vergeefs,

1) Als voorbeeld noem ik de monosymmetrische bloemen bij sommige Podostemaceae; het optreden daarvan ziet Willis aan als een correlatief gevolg van den eigenaardigen bouw der geheele plant.

of treft ze slechts schaars aan, zooals b.v. in vochtige tropische gewesten. Hier toch konden alle soorten bij hun ontstaan zich voorspoedig ontwikkelen, in het andere geval niet. Daar zijn de omstandigheden zoodanig, dat slechts planten met zeer bepaalde eigenschappen er kunnen leven. Die, welke deze eigenschappen toevallig door mutatie gekregen hebben, zal men er vinden, andere niet.

Men zal misschien goed doen het geheele begrip doelmatig of ondoelmatig uit de natuurwetenschap te verwijderen; eigenlijk is het toch ook nog een gevolg van een anthropocentrisch standpunt, dat wij innemen, evengoed als de naïeve beschouwingswijze door mij in den aanvang vermeld. Omdat de mensch zich verbeeldt, dat hij zich bij zijn handelingen laat leiden door een doel, gaat hij zich voorstellen, dat ook in de natuur zulk een doel te vinden zou zijn, of liever in de levenlooze natuur houdt hij zich met zulke beschouwingen niet meer op, om ze daarentegen wel te bezigen in de levende natuur.

Toch zullen wij ook bij de studie der levende wezens verder komen, wanneer wij dergelijke verouderde begrippen, die nog herinneren aan de oude natuurphilosophie, overboord werpen en op de wijze van physica en chemie geheel en al zuiver causaal redeneeren, zooals dit trouwens grootendeels reeds geschiedt.

Ik herhaal nog eens, dat ik dezen eisch zou willen stellen voor de zuivere wetenschap en dat ik in populaire geschriften het goede recht van zulke poëtische beschouwingen, ook dikwijls de didaktische waarde er van, niet wil ontkennen. Maar uit de biologische wetenschappen behoort verwijderd te worden, wat men zou kunnen noemen de poëzie of de romantiek der wetenschap. Velen zullen dit een groot verlies achten, zullen dit betreuren; maar dan zou ik willen herinneren aan een woord van Mach: ‘Die höchste Philosophie des Naturforschers besteht darin, eine unvollendete Weltanschauung zu ertragen und einer scheinbar abgeschlossenen, aber unzureichenden vorzuziehen.’

Dit woord predikt geen berusting, wel bescheidenheid; maar de ware natuuronderzoeker wordt vanzelf bescheiden, wanneer hij ziet hoeveel moeite het kost ook maar het meest eenvoudige natuurverschijnsel te leeren kennen. Geen be-

rusting; integendeel, ik zou aan degenen, die hier denken aan een verlies voor de wetenschap, willen toeroepen, dat vooreerst elk loslaten van een dwaling winst is te achten, maar dat ook die geheele doelmatigheidsleer als een slaaplied gewerkt heeft, dat de mannen der wetenschap in slaap gesust heeft. Laten wij ons aan dien invloed onttrekken, laten wij wakker worden, dan zal blijken hoeveel nieuwe problemen, waarvan wij het bestaan niet vermoed hebben, op onderzoek wachten, dan zal daardoor reeds onze gezichtskring op ongedachte wijze verruimd worden.

F.A.F.C. WENT.

Romaansche taal-geschiedenis.

Ferdinand Brunot. Histoire de la langue française, des origines à 1900. - Tome I. De l'époque latine à la Renaissance. Paris, librairie Armand Colin, 1905.

Er worden in Europa - ook daarbuiten, in een gedeelte van Noord- en Zuid-Amerika - talen en tongvallen gesproken en geschreven die zelfs het gewone spraakgebruik, ze aanduidend als ‘Romaansche talen’, tot een afzonderlijke talengroep vereenigt. Die gebruikelijke benaming wijst op een gemeenschappelijk karakter en een gemeenschappelijken oorsprong. Ook bevat ze reeds de aanwijzing dat die oorsprong in de richting der taal van het oude Rome moet worden gezocht.

Wie onvoorbereid, en zonder de geschiedenis dier talen te hebben bestudeerd, een lijstje van die ‘Romaansche talen’ mocht willen opmaken, zal het waarschijnlijk aldus samenstellen: Spaansch, Portugeesch, Fransch, Italiaansch en Roemeensch. Misschien zal hij, van Frankrijk gewagend, naast het eigenlijke Fransch, ‘la langue d'oïl’, ook het Provençaalsch, ‘la langue d'oc’, als een afzonderlijke groep vermelden, en wellicht heeft hij van zijn reizen door Zwitserland ook de herinnering meegebracht dat aldaar, in sommige streken, met name in het Engadin, eigenaardige tongvallen gesproken worden waaraan hij de namen ‘Romantsch’ of ‘Ladijnsch’ heeft hooren geven.

Het spreekt van zelf dat de taalwetenschap - al sluit zij zich, bij het rangschikken der rezultaten van haar onderzoek,

dikwijls bij deze gangbare voorstelling aan[1] - toch omtrent het aantal, het karakter, de onderlinge verwantschap, de geografische groepeering, en vooral ook den oorsprong en de wording dier 'Romaansche talen', opvattingen heeft voor te dragen welke die voorstelling niet alleen aanvullen, maar haar tevens op menig punt zeer wezenlijk korrigeeren.

Zoo zal zij beginnen met op te merken dat de gewone benamingen meer op politieke dan op linguistische onderscheidingen berusten, aangezien, bij voorbeeld, de taal die in het Noord-Westen van Spanje, in de provincie Gallicië, gesproken wordt, veel meer verwant is met het Portugeesch dan met het Spaansch, terwijl die van het Noord-Oosten van hetzelfde land, het Katalaansch, de ontwikkeling is van een Zuid-Fransch dialekt. Een soortgelijke opmerking zal zij maken omtrent het Roemeensch, dat immers niet enkel in Roemenië, maar ook in Zevenbergen en in sommige gedeelten van Griekenland en Istrië als volkstaal leeft. Wat het Italiaansch en het Fransch betreft, zoo weet ieder dat beider taalgebied zich uitstrekt over een gedeelte van Zwitserland en dat Fransch bovendien één der beide officiëele landstalen is van België.

Aan die eerste opmerking zal de taalwetenschap aanstonds deze toevoegen, dat de gewone benamingen, althans voor sommige groepen, aan de literaire taal een overdreven beteekenis toekennen en allicht de onware voorstelling eener taal-éénheid kunnen doen ontstaan waaraan de werkelijke toestand der gesproken taal al zeer weinig beantwoordt. Bijzonder duidelijk treedt dit aan het licht in Italië, waar het Toskaansch wel de taal der letterkunde en van het onderwijs is geworden, maar zelfs als beschaafde spreektaal nog niet overal de talrijke taalgroepen heeft overvleugeld die, als levende talen, over het grondgebied van het tegenwoordig koninkrijk Italië verdeeld zijn.

Trouwens, ieder die wel eens over taalverschijnselen heeft nagedacht of in eigen omgeving zijn oor te luisteren heeft gelegd, zal gemakkelijk inzien dat het begrip taal-éénheid maar zeer betrekkelijk is. Het sterkst is die indruk van

1) Zoo deed o.a. ook de stichter der Romaansche taalwetenschap, Friedrich Diez.

éénheid als men een taal geschreven ziet, omdat de konvencioneele vorm van de spelling der woorden, terwijl hij ruimte laat voor velelei interpretacie derzelfde letterteekens, zich gedraagt alsof die verscheidenheid van interpretacie niet bestond. Sterk blijft nog die indruk van éénheid wanneer wij een taal in de beschaafde kringen van het land waar zij volkstaal is hooren spreken of haar op de scholen hooren onderwijzen. Zij vertoont dan nog, in de verschillende monden, een gelijkheid van klank en toon, van woordenkeus en zinvorming groot genoeg om haar voor alle leden der groote gemeenschap verstaanbaar te maken. Maar feitelijk is een levende taal toch een groote kollekcie van tongvallen die in veel bijzonderheden op elkaar gelijken, in tal van andere geheel verschillend zijn.

Zoo is dan ook de vraag: hoeveel Romaansche talen er bestaan? eigenlijk niet goed te beantwoorden.

Er bestaat zelfs grond voor de opvatting, door sommigen[1)] voorgedragen, dat, zoolang de begrippen t a a l en t o n g v a l niet nauwkeurig zijn omschreven - het aanbeveling zou verdienen enkel te spreken van één enkele Romaansche taal die zich heeft gesplitst in tallooze variacies, waarvan sommige, met medewerking van hun naaste buren, tot literaire talen zich hebben ontwikkeld. Intusschen is het toch wel geoorloofd, en uit een methodisch oogpunt ook wenschelijk, deze ietwat paradoxale voorstelling een weinig te temperen, aan eenige sterk sprekende kenmerken van sommige dier variacies bijzondere aandacht te schenken en die veel-éénheid van het Romaansche taalgebied in eenige hoofdgroepen of families te verdeelen. Zoo doet ook de taalwetenschap, wanneer zij spreekt van een Ibero-Romaansche groep, in het Zuidwesten van Europa, een Gallo-Romaansche in het Noordwesten, een Rheto-Romaansche (de zoogenaamde Ladijnsche dialekten van Friaul en een gedeelte van Graubunderland en Tyrol) in het centrum, een Italo-Romaansche en een Daco-Romaansche in het Oosten.

Maar juist door aldus de gewone voorstelling van vijf, of

1) Zoo schrijft o.a. Prof. Suchier in de eerste paragraaf zijner bekende studie over Fransch en Provençaalsch, in den *Grundriss der Romanischen Philologie* (2e uitg.).

van zeven, Romaansche talen te vervangen door die van een menigte Romaansche tongvallen, die dan verder tot kleinere en grootere groepen kunnen worden vereenigd, legt de taalwetenschap te sterker den nadruk op de éénheid waardoor die veelheid beheerscht wordt, op de identiteit van karakter en den gemeenschappelijken oorsprong.

Het ligt dus voor de hand om ten opzichte van dat k a r a k t e r en dien o o r s p r o n g nadere inlichtingen aan haar te vragen.

Het 'karakter' eener taal wordt niet bepaald door haar woordenschat - deze vormt haar 'inhoud' - maar in de allereerste plaats door haar s t r u k t u u r .

Wanneer de loop der geschiedenis twee volken voor korter of langer tijd met elkaar in aanraking brengt - door overheersching en gedeeltelijke vermenging, of enkel door handel en verkeer, - dan ontleent het eene volk allerlei elementen aan den taalschat van het andere. Allereerst neemt het namen over van voorwerpen die slechts bij het eene volk bekend waren en waarvoor dus het andere, dat ze voor het eerst leert kennen, nog geen naam bezit; vervolgens namen van voorwerpen behoorend tot een bedrijf waarin het een zijn overwicht over het ander doet gelden. Wordt de verhouding inniger, dan voegen zich ook namen van eigenschappen, d.i. dus eigenlijk van aandoeningen en stemmingen, en namen van werkingen en handelingen bij die der voorwerpen.

De ruil dier substantiva, adjectiva, verba en adverbia kan van weerszijden nagenoeg even belangrijk zijn. Maar één van die beide talen zal toch haar overwicht over de andere behouden, of de andere gaan beheerschen, door haar bijzondere struktuur, d.i. door haar systeem van deklinacie en konjugacie, van afleiding en samenstelling.

Daarom is het Fransch een Romaansche taal, en is het dit van den aanvang af, ten allen tijde, geweest, ook al is de oorspronkelijke woordenschat der soldaten en der kolonisten die het Latijn van Rome naar Gallië gebracht hebben, achtereenvolgens verrijkt geworden door de onderdrukte Galliërs, door de overheerschende Franken en andere Germaansche stammen, door de invallende Noormannen en andere vreemde volken.

Het geval van den Germaanschen invloed is in dit opzicht bijzonder leerrijk. Ten allen tijde is de Fransche taalschat verrijkt geworden door Germaansche bijdragen, het allermeest gedurende de vijfde en zesde eeuw, die men gerust een tijdperk van germanizeering in de geschiedenis van Frankrijk noemen kan[1]. Maar in hun flexie richten die Germaansche woorden zich naar het Latijnsche systeem. Men zeide, in het oud-fransch, in den nominatief, *li helmes*, in den akkuzatief *le helme*, zooals men zeide *li murs*, *le mur*. Het Germaansche *wahten*, werd *guetter*, *kausjan* werd *choisir*, alsof deze *verba*, evengoed als *amare* en *finire* tot den ouden taalschat behoorden.

Nog sprekender is het voorbeeld van het Roemeensch. Gaat men af op den woordenschat, dan zou het zeer de vraag kunnen worden of deze taal, die zooveel Albaneesche, Grieksche, Slavische, Turksche, in Zevenbergen ook Hongaarsche, elementen bevat, tot de Neo-Latijnsche zou mogen gerekend worden. Maar de struktuur dezer taal is Latijnsch gebleven; op Latijnsche leest zijn haar verba, haar pronomina, haar partikels geschoeid. Daarom moet ook deze taal tot de Romaansche taalgroep worden gerekend[2].

Naast die struktuur moet afzouderlijk, als karakteristiek der Romaansche talen, dus, als bijzonder sprekende trek hunne onderlinge verwantschap, hun systeem van a k c e n t u a c i e genoemd worden.

In al die talen is, van den aanvang af, in ieder woord één der syllaben met een bijzonderen nadruk uitgesproken, en diezelfde syllabe heeft, bij de verdere evolucie der Romaansche

1) Onder de elementen van dit oudste Germaansche kontingent vindt men niet enkel tal van substantiva behoorende tot de technische termen van den wapenhandel (*guerre*, *garde*, *hache*, *épée*, *étrier*, *éperon* enz.), de jacht, de vischvangst, het landleven (*jardin*, *hêtre*, enz.) of de inrichting van den feudalen staat, maar ook - wat op een innig kontakt wijst - adjectiva als *riche*, *blanc*, *laid*, werkwoorden als *garder*, *gagner*, *blesser*, *garnir*, *guérir*, *choisir*, en andere meer. Ook de eigennamen van personen zijn voor een zeer groot gedeelte van Germaansche afkomst. Men zie de lange lijsten bij Brunot, t.a.p. blz. 125 vlg.

2) Daarentegen wordt het Engelsch met recht onder de Germaansche talen gerangschikt, al is het ook, van de 12e tot de 14e eeuw, met Fransche elementen verzadigd geworden, en is het Albaneesch, in weerwil van het buitengewoon groot aantal Latijnsche elementen van zijn woordenschat, geen Romaansche taal, maar een zelfstandig lid van de Indo-Germaansche taalfamilie.

talen, dat oorspronkelijk akcent behouden. Wélke die syllabe is, wordt niet bepaald door de beteekenis van het woord, door het, in etymologischen zin, meer- of minderwaardige van de lettergreep, maar enkel door haar plaats. Niet of zij stamsyllabe is en dus de eigenlijke idee van het woord bevat, maar of zij aan het einde van het woord wordt vernomen, beslist over de vraag wáár de nadruk zal vallen.

Het best kan men dit laten voelen in het Fransch, waar het expiratorisch akcent - al wordt het tegenwoordig, in de vlugge artikulacie der volzinnen, nauwelijks meer vernomen[1)], - vroeger bijzonder sterk moet geweest zijn, zoodat de toonlooze vokalen die op de geakcentueerde syllabe volgden alle òf geheel zijn weggevallen, òf enkel als zoogenaamde stomme *e*, dus als dragers eener toonlooze lettergreep, zijn gebleven. In de meeste andere Romaansche talen is de werking van het akcent minder sterk geweest, maar zijn plaats is ook daar dezelfde gebleven en wordt door dezelfde omstandigheden bepaald. Of het Italiaansch zegt *ámano*, *imágine*, *móbile*, het Fransch *aíment*, *imáge*, *meuble*, het is duidelijk, dat de expiratorische nadruk in beide talen op dezelfde syllabe valt. Wordt van een adjektief, door middel van een suffix, een adverbium, of van een substantief op dezelfde wijze een verkleinwoord gemaakt, dan verspringt het akcent aanstonds van het beteekenisvolle hoofdwoord op het toch eigenlijk minderwaardige toevoegsel. Van *vrai* vormt het Fransch *vraiment*, van *vero*, het Italiaansch *veraménte*, en is het diminutief van *lion* in de eene taal *lionceáu*, in de andere is het *leoncéllo*.

De eigenaardige plaats nu, die in de Romaansche taalfamilie aan het woord-akcent wordt ingeruimd, is geen andere dan die het innam in het Latijn. De onveranderlijke handhaving van het Latijnsche akcent is de grondwet der Romaansche taal-ontwikkeling. Natuurlijk geldt die regel

1) Over de plaats en de beteekenis van het Fransche woord-akcent en over de vraag of het wezenlijk, zooals sommigen beweren, onder den invloed van het affekt, dus van het oratorisch akcent, bezig is zich te verplaatsen, heb ik uitvoerig gehandeld in mijn rektorale oracie, *Het zoeken van l'âme française in de letterkunde en de taal van Frankrijk*, Groningen 1897. Het komt mij nog altijd voor, dat het leggen van den nadruk op de laatste klinkende syllabe van een woord, in het Fransch, het duidelijkst blijkt een ingewortelde taalgewoonte te wezen door de manier waarop door Fransche monden vreemde eigennamen als *Schillèr*, *Rembrándt*, *Roosevèlt*, *Komourá*, enz. worden uitgesproken.

niet voor de geleerde woorden die ook door deze talen later aan het literair Latijn ontleend zijn. Deze woorden hebben zich naar het bestaande akcent moeten voegen. Maar onvoorwaardelijk en zonder uitzondering geldt hij voor alle woorden die, als het eigenlijke ‘fond’ van den Romaanschen taalschat, door de Latijn-sprekende Romeinen in de veroverde provinciën zijn overgebracht. Aan *ámo*, *amámus* beantwoorden *j'aime*, nous *aimons* in het Fransch, *ámo*, *amiámo* in het Italiaansch, en waar het Latijn in den nominatief zeide *imperátor*, *sóror*, in den akkuzatief *imperatórem*, *sorórem*, daar zei het oud-fransch eveneens *emperére*, *suer*, wanneer het onderwerp, *empereur*, *sereur*, wanneer het voorwerp bedoeld werd. Dat de taal, in den loop der tijden, één van die vormen heeft laten varen, wordt uit haar geschiedenis begrijpelijk, maar doet niets te kort aan de realiteit der betoning waarmêe het Gallo-Romaansch is begonnen en voortgegaan.

Doch, zoo deze wet van het behoud van het Latijnsche woord-akcent in den oorspronkelijken Romaanschen woordenschat onvoorwaardelijk heeft gegolden, van waar dan - zoo wordt natuurlijk gevraagd - de tegenstrijdigheid die zoo dikwijls, juist in de meest populaire woorden, opvalt tusschen het Latijnsche woord-akcent en het Romaansche? Zoo het Latijn heeft gezegd *cólubra*, hoe zegt het Fransch dan *couleuvre*, dat niet anders kan zijn dan een gewijzigde uitspraak van een oorspronkelijk *culòbra?* Onderstellen niet het Fransche *filleul*, het Italiaansche *figliuòlo* een vorm *filiólum*, in plaats van het Latijnsche *filíolum?* Het Fransche werkwoord *choir* en het Latijnsche *cadére* kunnen, volgens dien regel, niet het Latijnsche *cádere*, enkel een vorm *cadére* tot grondslag hebben, en evenmin kan, omgekeerd, *répondre* niet aan *respondére*, maar enkel aan *respóndere* beantwoorden. Zoo het Fransche *coudre* iets gemeen heeft met het Latijnsche *consúere*, dan is die afleiding alleen mogelijk indien dit woord, in de uitspraak, als *cónsuere* heeft geklonken.

Zoo wijst reeds het akcent van tal van woorden uit den ouden schat van Rome's taal die in de geromanizeerde landen zijn overgebracht en daar zijn blijven voortleven, op een ander Latijn dan hetgeen de literaire overlevering ons bewaard heeft en wij op onze gymnasia hebben geleerd.

Een dergelijke konkluzie valt te trekken uit den i n h o u d van den Romaanschen woordenschat. Terwijl het Latijnsche *domina* voortleeft in *donna*, *dame*, hebben de Romaansche talen *dominum* vervangen door *sire*, *seigneur*, *signore*, waaraan een Latijnsch *senior*, *seniorem* beantwoordt. Zoo is de komparatief van *magnus*, *major*, wel gebleven in 't Fransche *maire* en *majorem* in 't Italiaansche *maggiore*, maar *magnus* zelf is in de Romaansche talen door *grandis* vervangen. Evenmin leeft, in die talen, het zoo bekende woord *amicitia* voort, maar een van *amicus* afgeleide vorm *amicitas* (*amitié*, *amistà* enz.) En al is *dies*, het Latijnsche woord voor *dag*, nog terug te vinden in de namen van de dagen der week, zoo is het toch in nagenoeg alle Romaansche talen door *diurnus* (*jour*, *giorno*) op zijde gestreefd en verdrongen[1].

Wat van de uitspraak en den woordenschat gezegd is, geldt eveneens van de buigingsvormen van substantiva, pronomina en verba, waarvan maar weinige in de Romaansche talen zijn terug te vinden, terwijl hun eigen konjugacie Latijnsche vormen onderstelt geheel verschillend van die welke in het klassiek Latijn gebruikt werden[2].

Al deze feiten, en tallooze meer, bewijzen met de grootste evidencie - wat, trouwens, in Frankrijk althans, reeds aan het eind der achttiende eeuw is uitgesproken[3]: het Latijn dat in de Romaansche talen voortleeft is niet het Latijn dat Cicero en Vergilius hebben geschreven, maar het Latijn dat door de bevolking van Rome werd g e s p r o k e n . Niet van de taal der literatuur, maar van de spreektaal, niet van het

1) Ik geef slechts enkele indikacies en verwijs naar de interessante bladzijden (102-110) van Brunot's boek, waar niet alleen het feit der verdwijning van zooveel bekende klassiek Latijnsche woorden uitvoerig wordt geïllustreerd, maar ook naar de oorzaken van hun vervanging door andere wordt gezocht. De schrijver haalt een beroemde volzin aan van Tacitus, die uit twaalf woorden bestaat; slechts zes daarvan zijn in de Romaansche talen terug te vinden. Uit negen versregels van Lucretius, die te zamen 46 woorden bevatten, zijn slechts 23 in het Romaansch gebleven.

2) Ik wil enkel herinneren aan het feit dat, in alle Romaansche talen, het futurum berust, niet op de bekende Latijnsche vormen *amabo*, *scribam*, enz., maar op den infinitief gevolgd door het praesens indicitivi van *habere*: *J'aimerai* en *amerò* beantwoorden aan een Latijnsch *amare habeo*.

3) Opmerkelijk en zeer lezenswaard is wat over de wording van de Romaansche talen in dien tijd geschreven is door Bonamy, wiens beide mémoires over dit onderwerp Brunot uitvoerig ontleedt (zie l.c. blz. 8, 9).

klassiek Latijn, maar van het 'volkslatijn', de 'lingua vulgaris', zijn de Romaansche talen de voortzetting geweest en tot den huidigen dag de levende naklank gebleven.

Maar met het formuleeren dezer konkluzie wordt enkel de richting aangeduid waarin de vraag naar den o o r s p r o n g en de w o r d i n g der Romaansche talen moet worden beantwoord. De oplossing zelve van het vraagstuk is er allerminst door gegeven. Integendeel, hier begint juist de moeilijkheid. Wat hebben wij te verstaan onder 'vulgair-latijn'? Die vraag, ofschoon zij, sints den aanvang van de beoefening der Romaansche filologie, reeds door tal van geleerden is ter hand genomen, wordt nog altijd in haar bijzonderheden verschillend beantwoord. Zij is nog heden ten dage de brandende vraag, d e op te lossen kwestie bij uitnemendheid van dezen tak der taalwetenschap.

Geen wonder. Het 'vulgair-latijn' was de gesproken taal der Romeinen, en van den stand eener spreektaal worden - werden althans in dien ouden tijd - geen rechtstreeksche dokumenten opgemaakt. Alleen langs zijdelingschen weg kunnen wij trachten te weten te komen - in veel gevallen alleen bij benadering - wat, ten opzichte van zijn uitspraak, den toestand zijner gramatikale vormen, zijn woordenschat en zijn syntaxis, het Latijn geweest is dat door de Romeinsche legers en de Romeinsche kolonisten, door de kooplui, de handwerkslieden en de boeren die de legers volgden, naar de verschillende provincies van het Romeinsche rijk is overgebracht en zich daar, in elk dier streken op een bijzondere wijze, tot Romaansche talen en tongvallen heeft vervormd.

Tot de hulpmiddelen die, bij dit onderzoek, de taalwetenschap van dienst kunnen zijn, behooren in de eerste plaats, de i n s k r i p c i e s, waarin 'fouten' voorkomen die in de gesproken taal der graveurs door wie de opschriften werden vervaardigd, en van de burgers die er den tekst voor opgaven, hun gereede verklaring vinden en die ons dus van die spreektaal eenige eigenaardigheden hebben bewaard[1]. Verder komen in aanmerking de g l o s s a r i a, waarin, ten behoeve van gewone lezers,

1) Leest men bijv. in een Pompejaansch opschrift *requiescant reliquias*, dan is het meer dan waarschijnlijk dat de graveur en zijn lastgever, in hun spreektaal, de akkusatief-vorm meervoud van de eerste deklinacie ook als nominatief gebruikten.

de uitdrukkingen van het klassiek Latijn door korrespondeerende uitdrukkingen uit de volkstaal zijn vervangen.[1] Ook de g r a m m a t i c i verdienen geraadpleegd, die, daar zij korrekt literair Latijn hadden te doceeren, in het voorbijgaan kritiek leverden op een gangbare, volgens hen onjuiste uitdrukking of een 'vulgaire' uitspraak[2]. Eindelijk mogen de Latijnsche s c h r i j v e r s zelve niet worden verwaarloosd, oude en populaire, zooals de comediedichter Plautus, maar bovenal de latere, liefst de minst literair ontwikkelde, die zelve sterk onder den invloed van de spreektaal stonden en wier Latijn dus allerlei vormen en uitdrukkingen bevat die zij, als van zelf, uit de spreektaal overnamen.[3]

Intusschen, die hulpmiddelen - waarvan de waarde bovendien dikwijls overschat is geworden[4] - beteekenen heel weinig naast het groote middel dat ter opsporing van het vulgair-latijn in de allereerste plaats moet dienen, de R o m a a n s c h e t a l e n zelve. 'De geschiedenis der Latijnsche volkstaal moet bijna geheel uit de levende talen gekonstrueerd worden,' schrijft de groote Romanist Meyer-Lübke. 'Het spaarzame materiaal dat ons de oude tijd levert kan alleen ter bevestiging dienen van langs anderen weg verkregen resultaten. Wat van dit materiaal nergens in den bouw past, kan als onnut en misleidend worden ter zijde gesteld.'[5]

Zoo hebben dan de Romaansche talen zelve hun geschie-

1) Vindt men in zulk een glossenlijst: *nere*, *filare*, dan weet men dat, om het idee van *spinnen* uit te drukken, het volk van *filum filare* had gemaakt en het woord *nere* niet gebruikte.
2) Leest men, bij voorbeeld, bij een gramaticus uit de derde eeuw (*Appendix Probi*): '*februarius* voor *febrarius*, *coqui* voor *coci*', dan weten we dat in de spreektaal de *u*(*w*) uit die beide woorden was weggevallen.
3) Leest men bij een geschiedschrijver als Gregorius van Tours *hoc morbo frigorae*, dan weet men dat in de spreektaal een neutrum plurale op *a* behandeld werd als een vrouwelijk enkelvoud van de eerste deklinacie. Geeft hij als een ablativus absolutus *discordantibus reges*, dan getuigt hij voor het wegvallen van het casus-onderscheid in de mond van het volk.
4) Dit geldt met name van de inskripcies. Wat men heeft aangezien voor een vulgair-latijnschen vorm is dikwijls niet anders dan een spelfout of een individueele schrijfwijze. Bovendien bestond onder de graveurs een zekere schrijftraditie, waarnaar ze zich misschien nog meer regelden dan naar de taal die zij gewoon waren te spreken.
5) In zijn bekend artikel *Die Lateinische Sprache in den Romanischen Ländern* (*Grundrise* I, 359). Te raadplegen vooral zijn *Einführung in das Studium der Romanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1901.

denis te vertellen, ook die van hun wording, ook die van hun oudsten vorm, het vulgair-latijn.

Het is dan ook in deze richting dat de studie der Romanisten zich hoofdzakelijk beweegt om tot de kennis van het volks-latijn te komen. De Romaansche talen - alle, de dialekten inkluis - worden doorvorscht, naar hun woordenschat[1)], hun grammatikale vormen, hun fonetiek. Wordt een woord in al die talen teruggevonden, is het 'gemeinromanisch', dan heeft het behoord, of liever, dan behoort het tot den algemeenen woordenschat van het volkslatijn. Leeft het in geen van alle, zelfs niet in de taal eener oudere periode, dan heeft de volkstaal het nooit bezeten.[2)] Ook omtrent vormleer en syntaxis van het volkslatijn kunnen de Romaansche talen inlichtingen geven. Hoog klimt zeker het verval op van het neutrum der substantiva, dat uit de Romaansche talen, op enkele sporen na, verdwenen is en zich in het mannelijk en vrouwelijk geslacht heeft opgelost. Evenzoo moet het gebruik in de volkstaal van *plus* en *magis* vóór het adjectief, ter vervanging van den Latijnschen komparatief, reeds vroeg begonnen zijn[3)]; slechts enkele komparatieven zijn, zooals men weet, in de Romaansche talen overgebleven. Dat de deklinacie voortdurend is vereenvoudigd geworden totdat er

1) Een van de merkwaardigste studies van den laatsten tijd is een soort van geologisch-taalkundig onderzoek, ingesteld door prof. Gilliéron naar de woorden voor *zagen*, *zaag*, *zaagsel*, die elkaar in een bepaalde streek van Zuid-Frankrijk hebben opgevolgd. *Scier dans la Gaule romane du Sud et de l'Est*, Paris, Champion, 1905.

2) Zoo valt er niet aan te twijfelen of de volkstaal zeide, ter aanduiding van het paard, niet *equus* maar *caballus*; het eerste is in het Romaansch spoorloos verdwenen (alleen de naam van het wijfje, *equa*, oudfr. *ive*, spaansch *yegua* is nog een poos gebruikt geworden); de woorden *cheval*, *caballo*, roemeensch *cal* getuigen voor een algemeen gebruik van het tweede. Zoo is, ter aanduiding van *eten*, niet het klassieke woord *edere*, maar het grovere *manducare* (*manger*, *mangiare*) het gebruikelijke woord geweest. Intusschen moet men natuurlijk omzichtig zijn alvorens een woord geheel en al uit den woordenschat der volkstaal te verbannen. Het Fransch zou, bijv. de meening kunnen doen ontstaan dat *bellus* (*beau*) niet enkel *pulcher*, maar ook *formosus* geheel en al had vervangen. Toch wordt dit laatste in het Italiaansch (*formoso*) en in 't Spaansch (*hermoso*) teruggevonden.

3) Ital. *piú*, fr. plus, sp. *mas*, rhetorom. en roem. *ma*. Het schijnt wel, en wordt ook door de latere Latijnsche schrijvers van Gallische afkomst bewezen, dat het gebruik van *plus* een eigenaardigheid is geweest van het Gallo-Romaansch, *magis* van het Ibero-Romaansch. Men zie Brunot, t.a.p. blz. 50.

ten slotte maar één naamval is overgebleven, bewijst het ontbreken van alle buiging der substantiva in de Romaansche talen en de voortdurende verwarring van naamvallen in de opschriften en bij de latere Latijnsche schrijvers.[1] De u i t s p r a a k van het vulgair-latijn terug te vinden - althans in het groot, makroskopisch - is een van de eenvoudigste en gemakkelijkste operacies sints de Romaansche filologie, met groote zekerheid, de voornaamste 'klankwetten' of 'klankregels' heeft gevonden die de fonetische ontwikkeling der Romaansche talen beheerschen.[2]

Maar veel verder dan tot zulk een beschrijving van de algemeene fyzionomie van het vulgair-latijn is de taalwetenschap nog niet gekomen. Waar het geldt de variëteiten vast te stellen die ook deze spreektaal, evenals iedere andere, moet vertoond hebben, durft zij - behalve op enkele punten[3] - nog niet anders dan aarzelend bepaalde meeningen voordragen. Een tijd lang helde men meer over tot de meening dat het volkslatijn, althans gedurende de Romaansche periode, in alle deelen van het rijk nagenoeg hetzelfde was. Deze meening grondde zich hoofdzakelijk op de groote overeenkomst die er, inderdaad, bestaat tusschen de inskripcies die uit de verschillende provinciën afkomstig zijn. In den laatsten tijd beijvert men zich meer de stelling toe te lichten, en door duidelijke gegevens haar te staven, dat er zich toch al heel spoedig, dus heel vroeg, variacies van beteekenis, niet enkel in uitspraak, maar ook in zinbouw en in woordenschat, moeten hebben voorgedaan, en dat dit verschil niet enkel een sociaal karakter droeg - een boer zal anders hebben

1) Intusschen moet er nog geruimen tijd een zeker gevoel voor naamvalsverschil zijn overgebleven; in het Gallo-Romaansch laat dit gevoel voor verschil tussshen onderwerps- en voorwerps-naamval zich gelden tot in de 14e eeuw. 'De juiste stand der deklinacie in de laatste eeuwen van het Keizerrijk is moeilijk te bepalen.' Brunot l.c. p. 78.
2) Zoo wordt bijv. door het Fransche *queue* en de korrespondeerende woorden der andere talen bewezen, dat het volkslatijn voor *staart* niet zeide *cauda*, maar *coda*, dat *vetulus* klonk als *veclus* (fr. *vieil*, ital. *vecchio*), wat, trouwens door het getuigenis van een grammaticus wordt bevestigd. Evenzoo, dat men al heel vroeg *caldus* zeî, niet *calidus*, *mortus*, niet *mortuus*, *agostus*, niet *augustus*.
3) Ik noemde er een hierboven bl. 110 noot 3: de voorliefde voor *plus* in Gallië, voor *magis* in Spanje.

gesproken dan een stedeling, een handwerksman anders dan een geletterde of een ambtenaar - maar zoo sterk is geweest dat men van dialektale en provinciale eigenaardigheden spreken mag.

Het prikkelende van die vraag en van haar onvoldoende beantwoording is juist hierin gelegen dat elk der Romaansche taalgroepen een afzonderlijke, een eigenaardige evolucie heeft doorgemaakt, waarvan men zou willen aannemen dat zij reeds bij den aanvang der romanizeering van de verschillende provinciën, ten minste als streven in een bepaalde richting, bestaan heeft. Indien de éénheid van het volkslatijn zoo groot is geweest, van waar dan later die geweldige differenciëering?

Twee wegen zijn hoofdzakelijk ingeslagen geworden om die vraag tot een oplossing te brengen. Maar langs geen van beide zijn rezultaten van beteekenis gewonnen.

Een jong Boheemsch geleerde, Georges Mohl, heeft trachten te betoogen, dat het vulgair-latijn niet enkel gevormd was door de taal van Latium, maar evenzeer voor een groot deel door de oud-italische dialekten der verschillende volken die Rome, in den loop der tijden, aan zijn macht heeft onderworpen. Hij meende langs dien weg te kunnen komen tot het aannemen eener dialektale verscheidenheid in het volkslatijn, die dan later in de verschillende Romaansche talen zou zijn terug te vinden. De konkluzies van zijn onderzoek zijn sterk bestreden geworden en bovendien heeft de schrijver zelf moeten erkennen dat, gedurende de periode van het keizerrijk, de dialektale verscheidenheid had plaats gemaakt voor een tijdelijke unifikacie.[1)]

De bekende Straatsburgsche hoogleeraar, prof. Gröber heeft op andere wijze het probleem aangevat.

Hij gaat uit van de, op zich zelf wel aannemelijke, onderstelling, dat het vulgair-latijn zijn eigen geschiedenis heeft en dat het kronologisch schema dier geschiedenis wordt geleverd door de kronologie van Rome's veroveringen[2)].

1) Neemt men enkel de provinciën in welke de romanizeering blijvend is geweest en waar het Latijn zich tot volkstaal heeft ontwikkeld, dan heeft men de volgende jaartallen: Sardinië en Corsika werden veroverd in 238 vóór Chr., Spanje in 197, Gallia Cisalpina in 191, van Gallia Transalpina, het Zuiden in 120, het Noorden in 50, Rhaetië in 15 vóór Chr., Dacië, eindelijk in 107 na Chr.

2) Men zie vooral het artikel van Roques over Mohl's theorie. *Romania* XXIX, 266 vlgg.

Anders gezegd, hij neemt aan dat de taal die in elk der verschillende provinciën is ingevoerd, beantwoordt aan het eigenaardig stadium waarop het volkslatijn stond op het tijdstip waarop die provincie is veroverd. Bij die eerste onderstelling voegt hij dan deze, dat, in elk der geromanizeerde landen, het Romaansch dat er werd, en nog wordt, gesproken, aan elk dier verschillende stadia beantwoordt. Zoo vertegenwoordigt dan het Sardisch het oudste, het Roemeensch het allerjongste vulgair-latijn. Wordt een woord of een woordvorm in alle Romaansche talen teruggevonden, dan is zij in het volkslatijn gebleven tot aan 100 na Chr. Bestaat zij in alle behalve in het Roemeensch en het Italiaansch, dan heeft zij niet langer geleefd dan de eerste eeuw. Moet ook het Rhetoromaansch er worden afgetrokken, dan is zij niet jonger dan de verovering van Gallië.

In deze theorie en in de methode van onderzoek die er op steunt, ligt natuurlijk een element van waarheid opgesloten. Ze wordt ook door enkele feiten bevestigd[1]. Toch heeft de methode van prof. Gröber weinig bijval gevonden. Men vindt haar, met haar mathematische ordonnancie der taal-verschijnselen te eenvoudig. ‘De verschillende data der verovering’, zegt Meyer-Lübke, ‘verklaren wel verschillen, maar niet d e verschillen der Romaansche talen’.

Ook is er in die kronologie iets niet in orde. Het is niet juist de geschiedenis der Roemeensche variëteit van het volkslatijn pas te laten beginnen met de kolonizeering van Dacië door keizer Trajanus. Het schijnt wel vast te staan dat de kiem van dit idioom te vinden is in de taal der Romeinen die zich in de tweede eeuw vóór Chr. in Illyrië hebben gevestigd, en dat het Latijn dat in 107 na Chr. naar Dacië werd gebracht, slechts de jongste laag is van een volkstaal die, op verschillende tijden, reeds sints de derde eeuw vóór Chr., in het Balkanschiereiland is ingevoerd en gesproken geworden[2].

1) Zoo maakt bijv. het Sardisch tusschen ē en ĭ, ō en ŭ nog een onderscheid dat, wat het eerste verschijnsel betreft, in alle, wat het tweede aangaat, in bijna alle is weggevallen.
2) Een andere, nog sterker afwijkende meening is deze, dat - daar de Romeinsche kolonie ten Noorden van de Donau, reeds in 270 na Chr. is opgeheven, - het land der Karpathen pas in de middeleeuwen, men zegt niet vóór de 13e eeuw, weer door een Latijnsch sprekende bevolking, van bezuiden den Donau afkomstig, is bezet geworden. Men zie hierover de, ook voor de studie van het volkslatijn in het algemeen, zeer belangrijke *Histoire de la langue roumaine* van prof. Densusianu, Paris, 1901/02 Dl. I.

Maar, dit daargelaten, zoo blijft toch deze groote, afdoende bedenking over, dat de provincie waarin, op een zeker tijdstip, een zeker soort volkslatijn is ingevoerd, niet van de overige Romeinsche wereld werd afgesloten en aan haar eigen zelfstandige ontwikkeling werd overgelaten. Het eerste Latijnsche element van een onderworpen landstreek moest al-door gevoed worden door een voortdurenden toevloed van immigranten, die in de nieuwe kolonie de taal brachten welke in andere gedeelten van het Rijk gesproken werd. Ook zond het keizerrijk zijn soldaten telkens van de eene provincie naar de andere. Zoo werd een zelfstandige ontwikkeling van de taal in elk der geromanizeerde landen voorshands bemoeilijkt en belemmerd door de onafgebroken aanraking met Rome.[1].

Intusschen, de Romaansche talen getuigen van een groote d i f f e r e n c i ë e r i n g en het is niet onnatuurlijk dat de wetenschap zich beijvert om zoowel de o o r z a k e n dier differenciëering op te sporen als, zij het ook bij benadering, het t i j d s t i p te bepalen waarop zij is begonnen. Het zijn vragen die, zooals Brunot zegt, 'hoe pozitivistisch men zich op dit punt ook moge aanstellen, telkens weêr den geest verontrusten, al blijven zij, ongelukkig, voorloopig onbeantwoord.'

Wat het h o e ? en het w a a r d o o r ? dier differenciëering betreft, zoo is het niet te verwonderen dat men deze o.a. heeft gezocht in het kontakt waarin het Latijn der veroveraars is gekomen met de talen die door de inheemsche bevolking der veroverde provinciën werd gesproken.

Het schijnt zoo eenvoudig, het ligt zoo voor de hand, het is zoo geheel in overeenstemming met wat wij dagelijks om ons heen ervaren als wij een taal door vreemdelingen hooren spreken, te onderstellen - om het maar eens grof uit te drukken, - dat het Fransch Keltisch-gekleurd Latijn zou wezen, terwijl het Spaansch een Iberische, het Roemeensch een Dacische of, wil men, een Illyrische nuance dier zelfde taal zou vertegenwoordigen.

1) Brunot (l.c. blz. 47 vlg.) meent evenwel dat de invloed dier voortdurende onderlinge aanraking der provinciën met elkaar en van alle met Rome te hoog wordt aangeslagen.

Ongelukkig zijn de langs dien weg verkregen rezultaten van dien aard dat deze onderstelling er bijna niet door wordt bevestigd, er zelfs onwaarschijnlijk door wordt gemaakt.[1)]

Om alleen van het Fransch te spreken, zoo is bekend dat de woordenschat dier taal slechts een gering kontingent Keltische woorden bevat,[2)] en dat de meest zekere bijdrage die de Galliërs aan het Fransch hebben geleverd bestaat in het vigezimale getalstelsel, waarvan de tegenwoordige taal nog *quatre-vingts*, in plaats van *huitante* heeft overgehouden. Wat de eigenaardige klank-evolucie van het Latijn in Gallië betreft, zoo is hier bijna alles onzeker. Men heeft het er lang voor gehouden dat de overgang van de Latijnsche *u* (*oe*) tot *ü* op een eigenaardigheid der Keltische uitspraak berustte. Maar het schijnt wel dat de verbreiding der *ü* in Frankrijk pas dagteekent uit een tijd toen er in dit land zeker geen Gallisch meer werd gesproken. 'Het is mogelijk,' zegt Meyer-Lübke, 'dat werkelijk de Galliërs voor *ü* verantwoordelijk zijn, maar er is geen schaduw van bewijs voor bij te brengen.' Even onzeker is de invloed dien zij, naar beweerd wordt, zouden gehad hebben op de vorming der zoo karakteristieke neus-vokalen; men zal dien invloed in ieder geval moeten beperken tot de verandering van *an* in *ãn*; de andere neus-vokalen zijn van veel jonger datum.

Iets grooter is de waarschijnlijkheid dat de bijzonder sterke akcentuëering der woorden in het Gallo-Romaansch aan een speciaal Keltische uitspraak van het Latijn beantwoordt[3)] en dat, zoo het Fransch van *noctem nuit* heeft gemaakt, dit ligt aan de Keltische uitspraak van het Latijnsche woord als *nocht*(*em*).

Maar hierbij moet het dan ook blijven. Het staat met dien

1) Een voorbeeld uit den nieuweren tijd was toch wel geschikt om die methode aan te bevelen. Men zegt dat het Spaansch dat in Chili wordt gesproken zeer duidelijk het karakter draagt van Spaansch gesproken door Araukanische monden (de oorspronkelijke bewoners dier streek waren de Araukaniërs, en hun taal is bekend).
2) De meeste van deze waren, bovendien, reeds vroeger in het Latijn opgenomen.
3) Zie boven, bl. 105. Men moet de zaak dan echter zóó beschouwen dat juist omdat hun akcentuacie-systeem in veel opzichten afweek van dat van het Latijn, de geromanizeerde Galliërs, om zuiver te spreken, op de in het Latijn betoonde syllabe een bijzonder sterken nadruk hebben gelegd.

invloed der inheemsche talen als oorzaak der groote differenciëering van het Romaansch aldus geschapen - de uitdrukking is van Brunot: A priori zou men geneigd zijn te antwoorden ‘ja’, en de feiten voor zoover we die kennen, schijnen veeleer te zeggen ‘neen’.[1)]

Moet dus de eigenlijke grond dier differenciëering gezocht worden in een verder niet te verklaren spontane evolucie van het gesproken Latijn in de verschillende provinciën, dan vinden wij ons weer geplaatst voor de kronologische en historische vraag: op welk tijdstip en onder welke omstandigheden is die sterke differenciëering begonnen?

Op de aldus geformuleerde vraag is een wezenlijk antwoord natuurlijk niet te geven.[2)]. Maar uit wat hierboven is gezegd omtrent de verscheidenheid en de éénheid van het gesproken Latijn in de verschillende provinciën, volgt van zelf, dat aan die differenciëering een sterke impuls moet gegeven zijn toen, na den val van het Romeinsche rijk, de onderlinge samenhang zijner deelen aanmerkelijk verminderde.[3)] Verder zijn de invallen der Barbaren zeker ook voor de taal een gebeurtenis geweest van gewicht, zoowel omdat hierdoor een meer ordelooze toestand in het leven werd geroepen als doordien nu het Latijn der ongeletterden meer naar boven kwam en vrijer werd in zijn beweging[4)]. Ook verdient deze opmerking van

1) Van het Spaansch geldt hetzelfde. De vervanging van de Latijnsche *f* door *h* (*hijo = filium*) is aan Iberischen invloed toegeschreven. En het blijkt, dat dit verschijnsel niet hooger opklimt dan de Saraceensche overheersching, dus valt in een tijd toen er geen kinderen van Iberisch sprekende moeders meer waren. Wat het Roemeensch betreft, zoo zegt prof. Densusianu: ‘Wij zijn niet in staat met eenige bepaaldheid te zeggen in hoeverre het Latijn dat tot Roemeensch is geworden, den invloed van het Illyrisch heeft ondergaan.’
2) Terecht schreef Gaston Paris eens, in 1893, naar aanleiding van een uitdrukking van Michel Bréal, die aldus luidde: ‘Op het tijdstip dat de Romaansche talen begonnen zijn....’, deze geestige, een beetje ondeugende noot: ‘Cette époque m'est entièrement inconnue.’
3) Geheel opgeheven werd zij door die gebeurtenis niet. Lang is een gevoel van éénheid gebleven, en dit gevoel werd spoedig door het univerzeele Kristendom, dat ook weer een officiëel Latijn meêbracht, weer op een andere wijze versterkt.
4) Men heeft opgemerkt dat de topografie van een bijzondere taalgroep in het Zuid-Oosten van Frankrijk - het zoogenaamde Franco-Provençaalsch - vrijwel beantwoordt aan de geografische uitgestrektheid van het oude rijk der Burgondiërs.

Brunot de aandacht, dat men de heerschappij van het Latijn in de provinciën en zijn definitieve overmacht over de oude volkstalen eigenlijk niet moet dagteekenen van het tijdstip der verovering, maar van dat der aklimateering. Eerst van het oogenblik af dat een taal algemeen is aangenomen, dat zij door d e m e n i g t e wordt gesproken, ondergaat zij den invloed van deze.[1)]

De groote differenciëering der Romaansche talen, die welke, eenmaal begonnen, met groote snelheid zich voortbeweegt, is dus betrekkelijk jong. Eenige der meest sprekende fonetische veranderingen zijn, in Noord-Frankrijk, pas in den loop der achtste eeuw tot stand gekomen, en wanneer wij, in de negende eeuw, het oudste Fransche taalmonument aantreffen, - de Straatburgsche eeden van 842 - dan is de 'lingua romana' waarin het leger van Karel den Kale zijn eed heeft uitsproken, wel reeds oud-fransch, maar dan staan wij toch nog vrij dicht bij het begin der evolucie.

Aan de verdere geschiedenis dier evolucie is het groote werk gewijd door den Parijschen hoogleeraar Ferdinand Brunot ondernomen. Tot 1900 zal hij die geschiedenis der Fransche taal voortzetten. In dit eerste deel voert hij ons tot de Renaissance.

Over de groote verdiensten van dit werk uit te weiden, zijn breeden opzet, zijn methodische ordonnancie, zijn rijke dokumenteering, zijn klaren stijl, lag thans niet in mijn bedoeling. Het is de vrucht van diepgaande, langdurige studie. Alleen door gezette studie kan het worden begrepen en gewaardeerd.

A.G. VAN HAMEL.

1) T.a.p. bl. 52. Hiermede hangt samen dat men toch eigenlijk niet nanwkeurig weet hoelang de oude volkstalen nog gesproken zijn. Uit een zijdelingsch getuigenis van Hiëronymus schijnt te mogen worden afgeleid dat in de tweede helft der vierde eeuw in sommige gedeelten van Gallië nog Keltisch werd gesproken. Brunot, t.a.p. bl. 33.

Inwijding der lente.

Ik klopte aan mijns liefs poorte:
‘de stoet, die wil wel gaan,
mijn lief, en staat te beîden -
de regens zijn vergaan,
de nacht verlaat de weiden.

De winternacht is heengegaan, -
zie hoe de zware luchten
ter kim zijn neergelegen,
de neev'len ijlings vluchten,
't gaat dagen allerwegen.

De dennebosschen vlamden wel
als fakkels aan de kimmen
in dezen langen winternacht,
nu gaan zij haast verglimmen,
hun werk is haast volbracht.

De blinkende drupkens dauw,
die zullen aan de zoomen
der wegen lichten zoo fijn -
de knoppen aan de boomen,
die zullen de kaarsen zijn.

De stoet, die mocht wel willen gaan:
de priesters zijn de lerken,
die preev'len de getijden,
de edelvrouwen de berken,
zij zullen u trouw geleiden,

de beuken uw slanke ridders zijn,
die zullen in choren gaan
pieuselijk bovenmate,
met blinkende kleeden aan -
ze zwaaien de wierookvaten,

de merel en de nachtegaal,
zij willen zoetelijk spelen
met tuba en met fluit
alle mijns liefs bevelen
over deez' landen ziet.

De winternacht is heengegaan,
mijn Lief en Koninginne
heeft toen vol majesteit
de Lente en de Minne
- hosianna! - ingewijd.

L.H. GRONDIJS.

Het substantiebegrip.

Schets eener critische geschiedenis van het Substantiebegrip in de nieuwere wijsbegeerte, door Dr. P.H. Ritter. E.J. Brill, Leiden. 1906.

Ieder die op eenige ontwikkeling in ons land mag aanspraak maken kent Dr. Ritter, den begaafden stilist, den auteur van Ethische en Paedagogische Fragmenten, twee boeken, welke in verschillende talen overgezet, door half Europa gelezen worden; den man onzer sympathie, dien wij jarenlang zagen optreden als een volijverig apostel bij allerlei sociale nooden en misstanden. In minder wijden kring is het bekend, dat hij, ondanks drukken letterkundigen arbeid, tijd wist te vinden om zich aan afgetrokken wijsgeerig onderzoek te wijden. En nu treedt dezelfde man voor ons op met een werk over een zeer moeielijk wijsgeerig vraagstuk, een boek van monumentale schoonheid en vol van diepe gedachten. Uitgenoodigd om er een aankondiging van te schrijven, wil ik mij aan die uitlokkende taak niet onttrekken. Maar ik doe het met schroom. Wegens mij karig toebedeelde plaatsruimte gevoel ik mij als een, die, genoopt om in een soort van telegramstijl het zijne te zeggen van een huis, niet wil doorgaan voor iemand die, verblind door architektonische schoonheid, toont geen oog te hebben voor dingen, die misschien anders en beter hadden kunnen zijn. Matelooze bewonderingszucht doet twijfelen aan oprechtheid; kritiek daarentegen, ook waar ze de loftrompet niet laat schetteren, kan gepaard gaan met erkenning van zeldzame verdiensten. Dit ter voorkoming van misverstand, waaraan ik nog toevoeg mij zeer wel bewust te zijn dat het door mij afgekeurde aan velen juist kan lijken.

Wie het onderneemt een kritische geschiedenis van een of ander wijsgeerig begrip te schrijven moet zorg dragen voor de drie volgende stukken 1. bedoeld begrip zoo nauwkeurig doenlijk omschrijven, waartoe ook behoort het afbakenen ten opzichte van andere verwante begrippen, daar anders de lezer nooit precies weet waarover het loopt. 2. Aanwijzen het probleem, dat er in ligt opgesloten. Want waar geen probleem is, geen tegenstrijdigheid waartegen het denken opkomt, daalt de belangstelling beneden nul. 3. Doen zien in hoever de kritiek er in geslaagd is het raadsel op te lossen. Hoewel niet overal aan genoemde orde zich houdend, noch de drie stukken steeds uiteenhoudend, heeft Dr. Ritter er toch genoegzaam op gelet. Aan de definitie van zijn begrip laat hij een betoog voorafgaan over het naar buitenverplaatsen van gewaarwordings-komplexen en het opvatten van de samengaande gewaarwordingen als eigenschappen van een ‘ding’. Tegen die projektie naar buiten van groepen van gewaarwordingen heb ik eenige bedenkingen. We moeten onderscheid maken tusschen de gewaarwording of de voorstelling van een kleur, van een donderslag, van een landschap en de kleur, den donderslag, het landschap. Ik geloof niet dat we op eenig standpunt van onze ontwikkeling de drie laatsten in onszelven vinden en vervolgens naar buiten overbrengen. Die projektie-theorie schijnt mij malligheid. Buiten heeft enkel beteekenis in tegenstelling tot binnen. Nu is het toch wel duidelijk, dat we de beelden, die zich aan onze aanschouwing voordoen, ergens laten moeten. Het heeft voor mij geen zin te zeggen, dat wij ze oorspronkelijk zouden aantreffen binnen ons hoofd, d.i. binnen het gevoelsbeeld, dat we hebben van ons hoofd of binnen het gezichtsbeeld, dat we ontvangen als we kijken naar ons hoofd in een spiegel of in het water. De beelden groepeeren zich door welk zintuig zij ook mogen ontstaan in de ruimte naast elkander en zitten niet als de Japansche doosjes alle in elkander om vervolgens uit elkander genomen en over de ruimte verdeeld te worden. Doch daarmee is niet verklaard, dat wij de beelden laten voortbestaan gedurende de perioden van niet-aanschouwing. Van het begrip Substantie wordt bl. 13, 14 gezegd, dat het is: ‘dat van het zijnde tegenover de verschijnselen, van het eene onder het vele, van het blijvende onder het wisselende; de synthese van het

simultane en het successieve, de synthese ook van verschillende gewaarwordings-inhouden.' Deze bepaling zal voor den lezer in duidelijkheid winnen naarmate hem een groep van eigenschappen, samenhangende met ruimtelijke zelfstandigheid en tijdelijke bestendigheid, scherper omlijnd voor den geest staat. Het is zooals Aristoteles zegt: onze kennis wordt helderder naarmate zij zich bezighoudt met het meer bijzondere; onbestemder daarentegen wanneer zij zich bij het algemeene bepaalt (Ethic. Nicom. II. 7). Dr. Ritter zag in, dat hij ook het algemeene in den kring van zijn onderzoek moest opnemen. Een substantiebegrip, dat zich met niets dan dingen bezighield zou wel het engst denkbare begrip zijn, hoewel het zijn nut kan hebben daarvan uit te gaan. Daarom sloot hij bij de bespreking van zijn begrip niet uit het begrip der menschelijke ziel, hoewel hij het aanmerkt als een bijzonder geval der substantieleer. Het is mij niet recht duidelijk waarom hij hier spreekt van een bijzonder geval, daar men in elk stelsel, uitgenomen in het consequent materialisme, rekening houdt met het psychische. Mogelijk dacht de schrijver aan de metafysische zielkunde, die een bepaald begrip van het wezen der ziel vooropstelt, of ook wel aan de ziel als de draagster van willingen en begeerten. Hoe dit ook zij, het was goed aan de wijsgeeren, die dit punt hebben behandeld, het woord te geven. Dat de onvoorwaardelijke annexatie leidde tot het opnemen van nagenoeg de geheele geschiedenis der filosofie is licht te begrijpen. Van nog veel grooter omvang zou het boek geworden zijn, zoo ook de toepassing van het begrip in de natuurkunde besproken was. Toch zou er uit een materieel oogpunt niets tegen in te brengen geweest zijn, daar immers Heymans' voorlaatste werk evengoed als dat van Dr. Ritter zelf aanspraak maakt te behooren tot het gebied der metafysika of algemeene werkelijkheid. Het korte metten maken met het leerstuk der Transsubstantiatie zal wel ieders goedkeuring wegdragen. Hoe is Dr. Ritter er toch toe gekomen in een leerstuk, volgens hetwelk de accidentiën van iets kunnen blijven, terwijl de substantie van datzelfde iets kan verdwijnen, ook al een 'merkwaardige toepassing' van zijn begrip te zien? Denkelijk door A. Pierson, die (Wijsg. Onderz. 54) vermoedelijk iets aardigs wilde zeggen. Door zijn hier en daar weifelende houding ten opzichte van wat al of niet tot zijn onderwerp behoorde, heeft Dr. Ritter zijn onderzoek

al te breed gemaakt. Het laatste blijkt vooral uit het inlasschen van het Aristotelisme in het kader van zijn boek. ‘De ontwikkeling van het substantie-begrip neemt eerst met de nieuwere wijsbegeerte haren aanvang’, blz. 15. Waarom dan niet met Descartes begonnen? ‘Omdat,’ zegt Dr. Ritter: ‘in den titel: het substantie-begrip in de Nieuwere Geschiedenis reeds een aanwijzing omtrent historische ontwikkeling ligt opgesloten. De vorming echter valt vroeger. Het substantie-begrip is de schepping van Aristoteles. Zonder de kennis van het substantie-begrip bij Aristoteles is het substantie-begrip in de nieuwere geschiedenis niet te verstaan.’ Zou het inderdaad zoo zijn? Staan we even stil bij die schepping van Aristoteles. Dr. Ritter kent ze en duidt ze aan als: het bepaalde, konkrete enkele ding, waarin het ontwikkelingsproces van stof tot vorm heeft plaatsgegrepen. Dus als oesia, in 't Latijn vertaald door het woord substantie. Is dat nu het hoogtepunt, waartoe de ontwikkeling der Grieksche wijsbegeerte van Thales tot op Aristoteles geleid heeft? Neen, veeleer de rampzalige verminking der platonische ideënleer, welke Aristoteles op zijn dogmatisch standpunt nooit voldoende heeft begrepen, hetgeen uit zijn kritiek dier ideënleer duidelijk blijkt. En bij zulk een kritiek is het, dat Dr. Ritter zich neerlegt, iets wat niet mag nadat Natorp gesproken heeft. Laat men veel mogen afdingen op de resultaten van dien geleerde, laat het zijn dat het Platonisch kriticisme hemelsbreed verschilt van dat van Kant en een te donkere schaduw is geworpen op Aristoteles, vast staat het, dat niet hij, die geleerd heeft dat in de konkrete dingen de oesia volledig is verwerkelijkt en die dingen dus tot adaequate kennis instaatstellen, maar hij, die in het empirisch gegevene de idée als een nooit voltooide werkelijkheid aanwezig zag, de schepper verdient te heeten van het substantiebegrip. Dr. Ritter had ten minste kennis kunnen nemen van de jongste resultaten der kritiek en die, waar ze hem onjuist toescheen, weerleggen. Hij redeneert er maar op los, alsof ze nooit bestaan had en houdt het er voor, dat uit den voorraad van Aristoteles' opvattingen de ontvouwing van het substantiebegrip zich ontwikkeld heeft in drieërlei richting: 1 het werkende, 2 het enkele, 3 het blijvende, een reeks die zich later in omgekeerde orde voordoet. Ook zonder Aristoteles had de wijsbegeerte wel op die rubrieken kunnen komen. De stichter toch der nieuwere wijsbegeerte is begonnen met de

huur van het wrakke Aristotelische huis op te zeggen aan het geestelijk Syndicaat en den antieken Aristoteles links te laten liggen. Zeker is er niet één modern begrip, dat niet in de oudheid zijn wedergade heeft. Maar daardoor wordt nog geen historische continuiteit geboren. Hoe weinig Dr. Ritter aan zijne Aristotelische onderscheidingen heeft zegt zijn eigen kritiek op bl. 262: 'De substantie werd opgevat successievelijk als het werkelijke of actueele, het enkele en het blijvende, welke drie opvattingen uitdrukking vonden in de systemen van Spinoza, Leibniz en Locke. Gelijk de lezer zal hebben opgemerkt, zijn die systemen alleen daarmede in hoofdzaak gekarakteriseerd. Zij spelen toch alle in verschillende tinten. De werkende en werkelijke substantie van Spinoza is ook de enkele, welker eenheid door het begrip der alheid verkregen is, en niet minder de blijvende, dewijl de alomvattende eenheid bij Spinoza op dat blijvende berust. Zoo is ook de enkele substantie bij Leibniz tevens werkend en blijvend, de blijvende substantie van Locke tevens enkel en werkend.' Een apotheker kan evengoed zeggen dat het er niets toe doet welke étiketten men op zijn flesschen plakt. Teichmüller uitgezonderd is mij geen geschiedschrijver der filosofie bekend bij wien het Aristotelisme zooveel gegolden heeft als bij Dr. Ritter. Nu wil ik niet ontkennen dat nu en dan een vingerwijzing naar Aristoteles op zijn plaats zou geweest zijn, o a. ook omdat enkele wijsgeeren wel eens met een trekdier van Aristoteles geploegd hebben. Doch was het daarom noodig zooveel bladzijden te wijden aan de antieke filosofie, waar enkele aanteekeningen voldoende zouden geweest zijn? Anders zou ik er over denken, zoo de oudheid belangrijke oplossingen gegeven had van het probleem, die men in de nieuwere geschiedenis te vergeefs zoekt, of zoo het voldoende was aangetoond dat meer dan formeele samenhang bestaat tusschen de geschiedenis van het begrip in de oudheid en zijn ontwikkeling in later tijden. De onveranderlijkheid van ons denken eischt dat elk echt wijsgeerig begrip, ook al is wat vroegere geslachten er voor gedaan hebben in vergetelheid geraakt, telkens weer opnieuw ontluike.

2. Het probleem. De door een wijsgeerig vraagstuk verwekte belangstelling is één met de verwondering, die reeds in de oudheid de aandacht trok. Ze ontstaat in het gewone leven zoowel

als in de wetenschap, daar waar het denken zich niet bevredigd gevoelt door het empirisch gegevene, maar er tweespalt ontstaat tusschen algemeen geldende denkwetten en voorstellingen der werkelijkheid. Wij staan dan voor iets raadselachtigs, bevinden ons, gelijk treffend gezegd wordt, in den toestand van Buridan's ezelin: onze geest staat op het doode punt. Reeds als kind zijn wij overtuigd dat vallen moet wat niet ergens aan opgehangen is, noch een steunpunt heeft en toch zien wij de maan niet vallen. Kausaliteitsdrang noopt ons te gelooven dat elke wilsuiting veroorzaakt is, welk geloof schijnt in te druischen tegen het schuldgevoel dat pleit voor een ook anders gekund hebben. Wat het substantieprobleem aangaat zijn het vooral de tegenstrijdigheden ten opzichte van eigenschappen der dingen in verband met de aanschouwingen in ruimte en tijd, die verwarring stichten. Dr. Ritter vertelt zelf zeer juist hoe wij door kontrast tusschen een harden en zachten bal, tusschen een rooden en witten bal enz. de eigenschappen leeren onderscheiden, terwijl aanvankelijk enkel het ding het nog niet in zijn eigenschappen gesplitst geheel voorwerp onzer ervaring is. Verdere vragen zijn: hoe komt het dat wij eigenschappen gewaar worden en niet het ding of de substantie? Vanwaar dat we niet bij de ervaring blijven stilstaan en het ding de som der eigenschappen noemen, maar zeggen dat het ding zijn eigenschappen bezit, zich er in openbaart? Dat als ons reukorgaan een bepaalden geur ontvangt, ons oog rood ziet en onze hand den indruk ontvangt van iets zachts wij tot de aanwezigheid van niet meer dan één ding: een roos besluiten? Wij, als de dingen veranderen, toch blijven gewagen van dezelfde dingen? Uit deze aanwijzingen van het probleem, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten, blijkt het waarom Dr. Ritter meende te kunnen uitgaan van de Aristotelische definities van het ding, de algemeenheden daarin gegeven en het door abstraktie verkregen systeem der kategoriën. Aan dit inzicht getrouw blijvend had hij het ding en niets dan het ding moeten zoeken in al de metafysische stelsels: het ding zooals het zich vertoont in de materie van Spinoza, in het Ding an sich van Kant, in de Hegelsche leer van het worden, kortom het ding in al zijn gedaanteverwisselingen in de filosofie. Of zooiets mogelijk zou geweest zijn durf ik niet beslissen, maar Dr. Ritter is de groote wijde zee der gansche

werkelijkheidsleer gaan bevaren. Daardoor nam hij te veel hoor op zijn vork en eindigde met te doen alsof er nooit een Aristoleles geweest was.

3. De oplossing ter wille van welke het geheele boek geschreven werd. Bl. 9 ‘de zintuigelijke indrukken zijn door ons ontvangen, maar het ding is door ons gemaakt.... het ding is een hypothese: dit hypothetische ding is de substantie’. Aangenomen dat de in die woorden gegeven oplossing de juiste is, mocht ze reeds in de inleiding gegeven worden? Van eene kritische geschiedenis van een onderdeel der wijsbegeerte heeft men het recht te verwachten dat men het duidelijk bespeure, dat het probleem en de oplossing beide gevonden zijn door kritische studie. Daarmee is volstrekt niet beweerd dat Dr. Ritter zijn eigen inzicht aan de geschiedenis heeft opgedrongen. De opmerking betreft uitsluitend den vorm. Wat eenigszins teleurstelt is het ontbreken van een alles samenvattenden terugblik op 't eind van den afgelegden weg; van een balans der credit- en debetposten der ondervraagde schrijvers, waardoor wij gemakkelijk kunnen opmaken, wat er nog te doen overblijft eer wij, al zij het in de verste toekomst, mogen spreken van een oplossing, die het doel heeft bereikt. Schijnbaar wordt deze beschuldiging weerlegd op de laatste bladzijde, waar we lezen: ‘zoo is dan de geheele rij der wijsgeeren, die peinzend over de substantie onze aandacht voorbijtrokken, in den grond der zaak bezig geweest met 's menschen projectie van zichzelf op de ervaring, d.i. met den mensch zelf. Zijn wij nu aan het einde? De studie der wijsbegeerte leert, dat de problemen niet worden opgelost maar verschoven en op een hooger niveau gebracht. De groote vragen, die de mensch zich stelt, die den mensch worden opgedrongen, zoodat hij er niet los van kan komen, blijven vragen; de tegenstrijdigheden die hem martelen, blijven martelen.’ Van zulk een geleidelijk opklimmen op telkens hooger standpunt bespeurt men echter in het boek te weinig. Dit kan ook bezwaarlijk anders daar de weg, die tot de oplossing leidt, die der psychologie is welke in de inleiding ter zijde werd gelaten. Op meer dan eene plaats echter geeft Dr. Ritter later onomwonden te kennen, dat zijn begrip van oorsprong psychologisch is. Doch als de psychologie zijn liefde heeft, waarom dan niet liever al zijne krachten besteed aan de oplossing der vraag: hoe komen wij er toe substanties aan te

nemen? Waarom dan door de stelsels der metafysika heen een omweg gemaakt? Het is overtollige moeite diepe boringen te doen in den bodem om zuiver bronwater te vinden als een heldere beek in onze nabijheid het ons verschaft. In den grond der zaak hebben Heymans en Dr. Ritter hetzelfde probleem bedoeld.

Wegens gebrek aan ruimte heb ik enkel over het werk als *geheel* kunnen spreken. Op die wijze is het mij onmogelijk geweest aan de bijzonderheden recht te doen wedervaren. Gaarne zou ik anders gewezen hebben op talrijke fijne en schrandere opmerkingen, welke strekken kunnen om ons oude filosofen als Heraklitus of moderne denkers als Kant en Hegel beter te doen verstaan en waardeeren. In het bijzonder schijnt mij Dr. Ritter in zijn uiteenzetting van Kant's leer en in de aanwijzing van den omkeer, welke er in het wijsgeerig denken bij Fichte en de latere idealisten wordt aangetroffen zeer gelukkig geweest te zijn. Wij verbeelden ons dat, welke aanmerkingen ook op de architektoniek van Dr. Ritters werk te maken zijn, men uit de détails van zijn boek veel leeren kan. Is het echter den schrijver gelukt een werkelijkheid buiten onze voorstelling te vinden en aannemelijk te maken? Ik zocht er te vergeefs naar. Toch was dit het kardinale punt waarover het onderzoek liep. Geheel aan het eind van het werk worden wij herinnerd aan de ‘woning van den ootmoed’ waarin te gaan het ons betaamt als wij staan voor het mysterie. Zeker heeft het verstand zich in ootmoed te buigen als men gelooft te staan voor het onontsluitbare. Maar verkeeren wij hier in zulk een geval? Ik geloof van neen. Want de Wijsheid is tot ons gekomen en heeft ons bij monde van Kant geleerd dat dingen gemaakt zijn niet door een individueel, maar door een meer dan individueel, door een alwetend, alomvattend bewustzijn, waarvan het onze niet meer is dan een deel ‘Kind’, zegt zij, ‘ik was altijd bij u en gij hebt mij niet gekend.’

H. WAS.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XI.
Over proza-kunst.

***Arthur van Schendel*. Een Zwerver Verliefd (W. Versluys.)**
***Louis Couperus*. Dionyzos (L.J. Veen.)**
***L. van Deyssel*. Verzamelde Opstellen. Zevende en Achtste Bundel. (Scheltema's en Holkema's Boekhandel.)**

III.

't Is héusch waar, lezer, 't is niet maar bij wijze van zeggen, maar de waarachtige waarheid, - als gij nu, aan 't voorgaande niet meer denkend, de laatste twee bundels van Lodewijk van Deyssel hebt doorgelezen, en gij hebt lange, lange dagen vertoefd in die kritieken van zuiver verstand, dat, ademloos-toeluisterend in starre fijnheid, het zuivere gevoel door zich heen laat trekken als een lichtende en al-om licht-sprankels wekkenden stroom; in die kritieken die, zóó, zijn als een besneeuwde tuin, een toover-gaard van broos-witte groeiselen, waardoor een rozig-diamanten winter-zon alle kristallen takjes der boomen en lijstjes der hekken en kussentjes der palen doet glinsteren in een zilveren stilte; - en gij hebt daarna uw door tintelend denken strakke hoofd gestoken in de goede lauwheid en de teêre geur van dat ‘Kind-leven’, en gij hebt lange, lange dagen geleefd met den lieven Adriaan, in zijn kamertje, waarvan zijn zachte, blijde, leuke stem u vertelt, wat warme ver-

trouwdheden er zijn stille, bruine oogen zien; en in het hooge huis, welks witte wenteltrap een toren is van opgetogen kinderdroomen; en in de huiskamer, waar zijn vader en moeder met hun wel-gekende gelaten en hun licht-beglansde rompen en hun blanke handen, vlak bij u, bewegen; - en gij zijt, ten laatste, van uit deze zoelheid opgestegen tot de hooge en slanke dandy-dwaasheden van 'Het Ik', en gij zijt lange dagen krankzinnig en wijs geweest in de wereld van deze wijze dwaasheid, die zich uitviert in de Luisterrijke Stad; - en gij heft u, eindelijk, van uw tafel op, vervuld nog van dit alles, beurtelings glimlachend van fijnheid, week van weemoed, en trotsch en vreemd als de jonkman, die zichzelven het hoogste der aarde dacht, de gedachte-Lodewijk-deveertiende van Lodewijk van Deyssel; - en gij ziet dan, zoo even rond kijkend door de kamer, daar liggen.... Dionyzos met de chry-so-prazen oogen van den kleinen Louis, dan, werkelijk-waar, dan voelt ge, dat dit leven toch wèl zot is, zoo in ditzelfde lamplicht neer te leggen? híer, deze twee zware groene deelen vol innigheid en hoogheid, en dáár, dat paarse druifje van een boek met zijn flauwen kop erop; terwijl die zware groene deelen weinig anders ontmoetten dan koele waardeering of een botte gewoonteaanbidding, die meer ook den heer K.J.L. Alberdingk Thijm begint te gelden - excentrieke nieuwste-vorm van een vermaard geslacht -, dan wel die toch min of meer mal en vervelend gevonden 'Adriaantjes', of die soms uiïge maar dikwijls óók al vervelende 'hoogmoedige' stukken.... en, daarentegen, Dionyzos en zijn vrienden en vriendinnetjes van Babel en het Heelal met de groot-oogigste prachtig-vinding zijn be-zucht.

* * *

Wij behooren niet, en wij hebben dit meermalen getoond, tot de blinde vereerders van het gansche complex van uitingen, dat onder de namen L. van Deyssel, K.J.L. Alberdingk Thijm en A.J. zich aan de wereld voordoet.

De eertijds magnifieke verachter van alles wat officieele kunst was, werd de officieele letterkundige bij uitnemendheid, conférencier in optima forma en gevierd congres-bezoeker, voorzitter van vereenigingen en commissies, publiek persoon van even gedistingeerden als beroemden naam, door het laffe publiek, dat zijn wèrk

niet meer leest, vereerd zooals het eertijds Ten Brink vereerde...

Deze uiterlijke verschijning nu, koud en wellevend, is ons eerder onverschillig dan antipathiek.

Waar echter die verschijning doordringt in de werken van den schrijver L. van Deyssel, wordt de zaak ernstiger...

Er zijn in diens oeuvre stukken een plaats gaan vragen, die niet meer allereerst werden ingegeven door een gloeiende kunstenaarsziel, en niet meer allereerst door den proza-dichter geschreven zijn, maar die ons ontwaren doen: den zelfingenomen letterkundige, den artistieken journalist, het volijverig comité-lid, den strijder voor 'Waarheid en Recht'... zij dan, wij stemmen het met graagte toe, de letterkundige wat argeloos-onhandig in z'n zelfingenomenheid, de journalist wat te weinig actueel, het comité-lid wat te lyrischbreedsprakig, en de strijder voor 'Waarheid en Recht' wat te literair, altemaal omdat het den letterkundige, den journalist, het comité-lid en den strijder voor 'Waarheid en Recht' nog niet al te best afging, *schrijvende* allereerst gewikst, oppervlakkig, practisch, of gemeenplaatsig te zijn.

Zoo wij dan voor eenigen tijd onze verontwaardiging hebben uitgesproken over zeker 'Varium', dat dienen moest als In Memoriam van een gestorven vriend, maar dat, inplaats van een herdenking des overledenen, als-vanzelf tot een matige doch hoogminzame zelf-toelonking werd, - laten wij dan nu, na geconstateerd te hebben, dat wij ze dus, als kunst van L. van Deyssel, verwerpelijk achten, die artikelen, in welke zich onder allerlei vormen eerder de maatschappij-mensch dan de kunstenaar vertoont, voorbijgaan... met alleen even een stillen lach misschien, om de roerende naïveteit, waarmeê op bladzijde 78 van den Achtsten Bundel bladzijde 79 volgt....

Op bladz. 78 nml. wordt het populaire artikel 'Een monument voor Emile Zola' besloten met een tirade over diens heldenmoedig optreden in de Dreyfus-zaak: 'een dier zeldzame, hooge handelingen, in het maatschappelijk en staatkundig leven, waartoe, op sommige historische tijdstippen, de vrije, onafhankelijke en buiten de partijen levende "mannen der gedachte" geroepen schijnen.'

Op bladz. 79 staat de titel van het volgend opstel: 'De onschuld van den socialist Van der Goes'....

Expresselijk hebben wij te kennen gegeven, dat en waarom L. van Deyssel in ons geen blinde vereerders heeft; zooveel te zuiverder en verfijnder nu het genoegen, zijne veelvuldig, hoewel schuw bespotte 'Adriaantjes' évenzéér te bewonderen als zijn philosophie van het Dandysme, waarmede evenzéér zoetlijkjes den draak gestoken wordt, en déze weer zoowèl als zijn algemeengeprezen, schoon evenzéér in haar 'toch wel wat al te piet-luttige preciesheid' onbegrepen, maar nog altijd een geheimzinnige vrees inboezemende kritiek.

I. De kritiek.

Zoo men van het kritisch werk der beide hier behandelde bundels uitzondert: uit den zevenden bundel, enkele 'Aanteekeningen', die òf onbelangrijk zijn (Onze Eeuw, G.v. Hulzen, M. Antink, Louis Couperus, al savoureeren wij in de laatste notitie even den 'zachten ochtend-dans'!) òf zwak en, bij onvoldoende door-werking te veel uit-gewerkt, vol inwendige tegenspraak (Herman Robbers); en uit den achtsten bundel: 'Een monument voor Emile Zola', 'De onschuld van den socialist Van der Goes', 'Gijsbreght van Aemstel' (superieure journalistiek) en 'Voordrachten van Mevrouw Titia van Looy-van Gelder' (tamme journalistiek met een paar goede opmerkingen) - dan houden wij een dozijn opstellen over, die van de rustig-analyseerende manier, sinds omstreeks 1895 door zijn kritische kunst aangenomen, zeer fijne en zeer volmaakte voorbeelden geven.

Het heet zoozeer betreurenswaard te zijn, dat Van Deyssel voor dit aandachtig ontleden en beschouwen, zijn eerste manier van heftige, kleur-rijke, directe, lyrisch-impressionistisch te noemen kritiek, de gloedvolle, bewondering-brandende en verachting-felle, die hem beroemd heeft gemaakt, verliet.

Betreurenswaard... waarom?

Waarom zou de groene doorzichtigheid, de klare schemerstilte van een onderzeesch landschap, waar de bleek-roode koraal-boomen hun broze ranken rekken, en aan het haar-dunne hoornig getwijgte van zwarte bladerlooze struiken een perlemoeren schelp, daartusschen gezonken, bloeit als een vreemde bloem, wijl ròze vleesch-rozen en blauw-glinsterende zee-sterren droomen aan den

grijs-rotsigen bodem, - waarom zou zulk een onderzeesche wondertuin, waardoor de zilveren visschen gewisselijk henen-schieten of stil op trillende vinnen blinken, - waarom zou deze groene stilte minder schoon zijn dan 't wilde zee-vlak, dat daarboven klotst en in de zilte holen van zijn golven het blaken bloeden doet van de zon, die dezen storm-avond, in vurige flarden vergaat?

Of waarom zou een tengere lady met smal gelaat, waarin de zoete roode mond een vochtig-open vrucht is beneden den fijnkneukeligen neus, en de wijde grijze staar-oogen niet beschaduwd zijn door het dof-glanzend, asch-blond haar, ongetooid - een snoer van zeer kleine diamanten, tintelende, riviert over den teeder-naakten hals, en haar neer-vlottend kleed van theeroos-ròzegele zijde is als van even daar zoo gesproeide parel-figuren overdauwd, - waarom zou zoo een eenvoudige vrouwe, wier fijne bedwongene sterkte in de slanke, nervige hand alleen zich toont, waarom zou déze van míndere schoonheid wezen dan de stralende odaliske, wier oogen glimmen git en gelig onder het zwarte lokkenhaar, waarin de gouden loovers sidderen - goud flitsen de oorringen aan haar kaken, rood-om-wit hijgt de mond in den bloedblos op brons, goud flakkeren de banden aan zwierende armen, waar zij dánst en sláát den rinkelenden tamboerijn, - goud spannen de spangen over de schuddende borsten, houdend den goudenrillenden sluier, dien de onder den buik en over de heupen kronkelende gordel vol flonkerende edelsteenen sluit -?

Waarom?

Of is de helder-groene stilte wellicht niet méér, want dieper en klaarder, dan de kokende golven? En is de teeder-sterke vrouw niet edel-fijner, schóóner wellicht, dan de woest-prachtige danseres?

Grootsche poëemen als ‘Ik houd van het proza’ en ‘Kunst is Passie’ schrijft men maar eens in zijn leven; maar geeft dit warm-zacht-sterke en diep-fijne denk-voelen om de Feesten van Van Looy niet een veel inniger en zékerder indruk van de lichtende en zingende schoonheid van dat proza, dan het hartstochtelijk-laaiende en uitbarstende, maar op sommige punten wel wat hol-klaterende opstel van 1890 over Van Looy's eerste werk? Is het licht, dat hij om en door de Camera Obscura doet glanzen, niet helderder nog in jubelende stilte, dan het kleurige schijnsel, dat bij vlagen door het stuk (van 1890 ook) over

Eline Vere valt? En is, daarentegen, de kil-omstrikkende logica, waartusschen hier Couperus' latere romans doodelijk worden gekneusd, niet koelbloedig-krachtiger dan de blindelings-knuppelende woedebuien van voorheen, waaronder menig slachtoffer ongedeerd vandaan gekropen is?

'De leeuw Van Deyssel slaapt' heeft men gezegd, omdat men geen leeuw meer zag of brullen hoorde... Maar hij sliep niet, de leeuw; hij wàs er niet meer!

De zin 'De leeuw Van Deyssel slaapt' was on-zin, omdat die leeuw nu eens geen ruige, gele leeuw meer, maar een naakt en verheven paard wilde zijn, omzichtig en zeker van stap, - of een lenige, fluweel-zachte kat met starre, hel-groen-juweelende oogen, - of een ivoor-witte spin, trillende in een zij-draad-strak en zilver-stralig web, - of, op een hoogen tak, een stil kweelende vogel, eenzaam in den rozigen avond-hemel...

Gelijke kracht heeft zich omgezet in anderen vorm; gegroeide kracht misschien... want toen ééns de oude vorm weer werd verkozen, en plots die welbekende breede klauw weer uitsloeg, toen hief daar, na tien jaar lang in andere gedaanten zich te hebben vertoond, een krachtiger leeuw, de oranje manen schuddende, den reusachtigen kop, en zijn vreeswekkende stem bulderde...

Er is, in deze beide bundels, nog een dertiende kritisch stuk 'Aeolie of de Wind door den Gulden Winckel'; dit stuk, het eerste weer, eenigermate, van de oude soort, die in den tweeden bundel[1)] het laatst voorkwam, is het wat wij bedoelen.

De prooi, vond men, dat goedig tijdschriftje 'voor de boekenvrienden', was wat gering; maar de prooien van vroeger waren ook niet altijd vleesch van prima qualiteit; en zoo er dat niet toe deed, waarom zou het er dan nú toe doen?

Het opstel was, en dat is het eenig-belangrijke, het opstel was, vooral in zijn eerste vijf hoofdstukken, een prachtig, ja, een grandioos opstel.

Men trof er in aan: vooreerst een fantasie op de Fransche

1) Men herinnert zich: deze kwam twee jaar later uit dan wat nu de derde bundel is: het eerst 'Prozastukken' geheeten boek, dat een jaar na den eersten bundel verscheen (1894).

Revolutie en de bespottelijke en walgelijke tooneelen van standenvermenging, die zich daarbij zouden hebben voorgedaan, - plastische voorstelling van de weerzinwekkende aanraking van het verhevene door het vuige en vieze, als een zinnebeeld van den tegenwoordigen toestand onzer letteren, waarin ‘de Koning’ (Willem Kloos) gemeenzaam genaderd wordt door den ‘herbergier’ van den ‘Gulden Winckel’.

Het was een fantasie van zoo monsterachtig-zot-magnifieke makaberheid als in Van Deyssel's vroeger werk niet is aan te wijzen.

Met een vindingrijkheid als ons slechts van middeleeuwsche schilderkunst heugt, werden, zooals dáár duivel-figuren (door Breughel, Lucas van Leiden), gedrochtelijke uitwassen der maatschappij geschilderd, gestalten in al hun afzichtelijkheid van gruwb're kleur en stuitend beweeg éven ongezocht, of liever, voorgedragen vanuit éven sterke ingedachtheid vàn het gezochte, als die onbedénkbare duivel-figuren niet verzonnen maar uit aanschouwing gekend lijken.

Zie alleen maar deze fijn-akelige, fel-gekke ontmoeting:

‘Een slanke hertogin, in kant en satijn, *de truffel der mouche als een schoonheids-aroma in het blank van 't gelaat*, sprak kameraadschappelijk tot een door de onzichtbare wolk van zure uitwaseming omgeven vrouwmensch, die dertig jaar lang dagelijks in haar eenig nuchter half-uur de vischkoppen op de mesthoopen van openbare eethuizen *had liggen uitzuigen*, en nu stond te luisteren en te knikken met een onderwaarts uitgezakten *paarsch-rooden neus*, *uit wier poriën groenige wormpjes zich opkronkelden*...’ enz.

Het slot en de tragische top van 't hoofdstuk is dit zeer eenvoudige, *geniale* zinnetje:

‘...en op zijn groot koningshoofd, op zijn haren die zoo zacht als zijde waren, werd geplaatst een oude narrenmuts, die twee luizen-nesten bevatte.’

‘... en op zijn *groot* koningshoofd’.. welke is toch de werking van dat woord ‘groot’, hier, op deze plaats in den volzin? welke denkingen en gevoelens roept het op? of liever: welke zijn de den lezer niet ìn ontleden staat bewust-wordende

elementen van de troebel-zware smart, waarmee dat ‘groot’ hem aandoet?

Het is de gedachte, dat dit het groot-machtig, groot-edel koningshoofd is; maar het is ook de gezichtsindruk, dat dit koningshoofd inderdaad gróóter, want wijzer en heiliger, *is* dan de hoof den van het rapaille; en het is... het is, of gij dat hoofd, zoo gróót, als *afzonderlijk* u aanstarend ziet opdoemen, groot, *of het reeds afgesneden was en u op een schotel werd vertoond*.

En deze drie beteekenissen, in inwendig-woelende zware vermenging, ontstaan hier binnen het bleek historisch-détail, dat de Bourbons allen groote hoofden hadden, door de als een wonder in den schrijvers-geest *gebeurende* plaatsing van het woord juist hier, in dit vlijmende oogenblik, juist hier, vóór het ‘koningshoofd’, dat nu het krenkendste zal worden aangedaan.

‘op zijn haren die zoo zacht als zijde waren’ - geen schooner en fijner beeld van het opperste en tévens kwetsbaarste, laat zich denken: wat men 't laatste doen zou, dat is iemands *haren* hardhandig beroeren; niets is oneerbiediger en niets is onaangenamer teer-pijnlijk; dít nu zijn des Kónings haren, én: des Konings ‘als zíj zoo záchte’ haren...; zie, zij glanzen in den zang van zacht-klaar rijm: ‘op zijn haren, die zoo zacht als zijde wāren...’

En op dit hoogste en gewijdste - vérste schenning - plaatste men een oude narrenmuts ‘die twee luizen-nesten bevatte.’

Er staat niet: ‘waarin luizen zaten’ of iets dergelijks; maar: ‘die *twee* luizen-*nesten* bevatte.’

Hier ziet men een voorbeeld van het felle zoeken, dat dìt vond, dit plastische, daad-werkelijke: ‘twee’ afzonderlijke ‘nesten’ van luizen, welke men zich nu, twee daar in die muts *zittende* wriemelende plekken van wit of rood ongedierte, mòet voorstellen -, een voorbeeld van het fel-gezochte, dat *voorgedragen wordt als het daar eenvoudig zóó zijnde*, de zonder eenige moeizaamheid of aandikking zóó gegeven naakte, afschuwlijke werkelijkheid: ‘en op zijn groot koningshoofd, op zijn haren die zoo zacht als zijde waren, werd geplaatst een oude narrenmuts, die twee luizen-nesten bevatte.’

Na deze fantasie werd, ten tweede, de redacteur van ‘Den

Gulden Winckel', die, naar aanleiding van een nieuwe editie van Jacques Perk met een nieuwe voorrede van Willem Kloos, had nagevraagd, wie nu eigenlijk die Mathilde van Perks Sonnetten in wèrkelijkheid geweest was, afgestraft op de wijze, uit Van Deyssel's eerste bundels overbekend.

Vooral die meesterlijke verbinding van lossen klets-toon en heiligen ernst, alleen mogelijk als de kracht die tot schrijven drijft zeer innig en hevig is, zoodat de praat-brokken zóó kaatsen op elkaar, zóó afschampen op den strengen toon der overtuiging, of, integendeel, zóó scherp daarin zich opdringen en uit hén zélf hem doen bestáán, dat hij stijgt tot den snerpendsten hóón, - die felle fusie van tonen, die zóó tot één vlijmenden toon inéén-zieden, te vinden bijvoorbeeld, en in 't bizonder zelfs, op enkele bladzijden over dezen zelfden letterkundige, in den derden bundel (pag. 175-176) - die vindt men hier weer.

In het volgend citaat, eerst bijna uitsluitend hóóg van toon, begint deze mengeling tegen het einde, en houdt dan nog een bladzijde lang aan.

'Ha, waandet gij dat wij gestorven waren, dood de geest van onze jeugd?

't Is waar, dat de Koning [Willem Kloos] vele deuren van het paleis wijd heeft open-gezet, 't is waar dat een verdachte menigte grauwe klanten onwelriekend in de voorportalen samenschoolt er Hij er langs gaat, de hand niet meer aan de rijzweep, maar nauwlijks geschoeid en, met den glimlach mede, bewegend in minzaam gebaar.

Maar, Sire, dézen zult gij niet ontvangen?...

Gij wilt geen streng vorst zijn meer, maar mild en vrijgevig met uw handdruk als een Republiek-president. Goed! wees beminnelijk en bemind, strooi dien armen wat gouds om de ooren en werp hun in den borstzak uw gretig begeerd souvenir.

Maar er is een grens, dien gij niet zult overschrijden. Bedenk, dit is niet een nietige maar wel-goeye vent. Dit is de gemeene koopman in klater-goud en prullewaar, die u voor twaalf jaar nog alom naar het leven stond op plaatsen waar gij u niet verweren kondt.

Nu, nu gij juist, met uw eigen gratie-gebaar, met den "stiltrotschen zwier" van uw jongen-tijd, een der verrukkelijkste rozen,

die ooit uw hand hief, hebt gevlijd aan het beeld van dien anderen blonden prins, uw vroeg gestorven vriend, nu zult gij dézen verworpene u niet naderen laten, zoo dat hij, na u met kruipingen en buigingen en hoed-zwaaiingen zijn valsche hulde te hebben geboden, zoodat hij, zeg ik, u méer nog, meer nog nadere, de ploert, en u eindelijk vertrouwelijk aanráke en aan den elleboog stoote, terwijl zijn vieze adem stijgt rondom uw elpenbeen-fijn gelaat, zeggend: en vertel me nou 'ns (je bent nou tòch zoo toeschietelijk) wie wás nou toch eigenlijk dat meissie van die vriend van je, hè?... En... was... het... een... áárdige... meid?' enz.

Ten derde volgde een droom van den heer F. Smit Kleine, hoe hij door Carmen Sylva ontvangen wordt en vertrekt met op zijn rok-rug den afdruk van de gepoeierde hand van haren hofmaarschalk 'die de voorduring (zijner) visite afwimpel(de),' 'zoodat het der straatjeugd van Bucharest scheen of een slechts voor zwarten achtergrond zichtbaar wordende schim een lange-neus achter (hem) trok,' - en daarna, hoe hij in 't vaderland feestelijk van 't station wordt gehaald.

Die intocht, waarbij het witte drop hagelt, en o.a. worden voorgevoerd 'de meer naar links staande koren uit de krankzinnigen-gestichten, wier welgemeende klanken door breede windvlagen (hem) om de ooren werden gedreven' - die ontvangst, dat grootsch-dwaas, van idiote blijgeestigheid bijna luguber tafereel, is van een satirische kracht en een schaterend-rijke plastiek, als wellicht nooit te voren door Van Deyssel bereikt was.

* * *

Het staat dus vast, dat de manier, sinds omstreeks 1895 door Van Deyssels kritische kunst aangenomen, en die hij na een tijdperk van wellicht een wéinig verslapping (5e bundel?) thands weer in uiterste fijnheid voortzet, een welbewust-veränderde houding en niet een onmacht tot de vorige houding was; een veranderde houding, die ons bovendien toeschijnt, doorgaans een stijging uit die vorige houding op, en niet een zakking daarvan neer, te zijn.

In het opstel over 'Het Dagboek van Marie Bashkirtseff' heeft Van Deyssel den aard zijner tweede kritische manier, of liever,

den aard der geestes-houding, die deze manier ontstaan deed, op verrassende wijze te her-kennen gegeven aan wie het in die manier geschreven kritische werk diep had doorproefd.

Dit waren zinnen, waarnaast men onmiddellijk een fijne potloodschrap zette, hetgeen zeggen wil: juist, zoo is het -:

> 'Ik geloof in het bestaan van een voortreffelijk of best gedachteleven of leven, en de uit-drukking daarvan in kunst, en spoor op wat daartoe behoort of bijna behoort.
> Ik geef niet in de eerste plaats persoons-karakteristiek, - noch historische, aanduidend hoe een persoonsleven door den aard van zijn tijd werd veroorzaakt of beïnvloed; noch psychologische, de persoon als het geheel der samenwerking van een groep gemoedsneigingen doende begrijpen, zoo dat men verkrijgt een psychologisch portret, - want een persoons-leven boezemt mij hoofdzakelijk belang in voor zoover ik sporen van het door mij be-doel-de ideaal leven er in ont-dek.'

Zoo is het; in deze kritieken wordt gespeurd, door allerlei werken van allerlei schrijvers heen, naar dat zekere protoplasma, naar dat zekere 'het', dat men de schoonheid, of het echte, of het 'vloeibare', of het 'leven' noemt, en dat alle goede literatuur, van welken tijd of soort die ook zij, gemeen heeft.

En dàt is het, wat deze tweede kritische manier van de eerste en beroemd-gewordene onderscheidt:

In zijn eerste periode nam hij de boek-geheelen, ja de gansche schrijvers-figuren, *in zich op*, en gaf het in zijn kunstenaarsziel gewekte beeld in vlammende kleuren weer.

In deze tweede periode *dringt* hij de boeken, neen de hoofdstukken, neen de bladzijden, neen de vòlzinnen één voor één *binnen*, en daar binnen stilstaand, luisterend, tastend, met zijn oogen halfneer achteruit-wijkend om fijner te zien, met zijn wang toe-gestoken om zuiver aan te voelen de atmospheer die daar beweegt, zoekt hij, of er dat éeuwige is, dat levens-fluïde, dat hij be-dóelt.

Is er dat niet, dan gaat hij voorbij; hij schrijft niet meer allereerst over de schrijvers of de werken; ontmoet hij dus een slecht schrijver of een waardeloos werk, dan trekt hij zich terug, gekwetst, en voor die kwetsing straffend met de beste min-achting: zwijgen -

terwijl hij vroeger ook van dien slechten schrijver of van dat waardeloos werk de groteske impressie gaf, die vaak het verpletterende, 'schoon ephemeere, van een felle spotprent had.

Is het er daarentegen, is het er waarlijk, dat éénige, dat hem voortaan alleen belang inboezemt, dan, waar hij eertijds de omvangrijke tijdelijke verschijning, waarin het zich voordeed, om-vaamde in het grootsche proza-gedicht van zijn kritiek, staat hij thands over dit kleine maar eeuwige heengebogen, en heft, als een priester den heiligen ouwel, de Hostie van het Leven, het Woord, omhoog.

Zóó verdwenen dus èn de geruchtmakende, prachtige en schaterlachende scheld-stukken, èn de breede, kleuren-barnende, rhythmezware aanbiddings-hymnen, die wij zijn lyrisch-impressionistische kritiek hebben genoemd.

En het is zeer begrijpelijk, dat de buitenaf-kijkers, die eerst de fluiten- en trompetten-helle doodendans der mediocriteiten niet meer vernamen, dán ook de viool-ruischende, violoncel-zoevende, bazuinschallende symphonieën hoorden uit-sterven, en eindelijk de instrumenten in hun zwart-leeren lijkwâ zagen wegdragen, het spul voor gedaan hielden.. binnen, eenzaam, zong in de stilte der ledige hallen, zacht en fijn, de stem der eeuwigheid.

De artiest-kritikus van voorheen was geworden de dichterwijsgeer van nu.

En dit is, in hoogste instantie, méér - mocht het ook schijnen, dat daardoor de schoonheid van het kritische werk-zelf verminderd was; dat, bij de kleurige verscheidenheid van vroeger, een zekere een-tonigheid in deze opstellen was gaan heerschen, waar dat eeuwige, in welk boek dan aangetroffen, steeds weer voerde tot die zélfde toon-hoogte, die bij dat ééne behoort.

Maar die eentonigheid is slechts een uiterlijke; als men zich eenmaal aan dit zeer stille licht gewend heeft, dan komt toch weer iedere schrijvers-figuur, ieder boek, dat er door wordt beschenen, in eigen stil-sterke kleuren uit.

En waar men meenen zou, dat nu uit deze soort kritiek de betrokken werken minder gekend zouden worden, wijl het om hén niet allereerst meer te doen was, daar blijkt het tegendeel.

Want nu al de fijnste en beste dingen er-binnen-in belicht staan, is het u of ge ze nog béter ziet, of ge ze als *transparant* ziet en

hun innigste leven beven, waar ge vroeger de kleurig-gedoste lichamen met hun schitterende oogen en rood-ademende monden zaagt loopen in de zon.

* * *

Wij achten 't overbodig, dit alles met voorbeelden te gaan aantoonen; slechts met citaten, die zeer lang zouden worden, daar ze weer Van Deyssels citaten uit de door hem behandelde schrijvers dienden te bevatten, ware dit mogelijk; terwijl, na het voorgaande, die zooveel ruimte roovende citaten geen verdere verklaring zouden behoeven, aangezien wij er kiezen zouden, die een voor ons gevoel ideale analyse of beschouwing gaven.

Lees dus Van Deyssel, lezer, en gij en wij besparen ons nuttelooze moeite. Lees de opstellen over Ary Prins en Heijermans in den zevenden bundel, lees beter nog die over Honoré de Balzac en Marie Bashkirtseff in den achtsten, lees het beste die over de Feesten van Van Looy en over de Camera Obscura.

Ook in het opstel over ‘Het laatste boek van Frans Coenen Jr.’ staan uitmuntende opmerkingen en redeneeringen.

Toch woelt er in dit opstel wij weten niet wát voor onzékers, dat in géen ander stuk op die wijze aanwezig is.

Het is niet als met de (boven reeds genoemde) losse aanteekeningen bij Herman Robbers' ‘Bruidstijd van Annie de Boogh’, die, deels aardig deels zeer goed, toch sámen zulk een verwarden indruk geven; want de verwardheid van den totaal-indruk dezer aardige of goede aanteekeningen is gemakkelijk naspoorbaar: de eerste - moreele en maatschappelijke overwegingen bevattende - heeft, om te beginnen, niets met de literatuur uit te staan (wel een zeldzaamheid in Van Deyssel's kritiek!), maar berust vervolgens op de onjuiste praemisse, dat de kalme, verstandige Paul, die ook een conscientieus artiest is, en de lieve, degelijke Annie, die, om met Paul te kunnen harmonieeren, artistiek aangelegd maar niet àl te oorspronkelijk weer en heel dociel in haar artistieken smaak is, zóózéér ‘buitensporige of ongewone naturen’ zouden zijn, dat 't tusschen hen op den duur niet goed kan gaan...; in de derde der drie volgende, op zichzelf treffende, aanteekeningen wordt deze onjuiste voorstelling dan ook

gladweg tegengesproken, althands wat Annie aangaat; maar daarenboven maken deze drie, den kern van dit werk rakende, èn afkeurende opmerkingen, die door geen evenzoo gemotiveerden lof in evenwicht worden gehouden, de in 't voorbijgaan geplaatste bewering, dat zij een tegelijk '*voortreffelijk* werk' zouden gelden, tot een doode letter.

Het opstel over 'Zondagsrust' van Frans Coenen Jr. dan, valt niet zoo eenvoudig te ontleden.

Men krijgt meer den algemeenen indruk, dat de schrijver zijne appreciatie van dit werk een weinig geforceerd heeft, dat hij te véél heeft willen bewijzen.

Dit uit zich in hier en daar een accent van lichte onzuiverheid.

Zoo vertelt hij, in den aanvang van het opstel, van een eigenaardige gewaarwording, door hem bij 't lezen van Coenen ondervonden: opkijkend van 't boek, waarin een Zondag beschreven wordt, bleef hij telkens een oogenblik in de meening, dat het inderdaad Zondag was:

'Ik las de honderd vijf-en-vijftig bladzijden van zijn *Zondagsrust* op een Dinsdag.

Na een uurtje stond ik op en keek eens door het venster naar mijn overbuurmans tuin: "hee," dacht ik, "daar staat een man te werken op Zondag, waar zoû daar zoo'n haast bij zijn?"

Eenigen tijd later rustte ik weer eens van mijn lectuur en sprak met een jeugdig huisgenoot, die binnen was gekomen, en zei: "hee, ben je dan, vandaag, op Zondag, naar schóól geweest?!" -

Ziet, waarde lezers, ik zeg, dat dit een *machtig kunstenaarsschap* bij Frans Coenen Jr. bewijst.'

Wij nemen gaarne aan, dat dit alles den heer Alberdingk Thijm gebéurd is; maar die gebeurtenis blijft voor ons een vale anecdote, zoolang wij die gebeurtenis niet, op de bladzijde van L. van Deyssel, waar zij beschreven staat, mee beleven.

En wij beleven haar *niet* mee, omdat ze, zóó als ze beschreven staat, niet gebeurd kàn zijn.

Er is misschien gezegd geworden: 'Kom jij van schóól?... Ach, 't is waar ook, 't is Dinsdag!' - maar er is niet gezegd kùnnen worden: hee 'ben je *van-daag*, *op Zondag*, naar schóól

geweest?' - wijl de afgetrokkenste mensch wéét (zoo zeker als hij bijv. weet, dat hij in Nederland en niet in Duitschland woont), dat het nu eenmaal op *Zondag* geen school *is*, en de jongen dus ook niet, op Zondag, uit school kàn komen, - zoodat hij, voor hij dít *uitvoerige* zinnetje had voleindigd, het onzinnige van zijn vraag zou hebben ingezien.

Het is al niet wel mogelijk, terwijl men in de meening verkeert dat 't Zondag is, te zeggen: 'hee, ben je dan van-daag naar schóól geweest?' - maar 't is volstrekt ònmogelijk, achter dit 'van-daag' het na-denkende, 'op Zondag' te voegen, en nòg niet te begrijpen.

Want het gaat zóó: men is met zijn gedachten *in* de realiteit van een boek; nu komt een met die realiteit strijdende werkelijkheid daar doorheen loopen, en één seconde ontstaat er een verwarring in den geest, die zich wellicht op het gelaat afdrukt in een moeilijke trek, terwijl de stem het even door elkaar vloeien dier beelden uitdrukt in een niet-dadelijk-váttend: 'Kom jij uit school?' - maar ónder die vraag al heeft de levenswerkelijkheid overwonnen, en met een lachje volgt er: ach 't is waar ook, 't is Dinsdag,' - en misschien zegt men nog, wat afwezig: 'ja, ik las hier van een Zondag....' en men denkt 'dat lévert die Coenen je toch maar!'

Dat Van Deyssel deze ervaring, die hij reeds van zijn eigen opstel over een vorig werk van Frans Coenen, 'Een Zwakke,[1)] moest leenen, zoo onwaarschijnlijk en overdrijvend te boek heeft gesteld, hij, die een gespreks-fout als het 'Braaf zoo lieve dokter' uit Heijermans' 'Zevende Gebod' zoo haarfijn weet aan te toonen, en die dus beter dan iemand er zich van bewust is, wát de nauwkeurige plaatsing der woorden betéékent, - dàt, waarde lezers, bewijst, dat Van Deyssel hier vanuit een niet geheel zuivere stemming sprak, en, met het geval zoo érg mogelijk te maken, u iets heeft willen opdringen

Is dan Frans Coenen niet gelijk te stellen met de twee of drie állerbeste schrijvers van onzen tijd - Van Looy, Van Deyssel zelf, Stijn Streuvels -, dàt had zijn eerlijke, sobere werk

1) L.v. Deyssel. Vierde Bundel Verz. Opst. blz. 171.

niet noodig, dáármee wordt het eerder geschaad dan verdedigd.

* * *

Gij vraagt ons, lezer die zoo vriendelijk zijt, u uit het eerste hoofdstuk[1)] van deze beschouwing ‘Over proza-kunst’ te herinneren, wat wij aangaande het werk van Ary Prins voor waar houden - gij vraagt ons wellicht, wàt wij nu denken van Van Deyssels opstel over Ary Prins.

Misschien verwondert u het antwoord, dat wij dit opstel - het is één onverbroken lofspraak - uitmuntend vinden.

Wij kunnen het zelfs, *als zijnde een opstel van Van Deyssel*, ónverdéeld bewonderen, wijl het als zoodanig niet dan *logisch* is. Zooals 't ons ongerijmd voorkomt, Van Deyssel in overweging te geven - en van verschillende zijden déed men 't - nu weer eens tot zijn eerste kritische manier terug te gaan, - omdat ons dit met den klaren ontwikkelings-gang van zijn genie, gelijk wij dien hoogerop hebben trachten aan te duiden, in strijd lijkt, - zoo zou 't onredelijk zijn, van den leider der generatie van 1880 te eischen, dat hij een volgens de kunst-begrippen der tachtigers zoo goed als volmaakt werk niet zonder voorbehoud prijzen zou.

Wel is er een kentering, een fijne weifeling, die hij zichzelven ternauwernood bekent, waar te nemen in zijne meeningen over proza-kunst; wel heeft, wat meer is, zijn eigen niet-critisch werk langzamerhand de buitensporigheden laten varen, die omstreeks 1890 den stijl zijner toenmalige ‘proza-gedichten’ als met bulten en builen van ongezonde vetten bezwollen; maar zoolang hij dit veel vérder van schoon en zuiver Hollandsch afstaand eigen werk nog óok-goed vindt, kan men niet verwachten, dat hij het proza van Ary Prins om z'n gewrongen Hollandsch zou afkeuren.

Men moet niet vergeten, hoe 't nog pas vijf jaar geleden is, dat, in den vijfden bundel, Van Deyssel als een precieuslijk voorgediend próefje van ‘ultra-impressionisme (sensitivisme)’ - zoo bëetiquetteerde hij 't - een twee-bladzijdig stukje gaf, ‘Sneeuw’ getiteld, en waarvan de eerste zin (?) luidde:

‘Hoog in het open de wit licht dag, bij verstijfde vlagen van

1) De Gids van Jan. 1906.

óplicht en heenlicht strak-stuipend aangewaard, gestolten wit-wind ingekimd van de zwart-witte verten, star waterwezen kleurdenkend onder fronslucht, knapperstippelende zwartwaasjes wriemelend van vasten schuinschijn, in de stille witte állichtend, onaanvoelbare glazerigheid wemelwasemend; den grond in tot ligging verstorven vaart vaal-áanlichtend in zijn voortplatting vlak vlak daar daar verder tot in de verte, korter, smaller, minder en duisterder; in zich zelf zijnd al om de opstanden, de zucht en zien van zijn en óp van de neering tot in-aan den hooge, binnen de doos van ruimten als onkleur-rook; en in breed-rechting als tot vaststaan versteven regen tegen de wolken zoldering aan, verstrèkkend tot net-of-onstof, een blik van open-wijd, door dun en niet-zwaar tot klaar, onbezond mat klaar, meer dan siddering, klaarte.'

Voor een oogenblik aannemend, dat er, buiten den schrijver zelf, 'n levend wezen, eenig onverhoeds-clairvoyant zoog- of weekdier, bestaan zou, dat van deze rij woorden meer dan een zeer vagen indruk zou krijgen, - dan kunnen wij ons toch nog nìet denken, dat die gelukkige mossel deze woord-woording een schoon stuk próza zou achten.

En inderdaad, dit en meer van die z.g. sensitivistische brokstukken uit Van Deyssel's werk - gedeelten van 'De Koning der Eeuwen', 'In de Zwemschool', 'Jeugd' enz. - het is een proza, waarbij vergeleken het proza van Ary Prins model-Hollandsch mag heeten, het is een onbenoembare klontering van taal, onooglijk vezel-brokkig en waterig-troebel als een geschifte saus.

Met opzet spreken wij van 'gedeelten' van stukken uit de bovengenoemde groep, omdat deze stukken deels ook wel eenvoudig lyrisch proza bevatten, dat begrijpelijk zou zijn, als men maar wist, waar het over ging (De Koning der Eeuwen), deels aanvangen met te zijn: 'impressionisme' (In de Zwemschool, Jeugd, Menschen en Bergen), een impressionisme, dat wel niet tot een zuivere proza-schoonheid werd, maar in ieder geval te volgen is, - om dan, ùit dat impressionisme zich óver te hevelen in die z.g. sensatie, dat helle inzicht in het al-om warend mysterie van het 'zijn', dat in beginsel ongetwijfeld tot het hoogst-beleefbare behoort, maar dat, waar het bij Gorter slag op slag, als bij bliksemlicht, in het klank-wonder zijner 'Verzen' gezien wordt, slechts

zeer zelden door Van Deyssel waarlijk is *gëopenbaard*, in het woord is vastgehouden.

Het is alsof, zoodra de electriciteit van dat hooger bewustzijn in de lucht zat, zijn proza stremde en kappelde en dik werd als melk bij onweer.

En dit worstelend strompelen op naar die ‘Sensatie’, die bóven zijn be-reik bleek te liggen, het zou bijna tragisch zijn als het resultaat, het met ingenomenheid getoonde wan-resultaat, niet zoo weerzinwekkend was.

Dit wàs geen proza, of, zoo men 't proza wil noemen, dan was het wan-proza, dat, wijl het kwam van dienzelfden Van Deyssel, dien men om andere redenen zoo terecht bewonderen mocht, veel kwaad heeft gedaan.

Niet dat men dít wérkelijk mooi vond, niet dat men dít navolgde, - liefjes en stillekens heeft men de monster-mistasting van den grooten man geslikt als een wel-niet-begrepen doch daarom juist zeker wel héél hoogen kunstvorm.... en men ging door aan zijn eigen werk; maar één ding bleef er toch hangen: waar een woorden-bui gelijk 't bovenstaande stukje als iets om-niet-bij-tekomen ergs en ontzettends werd aanvaard, scheen voortaan in proza àlles veroorloofd!

En van dien vrij-brief is maar een al te ruim gebruik gemaakt.

Intusschen was Van Deyssel-zelf van deze taal-koortsen - het geciteerde stukje, hoewel nog in 1900 aangeboden, dateert van 1888 - reeds zeer ver verwijderd.

De wilde stormen om Zola hadden zich gestild in de heilige aandacht om Maeterlinck, - en, mee in diezelfde beweging, was zijn eigen productie, met ‘Een Liefde’ zoo véél belovend begonnen, daarna geteisterd in de misgewassen van omstreeks 1890, (waarvan echter reeds diezelfde ‘Liefde’, in nog onbedorven staat, de kiemen borg) herleid op banen, waar in het helderder licht zijner wijsgeerige dichterlijkheid een nieuwe schoonheid ging doomen.

Verschillende schoonheids-elementen, eveneens reeds, voor een deel, in ‘Een Liefde’ aanwezig,[1)] verbonden met de contempla-

1) Een studie, die, buiten een verband als dat van dit Overzicht om, geheel aan de figuur van Van Deyssel gewijd ware, zou, een en ander breeder uitwerkend, de plaatsen uit ‘Een Liefde’ kunnen toonen, waarin men beurtelings iets van de Kind-leven-schetsen en van Het Ik herkennen zou.

tieve en philosophische neigingen van later jaren, hadden tot de uiterlijk zoo zeer uiteenloopende en toch innerlijk zoo fijn-verwante, beide allermerkwaardigste werken, ‘Kind-Leven’ en ‘Het Ik’, gevoerd. En met deze gansche evolutie, vàn broeiende pracht-enmonsterlijkheid, tót hooge of teere rust, is de zuivering van zijn denkbeelden over proza, hoewel niet voluit, en meer ook als iets bijkomstigs, meegegaan.

In die kalmer jaren kwam hij tot de lectuur van - ook uitheemsche - klassieken, en gaf er zijn korte, dikwijls treffende indrukken van.

En vroeger geheel en al weggegooide schrijvers als Beets, Bosboom-Toussaint en zelfs Van Lennep leerde hij waardeeren.

En waardeeren om welke eigenschappen!?

Over mevrouw Bosboom's ‘Majoor Frans’ lezen wij in den zevenden Bundel:

> ‘Zulk werk heeft echter een zekere *breedte en kracht van voordracht*, die zeer verdienstelijk is.’

En als samenvatting zijner indrukken van dat werk, dit gereserveerde zinnetje, dat iets van een bekentenis heeft:

> ‘Zulk soort literatuur bezit iets *dat misschien opweegt*[1] tegen hetgeen wij er in missen.’

Maar denk u nu eens een soort literatuur, vullen wij aan, waarin wij niet zouden missen, wat ons moderne gevoel verlangt, het ‘werkelijke’[2] en ‘niet oppervlakkige’ waarvan gij daar spraakt, en die toch deze ‘breedte en kracht van voordracht’ had....

Zou die niet zeer beslist beter zijn dan de soort moderne literatuur, waarin het ‘werkelijke’ en ‘niet oppervlakkige’ laat-onszeggen inderdáád opwegen tegen *wat wij erin missen* aan ‘ breedte en kracht van voordracht’?

1) Deze cursiveering is van Van Deyssel.
2) Lees niet: tastbare, maar: waarachtige, echte.

Want men moet niet meenen, dat wat de modernen op de klassieken en wat de klassieken op de modernen voorhebben, volstrekt onvereenigbare zaken zijn, al zouden zij zich, bij hare vereeniging, min of meer naar elkanders behoeften vervormen.

In de op sommige plaatsen delicieus-fijne, dan weer diep-mooie aanteekeningen bij de *Camera Obscura*, groeit de koele waardeering tot een bewondering, die nauwlijks door wat vroeger voor het eenig ware gold, een weinig wordt teruggehouden.

Op bladz. 122 van den achtsten bundel staat:

‘Al zijn de beste bladzijden in de *Camera Obscura* misschien niet zoo goed als veel van het moderne, - toch hebben zij er iets op voor.

Dit, wat zij er op voor hebben, is hetzelfde als wat in 't algemeen Goethe - en dan natuurlijk deze in onvergelijkelijk grooter verhoudingen en mate - op de modernen voor heeft.

Dat is wat ik vergelijkenderwijs het gebeente noem, het stevige in de taal, - en waarbij het moderne zich voordoet als iets duns, iets vlies-achtigs, iets vlinder-vleugel achtigs, daargelaten of het dunne al of niet fijner dan het volledige, stevige zou kunnen zijn.

Dit zelfde staat in verband met wat ik het “intellectueele genot” hiervan noem, in tegenstelling tot het meer dadelijk en doordringend aandoende der modernen.

Dit zelfde is zelfs in verbinding met wat men de klank-expressie noemt, en die eigenlijk het gebroken rhythme van vroeger is, en die gesteld wordt boven veel wat metrisch regelmatiger is, omdat een brokkelig leven meer leven geacht wordt te zijn dan het regelmatige doode.

Maar hier, in de *Camera*, is - in kleine mate dan - iets van de manier of kunst, toen rhythme en metrum één waren, en men dus het metrum niet behoefde te breken om levend rhythme te verkrijgen.

Dit is *in kleiner mate* hier aanwezig, terwijl de modernen brokkeliger leven *in grooter mate* hebben.’

‘Al zijn de *beste* bladzijden in de “Camera Obscura” misschien niet zoo goed als *veel* van het moderne’.... heet het hier nog, met even een terugdruk van lichten onwil, tot een volle erkenning op te stijgen.

Maar op bladz. 136 is die doorgebroken:

> ‘Resumeerend, is dus de zaak, dat in de Camera ongeveer 120 groote bladzijden literatuur worden aangetroffen die met het een en ander van het na 1880 voortgebrachte goede nagenoeg gelijk in waarde zijn.’

Dit eind-oordeel, met de bestanddeelen van den laatsten volzin der vorige aanhaling ingelegd, zou onmiddellijk tot de conclusie voeren, dat het klassieke dus iets beters is dan het moderne.

Doch zoo voorgedragen, zou spitsvondige uitlegging lijken, wat van dit stukje de diepe en kostbare inhoud is, - een verraderlijk combineeren van op verschillende plekken van een artikel zich een weinig anders voordoende uitspraken, wat in de verglijdingen der alinea's omtrent de eeuwige waarheid der kunst klaarlijk hier doorschijnt.

De ‘klank-expressie’ der modernen, zegt Van Deyssel, is eigenlijk ‘het gebroken rhythme van vroeger,’ - en dat ‘gebroken rhythme’, zegt hij voorts, mag men stellen ‘boven veel wat metrisch regelmatiger is,’ omdat ‘brokkelig leven’, d.i. het levend, hoewel gebroken rhythme, meer is, want *levend*, dan het ‘regelmatige doode’, d.i. dan het dood, want van rhythme leeggeloopen metrum.

[Van Deyssel brengt hier op zeer gelukkige wijze termen uit de dichtkunst op het gebied van het proza over: waar ginds het metrum de zóó-alleen dorre maat is van een onverstoorbaar kortlang, en het rhythme de levende beweging van het moderne vers, die de strengheid van het metrum verschuift, verbreekt, - daar is voor het proza het metrum de zuivere goede taal, de harmonisch-geconstrueerde volzinnen, en de samenscharing der volzinnen tot fraaie periodes, - en dat alles kan levenloos zijn - het rhythme daarentegen het sidderende, stroomende, bruisende leven in de taal.]

Dan echter komt het groote woord eruit, en er wordt gesproken van den tijd ‘*toen rhythme en metrum één waren en men dus het metrum niet behoefde te breken om levend rhythme te verkrijgen*.’

De gevolgtrekking.... zij wordt niet gemaakt, maar zij ligt voor de hand.

Het is zeker beter, brokkelig leven te geven dan doode regelmaat, maar beter dan bròkkelig leven is gróót en gáaf leven.

De moderne ‘klank-expressie’, het levend tegen elkaar aankleuren van woord-klanken, die echter geen schoone of soms in 't geheel geen volzinnen vormen, is beter dan fraaie volzinnen, die, tam en dof, niet door een ontroerd kunstenaars-gemoed worden voortgedreven; maar schoone volzinnen, die zóó zich wenden, die zóó de juiste woorden in de juiste klank-beweging vatten, rijen van zulke volzinnen, die zóó opeenvolgen, zóó elkaar voortstuwen en in elkaar opstroomen, dat ze het leven zelf lijken, - die zijn zéér veel beter dan de leelijke of slechte volzinnen en de nauwlijks bestáánde perioden-gang van veel modernen, waarin bij *brokken* slechts het leven zich vertoont.

En wanneer het werk der modernen, waarin *in grooter mate* het *gebroken rhythme* leeft, ongeveer gelijk staat met de *Camera Obscura*, waarin *in kleine mate* dat RHYTHMISCHE METRUM gevonden wordt, dan zal het ideale werk, waarin dat RHYTHMISCHE METRUM *in grooter mate* aanwezig is, grooter en beter zijn dan het werk der modernen.

Zoo is een maar half uit het ruwe marmer gewekte, maar van leven bloeiende verbeelding van Rodin beter dan de keurig voltooide, maar levenlooze beelden van een of anderen academicus; maar een voltooide en van leven zich spannende figuur van Michel Angelo is meer dan het half-geschapen leven, dat wellicht aan zijn voltooiing sterven zou, van Rodin.

Zoo heeft over de verzen van Gorter Van Deyssel eens geschreven:[1)]

‘Het is hem niet in de eerste plaats te doen om een gedicht in zekeren vorm; maar om zoo nauwkeurig mogelijk te zeggen iets moois, dat hij gewaar wordt. Nu schrijft hij dus, bijvoorbeeld, een woord of zes. Hij ziet, dat, indien hij er nog zes andere bijvoegde, hij een quatrijn zoû hebben geschreven. Reeds bieden zij zich aan met de verlokking hunner melodie.

Maar neen, denkt hij, het zal niet gebeuren. En hij houdt de leidsels in. Want de voltooiing der melodie kwam van buiten en de melodie moet van binnen komen of anders dan maar niet.

“Zoo doende, wordt het geen vers.” Goed, beter is het een kleine zuivere mooiheid te hebben geschreven, dan iets dat wel

1) L.v. Deyssel. Verzamelde Opstellen. Zesde Bundel blz. 33.

fraaier klinkt, maar bij preciese toetsing gelijmd blijkt met een stuk, dat er niet aan behoort.'

Voortreffelijk! Maar grooter de dichters, in wie het mooie dat zij gewaarwerden zóó zong, dat dat mooie zelf ván-zélf den volmaakten versvorm vol-vloeide, en geen voltooiing van buiten behóefde! - 'Beter een gaaf stukje naïef gevormde edelsteen dan een kunstige beker met valsche stukken erin'.... zeker, maar wat zoudt gij wel zeggen van een kunstige beker, die uit louter edelsteen gewassen scheen?

Het is begrijpelijk en onvermijdelijk, dat na een tijdperk, waarin binnen het metrum het rhythme stierf, het rhythme in de verbrijzeling van het metrum wordt gezocht; dat na een tijdperk, waarin binnen de gladde regelmatige taal het leven verbleekt, het leven wordt terug-gedwongen in het heftig uit de regelmaat weggegrepen, kleurige woord.

Het is echter even natuurlijk en noodzakelijk, dat het weer opgestane, wilde rhythme-leven, waar het zwerft en drijft als in weeken, nog op het definitieve wachtenden staat, op den duur zich zal willen kristallizeeren in zijn hoogste bestaansvormen, het rhythmevolle metrum der eeuwige poëemen, of de natuurlijke, in klare styleering tot des te hooger leven opgevoerde taal van het klassieke proza.

Op die wijze ziet men in zijn jeugd vele gewoonten der menschen als doode conventie's, waarvan men zich los moet maken, om tot een zuiver leven te komen: zoo zuiver mogelijk levende, vindt men later sommige van die gewoonten als den besten vorm van een zuiver leven weer!

Het schijnt dan wel, of ge laf hartig tot het vroeger verworpene toch maar terug zijt gekomen; het was de dolle jeugd, nietwaar, die u zoo vreemd liet doen..! En een oogenblik tast het u zelven in uw eigenliefde aan, op uwe ontdekkingstochten naar het oorspronkelijke, niet dan het gëijkte te hebben gevonden als eindresultaat... en meer nog misschien doet het u even pijn, dat zooveel onstuimige schoonheid van uw jeugd ijdel was.

Maar dan weer wint het deze heugelijke waarheid: ge zijt niet terug- maar vooruitgegaan, want de gewoonten der menschen, die

hùn conventie's waren en bleven, conventie's, waarin zij zich onbewust min of meer gemakkelijk bewogen, of wel, die hun tot last waren, - zij zijn ú de bewust-verkozene, en als een geluk of wel als een bittere noodzaak geproefde, vorm van het zuivere leven geworden.

En zoo is Van Deyssel niet teruggekrabbeld of zoo iets, tot wat een vorige generatie eveneens prees, maar hij is, voortgaande zonder omzien, gerezen tot een begrips-top, van waaruit dat door een vorige generatie geprezene béter en schóóner gezien wordt dan zij zelf het zag.

Alleen, het oogenblik van lichte onwilligheid heeft hij niet weten te onderdrukken, en ook houdt hij nog vást aan het schoonzien van de dwalingen zijner jeugd...

II.
Het eigen werk.

Belangrijker echter dan de vraag, in welk stadium de evolutie van Van Deyssels meeningen over proza-kunst op 't oogenblik precies zich bevindt, - is het feit, dat in zijn eigen niet-kritisch werk hij tot het natuurlijke Hollandsch is weergekeerd, waarin toch, niet alleen zijn beste, oudere zoowel als latere, kritische werk, maar óók zijn beste niet-kritische werk ‘Een Liefde’ geschreven was, - én dat hij ons, in dat natuurlijke Hollandsch, iets gegeven heeft, dat, wij zeiden het reeds, zeer bijzonder is.

In ‘Kind-Leven’ bloeit op vele plaatsen - zijig-glanzend, kleurig-doorschijnend gebloemte in luw-groen broeikas-licht - een nóg warmer innigheid van kinder-doen-en-denken-uitbeelding dan ook onder het proza-kreupelhout van ‘De Kleine Republiek’ toch al zoo verrukkelijk school.

En in ‘Het Ik’ staan inzichten en gevoelens geboekt, bewegend in een sfeer zoo hel en diep en vreemd, of zóó satijnig-fijn van hoogen glimlach, dat dit werk voor het sensitivisme van vroeger, zelfs al ware dat geslaagd, niet onder zou doen, - of 't moest hierin zijn, dat de sensatie, hoe individueel ook, toch vaak genoeg algemeen-menschelijk kan wezen, terwijl de heroïsche levens-

beschouwing, van waaruit ‘Het Ik’ geschreven werd, een ongenaakbare toren is van individualiteit, voor slechts zeer enkelen beklimbaar.

De feiten zeggen meer dan theoretische betogen... Deze teerste en hoogste aandoeningen, die geen taal-uitspattingen meer behoefden, om tot hun recht te komen, kwamen integendeel in dit ‘gewone’ Hollandsch buiten-gewóón tot hun recht; terwijl reeds deze verbintenis van eenvoudigheid en innigheid van zegging, veel zekerder de rustigmakende overtuiging geeft van een durendkrachtigen kunstenaarsgeest, dan de krachtpatserij van vroeger, die de taal stuk moest slaan om er iets mee te kunnen uitdrukken.

Waar echter Van Deyssel in zijn proza-hymnen wellicht onoverschitterbare voorbeelden van lyrisch proza heeft gesteld - daar mist het proza van ‘Kind-Leven’ zoowel als dat van de ‘Ik’-stukken, al is het niet òn-zuiver meer, nog die zekere heldere kracht der klassieken.

De ‘Kind-Leven’-schetsen zijn dikwijls watangstvallig-schuifelend, de ‘Ik’-stukken hier en daar wat droog van stijl.

De eigenlijkste waarden van het geslacht van '80 lijken hier geconcentreerd in een proza, dat als op de grens staat van het proza van den nieuwen tijd.

Een schrijver als Arthur van Schendel, is hij dan veel minder rijk en diep dan Van Deyssel, bezit iets, dat Van Deyssel niet bezit.

De tachtiger - en wij draaien Van Deyssels uitspraakje over Beets en de modernen om - de tachtiger heeft *in grooter mate* het ‘werkelijke’ en ‘niet oppervlakkige’ van zijne generatie, terwijl de jongere *in kleiner mate* de vereeniging daarvan met de ‘breedte en kracht van voordracht’ heeft, de ineensmelting van het levende rhythme en de metrische rust.

* * *

De opstellen, in den zevenden en achtsten bundel onder den titel ‘Het Ik’ en den ondertitel ‘heroïsch-individualistische dagboekbladen’ vereenigd, zijn de top van een reeks, die in den vierden bundel onder het bescheiden opschrift ‘causerie’ werd ingezet, in den vijfden bundel opklom tot ‘superieure causerie’,

en in den zesden bundel deze toevoeging weer liet varen, om in werkelijkheid nog meer superieur en nog minder causerie te worden.

Er is wel nooit een serie in-lageren-zin-aaneensluitende opstellen geschreven, die, als reeks gezien, zulk een wonderlijken aanblik bood; en ware er al een tweede voorbeeld aan te wijzen, dan zou men zich nog bezwaarlijk een schrijver kunnen denken, die om zulk een wonderlijke reeks zoo wonderlijk ronddraaide met omzichtig-inlichtende noten en behoedzaam qualificeerende titels... De zelf-gegeven bepalingen toch van den aard van dit werk gingen: vanaf de voorwending, expres en voor de aardigheid nu eens wat minder goed te hebben geschreven, làngs de een halve verantwoordelijkheid op zich nemende aanduiding, van zoo goed mogelijk een hoogere soort van minder-gëaard werk te hebben geleverd, tót het aanbieden van kunst, die 't van schrijverswege gëoorloofd was voor geheel vol aan te zien...

In den vierden bundel arriveeren te Parijs twee jonge Hollanders; een van hen is de schrijver der daar aangeboden causerie; dit is niet de heer L. van Deyssel, maar een ‘negentiende-eeuwsche dilettant’ X, voor wien de lezer gewaarschuwd wordt: ‘het past in het karakter van dezen dilettant meer te *converseeren* dan kunst-werk te maken of te betoogen,’ en wat ‘dit heertje’ bijv. over bouwkunst in 't midden mocht brengen, 't zou zijn eersten bestrijder vinden in den heer Van Deyssel zelf... Een parodie dus? of althands de onbewuste zelf-uitbeelding van zoo'n heertje in den vorm eener causerie, welker gecompliceerdheid wel Van Deyssel's meest beheerschte kunst moet hebben gevergd? Neen: ‘de vereeniging van een waarlijk in (hem, v.D.) aanwezig geestje mèt hier en daar een *uit vriendelijkheid jegens de gewoonten der lezers* ietwat minder strakke stel-manier’!! 't Heeft waarlijk iets van de knoeierij die, in het laatste opstel van den derden bundel, Van Deyssel Dr. Byvanck verwijt, naar aanleiding van de gesprekken in diens ‘Parijs 1891’.

De dilettant en zijn vriend arriveeren dus, in den vierden bundel, te Parijs, rijden van de Gare du Nord naar hun hotel op den Boulevard Hausmann, gebruiken er het déjeuner, begeven zich vervolgens naar het Café de la Paix, drinken daar iets, en wandelen op naar de Madeleine.

In 't begin wordt het geschrijf van een allergewoonsten journalist met ‘algemeene ontwikkeling’ vrij gebrekkig geïmiteerd; gebrekkig, omdat de superioriteit van den schrijver telkens doorbreekt; X verandert dan ook al spoedig van stijl, en betoont zich bij de beschrijving van het déjeuner een psycholoog met gevoel voor het komische; op straat en voor het Café de la Paix blijkt X bovendien een dandy, die het wel-leven begrijpt en de hooge waarde, die den kleinsten verrichtingen der zintuigen in een harmonischopgevoerd bestaan moet worden toegekend; bladz. 140-142 doen al bijna niet onder voor de beste bladzijden van dien aard uit ‘Het Ik’; maar op 't eind van deze eerste causerie is X weer een goeie jongen, hoewel tevens een origineele jongen.

In den vijfden bundel bekijken X en zijn vriend de Madeleine en wandelen door de Rue Royale naar de Place de la Concorde, waar X langer dan zijn vriend de fonteinen beziet.

X' ‘superieure causerie’ - de schrijver zegt trouwens zelf, dat dit ‘superieur’ een soort- en niet een waarde-aanduiding is - is minder dan sommige bladzijden van zijn gewoon-of-huis-causerie uit den vierden bundel.

Wel is heel aardig wat er over fonteinen wordt gezegd, maar X is nu een zoo vrééselijk goeie jongen, dat men erover in twijfel gaat verkeeren, of hij die zwierige of weldoordacht-fraaie opmerkingen wel van zichzelf heeft.

In den zesden bundel staan X en zijn vriend, een pas of wat verder, in het begin der Champs Elysées, en denken erover, een rijtuig te huren. Er gebeurt niets in dit stukje. Het is een stel overwegingen omtrent wat ‘men’ al dan niet kan doen, een sierlijk-vernuftig spel van belichting vanuit verschillende gezichtspunten, van welke ten slotte dít het wint, dat men, in het sentiment het te doen uit een prinselijkheids-gril, àlles kan doen.

Dit stel overwegingen en de daaropvolgende beschouwingen over het ‘Leven van de Daad’ - ver boven de vorigen uit verheft zich eensklaps deze nog-maar-zoo-genoemde ‘causerie’ - vertegenwoordigen reeds het hoogere dandysme, zooals zich dat in ‘Het Ik’ dikwijls, ‘in schertsenden ernst’, - nog niet echter, zooals het zich daarin in den hoogsten vorm, in starre *werkelijkheid*, vertoont.

In den zevenden bundel - het verhaal wordt zonder eenigen overgang voortgezet - nemen ‘Ik’ (die niet meer X, de auteur der causeriën, maar de vooronderstelde dagboekschrijver is) en zijn vriend een ‘bij-draayend bakje’, rijden door de Avenue des Champs Elysées, door het Bois de Bologne, drinken wat in het koffiehuis aan het meer, beleven er een mystiek avontuur, rijden terug, en kleeden zich voor het diner.

Hier, in den zevenden bundel, bij de derde paragraaf van het tweede hoofdstuk, midden in ‘Het Ik’, eindigt de eerste dag te Parijs, in de causerie van den vierden bundel begonnen.[1)]

Het is in het verhaal nauwelijks zeven uur geleden, dat aan de Gare du Nord een gemoedelijk ‘Heertje’, dilettant-causerieschrijver, arriveerde; doch alreeds gedurende eenige uren is hij de auteur der ‘heroïsch-individualistische dagboekbladen van ‘Het Ik’, ‘een mensch die zich zelf voor zoo iets als een God houdt.’...

Maar zoo moet men deze opstellen niet beschouwen; wat hen zoo nauw tezamen schijnt te houden, het zich van het eene in het andere stuk vervolgende verhaal, het is geheel en al een uiterlijke band; in geaardheid staan sommige van die stukken verder af van elkaar dan van deze of gene gansch andere partij uit Van Deyssels oeuvre; en hiermee heeft de groote criticus wèl een zéér curieus bewijs geleverd van zijn gelief koosde stelling, dat, in kunst, het onderwerp onverschillig is en alleen de behandeling van belang.

Toch is dit geenszins met voorbedachten rade zoo gebeurd. Van Deyssel zal indertijd (in den vierden bundel wordt het jaartal 1893 opgegeven) eens begonnen zijn, misschien voor een dag- of weekblad, ereis wat over Parijs te schrijven; de aanvankelijke bedoeling was blijkbaar, luchtig en min of meer geestig causeerend, wat aardige opmerkingen te maken, die echter niet al te diep mochten gaan, opmerkingen, zooals die den intellectueelen dandyin-hem losjes-weg zouden invallen.

1) Een tweede dag, met een bezoek aan den Louvre, een vertoeven ‘bij den kapper en in de restauratie’, wordt in den achtsten bundel voltooid met een bezoek aan de Chambre des Députés en het graf van Napoleon, benevens een rit te paard.

Reeds in de eerste causerie echter verdiepte zich nu en dan de schriftuur gelijk boven werd aangeduid, en gaandeweg ontdekte de schrijver aan zijn onderwerp kanten, die nog tot gansch àndere uiting noodden!

Uit weidsche werkelijkheden bloeiden weidscher fantasieën, de uit elkander voortgroeiende verbeeldingen en gedachten duwden nieuwe inzichten open, en gevoelens werden geboren in al fijner veredeling uit elkaar, totdat Parijs, het Doel eerst, waarheen het Dandysme ter bedevaart toog, het grootsch doch bescheiden décor werd, waarvoor dat Dandysme in fellere kleuren en hoogere beweging harmonisch zich vieren kon, ja soms slechts 't afzet-punt, waardigst, om er de duizelige begrips-balonnen van dat hoogste Dandysme uit op te doen stijgen!

Men moet dus nòch letten op het gansch verschillend-soortige literatuur-stukken aaneenschakelend verhaal, dat, op zichzelf beschouwd, een dier zonderlinge droomen lijkt, waarin een persoon, met wie gij daar verkeert, een oogenblik later heel iemand anders blijkt te zijn dan hij eerst was - nòch op de uithangborden van den schrijver, ietwat links gehanteerde schildjes, opgehouden, eerst om verwijten van oppervlakkigheid, daarna om zotte verdenkingen van persoonlijke ingebeeldheid en hoogmoed te ontgaan. Want wilde men in die bijschriften een steunpunt voor zijn waardeering zoeken, dan zouden de ‘causerieën’ als zoodanig even slecht-volgehouden blijken als de ‘dagboekbladen’ onwaarschijnlijk; de saamgedrongen logica van menige bespiegeling is van een bezonkener en taaier intellect dan zelfs de geniaalste twintigjarige bezitten kan.

De zoo-slechts-genoemde causerie of dagboekbladzijde moet men lezen zonder bijgedachte aan wat ze heet te zijn, en zonder aan het uiterlijk-gebeurende meer aandacht te schenken dan noodig is, om te vatten hetgeen er uit omhoog golft; en toch doet men 't best, al is 't dan niet voor 't ‘geschiedenisje’, regelmatig de geheele reeks te lezen, om zoo doende met den schrijver zelf de stijging mee te maken naar die hoogvlakten, die zoo-ineens wellicht niet op te springen zijn. Den weg langs moet men maar zien te voelen en te genieten, zóó, dadelijk, wat er staat, zonder zelf te willen ineenpassen of ordenen; de geest, de sfeer van begrip, moet maar van zelf over u komen.... Dan, geleidelijk, zult gij savoureeren: aardige psychologie; fijne theorieën van levens-genot-

volmaking, die u lachen doen van kietelende juistheid; somsverrassende kunst-beschouwing; sierlijke fantasietjes; hoogere dandysme-theorieën; diepere psychologie; grootsche fantasieën, in hun barokheid vol trekjes van beminnelijk-eenvoudige realiteit, die er een te fijner leven aan geven; philosophie van een geest als een bollen spiegel, die het levensbeeld tot in 't oneindige verslankt: niet dus verdraaide philosophie, maar goede philosophie van een geest met nu-eenmaal een zekeren draai; uitnemende dwaasheden; hooge, soms ook pijnlijk-lachend-ware psychologie; suggestieve makabere vertooningen; verbijsterende redeneerkunst, die dwars heen over de realiteit, steil den dandy-hemel ingaat; verheven natuurstemming.... Ziedaar wat qualificaties, zooals een vluchtige langs-ooging der herinnering die vond.

't Zou tot niets dienen, nu met een enkel voorbeeld aan te komen en dat na te pluizen.

Hij wiens geest er op ingericht is, dezen geest te begrijpen, begrijpt dit op zichzelf geen moeilijkheden opleverende proza zonder commentaar. Hem, die nog wel wat bijlichting zou kunnen gebruiken, zou de korte vreemdheid eener aanhaling van weinig dienst zijn.

Zoo staan wij dus voor de keuze, nu verder over dit ons zeer kostbare, grillige werk te zwijgen - al tintelt de lust tot citeeren van dít kostelijk trekje of dát vlos-zij-fijne beschrijvinkje in de schrijvende hand -, of wel, ons in uitvoerige analyses en beschouwingen te begeven; en daartoe ontbreekt ons voor 't oogenblik de plaats.

* * *

Wij hebben aanhoudend het gevoel, voorbereidende studietjes te maken voor een studie, die een boekdeel vullen zou, studietjes die telkens terug moeten gaan tot vroeger werk van dezen schrijver, om vooral de eenheid zijner uiterlijk zoo duizendkunstenaarachtige figuur te doen gevoelen, en die dan telkens alweer te veel plaats hebben ingenomen, om nu het werk dat wij eigenlijk behandelen zouden en dat als een wijde wereld nog voor ons uit ligt, binnen te kunnen gaan, - wij hebben het gevoel, dat niet zonder een lichte teleurstelling is, den lezer niet verder te hebben gevoerd dan tót áán dit werk.

Meer zullen wij, binnen het bestek van dit overzicht-hoofdstuk, ook voor de zoogenaamde ‘Adriaantjes’ niet kunnen doen.

* * *

‘De Adriaantjes’.... men wil zeggen: ‘die gekke kleine stukjes, van een paar regels soms, sikkeneurig allemaal genummerd en met van die malle veel-te-wijde titels erboven - hoogehoeden die hun over de ooren zakken - prutserige stukjes waar nix ìn staat dan hoe die Adriaan dìt deed en dàt deed, en hoe precies dìt was en dàt was aan zijn stoel en aan zijn jasje en aan zijn hand en aan de trap, doodelijk-vervelende inventaris van duizend gewone dagelijksche dingen waar nix àn is.... maar afijn, 't zijn dan wel nauwkeurige beschrijvinkjes.... ze zijn ook van Van Deyssel.... maar je ken wel zien dat ie achteruit gaat; een groote compositie maken, dat ken-die nie meer, of misschien heit ie 't nooit gekend, en nou beschrijft ie maar stukje voor stukje alles wat ie zich uit zijn kindsheid herinnert.... echt oudmannetjespeuterwerk...’

Dat alles ligt opgesloten in de liefjes-afkeurende en tegelijk beminnelijk-vergoêlijkende uitdrukking: ‘de Adriaantjes’, waarmee men gewoon is, de reeks kleine proza-gedichten, die ‘Kind-leven’ heet, aan te duiden, om er dan verder, ernstig en betamelijk, uit piëteit voor den ‘beroemden schrijver’, het zwijgen toe te doen.

Want o de menschen zijn zoo nobel en fijngevoelig en beschaafd.

Maar, lieve nobele fijngevoelige en beschaafde menschen, wij zijn niet zulke lieve nobele fijngevoelige en beschaafde menschen als gij; met een wreeden ruk scheuren wij uw lief-hatelijke woordje ‘de Adriaantjes’ open, toonend wat er achter uw fijnen maar voorkomenden glimlach redekavelt in uwe verstandige hoofden, en wij zijn daarenboven zoo lomp u er bij te vertellen, dat gij met die bezadigde gedachten een van de innig-schoonste en aanbiddelijkste kunstwerken hebt aangerand, die er in dezen tijd geschreven zijn; en ten slotte vinden wij er een zeer bijzonder genoegen in - wij zijn nml. niet alleen onwellevend maar bovendien verraderlijk van aard -, u in de war te brengen met de mededeeling, nog even voor wij de deur achter uwe ruggen dicht-doen, dat gij tòch wel eens een beetje gelijk kondt hebben gehad....

Er is dikwijls niets vérder van de waarheid af dan dat, ‘waar wel iets waars in is’.

‘Er is wel iets waars’ in de gedachten, die door de qualificatie ‘de Adriaantjes’ heengluren.

't Is zeker waar, dat dit geen groot-episch werk is; dat al deze opmerkingen, al deze mooie momentjes, niet zijn *verwer kt* in een geheel van groote strooming, waarvan ze de tallooze, onophoudelijke glinsteringen en vonken van koel-bruin-blauwige glans-vlakjes zouden zijn.

Dit ideale werk, ongetwijfeld, zou meer zijn dan zelfs de uitgelezenste verzameling afzonderlijke mooiheidjes.

Zeer veel groote geheelen echter hebben telkens min of meer omvangrijke dorre plekken, van verhaal en aaneenschakeling, waartusschen slechts enkele dergelijke mooiheidjes als oases zijn.

En dan is er al spoedig een grens, waarop de verzameling onverwerkte maar dan ook onvermengde mooiheidjes de voorkeur begint te verdienen....

Maar die stukjes zíjn niet allemaal mooi, zegt ge, er zijn er onbelangrijke, doffe, ja, foutieve bij.... en weer vernemen we iets van ‘genummerd’... ‘catalogus’... ‘venduhuis’... ‘boedelbeschrijving’...

Stil maar, ge hebt gelijk: er zijn vale eindjes ook in dit ‘Kind-leven’, en wij willen wel enkele nummertjes voor u onder den hamer brengen.

Op bladz. 131 van den Zevenden Bundel staat:

I. WAKKER WORDEN.

1. *In Bed*.

‘Adriaan lag in zijn bed, zijn hoofd, bleekblank van vel, zonder wangenrood, en met een nietig snor-begin, met de bruine wenkbrauwen, oogharen en stijve hoofdharen, midden tusschen de lakens en het kussen, met hun witte opkruivingen en zwarte, licht-zwart begrensde, schaduwholletjes en schaduwgroeven, als een vogeltje in een open gebarsten ei’.

(Dat ‘als een vogeltje in een open gebarsten ei’ is aardig, maar meer een vriendelijk vernuftigheidje dan een gezien-gevoeld beeld.)

2. *Het Ledikant*.

‘Zijn ledikant was van donker geverfd hout en smal. Een vier-

kante stok stond, er aan vast-geschroefd, midden aan de achterzijde opwaarts en vormde daar een driehoek met een korteren stok, die hoog boven het bed in de lucht lag, met een ronden glimmenden bruinig zwarten bal tot uit-einde in de kamer'.

Hiermeê is het tweede stukje, en bladz. 131, uit. Nietwaar, dit No. 2 is nog al dor.... Ook kan een stok met een anderen stok geen 'driehoek' vormen, aangezien voor een driehoek nog een derde stok of stokje zou noodig zijn; bedoeld is òf een 'rechthoek', of de aanwezigheid van dat verzwegen schuinstaand stutstokje.

Intusschen, met wat goeden wil *zien* wij: het ledikant, met er nog aan: het stel houten palen, waarover in vroeger jaren het uit-de-mode-geraakte gordijn hing. De woorden 'die hoog boven het bed in de lucht lag' doen ons zelfs den daar in de hoogte verlaten en doelloos geworden stok in-de-ruimte zien; niet als eenvoudig vastgetimmerd op den verticalen stok en daarvan uit-stekend, maar als: liggend in de lucht die hem omgeeft.

Blij, deze fijnheid er toch uit te hebben opgediept, slaan wij het blad om, en, o ontgoocheling!:

3. *Het Gordijn*.

'Over deze stelling hing het gordijn naar alle zijden neer.' enz.

De op blz. 131 ontvangen indruk is te niet gedaan. Want de 'stelling' wordt nu heel anders gezien dan als een kale galg: zij gaat in en onder het gordijn schuil. En de horizontale lat 'ligt' nièt 'in de lucht', nu zij als het schemerig balkje is van het dicht erover geplooide tent-dak der gordijn.

En niet alleen 2, maar ook de indruk, uit 1 ontvangen, wordt uitgevlekt. Het blijkt nml. dat, door de gordijn-opening aan den voorkant, 'een licht lag, schuin over de onderste helft van zijn gezicht, naast de licht-paarsche schaduw over de bovenste helft.'

In 1 nu hadden wij zijn gezicht 'bleek-blank' gezien zonder meer, en alle deelen ervan even duidelijk; daardoor hadden wij het licht om zijn gezicht gaaf, zonder schaduw-val gezien, voller of gedempter maar in elk geval *effen* daglicht.

Wij zien, een oogenblik, twee gezichten: één in den blanken morgen in een open ledikant, één in de halve nacht-schemering

van een begordijnd ledikant; en waar dit hetzelfde gezicht heet te zijn, sterft voor even het leven onzer voorstelling geheel af.

En dat komt inderdaad, omdat ons niet een drietal harmonisch uit elkaar omhoog zingende proza-gedichten werd geboden, maar een poëtische inventaris; de witte, gekarteld-ronde nummer-papiertjes zitten nog op de voorwerpen, en in den catalogus leest ge: No. 1 een jongen, in origineel étui. No. 2 houten ledikant met toebehooren. No. 3 een stel ‘onverscheurbare’ bedgordijnen...

Op die wijze gebeurt het nog eenige malen, maar in de latere stukken hoe langer hoe minder, dat de noodzaak iets uit te leggen, om tot iets anders te komen, gevoegd bij een zóó precieuse détailbeschouwing, dat ook een hulp-détail gelijk No. 2, als een afzonderlijk ‘gedichtje’ gegeven wordt, - droogheid en op den koop toe verwarring stichten.

Men moet niet zeggen, dat 't hem alleen zit in de korte paragraafjes, dus in iets van uiterlijke ordening, dat de eigenlijke waarde van het werk niet raken zou.

Want vooreerst is dit ordenen niet iets toevalligs, maar mede een symptoom van die precieusheid, d.w.z. van die op dat oogenblik niet ontroerd-turende, maar koel-uiteenrafelende nauwkeurigheid, die ook het stukje zelf kenmerkt.

En vervolgens: indien 2 en 3 niet gescheiden werden getoond, en ‘over deze stelling hingen’ enz. volgde onmiddellijk op de beschrijving dier stelling, dan zou men wel-is-waar geen tijd hebben, zich deze stelling zóózeer als leeg te gaan verbeelden, dat men later moeite heeft, aan het bestaan van het gordijn te gelooven; maar toch zou men als 't ware bij het opstellen van het bed tegenwoordig zijn: kijk, zóó zit die stelling; en daar-over hangen wij nu het gordijn...

Het mooie van de kunst is - en niemand weet het beter dan Van Deyssel zelf! - dat zij uitlegt, zonder dat men het merkt, dat zij de klare afbeelding geeft met den uitleg onzichtbaar erbinnen-in.

En de beste gedeelten van dit zelfde ‘Kind-Leven’ zijn er het uitnemend bewijs van.

In ‘Kind-leven’ dan, worden wij ingeleid tot het leven van een kleinen jongen, Adriaan; niet tot zijn uiterlijke ‘leven’, zijn kleine *lotgevallen*, maar tot zijn eenvoudigste *zijn*, zooals hij *bestaat*, levende, in alle de volle oogenblikken en alle de stille uren der gewone dagen: hoe hij 'smorgens ligt te slapen, wakker wordt en opstaat, zich wascht en aankleedt, hoe hij de trappen afloopt en bij vader en moeder in de huiskamer is, bij de maaltijden en tusschen de maaltijden, of hoe hij bezig is in zijn kamertje of wandelen gaat met zijn vader, hoe hij thuiskomt bij moeder en hoe hij 'savonds weer naar bed gaat. Niets meer. Er gebeurt niets bizonders. Alle gemouvementeerde levens-momenten als stout-zijn en knorren krijgen, of spelen met andere jongens, of ziek-zijn, of zelfs het naar school gaan, kort-om alle luide indrukken van-buiten-af zijn vermeden, om het intiemste en eigenste leven van dit kind, door geenerlei aanslag bewaasd, door geenerlei beroering vertroebeld, helder en diep-in te laten zien.

Dit leven kennen wij, in beginsel, volledig.

Wij kènnen Adriaan; wij kennen hem zooals hij is van-binnenuit, zooals hij het dagelijks aan en om hem zijnde ervaart door zijn zintuigen, en vanuit die gewaarwordingen denkt en droomt zijn kinder-gedachten en zijn kinder-fantazieën, of wel, ònbewust gevóelt - wij kennen hem... zooals wij onszelven kennen, fijn maar grondeloos en onzichtbaar; doch wij kennen hem óók zooals wij een ander kennen, zooals hij eruit ziet en zich beweegt, - zooals wij een ander kennen, dien wij in een heel innige verhóuding kennen: wij kennen zijn stevige, lieve jongens-handen, zooals ze, terwijl hij haastig de trap oploopt, op de hoogere treden mee-plapperen, ‘de trap bespelend’, of zooals ze in een losse vuist op het dek liggen, terwijl hij slaapt, en wij kennen zijn onschuldige slapende gezicht... ja, zijn gezicht, wij kennen het, ook als zijn mooie bruine oogen erin open staan, - wij kennen het en wij beminnen het, omdat wij het gezien hebben door de liefde-warme oogen van zijn ouders, omdat wij het gezien hebben in de stonden, dat *hij* zijn oùders beminde, dat zijn argelooze liefde als een glans was over zijn bleek kinder-gezicht, - omdat wij het gezien hebben: door den wonderlijk-diepen liefde-blik van den schrijver heen.

Er zijn oogen-blikken in deze proza-gedichten, waarin, terwijl alles toch heel gewoon is, inderdaad iets zeer wonderlijks plaats heeft.

Er wordt beschreven wat Adriaan ziet en denkt, en gij, al lezende, kijkt door zijn oogen, denkt en gevoelt in zijn bewust-zijn, gij leeft in Adriaan, gij *zijt* Adriaan... èn, tegelijkertijd, *ziet* gij hem zooals hij staat of loopt...

.....

Indien een boek goed geschreven is, kan het gebeuren, dat gij de personen eruit van gelaat en doening kent zóó als gij u-welbekende personen kent. Worden ze in een zeker gedeelte hoofdpersoon, dan komt ge wel eens zóózeer alles van hen te weten, dat ge geheel met ze meeleeft, zooals ge mee-leeft met uw verdriethebbenden vader of met uw gelukkig-zijnde zuster, d.w.z. wel bijna gansch hun leven kent en u daarmee gedurig bezig houdt; of wel, een enkele maal, bij zeer intens gedachte-verbeelden, leeft ge dermate, niet méé mét, maar ìn die persoon, dat ge werkelijk onder 't lezen die persoon meent te *zijn*; dan echter, in diezelfde seconden, zíet ge hem of haar niet meer, kùnt ge hem of haar ook niet zien, zoomin als ge uzelven zoudt kunnen zien.

Of er moest een van die bizondere levens-momenten beschreven worden, als, bij-voorbeeld:

‘Onder al mijn wanhoop door, zág ik mij, in mijn gekleede jas en met mijn hoogen hoed op, daar staan en de leuning van een stoel grijpen, net of ik tooneelspeelde -’

- zoo-iets is zeer goed mogelijk; doch dit wil niet zeggen, dat men inderdaad zijn eigen lichaam ziet, maar dat een zekere min of meer nauwkeurige voorstelling van zichzelven rijst voor het innerlijk gezicht.

Men zal dus ook niet binnen de in een boek voorgestelde persoon waarlijk kunnen léven, én hem zien, - tenzij, in exceptioneele gevallen, als een voorstelling ván de voorgestelde persoon zelf.

Zíet ge de persoon werkelijk, dan is het geen be-leven, maar, zoo diepvoelend als ge wilt: meeleven.

Is de schriftuur echter zóó, dat ge niet anders kùnt dan van binnen uit, de persoon leven, de persoon zelf *zijn*, en wordt hij u dan tòch ieder oogenblik vertoond, dan zal het geheel noodwendig onharmonisch, onklaar en met schokken wezen.

Dit lijkt onweersprekelijk; maar gij leest ‘Kind-leven’ en het onmogelijk-schijnende blijkt u mogelijk. De goddelijke kunst verzet de wetten naar willekeur...

> ‘Toen hij de huiskamer binnen ging, werd hij in-eens langzaam van beweging, de armen neêr, *en kijkend met zijne gedachte*, *als een beweging van onstoffelijken schijn door zijne bruin-kleurige en licht-glansende oogen*, naar wat daar was.’

Adriaan kijkt - 't is zoo fijn en diep gezegd - hij kijkt met zijne gedachte (d.i. aandachtig bewustzijn) als een beweging (of stroom) van onstoffelijken schijn, dóór zijn oogen, naar wat daar was.

Hij echter ziet niet, zelf, dat zijn oogen ‘bruin-kleurig’ en ‘licht-glansend’ zijn; en deze uiterlijke kleur-vermelding mag, oppervlakkig beschouwd, en in dit afzonderlijk citaatje, misschien ook fout lijken.

Maar 't is wel vérre van een fout.

't Is in een subliemen toestand van den schrijvers-geest, - die eigenlijk wonderlijk-eenvoudig is, maar dien wij bij ons weten nooit op deze wijze hadden aangetroffen, - dat Adriaan aldus van binnen-uit en, tegelijk, van-buiten-af wordt gezien; en die toestand is deze: de geest van den schrijver is als een sfeer van *gevoelig* licht om en door Adriaan heen; binnen deze etherische sfeer *is* Adriaan, én hij is ervan door-trokken; wat van binnen gevoeld wordt, wat van-binnen-uít gaat en wat van buiten te zien is, wordt tegelijk door dit alle stoffelijk en onstoffelijk *leven* opslorpende licht ontvangen.

In deze astrale perceptie-damp zien hier de schrijver en wij Adriaan; wij zien hem als met verklaard gezicht; wij zien hem, bij wijze van spreken, zooals God de menschen zal zien.

Dit geldt natuurlijk niet aldoor van deze proza-gedichten; maar dergelijke momenten zijn evenmin een zeldzaamheid; ook zouden wij op 't oogenblik geen plaats kunnen aanduiden (al zijn wij er ons van bewust, bij de lectuur zulke plaatsen te zijn tegengekomen), waar een zoodanige gelijktijdigheid van innerlijke en uiterlijke beschrijving een troebel *mengsel* blijft en niet wordt tot de alschemische, water-klare *verbinding*, die het bovenstaande zinnetje te

aanschouwen geeft; waar bijv. het uiterlijk zien gebeurt, terwijl het inwendig leven niet geheel zuiver weergegeven wordt, zoodat het mysterieus ineenvloeien van uiterlijk zien en inwendig leven weigert tot stand te komen, en bijgevolg een dubbele fout is gemaakt.

De uitbeelding van het inwendig leven *is* wel eens niet geheel zuiver.

De - overigens verklaarbare - oorzaken hiervan zijn drieërlei.

De bouwstoffen voor de psychologie van dit kind, waren zeer waarschijnijk, geheel of gedeeltelijk, de kinder-herinneringen van den schrijver.

Had nu de schrijver deze herinneringen ten allen tijde volkomen gaaf gehouden, d.w.z. was hij de dingen, die hij zich herinnerde, precies *blijven* zien zóó als hij ze in jeugd-herinnering zag, m.a.w. had hij steeds, onvermengd, de visie zelve van het kind dat hij was, vastgezet in het schrift - en had hij vervolgens, wat hij naast die herinnering zich fantaseerde, steeds even subtiel teruggedacht tot in die zelfde teêre sfeer, - dan ware de psychologie van Adriaan feilloos geweest.

Maar deze gedragslijn had twee zij-wegen, en beiden heeft de schrijver zich nu en dan, hoewel bij uitzondering, in laten troonen...

Het gebeurde, dat hij te zeer het *object* der herinnering beminde... het voorwerp, dàt hij zich herinnerde, drong dan zóó sterk zich aan de liefde van den volwassene op, dat de herinnering-zelve, d.i. het voorwerp zooals het kínd het zag, deinsde.

Of wel, omtrent een zeker voorwerp, later aldoor te gewoon gebleven, was zijn kinder-herinnering onbelangrijk, en het voorwerp zelf miste evenzeer de weemoedige bekoring van het goudmistig verleden - maar: de kunstenaar van nù zag zulk een voorwerp mooi.

In 't eerste geval was 't de ontroerde mensch, die kunstenaar was, in 't tweede direct de ontroerde kunstenaar, die het voorwerp uit zijn kindsheid, of eenvoudig het in een jeugd-beschrijving te pas gebrachte maar niet dáárom aandoenlijke voorwerp, beschouwde en bezong... en niet langer Adriaan!

Doch nu moet men voorzichtig wezen: men zal plaatsen te over

vinden, die er op 't eerste gezicht ‘onkinderlijk’ uitzien, en die tóch en juìst zeer zuiver zijn.

Naast de on-middellijk weergegeven brokjes kindertaal, zooals die soms, hardop of alleen in gedachten, Adriaans indrukken vergezellen, - staan de gedeelten, waarin de proza-dichter de sprakelooze kinder-indrukken had uit te beelden in *zijn* taal.

Er komen in die beschrijvingen dan wel woorden en dingen voor, die niet van Adriaan zijn, maar het zijn de *indrukken* van Adriaan, in de *uitdrukking* van den dichter.

Bijvoorbeeld: als Adriaan van zijn kam heet te denken: ‘Wat zou een kam niet prachtig kunnen zijn, heelemaal gebeeldhouwd, met een heelen optocht er op, allemaal van heele fijne poppetjes, van *keizers en koningen en wilde dieren*..’ dan is dat regelrecht het fantasietje van den artist; een gedachte aan Gothiek, aan de ‘arcs-boutants’ van sommige cathedralen, wordt, op wat kinderlijke wijze voorgedragen, als een oorspronkelijke gedachte van het kind gegeven; maar 't is niet wáár, dat het kind, zijn kam bekijkend, zoo iets on-gehoords in zijn hoofd zou krijgen als een bezetting van den kam-rug met figuurtjes, en met wélke figuurtjes: keizers, koningen *en* ‘wilde dieren’ (vrgl. de ‘gargouilles’ en monsterfiguren der Gothiek).

Ziet echter, op de volgende bladzijde, Adriaan zijn ‘geele spons’, ‘met het teedere licht zwarte licht uit zijn vele fijne grotjes, waar de fijne stalaktietjes van de zolderingetjes pegelen’ - dan, al heeft Adriaan misschien nooit van ‘stalaktieten’ gehoord, is het wèl goed; want de schrijver geeft hier werkelijk een indruk van den altijd overal-van-allerlei-in-zienden Adriaan weer, een indruk, *waarvoor Adriaan alleen maar geen woorden geweten zou hebben*.

Wij spraken van drieërlei onzuiverheid in de uitbeelding van Adriaans gedachte-leven.

De derde onzuiverheid bestaat niet, als de beide straks genoemde, in grootmenschige of artistieke afwijking van de echte kindergewaarwordingen, maar wordt veroorzaakt door een niet steeds geheel juiste toepassing daarvan.

Een en ander van wat Adriaan heet te denken en ook wel te doen en te zeggen, lijkt, inplaats van te wijs, te jong voor Adriaan, -

Adriaan, die toch ‘allang’ een lange broek draagt, en wiens gezicht reeds een nietig snor-begin vertoont, en die dus op z'n jongst twaalf, dertien jaar is, en misschien wel al veertien...

't Is of de schrijver, ten einde goed zichzèlf er uit te houden, het geven van kinder-visie, kinder-gedachte, kinder-woord te fel soms en vérder heeft doorgevoerd dan voor Adriaan van kracht was.

Welnu, men denke zich Adriaan zoo jong mogelijk, en men geniete van den schat van kinder-herinneringen, ons geboden.

De kinder-visie kenmerkt zich allereerst hierdoor:

Waar de groote menschen de dingen accepteeren, als zóó nu eenmaal zijnde en zoo-en-zoo heetende, daar kijkt het kind ze nog dikwijls als nieuw aan, als iets heel eigens en vertrouwds, en toch als iets vreemds: hée, zóó is zoo'n ding eigenlijk; 't lijkt wel wat op dàt...; je zou er dìt mee kunnen doen, als 't kòn... en zóó hiet 't, ja, gek, maar zóó hiet 't, zóó.

Men kan kinderen soms langen tijd treuzelend zien stilstaan, een beetje achteruit loopen, turen, een sprongetje maken - dat men er nìets van begrijpt.... ze kijken, ze stellen zich iets voor, ze doen waarnemingen: kijk als je nu zóó gaat staan, dan is 't net of.... maar een paar passen hierheen, kijk, nu doet het zus....

Zoo vinden we Adriaan eens op een middag op de trap zitten in allerlei verwonderingen over het leuke dat een trap is.

Kinderen, met hun onverdorde bewustzijn, ont-dekken het leven, dat voor de groote menschen alweer is toe-gedekt.

Zie, hoe Adriaan, als hij naast zijn vader loopt, naar vaders gezicht op-kijkend, diens oog merkt:

‘Aan den eenen kant boven aan vaders neus was de eene helft van zijn bril, een glaasje, *en daar achter was de kleine ruimte tusschen den bril en vaders oog*. Vaders oog was achter den bril met een kleine ruimte er nog voor, zooals het daar ook geweest zou zijn als hij geen bril had op gehad. *Maar 't was nu net of je daar iets nakends zag*, iets van binnen-in iets, *dat eigenlijk niet bedoeld was om zoo gezien te worden*, *het was net een jong vogeltje met nog maar nietige donsveertjes dat je in een nest ziet en dat beweegt*.’

Dit ont-dekken, dit ontleed- en vreemd-verklaard-zien der dingen, zooals bijna voortdurend Adriaan het ervaart - voelt ge wel, dat dit vlak in de buurt komt van het sensitivisme van den

hel-zienden mensch, die immers ook de dingen ont-dekt in hun meest-eigenlijk, primitief-waar, wonder *bestaan?*

Dichters - was 't niet Ruskin die 't zei? - zien uit als door wijde kinderoogen.

En kinderen.... zijn onbewuste dichters.

Overal, in voorwerpen, waar niemand ooit aan denkt, bloeien hun de schoonste droomen open.

In de kleine dagelijksche dingen om hem heen sticht Adriaan, zonder er bij te denken, zich een voortvluchtigend Heelal.

Als hij naar de ‘witte half weg-gedoken rontetjes onder-aan de nagels’ kijkt, dan vindt hij: ‘net de zon, die opkomt uit de zee’, - het marmer van den schoorsteen is een gladde ijsvlakte, en een groote stof-pluis, die er toch zóó licht overheen glijdt als je er tegen blaast, lijkt een ‘ijs-sleê, waarin de kinderen in grijs bont zitten’, - en laat hij zich bij de trapleuning naar beneden glijden, langs de voorbij-ijlende witte muren, dan verbeeldt hij zich in een bergspoorweg te zitten, en de portalen zijn de ‘verlaten halten’ ervan.

Alle gewoonste zaken openen vergezichten aan het kind; zijn leventje tusschen wat meubels, in twee kamers, waarvan de eene niet eens zijn licht direct van buiten krijgt, en de andere op een binnenplaats uitziet, is niet klein en benauwd, maar het is rijk en ruim en vol kleurige diepten.

Wijde en klankrijke titels zijn er de herauten van: ‘Door de witte portalen’, ‘De gouden avond en de witte morgen’, ‘... Dan is het Hemel in de ziel....’, ‘Aan het strand der zee van zien en denken’.... ‘Ridders, valken en hazewinden, die vlak bij je zijn’....

Maar 't is een onbewuste schoonheid; hij weet niet, dat hij 't leven zich móói máákt; het leven ís prachtig en híj is er maar blij in, en hij verveelt zich nooit, want aan alle dingen haast zijn ‘spelachtigheden’, d.w.z. dat hij er zich iets anders bij voorstellen kan, dan het is.

Kostelijk is bijv. de volgehouden voorstelling van dat ‘tentwagentje’, in de heerlijk-mooie ‘wandeling’ met zijn vader, als het regenen gaat en zij loopen samen onder de paraplu:

‘De stok stond vlak bij hun op naar de hoogte, langs hun wangen was hij recht de hoogte in. Hij was iets dat bij hen

hoorde en met hen meê voort-bewoog. En 't was net of de jongen niet liep om dat zij nu net een tent-wagentje waren. Zij waren net een tentwagentje, waar zij mee doen konden wat zij wilden, want zij waren het zelf en er was niet eens een paard voor, dat moe kon worden en zelf werden zij niet moe omdat zij niet liepen maar een tentwagentje waren. Het sjokte wel langzaam voort, maar langzaam is juist prettig want dan doe je er lang over. Om hun heen was de regen en boven hun de kap...'

'Zij waren hier *met hun wagen* alleen op den weg en kwamen niets of niemand tegen net als dat je in een vreemd land ver weg bent.'

Noch 't ontdekken, noch 't fantaseeren van het kinder-bewustzijn is echter zóó mooi als de *liefde*, die Adriaan heen-staart over alle de dingen van dat ouderlijk huis.

Het is opmerkelijk, hoe dikwijls, hoe onophoudelijk het woordje 'was' in deze kinder-herinneringen voorkomt; het is er tot vier-, vijfmaal in eenzelfden volzin toe... en, de verstoktste academicus, indien hij nog een sprankje gevoel heeft, zal dít niet afkeuren... Er is zoo een wijde aandoenlijkheid in al dat zachte, heel eenvoudige gedenk, hóe álles wás.

Ja, deze 'Kind-leven'-schetsen - maar 'Kind-leven' is een volledíger titel - ze hadden ook kunnen heeten 'Hoe alles was'.

'Hoe alles was'... al die goede dagen, van dat Adriaan opstaat totdat hij naar bed gaat - en altijd zijn er weer honderd andere dingen, waar zijn kinderblik aandacht voor heeft; maar ook altijd zijn er weer zijn Vader en zijn Moeder.

'Binnen het gouden net,' is 't opschrift van het eerste gedichtje van de 'Huiskamer,' die huiskamer, waar over het behang, in fijne ruiten, gouden lijntjes liepen en zóó een net vormden rondom, - en wij hebben moeten denken aan een versje van Maeterlinck, waarin staat, dat de ouders het dochtertje beschutten, 'tot de lente', binnen 'trois réseaux d'or'.

'Binnen het gouden net' is Adriaan... wij weten géén boek, waarin de ouderliefde en waarin de kinderliefde zóó hóóg en zóó innig en zóó... doodeenvoudig beschreven staat.

Hier geen gefleem óver kinderliefde, hier geen hartroerende verhalen waaruit de ouderliefde proefondervindelijk bewezen wordt.

Neen, hier ís de ouderliefde, hier ís de kinderliefde.

Hier, zonder dat er iets bizonders gebeurt, - vanuit een kus en een lachje, een aankijken, een enkel woordje, een zwijgend naast elkaar gaan, dringt de zich gansch en onbewust aan elkaar overgevende liefde van ouders en kind, als een fluïde van zuiver geluk uw hoofd binnen.

Eén van die verrukkelijke oogenblikken is dit: (de vader en het zoontje zijn van de wandeling thuis, en ze gaan aan tafel)

‘Moeder keek op haar bord neêr en toen keek moeder naar Adriaan, terwijl aan iedere zijde van haar bord een dichtgedane kleine hand van haar op de tafel was. Toen gaf Adriaan aan zijn moeder hun knipoogje, en gaf zij het hem ook terug, dat iets innigs was door dat je oog zich samendrukte en het buitenlicht er onder wegbeefde en dat het jullie allebei zoo goed was hier zoo samen te zijn.

't Was anders meestal als moeder breide en zij lang hadden gezeten zonder te spreken, maar nu deed hij het maar op een ongewoon oogenblik omdat hij zoo lang van haar weg was geweest. Als hij het deed, waagde hij het altijd maar, maar als moeder het terug deed, was er dadelijk daarbij een soort van zoet gloedje op haar wang onder bij het oog, waarmêe zij het gedaan had, dat hij proefde door iets in zijn borst dat naar zijn hoofd opging.

Moeder zat een beetje voorover, met hare handen nog altijd zoo, en keek naar Adriaan over hem denkende, zoodat hij wel zien mocht dat zij dat deed en wachtend dat hij vragen zoû waarom, net alsof zij dat dan grâag maar moeilijk zeggen zoû. En toen werd hij zoo lauw terwijl hij vroeg wat of er was, en net of hij er heelemaal niet was om zijn kijken heen en er alleen zijn kijken was, dat dit van moeder zag, met lichtelijk branderige randen om het kijken heen, met een warmte er achter, die als een leêgte was. En toen hij vroeg wat of er was, zei zij dat hij al zoo een groote jongen toch nu al was, die zulke lange wandelingen met vader deed.’

Als proza is het.... tachtiger-proza.

Maar dit ‘brokkelig leven’, hoe brokkelig ook, is léven!

Het is leven, zoo heerlijk, als zelden in geschriften gevonden wordt.

En wij herhalen Van Deyssels eigen woorden, gesproken naar aanleiding van Van Looy's Feesten:

'Beschrijvings'-kunst zoû 'niets zeggen tot het gemoed', zoû 'het hart niet opheffen.'

Beschrijvings-kunst 'spreekt alléén tot het gemoed', heeft géen andere functie dan 'het hart op te heffen'. Anders *is* het geen kunst.

Zij spreekt alleen tot het gemoed in schooner en rijker trant dan strekkingskunst. *Zij spréékt mij*, *om het zoo uit te drukken*, *niet van den hemel*, *maar zij brèngt mij erin*.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

Dramatisch overzicht.

De twaalf-en-een-halfjarige Nederlandsche Tooneelvereeniging. - Stormvogel, tooneelspel in 4 bedrijven van Donaert van Elten. - Uit eigen wil, tooneelspel in 4 bedrijven van Frans Mijnssen. - Stadsschouwburg: Hedda Gabler von Henrik Ibsen.

De critiek, die met tooneelbesturen en tooneelspelen in het gericht treedt, moet het zichzelf dikwijls bekennen, dat zij, de uitkomsten beoordeelende, toch eigenlijk maar weinig weet van hetgeen er noodig was om tot die uitkomsten te geraken; welke moeilijkheden er overwonnen moesten worden, welke hinderpalen niet te overkomen waren. Veel van hetgeen zich achter de schermen afspeelt, veel van den arbeid die te verrichten is eer den toeschouwer een blik vergund wordt op de planken, die een grooter of kleiner stuk van de wereld moeten voorstellen, blijft voor de critiek verborgen. Zij kan er slechts naar gissen.

Maar dat er een groote mate van geestkracht en doorzettingsvermogen, een stalen ijver, een merkwaardige dosis administratief talent noodig zijn, om, zonder geldelijken steun van buiten, twaalfen-een-half jaar een schouwburg-gezelschap op de beenen en die beenen in het rechte spoor te houden, dat kan ook een buitenstaander, met de lotgevallen van het gezelschap niet bekend, begrijpen.

Zulk een stout stuk bestaan te hebben, strekt de den 1sten September 1893 opgerichte Nederlandsche Tooneelvereeniging tot niet geringe eer. Het overzicht van de gedurende haar twaalfen-een-halfjarig bestaan opgevoerde tooneelspelen wijst op een arbeid die eerbied afdwingt, niet wegens het aantal oorspronkelijke en vertaalde stukken, maar wegens het soort. Onze oude blijspel-

dichters, Bernagie, Bredero, Asselijn, Hooft, Langendijk, de klassieken: Shakespeare, Molière, de modernen: 1bsen, Hauptmann, Halbe, en vele anderen, hebben deze tooneelspelers, die geen van allen kunstenaars van den eersten rang zijn, ten tooneele gebracht met een conscientie, een eerbied voor het kunstwerk dat zij te vertolken hadden, een goeden smaak, die door een Berlijnsch criticus aan de tooneelgezelschappen van de Duitsche hoofdstad ten voorbeeld konden worden gesteld. Dat zij, om zich de weelde van dergelijk werk te kunnen veroorloven, ook aan de muze van het laag-bij-de-grondsche en van het zoutelooze kluchtspel moesten offeren, zal iedereen die onze tooneeltoestanden kent begrijpen. In andere landen gaat het, zelfs bij gesubsidieerde schouwburgen, niet anders. De leden van de Nederlandsche Tooneelvereeniging zullen het Ferdinand Gregori, 'Mitglied des K.K. Hofburgtheaters in Wien', zeker nazeggen: 'Wenn schliesslich mehr slechte als gute Stücke aufgeführt werden, so liegt das nicht im Wesen der Bühne begründet und nicht in der Seichtheit unseres Charakters, sondern in dem Mangel an ästhetischer Kultur bei den Zuschauern. Man glaube aufs Wort, dass wir uns glücklicher fühlen, den Hamlet mit dem Aufgebot aller seelischen Kräfte zu spielen, als irgend eine rührduselige oder verlogen-komische Jammerfigur, der wir nur mit äusserlichen Mitteln zu Leibe können.'[1)]

Maar wat in de Nederlandsche Tooneelvereeniging vooral hooge waardeering verdient, is, dat zij aan onbekende en onervaren Nederlandsche schrijvers telkens en telkens weer de gelegenheid heeft geboden, hun krachten en zwakheden te beproeven, al wist zij ook dat de meeste van die proeven den dag der eerste opvoering niet of slechts korten tijd zouden overleven.

Om zulk een artistieke onbaatzuchtigheid en zelfverloochening te waardeeren, heeft men te bedenken dat het instudeeren en spelen van dergelijk onrijp werk niet enkel een verlies van tijd en van geld vertegenwoordigt, maar dat het in den grond ook voor de kunst van den tooneelspeler zelf, vooral voor de nog jonge en onervarenen onder hen, niet zonder gevaar is. In het trotseeren van die schade en van dat gevaar is iets ridderlijks.

1) Schauspieler-Sehnsucht. Gesammelte Aufsätze von Ferdinand Gregori. München. 1903.

De laatste daad van dien aard was de opvoering van *Stormvogel* van den zich noemenden Donaert van Elten.

Zeer mogelijk dat de schrijver bij het componeeren van zijn stuk een heel mooi motief in zijn ziel heeft hooren zingen. Nu en dan verneemt men kleine trekjes, die doen vermoeden dat de personen die in *Stormvogel* optreden iets groots voor hebben en van nobele, zelfopofferende gedachten vervuld zijn; maar het mooie motief treedt niet naar buiten, de gedachte, welke de schrijver heeft willen dramatiseeren, blijft verscholen, en zoo krijgt men dan, na de voorbereidende eerste twee bedrijven, allerlei zonderlinge dingen te zien en te hooren, waaraan men geen touw vast kan maken en die men dus ook onderling niet kan verbinden.

Zoo treedt er een schilder op, Leo Marees, die ons als een man van ‘de waarheid’ wordt voorgesteld en die, ter wille van de waarheid, niet beter weet te doen dan zijn kunstbroeder en vriend Ewald van Sande te zeggen, of door zijn vrouw te laten zeggen, dat hij er wel uit kan scheiden omdat hij er wel nooit komen zal, bij gebreke van talent. Deze ongevraagde, vernietigende critiek van den eenen schilder op het werk van den ander heeft niet alleen hoegenaamd geen zin, maar is in dit geval bovendien een leelijke daad, waar Leo in intieme verhouding staat tot Eva, de vrouw van zijn kunstbroeder, die met het werk van haar man dweept en alles doet om hem het geloof in zijn kunst te doen behouden.

Dan, later, zonder dat wij te weten zijn gekomen wat er in die beiden, Eva en Leo, is omgegaan, zonder dat wij iets gemerkt hebben van een strijd, van een conflict, van een botsing tusschen de beide schilders, vernemen wij dat Leo, in een storm waarbij Ewald's leven gevaar liep, dezen heeft willen redden, met het gevolg dat hij zelf verdronken is.

Men zou verwachten dat dit noodlottig einde Eva tot wanhoop zou brengen. Nu de man, dien zij liefhad, dood is, en de ander, tegenover wien zij zich tot levenstaak gesteld had het geloof in zijn kunst bij hem op te wekken, dat geloof verloren heeft, zoo zelfs, dat hij de schilderij, waarvoor zij als Santa Caecilia poseerde, vernietigd heeft, kan het leven geen waarde meer voor haar hebben. Maar tot onze verrassing zien wij Eva en Ewald, zonder verdere explicatie, de handen in elkaar leggen onder het uitspreken van eenige geheimzinnige, Ibsensch getinte, machtspreuken, als: dat de

liefde die het leven wegneemt tegelijk het leven geeft - of iets dat daarop lijkt....

Het zou zeker niet de moeite loonen over dit zonderlinge, en als drama mislukte werk te schrijven, wanneer niet de in het uitbeelden van een dramatisch gegeven zoo onhandige auteur in ditzelfde stuk getoond had de gelukkige bezitter te zijn van de voor een tooneelschrijver onschatbare gaaf van den dialoog.

Het heeft mij verwonderd, in de critieken van de toongevende bladen dit niet of slechts terloops opgemerkt te zien. In de eerste twee bedrijven, waar wij nog op vasten bodem staan en de personen geen malle of voor ons onbegrijpelijke dingen tot elkander zeggen, is de dialoog zoo natuurlijk, zoo lenig en tegelijk van zoo goeden huize, de menschen zeggen er zoo precies wat zij in hunne omstandigheden zeggen moeten, dat men in onze tooneelliteratuur lang moet zoeken eer men iets vindt wat dit overtreft. De terecht geprezen dialoog van mevrouw Simons moge meer literair zijn, zóó van de werkelijkheid afgeluisterd is zij niet. En een tooneeltje als, in het 2e bedrijf, het spelen van Leo Marees met den kleinen Bobs, waarvan Ternooy Apel met de jongejuffrouw Gijswijt iets heel moois maakte, schrijft ook niet iedereen.

De Tooneelvereeniging moet wel hebben voorzien, dat dit proefwerk van een beginneling geen kas-stuk voor haar worden zou. Toch heeft zij, gewetensvol als altijd, zoowel aan de inkleeding, het décor, als aan de instudeering de grootst mogelijke zorg gewijd.

Een bijzonder moeielijke taak had mejuffrouw Belder, die eerst sedert het begin van het speeljaar bij de Vereeniging geëngageerd is en aan wie tot dusver enkel nog maar in *De groote passie* een rol van eenige beteekenis werd toebedeeld. Hier had zij de ondankbare titelrol te vertolken, die van den van Ewald naar Leo, vice versa, vliegenden ‘stormvogel’. De beschuldiging, die mejuffrouw Belder heeft moeten lezen, dat zij deze rol zou hebben bedorven, lijkt mij zoo onbillijk mogelijk. Er viel hier weinig te bederven. Veeleer zou ik zeggen, dat zij er, naar hare krachten, van gemaakt heeft wat zij kon. Voor zoover ik mag oordeelen, is mejuffrouw Belder een tooneelspeelster van intelligentie en temperament; wat haar ontbreekt is oefening in groote rollen en samenspel, en daartoe werd haar tot nu toe bij de Tooneelvereeniging de gelegenheid te schaars verschaft. Ik weet niet, waar zij hare opleiding voor het

tooneel ontving, maar dat die opleiding niet voltooid is, dat daarbij eenige essentieele dingen verwaarloosd zijn, lijkt mij zeker. Vooral blijkt dat uit haar gebaar. Mejuffrouw Belder weet armen en handen nog niet vrij genoeg te gebruiken; een heftige gemoedsbeweging manifesteert zich bij haar meestal door korte rukjes van de twee armen tegelijk, met gesloten handen. Dat is leelijk en verzwakt het effect van het meestal goed in den toon gesproken woord, dat in *Stormvogel* van haar intelligentie en haar zuiver gevoel getuigde en zich enkel nog wat moet leeren voegen naar den diapason van hare medespelers.

Het bestuur van de Nederlandsche Tooneelvereeniging, dat zich zooveel aan de Nederlandsche tooneelschrijfkunst gelegen laat liggen, heeft hier ook tegenover de Nederlandsche tooneelspeelkunst, en meer bijzonder tegenover een actrice van onmiskenbaar talent, een plicht te vervullen.

Veertien dageen na de opvoering van *Stormvogel* riep de Tooneelvereeniging ons weer op voor de voorstelling van een nieuw oorspronkelijk tooneelspel: *Uit eigen wil* van Frans Mijnssen.

Het gegeven van het stuk is zoo oud als.... de instelling van het huwelijk. Eerste bedrijf. Bertha de Wys, een meisje dat nog weinig van de wereld gezien heeft, engageert zich, door hare ouders aangemoedigd, maar toch, zij het ook niet van harte, zonder zich er tegen te verzetten, met een noch door uiterlijk, noch door vormen aantrekkelijken, veel ouderen en zeer rijken koopman Van Ulenberg, die zijn zaken in Amsterdam heeft en te Baarn woont. Tweede bedrijf. Van Ulenberg, van wien Papa de Wys weet dat hij er een maîtres met kinderen op na hield, toont zich, wat ieder, niet door zijn rijkdom verblind, al dadelijk in hem had kunnen zien, een ploert in folio, een zinnelijk, grof, heerschzuchtig wezen, die door zijne grofheden en zijn uitspattingen Bertha dood ongelukkig maakt. Derde bedrijf. Op een avond, kort nadat Van Ulenberg weer vloekend en bulderend zijn vrouw verlaten heeft, onder mededeeling dat hij naar Amsterdam gaat en daar blijft slapen, verschijnt een tweeëntwintig-jarige vriend des huizes, Frits Herfst, die reeds aan het eind van het vorig bedrijf tegenover Van Ulenberg de partij van zijn door hem beleedigde vrouw heeft genomen, en nu vernemen wij dat deze jonge man reeds lang met liefde en

bewondering naar Bertha heeft opgezien en het zijn taak rekent haar te beschermen tegen de bejegeningen die zij van haar man ondervindt. En wanneer nu uitkomt dat Bertha ook reeds in stilte van Frits gehouden heeft, en zij elkander van hunne wederzijdsche liefde de ondubbelzinnigste blijken geven, is ook spoedig hun besluit genomen: Bertha zal met Frits vluchten met achterlating van haar drie à vier-jarig kind. Vierde en laatste bedrijf. Bertha en Frits bewonen tezamen (in Amsterdam?) een paar eenvoudige kamers, waar zij al spoedig, in allerlei vormen, onder de gevolgen van hun onwettig samenzijn te lijden hebben: de kamerhuur wordt hun opgezegd omdat de buren beginnen te praten; Frits ondervindt in zijn carrière moeilijkheden tengevolge van zijn leven met een getrouwde vrouw. Daar hoort Bertha, door een bezoek van haar moeder, dat haar man scheiding heeft aangevraagd en verkregen en dat het kind, waarnaar zij in den laatsten tijd meer dan ooit is gaan verlangen, aan Van Ulenberg is toegewezen. Meer en meer wordt het haar duidelijk dat zij voor Frits een lastpost is. Wel verklaart deze dat hij haar niet in den steek zal laten, maar heel van harte klinkt die verklaring niet. Nu de scheiding is uitgesproken en Bertha dus vrij is, blijkt het niet in Frits' voornemen te liggen, hunne verhouding te regulariseeren. Hij heeft er blijkbaar genoeg van. De arme Bertha ziet geen uitkomst en de heer Mijnssen evenmin. In dergelijke omstandigheden is er geen andere dan het scherm te laten zakken, wat dan ook geschiedt op het oogenblik dat Bertha snikkend het hoofd op de tafel laat vallen....

Men ziet, het gegeven getuigt niet van oorspronkelijke vinding. Dit was ook niet noodig. Uit het meest gewone motief, mits oorspronkelijk opgevat en op interessante wijze ontwikkeld, kan een man van talent een treffend en spannend drama maken.

Sprak ik in mijne beoordeeling van *Stormvogel* over onbegrijpelijkheid, hier zou een klacht over te groote duidelijkheid op haar plaats zijn.

Men heeft ons een tijd lang, ook op ons tooneel, uit Frankrijk geïmporteerde zoogenaamde ‘tranches de vie’ voorgezet; dingen, die, zoo rauw van het leven op het tooneel gegooid, ons ongeprepareerd te verorberen werden gegeven. Het succes van die ‘sneetjes leven’ heeft niet lang geduurd. Men is gaan inzien, dat het tooneel iets meer en iets beters eischt; dat de toeschouwer het

recht heeft van hetgeen de tooneelschrijver hem te zien en te hooren geeft het waarom en het hoe te vernemen; dat toestanden en personen op het tooneel ons geprepareerd moeten worden voorgediend.

De heer Mijnssen heeft dien tooneeleisch uit het oog verloren en is er daardoor niet in geslaagd onze belangstelling voor de personen van zijn stuk op te wekken.

Dat een mooi, lief meisje een ploert als Van Ulenberg trouwt, is meer gezien, - doch dat gaat in den regel niet maar zoo, of als het 'maar zoo' gaat, dan is het een banaal feit, dat geen verdere aandacht verdient. Om het voor ons belangrijk te maken, had de schrijver ons wat van zijn heldin en van haar gezin moeten laten zien: haar aanvankelijken tegenstand, de middelen die haar ouders gebruikten om haar te overreden, mogelijk een vroegere teleurstelling, waardoor het huwelijk van hare zijde iets wordt als een huwelijk uit *dépit*. Van de verhouding tusschen de beide echtgenooten zien wij niets anders dan dat Van Ulenberg raast en vloekt en zij schreiend het hoofd buigt. Maar zijn heldin in verzet te laten komen tegen de wijze waarop zij behandeld wordt, haar zich te laten uitspreken, een scène uitlokkend, waarbij de grieven van weerskanten tegen elkaar botsen - de echte *scène* à faire - de heer Mijnssen heeft er, naar het schijnt, niet aan gedacht. En later, op het psychologisch oogenblik, wanneer Van Ulenberg zijn grofheden en beleedigingen tot het uiterst gedreven heeft en de 'veroveraar' op de loer ligt - toen hadden wij toch iets meer mogen vernemen van dien minnaar, die waarlijk bij Bertha wel wat heel gauw vrij spel heeft: zoo uit den tuin, zoo in haar armen! Dat is alles zoo schetsmatig, de 'sneetjes' liggen zoo los op elkaar, dat het weinig indruk maakt en haast belachelijk wordt. De gelukkige Frits zegt, tusschen twee omhelzingen, een waar woord: 'Ik begrijp het nog niet. Het is alles zoo gauw gegaan!'

Ja, bij den heer Mijnssen gaat alles zoo gauw, zoo cinematographisch, dat men er zijn aandacht niet bij houden kan. Alleen wanneer hij zijn personen en zich zelf er in gewerkt heeft, en naar een ontknooping, een oplossing of althans een eind zoeken moet, gaat het niet zoo gauw. En nu is het merkwaardige dat de heer Mijnssen, 'uit eigen wil' verplicht ook eens wat psychologie in zijn stuk te brengen en dus wat langzamer te werk te gaan, het beste van zijn vier bedrijven schrijft. Hoe Bertha steeds meer ge-

voelt dat zij voor den man, die haar uit de hel van haar huis gered heeft, langzamerhand een lastpost is geworden en toch nog hopen blijft dat zij met hem, dien zij innig liefheeft, vereenigd zal kunnen blijven; hoe Frits tot het besef komt dat zijn daad meer een edelmoedige opwelling geweest is, meer medelijden dan liefde, en het hem hoe langer hoe moeielijker valt te blijven dragen wat hij uit eigen wil op zich nam, die interessante toestand, de eenig werkelijk interessante uit het gansche stuk, is door den heer Mijnssen, die ook in de overige bedrijven getoond heeft een natuurlijken dialoog te kunnen schrijven, met talent in beeld en in woord gebracht. Dat wij desniettemin niet ontroerd worden, is omdat wij niet kunnen mede lijden met menschen, waarvan de schrijver ons, tot aan dit laatste bedrijf toe, wel eenige uiterlijke lotgevallen heeft vertoond, maar die hij ons eigenlijk niet heeft leeren kennen, gelijk het zijn plicht als dramatisch auteur geweest was.

Het is dan ook de schuld niet van mevrouw Van der Horst, wanneer het treuren van de arme Bertha ons niet bijzonder heeft aangegrepen: zij kon niet meer geven dan de auteur haar gaf.

De wijze, waarop de heer Ternooy Apel (Van Ulenberg) al van den aanvang af den onsmakelijken ploert markeert, maakt het nog onbegrijpelijker hoe zulk een individu in een fatsoenlijk gezin kan worden geduld, laat staan opgenomen. De heer Post (Frits Herfst) wist zich uit de hachelijke en soms belachelijke positiën, waarin zijn rol hem brengt, met tact te redden.

De ‘Kunstkring’ sloot de rij der dezen winter onder zijn patronaat gegeven Duitsche voorstellingen met een opvoering van Ibsen's *Hedda Gabler* met Louise Dumont in de titelrol.

‘Fräulein Dumont vom Deutschen Theater ist eine kluge und sichere, wenn auch freilich ganz kalte Schauspielerin’, schreef in December 1902 Hermann Bahr naar aanleiding van eene opvoering van Sudermann's *Johannes* te Weenen. Het geluk wil dat de eigenschappen, die den Weener criticus in deze kunstenares troffen, voor eene uitbeelding van Hedda Gabler bij uitstek passen.

Hedda Gabler is de vrouw die met demonisch overleg, met een volkomen afwezigheid van wat ook maar naar gevoel zweemt, er enkel naar streeft om, al ware het maar eens in haar leven, macht

te krijgen over een menschenziel en, wanneer haar dit niet gelukt, wanneer zij tot de overtuiging komt niets te vermogen dan het werk van anderen te vernietigen, vernederd en belachelijk in eigen oogen, zichzelf den dood geeft. De incarnatie van het egoïsme, is zij bovendien, zonder er zich rekenschap van te geven, een comediante, die voor zichzelve en anderen poseert, waar zij van Eilert Lövborg, als zij hem het pistool in de hand drukt, eischt dat hij 'in schoonheid' zal sterven; poseert tot het einde toe, wanneer zij op theatrale wijze het tooneel van hare onvruchtbare wandaden verlaat.

Al is, bij een zoo gecompliceerd karakter als dit, ook voor een andere opvatting plaats - om slechts dit te noemen: waar de een in Hedda Gabler een comediante ziet, hebben anderen haar een idealiste genoemd - zóó kán men zich haar denken, zóó, in groote trekken, heeft Louise Dumont, met de eigenschappen van koelheid, verstand en zekerheid, welke Bahr in haar opmerkte, de figuur voor ons uitgebeeld. Met koele voornaamheid gaf zij ons van het begin tot het eind, de dochter van Generaal Gabler te zien, de vrouw van de wereld, ook in haar mondain geflirt met Gerichtsrat Brack. Zonder die voornaamheid - die o.a. in de Hedda Gabler van mevrouw Mann maar al te zeer gemist wordt - wordt het onverklaarbaar hoe zij hare omgeving zoo lang weet te overheerschen, hoe tante Jule, al is Hedda haar niet sympathiek, toch tegen haar opziet. Het ingewikkelde van de rol laat zeker, ook in bijzonderheden, verschillen en afwijkingen toe, maar toch leek het mij in strijd met het karakter zooals Ibsen het zich, ook blijkens zijn aanwijzingen, gedacht heeft, wanneer Louise Dumont bij het verbranden van het handschrift van Lövborg, in plaats van het 'flüstert vor sich hin', door Ibsen aangegeven, te volgen, in een uitbarsting van krijschende woede haar vernietigingswerk verricht. En zoo kan men zeker nog opmerkingen over details maken. Maar dat de kunstenares aan het perverse en wreed-hartelooze van de figuur niet nog meer relief gaf en het stuk met zijn wrangbitteren nasmaak niet nog wreeder maakte dan het reeds is, mag men haar zeker niet verwijten en getuigt van haar smaak. Daarom schrijf ik het herhaalde vaudeville-achtige jeu de scène, wanneer Tesman haar wil liefkozen of omhelzen, en zij een soort kruipdoor-sluip-door met hem speelt, liever op rekening van den tooneel-

speler die de rol van Tesman wat te karikatuur-achtig had opgevat. Daarentegen waren hare tooneeltjes met den Gerichtsrat Brack stukjes haute comédie van de goede soort.

De eigene, tot in bijzonderheden uitgewerkte creatie van Brack door Gustav Lindemann toonde eens te meer - men herinnert zich zijn Oswald uit *Gespenster* - welk een intelligent en gewetensvol kunstenaar het gezelschap van het Düsseldorfer Schauspielhaus in zijn 'Leiter' heeft. Jammer dat zijn 'Leitung', wier degelijkheid ook uit het voortreffelijk samenspel bleek, er Louise Dumont, wie het toch zeker niet aan zeggenstalent ontbreekt, niet toe heeft kunnen brengen, wat minder opzettelijk onduidelijk te spreken dan zij, waarschijnlijk om vooral natuurlijk te schijnen, ditmaal deed.

Voor den toeschouwer, die gaarne begrijpt wat men hem vertoont, is het wel van eenig belang ook te verstaan wat er gezegd wordt; en al moet de waarschuwing van Schiller:

> Der Schein soll nie die Wirklichkeit erreichen,
> Und siegt Natur, so muss die Kunst entweichen,

niet zonder een of meer korrels zout genoten worden, dit mag men er wel uit onthouden, dat er, op het tooneel en elders, een natuurlijkheid is die ophoudt kunst te zijn.

J.N. VAN HALL.

Parlementaire kroniek.

26 Maart 1906.

De discussiën over het Arbeidscontract zijn begonnen. Het wetsontwerp van den Minister Loeff, dat in het voorjaar van 1905 in staat van wijzen was, moest toen de vlag strijken voor de Lager Onderwijs-novelle, die vóór de verkiezingen nog moest worden binnengehaald. De nieuw opgetreden regeering verklaarde het ontwerp te zullen handhaven en de Minister Van Raalte bepaalde zich tot het aanbrengen van eenige wijzigingen, die de beginselen van het wetsontwerp niet raakten.

Toen de algemeene beraadslagingen werden geopend, was men eigenlijk slechts benieuwd naar de houding van één partij, de sociaal-democratische. De overige politieke partijen hadden, de een meer, de ander minder, principeel zich met het ontwerp vereenigd; wel kon men verwachten, dat de conservatieve elementen, zoowel ter rechter- als ter linkerzijde, zouden trachten bevrijd te worden van sommige bepalingen uit het ontwerp, die hun al te 'arbeiterfreundlich' waren, en dat zij andere bepalingen zouden trachten te verscherpen, maar scherpe tegenstand tegen het wetsontwerp in zijn geheel scheen van die zijde niet te duchten. Maar de sociaaldemocraten stonden er anders voor. Zij hadden buiten de Kamer voor ieder die het hooren wilde en zelfs voor wie dit niet wilde, het 'te wapen' tegen het wetsontwerp gepredikt; het agitatiecomité had storm geloopen, eerst tegen het eerste ontwerp van den Minister Loeff; en toen daarna in het tweede ontwerp menige steen des aanstoots was weggenomen en zelfs de heer Schaper verklaard had, dat de reden voor felle oppositie niet meer bestond,

was de storm niet bedaard, maar had men de agitatie gaande gehouden, als gold de wetsvoordracht niet de *verbetering* van de positie van den arbeider, maar als hadde men nu uitgevonden, hoe men den arbeider in zijn bevoegdheden zou kunnen kortwieken en zijn vrijheden zou kunnen aan banden leggen. Het wetsontwerp was het amendeeren niet waard, het was onverbeterlijk en een kort 'onaannemelijk' was het eenige saluut, dat men er aan had te brengen. Zóo had het agitatie-comité nog kort voor de openbare behandeling in de Kamer gedecreteerd. Het was 'la mort' met veel 'phrase'. Wat zou de houding zijn van hen, die *in* de Kamer aan dat comité het naast stonden?

Zelden heeft een agitatie buiten de Kamer daarbinnen zoo zwakke echo gevonden als bij dit wetsontwerp. Eerst dreigde de algemeene beraadslaging in het zand te loopen 'faute de combattants'; de heer Tak, die blijkbaar het vuur had te openen, was afwezig. Maar toen de heer Schaper de vergadering voor hem had weten vol te praten, verscheen den volgenden dag de afgevaardigde uit Franeker met een mat speechje, dat kritiek oefende op het wetsontwerp, daaraaan verweet den arbeiders niet genoeg tegemoet te komen en in zijn opzet als burgerrechtelijke regeling een 'failure' te zijn, maar dat van een vernietigende verontwaardiging evenveel had als een avondkoeltje van een zuidwesterstorm.

Het moet voor den voorzitter van de Commissie van Rapporteurs, den heer Drucker, die, als de geestelijke vader van het wetsontwerp, in de dagen van het agitatie-comité was uitgekreten voor een verrader van de arbeiders, een even groote als welverdiende voldoening geweest zijn, toen hij, daarin bijgestaan door den kundigen afgevaardigde uit Nijmegen, den heer Van Nispen tot Sevenaer, de geheele redevoering van den heer Tak meedoogenloos uiteenrafelde en daardoor de geheele Kamer overtuigde, uit wat voor zwak en onbruikbaar vlechtwerk die rede was opgebouwd. Sober en duidelijk, zooals de Groningsche afgevaardigde dat kan, maar tegelijk vlijmend scherp, striemde hij het verzet van het agitatiecomité, dat wel buiten de Kamer tegen het ontwerp was te velde getrokken 'met een kwaadaardigheìd zonder weerga', maar dat binnen de Kamer het niet verder had gebracht dan de zwakke oppositie van den heer Tak. En de Kamer verkneuterde zich zoowel, toen de heer Drucker aantoonde, dat de Duitsche 'Genossen'

bij de behandeling van het arbeidscontract in den Rijksdag juist bestreden wat de sociaal-democraten hier te lande wenschten, en juist hadden geëischt wat zij hier verwierpen, als toen de heer Van Nispen de geheele geschiedenis van het agitatie-comité naging en aantoonde, dat ook na de laatste wijzigingen dit comité onverzwakt het vuur was blijven aanblazen. Het betoog van den Groningschen afgevaardigde, die daarbij een ieder tartte één bepaling in het ontwerp te noemen, waardoor de arbeider achteruitging in vergelijking met het bestaande recht, maakte zulk een indruk, dat de heer Troelstra het noodig achtte het agitatie-comité te desavoueeren - iets waarmee hij niet weinig *rumor in casa* onder zijn eigen, toch reeds aan binnenlandsche twisten rijke partij bracht - en dat de heer Van der Zwaag verklaarde, indien hem de waarheid van deze bewering overtuigend bleek, voor het wetsontwerp te zullen stemmen.

Iedere politieke partij begaat op haar beurt fouten; de houding, die de Nederlandsche sociaal-democratie tegen het ontwerp van wet op het arbeidscontract heeft aangenomen, ook nadat de rechtmatige grieven door wijziging van het eerste ontwerp waren weggenomen, zal als een politieke fout door haar geschiedschrijvers worden geboekt.

Bij de behandeling der artikelen bleek nu reeds, dat van twee zijden beproefd zal worden verandering aan te brengen: van de uiterste linkerzijde, die de positie van de arbeiders nog wil versterken, en van den conservatieven kant, die zich nog niet wil schikken in den gedachtengang van het wetsontwerp, dat tot grondslag heeft de economische ongelijkheid van de beide partijen, werkgever en arbeider. Die ongelijkheid tracht het ontwerp zooveel mogelijk weg te nemen door te verbieden verschillende bedingen, die zonder tusschenkomst van den wetgever, de arbeider allicht met den patroon zou maken - en die hij dan ook, blijkens de praktijk, onder het bestaande recht maakt. Dit verzet tegen het systeem van het ontwerp, aangebonden door de aanhangers van het strenge individualisme, kwam het sterkst uit bij het artikel, dat vaststelling van loon niet toelaat dan in de vormen, die in het ontwerp zijn genoemd, en dat met een andere bepaling omtrent de besteding van het loon, de verschillende vormen van de zoo veroordeelde gedwongen winkelnering, tracht te keeren. Indien

het loon anders is vastgesteld dan geoorloofd is, zal de arbeider recht hebben op een hooger loon. Aldus het beginsel van de wet, dat minder gelukkig in het ontwerp was geredigeerd, maar beter werd uitgedrukt in een amendement van de heeren Regout, Limburg en Troelstra, dat aangenomen werd.

Die *verhooging* van het loon nu - en hierin lag de sanctie van de bepaling - was den individualisten, aangevoerd door den heer Van Idsinga, een doorn in het oog. Hij poogde het artikel te verzwakken, maar te vergeefs. Het bleek bij deze gelegenheid, dat er een voldoende meerderheid in de Kamer aanwezig is om de individualistische aanslagen op het ontwerp te keeren.

Behalve de bepalingen omtrent de loonvormen en de winkelnering waren er uit het eerste gedeelte van het ontwerp twee onderwerpen, die een debat van eenig belang uitlokten: de macht van de gehuwde vrouw over haar loon en de collectieve arbeidsovereenkomst. Het ontwerp bevatte omtrent de gehuwde arbeidster geen andere bepaling dan dat zij den bijstand van den man voor het sluiten van zulk een overeenkomst niet behoeft. Maar van een recht over haar loon te beschikken was geen sprake. De heeren Limburg, Patijn en Van der Vlugt hebben een poging gewaagd het loon van de vrouw buiten de goederen-gemeenschap der echtgenooten te houden. Blijkbaar ging dit de Kamer te ver. Men meende genoeg te doen, wanneer men de gehuwde arbeidster het recht gaf over haar loon voor de huishouding te beschikken. Het was deze gedachte, die belichaamd werd in een amendement-Heemskerk, waaraan de Kamer zonder hoofdelijke stemming haar zegel hechtte.

De collectieve arbeidersovereenkomst kan nog in geen land ter wereld bogen op een volledige wettelijke regeling. Het was dan ook niet de bedoeling van het ontwerp die regeling te geven; zij is vooralsnog niet mogelijk, omdat de ontwikkeling van het vakvereenigingswezen hier te lande daarvoor nog niet voldoende is gevorderd. Maar wat het ontwerp wel wilde doen, was het stellen buiten de twijfelingen die bij juristen kunnen rijzen omtrent geldigheid en verbindbaarheid van een dergelijke collectieve overeenkomst. Bepaald werd daarom, dat een collectieve arbeidersovereenkomst bestaat, zoo dikwijls zij is gesloten door een ver-

eeniging van werkgevers met een vereeniging van arbeiders. De individueele contracten die dan gesloten werden door hen, die bij een collectief contract waren betrokken en die met dat collectief contract streden, zouden kunnen worden vernietigd. Bedoeling van dit artikel was, dat de vakvereeniging de vernietiging van een dergelijke individueele overeenkomst zou kunnen eischen.

De heer Schaper had tegen deze regeling twee bezwaren. Hij wenschte nietigheid van rechtswege in plaats de bevoegdheid vernietiging te vragen. Hij wilde verder loslaten den eisch van het ontwerp, dat de vereeniging van arbeiders rechtspersoon moest zijn. Omtrent het eerste punt viel te twisten, al is het behoud van de bepaling gelukkig te noemen. Wat het tweede punt aangaat, dwaalde de heer Schaper, toen hij geen juridische bezwaren ten nadeele van de arbeiders van het door hem aanbevolen stelsel duchtte. Dat de heer Schaper als niet-rechtsgeleerde dit niet inzag, was niet te verwonderen, wèl dat de heer Troelstra door zijn stilzwijgen en zijn stem voor Schaper's amendement, geen rekenschap er van gaf, hoe *hij* zich over die niet te ontkennen bezwaren heenzette.

De behandeling van het ontwerp vlot langzaam, niet veel meer dan één artikel daags. Het verschijnsel valt meer dan voorheen waar te nemen, dat de Kamer meent, dat voor elk denkbaar geval de wet het antwoord gereed moet hebben. Wie deze methode van wetgeving vergelijkt met die, welke toegepast werd in den bloeitijd van onze wetgevingskunst, het eerste Ministerie Thorbecke, zal erkennen dat men niet is op den goeden weg. Indien onze Provinciale-, Gemeente- en Onteigeningswet op deze uitpluizende wijze waren tot stand gebracht, zouden zij nooit het mooie stuk werk zijn geworden, dat zij nu zijn. De wet *kan* niet alles voorzien; de *wetsuitlegging* in handen van een bekwamen rechter heeft den tekst der wet aan te vullen. Dit te bedenken is bij de behandeling van een zoo uitvoerig en ingrijpend wetsontwerp dubbel noodig.

Bibliographie.

Van over de grenzen. Studiën en critieken, door W.G. van Nouhuys. Baarn, Hollandia-drukkerij. 1906.

Onze letterkundige critici hebben in dezen tijd van, men kan gerust zeggen: overproductie, binnen de grenzen van het Vaderland zooveel te ‘overzien’, dat hun in den regel geen tijd overblijft om nog een blik te slaan óver de grenzen. Toch is het goed, dat wij er nu en dan aan herinnerd worden, dat er òver die grenzen ook menschen wonen, en menschen naar wie het de moeite waard is te luisteren.

Het verdient daarom hooge waardeering, dat de heer Van Nouhuys, die al met de Nederlandsche productie zooveel te stellen heeft, en daarenboven nog het vertoonde drama binnen zijn gezichtskring trok, zichzelven nog de weelde wil gunnen van op de hoogte te blijven en zijn landgenooten op de hoogte te stellen van hetgeen er in de buitenlandsche letterkunde merkwaardigs geproduceerd wordt.

De rij van opstellen, waarin hij dit verdienstelijk werk verricht, wordt geopend met een duidelijk overzicht en een goed gevoelde verklaring van de verhouding tusschen George Sand en Alfred de Musset, een verhouding waarover nog steeds vaak zeer oppervlakkig en partijdig geoordeeld wordt. Zoo bevat de *Mercure* van 15 Maart jl., nog wel van de hand van een dichter, Adolphe Retté, een opstel ‘Alfred de Musset à Fontainebleau’, waarin in de triviaalste termen op de voor hare nagedachtenis meest beleedigende wijze over George Sand en hare gevoelens en gedragingen ten opzichte van de Musset wordt gesproken. Al wil de heer Van Nouhuys zijn stuk niet uitgeven voor ‘een als vonnis bedoeld eind-oordeel’, de indrukken door hem ontvangen, worden zoo deugdelijk door bewijzen en aanwijzingen uit de voor twee jaar gepubliceerde correspondentie gestaafd, dat zeker weinigen die dit opstel aandachtig lezen tot een andere waardeering van deze veelbesproken verhouding zullen komen.

In andere opstellen treft de uitgebreide kennis van vreemde litteraturen, waarin de heer Van Nouhuys zich verheugen mag. Daardoor is hij niet alleen in staat, gelijk in het opstel over Giuseppe Venanzio, een duidelijk beknopt overzicht te geven van de gelijktijdige schrijvers van het land, maar ook door vergelijking - Verhaeren's *Les heures claires* en *Les heures d'aprés midi* met Rückerts *Liebesfrühling;* Oliva's drama *Robespierre*

met het gelijknamige van Sardou - aan zijn studiën een aantrekkelijkheid te meer te geven.

Voor den ‘general reader’ misschien niet zoo aantrekkelijk, maar op zich zelf zeer belangrijk is Van Nouhuys' vertaling van Bandello's novelle, die als bron dienst deed voor Shakespeare's *Romeo and Juliet*. Was de vertaling van deze uitgebreide novelle op zich zelf reeds een achtenswaardig stuk arbeid, zij krijgt een bijzondere beteekenis doordat de vertaler telkens door cijfers de correspondeerende plaatsen uit Shakespeare's tragedie heeft aangegeven.

Kraakporselein?

De laatstverloopen vier jaar hebben naast een zeldzaam opgewekt politiek leven een felheid van partijstrijd te aanschouwen gegeven, als in ons land in tijden niet gekend was. Wij waren er bijna aan ontwend. Met uitzondering van de verwoede campagne om Tak's kieswet in 1894, waren de tien jaar vóor Dr. Kuyper's optreden als minister vrij rustig verloopen. De tegenstelling clericaal en anti-clericaal beheerschte *binnen* het Parlement de politiek slechts in geringe mate; zij trad alleen scherp naar voren, zoodra de verkiezingen in het gezicht kwamen, en bij den hevigen strijd van April 1894 ontbrak zij voor een goed deel om haar plaats te ruimen aan de leuze: vóor of tegen Tak. Noch het Ministerie van Tienhoven-Tak van Poortvliet, noch het kabinet Röell-Van Houten hadden een vast aaneengesloten oppositie tegenover zich, die bepaaldelijk het kenmerk van clericalisme droeg; evenmin als trouwens de door die regeeringen voorgestelde maatregelen een speciaal anti-clericaal karakter droegen. Ook tijdens de regeering Pierson-Borgesius stonden *binnen* de Kamer de partijen als clericaal en anti-clericaal slechts bij de behandeling van het wetsontwerp op den Leerplicht tegenover elkander. Bij de sociale wetgeving, die van deze regeering was uitgegaan, bij Woning- en Gezondheidswet, bij de Kinderwetten, bij de Ongevallenwet, was van een lijn, die clericaal en anti-clericaal van elkander gescheiden hield, zelden of nooit een spoor te onderkennen.

Daar trad Dr. Kuyper als Premier op. In vollen gloed

laaide de oude antithese weer op; zij werd zelfs hoeksteen van zijn politiek; het goed recht daarvan werd door dezen vaardigen debater op theologisch-philosophische gronden verdedigd; de door hem voorgestelde maatregelen op onderwijsgebied drongen de antithese zelfs op aan hen, die in haar handhaving een verwording zagen van het politieke leven ten onzent. Naast de antithese bloeide onder Dr. Kuyper's regeering het conservatisme, blijkende uit verschillende daden, die de regeering verrichtte, meer misschien nog uit hetgeen zij naliet te doen. Men snakte links naar het einde van de Kuyper-heerschappij en of men er rechts zich met oprecht vertrouwen aan overgaf, zal de komende geschiedschrijver wel uitvorschen, maar is voorloopig voor twijfel vatbaar.

Het zal intusschen te bezien staan, of voor de verschillende politieke partijen zelve - de sociaal-democraten, die zich tegenover alle ‘burgerlijke’ elementen plegen te stellen, nu niet meegerekend - de tegenstelling van clericaal en anticlericaal zoo onwelkom was om op het verkiezingsveld voorop te zetten. Niet, dat van 1891 tot 1901 bij de verkiezingen die leus opzettelijk naar voren is gebracht, maar onbewust kon zij zoowel links als rechts verhoeden dat, wat jarenlang samen was gegaan, plotseling uiteenspatte. Indien die leuze niet kon worden aangeheven, welke dan? Omtrent de sociale wetgeving spreidden ongeveer alle partijen bij de verkiezingen een zelfde bedrijvigheid ten toon. Waren er op dit terrein groote verschilpunten - en wie zal ze ontkennen? - zoo liep hier de scheidingslijn door bijna alle partijen heen, zoowel door de voormalige groote liberale partij, als door de eenmaal aaneengesloten antirevolutionaire partij, die dan ook reeds lang haar ‘droite’ en haar ‘gauche’ had; het minst nog door de Katholieke staatspartij, die langen tijd in ons land een conservatieve partij is geweest. Wilde men langs deze lijn bij de verkiezingen post vatten, men brak met den regel, dat oude liefde niet roest, men moest zich vereenigen met de vijanden van weleer. Geen wonder, dat men het tijdstip waarop dit moest geschieden zoolang mogelijk verdaagde.

Trouwens wat beduiden verkiezingen zonder ‘cry’? Wat is een strijd zonder enthousiasme en pakkende leuzen? En hoe wil men in een nog nauw ontloken democratie den ver-

kiezingen als inzet geven de juiste begrenzing van de staatstaak? In beginsel toch, in vage algemeenheden verklaarde zich iedere burgerlijke partij voor sociale politiek: voor ongevallenverzekering, voor woningwetgeving, voor verzekering tegen ziekte, ouderdom en invaliditeit. Alleen verweet de een den ander te willen centraliseeren, te weinig het particulier streven tot zijn recht te doen komen, te veel staatsbeambten in het leven te willen roepen. Maar het behoeft geen betoog, dat deze en dergelijke meeningsverschillen, die eerst beteekenis krijgen bij concrete voorstellen, den eenvoudigen kiezer niet vermogen in geestdrift te brengen; het is zelfs de vraag, of zij hem diep roeren. Onder het kiesrecht van 1887 was dit stellig onmogelijk, de sociale politiek was trouwens toen nog in haar kindsheid; maar ook onder het kiesrecht van 1896 zal er nog menige redevoering gehouden moeten worden, eer het diepe besef omtrent deze verschilpunten bij den gewonen kiezer is doorgedrongen.

En terwijl dus de sociale politiek en haar toepassing nog niet konden zijn inzet van den politieken strijd, werd het vraagstuk, dat in 1894 het land in beroering had gebracht, het kiesrecht, na de zoogenaamde oplossing, die de wet van 1896 had gegeven, voorloopig op den achtergrond gehouden. Het ontstaan van de vrijzinnig-democratische partij in het voorjaar van 1901, hoezeer van beteekenis voor den verderen loop van het kiesrecht in Nederland, kon op de verkiezingen van dat jaar niet meer zooveel invloed oefenen, dat het kiesrecht daarbij een hoofdrol speelde. Ook toen bleef het anti-clericaal tegen clericaal, en de stembus gaf de echo: clericaal.

Misschien zou nog één twistvraag een andere partijgroepeering aan de stembus hebben kunnen doen ontstaan, ware het niet, dat ook daarbij - zij het al toevallig - de scheiding evenwijdig liep met die van kerkelijken en nietkerkelijken. Het is de vraag van vrijhandel of bescherming. De periode van 1901 tot 1905 heeft de noodzakelijkheid van stijving van de schatkist doen geboren worden, zoowel door de herziening van de lager onderwijswet als door de in uitzicht gestelde sociale maatregelen. Het ministerie-Kuyper wenschte protectie, de geheele linkerzijde, haar traditie getrouw, verzette zich daartegen met alle macht. In het algemeen zou ook de belastingpolitiek tot grondslag gemaakt

kunnen worden van een verkiezingsactie, maar onder de bestaande omstandigheden stemde als regel de protectionist clericaal en de vrijhandelaar vrijzinnig.

Zal de stembusstrijd van 1905 de laatste geweest zijn, die onder de oude leuze en tusschen de oude partijen is gevoerd? Er zijn teekenen, die het haast doen vermoeden. De regeering van Dr. Kuyper is geëindigd; het is niet waarschijnlijk, dat deze buitengewoon begaafde, maar als actief staatsman teleurstellende persoonlijkheid achter de ministerstafel terugkeert. De linkerzijde - om nog eenmaal de traditioneel geworden boog van Van Karnebeek tot Van der Zwaag te spannen - beschikt in de Tweede Kamer over een, zij het ook zeer kleine, meerderheid. De regeering is in handen van een Ministerie, dat verklaart verzoenend te willen optreden en dat derhalve de kerkelijke partijen wil ontzien. De meerderheid der Eerste Kamer zou hiertoe trouwens wel dwingen. Die kerkelijke partijen zelven hebben in de afgeloopen vier jaar verkregen wat zij wenschten; hun hooger onderwijs is ‘vrijgemaakt’, hun lager onderwijs eveneens. Dat zij de leerplichtwet en den vaccinedwang ongemoeid lieten, was hun eigen wil. Slechts het protectionistisch tarief hebben zij niet tot stand kunnen brengen. Maar indien de tegenwoordige regeering er in slaagt haar niet-protectionistische belastingplannen ten uitvoer te brengen, zal de liefde voor een tariefwet als die van den Minister Harte waarschijnlijk wel blijken even weinig bestendig van duur te zijn geweest als de sympathie voor dien bewindsman zelf.

Waar de omstandigheden zoo zijn en de Kamer daarenboven bij de laatste verkiezingen voor meer dan een vierde gedeelte bestaat uit nieuwe mannen, die de vorige periode van scherpen partijstrijd in het Parlement niet hebben meegeleefd, daar schijnt inderdaad het tijdstip te naderen, waarop de vroegere grenslijnen tusschen de partijen beginnen te verbleeken. Min of meer kwam dit reeds uit bij het begrootingsdebat. Wel werd dit met name door den heer Heemskerk met zekere verbittering gevoerd, wel werd als naklank op de verkiezingen de antithese verdedigd, maar de steen des aanstoots was minder het programma der regeering dan het optreden zelf van het Kabinet-De Meester. De discussie verloor zich grootendeels

in een tournooi over de oplossing van de ministerieele crisis van den afgeloopen zomer; zij raakte geen punten van de troonrede, die in strijd werden geacht met de beginselen der kerkelijke partijen. Integendeel, de individueele leden van het Kabinet werden met zekere sympathie begroet en terwijl men het Ministerie, als niet bezittende een meerderheid, geen levensvatbaarheid voorspelde, hoopte men toch tegelijkertijd de vruchten van de werkzaamheid der verschillende ministers te mogen plukken! Men schepte er behagen in het Kabinet in zijn geheel voor te stellen als kraakporselein; indien de sociaal-democraten eens een oogenblik werkelijk in de oppositie gingen, of indien de oud-liberalen, verstoord geworden door een al te stoute concessie naar links, bij een stemming van belang hun tegemoetkomende houding lieten varen, dan zou het gedaan zijn met deze negen mannen! Maar desniettemin hoopte men steun te verleenen aan verschillende belangrijke maatregelen, die de sociale politiek een eind vooruit moeten brengen, en die men in zijn binnenste, ook ter wille van de kritiek, misschien nog liever uit een vijandelijk kamp dan uit de handen van den eigen leider ontving.

Doch indien de grenzen tusschen de antithese-partijen werkelijk beginnen te verflauwen, wat is dan de toekomst onzer politieke partijen? In zijn doorwrochte studie van de Engelsche en Amerikaansche democratie stelt Ostrogorski[1)] op haar rekening het meer en meer verdwijnen van de markante verschillen, die de politieke partijen tegenover elkander deden staan, een verschijnsel dat in Engeland en Amerika samen schijnt te gaan met het ontstaan van een klove tusschen de maatschappij in haar geheel en de minderheid, die zich aan de politiek wijdt. Het verband, waarin de schrijver tot zijn conclusie komt, namelijk de eigenaardige wijze waarop de verkiezingen in Engeland en Amerika worden voorbereid, bewijst reeds, dat de redeneering, al ware zij juist voor Oud- en Nieuw-Engeland, daarom nog niet is toe te passen op iedere democratie. In ons land, waar het algemeen stemrecht nog altijd niet bestaat, is de heerschappij der democratie bij lange na nog geen feit en behoeven dus de door Ostrogorski geschetste gevolgen, gesteld al zij zouden ooit hier hun

1) La démocratie et l'organisation des partis politiques. 2 Dln. Parijs 1903.

intrede doen, nog niet in aantocht te zijn. Een verflauwing der partijgrenzen zal men trouwens overal kunnen waarnemen in tijdperken van overgang, en in een periode van overgang schijnt het politieke leven ten onzent te verkeeren. Langzaam maar zeker zal een nieuwe partijverdeeling opkomen, waarbij de wijze van oplossing van het sociale vraagstuk de maatstaf zal worden. Het is reeds meermalen gezegd dat op dit terrein de oud-liberalen en de groep, die in de Kamer den heer De Savornin Lohman tot leider heeft, in de toekomst elkander zullen ontmoeten. In de toekomst, want voor het oogenblik ligt het afgeloopen vierjarig tijdperk nog te versch in het geheugen dan dat er reeds een ‘entente cordiale’ zou kunnen ontstaan. Van de zijde der oud-liberalen is der regeering een welwillende tegemoetkoming toegezegd, van de zijde van de Christelijk-historischen is de verklaring afgelegd, dat de rechterzijde nog altijd aan haar eenheid vasthoudt. Hoelang nog? L'homme est un apprenti, la douleur est son maître, zong de Musset. Indien de democratie der anti-revolutionairen, die onder de regeering van Dr. Kuyper ter wille van den vrede maar al te vaak was schuil gegaan, haar rechten herneemt, zal de dag aanbreken, dat zij zich beklaagt over een te lang bewaarde eenheid. Indien bij de komende sociale maatregelen, die zullen worden voorgesteld, de behoudende elementen uit alle groepen op verscheidene punten tegenstand zullen bieden, zullen de meer democratisch gezinden van zelf den band slaken, die hen nu nog met hun bondgenooten verbindt. De heeren Talma en Van Vliet zullen dan ontwaren, dat hun plaats niet blijven kan naast de heeren Lohman en Van Dedem. En ook in de katholieke partij zal zich de scheiding doen gevoelen. De laatste jaren zijn in de Kamer verschillende meer democratische en ‘arbeiterfreundliche’ elementen aan die partij toegevoegd en het valt te betwijfelen, of hun idealen en praktische wenschen op den duur ook het meer behoudende deel hunner partijgenooten zullen kunnen bevredigen.

Er zijn dus in de verschillende politieken groepen stille krachten genoeg aanwezig; het is slechts de vraag wanneer en bij welke gelegenheid zij zullen worden ontketend om zich ruim baan te maken. Allerlei omstandigheden kunnen daarbij van invloed zijn, niet het minst de houding van de regeering

in de eerstkomende jaren en de inhoud van haar voorstellen. Gesteld echter, dat de ontwerpen van sociale politiek, waarmede het Ministerie-De Meester voor den dag zal komen, niet in staat zullen zijn de bestaande partij-verhoudingen uit hun verband te rukken, wijl iedere partij haar eenheid niet te duur gekocht vindt voor eenstemmigheid ten opzichte van die voorstellen, zal dan de Grondwetsherziening en het blancoartikel de wigge kunnen zijn, die de oude partijen doet splijten? Het is waar, de rechterzijde heeft tot nog toe die Grondwetsherziening als iets avontuurlijks en het blanco-artikel als een onding uitgekreten. Sommige harer staatslieden hebben zelfs de eerste de beste ontmoeting met het nieuwe Kabinet te baat genomen om hun afkeer van dezen maatregel te luchten. Maar de vraag is, of het democratische bloed van de mannen van Patrimonium en van den Katholieken Volksbond niet ten slotte zal kruipen, waar het niet gaan kan. Indien mede door hun toedoen, de verwezenlijking van hun eigen kiesrecht-idealen onmogelijk werd gemaakt, zou dit verwijt hen als een schaduw volgen en het zou bijna onafwendbaar zijn, dat de invloed van deze Christelijke vereenigingen op de Nederlandsche arbeiders gestadig achteruitging. Geen verwijten treffen zoo diep als die van eigen schuld. Mocht de poging tot Grondwetsherziening falen en ons land blijven steken in het kiesrecht-moeras, dan zou de schuld niet het zwaarst drukken op hen, die geen kiesrecht-hervorming wenschen, maar op degenen, die, hoewel zelf voorstanders van een ander kiesrecht, aan de tegenstanders de hulptroepen hadden geleverd. Zij zouden waarschijnlijk hun fout inzien wanneer het te laat was. Quel dommage de passer son temps à dire: quel dommage! zou men hun dan kunnen toeroepen.

Intusschen, indien men veronderstelt, dat het thans zittend ministerie aan zijn plannen tot grondwetsherziening toekomt, gaat men uit van het denkbeeld, dat zijn levensduur de drie jaren zal overschrijden. Want het regeeringsprogram stelt de eerste lezing van die herziening vlak voor de verkiezingen van 1909 en derhalve de openbare behandeling van de grondwetsvoorstellen in het laatste zittingsjaar van de thans loopende periode. Zal het Kabinet-De Meester aan de verdediging van zijn blanco-artikel 80 toekomen? De zwakheid van het kabinet in zijn geheel is èn in de pers èn ook in de Kamer zoo herhaal-

delijk op den voorgrond gesteld, dat men bijna geneigd is in te stemmen met dit gemengde koor. Aanvankelijk toch lijkt zij zoo juist, die redeneering: één stap te veel links en de regeering verliest een paar stemmen van de 52 ter linkerzijde gekozenen, en nauwelijks zet zij den voet wat teveel in het midden of aan den anderen flank dier 52 blijken eenige afvalligen te bestaan. Het is waar, de regeering heeft reeds een paar maal de rechterzijde aaneengesloten tegenover zich zien staan. Zij heeft de opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelasting niet anders kunnen verkrijgen dan met den steun van de sociaal-democraten en tegen de geheele Kuyper-coalitie; dat de interpellatie over de Chileensche reis van den minister Kraus voor haar geen noodlottig einde heeft gehad, is alweder een gevolg van den algeheelen steun links tegenover de rechterzijde. Maar indien dit iets bewijst, dan is het voornamelijk, dat de regeering in geval van nood, zoo dikwerf haar gevaar dreigt van de partijen, die vóór de verkiezingen de meerderheid bezaten, op de geheele linker-phalanx kan rekenen. Toegegeven, zal men zeggen, maar indien bij een wetsontwerp een combinatie van minderheden het tot meerderheid mocht brengen, zouden de dagen van het ministerie toch geteld zijn; en hoe zal de regeering vermijden te stooten op dergelijke klippen, die maar al te vaak onder het stille water zijn verborgen en eerst opgemerkt worden na de vernieling?

De regeering heeft het in de hand, door haar programma streng uit te voeren, dit gevaar tot kleine afmetingen terug te brengen. Haar plannen omvatten, behalve de grondwetsherziening, belastinghervorming, bezuinigingen en sociale wetgeving. Ten aanzien van het eerste punt tast men nog in het duister, maar heel lang kan het niet meer duren, of er zal licht komen. Bij de verdediging van de opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelasting werden deze uitdrukkelijk voorgesteld als een maatregel van tijdelijken aard. Zij zouden geheven worden voor één jaar, ten hoogste voor twee jaar. Indien zij dus vóór December 1907 door andere, blijvende, middelen moeten zijn vervangen, zal de Minister van Financiën met zijn studiën over de beste belastinghervorming weldra gereed dienen te zijn en zijn concrete voorstellen moeten indienen om die tijdig het Staatsblad te doen bereiken. Wanneer de regeering daarbij volgt het programma der vrij-

zinnige coalitie, dat haar volgens haar eigen verklaring tot grondslag strekt, wanneer dus zoowel een samenvoeging van vermogens- en bedrijfsbelasting als een verhooging van de successierechten in aantocht is, dan is er alle kans, dat de phalanx der 52, gesteld dat de rechterzijde zich in haar geheel tegen deze belastinghervorming bijft verzetten, haar getrouw zal blijven. De redevoering van den heer Tydeman in de begrootingsdagen wettigt de veronderstelling, dat ook de groep der oud-liberalen haar steun aan een dergelijke belastingpolitiek zal geven en de sociaal-democraten zullen stellig een nadere belasting van het kapitaal niet afwijzen.

Minder rooskleurig ziet de gezichtseinder er uit, indien men let op de bij de verkiezingen gepredikte bezuinigingen van de oorlogsuitgaven. De Minister van Oorlog heeft bij een deel van de naaste geestverwanten van het Kabinet niet kunnen wegnemen het wantrouwen, dat zijn eerste rede in de Kamer had opgewekt. Uit die rede bleek allerminst het besef, dat groote bezuinigingen in onze dure oorlogsbegrooting dringend noodzakelijk zijn; evenmin bleek een gelijke waardeering van het volksleger als waarvan het coalitie-program bij de verkiezingen getuigde. Het gevolg bleef niet uit. De vrijzinnigdemocraten moesten reeds tegen de eerste begrooting van generaal Staal hun stem uitbrengen, en de militaire specialiteit der Liberale Unie, de heer Thomson, gaf dezen bewindsman aarzelend een vertrouwen van één jaar. Was het eenerzijds merkwaardig te zien, hoe de nieuwe Minister van Oorlog den steun, dien hij links verloor, onmiddellijk en met woeker rechts terug vond, aan den anderen kant moest dit verschijnsel de regeering tot nadenken stemmen. Een minister uit dit kabinet zal niet willen leven bij de gratie van de rechterzijde; de regeering had ook ten opzichte van Oorlog en Marine verklaard te staan op den bodem van het verkiezingsprogram van Liberale Unie en Vrijzinnig-Democratischen Bond. Is dit werkelijk zoo, dan behoort òf de heer Staal niet in dit Ministerie thuis òf hebben zijn denkbeelden zich in een al zeer korte spanne tijds belangrijk te wijzigen. Moet hij steun blijven zoeken bij de rechterzijde, dan is daardcor de regeering in haar geheel, die een regeering van links wenscht te zijn, op niet geringe wijze verzwakt.

De belastinghervorming en de bezuinigingen worden onder-

nomen niet allen om het bestaande of dreigende tekort in de schatkist aan te zuiveren, maar ook en vooral om aan de komende uitgaven het hoofd te kunnen bieden. Behalve de onderwijsnalatenschap van het Ministerie-Kuyper zullen daarmede de kosten moeten bestreden worden van de aanstaande sociale maatregelen, die de regeering wil tot stand brengen. Allereerst de ziekte-verzekering, verder de armenwet en de invaliditeits- en ouderdomsverzekering. Misschien is het niet te gewaagd te veronderstellen, dat bij de twee eerstgenoemde ontwerpen ten slotte het overgroote deel der Kamer aan de zijde der regeering zal staan, zoodat alleen het laatste onderwerp aanleiding zal geven tot principiëele debatten. Wat recht geeft tot die veronderstelling, is de houding der Kamer bij de Ongevallenwet, de Woningwet en de Kinderwetten. Maar niet dit alleen. In hoeverre deze Kamer een krachtige meerderheid zal geven aan sociale wetgeving, kan ook blijken uit den loop, dien de discussien omtrent het Arbeidscontract tot nog toe hebben genomen. Die discussiën bewijzen, dat voor de hoofdbeginselen van dit wetsontwerp, voorzooverre zij de positie van den arbeider versterken, een meerderheid van beteekenis is te vinden; zij bewijzen, dat die meerderheid den arbeider en den werkgever niet wil beschouwd zien als twee partijen van gelijke kracht, maar den eerste wil wapenen tegen het economisch overwicht van den laatste. Men moge zeggen, dat dit wetsontwerp in behandeling is gekomen onder gelukkig gesternte, daar het afkomstig was van de vorige regeering en dus ook de sympathie der rechterzijde bij voorbaat bezat, de stemmingen bij de speciale artikelen zouden anders zijn uitgevallen, indien niet een krachtig sociaal besef de meerderheid bij haar votum leidde.

De behandeling van het Arbeidscontract zal de Kamer de eerste maand na haar terugkomst nog verhinderen veel ander werk te doen. Men heeft haar van den tragen voortgang een verwijt gemaakt en zelfs aangedrongen op middelen om het indienen van amendementen binnen zekere perken te houden. Ten onrechte. Het wetsontwerp op het arbeidscontract is niet slechts een juridisch-technische regeling, zooals sommigen het wel hebben willen voorstellen. Een voorstelling, die waarschijnlijk haar bestaan dankt aan het feit, dat het ontwerp deze materie een plaats geeft in

het Burgerlijk Wetboek. Maar het feit dier inlassching maakt het ontwerp nog niet tot een louter stuk juridische wetgeving; het behoudt desniettegenstaaude zijn hooge sociale beteekenis. Met hoeveel zorg ook saamgesteld door de bekwame mannen, die het ontwerp in zijn laatste gedaante hebben voorbereid, de Kamer moet het recht behouden, ja heeft den plicht, beginsel te stellen tegenover beginsel, waar de artikelen van het wetsontwerp daartoe aanleiding geven. Een andere vraag is, of de Kamer niet een ernstige poging moet wagen, door herziening van haar Reglement van Orde, het voorbereidend onderzoek van wetsontwerpen zóo te veranderen, dat bij de openbare behandeling slechts een korte, principiëele discussie noodig is.

Hoe dit zij, indien voor 1909 iets van beteekenis zal moeten worden tot stand gebracht van de verschillende onderwerpen, waarvan bovenstaande bladzijden gewagen, zullen èn Kamer èn regeering spoed moeten betrachten. Indien de regeering haar ontwerpen tijdig gereed heeft, is dit een spoorslag temeer voor de vertegenwoordiging om zich snel aan de bearbeiding te zetten.

Dit alles voert vanzelf terug tot de vraag, of werkelijk dit kabinet voortdurend in politiek levensgevaar verkeert. Ik ben geneigd die vraag ontkennend te beantwoorden, maar onder één voorwaarde: dat het ministerie zich houde aan zijn program. De verschillende groepen der linkerzijde, ook de sociaal-democratische, willen deze regeering aan het werk zien en nagaan wat zij voor hun belangen goeds wrocht. Terwijl bij de Grondwetsherziening misschien voor de oudliberalen het oogenblik komt om den eenmaal gegeven steun te onttrekken, is juist die Grondwetsherziening met het beloofde blanco-artikel voor de sociaal-democratie het motief om, zoo eenigszins mogelijk, de regeering tot de behandeling van haar Grondwetsvoorstellen in staat te stellen. Daarbij zal elke maand, die aan den levensduur van het kabinet wordt toegevoegd, de omverwerping moeilijker maken. Want welke staatsman is bereid, midden in een wetgevende periode een nieuw kabinet saamtestellen, waarvoor hij evenmin een meerderheid kan vinden als het ministerie, dat hij opvolgt? Men kan toegeven, dat in plaats van het Kabinet-De Meester een zuiver zaken-ministerie mogelijk ware geweest, maar hoe

dit mogelijk is, wanneer de zittingsperiode der Kamer tot de helft of misschien zelfs tot over de helft is genaderd, en door het zittende ministerie voorstellen zijn ingediend en verwachtingen zijn opgewekt, is waarlijk niet zoo gemakkelijk in te zien. Eenmaal zoover, kan de regeering aan haar vijanden en aan hen, die haar beklagen om haar broos bestaan, toeroepen: les gens que vous tuez se portent assez bien.

Middelerwijl zal er, terwijl het ministerie zijn programma afwikkelt, langzamerhand klaarheid komen in de verschillende politieke partijen. Nieuwe lijnen zullen zich afteekenen en hier scheiding, daar vereeniging brengen. De politiek zal geraken in een ander teeken dan dat van het clericalisme en zijn tegenvoeters, en het ministerie van 1905 zal, aanspraak hebbende op dankbaarheid wegens zijn praktische werkzaamheid, tevens in de geschiedenis van Nederland de nuttige plaats hebben vervuld van een regeering van overgang.

J. LIMBURG.

Sonnetten en ghazelen.

Sonnetten.

I.
Avondrood.

- ‘Mijn hart is moe: het heeft zóoveel geleden.
't Werd fel gestriemd door wreede geeselroeden,
Om 't heilig vuur, dat God mij gaf te hoeden,
Om zangen zoet, die God mij gaf als beden.’

- ‘O lief! mijn lief! ik zal u ál vergoeden
Wat andren, laag-verraderlijk, misdeden.
Uw smartdoorvlijmd, door haat en hoon vertreden
Arm hart vol zangen! - nu zal 't nooit meer bloeden.’

De popelrij, op gele Octoberluchten,
Geleek een gouden voorhang tusschen aarde
En hemel, zacht bewogen door de zuchten
Van Zaalgen, wandlende in de Weeldegaarde.
En rijp aroom van ongeziene vruchten
Was in den wind, die zeegnende ommewaarde.

II.
Liefdebrood.

De vooglen wachten, bruin op bruine twijgen,
Op 't nedersneeuwen van het blanke brood.
Zij wete' een hand, wie geven nooit verdroot,
Die heden zeker weder kruim laat zijgen.

Met sluw gesluip kwam donkre hongerdood
Het broze vogelleven kil bedreigen,
Zoo niet die hand, zóo trouw als Jáhwéhs eigen,
In woestenij van winter manna bood.

Zoo doen mijn droomen: wachten en vertrouwen
De hand, die gaf en áltijd geven zal,
Tevreden kweelend, wen het wolkenrouwen
Vervroolijkt éven blanke woordenval.
Blijf strooien, liefde, mild, tot Meie-blauwen.
Met melodie vergoeden zij u ál.

III.
Schaduwboom.

O maakt den vijver zonloos-kil en zwart
De wijdgespreide zware schaduwboom,
Spaar niet zijn leve' uit vromen eerbiedschroom,
Maar sla de bijl in 't blanke boomehart.

Verteedre u niet de melodieënstroom
Van weemoedswind en kweelevogel! Tart
Den droeven dichter, die zijn wereldsmart
In 't lommer laafde met een liefdedroom!

Doch laat niet bloeden - snoeiend met beleid -
Uit honderd wonde' een armeloozen tronk.
Hij hield tot zeegnen de armen uitgebreid,
Hij gaf het licht, dat op zijn blaadren blonk,
Den vijver weer in vogelzang-jolijt,
Terwijl hijzelf het donker water dronk.

IV.
De schoone god.

Toen kwam tot mij, in grauw Novemberwoud,
De schoone god, dien ik aanbad weleer.
Hij rilde, naakt in 't windekille wêer.
- ‘Herkent gij mij? - ik ben zóo krank, zóo oud!
En toch dezelfde, wien uw liefde têer
Veel kleine reine tempels heeft gebouwd.
Tot asch verging mijn laaiend lokkengoud.
Mijn blanke schoonheid keert mij nimmermeer.’

Ik gespte los mijn purpren overkleed
En sloeg het, weenend droef, zijn leden om
En knielde en sprak:
- ‘Uw tempel is gereed.
In 't huis mijns harten blijft gij wellekom.
Met tranen laven zal ik u, betreed
Met mij den berg, dien ik alleen beklom.’

Ghazelen.

I.

O zwijgt ten lest mijn verzenval,
Zoo weet ik dat ik sterven zal.
Verbleekt der beelden vervengloed
En kwijnt de vlam, die 'k stout mij stal,
De blanke godslamp vóor mijn voet,
Zoo daal ik neer in 't schaduwdal,
Zoo weet ik dat ik sterven moet.

Mijn lied is niet een spelebal,
Doch, purper van mijn hartebloed,
De vrucht, vol honig en vol gal,
Van Levens Boom, bij Levens Vloed,
Geworteld diep in 't Eeuwig Al
En door het Eeuwig Al gevoed.

II.

Het licht is heen, het leste blad viel af.
Ik ben alleen en koud als in mijn graf.
In bleeken nevel drijft het lijk der zon.
In leege straat klinkt hol een hondeblaf.
Nu weent de regen uit de wolkenbron.
Ik buig het hoofd, als onder godestraf,
In 't grijze net, dat weemoed rond mij spon.
Ik voel alom den Vijand loeren, laf,
Vermomden Vijand, dien ik nooit verwon.
Mijn leege handen zoeke' een pelgrimsstaf
Voor nieuwe reizen, die 'k wel gaarn begon.
O zoo mij mild een glanzende Engel gaf
Een leliestengel, waar 'k op leunen kon!

III.

Zooals een kind, wen is haar taak gedaan,
Al blij verlangt naar groene schaduwlaan
En hemel blauw en bloemen blank en rood,
Maar, na haar werk, nog niet mag spelen gaan,
Wijl strenge vader haar die vreugd verbood; -
't Gedweeë kopje buigt zij bij 't vermaan:
Zij wil niet schreien, neen, zij houdt zich groot,
Tot nóg aan d'arbeid vindt de zilvren maan
De dappre kleine, wie geen traan ontvloot,
Maar peinzende áldoor: ‘Zou die bloem nog staan,
Die mooie rooie, aan 't randje van den sloot?
Zou, in den meidoorn, weer zóo prachtig slaan
Het nachtegaaltje, dat er gister floot?’ -
Zoo nam ik d'arbeid, zonder klagen, aan
Van verder leven, hoe 't mij vaak verdroot.
Nu wil ik wachten, zonder ach! of traan,
Op droom van vreugde in vredeslaap van dood.

IV.

Verblind door 't flikkren van uw wagenspaken,
o Koning Dood!
Gelijk de stormwind voel ik u genaken,
o Koning Dood!
Bloedpurpren heerscher op uw zegewagen,
met paarle' omkransd,
In de avondwolken, boven menschendaken,
o Koning Dood!
Laat gij uw spoor, als op een veld van oorlog,
in avondrood.
Nooit moede held, die blijft ál-eeuwig waken,
o Koning Dood!
Terwijl de moegeweende menschen droomen en aadmen kalm,
Geweld'ge held! versla de donkre draken,
o Koning Dood!
Die heeten Weedom, Krankte en Angst en Wanhoop
en Waanzin wild
En koel mijn bloed, waar bange koortsen blaken,
o Koning Dood!
Verandr uw schrikgestalte in lief en trouw
een aangezicht,
Een zuster zacht, die sprei mijn doodelaken,
o Koning Dood!
Of zij, die meer mij dan een moeder was, zóo engelgoed.
Wil 't smartehart met liefdehand mij raken,
o Koning Dood!
Dat hijgend hart, dat zocht en nimmer vond
en niet berust,
Dat gij ten lest zijn bange jacht doe staken,
o Koning Dood!

O zóoveel bleeke geestehanden zie ik wenken al!
Nu wil ten lest mijn aardebanden slaken,
o Koning Dood!
'k Veracht de wereld, 'k wacht van 't leven niets,
ik wacht op u,
Gelijk een non, die biddend leert verzaken,
o Koning Dood!
Gun rust dit lijdensmoede lijf, dat smacht
naar d'eeuwgen slaap
En wil mijn ziel, zoo God wil, zalig maken,
o Koning Dood!

V.

O éenmaal weer de handen vouwen!
Weer éenmaal opzien, vol vertrouwen,
Naar de Eeuw'ge Liefde in 't blauw omhoog!
Den blanken tempel weder bouwen,
Die lang in puin zonk, boog na boog!
Zal 'k nimmermeer, verheerlijkt, schouwen
Wat zelden schouwde sterflijk oog?
Aanzie de tranen, die bedauwen
Mijn brandende oogen, lang zóo droog!
Zij blikken weer naar 't hemelblauwen,
Dat me eens verblindde en vrede loog.
Wel ál te zwaar voor zwakke vrouwen
Is twijfel, die mij nederboog.
Ik zonk, gewond door Wanhoops klauwen,
In 't zwart moeras, dat ín mij zoog.
Wie zal nu redden uit haar rouwen
Mijn ziel, die éens ten hemel vloog?

VI.

Ik weet hoe droeve en onverhoord de klachten, die wij klagen, zijn,
Hoe levenslang onopgelost de bange levensvragen zijn,
Hoe, elken herfst, mijn levensboom al ijler, bleeker loover strooit,
Hoe zweept de kille wind zijn kruin, hoe wreed de regenvlagen zijn.
O kleine Vogel, in den boom, die áltijd zong, in weelde en wee,
Wil trouw, tot eens de dood hem vell', zijn welke herrefstdagen zijn.
O troost en wonder van mijn ziel, ik wil u zeegnen, hemelkind,
Dat koos de droeve grijze wilg, terwijl er rozenhagen zijn,
O zing wel trouw uw lied van rouw om alle zielen, die 'k verloor,
Vertrouw mij waar - vergaan? - bewaard? - wie in mijn lommer lagen, zijn.
O ruische uw koele vleugelslag, bevrij' 't gevangen levensleed!
Al leek mij zwaar uw lieve last, ik weet, hij wil gedragen zijn.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Kunstenaarsleven.

Zesde Hoofdstuk.

I.

Maurice leefde al maanden lang in een werkkoorts, die hem omgloeide en z'n verbeelding in zwaren draf joeg.

Soonbeek had, na drogisterig gepinkel en 'n benauwend, Maurice's geduld en aandacht inknellend ge-bereken, 't op een akkoordje gegooid met z'n schuldeischers in de straat. Drie avonden achteréén had de schatrijke man, op Fleury's duf kamertje gezeten, de luitjes, als 'n bloedgierige spin d'r vliegen en motjes, opgewacht. Drie avonden lang had hij hen beknibbeld en betoeterd, alsof er z'n leven van afhing, en gejuicht bij ieder kwartje, dat van de rekening wegviel. Ze waren nooit nog met zulke fijne listjes, vragen, draaierijen overmand geworden en Maurice hield z'n hart vast bij het zien uitkronkelen van zooveel geraffineerde sluwheid. Toch eindigde alles met 'n vriendschappelijk gepraat tusschen Soonbeek en de schuldeischers, die hij uitgehoord en vastgestrikt had op allerlei manier. Vier van de acht had ie op afbetaling zelfs broeken, 'n overjas, emmers voor de vrouw, en twee handkarren aangesmeerd.

Maurice voelde zich zweven, nu hij van al die schaamtelooze en nijdig-vloekende geld-kereltjes af was. Alleen vond ie 't om te huilen voor 't brave bakkertje Roeleveld, dat die zich 't meest door Soonbeek had laten lijmen, juist wijl ie de goedaardigste en voor suggestie meest gevoelige bleek. Louise zei niet veel, maar aan alles kon Maurice zien, dat ze heel gelukkig was nu ze niet meer vervolgd werd door die gemeene trap-krijschers. Ze schrok bij gebel niet meer

zoo òp, ze bleef kalmer en innig-statiger dan ooit. - 't Armoegepijnig was met die afbetaling nu wel niet gedaan, maar de kleine schande toch wèl, de kleine, hatelijke buurtschande, van overal besproken en over den hekel gehaald te worden. - Soonbeek kwam veel bij Maurice, bleef dan plakken van 's morgens tien tot drie uur 's middags soms. Hij werkte dan met Louise als 'n dagmeid. Hij was zoo lief voor haar als zijn aard toeliet. Hij beweerde, dat ie wel voor twee werkvrouwen stond, en dat Louise eigenlijk maar nooit 'n meisje moest nemen. Maar als zij daartegen in dan zei, dat ze 't huishoudsloven, den ganschen dag door, naast de uitputtende verzorging van Kareltje, 'n straf, 'n sarrende kwelling vond, sputterde hij wat driftigs onverstaanbaar-gejaagd weerom, 't woord ‘kwelling’ zoo dikwijls herhalend, dat Louise er doodnerveus van werd. Op zoo'n help-dag bleef Soonbeek zich schaamteloos en wreed-koel opdringen. Hij deed zich dan 'n grove bonte schort voor en bedrijvigde rond in z'n wit overhemd. De jongens wisten niet wat ze zagen. Bibberend van eerbied deden ze op 'n wenk wat z'n schrille stem hen toesnauwde te doen. Alleen Dorus wou zich wel eens peinzerigvoornaam houden, maar dadelijk oversmakte hij 'm met zoo'n golf verwijten, dat ie in 'n snikkerig gestuip opschrikte, alsof ie ijskoud water den warmen nek ingespoeld kreeg.

Soonbeek maakte de flesschen schoon, reinigde 't petroleumtoestel, besnuffelde de keuken-kastjes, poetste Louise's schoenen, boende zelfs dikwijls den grond, alles met ernst en hartstochtelijken ijver. Louise had zich in 't begin razend gegeneerd gevoeld en hem gedwongen dien onzin te laten. Maar hij spartelde brutaal tegen, overrompelde haar met kwasterige uitroepen:

- Wat zou dat nou?... ja ja! vrienden onder elkaar!... Wat zou dat nou?... hm, hm... Of u nu de grond doet of dat ik 't doe... zal de grond 't zelfde zijn, dunkt me, dunkt me!...

Louise wist 'm daarna niet weg te krijgen, wou 'm ook niet krenken, voelde zich werkelijk dankbaar voor z'n afhelpen van hun schuld-ellende. Meestal, op zoo'n boen- en werkmiddag, ging ie 'n kwartier vóór Maurice's komst weg. Dién vreesde ie, kon ie ook niet vrij tegen op! Als díe zei: Soonbeek, ik wil niet dat je dat doet!... verdraaid als ie 't

dan durfde... Er zat zooveel strenge kracht in dien vent, waarvoor hij zelfs beefde.

Maurice hoorde iederen dag geduldig aan wat Louise 'm vertelde van Soonbeek's huiselijk meegescharrel, verbergend z'n angst, dat zoo iets verkeerd moést afloopen. Hij kende nu al op 'n prik Soonbeek's ziekte-nieuwsgierigheid, z'n opdringerige, rauw-onkiesche bemoeizucht, z'n afmattende praatjesmakerij en wreed klein gesar. Een of anderen dag zou hij eten koken, wegsmakken wat hèm niet beviel, of van de deur sturen wat volgens hém overbodig was. Ko Hoenders had ie al de deur gewezen en de ouë vrouw met 'r hondenmanie gruwelijk beleedigd. Maar Louise wou 't wel dulden, wijl ze wist, dat 'n afstraffing Soonbeek schuim-nijdig maakte. Dan zou ie scènes uitlokken tegen Maurice, uit wraakgierige drift. - Want telkens, zag ze nu, kon hij tegen Frans en de jongens en Ko Hoenders uitvallen en kwaadaardig worden als 'n gesarde aap. Z'n inborst was wreed, sluw-giftig, en z'n kwasterige eigenzinnigheid hield z'n beschouwingen en inzichten omklemd met klauwigen kneep. Z'n machtzucht klauterde dadelijk boven ieder uit, en z'n luidruchtige drukte oversnaterde alles. Als 'n kat wrong ie z'n lijf door 'n spleet waar ie eenmaal z'n kop in had geduwd, en elk gat of verborgen hoekje zoog z'n aandacht vast.

Dorus en Dolf had hij nu ook schoenen verkocht, onder borgstelling van Maurice. Frans zond ie 'n afgesleten kostuum, en de jongens twee verdragen loodgieters-pakjes van kaalbruin geribd fluweel. Hij beweerde, dat ze 't goed geschilderd aan 't lijf zat, schoon Dorus er in verdronk, zoo slobberigwijd hing 't om 'm heen, en Dolfje er dreigde uit te springen, zoo spande 't van nauwheid. Telkens als Soonbeek Maurice sprak, spoorde ie 'm aan, voor die kleine doodvreters gauw een werkkring te zoeken, anders zou hij ze op 'n kantoor plaatsen bij kennissen. - Maar Maurice leefde nu eenmaal in een zaligen geluksroes, al sinds maanden. Nu en dan kwam ie bij Soonbeek. Die dwong 'm iederen dag te komen, maar Maurice durfde niet. Hij voelde aan 't smeeklief gekijk van de mooie Flora, dat ze al minder en minder buiten hem kon, al zei ze 'r geen woord van. De dringende vraag in haar oogen, of hij haar vooral niet alleen wou laten, maakte hem heel bang.

Hij was eerst wat beneveld geweest. De rustige weelderigheid van Soonbeek's rijk huis, waarin ie, zonder overgang, uit z'n eigen knellende armoe en afgetakeldheid inviel; de heerlijke dingen die de bankier bezat; het prachtige serafineorgel, zoo groot en mooi als ie nog nooit een gezien had; dat orgel met z'n menschensmart uitschreiende voix céleste, dat vrome klanktempeltje van zijn Bach, die zielekerk van 't zingende godskind, - 't door-roesde hem alles, nu hij zoo onverwacht van z'n verknaagd boedeltje in de zoete theegeurige sfeer van die wijde, weelderige achterzaal was verzeild geraakt. Er kwam toen iets over 'm heen zwijmelen, alsof ie in 'n broeikas in slaap gevallen was. Hij snoof adem van bloemen en groen. Telkens even uit z'n bezwijming, zag ie voor zich de blonde, mooie Flora, wuivend, wuivend alsof ze 'n heel fijnen theegeur naar 'm toe waaierde. Wat leefde er nu toch in hem, dat hij de wonderblonde, ranke Flora telkens kon gedenken in zacht gepeins, met haar fijne bevalligheid van gebaar; dat hij telkens voor zich haalde haar traag-wiegelenden gang? Waarom hield hij zich bezig met haar dweepzieke, romantieke natuur, die hem al inniger en echter werd? Voelde hij nog 't heetbloemig, geurig geduizel in z'n hoofd van 'n bloemkas-sfeer? Want lief had hij Flora toch niet, lief met z'n ziel en z'n geest, z'n brandend en z'n zoet verlangen, zooals hij lief had Louise. Hoe hoog stond zij boven Flora, die bleek-stille, zacht-droevige Louise, met haar gesmoorden jubel om alles wat ze mooi vond, met haar diepe, zuivere liefde voor hem! Hij voelde angst naast Flora, wijl ie vreesde, dat ze zich aan hem vastklemmen zou, en hij tegen haar hevig-dwependen hartstocht zich niet meer zou kunnen verzetten. Neen, ze had niets kokets, niets dartel-aanhaligs, Flora, maar ze was zoo vrouwelijk-mooi van rijpe lijnen. 't Werd zoo'n zoet-angstige bevrediging haar te be-omtrekken met de oogen, en uit ieder plooiseltje van haar geurige kleed 't licht en de schaduw weg te vouwen! Ze was hoog en slank als 'n tengere plant, en er kittelde zoo'n stout gelach soms in haar grijs-geheimzinnige oogen. Dan hamerde 't in z'n hart... dan groeide in hem 't ridderlijke verlangen, die vrouw te beschermen tegen de woestdemonische, kleine duivel-natuur van Soonbeek. - Want met den dag voelde hij op dien man meer en meer z'n

invloed. Maar dan kwam plots z'n liefde voor Louise alles verdringen. Nooit, nooit zou hij weer dat wonder-heerlijke voor een vrouw kunnen voelen, en nooit meer zou 'n vrouw een emotie in 'm wekken, zooals hij die, den eersten avond van hun samenzijn in 't Concertgebouw, doorleefd had naast Louise, starend op haar schoon, ragfijn profiel. Flora was 'm heel sympathiek geworden, en hij zou lief, zachtzinnig tegen haar zijn, maar nooit mocht hij toelaten, dat ze zich hersenschimmen in 't hoofd haalde over 'n inniger toenadering tusschen hen, wijl Louise toch álles voor 'm bleef. Dat hoefde hij, als 'n angst-leugen, 'n gewurgde waarheid, niet meer in zich terug te dingen. Neen, dat zei z'n diepste verlangen, dat Louise álles voor 'm was, dat hij zich in háár pas kompleet voelde. Louise's liefde bleef voor hém, nú nog, na alle afmatting en zorgelijke armoe-vernedering, als een firmament-azuur, hoog en wijd-gespannen boven z'n hoofd, waar doorheen iets van de eeuwigheid zong. Hij duizelde van dat gevoel voor haar. Maar Louise's liefde streelde niet, gaf geen kleine, fijne zinnen-zwijmelende bevrediging. Ze was trotsch, stil en hoog als de avond-trans van 'n zomernachthemel. En in de zachte melancholie van haar mijmerende oogen zwierven wel de dingen die hij begeerde van 't liefdeleven, maar alles in zoo'n droef-schoon licht, dat ie 't nooit durfde naderen. Louise dweepte nooit met hem, zei zoo weinig van haar innerlijk, lokte niet een vurigen schijn van romantische idealen op hun weg. Louise zag z'n fouten, kloek en zuiver, verweet niet, maar liet hem z'n mensch-gebreken toch voelen. Flora dweepte wèl, wou hem verafgoden, als haar Heine, wou niets van hem zien dan 't ideale, 't ridderlijke, 't poëtische. Flora was voor hem als 'n blauwlicht ochtendmeertje, tusschen kleine bergjes spiegelend, bij een miniaturig landschapje; of als 'n klein binnenhuisje, met schitter-fel invallend licht, waar de zon, blond en gloeiend, stoeide met dansende stofjes, en een damp van gouden blankheid trilde over huisjes-wit en heete steentjes. Haar romantiek bracht hem meestal aan 't lachen, tot ie opschrikte als ie inééns de zoelte van haar verlang-oogen op zich voelde wasemen. Ze kon hem toespreken met 'n zachte golving van gesmoorde passie in haar stem, bevend van nerveuse ontroering, dat ie er van huiverde. Zoo'n overgave had Louise nooit.

Die bleef hoog-voornaam in haar liefde, statig en toch teer, zachzinnig en toch fier, innig en toch prinsesselijk! Soms dacht ie, dat 't 'n wijde koele zwier in haar was, 'n hoogheid van ziel, die nooit kon branden; maar dan plots herinnerde hij zich uren van samenzijn met Louise van zoo'n warmte-uitstralende innigheid en genots-hunk'ring, dat ie zich zelf dwaas vond en ondankbaar. Zij was nu eenmaal geen verknussend vrouwtje, dat haar man vertroetelde en zoete streel-naampjes voor hem uitdacht. Ze leefde nu eenmaal in een fijne fierheid, die nooit afdalen kòn.

Tusschen de onuitgesproken gevoelens van Louise en de half angstig-gesmoorde van Flora, overviel Maurice 'n werkkoorts, die 'm heelemaal buiten de werkelijkheid van 't dagleven stootte.

De zomer was als een goudgloeiend lichtfestijn door 't land heen getrokken, de dagen in een vurigen kring om hem heen bouwend, als telkens wisselende wonderen van glans en vuur, dat uitvlamde en weer wegdoofde; en nauw had ie ze gezien. Nu was de herfst, de rood-gouden herfst, met z'n malakietige weerschijnen en kleuren-droomen, met z'n somb'ren doodsgeur van hout en bladeren, zoo snel weer vóórgewenteld uit den tijdkrans, dat ie er van schrok! Al herfst?... Alweer 't avondpurper over de stille slootjes van de Utrechtsche zij? Al weer de haan-gouden veerengloed boven den Amstel, éven voorbij z'n straatje, bij zonsondergang? Al weer al die diepontroerende, stom-van-geluk slaande lichtwonderen van den herfsthemel en de herfstboomen? Waar waren dan toch die zonnende zomerdagen verscholen in de gouden aarde-tuinen?

Hij had heelemaal innerlijk geleefd, in z'n werk, z'n droomwereld, z'n visioenen.

's Morgens ging ie wel naar zijn bureau, deed daar plichtmatig zijn arbeid, maar zijn kollega's zag hij niet. Hij bleef doodstil voor zijn omgeving, afgetrokken, in een heerlijkdurend, niet wijkend koortsig scheppingsgevoel. Hij hoefde nooit te twijfelen. Dat was de stemming waarin ie móest schrijven, waarin ie zich geroepene voelde, dat alles aan hem beefde en iedere zenuw in z'n zelf-ontroering meedeed.

's Middags kwam ie stil thuis, zoende Louise, bekeek Kareltje even, hoorde van dit en van dat, en gaf Frans enkele aanwijzingen voor de ‘zuipkrant’. Frans zette die

heelemaal in elkaar, korrigeerde proeven en liet afdrukken, zoodat hij dadelijk aan nog wat andere artikelen kon beginnen. Er was iederen middag nu koffie gezet door Louise. De geur daarvan gezelligde rond in zoetige scheutjes, gaf hem 'n werklust, die 'm leek nooit te zullen eindigen. Ook stuurde Flora iedere week wat anders, allerlei snuisterijtjes voor Kareltje en verrassings-dingetjes: chocolade, eieren, vruchten. Maurice voelde, dat ie niet meer zóó erg zou wegzinken in ellende en folterende armoe als vóór Louise's kraam.

Soonbeek mocht 'n duivelachtig vampier-karakter hebben, onrustig, gejaagd en duisterig-gloeiend, Louise en hem had hij toch uit 'n vreeselijke hel ópgesleurd.

Hoeveel rustiger werkte hij, nu de tergende druk van z'n schuldjes van hem afgewenteld was! Hoeveel zuiverder en reiner hield 't gezang áán in z'n ziel, dat z'n eerste scheppende arbeid zou zijn! 't Kariljoneerde door de nachten, de kristal-klokjes, op z'n klein avondkamertje, als ie telkens, van onder z'n groezel lampje uit, keek naar 't sluimerbleek gezichtje van z'n Louise. Hij kon niet genoeg krijgen van die nachtstilte, die om 'm heen zuchtte en ruischte en van z'n armoe-woninkje 'n mystiek plekje maakte. O! dat eerste werk, wat 'n zalige uitstorting was 't hem; wat sidderde, gloeide, vlamde de passie door z'n woorden, en wat kon hij er in schreien, stelpeloos schreien van al z'n smart en z'n leed! - Dat was 'n heilige ontkieming van z'n eerste, vaste uiting, met ál 't wankele er in van z'n groeiende ziel.

Z'n armoe bleef nog wel groot. Flora kon nooit geld sturen, wijl ze over niets vrij te beschikken had. Maurice wilde er ook niets van weten. Als ze 'm er soms om smeekte, verzette hij zich met hevige energie. Hij wou zoo min mogelijk afhankelijk zijn van Soonbeek. Als deze uit zichzelf aanbood, zou 't tijd genoeg zijn om te weigeren of toe te staan. Want Maurice vreesde iets, waarover hij, wen werkpassie wat bekoelde, altijd weer tobde. Als ie met Soonbeek meeging, onder den invloed kwam van diens geldmacht, zou híj ondergaan, zoo zeker als 't zekerste! Soonbeek joeg òp, hèm en Louise. Op zijn manier hield hij wel van hun tweeën, maar hoofdzaak was toch zaken met hen te doen. Hij wou hén verrijken en zich zelf. Maurice haatte fel z'n

sjachersfeer. In 'n dolle driftuitbarsting had ie 'm dat weer, nog pas 'n week geleden, gezegd, toen Soonbeek en Flora hem waren komen bezoeken. Soonbeek had nooit nog zoo'n afstrieming van eenig sterveling gehad. Maurice spuwde op al z'n duiten, al z'n bezittingen, als 't er om ging zijn vrije, woeste of droomende natuur te willen inbinden, verbrokkelen. Hij wou 't leven genieten van den hoogst-geestelijken kant, met verrukkingen die voor Soonbeek hersenschimmige spelerijen waren, al erkende Maurice geld, veel geld zelfs, noodig te hebben. En Soonbeek wou alléén duiten, dúiten bijeen harken! Maurice verdoemde dat heete hebzuchtige schrapen, en weer was 't tot de ouë hevige botsing gestooten tusschen die twee, in aard zoo uiteengroeiende wezens. Flora had met verbluffing en ontzag naar Maurice's verdoeming geluisterd, en nooit had ze 'm zoo mooi gezien, in z'n grootsch willen en uitstorten!

Als 'n bultig scharminkeltje was de millioenair, stotterend en gebluft, op 't armoe-stoeltje in elkaar gekrompen blijven zitten, z'n beef-oogen in angst overal heen richtend. Zóó hevig had Maurice nog nooit verachting voor 'm uitgespogen! Was ie dan zoo'n galgenbrok, zulk 'n rottend aas? Maar 'n kwartier later schoof ie alles van zich af. Zoo'n durf-vent had ie in z'n leven niet ontmoet! Hij vond 't 'n geweldigen kerel. Om van te rillen! Wat 'n oogen!... wat 'n woestheid! En wat zacht kon ie zijn, zoo dadelijk na z'n uitval!

Zoo bleef Maurice liever in z'n armoe rondsukkelen, dan zich vast te laten knellen tusschen de hebzucht-tang van Soonbeek. Als heel jong kunstenaar koesterde hij 'n zoet idealisme over den aard van z'n schrijverij. Hij wou met een heilige levensvoeling z'n kunst dienen, en met een smettelooze ziels-zuiverheid. Hij wóu geen geld er van, geen roem. Door z'n armoe juist, zag ie 'n gouden schijn van 't smartelijk-schoone over z'n werk héén vallen. Hij haatte gebrek, maar toch kon er een lichtend wonder over z'n lompen en lorren uitgloeien, een hoogheid van eenzaam sentiment, waarin ie zich diep gelukkig voelde. 't Omvlamde gevaarte, dat ie met z'n doorkoortste verbeelding zag deinen op de levenszee, kruiste als 'n vuur-galjoot heen en weer voor z'n begeerige oogen. 't Was 't groote, hevige visioen van den arbeid dien hij te doen had. 't Schitterde aan allen kant naar 'm toe, de

brandende ruitjes, 't vurige staal, de hooge, ranke stellage van de stuurbrug, waarnaar hij tuurde. Op dat vlammende gevaarte zou ie de golvende levenszee over-zwerven, en geen weeklacht of smart kon hem terughouden.

Op die hooge stuurbrug zou ie ééns staan, als ie z'n kunst zuiver, en álles van geldrumoer en gesjacher er buiten hield. - Daarover kon hij met Soonbeek nooit spreken, wijl die 'm uitlachen zou. Hij zweeg er dus van, fel-hatend 't sjachergepraat van den bankier over z'n arbeid. Toch moest ie zich eerlijk bekennen, soms verbaasd te staan, als Soonbeek in z'n werk enkele dingen heel goed scheen te voelen. Wat zou dat in dien man zijn? vroeg ie zich dan af. Liet hij iets blijken van z'n verrassing, dan deed Soonbeek precies alsof Maurice 'm voor den gek hield, schoon ie snapte, dat 't ernst was.

Maar iedere gedachte-spelemei over anderen versmeulde toch onder de heerlijke werkkoorts, die in hem brandde. Nooit was dàt helle geluk, die diepe drang, die visioenaire schitterstoet zóó lang in en vóór hem blijven leven en bewegen. Er gloeide 't vuur van een ziener in hem! Werken, werken, scheppen, overgave aan de verblindende heerlijkheid van een schoonheidswereld, die hem aan allen kant omringde. Hij voelde zich verteren, dàn overschroeid en geblakerd van levenshitte, dan in de ruischende avondstonden voor z'n raam met een rustige, zingende zekerheid in z'n schrijven, die hem van geluk deed schreien, zacht, heel zacht. En niets dan streel-koelte om z'n hoofd, als sluimerde hij aan een zoel zomeravond-strand.

Was dat nu de eerste losbranding van z'n ziel, de eerste uitjubeling van z'n hart?

Hij leefde met een wereld van schepsels, gedompeld in een atmosfeer van trillend licht, zooals ie ze nog nooit gezien had. Z'n armoe leek een bedevaart naar 't hoógere leven. Hij ging in vodden, mager en uitgeteerd van zieningen als 'n waanzinnige Don Quichote, maar met den laaienden gloed van zonne-trots in d'oogen. Hij steeg al hooger, en wijder overduizelden hem amfiteaters en horizons. Hij ging de zon tegemoet, hij, in z'n armoe, hij, de verwaarloosde, en alles om 'm heen scheen te goudgloriën in een hemelsch licht. In hem gloeide de koorts van den waandoorstarden dwaas en de verbeelding bouwde hem paleizen van kristal. Hoe lang stond z'n armoe wel beglansd in den goud-laten middagschijn

van z'n werk-verrukking als zon-ruitjes van een eenzaam hei-hutje? Hij verlangde niets anders dan te kunnen werken, heel dat groote, gloeiende en schreiende leven te kunnen tasten, vastgrijpen in z'n innigsten, z'n diepsten aard. Hij wou z'n heele persoonlijkheid oplossen in z'n werk. Hij vergat alles van z'n eigen klein, duf, bang armoe-bestaan in dien zaligen koortsdrang tot scheppen. Maurice was niet bang meer voor 't bloedend-wreede, 't zwaar-uitscheurende, openrijtende leven, waarvan hij, in z'n omzwervingen door de stad en de droefste volksbuurten, het hevig-grommende rhytmus had gehoord. Hij kende de trillende slagschaduwen van het somber bestaan daàr, zoo dreig-donker en vaal als zwarte vlerken van een dooden, reuzigen vogel. Hoeveel maal had ie de stem van het stadswee niet hooren klagen en schreien, vloeken en grommen? Maar z'n oogen keken óók naar de helle zon-gloeiingen óp, naar 't heet-blauwe azuur, dat de stad overzwom. Hij wou een geharnast kamper zijn in 't leven, die de zachte, soezende en verdoovende besluipingen van den mijmer-droom weerstond, als 't móest.

O, 't gouden wonder van het hoog-uitdruischende leven te grijpen.... dat leek hem 't hoogste zielsgenot. Al die smarten, die hartstochten, die uitbarstingen, die ontembare krachten en terugzinkingen weer, te omvatten, al die menschen met hun sluwe, innige, hun wreede of verfijnde, hun schrikkelijke of zoete begeerten, zoo diep achter 't mom te doorgronden, te doordringen, dat hij de ikheden zelf werd in de hoogste onpersoonlijkheid.

't Ontzettende gehuiver, 't gestuiptrek of de joyeuze uitvlammingen van 't groote leven in stad en land, waarvan de dreunende rhytmus naar hem opklotste als een zeegedruisch, telkens van eindeloos ver áán- en terugspoelend, dán als een zachte uitrimpeling, dàn als een woeste branding der tijden; hoe schroeiden ze de scheppingskoorts in hem áan, ontembaar, als lag ie geknield voor de vlammenpoort van een brandend heelal. In z'n diepst-werkende natuur zong altijd 't zware geluid, de breed-melodische val en opstanding van dien de aarde doorschokkenden levensrythmus, een rythmus, dien hij hoorde als een geruisch van 't eeuwige in de stilste duinkom; hoorde óók als een geraas onder de knellende woelingen van daverende steden.

Maurice voelde het nu als een innerlijke wet van z'n

hoogere natuur, dat ie z'n heele leven in z'n kunst moest offeren. De tijd, al was ie pas drie en twintig, van zoete verliefdheid, van bedwelming en verrukking, van saam-gewandel en streelend geliefkoos móest voorbij zijn. Z'n liefde voor de vrouw was in z'n liefde voor z'n scheppingswerk en voor 't gánsche leven opgegaan. Louise had ie lief boven ieder schepsel, maar toch zou ie de hoogste menschelijkheid in z'n werk eerst bereiken, als ie alle kanten van 't leven met dezelfde zuiverheid doordrong. Z'n persoonlijke liefde, z'n geluk, z'n smart, wat waren ze naast den hevigen wonderbouw van het woest-machtige Al-leven? Was hij niet 'n menschje tusschen de millioenen rond hem, millioenen wezens als hij, met voelingen, denkingen, smarten, blijheden? Was hij niet 'n uitscheurend en uitgescheurd deel van al 't menschelijke? O, die eeuwige rythmus van het leven, die alle aarde-dingen droeg, hoe druischte het als 'n heilige zang door hem heen. Hij had eigenlijk niets anders dan te luisteren naar dien innerlijken ziels-zang om dan later z'n droefste en volste klanken uit te storten in z'n werk.

'n Avondstraat werd hem even lief als een uit nevels lossluierende morgen, die in purperen droomen opengloeit boven de donkere aarde.

Maurice wist zich wel overduizeld van de groote stad, waarin ie 't massa-gerucht en de hartbons voelde doordreunen tot op z'n eigen bevende ziel; - hij kon z'n ontroeringen nauw bergen, als ie de wonder-lichtende daken eindeloos hoog overzeild zag door wolkgevaarten en de gevel-zigzaggen en huisgroeiingen lijnen tegen zilte, lichtspiegelende luchten of zwaar-grauwe zwerken; of als hij wat verre, stille schemerstraten zag peinzen in 't gedeemster, dat droef kwam áánsluipen overal. - Maar toch liet ie bezinken de geweldige en melancholieke zichten op 't stadsleven. Hij werd door weedom verstild, door jubel opgelicht bij àl wat ie zag tusschen huizengeblokkeer van de stad, en bij iederen kleurigen tocht van den zingenden zomer en den brandenden herfst door 't land, doolden verbaasde sproken en verrukkingen weer snel in hem rond, alsof ie nooit nog gezien had 't kleurgewonder van hemel en grond, aarde en zon.

Met Louise wandelde hij nu en dan door de stad, z'n wond're Amsterdam, zonder veel gespreek.

Iedere glansbreking, iedere opdamping en uitsterving weer van lichtspel in de hemelen, op de huizen, boomen en grachtwater kende hij en nooit, nooit konden zij genoeg krijgen van 't zien naar de zwerk-zware, ontzaglijke herfst-luchten, hoog boven de golvingen en lijn-snijingen van de huizengevels, die de stad in 'n atmosferische mysterie méé verdoezelden, waarboven de luchten, wijd en oneindig verdiepten tot een weenend rijk van smart en tragedie.

In Louise's oogen zag Maurice de woeste genietingen vlammen en toch, in hun zwijgen, al stiller, bedaarder en inniger worden.

Dan snakte 't verlangen in 'm, dat allemaal eens uit te bouwen met negatie van iederen stijl en iederen arbeid, die hem voorafgegaan was.

Hij moest geven ééns, na mislukkingen en worsteling, na verdriet over halve bereiking, wat hij zág zooals niemand vóór hem het gezien had. Hij wou liever dadelijk dood dan iets van de oorspronkelijkheid in z'n zieningen te verliezen, iets van z'n eigen voelingen en hevige ontroeringen te missen.

Dat zei hij Louise dan wel even met een brand van verrukking in z'n oogen, maar dadelijk daarna verviel ie weer in stil, geweldig arbeiden voor zich zelf met 't heilige, diepe voornemen niet te spreken, maar te dóen.

Louise zag dan onrustig de werkkoorts, waarin ie verkeerde. Hij schreef iederen avond aan z'n klein, wankelig tafeltje in de achterkamer voor z'n woest-romantischen tuin.

Wat was hem nu buren-gerucht?...

Zij voelde, dat ie buiten haar, buiten Kareltje, buiten Flora, buiten alles leefde. Als ie van z'n werk opstond, had ie 'n rood gezicht, gloeiend van stille verrukking. Hij antwoordde wel op alles, heel rustig, heel gewoon, hij zei wel wat nu en dan, maar toch met 'n stem, waarvan de innerlijke klank wankelde. Ze hoorde die stem als van 'n vreemde op 'r af klinken. - Maurice sprak heel weinig, maar 't weinige nóg met verzachte, ongewoon-gedempte, bedeesde gebaren.

O, 't werd Louise zoo bang! Ze zag Maurice al verder van haar afdwalen in een rijk van gedachten en zieningen, waar zij niet mee kon.

Ze had hem zoo lief, zoo innig lief. Hoe had ze 'm nu in d'armoede leeren kennen in al z'n innigheid, z'n opoffering

en onverwoestbare werkliefde. Nooit had ze zóó 't teedre, 't liefdevolle, 't brooze en daartegenover 't woeste en overweldigende verbeeldingsleven in hem gezien. Hij gaf om niet één materieel feit in 't diepst van z'n natuur, al kon ie verkwisten en wegsmijten met lichtzinnig optimisme, áls er wat was. - Ze had hem in de gewoonste dingen leeren kennen en hij bleef precies als in z'n werk 'n heerlijke schoonheidsverrukking in zich houen onder armoe, vernietiging van rust, onder laster en gevolgen van eigen fouten. Ze had ook eerst geloofd in 't optimisme van z'n natuur, wijl ie kon blij zijn en dartelen als een kind soms. Maar in hun nu jaren bij elkaar leven, had ze 'm anders leeren zien. - Maurice's diepste wezen was van 'n stille somberheid, van een ontzaglijke droefnis en verkropten weemoed. Hij kon zoo stil en triest zijn als 'n ruïne onder winterluchtgrauw, maar z'n fijne en zachte melancholie overrompelde en verlamde hem nooit. Soms voelde ze iets heel eenzaams aan hem, als aan 'n droefbruin deurtje in 'n verweerd, afgelegen boerenschuurtje.

Maar ze had hem lief met al z'n gebreken, zooals ie was... zou ze 'm nu gaan verliezen? Want zóó had ie nooit nog buiten z'n gezin gestaan.

Iederen dag voelde ze al zekerder, dat Maurice nu eerst zich heelemaal zou geven aan wat z'n kunstenaarsziel wilde dat hij gaf: het leven en z'n werk. Zij bestond wel voor 'm en Kareltje óók en z'n broer Arnold, en hij was heel innig, zacht, oplettend soms, maar het teederste, z'n diepste liefde, z'n innigste aandacht kreeg toch z'n arbeid! Louise zag heel duidelijk, dat hij er géén twee levens op na hield: z'n gewoon, huiselijk bestaan en daarin prikkelbaar, grof, heftig en egoïstisch, en in z'n werk 't verideëelde levensbesef van lyrische zachtheid en fijnheid van ziel. Neen, hij bleef altijd 'tzelfde: zacht en vlijmscherp, innig en opofferend, soms woest en dan weer plots verstild en droefgeestig, met 'n scherp zien van de kleinste realiteit en meedoogenloos spottend met alle, ook met z'n eigen gebreken. Maar alles overwon hij met 'n innige teederheid, die zich uitwischte in de ziel van een ander, als mist-lijn in wazige zee-horizon.

Z'n innerlijkst leven kreeg nu z'n werk 't eerst, omdat hij schiep met een onbegrensde oprechtheid en diepe devotie.

Bij Louise kwam hij moe en stil, wel glanzend-gelukkig

van gedaan werk, maar toch zwijgend. Zij voelde iets geschoven tusschen hun hoogste gemeenschap.

Maurice zag Louise's smart over haar vereenzaming niet eens. Hij leefde alleen innerlijk en in 't wijde om 'm heen, met oplossing van 't individueele in àl z'n verhoudingen. Zij voelde z'n armoe als 'n wijding en de stille droefnis als 'n heilige koestering. En toch doorschokte hem geen zwakte. Hij leefde in 'n warm, innig stemmingslicht, in een fijne atmosfeer van wijkende diepte. Hij werkte, werkte! 't Lag alles zoo in hem zacht te zingen, z'n smart en z'n geluk. Waarom zou dat niet kunnen blijven?... Er sidderde in 'm 'n hoogste ontroering voor alles. Toch voelde ie niet meer dat Louise, die teedere, innige vrouw hem vlak naast 'r wilde hebben, juist nu in haar armoe. Hij wist niet eens, dat zij zich bekommerde om dat van haar afzwerven met z'n verste verbeeldingen. Hij meende, dat zij onderging wat hij onderging, dat overleg niet meer noodig was.

Louise had innige behoefte aan de koestering van zachte handen. Ze wou niet veel, maar toch wel gedempt-innig met hem praten. Ze wou kleine wandelingetjes langs den Amstel met hem maken en samen opsnuiven den eersten zoeten hooigeur van de weilanden. Ze wou weer van hem gekust worden, zacht, teer en omkoesterd door z'n innigste zorgelijkheid. Wat had ze nu aan dien korzeligen schrokkert Soonbeek, aan de lieve en dweperige, maar niet diep-levende Flora; wat aan Frans en de jongens?

O, zij, de stille, de hooghartige en fiere vrouw had nu fel, hevig begeeren naar z'n omhelzingen en warmte, z'n kinderlijke innigheid en z'n bijtend-fijne opmerkingen. Ze wou weer den adem van 'n groot-levend mensch naast zich voelen. Ze wou weer dien kinderlijken stoeilust met alles en ieder in 'm zien losbreken, en z'n angstige liefde voor haar met een stil juichend genot zien en ondergaan.

Maar Maurice zag niet de fijn-vrouwelijke hunkering naar dat teedre, de zachte verweving van 't allerinnigst tusschen man en vrouw, zooals Louise die aanvoelde, die wilde. Hij hoorde 't stille gekreun van 'r verlangende ziel niet. Hij kuste 'r wel als ie naar z'n bureau ging en er vandaan kwam, maar vluchtig, geen kus van innigst verlangen, geen kus als 'n indrinking van elkaars diepsten levensadem. Hij

keek haar niet meer diep en lang in de oogen. Alles was weg uit hun vròeger heerlijk-warm, intiem en stil-verrukt samenzijn; dat samenzijn, waarin alles beschreid, besnikt of rustig beglimlacht werd, waarin tintelende handen in koortsigen druk elkaar omklemden. - Louise tobde, tobde in stilte, onder 't werken, 't spreken met Soonbeek, 't verzorgen van haar Kareltje. Zou zij zelf niet de schuld van alles zijn, zij met haar droeve, melancholieke buien, haar trots en levensvereenzaming?... Zij mijmerde, mijmerde, durfde Maurice niet aantasten, omdat ie toch lief was en innig, maar niet allerinnigst zooals vroeger voor haar, voor haar alléén.

Flora zag ie nog veel minder dan haar.

Zoo bleef 't weken op weken, dat Louise 's nachts in haar bed van smart dacht te bezwijken. En toch weende of jubelde Maurice in z'n werk álles uit, wat hij met háár aan smart had doorpijnd, aan vreugde doorzongen. In dat eerste werk juist doorleefde hij met Louise weer den goddelijken droom van z'n vroegste verrukkingen. Daar, in dát werk, streelde en kuste hij haar, zoo lang ze wou; in dien arbeid zwierf hij met zijn liefste door 't heele leven en àl wat hij zag, daar bewoog zij zich in. In z'n werk snikte hij uit, fluisterde, lachte ie zacht en weende hij met haar. In die scheppingskoorts keek hij haar heel lang in de goud-donk're, gloeiende oogen, bestaarde hij de fijne, teere golving van d'r haren.

En Louise wist 't niet, ze wist 't niet, dat hij in z'n werk met haar leefde in innigste zielegemeenschap. In de werkelijkheid zag hij Louise te bevreesd voor futiele dingen. Soms wou hij haar wel wat voorlezen van z'n werk, maar dan kwam er altijd iets in 't midden. Hij verlangde de grootste stilte om 'n beetje in stemming te blijven en telkens was er wat anders dat hevig stoorde. Dán gedrens van Kareltje, dán geloop van de jongens Dolf en Dorus, dán geschel en boodschapjes-gedoe, zoodat Maurice dadelijk kribbig inpakte. Enkele uren, waarop Louise kon, werkte Maurice aan de krant. En 's avonds was zij doodop.

O, hoe dikwijls had hij er niet naar verlangd, emfazeloosinnig, stil en zonder accent dat droomwerk van 'm voor te lezen. En Louise, hoe hevig begeerde ze juist nu te hooren... Zou hij haar weer de eerste verrukking van hun liefde laten

doorleven? Zou ze z'n stem hooren aanruischen als 'n zachte, verre muziek? Of zou 't de triestende zang zijn van hun misère? Nee, dát kon niet, want Maurice zag geen ellende meer. O, wanneer zou toch 't woeste, maar geweldige, diepsmartelijke, schreiende orgelspel van zijn ziel over haar losbreken, haar overstormen en wegvoeren in z'n wilde schoonheid? Ze verlangde weer zóó te verzwijmelen in dat geluk van hun eerste samenzijn, de tastende, teere aanraking van hun eerste ontmoetingen.

't Leefde nog zoo gloeiend, zoo zuiver in hun beiden. Telkens vroeg zij zich af, of ze 'r nog zóo door geschokt zou worden, nu Maurice heelemaal anders was geworden. - Nù eerst leefde de scheppingsdrang, de felle liefde voor z'n kunst, z'n werk in 'm op. 't Was geen vulgaire jaloerschheid, die haar aan 't mijmeren bracht, maar toch voelde ze, dat er een ontzaglijke kracht uit hem gelicht werd door z'n werk, 'n kracht, die haar anders dadelijk had doorstroomd. Was 't wel goed en gelukkig met een kunstenaar saam te leven, die zóó fel, zóó navrant-innig, met zóó schuimende begeerten inging op z'n arbeid, dien hij liefhad met 'n hevigheid en jaloersche afgunst als niets ter wereld. Ze kon er telkens weer en weer over mijmeren. Wat was ze voor hem geworden? 'n Afkoelende en tegelijk òpzwiepende kracht voor z'n werk, waarin hij zich met z'n verrukkingen in een zoete razernij van geluk wierp. Was die geestelijke verfijning van hun reëel doorleefd geluk voor haar nu niet 'n gouden droom, waarvan ze alléén den gloeienden weerschijn in z'n oogen zag lichten? Dat schitterende leven, waar was 't geweken? Neen, 't was niet gelukkig met een kunstenaar getrouwd te zijn. De man in hem ging verloren, koel en ongenaakbaar in den schepper, die niets anders ziet dan z'n verre werelden van visioenen of z'n werelden van smart, waarin niemand anders dan hij binnendringt. Daar, op dat gebied, werd z'n innigste liefde-vrouw dienstmaagd, verzorgster en huishoudster, meer niet. Dat griefde en pijnde haar 't meest. Door 't huishoudleven afgetobd, kon ze niet op gelijken voet met hem snel denken en meevoelen. Hij kwam dóór en ín z'n arbeid vanzelf alleen te staan, in 'n sfeer van geestelijke eenzaamheid, waar hij niet meer van háar was.

Toen Louise zich dat klaar bewust werd, snikte ze 't uit,

krampend van smart. Ze voelde 't nu, ze hadden niet lief, de mannen, niet zoo hevig, zóó alles-doordringend opofferendlief als de vrouw. Maurice ook niet! Hij was kunstenaar en daarom al niet. Wat hem tot haar gebracht had, was de nog voor hem zelf onbewuste scheppingsdrang, de eerste gloeiing van z'n grootsch kunstenaar-voelen en willen en verlangen, dat een dadelijke aanraking, een omkoestering, 'n fijne, verinnigde streeling wou van een zachte, blanke hand. - Hij bekeek de vrouw als 'n mooi beeldhouwwerk. Hij leefde er wel z'n lagere en hoogere ontroeringen op uit, maar z'n allerinnigste en diepste liefde bewaarde hij toch voor z'n arbeid. Hij vond de vrouw als vróuw heel mooi, mooi van gestalte, van gebaar. Hij vond haar verrukkelijk of leelijk; en in haar verschijning, de ranke wonderlijn van het vrouwmooi, in alle subtiele eigenheden en schakeeringen of banaal, leeghoofdig, plomp en mal-gracieus. Maar nooit kon z'n hart meer meebeven met den ademhaal van de vrouw, die hem in verrukking bracht. Hij kon niet meer minnen, niet liefhebben, niet kussen, niet zacht wenken, niet oog-stralen, niet schuchteren en rillen van geluk, van ontroering, fijne schaamte en innige overgave. Alles van haar leven, haar diepste, innigste leven ging over in z'n kunst, in z'n scheppingen. En niet alleen van haar, maar van al de menschen om hem heen.

Alles wat hij haar vroeger, toen hij nog niet schreef, had ingefluisterd aan verrukking en liefdesgeluk, met een teederheid die bang was de stem ermee te doorklánken, uit angst voor iets hards tusschen hun twee zielen; al z'n innigheden, uitstortingen, streelingen en kussen, de brandende kadans van z'n woorden, 't vlamgestoei van z'n begeeren, 't weer inkrimpen van z'n ziel, dat alles lag nu open en bloot voor de oogen van vreemde wezens, mannen en vrouwen. Hij, z'n liefdeziel, was niet meer alleen van haar, zooals vóór z'n werken. Hij gaf zich zooals ie was, maar nu nam hem iedereen die maar wou. Waar was hij toch iederen dag met z'n ziel aan 't zwerven? Bleef ie nu nooit meer alleen met haar, zooals vroeger in hun verloving, op wandelingen buiten, in avondstond? Altijd peinsde hij in de verte. En altijd in z'n oogen dat zienersschap, dat visionaire leven, dat haar zoo bang voor 'm maakte. Wat had ze nu aan z'n mannekracht, aan

z'n stem, z'n scherts, z'n lach? Niets, niets! Hij leefde z'n innigste leven uit in de verte, in z'n werk, en z'n levende vrouw naast 'm zag hij niet verkwijnen in de dag-ellende. Haar hoest trilde nog altijd in angst-schok in hem op. Dan keek hij 'r aan, bang, ontsteld en vroeg wat. Doch tien minuten later was hij weer weg in z'n werk, zwierf hij ver van haar af.

Maar kreeg ze dan later niet alles terug in z'n werk? In dat werk, waarin al de uren van z'n wegzwerven haar weer teruggebracht werden in 'n goud-vlammenden stoet van gedachten? Leefde zij daar dan ook niet in òp? Waarom bleef ze nu niet tevreden?

Zoo stelde zij zich-zelf gerust. Hij zou wel weer even innig tot haar komen met al z'n kinderlijke verrukkingen, z'n mannekracht en z'n hartstocht.

Weer gingen vele maanden voorbij, zonder dat Maurice Louise zag, zág in haar groote, levende verlang-oogen, hoorde de krampige snikken van haar ziel.

Louise voelde zich gemarteld, klein geslagen, ellendig van eenzaamheid. Zij kon geen troost vinden in 't banale gekoketeer van Soonbeek om 'r heen, in de weeke sentimentaliteit van Flora's fantasie. Zij haatte Maurice's schrijverij, die haar hem ontnam met z'n dadelijke gemoedsuitstortingen, met z'n teedre aandacht en liefde. - Meer en meer leefde ze in den tijd, toen zij nog de innigste ontroeringen van z'n ziel kreeg, toen iedere klank van zijn stem haar raakte, vol vuur, zangerig of zacht; toen éérst nog iedere heete traan van z'n smart brandend op haar bevende handen drupte; toen hij nog was háár man, háár minnaar, háár beschermer en aanbidder.

Nu, ná maanden, moest zij 't zich weer zeggen... ze was niet klein-jaloersch op dat werk, niet klein-afgunstig, maar ze zag haar Maurice niet meer. Hij kwam niet meer tot haar met die levend-warme hartstochttrilling van z'n woorden. Hij bestaarde haar als in 'n droom. Hij hoorde en sprak half. O, hoe kwelden en martelden haar zijn abstracties. Dat was Maurice toch niet meer met z'n levende stem, z'n sarcasme en innigheid? Hij leefde naast haar als 'n verwezen schepsel. Hoe schriklijk kon ze nu snakken naar de dagen, dat hij álles uitsprak wat er in 'm omging van z'n leven en z'n werk. Hoe kon ze weer verlangen naar die uren van stille inleving

van elkaars peinzen, waarop hij heel zacht sprak, zich uitmijmerde en z'n stem de diepste ontroering en innigheid van haar hart dadelijk aantrilde.

'n Sterke emotie doorschokte Louise toen ze plots overvallen werd door zijn ouden, innigen spreektoon. Hij had daareven er vóór gevoeld, dat hij eigenlijk niet meer bestond voor Louise, voor z'n kindje, niet voor de zachte, bescheiden en beschroomde Flora.

Z'n broer Arnold had 'm op 'n Zondagmorgenwandelingetje onder handen genomen en Maurice uit de sfeer van z'n zwervende fantasie naar omlaag gerukt, hem neergestooten in 't dádelijke leven. Dat was 'n heele toer geweest voor Arnold. Want Maurice sprak met iedereen heel gewoon en deed precies, alsof hij alleen maar wat mijmerde. - Zacht was die begonnen te vragen, of hij de kwijnende bleekheid van Louise niet meer zag, veel erger dan vroeger, - of hij niet hoorde dat ze vlijmender kuchte en hoestte? - Nee, nee, zei Maurice wat verbaasd. - Of hij dan niet zag, dat Louise schriklijk leed en hoe heftig de smart in haar pijnde. - Nee, nee, nee, angstigde hij luid. Maurice ontkende alles luidruchtig: Arnold overdreef, wat wou ie toch van hem? Louise was nooit zoo goed en rustig geweest.

Maar met heel fijne herinneringstrekjes bracht z'n broer 'm, waar hij Maurice hebben wou. Toen, met 'n grauwe schrik op z'n gezicht, zag hij alles inéén, genadeloos fel. Hij schold zich zelf uit voor smerige egoïst. Hij leek wel gek, stapelgek, zóó Louise te verwaarloozen. Bang vroeg hij zich zelf af, wat hij eigenlijk met dien werkdrang in zich moest doen en met die ontzaglijke wereld van woelig-innerlijk leven. Hij snikte dan uit bij z'n broer, die 'm stil liet schreien, en soms zacht, heel zacht wat tegen zei. Maurice vervloekte dien drang in zich. Hij smeekte in zichzelf 'n gewoon mensch te kunnen worden, doodgewoon, met normale behoeften, als ieder ander wezen, dat gewoon leefgenot voelt en ondergaat. Maar onrust krampte in 'm uit. Hij zou nooit tevreden zijn met dat stille, vredige, alledag-geluk van gewone leventjes. Hij zag liever 'n tuingodin dan de grabbelhand van 'n vette slagerin. En 't pompernikkelig buurtjesgedoe kwelde en sarde hem als trok men hem de pezen uit 't lijf. Er moest door z'n leven een groote vereering gloeien en

sidderen, al was 't ook voor 't demonische. De werkelijkheid doorvoelde hij vezelfijn en dàt voelen juist joeg 'm altijd weer naar 'n wereld van visioenen en vlammende verbeeldingen, van woeste, overmachtige schoonheid. *In* die wereld dook dan weer de werkelijkheid voor hem op, maar dan in een lichtglans, of overhuiverd van schaduwen, waarvoor hij zelf rilde. Niets was aan z'n innerlijke natuur te wijzigen. Toch snikte en krampte de smart woest in 'm uit dat hij Louise verwaarloosd had, maar telkens getemperd door de gedachte, dat hij haar nu weer zou verzorgen, omhelzen... Er was voor hem niets lievers op aarde dan zij. Begreep Arnold dat? Begreep ie, dat hij juist te veel met haar bezig geweest was in z'n werk en haar in 't dagleven niet meer zag? Zoo, onder die felle ontroeringen weer terugverlangend naar zijn kringetje, kwam hij thuis. Louise wist niet wat ze hoorde. Daar klonk ze weer, die zachte innigheid in z'n stem. 't Verwezen mediumieke was weg uit z'n oogen. De dádelijke ontroeringen leefden weer in z'n woorden en Louise huilde van aandoening. Hij leefde weer de dag-avontuurtjes mee van 't gezin. Louise stond niet meer alleen tegenover valsche draaierijtjes van Frans en streken van Dolf en Dorus. Hun brutaal gestoei en gelanterfanter was uit. Haar zwakke, zachte stem trilde dóór, nu ze wisten dat Maurice uitgedroomd had. Wat hoorde hij al niet voor nieuwtjes om zich heen! Eens per week vast zag hij Soonbeek bij zich verschijnen, die hevig knorde dat Maurice zoo weinig bij hem aan huis kwam. Of dat nou vriendschap was? Z'n ratel klapperde dóór. Maurice voelde geen lust meer zich uit de voeten te maken, zooals hij nu al maanden lang, vol van zijn werk, gedaan had.

Flora's mystieke minneoogen zag hij ook weer op zich aangloeien. Alles herleefde in hem. Hij had 'n gevoel, alsof hij heel lang op reis geweest was, zoo vreemd waren hem de gezichten van allemaal. Nu was er geen doodsch plichtgedoe en geen wezenloosheid in z'n handelen. Hij schertste, lachte, satyriseerde weer, alles duldend voor Louise. Telkens wanneer hij 'r opnieuw zag, omhelsde hij haar. En als in 't begin, moest ze 'm weer in z'n onstuimige innigheid zacht afweren en tot kalmer samenzijn brengen.

Soonbeek vooral had in die dagen veel van Maurice te

lijden. Meedoogenloos snerpte z'n spot hem in de ooren. Flora behandelde hij beschermend, maar toch voornaam, koel, soms met zachtzinnige strengheid.

Flora smartte z'n hoffelijke koelheid en 't voorname, bijna teruggetrokkene in z'n doen. Ze voelde nu zelf, hoe mishagend hem haar eerste houding, toen over Toorop, moest geweest zijn en haar koude, soms vinnige en snerpende vrouwenscherts tegenover Soonbeek. Want hoeveel feller en uitdagender was Maurice zelf niet? Hoe genoot ze van zijn puntigen spot op haar man. Dat was als 'n fijne wraak op zijn schrokkerige ruwheden tegen haar bedreven. Maurice bleef, als van den eersten dag af, in zijn kritiek op den bankier onbarmhartig. Hij be-ironiseerde feller dan ooit, juist nu ze veel intiemer geworden waren, z'n schraperige hardvochtigheid, zijn wreede, koele en kleine machtzucht. Hij ontleedde iedere aâr, ook van z'n stiekemst gedoe, zijn nieuwsgierigheids-ziekte en sjacherpassie. Met fijne, diepe steken van vernuft en scherpte porde hij 'm aan den ernstigen kant van z'n hebzucht-hart, dat Soonbeek telkens in waanzinnige woede-snauwen opsprong, maar ieder keer weer in verlammend bedwang gehouden werd door de strenge vlamoogen van Maurice. Dan deinsde hij terug, bleek, oogtrillend, nerveusde z'n lach-mond bevend, gejaagd holle herhaal-woordjes uitstootend, trok een schrikkramp in z'n kaken, dat Maurice zweeg uit meelij. Zoo, in machteloosheid bukkend voor de oprechte hevigheid van Maurice's woeste onverschilligheid en onder't gemoker van z'n karakteriseerende taal, voelde Soonbeek dat ontledende als 'n angstig, toch prikkelend iets. Uren daarna kon hij met hysterisch genot nóg de afstriemingen van Maurice ondergaan in herinnering en herhaling van woorden.

Maurice koelde z'n wrevel en afschuw op Soonbeek's schunnig, verborgen, listig en demonisch sluw gedoe in z'n analyse. Toch bleven ze bij elkaar, was 't Jan en Maurice, Flora en Louise onder elkaar. Vooral wanneer Flora hem in z'n armoe-hok kwam bezoeken, had hij pret. Hij verkneuterde zich in haar gewoon-willen doen, in 't willen negeeren van den kalen, kaduken rommel. Maar in 'n lach schoot hij, als ie haar zag opschrikken van 'n kraakstoel of angstig gluren naar de deur, als burengekrijsch de trappen overruziede. In

haar grijze oogen schuchterde dan de angst voor een ontmoeting met Ko Hoenders, die zij met z'n luidruchtige, joviale opdringerigheid niet kón uitstaan.

Toch bleef Flora voor hem heel kiesch en bevallig mooi. Ze had iets licht-wellustigs in haar gang, dat hem altijd lang haar deed nakijken, iets huppelends en iets traags tegelijk.

Flora genoot van Maurice's sarkastische uitvallen, zelfs op haar eigen gedweep en week geromantiseer. Ze had 'm nu leeren kennen als 'n stoutmoedige, bijna tartende en hooghartige natuur, vlijmscherp tot 't demonische, die toch zich zelf dikwijls 't meest wondde in z'n verbitterde, smartelijke uitvallen. Ze voelde een godendurf in z'n woord, een hoog ópklinkende uitdaging aan alles en daarachter zooveel diepe ontroering toch verborgen. Want niemand was er, die zóó innig haar leed doorvoelde als hij juist. Hij spaarde nu eenmaal niemand. Dat spotten, dat snijdend felle sarkasmen uitstooten was hem 'n behoefte. Alleen Louise zette ie nooit vast. Haar ontzag ie, ook al zei ze weleens vreemde dingen. Met wat 'n teederheid sprak hij haar toe, beschermend en zacht, en hoe fijn trilde de ontroering op haar stil gezichtje, uitgebleekt als van 'n kwijnend nonnetje, de groote oogen goud-donker van droeven ernst. Soms was Flora wel even jaloersch op die zachte innigheid waarmee hij haar behandelde. Maar dadelijk voelde ze zoo'n afgunst als slecht en valsch tegenover Louise. Want hoe teer was die niet, hoeveel geestiger dan zij, als ze even loskwam en hoe sarkastisch kon zij haar dweperigheid beplagen en Soonbeek raken. 't Werd nooit bijtend en geweldig als bij Maurice; 't bleef ingehouden, fier, diep en van 'n aarzelende fijnheid, bang toch te kwetsen.

Maurice zag heel goed nu, hoe Flora gehecht raakte aan zijn huis. Alles haalde ze er vandaan: boeken, tijdschriften, die hij van z'n bureau meebracht. Ze kon soms heele dagen luisteren naar z'n eenvoudige verhalen van zwerftochten, die hij door de stad gemaakt had. Dan schikte zich de rijke, zich-zelf verwennende vrouw in 't sobere geleef van Maurice's kringetje. Soms bracht zij zelf van huis allerlei snoepsel mee. Er werd dan op z'n achterkamer gelachen en geschertst. Flora's flauwten bleven weg. Ze lachte hel en vroolijk en soms zong ze met klare ontroering plots 'n licht liedje, als

stond ze aan 'n morgenstrand en klankte haar stem over een koel-nevelige zomerzee. Maurice voelde z'n sterken invloed op haar. Die overgave maakte hem juist ongerust. Hij vond Flora heel beminlijk en heel mooi in haar blonden glans en blanke voornaamheid. Maar hij wou, woú niet overzwoeld worden door den geur van haar rijp vrouw-mooi. Hij wou werken, schéppen. Na weken van huiselijk meeleven kwam weer langzamerhand dat wezenlooze in hem op, werd hij weer stil, stroef, droomerig en leefde hij weer heelemaal naar binnen. Hij sprak weer zoo vreemd-zacht, hij deed weer alles zoo koel en niemand zag hij, zelfs Louise niet.

II.

Op 'n laten herfstmiddag van angstig-grauw en lage luchten, met wolk-geheimenis wijd-somber uitdrijvend boven de huizenstad, stapte Maurice naar de Heerengracht. Hij moest nu Soonbeek toch eens beslist spreken over de uitgave van zijn boek.

Pas was hij weer opgedoken uit z'n werkwereld Hij keek weer lachend of schertsend of peinzend 't dagleven in. - Z'n eerste boek dat af was. 't Jubelde in 'm. Waarvoor had ie te leven? Toch alleen voor z'n werk, z'n kunst; dát bleef al z'n geluk. Natuurlijk was er z'n liefde, Louise, z'n kind, maar toch ook de heele wereld met z'n smart en ellende, z'n vreugd, z'n wee. Dát te begrijpen en te verwerken. O, 't kon, 't kón, als Soonbeek hem nu maar helpen wou. Hij was nu veel intiemer met hem geworden. Wel had hij in alles z'n onafhankelijkheid uit z'n klammen greep losgescheurd, maar toch moest hij erkennen, dat Soonbeek 'm meegevallen was met hulp in allerlei dingen. Natuurlijk voelde hij daar Flora achter. Maar wat voor macht had zij dan op hem? Toch bijna geen invloed.

Door Soonbeeks wekelijkschen steun had Maurice de ‘Zuipkrant’ kunnen opzeggen. Frans had hij door z'n relaties eindelijk op 'n kantoor gekregen. De groote, nijpende en vernederende armoe was weg. Maurice voelde, dat Soonbeek op zijn manier van 'm hield, niet goed meer zonder hem kon, ondanks z'n striemende kritiek. Soonbeek drong zich op. Als hij niet een paar maal in de week op de Heerengracht

kwam, zat Soonbeek bij hèm. Hij voelde er wel demonische sluwigheidjes in soms, maar hij maakte z'n gesjacher toch weer zoo gauw mogelijk goed. Flora zei zelf, dat ze 'm zóó klein gemaakt, zoo tam en schuw nooit gezien had als naast Maurice.

Als 'n goed huisvriend liep Maurice dadelijk naar de achterzaal. Flora lag alleen, te droomen op haar chaise-longue in den droeven zaalschemer, verduisterd nog door herfstboomen in d' achtertuinen. - Zij schrok overeind.

- Hee, got! jij Maurice?... vroeg ze verbaasd.

- Juist... ik, Flora... Toe, blijf liggen... Ik kwam alleen maar even zien of Jan thuis is. - Als de meid me gezegd had, dat je rustte, zou 'k...

- O, pardon, Maurice!... ik ben veel te blij, dat dit samentreft. Soonbeek is schon naar Rotterdam... misschien wel blijft ie vier dagen weg, ja... als ik morgen geen telegram krijg... Hij is weer op 'n veiling, ja!

Flora stond nu heelemaal overeind, slank in 'r roodfluweelen, losgeplooiden ochtendjapon met 'n zwart koord even om de heupen aangesnoerd. De witheid van haar kanten kraag blankte hel uit in de schemerzaal.

Maurice keek 'r aan, in de grijze, lokkkend-geheimzinnige oogen. Hij zocht er 'n lach in, 'n lach, nu ze misschien vier dagen lang heelemaal zonder dien kwelkerel bleef. Maar ze zei niets, keek hem terug aan, temperend woeste vreugde in haar stem, nu Maurice bij haar was.

- Begeer je nog 'n kop thee?

- Nee, Flora, dank je... ik ‘begeer’ niets... thee kan me nu niet ‘begeesteren’.

- Spotter, lachte ze fijntjes, nu Maurice haar germanisme imiteerde.

Ze overstormde hem met vragen, wat 'm dan wel ‘begeesteren’ kon, maar hij weigerde alles. Flora leefde weer óp. Haar zwaar, losgezakt, blondgoud kapsel lichtte wonderlijk in den zaalschemer. Telkens puntte ze weer even haar pinkje gracelijk in de zware golvingen, trok ze den kam wat losser.

Ze vond 't verrukkelijk dat Maurice zoo plots was ingeloopen. Hoe innig van 'm. Hèm kon ze met ‘je’ aanspreken, Soonbeek nooit. Soonbeek was er al eens heel nijdig om geweest, maar dat kon 'r niet meer schelen. Van 't eerste

moment dat ze Maurice kende, voelde ze zich veel krachtiger tegen hem, veel kloeker en doortastender. Ze dweepte met Maurice, ze zei 't Soonbeek ronduit, die er eerst 'n beetje bleek-nijdig en schel-valsch om gegrinnikt had.

Nu was Maurice hier, Maurice, Maurice! - Maar hij bleef koel, wèl zacht van toon, wel hoffelijk, maar koud toch, 'n beetje werend haar innigheid. Hoe kon die hevige man nu toch zoo rustig, zoo nuchter, zoo voornaam zijn en soms weer zoo zacht als 'n meisje, zoó innig, zoo bescheiden en zoo alles-doordringend, diep en vurig als 'n minnaar!

Maar Maurice wilde meestal tegenover haar dweepzieke weekheid streng, strak, koud en beredeneerd zijn. Hij wou niet als 'n jongen overrompeld worden door haar rijp, vol, geurig meisjeslijf, door den zoeten drang van haar adem, door de volle streeling van haar stem en 't onbewuste gelok van haar wondergrijze, diep-lichtende oogen. - Na 'n half uur luchtigjes praten maakte hij zich klaar om op te stappen.

- Dan kom ik morgenmiddag nog wel even hooren of Jan thuiskomt.

- Gansch goed, maar waarom ga je nu al weg? - pruttelde ze, spelend met 't tailjekoord om 'r japon.

- Ik móet weg, 't moet!... Louise wacht me!

Ze bleekte even, Flora, nu hij in zóó zachten drang van Louise sprak.

- Maurice, zul je niet boos zijn, ja?... maar... maar... neen,... ik durf 't niet zeggen...

- Toe,... zeg maar, drong Maurice aan.

- Zul je niet boos zijn... dat ik... neen... kijk noe!... Als Soonbeek je noe niet helpen wil... mag *ik* je dan helpen?... ik heb noe geld! ja?

Ze fluisterde en smeekte bijna, ze durfde niet verder gaan, ze wilde eerst zien of Maurice niet zou opstuiven.

't Ontroerde hem diep, haar stem, haar lieve, fijne verlegenheid. 't Was alles zoo natuurlijk, haar aarzelen, haar onrust, en de lieve heerlijke oogen, die 'm schuw bekeken, in onrust wachtend z'n antwoord. Hij knikte stil dat 't goed was. 'n Vlam schoot 'r oogen door! Ze bracht hem tot aan de deur, en heel zacht, met een langen handdruk, gaf Maurice wát van z'n ontroering.

III.

Den volgenden middag zat Flora, met gejaagd gevoel, Maurice op te wachten in de vóór-salon aan den grachtkant. Ze zou hem dadelijk zien aankomen, uit de verte al, en dan stil wegschuilen in de achterzaal. Ze voor-voelde dat er vandaag iets ergs met haar gebeuren ging, zonder te beseffen, wát dat erge zou zijn. Ze rilde koortsig. - Hoe lang had ze 't nu al voor zichzelf, in vrouwelijke schuwheid en angst, willen verbergen dat ze Maurice lief had? Zichzelf willen wijsmaken, dat 't alleen een diepe genegenheid, een hartstochtelijke bewondering was, zonder dit hooge en bedwelmende juist: liéfde? - Maar 't werd 'n valsche en tergende misleiding van haar eigen gevoel, dat er ieder keer tegen opgloeide, uitbarsten wou, maar telkens weer overheerscht, door de schuwe bangheid, dat zij hem niet kon, niet mócht liefhebben. Ze vroeg zich in zelfpijniging, of ze behaagziek geweest was, maar ze mocht zich geruststellen, ze had nooit iets in hem opgewekt door flirt. Maurice bleef beschermend en goed voor haar, en toch hoffelijk van toon en bedeesde manieren. Soms zelfs vond ze 'm koel-beleefd, fijntjes stekelig en alleen driest als Soonbeek er bij kwam.

Hoe was 't toch in haar gegaan? De laatste maanden voelde ze heel haar innerlijk leven zoo vergroeid en omgewoeld, dat ze zichzelf verloor in wilde begeerten. Ze beefde al van ontroering, van zacht-zwijmend geluk en van vervoeringshartstocht als ze Maurice van ver, op de gracht zag aankomen.

Ze had hem lief, lief met 't innigste, diepste, zaligste gevoel dat in haar leefde. Nooit nog had ze zoo'n soort verrukking ondergaan. 't Leven werd 'n bloemig feest, iederen minuut dat ze aan hem dacht; 't geluk schuimde en klotste tegen haar op. Ze zag overal om 'r heen zilveren lampen, blanken gloed vernevelen. Ze ademde 't zoetste gegeur dat 'n avondland van gras haar kon toe-dampen. En 't bedwelmende geluk doorduizelde haar zoolang 't hoofd, dat ze angstig lachte en zich voelde wegwieken van haar vluchtende verrukkingen.

Maurice, Maurice, alles zong 'r zijn naam:... Maurice!

Z'n zachte doffe stem, lichtelijk doorklaagd van iets smartelijks; z'n spot, z'n uitvallen, z'n vurigheid, z'n innigheid, z'n verkoeling weer, ze leefde er mee in haar eenzaamheid. Maurice,

hij, híj alleen doorkruiste iederen hoek van haar innigste, geheimste vrouweleven. Ze rilde nu van Soonbeek. Iedere aanraking, de lichtste streeling van zijn hand langs haar hals maakte haar wee, woest, wild.

Neen, ze kon 't niet langer voor haarzelve verbergen, dat ze Maurice dwepend lief had, dat ze alleen voor hem wou leven, voor hém wou zijn, dat ze iederen ademhaal met hem mee-ademde.

Ze had 't niet gewild. Ze had zoo martelend en heftig met zichzelf gevochten. Ze had gesnikt, zich leeggeweend, om toch dien liefdedrang te temperen, om uit haar ziel te scheuren dat eeuwig-met-Maurice bezig zijn, dat alléén denken mét, voelen vóór hem, maar telkens, na 'n heel klein overwinninkje, was die drang, 't ontzettende verlangen, heviger in haar terug gekeerd. - Met gewilde strengheid tegenover haar eigen afdwaling in haar voelen, was ze in Soonbeek iets genereus' gaan zoeken, wou ze in al z'n hardvochtige vrekkigheid alleen zien 't goeie, zorgelijke en bezuinigende. Voor haar kinderen wou ze nog veel teederder en moederlijker wezen dan ze was. Maar haar zwakte en duizelingen keerden heviger terug. Ze kon, kón den zwierigen klank van Maurice's stem niet vergeten, z'n mooi hoofd niet, z'n scherpte en spot niet. Dwars door ieder woord waarmee ze de kinderen overstreelde, door iedere gedachte aan Soonbeek, groeide haar brandend verlangen naar Maurice; voelde ze 't trillen van haar liefde-ziel, in angstige verrukking. Ze keek telkens de gracht af, en staarde en lachte in stille blijheid, alsof ze ergens in de lucht een gouden vruchtenvracht zag schitteren. -

Haar zelfstrijd doorschokte 'r broos gestel. Ze voelde zich vernield van nerveuze angsten. Ze kon heele dagen snikken, snikken, en in ieder ding een valen schijn van dood zien. Ze kon, op 'r bed, gillen uitscheuren, gedempt, half gesmoord van benauwing, en dadelijk daarna in stuipige nervoziteit en overspanning zichzelf slaan in 't gezicht met de krampige vuisten. Ze wóu, wóu de eeuwige gedachte aan hem kwijt, hoe ook. 't Werd 'n woeste, vreeselijke obsessie, die haar leven in 'n vlam overschroeide, hel en gloeiend, dat ze beefde van uitzinnige vreugd; dán plots 't licht liet uitduisteren, haar liet zitten in stikzwarten angst, berouw en zelf-vernielende smart. Ze zag niets meer dan Maurice,

Maurice. Ze was geen minuut zichzelf meer. Kwam hij 's avonds op visite, dan stilde de krachtwegvretende gejaagdheid, kwam er een innige rust in haar verbijsterden geest, die haar, eer ze 't wist, heel zacht deed schreien van geluk. Dan naast hem, voelde ze zich in een mist van heerlijke, roezige zaligheid, een mist die de heele kamer, ook langzamerhand Maurice, omwolkte, hoorde ze gedempter z'n stem, zag ze zwakker z'n fonkel-oogen. 't Leek een roes, 'n verwerkelijking van haar vurigste verlangens, voor 'n paar uur.

Zoodra Maurice weg was, begon haar spanning, angst en wilde nerveuze gejaagheid dadelijk opnieuw, mét haar strijd: 't diepe gevoel voor hém zich de ziel uit te scheuren. Dan zag ze weer z'n gezicht lichten tegen den rood-bevlamden muur van een grot, en dan plots somberde weer 't uitgeduisterde leven voor haar oogen. Dan sprak ze zenuwachtig veel, met de kinders, de meiden, de kinderjuffrouw, zelfs met Soonbeek, en alles wat ze zei was leeg, hol, verward, wezenloos, wijl ze alleen maar Maurice's stem hoorde, zijn oogen zag gloeien. En toch altijd die leegte, dat vlammende en weer overdonkerde niets tusschen hen. Ze trilde soms zoo erg, dat ze niet wist wáár zich te bergen. Bij ieder argwanend en bits woord van Soonbeek kleurde ze hevig; 't ergst, als hij haar, na wat heftig wimpergetril, scherp aankeek, en zij zich voelde wegzinken van schaamte. Dan stamelde ze wat, huilde ze, en holde zonder 'n woord verklaring wég. Ze voelde dat iedereen aan haar merken kon dat ze Maurice lief had. Elk oogenblik vreesde ze, in een razenden aanval van woede en jaloezie, Soonbeek op haar te zien losstormen met 'n mes. Uit onnoozele wenkjes van de meisjes meende ze te begrijpen dat ze haar gesnapt hadden. Natuurlijk moest ze gedroomd hebben, of in haar flauwten geijld. Maar er gebeurde niets. Als ze de kinderjuffrouw met de keukenmeid zag fluisteren, kreeg ze 'n schok, dacht ze dat 't over haar ging. Ze voelde een schroeiende schaamte en verlegenheid. Al de ruwheden van Soonbeek liet ze zich bedeesder en onderworpener dan ooit welgevallen. Ze had 't verdiend. 't Gevoel dat niemand uitsprak wat men wist van haar liefde voor Maurice, verlamde haar zóó, dat ze schuw de kamer uitsloop als ze maar even kon! Ze leed zoo smartelijk en zoo eenzaam, dat ze 't niet langer kon uithouên. Ze móest haar liefde niet meer willen

verdringen, dán zou ze juist kalmer worden. Zooals 't nu ging werd ze krankzinnig; krankzinnig van schaamte, angst, twijfel; van al 't gefluister en 't minachtend gezinspeel rondom. Ze wou niet langer gespaard worden.

De reaktie had doorgebrand. Ze werd wat rustiger en nu weer besefte ze heel duidelijk, aan ieder woord van haar huisgenooten, dat niet één 't flauwste vermoeden had van wat er innerlijk in haar woelde. Ze werd moediger, voelde nu sterker weer de verrukking van haar stille liefde.

Op den eersten avond van Maurice's komst had ze al dien hevigen duizel gevoeld. Zoo mooi en zoo krachtig had ze zich Soonbeek's jongen vriend toch heelemaal niet durven voorstellen. Louise zoo beschaafd, zoo fijn en zachtzinnig, en hij zoo slagvaardig en raak, en dat onbewust-geniale, dat vonken-spattende dadelijk in al z'n spreken. En z'n bezielend, soms zoo verheven, soms zoo zacht gezicht om dadelijk te omhelzen. Nooit had ze 'n man zoo superieur en zoo heerschend-sterk gezien. In z'n toon klonk 'n fijne, beminnelijke en toch sterk-persoonlijke innigheid. Eerst had hij haar hoffelijk toegesproken, maar toen ze wou spotten met iets waarvan hij hield, en dat zij niet begreep, werd ze dadelijk door hem vastgekneld. Soonbeek had er kakelbont doorheen gesnaterd, maar telkens was hij door Maurice in een hoek geduwd. Ze had hem onmiddellijk bewonderd, ook uit z'n artikelen. Dat snerpende en tóch fijne beviel haar zoo in z'n ironie. Dien avond echter had ze zich goed beheerscht. Later was de intiemere nadering ontstaan, en had ze 'm iets gebiecht, van haar stille droomerijen in de schemerzaal. Ze had dadelijk spot verwacht, maar hij was, heel zacht en innig van stem, haar komen opwekken. Hij verlangde voor haar zelve dat ze daar niet meer aan zou toegeven. 't Was zoo slap, zoo sentimenteel en 't vernielde en verteerde haar geestkracht. Ze zou er traag, dood moe en wispelturig van worden. En eindelijk dartelde er z'n scherts overheen, wat haar nog 't diepst trof.

Toen was ze zelf gaan lachen om haar leeg gefantaseer, zonder werkelijkheid en zonder diepte. Zooals ze nu 't leven ging zien, had ze 't nog nooit bekeken. Al zou iemand haar nu in 'n gouden wagen naar Italië laten rennen, ze zou onmiddellijk terugkeeren en Maurice zoeken in dat donkere zijstraatje

van den Amstel. Maar telkens toch werd haar stille verrukking doorrild van angst, hóe haar liefde voor Maurice te verbergen. Zou Louise, de fijne, intuïtief-tastende, als vrouw niet dádelijk gemerkt hebben wat er trilde in haar stem als ze met hem sprak? En toch móest ze 't, ten koste van alles, voor hem geheim houden. Ze martelde haar hersens met allerlei vervluchtigende uitdenksels. Als ze eens koel, stug tegen Maurice werd, en deed alsof ze in hem alleen 'n goed beschermer 'n vriend zag, en niets, niets meer? Maar hoe zou ze koel tegen hém kunnen zijn? Zou ze niet dadelijk in schreien uitbarsten als ze 'm zou zien opstaren, verbaasd en misschien geschrikt door haar toonkoelte? Maar wat kon ze anders doen? Ze had 'm zoo hevig, zoo krankzinnig-hevig lief. Hoe zóó komedie te spelen dat hij 't niet merkte? - Kwam er dan geen gedachtebliksem door haar heen, die in één flits licht gaf? Angst, hoop, blijdschap spartel-glinsterden in haar ziel als kokend zilver in 'n smeltkroes. - Ze moest dus haar innigst en hevigst geluk, haar reinste gevoel, haar vreugde en haar ontroeringen diep, diep verbergen; ze moest in schijn nuchter vriendschappelijk zijn? 't Moest, 't moest. Want zacht, leeg-flirtend en speelsch-amoureus kon zíj niet wezen: - Eén avond had ze 't eens geprobeerd met 'n halven zin, maar de stugge klanken bleven in haar keel verstikt. Maurice wist niet wat met haar gebeurde. Hij keek haar aan, verwonderd. - Als ze 'n enkelen keer met hem heel alleen was, dan voelde ze ontzettende vrees. Dan zag ze weer die dolle roode vlammen op een grotwand sidderend spelen en tonglikken, en zíjn hoofd in 't vuur; dan plots 't duister, 't bange duister en daarin haar dolenden schreienden angst. Dan schoot die halfverstikkende drang in haar, om 'm ineens alles te zeggen, om 'm te omhelzen en 't uit te snikken dat ze 'm liefhad; of hij 't niet zag, of hij er stom en blind voor was?... dat ze in 't leven niets anders meer wou dan hem zien, dat ze voor niets anders leefde, en dat hij, hij alleen voor haar bestond. Dan ruischte haar 't heete bloed door 't bevende lichaam; dan dronk ze z'n adem in, gloeide ze haar blik vast op zijn oogen. Dan wou ze zeggen, hem, hoe hevig ze Soonbeek verafschuwde; dat hij haar niet mocht minachten om haar onderwerping, want dat hij niet wist hoe krachtig zij zich tegen z'n aanvallen verzette. - Al haar angst, de schrik

van haar eigen waanzinnige liefde was dan, op die uren, heelemaal uit haar ziel. Ze voelde geen berouw, geen schande, geen angst dat hij haar zou op zij stooten. Maar op die momenten juist trilde er 'n strakheid en een ernst in Maurice, die haar deed sidderen. 't Was alsof hij haar nerveuze bekentenis voelde aankomen, alsof hij niet woú, woú hooren. - Ze bleef dan verschrikt, schichtig pratend, stamelend soms, zonder hem te durven aankijken. -

't Meest geschokt had zij zich in 't begin gevoeld door zijn bescherming, zijn vechten voor háár tegen Soonbeek. Daarin had ze dadelijk zijn innige natuur bemerkt. Maurice vermeed wel, als hij alleen met haar was, over Soonbeek te praten, maar zijn aanvallen op haár zwakte weerde hij toch altijd af; dat begreep ze aan alles.

Ze had Maurice en Louise, in de heel intieme vriendschap, die er zoo gauw tusschen hen gegroeid was, wel eens verteld dat, en waarom ze 't met Soonbeek niet langer kón uithouden; dat hij haar erger martelde dan tien kwelduivels, en dat ze kromp van schaamte en smart onder zijn kruiperige sluwheid als er iemand bij was, en z'n dadelijk daarna uitslaande machts-waan. - Acht jaar lang had hij haar nu al gekrenkt met z'n vurigen wrok en boosaardig venijn, met z'n vrekkig gewoeker en z'n gesar. Nu zou ze eindelijk eens van 'n sterk mensch hulp krijgen, om haar te verlossen van zijn vernielende overheersching, z'n treiterende gemeenheid, die ze nu, onder z'n angst voor Maurice, nog vinniger op zich voelde afgiften. Ze snakte, door den breeden toon van Maurice's schilderend zeggen, vurig opgewekt, naar 'n geestelijke vrijheid als vrouw. Ze voelde zich zéér beschroomd nu, wanneer ze bedacht hoe hij over haar vernedering moest oordeelen, haar vernedering als vrouw die bleef bij 'n man, voor wiens schrokkerige hebzucht, woeste inhaligheid en demonisme ze een groote afschuw had. Vroeger, in 't begin van hun vriendschap, wou ze voor Maurice en Louise bedekken, de ellende die er tusschen haar en Soonbeek was. Ze wist hoe Soonbeek 't land had aan openlijk schandaal, wat hun huwelijk betrof. - Maar voor Maurice en Louise kón, en wou ze niet langer huichelen; voor hen schreide ze uit den smaad en de verlagingen, die zij bijna iederen dag,

voor de nietigste dingen soms, van hem te verduren had. - Maurice was juist op 'n ochtend ingeloopen, toen Soonbeek in dolle woede net tegen Flora had uitgeraasd.

Er was hem op de veiling iets voor den neus weggegaan dat hij absoluut had willen hebben, en nu zocht hij zich te koelen op 't huishouden. Den ganschen morgen had hij de meiden al gekweld en met sluwe strikvragen omlistigd.

Plotseling had hij gemerkt dat Flora haar zoontje 'n zuren appel en 'n sinaasappel gaf. Met een krankzinnigen woedegreep rukte hij 't ontstelde kind den appel uit 't knuistje, en smakte dien in vaart op 't buffet. Zoo'n schandelijke verkwisting, zoo'n lage overdaad had ie nog nooit in 'n huishouden beleefd. Dit kind kwam pas van z'n ontbijt; moest ie nu weer alles tegelijk opschransen?

Hij was niet te hoûen. De aderen zwollen weer donkerbloedig op z'n kop, en hij deed niets anders dan Flora, die lijkbleek van schrik en schaamte op 'n stoel zat te beven, uitschelden over haar grove verkwisterij. Hij haalde óp, van maanden en maanden terug, wat ze te veel had uitgegeven; hij giftigde weer z'n woede uit, over 't gevalletje met 't rijtuig en de champagne, op den eersten bezoek-avond van Maurice en Louise. Hij schreeuwde, vloekte, holde trap op trap af, smakte met de deuren dat 't huis trilde, en overal waar hij haar ontmoette, in de zaal, de salon, op de slaapkamer, dreigde hij Flora met 't woeste, groene vuur van z'n dolle, nerveus-wilde oogen. - Ze kon geen woord zeggen, geen woord. 't Was alles zoo grof, zoo gemeen en zoo valsch, dat ze er perplex van stond. Alleen nam ze zich voor, bij 't koffiedrinken, viermaal zooveel lekkernijen te bestellen als anders, alleen om hém te hinderen. Dat was haar eenige wraak nog. Tegen z'n wilde woordjacht, z'n grofheid, kon ze niet op. Dan liever stil en later dáárin haar onafhankelijkheid vooropgeschoven. - Schold ie weer, dan zou ze dreigen met de rente van haar eigen geld, dat ze eischen kón. - Want dat had haar dezelfde advocaat duidelijk gemaakt, die ook hem onderwees in z'n gewaagde gedragingen. -

Juist een half uur later was Maurice ingeloopen, niets vermoedend van Soonbeek's pas-uitgeraasde woede. - Alleen merkte hij dat Flora er heel bleek en nerveus uitzag. - Maar ze zat er zoo blank-mooi, en de frisuur van haar blond kapsel krulde

zoo wonderlijk-fijn over haar voorhoofd heen, dat ie niet dacht aan ruzie. - Even zei zij iets tot Soonbeek, en toen, ja toen, hoorde hij dadelijk dien eigenaardigen beveeltoon in haar stem, precies als op den eersten bezoek-avond, Soonbeek dwingend dadelijk 'n rijtuig te bestellen. Soonbeek kón niet vleieriger en recht-aardiger zijn. Telkens zei ie liefjes, ‘niet Flora’? ‘niet Flora’? ‘niet kind’?... zonder dat hij antwoord kreeg. Van zoo'n laag geveins, zoo'n droef gehuichel sidderde ze. -

Dien dag was Flora thuis gekomen bij Maurice, had ze snikkend verteld hoe 't leven eigenlijk tusschen hun tweeën stond. - Een leven van haat, walging, minachting van haar, - een leven van schraapzieke hebzucht, onverschilligheid en bijtend venijn van zijn kant. - Van dien tijd af kreeg Maurice pas kijk op haar en op hem, voelde hij innig diep meelij met Flora om de vernieling van haar jeugd; met hem, om zijn brandende demonische onrust. Hij had haar getroost, zachtzinnig en lief, en zij had heerlijk gesidderd onder zijn goedige, hartstochtelijke woorden. Hij wou dat ze Soonbeek kalmer, rustiger bekijken ging, zooals Louise. Hij wou dat ze vooral ook z'n goeien kant vasthield. Ze had geluisterd, uitgezucht, maar al sterker brandde haar haat los. Neen, neen! ze kón, kón nooit meer iets voor hem zijn. - Toen vertelde ze zulke schrikkelijk-krenkende dingen, dat Maurice begreep te moeten zwijgen. Er viel niets meer te koppelen. En góed te praten wat als 'n walmende gemeenheid openlag, wou bij voor niets ter wereld. -

Van dien middag af was Flora zeker dat haar liefde, haar bewondering voor Maurice geen romantische gril kon zijn. - Ieder uur dat ze hem ná dat gesprek niet zag, voelde ze zich van een smartelijke ellende doorpijnigd. - Ze wou sterven, plotseling, om 't schrikkelijke verdriet van haar eenzaamheid niet langer meer te voelen. - Vluchtig, wild, en als fantomen, dwarrelden vóór haar, visioenen van zelfmoorden.

Maurice behandelde haar als 'n lieve vriendin, en niets, niets zag hij van haar passie voor hem, voor hém alleen. Neen, geen passie, maar een alles overbrandende liefde, een snakken naar zijn heele zijn, naar iederen ademhaal van zijn bestaan. Maar alles van 't morbide in haar zelfmoord-visioenen, week weer voor de verrukkingen, door die liefde telkens ondergaan. -

Ze was nu gerijpt in haar verdriet en vernederingen. Ze werd telkens weer neergesmakt door ontroeringen die haar als 'n zwakkeling uitputten. Ze wist zelf uiet meer wat ze wou,... of ze dood moest, of zich aan dat gevoel van goddelijk liefhebben overgeven. Ze had nooit zoo'n sentiment van verrukking doorleefd, nu ze liefhad. - Waarom wou ze dan schreien, schreien, stelpeloos? Waarom wou ze zich dan zelfmoorden? Waarom voelde ze zich dan van schaamte bezwijmen als ze Louise ontmoette? Waarom voelde ze zich dagen zoo dood ongelukkig, zoo melancholiek en vernield van slapte en wee, dat de wereld, de menschen, haar eigen kinderen haar walgden? - En daar dwars overheen schalde toch de blanke jubel van haar liefde, vlamde haar tegen, 't jonge genotsleven waarna ze hunkerde, hevig hunkerde, nu ze Maurice liefhad. O! die dagen er ná, kon haar ziel snikken, snikken van geluk, van diep verzaligend geluk, van een roes zoo hartstochtelijk en zoo bevend-schoon, dat ze er wel de heele wereld mee kon omlichten! -

Toen ze eens als jong meisje voor 't eerst de zee had gezien, van 'n hoog duin af, was ze plots in schreien uitgesnikt, en als lam in elkaar gezakt. Die eindeloosheid, dat ontzaglijke lichtgeglans over de zingende golven, die hemelduizel en die stilte hadden haar geschokt, als werd ze naar den aarde-rand gesleurd. De impressie van die zingende eeuwigheid kon ze nooit vergeten. Precies dat besef van eindeloosheid en wijdte had ze nú weer, in haar liefde voor Maurice. Ze kon wel schreien en lachen, snikken en schateren, in een minuut. 't Leven was zoo diep, zoo wijkend, zoo ruim om haar heen. 't Knellende en be-angstigende wou er uit weg. Als ze nu met haar handen tastte, voelde ze zachte zoele lucht en ijlte. Ze had nooit zoo zalig vrij geademd. -

Alleen donker en triest werd 't weer in haar, als Soonbeek haar naderde, met 'r wou stoeien of ruzieën. Soonbeek zag niets van haar innerlijke vergroeiing. Hij vond haar wel soms wat ál te mal, opgewonden, nerveus, en dikwijls prikkelde 't geheime woord 'm op de tong, waarmee de dokter haar kwaal had genoemd, - maar van haar liefdesontwaking, van haar eersten hartstochtelijken levensuitbloei, zag ie niets. Ze was moeder van twee kinderen, al bijna dertig. Kon die ooit wel verliefd worden? Eerst had ie haar even èrg gewantrouwd,

't moment dat ze al geestdriftiger en gloeiender over Maurice begon te spreken. Maar toen hij Maurice er eens goed op aankeek, was ie gerustgesteld. Ze dweepte wel met hem, maar dat bleek niets anders dan sentimenteel gezwerm. - Dat was juist de aard van haar geheime kwaal, dat vreeselijke woord door den dokter genoemd, waarvoor ie zelf sidderde, zonder te begrijpen wát 't eigenlijk kon wezen. - Zou zij niet van 'n mannetje met lange haren houên?... Toch, geen zier kwaad bij. Daarvoor kende hij haar te onderworpen, vreezenden en zwakken aard te goed. - 'n Oogje in 't zeil houên, luchtigjes weg, was alles wat hij te doen had, meende Soonbeek.

Maar toch weerde Flora hem al strenger van zich af, als zijn intieme drang hem zijn vróuw deed streelen en vleien. Ze deed 't met 'n kiesche, fiere kracht en onverzettelijkheid, die hem razend van overspanning en drift maakten. -

Na zoo'n strenge afwijzing gloeide er trots in Flora, alsof ze 'n aanval op bruids-kuischheid had afgeweerd. Zij was van Maurice, ook al wou hij haar niet hebben. Ze leefde, van 't eerste moment dat ze haar liefde voor Fleury heelemaal had doorvoeld als een groote ziele-gebeurtenis, voor hém, en nu ze die liefde met de diepste klaarheid van haar gevoel en haar geest in zich zag schitteren, nu móest ze Soonbeek wel zónder uitlegging afweren. Haar liefde was geen beneveling, maar iets heiligs en zaligs. Ze kón niet anders dan zoo handelen, wát er ook gebeurde.

's Nachts, als ze Soonbeek hoorde snurken, lag ze, ná 'n paar uur onrustigen slaap, te mijmeren, soms zacht te snikken, vond ze zichzelf verachtelijk in haar liefde voor Maurice. 't Was 'n liefde die hij niet eens zag of niet eens wou zien, wou dulden, naast z'n liefde voor Louise. - Iederen nacht werd ze den laatsten tijd op 't zelfde uur, in 't stik-duister wakker, begon 't martelende gemijmer, dat haar lichaam soms deed branden in heete huiverigheid, soms in een roes van geluk liet zwijmelen. Ze sliep niet veel meer dan 'n paar uurtjes. Ze kon niet meer. Doodstil op haar kussens, de handen onder 't hoofd saamgevouwen, vroeg ze zich dan af, wat die verterende onrust, die zoete koorts, die gedachte-gloeiing in 'r toch wel kon zijn, nu ze wist dat ze Maurice zoo hevig liefhad.

Ze verweekte zich dan in zelfmeelij, met 't smarte-denken

aan de vernieling van haar jeugd-leven als jonge vrouw. Dan stil, begloeiden de tranen haar gezicht... verziekelijkte ze zich in de pijn van haar droefnis... Wat zou van haar toch ooit terechtkomen? Wat was ze en wat begeerde ze?- 'n Getrouwden man, die zelf voor z'n vrouw de innigste vereering voelde. Ze was slecht, nog veel slechter dan Soonbeek. Had ze haar lieve meisje niet en haar schattigen jongen, haar kindertjes, die ze soms niet durfde aankijken, als ze argeloos vroegen naar 'oom Maurice'. - Ze voelde zich laaghartig, karakterloos, want ze begeerde een man die háár niet begeerde. - Was ze dan een wulpsche vrouw, die 'n onzalig genot verlangde, en sneed de kramp van haar hartstocht niet door haar ziel, wanneer ze 'm zag? - Hoe kwam zij, *zij* juist aan die bandelooze passie, dat snakken, dat liefde-verlangen, zij, die altijd voor alle mannen, die ze in haar huwelijk ontmoet had, dood-onverschillig gebleven was?.....

Al heviger lag ze zich dan in nachtelijk gemijmer te kwellen met de krankzinnige ellende van haar eigen liefdeverlangen. Waarom kòn ze hem nooit genoeg zien, nooit genoeg hooren? Waarom begeerde ze ál brandender naar de lichtste streeling van zijn hand, naar den dofsten klank van zijn stem? Zag ze dan wel wat ze deed? Haar kinderen verwaarloozen, haar man bedriegen. Ze weerde hem van haar, haar bloedeigen man!...

En nu lag ze hier gebroken, ellendig en verslaafd aan 't zoete denken, dat stille koesteren van haar liefde voor Maurice.

Maar op andere mijmer-nachten vlamde haar afschuw en haat voor Soonbeek zoo fel óp, dat de zelf-aanklagerij en 't sentimenteel gedrijf op haar zelfsmart ophielden, overgloeid werden door haar hevig afgrijzen van alles wat hij deed. In die nachten voelde ze de kracht, de duizeling van haar eerste liefde, al was ze moeder en vrouw van negenentwintig jaar.

O! als ze Maurice eens zeggen mocht hoe lief ze hem had. Neen, ze werd zich nu klaar bewust. Dat was geen zinnelijkheid die haar de ziel schroeide. Er was geen wulpsche drang en laag begeeren. Ze had zichzelf niet te kwellen, want daaraan dacht ze nooit. Zou hij haar minnaar worden, ze zou niet weten waar van schaamte zich te bergen; maar wat ze wou was zijn teeder, brandend, innig woord, z'n zachte bescherming,

en 't willen weten of hij haar ook 'n beetje liefhad. Met de kleinste koestering van hem zou ze de hoogste verrukkingen ondergaan... Als ze maar wist dat ie van haar hield, niet zooveel als van Louise, maar toch ook heel, héél veel! - Als ze 'm eens zou vertellen, anders dan tot nu toe, van haar droefnis en smaad, haar vertrapping en ellende, die ze nu al de jaren van haar huwelijksleven van Soonbeek ondergaan had? Als ze 'm nu zou vertellen van haar snakkende en verlangende ziel, hunkerende naar 'n woord van zachtheid en innigheid, zou hij dan niet met 'r meevoelen? Zou hij haar niet ééns 'n kus geven, haar even in de armen drukken, en zou hij niet zacht kunnen zeggen: Flora, ik heb Louise lief, maar ook van jou hoû ik?

Want dat was wel de eenige vrouw waarvan ze, zonder brandende kwelling, kon dulden dat Maurice haar hoog vereerde. Maar was zooiets dan geen waanzin-verlangen? Zeker, zij, zij zou álles, alles voor hem willen offeren? Zij zou zich van haar kinderen losscheuren als 't niet anders kon, om bij hém te zijn. Ze zou haar man, haar rijkdom, haar naam, haar burgerlijke eer, haar heel leven willen offeren voor hém! Er was niets te heilig als offer voor haar liefde. - Wat ze in haar liefde voor hem doorleefde, was niet alleen van een gloeiende verrukking, van een haar heele lichaam en ziel doorschokkende zwijmeling, maar gaf haar ook de zachtste, teederste aanrakingen met alles om haar heen. - Ze zag nu 't leven als heel, heel rein. Ze hoorde niets dan zingend geruisch, en daar tusschen in, voelde ze de liefkozingen van zijn onzichtbare handen, als 'n hemelsch streelen, een in-slaap wiegen, zoo zacht, als 'n zucht en 'n zang tegelijk. Uren daarna nog voelde ze weedom, een innige smart, die haar heel even pijnde zonder wrangheid toch.

O! zij zou alles voor hem willen doen, zich offeren, offeren, en vooral verbergen haar liefde, als ze sterk bleef, heel sterk. Maar wat voelde Maurice hiervan? Kon hij twee vrouwen tegelijk lief hebben? Was dat al niet dadelijk de vlammende dwaasheid van haar kranke ziel?... En toch vroeg ze zich telkens weer, of dat onmogelijk was, of hij ook van haar naast Louise niet innig houden kon. Zoo dacht zij,... maar wat zou de fiere, stille Louise wel zeggen? Hoe zou ze op haar neerzien! Hoe zou ze haar met smaad striemen nu ze haar zag

als 'n zwakke karakterlooze vrouw, vernield en ondergaand in slechte hartstochten.

Om die minachting van Louise alleen al te ontkomen, zou ze voor eeuwig háár eigen liefde verbergen. Die minachting zou ze niet kúnnen verdragen. 't Zou 'r gek maken van smart. Want hoe innig lief had ze zelf die bleeke, stille voorname Louise niet? Zou zij die nu smarten met haar waanzinverlangens? Met welk een hoon zou Maurice zélf haar ontvangen als zij die liefde zou uitspreken, zij, vróuw, moéder.

Dat pijnigde haar nog 't meest. Ze had nooit begrepen wàt Maurice eigenlijk voor haar voelde. Had hij alleen meelij met haar? Dan zou zij zich op verontwaardigde wijze verzetten, met trotsche kracht, zooals hij haar nog nooit gezien had. Dan zou ze hem ook niet meer willen zien, nooit, nooit meer. Dan zou ze haar liefde verbergen in den duistersten hoek van haar smart, en Maurice niet meer onder de oogen komen.

Maar dadelijk spotte het in 'r na, dat ze zoo iets toch nooit zou volhouden, dat ze zou verkwijnen als ze 'm niet meer zien kon, of krankzinnig worden.

Ze wist wel dat ze mooi was Flora, heel mooi met de blonde haren als vlammen goud, met de wonder-grijze, lokkende oogen, en zoo rank wel als Louise. Ze had zich in haar huwelijk nooit zóó verzorgd als de laatste maanden. - Van middag had ze nog een uur langer voor haar kaptafel gestaan en had ze zich in de spiegelkast bekeken, heel zorgzaam, en iedere lijn van haar lichaam en haar kleed bestudeerd. Ze had uit de gesprekken met Maurice, zoo losjes nu en dan, over de schoonheid van de vrouw, precies opgevangen en in haar aandacht gegrift, wat hij bewonderde in slanke mooie grieksche en noorsche of italiaansche vrouwen. Al wat hij zei van zwier en van eenvoud, van kapsel en kleed had ze in zich opgenomen. - Ze maakte telkens heele kleine veranderingen in haar frisuur, haar kapsel, haar kamdracht of in haar kleedij.

Soonbeek zag daar niets van, maar Maurice merkte 't dadelijk, soms zoo plots, dat zij er van schrok.

Ze voelde zich dan beschaamd. Zou hij haar voor een kokette bedwelmster hoûen, 'n aanstelster, 'n wulpsch, grillig, behaagziek, flirtend schepsel, dat hem wou overrompelen met haar lijf-mooi? Van dat denkbeeld sidderde ze. Ze wou 't niet doen om behaagziek te zijn, maar om hèm te behagen, wat voor

haar heel iets anders was. Ze miste juist 't brutale zinlijke aplomb van passie-vrouwen, die in de zelf-bewustheid van hun schoonheid, een grilligen toon van toenadering en weer-àfstooting gebruiken. Ze wist niet diep genoeg weg te duiken, bescheiden te blijven als hij er was. Maar toch had ze gevoeld dat Maurice haar mooi vond, heel mooi. Dat bemerkte ze aan z'n kijken, z'n hoffelijkheid, zijn zwijging in d'oogen als ie haar bezag. Ze had wel niet 't fijne, 't hooghartige, stille en fier-mooie van Louise, maar ze geloofde toch dat ze meer passie-vrouw was. De trilling van haar hartstochtelijke ziel beefde door heel haar lichaam. Dat diep verborgene van haar vróuw-natuur moest Maurice zien, en dat zág hij.

Hoe kwam 't nu toch dat ze voor Maurice ook heel mooi wou zijn, dat ze wou bewaren in haar gebaren de elegantie van 'n japansch meisje? Omdat hij hield van vrouwelijke, fijne charme en distinctie, omdat 't fijne om 'n vrouw moest heen wolken als 'n geur, zooals hij haar eens gezegd had! O! misschien zou ze hem wel met d'r vlammig haar, haar oogen, haar hoog, rank, trillend lichaam kunnen bedwelmen; misschien zou ze hem, zonder dat zij nog 'n woord gezegd had, met 'r oogen kunnen lokken. Maar dat zou ze het laagste van heel haar gedrag vinden. Ze zon nooit, nooit anders tegen hem zijn dan ze was. Van 't bacchantische, 't woeste uitvlagen van liefdes-razernij rilde ze. Daarvoor was ze veel te gewoon, te klein van natuur, te weinig demonisch. En daarvoor had ze Maurice te lief. Ze wou 'm niet verhitten, niet opjagen, niet prikkelen.

Ze wou alle wellustige begeeren uit haar gedachte bannen. Ze wou daarin zoo rein tegenover hem staan, als 'n kind tegenover bloemen. Maar wel wist ze, dat 'r *iets* toch uit haar trilde, al bedwong ze zich nog zoo, dat hem moest schokken. Ze kon niet gelooven dat Louise hem inniger, dwepender, brandender liefhad dan zij. Alles in hem bewonderde ze. O! ze wist wel dat ie een mensch was, dat ie gebreken had, maar zij zag ze niet. Hij was als een kind zoo jeugdig, zes jaar jonger dan zij. Soms voelde ze dat als een pijnlijk-iets. Dan dacht ze dat hij voor haar voelde, wat zij onderging bij de gedachte aan Soonbeek's zooveel-ouder zijn dan zij. Maar wat deden die paar jaren verschil? Was hij niet haar eerste liefde? Hij, hij alleen had dat bekorende, dat ridderlijk-fijne

en dien hoogen zwier, waarmee ze altijd in haar meiajesdroomen zoo gedweept had. Hij droeg dat overheerschend geweldige, dat hartstochtelijke, bijna tartende in zijn mannekracht mee. Zijn gebaar, zijn gang, z'n verschijning vond ze wonderlijk mooi. Hij was klein, en toch leek hij haar een reus. Hij had een hoogheid van kijken die haar, en zelfs Soonbeek telkens verstomde. Hij kon met z'n oogen schroeien, en eenmaal in vuur, zóó de dingen voortooveren dat ze huiverde van genot. Was 't voor haar-zelve eigenlijk wel uit te maken wàt ze voelde als hij, ieder en alles vergetend, voorlas of sprak, verdedigde of hoonde? Ze voelde dan een versmelting van haar innigste leven met zijn man-natuur. Hij was haar een reusachtig mensch, zoo echt, zoo breed en zoo kinderlijk en droomerig teerhartig toch, als ze er nog nooit een ontmoet had.

Als ze er aan dacht dat die zelfde man, om onbepaalde redenen, haar ook zou kunnen haten en verachten, dan rilde ze van angst. Nooit had ze 't vergroeide, 't gedrochtelijke van Soonbeek's woekerziel zóó gevoeld als naast hèm. En nooit kon ze vergeten den dag waarop Maurice, na vreeselijke klachten van haar kant over Soonbeek, eens was losgebarsten met 'n verdoeming van alle huwelijken, zoo laaghartig tot stand gebracht door hebzuchtige ouders, als hier bij haar 't geval bleek geweest te zijn.

Ze voelde zich ouder Maurice's adem zwak, klein, bevend, overrompeld en toch niet besuggereerd. Integendeel, hij behandelde haar altijd als 'n goeie vriendin, en sterkte in haar áán, zelfstandigheidgevoel. Telkens wou hij haar in 't leven stooten. Telkens wou ie valsche fantasterij in haar zien doodbloeden op de werkelijkheid van het groote bestaan. Maar zij vond 't heerlijk naast hem te zijn, te wankelen en te beven, òptezien naar z'n macht, en z'n overheersching in woeste verrukking iedere minuut te erkennen. Hij was zoo in alles haar meerdere, dat ze niet anders dan z'n mindere wilde zijn. Daar kwam hij ieder keer tegen in verzet. Hij plaagde, bespotte en bestrafte haar telkens om haar lichtgeloovigheid, haar weeke overgave. Maar z'n afstraffing maakte haar even gedwee als z'n zachtheid. Hoeveel maal had ze z'n gezicht, dat innigbezielende, dat prachtig teere en fijngelijnde gezicht niet bekeken! Dat was nog droomeriger en dan weer woester dan van Schumann. Zij bloosde altijd als Louise merkte dat ze

Maurice zoo láng bekeek. Er was zoo'n mooi leven in zijn hoofd, dat z'er wel altijd naar had kunnen kijken. Iedere uitdrukking kende zij ervan! Als ie fijn spotte, de lichte beving van zijn mondhoeken en de vrouwelijke lippen. Als ie tegen Soonbeek opstoof, 't gegloei van z'n groenblauwe oogen. Als ie moe was, de teederheid van zijn stem, en de melancholie in z'n trekken. En dan al die uitdrukkingen van droomerigheid, van verstrooidheid in z'n gezicht, plots soms wisselend in onderzoekend, indringend gekijk; en 't sarkastisch vlijmende van zijn fijnen mond. Maar iets was er in zijn gelaat, in zijn geheel hoofd, dat haar soms gek maakte van verlangen hem in haar armen te nemen en te zoenen tot ze niet meer zou kunnen. Dat leefde in 't vrouwelijk fijne, 't zoo zachte, 't klare van zijn oogen, zijn mond, z'n kin, z'n heel gezicht. Ze schaamde zichzelf hevig voor dat gevoel, maar ze dacht dat veel vrouwen zoo-iets wel ondergingen als ze Maurice goed kenden, al verborgen ze zoo'n gewaarwording ook heel diep. Ze kon eigenlijk nooit goed die uitdrukking in z'n gezicht verklaren, maar ze was er bijna altijd in, en met grooten moed beheerschte zij zich, uit kieschheid en vrouwelijk besef dat 't 'n grofheid, een krankzinnigheid zelfs zou zijn, aan dien drang toe te geven. Als ze zich telkens weer en weer beheerscht had, voelde ze juist de grootheid van haar liefde stijgen. Dan wou ze in ontembare verrukking wel iedereen zeggen hoe innig ze Maurice beminde, iedereen die 't maar hooren kon. Dan moest ze haar liefdegevoel tot de hoogste bedwelming opvoeren. Wat kon 't haar dan schelen of Louise bestond, of zij-zelf kinderen, 'n man had? Had zij niet 't recht, nu ze voor 't eerst zóó beminde, met een brandende overgave, levend naast 'n woekeraar, 'n vernieler ook van haar ziel, die iederen dag al 't mooi-menschelijke, 't diep-verlangende in haar natuur overvunste met zijn schrikkelijke hebzucht en machtswaanzin, - had zij niet 't recht die liefde uit te spreken? Ze wou Louise niet zien, en de kinderen niet, en niemand! Ze wou alleen hém zien, zich wegleven in zijn verrukkingen. Ze dacht zich alleen in 't genot van zijn vochtig-warmen mond op haar mond.

Ze leefde alleen in 't licht van die stoute, uitdagende oogen, die als van een tijger konden geheimzinnigen in aarzelenden kleurschijn; dan weer staren, klaar als van een

kind dat voor 't eerst muziek hoort. Uitziunig snakte haar verlangen naar hem uit, naar hém alleen. O! in haar liefde voelde zij zich nu sterk en durvend. Ze zou Soonbeek in z'n gezicht vlammen haar haat, haar afschuw. Ze zou zeggen dat ze alleen Maurice liefhad, dat die haar geluk alleen kon scheppen of vernielen, en dat er niets voor haar zoo schoon meer bestond als zijn leven. Ze zou de razende aanvallen op haar moederschap ondergaan, ze zou iedere beleediging dragen, als ze maar wist dat hij haar niet van zich afstootte; als hij haar maar ééns zou kussen, zacht en schuchter misschien, maar toch kussen en ééns van haar zijn.

De angst sidderde in haar dat ze nog wel 'n keer den moed zou hebben hem te spreken van haar liefde; hem te zeggen dat ze iederen ademtocht van zijn bestaan indronk, en dat ze hem altijd bleef liefhebben, altijd, altijd, ook al zou hij háár niet liefhebben.

Maar zou hij dan niet haar liefde al lang gevoeld hebben in de beving van haar handdruk, in de branding van haar oogen als ze naar hem keek, in 't zachte gesmeek van haar stem als ze 'm wat vroeg? Wie had ze anders nu nog op de wereld dan hem? En wanneer hij nu eens wegbleef als ie klaar inzag, zonder aarzelen, dat ze 'm liefhad? Als hij zich nu eens in dien schrik van ontdekking terugtrok, en niet meer komen wou? Zou ze zich dan gekrenkt, afgemaakt en neergetrapt voelen? Ze wist dat ze beleedigingen en smaad van hém zou kúnnen dragen. Als ie haar zou zeggen, streng, meedoogenloos: Flora ik heb je niet lief, voor mij bestaat als vrouw alleen Louise; dan zou ze doodstil naar 'm luisteren, en ze zou weggaan, en heel verdrietig leven, maar liefhebben, eindeloos liefhebben, zou zij hem toch! Dát kon hij toch niet afweren.

Hij had haar tot vrouw gemaakt, tot bewuste vrouw, die ging voelen haar leege fantasterij, haar hersenschimmig dolen met haar zieke verbeelding en verweekt gemoed. 'n Paar maanden geleden nog had ze op de chaise longue liggen peinzen als vroeger, in haar schemerzaal.

Ze had zich toen weer gezien als 'n donker meisje, wondermooi, slank. Ze zag zich gaan langs de brandende straten van een Spaansche stad, met naakte, blanke meisjesvoetjes, bedelend als 'n verloren kind. Zacht speelde ze de gitaar,

zoo zacht, melancholiek en week, dat ze zelf schreide in haar zang, en altijd uit 't luisterende publiek een mooie jongeling meelokte met haar klagende wijsjes, heel ver, heel ver, naar den stilsten rand van de brandende stad. En ze deed maar alsof ze niets zag, niets merkte. Ze zong heel zacht meê met haar weenend gitaartje, in de zon klanken rondsprenkelend op 't heete straatzand. Ze zong en weende maar, en liep door, al verder, troosteloos. Achter haar áán hoorde ze den jongeling sluipen, voelde zij hem in angstige bewondering voor haar droeve straatmuziek. En zij lokte, lokte hem mee uit de brandende, woelige stad, naar de stilste plek. O! ze kon dan zacht wel even lachen in haar weenende wijsjes, maar haar gitaar bleef droef zingen, zwaarmoedig. Zij zweefde voort, slank en licht, haar blanke naakte voetjes bij iederen stap schroeiend in 't brandende zand.

Eindelijk als ze voelde heel ver te zijn en heel alleen, viel ze neer, dood moe, bij 'n stille schuur, of achter 'n verbrokkelden, verweerden kloostermuur. Dan hoorde ze 't ruischen van de stilte... En nu zag ze naderen, met bevend ontzag en zachte schaamte, den mooien jongeling die 'n prins was; die nu kwam zingen met zachte stem en klagend als haar gitaar: ‘Wondermooi meisje, slank en trots,... waarom huil je? Waar is je huis en waar zijn je ouders?’

En zij, snikkend van smart, zei dan droef: ‘ik ben een arme zwerfster signor,... niemand mag mij liefhebben... alleen mijn arme gitaar lijdt met mij mee...’

Niemand? snikte de prins dan uit, in groote ontroering brekend z'n woorden. En eindelijk barstte ie uit dat hij, hij haar liefhad; dat ie wel 'n prins was, maar dat hij haar, schoon bedelaarstertje, zou volgen wáár ze ging.

Plots schrok ze óp van haar kloostermuur. De zon gloeide op 'r naakte voetjes en naakten hals, en in de gouden vochten van 't licht, begon ineens haar gitaar uit zichzelf te zingen, dat de prins verstomde z'n liefde-stem, en uit de trillende snaren ruischte nu zoet haar eeuwig liedje van smart en eenzaamheid.

Zacht stond ze óp, bevend van schroom voor haar mooien prins, en week, zei ze hem, te luisteren naar die stem. Nu hoorde hij zelf dat niemand haar lief mocht hebben, dat ze 'n zwerfster was, en altijd weenend verder moest.

Dan voelde Flora zich als 'n Mignon in weeke zelfstreeling van haar smartjes, wou ze zwerven door de vreemde landen, altijd ontroerd en altijd bang, snakkend ééns toch verlost te worden uit haar droef gebedel, door een man die de klaagstem van haar gitaar kon breken.

Ze had Maurice schuchter en aarzelend die fantastische droomerij verteld. Nooit had ie zoo gelachen als toen. ‘Je bent heelemaal afgedwaald Flora, zei ie toen. Je wilt 'n Mignonnetje van je maken alleen om 'n Wilhelm Meister te ontmoeten. Jij wil ook wel uit 'n brandend gebouw gehaald, maar toch zeker weten dat je gerèd wordt. Jouw romantiek zit vast aan 'n soort levensverzekerings-polis. 't Is niet echt, 't is weé, weé!...’

O! als ze zich de schamperheid en den spot van z'n woorden toen weer indacht, dan rilde ze, en toch had het haar goed gedaan. Hij had haar droomerij genoemd 'n sentimenteel gedachtengestoei, waarnaast 'n duitsch bakvischje nog 'n Bismarck-natuur werd. Hij had haar er mee geplaagd, vervolgd, 't zoo bespottelijk gemaakt, als ze alleen waren, dat ze 'r van schrok. 'n Poos later, niet meer spottend, had Maurice haar zijn schamperheid verklaard. Dat zij melancholiek was, zwaarmoedig en nerveus-teer van gestel, vond ie in z'n soort even normaal, voor zoover 't niet anders kon, en dit haar eigensten aard uitdrukte, - als vroolijke, lichtzinnige en luchthartige fratsen van optimisten. Dat ze fatalistisch was werd bedenkelijker, maar toch alles had een eigen natuur, en als ze die natuur zuiver wist weer te geven, dan kon dat zelfs groote ontroeringen wekken in anderen. Maar fantasietjes als die van 't zwervend meisje, vond ie slap en valsch van overgevoeligheid; hadden veel van een gekleurde reklameplaat door een levensverzekeringmaatschappij uitgegeven, waarop onverzekerden naar 'n duistere, kille-spelonk, 'n groef dalen, en verzekerden knussig 'n lichtglanzend paradijs inkuieren. - Ze moest die ziekelijke weekheid in zichzelf bestrijden. Daar kon ze van af, als ze in 't leven ging kijken; met steun en niet zonder overgangen, want dan zou ze nóg overgevoeliger worden. Ze moest eens op Louise letten. Die was ook melancholiek en stil, maar uit 'r diepsten aard, en zonder de kleinste zelfvertroeteling van haar ongelukjes. Na dat gesprek had ze zich erg gekrenkt gevoeld.

Hij had haar veel te hard aangepakt. Eerst zoo zacht en lief, en nu ineens zoo scherp en ruw. Maar 'n week later gevoelde ze dat ie gelijk had. Ze moest meer in 't leven zien, en zich losmaken van haar eenzaam gepeins. Ze ging de weeke, dwaze spelerij van haar ziel zelf verafschuwen. Hij zou haar nu leeren de stormvlagen, de regenstriemen van 't leven tegemoet te gaan, en ook in de gloeiende zon te zien. Zij moest de longen vullen met zilte lucht, met kou en frischheid; ze moest 't duffe gesukkel en 't mijmerend gedroom in de zaal mijden. Want ze had toch óók hartstocht, ze kón toch buiten dat week gemijmer. Ze was niet alleen zwák en verweekt van binnen. Maurice werd driftig als ie van haar fantasterij hoorde. Hij wou er niets mee te doen hebben. Zij moest leven, voelen, zien. Door 't gewoonste leven ging meer mysterie heen dan door haar gedweep en duister gefladder om leege fantasieën. Was ze een groote fantaste met visioenair vermogen van overweldigende macht, dan zou hij wegschuilen en sidderen van ontzag voor haar gevoel, al was 't ook ziekelijk, - een woeste wegzwerving van den geest en de ziel, naar oorden van schoonheid, die toch gevaarlijk waren. Maar haar ziel was krank, verdwaald, wee van overspanning en ondergane smart, ziek van vereenzaming.

Nu kwam haar een vooze romantiek omzweven en de gekste gedachten opschrikken; en dat zou verergeren, als ze niet dadelijk haar koers keerde.

Hij zei 't niet om haar bang te maken, maar om te redden. Ze was nog jong, en ze had zooveel geestdrift. Ze moest ophouen, voor zichzelf het leven tot een gedrochts-droom op te jagen. Haar ziel was een ziek zang-instrument, geroest in de vereenzaming van haar triest bestaan. Soonbeek zag niets van haar ziekte. Die zag alleen dat ze flauw viel. En de dokter begreep 't ook niet! Ze moest er uit, er uit, werken, werk zoeken, doen, bezig zijn voor anderen, voor haar kinderen. Die zwakte zou wel weggaan als ze weer opleefde in geluk voor anderen en niet zich verveelde en groef in haar zelf-smart.

Van dien dag af had Maurice haar gerijpt. Ze droomde niet meer in de schemerzaal. Ze voelde zich nu in de zonnige kracht van zijn geest omgloeid. - En als er nu en dan

weer bange nerveusheid in haar opleefde, dan was 't alleen, wijl ze vreesde dat ze Maurice haar liefde zou zeggen; zij zich niet langer zou kúnnen beheerschen.

Dat nerveus-bange voelde ze vandaag, nu Maurice komen ging. 't Was beklemming en hunkering, droeve angstomknelling, benauwing en toch ook oproerig verlangen naar iets vreeselijks dat uitbarsten moest. Toen ze Maurice van verre zag aanstappen, snelde ze 't salon uit naar de achterzaal. Gejaagd schoof ze daar vitrages en overgordijnen zoo ver mogelijk weg, om 't goud-zachte licht van den herfsttuin op te vangen tot waar zij zitten ging bij 't orgel. - Maurice hoorde ze bellen en op de zaal aanloopen.

Dadelijk ging ze hem tegemoet, schoon ze 'n minuut er voor zich vast had voorgenomen te blijven zitten. Ze voelde zich bevend-nerveus, zonder te beseffen waarom.

Ze slankte vóor hem, in haar roodfluweelen ochtendjapon, éven zwierig, zonder dartelheid.

- Dag Flora, dag, dag! hoe gaat 't?

- Dat schikt wonderbaar, lachte ze nerveus. - En jij?

- Ausgezeichnet!

- Eben...en Louise?...goed? Ach Maurice... wel schade... noe heeft Soonbeek niet getelegrafeerd, je zult dus wachten moeten met je plan tot hij terugkomt!

Maurice ging zitten in 'n breede crapaud. Hij voelde zich even erg teleurgesteld. Hij had zoo graag nu 'n vast besluit genomen met een groot uitgever, die z'n werk wel zou drukken en in den handel brengen, maar niet voor eigen rekening.

Flora, tegenover hem zittend, leefde z'n stille onthutsing mee, en heel bedeesd en innig met haar streelende fluisterstem nu, herhaalde ze haar voorstel van den vorigen dag. Maar Maurice weigerde, zei, dat ie dat niet kón, niet mocht aannemen. Flora huilde bijna van smart. Haar oogen treurden dadelijk.

- Is het je dan van Soonbeek liever dan van mij, ja?

- Dat niet, absoluut niet, lieve Flora, maar... ik vind 't zoo vreemd, zoo... ik weet niet... zoo kleintjes van me als... ja, hoe zal ik 't zeggen...

- Eben... aber... noe ben jíj toch de konventioneele man, noe jij, ja? - schalkte ze even door haar nerveuze

beklemming heen. En als ik je nu zeg, Maurice, dat je mij er een o zoo groot genoegen mee doet, ja? Ik vind 't noe zoo een heerlijk idee, je helpen te kunnen... Ik weet toch... hoe moeilijk het voor je is... om over je boek... over je ziel... te onderhandelen met Soonbeek... het kwelt je ja toch, niet?... Ik heb 't bedrag niet noodig... noe kun jij 't gebruiken!... 't Is kleerengeld en ik heb veel te veel goed! Toe, Maurice... voor je huishouden heb ik het je niet aanbieden durven... daar zorgt noe eenmaal Soonbeek voor... aber... aber... voor je boek durf ik 't wel... Kom, laat mij 't doen, ja?... Toe, ik bid je... ja? Ik vind het zoo'n grootaardig idee, dat het tusschen ons blijft... en dat Soonbeek dat werk van je ziel... ja niet te betalen hoeft...

Zij sprak ontroerd, dán hoog, dán fluisterzacht, bevend en innig, de grijze, mistroostige oogen vol tranen.

Maurice voelde zich getroffen en toch beklemd en aarzelend. Hij rook weer om haar heen dien huiver-zoeten thee-geur. Hij voelde weer dat fijn-vrouwelijke en beminlijk-zich-gevende zonder koketterie en die uitstraling van diepe innigheid in haar stem. Hoeveel maal liever had hij 't noodige geld voor z'n werk van haar? Want 't was 'n helsche straf er met Soonbeek over te spreken. Hij zag zoo de houding van Soonbeek, 't gewicht en z'n macht op zich groeien.

- Maar als Jan dan vraagt? Moet ik dan liegen?

- Dat geeft überhaupt geen leugen, Maurice... Je kunt alleen verzwijgen, dat ik 't je gegeven heb. Want al is 't noe mijn eigen geld, hij zou verrückt worden, als hij hoorde dat 't van mij kwam. Ach Gott! nein nein!... Zeg, dat je iemand geholpen heeft!... en noem geen namen, bitte... ook al vraagt hij honderd maal! Dan lieg je toch niet! Doe jij 't, ja, ja?

Maurice zat weer te aarzelen en angstig-spannend bekeek hem Flora. Ze was van haar stoel opgestaan en langzaam op 't orgelbankje gaan zitten, met den rug naar de registers en 'n beetje verbleekt, nu z'n besluit niet dadelijk kwam.

- Nou, goed, Flora,... ik neem 't aan, maar onder één voorwaarde.

- Ach, Gott! herrlich! herrlich!... wat ben ik blijde!... wat blijde!

Ze was weer van haar bankje opgesprongen en klapte in

de handen als een kind, van speelgoed-vreugde overduizeld. Haar grijze minneoogen vlamden, haar stem zong vol het deftige ‘blijde’ uit en met moeite bedwong zij zich hem niet te omhelzen!

Plots schrok ze van haar eigen geestdrift, toen zij zag, hoe verlegen Maurice zich voelde onder haar vreugde-uitroepen. Zacht zei hij om te temperen:

- Je vraagt niet eens naar mijn voorwaarde...

- Ach Gott! Maurice, plaag mij toch niet, ja? Ik wil van geen voorwaarde hooren. Je mag me überhaupt geen voorwaarde stellen... Dat verbied ik je...

Maurice zweeg. Zij had weer dat superieur-bevelende in haar toon, waarvan hij zooveel hield, dat zoo kordaat in haar was naast de broze overgevoeligheid.

- 'n Kopje thee, ja? - vroeg ze heel zacht met vlei-stem.

- Heel graag!

Ze schelde en zei tot 't meisje, dat even later klopte, wat heet water te brengen. Uit 't buffet haalde ze haar Delftsche kopjes en 'n kan en sisserde uit 'n slank chineeschkleurig pulletje er wat theeblaadjes in. Ze wou de thee zelf zetten, heel geurig en delikaat. Ze beefde en gloeide nog na van vreugde. Ze kon wel dansen, lachen en schreien tegelijk, nu zij zich op een zekere manier aan Maurice's werk had vastgeklemd. Maurice maakte een grapje over den hond op de muurschildering, dat hij meer leek op 'n baloorigen gorilla dan op 'n pointer. Ze lachte om alles nerveus, verstikkend in heel zachte schatertjes. Ze kon zelfs lachen, zonder dat er 'n woord gezegd werd. 't Leek haar zoo licht, zoo helglanzend overal en toch beefde ze van beklemming en 'n wilden, zwervenden angst, zonder te beseffen waarvoor. Ze voelde hoop, hoop op geluk en toch de zwaarte van sterfbenauwing. 't Stoeide, weende, lachte, zong en bloedde in haar. - O! 't werd 'n woeste stijging van haar liefde... dát was haar bangheid van straks al.

Toen Maurice verlof vroeg, terwijl zij thee zette, even op 't orgel te mogen spelen, schrikte ze nerveus, als had ie haar plotseling gevraagd: wat dénk je?

Zacht trilde Maurice de luchtziel in 't orgel, trok hij de vox humana uit, 't zang-zoete register, dat als 'n levende menschenstem ontroerd vertellen ging, en er tegen in zong

'n droeve donkere bas-toon als 'n zingende en richtende godsstem uit de verte, zwevend boven het hemelsch gevlei van de voix céleste. Flora schreide stil en snikte van aandoening. Maurice wist niet, wat hij nu in haar aansidderde. Ze beefde van geluk dat Maurice bij haar was; dat ze 'm nu niet alleen met de koortsige verbeelding tastte in haar mijmerende, donkere liefde-nachten. Ze zou zich nu wel in z'n armen willen wringen, om er nooit meer uit te komen. Nu begon ze haar angst en beklemming te begrijpen. Ze keek, maar toch schuw, uit vrees dat ie zou ophouên, naar z'n spelende handen. Ze lachte en schreide, zonder dat ie iets van haar bestaan merkte. Hij speelde, speelde, soms zoo zacht, dat de klanken schenen te sterven in de zachtlichtende zaal met 't middag-geruisch van de gouden herfstboomen, stillekens als fijne regen tikkend tegen de ruiten en heel 't zoete gerucht van den herfsttuin, ver en toch dichtbij. Al droef-zachter verinnigde de melodie, doortrild van weemoed en toch zoo vroom, dat Flora niet meer kon blijven staan van ontroering. Toen heel zacht het laatste klankgezucht was uitgestorven, wou ze Maurice z'n thee brengen. Hij voelde haar achter zich, keerde zich om, den nazang van de voix céleste nog in d'ooren, als zegening van 'n stervenden heilige. Flora gaf hem 't kopje over, maar ze beefde zoo hevig, zag zoo smartelijk bleek, dat Maurice opsprong van z'n bankje, haar snel de thee afnam en dadelijk haar ondersteunde.

- God, Flora! - schrok ie, wat nu? Voel je je weer duizelig? Even 'n meisje roepen?

- Nein... nein... bitte... zei ze zacht met sterf-stem, terwijl Maurice haar langzaam meedroeg naar een stoel en tegenover haar ging zitten.

Ze hijgde hevig. Plotseling snikte ze uit, schreiend met 'n smartgepijnigde stem haar ziels-oproer:

- Maurice, Maurice!... ik kan niet meer!... ach, Gott! ik kan niet!... Ik heb je lief! ik heb je lief! Zie je dat niet?... ach, Gott!... ach Gott!... Maurice, ik kan niet!... kàn niet langer zwijgen! Ik heb je blind, blind lief... ik wil van jou zijn... van jou alleen!

Zij was met 'n uitscheurenden huilsnik opgesprongen, woest, als in waanzin-vlaag, en had haar armen om z'n hals gekneld.

Ze kuste hem op 't verschrikte gezicht, dat Maurice, verbluft, niet wist wat te stamelen.

- Hemel, Flora! Flora!... wat doe je?... Wees toch bedaard, lieve, béste Flora!... bedaar toch... kalm, kalm, pas op... als Trees daar komt!

- Trees, Trees! wat kan mij Trees schelen... ach, Maurice, zie je niet, hoe ik lijd!... Ik heb je lief, zoo lief als niets en niemand ter wereld!... Ik aanbid je!... ik wil alleen, alleen van jou zijn!

Ze snikte, schreide, sprak met schokkende stem, van woeste ontroering klankloos. Maurice, hevig getroffen, overbluft en radeloos, wist niet wat ie doen moest, snikte mee. Zoo onstuimig had ie nooit gedacht dat Flora zou kunnen uitbarsten. Hij vermoedde al lang, dat ze heel veel van hem hield, maar dat ze zich zoo plotseling met haar liefde zou geven, zoo heftig zich zou uitstorten in bijna zinnelooze passie en verrukking, neen, dat had ie niet durven verwachten. Hij voelde zich nu wreed onder z'n eigen koelheid en de waarschuwing van voorzichtig-zijn tegen haar hartstocht in. Maar ook dacht ie in bange beklemming dadelijk aan Soonbeek. 't Lag op z'n tong ervan te reppen, maar hij bezon zich, begreep, dat haar dàt nu te wreed zou martelen. Hij dacht alles af in snellen angst-jacht, terwijl Flora nog om z'n hals hing. Hij voelde haar vochtigen adem branden op zijn mond en de vlam van haar grijze, innige liefdeoogen vast zíjn oogen inschroeien. Hij voelde de zwellende trillingen van haar schokkend lichaam en d'r gouden haarkronkels in z'n gezicht sprietelen.

Flora bleef in 'n waanzinnige, niet-wijkende verrukking. Zij smeekte, snikte en sprak, ze fluisterde en schreide. Ze zei 'm in zoeten drang, dat hij haar niet mocht wegstooten, dat hij haar een beetje moest liefhebben, dat ze anders sterven zou. Haar zielsoproer snikte, schreide, kuste zij uit en al hartstochtelijker wrong zij zich in z'n armen en tegen z'n borst aan.

Nu hield hem niet meer de sentimenteele, droomerige vrouw vastgekneld, maar de in waanzin-liefde opgegloeide, de snikkend zich gevende, de sterk-zwakke, de uit boeien losgebroken vrouw die liefhad in vervoering.

Maurice, in verstomming, kuste haar innig, toch niet

hartstochtelijk terug. Maar zij zag z'n koelheid niet. Ze voelde alleen z'n mond op haar geschroeide lippen. Ze hoorde z'n hart-bonzingen en ze voelde zich zelf licht, licht als had ze geen lichaam meer. Want nu wist hij voor altijd, dat ze hem liefhad, zoo hoog, zoo innig, zoo heilig als niets ter wereld. Ze keek hem maar in de oogen. Ze voelde snikkend en lachend zich één worden met z'n bestaan in saam-ademing. 't Bleef nog 'n stille razernij, een geluksbezwijming. Ze kuste hem, dàn wild, indrinkend z'n adem, dan zacht en stil, zoet doorhuiverd van een zaligheid en vurige bevrediging, die 'r deed verzinken in den geur van z'n leven. Als 'n vrouw die alles ontbeerd had en nu plots gekoesterd werd, zoo zwijmde ze, lachte, snikte en kuste ze, zonder zinnen en zonder verstand.

Eindelijk voelde Maurice z'n macht weer stijgen. Hij dwong haar te gaan liggen, rustig en languit op de chaise longue. Hij moest haar half dragen. Haar frisuur was losgewoeld en haar gouden haar kronkelde verward langs het strakwitte, ontroerde en smartelijk-bewogen gezicht.

Nu was toch 't dweepzieke en weeke, 't verfijnde in haar gelaatt weg. 't Droom-teere alleen van haar blanke, fluweelen huid huiverde onder haar witte kraag.

Hij begreep maar niet, dat hier Flora lag; dezelfde vrouw met haar ziekelijke fantazietjes van voor 'n paar maanden; de salon-dame, gedistingeerd en heel elegant, van den eersten ontmoetings-avond. Ze lag daar nu, de oogen vol van grijs vuur, ontstuimig en toch verstild, in de blanke schoonheid van haar mooi wezen. Er was 'n groote, zachte vervoering en innigheid in haar staren. Dàt was toch wel de vrouw die kon liefhebben; de vrouw, die toén met zoo'n diepen hartstocht over Heine gesproken had. Nu begreep ie heel haar innig wezen. Nu begreep ie van vroeger al, de overgave in haar fijne gebaren, de zingende fluistering van haar stem. Dat was wel Flora, die in al haar zwakte en overgevoeligheid toch 'n macht in zich had, waarvan ie verstomd stond: die toen Heine bleef verafgoden tegen zijn scherpen spot in. 'n Zigeunerinne-ziel in een konventioneele, elegante dame, vol duitsche zwakheidjes en salon-zedigheid. Alles doorstormde hem weer tegelijk. Hoe lief en kiesch drong ze altijd in 't verlangen van hen, dien ze liefhad. Nu begreep ie al haar woorden, al haar doen, beter. Hij was blind

geweest. Het was een vrouw van blinde extase, hevige liefdekracht en teederheid en toch woeste dweepster, opgejaagd door het gemartel van den vraatzuchtigen schrokkert Soonbeek. Iedere strieming van zijn macht had haar zwakker en toch oproeriger gemaakt, onderworpener en toch al verder haar van hem afgebracht. De kindergebaartjes van haar zachte handjes waren de stomme uitdrukkingen van haar nog onuitgegroeide jeugd. Nu was die ingekerkerde wil losgebroken en beefde hij, hij, die zich de sterke had gedacht.

Hij bestreek zacht haar wit-fijne handen, die klein en blank op haar roode japon rustten. Ze staarde en hijgde in stille ontroering.

Zij had om het binnenkomen op dit uur, van de kinders en de juffrouw, om niets en niemand meer gedacht. Ze voelde de nietigheid van alles, wat haar nu in haar liefde-uitleving, belemmeren kon. 't Was 'n ziels-opstand, 'n goddelijke uittocht van haar diepst begeeren, zoolang versmakt, diep, diep verborgen in haar pijnende wanhoop. Ze voelde geen vrouwelijke schaamte, geen eigenwaarde, geen kieschheid, nu ze zoo was losgestormd. Haar ziel brandde en bruischte. Niets kon meer van haar liefde neergeduwd worden in z'n hevige opgolving, niets bezweren die ziedende overgave. Even later begon het in haar te schemeren, dat ze overvallen kon worden door de kinderen. Maar in de stille na-verrukking van haar daad, triomfeerde ze over iederen angst en beklemming.

Ze begon weer hevig te beven. Ze hoorde Maurice wel heel zacht wat tegen haar zeggen, maar ze begreep 'm niet. Alleen grijze glans schoot uit haar oogen, die in aanbidding hem streelden.

Nu hoorde zij klankgeruisch van 't orgel, de voix céleste in ontzaglijke hemel-stilte. Bij 't weggaan, toen Maurice zag dat haar angstige bleekheid wat wegtrok, zei hij haar heel stil, als oversluipend met z'n stem, dat ie gauw terug zou komen. Hij bekuste lichtelijk de witte handjes. Zij rilde, keek hem aan, en 't grijze vuur vlamde weer. Ze zei niets, liet hem weggaan. Ze kon zich niet verroeren; ze lachte maar in zachte verheerlijking van haar liefde en ze bleef stil lachen, ook toen ie weg was. Ze hoorde alleen 't geruisch van de voix céleste met den zachten liefdeklank van Maurice's stem ertusschen.

(*Wordt voortgezet*.)

IS. QUERIDO.

Isadora Duncan,
haar kunst en haar ideaal.

Een schijnbaar tenger Amerikaansch meisje, wezentje van uiterste gratie en innig vrouwlijke teederheid, maar ziel vol heerlijke geestkracht en bergenverzettend geloof in haar Ideaal, heeft ons een nieuwe Kunst gebracht, de blijde Boodschap van 't verrukkelijk herboren zijn van den heerlijken, inhoudrijken Dans.

Is die dans nauw verwant aan de uitdrukkingsvolle Grieksche dansen? Wij zullen aanstonds deze vraag zien te beantwoorden. Alleen omdat Isadora Duncan barrevoets en in Grieksche gewaden optreedt en ook vaak Grieksche onderwerpen kiest, mag men het niet beweren.

Of er een strikt archaeologisch karakter aan hare praestaties toe te kennen valt, is een vraag van ondergeschikt belang. De verwantschap ligt dieper dan uiterlijkheid. Miss Duncan zelve vindt, na jarenlange studie van de antieken, dat haar passen en standen, haar rythmus en haar gebaren zoo juist mogelijk beantwoorden aan de Helleensche eischen van schoonheid in dans en zij zal geen stap hooger nemen dan de Grieksche voorbeelden van schoonheidsdansen haar hebben aangegeven; noch een gebaar maken, dat de Grieken blijkbaar onschoon vonden en slechts bij de wilde bacchantische of acrobatische dansen verkozen te dulden.

Maar, miss Duncan is een kind van onzen tijd en, gevend hare rijke ziel in haar kunst, moet zij, meer of minder dèsbewust, den geest van haar tijd uitbeelden, al danst zij volgens Helleensche regelen van orchestiek. Trouwens, de keuze harer onderwerpen bewijst wel dat zij samengestelder

inhoud aan haar dansen geeft dan de Grieken: *Iphigenie* en *Orpheus* van Gluck, de interpretatie van Botticelli's *Primavera*, een *Engel mit Violine* van Pecci, Maeterlinck's *Intruse* en wat zij zelf 'vindt'. Ge voelt hoezeer miss Duncan hare middelen, gesteld, wat niet juist is, zij zijn zonder een enkele uitzondering aan de Helleensche dansen ontleend, uit eigen fantasie en met eigen, diep begrip had aan te vullen.

In de gesprekken, die ik met haar hield, heeft zij dan ook niet den meesten nadruk gelegd op die navolging, maar op haar zich volstrekt onthouden van bewegingen, die ingaan tegen- of verder gaan dan die, welke voor een, door oefening volmaakt lenig gemaakt en naar het Grieksche ideaal ontwikkeld lichaam, tot de natuurlijke mogen worden gerekend.

Zij heeft uitmuntende lessen gehad van een beroemden Amerikaanschen balletmeester en kent daardoor alle passen, ook de moeilijkste (en leelijkste!) van het moderne ballet. Maar zij maakt er geen gebruik van. Zij wil het publiek in een extaze van schoonheid brengen; zij haat alle acrobatie in den dans. Geen teendansen, dus, geen opheffen van de onderste ledematen in rechte strekking, als waren 't passers; nooit de opgeheven teenpunt hooger dan de knie, nooit de achteroverval van hoofd en romp verder dan de normale stabiliteit van het volmaakt ontwikkelde lichaam toelaat. Hoe licht, als in zweving, miss Duncan gaat over het tooneel, haar evenwicht is altijd volkomen vast en haar stand doet nooit denken aan die van pendule-engelen met zware schroeven door de voeten aan den bronzen grond bevestigd.

De achteroverval wordt door miss Duncan veel minder geaccentueerd dan op menig haar bekend beeldje (Tanagra) of vaasafbeelding is aangegeven. Zij drukt dit uit door te zeggen dat zij vèr binnen de grenzen der *Dionysische lijn* blijft.

Het Grieksche gewaad en de zoo mooie Grieksche naaktheid der onderste ledematen zijn door haar overgenomen, omdat alleen deze dracht artistiek dansen in opperste kuischheid mogelijk maakt. Gezwaai van telkens wat verbergende en weêr onthullende rokken vindt zij onkuisch en een bedekte voet '*does not speak*', zou even onmogelijk wezen bij haar expressieve dansen als een gehandschoende redenaars-hand bij een opperst-artistiek wèl-spreken.

Dat er, bij ontbloote voeten, geen tricot te pas kan komen

begrijpt ieder. Trouwens, de wezenlijke, reine naaktheid van het been is heel wat minder ‘suggestief’ dan de huichelachtige bedekking met glad gespannen, vleeschkleurig weefsel of met zwarte, opengewerkte kousen onder ‘lingerie’, door beroeps-danseressen van publieke bals uitgevonden. Gouden of diamanten sieraden draagt miss Duncan nooit. De kranten weten wel meê te deelen dat zij er valiezen vol van in huurrijtuigen laat staan, doch die moeten dan enkel zichtbaar zijn geweest voor de oogen van zekeren ‘eerlijken vinder’, door heel Nederland beklaagd om de fooi, die hij kreeg. Een eenvoudige haarband, wat gemaakt loover, een enkele bloem, meer heeft zij niet noodig om haar natuurlijke schoonheid te verhoogen of het karakter van haar dans te helpen aangeven.

Haar eenige weelde is een mooi, ruim vallend Grieksch gewaad van kostbare stof. 't Eenige wat van haar fonkelt en blinkt, zijn de oogen, als zij zegt haar groote liefde voor haar kunst of als, onder het dansen, dat verterende vuur in haar oplaait, dat haar in staat stelt hare ziel uit te dansen voor een, meestal maar half haar begrijpend publiek, het mooiste, het hoogste zóó, in een scheppingsroes, weg te schenken, tot zij, uitgeput, als een afgejaagde ree, op haar divan neêrvalt, waar zij de menschen nog hoort roepen om.... die noodlottige Donauwals.

Wie haar na zoo'n dansavond hebben mogen bezoeken, kùnnen niet vragen of Isadora enkel maar kunstige uiterlijkheid heeft gegeven; enkel maar zoo'n beetje op z'n Grieksch heel machinaal heeft gedanst; want zij hebben bespeurd die psychische uitputting, die volgt op elk waarachtig artistiek scheppen. Bovendien, wie haar meermalen hebben zien optreden in b.v. *Iphigenie*, weten dat volstrekt niet alle bijzonderheden avond aan avond hetzelfde zijn en dat de groote kunstenares, al naar zij gestemd is, nu eens deze, dan gene bijzonderheid accentueert: soms van de blijheid, soms van de tragiek, soms een détail geeft dat de meest oplettende toeschouwer nooit van haar had gezien.

Ik zal mijn best doen u omtrent het wezen der kunst van miss Duncan het voornaamste meê te deelen, hoewel dat zéér moeilijk is, daar ik eigenlijk een goed orchest en een volmaakte bioscoop tot mijn beschikking zou moeten hebben

en te uwer beschikking moest kunnen stellen, terwijl gij deze regelen leest. Maar miss Duncan acht het ook zonder dit alles tot op zekere hoogte mogelijk. Aanteekeningen, die ik voor dit artikel maakte, zijn door haar nagezien voor zoover zij haar praestatie betreffen. Dat geeft mij moed om voort te gaan.

I.

Wij zullen moeten zien in hoeverre miss Duncan *Oud-Grieksch* danst, in hoeverre de Oude Grieksche dansen met de moderne balletdansen overeenkomst hadden en waarin zij hoofdzakelijk van den Westerschen dans verschillen. Dit onderzoek is door Isadora Duncan gedeeltelijk verricht, maar lang nadat zij haar eigen dans gevonden had. Deze is geen imitatie geweest, ook niet voor de détails; kon dit ook niet zijn, naar wij in den aanhef dezer causerie zeiden. Doch voor dit onderzoek hebben haar tijd en gelegenheid te zeer ontbroken dan dat het volledig zou kunnen wezen.

De bronnen, die den schrijver eener Grieksche archeologie van den dans ten dienste staan, zijn tal van teksten, in zeer vele en zeer verschillende werken verspreid. In die fragmenten vindt hij voornamelijk meer of minder duidelijke en lang niet immer met elkander overeenstemmende beschrijvingen van geestdriftige, ironieke, verontwaardigde of cynische opmerkers.

Verder kan hij, zooals Isadora Duncan met grooten ijver heeft gedaan, de plastische hulpbronnen te baat nemen: vazen, beelden, statuetten, reliefs. Maar, bij het raadplegen daarvan, moet hij wel in 't oog houden dat de plastische kunstenaar dikwijls bewegingen en standen verkeerd aangaf, hetzij omdat hij door de ijzeren wet eener traditie gebonden was het menschelijk lichaam niet dan in enkele bepaalde houdingen te geven, hetzij de kunstenaar niet bij machte bleek zekere standen van het lichaam af te beelden zooals hij die waarnam, en dan, om voor hem onoverkomelijke moeilijkheden te vermijden, zich maar moest vergenoegen met een gedeelte van het figuur weêr te geven zooals hij het zag en een ander.... zooals hij dat geleerd had te doen, zonder op de gekozen actie te letten.

Om een volkomen grondige kritiek op deze voorstellingen

van dansende figuren uit de oud-Grieksche kunst te kunnen oefenen, is het natuurlijk niet voldoende een volleerd ontleedkundige te zijn. De anatomie helpt den beschouwer maar een enkele reize uit de verlegenheid. Wat, bij die anatomische kennis, onontbeerlijk moet heeten in deze is een even volkomen zekere kennis der danskunst in al haar onderdeelen. Het is mij wel eens gebeurd dat ik, sprekende met Isadora Duncan over een bekend vaasfiguur, de meening uitte dat het misteekend wezen moest. Door het even aangeven van een danshouding - opgeschorte actie - hielp zij me dan soms uit den dool en werd ik dadelijk van de voorbarigheid mijner critiek overtuigd. Wat menschen met een zeer speciale opleiding voor den dans mogelijk is, kan anatomisch onmogelijk schijnen en is het dan ook voor het normale individu, wat echter niets tegen de dans-voorstelling behoeft te bewijzen. Ook komt het voor dat, hetgeen zeer licht uitvoerbaar schijnt, dit inderdaad volstrekt *niet* is. Op decoratieve paneelen ziet men daarvan wel voorbeelden.

Vandaar dat allereerst moet worden beantwoord déze vraag: hebben de oude Grieken onze, laat mij mogen zeggen *tegennatuurlijke* danspassen gekend en uitgevoerd?

'Neen!' heeft men lang beweerd.

In reconstructies van oud-Grieksche dansen, waarnaar men, al in het Renaissance-tijdperk, streefde en die later telkens weêr zijn beproefd, onthield de danseres zich immer van *entrechats*, *fouettés*, *pirouettes* en zelfs van het aannemen der groote posities II en IV (horizontale beenstrekking zij- en achterwaarts) en van de groote *pointe* (stand op de teenpunten). In het jaar 1886 heeft men in de groote Parijsche opera *Agamemnon* met oud-Grieksche dansen opgevoerd en voor deze praestatie zich de uitvoerigste studies getroost. Geen stand of men had er een vaas-decoratie, beeld of relief ten voorbeeld bij gehad. 't Publiek vond deze voorstelling akelig vervelend. Zij werd herhaald en door analoge proefnemingen gevolgd, onder den heerlijken hemel van Toulouse, naar de reconstructie van Bourgault-Ducoudry en met de mooie, intelligente mlle Sandrini als eerste danseres. Dat ging beter; maar de oud-Grieksche dans heeft met dit al niet duurzaam kunnen behagen. De proef heeft volstrekt geen invloed gehad op het dansonderwijs ter *Académie Nationale*. De oorzaak van deze mislukking is niet

ver te zoeken: mlle Sandrini voelde niet wat zij vertolken moest en haar gebaren misten het leven, zonder hetwelk alle kunstuiting doodelijk vervelend is. Haar standen en gebaren deden aan oude potten, oude beelden en statuetten denken, doch drukten geen hartstocht uit. Want de bezielende gedachte ontbrak bij haar, die de uitdrukkingsmiddelen zoo heel netjes van de potten en beelden had afgekeken.

Daarenboven, moet deze reconstructie van Bourgault-Decoudry tamelijk van timiditeit hebben getuigd. Geen wonder! Wij weten technisch veel te weinig van zoo'n treurspeldans af en een danseuse dient heel precies op de hoogte gebracht te worden om te begrijpen welke standen en posities zij nemen moet en welke passen zij heeft uit te voeren. Met algemeene aanduidingen kan zij niet veel doen. Immers, men heeft twintig jaren lang alles gedaan om een mechanieken wonderpop van haar te maken, die op commando zeer veel, maar uit zichzelf niets praesteert!

Hoe staat men nu met 't onderzoek naar de overeenkomst in techniek tusschen de oud-Grieksche en de Moderne dansen?

Het is, voor zoover mij bekend, maar door één deskundige ondernomen en tot een, in vele opzichten bevredigend einde gebracht. Ik meen te kunnen verzekeren dat, toen dit essay geschreven werd, het werk, waarin de uitkomsten dezer speciale studie zijn neêrgelegd, *niet* aan Isadora Duncan was bekend en, daar zij, na onze al te korte bijeenkomsten te 's-Gravenhage, voortdurend reizende en voor haar vrienden onbereikbaar is, heb ik het haar niet kunnen sturen ter beoordeeling. Trouwens, ik vermoed dat zij er niet anders over denken zou dan ik. Dit boek, in weinig exemplaren gedrukt, bij den uitgever nu niet meer te krijgen, werd als academisch proefschrift geschreven door Maurice Emmanuel, die er op promoveerde als doctor in de Letteren aan de Parijsche faculteit. 't Verscheen voor het publiek in 1896 bij Hachette onder den titel: *La danse Grècque antique d'après les monuments figurés*, *avec analyses chronophotographiques obtenues avec les appareils de M. le dr. Marey et dessins de A. Collombar et de l'auteur*. De schrijver is geholpen door den balletmeester van de Parijsche Opera, den beroemden Hansen, die door danseuses heeft laten uitvoeren wat men meende aangegeven te zien op de grafische

documenten, geholpen óók nog door den bibliothecaris-archivaris van de Parijsche Opera (Nuitter), door den conservator der Grieksche oudheden van het Louvre (Pottier), door nog vele andere geleerden, die hem documenten aanwezen en met hem interpreteerden. Ook heeft hij hulp gehad van zijn leermeester aan het Parijsche Conservatorium, den heer Bourgault-Ducoudray, van wiens reconstructie der oud-Grieksche dansen hier melding is gemaakt.

Een niet alledaagsch proefschrift, waarvan de promotor wel met eenige verbazing zal hebben kennis genomen!

Voor ons doel is het werk van onschatbare waarde. Het draagt van de eerste tot de laatste bladzijden een streng wetenschappelijk karakter, een volmaakte methode is door Emmanuel gevolgd en, wat evenveel zegt, zijn conclusies kunnen gemakkelijk worden getoetst aan de door hem meegedeelde en geïnterpreteerde feiten.

Ik moet echter waarschuwen tegen het standpunt, waarop hij zich stelt. Emmanuel, bijgestaan door den balletmeester van de Parijsche Opera (*Académie nationale de la Danse*) heeft vooropgesteld dat de moderne balletdans een hoogtepunt heeft bereikt, wel niet wat interpretatie aangaat, doch zeker wat volledigheid en schoonheid der bewegingen betreft. Hij stelt onverholen de uiterlijke danskunst van het Parijsche opera-ballet boven die der veel minder geoefende Grieksche dansers; verder maakt hij in zijn studie niet als regel onderscheid tusschen dansers en danseressen, zoodat wij omtrent vele passen en zwenkingen in de onzekerheid verkeeren of zij door mannen en meisjes of alleen door mannen of meisjes werden gedaan. Eindelijk, wijst hij ons niet altijd aan door welke van de velerlei soorten dansers die passen etc. werden uitgevoerd, zoodat wij niet immer zeker weten of sommige, naar onzen smaak leelijke passen en sprongen werden gedaan door beroepsdansers alléen of ook door anderen, door acrobatische dansers alléen of door de laagste soorten van dansers, die de mannelijke gasten, na een overvloedig maal, gevolgd door veel wijn drinken, kwamen vermaken.

Ik weet niet of een nadere bepaling mogelijk zou zijn geweest. Misschien geven de beschikbare grafische en letterkundige documenten omtrent dit punt geen voldoende zekerheid en mag dus Emmanuel hier geen verwijt hoegenaamd

treffen. Doch het bovenstaande moest gezegd ter waardebepaling van het boek voor hem, die het wil raadplegen om een zoo volledig mogelijk denkbeeld omtrent den aard der Grieksche dansen te krijgen. Hij wete, dat Emmanuel voornamelijk technische bijzonderheden geeft en dat hoofddoel voor hem is geweest opsporing der punten van overeenkomst tusschen de ballet-dans-techniek van onzen tijd en die der oude Grieken. Hij zegt zelf te handelen over de *Gymnastiek van den dans*.

Hij heeft een onthutsend aantal punten van overeenkomst gevonden. Ik zal u met verklaring, noch zelfs opsomming lastig vallen, doch noem de bijzonderheden, die het meest verbazen, waaruit, indien wij niet wisten hoevelerlei soorten van dansen de oude Grieken hadden, de oppervlakkig voorbereide lezer zou moeten opmaken dat wij ons een geheel verkeerd denkbeeld van de Grieksche orchestiek hadden gevormd. Ten slotte, dient opgemerkt dat Emmanuel zich niets aan tijdsorde heeft laten gelegen liggen, de verschillende perioden te zamenvat en daardoor een tiental eeuwen *en bloc* behandelt (§ 32). Voor zijn doel is deze methode wel te verdedigen, voor het onze maakt zij zijn boek minderwaardig. Maar... kòn hij anders; valt er een chronologie van de Grieksche danstechniek - ook in het ruwe - te ontwerpen? Ik acht mij niet bevoegd deze vraag te beantwoorden.

Wat de, elkeen die dansles gehad heeft, welbekende vijf posities aangaat, daaromtrent valt op te merken dat de Grieken niet als regel de voeten en de dijen geheel buitenwaarts gestrekt hielden, maar wel in de eerste de hielen tegen elkaar en de voetpunten naar buiten hielden, zoodat de binnen voetlijnen een scherpen hoek vormden. Evenals wij, hielden de Grieken bij het opheffen der voeten deze naar beneden gestrekt. Dansers mochten nooit hun voetzolen laten zien. De z.g. gekruiste vierde positie werd ook door de Grieken genomen met den voorsten voet demi-pointe (op de platte teenen, de zool van den grond) en den achtersten plat of de voeten op twee demi-pointes en deze vooral om den zwaai te nemen, naar de beweging der kleederen van de danseressen aanduidt.

Om symmetrische armbewegingen konden de Grieken niet geven, daar zij gesticuleerden onder het dansen. De armen

bleven dan ook niet rond, als bij ons, maar mochten hoekig worden gebogen en op alle andere wijzen uitdrukking geven aan een gedachte. Vergelijking is hier dus nutteloos. De resultaten moeten negatief zijn. Hetzelfde geldt van het hoofd. Nochtans waren er in de draai-dansen zekere symmetrische armposities. Voor zoover deze niet in verband stonden met 't vasthouden van gewaden, krotalen, bekkens, attributen etc. komen zij in hoofdzaak met de onze overeen, als bepaald door de draaibewegingen van het lichaam en de wetten van het evenwicht.

Wat geldt voor den arm geldt voor de hand. Bij onze dansen doet de hand niets expressiefs; bij de Grieken was de chironomie een zéér ontwikkelde kunst. Geen noemenswaardige overeenkomsten, dus.

De houdingen van den romp beantwoordden aan het balletmeesters-ideaal van Emmanuel. Maar, volgens hem, maakten de oude Grieken misbruik van de voor- en achteroverhellingen (*penchés* en *cambrés*). Dat woord ‘misbruik’ is heerlijk! Wij weten toch dat de *penchés* uitdrukten hetzij smart, hetzij zoeken, hetzij nadruk leggen op den, door den danser gevolgden weg op den grond, waarvan de lijn ook wat beteekenen kon. De *cambrés* vindt men overal in de wilde bacchantische dansen en komen overeen met den befaamden boog achterover, door zenuwartsen uitvoerig beschreven (*arc*) en symptoom van de *grande hystérie*. Wij hebben hier dus aan imitatie te denken van zwijmelende, tot den hoogsten graad sensueel geprikkelde vrouwen (bezetenen). In alle grafische kunsten vindt men deze houding afgebeeld. Uiterst leerzaam hiervoor is het boek van dr. Paul Richet: *L'art et la Médecine*[1] met vele platen, waarvan voor ons doel zeer belangwekkend die op pag. 1 (enthousiasme bacchique), pag. 43, 45, 63, 99, 101, 105, 107, 108 (beeldje van De Keyzer in 't Rijksmuseum) etc. etc. en de reproductie naar antieken op pag. 161 (bas-relief uit het Louvre) 163 (zelfde als pag. 1) en vooral 165 *Menade in Crisis* (vaas-decoratie). Men zie ook de studie van dr. Henry Meige leerling van Prof. Richet ‘*Les possédés des Dieux dans l'antiquité*. Aangeteekend moet worden dat de voorstelling niet altijd aangeeft of wij met een geste of een wezenlijke

1) Paris, Gautier, Magnier et Cie (sans date).

crisis te doen hebben. Vaak helpen ons de dans-attributen aan een betrekkelijke zekerheid. (Men zie Emmanuel op. cit. § 204). Gij weet dat men bij de Dionysische dansen vaak de uitdrukking van allerlei rampen, ook ziekten, nabootste (Croiset: *Histoire de la Litterature Grecque*). Dit moet men wel bedenken, waar men houdingen ziet afgebeeld, die zeer bevreemden omdat zij niet als ontwikkelings-stadium eener dansbeweging zijn te verklaren.

Nooit moet *per se* aan de voorstelling eener opgeschorte dans-actie worden gedacht, waar men deze niet juist kan definieeren. De Mimiek neemt bij de Dionysische dansen een groote plaats in als intermitteerend element. De dans hield soms op, de orchestiek van den loop in optocht werd onderbroken en de dansers namen dan heftige expressieve standen aan, die door de beeldende kunstenaars gretig zijn voorgesteld. Men behoeft, waar men zich verwondert over den stand, noch aan de getrouwheid hunner voorstelling, noch aan den normalen toestand der dansers te twijfelen, maar heeft te denken aan nabootsing in, tot het uiterste opgevoerde mimiek.

Voor het hoofd geldt wat wij voor het lichaam zeiden. De voor- en achter-overbuigingen zijn zeer sterk en veelvuldig bij de Grieken, zeer zwak en zeldzaam bij ons. Wij zullen aanstonds zien dat Isadora Duncan de geaccentueerde hoofdbewegingen afkeurt als ‘Dyonisic’, evenals die van het lichaam.

De samengestelde dansbewegingen, die bepaald worden door de wetten van het evenwicht, zijn vrijwel identiek. Nochtans kenden de Grieken bewegingen, die daartegen in gingen en die ze maakten om den roes van drank of liefde uit te drukken. Ook wordt aan de regels der *attitude* (houding op één been, het andere gestrekt, de armen als tegenwicht) door de Grieken gehoorzaamd.

Onze *battements* moeten de Grieken juist als wij hebben uitgevoerd; eveneens onze *ronds de jambe*[1]. Maar het zou kunnen wezen dat deze bewegingen slechts door grotesken werden gemaakt. Identiek zijn, volgens Emmanuel, de *glissés*, de *jetés* (voor- en achterwaarts of zijwaarts werpen van het vrije been in den sprong om er bij 't einde op terecht te

1) De lezer verge geen vertaling van deze fransche woorden, die onvertaald door onze balletmeesters worden gebezigd.

komen) de *fouettés*, de *balancés* en zelfs de *pointes*, wat verbazen moet. Ook de *entrechats* werden door Grieksche danseressen, zelfs in lange gewaden uitgevoerd. De *battus* en de *pirouettes* werden ook al door de Grieken gedanst, terwijl de *tourbillonnants* desgelijks bekend waren en zelfs heel geliefd. Snel ronddraaien met meer of minder gestrekt been was een gewoon iets voor de oud-grieksche dansers. De zwaai der schroefvormig om het lichaam zich plooiende gewaden bewijst dit duidelijk en doet meteen zien dat er zoowel naar rechts als naar links door beide geslachten werd getold.

De *fouettés*, *pirouettes* etc. zijn wel geen eigenlijke passen, doch werden ter vereenvoudiging hier genoemd. Trouwens, het komt mij niet dienstig voor in bijzonderheden de stellingen van Emmanuel voor u af te schrijven. Nu ge weet dat de oude Grieken zeer zeker de acrobatie onzer balletdansers hebben beoefend, dat zij ook tolden op hun teenpunten, ook de beenen horizontaal strekten in den zwaai, moogt gij u een modern ballet voorstellen, gedanst door heeren en dames in Grieksch kostuum, sommigen in lange, anderen in korte gewaden, enkelen naakt of in zeer doorschijnende sluiers gehuld. Maar ge dient er bij te bedenken dat Emmanuel uitdrukkelijk verklaart: ‘de gymnastiek van den dans werd bij lange na niet zoo goed uitgevoerd door de Grieksche- als door onze dansers.’

Over dansen, door verschillende personen tegelijk uitgevoerd, moeten wij hier maar niet spreken; daar wij uitsluitend naar aanleiding van de Duncan-dansen (danssolo's) dit archaeologische kijkje hebben genomen.

Maar deze vraag moet nog beantwoord: - welke dansen behooren tot de voorname, plechtige, kuische en welke dansbewegingen waren daarbij volstrekt uitgesloten?

Miss Duncan heeft hieromtrent een zeer positieve meening, gegrond op haar archaeologische kennis en - ik zou haast zeggen vooral - op haar gevoel van eenheid in de Grieksche Aesthetiek. Wat laag en gemeen in de ééne kunst is, moet dat ook in de andere zijn en dit volstrekt zeker in de Grieksche kunst, waar de wetten der orchestiek Dichtkunst en Muziek zoowel als Danskunst beheerschen. Waar de Dans, die immers zich natuurlijkerwijze aansloot bij elke andere artistieke uiting van het openbare en particuliere leven, werd beoefend

op den grondrhytmus van godsdienstige hymnen, van treurspelen, van rouwklachten, van strijd-zangen en overwinningsliederen, waar de danser danste, terwijl de dichter zelf zong bij dezelfde instrumenten op dezelfde wijzen, daar is het niet mogelijk dat leelijke en liederlijke bewegingen werden gemaakt, waar geen liederlijke slemppartijen werden gehouden. Stijl was er in alles wat de oude Grieken deden.

Mij dunkt, zoo ongeveer zou Miss Duncan zich kunnen verdedigen, als men haar over dat ‘ik voel 't als on-Grieksch’ - een dooddoener, wel eens - mocht willen hard vallen. Waarschijnlijk zou het werk van Dr. Emmanuel op haar veel minder dan op mij indruk hebben gemaakt, juist dààrom.

Er was ballet-acrobatie. Welnu? Er waren ook liederlijke dansen, er waren leelijke acrobatische dansen tusschen zwaarden etc. etc. Er wàs ook leelijks en gemeens in 't oude Griekenland. Wie weet het niet? Wie zou onnoozel genoeg wezen te verwachten dat er, in tien eeuwen tijds, geen decadentie in de danskunst zou gekomen zijn, dat er niet héél spoedig zelfs, naast de hoogere danskunst, een lagere komen zou, komen mòèst, ter bevrediging der wenschen van lagere geesten, of ter voldoening van profaneerende dronkaards? Wie moet niet voor zeker houden dat de beroepsdanseressen zich beijverden om allerlei gymnastische kunsten uit te vinden, waar een zekere clientèle al maar wat nieuws, en liefst het onmogelijke, vergde? Want geblaseerden zijn er tè veel in Hellas geweest!

Intusschen, ik heb een vraag gesteld, waarop wij niet bij Emmanuel het antwoord moeten gaan zoeken, omdat hij het over de gymnastiek der dansen heeft en ik handel over de eurhytmische mimiek, over den bij uitstek expressieven dans.

Welnu, een opmerking ligt voor de hand, nml. déze dat de dansen, die Emmanuel beschrijft en waarvan hij door middel van chronophotografische afbeeldingen aantoont dat zij gelijk zijn aan de moderne dansen, voor hem door een opera-danseres uitgevoerd, dat die dansen weinig of geen eurhytmische mimiek toelieten, juist vanwege de moeilijkheid en samengesteldheid der passen, de snelheid der tempo's en den aard der, door de wetten van het evenwicht volstrekt geëischte, *vaste* houdingen van lichaam en ledematen. Derhalve... kunnen die niet of nagenoeg niet gerekend worden tot de hoogere danskunst der oude Grieken, waarin hoofdzaak

was hetgeen hier bijzaak moest blijven. De mooie studie van Dr. Emmanuel leert ons dus dat ook de Grieken balletdansen hadden. Meer niet. Ware aangetoond dat de statige dansen, bij de treurspelen bijv. gedanst werden op de *pointe* met *entrechats*, *fouettés*, *ronds de jambe*, *battus* etc. etc. ja, dan zouden wij deerlijk van de wijs gebracht zijn. Maar wij weten beter en hij ook.

* * *

Wat elk bewegen, vooral het bewegen in massa, der oude Grieken voornamelijk kenmerkt, is dat het rhytmisch gebeurt. Men moet zich dit rhytmisch bewegen zoo algemeen mogelijk voorstellen. Gelijk de roeiers en de heiers met 't blok en de werkers aan kaapstanders in onzen tijd en onze omgeving nog vaak arbeiden op de maat van een deun of een zangerig tellen, bewogen zich niet enkel de Grieksche dansers, doch ook de roeislaven, de werklieden in de tuighuizen, de metselaars, die de muren van Messene bouwden op de muziek der fluiten of die de muren van Peiraieus afbraken onder begeleiding van muziek, zoo vele anderen, nog, zuiver rhytmisch en aldus deden de Grieksche acrobaten, die op de handen en de voeten buitelden, tusschen en over met de punten naar boven in den grond gestoken zwaarden, alle gymnasten, balspelers, kunstenmakers, jongleurs, etc. etc. Zoowel handenarbeid en spel als dans waren rhytmisch. 't Orakel uitte zich rhytmisch, de groote redenaars gesticuleerden rhytmisch. Van de Beotiërs wordt verhaald dat zij rhytmisch hun brood-deeg kneedden, rhytmische vuistgevechten hielden en rhytmisch hun slaven geeselden. De Grieksche wijsgeeren hielden er zich van overtuigd dat de eurhytmie de schoonste eigenschap der ziel was.

Indien wij dus een echt-Grieksche beweging zien afgebeeld op beeldhouwwerk, vazen etc., moeten wij ons deze nooit als in de werkelijkheid opgeschort voorstellen; maar steeds vervloeiend naar een duidelijk waarneembaar rhytme. Een treurende bij een lijkbaar slaat de handen zijdelings tegen het hoofd of wel één hand boven het hoofd en houdt de andere ietwat nederwaarts vóór zich uit gestrekt met de palm naar binnen, naar beneden of opwaarts gericht. Meen nooit dat dit een vasten stand aanduidt, zooals onze redenaars

er wel aannemen gedurende vele seconden. Denk u een langzaam tempo, verbeeld u dat de handen dalen, dat de ééne hand zich heft om de andere in langzamen rhytmus te vervangen, dat het lichaam zich rhytmisch beweegt, de voeten zoowel als de handen, de beenen zoowel als de armen, de romp zoowel als het hoofd. Gij vormt u dan een voorstelling van de plechtige dansbeweging, van de rhytmische mimiek der oude Grieken, die - om aan het schoonheidsideaal te voldoen - dient te gehoorzamen aan de regelen der orchestiek.

Deze rhytmische gebaren zijn van oorsprong hoogstwaarschijnlijk (Emmanuel beweert het m.i. wat tè positief) tamelijk grove gesticulaties. Bijvoorbeeld: de treurvrouwen bij begrafenissen hebben oudtijds tot taak gehad zich de haren uit te trekken. Later behoefden zij dit niet meer in werkelijkheid te doen, doch maakten zij er 't gebaar alleen maar van. Nog wat later, werd deze treurmimiek tot rhytmisch gebaar en daarom gecombineerd met verscheidene andere gebaren, waarover ik hier maar kort spreken kan, doch die voor onze studie van beteekenis zijn. Het is duidelijk dat rhytmisch gebaren een vrij groote verscheidenheid vergt van synoniemen in de gebarentaal, daar men anders door eenvormigheid vrijwel den indruk zou maken van een mekanieken pop, om niet te zeggen van een pompslinger. Dat de Grieken zeer subtiele schakeeringen in de gebaren wisten te leggen, dat die ook werden gezien en begrepen door de menigte is een bekend feit. Wij, daarentegen, zijn zoo ontwend aan samengesteld gebarenspel en letten zoo weinig op de nuanceeringen ervan, dat nagenoeg alleen de meest primitieve gebaren worden verstaan.... door de minsten uit een groote, willekeurig samengestelde menigte. Tooneelspelers en operazangers hebben er wat meer tot hun beschikking dan onze moderne redenaars, doch ook hun gebaren zijn *vast*, d.w.z. traditioneel, niet genuanceerd, niet voldoend expressief; veelal het omgekeerde van eurhytmisch, eenvormig en leêg. Maak maar eens mooie gebaren in een gekleede jas! Trouwens, wie er maakt, in wat kostuum dan ook, zal niet veel menschen dáárdoor boeien, zoo hij al zichzelf bevredigt.

Ik moet hier even aanteekenen, met betrekking tot de rhytmiek der gebaren, dat ik nog nooit een Nederlandsch acteur werkelijk mooie, expressieve, persoonlijke gebaren heb

zien maken, waar hij verzen had te zeggen met muziekale begeleiding. Royaards won het, als gebaren-kunstenaar, van zéér velen, om niet te zeggen van àllen, maar schoot toch op het stuk der afwisseling tekort.

Enkele gebaren der oude Grieken moeten worden genoemd, ook omdat Isadora Duncan er soortgelijke maakt. Wie haar hebben gezien, herinneren zich haar gebaren van aanbidding, rouw en wilde vreugde. Daarvan heeft zij de meeste zelf gevonden. Er is, volgens haar, voor de modernen niets geheel over te nemen van de Grieken, omdat een modern mensch, met zoo oneindig samengestelder innerlijk, zich ook uiterlijk nooit hetzelfde kan voordoen zonder te huichelen in zijn gesticulatie. Maar van die adoratie-, rouw- en wilde-vreugdgebaren maakt zij er toch veel, die dadelijk aan klassieke beelden en vaasdecoraties herinneren.

'Dat is Grieksch!' - zei ik eens. En zij antwoordde: 'Neen, dat is Natuur!'

Weet gij waarom? Zij wist dat het 'Natuur' was, omdat meisjes van de Grunewald-school, die haar nooit hadden zien dansen, die ook nimmer 't gebaar hadden zien afgebeeld, *uit zichzelf* volkomen correct hetzelfde gebaar, meer of minder compleet hadden gemaakt.

'Waarom maakt geen onzer het dan?'

'Omdat uw lichaam is verstijfd door kleederdracht, gewoonte u van gebaren te onthouden, uw vrees om belachelijk te schijnen, den angst om uw ledematen, zelfs indien zij voldoend lenig zijn, te laten gehoorzamen aan den ingeboren drang tot gesticuleeren.'

Het aanbiddingsgebaar is nog het meest in gebruik. 't Bestaat in de opheffing der handen met de palmen binnenwaarts, het lichaam naar boven gestrekt, soms op de *demipointes* zich verheffend. Maar het wordt *natuurlijkerwijze* bij rhytmisch gebaren samengesteld. De handen dalen langzaam in strekking naar voren, de handen buigen zich met de palmen opwaarts en worden geheven tot de hoogte van de kin, steeds aan den gestrekten arm. Daarna buigen zij zich met de palmen naar binnen, de arm strekt den elleboog naar buiten en de eerste houding is weêr aangenomen. Althans, dit zijn de hoofdmomenten.

Het rouwgebaar zou in hoofdzaak door de Grieken zijn

afgeleid van 't uitrukken der haren door de treurvrouwen. Maar 't is ook een instinctief gebaar, bij kinderen doorgaans leelijk, omdat zij steun zoeken voor romp en elleboog; op een bank of tafel voorover gaan vallen, daartoe. Doch het eene handje gaat vanzelf naar 't hoofd, terwijl het andere zich met een minimum van spier-inspanning strekt. Of wel, het kind laat de kin leunen in de handpalm, den elleboog steunend op tafel of bank en in een gebaar van zich klein maken, zich verschrompelen onder den druk of bij de nadering van het leed, zien wij het den opgeheven arm, die de kin steunt, ook weer gebruiken als steunsel voor de hand van den vrijen arm, welke hand den arm boven de buiging van den elleboog omvat. Dit is een houding, die elkeen heeft waargenomen als verdriet-uitdrukking. Vaak komen de vingers boven de kin.... tot in het mondje terecht.

Welnu, denk u deze gebaren door de rechtopstaande vrouw gemaakt en het tweede zich rhytmisch ontwikkelend uit het eerste; denk u daarbij dat even natuurlijke omvatten van het hoofd, in wanhoop, het slap neêrvallen van een der armen, tot een nieuwe aanval van wanhoop hem electriseert en een krachtiger leedgebaar doet maken, denk u dit gebeuren streng rhytmisch.... dan hebt gij eenige echt oud-Grieksche dansgebaren van hoofd, bovenlichaam en armen. Wat de onderste ledematen aangaat, het wankel-worden daarvan met lichte doorbuiging in de knieën, het slepend op de geheele voetzool zich voortbewegen in voorwaartsche richting... dit alles dunkt mij zoo volkomen natuurlijk en zoo volmaakt expressief, dat er van nabootsing geen sprake behoeft te zijn.

Isadora Duncan vervolmaakt dit gebaar door een groot aantal tusschen-gestes, die ik hier niet kan beschrijven. Ik vestig enkel uw aandacht op haar achteroverbrengen van den gebogen arm lijstvormig achter het hoofd, waardoor de uitputting door smart en de behoefte van het hoofd aan rust zoo mooi en zoo duidelijk wordt uitgedrukt. In het leelijk, vindt dit gebaar zijn equivalent bij het pruilende kind, dat dreinend 't hoofd achteroverleunt op den gebogen arm, meestal tegen een muur of stoelrug.

Eindelijk, moet opgemerkt dat bij het rhytmisch gebaren van smart ook geheel natuurlijkerwijze een der armen zich

zal strekken in de richting van den betreurden doode, het wachtende altaar (*Iphigénie* van miss Duncan), de zee, die den geliefde heeft verzwolgen, het hol van Kreta's Minotaurus, waarheen de maagden worden gevoerd enz. enz.

De wilde-vreugd-gebaren zijn, voor zoover de beeldhouwwerken en vaasbeschilderingen der oude Grieken ons inlichten, van Dionysischen aard. Wij zien dezen doorgaans gemaakt door danseressen in zeer korte gewaden, die zij vaak tot boven de heupen opschorten, in haar overmoed van Bacchanten. Doch zij zijn niet uitsluitend bacchantisch, noch werden zij uitsluitend door zeer kort-gekleede meisjes uitgevoerd. Ook danseressen in lange kleederen uitten aldus haar wilde vreugde. Hierbij valt op te merken dat in vluggen cadans het geheele lichaam beweegt: de onderste ledematen voornamelijk met *jetés*, veelal gekruist. Mag ik zeggen dat de niet hooge stappen der danseres dan wel eenigermate denken doen aan die der voorbeenen van een hooge-school-paard, dat walsende kruispassen maakt? De romp wiegt voor- en achterwaarts, ook zijwaarts boven het bekken, het hoofd maakt dezelfde bewegingen, maar nooit met 't lichaam meê, evenmin als de, voortdurend in beweging zijnde, armen symmetrisch de beenen volgen. Integendeel, bij den wilde-vreugde-dans was met opzet alles dissymmetrisch; ook de gebaren van rechter- en linkerarm waren 't.

En ook deze uiting is niet anders dan een verfijndnatuurlijke. De wilde vreugde dwingt het jonge, vrije lichaam tot een maximum van bewegen. Dit maximum wordt niet bereikt zoolang er nog symmetrie is tusschen de bewegende deelen. Gaat het hoofd geregeld meê met een der armen, een der armen met een der beenen, blijven hoofd en romp een rechte lijn vormen; dan schijnt er wat stil te staan. Dissymetrie is in deze van meer beteekenis dan snelheid van tempo.

Ik heb opgemerkt dat deze dansen, tot in 't oneindige te varieeren, natuurlijk, door miss Duncan met de grootste ingetogenheid worden uitgevoerd. Zij heft den voet nooit hooger dan de knie, onthoudt zich van rechte beenstrekkingen, van 't naar voren brengen der buste door het intrekken der schouders, alsmede van het zich vooroverbuigen met 't gelaat van het publiek afgekeerd. Ook vermijdt zij den bacchantischen boog-naar-achteren. Zij doet dit, vooreerst, omdat zij de ge-

noemde bewegingen onschoon vindt en bovendien, omdat zij haar dans rein houden wil en die der feestvierenden ter eere van Dionysos dat alles behalve waren. Ook hier dus géén imitatie Grieksch; maar wel natuurlijk te verklaren overeenkomst in hoofdzaken.

Wie miss Duncan's *Iphigénie* hebben gezien, herinneren zich dien heerlijken dans der Skythen. Hier dwong haar programma van het ballet de danseres tot nabootsen. Maar wat heeft zij de moeilijkheid op geniale wijze opgelost! Ieder, die ook maar een oppervlakkige studie van den Griekschen dans heeft gemaakt of eenigermate met vaasdecoratief is bekend, dacht, bij haar praestatie, terstond aan die vermaarde wapendansen, door de Pyrrhichisten uitgevoerd in de huizen van particulieren om de gastmalen op te vroolijken en luister bij te zetten. Geheel alléén gaf zij de veelvuldige bewegingen weêr van de twee of meer dansers (mannen en vrouwen of enkel mannen en enkel vrouwen) die, gehelmd, met werpspeer en schild gewapend, spiegelgevechten hielden in den snellen dans, die om elkander heen walsten, de schilden en speren rhytmisch tegen elkaâr deden klinken, die elkander in gebogen houding beslopen, elkander geknield bestookten tot dat zij, opspringend, in al sneller tempo elkaar achtervolgend, tot de finale kwamen: de een verslagen, de ander in triomf hem drukkend onder den voet

Vrouwen dansten die Pyrrhica's of Pyrrhiché's in een vast om het lichaam sluitend gewaad, nauw als onze tricots, dat echter den vollen boezem bloot liet. Zij droegen de haren los onder den hoogen helm en 't moet wel zeer prikkelend zijn geweest haar aldus den strijddans te zien uitvoeren. Hoe zeer heeft men in onze dagen niet te hoop geloopen te Parijs om daar meisjes in zwarte *maillots* elkander met 't floret te zien bevechten. De tegenstelling tusschen meisje en wapen-staal heeft altijd geboeid!

Miss Duncan gaf den dans in kort, rood gewaad, zonder éénig accessoir (noch helm, noch speer, noch schild) en blootsvoets. Er was niets prikkelends in den ongunstigen zin van het woord aan; maar een heerlijke vreugde kwam over de toeschouwers, bij 't zien van een zóó prachtig bewegen en zóó volmaakt expressief gebaren, terwijl het geestige contrast tusschen de maagdelijke tengerheid der danseres en

het verschrikkelijk gezwaai met wapens en schilden volkomen behouden bleef. Als proeve van uiterst samengestelde eurhytmische mimiek was dit wel een harer meesterstukken.

Nog een ander Grieksch motief wil ik hier bespreken: dat der rhytmische spelen.

Op tal van vaas-decoraties vindt men mannen en meisjes in geknielde houding of op één knie rustende, de armen blijkbaar in beweging, bezig met iets, dat wij niet altijd kunnen raden. Duiden deze afbeeldingen op dansen in geknielde houding? Dr. Emmanuel beweert het eerst (pag. 204), betwijfelt het later (276). Ik houd het voor zeker dat vele dier afbeeldingen ons jonge menschen doen zien, bezig een der talrijke rhytmische spelen uit te voeren, waarin de mooie Grieksche jeugd het zoo ver moet hebben gebracht. 't Ging bij hen niet alleen om het spel volmaakt te spelen naar de regelen, doch om zich volkomen eurhytmisch met de meest mogelijke gratie daarbij te bewegen, niet enkel het lichaam in zijn geheel, doch ook elk onderdeel daarvan: hoofd, armen, handen, beenen; om in elk stadium van het spel een volkomen schoonen stand te bewonderen te geven.

Isadora Duncan heeft ons laten zien van hoe goddelijke gratie die spelen moeten zijn geweest. Alweder elk accessoir versmadend, danst zij de spelen der blije meisjes van Colchis en eindigt dan met 't bikkelspel.[1)] Op één knie rustend, het vrije been gestrekt, werpt zij den bikkel op, keert de bikkels, vangt er verscheidenen op den rug der hand, werpt die op en vat vlug in de handpalm de bikkels van den grond eerst, die in de lucht zijn geworpen tot besluit, om zegevierend over het welslagen van haar spel, in juiching van haar gansche lijfje, op te springen en te dansen van pret en fierheid. Ook dit was volmaakt van expresief gebaren.

Wanneer men nu bedenkt dat zij, na deze dansen te hebben gevonden, elk onderdeel daarvan zóó had te regelen dat alles volkomen aansloot bij de muziek, die er niet voor geschreven is, natuurlijk, dan begrijpt men met hoe prachtige zekerheid deze kunstenares haar nommers voorbereidt en hoe

1) De spelers heeten Astragalizontes. Het spel is afgebeeld op een Grieksch schilderwerk, ontdekt bij Resina. (Cf. Anthony Rich.)

zij rhytmus en klank van haar opera-partituur met haar expressief gebaren in volmaakte harmonie moet brengen, in zich zelf, *scheppend* haar dans, alvorens dezen definitief te componeeren.

Reeds dit is een wonder van techniek dat, naar mij bekend is, niemand vóór haar heeft aangedurfd.

Met de grootste vrijheid heeft miss Duncan, in haar vertolking van Gluck's *Iphigénie*, de Bacchanale gegeven. Zij was volstrekt geen *Baccha* naar oud-Grieksch voorbeeld; maar geleek meer op een blije Diana, dansend van vreugd na goede jacht. En deze opvatting is volkomen in harmonie met de muziek van Gluck, welke ganschelijk niet aan dronkenschap-uitgelatenheid doet denken. Miss Duncan heeft dit gevoeld. Zij trad op in het korte, roode gewaad dat even over de knieën reikt, zonder eenig accessoir der baccha: noch thyrse, noch bokkenvel. Zij ging in haar boog achterover bij lange na niet tot de uitersten der Grieksche danseressen, noch hief zij haar onderste ledematen hooger dan de knieën. Evenmin maakte zij de buigingen naar voren met den rug naar het publiek, die de baccha's met mooie.... ruglijnen zoo gaarne uitvoerden. Een zoo ingetogen baccha zullen de Grieken wel nooit hebben gezien. Maar, miss Duncan weet evengoed als wij hoe Gluck zich tot de Grieksche uitgelatenheid verhield. Hij zelf bleef, hoe artistiek-revolutionnair dan ook, in menig opzicht binnen de grenzen, hem door den Franschen smaak van zijn tijd (1714-1787) aangewezen. Miss Duncan mocht niet archeologisch precieser zijn dan de componist, wiens muziek zij had te vertolken. Ware zij dit geweest, een schreeuwende disharmonie tusschen dans en orchest had het effect geheel bedorven. Voor iemand met zóó zuiver gevoel voor de wetten der orchestiek is dàt natuurlijk een onmogelijkheid; 't ergste wat men van haar zou kunnen vergen.

Nu doet zich een ernstige vraag voor, die ik - hoe afkeerig ook, u hier met veel bijzonderheden lastig te vallen - wel even moet bespreken, n.m.l. deze: of de verplechtiging van vreugde-dansen niet zóó on-Grieksch wezen zou, dat miss Duncan beter hadde gedaan haar vrije vertolking in niet-Grieksch gewaad te geven.

Gulukkig, kan ik den lezer, die op het stuk van strengheid in stijl de hoogste eischen stelt, voor zoover noodig, volkomen gerust stellen. De Goden en Godinnen van Hellas dansten en hun dansen was (op dat van Dionysos en gevolg na) plechtig. Vaak leiden zij den dans der volgelingen; soms nemen zij daaraan deel. Zeus, Hera, Demeter, Apollo, Aphrodité, de stoere, gehelmde Ares, Hermes, Athena.... dansen. Desgelijks de hemelsche Nike en de harten-verjongende Eros.

Paeonius uit Mende in Thracië heeft een *Nike* gebeeldhouwd, die in 1875 in Olympia is gevonden. Grüttner heeft een poging gedaan om van het zwaar beschadigde beeld een waarschijnlijke completeering te geven. De godin der Overwinning is afgebeeld in de houding van een, in lang gewaad dalende figuur: neêrzwevend uit de hemelen. Laat dat zijn. Maar hoe kwam de beeldhouwer aan den prachtig gekozen stand? Is het al te gewaagd, aan te nemen dat de nederdalende danseres in lang gewaad na den sprong er hem het model voor verschafte? Wij weten immers hoe de opengeplooide mantel voor de danseressen een zeer gewoon accessoir was en deze haar bewegingen veelal moest aanvullen. Dr. Emmanuel doet het denkbeeld aan de hand (pag. 287) zonder het uit te werken. Hij had miss Duncan niet gezien; anders zou hij zeer zeker gewezen hebben op haar veredeld dansen in den sprong, dat meer van zweven dan van balletdansen heeft en waarbij de stand der voeten en de houding van het bovenlichaam met de armen, in zeker oogenblik, volkomen identiek is aan dien van Paeonius' *Nike*.

Ook de twaalf triomfgodinnen van Zeus' troon (Phidias) zijn, volgens Pausanias, *in danshouding* afgebeeld. Trouwens, hoe zou het zijn aan te nemen dat de Grieken een godin zouden laten komen uit den hemel, anders dan in eurhytmische beweging, voldoend aan de hoogste eischen der orchestiek?

Zij hadden niet de visie van Rembrandt, toen die zijn Ganymedes in benauwdheid afbeeldde! - Later, wordt *Nike* geheel als danseres afgebeeld, zelfs met Dionysische attributen: crotalen, kransen, een cantharus (Dionysischen drinkbeker) etc., een volkomen toegeruste *Orchestria*. En de kunstnijverheid leverde Nike's, die men aan koorden ophing, zoodat de beeldhouwer vrij was de voeten in zweving af te beelden.

Uit den stand daarvan, valt met volkomen zekerheid af te leiden dat de godin dansende was voorgesteld.

Miss Duncan is derhalve volkomen Grieksch, waar zij haar bacchanale danst met de ingetogenheid eener Nike, al doet zij het dan ook in ander gewaad dan deze. Nike, naar men weet, is eerst gevleugeld, later zonder vleugels voorgesteld. Zij kreeg het vermogen zich te verheffen in de voeten, als de hoog-springende danseressen! Met Eros gebeurde hetzelfde en de ondeugende moet zich, naar de beeldende kunstenaars te verstaan geven, onder satyrs en menaden hebben begeven, zich sierend met attributen, die hem dubbel gevaarlijk maakten.

Het kostuum, waarin miss Duncan haar Skythendans en dergelijke uitvoert, herinnert aan dat der veelvuldig afgebeelde hiërodulen (aan een godheid gewijde slaven of slavinnen), behalve dat zij geen mandvormig hoofddeksel draagt en nooit op de *pointes* danst; noch het bovenlichaam onbedekt laat of eenig accessoir gebruikt. Maar vele gesticulaties der hiërodulen vindt men bij miss Duncan terug. Dr. Emmanuel teekent aan, en volkomen terecht zou men hetzelfde van miss Duncan in haar dansen in korte gewaden mogen beweren: - ‘Ces hiérodules pratiquent une orchestique savante, variée, dans laquelle les éléments mimétiques sont importants; elles s'abstiennent de toute exagération dans les poses et dans les mouvements. C'est à peine si leur tête s'incline, et leur corps reste toujours droit. Leurs genoux ne fléchissent pas; donc elles ne sautent point....’ (Op. Cit. 307.)

Men weet - ik heb aan deze waarheid reeds meer dan eens hier herinnerd - dat bij de Grieksche danseres mimiek en dans één zijn; dat zij spreekt met gehéél haar lichaam, dat de Grieksche dans den geest evenzeer bezig houdt als het oog en dat daardoor het mechanisme van den dans ondergeschikt is aan de.... ‘imitatie’ zegt Dr. Emmanuel; maar ik zou liever zeggen aan de eurythmische mimiek, wat, naar men weet, geheel iets anders is dan nabootsing en zelfs dan de mimiek uit onze moderne pantomimes.

't Geheele lichaam: - dus ook handen en voeten.

Wat de taal der handen betreft, miss Duncan heeft hier eene schier onoverkomelijke moeilijkheid te overwinnen. Wie

verstaat de taal der handen? Zij was bij de Grieken algemeen bekend. Redenaars en tooneelspelers, optredend voor zeer groote menigten, in ruimten zooals wij er niet meer gebruiken dan bij hooge uitzondering, wisten dat zij niet voor alle toehoorders verstaanbaar konden zijn, dat er van hun woorden veel kon verloren gaan en daarom werden de voornaamste volzinnen, die waarop het vooral aankwam, niet enkel ondersteund door het gebaar, doch ook vertaald in de handentaal (*chironomia*). Deze handentaal werd door de dansers in verheven stijl gebezigd. Wij weten er niet veel van; maar dat zekere standen der hand en der vingers, bepaalde combinaties van standen der handen en vingers, onderling, voor allen vaste beteekenissen hadden, is wel zeker. 't Straatvolk van Napels moet nog heele gesprekken aldus houden zonder den mond te openen en daarbij precies dezelfde handentaal gebruiken zoodat, wie een lazzarone een afbeelding voorhoudt van een antieke vaas, waarop personen die taal bezigen, van den bedelaar eene juiste verklaring krijgt, waar de geleerdste archeoloog slechts durft gissen.[1)]

Een enkel voorbeeld: op Grieksche vazen ziet men vaak dézen vingerstand afgebeeld: de wijsvinger van de linkerhand is gedrukt tegen den duimtop. Dat vertaalt de lazzerone door *Liefde* en.... in bekende voorstellingen op vazen van oud-Grieksche herkomst moet deze stand hetzelfde beteekenen, naar voldoende blijkt uit opschriften of uit de voorstellingen in haar geheel. Zoo heeft Iorio er vele gevonden.

Denk u deze vingertaal rhytmisch gebruikt en ge voelt de groote beteekenis der hand in de eurhytmische mimiek der klassieken. Maar ook begrijpt ge dat Isadora Duncan slechts dàn volkomen partij zou kunnen trekken van haar kennis dier taal, indien wij - publiek - deze verstonden, wat niet het geval is. Intusschen, er zijn gebaren met de vingers, die wij wel verstaan (strekken van den wijsvinger, het eedsteeken, het teeken der zegening, het nul- of negatie-teeken met vingers of hand etc. etc.) Die mag zij dus rhytmisch gebruiken, benevens haar zuiver nabootsende gebaren (fluitspelen, tamboerijnspel, bikkelen, schenken, palmtak-zwaaien en dergel.). Doch haar middelen moeten zeer beperkt blijven. Wat het

1) Bewering ontleend aan Iorio: *Mimica degli Antichi*, pag. 369.

suggestieve harer eigen vindingen aangaat, daarover mag ik u eerst in een volgende paragraaf wat meêdeelen.

De onbedekte voet is voor miss Duncan eveneens middel tot uitdrukking. Op oude Grieksche afbeeldingen vinden wij doorgaans de danseressen blootsvoets voorgesteld. Het is mij echter niet gelukt zekerheid te verkrijgen omtrent een gewichtig vraagpunt n.m.l. of de gang van miss Duncan in alle onderdeelen overeenkomt met dien der oude Grieken. Zeer zeker is haar glijdend schrijden in groote plechtigheid, wanneer zij in lang gewaad smart of staatsie wil uitdrukken, in hoofdzaak gelijk aan den gang der koorvrouwen, priesteressen, godinnen, die wij op de vazen zien afgebeeld. Deze strekten in den regel *niet* den voet benedenwaarts als in danspas bij het neerzetten, doch schoven dien bijna plat naar voren met slechts geringe heffing van den hiel. Zoo doet miss Duncan en het effekt is hoogst gelukkig expressief. Maar zij heft daarbij den grooten teen, wat ik geen mooie beweging vindt. Die heffing komt nochtans veelvuldig voor bij vrouwen, die geen Europeesch schoeisel dragen, doch vindt dan hare verklaring in de noodzakelijkheid het sandaalriempje vast te houden of door druk tegen het bovenoppervlak van een muiltje de lederen zool tegen de voetzool te klemmen. Ik heb dezen teen-stand op Grieksche afbeeldingen niet opgemerkt.

Overigens vind ik den gang van miss Duncan in staatsie en haar wijze van overgaan uit den loop in den dans voortreffelijk. Jammer, dat deze overgang van loop naar 't bewegen op de *demi-pointe*, voor zoover mij bekend is, nooit door oud-Grieksche vazendecorateurs of beeldhouwers afgebeeld werd. Het voornaamste daarvan is, naar ik meen, de geleidelijke heffing van den hiel en het gradueel verminderen van de schuivende beweging der voeten; doch ook de stand der geheele onderste ledematen verandert natuurlijk, daar het benedendeel der beenen hooger moet worden opgetrokken bij het gaan op de demi-pointe.

Een opsomming der vele Grieksche dansen, waarvan wij, wat het meerendeel aangaat, niet veel meer weten dan den naam, of waaromtrent wij, wat de bewegingen en passen betreft, tegenstrijdige mededeelingen vinden, acht ik een

nutteloos vertoon van pseudo-geleerdheid. Over de dansen door meer dan één persoon uitgevoerd, heb ik hier evenmin te handelen. Slechts wil ik nog hieraan herinneren dat, evenals er een vaste vingertaal werd gebruikt, er ook enkele vaste gebaren met de armen en gewaden bestonden: ritueele en symbolieke.[1)] Voorbeelden: het kuischheidsgebaar (hand aan borst etc. als bij Venus van Medicis), adoratie-gebaar, 't genoemde treurgebaar, 't gebaar der losgeraakte sandalen, de sluiergebaren, de heupgebaren, de gebaren van den schenker, etc. Miss Duncan maakt er geen gebruik van als vaste gebaren, wat voor een modern Europeesch publiek geen zin zou hebben. Ik vermeld er nochtans eenige van, daar men ze op tallooze afbeeldingen altijd nagenoeg gelijkvormig terugvindt. Dat menig mooi gebaar van miss Duncan er aan herinnert spreekt vanzelf. Haar grondige studie der Grieksche orchestiek heeft menig oud-Grieksch gebaar voor de kunstenares tot een volkomen natuurlijk gemaakt.

Hoewel ik er niet aan denken kon, dit deel van mijn onderwerp grondig te behandelen, meen ik toch vrij duidelijk te hebben aangetoond in hoeverre de kunst van miss Duncan verband houdt met de oud-Grieksche orchestiek in den ruimsten zin van het woord.

Van lyrische ontboezemingen en breede beschrijvingen heb ik gemeend mij te moeten onthouden. Hoofdzaak was hier beknoptheid, gepaard aan duidelijkheid.

Miss Duncan geeft geen levende archeologie;

maar ernstige studie der oud-Grieksche danskunst, voor zoover die mogelijk is, heeft haar geholpen bij de vervolmaking van haar eigen gevonden dansen;

niet de dionysische bewegingen hebben haar tot voorbeeld gediend; maar de voorname gebaren en standen der goden en godinnen. In vele opzichten is op haar dansen van toepassing

1) Heuzey: *Catalogue des figurines de terre cuite du Louvre*, een onschatbare bron, voor hen, die omtrent dit deel van ons onderwerp wat willen lezen, maar men moet geduld hebben om te zoeken! Men zie desgelijks Rayet et Collignon *Histoire de la Céramique grecque*, waarin wel voornamelijk technische bijzonderheden worden gegeven, maar toch zeer belangwekkende afbeeldingen met betrekking tot ons onderwerp te vinden zijn, benevens verklaringen van inschriften etc. die ons kunnen helpen bijv. pag. 234, 346 (dans van Phanopé) etc. met veel over kostuums.

wat met recht van de besten onder de hiërodulen kan worden gezegd.

Met deze, helaas! al te fragmentische aanteekeningen, betreffende 't Grieksche element in de Duncan-dansen, moet ik den lezer vragen genoegen te willen nemen. Zelfs in zóó hooge mate onvolledig, komen zij me nuttig voor tot goed begrip der heerlijke praestaties van Isadora Duncan, omtrent wier persoon ik nu het een en ander moet vertellen.

FRITS LAPIDOTH.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Wetenschappelijke metaphysica.

Het komt mij voor, dat de hypothese van het psychisch monisme, zooals die omstreeks het midden der vorige eeuw door Fechner is opgesteld, in den grond der zaak een uiterst eenvoudige hypothese is, die eigenlijk aan een onbevooroordeeld intellect van gemiddelden aanleg binnen den tijd van een uur duidelijk gemaakt moest kunnen worden; en ik pleeg mij dan ook geregeld te ergeren over mijn gemis aan paedagogisch talent, wanneer ik, op college of in geschrifte, vele uren sprekens of vele bladzijden druks noodig heb om die hypothese uiteen te zetten, en er dan soms toch nog misverstanden overblijven. Misschien ligt echter de schuld in dezen toch slechts ten halve bij den docent, en voor de andere helft in de omstandigheid, dat hoorders en lezers wel meestal ruimschoots intelligent genoeg, maar bijna nooit in voldoende mate vrij van vooroordeelen zijn. Inderdaad is het (zooals ik ook zelf in den tijd mijner eerste kennismaking met het psychisch monisme heb ondervonden) verbazend moeilijk te verhinderen, dat in de voorstelling, welke men zich van die hypothese vormt, telkens weer andere opvattingen, die zich nu eenmaal in ons denken hebben vastgezet, binnendringen, en eene vervalsching van het beeld tot stand brengen. In de eerste plaats zijn dit opvattingen, dateerende uit voor-philosophische ontwikkelingsfasen van het denken, zooals het naieve en het natuurwetenschappelijke realisme: ook al heeft men eenmaal ingezien, dat de zintuigelijke waarneming ons over 't eigen wezen der buitenwereld niets kan leeren, toch is men telkens weer geneigd, dat inzicht te vergeten, en de wereld althans in sommige opzichten zoo te

denken, als zij zich aan de zinnelijke waarneming vertoont. Daarbij komen dan in de tweede plaats nog opvattingen, die de vrucht zijn van min of meer diepgaande philosophische studiën: men heeft allerlei andere metaphysische hypothesen leeren kennen, waarvan sommige met het psychisch monisme punten van aanraking hebben, en men komt er licht toe, waar de nieuwe leer op het eerste gezicht onduidelijk of onvolledig schijnt, ze uit de meer bekende oudere theorieën te interpreteeren of aan te vullen; waarbij dan natuurlijk het gevaar bestaat, dat zij aansprakelijk wordt gesteld voor dingen, die zij nooit heeft willen beweren, en die zelfs met hare grondstellingen volstrekt onvereenigbaar zijn. Nemen wij dan ten slotte nog in aanmerking, dat het denkbeeld eener wetenschappelijke metaphysica voor sommigen van den beginne af weinig aantrekkelijk is, hetzij omdat zij nu eenmaal tegenover dat denkbeeld sceptisch gestemd zijn, hetzij ook, omdat zij zich reeds verheugen in het bezit eener nietwetenschappelijke metaphysica, die zij ongaarne zouden opgeven, dan laat zich verklaren, dat velen niet zonder moeite tot een inzicht in de beteekenis en de waarde van het psychisch monisme gebracht kunnen worden.

Nu mag evenwel het psychisch monisme ongetwijfeld den eisch stellen, dat men zich eenige moeite getrooste om in zijne bedoelingen door te dringen. Wij hebben hier te doen, niet met een denkbeeld van den dag, welks snel succes eene even snelle vergetelheid zou doen verwachten, maar met eene hypothese, die in haar tegenwoordigen vorm voor meer dan een halve eeuw werd opgesteld, en die in het verloop van die halve eeuw steeds en geleidelijk aan aanhangers onder philosophen en natuuronderzoekers heeft gewonnen. Met eene hypothese, vervolgens, die meent, zonder gebruik te maken van andere methoden of onderstellingen dan in de empirische wetenschappen algemeen worden toegepast, het groote raadsel van de verhouding tusschen stof en bewustzijn in beginsel tot oplossing te kunnen brengen. En, eindelijk, met eene hypothese, waaraan niet bloot theoretische, maar waaraan ook eene eminent practische beteekenis toekomt; die op de godsdienstige voorstellingen niet slechts kritiek oefent, maar ook in staat is ze te vervangen door opvattingen en uitzichten, wier gevoelswaarde bij die van geene enkele andere wereld-

beschouwing, welke ook, achterstaat. Eene hypothese, waarvan dit alles gezegd kan worden, kan natuurlijk ten slotte toch zeer goed blijken, onjuist te zijn, maar zij is in elk geval de moeite van een ernstig onderzoek waard.

Ik heb nu verleden jaar getracht, in mijn 'Einführung in die Metaphysik' een bruikbaren grondslag voor zulk een onderzoek te leveren, en ik had niet gedacht, in den eersten tijd aanleiding te zullen vinden om nog eens daarop terug te komen. De omstandigheid evenwel, dat zelfs een bezadigd man als de heer Bruining, die zich klaarblijkelijk ernstige moeite heeft gegeven om het psychisch monisme te begrijpen, en daarin ook tot op zekere hoogte uitnemend is geslaagd[1)], bij zijne kritiek telkens weer over moeilijkheden als boven werden aangeduid struikelt, doet mij ernstig betwijfelen, of ik in mijne uiteenzetting werkelijk zoo helder geweest ben, als deze zelfde kritiek de vriendelijkheid heeft van te beweren; en deze twijfel legt mij, ter wille van het hooge belang der zaak waar het om gaat, de verplichting op, om op de gevaarlijk gebleken punten nog wat meer licht aan te brengen, en daardoor de lezers van mijn boek te helpen om de struikelblokken te vermijden of er over heen te komen. Ziedaar, in enkele woorden samengevat, de aanleiding tot en het doel van dit artikel. Ik wil geen 'antikritiek' leveren, maar uitsluitend toelichten; ik ga dus met stilzwijgen voorbij alle op- of aanmerkingen, die alleen betrekking hebben op den vorm van mijne uiteenzetting, op de mate waarin ik gemeend heb, mijn betoog te moeten illustreeren met voorbeelden uit de geschiedenis der philosophie, op de keus van die voorbeelden, op mijne bezwaren tegen andere metaphysische hypothesen enz.; en ik bepaal mij tot eene bespreking van die tegenwerpingen, die onmiddellijk betrekking hebben op de grondslagen der psychisch-monistische hypothese. Daarbij zal ik uit den aard der zaak, om niet al te uitvoerig te worden, moeten onderstellen, te staan tegenover lezers, die òf mijn boek, òf althans het door den heer Bruining daarvan gegeven overzicht in voldoende mate hebben bestudeerd, om eene algemeene voorstelling te hebben van den inhoud der

1) Wetenschappelijke metaphysica. De Gids 1905, dl. IV, bl. 310-333, 482-506.

genoemde hypothese, en van de hoofdlijnen van het voor die hypothese geleverde betoog, en die zich dus eenigermate op bekend terrein gevoelen, wanneer ik dat betoog in de volgende stellingen resumeer:

1. Er bestaat reden om aan te nemen, dat zich in onze waarnemingen eene daarbuiten liggende werkelijkheid aan ons openbaart.
2. De werkelijkheid, die zich aan ons zou kunnen openbaren in waarnemingen betreffende onze eigene met bewustzijn correspondeerende hersenverschijnselen, is waarschijnlijk geene andere dan die ons in dat bewustzijn onmiddellijk gegeven is.
3. De werkelijkheid, die zich aan ons openbaart of zou kunnen openbaren in andere dan de zooeven genoemde waarnemingen, is waarschijnlijk gelijksoortig met die, welke zich in de zoo even genoemde waarnemingen aan ons zou kunnen openbaren.
4. Derhalve is er grond voor de onderstelling, dat de geheele waarneembare wereld op zichzelf niets anders is dan een oneindig complex van samenhangende bewustzijnsprocessen.

Ik zal thans, in de door deze stellingen aangegeven volgorde, de verschillende punten, waartegen bij den heer Bruining bedenkingen zijn gerezen, wat nader trachten toe te lichten.

1. Reeds bij mijn betoog voor de eerste dezer vier stellingen stuit de heer Bruining op bezwaren. Ik had opgemerkt, dat de eenige reden voor het aannemen eener aan onze waarnemingen te gronde liggende buitenwereld gelegen is in het feit, dat voor die waarnemingen binnen het bewustzijn geen oorzaken te vinden zijn. Onmiddellijk gegeven zijn ons uitsluitend de inhouden van ons individueel bewustzijn; de meeste van deze inhouden (gedachten, herinneringen, stemmingen, begeerten enz.) vertoonen een regelmatigen samenhang met andere voorafgaande bewustzijnsinhouden, en mogen dus als werkingen van deze worden beschouwd; bij de waarnemingen (van gezicht, gehoor, reuk, smaak enz.) ontbreekt evenwel zulk een samenhang te eenenmale; toch moeten ook zij (als alles wat nieuw ontstaat) oorzaken hebben, en daar deze oorzaken binnen het bewustzijn niet te vinden zijn, blijft slechts over, ze daarbuiten te onderstellen. - De heer

Bruining nu vraagt: ‘is dit niet formeel volkomen hetzelfde als: uit het feit, dat voor een gegeven verschijnsel in de ervaringswereld geene verklaring wordt gevonden, concludeeren tot inwerking op dat punt daarin van eene transcendente macht?’; hij merkt op, dat ‘ook het meest onverklaarbaar schijnende bij geen enkel wetenschappelijk denker meer de gedachte (doet) opkomen, dat misschien de verklaring in eene oorzaak buiten de ervaringswereld te zoeken zal zijn’, en hij stelt mij ten voorbeeld ‘verschillende takken van natuurwetenschap, (die) van ouds tal van woorden als “verwantschap van elementen”, “aantrekkingskracht” enz. gebruikt hebben, daarmede wezenlijk enkel in haar inzicht nog bestaande gapingen aanduidende en tegelijk, ter wille van andere onderzoekingen, tijdelijk overbruggende, maar onderwijl zich beijverende, en er ook geleidelijk in slagende, om door diepere nasporingen die gapingen aan te vullen en daarmede deze woorden overbodig te maken’ (Br. 323-325). - Ik geloof niet, dat de philosophisch onvoorbereide lezer gemakkelijk zal inzien, wat deze op zichzelf volkomen juiste beschouwingen over het werk der wetenschap eigenlijk met de kritiek van den heer Bruining op mijn betoog te maken hebben. Immers wat ik in dat betoog heb gedaan (met meer of minder succes, dat doet er niet toe), is juist datgene, wat de heer Bruining mij voorschrijft te doen. Evenals de natuurwetenschap, waar de samenhang der physische verschijnselen gapingen vertoont, aanneemt dat er, behalve de gegevene, nog andere, niet gegevene factoren in het spel zijn, die zij voorloopig met namen als ‘aantrekkingskracht’ of ‘verwantschap’ aanduidt, evenzoo heb ik, waar zich gapingen voordoen in den samenhang der bewustzijnsverschijnselen, de medewerking van niet gegeven factoren ondersteld, die ik voorloopig onder den naam ‘buitenwereld’ samenvat. En evenals de natuurwetenschap vervolgens tracht, langs hypothetischen weg zich een voorstelling te vormen van het eigenlijk wezen van aantrekking en verwantschap, en daardoor den volledigen samenhang in haar wereldbeeld te herstellen, evenzoo stelt mijn geheele boek zich geen ander doel dan dit: eene aannemelijke hypothese betreffende het eigenlijk wezen der buitenwereld op te bouwen, en daardoor de gapingen in den inhoud der gegeven ervaring weg te nemen. Het is waar, dat de bewustzijnsprocessen, waaruit

volgens deze hypothese de buitenwereld in haar wezen bestaat, voor ons niet onmiddellijk en als zoodanig waarneembaar zijn; maar hetzelfde geldt van de configuraties of bewegingen van atomen en aetherdeeltjes, waartoe de natuurwetenschap kan trachten, aantrekking en chemische verwantschap terug te brengen; en wanneer die configuraties en bewegingen althans bij oneindige verscherping onzer zintuigen waargenomen zouden kunnen worden, dan zou anderzijds ook vreemd bewustzijn ons niet langer vreemd behoeven te blijven, wanneer de opmerkzaamheidskramp, waarop het psychisch monisme de afzondering der individualiteiten laat berusten, kon worden opgeheven. Men moge de vergelijking voortzetten zoolang en zoover men wil, men zal tusschen de door den heer Bruining mij ten voorbeeld gestelde onderzoekingen eenerzijds, en de feitelijk door mij ingestelde aan den anderen kant, methodologisch overal overeenstemming, en nergens verschil ontdekken. - De vraag rijst, hoe dan de heer Bruining heeft kunnen meenen, niet slechts een verschil, maar zelfs eene bepaalde tegenstelling te kunnen aanwijzen. Deze vraag te beantwoorden, is niet zoo moeilijk als het schijnt; de terminologie van den heer Bruining verschaft alle daarvoor noodige gegevens. Wanneer wij hem in de boven aangehaalde plaatsen ‘eene transcendente macht’ zien stellen tegenover ‘de ervaringswereld’, en wanneer hij eenige regels vroeger ‘het kritisch bewustzijn’ te hulp roept om den door mij gedanen stap als een logisch ongeoorloofden sprong te verbieden, dan is het wel duidelijk, dat de heer Bruining voor het oogenblik vertoeft in de gedachtenwereld der kantiaansche philosophie, en dat hij dientengevolge de door mij besproken verhouding tusschen gegeven bewustzijn en buitenwereld ziet door den sluier van de verhouding tusschen ‘Erscheinung’ en ‘Dingan-sich’, welke in die philosophie zulk een gewichtige rol vervult. Nu is evenwel die eerste verhouding eene geheel andere dan deze tweede. Bij Kant staat het ‘Ding-an-sich’ buiten tijd en causaliteit; de causaliteit beheerscht alleen de ordening der verschijnselen; en het is dus inderdaad eene logische fout, wanneer men dat ‘Ding-an-sich’ in het verloop dier verschijnselen oorzakelijk wil laten ingrijpen, in plaats van het uitsluitend als laatsten grond voor de wereld der verschijnselen in haar geheel te laten gelden. De verhouding

tusschen bewustzijn en buitenwereld daarentegen, waarover de tegenwoordige discussie loopt, overschrijdt nergens, in kantiaansche terminologie, de grenzen van de wereld der verschijnselen; mijne 'buitenwereld' staat even goed in den tijd als het gegeven bewustzijn; zij heeft, overeenkomstig het bovenstaande, geene andere bestemming dan deze, voor tijdelijk bepaalde werkingen in het bewustzijn tijdelijk bepaalde oorzaken te leveren. Het komt mij voor, dat dit alles uit mijne uiteenzetting ook duidelijk genoeg blijkt; en ik ben overtuigd, dat geen lezer, tenzij dan van te voren doortrokken van kantiaansche denkbeelden en opvattingen, de bezwaren van den heer Bruining in zich heeft voelen opkomen. Inderdaad is de onderstelling, dat elk nieuw optredend verschijnsel een oorzaak moet hebben, zoozeer de natuurlijke en onmisbare grondslag van alle wetenschappelijk onderzoek, dat eene eenvoudige toepassing van die onderstelling op een bijzonder geval, zooals hier door mij wordt gemaakt, moeilijk anders dan door een misverstand gewraakt schijnt te kunnen worden.

2. Mogen wij dus aannemen, dat op goede gronden tot het bestaan eener buitenwereld is geconcludeerd geworden, dan volgt in de tweede plaats de vraag, *hoe wij ons die buitenwereld hebben te denken*. Ten aanzien van deze vraag was ik in mijn boek begonnen met aan te toonen, dat de natuurwetenschap-alleen daarover geenerlei licht vermag te verspreiden. Immers die natuurwetenschap kan ons, ook in hare meest abstracte constructies, slechts leeren, hoe wij door de buitenwereld zintuigelijk worden aangedaan of bij versterking van ons waarnemingsvermogen zouden kunnen worden aangedaan; de inhoud dezer zintuigelijke aandoeningen mag evenwel alleen als een indirecte werking, en geenszins als een welgelijkende afbeelding van de correspondeerende bestanddeelen der buitenwereld beschouwd worden. Voorzoover ons dus betreffende de werkelijkheid, die zich in onze zintuigelijke waarnemingen aan ons openbaart, geene andere gegevens ter beschikking staan dan die zintuigelijke waarnemingen zelve, is niet in te zien, hoe wij van haar eigen wezen iets te weten zouden kunnen komen. Nu is er echter één, maar ook slechts één stukje zintuigelijk waarneembare werkelijkheid, waarover wij meer gegevens bezitten: dat is

de werkelijkheid, die wij als onze eigene hersenprocessen zouden kunnen waarnemen. Van dit stukje werkelijkheid weten wij niet slechts eenigermate, welke waarnemingen het door tusschenkomst onzer zintuigen bij ons zou te voorschijn roepen, maar weten wij verder nog, dat, zoo vaak wij die (of een deel van die) waarnemingen zouden kunnen hebben, ons tegelijkertijd bewustzijnsprocessen gegeven zijn, die met den inhoud dier waarnemingen wettelijk samenhangen. Het ligt derhalve voor de hand, in de eerste plaats op deze groep van gegevens het onderzoek te richten; en dat onderzoek leidt dan, zooals ik in mijn boek uitvoerig tracht aan te toonen, tot de conclusie, dat waarschijnlijk die werkelijkheid, die wij als onze eigene met bewustzijn gepaard gaande hersenverschijnselen zouden kunnen waarnemen, identiek is met dat bewustzijn zelf. Tegen de wijze, waarop die conclusie verkregen wordt, heeft echter de heer Bruining ernstige bezwaren.

Ik had in de eerste plaats getracht, als inleiding tot mijn betoog zoo scherp mogelijk te formuleeren, wat wij eigenlijk van de hersenverschijnselen en hunne betrekking tot de bewustzijnsprocessen weten, en gemeend, die wetenschap te kunnen samenvatten in de stelling: ‘so oft sich in meinem Bewusstsein ein beliebiger Vorgang abspielt, würde ein idealer Beobachter bei passender Adaptation seiner Sinnesorgane nahezu gleichzeitig, wahrscheinlich aber erst einen Augenblick später, eine Hirnprozesswahrnehmung haben, welche mit jenem Vorgang in meinem Bewusstsein gesetzlich zusammenhängt.’ Onder deze omstandigheden, had ik gezegd, is in elk geval de eenvoudigste en meest voor de hand liggende onderstelling deze, dat mijn bewustzijnsproces zelf de (indirecte) oorzaak is van de hersenproceswaarneming in het bewustzijn van den idealen waarnemer. En ter motiveering van den tusschenzin ‘wahrscheinlich aber erst einen Augenblick später’ had ik opgemerkt, dat Huxley en anderen de omgekeerde volgorde als feitelijk gegeven vooropstellen, en daaraan de volgende woorden toegevoegd: ‘Ob, wenn ein idealer Beobachter da wäre um meine Gehirnprozesse zu studieren, seine einzelnen Wahrnehmungen ihm früher, gleichzeitig oder später gegeben sein würden, als mir die entsprechenden Bewusstseinsvorgänge, *ist durchwegs unbekannt; wenn aber etwas darüber vermutet werden soll*, so wäre sicher von jenen drei Möglichkeiten

nicht die erste, sondern die letzte als die wahrscheinlichste zu bezeichnen, da doch jene Wahrnehmungen (wegen der für die Leitungsprozesse in den äusseren Medien, den Sinnesorganen und Nerven des Beobachters erforderten Zeit) nothwendig etwas später kommen würden als die ihnen zu Grunde liegenden realen Prozesse, während für diese bei dem jetzigen Stande meines Wissens die Wahrscheinlichkeit, dass sie meinen entsprechenden Bewusstseinsprozessen vorhergehen, nicht grösser ist als die umgekehrte, dass sie denselben folgen' (Met. 230). - De heer Bruining gaat nu uit van de meening, dat het in de woorden 'wahrscheinlich aber erst einen Augenblick später' uitgedrukte vermoeden door mij in mijn betoog wordt gebruikt; hij gelooft zelfs, dat daarvan voor dat betoog 'veel, inderdaad alles' afhangt, en hij vraagt met begrijpelijke verbazing: 'hoe kan (uit zulke gegevens) iets omtrent objectieve waarschijnlijkheid worden afgeleid?' (Br. 327-328). Mijn antwoord luidt: natuurlijk is eene dergelijke afleiding onmogelijk; een betoog te willen bouwen op een vermoeden, dat betrekking heeft op een enkele regels te voren als volkomen onzeker omschreven stand van zaken, en waarvan ten overvloede nog is gezegd, dat het alleen dan, wanneer tusschen de verschillende mogelijkheden *moet* worden gekozen, op meer plausibiliteit dan zijn tegendeel aanspraak kan maken -, dat zou een domheid of een lichtvaardigheid zijn van zulke exceptioneele afmetingen, dat ik in de plaats van den heer Bruining, liever dan ze bij een collega te onderstellen, met zekerheid een misverstand mijnerzijds zou hebben aangenomen. - Inderdaad heb ik er geen oogenblik aan gedacht, het genoemde vermoeden voor mijn betoog te gebruiken, en was het ook voor dat betoog volkomen overbodig. Immers voor de beantwoording der vraag, welk van twee regelmatig verbonden verschijnselen als oorzaak, en welk als werking beschouwd moet worden, kunnen gegevens betreffende de volgorde van hun optreden zonder eenig bezwaar worden gemist, wanneer maar de richting der afhankelijkheidsbetrekking tusschen beide met voldoende zekerheid kan worden vastgesteld. Nemen wij een voorbeeld. Wanneer buskruit, waarop een vonk valt, ontploft, dan kunnen wij empirisch geen tijdsverschil tusschen vonk en ontploffing constateeren; toch zijn wij overtuigd, dat de vonk de ont-

ploffing veroorzaakt heeft en niet omgekeerd; op welke gronden? Wel, wij herinneren ons, dat wij talrijke malen vonken hebben waargenomen zonder ontploffingen, en dat alleen wanneer die vonken in aanraking kwamen met buskruit, maar dan ook altijd, een ontploffing intrad; de vonk blijkt dus voor haar ontstaan niet de ontploffing, de ontploffing wel de vonk noodig te hebben, wat op de eenvoudigste wijze verklaard wordt door aan te nemen, dat de vonk de ontploffing veroorzaakt. In het onderhavige geval nu is de stand van zaken volkomen analoog. Er zijn mij voortdurend bewustzijnsprocessen gegeven, zonder dat bij iemand de correspondeerende hersenproceswaarnemingen optreden; ik heb reden om aan te nemen, dat alleen wanneer een volmaakt georganiseerd en geadapteerd waarnemer aanwezig was, maar dan ook altijd, die hersenproceswaarnemingen zouden tot stand komen; en ik concludeer, als zoo even, dat de bewustzijnsprocessen voor hun ontstaan niet de correspondeerende hersenproceswaarnemingen, deze wel de bewustzijnsprocessen noodig hebben, waarvoor weer de opvatting van die bewustzijnsprocessen als oorzaken van de correspondeerende hersenproceswaarnemingen de eenvoudigste verklaring aan de hand doet. - Vraagt men nu ten slotte nog, waarom ik, wanneer ik inderdaad voor mijn betoog geen gegevens betreffende de tijdsverhouding tusschen bewustzijnsproces en hersenproceswaarneming noodig had, toch over die tijdsverhouding heb gesproken, dan is het antwoord gemakkelijk te geven. Wanneer n.l. vaststond, wat dikwijls uitdrukkelijk of stilzwijgend wordt ondersteld, dat het hersenproces een oogenblik vóór het correspondeerende bewustzijnsproces zou zijn waar te nemen, dan zou natuurlijk onmiddelijk de voorgestelde eenvoudigste verklaring moeten worden opgegeven, en door eene andere, gecompliceerdere worden vervangen; evenals dit in het analoge geval, wanneer bewezen kon worden, dat de ontploffing in tijdsorde aan het optreden der vonk voorafgaat, het geval zou zijn. Voor mijn betoog was dus noodig, te wijzen op de ongegrondheid der bewering, dat de hersenproceswaarneming zou komen vóór het correspondeerende bewustzijnsproces; wanneer ik daaraan evenwel de opmerking vastknoopte, dat er dan nog eerder reden zou zijn, het omgekeerde te onderstellen, dan was dit een volstrekt overbodig,

en (zooals thans gebleken is) geenszins ongevaarlijk toevoegsel.

Evenwel, volgens den heer Bruining is met dat alles voor de geldigheid van mijn betoog nog slechts weinig gewonnen: niet minder ernstige fouten dan de zoo even besprokene worden door mij begaan, waar het er op aankomt, den *omvang* vast te stellen, waarin hersenverschijnselen en bewustzijnsprocessen in onderlinge correspondentie gegeven zijn. '(Heymans) constateert... als vaststaande, dat, *zoo vaak* de ideale waarnemer eene (hersenproces-)waarneming aan mij kon doen, in mij eene daarmede volgens vaste wet samenhangende bewustzijnswerking zou gegeven zijn. Maar zijn waarnemingen als (de genoemde) voor den idealen waarnemer alleen dan mogelijk te stellen, wanneer in den waargenomen persoon bewustzijnsverschijnselen plaats grijpen?' Hoe, wanneer deze persoon in diepen slaap verkeert, door een beroerte getroffen, of juist gestorven is? 'Het eenige, waartoe het (door opname van deze gevallen gerectifieerde verband van feiten) op de door Heymans gevolgde lijn van denken leiden kan, is: de realiteit, die ligt achter de waarneming van hersenen en hersenprocessen, veroorzaakt *in bepaalde gevallen*, *bij eigenaardige vormen van werking*, in den waargenomen persoon bewustzijnsverschijnselen.' Dit is evenwel niet meer het psychisch monisme, maar de 'leer van het onbekende andere' (Br. 329-330). - Ook hier is de heer Bruining slachtoffer geworden van een misverstand. De plaats, waarop hij doelt, komt voor op blz. 229 van mijn boek; op de onmiddellijk voorafgaande blz. 228 constateer ik als resultaat der beschikbare empirische onderzoekingen, 'dass mit *allen oder einigen* von denjenigen möglichen Wahrnehmungen, welche ich als die Wahrnehmungen meiner eigenen Gehirnprozesse bezeichne, in streng gesetzlicher Verbindung die Bewusstseinsprozesse einhergehen, welche mir unmittelbar gegeben sind'; ik doe opmerken, dat dus alleen aangaande het voorwerp van *deze* waarnemingen iets meer dan de waarnemingen zelve gegeven is, en ik voeg daaraan toe: 'es erscheint demnach als methodisch angezeigt, zunächst *ausschliesslich diesem Gebiete* meine Aufmerksamkeit zuzuwenden; also nicht zu fragen, welche Wirklichkeit den Naturerscheinungen im allgemeinen, sondern welche den Gehirnerscheinungen, *sofern mit denselben psychische Vorgänge einhergehen*, im besonderen zu Grunde liegen mag. Die nächstfolgenden

Paragraphen (31-35) sollen ausschliesslich diese Frage ins Auge fassen.' Daarmede was, meen ik, duidelijk genoeg gezegd, dat ik in de aangewezen paragraphen, ook wanneer ik het niet telkens weer uitdrukkelijk herhaal, alléén spreek over die hersenverschijnselen, waarvan de ervaring heeft geleerd of zal leeren, dat er bewustzijnsprocessen mede samengaan; mijne conclusie, dat aan de hersenverschijnselen waarschijnlijk de bewustzijnsprocessen te gronde liggen, heeft dus ook uitsluitend op *die* hersenverschijnselen betrekking, en eerst veel later (in § 36) komt de vraag ter sprake, of er misschien grond is om die conclusie uit te breiden tot de gevallen, waarin de zelfwaarneming ons geene psychische parallelprocessen voor gegeven hersenverschijnselen leert kennen. - Heb ik nu het recht, voor het aldus beperkte gebied te concludeeren zooals ik geconcludeerd heb, of moet ik voor mijne gevolgtrekking de door den heer Bruining aangegevene in de plaats stellen? Het antwoord op deze vraag zou, dunkt mij, slechts dan twijfelachtig kunnen zijn, wanneer, naast de hersenverschijnselen, waarvan wij weten, dat er bewustzijnsprocessen mede samengaan, andere hersenverschijnselen gegeven waren, waarvan wij evenzeer wisten, dat er geene bewustzijnsprocessen mede samengaan. Maar juist dit laatste weten wij niet: ik kan natuurlijk alleen weten, dat ik uit diepen slaap of apoplectische verdooving geene *herinneringen* aan bewustzijnsprocessen overhoud, of ook, dat met bepaalde hersenverschijnselen geene duidelijk onderscheidbare processen in *mijn* bewustzijn correspondeeren; maar daarmede is volstrekt niet gezegd, dat in die gevallen bewustzijn te eenenmale heeft ontbroken. Immers vooreerst kunnen bewustzijnsprocessen aanwezig zijn geweest, zonder herinneringen achter te laten; en vervolgens heeft de psychologie zich in tal van gevallen genoodzaakt gezien, als verbindingsschakels tusschen gegeven bewustzijnsprocessen andere aan te nemen, die niet in het individueele bewustzijn vallen, en toch in ontstaans- en werkingswijze zoo volledig met de gegeven bewustzijnsprocessen overeenstemmen, dat zij niet anders dan als gelijksoortig met deze kunnen worden opgevat. Onze gegevens reiken dus niet verder, dan tot het inzicht, dat er hersenverschijnselen zijn, die met bewustzijnsprocessen samengaan, en daarnaast andere, *waarvan wij niet weten*, *of zij met bewustzijnsprocessen*

samengaan; welke conclusie evenwel uit zulke gegevens getrokken moet worden, laat zich weer gemakkelijk aan een eenvoudig voorbeeld demonstreeren. Gesteld dat eene ziekte in verschillende vormen optreedt, en dat nu het onderzoek bij sommige dezer vormen eene bepaalde stoornis in de functie van een of ander orgaan aan het licht heeft gebracht, terwijl voor de andere vormen (niet het normale verloop dezer functie is vastgesteld, maar) alle gegevens dienaangaande ontbreken: dan zal toch niemand onmiddellijk zijn toevlucht nemen tot de gecompliceerde onderstelling, dat aan die ziekte onbekende factoren te gronde liggen, die 'in bepaalde gevallen, bij eigenaardige vormen van werking' de functiestoornis veroorzaken; veeleer zal men beginnen met te vragen, of niet de in bepaalde gevallen geconstateerde functiestoornis van de in die gevallen waargenomen verschijnselen rekenschap zou kunnen geven, en vervolgens, wanneer dit mocht blijken zoo te zijn, naar gegevens omzien, die ook over het verloop der functie in de andere gevallen licht kunnen verspreiden. Dit nu is, mutatis mutandis, precies de gang geweest van mijn onderzoek. Ik heb eerst gevraagd, of, wat wij weten van bewustzijnsprocessen en daarmede correspondeerende hersenverschijnselen, door de opvatting der eerste als oorzaken van de tweede kan worden verklaard; en vervolgens, na op deze vraag een toestemmend antwoord te hebben gevonden, of er reden bestaat, om ook als oorzaken van andere hersenverschijnselen, en van de natuurverschijnselen in het algemeen, bewustzijnsprocessen te onderstellen. En inderdaad zie ik niet in, welken anderen weg ik had kunnen inslaan.

Nemen wij nu evenwel voor een oogenblik aan, dat de gezamenlijke beschouwingen, die ik in de laatste vijf bladzijden tegen de bedenkingen des heeren Bruining heb getracht te verdedigen, omgekeerd op grond van die bedenkingen volledig en onvoorwaardelijk moesten worden teruggenomen, dan zou daarmede voor de zaak van het psychisch monisme nog niet het allergeringste zijn verloren. Immers *die beschouwingen vormen niet den inhoud van*, *maar slechts de inleiding tot mijn betoog*. Ik heb daarmede, zooals ik bl. 243 uitdrukkelijk constateer, niet meer willen bereiken dan 'die Einsicht, dass der Grundgedanke des psychischen Monismus nicht ungereimt, sondern eben denkbar ist'; derhalve mijne

lezers met die grondgedachte vertrouwd maken, en aantoonen, dat de daarin gestelde hypothese inderdaad in aanmerking komt, om door zorgvuldige confrontatie met de feiten op de proef gesteld te worden. Het eigenlijke, zeer uitvoerige, op die confrontatie gerichte onderzoek, dat over de waarde of onwaarde dezer hypothese heeft te beslissen, komt eerst daarna (bl. 243-283). De heer Bruining heeft in zijn exposé aan deze 40 bladzijden eenige regels gewijd (Br. 318), maar in zijne kritiek gaat hij daaraan met volledig stilzwijgen voorbij. Klaarblijkelijk meent hij, door zijne bestrijding van de gronden, die ik voor de voorloopige plausibiliteit der psychisch-monistische hypothese heb aangevoerd, die hypothese zelve definitief te hebben weerlegd.

Nog twee verdere bezwaren van den heer Bruining behooren, als ik wel zie, onder het tegenwoordige hoofd thuis; zij betreffen de positie van *het wils*- en van *het logische denkproces* in de hypothese van het psychisch monisme. Wanneer n.l. inderdaad, zooals die hypothese aanneemt, het de bewustzijnsprocessen zijn, die zich in de (of in een deel der) hersenverschijnselen afspiegelen, dan moet, meent hij, een gelijksoortige samenhang, als tusschen de hersenverschijnselen gegeven is, ook tusschen de bewustzijnsprocessen worden ondersteld: het psychisch leven moet, evenals zijn physisch correlaat, verloopen ‘volgens de wetten der mechanica’. Maar wat wordt er dan van het wilsbesluit? ‘Wij zijn gewoon, bij dien term te denken aan inwerking der persoonlijkheid, onverschillig of wij ons deze indeterministisch voorstellen als vrij kiezend tusschen verschillende motieven, of deterministisch ons haar denken als bij de keuze bepaald door een, door aanleg en verleden verkregen karakter. Maar wat blijft hiervan op Heymans' standpunt over?’ ‘Het psychisch monisme heeft voor wil, voor wat men van ouds eenstemmig daaronder heeft verstaan en verstaat, geene plaats; en nu geeft het dien naam eenvoudig aan een lid in de keten van werkingen, die op het handelen uitloopt: aan de voorstelling, die naast voorafgaat aan het buiten het bewustzijn vallende deel van die keten’ (Br. 491-494). - Ik moet beginnen met op te merken, dat de heer Bruining hier niet mijne, maar uitsluitend zijne eigene gevolgtrekkingen uit de grondstellingen van het psychisch monisme mededeelt, en dat door mij zelfs

precies het omgekeerde wordt gezegd van hetgeen hij meent, dat ik als psychisch monist zou moeten zeggen. Op blz. 338-339 (evenals reeds vroeger op blz. 323-324) van mijn boek bestrijd ik uitdrukkelijk de meening, volgens welke ‘das Handeln durch das Wollen, und das Wollen wieder durch die von aussen zuströmenden Motive eindeutig bestimmt wird’ (eene meening, die de heer Bruining bl. 492 abusievelijk als de mijne citeert), en stel daartegenover de andere: ‘nicht die von aussen kommenden Motive allein, sondern diese Motive in Verbinding mit der besonderen Reaktionsweise, dem “Charakter” des Individuums, bestimmen das Handeln.’ Dit nu is, als ik wel zie, nauwkeurig de tweede der beide opvattingen, tusschen welke de heer Bruining in zijne boven aangehaalde woorden zijnen lezers de keus laat, en welke volgens hem beide door het psychisch monisme in beginsel worden uitgesloten. - Laten wij dus nagaan, wiens interpretatie van hetgeen op psychisch-monistisch standpunt over het wilsproces moet of mag worden ondersteld, de juiste is. De heer Bruining meent, dat er in het psychisch monisme geen plaats is voor het aannemen van een door aanleg en verleden verkregen karakter als grondslag voor de wijze, waarop tusschen verschillende motieven wordt gekozen; en hij voert voor die meening aan, dat dan de samenhang tusschen motief en wilsbesluit zich niet in een natuurwettelijken, speciaal mechanischen samenhang tusschen de correspondeerende hersenverschijnselen zou kunnen afspiegelen. Vermoedelijk is zijne redeneering deze: wanneer zich een motiefvoorstelling *a* als een hersenverschijnsel α, en het daarop volgende wilsbesluit *b* als een hersenverschijnsel β afspiegelt, en wanneer in de physische wereld op α onvoorwaardelijk β volgt, dan blijkt daaruit, dat ook in de te gronde liggende psychische wereld de opeenvolging van *a* en *b* eene onvoorwaardelijke, derhalve van verdere factoren, zooals het ‘karakter’ er een zou zijn, onafhankelijke wezen moet. Het syllogisme is correct, maar de eerste premisse is aan bedenkingen onderhevig: *wie zegt ons*, *dat zich in α alleen de variabele motiefvoorstelling*, *en niet tevens het blijvende karakter afspiegelt?* Of met andere woorden: ligt het van psychisch-monistisch standpunt niet voor de hand te onderstellen, dat, evenals de voorbijgaande bewustzijnsprocessen als

wisselende hersenverschijnselen worden waargenomen, zoo ook het ‘door aanleg en verleden verkregen karakter’ als blijvende of slechts langzaam veranderende hersenorganisatie tot waarneming komt; en dat nu de motorische innervatie, waarmede de physische zijde van de wilshandeling wordt ingeleid, door deze beide factoren gezamenlijk, door den nieuw opgetreden hersenindruk in verband met de vooraf gegeven herseninrichting, natuurwettelijk wordt bepaald? Inderdaad, wanneer b.v. de plichtmensch, op het oogenblik dat hij tusschen bepaalde motieven heeft te kiezen, een ander *is* dan de in gelijke omstandigheden verkeerende genotsmensch, dan ligt het vermoeden, dat het er op dat oogenblik in de hersenen van den een ook anders zal *uitzien* dan in de hersenen van den ander, geheel in de lijn der hier voorgedragen wereldhypothese. En zoo blijkt dan het psychisch monisme volledig in staat om de empirische feiten in zich op te nemen, op de noodzakelijkheid van welker erkenning door den heer Bruining terecht de nadruk is gelegd.

Niet anders is de stand van zaken ten opzichte van de andere psychische functie, waarmede volgens den heer Bruining het monisme geen weg zou weten: *het logische*, *op waarheid gerichte denken*. ‘Wanneer ook op het gebied van het denken... telkens het volgende volstrekt en “eindeutig” door het voorafgaande bepaald wordt, hoe kan dan een eisch van logisch denken worden erkend?’ ‘Is op dit standpunt niet alle denken eenvoudig op te vatten als blinde, door geen wil, geene doelbepaling beheerschte en geleide ideeënassociatie?’ (Br. 494-495). Het antwoord op deze vragen heb ik elders gegeven[1]; het komt in hoofdzaak hierop neer, dat ook het waarheidsbewustzijn volgens vaste wetten tot stand komt, die slechts schijnbaar voor goede en slechte denkers verschillen; en dat wij ook aan de laatsten den ‘eisch van logisch denken’ mogen stellen, omdat zij in laatste instantie oordeelen naar dezelfde criteria als wij, en alleen door gebrekkige kennis of eenzijdige opvatting der beschikbare gegevens tot hunne onjuiste gevolgtrekkingen zijn gekomen. Naar mijne overtuiging zijn deze denkwetten,

1) Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens, blz. 20-25, 69-71 (2e uitg. blz. 18-21, 64-71).

die het optreden van het waarheidsbewustzijn regelen, geheel andere dan de associatiewetten, die het verloop onzer voorstellingen beheerschen; intusschen, dat is eene interne aangelegenheid der psychologie, van wier beslissing de aannemelijkheid van het psychisch monisme op geenerlei wijze afhankelijk is. De moeilijkheid is hier ten slotte geene andere dan zoo even, en lost zich ook op dezelfde wijze op: evenals van het karakter, is ook van de logische organisatie van den geest te vermoeden, dat zij zich in de waarneembare hersenorganisatie afspiegelt, en dus den wettelijken samenhang van de physiologische correlata der denkprocessen mede bepaalt. Ook zou de kwestie voor het psychisch monisme op geenerlei wijze eenvoudiger worden, wanneer voor de logische denkwetten de associatiewetten konden worden in de plaats gesteld. Men heeft wel dikwijls de associatiepsychologie gequalificeerd als eene mechanica der voorstellingen, maar een beeld is geen verklaring; en ten slotte is het precies even gemakkelijk of even moeilijk, van een logisch denkproces, als van een associatieproces zich voor te stellen, dat het als eene natuurwettelijk samenhangende en mechanisch interpreteerbare reeks van stoffelijke verschijnselen tot waarneming komt.

Het schijnt mij van belang, in verband met de beide laatst besproken bezwaren nog op één gewichtig punt, waarover ik in mijn boek (blz. 268-269) misschien te kort ben heengegleden, de aandacht te vestigen. Het is dit: dat volgens de hier verdedigde leer *de psychische werkelijkheid oneindig rijker kan en waarschijnlijk zal zijn dan hare physische*, *en vooral dan hare mechanische afspiegeling*. De verhouding tusschen beide is analoog te denken aan die tusschen stoffelijke lichamen en hunne schaduwbeelden, waarover blz. 189-196 van mijn boek wordt gesproken: evenals wij aan die lichamen allerlei eigenschappen opmerken, die in hunne schaduwbeelden niet tot uitdrukking komen, evenzoo is ook te verwachten, dat slechts ééne of enkele zijden van het rijke bewustzijnsleven zich in de correspondeerende hersenverschijnselen openbaren. Het zou dus zeer goed denkbaar zijn, dat b.v. alleen de mate van psychische energie, die aan elken bijzonderen bewustzijnsinhoud ten deel valt, in het correspondeerende hersenverschijnsel zich uitdrukte, terwijl de oneindige qualitatieve verscheidenheid dezer bewustzijnsinhouden zelve in hunne

physische afspiegelingen op geenerlei wijze tot haar recht kwam. In dit, en in andere even denkbare gevallen zouden dan in de psychische causaliteit tal van factoren ingrijpen, die op physisch gebied niet waren vertegenwoordigd; en toch zou, zooals ik op de boven aangehaalde plaats door de fictie van een tot schaduwbeelden beperkt waarnemer heb getracht op te helderen, daardoor de mogelijkheid niet zijn opgeheven, in de physische wereld strenge en gesloten wettelijkheid aan het licht te brengen. Zijn evenwel deze gevolgtrekkingen juist (en de heer Bruining heeft ze nergens weersproken), dan blijkt daaruit nog eenmaal, thans in het algemeen, hoe weinig het psychisch monisme bij de erkenning en opvatting van bewustzijnsverschijnselen en betrekkingen tusschen deze gebonden is aan het schema der mechanische causaliteit. De conclusie van den heer Bruining: ‘hebben wij aan te nemen, dat de waargenomen hersenprocessen, die volledig aan de mechanische wetten gehoorzamen, eenvoudig de eigenaardige vorm zijn, waarin het psychisch proces zich in het bewustzijn van den waarnemer voordoet, dan ligt daarin onmiddellijk opgesloten, dat dit psychisch proces zelf volgens de wetten der mechanica verloopt’, - deze conclusie mag derhalve alleen met voorbehoud en niet zonder nadere qualificaties worden aanvaard.

Het zal na al het voorafgaande nauwlijks meer noodig zijn, uitvoerig stil te staan bij de door den heer Bruining in dit verband uitgesproken bewering, dat het psychisch monisme, moge het ook al theoretisch lijnrecht tegenover het materialisme staan, daarmede toch practisch op ééne lijn gesteld behoort te worden. ‘Het heeft daarmede de - voor de waardeering van het wereldverband en de daarin zich openbarende verschijnselen allesbeheerschende - gedachte gemeen, dat het gebied der natuur en dat des geestes in den grond der zaak één zijn, op beide de gang van zaken geheel dezelfde is, dezelfde krachten en wetten heerschen. Het eenige verschil is, dat wat door het materialisme als het wezen wordt aangemerkt, door het psychisch monisme als verschijningsvorm wordt beschouwd, en omgekeerd. Men zou het psychisch monisme kunnen karakteriseeren als een onderstboven gezet materialisme; in zijn geheel onderstboven gezet, zoodat de geheele inrichting dezelfde is gebleven’ (Br. 493). Dit laatste beeld is geestig en tot op zekere hoogte juist; maar

zoo zou men ook vooruitgang in gezondheid, rijkdom, verstandelijke of zedelijke ontwikkeling kunnen karakteriseeren als een achterstvoor gezetten achteruitgang, waarmede intusschen, hier zoomin als daar, de gelijkwaardigheid van het een met het ander bewezen zou zijn. - Laten wij dus de beelden rusten, om den blik te richten op de werkelijke verhoudingen. Dan vinden wij aan den eenen kant eene theorie, volgens welke het gegeven bewustzijn, juist zóó als het gegeven is, in zijn vollen rijkdom, met al zijn hoogten en diepten, zijn aspiraties, idealen en ontwikkelingstendenties, de eigenlijke realiteit uitmaakt, die zich alleen onder bepaalde voorwaarden, als door een zonderling verdraaiden spiegel gereflecteerd, aan zichzelf zou vertoonen als een zinloos spel van bewegingsverschijnselen; en daartegenover de opvatting van dat zinlooze spel als de allesomvattende realiteit zelve, die slechts hier en daar, nu en dan, bij toevallig optredende configuraties der bewegende deeltjes, een weerschijn van bewustzijn wekt, waaraan alles onecht is, van de eenvoudigste denk- of gevoelsreactie af tot het inzicht in en de smart over zijn eigen onechtheid toe. Ter eene zijde de erkenning der psychische wettelijkheid, ook der wettelijkheid van oordeelen, beoordeelen en waardeeren, als eene primaire en fundamenteele, die de geheele voor ons kenbare werkelijkheid beheerscht; ter andere de voorstelling dier wettelijkheid als een gevolg, en wel als een gevolg van zuiver toevallige verhoudingen, die bij eenigszins andere, van te voren even goed mogelijke ordening der medewerkende elementen tot geheel andere, misschien tot lijnrecht tegengestelde wettelijke betrekkingen tusschen de bewustzijnsverschijnselen zouden hebben geleid. Hier de welgegronde hoop, dat bij de oplossing van elk eindig bewustzijn al wat daarin waarde heeft veilig geborgen blijft in den schoot van een omvattender bewustzijn, om daarin na te werken en zich verder te ontwikkelen tot in oneindigheid van tijd; en daar de onafwijsbare zekerheid, dat alle schatten van geestelijk leven, die de enkele mensch in een reeks van jaren, de menschheid in reeksen van eeuwen zich moeizaam heeft verworven, misschien morgen door een toevallige katastrofe, en anders wat later door langzame verwording, voor altijd zullen zijn teniet gegaan. Zijn inderdaad deze beide opvattingen ‘voor de waardeering van

het wereldverband en de zich daarin openbarende verschijnselen' gelijkwaardig? Of kan de lezer met mij medegaan, wanneer ik tot kenschetsing hunner verhouding geen uitdrukking passender vind dan die, welke Fechner in den titel van een zijner geschriften heeft vastgelegd: 'die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht'?

3. Blijkt derhalve de hypothese, dat hetgeen wij als onze met bewustzijn verbonden hersenverschijnselen zouden kunnen waarnemen, niets anders is dan dat bewustzijn zelf, tegen de bedenkingen des heeren Bruining bestand, dan blijft de vraag te bespreken over, *of wij ook aangaande datgene*, *wat wij als andere natuurverschijnselen waarnemen of zouden kunnen waarnemen*, *iets naders kunnen weten of vermoeden*.

Het antwoord, dat volgens den heer Bruining van psychischmonistisch standpunt op deze vraag gegeven behoorde te worden, luidt beslist ontkennend: zelfs het bij ons allen aanwezige en als met onmiddellijke evidentie zich aan ons opdringende geloof aan *het bewustzijn onzer medemenschen* kan, meent hij, van dat standpunt niet worden gerechtvaardigd. Immers ook deze onze medemenschen 'kennen wij enkel door waarneming. En... bij herhaling is ons nadrukkelijk ingescherpt, dat wij den naief realistischen waan moeten opgeven, als zouden wij uit den inhoud eener waarneming iets omtrent haar object kunnen afleiden, als zou eene waarneming op zich zelve ons meer openbaren dan het bestaan in het algemeen van iets, dat haar veroorzaakt' (Br. 331-332). Volkomen juist: 'eene waarneming op zichzelve'! Maar voor het erkennen van medemenschen als bewuste wezens staan ons niet slechts waarnemingen betreffende die medemenschen, maar daarenboven nog waarnemingen betreffende ons zelf, en eindelijk onze geheele verdere bewustzijnsinhoud ten dienste; en dan wordt de zaak een geheel andere. Die eerste waarnemingen op zich zelve zouden ons zeker niet meer kunnen leeren dan 'het bestaan in het algemeen van iets, dat haar veroorzaakt'; nu weten wij evenwel uit de tweede en derde, dat in het daar gegeven geval geheel gelijksoortige waarnemingen worden veroorzaakt door bewustzijnsprocessen; en wij concludeeren, met toenemende zekerheid naarmate de analogie vollediger en nauw-

keuriger blijkt, dat ook het aan die eerste waarnemingen te gronde liggende ‘iets’ een gelijksoortig bewustzijnsleven zal zijn, als wij uit de onmiddellijke ervaring kennen. Men vindt dit betoog, uitvoeriger toegelicht, op bl. 295-296 van mijn boek; door den heer Bruining wordt er nergens melding van gemaakt.

Kunnen wij ons nu op de aangegeven wijze er van overtuigen, dat zich in onze waarnemingen betreffende onze medemenschen een aan het ons direct gegevene gelijksoortig bewustzijnsleven openbaart, dan verloopt het betoog voor de laatste onderstelling van het psychisch monisme, volgens welke *ook al onze verdere waarnemingen op eene daaraan te gronde liggende bewuste realiteit terugwijzen*, in hoofdzaak volgens dezelfde lijn; het verschil ligt slechts hierin, dat in het eerste geval de gemeenschappelijke lichamelijke uitingen (gebaren, woorden, handelingen), die wij bij onszelf en bij onze medemenschen waarnemen -, in het tweede de gemeenschappelijke wettelijkheid, die wij in onze hersenverschijnselen en in de verdere natuurverschijnselen onderstellen, als middenterm in de redeneering worden gebruikt. Die redeneering luidt dan, zoo kort mogelijk geformuleerd, aldus: Wanneer er *vooreerst* (zooals in mijn boek werd betoogd en boven sub 2 nader verdedigd) reden bestaat om aan te nemen, dat hetgeen wij als onze met bewustzijn verbonden hersenverschijnselen zouden kunnen waarnemen, identiek is met dat bewustzijn zelf; en wanneer *vervolgens* (zooals door het empirisch onderzoek steeds waarschijnlijker wordt gemaakt) alle andere mogelijke waarnemingen een gelijksoortigen inhoud hebben en volgens gelijksoortige wetten met elkander samenhangen als de waarnemingen van hersenverschijnselen; dan vloeit daaruit voort de waarschijnlijkheid, dat ook het tot dusver onbepaald gelaten ‘iets’, hetwelk zich in die andere waarnemingen openbaart, in zijn wezen van gelijken aard zal zijn als het bewustzijn, dat aan de waarneming der hersenverschijnselen te gronde ligt. Ook voor de nadere toelichting en aanvulling van dit betoog kan ik, daar de heer Bruining in zijne kritiek daaraan met stilzwijgen voorbijgaat, volstaan met naar mijn boek te verwijzen (bl. 296-304).

Daarentegen heb ik ten slotte nog eenige oogenblikken stil te staan bij eene vraag, waaraan door mijn kriticus verscheidene bladzijden (Br. 495-503) worden gewijd: bij

de vraag n.l., hoe het psychische monisme staat tegenover het feit van het *individueel bewustzijn*. Ik had in mijn boek het bestaan eener individueele bewustzijnsconcentratie in den enkelen mensch als een gegeven feit geconstateerd, en vervolgens doen uitkomen, dat de inhoud van zulk een individueel bewustzijn blijkens de ervaring veranderlijk is, soms meer en soms minder, soms dit en soms dat omvat, in de eerste levensjaren zich geleidelijk consolideert, en in sommige deels pathologische deels nog normale gevallen zich meer of minder volledig splitst; ik had opgemerkt, dat wij, nog altijd bij den enkelen mensch, al die veranderingen parallel zien verloopen met veranderingen in de mate der wisselwerking, die tusschen verschillende psychische inhouden plaats vindt; en ik had daaruit de waarschijnlijkheid afgeleid van omvattender bewustzijnsconcentraties, reeds gevormd of nog op weg van vorming, en zich consolideerende naarmate de wisselwerking tusschen de enkele elementen eene meer intensieve en veelzijdige wordt. Tot deze gevolgtrekkingen en vermoedens had ik mij, beseffende dat wij hier staan aan de uiterste grenzen van hetgeen nog met logische waarschijnlijkheid bereikbaar is, gemeend te moeten beperken. - De heer Bruining nu is daarmede niet tevreden. Hij gaat (zooals ook uit andere plaatsen van zijn opstel blijkt: Br. 485-486) uit van de meening, dat eene metaphysica een afgesloten systeem moet zijn, en dus op elke vraag een toestemmend of ontkennend antwoord moet hebben; waar ik zulk een antwoord niet geef, vat hij derhalve mijn zwijgen op als ontkenning, of vult het aan met uitspraken van andere philosophen als Paulsen en Wundt. En zoo schrijft hij mij dan de meening toe, dat de psychische processen gedacht moeten worden als op zichzelf bestaande werkelijkheden, zonder een wezen waarin zij plaats grijpen, derhalve ongeveer als psychische atomen, die, ieder volgens eigen wet zich bewegende, toevallig bij elkander komen en dan tot een individueel bewustzijn versmelten. - Ik moet beslist weigeren, deze meening als de mijne te erkennen. Wanneer ik ergens van ‘zunächst selbständige psychische Vorgänge’ spreek (bl. 313), dan blijkt uit den zin duidelijk genoeg, dat ik hier alleen zelfstandigheid tegenover andere psychische processen, met welke zij niet tot een omvattender bewustzijn verbonden zijn, maar geenszins

zelfstandigheid tegenover een onderstelden of te onderstellen ‘drager’ op het oog heb; en wanneer ik de onderstelling van individueel-menschelijke zielen als dragers der bewustzijnsverschijnselen onvereenigbaar acht met de feiten, dan is daarmede over de vraag, of wij ons misschien alle bewustzijn als toestanden of uitingen van een wereldwezen hebben te denken, niets gezegd. Over die vraag heb ik mij nergens uitgelaten: eenvoudig omdat ik mij niet bevind in het bezit van gegevens voor een antwoord. Het gevoel van den heer Bruining, ‘dat ik aan “gewaarwording”, aan “voorstelling” enz. slechts dan een zin kan verbinden, wanneer ik mij daarbij een wezen denk, dat gewaar wordt, zich iets voorstelt enz.’ (Br. 498), heb ik ook wel, maar ik ben er tot dusverre niet in geslaagd, aangaande de gronden of oorzaken, waarop dat gevoel berust, tot voldoende klaarheid te komen; en het schijnt mij dus veiliger, vooralsnog dat gevoel niet als argument te gebruiken. Ook heeft het psychisch monisme, althans zooals het door mij wordt opgevat, eene beslissing in dezen op geenerlei wijze van noode. Dat psychisch monisme wil nu eenmaal *niet* zijn een afgesloten systeem; het beweert *niet*, op elke vraag een antwoord te hebben; het is zeer doordrongen van de oneindigheid der wereld en van de beperktheid van onzen horizon; het pretendeert slechts, de voor ons beschikbare feiten zoo volledig mogelijk en zoo nauwkeurig mogelijk te onderzoeken, en met behulp daarvan eenig licht te verspreiden over de verdere werkelijkheid: een licht juist zoo helder of zoo zwak, zoo ver of zoo weinig ver reikend, als die feiten het mogelijk maken. Het meent langs dezen weg voldoende aanwijzingen te hebben gevonden om het waarschijnlijk te maken, dat processen en verbindingen van processen van dezelfde soort, als wij ze binnen ons eigen bewustzijn onmiddellijk ervaren, ook daarbuiten in oneindigen omvang en op oneindig verschillende schaal aanwezig zijn, en als stoffelijke verschijnselen en verbindingen van stoffelijke verschijnselen door ons worden waargenomen. Maar het kan volstaan met deze waarschijnlijkheid uit te spreken en toe te lichten; en het kan de daarna komende vraag, wat er nog verder ondersteld zal moeten worden om de werkelijkheid en wettelijkheid dezer gegeven en onderstelde bewustzijnsprocessen te verklaren, zonder eenig bezwaar, zoolang voldoende gegevens

voor hare beantwoording ontbreken, aan de toekomst overlaten. - Daarmede vervalt ook de parallel, door den heer Bruining (502-503) tusschen het psychisch monisme en het gemodificeerde materialisme van Nägeli e.a. getrokken (met die tusschen het psychisch monisme en het eigenlijke materialisme, 501-502, heb ik niet te maken, daar ik er nooit aan gedacht heb, uit onbewuste processen bewuste te laten voortkomen). Wanneer nl. de heer Bruining meent, dat er evenveel tegen te zeggen is, aanvankelijk gescheiden psychische elementen zich tot een eenheid te laten samenvoegen, als aan te nemen, dat uit de bewustzijnen van zelfstandige stoffelijke atomen een totaalbewustzijn ontstaat, dan vergeet hij, dat de laatste onderstelling niet, de eerste daarentegen wel een grondslag heeft in de ervaring. Het bestaan van atomen, hun afgescheiden bewustzijn, en de summeering der atoombewustzijnen is alles hypothese; het gaan en komen van psychische elementen uit en in een gegeven bewustzijnsconcentratie daarentegen is een feit, dat wij ieder oogenblik doorleven. De mogelijkheid van dat feit laat zich zeker niet van te voren betoogen, evenmin als b.v. die van het feit der gravitatie in de physica; is het evenwel als feit gegeven, dan ligt daarin zijne mogelijkheid opgesloten, en zijn wij bevoegd, waar daartoe aanleiding bestaat, het ook buiten de grenzen van het gegevene te onderstellen; - natuurlijk altijd met erkenning van de wenschelijkheid, om, zoodra de noodige gegevens en gezichtspunten beschikbaar zijn, een verklaring voor dat feit te zoeken.

4. Zijn nu hiermede, zooals ik geloof, de voornaamste bezwaren van den heer Bruining tegen de onderdeelen van mijn betoog weerlegd, dan blijft nog één bezwaar over, gericht tegen dat betoog in zijn geheel: immers tegen het denkbeeld in het algemeen, de methode der empirische wetenschappen toe te passen in de metaphysica. ‘Het spreekt’, meent de heer Bruining, ‘inderdaad vrijwel van zelf, dat de methode, volgens welke het wetenschappelijk onderzoek, bepaald het wetenschappelijk natuuronderzoek, opereert, niet dienen kan om het doel te bereiken, dat het denken in de metaphysica zich stelt. Immers, dat doel is ten slotte een ander - is wezenlijk van anderen aard - dan dat der wetenschap in

engeren zin.' 'Is niet wat het wetenschappelijk onderzoek nastreeft, altijd weer, en uitsluitend, relatieve; wat de metaphysica, zeer beslist ook Heymans' eigen metaphysica, beoogt, absolute kennis? Maar ligt het dan niet in den aard der zaak, dat de metaphysica niet maar eenvoudig is, en kan zijn, voortzetting van dat wetenschappelijk onderzoek, arbeid volgens de daarbij gevolgde methode, enkel met gebruikmaking van een meer omvangrijk ervaringsmateriaal?' 'Mij althans is niet bekend, dat in den loop der geschiedenis eenig metaphysisch stelsel is opgetreden met de pretensie van te zijn, of onmiddellijk te zijn opgegroeid uit, empirische wetenschap.' Wel wordt toegegeven, 'dat ook bij de vorming van metaphysische stelsels de wetensdrang de hoofdrol vervult', maar 'de fantasie heeft hier.... vrijer spel dan zelfs bij de stoutste onderneming der wetenschap; waarbij dan bepaald nog dit komt, dat eene, het onderzoek van en nadenken over het wereldverband afsluitende, interpretatie van dit verband, zooals de metaphysica geeft, ten slotte slechts kan worden aanvaard, wanneer zij den geheelen mensch, den mensch niet enkel naar de intellectueele, maar ook, en niet minder, naar de affectieve zijde van zijn wezen, bevredigt.' Daarom 'doet zich hierbij in sterke mate de invloed van eigenaardigheden der persoonlijkheid gevoelen', 'zullen bij den een deze, bij een ander andere feiten, of groepen van feiten, op den voorgrond treden en ter laatste instantie den doorslag geven', en kunnen in het algemeen 'de resultaten van metaphysische bespiegeling nooit die dwingende evidentie bezitten, die aan welgegronde hypothesen op wetenschappelijk terrein eigen is' (Br. 482-486).

Wat zal ik op dit alles antwoorden?

Vooreerst: de historische kwestie, wat vroegere metaphysici hebben gedaan of 'gepretendeerd' te doen, gaat ons hier op geenerlei wijze aan. Ik geloof, dat de heer Bruining ook in deze kwestie ongelijk heeft, en dat zelfs de metaphysische theorieën, die pretendeerden de ervaring niet noodig te hebben, ten slotte toch telkens weer blijken, hun ontstaan aan eene 'Cryptogamie mit der Erfahrung', zooals Lambert zeide, te danken te hebben. Maar, nog eenmaal, die kwestie gaat ons hier niet aan. Ook al had tot dusver geen enkel metaphysicus de ervaring als grondslag en toetssteen voor zijne hypothesen erkend of zelfs zonder erkenning gebruikt, daarmede alleen

zou tegen het recht om, dan voor het eerst, een proef in deze richting te nemen, niets zijn bewezen. De metaphysica zou niet de eerste wetenschap zijn, die eerst langzamerhand zich van hare verplichting, om nauwkeurig met de ervaring rekening te houden, bewust was geworden.

Vervolgens: wáár men precies de grens wil trekken tusschen metaphysische en niet-metaphysische onderzoekingen, is een naamkwestie, en als zoodanig weinig belangrijk. De heer Bruining wil deze onderscheiding doen samenvallen met die tusschen het nastreven van absolute en van relatieve kennis; ik voor mij geloof beter in de historische lijn te blijven, en daarenboven verschillende bezwaren te vermijden, door de metaphysica als de wetenschap, die gebruik maakt van alle beschikbare gegevens, te stellen tegenover de bijzondere wetenschappen, die elk voor zich slechts met een deel van deze gegevens werken. Maar het loont niet de moeite, hierover te twisten. De vraag, waar het op aankomt, is ten slotte niet, of het psychisch monisme in eene of andere opvatting van wat 'de' metaphysica is of zijn moet past, maar of het op goede gronden steunt of niet. Wanneer blijkt, dat men in de richting en met de methode der natuurwetenschap, door gebruik te maken van een omvangrijker materiaal dan haar ter beschikking staat, inderdaad wat verder kan komen dan zij, dan zullen de aldus verkregen resultaten wel moeten worden geaccepteerd, en dan zal ook wel een hokje gevonden worden, waarin zij kunnen worden ondergebracht.

Eindelijk zou ik nog met eenigen klem willen opkomen tegen het denkbeeld eener wetenschap, die zich geeft als wetenschap, en die toch nog iets anders dan wetenschap wil zijn: b.v. de affectieve zijde der menschelijke natuur bevredigen, invloed geven aan eigenaardigheden der persoonlijkheid, bepaalde feiten tegenover andere laten overwegen enz. Zulk een wetenschap schijnt mij een contradictie en een leugen. Vergis ik mij niet, dan staan de zaken zoo: de metaphysica heeft nu eenmaal te maken met vraagstukken, die onze hoogste belangen raken; er bestaat derhalve altijd *gevaar*, dat bij het schatten van gronden en tegengronden die belangen, en de beteekenis die zij voor den persoon des denkers bezitten, hun invloed doen gevoelen, en een verschuiving in de natuurlijke verhouding der feiten tot stand brengen. Maar het is geheel

iets anders, dit gevaar als zoodanig te erkennen (en er zich dus zooveel mogelijk voor in acht te nemen), dan van het toegeven daaraan een deugd te maken. Zoolang de metaphysica eene wetenschap wil zijn, zal zij althans moeten streven naar waarheid, en naar niets anders. Zij zal gemoedsbehoeften en dergelijke als feiten hebben te erkennen, maar ze in geen geval als criteria bij de beoordeeling der juistheid harer uitkomsten mogen gebruiken. Dit schijnt mij eenvoudig een eisch van eerlijkheid. Eene bewering is nu eenmaal iets anders dan een wensch; wie in den indicatief spreekt, geeft te kennen, dat hij meent dat het zóó is, niet, dat hij het graag zoo zou willen hebben. En wanneer hij het laatste bedoelt, dan behoort hij den optatief te gebruiken. Ik zie, ondanks de afwijkende meening van velen, niet in, dat de zaak dieper ligt.

Bleken in het voorafgaande de bezwaren, door den heer Bruining tegen het psychisch monisme aangevoerd, bijna allen op misverstand te berusten, dan laat zich vermoeden, dat deze of dergelijke misverstanden ook bij mijne verdere lezers niet zullen hebben ontbroken. Ik ben niet van zins, mijn aandeel in de verantwoordelijkheid voor deze eventualiteit van mij af te schuiven. Een schrijver, vooral de schrijver van eene Inleiding, behoort ook de vooroordeelen, die bij zijne vermoedelijke lezers bestaan, en de misvattingen, waarin zij dientengevolge kunnen vervallen, te voorzien, en, zooveel mogelijk, te ondervangen. Ben ik hierin te kort geschoten, dan erken ik ten volle de verplichting om hen, die zich de moeite geven mijn boek te bestudeeren, bij voorkomende zwarigheden naar mijn beste krachten behulpzaam te zijn. Daarom zal ik niet slechts gaarne voortgaan met in het openbaar, zoo vaak daartoe aanleiding bestaat, over het psychisch monisme met anderen van gedachten te wisselen, maar ben ik ook bereid, in particuliere correspondentie vragen te beantwoorden, die zich bij ernstige lezers van mijn boek mochten voordoen. Ik wil niet, dat het aan mij ligge, wanneer de bij uitnemendheid opklarende, bevrijdende, verruimende werking, die van het psychisch monisme kan uitgaan, ook maar bij een mijner lezers halverwege zou worden afgebroken.

G. HEYMANS.

Reyer Anslo's overgang.

Niet langen tijd nadat Joost van den Vondel uit de Menniste gemeente tot de Roomsche kerk overging, had een tweede bekeering plaats van een Doopsgezind dichter, die de H. Moederkerk opzocht. Deze overgang heeft vooral Roomsche schrijvers bewogen het leven van dezen dichter te bespreken in hunne tijdschriften. Van protestantsche zijde verscheen zoo goed als niets over dezen Reyer Anslo. Toch is het niet van belang ontbloot eens te overwegen in hoeverre die opzienbarende gebeurtenis van gewicht is geweest. Zeker toen Vondel uittrad, zal grooter opschudding zijn veroorzaakt, en wanneer het ooit gelukken zal de toedracht van Vondels uittreding op te sporen en haar beteekenis in scherpe lijnen aan te geven, dan zal daarmede het belangrijkste levensmoment van onzen dichtervorst zijn onderzocht. Maar ook Anslo's overgang is noodwendig een pijnlijke ervaring voor de Amsterdamsche broederschap geweest. Wel is waar was de man nog zeer jeugdig, maar hij beloofde zooveel. In de geletterde kringen, waarin hij verkeerde, had hij zich stormenderhand een plaats veroverd, misschien wel een te voorname, maar hij nam haar in op het oogenblik, waarop hij vaarwel zeide, wat zijn gansche familie dierbaar was. En daarmede heeft hij verloren, misschien tegelijk gewonnen wat zieleleven aangaat, maar verloren de kans te worden een der poëeten, aan wie het nageslacht dankbaar zijn hulde blijft bieden. Zijn beteekenis als letterkundige houdt vrijwel op, wanneer hij zich te Rome in het geestelijk gewaad hult. Nog zingt hij enkele zangen, nog klinken er verzen van zijn lippen, maar hij geeft niet datgene, dat terecht mocht worden verwacht na een roemrijken aanvang.

Reyer Anslo was in zijn jeugd een gevierd dichter. Misschien zou onze smaak, die anders proeft dan twee en een halve eeuw geleden, in onze dagen iemand van zijne gaven minder hebben geprezen, een feit is het, dat hij een roem droeg, zooals slechts aan weinigen op zulk een jeugdigen leeftijd gegeven wordt. Koninklijke eer valt hem te beurt. Een gouden keten werd hem door Koningin Christina van Zweden geschonken voor een vers op de vorstin. Een lofdicht op het Amsterdamsche stadhuis werd zoozeer op prijs gesteld, dat de burgemeesteren den dichter een zilveren schaal vereerden. Hij geniet het voorrecht met mannen van grooten naam te kunnen omgaan. Gerard Brandt is zijn vriend, Vondel converseert met hem, zegt over hem dat hij is een ‘dichter van cierlijke netheid’. Six van Chandelier noemt hem zelfs ‘prins der Amsterdamsche poëeten.’ Zijn voornaamste werk uit zijn jongelingsjaren, ‘de Parijssche bruiloft’, een treurspel over de Bartholomeusnacht werd niet alleen vertoond[1)], maar zelfs herhaalde malen uitgegeven. Voorzeker wie dit nog vóór zijn 23ste jaar bereikt is niet zonder talent.

Wat in zijn volgende twintig levensjaren gepresteerd werd, weegt niet op tegen de vruchten van dit schoone begin. Het is méér geschied, dat een bekeering een dichter kost. Geven wij niet de geheele verzameling verzen van Jan Luyken gaarne present voor dat kleine bundeltje ‘Duytsche lier’, toen Luyken nog een man der wereld was gedicht? De man der wereld maakte ook bij Anslo plaats voor den man des geestelijken levens, in casu der kerk. Misschien zal hij te Rome in het hospitaal, waar hij vertoefde, velen kranken zielen troost hebben gebracht, misschien heeft hij als verpleger groote verdienste gehad, maar hij heeft niet meer vermocht de harten te verkwikken met zangen en liederen een Anslo waardig.

Zijn letterkundige nalatenschap werd in 1713 door Joan de Haes uitgegeven, verschillende bloemlezingen, zoowel uit de 17e als uit de 19e eeuw, bevatten verzen van Anslo. Uit die nalatenschap memoreeren wij als het voornaamste: ‘De martelkroon van Steven’, opgedragen in 1646 aan zijn oud-leermeester Adrianus Junius. Aan het gedicht - 1100 regels - gaat een voorrede vooraf, waaruit blijkt dat een

1) 14 Nov. 1650 te Amsterdam (C.N. Wybrands, Het Amst. Tooneel).

ander dichtstuk ‘Pauwels bekeering’ bestaan heeft, dat evenwel niet in druk bekend is. Daarop volgde ‘CLV Bybelsche Printverbeeldingen’, een bundel bijschriften bij prenten. Ter kenschetsing no. 1:

De schepping der werelt.

Toen Godt den wereltkloot hadt in zijn vorm gegoten
Is hemel, aarde en zee en lucht uit niet gesproten.
Wat redelyk vernuft begrypt dit wonderwerk?
Het sterk en vast geloof maakt deze reden sterk.

Zijn moeder werd met een opdracht vereerd.

Anslo's voornaamste werk, het reeds genoemde treurspel, opgedragen aan den Zweedschen gezant Michiel le Blon, die hem Christina's gouden keten bezorgd had, is uitgegeven tusschen Februari en September 1649, want dit geschiedde nà de onthoofding van Karel I en vóór Anslo's vertrek naar Rome. Uit de voorrede blijkt, dat de dichter ook slechte critiek op vroeger verschenen gedichten had ontvangen en dit treurspel dan ook slechts uitgeeft ‘terwille van een, die mij zoo lief is als het licht’. Het blijkt uit een vers volgende op de opdracht dat de uitverkorene zijns harten een nichtje van Pieter Czn. Hooft was, nl. Magdalena Baak. Uit dezen tijd dateeren ook enkele kleinere dichtstukken.

Na zijn vertrek naar Rome kwam niet veel meer te voorschijn. Eenige verzen, benevens ‘Schilderkroon’ - 400 regels - en ‘De pest te Napels’ - ongeveer 1400 regels, in 1656 gedicht. - Ziedaar wat van Anslo ons gewerd! Veel is het niet, al beloofde het veel. Eén vers zullen wij meedeelen, omdat het o.i. zeer welluidend is en fijngevoeld, ook omdat daaruit zoo straks een bewijs betrekkelijk zijn overgang wordt aangehaald.

Afscheit van Amsterdam.

Hier, daer de Ryn met radde watren stroomt
Door bergen hardt van steenen, vol geboomt,
  Of wyngaartranken,
Hier reize ik heen; maar gy, myn voetstervliet,
Myn Amstelstroom, al zie ik u hier niet,
  Ik wil u danken

Voor al uw gunst, waar van ik roem en boog.
O Waternimf, gy zyt my uit het oog,
Niet uit het harte.
't ls waar, myn stadt, dat ik van u niet lang
Ben afgeweest, maar 't is my reets te bang
En groote smarte:

Myn hart wordt flaau, als 't denkt om al zyn bloet
Om vrient en vreemt, in myn zoo teer gemoet
Zoo diep gekropen;
Ik acht my aan myn bakermat verplicht,
En toen ik nu uit Hollant en het Sticht
Was uitgeloopen,

Toen keerde ik my heel twyflend langs de brug
By Nieuwersluis tot driemaal toe te rug
Naar Amstels vesten,
Tot dat myn geest, bevangen met een' tocht
Tot reizen, my weêr aan het reizen brocht,
En sprak op 't leste:

Op, maak u op, om met een' hoogen toon
Te Rome voor des Tybers Myterkroon
Latyn te spreken.
Ik stond verbaast, en even als die geen,
Die voorwaarts dryft, en door de stroomen heen
Niet ziet te breken;

Maar ziet nogh eens, zoo ver nu van den kant,
Zoo deerlyk om naar 't lieve vaderlant,
Zoo waardt als 't leven:
Zoo is 't met my, die om het Roomsche feest
U, die zoo lang my zyt zoo lief geweest,
Nu moet begeven.

Op den Rynstroom, den
12 September 1649,
by 't Bingerlogh.

R. ANSLO.

Anslo werd in 1626 geboren en ontving den voornaam Reyer of Reinier. Hij was uit het bekende geslacht van dien naam, dat in de 17e eeuw te Amsterdam wèl aangeschreven stond. Een oom Cornelis Claesz. Anslo was een zeer gezien prediker onder de Mennisten.[1] Het spreekt van zelf, dat bij hen Anslo's overgang een zeer pijnlijken indruk moet

1) Rembrandt schilderde zijn portret.

hebben achtergelaten. Reeds op zeer jeugdigen leeftijd verloor hij zijn vader, zoodat zijn ooms Claes Claesz. Anslo en Joost Claesz. Anslo met de voogdij werden belast. Zijn moeder Hester Willems hertrouwde in 1631 met Jan Ysbrants Rodenburg[1], neef van den bekenden dichter en oud-gezant in Spanje Theodore Rodenburg. Op de Latijnsche school, waaraan Adrianus Junius rector was, ontving Reyer zijne opvoeding. Twintig jaar oud werd hij in de Menniste-vermaning aan het Singel bij het Koningsplein gedoopt.

Twee kleinigheden verdienen een korte behandeling. Over zijn leeftijd en zijn voornaam heeft altijd verwarring bestaan. De leeftijd gaf aan Roomsche schrijvers zelfs aanleiding tot een uitvoerige gedachtenwisseling over en weer. De spelling Remmert van Jos. Alberdingk Thijm berust op een drukfout bij Ludolf Smids en omdat Six van Chandelier hem ééns Rijnbrand noemt, geeft Dr. Jan ten Brink hem dezen foutieven naam. Uit het doopboek en uit het register der weeskamer blijkt, dat hij Reyer heette, ook wel geschreven Reinier, zooals G. Brandt en Joan de Haas doen, Reynier zooals een oud geslachtsregister opgeeft en Raynerus volgens sommige officieele stukken te Rome. Reyer is hetzelfde[2] als Reinier, gelijk Pieter en Peter hetzelfde is.

Door een onzalige drukfout bij N.G. van Kampen, braaf gecopieërd door allerlei schrijvers tot zelfs door Ten Brink, is als geboortejaar 1622 genoemd. Alberdingk Thym en prof. H.J. Allard hebben op scherpzinnige wijze bij gebrek aan een officieel gegeven betoogd, dat Anslo in 1626 het levenslicht zag. Hun betoog weergeven is thans overbodig omdat een drietal plaatsen voldoende bewijs zijn. Bij G. Brandt vonden wij in zijn ‘Daghwijzer’ op 16 Mei den juisten leeftijd - Brandt was Anslo's vriend uit zijn jeugd. - En wij danken dr. Joh. C. Breen, adjunct-archivaris te Amsterdam, voor de twee andere plaatsen: 1e het geslachtsregister, waarin Reinier op 1626 wordt aangewezen, 2e het register der weeskamer, waaruit blijkt dat op 17 September 1631 Reyer was ‘out 5 Jaren oft daeromtrent’. - Reyer had twee broeders en zuster en was de jongste van de vier kinderen.[3]

1) J. Yz. Rodenburg was koekbakker.
2) Zie bijlage.
3) Zie bijlage.

Dit jaartal is in zooverre van belang, omdat het een groot verschil maakt of iemand op 23- of op 27-jarigen leeftijd van geloof verwisselt. Vier levensjaren beteekenen dàn zeer veel. Zooveel te ouder, zooveel te vaster is de overtuiging reeds ingeworteld, zooveel te meer zal worden geaarzeld zulk een beteekenisvollen stap te doen, zooveel te bezadigder is men geworden. Op een leeftijd van te nauwernood 23 jaar echter mogen wij niet anders dan verwachten, dat spoedig gedweept en ras besloten wordt.

Voor dwepen was bij Anslo een vruchtbare grond aanwezig. Hij was ongezond vroom. Twintigjarigen, die lange godsdienstige verzen maken, die met loftuitingen en eerbewijzen worden overladen en daarbij een vurige genegenheid voor een jeugdige schoone voeden, hebben brandstof genoeg opgehoopt. Één teleurstelling kan de vonk worden, die ontsteekt. De dwepende Anslo heeft op den gevaarlijksten leeftijd de grootste teleurstelling ondervonden, die weggelegd is voor een man. Reeds was hij ter wille van zijn geliefde Roomsch geworden, thans trok hij naar Rome, omhelsde daar openlijk[1)] de nieuwe leer en hulde zich in het geestelijk gewaad.

Prof. Jonckbloet wees als reden van overgang Magdalena Baak aan. Uit dépit over een weigering zou Anslo het geestelijk ambt gekozen hebben. Van Roomsche zijde werd deze voorstelling bestreden met een ironisch vermaak. Hoe nu! zou iemand Roomsch worden om een blauwtje bij een protestante joffer! En zij wezen als oorzaak aan: de godsdiensttwisten zouden Anslo van de protestanten afkeerig hebben gemaakt, gelijk daarin ook de reden van Vondel's overgang werd gezocht. Van hunne zijde is de schoonste reden van overgang gezocht, maar de... onwaarschijnlijkste. Zeker wat Vondel betreft kan weerzin tegen die godsdiensttwisten waaraan de dichter zelf zich had bezondigd een bijreden zijn geweest, doch nooit de hoofdreden. Deze moet elders gezocht. Wie er naar zoekt en vindt zal zich grootelijks verdienstelijk maken. Doch wat Anslo aangaat, weerzin tegen godsdiensttwisten, die in den tijd van zijn overgang niet plaats hadden, kan moeielijk aanwezig zijn geweest. Er is juist geen tijd waarin de Mennisten èn de Calvinisten èn

1) 7 December 1651.

de Lutherschen zoo kalm leefden als omstreeks het sluiten van den vrede te Munster.

Wij wijzen op enkele punten die Anslo's overgang hebben bevorderd. Vermoedelijk was de aangehuwde familie van Anslo, de Rodenburgs, niet in haar geheel protestant. Ridder Theodore Rodenburg, die door den Spaanschen koning geridderd werd en gezant in Spanje was, zal wel Roomsch zijn geweest. Onder de vrienden waren Roomschen. De Kieften o.a. studeerden aan een Roomsche hoogeschool. Kort te voren was, twee huizen van de Menniste-vermaning, een Roomsche kerk geplaatst. Denkelijk zal de opgeschoten jongen uit nieuwsgierigheid zijn gaan kijken. Voorts de omgang met Vondel. Wel is waar is het slechts van éénmaal bekend, dat Reyer met Joost sprak[1)], met de familie Anslo ging Vondel om en met de familie van de jonge dame die aan Reyer zoo lief als het licht was, converseerde Vondel, was ermede bevriend. Zelfs is het waarschijnlijk, dat de moeder van Anslo een aanverwant van Vondel was.

Bovendien kan het niet anders of de opzienbarende overgang van den beroemden Joost - ook uit de menniste vergadering - moet een verlokkende uitwerking gehad hebben. Reeds Wagenaar merkte op: ‘veelligt op Vondels voorbeelt.’ Zeker gelijk het thans onder de letterkundigen, vooral onder de jongsten, een mode is geworden socialistische neigingen te vertoonen, zoo zal na Vondels overgang en door den omgang met hem onder de schrijvers en dichters ontstaan zijn een mooi-vinden van - en charme zoeken in Roomsche zaken. Ook vreezen wij dat Vondel zelfs... een handje geholpen heeft. Want onze eerzame kousenkooper, eertijds menniste dienaar (of diaken), was een proselietenmaker. Eenigen tijd geleden publiceerde J.F.M. Sterck een stuk, waaruit blijkt dat in 1661 een ‘honestus mercator e mennonis schola’ (d.i. een eerzaam koopman uit de mennisten) door Vondel tot de H. Moederkerk is gebracht. Vergeten wij ook niet, dat te dier tijde veel meer menschen Roomsch waren dan vermoed wordt. Wij kunnen veilig rekenen, dat in 1648 hoogstens ⅔ protestant was, vermoedelijk niet veel meer dan de helft. In 1572 was Holland slechts voor 1/10

1) Namelijk toen de lijkreden op Hooft in den Schouwburg werd uitgesproken.

protestant. Na dien tijd keerden vele vluchtelingen terug en konden de bannelingen van Alva weder veilig in het land komen. Het aantal protestanten is in de eerstvolgende jaren belangrijk toegenomen, maar zoo snel kan dat niet gegaan zijn, of in de 17e eeuw was nog steeds een groot deel der bevolking Roomsch. Het spreekt van zelf, dat een jongmensch te midden van Roomschen spoediger overgaat, dan wanneer hij in een zuiver protestantsche omgeving vertoeft.

Anslo is door paters Jezuieten[1)] vóór September 1649 te Amsterdam bekeerd geworden. Waarschijnlijk bleef hij een tijd lang crypto-katholiek, totdat hij naar Rome vertrok. Zijn bekeering is beslist te Amsterdam veroorzaakt en niet in 1651 te Rome zooals een enkele schrijver meent.

En dit niet alleen, omdat de verslagen der paters (de 'litterae annuae') daarvoor getuigen, ook omdat Anslo Roomsche uitdrukkingen gebruikt in zijn 'Afscheit van Amsterdam'. Wie aandachtig het 5e en 6e couplet leest, zal moeten toestemmen, dat deze verzen nooit in dien vorm door een protestant zouden zijn geschreven. Ook de aanteekening in het dagboek van een zijner reisgenooten, dat zij te Venetië vleesch aten, *hoewel* het vastendag was, kan slechts verklaard worden door aan te nemen dat één uit het gezelschap Roomsch was. Bovendien publiceerde J.F.M. Sterck een archiefstuk uit Rome, waarin hij genoemd wordt 'dioec. Harlemensis', d.i. uit de diocese van Haarlem.

Zoo was Anslo overgegaan tot de Roomschen, terwille van een begeerenswaardige partij, Magdalena Baak, wier familie behoorde tot de katholieke kerk. Aan haar moeder Magdalena van Erp droeg Vondel zijn Roomsche 'Kruysbergh' op. Ware zij protestant geweest, zij zou feestelijk bedankt hebben te worden vereerd met zulk een opdracht. Debora Baak, Magdalena's zuster huwde met den Roomschen Joannes Wuytiers. Het meisje was begeerenswaard: nichtje van Hooft, van aanzienlijke familie, gefortuneerd, en buitengemeen ontwikkeld, zij sprak verscheiden talen. Maar het hielp Anslo niet, dat hij in jeugdigen overmoed Roomsch werd. De prijs voor zijn overgang gewerd hem niet.

Zijn geliefde had hem eerst gedrongen zijn 'Parijssche

1) Door August van Teylingen, Petrus Lourenssen en Henricus van Alkemade.

bruiloft' uit te geven, daarna zich te werpen in Rome's schoot. Het was al vergeefs. Reyer had verpoozing en verstrooiing noodig. Het volgende jaar zou te Rome een groot 'jubelfeest' gevierd worden en de paters haalden hem over een reisje naar Rome te maken. Dan zou hij in tegenwoordigheid van den paus met een Latijnsche toespraak openlijk tot de kerk toetreden. Wie nog eens aandachtig het 6e couplet van zijn 'Afscheit' leest, vindt reeds daarin dit voornemen, dat hij ook ten uitvoer legde gelijk de 'Acta missionis' van pater Norb. Aerts ons leert.

Anslo ging met enkele jongelieden naar Rome. Aldaar aangekomen, scheidde hij zich van zijn reismakkers en vestigde hij zich in het huis van kardinaal Luigi Capponi, waar hij een inferieure dienstbetrekking bekleedde. Reyer was uit den burgerstand afkomstig. Hij moest dus zelf in zijn onderhoud voorzien. Vrijwel terstond moet hij het geestelijk kleed hebben aangetrokken, want reeds in 1650 trof Six van Chandelier hem te Rome aan 'in lange knunnikrokken'. Daaruit make niemand op, dat hij toen reeds het voornemen koesterde het coelibaat te omhelzen. Eerst later schijnt dit voornemen te zijn opgekomen.

De faam is gewoon de dingen reusachtig te vergrooten-Bediende bij een kardinaal, dus in zekeren zin met zulk een voornaam personage omgaande, werd in Holland het gerucht verspreid, dat Anslo geroepen was tot groote dingen. Het heette dat hij een aanzienlijke positie bekleedde en Bidloo schrijft zelfs, dat Reyer kans heeft gehad op het kardinaalschap! Dat het geloofd werd is een bewijs voor onze hiervoor uitgesproken meening, dat onze dichter een zeer veel belovend jongeling was, hoog aangeschreven in zijn kringen. Van zulk een is men bereid te gelooven, dat het hoogste bereikt worden kan.

Van Anslo's leven in Italië bestaan schaarsche berichten en tòch zijn zij voldoende om te begrijpen, dat van al die vermeende grootheid bitter weinig bestaan heeft. Reeds meldden wij hoe weinig in deze twintig jaren zijn letterkundige verdienste was, in het geheel ongeveer 2000 versregels, waarvan het overgroote meerendeel bij de lezing ons maar zeer matig voldoen kon.

Onder zijn kleinere gedichten uit dien tijd behooren een

paar vleiende verzen op koningin Christina van Zweden, toen zij te Rome kwam, benevens een lofdicht op den verzenbundel van den heer van Clootwyck. Wij zijn geneigd te vermoeden, dat aan Anslo deze bundel gansch onbekend was, de verzen daarin vervat toch zijn liederlijk-gemeen.

J.F.M. Sterck publiceerde in 1893 eenige archivalia. Daaruit blijkt, dat Anslo in 1656 verzocht om in den geestelijken stand te worden opgenomen. Daarbij was de kardinaal Constaguti zijn voorspraak. Den 10^{en} Juni van dat jaar ontving hij de tonsuur. Eerst 18 September 1666 werd hij tot sub-diaken gewijd. Na tien jaar had hij nog niet de priesterlijke wijding ontvangen. Kunnen wij anders dan veronderstellen dat zijn positie te Rome nederig was? Bovendien is een brief van Andries Kiefte bewaard gebleven, die Anslo in 1667 opzocht en hem vond in het huis van het hospitaal van Vlaanderen bij St. Andries de la Valle, in de kost bij Monsr Jean Muvem, meester van het hospitaal. Zouden wij mogen vermoeden, dat Anslo de kranken verpleegde, ziekenoppasser was?

Twee jaar later bevond Reyer zich te Perugia, waar een hoogeschool was. Misschien studeerde hij op dat oogenblik aldaar. Den 16^{en} Mei 1669 overleed hij in deze stad.

Het duurde tot 1713 éér zijn verzamelde dichtwerken werden uitgegeven door Joan de Haes. Het oordeel was gedeeltelijk zeer ongunstig. Nog in hetzelfde jaar verscheen in een zekere ‘Boekzaal’ een scherpe critiek, gelijk ons bleek uit een anticritiek ‘Aenmerkingen over het uittreksel van R. Ansloos Poezy in zekere Boekzaal’.

Vatten wij ons onderzoek te samen, dan kan het niet anders, of de luide loftuitingen aan Anslo door Roomsche schrijvers toegezwaaid zijn ons te veel. Zeker onder zijn versregels zijn beslist fraaie, zoo o.a. in ‘Het gekroonde Amsterdam’:

> O parel aan de landskroon nooit volprezen!
> O Hollands wonderding!
> Was Nederland een ring,
> Gij zoudt, o Stad, de diamantsteen wezen.

Maar Jonckbloet heeft gelijk, wanneer hij schrijft, dat ‘men te veel ophef van hem heeft gemaakt. Terwijl hij naar 't verhevene streeft, schrijft hij niet zelden bombast, afgewisseld

door het platste proza. De heidensche goden spelen een groote rol in zijne gedichten: zij dienen om met rammelende klanken het gebrek aan gevoel en fantazie te bemantelen.' Toch prijst Jonckbloet hem ook: 'Maar bovenal had hij zich Vondel ten voorbeeld gekozen, wiens stijl en manier hij zich zoo eigen maakte, dat enkelen zijner stukken, wat den vorm betreft, in den besten Vondeliaanschen toon zijn gedicht.'

Te Rome moet Anslo ook Latijnsche verzen gedicht hebben. Zij worden uitbundig geprezen en men verhaalt, dat hij in 1651 uit handen van paus Innocentius X daarvoor een gouden medaille ontving. Wij zien daarin de verzen, die zijn lier zong toen hij op het feest van den H. Ambrosius zich openlijk bij de Roomsche kerk voegde. Mede op dien grond houden wij 1651 voor het juiste jaar van zijn openlijke toetreding, gelijk Paul Alberdingk Thym reeds betoogde, en achten wij dat voor het jaar 1650 te weinig grond bestaat[1]. Helaas deze Latijnsche verzen zijn niet bewaard gebleven. Wij kunnen er niet over oordeelen. Doch wanneer ons oordeel over de bewaard gebleven verzen - waarlijk verre van aangename lectuur - met dat van Jonckbloet overeenstemt, dan zal ieder ons toegeven, dat de lof aan Reyer toegebracht door zijn uitgever de Haes is overdreven. Onder het jeugd-portret van Anslo, omstreeks 1649 door Govert Flinck geschilderd en door J. Folkema in prent gebracht, schreef de Haes:

> Dus heeft de kunst ons Anslo afgemaelt.
> Maar van zyn geest, door hemelsch vuer bestraelt,
> Heeft hij ons zelf een schooner print gegeven
> In dichten, daer hij eeuwigh in blyft leven.

Wat Anslo's overgang betreft, wij blijven de reden daarvan zoeken bij Magdalena en schrijven hem toe aan een minder idealistische beweegreden, dan prof. Allard S.J. deed. En den overgang zelf blijven wij betreuren niet alleen, omdat het ons altijd smart, wanneer een Mennist zijn broederschap vaarwel zegt, al troost ons de gedachte, dat het ditmaal een

1) Prof. Allards meening, dat Anslo's geheime overgang reeds in 1648 viel, wordt weerlegd door het feit, dat na Februari 1649 zijn 'Paapsche bruiloft' verscheen, dat nog te veel protestantsch is.

jeugdig man was, die nog niet tot rijpheid van overtuiging en diepte van levenservaring gekomen was, maar óók betreuren wij dien overgang, omdat wij daaraan toeschrijven, dat Anslo's dichtbron vrijwel verstopt is geraakt.

K. VOS.

Bijlage.

Uit het Register der Weeskamer No. 21, fol. 204:
'Den 17. Septembris 1631 hebben
Claes Claesz Anslo ende Joost Claesz Anslo als oomen ende vooghden van de 4 nagelaten onmondige kinderen van Reyer Claes Ansloot Lakencooper als Willem out 9 Jaren Claes out 8 Jaren Ryckgen out 6 Jaren ende Reyer out 5 Jaren ofte elx daeromtrent daer moeder aff is Hester Willems'....
Uit G. Brandt Daghwyzer der Geschiedenissen, blz. 225: 'Reinier Anslo, uitneement Hollandtsch Poëet, te Perugie O. [biit]. 1669. oudt 43 jaren.'

Dat Reyer en Reinier dezelfde naam is, bleek ons uit een archiefstuk, waarin *beide* spellingen voorkomen.

Hartleben's dagboek.

Otto Erich Hartleben. Tagebuch. Fragment eines Lebens. Mit 24 Illustrationen. München, Albert Langen. 1906.

Otto Erich Hartleben, wiens *Rosenmontag* mij onlangs aanleiding gaf iets van zijn ontwikkelingsgang te vertellen[1)], is slechts veertig jaar oud geworden en van zijn veertig jaar heeft de rijk begaafde er heel wat verboemeld. Van de vierentwintig photo's, die het eerst onlangs door zijn vriend Franz Ferdinand Heitmüller uitgegeven dagboek illustreeren, is er een dat tot onderschrift draagt: 'Otto Erich beim Wein im Grauen Bären zu Innsbruck' en menige bladzijde van dit slechts tien van zijn levensjaren (1887 tot 1897) omvattend, met zeer, zeer lange tusschenpoozen en zeer fragmentarisch gehouden boek wordt gevuld met herinneringen aan liefdesavonturen en biergenoegens.

Hoe Hartleben zijn leven opnam lezen wij onder dagteekening van 19 December 1896, waar hij schrijft: 'Ich lebe gern und habe wohl stets mehr und freier genossen als die Mehrzahl meiner Mitmenschen. Dazu hab' ich mich nicht immer gern bekannt - es gab eine lange Zeit in meinem Leben, wo ich mich meiner natürlichen Genussfreudigkeit schämte. Ich war zwar nie ein Christ, aber ich glaubte zeitweise Sozialdemokrat sein zu müssen; ich glaubte heilig werden zu müssen und erachtete es für meine Pflicht, meine Kräfte in den Dienst einer guten Sache zu stellen. Das ist jetzt vorbei. Ich habe gelernt, dass man diese gute Sache

1) *De Gids* van Maart jl. blz. 590.

selber ist, und seitdem bemühe ich mich, meine Kräfte in meinen Dienst zu stellen.'

Dienzelfden gang, van het socialisme naar het individualisme, had Hartleben reeds drie jaar te voren de heldin van zijn tooneelspel *Hanna Jagert* doen afleggen. Ook deze is tot de overtuiging gekomen dat een mensch tot zijn vijfentwintigste jaar het zich tot zijn taak kan rekenen en er zijn vreugde in kan vinden, de menschheid gelukkiger te maken; maar later gaat men denken dat men er toch zèlf ook is, dat men zelf ook leeft, 'und wenn man dann auch nur eine Spur von guten Gewissen hat, ich meine, nur 'n bischen Ehrgeiz, ein Individuum zu bedeuten... dan jagt man die ganze Resignationsfatzkerei, all das wehleidige Gejammer um die lieben Mitmenschen der nächsten Jahrhunderte schönstens zum Teufel und sagt sich: ich und noch einmal ich - will ein ganzer sein! Ein ganzer, ein einziger - ich selber!'

En de dichter Hartleben, die deze evolutie in zijn levensopvatting voornamelijk toeschreef aan de indrukken opgedaan op zijn herhaalde reizen in Italie en zijn indringen in de wondere geheimen der Renaissance, bracht dit vroolijk vertrouwen in zich zelf onder woorden in 'Toscanischer Frühling', waarmede de bundel *Von reifen Früchten* opent:

> Das Erste sei, dass man der Welt sich freue,
> sich vor den Andern froh geniessen lerne -
> in stiller Nähe, wie in bunter Ferne
> das Alte frisch geniesse wie das Neue.
>
> Doch schaff dir auch ein Herz voll stolzer Treue,
> eins in sich selbst in seinem tiefsten Kerne!
> Der Freie traut durch Wolken seinem Sterne -
> das Brandmal aller Sklaven ist die Reue.

Komen wij dezen Otto Erich op elke bladzijde van zijn dagboek tegen, hij waarschuwt dat wat hij daarin schrijft slechts voor hen bestemd is 'die sich persönlich mit (ihm) unterhalten mögen', en de vriend, die het uitgeeft, noemt dit geschrift een boek voor de vrienden, voor de meer intiemen, die den helderen klank van zijn stem en zijn kinderlijk vroolijk lachen weer hooren mogen, en voor de anderen die in het overbekende beeld misschien hier en daar een nieuwen karaktertrek zullen ontdekken.

Maar ook voor de verder af staanden, voor hen, die in Hartleben enkel den fijnbesnaarden, gevoeligen kunstenaar zoeken, leveren deze aanteekeningen en bekentenissen van den man, dien zijn vriend Rudolf Steiner roemde als ‘ein posenloser Mensch’[1], veel belangrijks.

Wel het belangrijkste lijkt het mij, te zien, hoe Hartleben, die in het leven met alle conventie en vormen had gebroken, in de kunst, en met name in de poëzie, voor den strengen vorm van de klassieke tradities den grootsten eerbied koesterde, en er zich met ernst op toelegde, dien vorm volkomen machtig te worden.

In den zomer van 1888 wijdt de toen drieëntwintigjarige bladzijde na bladzijde van zijn dagboek aan quaesties als die van het hiaat, van de waarde der lettergrepen in het Duitsche vers (als Wortton, Verston, Quantität), van het rijm. Voor het rijm stelt hij den regel:

‘Das erste Gesetz für den Reim ist, dass die durch ihn hervorgehobenen Silben für den Sinn der Verse von Wichtigkeit sind.’

En dan geeft hij voorbeelden van banale rijmen, van rijmen waarin de rijmwoorden enkel stopwoorden zijn, om te eindigen met twee voor zijn thesis treffende voorbeelden uit Goethe, in wiens rijke lyriek hij volgens zijn eigen verklaring sedert zijn vroege jeugd thuis was. Het eerste ‘prachtige’ voorbeeld leveren de aanvangsregels van het beroemde gedicht uit *Wilhelm Meister*, ‘Der Sänger’:

> Was hör ich draussen vor dem Thor,
> Was auf der Brücke schallen?
> Lass den Gesang vor unserm Ohr
> Im Saale wiederhallen!

‘Thor, schallen, Ohr, hallen’ - de geheele inhoud van de vier regels ligt in deze vier rijmwoorden, zegt Hartleben. ‘Eben so frappant’ noemt hij in ‘Erlkönig’:

> Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?
> Es ist der Vater mit seinem Kind.
> Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
> Er fasst ihn sicher, er fasst ihn warm.

1) ‘Ob er recht hat?’ schrijft Hartleben. ‘Vielleicht ist es schon eine Pose, dass ich dieses Lob erwähne.’

‘Wind, Kind, Arm, warm: der ganze Inhalt fast.’ En zoo - zegt hij - is het in meerdere of mindere mate overal bij Goethe.

Zoo was voor Hartleben de verskunst niet slechts een ‘Spielerei’, maar een ernstige kunst, voorwerp van gestadige studie. En wat hij vermocht, hoe hij de onder anderer handen vaak zoo stugge Duitsche taal in het vers aan zijn wil wist te onderwerpen, haar wist te kneden en te drijven in de meest smaakvolle vormen, bewijzen de vertalingen uit Albert Giraud's *Pierrot lunaire*, die wij in het dagboek vinden afgeschreven: ‘Eine subtile Ciselirarbeit’ noemt hij het vertalen van zulke gedichten. ‘Ik heb’ - zoo lezen wij in het dagboek - ‘er heel wat uren aan besteed. En toch - is de bekoorlijkheid van de Fransche “rondeaux” op verre na niet bereikt. Men bedenke slechts dat deze het gedicht doorloopende gracieuze refrains in het Fransch door klinkende rijmen met het overige zijn samengesmolten. Welk een welluidendheid, en hoe kaal is daarbij mijn rijmlooze vertaling!’ Doch men moge dan in die ‘kale’ vertaling het rijm missen, het rijm, waardoor Lynceus' ‘Rede’ Helena ‘so seltsam und freundlich’ klonk:

> ....hat ein Wort zum Ohre sich gesellt,
> Ein andres kommt, dem ersten liebzukosen[1)]

- deze vertaling lijkt mij niettemin voortreffelijk van toon, en het werk van een man van smaak. Als voorbeeld kies ik ‘Violon de Lune’, en laat het oorspronkelijke aan de vertaling voorafgaan:

> L'âme du violon tremblant,
> Plein de silence et d'harmonie,
> Rêve dans sa bôite vernie
> Un rêve languide et troublant.
>
> Qui donc fera, d'un bras dolent,
> Vibrer en la nuit infinie
> L'âme du violon tremblant,
> Plein de silence et d'harmonie?
>
> La lune, d'un rais mince et lent,
> Avec des douceurs d'agonie,
> Caresse de son ironie,
> Comme un lumineux archet blanc
> L'âme du violon tremblant.

1) Faust. Zweiter Theil. III.

Hartleben vertaalt:

> Die bebende Seele der Violine,
> voll schweigend-reger Harmonien,
> sie träumt im ruhenden Gehäuse
> nachzitternder Erschlaffung Träume.
>
> Wer wird aus solcher Nacht sie wecken
> aufs neu mit schmerzensmächt'gem Arme,
> die bebende Seele der Violine,
> voll schweigend-reger Harmonien?
>
> Ein feiner zager Strahl des Mondes -
> mit süssen Qualen letzter Schmerzen
> ironisch tändlend - reizt und reget
> still mit dem silberzarten Bogen
> die bebende Seele der Violine.

Bladerend in het dagboek, krijgt men, onder tal van aanteekeningen, die misschien enkel voor de intieme vrienden beteekenis hebben, allerlei aardige kijkjes op de letterkundige ontwikkeling van den rijk begaafden Otto Erich. Uit zijn gymnasiumtijd stamt een notitieboekje, dat later dienst doet om een kreupele tafel recht te doen staan en een versje bevat als het volgende:

> **Antike Ethik.**
>
> Na, diese alten Griechen! Alle Wetter!
> Der sittliche Bankrott war unausbleiblich.
> Denn welches Beispiel gaben schon die Götter:
> Selbst im Olymp war die Bedienung.... weiblich.

Van den student zijn de herinneringen aan zijn ijverig studeeren in Platen en de Platensche metriek, waardoor hij de techniek van het vers onder de knie kreeg. Zijn voornemen om een boek ‘Die Technik des Verses’ te schrijven is nooit tot uitvoering gekomen: voorstudiën voor zulk een werk vindt men in het dagboek bij menigte. Zulk een arbeid gaf hem het recht om hun, die hem een ‘Platenide’ noemden, toe te voegen:

> Ein schlechter Vers ist Sünde, Titaniden,
> Und freie ‘Rythmen’ nenn' ich Laster gar.
> Mögt Ihr mich schelten einen ‘Plateniden’ -;
> Schönheit ist Form - und was geklärt, ist klar.

Het is te begrijpen dat een jonge man met zulke neigingen en van een zoo uitgesproken literairen aanleg met juridische studien en de praktijk van een 'Referendar' in een 'nest' als Stolberg in den Harz weinig ophad. Zoo schrijft hij 17 Juni 1890: 'Gestern war ein verlorner Tag. Ein Tag, welcher der Jurisprudenz gehörte. Pfui Deubel! Wann wird diese Schmach ein Ende haben? Antwort: Wenn du einen nennenswerthen Bühnenerfolg erzielt hast. Darum: arbeite!'

En Otto Erich arbeidde - op zijn manier; dat wil zeggen: met lange tusschenpoozen, die voor een deel 'im Dienste der Justiz', maar voor een grooter deel 'beim Biere' worden doorgebracht. De geldquaestie komt nu en dan op het tapijt. Vijftien mark voor een bijdrage in de 'Moderne Dichtung' komen op het oogenblik dat hij zijn horloge zou moeten beleenen. En als er dan geld is wordt hij, volgens zijn bekentenis, weer zoo 'riesig leichtsinnig', dat hij het een veel rustiger gevoel vindt, geen geld te hebben, al ware het alleen omdat men er dan niet over hoeft na te denken 'wie mann es unterbringen soll.' Dat alles is weinig bevorderlijk voor het tot stand komen van het drama, waaraan hij werkt. Eindelijk komt ook dit klaar. In Februari 1892 brengt hij den directeur van het Lessingtheater in Berlijn, 'dem grossen Oscar' (Oscar Blumenthal), een stuk dat, eerst 'Die Begehrliche' gedoopt, thans 'Frauenmut' heet en een jaar later als *Hanna Jagert* door de politie verboden wordt. Het Oberverwaltungsgericht heft eenigen tijd later het verbod op - maar nu wordt het door Blumenthal toch niet terstond opgevoerd; dat geschiedt eerst later. Een ander stuk *Das Ehrenwort*, door denzelfden directeur aangenomen, moet ook lang op de opvoering wachten.

En dat voor een man, die nadat hij tot de ontdekking gekomen was, geen lyrisch dichter meer te zijn, 'kein echter, kein naiver mehr', er op rekende als dramatisch schrijver naam te zullen maken! *Die Erziehung zur Ehe* had in 1893 een bescheiden succes, en eerst veel later, in 1900, maakte *Rosenmontag* Hartleben's naam als tooneeldichter door heel Duitschland bekend.

In dien tusschentijd had hij zich van een andere zijde doen kennen, en wel als fijn, geestig verteller van, soms gewaagde, geschiedenissen. Het zijn vooral *Die Geschichte vom abgerissenen Knopfe* (1893)[1] en

1) 13e und 14e Auflage. Berlin, S. Fischer. 1905.

Vom gastfreien Pastor (1895)[1], waarvan alleen de eerste terloops in het Dagboek genoemd wordt, die hem een bijzondere plaats verzekeren onder de schrijvers van vertellingen. Bahr, die verzekeren durft dat er in Duitschland nog nooit zulk een verteller geweest was, voegt daarbij: 'Man hat ihn damals gern den deutschen Maupassant genannt. Dazu fehlt ihm wohl doch jenes fast mystische Gefühl der innigsten Union mit aller Natur. Ich würde ihn eher einen deutsch burschikosen Marivaux nennen oder an manchen Parnassien denken, freilich an einen, der sich mehr mit Salvator als Champagner begeistert hätte.'

Mij dunkt dat dit laatste reeds elke vergelijking met Fransche voorgangers buitensluit. Hartleben voelde zich tot de Fransche literatuur zeker bijzonder aangetrokken: behalve zijn merkwaardige vertaling van Giraud's 'Pierrot lunaire' schreef hij, onder den titel *Der Ungebetene* een zeer geprezen vertaling van 'L'intruse' van Maeterlinck, en in zijn laatsten versbundel vindt men een 'Französisches Wiegenlied' van groote bekoorlijkheid. Maar hoe veel hij in zijn vlotten verhaaltrant van de Franschen geleerd moge hebben, de personen die in zijn vertellingen optreden en het milieu waarin zij zich bewegen, het is alles echt Duitsch.

Blijkens een aanteekening in zijn Dagboek van 27 Juli 1897 is Heine Hartleben 'verhasst', 'weil er niemals naiv und niemals humorvoll, sondern immer sentimental und immer frivol ist'; - wat niet wegneemt dat er in de genoemde vertellingen, zoowel als in andere verhalen die in het Dagboek voorkomen (o.a. in het verhaal van twee vroolijke Duitsche geestelijken, die hij op een regenachtigen dag te Rome tot een partijtje écarté weet over te halen en waarvan er een smokkelt), trekjes van Heine'schen humor te vinden zijn, waarvoor de schrijver zich niet behoeft te schamen.

In *Die Geschichte vom abgerissenen Knopfe* is de heldin een Berlijnsch 'scharreltje', dat zich Lore noemt, maar eigenlijk Bertha heet, en met een naieven bluf, die werkelijk overbluffend is, vertelt wat Graaf Arnim zegt als hij haar ontmoet; hoe zij in de Conditorei van Kranzler aan één tafeltje kwam te zitten met een heer die zich aan haar voorstelde als... Eugen Richter;

1) 19e bis 20e Aufllage. Berlin, S. Fischer. 1906.

wat haar vriendin de dame du palais Von Alvensleben - of was het Von Wedell? - overkomen is; en hoe het bouquet, dat zij op haar matrozenblouse draagt, haar uit een rijtuig is toegeworpen, door iemand die bepaald de koning van Portugal moet geweest zijn... Deze Lore, die eigenlijk Bertha heet, is door Hartlebens voortreffelijke teekening het type geworden van de Berlijnsche grisette. Dat er aan de matrozenblouse, die 'Graf Arnim' haar zoo graag aan ziet hebben, steeds een knoop ontbreekt, wat den neef van den verteller, die overigens door Lore formeel ingepakt is, voordurend ergert, zou men ook symbolisch kunnen opvatten, en dan den titel kunnen verklaren als 'de geschiedenis van eene, aan wie een steekje los is.'

Wat gewaagder, maar niet minder voortreffelijk verteld, is het verhaal van den 'Pastor' uit Stolberg in den Harz, die, wanneer op een avond in den zomer al de logementen in het plaatsje tot den nok gevuld zijn, aan twee dames uit de stad, met de laatste post aangekomen, op hoffelijke wijze in de echtelijke woning gastvrijheid verleent. De eene dienst is de andere waard, en wanneer nu in de stad, waar de oudste der dames, die de weduwe van een opperhoutvester beweert te zijn, een 'Mädchenpensionat' houdt, de 'Vereeniging voor inwendige Zending' bijeenkomt, maakt onze 'gastfreie Pastor' van het vriendelijk aanbod der dames gebruik om in haar 'Pensionat' zijn intrek te nemen. Hoe de Pastor daar ontvangen wordt, hoe hij er zich zoo thuis voelt, dat hij, 's ochtends vóór het ontbijt, naar gewoonte, zijn lange pijp voor het open raam gaat rooken, hoe 'broeder' Spüleboom hem daar op dat oogenblik ontdekt, hoe later, als hij op de vergadering van de 'innere Mission' komt, alle 'broeders' hem den rug toedraaien - dat alles moet men in het verhaal zelf lezen. Otto Erich vertelt deze buitensporige en zeer onwaarschijnlijke geschiedenis met een leuken humor, die onweerstaanbaar is. De kostelijke beschrijving van het leven der Kleinstädter is de onschuldige wraakneming van een, die jaren achtereen gedoemd was, de duffe atmosfeer van zulk een 'nest' in te ademen.

Niet als een groote figuur uit de nieuwere Duitsche letterkunde, maar als een man van smaak met een eigen, frisschen en vroolijken kijk op menschen en dingen, verdient de veelzijdig begaafde Otto

Erich Hartleben, voor wien ik in deze bladzijden wat belangstelling trachtte te wekken, zeer zeker de aandacht.

Wanneer men weet, hoe deze man van zoo schitterende gaven een deel van het rijke leven ongebruikt voorbij heeft laten gaan, terwijl hij met leege handen en een gevuld glas aan den weg zat en toekeek, dan krijgt het 'Gesang des Lebens' uit zijn onvoltooid gebleven komedie *Diogenes* een diepe beteekenis en klinkt het als een laatste roerende biecht:

> Gross ist das Leben und reich!
> Ewige Götter schenkten es uns,
> lächelnder Güte voll,
> uns den Sterblichen, Freudegeschaffenen.
>
> Aber arm ist des Menschen Herz!
> Schnell verzagt, vergisst es der reifenden Früchte.
> Immer wieder mit leeren Händen
> sitzt der Bettler an staubiger Strasse,
> drauf das Glück mit den tönenden Rädern
> leuchtend vorbeifuhr.

J.N. VAN HALL.

Teyler's museum en de beteekenis van geschiedkundige verzamelingen voor natuurwetenschap en industrie.

Den 28sten Juni 1903 werd te München onder het beschermheerschap van Prins Ludwig van Beieren, den vermoedelijken troonopvolger, een nieuw museum gegrondvest. Het kreeg toen den langen naam van 'Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik' en had zijn ontstaan hoofdzakelijk te danken aan het initiatief der heeren von Dyck, von Linde en von Miller, vooral van den laatsten. Verleden jaar is het tot 'Deutsches Museum' omgedoopt, een wel korter naam maar niet zoo duidelijk.

Eene buitengewone werkzaamheid is reeds door het bestuur ontwikkeld, dat nu over een ruim grondstuk beschikt en 7 millioen Mark verlangt voor op- en inrichting. Onder de propaganda behoort ook het houden van voordrachten over verwante onderwerpen. Door mijn vriend von Miller werd mij gevraagd deze in te leiden met wat bovenstaande titel vermeldt en ik deed dat op 2 Oktober jl. in eene vergadering, bijeengeroepen door Prins Ludwig persoonlijk in zijne eigen vertrekken in het Wittelsbacher Palais.

Ik moet beginnen met mede te deelen dat de inhoud van mijn voordracht niet geheel aan de wenschen voldeed, omdat ik de ondervindingen bij soortgelijke musea opgedaan en die niet altijd even gunstig waren ook meende te moeten vermelden, onder aanwijzing intusschen van de oorzaak. Wellicht nog aangespoord door deze bedenkingen hield von Miller den volgenden morgen in tegenwoordigheid van belangstellenden een meesleepend pleidooi, dat bekroond werd door een schitterend finantieel aanbod van den

kant der Beiersche bierbrouwers, en het laat zich aanzien dat de grootsche plannen zullen worden verwezenlijkt.[1)] Daartoe is dan ook dit een kleine bijdrage geweest en Teyler's museum in de eerste plaats; maar vooral de medewerking van dien kant, die ik in deze ondervinden mocht, en met de vermelding waarvan ik aanvang.

Direkteuren van Teyler hebben mij in de gelegenheid gesteld de beroemde stichting in Haarlem ook in München nog meer tot haar recht te doen komen, als voorgangster en nu als zusterinstelling; en, als ik sprak van onvoldaanheid, betreft dat het gedeelte over Teyler's stichting zelve niet, want er bestaan sedert tusschen haar en München blijvende betrekkingen.

Ook anderen heb ik te danken. Veel ben ik verplicht aan Professor Cohen te Utrecht en aan Mej. S. Insinger te Amsterdam, die mij omtrent Teyler's persoonlijkheid zelf hebben ingelicht. Wellicht juist met het oog op de moeielijkheid, die zij hadden om van de zoo merkwaardige persoonlijkheid van Teyler iets authentieks te vernemen, heeft deze mededeeling eenige waarde. Maar vooral de Conservator Prof. Dubois heeft mij gesteund; hij was mijn gids bij mijn bezoek ter plaatse, lichtte mij in, bezorgde mij in naam van Direkteuren de zeer bewonderde photografieën en maakte de projekties mogelijk, die mijn voordracht illustreerden. Het was, om deze tot hun recht te doen komen, dat von Miller zich dan ook de meest mogelijke moeite gaf. Het Wittelsbacher Palais beschikt niet over elektrisch licht en zoo zouden, om afwisselend licht en donker te hebben, veertien lakeien met kandelabers heen en weer vliegen. Ik had dat gaarne gezien, maar gevoelde mij, zonder iemand te na te komen, toch bij deze organisatie niet zeker, 's avonds, in een stad als München. En zoo besloten wij bij halve verlichting te werken, wat uitstekend ging.

Ongeveer het volgende heb ik gezegd, na dank voor de hooge eer mij door een spreekgelegenheid ter plaatse ten deel gevallen:

Mijn klein programma is eenvoudig. Ik wil eerst iets vertellen van Teyler's stichting in Haarlem, en dan van het nut van musea zooals München er een wil oprichten. Tusschen beide afdeelingen in

1) Sedert heeft de stad München 1 millioen Mark bewilligd, en het Duitsche Rijk een eerste bijdrage over 1906.

zullen de projekties, die Teyler's museum illustreeren, worden getoond.

De uitdrukking Teyler's museum, in den titel naar aanleiding van von Miller's voorstel gekozen, dekt zich met het eigenlijk karakter van Teyler's stichting niet. Het denkbeeld van Teyler omvat veel meer, en het museum is daarin slechts een orgaan. Een kort bericht over Teyler's leven zal dit doen uitkomen.

Pieter Teyler van der Hulst werd 25 Maart 1702 te Haarlem geboren. Sedert 1580 was zijn geslacht daar woonachtig. In dat jaar verscheen in Haarlem een achttienjarige Engelschman (Schot) van adellijke afkomst, Thomas Teyler (waarschijnlijk Taylor). Behalve een kleine geldsom was de bijbel zijn eenig eigendom. De aanwinst van deze persoon voegt zich aan de velen toe, die Nederland aan zijne godsdienstvrijheid heeft te danken. Gemeld wordt n.l. dat Thomas wegens zijn aanhang aan Menno Simons (1492-1559) Engeland verlaten moest. Zeker is dat de jonge Teyler met Trijntje van de Kerkhoven trouwde, eene van Vlaamsche afkomst, die evenzoo op grond van geloofsbezwaren uitgeweken was, twee karakters dus. Als fabriekant verwierf deze Teyler zich reeds een aanzienlijk vermogen.

Zijn kleinzoon Izaak, gehuwd met Maria van der Hulst, was vader van onzen Pieter. Deze vermeerderde het door hem geërfde aanzienlijke vermogen door zijdeweverij, en kon zoo reeds vroeg zijn gedachten laten gaan over de groote stichting waardoor hij voor alle tijden zijn naam wilde vestigen. Reeds op dertigjarigen leeftijd (1732) heeft hij plannen uitgewerkt, die waarschijnlijk onder invloed van de Fransche Encyclopedisten hun' laatsten vorm aannamen.

De persoon van Teyler moet zeer eenvoudig geweest zijn. Teyler was trouwe dienaar van zijn kerk en werd zoo medestichter van de algemeene Mennonitensocieteit in Amsterdam, die tot op heden een Professor der Theologie bezoldigt, welke ook aan de Amsterdamsche Universiteit verbonden is. Gezegd wordt dat Teyler wat op de penning was. Zelfs zou hij aan de beide deuren van zijn woning persoonlijk den melkboer hebben ontvangen in twee konkurrente exemplaren. Dit en meer anders klinkt erg onwaar, maar wat gespaard zal Pieter toch wel hebben.

Vier en vijftig jaar oud (1756), na den dood zijner beide kin-

deren en van zijne vrouw, stond Teyler geheel alleen (hij huwde 1728 met Helene Wijnands Verschaven uit Amsterdam) en wijdde zich nu geheel aan de regelmatig in zijne woning met eenige vrienden gehouden encyclopedische bijeenkomsten en aan zijne stichtingen.

Er is een eigenaardige verscheidenheid in deze Teyler'sche plannen. Aan den eenen kant het testament dat de groote Stichting grondvest. Aan den anderen kant, in hetzelfde jaar 1756, inwijding van een toevluchtsoord voor 24 dames. Dit bestaat nog en wel als monumentaal gebouw, z.g. Teyler's Hofje[1].

Nadat Teyler op deze wijze voor anderen gezorgd had kon hij met een gerust geweten zijn testament aan zijne persoonlijke Stichting wijden. Dit stelde vast dat de nalatenschap *eeuwiglijk en altijd* beheerd zou worden door vijf Direkteuren en een Sekretaris. Het eerste Direktoraat werd door Teyler zelf aangewezen, en houdt zich door eigen keus voltallig.

Wat het gebruik der erflating betreft, het doel was de uitbreiding van Teyler's verzamelingen en het ruim ondersteunen van wetenschappelijke en philantropische instellingen. In 't bijzonder werd bepaald, dat twee Kollegiën, elk van zes leden, zouden worden ingesteld, welke (om de veertien daag) zitting zouden houden, het eerste om te beraadslagen over *Waarheid en Vrijheid in de Christelijke Godsdienst en in den Staat*, het tweede om te handelen over *Onderwerpen*, *de Natuurkunde*, *de Letterkunde*, *de Geschiedenis*, *de Schilderkunst en de Penningkunde betreffend*. Deze beide Kollegiën worden gewoonlijk als *Teyler's eerste* (theologisch) *en tweede* (natuurwetenschappelijk) *Genootschap* omschreven. Het geheel was een soort Akademie met de twee gebruikelijke afdeelingen.

Beide Genootschappen hadden jaarlijks elk een prijs van 400 gulden voor de beantwoording van een gestelde prijsvraag te verleenen en zouden hunne zittingen houden in de woning van den testateur, waar ook zijne bibliotheek en zijne verzamelingen bewaard moesten worden.

1) Teyler's verjaardag wordt ook daar nog steeds gevierd; in de eerste plaats wordt den 25sten Maart in Haarlem eene aan kunstbeschouwing gewijde bijeenkomst gehouden door Direkteuren, Konservatoren en genoodigde Notabelen; de hofjesdames worden getrakteerd (krentebrood en flesch wijn). Maar ook de Haarlemsche weezen worden bedacht, met uitzondering van de gereformeerde, daar een hunner vroegere kollega's Teyler op straat heet te hebben uitgejouwd.

Deze waren naar behoefte uit te breiden. Overigens hadden Direkteuren de vrijheid naar eigen inzicht alles te doen wat *tot verbreiding der Godsdienst, ter bevordering van Kunst en Wetenschap en tot verhooging van het algemeen welzijn* dienen kan.

De door Teyler vrijgelaten speelruimte maakte een eenigszins andere ontwikkeling van zijn stichting mogelijk dan wellicht aanvankelijk door hem bedoeld werd.

De eerste stichting n.l., het theologisch Kollegium voor waarheid en vrijheid in Godsdienst en Staat, had bij de gronding een overwicht; het zou ook als Jury bij prijsbeoordeeling door de tweede Stichting, voor Wetenschap en Kunst, dienst doen. Teyler's oogmerk daarmee was, van bekroning uit te sluiten wetenschappelijke of kunstwerken, die het belang van Godsdienst of Staat bedreigen.

In een groot wetenschappelijk centrum zou wellicht de in het testament aangeduide encyclopedische richting meer tot haar recht gekomen zijn. In een stad als Haarlem was men echter meer van toevallige persoonlijkheden afhankelijk; deze werd gevonden in Van Marum, destijds geneesheer en natuurkundige in genoemde stad.

Teyler stierf 8 April 1778. Direkteuren namen dadelijk het werk ter hand, beide Kollegiën werden gevormd, en nog in hetzelfde jaar was de prijsvraag uitgeschreven, waarop tijdig in 1789 een antwoord inkwam, dat bekroond werd. De opgave betrof het toenmalige Phlogiston, de bekroonde was Van Marum.

Van toen af heeft Van Marum, als Direkteur, dan als Konservator der versamelingen, Teyler's tweede Genootschap tot ontwikkeling gebracht. De werkkring van het eerste (theologisch) Genootschap laat zich kort samenvatten als bestaande in het uitschrijven van prijsvragen, die vooral aanvankelijk menigen belangrijken arbeid deden ontstaan, terwijl er sedert 1903 een theologisch Tijdschrift van uitgaat, dat ook in het buitenland zeer wordt gewaardeerd.

Van Marum verschafte reeds spoedig aan Teyler een zekere vermaardheid door de konstruktie der grootste toenmalige elektriseermachine, die destijds (1785) een bezoek van vele zijden o.a. van Napoleon aan het museum uitlokte. Dit museum ontwikkelde zich dan onder Van Marum's opvolgers verder, werd 100 jaar na Teyler's dood met een nieuw gebouw verrijkt (1878-1885) en funktionneert nu onder leiding der vijf Direkteuren, Sekretaris en Penningmeester, met vier Konservatoren, een Bibliothekaris en hulppersoneel.

Om den omvang van het museum kort te schetsen, beperk ik ik mij tot de meedeeling van het Penningkabinet, der Verzameling van schilderijen en teekeningen, met over 2000 nummers, der Bibliotheek, waarvan de catalogus even zooveel pagina's omvat, der Palaeontologische Verzameling en van het Mineralogisch Kabinet met over 20,000 exemplaren, eindelijk van het voor mijn doel hier belangrijke Natuurkundig Kabinet.

Te vermelden is nog, dat Teyler's tweede Genootschap het welbekende tijdschrift *Archives du Musée Teyler* uitgeeft, terwijl de gezamenlijke bekroonde prijsvragen in de verhandelingen der beide Genootschappen verschijnen. Aan het museum is verder een Aula verbonden, waarin door Conservatoren en genoodigde sprekers voordrachten worden gehouden.

Op deze beschrijving van Teyler volgde de toelichting van een en ander door projektie van lantaarnplaatjes, die mij onder medewerking van Prof. Dubois door Direkteuren waren verschaft.

Van de lokaliteiten kon ik een denkbeeld geven door de volgende opnamen:

Voorgevel van het museum; oorspronkelijk museum; benedenvestibule van het nieuw gebouw; bovenvestibule van het nieuw gebouw; moderne schilderijverzameling; schilderijen van levende meesters; bibliotheek; leeskamer; aula; palaeontologische verzameling; natuurkundig kabinet.

In hoever Teyler's museum ook als geschiedkundig museum op te vatten is, toonden de volgende reprodukties van voorwerpen, die meerendeels historische beteekenis hebben:

Voorchristelijke tijd:

Antimoniet van Japan; Ammonieten, specialiteit van het palaeontogisch museum; Mystriosaurus van Bronn; Zeuglodon van Van Beneden; Mosasaurus van Camper; Homo diluvii tristis testis et theoskopos, door Andreas Scheuchzer als fossiel van een mensch aangezien, die voor den zondvloed leefde en God aanschouwde. Door Cuvier als salamander erkend.

Nachristelijke tijd:

Pieter Teyler van der Hulst; natuurlijke magneet; buitengewoon sterke staalmagneet, in de vervaardiging waarvan Logeman

en Van Wetteren specialiteiten waren; elektromagneet in den vorm van een z.g. ring van Elias, eveneens Haarlemmer; elektriseermachine van Van Marum.

Men had er aan kunnen toevoegen de apparaten, waarvan de Conservatoren Van Breda en Van der Willigen zich bedienden; die welke op Réunion werden gebruikt om den Venusovergang waar te nemen, enz.

Wat de techniek betreft, deze is vertegenwoordigd door modellen van werktuigen voor hijschen en heien, wind- en zaagmolens enz.

Door deze voorwerpen sluit zich Teyler tot zekere hoogte aan bij het Münchener museum, waarover ik daarna iets ten beste gaf.

Van de historische verzamelingen voor wetenschap en techniek is, zooveel ik weet, Teyler's museum de oudste; dan volgen, onder de mij bekende, het Conservatoire des Arts et Métiers te Parijs, nagelaten door Vaucanson, die 1782 overleed: de Smithsonian Institution te Washington, gegrond door Smithson, die 1829 stierf, terwijl de bouw 1856 voltooid werd; het South-Kensington Museum in Londen, dat 1857 werd geopend. Sedert hebben zich in Engeland z.g. Science Collections gevormd en, in verschillende Staten van Noord-Amerika, z.g. Historical Societies.

Daar mij gevraagd werd over het nut van dergelijke musea mijn meening te zeggen, heb ik dat ook gedaan, maar vooraf er op gewezen, dat ik mijn leven lang een slecht museumbezoeker geweest ben en mij slechts enkele maanden ten dienste stonden, om mij in het onderwerp in te werken. Teyler, Parijs, Kensington en Washington heb ik intusschen gezien, maar mijn oordeel kan niet anders dan oppervlakkig wezen.

Bij het overwegen van de beteekenis van musea is het wellicht geschikt tegenover elkaar te stellen musea voor Kunst en musea voor Wetenschap en Techniek.

De inhoud van een Kunstmuseum, die uit kunstvoorwerpen bestaat, heeft, bij juiste keus, een waarde die met de jaren stijgt, waardoor zulk een museum reeds van zelf in zekeren zin rendeert. Historische apparaten daarentegen, ook die waarmee de grootste wetenschappelijke en technische vondsten samenhangen, deelen in dit lot

niet, maar staan van jaar tot jaar meer bij het nu bereikte ten achter en vervallen ten slotte tot curiosa.

Ook wat de belangstelling van het groote publiek betreft, dat per slot van rekening het nut door ruim bezoek tot uitdrukking brengt, staan de beide museumkategoriën nagenoeg lijnrecht tegenover elkaar. Een kunstwerk kan genoten worden ook door degene die het eenvoudig ziet; een wetenschappelijk of technisch voorwerp daarentegen moet verstaan worden om belang in te boezemen. En ik zou geneigd zijn te besluiten, dat een historisch museum voor Wetenschap of Techniek, zonder meer, nauwlijks levensvatbaar is en alleen voldoet aan een zeker gevoel van piëteit, dat men zich schamen zou niet te hebben.

Zeer leerrijk zijn in dit opzicht enkele mij bekend geworden voorbeelden.

Niemand minder dan Rumford heeft bij de stichting van de Royal Institution in Londen een historisch museum voor Techniek en Wetenschap bedoeld; reeds vier jaar na de stichting (1799) veranderde het karakter onder Davy geheel, en het Museum werd een Instituut voor wetenschappelijk onderzoek.

Langer hield zich het Musée de l'Industrie in Brussel. Aan een onlangs daaromtrent verschenen rapport van den heer Mathus, geschreven met het oog op de nieuwgronding, ontneem ik het volgende:

‘Nog vóór 1830 opgericht, ontwikkelde het Museum zich met goed gevolg in samenhang met een daaraan verbonden Scheikundig Laboratorium en een Bureau voor Onderzoek. Bij de ontwikkeling der Belgische Industrie na 1870 werden de groote fabrieken langzamerhand in staat de onderzoekingen zelf uit te voeren. Daarmee ontviel de levensvatbaarheid aan de laboratoria, en het museum zelf verdween in den vorm van gebruiksobjecten voor een school.’

Ook het Museo Nationale Italiano, in 1870 te Turijn opgericht, had het niet beter; het ging op in een Ingenieursschool en heeft het karakter van Museum geheel en al verloren.

Zoo heeft dan de mij bekend geworden geschiedenis der Musea, waarom het te doen is, geleerd, dat de levensvatbaarheid samenhangt met de gelukkige verbinding aan andere oogmerken, en dat hiermee een dergelijk Museum staat of valt.

Twee mogelijkheden zijn in dit opzicht in den loop der tijden verwezenlijkt.

Eenerzijds heeft men het Museum met een groot museumkomplex verbonden: zoo deden Teyler, South-Kensington en de Smithsonian Institution. Anderzijds werd het Museum verbonden aan eene inrichting voor onderwijs, zooals het Conservatoire des Arts et Métiers, dat tegelijk een Ingenieursschool is.

Zoo kwam van zelf de overweging van hetgeen zich in dezen voor München aanbeveelt. Beide zooeven genoemde kombinaties schijnen dan ongeschikt. Verbinding aan een museum op breederen grondslag is blijkbaar in strijd met het geheele tot nu toe gevolgde program; en aan een nieuwe inrichting in den zin van een Ingenieurs- of Technische School bestaat bij het voortreffelijke dat München in dat opzicht biedt wel allerminst behoefte.

Maar er zijn nog andere mogelijkheden, en daarvan mocht ik er in 't bijzonder drie in overweging geven.

Allereerst denk ik aan het aankweeken van den historischen zin op het gebied van wetenschap en techniek. Het is niet te ontkennen, dat deze dreigt verloren te gaan. Als eenvoudig voorbeeld kan ik noemen dat, toen de eerste zitting der Naturforscher und Aerzte in de twintigste eeuw plaats had (te Aken) en men een geschiedkundig overzicht wenschte over de natuurkundige vakken in de afgeloopen eeuw, die opdracht mij te beurt viel, ofschoon ik toch maar zeer voorbijgaand mij met geschiedenis der wetenschappen had bezig gehouden, en dan nog oppervlakkig.

Trouwens is het natuurlijk en haast noodzakelijk, dat historische zin op genoemd gebied verloren gaat. Zulks is het natuurlijk gevolg van den steeds snelleren ontwikkelingsgang op natuurwetenschappelijk en technisch gebied; veel meer is er daardoor te overzien en veel sneller is van het ontstane het directe belang verloren. Waar kon men zich nu een betere kweekplaats voor historischen zin denken dan juist in een aan geschiedenis gewijd museum? Zou niet München zoo tot een zeer gewaardeerd centrum van geschiedvorsching kunnen worden? In 't bijzonder natuurlijk voor de geschiedenis der Duitsche wetenschap en techniek. Conservatoren zouden dit in handen kunnen nemen en door het houden van voordrachten, aan de hand van de historische modellen en apparaten, dezen het leven geven dat ze bij eenvoudige opstelling missen, ook al zijn ze in beweging. Ook de wederzijds bevruchtende werking van wetenschap en techniek zou bij soortgelijke voordrachten kunnen

uitkomen. Maar vooral de levensbeschrijving van groote baanbrekers, wederom aan de hand der modellen of historische apparaten zelf, zou eene dankbare taak zijn.

Vooral van groote technici is dikwijls het leven zeer leerrijk en juist hier ligt een gebied van University-extension, dat ook breedere kringen ten goede kan komen. Men heeft slechts het boek van Otto op te nemen over beroemde Industriëelen, of van Smiles over beroemde Ingenieurs, om zich er van te overtuigen, hoevelen klein aanvingen en in 't bijzonder door taaie volharding klommen:

Arkwright, de Stephenson op spinnerijgebied, was de jongste van dertien kinderen, wier ouders niet genoeg bezaten om ze te laten doopen. Hij begon als barbier.

De vader van Stephenson zelf was arbeider, en verdiende voor een gezin met zes kinderen één gulden daags; van schoolbezoek kon geen sprake zijn.

Lenoir, een der eerste groot-industrieelen onder Napoleon III, en naar wien een boulevard benoemd is, ving als werkman in de Faubourg St. Antoine aan.

Borsig begon als timmerman, Krupp als slotenmaker, Edison als krantenjongen.

Van de groote Engelsche Ingenieurs op het gebied van wegen en bruggen begon Metcalf als straatmuzikant, Telford als schaapherder, Brindley als daglooner.

Terloops zij opgemerkt, dat dit kweeken van historischen zin tegelijk het beste middel is om het museum volledig te maken.

In de tweede plaats heeft het misschien waarde iets uit het reeds gemelde rapport van den heer Mathus te vermelden, dat voorstellen bevat voor een historisch museum in België. Deze beveelt aan een z.g. Musterlager zooals dat in Stuttgart. Ik moet hieraan intusschen toevoegen, dat een bezoek aan deze instelling mij heeft teleurgesteld; het hoofd der inrichting zelf zeide mij dat, sedert de meeste steden grootere winkels bezitten waar ongeveer alles is te vinden, deze kleine tentoonstelling van Wurtemberger industrie-produkten zelden meer wordt geraadpleegd. Toch schijnt mij een verzameling monsters het eenvoudigste middel om op de hoogte van de Duitsche Industrie te blijven. Naast het historisch element zou men dan het up to date verwezenlijkt hebben, en van zelf ontstaat zoo eene historische verzameling.

En nog een derde mogelijkheid zweeft mij voor. Zij is in de zoo uiterst gewaardeerde Urania in Berlijn verwezenlijkt. De daar opgestelde wetenschappelijke en ook technische apparaten zijn van eene eenvoudige gebruiksaanwijzing voorzien, zoodat zelfs een geheel oningewijde zich door eigen proefneming kan onderrichten en evengoed draadloos telegrafeeren kan als werken met de Maagdeburger halve bollen. Van deze inrichting wordt een ruim gebruik gemaakt.

De bij velen bestaande bezorgdheid dat men toch bezwaarlijk apparaten van historische beteekenis van elders in Duitschland naar München zal zenden gaat te ver. Komen deze voorwerpen tot hun recht in een centrum voor geschiedenis van wetenschap en industrie, zoo kan men ze dankbaar afstaan of in bruikleen geven. Volgens den Catalogus van 1905 (Juni) is dan ook ongeveer de helft der reeds zeer ruime verzameling niet-Beiersch, en, bij de zitting waarvan deze voordracht een deel vormde, overhandigde de heer Hartmann in naam van de Physikalische Verein te Frankfurt de historische telegraaf van Sömmering met de gelukkig gekozen woorden: ‘Kannst du das Ganze nicht sein, sei in dem Ganzen ein Teil.’

Namens de Direktie van Teyler was het ook mij geoorloofd door de schenking van de volgende zeer gewaardeerde verzameling iets bij te dragen:

Deze het Münchener museum aangeboden verzameling bevatte in de eerste plaats de 22 groote photografiën met diapositieven, die ik ter projektie gebruikte.

Van de door Teyler uitgegeven drukwerken:

I. Verhandelingen der beide Genootschappen, na bekroning uitgegeven.
II. Archives du Musée Teyler.
III. Teyler's Theologisch Tijdschrift (sedert 1903).
IV. Katalogi.

kon ik overhandigen:

Guide du visiteur de la Collection minéralogique par T.C. Winkler.
Guide du visiteur de la Collection paléontologique par T.C. Winkler.
Le Plésiosaurus Dolichodeirus Conyb. du Musée Teyler, par T.C. Winkler.

Gids door de Verzameling Physische Instrumenten door E. van der Ven.
Beschrijving van de schilderijen van moderne Meesters.
Catalogue raisonné des Dessins des Écoles française et hollandaise par H.J. Scholten.
Catalogue systématique de la Collection paléontologique par T.C. Winkler.
Catalogue des Collections géognostico-minéralogique par T.C. Winkler.
Catalogue de la Bibliothèque, dressé par C. Ekama.
Catalogue de la Bibliothèque par G.C.W. Bohnensieg.
Het derde, negende en tiende stuk der Verhandelingen, uitgegeven in 1785, 1795 en 1798, bevattende de werken van Van Marum.

Den volgenden dag heeft Prinz Ludwig persoonlijk, namens het Museumsbestuur, mij opgedragen voor deze bijzonder omvangrijke schenking der Direktie van Teyler dank te zeggen.

Ik wil niet eindigen zonder te vermelden dat dikwijls in mij de gedachte opkwam aan een soortgelijk historisch Museum in Holland, waar zooveel aanwezig moet zijn, als men denkt aan de belangrijke wetenschappen en technische ontdekkingen daar gedaan. Reeds zou bij den betrekkelijk kleinen omvang van Holland veel gewonnen zijn door een Catalogus, waarin is samengevat wat in dezen nog voorhanden is, en waar.

J.H. VAN 'T HOFF.

Aanteekeningen en opmerkingen.

DE 'CAHIERS DE LA QUINZAINE.' *Cahiers de la Quinzaine*, paraissant vingt fois par an, Paris, 8 rue de la Sorbonne, au rez-de-chaussée. -

Het is nu al zes jaren geleden dat een jong 'normalien' - men weet dat de oud-leerlingen der 'Ecole Normale Supérieure' tot de intellectueele élite van Frankrijk behooren en dat hun een uitgezochte, buitengewoon verzorgde opleiding ten deel viel, - het tijdschrift stichtte dat reeds in zijn titel u zegt hoe het wil opgenomen, behandeld en gelezen worden.

Niet op de eenheid en den onderlingen samenhang der verschillende nummers wordt de aandacht gevestigd, maar op hun verscheidenheid, op het onafhankelijk karakter van elk deeltje. Geen abonné zal er aan denken de 'cahiers' netjes te laten inbinden, om, naast elkaar opgesteld, glimmende kalfslederen ruggen te vertoonen aan den bezoeker van zijn studeervertrek of zijn boekenkamer.

'Cahiers' heeten ze, zijn ze, en willen ze blijven, ingenaaide vellen Hollandsch papier, door een stevige, licht-gele kaft bijeengehouden, waarop een titel, met een mooie zwarte, soms roode, letter gedrukt, aanstonds duidelijk, soms vrij uitvoerig, aangeeft wat ge op de bladzijden van die tien of twintig vellen zult kunnen lezen.

Bovenaan, op elke bladzijde, een 'titre courant', die den inhoud, niet enkel van ieder deeltje, maar ook van de verschillende hoofdstukken samenvat, - zoodat het doorbladeren van zulk een 'cahier,' met het vouwbeen in de hand, éénmaal om de veertien dagen, een gemakkelijke en aantrekkelijke bezigheid wordt.

Niet zonder beteekenis is ook, naast den algemeenen titel van dit tijdschrift, de uitvoerige plaatsbepaling van de plek waar het verschijnt: '8 rue de la Sorbonne, au rez-de-chaussée.' - Wie deze buurt van Parijs kent, weet dat de 'begane grond' der hooge, sombere huizen van de rue de la Sorbonne wordt ingenomen door boekwinkeltjes zoo vol gestapeld met oude en nieuwe werken dat

zelfs de eigenaar er zich moeielijk roeren kan. Zulk een boekwinkeltje is, of liever, was vroeger ook de ‘rez-de-chaussée’ van nummer 8. Nog herinneren de, aan drie zijden, in smalle kasten opeengestapelde ‘cahiers’ aan de oude bestemming van het vertrek, dat bovendien, aan de straatzijde, zijn breed winkelraam heeft behouden. Maar een tafel, met een groen kleed bedekt, waarop eenige papieren liggen uitgespreid, en een vier of vijf matten stoelen geven het toch al de allures van een ‘bureau de rédaction.’

Des Donderdagsmiddags, tusschen twee en zes uur, treft ge daar den ‘normalien’ van wien ik boven sprak, den stichter van het tijdschrift, of, zooals zijn officiëele titel luidt, den ‘gérant’ der ‘cahiers’, Charles Péguy.

Het is zijn ontvangdag. Om hem heen zitten eenige der medewerkers van het tijdschrift: oudere, zooals Georges Sorel, de schrijver van sociale studies, die o.a. het vraagstuk van Kerk en Staat in de ‘cahiers’ heeft behandeld; jongere, zooals de talenten smaakvolle gebroeders Jérôme en Jean Tharaud, die zoo heel fijn, in zulk een eenvoudige en bekoorlijke taal, oude legenden weten na te vertellen; Romain Rolland, aan de lezers der *Revue de Paris* wèl bekend, die bijna al zijn drama's in de ‘cahiers’ heeft doen verschijnen; een enkele maal ook Anatole France, die er de redevoeringen in heeft uitgegeven bij het graf van Zola en bij het gedenkteeken van Renan door hem uitgesproken, en wiens beroemde schets ‘L'affaire Crainquebille’ de vierde serie der ‘cahiers’ heeft geopend.

Vroeger, vóór een paar jaren, hadt ge er ook den onstuimigen Jean Jaurès kunnen ontmoeten, die heel wat studies en redevoeringen, o.a. de echo's van zijn optreden in de Dreyfus-zaak - er bestaat een zeker familie-verband, een ‘lien d'origine’, tusschen de ‘cahiers’ en het dreyfusisme - aan dit tijdschrift heeft afgestaan.

Maar de député socialiste, de hoofdredakteur van *L'Humanité*, en de gérant der ‘cahiers’ zijn van elkaar vervreemd geraakt. Péguy kan u den dag noemen waarop de wandeling die ze samen deden en het gesprek dat ze voerden werden afgebroken, doordien Jaurès, die bezig was zijn blad te stichten, een fiacre aanhield, ‘pour faire une course’. ‘Il monta, lourd, écroulé, dans ce fiacre balladeur. Je ne l'ai jamais revu depuis.’ De breuk schijnt thans volkomen tusschen den sanguinischen orator der socialistische

partij en den jongen ‘normalien’, slank en niet groot van gestalte, die zoo rustig kan spreken met zijn niet sterke stem, of wiens helderbruine oogen, van achter het lorgnet, met zooveel openhartigheid, zooveel eenvoud en zooveel ernst u aanzien.

Van zijn vroegere relacies met Jaurès heeft Péguy boeiend, soms roerend, verteld in een van die artikelen van zijn eigen hand waarmee een ‘cahier’, daar ze niet op den titel vermeld staan maar als voorbericht of naschrift er aan zijn toegevoegd, den lezer soms zoo prettig komt verrassen.

Hij vertelt van hun samen-loopen door het Bois de Boulogne - Jaurès woonde in Passy en de drukkerij der ‘cahiers’ staat in Suresne - ‘ces promenades retentissantes’, langs ‘les routes bien courbes et les droites avenues’ van het mooie bosch, een der monumentale schoonheden van Parijs, waar ‘les routes un peu fermes sont belles sous le pied’. Ze liepen samen en ze spraken samen ‘honnêtement, sans aucune compromission d'aucune sorte, sans faiblesse de l'un ni de l'autre.’

Wanneer hij dan met smart denkt aan ‘les tristesses ultérieures’, aan ‘les illusions publiques à jamais perdues’, dan stelt hij zich Jaurès nog eens voor zooals hij was gedurende de vier jaren dat hij geen mandaat als députée had te vervullen.... ‘Qui alors ne se fût attaché à lui? Et qui, d'avance attaché, ne se fût maintenu attaché? Son ancienne et son authentique gloire de l'ancienne affaire Dreyfus, renforçant, doublant sa plus ancienne et sa non moins authentique gloire socialiste, l'entourait encore d'un resplendissement de bonté. C'etait le temps où il était de notoriété que Jaurès était bon. D'autres pouvaient lui contester d'autres valeurs, mais tout finissait ainsi toujours: Il est bon. Pour ça, il est bon.’

Dan heeft hij het verder over den ‘Jaurès poétique’, die zijn Grieksche en Latijnsche schrijvers goed gelezen heeft, die zijn Fransche dichters van buiten kent, de heele *Phèdre*, *Polyeucte*, *Le Cid*, die onder de wandeling verzen declameerde, van Racine, van Hugo, de Vigny, Lamartine, zelfs balladen van Villon of sonnetten van Ronsard, die ‘alles wist wat men weet, en ontzettend veel van hetgeen men niet weet.’ ‘Il eût fait un Mounet admirable, si la fortune adverse ne s'était pas acharnée à faire de lui un politicien.’ Nog volgt een korte, fijne teekening van den Jaurès die de natuur lief had en bewonderde, ook de koude, noordelijke

natuur der Seine-oevers, al was hij geboren in het stroomgebied der Garonne. Ze wordt besloten met deze, zeker diep gedachte, maar toch harde woorden: ‘Il regardait, il admirait, il enregistrait, il voyait.... Il m'expliquait tout cela. Il expliquait toujours tout. Il savait admirablement expliquer.... C'est ce qui l'a perdu. Un homme qui est si bien doué pour expliquer tout est mûr pour toutes les capitulations.’

Interessanter nog voor de psychologie van Charles Péguy, voor de kennis van zijn beginselen, zijn karakter, zijn geestelijken aanleg, zijn stijl - die stijl vol klassieke reminiscencies en vol kurieuze herhalingen, die toch eigenlijk geen herhalingen zijn - is het ‘septième cahier, cahier de Noël, de la septième série.’ Op den titel, enkel ‘François Porché, les suppliants.’ 't Is de titel van een gedicht, gewijd aan de geweldige betooging der Russische werklieden vóór het winterpaleis van den Tsaar, op den 22^{en} Januari, nieuwe stijl. Maar de zeven bladzijden die het gedicht van Porché beslaat zijn slechts de laatste van het ‘cahier.’ De honderd eerste zijn beschreven door Péguy zelf. Aan die studie gaf hij tot opschrift ‘Les suppliants parallèles.’ Het is een diepopgevatte vergelijking tusschen de smeekelingen der Russische hoofdstad en de smeekelingen van het Grieksche Thebe, die Sophocles laat optreden in zijn *OEdipus Rex*. In die studie vindt ge, wel met kunst, maar toch zoo natuurlijk en eenvoudig dat het denkbeeld eener geschreven improvizacie u niet loslaat, al het eigenaardige van Péguy bijeen: zijn diep medegevoel met sociale ellende, zijn hooge opvatting van het tragische lijden, en daarbij zijn vroolijk spelen met de herinnering aan zijn eerste studentejaren, zijn bewondering voor de meesterwerken der Grieksche dichters, en de schroom die hem bevangt als hij die poëzie poogt te vertalen. De socialist, de filoloog, de denker, de normalien, en... vast een weinig ook de hoofdredakteur der ‘cahiers,’ hebben saamgewerkt aan dit interessante stukje Fransche literatuur. Treffend is de scherpe tegenstelling die hij maakt tusschen de Franschen, die echte revolucionnairen zijn, en de Russen, die wel meenen dat ze revolucie maken, maar wier ziel eigenlijk is ‘une âme de suppliants.’ In dien naam ligt trouwens niets vernederends. Integendeel. De smeekeling staat hooger dan de macht tot wie zijn smeeking zich wendt. Hij vertegenwoordigt iets edels, iets meer dan menschelijks. En zoo de *OEdipus* van

Sophocles ‘la tragédie de la supplication antique’ mag heeten, dan is ze dit vooral omdat de held zelf, aan het slot, verheven wordt, ‘gepromoveerd’ wordt, tot de ‘dignité de suppliant.’

Terwijl ge deze ernstige beschouwing met aandacht volgt, wordt ge nu en dan in een opgewekter stemming gebracht door een herinnering aan het kollege van professor Tournier over een moeielijk vers van Sophocles, aan de schooljaren, toen men den ‘uitgever’ van een Griekschen tekst met den boekhandelaar verwarde, aan Mounet Sully, die de OEdipus-rol zoo aangrijpend voordraagt ‘avec le timbre rocheux et beurré de sa voix’, aan de vertaling van Leconte de Lisle, van welke het heet: ‘Elle est lâche, elle est éloignée, elle est supérieure’, en die vergeleken wordt met een konfekcie-kleed, ‘mal ajusté, mal juste’, door een breede exkurs over vertalen, met een fijne kritiek van Leconte de Lisle's pretencieuse spelling der Grieksche eigennamen, of door deze fraze over Kreon - die ook al in het ‘parallelisme’ van Russen en Thebanen wordt opgenomen: ‘Ce Créon, son beau-frère, c'est un grand-duc tout simplement. C'est le perpétuel grand-duc. C'est le prince du sang. C'est Monsieur, frère du roi,... c'est la branche cadette toujours prête à succéder, ce sont les perpétuels d'Orléans.’

Ik hoop wel nu en dan aan de *Gids*-lezers iets meê te deelen uit de bij ons nog weinig gelezen ‘Cahiers de la Quinzaine’, bijvoorbeeld de analyze van een ‘conte’ der gebroeders Tharaud, of iets uit de belangrijke studies van Robert Dreyfus over den graaf de Gobineau, van Ferdinand Lot over het middelbaar en het hooger onderwijs in Frankrijk, van Paul Desjardins over ‘L'affaire Loisy’. Maar ditmaal was het er me enkel om te doen de aandacht van hen die het niet kennen en die toch belangstellen in fijne Fransche literatuur, in klassieke vorming, in sociale vraagstukken, in aktueele kwesties, op dit tijdschrift te vestigen en daarbij tevens het beeld te teekenen van den interessanten en sympathieken stichter.

Intusschen, mijn aankondiging zou niet volledig zijn, zoo ik niet deze regels afschreef, die in elk nummer terugkeeren: ‘Prix de l'abonnement pour chaque série annuelle pendant le cours de cette série.... Union postale, vingt-cinq francs.’

A.G.v.H.

Muzikaal overzicht.

Melodramatische verschijnselen in de Concertzaal.

In de laatste jaren is op het concertpodium een kunstuiting in zwang gekomen, die in een verbinding van instrumentale muziek met het gesproken woord bestaat en waarbij de muziek nu eens de spreektaal begeleidt, dan weder de declamatie afwisselt (voor-, tusschen- en naspel).

Bij ons te lande is reeds herhaaldelijk de gelegenheid gegeven om met deze in zeker opzicht nieuwe kunst kennis te maken. Ook in den afgeloopen winter, toen Ernst von Possart en Dr. Ludwig Wüllner hun auditorium onthaalden op de voordracht van werken als *Enoch Arden* van Tennyson-Strauss en *Das Hexenlied* van Von Wildenbruch-Schillings.

Richard Strauss heeft het naïeve en tevens treffende verhaal van den dichter Alfred Tennyson door middel van het klavier een muzikaal *relief* weten te geven en bezigde daartoe een complex van muzikale motieven, die hij in zinrijk verband bracht met de personen van het gedicht en met hunne handelingen en gemoedsstemmingen, en waardoor ongetwijfeld de innige samenhang tusschen tekst en muziek zeer bevorderd wordt. Een tweede verdienste is, dat hij de muziek in verscheidene gedeelten van het verhaal laat zwijgen en haar alleen daar laat optreden, waar zij kan strekken tot verhooging der stemming.

Ongeveer in denzelfden geest heeft Max Schillings zijn taak opgevat, toen hij het *Hexenlied* van Ernst von Wildenbruch componeerde. Ook hier is de stemming overal goed weergegeven en

speelt de muziek geen overheerschende rol. Dit laatste is hier des te meer een verdienste, omdat Schillings, in plaats van het klavier, een orkest bezigt, wat wel het coloriet verhoogt maar van den anderen kant ook meer blootstelt aan het gevaar, dat de muziek te veel op den voorgrond dringt.

Met recht kon Max Schillings in de door hem gegeven verklaring van zijn compositie dan ook zeggen: 'Ich habe von der musikalischen Untermahlung die Theile des Gedichtes ausgeschlossen, die eine solche nicht zu erfordern scheinen oder die einheitliche Struktur der Musik gestört haben würden. So hoffe ich, eine künstlerisch zu rechtfertigende freie Scenenform gefunden zu haben. Die Instrumentation sucht den Gefahren, die dem Sprecher von Seiten des Orchesters drohen, durch diskrete doch aber charakteristische Farbengebung zu begegnen'.

Max Schillings heeft zich in zijn compositie beperkt tot vijf motieven, waarvan bovendien het vijfde slechts een wijziging van het vierde is. Hoe deze motieven bewerkt zijn, moge blijken uit de hier volgende analyse, door den componist zelf gegeven.

Drie van die motieven komen reeds voor in de inleiding, waarin Schillings getracht heeft, de kloosterstemming weer te geven, die den grondtoon vormt van het eerste gedeelte van het gedicht. Somber klokgelui, geprevel der biddende monniken en een koraalachtige lijkzang vormen den thematischen inhoud van dit instrumentale inleidingsstuk, en daartusschen hoort men nog een motief van 'medelijden', dat later, in het verhaal zelf, zijn verklaring vindt.

Dan begint de verhaler en zegt, dat de prior van het klooster te Hersfeld den broeder biechtvader naar de cel van den doodzieken monnik Medardus zendt. De tonen der vesperklok roepen de monniken in de kapel bijeen. Plotseling klinkt uit de verte, uit de cel van Medardus, met klagende stem een vreemdsoortig gezang (motief 4). De biechtvader komt ontsteld de kapel binnenijlen en vertelt, dat van de lippen van den stervende een duivelsch lied klinkt. De prior voert daarop de broeders onder het prevelen van gebeden naar de cel van Medardus (de instrumentale begeleiding bestaat hier in een bewerking der eerste twee motieven) en daaruit klinkt een lied van 'Sehnender Liebe, klagendem Leid und jauchzender Lust' te gemoet (motief 5), dat het gezang der monniken doet verstommen.

Een glans verlicht het gelaat van den stervenden Medardus, en onder tranen (hier doet zich het medelijden-motief hooren) verhaalt hij het volgende: Als jong priester moest hij eens een jonge en schoone vrouw, die als heks tot den brandstapel was veroordeeld, tot den dood voorbereiden. Haar ongeluk trof hem diep en roerde hem tot tranen toe (herhaling van het medelijdenmotief). Zij ziet daarin een kans op redding en zegt:

> 'Du kannst noch weinen, du weinest um mich;
> Wie den gütigen Heiland, so lieb'ich dich.'

Dan zweert zij, dat zij onschuldig is. Een betooverend, schoon lied, dat zij van haar grootmoeder geleerd heeft, is oorzaak, dat men haar van hekserij beschuldigt. Zij bezweert hem, met haar te vluchten, de wijde wereld in, waarvan zij hem al de verlokkingen beschrijft. De muzikale begeleiding van dit gedeelte van het verhaal bestaat in een dooreenvlechting van het medelijden-motief en het vierde motief, en waar gewezen wordt op de genietingen van het leven, laten een altsolo en later een vioolsolo de motieven 4 en 5 hooren. Deze twee motieven vormen samen het 'heksenlied'.

Medardus strijdt een hevigen strijd tusschen monniksplicht en liefde, maar ten slotte overwint de eerste. Hij stoot de rampzalige van zich af en ijlt weg. (In het orkest klinkt met volle kracht het medelijden-motief.)

Bij het aanbreken van den dag moet Medardus den plicht, die hem is opgelegd, verder vervullen en den brandstapel naderen om het slachtoffer voor het laatst troost te bieden. Zij houdt de oogen strak op de zijne gericht, en terwijl de vlammen haar reeds omringen, begint zij het heksenlied te zingen (de daarop betrekkelijke motieven worden hier door hobo en althobo voorgedragen.) De jonge priester neemt de vlucht, doch de stem vervolgt hem en blijft hem vervolgen zijn leven lang. Jaren van boetedoening zijn niet in staat, die stem in zijn binnenste te smoren, en thans, nu hij den dood nabij is, laat zij zich weder hooren en opent hem de poort, die naar de zaligheid voert. (Ook hier wordt de instrumentale begeleiding steeds beheerscht door de motieven van het heksenlied.) En terwijl de tonen van het tooverlied hem omruischen, zinkt Medardus dood ineen. De vertroostende woorden, die de prior daarop spreekt, worden, als uit de verte, begeleid

door het motief van den lijkzang der monniken, en met een plechtig naspel, waarin al de motieven zich vereenigen, wordt het werk besloten.

Men kan zeggen, dat Max Schillings en Richard Strauss al het mogelijke hebben gedaan om de verbinding van de muziek met het gesproken woord eenigszins aannemelijk te maken, maar bij de uitvoering blijft toch, dat zij de bezwaren die aan een tweeslachtige kunstuiting als deze verbonden zijn, niet hebben kunnen overwinnen. Wordt namelijk het episch gedicht met gewone stem gereciteerd, dan is het verschil tusschen spreekstem en begeleidende muziek te zeer voelbaar. Geschiedt daarentegen de voordracht met een stem, die de toonhoogte der instrumentale begeleiding volgt, dan nadert zulk een voordracht al spoedig de grenzen van het komische.

Noch Possart noch Wüllner vermochten bij hunne interpretaties van *Enoch Arden* en *Das Hexenlied* die bezwaren geheel te doen vergeten. Eerstgenoemde hield zich meer dan Wüllner aan den spreektoon; men zou zijn voordracht kunnen omschrijven als ‘spreken met een neiging tot het zangerige’. Bij Wüllner daarentegen nadert de vertolking van het gedicht nog meer den zang; hij weet zijn stem op de toonhoogte der muziek te houden en sluit zich nanw aan bij de orkestrale schildering.

Wüllner is operazanger geweest en trad ook op in Wagnerrollen als Tannhäuser en Siegmund. Met zijne verrichtingen op dit gebied schijnt men in Duitschland echter niet bijzonder ingenomen te zijn geweest. Men prees het wel in hem, dat hij zijn taak als operazanger ernstig opvatte en zich verdiepte in elke rol, die hij te vertolken had, doch velen vonden hem overdreven in zijne gebaren en zijn stem niet geschoold. Als concertzanger en recitator daarentegen heeft men over het algemeen een hoogen dunk van hem in Duitschland, en onder zijne bewonderaars zijn er zelfs die hem ‘ein kühner Reformator des Konzertpodiums’ noemen.

Wat deze titel te beteekenen heeft, weet ik niet beter uit te drukken dan door aanhaling van hetgeen een van Wüllner's bewonderaars over hem geschreven heeft. ‘Ik erken - zegt hij -, dat de stem van Wüllner broos is en niet bijzonder geschoold, maar hij heeft alle nuancen van uitdrukking en mimiek tot zijn

beschikking en wendt die zonder eenig bejag naar virtuositeit bij zijne voordrachten aan - niet alleen voor de vertolking van het episch gedicht, maar ook voor die van het eenvoudige *lied*.'

En dan geeft deze bewonderaar de volgende beschrijving van de wijze, waarop Wüllner o.a. *Der Doppelgänger* van Schubert voordraagt: 'Wanneer Wüllner dit lied zingt, dan is dit voor mij op dramatisch gebied een gebeurtenis van den eersten rang. Bleek en met verstoord gelaat, waarop de smart te lezen staat, staart de zanger strak voor zich uit, en klagend, alsof ze uit een bloedend hart voortkomen, klinken ons de tonen te gemoet, die Schubert zoo passend voor dit gedicht van Heine heeft weten te vinden. In herinnering verzonken, met doffen blik en doffe stem, zingt Wüllner het begin: "Still ist die Nacht, es ruhen die Gassen". Dan richt hij zich op en stoot op ruwen toon, als worden zij door namelooze smart voortgebracht, de volgende versregels uit, om vervolgens na den vreeselijken climax: "Der Mond zeigt mir meine eigene Gestalt" weder tot de aanvankelijke gevoelloosheid terug te keeren.'

Ieder zijn smaak; maar dan hoor ik toch liever het lied op natuurlijke wijze voordragen - namelijk wanneer dit geschiedt door een echt kunstenaar. Deze behoeft niet in het theatrale te vervallen wanneer hij zijne hoorders wil boeien.

Wat nu de bovengenoemde werken van Tennyson-Strauss en von Wildenbruch-Schillings betreft, zelfs zonder comedie-gedoe en hoe goed ook uitgevoerd, kan daarbij van een *bevredigenden* kunstvorm nìet wel sprake zijn. En de ware kunstenaars, die een enkele maal op dit gebied verzeild raken, beseffen dit ook zeer goed.

Van Richard Strauss wordt verhaald, dat hij zijn *Enoch Arden* slechts als een gelegenheidswerk wenscht beschouwd te zien en het melodramatische genre hem onsympathiek is.

En wat zegt Max Schillings? - In de verklaring, die hij van zijn compositie Das Hexenlied heeft gegeven, lezen wij: 'In der begleitenden Musik zu Ernst von Wildenbruchs Hexenlied möge der Versuch erblickt werden, eine Balladendichtung von grosser epischen Breite, die ihrem Stimmungsgehalt nach und in den dramatisch bewegten packenden Höhepunkten musikalische Belebung und Vertiefung zu erfordern scheint, in melodramatischen Form zu bezwingen. *Den theoretisch wohl zu begründenden Zweifel zum*

Trotze, ob im Melodrama eine befriedigende Kunstform, eine harmonische Verschlingung der musikalischen und sprachlichen Linien zu erreichen sei, fühlte ich mich durch die tiefe Wirkung, die Ernst von Possart auf diesem Gebiete zu erreichen weiss, zu praktischem Versuchen angeregt.'

Er is dus hier - zooals men uit den gecursiveerden zin kan zien - bij Max Schillings gemis aan overtuiging. En eerlijk voegt hij er aan toe, dat alleen een uiterlijke aanleiding (Possart's voordrachten) hem bewoog, dit gebied voor een enkele maal te betreden.

Opmerkelijk is het, dat zoowel Strauss als Schillings in hunne hier genoemde verklaringen het woord *melodrama* bezigen. Strikt genomen wordt dit woord hier oneigenlijk gebruikt. Immers, samengesteld als het is uit *melos* en *drama*, veronderstelt het *handeling*, en die is bij de uitvoering van Enoch Arden en het Hexenlied niet aanwezig. Alles wordt verhaald, en daarbij begeleidt de muziek.

Melodrama, een zeer geliefd genre van dramatische kunst in de 18e en ook nog in het begin der 19e eeuw, was een *tooneelstuk* waarin het op het tooneel gesprokene of alleen door handeling (mimiek) voorgestelde nu en dan door instrumentale muziek begeleid werd.

In Duitschland werd deze manier het eerst toegepast door den hofkapelmeester George Benda te Gotha. Getroffen door het groote talent van de beroemde tooneelspeelster Brandes, behoorende tot den comedietroep van Seyler, die te Gotha gastvoorstellingen gaf, kwam hij op het denkbeeld, haar spel door muziek te laten begeleiden, en componeerde voor haar het melodrama *Ariadne auf Naxos*, dat in 1774 werd opgevòerd, en wel met zulk een bijval, dat Benda zelfs buiten zijn vaderland beroemd werd.

Niet alleen schreef hij later nog twee van zulke melodrama's (*Medea*, *Almansor und Nadine*), maar zijn voorbeeld wekte overal navolging en weldra kwam deze vorm van dramatische kunst in groot aanzien.

Zelfs Mozart was er aanvankelijk mede ingenomen. In een brief uit Mannheim (November 1778) deelt hij aan zijn vader den indruk mede, dien hij van twee zulke melodrama's ontvangen heeft, en zegt: 'Was ich gesehen, war *Medea* von Benda. Er hat noch

eine gemacht, *Ariadne af Naxos*, beide wahrhaft vortrefflich. Sie wissen, dass Benda unter den lutherischen Capellmeistern immer mein Liebling war. Ich liebe diese zwei Werke so, dass ich sie bei mir führe.... Wissen sie, was meine Meinung wäre? Man solle die meisten Recitative auf solche Art in der Oper tractiren und nur bisweilen, wenn die Worte gut in der Musik auszudrücken sind, das Recitativ singen.' - Mozarts bewondering van het melodrama ging zoover, dat hij het voornemen opvatte, er zelf een te schrijven, doch daarvan kwam ten slotte niets. Door zijn fijn muzikaal gevoel geleid, zag hij spoedig het onnatuurlijke van het melodrama in.

Lang duurde het rijk dezer soort van dramatische kunst niet. Als op zichzelf staand tooneelstuk raakte het melodrama reeds in het begin der negentiende eeuw uit de mode. Niettemin kwamen er in menig tooneelwerk nog melodramatische gedeelten voor. Wat de opera of het zangspel betreft, vinden wij daarvan o.a. voorbeelden bij Beethoven en Weber.

Beethoven heeft het tooneel in de kerkerscene van *Fidelio*, waar Rocco en Leonore in het onderaardsch gewelf afdalen om een graf voor Florestan te graven, melodramatisch behandeld. Hierbij zij echter opgemerkt, dat de muziek den gesproken dialoog niet *begeleidt* maar *afwisselt*.

Anders is het in het slot der tweede acte van Weber's *Freischütz* (de *Wolfschlucht*-scène): Niet alleen speelt het melodrama hier een veel grootere rol, maar de muziek dient er zoowel tot begeleiding als tot afwisseling van het gesprokene. Er is overigens meer verscheidenheid in de behandeling - een verscheidenheid echter die niet rationeel kan genoemd worden. Immers, bij het gesprek tusschen Samïel en Kasper *zingt* laatstgenoemde en *spreekt* Samïel, en wel met doorloopende begeleiding van het orkest. In den daaropvolgenden dialoog tusschen Casper en Max *spreekt* Casper en *zingt* Max, en bij het kogelgieten spreekt Casper weder met onafgebroken instrumentale begeleiding.

In de gereciteerde drama's en spektakelstukken (o.a. in die van den Oostenrijkschen tooneelschrijver Raimund) kwamen ook vele gedeelten voor, waarbij de gesproken monoloog of dialoog door de muziek werd begeleid, hetgeen dikwerf geschiedde door het geliefkoosde *tremolo* der strijkinstrumenten.

Door hen, die een hoogere opvatting van het drama hadden, werd destijds het melodrama, evengoed als het zangspel waarin nu eens gesproken, dan weder gezongen werd) als een onding beschouwd.

Er bestaat dienaangaande een merkwaardige uitspraak van Johann Gottfried Herder. In het 3e stuk van het in 1801-1803 door hem uitgegeven tijdschrift *Adrastea* klaagt hij er over, dat van een vereeniging der kunsten in het drama, zooals vroeger bij de Grieken, geen sprake meer is. In het Grieksche drama - zegt hij - *begeleidden* tonen het spel (d.w.z. *woord, handeling* en *mimiek*). Thans heeft men een dubbelzinnig iets op het theater gebracht, waarin, afgescheiden van elkander, nu eens gesproken, dan weder muziek gemaakt wordt; een twijfelachtig genre, dat spoedig onuitstaanbaar kan worden, daar tonen de woorden en woorden de tonen, alsof zij onvereenigbaar zijn, najagen.

'Warum *singst* du nicht? rufe ich der Deklamantin zu, da dir die Töne nachlaufen?' - 'Weil ich nicht singen, sondern nur deklamiren kann,' antwortet sie. - Und die Kunst antwortet: 'So deklamire entweder *ohne* zwischeneinfallende Töne; sie stören mich, indem ich während ihrer entweder dein Spiel oder die Töne vergessen muss und eins mich vom anderen wegruft. Oder wenn du dich getrauest, so agire bei fortgehender Musik, die deine Empfindungen ausdrückt, *ohne Worte*, d.i. sei *Pantomime*.'

Zoo afkeurend werd er in de eerste jaren der negentiende eeuw van hoogst bevoegde zijde over de melodramatische kunst geoordeeld.

En thans, honderd jaren later, komt zij weder te voorschijn, en wel op een wijze, die nog minder te verdedigen is, daar niet het drama maar het *epos*, d.i. verhalend gedicht, er nu het onderwerp van uitmaakt.

Wij hebben daar straks gezegd, dat Max Schillings zijn compositie van het Hexenlied wenscht te zien opgevat als een poging om aan een *balladegedicht* een melodramatischen vorm te geven.

Hij is de eerste niet, die dit deed. Reeds meer dan een eeuw vóor hem zijn er geweest, die dit beproefd hebben, maar die manier heeft niet lang stand gehouden.

Ofschoon er al vroeger gecomponeerde balladen bestonden, dagteekent de eigenlijke balladencompositie toch eerst van de tweede

helft der 18e eeuw. Toen de ballade, als dichtvorm, door Perey in Engeland en door Bürger in Duitschland een groote beteekenis had verkregen, gevoelden ook de componisten er zich meer door aangetrokken en beproefden er hunne krachten aan.

Ieder deed dit op zijn manier. Er waren er, die op deze dichtsoort dezelfde behandeling toepasten als bij het *lied*, d.w.z. zij gebruikten slechts één melodie voor alle coupletten, al waren er ook nog zoo vele. Anderen daarentegen poogden dezen muzikalen vorm te vervangen door een die meer in overeenstemming was met de verscheidenheid van stemmingen en voorvallen die gewoonlijk in een balladegedicht voorkomt. Zoo componeerde bijv. Johann André Bürgers *Lenore* voor zang en klavier in dier voege, dat in den regel elk couplet zijn eigen melodie verkreeg, doch dat daar, waar in het gedicht gelijke stemmingen voorkwamen, ook dezelfde melodie gebezigd werd. Dit deed ook Zelter (Goethe's vriend) later nog bij de compositie der ballade *Der Taucher* van Schiller.

In de compostie van Bürger's *Lenore* door Friedrich Ludwig Kuntzen echter is de invloed van het 'Melodrama' te bespeuren. Dit werk uitgegeven in 1788 onder den titel van '*Lenore. Ein musikalisches Gemählde*', onderscheidt zich van de balladen van André daarin, dat alleen de woorden van de personen, die de dichter sprekend laat optreden, gezongen worden, doch door een en dezelfde stem, die evenwel een grooten omvang moet hebben. De verhalende gedeelten worden gesproken, nu eens *met* en dan weder *zonder* klavierbegeleiding.

Van anderen aard waren weder de ballade-composities van Johann Rudolf Zumsteeg. In stede van, gelijk zijne voorgangers, het lied en het melodrama tot grondslag voor zijne composities te nemen, ontleende hij aan de opera het *recitatief* en gebruikte dit afwisselend voor de verhalende gedeelten of voor die waarbij de personen sprekend optreden. Overigens vindt men bij hem weinig eenheid; hij gebruikt allerlei vormen: recitatieven, liederen in coupletvorm, op aria's gelijkende stukken enz., weet echter overigens de grens tusschen het zuiver karakteristieke en het streng dramatische over het algemeen zeer wel in acht te nemen.

De hier genoemde opvattingen waren in dien tijd niet de eenige. Er bestonden natuurlijk nog andere denkbeelden ten opzichte van

de manier om balladen te componeeren. Toen Schiller's vriend Körner kennis had genomen van de hierboven genoemde balladecompositie van Zelter (Schiller's *Taucher*), had hij daartegen eenige bedenking en gaf hij, met het oog op het groot aantal verzen, in overweging, het middengedeelte van het gedicht, bijv. van den vcrsregel ‘Und stille wird 's über den Wasserschlund’ af tot aan het verhaal van den knaap, te laten declameeren, en dan de muziek weder te laten beginnen; of wel de personen der balladen, - koning, koningsdochter, knaap en den verhaler - door verschillende personen te laten voorstellen.

Dat men echter, om uitdrukking te geven aan den inhoud van een balladegedicht, zijn toevlucht niet behoeft te nemen tot zulke buitengewone hulpmiddelen, maar met het eenvoudige kan volstaan, heeft Franz Schubert bewezen in zijn *Erlkönig,* waarvoor hij den vorm van het doorgecomponeerde eenstemmige lied heeft gebruikt en waarin hij toch de personen van het gedicht treffend van elkander wist te onderscheiden.

Dit laatste behoort ook tot de verdiensten van Carl Loewe, die in de laatste jaren van Schubert's kortstondig leven met zijn eerste balladen optrad.

Loewe (geboren in 1796, gestorven in 1869) werd als balladecomponist door zijne landgenooten eerst zeer gewaardeerd, doch van ongeveer het jaar 1848 af geraakte hij als zoodanig meer en meer in vergetelheid en van zijn dood werd in de muziekwereld bijna geen notitie genomen. Voor een goed deel is dit toe te schrijven aan de omstandigheid, dat Loewe tot de oude romantische school behoorde, waarvan Weber, Spohr en Marschner de voornaamste vertegenwoordigers waren. Een vijftigtal jaren geleden werd over deze corypheeën der toonkunst in de muzikale kringen van Duitschland met zekere geringschatting geoordeeld, en het is dus niet te verwonderen, dat iemand als Loewe, die in de voetstappen van deze meesters trad, hetzelfde lot onderging. Vooral echter waren het de liederen van Schumann, die de belangstelling voor Loewe gaandeweg deden afnemen. Zij verdrongen hem juist in die muzikale kringen, waarvoor zijne balladen eigenlijk waren bestemd, namelijk in de meer intieme kringen der kamermuziek.

Eerst dertien jaren na zijn dood werd Loewe in eere hersteld. In Berlijn werd een Loewe-vereeniging opgericht, die zich ten

doel stelde, de werken van dezen meester der ballade weder ingang te doen vinden bij het muzikale publiek. Beroemde zangers hebben haar door hunne voordrachten daarin gesteund, en sinds vele jaren behooren althans de meeest populaire balladen van Loewe tot hun repertoire.

Men moet de composities van Loewe natuurlijk beoordeelen naar den tijd, waarin zij geschreven zijn; maar ofschoon wij thans in muzikaal opzicht aan geheel andere dingen zijn gewend geraakt, mogen wij toch de groote verdiensten van dezen componist niet voorbijzien. Zij bestaan voornamelijk daarin, dat hij diep wist door te dringen in het wezen van de volkspoëzie en van het volksgezang en dat hij zich geheel wist in te werken in den geest van het gedicht, dat hij ter muzikale behandeling had gekozen.

Er is bij hem een innige vereeniging van dichter en componist, en dat moet hij, gelijk de overlevering zegt, ook getoond hebben in de wijze, waarop hij zijne balladen voordroeg. Want Loewe was ook zanger en maakte in zijne jongere jaren dikwerf kunstreizen, waarop hij zijne balladen in het openbaar voordroeg en zelf op het klavier begeleidde. Hij moet een niet sterke, maar zeer omvangrijke en buigzame stem gehad hebben en een voortreffelijk 'parlando' en zoo duidelijke uitspraak hebben bezeten, dat men elk woord van hem verstond. En toch was hij er zoo voor bezorgd, zijn publiek in staat te stellen, zoowel den tekst als de muziek zijner balladen te begrijpen, dat hij op zijne reizen steeds gedrukte exemplaren van het gedicht bij zich had om aan het publiek rond te deelen. En gebeurde het, dat er toevallig geen gedrukte teksten te bekomen waren, dan las hij vóór het begin zijner muzikale voordracht eerst het gedicht voor.

Loewe is op het gebied van ballade en lied een van de eersten geweest, die zich beijverd hebben, het *karakteristieke* gezang in de plaats van het alleen *fraaie* gezang te stellen.

Toen hij zijn muzikale loopbaan aanving, had de liederencompositie in Duitschland een betrekkelijk nog kort verleden achter zich. Eerst in de tweede helft der 18de eeuw begon men zich nadrukkelijk op die compositie toe te leggen, en zulks niet alleen ten gevolge der opkomst van het *Singspiel*, waarvan het 'lied' de kern vormde, maar ook, en voornamelijk, door de hooge vlucht, die toen de Duitsche dichtkunst had genomen. Doch eerst toen er met de

lyrische gedichten van Goethe een nieuwe ‘Liederfrühling’ was ontwaakt, begon er voor het gezongen lied een nieuw tijdvak, waarin zang en instrumentale begeleiding zich inniger bij het woord aansloten.

Aanvankelijk wisten echter de componisten daarbij maar weinig het juiste midden te houden tusschen het stijve en formeele en aan den anderen kant het sierlijke maar sentimenteele. Eerst langzamerhand ontstond er op dit gebied een kunst, die woord en toon eng bij elkander weet te brengen en toch aan den *zang* niet te kort doet.

Schubert heeft daarin een zeer groot aandeel gehad. Hij overtreft zijn onmiddellijke voorgangers, zoowel wat declamatie als wat melodische schoonheid betreft, reeds in zijn eerste liederen. In zijn streven echter om den inhoud van een gedicht in alle opzichten zoo volledig mogelijk weder te geven, verviel hij daarbij wel eens in eene wijdloopigheid, die in tegenspraak is met den engen liedvorm. Dit werd anders, toen hij gedichten van Goethe begon te componeeren. Bij dezen dichter zijn de rhythmus en de zangerige taal reeds van zooveel bekoring, dat een fljngevoelend toondichter als Schubert noodzakelijk tot de overtuiging moest komen, dat hier een behandeling van den tekst als bij zijn eerste liederen niet op haar plaats zou zijn en integendeel ook bij de muzikale compositie aan het verband moet worden vastgehouden. Eenvoudig geconstrueerd en toch den zin van den tekst uitstekend weergevend, zijn dan ook o.a. zijne liederen *Sah ein Knab' ein Röslein steh'n* en het ‘Harfnerlied’ uit *Mignon*.

Over het algemeen houdt Schubert aan den strengen liedvorm vast, maar hij weet door kleine met den zin der woorden overeenstemmende declamatorische veranderingen, door afwisseling van Dur en Moll, door expressieve klavierbegeleiding zooveel verscheidenheid aan te brengen, dat bij den hoorder zelden een gevoel van verveling gewekt wordt.

In de liederen van Schubert's *Schwanengesang*, op tekst van Heine, is een eenigszins andere richting merkbaar. Bij dezen dichter is de vorm beknopter, de stemming meer laconisch uitgedrukt en dikwerf in één moment, in één woord weergegeven. Vandaar is het enkele woord gewichtiger dan bij Goethe en moet dus ook in de muzikale bewerking de vrije melodie-beweging voor het decla-

matorisch accent, het breede zelfstandige gezang voor het meer beknopte wijken. Een kernachtige, karakteristieke harmonie is hier op hare plaats, terwijl het meer gedetailleerd uitwerken van het dichterlijk beeld aan de begeleiding moet worden toebedeeld. Met deze eischen heeft Schubert bij de hier bedoelde liederen rekening gehouden (men zie de liederen *Ihr Bild*, *Am Meer*, *Der Atlas*, *Die Stadt*) en daarin ligt reeds een voorbeeld van den meer naar de declamatie overhellenden liedstijl, die o.a. door Schumann bij Heine's liederen veel is aangewend.

Ter aanduiding van het onderscheid tusschen de manier van Schumann en die van Schubert in het componeeren van liederen zou men in het algemeen kunnen zeggen, dat laatstgenoemde het gedicht in tonen omzet, eerstgenoemde het daarentegen in tonen nadicht. Bij Schubert ligt voorts het zwaartepunt meer in de melodie, bij Schumann meer in het karakteristieke der uitdrukking. Het karakter der melodie in de liederen van Schumann is overigens zeer afwisselend. Onder zijn melodieën vindt men er, die even breed zijn uitgesponnen als bij Schubert; daarentegen zijn er andere, waarbij het tot een geheel ontwikkelde melodie ter nauwernood komt; een manier die men ook bij Schumann's klaviercomposities dikwijls aantreft. Over het algemeen is de rol, die het klavier bij Schumann's liederen vervult, een zeer gewichtige. Bij Schubert kan men altijd nog van een klavier-*begeleiding* spreken, hoe rijk en zelfstandig deze dikwerf ook is, maar bij Schumann gaat dit meestal niet aan; bij hem is het klavier een gelijke macht als het gezang. Groote beteekenis heeft hij vooral gegeven aan het *naspel*, waarin hij dikwijls een nieuw zelfstandig gezang aanbrengt. Een schoon voorbeeld hiervan is het slot van den liederen-cyclus *Dichterliebe*.

Robert Franz, een tijdgenoot van Schumann doch iets jonger in jaren, gaf aan het lied een eenigszins ander karakter. Kan men van Schumann zeggen, dat hij het gedicht, door hem ter muzikale behandeling uitgekozen, *nadicht*, bij Robert Franz ontstaat de muziek als het ware *uit* het gedicht. Hij noemde dit ‘Wagner's beginsel’, doch wilde daarom nog niet met Wagner vergeleken worden. ‘Innerlijk - zeide hij - staan wij lijnrecht tegenover elkander. Dat wij in het principe van het weergeven van den tekst door de muziek elkander naderen, heeft niet te beteekenen. Maar wie slechts een weinig in mijne liederen is doorgedrongen,

weet dat het dramatische element daarin gelijk nul is.'

Franz heeft daarin gelijk; maar afgescheiden nog van het verschil tusschen genie en talent, is er bovendien een andere reden, waarom hij niet met Wagner kan vergeleken worden. Bij Wagner is de meest innige versmelting van woord en toon, omdat hij tegelijk dichter en componist was; Robert Franz moest voor den tekst zijner liederen-composities zijn toevlucht tot anderen nemen.

Toch stond een nauw aansluiten van de muziek aan den tekst, gelijk ik reeds heb doen uitkomen, bij Franz op den voorgrond. En hij was zich zoo bewust van deze eigenschap zijner liederen, dat hij meermalen de wenschelijkheid betoogde om bij uitvoering zijner werken in de concertzaal het publiek tekstboeken te geven. 'Zonder kennisneming van den tekst - placht hij te zeggen - zijn mijne liederen voor het publiek ontoegankelijk, daar zij niet door melodie bekoren.' In dit laatste door den componist zelf aangeduide kenmerk zijner toonscheppingen zal wel de reden liggen, waarom zij zooveel moeite gehad hebben, bij het publiek eenigszins ingang te vinden.

Uit deze korte schets der geschiedenis van het lied hebben wij gezien, dat zich op dat terrein, na Schubert vooral, steeds een streven heeft geopenbaard naar een innige vereeniging van tekst en muziek, van woord en toon - een streven dat ten slotte bij Robert Franz gevoerd heeft tot een min of meer declamatorische behandeling der zangstem.

In deze richting zijn de jongeren hem gevolgd; maar velen onder hen gingen verder en trachtten de wijze, waarop Wagner in zijn latere drama's de zangstem behandelt, ook op het lied toe te passen. En er zijn er, die beweren, of althans gelooven, dat hetgeen men het 'spreekgezang' gelieft te noemen, in de toekomst op het gebied der muzikale lyriek zijn voornaamste beteekenis zal hebben.

Tot staving daarvan verwijzen zij naar den liederen-componist Hugo Wolf, wiens korte leven een zoo beklagenswaardig einde nam. Zij beschouwen den stijl, door hem in zijn liederen gebezigd, als de logische toepassing van de Wagnersche wetten op een ander muzikaal gebied dan het toondrama.

Van een zangmelodie in den traditioneelen zin - wordt daarbij gezegd - kan men bij Wolf nauwelijks spreken. Dat ziet men

reeds aan uiterlijkheden, namelijk aan den vorm, waarin zijne liederen zijn uitgegeven. De componist vermijdt op het titelblad der uitgave - oogenschijnlijk met een bepaald doel - voor zijne composities de gewone benaming *lied* en spreekt van ‘gedichten voor zangstem en klavier.’ Ook de woorden ‘en klavier’ hebben een bepaalde beteekenis. Wolf spreekt niet van ‘klavierbegeleiding’ en bewijst daardoor, dat in zijne werken aan het klavier niet de traditioneel ondergeschikte rol is toebedeeld.

Men zou hierop kunnen aanmerken, dat deze uiterlijke teekenen er niet veel toe doen, want dat er voorgangers van Wolf zijn geweest, die zich, evenals hij, op een nauwere aansluiting van de muziek aan den tekst en op een meer zelfstandige behandeling der klavierbegeleiding hebben toegelegd (Schumann bijvoorbeeld) en zich toch eenvoudig aan de geijkte benamingen ‘lied’ en ‘klavierbegeleiding’ gehouden hebben. Niet op het titelblad maar op den *inhoud* der compositie komt het aan. En dan lijdt het geen twijfel, dat bij Hugo Wolf de inhoud met den titel in overeenstemming is.

Dat zijn liederen in omgekeerde verhouding staan tot de liederen van vroeger dagen, toen de zuiver muzikale melodie hoofdvereischte voor een goed lied was en men het met de muzikale declamatie niet zoo nauw nam, ziet men bij inzage van zijne composities terstond. Voorts neemt de klavierpartij een zelfstandig aandeel in de taak om aan het gedicht een nog hoogere uitdrukking te geven. Het klavier is hier, evenals het orkest in Wagner's drama's, het orgaan, dat het onuitsprekelijke op een voor het gevoel begrijpelijke wijze uitdrukt. Hoeveel grooter echter hiertoe het vermogen van het orkest is, behoef ik hier wel niet uiteen te zetten, evenmin als het noodig zal zijn te bewijzen, dat Hugo Wolf niet de eerste is geweest, die in de liederen-compositie deze macht der instrumentale muziek heeft getoond.

Daarentegen is bij hem het verband tusschen woord en toon nog enger dan bij zijne voorgangers; althans zal men in de geschiedenis van het gecomponeerde lied niet velen kunnen aanwijzen, bij wie de grondstemming van een gedicht met een zoo karakteristieke duidelijkheid in de muziek is weergegeven als bij Wolf.

Er zijn er, die het niet onmogelijk achten, dat de toewijding, waarmede Wolf zich verdiepte in elk gedicht, dat hij componeerde,

in verband met zijn teeder gestel zijn tragisch uiteinde heeft veroorzaakt. Bij hem was elke nieuwe creatie een *lijden*. Hoe dit ook moge zijn, merkwaardig is in elk geval wat Wolf eens in een brief aan een vriendin heeft neergeschreven. ‘Es liegt - zegt hij daarin - etwas grausames in der innigen Verschmelzung von Poesie und Musik, wobei eigentlich nur der letzteren die grausame Rolle zufällt. Die Musik hat entschieden etwas Vampyrartiges an sich. Sie krallt sich unerbittlich an ihr Opfer und saugt ihm den letzten Blutstropfen aus.’

Wat zal er nu uit dat voortdurend zoeken naar ‘nog meer uitdrukking’ ten slotte geboren worden?

Dat is moeielijk te zeggen. Misschien sluit eindelijk de zangtoon zich zoo nauw bij het woord aan, dat hij daarin geheel opgaat; en dan zal de manier, waarover ik het in den aanvang van dit overzicht had - de melodramatische namelijk - in de liederencompositie de heerschende zijn. Voorshands echter bevinden wij ons nog te veel in een maalstroom van proefnemingen om daaromtrent iets met zekerheid te kunnen voorspellen.

HENRI VIOTTA.

Kunstenaarsleven.

Zevende Hoofdstuk.

De liefde-uitbarsting van Flora bleef in Maurice nastormen. Meer vrouwen waren verliefd op hem geweest, maar bijna altijd hadden zij zich door ijdelheid, trots, gevoel van eigenwaarde weten te beheerschen, hun aandoeningen te onderdrukken. Zooals Flora was losgebroken, had hij nooit vermoed, dat 'n vrouw zou durven losbreken. Wat hij nu, na weken van bepeinzing en bezinking, voor zich-zelf héel zuiver voelde, was, dat hij Flora niet liefhad en toch innig veel van haar hield. Hij vond haar heel mooi, lichtend mooi, maar vooral zinlijk-mooi. Haar geestigheid en gevatheid bleef ónder de blonde pracht van haar verschijning, viel meer samen met haar diepe zorgzaamheid en den koester-drang van haar innige natuur. Ze was zoo goed, zoo warm-levendig, zoo ontzaglijk gul, zoo oplettend en toch fijn-voornaam en kiesch in haar vragen. Hij wist 't wel, dat Flora zinlijk-mooier, trillender, hartstochtelijker leek dan Louise en toch had hij dié alleen lief. Z'n innigste en diepste levens-verlangen ging uit naar Louise's ziel, naar Louise in al haar fijnheid en stillen weedom, die ook als vrouw een altijd weer sterke bekoring gaf, zooals hij die van geen ander kende. En toch voelde Maurice zich wat vertroeteld onder de vurigheid en innige sympathie van Flora, versterkte zij in hem een lust tot zonnig leven. Maar telkens besefte hij in den omgang met haar 't tweeslachtige: 't zeer innige voor de vriendin, 't koele voor de vrouw in haar, de hoogere natuur. Hij voelde, dat zoo hij met Flora getrouwd was, hij al dadelijk op haar losgewreveld zou zijn, op haar weekheid, haar slapheid en romaneske avonturen-lust.

Meelij, dát leefde 't sterkst in zijn genegenheid voor haar, meelij met de gestriemde, in 'n hoek opgesloten, vernederde, onttroonde vrouw, en dát had haar in zijn houding waarschijnlijk dadelijk getroffen.

Hij kon bijna nooit anders tegen 'n vrouw zijn dan beschermend, zacht, innig, en haar toch z'n kritiek niet sparend. Van charmeur-spelen en zien spelen gruwde hij. Daarvoor was z'n natuur te verbitterd, te demonisch, te fel ontledend, maar toch hielden de vrouwen veel van hem. De meest persoonlijke levensbizonderheden hadden ze hem uit eigen beweging verteld. Ze hadden hem om raad gevraagd en overrompeld met intimiteiten. Daaronder voelde hij zich bleu, beschaamd. Hij kon soms, als een kind, met 'n kleur van verlegenheid staan stamelen tusschen de vrouwen. Niettemin begreep ie hun stilste gebaar, drong ie door in hun diepste wezen en toch wist ie niet goed met ze om te gaan. Dikwijls werd hij zonder overgang of voorbereiding inééns veel te scherp, snijdend, spottend. En als ie z'n beschroomdheid eenmaal kwijt was, kon ie genadeloos zijn voor iedere aanstelster. En toch wou hij tegenover de vrouw 't oud-ridderlijke, 't cierlijkhoffelijke eeren, schoon hij er zich soms zelf mee bespotte, het aansloeg als 'n restje romantische oudbakkenheid.

Maar telkens weer bleef hij de pracht-dwaze verheerlijking van de vrouw onder de ridders een heel schoon levenssentiment vinden, uiting van gracelijke fierheid en soms den innigsten moed en diepste geluksgevoelens opwekkend. Hij wou op een hoog plan van uiterst voornaam omgangs-leven vereenigen, vereering en vlijmspot van den cynikus, die met genadelooze scherpzinnigheid het vrouwleven doórgrondt in al z'n versubtiliseerde zwakheden en verfijnde ijdelheidjes, maar ook dat cynisch-nuchtere en bijtend ontledende door de vrouw-vereering heen, in een hoog-ridderlijk sentiment van verrukkingen en artistieke fijnheid zien oplossen.

Maurice kon nooit z'n somber en toch levenskrachtig temperament zoo beheerschen, dat ie er tegenover de vrouwen teederder door werd dan tegenover de mannen. Hij voelde al hun gebreken even scherp en fel als de nuchterste, meest cynische spot-natuur. Zijn eigen karakter was door zooveel ellende verbitterd, dat hij om de futielste aanleiding plots wrang kon worden onder het innigste gesprek. Dan vergat ie

't vrouw-leven, werd ie vlijmend, zei ie zonder erbarmen precies waar 't op stond. Geen vrouw kon dan als vrouw mácht op hem uitoefenen. Z'n zucht tot overheerschen gaf dan z'n toon een angstige vastheid en trillende hevigheid. Dan stootte hij zich aan konventies en vormen, uiterlijk gedoe en gekunsteld, valsch geredeneer. Zonder te overschetteren, wou ie dan 't kleine, nietige ook van het vrouw-leven laten zien, als 't opging in banale konversatie, werd ie al cynischer en demonischer in z'n konklusies. Hij kon niets en niemand vleien, als hij niet voelde dat lof verdiend was, ook niet een vrouw, ómdat ze vróuw was.

En toch vond hij in 't verfijnde en gracieuse vormenspel der achttiende-eeuwsche Spaansche grandes en Franschen iets heroïsch, iets als een straalbreking in 't dag-leven, in de kleurige schittering der illusies. - Hun vrouwelijke rankheid, hun fijne handen, de teedre hoffelijkheid van hun woord en gebaar klonk als 'n zang in den omgang. Dát wou Maurice juist vereenigd zien: scherpte, ironische fijnheid en toch subtiele gracie van beweging, ieder gebaar als een arabesk, als een lijn-ornament beheerscht, voornaam, vast en toch têer.

Er was zooveel prikkelende, overstoute vermetelheid in die vrouwelijke, schijnbaar verwijfd-fijne mannen van vroeger. Ze waren zoo innig dapper, zoo dolzinnig-dapper, zoo heroïsch in hun vrouw-bescherming, zoo durvend, tartend, ontberend. Hoeveel maal had hij niet die blanke vuistjes bewonderd, machtig beheerschend 't zwaard, fijn verflikkerend den degen. Hij zou 't altijd een schoonheids-sentiment blijven vinden van oppersten rang, de ridderlijke, dwaas-mooie, hoffelijke verrukking, al zou 't spot-hagelen en hoon-schetteren om hem heen.

Nu wist Maurice zich tegenover Flora de vriéndin, innig, tegenover Flora de vróuw, koel-lief te zijn geweest. Haar fijne, beminnelijke zachtheid had hij soms schuw afgeweerd met vormelijke deftigheid. Dat moest hem redden. In dien vormelijken omgang mocht zij natuurlijk nooit 'n verborgen geringschatting voelen. 't Moest zacht-intuïtief aangevoeld worden als gereserveerdheid, noodzakelijk tegenover haar dringende, streelende, soms zacht-vurige omgangsmanier met hem.

Zoo dikwijls hadden vrouwen het beschermend-spontane en fijn-doordringende van zijn natuur verkeerd opgevat, waren

ze aangestormd met intieme verrukkingen, dat hij nu met Flora niet genoeg op zijn hoede kon wezen. Maar telkens verloor hij, onder prettige gesprekken en 't heelemaal argeloos samenzijn, zijn bedacht houdinkje, liet hij zich gaan zooals ie was, met het brandend optoortsen van al z'n illusies en visioenen of het duister vooruitdrijven van z'n sombere, vlijmscherpe beschouwingen. Dan gaf ie zich Flora met hartelijke innigheid, die hij tegenover mannen onder vier oogen precies zoo uitte als tegenover vrouwen. Die zachte, hartstochtelijke en diep-uitstralende innigheid moest Flora zeker dadelijk wat bedwelmd hebben en daarom voelde hij ook schuld. Hij had zich nog veel meer, ook als vriénd, en niet alleen als man moeten verstrakken, verkoelen in vormen; vormen, niet meer als subtiele ziels-bewegingen, niet als arabesk van fijne genegenheid, maar vormen van 't verstand, beredeneerd, overlegd en op bepaalde, nuchtere beleefdheden afgericht.

Maar nu Flora hem eenmaal overstormd had, zonder dat hij liefde voor haar voelde, nu móest hij zelf wel heel voorzichtig beraadslagen, wát te doen. Want ze was zoo mooi... dat blonde haar, die mystieke grijze oogen, zoo diep en toch zoo wonderlijk speelsch van licht, zoo onbewust-lokkend, 't fijne, zinlijk-gelijnde, hartstochtelijke en lieve dweepgezicht, haar rank lichaam, trillend, vol, zacht-zwoel van rijpe vrouwelijkheid en éven traag van gang, bijna wellustig, - 't kon allemaal zoo gevaarlijk voor hem worden.

Zij had zich uitgestort, - zij had gezegd, dat hij haar niet mocht wegstooten. Zou hij, met al z'n vlijmscherpte en ironie, nu den fieren moed hebben die vrouw onomwonden te zeggen waar 't op stond, wát hij voor haar voelde en wat niet? Wat zou hij niet in haar dooden? Ze was als een waanzinnige in haar verrukking geweest. Ze had hem gekust, gesmeekt, ze had op z'n gezicht geschreid als een kind. Mocht hij haar nu zóó vernielen, nu ze in haar liefde voor hem weer zooveel opbruisende levenskracht vond? Maar toch, z'n gevoel moest hier neergeduwd. Eerst wou ie voor zich zelf uitmaken of dat excuus geen opgemonterd drogredentje was, waar ie zich zelf mee om den tuin wou leiden. Of ie 't in den grond niet als ijdelheids-streeling voelde, die liefdesuitstorting van de mooie Flora? Wou hij het niet daarom áánhouên, of werkte hier in 't duistere deel van zijn begeerten

het stille, maar bloedende geheim zijner zinnelijke natuur, die 'n plaats voor zich opendrong in dat heele proces? Wou hij nu die ijdelheid en sensualiteit bedekken met mooie, nobele praatjes? Soms aarzelde hij in z'n konklusies. Als in een rood keelgat, zoo dwong ie nu zich zelf te zien, diep in 't heetbloedige van zijn begeeren. Maar meestal stond ie over z'n eigen onaangedaanheid verbaasd, als ie eenmaal in dadelijk kontakt met Flora kwam. Dan zag ie wel haar ranke taille, haar goudlichtend haar, al haar mooie heerlijkheid, maar toch zonder begeeren, zonder onstuimigheid. Hij kon zich dus naar eerlijkst gevoel zelf geruststellen, dat geen, met bewustheid verborgen zinnedrift in 'm werkte, die hem egoïstisch tegenhield haar de felle waarheid te zeggen. - Maar nu moest ie uitmaken, hoe hij door die gebeurtenis allereerst kwam te staan tegenover Louise. O! als ie zoo nuchter alles kon overwegen, heel dit voor haar zoo schokkende feit met denk-pasjes beleggen, gaf hem dat al niet dádelijk de demonische zekerheid, dat hij niets van liefde voor haar voelde? - Zoo bezien, kon hij huiveren van z'n eigen nietige zorgelijkheid. Hoe was hij niet op den eersten ontmoetingsavond met Louise geweest? Gek van geluk, razend van genot en bedwelmende heerlijkheid, doorsidderd van aandoeningen. Nu nóg, bij de lichtste herinnering aan dien avond, doorschokte hem een verrukking, alsof ie alles weer opnieuw doorleefde, heel kort. Hij wist dus, aan z'n eigen ziel, wat snakken, hopen, wachten en liefhebben beduidde. Neen, hij mocht dat leven van die jonge vrouw niet nog méér verwoesten. Hij moest altijd meelijden blijven voelen en haar wat liefde teruggeven, daarmee juist haar eigen hevige onstuimigheid temperend. Ze was zoo zachtaardig, zoo goddelijk-opofferend, zoo fijn en zoo moederlijk-goed. Nog hoorde hij haar gesmeek, om zijn hals hangend: Jij Maurice, bent mijn alles, zonder jou ga ik dood; zonder jou is 't leven mij een walg! Ach got; ach got, ik heb je zoo lief, zoo zielslief.

Dat angst-smeekende, dat schreiend-wanhopige van haar stem, dat uitsnikken van haar innigste, droefste gevoel... hij zou 't nooit kunnen vergeten. 't Was geweest van smárt naar stille, biddende hoop, een golving van aandoeningen, van geween naar gelach, van gesnik naar gestamel, van stervende, krampige droefnis naar woeste vreugde-visioenen. 't Had getreurd en

gevlamd in haar oogen, 't grijze vuur, 't had gebeefd en gejubeld in haar smeekend, snikkend spreken, vragen. - O ja, nu zag ie 't wel, ze was 'n hartstochtelijke vrouw, die hevig kon liefhebben, al temperde ze 't klanklieve, zoete timbre van haar streel-stem soms plots tot zacht-trillend gefluister, geneurie van haar ziel.

Maar Louise, zijn stille, droeve Louise, die daar nu thuis maar tobde met den kleinen jongen en haar broertjes, wat moest hij haar zeggen? Háar zag ie altijd vóór zich met die groote weemoeds-oogen en haar wondren blikopslag vol stille en fiere vreugd als ie uit de droomerige verzonkenheid van zijn werk tot haar terugkeerde? - En toch mocht hij niets zeggen. 't Was Flora's geheim, Flora's innerlijk leven, dat Louise misschien allang doorgrond had, maar onder haar zwijgen verborg. 't Feit, dat hij zélf niet spreken mocht, drukte hem benauwend. Maar telkens vroeg ie zich af, of ze niet zou bedaren, niet zou voelen, dat ze veel te ver gegaan was. Zoodra hij haar nu weer ging ontmoeten, zou ie op die heele geschiedenis zelfs met geen syllabe zinspelen. Hij wou haar zóó toespreken, dat zij zich geheel kon retireeren, zonder gêne, alsof er niets tusschen hen voorgevallen was. Maar als ie zag, dat ze zich bleef geven in dien stormachtigen hartstochtstoon, dan zou ie anders moeten handelen, heel anders.

'n Paar weken lang had Maurice zich nu schuil gehouden. Soonbeek had hem al verschillende keeren gejaagd en in wrevel bezocht, nu hij Maurice heelemaal niet meer zag. In schrik, bij 't hooren van z'n stem, was Maurice telkens naar den zolder gehold, tegen Louise 'n uitpraatje bedenkend, waarom ie niet in z'n werk gestoord wou worden. Hij kon Soonbeek na 't geval nog niet vrij genoeg in de oogen zien. Er aarzelde en vocht nog iets in 'm. En hij wou niet wankelen, niet z'n blik neerslaan, als ie tegenover dien kleinen demon stond. Ook bij Flora wou hij, door 'n paar weken weg te blijven, 't gebeurde laten bekoelen. Ze had hem dadelijk 't geld gestuurd voor de uitgave van z'n eerste boek onder eigen naam, zonder een letter toevoeging. Hij begreep nu wel dat ze leed, vreeselijk, smartelijk leed, maar toch ook, dat ze tot bezinning was gekomen.

Op 'n Zaterdagmiddag, stellig hopend Soonbeek thuis te treffen, stapte hij weer naar de Heerengracht. Maar Soonbeek,

hoorde ie van Trees, was net uitgegaan. Van de slaapkamertrap, terwijl hij aarzelend stond te overdenken of ie nu wel blijven zou of stil weer vertrekken, kwam Flora hem tegemoet. - Ze zag heel bleek en zacht, bijna fluisterend groette ze Maurice.

Flora had 'n schrikkelijken tijd doorgemaakt. Ze dacht, dat Maurice nooit meer terug zou komen. Een dag na de ontketening van haar ziel, besefte ze plots, zich ontkleedend op de slaapkamer, wat ze eigenlijk gedaan had. Ze voelde als een dronken lichtekooi gehandeld te hebben, verachtelijk, vulgair, als 'n straatmeid. Ze rilde van zich-zelve. Ze haatte zich. Ze zou zich hebben kunnen slaan, striemen. In haar zelfverachting vond ze een verbitterde bevrediging, want zoo min kon Maurice haar niet aanslaan, of zìj deed 't nóg minder. Ze was geen vrouw meer. Alle kieschheid, iedere fijnheid van beheerscht vrouwelijk voelen had ze tegenover Maurice in 'n gloeiende razernij van d'r zinnen, in den opstand van haar hart verloren. Ze was grof, opdringerig en ordinair geweest. Ze had hem als mán overrompeld, om den hals gehangen, gekust in blinde verrukking. Ze had niet eens gevraagd of ie haar kussen, of ie haar omhelzing wóu. Ze had hem om 'n beetje liefde gebedeld, ze had hem om wat teederheid gesmeekt. O! 't was 'n vernielende schande, 'n radeloosheid, 'n onteering van haar innigste gevoelens door verachtelijke zwakheid. Wat was er dan zoo kokend over haar brein gestort? Had ze niet met een, naar ze dacht, onverpletbare kracht zich voorgenomen, nooit, nooit iets van haar liefde te laten blijken? Waar was die schroeiende koorts in haar bloed dan zoo plotseling vandaan geschoten? O! haar liefde had geen beschermgeest in koele, sterkende kracht. Haar ziel snikte te luid. - Haar liefde was nu als een opstand in haar bloed geslagen. Wat had ze vroeger gedroomd van gouden vruchtentrossen, die ze zou zien gloeien in de zon, overal waar ze staarde? Wat had ze gedroomd van 'n geur, die haar zou omvloeien, den dag en den nacht, zoet als 'n narcissenadem?

Niets doorleefde ze daarvan, nu ze liefhad. 't Bloed sloeg haar naar 't hoofd. Ze leefde in vlammen en vuur. Ze wou hém, hém alleen tot zich trekken. Ze wou zich losbreken van alles. O! de liefde gaf haar geen rust, geen kalmte,

geen droomerij. 't Stormde en brandde in haar. En in die woeste aangloeiing van haar begeeren, haar liefhebben, had ze 't bleeke, stille gezicht van de stille, lieve, innige Louise niet eens meer gezien. Ze had háár Maurice naar zich toegerukt. Ze had hem toegesproken als een krankzinnige en als een weenende machtelooze. - En wat antwoordde hij, hij, voor wien zij zich zou laten stukscheuren?.... Ze wist 't bijna niet. Ze had in den gloeidrang van haar overgave z'n bleek, verschrikt gestamel nauwelijks gehoord.... Maar weg was ie gebleven, wèg! Dat leek z'n diepste antwoord! Haar tweede en schaamvolste vernedering als vrouw. Hoe zou ze dat ooit weer goed maken?

Als Maurice terugkwam en hij zou doen alsof er niets gebeurd was, dan zou ze hem innig danken en voor altijd haar liefde verstikken, heel diep in haar ellendige, zwakke en verachtelijke ziel. Ze smeekte erom, hem tenminste nog eenmaal te zien, om hem te overtuigen, dat ze voor den tweeden keer zich zou weten te beheerschen. - Met 'n kracht, waarvan hij zelf versteld zou staan, zou hij haar zien, koel, streng, rustig.

Maar toen ze daar nu op de trap plotseling den zachten, indringenden klank van z'n stem hoorde, zoo onverwacht, kreeg ze 'n ontzettenden schok, 'n duizeling, voelde ze jubel en angst tegelijk, nòg heviger dan op den dag, toen ze zich zoo woest voor hem had uitgestort.

Maurice kwam naar Flora toe, drukte haar stil en wat ontdaan de hand. - Ze bracht hem in de vóór-salon. Flora sidderde bij de gedachte, dat ie dóór zou willen loopen naar de zaal. Maar hij begreep dadelijk en volgde. - Vlak voor 't raam nam ie plaats, zonder dat ie iets wist te zeggen. Flora ging tegenover hem zitten, aarzelend. Ze was heel bleek en beefde hevig. Ze voelde zich weer akelig licht van hoofd plotseling. Alle kracht en moed waren weer weggedoken in haar. Ze herinnerde zich nog maar vaag 't voornemen, alles van haar ontroeringen diep, diep, ontzaglijk diep te verbergen. Maar er was niets meer in haar, dat dien drang naar boven stootte. Ze voelde zich losgelaten door 'n kracht, die ze berekend had, vóór ze Maurice ontmoette. Ze was weer zoo goddelijk gelukkig nu ze hem weer zag, z'n fijn, bijna vrouwelijk gezicht, zijn fijnen sarkastischen mond

met de lichte beving van z'n mondhoeken. O! wat had ze hem lief, lief, oneindig lief. Als hij nog langer zoo bleef zitten, zou ze 't weer uitschreien, uitsnikken, zou ze hem weer om den hals vallen, zou ze moeten zeggen, hoe lief ze hem had en hoe smartelijk ze die veertien dagen in angst, eenzaamheid en al-maar-bang gissen wat-híj-dacht-en-voelde, - tusschen het jagend gepraat en gegluur van Soonbeek in, doorgemaakt had.

Maurice kon nog niet spreken. Elk woord dat ie nú zeggen wou, stootte ie weer terug, werd 'n gruwelijk banaal verlegenheids-praatje en toch voelde ie zich stikken onder dat zware gezwijg. Hij kon opspringen, 't uitschreeuwen. Toch zou ie zich beheerschen, en iets heel gewoons wel moéten zeggen, ook al zou zij 't heel smartelijk vinden. Heel zacht, als in kitteloorige aarzeling, vroeg ie haar, of ze ook wist wanneer Soonbeek weer terugkwam.

Ze rilde. O! wat nietig, klein, grof en kanaljeus vond ie haar, schrok ze óp! Wat 'n koele, stroeve, on-innige vraag. Ze kleurde hevig, zei heel zacht, dat ze 't niet wist; bleef toen weer stil voor zich weg staren. - Maurice keek 't raam uit. 't Zong zoo droef in z'n ziel. Hij zag 'n oude, donk're schuit 't water overboomen, met 'n vent erop, die duwde en tot 't verste dekpunt meeliep. Wat ging dat langzaam en triest door dien grijzen, droeven herfstdag. - Hij kon 't wel uitsnikken, inééns. Wat 'n weedom sloop er over de gracht en langs de gevels. De stilte nu, ze smoorde hem. - En die zang van dat droeve lied, treur-marsch van Schubert, aldoor klaagneuriënd in z'n stil hoofd.

Snel even zag ie naar Flora! Wat was ze bleek, melancholiek en wat mooi toch zoo in die bleeke, schuchtere gedruktheid. Nou zag ie pas, dat ze 'n nieuwe, grijze, losse japon aanhad... Jonge... wat mooi, die witte kant. Echt duitsch-overgevoelig; van den hals tot den zoom, kant... Wat verblankte en verfijnde 't haar schoonheid... Maar die korte schepmouwen met de kanten volant, nee, die kon ie nu weer niet uitstaan! Waarom nu in herfstkou dat losse?... 't Grijs stond haar prachtig... 't zelfde aarzelende grijs van haar oogen!... Maar goeie god... wat dee ie toch? Voelde hij dan niets van haar smart? Moest ie nu haar schepmouwen bekritiseeren en haar blankfluweelen armen bekijken? Die stilte ook! Die maakte 'm kapot! Zou ie maar wat zeggen...

Hij keek weer de gracht over, zag nog net de oude schuit wegdrijven onder 'n lage brugpoort. Plotseling hoorde hij 'r zacht z'n naam noemen. Hij keek. God, wat zag ze nu bleek en afgetobd! -

- Maurice, ik bid u... vergeef 't gebeurde... nein... ik zal niet larmoyant zijn... aber... aber... ich...

Ze kon niet verder. Haar stem stikte van ontroering. Zij huilde en snikte. In Maurice begon weer iets mee te schreien. Hij voelde de spanning van haar wil, om bedaard te blijven, bedeesd en geserreerd. Maar toch zag ie de heerlijke minneoogen grijzen, grijzen als haar japon, de heerlijke oogen zacht schreien. - Er schokte iets zoo smartelijks door haar heen, dat hij er niet langer naar zien kon. Z'n stem beefde.

- Maar lieve, beste Flora, huil toch niet zoo... ik heb je niets te vergeven... ik... ik... weet niet... ik...

Maurice bleef ook steken. Flora snikte nu met 't hoofd op de borst, die krampig benauwd zwoegde. In woeste drift wrong ze zich de handen over 't gezicht... Ze beefde en telkens scheurde er dieper snik de kermende keel uit...

Maurice voelde even beklemming. Zou ze 'n scène maken! Weer zag ie 't witte fluweel van 'r naakte armen nu onder de theeroosgeurige kant uit.... Was 't aanstellerij? Schroefde ie nu zich-zelf niet op? - Hij wist 't niet meer. Ze deed heel vreemd. Zoo had nog nooit een vrouw tegenover hem gestaan.

Plotseling stond Flora op, keek hoog boven Maurice uit, en toen, met volle stem, vroeg ze sterk, met bedwongen ontroering:

- Maurice, één woordje... vindt je me karakterloos?... vindt je me niet verachtelijk?... is 't niet furchtbar!?... abscheulich?...

- Flora, ik bid je... wind je niet zoo op!

- Nein, nein... nein! Maurice... spreek! spreek bald!... kom... kom... Maurice!... Ach, gott! ik bid u... zeg wat... ik smeek je... ik voel me zoo ellendig klein... zoo... wie de vuilste... de verachtelijkste vrouw van de straat, jà!... zóo ellendig, als dié zich niet voelen kan!... Ik heb je mij opgedrongen!... En je was niet van mij gediend!... ik heb je gekust en je wou mijn kussen niet... ik heb je om een kus gebedeld... ach, gott, Maurice... ik

heb je zoo lief... zoo lief... vergeef me!... aber... ich kon niet anders!...

Ze was weer slap en machteloos op haar stoel neergezakt, 't blonde hoofd diep de borst ingedoken, nu en dan 'n krampigen snik uitscheurend. Nu eerst besefte Maurice, welk 'n vreeselijke smart er in ieder woord van Flora trilde. Hij bleef verstomd zitten, terwijl zij, hakkelend, met schrei-stem, er nog uitwrong:

- Aber... luister... Mau... luister! Ik heb heel veel aan Louise gedacht... Ik voel mij zoo laag gehandeld hebben tegenover haar... Als ik er aan denk, durf ik haar nooit weer onder oogen kommen... Maar... eens... eens zal ik haar toch alles bekennen!... Maar... och neen... Maurice... ik kan niet spreken... ik kan niet!! - Als je wist... nein... nein...

- Maar bedaar dan toch, Flora!...

- Als je wist... hoe duchtig ik mij voorgenomen had, je te vergeten!... als ik je weer zien zou... nooit zou ik je weer 'n woord van mijn liefde reppen... Och... och!... zoo'n karakterloos schepsel, als ik noe bin, ja! Ich bin een waanzinnige!... een uitschot! een uitschot! -

- Maar Flora... Flora! wees toch niet zoo woest!... bedaar toch!... Laten we nu juist wèl spreken!... 't Is veel beter voor onze verhouding tegenover Louise en Soonbeek!

- Soonbeek! Soonbeek! gilde ze nu, bleek als gips, en plots, met dreigende ontzetting in haar stem viel ze uit: Maurice, Maurice... noem mij zijn naam niet!... Ik verbied het u!... Ik haat hem!... haat hem!... Hij is oorzaak van mijn val, mijn ellende... de schoeld!... Soonbeek!... ach, gott! Hij heeft mij tot 'n schaap gemaakt... 'n mak dier!... O, Maurice, wat wreed... wat wreed van je!... om noe, nóe juist van hem te spreken!... Hij heeft me tot zoo'n laf schepsel gemaakt!... Ik ben geen vrouw meer!... Hij heeft me zoo vernederd, dat ik niet meer gis wat vernedering is... ich bin gedankelos... ich bin alle zelbgevoel kwijt... zijn smaad heeft mij kapoet gemaakt... Och, nein, nein... ik bid je... spreek alleen over Louise... de liebe Louise... dat wil ik met je afvlechten... dát... maar niet van hém!

Haar stem, zacht doorsidderd en doorschreid van klagende

smart, fluisterde nu weer. Maurice voelde zich geslagen van ontroering, zwak, hulpeloos en verlegen. Wat 'n angstig wee lag er in haar smeekende stem, wat 'n verdriet in die grijze oogen, nu rood en doorpijnd van 't huilen. -

Plotseling, in een opwelling van teederheid, trok hij haar naar zich toe en kuste haar op den mond. 't Was smartend meelij, dat heftig in 'm drong haar te helpen, te troosten, die lieve, innige vrouw. -

Flora sidderde onder z'n kus, alsof haar 'n sterfstuip door de leden schokte. Ze begreep, voelde nu, dat Maurice 'r niet minachtte. Dat was zijn antwoord. Hij hield van haar, hij, hij, Maurice. 't Was om gek te worden. -

Ze keek 'm aan, hartstochtelijk. Er vlamde een lichtstorm in 'r oogen. Maurice schrok er van. Z'n ontroering bekoelde. Juist nu, nú moest ie haar zeggen, dat z'n aanraking, z'n kus, z'n troost, geen liefde was, zooals zij die voelde. Maar hij durfde haar jubel niet verstoren! Wel laf, wel klein deed ie nu, maar hij durfde haar ontsteltenis niet afwachten, als hij iets van z'n echt meelij-gevoel ging zeggen. Dan nu liever misverstand en later schrijven, heel zuiver, wat ie nú onderging, waarom ie nú zweeg. 't Grijze vuur in 'r oogen bleef glanzen. Er zwol kracht door heel haar pas nog verschrompeld, weggekrampt smartlijf, nu hij haar iets liefs gezegd had en zacht gekust. -

Ze lachte weer. In 'r gezicht gloeide vervoering en om den fijnen mond speelde 'n vreugd, dat Maurice er van schreien kon, nu z'n hart voor haar niets anders had dan diep innig, weemoedig vriendschapsgevoel.

Weer zag ie in z'n verkoeling, hoe heerlijk ze slankte in 'r grijze japon, hoe ijl en soepel ze wegblankte onder de kanten volants, hoe zacht en geurig ieder beweginkje van haar handen en lichaam in dat fijne kantgeweef verborgen en bewaard bleef. 't Boekettige van de losse kanten halskraag, 't weelderige van die heele strook van 'r hals tot 'r voeten, al haar grillen, haar droomen, haar stille voornaamheden leefden er in. Ze droeg nu lichte schoentjes, alsof ze uit dansen moest en de theerozengeur wolkte weer om 'r heen. De kant van 'r mouwen fluisterde bij iedere geste van haar subtielgelijnde, blanke armen en weer voelde ie dat traagzinnelijke, toch fijne en gracieuse van haar mooi lichaam even

om zich heen huiveren. Hij voelde de opgloeiing van z'n zinnen. Hij moest nu dubbel bedachtzaam zijn. -

Hij stond van z'n stoel op, om weg te gaan. Flora drong zacht aan, dat ie nog maar wat blijven zou. Maar Maurice zette door. Ze begreep niet, wat hem plots zoo wild deed zijn. Ze liet 'm zelf uit. Op den stoep wuifde ze 'm nog na, vergetend waar ze stond en tot 't laatst zag Maurice 't grijze vuur in 'r jubeloogen vlammen.

Hij was tevreden over zich zelf nu hij in meelij haar getroost had, ook al voelde zij er misschien 'n beetje liefde in. Dat zou ie haar wel duidelijk maken, als ze eerst maar weer wat sterker bleek. - Veel kalmer was ie nu weggegaan dan twee weken geleden onder haar eerste uitbarsting. Waarom mocht zij hém niet liefhebben, als zij toch wist, dat hij alleen voor Louise was? Hij had 't haar zoo dikwijls gezegd: een man kon maar éénmaal groote liefde voelen, al was ie honderd keer daarna verliéfd. Met die enkele groote liefde groeide heel z'n verder leven vast. Dat openbaarde zich voor hem als 'n wet van 't eeuwige. Zoo was ook zijn liefde voor Louise. Zonder dié zou hij zich z'n leven niet kúnnen indenken, zonder Flora met veel gerustheid. Maar nu hij voor háár de eerste, diepe liefde was, nu begreep ie ook, dat zij evenmin zonder hem kon, als hij zonder Louise.

'n Paar dagen na zijn bezoek kwam Flora in 'n rijtuig Maurice bezoeken. - Hij holde naar beneden, om haar te helpen uitstappen. Ze was belast en beladen met allerlei pakjes voor Kareltje en Louise. - Maurice vroeg 'r spottend, waarom ze toch weer zoo verkwistend was. Als Soonbeek haar in 't rijtuig zou zien, bleef ie van schrik en ontsteltenis er achter aanhangen, om 't tegen te houên. - Ze lachte fijntjes. Wat Soonbeek deed of wou doen, kon haar niets meer schelen.

Bij 't trap-oploopen kreeg ze angst voor de ontmoeting met Louise. Flora durfde haar eerst niet vrij aanzien. Maar toen ze Louise met de droeve, groote, gouddonk're oogen op 'r zag afkomen en de kwijnend-zachte stem als altijd hoorde klanken, haar vragend hoe 't ging, kreeg ze weer durf, vreesde ze niets meer.

Flora kwam opgewekt vertellen, dat Soonbeek voor Maurice

'n werkkamer boven de zaal had laten op orde brengen, waar hij heel rustig de proeven van z'n boek kon korrigeeren.

Louise bleekte even en beefde. Ze keek Flora zacht-streng aan, dat ze verlegen grabbelde in haar retikule naar 'n briefje van Soonbeek voor Maurice. Snel en dwars scheurde hij gejaagd de enveloppe open en las Soonbeek's schrijven door. - Heerlijk, Lou!... prachtig!... de heele kamer boven de achterzaal heeft Jan voor me ingericht... Nou kan ik heerlijk stil werken... heerlijk, hè, Loutje?... Flora, wil je Jan zeer bedanken?...

Maurice was zoo blij met 'n aparte, stille werkkamer, dat hij niet eens zag, hoe droef-stil Louise 't opnam. - Ze vond 't ook wel heel plezierig voor hem, dat hij uit 't knellende en benauwde van hun klein kamertje wég kon, vér van 't geschreeuw en geharrewar van de jongens en Kareltje, maar 't deed 'r toch felle pijn, dat ze Maurice nu zoo gretig van haar aftrokken, naar die rijke, weelderige omgeving, tusschen het vleierig en verlekkerend gekoester van Flora; weggetrokken van háár juist, háár, die alles van dat werk in zooveel knagende armoe, zooveel folterende zorgen en ellende had zien groeien. - Nu hij dat zelf niet scheen te voelen, berustte zij, innerlijk toch droef en geschokt om Maurice's blijdschap, juist over 'n ding, waarvan zij 't smartelijke voelde.

Veertien dagen later ontving Maurice al de eerste proeven van zijn boek. - Kareltje huilde en de jongens, nerveus en twistziek, nu ze gauw op 'n kantoor zouden geplaatst worden, waartusschen Frans stookte, iederen ochtend bijna, vóór ie naar z'n bureau ging, schreeuwden en vochten in de gang.

Maurice was heel blij dat ie eruit kon stappen en rustig korrigeeren op de Heerengracht. Want nu ie z'n werk in druk zag, kon ie eerst 't blijvend innige van iederen zin en z'n karakter, goed voor zich zetten en overzien.

Met helle vreugd in zich kwam ie op de Heerengracht. Soonbeek zat 'm al af te wachten.

- Nou, Maurice?... niet fraai zoo, niet fraai??... daar heb je nou alles, wat je hartje begeert!... Hier zijn sigaren... daar is 'n groote werktafel... niet fraai?... niet fraai?... Gothisch, zegt Flora... Gothisch, Gothisch!... me zolen heb-

ben d'r verstand van... Gothiek! hihihi!... Gothiek!... Daar kun je je stukken bergen!... ja, ja, hm!... goeie grut!... wat 'n laaien, he!... nou hè, wat 'n laaien!... goeie grut!... Nou ken je je werk behoorlijk ankijken en je kunt afsluiten, zooals je wilt?... Nou ken je je eigen gedachten tenminste verstaan!... ja, ja, hm! ja, hm!... o, ja, zeg eens!... ik weet nog heel goed... wat je me die oûejaarsavond gezegd hebt... wat je zoo hoog noodig had:... stilte... je zei, je zei... dat je daar altijd zoo naar verlangde... altijd zoo naar verlangde... Natuurlijk... natuurlijk... ik heb er geen snars verstand van... van al je werk niet... Ik weet er niks van, zie je... geen sikkepit... geen snars... Is 't wel noodig?... echt noodig... dat je 't zoo stil hebt?... Ja? Ja?? voor die onnoozele blaadjes papier?... Goed, goed!... best!... Heb je goed licht?... Wil je de kachel aan?... Nee, hè?... Nog warm genoeg?... ja, ja, hm!... ja, ja... dat wist ik wel... kun je goed zien?... daar staat 't aschbakje!... hou de boel helder!... mors niet!... en daar lucifers... mors niet... goed!... best, goed!... vlekken gaan d'r niet uit,... al *is* 't gothiek...

- Maar Jan, ik weet toch...

- Goed... best, goed... maar ik zeg 't je maar!... Neem me niet kwalijk... ja, ja... Nou moet ik weg... naar kantoor... en de veiling!... prachtige koopdag vandaag... wanneer ga je nu eens mee?... Is Louise goed?... ja, ja?... en Kareltje?... altijd verkouen in dit jaargetij?... Bevalt 't je Maurice?... lekker licht?... ja, ja?... je zwager goed op zijn kantoor?... Nou, adieu... bevalt ie?... ja?... nou, gedag... ik zie je van avond... je eet hier, he?... lekker gezellig... met licht eten is altijd gezellig... nou, dag... da-âag... ik zie je van avond... goed-goed... daag!!

- Maar Jan!... hoor nou eens... Ján, Ján!!

- Tjonge, wat nou weer!... nooit heb je vrede... wat noú weer...

- Maar Soonbeek... laat mij nou toch ook eens wat zeggen... dring me nu niet terug... want... verdraaid... ik zeg je geen stom woord meer... en pak m'n biezen...

- Tututu, man... niet zoo boos..., kalmeerde nu gauw Soonbeek, wimpers angstig-snel vertrillend, kijkend naar z'n

eigen schoenpunten. Dadelijk luisterde ie naar Maurice's strenge stem.

- Ik maak me heelemaal niet boos, maar jij duwt iemand altijd zoo met je ellebogen naar achter, onverschillig, of je 'm z'n neus indrukt of z'n oogen... daar hou ik nu eenmaal niet van... Ik wou je alleen zeggen, Jan, dat ik liever thuis eet, nu ik al 'n heelen dag wegblijf en Louise zoo moederziel alleen is...

- Gekheid... dwaasheid... Maurice, dan zie *ik* je heelemaal niet!... Heb ik daarvoor nu al die moeite gedaan?... Louise alleen? alleen?? alleen??? En Frans dan en Dorus en Dolfje?? Je bent hier heel, héél goed geborgen!... Nee, nou moet ik ook eens wat aan je hebben!... Ik heb nog 'n heele boel met je te bespreken... ik maak 't je niet lastig!... Nee, nee, nee... je blijft hier eten, zoolang je korrigeert... dat zou malligheid zijn... nee,... ja, hm, ja!... de laatste drie weken heb ik je geen minuut gezien zelfs... geen minuut... geen oogenblik!... Heb je je verstopt?... En voor m'n krantje kwam je alles brengen, als je wist, dat ik op de Beurs was... Nee, Maurice... schaam je... schaam je. Dát is geen ware vriendschap... geen vriendschap!... dát is geen vriendschap... dat is geen ware vriendschap!

Maurice voelde, dat Soonbeek wel 'n beetje gelijk had, wat hun samenzijn betrof. Hij had hem nu veel diensten bewezen, veel geholpen, wel alles precies op rekening, afbetaling, en geboekt, maar toch onder 'n vreemde verteedering, die hij tegenover niemand ooit geuit had. Hij moest er iets voor in de plaats stellen. Hij moest zich dus maar schikken in dien dwang. Druk en opgewonden telkens op z'n horloge kijkend zonder te zien, was Soonbeek onder zwaar schoengekraak weggetrippeld.

Den eersten dag van z'n korrektie in de suis-stilte van het rustige, rijke huis, voelde Maurice zich overslopen van 'n vredige innigheid. 't Vertrek was licht en gezellig. Hij keek net op den herfsttuin uit, en vlak voor z'n venster leefde ie met boom-kruinen en zweepende takken en vogelnestjes tusschen stronkige bastbulten. 't Zong achter 't venster als 't zachte rhythmische zeegeruisch en soms tikten de takken tegen z'n ruit, schrok ie op en lachte van geluk. Zoo stil

en zoo wonderlijk ingesloten had ie nog nooit gewerkt. Hij voelde 'n diepe bevrediging. O! die stilte van 't huis, hoe bevend-gelukkig liet ze 'm de klanken van zijn werk hooren, den zang van zijn taal. Dat was als de wijduitdrijvende stilte van de zee, die stilte, waarnaar hij snakte met heel z'n ziel.

De weelde-omgeving werkte ook weer op hem in. Er lag iets luxueus in die meubel-omkoestering. Twee schellen had ie onder z'n bereik. Hij kon krijgen wat ie begeerde. Daar zorgde met de innigste deelneming Flora wel voor. Zij vertroetelde hem met allerlei kleine gezelligheidjes. Alle dingen waarvan ie hield, bracht ze 'm boven. Hij was nu jaren in schooiers-ontbering gehard geweest. Wat gebeurde er nu met hem? Kon hij zich nog wel z'n honger-periode indenken? Hoe lang was 't nu geleden, die ontzettende, die bang-zwarte, dreigende angstnacht van Louise's bevalling? En Soonbeek? hoe lang kende hij dien grilligen, vreemden, angstaanjagenden man? Nog geen jaar? Juist de koesterweelde van nu maakte 'm bang. Z'n lot had wel 'n keer genomen. En toch drukten hem zooveel dingen, waarvan ie vroeger nooit den last gevoeld had. Juist die zoet-aanruischende, hem besluipende weelde verborg iets voor hem, dat ie angstig aanvoelde en toch niet zag. Nu had 't leven hem in 'n wondertuin gelokt. Hij dwaalde en at en hij zag óp naar 't gloeiblauw van de luchten, naar de gouden vruchtentrossen. En overal rook 't zoet. Er was bedwelming, lucht van jasmijnen en accacia. Hij at en zwierf en altijd toch in een angst, alsof 'm iemand in dien wondertuin op de hielen zat, hem bekeek, ieder van z'n daden, zonder dat *hij* dat wezen kon zien. Was 't Soonbeek? Z'n demonisch, grillig, onderdrukt en geheimzinnig gedoe? Was 't Flora, die hem lokte? Kon hij zich maar rekenschap geven van dien angst, juist nu z'n lot, z'n leven zoo gunstig keerde. Neen, dat leven, dat luxueuse, zou ie toch nooit lang kunnen uithouen. Hij vond er een zalige bedwelming in, een wegdrijving naar oorden van innige peinzerij, waar 't zachte, heel-zachte gezang als lucht-muziek verruischte al z'n liefdedroomen van toen. 't Was 'n weemoed-geween, 'n gesnak en 'n zacht, heel zacht geruisch in 'm, als hoorde ie in den slaap nog zee-gezang. 't Was goddelijk-mooi als 'n fijn-grijze, koele, besluierde zomerdag, koel als 'n tunnel tusschen 't

vlamgoud der andere dagen. Maar toch zou hij zich na maanden van geurigen sluimer er uit ópstooten. Dan zou-ie weer moeten zwerven door 't leven voor 't bestaan van z'n werk, zijn kunst, dat z'n heel innerlijk, z'n alles was.

O! hij zag wel, dat Flora zich afsloofde, om 't hem behagelijk, heerlijk en gezellig te maken. Als ze maar flauw vermoedde dat hij iets hebben wou, stond 't 'n poosje later al voor hem!

'n Eind van z'n werktafel af strekte zich 'n divan, zacht omkleurd met perzische tapijten. Dat had zij heelemaal zoo gestoffeerd, dat ie maar lang en veel droomen kon, zooveel en zoolang ie maar wou. En om alles heen, om ieder meubel en ieder ding, rook ie de fijne theerozengeur van Flora, die ook uit 'r kleeren wasemde. Vreemd, heel vreemd en ontroerend vond ie dat. Hij kon soms uren zich overgeven aan de zoete beneveling van 't geurenspel. Hij kreeg er de innigste en klaarste visioenen door. Elk ding had voor hem z'n eigen geur-leven, bracht hem altijd in geheimzinnig kontakt met 't verleden. Nu zat ie daar in z'n gothieken stoel... voor 'n gothieke tafel. Wat 'n mooie meubelen. Kocht ie dat nu allemaal op veilingen of besjacherde ie dat met antikairs? Er leefde 'n wonderlijke, verstommende ontroering in 'm. Hij voelde 't stormen in z'n hersens, al die toestanden van vroeger. Vóór 'n jaar nog hopeloos-hunkerend en half bedelend naar 'n paar guldens, naar wat voedsel voor Louise en Kareltje, naar wat kleeren en schoeisel en nu plots in die weelde, vertroeteld door 'n mooie vrouw, en dat lichte, gedruischlooze vertrek, voor z'n werk, dat te verschijnen stond. En thuis rust, wel geen weelde, maar toch kalmte en alle angst voor vervolgingen en krediteurkwellingen wég! Moest ie nu alleen hier naar die wandtapijten kijken, dat zachte kleurgebeef van die ornamenten op zich laten inwerken? Moest ie alleen voelen onder z'n voeten de weelde van kleeden, die ieder geluid dempten en 'n rust om hem heenbouwden, waarvan ie trilde van verrukking? Moest ie alleen staren in dien herfsttuin, zoo vlak op 't kruin-hooge leven der boomen, wier pracht nu verstierf achter z'n ruit? Want 't maakte hem toch timide en zoo stil, zoo stil. Die koestering van 't zachtste en tintrijkste na zooveel ontbering, - was 't niet 't visioen van een door

waanzin geteisterd brein? Neen, hij kon nog de rust door die stilte en weelde niet *in* zich krijgen.

Hij zag Louise! Hij had niet eens de demonische en woeste en verterende kracht meer om te lachen van egoistisch genot, nu dat alles om 'm heen stond.

Telkens tusschen de geurige neveling van z'n sigaar, op z'n divan, beknaagde hem het heimwee naar 't groote smartleven, 't groote kernleven van al 't bestaande, om dat leven te doorgronden, te objektiveeren. En daarin, het heimwee naar Louise, die hij nu zag, thuis, in de leege, afgeknaagde omgeving, tobbend met Kareltje, verlangend naar hém! Dan sprong ie op, schoot 'n lach in 'm, een spotlach. Híj op 'n divan! Hij, die wou sterven en leven voor 'n wereld! Stel je voor Bouddha, twee plaatsen besprekend éérste rij klapstoeltjes bij Carré!... Wat wou hij met die weelde? Werken, werken moest ie! Werken en daar tusschen z'n overduizelende weelde-bui.

En hij zwoegde in ademlooze spanning aan z'n arbeid, uren achtereen, alles vergetend van z'n weelde, z'n tapijten, z'n stoel en z'n divan, z'n kamer, z'n huis, Flora en Soonbeek, tot ie, dood-op, z'n pen neergooide en languit weer liggen ging met de koorts in z'n bloed, overgloeid van werkgeluk.

En overal was zorg van Flora om hem heen. Ze wou niet, dat hij door de meisjes bediend werd. Dat vond ze te koel, te oninnig. Zoo'n gast was haar dubbel heilig; die moest veroverd worden. Alles, wat hij vroeg, verzorgde zij zélve en liet 't hem dán eerst brengen. Zelfs Soonbeek kreeg na 't avondeten soms 'n gulle bui, deed mee aan allerlei kleine gezelligheidjes en 't nasnoepen van fijne lekkernijtjes, waarvan ie nu jaren en jaren allang met den grootsten afschuw gesproken had. Hij dronk mee, dadelijk na den maaltijd, koffie zonder melk, wat Maurice zoo heerlijk vond, snoepte mee likeuren, en deelde uit, z'n geurigste, duurste sigaar.

Maar in den aromatischen rook bonsde z'n hart toch alweer van onrust, kon ie z'n oogen niet gelooven, dat Maurice, de sobere man, die bijna twee jaar honger geleden had, nu zóó omgekeerd was. Maurice begon 'm dan uit te leggen, dat ie alles-behalve 'n materieel genotsmensch was, dat ie bijna nooit rookte, nooit dronk, nooit lekker at, maar dat ie 'n enkelen keer 'n exuberantie, 'n overgave aan de weelderigste

dingen 'n demonische verrukking vond; toch geen zwijmel en geen dierlijke uitspatting, maar net zooveel, dat je geest nog àlles van de gouden dronkenschap kon proeven, niet alléén de lippen, de tong, 't gehemelte, de organen, maar de geést.

Maurice lachte dan, zacht en vreemd en Soonbeek voelde zich voor den gek gehouden. 't Was niets meer of minder dan 'n soort plundering van z'n middelen, 'n soort berooving van z'n goed. En daar hielp Flora aan mee, of, die bracht 't zelfs aan den gang. Onder 't drinken en likken en zoetig proeven kreeg ie gejaagde, smartelijke wroeging, nam ie zich voor den volgenden avond geen slok meer te nemen. Hij stikte half van woede, als ie zag wat Flora aan vruchten liet opdienen: druiven, groote appelen, peren... noten... 't Was niet uit te houen. De spot van Maurice vreezend bij 'n uitbarsting, sloop ie weg naar de zaal, las daar z'n krant en z'n katalogi bij 'n schemerpitje, in de kou. Den volgenden avond schold en vloekte ie weer op koffie, likeur, lekkeren wijn en vruchten, telde op wat er gebruikt werd aan zoet, beschimpte de verkwistingen van de menschen, al maar in de hoop, dat Maurice kwaad zou worden en den boel laten staan. Maar Maurice at kalmpjes door, negeerde hem stilletjes.

Maar in Soonbeek bleef onrust doorjagen. Als ze zoo royaal deden waar hij bij zat, hoe zouden ze dan den boel niet verkwisten als ie er n i e t was?

Terwijl Maurice, even voor 't avondmaal, dan beneden in de zaal van z'n korrektie uitrustte, sloop hij stiekem naar z'n kamer, ging ie nerveus, bang dat ie betrapt zou worden, zoeken naar pitjes of schilletjes van vruchten. Dan begluurde ie ieder hoekje, berook en besnuffelde ie alles wat ie zag staan. Vond ie wat verdachts, pitjes of 'n schilletje, dan vroeg ie beneden Flora, met 'n dreig-schrik in z'n oogen, of ze 's middags óók vruchten zaten te eten. Dat mocht ze niet toelaten. Flora strafte hem dan af, door sarkastisch hem toe te vlijmen, dat 't door Maurice zelf bekostigd werd. Dán begreep ie, verwrokte ie z'n woede tot 'n gesmoorden toorn en zweeg. Weer aan tafel, probeerde hij zich te beheerschen, at en dronk mee van wat opgediend werd, al zweette ie van angst, dat er ter eere van Maurice nog meer, nog altijd meer zou komen. Ook kon ie aan tafel niet dulden, dat de kinderen of wie ook, iets overlieten. Niet om 't

weinig gemanierde, maar om 't barre verlies. Alles wat overbleef schraapte hij bij elkaar, stotterend van hartstocht en brommend.

- Al heb je geen honger!... 't is zonde... beter in je maag dan in de gootsteen... eet op... kost geld... 't is zonde!...

Flora ergerde zich aan z'n grofheid, maar hij stoorde zich niet aan haar verzoek om op te houden. Tot zelfs de restjes uit de glazen wijn en bier kliekte hij bijeen in een glas, dwong hij de meisjes op te drinken, of slikte 't zelf naar binnen.

- Waarom moet dat uitgespoeld?... vies?... vies??... vies???... gekheid!... Er bestaat niks vies... alles is vies of alles is niet vies... Zooals je 't nemen wilt... precies, zooals je 't opvat!... vies?... gekheid!... Wat is vies?

En zoo slobberde en slokkerde hij door; in gedrochtelijke vraatzuchtigheid at ie weer ieder kruimpje en korreltje uit de plooien van z'n vest na, likte ie z'n lepels droog, dat Flora zich omdraaide van walging.

Ook smak-vette na-zuigjes van z'n tong tegen kiezen en gehemelte bleef ie nog wel 'n uur na z'n eten voortzetten, schaamteloos en met prettig genotsgevoel, dat ie hinderde en prikkelde.

Toch bleef Flora, nu Maurice er was, opgewekt en levendig, lachte en stoeide met de kinders. Ze bracht ze nu zelf naar bed. Maurice had daarop bij haar aangedrongen. Hij vond, dat de kinders 'n echt rijkelui's-opvoeding kregen, dat was géén opvoeding. Alles ging zoo koel, oninnig, plichtmatig en konventioneel. Ze waren bijna altijd omringd van vreemde menschen, die tegen betaling van zooveel per week teeder en moederlijk moesten zijn. Waarom nam ze toch niet 't werk die kinderjuffrouw uit handen? Er was toch ook 'n kindermeisje, dat den groveren, zwaarderen arbeid deed? Flora had hem aangehoord en voelde nu, dat ze werkelijk onhartelijk voor haar kindertjes was, ook al hield ze er dol veel van. Maar innige omgang, neen, die bestonden niet tusschen haar en de kleintjes. Ze verzette zich tegen haar zwakte-gevoel 's avonds en speelde met de kinderen, die in wilde verrukking, niet wisten wat hun overkwam. Maurice had ook van Louise gesproken, die voor niets ter wereld haar Kareltje aan vreemde hulp-moeders zou afstaan en dat beschaamde haar 't meest.

De eerste week van z'n korrektie-werk had Flora hem alleen gelaten. Als ie nú schelde, kwam ze met 'r blond hoofd even tusschen de deur en vroeg ze met schalksche nederigheid in 'r stem, wat zijn excellentie verlangde.

Maurice, dadelijk bekoord door die geheimpjes-verbergende oogjes, riep haar in. Ze bleef dan eerst wat intieme praatjes van dit en dat binnensmokkelen. Daaruit groeide van zelf 'n uurtje speelsch-genoegelijk-babbelen. Flora schertste en snaterde losjes-gezellig, fijn-vernuftig afwerend Maurice's spotternijtjes op 'r stijf-deftig hollandsch-duitsch. Ze was heelemaal zoo charmant, als hij haar nog nooit gezien had. 't Trage bleef uit haar gang weg, ze liep nu wonderslank in 'r grijze, korte japon. In ieder gebaar leefden fijne zwier en elegantie en alles wat ze deed en zei was doortrild van 'n innige, vrouwelijke, beheerschte kieschheid.

Na een paar dagen kwam Flora zacht aan de deur van z'n kamer tikken, vroeg of hij er niets tegen had, dat ze vlak bij 't raam, in 'n hoekje 'n boek ging zitten lezen.

Maurice vond 't heerlijk, want telkens had hij behoefte over z'n werk te spreken, over een brok hier en daar, vóór hij laatste verbeteringen aanbracht. Hij sprak ook veel met haar over duitsche literatuur en bemerkte, dat ze zeer veel en zeer goed gelezen had. Meer en meer werd ie getroffen door haar dikwijls fijn en zachtaardig-ironisch vernuft, door de subtiele schakeeringen van haar lenigen geest. Ze maakte soms heel oorspronkelijke, verrassende opmerkingen. Zóó fijngevoelig en zelf-levend had ie zich die sentimenteele, kwijnende salon-dame toch nooit ingedacht. Hij beheerschte z'n verbazing meestal zeer goed, maar eens werd 't hem te kras en riep ie uit:

- God, Flora, dat is magnifiek!... Zooveel goeds heb ik nog nooit van je gehoord!

Toen 't eruit was, kreeg ie 'n kleur als 'n boei. Wat grof, lomp, onkiesch vond ie zich nu weer!

Maar Flora lachte fijntjes, met 'n innig-geestig trekje om den mond, zei heel zacht tot Maurice, dat ie nu toch àl te welwillend was, wijl hij wist, dat ze eenvoudig herhaalde wat híj 'n maand geleden had gezegd.

's Morgens vroeg kwam Maurice al op de Heerengracht, maar toch altijd na negen uur, om Soonbeek

niet meer te treffen. Die kon met ontnuchterende, stekelige venijn-woordjes z'n heele stemming bederven voor 'n ganschen dag. Dat wou ie niet! Hij besefte, hoe gelukkig Flora was, nu hij naast haar zij werkte. Iederen dag kwam ze met haar boek, zoo van de kinderkamer, naar hem toe; soms, als ie er 't minst op verdacht was, achter hem aansluipend, hem de wangen kussend:

Dan schrok ie:

- Hemel Flora!... wat onvoorzichtig... als er eens iemand inkomt!

Maar ze keek 'm verbaasd aan. - Voorzichtig? voorzichtig? O, nu ze hem lief mócht hebben en hij haar niet wegstootte, nu vreesde ze niemand meer.

- Maar Flora... als Soonbeek... door de meisjes... door wat ook, iets merkt?

- Soonbeek?... Maar Mau, ik laat me niet dressieren... Wat deert je? Er is nou een man op de wereld, dien ik liefheb... die ben jij!... dat wéét hij... dat heb ik hem gezegd!

- Wat?... Weet hij dan iets van onze verhouding?... dat... dat we... dat je me zoent?...

- Nee Mau... heb geen vrees... dát weet ie niet... en behoeft hij niet te weten, ja? 't Zou het einde zijn van mijn geluk... want hij zou me durch... durch... doorslagen!... Maar hij weet wel, dat ik jou alleen liefheb... Ik heb 't hem gezegd! Soonbeek zal jou er nooit iets van laten bemerken!... Daarvoor is hij veel te hoogmoedig... Als hij wist... dat ik 't jou gezegd had... dat zou hij niet verdragen kunnen! En hij is tuchtig bang voor schandalen... Dat moet je noe niet nachgrübel, Mau!... dan smart je me, ja?...

Maurice zweeg, schoon 't in 'm joeg. - Dus Soonbeek wist, dat Flora hem liefhad. Was ie daarom dikwijls zoo plotseling kwaadaardig en venijnig in den laatsten tijd? Toch had ie niets aan hem gemerkt. Z'n vreeselijk wantrouwen voelde ie niet op zich drukken. Maar als ie wist, dat Flora verliefd op hem was, waarom haalde hij hem dan juist in huis? Was dat om zijn kracht, zijn weerstand te toetsen? En Flora zelve? - Had zij dan niet zijn brief in haar ziel geprent, waarin ie, zoo duidelijk en zuiver mogelijk, zijn gevoel

voor haar omschreven had, waarin stond, dat ie haar nooit lief kon hebben, omdat al zijn liefde als vrouw Louise had. Wel voelde hij innig veel vriendschap voor haar, maar het hoogste leven van zijn liefdeziel was toch Louise gewijd. Of had ze zich vastgeklemd aan een ander gedeelte van zijn schrijven, waarin hij liet uitkomen, dat hij haar natuurlijk nooit kon *verhinderen* hèm lief te hebben. Op dat schrijven had z'm mondeling geantwoord. 't Kon haar niet schelen, wat hij voor haar voelde; zij had hèm, hèm voor eeuwig lief, en dié liefde zou haar geen sterveling kunnen ontnemen. Ze zou zich houden aan àl zijne verklaringen, en héél, héél erg gelukkig zijn, dat hij haar niet van zich afstootte. Maurice voelde eerst weerzin in die zelf-vernederende uitingen. Maar later pas begreep hij, hoe hevig, hoe allerdiepst die vrouw hem moest liefhebben, om hem, tégen zijne afwijzing in, met zóó groote teederheid en zóó goddelijke overgave te blijven behandelen. Maurice voelde iederen dag meer en meer een vreemd-begoochelenden invloed op zijn handelen en denken. Al kuste zij hem ook, nooit drong zij zich met 'r mooi lichaam op, nooit trilde er verhitte zinnelijkheid in haar gekoester en gevlei. Dat trof hem diep. Ze was van een brandende hartstochtelijkheid, die vrouw, en nooit had haar woord, haar innigste vraag, haar zachtste kus een zweem van erotisch begeeren. Maurice voelde, zonder verklaring en allerdiepst in zich zelf, dat hij Louise alleen liefhad; dat hij met hààr leefde, tusschen de korrectie van het werk in,... en toch voelde hij al sterker eene zachte beneveling in zijn brein als Flora hem aanraakte. Er was een zinnelijk lichaamsschoon in Flora dat, - schoon zij 't zich zelf niet bewust werd, - hem soms doorsidderde, wild maakte en opjoeg. Dat fluweel blank van haar bloemig doorschijnende huid, zag ie nu iederen dag, vlak bij 'm. Plots kon 't hem overrompelen, rook ie den zoeten theerozengeur uit de fijne kanten van haar japon, kwam dat geheime begeeren z'n hart omklemmen, toepersen. Hij voelde zich bang en toch wou hij voor niets ter wereld dat die beklemming week. In dat geheimzinnig-zwaarzinnelijk gevoel leefde juist 't benauwende genot. Soms onderging hij die aandoening tweemaal op een dag, terwijl Flora zelf niet begreep, wat met hem gebeurde, als ie plotseling, rood en gejaagd, begon heen en weer te loopen en te zuchten. Als

't wegtrok, de beklemming, voelde hij zich weer veel gelukkiger. Dan glansde er rust in zijne diepe oogen, kon ie kalm en zonder sensueele drift met Flora spreken. Dan sprak ie met haar over Louise, beefde z'n stem van geluk en innigste vereering. Flora luisterde, de grijze oogen even half dicht geknepen, heel bleek 't gezicht, stil deemoedig, maar toch niet gepijnigd door afgunst. Ze wist 't, ze voelde 't, dat Louise de eenige vrouw was die hij lief had. - Hij sprak ook niet over Louise om haar te hinderen, maar om zich zelf niet heelemaal te verloochenen en niet te verliezen in haar bijzijn.

Soms had Flora zich wel sterk gevoeld, kwam ze, na lang denken, in verzet, besloot ze die vernedering niet langer te dulden. Al was hij ook haar afgod, zóó extatisch, zoo ontroerd spreken over Louise tot háár, kon ze niet langer verdragen. 't Verpletterde haar eigenwaarde. Dan stookte er opstand in haar ziel. Wat dacht hij wel? Zou hij zich nu gaan verbeelden, dat ie haar zóó kon negeeren, dat zij zich maar liet wegstooten? En haar trots?

Dan werd ze woest, wild, snikte ze 't 's nachts weer uit, scheurde de smart haar denken en liefhebben vanéén. Maar den volgenden morgen, als ze 'm zag inkomen, dankte ze weer den hemel dat ie er was, dat ie haar toestond, op zijn kamer stilletjes een boek te lezen en te praten; vond ze 't nog een verrukkelijke onderscheiding, dat ze hem mocht omhelzen, en hij haar toch altijd weer vriendelijk terug kuste.

Als Louise een dood enkelen keer Maurice op zijn kamer kwam bezoeken, als zij zich voor een paar uur losgewerkt had uit den rompslomp van het huishouden, dan wist hij van geluk niet wat te doen. Hij bekeek haar dan met zoo'n innigheid, met zoo'n teederheid, dat Louise er zelve verlegen onder werd.

Al zijne aandoeningen waren buitengewoon. Hij kon nooit voor iets onverschillig zijn. Het feit, dat Louise, z'n ranke mooie vrouw, hem daar nu, in die lichte werkkamer, kwam bezoeken, gaf hem dol-veel geluk. Als ze kuchte, schrok ie òp. Daarna deed ie 'r weer allerlei vraagjes, innig, waarvan ie vooruit wist wat er volgen zou. En telkens vroeg ie weer, alsof ie maanden op reis geweest was. Kinderlijk blij liet hij haar alles zien, z'n stoel, z'n tafel, z'n prachtig antiek, om hem heen uitgestald, en vooral dat goddelijke Italiaansch-

primitief nonnetje, in ivoor gebeiteld, met dat van smartverhevenheid verontstoffelijkte gezichtje. Daarop kon ie kijken, kijken zonder eind. De vrome statie van haar nonnenmantel, en de fijne plooidrapeering was van een ranken lijngroei, die als een zachte, middeleeuwsche kerkzang iets in hem áánzong. Dat van vrome kastijding en smart doorsidderde nonnengelaat leek in 't bleekgeel ivoor, stil te schreien, zooals ie Louise wel dikwijls had zien doen. En zoo kon ook Louise haar blik neerslaan met een droeve verberging van al haar innigste melancholie, achter de stille kijkluikjes van haar oogen.

Flora zag in alles z'n geluk, nu Louise er was. Ze zag de ontroering op z'n gezicht, ze hoorde den wilden vreugdeklank van zijn stem. Ze had al lang gemerkt, hoe zacht, ingehouden-hartstochtelijk hij haar kuste. Toch leed ze er niet onder. Louise had recht op hem. Hun leven was door hun eerste liefde-verrukking saamgegroeid. Als hij háár maar bleef geven zijn vriendschap, die echt was als z'n liefde en innigheid, als al zijne uitingen van geestelijk leven. Als hij haar maar nooit belette, hèm lief te hebben. Was Louise wég, dan bleef toch den ganschen dag een hitte-schittering van vreugde in z'n oogen, die hij nooit zoo had als zij er niet geweest was. Maar de laatste weken leefde er in Maurice hevige onrust. De onstuimige hartstocht waarmee Flora zich soms ineens gaf, waarmee ze 'm omhelsde, deed 'm duizelen van ontzetting. Hij voelde wel, dat 't van haar kant geen zinne-schroeiing was, maar hém bracht 't soms in branderige opwinding, in teisterende verhitting. Ze stond, zat en lag zoo mooi vóór hem, iederen dag. Haar kapsel vlamde goud, haar oogen vuurden grijs, en 't vrouw-verlangen doortrilde haar lichaam, verlevendigde ieder gebaar met een streelende teerheid. Nu pas zag ie goed de bekoring van haar figuur, van haar gang en gevlei heelemaal. Hij voelde 't in de fluistering, 't fijne geruisch van haar kanten volants. 't Leefde en trilde om haar kleeren. De theeroos geurde altijd om haar heen... 't Beefde uit haar volle, dan plots zacht kwijnende stem. Hij stikte er half onder. Nu ging hij 't beseffen als een schuldig, en zwoel samenspannen van passies tegen Soonbeek. Hij werd nu bedrieger en haar man horendrager. Zou hij die verlaging van zichzelf dulden? Was ie nu niet 'n ellendig, zwak kereltje, dat zich door 'n loome overheersching van

zinnelijke streelingen liet onderbrengen; van zijn werk en van Louise liet afhouden? Moest hij op een afschuwelijk-banale manier ‘gesnapt’ worden met een getrouwde vrouw, die hij heel lief, heel charmant vond, maar voor wie hij geen innig diepe aandoening gevoelde? Was dat niet de satanische ondergang van zijn bestaan als kunstenaar, van zijn werk, waarvoor en waaraan hij àlles, àlles, iedere persoonlijke relatie, ieder persoonsgeluk had willen offeren? 'n Burleske komedie van den duivel. Dát was de weeldewijn, die zijn bloed vergiftigde. Een lijkopening aan z'n ideaal. Waar was in hem die goddelijke opstandingskracht van toen, al zwervend en verknauwd wordend in zijn ellende? Zou hij niet vallen door den geldman Soonbeek, hij zou nu vernield worden door diens vrouw. Zij, in hare teedere besluiping, haar omkoestering, haar vereering, maakte hem gek, stookte de nevelen in z'n hersens. En als zij steeg, plots, tot een hartstochtelijken uitval, dan sleepte ze hem mee, was ie niets, ondanks al zijne theorietjes, bespiegelingen en zelfvoornemens. Neen, ze was niet van een erotische zwoelte, haar liefde, maar toch van een gloeiing, die op hem inbrandde, hem doorsidderde.

Dat ongeluk, die zwakke ellende van zijn wankele natuur, doorkerfde z'n werklust. En toch mòest, mòest dat uit zijn. Niet alleen voor hem, maar ook voor Soonbeek en voor Louise.

Een paar dagen lang bleef hij midden in z'n korrectie weg. Hij wou heel zuiver en rustig overleggen, op welke wijze hij Flora voor goed onderhanden moest nemen. Toen hij 'n bepaald plan had uitgedacht, ging ie weer, wat krachtiger, naar haar huis. Hij wou haar zeggen, dat Louise veel stil verdriet had, dat ie zoo iets voor niets ter wereld kon aanzien. Zij had z'n onrust, zijn gejaag, z'n bang droomen en slecht slapen, en al het verterende van zijn emotioneel leven nu gemerkt. Maar heel gauw weer hoorde hij Flora's uitdagend deur-tikje, zag ie haar blonde hoofd en haar schalksch gezicht. Ze wachtte, na haar vraag of ze binnen mocht komen. Haar wonder grijze oogen keken aarzelend, dwepend, en toch heel angstig. Hij mocht eens weigeren. Hij durfde niet neen zeggen. Maar zoodra ze tegenover hem zat, in schijn heel rustig, haar sleepende japon bijeenritselend om haar kleine voetjes, kreeg ie weer dat rillige, verhitte gevoel, die angstbeklemming, die benauwing en ontroering,

die hij vroeger nooit ondergaan had. Wat moest ie nu toch doen? Ze negeerde z'n afweringen; ze werd al vuriger en dringender, inniger en bekoorlijker. Soms voelde hij zich 'n misselijke Janklaassen, een suffe hark van een vent, als hij zich liet bekussen en stokstijf bleef zitten, met gloeiwangen en schitter-oogen, in half verzet, in aarzeling en schaamte voor z'n eigen zoete Jozef-houding. Wat moest die vrouw soms wel van hem denken? Dat hij toch een heel klefferig, week, en bevreesd kereltje bleek. Hij was toch nog zoo jong! Wou hij nu al voor 'n verslapt blasétje of afgeleefde grijsaard poseeren, voor een asketische man-pop, met koud bloed, of water en melk in zijn korpus? Nu was hij toch samen, dagen lang, heel intiem, en bijna altijd alleen, met eene mooie, hartstochtelijke vrouw, een blonde heerlijke vrouw, die dweepte met zijn werk, die in de teederste vereering voor hem leefde en in haar dweepblik haar liefde meedroeg.

Vroeger, bij z'n oude vrienden, de Roevers, had hij wel eens gesproken over den moed van enkele titanische naturen, om in te gaan op een wrang maar grootsch levensgenot, waarvan het donk're gevaar zoo stellig achterna kwam, als de donderslag de bliksemflits. Toen had hij 'n soort kunstenaarskoorts, de sidderkleuren en de hartstochten-stijging van een bachantische zwelgerij bezongen, in tegenstelling met 't duffe, doode, laksche fatsoen der burgerij, met haar conventioneele gehechtheid, haar slappe, merglooze brave-Hendrikgedoe. De bloedgloed van de hel, de laaiend-ruischende haat en roode verdoeming van Satan, leken hem grootscher van levensdiepte dan het weeke blauw van flets hemel-geluk. En 't brandende zwaard, moordend geslagen tusschen de in roode vlammen kermende muiters en opstandelingen der hel, werd hem een grandioser daad, - al ontlokte ze onmenschelijke kreten en smart-huilen, - dan het zoete gekir van engelen-keeltjes die zich de zaligheid inkweelden.

Wat was dat alles in hem gewijzigd. Nu durfde hij zelfs de liefde van een hartstochtelijke vrouw niet aan, het vurig levende en sidderende lichaam van een bloei-bloem niet beademen. Hoe was hij nu zelf in konventie geklonken, in schuwe, angstige en laffe halfheid en aarzelen? Waarom doofde nu het stampende rhytmus van zijn demonisch heroïsme? Hij was een gnoom, een paskwil, dat hij niet eens durfde nemen

een vrouw die zich gaf, die alleen hèm wou verteren, opbranden in de heerlijke razernij van haar liefdevervoering. Moest hij met z'n verbeeldingen de orgiën van het verleden in den gloed der rood-rookende tijden bestaren? Hij, die als een dwerg inéén zat gedoken, bang voor de schroeiing van een vrouwen-ziel, met z'n beef-handen afwerend de hitte van haar brandende hart? Hij kon zich zelf nu beschateren, zich bekijken in z'n dubbel-natuur, de twee wezens van zijn ikheid betasten, den dwerg en den reus. Zoo leefde hij in vreeselijk gemartel van elkaar opvretende begeerten. 't Branderige van die zinnen-ontroering, hij wist 't nu heel klaar, ontstond door den drang, de intieme suggestie die van haar uitging. Ze was niet amoureus en toch voor hem, nu van een overgave en lieflijkheid die hij bijna niet kon weerstaan. Hij keek woest en verstoord, kleurde hoog-rood als ze hem plotseling zoo warm-knellend omhelsde, en innerlijk ging hij 't toch een genot vinden, die zachte blanke handjes om z'n hals, dien gloei-adem op z'n mond, die streelingen over z'n wangen en door z'n haren.

Dat moest nu uit zijn. 't Beste was er geen stap meer te doen. Hij dacht voor altijd wel krachtig genoeg te kunnen zijn om die liefde te weren, Flora's bekoring zelfs een beetje te bespotten. Nu zag hij z'n ellendige nietigheid, z'n zwakte. Als ie haar voorlas, en ze zat dan met haar blanke, half ontbloote armen in d'r schoot geduwd, een beetje voorover, 't blonde hoofd op de handen gesteund, 't witte kinnetje zacht de palmen in gedrukt, en ze keek met haar geheimzinnig grijze, minne-licht-oogjes als van een spelende poes hem guitig en toch verheerlijkt ààn; als hij snoof den theegeur om haar heen en hij zag 't ranke lijf in de gestrakt grijze japon trillen van liefde en verlangen achter de weelde-kant, en er kwam een zoete kwijning in haar stem, in haar blik, - dan begon er in hem een geween en gesmacht, vroeg hij zich in wilde verbittering af, of hij 'r dan tóch liefhad, ondanks zijn vereering voor Louise. Dan zag hij hoe groot haar charme, élégance en haar schertsend vernuft was, hoe zij kon spotten met haar eigen weeke, sentimenteele, lagere natuur. Haar spontane overgave verblufte hem altijd weer opnieuw. Z'n diepste gedachten trachtte ze vooruit te raden, z'n innigsten wensch uit te spreken. Ze werd boeiender voor

hem dan ooit. Nu had hij geen meêlij alleen meer met de verwaarloosde vrouw. Ze kreeg 't hoog-hartstochtelijke, 't fiere en hevige van een groote minnares, die álles, álles offeren kan aan haar liefde. Dat boeide hem nu, liet hem niet meer los. Maar 't verlies van z'n kracht maakte hem toch ook woedend op zich zelf. Hij vond zich nietig, voos, zwak, ijdel en van een weerzinwekkende zinnelijkheid. Hij vond zich tegenover z'n werk flauw, een ellendeling. 't Gloeide en vocht in hem. Hij was geen mensch meer, maar een schepsel omkronkeld van begeerten. Als hij 's avonds thuis kwam, na bekoeling van de dag-avonturen, na dat geheime beklemmende samenzijn met die prachtige, hem-verlangende vrouw, en hij zag Louise, zoo eenvoudigjes en rustig wat goed voor Kareltje verstellen, zoo innig-stil met haar bleeke teere gezichtje, fijn afgelijnd in 't avondlicht, dan begon er ontspanning in hem te schreien, dan scheurde er iets zoo smartelijks en verteederends door hem heen, dat hij 't wel uitgillen wou van droefenis en wroeging. Louise zag er zelve weer gedistingueerd uit. Ze was heelemaal in 't zwart crêpe, met fijne zwarte gaas overweven. Nu zag ie toch, dat ze veel mooier was dan Flora, veel subtieler en fijn-vrouwelijker. En dan haar zachte, zwak-lieve stem, die trillende ontroering daar altijd in... O! hij kon huilen om ieder zachtzinnig woord dat ze zei. Dat subtiel-geestelijke van haar zacht spreken, 't leefde niet, nergens in Flora.

Ja, ze zag zoo in 't avondlicht nu wel heel teer, bleek en vertengerd, de kleine wangetjes wat erg ingevallen, maar in de distinctie van haar zwarte japon, leek ze weer twintig jaar, precies zooals ie haar voor 't eerst als meisje gezien had. Zoo heerlijk rank en voornaam, zoo stil-hooghartig en toch altijd zoo zacht, zoo innig. Maar telkens schrok Maurice hevig als hij haar drogen hoest hoorde. Wat zei toch de dokter, vroeg ie dan ongerust?

- Niets ernstigs, Mau, heusch niet, - wou ze 'm dan wijsmaken. Maar Maurice liet zich niet om den tuin leiden, wou absoluut zelf over haar toestand den dokter hooren.

Louise moest rusten, heel veel rusten, en veel in de lucht als 't kon, en heel weinig spreken en altijd wéér rusten. Haar kraam had haar veel kwaad gedaan. Dat was dokter's vaste meening.

'n Paar weken lang hield Maurice dan streng toezicht op haar huishoud-gedoe, tot hij zijn machteloosheid inzag. Kareltje, achterlijk kind, eischte ontzaglijk veel zorg. Dat vermoeide en tobde Louise 't meest af. Telkens ervoer hij hoe gemakkelijk 't was maar voor te schrijven: rusten, rusten, als 't gezin zoo veel kracht en tijd voor rust opeischte. Ze zou er alleen wat baat bij vinden, als ze een kuur kon ondergaan. Maar Louise wou voor niets ter wereld de zorg voor haar Kareltje overgeven, en Maurice zou ook niet weten, wat er dan van 't huishouden terecht moest komen. Dorus en Dolf waren op kantoor, in de leerjaren, verdienden bijna niets. Frans had drie honderd gulden, die hij nu voor kleeren en schoeisel en kleeren voor de broertjes moest bestemmen. En dan nog, waar zou Maurice 't geld vandaan halen, om Louise's kuur te kunnen betalen? Van Soonbeek kreeg hij nu al zoo veel. 'n Paar uur per dag schreef ie voor hem artikelen in financieele bladen. Daarvoor gaf hij hem nu zooveel, dat hij wel een honderd zestig gulden maandelijks verdiende. Maar 't voornaamste was wel, dat hij hem van zijn crediteuren, vooral van de erg-bindende, verlost had; ook wel op een heel geheimzinnige manier, waarover hij eigenlijk nooit een woord sprak, maar toch verlost. Louise beheerschte nu rustig en zuinig de huishouding. Ze was van alles de ziel, bewoog zich nu gemakkelijker in 't milieu zonder schulden. Maar hoe zou hij en zij nu ooit Soonbeek geld durven vragen voor een kuur die wel twee jaar kon duren, zooals de dokter gezegd had, wou er iets afdoends gedaan worden. Zijn toekijken op wat Louise deed, gaf hem ten slotte niets. Hij werd er maar radeloos en hevig nerveus onder.

Op 'n middag liep ie met Louise wat straatjes om, toen er een woeste slungel vlak voor haar staan bleef, haar verbaasd in het tenger-bleekege zichtje staarde, en toen uitkrijschte:

Alle Jesus! een doóskop!

Voorbijgangers keken Louise aan en lachten. Maurice was grauw van schrik geworden. Louise lachte zelf heel zacht, maar toch een beetje gedwongen, al beet ze ook fijntjes op de onderlip. Maurice hoorde den ganschen dag niets anders dan dien woesten kreet. Tegen bloed opgeven had ze nu poeiers en pillen gekregen, en telkens beweerde zij, dat ze zich veel sterker voelde. Zag Maurice nu en dan een congestie

haar bleek gezicht even bevlammen, dan wist hij zich niet te bergen van helschen angst. Een woeste zinneloosheid smakte hem dan neer. Hij kreeg een gewaarwording alsof iemand hem uit een torenvenster stak en even spartelen liet in de lucht. Nog heel lang bleef de straatjongens-krijsch in 'm klinken. Hij kon dien uitroep maar niet kwijt worden. Het werd een gejaagde, ontzenuwende, alle rust en levenslust wegvretende angst, zóó erg, dat Flora hem zelfs geen woord troost durfde geven. Zoo dikwijls, tusschen z'n korrectie, vertelde hij van achterlijk Kareltje, wat ie deed, en hoe innig 't mannetje in z'n kinderstoeltje de maat sloeg als hij viool speelde,... Nú geen woord. Na weken van de smartelijkste gejaagdheid, barstte ie dan in snikken uit bij Flora, die er van schrok. Zóó had ze dien man met godenkracht nooit gezien, zoo week, alleen om dien helschen straatjongens-kreet. Ze wist niet op welke wijze hem te troosten. Ze kuste hem zacht, nu als een beschermende vriendin. Maar haar diepe, alles trotseerende vurigheid deed hem weer rillen. De verhitting voelde hij aansluipen. In haar innigheid en teedere vereering, wou hij z'n smart over Louise's zwakte en z'n verkropte ellende vergeten. Toen onderging hij 'n bezwijming, een verdooving, een doezelige dronkenschap van geest en herinnering die hij zelf verlangde.

Als ie dan in de zoete weelde van z'n rijk gemeubelde kamer, naar den al kalenden wintertuin keek, den wind hoorde gieren achter de ruiten, dan zong er weemoed in hem, dat hij schijnbaar zoo veilig nu zat en innerlijk toch gestriemd en verscheurd van wroeging. 't Was een weedom dien hij ging liefkrijgen. 't Geruisch van de stilte zong mee in z'n bedwelmd hart. Dan kwam Flora binnen met groote bedauwde druiven en zacht roodgeschroomde peren. Heel gracieus ontvelde ze de druifjes voor hem en schilde ze wat vruchten. Het sapte aromig in zijn mond. En dan dadelijk liet ze koffie opbrengen. Die geurde z'n kamer rond, wekte weer visioenen van levenslust in hem op! Hij dronk, dronk wel vijf koppen, om kwijt te worden z'n angst voor Louise's bloedspuwing, voor haar kuchen, haar tenger kwijnend gezichtje, zoo smartlijk en stil; om maar kwijt te worden, zijn schuldbesef nu van 't meedoen in Flora's benevelen, zijn bedrog tegenover Soonbeek, tegenover z'n werk.

Dan, in de zoete dronkenschap van die warme weelde, trok hij met Flora naar de zaal, speelde hij orgel, in wilde verrukking, de liederextase van Tristan en Isolde. Flora hijgde in ontembaar genot aan z'n zij. Dan sidderde er een demonische kracht uit z'n handen en al meer zangkelen van registers trok ie open, dat ze daverden de melodieën, de woeste zangen, of plots gesmoord leek 't juichende spel, daar stil kreunde en klaagde in bevende klankzaligheid òm 't ruischende orgel. Dan verbrijzelde hij z'n eigen smart en angst, met den klankenstorm van Wagner's lyriek, met 't droomsel van z'n teederste mystiek, met den opstand zijner goden-omtuimelende passie; doorgloeide hem een gouden roes van heimwee-geluk, van droombezwijming, voortgestuwd op den godentoon van 't zingende orgel.

Hij zag, voelde en hoorde z'n eigen spel niet meer.

Maar Flora aan z'n zij, bleek van ontroering, doorhuiverde in uitzinnige verrukking, een verijling van haar liefde. Ze voelde zich ontgroeien aan alle kleine smart en menschenangst. Ze wou voor hem knielen, hem in de hoogste vereering bestaren, zonder de lichtste aanraking nu blijven. En Maurice, in z'n eigen dronken verbijstering, speelde al zwellender en machtiger, dat 't dreunde van godenstemmen, of plots weer fluisterde van engelenzang. Heel den minnetijd van 't oude Germaansche leven liet hij aanvloeien uit die gouden, gloeiende, weenende en jubileerende orgelkelen. Want die registers, die toetsen, kon hij streelen als zijn Louise, zijn arme, gepijnigde Louise, met 'r doode bleeke hoofd, triest nu als een doode roos voor z'n schreiende oogen. Die register-kelen konden vertellen als een droeve menschen-stem in den schemer; konden klagen, verhalen, hopen, weenen, lachen, en al z'n snikken en angstzuchten naar een zalig rijk van gouden droomen stuwen.

Dan, òp van z'n speelhartstocht en doorsidderd van een vreemd heroïsch gevoel, bekeek hij Flora, smeekte haar plots in een verwilderd verlangen 't gouden haar los te vlechten, heelemaal los, dat ze vóór hem zou staan als een liefde-dronken Isolde, een van goddelijken liefde-waanzin vervoerde, zooals de klankendemon Wagner, uit de diepte van z'n visioenen dat gewild had. Flora, bevend, ontzet, mantelde haar gouden haren los.

Toen schiep Maurice in haar verschijning zijn liefde-ideaal; gaf hij haar de gestalte van z'n hoogste verrukkingen. Toen

voelde hij de gloeiing van haar lichaam, van haar brandenden mond; genoot hij iets van hemelsch geluk, dat wellust was voor den schoonheids-dronken geest; wellust en heiligheid tegelijk, demonisch begeeren en vergeestelijking van al z'n vleeschelijke lusten, zooals hij dat met Louise eens ondergaan had, een soort verijling van haar hoogste en heiligste gevoel. Zoo zag hij Flora en toch weer niet Flora, als vróuw; leende z'n aangegloeide verbeelding, de hooge koorts van z'n liefdesverrukking haar álles van de legendarische Isolde; gaf Maurice haar weeke ziel, deze angstige oogenblikken, een tragische diepte, een ontzetting van leven die Flora zelf niet besefte.

Nú vergat hij den kuch en het bloedspuwen, 't kwijnende en doodskop-achtige van zijn Louise; zag hij de pracht van Flora's hunkerend lichaam en nú woeste ziel; zoende hij als een razende de vrouw die hij niet liefhad, maar de vrouw die hij in haar wilde zién, onder de zwijmelende koorts van zijn opgejaagde verbeelding.

Een dag daarna was de vervoering, de woeste omslingering van dat eeuwig onvatbare, in hem uitgestormd, zag hij in Flora niets meer dan de zachte, verliefde, hem omkoesterende vrouw en vriendin. Hij voelde nu wel hoe wreed ie gedaan had, om dien middag, in háár een ánder te verheerlijken. Maar gelukkig begréép ze niet. Van die verheerlijking waren de oogen van Louise altijd vol; dáár glansde 't diep in 't donkere goudlicht.

Toch voelde hij 't nu als een straf voor hem zelf, dat Flora in zijn wilde vervoering, dien dag voor 't orgel, in zijn kussen en streelingen een liefde-beantwoording moest hebben gezien. Want zou zij beseffen, dat die kussen, die brandende verrukkingen de heerlijke Isolde-vrouw hadden gegolden, al waren ze háár gegeven, haar gouden vlechten, haár bevend verlangend lichaam? Neen, ze had toen niet beseft, dat 't in hem zong voor Louise; dat ie toen gestaard had, diep in de oogen van die stille vrouw; oogen die glansden altijd vol van een liefde, eene vereering voor hèm alleen.

IS. QUERIDO.

(Wordt voortgezet.)

Verzen.

I.
Het onzegbare...

De dauwdrup is het schoonste niet
wat m' aan bedauwde rozen ziet:
't is 't weerschijn-waas van glanzig vocht,
een zilv'rige aanslag uit de locht,
op 't dof en zijïg blaadje dat
zijn matte rood baadt aan dit bad
van vloeibaar-glinsterend juweel!
O huiverende en teêrste schat
die schuilt in 's uchtends koel prieel...
De dauwdrup is het schóónste niet
wat m' aan bedauwde rozen ziet...

Juli 1905.

II.
Stilte.

Mijn hoofd is strak en sterk,
het licht juweelt van binnen...
Diep in mijn zijn beginnen
- zoo wónder als ik 't merk -
klanken zich te bezinnen,
kweele' even uít, maar winnen
dan weer Ziels klare kerk...:

Buiten is stille zon,
er ruischt een vaag accoord -
er zwerft door herfstig oord
een goud blad in de zon...
Er waait dit enk'le woord
uit mij terneer... diep gloort
mijn Ziel vol zang en zon!

1904.

III.
De octoberdag.

De Octoberdag is goud en stil.
Er hangt een warmte - en geril
loopt daar doorheen - onder de boomen.
Dun zijn ze en goude' en 't loof, bij stroomen,
ruischt voor den voet; de hemel is
oud-groenig blauw, en 't gras is frisch
en vreemd van diepe groenheid; hoe
staat 't al zoo trouwlijk om ons toe?
Het jaar is stil, het jaar is oud,
de dag is zoel, de dag is goud.

* * *

O zoele goudene Dag! in verre jaren...
waart gij het zèlve niet, die dit zacht-klare
nabije licht om onze hoofden sloot?
Zijt gij een nieuwe dag? is díe dag dood?
Zijn wij ook dood? de kind'ren die wij waren?...
De dag is goud en stil... en 'k zie u staren
naar mij zoo vol en diep, en ik weer-staar
zoo warm en gróot in uw begloeid gelaat!
Goud is het licht als in dat verre jaar;
Eeuwig het goud-licht, dat rondom ons staat;
Goud is de Dag, waarrond het jaar vergaat,
Eeuwig ons stare', in 't goudlicht, naar elkaar!

Oct. 1905.

IV.
‘Le jardin du Luxembourg’.

(Fragment)

‘Hangt niet ons' Liefde door dien frisschen tuin?
Vonkelt zij niet in 't waai'rend water-waas,
dat sproeit het glanzend gras, en door dat gaas,
verstuivend in den wind, glijdt zij niet schuin

in regenboog-kleur-schemer en wuift op
en wiekt een lichtend-groene boom-grot binnen
waar wazig-druive-blauwe duiven minnen?
Die rukken hunne snavels, dan vliegt op

't duikende duifje en klapwiekt blanker wiek
de doffer, 't klaar geblaârte slaand!... Zie, bloesems
vallen voor uwen voet! o! in ons' boezems
is 't schoon gebeure' een tint'lende muziek!

Ligt niet die Liefde als een zonne-damp
over 't smaragd gazon, waar zwart-fluweelen
merels de perels dauw het gras af-stelen,
gloed en vocht vindend in dien weel'gen kamp?

Alle bosschages houden heerlijk wijd
hun blâren-volten in de lucht! beneden
ligt warmte-bevend om hun voet gegleden
een vloed van gloênde bloeme', o! teederheid!

En het geboomte steekt zijn kruinen in
elkanders kruin, dat duizend blâren strijken
elkaar, 'wijl op den wind de takken wijken
streelend dooreen in zwijmelende min...'

Mei 1903.

V.
Sarah Bernhardt.

Gewonde Koningin van 't nachtelijk Parijs,
Welkende Gratie, van den weeken geur omgleden
Van sterrevende bloemen, zij uw Schoon beleden,
Uw Schoon, weeld'rig en krank, uit herfstig paradijs, -

Waar ge in scharlaken mantel kwijnend nader-treedt en
de teng're witte hand uit-strekt op vage wijs,
dat als in roode vloeden goudachtig verrijs'
nog eens uw veege lijf van zooveel lúst, verleden:

Daar voel ik in uw oog, dat onder blonde vracht
van haar uitblaakt en brandt, o wulpsche tijgerin,
op marm'ren bank gezonke' en liggende voorover, -

daar hoor 'k in uwer stem gulden-stervende toover,
daar zie ik in uw welken lach om doode Min:
Parijs, heerlijk en wee in zijn verrotte Pracht. -

Nov. 1903.

VI.
Dompige Parijzer-avond.

De loome avond door de stad
maakt lauwe straten domp en nat,
en 't natte voorhoofd, klamme leden
komt kil een koeltje langsgegleden.
De gave boome-blâren staren
hel-groen, dood-stil, om 'n lantaren;
de menschen gaan eronderdoor
in 't wissel-licht dat wiekt hun vóór-
dan achter-langs, maar in dat dwalen
van 't licht loopt moe hun lijf in kwalen.
De Nacht in barremhartigheid
zal dooven in z'n zwartigheid
het ziek gevlam, en luid uit-stroomen
zal regen ruischend door de boomen,
opdat dë aard P P n jonger blinken,
het roode morgenlicht indrinke
en schreië in dien koelen schijn
over deez' avond en zijn pijn.

Zomer 1904.

VII.
Late herfst.

De herfstelijke tuin is droef
in 't zonlicht, dat niet stooft, maar koud
staat om de blâren, onvertrouwd...
Mijn herfstelijken hof is droef,
Mijn hart is stil, mijn oog is stroef.

't Geblaârte roest, verschrompelt, bréekt,
en laat de schrale stengels naakt
der winde, tot de wind ze kraakt -
Dë asters zijn vergaan; er leekt
nog geel, dat duizelt en verbleekt...

Bang onder bossen rauw-groen blad
schuilt week en ziek het vooze rood
van de tomaat... de stokroos, dood,
blikt met haar doode knoppen mat
en blind langs 't koud en zonnig pad.

d'Indische kers staat hoog en wild
te weenen in het goudene weêr,
en langs haar leden vallen neer
de gele en roode kelken mild...
de gróene rank is krank, en rilt...

De herfstelijke tuin is goud
en brandt in koele pijn en sterft...
het geel bezwijmt, het rood verderft -
Mijn herfstelijken hof is goud,
Mijn oog is hel, mijn hart is koud.

Nov. 1905.

VIII.
Genezing.

De ziekte week, en 't welig licht
der zon, voor mijn verrukt gezicht,
staat door de kamer-kleuren,
ligt in 't groen-fulp tapijt te pronk
en hangt gevange' in vonk op vonk
aan lamp en vaas... één dauw-geflonk
is 't drupp'lend water-waas der glazen buiten-deuren. -

Mijn lijf, hersteld, zoo week en vredig,
zoo zuiver, maar zoo bleek en zedig,
waadt door deez' feestelijken schijn...
Lichte bedwelming als van wijn
bevangt mij, en mijn hoofd is vreemd,
een bloem die drijft door kleur'ge beemd,
steellooze bloem in wond'ren hemel...
mijn voeten loopen in gewemel
van wolken en mijn lijf verdwijnt -:
ik duízel en de zónne schijnt!

Dec. 1905.

CAREL SCHARTEN.

De zwaanridder en zijn moeder.

Geen opera is meer algemeen bekend, mag ik onderstellen, dan Wagners *Lohengrin*. Het werk dankt zijn populariteit zeker in de eerste plaats aan de kunst van den komponist, maar ook aan het aantrekkelijke van het onderwerp, dat, terwijl het fantastisch is en de verbeelding boeit, tevens den dichter gelegenheid geeft, algemeen-menschelijke hartstochten ten tooneele te brengen.

Wagner was niet de eerste moderne kunstenaar die getroffen werd door de middeleeuwsche sage van den geheimzinnigen ridder die, in een bootje gezeten dat door een zwaan wordt voortgetrokken, plotseling verschijnt ten einde een bedreigde vorstin te verlossen. Voor een Nederlandsch publiek is het voldoende Bilderdijk en diens *Elius* te noemen. Door poëzie en muziek in de moderne wereld verbreid werd de sage tevens meer en meer een onderwerp van geleerd onderzoek; de vraag naar haar ontstaan hield hoofden en pennen bezig. Tegenover de gangbare mythologische verklaringen is in de laatste jaren met groote scherpzinnigheid een historische gesteld.[1)] Het doel dezer bladzijden is niet, die kwestie uit te maken; ik wensch hier niet de eigenlijke kern der sage, maar de voorgeschiedenis van den held ter sprake te brengen: de geschiedenis van zijn moeder, van zijn geboorte en eerste lotgevallen. Die geschiedenis bevat veel wonderlijks, veel wat, bij de eerste kennismaking, kinderachtig en onzinnig schijnt; maar juist dat kinderachtige en onzinnige kon wel eens, bij nader onderzoek, een verrassend

1) Door Dr. J.D. Blöte.

licht werpen op vragen die met den oorsprong en de verbreiding van volkstradities in verband staan.

I.

In Wagners *Lohengrin* verschijnt de held, in het bootje door den Zwaan voortgetrokken, onverklaard en geheimzinnig: dit geheimzinnige wordt, in het vervolg, de spil waar het geheele stuk om draait. Als eindelijk Elsa Lohengrin beslist over zijn herkomst en oorsprong ondervraagt, en daardoor haar eigen geluk verwoest, antwoordt de ridder in de bekende mystieke verzen:

> In fernem Land, unnahbar euren Schritten,
> liegt eine Burg, die Monsalvat genannt;
> ein lichter Tempel stehet dort in Mitten,
> so kostbar wie auf Erden nichts bekannt...

Hij komt van den Graalburg, de Graalkoning Parzival is zijn vader:

> Vom Gral ward ich zu euch daher gesandt:
> mein Vater Parzival trägt seine Krone,
> sein Ritter ich - bin Lohengrin genannt.

Deze voorstelling van den oorsprong van den Zwaanridder is eigenaardig, hoewel niet uitsluitend, Duitsch, en zeker werd zij in Duitschland populair omdat Wolfram von Eschenbach haar opnam in zijn groot *Parzival*-gedicht. In de oudste gedenkteekenen der Zwaanridder-sage, die op Romaansch, niet op Germaansch taalgebied zijn thuis te brengen, wordt deze verbinding met de geheel ongelijksoortige Graal-traditie, verbinding die er trouwens niet primitief uitziet, niet gevonden. In plaats van de door Wolfram beroemd geworden voorgeschiedenis van den held, weten die documenten een geheel andere te verhalen, die den vader van den Zwaanridder niet in verband brengt met een bekend heldengeslacht, maar die er niet minder fantastisch om is.

Den oudsten en meest primitieven vorm dezer geschiedenis vinden wij in een Latijnschen roman, den *Dolopathos,* tusschen 1184 en 1212 opgesteld in het klooster Haute-Seille, in Fransch Lotharingen. De roman behoort tot den

grooten, oorspronkelijk Indischen, cyclus der *Zeven Wijze Meesters;* maar in de Westersche redacties, en ook in den *Dolopathos*, zijn de oorspronkelijke, in de primitieve Vaamvertelling gevatte, novellen voor een goed deel weggevallen, om door andere te worden vervangen. In dien roman nu is het volgende verhaal opgenomen, dat zeker met de primitieve Indische *Wijze Meesters* niets had uit te staan.

Een jonge edelman ontmoette eens op de jacht een wit hert en zette het na, aldus van zijn jachtgenooten afdwalend. In een diepe en beschaduwde vallei vond hij bij een bron, een nimf (*nimpha*, de oude Fransche vertaling van den roman zegt *fée*) zich badend en een gouden keten in de hand houdend. De edelman, aanstonds door de liefde overmachtigd, maakte zich meester van de keten, waarin de bovennatuurlijke gaven der fee gelegen waren: zij gaf zich aan hem over. Te midden van het zwijgen der nacht las de fee 'die op dat oogenblik geen maagd meer was', in de sterren dat zij voorbestemd was in ééns zes zonen en een dochter ter wereld te brengen en deelde deze voorspelling sidderend en beangst mede aan den edelman, die haar troostte, en met zich medenam naar zijn kasteel waar zijn moeder, uit naijver, deed wat zij kon om haar schoondochter bij den jongen man verdacht te maken, maar te vergeefs. Intusschen beviel de fee, zooals zij had voorspeld, van zes jongens en een meisje, allen met een gouden keten om den hals; de schoonmoeder wist de kinderen aanstonds na hun geboorte machtig te worden en verving ze door zeven jonge honden; zij gaf de kleinen aan een lijfeigene, met bevel ze te dooden. Deze bepaalde er zich evenwel toe, de kinderen te vondeling te leggen; een grijsaard die, 'om in de eenzaamheid te kunnen peinzen de stad met het bosch verwisseld had'[1)] nam ze op en voedde ze met de melk van een hert. - Onderwijl liet de schoonmoeder de hondjes aan haar zoon zien: 'kijk eens, zoon, welke mooie kinderen je vrouw ter wereld heeft gebracht.' De jonge vrouw werd veroordeeld tot een vreeselijke straf: zij werd te halver lijve begraven in de binnenplaats van het kasteel; allen die daar in- en uitgingen

1) In het primitieve verhaal zal wel gestaan hebben 'hermiet,' zooals in de Fransche redacties die wij bezitten.

moesten zich de handen wasschen boven haar hoofd en ze daarna aan haar haren afdroogen. Ten gevolge van deze afschuwelijke behandeling verloor de fee haar schoonheid: haar lichaam droogde uit en werd zwart, even als haar haren [die dus primitief blond waren, een in de middeleeuwen zeer op prijs gestelde schoonheid].

Op een goeden dag ontmoette de vader, op de jacht, de kinderen, die door den grijsaard werden grootgebracht, hij merkte de gouden ketenen op, en sprak over zijn ontmoeting met zijn moeder. Deze liet den lijfeigene komen dien zij belast had met het dooden der kinderen: hij bekende alles, en kreeg bevel, de ketenen te brengen. Na vier dagen lang gezocht te hebben, vond hij de kinderen als zwanen in een rivier rondzwemmen, terwijl de zuster, in menschelijke gedaante op den oever gezeten, de ketenen bewaarde; hij ontnam haar de ketenen en gaf ze aan zijn meesteres, die ze overhandigde aan een goudsmid, met bevel er een beker uit te vervaardigen. Maar het bleek onmogelijk de ketenen te smelten of te verbreken: alleen één keten werd een weinig beschadigd. De smid bewaarde de ketenen en bracht aan de schoonmoeder een beker vervaardigd uit goud dat zijn persoonlijk bezit was: zij behield den beker zonder hem ooit aan iemand te laten zien.

Intusschen kwamen de kinderen, de broertjes die, van hun ketenen beroofd, hun zwanengestalte niet konden afleggen, zoowel als de zuster, die zich in een zwaan veranderd had, zwemmen in een vijver bij het kasteel; de vader zag ze, en gaf bevel aan de zwanen voedsel te geven. De zuster, na haar zwanengestalte te hebben afgelegd, kwam bij het kasteel voedsel vragen, dat zij met haar moeder deelde, zonder te weten wie deze was. Geregeld kwamen de zwanen om de zuster heen vliegen, en uit haar hand eten; en geregeld bracht zij den nacht door bij haar moeder. Zoo werd zij opgemerkt door haar vader, die de gouden keten om haar hals bemerkte, de keten die hem aanstonds aan de fee deed denken. Hij vroeg het kind uit en kwam zoo te weten wat er gebeurd was. De schoonmoeder en haar lijfeigene wisten af te luisteren wat besproken werd; zij gaf den lijfeigene bevel, het meisje te dooden; maar hij werd bij de poging betrapt door den vader, die hem het zwaard ontrukte; hij bekende

alles. Ook de booze moeder, gepijnigd, bekent; men vindt in haar kast den beker die uit de ketenen der kinderen vervaardigd heette te zijn. De goudsmid, eveneens ondervraagd, brengt de ware ketenen te voorschijn, die door het meisje haar zwanenbroeders om den hals gedaan worden: zij nemen op nieuw hun menschelijke gedaante aan, één uitgezonderd, wiens keten door den goudsmid beschadigd was. Deze kon niet meer in den mensch worden omgeschapen, maar hechtte zich aan één der broeders. '*Deze is de zwaan*, *eeuwig beroemd door het verhaal volgens hetwelk hij met een gouden keten een in een scheepje gezeten ridder voorttrekt*.' - Door zalven wordt de fee tot haar eerste schoonheid teruggebracht: de booze schoonmoeder neemt haar plaats in op het binnenplein van het kasteel.

Deze vertelling is de oudste en best bewaard gebleven vorm van het verhaal van de 'geboorte van den Zwaanridder' die tot ons is gekomen. Alle andere redacties - middeleeuwsch-Fransche gedichten en daarmede in verband staande verhalen in proza of op rijm in de verschillende Europeesche litteraturen -, zijn minder goed: zij schijnen niet één trek bewaard te hebben die primitiever is dan het Latijnsche verhaal,[1)] en wat zij er voor in de plaats stellen is minder samenhangend en blijkbaar minder juist. Zoo wordt in geen der bewaarde gedichten er op gedrukt - wat toch zoo noodig is voor den gang van het verhaal - dat de moeder der wonderkinderen zelf een bovennatuurlijk wezen is; slechts in de oudste en beste der bewaard gebleven *chansons* wordt zij ééns, in het voorbijgaan en als bij vergissing, *fée* genoemd. Hetzelfde gedicht is het eenige waarin de zoo eigenaardige rol der zuster nog ietwat tot haar recht komt; meest wordt zij eenvoudig genoemd als één der kinderen; elders, in een Spaansche redactie, die waarschijnlijk naar een verloren Fransch gedicht is bewerkt, verdwijnt zij geheel en al, en brengt de jonge moeder enkel zoontjes ter wereld. En deze verandering is verklaarbaar: in de gedichten is de geboortegeschiedenis en wat daarmede samenhangt enkel de

1) Misschien met uitzondering van deze ééne bizonderheid dat de held in het Latijnsch verhaal een edelman, in de gedichten een koning is: dit laatste kan wel het oorspronkelijke zijn.

inleiding op de eigenlijke Zwaanridder-geschiedenis, op het eigenlijk Lohengrin-thema; het was verklaarbaar dat de Zwaanridder, ook in hetgeen voorafging, meer en meer de held werd, die in een gerechtelijken tweekamp, - deze lievelings-episode der *chansons de geste* - de onschuld zijner moeder bewijst en haar rehabiliteert. Maar nu wij eenmaal het verhaal van den *Dolopathos* bezitten, kunnen wij die latere redacties ter zijde schuiven.

De schrijver van dien roman zegt uitdrukkelijk, dat hij zijn verhalen niet uit schriftelijke tradities had, maar uit mondelinge. Wij hebben dus in ons verhaal òf traditioneele volkssage, òf een gedicht, dat de schrijver door een of anderen *jongleur* had hooren voordragen en welks inhoud hij verkort wedergaf: in dat geval zal dat gedicht wel de geheele Zwaanridder-traditie, waarop onze auteur, aan het slot, vaag zinspeelt, hebben omvat. Men kan over dit alles slechts gissingen maken. Maar zeker is, dat het orgineel in de volkstaal, hetzij dan proza-sage of gedicht, het werk was van een individueelen geest die verschillende elementen kunstig tot één geheel verbond. Als één van die elementen moeten wij aannemen het eigenlijke Zwaanridder-thema, de voorstelling van den ridder gezeten in een door een zwaan voortgetrokken bootje, waar ons verhaal duidelijk op uitloopt. Dan de voorstelling van zwaan-vrouwen of zwaan-jonkvrouwen, die bij verschillende volken en vooral bij de Germaansche, wordt aangetroffen: bovennatuurlijke wezens die, om te baden, hun vogelgestalte afleggen en waarvan men zich meester kan maken als men er in slaagt een kleedingstuk, of juweel, waaraan de zwaangestalte verbonden is, machtig te worden. Maar behalve van deze traditioneele gegevens heeft onze verhaler zich bediend van andere, die niet meer tot het gebied der sage of van het volksbijgeloof maar tot dat van het eigenlijk volkssprookje behooren, en het zijn deze elementen die ons hier bezig zullen houden.

Wat in ons verhaal op de metamorfoze der kinderen in vogels en de rol der zuster betrekking heeft, wordt teruggevonden in een merkwaardige groep sprookjes (vooral aangetroffen bij de Germaansche volken, Duitschers, Scandinaviërs), die men aldus kan samenvatten:

Ouders hebben kinderen (vaak een zevental), jongens en

bovendien één meisje. Tengevolge van een onvoorzichtigen wensch of door den vloek van een boosaardig wezen (een booze stiefmoeder in één van de lezingen der gebroeders Grimm) worden de broeders omgeschapen in vogels, raven of zwanen of wilde eenden, enz. De jongere zuster, die niet door den vloek getroffen werd, komt te weten, dat zij haar broeders kan onttooveren en hun de menschelijke gedaante teruggeven, indien zij gedurende zeven jaren niet lacht en niet spreekt; zij moet bovendien voor iederen broeder een wonderhemd vervaardigen, uit bloemen geweven; zijn de zeven jaren verstreken en zijn de hemden dan afgewerkt, dan zijn de broeders gered. Zij trekt zich, om haar arbeid te verrichten, terug in een woud, in een hutje, waar de broeders, in vogelgedaante, haar komen bezoeken.

Op een goeden dag ontmoet haar een koningszoon, die het steeds zwijgende meisje medevoert naar zijn hof en haar tot koningin verheft; ook daar werkt zij steeds voort aan de wonderhemden. Zij brengt achtereenvolgens drie kinderen ter wereld; de moeder van den koning neemt telkens de kinderen, aanstonds na de geboorte, weg en beschuldigt haar schoondochter (die, tot zwijgen veroordeeld, die beschuldiging niet kan wederleggen) haar eigen kinderen te hebben opgegeten. De twee eerste keeren weigert de koning aan de beschuldiging geloof te slaan; maar den derden keer zwicht hij en laat zijn vrouw tot den vuurdood veroordeelen. Zij staat reeds op den brandstapel: daar verschijnen de zeven vogels; de zeven jaren hunner betoovering zijn juist verstreken. De koningin verzoekt nu, als laatste gunst, dat men haar de zeven hemden zal brengen waar zij steeds aan werkte: de vogels steken zich in de wonderhemden en verschijnen nu als menschen, één uitgenomen, aan wiens hemd nog een mouw ontbrak en die, zijn leven lang, in plaats van een arm, een vleugel behield[1]. Zij verhalen wat gebeurd is en ontmaskeren de booze schoonmoeder, die nu, in plaats van haar dochter, op den brandstapel komt.

Het is duidelijk, dat al wat in dit sprookje betrekking

1) Deze merkwaardige trek komt voor in een sprookje bij Grimm (No. 49) waar de broeders in zwanen, en een bij Asbjörnsen en Moe (*Norske Folke-Eventyr*, No. 33) waar zij in wilde eenden veranderd worden.

heeft op de metamorfoze der broeders in vogels en op de poging der zuster om ze te onttooveren, in verband staat met het overeenkomstig gedeelte van het Latijnsch verhaal; en er bestaat geen geldige reden om aan te nemen, dat het sprookje ontleend is aan de Zwaanridder-sage. Niet alleen komt de rol der zuster beter naar voren in het sprookje dan in de sage, zelfs in de beste bewaarde bewerking, de Latijnsche; maar er is één detail in het Latijnsch verhaal, dat bepaaldelijk op ontleening wijst[1]. Dat de broeder aan wiens hemd een mouw ontbreekt, op het oogenblik der onttoovering, zijn menschengestalte niet volkomen terugkrijgt, maar levenslang een vleugel behoudt in plaats van een arm, is, volgens de opmerking van Gaston Paris, geheel overeenkomstig de primitieve logica der sprookjes-wereld; daarentegen is het onlogisch, dat in het Latijnsche verhaal, één der zwanenkinderen *geheel en al* zwaan blijft omdat zijn keten door den goudsmid ietwat beschadigd werd. Hier hebben wij blijkbaar te doen met het werk van een redactor, die wilde dat één der kinderen zijn zwanengestalte zou behouden, ten einde het verhaal zóó te kunnen vastknoopen aan de eigenlijke Zwaanridder-sage, voor welke hij een komplete zwaan noodig had[2]. Hier komt nog bij, dat het slot van het sprookje, de zoo primitieve beschuldiging een moeder naar het hoofd geworpen, dat zij haar eigen kinderen zou hebben opgegeten, voorkomt in een blijkbaaar echt en oud verhaal uit Wales. Ofschoon geen bewijs voor het geheel, is dit feit toch een aanduiding, dat het sprookje zeer oude elementen bevat; gevoegd bij de vorige bewijzen geeft dit feit ons recht aan te nemen, dat een volkssprookje, zeer gelijk aan die welke door de Grimms, Asbjörnsen e.a. werden opgeteekend, één der materialen was waarmede het verhaal der Zwaankinderen werd opgebouwd.

1) De heer F. Lot heeft dit betwist en de aandacht gevestigd (*Romania* XXI 62) op een Iersch verhaal: het schijnt mij evenwel ondoenlijk in dat verhaal den oorsprong te zoeken van het overeenkomstig gedeelte van de sage der Zwaankinderen. Mogelijk is het, dat de *keten* van de zwaan ontleend is aan een dergelijk Keltisch verhaal.

2) Volgens de schoone studie van G. Paris, *Romania* XIX 316 vgg. Over het sprookje der ‘gemetamorfozeerde broeders’ kan men nog vergelijken R. Köhler, *Kleinere Schriften*, I, 67. Het bedoelde verhaal uit Wales is de geschiedenis van het Pwyll; Loth, *les Mabinogion*, I, 52. Vgl. Kittredge, in *Studies and Notes*, (*Harvard University*), VIII, 240.

II.

Maar er zijn elementen in die geschiedenis die zich uit het zooeven behandelde verhaal niet laten verklaren. De zonderlinge beschuldiging dat de moeder dieren inplaats van menschelijke kinderen ter wereld zou hebben gebracht, ontbreekt in het vogel-sprookje en wordt vervangen door de beschuldiging dat zij haar kinderen zou hebben opgegeten; evenzoo wordt in het sprookje gemist het jarenlange lijden dier moeder, en haar rehabilitatie, waartoe één der kinderen medewerkt; eindelijk komt niets in het sprookje overeen met de eigenaardige rol van den vader, die zijn geroofde kinderen telkens aan een wonderteeken meent te herkennen en wiens poging om zich met die kinderen in betrekking te stellen steeds door de booze schoonmoeder wordt verijdeld. Al deze trekken komen voor in een ander sprookje, dat buitengewoon verbreid is, van Duitschland tot in den Indischen Archipel wordt aangetroffen, en dat wij thans in oogenschouw zullen nemen.

De lezing van het sprookje die de meeste bekendheid heeft, is die welke Galland gaf aan het slot zijner vertaling der *Duizend en één Nacht*. In geen enkel handschrift dier verzameling wordt de vertelling gevonden: men weet thans, uit Gallands eigen dagboek, van waar hij haar had: hij teekende haar den 25sten Mei 1709 te Parijs op, uit den mond van een Syrischen Christen, die toen in Europa vertoefde, en voegde haar, met een paar andere, die denzelfden oorsprong hadden, bij zijn vertaling der groote Arabische collectie[1]. Men kan Gallands lezing aldus samenvatten:

Een Sultan wandelt 's nachts, vermomd, door de straten van zijn hoofdstad. In een arm gedeelte der stad bespiedt hij drie zusters, jonge meisjes die na het avondeten een oogenblik bij de lamp zitten te praten. ‘Ik zou wenschen de vrouw van den bakker van den Sultan te zijn, dan at ik altijd fijn brood’, zegt de oudste. - ‘Ik zou wenschen de vrouw te zijn van den kok van den Sultan’, zegt de tweede

1) Het schema van het sprookje, zooals het door Galland uit den mond van den Maroniet Hannâ werd opgeteekend, is uitgegeven door Zotenberg, *Notices et extraits des manuscrits*, XXVIII, 1e partie, p. 227-233.

zuster, ‘dan zou ik kunnen proeven van al de lekkere schotels.’ - ‘En ik,’ zei de jongste, een beeldschoon meisje, ‘zou wenschen de vrouw van den Sultan zelven te zijn. Ik zou hem een zoon schenken met haren, gedeeltelijk van goud en gedeeltelijk van zilver; als hij weende, zouden paarlen, geen tranen, uit zijn oogen vallen, en als hij lachte, zouden zijn lippen er uitzien als een rozenknop.’

De Sultan vervult de wenschen der drie meisjes: hij trouwt de twee oudsten uit aan zijn bakker en zijn kok, en neemt zelf de jongste tot vrouw. De oudste zusters zijn natuurlijk jaloersch en besluiten de jonge Sultane ongelukkig te maken. Zoodra zij in gezegende omstandigheden verkeert weten zij te verkrijgen, dat zij en zij alleen behulpzaam zullen zijn bij de bevalling. De Sultane brengt inderdaad een beeldschoon zoontje ter wereld, dat door de nijdige zusters wordt te vondeling gelegd en door den opzichter der koninklijke tuinen gevonden en verpleegd; zij vertellen aan den Sultan dat de Koningin een doodgeboren kindje heeft ter wereld gebracht. - Bij een tweede en derde zwangerschap der Sultane wordt eveneens gehandeld: de kinderen (een zoontje, daarna een dochtertje) worden door denzelfden opzichter gevonden en de zusters vertellen aan den Sultan dat zijn echtgenoote bevallen is, eerst van een kat, daarna van een stuk hout. Bij de derde bevalling wordt de Sultan, die reeds bij de vorige gelegenheden tegen zijn vrouw maatregelen had willen nemen en slechts met moeite door zijn viziers tot reden was gebracht, bepaald woedend: hij beveelt dat de Sultane, die enkel monsters ter wereld brengt, zal worden opgesloten in een cel bij de moskee en dat ieder geloovige haar in het gezicht zal spuwen.

Intusschen ontvangen de kinderen van den opzichter der tuinen een ridderlijke opvoeding, ook het meisje. Reeds bejaard, neemt de getrouwe dienaar van den Sultan zijn ontslag en trekt zich terug in een landhuis, waar hij sterft, zonder in de gelegenheid te zijn geweest zijn pleegkinderen, die meenen dat hij hun vader is, over het geheim van hun afkomst te onderhouden.

Terwijl de drie jongelieden daar eendrachtig samenwonen, komt, op een dag dat de broeders op de jacht zijn, een vrome muzelmansche vrouw het fraaie landhuis bezoeken. Zij be-

wondert wat zij ziet, maar betreurt de afwezigheid van drie onvergelijkelijke voorwerpen: de vogel, wiens gezang alle zangvogels aantrekt, de boom die muziek maakt en het gouden water; die drie voorwerpen bevinden zich op de grenzen van het koninkrijk, aan den kant van Indië. Op verzoek der zuster gaat de oudste broeder de voorwerpen zoeken, aan zijn zuster een mes achterlatend, dat er bloedig uit zal zien, zoodra hij in gevaar verkeert. Hij komt ter plaatse, maar weet zich niet te beschermen tegen de magische invloeden die de drie voorwerpen omgeven: hij versteent en zijn zuster wordt op de hoogte gesteld van zijn ongeluk door het bloeden van het mes. - De tweede broeder vertrekt, een rozekrans achterlatend, welks kralen niet meer glijden, zoodra er onraad is; ook hij wordt in een steen veranderd. - Ten slotte trekt de zuster zelve uit en slaagt er in, haar broeder te onttooveren en de magische voorwerpen te winnen.

Broeder en zuster leven weder samen in eendracht; op een goeden dag ontmoeten zij, bij gelegenheid van een jachtpartij, den Sultan, die met hen kennis maakt, met hen jaagt en hen aan zijn hof noodigt. Na eenig aarzelen nemen zij de uitnoodiging aan, maar moeten nu ook den Sultan op hun landhuis ontvangen. Een groot feestmaal wordt toebereid. Op raad van den wondervogel zet men den Sultan als hoofdschotel voor een gerecht van komkommers en paarlen. Als de Sultan hierover verbaasd staat, en zegt dat het onmogelijk is, paarlen te eten, antwoordt de vogel dat het even onmogelijk is dat een Sultane van dieren bevalt; ondervraagd, brengt hij de waarheid aan het licht. Het besluit is te voorzien: de lang mishandelde vorstin wordt in eer hersteld, de nijdige zusters gestraft, de prinsen en de prinses erkend als kinderen van den Sultan.

Toen Galland dit verhaal opteekende en voor de pers redigeerde, schijnt hij niet geweten te hebben dat reeds meer dan honderdvijftig jaar vóór hem een dergelijk sprookje in een Italiaansche verzameling novellen was verschenen, nl. in de *Piacevoli Notti* van Straparola, wier eerste deel, dat ons sprookje bevat, in 1551 te Venetië uitkwam. Straparola's verzameling is daarom merkwaardig omdat zij de eerste was die, nevens novellen, ook wezenlijke volkssprookjes, *märchen*, opnam. Een dezer vertellingen (IV 3) komt hierop neder:

Een Koning, die op de jacht gaat, beluistert drie meisjes, die in den tuin van haar vader, een bakker van zijn beroep, zitten te babbelen. ‘Als ik den hofmeester des Konings tot man had,’ zegt de oudste, ‘zou ik de dorst van het geheele hof met één glas wijn lesschen.’ - ‘Als ik den geheimen kamerdienaar des konings tot man had,’ zegt de tweede, ‘zou ik uit één draad van mijn spinrokken hemden weven voor geheel het hof.’ - ‘En ik,’ zegt de jongste, ‘als ik de vrouw van den Koning werd, zou ik drielingen ter wereld brengen, twee zoons en een dochter, wier haren zouden zijn vastgeknoopt met een band van fijn goud, die een gouden keten om den hals en een ster op het voorhoofd zouden hebben.’ - De Koning trouwt de twee oudste meisjes uit zooals zij gewenscht hebben en neemt zelf de jongste tot vrouw. Schitterende bruiloft, alleen de moeder van den Koning is ontevreden.

De Koningin wordt zwanger en brengt, gedurende een afwezigheid van den Koning, de beloofde bovennatuurlijke drielingen ter wereld. De Koningin-moeder en de twee jaloersche zusters verspreiden het gerucht dat de jonge Koningin drie jonge honden heeft ter wereld gebracht; onderwijl worden de pasgeboren kleinen in een kistje gestopt dat in het water wordt geworpen. Een molenaar vindt de kinderen en voedt ze op. - Onderwijl komt de Koning terug: hij slaat geloof aan hetgeen men van de monsterachtige geboorte vertelt en geeft bevel de jonge Koningin te straffen, door haar gevangen te zetten onder de plaats waar het vaatwerk wordt gewasschen[1].

Onderwijl worden de kinderen grootgebracht door den bakker, die rijk wordt van den verkoop der juweelen die uit de haren der kinderen op den grond vallen; zij vertrekken later met hun pleegvader naar de hoofdstad.

De Koning ziet daar de kinderen en bemerkt de wonderbare teekenen aan hun lichaam; hij spreekt er over met zijn moeder. Zij laat aanstonds de vrouw komen die bij de bevalling was behulpzaam geweest en de kinderen had te vondeling gelegd: deze belooft aan de Koningin haar van de kinderen te ontslaan. Zij brengt een bezoek aan het jonge

1) Blijkbaar is de bedoeling, dat het vaatwater haar op het hoofd zal druipen; vgl. het verhaal in den *Dolopathos* waar iedereen zich de handen moet wasschen boven het hoofd der zwaan-jonkvrouw.

meisje en vertelt haar allerlei moois van het ‘water dat danst’, dat zij door haar broeders moet doen zoeken. De broeders doen zulks en vinden na veel gevaren het wonderwater. - Na hun terugkomst ontmoet de Koning de broeders opnieuw; zijn moeder zendt opnieuw de vroedvrouw af, die naar het meisje toegaat en haar zegt, dat zij ‘den appel die zingt’ moet laten zoeken. Ook deze wordt gevonden en aan de zuster gebracht. - Voor den derden keer ziet de Koning de kinderen en spreekt over de zaak met zijn moeder, die, verschrikt, de vroedvrouw opnieuw uitzendt; deze brengt het meisje aan het verstand, dat zij ‘den vogel, die wonderbare dingen zegt,’ moet laten halen. De broeders vertrekken opnieuw maar, bij het einddoel van hun tocht aangekomen, worden zij in blokken steen veranderd. De zuster, die de broeders niet ziet terugkeeren, gaat ze zoeken, vindt den vogel, onttoovert de broeders door een middel dat de vogel haar aan de hand doet en keert met hen en den wondervogel terug. De Koning ontmoet de kinderen opnieuw en noodigt ze op een feestmaal, in zijn paleis. Zij komen, de wonderbare voorwerpen medebrengend; die voorwerpen vertellen de ware geschiedenis der Koningin; de onschuldige moeder wordt in haar eer hersteld, de stiefmoeder, de twee zusters en de vroedvrouw verbrand.

Het is duidelijk, dat deze vertelling in sommige opzichten minder goed is dan die welke door Galland werd opgeteekend; in andere opzichten veel beter. De rol der booze schoonmoeder, dubbelgangster der nijdige zusters, wordt in de Syrische lezing zonder nadeel gemist: zij schijnt overgenomen uit andere verhalen, zooals b.v. het boven behandelde der ‘gemetamorfozeerde broeders,’ waar zij veel beter op haar plaats is.[1)] Daarentegen is het een uitstekende trek dat de Koningin niet alleen zegt dat zij kinderen met wonderbare eigenschappen ter wereld zal brengen, maar dat de kinderen, in het Italiaansche sprookje, die eigenschappen ook werkelijk bezitten en dat de vader ze daaraan herkent (als in het verhaal van den *Dolopathos*).

1) De booze schoonmoeder wordt ook teruggevonden in een Grieksch sprookje bij Von Hahn (no. 69) maar ontbreekt in de meeste andere lezingen die ik kon raadplegen. Daarentegen heeft de Grieksche lezing met die van Galland gemeen het wonderlijk gerecht dat den Sultan, aan het slot, wordt voorgezet; dit detail schijnt dus ‘Oostersch’ of ‘Levantijnsch’.

Dit détail wordt in de meeste echte volkssprookjes van dit type gevonden. Ook hierin is het Italiaansche sprookje superieur, dat de vrouw die de aandacht van het meisje vestigt op de wonderbare voorwerpen en bij haar het verlangen doet ontstaan die voorwerpen te bezitten, niet de eerste de beste is, maar opzettelijk wordt afgezonden door de vijandinnen der kinderen, om ze te verderven. Ook is opmerkelijk, in de lezing van Straparola, dat de vader zich herhaaldelijk met de kinderen in betrekking poogt te stellen en daarin telkens door de schoonmoeder en de zusters verhinderd wordt - weder als in het verhaal van den *Dolopathos* (ook deze trek wordt in moderne lezingen van het sprookje teruggevonden, bijv. in de boven geciteerde Nieuw-Grieksche van Von Hahn).

Het schijnt onnoodig bij die moderne lezingen verder stil te staan; zij komen in de hoofdzaak op hetzelfde neder en de voornaamste punten van overeenkomst en verschil werden reeds aangewezen.[1)] Voor ons doel is veeleer belangrijk de vraag: van waar had Straparola zijn sprookje? Vroeger, toen men niet kon gelooven dat het Westen in dergelijke zaken eenige oorspronkelijkheid bezat, nam men als van zelf sprekend aan dat zijn verhaal afkomstig was uit de *1001 Nacht*. Maar wij weten thans dat de vertelling in de Arabische *1001 Nacht* niet voorkomt en Galland zijn lezing uit de mondelinge overlevering had; wij zagen bovendien dat de lezing van Straparola op vele punten met uit den volksmond opgeteekende sprookjes tegen die van Galland overeenstemt en het oorspronkelijk bewaard heeft (reeds de gebroeders Grimm maakten deze opmerking naar aanleiding van een door hen bij Corvey opgeteekend sprookje). Het waarschijnlijkst is dat Straparola zijn vertelling, even als andere in zijn verzameling, direct aan de mondelinge traditie heeft ontleend.

1) Verschillende moderne lezingen vindt men opgenoemd bij R. Köhler, *Kl. Schr.*, I, 67, 565. Moderne Indische sprookjes zijn opgeteekend door Knowles, *Folk Tales of Kashmere*, 397, Miss Frere, *Old Deccan days*, no. 4, en Miss Stokes, *Indian fairy Tales*, 119. De lezing uit den Indischen Archipel (Sangir-eilanden) bij Bezemer, *Volksdichtung aus Indonesien*, 263, zou een nader onderzoek verdienen; het verhaal is zeer in de war gebracht door invloed misschien van inheemsche mythen en door dien van andere verhalen (het *Tooverpaard* der 1001 *Nacht* vindt men hier terug). Dat de Koningin enkel wordt beschuldigd levenlooze voorwerpen, geen dieren, te hebben ter wereld gebracht, is een punt van overeenkomst met de Indische lezingen.

Een Italiaansch geleerde, G. Rua, heeft bovendien in een studie over de *Notti* aangetoond dat het sprookje in den tijd van Straparola in het schiereiland algemeen bekend moet zijn geweest: men vindt bij schrijvers die de verzameling van Straparola niet kunnen hebben gekend, spreekwoordelijke uitdrukkingen die blijkbaar aan de vertelling ontleend zijn.[1)]

Was de vertelling inheemsch in het Italië der zestiende eeuw, dan ziet men niet in - en deze opmerking brengt ons terug tot het verhaal in den *Dolopathos*, - waarom zij niet bekend zou zijn geweest in het Lotharingen der twaalfde. Dit aangenomen, kan men zich het ontstaan van het verhaal dat de *Dolopathos* ons bewaard heeft aldus voorstellen: de vinder - populair verteller of dichter, om het even - kende de voorstelling van Zwaan-jonkvrouwen en de sage van den Zwaanridder; hij verbond met deze elementen twee sprookjes die hij door elkander werkte, *contamineerde*. Het eene sprookje, dat der *jaloersche zusters*, leverde hem het algemeene beloop van zijn verhaal, de geschiedenis eener moeder die beschuldigd wordt, dieren ter wereld gebracht te hebben, en die, naar aanleiding van deze beschuldiging, jaren lang mishandeld, door haar te vondeling gelegde maar geredde kinderen, ware wonderkinderen, wordt gerehabiliteerd. Maar in dat verhaal bracht hij elementen ontleend aan het andere, het sprookje der *gemetamorfozeerde broeders*, die door hun zuster worden onttooverd: vooreerst de booze schoonmoeder, in plaats gesteld voor de nijdige zusters, dan het groot aantal der kinderen, de gedaantewisseling der broeders in zwanen en hun verlossing door het zusje, dat van de metamorfoze blijft uitgesloten. Op deze wijze blijft, in het verhaal van den *Dolopathos*, die zuster de persoon door wier speciaal toedoen de moeder wordt in eer hersteld, even als in het sprookje van Straparola, enz., maar de bijzonderheden van haar rol zijn anders en gekompliceerder, omdat zij niet alleen haar moeder, maar ook de in vogels herschapen broeders te redden heeft. - Deze hypothese eener dooreenwerking, contaminatie van twee sprookjes - contaminatie die met veel vernuft is tot stand gebracht - is des te waarschijnlijker, omdat in de twee vertellingen hetzelfde element voorkwam, de valschelijk be-

1) G. Rua, *Tra antiche fiabe e novelle*, I (Roma 1898), p. 28-29.

schuldigde en vervolgde moeder, zoodat in het hoofd van iemand die de twee sprookjes kende, de herinnering aan het eene bijna noodzakelijk de gedachte aan het andere moest doen opkomen.

Er is evenwel, tegen deze voorstelling, één groot bezwaar. Wij zagen dat, in het sprookje van Straparola en in de goede moderne lezingen, de kinderen wonderkinderen zijn; deze trek is noodwendig, omdat het de wonderteekenen der kinderen zijn, die de aandacht van den vader trekken en bij hem telkens weder de neiging doen ontstaan, met de kinderen in betrekking te komen; wij zagen dat de *Dolopathos* hetzelfde essentieele detail heeft. Maar in den *Dolopathos* is de moeder een bovennatuurlijk wezen en het is natuurlijk en logisch, dat zij kinderen heeft die eveneens boven-natuurlijke en wonderbare eigenschappen bezitten; terwijl integendeel het sprookje, waar de moeder een eenvoudig meisje uit het volk is, zich op dit punt onlogisch voordoet. Men zou kunnen onderstellen dat het sprookje ontstaan is uit de sage zooals deze ons in den *Dolopathos* bewaard bleef: de sage zou dan de uitwerking zijn van slechts één sprookje, dat der *Gemetamorfozeerde kinderen*; de bewerker zou het overige hebben verzonnen en één merkwaardig detail - de beschuldiging dat de jonge moeder van dieren zou zijn bevallen - hebben ontleend aan een andere vertelling die, zooals wij zien zullen, in de middeleeuwen zeer bekend was. Het primitieve verhaal zou dan in twee vormen hebben voortgeleefd: als epische traditie, vastgehecht aan de latere geschiedenis van den Zwaanridder, en als volkssprookje - wat op zichzelf niet onmogelijk is.

Bij nader inzien evenwel is deze kombinatie onhoudbaar. Het verhaal der Zwaankinderen, hoe men zijn oorsprong ook poge te verklaren, bevat nu eenmaal het thema der *Gemetamorfozeerde kinderen*, dat met de andere elementen, die men in het sprookje der *Nijdige zusters* terugvindt, zóó handig is samengesmolten, dat het geheel één vastgesloten kompositie vormt; het laatste sprookje, daarentegen, bevat geen enkel der elementen (metamorfoze, enz.) die de *Dolopathos* met het sprookje der *Betooverde kinderen* gemeen heeft. Men ziet niet in hoe een populair verteller, met het verhaal van den *Dolopathos* in het hoofd, er in geslaagd zou zijn dat kunstig weefsel zóó te ontrafelen dat in het sprookje der *Jaloersche*

zusters van alles wat op de vogel-metamorfoze der kinderen betrekking heeft, niets wordt aangetroffen; men begrijpt zelfs niet, hoe hij op het denkbeeld zou zijn gekomen, zulk een arbeid te ondernemen. Dooreenmenging van twee of zelfs meer verhalen is in de sprookjes zeer gewoon; zulk een uitelkander halen van wat oorspronkelijk één was, zou in de volkstraditie een geheel uniek verschijnsel zijn.

Wij worden dus teruggebracht tot onze primitieve onderstelling: het verhaal dat, op het einde der twaalfde eeuw, bekend was in Lotharingen, is een combinatie van verschillende elementen; één dezer elementen is het sprookje den *Nijdige Zusters*. Een nadere studie van dat sprookje zal ons misschien verklaren hoe het ontstond en waarom het er zoo onlogisch uitziet.

III.

Wáár ontstond het sprookje? Indien wij de vertelling bij Straparola of in de mondelinge traditie wat nader bezien, dan treft ons de afwezigheid van alle bepaald *middeleeuwsche* trekken, van iets dat met riddertrouw of riddereer in verband zou staan; ook treft het ontbreken van iedere didactische of stichtelijke bedoeling: het verhaal is een echt *märchen* en heeft, zooals het daar ligt, geen andere pretensie dan de hoorders aangenaam bezig te houden; het eigenaardige dat sagen kenmerkt die in de middeleeuwen ontstonden of ingrijpende veranderingen ondergingen, onder den invloed van den middeleeuwschen geest, ontbreekt hier geheel.

Kwam ons verhaal uit ‘het Oosten’? Verstaat men onder dat ‘Oosten’ Indië, dan zou, geloof ik, de meest overtuigde volger van Benfey moeite hebben in onze vertelling iets aan te wijzen dat zelfs uit de verte doet denken aan de leerstellingen van het Boeddhisme of van welke Indische secte ook; in geen oude Indische verzameling wordt, voor zoover mij bekend is, iets aangetroffen dat op ons sprookje gelijkt, de in onze dagen in Indië uit den volksmond opgeteekend lezingen zijn niet beter, veeleer minder goed den de Westersche. Ook zijn er geen bepaalde redenen om ons sprookje in verband te brengen met de Arabische novellistiek, zooals deze ons bewaard bleef in de *1001 Nacht*. De Koning, in het

begin der vertelling, die het gebabbel der meisjes afluistert, doet denken aan den vermomden en zijn onderdanen spionneerenden Khalif Haroen der Nachtvertellingen. Maar men kan zich vorsten hebben voorgesteld, luisterend naar hetgeen hun onderdanen zeggen, lang vóór de Arabische vertellers op het denkbeeld zijn gekomen, Haroen al-Rasjid met zijn getrouwen Djafar en zijn getrouwen Mesroer door de straten van Bagdad te doen wandelen. In onze vertelling is niets bepaald 'Oostersch.'

Men vindt er daarentegen de onzinnige en bizarre bijzonderheden die de echte en oude sprookjes kenmerken. Naast de wonderbare eigenschappen der kinderen treft men er de voorwerpen aan door de broeders in de handen der zusters acchtergelaten en die van aanschijn of eigenschappen veranderen, zoodra de eigenaar in gevaar verkeert: in het Syrische sprookje eerst een mes dat begint te bloeden, daarna een rozekrans welks kralen niet meer glijden; in een Grieksch sprookje bij Von Hahn, hemden die van kleur veranderen; in een Siciliaansch sprookje bij Laura Gonzenbach, een ring die zwart wordt, enz. - Deze soort bovennatuurlijke telegrafie vindt men reeds in het oudste sprookje dat ons bewaard bleef: in de Egyptische vertelling der *Twee Broeders* zegt de jongere broeder, van den ouderen afscheid nemend: *Or tu sauras qu'il m'est arrivé quelque chose lorsqu'on te mettra une cruche de bière dans la main et qu'elle fera des bouillons* (vertaling van Maspéro, *Contes populaires de l'Egypte ancienne*, p. 15). Het bijgeloof dat aan dergelijke episoden ten grondslag ligt, schijnt hierop neder te komen, dat een zeker magisch verband bestaat tusschen een persoon en een voorwerp, of liever dat de levensgeest van een persoon overgaat in zeker voorwerp. Primitief schijnt dat voorwerp een plant te zijn, wier verwelken dan de ziekte of het naderend einde van een persoon aanduidde: zóó is het in verschillende sprookjes en ook in levend volksgeloof; Wilken noemt het voorbeeld der bewoners van Ternate en Tidore: wanneer een langdurige zeetocht, een *hongi*-tocht werd ondernomen, dan gaven de betrekkingen dergenen die met de *hongi* afwezig waren aan den opperpriester een flesch, gevuld met water waarin de tak van zekeren boom; die flesch werd door den opperpriester bewaard: zoodra de tak begon te verwelken, werd dit beschouwd als een teeken dat de afwezige ziek was

en de opperpriester ontving dan geschenken van de familie om voor zijn heil te bidden. - Wilken noemt ook voorbeelden dat iemands levensgeesten overgaan in een levenloos voorwerp, b.v. in een stuk ijzer.[1)]

Episodes als die van het mes dat gaat bloeden of den ring die zwart wordt vindt men ook in andere sprookjes, hier kan dus aan ontleening gedacht worden; eigenaardig is in ons sprookje de beschuldiging, dat de moeder dieren in plaats van menschelijke kinderen ter wereld zou hebben gebracht. Voor ons, modernen, is deze episode, het uitgangspunt van geheel de vertelling, eenvoudig onzinnig en belachelijk: *cette ridicule substitution de chiens à des enfants nouveaux-nés*... zegt Loiseleur-Deslongchamps, in zijn aanteekeningen op Gallands *1001 Nacht*. Maar sedert leerden wij dat onzinnige bijzonderheden in een sprookje belangrijk kunnen zijn, als *survivals* van oude gebruiken of oud bijgeloof. Dit kan hier ook het geval zijn: bij eenige onbeschaafde of halfbeschaafde volken - het was A. Lang die hierop in dit verband de aandacht vestigde - bestaat inderdaad de zonderlinge overtuiging dat, in sommige gevallen, vrouwen dieren ter wereld kunnen brengen. Hawkesworth, Cook's reis om de wereld beschrijvend, verhaald onder meer van de Javanen: *They believe that women*, *when they are delivered of children*, *are frequently at the same time delivered of a young crocodile*, *as a twin to the infant*.[2)] Wilken citeert moderne getuigenissen, die aantoonen dat hetzelfde wonderlijke bijgeloof nog in de negentiende eeuw hier en daar op Java werd aangetroffen; hij voegt er bij dat het ook bij de Makassaren en Boeginezen wordt gevonden.[3)] - Een soortgelijk bijgeloof vindt men in een ander werelddeel, en wel bij de inboorlingen van Mexico. Een der eerste Spaansche missionarissen die daar werkzaam waren vertelt dat, als er maaneklips was, de Mexicaansche vrouwen die *in the family way* waren, voor haar nog ongeboren kroost allerlei booze invloeden duchtten; zij vreesden, onder

1) Zie de schoone verhandeling van Wilken, *De belrekking tusschen menschen-*, *dieren- en plantenleven in het volksgeloof* in *Indische Gids*, November 1884, bepaaldelijk blz. 609 en 603.
2) Hawkesworth, *An account of the voyages etc*. Londen, 1773, in-4o, III, 756.
3) *Het Animisme bij de volken van den Indischen Archipel*, in *Indische Gids*, Juni 1884, blz. 997, noot.

meer, dat zij, in plaats van welgeschapen kinderen, *muizen* ter wereld zouden brengen; zij hielden, ten einde dit te voorkomen, gedurende de eklips, een stuk obsidiaan-steen in den mond of staken het in den gordel.[1)]

Ik geloof dat men Lang gelijk moet geven die in ons sprookje een *survival* ziet van dit bijgeloof dat, aangetroffen bij geheele verschillende rassen, in de Oude en Nieuwe wereld, ook elders kan hebben bestaan, des te meer omdat het wortelt, gelijk Wilken aanwijst, in het primitief animisme, dat geen goed onderscheid kent tusschen mensch en dier. Men behoeft niet bepaald aan te nemen dat ons sprookje ontstond in een tijd waarin, in onze Oude Wereld, een dergelijk bijgeloof nog werkelijk van kracht was: het kan zijn ontleend aan een ouder verhaal, waarin het reeds een *survival* was; als *survival* blijft het niet minder opmerkelijk, des te meer omdat het niet, zooals andere *survivals* in sprookjes (het zooeven behandelde der magisch geworden voorwerpen b.v.) in verhalen van zeer verschillende typen wordt gevonden, maar aan het sprookje der *Nijdige Zusters* bepaald eigen is.

Er bestaat evenwel één ander verhaal waarin hetzelfde of iets dergelijks wordt aangetroffen; men vindt dat verhaal èn als roman in de middeleeuwsche litteraturen èn als in de volksoverlevering voortlevend sprookje; het is meest bekend als ‘het meisje met de afgekapte hand.’ Suchier, die in de inleiding zijner uitgave van Philippe de Beaumanoir's *Manekine* dit thema uitstekend bestudeerde, resumeert het aldus: Een Keizer (of Koning) verlieft, na den dood zijner vrouw, op zijn eenige dochter. Hij wil haar huwen (of van haar zijn minnares maken). De dochter weigert. Zij vlucht, of wordt uitgezet in een bosch of aan de golven der zee prijsgegeven. Zij komt aan bij een Koning die met haar trouwt, tegen den wil zijner moeder. Terwijl haar man afwezig is, bevalt zij van een kind (of van twee kinderen). De schoonmoeder stelt, voor den brief die aan den Koning deze heuglijke tijding moet overbrengen, een anderen in de plaats, waarin wordt gezegd dat de Koningin is bevallen van een monster (een dier). De Koning antwoordt

1) ‘*...tomábales gran temor de que lo que tenian en el cuerpo se habia de volver raton...*’ Bernardino de Sahagun, *Historia general de las cosas de Nueva Espana*, Mexico 1829, II, 250; vgl. Bancroft, *Native races of the Pacific States*, III, p. 111.

dat men de Koningin, met hetgeen zij ter wereld heeft gebracht, moet bewaren tot zijn terugkomst. Voor den tweeden keer stelt de schoonmoeder voor den echten brief een valschen in de plaats, die bevel geeft, de jonge Koningin met haar vrucht te dooden. Voor den tweeden keer wordt de heldin uitgezet in een bosch (op zee). Vernemend wat is voorgevallen straft de Koning zijn schuldige moeder en vindt ten slotte vrouw en kroost terug. - In een groep verhalen kapt de heldin zich een hand af, teneinde te ontkomen aan de aanslagen van haar vader. De hand wordt haar later door een wonder teruggegeven.

Dit verhaal heeft, niet enkel wat de beschuldiging betreft, maar in zijn algemeen beloop, een groote overeenkomst met het tot nu toe behandelde, overeenkomst[1)] te groot om toevallig te wezen. Welk van de twee verhalen is het oudste en het voorbeeld van het andere? Litterarische getuigenissen beslissen hier niets; zij klimmen voor het *Meisje met de afgekapte hand* ongeveer even hoog op als voor de *Zwaanriddersage* en dus voor het sprookje der *Jaloersche Zusters;* men moet, om die vraag uit te maken, naar innerlijke bewijzen omzien. In alle schriftelijke redacties van de geschiedenis van het *Meisje* die ik in staat was te raadplegen en in verreweg de meeste mondelinge vertellingen die dit thema bevatten, vindt men de episode van de vervalsching der brieven, die er minder primitief[2)] uitziet dan de overeenkomstige episode in het sprookje der *Jaloersche Zusters* en in den *Dolopathos*. Niet alleen is in echte oude sprookjes van brieven, echte of vervalschte, van lezen en schrijven geen spraak; maar de geheele voorstelling der zaak in het *Meisje met de afgekapte hand* ziet er uit als het werk van iemand die de episode in de *Jaloersche Zusters* kende en wenschte te verbeteren, de

1) Deze overeenkomst is zóó groot, dat in een redactie der Zwaanridderssage die in het Fransch verloren ging, maar bewaard bleef in een Spaansche kompilatie in proza, de geschiedenis van het 'meisje met de afgekapte hand' de plaats innam der echte geschiedenis der moeder van den Zwaanridder, tot op het oogenblik der bevalling en der beschuldiging.

2) Ik hecht geen groote waarde aan het feit dat in de meeste *middeleeuwsche* redacties der geschiedenis van het *Meisje* geen spraak is van *dieren*, maar van een *monster* of *duivel* dien de heldin ter wereld zou hebben gebracht; maar toch moet het genoteerd worden.

monsterachtige onwaarschijnlijkheid er zooveel mogelijk uit te werken. Er is meer: de geschiedenis van het *Meisje met de afgekapte hand* bevat, in de oude, schriftelijke redacties, niets wonderbaarlijks, niets fantastisch, als men het miraculeus herstel van dat afgekapt lichaamsdeel buiten rekening laat; en juist deze episode komt den indruk versterken dien men van het geheel ontvangt: men heeft hier minder te doen met een eigenlijk sprookje, dan wel met een legende, die blijkbaar ten doel heeft de bescherming der Voorzienigheid en de eindelijke zegepraal der vervolgde onschuld in het licht te stellen. Voegen wij hier nog bij dat het begin van het verhaal, het thema van den koning die absoluut met zijn eigen dochter wil trouwen, zeer goed kan zijn ontleend aan een ander verhaal, dat alle kenmerken heeft van een oud, echt sprookje - *Peau d'âne* bij Perrault, *Allerleirauh* bij de Grimms - dan zien wij in de vertelling van het *Meisje met de afgekapte hand*, half novelle, half legende, een vernuftige samenkoppeling van gegevens, ontleend aan andere verhalen, en dan is het begrijpelijk, dat ook onze vertelling der *Jaloersche Zusters* een bijdrage leverde tot dit mozaiekachtig geheel.

De episode der beschuldiging is dus, in ons sprookje, niet aan de legende ontleend, maar de legende aan het sprookje; heeft een andere en oudere vertelling bestaan, waaruit die episode in het verhaal der *Jaloersche Zusters* overging, dan is die vertelling geheel te gronde gegaan, hetgeen nog al pleit voor de onderstelling, dat het verhaal-zelf tot een hooge oudheid opklimt.

IV.

De overige episoden van het verhaal zijn niet van dien aard, dat zij als argumenten kunnen worden aangevoerd tegen deze onderstelling van een hoogen ouderdom. De geheele slot-episode, het zoeken der wonderbare voorwerpen, is een echt sprookjes-thema, dat men reeds in het Psyche-sprookje vindt: Psyche gaat het ‘water van de Styx’ zoeken, evenals, in sommige lezingen van onze vertelling, de helden en de heldin een wonderbaar water zoeken (het ‘goudkleurig water’ in het door Galland opgeteekend sprookje); in het populaire verhaal dat de grondslag was van de bij Apuleius bewaard

gebleven litterarische bearbeiding, zal wel geen sprake zijn geweest van de deftige mythologische Styx, maar enkel van het ‘levenswater’, het ‘gouden water’ of iets dergelijks.[1)]

De wonderbare gaven die de kinderen bij hun geboorte met zich mede brengen - een episode die in de bij Straparola bewaard gebleven lezing werd uitgewerkt, misschien onder den invloed van andere verhalen - kwamen, schijnt het, evenzoo voor in antieke sprookjes; latinisten hebben gemeend een toespeling op dergelijke verhalen te vinden bij Persius, den tijdgenoot van Keizer Nero.[2)].

Onnoodig te doen opmerken, dat het te vondeling leggen der kinderen eveneens antiek is: wij citeeren slechts de voorbeelden van Mozes en van den oud-babylonischen Koning Sargon.[3)] Ik noem bepaaldelijk deze twee namen, omdat men in lezingen van ons sprookje de kinderen een kanaal of rivier laat afdrijven (vgl. bepaaldelijk de redacties van Galland en Straparola), zooals met Mozes en Sargon, volgens de legende, gebeurde.

Wat ons verhaal van andere dergelijke geschiedenissen onderscheidt, is de rol die de moeder er in speelt: zij wordt, terwijl haar kinderen haar worden ontnomen en te vondeling gelegd, zelve beschuldigd, mishandeld, en na jarenlang lijden, eindelijk door de tusschenkomst dier kinderen gered en gerehabiliteerd. Maar op dit punt vinden wij juist een treffende overeenkomst met beroemde Grieksche sagen. Zóó wisten de Grieken te verhalen van Tyro, de koningsdochter: hoe Poseidon bij haar tweelingen verwekte, Pelias en Neleus; hoe die kinderen door haar te vondeling werden gelegd en zij zelve door een booze stiefmoeder jaren lang werd mishandeld en tot dienstbaarheid veroordeeld; hoe haar zonen, door herders gevonden en grootgebracht, middel vonden om haar te verlossen en te wreken. De Grieken hadden andere dergelijke sagen, die van Melanippe, die van Antiope, beroemd door een treurspel van Euripides, waarvan eenige jaren geleden frag-

1) Reeds Friedländer maakt een dergelijke opmerking in zijn schoone studie over het *Psyche*-sprookje, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, 6e ausg. I, 545.
2) Vgl. dezelfde studie van Friedländer.
3) Tiele, *Babylonisch-assyrische Geschichte*, I, 114.

menten werden teruggevonden, en door een beeldhouwwerk, de *Farnesische Stier*, te Napels, enz. en waarvan steeds het hoofdthema hetzelfde is: de vervolgde, mishandelde moeder, die door haar kinderen wordt gered en in haar eer hersteld. Dat er historisch verband bestaat tusschen dergelijke verhalen en ons sprookje kan evenmin bewezen als absoluut ontkend worden. In ieder geval kan men uit het bestaan van mythen als die van Tyro het besluit trekken, dat, wat ons sprookje en de Zwaanriddersage eigenaardig kenmerkt, de mishandeling der moeder en het reddend optreden der kinderen, niet in strijd is met den geest der hooge Oudheid.[1)]

Plaatst men ons sprookje naast de antieke sagen, dan treft, afgezien van het fantastisch bijwerk dat onze vertelling, zooals wij zagen, met andere gemeen heeft, de schitterende rol aan *de dochter* toegekend: in de antieke sage wordt de moeder door haar zoons verlost; in ons sprookje volbrengt de dochter wat de zonen niet volbrengen konden en bewerkt zoo de ontdekking van het bedrog en de rehabilitatie harer moeder. Het komt mij voor, dat wij hier een merkwaardige vingerwijzing hebben voor het ontstaan van onze vertelling. Reeds door anderen werd opgemerkt dat volksverhalen waarin de geestkracht en de onbezweken trouw van een vrouw of meisje verheerlijkt worden, waarschijnlijk werden uitgedacht door *vrouwen*, die wilden protesteeren tegen de leer, in zoo menige boerde, in zoo menig *fabliau* gepredikt: *Souvent femme varie*, *bien fol est qui s'y fie!* Deze onderstelling is in overeenstemming met wat door Friedländer werd aangetoond, dat nl. in de Oudheid de vrouwen de draagsters waren van het sprookje, zooals zij het nog heden zijn; met het feit dat de meest verbreide sprookjes die zijn waarin niet een held, maar een heldin optreedt (*Psyche*, *Asschepoester, de Ondergeschoven Bruid*). Men kan onderstellen dat de kern van ons verhaal, de blijkbaar zeer antieke vertelling van een moeder, beschuldigd dieren ter wereld te hebben gebracht, om die reden mishandeld en door haar kinderen gewroken, oorspronkelijk, als de verhalen omtrent Tyro, Antiope, enz., deel zal hebben uitgemaakt eener

1) De overeenkomst tusschen de sage van Tyro en de Zwaanriddersage werd het eerst opgemerkt door den Italiaanschen geleerde Aless. d'Ancona, *Sacre Rappresentazioni*, III, 319.

heldensage: zoo verklaren zich ongedwongen de bovennatuurlijke eigenschappen der kinderen, een trek die ons in alle goede lezingen van het sprookje trof en die in de Zwaanriddersage wordt teruggevonden. Van de hooge regionen der heldensage - waar dan ook ontstaan - zal onze vertelling zijn afgedaald tot de groote massa; daar werd zij door vertelsters uit het volk bewaard en voortgeplant maar ook gewijzigd: zóó verklaart zich aan het slot de rol door de dochter gespeeld, zóó de eigenaardige aanhef met de babbelende en onzinnige wenschen uitsprekende meisjes die door een koning worden beluisterd: eenmaal uit zijn primitief heroïsch kader gerukt, voortlevend in den mond van vrouwen uit het volk, moest het verhaal wel het half kinderachtige, half novellenachtige voorkomen aannemen, dat het nu heeft. Maar het primitieve karakter der sage was niet geheel uit te wisschen: de wonderbare eigenschappen der kinderen, natuurlijk toen die kleinen de door bovennatuurlijke machten beschermde telgen waren van een heldengeslacht, bleven als een onverklaard *survival* te midden van het verhaal staan: zoo begrijpt men het onlogisch voorkomen onzer vertelling, dat ons boven deed afvragen of zij oorspronkelijk was. Neemt men de hier gegeven hypothese aan, dan werpt zij tevens licht op de opneming van het sprookje in de middeleeuwsche heldenpoëzie: toen zij de vertelling, omgewerkt, gebruikten als inleiding tot de sage van den Zwaanridder - welke sage, op haar beurt, weder inleiding is van het groote epos der kruistochten - gaven de middeleeuwsche vinders aan ons sprookje slechts zijn primitieve bestemming terug: uit de heldensage voortgekomen, werd het weder aan een heldensage vastgeknoopt.

Ik ontneem natuurlijk aan niemand de vrijheid deze geheele constructie te verklaren voor een luchtkasteel en vol te houden dat de vertelling der *Jaloersche Zusters* niet ouder kan zijn dan de eigenlijke middeleeuwen. Hoewel mijns inziens het *survival* van zeer primitief bijgeloof dat in ons sprookje wordt aangetroffen, tegen deze opvatting een onoverkomelijk bezwaar is, geef ik toe dat de hypothese van zeer hoogen ouderdom van onze vertelling een hypothese blijft, zoolang geen toeval een schriftelijk bewijs van haar bestaan in de Oudheid aan den dag brengt. Maar dat zij reeds in de twaalfde eeuw in West-Europa bestond en bekend was

en geëxploiteerd werd - even als het andere sprookje der *Gemetamorfozeerde Kinderen* - is, meen ik, niet te betwijfelen. En ik druk op het feit omdat zelfs het bestaan van eigenlijke *volkssprookjes* in de middeleeuwen door volgers van Benfey wordt ontkend. Zoo schrijft een geleerde van naam, O. Gruppe, dat de groote massa der volkssprookjes, 'zooals de onderzoekingen van Benfey hebben bewezen', eerst tegen het einde der middeleeuwen en in den tijd der Hervorming uit de Oostersche litteraturen in de litteraturen der Germaansche en Romaansche volken is overgegaan.[1)] Integendeel zullen, naar mijn overtuiging, voortgezette onderzoekingen over het verband tusschen nog levende volkssprookjes en de middeleeuwsche poëzie meer en meer bewijzen dat de meest verbreide en populaire onzer *märchen* reeds in den bloeitijd der middeleeuwsche beschaving in West-Europa bekend waren en er dichterlijk geëxploiteerd werden. En waren die vertellingen reeds in de twaalfde eeuw gemeengoed des volks, dan is het uiterst onwaarschijnlijk dat zij, op dat tijdstip, in West-Europa van zeer jongen datum en eerst onlangs uit Azië aangekomen import-artikelen waren.[2)]

G. BUSKEN HUET.

1) O. Gruppe, *Die griechischen Culte und Mythen* I, 195.
2) Reeds G. Paris merkte op dat althans de vertellingen die men in den *Dolopathos* (einde der twaalfde eeuw) vindt niet ten gevolge van de invallen der Mongolen (midden der dertiende eeuw) naar West-Europa kunnen zijn gekomen. - De heer Cosquin (*Contes popul. de Lorraine*, I, 199,) vestigt de aandacht op sprookjes van onzen type uit mohammedaansche landen afkomstig, waar de Koning de *drie* zusters huwt; dit zou een overblijfsel zijn van primitieve polygamie. Maar in de Syrische lezing bij Galland is dit detail niet te vinden. Het kan er later bij zijn gekomen, onder invloed der zeden van den Islam.

Isadora Duncan,
haar kunst en haar ideaal.

II.

Meermalen is mij gevraagd: is Isadora Duncan eigenlijk ‘mooi’ of niet? Het zou niet te pas komen in het openbaar deze vraag zelfs te herhalen, indien zij dichteres, beeldhouwster, schilderes, musicienne ware. Doch, nu zij haar schoonheidsideaal tracht te uiten met behulp van haar gelaat en haar gestalte, moeten haar beoordeelaars ook daarover wel wat zeggen.

Zij, die het majesteitelijk klassiek schoonheidsideaal voor oogen hebben, zullen niet bevredigd zijn. En de ondankbaarste van allen, die Miss Duncan kennen is.... Isadora zelf. Groot zou zij willen zijn en forsch, een Juno-gestalte. Toen ik in de *Nieuwe Courant*[1] had geschreven, dat ik haar mooi vond, heb ik een standje opgeloopen. Zij vindt zichzelf te klein en te tenger. Aan een oud-Helleensche schoonheid doet zij dan ook niet denken; mede maar niet voornamelijk, omdat zij onder de maat is. In heel haar uiterlijk is dat zachte, ietwat fragile, waarvoor de oude Grieken meer minachting moeten hebben gehad, dan dat zij er 't bekoorlijke van konden waardeeren.

Vooral in de laatste maanden is het tengere persoontje, dat physiek veel meer van zichzelf vergt dan goed voor haar wezen kan, er zwak en vermoeid gaan uitzien.

1) 7 Nov. 1905, avondblad, tweede editie.

Maar dat schaadt in geenen deele aan den indruk, dien zij op- en van- het tooneel maakt. Ik zou durven zeggen: integendeel. Wat Miss Duncan geeft in haar heerlijke dansen zou minder zuiver, minder kuisch gegeven worden door een zwaarder gebouwde en gevulder vrouw. Juist dat meisjesachtig graciele maakt dat haar bijna-naakt-zijn, in onze dagen, nu wij niet gewoon zijn op het tooneel andere dan grove wellustwekkende voorstellingen te zien geven door weinig omsluierde vrouwen, de aandacht niet naar lager sferen leidt. Ik betwijfel zelfs of een koele, maar forsche Juno-schoonheid ongestraft zoo zou kunnen optreden als dit tengere persoontje.

Gelukkig zijn thans alle beoordeelaars het eens over de reinheid harer praestatie.

Maar ‘mooi’ in den hoogeren zin van het woord vind ik Miss Duncan ongetwijfeld. Op het tooneel, treft haar volkomen gratie, haar verrukkelijk zelfbewuste maagdelijkheid in al hare uitbeeldingen. Van het tooneel, is deze jonge vrouw meer ziel dan meisje. Haar oogen, grijzig blauw, blijven geen honderd tellen van dezelfde kleur. Vaak zijn ze van de stille loodkleurigheid onzer Hollandsche najaarsluchten, zwaar in den schemer van onverschilligheid; soms verdonkeren zij tot nabij het gitzwarte, fonkelend uit duisternis onder de prachtige welving der brauwen; een enkele maal, in vreugdstemming, lichten zij verrassend helder op, gelijk onze Hollandsche parel-luchten doen in zonneglans-weêrschijn. 't Leven der licht-beweeglijke ziel leest de beschouwer in die mooi-omlijste oogen, die nog het meest droevig-vaag turen, als naar een nooit te bereiken ideaal.

De wangen zijn vol, de vorm van 't gelaat is van een prachtig zuiver ovaal. Het donkerblonde haar, niet overvloedig, golft daarboven, de ooren gedeeltelijk bedekkend. Als 't even wijkt, ziet men dat zij echte muziek-oortjes heeft, rijk van golving. De mond is niet klein, zeer expressief, in rust wat vragend; wanneer zij spreekt zeer sterk getuigend van wilskracht. De neus, niet heel smal, met niets Grieksch in de welving, zou een schalksche uitdrukking hebben, indien 't gelaat voller ware. De gevulde kin, met aardig lachend kuiltje, getuigt van jeugd en fierheid en overmoed. Zeer schoon zijn de hals- en schouderlijnen, terwijl de armen, bij haar voorlaatste bezoek aan ons land ietwat vermagerd, nu weer gevulder, evenals

de hals, prachtig gevormd zijn. Haar handen, waarmee zij zóo veel uitdrukt, zijn niet groot, ook niet opvallend klein, de vingers konden slanker en spitser wezen; doch het geheel is mooi normaal gegroeid uit den benedenarm en in volkomen harmonie met de polslijnen; nòch te breed uitwijkend, nòch te armoedig smal zich daaruit ontwikkelend.

Eigenaardig is bij haar de rustende houding. Ik heb haar lang waargenomen in een schouwburgloge, waar zij met de grootste belangstelling de *Julius Caesar*-opvoering van het *Nederlandsch Tooneel* volgde. Haar gansche gestalte is dan één vraag en deze vraag-uitdrukking is zóó opvallend dat zij den bezoeker, die tot haar spreken wil, ietwat verlegen maakt. Men ziet een open ziel en moet zich wel afvragen of men 't recht heeft een poging te doen om in deze diepte 't storende kiezelsteentje van een alledaagsch gesprek te keilen.

't Gewild-vriendelijke glimlachje en 't koele woordje van instemming of dank moedigen den vreemden spreker ook allerminst tot woord-verspilling aan.

Doch, datzelfde meisje heb ik in vuur gezien over haar kunst, boos over dom geschrijf in Duitsche kranten, uitgelaten blij in kinderlijk-onschuldig vermaak, diep-bewogen, in vrees over een lieve vriendin, die ziek was geworden, trotsch op de uiterlijke schoonheid dierzelfde vriendin, toen zij haar, geheel hersteld, kon laten zien als de belichaming van één harer idealen van vrouwenmooi.... en telkens weêr zag ik een geheel andere persoonlijkheid. Geen twee achtereenvolgende dagen gelijkt dit wondermeisje op zichzelf. Héél haar wezen is ziel-reflectie en heel haar ziel is der kunst gewijd.

Haar spreken is heel zacht, innig melodieus gezang. Wanneer haar stem, in vlagen van verontwaardiging of kinderlijke driftigheidjes, plotseling zich verheft, blijft het melodieuse, spreekt zij enkel in hooger toon, sneller, nooit valsch of slecht en haar gebaren behouden het volkomen harmonische dat er altijd het zeer opvallende kenmerk van is.

‘Ik kan heel driftig worden. Dan vindt u mij bepaald afgrijselijk!’ zei ze eens.

Ik heb haar driftig gezien. Nooit zag ik zóo mooie indrukwekkende, maar geen seconde weèrzinwekkende uitdrukking van toorn.

Ik vertel deze bijzonderheden, omdat zij voor de kunst-

theorie van Miss Duncan de grootste beteekenis hebben. Een harer voornaamste beweringen is deze dat geen enkele natuurlijke uiting leelijk behoeft te zijn, indien de mensch van jongsaf gewoon is vrij en schoon zich te uiten, indien reeds het kleine kind gewezen wordt op het leelijke en het daarvoor afschuw wordt ingeprent, als het dien uit zichzelf niet mocht hebben.

Wij beheerschen in zóovele opzichten onze bewegingen, vooral die der gelaatspieren. Maar wij onthouden ons wèl van 'tgeen ons verraden - niet van 'tgeen ons verleelijken moet. Tal van bewegingen laten wij met opzet na, in gezelschap. Wij geeuwen niet, wij krabben ons niet, wij trekken geen leelijke gezichten, als 't eten van de gastvrouw ons niet smaakt.... maar wij vergeten ons te onthouden van een menigte andere afschuwlijke gebaren en intonaties.

Over Isadora's gebaren heb ik met opzet nog niet gesproken. Ik moet eerst nog meer van haar geheele persoonlijkheid meêdeelen. Gij dient allereerst te weten hoe zij een zóo heerlijkharmonisch ontwikkeld meisje geworden is.

Heel eenvoudig, heeft zij me eens het voornaamste uit haar jong[1)] leven verteld. Nu dat woord ‘verteld’ hier zoo staat, voel ik het onnoozel. 't Was niet ‘vertellen’, zooals iemand, gewoon *interviewers* te ontvangen, een lesje opzegt, dat zóó in krant en tijdschrift kan worden opgenomen. Ik trof haar aan in één van die oogenblikken, allen grooten kunstenaars wel bekend, waarin men zich wat alleen voelt en behoefte aan een heel klein beetje onbaatzuchtige belangstelling en sympathie, vaak in den eersten den besten bezoeker een mogelijken vriend doet zien. Een poging van mij om in een dagblad het wezen harer kunst te omschrijven, was aanleiding tot persoonlijke kennismaking geweest. Wij spraken over die artikelen, haar uit een resumeerende vertaling bekend. De vraag hoe zij er toe gekomen was zich aan haar kunst heelemaal te geven, ontviel mij. Met opzet zou ik haar niet hebben durven stellen. Wie weet hoeveel levensjammer men een kunstenares in herinnering brengt door haar te uiten!

Nog zie ik haar oogengrijs donkeren tot zwart; haar trekken

1) Zij is in Januari 1880 geboren.

verstrakken; haar zich opheffen uit haar fauteuil. Een lang zwijgen volgde. In haar Grieksch gewaad nauwer zich hullend, alsof zij zij zich voor mijn onbescheidenheid beveiligen wilde, liep zij in haar hôtel-salon even op en neer.

'U kent 't historietje uit boekjes en artikelen over mij. Vader bankier; ik onbedwingbaren lust voor den dans; veel succes in Amerika; toen naar Europa.... Grunewald-school, geplaag van Berlijners.... Wat wilt u meer weten? Mijn leven.... Wat geeft het publiek om het leven eener danseres? Ik dans tot ik niet meer kan. Mooier meisjes, hoop ik, zullen mij opvolgen, meer nog school maken, mij doen vergeten. Ik dans voor haar. Niets houd ik voor mezelf van al 't geld, dat men betaalt om mij te zien dansen, niets. Dat moet u maar in uw artikel zetten; al zullen uw lezers 't niet gelooven. Om weelde geef ik niet. Om juweelen nog 't allerminst. Enkel om een mooi stuk goed voor een kostuum. En dat ik gekleed ga naar mijn smaak.... Och, dat is ook verkeerd van mij. Je kunt niet zoo gekleed gaan als ik, anders dan uit aanstellerij. En dat ik ruim twintig jonge meisjes laat les geven, huisvest, voed, kleed en een beetje vertroetel... dat is natuurlijk ook aanstellerij. Als ik mij liet gaan, nu, en vertelde wat de heel eenvoudige waarheid is van mijn leven, dat ik altijd "waar" heb geleefd.... U zou 't aanstellerij vinden. Je moet niet zoo heelemaal anders doen dan de groote menigte. Dat is niet goed. Zeg dat ik een raar soort van japon aan heb en op satijnen schoeisel loop in mijn hôtel; dat ik wel eens vergeet behoorlijk te dineeren en veel van taartjes houd en bonbons. Echt Amerikaansch, hè? dat verzot zijn op *sweets?* O, ja, en dat ik driftig word als men mij verveelt....'

Ik stond op om heen te gaan; vroeg haar vergeving voor mijn vraag; zei dat ik niet kwam voor een krant; niet vroeg voor een krant....

'U is boos? Maar ik jaag u niet weg. Als u mijn kunst dan zoo bewondert, blijf dan teaën, laten we praten, laten we praten, laten we samen heel ernstig praten. Misschien kunt u schrijven over mij zooals ik zou willen dat men over mijn kunst eindelijk eens schreef. Waarom zoudt u niet? Of, hebt u geen tijd? Mannen hebben nooit tijd. Zelfs niet zij, die werkelijk wat uitvoeren. Die dat niet doen, kunnen geen uur

vinden om te luisteren. De luiheid uit zich tegenwoordig in overmaat van beweging. 't Is mobiele luiheid. Enkel hard werkende menschen zitten stil... Niet meer boos?'

En zij schelde om thee en geroosterd brood en taartjes. Nuttelooze rommel op het kleine tafeltje! Wij vergaten dat alles. Ik vroeg, toen zij ging vertellen, of ik aanteekeningen mocht maken.

'Voor de krant, voor uw eeuwige krant, uw papieren meesteres? Jelui, krantenmenschen, moet een ziel krijgen als het staniol van een gramofoon. Uw geestdrift wordt copy!'

'k Reikte haar mijn portefeuille over. Maar, wat later, mocht ik toch wat opschrijven. Zij bleef vasthouden aan het denkbeeld dat ik over haar en haar kunst schrijven zou.

Haar leven, dan... Dat is te zeggen, wat ik er van schrijven màg. Geen woord wordt daarover gedrukt dat niet, in volstrekt getrouwe vertaling, door haar is gelezen. Gecontrôleerd wat zij vertelde... neen, dat heb ik niet. Zou iemand uwer wenschen dat ik ware gaan navragen? En juiste data kan ik ook niet geven. Hoe rijk Miss Duncan is kan ik u niet precies meêdeelen; noch weet ik of zij wellicht rijke erfooms of erftantes in Amerika heeft en of er op het schoolgebouw in Grunewald misschien hypotheek rust.

Mr. Duncan, haar vader,. was archeoloog, kunstkenner, dichter. Hij woonde te San Francisco, dreef daar zijn zaken, doch zijn ziel toefde in Griekenland, waarheen hij ging, zoo vaak hem dit mogelijk was, om studies te maken, om er stof te vinden voor zijn gedichten, waarin hij de Helleensche Schoonheid huldigde. En, thuis, in de enkele uren, die hij voor eigen genot mocht besteden, schreef hij meestal nog over zijn lievelingsvak of ging hij beeldende kunst genieten. De kunstliefhebbers uit zijn omgeving kochten zelden een schilderij of een beeldhouwwerk, waarover Mr. Duncan zich niet gunstig had uitgelaten.

Mevrouw Duncan, Isa-Dora's moeder, was musicienne en in de kringen der aanzienlijken van San Francisco zeer gewaardeerd om haar gaven. Vooral de muziek van Beethoven moet zij prachtig hebben vertolkt. Zij bespeelde verschillende instrumenten, doch moet in de eerste plaats pianiste zijn geweest. Nu wijdt zij zich geheel aan het moeilijke beheer

der Duncan-school in Grunewald. Nooit heeft zij haar geniale dochter willen verlaten.

De heer en mevrouw Duncan hadden vier kinderen: twee zoons en twee dochters. Een der zoons, Raymond, Isa-Dora's jongere broeder, woont op dit oogenblik in Griekenland, leeft zooveel mogelijk naar 't oud-Helleensche ideaal en is gehuwd met een Grieksch meisje. Hij houdt zich bezig met bijen- en geitenteelt en is er fier op dat er door hem en de zijnen geen stuk kleederen gedragen wordt, dat niet in huis geheel is vervaardigd.

Isa-Dora was het jongste meisje. Op zéér jeugdigen leeftijd, placht zij zich in een kamer op te sluiten om daar uiting te geven aan haar gevoelens en gewaarwordingen door rhytmische bewegingen, door een soort van dansen in de hoogere beteekenis van het woord, d.i. door rhytmische mimiek met 't geheele jonge lichaam.

Laat mij haar 't woord geven.

'Ik sloot mij op in een half donkere kamer, waar ik me heerlijk alleen voelde met mezelf. Dat er wat bijzonders was aan hetgeen ik deed, moest ik wel vermoeden, daar geen der andere meisjes ooit door den dans haar gemoedsaandoeningen uitten. Maar dat vreemde - vreesde ik - was belachelijk; misschien wel wat kwaads, waarvoor ik gestraft zou kunnen worden. Later, heb ik wel gehoord dat ook andere kleine meisjes in rhytmische gebaren voor zichzelf uiting geven aan haar gevoelens; maar dat was mij toen onbekend.

Mijn moeder heeft mij eens bespied. Gelukkig, dat zij dadelijk zàg en begrèèp. De artistiek hoog-ontwikkelde vrouw knorde niet, lachte niet, maar nam mij meê naar het muzieksalon, liet mij op een kleed van dierenvellen lustig rondhuppelen, terwijl zij voor mij speelde, al maar speelde, heerlijk speelde... tot ik dronken werd en uitgeput van genot.

Nog altijd herinner ik mij dat zachte vel op den grond, die prachtige muziek, de teedere bewondering van mijn moeder. Ook de anderen waren dol op muziek. Wij dansten of lagen heel stil op dat tapijt van vellen als moeder speelde en ik was nog zeèr klein, toen ik onderscheid maakte tusschen 't éene stuk of het andere, al vlug de muziek leerde onthouden en dansen vond op de muziek, die mij aantrok.

Ik werd een kleine dwingeland; 'k verkoos niet gekleed

te gaan als andere meisjes. Enkel losse kleêrtjes wou 'k dragen; geen knelling verkoos ik te dulden. Zonder in 't minst ijdel te zijn op mijn mooi van klein meisje, wilde ik er toch niets van bederven. Mijn moeder gaf me mijn zin. Vader moedigde mij aan. Hoe gelukkig ben ik toen geweest! Speelgoed begeerde ik niet; enkel muziek, almaar muziek, uren achtereen. En mijn broers en zuster waren daar al even verzot op als ik.

'k Ben ziek geworden, ernstig, en 't duurde lang. Toen kon Isadora niet dansen. Heel stil moest zij liggen in haar kleine bedje. Er werd haast geen muziek meer gemaakt. En toch, meneer, tòch deed ik aan de danskunst! Ik liet mijn vingertjes doen wat mijn beentjes niet mochten. Moeder maakte alleraardigste dansrokjes voor mijn vingers en daarmee voerde ik dan uit de dansen, die ik in mijn verbeelding had gezien. O! ik zag die zoo mooi, veel mooier dan ik ze kon uitvoeren, vooral met de vingers. Maar 't was toch zóó'n troost voor mij er iets van te zien in werkelijkheid. U weet niet wat ik er al bij fantaseerde.

Mijn broêrs bedachten tooneelstukken en speelden die. U ziet: we deden allemaal aan kunst.

Dat ik dansen uitvond, dat mijn dansen heel wat anders was dan men aan jongens en meisjes leerde, werd ik al gauw gewaar. En op school... Ik moest naar school. De wet dwong mijn ouders er toe, mij daarheen te zenden. 'k Leerde vlug, wist al héel wat voor ik op school kwam; werd zelfs officiëel twee jaar ouder gemaakt dan ik was, om toegelaten te kunnen worden. Hoe dat ging en met wiens of wier medeplichtigheid kan ik u niet vertellen.

Op school gaf ik dansles! Jawel! En ik liet er mij voor betalen. Op mijn achtste jaar, had ik al leerlingen; op mijn elfde (officiëel was ik toen dertien) mocht ik van school om mij aan mijn kunst te gaan wijden.

Er bestond te San Francisco een groote inrichting, een “academie”, waar zoo iets van hoogere danskunst werd geleerd aan rijke meisjes. Daar kreeg ik les, daar werd ik al gauw de assistente van de onderwijzeressen; later, van den hoofdleeraar...’

‘En u hield orde?’ vroeg ik, denkend aan mijn eigen weerspannigheid op de dansles.

Isadora Duncan stond even op, keek mij aan met verdonkerde oogen.

Wij lachten. Orde houden! Ik zou haar, zonder al te erge vrees, naast een dierentemster in de volle kooi zien staan.

'De hoofdleeraar der dansacademie werd ziek. Ik gaf zijn lessen; verdiende daar geld meê.

Toen maakte een catastrofe het noodig dat wij allemaal, in plaats van mijn plotseling overleden vader, gingen verdienen. Ik was op mijn dertiende jaar al bezig en bleef tot mijn zestiende aan de dansacademie. In dien tijd kreeg ik uitnemende muzieklessen van mijn moeder en gymnastieklessen van een voortreffelijk leeraar, aan wien ik de grootste verplichting heb.

Verbeeld u, eenigen tijd geleden, word ik op reis in Amerika, in een Pulman-car om den hals gevallen door een mij geheel vreemd meisje. Jubelend vertelde zij een mijner oud-leerlingen der dansacademie van San Francisco te zijn. Zij was ouder dan ik en een heel deftige dame geworden. Ik zag inééns mijn klas wéér vóór me... en mijn jeugd. Een moeilijk begin van 't leven, meneer!

Toen ik zestien was, officiëel dan achttien, naar u weet, overviel ik mijn lieve moeder, die heel stil zat te schreien. Zij was wanhopig. Wij moesten geld gaan vragen aan rijke familieleden. Dat nooit! Ik riep mijn zuster en broers. We konden toch allemaal wat doen! Geld vràgen... neen, geld verdienen! Weet u wat we deden?

Wij huurden een schouwburg.

Mijn broêrs voerden de aardige tooneelstukken op, die zij geschreven hadden, samen met mijn zuster Elisabeth en met mij, voor zoover dat noodig was. Ik had pantomimes bedacht, die ik speelde en danste. Moeder accompagneerde op de piano. Wij vormden met ons vijven een Duncan-gezelschap. O, die programma's... daar moet ik nu nog om lachen! Een paar stukken, bezet door Duncan's; een muzieknummer, voorgedragen door een Duncan, een pantomime-dans, uitgevoerd door een Duncan.... En een Duncan régisseur, een Duncan caissier, een Duncan reclame-agent... We deden alles... We maakten zelf onze kostuums en gedeeltelijk ons décor... Iedereen moest dat zien. De menschen hadden daar sympathie voor, dat wij ons zoo wisten te helpen. Wij maakten wàt goede zaken.

Mijn eerste dans-pantomime heette *The Butterfly*. Die herinner ik mij nog heel goed...'

Als een klaroen klinkt haar mooie stem.

'Wij hadden energie. Als ik denk aan wat wij toen durfden... Je durft maar eenmaal zóó, in je leven. Nu is dat alsof ik op een heuvel sta en zie wat voor steilen weg ik zoo heel gauw heb afgelegd. Die stijging moest genomen... of we waren er onder geraakt, in de moerassige misère van verarmde families, waar je niet meer uit komt, zeker de meisjes niet, tenzij... Maar van het Toeval wilden wij niets verwachten.

Ondertusschen, las ik wat ik maar in handen kon krijgen. Ik schreef als een razende: allerlei verhalen, vreeselijk vol hartstocht, o! magnifiek. De ergste passie beschreef ik in mijn meisjes-onschuld. En een dagboek hield ik, waarin gedachten werden uitgedrukt over mijn danskunst, schema's werden geschreven voor nieuwe rhytmische pantomimes... maar dat alles, helaas! heb ik niet kunnen redden. U weet van dien brand? Dan zal ik u daar aanstonds van vertellen.

Onthoud nu vooral dat ik al héél jong ben gaan dansen, ook voor het publiek, dat ik al vóór mijn zestiende jaar dansen heb gevonden, heel natuurlijk, en die kon uitvoeren, dank zij 't uitmuntend dans- en gymnastiekonderwijs, dat ik kreeg. Ook heb ik al zeer vroeg over mijn kunst nagedacht en geschreven. Er wordt verteld dat ik zoo maar inééns ben gaan dansen, plotseling met wat nieuws ben begonnen. Daar is niets van waar. Mijn kunst is in mij gegroeid, jaren lang, al ben ik nog jong. De rhytmische mimiek is mijn natuurlijk artistiek uitdrukkingsmiddel, dat ik nog op verre na niet heb gebracht tot volkomenheid en misschien nooit zal kunnen brengen tot die volmaaktheid, waarnaar ik streef, doch die mijn beste leerlingen, hun voordeel doende met mijn ervaring en vóorstudies, wellicht grootendeels bereiken zullen.

Dat moet u duidelijk verklaren, als u over mijn kunst in een degelijk tijdschrift wat schrijven wilt, daar ben ik zeer op gesteld. U weet misschien maar half hoeveel onzin over mijn eerste praestaties geschreven is. Van alles heeft men erin gezien, behalve dat zèèr eenvoudige: dat ik van nature rhytmische gebaren maak en mijn lichaam heb geoefend om

zoo volkomen mogelijk te voldoen aan de hooge eischen, die ik mezelf daarvoor stel. Ik zou er alle mogelijke ballerinakunsten meê kùnnen doen...

Ja, want ik ben aan een ballet geweest.

Toen ik voelde wàt ik geven moest in mijn kunst, heb ik 't Duncan-gezelschap ontbonden. Mijn broêrs zijn elders aan tooneelgezelschappen gegaan. Ik reisde met mijn trouwe moeder, die mij nooit heeft willen verlaten, naar Chicago. Daar trad ik op in particuliere salons, tot ik geld genoeg had om te New-York verder te gaan studeeren. Ik kende niemand in Chicago; maar zocht een beroemden impresario op, dien ik meedeelde dat ik de danskunst wilde hervormen. Hij lachte mij uit; maar wilde toch wel eens zien wat ik kon. En hij engageerde mij om in salons mijn kunst te laten zien. 'k Had succes, verdiende geld, kon mijn denkbeeld verwezenlijken en gaan les nemen van een voortreffelijken balletmeester te New-York. Daar danste en studeerde ik drie jaren. In dien tijd verdiende ik een vrij aanzienlijk vermogen.

Wij woonden, mijn moeder, zuster en ik, in 't *Windsorhotel*, 5th avenue. Er kwam brand. Wij hielpen zooveel wij konden bij het redden der van angst krankzinnig geworden gasten. Vooral kinderen. Een vijftigtal ontkwamen aan den afgrijselijksten dood, dien men zich kan denken. Mijn zuster en ik gedroegen ons dapper... maar niet verstandig berekenend. Want mijn geld, mijn kostuums, mijn dagboek, mijn manuscripten... àlles, àlles ging verloren. 'k Mag er niets van betreuren, nietwaar? En toch, als ik er nu nog heel verdrietig om ben, veroordeelt u mij niet, is 't wel?'

Zij liet het mooie kopje vallen in den kleinen, ovalen kom van haar geopende hand. De elboog steunde op haar knie en de wijde drapeering van haar Grieksch gewaad - gebrocheerde witte zij - omgolfde breed haar tengerheid.

We zwegen.

Haar droeve oogen zagen over mij heen in een gedroomde verte. En ik durfde geen woord van troost uiten. Ik zag het gruweltooneel; ik zag de wanhoop van 't arme meisje na dat vreeslijke ongeluk; ik sidderde met haar vóór die almaar tergende leêgte, die zij nu weêr zoo diep gevoelde: wat heerlijk getuigenis van jonge liefde voor haar kunst, van

jongen moed, van jonge fantasie, werd daar vernietigd!

Toen, eindelijk, onze blikken elkander ontmoetten, kwam een droef lachje spelen om haar mond.

‘U is wel héél gevoelig... voor een man. 't Was maar geld en goed en papier, wat ik verloor. Je leert je troosten over veel erger. Als je alleen dàt maar verliezen kon, in je leven!...’

Miss Duncan stond op en liet mij alleen. Zij ging kijken of haar zieke vriendin iets noodig had.....

‘Mijn vriendin heeft koorts. Haar groote oogen zijn zóo mooi. Je ziet er een brand in. Het akelige is dikwijls mooi. Als je dat opmerkt, maak je er jezelf een verwijt van. Wij zoeken altijd verband tusschen mooi - en goed en weldadig; tusschen leelijk - en kwaad en verderfelijk. Daarom is 't wel eens moeilijk rechtvaardig te zijn voor leelijke menschen. Ik houd van mooie schepsels om mij heen. Het mooie bedriegt, wie er met alle geweld het goede aan vast koppelen in hun waardeering. Maar zijn slechte menschen werkelijk, in den hoogen zin van 't woord, ook mooi? Ik geloof het niet. Mijn vriendin is heel mooi. Ik hoop dat u haar dezer dagen zult zien. En zoo goed, zóó goed.. Zij zal moeten lijden door haar goedheid en dan dat ìn-treurige krijgen, dat soms vermooit, dikwijls van een mooi gezicht het beste vervaagt. Er is geen schoonheid zonder geluk, geen geluk zonder kracht. Zoolang de menschen hun lichaam en hun geest blijven verwaarloozen, kan voor hen geluk maar heel zeldzaam wezen en heel kort van duur.

Er moet een gezond en krachtig ras komen om ons uit de maatschappelijke ellende te verlossen.’

Toen, blozend opspringend, riep zij:

‘En daarom, laat ik u vasten! Mooie gastvrouw! Laat mij u wat mogen aanbieden.’

Maar wij moesten elkander bekennen 't allebei veel liever te stellen buiten dat eten en drinken.

‘Van New-York, ging ik naar Londen, waar ik in particuliere salons danste en heel ijverig studeerde in 't *British Museum*. Van Londen, waagde ik het naar Parijs te gaan, ook om het *Louvre-museum*, waar ik wist veel te zullen vinden voor mijn studies. In beide steden had ik veel succes, heb ik

hard gewerkt en veel geleerd. In de Engelsche Pers zijn de eerste, degelijke, waardeerende artikelen over mij verschenen.

Van Parijs, ging ik naar Weenen. Daarvandaan naar Buda-Pesth, zonder nog voor het publiek te zijn opgetreden. Dat durfde ik niet in Europa. Maar mijn impresario bewoog er mij toe het in Buda-Pesth te beproeven. 't Succes was prachtig. Nooit ben ik met meer geestdrift toegejuicht.

Toen ben ik gaan reizen. Dat weet u. Tot ik in Berlijn mijn school heb gesticht. En nu reis ik weêr!

Als u wat vragen wilt over mijn kunst, ter aanvulling van de artikelen, die u er al over geschreven hebt, ben ik tot uw dienst. Laten wij van de gelegenheid gebruik maken. Ik ben zoo heel weinig avonden vrij...'

* * *

Hier dient het bijna woordelijk verslag afgebroken. Ik moet ons volgend gesprek en die wij daarna hadden voor u resumeeren, gedeeltelijk aanvullen ook. 't Ging niet zoo geregeld meer, dat praten. Wij wisselden van gevoelen over plastische kunst, literatuur, tooneel... tusschen den eigenlijken arbeid door; bespraken soms met zeer enkele woorden onderwerpen van 't grootste gewicht, omdat het begrijpen zoo gemakkelijk ging en voor vele quaesties geen omhaal van uitleggingen noodig bleek.

Miss Duncan behoort tot die heerlijk begaafden, van wie vaak één woord, voor den aandachtigen hoorder, een nieuwe wereld van gedachten opent. 't Genie heeft klanksleutels, die schatkamers vol ideeën ontsluiten.

III.

In het eerste hoofdstuk van dit opstel is onze weg door de negatie geweest. Maar ik heb dien weg zooveel mogelijk bekort. Het was volstrekt noodig u te doen begrijpen, wat de kunst van Isadora Duncan niet is, om u de groote beteekenis duidelijk te maken van deze eenvoudige formule.

Haar dansen is eurhytmische gesticulatie.

We hebben gezien dat veel van hetgeen den oud-Griekschen dans kenmerkt, ook in haar dansen is; maar dat wij toch niet kunnen beweren dat Miss Duncan enkel maar met veel

begrip en gevoel copieert. Dit nu zou al heel wat wezen, ons een mooi eind verder brengen; maar zij heeft zich niet daartoe bepaald. Wat zij tot grondbeginsel heeft aangenomen, vond zij, in een zeker stadium van haar ontwikkeling, tot haar groote vreugde, in den Griekschen dans terug.

Herhaaldelijk wordt op de interpretatie van muziek en op de mimiek der Duncan-dansen nadruk gelegd. Maar dit moet men niet doen. Het ideaal van Miss Duncan zou wezen voor voldoend ingewijden te dansen, zònder muziek en zònder tekst, gelijk zij danst voor zichzelf; dus volkomen créatief, niet interpretatief: scheppend, niet vertolkend.

Na een groot succes, waarbij haar echter was gebleken dat de waardeering van het publiek grooter was dan 't begrijpen van haar kunst, heeft zij me verteld een allertreurigsten nacht te hebben gehad. Zij kon niet in slaap komen, schreide maar en schreide... Al die vereering, al die sympathie van duizenden maakten haar juist bedroefd. En zelfs de zeer hoog gestemde lofredenen op haar kunst, in de dagbladen, deden haar wanhoop niet verminderen. Integendeel! Verguizing, omdat zij verkeerd werd begrepen, was minder erg dan lof, gepaard aan verkeerde interpretatie. En zij vond haar kunst toch zóo eenvoudig.

Midden in den nacht stond zij op, maakte haar salon licht, stapelde zelf de stoelen op de tafels, duwde alle hinderlijke meubelen in de hoeken. Toen danste zij haar leed...

Zou men haar begrepen hebben, als men haar had kunnen zien?

Wellicht niet. Een programma ware noodig geweest, misschien. Maar, wie met den aard harer kunst volkomen vertrouwd zijn, hadden haar wel kunnen begrijpen. Ik weet dat zeker, daar zij me het voornaamste van haar dans heeft laten genieten, minder dan een etmaal na zijn ontstaan.

Och! daar was niet veel ruimte en beweging voor noodig: Een paar passen, een paar schetsen van gebaren slechts.

Maar wat zou dat volmaakt duidelijke, mooie spel zijn geweest in een groote ruimte, gevuld door een grootendeels oningewijd publiek? Niemendal!

Immers, de gesticulatie, rhytmisch of niet, is voor ons een vreemde taal, nog slechts door enkelen intuïtief begrepen. Hoe kan het anders? De menschen zijn begonnen met zich

zóó te kleeden dat het gebaren van 't gansche lichaam onmogelijk werd. Hoofd en armen bleven slechts gedeeltelijk vrij, het hoofd bij vele kostuums voor mannen en vrouwen zelfs niet eens, noch bleven 't immer de armen. Hooge kragen, zware pruiken, der beweging hinderlijke mouwen... voegden zich bij de kwellendste keurslijven. Ook de mode ging zich met de gesticulatie bemoeien. De, in stijve pakken gewrongen hovelingen verkondigden dat gesticulatie erg leelijk, erg gemeen was; want zij waren niet meer in de mogelijkheid zich vrij te bewegen. De wat minder 'hoog'-geplaatsten aapten de stijfheid der hovelingen na, vonden òòk dat expressief-gebaren heel 'ordinair' en stopten hun grove ledematen, als veel te vast gestopte worsten, blijmoedig in nauwe, door baleinen hard gemaakte kleêren, om toch vooral heel deftig en dus akelig stijf te wezen. Een tijdlang is alles aan het lichaam der toon-aangevende aanzienlijken namaak (*pastiche*) geweest.

Toen het kostuum wat meer vrijheid van beweging toeliet, was het natuurlijke gebaren al lang verleerd, waren er gemaniereerde buiginkjes, handwuivingen, hoofddraaierijtjes en knieknikken voor in plaats gekomen. Een taal, die niet meer algemeen wordt gebezigd, moet sterven. De gebarentaal ging dood. Er kwam een conventionneel gedoe voor in de plaats, dat door dansmeesters onderwezen werd, dat niemand meer begreep, dat ook niet begrepen kòn worden. 't Was niet noodig. Men vond het sierlijk, voornaam, aldoor weer nieuw - want daarvoor zorgden de dansmeesters, dat zij telkens wat anders in de mode brachten! - en meer vroeg men niet.

Let maar eens op de allergewoonste gebaren, die wij allen maken: op hoofdgroet en handdruk. 't Geen het allermeest u treft, is dat sommige menschen die gebaren... overdrijven. Een tè diepe groet met 't hoofd, een tè cirkelende of schuddende handdruk doen u glimlachen. Wie niet groet en handen geeft als iedereen, dezelfde groeten en dezelfde handdrukken onder àlle omstandigheden, maakt zich allicht belachelijk.

En de Mode? Denk aan de nieuwe manier om de hand te reiken zooals iemand een kluifje in de hoogte houdt voor een gulzigen hond. Ge moet naar die hand de uwe laten opspringen. Zèlf komt ge wel eens in de verzoeking er 'waf!' bij te zeggen. Zoo'n hand krijgt ge ter gelegenheid van

een gewoon bezoek, bij gelukwensch en rouwbeklag....

De hand, die zoo heerlijk expressief kan wezen, doet in den regel niets meer. 't Is wel merkwaardig dat wij, Nederlanders, die zoo slordig spreken, ook nòg meer dan volken, die zich mondeling veel beter uitdrukken, de ondersteuning van 't woord door handgebaar versmaden. Toch kan 't boetseerende handgebaar zoo bescheiden expressief wezen! Wij letten er niet eens op, als iemand het natuurlijkerwijze mooi geeft. Wij kijken niet meer naar de menschen met wien wij spreken, behalve naar hun gelaat en zelfs dat heeft Beschaving zoo strak mogelijk leeren houden.

't Is waarlijk, of wij van alle beschavingstijdperken vooral dàtgene hebben overgenomen wat bijzonder dienstig was om onze aandoeningen te verbergen. De Oosterling houdt zijn gelaat strak, de deftige Oosterling althans. Een toevallige her-ontmoeting met een voornaam Arabier (met wien ik had kennis gemaakt op een groote internationale tentoonstelling) later, in zijn eigen land, heeft mij versterkt in de meening, dat de voorname Oosterling volstrekt niet zoo gesloten is als hij ons, Westerlingen, toeschijnt. Hij spreekt weinig, houdt zijn gelaat strak, maar geeft van zijn innerlijk misschien meer dan veel-praters, door middel van gebaren.

Let op de gansche gestalte der Oosterlingen, met wie gij spreken kunt. Zij naderen u een eerste maal in onverschilligheid. Mijn Arabier, die vloeiend Fransch sprak en was opgenomen in het Eerelegioen, stond, toen ik kennis met hem maakte, gehuld in zijn ruim, wit gewaad (burnoes), de armen gekruist over den borst, het hoofd ietwat achterover gehouden.

Toen ik, na een vriendelijk gesprek, hem weer ontmoette, bleef, na den Europeeschen handdruk, de arm los en begonnen de handen zich in het gesprek te mengen. Wie oplet, weet hoeveel zoo'n statige, haast onbeweeglijk zich houdende Arabier, met de handen zegt. Zij heffen zich in vraaghouding; dringen afwerend of uitnoodigend naar voren; bouwen, òm het lichaam, een beschermenden muur, openen plechtig de poorten der intimiteit in zeer breed wijken naar rechts en naar links; verheffen 't gesprek door het vlak der gebaring naar boven te brengen, tusschen middel en schouders; brengen de persoonlijkheid van den spreker in het debat door om het hoofd - maar zèèr waardig - enkele gebaren te maken; roepen

't Allerhoogste aan door, ter hoogte van den kruin, een zeer enkele, indrukwekkende beweging te schetsen; beëindigen het gesprek door 't vastgrijpen van de schouderplooien van 't breed afhangend gewaad, een gebaar, dat niemand kan misverstaan, dat werkt als het op den haak hangen van een telephoon-microphoon. Ge weet dat het ‘uit’ is. Het scherm is gevallen, vòòr de losse slippen over borst en schouders geworpen zijn.

Een avond in Medeah (Algiers) herinner ik mij. Een groep Arabieren had, onder mijn venster, in zware schemering staan praten. 't Gesprek was uit. Een der oudsten wierp een burnoesslip dicht om zich heen, alle anderen maakten juist hetzelfde gebaar. Zij gingen, waarschijnlijk na wisseling van een groet, dien ik niet had verstaan, uiteen. Maar, als slot van 't gesprek, was die groet niet noodig. Ik wist, hoewel geen woord tot mij doordrong, dat het gebaar van den ouden Arabier er een eind aan had gemaakt.

Van ons, Westerlingen, zegt het lichaam niets: noch romp, noch algemeene houding, noch armen, noch handen. De menschen van Oostersche afkomst, die onder ons leven, trachten zich te gedragen naar onze gewoonten, maken nog wel gebaren, doch, daar zij, onbewust, zoeken naar een tusschenvorm, daar de altijd waar te nemen voorbeelden van juiste gebaren ontbreken, zijn hun gesticulaties doorgaans te druk, te weinig expressief en te leelijk. Zij hebben de gebarentaal verleerd en doen niet veel meer dan zenuwachtige armbewegingen maken, die onschoon zijn, omdat de inhoud ontbreekt en hun gebarentaal is gelijk het uitstooten van woorden zonder eenig onderling verband van een verbijsterde.

Wie gedurende een kwartier in gesprek is geweest met Miss Duncan, heeft de volle waarde van het gebaar kunnen zien. Gij moet nu niet denken aan druk gesticuleeren. Zij ‘gesticuleert’ bijna in 't geheel niet. Doch haar gansche, tengere lichaam associeert zijn bewegingen met 't gesproken woord. Het hoofd bevestigt, vraagt, negeert, ontkent, luistert, weert af, noodigt uit. Als Isadora tegenover u staat, kunt ge zien aan haar volkomen instinctieve gebaren met het Grieksche kleed of zij u met belangstelling aanhoort, of zij een eind wil maken aan het gesprek, of zij, tot vriendelijk schertsen bereid, u vragen zal nog wat door te praten, of

zij, tot tegenspraak geprikkeld, u dwingen zal tot luisteren... Geen tien seconden blijft een plooi van haar gewaad op dezelfde plaats, geen enkele tel is een der handjes in rust. Ik heb me wel afgevraagd of 't zoo heel noodig was dat ik haar woord voor woord volgde. Zij boetseert het zichtbare voor u met haar handen vooral en armen, mimeert 't met heel haar gestalte en haar aandoeningen drukt zij desgelijks, duidelijker dan in woorden, uit. Enkel de preciese feiten zou zij behoeven te zeggen.

Haar vreugde, haar vriendelijke gedachten, haar misnoegen uit zij desgelijks voor zichzelf, zeer waarschijnlijk onbewust. Ik heb Miss Duncan zich kinderlijk zien vermaken. Alles lachte aan haar: 't merkwaardigst waren haar handen, die, grootendeels onder een lang afhangend zibeline-bont verborgen, mimeerden wat haar vroolijkheid opwekte en levendig hield. 'k Behoefde haar gelaat niet te zien om te weten wàt zij vermakelijk vond, waaròm zij zoo hartelijk lachte. Ik zag 't aan dat dolle spel van vingers en bont, dat zij voor mij verbergen wilde, gelijk zij haar heerlijk dansen eenmaal deed in de eenzaamheid, voorvoelende wel dat het gebaar niet meer wordt begrepen, dan door zeer enkelen.

Dat geheele lichaam, nu, levenslang gewoon in volkomen vrijheid (noch door conventie, noch door hinderlijke kleederen belemmerd) mede uiting te geven aan de gevoelens en aandoeningen der ziel, daarbij volmaakt lenig, in staat de moeilijkste gymnastische toeren en de onmogelijkste danspassen uit te voeren, is gesteld in dienst van een speciale kunst.

Die kunst is: eurhytmische gesticulatie. Derhalve vertolkende kunst?

Ja, en neen! ‘Ja’, in zooverre Miss Duncan nòg niet voor het publiek heeft durven geven directe uitdrukking van hààr gedachten en gevoelens. ‘Neen!’ in zooverre dit heerlijk begaafde meisje niet anders doet dan in haar kunst eigen gedachten en gevoelens uiten, wanneer zij daaraan voor zichzelf behoefte heeft.

Dat zij haar programma samenstelt uit vrij algemeen bekende nommers, wordt alleen gedaan omdat wij - publiek - haar plastieke taal niet genoeg verstaan om, zonder uitvoerige

en waarschijnlijk ongenietbare toelichtingen, haar *direct* te begrijpen. Zij treedt alleen dààrom als vertolkster op.

En de uitkomst van haar pogen heeft zeer duidelijk bewezen dat zij gelijk heeft.

In 't programma van den Dans-idyllen-avond bleef veel zonder groot effect. De *Iphigénie* van Gluck, die het publiek wèl kende, werd veel beter begrepen. De *Donau-wals*, niemand der toeschouwers onbekend, bracht avond aan avond de menschen in verrukking.

Hierbij moet iets worden opgemerkt, nml. dit: het *dans*motief werd beter begrepen dan elk ander. Vooreerst, omdat het groote publiek verwachtte dat een danseres alléén eigenlijke danspassen maken zou; maar ook omdat die groote menigte niet *als massa*, *als geheel*, zóó oplette bij gang en gebaar van Miss Duncan dat zij zich in haar geheel onder den invloed gevoelde. Het intieme van gebarenkunst sluit groot succes in zalen met een paar duizend toeschouwers vrijwel uit; terwijl de volmaaktheid van Isadora's dansen dadelijk door allen werd gewaardeerd.[1)]

Eerst wanneer wij door haar en haar leerlingen zullen zijn vertrouwd geraakt met de eurhytimiek der gebaren, zullen een paar duizend menschen tegelijk en in nagenoeg dezelfde mate van Duncan-dansen kunnen genieten.

Van welken aard zijn nu de vertolkende dansen?

Vrij algemeen is beweerd: ‘van mimischen aard. Miss Duncan mimeert rhytmisch een tekst en muziek’.

Dat kan niet geheel juist wezen.

Laten wij haar *Iphigénie* tot voorbeeld nemen.

We hebben nu drie elementen, die moeten worden vereenigd tot één kunstpraestatie:

de tekst moet in volkomen harmonie wezen met de muziek;

de dans moet in volkomen harmonie wezen met den tekst en dus òòk met de muziek.

Maar, wàt interpreteert Miss Duncan nu: tekst of muziek?

1) Dit artikel was reeds gezet, toen Miss Duncan hier haar walsprogramma kwam dansen. Behalve de Strauss-wals aan het slot, voldeden de heerlijke zeven Duitsche dansen van Schubert het meest. Ik verklaar mij dit hierdoor, dat het voor de meesten natuurlijkst-rhytmische gebaren nog dat van vreugde is en de suggestieve uitdrukking van welbehagen 't best gevoeld werd, ook omdat het *direct* welbehagen wekte.

Of, de vraag op andere wijze gesteld: indien tekst en muziek naar òns oordeel elkander niet dekken, indien Gluck een Fransche opera gemaakt heeft van een Grieksch onderwerp, wat vertolkt Miss Duncan nu: het Grieksche onderwerp of de Fransche muziek?

Voor het Fransche ballet uit Gluck's tijd behoeft men de vraag heelemaal niet te stellen. Dat was een Fransch ballet, gedanst op Fransche balletmuziek. Het Grieksche lag er maar heel dunnetjes op. Bij Isadora is het hoofdzaak. Doch zij is gebonden aan Gluck. Er moest dus een middenweg worden gevonden. Vandaar dat zij het sentiment van Gluck's muziek vertolkt in Grieksche uiterlijkheid. Nog lang niet het ideaal dus; maar het hoogste wat op dit oogenblik voor een zeer gemengd publiek valt te bereiken. Dat zij hier te lande zoozeer gewaardeerd is, pleit voor haar en ook voor ons publiek.

Ik gebruik het woord ‘uiterlijkheid’ niet in den zin van ‘oppervlakkigheid’; de lezer weet het uit mijn vorig hoofdstuk. Er is bedoeld te zeggen dat zij haar Grieksche opvatting van het Grieksche onderwerp niet geheel zóó geeft als zij dat zonder muziek of met speciaal voor haar geschreven muziek zou doen; doch zich òòk door de muziek heeft laten inspireeren.

Aan den algemeenen toon der gekozen fragmenten gebonden, heeft zij haar rhytmisch gebaren moeten regelen naar elk onderdeel der muzikale compositie en, naar ik al zei, rekening moeten houden met den duur der gekozen nommers en dien duur vullen.

Ik heb van mijn voornemen moeten afzien met u de voornaamste fragmenten harer *Iphigénie* te behandelen in verband met tekst en muziek. Dit zou ons te ver voeren en te veel vergen van de aandacht der lezers, die haar niet in *Iphigénie* hebben gezien. Maar een enkele herinnering toch aan dat heerlijke.

Velen, waaronder zeer begaafden, hebben beproefd in dagblad en tijdschrift een duidelijke omschrijving te geven van Miss Duncan's dansen in *Iphigénie*. Ik geloof niet dat één hunner den ander bevredigd heeft. En dit kan niemand verwonderen.

Haar kunst is nieuw, onze woorden, die dansmooi moeten uitdrukken, zijn schaarsch, ons publiek verstaat niet de

technische termen, trouwens den meesten onzer schrijvers al evenmin bekend. Terwijl de muziekverslaggever een matig gebruik mag maken van uitdrukkingen, die door den kenner vooral, maar toch ook door een groot gedeelte der tamelijk onderwezen muziekliefhebbers begrepen worden, moet hij, die over den dans schrijven wil, 't gebruik van nagenoeg alle technische termen vermijden. Hij is tot vaagheid in de beschrijving gedoemd.

De lezer heeft al gezien hoeveel woorden ik noodig had om een enkele bijzonderheid van Isadora's praestatie in verband met de oud-Grieksche dansen te bespreken. Alles moet worden omschreven, uitgelegd. En dan weet men nog niet zeker, duidelijk genoeg te zijn.

Hierbij komt dat Miss Duncan zich in sommige nommers verdubbelt. In *Iphigénie*, ballet no. 7, komt zij op als Iphigénie, maar begroet zij Iphigénie ook. Dat kon niet anders, want het orchest gaat door. Haar statig schrijden wordt dus door bijna huppelend gaan afgewisseld; de uitdrukking van haar gelaat verandert telkens. Wie de muziek niet goed kennen, loopen gevaar de danseres mis te verstaan, tenzij haar volmaakt expressief gebaren intuïtief wordt begrepen. De rusten, die zij nam, telkens aan den kant, tegenovergesteld aan dien vanwaar zij was opgekomen, hielpen wel iets; maar de beteekenis er van werd niet dadelijk geweten door de meerderheid van het publiek, dat in de verschillende wijzen van gaan en gesticuleeren een inleiding zag tot een eigenlijken dans (in de moderne beteekenis van het woord) welke niet kwam.

Toch is, wat zij in dat eerste nommer van *Iphigénie* geeft, reeds volkomen haar ‘dans der toekomst’. De eurhytmische beweging van het gansche lichaam, de zeer sobere sluiergebaren van haar lang kleed, alles in de innigste harmonie met de muziek, vormen een dans van de allerhoogste artistieke beteekenis. Geen enkele bijzonderheid van al haar doen is hier toevallig, is uit den toon, is slap of ook maar louter aanvullende versiering. Vandaar dat men Isadora bij elk hernieuwd zien beter begrijpt en meer bewondert.

Als wij lezen op het programma bij Andante 10: ‘Iphigénie geht vorüber, sich ueber den Tanz freuend, jedoch traurig Archilles nicht zu sehen’, moeten wij een eerste

maal glimlachen. Wat zal er mimisch van deze samengestelde opgave terechtkomen? Zij verheugt zich treurig.... Hoe drukt men mimisch uit dat men blij is en droevig tegelijk? We denken aan onze allereerste mimen: aan een Félicia Mallet, aan een Mévisto, die een zoo luchtig iets als een pantomime tot een zoo aangrijpend realistisch ding hebben weten te maken.

Miss Duncan treedt te voorschijn. En zij mimeert heelemaal *niet* in den trant van een Félicia Mallet. Deed zij dit, zij zou er niet komen; dàn juist zou de opgave onmogelijk zijn. 't Is er dan ook geen voor een mime, maar 't is er een voor de oneindig subtieler kunst dezer danseres, daar niet één krachtig op den voorgrond komend motief in sterke accentueering moet worden vertolkt, maar een samengesteld, fijn genuanceerd gevoel in een dans, waarbij het geheele lichaam eurhytmisch gesticuleert, uitgedrukt wordt, *niet* gemimeerd.

't Verschil ligt hoofdzakelijk hierin dat de mime *den tekst tot daad maakt* en de danseres, het door den tekst aangegeven *gevoel* op hare wijze *uit*.

Wie Félicia Mallet in *l'Enfant prodigue* hebben bewonderd, herinneren zich de aarzeling van den slechten zoon als hij op het punt is zijn misdrijf te volvoeren. Die wil om te stelen, getemperd door vrees en zwak zelfverwijt, is wel het meest gecompliceerde, dat de mime kan uitdrukken. Maar 't kan gebeuren door beurtelings het ééne en het andere motief te geven. Isadora Duncan mocht dit niet doen; want een opeenvolging van aandoeningen geeft nog geen mengsel, en de muziek eischt dat het laatste worde uitgedrukt.

Welnu, zij slaagt daarin door *tegelijk* vreugde en droefheid te vertolken, wat haar mogelijk is door een uiterst subtiel dyssimetrisch gesticuleeren. Terwijl de armen en handen bewondering uitdrukken, weigeren de voeten den luchtigen danspas meê uit te voeren en waart diepe teleurstelling over het fijne gezichtje. Zeer duidelijk wordt dit alles door het volgende nommer, als Iphigénie verandert in meisje van Chalcis en symmetrisch aan de blijde uitdrukking van armen en handen, die van onderste ledematen en van het gelaat associeert, terwijl zeer vele bijzonderheden dezelfde blijven.

Het is jammer dat niet voor een uitvoeriger en Miss

Duncan duidelijker volgend programma is gezorgd. Wij moeten den Algemeenen Muziekhandel hiervan geen verwijt maken. Deze deed wat gedaan kon worden; maar Miss Duncan heeft meermalen getoond niet veel lust te hebben om meê te werken tot in bijzonderheden, waar het geldt het publiek zoo goed mogelijk op de hoogte van haar bedoelen te brengen. Zij geeft haar heerlijke kunst en wij moeten maar zien in hoeverre wij die kunnen genieten en begrijpen. Vandaar dat menigeen van het geheele complex der nommers 7*b*, 8 en 9 van *Iphigénie* niet dan een vagen indruk kan hebben gekregen. Ook hiervoor is van toepassing wat ik over het verband tusschen *a*, *b* en *c* van no. 6 heb gezegd.

Het programma voor den dans-idyllen-avond heeft menigeen van de wijs gebracht, doordat niet volkomen duidelijk was aangeduid wat opgegeven was voor het orchest alléén, en wat door Isadora Duncan werd gedanst. Bovendien, wist men niet heel goed wat bedoeld werd met nommers als b.v. *Engel mit Violine* en *Bacchus und Ariadne*.

In dergelijke nommers geeft Miss Duncan de natuurlijke gebarenontwikkeling van een ‘stand’, een ‘pose’.

Elk beeld, elk schilderij geeft een opgeschorte beweging te zien. De eurhytmische gesticulatie vertolkt dat beeld en dat schilderij-figuur door een begrensde continuïteit van beweging, waarvan het hoogtepunt is: - de pose van den beeldhouwer of den schilder, waarvoor hij die beweging heeft opgeschort.

Ik neem, tot verduidelijking, een voorbeeld buiten haar repertoire, omdat het eenvoudiger is èn omdat ik dan niet genoodzaakt ben àlle, door Miss Duncan werkelijk gemaakte bewegingen, getrouw voor u te beschrijven, wat lang duren zou en.. misschien niet *volkomen* juist te doen is.

Ieder van u kent wel een afbeelding van Myron's schijfwerper (Diskobolos), een wonder van plastische voorstelling eener opgeschorste beweging in het uiterste oogenblik. De jongeling zal de zware metalen schijf in de volgende seconde wegwerpen. Zijn lichaam neemt al den sprong vooruit. De arm, die het voorwerp draagt, is tot de uiterste hoogte opgeheven, het lichaam rust op den rechtervoet, waarvan de teenen krampachtig in den grond haken om steun te vinden, de linkervoet staat al los van den bodem, de beenspieren, tot het uiterste gespannen, zullen dadelijk in volle kracht werken..

Nu komt de danser en geeft dat beeld.

Hij moet allereerst uitdrukken de geweldige kracht van den jongen man, èn de zwaarte van zijn schijf. Daarom zal hij, kort na zijn treden op het tooneel, dat zware ding van den grond nemen. Gij zult zijn spieren zien zwellen, zijn lichaam in blijheid om kracht zien trillen van genot, hem luchtig zien doen met dat gewicht, totdat het op 't werpen aankomt. Ernstig wordt zijn gelaat, de huidspieren blijven heel stil, geen enkele onnutte beweging wordt gemaakt en de onderste ledematen nemen den voordeeligsten stand in, terwijl de rechterarm in statige zwaaiïng de schijf voor- en achterwaarts laat slingeren tot het hoogtepunt - door Myron aangegeven - is bereikt. Dan schiet het athletenlichaam naar voren; de schitterende oogen volgen den loop der schijf, het doel is getroffen, een jubelrilling vaart door den diskobool en een klassiek vreugdgebaar in waardigheid bekroont de eurhytmische gesticulatie van den danser.

Daar hebt ge nu 't eenvoudigste voorbeeld, dat ik bedenken kon, met gelijkheid van expressie tusschen het begin en eind der handeling, het culminatiepunt juist samenvallend met 't oogenblik, waarop de plastische kunstenaar de beweging heeft opgeschort, en 't volkomen logische besluit daarvan.

Met dit voorbeeld worde meteen opgehelderd dèze stelling van Miss Duncan dat elke beweging leelijk is, die niet natuurlijkerwijze is voortgekomen uit een vorige en waarop niet natuurlijkerwijze een andere volgen kan.

Denk u even een opera-danser, die meenen zou het diskobool-motief in een pseudo-Grieksch ballet te moeten gebruiken. Zie hem aanhuppelen op zijn teenpunten, lachend zijn schijf optillen, dansend met 't zware ding het tooneel over zwierend, met zijn traditionneel armgezwaai bewijzen dat hij heelemaal is vergeten wat hij te dragen heeft, pirouetteerend met zijn zooveel tientallen van kilo's in de hand, het lichaam rechthoudend volgens de wetten der edele springkunst, alsof zijn schijf hem dan niet naar den grond zou trekken, werpend met een trippelpasje en opspringend van vreugd in een *fouetté* om akelig van te worden...

Het allerergste is nu nog niet dat hij een allerdwaaste mimische voorstelling geeft, maar dat zijn bewegingen met elkander volstrekt in geen natuurlijk verband staan, niet uit

de voorgaande groeien, maar eenvoudig wat traditionneele, volstrekt niemendal uitdrukkende dansbewegingen zijn, die de man maakt omdat hij ze geleerd heeft en die het publiek wil aanzien, omdat men meent dat een danser geen andere dan nonsens-dingen mag doen.

Nu zult ge wel nooit een diskobool-motief in een operaballet zien, maar ge herinnert u tal van danseressen, die op de teenpunten naar een fee huppelen, met doorgebogen beenen haar wat afsmeeken, 't verkregene heel hoog opheffen met lattige armen, tollend op de teenpunten haar talisman in veiligheid brengen, het ding zoenen, terwijl zij beurtelings het eene en 't andere been in de hoogte werpen etc. etc. etc. tot de fee, totaal verdwaasd door zoo'n manier van zijn blijdschap te uiten, maar heengaat om plaats te maken voor twee of meer dozijn coryfeeën, die den talisman op even rare manier komen bewonderen.

Ook hier, geen continuïteit van beweging, maar een leelijk samenstel van volkomen ongemotiveerde bewegingen, die noch logisch, noch physiek met elkander in verband staan.

Miss Duncan zal nooit den arm heffen zonder reden, nooit hem laten dalen zonder heel precies te weten wat zij er dan verder meê gaat doen. Er mogen geen storende rusten zijn in voortgezette gesticulatie. Opgeschorte beweging wordt gegeven door den plastischen kunstenaar; wie danst - eurhytmisch gesticuleert - heeft volmaakt logisch voortgezette beweging te laten zien. Dit geldt voor het geheele lichaam, ook voor de zoo subtiele bewegingen der gelaatspieren; voor de uiterst samengestelde gesticulatie van de hand om den pols en van de vingers in verhouding tot het vlak der hand en in verhouding tot elkander. Niets mag met rukken gebeuren, alles moet vloeien.

Ook de, door Miss Duncan zeer spaarzaam gegeven springbewegingen, voldoen bij haar aan dezen hoogen eisch. Niets aan haar maakt afgebroken lijnen; alles blijft rhytmisch golven. Grafisch voorgesteld niet:

doch

enz. met cirkelmotieven afgewisseld.

Bij haar opkomen, valt dit terstond in 't oog. Als behoedzaam schuift zij naar voren, dadelijk romp en hoofd in zachte golving van achteren naar voren en weêr terug, de armen terstond de actie beginnend, zoo noodig, of in rust, maar dan verborgen.

Ge moet het verschil hebben opgemerkt tusschen haar eerste verschijnen in lang-en dan in kort gewaad. Als de beenen tot de knieëen zichtbaar zijn, ziet men die, en ook de voeten, dadelijk in actie; als de beenen omhuld zijn, begeleiden zij enkel de rhytmische gesticulatie van het bovenlichaam in hoogst bescheiden accompagnement. Voor de armen geldt hetzelfde en 't komen en verdwijnen uit en onder 't kleed is dan ook meer dan spel van afwisseling. 't Moet worden gezien als hoogelijk expressief gebaren dat aankondigt het begin en het eind van een reeks arm-gesticulaties, welke een geheel vormen.

Omdat dit alles door Miss Duncan zoo volmaakt natuurlijk wordt gedaan, is de aesthetiek van haar dansen, na een eerste zien, zoo moeielijk te formuleeren en hebben wij, die er over schreven, ons allemaal wel een beetje schuldig gemaakt aan 't binnensmokkelen van meer of minder mooie lyriek, waar onze lezers met eenig recht op een verklarend artikel hadden gerekend.

Daarenboven, wat mij betreft, ik ben altijd zoo opgewonden thuisgekomen van die voorstellingen, dat een terstond koel beredeneeren der waargenomen bijzonderheden mij onmogelijk was. Voor velen mijner collega's moet ongetwijfeld dezelfde verzachtende omstandigheid vriendelijk gepleit worden. Maar het bénéfice eener *loi Bérenger* zou ons, bij een later optreden van Isadora, niet eens redden kunnen! -

Men heeft beweerd dat de dans van Miss Duncan niet de dans der toekomst wezen kan, omdat maar zeer weinig vrouwen zich, gelijk zij, zouden kunnen laten zien in doorzichtige kleederen met bloote beenen en voeten, zonder de aanwezige mannen wat àl te onrustig te maken en aan de meisjes en vrouwen ergernis te geven. Over de kuischheid der dansen van Miss Duncan zelf zijn de Nederlandsche critici het gelukkig volkomen eens, wat voor hen pleit. Er zijn enkel grove flauwiteiten over haar bijna-naakt zijn uitgekraamd door lieden, die eerlijk begonnen met te zeggen dat zij haar niet hadden gezien.

Wat het geopperde bezwaar aangaat, zeer zeker kunnen

maar hoogst enkele vrouwen het Duncan-repertoire dansen gelijk Miss Duncan dat zelf doet. Maar, bewijst de opmerking niet dat men alweêr het bijkomstige voor de hoofdzaak houdt?

Het wezen der Duncan-dansen is niet het gewaad of de afwezigheid van schoenen en kousen, al moet erkend worden dat daarop in de programma's ongelukkig teveel nadruk wordt gelegd. Prachtige eurhytmische gesticulatie is te geven door weelderige vrouwen en meisjes met zichtbaar veel temperament en een opvatting van zekere onderwerpen, totaal verschillend met die van Isadora. Indien ook zij er naar streven waarachtige schoonheid te doen genieten, zullen zij er waarlijk wel voor zorgen niet door 't tentoonspreiden van al te weelderige vormen haar eigen kunst te verlagen. Zij zullen een passend gewaad weten te kiezen, zullen zekere standen en bewegingen weten te vermijden, zullen bij de keuze harer onderwerpen allereerst zich afvragen wat voor haar mogelijk is en waarlijk beter dan iemand anders weten dat ook Miss Duncan zelf geen beweging maakt, die een effekt zou kunnen bederven of maar in gevaar brengen. Het onderwerp is een beetje scabreus; ik mag er niet te veel over zeggen. Toch deze vraag: meent men dat Miss Duncan elk gebaar zou kunnen maken zonder datgene op te wekken, waarvoor zekere critici zoo verschrikkelijk bang zijn? Och kom! En, eindelijk, nog dìt: het hangt niet af van de gestalte der vrouw, doch van haar ziel of zij, zonder gemeen te worden, in ernstige kunst zich kan laten zien in 't korte kleed eener Grieksche amazone dan wel reeds ergernis wekt in 't alles bedekkende gewaad eener geestelijke zuster.

De danseres der toekomst (laten wij de ongelukkige, immers als reclame klinkende uitdrukking voor het laatst mogen gebruiken!) zal, evenals Isadora, haar ziel hebben te vertolken. Dat niet alle zielen van alle kunstenaressen rein mogen heeten, dat zien wij waarlijk wel, ook waar men andere dan danskunst te genieten aanbiedt: bijvoorbeeld in de literatuur!

Maar, zal Isadora Duncan een school vormen, en hoe?

Op deze vraagt dient in het laatste gedeelte van dit essay een antwoord gegeven.

Waar ik spreek over de Grunewald-school, zal ik meteen nog wat kunnen zeggen over Isadora's artistiek en maatschappelijk ideaal. Als de besten onzer, ziet zij haar mooiste

denkbeelden verwezenlijkt door een jong geslacht, dat haar kunst veredelen zal en brengen aan duizenden en duizenden...

IV.

Dat Isadora Duncan mooi danst - men heeft het wel moeten erkennen[1]. Dat zij in haar dans wat geheel nieuws geeft, men durft het niet meer tegenspreken; dat duizenden na duizenden haar nieuwe kunst waardeeren is.... met cijfers te bewijzen en onze rekenende maatschappij begrijpt nu eenmaal niets gauwer dan de bewijskracht eener prachtige reeks van inkomsten; maar dat zij er wèl aan deed een dansschool te stichten om jonge meisjes op te leiden in haar kunstvak.... 't wordt afgekeurd en de benepenste argumenten worden tegen haar streven aangevoerd. Bestrijders hebben nog een paar jaren gemakkelijk spel. Zoolang Miss Duncan nog niet zegevierend kan wijzen op eenige leerlingen van groote artistieke beteekenis, kan zij niet anders dan haar volstrekte overtuiging stellen tegenover de klein-pessimistische betoogen harer tegenstanders.

Het is van belang na te gaan wat wordt aangevoerd tegen de Grünewaldschool door personen, die van deze inrichting niets of al te weinig weten. Laten wij maar gerust ons wagen in 't grauwe gebied der theorie. Des te heerlijker vrij en blij zullen wij ons daarna voelen op 't eeuwig frissche veld der mooie praktijk.

Men pruttelt, dus. Het eerste argument is van algemeenen aard en aan te voeren tegen àlle scholen voor kunst. Het is 't eeuwig vragende: ‘hoe wèèt Miss Duncan dat uit meisjes, die ze aanneemt, kunstenaressen groeien zullen?’ Antwoord: zij neemt de meisjes aan op proef. Nieuwe vraag: ‘de proeftijd is kort. Miss Duncan zou zich kunnen vergissen. Wanneer in 't algemeen een meisje met artistieke begaafdheid deze aan den dag legt is moeielijk te bepalen. Er moeten artis-

1) Terwijl ik aan dit artikel werkte, verscheen de even leelijk-pretentieusgeïllustreerde, als treurig geschreven wijsneuzerij in 370 pagina's en nagemaakt ezelsvel van Oscar Bie over den Dans (Bard, Marquardt en Co., Berlijn), waarin wordt beweerd dat Isadora niet dansen kan! (pag. 305).
Men vergelijke met deze uitspraak de waardeering van F. de Mesnil, *Histoire de la Danse*, Paris 1905 (pag. 325).

tiek-minderwaardigen onder hare leerlingen zijn, misschien wel juist onder diegenen, van wie ze, in den aanvang, de hoogste verwachtingen heeft gekoesterd.'

Nieuw antwoord: inderdaad, dat zou kunnen zijn. Maar uit die artistiek-minderwaardigen groeien dan toch physiek voortreffelijk voorbereide meisjes, die als scheppende danskunstenaressen dan misschien niets beteekenen zullen, doch als materiaal voor de balletmeesters der toekomst nochtans volkomen onmisbaar zullen zijn. Naast de eerste sujetten, zullen in het hervormde ballet ook coryfeeën noodig wezen. Bovendien, deze meisjes kunnen wellicht voor dansonderwijs in den geest van Miss Duncan uitmuntend blijken of in het hervormde ballet op velerlei wijzen van dienst wezen. Ook als vrouwelijke verkondigers der kunstleer van Miss Duncan kunnen zij sociale waarde krijgen.

Tweede argument; óók zoo'n gemakkelijk vraag-argument: 'Miss Duncan wil een vijftigtal leerlingen opleiden, heeft er nu reeds een twintigtal. Wat moet er van die meisjes worden?'

Op een vraag om een kleine subsidie voor de Duncanschool, gericht tot een zéér, zéér vermogende, weldadige Duitsche vorstin, kreeg iemand ten antwoord dat Haar Genade enkel geld over had voor instellingen van liefdadigheid en van zóo iets wufts als een dansschool niemendal weten wilde. Hierop moet Isadora hebben geantwoord dat, indien er meer vakscholen waren, er minder geld voor instellingen van liefdadigheid zou noodig zijn. En zij had gelijk. Aangenomen dat de hervorming van het moderne ballet nog lang op zich laat wachten, dan heeft toch het succes van Miss Duncan bewezen dat er voor Duncan-danseressen in de eerste jaren nog ruimschoots gelegenheid is om in haar onderhoud te voorzien. Ik mag niet verklappen hoeveel duizenden Isadora voor haar school heeft verdiend, in één enkele maand, hier en in België, doch dat 't een aardig kapitaaltje was mag men op mijn verzekering veilig gelooven.

Haar leerlingen, nu, zullen niet haar copiëeren; daarvoor is gezorgd. Zij zullen haar eigen opvattingen op eigen manier geven. Voor eenvormigheid in den solodans der naaste toekomst behoeft men dus - voor zoover men doelt op de leerlingen van Isadora - niet te vreezen.

Maar, bovendien, waarom zouden die leerlingen solodansen

en uitsluitend solodansen laten zien? Miss Duncan zelf had geen *partners*, die was op den solodans aangewezen. Doch hare leerlingen kunnen - zooals reeds nu gedaan wordt bij de opvoeringen (door de politie van het brave Berlijn onlangs verboden) - gezamenlijk optreden in koor-dansen, quadrilles, duetten etc. Een onbepaald aantal variaties is denkbaar en mogelijk. Juist een prachtige kern voor het nieuwe ballet zal worden gevormd door deze onderling ongelijk begaafde leerlingen, omtrent wier materieel welzijn men zich heusch niet ongerust moet maken. De wereld is groot en eer het aantal goede danseressen één honderdste bedragen zal van het aantal bruikbare musici, zal er nog heel wat gebeuren, dat wij waarschijnlijk geen van allen beleven zullen, zelfs de jongste leerlingen van Isadora niet! -

Nog een vragend argument is dit: - 'het moderne ballet is nu eenmaal pasklaar voor de moderne opera. Wat moet men in de toekomst met de reeds bestaande balletmuziek beginnen als de Duncan-dansen door het publiek zijn opgedrongen aan de opera-directies.... alles nu op z'n mooist gerekend voor het Duncan-ideaal?'

Ook op deze vraag is het antwoord zoo eenvoudig mogelijk.

Isadora Duncan heeft zelf practisch aangetoond hoe heerlijk muziek voor het ouderwetsche ballet is te vertolken door de moderne danseres, welk een veel mooiere beteekenis deze muziek in verband met den dans daardoor schijnt te erlangen en hoeveel nauwer het Duncan-ballet zich zou aansluiten bij de algemeene actie der opera's.

Wat betreft de, geheel van de opera's losse balletten, die nu b.v. te Parijs in *de Académie Nationale* worden gegeven tusschen opera-bedrijven door, daarop kan de vraag niet eens betrekking hebben.

Verder vraagt men of de Duncan-dansen eenige beteekenis kunnen hebben, nu of in de toekomst, voor onze salon-dansen. Ik moet hierop antwoorden dat, al hadden zij die niet, al konden zij die onmogelijk ooit krijgen, daardoor de opleiding van tooneeldanseressen nog absoluut niet veroordeeld wezen zou, aangezien het aantal danseressen aan de opera's der vele groote steden in de beschaafde wereld ettelijke honderden bedraagt, waarbij men dan nog moet tellen 't aantal diergenen, die aan feeërie-theaters en dergl. zijn verbonden. Eer al

deze dametjes langzamerhand vervangen zijn door Duncandanseressen of ex-leerlingen van de Duncan-school naast zich zullen hebben, kunnen er nog ettelijke nieuwe leerlingen naar Grunewald gaan en er met een diploma vandaan komen!

Maar ik zou niet weten waarom de salondans niet expressief worden zou, waarom niet meisjes uit 'de wereld' zich op artistiek dansen zouden toeleggen, zooals er een ontelbare menigte amateur-piano- en viool-virtuosen zijn en even zoo vele zangeressen die er niet aan kunnen denken in het publiek op te treden.

Ik heb al gezegd dat het weinig bekleed zijn van Miss Duncan en hare leerlingen volstrekt bijzaak is. Er ligt niets essentieëls in het kostuum. Dat Isadora zich kan veroorloven in doorschijnende gewaden op te treden, acht ik een groot voorrecht voor haar en voor ons. Maar, geheel volgens de grondbeginselen van den Duncandans, kan een ander meisje in, al hare vormen zwaar omhullende kleederen eveneens prachtig expressieve, hoewel dan natuurlijk geheel àndere dansen uitvoeren. Haar zal het dan gemakkelijker vallen in salons op te treden tusschen de overige gasten in en zonder eenig bezwaar zal zij eenige solo-nommers kunnen uitvoeren. Zij behoeft dan niet op een tooneel te gaan staan om zich door voetlicht etc. van al te nieuwsgierigen te isoleeren.

Een onbeperkt arbeidsveld wacht dus de aanstaande gediplomeerde pupillen van Miss Duncan. Waarschijnlijk, zal wel in de Nieuwe Wereld het voorbeeld van artistieke salondansen moeten worden gegeven. Maar dan zal de Europeesche navolging zeker heel wat minder bezwaar hebben dan, in onze dagen, die van den *Cake-Walk*, een verre van artistiek-verheven dans, die toch óók in onze salons gekomen is. En dat wij liever wat van dronken negerinnen dan van een hoog-begaafde kunstenares zouden overnemen, mag toch niet worden verondersteld.

Men zij dus over de toekomst der leerlingen van de Grnewaldschool allerminst bezorgd.

* * *

Om te doen zien het groote verschil tusschen de wijze van opleiding tot danseres, door Miss Duncan gevolgd, en die

welke tot heden aan de Parijsche *Académie de Danse* en overal elders aan balletscholen in zwang is, moet ik mij een kleine uitweiding veroorloven.

Wie goed weet hoe de moderne balletdanseres wordt opgeleid (twintig jaren zijn noodig om haar in staat te stellen alle posities, figuren en complexen correct uit te voeren), kan zoo'n ballerine nooit zien zonder diep medelijden met haar en hartgrondige verachting voor haar zoogenaamde 'kunst' te gevoelen. Ik moet op dit punt den nadruk leggen om aanstonds, aan het slot van mijn essay, des te beter u te doen begrijpen van hoe groote beteekenis de opleiding is van het geniale meisje, dat zelf de folteringen van het moderne ballet-onderwijs moedig heeft doorstaan om er in alle bijzonderheden meê bekend te worden en zoo te leeren hoe gewichtig het hervormingswerk wezen zou, dat zij hoopte eenmaal te ondernemen.

Mlle. Berthe Bernay, vroeger danseuse, later leerares der *Académie de danse* (Parijsche Opera), die dus zeker niet in de slechtst denkbare omstandigheden heeft verkeerd, beschrijft aldus haar jonge leven:

'Ik was zeven jaar. Mijn moeder wekte mij, alle morgens, winter en zomer, om halfacht. Dan moest ik naar de rue Richer, waar de danslessen voor de opera werden gegeven en nu nog de bergplaats voor schermen en accessoires zich bevindt. Wij woonden in het arrondissement Belleville, bij de Buttes Chaumont; om negen uur moesten de leerlingen gekleed zijn. Half acht opstaan was dus niet te vroeg. Van gaan per omnibus kon geen sprake zijn. Daarvoor hadden wij de middelen niet. Ik moest loopen; kwam vermoeid aan, kleedde mij in tricot, kuitbroekje en gazen rokjes voor de les, die van negen uur tot half elf duurde. Om twaalf uur moest ik weer naar huis geloopen zijn om te dejeuneeren. Veel eten kreeg ik natuurlijk niet. 't Gebeurde ook wel dat ik niet naar huis kon, omdat men mij aan de opera bij repetities noodig had als *marcheuse*. Dan aten wij hetgeen ik voor moeder en mij in een mandje had meegenomen, gedurende een pauze van de balletrepetitie, en om twee uur liepen wij naar Belleville terug.'

Het meisje had op die dagen tusschen acht en drie uur niet gezeten!!

''s Avonds aten wij vroeg en liepen dan wéer naar de

opera, waar ik vóór achten zijn moest en als *marcheuse* bij de opvoering had dienst te doen tot na middernacht. Dan moest moeder mij letterlijk naar huis terug sleuren. Wij kwamen over één uur na middernacht in Belleville terug, waar vader ons opwachtte. Op die dagen verdiende ik twee franken.'

Wat er van de lichaamscultuur der meisjes terecht komen kon, behoeven wij niet te vragen. Slecht gevoed en afgebeuld, op rijperen leeftijd nog altijd levend onder zeer ongunstige omstandigheden, hetzij als 'vriendin' van een of anderen rijkaard, hetzij als braaf en zeer slecht gesalarieërd meisje (lang op 900 francs per jaar ge-engageerd!!), moeten de danseuses aan de grootste physieke vermoeienissen weêrstand bieden; zelfs de gelukkigste leerlingen der Parijsche *Académie de Danse!!*

Men weet hoe 't op zoo'n dansles gaat. Langs de wanden loopt, ter hoogte van het middel ongeveer, een houten leuning, waarover de meisjes beurtelings een voet werpen om zich lenig te houden of zich met de handen opheffen om gracieus verticaal te springen en nêer te komen. Zij leeren met en zonder steun op de toppen der groote teenen loopen en zoo alle danspassen uitvoeren. Kennen zij dit alles, dan wordt haar het eigenlijke balletdansen geleerd en daarna eerst mogen zij balletten mêe instudeeren als dames van het *Corps de ballet*. Er gaan jaren voorbij, eer zij het zoover hebben gebracht en om uit de achterste rijen naar voren, bij de corypheeën te komen, om het tot 'sujet', tot eerste danseuse te brengen.... ik behoef niet te zeggen hoeveel aanleg, studie, kracht, physiek en moreel wêerstandsvermogen, geluk en.... protectie (vaak te duur betaald) daarvoor noodig zijn.

De tegennatuurlijke bewegingen leert men niet zonder veel pijn uit te staan. Ook zonder in anatomische bijzonderheden heel ver te zijn, moet de lezer kunnen begrijpen dat door 't volle gewicht van het lichaam op een teentop te doen rusten, de danseres van haar voet- en enkelspieren een praestatie vergt, waarop zij niet berekend zijn. Door jarenlange oefening brengen velen 't zoover dit gemakkelijk te doen, maar ten koste der normale ontwikkeling van haar spierstelsel.

Eveneens, hoewel minder, is de horizontale strekking van het éene been rechthoekig op het andere, de zoogenaamde

groote II of tweede positie, een pijnlijke tegennatuurlijke beweging.

Het is eigenlijk niet eens der moeite waard nu nog te beweren dat aldus tegennatuurlijk ontwikkelde meisjes, in stijve corsetten geregen, geen schoone, expressieve dansen kùnnen uitvoeren, ook al zijn zij niet toegetakeld als lampekappen op pootjes; dat er van uitdrukking in rhytmische gebarenen standenwisseling geen sprake wezen kan voor haar en dat heur dansen onmogelijk meer kan zijn dan, 't volgens vaste regelen zoo min mogelijk mal-gracieus uitvoeren van traditionneele passen, alleen of in vereeniging met anderen, welke passen door het leelijke opgooien door dansers en 't aan de hand van anderen ronddraaien op een teentop allerongelukkigst worden afgewisseld.

Miss Duncan gaat uit van twee volmaakt sympathieke gronddenkbeelden:

1°. Geen omgeving, waarin kinderen moeten worden opgeleid voor een kunstvak, kan aangenaam en artistiek genoeg zijn; evenmin kan genoeg zorg worden besteed aan de lichaamscultuur dergenen, die zich zullen wijden aan den cultus der plastieke schoonheid. Daarenboven, dient aan de harmonisch moreele en intellectueele en aan de artistieke ontwikkeling evenveel zorg te worden besteed als aan de physieke.

2°. Nadoenerij is doodend. Men moet het kind de middelen leeren waardoor het zich tot de hoogst bereikbare volkomenheid artistiek kan uitdrukken; maar het moet volkomen zelfstandig die middelen leeren dienstbaar maken aan de uitdrukking van zuiver individueele gewaarwordingen en aandoeningen.

Africhting wordt dan ook geschuwd in Grunewald en geen der leerlingen mag Isadora Duncan zien dansen.[1] Zoo

1) Ik had dit reeds geschreven, toen een brief van Miss Duncan mij gewerd, waarin zij verhaalde hoe Dinsdag, 23 Januari, ter gelegenheid van haar optreden in het *Theater der Westens* te Berlijn (Dansidyllen-avond) de kinderen, gekleed in witte kostuumpjes met blauw (uit 's-Gravenhage door Isadora gezonden), in een loge haar veelgeliefde 'tante Isadora' mochten zien dansen. Zij juichten van genot en zongen, in 't naar huis gaan, per onmogelijk grooten omnibus, vergezeld van Isadora en Elisabeth, haar mooiste liederen. 's Avonds, was er nog feest. Chocolade-feest! opgeluisterd door muziek, enz. De politie had het optreden der kleinen verboden. 't Was juist iets voor Isadora om het publiek haar aangenomen kindertjes tóch in den Schouwburg te laten zien; zoo niet òp-, dan maar heel dicht bij de planken.
Geen regel zonder uitzondering. De kleintjes, trouwens, hebben evenzeer naar de bezoekers als naar tante Isadora gekeken. Maar gë-applaudisseerd.... en òf! De ondeugende toon van den brief is weêr typeerend.

voorzichtig mogelijk wordt getracht de meisjes leiding te geven, waar zij uit zichzelf een dans trachten te vinden. Dat haar wordt gewezen op het leelijke in standen en bewegingen, spreekt vanzelf, maar het onderwijs in dans en gratie is, wat het laatste betreft, zooveel maar eenigszins mogelijk, negatief. Goed-gedresseerde, mooi-doende nufjes worden door Grunewald niet afgeleverd. Niemand kan grooter eerbied hebben voor Natuur dan Isadora Duncan.

Indien niet allerlei onzinnige verhalen omtrent de Grunewaldschool in omloop waren, zou ik het bij deze algemeenheden hebben gelaten. Nu mag ik dat niet doen en moet ik u meer van de inrichting en het onderwijs meêdeelen.

* * *

Het vrije en volmaakt ontwikkelde lichaam alléén is volkomen en uit zijn natuur expressief. Evenmin als een gebochelde het tors-effekt van Koninklijke waardigheid kan maken of een beverig mensch het armgebaar van een Imperator in den strijd of een stijf mannetje de mooie vreugde van den danser kan vertolken.... mag volkomen gesticulatie worden verwacht van den mensch, die naar onze gewoonte physiek is opgevoed en die onze lichaamsbedervende kleêren draagt.

Danskunst, eurhytmische gesticulatie, kan daarom niet worden geleerd aan volwassen personen; want zoolang de moderne mensch niet meer doet voor zijn physieke ontwikkeling dan nu en hij zich kleedt als nu, moet hij voortgaan onvoldoend schoone bewegingen en gebaren te maken. Wie in de gebarenkunst uitmunt, onder ons, doet zich geweld aan; heeft moeilijkheden overwonnen, die niet voor hem hadden behoeven te bestaan.

Het is de roeping van den mensch ook physiek (zoowel als moreel, intellectueel en artistiek) tot de hoogst mogelijke schoonheid te geraken.

Het juist begrip van schoonheid en evenwicht tusschen

physieke en geestelijke ontwikkeling hadden, ook naar onze opvatting, de oude Grieken. Wij moeten dus hun ideaal overnemen en naar de mate onzer superioriteit (zoo wij die bezitten) veredelen; maar de verstandige paedagoog begint bij het eenvoudigste en dat is nabootsing.

Miss Duncan kleedt dus haar meisjes *nagenoeg* zooals de Grieksche meisjes gekleed gingen, echter rekening houdend met de eischen van ons klimaat.

De Berlijnsche politie heeft, door de danskleedjes heen, de heupen etc. der kinderen gezien. De Berlijnsche politie heeft goede oogen. Het reglementaire kostuum der meisjes wordt als volgt beschreven door Adèle Schreiber (*Leipziger Tageblatt*), 18 Febr. 1905):

'Die Kleidung der Kinder besteht aus einer gewebten Trikothemdhose, darüber für den Winter einem Unterkittelchen aus weichem Flanell und einem Oberkleidchen aus himmelsblauem, feinem, waschbarem Stoffe... Strümpfe und Sandalen vervollständigen die Ausrüstung.'

De kinderen, naar men weet, door Isadora op haar vierde jaar aangenomen, en dan verder geheel gratis onderwezen, gekleed, gevoed en rijkelijk voorzien van alles wat haar 't leven prettig maken kan - ik weet dat Miss Duncan zoo nu en dan haar honorarium van een dansavond (en dat is geen kleinigheid!!) voor speelgoed uitgeeft, - worden physiek zeer voorzichtig gehard door douches, rennen en gymnastiek in de open lucht. Zij worden sterk gevoed en krijgen vooral veel melk, ooft en meelspijzen (puddings).

Zij wonen in een ruime villa in het *Grunewald*-park, bij Berlijn. De villa aan de Trabenerstrasse no. 16 heeft nog een prachtig uitzicht in het bosch en een groote tuin ligt er bij. Weldra zal die tuin worden bebouwd, misschien. Miss Duncan wil een groote school stichten op haar terrein, een school voor vijftig leerlingen. Maar de Berlijnsche en Charlottenburgsche politie, geholpen door nog andere autoriteiten, schijnt het haar lastig te maken. Misschien komt de school dus niet dààr. Dan zal zij elders worden gesticht. Isadora is niet gewoon lievelingswenschen onvervuld te laten.

Het woonhuis, ingericht tot kostschool voor ruim twintig meisjes (nu van 5-12 jaar), bevat ruime eet-, leer- en slaapkamers, die volkomen hygiënisch, vroolijk en sierlijk moeten

zijn. Veel licht, de uiterste reinheid en die lieflijkheid van wit-en-blauw en mooie afgietsels van klassieke beelden, die past bij het verblijf van kinderen, der Kunst gewijd en gesteld onder de hoede eener drieëenheid van Liefde: Isadora, Elisabeth en de oude mevrouw Duncan.

In verscheidene tijdschriften en dagbladen, zijn de verschillende kamers van de Duncan-villa beschreven. Ik acht het niet noodig 't voor u nog eens te doen. Stel u het lieflijkste en modernste voor; denk u allergezelligste slaapkamers met blauw-omwolkte bedjes, een vloerbedekking van mooi vilt in de dans-zaal, waar de kinderen zich oefenen op bloote voetjes, een speeltuin met alles wat flink uitgegroeide, stevig gevoede meisjes maar begeeren kunnen. Weet daarbij dat er ladingen speelgoed, prentenboeken, eenvoudige muziek, pleistervoorbeelden, etc. etc., telkens weêr naar Grunewald worden gestuurd, dat er heel wat wordt voorgelezen, heel wat muziek gemaakt, ook voor de kleinen, en ge zult niet vreezen dat Isadora al te optimistisch denkt, wanneer zij beweert dat haar kweekelingen zich gelukkig bij haar voelen. (‘Een Paradijs uit kinderdroomen verwezenlijkt, zoo dacht ik mij en zoo vond ik de Duncan-school’ - schreef professor Thode in Isadora's album.)

Maar.... onder den invloed der ouders of voogden mogen de meisjes nooit meer zijn. Op dit stuk, is Isadora onverbiddelijk. Het schijnt dat de kleine meisjes niet - of maar enkele dagen - *heimweh* hebben. 't Is alles mooi en nieuw voor haar en de kleine kameraadjes blijken toch zóó gelukkig!

De hoofdleiding van het onderwijs heeft Elisabeth, even hartstochtelijk danskunstenares als haar zuster, doch - zoo men zegt - naar het uiterlijk minder dan Isadora bevoorrecht. Daarom zou zij niet in het openbaar optreden (Adèle Schreiber). Hoe dit zij, een voortreffelijke kracht is daardoor vast aan de school verbonden. Beter leerares had Isadora niet kunnen denken.

Tante Isadora is de, maar al te vaak afwezige, aangebeden, bewonderde. Tante Elisabeth is de trouwe, zorgzame, met engelengeduld onderwijzende en besturende. Een Duitsche onderwijzeres, bijgestaan door hulponderwijzeressen geeft, volgens de strengste eischen aan de openbare Pruisische school gesteld, les in alle vereischte vakken; terwijl nog handwerk-,

muziek-, teeken- en gymnastiekleeraressen in hare speciale vakken onderricht geven.

De dagverdeeling is: opstaan om half acht, eerste ontbijt om acht uur, lager onderwijs van 9-12; middagmaal van 12½-1¼. Wandelen en spelen van 1¼-3 uur. Een half uur later *afternoon-tea* en daarna dans-onderwijs. Om zes uur avondeten, daarna muziek, spel, lezen enz. tot acht uur, wanneer het kleine goedje naar bed gebracht wordt.

Voortdurend, zien de kinderen reproducties van de allerbeste hoedanigheid naar antieke of moderne kunstvoorwerpen, vooral antieke beelden en groepen. Het spreekt vanzelf dat ook steeds op de houding en de bewegingen der kinderen wordt gelet. Maar nochtans wordt haar een zekere vrijheid gelaten en alles wat op dressuur gelijkt, waarvan gemaniëreerdheid het gevolg zou wezen, wordt zorgvuldig vermeden. Juist het individueele beproeft Elisabeth Duncan bij elke gelegenheid vrij tot uiting te laten komen. Bij 't muziekonderwijs, tracht de leerares haar meisjes te brengen tot eigen uiting door rhytmisch bewegen, terwijl zij luisteren of zingen en ook buiten de eigenlijke muziek- en zanglessen, wordt gelegenheid verstrekt zich in muziek en rhytmisch gesticuleeren of dansen te oefenen. Van deze gelegenheid wordt zeer veel gebruik gemaakt. De kinderen zijn zeer blij wanneer zij meenen iets nieuws ‘gevonden’ te hebben.

Zoo goed mogelijke lichaamscultuur, dus, vereenigd met een, wel-is-waar speciale opleiding, doch deze dan ook zoo ruim en zoo hoog artistiek als men zich maar denken kan. Geen andere dwang dan die van het goede voorbeeld.

Volgens het prospectus, dat Miss Elisabeth mij onlangs deed toekomen, stelt men voor opname der leerlingen deze eischen: de meisjes moeten beneden de acht jaar zijn, gracieus, en lichamelijk zoowel als geestelijk gezond. Op nationaliteit of stand wordt niet gelet. De school is democratisch. Ook weezen en vondelingen zijn welkom; maar enkel meisjes.

Drie maanden worden de kinderen op proef genomen. Blijkt het meisje dan geen aanleg te hebben, dan mag de directie het kind terugzenden. Ook mogen de ouders het, tijdens den proeftijd, terug halen. Wil de directie het kind behouden en willen ouders of voogden het te Grunewald

laten, dan wordt gecontracteerd voor den tijd, die er moet verstrijken aleer het meisje 17 jaar is geworden. Gedurende dien tijd erlangt het meisje volstrekt gratis onderricht, huisvesting, voedsel, kleeding, geneeskundige behandeling enz. enz. De eenige verplichting welke daartegenover staat is die om in het openbaar op te treden zoo vaak de directie dit verlangt. Na afloop van den termijn, ontvangen de meisjes, die op verzoek van Miss Duncan aan de school blijven, honorarium. Zij, die de school willen verlaten op 17-jarigen leeftijd, hebben volstrekt geene verplichting jegens Miss Duncan. Allen krijgen van haar een diploma bij het heengaan van de school.

Tot Isadora's leerlingen behooren een dochtertje van haar broeder Augustin (Miss Temple Duncan) en nog een ander Amerikaansch meisje, een paar ‘Münchener Kindeln’, drie meisjes uit Dresden, een uit Zwitserland, een ‘Kärthner Dirndl’ enz. enz. Van sociale herkomst... ja, er zijn kinderen van artiesten bij, maar ook arme schepseltjes, waarvan Isadora mij heeft verteld, doch zeer in vertrouwen. Er zijn er zoo weinig. Men kan nooit weten hoe, jaren later, een beroemde danseres al te duidelijk door een tijdschrift-artikel aan haar droeve eerste levensjaren zou worden herinnerd of hoe anderen van zekere gegevens misbruik zouden kunnen maken. Wie zich aan de kunst heeft gewijd onder leiding van Miss Duncan, moet slechts bekend zijn als uitverkorene der Muze!

De school is 1 Januari 1905 met twee leerlingen, waaronder Miss Temple Duncan, geopend. Isadora is bezig zich te overwerken om geld te verdienen voor een grooter instituut, waar plaats voor vijftig leerlingen zal zijn en waarin een tooneelzaal moet worden gebouwd. Enkele personen hebben haar voor dat doel iets gezonden; o.a. Hare Keizerlijke Hoogheid de erfprinses van Meiningen, de hertogin van Saksen (prinses Hendrik VII Van Reuss), Siegfried Wagner, mevrouw von Wildenbruch, de vrouw van prof Richter, mevrouw Robert Mendelssohn en eenige anderen. Doch deze bijdragen hebben vooral een moreele beteekenis. Met de aldus toegezonden gelden is niet veel te doen. Dus... Isadora gaat maar weer reizen, reizen, reizen. Als men nu ook haar verbiedt haar leerlingen te laten dansen op avonden, dat zij entréegelden vraagt, wordt het

verwezenlijken van haar mooie plannen nog moeilijker.[1)]

Naast mij ligt het programma van zulk een openbare uitvoering door leerlingen.

Gedanst werd muziek van Schumann o.a. *Schnitterliedchen*, *Kind im Einschlummern*, *Frühlingsgesang*, *Armes Waisenkind*, *Knecht Ruprecht*, *Kriegslied*, *Jägerliedchen*... tezamen twee dozijn korte nommers.

Zeer prijzende verslagen van deze uitvoeringen zou ik voor u kunnen vertalen. Doch, waartoe? Ik kan niet nagaan in hoeverre de geestdriftigen gelijk - en hun tegenstanders het mis hebben. Zelf ben ik - helaas! - niet in de gelegenheid geweest zulk een uitvoering bij te wonen.

Trouwens, omtrent de resultaten van opvoedings- en onderwijsmethode kan nog niemand een volledig denkbeeld hebben. Wat Miss Duncan heeft kunnen laten zien is, op 't allerbest, dat haar meest begaafde leerlingen haar begrijpen. Eerst na eenige jaren, zou een definitief oordeel kunnen worden uitgesproken.

Wel dunkt mij van belang te weten op welke wijze Miss Duncan het eigenlijk artistieke deel van haar onderwijs geeft. Hoe brengt zij de kinderen er toe expressief te dansen?

Ik heb haar dit gevraagd en zij heeft mij gewezen hoe zij en haar zuster les geven.

De methode is allereenvoudigst.

Op de Duncan-school wordt niets tegen de Natuur in gedaan. Men gaat altijd met de Natuur meê. Er wordt niets ingepompt. Geen dressuur; enkel leiding. Laat mij haar uitlegging op dèze manier voor u - vereenvoudigd - weêr geven:

U veronderstelt dat ik moet binnen komen. U ziet naar de deur-draperie. Zonder dat u 't misschien weet, gaat u staan in de wachthouding. Ik kom binnen; u begroet me; u vraagt

1) Dit artikel was reeds naar de drukkerij, toen Miss Duncan mij de statuten zond eener nieuwe vereeniging: *Zur Unterstützung und Erhaltung der Tanzschule von Isadora Duncan*, in Grunewald. Het bestuur dezer vereeniging is samengesteld als volgt: prof. de Hoffa, voorzitter, prof. Humperdinck, vice-voorzitter, Herman Kretschmar, penningmeester, de beeldhouwer prof. Walter Schott, Ludwig Otte, Emil Schering (secretaris), Isadora en Elisabeth Duncan.

Leden der Vereeniging betalen een minimum-bijdrage van 10 Mark per jaar.

mij wat en ik antwoord. Dit alles gaat niet zonder een serie van bewegingen, onbewust verricht door u. Geen van die bewegingen is los van de vorige, tenzij bij heel onervaren menschen, die erg verlegen zijn en zich stumperig gevoelen. Bij den beschaafden mensch, die gewoon is met gemak zich te bewegen in het bijzijn van vreemden, zijn deze bewegingen juist verzorgd.

Wij herhalen nu de mimiek. U doet, bewust, wat u daareven onbewust hebt gedaan. Dadelijk zal u dit niet gelukken. U zult beginnen met de gapingen in uw mimiek te laten, die verlegen of minder aan omgang gewende menschen daarin plegen te vertoonen. U stottert in uw gebaren; zooals enkelen stotteren in hun spreken met vreemden.

Allereerst, moet den leerling worden onderwezen desbewust de gebaren te maken, die hij onbewust heeft gevonden; zich rekenschap te geven van hetgeen hij doet. Is dit geschied, dan mag aan verbetering worden gedacht. Het zal niet schaden aan de natuurlijkheid der gebaren, omdat er bij de correctie rekening gehouden wordt met alles wat daarin volkomen individueel is. Het valt, bij een vrij groote verscheidenheid van intuïtieve gebaren op, dat deze in enkele groepen zijn te verdeelen en dat de verschillen tusschen de gebaren in dezelfde groepen veel minder groot zijn dan men zou denken. Vandaar dat de menschen nog zoo veel door gebaren zouden kunnen uitdrukken. Waren de verschillen grooter - de mimiek van menschen uit verschillende landen zou even verscheiden zijn als de talen, die er gesproken worden. Dit nu is volstrekt niet het geval.

Gecorrigeerd wordt nu nooit het gebaar op zichzelf, dus de groote, expressieve lijnen der beweging; maar wel worden de gapingen aangevuld en het hoekige eraan heel voorzichtig afgerond.

Als men dit leest mag het zeer ingewikkeld schijnen. In de werkelijkheid is niets eenvoudiger dan dit.

De kleintjes hooren muziek. Het onthouden en tot op zekere hoogte begrijpen van eenvoudige muziek gaat gemakkelijk en zeer spoedig. Ge weet hoe kleine meisjes uit zichzelf dansen en gebaren maken bij 't hooren van eenvoudige deuntjes. Ge kunt dat zelfs op straat waarnemen, als kleine kinderen opgetogen staan te trippelen, rond te draaien en met de armpjes te zwaaien, bij 't hooren van draaiorgel-klanken, die hun aanstaan.

Ter Duncan-school, wordt nu op deze natuurlijke, geheel intuïtieve bewegingen evenzoo gelet als op de gebaren, waarvan ik boven vertelde. Zij worden gecorrigeerd; maar de leerares (Miss Elisabeth Duncan) eerbiedigt volkomen de hoofdlijnen, die het kind onbewust heeft gevonden, die ik *vertolkende lijnen* vraag te mogen noemen.

Deze vertolkende lijnen loopen niet dadelijk - althans heel zelden - regelmatig door; vertoonen gapingen, die het kind zelf moet leeren aanvullen. Ze zijn daarenboven niet alle gracieus. De leerlinge moet leeren haar zelf gevonden vertolkende lijnen tot mooie lijnen te maken, zooals men een talentvol meisje, dat uit zichzelf al heel aardig teekent, leert haar expressieve krabbels tot correcte lijnen te verbeteren. Daarbij is geen gevaar, indien het verstandig wordt gedaan. Evenmin is er gevaar bij verstandige correctie van de teekenende of expressieve lijnen der gebaren. Een samenstel van vertolkende gebaren is te beschouwen als een stuk plastische kunst verwant aan een teekening of een boetseerwerk.

Daar wordt uitgegaan van gebaren-plastiek, die muziek vertolkt, spreekt het vanzelf dat de elkaâr opvolgende reeksen van gebaren rhytmisch zijn èn als reeks èn in de samenstelling der reeksen, dat dus een melodie wordt *gedanst*, zoodra zij door de leerlinge wordt *begrepen*.

Wie bedenkt onder welke gunstige omstandigheden de leerlingen leven en werken, hoe haar aanleg tot rhytmischmimisch vertolken van muziek bij haar wordt opgekweekt en haar individueel weêrgeven door middel van expressieve gebaren met heel haar lichaampjes voortdurend wordt aangemoedigd, zal niet al te zeer verwonderd wezen dat Isadora haar kweekelingen, die minder dan een jaar aan de Duncanschool waren, reeds voor een groot publiek durfde laten dansen de nommers van het programma, waarvan ik hierboven 't een en ander afschreef.

Dat lijkt allemaal veel samengestelder, veel moeilijker en veel vreemder dan het is, omdat wij eenige moeite hebben ons voor te stellen wat er van zeer jonge kinderen met een zoo speciale opleiding binnen korten tijd valt te maken.[1)]

1) Men zie het artikel door dr. Ch.M. van Deventer in *De Beweging* van April: *Over Muziek geïllustreerd door Dans*, waarin van een merkwaardige proefneming op dit gebied wordt verhaald.

De methode, op de Grunewaldschool in praktijk gebracht, is niet anders dan de, door Isadora zelf en voor zichzelf in haar prille jeugd gevondene. Ge begrijpt dat de meisjes niet de muzieknommers vertolken, doch haar aandoeningen en gewaarwordingen, door het hooren der muziek opgewekt. De titels der nommers van 't programma moeten den beschouwer vooral niet eenig beeld of eenige actie suggereeren. Trouwens, dat moet ook niet bij de dansen van Isadora Duncan gebeuren. Men heeft eenvoudig af te wachten, toe te zien en te begrijpen wàt wordt vertolkt.

Natuurlijk kan men de leerlingen niet geheel zóó vrij laten als ik hier beschreef om den grondslag der theorie voor u duidelijk te maken. Er zijn ensemble-dansen en danskoren, waarvoor de opvatting van de leidster gebiedend is.

Naast het dansonderricht in den hoogeren zin van het woord, staat natuurlijk het gymnastische dans-onderwijs. De leerlingen moeten haar lichaam oefenen om er in den dans meê te kunnen doen wat voor de uitdrukking der dans-idee en voor het gracelijk bewegen noodzakelijk is. Miss Duncan haat, naar men weet, spierverrekking en wat dies meer zij; doch dat aan de meisjes moet worden geleerd, binnen de grenzen van het natuurlijk-schoone, het uiterste in lenigheid van romp en ledematen te bereiken, spreekt vanzelf. Over dit technische gedeelte behoef ik niet verder te handelen. Trouwens, er is nog zoo weinig in deze richting kunnen worden gewerkt tijdens het kort bestaan der Grunewaldschool!

V.

Haar Ideaal?

Isadora ziet mooi en groot. Zij wil haar leven geven om den dans weder te helpen maken tot inhoudrijke kunst, wel zich bewust dat een menschenleven van volstrekte toewijding niet voldoende wezen zal om het schoone doel te bereiken. Dat zij, binnen zeer enkele jaren, heeft doen zien aan duizenden, hoe er nog een dans-*kunst* mogelijk is en de gewone balletten met ware kunst al heel weinig te maken hebben, is reeds veel. Nog mèèr is dat miss Duncan de richting heeft aangewezen, waarin moet worden gewerkt om haar ideaal te verwezenlijken.

Over eenige jaren, zullen gaan door de wereld, meisjes, leerlingen van de Grunewaldschool, door haar Kunst en door het Woord de grondstellingen der beroemde Meesteres verbreidend onder de menschen. 't Zal dan wezen een schijning van mooie lichten, op vele plaatsen tegelijk. En zij die al lang hadden berust in het feit dat de Kunst-van-den-Dans verloren was voor immer, zullen dan zien haar heerlijke wedergeboorte.

Misschien ook, zal een dans-ensemble worden gevormd en voorstellingen gaan geven in de voornaamste plaatsen der Oude- en Nieuwe wereld. Dan, voorzeker, zal het er niet bij één blijven. Het oude ballet zal, bij opera-opvoeringen en feëeriën worden afgewisseld, eerst, vervangen al spoedig, door het nieuwe, zich nauw aansluitend bij de moderne muziek. En nog weêr duizenden zullen *zien* hoe er een nieuwe kunst gegeven is aan de menschen en verfoeien het dwaze gedoe, dat men, bij gebrek aan beter, aanzag, omdat 't er nu eenmaal was en de toeschouwers meenden niet anders den aanblik der schoonheid en lenigheid van jonge vrouwen te kunnen genieten in hun theaters.

Al verder en verder zal het nieuwe ballet zich ontwikkelen, naarmate het publiek meer en meer oog zal krijgen voor het expressieve schoon daarvan en zal leeren verstaan de eurhytmische mimiek der dansenden. Want de ontwikkeling van elke kunst is tot op zekere hoogte afhankelijk van het vermogen der kunst-genietenden om haar te volgen.

Het publiek is opgevoed moeten worden voor 't genot van Wagnermuziek en zoo zal het moeten worden opgevoed tot het genot der nieuwe danskunst: door haar veel te zien.

Kunstenaars met jonge kracht en scheppende bezieling zullen voor die danseressen der Duncanschool geheel nieuwe balletten schrijven, daarvoor de ware *mise-en-scène* bedenken, de meest passende decoratie uitvinden, wellicht ook muziek componeeren. En al die elementen zullen een Eenheid vormen, zooals deze voor het tooneel is gedroomd door den stoutmoedigen hervormer Gordon Craig, een der geestverwanten van Isadora Duncan[1)].

1) Edward Gordon Craig schreef een suggestief werkje, verschenen bij Foulis, Edinburgh en Londen, getiteld *The art of the theatre* (1905). Hij is aan het tooneel geweest onder Henry Irving's leiding en werd toch zoo geheel anders dan zijn leermeester.
Merkwaardige schetsen voor kostuums, tooneeldecoratie en mise-en-scène werden door hem ontworpen. Een deel daarvan is tentoongesteld geweest te Weenen (*Galerie Miethke*) in October 1905. Voor den catalogus schreef Arthur Roessler een inleiding, welke ook voor hen, die het tentoongestelde niet zagen, alleszins lezenswaardig is. De heer Craig deed mij eenige schetsteekeningen toekomen; misschien zou ook ten onzent eene expositie zijner werken in te richten zijn.

De Dans op het tooneel zal dan niet meer zijn voor een deel tentoonstelling van bijna naakte vrouwen, voor een ander deel erg drukke gymnastiek door abnormaal ontwikkelde danseressen, allen zich bewegend in een kinderachtigbont décor om een handeling voor te stellen, die het kleinste kind nog wat simpeltjes dunkt; maar de hoog-artistieke openbaring van een jong ideaal-van-kunst, waarvan Schoonheid-in-Blijheid het hoofdelement is. O, die vreugde van gezonde meisjes en vrouwen, vertolkend in eurhytmische mimiek de gedachte, die door Muziek en Decor en de gansche mise-en-scène harmonisch mede wordt vertolkt, zoodat men niet zal kunnen weten welk element het voornaamste moet worden genoemd. Een ware, volkomen harmonie, als die der verschillende instrumenten van een volmaakt orkest. Geen plooi van een gewaad of het is in harmonie met 't geheel; geen enkel gebaar, geen enkele kleur, geen enkele klank, dan, mooi en van beteekenis *op zichzelf*, maar een bewegende plastisch-muzikale kunstenaarsgedachte... Zoo zal het ballet zijn, dat Isadora Duncan zich droomt en dat zij zal zien, na jaren eerst, maar toch zal aanschouwen nog, de nu pas zes-en-twintig-jarige.

Wijst niet de geheele ontwikkeling der Kunst op een streven naar harmonische samenwerking van alle kunsten? Wordt door haar ver-specialiseering niet de Muziek bedreigd en gaat men niet inzien dat de schilderkunst eenmaal moet ophouden met dat maar eeuwig zichzelf-genoeg produceeren wat los van alles in de moderne woning zal geraken?

De Muziek, al samengestelder, al minder en minder rijk aan melodie; de tooneeldecoratie, ondergaand in poppenkasterij van nieuwe *trucs* en bespottelijk pretentieuse nabootsing van natuurverschijnselen; de *accessoires* armelijk en erbarme-

lijk, hoezeer ook kostbaar en hoezeer ook ‘historisch’, waar 't schijnt noodig te wezen, maar zonder fantasie; nuchter als de producties van tot handwerk gedaalde kunsten zijn; de kostumeering even duur, even historisch, even nuchter, even kinderachtig in het fantastische als décor en accessoires tezamen, een mengsel, waarvan voor het geblaseerde publiek nog 't belangwekkendst moeten wezen de rekeningen van den costumier, den dameskleedermaker, den tooneel-wapensmid en den leverancier van electrische toestellen. Dan nog paarden, kameelen, olifanten, automobielen, stoomjachten etc. op de planken. Voeg bij dien duren rommel een troep sierjuffers, wat danseuses en ge hebt een ballet-féerie.

Denk u alles vereenvoudigd. Want, waar verschillende kunsten een geheel moeten vormen, kunnen zij niet anders dan eenvoudig wezen. De Muziek melodieus, zonder overdreven polyfonische kunstenmakerij; het décor enkel van beteekenis om den toon, het expressieve, het harmonischwezen met de handeling; de kostuums ontworpen in verband met de decoratie; de dans uitdrukkend wat de muziek- en deze wat de dans van het werk, dat wordt vertolkt, kàn uitdrukken; daarom melodie en dans eenvoudig, niet anders kùnnend dan eenvoudig zijn, omdat het gronddenkbeeld van 't geheel duidelijk tot zijn recht moet komen en, bovendien, elke kunst accessoir wezen zal....

Het ballet niet meer een genoegen hoofdzakelijk voor dikbuikige en roodhoofdige heeren, die zich een bijna-ganschen avond zitten te vervelen in de opera, het betreurend dat er niet gerookt mag worden, om ten slotte wat dansmuziek te hooren en wat goed gevulde (en op-gevulde!) tricots te zien; maar een nieuwe kunst, die bevrediging zal geven aan oog en oor, doch niet minder aan de verbeelding der toeschouwers, die door den herboren Dans, gehuwd aan de eveneens herboren echte dans-Muziek, zullen worden getooverd in een rijk, waarvan het hedendaagsche ballet zoover mogelijk wegvoert.

De Muziek heeft zich, in den loop der jaren, geëmancipeerd. Van ondergeschikte aan Zang en Dans, heeft zij zich opgeheven tot zelfstandige kunst, die het kan stellen zonder lied en zonder beweeg van menschen. Iets essentieels van poëzie en dans wordt door haar uitgedrukt. Desgelijks, kan de veredelde Danskunst zich emancipeeren, wanneer geleidelijk het

oog zich ontwikkelt in de richting, waarin het menschelijk gehoor dit in den loop der tijden heeft gedaan. Het vermogen om plastisch schoon te zien is bij verreweg de meeste menschen uiterst gering. Men voelt voor beelden veel minder dan voor schilderijen. De Dans-*kunst* nu, zal niet anders wezen dan levende beeldhouwkunst: levend in volkomen eurhytmische mimiek en het is wel zeker dat deze de hulp der Muziek zal kunnen ontberen, wanneer zij in een, vooreerst onbereikbaar en moeilijk nog te denken, stadium van ontwikkeling is gekomen; gelijk de Muziek thans elk vertoon en elken tekst ontberen kan. Maar, gelijk ik al schreef, de toeschouwers dienen daartoe even ver te komen als de hoorders van moderne symphonieën. Als men bedenkt, dat nog zoo weinigen iets van het essentieele der Duncan-dansen begrijpen, dat er in groote Duitsche bladen en dik-dure Duitsche boeken nog zóóveel onzin over Isadora's praestaties wordt gedrukt, vreest men wel dat het Ideaal van Miss Duncan nog heel ver in de toekomst ligt en wij daarom niet dan een zwak schijnsel ervan kunnen waarnemen. Doch het geniale meisje uit Grunewald is er door bezield en niemand onzer kàn voorspellen hoeveel of hoe weinig tijd een genie noodig heeft om kunstgevoelige menschen te overtuigen en tot apostelen eener artistieke blijde-boodschap te maken.

* * *

Miss Duncan is er ook volstrekt van overtuigd dat de herboren Danskunst niet enkel van beteekenis wezen zal voor het Tooneel. Als de menschen zullen zien wat door het menschelijk lichaam kan worden uitgedrukt, zullen zij niet langer de schoonheid en het expressieve daarvan willen bederven en doemen tot onmacht door volstrekt verkeerde levenswijze en kleeding; zullen zij begrijpen dat, hetgeen nog immer doorgaat voor ‘fatsoenlijk’ en ‘kuisch’, voor een groot deel niet anders mag heeten dan verfijnde behaagzucht. Het irrationneele onzer lichaamsbekleeding wordt in breeden kring erkend. Maar men durft niet verder gaan dan tot het nemen van halve maatregelen. ‘Reform’ acht miss Duncan beter dan niets, en in zooverre te waardeeren, dat door de invoering daarvan althans het dwaze onzer kleeding is erkend. Maar de draagsters van reformkostuums doen voor het

meerendeel niets om de oorzaak van al 't kwaad weg te nemen. Deze ligt niet alleen, noch voornamelijk in de omhulling van het lichaam, doch in de jammerlijke manier, waarop dit wordt ontwikkeld, zelfs in onzen tijd, nu er toch veel meer aan lichaamsoefening wordt gedaan dan vroeger. Eenigermate legt men zich toe op versterking van spieren, hart en longen; maar aan schoonheid wordt niet voldoende gedacht. Als er een stevige zus uit het jonge meisje groeit, meent men reeds te hebben bereikt, wat in onzen tijd mogelijk is. Hoe gang, gebaar, houding van hoofd en romp worden, daarop wordt maar al te weinig gelet en we zijn nu zoo ver gekomen dat er tamelijk algemeen tegenstelling wordt gezien in stevig en bevallig; terwijl juist de ware gratie niet denkbaar is dan in een flink ontwikkeld lichaam. Het stoere meisje kàn in de hoogste mate ‘elegant’ wezen; zal dit ook zijn als de Natuur maar eenigszins medewerkt, indien zij, die haar lichamelijke vorming leiden, voortdurend hebben begrepen, dat een maximum van kracht zeer goed kan samengaan met een maximum van vrouwelijke schoonheid. Zelfs kan, onder voortreffelijke leiding, een physiek zeer middelmatig bevoorrecht meisje tot een mooie vrouw opgroeien; maar niet indien zoodra mogelijk het minder fraaie van haar lichaam wordt verknoeid om een zekeren schijn en wordt uitgegaan van het beginsel dat hetgeen is verborgen, gerust leelijk mag blijven.

Wat de Vrouw laat zien, wordt wel verzorgd. Helaas! het omgekeerde is maar al te vaak waar en eeuwen lang - niet straffeloos! - waar geweest. Ook daardoor komt dat zoo velen allertreurigst zijn gebouwd. Behalve de, in den regel onvoldoende physieke cultuur, is er ook nog de erfelijkheid...

Denk u den bloei der Kunst, welke eischt een zoo goed mogelijk gevormd lichaam, waarvan elk deel zoo expressief mogelijk is en dus tot den hoogsten graad van kracht en lenigheid ontwikkeld, die kunst allereerst beoefend door beroepsmenschen, doch al spoedig door een breede rij van liefhebsters - gelijk nu de Muziek door duizenden en duizenden wordt beoefend, die nooit een tooneel of podium zullen betreden; dan moet gij begrijpen van hoe grooten invloed deze kunst wezen zal op de lichaamscultuur en, dientengevolge, op levenswijze, kleeding.... op de gansche opvoeding, physiek, intellectueel en moreel onzer meisjes.

Niet elke school zal een Grunewald-school worden, niet alle meisjes zullen op haar zesde jaar leeren dansen op bloote voetjes en gekleed gaan in wit-en-blauwe kostuumpjes. Ik heb al gezegd: op die uiterlijkheden komt het niet aan. Doch wel zou algemeen worden, langzamerhand natuurlijk, een methode van opleiding tot physieke schoonheid, meer of minder analoog aan die van Misses Isadora en Elisabeth Duncan.

Nu doet men niets; volstrekt niets. Vraag het onzen besten dansleeraren maar eens. Op z'n best, krijgen zij stevige meisjes op hun lessen; maar de gratie is *meestentijds* omgekeerd evenredig aan de stoerheid hunner leerlingen. Er zal nog niet alles gewonnen zijn wanneer wij van onze meisjes gratielooze, krachtige, brutale half-jongens hebben gemaakt.

Niet al te ver mag ik mij in de aangegeven richting wagen. Er is over de physieke cultuur van onze meisjes - èn jongens - zóóveel te zeggen! Ik heb maar door een enkel woord willen aanduiden dat Isadora Duncan nog veel meer wil dan propaganda maken voor den ‘dans der Toekomst’, naar men op de programma's harer uitvoeringen pleegt te zetten.

Zelf prachtig harmonieus ontwikkeld, even intelligent als sterk, even geestdriftig over een kranigen gymnast als in vervoering over een schoon gedicht of een mooi schilderij, begrijpende zoowel een Maeterlinck als een Walt Whitman (wel een lievelingsdichter van dit energieke Amerikaansche meisje!) niet minder verzot op paardrijden dan op een voortreffelijk concert.... haat zij alle ‘verspecialiseering’ en veroordeelt zij dáárom zoo zeer wat er in onze moderne Europeesche opvoeding nog treurig eenzijdig is en bekrompen.

Haar leuze?

Blijheid door Vrijheid en Schoonheid in Vreugde.

FRITS LAPIDOTH.

Jan Luyken en Frederik van Eeden.[1)]

Een bundel 17de-eeuwsche gedichten te verzamelen, in te leiden en uit te geven in onzen poezie-rijken tijd: er moet wel iets bizonders zijn dat zulk eene uitgave wettigt. De inleider van dezen bundel haast zich ons rekenschap te geven van wat in zijn geval dat bizondere is. ‘Luyken's stichtelijke zangen zijn niet een min of meer verdienstelijke berijming van de traditioneele Christelijke vroomheid, zij zijn de hoog-dichterlijke vertolking van “denkerreligion.” Uitgenomen misschien enkele stukken van onze nieuwere dichters zijn zij in de Nederlandsche letterkunde eenig.’

Hier hebben wij bereids redenen te over voor deze uitgaaf. Op zich zelf toch is het reeds te prijzen, wanneer iemand het beste uit eene hoog-dichterlijke vertolking, in tal van werken neergelegd, samenvat in één bundel en door dat boekske nader brengt aan de haastig levende kinderen dezes tijds, voor wie, gelijk de verzamelaar vreest, al de tien deelen van den dichter licht te veel zullen zijn. Verder zal zulk eene daad nog meer lofwaardig schijnen aan hen, die het l'art pour l'art niet huldigen, als zij bemerken, dat deze hoog-dichterlijke vertolking zich richt op niet minder dan ‘denkerreligion.’ Voeg hierbij eindelijk, ‘dat slechts enkele stukken van onze nieuwere dichters en dan nog maar *misschien* vermogen te wedijveren met wat eenig is in de Nederlandsche letterkunde’: en gij zult den schijn op u

1) Stichtelijke verzen van Jan Luyken, Bijeengebracht en ingeleid door Dr. C.B. Hylkema, te Zaandam bij C. Huig.
Frederik van Eeden, Ellen, een lied van de smart, Amsterdam, W. Versluys.

laden van een echte Nurks te zijn, als gij nog niet overtuigd zijt van het goed recht dezer uitgave.

De lectuur van Luyken's verzen heeft, in verband met de aangehaalde woorden van den inleider, mij er toe gebracht op enkele punten een parallel te trekken tusschen Luyken en Van Eeden's Ellen, een lied van de smart. Waarom juist Van Eeden en Ellen? Och, onopzettelijk is het bij mij zoo gekomen. Wellicht kwam de gedachte aan die vergelijking het eerst op bij uitdrukkingen als: O, mijn beminde; o, God, mijn lief; Ach, Roos van Saron, mijn beminde; Mijn schoonste lief; mijn lief, mijn overschoone; uitdrukkingen, die bij Luyken herhaaldelijk in de stichtelijke verzen voorkomen, en die ongeveer dezelfde snaren in ons gemoed doen trillen als de overeenkomstige woorden in Ellen. In het liefhebben en beminnen ligt bij beide dichters eene ongemeen krachtige innigheid opgesloten, getemperd, neen versterkt, geadeld, gelouterd zoowel door diepen ernst en weemoed als door geheiligde vreugde. Overigens spreekt het van zelf, dat bij de vergelijking van deze dichters rekening moet worden gehouden met de *twee eeuwen*, die hen van elkander scheiden. Op dit laatste hoop ik, zooveel mogelijk, het juiste licht te doen vallen tot recht verstand van de onderwerpen, zoo na aan elkaar verwant, die door beiden zijn gekozen, en van de wijze, waarop ieder van hen die heeft behandeld.

* * *

Wanneer ik, om te beginnen, beider schildering van innige verhouding ga vergelijken, dan doet zich eene groote moeilijkheid voor. Luyken teekent de ziel in hare gemeenschap met God; Van Eeden laat, om het zoo uit te drukken, gelijke menschelijke zielen in elkaar opgaan. Toch is dit bezwaar niet onoverkomelijk, daar ook Luyken, evenals vele mystieken, de menschelijke ziel in de goddelijke laat verzinken. Zoo zingt b.v. Angelus Silesius:

> Ich bin nicht ausser Gott, und Gott nicht ausser mir,
> Ich bin sein Glanz und Licht und er ist meine Zier.
> Ich bin so gross als Gott, er ist als ich so klein,

Er kann nicht über mich, ich unter ihm nicht sein.
Ich bin so reich als Gott, es kan kein Stäubchen sein,
Das ich, Mensch, glaube mir, mit ihm nicht hab' gemein.

Bovendien spreekt Luyken tot de godheid of tot Jezus als tot zijn beminde, op dezelfde wijze als volgens de allegorische exegese in het Hooglied geschiedt, dat eenvoudig een wereldsch dramatisch minnespel is. Het verschil tusschen ziel-tegenover-God èn ziel-tegenover-ziel behoeft dus geen bezwaar op te leveren tegen de poging om na te gaan hoe beide dichters innige verhoudingen weten te schetsen.

Luyken (pag. 6):

Ach vrindlijk aengesicht des Heeren!
Hebt gij de gantsche Creatuur
Gelijck vergeten, deser uur,
Om U alleen tot mij te keeren!
Ach vrindelijke levensblick!
Het is mij nu, ô mijn beminden,
Als was' er nergens yets te vinden,
Als was' er niets, als ghij en ick.
Ik ben mijns Liefs, en hij is mijne....

en pag. 28:

Mijn liefste is blanck en root
... Ach Roos van Saron! mijn beminde...

Ach Godt, mijn lief mijn over schone
Ick hou aan u, houd gij aan mij
Dit leven gaat welhaast voorbij,
Dan hoop ick in uw Hart te wonen.
Ick in het uwe, en gij in 't mijn,
Dan sullen wij vereenigt zijn.

Luyken's teekening beperkt zich hier tot: Ik ben mijns Lief en hij is mijne en Ick in het uwe en gij in 't mijn, Dan sullen wij vereenigt zijn. Het Hooglied diende hem voor zijn tweede vers. In H. 5:10 ontmoeten wij: Mijn liefste is blank en rood; in H. 2:1, Roos van Saron; in H. 1:16, Mijn liefste is mijn en ik ben zijne; in H. 6:3, Ik ben mijns liefsten en mijn liefste is mijn. Deze wijze van uitdrukking is ongetwijfeld duidelijk en sprekend. Zij

ligt voor de hand en zal ook wel even oud zijn als de menschheid en de dichtkunst.

Een dichter van onzen tijd moet iets nieuws zoeken en daarin is Van Eeden treffend geslaagd. Hij laat de zielen in morgenglorie opstijgen. ‘En met het hooger rijzen van dien dag Ontsproten schooner woorden, als 't gezang Van twee heel blije vogeltjes, die stijgen De lucht in, luid-op zingend, beurt om beurt, Met keer en tegenkeer en telkens stijgen. D'een hooger weer dan d'ander, en weer hooger.’ Doch als de dag zijn schitterendste lichttriomfen viert, bereikt ook de innige verhouding haar hoogtepunt.

Ellen (pag. 30.)

Maar met den middag zijn in ons ontbloeid
Bloemen van namelooze innigheid.
Een bloemveld waren wij, daar knikten veel
Wit-roode bloemekopjes door elkaar
En naderden en raakten aan elkaar....
Elke beroering was een huivering
Van onuitsprekelijk geluk.
Dat heil
Wij kunnen 't niet uitspreken in ons leven,
Wij kunnen 't niet verliezen tot den dood.

Van Eeden gebruikt hier het beeld van een bloemveld, doch doet dit op zulk eene wijze, dat wij wanen een bloemveld voor ons te hebben in den zin van de Platonische idee. Hèt zuivere bloemveld, dat ergens in het heelal moet aanwezig zijn. Hèt bloemveld, waarvan alle andere slechts flauwe afspiegelingen zijn. Ja, het beeld is zoo rein en juist, dat ik geenerlei reden zie om te schromen het ook toe te passen op de verhouding tot Hooger Macht. Ik vind daarin, zoo het mogelijk ware, in *woorden* weergegeven het *onuitsprekelijke* van 't geen gebeurt in huiverend ontroeren, als de ziel Gods aanraking ervaart. Er ligt over 't geheel zulk een groote bekoring in de volheid van leven en wederzijdsch verkeer, die wij bij van Eeden aantreffen. Het knikken der bloemekopjes doet voor de verbeelding het vizioen opkomen van een veld, door frisschen wind in Gods tintelenden zonneschijn bewogen. De fijn bewerkte bloempjes bewegen zich vol gratie op slanke stengels, zij naderen en raken aan elkaar,

zij wisselen uit hun zuiverste gedachten en hun teederste gevoelens.

Bij Luyken krijgen wij meer den indruk, dat het stil is. ‘Ick in het uwe, en gij in 't mijn, Dan sullen wij vereenigt zijn.’ Het blijft nu ongestoord. Doch dit ligt geheel in de lijn van dezen dichter. Op zijn sterfbed sprak hij: ‘ik geloof dat ik in de zalige rust zal verzinken.’ Zijn vereeniging, zijn opgelost zijn schetst hij treffend:

pag. 12.

> Ick smolt in Godt, mijn Lief....

pag. 16.

> Gelijk een waterdrop, geplingt in rooden wijn,
> Haer self soo gantsch verliest, aen smaek, aen reuk en verwe;
> Soo louter moet den geest in Godt versmolten zijn....

Aldus ieder op zijne wijze. Doch dit is zeker: beiden weten door middel van hun dichterlijken zang in onze ziel te laten trillen wat vibreert in hun eigen hart.

* * *

Het spreekt van zelf, dat in stichtelijke verzen niet gezwegen zal worden over het lijden. Toch zal het wellicht menigeen verwonderen, dat droefheid bij Luyken geen grootere plaats inneemt; te meer daar smart hem niet bespaard is gebleven. Vaders gezondheid liet dikwerf te wenschen over en de kinderen waren zwak van gestel. Twee verloor hij vroegtijdig; zijne echtgenoote volgde op slechts zes-en-dertig jarigen leeftijd de kleinen in het graf. En niet lang daarna werden ook Luyken's beide dochtertjes uitgedragen om bij moeder te rusten. Wilt gij ander leed? Zijn eenig overgebleven kind begreep hem niet. Eerst in den vreemde, ver van het ouderlijke huis, begon Casper in te zien en te waardeeren wat omging in vaders hoofd en hart. Maar alsof het een te groot heil zou zijn, dat de zoon nu ook geestelijk het kind van zijn vader werd: Casper stierf spoedig na zijn terugkeer. Hoe verklaarbaar het nu zou wezen, wanneer vele zangen over dit leed uit Luyken's hart waren geweld,

het is iets geheel anders, dat hij in de allereerste plaats zijne roeping acht. Hij wenscht niet toe te geven aan klachten en zuchten, die vanzelve opsnikken; neen, maar hij wil sterk zijn! Deze begeerte laat hij spreken in zijn lied. Het aardsche, ook aardsche smart zal hem niet scheiden van God. Ja, in bezieling kan hij kruis en bitter lijden welkom heeten.

Pag. 20.

De ziele omhelst het arme en lijdende leven Jesu Christi.

Hoe minder troost aen alle dingen,
Hoe meerder troost aen 't eenigh goedt,
Dat als een welbron door komt dringen,
En laeft den dorst van 't heet gemoedt....
O welkom kruys en bitter lijden,
Verachting, oneer, spot en smaet,
Verschovenheyt van alle zijden,
Vergeeten armoedt, strijdt en haet,
Ghij moet aen mijne tafel eeten,
En overnachten in mijn huys,
Die and'ren wil ik gantsch vergeeten,
En houden voor een snoodt gespuys;
Uw goede vriendschap mag wel duuren,
Soo lang ick woon in 't aertsche lyf:
Ghij scheyt mij van de creaturen,
En maeckt dat ick vereenigt blyf
Met Godt, mijn lief, mijn overschoone,
Bij wien 't mij eeuwigh lust te woone.

en pag. 48.

Laat krijgen en schanden, en roven en branden,
Verwoesten, verwoesten de landen,
Laat komen de donder, de winden en stroomen,
Wat schaad het, wat schaad het de vroomen.

Als swaare geruchten een ander doen suchten,
En woelen, en woelen en vluchten.
Dan zit hij in vreede, in ruste, in vreugd en
Omcingelt, omcingelt met deugden.

Zijn schat is onzichtbaar, en grooter in waarde,
Dan Hemel, dan Hemel, en aarde,
Zijn kragten en heersching gaat alles te booven
Wat sou men, wat sou men hem rooven?

Verliest hij zijn haaven, en leven te gaader,
Zoo komt hij, zoo komt hij te nader
Zijn Heere, zijn oorsprong, zijn rijkdom, zijn leven,
Waarom dan, waarom dan gebleven?

Wie zoo spreekt, zal eigen smartelijk ervaren niet ziekelijk ontleden, maar het overwinnen met sterke zielekracht. Hiermede is geheel in overeenstemming het levensbericht van 1712: ‘Verder zag men hem in de tegenspoeden, die dikmaal heel zwaar aanquamen, zeer standvastig en onbeweeglijk: nooit met een versaagt of wankelbaar gemoed.’

Menigeen in onze dagen, wee geworden van treurigheid en zuchten zonder einde, kan een verfrisschend bad nemen in dezen verzenbundel van vóór twee honderd jaren.

Doch dit verwijt van slechts weekelijk te kunnen deinen op klaaglijke melodie, treft niet den dichter, dien wij bezig zijn met Luyken te vergelijken. De dichter van Ellen schaart zich met Luyken schouder aan schouder, als hij staat in volle kracht op forsch geplanten voet èn niet gebroken *wil* zijn.

Ellen (pag. 56).

Kunt Gij nog wreeder slaan! - mijn God! mijn God!
Zie, ik ben sterk en breken zal ik niet,
Maar was er één dien Gij zóó lijden liet,
Wijl hij U lief had, boven zielsgenot?

En nog zal ik niet vloeken 't menschbestaan,
En 't Leven niet, en Uwen naam niet smaden,
Zelfs met dit matelooze Leed beladen,
Neem ik het Leven uit Uw handen aan.

Maar schrijf dan ook, ter keerzij mijner schuld,
Dat eens een menschkind, zóó diep in ellende,
Zóó ver verloren in een nacht van rouw

De maat zijns droeven Levens heeft vervuld,
En schoon hij 't bitterst dezer wereld kende
Toch durfde leven en niet sterven wou!

Luyken eindigt met: ‘dat ik vereenigt blijf met Godt, mijn lief, mijn overschoone, Bij wien 't mij eeuwig lust te woone’ en met: ‘Waarom dan, waarom dan gebleven?’

Van Eeden besluit met: ‘Toch durfde leven en niet sterven wou!’ Zie hier, bij alle overeenkomst, in het smart verwinnen, een groot onderscheid. De een wenscht niet te blijven, de ander begeert juist te leven. Hier is meer dan een klove tusschen de twee dichters, hier is de tegenspraak tusschen twee levensrichtingen, die al oud zijn, zeer oud, en die zich nu, scherp geteekend, aan ons voordoen in den ouden en den modernen zanger.

Toch zou men geen kind moeten zijn van onzen tijd, die nog in vele opzichten zoo zoekende is, om bij alle liefde voor het volle machtige leven niet ook zachtkens getrokken te worden naar der vromen stille rijk. En om niet, bijwijlen van veel droefheid moe geworden, te wenschen:

Ellen (pag. 78).

Nu mocht ik liever hier van daan
En slapen gaan, en slapen gaan
Bij mijnen lieven Heere -
Het leven wordt toch waar ik toef,
Naar mijn behoef wel veel te droef
Dan dat ik 't meer begeere.

Doch wordt mij, lacy! niet gevraagd
Of 't mij behaagt, of 't mij behaagt
In zoo groot leed te leven.
En schoon 't geplaagde hart al niet
Van zulk verdriet de reden ziet,
Toch moet ik verder streven.

Maar wie zal keeren 't droef gemoed,
Dat schreien doet, dat schreien doet
Om eindelijk erbarmen,
Of toch de goede herder kwam
En 't arme lam nu mede nam
In zijn vertrouw'lijke armen.

Luyken is natuurlijk niet blind voor het goede, dat uit leed geboren worden kan. Toch drukt hij het nergens in dezen bundel zoo juist noch zoo treffend uit, als dit na twee eeuwen den dichter van Ellen is gelukt. Een oorzaak daarvan kunnen wij vinden in het feit, dat, gelijk ik reeds opmerkte, Luyken's aandacht zoo geheel in beslag genomen wordt door

den toeleg om zich af te wenden van de zorgvuldigheden dezes levens en zich te richten naar het Onzienlijke. Want, al is Luyken Nieuwlichter geworden, zoo hebben de nieuwe ideeën hem toch geenszins zijne volkomene gewisheid omtrent den weg, dien hij moet gaan, ontroofd. Als in den loop der vierde eeuw aan de ascese de *hoogste* waarde wordt toegekend, dit denkbeeld zich van de groote menigte meester maakt, en gansche scharen naar de eenzaamheid der wildernis uittrekken, dan kunnen het blind geloof en goed vertrouwen van deze eenvoudige monniken en kluizenaars niet sterker geweest zijn dan Luyken's verzekerdheid. Twijfel kent hij niet, of toch, ja eenmaal (pag. 7), als hij den ouden Adam aan zijn gemoed met stoutheid vragen laat: ‘Waer is die schoone hemel dan, Daerom ghy alle vreugt gaet derven, En sinckt in een gedurigh sterven?’ Doch als hij den ouden mensch nog niet genoeg heeft afgemaakt door hem een grof beest te noemen, beseten van een sterren geest, dan laat hij triomfantelijk volgen: ‘So vraegt een man, die nooyt en sagh: Waer is de Son? waer is de dagh?’ Luyken laat hier niet uitkomen het sluipende, angst en verwarring aanbrengende van den twijfel, die veerkracht vermoordt, veeleer gebruikt hij de vraag van den ouden Adam als eene rhetorische wending, om des te beter zijn eigen vaststaan te kunnen uitjubelen. Laat zijn geestesleven niet toe, dat hij zich verdiepe in het hoe en wat van twijfelingen, evenzeer verhindert het, dat hij zich geven zal aan de subtiele ontleding van wat gebeurt en gebeuren kan, wanneer smart en rouwe de ziel vervullen. Toont nu ook m.i. Luyken het innige verband tusschen het leed en het daaruit ontstane heil niet zóó treffend aan, hij heeft toch de zegenrijke gevolgen, die smart hebben kan, niet over het hoofd gezien.

(Pag. 107).

Het Molentje.

De dingen die ons tegen staan,
Die doen het stille leven gaan.

Indien het onderjarig kind,
Wil, dat zijn Molentje zal draaijen,
Zo loopt het lustig tegen wind,

En laat zijn kaakjes rood bewaaijen.
O Tegen wind, en tegen stroom,
Gij maakt de Oude kind'ren vroom.

(pag. 105).

Het Kindje Gehavend.

Het wel, dat achter 't Onwel schuild.
Vergoed de schade daar 't om huild.

Al wat de moeder 't kindje doet,
(Schoon 't hem verdrietelijk doet schreien),
Dat is hem anders niet dan goed:
Zo ook, het herten leed, en lij'en,
Waar mêe, het menschelijke hert,
Van Godes hand gezuiverd werd.

Luyken sleept ons al weer mede in zijn gedachtengang. De *Zuivering* gaat hem boven alles. Met mannenmoed en pijnverachting kan hij het uitstooten:

(Pag. 14).

Mijn ongelijkheyt en gebreken der natuur,
Syn self het brandhout van dit scharp verterend vuur,
En eer en wil ick niet verlost zijn noch ontbonden,
Voordat dit levend vuur syn voetsel heeft verslonden!
Het dure lang of kort, wij troosten ons de pijn,
Want anders mocht ick nooyt met Godt vereenigt syn;
Laet branden soo het wil, ja laet de vlammen wassche:
Tot d'eygen wille gantsch verslonden sy tot assche,

Vol dichterlijken gloed is voorts:

(Pag. 49).

Mijn ziel is vuur, ô God, mijn uitverkooren,
Mijn zielen-vuur dat schreyt,
Na 't water, dat zo lieff'lijk wordt gebooren,
In 't licht der Majesteit:
Gelijk den dauw, zoo schoon in 't morgenroode,
Dat is het kristallijne meer,
Het waater daar gij schoonste Heer,
Ons zoo op noode.

Krijgen wij hier niet eenigszins den indruk, dat het water en het vuur, om zoo te zeggen, niet, of althans weinig, met elkaar gemeen hebben, alsof zij onafhankelijk van elkaar bestaan?

Wij vinden niet, dat het eene zich uit het andere ontwikkelt, gelijk bij een heideveld de vruchtbaarheid ontstaat uit den brand. De dichter uit onzen tijd van teere ontleding laat daarentegen treffend uitkomen, dat *in* het leed zelf schatten van geestelijk heil besloten liggen. Van Eeden bindt ons eene ordening Gods op het hart, eene natuurwet, zoo men het wil, die in het lijden werkt, volgens welke de smart kan louteren, de mensch door lijden kan komen tot heerlijkheid. Ja, dat er diepten des levens zijn, welke men niet kan peilen, zonder eerst door het leed te zijn heengegaan.

Ellen (pags. 66 en 67).

Maar daar is Lijden schooner dan de Dood, -
Want niet om niet wordt 't menschenhart vertreden,
De brand der zielen is het morgenrood,
Waaruit lichtstil zal dagen Hemelvrede.

Des Vaders strijd en Zijn vertwijfling groot
Wordt in het hart der kind'ren uitgestreden,
Hij wordt verheerlijkt door den Ziele-nood
Der martelaren, die Zijn naam beleden.

Gedenk dan, Kind! eer Gij te sterven vraagt,
Dat dooden God géén eere kunnen geven,

Maar slechts wie 't Lijden voor den Eeuw'ge draagt,
Die líever U moet zijn dan Dood of Leven,

Daar er een God is, die zelf Lijden heet
En heerlijk Heil zal maken uit Uw Leed.

O! hij weet, dat het er aldus mee is gesteld, moge hij er dan ook altijd goed van doordrongen wezen! Want er kunnen omstandigheden zijn zóó zwaar, dat bijna het bovenmenschelijke wordt gevergd.

Ellen (pag. 104.)

Kon ik altijd gevoelen, wat ik weet!
Dat daar nooit Heil wordt zonder smart geboren,
Dat er geen Hart zal worden uitverkoren,
Dat niet verging in Vlam van eigen Leed.

Ach! dat zoo vaak 't verbijsterd hart vergeet
De Heil'ge Waarheid, die ik zelf deed hooren,
En noch den twijfel, noch den Wrok kon smoren,
En 't Onrecht vloekt, dat het zóó lijden deed!

Maar meet wèl, Heer, wat Gij hem dragen doet,
Die nog zoo kort weet wat zulk Leed beduidt, -
Maak dan niet àl te zwaar den harden druk,

Dat niet mijn arm, van pijn verblind Gemoed
Breekt in verwarring en wild oproer uit
En slaat Uw steenen Tafelen aan stuk.

Hoog-dichterlijk wordt hier vertolkt de bede uit het Onze Vader: ‘leid ons niet in verzoeking.’ Hier is niet de gemakzucht, die verre wenscht te blijven van alle moeite en strijd, aan het woord; hier bidt eene ziel, die veel geleden en gestreden heeft, eene, die verstaat:... ‘maak dan niet te zwaar den harden druk.’...

* * *

De oneindigheid.

Luyken (pag. 32).

Waar woond mijn God, mijn lief, mijn overschone?
Sou 't hier niet zijn, waar soud hij anders wonen?
O middelpunt, der eynd'loose Ewigheit,
Die 't Middelpunt mijns levenscirkel syt!
Als ick u sal in mijn gemoed betrachten,
En maak een kruys, met spelende gedachten,
Dat ick een streek, van hondert duysent jaar,
Of rechts, of lingts, of op, of neder vaar;
En staa daar stil; met uitgetreckte sinnen,
Of wij aan 't perck een nadering gewinnen,
En dichter sijn aan 's eyndens ommestreep,
Als daar ick eerst den wil ten voortgang greep,
Soo vindt ick niets; en schoon de sinnen weyden,
Recht Cirkelrond, rontsom, aan alle zijden,
Soo vindt ick mij van 't eynd der Ewigheid,
Aan alle kant net even ver en wijd;
In 't Middelpunt der Eyndeloose Groote,

Van 't Ewig al, in geen besluyt beslooten:
Hier is de Plaats, dat verheyts Beeld verdwijn,
Sou onsen God, niet in het midden zijn?...
Al vullend Al, daarover zijn wij blijdt,
Dat gij een God van onverdeeldheyt syt,
Onomgevat, door sinnen of gedachten,
Maar overal, de Welbron aller krachten,
En uyt de kracht, de Bloem, van 't ewig schoon,
Van Ewigheyt den Vader en den Soon...

Van Eeden (Ellen pag. 102).

Ster-licht Gewelf! - Uitspansel eindeloos!
Wereld van Liefde! - Ruimten zonder Naam!
Hoe kan dít wonen in zóó klein lichaam,
In een eng huis, zóó wankelend en broos?

Hoe vat één Ziel, levend zóó korte poos,
In zich de Ziel van àl wat leeft, te saam,
Dat zij durft noemen 't Wezen en den Naam
Des één'gen Gods, die àl is en àltoos?

Ten einde aan beide dichters recht te doen wedervaren, zij het mij vergund eerst eenzijdig op den eersten indruk af te gaan. En dan zou ik zeggen: Van Eeden vat hier in enkele verzen meer samen dan Luyken in vele. Luyken voert ons naar links, naar rechts, omhoog, omlaag; in alle richtingen doorkruist hij met ons het heelal, opdat wij toch goed besef van het ongemetene zullen krijgen. Van Eeden echter overweldigt ons dadelijk met de majesteit van het zich eindeloos uitspannende, wij grijpen onmiddellijk het hart der zaak. Ster-licht Gewelf! - Uitspansel eindeloos! - Wereld van Liefde! - Ruimten zonder naam!... Als met zware schokken slingert ons Van Eeden de wereldruimte in, terwijl hij er voor zorgt, dat wij de pracht (Ster-licht Gewelf) zullen zien en niet de dorre berekening. Wij reizen niet her- en derwaarts, gelijk bij Luyken, zoodat wij eindelijk moe van alle gezwerf, gaarne bekennen: ja, jà er komt geen einde aan, 't is groot, heel groot, neen; maar in eens worden wij overstroomd. Bij Van Eeden flitst de bliksem en valt de donderslag met ratelend geweld er dadelijk bovenop, bij Luyken zien wij het weerlicht, en, als wij goed luisteren, hooren wij den

donder ook. Wat schenkt verder Van Eeden veel, om van de schitterende zeggingskracht in zijn tweede strophe niet te gewagen, in de drie woorden ‘Wereld van Liefde.’ Hoe treffend staan zij tusschen de andere uitdrukkingen in. Uitspan-sel ein-de-loos! als in 't oneindige strekken wij ons uit langs de hemelen. Die beweging van zich uitspannen werkt nog door, wanneer de woorden ‘Wereld van Liefde’ komen, en als een onafzienbaar rijk breidt zich het gebied der Liefde voor onzen geest uit... Doch aldus sprekend, zouden wij eenzijdig oordeelen en Luyken groot onrecht aandoen. Wij moeten met zijn tijd te rade gaan. Dan zullen wij bemerken, hoe het juist zijne bedoeling is ons mede te voeren naar alle zijden. Luyken toch, maar laat ik aanhalen wat Dr. Hylkema in ditzelfde tijdschrift schreef: ‘Maar wat bizonder de aandacht trekt en Luyken doet kennen als een geesteskind van Copernicus en Giordano Bruno is zijn geloof in de oneindigheid der wereldruimte. Het onderscheidde hem niet slechts van de onwetende menigte maar ook van vele libertijnsche en verlichte geesten, ja van natuurkundigen van naam, die met kracht en klem vasthielden aan de voorstelling, dat dit ondermaansche zijn grens had in het firmament der vaste sterren, en dat daarboven in een ondoorgrondelijk licht de Almachtige troonde, omringd door heirscharen van engelen en zalige zielen.’ Luyken zelf getuigt aldus: ‘De menschen hebben altijd gemeent, dat de Hemel veel hondert of vele duisent mijlen van deze aardbodem is, en dat God alleen in dienzelven Hemel woont: *sommige phisici hebben zigh ook wel onderstaen om dieselve hooghte te weten* en hebben zeer seltzame dingen te voorschijn gebracht. 't Is waer, ich heb selve, vóór deze mijne kennisse en openbaring Gods, het daervoor gehouden, dat dát alleen de reghte Hemel was, die sich met een ronde sirkel heel light blauw hoog boven de sterren sluyt, menende dat God daer alleen zijn bijzonder wesen hadt enz.’ Het zijn dus deze denkbeelden, die Luyken in zijn lied weergeeft; en als wij ons in zijn toestand verplaatsen, dan zullen wij niet weigeren te getuigen, dat hij hier eene hoog-dichterlijke vertolking van ‘denkerreligion’ geeft. Wij zullen ons schamen, dat ons ongeduld hem een maatstaf aanlegde aan een modern dichter ontleend. Het spreekt toch vanzelf, dat deze laatste in onze dagen kort en kernachtig kan samenvatten wat Luyken nog

beredeneeren moest. Doch dit woord beredeneeren is niet juist. Met spelende gedachten voert hij ons eerst luchtig mee, hij wordt indrukwekkender met de streek van hondert duysent jaar en bereikt eene merkwaardige climax in: met uytgestreckte sinnen.... De reiziger in de wereldruimte houdt stil, opdat hij, door geen afleidende beweging verhinderd, alle krachten zal kunnen concentreeren. De volle aandacht is er bij. De zinnen strekken zich, in uiterste zenuwspanning, of zij ook 's eindens ommestreep mogen ontdekken.... Daarna laat de dichter de spanning los, die niet te lang mag duren om niet aan intense kracht te verliezen. De zinnen weyden nog eens rontsom, aan alle zyden; maar met geen ander resultaat dan dat ick mij vind van 't eind der Ewigheid, Aan alle kant net even ver en wyd; In 't Middelpunt der Eyndeloose Groote, Van 't Ewig al, in geen besluyt beslooten.

Luyken kan voorzeker den toets van nadere beschouwing doorstaan.

Beide dichters komen voorts treffend hierin overeen, dat, als hunne gedachten door de wereldruimte zweven, zij *God* vinden.

Doch er valt ook weer onderscheid op te merken, ontstaan door den verschillenden tijd, waarin ieder leeft. - Voor Luyken is het de natuurlijkste zaak ter wereld: ‘Al vullend Al, daarover zyn wy blydt, dat gy een God van onverdeeldheyt syt, Onomgevat...’, zoo roept hij verheugd uit, dankbaar voor zijn zuiverder kennis van Gods wezen. Vreemd zou hij opzien, als hij vernam hoe menschen in latere tijden, zich niet van God afkeerden - wereldlingen waren er in zijn dagen meer dan genoeg -; maar op grond van materialistische beschouwingen ernstig een streep wilden halen door den gewijden Naam. Is het nu te ver gezocht, dat wij de nawerking van dit al meer en meer overwonnen standpunt zoeken in het *durven* bij Ellen's dichter: ‘Dat de ziel *durft* noemen 't Wezen en den Naam des een'gen Gods, die àl is en àltoos’? Hoe het zij, in elk geval is voor den modernen mensch de zaak niet zoo eenvoudig als voor Luyken. Menigeen heeft in onze dagen, waarin opvoeding en geestelijke sfeer het in jonge jaren dikwerf niet aanbrachten, ja meermalen vijandig werkten, zijn eigen godsdienstige overtuiging weder op te bouwen. In de naïeve stelsels van voorheen, kan de moderne mensch zich niet meer wringen. Zelf moet hij op

onderzoek uit, zelf bouwstoffen aanbrengen, een nieuw huis optrekken. Velen nu, door den Grooten Geest gedreven in deze richting, zullen, getroffen door de ongekende nieuwe wereld, die zij binnengaan, dankbaar genieten van de treffende wijze, waarop de moderne dichter vertolkt het nameloos vele, dat een menschenziel bevatten kan:

Ster-licht Gewelf! - Uitspansel eindeloos!
Wereld van Liefde! - Ruimten zonder Naam!
Hoe kan dit wonen in zóó klein lichaam,
In een eng huis, zóo wanklend en broos?

Hoe vat één Ziel, levend zóó korte poos,
In zich de Ziel van àl wat leeft, te saam,
Dat zij durft noemen 't Wezen en den Naam
Des een'gen Gods, die àl is en àltoos?

Zoo vertolken beide dichters ‘denkerreligion’ voor de kinderen van hun tijd.

* * *

Hoe staat het nu, ten laatste, met de schildering van de oude en de nieuwe ziel? Luyken zoowel als Van Eeden kennen den mensch in zijn ouden en nieuwen staat.

De oude staat. Luyken pag. 23.

Uit de voncken der liefde van Jesu.

Gelyck de Son d'onrype vrucht beschynt
En met een schat van vrindelyke krachten,
Doorbalsemt, dat de wrange aart verdwynt,
Tot smaak der geen, die op haar rypheyt wachten,
Soo ook, myn Godt: De Ziel in haar natuur,
En wilden aart, uyt Adams boom geboren,
Is wrang en wreet, doorbittert, straf en suur
Onaangenaam om 't proeven te bekooren.
Wat eyst haar noot? Wat anders, als de Son,
Die Ewig, uyt de ALLE-KRACHT, geresen,
Met vrind'lykheyt de strenge macht verwon,
Zyn balsem kan d'onrype ziel genezen.
Ghy moet het doen. O Godt! myn Sonnescheyn:
Uw Goet, en Soet, en angstverquickend leven,
Moet myn Natuur een temperantze zyn;
Ick moet myn Suur, en ghy uw Soetheyt geven.

O Godt, mijn lief, doorstraelt den wilden aardt.
Wy suchten, om in uwen proef te smaaken,
Als vruchten, door uw heylig licht herbaardt,
Opdat wij ook uw vrind'lyk hert vermaken.
O Godt myn lief, myn schoone morgenstondt.
Maakt ons een vrucht, die smaakt in uwen mondt.

Luyken's stichtelijke zangen zijn gehouden voor eene berijming van traditioneele vroomheid. Hylkema vindt er de vertolking van ‘denkerreligion’ in. Hoe zijn die tegenstrijdige opinies ontstaan? Aan de hand van het aangehaalde vers hoop ik het duidelijk te maken. Vat bij eerste kennismaking ‘De ziel, in haar natuur, En wilden aart, uyt Adams boom geboren, Is wrang en wreet, doorbittert, straf en suur’, op als eene omschrijving van de, volgens de gewone meening, door den zondenval in het paradijs bedorven ziel. Zie verder in ‘de Son uit d'ALLE-KRACHT geresen’ Jezus, die volgens de gangbare opvatting door zijn bloed verlossing brengt. Dan komt gij er toe van min of meer verdienstelijke berijming der traditioneele vroomheid te spreken. ‘Denkerreligion’ vindt gij niet. Doch Hylkema toont aan, als hij Luyken een nieuwlichter noemt, hoe deze geheel andere denkbeelden heeft dan oppervlakkig het geval schijnt te wezen, al moet hij toegeven, dat Luyken's stijl somtijds verwarrend werkt. Dit moge dan tot verontschuldiging strekken voor hen, die Luyken's stichtelijke verzen niet op de juiste waarde hebben gesteld. Om bij ons lied te blijven. Als Luyken van Jezus spreekt, moet ge in de meeste gevallen niet denken aan den zoon van Jozef en Maria, maar bijna altijd aan ‘de Son uit d'ALLE-KRACHT geresen,’ het Lichtelement, dat ‘de eeuwige diepte vervuld’. Luyken zelf getuigt aldus: ‘Dat woord *Vader* is te zeggen een louter baaren en het is een leven aller dingen...’ ...‘Gij moet niet denken dat er in den Hemel een Lichaam zij, dat men bezonder God noemt, neen maar de gantse Goddelyke kracht die zelve den Hemel is, dat is genaamt God den Vader. Merkt, des Vaders kracht is ALLES in en boven alle hemelen, en die zelve kracht baart overal het LICHT: nu diezelve ALLE KRACHT is, en word genoemt den Vader; en het licht dat uit die zelve ALLE KRACHT gebooren word, dat is en word genaamt, den Zoon...’

Nu verandert alles. Wij krijgen thans eenvoudig als des dichters intentie, hoe 's menschen ziel door de inwerking van de Goddelijke Kracht gereinigd en geheiligd worden moet. Een licht uitgaande van de godheid, veel verhevener dan de bekrompen voorstelling zijner dagen, gelijk wij bij de bespreking der oneindigheid hebben gezien, verlicht de ziel. Zoo moet dan

> .....De ziel, in haar natuur,
> En wilden aart, uyt Adams boom geboren,
> Is wrang en wreet, doorbittert, straf en suur,
> Onaangenaam om 't proeven te bekooren,

niet opgevat worden in conventioneelen zin, maar wij zouden zeggen, zooals er staat, als we ‘Adam's boom’, dat trouwens ook zinnebeeldig moet worden opgevat, weglaten. Dan is er verder noch tegen het denkbeeld zelf, noch tegen zijn dichterlijkheid veel aan te voeren. Bovendien zal ons, moderne menschen, treffen, dat vriendelijk zonnelicht de goede gezindheid uit den wilden aard te voorschijn roepen zal. Zullen wij het thans Hylkema niet toestemmen, dat hier gesproken mag worden van vertolking van ‘denkerreligion’? Maar nu brandt iemand uit onze dagen reeds de uitroep op de lippen: waarom dan nog dat verwarrende, waarom dan nog telkens dat aan de geijkte termen gebondene, waarom vertoont Luyken zich niet geheel en onbewimpeld zooals hij is? Dit echter is spoediger door ons gezegd, dan door Luyken gedaan, die natuurlijk nog op velerlei wijze aan de sfeer zijner dagen gebonden was. Zegt ge ook tegen een vlinder, die half ontpopt is: ‘vlieg weg’? Heb geduld. Als hij geheel bevrijd is, zal hij, ook zonder uwe aansporing, de wijde ruimte insnellen, en het omhulsel laten voor wat het is. In alle tijden, vóor en nà de Génestet, zal de verzuchting: ‘Geef ons natuur en waarheid weer’ worden geslaakt. Luyken gaf destijds als nieuwlichter er reeds aan gehoor; wij in onze dagen zullen zeggen, dat Van Eeden het doet, als hij in scherpe trekken de Oude Ziel aldus etst:

Ellen (pag. 103):

> Een mensch kruipt over d'aarde, arm en blind,
> En zoekt zijn brood en loopt en lacht en spreekt,
> En speelt zijn leventj' als een klein, druk kind, -

Van Eden grijpt ons aan. Wat is die arme, blinde mensch nietig, wat kruipt hij! Toch is er geen sprake van hooghartig oordeelen en veroordeelen; evenmin van verkettering en verdoeming, die dikwerf tot tegenstand prikkelen en de gedachte doen opkomen: als er in 't geheel geen goed meer in mij is, dan... Integendeel, door de zachtmoedigheid van het oordeel is het den lezer alsof iemand, die dieper schouwt dan gij, u uzelven laat zien in alle armelijkheid... en onder den indruk hiervan wordt weder de vurige begeerte in u versterkt om niet te verzinken in het ‘leventje spelen’; maar u òp te werken tot het ‘Leven’. Schijnt in deze verzen niet iets van de matglanzende pracht van een parel? Waarheid, schitterend als diamant, springt u tegen in het zeer juist geziene verband met hetgeen volgt:

De mensch kruipt over d' aarde, arm en blind
En zoekt zijn brood en loopt en lacht en spreekt,
En speelt zijn leventj' als een klein, druk kind, -

Totdat één Vonk zijn dorre Ziel ontsteekt
En ook in hèm de Wereldbrand uitbreekt
En hij zijn' God bij 't licht dier Vlammen vind. -

Sommigen toch meenen, dat de mensch zich in zijn ouden toestand erg ongelukkig moet gevoelen. Dat is het, wat zijne klassieke uitdrukking vindt in het: ‘de goddeloozen hebben geen vrede, spreekt de Heer.’ De ervaring leert echter, dat zij zich zeer behagelijk kunnen bevinden, zij spelen en lachen dikwerf druk. Eerst als de Vonk de dorre ziel ontsteekt, het hoogere zijne intrede doet, bemerken zij, hoe droevig het te voren met hen was gesteld. Thans komt innerlijke strijd, onvrede, brand, maar bij welks vlammenlicht de mensch zijnen God vindt.

Ongemerkt naderen wij de ziel in haar nieuwen staat.

Luyken (pag. 17).

Wij cieren schoon een eeuwigen geest
Met hooge verwen, uyt Godts wesen,
't Syn geest gedachten soo ghy 't acht,
Geen dromen noch geen beuselingen,
Maar ware wesentlycke dingen,
Die gryp'lyck zyn, bestaende uyt kracht.

ô Sacht ghy 't kleedt, het lyf der Zielen,
Soo dun en klaer als kristalyn,
Doorvloeyt van d' eeuwige sonneschyn,
Ghy soudt voor dese schoonheyt knielen;
Wy ruylden met geen Koninghs wyf,
De syde, 't Purper en Scharlaken,
En konnen haer soo schoon niet maken
Al was 't van goudt en peerlen styf.

Wanneer Liefde, als de Vonk, valt in de ziel, dan luidt het bij van Eeden van die verschijning, dat zijn is:

Ellen (pag. 22).

God's Zon doorbrekend in een schimmenrijk -
Het droeve volk van deze donk're Ziel
Heeft niet geweten wat het zonlicht is,
Nu schuilt het ver en blijft zeer angstig stil,
Zoolang uw heil'ge glans de ruimte vult
Van mijn diep binnenst, waar nooit Licht in viel.

God! was dit hier zóó groot! dit wist ik niet,
Is dit mijn ziel, dit hooge schoone Huis,
Waar alles straalt en flonkert, waar goudwaas
Opwolkt langs donkerrotsige gewelven,
Hoog als de nacht, waar diamanten hangen
Stil flonkerend in den gloed, goud-ader blinkt
In brokkeligen wand van witten steen?

Zullen wij Luyken billijk beoordeelen, dan moeten wij natuurlijk in de eerste plaats rekening houden met zijne eigenaardige gemoedsrichting. Hij predikt de ijdelheid van het aardsche. Hij veracht het wereldsche, ja wil zelfs geen schilderijen meer maken, daar ze slechts dienen om de kamers op te pronken. Van zijn standpunt is dus de tegenstelling met het koningswijf zeer juist. Ons is het beeld niet aangenaam. Als Carmen Sylva, Roemenië's koningin, in staatsiegewaad verschijnt, hindert dit ons niet, tenzij het kleed smakeloos mocht zijn. Veeleer komt het ons voor, dat iemand met rijke ziel, vol geestelijke schoonheid, ook wat uiterlijke kleedij betreft, in overeenstemming behoort te zijn met het innerlijk. Aan den anderen kant zijn wij ook weer geneigd veel, ja alles, over het hoofd te zien, als wij weten welk hart onder een versleten mantel klopt, zoo goed als ook

Socrates' vrienden onder het terugstootend uiterlijk van hunnen leermeester den superieuren geest wisten te waardeeren. Doch de koningsvrouwe mag - waar bij Van Eeden de *verrassende* tegenstelling tusschen oud en nieuw genoeg voor zich zelve spreekt - ons niet weerhouden het krachtige en schoone in Luyken's vers op te merken. Hoe bewonderenswaardig wordt dan ‘ô sacht ghij 't kleedt, het lyf der zielen, soo dun en klaer als kristalyn, Doorvloeyt van d' eeuwige sonneschyn’ voorbereid door:

> 't Syn geest gedachten soo ghy 't acht,
> Geen dromen noch geen beuselingen,
> Maar ware wesentlycke dingen,
> Die gryp'lyck zyn, bestaende uyt kracht.

Het is met den vollen nadruk, op deze woorden gelegd, dat ik mijne vergelijking van Luyken en Van Eeden wil besluiten. Niet licht toch kan de waarde van die ‘wesentlycke dingen’ worden overschat. Met exacte kennis, hoe uitnemend op zich zelve, moet, zal ‘es geben einen guten klang’, *verdieping van het zieleleven* gepaard gaan. Hiertoe zal kunnen medewerken, dat thans naast den modernen dichter ook Luyken in zijn keurig oud gewaad voor u kan liggen op uwen lezenaar.

In den fraaien bundel *Stichtelijke Lectuur* van Huet verhaalt deze, hoe hij een spoorreis ging doen en in de kussens van den coupé gedoken, zich verdiepte in.... Thomas à Kempis' Gulden Boeksken. Grooter contrast, voelde hij, was haast niet denkbaar dan tusschen de kalme rustige contemplatie van Thomas en het jagende wielgeratel van het moderne ijzeren ros. Te midden van 's werelds geraas toch ver van 's werelds gewoel. Wilde Huet de sfeer van Thomas gaarne inruilen tegen het woelen en werken van onzen tijdgeest? Geenszins, maar Thomas' gedachten heilzaam laten inwerken op de onze, dàt ja zeker en met innige dankbaarheid. Wie nog eens op gelijke wijze wil gaan zitten met een boekje in een hoekje, dien zal het niet berouwen, *al gevoelt hij zich meer kind van dezen tijd*, met Jan Luyken te hebben kennis gemaakt.

R. VAN DER VEEN.

Dramatisch overzicht.

Stadsschouwburg: Théâtre Antoine. Au Téléphone, pièce en deux actes de MM. André de Lorde et Charles Folley. - L'enquête, pièce en deux actes de M. Georges Henriot. - Depuis six mois, comédie en un acte de M. Max Maurey.

Het zal welhaast twintig jaar geleden zijn dat Parijs voor het eerst hoorde van zekeren ‘employé à la Compagnie du gaz’, met name Antoine, die, na met zijn vrienden en vriendinnen als liefhebbers comedie gespeeld te hebben, onder den naam *Théâtre libre* een vereeniging had gesticht met het doel stukken te vertoonen, die, door het onderwerp of den vorm uit den toon vallend van de gewone tooneelstukken, elders niet te zien waren. In de correspondentie, welke Antoine in die jaren nu en dan voerde met Francisque Sarcey, voor wien hij destijds de grootste vereering had, zegt hij van den auteur van een der door hem opgevoerde stukken, waarover de criticus van de *Temps* niet goed te spreken was: ‘Les directeurs lui ferment leurs portes. J'étais donc tout à fait dans mon programme en ouvrant les miennes toutes grandes’.[1)]

Met weinig middelen begon Antoine zijn werk in een obscuur zaaltje van de passage de l'Elysée des Beaux-Arts, speelde daarna in het Théâtre Montparnasse, in het Théâtre des Menus Plaisirs en in het Théâtre de la Porte Saint-Martin de stukken der jongeren van dien tijd, van Ancey, Bergerat, Courteline, Darzens, Decaves, Méténier, Lavedan en anderen, totdat hij in 1897 het waagde in het oude, maar herbouwde Théâtre des Menus Plaisirs op den

1) Francisque Sarcey. Quarante ans de théâtre. Vol. VIII, p. 254.

boulevard de Strasbourg een eigen schouwburg te stichten onder den naam *Théâtre Antoine*. ‘Le Théâtre Antoine’ - zoo luidde het in de circulaire, waarmede de stichter zijn nieuwe onderneming aankondigde - ‘n'a pas d'autre objet que de recommencer, au profit des jeuues d'aujourd'hui, l'oeuvre entreprise naguère par le Théâtre-Libre, et grâce à laquelle une légion d'écrivains dramatiques dont quelques uns sont aujourd'hui des maîtres, a pu naître et se former.’ De vereeniging werd gesticht, in den vorm van een commanditaire vennootschap, voor den tijd van 14 jaar, tot 18 Augustus 1911. ‘M. Antoine’ - zoo heet het in de acte van oprichting - ‘apporte dans la société, à laquelle il donnera tout son temps, son industrie et ses aptitudes spéciales.’ Het kapitaal bedroeg 120.000 franken. Van de te maken winst komt de helft aan den heer Antoine, de andere helft aan de commanditaire vennooten.

De eenvoudige, maar goed ingerichte schouwburg op den boulevard de Strasbourg, waar de plaatsen goedkooper zijn dan in eenigen anderen Parijschen schouwburg en geen bespreekgeld betaald wordt, werd spoedig populair. Negen jaar lang heeft Antoine er hard gewerkt en hard laten werken en, getrouw aan zijn programma, de belangrijkste werken der jongeren, als Francois de Curel, Maurice Donnay, Brieux, Georges Ancey, Pierre Wolff, Maurice Barrès, voor het voetlicht gebracht. Al zit bij de keuze van het repertoire geen rechtstreeksche partij-tendenz voor, toch kon Camille Mauclair met recht verklaren: ‘Antoine est l'homme qui a su poser la question sociale en face de la société capitaliste, sans intermédiare, apportant ainsi au parti [socialiste] grandissant un appui précieux et constant.’

Een overtuigde is de directeur van het Théâtre Antoine en een die, zich zelf niet ontziende, ook hen, die onder hem werkzaam zijn, niet pleegt te ontzien. Steeds op de bres, heeft hij, rusteloos arbeidende, een troep weten samen te stellen, te dresseeren en bijeen te houden, waarbij geen vrouwelijke of mannelijke ster boven de anderen uitblinkt, maar waarvan al de leden, in meerdere of mindere mate, hun taak vervullen met die toewijding, welke de groote kracht is van hun aanvoerder.

Maar nu kan het niet anders of het beginsel, waarvan Antoine uitging bij de stichting van het Théâtre Libre en dat hij tot op

den huidigen dag niet verloochent: die stukken voor het voetlicht te brengen, welke elders geen onderdak kunnen vinden en datgene te zien te geven wat men elders niet ziet, - het kan wel niet anders of dit beginsel leidt soms tot de samenstelling van een programma, dat meer curieus en ongemeen dan uit een artistiek dramatisch oogpunt van beteekenis is.

De voorstelling van 11 Mei in den Amsterdamschen Stadsschouwburg gaf ons een *spectacle coupé*, bestaande uit drie stukjes, waarvan de eerste twee reeds eenige jaren tot het repertoire van het Théâtre Antoine behooren.

Het laatste, *Depuis six mois*, de geschiedenis van een meneer, die ten einde een pretext te hebben om met zijn vrienden in het restaurant te dineeren, de gewoonte heeft de dienstboden, die zijn echtgenoote gehuurd heeft, door geld te bewegen haar dienst na vierentwintig uur op te zeggen, wat tot extravagante tooneelen aanleiding geeft, is een stukje zoo weinig geestig en zoo geheel ontbloot van observatie, dat ik het uitbundig gelach van het publiek bij de vertooning van dit vodje liefst beschouw als het gevolg van een *détente* na de zenuwachtige spanning, waarin de verschrikkingen van de voorafgaande stukken de gemoederen gebracht hadden.

Au téléphone heeft aan de op zich zelf vrij orgineele vinding, misschien ook aan den persoon van den schrijver, André de Lorde, den stiefzoon van Mounet-Sully, een zekere vermaardheid te danken. De telefoon, die op het tooneel gewoonlijk dienst doet tot het verkrijgen van qui-proquo's en zotte verwikkelingen, wordt hier gebruikt om een akelig geval nog akeliger te maken. Een echtgenoot, die zoo pas zijn gezin in zijn zeer afgezonderd liggende villa heeft achtergelaten om bij vreemden in een op eenigen afstand gelegen stadje den avond door te brengen, wordt daar, terwijl hij na den eten zijn ‘pousse’ savoureert, telefonisch opgeschreld door zijn vrouw, die angstig geworden is door verdachte geluiden. Hij tracht haar gerust te stellen, maar als hij dan aan de telefoon luistert, hoort hij dat er in zijn villa werkelijk onraad is en komt hij door de kreten, die de telefoon hem overbrengt, tot het besef dat daar ginds zijn vrouw en zijn kind vermoord worden, terwijl hij het vreeselijk drama op een afstand bijwoont, zonder bij machte te zijn hun te hulp te komen...

Wanneer men dat zoo leest of hoort vertellen, lijkt het geval buitengewoon tragisch. Het is zeer mogelijk, dat er personen zijn, die, alleen door de gedachte aan hetgeen daar op het tooneel aan het andere eind van de telefonische verbinding heet te geschieden, in een toestand van spanning en ontroering worden gebracht. Mij echter lijkt het geval voor een dramatische uitbeelding zoo ongeschikt mogelijk. Niet alleen dat wij, publiek, van den angst der in de villa achtergelatenen niets zien, en van de noodkreten der vermoord wordenden niets hooren; maar wat ons daar door een derde, den voor de telefoon geplaatsten echtgenoot, van het vreeselijk geval wordt overgebracht is, uit den aard van den toestand waarin deze wreed gemartelde zich bevindt, zoo onduidelijk, zoo verward, hij uit zich op het kritische moment van den moord in zulke rauwe, ongearticuleerde kreten, dat wij moeten raden naar hetgeen er eigenlijk geschiedt. Daaraan schrijf ik het dan ook toe, dat het geval en de vertooning mij, wien een tragisch voorval op het tooneel anders gemakkelijk ontroert, volkomen koud liet....

Geheel anders was de indruk, dien ik ontving van *Une enquête*. Hier is door eene aaneenschakeling van meer of min waarschijnlijke gebeurlijkheden een effect van aangrijpende tragiek verkregen, de tragiek van het geval van Sophocles' *Koning Oedipus*. Niet ongelijk aan den rampzaligen koning van Thebe, komt de rechter van instructie, geroepen den dader op te sporen van een moord, gepleegd op den president van de rechtbank, nadat hij reeds meent de hand op den schuldige gelegd te hebben, door opmerkingen van den advokaat van den beschuldigde en door wetenschappelijke mededeelingen van den geneesheer, van stap tot stap tot de overtuiging, dat hij, rechter van instructie, die lijdende is aan epilepsie, in zulk een toestand, waarin de lijder daden verrichten kan waarvan hij zich later niets meer herinnert, onbewust de noodlottige daad gepleegd heeft; dat hij zelf dus de moordenaar is dien hij zocht.

Van dien rechter van instructie heeft Antoine eene schepping gemaakt, die niet te overtreffen is. Van het oogenblik af dat hij zijn griffier gelast den verdachte binnen te laten, en dezen aan een scherp verhoor onderwerpt, laat Antoine u niet los. Met een scherpte van blik, een kracht van dialectiek, een zelfbeheersching ook waar hij zich verontwaardigd toont tegenover de pertinente

ontkenning van den beklaagde, voert hij de instructie met een onvergelijkelijk meesterschap. Geen woord, geen blik, geen gebaar ontgaat den toeschouwer, zoo wordt hij door dit spel, dat geen spel meer is, geboeid; en elk gebaar, elke blik, elke intonatie is zoo als men ze onder die omstandigheden niet anders denken kan. Maar nu komt, in het tweede bedrijf, het oogenblik, waarop de rechter in zijn overtuiging aan het wankelen wordt gebracht, waarop de schuld van den beklaagde niet meer scherp omlijnd voor hem staat, en hij het zoo stevig in elkaar gezette getimmerte der beschuldiging ziet waggelen en ineenstorten. Voor den beklaagde van straks treedt, langzaam maar met onverbiddelijke zekerheid, een in de plaats, die niemand anders zijn kan dan hij zelf. De verschillende aandoeningen, welke de koele beschuldiger van daar even doorloopt tot hij gefoudroyeerd neervalt, geeft Antoine weer met een schakeering en stijging, met een soberheid van middelen en een natuurlijk gevoel, die diep ontroeren.

Moge het al waar zijn, dat een man als Antoine zijn groote kunst behoorde te stellen in dienst van werken van dieper beteekenis en hooger kunstwaarde, bij de herinnering aan zijn spel als rechter van instructie in *L'enquête* is er geen plaats voor critiek op het stuk, maar enkel voor onverdeelde bewondering van een zoo artistieke schepping.

J.N. VAN HALL.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XII.
Aanteekeningen bij hedendaagsch dichtwerk.

***Julius de Boer*. De Schoone Verbeelding. (W. Versluys).**
***P.J. van Baarda*. Eerste Verzen. (H. Meulenhoff).**
***Marie Metz-Koning*. Verzen. Tweede Bundel. (C.A.J. van Dishoeck).**
***Annie Salomons*. Verzen. (C.A.J. van Dishoeck).**
***J.H. de Veer*. De Stilte. (D'Wilde Horzel).**
***Giza Ritschl*. Gedichten. (W. Versluys).**

Jacques Perk zong:

‘Het zuidewindje suist door zwarte twijgen
En kust het slapend dons der zangers teeder, -
De zilvren boomen wiegen heen en weder,
En doen hun schaduw met hen mede nijgen.

Een stille zwoelte komt uit de akkers stijgen,
Een koele stilte daalt op donzen veder, -
De zilvren nachtzon sprenkelt droomen neder,
En lacht van liefde in eeuwig-lachend zwijgen:

Mathilde sluimer! Zomernacht doet droomen,
En zomerdroomen zijn van manestralen,
En manestralen zijn als liefdestroomen:

De liefde doen zij uit den hemel dalen,
En dalen in de ziel, die zij vervromen:
Is liefde dwaling, kan men zoeter dwalen...?'

Zoo schreef hij, en hij zag, dat hij een wonderschoon gedicht had gemaakt.

Hij had geschreven over den zuidewind, over de wiegende boomen, over de 'zangers' die sliepen op hun takken, over droomen in den zomernacht en manestralen, over de liefde en over de ziel en over den hemel...; maar was 't wel hierom, dat zijn gedicht zoo schoon was geworden?

Neen, zegt een kunstkenner, het was om de mooie uitdrukkingen, die hij voor dit alles vond: dat hij bij-voorbeeld de maan 'zilv'ren' noemde en de stilte deed dalen als op 'donzen veder', het was om het mooie vloeien van de verzen, en om de mooie rijmen, en om al de alliteratie's...

Zoo zal 't wezen; mogelijk komt de mooiheid door 't een zoowel als door 't ander.

Maar nu heb ik hier een sonnet van een der bovenvermelde dichters, waarin eveneens gesproken wordt van droomen en maanlicht, van de liefde en van de ziel en van den hemel; ook hier heeft de maan een 'zilv'ren glans', ook hier zweeft de avondschaduw met 'donzen veder', en de verzen vloeien net zoo mooi, en aan alliteratie's is er geen gebrek; waarom zou het dus niet een even schoon gedicht wezen?

'Nu d'avondschaduw zweeft met donzen veder
Op 't sluim'rend woud in droomen neergevlijd
Zie 'k aan de kimme maan en sterren weder, -
Wier zilv'ren glans mijn Lief langs d'oogen glijdt.

Weer zingt een merel door de scheem'ring teeder
Haar zang in zuiv're klanken wijd en zijd,
Tot waar wij luist'rend dwalen, heen en weder,
Aan bosch en duinenrand in 'n tooverkring geleid.

Een klankmysterie zweeft door 't droomen henen
Van ons en 't sluim'rend woud, van duin en zee...

Hun Lief, zoolang en lied en licht verleenen
Hun hemelglans op aard' droomen wij mee...

Nu 'k u zóo schoon zie door dat licht beschenen
Daalt in mijn ziel een goddelijke vreê.'

'Jawel,' zegt mijn kunstkenner, 'maar dat vind ik toch lang zoo mooi niet, want de rijmen zijn niet zoo rijk en verscheiden, en trouwens...'

Gij hebt gelijk, doch hier heb ik nòg een sonnet, van weer een anderen dichter van het lijstje; het handelt wel niet over boomen en vogels, maar de zee is een niet minder poëtisch onderwerp...; de maan is er overigens ook 'zilvren' in, de rust 'daalt' er evengoed als 'donzen veder', én... het heeft bijna geheel dezelfde rijmen als Perk's gedicht:

'De lenteavond daalt op duinentoppen
en stilte droomt in zoete *droomen neder*,
en met een trage deining *heen en weder*
gaan murm'lend zacht, de witte golvenkoppen.

Het mooie zonnegoud gaat zachtkens kwijnen
en *kust* voor 't laatst de blanke wolkjes *teeder*,
zacht zinkend, *daalt* de rust *als donzen veder.*
- Ver op het blauwe veld, de sterren schijnen -

mijn ziel, hoe gaat ge nu zoo stil aan '*t droomen*
als over golven zilvren stralen *dwalen*
hoe ziet ge nu die fantasieën *komen*

die lucht en blinkend op me neder*dalen*
en die bij teeder maanlicht zich niet *schromen*
maar angstig vliên bij helle zornne*stralen*.'

Onze kunstkenner vliegt op over die schándelijke imitatie... maar wij noodigen hem vriendelijk uit, nog even te gaan zitten en ons aan te hooren.

Wil voor een oogenblik den factor der beïnvloeding elimineeren; wil voor een oogenblik de drie gedichten beschouwen als waren ze, toevalligerwijs in min of meer gelijke bewoordingen en wendingen en rijmen, geheel onafhankelijk van elkaar ontstaan; wil

ze beschouwen zóó als ze ieder voor zich *zijn*, zonder overwegingen van anderen aard.

Zóó bezien, zijn de twee sonnetten der epigonen dichtwerk van een in onze hedendaagsche letteren veel voorkomende soort, die men nu niet hemelhoog verheft, maar toch gaarne als ‘goede verzen’ prijst - terwijl men hun maker een dichter heet, ‘die er mag wezen’; en niet zonder reden: verzen als deze zijn volstrekt niet onleesbaar van allerlei taal-geknoei en rijm-gescharrel en verwrongen zinsbouw; ze klinken zoo wel vloeiend, ze zien er zoo wel zacht en hoog en gevoelig uit, ze hebben een air van aangename zuiverheid, ze hebben zelfs zoo-genaamde ‘mooie regels’:

> ‘Wier zilv'ren glans mijn Lief langs d'oogen glijdt.’
> ‘Haar zang in zuivre klanken wijd en zijd,’
>
> of: ‘Als over golven zilvren stralen dwalen.’

Kijk eens aan, wat een qualiteiten al niet!

Vergelijk bij zulke ‘goede verzen’ eens de nog minder zeldzame ‘slechte verzen’, die ten behoeve van hun mislukkend rijm en hakkelend metrum geschreven zijn in een allerdroevigst Hollandsch, dat wat verwarde visie's en een troebel gevoel niet dan gissen laat!

Maar nu komen hier twee voorbeelden van die gemeenlijk opgeld doende gedichten-soort bij ongeluk vlak in de buurt van een stukje echte kunst...

Beluister Perk's heerlijk zuiveren, lichtenden ‘Avondzang’, hoor hoe fijn en zeker zijn aanslag is, hoe eenvoudig en doordringend zijn plastiek, hoe teeder-rijk zijn rijmen-ruisching, hoe zacht-grandioos zijn melodie, - en zie dan hoe dun en bleek het eene, hoe hol het andere van de beide navolgers-gedichten wordt, ofschoon ze met dezelfde motieven werken, met dezelfde rijmen, ofschoon de gang van hun gedichten uiterlijk wat heeft van Perk's vers-beweging.

Hieruit blijkt nog weer eens met proefondervindelijke duidelijkheid, dat de schoonheid van een vers niet alleen niet bestaat in de schoonheid der behandelde onderwerpen, maar ook niet in den schoonsten tooi van woorden en klanken.

De schoonheid van een vers bestaat in dien stroom van innigheid, in dat levens-magnetisme, dat, naar den aard van dat leven, op díe en geen andere wijze de woorden tot elkander trekt, in die

en geen andere figuren de rijen van woorden schaart om elkaar, de rijmen wekt op die en geen andere plaats, na die en geen andere voorafgaande klanken, in die en geen andere rhythme-lijn als aan een buigenden halm vonkelend, en onderling de rijmen tegen elkaar zet, tegen elkaar aan doet kleuren, in dat en geen ander accoord.

De schoonheid van een vers bestaat in dat eenvoudige wonder, in die wonderbaarlijke Alchemie, die de glanslooze looden woorden doet òm-vloeien in 't zuivere goud van het gezang, - in dat verheven mirakel-met-de-taal, waarvan de priesters zelve het Geheim niet kennen.

De terzinen bijv. van Perk's sonnet zijn van een verrukkende schoonheid, nietwaar?

Is 't omdat ‘stralen’ - ‘dalen’ - ‘dwalen’ zulk een klankvol rijm is?

Niet daarom opzichzelf. Doe ‘stralen’ enz. afwisselen met ‘haken’ - ‘raken’ enz. en 't kan een heel leelijk en vaal rijm worden. Maar het behóeft ook weer niet, in dat geval, leelijk te zijn... het kan bijv. obsedeerend moeten werken met een door hamerende onophoudelijkheid pijn-doenden schamp-klank.

Hier echter wordt nu ‘stralen’ enz. afgewisseld door ‘droomen’ enz., in warm en kleurig accoord.

Doch dat het ook dit accoord opzichzelf niet is, waaraan Perk's terzinen hunne schoonheid danken, dat blijkt uit de terzinen van het tweede onzer toets-sonnetten, dat eveneens, geheel op dezelfde wijze, en met alleen een kleine verschikking in de rijm-wóórden, ‘droomen’ - ‘komen’ - ‘schromen’ dooreenweeft met ‘dwalen’ - ‘dalen’ - stralen’... en, er volstrekt niets mee bereikt!

Neen, rijmen en rijm-accoorden, teedere gevoelens en beeldende woorden, inzichzelf waardelooze dingen, zij zijn evenzoovele schoonheden in Perk's sonnet, omdat zij alle opgenomen zijn in de ééne schoonheid van die verzen, omdat zij alle drijven en stijgen op dien innerlijken stroom, die de doode taal tot een hemelsch leven heft.

Schoon zijn die terzinen, omdat er staat - en de opgaande *o*-stroom wordt nog getemperd door den zachten ‘nacht’-toon:

> ‘...Zómernacht doet dróómen...’

- omdat dan de voller door-komende *o* ontluikt en ópengaat op de zacht-stralende *a*'s van ‘manestralen’:

‘En zomer-droomen...’

(geen ‘nacht’ scheidt meer ‘zomer’ en ‘droomen’)

‘En zomer-droomen zijn van mánestrálen’

- en omdat dáárna de op-ruisching weer óver-stijgt in volgenden regel, stralender nog aanvangend met het in klimmende vervoering herhaalde: ‘En manestralen...’, om dan op te gaan in het zilveren geluid van het woord ‘liefde’, de liefde, die wijd zich uitbreidt tot liefde-stróómen’:

‘Én mánestrálen zijn als líefde-stroomen...’:

- en omdat het dan is, of, een koor heen-geruischt, er een sopraan jubelende alleen blijft in mystieke glorie:

‘De liefde doen zij uit den hemel dalen’

en zich verinnigt, rein en diep, tot de stillere extase die herhaalt:

‘En dalen... in de ziel, die zij vervromen...’

- een koele nachtwind, lijkt 't, strijkt den dichter langs de wang, hij richt het hoofd op, en, half nog in zijn schoone droomen verloren, half bewust geworden, doet hij de vraag van den gelukbezwijmden mensch, die, ontwakende, zijn schoonheid, al wáre zij logen, koesteren blijft, - de vraag:

‘Is liefde dwaling, kan men zoeter dwalen...?’

Eenige belangwekkende punten-van-vergelijking met de twee andere sonnetten, bieden ook de *kwartijnen* van Perk's ‘Avondzang’:

‘Een *stille zwoelte* komt uit de akkers stijgen,
Een *koele stilte* daalt op donzen veder, -’

hoor hoe 't teeder klankenspel van ‘stille zwoelte’ en ‘koele stilte’ de opstijgende *zwoelte* en de dalende *koelte* zich mengelen doet en één worden in de *stilte* van den maannacht.

Voel hoe de koelte daalt ‘op donzen veder’, d.w.z. ze is niet kil, de koelte, maar ze is zacht, ze doet aan als ware de lucht een etherisch dons, dat koel zou zijn en daalde....

Maar de epigoon schrijft:

'Nu d'avondschaduw *zweeft met* donzen veder'

en het is, waar de avondschaduw wordt voorgesteld als *zwevende met*.... de traditioneele vlerken, welke, in de poëzie, de nacht, de schemering en de schaduw gedúrig van elkander leenen, - een banaliteit.

En de regel van den anderen epigoon:

'*Zacht zinkend*, *daalt* de rust *als donzen veder*'

is niet veel beter.

De rust 'daalt' hier als de stilte bij Perk, maar niet 'op donzen veder', d.w.z. zacht, maar '*als* (een) donzen veder'. Wat bij Perk een *in beeld gebrachte sensatie* was, vergrooft zich hier tot een *vergelijking*, die alle innigheid mist, en, miste zij die niet, nog noodeloos achteraan zou komen, daar er alreeds gezegd wàs, in denzelfden regel, èn dat de rust daalde, 'zonk', èn dat zij 'zacht' zonk.

Zie dan nog de plastiek van Perk's gedicht, fijn en vast in al den eenvoud van hier en daar een enkel woord: de 'zilvren' boomen 'wiegen' voor hun 'mede-nijgende' schaduw, maar binnen-in zijn 'zwart' de twijgen, waardoor het zuidewindje suist en kust het onzichtbaar, het 'slapend' dons der vogels; boven den aardgeurenden akker hangt de maan in bizonderen luister: 'de zilvren nacht-*zon*'....

En wat is nu de plastiek van die andere verzen?

De eene poëet ziet het sluim'rend woud 'neergevlijd' (?), ofschoon hij niet van verre, maar aan den 'boschrand' staat, 'neergevlijd' 'indroomen'; dat klinkt heel courant, maar 't is geheel zin- en gevoel- en visie-ledig. Hij ziet verder 'aan de kimme maan en sterren weder,' zooals bij zijn collega 'ver op het blauwe veld de sterren schijnen', al 't geen men voor notificatie aanneemt.

De ander ontwaart nog 'het *mooie* zonnegoud', wat ik graag wil gelooven, en 'de witte golvekoppen', die, let wel, 'met trage deining *heen en weder* gaan', wat beslist onwaar is: het *water* vloeit wel toè en àf, maar de witte schuim-lijnen rollen alleen áan.

Ik hoop, zoo niet te hebben aangetoond, dan toch te hebben doen gevoelen - becijferen laat de poëzie zich nu eenmaal niet - dat schijnbaar vrij goed dichtwerk, dichtwerk zooals er zeer veel

geschreven wordt en au sérieux genomen, dat dit in 't geheel niets blijkt, niets, zoodra men 't houdt bij enkele waarlijk schoone verzen.

Waarom wij het feit der hier wat al te *zichtbare* navolging rustig buiten beschouwing konden laten, is duidelijk genoeg; er wordt zóóveel op Perk's ‘donzen veder’ gezweefd, gezwaaid op Kloos' ‘vlammenwieken’ en gedreven op het ‘vleugelkleppen’ van Hélène Swarth, dat zoetjes-aan dit daadwerkelijk gebruik van andermans veêren niet langer - en misschien terecht - als een ‘hoofdzonde’ wordt aangemerkt; het is immers een verschijnsel van alle tijden en alle literaturen geweest, dat groote voorgangers navolgers hebben gevonden, dat het geluid van den voorganger voor een geheel tijdperk de grond-toon werd, waarop zich de verschillende temperamenten der navolgers in lichter of donkerder noten schakeerden?

Dat hier de navolging, vàn een zekere gelijkenis in den gang der verzen, in de constructie van het gedicht, in de manier van zien en voelen en verbeelden, - zooals zij gewoonlijk zich vertoont, - zich voor een keer en hoogstwaarschijnlijk zonder opzet, verscherpte tot een gebruik van eendere rijm-combinatie's en woorden en groepen van woorden, - dat was, vooral omdat de verzen er op-zichzelf-beschouwd niet beter of slechter om zijn, een te verwaarloozen factor; terwijl nu eens op zeer directe wijze de geringe waarde van dit soort dichtwerk kon worden bepaald, en 't enorm onderscheid, te weinig gevoeld, tusschen allerlei geprezen dichters en dichteressen en een waarachtigen Dichter als Jacques Perk.

Is onze conclusie te algemeen?

Weet gij dan, lezer, die de boven dit opstel genoemde schrijvers uit tijdschriften of uit vroegere bundels allen of bijna allen kent, weet gíj van wie die beide sonnetten zijn? of kunt gij zelfs maar afleiden, van wie ze wel moèten zijn, omdat ze van dien of van gene nìet kunnen wezen?

Had men ze òns zoo voorgelegd, wij zouden 't niet geweten hebben.

Is 't eerste van Julius de Boer? of zou misschien Marie Metz-Koning eens aan 't schwärmen zijn geweest? of zien we den nieuweling Baarda aan 't werk? Is 't twéède soms van hem, of is het van Ans Salomons in een extra kalme bui? of is het ook van J.H.

de Veer, product van een dier rustige avond-uurtjes, waarin hij zijn gewone koffiehuiskletstoon (dien hij 'natuurlijkheid' zal noemen) wel eens voor een oogenblik vergeet? -

Wat wil het zeggen, dat wij zoo vragen kùnnen?

Dat er heel weinig zeer persoonlijke talenten zijn.

Er is tusschen dichters van den tweeden en zooveelsten rang dikwijls wel genoeg *temperaments*-verschil, om het gansche werk van den een en van den ander uit elkaar te kunnen houden; zoo hebben wij ditmaal te doen met den liefelijken Julius, de schampere Marie Koning, de vurige Ans, en den leuterenden de Veer; maar dat zijn uiterlijke verschillen; denk niet dat die onderscheidene persoonlijke geäardheden een eenigszins diepgaanden invloed gehad hebben op de factuur van hun vers....

Breng, bij wijze van zeggen, die vier verschillende karakters, den eersten door hem wat op te warmen, de tweede door haar in al haar grieven gelijk te geven, de derde door haar een Kneippkuur te laten doen, en den vierden door hem eerst eens flink in 'spreektaal' te laten uitpakken, in ongeveer dezelfde stemming, en vraag hen, ieder een sonnet te schrijven: de vier sonnetten zullen als vier druppels water op elkaar gelijken.

Ik bedoel: hun aard heeft wel van buiten maar niet inwendig hun kunst aangeraakt. Wel schrijven zij niet vriendelijk als zij woedend zijn, of treurig als ze vroolijk zijn, maar zij slaan hun woede niet zóó omhoog, zij weenen hun droefenis niet zóó uit, zij lachen hun vroolijkheid niet zóó tot u op in hun verzen, dat nu niemand meer woedend of treurig of vroolijk zou kunnen wezen en er verzen over schrijven, welke met díe verzen konden worden verward.

Men zou nooit een gedicht van Kloos kunnen aanzien voor een gedicht van Gorter; dát is de zaak.

Bij echte dichters worden tot de verste en fijnste nerven en vezels van hun kunst gevoed door het ééne lichtende bloed hunner ziel; in wat vormen die kunst zich vertoon', altijd voelt men dien éenen sterk-trillenden of zwaar-dreunenden klop.

Maar ziet ge in dat doodsch museum van de vele minderwaardige verzenmakers, dat jaarlijks met een groot aantal nieuwe collectie's wordt uitgebreid, - ziet ge, in die duffe galerijen, waar, op lange lange reeksen, in de uniforme stopflesschen

van een fabriekmatig sonnet, hun tallooze denksels en voelsels op sterk water staan, een ander onderscheid tusschen de afdeeling van dezen en de afdeeling van dien poëet, dan dat 't hier witgele slangen zijn, die ineengekronkeld zitten binnen het glas, en dáár ontzilverde visschen met een insipide open mondje....?

* * *

Julius de Boer is de schrijver van het aangehaalde:

'Nu d'avondschaduw zweeft met donzen veder'[1)]

en van heel wat sonnetten van dien aard, verzameld, met nog 't een en ander, in een bundel, dien hij 'De Schoone Verbeelding' heeft genoemd.

Die sonnetten, natuur-stemmingen voor 't meerendeel, geven in vloeiende maat en rijm wat de doorslag poëtische-wandelaar buiten zóó mooi zou vinden, dat hij, in zijn eerstvolgenden brief aan zuster of vriend, erover schrijven zou.

Door menig beminnaar van bosch en beemd, die tevens gaarne zich vermeit in den zachten klank der poëzie, zullen zij dan ook met genoegen gelezen worden.

Maar niemand zal er ooit van schrikken met dien blijden schrik, waarbij dat diepere wordt herkend, dat men gevoeld had zonder het zich bewust te worden, en dat men nìet aan zijn zuster of aan zijn vriend had geschreven.

Het zijn liefelijke verzen over de lieve natuur en de liefelijke geliefde.

Men kent wel de poëtische Duitsche photographieën - soms zijn zij engelachtig-teer gekleurd - van Psyche, die over den rand van een vijvertje kijkt, van een gaas-omsluierd juffertje op de maan-sikkel gezeten, van een meisje met een empire-jurk in

1) 'De lenteavond daalt op duinentoppen'

is van P.J. van Baarda, de schrijver van een heel klein bundeltje 'Eerste Verzen', die alle volslagen onbeduidend, maar ook niet hatelijk leelijk zijn, en *in beginsel* niet slechter dan wat van menig goedbefaamd dichter geprezen wordt.

een dennenwoud, van een rozige en blondgelokte maagd, die loopt langs een zacht-groene wei onder bloesemende meien door - aanminnige en reine photographieën, die, in zijige vloeitjes gewikkeld, onze jonge dames elkander present doen op een verjaarsvisite... men kent ze wel?

Zoo zijn de verzen van Julius de Boer, glad en helder van geluid, matig en afgerond van vorm, zacht gekleurd, en met vele zoetelijk voltooide détails; ze glimmen of ze altijd gloed-nieuw zullen blijven.

O, 't zijn beelderige verzen: woud en schaduw zijn er altijd ‘fulpen’, de vogelzang doet niet dan ‘parelen’ van bladzij op bladzij, en ‘liefelijke’ en ‘schoone’ Beelden (met een hoofdletter) treden bevallig en afwisselend tusschen de op den duur toch wat loom makende ‘droomen’, die bijna op geen enkele pagina ontbreken....

Maar kom, ik wil U onzen dichter eens op zijn voordeeligst laten zien:

> ‘Er blinken reepen gouden zonneschijn
> Door fulpen schaduwen van 't lentewoud,
> Waar, als de wind er ruischt, het zonnegoud
> Verstuift in grill'ge vormen en gelijn.
>
> Wat jubelend gezang klinkt door het hout,
> Dat echoot paarlend weer heur klanken rein!
> Hoe murmelt blij de beek en vliet langs fijn
> Bebloemde boorden door het ruchtig woud.
>
> O, blonde Lent! 'k strek d' armen naar u heen!
> Hoe gouden is uw golvend haar, hoe licht
> En rein uw oog, hoe ruischt het bloemig kleed
> Om blanke heupen, borst en armen heen!
>
> Mijn Lief, mijn Al! ik zag uw Beeld! o weet:
> Ik spreek uw Naam, ik zie uw klaar Gezicht....!’

Wel is ‘reepen’ te breed en te vlak, ‘fulpen’ te zwaar voor het lentewoud, maar regel 3 en 4 zijn werkelijk niet onaardig.

Regel 6 lijkt zoo klankrijk en zuiver, doch is die '*parelende echo*' tusschen het 'hout' niet geheel en al een *schijnbaar* mooi?

Het 'ruchtig woud' bekoort door zuiverheid en luchtigheid van zegging, maar die 'blije' beek langs 'fljn' bebloemde boorden leidt helaas weer al het poeteloerig plaatje in, waarmee de terzinen aanvangen....

Er zit geen innerlijke kracht in zulke verzen, die kracht, die juist teêr en uiterst fijn vermag te wezen zonder slapheid; er is geen levende, sappige, wellende kèrn in.

Men zou zeggen, er zweemt iets èchters door deze kwartijnen:

'Een gouden gloed siepelt door dichte twijgen
En huivert in den dauw op bloem en blad.
Een frissche wind komt door de kruinen zijgen
En jaagt de nevels over 't mossig pad.

Zie, gindsche heuvelkling die 't woud omvat
Bergt nog de morgenzon, maar reeds ontstijgen
Kievit en leeuwrik '*t gras der boschwei*, *nat*
Van nevels die er risjes parels rijgen.'

Deze verzen zijn dan ook zoowat de beste van den bundel, en de terzinen, dadelijk daarop, met hun 'bangen droomennacht' en hun 'Vrede', die ditmaal in het 'hart'[1)] 'daalt', zijn alweer in de lorum.

Hier en daar is er nòg wel een goede regel, een leesbare kwartijn (wij noemen, om enkele trekjes, een aan Jan Toorop opgedragen Dorpswinteravond) - maar dit weinige, dat trouwens nooit zich verheft tot iets waarlijk bizonders van fijnheid of diepte, is altijd verdronken in een eindeloos gerinkel en gezoem van leegen klank.

Achterin den bundel staan ook nog vrijere verzen, geschreven onder den invloed van enkele Fransche dichters; zonder den steun echter van het veilig verderdragend metrum, en niet langer teruggehouden binnen de strenge grenzen van het sonnet, loopt zijn vers los en wankelt voort in hopelooze langwijligheden.

Men zou, om dit aan te toonen, kunnen ingaan op de ietwat aanmatigende uitnoodiging, zijn 'Avond' (blz. 66) te vergelijken

1) Vrgl. den laatsten regel van 'Nu d'avondschaduw zweeft'.

met het sublieme gedichtje van Paul Verlaine ‘Le ciel est, par dessus le toit’ waaruit Julius de onbeschaamheid heeft eenige regels boven het zijne te zetten: het fijne, aangrijpende versje van vier kleine simpele coupletjes, is in het de-Boersche namaaksel verslonsd tot acht ‘heel zachte’, ‘roerlooze’ ‘pure’, droomende’ en ‘moewe’ strophen, die er niet dan de lompe parodie op zijn.

Ook de wijsgeerig bedoelde gedichten, om die streek van den bundel met een motto uit Hegel en Grieksche-letter-nummering opdagend, - ook díe latere gedichten, van inhoud minstens onbeteekenend, zijn, als verzen, gestommel.

Dáárbij vergeleken, zijn zijne natuur-en-liefde-sonnetten ‘juweeltjes’ van welluidende helderheid.

* * *

‘Als lava, wit-gloeiende lava stroomt
Het lied uit mijn ziel die van goden droomt;
En het stroomt naar het lage leven heen,
Waar het stolt tot zacht-grijze lava-steen,
Dáárvan snijd ik mijn beeldjes in vreemden tooi...
O, de menschen vinden mijn koopwaar wel mooi;
Maar ze zeggen: dit kopje kon zuiverder zijn;
En dit randje is niet af; en dit lijntje is niet fljn...

En ik ga langs die menschen met vreemden lach,
Als een man die nooit zijn geboorteland zag;
Want ik hoor in mijn ziel, waar de lavastroom kookt,
Hoe met dondrend geweld er een godenschaar spookt,
Die zal rijzen in harnas, met blinkend zwaard,
Die zal rijden de lucht door met razende vaart,
Die zal gieren een godlijken goden-storm
Om de menschen, die prijzen[1)] mijn lied naar den vorm.’

Marie Metz-Koning kan gerust zijn: ik zal de laatste wezen om haar spokende goden op te stoken, met hun meer dan kannibaalsch misbaar haar weer een aanval van die vréése lijke hoofdpijn te bezorgen, waarvan zij hier vertelt.

1) Bedoeld is - zie regel 6-8 - ‘beöordeelen’. Dit tot goed verstand der zaak.

Want niet ìk zal klagen over den ‘vorm’ van haar ‘lied’; ze zal mìj niet hooren zeggen, dat dit ‘randje niet af’ is en dat ‘lijntje niet fijn’.

Er zíjn wel heel wat randjes opgeplakt inplaats van uitgehouwen, en menig lijntje ìs wel niet fijn, en zelfs zeer grof, - maar iets ànders en belàngrijkers is er grof en onecht... iets anders en belangrijkers is oorzaak, dat geen nòg zoo volmaakte vorm zou baten.

Intusschen is dikwijls de ‘vorm’ van Marie Metz' poëzie patént. Niet alleen is haar technische vers-vaardigheid grooter dan meestentijds wordt aangetroffen, maar ook geeft zij nu en dan blijk van gevoel en gehoor voor de taal; niet alleen hanteert zij maat en rijm gewoonlijk met lenigheid, weet zij op tamelijk ongedwongene wijze hare beelden in te voeren, zit er bepaald compositie in haar beheerschte gedichten, maar bovendien verrassen, binnen dien vaak knappen vers-vorm, van tijd tot tijd allerlei aardige of zelfs mooie woordvondsten en rake klank-combinatie's den lezer, die zich gaarne in kunstig taalsmeedwerk verlustigt. Haar techniek is doorwerkter dan die van de Boer of van Annie Salomons of van de Veer, en haar taal is oneindig rijker dan die van Giza Ritschl.

Hoe komt het dan toch, dat haar meeste verzen, zoo ze den lezer niet koud laten, irriteeren inplaats van ontroeren, - dat, ondanks de hoedanigheden, die ook in haar dichtwerk te erkennen vallen, de criticus in deze 140 pagina's zoeken moet naar de bladzijde, waarvan hij zeggen kan: hier is iets gaande van levende poëzie, deze dichtregels beginnen nu te lijken op *verzen?* - -

Eens, in een dezer Overzichten, hebben wij, enkele onzer schrijfsters besprekende, de onderscheiding gemaakt tusschen ‘dames en vrouwen in de literatuur’, het waarlijk Vrouw-zijn in hare geschriften niet als reeds opzichzelf een literaire verdienste aanmerkend, maar als den wezens-staat, van waaruit het *ontstaan* van vrouwelijke kunst de beste kansen heeft.

Zoo onderscheidende, kwam ons Marie Metz-Koning voor, meestal een zeer verlichte en dappere dame te zijn, in haar beste oogenblikken een guitig vrouwtje, en in haar allerbeste momenten een vrouw, die kunstenares mocht heeten.

Doch Marie Metz-Koning moet van die onderscheiding tusschen dames en vrouwen niets hebben.

'Vrouwen', zegt ze, in 'Den Gulden Winckel' van Maart wijsheid over Hélène Swarth verkoopende, 'vrouwen, in hun kwaliteit van VROUW, kan ik waardeeren van mijn dienstmeisje af, tot aan... ja! (*ze is er!* C.S.)... tot aan de keizerin van China toe! maar een MENSCH, een wezen dat denkt, lijdt, gevoelt, begrijpt, en daarbij WAARHEID zoekt (*goddelijk!* C.S.) is een zóó zeldzaam iets, dat'... dank u, nu weten we het wel.

Wat weten we wel? dat Marie Metz-Koning niet als VROUW gezien wil worden - tusschen haar dienstmeisje en de keizerin van China in, een trio om te zoenen! - maar als MENSCH, een wezen, dat denkt, lijdt, gevoelt, begrijpt, en daarbij WAARHEID zoekt.

'Hélène Swarth dan,' zegt ze nog, 'heb ik leeren kennen als zulk *eenen* mensch', en zij wil niets liever, dan dat wij ook in haar zulk eenen mensch zien.

Deze heeft zijn laatsten verzenbundel opgedragen 'in sympathie en bewondering den mensch en dichteres (*waarom niet "dichter"? dat was nog een blunder minder ook!* C.S.) Hélène Swarth'....

Aandoenlijk schouwspel, stralende apotheose voor den oppersten feestavond van een feministen-congres: de mensch Marie Metz-Koning, die zijn verzen op-draagt aan den mensch Hélène Swarth.

Arme Hélène Swarth, in welk een grotesk spektakel trekt u deze mensch, gij, de groote Vrouw bij Uitnemendheid, gij, het 'Zingende Hart', het Zingende Vrouwenhart onzer literatuur!

De tegenstelling van Marie Metz-Koning is inderdaad van een onovertroffen vulgariteit.

Dacht gij, mevrouw, pardon, dacht gij, Metz-Koning, dat een mensch, die een vrouw is, niet veel beteekent wanneer zij volkomen en echt *vrouw* is, en niets dan vrouw? dacht gij, met uw edelaardige en hoogdravende botheid, uw potsierlijke wijsheid en uw akelige grappigheid, dat gij het vrouw-zijn 'waardeeren kùnt', als gij er zoo iets in ziet, gaande van 'nou, zeg maar, me dienstmeissie af, tot... ja, nou, laat's kijken, nee maar, dìe is leuk, de keizerin van China toe'? dacht gij waarlijk, dat een mensch, die vrouw is, alleen mènsch is in eigenschappen, die boven de vrouwelijkheid uít zouden zijn? Dacht gij dat alles?

Dat moet dan wel komen, doordat gij, met al uw 'begrijpen' en 'gevoelen', niet gevoelt en niet begrijpt, wat het begrip 'Vrouw' zeggen wil, - doordat gij, gëarmd met uw dienstmeisje en de

keizerin van China, onder ‘vrouw’ verstaat: ‘mensch van de vrouwelijke sexe’, of, korter gezeid, ‘wijfjes-mensch,’ - en doordat het wijf-schap, al kunt gij het waardeeren tot in de keizerin van China toe, u toch wel een weinig te min is, en gij nu streeft naar iets hoogers, dat de vrouw allerééerst zou hebben te zijn, ongeslachtelijk en edel-schoon: mènsch!

Alsof een mensch, die vrouw is, niet een grooter en echter mensch zou zijn, naarmate zij grooter en echter *is*, wat zij is van nature: Vrouw.

Haar menschelijkheid *bestaat in* haar vrouwelijkheid.

En een vrouwelijk artist, die geen koude artistiekigheid maar waarlijk diep-menschelijke kunst wil maken, echte kunst, welke nooit anders dan uit het warme leven groeit, die heeft dus allereerst, zoo echt en zoo diep en zoo volledig als 't haar gegeven is, *Vrouw* te zijn.

Ziedaar de fundamenteele fout van de schrijfster en ook van de dichteres Marie Metz-Koning blootgelegd.

Geen ‘lijntjes’ en ‘randjes’ zijn er afkeurens wáard, waar het hárt eener kunst bedorven is.

Marie Metz-Koning heeft altijd te veel ‘gedacht’ en ‘begrepen’ en ‘daarbij naar WAARHEID gezocht’; Marie Metz-Koning heeft 't altijd veel te heerlijk en te prachtig gevonden, dat zij zoo belangwekkend-erg ‘lijden’ moest.

Wie waarlijk Dichter is en lijdt, die lamenteert niet over zijn leed en schimpt niet kleintjes op wie 't hem berokkende, maar in de stilte van zijn groote ziel doet hij de smart op-klagen en zijn trots omhoog-rijzen tot voor den stralenden troon der Schoonheid.

En wie waarlijk kunstenaar is en meent dit leven te hebben begrepen, die beeldt met zijn diep-begrijpend weten het leven uit, en houdt zichzelven weg.

En wie waarlijk Denker is, die geeft aan de wereld zijn lichtende gedachten, maar zichzelven zal hij niet eenmaal een ‘denker’ nóemen.

En wie waarlijk groot is en miskend wordt, die blijft die hij is en jammert niet over wat miskenning.

En wie maar een simpel doch waarachtig mensch is, die dit vreemde leven niet vat, en niet den duisteren strijd van Voorbe-

schikking en Zonde en Genade, die bidt en die vloekt en zoekt door zijn doffe roezige dagen naar wat toch de waarheid wezen mag, - maar alvast begint hij met zelf te trachten, zoo min mogelijk ònwaar, en eenvoudig en goed te zijn.

Marie Metz-Koning nu heeft niets van zulk een Dichter noch van zulk een Kunstenaar of Denker; en zij mist niet alleen alle hoogheid, maar ook de zwijgende tragiek van den echten mensch is haar vreemd.

...Een dáme, die altijd van haar ‘denken’ praat, doch met haar temende, zure ‘levenswijsheid’ nooit anders te voorschijn brengt dan het dúnst en mínst denkbaar aftreksel van Multatuli, - een Dageraads-dame, die ‘begrijpt’ en met een veelbeteekenend gezicht het ‘leven’ in haar zak heeft, - een dame, die altijd ‘waar’ is (met de noodige ostentatie), en zich pijnlijk-interessant vindt, - een dame, die bovendien nog theatrale allures aanneemt van martelaarschap en wreede miskenning, - als zulk een dame heb ik, vooral uit deze ‘Verzen’, Marie Metz-Koning leeren kennen.

Ik weet zeker, lezer, gij hebt maar een stuk of wat zinnetjes en uitdrukkingen uit deze ‘Verzen’ te lezen, om tot eenzelfde conclusie te komen...

Sonnet XVI van den cyclus ‘Liefde’ begint:

> ‘Ik ben een arend’...

...dat behoefde nog niet mis te wezen, als nu de grootsche wiekslag maar volgde der ‘veroverende schoonheid’ - 't woord is van Van Deyssel.

Maar 't schimpscheutje op de ‘menschen’ blijft niet uit:

> ‘Ik ben een arend! *musschen*, *zie je niet?*’

en wij zien, dat 't maar een snibbige musch is, die, met een hoogen tjilp, voor een arend door wil gaan; een echte arend weet niet van wat daar zoo aan musschen of ander gedierte beneden zijn vlucht beweegt.

Een tweede sonnet (XXIII) vangt aan:

> ‘Was niet mijn leven ééne kruisgang, lieve?’

en, behalve dat het een volgehouden vergelijking blijkt van eigen

leed met het Lijden van Christus, - welk een larmoyante toon met dat ‘lieve’ achteraan...

Doch dit is nog niets, vergeleken bij het metterdaad ongelóófelijke, dat verderop te lezen staat:

> ‘O Jezus, aan der Menschheid kruis gebonden,
> *Hebt gij om menschen méér dan ik gedragen?*’

En wat zegt ge van deze weeë familiariteiten:

> ‘Maar jou, mijn wijze Jezus, wil ik eeren
> Diep in mijn diepe ziel, dat al mijn dagen
> Stil opgaan in je zoete welbehagen.
> 'k Wil eindelooze goedheid van je leeren
> En 't dragen 't kruis als jij, haast zonder klagen’ (!)

Elders is de dame:

> ‘moe van martelenden *denkers*vloek.’

Maar deze felle ergernissen en bespottelijkheden zijn eigenlijk nog niet zóó valsch als wat er meer onbedacht bij haar uitkomt. Wat te denken van een vrouw, die van zichzelve zegt:

> ‘Soms ben ik een bleeke madonna’,

en wat verder

> ‘Soms ben ik een martelaarster’,

om dan weer van deze nu eens verfijnde, dan plompe aanstellerij te vervallen tot een makabere comedie als deze:

> ‘Nu ben ik een doode doode; (!)
> Lig stil in mijn wintergraf
> En ween (?) om de najaarsblaadjes
> Die dwarrelen naar mij af;
>
> En hààt er de najaarsblaadjes (dat gemoedelijke “er”!)
> Die dekken me langzaam toe!
> En hunker naar zonnestralen;
> Want dood-zijn maakt me zoo moe...’ (!!)

Nog verraderlijker dan in die ‘bleeke madonna’ sluipt soms deze verfoeilijke onechtheid en ijdelheid de verzen binnen:

‘Ik tuur in de vlammende kolen:
Daarbuiten buldert de wind,
Ik zit in mijn lokken verscholen
En beef als een angstig kind.’

Dat zegt men niet van zichzelve, mevrouw; men begint niet, wanneer het zoo tragisch is wat men verder-op te zeggen heeft, met van zichzelve een ‘somber-aantrekkelijk schilderijtje’ te maken.

Maar dan weer is Marie Metz bitter gestemd, gispt, mokkend dat ze er-alles-van-weet, in-'t-honderd-weg ‘de wijzen’, en vermaant:

‘O wijzen, die tot dwazen blind-getuurd
Zijt op uw eigen woorden; die niet hoort
Hoe naast u weer een wijzer komt, en moordt
Die woorden; gij, die doet of minstens duurt

Uw woorden-leventje eeuwen; die bekoord
Door eigenwaan, uw domheid nog ommuurt; (*foei!*)
In schijn-van-wijsheid graag op grenzen tuurt; (*ook dàt nog*)
Staag in één kring gaand' meent, ge schrijdt àl voort

Schoon ge maar ronddraait (*hoe nieuw gezien!*); wijzen, van uw soort
Zijn véle wijzen (*da's nog een troost!*). Die daar in uw buurt -
Zijn cirkel ligt wat anders, 'schoon hij boort
Door uwen cirkel - zie, hoe wijs hij gluurt
Zijn cirkel langs, terwijl met moordend woord (*hè*!)
Wat wijder cirkel-ganger op hem vuurt.’

Dit alles, velerlei symptoom van een zelf-ingenomen, geborneerden en vooral weinig édelen geest, - het doortrekt, dat kan niet anders, bijna iedere van diens uitingen.

Het lieve of guitige, dat in Marie Metz-Koning óók is, of een haar overvallend sentiment, hetzij liefde of natuurmin, zij moeten wel een zeer sterk oogenblik hebben, om van dat andere geheel vrij te blijven.

Zelfs in de reeks ‘Liefde’ vecht Marie Metz-Koning nog een paar maal met ‘monsters’, ‘worstelt’ ze nog met ‘miskenning’; ‘de menschen’ zijn er nog ‘beulen’ en ‘de kleine god der kindervolken’ wordt nog Dageradelijk gehoond - om maar een paar grepen te doen uit de nog al te groote hoeveelheid van narigheden.

Toch breken in ‘Liefde’ echte accenten door. Zoo zijn I, VII, XIV, XXVII, XXVIII, XXXIV, geheel of gedeeltelijk, oprecht van een gevoel, dat een goede techniek hier en daar tot, zij 't dan niet groote en nog niet onmiskenbaar-eigene, kunst heeft gemaakt.

Ik geef hier het, als geheel, beste sonnet:

‘Ik weet niet, lief, hoe 't leven ons zal leien:
Nog vaster samen, of wat meer vaneen....
Al reikt verlangen ook naar 't hoogste heen,
We kunnen àlles van de toekomst beiën;

Want onzer voeten wankelbare schreên,
En onzer zielen zonderbaar gedijen,
Waar dat ons brengen zal in later tijen
Dat weet sinds God ons stierf, mijn lief, niet één!...

Maar laat ons trouw zijn en onz' woorden wijen
In waarheid, lief, die bracht niet vaak vaneen;
En als we ons leed doen, trotschjes, laat ons glijen
Naar zacht vergeven, dat steeds 't hoogst mij scheen;
*En als we ons voelen soms, schoon saam, alléén....
Laat ons dan in elkanders armen schreien*.’

Een enkele verspreide regel is nog mooier geworden:

‘Hoog in hun kruinen kermen doodsche koren.’

of

‘De mei-wind *mijmert* in den meien-heg.’

Van de natuur-verzen noem ik ‘Donkere Wolken’, ‘Doode dag’, ‘Sneeuw-tafereel’, geen meesterstukken, en waarop nog heel wat is aan te merken, maar krachtiger werk toch dan gelijksoortige verzen van de Boer.

Uit ‘April-dag’ schrijf ik deze fijne regeltjes af:

‘De spinnen spannen zijden netjes;
Daar ringelt dan in d'eersten stond
De blauwe dauw haar kraaltjes rond.’

Bij 't natuur-beschouwen komt dan haar grappigheid ook weer boven, niet zuur nu van eeuwig sarcasme, doch ditmaal wat grofkomiekig: ‘Waai-weer’ bijv., waarin de ‘ouwe taaie tooten’ (de

boomen) nog aardig zijn, maar 't ‘ribbestooten’ en de rest niet meer.

Echter is van een Scheltema'sche rondheid:

> ‘Dat was in het bosch een geweldige jool,
> Van fluiten en stampen en krakken!
> Twee oude boomen speelden viool
> Op elkanders knarsende takken’

Zeer opmerkelijk is, hoe, zoodra haar kwade geesten Marie Metz-Koning de baas worden, haar techniek, bij zuivere bezieling tot zóó lieve of krachtige kunst in staat, verstijft en verkilt tot een koude kunstigheid, die, soms nog fraai, soms echter even leelijk als knap is; knap bijv. van in één sonnet, zonder al te zichtbare gewrongenheid, slechts twee rijmen te gebruiken, tour-de-force die, slaagt ze, nog zelden mooi is en nooit opzichzelf een verdienste, maar die dan wordt toegepast, een pijniging voor 't oor, met een leelijk rijm-accoord...

Halt, wij zouden van ‘randjes’ en ‘lijntjes’ zwijgen. En dus ook maar van een enkele onzuiverheid of smakeloosheid in Marie Metz' taalgebruik.

Waar zoo omvangrijke inwendige fouten iemands kunst geheel bedorven hebben, daar zijn kleine uiterlijkheden inderdaad van te nietig belang!

Een vrij groot literair kunnen wordt hier geboeid gehouden door karaktereigenschappen, die erger ‘monsters’ zijn dan waartegen Marie Metz-Koning tot nog toe ‘gevochten’ heeft. Zou zij, inplaats van zich nu weer te verbeelden, door deze bladzijden ‘miskend’ en gelasterd’ en ‘gekruisigd’ te zijn, den strijd willen aanbinden tegen zichzelve? Zou zij het kùnnen?

Wie weet welk een mooiheid er dàn ontdooide.

* * *

Als een jongere, grootere en bleekere zuster van Marie Metz-Koning, heeft de uitgever der beide dichteressen ons ‘Mejuffrouw Annie Salomons’ voorgesteld: formaat, kaft, papier en letter van de beide bundeltjes ‘Verzen’ zijn volmaakt hetzelfde; alleen zijn hier de letters op den omslag inplaats van paars licht-lila, en grooter, terwijl het vinnig viooltje vervangen is door een groote, bleeke zonnebloem...

Ik heb voor deze groote, bleeke, zachtzinnige verschijning een ietwat linksche buiging gemaakt, minder uit verlegenheid dan wel omdat ik onderwijl aan iets anders dacht: - wat drommel... Annie Salomons... zou dat... maar nee, de woeste jongejuffrouw met loshangende zwarte haren, die we in enkele onzer tijdschriften hebben zien rondravotten, die heette Ans, dat was de hàrtstóchtelijke Ans, maar Ans... Sálomons toch ook?

Wie schetst onze ontsteltenis, toen we al spoedig aan alles merkten, deze geduchte jongejuffrouw in eigen persóón daar voor ons te zien? Het wàs Ans, en ‘Ans’ - al noemt zij zich nu, lieftallig en poëtisch, Annie - Ans blíjft zij voorloopig voor ons, de Ans van de grove liefde-gedichten, grof van overprikkeld of opgeschroefd sentiment, en grof van makelij.

Annie Salomons is, meen ik, nog heel jong, dus schrijf ik de ziekelijke opgedrevenheid van haar overigens wel oprecht klinkende uitingen maar op rekening van haar jeugd.

Doch naar aanleiding van de grofheid in den ganschen tóón van haar dichtwerk wilde ik gaarne iets zeggen.

Wat daarvan is in de factuur zelve, zooals 't op te merken valt bij ieder, die pas verzen schrijft en dat onmiddellijk met groote gemakkelijkheid doet: oppervlakkige vers-beweging, goedkoop rijm, dat den inhoud verwatert, rommelig gebruik van de gangbare ‘dichterlijke taal’ - dat alles ga ik, als bekend, voorbij, en ik blijf stilstaan bij een détail, waaruit een soort on-fijnheid blijkt, die in onze dichtkunst vrij algemeen begint te worden.

Voor ‘mijn’ en ‘zijn’ gebruikt, in haar verzen, Annie Salomons geregeld ‘m'n’ en ‘z'n’ - zij denkt: ik zèg ‘m'n’ en ‘z'n’, dus schrijf ik ook ‘m'n’ en ‘z'n’, dat is natuurlijker; ook zèg ik niet het stijve ‘u’ en ‘uw’ tegen m'n lief, en ik zet dus wat ik zeg: je, jij, jouw.

Zoo wordt er meer gemeend en gedaan; en J.H. de Veer, wiens nieuwe werk hier mede te bespreken is, heeft, op den omslag van zijn eerste boekje ‘De Vliet’, zelfs uitdrukkelijk vermeld, dat hij ‘Sonnetten in spreektaal’ wenschte te schrijven.

Een en ander ziet er zoo rationeel uit, en toch berust het op een enorm misverstand.

Men kan twee dingen doen:

òf men styleert zijn gevoel, òf men styleert het niet, -

òf men styleert zijn gevoel in het klare gedicht, dat is als rijke of fijne, zware of schaterende muziek, waarin geen praat-zinnetjes kunnen voorkomen zonder erin te detoneeren, waarin men geen heldere woorden als ‘mijn’ en ‘zijn’ vermummelt tot ‘m'n’ en ‘z'n’, waarin men niet jijt en jouwt, maar zingt met het zuivere ‘U’, -

óf men styleert zijn gevoel *niet* en geeft het zóó, naakt, in het simpele, gevoelige vrije-versje.

Maar meen nu niet, dat dàt dan vrij is om te wezen zooals het wil!

Dáár is elke strenge schrijftaal-constructie een wanklank, en elk statig mouvement van gestyleerde verzen, en alles wat naar ‘woordkunst’ riekt.

Ook dat ongestyleerde versje eischt een styleering-opzichzelf, een gebracht-worden nml. *in den stijl* van het los-natuurlijke, - een anti-stijl, die velen minder goed zou afgaan dan die van het gestyleerd gedicht.

Iedere Julius de Boer bedansmeestert, zonder één keer zich te vergissen, de gladde quadriile zijner sonnetten.

Maar wie schrijft er vrije versjes, dat 't, van maat, niet onbeholpen en scharrelig schuifelt, of wel, een banale polka lijkt, - dat 't, van toon, niet ‘half’ klinkt, lichtelijk valsch, 't eene regeltje nog onverhoeds deftig, 't andere gewild ruw -?

Men moet een Meester zijn als Heine of Verlaine, of althands een zoo rijk begaafde dichter als onze Adama van Scheltema, om het vrije versje te schrijven zóó, dat 't natuur is, heldere wildzang; dat 't er uitziet zóó eenvoudig, of 't zoo-maar, naar 't vallen wilde, is neergezet.

Wie van onze dichters is in staat, een schijnbaar zoo *gemakkelijk* maar zoo prachtig gedichtje te schrijven als ‘Voorbij’ uit Scheltema's ‘Zwervers Verzen’, - het gedichtje dat begint:

> ‘Er ging iets moois voorbij,
> Zoo aan mijn hoofd voorbij,
> Vlak langs mijn hart voorbij -
> Ik wist niet wat...’ -?

En hoe dikwijls heeft ook híj zich nog niet de teugels zien ontglippen, hoe dikwijls heeft ook hij niet kunnen verhoeden, dat

zulk een spontaan-bedoeld gedichtje òf nog wat stijfjes, of, integendeel, wat tè alledaagsch leek?

Het boven aangegeven alternatief wordt noch door Annie Salomons, noch door de Veer gevoeld.

In sonnetten, die geheel als een gestyleerd gedicht gebouwd zijn, en voor de helft er den gang, de woordkeus, de beeld-vorming van hebben, strooit de Veer de rauwe dagelijksche praat, niet om bijv. een sarcastisch effect te bereiken, door het reëele wreed te doen ketsen tegen het verhevene, maar nergens anders om, dan om de ‘natuurlijkheid’ er in te houden; met 't eenig gevolg echter, dat het gestyleerde gedeelte het ongestyleerde niet verdraagt, onwaar wordt, en het ongestyleerde, tegen het gestyleerde aan, brutaal, lomp, vischwijvig klinkt.

Annie Salomons gaat niet zóó ver gelukkig, maar toch nog te ver. Men kan, in een hooggestemd gedicht, niet van God zeggen, dat Jezus ‘z'n’ zoon was, zooals men iets dergelijks beweren zou van advocaat Die-en-Die of overste Zoo-en-Zoo. Men kan het hebben over ‘m'n’ schoenen, maar niet, knusweg, over ‘m'n’ ziel.

Zoo hoort ‘jij’ en ‘jouw’ - en vooral 't van Marie Metz geërfde ‘jouwe’ - in een gestyleerd liefde-gedicht geforceerdlieverig en hinderlijk familiaar aan.

Want meen niet, dat ‘jij’ en ‘jou’ ‘natuurlijker’ zouden zijn dan ‘U’.

Wat ergens ‘natuurlijk’ is, wordt door den stijl, door het wezen van het geheel bepaald: grintpaadjes door een woud zijn leelijk en onnatuurlijk, maar een ‘natuurlijke’ grot-van-Lourdes in een Gothische kathedraal is even leelijk en evenzeer tegen de natuur... van het bouwwerk; zoo zijn ‘natuurlijke’ bloemen op een vloerkleed, voor 't gebruiksvoorwerp: vloerkleed, even onnatuurlijk als een crinoline om een vrouwe-lichaam onnatuurlijk is.

En zoo kan ‘jij’ en ‘jou’ prachtig zijn: in 't naakt gegeven gevoel van het ongestyleerde vers.

> ‘Mijn versche bruid, o! nou,
> Nou kom je bij me leven!’

staat er in een heerlijk gedichtje van Scheltema; daar ‘nu’ te zetten voor ‘nou’, ‘ge’ voor ‘je’, ‘mij’ voor ‘me’ - probeer 't maar eens - staat gelijk met 't te vermoorden.

Maar erger nog zoudt ge doen, als ge, omgekeerd, een klassieken regel van Kloos wildet aantasten, met er ‘jou’ te zetten voor ‘U’.

Gij vereert het onsterfelijk vers:

> ‘En heel mijn ziele ruischte U toe - één zucht...’

Is 't niet pijnlijk, of men een lief gelaat verwonden zou, de heiligschennis neer te schrijven:

> ‘En heel mijn ziel ruischte jou toe - één zucht...

Van dit alles de Veer iets te doen inzien, lijkt een hopeloos werk.

Vier jaar geleden heb ik, in ‘De Nederlandsche Spectator’ zijn ‘Vliet’ besprekende, reeds de foutief heid aangetoond van het vooropgezette principe, ‘sonnetten in spreektaal’ te schrijven, en gewezen op de gevaren eraan verbonden; maar tevens mocht ik, in zijn toenmalige gedichten, enkele goede hoedanigheden waardeeren.

Wàt ik echter destijds in de Veer's werk nog wel verdienstelijk vond: ‘het zeer precies en raak uitgedrukte van sommige beschrijvingen’, die intusschen ‘evengoed proza konden zijn’, - dat wordt in zijn nieuwe werk ‘De Stilte’ maar al te schaars teruggevonden; en daartegenover heeft het ‘praten’ in sonnetten, toen reeds een ‘toppunt van absurditeit’ genoemd, thans verhoudingen aangenomen, te grotesker, waar het.... de gepersonifieerde ‘Stilte’ zelve is, die praat, nee, die niet práát, die kletst; die de Veer's lotgevallen met hem ‘ophaalt’, goed-geluimd, soms hoofd-schuddend, maar vergevensgezind als een brave zus; die dan weer spinnig doet als een schooljuf, zanikt als een maintenée, of schippert als een huismoeder; die op een ander oogenblik sust als 'n den jongen zoet houdende kindermeid, zwamt als een soos-bezoeker, gemoedelijk wordt als wie een glaasje te veel op heeft, en ten slotte zelfs - alles nog die ‘Stilte’ - ‘kreten uit’, die ‘'t bloed doen stollen’.

Wat ‘De Stilte’ dan zooal zegt, letterlijk?

> ‘Neen, 'k ga terug niet verder in 't verlêen’
> - Dus weer de stilte, ‘omdat dit zou voeren
> Naar kindertijd terug, als gij gaat roeren
> Den eigen geest, die maar was 't liefst alleen.
> Nog over meer, uw schooltijd stap ik heen; enz.

Toch wil ik kort, in 'n ruw geschetst, beschrijven,
Hoe gij werdt mijn -’ (blz. 67)

‘Goed, zien we u staan op 't schip daar: de oever week,
Gij stondt alleen, waart maar aan dek gebleven;
De rest, omlaag, het zij elks maag vergeven,
Zat aan 't diner, dat extra lekker bleek. (blz. 70)

Nu, 'k zwijg dan maar van dat verleên, ik vind
In 't A, B, C van toen heusch niet één klinker.
Een traan in 't oog? Wel ja! - Geliefde, ik pink er
Dien traan niet uit; - geloof me, 't is de wind.’

‘Die Mrs. M's, die Lees, die Vaughans, die Sanders,’ (blz. 73)

> ‘Gij waart niet slecht - neen, zeker niet, maar vent
> Hadde u het licht uit 't beetre oord geschenen,
> Dat is geen grond, dat andren dan ook leenen
> U willig 't oor, u volgend, zijn kontent....’ (blz. 74)

‘- Wat? raakt hij nu ontstemd? - Jou dwaze vinder!
Je groeit toch naakt. - Wie, wetend dit, niet schroomt....
O, wenscht ge niet 't Geheim van 't Zijn te hooren....?
Nu goed. Dan denk aan d' avond daar aan zee’ (blz. 75 en 76)

‘Nu hoor dan stil. Het was reeds zeer veel heden,
Doch gaarne troost men 't kind, dat is van streek’. (blz. 82)

't Eenige verstandige woord, dat die Stilte ten beste geeft, is dit:

> ‘Maar het klonk valsch; en 't ergste was te weten,
> Dat valsch gij zongt en 't toch te laten niet.’

Geen bladzijde is er zonder de valsche noten, die het overige de enkele maal dat dit dan nog wel wat zou lijken, weer doen wantrouwen.

Iets dat ook maar matig, doch gelijk-matig, mooi zou zijn, is er in den heelen zwaren bundel niet te vinden.

Een paar regeltjes, hier en daar, zijn de droevige restantjes van een talent, dat nooit héél veel beteekende, maar dat toch zijn, zeer bescheiden, hoekje had in onze letteren; - bijv. deze uit ‘De Albatros’ (die uitrust als 't stormt):

> ‘Want hij is wijs, de albatros, de koene,
> *Hij laat zich heffen hoog op 's golven schoer*
> *En ploffen neer in 't dal der schuim'ge weiden*....
> Hij weet, het baat hem niets nu, 't vleuglenspreiden....’

Ook Annie Salomons geeft tot-nog-toe niet één gedichtje, niet één couplet, dat waarlijk tot iets moois is geworden.

Doch dit bundeltje is haar eerste werk, en, hoe weinig dit op zichzelf nog beteekent, ik ben niet blind voor de goede kiemen, die er, onder veel oppervlakkige drukte, in verborgen liggen.

Zoo vinden we op bladz. 77 in den eersten kwartijn een trekje van opmerkelijke plastiek; op bladz. 43, in de eerste vijf regels, een wel treffend beeld van een Novemberdag; op bladz. 62 een vleugje van muziek:

> ‘Nu vallen de blaren wel overal,
> Maar wil niet weenen
> M'n lief, om den weenenden bladerval...’;

op bladz. 89 waait een lekkere frischheid, en op bladz. 17 is het, in enkele regels, of haar heftig sentiment (bijna overal elders, te erg gemaakt, in machteloos woord versmeten), te gedijen begint tot verzen, waardoor het inderdaad vertastbaard wordt.

Het zijn nog maar een paar vage beloften, die wij verder niet zullen afschrijven, want dat verdragen ze nog niet te best.

Zijn trouwens die bladzijden, die regels, als Annie Salomons niet daarop doorgaat en beter geeft, van geen belang, - van nog minder belang zullen ze wezen, zoo wij de schrijfster dezer wilde jeugd-ontboezemingen eens mochten zien rijpen tot een dichteres.

* * *

Dit is nu de derde bundel van Giza Ritschl, waarover ik schrijf; essentieel van de beide vorige verschillen doet hij niet: de Hongaarsche is 't Hollandsch wat meer meester nog, men hoort, door wel in 't Duitsch maar niet in 't Hollandsch rijmend rijm, niet langer een Duitsch accent heenklinken, maar van sommige uitdrukkingen uit het dagelijksch leven merkt zij nog altijd niet het voor ons Hollandsch oor dwaze in poëzie. Zij schrijft nog:

> '*Op den duur* zou ik het heerlijk vinden,
> Om hier[1)] te zijn, met mijn *beminde*.'

waar zij zeggen wil: ik zou het heerlijk vinden, altijd*durend* hier te zijn met hem dien ik liefheb; of:

> '*Nu ga ik 't zoeken in 't vrome*'

en een minder aanbevelenswaardige gewoonte is geworden het spreken van 'wat en waarom', 'waar en wanneer' enz. enz.

Aan den anderen kant zijn haar heerlijke kinderlijkheid, haar suggestieve plastiek, haar trotsche schoonheid van jubileerende smart, elementen van haar natuur-gezang, die ons wel-vertrouwd zijn.

Voorts blijft de meerderheid van haar verzen nog altijd minder geslaagd.

Maar wat doet het er alles toe, of wij haar stem kénnen, of wij een enkele maal onwillekeurig moeten lachen om een vergissing met de taal, ja zelfs, of wij menige bladzijde omslaan om niet weer op te slaan; wat doet het er toe: telkens als zij verschijnt, Giza Ritschl, verrukt zij ons, tusschen zooveel eenvormig gerijmel, met een kleinen tuil bloesems, teer en verheven, uit den uchtendtuin van haar onverwelkbaar jonge, dauwige dichter-ziel.

Zou ik mij dan 't genot onthouden, telkens weer haar schoonheid te begroeten?

Er valt zoo weinig oprecht te roemen in wat er aan verzen uitkomt - en dat spreekt vanzelf, een klein volk als 't onze brèngt maar niet jaarlijks tientallen goede dichters voort; wie dat in ernst zou meenen, die zou toch wel voor zichzelf de gevolgtrekking moeten maken: als ik inderdaad gelijk heb, dan... ben ik getuige van een natuurverschijnsel, waarvan tot in alle eeuwen

1) In een kerk

gewaagd zal worden! maar intusschen, waar de beoordeelaar zóóveei van wat er verschijnt, wil hij zijn eischen niet hoe langer hoe lager gaan stellen, heeft af te keuren, zou hij zich daar niet verkwikken aan de pure poëzie, die het zingende kind onzer literatuur, Giza Ritschl, hem biedt?

Wilt ge eens een onderscheid hooren?
Annie Salomons schrijft, en 't lijkt iets:

‘Ik zal nu weer lachen en vroolijk weer zijn,
Want nu 's m'n geluk alweer dood,
Nu grijp ik weer naar den bedwelmenden wijn,
Die 't druk-jagend leven me bood.

Ik was wel zoo ernstig en stil langen tijd,
Dat durf je bij weelde alleen;
Nu komt weer de roezige lach-vroolijkheid,
Want nu is 't geluk al weer heen.

Nu branden m'n oogen weer, lokt in m'n haar
Zwoel-geurend der rozen diep rood,
Nu zullen we zingende dans' om de baar,
Waar witte geluk neerligt - dood.’

maar hoe vergroft het, met dat ‘al weer’ en dat gemeenzame ‘dat durf je’ en die ‘baar’ met dat ‘witte geluk’ - bij het sublieme gedichtje van Giza Ritschl, die den lach heen over de smart opstuwt tot een ‘genieten’ der ziel; het is een sentiment, dat zij zeer dikwijls uit in haar verzen. Maar luister nu, hóe:

‘*Ik zing, ik drink, ik lach, ik dans*
Terwijl mijn harte weent.
Mijn oogen schitteren in wilden glans,
Terwijl mijn harte weent...’

Verneem de zangen die ik zing,
En drink met mij den wijn,
Volmaakt mijn zelf begoocheling,
Bedwelmend moet het zijn.

Aan mij is er toch niets verbeurd,
Mijn ziel geniet en lacht!
Het ergste is nu toch gebeurd:
Mijn lief verliet mij vannacht.

Ziet ge, dát is poëzie!

En dat is poëzie, wel degelijk, bij àl haar eenvoud, een eenvoud die niet eenvoudiger kàn, omdat zóó en niet anders die alle doodgewone woorden vallen.

Want als Giza Ritschl zingt van het weervinden van haar liefde in den hemel:

'Hoog zullen wij dan prijken
In een onvergankelijke sterreschijn
Niemand kan ons daar bereiken,
Omdat wij dan te verre zijn.'

dan is dat laatste regeltje, met zijn zacht-rijk dubbelrijm van een glorieuze liefheid; maar schrijft zij:

'Lieve moeder, dan ziet gij misschein mijn ziele prijken,
Want ook ik wordt nu een ster.'

dan is het niets, een niets-beduidend neus-wijzigheidje.

En daardoor juist, doordat zoovele dezer gedichten, die uit even lieve gedachten zijn ontstaan, ons nièts doen, wéten wij, dat, al is Giza Ritschl's vers natuur, het wel degelijk zoo dikwijls het zoo vreemd en fijn ontroert, - zij 't onbewuste - *Kunst* is; d.w.z. dat haar vers niet al onze theorieën omverwerpt, maar integendeel, in zijn zoo wijd-verschillende waardij, bevestigt.

Hier laten wij dan nog enkele regels voor U bloeien: uit een gebed tot Jezus, waarin zij vraagt, een engel te mogen worden, dit echt-naïeve:

'Jezu mijn, zou 't gebeuren
Wanneer ik dood zal zijn?
Jezu mijn, *ik wou dat ik*
Het nu al wist.
Jezu mijn, o, ik heb mij
In dit leven zeer vergist.'

of dit, uit een gebed tot Maria:

‘O zie naar mij en hoor mij aan,
Lieve Maria,
Gij alleen zult mij kunnen verstaan,
Lieve Maria,
Mijn leed is groot, mijn zonden zonder tal
Hoe zal ik moeten sterven in dit geval?’

en een paar eenzame regels: uit het bedwelmende rozen-vers LXXXI:

‘Alles rijst licht en hoog voor mij uit!’

den diepzinnigen natuur-regel:

‘De maan steeg hoog, de bloemen bogen diep’

of:

‘Ik ben wild als een kind,
Ik lach als bonte bloemen.’

of:

‘O dag, wat zijt gij droef en schoon,
Gij brengt mij bloemen en tranen.
Ik wil jubelen en bidden vroom
Weenen, zingen, ja alles tezamen’

en:

‘Tranen, zoete tranen, glijden
Over mijne wangen heen.
Uit mijn ziele, uit mijn harte,
Parelen zij een voor een.

Tranen zij, die bevend vallen,
Tranen mijn, ja gij zijt allen
Mij zoo lief om mijne smarte,
Om mijn liefde in mijn harte,
Om mijn liefde in mijn ziel.’

Ik hoop, lezer, dat gij die neiging hebt tot middeleeuwschen eenvoud, die u deze verzen heeft moeten openen...

Want ik voel duidelijk, dat, niet vanuit een zeer bepaalden ziels-toestand beschouwd, deze verzen zich plotseling sluiten en den vreemdeling vreemd en blind, misschien wel lachwekkend aan zullen staren.

En uit te leggen zijn ze zoomin als de zon of als de regen.

C. SCHARTEN.

Parlementaire kroniek.

27 Mei 1906.

De Kamer van 1905 zal haar eerste zittingsjaar lang hebben te vergaderen; van Februari onafgebroken tot Juli, met een bijzonder korte Paaschvacantie en geen Pinkster-recès; het is buitengewoon. En toch, dit lange samenzijn is noodig, wil men door het arbeidscontract heenkomen. Elk artikel wordt besproken, de amendementenregen is zoo mild op het ontwerp neergekomen, dat het er geheel van is gedrenkt. En blijft de Kamer vóór de zomervacantie in het wetsontwerp steken, dan is zij voor al het overige geheel uit haar evenwicht.

Menige Nurks in de pers heeft onzen volksvertegenwoordigers dien langen adem der debatten verweten. ‘In Duitschland gaat het anders; daar wordt een geheel Wetboek na een bespreking van twee dagen aangenomen.’ In Duitschland gaat het ook anders, maar dat kan alleen doordien de voorbereiding der wetsontwerpen een andere is dan de Nederlandsche, met haar nuttig, doch onvoldoend afdeelingsonderzoek. De voorbereiding is daar zóó, dat voor een diepe discussie over technische onderdeelen bij de openbare behandeling geen plaats meer is. Toegegeven dat de debatten over het arbeidscontract korter hadden kunnen wezen en dat niet ieder lid der Kamer de spreuk in het hart had, dat zelfs bij het goede het overtollige schaadt, wie zal ontkennen dat er tal van artikelen waren, waarbij de Kamer terecht eenigen tijd stilstond?

Toch was er nog voor afwisseling gezorgd; twee interpellaties, een over de uitvoering der kinderwetten en een over het buiten de

grenzen zetten van een Spanjaard, die volgens den heer Van der Zwaag, den interpellant, Vinas heette, maar, naar de Minister van Justitie meedeelde, geen Vinas was, en alleen onder zijn papieren, die talrijker waren dan zijn middelen van bestaan, een pas bezat op Vinas' naam. Hij bleek in betrekking te staan tot Spaansche en Fransche anarchisten en het antwoord van den heer Van Raalte was zóó afdoende, dat de afgevaardigde van Schoterland onder algemeene vroolijkheid den aftocht blies.

Vrij wat ernstiger en heel wat stof opjagend was de interpellatie, die de burgemeester van Leiden, de heer De Ridder aan de uitvoering der kinderwetten wijdde. Het is zoo gemakkelijk gezegd, dat de wetgever slechts de algemeene regelen moet stellen en dat administratie en rechter dan verder de détails moeten uitwerken. Men vergeet daarbij één vereischte: een volk, dat op dit gebied praktisch kan zijn. En dat is het Nederlandsche in den regel niet. Alles gaat bij ons even stroef en vormelijk en omslachtig. Dubbel jammer is het, als dit geschiedt bij wetten, die een levende kracht moeten zijn, die wortel moeten schieten in de harten der burgers. Zulke wetten zijn die voor de misdadige en verwaarloosde jeugd; de ontzetting en ontheffing uit de ouderlijke macht kan, waar zij moet worden toegepast, verdwaalden terugbrengen en vallenden op de been houden. Helaas, de uitvoering dier wetten is Nederlandsch-‘schwerfällig’.

Intusschen Mr. De Ridder beperkte zijn vragen tot een punt van zeer principieelen aard. De kinderwetten laten toe, dat een vereeniging, die zich de verzorging van minderjarigen tot doel stelt, de voogdij op zich neemt. De regeering heeft die bepalingen echter zoo uitgewerkt, dat alleen *die* vereenigingen voogdij mogen uitoefenen, die een eigen gesticht hebben, waarin zij de kinderen kunnen onderbrengen. Op dit doctrinarisme dreigt nu de geheele uitvoering der wet te stranden. Groote en bekende vereenigingen, om alleen ‘Pro Juventute’ te noemen, hebben tot nog toe geen eigen gesticht, doch zijn volkomen bereid voogdij op zich te nemen, en de kinderen onder haar toezicht en haar verantwoordelijkheid in andere gestichten onder te brengen. Omgekeerd zijn er vereenigingen, die wèl gestichten bezitten, maar niet geneigd zijn, zelf de voogdij te torsen. En daarbij komt de tweede grief, waaraan de heer De Ridder uiting gaf: de particuliere vereenigingen, althans verschei-

dene daarvan, wenschen zich niet te onderwerpen aan de voorwaarden, die bij Koninklijk Besluit voor de opneming van kinderen wier ouders uit de ouderlijke macht zijn ontzet, zijn gesteld. Zij willen niet toegeven, dat de nachtelijke afzondering een eisch is die moet worden gehandhaafd; zij willen evenmin voor jongens en meisjes geheel afgescheiden gebouwen maken.

De heer De Ridder vroeg, of de regeering bereid was, aan de eischen der particuliere vereenigingen het oor te leenen, en de heer Regout kwam in welsprekende bewoordingen aan het betoog van den Leidschen burgemeester kracht bijzetten. Hij voorspelde den minister, wanneer hij zijn eischen volhield, niet minder dan het fiasco der kinderwetten! De regeering zal overwegen en daarna.... water in haar wijn doen. Het kan niet anders; van samenwerking tusschen overheid en particulieren, waarop de wetten zijn berekend, zal, bij volhouden der regeering, geen sprake zijn.

En toen, na dit uitstapje, hervatte de Kamer haar tragen gang door het arbeidscontract. De moraal van de debatten is tot nog toe deze: er is in de Kamer zelden een meerderheid te vinden die meer *arbeiterfreundlich* zijn wil dan het regeeringsontwerp, maar omgekeerd kan de minister er op rekenen dat zij, die de in het ontwerp gegeven rechten van den arbeider willen beperken, in de minderheid blijven, vooral wanneer van de regeeringstafel het ontwerp met warmte wordt verdedigd. Die warmte was bij den minister aanwezig, toen hij de bepalingen verdedigde die den arbeider zijn loon ook waarborgen gedurende een korten tijd van ziekte en die den werkgever den plicht opleggen bij inwonende arbeiders de eerste weken de verplegingskosten voor zijn rekening te nemen. Tevergeefs deden de heeren De Savornin Lohman en Van Idsinga pogingen om op dit punt het ontwerp te verzwakken, 's ministers beroep op de menschelijkheid, de oud-vaderlandsche traditie, zijn herinnering aan het feit, dat de inwonende arbeiders min of meer tot het gezin behooren, dit alles versterkt door een gloedvolle improvisatie van den heer Talma en de als altoos glasheldere en volledig gedocumenteerde redevoering van den heer Drucker, redden het artikel, waarboven aanvankelijk zoo veel wolken waren samengepakt.

Minder gelukkig, ja onbegrijpelijk, was de houding van den heer Van Raalte bij het artikel, dat den arbeider, wiens loon

geheel of gedeeltelijk bestaat uit een winstaandeel in de onderneming van zijn patroon, recht geeft op inzage van de bewijsstukken, waaruit hij het winstcijfer kan leeren kennen. De meeste juristen in de Kamer zagen in het artikel, gelijk het was ontworpen, *dwingend* recht, waarvan men dus niet bij onderlinge afspraak zou mogen afwijken. Zoo ook de heer Plate, die als handelsman op de bezwaren wees, die bij vele kooplieden zouden ontstaan tegen het geheele tantième-stelsel, indien zij hun bedienden inzage van de boekhouding moeten geven. Vandaar zijn amendement om afwijking bij onderlinge overeenkomst te veroorloven. De minister bestreed dit amendement. Maar plotseling rees de heer Lohman op met de bewering, dat het artikel zijns inziens *geen* dwingende bepaling inhield en de minister verklaarde daarop, dat hij voor die opvatting veel gevoelde. In *dien* gedachtengang was het amendement-Plate overbodig en had de regeering dit den Rotterdamschen afgevaardigde moeten zeggen. Toen men den volgenden morgen weer samenkwam, had er een geheele omkeering plaats gehad. De regeering had het artikel in den geest van den heer Plate gewijzigd, de heer Limburg een amendement ingediend om de bepaling dwingend recht te doen zijn, iets wat zij volgens de meesten den vorigen dag nog was. De heer Plate wreef zich vergenoegd de handen, en het amendementLimburg werd verworpen. Eigenaardige psychologie, die een Parlement bezit! Den vorigen dag ware waarschijnlijk, zoo men tot stemming was overgegaan, het amendement-Plate verworpen!

Tot hardnekkige debatten gaven hierna slechts weinige artikelen aanleiding, maar toch werd fel gestreden om de bepaling, die eischt, dat slechts daar het loon in vreemde munt mag worden betaald, waar het ook zoo is vastgesteld. Oppervlakkig logisch en onschuldig, bleek het artikel te stuiten op groot verzet bij finaniceele specialiteiten als de heeren Pierson en Patijn, die oordeelden, dat men op deze wijze, in plaats van, gelijk de Muntwet van 1901 tracht te doen, zooveel mogelijk het Duitsche en Belgische geld uit het land te weren, dat geld juist binnenhaalde. De Limburgsche afgevaardigden, die dagelijks de uitbetaling van loon in marken en franken voor oogen zien, sloten zich bij dien tegenstand aan. Men sommeerde den minister zelfs, zijn ambtgenoot van Financiën in de Kamer te roepen en dezen te laten verklaren, dat het artikel ook

zijn goedkeuring had. Zoover kwam het niet. De minister vroeg voorloopig het artikel ‘aan te houden’. Een a m p l i u s d e l i b e r a n d u m dat waarschijnlijk op bevrediging der oppositie zal uit loopen.

De sociaal-democraten gaven weer een eigenaardigen kijk op hun wijze van debatteeren en het bestrijden van hun tegenstanders. Bij de bepalingen omtrent het ziekengeld stelde de heer Schaper een amendement voor om die bepaling te maken tot dwingend recht. Anders - zoo heette het - hielp het artikel niets. Of de heer Drucker al betoogde, dat men *deze* bepalingen niet tot dwingend recht kon verheffen zonder in tal van moeielijkheden te komen, het mocht niet baten. Toen echter de heer Schaper bij de berekening en uitbetaling van het stukloon een amendement voorstelde, dat verder beoogde te gaan dan het regeeringsartikel, en men hem opmerkte, dat *zíjn* bepaling geen dwingend recht schiep, en ten minste het ontwerp hier wèl dwingend recht voorschreef, heette het dat dwingend recht hier niet noodig was. Zoo leven de sociaal-democraten bij dit ontwerp van de hand in den tand. Bij *beide* artikelen zullen de vrijzinnigen, die tegen de amendementen-Schaper stemden, het bij hun critici moeten ontgelden. Maar, men weet het nu, met die critiek neme men het evenmin nauw als zij zelven!

De Kamer is genaderd tot de afdeeling, die het einde der arbeidsovereenkomst regelt. Daarbij zullen de debatten over staangeld en opzeggingstermijnen een aanvang nemen. Wanneer zullen zij eindigen?

Bibliographie.

Multatuli-Briefe. Herausgegeben von Wilhelm Spohr. Mit fünf Bildern in Mezzotinto-Gravüre. 2 Bde. Franfurt am Main. Litterarische Anstalt. Rütten & Loening. 1906.

Duitschland is reeds sedert geruimen tijd bezig aan te vullen en goed te maken wat Nederland aan waardeering van Multatuli te kort komt. Want, het kan niet worden tegengesproken, het geslacht, dat in ons land na den dood van Eduard Douwes Dekker aan het woord is gekomen, heeft zich aan den schrijver der *Ideën* niet veel gelegen laten liggen. Volle en openlijke waardeering heeft Multatuli, tijdens zijn leven en na zijn dood, enkel bij een klein deel van zijne letterkundige tijdgenooten gevonden. Wij noemen slechts Vosmaer, Huet, Dr. H.J. Polak in zijne ‘Studiën’ (1888), J.H Hooyer in zijn Gids-opstel ‘Millioenenstudiën herlezen’ (*Gids* van Januari 1889) ‘De mannen van '80’ maakten zich voor Multatuli niet bijzonder warm. Het boekje van A.J. (Van Deyssel), ‘Multatuli’ getiteld en geschreven naar aanleiding van de eerste twee deelen Brieven, heeft niets te beduiden en strekt eer om Douwes Dekker naar beneden te halen dan om hem te eeren; in *De Nieuwe Gids* kwam na Multatuli's dood in 1887 een zuurzoet artikel van Van Eeden, waarin de schrijver meer over zichzelf dan over Multatuli spreekt; Verwey noemt in een opstel uit zijn ‘Stille toernooien’ Pierson en Huet als de leermeesters van de Jonge-Gidsmannen, ‘de hoogeschool, waarin wij zijn opgeleid’, maar zwijgt van Multatuli; Van der Goes heeft ook niet met veel geestdrift over hem geschreven. Alleen Kloos sprak in 1888 van ‘dezen allergeniaalsten Hollander’, in wien ook de Nieuwe-Gidsers, die ‘geen Multatulianen (waren), in denken noch in voelen, in het leven noch in de kunst’, erkenden, ‘de ontkennende en daarom vrijmakende, de verdelgende en daarom grondleggende Figuur’, door wien zij ‘de vrijheid en den moed van eigen meening geleerd’ hebben. Geen wonder, dat een jonger geslacht, dat bij de mannen van '80 ter school ging, weinig aandacht schonk aan den schrijver der *Ideën*, van wien ook zij toch, op hunne beurt, zooveel konden leeren, tot verruiming en vrijmaking van hunne ideeën.

In Frankrijk en Duitschland heeft het Multatuli in de laatste jaren aan waardeering niet ontbroken. In beide landen hebben zijn naam en zijn werk onder de letterkundigen van een jongere generatie een zekere populariteit verkregen. In Frankrijk heeft o.a. de *Mercure de France* daartoe het zijne bijgedragen. In Duitschland werden enkele van Multatuli's werken het eerst vertaald door C. Derossi, o a. in de Beilage der Arbeiter-Chronik te Nürn-

berg en in Der Freidenker (die te Milwaukee uitkwam); verder werd zijn werk ingeleid en vertaald door Wilhelm Spohr (uitgaaf van Bruns in Minden) en door Dr. Karl Mischke in Hendel's Gesammt-Bibliothek te Halle. Van *Max Havelaar*, door Spohr uitgegeven, verscheen reeds een derde druk; andere vertalingen van Spohr, de Millioenen-studiën, de Geschiedenis van Woutertje, de Minnebrieven, een bloemlezing uit de Ideën, beleefden alle tweede drukken. Bewijst dit hoe Multatuli's werk in Duitschland aansprak, uit verschillende opstellen blijkt ook hoe goed Multatuli er begrepen werd. Een uitnemende karakterschets van den mensch, den strijder voor de rechten van den Javaan, en den schrijver gaf S. Lublinsky in een klein geschrift, verschenen als 14e deel van de 'Moderne Essays zur Kunst und Litteratur' (Berlin. Gose & Tetzlaff).

Dit verklaart hoe de bekende 'Literarische Anstalt' te Frankfurt a/M. het wagen durfde, in twee groote deelen, versierd met vijf illustraties (waaronder een mooie afbeelding van M.'s huis te Nieder-Ingelheim, met de 'lieve, stille Laube', waarover hij in een brief aan Mej. Berdenis van Berlekom schreef), een keur uit de Brieven van 1839 tot 1887 uit te geven, waarvoor de tien deelen brieven, door mevrouw Douwes Dekker uitgegeven, hoofdzakelijk de stof leverden

Bescheidenlijk zouden wij willen vragen, of 'Schöne Grappen!' (II 239) werkelijk de Duitsche vertaling is van 'Mooie grappen!'[1] 'Jede Familie hat unechte Schwestern' u.s.w. (II 232) moet natuurlijk zijn 'Jede Tugend' u s.w. Bij Brief CLXII, die Multatuli's merkwaardige beschouwingen bevat over de opleiding van den tooneelspeler, teekent de vertaler ter opheldering aan: 'Van Hall hatte einen fulminanten Aufsatz über "Fürstenschule" geschrieben.' De waarheid is, dat het opstel, waarop Multatuli reageerde, een waardeerende beoordeeling behelsde van mevrouw Beersmans' eerste optreden als Koningin Louise in 'Vorstenschool'. Van dit stukje schreef M.: 'Uw stukje is allerliefst', hetgeen Spohr, om zijn 'fulminanten Aufsatz' te rechtvaardigen, vertaalt met: 'Ihr Stück ist famos'.

Dergelijke ontdekkingen manen tot eenige omzichtigheid in de waardeering van dit werk van Wilhelm Spohr aan, wien men overigens zeer grooten dank verschuldigd is voor alles wat hij tot propagandeering van Multatuli's meesterwerken in Duitschland gedaan heeft.

Rembrandt's Leven en Kunst. Geschreven in opdracht van de Algemeene Commissie ter herdenking van Rembrandt's 300-jarigen geboortedag door Jan Veth. Amsterdam, Scheltema en Holkema's boekhandel. Afl. 1 en 2.

Wat er verschenen is of verschijnen zal bij gelegenheid van de aanstaande Rembrandtviering zal heel wat moeite hebben om het niet af te leggen tegenover het voortreffelijk kunstwerk, waarvan de eerste twee afleveringen voor ons liggen.

1) Op deze vraag kregen wij van Dr. J.J.A.A. Frantzen, privaatdocent in de Hoogduitsche taal en letterkunde aan de Amsterdamsche Universiteit, dit antwoord: 'Grappen of Grapsen komt voor bij Noordduitsche schrijvers van de 17e en 18e eeuw, als Schuppius, maar in de beteekenis van gril, malle, dwaze gedachte, het Fransche *lubie*. Het is wel mogelijk, dat het woord in sommige Noordwest- Duitsche volkskringen nog gebruikt wordt; maar dat neemt niet weg, dat het geen Hoogduitsch en ook geen algemeen bekende uitdrukking is, en in geen geval als vertaling van het Nederlandsche "grappen" dienen kan.'

Wie ze openslaat zal natuurlijk het eerst getroffen worden door de uitnemend geslaagde reproducties

van Rembrandt's kunst. De photogravure heeft hier wel het mooist denkbare bereikt. De ‘Simeon in den tempel’ uit het Mauritshuis, waarin al de figuren, het profiel van Simeon, het kinderkopje, zoo scherp uitkomen en de achtergrond zulk een heerlijke diepte heeft, de ‘Saskia’ uit Cassel, de ‘Emmausgangers’, de ‘Rabbijn met witten tulband’ zijn in dit procédé zeker moeielijk te overtreffen. Het is een telkens wederkeerend genot zóó in het werk van Rembrandt te worden ingewijd of de herinnering aan deze meesterstukken in zich te mogen verlevendigen.

En wanneer wij er ons dan toe zetten, den met zoo kloeken letter gedrukten tekst te lezen, dan wacht ons een nieuw genot. De schilder Jan Veth, dien wij reeds zoo herhaaldelijk ook als denker en dichter mochten bewonderen, doet zich hier opnieuw kennen als een pittig, helder schrijver met een eigen stijl, die met de pen Rembrandt's portretten weet na te schilderen even raak en even sprekend als hij zijn eigen portretten schildert. Rembrandt's vader is volgens Veth, ‘een ernstig uitziend man, eenigszins martiaal van houding, met in zijn blik iets star doordringends als van een angstigen goudzoeker, betrouwbaar maar wantrouwend, niet bizonder intelligent, licht wat waanwijs, misschien wel een weinig penibel, en er ouder uitziend dan zijn jaren.’ Rembrandt's moeder: ‘Achter het hooggewelfde voorhoofd broeien hooge denkbeelden - de oogen zien koen voor zich uit, - de trekken van den fraaien neus en den gerezigneerden mond getuigen van groote beslistheid, zonder de gedachte aan zachter gevoelens te bannen. Er woont iets van de verheven waardigheid en den plechtigen ernst van een profetes in dit mooi gevormde, veel ervaren gezicht, en in de gansche houding ligt iets wel zóó majestueus als een vorstin niet zou misstaan.’

Even conscientieus doordacht en frisch gesteld is de geheele beschrijving van Rembrandt's Leidschen tijd, welke deze twee afleveringen vult. Dat is een wijze van voorstellen en van historie-schrijven, waaraan menig geschiedschrijver van professie een voorbeeld mag nemen.

De opdracht, door de Algemeene Commissie tot herdenking van Rembrandt's 300-jarigen geboortedag aan Jan Veth gedaan, kon niet beter vervuld worden. Dit is van de moeilijke taak, die de Commissie op zich nam, een waardig begin.

[Derde deel]

Rembrandt.

Zal de lezer niet kribbig worden, nu hij al weer dien beroemden naam, maar die in den laatsten tijd zoo zeer veel gehoord is, boven dit opstel ziet staan? -

Ik gevoel mij echter als iemand, die bij een vriendenmaal aanzit en al hebben nu nog zoo veel gasten in hun toasten alles en alles verteld en omvergehaald, toch wil ook hij niet achterblijven om van zijne ingenomenheid met dit feest te getuigen. Hij tikt aan zijn glas om gehoord te worden, en zegt, wat hij te zeggen vindt. Niet, dat hij zooveel belangrijks weet op te disschen, maar hij spreekt ter eere van den man voor wien dit feest is aangericht.

In deze gemoedstemming heb ik de uitnoodiging der Gidsredactie niet willen afwijzen en zal ook ik mijn scherfje bijdragen tot den grooten stapel geschriften van allerlei aard, die bij dezen zeldzamen driehonderdsten geboortedag van heinde en ver worden bijeengebracht.

I.

Het was zoo wat tegen de helft der vorige eeuw, dat ik naar Amsterdam ging om als studiosus in de schilderkunst mij onder de leiding van den toen zeer gerenommeerden portretschilder Kruseman te bekwamen. Al spoedig werd ik toegelaten in het atelier van mijn meester en zag met groote bewondering de portretten, die hij naar voorname personen van Amsterdam onder handen had.

De rose kleur der aangezichten en de fijne behandeling der stoffen en kleedage, soms uitkomende tegen een

achtergrond van donker rood fluweel behaagden mij zeer.

Toen ik echter het verlangen te kennen gaf eenige dier portretten te mogen copieeren, werd mij dat door den meester niet toegestaan; neen, was zijn antwoord, als gij copieeren wilt, ga dan naar het museum in het Trippenhuis.

Ik durfde het niet te bekennen, dat dit eene teleurstelling voor mij was. Zoo kersversch uit de provincie gekomen, waren de oude meesters voor mij nog een geheim. Ik kon in die oude tafereelen en in die donkere doeken het schoone niet ontdekken, waarvan men zoo hoogelijk opgaf.

Mij kwamen de tentoonstellingen op Arti veel mooier voor en ik bewonderde vooral Pieneman, Gallait, Calame en Koekoek.

Niet, dat ik zooveel achterlijker was dan anderen, maar mij ontbraken de studie en oefening, die onontbeerlijk zijn om het vreemde en zoo hoog artistieke der Hollandsche meesters werkelijk te kunnen begrijpen en ik beweer, dat hoe intellectueel men ook zij, men die groote ouden niet maar zoo klakkeloos kan genieten, tenzij men ze veel en dikwijls gezien heeft en zich in hun kunst heeft ingeleefd. Om het karakter en den diepgang dier kunstuitingen te doordringen dient het kunstgevoel geoefend te zijn.

Het duurde lang voor ik den moed had, mij met verf en en kwasten naar dat Heiligdom te begeven, maar nadat ik een tijdlang veel naar de natuur zoowel binnenshuis als buiten op het land geschilderd had, veel naaktstudies en nog veel meer aan stillevens gewerkt had, ging mij een licht op.

Ik begreep, dat het niet de smakelijke zachte behandeling van het schilderwerk was, dat bereikt moest worden, maar dat het relief der voorwerpen, de houding der figuren tegenover het licht en donker, hunne gebaren en bewegingen het voornaamste was, waarop ik te letten had.

Met deze zienswijze ging ik met veel meer voldoening naar den Kloveniersburgwal, het gezellige Trippenhuis binnen.

Langzaam aan werd het mij duidelijk, waar de schoonheid en juistheid in zat van die bewonderenswaardige oude meesters. Want ik bemerkte, dat hunne zoo eenvoudige onderwerpen rijk en veelzeggend werden door hun uitvoering.

Geniën waren zij, zonder het te weten en de wereld rondom hen wist het toen ter tijde ook niet.

Van het vak weinig begrip hebbende, zocht ik nu

eerst een klein schilderijtje na te maken; een Heremiet van Gerard Dou, niet begrijpende dat dit, hoewel klein, echter van die kwaliteiten bevatte, die voor mij moeilijk zouden zijn na te volgen.

Ik moest het dikwijls overwerken, want ik kon in de dikke verf geen vorm krijgen. Toen trachtte ik een kop van Van der Helst te probeeren, dat mij beter afging.

Eindelijk stond ik stil voor een der koppen van de Staalmeesters. De man in den hoek links met zijn punthoed op en zijn grijze haren, had mij te pakken.

Ik gevoelde, daar was iets in, waarvan ik de schoonheid terug kon geven; ofschoon ik dadelijk zag, dat de bewerking eene geheel andere moest zijn dan wat ik vroeger onderhanden had genomen. De zucht echter om dit nieuwe en breede te bereiken, lokte mij zoozeer aan, dat ik besloot mij er aan te wagen.

Hoe de copie geworden is, weet ik niet meer, maar wel, dat ik hem jaren lang in mijn schildervertrekje opgehangen had.

Zoo trachtte ik uit de verschillende kunstenaars het coloriet en de behandeling te vatten, tot dat de schoonheden van de Nachtwacht en de Staalmeesters mij zoo beheerschten, dat niets mij meer aantrok, dan wat van de hand des grooten meesters, van den eenigen Rembrandt was.

In zijn werk zag ik iets, wat ik bij al de andere niet voelde; het was zijn vrijheid en uitbundigheid, die mij zoo lief was en die op de teekenacademie en in het atelier van den leermeester niet geduld konden worden.

En al was ook Frans Hals de man bij uitnemendheid die met de penseelsbehandeling mij zoo sterk impressionneerde, Rembrandt was bij dat alles met zijn kleur en effect de allereerste. -

Had ik nu een tijdlang Rembrandt's schilderijen van alle kanten beluisterd, dan ging ik in het Trippenhuis naar de benedenverdieping, waar de zoogenaamde prentenkamer zich bevond. Hier waren Rembrandt's etsen in uitmuntende staten bij elkander.

Het was een aangenaam vertrek met uitzicht op een tuin; een lange tafel met groen laken bekleed, stond daar om er de portefeuilles met deze prachtdingen neer te leggen.

Zeer lang en dikwijls zat ik daar om mij in deze tweehonderd en veertig kunststukken te verdiepen en de conservator hield niet op mij tot voorzichtigheid aan te manen, als ik ze wat te veel dooreenhaalde om ze met elkaar te vergelijken.

Hoe verbaasde het mij den kunstenaar, die daarboven de glorieuse Nachtwacht en de breede Staalmeesters in verf had geboetseerd, hier aan te treffen als een graveur bij uitnemendheid, begaafd dus niet alleen met de kracht en losheid van een eersten penseelvoerder, doch ook volmaakt te huis in alles wat de naald vermocht op het harde, glanzende koper.

Toch was het niet deze buitengewone kunstvaardigheid, die mij het meest in deze etsen bekoorde, bovenal was ik getroffen door de vindingrijkheid der voorstellingen, de wonderlijke belichtingen en de naieve kinderlijke manieren, die hij zijne figuren wist aan te kleeden.

Het gemoed sprak niet alleen in de voorstelling, maar het doordrong door de gevoelige behandeling van de naald alles wat er voorgesteld was.

Die bijbelsche tafereelen waren op zijn oud-Amsterdamsch verteld, doch met welk eene artisticiteit van licht en schaduw en zoo vol fantasie in de samenstelling.

Zoo wonderlijk origineel en zoo juist van expressie was dat alles gedaan, dat andere prenten, hoe kunstig bewerkt, daar schoolsch en academisch bij werden. Hier waren uitmuntende portretten, zeldzaam schoone koppen, soms van hem zelf, of van zijne vrienden. Maar als men het portretje van zijn moeder gezien heeft, moet men de portefeuille een oogenblik toeslaan... en zijn oogen afvegen.

Iets schooners toch van met gevoel graveeren is niet te vinden. De moederlijke zachtzinnigheid, de welwillendheid en diepdenkendheid van het oude vrouwtje zit in elk streepje, in elk krasje van de naald; iedere lijn heeft iets te beduiden, geen toetsje zou er weggelaten kunnen worden.

Hokoesay, de oude Japansche teekenaar zeide: dat als hij heel oud werd, hij zoo zou teekenen, dat elke trek van zijn teekenpen een levensuitdrukking zou zijn. Dat nu heeft Rembrandt hier gedaan en wat de oude Japanner wenschte, bereikte hij met dit levensvolle portret op zijn jeugdigen

leeftijd van vierentwintig jaar; want het is een zijner vroegste etswerken.

Ik heropen weer de portefeuille en zie die rijkbewerkte bedelaars. Dat waren typen, die hij toen ter tijde maar voor het grijpen had en die hij zoo gaarne en zoo dikwijls voorstelde.

Men zou geneigd zijn, ze niet arm te noemen zoo warm en kleurig heeft de meester ze gestoffeerd.

Dan kwamen de effectvolle landschappen, die curieuse naaktstudien, in één woord een kosmos. -

Als ik, na zulk een portefeuille te hebben doorbladerd, de stad inging, was het mij of ik allerlei figuren tegenkwam, die op de zijne geleken. Van het Trippenhuis naar de Hoogstraat, dan de Sint-Anthoniebreestraat door en eindelijk in de Jodenbreestraat, waar ik toen woonde eenige huizen ver van het beroemde huis, waar Rembrandt zoovele jaren gewerkt heeft, aanschouwde ik de schilderachtige menigte, de drukte, de warme Joodsche tronies, met hunne grauwgrijze baarden; de vrouwen met hare rosachtige hoofdharen; de karren vol visch en fruit en allerlei koopwaren; de huizen, de menschen, de lucht, - het was alles Rembrandt, het was alles Rembrandtiek.

Veel is er in die straten veranderd sedert den tijd waarvan ik verhaal, maar als ik er nu doorkom, is het mij nog altijd of ik de kleuren en het soort menschen daar zie, die Rembrandt ons in zijn werk doet aanschouwen.

Intusschen er was nog een derde uiting van Rembrandt's talent: dat waren zijn teekeningen. Voor een jong schilder, die naar middelen zocht om zich uit te spreken, waren deze teekeningen hoogst raadselachtig en bemoedigend tevens.

Minder tastbaar duidelijk dan zijn etsen, duurde het eenigen tijd voor ik er vrede mee kon hebben, doch toen ik vatte, zooals ik nu nog geloof, dat de meester deze teekeningen niet gemaakt had om ze sierlijk te omlijnen en tentoontestellen, voelde ik de rechte portée ervan. Het waren meestal gevoelsuitingen om zijn verbeeldingsrijk gemoed te hulp te komen.

Onoverdacht op het papier geworpen, maar met een hand, die meesterstukken schiep bij elke opwelling, bij elke aandoening.

Oppervlakkig bekeken werden zij ontsierd door allerlei inktvlakken en harde dikke strepen, die wild en wonderlijk door elkander gingen, maar wel beschouwd was het alles welberekend

en gevoeld van licht en bruin; de groote composities vol drukke handelende figuren, gebouwen, landschappen; alles was van een doordringend picturaal gevoel.

Op een avond, dat een mijner vrienden eene kleine kunstbeschouwing gaf, haalde hij allerlei oude en moderne teekeningen voor den dag. De meesten waren van moderne, zeer bekende artisten.

Maar nu was het opmerkelijk te zien, welk zonderling effect een teekening van Rembrandt in die collectie maakte. Op dat gevlakte stukje papier was eene voorstelling geteekend, zoo eenvoudig gedaan, zoo edel gecomponeerd met slechts eenige lijnen van een volle penseel, dat al de andere teekeningen ons toeschenen als leerlingen-werk. Hij was de meester die boven allen stond.

Zoo zag ik dan dien Rembrandt, als den man die met zijn penseel, pen of graveerstift alles wist te vertellen en voor mijne verbeelding te tooveren. Van den hemel en de aarde, van de helden der geschiedenis en de alledaagsche menschen, van een brokje van den Westertoren wist hij een mooie teekening te maken; leeuwen en olifanten werden allerzeldzaamst naif weergegeven. Vooral zijn naaktfiguren van vrouwen zijn daarom zoo merkwaardig, omdat geen schilder het aandurfde ze te maken, zooals zij in het atelier voor hem stonden; maar Rembrandt, betooverd door het licht en den gloed der vleeschkleur, dacht niet anders dan ze weer te geven zooals hij ze zag.

Geen Venus, geen Juno of Diana waren het, het was de waschvrouw van zijn buurman, die hij ontkleedde en in de heerlijkheid van haar vleesch en bloed teruggaf.

En zijn handschrift alleen, ik bedoel de manier, waarop hij zijn krabbels en vlakken neerzette, was op zich zelf reeds zulk een genoegen om te bekijken, dat men er nimmer te veel van zien kan.

En al dit werk deed hij, met eene luchthartigheid, vroolijkheid en zekerheid, waarbij aan studie of inspanning geen oogenblik te denken viel.

II.

Hoe denk ik nu over den meester, na zooveel tientallen van jaren, die achter mij liggen.

Kom dan, lezer, en laat ik met u de sterkste uiting van Rembrandt's grootsche schildermanieren beschouwen, die hij heeft neergelegd in zijn schilderij de Nachtwacht.

Naar het Rijksmuseum gaat thans onze weg om in de nieuw gebouwde zaal plaats te nemen en, zonder ons te willen herinneren den strijd en de vermoeienis, die het gekost heeft om deze eereplaats op te richten, zetten wij ons met den rug naar het licht, zoo, dat wij het schilderij geheel kunnen overzien.

Op den eersten aanblik worden wij al dadelijk getroffen door breede bewegingen van schaduwen en lichten, die als kleurklanken zingen door het enorme doek.

Dan komen op eens twee mannen op u af, die uit den groep naar voren treden. De een geheel in het donker, de ander geheel in het licht gekleed. Dat is Rembrandt! onvervaard om kras licht tegen donker te zetten. En om deze tegenstelling van groote lijnen, licht tegen donker te harmonieeren, vindt hij uit om den linkerarm van den donkeren man vooruit te steken alsof hij met de vooruitgebrachte hand iets wil beweren en zoo werpt hij een groote zonnige slagschaduw op zijn witten kameraad. Het genie weet zich te helpen, waar gewone menschen geen raad mee weten. Deze mannen zijn blijkbaar met elkander in gesprek, het is duidelijk, men ziet het, het zijn de aanvoerders der geheele bende.

Daar stond hij, de groote meester, toen alles op het doek aangebracht was, wat er op moest; maar hij schudde het hoofd.

Naar zijne meening kwamen die twee mannen nog niet genoeg vooruit naar den voorgrond. Toen nam hij nog eens zijn groote palet en zijn breedste penseelen doopte hij nog eens diep in de verf en deze twee voorste figuren werden nog eens met krachtige zetten aangepakt; hier meer diepte, daar nog meer licht en zoo beproefde hij alles om een nog kraniger relief te geven aan datgene, wat vooruitspringen moest. Toen zag hij dat het goed was en zoo liet hij ze staan.

Misschien was de gelijkenis van zijne heeren lastgevers wat minder juist of hoorde hij reeds klagen over niet genoegzame uitvoerigheid; maar voor hem was de hoofdzaak dat er leven in zat en zij zich bewogen. En ziet, hoe het hem is gelukt.

Van de pluimen hunner hoeden tot aan de zolen hunner schoenen, die bijna den rand der schilderij bereiken, is alles

alsof men het grijpen kan. Hoe zijn hun koppen vol energie en karakter, hun kleeding is hun aan het lijf gesmeed, de stalen halskraag, de sjerp, de laarzen van den witten man zijn van eene opmerkelijke schilderskracht. Dan de zwarte met de roode bandelier, met de handschoen en den wandelstok, het is van een vinding, die niet opvalt omdat zij zoo juist, eenvoudig en natuurlijk is. Ik ken geen voorstelling die sterker den zwier en de schilderachtigheid dier tijden uitdrukt dan deze twee mannen, die op dit reuzendoek daarheen schrijden. -

Wenden wij ons thans naar den rechterkant der schilderij om dien zweetenden trommelaar te bekijken. Zijn schijnbaar pokdalig gelaat onder de schaduw van zijn uitgerafelden hoed is een ware Falstaff-figuur; de dikke drankneus, zijn vettige mond, alles wat aan hem is, zijn van een ware schildersbravoure, die zoo bijzonder den durf van den meester kenteekent. Ziet, hoe hij er op los trommelt, alsof hij verkonden wil, dat hij het is, die een der prachtigste stalen vertoont van dien beroemden meester, dien men Rembrandt noemt.

Ik kan mij begrijpen, dat bij het zien van dezen man zooals hij daar reilt en zeilt, de bekrompene, quasi-geleerde en nauwkeurige Gérard de Lairesse in zijn groot schilderboek uitroep: ‘bij Rembrandt loopt de verf als drek bij het paneel.’

Ploertendom en genialiteit zullen elkander altijd bevechten.

Maar wij wenden ons nu eens naar den linkerhoek van het tafereel. Kijk, daar staat die geestige soudenier, geheel in het rood gekleed; Rembrandt met zijn talent van licht en bruin, was niet bang iemand geheel in het rood voor te stellen, want hij wist, dat de speling van licht en donker helpen zou. Zoo is dan ook het rood hier gedeeltelijk in de schaduw van eene heerlijke nuance en vereenigt zich uitmuntend met de grijsgroene toonen der overige figuren. Ook deze roode man heeft die penseelsbehandeling ondergaan, waarvan ik hier boven sprak. Beziet men hem goed, dan schijnt het alsof hij dezen schilderachtigen vooruittredenden man met één volle penseel van boven tot onder in eens op zijn voeten heeft gezet.

Hoe vast gedaan is die hand die het geweer laadt, hoe stevig de vegen op den rooden hoed, op het roode wambuis

en verder op alles wat aan hem is. Zoo staat hij daar vlug, levendig, bewegelijk en rijk.

In deze wondere schilderij komen wij ieder oogenblik iets belangrijks tegen. Sprekend is die hellebaardier die omkijkt aan den rand links; dan de man, die zijn geweer onderzoekt achter den witten man; en merkt eens op, hoe die lachende jongen met zijn grijzen hoed uitmuntend werkt tegen dien donkeren achtergrond. De kop van den man, die met zijn arm iets aanwijst, is ook weer van een bijzondere kleur en schildering. Zelfs de grijze pilaar, waar de kop met dien helm tegen uitkomt, doet daar zoo goed voor het ensemble.

Daar is nog iets wonderlijks: dat is dat vreemde meisje, dat tusschen al die mannenfiguren doorloopt.

Zooveel critici en schrijvers hebben zich het hoofd gebroken, wat dit wel beteekenen zou en of dat wel daar wezen kon. Maar als Rembrandt hen gehoord had, zou hij lachend geantwoord hebben: ziet gij dan niet, dat ik dat licht-pakkend kind daar noodig had om te contrasteeren tegen al die naar beneden gaande lijnen en die donkere kleuren.

De man met het vaandel op den achtergrond, de hond die wegloopt - alles ondersteunt en helpt elkaar in kleuren, lijnen en effect. Daar is geen plekje op deze schilderij, dat niet een zeldzaam schildertalent verraadt. En hier zou het beweren waar zijn van hem, die zeide: knip mij een stukje uit een schilderij en ik zal u zeggen of het van een artist is.

Mijne lezers zullen het mij niet euvel duiden, nu ik ze eenmaal hier gebracht heb, dat wij een weinig verder in dit gebouw rond zien, natuurlijk naar de Staalmeesters. Daar hangt nu dat grootsche eenvoudige stuk en er wordt een geheel andere toon vernomen als in de muziek van de Nachtwacht.

Stil en deftig is hier alles, hier heerscht alleen de hooge opvatting van het menschelijk gelaat.

Zij zitten daar die oud-Hollandsche mannen te beraadslagen met de boeken van hun handelsbedrijf op tafel en Rembrandt heeft hun koppen ons zoo levend verduidelijkt, dat zij in den loop der tijden als oude bekenden geworden zijn.

Oude bekenden... die eenige honderden jaren leefden, voor wij bestonden.

Hoe lang ken ik reeds dien man aan den linkerkant met

zijn hand op de knop van zijn leuningstoel; met die grijze ragfijne haren, die van uit zijn hooge punthoed van achter zijn breed gerimpeld voorhoofd te voorschijn komen. Hier geeft de kleur, zoowel in het licht als in de schaduw, zulk een wemeling van vleeschtinten, tusschentinten van groen en rood, grauw en geel; de verf is zoo tegen elkander gezet, dat hier iets bereikt is, waarvan men versteld staat. Het relief, het uitspringen uit den achtergrond, doet wonderlijk aan, maar ook welk een model, hoe kijkt hij u aan met dien eenvoudigen blik uit de diepe oogkassen; het is een unicum, zooals Rembrandt zelf het nooit overtroffen heeft. Ook al de andere koppen: de man die zich voorover buigt vooral, die wonderlijk natuurlijke baas, die voor het boek heeft plaats genomen en zijn naastzittende buurman; tot den vijfden koopman aan den rechterhoek met zijn bediende achter hem, het is alles kloekheid, rijkheid en leven.

De achtergrond, de fond, is weer zulk een vinding zooals Rembrandt's lijngevoel het altijd weet te treffen. De muur en de lambriseering sluiten deze compositie in, alsof het niet anders kon en alsof het juist zoo geweest is. En toch wordt deze kunstgreep nog overtroffen door de heerlijkheid van het coloriet van het roode warme tafelkleed, dat de geheele schilderij in een diepen donkeren toon brengt.

Of over deze schilderij, toen de groote heer het af had, door zijn tijdgenooten veel is gesproken en geschreven, is mij niet bekend, maar voor ons, die zooveel kunst van groote Italianen, oud-Duitschers en Spanjaarden gezien en bewonderd hebben, wij vinden in deze mannenkoppen het hoogste wat men met schilderen bereiken kan.

In Madrid, waar ik bekoord was door de stukken van Velasquez, gingen mijn gezelschap en ik een wandeling maken door de ruime straten en pleinen dier hoofdstad. Voorbij een groot en schilderachtig gebouw gaande, viel ons een veelkleurig aanplakbiljet op, vermeldende dat hier eene tentoonstelling van moderne Spaansche kunstenaars was. Nieuwsgierig gingen wij binnen, wij ontwaarden hoe in dit land, waar zooveel beroemde oude meesters voor jaren leefden, thans ook onder de modernen vele talentvolle en studieuse mannen waren, die zich met ijver en smaak op de schilderkunst toelegden.

Maar plotseling stonden wij, als uit Spanje weggeslagen, voor drie koppen uit de Staalmeesters door een Spaanschen schilder in Amsterdam gecopieerd en op deze tentoonstelling ingezonden. Was het chauvinisme, was het overtuiging? - deze copieën spraken ons van een geest van grooter eenvoud, grootscher opvatting van natuur en menschenwaarde dan al wat wij in het Prado hadden bewonderd.

Ja! deze schilderij is zelfs een dooddoener voor de oud-Hollandsche broeders; de knappe Van der Helst wordt er oppervlakkig bij, de sierlijke Frans Hals schetsachtig en doorzichtig; zooveel degelijkheid en relief bij zooveel natuurlijkheid van houding en gebaren, wordt niet meer aangetroffen.

Zoo leven deze lieden reeds honderden jaren op dit doek en zullen ons nog lang overleven. En de man, die dit grootsche kunstwerk volvoerde, was toen een armzalig burger en woonde in een achterhoek van diezelfde stad, waar thans zijn feest wordt gevierd!

III.

Doch deze treurige gedachten, al komen zij dikwijls bij ons op bij het naslaan van de levensberichten van hen, waar het menschdom roem op draagt, ze zijn hier niet ter plaatse.

Neen, wij vieren feest, wij herdenken den grooten meester der schilderkunst, die met zijn arbeid honderden jaren de wereld in bewondering heeft gehouden. En vooral dit is het eigenaardige van ons feest, dat wij Rembrandt niet uit het duister der eeuwen te voorschijn halen om hem aan de vergetelheid te ontrukken; dat wij zijn beeld niet hebben te reinigen van het stof der tijden om opnieuw aan de wereld te toonen, wat buitengewoon genie Holland heeft aan te wijzen onder zijne landskinderen. -

Integendeel, - geheel anders is de toestand op dit oogenblik.

Nimmer van te voren stond Rembrandt's kunst zoo hoog aangeschreven als thans. Archieven en documenten worden doorsnuffeld; men wil alles van hem weten, ook buiten zijn werk; men wil zijn levensgang opsporen, men wil zijn voorspoed en zijn vele teleurstellingen meegevoelen. Men is er op uit zijn woningen te kenmerken en aan te koopen.

Rembrandt staat thans in dezen tijd in het zenith van zijn glorie. Goud heeft geen waarde meer bij zijn meesterstukken; om het minste van hem te bezitten, offert men schatten en reist men de wereld door en de kritiek, die lange jaren zich nu en dan hooren liet, heeft sedert vijftig jaren opgehouden en is verstomd.

Merkwaardig is het, dat geen der algemeen erkende grootheden der schilderkunst in den loop der tijden zooveel kritiek hadden te doorstaan, als waaraan het werk van Rembrandt het hoofd heeft moeten bieden. En evenwel, trots al hetgeen er van de onwaarschijnlijkheid der voorstelling en de overdrevenheid van den donkeren achtergrond gezegd is, blijft de ‘Nachtwacht’ nog steeds als in den beginne, zooals de Engelschen het noemen, ‘The world's Wonder’. Bij zijn leven reeds, waren er menschen genoeg, die het hem euvel namen, dat hij niet bij de antieken en Italianen ter school ging; dat hij de natuur schilderde, zooals hij ze werkelijk dacht te zien; en men geloofde inderdaad hem te kunnen beleedigen door hem zulk een zienswijze toe te schrijven.

Ons schijnt dat vreemd, maar het is toch waar, want reeds in de laatste jaren van Rembrandt's leven, was men met de oude Hollandsche begrippen in kunst en letteren niet meer tevreden, en ik lees thans nog met weerzin het latiniseeren der namen en het voortdurend spreken in Hollandsche boeken en gedichten van dien tijd over de Grieksche goden en mythologische figuren, die onder onze Hollandschen hemel zoo misplaatst zijn.

Gelukkig dat hij zich altijd sterk genoeg gevoelde om zijn eigen zienswijze door te voeren. Vele jaren na zijn dood en tot op de helft der vorige eeuw kan men van onderscheidene schrijvers bedenkingen hooren, omtrent de kunst-gevaarlijke theorieën, die zijn werk zouden bevatten; altijd weer had men het over die behandeling der techniek, nimmer wist men door te dringen tot de dieper liggende bedoeling.

Gelukkig, deze tijd ligt achter ons.

Een reeks van boeken, geschriften en brochures hebben er in de laatste vijftig jaren het licht gezien; en deze ademen niets dan geestdrift en bewondering.

De liberale gevoelens der moderne wereld hebben ook op het gebied der kunst overwinningen behaald.

Wij modernen gevoelen dat de oogenschijnlijke tekortkomingen en buitensporigheden, eigenaardigheden zijn van zulk een buitengewonen mensch.

Ja, we zouden ze niet willen missen uit vrees niet alles bij elkander te hebben van een persoonlijkheid, waarvan elke uiting onze belangstelling wekt.

Zoo is dan Rembrandt heden ten dage geplaatst op de hoogte die hij verdient en zal de feestviering op zijn driehonderdsten geboortedag door de geheele beschaafde wereld erkend en medegevoeld worden als eene nationale uiting van vreugde en trots van het kleine Nederland om zijnen grooten Rembrandt. -

Ik eindig..... maar zooals het meisje schrijft aan haren minnaar: ik eindig met de pen, maar niet met het hart.... want, eer zou ik mijne lezers vermoeien eer ik behoefte had om te zwijgen, over alles wat ik hier zou kunnen bijvoegen. Ik denk aan het portret van Jan Six, dat zeldzaam juweel, ik denk aan de Louvre, aan Cassel, aan Brunswijk, en wat niet al. - Maar genoeg. Mogen deze weinige bladen den lezer vertellen, hoe ik mij Rembrandt steeds heb gedacht, als het toonbeeld van den kunstenaar, vrij en ongebonden in zijn werk, geniaal in alles wat hij deed, een figuur, waarin zich de grootheid afspiegelt van onze oude republiek.

JOZEF ISRAËLS.

Rembrandt's verwarde zaken.[1)]

....unhappy master,
whom unmerciful Disaster
followed fast and followed faster.

Terwijl Rembrandt in zijn laatste levensjaren aan zooveel innerlijk diep doorleefds onvergankelijke gestalte gaf, werd hij in zijn uiterlijk leven gekweld door steeds meer nijpende geldzorgen, die hem ten slotte van bijna alles zouden berooven, en erger nog, hem zoo weinig rust moeten hebben gegund, dat het een wonder schijnt, hoe iemand zijn leven en zijn werk daar vrij en hoog bovenuit heeft weten te houden. Voor ons nakomelingen, die hem vereeren als een, die ons de grootste geestelijke schatten heeft gebracht, is het stuitend te bedenken, met hoe weinig eigenlijk zulk een man te bevrijden ware geweest van zooveel last en druk. Toch, nog veel treuriger zou het zijn, den eentonigen loop te volgen van zooveel nietige, maar àl aangroeiende en Rembrandt al dichter omdringende moeielijkheden, als niet uit alles de vertroostende gerustheid tot ons sprak, dat ze aan zijn eigen wezen nooit raakten, dat hij ze waarschijnlijk volkomen vergeten was, zoodra hun oogenblikkelijke kwelling even afliet.

Met een beetje inspanning, zoo is men geneigd in posthume wijsneuzigheid te denken, had hij zijn zaken beter kunnen regelen. Het blijft over zulke dingen makkelijk praten. Maar in elk geval: was Rembrandt niet in alles een illuzionist? En is het zoo vreemd, dat iemand van zijn boven de werkelijkheid uitzien, het reëel verloop van geldzaken moeielijk kon volgen of onthouden? Vervuld van stoute droomen als hij was

1) In hoofdzaak dezelfde beschouwing werd, doch korter saamgetrokken, opgenomen in *Rembrandts Leven en Kunst* door denzelfden schrijver, dat dezer dagen bij Scheltema en Holkema's boekhandel verschijnt.

werden de dagelijksche zorgen licht vergeten. Hij was gewoon bij elke krizis, ongetwijfeld in alle goede trouw, een verbintenis aan te gaan, die hij later vrij geregeld verzuimde na te komen, alleen omdat hij, in dieper wezen in een vizionaire wereld levende, van wereldsche zaken nooit recht besef heeft gehad. Daarom ook konden de vele wreede slagen van het noodlot hem niet breken. Zijn geest bleef altoos onaangetast boven dat lager gewoel, dat anderer leven geheel beheerscht. De wereld van koele relaties en vriendelijke compromis lag buiten zijn wezenlijke aandacht. Hadde hij zich met de menschen meer weten te verstaan, zoo zegt Sandrart, dan zou het hem beter gegaan zijn. Beter ongetwijfeld naar Sandrart's bij uitstek wereldschen zin, maar niet voor Rembrandt's hooge zending zelve, niet voor dat meer waarachtige, tot den dienst waarvan hij heel zijn fenomenale geestkracht had gewijd. ‘Wanneer hij aan het werk was’, zoo getuigt de Florentijnsche kunstgeschiedschrijver Filippo Baldinucci op gezag van den Deen Keihl, die lang als leerling bij Rembrandt had ingewoond, ‘zou hij geen toegang hebben verleend aan den eersten monarch ter wereld, die gedwongen geweest ware, telkens en telkens terug te komen, tot hij hem buiten zijn werk hadde aangetroffen’. Waar hij bezig was met zijn kunst, had hij een gast die hem meer en hooger gold. En als het werk gedaan was, kon deze doorgronder van het onzichtbare de voldoeningen ontberen, die een wereld van schijn hem had aan te bieden. Uiterlijke eerzucht en verlangens naar maatschappelijk aanzien waren waarschijnlijk in den grond nooit de zijne geweest. ‘Als ik mijn geest uitspanninge wil geven, dan is het niet eer die ik zoek, maar vrijheit’, luidt een zeggen van hem, dat Houbraken ons bewaarde.

Een vroom gemoet
Acht eer vóór goet,

is een rijmpje, dat hij in den tijd van zijn grootste sukces, omtrent de maand zelve van zijn trouwen, in het album van den door Holland reizenden Duitscher Burchard Grossmann schreef, en zeker was het geen uiterlijke eer die hiermede bedoeld werd. Die eer was voor hem zijn kunst zelve; voor het bezit om zichzelfs wil had hij niet veel over. Uit geen

enkele der eindelooze akten, welke hij passeerde, spreekt ooit een man die naar zich toe rekent. Als het er toe lag, gaf hij weg wat hij had. En door alles heen bleef hij zich onverdroten wijden aan wat hem liever dan heel de wereld was. Reeds Constantijn Huygens roemde, in zijn autobiografische notities over den jongen Rembrandt sprekende, diens afkeer van gewone genoegens. De onschuldige genietingen van den jongelingsleeftijd hadden, zegt hij, zoo weinig aantrekking voor hem, alsof hij een grijsaard was geweest, zat van jaren, die al die kinderachtige dingen vroeger had genoten. Wie reeds in zijn jeugd zoo gezind is, wordt in later jaren geen wereldling. Als hij aan zijn werk was, zoo getuigt Houbraken, placht hij zijn maaltijd met een stuk kaas en brood of met een pekelharing te nemen. Baldinucci zegt van hem, dat 'zijn hersenen heel verschillend waren van die van andere menschen, wat evenzeer bleek uit zijn gedragingen als uit zijn allerbuitensporigste manier van schilderen,' en op een andere plaats noemt hij hem 'een zonderling van het eerste water, die alle dingen geringschatte'. Iemand van zulk gehalte was tegen vele lasten des levens bestand. De zorgen konden zich om hem heen verzamelen, in zijn eigenlijke bestaan was hij onaantastbaar. *My mountains are my own and I will keep them for myself*, dit hooge woord van William Blake, den geestenziener, hoe goed zou het geklonken hebben in Rembrandt's trotschen mond!

Niettemin, die zorgen waren er, en op het uitwendige van zijn leven legden zij een zwaren druk. Reeds in een tijd, waarin nog schijnbaar van alle kanten volle wereldsche voorspoed hem toevalt, beginnen de geldverlegenheden, de eindelooze processen, de luchthartig aangegane leeningen met hun langen, lateren nasleep van lastig na te komen verbintenissen.

Op het eerste gezicht lijkt het vrijwel ongelooflijk, hoe zulke heillooze finantieele verwarringen ooit konden ontstaan, bij zooveel tastbaar aan te wijzen rijkdom, als Rembrandt in dien tijd zijn eigen scheen te kunnen noemen. Toch is misschien de eenvoudige verklaring van veel op het oog raadselachtigs, behalve in zijn karakter, gelijk wij dat zooeven hebben getracht te teekenen, te vinden in een aantal samenwerkende oorzaken, en voor een deel in dien rijkdom zelf, waarbij alle omstandigheden er wel op aangelegd schenen,

dat Rembrandt zich altijd rijker zou wanen dan hij in werkelijkheid was.

Als de twee hoofdbronnen van Rembrandt's welvaart in dien voorspoedstijd vinden wij gewoonlijk beschouwd: eenerzijds de ruime inkomsten, die hem toevloeiden uit zijn eigen werk, vermeerderd met wat hij aan en door zijn leerlingen verdiende, - en dan het vermogen, dat Saskia mêe ten huwelijk bracht.

Kwam er intusschen, wat die eerstgenoemde verdiensten al aangaat, niet bij tijdgenooten reeds een zekere, vaak waargenomene, en heel verklaarbare overdrijving in het spel, een overschatting van zijn rijkdom, waardoor Rembrandt zelf onbewust moest worden beinvloed, en waarvan hij mede de dupe werd?

Het is zeker waar, dat hij in 1642 portretten afleverde, die hem *f* 500 inbrachten, en dat hij in 1646 van Frederik Hendrik zelfs nog *f* 2400 ontving voor twee schilderijen. Maar daarmeê staat nog geenszins vastgesteld, dat voor elk portret door Rembrandt nu ook *f* 500, voor iedere kompozitie van zijne hand *f* 1200 of ook maar de helft betaald werd. De taxatie- en verkoops-prijzen van zijn stukken, die wij vinden opgeteekend uit de jaren 1640-1668 zijn zonderling wijd uiteenloopend, en zoo er al een enkele onder voorkomt van *f* 1500 (het gold het van ouds beroemde, uiterst geacheveerde *Vrouwtje in overspel*), zij dalen ook, en veelvuldiger, tot *f* 90, *f* 60, *f* 20, ja *f* 8 en *f* 6 (dit in het jaar 1653). En hoe sterk en hoe gauw het algemeen gerucht in zulke zaken tot het opdrijven van geldsommen geneigd is, wordt almede bewezen door Baldinucci's verhaal, dat Rembrandt voor de Nachtwacht 3500 scudi (d.i. waarschijnlijk ongeveer *f* 5250[1]) kreeg uitbetaald, terwijl we weten dat dit bedrag niet grooter dan *f* 1600 is geweest.

De jaarlijksche opbrengst, alléén van het door Rembrandt verkochte werk zijner leerlingen, wordt door Sandrart op *f* 2000 à *f* 2500 geschat, maar is een weinig wantrouwen ook tegenover deze opgave niet gewettigd? Een op de achterzijde van een teekening in het Berlijnsche prentenkabinet

1) Dr. Hofstede de Groot spreekt van *f* 8750, daarmee een scudo blijkbaar op *f* 2.50 be rekenende. Littré zegt: ancienne monnaie d'argeut, écu blanc = 3 frs. *de nos jours*, monnaie valant 5 frs. Maar Baldinucci rekende niet *de nos jours*.

bewaard gebleven klad-notitie in Rembrandt's eigen handschrift vermeldt daaromtrent:

Syn vaendraeger synde	15.-.-
(e) en floora verhandelt	4.6 .-
fardynandus van syn werck verhandelt aen ander werck van syn voorneemen den Abraeham een floora	
Leenderts floorae is verhandelt tegen	5.-.-

Vanzelf komt de bedenking bij ons op, dat dan toch heel wat leerlingswerk tegen dergelijke prijzen moet ‘verhandelt’ zijn, om een zoo hoog bedrag te bereiken. En ook als wij willen aannemen, dat Rembrandt voor door hemzelf bijgewerkte stukken meer ontving, blijkt uit niets, of van de opbrengst niet weer een deel ten minste aan die leerlingen zelf ten goede kwam; het zorgvuldig aanteekenen van hun namen bij den verkoopsprijs van hun werk schijnt veeleer daarvoor te pleiten, en in strijd met Rembrandt's goedgeefschen aard zou het zeker niet zijn. Zelfs Houbraken, die overigens Rembrandt ‘*geltliefdig* (*geltgierig luid niet wel*)’ heeft genoemd, vertelt op een andere plaats, dat de meester weigerde Jan Griffier als leerling aan te nemen, daar deze reeds in de leer was bij Roghman, ‘*zeggende: dat Rogman en hij te goede vrinden waren*, *om zijne leerlingen van hem af te lokken*.’ Belangzucht en geldliefde plegen anders te redeneeren en te handelen. Baldinucci daarentegen, van Rembrandt sprekende, meent: ‘*Hij verdient grooteu lof om een zekere, zij het ook buitensporige goedheid, die hem eigen is, daarom namelijk dat hij, vanwege de groote achting, waarin hij zijne kunst hield, wanneer er dingen onder den hamer kwamen die tot deze kunst behoorden, en in het bizonder schilderijen en teekeningen van groote mannen op dat gebied, bij het eerste bod den prijs daarvan zoodanig verhoogde dat geen tweede lief hebber ooit gevonden werd, en hij zeide dat hij zulks deed, om het schildersvak in eere te brengen*.’ En nog merkwaardiger tot kenschetsing van Rembrandt als iemand van bizonder groote, bijna achtelooze royaliteit, is de zinsnede die volgt: ‘*Hij was ook zeer gul in het uitleenen van deze zijne rariteitenverzamelingen aan iederen schilder, die ze bij het uitvoeren van eenig werk mocht noodig hebben*.’ Want veilig mogen wij wel gelooven dat, waar hij zich zoo edelmoedig toonde in het aan vreemden ter leen geven van de kunstschatten, die hem na

aan het hart lagen, door hemzelf met liefdevolle geestdrift bijeengezocht, zonder ooit de kosten te berekenen, - hij met geld, dat hem alleen begeerlijk scheen als middel om al het mooie en zeldzame, dat hem lokte, te verwerven, nog heel wat vrijgeviger omsprong. Schijnt dit ook niet bevestigd te worden door het feit, dat reeds in 1631 de nog geen vijfen-twintigjarige schilder, die toenmaals toch zeker nog over geen schatten te beschikken had '*de som van tienhondert guldens*' leende aan den kunsthandelaar Hendrick Ulenburch, met wien hij destijds alleen nog maar bevriend, niet door huwelijk verwant was?

Een wonderlijke akte van december 1655 deelt ons mede, dat *Sr. Rembrant van Ryn*, *Constschilder*, *van Dirk van Cattenburch*, *hem qualificerende last te hebben van sijn broeder Otto van Cattenburch*, *gecocht heeft een huys en erve*, *staende en gelegen in de Hoochstraet over het stadts-artelerye-huys*, *daer jegenwoordich*, *Hercules Sanders* (*constschilder*) *in woont*, *voor de somme van vierduysent carolus guldens aen gelt*, *dewelcke hij van Rijn sal mogen op interesse houden*, *ende daerenboven noch aen schilderijen en prenten dryeduysent guldens*.

Wanneer wij ons verdiepen in de vraag, wat ter wereld Rembrandt mag bewogen hebben om zulk een zonderlinge en drukkende verbintenis aan te gaan, dringt zich onwillekeurig het antwoord op, dat hij daarmee geen ander doel had, dan om een verarmden kunstbroeder te helpen en het hem voor 't minst mogelijk te maken in zijn huis te blijven. Deze gissing wint nog aan waarschijnlijkheid door een vroegere acte van Mei 1654, waaruit blijkt, dat de gebroeders Cattenburch, waar Rembrandt destijds ook al bij in het krijt stond, reeds toen van Hercules Sanders geld te vorderen hadden; niet onwaarschijnlijk wegens achterstallige huur.

De verkoop in 1655 van het door hem bewoonde huis aan Rembrandt, maakt in dat verband geheel den indruk, als deden de van Cattenburchs er een naar alle kanten voordeelig zaakje mee: ze raakten een slecht betalenden huurder kwijt, en zagen ongetwijfeld in de door Rembrandt volgens kontrakt te leveren schilderijen en prenten een aardige kans op winst. Ook Sanders zal er voor het oogenblik mee gebaat zijn geweest, - de eenige verliezende partij was Rembrandt zelf.

Maar, meer wellicht dan iets anders, is in zijn materieel en wereldsch bestaan, het zoogenoemde fortuin van Saskia voor

Rembrandt een ruimvloeiende bron van zorgen, vervelende bemoeisels en verdrietelijkheden geworden. De eenige kortstondige vreugde, die hij er misschien van beleefde, mag geweest zijn toen hij, in den eersten, blijden tijd van hun huwelijk, er zich somtijds door in staat gesteld zag, in onbekrompen weelde de veelsoortige kostbaarheden tot zijn eigendom te maken, waarmee het hem een genot was, zijn huis te sieren en zijn jonge vrouw op te tooien.

Zijn lust tot koopen in deze dagen was buitengewoon. Reeds in 1635 kocht hij behalve een houten beeltje allerhande prenten en teekeningen. In 1637 zien wij hem weder niet alleen een aantal prenten, teekeningen en kunstboeken, maar ook schelpen en pleister-afgietsels aanschaffen, en later schilderijen waaronder een Rubens voor *f* 424.-. In het volgend jaar opnieuw een groot aantal prenten en teekeningen. En dan kunnen wij nog maar enkel van publieke aukties spreken, waar toevallig dokumenten over gevonden werden. Maar uit zijn lateren inventaris weten wij wat al schatten hij allengs meer verwierf.

Doch voor het overige... kan men zich voor een man als Rembrandt - een fantast, wien het bezit van dit geld zelf volmaakt onverschillig liet, die alleen onwrikbaar in de echtheid er van bleef gelooven, omdat een teleurstellende werkelijkheid slechts zoo lang voor hem bestond als hij er zich aan stootte, - kan men zich voor zoo iemand een fataler blok aan het been denken, dan de gift van een fortuin op papier, dat zonder twijfel een zekere waarde vertegenwoordigde, - waar hij evenwel nooit aan kon komen wanneer het noodig mocht zijn, waarover hij in later jaren, krachtens een stroom van fraaiklinkende notarieele termen in Saskia's testament, de volle en vrije beschikking hield, - terwijl het hem toch weer niet in werkelijken eigendom toebehoorde, en hij aan anderen rekenschap er van verschuldigd werd?

Toch lagen de feiten ongeveer aldus. Er zijn geen stukken bewaard gebleven, waaruit zou blijken wat Saskia bij haar trouwen bezat. Maar in 1647 liet Rembrandt, op aandringen der bloedverwanten van moederszijde van den kleinen Titus, welke blijkbaar diens geldelijke belangen bij zijn vader in weinig sekuur beheer achtten, een inventaris opmaken van alle goederen, die na het overlijden van zijn vrouw in de gemeenschap aanwezig waren. Die akte zelf is zoek geraakt,

doch de uitspraak van het gerechtshof van Holland in het proces tusschen lsaak van Hertsbeeck, die een schuldvordering op Rembrandt had, en Louis Crayers, '*als bij weesmeesters der stadt Amsterdam in plaatse van Jan Verwout*, *gesurrogeerde voocht over Titus van Rijn*', zegt daaromtrent in 1662 '*welcke goederen ende effecten naer de estimatie alzoo op het minste gemaect*, *te samen met malcanderen hadden uytgebracht een somma van veertich duysent seven hondert ende vijftich gulden*', - zeker voor dien tijd een vrij aanzienlijk bedrag.

Welke waren nu evenwel de bestanddeelen van dit fortuin? De direkte geldswaarde er van zal wel voornamelijk op het papier hebben bestaan. In de latere kwade jaren na Rembrandts failliet, wordt door '*Jan van Loo*, *silversmith en Anna Huybrechts*, *syne huijsvrouw*' eene verklaring afgelegd: '*dat zijlieden seer goede kennissen hebben gehadt aan den voorn. Rembrandt van Rhijn en sijne overleden kuijsvrouwe Saskia van Uylenburgh*, *ende ter dier oorsaecke als auderssins seecker weten dat deselve tesamen gehadt hebben*, *en hij van Rhijn noch nae sijnder huijsvrouwen overlijden*, *gepossideert twee snoeren groote paerlen om de hals ende de cleyne om de armen tot int jaer* 1649 *toe*. De vrouw alleen, die blijkbaar met nog opmerkzamer aandacht naar al dat moois had gekeken, voegt daar nog een geheele lijst aan toe, waarin o.a. voorkomen:

Twee peerpaerlen.
Een groote diamandt rinck.
Twee diamanten pendanten.
Een toer goude doppen met paerlen geciert.

benevens kleinere cieraden en allerlei huishoudzilver.

Allicht had Saskia enkele kleinoodieën van haar moeder geërfd, maar dat zij, de jongste van vier dochters uit een wel deftig, maar geenszins vorstelijk gezin, heel dezen juweelenschat meebracht, is niet waarschijnlijk.

Het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat de afwisselende en soms zeer ruime inkomsten van het gezin, meestal tot aankoop zoowel van kostbaarheden als van kunstwerken werden besteed. Maar tevens is er alle reden om te gelooven, dat het ouderlijk erfdeel van Saskia zoozeer drupsgewijs aan het jonge echtpaar in handen kwam, dat het nog al natuurlijk schijnt, zoo zij die gelden veeleer onder hunne gewone ontvangsten meetelden, dan ze als kapitaal te beschouwen en

bewaren. Voor een groot deel althans zat deze erfenis vast in onroerende goederen in Friesland, en bovendien waren die vaste bezittingen van de oudelui Ulenburch door de acht kinderen voorloopig in gemeenschappelijken eigendom gehouden, blijkens de daaromtrent nog bestaande proces-stukken, waarin Rembrandt telkens voor een achtste als eischer optreedt. Met de administratie van dit onverdeeld bezit, of, bij verkoop van gedeelten daaruit, met de betaling, schijnt het ook geenszins vlot te zijn gegaan. Reeds een maand na zijn huwelijk geeft Rembrandt, terwijl hij voorbijgaand in Rotterdam vertoeft, een volmacht (waarin hij zonderling genoeg 'coopman te Amsterdam' wordt genoemd) aan zijn zwager Gerrit van Loo, '*secretaris op het Bilt in Vrieslant*, *omme uutten name ende van weghen hem compt*, *als man ende voocht ende getrouwt hebbende Saskia Ulenburch*, *syne huysvrouwe*, *te manen, innen ende ontfangen*, *van alle syne compts debiteuren*, - - - *alle soodanighe penninghe*, *renttes ofte Intressen* enz. enz.'

Een makkelijke post zal deze Gerrit van Loo hiermee zeker niet op zich genomen hebben. De Friezen schenen vasthoudend: zelfs een legaat, aan Saskia door hare petemoei gemaakt, moet in 1640 met rente van den datum van overlijden af, (26 Maart 1634, dus toen zes jaar geleden) door bemiddeling van een advokaat worden opgevorderd, daar het '*bij de voorsz erfgenamen gedetineert werdt*.' En van niet minder dan vier, over het ouderlijke erfdeel zelf gevoerde processen zijn de aktes bewaard gebleven. De beide eerste dateeren van 1638 en werden door eenige familieleden gezamenlijk op touw gezet tegen wanbetalers, - het eene betreft den verkoop van een erfgoedje der familie, Ulenburchstate in de gemeente Rijperkerk, het andere dien van een boerderijtje in Niemirdum. Hoewel deze beide processen op alle punten door de eischers gewonnen werden, blijkt vijf jaren later het aan Saskia toekomende deel der koopsom van het boerderijtje nog altijd niet afbetaald, en zelfs in 1646 vinden wij Rembrandt op nieuw daarover aan het procedeeren. De kooper, al tracht hij zijn verplichtingen te ontduiken, tot zelfs door de chicane, dat Rembrandt's vrouw intusschen gestorven is, en deze dus niet meer als haar voogd op kan treden, wordt weer tot betaling en in de kosten veroordeeld. Niettemin zal deze langdurige rechtzaak Rembrandt licht heel wat meer gekost hebben dan de *f* 137.70, waarover

zij liep, - en waarschijnlijk genoeg zal het voor en na met een groot deel van dat vast bezit in Friesland op dergelijke wijze zijn gegaan. Overigens zal al dit manen van onwillige schuldenaars wel niet door Rembrandt zelf begonnen zijn, veeleer zal hij aan zijn rechtzoekende zwagers toestemming hebben gegeven om mede uit zijn naam te handelen, zonder zich daar verder veel het hoofd mee te breken. Daarnaast zijn echter ook de aktes tot ons gekomen van een ander en kurieuzer proces uit 1638, zonder eenigen twijfel door Rembrandt zelf en alléen gewild in driftige verontwaardiging, - al zal zijn zwager Dr. Ulricus Ulenburch, die als advocaat daarin voor hem optreedt, hem er niet van hebben teruggehouden. In de aanklacht worden '*Mayke van Loo*, *wedue van Dr. Adigerus Adius*, *sampt Dr. Albertus Loo*, *mede Advocaet voor desen hove*' (broeder en zuster van den reeds genoemden Gerrit van Loo, Saskia's zwager), door Rembrandt ter verantwoording gedaagd, omdat zij '*op den 5den July naestverleden haer niet hebben ontsien op seeckere declaratie van schaden ende interessen*, *in plaetse van diminutien*, *te stellen ende laeten stellen respectivelyck*, *dat d' Impetrants voorsz huysfrouwe met pronken ende praelen haer ouders erffenisse hadde verquist*, *welcke injurie*, *'t enemael (Godtloff) met de waerheijt strijdende*, *alzoo d' Impetrant (sonder wettelycke rechtsmiddelen ende defensien te gebruyken) niet can laeten passeren*.' Om verder het leugenachtige van die aantijging in het licht te stellen, beroept Rembrandt zich erop, dat '*hij Impetrant ende sijn huysfrouwe voorsz. rijckelyck ende ex superabundanti sijn gegoediget (waervan sij den Almachtigen nummerweer genochsaem connen dancken.)*'

De vordering werd afgewezen, wat wel niet verwonderen kan, daar weinig dingen zoo moeielijk zijn na te speuren als een praatje. Dat de aangeklaagden hun geweten intusschen toch niet heel zuiver voelden, mag worden opgemaakt uit hun zwak en onzeker verweer zelf. Eerst verklaren zij dat, àls er dan door hen zoo iets gezegd is, dit enkel Saskia's zuster Jeltje Ulenburch gold, voor wie er iets van waar schijnt geweest te zijn; en met dat al zijn zij zoo weinig gerust op den uitslag, dat zij verzoeken, indien zij onverhoopt ook tegenover Rembrandt tot eenige schadevergoeding mochten worden veroordeeld, de geëischte *f* 128 te vermin-

deren tot *f* 8, '*de Impetranten sijnde maer een schilder ofte schildersvrouw*, *ende alsoo private personen*.'

Hoe stond het evenwel, toen reeds in 1638, met dat 'rijckelijck begoediget' zijn, waarop Rembrandt, zich, in zijn verweer, beroept? Geen half jaar later, in Januari 1639, heeft de aankoop van dat huis plaats, waar zulk een rampspoedige reeks van al in elkaar schakelende schulden zich aan vast zal hechten, '*en bekent Sr. Rembrandt Harmansz gecoft te hebben een huys en erve aen de Suytsijde van de Breestraat*, *wesende het tweede huys buytenwaarts van de St. Toonis-sluys*, *belent aen de oostsijde Salvadoor Rodriges en aen de Westsijde Nicolaes Elias enz. enz. De cooper sall de possessie aenvaerden op Meye deses jaers XVIc negen en dertich*, *als wanneer partijen malcanderen sullen behoorlyck brieven verlijden. Ende dit voor de somme van dertien duysent gulden*, *van* 20 *st. tstuck. Te betalen by de aenvaerdinge* 1200 *gulden*, 1° *November daeraen gelycke* 1200 *gulden*, *en Mey XVIc veertich f* 850.- *maeckende de voorsz. drye partijen tsamen een gerecht vierdepart van de gemelde geheele cooppenningen. De naevolgende drije vierde paarten sullen moogen bij den Cooper betaelt werden in vijff off ses jaren nae sijn believen. Doch mits betalende van deze tijt aff interesten tegens vijff ten hondert telckens van de ondergehouden penningen*.'

Naar borgen wordt zelfs niet gevraagd: de verkoopers hielden Rembrandt blijkbaar voor een vermogend man, iemand met een solide fortuin tot achtergrond, - zoo als iedereen van hem, zooals hij het ook te lang van zichzelf geloofde. En het gemak waarmee hij, op dien roep af, overal krediet kreeg, moest hem wel in altijd grooter moeielijkheden voeren. Duidelijk echter is het, dat, ware toen ook maar een deel van Saskia's vermogen vrij beschikbaar geweest, de *f* 13000 daaruit al dadelijk konden zijn voldaan, en dus dit zonderlinge, juist door zijn schijnbare faciliteiten voor Rembrandt zoo noodlottige koopverdrag niet zóo zou zijn opgemaakt.

En uit denzelfden tijd, nog voor de eerste termijn der koopsom van zijn huis vervallen was, dateeren die brieven aan Huygens, die waarlijk ook eer van een beetje krapzitten dan van weelde getuigen, en tevens in het voorbijgaan een klaren kijk geven op Rembrandt's aard. In een er van zegt hij, doelende op twee door hem voor Frederik Hendrik geschilderde stukken:

‘*die ick meen dat soo daenich sullen bevonden werden*, *dat Sijn Hoocheijt nu selfs mij niet met min als dusent Guldens voor ieder toe leggen sal*, *doch zoo Sijn Hoocheyt dunckt*, *dat sijt niet en meerijteeren sal naer syn eygen believen minder geeven*.’ En in een volgend schrijven heet het dan: ‘*So soude ick aen u mijn heer versouken*, *sulx Sijn Hoocheyt mij toelecht aen die twee stuckens*, *dat tsel geldt hier in den eersten ontfangen mocht*, *daer ik nu sonderlingen meede gerijft souden weesen*.’ Maar meteen begeleidt deze brief een schilderij, dat hij aan Huygens, ondanks diens aanvankelijke weigering, ten geschenke zendt: ‘*hoopende*, *dat u mijner in deesen niet versmaeden zult*, *want het is die eerste gedachtenis*, *die ick aen mijn heer laat*.’

Spreekt niet uit dezen briefschrijver, die, al zit hij in geldverlegenheid, ook met een vorst niet kan gaan dingen over den prijs van zijn werk, maar zelf als een vorst wil wegschenken waar het hem lust (het geschonken schilderij was niets minder dan het groote schilderij van den *Overwonnen Simson*, thans te Frankfurt) - reeds geheel de droomer en de grand-seigneur, die later op de meest onverstandige en onvoordeelige manieren, het eene lek met het andere zal trachten te stoppen, maar tot wien het begrip nooit recht zal doordringen, dat het wijzer zijn kan, geld weg te leggen voor een schuld, dan het uit te geven voor een kunstwerk, - voor wien zijn aangegane verplichtingen niet veel meer dan een vage, gauwvergeten klank zullen zijn? Zal hij niet ook, als hij door zijn slofheid in zaken eindelijk met de Desolate Boedelskamer in aanraking komt, den koncierge en den auktionaris van die gevreesde instelling, den ouden en den jongen Haring, allereerst beschouwen als twee verleidelijke modellen, en beide op de kostelijkste wijze in prent brengen, evenals hij het vijftien jaar vroeger ook dien ontvanger Uyttenbogaert deed, met wien hij in relatie was gekomen door de afrekening dierzelfde voor Frederik Hendrik geschilderde stukken, en wien hij daaromtrent het ‘*tardeeren van zijn betaeling*’ had geklaagd? Ongetwijfelt zal Rembrandt, zoodra er weder inkomsten vloeiden, naar hartelust zijn voortgegaan met het aankoopen van allerlei kostbaarheden, zonder aan het nog onbetaald staan van zijn huis veel te denken. En wanneer hem in 1640, na den dood zijner moeder, als zijn erfportie een schuldbekentenis van zijn broeder Adriaan, ter waarde van ongeveer *f* 2500,

wordt aanbedeeld, zet hij die wel zoo spoedig mogelijk om in kontanten, maar zal hij die voor alle andere doeleinden eer hebben bestemd dan om er iets van de schuld, die nog op zijn huis ligt, mee te delgen.

Vrij duidelijk is het dus, dat reeds in de laatste jaren van Saskia's leven, het huishouden op die helling van stoffelijken achteruitgang stond, waarlangs wij het na dien tijd reddeloos naar beneden zullen zien gaan.

Den 14^{den} Juni 1642 sterft dan Saskia, nog niet ten volle dertig jaren oud, maar met een doorleefd bestaan achter zich, rijk aan tegenstellingen. Een ietwat kleurlooze jeugd, gesleten bij oudere getrouwde zusters te Franeker of het Bildt, - dan de stralende tijd van haar jong huwelijksgeluk, maar daardoor heen de telkens op nieuw opengereten droefheid om drie vroeggestorven kinderen, en als zij eindelijk den kleinen Titus mag behouden, al zoo gauw de weemoed van het zichzelf voelen heengaan.

Voor Rembrandt moeten er daarna sombere jaren zijn aangebroken toen hij alleen bleef in dat leege huis, met zijn moederloos jongetje. Vrouwelijke hulp moest er natuurlijk wezen, maar de zorg voor huis en kind viel, hetzij dan wat vroeger of wat later - want eigenlijk weten wij daar heel weinig stelligs van - ten slotte een tijdlang zeker niet in de meest geschikte handen, die men zich denken kan: in die van de trompettersweduwe Geertjen Dircx. Laat ons hopen, dat zij haar pleegkind naar haar beste weten heeft verzorgd, en waarom zouden wij het niet gelooven ook? Een zekere grove goedhartigheid zal zij wel bezeten hebben, en bovendien bracht haar tastbaar eigenbelang dit mee. Maar wat de huishouding betreft, er is niet veel verbeeldingskracht toe noodig om zich voor te stellen, hoe zij die zal hebben bestierd.

Vader Cats rijmde niet ten onrechte:

> ‘Een wijf draeght meer uyt met een lepel,
> Als een man inbrenght met een schepel.’

En hoe roekeloos Geertje zelfs haar eigen boeltje beheerde, kan wel hieruit blijken, dat, als zij nog maar kort Rembrandt's huis verlaten heeft, er al bijgesprongen moet worden ‘*om haer goed*, *dat verset is*, *van silver en gout wederom te lossen*.’

Het is een ware verademing, als wij in haar plaats naast

Rembrandt en den opgroeienden Titus de rustige en moederlijke figuur vinden van Hendrickje Stoffels, die tot haar dood trouw op haar moeilijken post blijft, die maar zelden naar den voorgrond komt, maar die in de ergste tijden van finantieele benauwing een doorzicht en een geestkracht toont, om eerbied voor te hebben.

Den ondergang tegenhouden kon ook zij natuurlijk niet meer, daarvoor werkten te veel ongunstige omstandigheden van binnen en van buiten samen. Rembrandt zelf keerde zich in deze jaren van beproeving meer en meer van den schitterkant der wereld af tot innerlijker dingen, en een langzame kentering in den smaak van het publiek, dat zich nu ook van hem ging afwenden, zal daar wel mede het gevolg van geweest zijn. Van geheel anderen aard, maar misschien ingrijpender nog, was de invloed der algemeene slechte tijden na het uitvaardigen der akte van navigatie in 1651, toen de oorlog met de engelsche Republiek al spoedig uitbrak, waardoor het geld al schaarscher en het leven voor iedereen zooveel moeilijker werd. Vooral de in haar handel geschade hoofdstad kreeg een deerlijken knauw. Wagenaar zegt: '*Te Amsterdam, was het verval van neering en handel zo groot, dat er, zo sommigen melden, ten deezen tijde, wel drieduizend huizen ledig stonden. Doch anderen spraken maar van veertien- of vijftienhonderd; waaruit de vermindering van den handel, in deeze aanzienlijke Koopstad, ten klaarsten af te neemen was*.' De Amsterdamsche vroedschap besloot zelfs, om het nog in aanbouw zijnde raadhuis maar liever een verdieping lager op te trekken dan het oorspronkelijke plan was, '*alzoo door de schaarsche negotie de inkomsten van de stad merkelijk waren verminderd*', - een besluit waarop eerst twee jaar later, in 1655 teruggekomen werd. Hoe diep ook deftige lieden in schulden staken, en hoe ze daarmee omsprongen, daarvan vindt men een voorbeeld in dien Joris de Caullery, kapitein ter zee in dienst der republiek, die in 1654, eer hij uitvaart, uit vrees dat tijdens zijn afwezigheid schuldeischers zijn boeltje voor een appel en een ei verkoopen zullen, enkele waardevolle bezittingen op naam van zijn kinderen laat zetten, waaronder ook: '*aen zijn dochter Josijna de Caullery het conterfeytsel van hem, comparant met het roer in de handt, gedaen by Mr. Rembrandt*.'

Rembrandt's inkomsten waren dus aanmerkelijk verminderd. Verkoopen zal hij in dien tijd wel niet veel gedaan hebben. In 1656 had hij niet minder dan tweeënzeventig grootere en kleinere schilderstukken van zichzelf in zijn bezit. En toch bleven er van vele kanten dezelfde eischen aan hem gesteld: de rente der onbetaalde koopsom van zijn huis moest als het kon, worden afgedragen, evenals de rente, en zoo mogelijk de aflossing van velerlei andere leeningen. Ook de *f* 200 welke hij bij uitspraak der Kamer voor Huwelijksche Zaken jaarlijks aan Titus' vroegere droge min Geertjen Dircx moest uitkeeren, met zoo veel als daar allicht nog bijgekomen zal zijn, - behoorden er op tijd te wezen. Ook zijn laatst overgebleven, meer en meer verarmde familieleden te Leiden zal hij wel hebben bijgesprongen.

Maar het ergste werd, dat nu ook Christoffel Thijsz en Jan Beltens, de verkoopers van het huis in de Breestraat, die zich zoo lang ongewoon toegeeflijke schuldeischers getoond hadden, na veertien jaar wachtens in het begin van 1653 op afbetaling begonnen aan te dringen, - zij het dat zij zelf om gereed geld verlegen waren, of dat het hun verdroot, zelfs de bedongen rente niet langer te ontvangen. Op het oorspronkelijk bedrag van *f* 13000 schijnt in verloop van tijd bijna de helft afbetaald te zijn, zoodat de schuld nog *f* 7000 bedroeg, een som, die echter, daar sinds drie jaren de rente opliep, en van den kooper ook nog een deel der overdrachtskosten en andere voorschotten te vorderen zijn, tot *f* 8470,6 was gestegen.

Rembrandt wordt dan bij monde van een notaris gesommeerd om eindelijk te betalen '*met aenzeggen*, *dat daernevens overgelevert sall werden de besegelde opdracht- off quytschelding- brieff van overlang gereet gehouden*, *en in gevalle van langer treynement geprocedeerd sall werden wegens seer hooge oorsaecken tot het gebruyck van sulcke middelen als geraden sullen zyn*' enz.

Om deze oude schuld te voldoen, tracht Rembrandt dan in 1653 naar alle kanten nieuwe leeningen te sluiten, en dit schijnt in den beginne nog altijd wonder makkelijk te zijn gegaan. Hij leent van den Oud-Schepen Cornelis Witsen *f* 4180, van Jan Six, met wien hij sedert jaren geliëerd was, en aan wien hij kort daarvoor een door hem geschilderd

portret van Saskia had overgedaan, *f* 1000, en van zekeren Isaac van Herbsbeeck *f* 4200. Voor de schuld aan J. Six schijnt de schilder en kunsthandelaar Lodewijk van Ludick die '*seer groote famillariteijt mette voorsz. Rembrandt van Rhijn gehadt en gehouden*' had, borg gebleven te zijn. De beide anderen eischen geen borgstelling, - wel komt in beide schuldbekentenissen de clausule voor: '*beloovende de voors. somme te betaelen een jaer naer dato deses*, *hiervooren verbindende alle synne goederen*, enz.

Ook geeft Rembrandt aan zekeren Francoys de Coster een volmacht af, om al zijne uitstaande schuldvorderingen voor hem te innen. Of datgene, wat daarvan inkwam, hem veel rijker zal hebben gemaakt, schijnt, de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, minstens twijfelachtig. Dat Rembrandt ook met de betaling van zijn besteld werk wel soms last ondervond, maar tevens, dat zijn trots nog allerminst gebroken was door de kwellende geldzorgen van die jaren, blijkt uit het geval met zekeren Diego d'Andrada, die weigert te betalen en bij notarieele akte zijn ontevredenheid te kennen geeft over een in zijne opdracht vervaardigd meisjesportret: '*Ende alsoo hy insinuant bevindt dat de voorz. schildery ofte conterfeytsel op verre nae niet en gelyckt het wesen ofte tronie van de voorsz. jonge dochter ende doet hy insinuant u geinsinueerde door my notaris aanzeggen dat Gy het voorsz. schildery ofte conterfeytsel voor het vertreck van de gemelte jonge dochter sult veranderen ende zoodanich hebben te maecken dat het haer naer behooren gelyckt*' enz. '*Alle twelck den geinsinueerde voorgelesen synde*, *seyde*: *dat hy alsnu zyn handen aan tstuck schildery niet en wil slaen nochte hetselve opmaecken voor en aleer de insinuant hem syn resterende gelt betaelt ofte daervooren satisfactie doet*.'

Hoe de zaak afliep is niet bekend, - men is geneigd te denken dat Rembrandt de eer aan zich hield, maar het geld aan Sr. d'Andrada verbleef.

Van hetzelfde onbuigbare zelfgevoel getuigt ook een verhaal van Houbraken: '*t gebeurde dat hij een groot pourtretstuk onder handen had, waar in Man, Vrouw en kinderen stonden; dit stuk ten deelen afgemaakt, komt onverwagt een aap die hij had, te sterven. Hij geen ander doek gereed aan de hand hebbende, schildert dien dooden aap in 't gemelde stuk, daar*

die luiden veel tegen hadden, niet willende dat hunne pourtretten bij dat van een affschuwelijken stervenden aap zouden te pronk staan. Maar neen: hij had zooveel liefde voor dat model van den dooden aap, dat hij liever dat stuk onvoldaan wilde aan zig houden, dan hun ten gevallen de kwast'er op zetten.'

Hoewel nu de door Rembrandt in 1653 geleende sommen te zamen meer bedroegen dan de vordering van Christoffel Thyssens over de huisschuld, wordt deze ook nu nog niet geheel afgedaan, en blijft er nog een restant van *f* 1168.04.

Zijn debet liep dus over tamelijk veel meer dan deze huisschuld, en spoedig hierop leende hij ook nog *f* 3150 van den chirurgijn Daniël Franssen, den broeder van zijn goeden vriend Abraham. En daar nu zelfs van eenige rentebetaling niet langer sprake kan zijn, volgt in Juli 1656 het bankroet met zijn eindeloozen nasleep van geplaag en ellende, en in November 1657, volgens uitspraak der Desolate Boedelskamer, de gerechtelijke verkoop van Rembrandt's bezittingen. Intusschen had hij nog vóór die katastrofe, '*sooals sijn saecken begosten te verergeren*, *namentlijck op den Mey* 17^{en} 1656', zijn huis voor de Weeskamer laten inschrijven, als behoorende tot het moederlijk erfdeel van Titus. Misschien lag juist in die overdracht de reden, waarom de schuldeischers nu tot zoo scherpe maatregelen overgingen, en in elk geval heeft de maatregel niet belet dat dit huis mede en met verlies verkocht werd, terwijl Titus enkel als preferente schuldeischer werd beschouwd. Ook het overige van den inboedel, waarin zooveel kunstschatten waren, ging zeker ver beneden de waarde, deels daar weinig menschen geld hadden om te koopen, deels ook wel door den druk, die over een faillieten boedel ligt, en door Rembrandt's bij het publiek verminderde reputatie.

Bracht nu dit failliet mede, dat Rembrandt ook zijn rechten als voogd verloor? In elk geval schijnt daarna de Weeskamer geheel in die rechten te treden. Zij benoemt in September 1656 een voogd over Titus, tevens '*tot administrateur over deszelfs goederen gestelt*,' een geval, dat zeker nooit voorzien was door Saskia's notaris, toen deze haar bij testament liet verklaren, dat zij '*item alle weescameren ende derselver ordonnantiën*, *specialyck mede deser stede* (*behoudens hare reverentie*) *uijtdrucke!ijck excludeert*.' Om hun bemoeizucht gevreesd

waren de Weeskamers waarschijnlijk algemeen: reeds in het testament van Rembrandt's moeder worden zij met evenveel nadruk uitgesloten; Titus zou niet verzuimen denzelfden maatregel te nemen, en later zal Hendrickje Stoffels weer precies hetzelfde doen.

De notaris had in dat testament van Saskia nog een andere korte clausule gezet, die geenszins tot een leege letter kon worden gemaakt, en die een oorzaak van veel leed geworden is: de bepaling '*dat Rembrant van Rhijn*, *hare man*, *in volle possessie ende vruchtgebruyck van alle hare testatrices naer te latene goederen sal blijven sitten*', - maar enkel '*tot herhuwens*' toe.

Want in de al vóór Saskia's dood bestaande, en later zoo reddeloos verergerde wanorde van zijn zaken lag nu de dwingende reden, waarom Rembrandt aan een tweede huwelijk en een daaraan onafscheidelijk verbonden rekenschap over zijn voogdij moeilijk denken kòn.

Een groote droefheid en beschaming moet het gebracht hebben aan Hendrickje Stoffels, de vrouw, die in latere jaren zijn leven deelde, toen zij, in 1654 wegens dat samenleven voor den Kerkeraad ontboden, '*daerover ernstelijck bestraft*, *tot boetvaerdicheyt vermaent*, *en van den taffel des Heeren afghehouden*' werd.

Niettemin, Hendrickje mag Rembrandt's tweede vrouw genoemd worden in alles, behalve dan in den wettelijken zin, zooals trouwens buren en goede bekenden haar beschouwden, zooals zij ook voorkomt in een notariëele akte, waar zij een onbeteekenende getuigenverklaring aflegt. En dat zij ook voor Titus een liefdevolle moeder en later een goede raadsvrouw was, schijnt wel bewezen door de eendrachtige trouw, waarin zij met hem heeft mogen samenwerken, om den last en de hardheden van materieele misère af te wenden van hem, dien zij beide zonder voorbehoud hebben vereerd.

In 1651 of '52, wanneer wij op de juistheid eener akte van 1670 mogen vertrouwen, wordt haarzelf dat dochtertje geboren, dat, evenals de twee jonggestorven dochtertjes van Saskia, naar Rembrandt's moeder, Cornelia wordt vernoemd, en in het testament van Titus als 'sijn susterken' staat aangeduid.

Zorgend en beschermend heeft Hendrickje, zoolang zij leefde, achter dit kleine gezin gestaan, met verstand ook de

dezolate geldzaken mee bestierend, waar het moest. De afwikkeling van die zaken na 1656 ging langzaam in haar werk: nog in het laatst van 1658 laat de Curator over den boedel *in de Keysers Kroon, in de Kalverstraet, daer de verkopinge voor desen is geweest, by Executie verkopen de vordere Papier Kunst, onder denselven Boedel als noch berustende, bestaende in de Konst van verscheyden der voornaemste so Italiaensche, Franscke, Duytsche ende Nederlandtsche Meesters ende bij den selven Rembrandt van Rijn met een groote curieusheyt te samen versamelt. Gelijck dan mede een goede partije van Teeckeningen, ende Schetsen van denselven Rembrandt van Rijn selven*.' Maar ten slotte konden toch niet alle schulden worden afbetaald, en tot een akkoord met de schuldeischers kwam het niet.

Het faillissement van Rembrandt werd daarom nooit opgeheven, zoodat hij geen stuk zijn eigen mocht noemen, en geen schilderij voltooien, of de een of andere schuldeischer kon er een recht op laten gelden. En de schuldeischers, die hij nu heeft, aarzelen daar niet mee, als zij er hun belang in zien. Er zijn nieuwe schulden bijgekomen, aan zekeren Harmen Becker; ook de oorspronkelijke schuldbekentenis aan Jan Six, door dezen verkocht aan Sr. Gerbrand Ornia, is langs een omweg in dezelfde handen geraakt. Deze Ornia spreekt namelijk den borg L. van Ludick om betaling aan, en verkrijgt die ook, zoodat nu van Ludick zelf dit bedrag van Rembrandt terug te vorderen heeft. Maar hij verkoopt na een poos die vordering voor minder dan de helft der waarde aan Becker, die intusschen van Rembrandt toch weer het volle bedrag eischt, dat hem door een scheidsrechterlijke uitspraak ook wordt toegewezen. Hoeveel voordeel Becker nog bovendien daarin vond, wordt duidelijk door het feit, dat hij de door Rembrandt aangeboden afdoening zijner schuld weigert, omdat hij weinig lust voelt de van hem tot pand ontvangen schilderijen terug te geven, die zeker heel wat meer waarde zullen hebben vertegenwoordigd.

In tegenstelling met dezen weinig skrupuleuzen geldschieter had Rembrandt zeker ook wel enkele trouwe vrienden behouden, zooals Lodewijk van Ludick die hem, niettegenstaande Rembrandts voortdurende nalatigheid in het nakomen zijner verplichtingen, tot 1664 welwillend blijft behandelen,

en zooals vooral Abraham Francen, die hem bij allerlei zaken als getuige en raadsman ter zijde staat, en later ook de voogd van zijn nagelaten dochtertje zal zijn. Maar de beste vriendschap en toewijding vond hij toch in eigen huis, bij zijn vrouw en zoon.

Want om hem, voor zoover het doenlijk was, te redden van de exploitatie door inhalige schuldeischers, zal het wel geweest zijn, dat in December 1660 Hendrickje Stoffels met den negentienjarigen Titus die overeenkomst aangaat, waarbij beide '*verclaerden overeengecomen ende verdraghen te sijn over seeckere compagnie en handel van schilderijen*, *papiere kunst*, *kooperen houtsnede*, *item drucken van deselve*, *rariteyten en alle apen dependentien van dien*' enz. waarin ook van '*de huyshoudingh*' gezegd wordt, dat zij door deze twee is '*aengegaen halff en halff*,' terwijl zij ten slotte met groote stelligheid constateeren '*dat de voorz. Rembrandt van Rijn int minste geen part hebben sal in dese handeling*, *noch hem oock niet aengaet het huijsraet*, *inboedel*, *kunst*, *rariteyten*, *gereetschap metter aencleven van dien*, *en wat teenighen dagen tot haeren huyse zoude mogen werden gevonden*, *waarop de voorz. partijen behouden haerlieden volcomen recht en gerechtigheyt jegens alle degene*, *die wegen de voorsz. Rembrandt van Rhijn eenige actio off pretentie souden mogen maecken* enz.'

Rembrandt wordt dus als het ware als een onmondig kind in huis gehouden door vrouw en zoon. Maar dat er achter de beschuttende zorg, welke uit dit alles spreekt, geen gebrek aan eerbied lag, daarvan getuigt een andere zinsnede uit hetzelfde dokument. '*Doch overmids henlieden ten hoogstens noodich ware*, *dat sy mochten in dezelve handelinge en aancleven van dien werden geassisteert en geholpen*, *oock daertoe niemandt bequamer conde syn als de voorsz. Rembrandt van Rhijn*' enz. Die hem het naast en best bestonden zagen hem als een kind, waarvoor zij de kleine dagelijksche dingen moesten beredderen en effenen, een meer en meer naar binnen en in zijn werk teruggetrokken man, levend in een sfeer, waar stoffelijke belangen en het wereldsch gehandel van menschen onder elkaar tot iets wezenloos werden, maar toch van daaruit in dieperen zin zijn omgeving beheerschend.

In 1661 maakt Hendrickje haar testament, waarin de zesen-dertigjarige '*siekelyck van lichame*, *nochtans gaende en*

staende' heet. Alle bepalingen daarvan getuigen zoowel van een onbegrensd vertrouwen in Rembrandt, wien ze als voogd '*soodanighe macht geft als eenigsins is vereyscht*, *selffs oock omme de goederen*, *roerende en onroerende uyt eigener macht te vercopen enz. sonder ergens in te mogen worden gemolesteerd*, *gecontradiceert ofte verhindert*,' - als van een beschermende zorg, die zij wel tot over den dood zou willen uitstrekken, blijkens de clausule bij het hem toegekende vruchtgebruik: '*sonder dat deselve vruchten door yemandt ter werelt mogen werden aengesproocken*, *offte geexecuteert voor eenighe schulden off laste van deselve gemaeckt offte noch te maeken*.' Zorgen tot na haar dood wil zij ook voor Titus, dien zij blijkbaar zeer genegen is, en dien zij, mocht haar eigen dochtertje kinderloos komen te overlijden, tot haar erfgenaam '*substitueert sonder dat haer kindt contrarie sal mogen disponeren onder den levende nochte ter saecke des doods*.' En nadat zij tot voogd over haar kind gesteld heeft '*desselfs Vader*, *Rembrant van Rhijn*', laat zij er bijvoegen: '*die sij vriendelijck daertoe bidt*.' Want wel weinig thuishoorend in een notarieele akte zien er die kinderlijke, bijna deemoedige woorden uit, het lijkt veel meer alsof Hendrickje hier voor het laatst nog eens met haar gewone stem tegen Rembrandt spreekt. Weinig tijds daarna moet zij gestorven zijn. Maar na haar dood schijnt Titus te zijn voortgegaan, niet alleen den kunsthandel voor zijn vader te drijven, doch ook zijn zorgen mee te dragen met dezelfde aanhankelijke trouw. Het kan wel haast niet anders, of de familieleden van moederskant, die indertijd zoozeer op inventarizeering aandrongen, en later zijn door de Weeskamer benoemde voogden, moeten den jongen man wel eens de ooren warm gepraat hebben over de lichtzinnige manier, waarop zijn vader zijn belangen had verwaarloosd. Maar wij mogen akten doorsnuffelen zooveel wij willen, nergens ligt ook maar de schaduw van een vermoeden, dat ooit in de verhouding tusschen vader en zoon iets scheefs of koels zou gekomen zijn door het gewar van strijdige belangen, waarin zij onophoudelijk gewikkeld waren. Integendeel, uit alles krijgen we den indruk, dat er tusschen vader en zoon al heel vroeg een hartelijk vertrouwen moet hebben bestaan, dat tot aan het eind van Titus' korte leven heeft geduurd. In 1659 geeft Rembrandt zijn achttienjarigen zoon

al een volmacht om in kleinere zaken voor hem op te treden, later weer om de kleine erfenis van Pieter van Medemblick, een achterneef, in ontvangst te nemen, en in 1666 een zeer uitgebreide algemeene volmacht.

Wel is Titus nog maar een jongen van zestien jaren, als hij dat testament maakt, waarin hij 'syn zusterken' tot erfgename stelt, en zijn vader het vruchtgebruik geeft, met de machtiging om '*oock in cas van nootdruftigheyt en des noot sijnde wel van 't capitael te mogen afnemen*, *aentasten en tot nootdruft gebruycken*, *twelk hem ten vollen toevertrouwt wert*,' onder de bepaling voorts '*dat sijn testateurs vader aan niemant ter werelt gehouden sal wesen eenige openinge*, *staet ofte inventaris van de goederen te geven*.' Maar ook veel later, wanneer hij zelf al getrouwd is met Magdalena van Loo, verklaart hij '*wel voorbedachtelijken sich selven te stellen en constitueren borge ende principael voor de voorn. Rembrant van Rijn*, *sijnen vader*' en dat tegenover den koopman Harmen Becker, terwijl hij zeer goed wist welk een weinig zachtmoedig schuldeischer deze was, gelijk die dan ook inderdaad al heel gauw daarop zijne vordering op den vader weet binnen te krijgen van den borggebleven zoon. Geen drie maanden later, in September 1668, is Titus gestorven, en zijn vader heeft dit bittere verdriet nog ruim een jaar overleefd. Dat hij geen eigenlijke armoede heeft geleden in dat laatste treurige levensjaar, weten wij uit den staat zijner nalatenschap, die voor Cornelia en het dochtertje van Titus elk nog een klein erfdeel bracht. Toch zou het allicht, bij langer leven, zoover gekomen zijn, nu er geen mensch meer was, die voor zijn wereldsche belangen waakte.

Zonderling kil doet het aan, de verklaring te lezen, afgelegd door Rebecca Willems, weduwe van Paulus Hilbrechtsz, die op 4 Oktober 1669 bij Rembrandt's dood '*dienende int selve sterffhuys*' was: '*dat daegs naer 't overlijden van de voorsz. Rembrandt van Rijn*, *als de voorsz. Magdalena van Loo bij haer deposante quam en haer deposante vraeghde*, *ofter geen gelt in huys was*, *sy deposante antwoorde van Neen*, *zeggende dat Sr. Rembrant van Rijn haer deposante wel gesecht had*, *dat hij alrede eenige tijd uit Cornelia's cas 't huys had opgehouden*, *deselve Magdalena daerop seyde*, *als perplect staende: 'ick hoop niet*, *dat vader de goude*

pottstucken van Cornelia, *daer mijn de helft van toecomen*, *genomen heeft*,' en hoe dan verder Rembrandt's schoondochter '*de sleutel van de kas van Cornelia affeyschte*, *ende daermede de kas opgedaen en in presentie van haer deposante aldaer een sack gelt uytkreegh*, *in welke sack seecker sackje met goud in was*' enz.

Cornelia zelf was hierbij blijkbaar niet tegenwoordig, en het is weldadig te bedenken, dat zij op dien somberen Oktoberdag ergens in een rustig hoekje van het huis met haar droefheid zal zijn gevlucht voor deze harde aanraking van wereldsche belangzucht.

Nog geen veertien dagen later moest ook deze Magdalena van Loo, wier hart met zulk een pijnlijke gehechtheid aan aardsch bezit hing, daarvan voor goed afstand doen, en wordt de laatste vermelding van haar naam gemaakt in het begraafboek der Westerkerk.

Van allen, die Rembrandt bij zijn leven na bestonden, zijn dan enkel nog maar over het kleindochtertje Titia, wier leeftijd bij maanden telt, en de nauwelijks volwassen Cornelia, Hendrickje's dochter. Of er in deze Cornelia iets van het geestelijk leven van haar vader voortgloeide, en of zij in wezen iets weg had van die geheimzinnig statige grootmoeder, wier naam zij droeg? Wij weten er niets van; onder de schilderijen van haar vader is er zelfs geen enkel, waarin men op goede gronden meent, haar beeltenis te mogen herkennen. Maar in elk geval erfde zij van haar beide ouders het warme ruime hart, dat niet angstvallig weegt en rekent over wereldsch goed, en van haar moeder daarbij het slecht-en-rechte gezonde menschenverstand der vrouw uit het volk, dat alle schriftgeleerde spitsvondigheden te wijs af is. Zeker was op haar kinderleven de schaduw gevallen van die eeuwige verdrietelijkheden over geldzaken, die steeds op nieuw van buitenaf het vreedzame huis werden binnengedragen, die ten slotte ook de reden in zich borgen, waarom het huwelijk tusschen haar ouders nooit gewettigd werd, - en een angst moet er haar van zijn bijgebleven. Als zij in 1670, naar haar opgave achttien jaar oud, getrouwd is met den schilder Cornelis Suythoff, en zij samen naar Batavia zullen gaan, dan is ongeveer het laatste wat die twee jonge menschen vóór hun vertrek doen, een notaris op te zoeken, om met zijn hulp hun zaken, voor

geval van leven of sterven, zoo eenvoudig mogelijk te regelen. Met een overrompelende kortheid en kernachtigheid, waarvan de man der wet lichtelijk geschrikt moet zijn, hebben zij: '*over ende weder*, *'t sy de eerstaflyvige van hen beyde Testatenren comt te overlyden met ofte sonder kint ofte kinderen... tot hunne eenige en universele erfgenaem in alle goederen enz. geinstitueerd ende genomineert d'een d'ander*.'

En welk een ongerept teedere herinnering zij in haar eigen huwelijksleven, ver van haar land, bewaard heeft aan den grooten vader dien zij maar zoo kort heeft mogen kennen, spreekt zonder ophef uit die aanteekening in de doopboeken der Nederduitsche Gemeente te Batavia, vermeldende dat aldaar, op den 5^{den} December 1673, haar eerste zoon gedoopt werd op den naam Rembrandt.

JAN VETH.

Verzen.

Voor een doode.
I.

O Gij, voor wie geen tijd meer is,
Wier reine ziel bevrijd nu is,
In zonnepraal en sterrengloor,
Wijl 't moede lijf geleid nu is
In de aarde, als koren in de voor!
O Ziel, rond wie gereid nu is
Een triomfeerend geestenkoor,
Wier zegezang zóo wijd nu is,
- Geen klank bereikt mijn sterflijk oor! -
O Gij, voor wie geen strijd meer is,
Wijl eeuw'ge Vrede u uitverkoor!
Zoo Gij nog weet wat lijden is,
Zie op mij neer, de wolken door,
Ontvang de leedbelijdenis
Van 't aardekind, dat ú verloor,
Doch zoo dat úw verblijdenis
Mijn bede om zegen niet verstoor.

II.

- ‘Ik ben zóo moe, o moeder! wil mij dragen!’
  - ‘O kindje! ik kàn niet, ik ben zelf te moe!’
De trotsche knaap besloot, niet weer te vragen.
  Fel striemde 't woord, een wreede geeselrôe.

Ik peinsde ontroerd hoe gij, bij 't zwakste klagen,
  Mijn moeheid oplichtte in uw liefde en hoe
Uw kalme kracht mij boven wanhoopsvlagen
  Wel dragen wou naar hemelvrede toe.

Wen 'k afgronddiep verzonken lag in treuren
  Om passiehaat in liefde sluw vermomd,
Hoe wist me uw reinheid boven 't lot te beuren,
  Tot wilde pijn in sluimer lag verstomd!

O 'k mag niet waard mijn arme ziel nu keuren
  Dat gij voor mij uit blijer sferen komt.

III.

Je vlocht mijn haar en hulde zacht
Me in blanke droomwâ voor den nacht
En leerde vroom me een schoon gebed.
Had, dreigend fel, visioenenjacht
Mijn teedre kinderziel ontzet
Of balde ik boos, vol waan van kracht,
Mijn zwakke handen, in verzet,
Uitdagend de onbekende Macht,
Die schiep de wreede lijdenswet,
Je tilde, stillend pijn en klacht,
Mij veilig wel in je eigen bed,
Waar 'k voelde een trouwë engelwacht
Rondom ons beider slaap gezet.

De Dood, die om ons lijden lacht,
Heeft vlijmend lang zijn zeis gewet,
Eer hij je velde. - O de aardevracht,
Die jou te omhelzen mij belet!
O heb ik je àl mijn dank gebracht?
- Nu bleef me alleen je bleek portret.

IV.

Ik was een kindje schuw en kleen,
Ik wou maar zijn bij u alleen.

Ik wandelde aan uw warme hand,
Langs lommerlaan en wallekant.

Gedwee en veilig, blij en stil,
Liet ik mij leiden door uw wil.

Ge leidde me in een loovertuin,
Zóo mooi, het leek een toovertuin.

Daar liet ge los mijn handje teêr.
- ‘Ga 't grasveld rond en vang mij weer!’

Wel leek die tuin me een Paradijs,
Vol roze-aroom en nacht'gaal-wijs.

Maar 'k vond geen vreugde in 't vogellied,
Ik zag het rood der rozen niet.

Ik stond verwonderd, vreemd en kleen,
Voor de eerste maal zóo héel alleen.

Ik voelde plots het leven wijd,
Verloren zieltje in eenzaamheid.

Daar stond ik, bevende en alleen
En barstte los in leedgeween.

Dat blondje van een jaar of drie,
't Is me of ik nog haar tranen zie.

Een héel klein kindje was ik maar,
Getroost door woord en zacht gebaar.

Een héel klein meisje was ik toen,
Mijn tranen stelpte een zachte zoen.

Maar 'k voelde al hoe 'k dien grooten schat,
Uw trouwe liefde, noodig had.

Al wat van u mij scheidde was
Een rozenboschje in weidegras.

Ge bleeft wel lachende, in de laan,
Eén vinger op de lippen, staan.

Nu zijt ge vér, in Geestenland,
Ik zoek vergeefs uw bleeke hand.

O kom van achter kerkhofgras
En zeg mij dat het spel maar was,

Dat wel ge uw kindje weenen ziet
En troosten komt haar wreed verdriet!

Ach! hoor hoe de arme kleene schreit!
Heb meelij met haar eenzaamheid!

V.

O lieve troost, die 'k wil mijn tranen geven!
Haar hart zwol zwaar - een rijpe vrucht - en brak
Ten lest haar lijdend lijf, gebogen tak,
Maar 't eedl aroom, haar ziel, blijft trouw me omzweven.

Doch grijze twijfel maakt die troost wel wrak:
- Sterft élke ziel, hoe zal haar ziel dan leven?
Aan 't klamme grafslijk blijft mijn treuren kleven,
Een arm insect, voor hemelvaart te zwak.

Ook ik zal weldra, moe van 't leven, rusten,
Met bleeke bloemen rond mijn bleek gelaat.
Zal ik dan weten hoeveel weeën susten
De droeve zangen, die ik achterlaat?
Zal 'k vinden weer de lippen, die mij kusten,
In wazerood van hemel-dageraad?

VI.

Wild zoeft de wind, de zwarte boomen zwiepen,
Met heksenarmen, die zij dreigend heffen.
Ik voel in 't hart de felle speer mij treffen
Van woesten wind, die wringt de kreunende iepen.

Bazuinen lentestormen uit den kleffen
Schijndooden grond de kiemen, die daar sliepen,
God! zoo zij wreed mijn dooden wakker riepen?
- Ik luister bang, ik durf het niet beseffen.

Nu glijdt tot mij, gehuld in sombre verven
Van bladerbruin en grauw van asch, mijn Doode.
- ‘Ik weet uw leed, ik kom u helpen sterven.’

Ik strek mijn bevende armen, blij, doch bloode.
Ze ontwijkt mij, 'k moet de lieve omhelzing derven.
- ‘Ja, help mij sterven! 'k heb u wèl van noode.’

VII.

Lieve, slaap je niet?
Huilt de wind je wakker?
Lieve, slaap je niet?
Wil je een wiegelied?

Viel de nacht je lang,
Op den doodenakker?
Viel de nacht je lang?
Wil je een wiegezang?

Ver van 't weegeruisch
Van dien wilden regen,
Ver van 't weegeruisch,
Wil je mee naar huis?

Wacht - ik wentel heen,
Murmlend tooverzegen,
Wacht - ik wentel heen
Wel dien zwaren steen.

Hou je kind maar vast -
Wil 'k je in de armen dragen?
Hou je kind maar vast -
Liefde is lichte last.

O de weg is lang,
Maar ik zal niet klagen.
O de weg is lang,
Leun maar wang aan wang.

Koud was de aarde wel,
Maar 'k zal trouw je warmen.
Koud was de aarde wel,
Maar mijn haard brandt fel.

Leg maar, als een kind,
Rond mijn hals jë armen,
Lig maar, als een kind,
Warm in winterwind.

Boven de aardesfeer,
Leef je in leliehoven?
Boven de aardesfeer,
Blauwt extase-meer?

'k Wou gelooven, maar
Kon toch niet gelooven,
'k Wou gelooven, maar
'k Zag je doodebaar.

Schrik je, lieve ziel?
Mag ik dat niet vragen?
Schrik je, lieve ziel,
Wijl die vraag me ontviel?

Licht leek je als een veêr,
Nu zóo zwaar te dragen,
Licht leek je als een veêr -
Neen, ik vraag niet meer.

'k Wou maar zinge' een zang,
'k Vond je zóo verlaten,
'k Wou maar zinge' een zang,
Maar je maakt me bang.

'k Struikel met mijn vracht,
Door de donkre straten.
'k Struikel met mijn vracht -
Duister huilt de nacht.

VIII.

O wen mijn lieve Doode,
Voor het eerst, mij in droom verscheen,
Toen zag ik haar zóo oud, zóo krank,
In donker en alleen.

Doch wen mijn lieve Doode,
Voor het laatst, mij in droom verscheen,
Toen zag ik haar verheerlijkt-jong,
Verheven en sereen.

Nu weet ik, mijn lieve Doode
Is over de sferen heen,
Waar zielevleugelen bezwaart
De damp van bang geween.

Ik weet dat mijn lieve Doode
In het eeuwig Mysterie verdween. -
O leef in licht, terwijl ik dwaal
In donker en alleen!

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Kunstenaarsleven.

Achtste Hoofdstuk.

I.

Kareltje sliep rustig in de beduisterde alkoof. De jongens waren nog op kantoor, en Frans zat op den zolder te studeeren. Deze week had hij nachtwerk; dan arbeidde hij maar van 's avonds tien tot 's nachts vijf, ging dan naar huis en bleef tot elf uur in bed. Dat nachtwerk vond hij heel prettig, wijl hij dan bijna heele dagen voor zelf-studie en ‘denk-ontdekkingen’ kon bestemmen.

Louise zat doodstil voor het raam in de achterkamer, op de plek waar vroeger Maurice altijd zat te droomen en te staren in den woest-heuveligen brouwerij-tuin, met z'n boschachtighoog geboomte.

't Was een trieste Decembermiddag.

Bij de buren, heel beneden, hoorde ze even orgelpsalmen. Met dat orgel had zij in haar kraamziekte zoo dikwijls stilletjes op haar bed, ontroerd meegezongen...

Plotseling snikte ze 't uit!

Maurice was voor 't eerst 'n avond en 'n nacht van huis weggebleven. Ze had van ochtend pas een briefje ontvangen. Voor den tienden keer las ze 't nu al:

> Lou'tje!
> Nu kom 'k van nacht niet thuis. Jan heeft mij, ouder gewoonte, van avond de tram laten verzuimen. Daar heeft hij bepaald slag van. Ik wou - al was 't ook hondenweer - naar huis loopen, maar Flora en Soonbeek hielden me letterlijk gevangen. Louise zou wel begrijpen, dat je

bij ons bleef overnachten, zeien ze. Wat zul je alleen zijn, lieve Lou'tje! Ik schrijf dit briefje nog even, omdat ik anders geen rust zou hebben. Je krijgt 't morgenochtend! God, wat vreemd, Lou'tje, dat ik nu in één stad met je ben en je toch niet zien kan. En dat ik nù niet weet wat je doet! Morgenmiddag ben ik weer thuis. Ik ga met je gezichtje in m'n armen slapen.
Nacht Lou'tje,
Nacht.
Maurice.

Zoo iets was nog nooit gebeurd, dat Maurice in één stad van huis wegbleef. Ze kon 't niet verkroppen. Ze zag allang een schrikkelijke onrust in hem, die hij in de zorgelijkste periode van zijn leven, 't breken met al zijn vrienden, zelfs niet doorgemaakt had. O! ze voorvoelde wel dat Flora Maurice lief had; maar dat die weeke vrouw zoo oneindig veel zou doen, om hem aan zich te binden, en hij zich zóó door haar zou laten beinvloeden -, neen, dat zou ze nooit vermoed hebben. Maurice en zich-laten-verbinden, *dat* waren zulke elkaar vernietigende dingen, dat ze er maar geen besef van kon krijgen, hoe eigenlijk hun verhouding wel was! Jaloezie voelde ze heelemaal niet. Ze kon 't best verdragen, dat andere vrouwen heel veel van hem hielden, dat hij met ze omging, precies deed zoo als ie was, hoffelijk, innig, voornaam, ridderlijk en toch inééns weer vlijmscherp en sarkastisch. Ze wist zoo diep, zoo twijfeloos diep, dat hij haar lief had. Maar waarvoor dan toch die onrust? Wat gebeurde er in hem? En als Flora werkelijk op hem verliefd was, waarom vertelde hij dat haar dan niet? Vragen naar zoo intieme zaak, zou ze nooit, nooit! Vroeger besprak hij met haar de innigste voorvallen van zijn leven, van zijn lijden als jongen, van zijn droomen en denken en begeeren. Waarom verzweeg hij dát? Zag hij haar dan heelemaal niet meer in haar eenzaamheid, terwijl hij werkte dáár? Voelde hij niets meer van haar droefenis, nu hij niet bij haar was? Die veronachtzaming griefde haar diep; een onverdiend loon voor haar zich-nooit-opdringen, haar stil-zijn, en haar naar binnen-levende ontroering. Eerst had z'n scheppingswerk haar plotseling Maurice ontnomen. Moest het nu Flora zijn, de vrouw die vriendin was, zoo lief, zacht, onderdanig en schuchter als een lam? Ze wist wel,

dat Flora haar levenskracht door Maurice teruggekregen had. Vóór zijn komst was 't huis van Soonbeek dood geweest. *Hij* leefde apart en zij. Maar bovendien ging Flora ónder in nerveuse verziekeling en menschenschuwe vereenzaming. Ze verwelkte, vóór ze nog tot rijpheid kon komen. Soonbeek besprak 't nog telkens met haar, dat Flora betooverd leek door Maurice. Ze zong, speelde, stoeide met de kinders, ze las en musiceerde, dat 't huis er van daverde. Zelfs de dienstmeisjes trokken nu vroolijke gezichten. Z'n heele woning leefde weer óp. Hij had 't toch wel voorzien, zei hij er dan guitig bij, - zoo'n dichter met lang haar moest voor Flora wel een toovenaar zijn. Ze sliep nooit meer 's avonds op de chaise-longue. Van duizelingen merkte niemand meer wat. Soms hoorde Louise onrust in Soonbeek's woorden, werd ie bleek en nerveus, stootte hij z'n wrokkige zinnetjes met de provinciaalsche ennetjes feller tegen elkaar óp, maar toch altijd eindigde hij met dank aan Maurice.

- 'n Kerel, 'n kerel! 'n kerel!! Mevrouwtje!... ik heb er nog nooit van m'n leven zóó een ontmoet! Flora houdt van hem, niet, niet? niet?? Mevrouwtje... Maar *ik* nóg meer... *ik* nóg meer! Hij betoovert mij ook... 't Is een schande!... een schande!... die duivelsche kerel!... Hé! Louise, daar staan de schoentjes van Kareltje, twee knoopjes zijn er af... twee... twee... dat's leelijk... heel leelijk!... laat mij ze 'r aan zetten.

Dan bleef ie weer wat brommen over Maurice.

Dacht Soonbeek dat zij dat ook niet zag? Maurice was alles voor Flora. Hij voedde haar artistiek op. Ze leefde van zíjn adem.

Louise voelde zich hevig uitgeput. Telkens weer gaf ze bloed op. Ze durfde 't Maurice niet zeggen, maar de poeiers hielpen ook niet meer. Toch kon 't geen tering zijn, dat wist ze van dokter Wegering, die haar zoo goed in haar kraam behandeld had. 't Was een zenuwzwakte, die weer bijsterken moest door krachtig voedsel, dat ze nu nemen kon. Ze moest rusten, en dat deed ze ook veel meer dan vroeger. Maar als Maurice kwam, sprong ze óp. Ze wóu niet voor hem liggen als een verzwakte, afgetobde zieke vrouw. Ze wóu geen zwakkeling zijn. Daarom verborg ze haar machteloosheid zoo veel mogelijk, forceerde ze haar zenuwen, werd ze levendig en sprak veel, tot ze van vermoeienis doodop, niet meer kón

en naar bed moést. 't Bewustzijn van zwakte kon haar met tergende wanhoop slaan. O! dat hij haar nú op dien troosteloozen winternacht alleen had gelaten, ze kon 't maar niet als een daad van hèm begrijpen. 't Smartte haar zoo, 't maakte zijn liefde voor haar zoo klein in de oogen van Flora en Soonbeek. 't Sloeg haar zoo met lamme lusteloosheid.

Zijn werk, 't werk dat zij had zien groeien in armoe, werd nu dáár, ver van haar af, in weelde voltooid. Flóra hoorde nu alles van zijn aandoeningen. Zij ving 't eerst 't geluid van zijn ziel op. Eens was ze bij hem geweest, daar. Hij wist van verrassing en blijdschap niet wat te doen. Maar den laatsten keer had zij hen beiden opgeschrikt. Dat had ze dadelijk gevoeld aan den gejaagden toon van Flora's spreken, aan 't wilde kijken van Maurice. Flora zag lijkbleek, durfde haar niet aanzien en zij zelve had zich ellendig, diep-rampzalig gevoeld, zoo iets als een indringster. Wat had zij hier te doen? Maurice keek haar aan, heel bleek, maar in z'n oogen leefde iets, dat bedoelde: Schrik niet Louise, ik heb jou, jou alléén lief. Maar toch was ze bevend en verslagen heengegaan. Zou hij dan toch voor Flora liefde voelen? Laat ze zich eens goed bedenken. Hij had dien avond en ook later nooit meer een woord er over gesproken en zij wou geen verklaring vragen. Dat vond ze beleedigend voor Maurice. Maar als hij nu toch eens openlijk spreken zou tot haar van die verhouding, dan zou haar angst wijken, en ook haar nerveuse spanning. Dan wist ze toch waar zij zich aan te houden had.

Neen, neen, ze moest 't zich nog uitdrukkelijk voorhouden, ze was absoluut niet jaloersch en toch voelde ze te zullen sterven zonder z'n liefde! Maar ook wou ze dat hij éérlijk tegenover haar bleef. Hij was haar heele leven, haar alles, haar eenige houvast in haar schrikkelijk zwakte- en ziekte-gevoel. Doch zich laten versmaden, veronachtzamen, achteruitdringen door een hartstochtelijke, maar weeke, overgevoelige vrouw, die goed kon vleien en dwepen, - neen, dat zou ze niet dulden! Dan liever nóóit hem meer zien... Wél hem altijd blijven liefhebben, maar dan in stilte, in eenzaamheid, ver van hem weg, zonder aanraking, zonder ontmoeting en in valschen angst voortgezette begoocheling.

De fiere trots van haar natuur verzette zich tegen de geringste verlaging van zijn liefde voor haar... en toch

kon ze hem niets vragen, als hij niet 't eerst sprak.

.....

- Mag ik effe binne komme, mefrou?... Wat?... waterlanders?

't Was Ko Hoenders die eerst op de voorkamerdeur geklopt had, en toen bemerkend, dat daar ‘geen asem’ kwam, naar 't achtervertrek was geloopen.

Louise schrok, droogde haar tranen gauw af met haar zakdoek.

- Sjeneer je niet Mefrou... we binne allemaal maar minse van de oere-oetang!... Ik kom U segge dat Aal over een half uur... as God t'er gesondheid laat... tot Uwes serfice is... U siet, ik spreek fransch as suurkool... Maar Mefrou... wat scheelt U?... U siet t'r soo bleek as 'n waskaars die d'r drie nachten niet geslape hebt?... Wil Ko U reis 'n snuifie van s'n lefeselikster geve?... Allo, Mignon koerage!... Is dat 'n gesicht?

Hij zweeg even, lachte weer met stuiperige schokjes tusschen z'n woorden, oolijk z'n pokdaligen Munchhausen-neus bewrijvend, soms zacht-trekkend aan z'n wijd-trechterende ooren. 'n Moment was ie getroffen door 't bleeke smart-gezicht van Louise. Maar dadelijk daaroverheen meende hij haar te moeten afleiden. 't Was de eenige remedie om de menschen hun gekkigheid uit 't hoofd te stampen.

- Mefrou, plechtigde z'n stem, en zacht wreef hij weer met z'n groote bloedlooze handen de punt van z'n krommen neus, - Mefrou, m'n grootfader-saliger seiter altijd tot mijn... en dat was der 'n méid mit fedussie... die seit ter... as je geen hardlooper kan wese... sorg dan dat je een schuinlooper bin... soo! soo!... dat is d'r 'n kwetsie van 't kwedraat... jij houdt de nul! snappie?... fermeus! Nou laat ik daar net m'n eige pardoes in de lure legge van zoo'n snoeshaan as Soonbeek is, hè?... Die d'r mijn ouwe moeder beleedigt! Soo! Soo! Was dat niet gemeen van de fent?... Allejesis! We wete dat Mosis bij 'm thuis is!... Meer sente as geluk!... Maar mijn moeder hoeftie niet te beleedige!... Wat 'n amice! Hij is toch nog een bloedeige achterneef van mijn.. Mijn groomoeder was geangegeerd geweest met de vader van de suster van sijn groomoeder... of eigelijk met de suster van de vader van sijn groofader... O nee! nou fiat! Dat kan niet... Nou, dan weet ik 't soo

net niet... maar in de femielje wástie! Daar geef ik m'n kokkert feur! Soo! Soo! Moet die mijn moeder beleedige?... Die leelijke knokepiet!

Louise was door hem opgeschrikt uit haar gepeins. Ze voelde niet veel van z'n boosheid. Maar toch hield ze van Ko om zijn goedheid en gevatheid, om zijn narachtige scherpte en opgeruimd humeur.

- Nee, goeïgde Louise, - dat was heel lomp van hem, maar je weet hoe hij is.

- Je weet hoe hij is? - herhaalde Ko minachtend,... 'n mooie achterneef met 'n barst in s'n harses... Goeie gossie, wat 'n druif!... En wat is tie nou meer as ik!... Heb hij geld, heb ik lol... heb hij peper... heb ik rommelkruid!... Die hurk! 'n mooie amice! As tie één keer bij je komp, is tie twee keer te veul! God zal mijn 'n vrachie gefe!... En z'n asem bederf selfs de fleeschpotte van Egypte... Ajassie, wat een kwibus, wat een saag! Wil dié mijn goeie moeder beleedige? Al was tie soo rijk as de grootmegol van Kuresau... doe ik d'r nog geen stap meer hier over de floer as hij d'r is!... Soo! Soo!... Nou heb moeder weer een gulde gewisseld!... Die snoeshaan! Ik ruil d'r nog niet mit z'n maag, al dek die 't met 'n lappie van duizend. Soo! Wat een knoet... Allo, Mefrou! Kijk U d'r toch nie soo van de fier swarte plankies... Is Merice d'r niet?

Hij ademde weer even uit, betastte zacht de pokputjes in z'n naderig gezicht.

Louise knikte van nee.

- Die is d'r tegewoordig ook al van de rijkdom... potsalderjuu! sou Roeleveld segge... Die schiet overdwars de wind!... Vroeger hebbe we soo lekker in kompejie mit mekaar gewandeld... was tie 'n echte amice, soo, soo. En nou, en nou s'n schaduw trap je niet op se toone! Nou Mefrou... ik ga weg... m'n tweede half zit op me te wachte... en ik wil liever dat de andere half zit, komp mijn makkelijker uit... een saak die seker is, watte?

- Stuur je Aal dan stellig?

- Stellig?... Dat sal passe... al heb se 'n heel dik been! Se heb gedroomd van Dolly, en nou groeit al krulhaar op d'r foet, omdat se van de poedel der bij gedroomp heb! Hahaha! Soo, se is d'r weer gek van d'r hondjes... Nou

binne der ses in bed!... drie bij moesie en drie bij ons! 't Is d'r frij 'n flooiemart, dat is d'r nou halie fedussie! Dat snappie? hè... en as je der wat van seit, trek se een snuit van Willebrordus Bonnefacius toen die kiespijn had, soo! O! ja, Mefrou, femorge heb ik Floortje, me liefe achternicht mit Merice sien loopen... op de Heeregracht en Soonbeek tippelde mee... Merice sag der uit as 'n goudhaantje!

- Van morgen? - vroeg bang-zacht Louise.

- Femorge? Ja seker femorge en op de half van de gracht ging d'r Soonbeek terug, ik begreep d'r niks meer van; netuurlijk weer 'n kwetsie van 't kwedraat, jij houdt de nul. Had ie z'n kuif temet vergete, die knokepiet! En ik docht, wat sulle we nou ete?... die klakhoet!...

- En hebben ze toen doorgewandeld?

- Doorgewandeld? Nee, want se ginge dalijk weer in huis... ik begreep er niks van... één doet 'r in droge en een ander doet 'r in natte waar, maar die is ter nie droog en nie nat! Ik sal d'r kernet-blaser worde as 'k er iets van snap, seit Roeleveld.

- Wel vreemd, zei Louise beklemd.

- Freemd? Freemd?... ja, dat is 't en toch is 't soo! En al bin ik nou nog soo'n jokkebrok, dat is toch fierkant waar... Maar ik mag 'n ijsvogel worde, as ik er iets van snap! D'r uit en d'r in... daar slijt je van as tin!

- Maar zijn ze niet weer uitgegaan?

- Weer uitgegaan?... Ja, misschien over de dake!... Maar ik ferassereer U... Ko hebt d'r ooge as een falk, soo!... Maar ik docht, da saje nie glad sitte! Je hebt toch seker 't suur gehad! Maar is Merice d'r dan soo vroeg hier weggegaan femorge?

- Hij heeft vannacht bij Soonbeek geslapen, zei toonloos Louise.

- Geslape? Soo, soo!

- Ja.

- Ja?... Dat is d'r ook 'n vrachie. Nou, laat die Soonbeek maar draaie om s'n lengte-as, tot ie de kolder in z'n kop krijgt. Eeuwig kokend verdijt, as ik 'm op sal rape. Wat 'n saag, om 'n frouw van tachtig af te bluffe... Nou is tie in s'n sas, die drilboor! Die seit, dat ie niks eet as 'n pannekoek, maar bij m'n swager gapt tie de uitjes van

de gemarieneerde haring, as tie om een saakie komp... Wach maar, s'n geweer dekt nog goed!... Maar je sal d'r eis 'n klap hoore, soo'n drilboor.

- Ik zou 't nu maar vergeten, ik heb je nog nooit zoo hooren dreinen... Uit een oogpunt van...

- Oogpunt?... Oogpunt?... Wat heb 'k nou an al die oogpuntelijkheid?... Ko dreine? Da ke je naastloope, Mefrou, dat nooit! Eer vergeet ik dat 'k Ko hiet, God sal me 'n schaap gefe... die mijn moeder beleedigt, beleedigt mijn.

Met 'n stem als van een basviool, dreigde hij nu uit. Toen holde hij naar de deur, groette en schreeuwde nog in de gang met z'n luidruchtige stem:

- Ik sal d'r daalijk ferpakke en ophijsche... Adio Mefrou, koerage.

Na een paar minuten kwam Aal boven. Ze klopte schuchter en stak haar blond hoofd tusschen de deur.

- Ben je hier Lou? Dag Lou... Dag schat, dag schat.

In één jacht sprong ze naar Louise toe en bezoende haar de tengere wangetjes met woeste hartelijkheid. Aal was dol op Louise. Ze vond haar zoo fier, zoo fijn, en toch nooit trotsch. Ze wist zoo ontzettend veel meer dan zij en nimmer stond ze zich op iets vóór. En altijd gaf ze raad, zoo raak en zoo scherp gezien. Aal had zoo veel aan haar te danken, en Ko behandelde ze ook altijd zoo vriendelijk. Nooit hoorde ze Louise van iemand kwaad spreken. Om alles wat ze voor hen gedaan had, nu Louise zelf in beter doen was, en om al haar andere eigenschappen verafgoodde zij haar. Altijd sprak zij in volkshartelijkheid zich uit, zei ze precies wat ze dacht. Ze zag nu dat Louise heel erg verdrietig was, dat ze misschien iets voor haar kon doen.

- Schat, wat wou je van me, wat kan ik voor je doen, schat? Je weet, ik ga voor je door 't vuur... Zeg... toe zeg wat is d'r?... God, kindlief, wat heb je fermeus gehuild! Liefe Heer, dat is 'n schande, ik bin der pimplex van!

In plaats van te spreken begon Louise 't uit te snikken, en Aal, verbluft en geschrikt, wist niet wat ze aanvangen moest.

- Wat water halen, kind? 'n beetje hofman?

Louise schudde van neen tusschen haar gesnik door. Aal bekeek haar onthutst in 't weenende gezichtje, streek zacht 'n hand door Louise's golvend bruin haar.

- Aal,... Aal, begon ze haperend en afstootend haar stem in nerveuse snikjes,... je weet, ik heb,... jij hebt me nog nooit zien huilen, zoo zwak gezien... ik ben zoo moe nu.

- Nee, nee, lieve ziel... goeierd... beste Lou... je ben een schat, lieve ziel.

- Stil nu Aal, met je overdrijving... maar ik... ik moet je wat zeggen.

Even aarzelde Louise. Ze sprak met niemand over zich zelf. Nu en dan iets met Arnold, als die eens een enkelen keer hier over kwam. Vandaag voelde zij zich zwak, zeer afgemat, lam. Eerst had ze gekampt tegen haar verlangen om met Aal over Maurice en Flora te spreken. Maar ze snakte in haar eenzaamheid naar een ziel, die haar innig oprecht liefhad. Ze kende Aal, de dolle genegenheid voor haar, 't hartstochtelijke, oprechte en dikwijls krachtgevend optimisme, als ze niet al te erg droomuitleggerig was. Ook nu keek ze weer in de glanzende kinderoogen van Aal en dadelijk overwon ze haar trots en aarzeling.

- Van dat Soonbeek hier aan huis komt is er heel wat omgedraaid in ons gezin, Aal. Jullie komt nu niet veel meer hier...

- Natuurlijk niet. Wil jij door dat venijnige snoevertje op je teenen getrapt worden? Altijd hoor je: Dag Aal... Snoep je weer balletjes?... Van hoeveel de cent?... En dan weer: Aal, je ben een smeerpoets... je rok zakt af... Waar bemoeit die vent, die naarheid, z'n eigen mee... ik wil een smeerpoets zijn als ik dat wil.

Louise luisterde, liet Aal's verontwaardiging, precies als bij Ko, over zich heen razen, en vertelde toen, dat Maurice voor 't eerst zonder voorkennis een nacht was weggebleven en hoe vreeselijk zij daaronder geleden had. Of Aal zich kon voorstellen, hoe haar dit nu smartte, al was er ook een briefje gebracht van ochtend door de post. En of ze zoo iets begreep van Maurice.

- Nee schat, nee, nee. Begrijpen doe ik 't niet. Hoe is 't mogelijk! Zie je... zie je, ik heb wel goed gedroomd... maar... dat was natuurlijk onzin, niet waar?... Dat wil jij niet hooren. Maar heb ik 't je niet voorspeld?... Nou ben jij d'r pimplex van.

Louise voelde plots de verweeking van haar eigen geest, nu ze toeliet, dat Aal haar met haar bijgeloovigheidjes mocht bestormen. Ze begreep niets meer van haar hunkering om

zich te uiten. Zij, altijd zoo trotsch, zoo hooghartig, ging nu met Aal over haar man, haar Maurice spreken! Maar wie had zij anders? Aal was zoo goed, zoo innig hartstochtelijk. In ieder woord dat ze zei, gaf ze zich heelemaal, met al haar afschuw of vriendschap. Hoe had zij zich niet in haar kraamziekte, nacht aan nacht, voor haar en Maurice opgeofferd? Laat ze maar ratelen, ze zou toch uit haar halen wat goed in haar was. Ze kon haar bijgeloof, als diepste natuur in haar levend, toch niet veranderen.

En Aaltje, plebskind, opgegroeid tot een mooie blonde meid, half verwaarloosd, 'n beetje mediummiek en voorgevoelig, nerveus onder de opjagende vroolijkheid en lichtzinnige pret van haar man, had in Louise àl meer een stille, melancholieke luisteraarster ontmoet met zoo'n goed hart, dat ze haar wel alles durfde toevertrouwen. Nu ze van Louise zoo hartstochtelijk veel hield, meer dan van Ko en z'n moeder, nu wou ze uit haar droomvisioenen en bijgeloovige gevolgtrekkingen zoo graag, in alle goedhartigheid, iets gelukkigs brouwen voor haar vriendin. Maar plotseling schoot ze uit tegen de voorname achternicht Flora, die haar altijd zoo uit de hoogte behandelde.

- Wete... zie je, wete doe ik niks,... maar ik zeg tòch, dat zit 'm niet in Soonbeek, maar in Flora, dat is d'r een heksement... fermeus, die heb ze met nul komme punt... dat is me een katje... nee, schut niet je hoofd, Lewiese, dat is een zaak die seker is.

- Wat? wat? schrok Louise op... weet je dan wat zekers van haar en Mau?

- Wete,... wete dat is 't woord niet! Maar toch heb ik ze al lang in de gate, al lang... Dat ze jou Mau wille aftroggele, dat is een uitgemaakte zaak. Ze palmt 'm in, met der verliefde smoesies. Ajakkes, wat 'n kanaille, een fermeus wijf.

Louise staarde, haar gezicht verschrok groen-bleek.

- Zie je... dat wijf droomt d'r altijd van koninge... en dat wil zooveel zegge as grootsigheid!... En, en van de week heb ik van haar en van Meneer Merice tegelijk gedroomd... dat sullie mij aan 't lache hebbe gemaakt! Dat wil soo veel zegge as... as... ja... hoe zal ik 't zegge... as ongeluk... een leelijk voorteeken.

Al dieper zonk Louise's hoofd achteruit op den stoelrug.

- God, liefe Heer!... ik zeg d'r geen boe of ba meer! Wil je wat water, schat?... Toe.

- Ga verder Aal... ga verder... Ik wil weten wat jij vermoedt... en wat je gedroomd hebt, drong Louise met kwijnende sterf-stem áán. Ze haatte die droomuitleggingen, ze kon er altijd mee spotten. Maar nu huiverde ze van ieder traag woord, dat Aal sprak, als las ze 't ergens met tuur-inspanning van een verren muur. Ze wou 't weer een belachelijke, verachtelijke comedie vindèn... Maar 't lukte haar niet. Ze luisterde gretig, en telkens doorsidderde haar angst, 'n stille, dwalende, opwindende angst dat Aal nog meer zei.

- Nee, ik zeg niks, niks meer, nee, nee, ik wil niks op mijn gewete hebbe.

- En ik wil, Aal, ik wil 't!... toe, toe ga verder, dwong nu sterker Louise aan.

Aal mopperde tegen. Ze wou nog niet. Maar Louise bleef aandringen, hartstochtelijk. In overspanning en smart wist ze niet meer wat te grijpen om haar helschen angst te stillen. Ze wou wat hooren, voelen en tasten of er iets klaar werd in Maurice's zwijgen; een verborgen leven nu, door 't troebele droomspel van de aangedane Aal heen.

Aal vertelde eindelijk verder. Dat gelach, verklaarde ze met strakken ernst, was niets anders dan dat Flora en Maurice onder één hoedje ‘leien.’

- Zie je, dat wil zoo veel zegge als ontrouw... Maar... je weet nog niet van wie's kant... en as je nu droomt, dat ze je bonbons meebrengt en chekela en parlines... dan is dat zooveel als listigheid... zie je... dan wil ze je bezoeken... beetnemen, dan huichelt en verraait ze je eige. En dat is t'r nou net iets voor me achternichie Flora... En lest toe zei je!... zwijg toch met je malligheid; toe had ik er die nacht juist gedroomd van die uil, die op de raampost zat te krijsche... Nou, dat was van selfers een ongeluk... fermeus... die dag heit Dolly z'n linkerachterpootje verbrand... en dieselfde nacht... fermeus, heb ik van dat griezelige ouwe vrouwtje gedroomd. Heelemaal nakend was ze, met 'n zwarte vlag in d'r hand. Dat is d'r met Flora uitgekomme... die dag heb ze van d'r fiets gevalle, en bijna d'r arm gebroke...

- En je vertelde me, dat je de volgende nacht had gedroomd, dat je mij voor een groot vat met zoete melk hebt zien liggen... en dat ik dronk.

- O ja, wacht! Heerlijk... heerlijk... dat is juist je geluk!... daar heb je de lichtstraal al! Juist, juist. 't Kan je nooit slecht gaan. Je man houdt alleen van jóu... Dat is de melk, juist! fermeus! Ik weet 't nou sekuur... echt hoor.

- Ja, is 't waar? Echt waar? - beefde Louise's stem nu in ontroerde verrukking.

- Ja, ik heb 't echt gedroomd, fermeus.. jij lag melk te drinke... dat wil zoo veel zegge als trouw, trouw. Lewiese... schat... geloof me, dat is voor je léve waar. En hém heb ik ook gezien. Alles wat om hem heen lei vertrapte ie... Ik lag te griezele, en toen is tie in één op een groot paard op ons af gerend... en dat is nóg mooier... dat is een zaak die seker is! Dat is een toren geluk... En as tie hinnikt nog meer. Al maar meer! Nee, Merice is dol op je, dol, dol... fermeus, schat!

- Ja, ja, ik weet 't, ik weet 't, snikte Louise in smartvreugde, maar dat heeft ie toch nog nooit gedaan... Och Aal, as je wist hoe ellendig ik me de laatste tijd voel... hoe pijnlijk en uitgeput.

Zacht, met snikjes, het teere hoofd telkens even opschokkend, vertelde ze van haar verergerd bloedspuwen, haar borstpijn. Ze wou Aal eigenlijk vragen, of ze dáár ook iets van gedroomd had. Maar ze vond 't zoo innig-klein, zoo vernederend voor zich zelf, dat ze maar zweeg. Ze geloofde niet aan die droomerij. Maar in haar overspanning voelde zij er 'n noodlotshuiver, een duister gedreig in. 't Was wel allemaal dwaasheid en grillige gedachtenverwarring van een nerveuse vrouw, maar toch zou ze van ontroering bezwijmd zijn, als Aal van Maurice's liefde 't tegenovergestelde gedroomd en dat verteld had. Ze vond zich wel verweekt nu, te zijn gevallen in de sfeer van half somnambulistische fantasterij. 't Ontbrak er nog maar aan, dat ze zich liet bewaarzeggen en uit koffiedik aflezen wat haar lot zou worden. Maar wat kon ze er nu aan doen? Ze beefde en vreesde voor ieder woord. Haar angst had haar denken lamgeslagen. Toch hoorde ze nu, achter 't sluierig zwart van haar smart, een zingende stem. Ze voelde nu weer, dat Maurice háár, háár liefhad.

Aal voelde wel, dat Louise haar wou vragen of ze ook iets van haar kwaal gedroomd had. Maar uit meelij loog ze. Ze had zoo dikwijls al akelige dingen in haar droom van Louise's bloedspuwen gezien, zóó akelig dat ze er zelf van huiverde. Maar met hevige beslistheid, omdat de kleinste aarzeling haar bij Louise verraden kon, ontkende ze, toen Louise heel zacht en bedeesd, in schaamte en angst ondergedoken, er naar vroeg.

- Nee, schat, nooit, nooit!... Echt waar! Anders... 'k zou 't je zeker zegge... ik kan toch niks bij me houe, dat weet je!

Een groot offer kostte haar dat gejok. Want ze wou altijd met de uitkomsten van haar droomuitleggingen triomfeeren. Maar van dit feit zou ze geen woord reppen. Ze wou er ook niet meer van spreken, en gejaagd, met bangen schrik in de donkere oogen, vertelde ze Louise, dat ze de laatste weken weer, net als jaren terug, zooveel verschijningen had.

- Fermeus, hè?... Dan ga 'k legge... - God Lewiese wat knaagt hier zoo?... daar... in die hoek... Heb je muize? Mot je 'n dooie spiering achter 't pampieretje hange... dan piepe ze weg... Nou, hoor je?... Dan ga 'k net effe legge, en as 'k dan net voor 't eerst me ooge wil toe doen, dan he je d'r 'n swarte gedaante... swart... tege de muur en langs de muur... fermeus! dan sta ik op... bibber en dan... wég is 't. Daar bin je pimplex van. En dan roep ik heel benauwd Ko en die knort dan en raast!... Dan seit ie... dat is de siel van Bruno, die komp je de regenmantel van je groomoes brenge en 'n paar fransche hakkies onder je toffels! Maar laat hij maar giere, ikke zie ze!... En één nacht binne ze swart en dan weer 'n nacht wit.

Louise luisterde heel bang. Ze voelde beklemming in 'r en toch iets dat haar vast hield onder 't hooren. Aal zei alles weer zoo innig waar en de donkre oogen gloeiden zoo oprecht en kinderlijk bang van groot, stil ontzag.

Aal had haar rood kastoren hoedje met roode stijve veer uit haar blonde haarwrong losgepend en 't haastig op 'n ouden stoel neergelegd.

- Nou Lou, ik kom straks nog bove.. nou mot 'k nog effe voor me beesies sorge! O, je mot er reis zien, hoe Fanny groeit; hij had de hondesiekte en se liep d'r mank as tante Trui. En Dolly heit 'r ook ziek geweest, die heb iedere

dag tien lepels drank motte slikke... As 'n kind soo soet heb se ingenome... en de kale plekken op z'n rug groeie nou al bij. Nou Lou.. ik kom d'r weer... o ja, as je nou nog sit te murmereeren of tie je trouw blijft, dan mot je, dan... dan... sal je... je mot nie boos worde.

Aal aarzelde weer.

- Nou wat mot ik? vroeg Louise in spanning weer.

- Dan mot je drie droppeltjes bloed in z'n drinke gooie... dan komp ie nooit meer van je af.

- Ajakkes Aal, wat een krankzinnigheid!

- Fermeus waar, Lou... schat! fermeus! 't Is zoo wáár as dat 'k hier sta... Nou schat, nou eers me beesies.

Toen ze weg was, zat Louise, uitgehuild, rustiger toch, Maurice te wachten. Ze zou hem geen woord verwijten en niet dwingen te spreken. Kareltje huilde kribbig óp uit de duistere alkoof en dadelijk sprong ze naar haar ventje toe, om 'm te pakken en te zoenen zonder eind.

II.

Maurice voelde, nu z'n korrektie bijna gedaan was, zich vrij en heel gelukkig. Z'n eerste proza-werk zou verschijnen, z'n diepste ziels- en gedachteleven andren menschen, vreemden, vijandigen, brutalen, maar ook onpartijdigen wezens onder de oogen komen. - Z'n eerste vrienden zouden weer z'n stem hooren, z'n vervloekingen en zegeningen. Nergens onder bekende schrijvers had hij vriendschap gezocht. 't Sterkst en machtigst voelde hij zich juist in z'n isolement. Wat men ook van hem zou zeggen, niemand kon z'n natuur, z'n diepsten scheppingsdrang, z'n zieningen, aandoeningen en uitingen wijzigen. Maar 't gelukkigst voelde hij zich, wijl hij zich uit de zinne-bedwelming, bij Flora even ondergaan, met de volle kracht van zijn wil had losgewerkt. - Ze was heel mooi, maar nu zag hij toch goed dat ze een grillige, streelende, angstige, beklemmende, zwoele hartstochtelijkheid had. Ze verloor hoe langer hoe meer haar individualiteit. Ze begeerde nú hevig en beslist en ze wou hém in zich opnemen, om de smachting van haar ziel, haar lichaam zaligend te bevredigen. Ze wou zich met z'n ikheid voeden. Dat kon, *mocht* niet langer zoo. -

Van de Heerengracht naar z'n eigen woning terugloopend, zag ie nu iederen middag aan zijn droom-raam z'n stille, zwaarmoedige, nooit vragende Louise, 't bleekfijne gezichtje, teer en afgetobd, maar toch van 'n droomerige innigheid hem altijd met den zacht-zwakken klank van haar stem beroerend. Telkens weer moest ie voor zichzelf vaststellen, hoeveel meer diepte en geest er leefde in de opmerkingen van Louise. Flora had hem lief, begeerde hem nu met àl woester drang, toch zonder pijnigenden wellust, maar Louise voelde al 't hoogere van zijn natuur, zonder het neer te halen met subjectieve leefheftigheidjes. En toch was ook zij hartstochtelijk, maar zoo fier er bij, beheerscht en verinnigd door zelfdwang. Zooals Louise hem kuste met dien fijnen schroom en aarzelende overgave, zoo kon 't Flora nooit doen. Als die hem zoende, bleef er iets naschroeien, iets heets van ingehouden begeerte, op z'n mond, dat hem driftig maakte, in opstand bracht. Ze smolt haar leven in zoo'n kus, en dat ontembare wou hij juist niet van haar, voelde hij altijd als opdringerig, maakte hem soms woedend, nerveus. In haar plotselinge omhelzingen knelde ze 'm vast, hevig, al heviger, als wou ze hem onder genotshuiveringen wurgen. In Louise bleef zachte statigheid, omschermd van 'n teere bewegings-charme en altijd zag hij haar openbloeienden blik, dat wonder van neer- en opslaan der oogleden daarbij, als iets onzegbaar vrouwelijk-innigs.

Daar hij niet meer naar bureau hoefde, kon ie zich, tusschen z'n studiën en werkvoorbereidingen, ook veel meer geven aan haar. Ze ging nu heel dikwijls mee naar de Heerengracht, vooral nu Soonbeek den laatsten tijd ontzaglijk veel boeken en plaatwerken op veilingen gekocht had en hij dolgraag haar oordeel wilde weten over de engelsche en fransche prenten. Bij die bezoeken probeerde Flora, onder de smartelijkste gewaarwordingen, zich innig te verloochenen. Ze wist niet eerbiedig genoeg met Louise om te gaan. Ze begreep, dat ze vooral tegen deze stille, niets vragende noch verwijtende vriendin, dat fiere, tegen eigen ziels-angst zoo diep verbergende karakter, zich zeer nederig te gedragen had. - Louise voelde die onderwerping als 'n haar zelfopgelegde straf, kreeg dan dadelijk meelij met Flora; 't maakte haar verdrietig en stil. Ze voelde al het wee van die vrouwenziel mee. Ieder gebaar, ieder woord tegenover Maurice was vervalscht. Ze moest al haar liefde

verbergen, al haar passie inkrimpen. 't Was 'n kwelling, 'n marteling, die haar grijze oogen rood stookte van aandoening. Opzettelijk bleef Louise op 'n afstand van Maurice, opdat hun intimiteit haar niet zoo hevig zou smarten. Maurice kon juichen bij deze stille kieschheid van Louise tegenover Flora. Soonbeek vond 't heerlijk dat Louise óok veel meer kwam. Hij loerde er al lang op, haar naar antikiteitenveilingen mee te troonen. Maar hij durfde er nog niet mee voor den dag komen. Ze zag nog zoo vermoeid en zwak uit. Soms, met z'n eeuwigen lach, schertste ie dat verlangen er spelende uit, maar Maurice ketste 't dadelijk streng af.

Den laatsten tijd voelde Maurice den beklemmingsangst die over z'n ziel broeide, als ie dacht aan Flora's liefde voor hem, haar overrompeling, en zijn zwakke afwering minderen. Hij kwam bijna niet meer alleen. Voor Soonbeek's blaadje werkte ie nu 'n paar uur per dag thuis. 't Smeek-gekijk, 't oogengelok, de streelklanken van Flora's dubbele stem, ontweek ie telkens.

Z'n ontwijken brak Flora soms zóo, dat ze weer in haar zaalschemer-fantasterij terugviel; in romaneske zelf-verweeking zich bleek kniesde van smart, als 'n stervende. Maar soms ook gloeide 'n woeste driestheid in haar áan, kon ze 'm plots, in de gang, op de trap, even alleen, zoenen en omhelzen, terwijl ieder moment de meiden passeerden, Soonbeek of Louise konden voorbijgaan. Maurice schrok dan hevig, wist niet snel genoeg zich los te werken uit haar armen. Onder zijn driftige en angstige afwering voelde zij geen schaamte. Ze had in haar vervoering geen begrip van haar vrouw-zijn meer. Wat ze 'n seconde even nuchter bezag als 'n beleediging, 'n smaad, werd onmiddellijk verzwolgen in een passiekolk van brandend begeeren. Zijn koelheid laaide haar hartstocht áán, deed haar verteren van hevigst verlangen. Maurice werd al korzeliger, vond haar avontuurlijke en onzinnige zoenlust soms weerzinwekkend. Hij haatte 't onnatuurlijke van dat leven zóo, 't verborgene en verstoppende van haar begeerte. Vooral tegenover Soonbeek voelde hij zich nu verdwergen, nietig, ellendig en mak.

De nerveuze spanning, waarin haar woeste omhelzingen hem brachten, vernielde z'n rustige meerderheid. Want als ze eens gesnapt werd - iets dat niet uitblijven kon - door

Soonbeek, zou hij, door ridderlijke fijngevoeligheid, 't moeten doen voorkomen, alsof hij háar omhelsd had. De leugenachtige ellende in dien toestand hinderde hem 't ergst. Tegenover Soonbeek klein gemaakt te worden, voor dát demoontje te moeten kleuren van schaamte, en te moeten afwachten dat hij hem schamper zou opnemen met z'n beefwimpers-oogen, zou uitschelden voor 'n bedrieger, 'n vrouwroover, - hij kon 't haast niet verdragen.

O! als die man zich 't recht zou nemen hem af te straffen, zich zou beroepen op z'n theoriën van alles-is-larie, ieder doet wat ie 't liefst wil, - hoe zou ie zich dan kunnen wreken? Louise, neen, voor haar vreesde hij niet. Haar zou ie alles dadelijk van die verhouding gezegd hebben, als 't maar niet Flora's geheim was. - Hij had Flora niet teruggestooten in 't begin. Zijn eerste meelij-gevoel was overgroeid door inniger waardeering, intiemer gelijk-meeleven. Toen later kwam er 'n zinnelijke bedwelming bij, met schokken en eindelijk beheersching en overwinning van z'n hartstocht. Eén middag maar had ie zich verloren; dien middag voor het orgel, toen hij, gebroken van smart om Louise's ‘doodshoofdje’, z'n droefenis in klankendronkenschap van Wagner'sche akkoorden wou vergoddelijken, onder 'n liefdes-extase van Isolde, toen hij haar verzocht d'r gouden haar los te mantelen. Toen had hij in háár z'n ideaalste Louise gekust. En dat nu bracht ál de ellende van Flora's drieste, dringende, heilige liefdesrazernij óver hem. Hij had haar geschreven, daarna weer, wat er toen in 'm gebeurd was, dat ie haar niet lief kon hebben. - Maar zij bleef al heviger, al hartstochtelijker haar liefde zeggen, heerschte zonder te willen heerschen, bedwelmde zonder te willen bedwelmen. Voór en na dien middag had hij Flora gekust met onderscheiding, zachte innigheid, maar haar liefde-kussen liet ie op z'n gezicht uitgloeien zonder antwoord. Nooit had hij in haar de vróuw geprikkeld. Zij moest z'n genegenheid voelen als 'n fijne bescherming tegenover Soonbeeksche bruutheid en verwaarloozing. Maar 't romaneske van Flora's minnaressenbegeerte liet hij niet na zacht te bespotten met altijd rakende scherts en vernuft.

Hij woú, kón niet verder gaan dan dien zachten beschermenden genegenheidskus, want z'n ziel leefde niet voor háar. En hij rilde er van vastgegrepen te worden door de Begeerte van den

zinne-wellust, die hem in al z'n mannekracht, z'n trots, z'n zelfbeheersching, onder haar lok-oogen zou vermorselen. De drang in haar, om hem met razende uitvallen te overrompelen, die haar zoo heftig den laatsten tijd opjoeg, maakte Maurice juist nuchter, zelfs koeler en kritischer dan in 't begin van hun kennismaking. Louise vróeg nooit liefkoozingen; Flora bedelde hem er om. Haar grijze vuur-oogen smeekten als van 'n begeerige slavin, die in wellust rilt onder de striemende ranseling van haar heer. Haar woeste vurigheid, 't onvrouwelijke in haar hunkering naar zijn mond, de hitte van haar omhelzingen verschrikten hem in plaats van te bedwelmen. Hij kon er soms mee spotten in zich zelf. Neen, wreed was hij niet, want *zij* was veel wreeder en feller, nu ze hem niet met rust liet, niet liet scheppen, nieuw werk.

O, hoe kon hij nu weer hunkeren naar 't zachte geliefkoos van Louise, naar haar fijn mondje. Hoe verlangde hij nu weer te kijken naar dat tengere gezichtje en die donkere groote gloei-oogen, waarin altijd dat verstilde liefde-leven ronddoolde.

Na een zeer stormige bui van Flora, die al woester en àngstiger-opgewonden werd, nam hij zich wéér voor iets te besluiten. Er moest 'n einde aan komen, óók al zou dat zijn door geen stap meer bij Soonbeek te doen. Maar dadelijk merkte hij weer meelij in hem. Kon hij dat? Zou zij niet sterven, verwelken, gek worden? Maar moest die schrikkelijke spanning dan blijven? Dat gejaagde, bedriegende, onderdrukte en verborgen gevrij van haar? Waar was z'n werk-ideaal, dat toch alles voor hem moest zijn? Z'n zachte, beschermende innigheid tegenover vrouwen zou hem vernielen, breken kunnen voor al zijn arbeid.

Z'n werk moest hem redden. Hij moest z'n liefde-natuur, ál z'n begeerten en hartstochten, al z'n lachen en weenen omscheppen in arbeid, in geestelijke schoonheid, in de hooge levensbewogenheid waaronder de spelonken van smart en weedom duisterden. Voor zijn werk zou hij alleen leven. Dat zou 'm ontzaglijk sterk doen blijven. Zelfs zijn liefde voor Louise moest in z'n werk versmelten. Z'n scheppingsgeluk was in hem 't heiligste, en 't hevigste. Voor de geestelijke schoonheid alleen leefde ie, iedere minuut, daar-in, de menschheid met haar wee en jubel; daarbóven de horizonten

van 't eeuwige bestaan. Bij iedere verlieving en geluk-zwijmel verzwakte hij de groote objektiviteit van zijn natuur, maakte hij losser de verbinding van z'n innigste leven tot 't eeuwige der dingen. Wat kon hem z'n eigen leven schelen, zijn voordeel, zijn klein materialistisch bestaan; wat z'n eigen genoegentjes, liefhebberijtjes? Dat alles moest in het niet duizelen voor 't allerhoogste, 't groote werk, dat opving de klanken van 't eeuwige geluid, dat van 't leven en de schoonheid is. Het dramatische werk, dàt was voor hem de tempel waarin de menschheid haar zonden en haar haat, haar verbittering en ellende, haar jammer en haar weedom biechtte. Met een gloedafkaatsende tiare zou die arbeid gekroond.

Soms sidderde Maurice van z'n eigen visioenen. 't Onbegrensde en onmetelijke van de dingen doorhuiverde z'n ziel, en toch voelde hij diep, dat al 't persoonlijke van veel zinsgenot, van veel koesterend welbehagen geofferd moest worden aan dat werk. Wat kon hem in den loop van 't eeuwige de streelende verliefdheid van een zoete vrouw schelen? Even had hij zich laten bedwelmen. Hij werd nu weer de nooitwijkende. Zong niet nog altijd in zijn ziel de hartstochtelijke liefdes-verrukking die hij met Louise had doorleefd? Dat was als een landschap, achtergrond van heel z'n bestaan, altijd blijvend. 't Mocht in de armoe, de pijnen, verdrietelijkheden en zorg-worsteling nu en dan omneveld liggen, besluierd achter een rooden mist; plots kon het klaar uitschitteren tusschen de bedamping van ellende en smart in. Dié liefdeherinnering was de gouden droom van z'n leven, dáárin zag ie verleden en toekomst.

In haar mooiste uren was Louise weer, precies als toen, 't verrukkelijke slanke meisje, dat peinzende kind, zoo'n teer wonder van zachte stille schoonheid, en toch zoo hooghartig voornaam, zoo fier in haar zwaarmoedige schuwheid. Op die uren dreef in haar donker oogengoud weer die innige, bijna kwijnende weemoed, dat vragende en dwalende van een geestelijke zwerfster die zij altijd was. Nu had hij die liefdesverrukking, dien eersten koortsigen droom met haar ondergaan; verlangde hij nu nog meer, weer wat anders?

Hoe sterk en sarrend voelde hij die alles rondom aanvretende weemoed in z'n ziel, over 't voorbijgaande van ieder, ieder ding, hoe schoon ook. Was dan 't hooge geluk zóó broos,

dat 't alleen in herinnering en dan nog maar als 'n goddelijke schok te voelen bleef? Leefde daar niet naast hem dezélfde vrouw met de zelfde goud-donkere, stil-verlangende oogen, dat zelfde ranke kind, dat hem toen had overrompeld? Voor wie hij álles, álles had willen doen? Wat wou hij nu weer? vroeg hij zich af, streng, als bestrafte hij een ander. Verlangde hij dan tóch zoele zachtheid en weeke vleierij van de tragisch-romaneske Flora, haar adoreerende vertroeteling? Was dan de kracht van z'n innerlijk zóo wankel, dat ie 't blanke licht omduizelende genot van Louise's hooge liefde offerde aan de zwoele genegenheid van Flora en z'n eigen zinnen-dronkenschap? Maar was hij dan niet een gewoon mensch, buiten z'n werkzaamheid doorstriemd van alle hartstochten als alle andere wezens? Hij had toch óók een zelfzuchtige sfeer van begeerten, zoogoed als Soonbeek, al was zijn zelfzucht van een ander gehalte. Hoe dikwijls voelde hij niet met diepe schaamte, dat alle cynisme eigenlijk een kleine levensbangheid was, een hartstocht-vertroebeling en een klagend besef van machteloosheid. Was dan de zinnelijke wellust van ieder mensch als eene, 't binnenste uitscheurende genots-foltering, altijd zich keerend en rond-snijdend in 't hoogere leven, als een wentelschroef in 't vleesch van sappig doormergd hout?

Maurice begreep de tuimelingen van z'n eigen natuur soms niet meer, en daarom kon hij die driften-bezinking ook niet zien als een hooger genot. Hij voelde aan alles, dat 't zinnelijke de bloedende omzooming van al 't levende was, de ruige zelfkant van ieder kern-ding, meegolvend en meegloeiend met 't leven. Hij begreep dat 't zinnelijke de trillende adem geeft aan al 't bestaande, de gloedkleuren van 't leven oplaait, de verrukkingen en de smarten baart, en 't zonnezengen terugslaat naar den hemel. Hij zag nu weer fel, dat de hoogste ziele-schoonheid alleen door 't bestaan van zinneschoonheid kon worden omvat, zich daarin opwerkt tot een hoog genot. Als ie nu zijn kunstenaars-ideaal wou bereiken, dan moest hij in satanische kracht breken met alles wat hem van dat bereiken terugtrok; dan moest hij verkoelen van binnen, al 't gevoelige in hem vermarmeren, en al wat er nog sidderde, klaagde en verlangde in z'n hart als kunstenaar tot een wondre rust doen zinken en in de zaligste aanschouwing van z'n

scheppingen uitleven; de angsten en verlangens van z'n menschenhart geen tijd laten ergens anders uit te groeien dan in z'n werk. Hij wist nu dat zijn arbeid vergoddelijking van z'n krachten eischte. Hij mocht zich in niets anders opbranden dan in z'n kunst. 't Geluid van den loeienden levensstorm en den suiszang van 't natuurstille, dáárvan het daverend en 't geheime rhythmus geven: dat was z'n gigantische taak. Het leven mocht hem z'n weerlichten als helle-vuur de oogen inslaan, hij zou niet steigeren van schrik. Want als hij groote dingen wou doen, dan moest hij goden-kracht in zich voelen werken en 't leven als een eenheid weergeven; dan moest ie onderdrukken in zich liefdegesnik, hartstochtbegeeren, zielsgeschrei en zielsgejubel. En daarvan zou z'n eerste boek spreken, stoutmoedig; 't boek van een jong werker, die uit de duisternis van 't onbekende komt opduiken voor de verblufte neuzen der anderen. Dat had hij nu gezegd in het eerste boek: dat ie de menschen niet met heet gips wou omgieten, om ze te zien trillen en zuchten onder de modelleering, opnemend iedere spier en lijn van hun uiterlijk leven, maar dat hij zich in hun diepst innerlijk wou laten vastgroeien, om vandaar uit 't buitenste te kneden.

Maar telkens voelde Maurice zich in z'n vurigheid slachtoffer van zijn liefde-verlangen, van zijn innigheids-zucht. En dat stoorde hem in de concentratie van z'n gansche natuur, met al z'n complexen, al z'n krachten en zwakheden.

De amoureuse zwier van het coquette en zacht-zinnelijke, de gracie van 't verleidelijk-verfijnde, de kleuren-kitteling van 't romaneske, gloeide voor hem zoo veel zondig-moois áán. In 't tragische van een mensch-ondergang vernevelden zoo droef-mooi de levens-aspecten. De smart-deining kon zoo zacht zingen. In 't hart van den cynicus raakte 't verbitterde en vlijmende zoo dadelijk 't fijn-vrome, 't verborgen-innige. In de bedwelmingen en de gouden begoocheling lichtte de illusie 't wonder van hun verhitte kleuren uit zoo trillend en diep. Maurice voelde 't als een stouwen van de ziel, 't schikken van z'n geestelijke vracht, waarvan hij niets wou loslaten.

Maar hield ie z'n werk voorop, dan moest ie daarom alleen al Flora van zich afweren. Ze was lief, zoo wonder-lief en innig en hield zoo ontzaglijk veel van hem. En 't grijze vuur van haar geheimzinnige oogen kon zoo hel gloeien. Ze

was zoo mooi, zoo slank en zoo traag in haar kindergebaartjes. En de geur om haar heen was zoo zwemend naar zoelte, fijner dan de zoelte zelf.

Maar ze verweekte, verzwakte hem. Ze stal z'n aandacht, z'n passie, z'n tijd. Nu kon hij wel in 'n woesten zwaai haar van zich af slingeren, na haar geschonden te hebben, maar de gedachte alleen al werd hem een demonische kwelling. Eens toch, ééns moest hij haar toedonderen, dat ze hem niet meer mocht verzwakken, juist als ze 'm liefhad. Zacht, bezonken, teer en kiesch spreken gaf niets meer. Ze offerde zijn hoogst-objectief geestelijk willen, zijn scheppings-drang met tartende rust óp aan haar brandend vrouw-verlangen, aan wat *zij* menschelijker en hooger voor zich voelde dan alle uitingen van ziels-schoon: haar vróuw-liefde. Ze wou meer dan z'n stem hooren, z'n gebaren zien, z'n oogen voelen. Ze wou hem altijd bij háár hebben, levend naast haar, onverzadigbaar in begeeren. Nu was de tijd daar dat hij Flora zou zeggen: Vrouw, je breekt mijn wil, mijn levenswerk. Hij zou haar wéér moeten zeggen, dat voor hem z'n kunst geen ding was om mee te plooien, nu en dan maar eens bekeken als iets hoogs. Hij zou haar weer moeten duidelijk maken, dat 't z'n uitsluitend doel was, dat 't leven in hém dat zoo wilde. De heele wereld leek hem een grauwe, uitgekraterde komeet toe zonder die werkliefde, zonder dat ziels-schoon en dien scheppings-drang.

Neen, nu zag ie 't goed, ze was niet de vrouw als Louise, die onder den klank van z'n stem dat geestelijke liefde-leven ver boven 't kortstondige zinsgenot voor zich opeischte. Zij was de teedere, verinnigde, zacht-streelende vrouw van de zinnelijke liefde zonder zwoelte, die in dien liefde-drang zich versierde met haar mooiste eigenschappen, alleen om hém te bekoren. Zij kon niet, als Louise, los van dien drang, z'n woord en z'n kunst als een objectieve schoonheid buiten de vurigheid van z'n menschelijke relaties zetten. Ze wou in hem vóór alles den man; wel den man met dát geestes-leven, maar daarin toch den man. En Louise juist z'n geest en z'n ziel, en z'n man-zijn in den hoog-vrouwelijke schroom van een meisje.

Zou hij haar dat nu eens heelemaal waar, tot op 't naakte rif durven zeggen, dat ze wel heel mooi was en innig en

teerhartig; dat ze wel in z'n gevoelens en begeerten drong, maar altijd alleen omdat hij 't was, de man dien zij lief had. Kwam dat zelfde gevoel van een ander wezen, ze zou 't niet in zich opnemen, en Louise juist even innig als van hém.

Hij mocht niet van haar eischen wat ze niet kon geven, maar 't was toch eene verkoeling voor hem. Neen, hij zou haar aanspreken zoodat ze zich temperen ging. Hij snakte er naar zich los te rukken uit haar verteedering en smartende omknelling. Z'n angsten doolden in hem rond als treurende kindertjes in 'n schemer-wei. Door die losrukking zou hij zichzelf de innigste zekerheid kunnen geven of ie 't brandende van haar kussen kon ontberen met de charme van haar zigeunersziel. Want z'n werk eischte 't, eischte 't voor goed, z'n werk en Louise, de stille, nooit zich-opdringende Louise. De storm van Flora's liefdes-verrukkingen verstrooiden in 'm al z'n rust-gevoelens en de waanzin van haar verlangen zengde z'n ziel.

Heele nachten vermijmerde Maurice na een gejaagden korten slaap. Dan aarzelde z'n besluiten in hem hoe haar alles zóó te zeggen, dat de schok haar niet te hevig zou treffen. Hij snakte naar weervinden van z'n evenwicht, al 't verleidelijk-luxruieuse in heel haar omgeving en persoon te weerstaan, dat toch altijd tegen de krachtsspanning van z'n werk inging; te weerstaan 't verleidelijke van de demonische zonde, de zonde met z'n gloeiende glansen van bekoring, z'n vlammen van hartstocht.

Hoeveel keer had haar hij nu al niet getoond, zonder wilsopzet, eigenlijk ook heelemaal ongeschikt te zijn voor den dagelijkschen omgang met menschen? Dat was nu al dadelijk een motief om zich terug te trekken.

Maurice's natuur, meestal naar 't zwaar-sombere neigend, soms doorstormd van vreugde-vlagen en weer verstild door droefenis en melancholie, haatte hevig alle klets-gesprekken van gezelligheids-kransjes en huiselijke causerie; ook alle kleine genoegentjes van krenterig zelfbehagen. Hij haatte 't dilettanterig gemusiceer van piano-juffers, met een konservatorium-stempel op hun smachtend bleeke zieltjes rondloopend. Hij verafschuwde 't bedrijvig burgerlijke van ratelende redeneer-heeren; walgde van kaartspelers en in-huis-zingerij.

Als ie muziek wou hooren, ging ie naar 't concertgebouw, en de aangebrande ijdelheid van kleine misvormde salonherautjes kriebelde z'n spotzucht en z'n minachting. Plots kon hij met een wrok van vlijmend cynisme losbarsten in zoo'n kring, waar hij met grooten tegenzin heen gesleurd was. Hij wou nooit aanstoot geven. Hij zweeg liever honderd keer. Maar barstte hij eens uit, dan zag hij in zoo'n menschenkrans niets anders dan jassen, rokken, hoeden, handschoenen, schepsels, houterig als kapstokken. Dan zag ie ze wippen, leuterig en saai, met een pedant-stom lachje op hun meening-hobbelpaardjes. Dan kon ie z'n walg en afschuw niet langer verkroppen, vlijmde hij los, genadeloos, ontzag ie niemand meer. Niet wou hij den bourgeois overbluffen met z'n artisten-zwaai; maar alleen zeggen met hevigen nadruk dat hun gesprekjes duften, dat ze krankzinnig belachelijk waren in hun posetje van ernst-mensch en meevoelen. Ontsteltenis van Flora zag hij dan wel, maar wat kon hem dat schelen? 't Was z'n oude demonische natuur, die hij ook zoo dikwijls tegen z'n vrienden had gekeerd. Als hij in zooveel z'n eigen belangen verwaarloosde door zich te koncentreeren op wat hem 't heiligste in 't leven was, waarom zou hij dan anderen moeten ontzien? Waarom 't ijdel gezwets van dien meneer, omdat 't een rijk neefje, - waarom 't parmantig gesnater en 't pronkerig gepraalhans van die mevrouw, - omdat 't 'n rijk nichtje van Soonbeek bleek? Wat konden hem al die schepsels schelen? Hij haatte al dat wijsneuzige geoordeel, dat leege, gemaakte, dat schijn-gevoelige, en al dat frivool gerammel van coquette zinnetjes, dat leven van kleine grillige stemminkjes en ranzig zelfgenot. Hij verachtte dat waanwijze, zelfgenoegzame babbelen over Beethoven of Wagner, in denzelfden toon van verrukking waarmee de modeplaat gekritiseerd werd, of onder de ontdekkings-finesse dat 'n zomerhoed met witte veer bij een wit-zijden blouse toch gedistingeerder staat dan bij een zwarte dito.

Hij woú, kon niet dulden, dat 't allerhoogste in 't leven met ijdele gebaartjes van burgermenschen overschreeuwd werd, of met conversatie-speechjes afgekonkeld. Hij zag wel lieve glimlachjes, zoetige meening-liflaf over den ‘beelderigen’ Beethoven; vormelijke poespas, en vernuftige danspasjes van zwakke geesten, maar nooit den ménsch onder al die brave,

fatsoenlijke, geéduceerd-afgerichte wezens; nooit een mensch die er 'n stem door heen schalde van toorn of van verrukking; nooit een die durfde uitjubelen met een kreet, woest maar ontzaglijk van schokkende hevigheid en innigste diepte.

Het was en bleef daar een eeuwige herhaling van 't vulgaire, soms stijgend tot licht gestoei van een leege vernufteling, of terugvallend tot de aarzelende flirt van een hol gemoedje. 't Bleef er een eeuwig inpassen, een vormelijk inschuiven, een troebele verloochening van meeningen en passies, een schikken naar elkaars broeierig en leugenachtig beschavings-gefemel. En nooit een uitstorting, nooit daar, een geweldige zwaai van 't leven. Niet één daar, die van z'n minachting durfde spreken, niet éen die in volle oproerigheid van den geest zich geven durfde onder heete opgolving van emotie. Hij zocht daar altijd naar een wezen, dat in zelfspot 't bloeden van z'n ziel verborg; dat al de helsche en hemelsche werkingen van 't leven, 't lachen, 't schreien, 't sterven en vloeken, 't minnen en 't haten, 't angstig hopen en 't zuchten in één rhythmus opving en als een zeezang er de wereld mee overruischte. En nooit ontmoette hij een vermetele, een heroïsch gelukzalige, die achter een eindelooze rij blanke pilasters wees met 'n kindergebaar naar 'n azuren horizon; die, nog begoocheld in eigen droomerij, de wereld voorbij zag schieten in 'n gloeiend spectrum en kleuren-brand; die dwaas kon zijn, nog dwaás en verliefd, als een mijmerende Don Quichotte.

Stond hij buiten die konversatie-kringen, méér als een onbekende die gadesloeg en uit vrije beweging in zoo'n gezelschap zich kwam vermaken, dan kon hij dat leven volkomen objektiveeren, werkte z'n speurzin, verdween z'n spotlust, bestudeerde hij ieder type, iedere lijn en ieder gebaar. Dan werden de menschen en hun leeg gesnater object voor z'n werkziel. Dan genoot ie demonisch in z'n waarneming, in z'n ontleding; maakte z'n scheppend zintuig ze los van de betrekkingen waarin hij ze eerst subjektief gevoeld had. Hoeveel maal hoorde hij niet z'n eigen lach in hun lach, z'n zelfspot in hun zelfspot. In die uren begreep ie z'n eigen noodlot, doorleefde hij 't mystiek realistische in alle menschen. Want hun bijgeloof was ook menschelijk gezien zijn bijgeloof.

Maurice kon soms even bijgeloovig zijn als een Hamletsche doodgraver, en toch daar tegenover, tot alles in staat. Hij leefde dagelijks in sentimenten van verrukking en vermetelheid. Dikwijls zocht ie 't gevaar, tartte ie alles en ieder, en soms kroop ie schuchter in z'n schulp, maakte hem 't kleinste woord van een brutalen zwakkeling nerveus en vol vrees. Daarna kon hij grijnzen van cynisme tegen wat hem 't liefst, 't heiligst was, als ie even maar de kleinste aarzeling voelde. Hij kon plots in groteske aanvallen z'n cynische striemslagen knallend áfknoeten om zich heen. 'n Uur daarna snakte hij weer naar de fijne, zwevende bevalligheid van een geranselde almaviva. Tegenover z'n wreedheid en ironie stond zijn teederheid en zijn liefde-hunkeren. En als z'n lach en z'n spot barok en van een clown werd, dan plots zweefde z'n geest naar 't hoofsch-satyrische, naar de glimlach-ironie, naar de fijne, snerpende, wondende scherts die prikte en brandde als duizenden wespsteken. Dat was de tragiek van zijn natuur, die alle hartstochten wilde kennen, doordringen, ze wou omscheppen in de smartelijke schoonheid, voor zijn kunst.

Maar telkens leefde wisselend in hem de schepper en de mensch. In 't gewone leven kon hij niet staan; tegen alles en ieder stootte hij op met z'n geestelijk anarchistische natuur. Hij huilde en rouwde om veel zaken, die de meeste wezens om hem voorbij gingen in stugge onverschilligheid. Hij doorleefde angst voor allerlei dingen, waarvan ie alleen 't stemmings-leven kon zeggen, die niemand opjoegen. Hij rook de bedwelmingslucht van aether benauwd en tragisch, waar anderen juist vrij schenen te ademen. Het groote leven was hem vol mysterie en vreemde verwikkelingen, leek hem dán een wondertuin, waarin het gouden vruchten regende, 'n ander keer 'n groot lijkenhuis, waarin graflucht vunsde en de angststilte van 'n kerkhof doorheen huiverde. En de menschen óm hem spraken luchtig en vrij, kalmpjes en zelfgenoegzaam, alsof niet achter ieder hunner leege woorden 't mysterie duisterde en lichtte; alsof ze niet, als hij, werden omsloten door 'n wereld van ontzettend wee en verborgen lijden. Wat zij klein en nietig noemden, wekte zijn onstuimige woede. Zoo laatst nog, waren Flora en Soonbeek met hem Rembrandt gaan zien in 't Rijksmuseum. Ze bleven staan

in verstomming voor de *Staalmeesters*. Vlak langs hen liep met akelig-deftige, kregelmakende kraak-stappen, de rust brekend, een zaalwachter. Telkens zag ie z'n mallen steek en donkergele sjerp, 't dooie masker van den vervelingsman. Hij kon 't wel uitgillen. Zoo'n zaalwachter voor de *Staalmeesters*. Die kerel stond nu een heelen dag voor die schilderijen en zag niets. Die man kreeg geen ontroeringen van schoonheid. Voor dien man was Rembrandt 'n nummer in den katalogus... meer niet! Telkens geflakker van de sjerp; de puntlijn van z'n schuitsteek; 't paffe gezicht grauw en uitgezakt van verveling... O! hij kon opspringen van woede. Dat was geen angstig bewaken van 't goddelijk kunstwerk, dat was duf en misselijk en hinderlijk-enerveerend, dat trage gestap en gekraak. Maar Soonbeek lachte 'm uit. Bespottelijk vond ie 't; dat had ie nou nooit van 'm gedacht.

- Rembrandt! wat 'n vent, he?... hoeveel zou die waard zijn?... bespottelijk Maurice, om je daarover driftig te maken... ja... ja... hm! goeie grut! die zaalwachter... zal vijfhonderd gulden hebben, dunkt me... vijfhonderd... geld genoeg... makkelijk verdiend... wat 'n dwaasheid, Maurice... om je daaraan te storen... gekheid! gekheid! gekheid!!... wat 'n vent, die Rembrandt, hè?...

Maurice walgde van Soonbeek, bekeek Flora in benauwing, die in haar rijk fluweelen mantel en bont mutsje op 't blonde haar er zoo damesachtig-mooi bijstond.

Zooals die man daar stapte met z'n kraakpassen, altijd heen en weer, - had ie later gedacht, - zonder 'n snars benul van 't zielewonder dat daar vlak bij hem bloeide, zoo leefde ook het groote deel der menschen, vaal, vervelend, gewoontjes, doodbloedend in kleine genotszuchtjes en leeg vermaak. - Hij wou niet beter zijn als mensch dan de rest, hij begon zelf pas te leven, maar liever zou hij zich dadelijk verhangen, dan in dien valen dagsleur van burgerlijke genoegentjes z'n leven te slijten en z'n aandoeningen te vermoorden. Hij haatte al die ordelijke menschjes, die nette, brave, oppassende fatsoens-menschen, ook de wereldsche vormelijkheid der in vermaak opgejaagde schepsels met hun geblankette zielen en poudre-de-riz-gedachten, die nooit 'n zweem voelden van het geheimzinnig levensvergroeien, van de wisselende aandoeningen in haar vlammende, smeulende, uitvonkende of diep-gloeiende werkingen. -

Maurice kon dagen lang zwijgen. Dan zat Soonbeek hem op te jagen, Flora hem te bestaren; maar niets bracht verandering. Z'n stil-zijn was een even groot genot voor hem als zijn plotselinge uitbarstingen en kinderlijk gestoei. Dan vond ie zich in z'n evenwicht, in een soort droomerige bedwelming, 'n soort sluimer en toch 'n zachte waakzaamheid van den geest. Hij gáf zich altijd in de diepste wisselingen van z'n stemmingen. - Als ie gejaagd snel dacht en even snel sprak en de menschen om hem heen begrepen niet gauw, zwenkten traag tusschen z'n ideeën-wendingen, dan voelde hij iets troosteloos-ellendigs over 'm komen. Dan kon ie opstooten met al z'n verzet en z'n hartstocht tegen de sloome Jan-Saliedenkerij der nuchter-normale, kalme, bezadigde redeneerders, zich veilig voelend onder de treiterende glimlachjes van bezonnenheid. - Alle gebondenheid van gedrag vlamde oproerigheid in hem aan. Zooals 'n purperen kleurstof, in blank zilverend water geworpen, doorvloeit 't geheel, zoo moest voor hem 't gevoel, de innigste echtheid, 't verbeeldingsgedachteleven dadelijk dóórporiën en doorschijnen met z'n glans. Hij kon niet offeren aan 't normale, afgemetene, berekende en nuchtere. In alle normalerigheid voelde ie de benepenste zelfzucht, de paffe tevredenheid met eigen Ik, de passielooze vadsigheid van een laag organisme. -

Die normalen, met magen als van koeien, met harde stemmen, met zware passen, met stelligen toon, hij kon ze niet luchten. - De harde, opdringerige sekuurheidsklank van hun woord al, maakte hem woest. Wat voelden al deze normale, zwoegende of luchthartige menschen van de scheppingssmarten der groote werkers, van hun demonischen ernst, hun lach over de huichelarij, 't vervalschte kleine ik-leven der massa? Wat hadden zij anders in de geweldige autochthonen te zien dan duivelsche waarzeggers, die in de vlucht van vogelen hemelwetten lazen? -

Maurice haatte hen in de zelfgenoegzaamheid van hun eigenwaan en ploertigheid, om hun bijna altijd kruisigen van de groote dragers der tijd-symbolen, de groote geniussen van het almachtige leven. Met hoeveel inwendig bloeden had ie gezien de domme beneveling der massa tegen de allergrootste zielen, de weergevers van de eeuwige menschenpassies, die zij doordrongen met hun innigste natuur, er zelf

de smartelijkste koortswonden van overhoudend? - Zoo, in die woelingen van z'n karakter, begreep Flora hem toch niet. Maar zoo kende Louise z'n innerlijk. Zij vroeg hem nooit naar z'n stemmingen, z'n stil-zijn en z'n gestoei. En zìj juist, in de diepste kern kennend z'n wezen, moest hem van Flora afhelpen, zóó, dat ze *niet* onderging in haar smart daarover.

III.

Louise zag wel 't gemartel en de onrust in Maurice, maar ze was zoo innig gelukkig, nu hij weer met al z'n teederheid en kinderlijkheid en innerlijk rijk afwisselend leven tot haar terugkeerde, dat ze niets vroeg. - Met z'n fijnste aandacht beschermde hij haar weer tegen de jongens, tegen Frans, tegen alles dat haar hinderen kon. Louise voelde zich ook veel sterker. 't Bloed opgeven leek verminderd. En nu Dieuwertje, haar blond zusje, uit haar betrekking 'n paar maanden bij hen logeeren bleef, zich met moederlijke verrukking aan de verzorging van Kareltje gaf, kon zij ook weer eens ver-ademen van haar aftobbende vermoeienissen.

Zélfs was ze door overrompelend aandringen van Soonbeek voor 'n week mee naar de veiling gegaan. Er hing zoo ontzaglijk veel voor hem van af, beweerde hij met 'n benauwd lach-gezicht. Zij alleen kon hem met haar raad, kennis en steun bijstaan. Om Maurice gunstiger te stemmen, had ie allerlei rommel naar huis gestuurd, mooi zeil voor twee kamers, wat meubelen, 'n oud bureau en nieuw keukengereedschap voor Louise. Maurice vond die grove gulheid oneerbiedig en stom-sluw. Wat boerige onnoozelheid veronderstelde hij in 'm? Hij zag immers dadelijk waar 't om ging. Maurice bleef, zonder te zeggen hoe mal hij die plotselinge schenkerijen vond, hevig zich verzetten tegen Soonbeek's overrompeling, z'n taai aanhouên. Maar Louise zelf wóu wel. Ze sprak heel opgewekt en ze was zoo vroolijk, als ie haar in lang niet gezien had. Ze meende, dat ze Soonbeek niet kón, niet mócht weigeren. Ze bleef hem altijd zoo dankbaar, dat ie haar van al die schuldeischers verlost en Maurice van de krant genomen had. -

Eindelijk moest ie wel instemmen, toen ze er op wees, hoe heerlijk Dieuwertje voor 't kind zorgde, dat 't toch maar voor 'n week zou zijn en zoo meer.

Soonbeek voelde zich veilig en dol-blij onder haar hulptoezegging. 's Morgens vroeg al stond Louise bij 'm op kantoor, stapten ze samen naar de veiling. Daar wachtten ze met jobsgeduld, tusschen de woedende sjagger-hitte, ieder nummer af, zag ze Soonbeek, bleek van hartstocht, met kwijnenden mond in sterftrekken, alles om zich heen vergetend, wég in z'n woeker-visioenen werken, haar half verstikkend onder z'n berekeningen en nerveuze opjaag-vragen, waardoor heen woeste passie beefde. 's Avonds, heel laat, kwam ze doodop thuis, zonder Maurice iets te zeggen van de kwellingen, die ze naast hem en te midden van een gore, ruwe koopersbende te doorstaan had. - Maurice wou er ook niets van weten, nu ze er toch tegen z'n zin in toegestemd had.

Z'n boek stond nu op 't punt van verschijnen. Hij onderging 'n zalig gevoel nu 't af was. Na inspannend korrigeeren, na overlezen, zware studie en mijmering, voelde hij lust eens heerlijk te luieren; wel 'n week lang. Hij wou niets. Droomen en rondzwerven, en 'n zoete zwakte-stroom en loome verdooving van uitrek-wellust door z'n lichaam laten trillen. Rondzwerven vooral door de groote stad en daar alles met 'n zacht vooruitvoelen te omwademen; werken in 't vage, veel ontroerd worden, maar toch nergens gestalte aan geven. Zoo wou ie luieren, zooals 'n roofdier zich in zonnegloeiing aemechtig verzwijmt in opperste behagelijkheid, 'n siësta-wellust, waarin 't heele leven aan de ooren voorbijging als 'n zoet, vreemd geruisch, dat ergens van heel ver aanzong. Hij was altijd zacht-ziek van liefde, van heimwee en daar zag hij altijd in, schimmig, de slanke figuur van Louise als 'n vaag belicht lijnenspel. - Zoo, in die zonnige luiering, kon z'n gevoel aan 't sluipmoorden gaan, al z'n bange inbeeldingen en illusies uitroeien. -

Na twee dagen droomgeroes en uitgerek, kreeg ie op 'n morgen 'n briefje van Flora, waarin ze hem aan z'n belofte herinnerde met haar de Marissen in het Suasso-museum te gaan zien. - Maurice aarzelde. Hij had nu, door innig zelfbedwang, al 'n paar dagen lang een samenzijn vermeden. Waarom vroeg ze juist nú, nu ze wist, dat Louise door Soonbeek in beslag genomen was? Begrijpen deed ie 't wel en 't gloeien van haar verlangen voelde ie ook. Maar zou ze dan nooit verstandiger worden? Ze had hem nu zoo

stellig beloofd zich te zullen beheerschen. Neen, hij zou absoluut niet gaan. Dien morgen bleef hij in droomrige verzonkenheid wandelen langs den stillen, goudlichtenden Amstel in zilver-grillige Maart-zon overglansd. -

Maar tegen twaalf uur begon er iets in hem te jagen. Kon hij haar nu zoo maar laten wachten? Als ie haar afgeschreven had, zou ze naar hém gekomen zijn. Thuis van z'n wandeling at ie, jachterig en nog besluiteloos wát te doen, 'n paar boterhammen. Even speelde ie voor Kareltje 'n paar kinderliedjes op de viool, dat 't bleek-stille, achterlijke kereltje opschrikte uit z'n dommel en in de handen klapte. Zonder te willen, ging ie toen toch met de tram naar den Dam. Hij nam zich voor 't heel kort te maken en heel weinig te spreken. Misschien zou hij Flora toch genot geven, door haar de Marissen en de andere schilderijen te laten zien. Tegen één uur kwam ie op de Heerengracht, schelde aan Soonbeek's huis en liep, toen Trees open had gemaakt, regelrecht op de zaal af. Hij voorvoelde, dat ze 'm daar wachtte. In haar wit-zijden blouse zat ze in een grooten stoel, 't hoofd achterover, blank in 't licht van haar kleed en onder den schijn van het blonde haar. Ze sprong dadelijk op, liep naar hem toe en kuste Maurice hartstochtelijk, alsof ze 'm in jaren niet gezien had. - Den heelen morgen had Flora tusschen haar toiletten doorgebracht en wel tien kostuums aan- en uitgetrokken, zonder nog te kunnen besluiten wát ze zou aanhouden. Plots viel haar in, dat Maurice heel veel van witte zijde hield. Toen hing ze al haar japonnen weer op en greep, in nerveus verlangen om zelf te zien hoe 't haar stond, naar haar wit-zijden blouse. Lang bekeek ze iedere lijn en plooi in de spiegelkast. Ze was tevreden. 't Maakte haar blanke teint nog blanker, nog fluweeliger. Ze zou 'n fijngrijze japon er bij aantrekken. 'n Groote kanten das strikte ze zich losjes-nonchalant om den trillend-blanken hals en zoo was ze hem nu in de zaal blijven wachten, in nerveuze vrees dat ie misschien niet komen zou. Met Soonbeek had zij denzelfden ochtend hevige twist om Louise gekregen. Hij vertelde haar, dat Louise uitmuntend haar best deed, zeer kranig kocht en met enorm vernuft en groote kennis hielp. 't Was 'n genot met die stille, mooie vrouw saâm te werken. Zíj zag, wat tien lui niet opmerkten. Van alles had ze verstand.

Soonbeek was in heftige bewondering voor de bedaarde en kloeke manier, waarop Louise kon koopen en onderscheiden valsch van echt. Daarom was z'n toon tegenover Flora des te smalender. *Zij* was 'n leege, deftige dame, die leefde zonder doel en werklust. Flora voelde voor z'n schimp niets. Maar wel vroeg ze plotseling met klemmenden drang, of ie Louise wel goed verzorgde en waar ze koffie dronk!

- Koffie?.. koffie??... koffie???... onzin... ik heb 'r gezegd... dat ze 'n paar boterhammen moest meenemen... doodgewoon, heel gewoon... geen omslag... niks geen omslag... En nou eet ze wat uit 't vuistje...

- Eten uit 't vuistje, ja? - vroeg Flora verbaasd - en drinken dan?

- Drinken? drinken? drinken?? goeie grut... d'r is water in overvloed... goeie grut!... zoo koel als ze maar wil... Water in overvloed... in overvloed... Zooveel kan ze niet op...

Toen was uitgekomen, dat hij Louise den geheelen dag in de stoffige sjacherhitte liet staan, zonder 'n droppel drinken of 'n klein verfrisschinkje. Maar verzwegen hield ie in angst, dat Louise, stikkend van dorst, er één keer zelf op uitgetrokken was om n kop koffie te bestellen, vlakbij, in een kafé. Hij was 'r toen in grooten schrik achterna geloopen. Maar toen hij haar alleen aan 't tafeltje zag zitten met 't bestelde vóór zich, kreeg ie z'n kalmte weer terug. Dadelijk begon ie te schimpen op de koffie, dat 't vodden was, niet te drinken, dat ze over een paar uurtjes, als ze naar huis gingen, kon gebruiken wat ze wou. En zenuwachtig, zich ellendig voelend dat Louise boos op 'm kon zijn, nu hij haar zelf niets aangeboden had, begon ie gejaagd erom heen te praten, haar te vleien om haar scherpen koop-blik. Daar tusschen door moest ie z'n wrevel luchten over haar verkwisting, kon ie 't niet verkroppen, dat ze vertering maakte voor iets, dat thuis voor niets te krijgen was. -

Louise, de eerste dagen al gebluft van z'n waanzinnige schraperigheid ook in *die* gevallen, stoorde zich niet meer aan z'n nerveuze bange praatjes, dronk kalm haar kopje leeg. Bij iederen slok joeg ie haar op, dat ze verzuimde, de veiling al aan den gang was, loerend en zóó berekend haar vooruit loopend dat hij niet hoefde te betalen. Louise legde

haar geld gejaagd op 't buffet en volgde hem weer gedwee. Ze had niet eens op den kellner mogen wachten, die achter iets aan 't verscharrelen was. In de koopzaal teruggekeerd, trapte ie dadelijk weer voetseinen op haar teenen, soezelde 't heet aan 'r ooren:...Louise! Louise! let op!... let op!.... kijk uit! kijk uit!... daar is óns nummer!... voor ons!... dat ook koopen?... ja?... ja?... nee?... zou 't wat waard zijn?... is 't echt?... oud?... ja, ja??... waarom niet?... ja! hm, ja!... nee?... ja?... Dan vergat ie z'n ademafstand, walgde ze van z'n vreeselijke ziekte-lucht, die als 'n stroom uitgebrand karbiet op haar afwalmde. Al dat gejaagde en smartelijke had Flora in het lot van Louise voorvoeld, Ze was dan ook van ochtend heel heftig tegen Soonbeek uitgevallen, nu hij op zoo'n laag-hebzuchtige en wreede manier de arme, dankbare, afgetobde Louise exploiteerde. Ze zou 't Maurice zeggen, als ie niet gewoon met haar kwam koffiedrinken, rustig en buiten den vunzen sjacher-walm van dat verkooplokaal. Soonbeek had geraasd, gescholden, gezegd, dat hem dan de mooiste dingen ontgingen, wijl Louise juist op dat uur nog álles overzag. Maar kalm bleef Flora volhouden. Ze zei, dat heel z'n veilingrommel haar niet schelen kon, dat de gezondheid van Louise vóór alles ging...: U weet met geen vrouw om te gaan! - had ze 'm toegeroepen... u bent 'n beul, ja, 'n beul! -

Zoo had ze zich dien morgen vast voorgenomen, Maurice te zeggen hoe vermoeiend Louise die veiling-dagen doorbracht, toch spijtig te moeten verzwijgen, wat Louise haar zelf had toevertrouwd: dat zij heel veel genoot bij 't bezien van die heerlijke antikiteiten, kunstvoorwerpen, porcelein, en dat zij ook graag haar eigen kennis en doorzicht wilde op de proef stellen, om later voor Maurice gemakkelijk geld te kunnen verdienen. -

Na Flora's hartstochtelijke omhelzing zag ze eerst, hoe koel en stug Maurice op z'n stoel bleef zitten wachten. -

Ze schrok er van. Ze had wel een heel langen brief pas van hem ontvangen, waarin hij veel grooter zelfbedwang van haar eischte, niet alleen voor Louise, maar ook voor Soonbeek, de kinderen, voor haar eigen innerlijke rust en niet 't minst voor zijn werk. Hij had haar in dien brief geschreven, dat ie in zijn werk pas de rust en goddelijke voldoening vond,

noodig voor z'n ziel, dat z'n leven heelemaal de kunst gewijd was. Als ze hem dus werkelijk innig liefhad, moest ze haar vervoeringen en wilde uitbarstingen beheerschen en hem aan z'n werk overlaten. Dat wou ze nu ook wel, maar bij de eerste ontmoeting na dien brief duizelde ze weer van geluk dat ze 'm zag, was ze weer alles vergeten van zelfbedwang en beheersching. Nu striemde z'n koelheid haar weer neer. Plotseling werd ze heel bleek, viel ze slapjes achterover op de chaise-longue, waar ze naast gestaan had. Maurice schrok hevig. 't Was weer een duizeling en tegelijk 'n flauwte. Haar fijn gezicht bleekte krijtwit. Als in doodsluimer bleef ze roerloos liggen. -

Hij wist niet wat te doen, voelde zich wanhopend, ellendig en verlegen. Dadelijk barstte zelfverwijt in hem los, weende 't in 'm, dat hij met z'n dwaze koelheid haar weer hevig geschokt had. -

Na vijf minuten doodslaap trilden haar wimpers open. Toen, aarzelend, keek ze 'm zoo smartelijk-hulpeloos en bang áán, dat ie 'r wel met kussen had willen overstormen, haar zacht zeggen, dat ie toch wel veel van haar hield. Maar... maar... als de onrust maar niet zoo in 'm joeg! Eerst flitste in hem de gedachte, dat 't behaagzieke nufferij, wel 'n berekende scène kon zijn om 'm te verteederen, te doen schrikken en week te stemmen. Maar die aandoening werd dadelijk onderdrukt, toen ie haar zoo innig-hulpeloos, smeekend en toch niet dringend en in hartstochtelijke vervoering als anders zag kijken. Ze leed. Ze scheen iets te zoeken, iets in de verte, iets achter hem heen. Haar borst zwoegde en de schrikkelijke bleekheid van haar gezicht deed 'm beven. Hij kreeg allerlei dolle gedachten. Als ze eens stierf... ze keek zoo vreemd, zoo bang-vragend. -

Eindelijk leek ze wat bij te komen. Met fluisterstem vroeg ze 'm een glas water. Maar hìj moest 't zelf halen. Hij ging, kwam gejaagd terug, gaf haar 't glas, dat ze hevig bevend naar den bleeken mond bracht. Plotseling snikte ze 't uit. - Maurice nam haar voorzichtig, zelf sidderend van ontroering, 't glas uit de beefhand en zette 't op de tafel neer. Dadelijk keerde hij naar Flora om, zonder te weten wat ie doen moest. 't Weende in hem van droeven, vernielenden angst en gejaagdheid. Nooit, nooit zou hij haar meer alleen kunnen laten.

Heel z'n briefschrijverij was larie bij wat er nu gebeurde en allerdiepst de innerlijke verhouding vastzette tusschen hen tweeën. Ze leed zoo verschrikkelijk. Alles was diepe smart aan haar. 't Krampte door haar heen in schokken, snikken en angstig, half-gesmoord gekreun. - Haar grijze oogen keken doodelijk-droef; de zachte theeroosgeur wolkte ijl om haar heen, zacht-bedwelmend en teere herinneringen in hem wekkend, zooals muziekgeruisch, uit de verte opgevangen, verbeeldingsleven schept in wazige toondiepte. -

Toen, in wilde vervoering en uitscheuring van 'n smartkreet, fel als 'n gil, en toch klankrijk als 'n zang, greep ze 'm vast om den hals, hem zóó smartelijk-zacht roepend bij z'n voornaam en zóó zacht kussend, dat hij zelf zich overduizeld voelde van een nevelige verrukking. 'n Paar minuten hield ze 'm omklemd, keek ze weer in liefdevervoering met haar rood geweende oogen, waarin de stille smart nog vochtigde, naar hem óp. Maurice was zelf te ontroerd om na te denken. Hij rook alleen weer den zoeten theegeur uit haar kleeren, hoorde de woest-smartelijke klacht van haar kreet nog ná en heel ontdaan kuste hij haar terug. Vooral de zacht ingehouden smart van z'n naamgeroep had hem geklonken als iets vaags, als zacht ver geschrei, als 'n bevend naschreien van verlangens. Nog eens kuste ze hem zacht en kuste hij weer, in dat doezelige gevoel, alsof ie 'n heelen avond op dansende paren had gestaard.

Plotseling ging de zaaldeur open, stond Soonbeek, klein, gejaagd, met schrikkelijken angstlach om den nijdig-verwrongen mond. - Maurice, nog half naar Flora overgebukt, had zich, juist éven voor z'n inkomen, uit Flora's omklemming losgewerkt, maar toch bleef hij in schrik verstard en bleek Soonbeek aanstaren zonder hem te groeten. - Flora viel slap achterover op de chaise-longue, 't gezicht nu vaal-groen van ontroering. -

Soonbeek had niets gezien van de omhelzing. Hij was juist een oogenblik te laat ingekomen, maar toch voelde hij in de verstilling, de verwarring, 't stom gestaar van Maurice, dat hij 'n intieme stemming verstoord had. - Heel snel met z'n piepstemmetje weer als van een in angst zittend vrouwtje, gejaagd op z'n horloge kijkend, zonder te zien, stotterde hij wat verontschuldigingen. Z'n gezicht zag grauw-bleek en verlegen krasten zijn fijne handjes door z'n baardje. - Ze

moesten 'm niet kwalijk nemen, dat ie ze stoorde, ironiseerde hij zuur, maar hij moest voor Louise even den hoek van 'n antieke kast uitmeten. -

Z'n wimpers trilden hevig. Telkens daartusschen sloot ie z'n oogen, stijf als van 'n blinde en nerveus sprak ie eindelijk Maurice aan, naar z'n schoenen kijkend:

- Ja, ja... hm!... even de maat... excuseer! excuseer! even maar... excuseer! hé! heb-je gehuild, Maurice?... excuseer... even maar!... Louise zegt, dat 't moet... Hé, Floor!... ben je niet wel?... je ziet bleek!... niet wel?... kijken... kijken... dat is... dat is vijf centimeter... van 't orgel af... vijf... vijf... van 't orgel af... ja... hm... ja!... vijf centimeter...

Dadelijk deed ie of niemand meer in de zaal zat. Met groote passen sprong of sleepte ie zich heen en weer, alsof ie gebrekkig walste. Alles wat hij nu doen ging, werd van 'n overtollige gebaren-drukte en nerveuze beving doorschokt. - Hij dééd maar in z'n ontroering, om z'n jaloerschen toorn te onderdrukken, z'n begeerte niet uit te schreeuwen, z'n helsche woede te smoren. Al doller, wilder en dwarser liep ie door de zaal te meten, op plekken waar ie niets had te meten. Telkens stotterde hij iets voor zich uit, dat Flora noch Maurice verstonden.

Plots begon ie z'n heel handje strak te spannen en van duim naar pink uit te meten op het tapijt, rakelings langs de voeten van Maurice. Er stilde dreig-spanning in de zaal, maar toch moest in al z'n akeligheid Maurice even lachen om 't karikaturige van Soonbeek's nerveus, mal gedoe. Van den vloer was ie overgesprongen op den muur en nu trok ie denkbeeldige kringetjes en figuurtjes op 'n gobelin naast 't orgel, ál maar ná-metend, alsof ie als 'n waanzinnige 't werkgebaar van 'n graveur imiteerde. Al onrustiger volgde Maurice hem met de oogen. Hij wist niet meer voor zichzelf uit te maken, of Soonbeek nu zoo bleek en verwrongen er uitzag, omdat ie wat gezien had, of wijl ie gedácht had iets te kúnnen zien. -

Flora, uit haar eerste ontsteltenis bijgekomen, keek Maurice kalm aan, stond van de chaise-longue op en vroeg heel onverschillig, alsof er niets gebeurd was, of Maurice wat gebruiken wou. -

In geprikkelde woestheid draaide Soonbeek zich van z'n meterij naar haar om:

- Gebruiken? gebruiken?? gebruiken???... je bent gek!... wie?... ik?... ik?... wie?... gebruiken??... Jij bent niet wijs!... jij denkt zeker, dat men altijd maar drinken en eten kan!... altijd!!... altijd!!

En weer met den rug naar z'n vrouw toe, mat hij door, nu met de palmen van z'n blanke hand en langs de beschilderde jachttafereelen strijkend. - Eindelijk was ie klaar, kwam ie, met groen-grauw gezicht, verwrongen van nijd, half grijnzend, naar Maurice toe, vroeg ie hem in zenuwachtige verwarring en gejaagde gedachten-verwildering alles door elkaar.

- Ga je uit?... ja? ja?? hm!... is Flora niet lekker geweest?... ja? ja? hm!... lastig!... heel lastig!... o! zoo lastig die duizelingen... ja... als je er maar geen eau de cologne bij vermorst... geeft toch niets... en 't vervelende is... dat ze 't zoo inééns krijgt!... ja! hm!... wat zul je er aan doen!... Wat Louise toch koopen kan!... 'n genot!... Zeg, Maurice... wil je me even helpen?... die stoel daar zetten... en de chaise longue hier... 't Is kompleet warm, vandaag!... Heb jij 't ook zoo warm?.. boeh... boeh!... wat benauwd!...

Maurice begreep er niets meer van. Hij keek even angstig Flora aan, wat die er wel van dacht. - Ze lachte, heel zacht en in verrukking boven de nerveuze, valsche en gesmoorde drift van Soonbeek uit. Dat stelde Maurice weer 'n beetje gerust en kalm hielp hij de meubels mee versjouwen. Soonbeek tilde zich vuurrood van overtollige inspanning, stootte woeste klanken uit, worstelde hevig met z'n gift om uit te razen en zich toch te beheerschen. Z'n schelle stem, nu de eerste benauwing voorbij was, niet meer piepend, joeg Maurice telkens op, dan hier, dan daar, met versjouwen, onder z'n schoengekraak. Hij zag Soonbeek hevig beven, dol-nerveus doen. Er moest iets verschrikkelijks volgen. Maar Soonbeek wou zich niet bloot geven, wou hun niet laten merken, hoe ontzettend ellendig hij zich voelde, nu toch werkelijk bleek, dat er wat bestond tusschen Flora en Maurice. Hij kon ze wel misleiden, al ging hem alles slecht af, al beefde ie als 'n hondje. Soms krampte ie even 'n

grijnzerig grapje los, dat er 'n zuur-wreede trek sneed om z'n lach-mond. Neen, hij kon z'n gedachten niet erbij houden. 't Liefst had ie dadelijk Flora afgeranseld, was ie haar naar de keel gevlogen, z'n nagels in 't vleesch vasthakend. - Maar haar kalmte bracht hem nog meer van streek. - Wat deed ie nou eigenlijk met dat meubel-versjouwen? Wacht, maar weer meten, meten! -

Telkens mepte hij zich in woest-nijdig gebaar op den rand van z'n jeukend linkeroog, alsof ie daar sarrende bromvliegen van zich afsloeg. Neurveus smakte ie zich op den grond, waar de chaise-longue eerst gestaan had en begon weer uit te meten. Hij wist eigenlijk zelf niet goed meer wat ie gezien had. Had ze 'm gezoend? Ja?... Had ie 't gezien?... Nee, toch?... Wel?... Nee?... Hij stond over haar heen gebukt!... Maar... wat deed ie?... Wacht... nee!... 't Was niets!... Ze zag bleek!... Duizelig... larie!... scène, anders niets! Zou Flora nu lachen om z'n glimmenden knikker?... Och wat!... 'n beest was 't... 'n beest!...

Hij mat weer met duim-pink, telkens 'n handspan verder springend. Hij voelde er 'n soort bloeddorstig genot in, langs hun voeten te grabbelen. - He! lekker... wat had ie ze verschrikt!... 't Giftte in hem van wild genot... Maar toch ook zat er 'n huilwoede in z'n keel, die nog niet losbarsten kon... O! als ie maar durfde!... Weer poogde ie z'n schrik, z'n woede, z'n smaadgevoel te verbergen. Ze mochten niet weten, dat ie zoo geschokt was. -

Maurice kon 't niet langer houên. Hij voelde zich zoo klein en vernield. Hij had dien nu op den grond kruipenden en metenden Soonbeek wel kunnen doodtrappen. Wat dacht die vent nu wel van 'm! Dat ie z'n geld en z'n vrouw kon afstelen, anders niet. -

Soonbeek verkreunde wat woede-woordjes, in schijn van nagereken achter de dwars-versjouwde chaise-longue Flora keek naar Maurice en zei ineens, heel vast en vol van stem, zich naar Soonbeek richtend, zonder hem te zien:

- Als het bij U Soonbeek alleen te meten geeft en niets etwas anders... dan kunt U wel buiten ons. Ja?... Mau, zullen wij gaan?...

Maurice aarzelde. Kon hij na 't gebeurde van dien man zóó af? Moest hij niet onmiddellijk hem apart roepen en

rondweg verklaring of rekenschap geven van z'n gedrag, ook al zou ie de schuld op zich nemen? Hij zag er wel schrikkelijk tegen op, maar 't moest, om Flora te redden. -

Flora begreep wat ie doen wou, waarom hij aarzelde mee te gaan. Zij voelde ook, dat Soonbeek 't schuld-opzich-nemen van Maurice nooit ernstig zou aanvaarden. Hij wist, dat zij, zij alleen de oorzaak van alles was. En ze kon 't niet dulden, dat ze haar liefde, haar goddelijk gevoel voor hem zou vermoffelen achter bedeesde leugenpraat. Heel gebiedend verlangde ze dat Maurice meeging. Ze wenkte hem met geheimzinnig gebaar. Hij groette schuw Soonbeek, die, nog achter den rug van z'n dwars-versjouwde chaise-longue weggedoken, wat gejaagd terugstotterde, zonder zich te laten zien. -

IS. QUERIDO.

(Wordt voortgezet.)

Oud- en Nieuwgrieks volksgeloof.

N.G. Politis, Μελ□ται πε□□ το□ β□ου □α□ τ□ς γλ□σσης το□ □λληνι□ο□ λαο□. Πα□αδ□σεις I, II. Athene 1904. (Studies over de levenswijs en de taal van het Griekse Volk. Overleveringen. Iste en IIde Deel).

Met onze kennis van het godsdienstig geloof der Grieken is het in de laatste halve eeuw gegaan als met de kennis van de gehele Oudheid: zij heeft in diepte gewonnen wat zij in algemeenheid verloor, haar populariteit nam af, maar zij won in degelikheid. De kring van mensen die iets weten van Helleense goden en heroën loopt op geringe afstand van het cirkeltje der deskundigen in engere zin, en men behoeft zich niet ver van die buitenste kring te verwijderen om volslagen onbekendheid zelfs met de meest verbreide verhalen, ja met vele Godenamen te ontmoeten. Noch het verschijnen van historiese romans die in Hellas spelen, noch de klassieke herinneringen van sommige onzer moderne dichters hebben dat kunnen verhoeden. Hoe anders was dat vroeger! Onze grootouders hadden, al was 't maar tot beter begrip der tragedies van Corneille en Racine, met een vak van onderwijs kennis gemaakt dat zij, met Franse uitspraak, ‘mythologie’ pleegden te noemen, en dat zeer uitgebreide kringen van de samenleving bekend maakte met de Olympiese goden en met de voornaamste sagen uit de Oudheid die in vroeger en later tijd aan dichters stof voor hun treurspelen hadden geleverd of door Homerus, en wie zijn voetspoor volgden, aan 't nageslacht waren overgeleverd. Dat dit in de literatuur levend geloof niet een volledig, en zelfs niet een juist beeld gaf van de godsdienstige overtui-

gingen der Oude Grieken, was aan de Hellenisten evenzeer bekend als tegenwoordig, maar dat neemt niet weg dat de meesten van hen zich met die wetenschap in vage vorm vergenoegden, en 't aantal onderzoekingen naar 't geen onder en naast de poëtiese mythologie - als ik me van die term mag bedienen - te vinden was, zeer beperkt bleef.

Ook hier heeft de begeerte om de Oudheid dichter tot ons te brengen de toestand gewijzigd. Wij trachten het Griekse leven in zijn geheel ons voor ogen te stellen, gelijk we naar een volledig overzicht streven bij 't bestuderen van een moderne maatschappij, en nu zien we dat allerwege verscheidenheid in 't oog valt waar men vroeger bij voorkeur zocht naar een uit de schone literatuur gerekonstrueerde eenheid.

Het is niet mijn bedoeling hier de aandacht te vestigen op hetgeen door geleerden binnen en buiten onze grenzen uit getuigenissen van de Oudheid is bijeengebracht tot bevordering van onze kennis van dat Griekse volksgeloof[1]. Ik wil op de voorgrond stellen wat uit het hedendaagse volksgeloof te leren valt en iets meedelen uit de overvloed van Nieuwgriekse tradities en godsdienstige gebruiken, om door vergelijking met antieke overleveringen te tonen hoe het heden ons kan helpen bij het verlevendigen van de voorstellingen uit de Oudheid. Het monumentale werk van Politis waarvan ik de titel aan het hoofd van dit opstel plaatste, zal mij daartoe voornamelik het materiaal aan de hand doen[2].

1) De lezers van dit tijdschrift herinneren zich ongetwijfeld het artikel van Dr. J. Vürtheim over ‘klassicisme en antieke werkelijkheid’ (de Gids 1904, Julieaflev.). Men zie ook de dissertatie van Dr. M.W. de Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam (Leiden 1900), en die van Dr. C. Albers, De diis in locis editis cultis apud Graecos, Zutfen 1901, blz. 87, 92).

2) Ik veroorloof mij hier te verwijzen naar een opstel over Politis' behandeling van de Griekse spreekwoorden, dat in de Gids van 1902 (Oktoberaflevering) is geplaatst; de voortreffelike eigenschappen van Politis' werk waarop ik daar de aandacht heb gevestigd komen evenzeer uit in zijn boek over de overleveringen van het volk, dat een onderdeel vormt van de uitgebreide verzameling waarvan de spreekwoordenkollektie het eerste gedeelte uitmaakt.

Men heeft de geschiedenis van de godsdienst der Oude Grieken in drie grote perioden verdeeld: de eerste vertoont in hoofdzaak een ruw, aan fetisjisme verwant geloof aan daemonen; in de tweede, die loopt tot aan de tijd der diadochen, wordt onder de invloed der kunst de godsdienst tot een geloof aan zeer anthropomorfe hogere wezens met zedelike, of ten minste zuiver menselike eigenschappen; in de derde periode komt het oorspronkelike daemonengeloof meer op de voorgrond[1]. In zekere zin - mijn voorbehoud zal ik aanstonds nader omschrijven - kan men zeggen dat die derde periode tot op onze tijd voortduurt. Dat voortduren laat zich gemakkelik verklaren. De Kristelike godsdienst, weldra de Kristelike kerkleer, was niet de gewijzigde voortzetting of de ontwikkeling tot hoger vorm van het Oudhelleense polytheïsme; het was een nieuwe, van buiten ingevoerde godsdienst, die vijandig stond tegenover het geloof aan daemonen. Voorzover dus dat laatste bleef bestaan, kon het zich handhaven in de vorm waaronder het bij de onontwikkelden leefde; de invloed van de Kristelike religie kon alleen dienen om het te vernietigen, niet om het te vervormen. Van vernietiging is tot heden geen sprake; eer zou men geneigd zijn te zeggen dat in het geloof van de onontwikkelde menigte het Kristelik element niet ver beneden de oppervlakte is doorgedrongen.

Het voorbehoud waarvan ik sprak slaat eigenlik op de gehele verdeling, die alleen te aanvaarden is wanneer de kronologiese opvolging zó wordt opgevat dat in de drie perioden de twee richtingen afwisselend meer of minder betekenis hadden. In onze tijd vindt men in Griekenland naast elkaar het Kristendom en een diep ingeworteld geloof aan geesten van allerlei aard met de gehele omslag van tover- en bezweringspraktijken die daarbij behoort. Een dergelijk tweevoudig geloof heeft ook in de Oudheid, voor zover wij die uit geschriften kennen, bestaan; de hoger beschaafden wisten

1) Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, München 1897-1903. III, blz. 757.

geen weg met de wonderlike verhalen die onder het volk in omloop waren over de geheimzinnige machten, noch met de raadselachtige gebruiken op menige plaats in zwang. Sommigen ergerden zich aan de onwaardige voorstellingen die aan dat alles ten grondslag moesten liggen; anderen, euhemeristen lang vóór Euhemeros, beproefden er een historiesrationalistiese verklaring van te geven; de meesten waren het met Socrates eens, dat wie eens aan 't uitleggen van zulke verborgenheden gaat een eindeloos werk ter hand neemt ten koste van nuttiger en dringender onderzoek.

Er is evenwel één groot verschil tussen het tweeërlei geloof van tans en van voorheen. De kerkleer vormt tans een welomschreven, voor geheel Griekenland geldend, geheel; de Oudheid kende niets wat op een belijdenis gelijkt, er bestond grote plaatselike verscheidenheid op 't stuk der godsverering, en het valt dus veel moeiliker te zeggen waar de grens liep tussen goden en daemonen, tussen verering en tovenarij. Van goden en verering is bij 't veldwinnen van 't Kristendom niets overgebleven, maar geesten en bezweringspraktijken leven voort. Soms geeft dat hedendaagse geloof in zijn eenvoudig voortbestaan ons een duideliker beeld van de mening der Ouden dan gelijktijdige getuigenissen. Als voorbeeld kies ik de mensenoffers.

Dat deze in Griekenland zo goed als bij haast alle volken waarvan wij het verleden ver genoeg kunnen nagaan, inderdaad bestaan hebben, valt niet te betwijfelen. Het doden van krijgsgevangenen bij het lijkfeest van een held - een gebruik dat uit Homerus bekend is en nog geschiedde ten tijde van Philopoemen - moge geen afdoend bewijs heten, omdat hier offer en wraakneming samenvalt, langs andere weg kan dit bewijs met zekerheid worden gegeven. Porphyrius (die op 't eind der derde eeuw van onze jaartelling leefde) somt een lange rij op van over geheel Griekenland verspreide mensenoffers bij verschillende feesten, telkens er bijvoegend wanneer - meestal reeds eeuwen vóór hem - aan die gruwelen een einde is gemaakt. Tal van sagen bevestigen zijn getuigenis.

Erechtheus kreeg, toen Eumolpus en zijn Thraciërs Athene bedreigden, van het Delfies orakel de voorzegging dat hij overwinnaar zou blijven in de strijd, indien hij zijn eigen dochter offerde. Hij deed het en overwon. Een ander bericht

luidt dat het meisje vrijwillig de dood zocht, een lezing die aan de zelfopoffering van koning Codrus en aan andere minder algemeen bekende gevallen van gelijksoortige aard herinnert. Het is, geloof ik, niet al te gewaagd met Politis in dergelijke verhalen van zelfgezochte dood een uitlegging in humane zin van een oorspronkelik wreed gebruik te zien, zo wreed als eenzijdige logika de mens kan doen worden. Niet alleen maakt de tweevoudige lezing van de dood der dochter van Erechtheus dat waarschijnlik, maar we hebben een niet minder sterk voorbeeld in 't verhaal van Iphigenia's redding door Artemis. Om gunstige wind te verkrijgen voor de naar Troje stevenende vloot der Grieken, brengt Agamemnon zijn dochter als zoenoffer aan Artemis, maar deze redt het meisje door haar in een wolk weg te voeren en een hinde achter te laten. Hier ziet men aan de Godheid toegeschreven wat van haar geëist werd door de zachtere zeden van de mens.

In 't Griekenland van de historiese tijd was men er overal op bedacht om het wrede weg te nemen door, voor zover 't mensenoffer in zwang bleef, een ter dood veroordeeld misdadiger te kiezen, zich te beperken tot het storten van enig bloed, een dier, ja een voorwerp, als plaatsvervanger te wijden. Bij 't lezen van die verhalen met zachtzinnige afloop, van 't wijzigen der wrede gebruiken, is men geneigd te geloven dat de barbaarsheid van eigenlike mensenoffers voor de Grieken niet meer was dan een herinnering uit een zeer ver verleden, ondenkbaar in een stad als het Athene der vierde eeuw vóór onze jaartelling. Maar dat ook hier minder een kronologies verschil, dan een onderscheid tussen de opvatting van beschaafden en onbeschaafden bestaat, mag opgemaakt worden uit het feit dat nog heden ten dage in het Kristelik Griekenland - en daar niet alleen - gewoonten in zwang zijn die naar hun bedoeling niet anders zijn dan mensenoffers. Zeer verbreid is de mening dat een moeilik bouwwerk, vooral een brug over een bergstroom, niet de nodige duurzaamheid kan hebben zolang niet een levend wezen door zijn dood de hechtheid van de konstruktie heeft gewaarborgd. Het motief van vele balladen en volksliederen is de tragiese dood van de vrouw of het kind van de bouwmeester, die door een noodlottig toeval het eerst de brug betreedt en, volgens een gelofte, dan moet geofferd worden. In Griekenland is

de betekenis van die dood duidelik; niet een zoenoffer wordt bedoeld, maar men verlangt een beschermgeest te scheppen voor de brug of het gebouw, en men meent dat de geest van de dode gedwongen kan worden als genius loci zijn opgedrongen verblijf te bewaren voor onheil. Byzantijnse tradities verhalen, nog wel in een heiligelegende, van een badstoof te Ephesus die gebouwd was nadat men op de fundamenten een jonge man en een jong meisje had gedood. Tans wordt zulk een mensenoffer veelal vervangen door 't slachten van een dier, liefst van een haan, maar op zeer veel plaatsen leeft in gewijzigde vorm het mensenoffer voort. Daar tracht men de schaduw van een voorbijganger - zijn niet stoffelik deel, naar men meent - nauwkeurig te meten en begraaft dan een touw of een stok van dezelfde lengte onder de fundamenten; of wel men plaatst de eerste steen op de schaduw van de niets kwaads vermoedende toeschouwer, en de uitwerking is dezelfde.

Onschuldig is die handeling, naar de opvatting van die haar bedrijven, volstrekt niet: binnen een jaar zal de aldus betoverde sterven, en een bewijs dat men inderdaad gelooft aan een mens de dood te hebben berokkend - tevens een gemoedelik staaltje van 't schipperen tussen egoïsme en menseliefde - is het streven om als slachtoffer liefst een oud man te kiezen, die niet zoo heel veel leven meer te verliezen heeft. Dergelijke praktijken schijnen ook bij Bulgaren en Roemenen voor te komen; ook bij 't stichten van een kerk hechten zij aan 't vastleggen van een beschermgeest, aan de aanwezigheid van een t a l a s a m , een woord dat evenals ons West-Europees t a l i s m a n zijn verwijderde oorsprong heeft in 't Griekse τ□λεσμα, ceremonie, tovermiddel.

Geven zulke praktijken uit het heden ons niet een beeld van het voortleven van 't overoude geestengeloof, en mag men niet aannemen dat, gelijk in onze tijd het Kristendom volstrekt niet het opofferen van een menseleven aan een zeer materiële begeerte kan verhinderen, zo ook in de Oudheid de verhevener gevoelens van dichters en wijsgeren niet in staat waren de menigte van hun ruw geestengeloof te bevrijden? Het eenige wat bereikt werd, is dat de verering der daemonen een werk der duisternis bleef, weinig in de literatuur doordrong of in gewijzigde vorm ons wordt meegedeeld. De

waarschuwingen die Hesiodus geeft - een der weinige ‘klassieken’ die over deze dingen spreken - om geen onwelvoegelike houding aan te nemen zó dat de zon het kan zien of in de stilte van de nacht, geen rivier door te gaan in een toestand van onreinheid en tal van andere meer, - al die waarschuwingen worden uitvoeriger gegeven door de verhalen die men tans weet te doen van onvoorzichtigen of overmoedigen die te kort schoten in eerbied voor de geesten en aan hun lichaam er voor werden gestraft. De folklore door Hesiodus ons overgeleverd, wordt eerst recht duidelik door het hedendaagse volksgeloof.

In 't moderne leven komt soms te voorschijn wat bij de klassieke schrijvers verborgen blijft; hetgeen in de Oudheid alleen te vinden is als een toespeling die men maar half begrijpt, wordt door 't volksgeloof van onze tijd openlik uitgesproken. Zo meen ik een Oudgrieks spreekwoord door een hedendaagse overlevering te kunnen verklaren.

Men leest bij Zenobius, een verzamelaar van spreekwoorden uit de tijd van Hadrianus, de zegswijze:

‘Veel dingen weet de vos, maar de egel één groot ding[1].’

Volgens Zenobius komt die spreuk reeds voor bij Archilochus, die in de zevende eeuw vóór onze jaartelling leefde. Wat is nu dat éne grote ding dat de egel weet of kent? Reeds in de Oudheid heeft men daarbij gedacht aan het vermogen van de egel om zich tot een bal op te rollen en zich daardoor onaantastbaar te maken[2]; voor zover ik heb kunnen nagaan hebben alle moderne besprekers van de zegswijze die verklaring overgenomen. Toch acht ik die onderstelling niet waarschijnlik en zeker niet in overeenstemming met de oorspronkelike betekenis van de spreuk, die toch wel op enigszins juiste waarneming van de natuur gebaseerd zal zijn.

Men zal mij toegeven dat het verband eist dat het éne grote ding dat de egel weet hoger gesteld moet worden dan al de kennis en al de kunstgrepen van de vos; men moet in gedachte de spreuk aldus aanvullen: ‘maar de egel weet één ding dat opweegt tegen alle listen van de vos.’ Maar nu baat de egel zijn oprollen hoegenaamd niets tegenover de

1) Πολλ□ ο□δ□ □λ□πηξ, □λλ□ □χ□νος □ν μ□γα.

2) Zie b.v. Plutarchus, de Sollertia anim. etc. (Moralia, ed. Didot, blz. 1189).

vos, het dier dat met de uilen de meeste egels doodt! Dat is niet alleen te lezen in Brehm's T h i e r l e b e n [1], maar dat wisten ook de Ouden heel goed. Aelianus[2] verhaalt dat een vos 't beest voorzichtig aanpakt en omdraait, waarna hij het doodbijt, of wel het bevuilt, want door aanraking met nat wordt het dier gedwongen zich te ontrollen; ditmaal worden de mededelingen van deze praatjesmaker woordelik bevestigd door de ervaring en door de moderne wetenschap!

Nu lees ik in Politis' boek het volgende verhaal: ‘'t IJzerkruid (σιδε□□χο□τον, σιδη□□τις) is een plant die elk slot opent en die de kracht heeft alle ijzer te verbreken, alle afsluitingen te doen vervallen. Alleen door dit kruid kan men de ijzeren deuren doen opengaan die toegang geven tot plaatsen waar schatten verborgen zijn.. De kracht van de plant is zó groot dat grazende paarden die er bij toeval op trappen hun ijzers verliezen. Hoe kan men nu dit kostbare kruid bemachtigen? Er is maar één middel. Men moet het nest zoeken van een egel of stekelvarken [deze dieren worden in de populaire zoölogie geregeld verward] dat jongen heeft, en het dicht maken als de moeder afwezig is. Als die dan terugkomt zal zij onmiddellik het ijzerkruid gaan zoeken, ze is 't enige dier dat het weet te vinden; als nu de mens handig genoeg is om het uit haar bek te rukken wanneer zij er mee terugkomt, dan is zijn fortuin gemaakt.’

Mij dunkt dat het vermogen om het alle afsluitingen verbrekende ijzerkruid te vinden het g r o t e d i n g is dat de egel kent en dat meer waard is dan al de slimheid van de vos.

In de Oudheid zijn er verhalen die een dergelijke kennis van het ijzerkruid toeschrijven aan de hoppe of aan de specht, maar Politis vermoedt terecht dat die wetenschap ook aan de egel werd toegeschreven. Hij doet dat op grond van de overweging dat de Grieken van onze tijd ook in dit geval hun geloof niet van naburige volken schijnen te hebben overgenomen, en het dus een niet in de oorspronkelike boedel beschreven erfstuk van hun voorouders moet zijn. Ter bevestiging van zijn mening omtrent de oudheid van de overlevering wil ik het volgende aanvoeren. In West-Europa en in Zuid-

1) II, blz. 248, 254.
2) Aelianus, d e n a t u r a a n i m . VI, 24, 64 (ed. Didot, blz. 102, 115).

Afrika is een benaming van de egel over die een herinnering aan het overoude volksgeloof bevat. In het Woordenboek van Grimm vindt men E i s e n s c h w e i n vermeld, en ook Kiliaan geeft als een andere naam voor de egel i j z e r v a r k e n of i j z e r e n v a r k e n op[1]; 't is bekend dat in Zuid-Afrika het stekelvarken algemeen i j s t e r v a r k genoemd wordt. Zou dit misschien betekenen het dier (om zijn gedaante en in 't biezonder om zijn snuit met een varken vergeleken) dat het i j z e r k r u i d weet te vinden? 't Geloof aan 't ijzerkruid is volgens Politis overal in Europa verbreid[2], maar de rol die aan de egel werd toegedacht bij 't vinden is toevallig alleen bewaard gebleven in Griekenland en bij de Germanen. Vindt men die toevalligheid een bezwaar, dan merk ik op dat het even toevallig, en toch zeer deugdelik gekonstateerd is, dat het woord i j z e r v a r k e n voor e g e l in Nieuwnederlandse Woordenboeken uitsluitend bij Kiliaan voorkomt[3] en het niettemin, blijkens het Afrikaans, in de zeventiende eeuw een bekend woord moet geweest zijn, dat tans op nieuw voor honderdduizenden stamgenoten de algemeen gebruikelike aanduiding van het begrip is geworden. Uit alle talen kan men voorbeelden aanhalen van woorden die zeer verbreid geweest moeten zijn, en toch in de literatuur nooit, of zo goed als nooit, worden aangetroffen.

1) Prof. J.W. Muller maakt er mij opmerkzaam op dat het woord als Noordnederlands wordt aangeduid, waarmee klopt dat het in 't gewone (Vlaamse) Middelnederlands niet voorkomt, behalve in de D i a l o g u s C r e a t u r a r u m die in Holland is gedrukt en zeker ook wel aldaar vertaald. In de D i a l o g u s komt i j z e r v a r k e n voor in de betekenis van w i l d z w i j n ; de plaats is echter in 't Middelnederlands en in 't Latijn moeilik te begrijpen, daar de woudezel (onager) en het wilde zwijn (aper) er als tamme dieren worden voorgesteld, die aan hun meester willen behagen! De Dialogus kent ook de benamingen e g e l (c. 120) en w i l d v e r k e n (c. 115).
2) Behalve het bij Politis vermelde nog het volgende: Konrad von Megenberg (geboren omstreeks 1309) maakt in onduidelike bewoordingen vermoedelik een toespeling op dezelfde toverkracht van 't ijzerkruid (B u c h d e r N a t u r , Stuttgart 1864, blz. 424). Dit citaat dank ik aan Prof. Verdam. In de D i a l o g u s C r e a t u r a r u m en in het K r u i d b o e k van Dodonaeus wordt in algemene termen van de magiese eigenschappen der plant gewaagd.
3) Dr. Boekenoogen herinnert zich de benaming op een kinderprent van omstreeks 1700 te hebben gevonden, en Dr. Beets verwijst mij naar de N i e u w e V e r s c h e i d e n h e d e n enz. van zijn Vader (2de Stuk 1890, blz. 13) waaruit blijkt dat deze die volksnaam voor egel nog goed kende.

Spoorloos is het woord ook niet in Europa verdwenen; men hoort wel eens een persoon die tegen alles bestand is een ijzervarken noemen[1], een niet meer begrepen toespeling op de verwonderlike taaiheid van de egel, waarvan Brehm heel wat te verhalen weet.

Ik zou deze afdwaling van mijn onderwerp nog graag even voortzetten om de vraag te doen of 't bijgeloof aan 't vinden van een hoefijzer (dat geluk aanbrengt!) verbonden, niet uit hetzelfde volksgeloof is te verklaren? Waar een hoefijzer aan een paard ontviel, bevond zich 't schattenverzekerend ijzerkruid, dat volgens Politis in sommige streken van Zwitserland en Italië 'onthoefkruid' (déferra tsavô, sferracavallo) genoemt wordt; oorspronkellik zal men dus niet het hoefijzer meegenomen hebben, maar op de plaats zelf hebben gezocht naar het wonderplantje.

Men heeft in zulk een gelukaanbrengend hoefijzer 't ijzer van Wodanspaard gezien[2], losgeraakt in de 'wilde jacht', en, gelijk het bij zulke zaken gaat, bewijzen laat zich niet dat deze verklaring onjuist is. Maar ik waag het aan de mijne de voorkeur te geven; immers volgens Schrader (Reallexion der Indogerm. Altertumskunde I, blz. 381) kenden de oude Germanen geen hoefijzers, zodat het bijgeloof dan van vrij jonge datum zou moeten zijn. Bovendien wordt aan 't geen de wilde jacht naar beneden slingert (paardepoten b.v.) geen gelukaanbrengende kracht toegeschreven. Ook komt het hoefijzer als talisman in landen voor waar de wilde jacht in onze Noordse vorm niet inheems is[3]. - 't Zou mij zeer verwonderen indien niet de een of ander ter verklaring van 't bijgeloof aan 't hoefijzer verbonden aan de vorm gedacht heeft, die aan de wassende maan herinnert! Zulke maanzieken mag men er op wijzen dat waarschijnlik de oudste hoefijzers geen halvemaanvormige repen waren[4], maar veeleer

1) In de Historie van Willem Leevend (uitg. van 1784 I, blz. 208) noemt Martha de Harde haar man zo: Frerijk is een ijzervarken van een mensch.
2) Wuttke, Der Deutsche Volksaberglaube, Berlin 1900, blz. 130.
3) Men zie een voorbeeld uit Perzië in The Sommerville Talismans, Philadelphia 1889, blz. 17.
4) De Oude Grieken maakten weinig of geen gebruik van hoefijzers, gelijk o.a. uit Xenophon's Ruiterboek welbekend is. De oudste benaming is □π□δημα □ππου; eerst in de tiende eeuw vindt men 't woord σεληνα□ον, naast □αλ□γωμα, □αλιγ□νω van 't Lat. *caliga*, schoen. Tegenwoordig is meest het woord π□ταλον, eig. metalen blad of plaat, in gebruik.

hoefschoenen of-platen gelijk zij nog wel in 't Zuiden gebruikt worden. - Doch ik erken ten volle ieders vrijheid van voorkeur in het zó twijfelachtige, en ik haast mij terug tot het minder vage Grieks.

Een ander voorbeeld van een Oudgrieksche tekst die door een modern verhaal wordt opgehelderd, is te vinden in een van de fabels van Aesopus, die gedeeltelik ook bij Babrius voorkomt. Daar lezen we het volgende: ‘Een slang die zijn nest had bij de deur van een landman, doodde diens kind. De bedroefde vader nam een bijl en wilde de slang doodslaan toen hij uit zijn hol kwam, maar hij miste en de bijl schramde alleen een steen aan de ingang. Daar hij meende dat de slang niet lang over 't kwaad zou wrokken, zette hij daarna brood en zout bij het hol en riep de slang toe dat hij zich met hem wilde verzoenen, maar deze siste hem toe: Tussen ons zal er geen vriendschap wezen zolang ik die steen en jij het graf van je kind ziet.’

Deze fabel zit slecht in elkaar. Is 't waarschijnlik dat de landman, die zo grote reden tot klagen heeft, zich met de slang wenst te verzoenen? Een der bewerkers van de fabel uit de Oudheid heeft dit reeds gevoeld en, vrij onnozel, getracht het bezwaar op te heffen door de toevoeging: ‘daar hij bang was dat anders zijn gehele gezin gebeten zou worden.’ Moet verder die landman hopen dat de slang, die niets geleden heeft, over 't kwaad niet zal wrokken en is 't niet zonderling, dat hij een offerande als aan een aardgeest brengt, wanneer hij werkelik met niets meer dan een gewone slang te doen heeft? Men heeft over de herkomst van 't verhaal gestreden; Benfey dacht aan ontlening aan een Indiese verzameling, Crusius betwistte dat op zeer goede gronden en onderstelde een Helleens prototype dat verloren is gegaan[1]. Dat prototype heeft Politis teruggevonden in een vertelsel uit Zante, waarin 't logies verband der onderdelen niets te wensen overlaat. Men oordele:

‘Op een Zomerdag kwam een huisslang uit zijn nest en

1) De kwestie wordt uitvoerig besproken in de Heidelbergse dissertatie van A. Marx, Griechische Märchen von dankbaren Tieren, Stuttgart 1889, blz. 105 vlg.

ging sissend naar de bewoner, die op dat ogenblik aan 't werk was met zijn houweel. De man begreep niet, dat het de genius van zijn huis was en gaf met zijn werktuig een slag aan de slang, die daarop woedend in zijn hol kroop. De volgende dag, een Zondag, ging de boer met zijn vrouw naar de kerk. Toen kroop de slang in het huis, verscheurde de beste kleren die hij vond, en nam het kleine kind mee, dat de ouders thuis hadden gelaten. Sommige buurvrouwen zagen het en vertelden het aan de huisheer toen hij uit de kerk terugkwam. De man wilde goede vrienden worden met de slang, en ging dus met een stuk brood naar 't hol en riep hem. Toen kwam het beest te voorschijn met het kind ongedeerd in zijn bek; het nam het brood aan en zei tegen de boer dat hij hem nooit meer lastig moest vallen, want dat het in zijn macht stond om hem en zijn gehele gezin ongelukkig te maken.'

Dit verhaaltje, dat, gelijk vele andere, doet uitkomen hoe de genius loci bij slechte behandeling een vijand kan worden, heeft de bewerker van de Aesopiese fabel uit zijn verband gerukt, om er de moraal uit te kunnen trekken die hij wilde prediken, dat nl. niemand zijn haat vergeet zolang hij de getuigen van 't geleden onrecht vóór zich heeft.

Elk huis heeft naar 't Griekse volksgeloof zijn geest (στοιχειο), die in verschillende gedaanten zich kan vertonen, maar daarom is nog niet elk huis een spookhuis (σπ□τι στοιχειωμ□νο). Groot is 't onderscheid tussen huisgeesten en spoken; de eerste zijn de mensen welgezind, beschermen het huis en trachten de inwoners tot welvaart te brengen, de spoken zijn boosaardige daemonen, die de mensen verschrikken en ze dikwels doden; zij komen in 't huis ten gevolge van misdaad of onvoldoende begrafenis, dus door dezelfde oorzaken die bij ons spookverschijningen te weeg brengen. In de Nieuwgriekse mythologie spelen die spoken onder verschillende namen een grote rol; ze vormen wel het donkerste deel van het moderne bijgeloof. Tot welke treurige uitbarstingen van woede en misdrijf dat bijgeloof op 't platteland de onontwikkelde menigte kan verleiden, heeft enkele jaren geleden een Grieks schrijver van talent, Karkavitsas, in een roman getiteld d e B e d e l a a r [1] verhaald. Ik wil mij daar

1) □ ζητι□νος, Athene 1897.

tans niet in verdiepen, maar liever een vertelsel meedelen waarin het spook meer van de komieke zij bekeken wordt, en dat ten slotte eindigt in een sprookje dat allerlei ook van elders bekende trekken vertoont.

'Er waren eens twee spoken die met elkaar vochten; het ene was klein en het kon het andere maar niet baas worden; wat zou het nu doen? Het zei tegen een man: "Neem vet en let dan eens op als je me weer ziet vechten met het andere spook; er zal vuur uit zìjn mond komen en uit mìjn mond, maar zijn vuur is groter dan het mijne; gooi daarom het vet in zijn mond, dan zal hij verbranden en ik zal hem de baas blijven." De man deed zoals hem gezegd was; het grote sprook verbrandde en het kleine werd gered.

Toen het nu gered was zei het tegen de man: "Wat wil je voor beloning, nu je me gered hebt?" "Ik wil dat je maakt dat ik de taal begrijp die alle dieren spreken, alle vogels, alle paarden, alle muildieren en alle schapen." Toen zei 't kleine spook: "Je vraagt een grote beloning, maar om die te krijgen moet ik je drie keer ophappen, en als je 't kan uithouden dat je beneden mijn lichaam weer verlaat, dan is 't goed; anders zal-je dood gaan." Daarop hapte hij hem driekeer op, maar de man hield zich goed en hij had niets te lijden. "Vooruit dan maar, zei 't kleine spook, nu zal je begrijpen wat alle dieren zeggen."

Die man had een schaapskooi en op een avond lieten de herders de honden zonder eten; toen kwam 's nachts de wolf om de schapen op te eten en hij zei tegen de honden: "Laat me een paar schapen nemen, dan zal ik jullie ook wat te eten geven." De honden zeiden: "Wacht even tot er een oude hond komt die ons raad zal geven." Meteen kwam de oude hond er aan, en hij zei tegen de wolf: "Aha, ben jij daar, ik heb hier net iets voor je!" Toen werd de wolf bang en ging er van door; zo werden de schapen gered en de man, die zich verstopt had, had alles gehoord en verstaan.

Een poosje later werd hij op een bruiloft genodigd. Hij liet zijn vrouw op zijn merrie rijden; zelf liep hij er naast en zo gingen ze naar de bruiloft. De merrie had een veulen dat meeliep. Toen ze nu van de bruiloft terugkwamen, bleef 't veulen achter en 't hinnikte tegen zijn moeder dat ze op hem moest wachten. De moeder hinnikte terug en zei: "Wat,

moet ik op jou wachten? Ik ben zwanger en moet behalve dat vrachtje nog mijn meesteres dragen!" Toen begon de man te lachen en zodra zijn vrouw dat hoorde zei ze: "Waarom lach-je?" Hij antwoordde: "Mal wijf, als ik je dat vertel ga ik dood." Maar zij zei, misschien wel voor de grap: "Je moet en je zult het me vertellen, al ga-je dan ook dood." Toen sprak de man: "Laten we naar huis gaan en breng mijn doodskleed in orde, dan zal ik het je vertellen, want ik weet zeker dat ik sterven zal zodra ik het je vertel."

Terwijl ze nu het doodskleed klaar maakten, begon de haan te kraaien. "Houd toch je mond," zei de gans, en de kalkoen sprak: "Foei, onze meester gaat sterven en sta jij te zingen?" Maar de haan zei: "Ik heb vijftig kippen en die heb ik alle onder de duim, en die kerel, die maar één vrouw heeft, ranselt haar niet af met een stuk hout, maar sterft liever uit gehoorzaamheid aan zijn vrouw." Dat hoorde de man, hij stond op, greep zijn vrouw en sloeg haar half dood met een stok. Van toen af deed ze haar mond niet meer open om te vragen waarom haar man lachte.'

Het is een vaste voorwaarde - niet alleen bij de Grieken - aan het ontvangen van dergelijke tovermiddelen verbonden, dat de bezitter ze strikt geheim houdt; overtreding wordt met de dood gestraft. Het vermogen om de taal van de dieren te leren verstaan is ook een motief van verschillende Griekse verhalen uit de oudheid; daar is het middel dat men de ingewanden of het hart van een slang eet, een recept dat blijkbaar volgens de bedoeling van ons vertelsel bij het spook in levende lijve moet worden bereid en genuttigd. Ook andere biezonderheden van het hier verhaalde kan men elders terugvinden; het eigenaardige middel om het spook te doden door middel van een klomp vet, kan men lezen in de Septuaginta, waarin verhaald wordt hoe Daniël een monster uit de weg ruimt door hem een klomp van vet, pek en haren in de muil te werpen[1].

Van talloos vele der door Politis uitgegeven vertellingen geldt dat zeer verschillende volken soortgelijke overleveringen bezitten. Als men die Nieuwgriekse teksten met de Oudgriekse vergelijkt en afzondert wat beide gemeen hebben, dan blijkt

1) Men zie het apokriefe boek getiteld Bel en de Draak, c. 27.

dat veelal iets te wezen, dat niet meer speciaal Grieks genoemd kan worden, maar 't gemeenschappelik bezit mag heten van bijna de gehele mensheid. Wie dat inziet zal allicht de vraag bij zich voelen opkomen of dan niet het vergelijkend onderzoek dat ik wilde aanprijzen meer waarde heeft voor de ethnografie of liever voor de anthropologie dan voor de filologie, of het onze kennis van de G r i e k s e beschaving wel veel verder kan brengen. Niet wat de Grieken met andere volken gemeen hadden, maar wat hen van die andere onderscheidde is immers 't voorwerp van onze belangstelling. Mijn antwoord op die tegenwerping zou tweëerlei wezen. Om goed te begrijpen wat de klassieke beschaving was en hoe hoog de waarde van die der Oude Grieken aangeslagen moet worden, is het van 't grootste belang te weten uit welke nederige beginselen zij zich heeft ontwikkeld, en hoe die lagere vormen van het geestesleven bleven bestaan.

Ware beschaving brengt voor het maatschappelik leven differentiatie mee en, ethies gesproken, bevrijding van angst. De weldaad die de edelste Griekse geesten bewezen hebben aan allen die geloven aan de waarde van wetenschap, komt niet beter uit dan wanneer wij helder beseffen hoe ook zij omgeven waren van allerlei voorstellingen die het streven van de menselike geest om zich rekenschap te geven van het waarom van zijn daden belemmerden, wanneer wij iets begrijpen van de afstand die het verstands- en gemoedsleven van een Plato scheidde van dat der meerderheid van zijn volksgenoten.

En in de tweede plaats zou ik willen wijzen op hetgeen ook bij gelijkheid van stof nog overblijft ter kenschetsing van het volk of de volken waarvan men de overleveringen bestudeert, nl. de wijze van voorstelling. Gaan wij die na, dan blijkt er grote verwantschap te bestaan tussen Oud- en Nieuw-Hellas; de gelijksoortige wijs waarop moeder en dochter haar kleed draagt, toont duideliker haar verwantschap dan de eventuele identiteit van de stof waaruit het is gesneden. Het is niet gemakkelik in een vertaling een juist beeld te geven van die eigenaardige voorstelling; men zou moeten vergelijken het Oud- en het Nieuwgrieks en nagaan door welke beelden, door welke zinswendingen vooral, in beide gevallen die tint van ironie en die het kinderachtige naderende plasticiteit wordt

verkregen. De Griekse spreekwoorden hebben veelal hun equivalenten in het Nederlands; daar kunnen we dus door vergelijking ook in een vertaling het verschil duidelik waarnemen; bij verhalen als de door mij bedoelde gaat dat moeiliker. De keus wordt nog beperkt als men de grenzen der aangenomen begrippen van fatsoen niet wil overschrijden.

Ik wil intussen beproeven een paar der anekdotes over te vertellen die tot de kategorie der z.g. 'oorzaken' (α□τια) behoren, verhalen die de reden beweren te geven waarom sommige dingen zijn zoals wij ze waarnemen. B.v.: Waarom heeft men in Maart zulk ongestadig weer? Het antwoord luidt als volgt:

'De maanden besloten eens dat ieder een vrouw zou zien te krijgen, opdat ze niet langer zo alleen zouden zijn. Alle zonden er een tussenpersoon op uit, en ieder vond wat hij nodig had. Maar Maart kwam bedrogen uit, doordat hij een Turkse vrouw nam; hij had gehoord dat de Turkse vrouwen mooi zijn, en zo trouwde hij er een zonder onderzoek te hebben gedaan. O lieve Heer in den Hemel, wat gebeurde er die avond toen de vrouw het sluiertje afdeed dat haar gezicht bedekte!... Maart trok zijn haren uit zijn hoofd en huilde als een onnozel kind. Zijn vrouw was een lelik, tandeloos oud wijf, met geen enkel haar op haar hoofd. "Lelike bezoeking, zei hij woedend, kijk me niet aan of ik verscheur je." Maar zijn vrouw luisterde niet naar hem, en telkens als ze zich omdraait en hem aanziet, brengt Maart in zijn woede de lucht en de zee in opschudding.'

De arme maand Maart was blijkbaar het slachtoffer geworden van de menselike fantasie, die elke reiziger in het Oosten achter de zware sluiers van een Moslemse vrouw een schoonheid doet vermoeden.

De liefde voor bergen van ons, Westerlingen en discipels van de romantiek, wordt door de Grieken niet gedeeld; ook hun voorvaderen zochten dat natuurschoon niet. Zo vraagt men dan: 'Waarom zijn er bergen?' en men antwoordt: 'Toen onze lieve Heer de bergen geschapen had, vroeg men: "Waartoe dienen de bergen, wie zal daarop gaan wonen?" En men kreeg tot antwoord: "De bergen zijn geschapen voor de dwazen om op te wonen." Toen kwamen allen die niet goed bij hun hoofd waren en vestigden zich in 't berg-

land, en ze brachten ons, hun kinderen, mee, want als ze bij hun zinnen waren geweest zouden ze niet in zoon bergland zijn gaan wonen.'

Sommige van die 'oorzaken' kan men vrij ver in het verleden terugvinden. Zo is mij uit de veertiende eeuw een equivalent bekend[1] van 't volgende aetiologiese verhaal over 't elkaar besnuffelen van de honden:

'Toen de honden gemerkt hadden, dat ze stierven als honden, zonder hulp van de dokter, besloten ze een hond te zenden naar 't land van de Franken om voor dokter te studeren en hen te behandelen. Maar die hond deed alsof hij een mens was; hij stak 't geld in zijn zak en hij kwam niet meer terug. Van die tijd af zoeken de andere honden hem, en wanneer nu twee honden elkaar tegenkomen besnuffelen ze elkaar om te weten of hij ook naar medicijnen ruikt, want in dat geval willen ze die dokter die hen bedrogen heeft te lijf.'

Ten slotte nog één voorbeeld van dit soort. 'De honden hadden eens een proces, en daar ze zelf als vagebonden leven, gaven ze hun papieren aan de katten, die huiselike dieren zijn. De katten legden die papieren op de zolder[2], maar daar kwamen de muizen en die aten ze op. En daarom, wanneer honden katten zien, zitten zij ze na, omdat ze hun papieren weggemaakt hebben, en de katten maken weer jacht op de muizen, omdat die de papieren hebben opgegeten en ze zo in vijandschap hebben gebracht met de honden.'

In het voorafgaande heb ik er op gewezen hoe de vergelijking van Nieuwgriekse met Oudgriekse verhalen voor de klassieke filoloog een middel kan zijn om het verleden zich

1) In 't verhaal van de viervoetige dieren (Wagner, Carmina graeca medii aevi, Leipzig 1874) wordt door het paard iets dergelijks omtrent de ezels verteld, en gezegd dat de spreker het 'van zijn voorouders gehoord heeft' (v.v. 689-739).
2) Het woord □στ□□χα betekent eigenlik dakbedekking, terras op het huis, ook wel balkon. Ik heb in mijn vertaling van dit stuk, en van alle overige, een enkele maal zulk een woord veranderd, maar mij verder van alle toevoegsels of wijzigingen onthouden.

nader voor de geest te brengen. Ik wilde tans doen uitkomen dat de studie van de Nieuwgriekse folklore ook nut van algemener strekking kan hebben. De omstandigheid dat deze populaire wijsheid het eigendom is van een volk met een buitengewoon lang, histories verleden, kan en moet gebruikt worden om te bestuderen wat in de loop der eeuwen pleegt gewijzigd te worden en wat meer kans heeft van voortbestaan. Die studie kan dan tevens menige waarschuwing bevatten die wij ter harte kunnen nemen bij 't beschouwen van mythologiese kwesties bij een volk waarvan 't verleden ons òf niet òf slechts zeer ten dele bekend is. Ook deze stelling zal ik trachten door enkele voorbeelden te verduideliken.

Van zijn vader en van verschillende andere bewoners van Jannitsa (in Epirus) vernam Politis het volgende:

'Op een half uur afstand van Jannitsa staat een kapelletje, gewijd aan St. Joris, waar jaarliks een grote feestelike bijeenkomst plaats vindt. Tegenwoordig worden er bij dat feest zo wat een veertig dieren geslacht, maar in vroeger jaren klom het getal dikwels tot tweehonderd. Op zekere tijd hadden ze besloten 't feest niet meer te vieren, daar er halfweg, bij 't klooster van Dimiova, aan de rand van een rivierbedding, waar ze nu nog zeggen dat het s p o o k h o l is, een spook te voorschijn kwam en elk jaar twee van St. Joris' feestelingen opat, de voorste wanneer de stoet er aan kwam, en de laatste wanneer hij terugkeerde. Uit vrees voor 't spook kozen de inwoners van Jannitsa een andere weg om naar 't feest te gaan, maar dat hielp niet, want op de top van een heuveltje, dat ze daarom nu nog Windkop noemen, voerden de winden de twee weg. Nu namen ze de weg meer Zuidelik, maar 't zelfde gebeurde op een ander heuveltje, de Heksenkop, waar heksen ze verslonden. De inwoners van Jannitsa leden er vreselik onder, en ten slotte besloten ze niet meer naar de kapel te trekken. Maar zie nu eens wat er gebeurde opdat het feest niet te gronde zou gaan!

De avond vóór het feest hadden alle mensen een zonderlinge droom. Ze droomden dat ze bij het kapelletje waren en dat het spook te voorschijn kwam. Maar daar verscheen St. Joris te paard, en ging er op los! Het spook rende naar zijn hol en bijna was het in veiligheid, toen St. Joris de teugels aantrok en het paard deed steigeren, waarbij het zijn voor-

poten met zoveel kracht tegen een steen zette, dat men nu nog de afdruk van zijn hoeven kan zien. Tegelijk gaf hij het spook een lansstoot waardoor het stierf; toen nam hij een steen en sloot het hol. Daarna zei de Heilige dat ze rustig naar 't feest konden gaan, want dat hij 't hol onttoverd [lett. verzegeld] had.

De volgende morgen vertelden de mensen elkander hun droom en toen zij hoorden dat allen hetzelfde gedroomd hadden, besloten ze naar 't kapelletje te gaan om te zien wat er gebeurde. Ze zagen dat het hol toe was (tegenwoordig is 't dichtgemetseld met kalk), en nu gingen ze vrolik naar het dorp terug om toebereidselen te maken. En ditmaal werd het feest vrolik en mooier dan ooit gevierd; sedert die dag wordt St. Joris in Jannitsa St. Joris van 't Hoefijzer (πεταλωτ□ς) genoemd, omdat hij de steen met de hoefijzers van zijn paard heeft onttoverd.'

In dit verhaal is de samenhang met het verleden al zeer duidelik. De bekende voorstelling van de strijd van St. Joris met de draak, die uit middeleeuwse heiligelegenden bekend is, vindt men hier gelokaliseerd; de draak, het monster dat gedood wordt, is een spook geworden: reeds uit de geschiedenis van de twee spoken die elkaar bevochten en waarvan er een verbrandt, is 't duidelik geworden dat men zich die spoken zeer materieel moet denken. De houding van het steigerende paard is ontleend aan de typiese voorstelling van St. Joris in de ikonografie van de Kerk, en deze is, gelijk de gehele legende, een duidelike reproduktie van een Oudgrieks motief, de strijd van Bellerophon met de Chimaera, uit tal van voorstellingen, ook op munten, aan 't volk bekend. Het onvernietigbare spoor van de paardehoeven - een motief dat overigens in allerlei volksgeloof terugkeert - vindt men ook terug in 't oude verhaal: 't herinnert aan 't ontstaan van de bron Hippokrene. Ook het bijwerk, het weggeroofd worden door de winden of door heksen, bevat overblijfsels van zeer oude voorstellingen die verhalen van mensen door winden (Boreas b.v.) weggevoerd of door harpijen aangevallen.

Dergelijke vertellingen, waar alles zo goed bewaard is gebleven, waarin zelfs de namen nog doorzichtig zijn, vindt men echter zelden; in de regel is er vrij wat veranderd, zonder dat men de oorzaak van die veranderingen kan gissen.

Een enkele, in Griekenland zeer machtige, oorzaak kan men aanwijzen: de invloed van de school. Aan de school is het b.v. toe te schrijven dat men aangaande Homerus op 't eiland Chios weet te vertellen in welk dorp hij geboren werd, waar hij aan zijn leerlingen onderwijs gaf en waar hij begraven is. Met beminnelike nauwkeurigheid voegt men er bij: zijn graf is een paar jaar geleden vernield. Dat is alles moderne fantasie, die het op school geleerde gaat uitwerken, verbeteren en aanvullen tot men zelf gelooft dat het zo overgeleverd is. Naïef vindt men zulk een tot een volksoverlevering omgewerkte schoolles in 't volgende verhaal van de slag bij Marathon.

'Bij Marathon is eens een groot gevecht geleverd. De Turken waren met een groot leger gekomen om 't land te onderwerpen en verder door te dringen tot Athene. Ze gingen niet dadelik naar Athene, omdat de Grieken met hun grote schepen de Piraeus bewaakten. Er waren maar weinig Grieken in die slag, maar ze vochten wanhopig; een stroom bloed vloeide tot in de zee en kleurde de golven rood. Eindelik overwonnen ze en de Turken vluchtten naar de schepen.

Toen renden twee man naar Athene om de overwinning te berichten, de een te paard, de ander te voet en met zijn wapens. Toen de laatste door 't dorp Stamata kwam, riepen de vrouwen: Stamata, Stamata! [houd stil, houd stil] want ze wilden hem vragen hoe het was afgelopen. Hij bleef even stilstaan om adem te scheppen, en toen ging hij er weer van door. Eindelik bereikte hij het dorp Psichiko; daar gaf hij bijna de geest [ξεψυχ□], zijn adem stokte, zijn benen trilden, hij was op 't punt van te vallen. Maar hij vermande zich, hij haalde diep adem en verder vloog hij tot hij in Athene aankwam. Daar riep hij: "We hebben gewonnen," en toen viel hij dood neer. Maar het dorp waar hij even stil had gehouden noemden ze Stamata en het tweede, waar hij bijna de geest had gegeven, Psichiko.'

Hier zien we een traditie met twee echt populaire, aetiologiese verhalen ontstaan in onze tijd, want de gehele voorstelling van de Turken die Griekenland wilden veroveren toont aan dat de vertelling na de vrijheidsoorlog deze vorm heeft gekregen. Nu bestaat er stellig niet het minste gevaar dat ooit een filoloog door dit vertelsel er toe verleid zal worden om de mededeling van Plutarchus over de hardloper

na de slag bij Marathon in 490 vóór Kristus te willen bevestigen door vergelijking met een uit de volksmond opgetekende overlevering. Ik zou wel zeggen dat iets dergelijks ook aangaande de sprookjes der Chioten over Homerus onmogelik was, indien niet voor vijf en twintig jaar een Griek in een wetenschappelik tijdschrift iets dergelijks beproefd had. De zaak is echter niet altijd zo eenvoudig.

Er zijn heel veel gevallen waarin het heel wat minder duidelik is waar het oude ophoudt en het nieuwe begint. Dat is natuurlik daar moeilik te onderscheiden waar men niet alleen rekening heeft te houden met de school, maar met een reeks werkelik populaire voorstellingen die elkaar in historiese orde opvolgen; schriftelike en mondelinge overlevering werken dan samen om het oorspronkelike beeld te wijzigen. Ook hier één voorbeeld uit vele. Ik kies de welbekende figuur van de Gorgo.

Ter herinnering geef ik in een paar woorden de hoofdtrekken van de antieke voorstelling weer. In 't verre Westen wonen drie zusters, gevleugelde monsters, met vreselike gezichten, kinderen van twee zeegodheden; zij worden Gorgones genoemd. Van een van hen, Medusa of de Gorgo bij uitnemendheid, de enige sterfelike van de drie zusters, is meer dan een paar algemeenheden bekend. Perseus wordt afgezonden om haar te doden ten einde te voorkomen dat zij, die bij Poseidon moeder zal worden, nieuwe monsters zal voortbrengen. Perseus slaagt er in zijn moeilike taak ten uitvoer te brengen; met afgewend gelaat slaat hij haar het hoofd af, waarvan de aanblik de toeschouwer doet verstenen. Dat hoofd van de Gorgo voert Perseus in een zak mede, en 't wordt voor hem een geducht wapen in de strijd tegen zijn vijanden. In de kunst komt het motief van het Gorgoneion biezonder veel voor; het wordt aangewend als bezweringsmiddel tegen het boze oog. De oudste afbeeldingen vertonen een afschuwelike grijns; in een jongere periode wordt de daemoniese macht van het hoofd weergegeven door een uitdrukking van ijskoude schoonheid. Reeds in de Oudheid vindt men voorstellingen van de Medusa met vleugels, vogelpoten en een paardelijf. - Ik heb al 't bijkomstige weggelaten voorzover het niet in de verhalen van onze tijd teruggevonden wordt.

Nu is tegenwoordig bij het Griekse volk over de Gorgones het volgende verhaal in omloop:

'De Gorgonen zijn mooie vrouwen, maar van 't middel af hebben ze een vissestaart. Men vindt ze in de Zwarte Zee, maar ze komen ook wel in onze zeeën. Tussen 1860 en 1870 heeft een schip er een ontmoet bij 't eiland Thasos. Sommigen zeggen dat men ze gewoonlik Zaterdagsnachts om twaalf uur ziet. Zodra een schip bij een Gorgona [dit is de moderne vorm van 't antieke woord] komt, pakt deze het beet en vraagt: "Leeft koning Alexander?" De opvarenden moeten dan zeggen: "Hij leeft en hij heerst over de wereld!" Dan wordt de Gorgona van vreugde een mooi meisje, ze brengt wind en golven tot bedaren en zingt lieve liedjes; van haar leren de zeelui nieuwe melodieën. Daarom zeggen ze van iemand die ze een nieuw lied op een nieuwe wijs horen zingen dat hij het van een Gorgona gehoord heeft.

Maar als de zeelui niet op de hoogte zijn en ze de fout begaan van te zeggen dat koning Alexander gestorven is, dan wordt de Gorgona woedend; ze geeft het schip een slag dat het in de hoogte vliegt en weer neer valt, en alle mensen verdrinken in de zee. Of ze gaat weg onder geween en geklaag en door haar schreien ontstaat een vreselike storm; 't schip zinkt en niemand wordt gered.'

Wat Alexander de Grote te maken heeft met deze zeemeermin wordt door een vertelsel dat op Kreta werd opgetekend uitgelegd:

'Toen koning Alexander alle rijken van de wereld aan zich had onderworpen en de gehele bewoonde aarde voor hem beefde, riep hij de wijzen bijeen en sprak: "Zegt mij eens, gij die weet wat in 't boek van het noodlot staat, wat ik moet doen om vele jaren te leven, om te genieten van de wereld die ik onderworpen heb?" "O koning aan wie we een lang leven gunnen, antwoordden de wijzen, Uw macht is groot, maar wat in dàt boek geschreven staat, dat kan niet meer ongeschreven gemaakt worden. Er is maar één ding dat kan maken dat gij van Uw rijk en van Uw roem kunt genieten, zodat gij onsterfelik kunt worden en zo lang leven als de bergen. Maar het is moeilik, uiterst moeilik!" - "Ik vraag U niet of het moeilik is, maar alleen wat of het is." "Om U te dienen, Sire, het is het onsterfe-

likheidswater, wie dat drinkt vreest de dood niet. Maar wie 't gaat halen moet door twee rotsen, die onophoudelik tegen elkaar slaan, zelfs geen vogel kan er door vliegen. Hoeveel beroemde prinsen en aanzienlike jonge mannen hebben niet in die vreselike strik hun leven gelaten!... Zodra men door de rotsen gekomen is, ziet men een draak die nooit slaapt en die het onsterfelikheidswater bewaakt. Dan doodt men die draak en neemt het water."

Dadelik beveelt Alexander dat men hem zijn paard Bucephalus brengt, dat geen vleugels heeft maar vliegt als een vogel. Hij springt er op, geeft het de sporen en daar gaat hij. Eén slag met zijn karwats en hij is door de rotsen. Hij doodde de draak en nam de fles waarin het onsterfelikheidswater was. Maar kijk, daar heeft me nu de brave man toen hij weer in zijn paleis terug was, er niet goed op gepast! Zijn zuster vond het en gooide de fles leeg zonder te weten wat er in zat. Bij toeval viel er wat op een uieplant, en daarom drogen uien nooit uit.

Alexander kwam na enige tijd om het water te drinken, - maar waar was het gebleven? Hij vraagt het zijn zuster en deze zegt dat ze niet wist wat het was en dat ze het weggegooid heeft. Alexander wordt bijna dol van woede en hij vloekt zijn zuster en wenst dat ze half vrouw, half vis zal worden en in de zee zal leven zolang de aarde staat. Dat gebeurde, maar toch is zij niet boos op Alexander, want wanneer ze een schip tegenkomt, dan grijpt ze het vast en vraagt'... enz. enz. Het verhaal gaat dan door als 't voorafgaande; in sommige lezingen is 't de dochter of de moeder van Alexander die zijn toorn opwekt en die zelf uit het raam springt om aan 't zwaard van Alexander te ontkomen, maar dat zijn varianten die niet van betekenis zijn voor 't geheel.

Politis heeft in een afzonderlike verhandeling, nog belangrijk uitgebreid door allerlei toevoegsels, in zijn jongste werk over de Volksoverleveringen deze menigte van zeer heterogene bestanddelen op meesterlike wijze ontleed. Zijn geleerdheid heeft mij 't materiaal aan de hand gedaan om de geschiedenis der gedaanteverwisseling in hoofdzaak weer te geven.

In de Middelgriekse letterkunde komt de figuur van de Gorgo voor en, gelijk te verwachten was, vinden we hier

de voorstelling die 't verband tussen oud en nieuw aangeeft. In de Griekse redaktie van de P h y s i o l o g u s , het handboek van populaire zoölogie, wordt de Gorgo beschreven als een dier dat de gedaante heeft van een ontuchtige vrouw; haar blonde haren eindigen in slangekoppen, haar schoon lichaam is wit als dat van een duif. Geen enkel dier wil niettemin van haar weten, ofschoon zij de taal van alle dieren kent en alle dieren lokt, want wie haar aanziet valt dood neer. Zij zingt prachtige liederen en roept eindelik ook de mens; maar deze antwoordt uit de verte dat hij wel tot haar wil komen, maar dat hij haar aanblik vreest en zij dus haar hoofd moet verbergen in een kuil. Dan nadert hij haar met afgewend gelaat, slaat haar 't hoofd af, dat hij in een aarden vat meeneemt, en wanneer hij nu een draak, een leeuw of een tijger ontmoet, dan toont hij hun 't hoofd en zij sterven. Alexander had, waar hij ook ging, dit hoofd steeds bij zich...[1)]

Men ziet hier biezonderheden die overeenkomen met de antieke voorstelling van de Medusa: de slangeharen, het verstenende van de aanblik, de onthoofding gevolgd door 't gebruik van het hoofd als wapen. Het schone lichaam kan desnoods hier ook toe gerekend worden. Het onkuise van de figuur echter niet, en evenmin het verleidelike gezang: die tonen aan dat in de grond van de zaak niet de antieke Medusa, maar een Sirene beschreven wordt, en dat alleen de naam en sommige attributen van de Gorgo bewaard zijn gebleven. In een bepaalde spreekwijze is alleen 't hoofdkarakter van de antieke voorstelling over: een lelik, kwaadaardig vrouwspersoon noemt men in de volkstaal een Gorgona. Die uitdrukking is reeds van zeer oude dagtekening.

In hoofdzaak komt de middeleeuwse Gorgo met de hedendaagse overeen, maar er zijn toch ook veranderingen van betekenis aan te wijzen. De slangeharen worden niet meer vermeld en ook 't gelaat is op de achtergrond geraakt; van de Medusa is alleen de kwaadaardigheid overgebleven wanneer haar ongenoegen wordt opgewekt. Het betoverende ge-

1) De beschrijving eindigt in 't midden van een regel; het laatste vers is onvolledig en vermoedelik onjuist overgeleverd en daardoor niet met voldoende zekerheid te vertalen (Τα□ιην ε□χεν □ □λ□ξανδ□ος □λον τ□ν □□σμον σ□□λλαν - □που ν□ π□γεν....)

zang en de schoonheid der Sirene is behouden, maar de onkuisheid komt in de volksoverlevering niet voor; tans verhaalt men van een zuster die naar haar broeder vraagt. In de Oudheid hebben oorspronkelik de Sirenen evenmin het karakter van hetaeren; uit hun gezang in de Odyssee[1] b.v. blijkt van wulpsheid niets. Later heeft men wel hetaeren bij Sirenen en bij de Scylla vergeleken, maar dat is natuurlik iets geheel anders; men vergeleek ze ook bij de Charybdis. Niet tot het eigenlike volksgeloof moet men rekenen de euhemeristiese verklaringen van mensen-, vooral mannenverslindende monsters als gevaarlike vrouwen. De Physiologus heeft echter van dergelijke verklaringen gretig gebruik gemaakt[2]; de populaire zoölogie wordt er gebruikt om de Kristelike moraal te prediken, gelijk niet alleen blijkt uit de stichtelike 'toepassing' aan het einde van elke paragraaf, maar ook uit de kerkelike termen die bij de beschrijving der dieren gebruikt worden.

Er is nu nog één element in de populaire voorstelling van onze tijd dat door de vergelijking met Medusa en Sirene niet verklaard is: de gedaante van de Gorgo, die half vrouw, half vis is. De Physiologus is op dit punt niet zeer duidelik; dat de Gorgo uitdrukkelik een dier genoemd wordt, en reeds het vermelden van deze figuur in de zoölogiese lekenbijbel, maakt het waarschijnlik dat men ook hier aan een hybridies wezen heeft te denken; iets naders wordt er intussen niet van gezegd. Nu is de losse mededeling in het volksverhaal dat de Gorgonen een visselijf hebben niet te beschouwen als een onbetekenende, misschien toevallige biezonderheid; deze figuur is een van de weinige uit het volksgeloof die de man van het volk, zo goed en zo kwaad als hij kan, ook afbeeldt. Politis haalt als tweede voorbeeld alleen aan de z.g. Macedoniërs, afbeeldingen van met helm, schild en lans gewapende soldaten, zoals ik er zelf ruim twintig jaar geleden meer dan een gezien heb op de muren van een herbergje

1) Odyssee XII, 184-191. Zij beloven Odysseus 't verhaal van de heldendaden voor Troje bedreven en aangename vermeerdering van kennis. Men vergelijke hiermee wat Calypso (I, 15) en Circe (X, 334) begeren en bereiken.

2) Ook in de Gesta Romanorum (ed. Oesterley, blz. 626) leest men van een schone vrouw, Medusa geheten, die ieders liefde opwekte maar wier aanblik versteende; een soldaat, wiens naam Perseus was, sloeg haar het hoofd af.

tussen Athene en de Piraeus. De modellen van zulke figuren heeft het volk ongetwijfeld gevonden op antieke monumenten, vooral op munten.

De Gorgonen nu komen insgelijks voor op de wanden van herbergen, verder op klein huisraad en vooral aan de voorplecht van schepen, gelijk men bij ons wel zeemeerminnen als scheepspoppen vindt, en vooral vond. Eindelik wordt door de Griekse matrozen dikwels een Gorgona op borst, armen of benen getatoueerd; 't is dus in alle opzichten een figuur waarmee het volk zeer gemeenzaam is. De gedaante van zulk een Gorgona gelijkt evenmin op een antieke Medusa als op een Sirene; de laatste werden gewoonlik als vogels met vrouwehoofden voorgesteld. De Nieuwgriekse Gorgona heeft in de regel de gedaante van een vrouw met een lichaam dat eindigt in twee symmetriese visstaarten, die ter weerzij omhoog krullen en dan veelal door de vrouwenarmen worden vastgehouden. Soms houdt de Gorgona een roeispaan of een anker in de hand. Op enkele afbeeldingen ziet men een paar starende ogen of onderscheidt men de trekken van een oude vrouw, maar bij de onbeholpenheid van de meeste tekeningen is het niet uittemaken of de laatste biezonderheden 't onvermogen van de tekenaar of de bedoeling om een Medusakop weer te geven bewijzen.

Deze symmetriese Gorgofiguur is een kompositie die zich voortreffelik leent tot het versieren van een voorplecht, daar de beide visstaarten zich uit kunnen strekken naar de twee kanten van 't schip. Ook als boekemerk van Griekse en Italiaanse drukkers uit de renaissance en als wapenteken van aanzienlike Griekse en Italiaanse families komt deze Gorgo veel voor. Uit dat voorkomen in Italië zou men geneigd kunnen zijn tot de onderstelling dat in haar oorsprong die voorstelling niet Grieks was; zeemeerminnen komen ook. in 't Westen voor, bij ongeveer alle Europese volken, en op zich zelf zou 't niet onwaarschijnlik mogen heten dat de zeelieden van 't Zuiden en Zuid-Oosten modellen van hun Noordwestelike kameraden hadden overgenomen. In de figuur van de moderne Charon (Charos), voorzover die te paard wordt voorgesteld, hebben we een voorbeeld van iets dergelijks. Hier is intussen een dergelijke voorstelling onaannemelik, want Politis heeft op monumenten van Byzantijnse kunst in Italië uit de vijfde

eeuw van onze jaartelling, o.a. te Ravenna, precies dezelfde figuur aangetoond. 't Is dus waarschijnlik dat én Grieken én Italianen hun voorstelling aan Byzantium hebben te danken; waarschijnlik is via Italië die voorstelling - ik zeg volstrekt niet het volksgeloof! - ook in Noordelike streken bekend geworden.

Byzantijnse kunst is Griekse kunst, en de vraag ligt dus voor de hand: welke Oudgriekse gedaante komt met die van de Byzantijnse-Nieuwgriekse Gorgona overeen? De oude kunst kent tal van wezens die half mens, half vis zijn, maar er is één dat volkomen overeenstemt in uiterlik met onze Gorgona, n.l. de afbeelding van Scylla, het uit de Odyssee welbekende zeemonster, zoals men dat op verschillende monumenten uit de laatste eeuwen der Oudheid vindt afgebeeld. Enkele vertonen wel is waar, overeenkomstig de beschrijving der dichters, aan het benedenlijf behalve de visstaarten ook hondeaf wolvelichamen, maar men vindt er ook die tot in biezonderheden overeenstemmen met de voorstellingen van onze tijd. De Scylla wordt in de Oudheid niet afgebeeld met een lelik gelaat[1)], zodat ook dit onderscheid tussen de oudste Medusa en de tegenwoordige Gorgona op rekening van de voorstelling der Scylla gezet kan worden.

En thans de verklaring van de rol die Alexander in de gehele geschiedenis speelt. Ook hier geeft een passage uit de Physiologus enig licht; ik bedoel de op blz. 110 (noot) aangehaalde versregel, helaas verminkt overgeleverd, waaruit men mag opmaken dat Alexander de Grote het hoofd van de Gorgo, hier misschien reeds met de Scylla geidentificeerd, steeds bij zich had. Ongetwijfeld heeft men op Alexander overgebracht 't verhaal dat in omloop was omtrent Perseus. Waarom men dat gedaan heeft laat zich alleen gissen: beide helden waren op een mysterieuze wijze kinderen van een[2)]

1) Zie Baumeister, Denkmäler des classischen Alterthums, blz. 708, 1430, 1682. De roeispaan die tans de Gorgona somtijds vasthoudt vindt men daar in de hand van Scylla.
2) Volgens Gaster, Greeko-slavonic Literature, 1887 blz. 98, is er in de volksliteratuur der Bulgaren nog een ander verhaal van Alexander bekend in verband met de Gorgones. De held wordt voorgesteld door de woestenij trekkende en ziet daar ‘marvellous beings, with men's faces and snakes' bodies (Gorgons).’ De Bulgaren, geen zeevarend volk, hebben 't zeespook op 't droge gebracht.

hoofdgod; uit Perzië, waar Perseus door een begrijpelike paretymologie biezonder vereerd werd, kan de verheerliking van Alexander ook in deze vorm haar oorsprong hebben... Doch dit zijn argumenten van verdacht gehalte; men wordt er door verleid scherpe omtrekken te willen zien aan een nevelachtige horizon.

Het verhaal dat de Gorgo de zuster was van Alexander de Grote, komt volgens Politis ook voor in een redaktie van de fabelachtige historie van Alexander de Grote die op naam van zijn tijd- en tochtgenoot Callisthenes staat; de Griekse tekst heeft die biezonderheid evenwel niet, zij is alleen over in een Bulgaarse vertaling. Door hetzelfde veelverspreide volksboek van Pseudo-Callisthenes was 't volk ook bekend met het wonderpaard Bucephalus; de tegenelkaarslaande rotsen (de Symplegaden van de Argonautentocht) en het onsterfelikheidswater zijn twee motieven die nog in allerlei andere verhalen en sprookjes van 't Griekse volk voortleven. Zij zijn blijkbaar oorspronkelik een aanwijzing van de poorten der onderwereld en van 't middel om uit de onderwereld de enige tooverdrank tegen de dood te halen.

De hoofdzaken van dit gehele onderzoek kan men als volgt samenvatten: Drie voorstellingen van bovennatuurlike wezens die met de zee in verband staan, smelten samen tot die van het zeespook bij uitnemendheid; de n a a m en enkele trekken blijven bewaard van de Gorgo, waarvan de relatie tot de zee ons eigenlik alleen bekend is door de namen van haar ouders en van haar minnaar Poseidon; aan de twee andere, aan de eigenlike zeemonsters, de Sirene en de Scylla, is het karakter en de uiterlike gedaante van het nieuwe monster ontleend. Eindelik heeft men het geheel in verband gebracht met de held die de volksverbeelding overal een hoofdrol wilde doen spelen, met Alexander de Grote.

Uit alles blijkt dat de nieuwe voorstelling ontstaan is in de postklassieke Oudheid; in de Middeleeuwen is ze misschien onder invloed van volksboeken als 't leven van Alexander de Grote nog in onderdelen gewijzigd.

Het is dus hier juist zo gegaan als met de voorstelling van Charon en van de Neraïdes: de n a m e n zijn gebleven van de oorspronkelike figuren, hun w e z e n is veranderd En dit alles heeft zijn beslag gekregen in de eerst eeuwen van

onze jaartelling, waarin ook de taal zulke belangrijke wijzigingen heeft ondergaan.

Wat met de voorstelling van de Gorgo is geschied, staat dus niet op zich zelf en er is ook niets in dat ons bevreemden moet. Me dunkt dat het dan ook methodies juist is om bij het bestuderen der vraagstukken van antieke, of in 't algemeen oudere mythologie, de mogelikheid, ja de waarschijnlikheid van dergelijke wijzigingen als hier binnen onze kontrole vallen steeds voor ogen te houden. Dat is, meen ik, de les en de waarschuwing waartoe het beoefenen der moderne mythologie aanleiding geeft. Men denke zich eens enkele schakels weg uit de keten die de antieke Medusa met de Gorgona der hedendaagse Grieken verbindt: hoe onbegrensd is 't aantal vergissingen die 't vernuft van vele geleerden zou kunnen begaan, en men mag wel zeggen begaan zou, om het heterogene uit eenzelfde voorstelling te verklaren! Alleen die mythologen die levendig beseffen hoe nabij de grenzen van onze kennis in zulke zaken liggen, zouden er voor bewaard blijven om, gelijk reeds door een groot geleerde gedaan is, de overgang van de Medusa tot een zeemeermin z.g. te verklaren door een zin als deze: ‘Das kalte Grauen der Meerflut war hier der leitende Gedanke.’

Maar vooral herhaalt de Nieuwgriekse mythologie met nadruk de reeds vaak gehoorde waarschuwing tegen 't verklaren van goden of daemonen uit de namen die ze dragen. Menigmaal is er op gewezen dat oude voorstellingen dikwels onder nieuwe namen blijven bestaan, maar het omgekeerde komt even goed voor; de spreuk dat men aan de godheid vasthield al veranderde de naam, kan ook omgekeerd worden: n u m e n m u t a t u m , n o m e n r e t e n t u m ! Men heeft de naam Gorgo der Oude Grieken verklaard, en wel op verschillende wijze, maar steeds aannemend dat de betekenis in overeenstemming moet zijn met wat van de drie Gorgones verhaald wordt. Daartoe nn heeft men geen recht: gelijk de tegenwoordige zeemeermin de naam bewaard van de Medusa, kunnen de Gorgones de naam hebben behouden van nog veel afwijkender wezens[1]. Wijst

1) Bij de Bulgaren (zie blz. 113 noot) is zelfs alle verband met de zee verloren gegaan. Ook uit onze tekst van de Griekse Physiologus blijkt niets van 't verblijf in de zee. Is 't ondenkbaar dat de antieke Gorgones oorspronkelik niets met zout- of zoetwater van doen hadden?

trouwens de naam Medusa (de heerseres?), die zeker niet duidelik uitspreekt wat het wezen van de voorstelling is, niet aan dat misschien ook hier een andere schepping van primitieve bespiegeling haar naam alleen heeft achtergelaten? Ik wil daarmee niet aan alle woordafleiding bij mythologiese studies 't recht van bestaan betwisten. Er zijn stellig namen die òf zó doorzichtig zijn òf zó door de getuigenis van andere talen vastgesteld kunnen worden, dat aan alle redelike eisen van een filologies bewijs kan worden voldaan, maar hun aantal is ongetwijfeld minder groot dan men uit de handboeken der mythologie zou opmaken. Hetzelfde geldt van de goden en daemonen van wie de verschillende eigenschappen en vermogens uit de natuur van eenzelfde wezen kunnen worden verklaard.

De eerste beoefenaars van de Nieuwgriekse mythologie zochten, ‘het Oude Griekenland in 't Nieuwe’ en vatten hun onderzoek dus zó op, dat in 't Nieuwe alleen hun aandacht trok wat reeds in 't Oude aanwezig was. Er is ook een andere opvatting mogelik. Die tracht de studie van het Nieuwe, d.i. van het meernabijliggende, van de gemakkeliker te kontroleren gegevens, dienstbaar te maken aan de kennis van 't geen verder van ons is verwijderd en waarvan 't histories verloop gewoonlik veel minder nauwkeurig is nategaan. Zij wil voor de mythologie partij trekken van de les die de taalstudie van de laatste vijf en twintig jaar ons gegeven heeft: om ons een voorstelling te vormen van een taaltoestand die ons alleen schriftelik is overgeleverd, behoren wij door bestudering van 't geen tans gezegd en geschreven wordt onze taalbeschouwing te doen winnen in helderheid.

D.C. HESSELING.

Geschiedenis.

Dr. W. van Ravesteyn, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwartaal der 17de eeuw. - Academisch proefschrift. - Amsterdam, S.L. van Looy, 1906.

Wie als schrijver dezes een tien- of twaalftal jaren geleden in de wereld begon rond te kijken, heeft den tijd der programredenen over economische geschiedenis gekend. Hij is voorbij. Men begint ernstig aan de uitvoering te denken, en dat van allerlei zijden. Ons hoofdje vermeldt werk van een bekwaam jong socialist, maar ook bekwame individualisten beginnen het economisch verleden te hanteeren, en geleerden naar wier ist-schap men raden mag doen het al evenzeer. Het toeval wil, dat hiervan de bewijzen op mijn tafel liggen tegelijk met het boek van den heer van Ravesteyn.[1)] Maar

1) Jhr. Mr. H. Smissaert, Bijdragen tot de geschiedenis der ontwikkeling van de Twentsche Katoennijverheid. - Uitgave der Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers. - Den Haag, Mouton en Co., 1906. - De schrijver karakteriseert zijn welkom werk terecht als een verzameling ‘chronologisch en systematisch gerangschikte bouwstoffen; soms letterlijke citaten, soms beknopte samenvattingen, soms ook korte historische overzichten, aan de werken van verschillende schrijvers ontleend.’ Hij legt er grooten nadruk op dat hij maar bescheiden ‘bijdragen’ geeft. Inderdaad vertoont het werk leemten die in een eigenlijke geschiedenis der Twentsche Katoennijverheid niet zouden mogen voorkomen. De omvangrijke bronnenlijst vermeldt een hoofdbron niet: de archieven onzer departementen van algemeen bestuur. Wie tegenwerpt dat het niet aangaat voor een reeks voordrachten in een vereeniging voor voortgezet handelsonderwijs een jarenlange studie in onze reusachtige departementsarchieven te eischen, heeft volkomen gelijk. De heer Smissaert heeft het alleen aan de voortreffelijkheid van zijn arbeid te wijten, zoo men het eerst denkt aan wat daaraan nog ontbreekt, om het werk tot een hooger rang van historische productie op te heffen dan dien waarin schrijver het in zijn voorrede bescheidenlijk heeft geplaatst. De minste winteravondcursussen voorwaar zullen zoo degelijk zijn voorbereid als deze.
De geleerde: Prof. H. Pirenne, Une crise industrielle au 16e siècle: La draperie urbaine et la ‘nouvelle draperie’ en Flandre (Bulletin de l'Acad. Royale de Belgique, 1905). - Dezelfde: Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au 16e siècle (Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftgeschichte, 1906 2tes Heft). - Twee magistrale voorstudiën voor het nieuwe deel der ‘Histoire de Belgique,’ dat met ongeduld verwacht wordt.

is het een toeval? Het zegenrijke van groote tijdstroomingen is, dat zij ver uiteengelegen akkers tegelijk bevloeien.

Voor ditmaal aan den socialist de voorrang, dien hij door opzet en bedoeling van zijn werk verdient. Hij is met een boek gekomen, de anderen met bouwstoffen tot toekomstige boeken.

Was het niet Professor Kernkamp, 's heeren van Ravesteyn's leermeester, die in zijn Amsterdamsche intreerede zeide dat het tijd werd, dat socialistischgezinde historici, of historiebeoefenende socialisten, ten onzent eens overgingen van de theorie tot de practijk, en hun historisch materialisme eens toepasten ter beschrijving van bepaalde gedeelten der historie? De heer van Ravesteyn dan heeft zich dien wenk ten nutte gemaakt. Veel voorgangers heeft hij nog niet gehad. Van enkele geschiedenissen der arbeidersbeweging in Nederland afgezien (boeken voor den gewonen lezer, en zonder pretensie van wetenschappelijkheid), is eigenlijk alleen het boekje van mevrouw Roland Holst aan het zijne voorafgegaan.[1)] Een allerzonderlingst product, nog echt het voortbrengsel van de vlegeljaren eener richting. De nieuwgewonnen, krachtige overtuiging opent haar een aantal verrassende uitzichten en zelfs eenige inzichten. Frissche lectuur, waarin de overmoed der jeugd bruist. Er worden belletjes getrokken en glazen ingesmeten. In zulk een mate evenwel, dat men er spoedig genoeg van krijgt en het boek nederlegt. Hetgeen jammer is, want er is veel nieuws in gezegd, dat den toets van bedaarde critiek zou behoeven, maar dat vermoedelijk op den duur zal worden erkend vele korrels waarheid te bevatten. Ik durf zeggen dat nog nimmer met zoo scherpe oogen het verloop der economische geschiedenis van Nederland in de

1) Kapitaal en Arbeid in Nederland. Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw, door H. Roland Holst-van der Schalk. - Amsterdam 1902.

19de eeuw is bekeken als door mevrouw Roland Holst. Maar indien ooit een talentvol auteur den indruk van zijn eigen werk moedwillig bedorven heeft, dan is zij het geweest. Hoe zijn geduld te bewaren tegenover een boek dat wemelt van opzettelijk gehandhaafde, zoo niet opzettelijk aangebrachte, onnauwkeurigheden van de soort die ieder student van het eerste jaar er uit zou kunnen werken? Met chronologie, met nauwgezetheid in aanhalingen, met al dergelijke nare bekrompenheden van de burgerlijke geschiedschrijving heeft mevrouw Roland Holst afgerekend. Gijsbert Karel heet bij haar 'Hogensdorp,' en dergelijke kleinoodiën meer. En nu neem ik de monsterachtige onbillijkheid van velerlei oordeelvelling, het zich blind turen op éene zijde van aangelegenheden die er blijkbaar twee of meer hebben, nog als kinderziekten in den koop.

Anders is de gedaante, waarin de socialistische geschiedschrijving verschijnt in het boek van Dr. van Ravesteyn. Het is volkomen senaatskamerfähig. Een deftige, dikke dissertatie met een hooggeachten promotor voorop en geleerd uitziende bijlagen aan het slot. En dit verschil in uiterlijkheden is nog maar het minst gewichtige. Hier geen genialiteit, niet de minste veroverende allures. De heer van Ravesteyn zegt niet eenmaal dat hij historisch materialist is. Of ik hem dan ten onrechte als zoodanig betitel? Het gansche boek geeft het antwoord. 'Onvolledig in allerlei opzichten, bedoelt het slechts een eerste stap te zijn op den weg, die tot een volledige kennis omtrent de economische en sociale verhoudingen in het centrum der jonge Republiek moet voeren.'[1] Dit klinkt bescheiden en neutraal genoeg. Doch in een voorafgaanden zin is reeds aangekondigd, dat 'dientengevolge' ook de politieke verhoudingen zullen worden gekend, en het geheele boek in zijn uitwerking wil de bevestiging zijn dezer stelling.

Kennis der economische en sociale verhoudingen in het verleden van ons volk, wie zal betwisten dat het daarmede nog treurig gesteld is? En wie die niet met beide handen grijpen wil, wat tot vermeerdering dier kennis van welke zijde ook wordt aangedragen? De lading worde gekeurd

1) Inleiding.

onafhankelijk van de vlag die haar dekt. Geen levensbeschouwing verdient een aasje eerbied, die weigeren zou van haar vijanden te leeren. Laten wij dus eerst nagaan of en zoo ja in welke opzichten het boek van den heer van Ravesteyn onze kennis verrijkt, en eerst daarna naar zijne conclusiën omzien.

De heer van Ravesteyn dan stelt aan de orde:

> welke economische rol de steden in het Holland der 16de en 17de eeuw eigenlijk speelden;
> de sociale samenstelling van de bevolking dier steden;
> de economische en maatschappelijke beteekenis der ambachtsgilden in de Hollandsche steden;
> de vraag, in hoeverre de politieke instellingen der Republiek een gevolg waren van haar al of niet achterlijke kapitalistische ontwikkeling, dan wel, of genoemde instellingen vertragend of belemmerend hebben gewerkt op het ontstaan van manufactuur en kapitalisme.

Ter beantwoording der eerste vraag - gelijk trouwens der andere - kiest hij als voorbeeld Amsterdam, en tracht na te gaan, ‘of de stad niet reeds, krachtens haar beginnende kapitalistische ontwikkeling, krachtens de eerste accumulatie van handels- en geldkapitaal binnen hare muren, een werkelijk economisch overwicht bezat althans over een deel der plattelandsbevolking, in dezen zin dat die bevolking zich in den een of anderen vorm, in meerdere of mindere mate, in loondienst bevond van Amsterdamsche kapitaalbezitters’. Hij onderwerpt daartoe de gegevens, welke de Enqueste van 1494 en de Informacie van 1514 omtrent nering en bedrijf der stad Amsterdam en van andere gedeelten van Holland bevatten, aan een nauwgezette vergelijking, en toont aan dat de schipperij der Waterlandsche steden en dorpen en van nog andere plaatsen in Noord-Holland boven het IJ inderdaad voor het grootste deel werd uitgeoefend in loondienst van het Amsterdamsche kapitaal; dat wolspinnerij in loondienst van stedelijk kapitaal op het platteland veelvuldig voorkwam. Voorts wordt uitvoerig uit de stukken betoogd, dat ook landarbeid en graafwerk (‘dijken en dammen’) reeds voor een aanzienlijk gedeelte in loondienst geschiedden. De landarbeid natuurlijk voor een deel in dienst van stedelijke grondbezitters of hunne pachters; dat de aannemers van waterstaats-

werken evenwel ook in de steden zouden moeten worden gezocht, is verre van waarschijnlijk, zoodat dunkt mij de heer van Ravesteyn te ver gaat, wanneer hij concludeert, dat de economische dienstbaarheid van het platteland aan het ontstaande kapitaal in de steden bewezen is voor de vier bestaanstakken van zeevaart, haringvaart, weefnijverheid *en graafwerk*. Veel doet het er overigens niet toe, of men den vierden bestaanstak schrapt. De van te voren wel weinig twijfelachtige hoofdzaak is door den heer van Ravesteyn voor het eerst uitvoerig met de stukken bewezen.

Punten twee en drie, de sociale samenstelling der Amsterdamsche bevolking, en de economische en maatschappelijke beteekenis der ambachtsgilden aldaar, worden door den heer van Ravesteyn in verband met elkander behandeld. Amsterdam was geen stad van (middeleeuwsche) industrie geweest; 'het bedrijf waarom alle andere als het ware gegroepeerd waren, was een doorvoerhandel met vreemde gewesten, die een zoo groot mogelijke vrijheid van beweging voor poorter en vreemdeling noodig maakte.'[1] De Amsterdamsche reeders waren in hun bedrijf 'blijkbaar even vrij als een modern kapitalist: geen gild schreef hun de wijze voor, waarop zij hadden te handelen; niets belemmerde hen in hun v□ijheid van actie'[2]. De ordonnantiën omtrent de dienaren van den handel (koren- en zoutmeters; dragers) hebben het kenmerk te zijn uitgevaardigd in het belang der kooplieden; van een gildewetgeving gelijk elders voorkomt hebben deze bepalingen weinig of niets. 'Het is, alsof van een groot-handelsgilde, waarin verschillende neringen zijn samengevat, afhankelijk van het economisch sterkste lid, de handelaren zelf, dit laatste zich heeft opgelost, maar zijn macht over de onderschikte leden aan een andere macht (de stedelijke regeering) heeft overgedragen, en die leden in wezen gelaten'[3]. Met deze woorden geeft schrijver den toestand aan zooals hij dien vindt omstreeks het begin der 16de eeuw. Hij gaat uitvoerig de Amsterdamsche gildewetgeving der 16de en van het begin der 17de eeuw na, en brengt overvloedige bewijzen bij voor

1) Bl. 45.
2) Bl. 46.
3) Bl. 60.

de stelling ‘dat langzamerhand en inzonderheid na de alteratie en in het eerste kwart der 17de eeuw voor vele neringen en bedrijven - speciaal die van ambachtslieden, kleine winkeliers en kleine warenproducenten - in de wetgeving een duidelijke neiging tot steeds sterkere bescherming tegen onderlinge en buitensteedsche concurrentie valt waar te nemen’[1]. De vrijheid van bedrijf blijft echter gehandhaafd voor den groothandel, ‘alsmede voor die bedrijven en industrie-takken, welke zich van ouds te Amsterdam mede in 't bezit der groote of handelsburgerij bevonden: textielnijverheid, zeepziederij, touwslagerij, olieslagerij, brouwerij.’ Nieuw geïmporteerde bedrijven, als de buskruitfabricage, glasblazerij, suikerraffinaderij, zijdereederij, werden niet in gildebanden opgesloten, ‘om de eenvoudige reden, dat zij ongetwijfeld voor 't meerendeel bij hun ontstaan reeds den manufactuurvorm bezaten en bovendien gesticht werden door de groote handelsburgerij’[2]. (Schrijver komt, op m.i. volkomen steekhoudende argumenten, tegen de veel verspreide meening in verzet, dat de manufactuurvorm hier te lande eerst van den tijd der refugiés zou dagteekenen). Deze tegenstelling tusschen verscherpte gildewetgeving voor eenige, gehandhaafde of geschapen vrijheid voor andere bedrijven, wordt door schrijver in verband gebracht met de toenemende differentiatie der bevolking van Amsterdam in socialen zin, welke hij illustreert door, in een bijlage, uit het onschatbare werk van Elias de gegevens omtrent de vermogensgeschiedenis van onderscheiden Amsterdamsche geslachten bijeen te lezen. Een andere bijlage verzamelt gegevens omtrent den loonstandaard in de beschermde ambachten, vergeleken met dien van geheel ongeorganiseerde arbeiders, en met de salarissen der stedelijke ambtenaren. Op goede gronden concludeert schrijver daaruit, dat in de eerste 25 jaren na de alteratie niettegenstaande de toenemende bescherming de loonen in de beschermde ambachten bij lange na niet in dezelfde mate zijn gestegen als die der ongequalificeerde arbeiders, of als de salarissen der ambtenaren. ‘De twee categorieën van arbeiders, de beschermde, in gilden georganiseerde, en de losse, waren

1) Bl. 162.
2) Bl. 164.

elkaar in die 25 jaar meer gelijk geworden; een groot gedeelte van de ambachtslieden, die vóór de alteratie nog konden hopen, eens zelf meester in den werkelijken zin, d.i. kleinburger en warenproducent of handelaar, tevens ondernemer te worden, had in 1600 alle kans daarop verloren'[1]. De economische ontwikkeling doorbrak onophoudelijk en telkens weer de bestaande wetgeving, gelijk o.a. zeer duidelijk aan het voorbeeld van het St. Josephsgilde (de houtbewerkers) wordt aangetoond. Enkele meesters verheffen zich tot bouwondernemers; het gros der vakgenooten verschijnt voortaan in het karakter van knechts. De verscherpte ordonnantiën zijn te beschouwen als concessiën aan een vervallend gedeelte der burgerij; het blijkt herhaaldelijk dat een goede naleving niet was te verkrijgen, en dat de eischen van het economische leven met deze wetgeving veelal den spot dreven. Amsterdam en zijn bevolking zijn in de eerste 25 jaar na de alteratie in economischen zin gerevolutionneerd door de beginnende werking van het groot-kapitaal.

Alweder geen nieuwe vondst, maar niemand heeft over deze zaken nog met zooveel kennis en oordeel geschreven als de heer van Ravensteyn. Het geheele hier zeer kort weergegeven gedeelte, met zorg en vlijt bewerkt, behoort tot de belangrijkste van zijn boek.

Blijft de vierde vraag: die naar het verband tusschen kapitalistische ontwikkeling en politieke instellingen.

Hier staat iemand met schrijvers theorieën voor een groote moeilijkheid. Niemand beter dan hij weet, dat de stad Amsterdam van het einde der 15de eeuw economisch en naar sociale samenstelling zeer veel verscheiden is van dezelfde stad in 1618, en evenwel ontbreekt de wijziging van regeeringsvorm die aan dit verschil zou beantwoorden. Ja zelfs meer, de regeeringsvorm van 1477 heeft tot 1795 voortgeduurd.

De heer van Ravesteyn brengt ter verklaring het volgende bij. De in 1477 ingevoerde coöptatie was in een stad waar één economisch belang, dat van den handel, den doorslag gaf, een primitieve en juist daarom geschikte vorm van representatie. Dat deze vorm voor snelle ontaarding vatbaar was, bleek in het derde vierendeel der 16de eeuw, toen de

1) Bl. 250.

regeering in handen geraakt was van een kliek, die de economisch meest krachtige burgers (de doleanten van 1566) buitensloot. De indagingen van Alva verhinderden, dat de doleanten de overwinning behaalden, die hun, 'economisch' gesproken, in 1566-'67 ongetwijfeld reeds toekwam. In 1578 nu werd de normale toestand hersteld, en namen de economisch meest daartoe gerechtigde burgers met goedvinden der menigte bezit van het stadhuis. De regeering van na 1578, aanvankelijk de meest representatieve die men zich wenschen kon, geraakte na verloop van tijd wederom in handen van een kliek, die regeerde in strijd met de wezenlijke belangen der stad (1610-1620). Na 1620 wordt deze kliek, ditmaal niet gewelddadig maar geleidelijk, van het kussen gedrongen, en beleeft men 'een herstel van de normale functie van den coöpteerenden regeeringsvorm als vertegenwoordiging der groote handelsbourgeoisie'.[1)] Als zoodanig blijft de regeering zich dan voortaan gedragen.

Ligt het aan mijn voorzeker door velerlei ideologie beneveld brein? maar mij dunkt dat deze verklaring nagenoeg niets verklaart, en dat onze schrijver op dit terrein, waar wij hem de grootste overwinningen zouden willen zien behalen, jammerlijk te kort schiet. Na ontaarding, herstel der normale functie. De formule is verbijsterend eenvoudig, doch wat richt men er mede uit? En hoe zal zij ooit ter opheldering van de door schrijver niet behandelde regeeringsgeschiedenis van Amsterdam van 1620 tot 1795 kunnen strekken? Zijn 1672 en 1747 evenzooveel nieuwe 'herstellingen der normale functie' geweest? Waarom dan 1795 niet er bij genomen? een zoodanige schakel kan naar believen worden verlengd. Hier komt al dadelijk de volslagen onmacht der mechanische geschiedbeschouwing aan den dag, om het verleden anders dan als een schematisch gebeuren in beeld te brengen. Wat gegeven wordt is ten slotte niet meer dan een moedwillig gesimplificeerde voorstelling, die aan de leer voldoet maar zich daartoe eerst van het leven afkeert. En het fraaiste is, dat het door den schrijver zelf gestelde betoogseindpunt in de verte niet wordt bereikt. Wij zouden ons de politieke instellingen als een neerslag van economische elementen

1) Bl. 185.

onthuld zien, maar zijn aan het eind van het hoofdstuk omtrent de alles beheerschende vraag: waarom bij zoo voorbeeldeloos snelle sociale verandering geen verandering hoegenaamd in den regeeringsvorm, feitelijk even wijs als te voren.

Het gansche zich vragen stellen en die dan gaan beantwoorden is een verkeerde manier van geschiedenis schrijven. De hoogte, vanwaar af de menschenwereld zelve en haar doen als zuivere natuurverschijnselen zouden kunnen worden beschouwd en ontleed, is voor geen mensch te bereiken. Bij het titanisch pogen om al wat los en vast is tot argument aan te wenden en om te smeden, gaan alle onbevangenheid en alle medegevoel voor het menschelijke verloren. Het menschelijke aan te zien en er van te verhalen zij der geschiedschrijving een nader doel, dan het te verklaren en te beoordeelen. Er is een sfeer van menschelijke gewaarwording, waarbinnen kennismaking niet noodzakelijk verklaring, nog minder beoordeeling, insluit, verlangt of voortbrengt. De grenzen dezer sfeer zijn wijd, en het historisch perceptievermogen ligt voorzeker binnen haar gebied. Maar voor men zich hierbij neerlegt, zal *die Entwicklung der Geschichte von der Utopie zur Wissenschaft* nog vele slachtoffers maken.

Behalve aan het verband tusschen kapitalistische ontwikkeling en politieke *instellingen*, heeft schrijver ook aan het verband tusschen kapitalistische ontwikkeling en politieke *gebeurtenissen* een hoofdstuk gewijd. Ik acht het kenmerkend voor zijne school, dat dit hoofdstuk aanmerkelijk beter geslaagd is dan het voorgaande. Een ‘instelling’ op haar economische waarde reduceeren, is veel moeilijker dan het verband aan te toonen tusschen eenige voor de hand liggende economische gegevens en eenige in de buurt daarvan aangetroffen staatkundige verschijnselen. Aan elke instelling zit oneindig meer dan direct werkende economische oorzaak vast; zoo economische oorzaak werkt, is het van zeer diep uit en door tallooze media, waarin eveneens andere oorzaken uitmonden. Een vorm te scheppen is een oneindig samengestelder iets dan tot een daad te moveeren.

Het hoofdstuk dat ik bedoel, heet: ‘Het wezen van den partijstrijd te Amsterdam in het eerste kwart der 17^{e} eeuw’ en is in twee onderafdeelingen gesplitst: ‘Libertijnen en Calvinisten’, en: ‘De invloed der oprichting en ontwikkeling

van de Oost-Indische Compagnie en der Indische vaart op den partijstrijd'. Beide zijn flink geschreven, met kennis en zonder overmoed. Sommige gedeelten, als de ontleding der denkbeelden van Willem Usselincx[1], bereiken een hoogen graad van voortreffelijkheid. Doch over het geheel, zijn schrijvers gezegden nieuw? Bij eenigszins aandachtige lezing verdringen zich de reminiscentiën. Aan Bakhuizen, aan van Rees, aan den 'geboren ideoloog' Fruin. Niet dat onze schrijver eenigermate in *redites* vervalt: een aantal dingen ziet hij scherper en drukt ze precieser uit; hij is niet voor niets in 1906 tot rijpheid gekomen en niet in 1860. Het oog is voor de dingen die hij bespreekt thans veel meer geopend dan ooit te voren. Doch wat is, na geleverd bewijs dat de houding der Amsterdamsche regeering in den partijstrijd omstreeks 1610 in onmiddellijk verband staat met de belangen van Amsterdamsche regenten als aandeelhouders der Oost-Indische Compagnie, feitelijk nog bereikt? of welke geheimen ontsluit de verzekerdheid, dat de tolerantie der groote handelsburgerij ten nauwste samenhangt met haar economische belangen? Al deze en dergelijke resultaten blijven hulpeloos alleen staan, zoo men ze niet te geëigender plaats vermag onder te brengen in een levend en zich bewegend geheel van voorstellingen, tot welks schepping het historisch materialisme zonder vreemde bijmengselen niet in staat is. Om de goede oude reden, dat er oneindig meer in den hemel en op aarde is, dan waarvan deze philosophie tot dusver heeft gedroomd. Het gedeelte, dat aan dit veelszins voortreffelijk, veel degelijken arbeid in zich bergend boek de kroon zou moeten opzetten, laat meer dan aan iets anders de herinnering achter aan onmacht.

H.T. COLENBRANDER.

1) Blz. 217-222. Ook veel goeds is in hetgeen gezegd wordt over den verschillenden inhoud van het begrip 'Kerk' voor verschillende maatschappelijke klassen (blz. 210-211).

Fragment.

Aan....

Gij hebt nog nooit, mijn vriend, de Lente voelen komen
zooals een bloem in 't duisterst van heur winterdroomen
een bevend licht ziet breken door de teeromvlochten gangen
van hare blaadjes, waar een wolk van zoete zangen
aarzlend doorheen zweeft en het purpren hart doet zwellen
van iets, dat nog geen vreugde heet, - en gouden schellen
gaan zachtkens luiden, over een windharp teeder glijen
onzichtbre vingren, - zilvren tonen biddend vleien
en smeekend ruischen om de witte kelkgewaden,
die openvallen van de zongekuste bladen -
en diep-verwonderd ontplooit zij 't lieve bloemengezicht
en bloost, als zij in deez' verrijzenis van licht
zich meegaan voelt en wieglen in een wolk van weelden.

Ge hebt niet geluisterd, hoe de muzikanten veêlden
en veêlden gansch den langen dag, tot alle snaren
des avonds door het wilde spel gesprongen waren.
Toen werd het stil - nog klonk als orgeltonen zacht
een laatste echo door de koepel van den nacht.
Dàn, als de maan de tengre leden van heur gloed
- te maagdlijk voor het zonlicht - uit den duistren stoet
der wolken uithief, gloeide een ander maanlicht uit,
de nachtegalenslag, het maanlicht van 't geluid.

Een teedre, langgetrokken kreet, die als doorvlijmt
in bitter leed, dan wegglijdt en bezwijmt
achter wolken van stilt', waardoor zij aarzlend leekt
en tot een parelenden stroom van paarlmoerglanzen breekt,
- een inn'ge klacht van zoete min en zoeter smart
doorvliet de nachtvalleien - dan breekt het vogelhart,
dán ruischen voor het laatst de jubelende zangen
door 's werelds sferen, waar de lichte sterren hangen
als tranen. En door het wieglend berkenloover schreit
een koelte 't hooge lied van liefdesheerlijkheid.

De dartele avondwind ontbladert de bloemenkransen,
in 't avondzonnelicht de kersebloesems dansen
en dwarrelen dansend door mijn open raam naar binnen.
De avondschemering omnevelt mijne zinnen
als oude wijn - en honderden gedachten wuiven
met blanke wieken als een vlucht beangste duiven,
die, uit haar zielerust ontsteld, verwilderd klagen
om de oude til en naar bescherming vragen.
Zijt stil en vredig, liefelijk gevedert
van mijne droomen, en mij liefelijker, sedert
het werkelijk leven aan mijn droomen ballast hing!
lk heb u lief als een oude herinnering
van wat te heilig was, om weer te mogen komen -
lief als het hemelsch glanzen op het oude, vrome
gelaat van eene doode - ik heb u lief als 't lichtend
verbloeien aan de kim van teedre wolkgezichten,
als het uitbloesemen van stralende sterreschijn,
als alles, wat te schoon is, om werkelijk te zijn.

'k Aanbid de Schoonheid als een lieflijke vorstin,
die niet voor hare hovelingen en den min
van haar gemaal vorstin en onbereikbaar is,
maar om mijne onderdanigheid en diepe droefenis
door mijnen lagen staat, mijn leven soms doorlicht
in hooge, blanke gratie, - een wonderbaar gezicht
van sneeuw-en-goud in der kleuren geweld -,
de werklijkheid verbreekt, mijn starheid nedervelt.

Want schoonheid is waarachtiger dan werklijkheid,
wier sluiers zijn als áárzelingen uitgespreid
over het twijfellooze. En 't werklijke omlijnt
of duidt de schoonheid nergens, maar zij zelf verschijnt
onmiskenbaar, en licht de morgenneevlen open, -
een lichtgolf der genade, door geen angstig hopen
of nauwgetogen deugd vermurwbaar, maar uit majesteit
van eigen wezen, tijdsgeboorte der oneindigheid.

L.H. GRONDIJS.

Het leesboek der lagere school.

Onder de verzuchtingen, door Busken Huet in zijn critieken geslaakt en door anderen sedert herhaald, behoort ook deze, dat ons publiek niet lezen kan. De gegrondheid dier klacht te onderzoeken, ligt buiten ons bestek, maar waar zij zoo zelden weersproken is en het aanmerkelijk debiet van voddenromans Huet in het gelijk schijnt te stellen, is het zeker niet gewaagd hem op zijn woord te gelooven, te meer daar hij het plicht heeft geacht het verschijnsel te verklaren uit het minderwaardig werk, waaraan Nederlandsche auteurs in zijn dagen het publiek sinds jaren hadden gewend.

Uit minder kieskeurigen mond, in alledaagscher beteekenis is dezelfde klacht vernomen. ‘De jongens kunnen niet meer lezen’, zei laatst een eenvoudig handwerksman. ‘Als je ze een halve kolom uit de krant voorlegt, is het een onophoudelijk gestruikel; van klemtoon of teekens geen spoor. Dat was in mijn tijd toch beter. Wat drommel leeren ze tegenwoordig toch op de scholen? Er wordt veel meer geld aan het onderwijs besteed, er wordt in de kranten over gegeschreven, de meesters leggen zwaardere examens af en de jongens leeren desniettegenstaande geen lezen.’

Ik kon den man op dat pas niet uiteenzetten, wat de reden kon zijn van dien achteruitgang, niet door hem alleen bespeurd. Hier wordt zijn klacht alleen aangehaald om te doen zien, hoe van zeer verschillende zijden wordt betoogd, dat ons volk slechts geringe vaardigheid bezit in de kunst, die door den Wetgever hoog genoeg werd gesteld om haar op de lijst van leervakken der Lagere School bovenaan te

plaatsen en zonder de bij zooveel andere voorkomende toevoeging: *De beginselen van*. In het lezen moeten de leerlingen der volksschool bij het einde van den cursus alzoo doorkneed zijn. Niettemin gaat de school voort, brekebeenen af te leveren.

Het kan moeilijk ontkend worden, dat het lezen als leervak op de lagere school de laatste jaren een weinig in de verdrukking is geraakt. Achtereenvolgens heeft men de lijst der vakken uitgebreid, het laatst met teekenen en gymnastiek, terwijl het in de schoolwereld sport is geworden, aan natuurkennis te doen tot ver boven de bevatting der leerlingen toe. Of bedrieg ik mij, dragen onze jongens van eiwit en koolhydraten werkelijk nog iets anders mee dan wat zij dagelijks bij het middagmaal daarvan opdoen en is de Wet van Archimedes hun heusch iets minder duister dan de nieuwe Drankwet, die, naar ik hoor, zelfs voor juristen iets van een poolnacht heeft? Men vrage er Dr. Cox eens naar. Al de tijd, voor dit nieuwe noodig, moest worden afgenomen van dien, welken voorheen de oudere vakken in beslag namen, en lezen en schrijven zijn meestal de kinderen geweest, die van hun rechtmatig erfdeel hebben moeten afstaan aan de nieuwgekomenen. Van aardrijkskunde of geschiedenis kon niet af, van taal en zingen slechts weinig. De vakken die slechts dienen tot het aanbrengen van een vaardigheid daarentegen moesten het lootje leggen. Alsof niet juist de oefening, noodig tot het verkrijgen eener vaardigheid, voor deze den grootst mogelijken tijd opeischt! Arme lees- en schrijfkunst! Wat heeft het gebaat dat de Wetgever u den voorrang gaf boven al uw wetenschappelijke zusters? De Nederlandsche onderwijzer wil meester zijn in zijn school en laat zich door geen wetsartikel drillen; slechts wat de mode van den dag in zijn paedagogische tijdschriften aangeeft, dient hem tot richtsnoer.

Intusschen, de oorzaak der geringe leesvaardigheid bij ons volk kan ook liggen in de omstandigheid, dat de onderwijzers zelf die kunst niet machtig zijn. Volgens meer dan een examencommissie is dit inderdaad het geval. Wat mij betreft, ik waag het niet in dezen te beslissen, beducht als ik ben voor het verwijt: ‘Geneesmeester, genees u zelven.’ Maar dat er van verschillende zijden op spreekonderwijs voor aanstaande

onderwijzers wordt aangedrongen en meer dan een man, die anderen lezen moet leeren, met de beschaafde uitspraak onzer taal op zeer gespannen voet staat, zijn twee teekenende feiten.

Nog een derde vraag rijst er hier op, maar slechts met aarzeling durven wij haar stellen. Zouden onze schoolleesboeken wel waarlijk aan hun doel beantwoorden? Het moet vermetele onbeschaamdheid lijken, die vraag te doen, waar zooveel deftige schoolmeesters jaren lang onze jeugd hebben verblijd met leesboeken, die in lang gevoelde behoeften hoopten te voorzien. Nochtans stellen wij haar aan de orde en dat met te meer vrijmoedigheid, naarmate de kans dat wij ons vergissen grooter is. Onze auteurs kunnen er slechts dankbaar voor zijn, als een nauwgezet onderzoek naar de eischen van het schoolboek de voortreffelijkheid hunner pennevruchten in het licht stelt.

* * *

Als leermiddel bij het leesonderwijs dient het leesboek in de eerste plaats rekening te houden met het doel van dit onderwijs. Gaan wij dus na, waarin dit bestaat.

Naar de logische onderscheiding, in Art. 35 der Wet op het Lager Onderwijs gemaakt, is het doel van alle onderwijs op de lagere school vierledig: het moet bij den leerling nieuwe voorstellingen of begrippen aanbrengen, hem zekere vaardigheid verschaffen in eenige kunst (gepaste en nuttige kundigheden) en altijd op zoodanige wijze, dat daarbij zijn oordeel wordt gescherpt en hij in zedelijke of aesthetische ontwikkeling vooruit gaat.

Ook bij het lezen is hierop te letten. Nu zal wel geen paedagoog van den nieuweren tijd meer verdedigen, dat men bij het kind door lezen nieuwe begrippen tracht aan te brengen. Van alle wijzen, waarop iemand zijn kennis kan uitbreiden, is die door schriftelijke mededeeling van anderen wel de moeilijkste, die der ervaring zeker de gemakkelijkste; zoodat de lagere school bij voorkeur den laatsten weg zal bewandelen. Met grond heeft men derhalve het *leerboek* den toegang tot de lagere school ontzegd en naar het hooger onderwijs verwezen. Men zie nu echter ook toe, dat het niet

in het bevallig gewaad van het *leesboek* gestoken op bedrieglijke wijze binnendringt.

Zoolang het kind nog lezen leert - en daarvoor dient het leesboek in de school, gelijk men mij zal toegeven, - mag men het naast de mechanische moeilijkheid, die dit oplevert, niet een tweede voorleggen, door nieuwe begrippen te willen aanbrengen. Dat behoort te geschieden in de uren, bestemd voor het onderwijs in de realia, waarna in het leesboek dan over de bekende zaken kan worden gelezen tot verheldering van het geleerde of ter herhaling. Met dit oogmerk zijn er tal van leesboeken over onderwerpen uit bepaalde vakken (natuurkunde, geschiedenis, aardrijkskunde, dier- en plantkunde) uitgegeven, waarvan de *Uitstapjes in het rijk der natuur* een der eerste waren, maar waarvan ik wenschte te kunnen getuigen, dat zij nooit door gemakzuchtige onderwijzers met hun discipelen als leerboeken zijn gebruikt. Lezen over het door hem zelf waargenomene vormt de brug, die het kind moet voeren naar het lezen over wat anderen hebben ervaren. In dit opzicht kan de volksschool slechts voorbereiden voor het leven, geen eindvorming aanbrengen

Geheel anders staat het met de vaardigheid. Met recht verlangt de arbeider dat zijn leerjongen nauwkeurig, met oordeel en - bescheiden opgevat - ook natuurlijk een eenvoudig stuk proza weet voor te lezen, handelende over zaken die binnen zijn gezichtskring liggen. Hier behoort de school een zekere eindvorming aan te brengen. Dat wordt geëischt door het groote belang der leeskunst voor iedereen; dat wordt ook geëischt door de omstandigheid, dat het gros der Nederlandsche staatsburgers geen ander onderricht in deze kunst ontvangt, dan wat op de banken der volksschool wordt genoten. Geen vak van onderwijs overtreft in gewicht het lezen, dat den sleutel tot alle andere kennis geeft; geen vak moet dus beter worden verzorgd, juist wat betreft de techniek. Er is derhalve alle reden om de ontwikkeling van deze vaardigheid als het hoofddoel van het leesonderwijs te beschouwen.

Aanvankelijk is dit ook zoo, in de eene school zoo goed als in de andere. Zoolang de kleuters nog niet alle letterteekens kennen, of althans niet al hun wijzen van verbinding, is men hiertoe wel genoodzaakt. Doch nauwelijks zijn de eerste

moeielijkheden overwonnen, of de gelegenheid om wat ‘degelijker’ lectuur aan te bieden wordt den kinderschrijvers te verleidelijk en er moet gehandeld worden over allerlei onderwerpen uit de realia, die den leerling voor de dubbele moeielijkheid plaatsen van klanken te combineeren en nieuwe begrippen te vormen. Het is een opmerking, door tal van schoolmannen en ook door mij gemaakt, dat kleuters van zeven jaar hun lesjes natuurlijker voorlezen dan knapen van twaalf. Zou dit verschijnsel niet eenig verband houden met het vermelde euvel?

In de lagere school kan nauwelijks te veel tijd besteed worden aan oefening in het cursorisch lezen. Zoo weinig mogelijk uiteenrafelen en verklaren der les; zooveel mogelijk luid lezen, niet van eenige zinnen, maar van een halve of heele pagina, liefst nog meer, door elken leerling. ‘Dat kan thuis even goed gebeuren; wij kunnen op school onzen tijd wel beter besteden dan aan deze mechanische oefening’, meende mijn geachte leermeester in de paedagogiek[1)], met wien ik de vrijheid neem hieromtrent te eenenmale van meening te verschillen. Jawel, thuis; maar daar gebeurt het niet. Of onder contrôle van onbevoegden. Of zonder eenige contrôle. Daarom behoort deze oefening in de school plaats te hebben en wel onder leiding van een onderwijzer, die zelf een aangenamen toon van voordracht bezit; voor welk laatste voorbehoud helaas maar al te zeer reden bestaat.

Het was bij een begrafenis ten plattelande, dat een jonge man, wezenlijk niet dom, op verzoek een kapitteltje uit den Bijbel zou voorlezen tot meerdere stichting der aanwezigen. Ongetwijfeld werd aan dit verzoek met evenveel ijver gevolg gegeven als het met goede bedoeling werd gedaan; de zalvende toon des voordragers mocht het getuigen. Doch of het herhaald gebruik van het woord *schespel* (= *schepsel*) bij deze lectuur het stichtelijk karakter der plechtigheid wel verhoogde? Er teekenden zich verdachte plooien om sommige mondhoeken, inzonderheid bij de jeugdiger toehoorders.

Voor zulke grove gebreken in leesvaardigheid behoorde de lagere school te waken, zelfs al moest dit geschieden ten koste van de kennis der verbrandingsverschijnselen of het

1) De heer J.S. Verburg, thans hoofd eener school te Rotterdam.

onderscheid tusschen kruis- en zelfbestuiving, van hoeveel gewicht deze ook is te achten.

Sommigen, die met instemming het voorgaande hebben gelezen, zullen wellicht den indruk verkrijgen dat nu der verstandelijke ontwikkeling de deur wordt gewezen. Ten onrechte evenwel. Zeer zeker heeft men gelijk als men zegt: ‘Geen leerboek in de lagere school. Daaruit vallen voor onze jongens slechts namen te leeren in plaats van een begrip der zaken. Dat is verfoeielijk verbalisme.’ Ook ik wensch op deze wijze mijn leerlingen geen steenen te geven voor brood. Doch hier is te herinneren aan een woord van Spencer: ‘Niet die kennis, die als intellectueel vet wordt opgestapeld, heeft waarde, maar alleen die, welke in geestelijke spieren wordt omgezet.’ De juistheid dezer opmerking zal men zeker niet ontkennen; maar dan meteen toegeven, dat de leesles voor de verstandelijke ontwikkeling groote beteekenis kan verkrijgen, wanneer zij dit geestelijk verduwingsproces bevordert.

In dit opzicht nu is de lagere school zeker zelden in haar taak te kort geschoten. Naar 't verband tusschen de verschillende voorvallen in een verhaal is altijd door den klasseonderwijzer uit den treuren gevraagd; zelfs heb ik een vermoeden - maar bewijzen kan ik het niet, - dat sommige meesters de les bleven verhelderen tot het voor de oogen hunner leerlingen begon te schemeren. Wie heeft zichzelf nooit betrapt op een leesles, die in een praatles ontaardde. Wel kan praten goed zijn, mits de leerlingen het woord voeren, niet de onderwijzer. Dan kan de les uitnemend dienen om hun taalvoorraad uit te breiden en hun te leeren, juist en ordelijk hun gedachten uit te drukken.

Hiertoe is een ontleding der les natuurlijk onontbeerlijk. Eerst na 't opsporen van het verband tusschen oorzaken en gevolgen en het beschouwen van den samenhang der deelen is een ordelijk teruggeven van het verhaal mogelijk. Maar dan moeten de lessen ook in weergeefbare taal zijn gegeschreven, d.i. in spreektaal, zal er iets dragelijks voor den dag komen.

Natuurlijk is het wenschelijk dat de leerlingen in de hoogere klassen allengs met nog andere taal dan die der dagelijksche gesprekken bekend worden gemaakt en men hun

nog andere stijlvormen onder de oogen brengt dan die van journalisten en schoolmeesters.

Wat de vorming van den smaak en van het zedelijk bewustzijn aangaat, dat het lezen daartoe kan medewerken zal door niemand worden betwist. Toch is voorzichtigheid geboden. Gelijk bij alle onderwijs moet ook hier de aandacht van den leerling worden geconcentreerd op de zaak waarom het gaat, in dit geval het lezen. Geen prentjes dus voor 't mooi in de boeken; alleen die, welke waarlijk ter verduidelijking der les noodig zijn, maar die dan ook zoo mooi mogelijk. De aesthetische ontwikkeling kan het leesboek dienen op zijn eigen terrein, door den lezer smaak te doen krijgen in taalschoonheid.

Wat hebben onze boekenmakers zich ten deze vaak aan de rechten van het kind vergrepen. Van Alphen, de veelgeprezene, begon er al mee, toen hij de twaalfjarige bengels om den wille van het rijm toesprak als ‘lieve wichtjes’ en een belooning verlangde, die geen Hollandsche jongen aan iemand anders dan aan zijn moeder schenkt. Maar hem strekte ten minste tot verontschuldiging, dat hij zich een eigen pad moest banen. Onvergeeflijk daarentegen is de zonde bij hen, die, groote voorbeelden van verre navolgend, zich beijveren het aesthetisch gevoel hunner discipelen vroegtijdig te verstompen.

En kinderen zijn toch zoo ontvankelijk voor wat mooi is. Draag maar een pakkend vers voor; die belangstelling der jongens is een andere dan die van een gezelschap gebrilde heeren en nuffige dames. Zij leven met het verhaal mee en lezen de woorden van uw lippen.

Ik zou niet volledig zijn, indien ik ten slotte hier niet even wees op de beteekenis van leeslessen voor de zedelijke opvoeding. Die beteekenis is nooit over het hoofd gezien, wel overschat. Zij was de regelrechte oorsprong van de veelgesmade *Edele Maria* en den niet minder belasterden *Braven Hendrik*; zij gaf nog voor weinige jaren een schoolhoofd aanleiding tot het uitstrooien van zedelijke *Zaadkorrels*[1] in den akker van het kinderhart, waarvan, naar wij hopen,

1) L. van Ankum, die uitgaf een reeks leesboeken voor de zedelijke opvoeding, getiteld *Zaadkorrels*.

thans de vruchten worden gezien. Tegenwoordig zijn wij wijzer geworden. Wij leggen de moraal er niet boven op, om ze door de lachgrage jeugd te zien bespotten, maar verbergen ze diep onder de intrige, helaas zóó diep soms, dat - doch dit voeg ik slechts fluisterend er bij - zelfs de auteur in eigen persoon ze niet weet te vinden.

* * *

Het kan niet moeielijk vallen, nu ons het doel van het leesonderwijs helder is geworden, de eischen vast te stellen, waaraan het leesboek hebbe te voldoen om als uitnemend leermiddel dit onderwijs te dienen. Gebleken is, dat door het leesonderricht verstand en hart gevormd kunnen worden, dat het de lessen in andere vakken kan ondersteunen, maar dat als eigenlijk doel is aan te merken het verschaffen niet van zekere, maar van zoo groot mogelijke vaardigheid in deze kunst.

Men verwondere zich niet, dat er zooveel bladzijden noodig waren om aan te toonen wat men zou meenen dat van zelf spreekt. Het spreekt niet van zelf, waarlijk niet. Voor een gewoon mensch ongetwijfeld, maar niet voor een schoolmeester, die vaak in een Londenschen mist wandelt, waar voor een ander de zon schijnt. Beurtelings is door deze klasse van geleerden de eene en de andere zijde van ons vraagstuk bezien en in verband daarmede door hun vruchtbaar brein achtereenvolgens voortgebracht het *zedekundig*, het *bellettristrisch* en het *realistisch* leesboek, die elk hun bloeitijd hebben gehad; het laatstgenoemde beleeft dien thans. Men ziet, hoe nauwkeurig ook hier is geclassificeerd; zoo nauwkeurig, dat men zich met verbazing afvraagt, hoe desniettegenstaande de school nog altijd zooveel slechte lezers kweekt. Ik waag echter een voorspelling; de tijd van het realistisch leesboek loopt ten einde en het vierde in de reeks, het *leesleesboek*, het boek geschreven om te leeren lezen, zal heerschappij voeren over de gansche schoolwereld. Moge dit spoedig gebeuren!

Wie nog niet inziet, hoe schromelijk onze beroepspaedagogen zich aangaande de roeping van het leesonderwijs vergissen, leze wat door de heeren De Raaf en Zijlstra daarover wordt

gezegd in het voorbericht van hun leesboek *De moedertaal*, tweede stukje:

‘De onderwerpen, in dit stukje en in 't vorige behandeld, zijn genomen uit den gezichtskring van den leerling. Uit dien kring heeft hij, hetzij door omgang, hetzij door 't aanschouwingsonderwijs, voorstellingen verworven. - Geheel onbekende zaken worden hier dus niet besproken; wel wordt van het besprokene medegedeeld hetgeen de leerling misschien nog niet heeft opgemerkt of gehoord. In elk geval mag men veilig aannemen, dat de grond voor een voldoende apperceptie gelegd is, en mitsdien de zakelijke inhoud van de lessen begrepen wordt.

Uit de dieren- en plantenwereld hebben we enkele interessante typen gekozen; aan het menschelijk bedrijf zijn een paar bekende voorbeelden ontleend; in eenige lesjes, in den verhalenden trant, geven we voorstellingen uit het kinderleven; het sprookje hebben wij willen dienstbaar maken aan zedelijke leering en uit dien hoofde in “*Het neuswijze geitje*” zooveel gewijzigd, als ons noodig scheen.

Wat den vorm betreft, is de bepaalde enkelvoudige zin nog regel; doch hij wordt reeds hier en daar uitgebreid door nevenen ondergeschikte verbindingen. Ook eenige samengestelde vormen komen voor.

Nog een enkel woord aangaande het gebruik. Wij stellen ons voor, dat een les op tweederlei wijs wordt behandeld. *Hoofddoel* is het leeren kennen van den inhoud, alzoo de vorming van gedachtenreeksen in 't bewustzijn des leerlings. Geen taalkundige, maar logische verklaringen worden daarom bij de les gegeven en dit met name, wat betreft de beteekenis van min bekende woorden en zinnen. *Nevendoel* is de vermeerdering van taalkundige kennis; haar geeft men echter door een afzonderlijke bespreking van woord- en zinsvormen, in verband met de opgaven in de “*Handleiding*.”’

Ik vraag verschooning voor het lange citaat; het was noodig, om de meening der schrijvers volkomen recht te laten wedervaren. Men ziet: hoofddoel is vorming van gedachtenreeksen, nevendoel vermeerdering van taalkundige kennis. Oefening in het lezen verdient zelfs niet als nevendoel de eer der vermelding. Slechts twee zinnen, door mij gecursiveerd, schijnen eenigszins betrekking te hebben op dit laatste.

En hier is niet een ongelukkig specimen van het Nederlandsche schoolleesboek genomen. Wie in de wereld der paedagogen te onzent niet onbekend is, weet, dat de heeren De Raaf en Zijlstra waarlijk niet de eersten de besten zijn, dat zij een naam hebben op te houden en dit ook trachten te doen, op de wijze als uit het aangehaalde blijkt, die men misschien niet algemeen gelukkig gevonden zal achten.

Neemt men als hoofddoel oefening in het lezen, dan behoeft men aan den inhoud van het leesboek geen bijzonder ingewikkelde eischen te stellen. Daar het geen nieuwe begrippen heeft aan te brengen, is de keus der onderwerpen vrij onverschillig, mits aan de klasse volslagen onbekende zaken worden vermeden. Met dit voorbehoud zijn alle onderwerpen geschikt, die voor het kinderverstand niet te hoog reiken. In dat opzicht gaan wij met de heeren De Raaf en Zijlstra mede en achten alleszins behartigenswaard wat zij in den aanhef van hun voorbericht over die keuze zeggen.

Alzoo moet de stof genomen worden uit de omgeving van het kind of uit de onderwerpen, bij het zaakonderwijs behandeld (de *Realien* der Duitschers), in beide gevallen uit het reeds bekende. Uitmuntend, doch men hoede zich voor de adder, die hier tusschen het gras schuilt. Hoe kan de schrijver van het leesboek weten wat in zekere school in zekere klasse behandeld wordt? Aan vakmenschen is het maar al te wel bekend, hoe de onderwerpen uiteenloopen. In het vermelde leesboek komt een heel aardige les voor over *De Spin*, een onderwerp, dat in vele scholen in de klasse, voor welke dit stukje berekend is, nog niet werd besproken. Nu kan men natuurlijk van tweëen één doen: óf de les overslaan, óf zijn leerplan in de war gooien en dit dier toch maar behandelen. Het eerste is het best, maar dan verliest het leesboek toch heel wat aan waarde, want natuurlijk is deze les niet de eenige, die door de paedagogische censuur wordt geschrapt. Men voelt: het realistisch leesboek, met zijn stof, methodisch ontleend aan de zaakvakken, past eigenlijk alleen in een plan van stelselmatige concentratie der leervakken, zooals wij er b.v. een voor de laagste klasse bezitten van den heer De Raaf. In andere scholen hoort dit niet thuis, tenzij deze haar onderwijs laten beheerschen door het leesboek, wat niemand verdedigen zal.

Heeft het ontleenen van onderwerpen aan de realia dus eigenaardige bezwaren, aan de aesthetische en moreele voorwaarden kan gemakkelijk worden voldaan Zelfs behoeven wij onze Fransche collega's, die een van hoogerhand vastgesteld leerplan voor de moraal bezitten, niet te benijden.

Hier kunnen de kinderschrijvers dus vrij hun gang gaan. Alle verhalen met moreel-goede strekking zijn toegelaten. Of ze voor een bepaalde klasse geschikt zijn, hangt voor een goed deel af van den vorm, die voor de behandeling is gekozen. Die vorm moet boeiend en frisch zijn en ieder denkbeeld aan een preek uitsluiten.

Ten slotte kan het leesboek iets doen voor de aesthetische ontwikkeling door het opnemen van mooie liederen, ook van andere dan schoolmeestershand afkomstig. Elders heb ik reeds betoogd, hoe meer dan een vers onzer jongeren zich daartoe leent.[1)] Voor een goede keuze is slechts noodig, dat men den smaak zijner discipelen kent. En of het vers mooi is, dat hangt natuurlijk weer hoegenaamd niet af van het bezongen ‘onderwerp’, maar van de wijs en den toon, door den zanger aangeheven.

Zoo het gevoerde betoog niet geheel vruchteloos is geweest, zal het nu duidelijk zijn, hoe weinig gewicht de inhoud van het leesboek in de schaal legt bij het bepalen van zijn waarde voor het leesonderwijs. Voor de moreele en aesthetische opvoeding, zoowel als voor de verstandelijke ontwikkeling kan alle stof dienen, die den leerling niet geheel onbekend is. Het ligt er maar aan, of die stof op een wijze is behandeld, die ze voor hem belangwekkend maakt. Tooneelen uit het leven der kleine menschen en niet minder sprookjes zullen er dus een voorname plaats in moeten beslaan; deze kunnen meteen dienen om ongemerkt allerlei leerstof vast te leggen.

Een les over den ooievaar kan dus mooi of vervelend zijn, al naar de wijze, waarop Langbeen er in optreedt. En het zal wel bij niemand opkomen, van een vervelende les eenig resultaat voor het leesonderwijs te verwachten.

* * *

1) In het *Vaktijdschrift voor onderwijzers*, achtste jaargang, pag. 19.

Gebleken is dus, dat bij het leesboek de vorm der lessen over de waarde er van beslist. Nu rest nog, na te gaan in hoeverre kan worden vastgesteld, welke die vorm dient te wezen.

Wat is het geheim van dien boeienden schrijftrant? Het zou nutteloos zijn, dit te onderzoeken. Want gesteld al dat wij eenige essentieele verschillen konden vaststellen tusschen de schrijfwijze van een geliefd auteur en die van de priesters der verveling, de stumpers in de kunst zouden daarmee de eigenschappen niet ontvangen, noodig om zich een boeienden stijl te verwerven. Het wezen van het schoone te omschrijven is van eeuwen her onmogelijk gebleken. Hoogstens kunnen wij opmerken, dat in een geliefd verhaal de beschrijvingen kort en teekenend zijn, zonder spoor van subtiliteit en dat het dramatische element op den voorgrond treedt. Overigens dienen wij voor elk auteur empirisch te onderzoeken of hij der jeugd wezenlijk behaagt.

Kinderen zijn geboren acteurs. Het drama trekt hen onweerstaanbaar aan. Hebt gij hen wel eens schooltje zien spelen? De geringste eigenaardigheid van den klasse-monarch wordt nagebootst.

Onlangs wandelde een mijner vrienden door een achterbuurt. Twee kinderen vlogen op elkaar in, de jongen met een bezem gewapend, waarmee hij naar het meisje sloeg, schreeuwend: ‘Vuile sloerie, ik zel je op je verdommenis geve.’ Ontsteld scheidde de wandelaar de jeugdige vechtersbazen, maar werd door het meisje afgesnauwd met een snibbig: ‘Vent, kijk naar je eige. 't Is maar gekheid. We spele vader en moedertie.’ Mijn vriend kreeg een begrip van de harmonie, die in het huisgezin der kleinen heerschte.

Begrijpelijk, dat deze jonge tooneelspelers zich aangetrokken voelen tot een les, die voor dramatiseering geschikt is. Dat leert de ervaring van elk, die niet van opmerkingsgave is ontbloot. Begrijpelijk ook, dat niets hun vreemder is dan de lyriek. Alleen het epische vindt genade in hun oogen, en dit te eerder, naarmate het meer tot het drama nadert.

Arm realistisch leesboek! Waar blijft gij nu met uw beschrijvingen van bosch of heide, met uw betoogen over de Wet van Archimedes? Onze discipelen zitten er bij te gapen en maken misschien in stilte de opmerking, dat zij

liever een potje gingen knikkeren. Wie zal het hun kwalijk nemen?

'Maar,' zal men mij te gemoet voeren, 'wie geeft ons de zekerheid, dat uw belangwekkende les werkelijk den jongen meer vaardigheid verschaft in het lezen dan onze saaie? Wie weet, is het niet het onbegrepene, dat hem aantrekt, en dit zal zeker nooit tot een vlotte voordracht leiden.'

Volkomen juist. Het interessant-zijn is door mij alleen op den voorgrond geplaatst omdat het mij toeschijnt de voornaamste, geenszins echter de eenige eisch van een goed leesboek te zijn. Hebben wij de boeiende lessen uitgezocht, - en men zal opmerken dat die steeds van verhalenden aard zijn, al hebben sluwe menschen als Jan Ligthart er toch soms beschrijving in weggemoffeld, - dan zullen wij die opnieuw schiften met het oog op den leestoon. Ongetwijfeld zal er heel wat kaf onder het koren verscholen blijken.

'Aansluiting aan het bekende,' dit werd ons als kweekeling geschetst als hoeksteen van elken methodischen leergang. Die leuze is nog niet verouderd. Is zij wel ooit nieuw geweest? Men zou het gaan betwijfelen, als men ze reeds bij Comenius ontmoet. Voor het leesonderwijs echter - nu deel ik een ontdekking mede, - voor het leesonderwijs moet zij nog aanvangen nieuw te zijn.

Niet voor wat den inhoud der leesboeken betreft, gelijk de heeren De Raaf en Zijlstra den lezer voldoende hebben bewezen, - ik haast mij dit te erkennen, - doch in zake den vorm. Het is misschien een blijk van onvoldoende bekendheid op dit terrein, in welk geval ik voor iedere terechtwijzing zeer dankbaar zal zijn, doch mij is hoegenaamd geen poging bekend om den vorm der lessen te doen aansluiten bij wat den leerling bekend is. Alleen in *Blijde kleuters* van de heeren Van der Meulen en Colenbrander schijnt een streven in die richting aanwezig.[1)]

Deze gaping in den vooruitgang op het gebied der methodiek te verklaren, waag ik niet. Het is hier voldoende, ze te constateeren. In het al meer geciteerde leesboekje, waarlijk

1) Ook wel in de verdienstelijke reeks *De wereld in!* van de heeren Ligthart en Scheepstra.

geen slecht in zijn soort, vindt men bijv. het volgende in een voor den voet weg gekozen lesje:

‘Die springer is u niet onbekend. Vroeg in 't voorjaar, reeds in Maart, laat hij zich hooren. Ja, ja! Hier ben ik, hier ben ik! roept hij.

Waar was hij dan gedurende den winter? Toen sliep hij op den bodem der sloot. Wat een langslaper, niet waar?’

Het is verre van mij, den schrijvers hiervan een grief te maken. Zij hadden zooveel slechte voorbeelden gezien, dat het geen wonder is, zoo zij eens mistastten. Bovendien is er door hen blijkbaar althans naar gestreefd, tot het kind af te dalen, wat alleszins gewaardeerd moet worden.

En toch, wat spreekt meer vanzelf dan de noodzakelijkheid van kinderlijke omgangstaal in de leesles? Wij willen, dat het kind op natuurlijken toon leest. Dit is hem uit den aard der zaak alleen mogelijk in zinnen, die het dagelijks zelf zegt of hoort zeggen. Derhalve dient het leesboek te zijn geschreven in de gesprektaal van het kind. Bovenstaand fragment zal dan bijv. als volgt luiden:

‘Dien springer ken je wel, hè? Vroeg in het voorjaar, al in Maart, kun je hem hooren. Ja, ja! Hier ben ik, hier ben ik, roept hij. Waar was hij 's winters dan? Toen sliep hij op den bodem van de sloot. Wat een luilak, hè?’

Het ligt voor de hand, dat het best gelezen wordt wat het best begrepen is. Welke taal nu zal de jeugd eerder verstaan dan haar eigene? Aan leeslessen, daarin geschreven, is behoefte. Zijn ze er eenmaal, men zal ondervinden dat het kind ze vlot en natuurlijk voordraagt.

Het gevaar, dat bij het weergeven van spreektaal altijd dreigt, is ook hier te vermijden: het dialect. Maar liever nog een dialectische uitdrukking bijwijlen dan houterige onnatuur. Zelfs is het dialect soms een struikelblok voor het verstaan der beschaafde omgangstaal; men denke aan Noord-Brabant, waar men een eigen stel leesboeken met *gij* als persoonlijk voornaamwoord zal moeten hebben. Dat wordt natuurlijk een quaestie van geven en nemen. Doch dit is zeker, dat de taal, door den beschaafden doorsneê-Nederlander gesproken, bijna algemeen verstaan wordt, al heeft bovendien elke streek haar eigen vocabulaire; in alle geval is zij het kind minder vreemd dan boekentaal, welke dan ook.

Anders staat het geschapen in de hoogere klassen. De school mag niet tevreden zijn, als haar leerling gesprektaal natuurlijk weet voor te dragen; ook andere taal moet door hem met het vereischte accent worden gelezen. Daarom behooren in de lessen voor deze klassen nevens de spreektaal allengs stijvere vormen op te treden en wel in de grootste verscheidenheid - alzoo van verschillende auteurs af komstig. Er behoeft niet de minste vrees te bestaan, dat de lezer dan weer in het tegenwoordige euvel van dreunen en stotteren zal vervallen. Wie eenmaal natuurlijk leest, leert dat niet weer af. Slechts dat men begon met wat het einde had moeten zijn, was de fout en deze wordt op de aangegeven wijze vermeden.

Zelf was ik in de gelegenheid, op eigenaardige wijze de proef te maken op deze som. Ik gaf leesles aan eenige leerlingen, die de volksschool hadden verlaten en wier lezen een eentonig gedreun was. Werd er door een soms een zin op natuurlijke wijze gezegd, dan gaf dit den anderen aanleiding tot een onnoozel gegrinnik, blijkbaar om het ongewone der zaak. Ik nam toen een ander leesboek en zocht fragmenten, die, zeer los geschreven, den lezer bijna moesten dwingen tot natuurlijkheid. Na eenig voordoen kwam de toon er in en thans worden ook de opstellen in verschillende auteurstaal op aanmerkelijk beteren toon gelezen. Men zal inzien, dat deze leerlingen alleen bedorven konden zijn door een te vroegtijdig gebruik van boekentaal.

Een ander voordeel, aan het gebruik der kinderlijke spreektaal verbonden, is, dat de lessen zooveel gemakkelijker worden terugverteld. Ook hiertoe dient de vorm geschikt te zijn; niet elk verhaal is geschreven in een taal, die dit mogelijk maakt.

Het komt mij voor, dat men in het interessant-zijn en het gebruik der kindertaal de twee voornaamste eischen van het schoolboek heeft te zien. Alle andere zijn aan deze ondergeschikt. Zoo bijv. de quaestie: enkelvoudige of samengestelde zin, door de heeren De Raaf en Zijlstra hierboven aan de orde gesteld. Men heeft slechts op te merken, hoe vroegtijdig kinderen zich reeds in samengestelde zinnen uitdrukken, om in te zien dat deze, mits van hetzelfde type als de gesprokene, reeds in het eenvoudigste leesboek zonder

bezwaar opgenomen kunnen worden. Zij worden best verstaan.

Wat ik verlang is dus een reeks leesboeken, welker eerste deeltjes uitsluitend geschreven zijn in de taal van het kindergesprek, waarnaast in de hoogere stukjes allengs ook andere vormen optreden, die in de slotnummers volkomen heerschappij voeren. Die vormen kunnen nooit in te groote verscheidenheid zich aanbieden. De onderwijzer der volkschool moet gelegenheid hebben, zijn verstgevorderde leerlingen er op te wijzen, dat elk onderwerp zijn eigen taal vereischt; hij moet de eigenaardige schoonheden, aan die verschillen te danken, in het licht stellen en zoo het zijne doen om hun oog voor taalschoonheid te openen. Te veel verlangd is dit niet, op voorwaarde dat de leermeester zelf niet van taalgevoel is ontbloot en hem de geschikte lessen ten dienste staan. Maar de lessen! Zoover mij bekend, bestaat er slechts één reeks schoolboeken, die dezen eisch volle recht doet wedervaren, doch deze is niet voor het leesonderricht bestemd - wat geen beletsel is, ze nochtans daarvoor te gebruiken. Ik heb het oog op de taalboekjes der heeren Den Hertog en Lohr.

Voldoet het leesboek aan deze voorwaarden, dan hebben wij reden eenig dragelijk resultaat van het onderricht te verwachten, gelijk men mij ongetwijfeld zal toestemmen. Doch hier hoor ik mij in de rede vallen door een Nederlandsch schoolmeester. ‘En mijn concentratie’, schreeuwt hij mij toe, rood van verbolgenheid, ‘mijn heerlijke concentratie-idee, al voor meer dan een halve eeuw verkondigd en nog altijd niet algemeen ingevoerd, miskend als zij is! Waar blijft de concentratie?’

Mijn niet-deskundige lezers weten misschien niet, wat men in de school onder concentratie verstaat. Tot hun onderrichting diene dan, dat bij toepassing van dit beginsel de leerstof uit verschillende vakken op alle denkbare - men fluistert: ook ondenkbare - manieren dooreengeklutst wordt tot een samenhangend geheel. Wordt dus in zekere week in zekere klasse de troonsafstand van Karel V te Brussel behandeld, dan behoort men in diezelfde week de aardrijkskunde van België aan de orde te stellen, een leesles over Brussel en Karel V te lezen, eenige rekenvraagstukken op te geven over het aantal jaren, dat hij geregeerd heeft, of de menigte der

burgers, die tijdens zijn bestuur verschillende steden bevolkten; tegelijkertijd verlangt de zeeweg naar Amerika een behandeling en moet de taalles haar aandacht wijden aan den verheven persoon des keizers, terwijl als netschrift wordt opgegeven: *Karel V werd in* 1500 *te Gent geboren*. Dat op deze wijze van een stelselmatige behandeling der leervakken geen sprake kan zijn is van ondergeschikt belang; hoofdzaak is dat de stof innig wordt verbonden.

Het zal den scherpzinnigen lezer duidelijk zijn, dat, gelijk in het gegeven voorbeeld het geschiedenis-onderwijs de andere vakken beheerscht, men even goed bijv. van de geographie had kunnen uitgaan en om deze alle andere leerstof groepeeren. In ieder geval kan alleen het centrale leervak zijn eigen weg kiezen en zijn de peripherische gebonden door de eischen van het eerste. Dat van een goede rangschikking der moeilijkheden bij de dienende vakken geen sprake meer kan zijn, springt in het oog; niet wat naar den regel der gemakkelijkheid aan de orde behoorde te komen, wordt behandeld, maar wat door het centrum wordt verlangd.

Begrijpelijk, dat bij alle concentratie het leesboek de sloof is geweest, die zich naar anderen had te richten. Een voorbericht uit een der laatst verschenen en verdienstelijkste series bevestigt het op welsprekende wijze, gelijk men zien zal.

'Meer nog dan het vierde houdt dit vijfde stukje in een deel der lesjes voeling met de leervakken Aardrijkskunde, Geschiedenis en Kennis der natuur. De bedoeling daarmede is de concentratie bij het onderwijs te bevorderen, zonder dat het leesboek het karakter van een leerboek krijgt. Het leesboek biede aan de jonge lezers de gelegenheid om kennis, door het onderwijs in andere vakken verkregen, bij de lectuur te gebruiken. Of omgekeerd: het diene om de behandeling van sommige onderwerpen voor te bereiden. Op beide manieren verkrijgt men concentratie.'[1)]

Er schuilt in dit denkbeeld een goede kern, in zoover het bedoelt in het leesboek rekening te houden met de behandelde stof, opdat de discipelen niet te lezen krijgen over hun volslagen vreemde onderwerpen, maar hier gebeurt meer:

1) D. van der Meulen in *Blijde jeugd*, 5e stukje, Deventer AE. E. Kluwer.

het negatieve wordt positief. Men zegt niet: dit onderwerp blijve er buiten, maar: dat moet er noodzakelijk in, want het wordt in die klasse behandeld.

In de laatste jaren is door leesboek-auteurs aan de concentratie-idee het hof gemaakt op een wijze, die elk nuchter mensch een glimlach op de lippen brengt. Zij hebben gewikt en gewogen, wat de grillige uitverkorene huns harten wenscht aan te treffen in het leesboek, en zich eerst daarna aan het schrijven gezet, plichtmatig over de begeerde stoffen handelend. 'Waar bleef de dichter in hen bij dit bedrijf?' vraagt men verwonderd. Of voelden zij zich geïnspireerd tot alles?

Doch het leesboek moest stof leveren uit natuurkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, plant- en dierkunde en vertelling of sprookje werden er slechts steelswijs in toegelaten, als kleine concessies aan den kinderlijken geest gedaan. Zoo leerden de jongens uit hun boek tal van wetenswaardigheden omtrent spinnen en mollen; zij bekwamen kennis van het ontstaan der stad Nijmegen en leerden de geheimen van den Sint-Pietersberg doorgronden; ook verstrekte het hun zeer practische wenken voor een reis van Rotterdam naar Hoogeveen; alleen lezen leerden zij niet. De aandacht werd dermate aan den inhoud gewijd, dat de vorm - naar ons bleek de hoofdzaak - op den achtergrond geraakte.

En nog is dit niet genoeg. Na het leesboek, dat over alles handelt, zijn de specialiteiten verschenen. De laatste hebben ongetwijfeld haar nut, als het eerste dan maar wegblijft. Nu evenwel vindt men in de klasse een leesboek over onderwerpen uit de geschiedenis, een ander over aardrijkskunde, een over natuurkunde, denkelijk ook nog een paar over planten en dieren, een eerbiedwaardigen stapel dus, en blijft niettemin ook het gewone leesboek zijn stof aan deze vakken ontleenen. Het is alles uitnemend bedoeld, maar, dunkt mij, voor de jeugd een reden om te bedanken met een: *Des Guten zu viel*.

In hoeverre het leesboek zich naar de concentratie-idee behoort te richten, zal ieder na het medegedeelde zelf kunnen beslissen. Tot heden heeft men gepoogd, twee heeren te dienen: leeskunst en zaakonderwijs meteen, hoewel met een kwalijk verborgen voorkeur voor het laatste: het is mislukt; de oude geschiedenis van kool en geit. Daarom zal niemand

het overdrijving achten, als hier de wensch uitgesproken wordt, dat er eindelijk eens een leesboek verschijne, geschreven met de bedoeling der jeugd lezen te leeren en met deze bedoeling alleen.

De schrijver daarvan zal volkomen vrij zijn in de keuze zijner stof, mits hij niet handele over het volslagen onbekende. Zoo hij daarbij belangwekkend weet te blijven en de eischen der schoonheid niet te kort doet, zal hij der leeskunst in de Nederlandsche scholen een onwaardeerbaren dienst hebben bewezen.

T. VAN BUUL.

Het tijdschrift der Fransche symbolisten.

Vers et Prose. Recueil trimestriel de haute littérature. Tomes I-V, Paris 1905/1906.

'*Défense et illustration*' *de la haute littérature et du lyrisme en prose et en poésie* is het fier devies, dat het tijdschrift *Vers et Prose* op zijn titelblad doet prijken. 'Défense et illustration', de aanhalingsteekens verwijzen naar een beroemd geschrift, dat drie en een halve eeuw geleden gold als het manifest van de zestiendeeeuwsche Pléiade, den kring der Fransche dichters die zich om Ronsard schaarden, een geschrift dat tot schrijver had Joachim du Bellay en tot titel droeg: *Défense et illustration de la langue française*. En gelijk de zestiende-eeuwers de Fransche poezie, die gedaald was tot iets als een berijmde kroniek, uit haar laag-bij-degrondsche functie wisten te verheffen tot die van vertolkster der fiere en nobele gedachte, wier hoogte de groote hoop afschrikte maar de edelen van geest tot zich trok, zoo wil ook deze pléiade, al beroept zij zich nergens uitdrukkelijk op haar voorgangster, hetzelfde wat deze wilde: vernieuwing van de dichterlijke motieven, vernieuwing van de dichterlijke vormen, vernieuwing van de dichterlijke taal.

Ten einde dit krachtiger dan tot nu toe te verwezenlijken hebben zij zich vereenigd in het nieuwe tijdschrift, om er hunne kunst in uit te spreken, elk op zijne wijs. 'Symbolisten' mag men hen noemen omdat zij dien naam nu eenmaal dragen, al bekennen zij dat het enkel een woord is, hetwelk dienen moet om de poezie zelf zuiver te houden, haar te onderscheiden van alle

mengsels, waarmede romantisme en parnassisme hare goddelijke essentie plachten te bederven[1] 'Pour être un poête symboliste' - schreef Georges Pellissier in een opstel dat met instemming door de Souza wordt aangehaald - 'il n'est pas nécessaire de faire proprement ce qu'on appelle des symboles; il suffit d'exprimer les secrètes affinités des choses avec notre âme.' Gelijk de geschiedschrijver der symbolisten André Beaunier het in de inleiding tot zijn voortreffelijk boek *La poésie nouvelle*[2] van de symbolisten zegt: 'Ils sont extrêment différents entre eux.... Mais ils ont ceci de commun, qu'ils substituent le symbole à l'expression directe et le vers libre au régulier.'

Voor de vervanging van de rechtstreeksche uitdrukking door het symbool kunnen zij zich op den reeds in 1867 gestorven Baudelaire beroepen, die in het gedicht *Elévation* hem gelukkig prijst

> Qui plane sur la vie et comprend sans effort
> Le langage des fleurs et des choses muettes,

en die een ander gedicht, met den beteekenisvollen titel *Correspondances*, aldus aanvangt:

> La Nature est un temple où de vivants piliers
> Laissent parfois sortir de confuses paroles;
> L'homme y passe à travers des forêts de symboles
> Qui l'observent avec des regards familiers.

Van Hamel, die dit couplet in zijn studie over de 'Fransche symbolisten'[3] aanhaalde, gaf een duidelijke uiteenzetting van hetgeen zij met het 'Vers libre' voor hebben. In het 4de deel van *Vers et Prose* geeft Robert de Souza nog eenige aanteekeningen over dit onderwerp. Het is het punt waarop de 'symbolisten' het meest zijn aangevallen. En nu stelt de Souza deze paradoxale bewering voorop:

Il n'y a pás de vers libre, noch in de oude noch in de nieuwe

1) R. de Souza. Où nous en sommes. *Prose et Vers* II 187.
2) Paris. Société du Mercure de France. 1902.
3) Zie over de Fransche symbolisten de artikels van A.G. van Hamel (*Gids* van Maart en van April 1902).

beteekenis. In de oude beteekenis - gedoeld wordt op werken als Amphitryon van Molière, op Lafontaine e.a. - bestaat het 'Vers libre' slechts uit een reeks versregels van verschillende lengte, maar elk vers op zich zelf is daarom niet vrij en de alexandrijn blijft wat hij was, ook al staat hij te midden van kortere of langere verzen. In het moderne vers is het niet anders. Het 'vrije vers' breekt of vernietigt den Franschen alexandrijn niet; het vernietigt of breekt enkel de tirannie van dit klassieke vers. Het geeft aan alle dichters de vrijheid om zich van het *procédé*, de door grammatici uitgevonden formules, te ontslaan en het vers te kiezen dat zijn eigen gevoel hem ingeeft, een vers intusschen dat, op zijn beurt, gehoorzaamt aan phonetische en rythmische wetten. Is zoo het vrije vers, 'het individualistische vers', zooals Gustave Kahn het noemde, aan de school der 'symbolisten' nauw verbonden, die levende vorm, die het vers draagt, is een steeds vooruitgaande en zich ontwikkelende.

Directeur van het orgaan, waarin de dichters in vers en proza, die deze denkbeelden huldigen, hun werk publiceeren, is Paul Fort, in de studie van Van Hamel terloops genoemd als de schrijver van 'Le roman de Louis XI', waarin hij 'vers en proza heeft dooreengemengd met de bepaalde bedoeling een proeve van prose rythmée te geven'. Hij die, volgens Beaunier, tot geen enkele school behoort, maar dien eigenaardigen vorm voor zijn werk koos, welke hij definieert als 'un style pouvant passer au gré de l'émotion de la prose au vers et du vers à la prose', waarbij 'la prose, la prose rythmée, le vers, ne sont plus qu'un seul instrument, gradué', was wel de man voor dit tijdschrift, welks titel, *Vers et Prose*, daardoor een bijzondere beteekenis krijgt.[1)]

De vijf deelen, tot dusverre verschenen, bevatten oorspronkelijke verzen en prozastukken, waaronder verzen van de Régnier, Verhaeren, Moréas, Francis Jammes, Paul Fort, een stukje van

1) Van Paul Fort's werk, dat hij in den proza-vorm laat afdrukken, zijn, behalve zijn 'Louis XI', vooral bekend de vier reeksen 'Ballades françaises', waarvan men er verschillende vindt in de verzameling *Poètes d'aujourdhui* van Ad. van Bever en Paul Léautaud en in de *Anthologie* van L. Fonsny en J. van Dooren (Anthologie des poètes lyriques français de France et de l'étranger depuis le moyen-âge jusqu'à nos jours. Verviers 1903).

Maeterlinck (‘Le massacre des Innocents’) dagteekenend van 1885, nagelaten Notes van den in 1887 overleden Jules Laforgue, van Pierre Louys een onuitgegeven fragment van *Aphrodite*, en voorts een zeker aantal studies over de broeders-symbolisten als Vielé Griffin, Henri de Régnier, Françis Jammes, Verhaeren.

De fout van elk orgaan eener letterkundige partij: een overdreven ophemeling van de partijgenooten, wordt ook door *Vers et Prose* herhaaldelijk begaan. Zoo heet het in de laatst verschenen (vijfde) aflevering van Françis Jammes: ‘Ce qu'il dit, personne ne l'avait dit avant lui, et ceux qui le lisent, se découvrent des âmes nouvelles’.

Met één onder hen zitten zij eenigszins verlegen. Henri de Régnier is niet altijd volbloed symbolist; hij is soms behalve symbolist ook nog ‘parnassien’ en ‘romantique somptueux’. Wat nood! zegt Tancrède de Visan in een opstel aan de Régnier gewijd: ‘Peu importe, au surplus, qu'en tel ou tel ouvrage il accuse une des trois tendances de préférence aux autres. L'important est qu'il n'a jamais cessé d'être symboliste, je veux dire *intuitif*.’

En de Souza zegt van hem en van Moréas, die soms ook niet zuiver op de graat is en wiens verzen, evenals die van de Régnier, volgens hem in den laatsten tijd ‘une forme plus statique que dynamique’ aannemen: ‘ils n'en restent pas moins poétiquement des nôtres, en sachant découvrir dans le symbolisme même un filon classique que le classicisme ne connut pas’.

Zulke concessies klinken zeker vreemd wanneer men zich herinnert dat dezelfde de Souza in hetzelfde tijdschrift geschreven heeft, dat de taak van het symbolisme is ‘(de) garder pure la poésie même, pour la distinguer de tous les mélanges - éloquence, discours, philosophie, avec le romantisme, didactisme, histoires, récits, anecdotes érudites, avec le parnassisme - desquels il semble que la poésie ait toujours pris plaisir à corrompre son essence divine’. Maar die concessies zijn onvermijdelijk, willen de leiders der symbolistische beweging de besten onder het gemeenschappelijk vaandel vereenigd houden. En dat zij een enkele maal - une fois n'est pas coutume! - ook den tegenstander weten te eeren, blijkt uit een, zij het ook met kleine letter gedrukt en slechts een halve pagina beslaand, stukje na den dood van José Maria de

Heredia, waarin ‘le plus éclatant’ der Parnassiens gehuldigd wordt en van hem, die eerst op rijperen leeftijd zijn werk publiceerde naast dat van de jongste dichters, gezegd wordt: ‘Il fut leur ami, leur conseiller, il leur donna les plus hauts exemples de probité littéraire et n'eut qu'un seul souci: l'amour de l'Art.’

Die liefde voor hun kunst heeft zeker ook de stichters van *Vers et Prose* bezield, toen zij de moeilijke taak aanvaarden, in een driemaandelijksch tijdschrift propaganda te maken voor hunne vrijzinnig-literaire denkbeelden.

Aan pogingen om hun tijdschrift te verspreiden laten de ‘symbolisten’ het niet ontbreken. Zij die van hunne belangstelling deden blijken worden loffelijk vermeld; op een telkens hernieuwde lijst vinden de inteekenaren achter elke aflevering hunne namen gedrukt en, om de maat vol te meten, mogen zij die een nieuwen geabonneerde aanwerven uit een reeks werken van Barrès, Moréas, Stendahl e.a. zes boekdeelen kiezen! Voor een tijdschrift aan ‘de verdediging en illustratie van de hooge litteratuur’ gewijd wel een wat bedenkelijke manier. Maar wanneer zij er het inderdaad belangrijke ‘Recueil’ mee in het leven kunnen houden, mogen de heeren, bij alle overige vrijheden, zich, wat mij betreft, ook deze vrijheid veroorloven...

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Schumann-herdenking.

Bij het grafmonument voor Robert Schumann, op het kerkhof te Bonn, werd den 20sten Mei j.l. aan dezen meester op het gebied der toonkunst een eenvoudige doch indrukwekkende hulde gebracht, en wel ter herinnering aan den dag, waarop hij nu vijftig jaar geleden stierf.

De plechtigheid, bestaande in treurzang van de mannenzangvereeniging uit Bonn en een rede van Joseph Joachim, den trouwen vriend der familie Schumann, kon op den sterfdag zelf (29 Juli e.k.) niet geschieden, daar zij moest strekken ter inleiding van uitvoeringen van 's meesters werken in de concertzaal, en de zomertijd voor zulke uitvoeringen niet geschikt is. Men koos nu den dag van het overlijden van Clara Schumann (20 Mei 1896), en zoo werd de hulde aan den componist er tevens een voor de vrouw, wier stoffelijk overschot in het zelfde graf rust, en die, behalve door den band des huwelijks, ook door den band der kunst met hem vereenigd was.

Er wordt wel eens gevraagd, waarom overleden componisten, wier werken men telkens kan hooren uitvoeren, bij sommige gelegenheden nog op bijzondere wijze moeten worden gehuldigd. Worden zij niet reeds door die uitvoeringen herdacht?

Hierop zou ik willen antwoorden, dat de meeste beroemd geworden componisten tijdens hun leven onder miskenning hebben geleden, en dat een dankbaar nageslacht nooit te veel kan doen om weder goed te maken, wat in dit opzicht vroeger is misdreven.

En in verband daarmede is dan ook een vereering, als waarvan de Schumann-gemeente in Bonn op bovengenoemden gedenkdag blijk heeft gegeven, m.i. niet alleen verklaarbaar maar ook gerechtvaardigd.

Want de genoemde meester behoort tot die mannen van beteekenis, wier werken door hunne tijdgenooten in het algemeen niet naar verdienste zijn gewaardeerd. Eerst een later geslacht heeft ze ten volle leeren begrijpen en is tot de erkentenis gekomen, dat Schumann ons in zijn eerste toonscheppingen het beste van zijn schoon en oorspronkelijk talent heeft gegeven, en dat ons zelfs uit zijne latere werken - geschreven in een tijd, toen hij den zelf gebaanden weg had verlaten en de verzwakking zijner geestvermogens zich deed gevoelen - nog herhaaldelijk zijn individualiteit en oorspronkelijkheid tegenstralen.

Juist in dit individueele en oorspronkelijke echter lag de reden, dat ook hem bij zijn leven miskenning ten deel viel. De klaviercomposities, waarmede hij zijn loopbaan als componist aanving, stuitten bij zijne tijdgenooten op tegenstand of onverschilligheid. Eerst kort na zijn tragisch uiteinde namen de verspreiding en de waardeering zijner werken toe en verwierven deze toonscheppingen in Duitschland en elders een populariteit, welke voor die van de meest geliefden onder de Duitsche componisten niet onderdeed en zelfs den roem van den eens zoo gevierden Mendelssohn verduisterde.

Dit is evenwel niet altijd zoo gebleven. Na de opwinding is de reactie gevolgd en kwam er een tijd, dat men in het tegenovergesteld uiterste verviel en van Schumann's composities weinig notitie meer nam. In de laatste jaren is intusschen hierin een verandering ten goede merkbaar, en voornamelijk is dit het geval met zijne *liederen* (die trouwens in den loop der tijden het minst van onverschilligheid te lijden hebben gehad).

Is dit wellicht daaraan toe te schrijven, dat men in onze dagen, nu het uiterlijke en materieele leven zoo sterk op den voorgrond treedt, naar een meer innerlijke kunst verlangt, dan die de moderne componisten ons tegenwoordig in den regel voorzetten, en daarom gaarne verpoozing zoekt in het oude rijk der *romantiek*, dat Schumann's genius zoo heerlijk voor ons wist te ontsluiten?

Wel mogelijk. - In elk geval is een verlevendiging der sympathie voor Schumann en zijne werken een gelukkig verschijnsel, en is het

te hopen, dat dit niet van voorbijgaanden aard zal blijken te zijn.

De miskenning, die ook Schumann bij zijn leven niet gespaard bleef, heeft hem geen aanleiding gegeven om voor zichzelven of zijne beginselen openlijk op te komen. Waar hij in zijne geschriften strijd voert, treedt hij alleen op als kampioen voor de toonkunst en haar vooruitgang.

Niettemin zijn er genoeg bewijzen van, dat hij onder die miskenning leed. Reeds bij gelegenheid van de kunstreizen, die hij in gezelschap van zijn vrouw ondernam, deed hij in dat opzicht onaangename ervaringen op. Waren deze reizen reeds op zichzelf voor hem niet bijzonder aangenaam, daar zij hem ontrukten aan de rust, die hij voor zijn arbeid noodig had, zoo leed hij nog meer door de omstandigheid, dat hij daarbij moest ontwaren, hoe weinig hij nog als componist bekend was, en dat de onderscheiding, waarmede men hem behandelde, niet den componist gold maar den echtgenoot der klaviervirtuoze. Ja, het kwam wel voor, dat men hem vroeg, of hij ook aan muziek deed. Deze krenkingen van zijn eergevoel, waarvan de aanteekeningen in zijn dagboek een enkele maal gewagen, bereidden hem menig droevig uur.

In den omgang met zijne kunstbroeders bleef Schumann al evenmin van miskenning verschoond.

Men weet, dat hij de eerste veertien jaren van zijn kunstenaarsloopbaan (1830-44) in Leipzig heeft doorgebracht.[1)] - Daar kwam in 1835 Mendelssohn als directeur der Gewandhausconcerten. Deze maakte Leipzig weldra tot het middenpunt van het muzikale Duitschland en werd er onbeperkt heerscher. Zijn gezag was in de eerste jaren zoo groot, dat het niemand zou zijn ingevallen, een werk mooi te vinden, dat hij verwierp, of slechts een uitvoering goed te keuren, waarvan hij niet aan de spits stond. Bracht Mendelssohn een onbekend werk op het programma zijner concerten, dan was het lot van dit werk eigenlijk reeds beslist, voordat het publiek er nog iets van gehoord had. Want de vereerders van Mendelssohn, die tot zijne intieme vrienden behoorden, strooiden

1) Over het leven van het echtpaar Schumann in Leipzig, en ook in Dresden en Düsseldorf, wordt veel belangrijks medegedeeld in het 2de deel eener nieuwe biographie van Clara Schumann door Berthold Litzmann. (Verlag von Breitkopf und Härtel, Leipzig.)

alsdan spoedig rond, hoe de meester er over dacht. En wilde men zlch dan nog meer vergewissen, dan ging men naar de generale repetitie en kon daar aan 's meesters houding en aan de teekenen, die hij met zijn concertmeester David wisselde, afmeten, welke ontvangst op de uitvoering aan het werk moest worden bereid.

Zulk een heerschappij kan nooit lang stand houden, en langzamerhand deden zich dan ook teekenen voor, welke aanduidden, dat onder het publiek ook personen waren, die er een eigen meening op na wilden houden. Deze kentering ten goede bestond reeds, toen Schumann's orkest- en kamermuziek in Leipzig bekend begon te worden, doch eerst *zijne* werken brachten een soort van partijstrijd te weeg, waarbij evenwel Schumann's aanhangers verreweg de minderheid vormden.

Mendelssohn was uiterlijk een bevorderaar ook van die componisten (Gade, Hiller e.a.), die van zijn leeftijd of jonger waren, mits uit hunne werken eenige degelijkheid sprak en de aard daarvan niet te veel tegen zijn richting aandruischte. En met Schumann maakte hij in dit opzicht geen uitzondering.

Zoolang Mendelssohn de leiding der Gewandhausconcerten had, liet hij daar van Schumann (die vóór dien tijd slechts naam had als componist van klavierstukken en liederen) o.a. uitvoeren: de Symphonie ìn B-dur, het instrumentale werk bekend onder den titel van ‘Ouverture, Scherzo en Finale’, het strijkkwartet in A-moll, het klavierkwartet, het Andante met variatiën, voor twee piano's, ‘Das Paradies und die Peri’, het concert voor klavier en de Symphonie in C-dur.

Wel een bewijs, dat Mendelssohn Schumann niet vijandig gezind was. En waarom zou hij dat ook geweest zijn? - Vooreerst werd hij in Leipzig zoodanig vergood, dat hij geen mededinging, van wien ook, te vreezen had. Maar bovendien kon hij weten, dat Schumann bij elke gelegenheid een onbegrensden eerbied voor zijne toonscheppingen aan den dag legde. De onvoorwaardelijke beheersching van den vorm, de helderheid van uitdrukking en het voorname maathouden in de werken van Mendelssohn imponeerden Schumann, die juist met den vorm en de uitdrukking menigmaal te kampen had.

Van die vereering heeft Schumann in zijne geschriften dikwijls blijken gegeven. Van Mendelssohn daarentegen zijn geen oordeel-

vellingen over Schumann en zijne toonscheppingen door den druk bekend geworden. Zegt Schumann in een zijner brieven, dat veel in zijn muziek door Mendelssohn gewaardeerd werd, zoo zal hij ook wel geweten hebben, dat Mendelssohn andere dingen in zijn muziek niet bijzonder mooi vond. De meeningen omtrent de verhouding tusschen Mendelssohn en Schumann in muzikaal opzicht loopen uiteen, maar niettemin is men het er over eens, dat de sympathie van Mendelssohn voor Schumann's werken over het algemeen gering was. Krenking evenwel heeft Schumann nimmer van Mendelssohn ondervonden.

Anders stond het met diegenen onder Schumann's vakgenooten, die tot de vurige aanhangers van Mendelssohn behoorden. Zij hadden het niet op hem begrepen - vooral niet de concertmeester Ferdinand David. Als man van den vooruitgang was hij hun onsympathiek, en zij waren zòo doortrokken van bewondering voor Mendelssohn, dat zij zelfs niets gevoelden voor de werken, die Schumann componeerde toen hij, blijkbaar onder den invloed der toonscheppingen van dezen meester, den weg had verlaten, dien hij in zijn eerste scheppingsperiode had ingeslagen.

Al zulke omstandigheden waren zeker niet geschikt om de waardeering van Schumann's toonscheppingen in Leipzig te bevorderen. Er bestond een *clique*, die deze bevordering tegenwerkte, en wij moeten ons verwonderen, wanneer wij ontwaren, dat Clara Schumann pas jaren later, toen het echtpaar reeds lang naar Dresden verhuisd was en zij met haar man voor enkele dagen naar Leipzig was gegaan om er de opvoering zijner opera *Genoveva* bij te wonen, voor het eerst bemerkt, dat niet alle Leipziger muziekkenners Schumannianen zijn. De koelheid, waarmede eenige composities van haar man, ter gelegenheid van zijn geboortefeest uitgevoerd, werden ontvangen, treft haar. In haar dagboek schrijft zij daarover: ‘Was wollen nun eigentlich die Leute? Mir scheint überhaupt eben hier unter den Musikverständigen so ein eigener dummer Ton zu herrschen; sie wollen nichts schön finden, was nicht von Mendelssohn ist, und erst wenn das Publikum es anerkennt, dann kommen sie nach und finden es auch schön. David steht unter diesen obenan. Ich mag den Leuten hier gar nichts mehr vorspielen; sie sind zu kalt und undankbar, einige natürlich ausgenommen, und das Publikum. ‘*Ich rede hier nur eben von der Mendelssohn'schen Clique*.’

Bij den tegenstand, dien Schumann's composities in Leipzig van zekere zijde ondervonden, kwam nu ook nog de krenking, dat, tijdens afwezigheid van Mendelssohn, voor het concertseizoen 1844/45 de vreemdeling Niels Gade tot directeur der Gewandhaus-uitvoeringen werd benoemd. Ten minste Schumann vatte het op als een krenking, dat hij hier gepasseerd was. In Leipzig beweerde men toen algemeen, dat dit de hoofdreden was van zijn besluit om uitvoering te geven aan een reeds lang beraamd plan en met zijn gezin naar Dresden te verhuizen.

In de hoofdstad van Saksen evenwel beviel het hem en zijn vrouw evenmin. Daargelaten, dat de gezondheidstoestand van Schumann, die in den laatsten tijd van zijn verblijf te Leipzig ernstig ziek was geweest, er niet op verbeterde, droeg de rivaliteit, die tusschen Leipzig en Dresden op mnzikaal gebied bestond en in de toonkunstenaarskringen van laatstgenoemde stad zeer voelbaar was, er het hare toe bij om de verhouding tusschen het nieuw aangekomen echtpaar en de Dresdener musici niet tot de aangenaamste te maken.

Was er een tijd geweest, dat het Gewandhausorkest te Leipzig onder de bezielende leiding van Mendelssohn beter was dan de door den phlegmatieken Reissiger gedirigeerde Dresdener Hofkapel, die zoo langzamerhand op hare lauweren was ingedut, zoo was de toestand met Wagner's komst te Dresden geheel anders geworden.

Niettemin hield men zich te Leipzig nog altijd, alsof alles bij het oude gebleven was, en voor de tonen der lofbazuin, die nu en dan uit Dresden tot hen kwamen, hielden de Leipzigers zich doof; of wanneer er onder hunne stadgenooten waren, die, uit Dresden teruggekeerd, met ophef gewaagden van de opera-opvoeringen aldaar, en vooral van de werken van Wagner, condoleerde men hen en kantte zich tegen die werken zonder er iets van te kennen.

De minachting van Leipzig tegenover Dresden kon echter niet worden volgehouden en er ontstond toen een naijver tusschen de beide steden, waarbij men in Leipzig niet wilde laten gelden, wat in Dresden opgang maakte, en omgekeerd.

Het is te begrijpen, dat onder deze omstandigheden de verandering van woonplaats voor Schumann en zijn vrouw geen verbetering was. In de muzikale kringen van de stad, waar Richard

Wagner in groot aanzien stond en een jaar na hunne vestiging aldaar de eerste opvoering van *Tannhäuser* plaats had, konden zij, die door hun langdurig verblijf in Leipzig geheel doortrokken waren van de denkbeelden, die daar ten aanzien van de toonkunst en hare vertegenwoordigers bestonden, zich niet op hun gemak gevoelen.

Althans Clara Schumann niet. Haar oordeel over de musici in Dresden gaf dan ook blijk van geringschatting. In haar dagboek schrijft zij: 'Die kunstsinnigsten Leute sind hier die Nichtmusiker, die mir aber lieber sind als alle die Dresdener Musiker zusammen.'

Zoover ging Schumann niet. Hij wist het geniale te erkennen en te waardeeren, ook daar, waar het zich uitte in een richting, die niet bepaald de zijne was. Ongelukkigerwijze liet hij zich te veel door invloeden leiden en werd hij daardoor dikwerf onstandvastig in zijn oordeel.

Een voorbeeld daarvan is zijn meening over Wagner. Onmiddellijk na de eerste voorstellingen van de opera *Tannhäuser* schrijft hij aan den kapelmeester Heinrich Dorn: 'Tannhässer von Wagner wünschte ich dass Sie sähen; er enthält tiefes, originelles, überhaupt hundertmal besseres als seine früheren Opern, freilich auch manches musikalisch-triviale. In Summa, er kann der Bühne von grosser Bedeutung werden, und wie ich ihn kenne, hat er den Muth dazu.'

Een vrij gunstige beoordeeling dus. Maar eenige jaren later (toen men van Wagner nog niets meer kende dan *Rienzi*, *Holländer* en *Tannhäuser*) luidt zijn oordeel anders. Dan verklaart hij: 'Wagner ist, wenn ich mich kurz ausdrücken soll, kein guter Musiker; es fehlt ihm an Sinn für Form und Wohlklang. Die Musik, abgezogen von der Darstellung, ist gering, oft geradezu dilettantisch, gehaltlos und widerwärtig.'

Wil men zulke afwijkingen niet op rekening stellen van den toen reeds niet altijd helderen geestestoestand van Schumann, dan laten zij zich daardoor verklaren, dat hij hoe langer hoe meer onder den invloed geraakte van de meeningen zijner vrouw en van Mendelssohn's voorbeeld. Den weg, in zijn eerste composities voor klavier ingeslagen, had hij verlaten, en hij trachtte den raad van Clara op te volgen om altijd helder en eenvoudig te zijn in zijne toonscheppingen. Hij was een ander man geworden.

Misschien waren het ook die zelfde invloeden, die zijne gedragingen tegenover Franz Liszt zoo vreemd deden schijnen. Blijkbaar handelde hij ook hier onder suggestie van zijn vrouw. In de brieven uit haar jeugd, uit den tijd toen zij nog Clara Wieck heette, spreekt zij dikwerf met geestdrift over het spel en de persoonlijkheid van Liszt, doch na haar huwelijk werd de geniale kunstenaar en beminnelijke man haar meer en meer onsympathiek, en dat is tot aan haar dood zoo gebleven. In latere jaren ging de antipathie zelfs zoo ver, dat zij niet alleen hare leerlingen niets van Liszt liet spelen maar hun ook verbood, hetzij thuis of op het concert, iets van hem voor te dragen.

Ook Robert Schumann was aanvankelijk een groot vereerder van Liszt. Met bewondering spreekt hij in een zijner brieven uit het jaar 1838 over diens optreden te Weenen; in zijn tijdschrift gewaagt hij een jaar later met grooten lof over de door Liszt voor klavier bewerkte ‘Etudes Caprices’ van Paganini; later geeft hij de eigenhandig in het net geschreven partituur van zijn *Manfred* aan zijn ‘vriend’ Franz Liszt ten geschenke. Maar die vriendschap bleef evenmin stand houden, en ongeveer van het oogenblik af, waarop Liszt in Weimar optrad en daar zijne kunstidealen trachtte te verwezenlijken, scheen het, alsof Schumann diens individualiteit niet meer begreep en al diens handelingen - zijne composities niet uitgesloten - hem onsympathiek werden.

En nu stelle men daartegenover, wat Liszt voor het echtpaar Schumann heeft gedaan. - Dat hij hun voor de kunstreis, die zij in het begin van 1844 naar Rusland maakten, de warmste aanbevelingen verschafte, is als niets anders dan een vriendelijkheid te beschouwen. Maar hij deed meer. Waar hij maar kon en tot aan Schumann's dood, heeft hij propaganda voor diens werken gemaakt; herhaaldelijk heeft hij Clara Wieck en Clara Schumann als klaviervirtuoze geprezen; hij droeg vele composities van Schumann in het openbaar voor, maakte klaviertranscripties van enkele zijner liederen en gaf in artikelen, die hij in verschillende tijdschriften schreef, openlijk uiting aan zijn bewondering voor Schumann's kunst, eerst over diens composities voor klavier, later over den componist Robert Schumann in het algemeen. En aan dit laatste artikel ging in hetzelfde tijdschrift een in warme bewoordingen gestelde karakteristiek van Clara Schumann vooraf.

Maar wat Liszt ook deed, hij kon daardoor bij de tegenpartij het wantrouwen en het gebrek aan sympathie niet wegnemen, noch bij het echtpaar zelf, noch bij de Schumannianen, die zelfs beweerden, dat Liszt en zijne leerlingen een verkeerde opvatting van Schumann's muziek hadden.

Vijf jaren woonden Robert en Clara in Dresden, zonder dat hun verhouding tot de toonkunstenaars aldaar eenigerlei verandering onderging. Zij stonden tegenover hen nog even vreemd als op den eersten dag. Het is dan ook niet te verwonderen, dat zij zich dikwijls voornamen, zich elders te vestigen.

Eerst werd aan Weenen gedacht, waar zij ieder afzonderlijk vóór hun huwelijk waren geweest. Zij gingen er thans (in 1847) gezamenlijk heen, om concerten te geven, maar het resultaat daarvan was niet gunstig. De ontvangst, die aan Robert's werken ten deel viel, was koel, het succes der pianiste matig, zoodat zij inzagen, dat een vestiging te Weenen tot de onmogelijkheden behoorde.

Nadat ook een plan, om naar Berlijn te gaan, in duigen was gevallen, ontving Schumann een aanbod uit Düsseldorf voor de betrekking van stedelijk muziekdirecteur aldaar, die door het bedanken van Ferdinand Hiller vacant was geworden. Na eenige aarzeling nam hij dit aanbod aan en den 1sten September van het jaar 1849 verhuisde het gezin naar de genoemde Rijnstad.

De ontvangst was er in het algemeen zeer hartelijk en aanvankelijk mochten Robert en Clara de verwachting koesteren, dat zij hier een aangenamer werkkring zouden vinden dan te Dresden. Niet lang echter duurde het, of er kwamen minder aangename ervaringen. Over een zingkransje, dat haar man had opgericht, klaagt Clara in haar dagboek, dat de menschen uit Rijnland zoo weinig ernst toonen. Zij zijn wel ijverig, maar zij babbelen en lachen zooveel, dat de directeur zich dikwerf niet verstaanbaar kan maken.

Nu was Robert Schumann wel allerminst de persoonlijkheid om onder zulk een troep orde te houden. Maar was dit nu voor een zingkransje niet zoo erg, bedenkelijker was de ongeschiktheid van Schumann voor muziekdirecteur, waar het de voorbereidingen voor concertuitvoeringen gold. Het ontbrak hem geheel aan autoriteit, en het kon dan ook niet uitblijven, dat zich de gevolgen daarvan bij

de uitvoeringen onder zijn leiding al spoedig openbaarden. De openbare critiek bleef niet uit en het einde van het lied was, dat Schumann, wien het dirigeeren toch reeds te veel inspanning kostte, zijn ontslag nam als muziekdirecteur. Hij werd in die hoedanigheid vervangen door Julius Tausch.

Doch ook tegenover den *componist* Schumann werd het concertpubliek van Düsseldorf langzamerhand koeler, en daarbij kwam nu nog dat zijn vrouw bij hare klaviervoordrachten ook niet meer zoo toegejuicht werd als vroeger. De eenige, maar dan ook groote voldoening, die voor Schumann nog was weggelegd, was het succes, dat hij op het Rijnsche muziekfeest van 1853 behaalde. Daarna pakten zich donkere wolken boven het gezin samen en kwam de noodlottige gebeurtenis, die men al lang had kunnen verwachten doch waarop niemand verdacht scheen te zijn.

Reeds tegen het einde van zijn verblijf te Leipzig had Schumann een ernstige ziekte te doorstaan, en gelijk wij zagen, werd zijn toestand er in Dresden niet veel beter op. De overspanning zijner zenuwen was toen reeds bedenkelijk. Het werken viel hem zwaar en dikwerf was hij ontevreden over zijn arbeid. Leest men de door mij genoemde biographie van Clara Schumann door Litzmann opmerkzaam door, dan kan men zich reeds uit de mededeelingen van dien tijd een denkbeeld vormen omtrent hetgeen Schumann later is overkomen. Maar merkwaardig is het, dat niemand, noch zijn vrouw, noch zij, die veel met hem omgingen, toen eenig vermoeden had van zijn werkelijken toestand; men had er zich aan gewend dat hij meestal in zichzelven gekeerd en dikwijls prikkelbaar was. In Maart 1849 schrijft Clara in haar dagboek: ‘Welch' ein glücklicher Mensch ist er doch; welch' Wonnegefühl muss es sein, durch eine so unerschöpfliche Phantasie immer in höhere Sphären versetzt zu werden.’ Zij had er evenmin als anderen een idee van, dat het vele schoone, wat Schumann ons destijds van zijn kunst schonk, gekocht werd met de langzame slooping van zijn levenskracht.

In Düsseldorf werd de toestand hoe langer hoe erger. Het jaar 1854 was aangebroken en daarmede naderde de catastrophe. Aanvankelijk merkt zijn vrouw nog niets. ‘Robert is zeer vlijtig - schrijft zij in den aanvang des jaars in haar dagboek. - Hij heeft uit de gedichten van Jean Paul, Shakespeare, Rückert e.a.

heerlijke schatten verzameld en is nog steeds zoekende naar stof voor liederen-compositie.'

Maar lang zou het niet meer duren. De toestand verergert steeds; de ongelukkige componist lijdt aan hallucinaties, hij waant zich door stemmen en tonen achtervolgd en zijn angst wordt eindelijk zoo groot, dat hij op zekeren dag zijn woning ontvlucht en in den Rijn springt. Hij wordt gered, doch men moet er toe overgaan, hem in een gesticht voor zielszieken te Endenich bij Bonn ter verpleging te doen opnemen. Hij werd er den 4^{den} Maart 1854 heengebracht en bleef er tot aan zijn dood.

Schumann gevoelde zijn toestand zeer goed en had zelf verlangd, naar een ziekeninrichting gebracht te worden. Men moet zich den meester dan ook niet voorstellen als een krankzinnige, als iemand bij wien het onderscheidingsvermogen geheel was verdwenen. Dr. Richarz, de directeur van het gesticht te Endenich, onder wiens behandeling Schumann gesteld werd, heeft in een artikel in de 'Kölnische Zeitung' van 1873 over den aard van diens ziekte het volgende gezegd:

'Schumanns letzte verderbliche Krankbeit war nicht eine primäre spezifische Geisteskrankheit; sie bestand vielmehr in einem langsam, aber unaufhaltsam sich vollziehenden Verfall der Organisation und der Kräfte des Gesamtnervensystems, von welchem die psychische Alienation nur eine Theilerscheinung war. Abgesehen von einem etwa in seiner ursprünglichen Organisation gelegenen Krankheitskeim, hatte dieses Leiden nur immer seine Ursache in einem durch Ueberanstrengung herbeigeführten Verbrauch und Hinschwinden der Substanz der psychisch fungierenden Zentraltheile des Nervensystems, mit welchem die Wiederherstellung derselben nicht mehr gleichen Schritt zu halten vermochte.'

En als de voornaamste oorzaak van deze verschrikkelijke, met alle pogingen tot genezing spottende ziekte beschouwt Dr. Richarz bij Schumann 'ein ungemessenes geistiges, zumal künstlerisches Produzieren.' Buiten twijfel is het zeker, dat waar de aanleg voor de bedoelde ziekte reeds bij Schumann bestond, zijn voortdurend verwijlen in het rijk der phantasie haar ontwikkeling in sterke mate heeft bevorderd.

De aard der ziekte maakte, dat Schumann - althans in het eerste jaar van zijn verblijf in het gesticht - bezoeken kon ont-

vangen en zich met de weinige personen, die daartoe van den directeur-geneesheer verlof kregen (Brahms en Joachim o.a.), kalm en vriendelijk onderhield. De bezoekers kregen daarbij den indruk, dat hij meer mededeelzaam was dan vroeger. Hij speelde ook veel klavier, componeerde en schreef brieven.

Enkele van die brieven, twaalf in getal en gericht aan zijn vrouw, aan Brahms en aan Joachim, zijn eenige jaren geleden door Eduard Hanslick gepubliceerd. Zij loopen van September 1854 tot Maart 1855.

Er blijkt o.a. uit, dat Schumann's geheugen soms nog zeer goed was. Herhaaldelijk informeert hij naar toonkunstenaars, die hij gekend heeft; wat Nederlanders betreft, naar Verhulst en J.A. van Eyken. Ook brengt hij in den eersten brief aan zijn vrouw hun reis naar Nederland in herinnering. ‘Was het een droom - zegt hij, - dat wij den vorigen winter (1853) in Holland waren; dat ge daar overal zoo goed zijt ontvangen, met name te Rotterdam, waar men ons een serenade heeft gebracht; en dat ge op de concerten het Es-dur-concert, de sonaten in C-dur en F-moll van Beethoven, “Etudes”, van Chopin, “Lieder ohne Worte”, van Mendelsohn en mijn nieuw concertstuk in B zoo heerlijk hebt gespeeld?’

De briefwisseling met Clara hield zoo lang mogelijk stand; maar zij heeft hem slechts eenmaal, en wel kort vóór zijn dood, toen hij niet meer spreken kon, mogen wederzien. Brahms en Joachim waren gelukkiger. Eerstgenoemde, met wien Schumann veel op had, kwam dikwijls. Joachim bezocht den meester slechts driemaal; de laatste twee keeren vond hij hem zoowel lichamelijk als geestelijk veel verminderd.

Den 29sten Juli 1856 werd Schumann door den dood uit zijn lijden verlost. Hij heeft ons vele schoone werken nagelaten, en wanneer wij die hooren uitvoeren, kunnen wij ons niet voorstellen, dat zij dikwerf zijn ontstaan onder den druk van een zielelijden.

Over die werken hier nog te spreken, dunkt mij overbodig; zij zijn overbekend. Liever wensch ik nog te wijzen op een zijde van Schumann's talent, die niet zoo algemeen de aandacht heeft getrokken. Ik bedoel zijn *litterairen arbeid*.

De groote beteekenis van Schumann als schrijver over muzikale aangelegenheden, en wat daarmede in verband staat, is door zijn roem als componist eenigszins op den achtergrond gedrongen, maar

dit neemt niet weg, dat hetgeen hij in eerstgemelde hoedanigheid heeft verricht, niet alleen voor den tijd, waarin hij leefde, algemeen vruchtdragend is geweest, doch ook thans nog hooge en blijvende waarde bezit.

Vóór Schumann's tijd is het wel nu en dan voorgekomen, dat toonkunstenaars in het openbaar over hun kunst schreven - als voorbeeld zij hier gewezen op Gluck, die o.a. in de voorrede der partituur zijner opera *Alceste* zijne beginselen als dramatisch componist uiteenzette -, maar dit waren sporadische gevallen. Eerst sedert de dagen van Schumann heeft zich bij de musici van beroep hoe langer hoe sterker de neiging geopenbaard om ook door het geschreven woord voor de belangen hunner kunst in de bres te springen.

Opmerkelijk is het daarbij, dat dit verschijnsel zich tegelijkertijd in twee landen begon te vertoonen: in Frankrijk en in Duitschland.

In eerstgenoemd land was Liszt de kampioen. Tijdens zijn verblijf te Parijs had de sociale positie der toonkunstenaars hem voortdurend levendig bezig gehouden. Gedachtig aan Schiller's woord: ‘Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben. Bewahret sie!’ wilde hij, dat ook zij, die de toonkunst vertegenwoordigen, doordrongen zouden zijn van den plicht, die op hen rust, om die kunst hoog te houden. Doch hij gevoelde tevens, dat de vervulling van dien plicht voor den kunstenaar onmogelijk wordt, wanneer hij zich niet tot de hoogte van algemeene beschaving weet op te heffen.

Onder dien drang schreef hij in de *Gazette musicale* van 1835 (een tijdschrift dat, vooral door *zijn* toedoen, in 1834 te Parijs was opgericht) zijne artikelen ‘De la situation des artistes.’ Hierin trad hij op voor de belangen van de toonkunst en de toonkunstenaars, besprak met de meeste openhartigheid de toenmalige toestanden op muzikaal gebied, en ontwikkelde zijn programma voor de verheffing der kunst.

Natuurlijk gaven deze artikelen aanleiding tot veel critiek, vooral van de zijde dergenen, die meenden, dat Liszt hiermede op een terrein kwam, dat uitsluitend het hunne was. Aan protesten en pamfletten was geen gebrek. Liszt had echter de voldoening, dat de voorname kunstenaars - o.a. Berlioz en Chopin - aan zijn zijde traden. Zijn beroep op de waardigheid der kunstenaars had bij hen weerklank gevonden.

Het was zeker een merkwaardig toeval, dat in het jaar van het ontstaan der *Gazette musicale* ook in Duitschland iemand op het denkbeeld kwam, een tijdschrift in het leven te roepen, dat aan de belangen van de toonkunst en hare vertegenwoordigers gewijd zou zijn. Die man was Robert Schumann en zijn orgaan heette *Neue Zeitschrift für Musik*.

Schumann had reeds vóór dien tijd bewijzen gegeven van zijn talent als schrijver over zijne kunst, maar zijn voornaamste werkzaamheid op dit gebied begon toch eerst met de oprichting van genoemd tijdschrift.

Wat de eerste aanleiding hiertoe was, heeft Schumann zelf ons medegedeeld in het voorwoord van zijne door hem uitgegeven ‘Gesammelte Schriften.’ In het laatst van het jaar 1833 vormde zich in Leipzig een gezelschap van jongere musici, die iederen avond bijeenkwamen tot gezellig samenzijn, maar niet minder ook om van gedachten te wisselen over hunne kunst. De weinig verkwikkelijke muziektoestanden in het Duitschland van die dagen wilden de jonge heethoofden niet langer lijdelijk aanzien, en zij besloten de wapenen aan te gorden om daarin verbetering te brengen en de muziek weder tot een werkelijk poëtische kunst te maken. Zoo ontstonden de eerste afleveringen van een nieuw tijdschrift voor muziek.

Wat deze jongelieden doen wilden, was wel noodig, want inderdaad zag het er toenmaals in de Germaansche landen met de muziek treurig uit. Weenen, waarvan nu bijna een eeuw lang, door Gluck, Haydn, Mozart en Beethoven, het muzikale leven was uitgegaan, gaf nog den toon aan, maar een toon, die van den vroegeren zeer verschilde. De invloed van Beethoven's machtigen geest was nog slechts bij weinige hooger strevende musici te bespeuren; en in het bijzonder wat het klavierspel en de klaviermuziek betreft, was het brillante doch overigens nietszeggende schering en inslag. De kunst dreigde in oppervlakkigheid onder te gaan, en daartegen was het, dat Schumann en zijne vrienden met jeugdige geestdrift wilden ijveren. Hun doel was: de waardeering der meesterwerken van den ouden tijd levendig te houden, den nadeeligen invloed der meestal onbeduidende muzikale producten van den jongstverloopen tijd op het groote publiek krachteloos te maken, en een beteren tijd te helpen voorbereiden

door voor jonge, vooruitstrevende talenten het pad te effenen.

Doch er was nog meer. Deze jonge kunstenaars waren ook verbitterd over de flauwe, nietszeggende kunstcritiek van dien tijd, voornamelijk vertegenwoordigd door de toenmalige *Allgemeine Musikalische Zeitung* onder redactie van G.W. Fink. Dit blad, dat toen het meeste aanzien en den meesten invloed had, meende onpartijdigheid te toonen, door bij het voortreffelijke den nadruk te leggen op de enkele schaduwzijden en daarentegen bij het middelmatige en oppervlakkige alleen de weinige lichtzijden te laten uitkomen.

Door dit omlaagschroeven aan den eenen kant en opvijzelen aan den anderen kant kwam men tot een *niveau*, dat het standpunt der redactie ten opzichte van den kring van lezers van het blad al zeer gemakkelijk maakte doch bij hen, die een hooger idee van de kunst hadden, een alleronaangenaamsten indruk maakte. Bij de kunstenaars van naam uit die dagen, zooals Mendelssohn, Marschner, Reissiger, stond het blad zeer slecht aangeschreven. Eerstgenoemde liet zich daarover nog jaren later uit, toen hij van het muzikale publiek in Berlijn zeide: ‘Dit publiek doet evenals de vroegere redacteur Fink in zijn tijdschrift. Het weet bij het voortreffelijke een gebrekkige zijde in het licht te stellen en het knoeiwerk niet zonder verdiensten te vinden. Niets kan mij meer verdrieten dan dit; elke blaam op het voortreffelijke geworpen en elke aanmoediging van het geknoei maken op mij altijd den indruk, alsof iemand mij persoonlijk beleedigt.’

De erkenning van dit flauwe standpunt der critiek was niet een van de minste redenen, welke de jonge kunstenaars deden besluiten, een zelfstandig, onafhankelijk kunstorgaan te stichten. Hun was het om *karakter* te doen. Toen Schumann de medewerking van iemand uit Bremen als correspondent verzocht, schreef hij hem: ‘Zijt gij nog de oude, d.w.z. iemand, die met vreugde al het edele in de kunst ondersteunt, zoo gelooven wij er goed aan te doen, wanneer wij u verzoeken ons daartoe Uwe medewerking te verleenen. Gij leeft in zoodanige omstandigheden, dat gij streng en zonder aanzien des persoons Uw oordeel kunt uitspreken, en dat zijn juist degenen, die wij gaarne willen hebben.’

Alleen de verheffing der kunst beoogde Schumann met zijn tijdschrift, en daarbij ging bij hem de zaak vóór den persoon.

Waar hij van dat standpunt uit niet prijzen kon, schroomde hij niet, rondweg zijn meening te zeggen, ofschoon hij zich het gelukkigst gevoelde, wanneer hij met lof over iets kon spreken en kon aanmoedigen. Want de grondtrek van zijn critiek was ‘welwillendheid.’ Aan een zijner vrienden schreef hij, dat het hem leed deed, wanneer hij zich ongunstig moest uitlaten over hetgeen hij energisch meende te moeten verwerpen. ‘Wist gij - zeide hij bij die gelegenheid - met welk een tegenzin ik een zoo miserabele compositie onder handen neem, dan zoudt ge medelijden met mij hebben.’

Wat nu in het algemeen Schumann's geschriften betreft, moet men het niet zoo opvatten, alsof hij daarin de grondbeginselen wilde uiteenzetten, waarnaar hij als componist handelde. Hij streed met woord en daad tegen het oppervlakkige en geestelooze der muzikale producten van zijn tijd en moedigde de jongeren aan, wanneer zij in hunne werken blijk gaven van degelijkheid en vooruitstreven; maar van een nieuwe richting, van een omverwerpingstheorie was bij hem geen sprake en hij behoefde die dus niet duidelijk te maken of te verdedigen. Ook was hij in zijne geschriften over het algemeen niet critisch in den eigenlijken zin van het woord, maar, evenals in zijn arbeid als toonkunstenaar, meer productief. Wanneer hij zich over composities of andere muzikale onderwerpen uitliet, gaf hij meestal daarover zijn beschouwingen niet als man van het vak maar deed dit op de hem eigen poëtisch-phantastische wijze en dichtte als het ware het onderwerp, dat hij te behandelen had, nog eens op zijn manier na.

Slechts een tiental jaren heeft Schumann aan het hoofd gestaan van zijn tijdschrift. Door menige onaangename ervaring kreeg hij betrekkelijk al spoedig een hekel aan het ambt van redacteur, doch meer nog zal zijne toenemende onverschilligheid voor zijn tijdschrift haar oorzaak gevonden hebben in een verlangen om zich geheel en ongestoord aan het componeeren te kunnen wijden.

In 1844, kort vóór zijn verhuizing naar Dresden, legde Schumann de redactie van het blad neder. Zij ging toen over op Oswald Lorenz en daarna (10 Januari 1845) op Dr. Franz Brendel. Onder diens leiding werd het tijdschrift later het orgaan voor de aanhangers van Wagner.

De litteraire werkzaamheid van Schumann gedurende het tijd-

vak van zijn redacteurschap heeft allerminst invloed gehad op de scheppende kracht van den toonkunstenaar. Integendeel, in dit tijdvak heeft deze zich het gelukkigst en krachtigst geopenbaard. In zijne latere werken moge hij zich meer meester in den vorm getoond hebben, wat frischheid en oorspronkelijkheid betreft spannen de werken uit deze periode de kroon. En dit ligt zeker voor een niet gering deel hieraan, dat hij zich bij deze werken grootendeels bewoog op een terrein, dat met de eigenaardigheid van zijn talent en van zijn wezen het meest strookte.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

25 Juni 1906.

Na een driemaandsch debat heeft de Kamer het wetsontwerp omtrent het arbeidscontract afgehandeld, terwijl de eindstemming na de zoogenaamde tweede lezing aan het eind dezer week zal plaats hebben. De discussiën mogen van tijd tot tijd gerekt zijn, zij mogen somwijlen te zeer zijn afgedaald tot in zeer ondergeschikte bijzonderheden, over het algemeen kan men tevreden zijn, wanneer, bij de behandeling van een groote wet, tot geen lager peil van betoogtrant wordt gedaald. Er waren zelfs in de laatste weken oogenblikken, waarin de discussie een vlucht nam als in den regel alleen de hooge politiek vermag te geven. Geen wonder, de *werkstaking* en het *staangeld* kwamen in behandeling. Daarin lag het politieke moment van het wetsvoorstel. De agitatie, die buiten de Kamer door de sociaal-democraten tegen het ontwerp was op touw gezet, meende aan de regeling van deze onderwerpen haar kracht te ontleenen. De woorden, die telkens in de brallende manifesten werden vernomen: ‘Knevelarij van den arbeider’, moesten in de artikelen omtrent staking en staangeld hun rechtvaardiging vinden.

Een regeling van de gevolgen der werkstaking wenschte het ontwerp met opzet niet uitdrukkelijk te geven. Deed men dit, men zou onderscheid moeten maken tusschen geoorloofde en ongeoorloofde werkstakingen. En al hebben zich nu in de laatste jaren in verschillende landen stakingen voorgedaan, die zich verheugden in de sympathie van de meerderheid des volks, het is nog nergens gelukt, in de wet neer te leggen de beginselen, die bij het oordeel over een staking den doorslag moeten geven. De

socialistische minister Millerand heeft een wetsontwerp omtrent de ‘grèves’ ingediend, dat bij alle waardeering, die zijn pogen verdient, toch tevens den uitroep: ‘onmogelijk’ ontlokt aan al wie het bestudeert; twee andere fransche afgevaardigden, de heeren De Rudelle en Constans hebben een gewijzigde oplossing beproefd, doch ook dezen mogen niet het genoegen smaken den steen der wijzen te hebben gevonden.

Zoo deed de nederlandsche ontwerper verstandig zich te spiegelen aan het voorbeeld, dat anderen hem hadden gegeven. Bij het standpunt, dat hij ten aanzien van de werkstaking innam, kon hij dit te gereeder doen, omdat bij een juiste uitlegging de wet het vraagstuk een heel eind tegemoet treedt. Staking - zonder inachtneming van den opzeggingstermijn - is op zich zelf in den regel geen beëindiging van het contract. Dit is nu zoo herhaaldelijk en uitdrukkelijk in de debatten gezegd, dat de rechtspraak zich daaraan nu waarschijnlijk wel zal houden. Maar staking kan den werkgever een *dringende* reden geven om het contract op staanden voet op te zeggen. En indien de rechter die opzegging billijkt is de arbeider verplicht tot een schadeloosstelling, die, gelijk aan het loon gedurende den opzeggingstermijn, in den regel niet meer is dan het loon van een week. Ziehier echter de gelegenheid gegeven tot beoordeeling van elk geval door den rechter. Deze *behoeft* niet in iedere staking een reden tot wegzending te zien. Acht hij haar zóo geoorloofd, dat hij in het gedrag van den werkgever de oorzaak niet alleen, maar ook de rechtvaardiging van de handelwijze van den arbeider gelegen acht, dan zal hij zelfs den werkgever, die binnentijds een eind maakte aan de overeenkomst, tot schadevergoeding veroordeelen.

Men kan van oordeel zijn, van het standpunt van den arbeider, dat deze regeling nog niet in alles aan zijn wenschen tegemoet komt, tot een groot politiek tournooi met als inzet: ‘de vrijheid van de werkstaking’ leent zij zich niet. Een staatsman moet echter niet *te* nuchter zijn, vooral niet, wanneer hij de groote polemische talenten van den heer Troelstra bezit. De leider der sociaal-democraten heeft in een van die forsche aanvallen, die hij van tijd tot tijd kan doen, niet alleen beweerd, dat deze regeling de vrije, onbelemmerde werkstaking te na kwam, maar tevens getracht de fouten, die zijn partijgenoot Tak bij den

aanvang der discussiën over het wetsontwerp had gemaakt, ongedaan te maken. De heer Troelstra waagde den aanval tegen Mr. Drucker en beschuldigde op zijn beurt den voorzitter der commissie van rapporteurs van verkeerd citeeren. De aanval was onbillijk, de inhoud van het betoog van den afgevaardigde van Amsterdam III, ontdaan van alle vuurwerk en effectbejag, zwak, maar toch deed hij zich in deze rede kennen als een parlementariër van den eersten rang. De heer Drucker sloeg den aanval af met die zekerheid, die hem in alles gedurende deze lange discussiën heeft gekenmerkt, maar de vorm der redevoering van Mr. Troelstra ontlokte ook den groningschen afgevaardigde een woord van hulde. ‘Het agitatie-comité had eerder u als leider moeten hebben’, aldus de heer Drucker. In deze ironie lag de erkenning van het polemisch talent van den tegenstander.

En toch, innerlijk was het stelsel van dien tegenstander buitengemeen zwak. De sociaal-democraten wilden bij geen enkele werkstaking den werkgever recht op schadevergoeding toestaan. Maar tegelijkertijd erkende ook hun leider, dat er werkstakingen voorkomen, die, hoe *arbeiterfreundlich* de beoordeelaar ook moge zijn, door niemand als verdedigbaar worden beschouwd; met name geldt dit van een staking, die strijdt met een eenmaal gesloten collectieve arbeidsovereenkomst. Zwak was dan ook de bewering van Mr. Troelstra, dat dan maar de ‘enkele’ kwaden moeten profiteeren met de goeden, liever dan dat de goeden moeten lijden met de kwaden.

Er ware een middel geweest om aan deze uitersten te ontkomen; het was belichaamd in een amendement door den heer Limburg, mede namens sommige zijner partijgenooten verdedigd, en dat strekte om den rechter de bevoegdheid te geven in elk speciaal geval te beoordeelen, of de billijkheid meebracht, den arbeider, die het werk had gestaakt, niet tot schadevergoeding te veroordeelen. Al ware dan volgens 's rechters oordeel opzegging van de overeenkomst door den werkgever volkomen geoorloofd, dat oordeel kon tevens behelzen, dat de rechter verder niet wilde gaan door nog daarenboven den werkgever schadevergoeding te verleenen. De voorstellers zagen in hun denkbeeld een middel èn om, zonder de werkstaking in haar geheel in de wet te regelen, toch de gelegenheid te openen tot vrije ontwikkeling van dit leerstuk, èn om de rechtspraak gelijken tred te laten houden met

den voortgang van de vakbeweging. Wanneer men van den rechter *sociaal* recht wil ontvangen, moet men hem de gelegenheid geven zijn socialen zin te sterken, mee te leven met hetgeen aan nieuwe ideeën, aan frissche evolutie in de maatschappij ontluikt, niet hem sluiten binnen de enge grenzen van scherpgetrokken wetsregelen. Het mocht niet baten; de meerderheid der Kamer wilde den rechter deze practische bevoegdheid niet verleenen. Het voorstel viel met 51 tegen 24 stemmen.

En toen kwam het staangeld. Wie zich herinnert, hoe er alarm is geblazen langs de geheele sociaal-democratische linie over het schandelijke van de bepalingen, die staangeld veroorloven, moet verstomd hebben gestaan, toen hij de discussie zag verloopen in het zand. De heer Troelstra, lang niet zoo op dreef als bij het vraagstuk van werkstaking en opzeggingstermijnen, hield wel een lange rede om aan te toonen, dat het toelaten van staangeld was onzedelijk; hij trachtte wel bij voorbaat de verdediging, die hierin moest bestaan, dat het ontwerp het staangeld beperkte en dus den toestand van den arbeider ook op dit punt verbeterde, uit het veld te slaan door vol te houden, dat het kwaad voornamelijk school in het feit, dat het nu de wetgever was, die de gehate instelling uitdrukkelijk erkende, - alsof de werkgevers een wenk van den wetgever noodig hadden om het in te voeren! - maar tegen de argumenten van den heer Drucker vermocht hij niet veel in te brengen. De groningsche afgevaardigde wees hem op de mogelijkheid om, werd het staangeld verboden, door uitbreiding van het thans reeds bestaande stelsel van cauties, den arbeider in veel sterker mate in zijn vrijheid te belemmeren dan ooit door het staangeld kon geschieden. En toen hij er bijvoegde, dat de leider der belgische sociaal-democraten, de heer VanderVelde, het staangeld aannemelijk had geacht en men dus verbaasd mocht staan over den geringen *esprit de suite* bij de ‘Genossen’ in de verschillende landen, toen was de repliek van den spreker uit Amsterdam III eerst recht zwak. Kenschetsend voor de geheele oppositie was ten slotte, dat de heer Troelstra zelf voor het artikel stemde!

Hiermede was de laatste slag gestreden. Althans, zoo scheen het. Maar in de politieke atmosfeer op het Binnenhof doen zich plotselinge, vooruit niet te berekenen, verrassingen voor. Het was bekend, dat de sociaal-democraten een poging wilden wagen om bij de

rechtspraak het leeken-element meer tot zijn recht te doen komen dan in het wetsontwerp was geschied. Dát veroorzaakte ook niet de minste emotie. Het amendement-Schaper strekte slechts om den kantonrechter te geven *adviseerende* bijzitters, die geen beslissing konden geven. Het amendement stelde zich dus op het standpunt, dat de Grondwet de eigenlijke rechtspraak door leeken verbiedt. Maar toen was het voor den minister en de heeren Janssen en Limburg niet moeilijk de onuitvoerbaarheid en daarmee de onhoudbaarheid van het amendement aan te toonen. De voorstellers zagen dit zelf in en namen het amendement terug om het om te zetten in een motie.

De plotselinge storm ontstond echter bij het zoo onschuldig schijnend onderwerp der kostelooze procedure. Arbeiders - aldus het ontwerp, - die vier gulden per dag of minder verdienen, zouden van rechtswege kosteloos mogen procedeeren, werkgevers behoefden nog een bewijs van onvermogen. De heer Okma stelde voor, de beide partijen in deze gevallen gelijk te stellen. Een armenrecht voor de rijken, zooals de minister het zeer ter snede noemde, want welke reden is er een schatrijken werkgever kosteloos te laten procedeeren alleen, omdat zijn tegenpartij vier gulden daags verdient? De rechterzijde dacht er anders over en steunde met alle macht en alle hartstochtelijkheid, waarover de heer Lohman beschikt, het voorstel-Okma. Bij de eerste te nemen vesting, de procedure bij verzoekschrift, werd het pleit door den heer Okma gewonnen. Toen diende de heer Limburg plotseling een amendement in, dat door de heeren Lucasse en Sasse van Ysselt was ingetrokken en dat van *beide* partijen een bewijs van onvermogen eischte. Dat voorstel maakte de minister den volgenden morgen tot het zijne en daarover werd gestreden als gold het een nieuwe kieswet. De heeren Lohman en Troelstra gaven elkander in hartstochtelijkheid niets toe. Links tegen rechts, met één uitzondering, was de stemming; het voorstel-Okma was verworpen. Bij beide partijen gold een niet uitgesproken motief: het staangeld zou grooter beteekenis krijgen, daarover te procedeeren zou voor den werkgever meer ‘loonend’ zijn, indien hij altijd kosteloos kon procedeeren. Dat *zeide* men noch rechts noch links, maar men voelde het aan beide zijden.

De Kamer heeft flink gewerkt; een stuk arbeid is uit haar

handen gekomen, dat technisch in hoofdzaak voortreffelijk is. Dat de debatten bleven in het goede spoor, dat het ontwerp technisch niet werd bedorven, is voor het grootste gedeelte te danken aan de uitnemende leiding, die door de altijd heldere, sobere en volledige uiteenzetting van den heer Drucker werd gegegeven. *Bene meritus de patria*. Maar ook van den minister valt te getuigen, dat hij de afmattende campagne glansrijk heeft doorstaan.

De nog te houden eindstemming zal niet twijfelachtig zijn.

Slechts rijst nog de vraag, hoe twee groepen der Kamer hun stem zullen uitbrengen: de groep-Troelstra en de groep-Lohman. Dit ligt nog verborgen in de schoot der goden.

De Kamer heeft, onder de behandeling van het arbeidscontract door, nog een klein pittig waterstaats-intermezzo doorleefd. De overstrooming in Zeeland deed de regeering komen met een spoedwetje tot het verleenen van een subsidie van niet minder dan twee en een halve ton voor de bedijking van den polder RillandBath. Onder leiding van den heer Lely groepeerde zich hiertegen een sterk verzet. Het ging om het spel, niet om de knikkers. De heer Lely, vader van de waterstaatswet van 1900, betoogde, dat de regeering die wet vrij wel tot scheurpapier maakte. Immers zij liet haar buiten toepassing, terwijl die wet juist den weg aangaf, dien men had moeten inslaan. In een geval als hier aanwezig was, aldus de heer Lely in een meesterlijk betoog, dat deed denken aan de pleitrede van een coryphee der balie, had de regeering de Gedeputeerde Staten moeten *gelasten* het werk te maken, waarvoor zij thans subsidie vroeg. Waren zij blijven weigeren, de wet heeft ook hierin voorzien. Thans schiep men een betreurenswaardig antecedent.

De verdediging van den heer Veegens, die voor zijn afwezigen collega Kraus de kastanjes uit het vuur moest halen, was knap en toch inwendig zwak. De staatsrechtelijke bezwaren van den heer Lely waren nu eenmaal niet weg te redeneeren. Het ontwerp werd aangenomen, maar het was een Pyrrhus-overwinning: 42 stemmen tegen 37, en bijna alle politieke vrienden der regeering in de oppositie!

Nog één week politiek. Dan komt ook over de Kamer de jaarlijksche zomerrust; zij is wèl verdiend.

Brieven van Geel. 1836-1846.

Inleiding.

De zestien brieven van Geel aan de Gids-redactie en Potgieter[1)], die deel uitmaken van het Potgieter-archief te Amsterdam, mogen niet langer in het donker blijven; hun tijd om het licht te zien, is gekomen. Behalve Geel's meening over het streven van de Gids en het werk zijner redacteuren, geven de brieven antwoord op enkele vragen die de Beets-litteratuur van de laatste jaren bij ons deed rijzen, dan weer sluiten zij zich nauw aan bij de correspondentie van Geel met Bakhuizen van den Brink, onlangs door Mr. S. Muller Fzn. gepubliceerd. Nog drie brieven, die zich in gezelschap der bovengenoemde niet vreemd zullen voelen, vinden hier eene plaats: één van Geel aan Holtrop[2)], waarin uitvoerig wordt behandeld het 1ste nommer van het *Driemaandelijksch Tijdschrift*, opgericht door Holtrop en anderen, die als zoovelen trachtten een nieuwen weg te banen voor de litteraire kritiek - een weg intusschen die ook spoedig weer doodliep; twee van Geel aan Bakhuizen van den Brink uit het jaar 1841, waarvan één de anti-kritiek bevat op eene recensie door Bakhuizen[3)] in de Gids gele-

1) Groenewegen heeft in zijn werk over Potgieter enkele gedeelten uit deze brieven aangehaald.
2) J.W. Holtrop. Van 1838-1868 was hij Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. De brief is eigendom van de Leidsche Bibliotheek.
3) Mr. S. Muller Fzn., onder wien deze brieven tijdelijk berustten, zou ze gevoegd hebben bij zijne belangrijke publicatie, zoo daardoor niet zijn plan, alleen Bakhuizen's correspondentie tijdens diens ballingschap uit te geven, verstoord ware geworden.

verd, de andere, hoewel grootendeels van intiemen aard, toch, als gericht aan een mederedacteur van het Tijdschrift, hier niet misplaatst is.

Ik breng hierbij mijn welgemeenden dank aan de heeren bibliothecarissen Burger en De Vries, en aan Mr. S. Muller Fzn., die mij tot deze publicatie in staat hebben gesteld.

In Geel's *Gesprek over Poëzie en Arbeid*, door den schrijver met zekeren Melissus gehouden, terwijl zij op een der Leidsche buitensingels op een bankje zitten, brengt eene karakteristieke opmerking van een nabijzijnden peuëraar hen op de vraag, of men uit een gezegde van iemand diens karakter zou kunnen opmaken. Geel meent van ja, en zal door Melissus, die er weinig geloof aan hecht, op de proef worden gesteld. Melissus galmt uit: ‘Soldats! Souvenez-vous que du haut de ces Pyramides quarante siècles vous regardent.’ Plaats, tijd en omstandigheden weet Geel met vrij groote zekerheid te bepalen. Het ‘Soldats!’ wijst op een toespraak tot een leger, de pyramiden duiden op Egypte, en de juiste kennis dier veertig eeuwen maken ontwijfelbaar dat de woorden na de hieroglyphische ontdekkingen van Champollion gesproken zijn. Maar dàn - zit hij vast. Als het met de chronologie maar overeenkwam, zou hij overtuigd zijn dat een rhetor uit de Aziatische school die woorden had uitgeroepen. Melissus lacht. ‘Nu, lach maar zoo niet!’ zei Geel, ‘het is bombast, en er ligt in die woorden dezelfde verwaande domheid, die men bij die rhetoren vond.’ Melissus schaterde. Dan gaat de schrijver bewijzen dat het bombast is - het zijn fraai klinkende woorden zonder zin. Hoe hij ook de meening van den spreker tracht te verklaren, het is en blijft bombast, en domme bombast bovendien. De soldaten kunnen het maar ten deele verstaan hebben - de verder verwijderden zullen in de waan gebracht zijn dat een aanval op de Pyramiden bevolen werd - groote verwarring moet het gevolg zijn geweest. ‘Melissus gierde zoo onbedaard, dat hij dreigde achterover van de bank te vallen. Met één been in de hoogte, riep hij: ‘Het was Napoleon, vóór den luisterrijken veldslag van de Pyramiden! en de Franschen hebben die aanspraak bewonderd als een model van poëtische krijgs-bevelhebbers-welsprekendheid!’

Een karakteristiek staaltje van Geel's wijze van kritiseeren en

van het voorwerp zijner kritiek tevens. Het vooroordeel in zijne verwaandheid aan de kaak gesteld; het vooroordeel, niet geschokt in het geloof aan zichzelf, wanneer het eigen oordeel, op onderzoek steunend, van het zijne geheel afwijkt - alleen maar onbekwaam van het lachen over diè mate van domheid in zijne tegenpartij.

Diezelfde kritiek bedoelde ook het jonge Holland, dat zich onder leiding van Potgieter en Bakhuizen van den Brink in de Gids zou gaan uitspreken; hun eigen, eerlijk, weloverwogen oordeel zouden zij stellen tegenover de sleurkritiek der talrijke vaderlandsche tijdschriften. Toen den eersten Januari 1837 de Gids zich kwam aanbieden bij mannen van smaak, met het verzoek hem welgezind te willen volgen en steunen, meldde hij zich ook aan bij Geel. Niet dadelijk gaf deze zijn vertrouwen; pas langzamerhand, toen hij meende te zien dat de Gids den goeden weg insloeg, sloot hij zich nu en dan bij hem aan. Korte recensies zond Geel in, en ééns, toen de redactie in moeilijkheid zat, kwam zij bij hem om raad. De classicus Geel, een geslacht ouder dan de generatie die zich in de Gids uitte, verwierf zich door zijn rijp inzicht en talent de positie van eenen Nestor te midden van het jonge letterkundige Holland.

Classicus was Geel; sinds 1822 bracht hij als Bibliothecaris te Leiden zijne dagen door te midden van boeken en perkamenten. De zoete, muffige geur van ongerepten ouderdom sloeg hem tegen als hij Anecdota van Hemsterhuis, of de Scholia van Ruhnkenius uit het stof te voorschijn haalde om ze in het licht te zenden. Bake en Hamaker, de een Graecus, de ander Orientalist, waren zijne vrienden en eenzelfde liefde voor de schoonheid der Ouden weefde den band, die hem aan Cobet en Bakhuizen van den Brink zou gaan hechten. Maar Geel was veelzijdig; een druk verkeer met de litteratuur der Germaansche landen, ook van Spanje en Italië, wisselde den omgang met zijne beminde Grieken af. Voor zijn geest breidde zich gaandeweg een veld van litteraire schoonheid uit, waarin het oude bloeide naast het nieuwere, het romantische naast het klassieke, door geen wallen of diepten gescheiden. In de voorrede van zijnen arbeid op *Grieksch* terrein, de uitgave van den *Olympikos* van Dio Chrysostomus, gedenkt Geel de wording van zijn fraai *Nederlandsch* opstel: '*Gesprek op den Drachenfels*.' In dat Gesprek zelf, met Diocles en Charinus gehouden, ziet hij

één voor één zijn pogingen mislukken om door een definitie romantiek af te palen van klassiek. Als zij bijna den kruin van den Drachenfels hebben bereikt en een heerlijk panorama genieten, dan roept Geel's positie het beeld voor hem op van den kunstenaar, die zijn standpunt hoog boven de voorwerpen heeft gekozen, zoodat hij deze overzien en er algemeene begrippen uit abstraheeren kan. Is het niet de klassieke kunstenaar, die zijn standpunt zoo hoog kiest? Toch denkt Geel hier aan Byron en diens *Childe Harold*. Op die veelzijdige litteratuurkennis was Geel's critiek van litterairaesthetische begrippen gegrond.

Toen de Gids verscheen, was er van den Nederlandschen arbeid van Geel nog maar weinig gedrukt: het *Gesprek op den Drachenfels*, en het *Lof der Proza*, in 1830 te Utrecht voorgedragen. Maar hij had verhandeld! De Maatschappijen van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, van Letterkunde, van wat niet al, hadden Geel, den philoloog, tot lid gekozen; met zijn toetreden verplichtte Geel zich tot het vervullen van een aantal spreekbeurten. Voor hem, wiens kinderstappen gestaan hadden in de 18de eeuw, was dat een zeer natuurlijke plicht. Maar toch ééns, als hij staat tegenover zijne toehoorders, lacht hij zichzelf en het publiek uit - want de tijd der verhandelingen achtte hij voorbij. Hij bezwaart den redenaar en de toehoorders met een zóó groot stel van wederzijdsche plichten, opdat de spreker nog zal kunnen voldoen aan de eischen, waaraan de redenaar in de oudheid uit den aard der zaak voldeed, om n.l. op zijn tijd te onderwijzen, te onderhouden, of te vermaken, dat de toehoorders ten deele misschien dien last van plichten nooit aanvaard hebben en de blijde herinnering aan deze geestige voordracht *Over de Plichten van den Toehoorder* door geen andere meer hebben laten uitwisschen. Maar Geel zelf ging door met verhandelen. - Als lid van zooveel Genootschappen moest hij prijsvragen stellen; in zijn *Tafelgesprekken over Zaken van groot gewicht* spot hij niet alleen met den prijsvrager, die in de theoretische bombast zijner vraag de holheid van zijnen geest verraadt, maar hij trekt er ook het nut van goed gestelde prijsvragen in twijfel. De humor van Geel, die hem om zijn eigen handelingen kon doen lachen, zonder dat hij ze daarom afkeurde, was zeker schuld dat zijne kritiek, die van den nieuwen tijd was, in den verouderenden verhandelingenvorm bleef gegoten.

Maar het geestige en nieuwe van den inhoud lokte ook de jongeren, die zelf naar andere vormen streefden, wel naar de zaal waar Geel zou spreken, en op het tijdstip van het verschijnen van de Gids waren zijne denkbeelden redacteur en medearbeiders zeker bekend, al was *Onderzoek en Phantasie* toen nog niet uitgegeven.

Hasebroek had de meeste opstellen van Geel door mondelinge voordracht leeren kennen, schreef hij begin '38 aan Potgieter, en in dienzelfden brief herdenkt hij met innig genoegen de wijze van voordragen: ‘In zekere voorlezing, ik weet niet meer welke, had hij de opgeblazenheid van den dichterlijken bombast willen schilderen. Hij deed dit met zeer levendige gebaren. Veronderstel dat hij gezegd hebbe: maar welhaast verheft zich de dichterlijke stijl en licht de voeten van de aarde, hij heft zich op hooger en hooger, en stijgt, en klimt totdat hij in de wolken verdwijnt. Gij verbeeldt u hierbij zijn gesticulatie. Hierop neemt hij zijn zakdoek, snuit bedaard den neus en nu, eer hij tot een nieuw stuk overgaat, ziet hij nog eens met een komiek gezicht naar boven, het hoofd links of rechts wendende en met het oog pinkende of hij iets van den zwevende ontdekken kan. Gij ziet het effect van deze uitvoering op de vergadering. Ex ungue leonem.’[1)]

Beets uit zijn spijt aan Potgieter, dat hij eene voordracht niet heeft kunnen bijwonen: ‘Geel heeft hier onlangs eene verhandeling over den stijl gehouden, die 't mij zeer grieft niet gehoord te hebben. Men vertelt er allerlei geestigheden uit; onder anderen eene verdeeling der verschillende schrijfgenres naar de karakters der menschen met voorbeelden opgehelderd. Zoo had hij den goêlijken, den voorzichtigen, en den knorrigen stijl. Siegenbeek en Tydeman waren zeer zichtbaar, schoon zij 't mogelijk zelf niet dachten. Kon men zoo iets uit Geel's handen krijgen en b.v. in den Gids plaatsen! Maar ik geloof niet dat hij 't zou willen. 't Is ongelukkig dat in ons land zoo veel prullen worden uitgegeven en zoo veel goeds en portefeuille blijft.’

Bakhuizen van den Brink heeft eenige jaren in Leiden gestudeerd; zou ook hij niet een enkele maal naar Geel zijn gaan luisteren, naar den intiemen vriend van zijn vereerden leermeester Bake?

1) Mijne aanhalingen uit brieven van Hasebroek en een brief van Beets zijn ontleend aan onuitgegeven brieven uit het Potgieterarchief.

Kritisch waren al zijne verhandelingen; Geel gaf erin kritiek van zijn tijd, voor zoover die zich openbaarde in de instellingen van het letterkundig leven, in de kunst zelve en vooral in de litteraire begrippen. Er was zooveel dat verdiende afgebroken te worden - de scherpzinnige waarnemer kon er niet langs gaan zonder mede een flinken duw te geven. Van absolute begrippen in het gebied van den smaak toonde Geel de onhoudbaarheid aan. Ik denk allereerst aan dat rijke opstel over *Het Eenvoudige*, waar tegenover de definitie: 'Het Eenvoudige is natuur', ons een ander criterium wordt gegeven ter beoordeeling van wat eenvoudig is: de verhouding van den kunstenaar tot zijne schepping. Dan zal blijken dat de gedachtenzware poëzie van Bilderdijk en Schiller's schepselen van weeldige verbeelding gelijk zijn door beider innerlijken eenvoud en daarin overeenkomen met het werk van Hesiodus, wiens nuchtere ziel nog niet anders had kunnen voortbrengen dan 'wat het ongeoefendst verstand begrijpen moet.' Aesthetische begrippen zijn betrekkelijk - de onjuistheid van absolute uitspraken blijkt, zoodra men ze aan de wereld der verschijnselen toetst. Tegenover die kritiek kon Geel geen nieuwe stellingen geven. Ik geloof niet dat hij haar bestaan op het terrein van den smaak erkende. De ervaring leerde ze niet en zijn geest was te weinig speculatief om zelf een nieuw systeem te bouwen - het zou onder zijn eigen kritiek onmiddellijk weer instorten. Dat uitsluitend kritische van Geel heeft Hasebroek verbijsterd. In een brief aan Potgieter schreef hij:

'Vooruitgang!

Maar, mijn lieve vriend! waar ligt die? ten Noorden, ten Zuiden, ten Oosten, ten Westen? Ik zie naar den hemel, en zie niets!

Uw Geel is een uitmuntende afbreker, ik geef het toe, evenals Nisard in Frankrijk, hij heeft zijn werk voortreffelijk verricht: er staat geen steen meer, geen enkele steen: maar och, mijnheer Geel! nu een woordje, een klein woordje over het gebouw, dat in de plaats moet komen?

Moet het zóó zijn?

Neen.

Zoo dan?

Neen.

Derhalve zoo?

Ook niet.

Hoe dan?

In een stijl van vooruitgang.

En met dit woord keert het manneken zich om en drentelt met de handtjens, als hij pleegt, in den zak, weg. Ja, wel heeft hij de handtjens in den zak!'

Maar Geel gaf ook iets positiefs: zijn proza en de compositie zijner opstellen. Hij gaf zijne kritische *Scheppingen*, die Potgieter met Geelzucht besmetten. In zijn proza maakte Geel waar het eenig axioma, dat hij erkende: le style c'est l'homme. De gevoeligheid voor elke nuance, door het scherp zien en veelzijdig onderzoeken ontwikkeld, de vlugheid van zijne zielebeweging die hem onmiddellijk deed reageeren op elke innerlijke gewaarwording en die uit de buitenwereld, uitten zich in Geel's levendigen, rijk genuanceerden stijl. En hoewel hij verhandelingen hield, kende hij geen redekunstigen schrijftrant: 'Men neemt een *redekunstigen stijl* aan, dat is, een 'verzameling van woorden, - doch ik zal er niets meer van zeggen, omdat ik eigenlijk nog niet weet wat het is.'

De straks volgende brieven brengen ons Geel vóóral in zijne relatie met Potgieter en Bakhuizen van den Brink. Den laatste kende hij reeds door diens studiejaren te Leiden, tusschen '31 en '34. Geel's betrekking tot Potgieter ontstond pas door zijne belangstelling in de Gids. Zijn invloed was groot: Van den Brink verklaarde zijn vriend Potgieter tot een lijder aan Geelzucht, en in een klein briefje zuchtte hij over zichzelf: 'O, die Geelzucht!'[1] In het concept[2] van een herinneringswoord, door Van den Brink voor den Spectator opgesteld, na Geel's dood, schreef hij o.a.: 'Geel staat op het oogenblik voor mijne verbeelding, zooals hij in de beste jaren zijns levens was. Ik schreef toen zoo als heden, naar mijne innigste overtuiging; maar telkens onder het schrijven kwam bij mij op: "Wat zal Geel er van zeggen." Het was een invloed, waaronder ik onwillekeurig boog en de beste(n) dergenen

1) In een der vele snipperbriefjes van Bakhuizen van den Brink aan Potgieter, uit de eerste jaren van de Gids.

2) Het handschrift behoort aan de Univ. Bibliotheek te Amsterdam - het bestaat uit een half quartovel, tot onderaan vol geschreven. Midden in een zin eindigt het stuk. In den Spectator is het nooit verschenen.

met wie (ik) in aanraking was.'[1] Geel op zijn beurt zag door hunne praestatiën den eersten stoot aan den vooruitgang onzer litteratuur gegeven. Potgieter stuwde haar voort door de kracht van zijne prozakunst, later meer nog door de poëzie - Bakhuizen van den Brink was degeen uit wiens zuiver oordeel, door diep inzicht in het wezen van wetenschap en kunst, en een ruimen blik over beider terrein gewaarborgd, een krachtige invloed zou voortkomen om den voortgang in goede baan te houden. Door zijn aanleg en door de klassieke vorming van zijn geest, was Van den Brink méér nog Geel's man. Als deze straks heeft te kiezen tusschen beiden, dan schaart hij zich aan de zijde van Van den Brink - de brieven zullen ervan vertellen.

Nog een der jongeren roepen de brieven voor onzen geest op: Beets, van wiens gelukkigen aanleg Geel veel verwachting had. Er staat een artikel van Geel in het Journal de la Haye[2], waarin hij zich o.a. sceptisch uitliet over de kansen van onze litteraire kunst om tot origineelen bloei te komen. De drie beschaafde naburen, die ons landje insluiten, maakten oorspronkelijkheid haast onmogelijk - en in haar vlucht werd onze kunst belemmerd door de verplichting tegenover een groot historisch verleden, in welker verheerlijking zij was blijven steken. Maar - Bilderdijk was eene uitzondering geweest en 'nous voyons de loin des talens précoces se former et nous promettre de nouvelles exceptions. Attendons ce qui en deviendra, pourvu que la nation les encourage *avec discrétion*, et qu'une critique bienveillante, mais éclairée et sévère, accompagne leurs pas chancelans.' Zou Geel hier niet aan Beets hebben gedacht? Die welwillende maar strenge kritiek had hij op het werk van Beets geoefend - *José* en de *Maskerade* had hij begroet in de Konst- en Letterbode - over *Kuser* weidde hij uit in den straks volgenden brief aan Holtrop. Geen ander talent had Geel toen nog aangegrepen - hij achtte Beets' gaven de moeite om ze te beoordeelen waard. Maar persoonlijke sympathie was er niet veel; daardoor kon eene minder tactvolle kritiek van Geel volslagen verwijdering tusschen hen beiden brengen. Ik doel op de

1) In Van den Brink's handschrift, dat niet gecorrigeerd is, staat geschreven: 'die met wien in aanraking was.'
2) In 't Journal de la Haye van 15 Dec. '37.

kritiek van *Vooruitgang*. Om de toespelingen daarop in de volgende brieven begrijpelijk te maken, wil ik over die beoordeeling en de gevolgen ervan hier nog spreken.

In de Mengelingen van de Gids, 1837, N°. 10, stond een artikel van Hildebrand, dat *Vooruitgang* heette, maar inderdaad eene diepe zucht was over den Vooruitgang in de Wetenschappen, die het wonderbaarlijke in natuur en historie ging opheffen door de verklaring der verschijnselen uit hunne oorzaak, en die in de kinderboeken de sprookjeswereld voor de werkelijkheid deed wijken. Onmiskenbaar spreekt uit het stukje een jong enthusiast, wiens levendige ziel, met schepselen der verbeelding omringd, in ongewenschte aanraking was gekomen met de strenge wetenschap. Uit die stemming van kitteloorigheid over het wonderen wegmaaiende onderzoek, waaraan niet te ontkomen was, sloeg hij eene grap die aardig te voorschijn kwam in eenige vermakelijke bladzijden waarin hij vertoonde het recht der wetenschap te willen weerleggen. Als grap hadden die bladzijden reden van bestaan; door zijne vrienden werd zij gehuldigd: 'Den Vooruitgang van Beets hebt gij met mij toegejuicht - wat meer is in een heerlijken Weerslag[1)] beantwoord,' schreef Hasebroek aan Potgieter. Maar - natuurlijk - die grap kon zich alleen gronden in een aanleg als die van Beets, die vóóral gemoedelijk - minder wetenschappelijk was. Vanzelf, zonder dat de jeugdige doordraver er zich rekenschap van gaf, ontviel hem nu en dan een ernstig woord. Hij zelf stond er niet bij stil; maar een ander wel. Geel raapte het op en nam met een ernstig gezicht het argelooze ding mee naar huis.

In dien tijd toch was Geel bezig zijne verzamelde Verhandelingen en Opstellen voor den druk gereed te maken. *Onderzoek en Phantasie* zou de gelukkige titel zijn van het boekje, waarvan het zoeken naar de verhouding dier twee en het op zij zetten van vooroordeelen die aan eene juiste waardeering ervan in den weg stonden, de kern uitmaakte. Eene voorrede ontbrak nog, die het publiek zou moeten inleiden tot de hoofdgedachten, in het boek verwerkt. Daar verscheen Hildebrand met zijn artikel *Vooruitgang*, dat aan het Onderzoek - de bron van Geel's opgewekt levens-

1) Hasebroek doelt zeker op het driestrophig gedicht van Potgieter, getiteld 'Vooruitgang', Mengelingen van de Gids 1837, blz. 406.

inzicht - zijn goed recht wilde betwisten. Toen hoorde Geel in den geest ‘de ouverture tot zijn opera’ klinken: de terugwijzing van de Phantasie binnen beperkt terrein vanwaar zij den voortgang van het Onderzoek niet zou belemmeren.

Geel gaat dan sollen in zijne voorrede met Hildebrand's artikeltje, dat zich vol goed vertrouwen onder de menschen had begeven - in het geheel niet vermoedende dat het een belangrijke rol in het leven zou moeten spelen Maar Geel verdroot het, uit het enkele ernstig gemeende wenkje in het stuk een jong mensch te leeren kennen, die misschien zijne jonge, sterke krachten, door eene Wijze Macht geschonken om mee te werken aan den Vooruitgang, dien hij in de Bedoeling der Schepping zag, zou laten verslappen door te veel te leven in een wereld van phantasie, waarin geen inspanning werd vereischt. ‘Ik geloof onder anderen zeker dat een *diep* geloof aan die tooverwereld in de jeugd, den grond leggen kan tot een misselijke domme bekrompenheid, die niet het doel eener hoogere opvoeding van den mensch zijn kan. Ik geloof zelfs dat sommigen die kunsttermen *scepticismus*, *rationalismus*, *neologie*, zoo gedurig in den mond hebben, omdat een zeker iets, dat zij er tegenover stellen, zoo regt confortabel is, en daarbij hun boeken minder slijten, en desnoods de Academie, en de studie, en de Professoren erbij, gerust kunnen opkramen’. Hier was Geel zeer ernstig; zijn angst voor die aanstaande domme bekrompenheid maakte hem zelfs eenigszins bitter; zij brengt hem er toe ongenadig de grap van Hildebrand te gaan analyzeeren en bevitten. Alles wat in een élan was neergeschreven, wordt één voor één ter verantwoording geroepen, en dan - als niet levensvatbaar, afgemaakt. Geestig blijft hij, scherpzinnig - maar onbillijk. Want de geheele grap stelt hij voor als voortgekomen uit het brein van een ouden heer, een ouden paai, die veel over de wereld heeft nagedacht en van wiens bevindingen de slotsom ‘ijdelheid der ijdelheden’ is. Maar het ‘hybridische’ artikel, waarin de tegenstrijdigheid van het onvermijdelijk hooger licht en de zoo smartelijk losgelaten wonderwereld niet was opgeheven door eene oplossing waartoe diep nadenken over het wezen van beide een man van rijpe jaren kon brengen, was volkomen natuurlijk uit de pen van een student, die nog volle recht heeft door te draven. Het hybridische is jongen jaren eigen, maar in een ouden paai

onvergeeflijk. Geel had de neiging zich in zijne kritieken te stellen vèr boven het standpunt van den gekritizeerde - zoo schreef hij later zelf aan Potgieter. Tegenover Beets deed hij dat ook steeds - hij zag daarin een nuttige prikkel voor het ontluikend talent om te blijven *streven*. Maar hier koos hij een verkeerd standpunt; van Hildebrand was het standpunt van den Ouden Heer nog zoo ver verwijderd - het kòn voor hem nog niet in het zicht zijn.

Geel's voorrede, als inleiding tot zijn eigen werk een fraai stuk, was een onbillijke kritiek op den jongen Beets. De gevierde student voelde zich zeer gekrenkt; hij had zich tot nu toe kunnen koesteren in een bijna onverdeelden lof en vond het dus gansch onnoodig om deze bittere pil goedwillig te slikken. Zijn quasiwanhopige brief aan Kneppelhout is eene uiting van zijn spijtige stemming: ‘O, die Geel! Hoe verveelde mij die Geel!’[1)] Wij weten van een fulminant artikel, dadelijk na verschijning van *Onderzoek en Phantasie* geschreven, maar op raad van Van der Palm in portefeuille gehouden. Ook Beets' vrienden vonden Geel te hard. In dien brief aan Potgieter laat Hasebroek op zijne beschrijving van Geel's voordracht volgen: ‘Beets - ja! al zoudt gij uw schouders medelijdend ophalen, ik vind hem te streng tegen hem? Of heb ik onzen vriend niet begrepen? Is zijn stuk waarlijk een Apologie van den Bloksberg? is het niet veeleer een onschuldige grap, waarvan niemand dupe zijn zal. Ik weet wel, dat Geel die door zijn humor de grenzen der Wetenschap *vooruit* zet, hooger staat: maar mag daarom de farceur, die alleen lacht om te lachen niet geduld worden?’ En het was Potgieter's wensch dat bij den herdruk van *Onderzoek en Phantasie* de voorrede zou vervallen.

Voordat de geruchten van Beets' gekrenktheid en het algemeen ongunstig oordeel over zijne Voorrede Geel ter oore kwamen, bleef hij van zijne belangstelling in al wat Beets praesteerde blijk geven. De ontwikkeling van het jonge talent ging hem ter harte; hij wilde het niet loslaten, uit overtuiging dat het ernstige waarschuwing nu en dan van noode had. De angst bekroop hem dat het schoone talent in jeugdige zelfvoldaanheid zou verstikken. Daarom

1) Zie Dyserinck: Herinneringen aan Nicolaas Beets, blz. 67 en 68.

sprak hij eind 1837 zijn oordeel uit over *Varen en Rijden*[1] in een brief aan de Redactie van den Studentenalmanak, waarvan hem een exemplaar was geschonken; daaraan ook had Beets de grondige, vriendelijke kritiek te danken van zijn *Guy de Vlaming*, in de Konst- en Letterbode, Jan. 1838. Maar na dien tijd heeft Geel over het werk van Beets gezwegen; diens overdreven prikkelbaarheid en gekrenktheid maakten dat hij zich terugtrok. Het was duidelijk, dat de tact, die anders zijne paedagogische bemoeiingen bijzonder kenmerkte, hem tegenover Beets had ontbroken. De onbillijkheid van zijn kritiek op *Vooruitgang* zag hij niet in; de ernst van de quaestie, waarvan Beets zich bij het schrijven nauwelijks bewust was geweest, was voor Geel hoofdzaak. Zijne voorrede bedoelde meer te zijn dan een kritiek alleen - zij moest vooral een kort begrip van eigen denkbeelden geven. Daardoor bedacht Geel te weinig dat achter dat artikeltje een gevierd, eerzuchtig jong student stak, voor wien een billijke strenge kritiek reeds moeilijk te verdragen was, en dus eene dergelijke spotachtige analyse van zijne onbevangen neergeschreven grap geheel onaannemelijk. Tegen het verwijt over dien ouden paai verdedigde Geel zich in een voorwoord tot den tweeden druk met de woorden: ‘Ja, maar die *oude heer*! - is niets meer dan een strooyen pop. Hadt gij gewild dat ik er een *jongen* van gemaakt had?’ Hij voelde zich teleurgesteld in Beets door de wijze waarop deze zijne kritieken opnam. Het is jammer; wij missen door dit misverstand waarschijnlijk eene beoordeeling van Geel van de *Camera Obscura*. Het komt mij ten minste voor, dat eene plaats in een der navolgende brieven een weigering inhoudt om de Camera te bespreken. Nu weten wij slechts uit de derde hand iets van Geel's meening over het boek. Hasebroek n.l. schreef aan Potgieter - de brief is niet gedateerd -: ‘Hoe bevalt Hildebrand te uwent? In Leyden maakt hij fureur. Naar Brill mij vertelde, vond Geel hem een meesterstuk in lenigheid van stijl, maar beklaagde zich tegelijk dat hij hem vrij kwajongensachtig “gedurig krabbelde en beet.” Hij zat er zeer mee in wat er meê aan te vangen, daar hij een tweede uitgave van Phantasie en Onderzoek mediteert.

1) Voor het eerst geplaatst in den Studenten Almanak van 1838. Beets was mederedacteur van den Almanak; daarom was de brief aan hem geadresseerd.

Ik vrees voor B. of liever voor allebei. Ik zou ze willen toeroepen: Embrassez-vous tous deux et que cela finisse!'

Het bericht is kort - maar het bevat iets nieuws: Hildebrand krabbelt en bijt Geel in de Gamera![1] In een anderen brief had Hasebroek reeds geschreven: 'Gij zult u zeker ergeren over de vele blijken van Geelhaat, die er hier en daar door verspreid zijn.' Zocht Beets hier compensatie voor de terughouding van zijn booze stuk in '37?

'Embrassez-vous et que cela finisse.' Jaren later hebben zij den wensch van Hasebroek vervuld. Toen Beets man was geworden kon hij de waarheid zien waarvan in de studentenjaren een nevel van wierook hem had gescheiden. In '48 gaf hij zijne *Dichterlijke Verhalen* opnieuw uit, en plaatste daarbij boven elk gedicht de kern van de kritiek die Geel er indertijd van gegeven had. 'Men zal daarin den buitengewonen man erkennen wiens kritiek scherp mag zijn omdat zij fijn is en in de hoogste mate juist. Ik ben hem behartiging en bewijs van erkentelijkheid schuldig gebleven, en wensch door dat te erkennen althans iets van de schuld af te doen,' schreef hij in de Voorrede.

Aan deze erkenning was Geel gevoelig. Hij beantwoordde de toezending van een exemplaar met een langen brief, waarvan het begin luidde: 'De brief, dien ik u schrijf, zou u geworden zijn, al hadt gij mij niet, met onverpligte beleefdheid, een exemplaar van uwe Gedichten toegezonden. Ik dank er U voor; want het herinnert mij levendig eene korte kritiserende periode van mijn leven, waaraan ik gaarne indachtig gemaakt wil worden, al doet mij dit, nevens voldoening, aan velerlei terleurstelling denken. Zij is mij nuttig geweest, en thans nog denk ik erbij: Dat geschrijf scheen mijne zaak niet te zijn: de vorm van mijne opstelllen deugde niet: zij gaf aanstoot en ergernis aan hen, die de *bedoeling* niet abstraheerden. Ik heb dus niet zóó nuttig gewerkt, als ik voorhad, en heb er geen berouw van dat ik van dien uitstap onherroepelijk tot mijne oude studiën teruggekeerd ben.'[2]

1) Met deze voorkennis kan men de krabben en beten gemakkelijk opsporen, b.v. in de stukjes 'Humoristen' en 'Genoegens smaken.'
2) Het is het eerste deel van den brief, waarvan Beets de tweede helft zelf heeft gepubliceerd in de Voorrede tot den tweeden Bundel van de Gemengde Gedichten, in de volledige uitgave van 1873. Deze brief is eigendom van de familie Beets.

Mijne inleiding moet eindigen - zij is misschien reeds te lang Maar zonder eene herinnering aan de verhouding van Geel en Beets, zouden misschien uitlatingen van Geel in de volgende brieven niet geheel begrijpelijk zijn geweest.

MARTHA J. HAMAKER.

I.
Aan J.W. Holtrop.

WelEdel Heer en Vriend!

Ik heb mij vereerd gevonden met de toezending van het le nummer van het Tijdschrift,[1)] dat met uwe medewerking opgerigt is. Macte virtute! gij hebt allen eer van zulk een begin. Ik zie in Ul-stukken eene ernstige poging, om iets degelijkers te leveren, dan men in onze Tijdschriften gewoonlijk vindt. Het bevreemde u niet, dat ik het eene *poging* noem: gij hebt mij allen min of meer de houding van menschen, die bij het begin van den winter voor het eerst op het ijs komen: het duurt meestal eene poos eer men met vertrouwen voortwandelt, en met zekerheid, dat er balken onder liggen. Ik maak deze aanmerking niet, omdat ik verwaandheid of aanmatiging zou willen prediken; maar de echte kritiek, moet, bij de meeste behoedzaamheid, evenwel steeds eene zekere mate van zelfvertrouwen toonen en vast op haar terrein staan, zal zij vertrouwen aan anderen inboezemen. Maar ik maak deze aanmerking juist, omdat ik in de redactie menschen meen te zien, die een juist begrip

1) *Driemaandelijksch Tijdschrift*. Het titelvignet is een wan met onderschrift:

Om 't ligte kaf
Te scheiden af.

De Redacteuren maakten zich niet bekend. Vier nummers zijn er slechts verschenen, het laatste zeker niet vóór 1838. In No. 2 staat o.a. de kritiek van J.R. Thorbecke op het boek van Mr. P. Simons: *Johan de Witt en zijn tijd*. (Die kritiek is later opnieuw uitgegeven in Thorbecke's Historische Schetsen). In eene aanteekening vooraf maakt de gekritizeerde zich dan als lid der Redactie bekend.

hebben van hetgeen zij willen, die gevoelen, waar het hier te lande aan hapert, en zich niet wagen aan de beoordeeling van een boek, over welks onderwerp zij te voren niet reeds *eigene kennis en eigene meening* hebben. Uwe redactie verdient hulp, en ik zal anderen aansporen zooveel in mijne magt is, om U bijdragen te leveren; *mijne* gewone bezigheden zijn te veelvuldig om mij tot het leveren van buitengewoon werk te *verbinden;* maar onttrekken zal ik mij niet. - Wat ik u bidden mag, onthoudt u steeds van *mengelwerk;* het bederft eene onderneming, zooals de uwe: die kost is voor de *fruges consumere nati*. Het ontbreekt in ons land aan prulmagazijnen niet, maar wel aan een standaard van rigtige beoordeeling in velerlei wetenschap, vooral in het gebied van den smaak. Ik had daarom wel gewenscht, dat de Beoordeelaar van *Kuser*[1], hoe goed beslagen hij ook op het ijs komt, het gedicht, en den dichter nog een weinig steviger bij den kraag gepakt had, en in den geest van dergelijke poezy iets dieper doorgedrongen ware. De dichter heeft ongetwijfeld grooten aanleg, maar (zoo ik mij niet bedrieg) eene zekere overtuiging dat hier niemand het beter weet dan hij; daarom moest hij beoordeeld worden uit een standpunt, dat veel hooger is dan het zijne, en naar eene kritiek der poezy, die hij zelf nog niet kent. *Ik* houd het genre, in betrekking tot de individualiteit van den dichter, voor gemist. Het is geene langzame ontwikkeling van eigen vermogens, maar op den grond bekeken, eene schildering van toestanden, die de dichter zelf niet goed kent, en die hij meest met ontleende kleuren schildert. Deze aanmerking, die breed uitgewerkt zou kunnen worden, belet niet, dat ik in de recensie zeer goede dingen vind, en waarvan de Dichter groot nut trekken kan. De recensie van de *Hugeniana*,[2] is zooals ik ze wensch: zij zal Prof. Uylenbroek zeker groot genoegen doen. De recensent van Bakkers prijsantwoord[3]

1) '*Kuser*, een verhaal door den auteur van José', Haarlem 1835.
2) '*Exercitationes Mathematicae et Philosophicae*' van Christiaan Huygens, uitgegeven door P.J. Uylenbroek, prof. extraord. in physica en astronomie te Leiden. 1833.
3) '*Verhandeling over de Duitsche wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren door J.A. Bakker*, aan welke door het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en wetenschappen de gouden eereprijs is toegewezen, te Utrecht bij Joh. Altheer, 1835.' De recensent wijst op het nut, dat Genootschappen door het uitschrijven van prijsvragen *kunnen* stichten, mits hunne beoordeeling zéér nauwgezet is. Eene onverdiende bekroning doet Wetenschap en Letteren af breuk en stelt den armen schrijver ten toon die zich aan de bescheidenheid van het genootschap had overgegeven. Die ondienst bewees hier het Utr. Gen. aan den Heer J.A. Bakker, die in het Prijsantwoord aan den dag gelegd had zijne onjuistheid van gedachten en uitdrukking, zijne verkeerde begrippen omtrent wijsbegeerte en wijsgeeren.

is een knappe vent. Zeg hem dat uit mijnen naam, ofschoon ik hem niet ken. Ik heb in lang geen Hollandsch opstel gelezen, dat zoo veel woorden op zijn pas gesproken, bevattede. Op dit aanbeeld moet bij voortduring geslagen worden: het kan de jagt op medailles een beetje verminderen, en vooral de menschen tot zwijgen brengen, die niet geroepen waren om mee te praten over dingen waarvan zij geen rigtige begrippen hebben, noch *kunnen hebben*. Die dilettanterij heeft hier altijd kwaad gedaan. De Recensent van het *Zeewezen*[1] slaat den spijker ook al vrij goed op den kop, evenzeer als die van de *Verhandelingen*[2] en van *De Geer*.[3] - 'Hij slaat *mij* over', denkt gij, waarde Holtrop! - wacht maar: het is een flink begin[4], en misschien hebt gij, uit aanmerking dat men hier te lande nog niets van de kunst verstaat, goed gedaan met de zaak wat hoog op te halen; maar uwe recensie is goed, en gij hebt welgedaan, dat gij voor eerste proefstuk een prul onder handen genomen hebt: er was rijke stoffe, en gij hadt er een boekdeel over kunnen schrijven: ééne aanmerking maak ik: gij schijnt op pag. 99 het *drukken* van Bibliotheek-catalogi te willen aanmoedigen, en *reikhalst* naar de uitgaven daarvan: ik beloof u, al maakte gij uw hals zoo lang als de weg van den Haag naar Leiden, bij *mijn* leven zult gij geen gedrukten catalogus

1) '*Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, door Mr. J.C. de Jonge' 1833.
2) '*Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften van Jonkh. Joan Melchior Kemper*, verzameld door Jonkh. J. de Bosch Kemper. Eerste deel' 1835.
3) Lodewijk de Geer. *Eene bijdrage tot de handelsgeschiedenis van Amsterdam in de zeventiende eeuw*' 1834.
4) Holtrop's artikel is een kritiek van den '*Catalogus librorum Bibliolhecae Groninganae*,' die onder leiding van den Hoogleeraar-Bibliothecaris J.R. van Eerde was samengesteld.

der Bibl. L.B. te zien krijgen.[1] Ik houd het voor onnoodige geldverspilling: wij spreken er eens over: gij moet ons publiek op de goede hoogte houden, en het verouderde denkbeeld niet levendig maken, dat Bibliotheek-catalogi, bibliographische repertoria moeten wezen; dit denkbeeld past niet meer in den tegenwoordigen stand der wetenschap. Zoo gij wilt, ben ik niet ongenegen om het in een artikel over den Utr. catalogus uit te werken voor uw Journaal, tenzij gij zelf reeds die taak ondernomen hebt: ik wil U niet in den weg zijn. Overigens ben ik blij, dat gij een begin gemaakt hebt, met van het bibliothekariaat te spreken en onzen menschen zoowat te beduiden dat een Bibliothecaris nog meer is dan een copist en een boekenaangever. De stijl van U allen is correct en aangenaam, en de uiterlijke houding van dit eerste nummer, allerfraaist.

Zijt gij tevreden?

Hoe staat het toch met de zaak van N.[2]? Ik heb gisteren aan den Baron geschreven, en zou zoo gaarne zien, dat er eene beslissing kwam. De Letterbode zegt dat gij Rijks-Bibliothecaris zijt: wat is dat voor een ding? *Koninklijke Bibliothecaris*, dat gaat er door; maar hiermede moet gij ook tevreden wezen; met dien eersten titel gewapend, zoudt gij hier en overal in den pot komen kijken. Vale mi Holtropi et ama tui amantem.

Leiden, 13 Febr. 1836.

J.G.

Dank den recensent van Uylenbroek voor zijn pag. 42 uit mijnen naam: daar staat goede waarheid, en met ernst gesproken - op dien toon kan men nut stichten; fluister hem in het oor, dat *even daarom* tegenwoordig door *Groen van Prinsterer* en anderen ingevoerd wordt, maar een stevig germanismus is. De Rec. van *Kuser* spreekt op p. 129

1) Op blz. 99 schreef Holtrop: ‘reikhalzend zag men de uitgave van nieuwe Catalogi tegemoet.’ Hetzij Geel's overtuiging is veranderd, hetzij medelijden met Holtrop's uitgerekten hals hem heeft bewogen, in 1848 en in 1852 heeft Geel een catalogus uitgegeven, de eerste van de boeken, de tweede van de handschriften der Leidsche Bibliotheek.

2) Geel's zusterszoon J.J.F. Noordziek, de latere refendaris bij de Tweede Kamer. 1 April 1836 werd hij benoemd tot amanuensis aan de Koninkl. Bibl. te 's-Gravenhage met behoud van zijn betrekking van gouverneur in het gezin van Jhr. S. Dedel.

boven aan, ook volkomen waarheid. Er wordt met die twee woorden[1] zóó geschermd, dat bijna niemand mijn *Drachenfels* begrepen heeft; in 's Hemels naam! nú pas beginnen zij het half, in de *Letteroeff*. te ontdekken, wat ik in den zin had; en over twintig jaren zullen zij het geheel weten, en dan ben ik denkelijk reeds tot mijne vaderen vergaderd, of verzameld.

II.
Aan Beyerinck.[2]

Ik heb de eer aan den Heer Beyerinck nevensgaand eerste nummer van den *Gids* met dank terug te zenden, niet omdat ik deze onderneming afkeur, of daaraan geen succes toewensch, maar omdat mij door de Redactie in hare circulaire op eene kiesche wijze te kennen gegeven is, dat zij het nummer gaarne terugkeeren zag, in geval ik mij tot geen leveren van Bijdragen kon *verbinden*. Mijne bezigheden laten mij niet toe den stroom der dagelijksche schrijverij met lezen bij te houden; veel minder blijft mij tijd om te recenseren. Wanneer het mij echter blijkt, dat onder het al te groot getal onzer tijdschriften, en onder zooveel wankelende en tegenstrijdige opiniën, de Gids een ware gids is, zal ik gaarne nu of dan een eind wegs meêloopen.

Overigens heb ik de eer den Heer Beyerinck met de uitvoering van dit eerste nummer geluk te wenschen en mij te noemen

Zijn Ed. dv. dienaar,

Leiden, 3 Jan. 1837.

J. GEEL.

III.
Aan de Redactie van de Gids.

De ondergeteekende[3] heeft de eer, nevensgaand ver-

1) Klassiek en romantiek.

2) Beyerinck, de uitgever, zag in dat het van belang was om Geel niet los te laten. Onder bovenstaanden brief, dien hij zeker aan Potgieter doorzond, staat in potlood geschreven met zijne hand: ‘mij dunkt wij moesten met een brief erbij ook hem het Ex^{r}. terug zenden.’

3) Geel zond brief en verslag aan den Heer Beyerinck, met verzoek beide aan de Gidsredactie ter hand te stellen. Het artikel van Geel is te vinden in de Gids van Aug. '37, Boekbeoord. blz. 392 vlgg.

slag[1] aan de Redactie van den *Gids* aan te bieden. Het stond drie uren nadat het boek ontvangen was, op het papier: de vlugtigheid dezer behandeling kan hij hiermede alleen verontschuldigen, dat hij reeds halveslijfs in het portier van de Diligence stak om naar Duitschland te vertrekken, en niet besluiten kon er geheel in te kruipen vóórdat hij uitgegalmd had, hoe aangenaam hem de verschijning van het boek was. De plaatsing in het eerstvolg. nummer van den Gids is hem daarom wenschelijk. Indien het niet onbescheiden van hem is, en de taak niet reeds aan betere handen toevertrouwd is, wenschte hij een plaatsje te bespreken voor een paar woorden over het Anonym geschrift tegen de *Taal-philosophie*, of *Philosophie-taal* van Pr. van Heusde.[2]

De *Gids* gaat een goeden weg op, en de Onderg. ziet dat er geen gevaar is, van met hem van den wal in de sloot te geraken. Een weinig strengere....[3] van het *Mengelwerk* zou wenschelijk zijn. De beoordeeling van de *Roos* van D.[4] is een rara avis in his terris: de schrijver heeft het hart, tenminste het verstand van den O. gewonnen. Hoe gaarne hij den Heer Rau ook had zien prijzen, om zijn groote

1) Verslag van het eerste deel der *Symbolae Literariae*, een Philologisch Tijdschrift, opgericht door de vereenigde leeraren in de klassieke talen aan de Nederlandsche Gymnasia. De volgende deelen voldeden Geel niet meer. In '38 schreef hij aan Karsten: 'Ik heb eertijds over het Eerste Deel in den Gids een paar pagina's gesteld, die voordeeliger waren, dan ik *nu* met mijn geweten overeenbrengen kan: ik dacht: "Slikken maar, en aanmoedigen: misschien krijgen wij het zoodoende goed" - maar het tweede deel heeft wel iets, maar niet genoeg gewonnen. Indien het IIIe deel niet geheel anders er uitziet, dan zijn *uw* tijd en reputatie te goed, om in dien slobberboel te zwemmen.' Het 3de deel heeft Geel in de Konst en Letterbode van 1840, Febr. nr., zeer streng en afkeurend beoordeeld, het 4de in de Gids van 1841, Boekbeoord. blz. 133 vlgg.
2) Geel bedoelt: '*Proeven van Wijsgeerige Navorschingen in de talen*, ter beantwoording der vragen: "Hoe komt de mensch tot waarheid? Hoe komt hij tot deugd? Hoe moeten wij eenmaal tot wijsheid komen?" door Ph.W. van Heusde', de bijzonder geachte en beminde Hoogleeraar in het Grieksch aan de Utrechtsche Hoogeschool, † 1839.
De titel van het Anonym geschrift luidt: '*Weerlegging* van Ph.W. van Heusde's eerste proeve van Wijsgeerige Navorschingen in de talen'. Auteur ervan was de Groningsche Hoogleeraar in de Philosophie, F.C. de Greuve, die meermalen v. Heusde's geschriften heeft bestreden.
3) Onleesbaar door een scheurtje in het papier.
4) De recensie van de Roos van Dekama was van Beets.

verdiensten, keurt hij echter de strengheid der beoordeeling van den *Orfeus*[1] geenszins af.

Leyden, 6 July 1837.
J. GEEL.

Ik verlaat mij, bij mijn onduidelijk schrift, op de vriendelijke zorg der redactie voor eene *goede* correctie.

IV.
Aan de Redactie van de Gids.

Leyden, 6 Oct. 1837.

Aan de geëerde Redactie van den Gids.

Ik heb mij zeer verpligt gerekend door de vriendelijke letteren, mij den 31 July ll. door de redactie van den *Gids* toegezonden. Het daarbij gevoegde Exempl. der *Wederlegging* moet ik beleefdelijk terugzenden; het is mij onmogelijk woord te houden: de pen valt mij uit de hand, wanneer ik bedenk, niet dat ik in vriendschappelijke betrekking tot Prof. Van Heusde sta (dit zou eene heusche recensie niet in den weg staan) maar dat bij huiselijk onheil, dat hem grieft, die *wederlegging* hem moedeloos gemaakt heeft. Ik zou dit tegenschrift niet in toon, maar in de zaak moeten goedkeuren. Men doet beter, ervan te zwijgen.

Ik hoop, bij gelegenheid, wanneer mij iets bruikbaars of recensibels ontmoet, mijn gegeven woord op eene andere wijs te lossen.

Mijne reflectie omtrent de *Mengelingen* betrof hoofdzakelijk de eerste nummers van den *Gids*, bijv. *Reinder*[2], niet onaardig, maar te alledaagsch. *Vondel*[3] en de *Bentgenootschappen*[4] zijn daarentegen sieraden van het *mengelwerk*. De schrijver van het laatste is op weg, om den Holl. *stijl* te verrijken.

1) *De dood van Orfeus*, Lyrisch treurspel in vijf bedrijven, door Mr. S.J.E. Rau.
2) Novelle van C.P.E. Robidé van der Aa.
3) *Vondel met Roskam en Rommelpot*, door Bakhuizen van den Brink.
4) *De letterkundige Bentgenooten te Parijs*, door Potgieter.

Sommige denkbeelden laat ik voor zijne rekening: al keurde ik ze af, ik zou toch niet ongaarne zien, dat er wat gist in het muffe beslag onzer literatuur kwam. De schrijver heeft veel talent; maar de hedendaagsche Fransche literatuur heeft een grooten invloed op zijne *imaginatie*. Hij kan nut stichten; maar hij zou ook te ver kunnen gaan. Zoo dit oordeel tot zijn kennis mogt komen, dan houde hij mij deze waarschuwing ten beste. Zij spruit uit geen betweterij voort, maar uit eene innige bekommering over den toestand onzer letteren, die uit hare slaperigheid *langzaam* opgewekt, en niet *opgejaagd* moeten worden. Zij zouden anders van schrik een vaart kunnen nemen, dat zij ineens over de *Hollandsche* grenzen vlogen.

Het exemplaar mijner Commentatio[1)], dat ik de eer heb hierbij te voegen, verzoek ik de Redactie, ter hand te willen stellen aan den auteur der *Verdediging der eer van Socrates*[2)]. Mijn latijnsche opstel heeft vreemde dingen ontmoet. Prof. van *Limburg Brouwer* is lid der Commissie geweest, die, volgens de wet van het Instituut, oordeelen moest, of die *Commentatie* in de werken van het geleerde ligchaam kon opgenomen worden: het had zijne vlijende goedkeuring evenals die der andere Heeren: terwijl ik het stuk drukte, werd te Groningen eene litt. dissertatie verdedigd door een discipel van Prof. van *Limburg Brouwer*: de slotsom mijner lang overwogen en bekritiseerde denkbeelden werd achter die Dissertatie in eene *thesis* voorgedragen, als de uitvinding van *iemand die pas komt kijken*. Ik ben sedert dien tijd veel zediger geworden, dan ik reeds was! Een tweede bevreemding heeft mij de noot (2) veroorzaakt, in No. 10 van den *Gids*,

1) Deze *Commentatio de Xenophontis Apologia Socratis ac postremo Capite memorabilium* had Geel voorgedragen in de 3de klasse van het Instituut, 27 Juni 1836. Hij schreef erover aan zijn pupil Hamaker: 'Te Amsterdam heeft mijne overkomst volkomen haar doel bereikt. Ik heb gelezen voor hoeveel toehoorders, denkt gij? raad eens: als gij rekent dat er *drie* waren, die het niet goed begrijpen konden, omdat het hunne studie niet was, en die ik, met wat Hollandsch er tusschen op weg moest helpen, evenals of ik college hield, dan schieten er, hoeveel denkt gij? over om het (te) begrijpen: neen, ik zeg het niet: gij zoudt u dood lagchen, en dan was uw reis in eens uit....'

2) De *Verdediging van de eer van Socrates*, staat in de Gids van 1837, blz. 37 van de Wetenschappelijke Bijdragen, die gevoegd zijn achter de Boekbeoordeelingen.

Wetensch. bijdragen, pag. 48. Mijne *Commentatio is sedert April van dit jaar* in het afgedrukte en uitgegeven laatste deel der Commentt. van de IIIe Classe te lezen; maar de schrijver der *Verdediging* wil evenwel nog eens bewijzen, wat ik reeds bewezen had. Het is beter dat hij bijtijds zich uit dezen *anachronismus* redde, dan dat wij verschil krijgen. Ik hakkeveer niet gaarne, maar ik kan *zulke* verzinningen het minst goedkeuren.

Met hoogachting ben ik enz.
J. GEEL.

V.
Aan de Redactie van de Gids.

16 Jan. '38.

Ik heb mij vereerd gevonden met de toezending van een Deel der *Civilisation*[1] van Prof. van Limburg Brouwer en met de taak der recensie van dat werk, mij door de Redactie van den *Gids* opgelegd. Het doet mij leed, dat ik Haar hierin niet ter wille zijn kan, om redenen, die ik nog niet mededeelen kan, doch die weldra, hoop ik, blijken zullen. In het algemeen kan ik moeielijk eene *recensie* aan den *Gids* beloven. Wanneer de geest iets getuigt voor het *Mengelwerk*, zal ik het gaarne ter plaatsing aanbieden. Ik kan zeer goed begrijpen, dat de *geest*, waarin een journaal geschreven wordt, de opneming van een of ander ingezonden artikel verbiedt, en ik zeg dus vooruit, dat de Gids mij nooit '*geharnast*' of '*strijdademend*'[2] zal vinden wanneer hij zwarigheid mogt maken, om eenig opstel van mij op het sleeptouw te nemen.

Ik ben dankbaar voor de Vermelding van mijne *Vertaling*[2]:

1) *Histoire de la Civilisation morale et religieuse des Grecs*, door P. van Limburg Brouwer, hoogleeraar in de philologie, te Groningen, † 1847.
2) De vertaling van *Sterne's Sentimental Journey through France and Italy*, anonym verschenen, aangekondigd in het Album van de Gids, Jan. 1838 blz. 43 en 44. De aankondiger spreekt daar in een noot van het '*ridderlijk* en *strijdademend* gelaat' van den vertaler, dat 'van achter het opgeheven vizier te voorschijn' was gekomen, naar aanleiding van Geel's *Mededeeling aan alle Recenseerende Geleerden in ons Vaderland*. Zie hierover de noot van den volgenden brief.

2) De vertaling van *Sterne's Sentimental Journey through France and Italy*, anonym verschenen, aangekondigd in het Album van de Gids, Jan. 1838 blz. 43 en 44. De aankondiger spreekt daar in een noot van het '*ridderlijk* en *strijdademend* gelaat' van den vertaler, dat 'van achter het opgeheven vizier te voorschijn' was gekomen, naar aanleiding van Geel's *Mededeeling aan alle Recenseerende Geleerden in ons Vaderland*. Zie hierover de noot van den volgenden brief.

jammer, dat zij zoo kort is. Ik beloof den Vermelder, dat het ongelukkige nootje, waaraan hij zich gestooten heeft, in een tweeden druk, (zoo die ooit noodig mogt worden) zal weggelaten worden. Sterne beklaagde zich over de Verbeelding van zijne lezers: ik zou bijna hetzelfde doen: het zou tenminste voorzigtiger, en mij aangenamer geweest zijn, indien de overigens zoo welgezinde vermelder het publiek niet op die noot verwezen had. Waarom sprong hij er niet liever met een glimlach overheen? het boek was toch uitgelezen! - Maar ik heb geen regt van spreken, hanc veniam damus petimusque, dit blijkt uit mijne behandeling van het artikel *Vooruitgang*.[1)] Ik heb in een dikken mist van pseudonymiteit tegen iemand aangeloopen, en terwijl hij mij en mijne geliefde studien achteruit wilde duwen heb ik hem een slag gegeven - een harden zweepslag: want ik wilde hem met mij *vooruit* hebben. De tijd zal leeren wat sterker is, gekwetste eigenliefde of gevoel van ongelijk en eene ridderlijke bekentenis. Dat ongelukkige product bevreemdde mij vóóral omdat ik in den Gids *nieuwe jonge* krachten van vooruitgang had meenen te bespeuren. - De les is hard, maar *moest* hard wezen; proficiat, zoo niet aan den patient, dan aan anderen. Er zijn een paar stemmen in den *Gids*, die ik zoo gaarne hoor over *kunst*. Zoo mijn boekje het waard is, zag ik gaarne mijne phantasien gekritiseerd of bephantasieerd. Liefst zag ik dan (in het belang der *zaak*) dat of heengestapt wierd over de voorrede, of dat men het *algemeene* deed uitkomen en het een weinig koesterde en verwarmde. Mijn voorrede is een zaadje, dat ik diep in den grond gelegd heb.

Ik betuig der Redactie mijne dankbaarheid voor Hare voortdurende beleefdheid in de toezending der nummers van Haar Tijdschrift. Er is eene ongelijke rekening tusschen de Redactie en mij: en mijn geweten zal geen rust hebben, vóórdat ik geliquideerd heb.

Zoodra het water open is, hoop ik het toegezonden deel der *Civilisation* met dank terug te zenden.

1) Van Hildebrand, opgenomen in de Mengelingen van de Gids van Oct. '37. Geel's behandeling van het artikel maakt de voorrede uit van *Onderzoek en Phantasie*. Zie mijne inleiding.

Ik heb de eer de Redactie van mijne hoogachting te verzekeren.

Leyden, 16 Jan. 1838.
J. GEEL.

P.S. *Opwekken* en *opjagen* laten zich *privatim* goed behandelen. Ik heb nog geen moed om het in het openbaar te doen: misschien heb ik in de laatste dagen reeds *te veel* gedaan in mijn ijver. - En, voor *hoevelen* zou de vermaning dienstig zijn? Indien men *nu* reeds openlijk over de gevaren van het *opjagen* predikte, dan zouden de meesten zich gaan verbeelden dat zij nog wel wat kunnen blijven *liggen*. Ik hoop dat de Redactie mij dit zal kunnen toestemmen.

VI.
Aan de Redactie van de Gids.

Ik heb de eer, aan de Redactie van den *Gids* een opstel[1)] aan te bieden over de *Eerste Afdeeling* van Prof. Brouwers *Civilisation*. Ik meen, dat alles, zelfs het Grieksch, duidelijk genoeg geschreven is. Indien er twijfel bij de Redactie mogt zijn, zal ik *gaarne* eene proef ontvangen. Ik heb een groot zwak voor correct Grieksch: om een verkeerd accent zou ik ziek kunnen worden.

Hoogst waarschijnlijk kan het opstel niet meer in het eerstvolgend Nummer van den Gids geplaatst worden: en toch had ik dit gaarne gezien, om vele redenen.

De noot zal aan de Redactie toonen, dat ik niet geheel in het systema ben van de *Pillen en Beenen*.[2)] Ik vertrouw

1) Geplaatst in de Gids van July 1838, Boekbeoord. blz. 337 vlgg.
2) De brochure: '*Pillen* voor Recenserende Geleerden te slikken en *Beenen* voor Heeren Boekhandelaren te kluiven', was als een naklapper op het vuurwerk, door Geel zelf eenige maanden na de verschijning zijner Sentimenteele Reis ontstoken. Aanleiding tot zooveel gedruisch was het volgende: In July '37 verschijnt de vertaling van Sterne's Sentimental Journey, maar zonder naam van den vertaler, bij *Nayler*, boekverkooper te Amsterdam. Deze Nayler, Engelschman, had zich in Amsterdam gevestigd, had daar de 'English Literary Society' gesticht, had in Leiden lezingen gehouden over Engelsche litteratuur, en had zich door zijne handigheid, misschien ook werkelijke knapheid, de gunst der professoren weten te verschaffen. Als hij dan tevens een uitgeverszaak en een boekhandel begint, wordt hij een zeer ongewenscht concurrent van de Nederlandsche uitgevers, o.a. van den Heer v.d. Hey, uitgever en boekverkooper te Amsterdam, tevens redacteur van den Recensent ook der Recensenten. De vertaling dan, in July '37 bij Nayler verschenen, gaat slecht van de hand - de tijdschriften geven geen aankondiging. Prof. v. Assen uit Leiden zendt eene aankondiging van 't boek aan den Recensent ook der Recensenten - de redacteur v.d. Hey weigert de opname en motiveert zijne weigering met letterkundige redenen, verklaart o.a. dat de oude vertaling van 1779 veel beter is. Geel is er van overtuigd dat *onzuivere beraadslagingen van handelsbelang en wangunst* hier in 't spel zijn - dat 't publiek dus misleid wordt, of liever niet opmerkzaam wordt gemaakt op de nieuwe vertaling, waaraan Geel zelf veel waarde hechtte, uit nijd tegen den Eng. uitgever Nayler. Als een zeer scherpe brief aan v.d. Hey dezen niet tot bekentenis heeft gebracht, publiceert Geel zijne correspondentie met v.d. Hey, met een voor- en nawoord eraan toegevoegd. Dat was Geel's *Mededeeling aan alle Recenseerende Geleerden in ons Vaderland*, dat was het vuurwerk, door Geel onverwacht ontstoken. V. Assen schreef er over aan Luzac: 'Ik had mij niet gestoord aan de grove manieren van v.d. Hey'; die opvatting was waardiger. In de Avondbode van 21 Dec. '37 heeft

aan de *discretie* der Redactie van den Gids eene klagt toe. De *pillen en beenen* doen mij *leed:* er zijn waarheden in; maar ik had ze liever niet *aldus* voorgedragen gezien: en zoo het *moest*, liefst zonder dat *mijn* naam erin gemeld werd. Ik zal het als een groot bewijs van *welwillendheid* aanmerken, zoo de Redactie van den Gids dat boekje noch regtstreeks, noch van ter zijde vermeldt.

Ik heb de eer, de Redactie van mijne hoogachting te verzekeren.

Leyden 15 Mei 1838.
J. GEEL.

Geel in een verzoenenden brief een eind gemaakt aan 't geschil. Hoogst onaangenaam moet het hem geweest zijn toen in '38 het bijna gebluschte vuur weer aangeblazen werd door de verschijning van *Pillen en Beenen*, door Nayler uitgegeven zonder naam van den auteur. Vrienden kunnen slechte verdedigers zijn. De geheele geschiedenis, vermeerderd met smaadredenen tegen de Hollandsche Tijdschriften en Boekhandels, en met eene schreeuwerige aanprijzing van de verdienstelijkheid van Geel's vertaling, wordt nog eens uitvoerig geschilderd en in een lijst gezet van geestigheden in Geeliaanschen trant. Geel's vernuft, vooral waar dat soms valsch is, heeft de schrijver knap overgenomen; maar de beschaving van gemoed, die niet kan worden overgenomen, ontbreekt geheel. 't Is een poenig stuk. Zie er verder over in het artikel van Mej. Joh. A. Wolters *Een en ander over Geel*, Noord en Zuid Dl. XXIII. W.P. Wolters noemt in de voorrede van den 3den druk van Ond. en Phantasie Geel als schrijver van *Pillen en Beenen*, geheel ten onrechte.
Het verwondert me dat Geel zich niet in krasser termen beklaagd heeft over dezen slechten vriendendienst.

VII.
Aan de Redactie van de Gids.

(Oct. 38).

Ik heb de eer bij de Redactie van den *Gids* een plaatsje te bespreken voor eene recensie van *Mees*, *Geschiedenis van het Bankwezen in Nederland*, door Prof. Bake, die ze spoedig zenden zal en op de plaatsing daarvan in het nr. van November rekent, de verzwijging van zijnen *naam* tegelijk aan de bekende discretie der Redactie aanbevelende.

Ik reken mij door de Recensie mijner Phantasien ten hoogste vereerd, doch al te zeer geprezen. Heuscher en hupscher en vriendelijker kan men wel niemand behandelen. Het zou mij leed doen, indien de knappe Recensent[1)] iets op zijn hart gehouden had: hij schijnt hier en daar al te bescheiden te zijn. Maar ik heb uit *zijne* phantasiën en commentatiën *geleerd*. In één ding zijn wij het niet eens: hij wacht meer van de toekomst dan ik. Wat mij betreft, als holl. schrijver kan ik niet blijven optreden: in de kunst kan ik niets leveren, mijne natuur drijft mij steeds tot het *didactische*; zoo ik, door één enkel zaad te strooijen, iets mede toegebragt heb tot ik weet niet wat, dan ben ik reeds tevreden.

Stukken zooals de *Drie Schoolmakkers*[2)] zullen nooit aan een Holl. publiek kunnen bevallen. De schrijver daarvan heeft talent, hij gaat gemakkelijk met de taal om: zijn stijl is los en levendig: er is geest in de voorstelling; maar zij

1) Bakhuizen van den Brink. Zie de Gids van 1838 blz. 461 vlgg., en blz. 521 vlgg. Een staaltje van de samenwerking van Potgieter en Bakh. v.d.B. geeft het volgende snipperbriefje, aan Potgieter gericht: ‘Amicissime! Hiernevens in grooten haast de Correctie terug. Ik heb geen tijd om veel te veranderen. Vervul gij s.v.p. die taak: effen het ruwe en verhelder het duistere. Uw slot bevalt mij. Alleen de aanhaling uit Hasebroek niet. Het past mij niet tegen Geel van poignées en vriendschap te praten. Ik laat dat aan Nayler over. Dus daarvoor s.v.p. eene andere tirade’.
Aan Millies had B.v.d.B. in Jan. '38 geschreven:
‘Ik vergat u te schrijven over Geel's Onderzoek en Phantasie. Hm! een uitmuntend boek, een stichtelijk boek, dat ik u daarom niet terleen kan zenden, dewijl ik er mij dagelijks uit troost en sterk’.

2) Door Potgieter geschreven.

is te lichtzinnig en fladderend voor een Holl. verstand. De schrijver en de Redactie houden mij deze aanmerking ten goede: misschien dwaal ik; maar ik verwacht van *zulk* eene vordering geen heil.

Ik heb de eer, de Redactie van mijne voortdurende hoogachting te verzekeren.

J. GEEL.

VIII.
Aan de Redactie van de Gids.

Ik heb de eer, aan de Redactie van den Gids Den Schrik en het Medelijden[1)] terug te zenden, niet omdat ik er zelf van geschrikt ben, maar omdat ik er reeds een exemplaar van bezit. Ik zal gaarne pogen er een paar woorden over op te stellen, en ze den Gids aanbieden. Mij is tevens gezonden hier nevensgaand No. 10 van den Gids. Dit zal eene verzinning zijn. Dewijl de Redactie tot hiertoe de beleefdheid gehad heeft, mij het Tijdschrift toe te zenden, zal ik het aangenaam vinden, indien deze vergissing hersteld wordt. Ik hoor, dat ik bij het gemis van No. 11 *verliezen* zou.

Ik heb de eer, de Redactie van mijne hoogachting te verzekeren.

Leiden, 6 Nov. 1838.
J. GEEL.

IX.
Aan de Redactie van de Gids.

Leyden, 11 Jan. 1840.

Ik heb het vereerend gevonden, dat de Redactie van den Gids gewenscht heeft, mijnen naam te mogen plaatsen op de

1) *Over den Schrik en het Medelijden in het Grieksche Treurspel*, door J.W. Elink Sterk. Leiden 1838.
In het Jan. nr. van den Gids van 1839, Boekbeoord. blz. 29 vlgg. is Geel's recensie van het boek opgenomen.

lijst dergenen, die als Hare vaste medearbeiders aan het publiek voorgedragen zullen worden. Het doet mij daarom leed, dat ik den wensch der Redactie niet inwilligen kan. Zij weet, hoe gunstig ik over Hare onderneming oordeel: ik zal dus wel vrijmoedig mogen zeggen, dat, naar *mijn* inzien, Haar maatregel ontijdig is. Doch hoe dat ook zij, ik wensch bij geen tijdschrift hoegenaamd als vaste medewerker te boek te staan, op welks strekking en geest ik geen invloed heb, noch hebben *moet*.

Ik vrees, dat de Redactie, bij hare uitnoodiging, een kleinigheid over het hoofd gezien heeft. Heeft ieder uitgenoodigde geen recht om te vragen, *wie van de partij zullen zijn*, wanneer de deur open staat, en niemand aan den ingang, om het regt van intrede te onderzoeken? Het zou een regtstreeksche beleediging kunnen schijnen, indien ik, met deze vraag, de Redactie aansprakelijk wilde maken voor de *tegenwoordige* zamenstelling van het gezelschap Harer medewerkers. Ik doe dit niet, maar het komt mij voor dat Zij de zamenstelling nog niet in hare magt heeft, en dat er nog eenige tijd verloopen moet, eer Zij kracht genoeg hebben zal, om af te weren en buiten te sluiten, wat zich ongeroepen opdringen mogt.

Zoo ik in het vervolg iets schrijf of recenseer, beloof ik, indien het voor den *Gids* bestemd is, *het met mijnen naam te zullen onderteekenen*. Voor het oogenblik hoop ik hiermede aan de Redactie een genoegzaam blijk te geven van mijne voortdurende hoogachting en belangstelling.

J. GEEL.

X.

Leyden, 4 Sept. 1840.

Aan E.J. Potgieter.

WelEdele Heer!

De Redactie van den *Gids* heeft gedaan, wat ik aan het

slot van nevensgaand opstel[1)] vermeld heb. *Ik* heb gedaan, wat het opstel zelf bevat. Wie ook de steller van den brief der Redactie geweest is, ik heb lust tot *U* te spreken.

Beoordeel, bid ik u, mijne beoordeeling. Tot u heb ik niet noodig te zeggen: 'raadpleeg niet met uwe eigenliefde' maar: 'raadpleeg met uw verstand, niet met uwe groote bescheidenheid.' Het zou mij leed doen, indien ik mijn standpunt al te hoog boven uw werk gekozen had, en er onregt door mij gepleegd was in sommige dingen. Die manier van zien is mij eene behoefte: wie het aan trotschheid toeschrijft, zou mij, hoop ik, miskennen, en toch... Gij zult het verslag in den *Gids* doen plaatsen, of het, bij fragmenten, in uwen snipperbak deponeren.

De Redactie heeft mij tevens een oordeel over geschriften der Heeren B. en H.[2)] gevraagd. Dit moet ik weigeren. Geenszins misken ik hunne verdiensten: het publiek kent ze genoeg, zonder mijne aanwijzing. Waartoe zou ik hunne hoogst prikkelbare eigenliefde kwellen met diepsnijdende aanmerkingen, die het publiek niet begrijpen en God weet, *hoe* uitleggen zou? Ik heb leergeld gegeven: mijn partij is genomen en ik zwijg. O. en Ph. wordt herdrukt: indien ik blijf denken, zooals in dit oogenblik, dan zal de oude voor-

1) Het opstel, een korte recensie bevattend van Potgieter's *Noorden*, eindigt aldus: 'De Redactie van den *Gids* heeft heuschelijk onze gedachten over het *Noorden* gevraagd.' Het is geplaatst in de Gids van Oct. 1840, Boekbeoord. blz. 533 vlgg.
In deze recensie raakt Geel weer de oude quaestie aan: Hoe verhoudt zich de poëzie tot de wetenschap. Hij herkent in Potgieter's *Noorden* het genre, waarin zich de poëzie parasitisch aan de wetenschap hecht, tot schade van beide. In zijne beschouwing plaatst Geel zich op een standpunt zóó hoog dat hij over den tijd heenziet en dus kan waarnemen dat het *genre* geen stand houdt. Maar tevens ziet hij dat het *Noorden* blijft, door zijne veelsoortige schoonheid, ook al verloopt de smaak voor het *genre*.

2) Het lijkt mij niet oppervlakkig in die heeren B. en H. geen anderen te kunnen zien dan Beets en Hasebroek; het vervolg van den brief wijst op Beets. In '39 was de Camera verschenen, in '40 Beets' Proza en Poëzie, en Jonathan's Waarheid en Droomen; er was dus veel stof om te bespreken. Maar - had Geel een oog kunnen slaan in Hasebroek's brieven, die zoovéél bewondering ademen, - bewondering voor Potgieter, bewondering voor Geel - en een streng oordeel dikwijls geven over Beets en zichzelf - hij zou Hasebroek niet van prikkelbare eigenliefde hebben beschuldigd.
De 'Camera' en 'Waarheid en Droomen' zijn pas in de Gids van '41 beoordeeld.

rede vervallen. Zij heeft uitgediend, of liever slecht gediend. Het is een misgreep geweest: ik kende noch den persoon, noch het publiek. Den eersten hield ik voor *steviger*, en het laatste voor verstandiger dan zij zijn. Dit alles onder ons.

Werk voort, vooral in proza! roep ik u toe, en ik noem mij met toegenegenheid

Uwen hoogachtenden dienaar

J. GEEL.

Gids no. 4 van dit jaar is mij in der tijd niet geworden. Kan het hersteld worden? - Ik zal nu gaarne zien, dat de Redactie mij onder hare *gekruiste* medewerkers[1)] opneme en vermelde.

(Slot in het volgend nummer.)

1) De namen der medewerkers, die niet verplicht waren geregeld bijdragen te leveren, werden met een kruisje (+) gemerkt.

Duitsche klassieken en antieke literatuur.

Een axioma moge het nog altijd zijn, dat het leven der middeleeuwen en der nieuwere tijden slechts uit de materieele en geestelijke producten dier perioden valt te leeren, voor de Oudheid staat dit axioma niet meer onwrikbaar vast. Zijn, zoo klinkt het van welmeenende zijde, de modernen en vooral de Duitsche klassieken niet genoegzaam van antieken geest doordrongen om geheel of gedeeltelijk als plaatsvervangers der Ouden op te kunnen treden en langs gemakkelijker weg aan een jonger geslacht datgene over te leveren, waaraan die Oudheid haren rang onder onze geestelijke voorouders dankt? In de eerste plaats treden dan de Duitsche Dioscuren naar voren[1)]. De lyrische zangen van Schiller en Goethe s klassiek drama acht men bovenal voor het doel geschikt. Niet meer worde het antieke licht in zijne diffuse

1) Dr. J.W. Doyer, Vragen des tijds, Mei 1905 p. 99: ‘ik stel mij voor, dat een jongen nog veel eerder begrip van een Grieksch treurspel krijgt door Goethe's Iphigenie auf Tauris te lezen, dan door het zwoegen en sloven op een oorspronkelijke Grieksche tragedie.’ Op p. 98 leest men: ‘H. von Helmholtz merkte bij oud-gymnasiasten op een te groote geneigdheid om op autoriteiten te steunen, ook daar, waar zij zich een eigen oordeel konden vormen.’ Stimmt! Dr. Doyer is oud-gymnasiast en citeert of noemt in zijne bescheidene verhandeling twintig autoriteiten. Zal hij er nu een voor ons zijn? Laat men toch liever de autoriteit eener logische bewijsvoering huldigen en het aan groote mannen ook eens vergunnen in een onbewaakt moment meer te zeggen, dan zij kunnen verantwoorden. Een goed gymnasium weet zijn koers: ‘waarheen de rede als een wind ons voert, daarheen moet men gaan.’ Dit was het uitgangspunt van het wetenschappelijk onderzoek en zal het einde zijn. Wat voorts den aanvallen van H.B.S. op Gymnasia aanbelangt, zij lijken mij overbodig. Het verschulmeistert Gymnasium zal zich zelf wel vermoorden.

bundels opgevangen door een paar fijngeslepen kristallen om te worden geconcentreerd op het moderne tafereel; de lens moet zelf lichtbron worden. Zoo roept de tijdgeest!

Het leek ons niet van belang ontbloot een drama van Goethe eens ter vergelijking te plaatsen naast een antieke tragedie. Hierdoor toch krijgt de vraag een meer concreten vorm en valt onder het bereik van elken ontwikkelden lezer. Een geschikt stuk is Euripides' Iphigenia Taurica naast Goethe's Iphigenie auf Tauris, te meer daar ook Aeschylus hierbij moet ter sprake komen en het argument den verweerder uit de handen wordt geslagen, als zouden twee uiteenloopende geesten als Goethe en Euripides zich minder leenen tot eene vergelijking. Wie de Fransche klassieken in het spel zou willen brengen, vindt aanstonds gelegenheid Racine's Iphigénie en Aulide te meten met Euripides' gelijknamig stuk. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat er tusschen Racine en Goethe eene merkwaardige overeenstemming is in waardeering van Euripides' talent, eene waardeering, die zeer afsteekt bij het oordeel van moderne geschiedschrijvers van letterkundige historie. Hier peilt men niveauverschil. Zoo schrijft Racine: ‘Un homme tel qu'Euripide méritoit au moins qu'ils l'examinassent, puisqu'ils avoient envie de le condamner’ en Goethe sprak van ‘arme Heringe die dem Euripides das Erhabene abgesprochen’, er den eisch aan toevoegende, dat ‘wenn ein moderner Mensch an einem so groszen Alten Fehler zu rügen hätte, es billig nicht anders geschehen sollte als auf den Kniën.’ Racine had kennis en belangstelling genoeg om aesthetische opmerkingen te schrijven bij Homerus en Pindarus: zelfs gaan hier en daar bloemen tusschen de halmen schuil. Aan de zuster van Mad^{me} de Montespan, die Plato's Symposion vertaalde, zond hij eene goede overzetting van eigen hand terug. Alles ten bewijze, dat Racine tot zelfstandig oordeelen in staat was. Goethe's grammaticale kennis ging zoo hoog niet; veel las hij vertaald. Doch een ervaren ruiter komt verder op een mank ros dan de onervarene op een renpaard. Thans echter de beschouwing van den inhoud van het bedoelde drama, waarbij wij zooveel mogelijk de hoofdlijnen en hoofdnamen geven. Feitelijk zouden wij met X. IJ. en Z. kunnen volstaan: dat deze onbekenden vorste-

lijke personen zijn geeft hun alleen wat meer valhoogte.

Na den moord dan door Orestes op zijne moeder begaan als weerwraak voor den doodslag door diezelfde moeder aan haren echtgenoot gepleegd, vlucht de moedermoordenaar naar Delphi, in waanzin, vervolgd door de straffende Furiën. Want dezen is de taak opgelegd elk vergrijp aan het eigen bloed bedreven te wreken. Wel erlangt de vervolgde te Delphi in Apollo's heiligdom ritueele reiniging, wordt de zonde van hem gewasschen door varkensbloed te doen stroomen over de moordende hand, door afspoeling in levend water onder het aanroepen van tooverformules, evenwel, wat steeds mocht baten helpt thans niet en het aloud sacrament, dat ook in eigen hart het schuldgevoel kon delgen door onverstoorbaar vertrouwen in wil en almacht der godheid, heeft ditmaal de afgebeden rust nog niet gebracht. De god verwijst den smeekeling naar Athene; dáár zijn rechters, die tusschen Orestes en de Furiën zullen beslissen: de Areopagus zal uitspraak doen in hoogste instantie. Menschen zullen uit Apollo's mond de verdediging vernemen, de Furiën zelf zullen aanklagen en waar tusschen den lichtgod en de machten der duisternis de beslissing onzeker zweeft moet menschenwijsheid het vonnis vellen. Men bemerkt het: de staat heeft de rechtspraak, die eens in priesterhand berustte, persoonlijk overgenomen. De burgers richten thans.

In het derde deel van Aeschylus' Orestie wonen wij de rechtszitting bij. De vervolgde wordt vrijgesproken, doch niet door de bewijskracht van Apollo's betoog: de stemmen toch staken (hetwelk als een pro reo geldt) eenig en alleen doordien de godin der stad tusschenbeide treedt en een stemsteen ten gunste van Orestes in den urn werpt. De conclusie ligt voor de hand: dat zonder Athena's verschijning de aangeklaagde door menschenverstand zou zijn veroordeeld, dat bij de wijze Atheners het natuurrecht zou zijn gegaan boven de sophismen, waarmede Griekenlands meest verheven god de schuld tracht te delgen. Hooren wij hem, hoe hij het bepleit dat aan het kind de vader boven de moeder gaat, dat derhalve de moedermoord wordt vergoelijkt door de genegenheid voor den vader:

‘*Voortbrengster* van haar kind'ren is de moeder niet, gelijk men waant, slechts voedster van de jonge kiem.

Voortbrengen doet de vader slechts, doch zij bewaart als 't ware een pand haar toevertrouwd en geeft 't weer dengeen van wien zij 't tijdelijk kreeg.

Het bewijs volgt: immers ook zonder moeder kan een vader procreëeren. Of werd niet Athena, dochter van den oppergod, geboren uit diens hoofd?

De uiting heeft kultuur-historische waarde: zij leeft voort bij Aristoteles volgens wien met het sperma ook het zoogenaamd pneuma emphyton van den vader op de moeder overging. Ons echter is dit argument in den mond van den verdediger een bedenkelijk sophisme en moeilijk kunnen wij ons voorstellen, dat deze schijnslag gericht tegen de innige verhouding van moeder en kind de Atheners diep heeft kunnen roeren; zelfs niet al brengen wij in rekening den lageren rang, dien de vrouw in de schatting der Ouden heet te hebben ingenomen. Ja, om bij dit laatste punt even stil te staan: men zou geneigd zijn te vragen, of juist niet eene phraze als bovenstaande door Apollo geuit bij Grieken zelfs van de vijfde eeuw een tegengestelde uitwerking had moeten hebben en hen al ware het voor een moment moeten verlossen van het theologisch weefsel dat hunne ware natuur omfloersd hield. Laat een enkel woord dit nader toelichten. In geenen deele bestrijden wij, wat nog onlangs op duidelijke wijze in het licht is gesteld, dat Socrates' tijdgenooten de vrouw rangschikten onder de nuttige huisdieren en hunne bewondering nooit boven den roes der verliefdheid steeg. Doch dit lijkt ons boven twijfel verheven, dat er in en om Griekenland eeuwen geweest waren van hoogere waardeering der vrouw. Zoo het waar is dat de vereering der Heilige Maagd van invloed is geweest op den middeleeuwschen minnedienst, kan dan een menschenras, dat gelijk de vóór-homerische bewoners van Hellas de Moederaarde als hoogste godheid aanbad, haar beeltenis in steen gesneden als amulet met zich droeg, op cameeën vereeuwigde hoe het manlijk geslacht in adoratie de bevelen afwachtte der door een leeuwenpaar begeleide godin, kan dan dit geslacht zich onttrokken hebben aan den invloed die van de aldus ten troon verheven vrouw op hen dalen moest? Ondubbelzinnig spreekt Tacitus over den rang door de vrouwen ingenomen onder de Germanen, wien de dienst der Moeder evenmin

vreemd was en wier mindere graad van ontwikkeling eenigermate als maatstaf kan dienen voor den toestand der vóórhelleensche landelijke bevolking. Vrouwen speelden een rol in den krijg, vrouwen werden als gijzelaars gegeven, vrouwen voorspelden de toekomst, werden bij gewichtige besluiten geraadpleegd, zij heelden de wonden als vertrouwd met de geheimen der natuur. Kortom men meende, dat er in haar iets heiligs en profetisch school, waarom zij dan ook werden vereerd. Nu heeft in Griekenland de dienst der Olympische goden, waarin het manlijk element in machtsbevoegdheid overwoog, de machtssfeer der vrouw buiten kwestie verengd. Argiven is een der hoofdnamen waarmede Homerus de Grieken benoemt. Hera was van Argos de machtige godin en patronesse. Tot welk een betrekkelijk geringen invloed is echter in het heldendicht de heerschappij der godin teruggezonken! Zij is er de kijvende, jaloersche echtgenoote van den almachtigen Zeus; in de enkele momenten dat zij hem de baas is, zegeviert zij door lichamelijke bekoring. ‘Deel aan de vrouw niet alles mede, de helft is meer dan genoeg’: dit is een huiswet op den Olympus. Ja, Athena handhaaft haren rang, doch leent, wil zij haar oppermacht toonen, haars vaders geducht wapen Wrokkende om eene hem afgenomen favorite onttrekt Achilles zich aan den strijd; doch het is meer beleedigde trots dan de smart der scheiding, die hem drijft en kost de wrok hem het verlies van een vriend, aanstonds verwenscht hij de vrouw om wier wille de twist ontstond. En toch, hoe schemert hier en daar iets van de voormalige meerderheid der vrouw in het epos door. Tweemaal dat de dichter ons een paleis binnenvoert, waar hij met zichtbaar welgevallen een cultuur schetst, die de bewondering van den zwervenden held wekt en waarbij wij heden ten dage niet zullen nalaten te denken aan de grootschheid der blootgelegde vóór-homerische paleizen op Creta, ziet, beide keeren vinden wij in die paleizen eene vrouw die het middelpunt vormt van haren kring. Met hoeveel distinctie weet te Sparta de weer in eere herstelde Helena[1)] den toon van het gesprek te regelen, het juist gekozen woord

1) ‘Goed beschouwd kent Homerus geen schuldige Helena; neemt Menelaus haar zonder bezwaar terug, dan handelt hij als een, die een ontroofden beker met vreugde uit 's roovers handen terugkrijgt.’ (v. Leeuwen Homerica).

te spreken; met hoeveel eerbied bejegent Odysseus, de ervaringrijke menschenkenner, de aanstonds door hem als every inch a lady geschatte koningin van Scheria. Heeft hij bij zijne komst den koning en rijksgrooten voorbijgaande rechtstreeks tot haar zijne schreden gewend, bij het heengaan geldt haar zijn keurig laatste woord. Niet ten onrechte was hem dan ook de inlichting gegeven, alvorens hij binnentrad: ‘ga onbeschroomd binnen, ge vindt een vorstenkring bijeen, doch eerst zult ge gaan tot de meesteresse des huizes, geëerd door allen als geen andere vrouw op aarde. Als tot eene godin zien de burgers tot haar op, wanneer zij door de stad schrijdt, want verstand is ruimschoots haar deel en met beleid legt zij den twist der mannen bij. Staat zij uwe zaak voor, dan is uwe redding verzekerd.’ Moet men hier niet denken aan Tacitus' woord over de Germaansche vrouw: ‘men meent dat iets heiligs en profetisch in haar schuilt, nooit wordt haar raad in den wind geslagen’? Evenwel, deze trekken zijn zeldzaam in het epos: waar overigens om eene vrouw gestreden wordt, te beginnen met Helena's roof, geldt de strijd niet minder de aangedane beleediging en de materieele schade dan de innerlijke waarde, die de geschaakte voor den beroofde had. Gaat een ridder uit om de eene of andere schoone te bevrijden, zijn tocht geldt den strijd meer dan het bezit; Theseus laat de met zooveel inspanning verworven Ariadne al spoedig achter en is al gelukkig door den titel van eene nieuwe zegepraal. Het erotisch element der Germaansche en Romeinsche ridderzangen blijft hier verre, ten minste voor zooverre het hart er in betrokken is.

Men is geneigd te gelooven, dat vooral de eeredienst van Apollo aan de positie der vrouw merkbaren afbreuk moet hebben toegebracht. Reeds het feit, dat te Delphi de vereering van Apollo den dienst der Aardmoeder verving, lees verdrong, doet een scherp antagonisme tusschen beide machten vermoeden. Apollo is het ideaal van den Dorischen dus meest manlijken stam; onder de goden is hij ongehuwd; zijne minnarijen met nymphen helpen slechts de genealogische schakels slaan, die hem met onderscheidene Grieksche geslachten verbonden. Opmerkelijk is het hoe zeldzaam vergelijkenderwijze deze minnarijen aan vazenschilders onderwerpen aan de hand deden. Als nu waar is, wat als ernstig vermoeden is uitgesproken, dat Aeschylus'

drama berust op eene epische behandeling der Agamemnonsage en wel door een zanger die onder Delphischen invloed stond, dan zou daarin ook de verklaring te zoeken zijn van de boven besproken uiting van Apollo over de meerdere waarde van den vader boven die der moeder in het voortplantingsproces. Vreemd genoeg klinkt immers die uiting bij een dichter als Aeschylus, wien zoo een anderen Griek de dienst der Aardmoeder aan het hart lag. Doch tevens krijgt dan het dramatisch conflict tusschen den held, die op Apollo's bevel zijn moeder doodde en de wraakgeesten, die hem op last der Aardmoeder vervolgen, de beteekenis van eene botsing tusschen twee religieuse stroomingen en wat ons aanvankelijk een sophisme was, Apollo's beweringen, wordt dan een theologisch dogma. Zoo beschouwd zou dan ook werkelijk de figuur van Orestes te midden van dezen symbolieken strijd tusschen lichtgod en aarddaemonen dreigen te loor te gaan en ons oog alleen nog maar zien de plastische uitbeelding van den kamp, indien Orestes in dit drama zonder berouw, zonder vrees, ja zonder persoonlijkheid en enkel corpus delicti ware. Bij al zijne ingenomenheid voor symboliek kunnen wij echter niet aannemen dat de Grieksche dramatische schrijver Orestes uit het oog zou hebben verloren. Integendeel wat er buiten den held omgaat mag bij goede dramatische opvoering slechts de uiting zijn van wat er in hem zelf woelt en strijdt. Voorzeker geen lichte rol, doch die anders opgevat een gebrek aan piëteit jegens den dichter zou verraden. Dat dan ook in dezen Orestes geenszins ontbreekt die verheffing van den innerlijken mensch door geloof en hoop, welke alleen tot zielevrede leiden kan, staat met onze beschouwing in het engste verband. De held heeft gehandeld op hooger bevel, hij zoekt bij zijn lastgever steun en verdediging, hij gaat in vol vertrouwen op diens almacht de rechtszitting te gemoet. Dáár kampt hij vol geloof tegen de verschrikkingen die hem vervolgen en bang klinkt een oogenblik het woord:

> ‘Hoe zal het oordeel luiden Phoebus, heer van 't licht?

Doch dan stijgt het godsvertrouwen, zich uitend in het fiere woord den Furiën toegevoegd:

> Nog lig ik niet ter aarde en gij jubelt reeds?

Heeft dan eindelijk het nieuwe geloof gezegevierd, heeft het gezond verstand de macht der duisternis gebroken en Athena zich aan Apollo's zijde geschaard, dan hooren wij Orestes' slotwoord van ontroerde dankbaarheid:

> Athena, die mijn huis, mijzelf thans hebt gered
> Heb dank.
> Athena en Apollo hebben dit bewerkt
> En tevens hij, de derde en laatste en beste steeds
> Zeus de almachtige redder.

Zouden wij onjuist dezen Orestes noemen den geloovigen strijder? Het komt ons voor dat zelfs de christelijke ‘Denkund Empfindungsweise’ met dit stuk vrede kan hebben. Mits zij zich niet den blinddoek der eigengerechtigheid voorbinde en dan uitroepe dat bij dezen heiden alles duister is.

Euripides heeft voor de verzoening van Orestes een anderen weg gekozen: Apollo vordert van den heros een *daad*, die de zonde uitwischt en beveelt hem het uit den hemel gevallen beeld van Artemis uit Taurenland te halen. De zondaar is dan ook zich bewust, dat van het ontvoeren van dit beeld zijn behoud, ja dat van al de zijnen in de toekomst afhankelijk is. Ook hier geraken de modernen, wijl zij te veel met hunne opvatting van christelijk bewustzijn te rade gaan, vaak in het gedrang. De oplossing lijkt hun niet psychologisch gemotiveerd. Tusschen Orestes' schuld en Orestes' verzoening ziet men geen innerlijken samenhang.

Letten wij op, hoe in Euripides' drama de held langzamerhand uit een' toestand van waanzin en daarop volgende zwaarmoedigheid ontwaakt door de hem steeds sterker voor den geest tredende verplichting iets te moeten doen; hoe deze drang tot daden meer en meer alle overpeinzing van eigen schuld op zijde zet en van den verdoofde een rap handelend man maakt, dan zien wij in welken zin Euripides de verzoening van den held met het eigen lot heeft willen bereiken. Niet het zich overgeven, klinkt het uit dit drama, aan nutteloos jammeren over het onherstelbare brengt den mensch tot een concordaat met het opgelegd bestaan, doch wel de *arbeid*, rustelooze arbeid, iets dóen! Hier wordt verkondigd de religie van de daad.

Deze opvatting zullen wij ook bij Goethe terugvinden. Ook daar zien wij Orestes aanvankelijk moedeloos, doch naast hem staat de verpersoonlijking van het betere-ik, zijn vriend Pylades, een krachtig energiek wezen, rasch van daad, vol zelfvertrouwen, op gevaar af niet kieskeurig te zijn in de middelen. Orestes' genezing uit zich in de erkenning van zijn begeeren

> Nach Lebensfreud' und groszer Tat zu jagen.

Of daarom nu Goethe dezen trek van Euripides ontleende is eene ondergeschikte vraag: zeker is het dat de Duitscher zich door eene krachtige levensenergie aan de Ouden verwant gevoelde.

Niet het geloof brengt in Euripides' drama de genezing tot stand, gelijk trouwens van den sceptischen dichter niet te verwachten was: andere tijden waren er gekomen na de bange dagen van Marathon. Zijn Orestes erkent volmondig twijfel aan Apollo's almacht. Doch wat hem heelt is ook niet het woord zijner in Taurenland als priesteres bij het te rooven beeld, teruggevonden zuster. Wie de kloof wil peilen welke Euripides' drama van Goethe's tragedie scheidt, een kloof niet te overbruggen, niet te maskeeren, alleen voor den niet-kenner van het oude stuk onzichtbaar, hij lette op Iphigenia's karakter bij beide dichters. Allereerst treft in het Grieksche stuk eene bittere ironie door de maagd gewend tegen het vaderland en den vader, die haar wilden offeren aan de godheid ten bate van een algemeen belang. Háát vervult haar, haat die nu en dan gebroken wordt door medelijden voor den op de kust geworpen helleenschen zeevaarder, doch daarna als een rotsachtige ondergrond toch weder door de zachtere deelen heenperst. Zij is ook niet *waar* al is zij priesteresse. Integendeel, sluw misbruikt zij hare waardigheid en liegt somwijlen zonder zelfbedwang. Niet tot een vreedzame oplossing van het conflict is haar geest geneigd, niet de waarheid is het die hier zegeviert. Eene godheid moet tusschenbeide treden als door eene mengeling van booze driften alles verloren schijnt. Ware deze godheid niet gekomen, slechts het laatste middel, moord, had kunnen baten. Wij kennen dan ook eene wending der sage waarbij het beeld geroofd wordt, nadat de grijze vorst van het land door sluipmoord is omgebracht.

Weinig bekoring heeft voor ons de jonge vrouw. Mogen wij al den haat begrijpen tegen hen, die eens te Aulis aandrongen op het plengen van haar bloed, de koelheid tegenover haar moeder, het vreemdsoortig zelfzuchtig streven terug te keeren naar een vaderland hetwelk haar niet dan met schrik vervullen kon, de bedreiging tot haren broeder gericht, dat zij zijn huis tot vloek zal worden zoo hij haar niet komt halen, doch bovenal haar sluw en - zooals altijd daarmede gepaard gaat - onverstandig wezen stooten ons van haar af. Euripides' greep is hier niet gelukkig geweest, hij die anders niet behoefde onder te doen voor wien dan ook in het teekenen van nobele vrouwenfiguren. Getuige de roerend groote Euadne, die in bruidstooi zich in den vuurgloed werpt om haren Kapaneus in den dood te volgen; ja, wat meer is, die den banvloek door de godheid naar dien Kapaneus geslingerd vrijwillig met hem deelt.

Hoeveel hechter grijpt ons Goethe's Iphigenia. Goethe heeft Euripides' schema gevolgd, doch het stuk is iets geheel eigens geworden, uit- en inwendig. Uitwendig door het opvallend ontbreken van het antieke koor, door het leggen dier lyrische partijen in den mond der handelende personen. Wij meenden nog Aeschyleischen klank te hooren in het Parcenlied:

> Es fürchte die Götter
> Das Menschengeschlecht!
> Sie halten die Herrschaft
> In ewigen Händen
> Und können sie brauchen
> Wie's ihnen gefällt.

De visie schijnt echter niet onmiddellijk aan Aeschylus ontnomen te zijn als eene opmerking van Schopenhauer waar is, die wij in het hoofdstuk ‘Zur Metaphysik des Schönen und Aesthetik’ § 232 lezen: ‘Zu Venedig in der Akademie der Künste ist unter den auf Leinwand übertragenen Fresken ein Bild, welches ganz eigentlich darstellt die Götter, wie sie auf Wolken, an goldenen Tischen, auf goldenen Sitzen thronen, und unten die gestürzten Gäste, geschmäht und geschändet in nächtlichen Tiefen. Ganz gewisz hat Goethe das Bild gesehen, als er auf seiner ersten italiänischen Reise die Iphigenia

schrieb.' Deze italiaansche reis verklaart meer; in de eerste plaats het wezen der heldin. Wat boven alles en zeer zeker boven haar Euripideische naamgenoote in Goethe's Iphigenia treft is haar eerlijk en waar woord. Leugen en bedrog rustten als erfvloek op haar geslacht. Wordt een leugen van buiten haar opgedrongen, een leugen voor de goede zaak, dan zien wij haar worstelen totdat door alle schijngronden heen de ware erkentenis naar boven welt:

> O weh' der Lüge! sie befreiet nicht
> wie jedes andre, wahrgesprochne Wort,
> die Brust.

Moge Pylades al beweren dat het leven op dit punt conciliant is:

> Das Leben lehrt uns, weniger mit uns
> Und andern strenge sein; du lernst es auch!

haar tweestrijd aangevangen met den angstroep:

> So hofft' ich denn vergebens, hier verwahrt
> Dereinst mit reiner Hand und reinem Herzen
> Die schwerbefleckte Wohnung zu entsühnen,

haar tweestrijd voortgezet tot het moment, dat zij voor's konings troon vrijwillig heel het leugenplan bekent op gevaar af nu èn haren broeder èn haren vriend èn zich zelf ten doode te doemen, die strijd eindigt met het wegslingeren van heel het leugentuig in het fiere woord: 'und eine reine Seele braucht sie nicht!'

Onder Goethe's hand is dan ook de priesteresse der bloeddorstige Artemis in het land der Tauren door waarheidsdrang, reinheid, geworden tot eene apostel van hooger humanisme. Zelf onbewust van haren invloed reinigt zij hare omgeving, verzacht de zeden, wekt zelfs meer dan bewondering bij den bejaarden vorst. Haar positie in het land der wilde barbaren schildert de bede van eenen dezer:

> O, wende nicht von uns was du vermagst!
> Du endest leicht, was du begonnen hast;
> Denn nirgends baut die Milde, die herab
> In menschlicher Gestalt vom Himmel kommt
> Ein Reich sich schneller, als wo trüb' und wild
> Ein neues Volk, voll Leben, Mut und Kraft
> Sich selbst und banger Ahnung überlassen,
> Des Menschenlebens schwere Bürden trägt.

Waar zoeken wij dan het geboorteland dezer Iphigenia?[1)] De dichter zelf vertelt het. Op de reis door Italië kreeg het aanvankelijk in proza gestelde dichtwerk de tegenwoordige gestalte. Den 19en October schreef Goethe uit Bologna: 'Ik heb eene heilige Agatha gevonden, een kostbaar, zij het niet geheel en al intact bewaard beeld. De kunstenaar (Raffaël?) heeft haar 'eine gesunde, sichere Jungfräulichkeit gegeben, doch ohne Kälte und Roheit. Ich habe mir die Gestalt wohl gemerkt und werde ihr im Geist meine Iphigenie vorlesen und meine Heldin nichts sagen lassen, was diese Heilige nicht aussprechen möchte.' In waarheid, zóó denken wij ons eene heilige. Doch tevens is daardoor Goethe's Iphigenie aan Griekenlands bodem onttrokken. Wel kunnen wij haar beter begrijpen, waardeeren, door haar met de Grieksche zusteren te vergelijken, doch de plaats innemen van eene dezer kan zij niet. Zoo min als het omgekeerde mogelijk is.

De eenvoudige verzekering dezer maagd dat haar zegen sterker is dan de vloek der moeder, geeft Orestes de overtuiging dat voor hem delging van schuld bestaat. Zoo eene vrouw als deze hem kon vergeven, dan moest vergiffenis mogelijk zijn. Wat Pylades niet bij Orestes had vermocht door zijne uitspraak:

> Es erbt der Eltern Segen, nicht ihr Fluch!

dat werkt de jonkvrouw uit door hare tegenwoordigheid alleen. Deze roept wakker wat er aan zieleverwantschap met haar in Orestes is. Ook hij gevoelt den waarheidsdrang:

> Ich kann nicht leiden, dasz du, grosze Seele
> Mit einem falschen Wort betrogen werdest.
> Zwischen uns sei Wahrheit.

Dan volgt de bekentenis: Orestes wentelt den last van zich af, en als na het ontwaken uit psychische afmatting de door

1) Na het schrijven dezer bladzijden las ik 'Le voyage de Sparte' van Maurice Barrès. Page 172: 'Madame de Stein est Iphigénie et Goethe s'est exprimé dans Thoas.' Den lezer zij het boek aanbevolen, al ware het slechts om de teekening van Ménard. 'Si j'aime un pen l'humanité c'est qu'elle renferme quelques êtres de cette sorte, que d'ailleurs elle écrase soigneusement.'

Apollo opgelegde taak hem wordt voorgehouden, dan voleindigt Euripides' motief, arbeidsdrang de genezing. Want wel zag Orestes na het verzoenend woord der zuster in een droom zijn voorgeslacht vreedzaam verkeeren in de onderwereld, was derhalve de vloek van bedrog en tweedracht gebannen, maar op aarde moest den levende een zware taak noodigen tot inspanning zijner algeheele energie, opdat hij voor goed het sombere weefsel van moedelooze vertwijfeling breken zou. Regeneratie was noodig tot nieuw leven, tot nieuw handelen. Heeft Goethe dus al Euripides' motief niet ongebruikt gelaten, waar bij den Helleenschen dichter de zin tot handelen voortspruit uit het goddelijk bevel dat blindelings wordt gehoorzaamd, bij den modernen dichter worden de belemmerende geestesaandoeningen die Orestes'energie hadden verlamd door Iphigenia's hand weggenomen, zoodat slechts eene kleine aansporing noodig is den held uit eigen aandrift tot werken te doen overgaan en op die wijze zich zelf voor het leven te genezen. Bij Euripides werkt het goddelijke buiten den mensch, bij Goethe het goddelijke dat in den mensch zelf gelegen is. Waardeering van beiden vereischt een verschillend standpunt; voor elkander in de plaats treden is ten eenen male onmogelijk; vergelijking van beiden verheldert het inzicht in beiden. Kennis van beide talen eerst voert tot een standpunt, vanwaar men aan den Duitschen dichter ten volle recht kan doen.

Geleidelijk voeren ons de laatste woorden tot Schiller, die hoog genoeg staande om te zien wat hem ontbrak, gemis aan kennis van Hellas' taal steeds heeft betreurd en slechts ten deele heeft kunnen vervangen.

Berglanden gelijken op behoorlijken afstand schooner. ‘Voor Schiller in zijne laatste periode is de oudheid het inbegrip van volmaakte harmonie; in den enkeling niet minder dan in de gemeenschap; voor hem is de hoogheid der Grieksche wereld en der Grieksche kunst de onwrikbare grondslag voor een aesthetische vorming van den mensch.’ Schiller ware geen kunstenaar geweest zoo zijne verbeelding ‘den Drang nach Wahrheit’ niet had aangevuld door ‘die Lust am Trug.’ Hij heeft dan ook een niet gering deel in de ‘Phantastereien die grosze deutsche Dichter über die Hellenen in wortreichen

Gedichten vorgetragen haben.'[1] Dat naast de beeltenis van den priesterlijken wijze, die met manende hand den onsterfelijken menschengeest opwaarts den weg willen wijzen van deze arme aarde naar het eeuwige licht; dat nevens Sokrates' gebed: 'geeft goden dat ik innerlijk goed worde, niet jage naar uiterlijken schijn, den wijze alleen voor rijk houde en slechts zooveel goud mijn deel zij als een ingetogene dragen kan,' dat daarnaast de Oudheid stof biedt voor gansch andere genrestukjes, wat zouden wij het nogmaals herhalen. Is het niet opmerkelijk dat Goethe, die antiek voelde, naar Italië reisde en Schiller, die over de antieken fantazeerde, de Alpen liet tusschen zijn jeu d'esprit en de werkelijkheid? Nu evenwel de onhoudbaarheid van Schillers 'Griechentum' door bevoegden wordt toegegeven - geen geringe overwinning voor de waarheid waarop onze jeugd bovenal aanspraak heeft - en de operaloge vanwaar hij zijne klassieken placht te bewonderen tegelijk met heel het geschminkte ballet nog maar uitsluitend op aanstaande Schillerfeesten voor het publiek zal toegankelijk zijn, nu wordt Schillers filosofische lyriek 'gedrenkt van antieken geest en daarom geschikt om de beteekenis der oudheid voor hoogere geestesvormen te doen beseffen' ons hooger onderwijs met een vergezellend memento onder de oogen gebracht. Eene nobele daad. Schillers lyrische zangen en vooral de wijsgeerige zijn een fijne bloesem van den menschelijken geest, eene bloesem die de schoonste vruchten belooft, al mocht ook het juist waardeeren harer essence niet precies de taak der jeugd zijn, wie het voorzeker noch aan leiding noch aan wil zal ontbreken, doch wel iets dat een ander niet geven kan: een door levensjaren gerijpt zelfstandig oordeel. Er zijn toch om vele dingen te begrijpen niet slechts kennis en studie, doch ook jaren levens noodig en vooral zal dit gelden van de voldragen zangen uit de laatste periode van Schillers denk- en gevoelsleven. Napraters zijn er genoeg; daarvan behoeft men er niet meer te dresseeren. Ook zijn wij bang dat de hollandsche jongen, die in onbedorven staat een nuchteren, vaak al te nuchteren, zin bezit, eens weinig toegankelijk blijken mocht voor Schillers rhetorica en haar met

1) Men voege hierbij Leconte de Lisle 'qui a cru dur comme fer à une Grèce qui n'a jamais existé que dans son cerveau!'

een hem eigen ironisch lachje zal ontvangen. Er is iets tragicomisch in een rhetorisch docent. Hij meent te vangen en zit gevangen: men volgt hem met aandacht, want hij is in zijn pathos een aantrekkelijk object voor beschouwing en tevens eene bron van veel stil genot. Nuttig is hij in hooge mate, wijl hij de opmerkingsgave van den leerling scherpt. Er gaan dan ook welgeslaagde portretten van hem rond. Niets koelt meer af dan het enthousiasme van anderen.

Dit neemt niet weg, dat het de overweging alleszins verdient Schillers lyrica aan de oudheid te toetsen. Wat is bij hem ‘de geest der Oudheid’? Toch wel niet de geest van Homerus' tijden tot den dag, dat Justinianus de Akademie sloot, een even onwerkelijk iets als de geest van Duitschland van het verdrag van Verdun tot Sedan. Is het dan datgene hetwelk men zou kunnen noemen l'âme grecque, de quintessence van het ras. Deze blijft vrij stabiel en waarneembaar door de eeuwen heen. Doch de ziel van Schillers gedichten is Duitsch, omdat zijne poëzie niet in cosmopolitischen doch in echt-duitschen bodem wortelt: zij is een deel van 's dichters eigen ik en deze ik was niets meer dan germaansch. L'âme grecque in haar licht-ontvankelijkheid, hare vloeiende bewegelijkheid tusschen de polen van strenge logica en onlogisch sentiment, hare aanbidding van vormenschoon, vrouwelijk in het verrassende harer uitingen, nadert veel meer tot hare romaansche zuster; waarom dan ook de geschiedenis merkwaardige parallellen tusschen den bloei van Athene en Florence, tusschen de omwenteling van oligarchie tot democratie in Frankrijk en Attica trekken kan. Doch als geest nu eens ware eene tijdelijke strooming in gemoeds- en verstandsleven gewekt door stuwende of belemmerende invloeden van buiten af, als hij dus eens beheerscht werd door tijd, plaats, individu? Want verschillend is de geest van den Achaeischen riddertijd, toen het leven een blij tournooi geleek, naast dien van den om huis en erf procedeerenden boer uit Hesiodus' dagen; verschillend het materialisme van Democritus naast Plato's idealisme, het dogma der Stoa en de scepsis van Pyrrho; verschillend, om het nog eens in groveren vorm onderscheiden te zien, is de geest die uit Tyrtaeus' strijdliederen, uit Anacreons Wein- und Weibgesang spreekt, van de moordschuwende ascese der Orphici. Welke van deze schuilt in Schiller? Men hoore:

Aber flüchtet aus der Sinne Schranken
In die Freiheit der Gedanken! -

Aber in den heitern Regionen
Wo die reinen Formen wohnen,
Rauscht des Jammers trüber Sturm nicht mehr.

Mogen deze regels ons den weg wijzen? Welnu, een classicus is bij den eersten oogopslag maar al te geneigd in een gedicht dat thans ‘Das Ideal und das Leben’, doch eenmaal ‘Das Reich der Formen’ heette Plato's ideeënleer te speuren. Bij nader inzien is dit bedrog. Op gezag van eene uiting in een brief aan Von Humboldt en op grond van de terminologie van den dichter in 1795 erkent men, dat ‘die Freiheit der Gedanken’ wijst naar ‘das ästhetische Gebiet.’ Is dit terugtrekken in den toestand van zuivere aesthetische waarneming, van rein kunstgenot, om aan den inwendigen tweestrijd tusschen drift en geest te ontkomen dan wellicht een redmiddel door den dichter bij de Ouden ontdekt? Vergissen wij ons niet dan mogen de aangehaalde regels ontleend aan Schillers meest wijsgeerig gedicht, de leuze heeten door hem in zijn vaan geschreven op het oogenblik, dat hij den top van zijn geestesleven had bereikt. Op welken heuvel in de antieke wereld wappert dezelfde vaan? Welke wijsgeer staat aan den voet van dezen banier?

Wij meenen hier in Schiller te mogen zien een Platonist, die halverwege is blijven staan. Schillers standpunt ontmoeten wij toch onder de verschillende étages, die naar Plato's voorschrift de mensch achtereenvolgens bestijgen moet om tot de volkomenheid te kunnen opklimmen; alleen de Schiller-étage is nog maar die der novicii. Bewondering voor het schoone, streven om het schoone in alle zuiverheid te aanschouwen, kan noch mag blijven staan bij één schoon voorwerp, noch bij vele, noch ook bij de schoonheid der zielen die boven gene der lichamen gaat, noch bij de schoonheid in redevoering, wetten en wetenschappen, doch zij moet dwalend over de wijde zee van het schoone en vele schitterende overwegingen wekkende in onbegrensd wijsgeerig denken ten slotte in de verte gaan ontwaren de wetenschap van het schoone. Aldus leert het Symposion. Einddoel is naar Plato's wil en voorschrift: Kennis der Ideeënwereld. Wel hebben kunst en poëzie als

daartoe leidende groote waarde, doch de hoogste mensch, de wijsgeer, kan die hulpmiddelen ten slotte missen. Kunst als nabootsing van de zinnelijke verschijning der dingen komt eerst in de derde plaats. Voorop staat de idee (het begrip), dan het zinnelijk waarneembaar voorwerp, dan eerst de imitatie.

'Men zegt,' zoo luidt het in het tiende boek van den Staat, 'dat Homerus en de Tragici kennis hebben van wat zij bezingen. Doch hoe zou iemand die de origineelen kende zich tevreden kunnen stellen met het vervaardigen van copieën? En staat niet de poëzie als nabootsing van de uiting onzer aandoeningen beneden het beheerschen dier uiting?' In Plato's Ideaalstaat geldt de wet: 'ieder doe één ding en wel datgene waartoe hij van nature geschikt is.' De verhalende of nabootsende poëzie die door imitatie tot assimilatie verleidt, tot het zich verplaatsen in eens anders rol (men denke aan den tooneelspeler) maakt inbreuk op deze hoogste wet. Daarom worden de dichters met alle eerbetuigingen buiten de poorten van den Staat geleid. *Kennis*, het eenig najagenswaardig doel, bezit de godheid alleen. Wie het dichtst tot deze nadert is niet de kunstenaar, maar de philosoof.

Terwijl de aldaagsmensch slechts de schaduwen der werkelijkheid aanschouwt, den rug gekeerd naar het ware licht, en de kunstenaar deze schaduwen nabootst of de uitingen weergeeft, die deze schaduwen aan de gekluisterde menschheid ontlokken, tracht de wijsgeer zich los te maken uit de aardsche spelonk en op te klimmen tot de eeuwige lichtbron. 'Die Wissenschaft, das höchste Wissen um das wahrhaft Seiende, ist Bedingung der Erlösung.'

Schillers meer dichterlijke dan wijsgeerige oplossing van het zoo diep door hem gevoelde dualisme in den mensch is in al haren adel meer eene ontvluchting van het probleem dan eene solutie. Dat honderden in de Oudheid in de genietingen der aesthetica vrede hebben gevonden met het bestaan is best mogelijk. Die facette van het leven der Ouden zal zich dus weerspiegelen in Schillers uitspraak:

> Zwischen Sinnenglück und Seelenfrieden
> Bleibt dem Menschen nur die bange Wahl;
> Auf der Stirn des hohen Uraniden
> Leuchtet ihr vermählter Strahl.

Hierop jongeren te wijzen aan de hand van den dichter zelf, wie zou het niet een genot achten? Evenwel, het lezen van Plato's Gastmaal wordt door en na deze verpoozing een des te dringender eisch aan allen gesteld wien het waarlijk leeren kennen der Oudheid meer dan een phrase is.

Men kent Goethe's woord door Eckermann medegedeeld: 'Was in Schillers Tell von Schweizerlocalität ist, habe ich Ihm Alles mitgeteilt.' Dit woord verhoogt onze bewondering voor den dichter van den Tell; met eerbied staat men tegenover eene fantasie, die uit mededeelingen een tooneel weet op te trekken, dat de nauwkeurigste autopsie tot eer zou zijn. Schiller bovenal vermocht het vuur te slaan uit boekenstof. Zoo ook heeft eene liefdevolle lectuur der Oude dichters hem het voedsel geleverd voor eene fantasie, die een Antieke wereld durfde herscheppen. 'In den nächsten zwei Jahren - zoo schrijft hij aan Körner - habe ich mir vorgenommen, lese ich keine moderne Schriftsteller mehr. Vieles, was Du mir ehemals geschrieben, hat mich ziemlich überzeugt. Keiner thut mir wohl: jeder führt mich von mir selbst ab, nur die Alten geben mir jetzt wahre Genüsse.'

Hoe jammer dat deze superieure geest de taal der gelezen dichters te weinig machtig was. 'Ich muszte mein Original errathen, oder vielmehr, ich muszte mir eins erschaffen.' Wat komt er dan van de ware werkelijkheid terecht, als een zoo beeldenrijke idealistische geest droomend verzinkt in het Théâtre grec van Le Père Brumoy? Zoo waart dan het fantôme antique door Schillers poëzie: Socrates' ideale figuur bedekt heel de massa, die hem veroordeelde; door de stralen van de tragische dichtertrits wordt het grauwe, het decadente niet bespeurd; wel ziet men de Delphische wijsheidsvoorschriften, doch ziet niet de overborrelende hartstochten een er democratie, die haar voogden onttroont en bij gemis aan zelfkennis zich stort in krijg naar alle hemelstreken. Aristophanes blijft ongelezen, onbegrepen. Of wel dat in het stuk van den comischen dichter de toeschouwers medespeelden en de massa met het tooneel tot een geheel versmolt, dàt gevoelt men niet. -

Schiller te lezen met jongeren, zelfs zijne 'Götter Griechenlands' is een nobel werk, dat naar beide zijden veredelt en

verdiept; doch, tenzij men willens en wetens de waarheid wil miskennen, zijn poëzie is slechts ten deele gedrenkt door het klare vocht dat Poseidons ros uit de Grieksche rotsen sloeg. Goethe's denken overbrugt de breede ruimte die het heden van de Antieken scheidt, doch de pijlers der brug vinden in diezelfde ruimte hun vasten steun. Beide dichters naast de Ouden door eene zelfde vaste hand voor de jongeren gevoerd, zoo droom ik mij een goed Gymnasium. Doch wie wil marchandeeren en daarbij de etiketten vervalscht, hij blijve ons van het lijf.

> Viel Irrthum und ein Fünkchen Wahrheit
> So wird der beste Trank gebraut
> Der alle Welt erquickt und auferbaut.
> Dann sammelt sich der Jugend schönste Blüthe
> Vor eurem Spiel, und lauscht der Offenbarung,
> Dann sauget jedes zärtliche Gemüthe
> Aus eurem Werk sich melanchol'sche Nahrung!

Zou men niet zeggen, dat de groote ziener van Weimar het aangeprezen toekomst-klassicisme bij voorbaat heeft gepersifleerd?

Dr. J. VÜRTHEIM.

Kunstenaarsleven.

Negende Hoofdstuk.

Er was iets schrikkelijks in Soonbeek gebeurd.

Al lang had ie met z'n wrokkige jaloezie rondgeloopen. Hij wist wel, dat Flora dol was op Maurice, maar nooit kon ie voor zichzelf gelooven, dat ze verder zou durven gaan dan met woord-genegenheid en vluchtig gezoen misschien. Van dat feit was ie zoo onwrikbaar zeker, dat ie de moeite niet eens genomen had, op haar te letten. Tot op een dag hij plotseling, midden in 't ordenen van z'n veiling-koopen, tot 'n averechtsche konklusie kwam en als met een heftigen stoot weer in hem doordrong de angst, dat niemand, niemand te vertrouwen was, ook Flora niet. - Toen was 't verschrikkelijke in 'm losgepijnigd, de haat, de jaloezie, de venijnende idee, dat Maurice hem z'n vrouw afstal, dat Flora hem bedroog. De zich-zelf voorgehouden nuchtere mogelijkheid, dat Flora en Maurice hém tot hoorndrager verkarikatuurden, deed 'n woedekoorts in z'n lijf gloeien, die 'm razend dreigde te maken. - O! al zou hij haar verminken, vaneen splijten, nooit mocht ze van Maurice zijn. Zeggen durfde hij niets, niets, voor ie gezien had. Maar daar vóór al schroeide en venijnde de jaloezie zoo hevig z'n denken, dat ie geen rust meer kende. Wat ie voor haar voelde, wist ie zelf niet nu, maar hij zou haar liever de oogen uit 't hoofd stooten, dan haar te gunnen genot te hebben, zingenot buiten hém, met dién man. Nu gloeide niet alleen de branderige zelfzucht-haat in hem áán, maar meer nog z'n afgunst, z'n verachtende, wrokkende, koelingzoekende machteloosheid. Zijn jaloezie was niet in hem als 'n heet gevoel van reaktie op versmading, als 'n niet-

willen-loslaten van 't heerlijkste, genotvolste in't leven, maar als een in 't duister bruisende drift van donkersten nijd, van afzichtelijken, bloeddorstigen wraakhaat. Doornen, scherp als naalden, zou hij haar door 't blanke lijf kunnen scheuren als ze hém bedroog. Z'n jaloezie was van dierlijken, verblindenden wrok, duivelsch, omdat hij in zelfvernieling ook háár wou verminken, vertrappen.

Hun vertrouwelijkheid ging hem al meer en meer schrik aanjagen, want hij wist, dat ie in 't volvoeren van 'n daad, waarmee hij z'n eigen ondergang schiep, een lafaard was. - Hij wou háár raken, vernietigen en toch zèlf buiten 't gevaar staan.

Van dat ze Maurice intiem kende, overwoog hij koeler, weigerde ze *hem* dat, waar hij als man meende recht op te hebben. Soms loeide de woede daarover zoo zinnegiftig in 'm óp, dat hij haar, zonder een woord verklaring, wel had kunnen slaan, ranselen als 'n slavin. Maar hij durfde niet meer als vroeger, nu ze Maurice tot beschermer en aanklager had; Maurice, die hem met z'n vernietigenden blik kon aankijken, zooals ie dat nooit van iemand ondervond.

Juist dien dag, tusschen z'n veiling-rommel, doorschokte hem de gedachte: als ze joú weert als man, geeft ze zich aan hèm!

Daar moest ie nu achterheen sluipen!

Maar allang voelde hij zich niet meer den ouên machtsman met de felle, meedoogenlooze hyena-natuur, den uitzuiger, die genot ver-smakte, als ie voor zich zag sidderen, voor z'n macht en z'n geld. Van dat hij Maurice had leeren kennen, was z'n greep niet meer zoo zeker, z'n staat niet meer zoo stevig. Hij voelde iets geknakt in z'n machtsbesef, in z'n minachting voor alles wat geen geld en geen sluwheid bezat.

Wat was er toch in hem gebeurd, vroeg ie zich zelf honderd maal af.

Zonder dat hij 't zich wou bekennen, hield hij op zijn manier ontzaglijk van Maurice en toch vreesde ie z'n strengheid als den dood. Al 't vlijmend, 't bijtend en 't doordringend kritische in z'n natuur voelde ie als hevig, echt; bleekte z'n eigen gepraat en gedraai en nerveus begeeren. Hij, die nooit van iemand gehouden had, die eigenlijk om niemand gaf, voor wien de heele wereld van kennissen kon uitsterven,

als ze hem maar hum geld vóór dien tijd hadden ingebracht, hij kon bersten van nijd, als ie zag, dat ook nog andere menschen Maurice om z'n spreken en uiten wilden inpalmen. Zelfs 't intieme geflikflooi en de irriteerende lievigheid van Flora kon ie niet uitstaan. Ze hoefde niet te denken, dat Maurice meer gaf om háár dan om hem. Van hem was ie nog méér vriend dan van haar, als ie 't goed beschouwde. Z'n jaloezie en naijver wou ie voor Maurice verbergen, maar niet voor Flora. Dat kón ie niet! - En toen die flikkerende jacht van jaloersche stooten in z'n ziel hem telkens opporde, had ie geen flauwe gedachte aan 'n verhouding, die ontstaan kon tusschen Flora en Maurice.

O! die kerel had hem onder 'n vreeslijken invloed! Hij had zich zoo dikwijls al er tegen willen verzetten. Hij wou hem haten, minachten, bezien als 'n vent, die ten slotte, zoo goed als hij, van geld hield en bovendien hunkerde naar schandelijke luxe. Hij had hem willen laten links liggen, omdat ie met z'n spot, zijn strengheid, zíjn macht knotte, zíjn gezag vermorselde en ook wijl ie hem hoopen geld kostte. Maar dat vijandige hield ie geen dag tegenover 'm vol. - O! hoeveel keer had ie in woesten wrok, in branderige besluiteloosheid Maurice zóó willen krenken en klein-breken, dat ie nooit meer terug zou komen. Hij had hevig gevochten tegen z'n invloed. Op den eersten avond van hun ontmoeting dacht ie onmiddellijk Maurice en Louise voor 'n bepaald doel te kunnen exploiteeren. Maar al heel gauw zag ie, dat er met dien rots-sterken kerel niet veel te doen viel. Toen had ie hem wel kunnen verpletteren, wou ie Maurice van zich afsmakken, wijl ie macht over z'n handelen, z'n beschouwen begon te krijgen. Zich-zelf begrijnsde ie om z'n sympathie, *zijn* sympathie! Maar toch, tusschen z'n zelfspot over z'n eigen teerhartigheid, voelde ie van dien duivelschen kerel te houden. Er gloeide iets zoo geweldigs van hem af. Dat striemende, scherpe, vlijmende, maar ook brandende, warme en hevigkrachtige van z'n woord, - hij kon er onder sidderen. 't Was 'n vent zonder wiens praten z'n dagbestaan leeg leek. Van niemand ter wereld kon hem 'n goed- of afkeuring schelen. Hij wist precies, hoe machtig, hoe sluw hij zelf was. Maar als Maurice 'm voor 'n kleinigheid, 'n beter inzicht in 'n praktische zaak of zoo iets, 'n pluimpje gaf, dan kon ie 'n

halven dag zich trotsch voelen. Want bij hém was 't gemeend. De anderen vleiden 'm om z'n duiten. Hij sprak zonder bijbedoeling. En zoo was ie tegenover hem in alles. De kracht, de drift, de uitstortingen en overheerschingen van Maurice deden hem duizelen. Hij voelde er zich onder krimpen. In zijn beschermende zachtheid had ie voor hem iets even aantrekkelijks als in z'n striemende koelheid. - Er was in z'n spreektoon 'n zoo dringende kracht en overheerschende wilsvastheid, dat ie altijd begon te stotteren, als ie iets tegen wou zeggen. Hoeveel maal had ie zich niet voorgenomen hem te negeeren, te breken, in den steek te laten. Maar ontmoette hij hem dienzelfden dag van z'n grimmige besluiten niet thuis, dan ging hij gejaagd naar Maurice's huis, wachtte, wachtte net zoolang tot ie kwam, om hem dan te zeggen, ter sluiks en bang voor afstooting, hoeveel vriendschap ie voor hem had. 't Was om gek te worden. Want ook wist hij, dat Maurice op de keper beschouwd hém minachtte, soms wel meelij met hem had, als ie heel onrustig deed, maar meestal hem een vrek en woekeraar noemde. Maar ook dat kon hem van Maurice niet schelen. *Hij* mocht alles zeggen en denken, als ie maar z'n vriend bleef, hem nu en dan eens raadde in z'n gedrag jegens Flora en als ie finantieel maar op een of andere manier een beetje van hem afhankelijk zou zijn. - Dikwijls gaven Maurice's afstraffingen hem een wild-bruisend genot. De durf van z'n woord, 't niets ontziende, de hevige raakheid in 't doortastende geweld van z'n losstormende natuur verstomden hem iederen dag meer. En tusschen z'n gestriem mijmerde ie: juist... juist... dezelfde vent van toen... van den eersten avond... Hij wordt schatrijk... schatrijk... Laat 'm niet los!... Houd 'm vast...

Maar de eerste maand van hun vriendschap was ie zijn macht al kwijt, stelde Maurice hem te pronk in z'n kleindemonische vernielzucht. - Tegenover iedereen kon hij, Soonbeek, genadeloos, scherp, snauwend, hardvochtig en wreed als 'n slachter zijn, omdat ie voor niemand wat voelde en lachte om zachtheid en lieftalligheid. Tegenover ieder wrokte en gromde z'n roofdier-aard. Die hem te ná kwam, klauwde ie neer of verlamde ie met sluw venijn. Bij Maurice temperden zich z'n felste eigenschappen. Z'n list

werd beverig doorgevoerd, z'n woord wankelde. Nooit nog had ie hem langer dan 'n paar seconden in de oogen gekeken. Hij voelde zich onbehagelijk, ellendig, gejaagd en schrikkerig onder zijn blik. Hij wist, dat die vent toch ook z'n leelijke fouten had, maar als ie 'm dat in 't gezicht wou zeggen, kon hij niets uitbrengen. En toch, honderd keeren had ie z'n verkwisting, z'n weelde-zucht, z'n meedoogenloosheid gemerkt. Maar wat 't dan was, wás 't.... Maurice maakte 'n stotterenden schooljongen van hem en in z'n woest innerlijk verzet daartegen, werd zijn figuur nog maller, nog ellendiger. Want de kerel merkte alles wat er binnen in hem gebeurde, al zei ie soms geen woord ervan. Dat was 't satanische van den vent, dat ie precies zoo wist, wat er in hem omging, zijn sluwste gedachten raadde en iedere wending ervan aanwees, met 'n kracht en juistheid, dat ie er van huiverde.

Tegenover Louise behield ie z'n macht beter. Vooral in haar huishouden bemoeide hij zich met alles. Als zij van vermoeienis rustte, nam hij 't bestier over, kommandeerde de meid en de jongens. Louise, veel zachtzinniger dan Maurice, liet 'm begaan. Dat streelde hem, maakte hem gelukkig. Maar zoodra Maurice thuiskwam, trok ie zich terug, al vloekte 't in hem van spijt en woede.

Voor Louise had ie 'n vreemd genegenheidsgevoel. Hij vond haar veel mooier dan Flora. Haar oogen, neen!... zoo iets had ie nog nooit gezien. Maar haar trots kon ie niet goed zetten, ook niet haar hooghartig zwijgen over alles. Ja, ze was beslist veel mooier dan Flora, vond hij, en begeeren deed ie haar al van 't eerste uur af, dat hij haar gezien had. Maar hij durfde nooit de kleinste zinspeling maken op zijn verlangen, want ze zou hem met haar trots en fier gedoe zonder genade neerslaan. En dan, zoo'n vrouw zou 'n heelen boel geld kosten als ie 'r zou willen onderhouden... Misschien was die trots maar larie... en was zij toch ook wel te krijgen voor geld... alles bukte tóch daarvoor!... Maar de enkele gedachte brandde hem al. Al begeerde hij haar nog zoo hevig... dat mocht hém geen geld kosten. En dan... Maurice! Die zou hem in stukken hakken... 't Stuipte al in 'm van angst bij de gedachte alleen aan z'n overrompeling van Louise, door Maurice gemerkt. Die twee hielden elkaar

in 't leven zoo stevig vastgeklemd. Larie was 't... en krankzinnigheid ook, maar z'n begeeren bekoelde er toch door. -

Dat Louise van hem rilde als man, kwam niet in 'm op, al knaagde de smart in z'n ziel, dat ze wist van z'n zieken adem. Z'n verdorvenste gedachten droegen den walm van dien asem mee en nooit chagrijnde of huilwrokte 't heviger in hem van woede, als hij bedacht, dat ie 't had kunnen voorkomen op dien eersten ontmoetingsavond.

Maar ook bekoelde z'n hartstocht voor Louise, toen ie bemerkte, dat Flora niet meer buiten Maurice kon leven. Dat ze 'm liefhad, begreep ie niet, omdat liefde niet bestond. Flora hield van 'm, omdat ze 'm begeerde voor bevrediging van haar eigen zingenot. Flora was 'n hartstochtelijke vrouw... en dan haar ziekte... wat de dokter had gezegd... Ze was... goeie grut... hysterisch!... Wat was dat eigenlijk?

In z'n angst voor kwalen en dood, wou ie nooit luisteren naar 'n verklaring. Hij bleef liever vermoeden dat 't iets verschrikkelijks was... iets onzegbaar ergs... en dat 't dan toch later mee zou vallen... Zoo zag ie onder't grillige licht van z'n eigen verhitte gedachten de kwaal van Flora als 'n afzichtelijke ziekte, als 'n soort in waanzin-vlagen eindigende geslachtelijke verbijstering, erger dan melaatschheid of kanker - die toch niet zoo vreeselijk gevaarlijk bleek. -

En nu was ze op Maurice aangestormd.

Dat deed iets in 'm opschrikken, iets zoo kwellends, als ie nog nooit ondervonden had. Of 't moest zijn de marteling, die hij voelde, toen ie op 'n veiling 'n ander zag wegschuiven met 'n koop, dien hij moedwillig had laten passeeren en waarvan hij later vernam, dat er veel op verdiend was. Dal golfde in rukkende bonzen het bloed naar z'n hersens; dan suisde en gilde 't in z'n ooren. Eén razernij-gift cykloonde dan in 'm rond. Op z'n kantoor gekomen, holde ie dan naar boven en ver-schreide ie uren van machtelooze woede en zenuwtoorn, dat ie zóó stom, zoo ellendig stom geweest was, 'n ander, 'n vreemde te gunnen, wat hij in z'n zak had kunnen steken. - Over zulk verlies kón hij niet heen. Hij voelde zich van smart verstuipen. Er scheurde iets in 'm. 't Bedénken, met 't Bloeddorstige van z'n roofdier-aard dat 'm 'n kluif uit de klauwen geroofd was, tergde 'n helschen angst

in 'm áán, dat zoo iets wéér zou gebeuren. Hij kon zich wel 't vleesch van de vingers bijten in dolle drift, dat ie iets had laten passeeren, waarop verdiend werd, terwijl *hij* dingen gekocht had, die misschien stroppen waren. - Dat gevoel van krankzinnige woede, van razernij, van opgejaagden wrok en tot waanzin aangehitte getergdheid, onderging ie ook nu weer, toen ie Flora's hartstocht bemerkte voor Maurice. Maar tienmaal heviger, gepijnigder, smartelijker, met een valsche verdoemingspassie en er tegenover een haat, die levend uit z'n donkerste en diepste wreedheid opmonsterde. Eerst had ie gedacht, er dood onverschillig onder te zullen blijven. Wat kon hem schelen of ze zich aan Maurice gaf, als hij maar geen schade er bij leed. Maar hij leed wél schade en ook z'n gedachten waren anders uitgevallen. - Hij verschroeide van jaloersche drift... z'n bloed brandde en ziedde hem in 't heete lijf. Flora had hem gezegd, dat ze Maurice alleen liefhad. Hij kon doen wat ie wou, ze zou dat heerlijke gevoel niet meer voor hem verbergen en tegenover hem ook niet langer huichelen. Soonbeek was heelemaal niet voorbereid op die bekentenis. In nijd en venijn sloeg ie die praatjes met woeste gebaren van zich af. Verliefd?... verliefd?... Ze was razend!... Haar ziekte natuurlijk!... En voor zich zelf versmonzelde hij weer in geheimzinnigen angst 't woord van haar kwaal. - Had ze 't hem bekend, langzaam, schuw en aarzelend, zooals ze vroeger overtredinkjes biechtte, onder de grillige golving van haar huil-lach natuur - hij zou haar in 't gezicht geslagen hebben. *Nu* was ie gebluft, moest hij nog Flora's uittartenden overmoed temperen. Hij deed net alsof ze schertste... Maar geen vent, die Maurice!... hij was ook verliefd op 'm..., maar geen vent!... En toen wou hij er niets meer van hooren. -

In schijn volkomen zorgeloos voortlevend en vertrouwend op Maurice, bleef ie, na die bekentenis, ze toch in 't oog houden. Want 'n woeste onrust, 'n jacht en 'n angst, 'n zwarte jaloezie duizelden in 'm rond. Hij sloop om ze heen, zonder iets te laten merken. Soms zag ie Maurice wel eens twijfelen aan z'n stemming, maar dan dadelijk oversmakte hij hem met zotte, wilde pretjes, om te bewijzen, dat ie zoo goed was als anders. Bijna nooit kreeg ie gelegenheid ze te

overrompelen. En áls de gelegenheid er was, dúrfde hij ze niet betrappen. Want wat moest ie dan doen? Haar dadelijk den strot dichtknijpen? Zijn nagels in haar hals scheuren, haar hals, die hij zoo prachtig vond? En waar bleef hij dan? Wat gebeurde er dan met hém? -

Hij moest dood- dóód-kalm nadenken, heel kalm nadenken voor ie 'n vin verroerde. Gaf hij werkelijk zooveel om dat schepsel, dat ze hem met haar dood uit z'n machtssfeer kon rukken? En zou ie niet voldoende gewroken zijn, als ie 'r met 'n hondenzweep 't huis uitjoeg, zonder haar te wurgen? Kon z'n haat en z'n wrok 't daarmee doen? Neen, neen! gilde 't in 'm! Kneus haar, vertrap haar, trek haar de haren uit 'r kop, dat ze als 'n gillend gedrocht om gesnade smeekt, dat ze snikt en half sterft van schaamte alleen al. Spuw haar in 't gezicht.

'n Uur daarna aarzelde ie weer. Kon ie zich voor goed te schande maken als 'n hoorndrager? Neen hij móest, móest zich overtuigen. Dat moest, dat moest! Hij hoopte voor zichzelf dat 't mislukken zou, dat ie ze gewoon als vrienden zou samentreffen, die elkaar misschien 'n zoen gaven, maar meer ook niet. - Want neen, hoe dieper ie dacht, hoe onbegrijpelijker 't hem voorkwam, dat Maurice hem zou bedriegen. Maar ook in Maurice had ie allang onrust gezien, 'n soms angstig ontwijken. Wat was dat dan? Flora was grillig, huilde en lachte in één minuut. Dat was geen wezen, die was ziek, vreeselijk ziek!... Wat had de dokter niet gezegd? -

Eén angstig-vastgegrepen idee had hij nog: als hij haar eens plotseling verteederde met geschenken, met 'n rijtuig, met afleidingsfeestjes en als ie eens ontvangstdagen ging instellen, zooals zij dat altijd graag wilde? Hij rilde. - Soonbeeks soberte was geen ingeboren behoefte aan soberte, maar een vrek-ziekte, een klam egoïsme. Op 'n middag had ie haar al eens 'n heel leelijk diamanten broche uit wat veiling-koopsels meegebracht, maar ze vond 't ding afschuwelijk. Hij had gejuicht, toen ie 't haar met 'n minachtingstik van haar pink zag wegketsen. - Neen, hij voelde 't wel, al was ie schatrijk, dát zou nooit kunnen. Hij zou er onder bezwijken of krankzinnig worden. Hij moest maar kalmeeren en toezien. - Zoo verborg hij, onder z'n schijn-rust,

een sarrende kwelling, een wilde afgunst, een dóórvretende jaloezie. Want ook hij kon niet goed zien, dat Flora zoo hartstochtelijk herleefde en genot vergulzigde in Maurice's tegenwoordigheid.

Waar was toch z'n vroegere ongevoeligheid en genadeloos machtsbesef gebleven? - vroeg ie zich in al banger onrust af. Hij deed allerlei dingen, dwars tegen zijn eigen voornemen en begeerten in. Er was 'n verwarring, ordeloosheid en aarzeling in hem, die zoo verblindend zijn machtelooze ellende áánlichtte dat ie 'r zelf van begon te huiveren. Als hij z'n gevoel voor orde, regel kwijt was, kwam de dood! de vreeslijke, duistere, bange dood! -

Zoo kon ie huilen van gift, dat Maurice wist, hoe Flora hém als mán achteruit trapte. Dat vond hij zoo'n vreeslijken smaad, dat hij er zich zelf voor schaamde. Hij kreeg er buien en vlagen van zoo gloeiende woede door, dat ie zich in ontembare razernij in z'n bed lag te slaan, te knijpen, de vuisten tegen den muur bonkerde, om in de felle pijn z'n smart en toorn maar te temperen. 't Wrokte in 'm, de verstikkende drift, een krankzinnig verlangen om iets uit te gillen, zoo hoog, zoo schel-scheurend en zoo lang aangehouên, dat ze voor hem zouden vluchten van angst, Maurice en Flora, tegelijk. -

Hij was z'n kontrôle-lust op de meiden, 't huishouden kwijt. 't Maakte 'm wel razend, als ie bedacht, hoe vaak en hoe schaamteloos hij nu bestolen kon worden, maar de energie om te beginnen, om door te zetten, ontbrak hem. Hij zweette bij de kleinste inspanning. Hij voelde zich benauwd, gedrukt en z'n maagkrampen begonnen iederen avond ná 't eten weer door 'm heen te kronkelen met pijngesteek als had ie 'n heel briefje spelden ingeslikt. Zelfs voor z'n katalogi-nummers voelde hij niet veel meer. Vroeger kon hij genieten van z'n chikanes, z'n vervalschen van gegevens, z'n instellen van vervolgingen tegen zwakke partijen en ook tegen sterke. Hoe graag schiep ie processen tegen lui, uit zucht tot dwars verzet, venijnige tegenstribbeling, tot prikkeling, verkleining, vernieling van rust in anderen. Hoe vermaakte hij zich in 't laffe gekronkel van menschen, die hij in 't nauw gedreven had en eindelijk door vervolging en nood zich smeekend zag blootgeven. - Dat alles lag nu dood, morsdood in 'm, werd

overschroeid door z'n angsten en z'n donkere, grommende, toch laffe jaloezie. Hij kombineerde niet meer zoo snel, vergiste zich telkens in data, cijfers, jaartallen en rekensommen, hij, die anders alles van z'n zaken in bliksem-vlucht overzag.

Z'n bediende oogde hem verbaasd na, schudde z'n hoofd, begreep er niets meer van. Z'n verkooplust was zelfs weg. 't Werd 'm allemaal onverschillig. Jaloezie en wrok, die kookten in z'n brein, die vergloeiden z'n gedachten. En vreemde, woeste angsten dwarrelden den laatsten tijd heet door z'n hersens. Hij, die nooit wou denken aan doodgaan, die, als hij ergens 'n gesprek hoorde over ziekte, zich nerveusgejaagd absenteerde, hij dacht nu onophoudelijk aan sterven. Een wilde gloed van angst lichtte over de verzwakkingen en onttakelingen van z'n geest en z'n macht. Daar zengde ze 'm weer, z'n angst-gedachte, gedachte, die hem den laatsten tijd mager chagrijnde: z'n bezoek aan die prostituée. In z'n uithuilende woede, dat Flora hem z'n rechten als man weigerde, kon hij z'n zinnendriften niet koelen. 't Vreeselijkste was, dat ie zwijgen moest, omdat ie, zelfs met z'n goeden vriend, den advocaat, erover sprekende, er z'n eigen machtsvertoon mee verminkte. Want misschien kwam er 'n tijd, dat ze tot hém terugkeerde, uit haar dollen roes en romantisch gesnater. 'n Genotsschok doortrilde hem al bij de gedachte, hoe hij haar dán zou sarren, breken, vernederen en voor eeuwig stom maken. Daarom ook zweeg hij, zoodat, *als* 't gebeurde, niemand hem zeggen kon: ééns was ze je toch de baas!

Z'n woede over haar weigering koelde zich nu in z'n bevrediging-zoeken bij 'n prostituée. Maar dienzelfden avond nog, in z'n teruggang naar huis, was al de angst in 'm losgestormd. Als ie nu ziek werd van dat lichaam? Want dat was gif, klaar gif. Hij rilde van koortsige benauwing en telkens kreunde z'n angst: als je eens ziek werd en stierf, stierf! Hij wou er niet aan denken, hij trapte 't van zich af. Hij wou, wóu er niet aan denken, aan die donkere benauwingen, maar telkens beslopen z'n doodsgedachten hem, soms al 'n paar minuten, nadat ie in ziedend-stille drift zich zelf had toegesnauwd: dat laat je hoor, uit! uit! uit!... daar denk je niet meer aan... totaal uit! Er was 'n andere gedachte tusschen

in gekronkeld. Wát te doen met z'n geld, zijn rijkdom, als ie stierf? Zou dat alles in handen moeten vallen van z'n vrouw? Dadelijk had ie zich sluwtjes en voorzichtig geïnformeerd. Hij zou haar, buiten d'r eigen kapitaal, kunnen onterven. Alles was listigjes door hem uitgehoord bij den vriend advocaat, wien hij 't geval voorstelde als van 'n vreemde. Vruchtgebruik, ja, dát kon ie 'r niet afnemen, 'n deel vruchtgebruik; maar verder z'n rijkdommen aan z'n kinderen. Zoó zou nu dadelijk z'n testament zijn, dadelijk, want nou veranderde hij 't stellig voor 't laatst. Dus z'n kinderen de rijkdommen. - Maar dat waren nog snaakjes, die zij zoo gemakkelijk onder haar invloed kon brengen, al kwam er 'n voogd bij. - Zij, met haar gulle, verkwistende natuur, zou, als ze erfde, alles of heel veel van z'n geld wegnemen. Ze zou Maurice al dadelijk afstaan wat ze zélf bezat, en waar ze nu nog, gelukkig, al was 't ook van haar, zonder zijn toestemming toch niet kon aankomen. Maar dán zou ze dien vent met één slag vermogend maken. Ze zouden samen lekkertjes verbrassen en verkwisten, wat hij door jaren en jaren worsteling, door geluk en winsten, in zweet en bloed had bij elkaar gebracht.

O! die dood, die dood; hoe haatte hij dat vale, dreigende ellende-ding. Waarom moest 'n mensch toch dood? Waarom in hem gewekt dien drang tot eeuwig willen leven, dat besèf, dát, zoo 't kon, de dingen, die je had, eeuwig van je bleven, dat je altijd kon doorgenieten in rijker-worden, ál rijker en zwelgen in handel en woeker? Waarom moest ie dan plots uit het leven gestooten kunnen worden, naar duisternis en verdoeming, waar z'n oogen niet meer konden zien, wat van hem was, z'n handen niet meer konden tasten en vastgrijpen, wat van 'n ander naar hem overging? Gelooven deed ie niet en toch bleef ie den dood voelen als 'n kille verschrikking. Er aan ontkomen kon niemand. Dat begreep ie. Zoo dol was ie ook niet. Maar wel kon je 't verhaasten. En in z'n angst demoniseerden z'n doodsgedachten de uren die hij nog kón leven. 't Genot daarvan proefde ie niet meer, nu toch 't eind de dood, 't niet-leven was. In klamme benauwing, in huiver-voorvoelen, alsof ie in 'n eindeloozen stikdonkeren put daalde, al dieper, dieper, zoo voelde ie zich wegzinken onder z'n sterfangst!

De dood was voor hem 'n spooksel en tegelijk 'n duister angst-land, waarin ie onder windhoozen en zandkolkingen als een geraamte moest loopen, eeuwig loopen, heelemaal afgeknaagd, machteloos, verzwakt en onderworpen aan een zwarten beul. Niets meer zou ie uit zich zelf kunnen doen. Geen hand verroeren, geen been verplaatsen. En onder diens wil zou hij toch zien, wat met z'n rijkdommen ging gebeuren, zou ie in machtelooze, angstige woede moeten toekijken, al verbrasten ze in één dag, wat hij in z'n heele leven bijeen had gegaard. Hij zou van binnen verteren, verschroeien, huilen, snikken; hij zou zich zelf vaneen willen scheuren. Maar geen lid zou ie kunnen verroeren, zoolang de zwarte beul 't niet wilde. En aldoor zou ie meeloopen, met wat hem 't brandendst in z'n leven aan 't hart was gegaan; zijn geld, zijn goed, z'n woeker-genot, zonder dat ie stem had om kreten te slaken en alles zou ie zien en hooren zonder dat hij gezien en gehoord werd. - Soms lachte ie zich zelf in ijzigen grijns uit over z'n krankzinnige voorstelling, maar 's nachts bekroop hem 't doodsvisioen, geloofde ie 'r aan, als aan 't werkelijkste, dat ie in 't leven zag. De Dood zou hem villen, de huid afstroopen, zou hem pijnigen en spier voor spier 't lichaam uitrukken. Hij zou hellepijnen en brandende smarten te doorstaan hebben. De Dood zou hem begieten met kokend bloed, zou 'm de vale kaken rood schminken en hem opjagen over de aarde, waar ie loeren en spoken moest, rond z'n geld en z'n rijkdommen. De Dood zou met 'm dansen in stormnachten en dan met 'n stomp z'n beenderen kraken en kneuzen. En altijd zou ie de martelpijn voelen als in 't leven. De Dood was z'n zwartste beul, z'n angst-visioen, z'n siddering 's nachts en er tusschen rilde z'n haat, z'n venijn tegen de levenden.

Hij had zelf nu den dood bij 'm verhaast. Waarom wist ie zich niet te onthouen, niet te beheerschen? Nou was ie besmet, stellig besmet, al wist ie 't niet zeker. O! hij werd er stapel-, stapelgek onder. Kon hij iemand zeggen, wat ie 's nachts leed, 's nachts vooral in z'n doodsangsten, z'n haat en jaloezie? Vér, iederen nacht, van haar witten, heerlijken hals. Altijd alleen, alleen in de branding van z'n begeerten met martelende, knagende treurnis en woede, dat ze 'm had afgewezen? Hoe zou 'm Maurice nog meer ver-

achten, als ie hem van z'n sterf-angsten en jaloezie vertelde. Hij dwong zich maar, de dagen lang, weer te werken, z'n leefaandacht vast te leggen op z'n arbeid, z'n duizenden zaken, z'n katalogi, z'n veiling. Maar als hij twee minuten had gewerkt, op z'n bureau bóven, dan lag de boel plots weer stil, keek ie uit 't achterraam naar de stille plaats; was z'n angstmijmer weer in vollen gang; joeg het in hem over z'n maagkanker van vroeger, z'n kwaal, z'n ademziekte, zijn besmetting misschien nu weer, die 'm altijd bracht de huiver-gedachte van z'n sterven. En daaromheen dan, de altijd-opnieuw hem omkronkelende idee, die hem nog meer martelde en kwelde dan z'n dood-gaan, wat ie te doen had met z'n geld, als ie niet meer zou zijn.

Zou ie den boel vernietigen, zoodat geen ander ná z'n leven er genot van zou hebben? - Neen, dat kon ie niet, ook al zou ie precies weten, wanneer ie sterven ging. Hij zou geen vijf cent doelloos kunnen vermorsen. Maar dat ie van z'n heerlijk bezit, zijn goud, zijn zilver, zijn loten, effecten, z'n huizen en z'n veilinggoed scheiden moest, dat gifte een gloeiende razernij in 'm aan, die niet kon verzwakken. Kon ie, eenmaal dood, met z'n skelettenhand maar zóó den boel vastklemmen, dat niemand er een cent uit loswerken kon, zonder zíjn wil. Kon ie maar, al wat ie rijk was aan goederen, in één klein maar duizenden koncentreerend papier samenbrengen en dat ding in dien skeletten-knuist vastgeklemd houden voor alle eeuwigheid; z'n bezit, meegesleurd in den dood; 't papier, dat zijn leven, zijn bloed, zijn passie, z'n vernuft en begeeren bij elkaar hield, maar zóó vastgenijptangd, dat de duivel zelf 't hem niet kon ontrooven, zich verzwikken zou, of hem de pols breken, eer ie losliet.

Hij gunde geen sterveling, zijn eigen kinderen zelfs niet, nu hij nog moest afwachten of ze zoo zuinig en genotskarig zouden zijn als hij, 'n aasje geluk door *zijn* geld. De woede huilde in 'm, de heete wraakzucht gifte 't groene vuur aan in z'n tril-oogen, dat na z'n leven vreemde schepsels van *zijn* geld zouden smullen, pretmaken, luieren. Neen, hij kón 't niet verdragen. - Al heeter brandde 't bloed naar z'n hoofd. De scheidingsgedachte, ze folterde hem, zooals ie dacht nooit gepijnd te kunnen worden. Hij huilde, huilde, als 'n kranke schooier, woede-tranen, die z'n gezicht

schroeiden, en als in 'n woest-getergd dier, stootten driftstuipen in 'm op, waaronder ie zich-zelf en alles om zich heen, wel had kunnen vermorzelen, als ie er de kracht maar toe had gevoeld. Op zijn kantoor, heel boven, bij z'n veiling-rijkdommen, stootte ie woede-huilen uit, om maar wát op te luchten, wát van z'n brandend venijn en pijnigingssmart kwijt te raken.

Dan kwam 'm de gedachte verschrikken, dat ie krankzinnig zou worden, als ie zóó doorging. Ze zouên 'm opsluiten en dan hadden Flora en Maurice vrij baan. - Neen, dán liever nog dood, morsdood! Hij moest bedaren..., bedaren, vóór ie stierf, om koel z'n wrok te plaatsen en Flora's geluk te vernielen, als hij er niet meer zou zijn. Dát bleef zijn troost: bij zijn dood zíj voor altijd ongelukkig!

Gewennen aan de doodsgedachte, die vooral 's nachts hem in z'n kwel-eenzaamheid overhuiverde, kon ie niet, maar toch al zich dwingen tot kalmer inzicht. Vroeger, veel vroeger, had hij ook wel bang en met wilde vrees over het doodsgeheim nagedacht, maar dan was toch telkens zijn onrust weggezonken in de triestige, stille onderwerping van Flora's leven. Nú genoot ze, leefde ze óp, kleedde zij zich heel mooi, werd ze bijna zoo fier en hooghartig als Louise tegenover hem. Ze beefde niet meer voor z'n woede-uitvallen. Ze viel niet meer flauw en sufte niet meer in haar schemerzaal. Ze genoot, genoot ruim; dat zag ie aan alles. En híj chagrijnde, voelde zich door jaloezie en onrust, z'n veilingpassie en koopziekte weggevreten. Juist haar genot maakte 'm dol! Dat kón ie niet hebben. Wat was hij nog voor haar? Toch niets meer! Maurice behandelde hem dikwijls met zachtheid, was vriendschappelijk en zíj nooit meer. Daarom moest hij vooral met hém goed blijven, want *zijn* trots zou niet toestaan, dat *zij* hém bedroog. Maar de laatste maanden was ook dát geloof in 'm weggewankeld, warrelde angst z'n gedachten zoo dooréén, dat hij zijn eigen levensgevoel, zijn eigen uitingen en daden ook precies zoo bestaanbaar achtte in de natuur van Maurice. Hoeveel keer had ie niet Maurice met 'n fellen spotwrok gezegd, dat ie niets gaf om fatsoen, braafheid, eerlijkheid; dat ie bedrog heerlijk vond als 't maar macht gaf en voordeel, veel voordeel. Hoeveel maal had ie niet tastend en tergend volgehouden, dat ie 'n

schurk, geslepen en van groot vernuft, veel menschelijker en hoogerstaand vond, dan 'n fatsoenlijk mensch, 'n braaf mensch met weinig slimheid. Want de braafheid was toch larie, valsche, gekunstelde oppoetsing van de onware natuur.

Nu was in dit geval Maurice de machtige. Door zijn persoon, zijn eigenschappen was Flora zoo veranderd, dol op hem geworden. Als ie nu eens bij zich-zelf dacht, wat hij precies zóó zou denken: 'Wat kan mij die Soonbeek schelen? Wat heb ik met dien vent uitstaande? Hij zei toch altijd, dat braafheid onzin was, zwakte van geest, dat je mocht bedriegen, liegen, zooveel je wou, als je er je zelf maar niets anders dan voordeel mee deed! Hij zei toch, dat alles voor geld bukte! Liet ie dat nu eens probeeren bij zijn eigen vrouw.' 't Gevoel, dat zóó Maurice hoonend en sarrend 'm nu achter den rug kon beetnemen, joeg den angst zoo wild en woest in 'm op, als loei-windvuurvlammen. Want 't was waar! Hij zou zóó doen, precies zoo! En Maurice had 't recht, hem nu met z'n eigen handelen vast te nagelen aan zijn angsten, zijn verzet, zijn oproerige woede.

'n Week lang had ie rond-geloopen met 't vaste voornemen, Maurice 'n groote som geld aan te bieden, waarvoor ie zich moest verbinden, nooit, noóit meer 'n stap in z'n huis te doen. Hij zag van al zijn voordeelen, die hij zich met z'n gretige hebzucht-verbeelding al had ingeleefd op Maurice en Louise, af, als hij dan maar wegbleef. Die jonge, driftige kerel, verlekkerd op luxe, nu hij zelf zoo lang 'n uitgehongerd bestaan had doorgemaakt, zou wel toehappen als ie geld zag, 'n boel duiten. En hij... behield z'n vrouw, zijn macht, en kwam weer terug in z'n eigen sfeer.

Maar op dienzelfden avond, toen 't voornemen nog stil in 'm warrelde, vóór 't er uit kwam, was Maurice toevallig, door 'n praatje over geldhulp zóó woest uitgebarsten en had hij zich zoo hevig verzet en z'n onafhankelijkheid zoo boven alles uitgedrukt, dat de heele gedachte aan geldbieden stierf vóór de geboorte. Wel had Soonbeek erna even bepeinsd: al hij nu, ondanks z'n verzet, tóch z'n aanbod deed, wat zou er dan met hem gebeuren? Maurice zou dadelijk hevig opspelen, hem misschien zelfs afranselen willen en nooit meer 'n stap in z'n huis doen. Juist, juist, dan had ie toch ook 't zelfde resultaat bereikt. Maar wacht eens... liet ie

in godsnaam oppassen! Als ie dát deed, was ie Flora voor goed kwijt; ze zou hem dán pas op schrikkelijke wijze schandaliseeren. De schande zelf kon hem niet zoo heel erg schelen, maar z'n macht, z'n macht zou breken door de blootlegging van die verhouding. Wat ging 't de wereld aan op welke manier zijn vrouw hem behandelde en hij haar? 't Ergste was echter wel, dat ze toch bij Maurice zou gaan. Ze zou dan heelemaal kunnen doen wat ze wou. En bij zou nog érger gekweld worden van achterdocht en jaloezie, nog meer zijn macht over haar verliezen. En dan was ie niet alleen Flora kwijt, maar ook voor altijd Maurice, dien machtigen kerel, dien hij haatte en liefhad om z'n kracht, dien hij kon teisteren, slaan en tegelijk koesteren en bewonderen. En van alles bleef nog 't ergste wel: hoe zou hij ooit Maurice vrij durven zeggen, wat er in 'm ziedde en vloekte en angstte? Bij honderdmaal onbeduidender dingen - die hij ieder ander met 'n heeten spot in 't gezicht smakte, onder 'n satanisch wreed gesar van zijn glimlachmond - voelde hij bij Maurice, eer ze er al uit waren, een onzekere, bange verslapping van bedoeling. Hij zei 't wel, maar stotterde gekneusd, gebroken en verhakkeld, telkens terugnemend en weer wat er bij plakkend en dan schuw kijkend hoe 't opgenomen werd. Maurice kon met 'm sollen, hij maakte 'n kwajongen van 'm, met 'n blikken sabeltje en 'n pluimsteekje op, van hèm en al z'n geweld. Neen, neen, hij zou 'm niet meer kunnen missen. Hij kon hem, zoo vlak in zijn omgeving, ook veel beter haten, vloeken in gesmoorden wrok, vernederen en op allerlei wijzen dwarsboomen. O! soms wou ie z'n dood wel, als ie bedacht, hoe Flora 'm door zijn invloed ontglipte. Dan hoopte ie, dat er eens iets verschrikkelijks met 'm gebeuren zou; dat ie plotseling 'n beroerte zou krijgen of bij 't wandelen onder 'n huis in aanbouw een steen op z'n hersens zou vallen. Maar hij voelde dat zoo iets toch niet gebeurde, nu zijn heete kwellingen van haat, venijn en jaloezie alléén dat wilden. Want al stikte ie van afgunst, zelfs op den kop van Maurice, ónder die wreede instinkten van verzet en woede, leefde 't gevoel van vreeselijke slaafsche gehechtheid aan dien man. Neen, neen, hij kon niet, nooit meer zonder hem. En dan: liet ie toch vasthouen met al de taaiheid

van zijn natuur, dat Louise hem zoo verbazend goed hielp op de veilingen. Wat kon hij, met haar kennis van antiek, niet voor schatten koopen? Ze had er duizendmaal meer verstand van dan hij. Van oude schilderijen wist hij niets, zíj alles. Zoo ook met al dat gekleurd Delftsch. Hij kon 't niet uit elkaar houen, en zij met 'n oogopslag: delftsch, japansch, chineesch, moorsch, oud-spaansch en de hemel mocht weten, wat al meer. Met haar alléén al was 'n groote, prachtige, winstenafwerpende zaak te beginnen. En de jongens Dorus en Dolfje dan voor 'n prikje op kantoor, ze laten werken tot ze blauw zouden zien. Híj kon wel drillen. Van dien mallen Frans, neen, daar moest ie niets van hebben. Met z'n kraakbeenderen, ja, kon je zeker geld verdienen op de kermis - maar overigens was 't 'n scharminkel, 'n dwarse, verwaande pijpesteel, die hem ergerde om zijn ‘ontdekkingen’, die hij iedereen opdrong.

Neen, Louise en de joggies en Maurice zelf, die kon hij gebruiken; en dan maar smoren, smoren, alles, wat er in 'm gifte en bangde aan jaloezie, venijn en onrust.

Zoo had ie dan 'n poos z'n angst voor het verergeren van hun intiem samenzijn verborgen, al omsloop ie Flora en Maurice soms als een poes 'n muizegat. Met nerveus gebeef in al z'n leden was ie 'n sluip-jacht begonnen in de zakken van ál haar japonnen. Dwars door haar toilet-rommel had ie z'n greep gedaan. Met wel twintig kleine en groote sleutelbossen gewapend, uit z'n veilingboel opgediept, had ie al de slootjes van haar kastjes, van haar klein bureautje, haar kleeren- haar linnenkast opengemorreld en ieder papiertje of briefje dat ie tegenkwam doorsnuffeld. Tusschen haar linnengoed zocht z'n gloeiende trillende hand ieder hoekje, schaamteloos wreed er alles aan wagend. Geen japonrok werd overgeslagen, geen geheimzinnig weggemoffeld split vergeten. Zelfs voering en tusschen-voering betastte en bepluisde ie. Hij moest lezen, lézen, voor z'n oogen zien, of er in hun brieven toespelingen gemaakt werden op die intimiteit. Hij las verhit, telkens in spanning luisterend, of ie niet betrapt of overrompeld werd door Flora of een der meiden. Als 'n dief sloop ie door z'n eigen huis, loerend uit 't raam, achter de deur. Al de geheime laadjes van haar bureau had ie geleegd en doorgewerkt. Telkens wel 'n brief

van hém, dien hij bleek en sidderend in een adem doorjachtte, maar niets, niets, dat dáárop sloeg; op hun verhouding. Hij moest goed toezien, alles weer heel natuurlijk ordenen. Was ie klaar, dan martelde wantrouwen in z'n eigen onderzoek hem weer met heete, nerveuze kwellingen van onrust. Als ie eens niet goed gelezen had door z'n angst dat ie betrapt zou worden? Waarom moest ie zich zelf vertrouwen? Dan, ál bleeker en gejaagder, peuterde hij weer de slootjes open, begon ie weer opnieuw, zich huilerig voelend van woede en aftobbing, telkens gejaagder luisterend naar geluiden in de kinderkamer en de gangen. Maar ook weer vond ie niets. 't Waren korte briefjes van eenvoudige zaken. Eén briefje vond ie, waarop ie meende, dat in geheimschrift 'n paar woorden waren neergekrabbeld. Hij schrok, als had ie precies kunnen lezen, wat 'r stond. Schichtig stak ie 't bij zich. Dat moest z'n vriend de advokaat ontcijferen, al vroeg ie duizend gulden. Maar de advokaat, wien hij heel speelsch 't uitgeknipte strookje liet zien met 'n voorgewende onverschilligheid, schaterde 't uit. Wat doe je met Grieksch in je zak te loopen, nog wel 'n eersten regel uit de Odyssee. Hij schaamde zich, Soonbeek. Waar Odyssee uithing wist ie niet, maar wel, dat 't iets als 'n gedicht was. Dus ook dat mislukt, spijtigde 't in 'm! -

Toen had hem een eminent denkbeeld overrompeld. Als ie Trees, de fijn-sluwe, kraakzindelijke en knappe Trees, als ie die eens geld bood om te spionneeren? Maar zou ze 't doen en zou ze hem niet daarmee in z'n macht knakken? Zou ze hem niet vrij bestelen in 't huishouden? Hij zou geen macht meer over haar hebben.

Maar op 'n middag, haar alleen in de keuken ziend vóór 't gaskookstel, had hij haar er ineens mee overvallen. Trees, uitgeslepen natuur, luisterde eerst heel verbaasd naar Soonbeek's gestotter en gedraai, keek verbaasd naar het blind sluiten en opentrillen van z'n oogleden. Hij bood haar 'n sommetje per week, als ze 't goed aanlegde. Trees, sluw, inhalig, vond 't 'n heerlijk buitenkansje. Ze was dol op duiten. Ze wou 't wel doen, maar hij moest dadelijk wat geven. - Daar heb je 't al, daar heb je 't al, huilde ie half in zich zelf. Wat zou Maurice of Flora zeggen, als ze dát eens wisten, dat hij ze

door Trees liet bespionneeren, beloeren, achterna sluipen? Als Trees eens naar Flora toeging en haar 't heele zaakje verklapte? Maar 't was er uit, en hij kende de zuinige Trees, die voor 'n dubbeltje haar eigen vader verraden zou, te goed, dan dat ze 'n riks per week zou laten schieten voor 'n kletspraatje.

Hij was eigenlijk heel blij dat Trees loerde, want als die wat snapte, dan kon *hij* haarfijn vernemen wát er gebeurd was, zich veel beter en kalmer voorbereiden en veel vreeslijker zich voordoen vooral tegen Maurice.

Maar Trees, kanalje-meid, dacht er niet aan haar mevrouw te bespionneeren. Ze wist al lang, dat mevrouw veel hield van den jongen meneer Fleury, dien aardigen man. En zelfs had ze al zoo dikwijls gezien hoe vaak ze 'm zoende. Dat durfde zij ook wel doen, als ie 't maar hebben wou. Ze wisten 't allemaal in de keuken en onder elkaar hadden ze er de grootste pret van, dat meneer alleen moest slapen. Ze haatten allemaal Soonbeek en Trees kon hem niet luchten. 't Was haar alleen te doen om dien schobbert een paar riksen te ontfutselen en verder kwam, van wat ze zag, haar geen stom woord over de lippen. Ze lachte stilletjes om de gebaren van angst, die hij maakte, als ze 'm vertrouwelijk toesprak over 't ‘zaakje,’ waar de andere meisjes bij waren. Dan fluisterde hij in schrik wat voor zich uit, suste z'n vingers op de lach-lippen, perste haar daarna groote geheimhouding af. Maar merken deed ze niets.

Plots begreep Soonbeek uit haar tartende lachjes, dat ze 'm bedotte. Hij brak af, giftig, met 'n schrille stem, vroeg haar geen woord meer. Hij was 'n stommeling. Waarom nu die sluwe, brutale Trees te vertrouwen? Wat ie nog alleen doen kon, was op Maurice letten, op z'n gezicht, z'n gedrag, z'n uitingen en z'n gefluister bij Flora. - Ach, 'n zoen, 'n zoen was maar stof.... kon 'm niks schelen, niks, niks.... Als dát, dát intieme maar niet gebeurde.... dán was 't erg!... Dan was ie haar kwijt. Nu Flora hem weerde, werd de spanning, de zwijgkamp, de felle verbeten wrok tusschen hen heftiger. Er moest iets losbarsten.

Er gebeurden rauwe dingen op Flora's kamer, waarvan ze, om den smaad, 't huiverend-gemeene en onmenschelijk-verlagende, nog nooit 'n woord met Maurice, met Louise ge-

sproken had. Want Soonbeek kende zich zelf in niets meer, de eerste dagen nadat ze 'm geweigerd had. Hij schold haar voor 't liederlijkste schepsel dat hij ooit ontmoet had. De vuilste, van haat en verniel-hartstocht doorsomberde namen gaf ie haar. Zijn in waanzin verhit, onbevredigd begeeren maakte hem schaamteloozer, wreeder, geniepiger, valscher en heftiger machtsmensch dan ooit. Vóór haar oogen deed hij de gruwelijkste dingen in dierlijken drang, om haar als vrouw te kwetsen, te krenken tot in 't diepst van haar denken... Dan schold ie op Maurice, satande hij los. Maar in rustige kracht bleef Flora zich beheerschen. Ze rilde en huiverde al erger van zijn doen, en toch voelde ze zich sterk en hoog tegenover hém. - Na den smaad, in haar eigen kamer ondervonden, eischte ze dat hij een afzonderlijk vertrek voor zich zou inrichten, want dat ze anders schandaal zou maken.

Voor dat dreigement sidderde hij.

Schandaal, schandaal, als bij de Jordaansche die 'm z'n goed niet wou teruggeven, toen ze niet meer afbetalen kon... Neen, daar kromp ie voor, dat brak z'n macht, bracht hem in opspraak, nog búiten 't gepraat over z'n gewoeker. En hij had tóch al te werken in 't lichtschuwe menschenleven. De meiden keken in 't begin heel vreemd op, maar Soonbeek verhuisde naar 'n andere kamer. Sarren deed ie haar toch nog wel, en soms kwam hij plots op grove wijze bij 'r binnenloopen, spottend met die fratsen van haar eigen man bannen, haar kwetsend en folterend, door allerlei intieme gevalletjes van hun eerste huwelijksleven, duivelig-kwaadaardig lachend, haar weer onder den neus te duwen. Maar als hij dan Flora's gezicht vreemd zag verstrakken, en in haar uitschietende stem dat vaste beveel-timbre hoorde, dat ie dadelijk zou eindigen of er kwam burengerucht, dan druilde hij sluiks af, aan de deur nog zacht-lief pratend, om de kinderjuffrouw te misleiden, die in de gang passeerde.

En juist nu, nu in zijn gedwongen onthouding, voelde hij een rillende begeerte naar haar lichaam. De hartstocht suisde 'm in 't hoofd, 't woeste verlangen, dat geen bevrediging, alleen afstooting onderging. - Die witte hals, die blanke, zachte volle hals!... hoe hunkerde hij naar 't streelgenot. Alsof ie kleine, heete teugjes zoeten wijn inslurpte,

zoo gloeide 't verlangen hem op de tong, al maar proevend in zelf-bedwelming.

Hij smeekte, schreide, vloekte, raasde, niet meer gevend om schandaal en burengerucht, maar Flora bleef weigeren in zwijgenden hoon. Eens had ie gemerkt dat Flora weifelde. Toen was ze bijna overwonnen geweest door zijn gemartel. Ze zag hem als 'n gewonde gek om haar heen jagen, met dolle oogen en woesten schuimmond. Z'n stem heeschte van passie, smeekte week en huilde bang. Even voelde ze verteedering door zijn lijden en zijn akelig, snikkend mannengehuil, dat ze niet kón aanhooren langer. De smart vergroefde z'n gezicht tot 'n vaal-grauw masker van verwrongen begeerte, vrat wég z'n lachmond. Hij naderde haar, en ze voelde zich bezwijken. Maar toen hij haar zoende met 'n hitte, die haar half stikken deed, en ze plotseling weer z'n adem rook, die haar de keel inwalmde, als de bedorven lucht van 'n zieke kaas, kromp ze terug van walging, duizelde van zelf-schaamte, vluchtte ze in de kinderkamer.

Dien smaad en afstooting kon ie haar nooit meer vergeven. Al heeter wrokte z'n haat, gromde het dieper in z'n hart. In machtelooze ellende verdoemde ie zich zelf en alles wat om 'm heen leefde. In 'n stuipachtige uitstooting van woede was hij toen, zich zelf vergetend, naar 'n prostituée gegaan en had daar zich in een giftige zinnekoorts uitgeleefd.

Daarná eerst was de angst in hem gekild voor ziek worden en doodgaan. En in dát angstgevoel waren losgerafeld allerlei kleine vreesjes en benauwinkjes, die hij vroeger zoo goed van zich kon afzetten en overwinnen. Nu beklemden ze zijn denken. - Daar was nu weer dat verdriet over z'n kaal hoofd. De dokter had hem gezegd: Loop met je blooten kop waar je kunt, dat bevordert 'n goeie huiduitwaseming en je kuifje zal je nog lang houên. Waar ie was deed ie dan ook dadelijk zijn hoed af: in trams, op bureau's, bij kennissen. 's Zomers liep ie altijd met z'n hoed in de hand op straat, uren achtereen. En met 't grootste genot voelde ie dan onder 't wandelen, dat de luchtigheid z'n kuif moest redden. - Zelfs had ie 't 'n paar keer met haarmiddelen geprobeerd. Hij had 't geld er voor uit z'n zak gescheurd; en hoewel hij ze uitschold voor vodden, kwakzalverij, wou hij toch eens probeeren. Maar 't hielp niet.

Hij had gedacht, in brandend verlangen, wonderen te zien gebeuren op z'n biljardballig-gladden schedel, rond z'n kuifje; maar 't bleef er vlossig. Toen, in woesten wrevel, giftig op zich zelf dat ie geld vermost had aan die vodden, smakte ie z'n fleschjes in de gracht, wou ie met die vieze kwakzalverij niets meer te maken hebben. Bovendien was ie Flora nu toch kwijt. Voor haar eigenlijk had ie weer z'n kalen kop willen zien begroeien. Maar zij wist van alles, van z'n vroegere maagkanker, waardoor nu nog z'n adem ziek was, van z'n kuif, van z'n kwalen-angst... Nu was ie háár kwijt; werd 'm ook dát onverschillig.

Neen, als ie alles heel goed bedacht, dan bleef Maurice nog de eenige, die Flora weer tot hem kon brengen. Hoe dikwijls had Maurice 'm vroeger niet gezegd: Soonbeek, je behandelt je vrouw heel grof, je bent 'n bruut tegenover haar. Je kwetst en krenkt haar in alles. Zie toch uit! Een vrouw is geen veiling-makelaar. - Toen had ie er om geschaterd. Maar nu, nú schaterde ie niet meer.

Nu zou ie Maurice weer aanklampen, nederig en wat bang voor z'n spot, 'm vragen, wát ie Flora zeggen moest om haar weer te zien veranderen. Wél zou voor hem dat nederigheidsgedoe 'n vreeselijke toer zijn en dat gevraag, waarmee ie z'n heele macht op Maurice verloor, 'n verdoembare karwei. Want dán moest ie ook bekennen, dat hij *wist* hoeveel Flora van Maurice hield. Dat knakte hem 't ergst. En ook dat Maurice wist hoe ze hém schuwde. Toch zou ie zeggen, zachtjes en ontdaan, wat Flora eigenlijk scheelde, hoe vreeselijk ziek ze eigenlijk was. Hij zou dan wel schrikken, en ook z'n overmacht op hem, door al dat nederig gevraag, veel lager aanslaan. Als de kerel 'm nou maar niet financiëel ging overbluffen, dreigen, nu hij zelf wist hoeveel zijn invloed op Flora waard was. Ze waren zoo brutaal en zoo grillig, die kunstemakers, en ze wentelden zich toch graag in pretjes en materieele genotjes, al kwaakten ze iets dat geen sterveling verstond, van God en liefde.

In dat onrustig gedenk, heen en weer slingerend tusschen z'n drang om weg te stooten wat hem hinderde en naar zich toe te halen wat hij noodig had, leefde ie 'n poosje voort, tot op den middag dat ie van de veiling even heel onverwacht naar huis stapte, om de maat voor een kast op te

nemen. In de gang zag ie hoed en jas van Maurice. Zonder goed te weten wat ie deed, was ie dadelijk sluipzacht naar de zaal geloopen en had ze verrast. Of verrast niet. Maar de schrik van Maurice en 't bleeke gezicht van Flora verklaarden hem inéén s al hun intimiteit. Hij was zelf in elkaar gekrompen. 't Eerste oogenblik had ie op Flora willen afspringen, haar van de chaise-longue sleuren en afranselen, dat ze kermen en smeeken zou voor z'n voeten, afranselen tot ie niet meer kon. Maar na de weg-duizeling van z'n eerste schrikdrift, zelf niet beseffend wat er eigenlijk om 'm gebeurde, moest ie toch bekennen dat ie niets onbehoorlijks had gezien. Wie moest ie beschuldigen? Hij had wel aan aan alles gevoeld, aan de schrik-stilte, 't nerveuze gekijk van Flora, dat ie hen gestoord moest hebben. Maar waarin? Als Maurice juist eens bezig was geweest haar te verklaren dat ze naar haar man terug moest gaan? Maar met die zich-zelf-geruststellende praatjes kon ie zich niet langer dan wat minuten bedotten. Er was iets gebeurd, juist even vóór ie inkwam. Dat móest ie weten.

Dien zelfden avond was er 'n hevige ruzie tusschen Flora en hem uitgebarsten. Als 'n wild dier had hij Flora bestormd en haar met 'n giftigen ruk op de chaise-longue gesmakt. Met 'n huilende stem, als van 'n krankzinnige, wiens kleeren in brand gevlamd zijn en die pijn-kreten uitsmart in zingende gillen, had ie 'r gevraagd wat ze met Maurice uit te staan had. 't Groene vuur van z'n valsche gluipoogen lichtte òp als van 'n kat in 't duister.

Maar Flora liet zich niet overschreeuwen. Dadelijk was ze van de chaise-longue opgesprongen, zei ze 'm dat de toon waarop hij haar ter verantwoording riep, zoo in-gemeen en laag was, dat zij geen woord, geen letter zou spreken, al dreigde hij haar ook te worgen. Ze zou zwijgen, zwijgen op zoo'n verachtelijken aanval.

In 't eerste moment van haar verzet, waarin ie weer hoorde den vasten klank van haar bevelende stem, die 'm altijd zoo bang maakte, schokte de dolle drift door z'n hoofd, zag ie zoo giftig-waanzinnig naar haar óp, dat ze even terugweek, 'n verpletterings-slag vreezend.

Wilde drift schroefde hem de keel dicht. 't Paars-opzwellend aderenweb langs z'n slapen giftigde al zwarter-rood, en wrang-

wreed sneed de lach om z'n bleek-bevenden terg-mond. Z'n kleine smalle schouders schokten, en z'n wimpers trilden snel-nerveus als was 'n vonk z'n oog in geschoten. En soms bleef hij plots zoo wijd-strak staren, dat Flora er koud van werd, rilde en weg wilde. Maar haar toon had hem geknakt, veel meer dan ze zelf vermoedde. Want al z'n trots, z'n hoon-heftigheid wankelden in 'm. Hij voelde zich gebroken door de kracht van haar houding, den vast-uitdagenden verzetklank van haar stem. Dat was de bevende, nerveuze en verweekte Flora niet meer! Dat was een brok Maurice! Aan iederen trek in haar gezicht zag ie dat dié vrouw 'm niets, niéts zou zeggen. Daarom moest ie liever nu maar bedaren, kalmer haar toespreken, over heel andere dingen; misschien zou ie later wel iets van Maurice hooren.

Hij wachtte, wachtte op 'n gelegenheid. Maurice kwam de eerste week niet opdagen. Wel Louise, met wie hij nog 'n paar dagen op de veiling had door te brengen. Háar durfde hij heelemaal niets vragen. En toen ie even, bang voor 't antwoord, vroeg waarom Maurice de heele week weg-bleef, keek Louise zoo onwetend, dat ie geen antwoord van haar meer verlangde. Ze wist niets, niets. Dat zag ie, polste ie zacht, slinks, langs honderd omwegjes. - Toch durfde ie niet naar Maurice heengaan. - Weer zou ie 't met Flora probeeren, maar nu heel zacht, heel bedeesd, want ze sprak, na z'n hevige eerste uitbarsting, geen woord met hem, maar al sterker en ongenaakbaarder werd ze voor hem in haar afzondering en haar trotsch zwijgen. -

Op 'n avond, juist even voor zij naar haar slaapkamer wilde gaan, vroeg hij, liefdoenerig en verweekt door z'n machteloosheids-besef, met z'n ouë zachte maniertjes en kleine gejaagde gebaartjes, of ze 'm nog iets zeggen wou van dien middag. Maar ze keek hem met zoo'n walging en trots aan, dat ie groenbleek van schrik en woede de kamer uitholde. - Hij voelde zich getemd, gebroken, klein gemaakt door een sentimenteele, zwakke, zieke vrouw! Waar was zijn macht, zijn onbarmhartige macht? 'n Vrouw waarvan de dokter gezegd heeft dat ze dát had, dát vreeselijke... maakte hem nu tot een ellendigen stumper! -

Of ze hem haatte, kon 'm eigenlijk niet eens meer schelen, als dat ééne ding 'm maar niet ontzettend martelde: wat er

gebeurd was dien middag vóór hij plotseling verscheen. - Dat zij Maurice liefhad, wist ie, gaf ie niet meer om, bleef maar woord-gezanik, anders niets. Zelfs mocht ze 'm kussen en hij haar; zou hém niet deren, als dat ééne intieme maar niet gebeurd was. Want dan kon ze nooit meer *zijn* vrouw zijn. Dat zei hij zich wel honderd maal per dag... altijd zich zelf er mee temperend. - Wat gaf hij om eergevoel en smaadgevoel! Larie, zuivere larie. Met die geestelijke minachting voor zoo'n mensch-beschouwen lapte ie z'n zolen. Als ze zich maar niet had overgegeven. Want dan was ze in niets meer te vertrouwen. De angst daarvoor vrat 'm z'n rust weg, stookte razernij in z'n hersens bij tijên. - Daar tegenover 't sterke zwijgen van Flora, de onwetendheid van Louise, 't wegblijven van Maurice. 't Was om ineens stapelgek te worden.

Zelfs z'n veiling, z'n goddelijke, alle genots-passie inslurpende veiling beroerde 'm nog maar alleen als ie in 't lokaal stond. Maar daarbuiten zag ie Flora, Maurice, joeg de angst voor den dood, de jaloezie, de heete achterdocht een wilden, warrelenden, kwellend-smartelijken jammer in hem op, dat ie wel had willen gillen langs de straat van wanhoop en benauwing. Telkens zag ie voor zich 't schande-lijf van de prostituée, zijn eigen uitspattingen dien eenen nacht, en telkens 't zwijg-gezicht, de trotsche minachting van Flora. En tusschen z'n angsten voor sterven, voor geldberging, voor 't ééne intieme dat gebeurd zou kunnen zijn, 't vreeselijke zwijgen en wegblijven van Maurice.

Na veertien dagen Maurice niet gezien te hebben, kon hij 't niet langer uithouden, stapte hij naar diens woning en vroeg 'm wat er toch gebeurde. Hij vroeg zoo schuchter, zoo ontdaan en met zooveel bangheid in de overal-rondkijkende en toch niets ziende oogen, dat Maurice hevig meelij kreeg met den stotterenden demon Soonbeek, nú zoo klein, nietig, verschrompeld van angst en gedweeheid, in gluiperige onderdanigheid vóór hem staand. Was dat nu dezelfde brutale, onkiesche, altijd opjagende, altijd vragende en nooit luisterende Soonbeek van z'n eerste ontmoeting, met z'n terg-mond en z'n vreeselijken glimlach, z'n geldmacht en z'n wrokkige verdoemings-natuur? Maar hij kón zich niet wreken op dien man, nu hij zoo laf wegschrompelde in eigen

benauwingen. Maurice wist eerst niet goed hoe zich te gedragen. Flora had hem gerustgesteld. *Zij* wilde Soonbeek spreken. - Toen wist Flora nog niet dat Soonbeek zoo woest zou uitvallen. - Wel had ze Maurice gezegd, dat ie niet eerder zou komen dan ná een schrijven van haar te hebben ontvangen. Maar ze kón niet schrijven. Ze was zoo gekrenkt, zoo allerdiepst gekwetst door dien man in haar innigste vrouw-gevoelens, dat ze er niemand, zelfs Maurice niet, van spreken durfde. Zoo liet ze 'm onwetend van wat er tusschen haar en haar man gebeurd was. - Nu kwam Soonbeek hem vertellen, dat Flora bekend had hoeveel liefde ze voor Maurice voelde en dat ze om niemand ter wereld zooveel gaf als om hem. Buiten haar kinderen en Maurice had ze niets. -

't Kostte Soonbeek pijnigende moeite zoo iets te bekennen, al loog ie dat ze 't nú gezegd had; al verzweeg ie dat Flora met hevigsten hoon en verachting hem nú den rug toedraaide; al zei ie niets van zijn uitbarsting tegen haar, van die woedekrankzinnigheid, waarin hij haar 'n zoo fellen smak op de chaise-longue gegeven had.

Maurice hoorde hem verbaasd aan. Waarom spotte ie nu niet met de liefde, 't woordgeschwärm van Flora, zooals ie altijd deed? Waarom was ie zoo klein, nederig, bang? Zat daar weer 'n gemeen sluwigheidje achter? Hij zou toch 'n beetje op z'n hoede zijn. Toch kwam 't niet in 'm óp, dat Soonbeek loog, dat Flora heelemaal niet gesproken had. In Flora's bekentenis voelde Maurice 'n innigste eerlijkheid. Ze wou niet dulden dat haar Maurice zich als 'n klein bedriegertje moest laten afstraffen door Soonbeek. En nu had ze hem de gelegenheid ontnomen de schuld van 't gebeurde op zich te nemen. Daarom verbood ze hem ook bij haar te komen; had ze niets geschreven; kwam nu Soonbeek zoo nederigjes hierheen, met klamme woordjes van angst en gedweeheid. - Zoo loste Maurice de houding van Flora en de kleine onderworpenheid van Soonbeek op. - Maar Soonbeek was nog lang niet waar hij wezen wou: van Maurice vernemen of dát, dát intieme gebeurde tusschen hen. Nu moest ie met slinksche draaiingen en teruggekrabbel hem toch zien duidelijk te maken, dat Flora hém daar niet over gesproken had en dat ie juist *dit* feit wilde weten. Hij wist

niet hoe te beginnen! Dat vaste, diepe, rustige kijken van Maurice! O, hoe haatte hij dien sterken kerel heviger dan ooit! Z'n tong was verlamd. Hij stotterde. Durfde ie dan niet vragen, vragen met woeste, uitkrijschende stem dát, waarop ie recht had? Was ze dan niet zijn vrouw?

Soonbeek wou zich kracht geven door zelf-opwinding, sterk maken door opzuiging van nieuwe haat-indrukken, door herdenking van woede-stuipen, die hij al doorstaan had. Maar toch bleef de angst in 'm rillen, dat Maurice plotseling aan z'n aarzelingstoon, aan z'n beefstem zou merken dat ie loog. Eindelijk, na geflikflooi, na honderd draaierijtjes en aarzelende overwegingen dat ie te veel zei, te veel losliet, dan weer dat ie juist niet genoeg sprak en te weinig losliet, was er iets zoo mals uitgestameld, dat al 't gesprokene in kronkelige verwarring opeenhoopte. Dat verlangde ie juist. Maurice moest maar raden wat hij wou, moest maar onder die verstotterde praatjes, die dwarse, schuchtere, verbrokkelde uitingen, naar zijn bedoeling tasten. Hij zou wel begrijpen. Dat zag ie, voelde ie dadelijk.

Maurice voelde zich 'n beetje opgelucht, nu Flora niet geduld had, dat hij als een klein mispuntje en bedriegertje door Soonbeek kon worden aangeblaft. En daarom luisterde hij rustig naar 't sluwe, gejaagde woordgekronkel van haar man; diepte hij daaruit, diens verlangen om te weten, te weten of dàt gebeurd was.

Toen, met 'n enkel woord zei hij dat Flora een zijner inngste vriendinnen was, maar dat er tusschen hen niets anders bestond dan groote sympathie.

Met 'n wilde vreugd drukte Soonbeek plots Maurice de hand. Zoo woest-goedhartig, kleindoenerig en joviaal had hij Soonbeek nog nooit gezien. Zou in die wreede, hardvochtige woekerziel dan toch meer ménsch leven, dan ie ooit vermoed had? - Maar Soonbeek liet hem geen tijd tot nadenken. Hij overrompelde hem al weer dadelijk met allerlei vragen en vraagjes. Hij dempte zijn schelle stem, z'n klankbuigingen er in; hij deed lief, zacht, bedeesd, huichelde, smuigerde, uit drang en uit berekening. Weer begon ie maar half te luisteren onder z'n ‘ja-hm's’, in zich zelf uitdenkend wat-ie nu wel doen zou. Hij joeg Maurice óp. Geen tijd mocht ie 'm laten voor zelf-peinzerij; dan zou ie weer van gedachten kunnen

veranderen. Daarom maar vragen, overrompelen, bezighouên. Wat moest ie doen, vroeg ie, om Flora weer voor zich te winnen? Moest ie haar zich kostbaarder laten kleeden? Moest ie meer partijtjes geven? Ja, ja..., hij zou 't doen, beslist doen, beslist, beslist! 't Was misschien verkeerd van 'm om zóó vast te houên wat ie had!... 'n mensch leefde toch maar eenmaal!

Hij snaterde, snaterde zonder ophouden, woelig, verhit, ieder woord aangekitteld door z'n versmoorde vreugd, dat 't èrge, 't allerergste *niet* gebeurd was. Hij had Maurice wel kunnen zoenen, zoenen! 't Was 'n pracht van 'n vent, 'n kerel zooals geen tweede bestond! De levenslust stootte weer hoog in 'm óp. Hij zou Flora wel weer winnen, nu dat, dát niet gebeurd was. Hij bleef nu toch de baas!.. haha... hihihi!... dát had Maurice toch niet gedurfd!... die kerel!... die vrouw!... goeie grut!... Hij zou ze ook alle twee geworgd hebben!... alle twee!... hihihi! wat 'n laffe kerel!... die toch niet durfde!

Hij ratelde weer door, joeg óp, zei zinneloos-wilde dingen, dol-uitgelaten, zonder ze zelf goed te hooren. 't Kookte in 'm, 't raasde! Hij kon wel springen van vreugd. Maurice duizelde onder z'n schuimenden woordenvloed. Soonbeek wist zelf niet meer wat hij zei. Hij moest, moést spreken. Hoe lang had ie niet alles in zich verkropt! Huilen of spreken, lachen of dansen, was 'm nu allemaal 't zelfde. Hij luchtte op, smeet al z'n ellende-angsten van zich af. Wat dood?... dood?... nog lang niet... goeie grut! nog lang niet! Die grap met die meid? nou ja.. was 'n grap! Zou ie niets van krijgen! 'n grap, 'n leuke grap, die hij nog wel herhalen durfde. Als ie maar goed uitkeek en oppaste!.. hihihi.. 'n grap!.. heerlijk geweest! heerlijk.. heerlijk!

En tusschen z'n gesnater, dat maar aanschuimde en weer wegsmolt, zonder dat ie zelf merkte hoe nerveus hij Maurice maakte, kwam ie weer op z'n houding tegenover Flora terug, wat ie toch moest doen om haar weer te winnen.

Dat stuitte Maurice al heviger. Hij kreeg nu 'n gevoel alsof ie Flora alleen liet staan tegenover den klammen greep van dezen gedrochtelijken sjaggerman, die zijn geluk, zijn rust, zijn ziel verwoekerd had in den razenden waanzin van z'n egoïstisch demonisme. Waarom deed ie zoo lief, zoo nederig

juist nu, zoo stuitend en irriteerend klein? Toch alleen om z'n angsten, z'n wroegingen te verzachten, z'n hebzuchtige kwellingen te temperen?

Maurice begon kort en streng, met verscherping van stem te zeggen, dat Soonbeek alleen door 'n vrij laten uitgroeien van Flora's natuur misschien op wat meer eerbiediging van háár kant kon rekenen. 't Was wel tragisch dat Soonbeek, die altijd zoo venijnig spotte, zoo in moord-woede kon schelden op wat haar lief was, op wat haar een droef maar zacht geluk gaf, dat diezelfde man nu zoo sidderend en smeekend om wat genegenheid tegenover haar kwam te staan. Hij moest haar niet zoo aanblaffen, zich niet abrutiseeren en haar niet sluwigjes kontroleeren. Dat schraperig-wantrouwelijke bracht juist fel verzet in Flora.

Soonbeek, gek-blij nog na Maurice's bekentenissen, stemde alles gretig in. Hij begreep dat hij nu heelemaal van Maurice afhankelijk was, dat die alleen door z'n invloed hem Flora weer terug kon brengen.

Maar den volgenden dag voelde hij zich alweer lekker-veilig in z'n oude machtstheorieën, koesterde ie de heerlijke zelfzucht van zijn vroeger leven. Precies zoo moest ie weer worden en doen. Nu toch dat érge tusschen Flora en Maurice niet gebeurd was, wrokte de verachting weer in 'm over eigen toegeeflijkheid jegens Maurice en Flora. Waarvoor was ie bang, benauwd? Had hij niet al de macht, 't geld? - Woedend, helsch-woedend kon ie op zich zelf worden, dat ie 't zoo klein, zoo nederig had laten liggen. Hij, met z'n macht en z'n geslepenheid; hij half vernield en verstumperd door de passie van een zwakke vrouw, een schepsel dat hij vroeger om zijn vingers kon draaien, die voor 'm sidderde als ie wat driftig uitviel! Hij, overheerscht en de les gelezen door 'n jongen kerel, die geen duit in de wereld bezat; hij, gebroken, bespot door twee menschen, die zonder hem geen week rustig konden bestaan! Waarom ook moest ie dien vent in huis brengen? Hij had zich zelf geknakt, vermorzeld. Hij had vooraf moeten begrijpen, dat een vrouw als Flora op zoo'n langharigen kerel, met zoo'n snuit, verliefd moest worden. Hij was stom en blind geweest en gek Hij had ook eens willen laten zien, dat ie met ‘knappe koppen’ bevriend kon raken. Als 'n uitdaging, 'n wilde tarting, had ie Maurice

voor haar verblufte oogen gebracht, en nou was ie zelf de dupe. O! nog zooveel meer was er bij gekomen! Maar nu zát ie er mee. Hij vocht met zich zelf; 't gifte in 'm, wreed en rauw. De woede neep 'm pijnlijk, schrijnend door de borst. Hij zou zich zelf hebben kunnen ranselen met genot en wellust.

Op z'n kantoor viel hij woedend uit, omdat ie 'n wandkalender scheef zag hangen. Hij ergerde zich aan alles: aan 't door den neus ademhalen van z'n bediende, aan 't gekraak van z'n eigen schoenen, aan 'n paar onnoozele schrampjes op den knop van z'n brandkastdeur, aan honderderlei kleinigheden, die hij anders nooit bemerkte. Die uitbarstingen luchtten hem op, en de heete prikkeling van drift schokte in hem uit tot stil huilen. Dan beefde de hoop in 'm, dat ééns toch Flora wel terug zou keeren, dat ze 'm zou roepen, roepen... dat ie 'r dán.. dán zou neerduwen en onder houên als nooit te voren.

De jaloezie, de spanning en driften, waarin ie 't laatste half jaar leefde, hadden z'n zenuwen toch hevig geknauwd, vooral de in 'm opgeduisterde angsten, die z'n rust tergden en speelden met z'n kalmte. Hij kon geen twee minuten achtereen meer bedaard op zijn stoel blijven zitten. Dat durfde ie niet. Dat rustig vouwen van z'n ledematen maakte hem dol van nerveus verzet. Neen.. nu.. niet zitten! Loopen, staan, steunen, tegen iets aanhangen; maar in godsnaam niet zitten! Bij iedere beweging tot rust in 'm, voelde ie dadelijk een tegen-actie, 'n kriebelige verhitting naar onrust. Hij werd zoo navrant opgejaagd, zoo korzelig lichtgeraakt en zoo suf soms, dat ie dacht krankzinnig te zullen worden. Dat bangde dan heet in z'n hoofd. Hij sliep niet meer. De dokter drong 'm rust te nemen. Maar dat leek hem de felste foltering. Hij slikte bromkalie, nam lauwe baden. De dokter wou verslapping, ontspanning van z'n zenuwen. Hij knipperde zoo hevig met z'n wimpers, en de maagkrampen vlaagden weer op, kronkelden 'm tot 'n menschen-tronk inéén, gespleten van pijnen. Maar niet één der middeltjes hielp. - Soms voelde ie om half negen 's avonds al slaap. Dan kroop ie dadelijk onder de dekens. Maar precies half elf werd ie weer wakker, hoorde ie juist Flora naar haar slaapkamer gaan. Wild begeeren en angstig-zich-zelf-terughouden worstelden in hem.

Hij bleef dan liggen, op z'n rug, of plots zich tien, twintig keer van linker- op rechterzij verwoelend, meedraaiend z'n heeten warrel van kruipende en stekende gedachten. Er bleef 'n zware druk op z'n oogen, en 't geprikkel van de oververmoeienis joeg vuur in z'n klamme handen. Maar geen sekonde meer vatte ie den slaap. Soms kreeg ie dan z'n doods-visioenen en zijn nerveuze angsten om 't móeten-loslaten van z'n rijkdommen. 's Morgens stond ie op, gebroken, koortsig-verhit, met 'n loome vermoeiing, die in z'n beenen zakte als gewichten-vracht.

De verkoopingen waren afgeloopen, en Louise had hem prachtig geholpen. Door haar aanwijzingen had ie al enkele winsten gemaakt, die hij, alléén werkend, zelfs in geen half jaar zou hebben behaald. Of ie wel goed had gezien, dat ie met zoo'n stelletje menschen schatten kon verdienen! Als Flora er nu maar niet tusschen in dreinde. Al de pannen, ouê stoelen en 't kaduke meubelrommetje, dat ie hun gestuurd had, kreeg ie nu door haar hulp er wel honderd keer uit. En ze begonnen al af te lossen 't geld, dat ie voor Maurice aan schuldeischers betaald had. - Toch stiekem houên, vooral voor Flora, want die zou 'm uitschelden dat ie z'n eigen vrienden bewoekerde. - Mocht ie dat niet doen? Hoeveel zorg en onrust had die Maurice hem al niet gegeven? Mocht hij nu niet door zijn vrouw verdienen? Waarom dat zeggen? Hij betaalde Maurice maandelijks z'n salaris voor z'n artikeltjes. Ze kregen behoorlijk hun geldje en ze konden precies uitkomen. Wat wou hij vooreerst meer? Bij hem kon ie muziek maken. Bij hem kon ie lekker eten. Daar zorgde Flora wel voor. Bij hem kon ie alles! Toen *hij* den leeft d had van Maurice, lag ie krom onder 't zwaarste werk! -

II.

Maurice en Louise kwamen lang niet zoo vaak meer op de Heerengracht.

Flora, die wel vermoedde dat Soonbeek Maurice had aangesproken, wou er niets van hooren. Ze leefde in lustelooze melancholie en onverschilligheid voor alles wat om 'r heen gebeurde. Soonbeek keek ze nauwelijks aan. Ze hoorde hem boven haar hoofd, op z'n slaapkamer heen en weer loopen,

altijd in beweging zijn. Ze hoorde z'n zuchten, z'n stil gekreun, soms z'n giftig onderdrukt mannengehuil, maar 't deed 'r niets meer. De kinderen kon ze dagen lang koesteren, omhelzen, er mee spelen, en als haar energie dan weer uitgeput was, bekeek zij hen van haar chaise-longue, traag en hangerig. Ze voelde zich meestal weer oververmoeid, duizelig en de flauwten keerden terug. Alleen als Maurice kwam leefde ze op. Dan schoot 't grijze vuur weer in 'r oogen, sprak ze, vroeg ze, lachte en vroolijkte ze, speelsch en gelukkig als 'n kind aan 'n zonnige zee.

Maurice deed alles om niet met haar alleen te blijven, maar als 't soms toch zoo uitviel, dan omhelsde ze 'm met een razende, hartstochtelijke innigheid. Dan stortte ze al haar passie en verlangen over hem uit, wist ze niet wat ze 'm doen moest in wilde liefdesvervoering. Dan smeekte ze 'm bij 'r te komen, haar te koesteren, in z'n armen te nemen; dan bedelde ze om 'n troostende liefkoozing. Dan moest ie 'r zeggen, dat ie 'r nooit alleen zou laten, dat ze zou doodkwijnen, wegsterven, als ze hém niet zag, hem, hém alleen! Hij mocht 't beoordeelen hoe ie wou, als malle, sentimenteele frasen, als zij, zij maar wist voor zich zelf, dat Maurice haar heele leven was. - Dan verteederde zij hem met 'r zachte fluisterstem, met 't golvend smeekgeklank er in; dan zwijmelde weer iets om 'm, de theegeur en de zoete dronkenschap van haar vervoering; brak ze al z'n voornemens van kracht en 't verlangen om zich los te scheuren uit haar omgeving. Wat vond ie 'r dan weer mooi, blank, blond. - Hoe verrukkelijk deinde 't leven toch aan en terug in zoo'n bezwijming; wat werd alles vaag en mistig, en als 'n droom van nevelig, zangerig vér mooi... Dat samengroeien inéén van hun blik, dat zacht zingen van 't stilte-lied, dat omkronkelen van elkaars verlangens..., 't zachte zwelgen van de ziel... Maar dan plots schokte 't in 'm op... 't verwrongen pijnlijk glimlach-gezicht van Soonbeek, z'n beefoogen, z'n krampige mond, doortrild van ingehouden snikken. Zacht weerde ie 'r af, bracht ie bezinning in 'r woeste uitgelatenheid. Dan sprak ie over 't gemartel van Soonbeek, z'n jaloezie-vlagen, z'n angsten en stuiptrekkingen. Flora wou daar niets, niets van hooren. Wat kon haar Soonbeek schelen, die gedrochtelijke, vreeselijke man, die haar gekrenkt,

gesmaad, vernield had en behandeld als 'n lichtekooi. Nee, nee, ze haatte, verafschuwde hem,... hij was 'n duivel!

Hartstochtelijker raasde ze in vervoering uit. Maurice voelde zich weer wankelen, onder 't branden van haar adem op z'n mond. En toch wou, woù ie niet ondertuimelen. Dan sprak ie stamelend van Louise. Dadelijk liet ze 'm los, schuchterde ze terug.. Ja, ja. O, die vrouw, dat was pas 'n mensch! Voor die, voor die alleen wou ze wijken. Voor die had ze 'n diepe vereering. Louise, dat was 'n zachte, heerlijke vrouw, die haar leed zoo stil droeg, en 'r nooit, nooit nog 'n hard woord gezegd had, hoewel ze wist hoeveel ze van Maurice hield, hoe lief ze 'm had. -

Tegen dien tijd verscheen Maurice's boek. In 'n groot weekblad stond eenige weken later al 'n geestdriftig artikel van 'n zeer begaafd jong schrijver over zijn werk. Hij prees Maurice als een ontzaglijk talent, dat, eenmaal tot volle rijpheid gekomen, de heerlijkste dingen zou geven voor de kunst.

Even keek Maurice op! Hij kende dezen beoordeelaar niet persoonlijk, maar wel als schrijver, als 'n onafhankelijk, zeer scherp ziend en oordeelend kritikus, 'n hartstochtelijk vaandrager der nieuwe school.

Z'n boek werd 'n groot succes. Flora jubelde als of zíj het geschreven had. Louise wou geen kritieken lezen. Wat had ze er aan, zei ze. Ik weet tóch wat in Maurice leeft, beter dan ooit de beste kritiek me kan laten voelen, zei ze schuw en zacht.

Soonbeek toonde zich heel trotsch, was druk in de weer met gelukwenschen. Hij wist 't wel! Maurice werd schatrijk, schatrijk... als ie maar geduld had! Hij was verlekkerd, vergrootte en verkleinde in twee elkaar opvolgende minuten de beteekenis van 't boek... eerst als 'n gebeurtenis, daarna als 'n grappig feit, dat over blaadjes papier zooveel bombarie gemaakt kon worden in ons landje, waar niemand 'n boek kocht. - Hij kwam weer 'n beetje in z'n tartend machtzwaardoen. De briefkaart, waarin Flora 'n abonnement op 't weekblad besteld had, na de kritiek, kreeg ie toevallig in handen en dadelijk verscheurde hij die tot snippers... Maurice bekeek ie met eerbied soms, nu ie zoo maar in de krant stond. 't Was dan toch waar! En iederen dag werd

er wat verhaald over 't boek. Zelfs Frans, z'n zwager, kwam met nieuwtjes thuis. Hij verkwezelde wat geestdrift, werd zelf 'n zwaar, gedachte-'ontdekkend' bewonderaar van Maurice. -

Na 'n paar weken voelde Maurice niet de kleinste emotie meer voor de meeste dingen, die over hem geschreven en gezegd werden, al nam hij er ook kennis van. Hij wist dat ie nú juist te werken had, te werken; dat ie moest doen samengroeien z'n heele ziel en innigste leven met z'n kunst, waarin de hoogste bevrediging voor hem lag. Hij moest 't genot van 't groote werk ondergaan. Hij voelde nu, er nooit meer zonder te kunnen! Hij had 't almachtige leven te veroveren, 't leven dat 'm soms den walm van 'n abattoir, dan weer de zoete geuren van 'n zonnigen rozentuin toewoei. - O! z'n laatste snik zou voor zijn werk, voor de schoonheid zijn!

Flora kwam veel vaker weer bij 'm thuis. Ze bleef soms 'n heelen dag. Dan fladderde ze om 'm heen, licht, slank, in 'r blonde pracht. Ze kon zoo mondain-voornaam, zoo luxueus en rijk-uitgedost zijn in dat schamele woninkje. De weelde van haar kleeren maakte 'm soms verlegen, want daarin al leefde de weelde van haar liefde, haar verrukkingen. Ze wist hoe hij daar van hield. - En toch deed ze nooit bewust-bevallig, bewust-koket. -

Telkens, onder de kwellende omhelzingen, sloot ze 'm den mond als ie streng spreken wou over haar uitbundigheid, als ie haar stroef wou zeggen, voor de zooveelste maal, dat, indien ze 'm werkelijk liefhad, ze 'm niet mocht afhouden van zijn werk. Haar liefde moest opoffering, groote opoffering zijn. Want zooals ze nu zich gaf, hem begeerde, deed ze egoistisch als haar man, al was 't op 'n andere manier. -

Maar 't kon er niet uit. 't Sneed zoo vlijmend in haar verrukking... 't kerfde zoo in haar jubel-ziel.

Toch moest ie doorzetten, doorzetten, drong 't in 'm, wijzen op gevaren en belemmeringen. - Maar Flora tartte, in 'n uitdagenden zwier, iedere hindernis. Er was iets in 'r losgescheurd. Zij, de vormelijke, lieve, zachte, grillig-sentimenteele, weeke vrouw van de eerste ontmoeting, gaf hem nu de handen vol met de onstuimige uitstortingen van haar verlangende ziel. Ze lachte om z'n bedachtzaamheid, z'n

konventioneele overwegingen. Soms zweemde er zelfs 'n beetje spot in 'r woorden. Ze vond 'm deftig en 'n beetje mal, 'n beetje preekerig en zwaar-op-de-hand! En soms gierde ze 't in 'n zenuwlach zoo fel uit, dat ie er van schrok en huiverde! 't Wilde verzet, dat in 'r opstormen ging maakte 'm bang, omdat hij voor zich zelf nu ook vreesde, en wist, dat zoo ze 'm eenmaal werkelijk bespotten zou door nietbegrijpen, hij haar nooit, nooit meer onder d'oogen zou komen. Hij kon niet verdragen, dat deze vrouw, die alles, alles van hem had ingedronken, z'n woorden en z'n verrukking, z'n leven en z'n smart, dat die vrouw, voor wie hij Louise al had laten weenen, hem in z'n zelf-beheersching klein zou voorstellen, als 'n niet-durver, 'n machtelooze, 'n gebonden duffe ziel. Daarvoor was haar eigen existentie nog te wankelend, te onvast, al zag ie met verbazing die tartende opstanding van 'r heele natuur. Maar juist in die tartende omstuimigheid voelde hij 't onzuivere, opgeschroefde en machtelooze van haar vroegere natuur weer op 'n andere manier terugkeeren in 'n gevaarlijk uiterste. Daarop moest reaktie volgen. Want waar was de ziekelijke romantiek, 't weeke van die zelfde natuur nu heengegaan? Haar lachen om Soonbeek, haar klein-vinden van dien man, was van 'n navrante verwildering soms. Daar klonk niet in dóór de groote, rustige haat, de niet-meer-te-schokken-zekerheidsvoeling, dat ze afgedaan had met dien duivel. - Dat zou ie haar toch eens zeggen, maar nu niet, later, láter. -

Flora hield niet op Soonbeek 'n laffe, gluiperige, schriele ziel te noemen. Ze lachte nu, met zenuwachtigen smaad, om z'n duiveltjes-spelerij. Zelfs daarin vond ze 'm nu klein en jammerlijk-onnoozel.

Alleen haar kinderen, haar kinderen, die bleef ze omkoesteren, angstig en schuchter, vol vrees en hartstocht, als 'n kip d'r nest kiekens. Na iedere uitstorting bij Maurice voelde ze zich schuldiger tegenover hen. En dan tegenover Louise! Maar ze troostte zich zelf met de gedachte, dat die haar vergaf. Die begreep haar liefde, voelde zelf zoo fijn en zoo diep als vrouw; die kon weten wat ze leed, wat ze voor smart droeg, naast Soonbeek en zónder Maurice. -

Dat zei ze, zei ze Maurice in 't verschrikte gezicht. Driftig en stroef ging ie daartegen in, verkoelend en kritisch.

't Mocht zoo niet langer blijven. De onrust, 't jagend-navrante waarin ze nu leefde, vermoordde haar ziel. Ze moest, móest zich beheerschen. -

Als Maurice zoo triest-ernstig, zoo stil-ontdaan, tot haar sprak, voelde ze 'n snikkenden huil in haar keel áándreigen. Dan bedaarde 't woeste, sidderende van haar verlang-ziel, kwam ze tot droefste bezinning. 't Grijze vuur in de oogen doofde. Uren er na zat ze verslapt, stil en mat weggezonken te staren, te staren naar niets en naar alles. -

Dan klaagde 't in Maurice. Zoo wezenloos-opgejaagd naar den angstkant van 't droeve leven kon hij haar niet zien zitten. Even moest ie haar dan met 'n zachte hand langs de wang streelen, 'r zeggen, dat ze niet zoo zich mocht verdiepen in 't sombere alleen van z'n woorden. Ze zouden lang en innig bij elkaar kunnen blijven, als zij maar beheersch-kracht kreeg. -

O! hij wist zelf wel, in stilte, dat 't gepraat was, dat *hij* 't kon, wijl zijn verlangen niet die gloeiende verrukkingen kende, waarvan zij alleen leefde, en hij voor haar die innigheid en liefde niet had, die zij voor hém voelde; maar zeggen moest ie 't toch. -

Ze schrok óp uit 'r gestaar, onder 't zachte geklank van zijn stem. Ze was weer gelukkig, nederig-gelukkig dat ie tot haar sprak. Haar hoofd was al verstijfd van angst, dat ie haar zeggen zou: ik mag of kan je niet meer zien.

Ze voelde nu zelf 't nerveus-uitdagende van 'r toon tegenover zijn beheersching. Ze schrompelde weg van zelfschaamte. De oogen nu keken bedeesd en de gebaren deden onthutst. Met 'n sidder van bedwongen ontroering ging ze weg, haar handje bevend in zijn hand, de oogen néér van smartelijk denken, als had ze pas van 'n vreeselijk sterfgeval gehoord.

Tiende Hoofdstuk.

I.

Maurice zat in werk-zalig gesoes voor z'n achterkamer-raam, aan z'n klein, met 'n lapje dof-groen overspannen tafeltje,

gevangen in ontroerde luistering naar 't boomgeruisch van den woesten brouwerij-tuin. Tegenover hem, in zonnig-zacht lichtgegloei zat Louise te lezen, 't fijn-bleeke profiel even van 't licht afgewend.

Maurice begreep niet wat wonderlijk-innigs in hem gebeurde. Zoo rustig en onbekommerd had hij zich langen tijd niet gevoeld. Hij wist bijna niet meer of 't tuin-geruisch buiten, áchter 't raam, of dadelijk in hém zong. Hij voelde 't als 'n zangerig geweeklaag met z'n ziel op en neer gaan, als een verhaal dat de tijd hem deed, in al zachter ruischen.

't Was een zoelend-zalig droomen, een staren in 't eeuwige.

Plotseling bengelde de schel, heftig naklingelend. - Hij schrok. - 't Meisje kwam even later binnen met 'n briefje.

- Van mefrouw Soonbeek, stotterde 't kind, wordt op antwoord gewacht seit ze.

Maurice in z'n droom gestoord voelde zich kregel, bekeek schuchter de enveloppe.

- Wat nou weer, och Lou, kijk jij eens.... ik wou zoo dolgraag aan 't werk gaan...

- Nee Mau, ze heeft 't jou geadresseerd.

Met wrevelige rukjes scheurde hij de enveloppe los, trok 't verfrommeld briefje er uit en las. Ontsteld riep ie:

- God-nog-toe! Lou... dat is leelijk... Soonbeek...

- Wat? vroeg Louise, 'n beetje aangedaan om Maurice's schrik.

- Soonbeek is heel ernstig ziek!... Flora vraagt of ik dadelijk even komen wil, hij doet zoo raar.

Louise gooide haar boek met 'n klein smakje op 't tafeltje, bracht hem boord en schoenen, en Maurice haastte zich naar Soonbeek's huis.

In de gang al kwam Flora hem in jagende nervositeit tegemoet, sprak ze wild:

- Dag Mau, dag, och Got... wat blij dat ik je zie, dat je gekomen bent... Kom je in, ja?

In de zaal kuste ze 'm lang en innig, maar toch bedeesd en zonder die felle onstuimigheid, waarmee ze Maurice anders omhelsde. Ze vertelde dat Soonbeek eergisteren al met vreemde klachten was thuis gekomen, doodsbleek, en telkens in woest of angstig gehuil uitstuipend. Ze had hem nog nooit zoo wezenloos stil en dwaas-gejaagd in-zich-zelf-sprekend gezien.

Hij had 'n groote som geld aan de beurs verloren. Dat was 't eenige wat ie heel schuw losliet, en toen had ie 'r dadelijk, heel bang en dreigend, den vinger op den mond gedrukt, als sein dat ze er met niemand over mocht spreken. - Sedert dien dag liep ie nu maar op z'n slaapkamer heen en weer, huiverend als of ie 't vreeselijk koud had, met z'n handen diep de zakken in gemoffeld. En dan plots kon ie, na waanzinnig woordgebrom, uitsnikken, huilen zoo erg en smartelijk, dat 't door 't heele huis jammerde, en de kinderen 's avonds in hun bedjes lagen te beven van angst.

Maurice vroeg, 'n beetje ontzet om wat hij hoorde, hoe groot dat verlies aan de beurs dan wel was. Flora wist 't niet heelemaal. Wel 'n paar ton, geloofde ze, naar gezegd werd. En hij zelf wou niet meer loslaten. Hij had 'r schuw, als 'n gek schepsel dat, opgejaagd, aldoor achter zich om kijkt, verteld dat ie nog eens wou spekuleeren. De wininstinkten waren weer aan 't werk gegaan. Maar in zijn spanning en ellende-onrust van de laatste maanden zag ie troebel, niet vast, niet zeker meer. Hij had gebeefd en geaarzeld en 't tòch gedaan. En nu bleef ie met 'n vreeselijk verlies! Hij was er kapot van! Uren achtereen zat ie in krankzinnige koorts-woede zich den kop met de vuisten te bebeuken. Soms deed ie kwartieren lang niets dan gillen om z'n geld, en 'n krant met fonds-noteeringen aan stukken bijten. Hij rumoerde en huilde als 'n waanzinnige. En dan, na uitsteigering van z'n dolle smart en spijt, begon ie slap, wezenloos te grinniken, vertelde hij aan elk hoekje van de kamer, dat ie toch nog 'n boel, 'n heele boel over had! Dan begon 't lach-grienen en lach-schokken aan te groeien, brulde ie verschrikkelijk, met 't schuim op den mond. O! ze kòn 't niet langer aanhooren, ze kón 't niet! Vooral 's nachts niet, als 't lachgebrul of 't huilgekerm door 't huis ging. En niemand wou ie zien, zei ze. Vooral Maurice niet. Hij schreeuwde maar, dat die hem slaan zou, sláán, om z'n stomheid. Dán kon ie met gloei-haat z'n naam uitgillen, en dán weer smeekend bestreelen, met klankjes zacht, als sprak ie tot 'n kindje... Hij wou niet van z'n kamer. De gordijnen moesten gesloten blijven. Het moest donker om hem zijn. Hij mocht geen licht, geen kleur zien. Donker, donker, stikdonker... en niemand zien.

Van nacht, vertelde Flora, was er plotseling keel- en borstbenauwing bij gekomen. Nu had ze dadelijk om den dokter gestuurd. Maar ze wou niet langer alleen zijn, niet zonder 'n man in huis, want zooals 't nu zich liet aanzien werd ie krankzinnig, en daar huiverde ze van, als voor 'n doods-visioen.

Terwijl ze praatten werd de dokter aangediend. Flora, nerveus, met 'n zenuw-rood sminkje van gejaagdheid en overspanning op de wangen, stamelde wat verontschuldigingen tot Maurice, nu ze 'm even alleen moest laten. Ze rende naar de salon waar de dokter wachtte. -

Wel 'n uur bleef ze weg. Hevig geagiteerd kwam ze terug. De dokter had de strengste afzondering geboden. - Soonbeek was zeer gevaarlijk ziek. Maurice, niemand mocht bij hem, Flora ook niet. Hij had 'n hevigen schok ondergaan, die z'n hersens in koorts vlamde, en daarbij 'n ernstige longaandoening gekregen.

Dadelijk telefoneerde Flora naar verpleegsters voor dag en nacht. In al haar bewegingen zag Maurice hevigen angst en zenuwachtige beroering. Ze smeekte hem nog wat te blijven. Ze voelde zich zoo eenzaam, zoo opgejaagd, al was ze wat gerust gesteld door den dokter, die van krankzinnigworden niet gesproken had. Maurice bleef nog wat, toch in z'n eigen droefnis verzonken, nu hij zag, hoe de enkele ongesteldheid van Soonbeek al dadelijk angstige ontroering en benauwende gejaagdheid in haar bracht en 'n wankeling in haar anders zoo voelbare fierheid tegenover dien verachten man.

Binnen 'n uur zaten de met 'n rijtuig gehaalde verpleegsters al op Soonbeek's kamer.

Nu ging Flora met veel veiliger gevoel den nacht te gemoet, zei ze beverig.

Maurice trachtte haar overspanning wat te temperen, beloofde bij 't naar huis gaan den volgenden dag weer terug te komen. -

Voor hij de zaal uitging, viel ze 'm snikkend om den hals, hartstochtelijk als in haar vervoeringsbuien. Ze kuste en omknelde hem, dat ie dacht te stikken in haar armen. Maar nu trilde er zooveel smart mee in haar stem, voelde hij haar heete tranen zoo overgloeien van haar brandende wangen op z'n eigen gezicht, dat ie Flora in d'r overgave en droefnis niet durfde afweren.

Den volgenden middag, tegen schemer, ging Maurice weer naar de Heerengracht. Soonbeek, hoorde hij, was veel erger geworden. 't Bleek 'n longaandoening in den gevaarlijksten graad. Flora deed vreemd, wild, overspannen. Ze kuste hem bij z'n inkomen heel zacht, bijna niet aanrakend, en kijkend als of ze 'm niet zag. - Ze vertelde van den nacht, en telkens daalde haar stem van vol naar zacht-moe, bijna verschrikt gefluister. Ze staarde over hem heen, sprak weinig. Niet één keer stootte ze haar handje in haar kapsel, dat zorgelooslos maar haastig in elkaar-gevlecht was. -

Maurice vertelde ze, dat ze absoluut niet bij hem mocht, en dat hij haar ook niet te zien vroeg. De verpleegsters weerden haar streng, toen ze toch even binnen wou komen, omdat de kleinste emotie 't levensgevaar voor hem grooter zou maken. -

In de zaal, onder de ziekenkamer, hoorde Maurice heel duidelijk 't benauwings-gebrul en de verstikkingen van Soonbeek. Hij beefde er van. 't Was 'n rochelend angstig losscheuren van geluid, dán als van iemand die gewurgd wordt, dán als klagelijk gejammer en gekreun van 'n gewonde, de huiveringsverlatenheid van 'n avond-slachtveld doorkermend.

- Hoor je hem, hoor je hem? vroeg Flora in angstige ontzetting, met 'n gezicht vaalbleek, verkrampt van nervositeit. Hij brulde en lucht-snakte weer, Soonbeek, boven hun hoofd... Maurice begreep maar niet, dat 't zóó plotseling gebeurd was. Alles bij dien man vrat in. Hoe kwam hij nu, in z'n psychische spanning, te gaan spekuleeren? - Bij Louise, op de verkooping had ie zoo wel iets brokkeligs telkens losgelaten. Maar Louise was zelf zóó vermoeid van de veilingdagen, dat ze er bijna niet naar geluisterd had. - Nu was 't inééns op 'm neergestort.

Toen Maurice wilde opstaan om weg te gaan, smeekte Flora hem bijna huilend nog wat te blijven.

- 't Wordt zoo donker, Mau... zoo donker ja... en ik ben zoo krank... en... ik voel me zoo bang... ik heb zoo'n bezorgnis over hém... Haar stem beefde en fluisterde bijna.

- En nu komt zijn familie... en ze kijken allen zoo nijdisch... ja... ik ben zoo bang... ik heb mijn ouders getelegrafeerd... och... als moeder maar bald komt noe!...

O Mau! Hij huilt 's nachts zoo vreeselijk! zoo vreeselijk!... zoo schreklich! dat huilen in de stilte... dat snikken!... noe weet ik niet wat ik doen moet!

Maurice bleef nog even. Ze vroeg hem, wezenloos als of ze niet voelde wát ze zei, naar Louise, hoe 't met haar was na de veiling-vermoeienis. Ze had weer bloed opgegeven en ze hoestte ellendig, zei Maurice triest. Hij kon bijna geen woord uitbrengen. Plots kreeg ie 'n sterke sensatie van vervreemding in dat huis. Wat deed hij eigenlijk hier? Wie was die weeke, jammerende en zuchtende vrouw? Was dat bleeke gezicht, met die angstverwringingen er in, het vlei-zachte, fijn-innige gelaat van Flora? Nee, die vrouw kende hij niet, die was hem vreemd. Hij rook den theegeur niet meer om 'r heen... Ze was huilerig, stem-beverig en zwak, hulpeloos en klein. - Was dat de hartstocht-vrouw, die met alles om haar spotte, als ze hém, hém maar mocht lief hebben? - En Soonbeek daarboven, afgesloten van alles? Waarom mocht hij niet even bij hem? O! wat gebeurden er toch voor verschrikkelijke dingen nu in dat huis. Als ie Flora aankeek, zag ie alleen den trillenden angsttrek in haar gezicht, 't bevende, gejaagde en wankelende in ieder gebaar. Haar gestalte verschrompelde zelfs in schaam'lijke verkleining van lijnen. Er was iets aan haar, dat hem heelemaal vervreemde. - De manier, waarop ze naar Louise vroeg was koud, harteloos, ganschelijk buiten de innigheid van haar anders zoo dringendbelangstellende natuur.

Hij ging heen met angstig-beklemmende gedachten.

'n Dag later kwam de dokter de zaal inloopen, juist toen Maurice er weer zat en op 't moment dat Flora hem huilend vertelde hoe hevig benauwd Soonbeek den nacht had doorgemaakt. Met stroef-beleefde stem bereidde hij Flora op 't ergste voor. Ze beefde onder de korzelige klanken van z'n gepraat zoo erg, dat Maurice haar moest vasthouden. Dokter ging verder, koel, onaangedaan, met 'n vijandige scherpte in z'n geluid, die Maurice sterk verbaasde. Hij zei, met even 'n kwaadaardigen blik op Maurice, dat de patient over zeer delikate dingen 'n onderhoud met hem had gehad, waaruit bleek dat hij vreeselijke en uitputtende angsten had doorgemaakt. Ook had de patient hem gesproken van zijn geldverlies, dat hem, naast veel andere zaken, zeer knauwde. -

Aarzelend voegde ie er aan toe, dat ie twijfelde aan 't uithoudingsvermogen van den patient.

- Hij zal, ik moet u tot m'n spijt er op voorbereiden, mevrouw, 't is mijn plicht, hij zal zeer waarschijnlijk geen weerstandsvermogen hebben, om dien aanval te doorstaan.

- Geen weerstand? - gilde in heftige ontroering, verwilderd door dollen angst, Flora - is dat waar dokter!... Ach Got! maar dan moét ik hem noe zien!

- U zult hem zien, mevrouw, als hij u zelf laat roepen. Nu zou de kleinste onnoodige emotie zijn toestand hevig verergeren. Bedwing u... en hoop u 't beste. -

Maurice voelde scherpte in z'n stem. 't Was duidelijk dat, nu de toestand van Soonbeek levensgevaarlijk bleek, hij 'n soort biecht bij den dokter had afgelegd, en dat deze nu Flora en hem 'n beetje uit de hoogte toesprak, verantwoordelijk stelde. - Want de schok van z'n beursverlies en voorafgaande zenuw-overspanning hadden hem heelemaal uitgeput. En nu was als komplex de longontsteking er bij gekomen, die hem met uitmergelende koortsen omsloop.

Toen de dokter weg was, begon Flora weer hevig uit te snikken en, alsof Maurice er niet bij was, zich zelf van allerlei laagheden te beschuldigen. In krijschende en fluisterende stembuigingen, met de handen tegen 'r hoofd gedrukt, schreischeurde ze 't uit, in woeste droefnis:

- Hij sterft!... O! dat heensterven!... dat heensterven!... mijn schoeld, mijn schoeld!... Ach Got! Maurice! ik ben zoo schoeldig... jij ook! jij ook!... Maurice, wat hebben wij gedaan!... Ach Got!... ich habe schoeld daran!... dat heensterven! o! dat heensterven!... ach... ik ben zoo bang Maurice!... Ach lieber Got! hij huilt zoo!... Hij gaat dood, dóód!... en hij wil mij niet meer zien!... schreklich! schreklich!...

In ijlende opwinding smakte ze zich op de chaise-longue, haar betraand gezicht verwoelend in 't pluche. Ze scheurde bang doorsnikt gehuil uit, en onder wild gekerm en gekreun kramp-kronkelde 't lichaam weg. -

Maurice geloofde niet wat ie zag. Was dat Flora? - Toch begreep ie dat plotselinge schok en schrik haar voor 'n paar uur half-razend konden maken. Telkens zwierven de kinderen bang om Flora heen, niet beseffend waarom mama zoo smart-

angstig schreide. Ze zoende ze woest op 't hoofd en de oogen, sprak ze met sentimenteele wartaal en grillig-wilde vlei-zinnetjes aan, als was ze ijlende door wondkoorts. Ook sprak ze met de meiden en de kinderjuffrouw heel zacht, één vinger schuw op den, mond gedrukt, aldoor maar over Soonbeek, z'n toestand, z'n huilen, z'n stikkingen en benauwingen. Haar oogen staarden, en 't grijze vuur er in vonkte en sprankelde hevig.

Maurice begreep maar niet, waarom zij ook hém in haar wroegings-waanzin wou meesleuren, ook op hém verantwoordelijkheid van zijn dood wou overschuiven. Hij voelde zich overduizeld door allerlei aandoeningen, en vreemd, heel vreemd, vooral tusschen het gejammer van de vrouw van Soonbeek, 't angstig-koortsige kindergekoester, 't bange, jagende gefluister van haar stem en de brandende schittering van haar dolle oogen. Wat moest hij hier eigenlijk doen? Soonbeek's toestand vond ie verschrikkelijk, maar 't meest voor hem zelf. Hij had te weinig liefde voor hem, om sterk aangedaan te zijn. En ontroering huichelen kon ie allerminst. Wat ie van Flora moest denken, wist ie niet. Daar stond z'n verstand van stil. Toch had ie hevig meelij met haar, wijl ie zag dat ze leed, dat berouw, wilde wroeging en smart haar vernielden. Zacht vroeg ie of hij nog iets voor haar kon doen, eer ie wegging. Met haar behuilde schrik-oogen keek ze hem bijna angstig gejaagd aan. - Er was niets, hij kon gaan als ie wou. - Maar telkens stotterde ze tusschen 'r woorden: - Hoor je hem Maurice?... Wat huilt hij!... Ach hij stikt... hij sterft nog vóór ik hem gezien heb!

Maurice voelde zich al smartelijker getroffen door haar waanzinnige opwinding. Hij bleef haar nog wat kalmeeren. Maar ze wou niet gekalmeerd worden. Telkens, in heftige woorden brak ze los, dat 't haar, háár schuld was, nu Soonbeek dood ging. Zij had hem voor 't hoofd gestooten, laag behandeld, bespot en getart. En nu lag hij gebroken en al half te sterven, door haar wreede, onmenschelijke hardvochtigheid. Ze was geen vrouw, maar 'n gek schepsel, dat geslagen, afgeranseld moest worden. 't Zou een verlossing voor Soonbeek wezen als zij in zijn plaats had gelegen.

Tusschen iederen zin scheurde snikkerig gehuil en wanhoopsgekreun, verwrong ze haar handen over elkaar in zenuwachtige wroegingsgebaren.

Maurice kon 't niet langer aanzien en ging troosteloos en vernield van weemoed en onrust weg. - Wat was er in die vrouw toch gebeurd zoo plots? Hij wist 't niet. Hij pijnigde zich met allerlei gedachten en veronderstellingen, maar steeds dieper zonk de oorzaak van haar gedrag voor hem weg. -

Den volgenden morgen al kreeg hij 'n telegram, waarin bericht werd, dat Soonbeek om zes uur in den ochtend overleden was.

Maurice duizelde. Met 't telegram bevend in de hand, keek ie Louise aan, die zelf heel bleek, nog in bed van oververmoeienis, niet wist wat te moeten zeggen.

- Soonbeek dood!... raasde 't in Maurice. Begreep ie eigenlijk wel 'n woord van dat krankzinnige bericht! In nog geen vijf dagen dood? Leefde *die* man niet meer? Soonbeek met z'n jacht van woorden, z'n nerveuse gebaren, z'n lachmond en z'n kraakschoenen? Hij kon 't maar niet gelooven. Was ie dan gek, dat ie 't doodsbericht niet vertrouwde? - Louise moest hem kalmeeren. Hij kon maar niet begrijpen, dat ie Soonbeek daar niet dadelijk weer spreken kon, als altijd, dat ie die stem niet meer hooren, dien lachmond niet meer zien zou. Hij was er heelemaal in de war van. Alles stond op z'n kop. - Louise moest 'm opjagen en dwingen naar de Heerengracht te gaan, om Flora te helpen. Hij vond 't pijnlijk dat Louise niet wist hoe vreeselijk Flora zich aanstelde. Maar toch ging ie. -

Zoodra Maurice de zaal inkwam, onder het gegons van 'n troep menschen, kennissen en familie, stormde Flora op hem af en omhelsde hem:

- Dood is hij... dood. Maurice! dood!

Snikstuipend hing ze om z'n hals, zoo lam van smart en gebroken, dat Mauriee al erger de kluts kwijt raakte, niet meer wist wat te denken. Voorzichtig zette hij haar op 'n stoel, maakte haar bevende handen los van z'n nek. Ze zag groenbleek in haar zwarte rouwjapon. 't Leven scheen uit 'r oogen weggeglansd. Ze keek mat, om den mond krampte nog altijd één zelfde angsttrillende smarttrek en haar heele wezen leek verschrompeld van ellende en weggezonken in prangende deernis. Snikkend sprak ze met ieder, die haar gedemptaangedaan wat zei over haar plotseling verlies. En telkens, uit den kring der bezoekers naar haar mama terugwaggelend,

brak nieuwe smart los, uitscheurend uit haar diepste zielewanhoop, en klonk 't zoet-duitsch vlei-getroost van de grijze deftige moeder er tegen in.

- Och Got, mama!.. hoe mis ik hem!... ja... Hij was zoo goed, zoo goed! Ach Got, mama... ik heb hem niet altijd begrepen! maar hij was zoo goed! Hij had alles voor mij over!... Maar ik heb niet willen zien! En nu is hij dood! dood! mijn arme, arme Jan!

Ze schreide zoo smartelijk, dat 't gegons om haar heen verstomde, in stillen eerbied voor zoo hevig leed.

Bevend en schuw vroeg ze Maurice of hij Soonbeek nog even wilde zien. Maurice knikte. - Hij voelde zich ellendig overvallen, in de war gebracht door den plotselingen dood van Soonbeek en den krankzinnigen omkeer in 't gemoed van Flora, nu brandende wroeging en smartkramp haar doorsidderden, haar de malste zelfbeschuldiging tegen eigen gedrag deed uitschreien. - Aan ieder woord voelde ie diep, dat ze 't meende, dat ze niet moedwillig loog, maar dat de schrik haar geslagen had. - Hij volgde Flora naar boven. Op de sterfkamer zag ie Soonbeek liggen, den glimlachmond nu wat weggekwijnd in 't verstijfde doodsgelaat. Ontroerend vreemd bestaarde hij de nu zoo stil-gesloten, anders zoo hevig-trillende, onrust-oogen. De handjes lagen gekruist op de borst, alles roerloos en toch voor hem alsof 't leefde, op 'n andere manier dan híj kon zien.

Er sneed een kramp van smartelijk meelij door hem heen. Niet omdat de dóóde Soonbeek hem plots de hoogere beteekenis van den geleefd-hebbende openbaarde, maar wijl hij zoo vlak nabij een mysterie stond, dat hem doorhuiverde. Hij voelde iets om zich heen kruipen, iets klams en iets wijkends. Maar voor zichzelf wist ie heel zeker, dat z'n eerbied niet was voor den doode, maar voor den Dood.

Flora lag voor 't lijk neergeknield, verstamelde in heesche klankhuilen wat wezenlooze woorden, en toen alsof Soonbeek nog leefde, sprak ze met smart-doorscheurde stem hem aan: - Jan, ik heb... u vermoord... ja... slaat mij maar... vloek mij maar... ik... ik ben een verachtelijke vrouw... Ach... Maurice... wij hebben beiden schoeld!

Ze snikte, zóó kermend, van angst en met 'n bevende huilstem, dat Maurice zich voelde duizelen.

Ze wou spreken, biechten, zich uitstorten. Heel zacht trok hij haar van 't bed. - En dadelijk tot hem, kermde ze voort:

- Ach Maurice, wat heeft hij oens bemind!... wat is hij nu einsam! Ach Got... hij huilt niet meer!... hij kan niet!... wat is hij einsam!... Ik ben een oude vrouw geworden in ééne dag... Maar hij heeft mij vergeven, Maurice!... En noe heb ik een gelofte getaan!...

Maurice voelde, 'n end van 't bed af, zich toch aangeraakt door een huiverend mysterie om hem heen. Hij durfde 't wezenlooze geweeklaag van Flora niet aanhooren. Hij wou niet beseffen, - al vond ie 't verschrikkelijk dat ze in haar klacht hém telkens meesleurde, - wát ze voor gekkepraat in haar angstwroeging en smart uitsloeg. Hij wou niet zich afvragen, hoe zij nú zooveel verdriet, zooveel waanzinnige wanhoop kon toonen, na Soonbeek eerst zoo hevig te hebben gehaat, zich zoo hartstochtelijk aan hém te hebben opgedrongen. Wat ie nu 't bangst zag, was 't wit-paarse gezicht van Soonbeek, de doodstille oogen, in zware rust, en den lachmond, wat verzonken en vermagerd in den baard-omgroei. - Silhouet-grillig groeiden wat schaduwen achter 't bed... 'n gordijnkwast schommelde zacht heen en weer, en 't doodenhoofd lachte geheimvol, ontkrampt van smart en hartstocht.

En weer weende iets onzegbaar-smartelijks in hem óp. -

O! als dat waanzinnige geweeklaag van die vrouw nu maar verstomde, hoeveel zuiverder zou ie den dooden Soonbeek in vrede kunnen gedenken. -

Beneden, in den menschenkring bleef Flora heel vreemd doen. Met iedereen sprak ze weer zacht-droef over haar braven, goeien man. Maurice zag de verbijsterende wroeging haar gezicht overkruipen. Ze fluisterde en stamelde soms verward, als verloor ze bij vlagen haar verstand. -

Maurice voelde al sterker weerzin tegen haar droef gedoe. Soms leek 't hem als of ze akteerde, in angst en smart wél, maar toch theatraal zich zelf vernietigend. Er zonk 'n vreemde triestheid over hem uit. Wat was er toch gebeurd? Liet hij nu eens denken? Wat bedoelde ze met haar gelofte, waarbij ze hem zoo ontsteld had aangekeken? Leefde ze dan heelemaal niets meer terug van 't verleden? Wist ze dan heelemaal niet meer, hoe ze hem om liefde gesmeekt, gebedeld had? Ze deed alsof ze werkelijk haar eigen woorden geloofde, alsof

Soonbeek in leven 'n engel, 'n heerlijkheid voor haar geweest was. Herinnerde zij zich dan niets meer van al wat ze 'm verteld had? Hij duizelde. Hij geloofde aan 'n storing in z'n zien. Hij doorleefde hallucinatiën! Want zóó, in 'n paar dagen, kon geen mensch veranderen. -

Louise moest er heen, en hem zeggen of híj of Flora gek was.

Flora, die in 't laatst van z'n leven juist, met heftigen haat, alles had gedaan om Soonbeek te breken, te vernietigen, die haar liefde voor hém had uitgestort in wilde vervoeringen en verrukkingen, waarvoor hij zelf huiverde; zij, die juist in iedere daad 't lage van Soonbeek's woekerziel had aangetoond, elk woord van hem beschaterend, iedere wending van z'n doen bespottend; zij, die hém zelfs satirisch bekriewelde met kleine ergernisjes, wijl ie niet fel genoeg Soonbeek minachtte en altijd was blijven bekijken als 'n gedrochtelijke vergroeiing van toch wel machtige levensenergie, - zij sprak nu van Soonbeek's edel hart, z'n goedheid, z'n teederheid! 't Was om dol te worden!

Haar zelve kon hij in dien toestand niet ter verantwoording roepen. De omdraai van voelen en spreken was te helsch, te overrompelend. 't Kon allemaal nog wel nawerking van schrik en ontzetting zijn, om Soonbeek's dood en z'n gehuil, dat door 't huis gekermd had vóór ie stierf. Ze was zoo nerveus, grillig, zoo receptief. Hij zelf, toch veel sterker, kon zich ook geen voorstelling maken van Soonbeek's dood. 't Was zoo snel en woest gegaan, dat de overgangen, 't levende naar 't doode, bijna niet konden worden ingedacht. Nu stond ie daar onder de sterfkamer; nu had ie 't lijk gezien, en nog altijd rilde alleen 't mysterie van den Dood op hem in, zag ie niet den doode! Die levendige woordslurper, met z'n schelle stem, zou ie daar niet dadelijk de kamer instormen en gaan spreken? Zou ie daar niet voor hem staan, met z'n krampignerveuse oogen dicht, pratend als 'n blinde? En zou hij dien schrikkelijken lach niet meer zien sarren om den mond? Maurice wou iets vastgrijpen van alles wat om hem heen gebeurde, maar hij voelde niets. 't Bleef leeg, angstig-leeg. Hij kreeg de sensatie alsof ie gedwongen werd op 'n menschenmuur aan te loopen, daár iets moest vast grijpen, maar dat dan die muur, hoe dichter hij naderde, telkens verder achteruit

schoof, heel stil en heel vreemd. Flora keek nauwelijks naar hem om. Hij was niéts meer voor haar. Hij hoorde haar weer krampig-snikkend spreken over Soonbeek's soberheid als 'n deugd; dat hij nooit iets over de balk gooide, maar dat ie toch voor ieder zorgde. -

Alles wat ze in hem had gehaat, gestriemd en veracht met schampere verbittering, om zijn uitwoekering en duivelsche sluwheid, draaide ze zóó om, dat er nu iets moois uit groeide. Even zélfs met 'n broer sprekend van z'n vreeselijke asemziekte, klonk er smartelijke bewogenheid in haar stem. -

Maurice kon 't niet langer uithouden. 't Leek hem zoo'n troosteloos-ongelukkige en diep-vernederende miskenning van eigen vroeger leven, dat ie het zonder vaststelling van haar waanzin-opwinding niet meer vermocht in te denken.

Zacht en vreesachtig gaf ie haar de hand. Vreemd éven, bóven haar droefnis uit, keek ze 'm aan, voelde ze zijn wilde ontsteltenis. Toen bracht ze hem naar de deur.

Aan 't eind van de gang kermde ze weer héél zacht en klagelijk, met zoo'n hevige ontroering in haar stem, dat ie er van beefde.

- Maurice, ja... wij hebben schoeld! wij hebben heel slecht getaan!... O! maar ik heb een gelofnis gegeven, ja!... ik mag je nooit meer zien!... O! Maurice!... ik heb een gelofnis gedaan... en ik... ik... o! had ik je niet zoo lief hebben mögen!... 't Is ook furichbaar! furichbaar!... Wie had dat vermoeden durven!... Ik ben er ja kapoet van... kapoet!... Och Got... ik voel mij zoo vreeselijk schoeldig!...

Ze huilsnikte weer krampachtig, en haar wit gezicht trilde van smart. Maurice drukte haar nog eens de handen, zonder dat ie haar een woord troost kon zeggen. Alleen zag ie, dat 't lok-leven in de grijze oogen was weggedofd. Stiller en onrustiger nog dan ie gekomen was, ging ie heen, opgejaagd door een angstigen weemoed, alsof ie langs een herfst-kerkhof liep.

IS. QUERIDO.

(Slot volgt.)

Philo Judaeus Alexandrinus.

Men is gewoon van den Jood Philo te spreken, tenzij men hem liever Philo Alexandrinus noemt. Maar Philo heeft het een èn het ander tegelijk willen zijn. Zoo ligt in bovenstaanden titel symboliek. Het is mijne bedoeling, een beeld te ontwerpen van het geestelijk milieu, waarin Philo leefde en van de onjoodsche wijsgeerige en vooral godsdienstige invloeden, die op hem hebben gewerkt, maar die toch niet hebben kunnen beletten, dat hij zich *Jood* bleef noemen en tot op zekere hoogte met recht.

I.

In het oude rijk der Pharaonen worden de harten geslingerd tusschen hoop en vreeze, wanneer de wereldveroverende Alexander zijn aangezicht naar Aegypte keert. Mocht van die zijde iets beters verwacht worden dan van Perzische overheerschers als de tot waanzin vervallen Cambyzes en de goddelooze Ochus, die in arren moede voor eene gruwelijke ontwijding van den inheemschen eeredienst niet waren teruggedeinsd? De uitkomst leerde, dat zelfs de stoutste verwachting der optimisten in dezen niet te hoog gespannen was geweest. Alexander offerde op de Aegyptische altaren, en op zijn tocht naar de groote oase van Ammon liet hij zich tot zoon proclameeren van den daar vereerden ‘koning der goden’; op zijne munten zien wij hem afgebeeld met de Ammonshoornen getooid. Dús won hij de gunst der priesterschap en leverde op nieuw het bewijs, hoe een vreemde overweldiger met eerbiediging der oude nationale tradities het gemakkelijkst

vasten voet krijgt in een onderworpen gebied. Toch is het iets méér geweest dan de sluwe politiek van een scepticus, die den Macedoniër hierbij leidde: aan de godsdienstige voorstellingen van Hellas waren de verbintenissen tusschen goden en dochteren der menschen niet vreemd, en hij zelf voerde zijn stamboom tot Perseus en Herakles op. In de ziel van dezen onstuimigen oorlogsheld leefde innige devotie, en langzamerhand verbond zich zijn geloof aan de oude goden mèt zijn zelfvertrouwen en het groeiend bewustzijn zijner kracht tot eene gemoedsgesteldheid, waarbij zelfvergoding schier vanzelve sprak. In het oude Hellas zijn zonder twijfel godengestalten vereerd, die minder goddelijk waren dan deze mensch! Hoe licht kon hij, in de rechten tredende der Aegyptische koningen, zich de hulde laten welgevallen, die hun vanouds was toegebracht, temeer, nu zij hem werd opgedrongen door eene priesterschap, die van zijn ver reikenden invloed zich heil beloofde voor haar eigen stand. Bij zijn vertrek uit Aegypte bleef zijn naam voortleven in het nieuwgestichte Alexandrië, door hem tot een centrum voor handelsverkeer bestemd, gelijk dat in de dagen van voorheen het naburige Naucratis was geweest. Maar noch de gunstige ligging der plaats, noch de naam van haar stichter zouden haar ooit het aanzien hebben kunnen verschaffen, dat zij inderdaad boven alle steden van Aegypte verworven heeft, indien zij niet na Alexander's dood in Ptolemaeus I Lagi een energieken en wijzen beschermer gevonden had.

Terwijl den diadochen de grootheid van den gestorven koning naar het hoofd gestegen was en zij de wereld wilden beheerschen gelijk hij, zonder als hij voor wereldheerschers in de wieg te zijn gelegd, was Ptolemaeus de erfgenaam geworden van het doorzicht en de vastberadenheid, die den grooten monarch hadden gesierd. In de beperking verraadt zich de meester, en Ptolemaeus gaf de voorkeur aan een bescheiden maar veilig bezit boven eene wereldheerschappij, die hem van alle zijden zou zijn misgund en betwist. Door de ligging van zijn gebied sterk tegen buitenlandsche invallen, streefde hij zelf niet door wapengeweld maar langs diplomatieken weg naar uitbreiding en bevestiging zijner macht.

Terwijl zijne mededingers elkander verzwakten en versplinterden in onderlingen strijd, bracht hij Alexandrië als

stad van handel en wetenschap tot den schoonsten bloei. Was het niet reeds door zijne ligging aan de Middellandsche zee, door zijne verbindingen met Boven-Aegypte en met den Arabischen golf, de aangewezen stapelplaats voor den rijkdom van drie werelddeelen? Maar Ptolemaeus' ideaal reikte verder dan de behartiging der *stoffelijke* belangen van zijn land; hij had letterkundige sympathieën en trad zelfs als biograaf van den grooten Alexander op. Ook in dit opzicht dus diens geestverwant, want de kweekeling van Aristoteles had nooit de liefde tot kennis verloochend, die hem aan de voeten van den vader der exacte wetenschap was ingeprent. Op zijne verre krijgstochten had Alexander een staf van geleerden mêegevoerd tot veelzijdige verkenning der nieuw ontdekte terreinen en zelfs in de legerplaats had hij den tijd gevonden voor de lectuur der groote tragici. Geen wonder dan, dat de vertrouweling van dezen vriend der Muzen zijne hoofdstad verrijkte met een tempel, aan kunst en wetenschap gewijd: het Museum, eene *universitas scientiarum*, eene akademie van wetenschappen, waar de grootste geesten dier dagen in edelen wedstrijd dongen naar den prijs van den roem. Zoo is Alexandrië de bakermat geworden van de *geleerdheid*. Dáár heeft Aristarchus gezeteld, de grondlegger der tekstkritiek, wiens beteekenis voor de studie van Homerus niet licht wordt overschat. Daar leeraarde Euclides voor breeden kring de mathesis volgens strenge methode. Dáár legden Herophilus en Erasistratus de grondslagen voor eene medische wetenschap, die van empirisch onderzoek, meer bijzonder van anatomie zich schoone vruchten mocht beloven. Dáár is ook de wetenschappelijke aardrijkskunde geboren, toen Eratosthenes de hem bekende wereld in kaart bracht en een geografisch leerboek schreef. Allard Pierson[1)] heeft er op gewezen, dat eerst te Alexandrië het *lezen* eene macht is geworden bij de vorming van den mensch en de bedeeling van het *boek* in de plaats is getreden van het meer onopzettelijk onderricht. Men zou verwachten, dat het samenstroomen van zoovele nationaliteiten en haar geestelijk contact eene *nieuwe litteratuur* in het aanzijn had moeten roepen - maar het is zoo niet. De natuurlijke ligging van Alexandrië inspireerde niet tot nieuwe zangen,

1) *Het Hellenisme*, blz. 105 vv., zie verder Pierson-Kuiper, blz. 160 vv.

de klassieken van Hellas werden er bestudeerd en gecommentarieërd, en zoo men al de schatten der oudheid vermeerderde, dan was het met imitatiën dier schatten zelve. Maar in hunne navolging van het antieke legden de Alexandrijnsche dichters een fijn schoonheidsgevoel aan den dag.

Op den duur heeft de koninklijke gunst, waarin de letteren zich te Alexandrië mochten verheugen, tot haar verval medegewerkt. Maar Ptolemaeus I verdient hiervoor geen verwijt, want al zijn de gegevens, die wij over zijne stichtingen bezitten, schaarsch, hij schijnt een echte Maecenas te zijn geweest, met genoeg ruimte van blik om den scheppingsdrang der artisten in zijne omgeving niet te willen knellen in het keurslijf van koninklijk goedgekeurde eenvormigheid. Zijne persoonlijke eigenschappen gaven aan zijne bescherming het karakter eener stuwkracht tot vrije ontwikkeling. Het Musaeum zal groote overeenkomst hebben vertoond met de oude Engelsche universiteiten en ‘colleges’. Een uitgelezen kring van geleerden onderzocht daar het materiaal, dat door rijke bibliotheken geleverd werd.

Het schijnt wel, dat Ptolemaeus in de eerste periode van zijn bestuur, als satraap en regent voor den infant Alexander, bovenal de priesterschap in den lande zocht te winnen. Eene hieroglyfische inscriptie van het zevende jaar zijner regeering levert het bewijs[1]. Zij bevat een rijkdom van verheven titels, waardoor hij zich, als de oude koningen, met de goden des lands op eene lijn stelt en de inhoud zijner mededeelingen dient wel om die gelijkstelling te wettigen. Door de Perzen ontvoerde godenbeelden heeft hij in Azië gevonden en devotelijk naar hun vaderland teruggebracht en de tuchtiging zijner vijanden is slechts begonnen om het verongelijkte Aegypte te wreken. De inscriptie is typisch. Zelden werd een zóó innig verbond gesloten tusschen altaar en troon, als in de dagen, toen de Aegyptische priesterschap en de overheerschende Ptolemeërs elkander uit welbegrepen eigenbelang de hand der broederschap reikten. Wat toen geschiedde nadert de grenzen van het ongelooflijke: beschaafde Hellenen weigerden hunne vereering niet aan heilige schapen en bokken, terwijl de oudste priesterschap der wereld aan koningen van uit-

1) Zie de vertaling van Brugsch in *Zeitschrift für Aegyptologie*, 1871.

heemsche herkomst grooter hulde bewees dan ze ooit voor eigen heerschers had veil gehad. Het was de hierarchie, die de monarchie bevestigde; het wereldlijk gezag, dat den godsdienst des lands tot staatsgodsdienst verhief[1]. En terwijl de Alexandervereering zich deels nog als een cultus van het genie liet verklaren, het genie, dat in zichzelf gelooft en daardoor spontaan geloof bij anderen wekt, is de vergoding, waarvan de Ptolemeën het voorwerp zijn geweest, van mindere kwaliteit: knnstmatig is zij van hooger hand uit berekening gevoed.

In de laatste helft zijner regeering heeft Ptolemaeus I zijne beste krachten op den bloei van Alexandrië geconcentreerd.[2] Dáár volgde hij eene andere lijn dan in het binnenland: in de Hellenistische stad worden de oude Grieksche goden vereerd, maar hun aantal is uitgebreid met Isis en Osiris, met Horos en Serapis, godengestalten, die de Helleen niet aarzelt in zijn pantheon op te nemen, omdat zij hem voorkomen andere openbaringen te zijn van de hem bekende bewoners van den Olymp. Bovenal moest de nieuw ingevoerde Serapisdienst Aegyptenaar en Helleen gelijkelijk bevredigen: Wser-hap, oorspronkelijk de gestorven heilige Apis-stier, die de incarmatie was van den Memphietischen lichtgod Ptah, werd in de verbeelding der Aegyptenaren met Osiris, in die der Grieken met Hades-Dionysos vereenzelvigd en zoo het vereenigingspunt voor beide nationaliteiten. Samensmelting van Grieksche en Aegyptische speculatiën moest plaats vinden, toen Hellenen de Aegyptische wijsheid voor hunne stamgenooten verstaanbaar wilden maken, en Aegyptenaren met hunne aloude traditiën wilden schitteren tegenover den vreemdeling. Elke vertaling reeds van Aegyptische termen leidde tot het binnendringen van Grieksche gedachten. Het lag voor de hand, dat Ptolemaeus als gemeenschappelijken eeredienst voor overwinnaar en overwonnenen eene Aegyptische godsvereering koos, die geschiktheid bezat om gehelleniseerd te worden. Een Griekschen dienst aan Aegyptenaren op te leggen, dat ware met den besten wil niet mogelijk geweest.

1) Adolf Erman, *Die Aegyptische Religion*, Berlin 1905. S. 204 ff.
2) Vgl. A. Bouche-Leclercq, *Histoire des Lagides*. T. I, Paris 1903, over Ptol. I p. 1-140, over zijne godsdienstige politiek p. 103-120.

Daartoe was de Aegyptenaar te trotsch op zijne eeuwenoude geschiedenis, en reeds Herodotus had geloof moeten slaan aan de nationale pretentie, dat alle Grieksche religie slechts eene gewijzigde Aegyptische was. Ridderlijk erkende de Helleen zijne minderheid *in religiosis* tegenover eene priesterschap, die haar leer en cultus de eeuwen door onveranderd had weten te bewaren. Hier was hij tot transactie bereid.

Niet aldus de Joden, die zich rein wilden houden van heidensche smetten. Josephus[1] meldt, dat de diadochen hun te Alexandrië opzettelijk een eigen wijk hebben toegewezen, opdat ze een zuiverder leven zouden kunnen leiden door zich minder met vreemden te vermengen. En toch bleven ook zij niet, die zij waren. De helleniseering van het Jodendom was reeds begonnen in het moederland. De Haggada der Kronieken, de jongste bestanddeelen van het Spreukenboek, de Wijsheid van Jezus ben Sirach vertoonen onmiskenbare sporen van onjoodschen invloed. De schrijver van het eerste Makkabeënboek, zelf van eene onverdachte rechtzinnigheid, deelt ons met onverholen ergernis mede, hoe de Syrische koning Antiochus IV Epiphanes bij zijne poging om het Jodendom uit te roeien ongezochte hulp ontving uit den boezem der natie zelve. Gelijk hij de zaak ziet door zijn conservatieven bril, beschrijft hij haar aldus: ‘In die dagen stonden in Israël nietswaardige menschen op; deze haalden velen over door te zeggen: “Laat ons toch met de volkeren, die rondom ons zijn, ons verbroederen! Want sinds wij ons van hen afgezonderd hebben, heeft ons veel onheil getroffen.” Zulke praat beviel hun wel, en eenigen uit het volk verklaarden zich bereid, tot den koning te gaan; die gaf hun volmacht om de zeden der heidenen in te voeren. Zoo bouwden zij dan in Jeruzalem een gymnasium naar het gebruik der heidenen, maakten hunne besnijdenis ongedaan en werden zoo afvallig van het heilig verbond, ja verbonden zich veeleer met de heidenen en verkochten zich tot het bedrijven van kwaad.’[2]

‘Sints wij ons van de omringende volkeren hebben afge-

1) *Bellum Judaicum* II 18, 7.
2) I 11-15.

zonderd, trof ons veel onheil.' Hooren wij hier de stem niet van eene partij, die in het wettisch drijven van Ezra's geestverwanten een ramp zag voor het volk? Tegen vreemde huwelijken en door Samaritanen aangeboden diensten zouden deze vrijzinnigen geen bezwaar hebben gemaakt. Volkomen isolement was hun ideaal niet. Met dergelijke overloopers tot Hellenistisch liberalisme moest voortaan rekening worden gehouden. De vijand dreigde niet enkel van buiten, maar ook binnen in de veste van het Jodendom. De letterkunde dier dagen levert het bewijs. De Wijsheid van den Siracide vertoont bij weinig *materiëele*, eene vrij-sterk *formeele* afhankelijkheid van uitheemsche denkbeelden en litteratuur. Zijn loflied op de Wijsheid, op de Natuur, op de vrome vaderen uit Israël's gewijde geschiedenis zijn in Palestina moeilijk autochthoon te verklaren.[1)]

Het boek *Tobit* is een idylle in romanvorm, eene proeve van 'das bürgerliche Epos,' en dit genre zoekt men vroeger in de Israëlietische litteratuur tevergeefs. En toch is het boek, nu nog slechts in het Grieksch bewaard, oorspronkelijk in de Hebreeuwsche taal geschreven en het werk van een ouderwetschen Jood. Hij hecht zijne goedkeuring slechts aan huwelijken met volksgenooten;[2)] hij tracht de transcendentie Gods zuiver te bewaren en weet niet van individueel onsterflijkheidsgeloof,[3)] maar breekt gaarne een lans voor wettelijke reinheid in den omgang met lijken.[4)] En al die orthodoxe opvattingen worden gestoken in het moderne gewaad der novelle en telkens komen de buitenlandsche invloeden om den hoek kijken, zij het als Engelengeloof of als waardeering van mannelijk schoon en kalokagathie,[5)] zij het als vermelding van survivals uit animistischen tijd, die licht onder heidensche auspiciën weêr op den voorgrond konden treden.

Maar het conservatisme kon zijn grooten vijand op den duur niet vruchtbaarder bestrijden, dan wanneer het met kracht van bewijzen toonde, dat in den voorvaderlijken godsdienst al de vermeende zegeningen van het Hellenisme reeds waren vervat. Israël's wetgever had in ruimte van

1) Zie mijn artikel 'Van Hebreeuwsche tot Alexandrijnsche wijsheid' in dit tijdschrift, Sept. 1905.
2) IV. 12-13.
3) XIII. 6.
4) II. 5.
5) I. 13, VII. 7.

blik niet achtergestaan bij het Heidendom. Ja, dat Heidendom wordt zelf tot den verkondiger van Israël's grootheid gemaakt. Eupolemus leert het ons. Zeer waarschijnlijk is hij medestrijder en vriend van Judas den Makkabeër geweest, maar in zijn boek over de koningen Israëls, ons slechts broksgewijze bij Eusebius en Clemens Alexandrinus bewaard, zoekt hij in de Grieksche taal en voor Grieksche lezers de verhalen van het Oude Testament aan te vullen ter verheerlijking van zijn volk en zijn God. Daar heet het, dat Mozes' roem ook bij de Heidenen bekend is geweest en Salomo's tempelbouw door uitlandsche vorsten levendig werd toegejuicht.

Voor dergelijke toenadering tot Hellas bestond in de diaspora, met name in Alexandrië, nog meer aanleiding dan in het moederland. De luxestad met zuilengangen, parken, fraai bebouwde boulevards, - eene plaats ter grootte van het hedendaagsche Parijs -, waar alle natiën samenkwamen en op de altaren van kunst en wetenschap werd geofferd, moest wel een eigenaardigen indruk maken op den Israëliet, die in Palaestina zoo gansch andere toestanden gewoon was geweest. Ondanks zijn tegenzin om eene heidensche leefwijze te volgen, ontkwam hij toch aan de bekoring der heidensche cultuur niet licht. Reeds door het verlaten van den vaderlandschen bodem was de blik verruimd en de synagoge, die in den vreemde den Jeruzalemschen tempel moest vervangen, werd een voorhof tot de aanbidding in geest en in waarheid, aan geenerlei plaats gebonden. Gemoederen, voor het nieuwe ontvankelijk, werden te Alexandrië meer dan elders verlokt, om het zinnelijke omhulsel en de toevallige vormen van den godsdienst te laten vallen en het wezen van het Mozaïsme te zoeken in zijn monotheïsme, zijne onsterflijkheidsleer en zijne moraal.

Liefde tot God, deugd en medemensch was de hoofdinhoud der ‘aufgeklärte’ prediking in de Synagoge, en Friedländer[1)] spreekt niet onaardig van eene merkwaardige Triniteit: Synagoge, Septuaginta en Sabbat, die onafscheidelijk verbonden bleven in de Diaspora. Het Joodsche geloof, aldus tot zijne hoofdzaken herleid, leverde minder bezwaren

1) *Das Jadenthum in der vorchristlichen jüdischen Welt*, Lpz. 1897, S. 45.

op aan wetbetrachtende kolonisten in den vreemde en werd aannemelijker voor de heidenwereld. Trouwens, de Joden waren van lieverlede zoozeer te huis geraakt in het buitenland, dat zij zichzelven als ‘wij Grieksche Joden’ onderscheidden van de Hebreën in Palestina, en zij waren de taal der Grieken dermate meester, dat zij haar ‘ons dialect’ noemden in tegenstelling met de tale Kanaan's.[1)] Zij hanteerden het Grieksch zelfs tot zuiver letterkundige doeleinden. De uittocht uit Egypte werd dramatisch behandeld door een zekeren Ezechiël: een Philo, minder bekend dan onze Judaeus Alexandrinus, bezong Jeruzalem; Theódotus maakte den roof van Dina en den strijd der zonen Jacobs met de Sichemieten tot het thema van een heldendicht, terwijl de novellistiek vertegenwoordigd is door de geschiedenis der kuische Suzanna. Uit den aard der zaak lokte deze verwereldlijking der gewijde bijbelstoffen bij menigen Jood oppositie uit. Ten bewijze kan dienen, dat volgens den *Brief van Aristeas* een zekere Theopompos van zijn verstand werd beroofd, omdat hij Mozes in eene profane geschiedenis had laten optreden, terwijl de tragicus Theodectes het gezicht verloor, toen hij iets uit de wetten op de planken had gebracht. De laatste genas, toen hij de geïncrimineerde passages schrapte.

Aan bedenkelijke verschijnselen ontbreekt het bij deze helleniseering niet. Had Demetrius beproefd de bijbelsche geschiedenis te geven in chronologisch-genealogische schets, op de wijze der Grieksche logografen, Artapánus betreedt een gevaarlijker weg, als hij de gewijde verhalen fantastisch en dikwijls smakeloos uitbreidt om het Joodsche volk te verheerlijken. Want waar is hier de grens? Alle geestelijk bezit der Aegyptenaren stelt hij voor als aan Israël ontleend: Abraham leerde hun de astrologie, Jozef den landbouw, Mozes (= Musaeus) de scheepvaart en de bouwkunst, de strategie en de wijsbegeerte. Dat alles blijft nog binnen de perken van Joodsche geloovigheid. Maar als hij den Israëlietischen wetgever ook tot stichter van den Aegyptischen godsdienst verklaart, als hij Jakob en diens zonen de heiligdommen te Athos en Heliopolis laat oprichten, dan geeft deze zoon van Israël ter wille van den uiterlijken glans de innerlijke zuiver-

1) Philo, *de Confus lingu.*, M. I 424, *de Congr.*, M. I 525.

heid van zijn voorvaderlijk geloof deerlijk prijs. Wel stelt hij den heidenschen eeredienst in een vrij onschuldig licht, alsof deze eigenlijk ook den lof van den Eenigen God bedoelt - maar de poging blijft niettemin bedenkelijk. Was het de geestelijke atmosfeer van Alexandrië die Artapánus op dezen dwaalweg bracht? Het milieu, waarin hij leefde, werkte zonder twijfel eene verflauwing der grenzen tusschen de verschillende godsdiensten in de hand, terwijl de politiek der Ptolemeën uit eigenbelang en berekening de Aegyptische religie met onderscheiding behandelde. Bespeuren wij hier niet den fascineerenden invloed, die Alexandrijnsche beschaving op onrijpe geesten oefenen moest? Want 's mans gemis aan smaak bewijst, dat zijne *Bildung* slechts *Halbbildung* is geweest. Hoe licht werd de Israëlietische kolonist verleid, om méde te willen doen in het geletterd Alexandrië, vooral toen in de dagen na Ptolemaeus I de koningen minder ernstige priesters der wetenschap, dan wel hare amants waren, die haar gewijden dienst verlaagden tot een spel van coquetterie en amusement. Hoe meer zij zich met hare kleuren tooiden en voor het oog der wereld geurden met haar schoon, des te meer ontging hun haar eigenlijke kleur en geur. Seneca[1)] ontkent, dat de schatten van geleerdheid, te Alexandrië verbrand, het werk van den smaak en de zorg der koningen is geweest. ‘Geleerde luxe’ noemt hij het; ja, niet eens geléérde: want niet tot studie, maar tot vertoon hadden zij verzameld. Zoo werd de wetenschap dikwerf afhankelijk van de grillen van een onwetenschappelijk hof en leidde het najagen van vorstengunst tot eene gemakkelijkheid in het spreken en schrijven, waaraan de noodige diepte ontbrak. Te meer moest dit gevaar dreigen, omdat de kennis opging in veelweterij; bij gemis aan den stevigen ondergrond eener wijsgeerige overtuiging werd de geleerde licht tot een ambachtsman in de wetenschap.

Verstandiger dan Artapánus, dien ijdelen verheffer der Joodsche nationaliteit ten koste van haar Joodsch karakter, heeft Aristobulus tegen het midden der 2de eeuw vóór Chr. gehandeld, toen hij den ouden Orpheus tot drager maakte van zijn eigen monotheïstische denkbeelden. Daartoe fingeert

1) *De tranquillitate animi* 9.

hij zelfs eene palinodie, waarin de dichter zijne vroegere heidensche zangen herroept en den Eenigen Waarachtigen God belijdt. Maar ook de wijsgeeren van Hellas moeten van Jahwe getuigen. Het is de typische trots van het zelfbewuste Jodendom, dat het de heidenen wil doen deelen in de godsdienstige schatten, die het zelf bezit. Te midden eener sceptische en eclectische omgeving bezit het de kracht der positiviteit. Maar het vindt ook de hoofdwaarheden zijner leer in Plato, Aristoteles en Stoa terug, en ziet daarin eene ongezochte bevestiging van het door Mozes geopenbaarde en tegelijk eene reden, om hen, die den grootsten wijze niet kennen, door de macht der overtuiging te dwingen om in te gaan tot het heiligdom zijner wet.

Volgens Clemens Alexandrinus[1)] heeft Aristobulus aangetoond, dat de Peripatetische wijsbegeerte van Mozes en de profeten afhankelijk was. En stellig heeft het Jodendom in Aristoteles' leeringen veel sympathiek kunnen vinden: de zuiverheid van diens godsbegrip en zedeleer in de eerste plaats. Maar exclusief is de Peripateticus bijgenaamde Aristobulus niet geweest: ook aan Pythagoras en Plato onthoudt hij den tol zijner bewondering niet. Letterkundige ontleening moet hem het verschijnsel verklaren, dat Israëlietische geloofswaarheden bij Grieksche schrijvers weer te vinden zijn. Zuivere kennisse Gods is immers door eene uitsluitend aan Israël verstrekte en geïnscriptureerde openbaring ontstaan: zelfstandig en buiten de Schrift komt zij niet voor. Hier kwam de allegorische interpretatie te stade, die Aristobulus toepast op het scheppingsverhaal: ‘God sprak en het geschiedde’ beteekent slechts, dat alles aan Gods werkzaamheid het aanzijn dankt. Zijn rusten ten zevende dage is symbool van de waarheid, dat Hij alles in de orde brengt, waarin het voortaan verblijft. Zoo geven de zes scheppingsdagen den rang aan, waarin de schepselen ten opzichte van elkander zijn gesteld. In zijn boek over de Wereldschepping heeft Philo deze denkbeelden nader uitgewerkt. De bedoeling met deze exegese is blijkbaar om aan historische mededeelingen de beteekenis toe te kennen van natuurphilosofische uitspraken.

Een ander merkwaardig voorbeeld van syncretisme biedt

1) *Stromateis V* 14, 97.

de Wijsheid van Salomo. In dit geschrift wordt de Hebreeuwsche Chokma door het Grieksche denken bevrucht. Te Alexandrië ontwikkelt zich de religie in eene intellectualistische omgeving tot leer en wordt theologie. De theologen en apologeten van het Alexandrijnsche Jodendom worden de geestelijke leidslieden van hunne volksgenooten, evenals de Schriftgeleerden dat in Palestina zijn. Krachtig trekt Pseudo-Salomo in de eerste plaats te velde tegen de Epicureërs, wier materialistische levensopvatting een nog onbedorven Israëliet geweldig ergeren moest. Hoort hoe hij ze ten tooneele voert:[1)]

> ‘Zij spraken bij zichzelven, falend in hun oordeel:
> Kort en droef is ons leven,
> er is (zelfs) geen beterschap bij 's menschen dood
> en er is niemand bekend, die uit den Hades verlost.
> Want wij zijn door toeval ontstaan
> en na dezen zullen wij zijn alsof wij er nooit waren geweest.
> Want rook is de adem in onze neusgaten
> en het denken een vonk in de beweging van ons hart.
> Als dit is uitgebluscht zal asch worden het lichaam
> en de geest zal vervliegen als ijle lucht.
> Welaan dan, laat ons genieten van de voorhanden goederen,
> en haastig de schepping gebruiken als in de jeugd.
> Met kostbaren wijn en zalven willen we ons verzaden
> en geen bloem der lente moge ons ontgaan.
> Bekransen wij ons met rozenknoppen vóór zij verwelken!
> Onttrekke zich niemand onzer aan onze dartelheid:
> allerwege willen wij de sporen achterlaten onzer vreugde,
> want dit is ons deel en dit is ons lot.
> Voor dezulken wordt macht eensluidend met recht en zij verdrukken de arme rechtvaardigen,
> die eene levende aanklacht hunner boosheid zijn.
> Belagen wij den vrome, omdat hij ons lastig is,
> en onze daden tegenwerkt,
> en ons zonden tegen de wet verwijt,
> en smalend ons voorhoudt de fouten onzer beschaving.

Teekent Pseudo-Salomo hier inderdaad de verhouding van de Israëlietische kolonie tot de heidensche bevolking van Alexandria? Was de kring der Joodsche geloovigen werkelijk het geweten der wereldstad? en wekte hij daarom aanstoot

1) II 1-12.

en ergernis? Zonder twijfel zou het beeld dan geïdealiseerd zijn. Daar waren nog gansch andere factoren, die het Jodendom gehaat maakten in de oogen der heidenen. Zonder eenige piëteit voor het glansrijk verleden en de traditiën van Hellas voerden de Joden het wapen van den bijtenden spot, van de bittere ironie tegen al wat streed met de Mozaïsche wet. Daar was méér nog. De rassenhaat was toen vooral niet minder dan thans, en de kinderen van het Ghetto hadden het dikwijls hard te verantwoorden, als het grauw der wereldstad in blinde woede zich vergreep aan hun lijf en goed. Daarbij kwam de jaloezie. Twee der vijf wijken, waarin de stad was verdeeld, waren door Joden ingenomen, maar ook in de andere kwartieren trokken zij langzamerhand de beste winkels aan zich. In den beginne door vorstelijke privilegiën gesteund, hadden ze al spoedig een groot deel van den handel in hunne macht gekregen. Zij vormden een staat in den staat. Hun was de slimheid van den koopman aangeboren, en de partij, die bij de concurrentie het onderspit delft, is licht geneigd, de eerlijkheid van haar mededinger in twijfel te trekken, gelijk het anti-semitisme onzer dagen wel voor een deel verklaard zal moeten worden uit het feit, dat het zich zijne minderheid tegenover Israël in het zaken-doen pijnlijk bewust is.

Keeren wij nu tot het Boek der Wijsheid terug, dan komt het mij voor, dat zijne polemiek niet enkel tegen heidensche maar ook tegen Joodsche Epicuristen is gericht. Verruiming van den gezichtskring werkt dikwijls noodlottig op de geijkte godsdienstigheid en het tornen aan eeuwenoud gezag leidt de groote menigte meestal tot anarchie. 't Moet voor een ernstig man met wijsgeerigen aanleg eene pijnlijke ervaring zijn geweest, dat de idealen van het vrome voorgeslacht geminacht werden door hen, die in stede van met de Helleensche cultuur winste te doen voor het heilig geloof, daaruit het venijn zogen van een plat scepticisme, zich praktisch uitsprekende in den stelregel: Laat ons eten en drinken en vroolijk zijn, want morgen sterven wij. Zoo is voor Pseudo-Salomo reeds het groote probleem: Hoe moet Israël's geestelijke erfenis beveiligd worden tegen het dubbele gevaar van eenerzijds door verlichte heidenen een geantiqueerd bezit, eene *quantité négligeable* te worden gescholden, en van anderer-

zijds in verachting te komen bij den volksgenoot, die in elke toenadering tot heidensche ruimte van blik voor zichzelven een vrijbrief meende te vinden, om zich van het lastige juk der zedewet te ontslaan?

II.

Philo wil den Joodschen godsdienst verheffen tot eene wereld- en levensbeschouwing, die voor de rechtbank van het philosofeerende Alexandrië kan bestaan. Daartoe heeft hij de kategorieën te gebruiken, waarvan de wijsgeerige taal zijner dagen zich pleegt te bedienen. Maar het is Joodsche inhoud, dien hij in de Helleensche vormen steekt. Zijne voorgangers hadden Israël en Hellas op bijzondere punten trachten te verzoenen; eerst Philo ziet in, dat de geheele inhoud van het Joodsche geloof wijsgeerige rechtvaardiging behoeft.

En toch is deze Alexandrijnsche philosoof-bij-uitnemendheid inderdaad geen philosóóf geweest in den eigenlijken zin van het woord. 't Klinkt als een paradox, maar Philo is - ondanks *al* zijne wijsbegeerte - niet in de éérste plaats *wijsgeer*. 't Komt mij voor, dat op dit feit niet voldoende de aandacht gevestigd wordt. Nooit geraakt deze Alexandrijn in bewuste tegenspraak met den positieven godsdienst, dien hij belijdt, en het *theologisch* principe der traditie laat hij nimmer verdringen door het philosofisch beginsel van het vrije onderzoek.[1)] Dit is verklaarbaar, wanneer we Philo leeren beschouwen als Apologeet en Apostel van een geloof, dat hij boven elk ander geschikt acht, om de twijfelende gemoederen der wereldstad tot rust te brengen. Meer dan wijsgeer is Philo eene religieuze persoonlijkheid. Hij is schuchter, waar het geldt, denkend door te dringen tot het wezen Gods. Zijn agnosticisme bereikt het toppunt in *Legum Allegorioe* III (I, 128); ‘God heeft aan niemand zijne natuur laten zien, en wie kan dus zeggen, of de oorzaak aller dingen lichamelijk of onlichamelijk is, of hij eene zekere hoedanigheid heeft of niet, of wie kan zich over het algemeen met zekerheid over haar wezen, hoedanigheid, gesteldheid of beweging uitlaten?’ ‘God omvat alles, maar niets kan Hem bevatten,’

1) Zeller, *Philosophie der Griechen*. III 2, 341.

heet het *de Somniis* I 630. En toch is er *volkomen* Godskennis mogelijk, maar slechts bij hem, wien God het wil openbaren. Het religieuze gevoel van Philo, door het denken schijnbaar in de engte gedreven, zoekt zich eene toevlucht en vrijplaats hoog boven het terrein, waarop het menschelijk denken zich beweegt. Philo is mysticus, niet van de soort als de broeders van den Vrijen Geest, maar kalmer en gematigder, een St. Bernhardstype. Als mysticus kan hij zich zoo goed vinden in het spraakgebruik der Grieksche mysteriën.[1)] Mozes, den Wetgever, volgens Philo ook den Heiland van het Jodendom, noemt hij een hiërophant, ja, hij beschouwt hem zelfs als den insteller dezer geheime diensten. Zoo werd het heidensche godsdienstige verschijnsel, dat meer dan eenig ander Philo's sympathie bezat, door Mozes' heiligen naam gedekt. Ver boven het denken gaat het schouwen, wanneer de ziel door God zelven wordt aangeraakt, wanneer God zichzelven openbaart in der menschen hart. Dan eerst wordt God waarachtig gekend. Als het persoonlijke bewustzijn verdwijnt en Gods Geest kiest woning in de ziel, als de mensch door dien Geest bewogen wordt, gelijk de snaren eener harp door des kunstenaars hand: dan komt de ware Godskennis. In Gen. XV:4 staat te lezen: ‘Er kwam eene Godsstem tot Abraham zeggende: deze (Eliezar) zal uw erfgenaam niet zijn, want hij, die van u zal uitgaan, die zal uw erfgenaam zijn.’ Nu vraagt Philo: ‘Wie zal de erfgenaam zijn? Niet het denken (Logismos), dat gewillig in de gevangenis des lichaams verblijft, maar het denken, dat verlost is van de banden en bevrijd, en dat buiten zijne muren treedt, en om zoo te zeggen zichzelf verlaat. Want het heet (in de Schrift): die uit u zal uitgaan, die zal uw erfgenaam zijn. Indien u dit eenig verlangen besluipt, o ziel! om de goddelijke goederen te beërven, verlaat dan niet alleen het land, d.i. het lichaam, en uwe maagschap, d.i. de zinnelijkheid, en het huis uws vaders, d.i. de rede, maar ontloop ook u zelve en ga uit uzelve uit (nl. in extase), evenals de bezielden en korybanten in bacchische opwinding verkeerende en door een god meêgesleept tot profetische bezieling. Want het intellect

1) Vgl. Ziegert in *Theol. Studien und Kritiken*, 1894, S. 706-'32.

(Dianoia), als het in extase is en niet meer bij zichzelf verwijlt, maar door hemelsche liefde heftig bewogen wordt en uitzinnig is... dàt is de erfgenaam.'[1] En elders leert hij: 'Als de ziel vergoddelijkt is, houden de stemmen der zinnen op en alle lastige en hatelijke geluiden... Dat alles houdt op, als het intellect de zielestad verlaat en aan God zijne handelingen en overdenkingen wijdt.' De geest moet uit zichzelven uittreden en de grenzen van het heelal bereiken, waar de hemelsche aanblik van den Ongeschapene te genieten valt. Het is de Grieksche vorm van *religiositeit* in die dagen - de mysteriëndienst.[2] Maar voor Philo wordt de Joodsche leer de inhoud dier geheimenissen. Boven alles blijkt hij wederom religieus te zijn. Al heeft hij zich de gansche Grieksche beschaving eigen gemaakt en herinneren zijne werken bij herhaling aan den goddelijken Plato, al citeert hij niet minder dan vier en zestig heidensche auteurs en hecht hij groote waarde aan klassieke vorming, toch is hij in de allereerste plaats geloovige Jood. *Te* ontwikkeld, om leeringen te omhelzen in strijd met de gangbare wetenschap zijner dagen, laat hij echter op quaestieuze punten zijn oordeel bepalen door de allegorisch verklaarde Schrift. Van Joodsche zijde heeft hij den Bijbel geërfd, dien hij aanbidt, en van Griekschen kant is zijn denken geschoold om dien Bijbel te verklaren. Hij zal de heidensche wijsheid gebruiken om dat heilige boek te doen spreken tot het geleerde Alexandrië. Gelijk in later tijd Calvijn het Humanisme, zoo heeft Philo het Hellenisme in zich opgenomen. Hij kent den twijfel, de verscheurdheid des harten, die bij den strijd der meeningen niet uitblijven kon. In zijn geschrift *de Ebrietate*[3] zet hij het betrekkelijke der menschelijke kennis uiteen. Klein, zegt hij, kent men door de tegenstelling met groot, nat kent men aan droog, heet aan koud enz. Zoo gaat het insgelijks op zedelijk gebied: den edele kent men door den gemeene, den goede door den slechte. Maar al wat op zichzelf geene kennis verstrekken kan, doch die aan iets anders ontleenen moet, is onzeker. Daarbij

1) *Quis rerum divinarum haeres sit*. M. I 482.
2) *Legum allegoriue* III, M. I 95.
3) c. 41-49, M. I 383-388.

komen nog tal van overwegingen, die den twijfel aan de betrouwbaarheid onzer kennis voeden. Waarneming en rede zijn de beide bronnen der menschelijke kennis. Daarop zouden wij mogen vertrouwen, zoo de indrukken, die dezelfde dingen op ons maken, ook altoos dezelfde waren. Maar dat is zoo niet. Er zijn verscheidene oorzaken voor deze veranderlijkheid onzer indrukken. Tallooze dieren zijn nu eens zóó dan weêr anders: het kameleon wisselt van kleur; de zeepoliep eveneens, en de nekveêren van de duif zijn zéér verschillend naar gelang ze door de zon worden belicht. De Scythen hebben den *Tarandros*, een dier ter grootte van een os, met den kop van een hert; het weet aan den blik der jagers te ontgaan door telkens van haar te veranderen in overeenstemming met den bodem, waarop, en de boomen, waarbij het vertoeft. Onder menschen dezelfde veranderlijkheid! Hetzelfde ding beoordeelen ze nu zus, dàn zoo. En wat den een bevalt, mishaagt den ander. Dezelfde muziek maakt den een enthousiast en laat den ander koud of is hem zelfs onwelluidend. Maar bij éénzelfden mensch zijn soms énorme verschillen te constateeren. Naarmate iemand ziek is of gezond, wakker of slapende, jong of oud, stil of in beweging, stoutmoedig of vreesachtig, bezorgd of blij, vriendelijk of vijandig gezind, naar die mate is de indruk, die éénzelfde ding op hem maakt zeer onderscheiden. Onze waarnemingen worden dus door onzen stand tegenover de dingen bepaald. Visschen in zee schijnen grooter dan ze werkelijk zijn, en rechte roeiriemen schijnen in het water gebogen. Op een afstand ziet men levenlooze dingen voor dieren aan en omgekeerd. Voorts dient men nog te letten op de gevolgen van opvoeding, gewoonte, oude wetten, die niet slechts in landen en steden maar zelfs in elk dorp en elk huisgezin weer anders zijn. Daardoor ontstaat eene oneindige verscheidenheid van waardeoordeelen. Geen wonder, dat de groote menigte, die van kindsbeen af geleerd heeft de slaaf van gewoonte en wet te zijn, geen wonder, dat die gelooft, wat haar eenmaal is ingeprent en hare goedkeuring schenkt en onthoudt zonder onderzoek. Maar wijsgeeren zijn het onderling niet minder oneens en houden er op bijna elk punt afwijkende meeningen op na, ja, stemmen zelfs niet overeen op het stuk van goddelijke voorzienigheid, van de natuur van het goede en van

het doel, waarvoor wij moeten leven. Hieruit volgt, dat wij niet te boud mogen zijn in onze beweringen en het veiliger is, daar de dingen omgekeerd plegen uit te vallen als men verwacht had, zijn oordeel op te schorten.

Er schuilt iets van een scepticus in Philo en dat is de keerzijde van zijne liefde tot de mysteriën. De negatie van het Heidendom heeft hij overwonnen door de positiviteit van zijn Openbaringsgeloof, maar door die overwinning is dat geloof gewijzigd: het mysticisme, dat toch inderdaad een omgekeerd scepticisme is, blijft daarin verder doorloopend voorondersteld. Het Jodendom bezat de nuchterheid, die bij den Prediker zelfs tot twijfelzucht kon worden; maar de herinnering aan het extatisch profetisme leefde in de apocalyptiek nog voort, en deze richtingen, die beide bekoring hebben voor Philo's geest, vindt hij op verhoogd niveau als scepticisme en mysteriëndienst in de Helleensche wereld terug. Maar juist deze uitersten dienen hem tot waarschuwing en manen hem tot bedachtzaamheid. Met deernis ziet hij, hoe onder hun invloed het verval van het geloof der vaderen angstwekkend om zich grijpt. Bij velen heerscht een vrijgeesterij van de meest goddelooze soort, zich openbarende in lichtzinnige geringschatting van de hoofdgeboden der Mozaïsche wet. De twijfelingen van het Heidendom hadden ook Israël aangegrepen, en Israël was van nature niet wijsgeerig: zoo werd Israëlietische twijfel licht een *praktisch* scepticisme, dat piëteit en moraliteit gelijkelijk ondermijnen moest. De hoogste goederen staan op het spel. Het Epicureïsme van de daad vindt in het mondaine Alexandrië zijne adepten bij honderden. Juist omdat Philo de twijfelingen van zijn tijd verstaat en hare verwoestende werking kent, legt hij nadruk op den positieven godsdienst van zijn stam en ziet het eenige geneesmiddel voor de kwaal zijner dagen in terugkeer tot de voorvaderlijke religie, in opwekking en versterking van het openbaringsgeloof. Pfleiderer[1)] spreekt van een praktisch conservatisme, waardoor onze Alexandrijn zich, gelijk menig wijze vóór en na hem, ‘die Licenz für seine theoretische Ketzereien und Neuerungen erkauft had.’ Maar was dàt te Alexandrië zoo noodig? Waren ketterijen onder Joden en Jodengenooten

1) *Das Urchristentum*, II S. 27.

daar al niet eeuwen oud en had onrechtzinnigheid er den banvloek te duchten? Liever zou ik Pfleiderer's woord omkeeren - het verliest dan weliswaar aan *Witz*, maar het wint aan juistheid: door zijne theoretische ketterijen en wijzigingen der Joodsche leer heeft Philo zich de vrijheid willen verwerven om het oude en welbeproefde geloof als levensregel en norm der waarheid bruikbaar te maken voor de Hellenistische omgeving, waarin hij zich zag geplaatst. Hij erkent eene bovennatuurlijke kenbron der waarheid: de Heilige Schrift van zijn volk. Maar hij beschouwt deze niet in hare onmiddellijkheid - de wetenschap van Alexandrië heeft hem dat onmogelijk gemaakt - hij zoekt den géést, die achter de letter der Schrift blijkt schuil te gaan. Reeds door Aristobulus waren historische mededeelingen in den Bijbel voor symboliseering van natuurkundige waarheden beschouwd. Dat was tegemoetkoming aan Grieksche wetenschap geweest. Het éénmaal gebeurde heeft geene waarheid: in plaats van de feiten treedt de natuurwet, die het *wezen* der feiten uitmaakt. Het algemééne krijgt dus boven het bijzóndere beteekenis. Dat is Helleensch. Maar Israël is het volk der belofte en bezit als zoodanig de *kennisse Gods*, die met wereldsche wijsheid nooit te verwerven valt. Dat is het bijzondere, dat Philo zich niet ontnemen laat. Voorzooverre dat in het Alexandrië zijner dagen mogelijk was, blijft Philo de orthodoxe Jood, vol devotie. Er komen tijden waarop orthodox *zijn* een onbereikbaar ideaal wordt en het orthodox *willen* zijn voor de daad moet worden genomen; en Philo heeft *Judaeus* willen zijn, al was hij *Alexandrinus* in merg en been. Hoe hij zonder verschooning positie kiest tegenover de al te vrije opvattingen zijner omgeving, kan blijken uit eene anekdote, in *de Mutatione nominum* door hem zelven medegedeeld.[1)] 'Er zijn menschen, zegt hij, die twistziek zijn en die altijd het smettelooze een smet willen aanwrijven.... en die een onverzoenlijken strijd voeren tegen de heilige Schriften, voorzoover deze niet alle het decorum in de bewoordingen schijnen te bewaren. Ze zijn nl. symbolen van eene natuur, die altijd verborgen pleegt te blijven. Maar zij onderzoeken die plaatsen met Argus-

1) M. I 587.

oogen, en smalen er dan op en belasteren ze, vooral de naamsveranderingen. Zoo hoorde ik onlangs een goddeloos en onheilig man spotten en schimpen; die kerel durfde zeggen: "Nou, dat zijn me ook groote en énorme cadeaux, die onze lieve Heer volgens Mozes geeft. Door één letter in een naam te schuiven, eene A (Abram-Abra'am) en dan nog één, eene R (Sara-Sarra) schijnt hij al eene kolossale weldaad bewezen te hebben." Dergelijke dingen in éénen adem spottend aaneenrijgend, ging hij heen. Voor deze geesteskrenking *(phrenoblabeia)* gaf God hem niet lang daarna zijn verdiende straf. Want op eene nietige en toevallige aanklacht werd hij gehangen, opdat de vuile smeerlap niet een fatsoenlijken dood zou sterven."[1)] De kracht der positiviteit is bij Philo, den fanatieken zeloot, blijkbaar nog niet gebroken. Ten bewijze kan ook de beschrijving dienen, die hij van den Jodenvervolger Flaccus geeft.[1)]

Aan positiviteit bestond toen juist groote behoefte. Het hart der Hellenistische wereld ging met sterk verlangen naar openbaring uit. Philo zal daaraan tegemoet komen. Hij is desnoods bereid, historische bijzonderheden van zijne H. Schrift ten offer te brengen, als het algemeen historisch karakter van de Openbaring *aan* en *in* en *door* Israël maar allerwege wordt erkend. Hierbij dringt zich de vergelijking van zijn standpunt met dat der Stoa als vanzelf op. Wij weten wel: 'Philo platoniseert': dat is reeds in de oudheid gezien en gezegd; maar Philo's Platonisme is niet het Platonisme van Plato zelven. In zijn boek over de Wereldschepping blijkt duidelijk, hoe hij gebruik heeft gemaakt van Poseidonios' commentaar op den Timaeus van Plato. Dat was een Platonisch-Pythagoreïsch-Stoïsch geschrift in den geest van het wijsgeerig syncretisme dier dagen. Philo's Platonisme is door Stoïsche Plato-interpretatie eigenaardig gekleurd. Hij heeft trouwens met de Stoa veel meer gemeen. De bemiddelende krachten, die Gods werking op de wereld mogelijk maken, worden door hem wel als Platonische voorbeelden der dingen, maar toch ook als *Stoïsche* ideeën, die *werkzame oorzaken* zijn, beschouwd. De historische openbaring aan Israël, die de grondgedachte van zijn stelsel mag heeten, doet hem meer

1) *In Flaccum*, 13 vv. M. II 533 vv.

1) *In Flaccum*, 13 vv. M. II 533 vv.

sympathie gevoelen voor de actie der Kracht dan voor de rust der Platonische Idee. Had Plato geleerd: de dingen hebben aan het goddelijke deel, Philo leerde, dat God aan de dingen aandeel neemt. Al straalt de Stoïsche leer der Wereldziel door in zijn woord: 'God vervult alles en gaat door alles heen en laat niets ledig noch verstoken van zichzelven',[1] nochtans is zijn God *persoon*, gelijk de God van het Jodendom persoonlijk werd gedacht.

De jongere Stoa, die destijds in Aegypte grooten invloed bezat, had te beschikken over een wonderbaarlijk accommodatievermogen. Waar zij kwam wist zij het volksgeloof dienstbaar te maken aan haar eigen propaganda. Toegeeflijk en waardeerend ten aanzien van populaire voorstellingen heeft zij sedert den Diadochentijd de Aegyptische religie gehelleniseerd. Zij verklaarde de goden des lands als symbolen voor natuurkrachten: de barbaarsche godsdiensten waren in hun wezen philosofie en getuigden van de werking van den Logos, die, als de 'gemeene gratie' van het Gereformeerde leerbegrip, overal ter wereld te bespeuren viel. Het voorchristelijk Hellenisme heeft voor de betrekkelijke waarheid van vreemde godsvereering meer oog gehad dan hedendaagsch liberalisme voor de waarheid eener kerkleer gemeenlijk toont te bezitten.

Soortgelijk is de houding, die Philo ten opzichte der godsdienstige tradities van zijn volk aanneemt. Allegorisch geinterpreteerd bleek de Schrift volkomen op de hoogte te zijn van het toenmalige denken en schitterend de vergelijking te kunnen doorstaan met heidensche wijsheid. In Philo komt de Joodsche geest, naar een woord van Prof. Bolland,[2] aan de dwaasheden zijner allegorese tot zelfverruiming: hij goochelde een schijn van afleiding uit het oude voor, om zich tot het nieuwe te ontwikkelen. Allegoriseerend heeft hij het oude pasklaar gemaakt voor den nieuwen tijd. Dat was geen nieuwen lap zetten op een oud kleed, maar veeleer het antieke praalgewaad ter wille van de onovertroffen deugdelijkheid van zijn stof voor het gebruik behouden door het te modelleeren naar den in zijne dagen vereischten snit.

1) *Leg. Alleg.* M. I 88.
2) *Het eerste evangelie*. Leiden 1906, blz. 28.

Zonder twijfel heeft onder deze bewerking menig schriftwoord, onbeduidend op zichzelf, aan diepte gewonnen. Is het niet een onbetwistbaar recht van den homileet om de letter van het heilig boek te bezielen met den geest, die - toch niet zónder dat boek - boven die letter is uitgegaan?

Philo's verwantschap met de jongere Stoa blijkt voorts uit zijne Logosleer. Historisch gesproken neemt deze haar oorsprong bij Herakleitos, den duisteren wijze van Ephese; maar onder den invloed van Anaxagoras en Plato wordt zij langzamerhand gewijzigd. De nieuwere Stoici met hun teleologische evolutieleer stellen naast Gods souvereine persoonlijkheid den Logos, die wereld en mensch philosofisch moet verklaren. Als het leidende beginsel (Hegemonikón) maakt die Logos tot wijzen allen, die hem volgen. De *orthos Logos* geldt tevens als basis der moraal, aangezien alle zedelijk kwaad op een onjuist oordeel, eene logische fout van het verstand berust. De wijze gehoorzaamt daarom de algemeene wet van het heelal, de wereldrede, en reeds de oude Chrysippos[1)] had geleeraard, dat ‘het hoogste goed het leven naar de natuur was, hetgeen wil zeggen: naar de eigen natuur èn naar de natuur van het heelal, niets doende, wat de algemeene wet pleegt te verbieden; die wet is de *orthos logos*, die door alles henengaat, dezelfde, die Zeus bezit, waardoor hij de wereld bestuurt.’ Wel is dit laatste woord merkwaardig: hier is reeds sprake van den Logos van Zeus, die zijn middelaar is ten opzichte van de wereld. Veilig kan de mensch zich aan zijne leiding toevertrouwen, want in het bijzonder wordt voor den mensch gezorgd.

De zedelijke ernst dezer Stoïsche wijsheid, haar moraliseerende strekking en haar voorzienigheidsgeloof zijn de factoren geweest, die veel tot haar aanzien in Joodsche kringen hebben bijgedragen. Het verdient stellig overweging, dat de stichter der school, Zeno van Kition (± 300 v. Chr.) zelf waarschijnlijk Semietisch bloed in de aderen heeft gehad, althans zijn naam droeg naar eene stad, waar de bevolking voor een groot deel uit Phoeniciërs bestond. Voormannen der Stoa, als Persaeus van Kition, Herillos van Karthago, Diogenes van Seleucia, de Babyloniër bijgenaamd, zijn uit de gemengde

1) Bij Diogenes Laërtius. VII 88.

bevolkingen van het Oosten afkomstig. Zoo laat zich verklaren, hoe het Stoïcisme *de* philosofie van het Hellenisme kon worden: Stoa en Hellenisme beide waren immers de vruchten van het huwelijk tusschen Oost en West gesloten in de dagen, toen Macedonië den scepter zwaaide over de beschaafde wereld. De orthodoxe Stoa is na verloop van tijd in eene eclectische overgegaan, die aan Pythagoras, Plato en Aristoteles leeringen ontleende. Zoo Panaitios en Poseidonios: de laatste geldt bij Seneca voor eene eerste autoriteit onder de volgelingen der school. Tegenover het rationalisme van zijn leermeester Panaitois heeft hij ook voor de geheimzinnige nachtzijde der dingen belangstelling betoond door aan de Mantiek te hechten, hetgeen Zeller uit zijne Syrische afkomst wil verklaren, terwijl zijn geloof aan daemonen, voorspellingen en onsterflijkheid hem ook bij Joden gezag kon verschaffen.

Sporen van dergelijken modern-Stoïschen invloed bespeuren wij in veel Joodsch-Alexandrijnsche litteratuur. Reeds in de Wijsheid van Salomo treft ons de groote voorliefde van den schrijver voor problemen, die samenhangen met de leer eener goddelijke Voorzienigheid, voor welke problemen hij dan met behulp van zijn onsterflijkheidsgeloof eene plausibele oplossing vindt. De Sophia Gods formuleert hij op Stoïsche wijze als een ‘redelijken ademtocht’, die de materialistische praedicaten ‘fijn’, ‘beweeglijk’ en ‘alles doordringend’ bezit. Over het Boek der Wijsheid heb ik in ditzelfde tijdschrift[1)] ten vorigen jare uitvoeriger gesproken en mag dus den belangstellenden lezer daarnaar verwijzen. Pseudo-Salomo geeft in kiemvorm, wat Philo als vrucht biedt. Bij de vermenging van Joodsche en Helleensche denkbeelden ligt in Pseudo-Salomo's gedicht het accent op de laatste: in dit opzicht trekt hij dus ééne lijn met de philosofische zijde der Stoa. Philo daarentegen spreekt wel is waar van den Logos - eene meer wijsgeerig klinkende terminologie - maar sluit zich toch inderdaad het nauwst aan bij de religieuze zijde der Stoa, zooals die toen in Aegypte bloeide. Juist ten aanzien van hare Logosleer blijkt deze school den invloed van Aegyptische geloofsvoorstellingen te hebben ondergaan.[2)] De Aegyptische god Thot

1) *Gids*, Sept. 1905, blz. 452-'6.
2) Vgl. Reitzenstein, *Zwei religionsgeschichtliche Fragen*. Strassb. 1901, S. 77 ff.

heeft trekken geleend aan den Stoïschen Logos. Hij was reeds in voorhellenistischen tijd uitvinder van maat en getal, van spraak en schrift, de openbaarder van het verborgene, de wetgever, die godskennis aan menschen verstrekt. Heer van licht en van leven heet hij tegelijk - evenals de Logos, het levensprincipe volgens de Stoa, ook licht is. Dezelfde woordverbinding wordt herhaaldelijk bij Philo als attribuut van den Logos gevonden en klinkt dan later in den proloog van het vierde Evangelie nog na: ‘In den Logos was het leven, en het leven was het licht der menschen.’ Volgens de oudste Aegyptische kosmogonie geschiedt de schepping door middel van het woord, dat Thot spreekt; dat woord wordt als iets materieels, ja, als eene goddelijke persoon beschouwd en daarom door de Stoa met Hermes-Mercurius vereenzelvigd. Thot *spreekt* het woord en Thot *is* zelf het woord; hij heet ergens het woord van Rê, den zonnegod. Uit deze sfeer van gedachten is Philo's weifeling te verklaren, wanneer hij van den Logos nu eens als hypostase gewaagt, dan weder hem als enkel in Gods denken bestaande voorstelt. Onder Aegyptisch-Stoïschen invloed zijn woord Gods en bode Gods één geworden in den Philonischen Middelaar Gods en der wereld. Eerst zweeft hij over de wateren als geest. 't Woord is immers de geärticuleerde vorm, de uitdrukking en openbaring van den geest. In het scheppingsbericht van het boek Genesis schijnt de Geest Gods de totale goddelijke macht te representeeren, gereed om op den chaos in te werken: Gods woord is dan de bepaalde uiting dezer macht, die concreten vorm geeft aan de goddelijke gedachte, den chaos veranderend in een kosmos. Dat is *philosofie* van Philo. Maar de Logos is ook de duif, die bij den zondvloed van goddelijke genade spreekt, het manna, dat de kinderen Israëls voedt op hun tocht door de woestijn, de vuurzuil, die den weg wijst door de wildernis. De Logos is een der drie mannen, die Vader Abraham onder de eiken van Mamré bezoekt. In dezen kring van gedachten zien we zijne Logosleer het karakter eener philosofische doctrine verliezen, doordat zij deel gaat uitmaken van Israël's heilsgeschiedenis. Inzonderheid geeft dan het beeld van Mozes naar de Schriften eene heerlijke openbaring van den Logos te aanschouwen. Want het is voor God gemakkelijker mensch

te worden, dan voor een mensch God te worden,[1] en Philo verwacht in de toekomst eene nieuwe Logosopenbaring, eene nieuwe menschwording van den Logos in den Wijze. God neemt immers wel de gedaante eens menschen aan om te hulp te komen hun, die hem aanroepen.[2] J. Réville[3] heeft op drie onderling afwijkende Logosvoorstellingen bij Philo gewezen. De Logos is ten eerste het inbegrip van de intelligibele wereld der ideeën, de Tomeus, het vormgevende principe. Buiten den tijd komt door eene innerlijke spanning het gedachte denken uit het denkende denken voort; dat is Stoïsch getint Platonisme op de Joodsche scheppingsleer toegepast. Hier overweegt het philosofische op het Joodsche moment. Maar de Logos is bij Philo ook band en eenheid der krachten, die Gods werking op de wereld bemiddelen: de goddelijke werkzaamheid zooals zij zich in het wereldbestuur openbaart. Hier is het Joodsche moment reeds sterker: de activiteit Gods behoort immers bij de historische openbaring die aan Israël is geschied. Maar allermeest Joodsch is Philo, wanneer hij den Logos als middelaar tusschen God en den *mensch* voorstelt, als Hoogepriester, die van zonde bevrijdt, als Openbaarder van Gods wil, als Wetgever, die insteller en inhoud der Wet in éénen is, die zichzelven édicteert. De beweging van God naar den mensch en van den mensch naar God wordt door dien Logos bewerkt. Zóó juist is zijn begrip een religieus begrip, en zóó vertoont het de meeste overeenstemming met de Aegygtische Thot-gedachte, die wij boven toch ook als eene godsdienstige gedachte leerden kennen.

III.

Zoo zagen wij doorloopend ons vermoeden bevestigd, dat voor Philo de wijsbegeerte ‘ancilla theologiae’ is. Als de tijdgeest Helleensche vormen eischt, duldt Philo niet, dat de onvergelijkelijke inhoud der Joodsche wijsheid tot iets verouderds worde verklaard en tot een voorwerp van spot, omdat hare vereerders zich angstvallig believen vast te klemmen

1) *Leg. ad Cajum*, M. II 562.
2) 1 *de Somniis*, M I 656.
3) *La doctrine du Logos dans le quatrième Evangile et dans les oeuvres de Philon*. Par. 1881.

aan den vorm; dan poogt hij een nieuw stelsel te geven, waarin de hoofddenkbeelden der Heilige Schrift bij het licht der wetenschap zijner dagen als redelijk worden gehandhaafd en tegelijk aanmerkelijk dieper worden opgevat dan door eenigen Jood vóór hem. Bij de keuze van bouwstoffen voor dat stelsel maakt hij, als Openbaringsgeloovige, dankbaarst gebruik van het hem geestverwante verschijnsel in zijne heidensche omgeving: de jongere, voor godsdienstigen invloed toegankelijke Stoa, die de wereldsche wijsheid lief had zonder de religie te verachten, die geloof en wetenschap wilde verzoenen en niet blind voor de beteekenis der openbaring bleek. Bij haar zou Philo, door een eind weegs mede te gaan in hare wijze van denken en uitdrukken, gehoor trachten te verwerven voor wat Israël op grond van zijn verleden tot de natiën te zeggen had. De Wet van Mozes heeft recht van medespreken in den strijd der meeningen; Philo zorgt er voor, dat dit recht haar niet op grond van formeele gebreken worde betwist. Alle wijsbegeerte doet in zijn stelsel dienst als decoratief: hij kent een éénig heilsinstituut, het Mozaïsme, dat hem als oorsprong en einddoel van alle beschaving geldt; en daarom maakt hij de gansche cultuur van het Hellenisme vrijmoedig dienstbaar, om de erfenis der vaderen te bewaren en heilzaam te doen zijn voor de zoekende zielen van zijn tijd.[1)] Dat dit inderdaad zoo is, blijkt uit wat men den hoofdlocus in zijn stelsel pleegt te noemen: de Logosleer. Slechts zoolang de mensch in aardsche onvolmaaktheid leeft, heeft hij dien Logos als leidsman noodig, dan geniet hij van diens hulp en steun en vindt bij hem redding en toevlucht. Maar de extase maakt hem vrijwel overbodig. Is de mensch eenmaal tot het hoogtepunt der kennis opgeklommen, dan gaat hij zelf even snel als zijn vroegere gids[2)]. Die kennis is geene *logōn apodeixis*, geene wetenschappelijke bewijsvoering, maar *enargeia*, onmiddellijk overtuigende zekerheid. Het schouwen gaat Philo boven het denken, en de Logosleer dient hem slechts om de gewijde overlevering op het niveau te brengen van de speculatie der heidenwereld. Praktische doeleinden streeft hij na; zielen, in twijfel verloren, moeten

1) Hausrath, *Neutestamentliche Zeitgeschichte* II. S. 155, 166.
2) *De migratione Abrahami*, M. I 463.

worden gerustgesteld en buiten den aan Israël geopenbaarden God is er immers geene zaligheid! Maar voor den twijfel is autoriteit zonder meer geen geneesmiddel, - slechts wie de redelijkheid van het gezag weet te staven, komt zélf en brengt anderen boven den twijfel uit. Dus hebben wij in Philo een mystiek aangelegd gemoed te zien, dat den weg der Scholastiek is opgegaan om een dam op te werpen tegen de skepsis zijner omgeving. Die skepsis had ook hem zelven aangetast, maar door onderzoek en nadenken was hij haar meester geworden, en waarin hijzelf verzocht was geweest, kon hij voortaan anderen te hulp komen, uit zijn' geestelijken voorraad oud en nieuw te voorschijn brengende om het oude krachtig te handhaven, - en ziet, onder zijne handen worden alle dingen nieuw.

G.A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.

Korte inleiding tot de Bataafsche geschiedenis, 1795-1798.[1)]

De verandering van zaken, die in de maand Januari 1795 ten onzent werd ingezet, droeg, naar de eigen erkenning der bedrijvers, een provisioneel karakter. Het was in wezenlijkheid een sinds lang gereedliggend noodprogramma, dat werd uitgevoerd, en tot welks verwezenlijking de comité's revolutionnair in de laatste weken voor de komst der Franschen alles rustig tot in de kleinste bizonderheden hadden kunnen voorbereiden. De voornaamste ter plaatse aanwezige patriotten van elke stad en van elk dorp namen, onder den titel van provisioneele representanten, de raadhuizen in, die niemand hun betwistte. Alles ging zonder rumoer, ja met een zekere civiliteit in zijn werk. De oude regeering liet zich onteigenen zelfs zonder woorden van verzet. Wat zouden woorden vermocht hebben tegen het zegevierende leger der Franschen! Want zij waren het die den ganschen toestand beheerschten. De zittende regenten voelden dat thans het woord aan de revolutie was; of deze zich handhaven zou was een andere zaak, maar voor het oogenblik was men liefst op een voeglijke wijs van alle verantwoordelijkheid ontslagen. Het was geen benijdenswaardig bezit, dat zij zoo willig in de handen van hun tegenstanders van gisteren legden. Eerst moest de hongerige buitenlandsche helper voldaan, daarna de nog hongeriger revolutie zelve, wier machten men niet straffeloos

1) Gedeelte der inleiding van het eerstdaags verschijnend werk: *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland, 1795-1840; tweede deel: Vestiging van den Eenheidsstaat* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff).

over Nederland zou hebben ingeroepen! De provisioneelen zouden spoedig gemaand worden hunne macht, die in de oogen der revolutie geen anderen rechtstitel hebben kon dan hare provisionaliteit zelve, aan het souvereine Bataafsche volk af te staan. Wat dan volgen moest? Het rijk der rede, meenden de geloovigen; een hopelooze verwarring waaruit het oude zich weer herstellen zou, de ongeloovigen; een toekomst vol gevaren, die veel kwade en ook eenige goede kansen gaf, de weinige klare hoofden. Wat noodig was om een nieuwe orde te scheppen, was in de eerste plaats een krachtige en bewuste wil van de natie zelve. Maar bestond die wil inderdaad? Wat meer is, bestond er een Bataafsche natie?

Gansch anders was zij, zoo zij bestond, althans geschapen dan de Fransche van 1789. Dáár werd, in den optocht der leden van de Generale Staten door de straten van Versailles, voor de gezamenlijke aanschouwers in waarheid het vaderland zichtbaar. En ook na de afscheiding van adel en hooge geestelijkheid kon de overgroote meerderheid van het Fransche volk in de Nationale Vergadering als in haar vertegenwoordiging gelooven. De bevoorrechte standen waren standen geweest, geen partijen; het souvereine volk kon standen absorbeeren, maar konden ook partijen als de prinsgezinden en patriotten er in ondergaan? Partijen die elkander hevig hadden bestreden; gisteren nog, en die van ongeveer gelijke krachten waren gebleken? Of de prinsgezinden in '87 gewonnen zouden hebben zonder de Pruisen, staat te bezien; dat de patriotten in '95 er nimmer gekomen zouden zijn zonder de Franschen, is zeker. Al had nu de ingevoerde revolutie een nog zoo wijde strekking, en al was zij vatbaar voor een nog zoo algemeene toepassing, het kon niet gevergd worden dat de verslagen partij vergat dat het de tegenstander was die haar bracht, en dat die tegenstander haar opdringen kon enkel na en door het geweld van vreemde wapenen. Zoo moest, voor een zeer aanzienlijk deel der Nederlandsche natie, de omwenteling noodzakelijk van den aanvang af de trekken dragen van iets dat men onderging, niet van iets dat men maakte.

Maar er was erger. Was de partij zelve, die krachtens de omstandigheden de eenige was die ons in 1795 het nieuwe brengen kon, was de patriotsche partij tot draagster der

revolutionnaire toekomst geschikt? Kwalijk inderdaad. Er bestond zeker een kern van lieden, in wie het revolutionnaire gevoel sterk en levendig, en in wie het tegelijkertijd volkomen eerlijk was. Het waren de jongeren uit den hoogeren middenstand, die niet aan '87 medegedaan hadden: de generatie van Hahn, Hugo Gevers, Wiselius, Spoors, Gogel. Nagenoeg al wat er ten slotte van de revolutie terechtgekomen is, is aan het geloof en de kracht van deze groep te danken. Ook hadden personen als zij ongetwijfeld een groot publiek, dat zich in de eerste plaats Bataaf voelde en met het verleden had afgerekend. Maar in 1795 gaven niet zij alleen den toon: de eerste plaatsen vielen dikwijls aan lieden van '87 te beurt, vooral in de kleinere provinciën, en voor het begrip van de meesten dezer lieden was '95 geen begin, maar een herstel. De geremoveerden van '87 vormden thans een rechtervleugel der patriotsche partij; de overige uitgewekenen de kiem van een uitersten linkervleugel. De uitgewekenen waren veelal òf zeer aanzienlijke en vermogende personen, òf *enfants perdus* hunner partij geweest: personeel uit de vliegende legertjes en dergelijken; de hoogere middenstand was onder hen maar zwak vertegenwoordigd. Die uitgeweken kleine luiden keerden thans met reusachtige aanspraken terug, welke in een schreeuwende wanverhouding stonden tot hunne verdiensten. Zij achtten zich de ‘Bataven’ bij uitnemendheid, geroepen en gerechtigd om het vaderland te redden en zichzelven daarbij niet te vergeten. Zij hadden niet voor niets in Frankrijk school gelegen: als gedresseerde revolutionnairen kwamen zij terug, in staat een agitatie te beginnen en kunstig te onderhouden met al de daartoe vereischte middelen van redevoeringen, moties en manifestaties. Ook zij vonden hun publiek in Nederland, in een breeden zoom van den verarmden, ontevreden kleinen burgerstand.

Heerschte in de kleinere provinciën over het geheel een sterk provinciale geest, die het overwicht van plaatselijke beroemdheden zeer bevorderde, in Holland en Utrecht, met hun talrijken en krachtigen middenstand en hun talrijke kleine burgerij, waren zoowel het genoemde centrum als de uiterste linkerzijde der patriotten naar getal en gehalte beter dan elders vertegenwoordigd. Uit Holland en Utrecht is de aandrang tot een Nationale Vergadering geboren en gevoed.

Van het oogenblik af dat niet slechts Holland, maar ook de andere provinciën als souvereine gewesten zouden ondergaan, kon er in de een- en ondeelbaarheid voor Holland's ingezetenen ook niets afschrikkends gelegen zijn. Intellectueel en materieel stond Holland sterk genoeg, om de trekkracht te kunnen zijn die aan het geheel de eigen beweging mededeelde; het wegvallen der bizondere souvereiniteiten versterkte haar invloed, en de gemeenmaking van schulden ontlastte haar burgers. Een krachtige provinciaal-Hollandsche organisatie was nog noodig, om de revolutie werkelijk algemeen te maken en door eigen inspanning de omstandigheden te scheppen onder welke Holland alleen bereid was zichzelf te executeeren. Zoo hebben Holland's beste hoofden het in 1795 begrepen en uitgevoerd. De revolutionnaire beweging was hier sterk genoeg, om ook het gros der mannen van '87 mede te sleepen: Pieter Paulus vooraan, Lestevenon, van de Kasteele, en de meeste anderen. In de vergadering der Provisioneele Representanten van Holland zien wij hen met de *homines novi* als Hahn, Wiselius, Spoors, hand in hand gaan; als jonge kracht uit den regentenstand, maar nog nimmer in een ambt geweest, voegt zich hierbij van Leyden. In Friesland doet zich het verschijnsel voor, dat dezelfde hoogere middenstand die elders in de kleinere gewesten minderheid is en er meer of min de Hollandsche denkbeelden aanhangt, tegelijk een zeer groot overwicht verkrijgt in de provincie zelf, en een even krachtige oppositie tegen de een- en ondeelbaarheid voert als een de Sitter te Groningen of een van Marie in Overijsel. Van de Friesche aanzienlijken deed nagenoeg niemand aan de omwenteling mede; de Joha's, Westra's, Jelgersma's die in hun plaats traden waren in maatschappelijke positie de gelijken van de meerderheid der vergadering van Holland, maar tegelijk haar bitterste tegenstanders. Het provincialisme was hier volks-, volstrekt niet enkel regentenzaak. Vandaar dat de Hollandsche vergadering hier het bondgenootschap aannam van de uiterste linkerzijde der patriotten, die zij in het eigen gewest met energie ten onder hield. In mindere mate was ditzelfde in Zeeland het geval. De capitulatie, op welke deze provincie aan de Franschen was overgegaan, had mogelijk gemaakt dat een goed deel zittende regenten in hun posten bleven, onder verandering van hun titel in dien van provisioneel representant.

Aan enkele mannen van '87, als Lambrechtsen en van Sonsbeeck, aan eenige patriotten uit de burgerij, als Appelius en van der Palm, waren daarnevens plaatsen ingeruimd. Een allerzonderlingst samengesteld personeel, maar waarin het behoudende element een beslist overwicht had. Intimidatie door aanwakkering der Jacobijnsche clubs was ook hier het eenige, wat Holland overschoot.

Van overwegend belang voor het slagen van Pieter Paulus' denkbeeld nu - want hem heeft de te volgen politiek het helderst voor den geest gestaan, gelijk hij haar ook het best heeft ontvouwd[1)], en boven allen heeft geleid - van alles beheerschend gewicht voor de toekomst der revolutie was het, hoe Frankrijk zich te haren opzichte zou gedragen. Frankrijk zou het in de macht hebben gehad, het land in snel tempo te revolutionneeren, onmiddellijk eene Nationale Conventie bijeen te roepen, en eene constitutie te dicteeren die op zijn eigene geleek. Het zou daarbij den steun hebben gehad van het grootste getal terugkeerende uitgewekenen en hunne gelijkgestemden, en de gematigde elementen zouden zuchtend zijn gevolgd zonder zich te durven verzetten. Valckenaer had te Parijs deze politiek aangeraden, maar de Fransche regeering gaf hem geen gehoor. De Fransche staatkunde was reeds een zuivere ‘Realpolitik’ geworden, die op tastbare en niet op ideëele voldoening uit was, en zij leefde sedert Robespierre's val in een heilige vrees voor Jacobijnen en Jacobijnsche clubs. ‘Wij zullen uit dit land’, schreven Roberjot en Alquier den 28sten Januari uit den Haag, ‘meer halen als vrienden dan als despoten’. En de Fransche veldheer bleek de gematigdheid zelve; hij schrikte de Bataven eerder van het revolutiemaken af, dan dat hij er hen toe aanzette. Zoo was het oogenblik, waarop een staatshervorming bij overrompeling had kunnen slagen, voorbij eer iemand om zulk een coup gedacht had. Het rijk was aan de provisioneelen. Wat er aan revolutionnaire volksenergie voor den dag kwam, verliep zich in partieele beweginkjes tegen de vrijheid van personen en goederen der afgetreden regenten. Een aandrang, die met kracht eu beslistheid door de provinsioneelen werd afgewezen, al dadelijk te Amsterdam,

1) Rede van 9 Maart; *Jaarboeken* '95, bl. 1656.

bij een door Schimmelpennick gestelde proclamatie van 15 Februari. ‘Het systema van schrik, hetwelk thans geheel uit de Fransche republiek verbannen is, kan op ons plekje gronds geen oogenblik geduld worden, zonder ons voor altoos te bederven. Ons staatsgestel, onze plaatselijke gelegenheid, onze betrekkingen van koophandel, dat al is veel te teeder om herhaalde tooneelen van geweld te kunnen verduren... Het is tegenwoordig geene kabaal, die zegepraalt, maar het is de natie zelve die overwint’.

Op aandrang van Holland besloten de Staten-Generaal den 4^{den} Maart, den Raad van State te vervangen door een ‘Comité tot de algemeene zaken van het Bondgenootschap te lande’, en door dit Comité een plan te doen maken tot het bijeenroepen eener Nationale Vergadering. Het plan kwam in, en werd op 29 Mei aan de provinciën verzonden. Het stelde voor, dat de provinciale vergaderingen tot de invoering der constitutie zouden voortduren, en dat de Conventie in hoofdzaak alleen constitueerend, niet tevens besturend zoude zijn. Hier scheidde zich Pieter Paulus van het tot dusver naar het uiterlijk ongesplitst gebleven patriotisme der provisioneelen af. Met Hahn, van de Kasteele, Wiselius en Spoors dreef hij bij Holland door, dat bij de opening der Vergadering de provinciale vergaderingen zich in administratieve besturen zouden oplossen, en de Staten-Generaal onmiddellijk zouden ophouden te bestaan. Een juist inzicht deed hen over de theoretische bezwaren van van Swinden heenstappen, die uit ver gedreven studeerkamer-democratie dit denkbeeld verwierp, omdat daarmede de rechten der souvereine ‘Hollandsche’ natie geschonden werden, welke eerst bij volksstemming moest te kennen geven dat zij de oplossing harer particuliere vergadering gedoogde. Tot welke gevolgen een dergelijk voorgaan van Holland bij de Zeeuwsche, Friesche en andere ‘natiën’ moest leiden, was te voorzien; aanstonds was het merkwaardig, dat al wat in Holland zelf federalistisch of aristocratisch dacht, zich eenstemmig bij van Swinden voegde. Met groote heftigheid werd zijn gevoelen door de meerderheid der Hollandsche vergadering bestreden, en Paulus' advies op 28 Juli als besluit der provincie ter Generaliteit ingebracht.

De andere provinciën overwogen de zaak met de traditio-

neele langzaamheid; de ‘Burger Representanten’ bleken in al de kunstgrepen van overnemen, aanteekening doen, goedkeuring reserveeren evenzoo volleerd, als vroeger de ‘Edel Mogende Heeren.’ Het werd Augustus, het werd September, en er was geen besluit tot bijeenroeping der Nationale Vergadering. Dit prikkelde de revolutionnaire elementen uit de zeven provinciën tot een gezamenlijke actie, en een talrijke vergadering van afgevaardigden der Jacobijnsche clubs kwam in den Haag bijeen om de Staten-Generaal te dwingen. In het oog loopend aangemoedigd door Holland, dat bij monde van zijn voorzitter Bosveld aan de clubisten ‘de rechte hand en trouw’ beloofde, dienden zij 8 September bij de Staten-Generaal een soort ultimatum in, dat de hooge vergadering plechtig besloot niet te lezen. Intusschen werd 10 September besloten, onaangezien het ontbreken der adviezen van sommige provinciën, de zaak der Conventie commissoriaal te maken aan een besogne uit de Generaliteitsvergadering zelve. Dit besogne stelde 30 September voor, tot bijeenroeping der Nationale Vergadering in beginsel te besluiten, waarmede zich onmiddellijk Holland, Gelderland, Utrecht en Overijsel vereenigden. Zeeland, Friesland en Stad en Land werden verzocht zich vóór den 15^{den} October te verklaren, een termijn die nader tot 25 November verlengd werd, bij gelegenheid der discussiën over het 14 October door het voormelde Generaliteitsbesogne uitgebracht eindrapport, waarmede zich opnieuw de vier genoemde provinciën vereenigden, en dat een compromis inhield tusschen het Generaliteitsplan van 29 Mei, en het Hollandsche van 28 Juli. De titulatuur van ‘Provisioneele Representanten van het volk van Holland’ (Gelderland, Friesland), en de vergadering der Staten-Generaal zouden verdwijnen, maar Holland gaf toe, dat de constitutie ontworpen zou worden door een commissie van 21 Conventieleden, waarvan er niet meer dan zes uit Holland, daarentegen twee uit elk der overige gewesten zouden moeten worden genomen (uit Drente één), en dat, na aanneming door de Conventie, de nieuwe constitutie in elk der gewesten afzonderlijk door het volk zou moeten worden onderzocht, en goed- of afgekeurd.

Tot dusver had de Fransche regeering zich met de zaak niet ingelaten, maar bij het scherper tegenover elkander

treden der meeningen werd het noodzakelijk, dat zij partij koos. Aanvankelijk had zij geen ander gezichtspunt gehad, dan dat de executie van het voor haar voordeelige Haagsch verdrag door Jacobijnsche troebelen slechts kon worden bemoeilijkt, en had dan ook met bizondere energie de Bataven op het nadeel van politieke clubs gewezen. De verleiding was groot, de eischen der revolutie achter te stellen bij die der rust. Men was van nature geneigd, het tegendeel te verkiezen van hetgeen waarvoor de clubs zich verklaarden. Toen dan ook de tijd kwam om den eersten blijvenden gezant naar den Haag te zenden (Augustus), durfde men de bevordering der een- en ondeelbaarheid niet recht in zijn instructie te schrijven; misschien was het wenschelijk de gansche verandering van den regeeringsvorm uit te stellen tot na den vrede; in ieder geval moesten er geen Jacobijnen in de Conventie. De burger Noël zou over het moeilijk punt van den regeeringsvorm nadere aanschrijving ontvangen.

Tot het verleenen van deze vreesachtige instructie had de onrust medegewerkt, die men op dit oogenblik gevoelde voor de voornemens van Pruisen. Van orangistische zijde werd een wapening in het Hannoversche beproefd, die zeer weinig te beteekenen had zoo Pruisen ze niet ondersteunde, waaraan deze mogendheid geen oogenblik gedacht heeft. Maar toen Noël vertrok gevoelde men zich te Parijs ten aanzien van dit punt niet gerust genoeg, om niet tot elken prijs bewegingen in de Bataafsche Republiek te willen voorkomen. Weldra echter ademde men vrijer, en viel althans deze grond tot het angstig voorbehoud weg. Ook was de sphinx-houding, die men zijn gezant had voorgeschreven, bij de spanning der partijen in den Haag natuurlijk niet lang vol te houden. Na een korte tijd van aarzeling begreep Noël, dat de natuurlijke ontwikkeling der revolutie een Nationale Conventie vorderde, en dat Frankrijk wel zou doen bijtijds in de richting van den stroom mede te gaan, ten einde dien te kunnen leiden. Het is waar, schrijft hij, wat ik op straat heb hooren zeggen: de Republiek kan niet bestaan zonder een Conventie, of een Stadhouder.

Intusschen bleven de drie provinciën weigerachtig, en zonder geweld waren zij niet te dwingen. Rekende men bij de vier

nog Brabant en Drente, die krachtens vroeger in het jaar genomen besluiten met ingang van den 1sten Januari 1796 stem als provincie zouden erlangen, dan stond de meerderheid zes tegen drie. Den 25sten November verkoos Holland niet langer te wachten, maar liet bij meerderheid besluiten dat de Conventie op 1 Februari 1796 zou worden geopend. Bij weigering van den president de Sitter, gaf de president van de vorige week, Jordens uit Overijsel, den hamerslag. De drie provinciën werden 'bezonden', maar vruchteloos. Den 30sten December werd de resolutie van 25 November door dezelfde meerderheid gehandhaafd, met verschuiving van de opening der Conventie van 1 tot 18 Februari. Wederom was het een president der vorige week, Pijpers voor Utrecht, die het advies der meerderderheid tot conclusie bracht, waartoe het voorzittende Friesland weigerde de hand te leenen. Den eigen avond kreeg Noël bezoek van een volksdeputatie uit de drie opponeerende provinciën, met verzoek te worden gemachtigd tot een revolutionnaire beweging. Het werd hoog tijd dat Frankrijk zich decideerde, waarop Noël dan ook een veertien dagen geleden reeds met den meesten ernst had aangedrongen. De beslissing liet zich niet wachten: den 2den Januari 1796 werd aan de meerderheid der Staten-Generaal door het Fransche Directoire verlof verleend, de opening der Conventie onverwijld door te zetten, welke, eenmaal bijeen, niet te vergeefs een beroep zou doen op de hulp van den Franschen bondgenoot.

Het middel waarvan men zich thans bediende, was zeer eenvoudig. Feitelijk werd het gezag der provisioneelen geschraagd door de aanwezigheid der Fransche troepen zelve, die, volgens een in Juli gesloten overeenkomst, door de 'gevestigde autoriteiten' konden worden gerequireerd tot handhaving der rust. Na overleg tusschen Noël, den Franschen opperbevelhebber Moreau en de leiders in Holland, werd nu onder een voorwendsel de provincie Friesland van troepen ontbloot, waarop de Jacobijnen er revolutie maakten, de provisioneelen verjoegen en er lieden van hun slag voor in de plaats stelden (26 Januari). Het eerste wat de nieuwe regeering deed was, in het bijeenkomen der Nationale Vergadering gaaf toe te stemmen. Maar nauwelijks had dit zijn beslag, of de verdreven partij keerde onder bescherming der

Fransche en Bataafsche troepen en onttroonde de Jacobijnen (11 Februari). Zij dacht een oogenblik, zich in het bewind te kunnen handhaven zoo zij de toetreding tot de Conventie niet herriep; maar het bleek dat haar terugkeer buiten de bedoeling had gelegen van Noël en Moreau; de troepen ontruimden opnieuw de provincie, en 23 Februari werd het Jacobijnsch bestuur, thans voorgoed, hersteld. De gebeurtenis van 11 Februari was het spontane gevolg geweest der schromelijke buitensporigheden waaraan de Jacobijnsche factie, door lieden van allergeringste zedelijke waarde aangevoerd, zich had overgegeven, en die een algemeene ontstemming onder de fatsoenlijke lieden in het Noorden veroorzaakt hadden, ook bij Dumonceau, die te Groningen gebood, en aan wiens hulp het succes der provisioneelen op 11 Februari meest is toe te schrijven. De autoriteit van den Franschen bondgenoot mocht echter niet wijken voor die van een Bataafsch generaal, en zoo was het lot der gematigden van te voren bezegeld. Men nam echter bij de tweede Jacobijnsche revolutie meer voorzorgen dan bij de eerste: zoo werd de algemeen verachte de Bere ditmaal op den achtergrond gehouden. Met dit al had men nu in Friesland een provincie met een volslagen Jacobijnsch bestuur, dat regeerde tegen den zin van de overgroote meerderheid der bevolking.

Het onmiddellijke doel der Friesche revolutie werd geheel bereikt: ook Zeeland en Groningen legden het hoofd in den schoot, de eerstgenoemde provincie na een krachtige Jacobijnsche manifestatie. Over het geheel waren de Jacobijnen in de laatste maanden voor het bijeenkomen der Conventie zeer roerig, ook in Holland zelf, waar de regeering zich voor de moeielijke taak gesteld zag, de lieden in bedwang te houden, wier gelijken zij in Friesland en Zeeland aanhitste. Ongeregeldheden in de groote steden hadden plaats, te Amsterdam vooral, waar de Jacobijnsche factie de vervolging der oud-regenten eischte. Dit rumoer verscherpte de tegenstelling tusschen de municipaliteit van Amsterdam en de meerderheid van Holland, welke het eerst openbaar was geworden bij gelegenheid van van Swinden's oppositie tegen Pieter Paulus en van de Kasteele. In de in Juni 1795 nieuw samengestelde municipaliteit hadden zeer gematigde elementen de overhand (o.a. was Bicker er in gekozen),

en naarmate de dag van de opening der Conventie naderde, en daarmede de vervanging der vergadering van Holland door een eenvoudig ingericht intermediair administratief bestuur, scheen het Amsterdam gedurig meer te berouwen dat zij van haar hoogen rang in den staat afstand had gedaan, in die mate zelfs dat de tegenstanders der revolutie hun laatste hoop vestigden op de onverzoenlijkheid van.... Amsterdam, Friesland en Zeeland. Een ijdele hoop; maar toch had de ontstemming der gematigde meerderheid in de stad grooten invloed op de keuzen voor de Nationale Vergadering, die er volstrekt anti-jacobijnsch uitvielen. Het geschreeuw tegen de oude regenten trachtte Pieter Paulus intusschen te stillen door het reorganiseeren eener bestaande commissie van onderzoek naar hunne verrichtingen vóór 1795, welke tot dusver niets wezenlijks had verricht dan daggelden trekken. Zonder in een systeem van kwalijk door fraaie wetstermen te bemantelen roof te vervallen, was op de oudregenten ook bezwaarlijk iets te verhalen. Men heeft geene horreurs ontdekt, welke moeite men zich aanvankelijk ook gaf, ze te vinden. Niet gelukkiger was Valckenaer in zijn onderzoek tegen van de Spiegel[1)].

1) In later jaren deelde L.C. Luzac het een of ander hem curieus lijkend stuk uit de papieren van Vackenaer, waaruit diens Jacobijnsche gevoelens van lang geleden konden blijken, aan van Assen mede (vermoedelijk de merkwaardige correspondentie met Schimmelpenninck uit 1800, welke gedrukt is bij G. Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenningk* I, 50 vv.). Van Assen deed er mededeeling van aan den minister van Maanen, die hem bij de terugzending door zijn vertrouweling Box het volgende liet schrijven: ‘Het stuk heeft den minister in de overtuiging bevestigd, die hij reeds sedert jaren had gehad, dat de partij waartoe Valckenaer behoorde wel degelijk met het voornemen zwanger was, om ook hier te lande een schrikbewind te vestigen. Wanneer het echter tot de executie zoude zijn gekomen, dan was Valckenaer volgens het zeggen van den heer van Maanen de man niet geweest, die veel kwaad zoude hebben gedaan. De minister heeft hem van nabij gekend. Toen de heeren van der Meersch en van Maanen [procureur-generaal en substituutprocureur-generaal van Holland] beiden geweigerd hadden den Raadpensionaris van de Spiegel in regten te vervolgen, daar zij niets strafbaars in diens handelingen ontdekt hadden, werd Valckenaer speciaal met het onderzoek en vervolgen dier zaak belast. Dit duurde maanden, de heer van de Spiegel zat en bleef gevangen en deszelfs proces bleef onafgedaan. Op zekeren dag ontmoet de heer van Maanen Valckenaer en zegt hem: ‘welnu mijn vriend, hoe staat het met uw proces, waarin gij wonderen zoudt verrigten, en belangrijke zamenzweringeu aan den dag brengen en doen bestraffen?’ - ‘Ik moet bekennen’, antwoordde Valckenaer, ‘dat de gansche zaak te vergelijken is bij eene mand spinaadje: als men de groote hoop kookt, krijgt men een klein schoteltje vol’ (Box aan van Assen, 18 Maart 1832; copie bij de papieren van Luzac, Leidsche Bibliotheek). - Onjuist in deze anecdote is de mededeeling, dat de zaak van van de Spiegel ooit in handen van het gewone openbaar ministerie is gesteld geweest.

De geschiedenis van den 18den Januari 1795 tot de opening der Nationale Vergadering op 1 Maart 1796 - want tot op dezen datum hadden de gebeurtenissen genoodzaakt de plechtigheid te verschuiven - is als het ware de mikrokosmos der gansche Bataafsche omwenteling. Het politiek weinig ontwikkelde volk komt moeilijk tot een krasse hervormingsdaad, al begeert een groot deel de hervorming wel. Aan de eene pool der patriotsche partij wordt starre behoudzucht openbaar, vooral op het punt der provinciale souvereiniteit; aan de andere zijde radicalisme met een sterken bijsmaak van ambtenbejag. De oranjepartij gedraagt zich volkomen lijdelijk, en is in haar sympathieën verdeeld: het overschot der oranjedemocraten gevoelt iets voor den linker-, de oud-regenten wenschen de overwinning van den rechtervleugel der patriotten. De staatkundige verhoudingen worden spoedig vrij ingewikkeld, en de hoofdvraag kan niet tot oplossing worden gebracht dan door geweld, hetgeen de afhankelijkheid vergroot van den Franschen meester, die in de positie is het geweld toe te laten of te verbieden. Met de constitutie is het later evenzoo gegaan als thans met de Conventie; alleen had alles toen wat grooter proportiën en wat schriller kleur. Een tafereel met veel schaduwen, en waarin de lichtpunten meer in het ontbreken van zekere ondeugden, dan in de aanwezigheid van groote actieve deugden bestaan. Over het geheel handhaaft zich ook in de omwenteling het ordelievend karakter van het volk; het bezit en de persoonlijke waarde van de lieden der onderliggende partij worden vrij algemeen ontzien. Een groote maatschappelijke revolutie is de gebeurtenis van 1795 bij ons niet geweest. Er had, vooral in den vervolge, een algemeene verarming plaats, geen groote inwendige rijkdomsverplaatsing.

De Nationale Vergadering, die op 1 Maart 1796 in den Haag bijeenkwam, had het ongeluk haar invloedrijkste lid en

aangewezen eersten president bijna onmiddellijk te verliezen: den 17^{den} Maartoverleed Pieter Paulus. Of men veel in hem verloor? Ik ben geneigd te gelooven van wel. De persoon van Paulus zou, kenden wij hem alleen uit de geschiedenis van vóór '87, bezwaarlijk aan iemand sympathiek zijn. Zijn zuurzoet boekje over het *Nut van het Stadhoudersschap*, zijn diefstal uit de handschriften van van Slingelandt in de *Verklaring der Unie van Utrecht*, zijn niet geschikt om voor hem in te nemen. Als fiscaal der Admiraliteit van de Maze liet hij den hoogmoed van den snel opgeklommen burgerman zóóver uit de mouw komen, dat de spraakmakende gemeente de ∩ rond het admiraliteitswapen (pugno pro patria), niet anders dan als het naamteeken van Prins Pieter Paulus uitlegde. Dat hij overigens in die betrekking van veel activiteit en bekwaamheid blijk gaf, ontkenden ook zijn tegenstanders niet. Als vierde man onmiddellijk naast het beruchte driemanschap van vóór '87, staat hij medeplichtig aan al hun hatelijk bedrijf; toch ontbreken de aanwijzingen niet dat hij aanmerkelijk verder zag dan een van Berckel of Zeeberg. Over Paulus tusschen 1787 en '95 ontbreken nagenoeg alle documenten; intusschen moet erkend, dat hij de staatkunde der provincie Holland in het jaar 1795 met grooten tact en vasthoudendheid geleid heeft, niet schromend krachtig op de omstandigheden in te grijpen wanneer het noodig was, maar ook nooit krachtiger dan noodig was. Hij heeft de eenheid eerlijk gewild, en goed gezien en ferm uitgevoerd wat hij doen moest in de omstandigheden, waarin Januari '95 het land gebracht had, tot een serieuze Nationale Conventie te geraken. Dat hij, die voor '87 reeds een zoo groote rol had gespeeld, zoo uitstekend het van dat verleden afwijkend karakter van het jaar 1795 begrepen, en zich in die nieuwe wereld met zooveel zekerheid bewogen heeft, pleit stellig voor de beteekenis van den man. Zijn groot persoonlijk gezag was op zichzelf reeds een politieke waarde die te loor ging, en in wier gemis geen der anderen aanstonds voorzien kon. Men hoopte dat hij een plan van constitutie zou hebben achtergelaten, doch dit bleek niet het geval.

In Paulus verloor men den eenigen man, die eenigermate als het hoofd der gezamenlijke patriotische partij kon gelden. Het duurt eenigen tijd, eer zich na zijn overlijden de groepen

te zamen gevoegd hebben, wier onderlinge strijd aan de geschiedenis der eerste Nationale Vergadering haar inhoud geeft. Nu Nederland voor het eerst naar den enkelen maatstaf der bevolking vertegenwoordigd daar bijeenzat, zagen de leden elkander in den beginne nog wat vreemd aan. De traditioneele onderverdeelingen waren verbroken, en de felle strijd van eenige maanden geleden, binnen een ander kader gevoerd, had dus ook weinig onmiddellijke nawerking meer. Wat beteekende het, dat op een ledental van 124 er vijf uit de provincie Zeeland voorkwamen? Het geheele ledental uit de drie weerbarstige provinciën bedroeg te zamen 24, en deze 24 vertegenwoordigden volstrekt niet allen den geest die de recalcitrante provinciale vergaderingen had bezield. Van een bijeenhokken van provinciegenooten vindt men dan ook weinig sporen, tenzij in dezen zin dat de gezamenlijke afgevaardigden uit de kleinere provinciën weinig lust gevoelden, de schulden te amalgameeren, wat voor hen gelijk stond met mede de schouders onder Hollands zware lasten te zetten, en dat de meesten hunner er op gesteld waren een goede dosis provinciale zelfstandigheid uit den brand te redden, en niet in alles geregeerd te worden van uit den Haag. Doch deze kwestiën kwamen voorloopig niet aan de orde, tenzij in de commissie van 21 leden, die volgens het reglement waarop de Vergadering bijeengekomen was, onmiddellijk met het ontwerpen eener constitutie was belast. Eer zij met haar rapport verscheen, was de werkzaamheid der Vergadering uitsluitend van besturenden aard, en de zaken die zij in die functie te beslissen kreeg, waren er eerder toe aangelegd haar in het algemeen in moderaten en revolutionnairen, dan in het bizonder in federalisten en unitarissen te verdeelen. Deze laatste partijnamen komen dan ook eerst algemeen in gebruik, nadat de Vergadering met de behandeling van het ontwerp van constitutie een aanvang heeft gemaakt.

Doch beschouwen wij, eer van de werkzaamheden der Nationale Vergadering te verhalen, haar personeel wat nader. Ieder lid was bij volstrekte meerderheid van stemmen benoemd door een in vergadering vereenigd getal van 30 kiezers, die weer ieder op de beurt bij volstrekte meerderheid gekozen waren in eene grondvergadering, waar de gezamenlijke patri-

otsche Nederlanders[1)] van boven de twintig, bedeelden uitgesloten, recht hadden te verschijnen[2)]. Op iedere 500 inwoners kwam een grondvergadering, op iedere 15.000 een afgevaardigde. Een breede grondslag dus, die verscheidenheid in de representatie beoogde en ook bereikte. De Oranjepartij ontbrak natuurlijk in alle schakeeringen, maar overigens had Nederland, sinds de vergadering waarin Karel V afscheid nam, vermoedelijk geen bonter samengestelde vertegenwoordiging bijeen gezien. In die oude tijden had een vergadering der Nederlandsche Staten-Generaal prelaten van onderscheiden stand en slag, een wijdluftigen hoogen adel en driekwart boersche landjonkers, rijke patriciërs en simpele eigenerfden in één zelfde zaal vereenigd. De opstand had al dadelijk een groote vereenvoudiging gebracht, die was toegenomen naarmate het burgerlijk element de overhand nam in beschaving, en zich tot een gesloten patriciaat kristalliseerde, dat het

1) De Oranjeklanten werden uitgesloten door den eisch der bekende verklaring van voor onwettig te houden alle erfelijke ambten en waardigheden.

2) De opkomst was dikwijls vrij gering. In den Haag (77 grondvergaderingen) namen in Januari 1796 slechts 1500 personen aan de verkiezing deel, of iets minder dan 20 per grondvergadering. Zeer zuiver is dit voorbeeld echter niet, daar het percentage orangisten hier ongetwijfeld zeer ver boven het normale kwam. Over de eerste en over de tweede constitutie stemden respectievelijk 136.716 en 137.357 burgers (met de militairen er bij, die de eerste maal niet meegestemd haddden, wordt het tweede getal 165.510), of aanmerkelijk minder dan de helft der mannelijke bevolking boven de twintig. Cijfers die niettemin een veel hoogere frequentie elders bewijzen dan wij aantroffen in den Haag. Daar stemden over de eerste constitutie 2096 burgers, of ruim 27 per grondvergadering; te Rijswijk daarentegen stemden in de drie grondvergaderingen respectievelijk 47, 59 en 55 burgers, te Wateringen in drie grondvergaderingen te zamen 272 burgers, te Poeldijk (zuiver katholiek dorp) in één grondvergadering 99 burgers. Dorpen met veel oranjeklanten: Scheveningen, 5 grondvergaderingen met te zamen 57 stemmen; Katwijk aan Zee, 5 grondvergaderingen met te zamen 26 stemmen. Het gemiddelde getal voor de gansche Republiek wordt voor de stemming over de eerste en die over de tweede constitutie (de militairen afgetrokken) gelijkelijk iets boven de 36 stemmen per grondvergadering. Amsterdam, dat bij de stemming over de eerste constitutie 16.044 stemmen uitbracht of 38 per grondvergadering (weinig orangisten!), beleefde bij gelegenheid der tweede consiitutie groudvergaderingen van 8 stemmen, terwijl het totaal toen 10.513 en het gemiddelde 24½ was. Een bewijs van wat wij van tallooze getuigen vernemen, op hoe groote schaal er door de agenten van het Uitvoerend Bewind daar *onder de patriotten* was geschrapt.

verzwakte adellijk bestanddeel, in Holland en Zeeland geheel, en in mindere mate ook daarbuiten, feitelijk opzoog. Volgde nog de groote nivelleering der achttiende eeuw, die de gezamenlijke afgevaardigden van genoegzame positie om met de vertegenwoordiging hunner provincie in den Haag te worden belast, tot lieden van gelijken draai en zwaai maakte. Men behoeft er de silhouetten op de uitslagbladen van Rogge's *Geschiedenis der Staatsregeling* maar op aan te zien, om te gevoelen, dat het met de afgevaardigden ter Nationale Vergadering geheel anders was. Naast het fijne profiel van een Carel de Vos van Steenwijk, de rustieke tronie van den Frieschen kleiboer Kuiken. De geboorte-aristocratie, zoowel adellijke als patricische, was zwak vertegenwoordigd: de eerste alleen door een vijftal patriotsche edelen uit de oostelijke provinciën (waarbij twee katholieken: Hugenpoth en van Lamsweerde); de groote Hollandsche families alleen door Bicker, van Lennep, van der Hoop, van Hoorn, van Wickevoort Crommelin, Teding van Berkhout. De minder aanzienlijke regentengeslachten uit kleinere steden en provinciën waren iets talrijker vertegenwoordigd. In het geheel tel ik op de 124 er 34 die tijdens de oude Republiek in hoogere of lagere regeeringsposten waren geweest (allen op twee na vóór '87); onder de overblijvenden zijn er hoogleeraren (de Rhoer, Valckenaer, van Hamelsveld); een tamelijk getal meesters in de rechten, waaronder bekende advocaten (als Schimmelpenninck, Luyken, van Castrop, Hartog, Stoffenberg); geestelijken (als van Lokhorst, Bosveld, Bosch, Sypkens, Hoffman, Bacot, gereformeerden; Floh, van de doopsgezinden; Witbols, Reyns, katholieke priesters); kooplieden (weinig talrijk), industrieelen, landbouwers, kleine nijveren, kleine renteniers. De katholieken waren ook buiten Brabant tamelijk talrijk: zoo b.v. de Leidsche lakenhandelaar van Langen, de Rotterdamsche wijnkooper Midderigh, de Schiedamsche brander Nolet; omgekeerd zat Pieter Vreede voor een Brabantsch district. Eerst in de tweede Nationale Vergadering deed het Joodsche element, in de personen van Bromet en de Lemon, zijn intrede, nadat de eerste Vergadering had uitgemaakt, dat de Joden Bataafsche burgers waren. Men kan zeggen dat de hoogere burgerij in de Nationale Vergadering de overhand had, al ontbrak het kleinburgerlijk element in geenen deele.

Een scherp geteekende nationale karaktertrek, die aan onze gezamenlijke parlementen sedert dien tijd is eigen geweest, vertoonde al dadelijk de eerste Nationale Vergadering in allerbedenkelijkste mate: breedsprakigheid; weinig neiging om zich onder de directie van eenige door talenten aangewezen leiders te stellen, en dezen in hoofdzaak het woord te laten. Zoodoende gold reeds van onze volksvertegenwoordiging in 1796, dat niet slechts herhaald werd hetgeen reeds gezegd, maar bovendien nog gezegd hetgeen reeds herhaald was. Voor de onderlinge proportiën van hoofd- en bijzaken in het staatkundige had toen als thans de gemiddelde Nederlander weinig oog. Voeg daarbij de bastaard-Romeinsche oratorie van den tijd, waaraan zelfs de besten niet ontkwamen, en men kan zich voorstellen, welk een afmattende lectuur de *Dagverhalen* opleveren. Intusschen zoo zijn wij, en de kennis van ons parlementair verleden is tot dezen prijs.

Volgens het reglement moest den veertienden dag na de opening de commissie voor de constitutie worden benoemd, op voordracht van de representanten uit bepaalde provinciën. Uit elke provincie moesten twee leden zitting hebben, behalve uit Drenthe één en uit Holland zes. De kleinere provinciën hadden dus in de commissie een drukkend overwicht, waartegen de overtuigde unitarissen, als van de Kasteele (Holland) en van Manen (Utrecht), niet op konden. De andere partij werd vooral geleid door Vitringa (Gelderland) en van Marle (Overijsel). Het eerste punt, dat in behandeling kwam, was de uitbreiding, die men zich voorstelde aan het begrip een- en ondeelbaarheid te moeten geven. Den 24sten Mei verklaarde Vitringa zich tegen het amalgama der schulden en het invoeren van gemeene lasten op artikelen van verbruik. Hoewel representeerende het geheele volk van Nederland, achtte hij zich verplicht ‘om voor het behoud van elk gedeelte de nauwkeurigste zorg te dragen, en niet toe te laten het verderf van eenig gedeelte of provincie van dit gemeenebest’[1]. - ‘Waarom,’ vroeg hij, ‘zou juist, in alle opzichten, eene schielijkheid, gelijk aan 't electrieke vuur, het hoofdvereischte in een bestuur zijn?’ Nemen wij de burgers gelijk zij zijn, dan zien zij liefst in hun regeerders ‘hunne vaders, hunne

1) Vitringa II, 105.

medeburgers en bekende broederen, die in hun midden wonen en voor hun aangezicht in- en uitgaan'. Het bezwaar der ver gedreven eenheid is, 'dat bij algemeene representanten de liefde voor de ingezetenen te veel verzwakt, omdat zij al het volk even lief moeten hebben.' Zij doodt 'bevordering van het particulier belang en van de plaatselijke welvaart.' Conclusie: eenheid in de behartiging der algemeene belangen alleen, waaronder hij uitdrukkelijk noemt de defensie.

Men gevoelt, hier eigenlijk met de negatie der revolutie zelve te doen te hebben. Haar ideaal en rechtvaardiging was wel degelijk het geheel meer lief te hebben dan het onderdeel. Vitringa's omwenteling bepaalt zich tot moderniseering der Staten-Generaal, vervanging van den Stadhouder door een uitvoerend college, en eenige verruiming der gemeene middelen. Kenmerkend is dan ook, dat men na deze discuscussiën over de een- en ondeelbaarheid, aanvankelijk zelfs zonder ze door een stemming te besluiten, overging tot... de defensie. Van Manen zag in, dat men op deze wijze aan het discussieeren zou blijven, daar het hoofdpunt onbeslist was, en men dus ook de ondergeschikte punten niet zou kunnen beslissen. 'Men zal', zeide hij, 'een figuur maken als twee bierdragers, die men wel op uithangborden vindt, welke, bij het opnemen van hun last aan den draagboom, zich met den rug naar elkander gekeerd hebben, en dus beiden belet worden voort te gaan.'[1)] Inderdaad moest de cardinale fout aan het begin het beruchte 'dikke boek' van 1797 tot noodwendig gevolg hebben, waarin geen enkel stuk naar één leidende gedachte voltooid was, maar twee gedachten in een ellenlange reeks van elkander opheffende of beperkende artikelen om den voorrang dongen. Men was en bleef het over de alles beheerschende hoofdpunten hevig oneens, kon dus geen behoorlijken leiddraad voor den arbeid vaststellen, en maakte uit verlegenheid een constitutie waaraan geen einde kwam.

Eer men in dit moeras voorgoed verzonk, deed van Manen een hopelooze poging om eerlijkheid in de discussiën te brengen. Hij stelde voor dat men allereerst zou beslissen,

1) Vitringa II, 116. - De adviezen van van Manen en van Vitringa zijn de eenige die in druk zijn uitgegeven; het archief zelf der eerste commissie voor de constitutie is verloren.

wat men beoogde: een verbetering der Unie van Utrecht, of een geheel nieuwe constitutie. Was men eenstemming van het eerste gevoelen, dan kon men inderdaad met de defensie beginnen. Zoo niet, dan diende men zich te splitsen, en zou de eene helft een plan van Unieverbetering, de andere een nieuwe constitutie ontwerpen, waartusschen dan het volk zou beslissen. Natuurlijk hadden de federalisten de repliek gereed, dat het reglement der Nationale Vergadering deze zaak uitgemaakt had: de taak der commissie was, een nieuwe constitutie te ontwerpen. Men durfde voor zijn feitelijke voorkeur niet uitkomen, en bleef dus omzien naar nieuwe zakken voor den ouden wijn. Een beslissing, dat de nieuwe constitutie tot grondslag zou hebben de een- en ondeelbaarheid, maar niet, hoever deze zich zou uitstrekken, was het eind dezer eerste beraadslagingen (begin Juni). Vervolgens dreef, bij de behandeling der onderscheiden onderdeelen, de meerderheid haar federalistische zienswijze bij stukken en beetjes door: het behoud der bestaande provinciën met wijziging van den naam in dien van departementen; het behoud der provinciale financiën en provinciale schulden; het behoud der quotentabel ter voorziening in de algemeene uitgaven (welke nimmer boven de 13½ millioen per jaar zouden mogen rijzen), en haar vastlegging voor een tijdperk van twintig jaar; invoering van een generale successiebelasting en van een generalen impost op het klein zegel; verbod van andere algemeene heffingen dan met eenparige bewilliging der departementale besturen; verbod van wijziging der artikelen in de constitutie, op de financiën betrekking hebbende, dan met eenparige bewilliging der departementen, te geven door de meerderheid der stemgerechtigden van elk departement. De wetgevende macht werd opgedragen aan een lichaam in twee kamers, de uitvoerende macht aan een Staatsraad van zeven leden, benoemd door de kiezers in de grondvergaderingen uit een dubbeltal van de kamer der Oudsten. Dit ontwerp werd den 10^{den} November 1796 ter Conventie ingebracht.

Intusschen was, tijdens de vergaderingen der commissie, de geest waarin zij bezig was haren arbeid te voltooien geen geheim gebleven. Ware er anders te wachten geweest van eene commissie, waarin de provinciën naar zoo geheel anderen maatstaf vertegenwoordigd waren dan in de Conventie zelve?

Thans wreekte zich, dat de Conventie bijeengekomen was bij wege van compromis, waarbij Holland, tevreden één gewichtige verandering in het door de Generaliteit ontworpen reglement te kunnen doordrijven, op andere punten toegevend had moeten zijn om niet het bijeenkomen der Conventie zelve in de waagschaal te stellen. Op den dag der benoeming van de commissie had dan ook Vreede voorgesteld, dat zij, in afwijking van het reglement, allereerst ‘gronden’ voor de constitutie zou hebben voor te slaan, waarover dan, eer zij verder ging, 't zij de Vergadering, 't zij de grondvergaderingen konden beslissen. Een zeer revolutionnair voorstel, dat door Bicker en Schimmelpenninck werd bestreden en met groote meerderheid verworpen. Eenige weken daarna deed Vreede in verbond met Valckenaer en Bosch een nieuwe poging, om door een ingrijpende wijziging de Vergadering van de gehoorzaamheid aan het reglement, waarop zij verkozen was, te ontslaan, en aldus het werk der commissie voor de constitutie van te voren te ondermijnen. Terwijl over dit voorstel nog beraadslaagd werd, brak te Amsterdam een ernstig oproer uit, dat door den Franschen generaal Beurnonville moest worden bedwongen, en dat de revolutionnaire partij in de Vergadering, die er voor aansprakelijk werd gesteld, een tijdlang in sterke mate discrediteerde. Het was bij deze gelegenheid, dat Schimmelpenninck voor het eerst op den voorgrond trad, en blijkens de dépêches van Noël geschiedde dit in overleg met den Franschen gezant. Het voorstel van Vreede en Valckenaer werd, onder Schimmelpenninck's invloed, niet regelrecht verworpen, maar in advies gehouden: onderwijl voerde hij zelf aan, dat het reglement de Vergadering in geenen deele verbood, zich van stonde aan voor het beginsel der een- en ondeelbaarheid uit te spreken. ‘Er zijn geene wetten welke ons beletten om van de uitvoerlijkheid, van de voortreffelijkheid van zoodanige constitutie meer en meer verzekerd, en omtrent de zwarigheden, welke zich daartegen schijnen op te doen, meer en meer gerustgesteld te worden’.[1)] Te dien einde moest door de Vergadering aan de natie worden verklaard, ‘dat het hare intentie is, om bondige en afdoende betoogen van

1) Bij G. Schimmelpenninck, *R.J. Schimmelpenninck*, I, 76.

de voortreffelijkheid van een staatsgestel voor dit land te hebben, op het beginsel van eenheid en ondeelbaarheid gebouwd, met opzettelijke behandeling en ontzenuwing der hoofdzwarigheden, welke zich daartegen het meest schijnen op te doen.' De ingekomen stukken zouden door de Vergadering aan de commissie voor de constitutie worden medegedeeld, en het door haar best gekeurde opstel zou worden bekroond en uitgegeven, 'niet als een gesanctioneerd stuk, veel min als een geadopteerd plan van constitutie, maar als de uitmuntende vrucht van wijsgeerige overdenking, en om bij de leden te kunnen strekken tot meerdere verlevendiging van het onderwerp'. Een voorstel dat natuurlijk als de onnoozelheid zelve moet voorkomen, indien men er niet in zien wil wat het werkelijk was: een waarschuwing aan de commissie voor de constitutie, om water in haar wijn te doen. De commissie begreep zooveel van den wenk, dat zij juist nu het reeds vermelde besluit nam waarbij de een- en ondeelbaarheid tot grondslag der constitutie werd aangenomen. Kasteele, die er reeds van gesproken had uit de commissie weg te loopen, liet zich nu overhalen te blijven, en Bicker schreef aan het Directoire, dat nu de eenheid geconcludeerd was, er geen enkele reden overbleef de Jacobijnen langer in Friesland aan het roer te laten. Men paaide elkander met woorden; feitelijk was er niet beslist. Wat nu het voorstel van Schimmelpenninck betreft, er werd, nadat het zijn dienst reeds had gedaan, nog in alle deftigheid vier dagen lang over beraadslaagd. De federalisten, wier geestverwanten er hun nut mede hadden gedaan in de commissie, verdedigden het flauwtjes; de revolutionnairen vielen het heftig aan, als volksbedrog. De goede Zubli stelde in allen ernst voor, de uitnoodiging niet slechts te richten tot de wijsgeeren van Nederland, maar tot alle wijsgeeren van Europa, en wilde den eereprijs bepalen op honderd dukaten. Eindelijk nam Schimmelpenninck nogmaals het woord, en verklaarde dat de bedoeling van zijn voorstel geweest was, een vereenigingspunt te zoeken, en de natie gerust te stellen voor zoover de aan de Conventie wettig toekomende macht dit op het oogenblik eenigszins toeliet. Men moest zich met wenschen vergenoegen, zoolang het realiseeren van den wensch buiten het bereik der Vergadering lag. Met een tamelijk onver-

schillig oog zag hij het te nemen besluit te gemoet, ‘te meer daar het van publieke notorieteit is (hetgeen op het tijdstip, waarop ik de propositie deed[1)], het geval niet was), dat de commissie tot het ontwerp der consitutie besloten heeft, om eene constitutie op het beginsel van eenheid en ondeelbaarheid te ontwerpen, om welke reden ik dan geen grond zie, waarom men in die verwachting mijne propositie niet gevoeglijk zoude kunnen houden in advijs.’[2)] Tot welk luisterrijk besluit dan ook, onder protest van van Hooff en Gevers, de vergadering overging, om zich daarna weder bezig te houden met alles wat voor de hand kwam, waartoe de constitutie vooralsnog niet behoorde. Natuurlijk echter kon men in een tijd als dezen geen loopende zaken afdoen, zonder dat telkens een beginselkwestie zich stelde, en zoo zag de Vergadering of zij wilde of niet zich toch gedurig in discussiën gewikkeld, die op de werkzaamheid der commissie voor de constitutie meer of min vooruitliepen. Met twee dergelijke discussiën werd de zomer van 1796 voornamelijk doorgebracht: over de positie van de Hervormde Kerk, en over de rechten der Joden. De eerste leidde tot het uitspreken der scheiding tusschen Kerk en Staat (5 Augustus), de tweede tot de inlijving der Joden bij de Bataafsche natie (2 September).

In het najaar begon de revolutionnaire partij, die zich na het nederwerpen van het Amsterdamsche oproer tijdelijk had stil gehouden, weer meer het hoofd op te steken, en meer dan vroeger begon zij bondgenooten te krijgen onder een hooger publiek dan dat der kwartjesclubs en wijkvergaderingen. Het ongeduld werd onder hen, die werkelijk in de revolutie geloofden, algemeen: men ging den tweeden jaardag der ‘Bataafsche vrijheid’ tegemoet, en wat had men wezenlijk verricht? Althans wanneer de commissie voor de constitutie dan eindelijk met haar werk gereed zou zijn, mocht de onzekerheid niet langer voortduren. Aan het reglement was dan voldaan: de Conventie zelve kon ten tooneele verschijnen, kon wijzigen of verwerpen. Maar men gevoelde wel, dat om de hoofdzaak werkelijk te doen beslissen, weder als in Januari 1796 de tusschenkomst zou noodig zijn

1) 23 Mei; de tweede rede: 21 Juni; daar tusschen in het besluit der commissie (begin Juni).
2) Bij G. Schimmelpeuninck, I, 94.

van Frankrijk. Het was alleen de terughouding van Frankrijk, die het lange dralen had mogelijk gemaakt. Alles diende dus in het werk gesteld, om het Directoire wederom tot bondgenoot te krijgen.

De gezant, die den machtigen staat bij ons vertegenwoordigde, was geen man van de daad: hij was gematigd en gemakzuchtig, redelijk met zichzelf ingenomen, en meer geschikt om woordenboeken samen te stellen met den heer Chapsal, gelijk hem later, dan om in stormachtige tijden het roer van een staat te houden, gelijk hem thans was bevolen. Aan verstand ontbrak het hem minder, dan aan kracht. Hij zag aankomen dat het op de wijze waarop de commissie voor de constitutie haar werk had ingezet, nimmer zou gaan, en dat het Directoire de Bataafsche omwenteling moest redresseeren. Hij gaf van deze meening ook kennis te Parijs, maar niet met die klem, die noodzaakt een punt vooraan op een zwaarbeladen agenda te zetten. Het gevolg was, dat het Directoire de Bataafsche revolutie niet ernstig in studie nam, en op gemeenplaatsen antwoordde met gemeenplaatsen. Men bleef de Bataafsche zaken onder algemeene gezichtspunten bezien, waaronder dit het voornaamste was, dat de rust moest gehandhaafd blijven. De herinnering aan het Schrikbewind was in Frankrijk nog zoo levendig, dat men tot elken prijs een Bataafsch naspel op dit gedeelte der Fransche revolutie voorkomen wilde, ook om de gevreesde terugwerking op de Jacobijnen in Frankrijk zelf. ‘Het reglement deugt niet’, schrijft de Fransche regeering bij de opening der Nationale Vergadering aan Noël, ‘maar laat de Bataven dit zelf inzien’. En Noël antwoordt: ‘In alle kalmte moet de Bataafsche omwenteling een schrede verder komen. Dit is een langzame, maar de eenig zekere weg. Het geld van Amsterdam, dat wij gebruiken kunnen, wordt op die manier met de revolutie verzoend; de guillotine, die wij niet gebruiken kunnen, blijft uit het land weg’.

Doch de tijd leerde, dat juist het vertragen der omwenteling de rust in gevaar bracht. Eenmaal voor het bijeenkomen der Nationale Conventie verantwoordelijk, moest het Directoire toezicht houden op wat zij verrichtte of naliet. De vestiging van een bestuur, dat met de hulpmiddelen van het land iets uit kon richten, en daarmede het blijvend profijt der

alliantie, hingen van deze zorg af. Na de tijding van het kanonniersoproer te Amsterdam dringt dan ook de minister Delacroix met meer aandrang op het decreteeren der een- en ondeelbaarheid aan, dan te voren. Volgde het overleg van Noël met Schimmelpenninck en de schijnvertooning van de maand Juni. Weldra begint Noël in te zien dat deze niets opgeleverd heeft, en richt voor de eerste maal een officieel vertoog aan de Vergadering, om op spoed aan te dringen (20 Juli). De Vergadering bracht den wensch over aan de commissie voor de constitutie, welke antwoordde, ‘dat men van den staat der werkzaamheden nog niets anders bepaalds kon zeggen, dan dat men onophoudelijk werkzaam was.’ In comité-generaal ontkende zelfs een der leden van de commissie ten stelligste, dat de een- en ondeelbaarheid tot grondslag van het ontwerp was aangenomen. Noël liet van de Kasteele bij zich komen en vroeg, wat er van de zaak was. De federalisten, bekende deze, gaven aan het besluit ten gunste der eenheid een uitlegging, die er alle beteekenis aan ontnam. Het wisselend voorzitterschap gaf hun alle gewenschte aanleiding, de conclusiën zooveel mogelijk op te houden. Zooeven was van Marle president geweest; onder zijn voorzitterschap was letterlijk niets gedaan. Twee van de revolutionnaire minderheid, Witbols en Rabinel, hadden zelfs verklaard dergelijke vergaderingen niet meer te willen bijwonen. Hij, van de Kasteele, wilde volhouden: het ontzag voor de revolutie, dat het eenheidsbesluit van Juni had ingegeven, zou op den duur ook tot andere concessiën dwingen. Een verdeeling der Republiek in departementen, wier grenzen met die der oude gewesten niet samenvielen, scheen hem het middel om het provincialisme den doodssteek te geven. Hij had een ontwerp van dergelijke verdeeling in bewerking[1]. Om hem en zijn minderheid te ondersteunen diende nu Noël 8 Augustus een tweede en dringender vertoog bij de Nationale Vergadering in, altijd nog in den vorm eener betuiging van vertrouwen, maar die toch zijn regeering onherroepelijk aan de partij der omwenteling verbond: ‘dat dan alle burgers, bezield met het oprecht verlangen de zaak der vrijheid

1) Wij weten dat de meerderheid der commissie van de Kasteele's ontwerp niet aannam, maar de oude provinciën in wezen liet.

te doen zegepralen, de stelligste verzekering bij dezen ontvangen, dat het Fransche gouvernement hunne pogingen goedkeurt en aanmoedigt. Stelt u in staat, burgers Representanten, eene constitutie in te voeren, welke de ontwikkeling uwer nationale macht bevordert, en de plaats vervangt van eene federatieve regeeringloosheid, die dezelfde macht vernietigt, door ze te verdeelen; een regeeringsvorm, welke de gebrekkigste en noodlottigste is, die uwe grootste vijanden u zouden kunnen toewenschen.' De commissie voor de constitutie, opnieuw uitgenoodigd om opheldering te geven, liet thans weten, dat men vorderde; men zou de zes maanden welke het reglement toestond, vermoedelijk niet te buiten gaan, en was overtuigd van de noodzakelijkheid, 'om aan het gouvernement de noodige veerkracht te bezorgen, om de Bataafsche natie nuttig voor hare bondgenooten, en geducht voor hare vijanden te maken' (17 Augustus). Het bleef een woordentournooi, maar dat althans medewerkte om de verwachting te spannen voor den strijd in de Conventie zelve, en de revolutionnaire partij hoop gaf dat een beroep op Frankrijk niet te vergeefs zou worden gedaan. Nog vóór het ontwerp der commissie was ingekomen, begaven Pieter Vreede en van Hooff zich naar Parijs, om er het terrein te verkennen. Het alternatief was, zeiden zij, òf een volksbeweging, òf een krachtig ingrijpen van Frankrijk. Het antwoord dat zij kregen is niet letterlijk bewaard, maar uit alles blijkt dat een volksbeweging is afgeraden, en zedelijke steun van het Fransche gouvernement is toegezegd. Korten tijd daarna werd Noël aangeschreven, 'door alle middelen die zich met de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek verdroegen, den terugkeer van het federalisme te voorkomen in de instellingen van een staat, dien de patriotten thans de macht hadden, dank zij de bescherming der Fransche wapenen, op een vasten voet te vestigen.' Dit stuk kon omiddellijk worden toegepast, want de Conventie was aan de behandeling der constitutie begonnen.

Dadelijk bij de aanbieding van het ontwerp, 10 November, had de minderheid der commissie, bij monde van van de Kasteele, verklaard er zich geenszins mee te vereenigen. Verwierp de Conventie, dan moesten volgens het reglement bij de 21 leden er nog 10 benoemd worden, welke versterkte

commissie dan een nieuw ontwerp had op te maken, dat nevens het eerste aan de grondvergaderingen moest worden voorgelegd om er tusschen te kiezen. De moderaten als Schimmelpenninck durfden dezen weg niet op. Het was niet te verwachten, dat het tweede ontwerp er wezenlijk anders zou uitzien dan het eerste, dat in de commissie aangenomen was met 17 stemmen tegen 4; men zou dus òf de federalisten de zege laten, òf een revolutionnaire beweging uitlokken, en het een noch het ander viel in den smaak van de meerderheid der Conventie. Derhalve werd, onder heftig protest der partij van Vreede, met 66 tegen 52 stemmen besloten, het ontwerp der commissie in deliberatie te nemen (29 November), maar vier dagen later, met 75 tegen 23 stemmen, dat de een- en ondeelbaarheid op het ontwerp zou worden geënt ‘zoowel met opzicht tot de betrekkingen naar buiten als die naar binnen,’ en dat dienvolgens een commissie van zeven leden zou worden benoemd tot het aanbieden van een ontwerp van schuldvermenging (2 December). Wederom een paar dagen later viel het besluit, het gansche werk der commissie aan een algemeene herziening te onderwerpen, opdat het zou beantwoorden aan het decreet van 2 December. Ook hiertoe werd een commissie van zeven leden benoemd. Rapporteur der eerste commissie was van de Kasteele zelf, van de tweede Hahn; de revolutionnaire partij was in de eerste commissie vertegenwoordigd door Vreede, in de tweede door van Hooff, Bosch en van Zonsbeek. Het waren Noël en Schimmelpenninck, die deze wonderen hadden gewrocht; men had een weinig in het oog loopend vertegenwoordiger der middenpartij, den Rotterdamschen advocaat Hartog, vooruitgeschoven om de voorstellen te doen, op welke van te voren de instemming was verkregen van Hahn en Vreede van de linker-, Bicker en de Beveren van de rechterzijde, en die waren ondersteund door een brief van Noël aan den voorzitter der Vergadering, waarin hij dezen van zijn jongst ontvangen last (boven in den tekst door ons medegedeeld) kennis gaf. Van nu aan waren er drie partijen in de Vergadering: de meerderheid der tot dusver (althans in de Conventie) ongesplitst gebleven moderaten had zich van haar federalistisch element afgekeerd, dat, volstrekt aan eigen krachten overgelaten, slechts over een zeer gering aantal

stemmen bleek te beschikken. De revolutie was voorkomen zoo men althans op den grondslag der December-besluiten' snel voort durfde bouwen. Hoezeer de federalisten van den slag ontdaan waren, blijkt uit hun besluit, het krachtig unitaristisch petitionnement waartoe de patriotten van Amsterdam het teeken hadden gegeven, en dat de besluiten van December ondersteund had, niet met een petitionnement uit de landprovinciën te beantwoorden.

De groote moeilijkheid, waarvoor thans de Conventie kwam te staan, was, de unitaristische gedachte op een federalistisch ontwerp te enten, zonder het aanzijn te schenken aan een *monstrum* van grondwetgeving. Het ‘dikke boek’ toont aan, in hoeverre zij hierin geslaagd is. Den 29sten December bracht Hahn, den 9^{den} Januari Kasteele zijn verslag uit. Artikel één had in het ontwerp der commissie geluid: ‘De Nederlandsche Republiek bestaat in derzelver algemeene belangen, en bijzonder in hare betrekkingen naar buiten, en dus ook als mogendheid beschouwd, niet langer als een geconfedereerde staat van onafhankelijke gewesten, maar als een eenig, oppermachtig volk.’ Bij Hahn luidde het: ‘De Bataafsche Republiek is een- en ondeelbaar; de oppermacht berust in den boezem van alle de Bataafsche burgers te samen genomen.’ In het ontwerp der commissie was het kiezerschap - niet te verwarren met het stemrecht - aan bezit of huur van vast goed gebonden; bij Hahn verviel deze bepaling. In het ontwerp zou het Wetgevend Lichaam jaarlijks twee ‘landdagen’ houden ieder van acht weken; Hahn daarentegen schrijft voor dat het lichaam nooit voor langer dan drie maanden op reces mag gaan. Den Staatsraad bepaalt hij op vijf leden, gekozen door de beide kamers in vereenigde zitting. In plaats van de oude provinciën komen elf departementen, elkander zoo na mogelijk in volkrijkheid gelijk. De departementale besturen worden veel eenvoudiger ingericht en verliezen alle gewestelijke oppermacht die het ontwerp der commissie haar nog had gelaten. Alle bezoldiging van de bedienaren van den godsdienst uit 's lands kas houdt op (in het ontwerp der commissie werd zij bestendigd). De bepalingen van het ontwerp, strekkende tot bemoeilijking van toekomstige wijziging der constitutie, komen bij Hahn te vervallen. - Het rapport van van de

Kasteele beval de gemeenmaking der gewestelijke schulden aan. Dit gewichtig punt werd den 20sten Januari met 60 tegen 45 stemmen in den zin der unitarissen beslist. Van deze 60 stemmen waren er 49 uit de drie meest belaste gewesten: Holland, Zeeland en Utrecht. Van de conservatieve minderheid uit Holland stemden enkelen vóór, van de revolutionnaire minderheid uit de landprovinciën stemden enkelen tegen het amalgama, of onthielden zich van stemming. Voor het overige werden van 10 Januari af vier uren daags aan de behandeling der constitutie gewijd, waarbij de orde van het ontwerp der commissie gevolgd, doch bij elk onderdeel tevens de daarop betrekking hebbende wijzigingsvoorstellen van Hahn werden in overweging genomen. Niet op alle punten verkreeg Hahn de meerderheid. Artikel één werd aangenomen in zijn redactie. De bepaling omtrent de gegoedheid der kiezers werd niet geschrapt, maar verzacht. Een poging van Vreede, om de keus der kiezers te beperken tot een door de stemgerechtigden aangewezen gros, of anders de stemgerechtigden te doen kiezen uit een door de kiezers aangewezen gros, mislukte. Eveneens werd Vreede's voorstel verworpen, om het Wetgevend Lichaam ongesplitst te laten. De permanentie van het Wetgevend Lichaam werd aangenomen. Er werd besloten, dat er onder den Staatsraad ministers, geen comité's zouden werkzaam zijn. De nominatie der leden van den Staatsraad bleef na langdurige discussiën aan de kamer der Oudsten voorbehouden. Over de verdeeling in departementen werd eindeloos gediscussieerd; de federalisten trachtten een verdeeling ingang te doen vinden, waarbij de kleinere provinciën behouden bleven, maar Holland in tweeën werd gescheiden. De unitarissen verwierpen dit denkbeeld, maar waren het onderling niet eens over de regeling die er voor in de plaats moest komen, terwijl Vreede zich tegen alle verdeeling in departementen verklaarde. Eindelijk verkreeg eene verdeeling in 15 departementen de meerderheid, waarbij Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel, Groningen en Drente behouden bleven, Gelderland en Brabant elk in twee, Holland in vijf deelen gesplitst werden. Over de bevoegdheden der departementale besturen werd lang en scherp gevochten; de partij van Vreede wilde de macht dezer lichamen tot zoo goed als niets terugbrengen, maar de moderaten handhaafden de bevoegd-

heid tot het treffen van huishoudelijke regelingen en het heffen van huishoudelijke lasten (60 stemmen tegen 35). Bij het hoofdstuk van den godsdienst scheidde zich Kasteele van de overige unitarissen af, en verdedigde de bepaling dat de Staat in de kosten van den eeredienst zou voorzien. Hierover rezen zeer lange discussiën, die herhaaldelijk werden verdaagd en eindelijk tot verwerping der bepaling, met een kleine meerderheid, leidden. Besloten werd, dat de predikanten der Hervomde Kerk tot hun dood toe de thans uitgekeerde tractementen zouden blijven genieten, en dat de kerkgebouwen en pastorieën zouden worden beschouwd als eigendommen der gezamenlijke inwoners van iedere plaats, ‘om daarop te maken zoodanige schikkingen, als met de rechtvaardigheid en billijkheid overeenkomen.’ Het stuk der herziening van de constitutie eindelijk werd gedeeltelijk naar de denkbeelden der commissie, gedeeltelijk naar die van Hahn geregeld. Het was 30 Mei geworden, eer de Vergadering zich door de gansche constitutie had heengewerkt, en deze kon worden vastgesteld gelijk zij aan den volke zou worden voorgelegd.

Krachtens het reglement moest de goedkeuring geschieden in de provinciën afzonderlijk. Bij het compromis van 14 October 1795 hadden de kleinere gewesten wel degelijk begrepen, dat de stemmen bij provinciën en niet bij individuen zouden worden geteld. Thans echter kwamen de unitarissen tegen deze opvatting in allerhevigst verzet, en beweerden dat wel de grondvergaderingen moesten worden bijeengeroepen in de provinciën afzonderlijk, maar dat de stemmen bij individuen mochten worden geteld, en dat het dus voldoende was dat een meerderheid van burgers in de negen gewesten gezamenlijk zich voor of tegen de constitutie verklaarde, om deze als aangenomen of verworpen te beschouwen. De federalisten daarentegen beweerden, dat geen provincie gehouden was de constitutie te aanvaarden, waarbinnen deze niet door een meerderheid der stemgerechtigden was goedgekeurd. Zij hadden den gezonden zin der woorden van het reglement op hun hand, en de moderaten gaven hun gelijk. Den 11^{den} Maart werd in een weinig voltalllige vergadering de vraag, of de stemming gewestelijk dan wel nationaal zou geschieden, met 51 tegen 35 stemmen in den zin der federalisten beslist, en met dezelfde meerderheid bepaald, dat de minderheid der

gewesten niet gehouden zou zijn, zich aan de meerderheid te onderwerpen. Tegen deze beslissingen kwamen weldra talrijke adressen in, en op 12 April vaardigde het provinciaal bestuur van Holland een deputatie tot de Vergadering af, met verzoek om intrekking, hetgeen door Overijsel, Stad en Lande, Drente en Bataafsch Brabant werd beantwoord met verzoeken om handhaving. Ook Gelderland zond zulk een verzoek in, waartegen echter weer werd geprotesteerd door het kwartier van Nijmegen; Utrecht en het Jacobijnsch bestuur van Friesland adresseerden zich mede in den Hollandschen zin. Den 22sten Mei werd over deze adressen beraadslaagd; een commissie uit de Vergadering, in wier handen zij waren gesteld, sloeg als uitlegging van het decreet van 11 Maart voor, dat de *stemming* in de gewesten afzonderlijk zou geschieden, maar de *stemmen* nationaliter en niet provincialiter zouden worden berekend. Een advies, dat feitelijk geen ander was dan het vorige besluit in te trekken; de rapporteur Gevers erkende dan ook ‘dat de commissie geoordeeld hebbende dat de Vergadering bij haar decreet van 11 Maart op de oppermagt des volks inbreuk had gemaakt, zij om de Vergadering te sauveeren gemeend had, zoodanig een plooi aan het decreet te moeten geven.’ Na deze verklaring stelde Hahn voor, dan liever het decreet eenvoudig in te trekken, en over het punt in geschil (de uitlegging van art. 108 van het reglement) het volk te doen beslissen. Hier rees natuurlijk onmiddellijk weder de vraag: welk volk? het onverdeelde, of dat der gewesten? en hoe voor *deze* beslissing de stemmen te tellen en het stuk der onderwerping te regelen? De voorzitter Schimmelpenninck maakte aan de zaak een eind, door voor te stellen ‘de ingeleverde missives en adressen buiten beschikking te laten, in afwachting van den uitslag der stemming, en voorts de verklaring van art. 108 van het reglement, zooals die gegeven was op 11 Maart, te houden als van geen verbindende kracht,’ hetgeen met 56 tegen 48 stemmen werd aangenomen. Men speelde dus op het geval, dat de uitslag, nationaliter of provincialiter berekend, dezelfde zou zijn, en liet alle andere gevallen onvoorzien; m.a.w. men verklaarde zich onmachtig, de revolutie te besluiten.

Het reglement had bepaald, dat de Vergadering in geen

geval langer zitten mocht, dan tot 31 Augustus 1797. Was dan de nieuwe constitutie nog niet ingevoerd, dan moest zij door een tweede Nationale Vergadering, gekozen als de eerste, worden vervangen. Daar de termijnen, in andere artikelen van het reglement gesteld, het onmogelijk maakten de op 30 Mei voltooide constitutie vóór 31 Augustus in te voeren, besloot men den 31sten Mei, de stemgerechtigden tegen 1 Augustus op te roepen ter verkiezing eener tweede Conventie. De stemming over de constitutie werd op 8 Augustus bepaald. Een vroegere datum, beweerde men, scheen geen waarborg te geven voor genoegzame kennismaking met de ontworpen constitutie door het volk, waartoe het reglement een tijd van drie maanden als maximum had toegestaan. Nu men echter toch de drie maanden niet vol maakte, had één week meer of minder zooveel wel niet afgedaan! De ware reden was, dat men zoowel ter uiterste rechter- als ter uiterste linkerzijde de verwerping der constitutie wenschte, doch gaarne van te voren berekenen wilde, welk ander ontwerp van de nieuwgekozen Conventie te wachten ware.

Het ‘dikke boek’ van 1797 was in zijn definitieve redactie het werk vooral der moderaten geworden. De federalisten zagen het ontwerp der commissie hier en daar tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd; Vreede en zijn partij beweerden, dat de constitutie geen volksregeering bij representatie, maar een electieve aristocratie invoerde. Met elf zijner medeleden onderteekende hij een manifest, waarin de aanneming aan het volk ten sterkste ontraden werd, op grond dat de drie groote staatsmachten geheel op zichzelf gesteld en aan geen volkstoezicht onderworpen waren; het wetgevend lichaam was geen ware volksvertegenwoordiging; het was in kamers verdeeld en zonder gezag tegenover den Staatsraad, die meer macht had dan de Stadhouders ooit hadden bezeten. De tegenstanders waren veel heftiger in hun veroordeeling, dan de voorstanders in hun verdediging van het ontwerp. Bizondere omstandigheden werkten nog tot de verwerping mede: in hooge mate zeker de ontstemming der geestelijken van alle gezindten. Zij allen waren bij het ontwerp van het lidmaatschap der vertegenwoordigende lichamen uitgesloten, maar bovendien waren een groot aantal gereformeerde predikanten over het verbreken van den band tusschen hunne

Kerk en den Staat verbolgen, terwijl omgekeerd de dissenters en de katholieke priesters met leede oogen aanzagen dat alleen de gereformeerden, tot den dood der thans in functie zijnde predikanten toe ten minste, uit de staatskas zouden blijven trekken. De eisch van zich tegen alle erfelijke waardigheden te verklaren (in Friesland eischte men deze verklaring zelfs op schrift) hield vele gematigden, kleurloozen en vreesachtigen uit de grondvergaderingen weg, die anders wellicht vóór de constitutie zouden hebben gestemd. Maar de hoofdgrond was toch zeker, dat er nergens enthousiame vóór dit ontwerp bestond, wel er tegen. Men gevoelde duidelijk dat bij aanneming de omwenteling niet gedaan zou zijn, maar eerst recht zou beginnen. Nog kwam er bij dat de verkiezingen van 1 Augustus noch aan de linker-, noch aan de rechterzijde een beslist overwicht gaven. In Holland, Zeeland en Utrecht waren de keuzen over het geheel meer in revolutionnairen, in de oostelijke provinciën waren zij nog duidelijker in behoudenden zin dan de eerste maal. Beide uiterste partijen konden dus hopen, bij verwerping wellicht iets beters te kunnen verkrijgen. Het resultaat was, dat de constitutie verworpen werd met 108.761 tegen 27.955 stemmen, of als men het naar provinciën berekenen wilde, in elke provincie zonder onderscheid.

De partij der moderaten keerde zeer verzwakt terug; haar overschot vereenigde zich met den rechtervleugel der unitarissen tot een nieuwe gematigde partij. Schimmelpenninck, die gevoelde waarheen de stroom ging, had zich niet herkiesbaar gesteld. De natie, meende hij, moest het dan nu in 's hemels naam met Vreede maar eens beproeven. Behalve Schimmelpenninck was nog een andere groote moderaat geslagen: de Fransche regeering van 1797.

Na de beslissingen van Januari 1797 (amalgama en aanneming van artikel één in Hahn's redactie), had Noël te vroeg victorie gekraaid. Hij hield zelfs een nota, waarin het Fransche Directoire ten stelligste op aanneming der constitutie aandrong, van Maart tot Juli achter, daar hij meende dat zij meer effect zou doen aan den vooravond der stemming. Men speurt hierin het advies zijner vrienden de gematigde unitarissen, die zeer naijverig waren op den schijn der Bataafsche onafhankelijkheid, en het ongepast vonden

dat het Directoire zich uitlaten zou over een constitutie waarover de Vergadering nog beraadslaagde. In het gansche voorjaar van '97 zien wij Noël dan ook slechts tweemaal tusschenbeide komen; eenmaal tegen het decreet van 11 Maart, en eenmaal tegen het federalistisch ontwerp van territoriale indeeling. Hij was in de meening, de aanneming der constitutie met veel beleid te hebben voorbereid, en was dus door den uitslag geheel uit het veld geslagen. Doch de verwarring in Frankrijk zelf was oorzaak, dat men in den zomer van '97 aan de Bataafsche omwenteling slechts matige aandacht schonk. Er was te Parijs verandering op til, maar weinigen durfden voorspellen in welken geest. De gematigdheid, die sedert 1795 had voorgezeten, begon vele trekken eener reactie te ontwikkelen, doch daartegenover kwam ook het revolutionnaire element weer scherper dan te voren uit, en het vreesachtige en innerlijk verdeelde Directoire wist met de omstandigheden geen weg. De 18de fructidor (4 September 1797) bracht een ontspanning: de revolutionnaire partij bleef meester van den staat. Een gebeurtenis die met de opening der tweede Nationale Vergadering in den Haag samenviel, en dus de Nederlandsche revolutionnairen, toch reeds versterkt in de Vergadering teruggekeerd, hoop gaf om met Frankrijks hulp hun doel geheel te kunnen bereiken. Daartoe was noodig, dat Noël vervangen werd door een niet aan de moderaten vastgeklonken persoon, en dat het Fransche bezettingsleger onder de bevelen van een ander generaal werd gesteld dan den sedert de bedwinging van het kanonniersoproer bij al wat Jacolijn was verafschuwden Beurnonville.

De eerste opening werd niet door de revolutionnaire partij uit de Vergadering, maar door een club van Amsterdamsche Jacobijnen gedaan, bij monde van zekeren Bode, een speculant in legerbehoeften, die voor zijn zaken heen en weer reisde tusschen Amsterdam en Parijs. Deze Bode stond in betrekking met Eberstein, zoon van een Duitsch officier in dienst der oude Republiek en van eene freule Aylva, en gewezen gunsteling der Prinses van Oranje, maar die in 1790 hare gunst verloren had en sedert het leven van een avonturier had geleid. Tijdens het schrikbewind had hij te Hamburg geleefd, en daar geld gewonnen met leverantiën aan de Fransche

regeering. In het begin van 1796 was hij te Parijs komen wonen, leefde daar als een groot heer en was in allerlei financieele ondernemingen van twijfelachtige eerlijkheid betrokken. Na den 18^{den} fructidor gevoelde hij zich geïnspireerd in de Bataafsche omwenteling zaken te doen, en hij schijnt het geweest te zijn, die zijn vriend Bode het eerst namens de Amsterdamsche Jacobijnen heeft doen uitkomen. Na een voorloopige terreinverkenning keerde Bode naar Amsterdam terug, overlegde, behalve met zijn vrienden daar, ook met de Conventieleden Vreede, van Langen en van Leeuwen in den Haag, en nam, in gezelschap van een agent van Vreede, Jan Eykenbroek geheeten (een man van twaalf ambachten en dertien ongelukken), opnieuw de reis naar Parijs aan. Zij moesten de verwijdering van Noël en Beurnonville, en de machtiging tot het fructidoriseeren der Bataafsche Republiek aanvragen. Het edel drietal viel te Parijs in handen van den schelm Barras, die in hun komst een middel zag om zich door de goedgeloovige Bataafsche revolutionnairen te doen betalen voor zaken waartoe het Directoire toch buitendien zou hebben besloten. Het lag er toe, dat de verandering in Frankrijk door eene in Nederland moest worden gevolgd. Begin October stelde, op een rapport van Talleyrand[1)], het Directoire aan Noël de vraag, wat naar zijn inzien met de Bataafsche omwenteling thans behoorde te geschieden. Hij antwoordde, dat Frankrijk zich een partij moest maken onder de gematigde unitarissen, met hen eene constitutie ontwerpen, en deze dan doorzetten met hulp van het Fransche gezag en in overleg met eenige voorname Bataafsche officieren en leden der uitvoerende comité's. Hetzelfde ongeveer schreef Beurnonville[2)]. Het denkbeeld zelf kwam te Parijs niet kwaad voor, maar men droeg de uitvoering liefst aan personen op, die zich niet voor de verworpen

1) Van 27 Sept.; gedrukt bij G. Pallain, *Talleyrand sous le Directoire* (Paris 1891), p. 47.
2) Brief van 28 Oct., bij Pallain, p. 58; ook bij Legrand, p. 162. Beiden schrijven den brief gedachteloos aan Hoche toe, die geen bevelhebber van het Noorderleger, maar van het Sambre-en-Maasleger was, en bovendien 19 Sept. 1797 reeds was overleden!

constitutie hadden ingespannen. Omstreeks half October besloot dus het Directoire, Noël te vervangen door Charles Delacroix, den gewezen minister van buitenlandsche zaken, die in den afgeloopen zomer zijn plaats aan Talleyrand had moeten inruimen. Tevens besloot men Beurnonville te vervangen, maar de aanwijzing van een opvolger hield nog eenigen tijd aan. Het drietal Eberstein-Eykenbroek-Bode, dat sedert eind September het Directoire met nota's had bestormd, schreef zichzelven al de verdienste van deze ‘overwinning’ toe, en Bode werd met de blijde tijding naar Holland afgevaardigd. Barras had zich een millioen bedongen.

Behalve de verzekering op de hoofdzaak, meende het drietal ook het middel in handen te hebben gekregen om den steen aan het rollen te brengen. In den zomer van '97 had de Bataafsche vloot zeilklaar gelegen voor een expeditie naar Ierland; zij zou zich vereenigen met een Fransche vloot die werd uitgerust te Brest. Een sterke Engelsche macht verhinderde echter het uitloopen van beide eskaders; de tijd verliep, en de Fransche vloot te Brest werd onttakeld. De Fransche minister van marine bood daarop den 8sten September aan het Directoire een operatieplan der geallieerde Fransche, Spaansche en Bataafsche vloten voor het jaar 1798 aan, waarop een herhaling der Iersche expeditie de eerste plaats innam. Het plan werd goedgekeurd en 28 September aan de commissie van buitenlandsche zaken in den Haag toegezonden, met verzoek van aanmerkingen, en tevens met verzoek van onverwijlde mededeeling, indien men in den Haag zich in staat achtte de Iersche landing nog in het najaar van 1797 te doen plaats hebben. Men had in den Haag nog wel plannen met de vloot, maar niet op een Iersche landing; men wilde zoo mogelijk de Winter eenigen tijd zee doen houden, om hulp te kunnen afvaardigen naar Suriname, welke kolonie nog niet in handen der Engelschen gevallen was, en die men liever verdedigd zag door een Bataafsche dan door een Fransche macht. Men stelde dus het Fransche plan in handen van het Comité van marine om bericht, handhaafde de bevelen aan de Winter om bij de eerste gunstige gelegenheid uit te loopen, doch gaf van dit besluit geen kennis te Parijs (4 October). Wel geen letterlijke, maar toch een feitelijke

ongehoorzaamheid: de bedoeling van het Fransche marinedepartement was blijkbaar geweest, dat de Bataafsche vloot in de eerste plaats voor een herhaling der Iersche expeditie moest worden gereserveerd, en nu waagde men zonder kennisgeving zijn beste en meeste schepen voor een ander doel. De commissie van buitenlandsche zaken was echter sinds lang door de Jacobijnsche factie beschuldigd van werkeloosheid, zoo niet van verraad: men eischte op luiden toon dat de vloot in zee zou gaan, hetgeen mogelijk heette daar de Engelsche blokkadeschepen, door de najaarsstormen geteisterd, zich van onze kust verwijderd schenen te hebben. Inderdaad was de overmachtige vloot van Duncan tijdelijk naar Yarmouth om zich te herstellen, maar had een smaldeel in zee gelaten, om op de Winter het oog te houden. Zoodra was deze niet den 7^{den} October uitgezeild, of Duncan kreeg er onmiddellijk bericht van, liep mede uit en leverde slag (Kamperduin; 11 October). Het was het treurig, maar althans niet roemloos einde der oude Nederlandsche marine. Dezelfde lieden, die om het uitzeilen geschreeuwd hadden, scholden thans nog harder van verraad, nu men uitgezeild en geslagen was. Al spoedig verbreidde zich de laster, dat de commissie van buitenlandsche zaken opzettelijk de vloot in haar verderf had gezonden, tegen een te elfder ure nog ontvangen uitdrukkelijk verbod der Fransche regeering in. De Jacobijnsche deputatie te Parijs, die inderdaad - gelijk zeer natuurlijk was - groote ontstemming over het uitloopen zonder kennisgeving bemerken kon, herhaalde van haar kant dit praatje, en meende dat men er onmiddellijk gebruik van moest maken om de commissie van buitenlandsche zaken, waarin de hoofden der federalisten en der gematigde unitarissen zaten[1)], in staat van beschuldiging te stellen. Om bewijsstukken gevraagd, wist zij echter niets anders te leveren dan den brief van 8 September, waarbij de Fransche minister van marine het bewuste operatie-plan aan het Directoire had ingezonden, en die tot een vervolging van de commissie van buitenlandsche zaken geen materiaal hoegenaamd bood. Iets meer (hoewel lang niet genoeg) zouden de Jacobijnen aan den

1) Bicker, de Beveren, Gevers, Hahn, Jordens en Queysen.

brief van 28 September gehad hebben, die hun evenwel niet in handen is gekomen.

Bode, den 27sten October uit Parijs vertrokken, was den 30sten in den Haag. Daarheen werd een vergadering beschreven van de aanvoerders der Jacobijnsche factie te Amsterdam met Vreede, van Langen en de overige leiders der revolutionnaire partij in de Conventie. De Amsterdammers wilden dat men onmiddellijk los zou branden, maar de Conventieleden matigden dezen ijver. Nog was Noël niet vervangen, nog beschikte een aan de Jacobijnen vijandig generaal over het Fransche en Bataafsche leger. Het besluit was, dat Bode in gezelschap van zekeren Struyk nogmaals naar Parijs zou gaan om op spoed aan te dringen (13 November). Den 25sten waren zij in den Haag terug; Barras had opnieuw toegezegd al wat men maar wenschte. Maar wederom stelden Vreede en van Langen de zaak uit; zij wilden dan gaarne het begin van uitvoering van de Fransche beloften zien, en dit begin kon niet anders zijn dan het vertrek van Beurnonville en Noël. Men scheidde in groote oneenigheid, en de volks-Jacobijnen begonnen de Conventie-Jacobijnen van verraad te verdenken. Geruchten deden in het begin van December de ronde dat er eerstdaags een omwenteling plaats hebben zou, maar er gebeurde niets en alles bleef in angstige afwachting naar het beslissende woord uit Parijs.

Onderwijl vergaderde sedert begin September de tweede Nationale Vergadering maar voort, zonder dat eigenlijk iemand in haar geloofde. Het struikelblok van haar voorgangster was het reglement geweest, en dit blok lag thans nog evenzeer op den weg. Men kon het niet opruimen zonder de legaliteit te schenden. Dadelijk bij de opening had van Lokhorst voorgesteld, de grondvergaderingen bijeen te roepen ter verkrijging van eenige wijzigingen in het reglement, o.a. deze, dat men niet weder een commissie voor de constitutie zou hebben te benoemen van 21 leden, met voorgeschreven, maar een van 7 of 9 leden, met vrije samenstelling. Dit voorstel was nog in discussie toen de veertiende dag verscheen. Men benoemde daarop de commissie volgens het reglement; Holland, Zeeland en Utrecht brachten er unitarissen in, de overige provinciën min of meer geprononceerde federalisten, zoodat het 10 tegen 11 stond, met een

meerderheid voor de federalisten. Aanhoudend kwamen adressen in, op de constitutie betrekking hebbende, die in handen der commissie werden gesteld; naast Jacobijnsche ook zeer reactionnaire: een van ingezetenen van Overijsel en Groningen tegen de schuldvermenging, en meer dan duizend gelijkluidende, tezamen door 215.000 personen geteekend, om handhaving van de subsidieering van den Hervormden eeredienst ook na den dood der thans in functie zijnde predikanten. Dit getal teekenaars gaat dat der over de eerste of tweede constitutie uitgebrachte stemmen ver te boven, maar was dan ook verkregen door vrouwen en kinderen, ja een goed deel der Hervormde catechisanten van Nederland, mede te laten teekenen. Een ander punt dat druk beadresseerd werd, was dat der financiën. Na den zeeslag bij Kamperduin benoemde de Vergadering een commissie om middelen voor te slaan tot herstel der zeemacht; bij monde van van de Kasteele beval zij een onmiddellijke en algemeene heffing van 8% van het inkomen aan (14 November). De Vergadering zou hiermede haar bevoegdheid overschrijden, daar het reglement handhaving van het stelsel der provinciale bijdragen voorschreef; maar Holland verklaarde de nieuwe belasting alleen te zullen opbrengen, als zij onmiddellijk van alle ingezetenen der Republiek, niet meer, zoo zij nogmaals bij quoten werd geheven. Thans had iets eigenaardigs plaats, dat aantoont hoe de partijen in de Vergadering van ongeveer gelijke krachten waren en men dus, in de Conventie zelve zoo goed als in de commissie voor de constitutie, op een dood punt was: 22 November werd met 44 tegen 42 stemmen de nieuwe belasting verworpen, maar 2 December werd zij, na 30 November met onbeduidende wijzigingen nogmaals te zijn voorgesteld, met 58 tegen 54 stemmen aangenomen. Onmiddellijk protesteerden alle provinciën behalve Holland tegen dit even noodzakelijk als onwettig besluit, dat evenwel 18 Januari met 68 tegen 40 stemmen gehandhaafd werd, met een aanmerkelijk grooter meerderheid dus dan die oorspronkelijk het besluit had genomen. Wilde men het ten uitvoer leggen, dan ware men aan revolutionnaire maatregelen toe geweest. Men ziet dat ook de gematigde unitarissen niet aan deze noodzaak zouden zijn ontkomen. Zij zagen dit zelf ook wel in, maar hadden op Frankrijk gewacht, en Frankrijk

hield maar niet op, zich te effaceeren. Maanden waren voorbijgegaan sedert tot de terugroeping van Noël was besloten, en intusschen was hij nog altijd in den Haag, en maakte uit den aard der zaak van zijn betrekking nagenoeg geen werk meer. Dit verlamde zijn vrienden in de Vergadering, die begeerd hadden door Frankrijk met de leiding der aanstaande omwenteling te worden belast, doch zonder antwoord waren gelaten. De reden van dit eindeloos getalm is mij niet klaar geworden; intusschen is het een feit, dat de benoeming van Delacroix, waartoe vóór 15 October reeds besloten was, formeel eerst 25 November gevolgd is; dat zijn instructie eerst 2 December is vastgesteld en hijzelf eerst tegen het einde dier maand uit Parijs is vertrokken.[1)]

De instructie van 2 Decembe is geheel en al een stuk, dat 15 October gegeven had kunnen zijn, na ontvangst der voorstellen van Noël. 'Bataafsche patriotten, zeer verlichte leden der Nationale Conventie,' hebben een plan van constitutie gereed, dat met Frankrijks hulp zal worden doorgedreven. Zoo mogelijk door overreding, waarbij de gezant gebruik zal kunnen maken van het argument, dat zoo de hardleerschheid der Bataven Frankrijk noodzaken zou hunne republiek aan zichzelve over te laten, zij dit toch nimmer zou doen zonder zich vooraf in het bezit gesteld te hebben van al wat voor een veroveraar waarde hebben kon. 'De kracht van dit argument,' vervolgt de instructie, 'zal voel-

1) Bode c.s. denken aan tegenwerking van de commissarissen voor den vredehandel te Rijssel, de Vos van Steenwijk, van Marselis en van der Goes, bij Talleyrand. Het is zeer wel mogelijk, dat zij tegen de *personen* van Bode c.s. hebben gewaarschuwd, maar dat zij presumptie, of crediet genoeg hebben gehad om het vertrek van Delacroix te willen of te kunnen ophouden, komt mij in de hoogste mate onwaarschijnlijk voor. Het archief van van der Goes bevat over deze zaken niets, hetgeen op een bevestiging mijner in deze noot uitgedrukte zienswijze nederkomt. Vermoedelijk hebben wij met oorzaken uit de binnenlandsche verhoudingen in Frankrijk zelf te doen. Delacroix was sedert zijn aftreden als minister in den zomer van '97 een lastig personnage, die eigenlijk meende, dat hem een plaats in het Directoire zelf toekwam, maar dien de anderen liefst op een afstand zagen. Behalve van een zending naar de Bataafsche Republiek, is er voor hem ook van een zending naar Weenen sprake geweest, ook van een plaats in het Wetgevend Lichaam. Toen het dan eindelijk gedecideerd was, dat hij zou vertrekken en wel naar den Haag, beschouwde hij deze zending vooral als een middel om spoedig voor hooger in aanmerking te komen, en liet zijne vrouw te Parijs.

baar zijn ook voor hen op wie de enkele overweging van het algemeen belang geen vat heeft.' Aan den gezant wordt overgelaten, of de constitutie, na in de Conventie te zijn aangenomen, nog aan het volk ter goedkeuring zal worden voorgelegd. In geen geval zal dit mogen geschieden, zoo men zich niet vooraf volkomen verzekerd heeft van het resultaat. In het uiterste geval mag, met de noodige behoedzaamheid, van de Fransche krijgsmacht worden gebruik gemaakt, b.v. door een gedeelte er van te plaatsen op 'belangwekkende' punten in Zeeland, Friesland, Groningen, Overijsel, waar geheime agenten dan het overige moeten doen.

Vrage: wie zijn de *membres très éclairés de la Convention nationale*, die eene constitutie gereed hebben welke op de Fransche gelijkt? De club van Vreede is het niet: wij beztiten haar intiemste correspondentiën uit den tijd, en weten dat zij niet op eigen hand aan een constitutie werkte. Op constitutioneel gebied had zij nooit veel van zich doen hooren, tenzij door amendementen van Vreede op de constitutie van '97, welke achter het stuk der 'twaalf apostelen' nog eens waren gerecapituleerd, maar volstrekt niet veel op de Fransche constitutie geleken; eer het tegendeel. Ook kennen wij alle stukken die in het najaar van '97 van hunne zijde aan de Fransche regeering zijn gericht; een ontwerp-constitutie is daar niet onder. Er is dan alle reden om aan te nemen, dat met de zeer verlichte leden dezelfde gematigde unitarissen zijn bedoeld, die Noël op het oog had in zijn rapport van 7 October. Dit strookt ook geheel met de wijze van zien van de Fransche regeering, bepaaldelijk ook van Talleyrand, die volstrekt niet van zins waren de Bataafsche Republiek aan de Jacobijnen over te leveren, maar alleen er de omwenteling tot een besluit brengen wilden en er eene krachtige regeering vestigen met welke zaken te doen vielen. Nu is het opmerkelijk dat de instructie op het thema van Noël's rapport van 7 October voortborduurt zonder er eenigszins melding van te maken dat het door Noël in uitzicht gestelde ontwerp van de gematigde unitarissen, dat aan de goedkeuring van het Directoire zou worden onderworpen, in den tijd tusschen 7 October en 2 December nog ganschelijk niet te Parijs ontvangen was. Immers van een zoodanige toezending blijkt niets; het stuk zou, indien toegezonden en goedgekeurd, ook in geheel andere

termen in de instructie zijn aangeduid dan als *un travail qui est achevé et sera présenté incessamment à la discussion de l'Assemblée nationale*. 'De auteurs,' volgt dan, 'hebben beloofd al hun invloed, die reeds aanzienlijk is, te zullen aanwenden om het plan ongewijzigd te doen aannemen.' Heeft er dus, tusschen 7 October en 2 December 1797, een verkeer van Hahn, Gevers, Pasteur en de hunnen met de Fransche regeering plaats gehad? Men moet concludeeren van ja, hoewel de bewijsstukken in de Fransche staatsarchieven ten eenenmale ontbreken. Men schijnt dus aan correspondentie met een particulier lid der regeering te moeten denken. Inderdaad blijken twee Nederlanders die in onze termen vallen een particuliere briefwisseling met Larevellière-Lépeaux te hebben onderhouden; Pasteur en Daendels. Ongetwijfeld heeft Noël Daendels en de Winter op het oog gehad, toen hij in October voorstelde de verandering in de Bataafsche Republiek te doen plaats hebben in overleg met een paar voorname officieren der land- en zeemacht. Daendels was volstrekt geen man van de kliek van Vreede, die hem tot op den vooravond van den 22sten Januari ten zeerste is blijven wantrouwen[1)]. Hij heeft den 29sten September 1797 een memorie over de Bataafsche zaken aan Larevellière-Lépeaux gezonden, die niet bewaard is, maar waarop hij ten antwoord kreeg dat men het geheel met hem eens was, en hem om voortzetting zijner correspondentie verzocht[1)]. Wat Pasteur betreft, deze schrijft na zijn gevangenneming aan Larevellière op een voet die vroegere betrekkingen bewijst[1)]. Pasteur herinnert in dit schrijven aan een omstandigheid die wij tot hier toe onvermeld hebben gelaten, en die eerst in zijn brief in haar waar karakter wordt onthuld.

Nadat de tweede Conventie op den veertienden dag harer zitting de commissie voor de constitutie benoemd had, praatte zij over het voorstel van van Lokhorst, niettegenstaande dit door de benoeming der commissie op den bij het reglement voorgeschreven voet feitelijk vervallen was, nog eenigen tijd door. Nevens het zijne was er, door van

1) Eens voor al herinner ik er aan, dat onderscheidene mijner beweringen in mijn boek zelf, door verwijzingen naar de documenten die er op volgen, zullen worden gestaafd.
1) Eens voor al herinner ik er aan, dat onderscheidene mijner beweringen in mijn boek zelf, door verwijzingen naar de documenten die er op volgen, zullen worden gestaafd.
1) Eens voor al herinner ik er aan, dat onderscheidene mijner beweringen in mijn boek zelf, door verwijzingen naar de documenten die er op volgen, zullen worden gestaafd.

Hooff, een concurreerend voorstel ingediend, om eenvoudig een commissie tot herziening van het reglement te benoemen, van welks tyrannie de Vergadering zich dus zelve zou ontslaan. Het bleek dat voor dit voorstel geen meerderheid te vinden zou zijn, en men wijzigde het daarom in dezer voege, dat de Vergadering aanstonds een commissie zou benoemen tot het ontwerpen van een reglement voor de derde Nationale Vergadering, voor het geval dat deze noodig worden mocht. Het reglement van 1795 toch had slechts twee Nationale Vergaderingen voorzien; voor een eventueele derde meende men geheel vrij een nieuwe regeling te kunnen ontwerpen. In dezen vorm werd het voorstel aangenomen, waarop in de commissie voor het nieuwe reglement gekozen werden van de Kasteele, Vreede, Queysen, van Hooff en van Manen. De samenstelling dezer commissie bewijst weer hoe weinig de zuivere federalisten de meerderheid hadden, zoo dikwijls er hoofdelijk en niet naar provinciën werd gestemd: in de commissie voor de constitutie 11 tegen 10, hier 1 tegen 4. De gematigde unitarissen, waarbij zich meer en meer van Hooff begon te scharen die eerst tot de ultra's had behoord, telden drie leden in deze commissie, de eigenlijke revolutionairen en de federalisten ieder één. Het denkbeeld der gematigden is nu geweest, deze reglementscommissie tot de eigenlijke commissie voor de constitutie te maken. Zij zou een reglement ontwerpen, dat denzelfden regeeringsvorm, dien men beoogde in de constitutie vast te leggen, feitelijk reeds onder den titel van een intermediaire regeering invoerde. De groote coup zou dan zijn, dit quasi voor de derde Vergadering ontworpen reglement reeds aanstonds voor de tweede te doen aannemen, waarna dan de eigenlijke commissie voor de constitutie haar ontwerp zou indienen, waarvan vervolgens de aanneming in de grondvergaderingen door de inmiddels tot stand gekomen intermediaire regeering kon worden voorbereid en verzekerd. Hetzelfde ongeveer wat Vreede c.s. op 22 Januari hebben gedaan, en evengoed een revolutionnaire daad als die welke toen heeft plaats gehad. Voor het welslagen was in de eerste plaats de volle beschikking over de hulp der Fransche wapenen noodig, maar deze zou aan van de Kasteele c.s. zeker even goed zijn toegestaan als later aan Vreede alleen. Wat men met Queysen voor had, hem te overstemmen of

nem te winnen, blijkt niet; allicht het laatste. Maar verder was noodig een hecht verbond tusschen de gematigde en de Jacobijnsche unitarissen, en een volledige samenwerking der commissie van vijven met de unitaristische helft der commissie voor de constitutie, die eerder Jacobijnsch dan gemagtigd van kleur was. Men heeft Vreede blijkbaar dit verbond, en zeker ook zijn opneming in het te formeeren Uitvoerend Bewind, aangeboden, maar hij zat aan zijn Jacobijnschen aanhang vast, die de revolutie maken wilde voor eigen profijt alleen, en hij zag kans het hoofd der nieuwe regeering te worden in plaats van haar bijlooper. Het is nu zeer waarschijnlijk dat de gematigden te Parijs kennis hebben gegeven van hunne hoop, en dat in de instructie van Delacroix wezenlijk nog van hen en hunne voornemens sprake is. Echter waren deze voornemens door Vreede's tactiek feitelijk reeds verijdeld. Noch in de commissie van vijven, noch in die van een-entwintigen was op het oogenblik dat Delacroix verscheen nog iets wezenlijks verricht.

De politiek van Hahn, Kasteele en Pasteur was intusschen, maar met een aanmerkelijke verschuiving van haar zwaartepunt naar links, overgenomen door een nieuw persoon. In de tweede Vergadering was door het district Gouda tot afgevaardigde gekozen Jacobus Blauw, gewezen gezant te Parijs, op het oogenblik zijner verkiezing in missie in Italië. Blauw werd in de Bataafsche wereld algemeen voor een bekwaam man gehouden, maar die hem van nabij kenden hadden hooger dunk van zijn verstand dan van zijn karakter. Hij was in Januari 1795 zeer in evidentie gekomen als vertegenwoordiger der Bataafsche comité's revolutionnair bij het Comité de Salut public, en liet zich gaarne den naam aanleunen van ‘vader der omwenteling’ en dergelijke. In de moeilijke tijden dat Frankrijk nog onzeker was of het Nederland voor een verovering zou aanzien of niet, had hij met grooten durf de belangen zijner committenten verdedigd, en had daardoor in aller oogen nog zeker gezag, en zekere aanspraak op de nationale erkentelijkheid. Zijn latere rol was niet geëvenredigd geweest aan dit begin. In de verwachting van te Parijs een grooter man te zullen blijven dan in den Haag, had hij zijn gezantschapspost aangehouden en geen zetel in de eerste Conventie begeerd. Deze berekening kwam

geheel verkeerd uit. Er bleek voor een Bataafsch gezant te Parijs weinig groots te verrichten: de dingen waar het op aankwam werden door den Franschen gezant in den Haag met het buitenlandsch comité bedisseld, en Blauw en zijn collega Meyer verdronken in de kleinigheden en werden door de Fransche regeering als een soort inferieure agenten behandeld. Zij vertegenwoordigden slechts een voorloopig en gedurig wisselend bestuur. Twee dergelijke gezanten was één te veel, en het Directoire had liever met Meyer te doen, die zich in zijn bescheiden positie schikte, dan met Blauw, een echten *brasseur d'affaires*, die de houding aannam van representant eener groote mogendheid, en kabaleerde met partijen en personen in het land waar hij was geaccrediteerd. In Juni '96 verzocht het Directoire dat Blauw zou worden overgeplaatst; de commissie tot de buitenlandsche zaken gehoorzaamde, en zond hem naar Italië, waar niets van belang voor hem was te doen en waar hij zich van ergernis verbeet. Het was een uitkomst voor hem dat zijn vaderstad zich zijner herinnerde en hem een zetel in de tweede Nationale Vergadering aanbood. Hij liet zich eenigen tijd wachten, en nam toen over Parijs den weg naar Holland aan. Te Parijs kreeg hij kennis van de pogingen der Jacobijnen, evenwel niet door Eykenbroek c.s. zelf, die hem niet vertrouwden, maar door Meyer, die in het geheim was. Hij kwam 22 November in den Haag aan, en trachtte daar tusschen de partijen op de wip plaats te nemen. Hij deelde de federalisten mede wat er te Parijs tegen hen gaande was, en raadde Bicker en Jordens aan, bij tijds de zeilen te bergen en hun ontslag uit de buitenlandsche commissie te nemen, hetgeen zij weigerden. De Amsterdamsche Jacobijen, die aanhoudend eischten dat Vreede het sein tot de revolutie zou geven en daartoe op hunne krachten alleen zou vertrouwen, werkte hij met groote energie tegen. Zijn plan was, de omwenteling te doen bewerkstelligen door de Vergadering zelve en zonder eenigen volksoploop; om een meerderheid te hebben moest Vreede zich met de gematigden alsnog verstaan. Maar Vreede begreep alleen een samenwerking in dezer voege, dat de andere partij tot zijn programma overkam, en stelde een manifest op, dat de anderen slechts te onderteekenen hadden. Zoodra een meerderheid der leden zich op dit stuk vereenigd had,

was hij bereid voort te gaan, wel te verstaan als aanvoerder.

Het manifest van 12 December was een herhaling van het stuk der ‘twaalf apostelen’, maar wat breeder uitgewerkt. Men verklaarde zich voorstander van ‘eene onvervalschte volksregeering bij vertegenwoordiging, zoodat de regeeringsvorm even weinig voedsel geeft aan regeeringloosheid als aan aristocratie’. De vertegenwoordigers worden niet slechts door het volk aangesteld, maar ‘staan ook onder eene welingerichte verantwoordelijkheid’. Indien een nader aan te wijzen getal petitionarissen dit verlangt, moet de volksvertegenwoordiging de grondvergaderingen bijeenroepen om te oordeelen over klachten betreffenda zaken *of personen*, door de petitionarissen ingebracht; de beslissing der grondvergaderingen is wet. Verzuimt de volksvertegenwoordiging deze oproeping te doen, dan hebben de grondvergaderingen het recht, op eigen gezag bijeen te komen. Volkomen één- en ondeelbaarheid der Bataafsche Republiek en van haar financiën; er zullen administratieve departementale besturen zijn, doch volstrekt zonder eigen inkomsten. Over de uitvoerende macht laat het manifest zich niet verder uit, dan dat deze ‘onder behoorlijke verantwoordelijkheid’ gebracht moet worden.

Blauw zag zeer wel in, dat het onmogelijk zou zijn onder dit programma de handteekening der gematigden te verkrijgen; ook wist hij zeer goed, dat Frankrijk de uitvoering nimmer toe zou staan. Het was de revolutionnaire partij eigenlijk veel minder om deze denkbeelden, dan om haar eigen heerschappij te doen; zij heeft later gewillig uit de handen van Delacroix eene constitutie aangenomen, die op veel punten het omgekeerde van haar eigen programma inhield. Het manifest had voor het oogenblik een tweeledig doel: de bokken van de schapen te scheiden, en het ongeduld der volks-Jacobijnen te paaien, die zien zouden dat er althans iets werd gedaan. Op de bedreiging, van anders door Vreede bij de komende gebeurtenis als een verrot lid te worden afgesneden, liet Blauw zich overhalen het stuk te teekenen. Men had hem gesust door de verzekering, dat het stuk of althans de onderteekeningen voorloopig niet publiek zouden worden gemaakt; een belofte die men dadelijk schond, zoodra gebleken was dat de gematigde unitarissen de onderteekening weigerden. Het stuk verscheen een paar dagen na de dagteekening in alle couranten

met 43 namen er onder, waarvan 36 van leden der Conventie en 7 van plaatsvervangers[1)], die in een wettige vergadering nimmer tegelijk met de leden die zij vervingen mochten stemmen. De meerderheid was dus lang niet bereikt. Een stortvloed van Jacobijnsche adressen kwam het stuk ondersteunen, waarmede zich ook het bestuur van Holland en eenige municipaliteiten eensgezind verklaarden. De Vergadering hield zich van 21 December 1797 tot 10 Januari 1798 bezig met deze adressen te bediscussieeren, zonder dat er eenig besluit op werd genomen. Men rekte van beide zijden opzettelijk deze beraadslaging, om onderwijl zich in eigen kring op de gebeurtenissen voor te bereiden en Delacroix, die nu ieder oogenblik verwacht werd, met een gereedliggend plan tegemoet te treden. De Jacobijnen hadden hierbij het voordeel van het onderling eens te zijn; de meerderheid die het manifest niet had willen teekenen was jammerlijk verdeeld. Zij was samengesteld uit gematigde unitarissen en uit federalisten, die in programma onderling veel meer verschilden dan de gematigde en de revolutionnaire unitarissen. Nog maar kort geleden hadden Hahn en van Hooff het voornemen gehad, met Vreede c.s. een verbond tegen Bicker, Vitringa en de Mist te sluiten. Thans drong Vreede hun de omgekeerde combinatie op. Deze kon alleen gelukken, zoo men het spoedig eens werd op een programma dat bij Delacroix tegen dat der Jacobijnen concurreeren kon. Iets dergelijks is ook beproefd, maar de zaak had nog bij lange na niet haar beslag, toen Delacroix verscheen (2 Januari). De Jacobijnen hadden dus een grooten voorsprong op hun tegenstanders, en Delacroix, wiens eerste doel was spoed te maken, kwam vanzelf bij de Jacobijnen terecht, die hem tegemoet kwamen, en niet bij de gematigden, die in hun ongereedheid *hem* afwachtten.

Delacroix had oorspronkelijk volstrekt niet in last gehad, om Vreede op den troon te zetten; eer het tegendeel. Maar van de moderaten was, na de eerste toezeggingen die nu al eenige maanden oud waren, te Parijs niets vernomen. De constitutie die zij beloofd hadden te zullen leveren was

1) Voor de leden der commissie voor de constitutie traden, zoolang de vergaderingen der commissie duurden, plaatsvervangers op.

blijkbaar niet gereed, of zoo zij gereed was, had men de lieden nog niet bijeen die haar door zouden zetten. Maar ook de revolutionnairen hadden niets gezonden dan hun vage manifesten en proclamaties. In deze omstandigheden begreep het Directoire, dat het zelf voor den tekst eener Bataafsche constitutie zorgen moest. Door of onder onmiddellijk toezicht van Larevellière-Lépeaux werd een ontwerp opgemaakt in 11 titels (298 artikelen), dat niets dan een eenvoudige adaptatie der Fransche constitutie van 1795 op de Bataafsche Republiek was, waarin eenige onschuldige zaken, als de benamingen ‘Staatsraad’ en ‘Groote Kamer’ uit de verworpen constitutie van 1797 waren bijbehouden. Dit stuk werd aan Delacroix medegegeven met opdracht zoo spoedig mogelijk de invoering eener dergelijke constitutie te verzekeren. De gelijktijdige vervanging van Beurnonville door Joubert stelde de middelen in zijn hand, om de gehoorzaamheid der Bataven af te dwingen.

De ontknooping is spoediger verteld, dan de verwikkelingen uiteen te zetten waren die aan de gebeurtenis van den 22sten Januari zijn voorafgegaan. De gematigden, hebben wij gezegd, wachtten Delacroix af; de revolutionnairen kwamen naar hem toe. Met voorweten van Barras, die particuliere belangen bij de zaak te behartigen had, zocht Eberstein de persoon van Ducange uit om de tusschenpersoon te zijn tusschen Delacroix en de Jacobijnsche club. Ducange was reeds driemaal in Holland geweest, vóór '87 geruimen tijd als huisonderwijzer en journalist, in '92 als spion der toenmalige Fransche regeering, in '95 als speculant op een reis naar Hamburg; in deze laatste plaats heeft hij vermoedelijk Eberstein leeren kennen. Hij was een vlug en handig redacteur, een man van alle markten thuis, *souple* als een Franschman maar wezen kan; bovendien verstond en sprak hij Hollandsch, een punt van gewicht, daar de meeste Nederlandsche Jacobijnen, zelfs leden der Nationale Vergadering, zich zeer gebrekkig in het Fransch uitdrukten. Zijn leven is een ware schelmenroman; hij was alles en nog wat geweest, speurhond der Parijsche politie tijdens het schrikbewind, en het laatst speculant in legerbehoeften. Als zoodanig schijnt hij in '95 en '96 dagen van rijkdom te hebben gekend, maar thans was hij straatarm en moest er door zijn nieuw emplooi weer

bovenop komen. Hij werd, op aanwijzing van Eberstein, voorloopig door de Bataafsche Jacobijnen betaald, en leefde na het succes der revolutie van de brokken die hij bemachtigen kon. Hij was te Parijs met goedvinden van Barras aan Delacroix voorgesteld - dit alles ging buiten den minister Talleyrand om - en droeg zorg, den gezant in den Haag voor te zijn, waar hij hem de Jacobijnen uit de Vergadering als een welgedrilde schaar, gereed tot alles wat zou worden verlangd, presenteerde. Hij had hen onderricht dat het manifest der 43 niet voldoende was, en zij een uitgewerkt plan van constitutie moesten aanbieden, wat hen in groote verlegenheid bracht, daar hun leider, Vreede, ziek lag bij zijn vrouw te Tilburg. Intusschen, Vonck, Nolet, Ockerse, van Leeuwen, van Langen en eenige anderen zetten zich aan het werk, en hadden den 8sten Januari eenige artikelen gereed, die Ducange voor hen vertaalde en den 9^{den} aan Delacroix aanbood. Alles geschiedde onder voorbehoud der goedkeuring van Vreede. Ducange verborg hun niet, dat het proefstuk niet volmaakt was. *Ces braves gens-là*, merkt hij op, *collectivement pris*, *n'ont pas les idéees parfaitement claires; il leur manque*, *en commun*, *l'esprit d'ordre*, *de rédaction et de classification; mais grâce à Dieu*, *nous avons tout cela pour eux. J'ai même aperçu*, *à l'embarras qu'ils ont eu pour mettre ce peu d'articles sur le papier*, *qu'ils ne seront point du tout fâchés de trouver de l'ouvrage fait*, *et que c'est leur rendre un grand service*. ‘Eigenlijk,’ hadden zij bekend, ‘is ons de constitutie veel minder waard, dan de uitsluiting der tegenpartij uit alle ambten’.

Delacroix was begonnen, zooals hij kwalijk anders kon, met voor het uiterlijk een neutrale houding aan te nemen, en kwam het eerst met het officieele Nederland in aanraking: de commissie tot de buitenlandsche zaken. Den 7^{den} Januari dineerde hij ten huize van Hahn, in gezelschap van de andere leden der commissie, van den president der Vergadering van Hooff, en van het *corps diplomatique*. Hij liet zich daar zonder terughouding uit, dat het reglement der Nationale Vergadering onmiddellijk moest worden opgeruimd, en dat men zich voor een korte poos een revolutionnairen toestand zou moeten getroosten om eindelijk een wezenlijke regeering te kunnen vestigen. Deze uitlating had ten gevolge, dat

de gematigden zich den 9den 's avonds bij hem begaven, in de personen van Hahn, Bicker, Gevers, van Hooff, de Beveren en van der Goes. Hij stelde hun als ultimatum de onverwijlde oplevering eener constitutie die in hoofdzaak op de Fransche moest gelijken. Van der Goes en de Beveren zwegen; Hahn en Bicker zeiden overweging toe; Gevers en van Hooff schenen in zijn denkbeeld te komen. Delacroix sloeg voor, het stuk der 43 door een ander te vervangen, een ‘symbole constitutionnel,’ dat de hoofdpunten der staatsregeling gelijk hij die verlangde zou inhouden, en dat dan door moderaten en Jacobijnen gelijkelijk moest worden onderteekend. De deputatie verwierp dit denkbeeld niet, nam het ook niet aan zonder het stuk te kennen, keerde huiswaarts, en deed den tweeden dag daarna een stap op eigen hand, die ten doel had de leiding der omwenteling in Bataafsche, en tevens om ze in gematigde handen te houden. Gevers stelde in de Vergadering voor, de commissie voor de constitutie te gaan vragen, hoever zij met haar arbeid gevorderd was (11 Januari). Dit voorstel werd aangenomen, en den 12den begaf zich een deputatie met van de Kasteele aan het hoofd naar de commissie voor de constitutie om bericht. Het antwoord der commissie werd den 15den door Ockerse mondeling ingebracht. De commissie maakte zich sterk, vóór het einde van Februari een ontwerp aan te bieden, ‘gebouwd op de rechten en plichten van den mensch en burger, op de burgerlijke vrijheid en gelijkheid, op eene volksregeering bij representatie, op een energiek doch tevens verantwoordelijk Uitvoerend Bewind, op eene volkomene eenheid in bestaan en bestuur, zoo naar binnen als naar buiten, in het politieke en financieele, met insluiting der oude schulden, op de afscheiding der Kerk van den Staat, op het recht des volks tot verandering zijner constitutie, en op soortgelijke hoofdgronden’. Verder zou zij gaarne zien, dat de Vergadering aanstonds de medegedeelde punten tot grondslagen der aanstaande constitutie proclameerde. Ockerse besloot met de volgende peroratie: ‘de Almachtige neige ons aller harten, om geschaard om het altaar der vrijheid, eenparig te zweren dat wij òf het vaderland zullen redden, òf op onze posten sterven. Ja dat zweren wij op dit oogenblik’. De vergadering zwoer het inderdaad; overigens

maakte zij Ockerse's voorstel commissoriaal aan zeven leden: Pasteur, Bijleveld, Costerus, Kantelaar, Pompe van Meerdervoort, van de Kasteele en Blauw. Bij monde van Pasteur stelde deze commissie 19 Januari voor, de door Ockerse genoemde punten voor hoofdbeginselen der aanstaande constitutie te verklaren, en tevens een nieuwe commissie te benoemen, om te rapporteeren in welker voege de aldus geproclameerde beginselen reeds vóór de aanneming der constitutie in werking zouden kunnen worden gebracht. Dit rapport (waartegen Kantelaar verzet had aangeteekend) werd den eigen dag tot conclusie gebracht met 80 tegen 24 stemmen; tot het nader rapport (over de middelen tot invoering) werden dezelfde leden gecommitteerd die het eerste rapport hadden uitgebracht. Pasteur heeft later verzekerd, dat zij Zondag 21 Januari met dit nader rapport gereed zijn gekomen, en het den 22sten in de vergadering zouden hebben gebracht, waren zij niet door de revolutie daarin verhinderd geworden. Het rapport dat hij, Pasteur, dien ochtend in den zak droeg, is later door hem gepubliceerd in de *Authentique Bijlagen tot den 22 Januarij*[1]; het stelt voor, de grondvergaderingen op te roepen opdat de Vergadering door deze gemachtigd worde tot de onmiddellijke benoeming van een Uitvoerend Bewind van vijf leden, ‘te kiezen op eene daartoe door de Nationale Vergadering te bepalen wijze, hetzij dan uit leden van dezelve, hetzij buiten haar’. Onmiddellijk springt in het oog, dat Pasteur te veel verzekert wanneer hij beweert dat op 21 Januari het rapport gereed was gekomen; immers de opdracht hield in, ook nog te rapporteeren over de vragen, hoe de deliberatiën over de aanstaande constitutie in de Vergadering zouden kunnen worden bekort, en op welke wijze de constitutie aan het volk ter goedkeuring aangeboden zou behooren te worden; punten, waarover het later door Pasteur medegedeelde stuk geen woord hoegenaamd inhoudt. Is zijn mededeeling overigens juist, dan heeft de commissie dus besloten, allereerst over het punt van het Uitvoerend Bewind, als het meest dringende, verslag uit te brengen.

Wat nu van deze zaken te denken? De verklaring is

1) Blz. 47.

deze. De gematigde unitarissen voedden de hoop, de verandering, die zij in October met Vreede tot stand hadden willen brengen, thans met behulp der federalisten te kunnen doordrijven. Deze berekening faalde voor een deel: het federalistisch lid der commissie van zeven verklaarde zich tegen het rapport, en ook in de Vergadering bleef het meerendeel der federalisten weigerachtig. De reusachtige meerderheid in de vergadering van 19 Januari werd alleen bereikt, doordat de revolutionnaire partij de voorstellen van Pasteur voor de leus ondersteunde. Zij waren het met Delacroix over alles eens geworden, en hadden de revolutie op 22 Januari bepaald, maar om deze in den overeengekomen vorm te doen slagen, hadden zij een president van hunne partij noodig. In de tweede Nationale Vergadering was gebroken met de gewoonte der eerste, om nimmer een Jacobijnsch lid tot president te verkiezen: toenmaals had men afwisselend een federalist en een moderaat genomen, thans vrij regelmatig een revolutionnair na een moderaat. Voor de veertiendaagsche periode die op 22 Januari begon, was de beurt aan een revolutionnair. De voorzitter, die 's Maandags optrad, werd gekozen den Vrijdag te voren; in dit geval 19 Januari. De president der Nationale Vergadering bezat uitgebreide bevoegdheden, vooral ten opzichte van politie en garnizoen der residentieplaats; er was den Jacobijnen dus veel aan gelegen dat ditmaal van de bestaande gewoonte niet werd afgeweken, en zij moesten daarom de gematigde unitarissen in den waan houden dat hun vlieger opging. Delacroix had medegewerkt door op 18 Januari eenige slappe lieden van de middenpartij, wier stemmen men ook thans nog voor een Jacobijnschen president meende te kunnen verkrijgen, aan zijn tafel te noodigen. Inderdaad werd de Jacobijn (Midderigh) den 19^{den} met 55 stemmen verkozen.

Het voor-de-leus-meegaan met de gematigden leverde voor de revolutionnairen het voordeel op, hun eigen maatregelen ongehinderd te kunnen voltooien, en bij de anderen ging alles zoo omslachtig in zijn werk, dat er geen gevaar was van door hen nog te worden verrast. Ockerse speelde op den 15^{den} zijn rol met wezenlijk meesterschap. Hij behoorde tot het bestuur der Jacobijnsche Conventieclub, die reeds dagelijks bezig was alles met Delacroix te over-

leggen. Terwijl hij dus zelf in het Jacobijnsche complot stak, wist hij tegelijk de behoudende meerderheid der commissie voor de constitutie tot de welklinkende phraseologie te belezen, die namens haar in de Conventie werd opgedischt en die de meerderheid amuseeren moest tot de Jacobijnen gereed zouden zijn met hunne voorbereiding.

Delacroix, die den 9den bij het bezoek der moderaten nog geweifeld had, was twee of drie dagen daarna tot een besluit gekomen, onder den dubbelen druk van Gevers' voorstel in de Conventie, en van de moeilijkheden die de commissie tot de buitenlandsche zaken maakte om Joubert met het opperbevel over de Bataafsche krijgsmacht te belasten. In plaats van tezamen met de Vreedianen het ‘symbole constitutionnel’ bij hem te komen teekenen, deden de gematigden een voorstel op eigen hand; in plaats van eenvoudig aan Joubert dezelfde rechten toe te kennen die te voren Beurnonville had uitgeoefend, trachtten zij op zaken terug te komen, die indertijd bij de benoeming van Beurnonville tot opperbevelhebber der Bataafsche armee reeds waren geregeld. Delacroix vond de gematigden niet serviel genoeg, en ging tot de revolutionnairen over, die den 11den hadden te kennen gegeven te zullen teekenen al wat men verlangde.

Met talent heeft Ducange dit ‘symbole constitutionnel’ in elkaar gezet. Hij neemt de preambule uit het stuk van 12 December over, maar stelt voor de artikelen andere in de plaats, met behoud zooveel mogelijk van de bewoordingen der artikelen van 12 December, maar met verandering van den zin zoo dikwijls deze met het Fransche ontwerp in strijd komt. De essentieele artikelen van het Fransche ontwerp worden vervolgens toegevoegd.

Op dit stuk werden 49 handteekeningen verkregen, of zes meer dan op dat van 12 December.[1)] Thans gaf Delacroix verlof tot de omwenteling. Tot in de kleinste bizonderheden werd alles voorbereid, de lijst der te arresteeren leden vastgesteld, een stapel decreten van te voren gereed gemaakt, die men slechts zou hebben af te lezen, de ambten

1) Onder de 49 zijn 11 nieuwe handteekeningen doch ontbreken 5 oude, waaronder die van Vreede (afwezig), Blauw (thans moderaat) en Ockerse (fatsoenshalve).

verdeeld, Vreede uit Tilburg opgeroepen. Het in elkander zetten der machine ging zeer gemakkelijk, daar de leiding berustte in één hand. Vreede vond dan ook, toen hij den 21sten in den Haag kwam, zijn troon opgericht; hij had dien slechts te bestijgen. ‘Alles is klaar tot den slag,’ schrijft hij voor het naar bed gaan aan zijn vrouw; ‘adieu aristocraten, tot morgen ochtend!’

H.T. COLENBRANDER.

(*Slot volgt*.)

Roemeensche volksliederen en balladen.
Naar Fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.
De andere vrouw.

Als je luisterend buigt naar den bruinen grond,
Zal je hooren het kiemen der zaden blond.

- 'O zuster, mijn zuster, wat doet je man,
Als hij komt van den arbeid en rusten kan?'
- 'Hij vertelt mij altijd van die andere vrouw,
Die hij minde, aleer hij beloofde mij trouw.
Zij droeg een halssnoer van kralen rood,
Zij had tanden zóo blank wel als paerelen valsch
En zij vlood met een ander, den arm rond zijn hals...
En toen nam hij mij maar als echtgenoot.
Maar ik ben voor het werken zóo sterk en stoer,
Dat wist hij wél toen hij trouw mij zwoer.

Maar zijn hart is met de andere meegevlucht,
Langs de velden, wel ver van ons klein gehucht.
En ik spreek over haar, dat hij blijve bij mij
En ik vraag hem maar telkens: - "O hoe was zij?"
Al weet ik het best, want honderdmaal
Vertelde hij mij wel hetzelfde verhaal.
En ik luister, ik luister maar, uren lang.
En hij zegt, als hij blij is: - "Je lijkt op haar!"

Maar vindt hij wat mis met mijn werk of mijn zang,
Dan zegt hij: - “Heel anders was zij voorwaar!”
Maar ik ben voor het werken zóo sterk en stoer,
Dat wist hij wél toen hij trouw mij zwoer.

O werd met een dochter gezegend mijn schoot,
Ik gaf haar een halssnoer van kralen rood,
Dat zij zóo werd bemind als die andere vrouw.
En had ik een zoon, ik zou zeggen: - “Vertrouw
De vrouw niet met tanden als paerelen valsch!”
En mijn man doet niet anders dan spreke' over haar
En het is me of 'k haar zag met haar krale' om den hals
En zij werd me als een zuster, die lag op de baar.
Maar ik ben voor het werken zóo sterk en stoer,
Dat wist hij wél, toen hij trouw mij zwoer.’

II.
Moedertranen.

Hij lei zijn mantel aan den wegezoom,
Om, heel den nacht, te slapen zonder droom.
Hebt gij, o vrouw! den ploegos wel gedrenkt?

Ik zat in 't wuivend wilde gras,
Waar nimmer weg te speuren was.
Een bleeke vrouw kwam naar mij toe:
- 'Weet gij den weg? ik ben zoo moe!'
Ik zei: - 'Ik weet hier weg noch pad.'
Toen zei ze dat ze nimmer had
Een weg gevonden voor haar voet.
- ''t Is me of ik áltijd verder moet.
De dorpen blijven ver van mij,
Ik kom geen drempel naderbij
En zelfs het kerkhof blijft mij ver,
Zoo onbereikbaar als een ster.'
Ik vroeg: - 'En droeg uw schoot een zoon?'
- 'Een zoontje baarde ik, rank en schoon,
Maar sedert vliedt mijn man zijn vrouw.
Ik liep het huis uit, bleek van rouw.
Het kindje luistert niet naar mij,
Maar voor zijn vader lacht het blij.
Zijn lachen deed mij ál te zeer,
Zoodat ik weende en 't hoofdje teêr
Van 't kindje werd van tranen nat.
O dat 'k ze nooit vergoten had!
Nu is mijn kind gevloekt voorwaar,
Want moedertranen wegen zwaar.
En om die tranen vloekt mij 't kind,
Zoodat ik nergens vrede vind
En zwerven moet door weêr en wind.'

III.
Danslied.

Treedt nu in de hôra, eer de rei uitéengaat,
Kom nu dansen, dansen, tot dë avond daalt.

Neen, ik kan niet dansen,
in het zonnevier.
Liever blijf ik luistren
naar mijn vader hier,
Onder koele popels,
schuttend voor de zon.
Vader, die vertelt mij
van een maagd, die spon,
O zóo vlug en vlijtig,
of haar stak de spil.
- ‘Zeg mij’, vroeg mijn vader,
‘waar je henen wil.
Wil je naar de bergen
of naar 't water gaan
Of naar je eigen kluisje,
waar twee boomen staan?
Waar toch snel je henen,
vlijtig spinnend kind?’
- ‘'k Vlieg al naar mijn lief toe,
die zoo trouw mij mint.’
- ‘Wat zei nog dat meisje
dat zoo vlijtig spon?’
- ‘Dat haar moeder, 's avonds,
zat bij 't vuur en zon,
Droomend van de dooden,
maar mijn lief, zei zij,
Heeft beloofd te leven,
al uit min voor mij.

Wijl ik hem zóo liefheb,
wil hij sterven nooit,
Zeit tot welke bloemen,
die de wind verstrooit:
- “Waarom woudt ge welken,
bloemen, zongekust?”
Zeit hij tot de sterren,
die de morgen bluscht:
- “Waarom woudt ge dooven
't blanke vonkelvuur,
Wetend dat u minnen
aarde en heeml-azuur?”
- “'k Beefde voor den winter,
die mij martlen kon!”
Zeit de bloem, de ster zeit:
- “'k Beefde voor de zon!”
Eeuwig blijft hij leven
al uit min voor mij.
Wijl ik hem zoo liefheb,
blijft hij leven blij.’

Treed nu in de hôra, eer de rei uitéengaat,
Kom nu dansen, dansen, tot dë avond daalt.

- ‘Hoe dan,’ vroeg mijn vader,
‘zal je liefste doen?’
- ‘O hij werd onsterflijk
door mijn liefdezoen.
O hij zal mij lieven,
nooit dan gaat hij dood!
'k Heb mijn zilvren halssnoer,
diep in d'aardeschoot,
Onder 't zaad begraven,
als een lentedroom.
Boven 't kleine halssnoer
groeit een groote boom.’

Treed nu in de hôra, eer de rei uitéengaat,
Kom nu dansen, dansen, tot dë avond daalt.

IV.
Het kralensnoer.

- O zwijg, mijn moede zuster rust,
Zij heeft zich met weenen in slaap gesust.

- Ik zal er niet wekken uw zuster,
Maar ik wil u vertellen alleen
Dat het was toen de linden al stonden in bloei
Dat mijn lieveken ging van mij heen.

Zij hebben haar ván mij genomen,
Ik heb enkel haar snoer bewaard,
Dat zij droeg om haar hals en dat voelde zóo warm
Van haar hartje, dat gloeide als een haard.

Ik heb het gehange' aan een spijker,
Aan een spijker al aan de muur,
Met een twijgje basiliscus
En daar blijft het, mijn levensduur.

Maar vonkelt de zon op de kralen,
Dan spreken zij tegen elkaar.
O vonkelt de zon op de kralen,
Dan lijken ze tranen zwaar.

En dan zie 'k dat het twijgje welk is
En dan klagen de krale' aan de wand:
- ‘Waarom blijven wij hangen zóo treurig
Aan de muur, bij die welke plant?

Wij wachten wel alle dagen
   Op de vroolijke zonne klaar,
Maar zij doet er zóo droevig ons blinken
   Als trane' op een doodebaar.

Maar tranen, die stroomen en drogen
   En wij blijven van leed zóo zwaar.'
Mijn lieveken is mij ontnomen,
   'k Heb enkel dit snoer van haar.

- O zwijg! mijn moede zuster rust,
Zij heeft zich met weenen in slaap gesust.

V.
Meisjesgekeuvel.

- ‘O zuster, mijn zuster, gevalle' is je spil.’

- ‘O zuster, mijn zuster, laat liggen hem stil,
Ik heb je wat moois te verhalen.’
- ‘Vertel mij van liefde en van 't blije getij,
Van de koeie' in de wei,
Van de boomen in Mei,
Van mijn hemdje vol goudenen kralen,
Van mijn moedertje zoet,
Van mijn duifje, dat spoedt
Naar den hemel om vreugde te halen.’

- ‘O zuster! al onder mijn gordellint
Droeg ik vroeger mijn hart, maar de dartele wind
Heeft mijn hartje, mijn hartje gestolen.
En wie is er de dief
Van mijn harteken lief?
't Is een knaap, die door 't dorrep kwam dolen,
Toen ging onder de maan,
En ik zei: - ‘Blijf wat staan,
Neem de kus, u bewaard, van mijn lippen!’

- ‘O zuster! je spil laat je glippen!’

- ‘O vertel mij, vertel mij een zoet verhaal!
Mij heeft géen nog mijn hartjen ontstolen.
Onder 't purperen lint
Van mijn gordel, gezwind
Slaat het maat bij mijn danse' en mijn dolen.
En het weet van geen nood
En ik hou' 't tot mijn dood,
Tot ik slaap, onder de aarde verscholen.

Op een avond, in 't bosch,
Viel de maan in het mos,
Uit den blauwen besterrenden hemel.
En zij klaagde als een ziel
Dat ze op aarde zoo viel,
Uit azuur en uit sterrengewemel.
En zij vroeg mij: - “O kind!
Met uw hartje onder 't lint
Van uw gordel, is de aarde niet heerlijk?”
En ik antwoordde: - “Keer
Naar den hemel maar weer,
Want dë aarde is zóo koud en zóo deerlijk.
En de menschen vergaan
Er van smart en getraan -
Neen, dë aardë is gansch niet begeerlijk!”
En de maan lag in 't bosch,
Lag gevallen in 't mos.
En ze zei: - “Ik verlang naar den hemel!”
En ik tilde haar zacht,
In mijn handen, met kracht
En zij vloog, uit mijn hand, naar den hemel.
Maar nu weet zij niet meer
Hoe 'k haar hiellep om weer
Naar den hemel te keeren van de aarde.
En nu hoont zij het kind,
Dat haar hartje onder 't lint
Van haar gordel zóo zorgzaam bewaarde,
Zoodat niemand het stal,
Noch de wind in het dal,
Noch de herder, die liep langs mijn gaarde.’

VI.
De cobzâr en zijn liefste.

Ge zijt in een stofwolk voorbijgegaan,
Uw schaduw raakte mij even aan.

- ‘Je beeft, terwijl op de cobzâ
  Mijn vingeren bevend droomen,
O lief! want ik speel op de cobzâ,
  Al onder de pruimeboomen.

Mijn paardje, dat graast in de weide.’
  - ‘Ik beef, want ik denk, als een wonder
Rijst de zon, in het laaiend oosten,
  Maar, bij avond, dan gaat zij onder.

Ik beef, want ik peins: het is morgen
  En nog suizelt het goudenen koren
En de donkerë avond zal komen
  En dan leit het geveld in de voren.

Ik beef, want ik peins, vol weemoed:
  Mijn hart is zoo blij in den morgen,
Maar de donkerë avond zal dalen
  En mijn hart zal bezwaard zijn van zorgen.’

- ‘O lieveken! neem mijn paardje,
  Dat rent of de dood hem názat
En of in 't verschiet je huisje
  Hem lokte, bestijg het dra, schat!

Terwijl ik, alleen met mijn cobzâ,
Blijf onder de pruimeboomen,
O ren op mijn paard naar de maaiers,
Die sparen wel 't graan, om je komen.

O ren op mijn paard naar den hemel,
In 't westen de zon begravend.
De zon vindt dë aarde om je schoonheid.
Zóo mooi dat zij blijft, vanavend.

O neem er mijn paardje, maar laat toch,
Al onder de pruimeboomen,
Je hartje bij mij, dat het luister
Naar de liedjes, die zingen mijn droomen.

En als 't hoort hoe ik zing van de lente
En van welken en sterven zoo lavend,
Dan zal je bevend hartje
Niet treuren tot vanavend.'

VII.
De zwervelinge.

O laat den grijzaard binnengaan,
Dien ge aan mijn deur zult vinden staan.

- Vraag niet dat meisje waar zij gaat,
  Zij weet het zelve niet.
Zij zwerft alleenig, 's avonds laat,
  Maar geen doet haar verdriet.

Zij dronk een vreemde tooverdrank
  En wist het zelve niet.
En sedert doolt zij, zielekrank,
  En zingt haar tooverlied.

En sedert lijkt haar alles oud
  Wat ze op dë aarde ziet,
En man èn vrouw èn ruischend woud
  En vlugge watervliet.

Zij waant zichzelve een bloeiend kind,
  Of elk haar oud ook ziet,
Zij zoekt een knaap die haar bemint,
  Dien vindt zij zeker niet.

VIII.
Mijn broeder.

Ik zag, in den tuin, mijn broeder, vannacht.
Hij wandelde in donker en 'k hoorde zijn klacht.
- ‘O had ik een mantel, hoe dekte ik er mee
Mijn gordel en 't mes in de lederen scheê
En ál de gedachten van 't mes aan mijn zij!
Wie geeft mij een mantel, uit medelij?
O had ik een mantel, die viel tot mijn voet,
Ik ging waar de acacias bloeien zóo zoet.
Maar ik heb er maar enkel mijn hemdjen aan,
Waarmee ik plach naar mijn werk te gaan.
En mijn mes, o dat heeft er gedachten zóo boos
En ik heb het geplant in mijn tuin, als een roos,
En ik heb het bedekt met mijn mutsje van bont
En met zweet van mijn voorhoofd begoten den grond.
Maar het is er gebleven zóo dor en zóo dood
En de regen, die wekt er geen rozen rood.
En nu zal het vertellen zijn droomen van moord
Aan den nacht, die de klachten der menschen hoort.
Het zal zeggen: - ‘Waaróm moet ik blijven zou koud?
Zelfs geen bloed zou mij warmen, al dronk ik het stout.
Waarom beven de vrouwen zóo bang toch voor mij?’
En dë aarde, die antwoordde, uit medelij:
- ‘Waarom klaag jë en lijd je zóo'n ijzige koû?
Zag je nooit dan de zon aan het hemelblauw?’

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Dramatische Studies van Frans Mijnssen. Bussum. C.A.J. van Dishoeck. 1906.

‘Dramatische studies’, ‘Tooneelstudies’ - wat heeft dat eigenlijk te beteekenen?

Heyermans gaf zijn ‘spelen’ *Bloeimaand*, *Allerzielen*, *Schakels* uit onder den algemeenen naam ‘Tooneelstudies’ en Frans Mijnssen geeft vijf, in tooneelvorm geschreven, stukjes als ‘Dramatische studies’ in het licht.

‘Studie’ lijkt mij hier weer een van die uitdrukkingen, door het eene kunstvak aan het andere ontleend. ‘Etude’, ‘Studie’ noemt de schilder, de beeldhouwer een werk dat hij ondernam, meer voor eigen oefening, tot eigen leering dan onder den drang van de ingeving. Het door het verstand gekozen onderwerp is daarom niet minder ernstig opgevat, niet minder in bijzonderheden doorwerkt. Integendeel. Waar de kunstenaar het kunstwerk als studie opzette, laat hij het in den regel niet los, voordat hij er alles uitgehaald heeft wat er uit te halen is. En zoo vindt men onder den naam ‘studie’ menige schilderij, menig beeldhouwwerk, die tot de diepst doordachte, met de meeste conscientie uitgevoerde werken van zijn maker behooren.

De naam ‘studie’, aan voortbrengsels van dramatische kunst gegeven was, totdat Heyermans dien gebruikte, voor mij nieuw. Onder ‘Etudes dramatiques’, ‘Dramatische’ of ‘Theatralische Studiën’ werd, voor zoover mij bekend, nooit een verzameling tooneelstukken verstaan. Maar Heyermans noch Mijnssen hebben ons verklaard, waarom zij dien naam voor hun werk kozen,

Waar het als bij den heer Mijnssen een jong schrijver geldt, die nog slechts enkele malen, en met betwist succes, een tooneelspel van eenigen omvang op de planken mocht brengen, ligt het vermoeden voor de hand dat hij deze 'Studies', alle stukjes in één bedrijf, geschreven heeft als oefening, als proeven van dramatischen dialoog, 'pour se faire la main'. Nu staat wel inderdaad vóór het eerste van de vijf te lezen: 'Bij het schrijven van deze studie is niet aan de mogelijkheid van eene opvoering gedacht', maar bij het tweede stukje ontbreekt die mededeeling en aan het slot van het derde, vierde en vijfde staat het woord s c h e r m , hetgeen aantoont dat althans bij het schrijven van deze drie door den heer Mijnssen wel degelijk aan de mogelijkheid van eene opvoering gedacht is. Deze drie stukken: *De doode man*, *Gedwongen liefde* en *High life* zou men desnoods als 'studies' kunnen aanvaarden, maar dan als oefeningen in het schrijven van cynische, brutale 'tranches de vie', een kunstsoort - wanneer het den naam verdient - die, gelijk ik voor eenige maanden bij de bespreking van des heeren Mijnssen tooneelspel *Uit eigen wil* herinnerde, zijn tijd gehad heeft en een roemlooze dood is gestorven, al waren er onder die dramatische 'sneetjes' waaraan de schrijvers heel wat talent van observatie en heel wat geest hadden ten koste gelegd.

De onderwerpen, waarvoor de heer Mijnssen het de moeite waard acht in de drie genoemde stukjes onze aandacht te vragen, zijn de volgende.

De doode man. Het is de dag van de begrafenis van den heer Brukner. Het begrafenismaal is afgeloopen en Dora, de jonge tweede vrouw van den overledene, blijft alleen achter, - maar niet lang. Een van de familieleden, een jongere broer van Brukner, keert al spoedig terug en nu blijkt ons uit het gesprek dat er een liefdesbetrekking tusschen hem en zijn schoonzuster bestaat en dat 'de doode man' om die reden zich van kant heeft gemaakt. Kort daarop komt Karel, de zoon, die indertijd om de tweede vrouw van zijn vader elders is gaan wonen. Hij is niet tijdig terug kunnen komen om mede zijn vader de laatste eer te bewijzen. Karel vraagt met aandrang zijn stiefmoeder naar de reden van zijns vaders dood, en wanneer zij hem daarop niet kan antwoorden, verwijt hij haar dat zij het is die, door haar gedrag,

hem in den dood gedreven heeft. Dora verdedigt zich cynisch, met een beroep op de rechten van haar jeugd, spreekt minachtend over den dooden man en, als Karel, woedend, zijn vader verdedigt en haar haar gemeen gedrag voor de voeten werpt, jaagt zij hem haar huis uit. Scherm.

In *Gedwongen liefde* - een zeer oneigenlijke, euphemistische titel voor het onderwerp - krijgen wij een 'tranche' te slikken uit het leven van een gekamerde dame, die van de afwezigheid van haar 'man' gebruik heeft gemaakt om naar een bal masqué te gaan en vandaar met een 'vriend' is thuisgekomen. Als aanvang van het stuk is het oogenblik gekozen, waarop Metha in lichtkleurige peignoir, 'die zij nog aan het toeknoopen is', uit het slaapvertrek in de kamer komt, welke aldus beschreven wordt: 'Er is wanorde, op tafel liggen een witte pruik, wat kleurige linten, verwelkte bloemen, een heeren deukhoed; op stoelen een zijden vrouwen-maskerade-kostuum, een sortie, een heeren-overjas, alles zoo maar neergeworpen'. Als de 23-jarige Henk, die den 40-jarigen 'meneer' verving, afscheid heeft genomen, na zijn vuil boordje voor een schoon van 'meneer' verwisseld te hebben, mogen wij kennismaken met Leen, ons door den schrijver voorgesteld als 'vrouw die het vak nog uitoefent'. Het gesprek dat tot nog toe reeds niet van het fijnste geweest is, neemt bij de minuut in gehalte af en als het op z'n ergst is, komt 'meneer' van een uitstapje naar Parijs terug, maakt aanmerking op het gezelschap dat Metha ontvangt, geeft haar een cadeautje in foudraal, dat hij van de reis voor haar heeft meegebracht, en laat zich door Metha gerust stellen als hij vindt dat zij er wat vermoeid uitziet. 'Meneer' herneemt zijn rechten. Scherm. (Er had ook kunnen staan: Gordijn.)

High life, 'vroolijk zedenspel', is nummer drie van de 'tranches'. Het schildert of beeldt uit een uur uit het leven van een familie van parvenu's in een provinciestad, welke familie bestaat uit den conventioneelen sulligen papa, de even conventioneele nijdige mama, die graag met de groote wereld meedoet maar door deze liefst op een afstand gehouden wordt, de welbekende slecht opgevoede kinderen, onder welke een zoon, sportliefhebber, die laat opstaat en zijn ouders brutaliseert. Onder het dienstpersoneel bevindt zich de even bekende brutale huisknecht, die als hij weggejaagd wordt de familie uitscheldt voor wat ze is....

Van deze drie, voor het tooneel bestemde, ‘studies’ is het laatstgenoemde niet veel meer dan geesteloos dilettanten-werk, al heeft het ook het groote gebrek niet dat ik in de beide anderen heb aan te wijzen. *High life* heeft, in al zijn banaliteit, een geregeld verloop, de menschen, hoe conventioneel ook, worden aan ons voorgesteld, hunne handelingen, hoe weinig belangrijk zij wezen mogen, zijn voorbereid; de kunst van het tooneel, naar de bekende uitdrukking ‘l'art des préparations’, is behoorlijk in het oog gehouden.

Maar de anderen.... Bij het onsmakelijke en smakelooze, het stuitende van de gekozen motieven blijfik niet stilstaan. Sarcey, op wien wie over tooneel schrijft zich telkens weer beroepen moet, omdat hij met zijn groote ervaring en zijn gezond oordeel duidelijker dan eenig ander de groote wetten van de tooneelschrijfkunst heeft geformuleerd, schreef in 1889 naar aanleiding van de opvoering, van het, ook hier niet onbekende, *L'école des veufs:* ‘Le sujet est vilain en soi’, en, na den inhoud verteld te hebben: ‘Tout cela est fort malpropre. Ce n'est pas une raison pour ne pas le mettre au théâtre. Au théâtre tout peut se mettre; il n'y a que la façon de l'y mettre. La seule façon c'est d'expliquer les choses, d'en faire comprendre au public non pas seulement la vérité mais la nécessité. Vous voulez que je croie à l'imbécillité de ce vieillard, berné par son fils de complicité avec une drôlesse? Vous voulez que j'y prenne quelque intérêt? Il faut appuyer sur les mobiles qui les font agir; il faut m'ouvrir leur âme et m'en expliquer les hideux replis. Il faut que lorsqu'un mot leur échappera qui marque violemment cette situation ignominieuse, ce mot ait flotté en quelque sorte sur mes lèvres, à moi spectateur, avant d'être sorti de leur bouche. Il faut nous y préparer de longue main; car l'art du théâtre est l'art des préparations.’

Dit alles is van toepassing en kan als kritiek dienen op *De doode man* en *Gedwongen liefde*, voor een groot deel ook op '*En vrouw*, dat hier voor mijn doel verder buiten bespreking kan blijven.

Wij weten niets, noch van den dooden man, noch van de jonge weduwe, voor dat wij haar, reeds weinige uren na de begrafenis, in de armen zien van een ander, haar schoonbroeder. Maar er moet iets zijn voorafgegaan; er heeft in dien man, eer hij zich den dood gaf, een zielelijden, een zielestrijd plaats gehad; die vrouw is langzamerhand, misschien wel door verschoonbare, in

elk geval door te verklaren beweegredenen gekomen tot de daad, waarvan de schrijver ons getuigen doet zijn. Er moet in die menschen iets zijn omgegaan, hetgeen wij het recht hebben te weten, omdat wij eerst daardoor hen kunnen leeren kennen. En indien dit niet zoo is, indien er niets te verklaren valt en wij hier enkel te doen hebben met een uiting van brute zinnelijkheid, dan is het heele geval niet de moeite waard, dat wij er ook maar één oogenblik onze aandacht aan geven.

Ditzelfde geldt voor *Gedwongen liefde*. In den titel schijnt de heer Mijnssen iets te hebben willen leggen als medelijden met de vrouw, die uit de armen van den een in die van den ander overgaat en gedwongen is zich te voegen naar de rechten, die haar betaalsheer op haar kan doen gelden. Maar is er eenige reden voor de medelijdende belangstelling, die men van ons schijnt te vragen? Weten wij iets van die vrouw? Zien wij iets meer van haar, hooren wij uit hare gesprekken iets anders dan de lichtekooi, die handelt en spreekt zooals dat bij haar metier behoort? Is er ook maar één oogenblik, waarin wij merken dat zij lijdt onder den dwang haar opgelegd en het juk zou willen afschudden? En waar dit niet het geval is, wat heeft dan dit stukje te beteekenen en hoe kan men dan ook maar de minste belangstelling van ons verwachten voor hetgeen ons hier vertoond wordt?

Waarlijk de heer Mijnssen zou zijn talent in het schrijven van een dramatischen dialoog, een talent, dat van waarneming niet is te scheiden, beter hebben kunnen besteden, wanneer hij zich rekenschap had weten te geven van de eischen van het drama.

Dat hij dramatisch weet te voelen, een dramatische situatie weet te vinden en in beeld te brengen, ons met het zielelijden van zijn personen weet te doen mede lijden, heeft hij niet alleen getoond in het laatste bedrijf van *Uit eigen wil*, maar toont hij in dezen zelfden bundel ‘Dramatische Studies.’

Ik doel op het eerste van de vijf stukjes, *Frederik* getiteld, waarbij de heer Mijnssen nog wel aanteekent, dat hij bij het schrijven er van niet aan de mogelijkheid van een opvoering heeft gedacht.[1)] In deze enkele bladzijden wordt ons geschilderd de

1) *Frederik* werd opgenomen in *De Gids* van September 1899 met de bijvoeging: ‘Dramatisch fragment.’

zielestrijd van een jong schrijver die, het hoofd vol ideeën en concepties, zich kunstenaar voelt, maar die de macht mist om aan wat er woelt in zijn brein een vorm te geven en gefolterd wordt door den vreeselijken twijfel, of hij wel ooit iets tot stand zal kunnen brengen. Zijn nuchterder aangelegde jonge vrouw, die, als jong meisje er trotsch op geweest is opgemerkt te worden door een man, in haar oogen zoo veel hooger staande dan al de andere jonge mannen, welke zij ontmoette, en die aan zijn scheppend talent heeft geloofd, tracht hem uit zijn moedeloosheid op te wekken en hem af te leiden. Maar te vergeefs. En wanneer daarna van weerszijden de herinneringen worden opgehaald uit den eersten tijd der jonge liefde, den tijd van verwachtingen die niet verwezenlijkt zijn, dan komt het tot verwijtingen over en weer en blijkt het al duidelijker welk een kloof er ontstaan is tusschen dezen jongen man, die in steriele zelfopwinding aan niets denkt dan aan zichzelf en daarvoor zijn familieleven verwaarloost, en die Lisbeth uit wie hij bezieling had hopen te putten voor zijn letterkundigen arbeid, wanneer zij in devotie naar hem had willen luisteren, maar die tot niets anders in staat blijkt dan tot de taak van liefhebbende vrouw, wier eenige wensch is haar man gelukkig te zien, arbeidende en strevende naar een bereikbaar doel....

Dat alles is goed gevoeld en, op enkele plaatsen na waar de opgeschroefde taal van den machteloozen dweper al te mal klinkt, goed gezegd. Fijn gevoelende kunstenaars zouden van dit dramatisch fragment, dat de stof bevat voor een volledig aangrijpend drama, iets moois kunnen maken, waaruit blijken zou dat in deze niet voor de opvoering bestemde ‘studie’ meer dramatisch leven zit dan in al de andere voor het tooneel geschreven studies te zamen.

De omstandigheid dat *Frederik* reeds in 1899 geschreven werd en dat de andere stukken alle dagteekenen uit de jaren 1903 tot 1905, zou kunnen wijzen op een teruggang in dramatisch voelen, wanneer niet ook het laatste bedrijf van zijn jongste tooneelproeve, *Uit eigen wil*, bewees dat Frans Mijnssen een dramatischen toestand ook nu nog op andere wijze weet te behandelen dan als een brok leven, dat men den toeschouwer zoo rauw te verorberen geeft.

L'art du théâtre, *l'art des préparations*, hoe ouderwetsch het ook

klinke, blijft het waarschuwend voorschrift voor elken ernstigen tooneelschrijver. Indien de heer Mijnssen, die goed weet waar te nemen, die de kostelijke gaaf bezit van een goeden dramatischen dialoog te schrijven, dat voorschrift niet beschouwt als te knellend voor den vrijen kunstenaar, maar bij het ontwerpen van zijn drama's er zich naar wil richten, dan zullen wij den auteur van ‘Dramatische Studies’ en van slechts half geslaagde tooneelspelen, misschien nog eens mogen begroeten als den schrijver van doorwerkte speelbare stukken van letterkundige waarde.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Chr. G. Salzmann. Het Mierenboekje of aanleiding tot een verstandige opvoeding der opvoeders. Vertaald door Louis Landry, met voorrede en aanteekeningen door Dr. J.H. Gunning Wzn. (Wereld-Bibliotheek No. 23).

Het buitengewoon succes van de Wereld-Bibliotheek stempelt den stichter en leider van deze voortreffelijke onderneming tot een veroveraar, voor wien de uitgaaf van elk nieuw nummer een nieuwe overwinning is. En dit succes is er een van goed allooi. ‘Het rechtmatige ideaal van de bescheidensten en hoogst staanden onder de denkers: dat de menschen van u spreken’ - gelijk het heet in het hoofdstuk ‘Physiologie van het succes’ in Sighele's *De menigte als misdadigster* (Wereld-Bibliotheek Nos 26/27) - heeft de heer Simons bereikt. ‘Het diffuse organisme dat men publieke opinie’, wel te onderscheiden van ‘het compacte organisme dat men menigte noemt’ - om met denzelfden Sighele te spreken - is op zijne hand.

In de moeilijke taak: een juiste, betrouwbare keus te doen uit den schat van oorspronkelijke en vreemde letterkunde, is onze leider tot nu toe bijzonder goed geslaagd, en zeker niet het minst in de keus van meer ernstige werken, gelijk het zooeven genoemde en dat waarvan wij den titel boven deze aankondiging schreven.

Met volle recht zou de heer Simons hiervan een deeltje van twee nummers gemaakt kunnen hebben. Want wij ontvangen hier, buiten het belangrijke, weinig bekende boekje van Salzmann, in de voorrede en aanteekeningen van Dr. Gunning, die het vergezellen, een tweede studie van groote waarde. Het hoofdstuk uit de geschiedenis der paedagogiek, waarin de privaatdocent in de paedagogiek aan de Amsterdamsche Universiteit ons vertelt van de voorloopers van Salzmann, van de wording en de beteekenis van diens geschriften en van 's mans ‘philanthropijnsche’ instelling op het landgoed Schnep-

fenthal, is èn als studie op zichzelf èn als inleiding tot de vertaling van Salzmann's *Ameisenbuch*, van groot belang. Krijgt men daarna het boek zelf te lezen, dan is men uitnemend voorbereid om geboeid te worden door het helder en levendig betoog van den 18e-eeuwschen paedagoog.

Is het merkwaardig wat Dr. Gunning in een aanteekening releveert, 'hoe Salzmann zijn tijd vooruit was en hoe telkens weer (blijkt dat) de wetenschap langs lange omwegen komt bevestigen wat bekwame practische opvoeders al lang hadden gevonden en betracht', haast beschamend is het, wanneer men leest hoe overtuigend Salzmann reeds in 1806 de noodzakelijkheid betoogde van handenarbeid en dan bedenkt hoe een volle eeuw later de handenarbeid officieel nog altijd buiten de school gehouden wordt, althans wettelijk geen wezenlijk deel van het onderwijs uitmaakt. In het hoofdstuk 'Wat moet een opvoeder leeren?' schrijft Salzmann o.a.: 'Maar wat zullen wij buiten de lesuren met onze kweekelingen aanvangen? vraagt ge. Luistert slechts naar hunne wenschen, dan zullen zij zelf u den weg wijzen, dien gij met hen moet inslaan. Nu eens willen zij een scheepje hebben om in de beek te laten varen, dan weer proppenschieters, handspuitjes, bogen en pijlen, vliegers en wat dies meer zij. Hoogwijze paedagogen zoeken hen van dergelijke kinderachtigheden af te brengen..., de ware opvoeder echter verheugt zich, zoo vaak hij een dergelijken wensch bij de kleinen opmerkt en is bereid hen met raad bij te staan en hun te wijzen, hoe zij zich de gewenschte zaken zelf kunnen vervaardigen. Z e l f v e r v a a r d i g e n, zeg ik. Het z e l f v e r v a a r d i g e n, aanvankelijk van allerlei speelgoed en later van werkelijk nuttige werktuigen en huisraad, is een zoo heilzame en aangename bezigheid, dat ik verlang dat men het in alle inrichtingen, waar naar een doelmatige opvoeding der kinderen gestreefd wordt, als een onafwijsbaren eisch zal beschouwen, dat hen geleerd worde verschillende zaken eigenhandig te vervaardigen...' En later: 'Wanneer het dan volstrekt noodzakelijk is de kinderen te leeren met eigen handen iets te vervaardigen, dan begrijpt gij, die u aan de opvoeding wijden wilt, van zelf, dat gij gehouden zijt zelf h a n d e n a r b e i d t e l e e r e n.'

Het Mierenboekje is opwekkend in hooge mate. Het wekt op, niet tot napraten, maar tot nadenken. Salzmann's wenken aan de opvoeders: 'Van alle fouten en ondeugden zijner kweekelingen moet de opvoeder de oorzaak in zichzelf zoeken.' 'Leer met kinderen spreken en omgaan.' 'Leer u met kinderen bezighouden.' 'Handel steeds zooals gij wenscht dat uwe kweekelingen zullen handelen,' en alweer: 'Leer uwe handen gebruiken' - zijn nog even noodig als voor honderd jaar en de wijze waarop de schrijver ze toelicht is nog de aandacht van onderwijzers en opvoeders overwaard. En niet minder geldt dit voor de opvoedkundige wenken, gelijk Salzmann die geeft, als vrucht van een twintigjarige ervaring, ten opzichte van het gebieden en verbieden. Men leze bijv. op blz. 74 en volgende wat hij zegt over hetgeen de opvoeder te doen heeft om een kweekeling zoover te krijgen dat

hij het goede doet, niet omdat het hem geboden wordt, maar omdat hij het zelf wil.

En zoo is er telkens, ook waar men bezwaren voelt rijzen en vraagteekens zou willen zetten, zooveel der overweging waard, dat men aan dit 23e deeltje van de Wereld-Bibliotheek een even ruime verspreiding moet toewenschon als aan de twee-en-twintig, die het voorafgingen.

Kunstenaarsleven.

Elfde Hoofdstuk.

Op 'n middag, bijna drie weken na de begrafenis, lag Flora weer op de chaise-longue in de schemerzaal.

Ze had Maurice in een en twintig dagen niet gezien. Vandaag zou hij haar weer voor 't eerst bezoeken.

Er waren heel vreemde dingen in haar gebeurd, zóó grillig-vreemd dat ze zich zelf bestaarde als een luguber schepsel. Als iemand haar voor 'n maand gezegd had, dat ze uit eigen beweging er ééns toe besluiten ging, Maurice nooit meer te willen zien, dan zou ze hem een gek genoemd hebben. En nu was 't toch zoo!

Hoe eigenlijk die omkeer in haar opgeschokt was,... ze wist 't zelf niet. Wat ze alleen, als oorzaak van haar plotseling wroegings-besef, nog heel klaar vóór zich had, was 't angstgrauwe gezicht van Soonbeek, op den avond toen hij thuiskwam met 't bericht van zijn beurs-verlies. Zóó stil verslagen, neergesmakt en schuchter had ze 'm nog nooit gezien. De glimlach om z'n mond, dien ze anders uit gewoonte niet meer merkte, zag ze toén zoo pijnlijk krampen, dat ze er van had kunnen huilen. In heel z'n houding was toen een onderworpenheid en smartelijke vereenzaming geweest, die haar verstomde. Hij had haar niets gezegd, geen woord van verwijt gedaan, en dat juist trof haar hevig, schrijnde door haar heen als 'n spijtigen angst, uit drukkend schuldbesef; werd haar 'n verlammende benauwing. Toen was z'n afsluiting op z'n kamer begonnen, zijn klagend gehuil en z'n zacht-woest, verwilderd gekerm. En dadelijk daarop zijn verstikkingen en doodsgerochel! Alles was zoo overrompelend snel gegaan! Ze huiverde van vrees dat ze geen gelegenheid meer zou krijgen hem vóór z'n sterven van haar berouw iets te zeggen. Er schroeide 'n wilde, in angst-

hitte uitvlagende nervositeit in haar rond. De gedachte aan haar liefde voor Maurice joeg haar in 'n hel van benauwende schrikbeelden. Ze voelde dat ze hem niet kon loslaten en tegelijkertijd verloor, niet mócht liefhebben, nu haar man daar te sterven lag. Ze vreesde telkens onder z'n doodsreutelingen, half-gewurgde vervloekingen van zijn sterfbed te zullen hooren. Ze sidderde voor een verdoeming uit z'n doodsmond. Ze zag iets gorgonisch in hem stollen, iets wreeds en almachtigs, alsof ie haar met één zin uit zijn sterfmond voor heel haar leven zou kunnen verminken. De zenuwende wroeging vlijmde en vrat, knaagde en joeg in 'r rond, dan wild, dan tergend, dan in doodsbenauwing. Ze kende geen rustige minuut meer. Als ze aan Maurice dacht, als haar beschermer, dan golfde er een koking in haar hoofd, die 'r deed duizelen. Was alles dan 'n omgloeide begoocheling geweest? Maar Jan dan, die daar te sterven lag, dien ze gesmaad, gekrenkt, veracht en gesard had waar soms zelfs de meiden bij geweest waren, die wou haar niet eens meer zien! Ze had altijd gedacht dat hij veel langer zou blijven leven dan zij; dat hij ook goed buiten haar zou kunnen en heelemaal niet aan haar gehecht bleek. Alles was zoo anders uitgevallen. Ze had den dokter gesmeekt hem te mogen zien, toe te spreken, maar steeds strenger werd ze geweerd. Dat juist maakte haar gek van schaamte, vernedering en wroegings-smart. 't Joeg haar onrust op; al vreeselijker stelde ze zich zijn gemartel voor, hoorde ze den dreun van zijn vervloekingen. Iedere zucht, iedere kramp van geruchten uit z'n stervenden mond ving ze op, met spannende angsten en bevend geluister, aan de deur, in de gang, 's avonds en 's nachts vlak onder z'n kamer in de zaal. En tusschen haar wroegingstrijd in, schoot tóch telkens 't besef, dat ze Maurice alleen en voor eeuwig lief had, maar dat ze zich nooit wist te beheerschen. Ze had aan haar man, aan zijn leed en z'n vereenzaming moeten denken. En ze bedacht niets van hem, ze loochende z'n leed en z'n gehechtheid. Als 'n razende was ze op Maurice losgestormd. O! nù, nù besefte ze eerst in tergende schaamte hoe krankzinnig, in woeste verbijstering ze zich tegenover Maurice en Soonbeek gedragen had. In haar oogen was Soonbeek 'n beul, 'n hardvochtig woekeraar geweest, met 'n starre, sarrende

onbewogenheid, die alleen zichzelf zocht, in de koestering van egoïstisch genot. Dàt had ze anders moeten voelen. Want nu lag die verschrikkelijke man toch gebroken door haar verachting, negatie en afschuw.

Ze voelde niets meer van 't demonische in Soonbeek, van zijn doorgalde jaloezie en nijd, van zijn huivergenot voor haar vernieling, maar alleen wat zij zelf voor kwaad hem meende gedaan te hebben. Toen was 't moment gekomen waarop hij haar aan 't sterfbed liet roepen. Ze stortte in, voor ze nog de trap op was. Dokter en een verpleegster sleepten haar als 'n verlamde naar Soonbeek's bed. 't Sterfgezicht van Soonbeek sidderde een zoo krankzinnigen angst in haar áán, dat ze flauw viel in de armen van haar helpers. Maar de stuipkrampende hand van Soonbeek tastte in doodsbenauwing naar haar toe, greep haar levenden arm vast, onder roggelend kermen. Ze meende al 'n vervloeking te hooren, waaraan ze dadelijk geloofde, - want al wat 'n stervende zei was voor haar heilig - ze trilde vooruit al, de stilte vóór de vervloeking nog zwaarder als 'n bang geheim voelend dan z'n verwensching zélf. Maar er kwam geen geluid, geen stem, die haar teisterde. Toen, bijgekomen van 'r bezwijming, keek ze hem op 't klamme gezicht, zag zij het smartelijk-stil haar bestaren. Dàt gaf 'r in ééns kracht. Heftig rukte zij zich los uit de handen van de verpleegster, en knielde plots voor Jan's bed, zacht-kermend om vergiffenis voor al wat ze 'm gedaan had. De verpleegster wilde haar tot bedaren brengen, maar op 'n wenk van den dokter bleef ze roerloos. In krampachtige opwinding verstamelde Flora haar biecht, haar wroegend berouw, verteederd door ieder kwijnend gebaar van den man, die niet meer spreken kon, maar nu haar aanzag, zonder wimperstrilling, zonder wreed sarrend machtsbesef. Al sterker vorende de smart haar ziel open, scheurde ze angstig-onmenschelijke rouwkreten uit. Ze wou dat ie wat zei, maar Soonbeek kon niets meer zeggen, alleen kijken, vreemd, lang en zonder zenuwtrilling, en haar arm krampachtig persend en omtastend! Nooit had angst voor den dood haar zóó doorhuiverd, was 't leven voor haar in geheimzinnige zwijging verstard gebleven.

Eerst 'n week later besefte ze, dat Maurice juist had gezien, dat zij, zooals ie haar even geschreven had, het

mysterie van den dood, op den doode had overgebracht. Nooit had ze voor dien tijd zoo dicht 'n doode in 't sterfgezicht gestaard; nooit zulk vreeselijk gestamel en zulke stuipende schokken en dadelijk daarop wegzinkende kwijningen van gebaren en woorden gezien en gehoord. En de al zachtere krampstuipen van z'n stervende kille handen had ze van haar arm over haar heele lichaam voelen narillen als een koude afgrijselijkheid, 'n overrilling van z'n verlangen om bij haar te blijven, niet weg te willen uit dat bestaan. 't Was alsof zij hem zóó vasthoudend, nog een leefstroom gaf om tot 't laatste moment te zien en te hooren.

Toen, onder de snikkende ontroering en donkersten smartsdrang, overzaligd door 'n vroom gevoel van alles willen offeren voor dien geteisterden en stuiptrekkenden man, dien zij zoo gesmaad en veracht had, stamelde ze haar gelofte uit, dat ze Maurice nooit meer zou zien, dat ze zich van alles terugtrekken zou, en alleen blijven leven, in eenzaamheid met de kinderen. Ze zag in haar smeekende vervoering nauw dat Soonbeek niet meer hoorde; ze kreunde, ze offerde en biechtte, doodelijk-ontdaan, met 'n heiligst verlangen wàt van haar wreedheid tegenover hem goed te maken. Toen was de inzinking van Soonbeek gevolgd, de groote sidderendgeheime stilte, 't zwijgen en roerloos-blijven van een doode. Met één angstgil was ze weggevlucht van 't bed toen ze die vreemde roerloosheid plots merkte.

In haar eerste offerings-vervoering zou zij alles hebben willen afstaan, als ze maar 't brandend-smartelijk en jagendgemartel van haar wroeg-onrust er mee verlichtte. Ook dagen na 't sterfgeval was de wroeging even knagend en folterend van wanhoops-besef, dat er niets meer te veranderen viel, in haar blijven woelen.

Toch was de gelofte en 't offeringsgevoel bekoeld, omdat zij uit z'n blik, z'n tasten gevoeld had, dat Soonbeek haar vergaf. Want Maurice, hoe stond hij niet in ijzende verbazing vóór haar van angst trillende ziel. Ze zag hem nu aldoor in zijn verdroefde ontzetting, z'n stille verwijtlooze verwondering over haar krankzinnig gedrag. Nu Soonbeek toch gevallen was als 'n slachtoffer van hun samenzijn, haar liefde, nu kon ze Maurice toch niet meer zoo in alles-overheerschend besef liefhebben. Zij voelde zich schuldig. En

al werd nu door dokter en verpleegster er telkens op gewezen, dat hij door 'n hevige longverzwering bezweken was, zij wou 't niet gelooven, hoorde 't aan als 'n soort valsche troost. Eindelijk, in de stilte van veertien dagen afgezonderd leven, begon ze wat tot bezinning te komen. Ze bemerkte nu uit een kort maar hoogst-ernstig schrijven van Maurice dat Soonbeek beslist aan longontsteking was gestorven; dat hij zich zelf niets had gedaan. Ze besefte nu, dat Maurice, die geen woord schreef over haar gedrag, zich hevig gekwetst moest voelen over haar zonderling handelen. Ze had hem verzocht vooral niet eerder te komen, dan wanneer zij hem zou roepen. Hij moest denken, dat ze werkelijk waanzinnig geworden was. Ze herinnerde zich nu plotseling van haar zelve allerlei dingen, kreten en smartuitroepen, die hem verstomd moesten hebben van verbazing. Ze herinnerde zich alles, wat de rauwe wroeging, de heete kwelling van die smart-dagen, de schrikkelijke angst voor Soonbeek's dood haar den mond hadden ingebrand. Ze wist wel dat ze zich toen wou verlichten, haar wroeging vooral, door haar liefde te breken, Maurice bijna vijandig toe te spreken. Maar nu, al drie weken uit zijn omgeving, in 't stille groote huis, waar leegte spookte, den stemmeklank van hém niet meer hoorend, nu overweldigde haar weer 't hevige gevoel, dat ze hem even innig liefhad als vóór Soonbeek's dood, maar dat nu onder de kleinste koestering van haar snakkend verlangen, het sterfgezicht van Soonbeek nog strakker haar aankeek, en z'n bleeke lippen haar gelofte klankloos uitmurmelden.

En toch besefte ze nu pas, dat 't wreed en krankzinnig van haar zelve geweest was, die belofte te hebben gegeven. O! toen door schrik en ontzetting bevangen, had ze als een waanzinnige gesproken, wartaal uitgeslagen, zich zelve in martelenden wellust gekastijd, om die heete, pijnende wroeging maar te stillen, om den vloek van z'n sterfmond te weren.

Nu zag ze rustiger, klaarder. Soonbeek was zeker beter dan zij gezien had eerst. Maar lief had ze 'm nooit gehad. Maurice, Maurice, dat was de eenige man voor wien zij leefde. Die had haar innigste, haar diepste gevoelens; die had al wat er teeders in 'r zong en verlangde: Maurice had

ze voor altijd lief! Met hem voelde ze zich verbonden in iederen ademhaal. Hij alleen was alles, alles voor haar vrouwelijk leven. Geen gedachte of ze was voor hem, geen aandoening of Maurice leefde er in. En dien lévenden man met zijn hooge verrukkingen van sentiment, had ze geofferd in 'r eersten angst en wroegings-smart aan den stervenden Soonbeek.

Ze rilde nu van haar eigen daad. Als ie haar eens niet gehoord had, want nu herinnerde ze zich, buiten de koorts van haar angst, dat ze tot hem gesproken had toen ie al dood geweest was. Maar ook vóór dien tijd. Toen had ie juist zóó droef en zoo bang gekeken!

Ze rilde. Ze staarde in een duistere diepte. Om 'r heen alles dreig-zwart, *in* haar, angst en gesmoord snakkend verlangen.

Ze mocht zich niet zelf verdooven. De belofte was gegeven. Ze zou 't verachtelijkste mensch zijn als ze die brak. Ze voelde zich 'n oude vrouw, gebroken, ellendig. 't Leven had voor haar afgedaan. Ze zou goed zijn voor haar kinderen. Maar ze zou gescheiden blijven van Soonbeek den doode, van Maurice den levende. Ze zou niet jammeren en weeklagen, want de gelofte was 'n heilig woord aan zijn sterfbed verstameld, die ze tot den laatsten snik zou volbrengen. Ze zou in de stilte van haar zoet herinneren blijven leven. Dat was daar ook, van een wondre verrukking, die haar Maurice gegeven had. Daar staarde ze nu heen, als op een gouden vlier-tuin, de gouden lage boompjes trillend in 't glans-licht van den zonnedag, en overal onder de geel-gloeiende blaadjes koerde zacht geneurie, hoorde ze zingen de stem van zoet herinneren. Dat zou haar toekomst-leven zijn.

Als meisje al, had ze gehuiverd wanneer een verhaal van liefde begon met de zacht-zingende weemoedswoordjes: ‘Souvenez-vous ma mignonne’... Dan zong 't al in haar, zoo wonderlijk droef en zoo zalig toch. Nu zou 't altijd in 'r klagen: Souvenez-vous!.... Souvenez-vous!.... Souvenezvous!.... En ze zou hem altijd zien; ze zou zich herinneren minuut voor minuut, hoe ze 'm 't eerst had gezien, ze zou zich herinneren den gloeienden druk van iedere kus.... En ze zou lezen, lezen, ieder woord van zijn werk, en iederen klank van zijn stem zijn levend geluid daarin

dadelijk opvangen als voor háár gezegd. Nu geen leege fastasmen meer, geen droomerij op haar chaise-longue in de schemerzaal. Nu altijd de zalige herinnering in de ziel, en in haar ooren ruischend de zoete zang: Souvenez-vous!.... Souvenez-vous! Souvenez-vous!.... Dan zou ze nooit meer alleen zijn in haar eenzaamheid.

Maar als ie straks kwam, en ze zou 'm zien, dat lieve hoofd, zou zij zich niet weer om z'n hals vastknellen? Zou ze hem niet smeeken haar niet alleen te laten? Zou ze de kracht hebben hem te laten gaan? 't Was toch waanzin zich te scheiden, voor altijd te scheiden van den man, dien ze zóó boven alles liefhad. Haar gelofte was in doods-angst aan 't sterfbed uitgestameld! Liet ze zich dàt toch altijd goed voorhouden. Soonbeek, àls hij had kunnen spreken, zou 't zeker sterk afgekeurd hebben, want hoe razend was ie niet op Maurice geweest, hoe jaloersch in zijn genegenheid? De worsteling om zich los te rukken van haar eigen daad, in wroeging begaan, begon weer. 'n Gelofte was heilig, angstigde 't in haar, en daartegen in weer 't besef, dat ze die in waanzin had gezegd. Maar telkens won 't gevoel, dat ze niet mocht toegeven aan haar verlangen. Ze hàd geofferd, ze móest nu sterk zijn. Ze zou geen rustige minuut meer in haar leven hebben, als ze haar belofte brak. Nu zou ze Maurice stiller, maar misschien nog inniger kunnen minnen dan vroeger. Nu was ze heelemaal voor hem, al lag het liefdegeluk in haar overschaduwd door smart-weemoed en nooit te bevredigen verlangen. Maar zooals 'n wingerd ieder jaar groent en tegen den herfst in bloedrood gevlam uitschiet, guirlandeerend en overhuivend stille brandende geveltjes van verre hutjes, zoo zou telkens de herinnering haar droeve ziel omschijnen, eerst in het gefonkel van 't jeugd-groen, dan sterven in 't lichtende rood van zachten herfstbrand.

Haar offer.... zou hij, Maurice, beseffen hoe ontzettend 't haar was? Zou ie diep voelen wàt ze zichzelf ontroofd had? Wat er met haar gebeuren ging, nu haar eigen leven zoo stil, zoo droef-stil werd als 'n achterwegje in 'n gehuchtje? Zou ie meevoelen wat ze nu lijden ging, als daar de herfst om haar heen ruischen ging, ieder jaar weer, en ieder jaar eenzamer?

O! hoe zalig, hoe hevig lief had ze 'm nog, en toch.... haar eerste hartstocht, 't loeiende verlangen er in was getemperd, 't gezucht van haar, voor 't eerst-minnende vrouweziel was gestild. Ze kon nu ook rustiger aan Louise denken, Louise, die altijd zoo menschelijk goed tegenover haar gebleven was, die in haar denken leefde als 'n wonder van innige bescheidenheid en stille wijsheid....

Plots hoorde ze in de gang Maurice's tred. Hij kwam recht op de zaal af. Ze beefde; haar hart mokerde. Nauw durfde ze zich verroeren. Eén moment plotseling voelde ze zich opgetild. Ze zou hem in de armen vallen, ze zou 't moeten uitgillen dat ze niet, nooit zonder hem kon; dat ze alles voor hem zou doen, breken haar gelofte, wegslingeren haar kinderen, als ze hem maar mocht zien, z'n stem maar mocht blijven hooren. 't Was een moment dat de koorts haar omschroeide, dat 't liefde-verlangen in 'r uitdaverde en de opstand in 'r aangloeide. 'n Heete stikking van emotie vergloeide de keel. Ze dacht plat op de grond te vallen van de chaise-longue in een zwirrelenden duizel. Toen zag ze hem kalm, in zelfbeheersching binnenkomen, naar haar toe. Zacht en ontroerd drukte hij haar de hand. Ze omhelsde hem niet, kneep z'n pols zenuwbevend vast, vroeg hem met 'n fluisterstem, waarin zacht onderdrukt geschrei beefde, of ie even 'n stoel wou nemen en zich naast haar zetten.

Toen, met smeekende weening in haar praten, die ze telkens onderdrukte, wijl ze sterk, heel sterk wilde zijn, vertelde ze Maurice wat er gebeurd was, dat ze hem had miskend en dat ze hem vergiffenis vroeg.

Ze sprak eenvoudig en schijn-rustig, ieder woord aandragend de dadelijke oprechte ontroering. Maurice had haar nooit zoo mooi en zoo wáár gezien. Ze sprak door, vertelde dat ze den laatsten tijd eerst besefte hoe wreed ze tegenover Soonbeek als vrouw gehandeld had. Bevende verhaalde ze hem van haar belofte, waarvan ie al iets verwards had opgevangen op den sterfdag. Al angstiger daalde haar stem, zoo verzwakt van klank en doorschreid van een kwijnenden weemoed, dat Maurice, hevig ontroerd, naar haar moest overbuigen om wat te verstaan.

Ze vertelde van 't sterfbed, haar angst voor zijn vervloeking, haar heete wroeging, dat ze 'm als vróuw onder de hevigste

kwellingen had geweigerd, waarop ie recht meende te hebben.

In haar sterfbleek van smart doorkrampt gezicht, zag Maurice haar offer. Eerst had hij haar willen zeggen, wat hij zelf in de eenzaamheid van zijn kamer met Louise over 't geval had doorgestaan; had hij haar ook willen verwijten hoe wreed en slecht ze gedaan had met dien grilligen waanzinnigen omkeer in haar woorden, dat Soonbeek, Soonbeek bleef met al zijn verschrikkelijke en gedrochtelijke eigenschappen, en dat de Dood alleen een zwijgen, geen verandering in 't bezien van zijn wezen had aangebracht. Ook had hij haar willen herinneren aan haar eigen smaaduitbarstingen over Soonbeek, 'n paar maanden geleden nog, aan haar onder heftig schreien gebiechte walging en minachting. Had zij hém niet haar liefde verklaard, met haar liefde bestormd en alles willen tarten, als ze zich maar voor hem mocht uitstorten? Had ze niet gesnikt aan zijn voeten om een oplossing, haar weg te nemen uit de omgeving van dien beul, zooals ze 'm genoemd had? Was deze omkeer nu niet een zieke grilligheid in haar geënerveerde natuur, die hèm tot slachtoffer maakte? Dat alles bedacht ie nu, wou ie er uitstooten, maar nu hij haar daar sterfbleek, in de donkerte van haar rouwkleeren zag zitten, de vale verlatenheid al op 't gezicht gegrauwd, nu hij haar stem hoorde fluisteren zoo gebroken en verzwakt van leed dat 't geen menschenstem meer leek, nu vond hij haar verrukkelijk, voelde hij een teedere bewogene liefde, zooals ie voor dien tijd nog nooit vóór haar ondergaan had. 'n Snikkend meelij wee-de naar zijn keel! Hij zou haar in wilde innigheid hebben kunnen drukken aan zijn borst, hij zou haar hebben willen kussen en toespreken, heel zacht: ga niet van ons weg; blijf bij Louise en mij en we zullen je heel innig lief hebben! Wij zijn je vrienden, méér dan je bloedverwanten. Maar hij voelde de smart tusschen hen, zoo als Flora 't sterfgezicht zag van Soonbeek. Hij voelde haar heroïsch verplechtigd in haar daad, hem nooit meer te willen zien, en de schaduw van haar droefnis werd hem een heilig half-duister zelfs niet te beroeren met z'n levenden adem. O! hij besefte wel dat in ieder harer woorden 't afscheid trilde en zuchtte, maar boven dat besef jubelde uit z'n ontzaglijken eerbied voor de vrouw die zich zoo herwon, die haar diepste leven offerde...

aan een doode! Dat was een boetedoening die haar verhief tot 'n vrouw van groote zielskracht.

Toen ze uitgesnikt had, keek Maurice haar aan. 't Weende, weende in hem, maar al z'n smart drukte ie neer. Al stiller weefde de stilte hen bijeen!

Toen plots ging Maurice, drukte haar heel zacht de hand, groette haar met een eerbied die haar doorhuiverde...

Tot 't laatste moment had Flora zich goed gehouden. Toen Maurice de gang inliep, zakte haar sterfbleek gezicht weg naar achter, viel ze in zwijm.

Twaalfde Hoofdstuk.

I.

Nauwelijks had Maurice een oogenblik 't sterven van Soonbeek en 't leed over Flora's afscheid van zich afgezet, of de toestand van Louise sloeg weer een heeten warrel van angsten door zijn brein. De dokter had heel ernstig gekeken, nu ze telkens, tusschen hevige benauwingen, weer bloed opgaf. Soms kreeg ze plots, schijn-rustig zittend naast Maurice, 'n vlamroode kleur, brak angstzweet haar 't klamme gezichtje uit, tastte haar handen in stuiperige en stikkings-beklemming rond in de lucht, zoo hulpeloos-bang, dat Maurice heftig schrok, opsprong en beefde in angst voor wat er volgen ging. Dan, heel langzaam bedaarde ze, probeerde ze even fijntjeszacht 't onderlipje te bebijten, om hem gerust te stellen, te laten merken dat ze weer zich goed voelde.

Maar nu lag ze al 'n week in bed, was 't rond het fijne scherpe neusje ziekelijk-paars uitgemagerd, bleef hoesterig en kucherig de zwakke kermende borst en telkens spuwde ze bloed.

Diewertje was weer in huis voor Kareltje's verzorging. De jongens, zoo van hun werk, slopen stil en aangedaan naar boven. Meer en meer voelden ze de beschermende innigheid van hun zuster en nu zij zelf 'n geregeld leven hadden, waren ze toeschietelijker en waardeerden ze veel meer 't moeder-zorgelijke van Louise voor hun bestaan.

Maurice werkte in de achterkamer, waar Louise te bed lag. Dat wou ze hebben. Ze vond 't zoo innig-heerlijk hem telkens

over zijn werk gebukt te zien zitten. Hij deed 't om haar stil genoegen te geven maar meestal zat ie neerslachtig z'n papier stom te bestaren, kou hij zich niet uit een beklemd angstgevoel loswerken, nu hij 't ivoorbleeke smartgezichtje van Louise áchter zich voelde, op de stille kussens, de gouddonkere oogen koortsig gloeiend, van hém, met diep heimwee afdwalend naar de wijde lucht, de drijvende wolken, en wat verre daken, die zij nog even zien kon in haar lig-horizon. Dan kòn ie niet werken, want telkens zag ie dat vreeselijke bloed, uit dien teed'ren mond golven. Dàt juist maakte 'm krankzinnig van angst. Ze kon geen druppel bloed missen en telkens stroomde er los, onder hoest-benauwing en angstig gekuch en uren vreeselijk nagekuch.

Háár gaf ie de illusie dat ie werkte, over z'n papier gebogen, maar in zich zelf deed ie niets dan overzien de lotgevallen van z'n laatste leven weer, 't was allemaal voorbij gestormd. Uit groote en ondergangs-armoe plots opgesleurd door de kennismaking op dien wonderlijken oudejaarsavond met dat vreeselijke mannetje Soonbeek. Toèn de ontmoeting met Flora, de lieve, mooie Flora, en haar vervoeringsliefde...

Wat 'n angstperiode, wat 'n ontroering en verberging van emotie dat geweest was, wat 'n kwellingen en geheime genietingen die gebracht had. En nog half in 't gloeiende begeerte-leven van de trillende Flora, 't uitkomen van zijn boek en het groote succes. Wat had ie al niet doorstaan! Hoe niet leeren kennen de Soonbeeksche demoniek; hoe had ie zich niet gewend aan den valschen moordgloed van z'n oogen als ie van Flora's verkwistingen sprak, en hoe had ie zien beven de schraapziekte in z'n kleine handen als ie hen zelf 'n dienst bewees. En daartusschen 't op- en neergaan van Louise's zwakke gezondheid.

Toen, als 'n instorting, de plotselinge dood van Soonbeek, de krankzinnige omkeer in Flora en haar afzondering, juist op 't oogenblik, dat ie haar veel meer liefhad dan vroeger. En alles was met schokken gegaan.

Hoe vaak dacht hij juist nú aan haar, volgde hij 'r in de schemerzaal, zag ie 't hevige verlangen in haar wondergrijze oogen diep, heel diep gloeien, grijs, heet en barnend. Hoe veel malen herdacht hij juist nú de uren van zijn werken dáár, als ze bij 'm zat, met 'n zoo hooge en bevende ver-

rukking voor hem, verborgen en toch levend, trillend in ieder woord. Louise sprak nog telkens over Flora, met haar zachte, kwijnend geluid. Dan ontroerde ie stil, luisterde ie zoo triest-weemoedig naar 't boomgeruisch en haar zwakte-stem, kwam er een snik-smart in hem om die vrouw, die daar nu zat weg te kwijnen, in de stilste eenzaamheid van 't groot, verstild huis.

Ze had hem nog eenmaal geschreven, dat ze 'm zou blijven steunen, wijl dat ook stellig de bedoeling van Soonbeek zou zijn geweest. Maar Maurice had geweigerd. Hij had wèl van haar, niet van voogden en bemoeials met de nalatenschap afhankelijk willen zijn. Met grooten kieschen drang herhaalde ze haar voorstel. Ze voelde dat hij plotseling weer zonder middelen zou staan, dat ie weer terug zou vallen in z'n vreeselijke moordende armoe, gekweld door alles en ieder, neergehaald door de vulgairste dingen, nog grooter plaag nu hij 't den laatsten tijd weer rustiger en beter gewend was. Maar hij wou niet, en Louise wou niet. Hij zou er zich weer zelf doorheen moeten slaan, iets doén, waarvan ie bestaan kon, dat hem onafhankelijk maakte om z'n hoogste werk, zijn kunst zuiver te houden. Nu z'n boek opgang had gemaakt en veel besproken werd, kon ie gemakkelijk z'n werk overal geplaatst krijgen. En waar zou ie zuiverder van z'n smart en z'n liefde, z'n geluk en z'n verrukking, z'n droomen en z'n verlangen spreken dan in zijn werk, dat hem àlles in 't leven was?

En nu weer, na de lotsslingeringen met Soonbeek en Flora, werd Louise erg ziek. Hij kreeg 't benauwende gevoel dat een tartende demonische kracht in 't leven met hem speelde, hem opjoeg, sarde, kwelde, geen rust wou laten. Hij had nooit goed begrepen, waarom een genie als Michel Angelo zoo droevig, zoo diep-melancholiek 't leven kon bestaren, zelfs daar waar 't goddelijke schoonheids-ontroering bracht. Nù begreep ie 't! 't Leven kon hém niet laten rusten, omdat hij 't leven niet met rust liet. Hij zag dwerg-duivels met van dier-hartstocht verkrampte demon-lippen, uithinnekend een wreed-helschen lach, met grillig-zingende blaasbalgen vuur aanflikkeren. Omkrulde lippen beefden van giftigen martelwellust, en de platgegroeide faun-neuzen snoven, snoven in de brandlucht. Bij allen haakten de zwarte snijtanden den wreeden lachenden uitgescheurden muil uit. Die schepsels

dansten om z'n hoofd, z'n lichaam. 't Was 'n sensatie van huiverangst, die 'm koortsig klam overkroop, z'n brein verhitte, de angst voor 't bloedspuwen, dat roode, vreeselijke uitgutsen van bloedvocht uit dat goddelijke lieve mondje, dat ie wel altijd door wou zoenen; dat mondje dat nu even bij de hoekjes nerveus trilde, na iedere spuwing, in dat stillijdende bleeke hoofdje. 't Was nu heelemaal zoo aandoenlijk-stil om Louise. Haar donker-gouden oogen gloeiden, dieper, al dieper in de uitgeholde ompaarste kassen; en de smart en 't verlangen schaduwden er zachte welvingen in. 't Was voor Maurice om te snikken, en toch, vóór haar bed, moest hij zich beheerschen, zich heel goed houden.

Ze erkende 't nu dat ze op de laatste antiek-veiling met Soonbeek zich schrikkelijk vermoeid had. Hij was vreeselijk prikkelbaar, gejaagd en wild geweest. Daarbij had ze erge kou gevat. De hoest bleek dadelijk verergerd. Maurice verkromp, telkens als zij die droog-snijdende hoestkuchen uitstootte. Hij voelde dan, alsof 'r met iederen kuch iets brak in haar longen, iets afknapte dat zich oploste in bloed. En o! wat zag hij in de donker-gouden oogen juist nú, nu hij weer heel-stil alleen met haar leefde, 't smeek-verlangen om te kunnen blijven bestaan, naast en voor hem.

Ze had al 't droeve leed van zijn voorafgaand leven meegemaakt. Ze had de armoe, de lam-brekende ellende, de vernielende hongerzorgen doorstaan, naast hem. Niets had hém kunnen vernederen en daardoor was ook zij krachtig gebleven in zijn energie en werkwil. Ze had weer de verrukkingen van haar eerste liefde voelen opleven in de zegening van zijn werk en door de vermindering van een misere, waarvoor zij zich eerst zoo had geschaamd als mensch, als vrouw; een armoede, die haar had geknauwd, pijnlijk onttakeld, had getrapt, met ieder moment van haar diepst geluk gespot. Ze was niet jaloersch geweest op Flora. Ze gunde haar de liefde voor Maurice, al kwam nu dit droeve einde, met die angstige verwijdering voor 't leven er tusschen. Ze bekeek 't leven niet meer door porceleinen schelpen, die 't wondre licht van illusies en droomsels vingen en er diepe kleurspelingen doorheen trilden. Ze wist dat 't voor hun nu weer 'n heel moeielijke tijd zou worden. Heel krap zou alles weer gaan. Maar als ze beter was, zou *zij* nu Maurice eens

bijspringen. Ze bezat veel verstand van antiek, porselein. Soonbeek had haar den weg gewezen om voor Maurice te kunnen gaan verdienen. Dan hoefde hij zich niet te versnipperen, zijn werkkracht en zijn talent niet, aan drogen en dorren krantenarbeid. Dat alles zei ze hem met 't stervens-bleek mondje, de uitgeteerde stem, niet beseffend hoe dicht haar de dood op 't gezicht gluurde. En Maurice, hevig ontroerd, door haar energie nu op 'r doodsbed, gaf toe, beloofde maar dat ie 't goed zou vinden om haar zelf gerust te stellen. En hij zelf geloofde dan weer innig in haar herstel! Wat gaf 't, of ie nú niet werken kon! Al 't smartelijk, tragisch en hevig doorleefde zou ie wel weer objektiveeren, als zijn Louise maar vlak bij hem bleef, als ie maar in haar groot-droeve, stille en bezonken oogen kon volgen 't gouden spoor van haar droomen. Nú was ie niet meer wèg in zijn werk, zoo vèr vreemd en stil als vroeger. Nú weer was Louise hem alles, juist nu hij voelde dat ze van hem weggerukt kon worden.

Hij hoopte en verlangde. Maar al zwakker werd haar stem, al bleeker 't uitgeteerde gezichtje. Er grauwde 'n vermagering onder haar oogen die 'm deed huiveren. De dokter begon zeer ontsteld te kijken. Niemand mocht meer bij haar. 't Moest heel stil en donker worden in 't achtervertrek. Er kwam beklemmende dag-stilte suizelen om 'r bed, angst-stilte van een ziekekamer, die een leed-sluier weeft over ieder ding dat in 't verdonkerde licht daar triestte, 'n pijnigende smart-stilte, alsof van't heele huis de tijd-wijzers werden bijeengeknepen en tegengehouden, de klok-tiktakken gesmoord onder zware rouwstoffen. In die angststilte, die beklemming kon ie toch geen regel meer schrijven. Hij haatte nu zelfs in den warrel van zijn benauwingen dat werk, dat vreeselijke, veeleischende, z'n heele leven opslurpende werk. In het angstige van ziektelucht doorademd halfdonker, vóór haar bed, zat ie weggezonken, ving ie iederen zucht van 'r op. En als tusschen het bange zwerven van zijn gedachten in de beduisterde kamer, soms plots, in 'n kreun haar zachte stem wat zei, dan schrok ie op en hielp, blij dat hij mocht helpen, en toch tegelijk vreesvoelend voor 't geen ze zeggen zou. Want hij huiverde nog altijd van 't bloed dat ie 'r mond zag uitvloeien. 't Gaf hem meer en meer visioenen van benauwing, van tergende obsessies. En toch wou hij haar alleen helpen. 'n Krampige

siddering trilde door haar ziekelijk-verknaagde, uitgeteerde vingers, als haar handje in benauwing greep, en ze voelde even snel, dat het zijn arm was. Wou ze haar hoofd heffen uit de kussens, dan ondersteunde hij haar in den nek. Dat deed haar heel goed. Ze sloeg dan haar oogen weer óp, als vroeger, zoo wonderlijk mooi dat ie 'r van schreide, stil, zonder tranen. 't Werd hem even zaligheid haar te omkoesteren. Niemand moest er tússchen hen zijn. Dat uitterende leven was hem hoogelijk heilig, als uitlichtende kaarsen op een altaar.

Als ze geen koorts en geen benauwing had, kon ze uren stil liggen, in 'n gelukkig veilig gevoel van rust, wetend dat Maurice vlak bij haar was. Dan roerde hij zich niet, bekeek ie alleen in bang gevoel, den schaduwsluip van den dag over het tering-bleek gezichtje, dat vaalde in den kamerschemer. Zoo, verzonken in 't schaduw-bestaren verdoofde ie zich in droom-traag stemmings-denken, zag ie in 't gesmoorde licht, in 't duizelig-donkere, haar gezichtje wégschemeren tot 'n spokige bleeke vlek, en alleen de groote goud-diepe oogen stár op hem gericht, in levenssmeeking. Dan onderging ie weer alles van zijn vroeger leven, zijn leven vooral met háár.

't Liefde-gejuich van z'n jonge ziel spartelde nu gesmoord onder 't duisterend gewapper van zwarte vlaggen, die hij overal zag opgroeien tegen 'n roode angst-lucht in.

Voor 'n paar maanden geleden nog had hij met haar 'n heerlijk-klein wandelingetje gemaakt. Ze was wel dadelijk moe geworden, maar toen waren ze gaan liggen rusten op 'n groot grasveld, tusschen sprookjesverre lente-weilanden, aan de bochtige Utrechtsche zij. Hij zag haar precies weer voor zich, zooals ze toen opleefde in 't geluk van hun stil samenzijn. 't Was 'n goud-stille lente-ochtend geweest met gezang van vogels en getjink overal in de levende lucht, blauw van omspelende hemelglansen. En overal kleur-gestoei van den geur-fijnen lentedag, omvloeiend 't gras, de aarde, zon-heete boerenkluisjes, gloei-blanke-geveltjes en trillend-roode daakjes.

Ze ademde in verrukking toen. Stil lag ze naast hem, soms éven de oogen dichtgeknepen van genotsduizel, met haar mondje bijna op de warme uitdampende aarde, vangend dadelijk den zoeten grasgeur van het bloemgouden weiland. Soms ook draaide zij zich plotseling óm, op haar rug, strekte ze zich naast Maurice uit, in een zoete verdoovende uitrekking

van al de loome leden, keek ze den hoogen hemelkoepel in, waar 't eindeloos blauwde, al verder, al dieper.

Maurice wist, dat wen ze heel gelukkig was, ze wel eens kon, zalig-zacht en heelemaal verinnigd met al wat er om haar heen gebeurde, een heel teer liedje zingen, met kristalen klankhelder zangstemmetje. Dat zacht-heldere, toch getemperde zingen, zoo heelemaal voor haar zelf, broos en doortrild van een smartelijke innigheid, ontroerde hem altijd hevig. Vroeg hij haar te zingen, zóó zacht en zoo hoog toch, dan deed ze 't nooit, wijl 't dan ook niet ging.

Dién lenteochtend, verinnigd door de wondering van het glansgoud overal, 't diep-uitdrijvende hemelblauw en 't stille weigeluk rondom, begon ze eerst schuw, toen al dadelijk wat vaster. Ze schuifelde met haar slank-schoon lichaam in zonnig-blank mousselientje door 't gras, bloemen bijeengroepend om een groot bouquet saam te kleuren. Daar was ze nu kruipend, hurkend en mijmerend aan bezig, toen ze plots begon te zingen, kristalklaar, zoo zoet-klankend in de wei-stilte als 'n vogelenliedje, - nauw beseffend dat ze met hun stille beidjes hier, in de trillende ruimte waren. Maurice luisterde, ontroerde er hevig van, bleef doodstil liggen, bang dat ze bij 't minste geritsel zou afbreken. En Louise heelemáal niet beseffend dat ze beluisterd werd, neuriede voort, haar zangetje van verstild geluk.

Om hen heen, zoo ver als ie zien kon, niets dan groene wei en koeien, in 't wazige lentegoud, de verschieten violettig overdampt. Rondom verder weg glansgespeel van licht onder boomloover. Tusschen 't zachte gesidder van zonnekleuren op hagen, 't zilveren en roode gevlam van boerenstulpjes. En vlak bij hem, in de zoete ijlte van de lentelucht, dat wondre, hoogsubtiele vrouwestemmetje, dat zong uit eigen ontroering, als 'n vogeltje; soms onder 't plukken 't wijsje vermijmerend als een stille gedachte. En verder kroop ze in 't gras, vlochten de rappe, bleeke handen de bloempjes bijeen, en al ontroerder, zong 't door, zong dat menschenkeeltje, innig en helder als 'n verliefd leeuwerikje. Dat zag ie weer vóór zich, juist nú, voor haar duister bed, in 't halfdonker van de zieke-kamer. En nu, achter de droef-dichtgetrokken gordijnen, kwijnde dat zelfde trotsche gezicht, dat zelfde mondje dat toen zóó innig, zacht-juichend gezongen had.

Hij was haar, dien ochtend, zacht achterna gekropen, en plots had ie haar omhelsd en 't zang-mondje dichtgezoend. Ze wist niet wat met 'r gebeurde. Maar toen ze de verrukking in z'n stem hoorde, begreep ze. Dien dag was ze zoo gelukkig en zorgeloos blij gebleven als 'n kommunie-kindje in de blankheid van d'r wolkwitte kleertjes. Eerst 'n dag later was de inzinking gekomen, en de vermoeienis die de oogwallen in 'r gezichtje wijder groef.

Nu was 't voor hem om te sterven van weemoed. Louise's zachte nog verzwakte stem hoorde ie smachten naar leven, en halfsmeeken aan den dokter om kracht. Ze wou gauw weer op. Als ie zóó haar zwakke stem, in 't kamergeduister, hoorde vragen, dacht ie gek te worden van smart-angst. Buiten, achter de gordijnen gloeide de zomer-zon, de Julimaand braakte hitte door de straten. Hij haatte dien zomer nu. De zon, ze gaf hem 'n sensatie van armelijke verschroeiïng, van uitmoording en brandende onrust. Geen grauwe herfstdag met huiverenden stormzang er door heen, kon droeviger in 'm smarten, chagrijnen, dan die zomersche zon-blakering, de zengende hitte, nu Louise daar in 't half duister al te sterven lag, weg te teren in zacht gekerm.

Zou ze nu toch van 'm weggerukt worden?

O! de bevende stem in dat zachte kreunen en reutelen van de benauwde borst. Ze was vreemd en geheimzinnig, van een onaardsche smartelijkheid; vreemd als de schaduwen die haar bleek verteerd gezichtje omslopen. 't Werd 'm weer alsof ie haar hoorde op dien helschen nacht van haar bevalling!

't Afscheid van Flora had dingen, heel droeve dingen in 'm aangeroerd; 't weggaan van Louise zou 'm krankzinnig, opstandig, moorddadig doen worden. Als *zij* getroffen werd, zou ie als een dol schepsel 't leven haten, verachten, zou ie zich zelf vernielen.

Maar 't kon niet, 't kon niet. Ze was nog zoo jong.

Er smeekte iets in 'm, dat ze leven mocht blijven. Den dokter overrompelde hij na iedere visite met wilde vragen. Ze zou blijven, niet waar? 't Zou misschien lang duren, maar weer opleven moest ze? In z'n vervoering zag ie de in aarzeling versterkte vrees van den arts niet eens.

Hij haatte nu alle beschreven smartuitingen; uitingen van angst en ellende! Nu stond 't leven zelf tegenover hem,

rauw, geweldig, somber. - Nu voelde hij zelf 't gloeiende gewicht van het neer-mokerende leven op z'n lijf beuken. En toch, toch zou hij stáán als 'n marmerfiguur, wanneer Louise maar bleef, bleef voor altijd, bij hém. Want 't leven zou 'm toch ééns wel willen koesteren. Hij had nu al naam. Hij had gewerkt. Wel was hij 'n beginneling, maar hij zou zich de menschheid geven, voor eeuwig geven, in de innigste diepte van het leven tasten, als zij maar bleef, zijn Louise, 't bleeke, stille, droeve kind.

Had hij, hoe jong ook, al niet veel wonden? Als 'n stille grijsaard leefde hij. Alles zou ie kunnen missen; háár niet, die stille, innigst-schoone liefde-vrouw niet! Haar tengere gestalte, haar bleeke wangetjes, haar gloed-donker gouden oogen moest ie altijd kunnen zien, en haar zwakke stem altijd kunnen hooren!...

Maar iederen dag werd Louise minder, ingezonkener, doodshoofdde haar gezicht valer onder de uitpuntende jukken. Ze besefte 't zelf niet. Ze sprak van opstaan. Ze wou dat Maurice de gordijnen wegtrok. Ze wou 't zonlicht trillend zien invallen. Ze voelde zich sterker, en Maurice kuste ze even harstochtelijk als in 't begin van hun liefde. - Maar de dokter wou van dat zich-beter-voelen niets weten. De pols was slecht. Ze gaf al maar bloed op. En vuriger glansde in haar oogen 'n wild begeeren naar levensgeluk. - Dat vertrouwde hij niet. Maurice begreep er niets van. Van haar bed af, kon ze weer zoo wonderlijk mooi naar 'm opzien, met die openbloeiende oogen, en haar zwakte-stem vroeg dan smekend om licht, zonlicht, dat blakerde achter de gordijnen.

Toen de koortsen en benauwingen wat minderden, gaf de dokter toe, mocht ze, doodstil, zonder 'n woord te spreken, aan 't open raam languit liggen. - Dat gaf haar verrukking en opwinding. Dan moest ie haar kalmeeren, terwijl hij zelf smartelijk huilde, maar bedwongen, om de armelijke vermagering van haar uitgeteerd gezichtje, nu ivoor-bleeker en broozer in 't volle licht. Hij kon 't wel uitgillen, als ie die ingeholde wangetjes bekeek. Hij wist niet wat daar zoo vaal 't vleesch en de tint wegvrat. En dat niet-zien van een ziekte maakte hem juist razend dol van angst en woede-smart. Telkens vroeg ze naar haar Kareltje, maar de dokter verbood iedere opwinding. Dan sprak ze Maurice zacht toe, heel kwijnend

van stem, dat ie zich vooral niet ongerust zou maken. - Ze werd stellig beter! Ze voelde 't aan alles! - Ze lachte dan even, zoo pijnlijk-lief met 't bleeke mondje en de magere vervreten wangetjes, dat ie snikkend uitbarstte, zich niet meer kon beheerschen. - Maar dadelijk was hij zich weer meester. 't Duizelde even angstig in 'm. Had ze nu zoo gesproken om hem moed te geven, zelf wetend dat ze 't nooit meer ophalen kon? Tot ie aan haar eigen zangerige woorden merkte, dat ze 't zelf ook vást geloofde.

Soms verergerde ze in één dag zóó, dat de gordijnen weer neêr moesten, wijl ze de kracht van 't licht niet verdragen kon en 't zwakste straatgeluid haar hoofdbonzing gaf. Dan volgden er 'n paar dagen van hevige koorts, ijlde ze, mijmerde er een vreemde ontroering uit haar zachte, wezenloos-vermurmelde zinnetjes.

Op 'n middag begon ze plots in 'n koortsvlaag heel zacht te zingen, zoo zacht en zuiver als op dien lentedag buiten. 't Was 'n simpel liedje, maar zoo argeloos doorhuiverd van prangenden weemoed, dat Maurice Diewertje riep en de kamer uitrende.

De zomer ging voorbij, in trage dagen van moordende hitte, en de zorgen stapelden zich weer voor hem op. Hij had nu krantenarbeid, vertaal-, en ander werk aangepakt, om niet opnieuw in de armoe-ellende te vervallen, waaruit Soonbeek hem opgehaald had.

Louise bleef sukkelen. Dan 'n paar dagen in, dan uit bed. Ze liep er soms half stervend bij. Haar Kareltje nam ze Diewertje uit de handen, maar telkens zonk ze weg, moest haar zuster toch weer bijspringen. Dan deed ze niets dan wild en hartstochtelijk z'n klein mondje zoenen en z'n week kopje streelen. En Maurice voelde martelend den makabren sleur van zoo'n leven; hij zag Louise voor z'n oogen wegkwijnen, bloed opgeven, rilde van haar al zwakker teringstemmetje. Alleen haar oogen koortsten gloeiender uit de ziekelijk-verdiepte kassen óp. Tot ze plotseling, op 'n Septemberavond, onder 'n zware bloedspuwing stierf.

Maurice was zóó doorschokt van hevige ontzetting, dat zelfs Ko Hoenders bang werd voor z'n stom, krankzinnig staren.

Z'n broer Arnold was uit België overgekomen om hem te

troosten. Z'n moeder zat uren bij 'm. Aaltje Hoenders en Diewertje hielpen in 't huishouden. Maar Maurice bleef stom staren, zonder 'n traan, 'n klacht. De begrafenis-drukte, 't gekondoleer: 't ging allemaal over 'm heen. Hij zat maar in de sterfkamer als 'n versufte krankzinnige, zonder 'n smartklank uit te stooten. Hij kón niet huilen. Ineengezonken, half weggezakt op z'n stoel, zat ie te staren naar 't leege bed. Arnold, die alles voor de begrafenis verzorgd had, de man met z'n gevoelige stem, probeerde aldoor opnieuw iets uit Maurice te krijgen. Maar hij bleef wezenloos. Eindelijk gaf ook die 't op, sprak hij erover met den dokter, die zei, dat zoo'n stomme droefenis uitwerken moest. Dagen achtereen at Maurice niet. Tot ie plots op 'n bord eten aanviel, dat Aal 'm kwam brengen. Als 'n uitgehongerd beest, gulzigde hij alles in 'n paar minuten weg, en zat dan weer in z'n achterkamer, vlak bij 't leege bed, luisterend naar 't boomgeruisch van den brouwerij-tuin, luisterend, al maar luisterend, als hoorde hij in 't windgesuis háár menschelijke zwakte-stem.

'n Week lang bleef hij zoo in de bitterste verwaarloozing van alles om 'm heen. Hij sliep op 'n stoel of op den grond, vlak naast 't bed. Tot op 'n middag Diewertje inkwam met 'n briefje van Flora. Eerst keek ie haar aan, zonder dat ie iets zei. Z'n gezicht grauwde van ellende, maar antwoorden deed ie niet. Aandachtloos las ie den naam van de afzendster, sprong toen plots op, rukte haar 't briefje uit de hand. Flora had 'm paar woorden van allerinnigste deelneming geschreven.

Toen brak plotseling z'n smart, z'n wee zoo heftig uit 'm, in zoo overstelpend rauw geween, dat Aaltje en Ko Hoenders kwamen opstormen in schrik. Frans bleef bij Kareltje, en Diewertje haalde gauw den dokter. Ze dachten allemaal, dat ie nu pas voor goed krankzinnig geworden was. Hij keek in razende verwildering rond, zoo hevig was z'n ontzinning, dat ie gilde en weenend schor ijlde om Louise. Hij wist niet meer dat ie 'r begraven had, dat ie zelf de kist had dichtgeworpen met zand. 't Was allemaal gebeurd buiten z'n bewustzijn. Niemand had opgemerkt, dat ie niet zag, niet leefde. Nu schoot de krampsmart door 'm heen, sloeg ie in 'n dollen duizel tegen den vloer waar z'n vingers stuipend in de planken klauwden. Z'n gloeiend, traan-overschroeid gezicht schuurde ie tegen den stoffigen grond, en als in barende

jammering riep ie zoo smartelijk-smekend om Louise, dat Diewertje en Aaltje wegholden van augst en ontroering.

Ko Hoenders oversmakte hem met water, om 'm tot bedaren te brengen. Maar hij voelde 't niet. 't Water droop over 'm heen. Het stof van den grond vervuilde zwartig op z'n gezicht; z'n kleeren slonsden in natte plak-plooien zuigend aan z'n lijf vast. Als 'n ontredderd beest lag ie te kramptrekken, te sidderen op den vloer, doorijlend in krankzinnige smartvisioenen. Soms klaagde z'n stem, fluisterde ie zacht, gebaarden in tastenden streel z'n handen, als koesterde hij Louise's hoofdje, haar wangetjes. En dan weer plots, in een epileptischen zenuw-stuip wankelde ie om, gilde ie 't uit, sleurde ie zich overend aan de pooten van 't bed, viel dan weer terug in bevend-grillige onmacht. Door de schuring van z'n huid tegen den vloer brandden er roode vlekken op z'n zwart-vuil betraand gezicht, als koortste er plots 'n ziekte oplos.

Toen de dokter kwam, was de uitbarsting van waanzin-smart, door uitputting na 'n foltering van drie uur voorbij... Na die uitputting stilde weer z'n innerlijkst leven; deed ie, in schijn gewoon, z'n krant- en vertaalwerk, alsof er niets met 'm gebeurd was. Alleen sprak ie bijna niet meer. Al z'n werk deed ie af in de achterkamer, waar 't bed van Louise precies moest blijven staan, zooals 't gestaan had toen ze leefde. Nu sliep hij er in.

II.

In Maurice was een smartleven gerijpt, waarvan ie nooit vermoed had dat een mensch 't zou kunnen doorstaan. 't Visioen van de wapperende smartevlaggen tegen 'n bloedroode lucht was werkelijkheid geworden. Vroeger in zijn onstuimig jong schrijvers-verlangen, om vooral maar te kunnen dramatiseeren, had ie begeerd, dat er ééns iets verschrikkelijks met hem gebeuren mocht; dat 't leven ééns plotseling op hem zou aanstormen met woeste vlagen van geweldige tragiek; dat ie zich dan zou vereenzamen in een stil weemoeds-gevoel. Dan zou ie ook, in z'n eenzaamheid, heroïsch z'n trotsche smart dragen, van de menschen áf, en toch in 't leven staan zonder 'n klacht te verkreunen. Dat leek hem toen

van verre zoo bezien, 'n goddelijken weedom, 'n kruis, waartegen 'n bleek gedoornd gezicht krampte van pijn in versmoorde snikken. Dat leek hem van een schoone droefnis, ééns zóó geslagen te worden door 't leven, en zoo de smartdeiningen over de donkere en lichtende menschen-zee te zien branden in storm, te hooren loeien in angsten, dat ieder huiverde behalve de zóó hevig geteisterde. Dan zou alle bewogenheid en alle menschelijke zwakte uit hem zijn; dan zou hij door den donkeren nacht de torenklokken hooren luien, en als geschrei van giganten zou 't zingen door de duisternis, in breeden val van klankdreunen. En hij zou de stad zien stuiptrekken onder de hoog in de lucht uitzingende stemmen van de torens alom. Maar hij wou ook staan beluisteren de levensmuziek, 't gegons in de straten, 't klankzingen hoog in de lucht, en geen rilling van ontroering zou aan zijn eenzaamheidskracht iéts ontnemen. In z'n verstilde ziel, zoo geteisterd dat ze niet meer weenen kón, zou hij den rouw van al de lijdenden en smartelijk-geslagenen meevoelen. Z'n stem zou troost zijn, alleen troost, en hij zou zich geven zonder de kleinste bijbedoeling, en toch altijd met z'n ziel in de eenzaamheid zijn. Hij snakte toen naar 't schrikkelijk gebeuren van iets, dat hem zou brengen met één slag op dat plan van grootsch-onbewogen leven, waarin ie de afzondering kwam te voelen als een wijding van 't allerhoogste bestaan.

Als hij die stille ontroeringen kreeg en zijn verlangens allemaal zouden ijzig bleek uitgesidderd en gestorven zijn, dan eerst zou ie zich heelemaal aan z'n kunst kunnen geven. Want dan was ie boven al z'n passies uit, ook boven z'n werk. Dan zou 't snikken stillen in z'n gemartelde ziel. Zijn smart-kracht zou bovenmenschelijk worden. Er zou geen cynisme en geen spot, geen droefnis en jubel meer in 'm leven. En toch zou ie de huivering van het noodlot op de ziel van z'n luisteraars overbrengen, in demonische ontzetting.

En nu had ie verloren wat hem 't allerliefste was onder de menschen, Louise, zijn teere, tengere, stil-melancholieke Louise, die vrouw van zoo innig beheerscht liefdes-verlangen.

Waar was dat teer-gracieuse en die goddelijke liefheid van haar oogen nu heen? Begreep ie 't wel goed? Begreep ie wel dat 't leven, 't wreede hevige leven Louise van 'm weggerukt, en hem tot 'n versuften krankzinnige had ge

slagen? O! dat de ontroeringen hem vernielden, dat hij alle heugenis verloor! Alles was toch dood voor hem. Hij hoorde de menschen wel gonzen, maar wat er gezegd werd verstond hij niet. Hij zag loopen, lachen, schreien, praten,... 't was stemgeklank en geschuifel. Maar wat woûen die menschen toch? Waarom deden ze allemaal zoo druk, zoo gejaagd? O! wat 'n innig-dwaze harlekinade, dat geloop en gesjouw door de stad, die groote broeiende stad. En tusschen al dat gehos, dat geratel, geroep en geschreeuw, hoeveel smartgillen werden er niet gesmoord? Wat was 't leven nu toch voor hem van een eindelooze droefnis, altijd maar smart... smart...

Nu wás er die schrikkelijke levens-schok, waarnaar ie altijd, in z'n artistiek weedom-begeeren, zoo verlangd had. Maar bij Soonbeek's dood al, was ie 't heel anders gaan beseffen, bemerkte ie plots, dat 't vaag voorvoelen van een verlangen naar zoo'n hevige gebeurtenis, nog heel andere sensaties schiep dan hij gevoeld had op 't moment van de gebeurtenis zèlve. Dadelijk zag ie in, dat zoo'n eenzaamheids-verlangen een onmenschelijke verheffing wou wezen, een zich buiten 't leven plaatsen. En z'n kunst juist had noodig dat eeuwig-tragische kontakt mét 't leven. Toen Flora afscheid van 'n nam, voelde ie weer een schok, een krampsidder van iets heel dieps binnen in zich, zei ie tot zich zelf: daar is 't feit!... 't Kwelde hem hevig; maar er was niet die smartelijk-verheven droefenis in 'm, die hij dacht te zullen ondergaan. - De kwelling schroeide onrust in 'm, alsof ie telkens opzag tegen 'n kleurig doorvlamden lap, die hem de oogen pijnde. En ook was er een altijd terugkeerende en weer voorbijschietende herinnering, náást die kwelling: dat Flora de macht bleek te hebben tóch buiten hem te kunnen.

En als vogelzwermen in voorjaarstocht, zoo suisde om z'n hoofd heen 't blanke geruisch van dat vroegere gedachte-leven, doorleving van uren, waarin zij zich zoo allerintiemst had gegeven en hij haar telkens had afgeweerd.

Toen was Louise gestorven.... 't allervreeselijkste, en nu wás die schok er, maar toch nog weer heel anders dan ie zich in z'n eindeloos weemoeds-begeeren had voorgesteld. 't Staren naar 't leege bed gaf 'm angst en huiver. Hij voelde hoe er iets in z'n eigen leven was aangeraakt door vreemde,

kille onzichtbare handen... en hoe er iets duisters vlak langs hem was gegaan... de dood! -

Meestal dacht en onderging hij niets meer, geen smart, geen ellende, geen weemoed. Die weemoed, waarvan ie zich toen iets zoo snikkends-schoons had voorgesteld... hij bestond niet. Alles alleen was léeg, angstig, benauwend-leeg. Maar ook dát gevoel vergroeide weer.

'n Week na z'n suf-leven van onontroerbare geheugenloosheid, hinderde hem ieder geluid. De wereld met haar gewoel gaf 'm 'n walg. Hij deed maar iets, wijl ie scheen te bestaan. - In z'n stille, werkelooze uren leefde ie alleen met Louise, zijn slank-teere Louise, zag ie haar goud-donkre oogen, hoorde ie haar zwakte-stem 't liedje-van-lentevreugd zingen in de gouden lucht. - Vooral 's nachts bemijmerde hij ieder van haar gebaren, haar gezegde woorden. Telkens nam ie 'n stukje van 'r kleeren, hing dat vlak voor z'n oogen, en bleef 't uren lang bestaren en bestreelen. En dan sprak ie met haar, zacht, doodelijk zacht. Maar van niemand kon ie hebben, dat haar naam genoemd werd. 'n Week daarvóór had ie er juist naar gesnakt, dat men van haar zou spreken. - Zoo verzonk ie al meer in z'n denkbeeldig, uitputtend samenzijn met Louise. -

Vreemd vond ie 't bijwijlen nu, dat hij zoo ver afstond van Flora. In één stad leefde ze nu beiden, hij zonder vrouw, zij zonder man. En toch in hém zeer diep de overtuiging, dat ze door den dood van Louise nog verder van elkaar geraakt waren dan vóór dien tijd. - Hij liep door 't leven met 'n zwaar-gewonde ziel, wel zonder kreun en kerming, maar toch ellendig-desolaat en vereenzaamd. Zij, triest en verlangend, maar angstig gebonden aan haar gelofte! In hém wel verlangen om haar te zien, maar alleen om over Louise te spreken. Hij besefte nauw, dat ze hem was blijven liefhebben. 't Kon 'm ook niets schelen. Tusschen hen in stond niet meer alleen 't sterfgezicht van Soonbeek, de glimlachmond maar ook 't tenger-bleeke, uitgeteerde gelaat van Louise nu. Op afstand leefde Flora mee 't leven, de smart van Maurice, zelf vermartelend in 'r gelofte; en Maurice leefde met Louise en Flora, de twee vrouwen, die hij nooit meer terug zou zien. -

Hij werkte voort aan zijn kranten, plichtmatig, verdoken in 't besef, dat hij voor Kareltje arbeiden moest. Maar zoodra

ie thuiskwam, zat ie weer voor 't achterkamer-raam, vlak bij z'n tafeltje, waarop zij z'n eerste werk had zien worden... Daar droomde ie roerloos voor zich uit, luisterend naar 't boomgeruisch en de dreunende orgeltonen, die van de benedenburen òpzongen. -

Nu, de laatste weken, zong er een stille rustige smart in hem, die niet meer woest-geweldig uitstuipte in verwenschende ellende van eigen en ander bestaan, maar als een hooge melancholie, al 't gegrom en de uitbarstings-vlagen bedwong en bijéénsmoorde tot 'n donkre noodlots-onderwerping. Met niemand ging ie meer om. Z'n ouê vrienden, de Roevers, hadden hem geschreven, gevraagd of ze 'm mochten bezoeken. Hij wankelde even van vreemde pijn, zweeg, en verscheurde den brief.

Diewertje was als 'n moeder voor Kareltje. Toen ze 'm voorsloeg voor goed bij 't ventje te blijven, keek hij haar eerst schuw aan, maar stemde dadelijk in. - Hij voelde aan alles, dat ze 't kind innig liefhad. Ze bezoende z'n kleine pootjes, z'n snuitje, z'n oogjes, in altijd spontane hartelijkheid. - 't Was 'n verzoek, dat diep uit haar ziel kwam. Nu ging ie ook meer van Diewertje houên. Als ze met Kareltje op den schoot speelde, dan klankte in de spreek-poginkjes van 't ventje voor hem 't zwakte-stemmetje van Louise. Dat deed hem huiveren, en toch vond ie 't heerlijk. -

III.

Toen Maurice op 'n middag thuiskwam, trapte ie achter de straatdeur op 'n koerant in kruisband. - Op z'n achterkamer, waar de boomen van de brouwerij-tuin droef ruischten, scheurde ie 't blad los. Hij las een met rood potlood omstreept artikel over z'n boek, een uiting vol spontane geestdrift van een zeer aanzienlijke kritikus. Hij zou een groot kunstenaar worden, en dát eerste boek losse proza-zangen gaf reeds veel. - Hij las, las, maar de blijdschap-ontroering bleef weg. Nu kwam er roem, maar Louise was dood. Nu kwam er bewondering, maar zij was er niet. Louise! Louise! Overal zocht hij haar. Hij bleef onontroerd, kil voor alles. Nu die krant daar. Nooit had ie gedacht zoo onverschillig, met bijna walging en weerzien, te kunnen staan tegenover zijn werk,

zijn kunst en wat men er van zei. Al die roem, die opgewondenheid, wat was ze leeg, voorbijgaand; maar nooit voorbijgaand z'n liefdes-begeeren, en nooit wat de goud-donkre oogen van Louise hem voordroomden. Hij bleef dood voor de wereld... Misschien zou zij éven stil gejuicht hebben, nu de erkenning kwam, na veel smaad en pijniging, van 'n zoo onverwachten kant. Zij zou hem misschien hebben aangekeken met die openbloeiende oogen zoo droef, zoo goddelijkdroef en zacht, en ze zou niets gezegd hebben van de helsche angsten, waarin zij was ondergegaan door uitputtende vermoeienis en aftobberij.

Hij stond naast 'r bed, en gooide de krant op het tafeltje bij 't raam. Nu overschreide de verlatenheid hem zoo wanhopig, dat ie niets anders voor zich zag dan een doorzwirrelde duisternis. - Hij kon niet blijven alleen, in die droeve, vale kamer nu, met 't zingende, vreemde boomgeruisch achter de ruiten. De snikken vlijmden weer door z'n hoofd. Hij was dood, dood voor alles.

's Middags wipte ie even bij de Hoenders in, ze zeggend, dat Diewertje, die uit was met Kareltje, niet om hem moest wachten met eten. Weduwe Hoenders en Aaltje hielden hem even aan de praat. - Ze zagen Maurice bijna niet meer. Iedereen vermeed ie schuw. En Aaltje was toch de eenige van wie hij kon dulden, dat ze over Louise sprak, wijl ie heel diep voelde, hoe echt en innig zij van zijn vrouw had gehouden. Van Louise's dood af, sprak ze met niemand meer over haar droomen. Buurvrouwen weigerde ze uitleggingen te geven; en heel 't geheimzinnig gebaar, dat haar beheerschte bij 't spreken, alsof ze altijd van 'n donkren schrik iets vertelde, was verstard in 'n doffe, ziellooze beweging. Ze bleef heel stil, zag heel bleek, en keek alsof haar een kind was afgestorven.

Alleen Ko deed als altijd.

Terwijl de vrouwen Maurice nog wat vroegen van Kareltje, stond Ko z'n jachtgeweer te bemorrelen. Telkens keek ie den gepolijsten loop in, haalde ie nerveus den trekker op-enneer met knakkende knettergeluidjes. Maurice luisterde naar de gedempte verdriet-stem van Aal. Ze wou nu graag weten of de jongens bij z'n moeder kwamen inwonen. Maar Maurice kon geen stom woord zeggen. Hij wist nauwelijks wat Frans,

wat Dorus en Dolf deden. - Hij zat nu weer op 't gore bed, tegenover de kachel, en 't geraas van zes honden joeg om hem heen. 't Kneutje op de tafel in z'n kooi sprong weer mallotig van z'n stokje naar 't grondje. En weer rook Maurice de armoe-vervuiling. De oude vrouw, nog kras en pienter, strikte de linten van 'r chenillen mutsje weer los en vast, als de honden al te dol haar beefloozen schoot omrenden. D'r zilverflitsig haar, waarin lichtglanzen beverig verdoken, fladderden weer losjes om haar ooren en uit 't mutsje. Toch sprak ze niet meer zoo vurig van haar beestenliefde tegen Maurice, nu ze z'n willooze triestheid zag.

Maar Ko hinderde die zwijging.

- As me van de duufel spreekt... rammele se poote!... nie moesie? We hadde 't nog d'r net over jou! Kom amise! wees d'r nou 'n vent!... Seg d'r veur je neus weg... wanneer je 'n dagje mee gaat jagen... heb d'r nou ereis fidusie in!... je bent d'r toch geen merkies de Carebas!

Telkens klepperden korte knakstootjes van 't haan-overhalen tusschen z'n zinnetjes in, loerde ie met één oog, z'n hoofd schuin tegen z'n schouder gedrukt, in den loop...

Maurice bleef zwijgen. Maar Aal kon niet verdragen, dat Ko zoo luchtigjes sprak.

- Heb jij dan geen sielement?

- Sielement? haha! lachte ie met kleine kriebelige pretschokjes - toch altijd sooveel as d'r op de neus van 'n spin gaat, he?... Allo, Mignon! kourage! ik seg d'r... 'n mins heb d'r niet 't eeufige leefe! Vandaag jíj... morrege *ik*... We kijke allemaal 't hoekie om... As Hein je in de gate krijgt, ké-je niese! Dan sé-je ook nie kwestie van 't kwedraat... *jij* hout de nul!... Wat hamer! daar kan-je gaar niet op swamme, amise!... Wacht, daar schiet me wat in me pet!... Ik heb d'r Floortje... m'n achternichie gesien... gisteren op de Hoogesluis... tjonge! tjonge! wat 'n rondbórstige vrouw wordt dat! So dik heb ik d'r nooit van me leefe gesien!... As 'n prinses loopt ze d'r bij!... die klakhoed!... dat trekt je op je pontdeneur! Soo! Soo!

Hij lachte weer met z'n stuiperige schokjes, en hing z'n geweer tegen den groezel-vuilen wand. Plots krijschte ie met schelle woedestem naar de rondspringende honden:

- He, Hannes, leelijk knolgewas!... hier jij... haal es

de pet van de baas!... gauw as 'n keballero! Soo, soo! Kijk es de kleine Dolly... God zal mijn 'n vrachie geefe... Z'n neus siet d'r bleekies, moesie!

Kleine Dolly, 't ergst vertroeteld terriërtje, half ingemaft op den broeierigen schoot van weduwe Hoenders, schrok op bij de schal-stem van Ko, en bromde dadelijk. Z'n bekje trilde nerveus óp; vijandig loerden z'n donkre felle oogjes. Dat beviel Ko, lust als ie plots kreeg in fijn geterg. Strak keek ie Dolly aan, geheimzinnigde z'n bleeke hand over z'n grooten neus, maakte stappen achter- en vooruit, de beenen hoog optrekkend als 'n dronken pelikaan. Dolly, gesard door 't kijken en de wilde angstige gebaren, bleef kwaardaardiger grommen, den bijt-bek opengezenuwd in gift. -

Ko, doodleuk op Maurice aanstappend, vroeg of ie wist, dat Dolly zoo goed versjes kon opzeggen.

- Plaag 'm nou niet, smeigelde vrouw Hoenders, haar grol-stem smeekerig verzachtend, hij is 'n zoete snoetie... 'n poeteloerikie... 'n poelepetaatje... 'n engel!...

Telkens kneep ze 'm bij ieder vlei-woordje 't grom-dreigende bekje dicht, zoende hem op 't angstig-trillende neusje, terwijl Ko z'n pelikaan-stappen in moorddadige grilligheid bleef afdansen. Even ertusschen in smakte ie wat woeste scheldwoorden over de andere honden, die om 'm heen drongen. Hannes stond droef met de pet van den baas in den bek, wachtte sullig tot ie geroepen werd. Maar Ko liet hem staan als 'n melankolieken kruier, die 'n borreltje te veel op heeft, en z'n vracht niet kwijt weet te worden.

- Nou amise, mot je toch d'reis hooren... hoe d'r die Dolly rijmt... daar sta je paf van! paf! Spottend, met wat aangejaagde stappen, liep ie naar den schoot van z'n moeder, boog voor Dolly met komieken eerbied. Dolly, bevend van angst en drift, één pootje opgetrokken, keek wild naar Ko's gebaren. Bij iederen lolklank, die hij uitstootte, spitste Dolly de oortjes, krampzenuwden de mondspieren, dat 't tandvleesch bloot lag en de blanke bijtertjes uithaakten, gifte woede-drift los in al dreigender gebrom. Maar Ko sarde door, kalm, zeker, begon met dreun van versjes-opgezeg:

- Hóe-dankbaar-is mijn-kleine...?...
- Hrrrr! hrrrr!.. gromde Dolly, bevend van stuipangst...
- Hò-ònd! heel goed,... hoor je Maurice?!

En toen weer naar de bevende Dolly:

- Voor beentjes en voor...?...

- Brrrr!... Brrrr!...

- Bróód! verduidelijkte Ko treiterig-leuk. En dadelijk weer:

- Hij kwispelstaart en danst in 't...?

- Rrrr... Rrrrr! Rrrrr!

- Rrond... Rrrond! heel braaf... En springt op mijnen...?

- Schrr... rrrr... rrrr! woedde Dolly giftiger.

- Scho-oot!... braaf zoo... braaf zoo! juichte Ko. Nou amise... kent ie Van Allefe of niet? - Woef-woef, woef-woef! zong ie, en plots schoot Dolly in woede op 'm af, om hem in de kuiten te bijten, den bek van 'n vreeselijke gift doorkrampt. Maar dadelijk greep Ko 't beestje bij z'n voorpooten en liet z'n drift uitspartelen in de lucht.

- Braaf zoo, klakhoed!... je kent je werk... loerepoetie... snottedoerekie!... jij bent d'r'n frisch knolgewas!... Dolly, nu in angst, hangend tusschen de handen van z'n sarrenden baas, schuimbekte van al heviger woede, roeide met z'n achterpootjes de lucht in, als 'n dol beest uit 'n duivelsmythologie.

Ko kon hem nu niet loslaten, want zoodra Dolly voelen ging, dat ie neergezet werd, zou ie met gift toeschieten, en, happen, happen zonder genade. - Daarom ging ie weer stap voor stap, pelikanerig-grappig naar den schoot van de ouê vrouw terug, die plots 't razend-opgetergde beestje bij 't nekje greep, en met zoete naampjes en vleierige, vertroetelende klankwoordjes z'n kopje in de diepte drukte, om 'm zoo tot bedaren te brengen.

- Soo, soo! nou heb moesie d'r deurluchtigheidje!... Liever bange Ko as dooie Ko... Wat jij, amise!... jonge, jonge... wat ben ik in m'n sas... Wat hamer!... As je jagen mag met baron Palangs van Hoogesande, en je hebt de gevoelige eer 'n schot hagel van zoo'n hooge in je kuite te krijgen, dan piep je ook niet van nul-komma-punt! Watte? Nou jij, klakhoed!

- Blaas je toch niet zoo op, snauwde Aal, - zie je nou niet dat Maurice je gedaas niet sette kan... 't is fermeus... Nee, wacht Maurice... 'n bakkie lekkere koffie. Zé is dádelijk klaar... En hou jij nou op met je flauwsies!

- Flauwsies? ik heb d'r schik in.

- Natuurlijk, jij wel.

- Natuurlijk jij wel?... Wa sou 't!... God zal mijn 'n schaap geefe!... Ik lus d'r nou alexter met kuresou, en 'n ander lieferst 'n juffertje in 't groen! Wa sou dat... ik hou d'r van ete en van lol... ik ben d'r 'n dienaar des buiks... en as Moses thuis was, wier ik vast filetroop, al most ik met sés kinnebakke één felestijntje verslaan!...

- Maar jonge, wou de oude vrouw in 't midden brengen.

- Maar jonge? Wat maar? wat maar? Kom schipper Floor! Vaar door!... ik weet m'n weetje wel! Die eet d'r s'n eigen soo vol as 'n mut!... en nou wil se mijn nie sniks make... Daar zal je naast loope!... Goeie genade!... ik ben d'r pimpleks van!...

- Da's 'n saak die seker is, grolde nu de oude vrouw van 'r stoel, met de gekalmeerde Dolly, die ronddraaide en traagverlekkerd zich 'n plaatsje woekerde op haar schoot - maar jij hoef nie...

- Hoef nie? onderbrak ie weer - ik hoef alles!... 'n mensch is geen kattestaart! Wat hé-je d'r an, soo te legge piekeniere as Meries!... daar wordt je maag niet sterker van!... Ik wil me smoking nog nie aflegge!... Je mot d'r zoo lache dat je snuit d'r glimt as van 'n bruinvisch in de Iersche zee!... En híj kijkt d'r as 'n geschrokke kraai, die s'n vlerk verloren hep!... Is dát menschelijk! keballero, dat is nie-sniksigheid. - Maurice wachtte op 't kopje koffie, om Aal in haar opdringerige gulheid niet te pijnen. Hij voelde zich weer van loomheid overkropen. 't Vervuilde bed en de piasgrappen van den levenslustigen Ko, hoe walgde 't hem! En nu weer dat losse gepraat over Flora... 't bracht 'n angstige mijmering, 'n wild verlangen in 'm om haar even te zien, haar tenminste z'n ontzettend smartgevoel uit te schreien over Louise.

Stiller verzonk ie in z'n bang gepeins. En Ko al joliger er tegen in, voor zichzelf den plicht voelend, Maurice te moeten afleiden.

- Kijk d'r Hannes nou es snuffele!... Hij ruikt dat er rijst staat te borrele.. Seg wijf, jij kijkt d'r ook al soo groen as 'n grasveld... Potsalderju, seit Roeleveldt, de boterblomme hange je nog de kiese uit!... As ik d'r morrige wat te doen krijg... sijn d'r hier m'n jadjes! Wat hamer! Dan seg je ook nie: mijn 't kwartje, jij de pop!... Mot je

me nou nog tikeneere! Ik heb d'r fidusie, en ik hou d'r fidusie. Ikke ben d'r nou eenmaal een van 't bofenste bussie!... Kijk Meries, me niefe hoed... 'n echte Iteljaansche, segge ze bij Keré... met 'n deuk van tante Sien. En as je d'r van achter 'n tik op geeft... springt d'r van fóóre 'n angebrand porsje makeroni uit! soo Iteljaansch is tie!... Nou, en ik zal d'r kafiaar in me harses krijge, as ik d'r morge geen vijftig kenijne tippele laat... sal je 'n kláp hoore... god sal mijn 'n schaap geefe!...

- Heer in den hemel, schel riep nu Aal, hou toch je tas dicht, die honden maken je dol!

- Dol?... Siene hou je stok vast, wie doe-je wat?... Ze zoeke de rijst-berg minsch! Se wete hun weetje wel... hè poelepetanekie!... is d'r dat 'n menheer van Kerebas?... hier mot je sijn met je snuifert!... Soo... soo!... je besnuffelt de windrichtinge f'rkeerd! hier jij knolhannes... en jij knokepiet!... wacht, daar hij je Dolly ook... de bali wordt t'r te klein... vérsies segge?... Hoe-dankbaar is me kleine...?

- Hrrr... hrrr!... dreiggromde dadelijk uit de koppendrom vreters, Dolly.

- Goed soo, lachte Ko, z'n Münchausen-neus bejeukend, ik wou d'r je geheuge es toesse!... keballero! goed soo! jij heb d'r geen kafiaar in je honde-harses!...

Maurice dronk z'n kopje leeg, voelde zich al droever verstillen. Zacht groette ie vrouw Hoenders, Aal en Ko, en stapte de trap af, om wat rond te zwerven aan den stillen schemer-Amstel.

IS. QUERIDO.

Sonnetten.

I.
September-avond.

't Wordt donker al - de kaarsen vlammen geel.
In wolken sterft geheimvol avondrood.
De pijnen ruischen, nú een reuzegroot
Zwaarklagend orgel, dàn, een verre vêel.

Japansche leeljen, wen het zonbloed vloot
Haar blank er mee bespat, vervullen heel
Den schemer met aroom; lijk geel fluweel
Van herrefsthemel, bloeit een dahlia dood.

Nu zweeft de najaarsavond, als een droom,
Ontroerend droeve en zoet, de kamer in...

Ik vouw de handen, bleek van teedren schroom,
En hoop en wacht en beve, als in 't begin
Van levens lokbeloften, meisjesvroom
Verbei 'k een god, die 't zingend zieltje min.

II.
September-middag.

Gewasschen glad, de blije blinkeblaadjes,
Die, windbewogen, dartel wemelspelen,
Met schaduwvlekjes vlindrende op 't fluweelen
Blankgrijze mul der bleekbezande paadjes.

In 't gele gras, uit berken en abeelen,
Dropt zilv'r - en goud. - Ik zoek een zin in praatjes
Van neuriewind, geheimvol ritslend: - ‘Raad je's?’
Hij zingt alleen, nu wil geen vogel kweelen.

Melkwitte wolken houden laag gespannen
Een blanken voorhang tusschen aarde en hemel.

Ik voel me opeens uit hemelvreugd verbannen,
Verstooten kind, dat doolt om Godes schemel,
Doch niets meer weet van Gods geweld'ge plannen
En zoet maar zingt van herfst en loofgewemel.

III.
Herfstlijk avondrood.

Rood wazig droomlicht toovert óm tot bronzen
Pilaren slank de bruine boomestammen.
En óp die zuilen tuilen, geel als vlammen,
En suizlen zacht, wen zuidewind komt donzen,
De lichte kruinen, klankloos werpend klammen
Wind wel een blad toe... Droomig dommelgonzen
Komt nog een hommel. - Wát doet bang nu bonzen
Mijn loome hart, of 't morgen zou verlammen?

In de enge kamer, waar ik eenzaam toeve,
Op de eiken tafel, midde' in schemertreuren,
Bloeit blankfluweelen phlox en vult met droeve,
Zoel-zoet-doordringend-stervensdroeve geuren
De sombre kamer. - 'k Voel me als bij een groeve...
Arm angstvol hart, wat zal er nú gebeuren?

IV.
October-avond.

Octoberboomen wuiven gouden palmen
   Op karmozijn van avondhemelzee.
   In 't rood kanaal zinkt weg, al stervensrêe,
De roode zon. - De kloosterklokken galmen.

   Is 't bloed van zon of bloed van weerloos vee,
Dat kleurt zóo rood, in blank van weidewalmen
Als offerrook, het slachthuis, waar verkalmen
   Zal dood der dieren noodloos martelwee?

Nu zijn verstomd de schrille folterkreten
   Van de arme lammren, meelijloos vermoord,
Gebroken de oogen, 't lijf vanéen gereten...
   Geen rauwe gil, die d'avondvrede stoort.

Zoo werd mijn hart, dat, wreed, de menschen 't vreten,
   - Dat blanke lam! - geslacht door menschewoord.

V.
Stervende october.

Nu moet verbloeden uit zijn bloemenwonden
De droeve October, wijl ten dood hem doemen
November komt, die gratie haat van bloemen
En praal van blaadre' en kleuren godgezonden.

Nog komt een leste blonde bij omzoemen,
In 't fletse licht, een purpren bloem. - Gezonden
Kan wonde October niet, had ik gevonden,
In blije rijmen zou ik 't heilkruid roemen.

En toch, hoe wil ik om uw sterven treuren,
October, dooder van mijn liefsten broeder?

Uit leedloos Niet in leedvol Leven sleuren
Kwaamt gij mijn ziel en waande u álvergoeder.

O 't leek zóo licht, maar 't bleek zóo zwaar te beuren,
Mijn dichterzijn. -
En toch, wie vloekt zijn moeder?

VI.
Octoberwoud.

De blaadren zweven, als een breede vlucht
Van gouden vooglen, naar het zilvren meer.
En sneeuwen meeuwen fladdren zachtjes neer,
Als blanke bloemen zonder bladgerucht.

Het stervend woud, in wélbewust verweer,
Verbergt zijn weedom onder kleurgenucht:
Scharlaken laai op blauw-turkooizen lucht,
Oranje vlam en zonnegele vêer.

O gouden woud in klare Octoberpraal!
Mijn oogen drinken heel uw schoonheid in.
Niet schreiend schrijd ik door uw voorportaal
Naar 't zwart paleis van Winter. - Hoog van zin,
Zal 'k wachten kalm, in Winters marmerzaal,
En hoopvol zingen van een nieuw begin.

VII.
Schim.

Mijn voeten woelden in het welke goud,
Dat van de al ijle woudgewelven zeeg.
Verlaten lag de laan en heilig zweeg
De rijpe herfst, die was al krank en oud.

Toen zag ik, op een leege bank, met veeg
Gelaat, een schim mij wenken, éens vertrouwd.
Maar wen ik naderde, in het wilde woud
Verdween de schim. - De bank was droever leeg.

Zoo, week van eerbied en erinnering,
Als in een kerkhof, waar ik aarzl en schroom
Te ontwijden stof, een vreemd en zielloos ding,
Dat éenmaal droomde als wij den levensdroom,
En weende en liefde en zong en toen verging
Voor eeuwig - zat ik neder, bleek en loom.

VIII.
Juni-avond.

De haver rilt in zilvren golvenlijnen,
- Een rimpelmeer - het beukenloov'r, ontsteld
Door plots aanrollend donker stormgeweld,
Klapwiekt, tot ál de blaadren vleuglen schijnen.

Het donzig blondend bleekgroen korenveld
Prevelt gebeden, zacht, in deemoed-deinen,
Tot de adem Gods weer ál nu komt verreinen
En vrede vroom uit d'avondhemel daalt.

Zwaar zwart fluweel op mijmergrijze luchten,
Staan nu de boomen, plechtig-kalm te moe.
't Gemaaide gras, vol wilde-bloemen-zuchten,
Wuift, droomig-zacht, mij zoele aromen toe.
En eenzaam klaagt, als moede roepgeruchten,
Het droeve loeien van een verre koe.

IX.
Zonsondergang.

De zomerzon, die stond, een blonde stoker,
In 't barnend dagblauw, zwemt in wondenbloed
En overstroomt het koorngeel met een vloed
Van laaiend vermiljoen en vlammende oker.

Gelijk een hart, dat, moe, nog zwoegen moet,
In verre een smidse, klopt een late moker.
Geheimvol wordt het woud, als dreigde een spook er,
Spelonk vol donker vóor mijn bangen voet.

'k Wil hier nog toeven, tot de kleuren flauwen
En sterven droeve in weeke wazen weg
En sterren bloeie' in bleeke luchtlandouwen.

Nog leeft, vol leekend zonnebloed, de weg,
Nog vlamt, een sprokevogel om te aanschouwen,
De roode lap, die klapwiekt oovr een heg.

X.
Pauwen.

Nu vult mijn ziel het klaaggeschrei der pauwen,
Doordringend droeve in 't late schemerlicht.
De bosschen donkren en de heuvels blauwen.
In weemoedbleek smelt weg het vergezicht.

Ik wandel langzaam in verloomend-lauwen
Adem van vlier, den moeden blik gericht
Naar de avondster, maar 'k voel mijn hoop verflauwen
Op Gods genade en 'k beef voor Gods gericht.

Het bloeiend gras vangt vleiend-zacht mijn voeten
En fluistert: - 'Voel hoe de aarde is warm en goed.
Zij laat u niet voor levens lijden boeten,
Maar veilig slapen, droomloos, kalm en zoet.'

Doch schreien blijve' om 't rijk waarheen wij moeten
De schoone pauwen van mijn overmoed.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Brieven van Geel. 1836-1846.

XI.
Aan E.J. Potgieter.

Leyden, 26 Nov. 1840.

WelEdele Heer!

Ik ben diep bij U in de schuld: vooreerst, om de zeldzaam fiksche wijs, waarop Gij de zaak van die kleine recensie[1)] behandeld hebt. Ik heb er hooge achting voor! Sedert dien tijd hoopt gij kolen vuurs op mijn hoofd! De XXI stukken van Hazlitt[2)] hebben mij 21 aangename uurtjes, onder de thee, bezorgd. Het boek is meer dan een vlugtige lektuur waardig. De auteur geeft dikwijls aanleiding om diep liggende waarheid van schijnbare paradoxologie te onderscheiden: en toch zijn er veel paradoxen, dunkt mij, in het boek, het gevolg van de toepassing eener imaginative philosophie op de dingen van het dagelijksche leven. Ik heb daarom ook nooit hoog geloopen met deze manier van schrijven, en wanneer het in den trant van Jean Paul geschiedde, dan liep ik er van weg. Maar Hazlitt zou er mij mede kunnen verzoenen: en ik reken, dat Gij eene dienst aan onze Letteren

1) Geel's recensie van het *Noorden* was opgenomen in het Oct. nr. van de Gids.
2) Blijkbaar had Potgieter aan Geel doen toekomen: '*Tafelkout*. Naar het Engelsch van W. Hazlitt door E.J. Potgieter.' Hazlitt, 1778-1830, was een vriend van den Engelschen humorist Charles Lamb.

bewezen hebt met de vertaling van zijn Vertogen. Zij is U bijzonder gelukt, geloof ik: het is een hoogst nuttige lektuur voor ons Hollanders, bij wie zulk eene denk- en schrijfwijs zoo ligt op gemoedelijke beuzelarij en philisterij uitloopt. Hazlitt is een uitnemend correctif.

Gij vraagt mij zoo vriendelijk mijne gedachten over uwen stijl. Met de *mijne* te vernemen, zijt Gij nog niet veel gevorderd! Maar toch, uw stijl leest gemakkelijk, zooals weinig boeken. Dat Gij min of meer in het gareel van het origineel loopt, is geen wonder, en was moeyelijk te vermijden. Indien ik dus aanmerkingen maakte, zooals gij ze begeert, het zouden kleinigheden zijn: bijv. In het gebruik van *hen* en *hun*, weifelt gij zeer dikwijls, en onderscheidt den *dativus* niet, op p. 52 bov. *wat hen het minste leed baart*, en: *hen plezier doet*, en *zijn hen bijna onvers. dingen*. Ik voor mij, zou mij liefst streng aan dit onderscheid houden, al heeft het geen ouder autoriteit, dan Vondel. Hoe meer varieteit van klanken, des te beter. Ik zou daarom evenwel niet als p. 14 ond. durven te schrijven: *ik geef hun, wat hen toekomt*. Insgelijks is de naamval verkeerd op p. 53 *de aardigste jongen*. In de verbinding der leden eener periode, door voegwoorden, geeft de syntaxis onzer taal geen voldoende voorschriften. Ik vrees dat wij, in vele zegswijzen, de autoriteit nog moeten maken. Op p. 52 zou voor: *die slechts te geneigd zijn de ondeugden* enz. liever geschreven hebben: *die maar al te geneigd zijn om de ondeugden*. Men is geneigd *om* iets te doen, en begeerig iets te doen: ik ben in staat *om* iets doen; en ik ben voornemens iets te doen. De regel is ligt te ontdekken, maar er wordt veel tegen gezondigd, en ik ben zelf niet onschuldig! Op p. 54 twijfel ik of: *daarin bestaat om zijn leven lang* enz. goed gezegd is, en om dezelfde reden. Ik had liever: *daarin bestaat, dat men zijn leven lang*. En nu zal ik nog maar eenige bladzijden inzien, waar ik hier en daar met potlood een teeken gemaakt heb;

p. 56 *dat hij heden naauwelijks nog weet*. Zoudt gij niet liever omzetten: *nog naauwelijks?*

57 *duidelijk reden heeft gegeven dier gewaarwording*, in plaats van: *van die gewaarwording*. Zulk een genitiv. is, geloof ik, niet in gebruik, omdat het artik. bij *reden* afwezig is.

59 *dewijl zij oorsprong en voedsel zijn geweest onzer gewaar-*

wordingen. Liever dan deze genit. had ik: *voor onze gewaarw*. de genit. zou dán te pas komen, wanneer *voedsel* een lidwoord bij zich had. Doch *oorsprong* kan niet wel zonder lidwoord staan. Ik onderscheid: *hij is de oorzaak mijns ongeluks* en *hij is oorzaak van mijn ongeluk*.

ib. *algemeen gesproken*. Is dit Hollandsch?

ib. *overdragtelijke aard onzer liefde*. Dit adject. kan hier niet goed zijn, omdat hetgeen *overgedragen* wordt van één voorwerp op een ander, het eerste *verlaat*. Dit past niet in de redenering van H.

60 *en slechts die aan de soort*, dit duldt geen holl. syntaxis.

ib. *Ik kan mij daarom*. Gemakkelijker zou wezen: *Daarom kan ik mij*. Jammer, dat er geen beter Holl. woord is, voor *verpersoonlijking!*

61 *de wegstervende luister* - de*n* wegstervende*n*? - *Schemerachtige heugenis*. Ik oorloog tegen al die adjectt. op *achtig*, niet minder dan tegen het Duitsche - *mäszig*. In sommige woorden heeft een lang gebruik dit - *achtig* gewettigd, en men mag er niet op terugkomen. Doch waarom zou men niet *schemerig* schrijven? Er is toch een onderscheid tusschen de zaak zelve en eene gelijkenis daarvan.

67 *is eene andere der ellenden* enz. Ik had liever: *is eene andere onder de ellenden, eigen aan geldgebrek*.

73 *beweren durf*. Liever *durf te beweren*. Het achteraan plaatsen van alle auxiliaire of auxiliair-achtige werkwoorden in constructione obliqua, is in onze syntaxis nog niet geregeld.

74 *Ziertje van onbeduidendheid*. Germaansch! *nietigheid* drukt hetzelfde uit, en juister.

76 *toevoegelijk besef*. Dit gebruik van *toevoegelijk* (Eng. additional?) kan, vrees ik, niet gewettigd worden. Is niet *bijkomend*, wat gij hebt willen uitdrukken?

77 *bloedrijke vlotheid en grootschheid van geest* (?) Indien H. *sanguine* heeft, zoudt Gij welligt *warm* hebben moeten schrijven, maar de geheele uitdrukking is gewrongen.

80 *maar van het onderwerp terugdeinzen*. Niet duidelijk -. *aanspraak maken op hunnen arbeid*. Ook dit versta ik niet goed. Is *arbeid* hier, *moeite die zij zouden moeten nemen?*

88 ond. *dat hij het een slechte gewoonte hield?* p. 89 bov. *in mijne meening*. Engelsch. (91. de plaats van Coleridge is allerfraaist overgebragt!)

ib. bov. *al de fraaye dwaasheid*(?)

89 *naar de mate van het verstand*(?)

107 ben. *wiegelen*, beter wiegen.

ib. *gladde gevoelloosheid* (Eng. *smooth?*) *effen?*

108 *door middel van eenigen anderen indruk*. Waarom niet: *door een anderen indruk?* ib. *wegsterft in ijdele praal?*

107 midd. *Zelfs waar hij deze schijnt te offeren, als die van verbeelding*. Liever *waar hij aan deze*, en *als van verbeelding*. Er is geen reden om *slaaf* en *speelpop*, in *die*, te herhalen.

ib. *het botvieren zijner begaafdheid*. Dit gaat niet, omdat men bot viert *aan* iets. Ib. *dubbelzinnige vermaardheid*(?) Engelsch.

p. 5 ond. *van de mate waarin het ons welgaat*. Ik zou liever zeggen: *van de mate onzer welvaart*.

11 *de tooverkracht, mij over te brengen*. Engelsche constructie.

17 *karakter van afgetrokkenheid*, niet genoeg verhollandscht *character of abstraction*.

19 *ons denkbeeld des tijds*. Beter *van den tijd*. In het algemeen kan ik zeggen: *het denkbeeld des tijds*, niet zoo, wanneer van eene individueele meening of denkbeeld gesproken wordt: nu is het, het denkbeeld dat wij ons vormen *van den tijd*.

22 ond. *het ligt gewiekte speelgoed der gevederde ledigheid*. Ik zou hier liever de quaintness van den Engelschman verholpen hebben!

Van *dit* geringe allooi zijn mijn meeste aanmerkingen. Bij uwe liefgeschreven voorrede, vind ik potloodteekentjes, wier *waarom* ik moet opkrabbelen.

p. III. *dat het niet langer*. Beter *meer*, en het voorgaande beter: *ik ben verre van te beweren*.

ib. *te bepalen tot de verzekering*. Drukt niet uit, wat gij zeggen wilt.

IV. *Heeft B. de taak ligt gemaakt om hem - te schetsen*. Gewrongen constructie: zulke ontvallen u meer.

En hiermee stap ik van die vitterijtjes af: onder het monsteren van mijn potloodteekens, bevind ik, dat het gemakkelijker is, een streep te maken, dan aan te wijzen, *wat* er hapert, en *hoe* het moet wezen. Omtrent Holl. syntaxis ben ik het, helaas, dikwijls met mijzelven niet eens: en waar

is de grammatica die ons helpt, of een duidelijke aanwijzing der autoriteit? Ik heb er nooit aan gewild, van de woordvoeging een woordkeurslijf te maken; maar ik wenschte ten minste te weten, hoe ver de vrijheid gaan mag.

Nu nog het bevallige boekje[1], dat Gij mij geschonken hebt, en waarvoor ik bij uitnemendheid dankbaar ben! Wanneer gij zóó poetiseert, dan verliest men het regt om u het *proza* aan te bevelen. De vinding van het geheel is allergelukkigst: de *Liedekens* allerliefst, en *Klaartje op 't ijs* een juweeltje. In de lijst hindert mij hier en daar een zeker gebrek aan gemakkelijkheid, bijv. p. 9 en op meer plaatsen, waar gij u, als Dichter, in *mediis rebus* verbeeldt, en de Lezer maar maken moet, dat hij u begrijpt. Zoo is pag. 7 de regel: *Het laaije vaartuig uitgeslagen* niet wel verstaanbaar voor iemand, die van Bontekoe slechts weet, wat gij uit zijn Reisverhaal, als voorbericht, overgenomen hebt. Maar ik mag niet verder bedillen: ook in die lijst of dat grondwerk, zijn schoone plaatsen, en veel gloed, en pracht van taal. Ik dank u regt hartelijk voor beide geschenken. Had ik slechts een □ντ□δ□□ον[2] - vergeef het Grieksche woord, dat mij daar ontvalt. Ik laat een oude verhandeling *over het Proza*,[3] die verongelukt is, herdrukken. Het is een koud ding, dat ik opwarm, omdat het indertijd niet begrepen is, door de malle tegenspraak van wijlen Prof. Simons.

Toen ik u, in mijn vorigen schreef, dat ik de voorrede van O. en Ph. *niet* herdrukken zou, indien ik reden had om daarover te *blijven* denken, zooals ik *toen* dacht, hebt gij mij geantwoord, alsof ik geen voorwaarde gesteld had. Ik moest ze wel stellen, omdat ik nergens een fiksche refutatie van den inhoud, maar telkens kinderachtige wraakoefeningetjes

1) *Liedekens van Bontekoe*, door Potgieter in 1840 uitgegeven. Eene episode uit het reisverhaal van Willem IJsbr. Bontekoe, die in 1618 van Texel scheep ging naar Oost-Indië, deed Potgieter de compositie, en gedeeltelijk ook de stof van zijne *Liedekens van Bontekoe* aan de hand.
2) Tegengeschenk.
3) In het leesmuseum te Utrecht had Geel in 1839 eene verhandeling gehouden tot '*Lof der Proza*.' Eene maand later trad prof. Simons in hetzelfde spreekgestoelte op om de *Poèzie* te verdedigen tegen de gewaande aanvallen van Geel. De beide verhandelingen zijn daarop bij elkaar uitgegeven door Mr. G. Dedel, den oudste en meestgeliefde der vier broeders, wier gouverneur Geel jaren lang was geweest.

over den vorm ontmoet had. Nu, helaas! ontdek ik, dat het Artikel *Vooruitgang*[1] herdrukt is, en, tot vereeuwiging, in een bundel Geschriften opgenomen! Dat gaat vrij ver! Maar ieder schrijver heeft vrijheid zoover te gaan, als hij maar wil. Ik voor mij, zou nu een laffe rol spelen, indien ik terugtrad. Buiten den angel, die onder het gras van dien *Vooruitgang* schuilt, en door de minsten opgemerkt is, is die manier van schrijven nietswaardig, en belooft zeker geen *vooruitgang*.

De schrijver is Uw vriend, merk ik: en het doet mij daarom leed, te moeten schrijven, zooals ik doe; maar ik zal doen, al wat ik kan, om personaliteit weg te nemen, en verder te vermijden. De zaak *in haar zelve*, is ernstig genoeg, hoewel op een luchtigen toon behandeld. Zonder de Pseudonymiteit van het Artikel, zou ik mijn Voorrede zóó niet ingerigt hebben. Maar tegen het pseudonyme moet ik vrijheid houden te schermen, zooals ik wil. Ik wil het doel en de zedigheid van zulke Pseudonyme titels niet taxeren. Maar ik houd hiervan op, en beloof U, niet verder te zullen sollen, hoe vervaarlijk veel greep er ook voor gesol is. Hoe ik, in tegenstelling, over *U* denk, zal ik maar niet zeggen: het zou U in de klem brengen. Maar gij weet het toch ook wel, en dat ik met toegenegenheid en *hoogachting* ben

Uw dw. dienaar

Leyden 26 Nov. 1840.
J. GEEL.

deze overtolligheid toont tenminste, dat de brief bijna in éénen adem geschreven is. Ik verzoek u bij gelegenheid, mijn vriendelijke groeten aan den Heer J. de Vries te doen.

XII.
Aan E.J. Potgieter.

WelEdel. Heer en Vriend!

Neem, zoo gij kunt, met welgevallen den herdruk aan der Phantasien, waarover gij altijd zoo vriendelijk gedacht hebt.

1) In den bundel '*Proza en Poèzie*' in 1840 verschenen.

In de tweede voorrede heb ik aan een eigen behoefte voldaan en tegelijk, hoop ik, uwen wensch bevredigd. Zoo het niet *alles*[1] is, wat gij hadt begeerd, - meer kon ik niet. Ik vlei mij dat voor eenige menschen, die niet *verstaan* konden of wilden, het doel der oude voorrede nu duidelijk aangewezen is. Wat zij voor de groote menigte uitwerkt, is mij bijna onverschillig, waarde vriend!

Ik hoop over een paar andere dingen U nader te schrijven. Ik heb in dit oogenblik veel omhanden, dat mij zelfs, in mijn eigen oogenblikken, van kalme en geliefkoosde studiën afhoudt.

[taque vale et me amare perge Tui Studiosissimum

Leyden 28 Mei '41.
J.G.

XIII.
Aan R.C. Bakhuizen van den Brink.

Leyden 5 Nov. 1841.

Ik laat er maar geen gras over groeijen, optime Brinki! Uwe Recensie[2], die boven de kimmen gerezen is, en nog niet op den middag is, geeft mij reeds zooveel licht en warmte, dat ik ze nu reeds begroeten moet. Denk nu vooral niet, dat ik de koestering bedoel in den gloed uwer lofspraak. *Die* hadt gij moeten temperen, en mij flink op mijn kop geven, als ik het verdiende. Gij hadt gerust kunnen zeggen, dat ik even schuldig ben als Reiske, zoo dikwijls eene conjectuur van Selden mij ontsnapt is (*Selden* is de man, en die zekere parenthesis was van mij. Ik weet *zeker*, dat ik het ergens gelezen heb; maar toen ik mijn brief aan B. schreef, kon ik niet terugvinden, wat ik verzuimd had te noteren.) Ik heb geen andere verontschuldiging dan mijn al te groot ver-

1) Potgieter had gehoopt, dat bij den herdruk van '*Onderzoek en Phantasie*' de Voorrede zou worden weggelaten.
2) De recensie van *Dionis Chrysostomi Olympikos*, door Geel in '41 uitgegeven. De recensie van v.d. Brink staat in de Gids van November '41, blz. 558 vlgg. en 609 vlgg.

trouwen op excerpten en noten, vóór twintig jaren, ongeveer gemaakt! Hinc illae lacrymae!

Uw vriendelijk verwijt, dat ik, excepta Olympica, den tekst al te karig bediplomatiseerd heb, verdien ik niet geheel. Ik was, als eerlijk man, aan L. Dindorf (die het toch waarachtig naauwlijks verdiende) schuldig, niet meer te doen, dan ik gedaan heb. Buitendien zou ik niet gewaagd hebben, zelfs de geheele varietas van mijn Meermannianus te geven. De collatie van dit MS, dat sedert 10 jaren bij Dindorf is, staat in margine van mijn Exemplar Morellianum, maar is ten deele door een anderen, lang geleden, gemaakt. Ik vertrouwde niet op hetgeen ik niet zelf gecollationneerd had: en van Codd. Paris. had ik niet meer dan ik in de Praef. gegeven heb. 1200 francs zijn mij in der tijd voor de geheele collatie gevraagd! Ik had noch lust om die te betalen, (en zou zulk eene Collatie toch niet vertrouwd hebben) noch tijd, om het zelf te gaan doen. Dindorf heeft zich, God beter't, zóó aan Didot gemancipeerd, dat hij Dio in de Series auctorum Parisina zal uitgeven! Dit heeft Emperius mij geschreven, die nu ook zijn eigen weg zal gaan; - maar de arme drommel, zooals ik te Bonn vernomen heb, heeft een kwaal onder de leden; hij schijnt teringachtig! dat doet mij leed: het is een door en door knappe vent en *braaf* er bij. Maar dat zijt *gij* ook: en zoo Emperius[1)] het besterft, hebt gij *mijn* permissie, om de taak op te nemen. Ik voorspel U echter, dat het U gaan zal als mij: gij zult geen andere voldoening gevoelen, dan dat gij *iets* reddert. Eén redelijke conjectuur in Sophocles, zooals die op p. 356 (als gij mij *die* in het tweede Deel uwer Rec. ontneemt, krijg ik een geletterde beroerte) bevalt mij meer dan 25 in Dio.

Willen wij eens zamen een paar plaatsen[2)] bekijken? -

1) In Duitschland wilde men, dat Geel de taak zou opnemen. Emperius stierf in '44 te Brunswijk, waar hij pas sinds het vorige jaar ‘ordentlicher Professor’ was. Na zijn dood schreef Geel aan den jongen Hamaker: ‘(ik) zal denkelijk de nagelaten papieren van Emperius over Dio moeten redigeren en aanvullen. Zij begeeren dit in Duitschland van mij! heel vriendelijk; maar ik zie er tegen op, en heb het nog niet stellig aangenomen. Gij wist misschien nog niet dat E. dood is. Dit heeft mij wezenlijk aangedaan.’
2) Ik heb geweifeld, of ik de lezers van de Gids op de volgende bespreking van Griekscheplaatsen wel mocht trakteeren. De overweging dat zij een antwoord is op eene bespreking dier zelfde plaatsen in ditzelfde tijdschrift, deed mij tot de publicatie overhellen. Het gunstig oordeel van Prof. Volgraff, die de vriendelijkheid had de brieven aan Bakh. v.d. Brink door te lezen, maakte een eind aan allen twijfel.

Ad initium, zijt gij er een beetje ingeloopen, even als ik. Vragend of verzekerend, in beide gevallen was □λλ□□ goed. Ik heb mijn fout in de meeste presentexemplaren calamo veranderd. In uwe opmerking omtrent den zin, hebt gij misschien gelijk.

In de verdediging van σο□ωτ□□αν kan ik nog niet teregt komen: ik zou er alweêr even breed als gij, hoewel misschien minder vernuftig, over moeten handelen: dit eene: ik zie in σο□ωτ□□αν - ε□δος, en □πο□αν □σμεν - □ταν-□□□γξηται eene noodzakelijke antithesis, die ik niet anders weet te herstellen dan met mijn correctie.

194*a*. □ντ□ον geef ik op, maar ik antwoord aan U en Emp. dat ε□ειδ□ς □ντ□ον even goed of slecht gaat als ε□ει□□ς □□ατ□ον. Het gaat met zulke vergelijkingen, gelijk meermalen: het epitheton dat eigenlijk alleen bij het vergelekene past, wordt gevoegd bij dat, waarmeê het vergeleken wordt.

Ibid. *d*. το□το δ□ τα□ς □τλ. optime! optime!

195*b*. Veeg of krab de einklammerung uit uw Ex. maar weg! □νι□□τω □στ□ν.

195*d*. Het is U ontgaan, dat mijne tweede corr. □σπε□ τιν□ γλα□□α denzelfden zin oplevert, dien gij in de woorden ziet, en zoo had ik het ook bedoeld. Te groote brevitas heeft mij duister gemaakt. Ik wil mijn τιν□ nog wel een poos vasthouden; altijd? dat is de vraag.

196*b*. Kostelijk!

197*b*. Hebt gij genoeg bedacht dat □ξαπατ□ν □ πισχνο□μενος ο□□ □χω τα□την τ□ν □νδ□ε□αν een beroerde Grieksche constructie is, en er niet door kan?

198*a*. Knap gedisputeerd! Zoo ik mij niet bedrieg, heb ik schrijvende aan □ξ□χα gedacht, maar □ξ□γειν χ□□νον beviel mij niet, en bevalt mij nog niet. En toch is misschien □ξ□χα het ware. Gij herinnert zeer goed aan het gebruik van □λλος, en ik heb er zelf ergens over gedisputeerd, meen ik. Maar ik vrees, dat gij dit gebruik te ruim toepast: p. 100. *b*. geef ik het toe, om de reden, die ik daar opgegeven heb; maar p. 16 *b*. schijnt het mij toe dat een epitheton ornans gemist wordt. Zoo uwe uitlegging doorgaat, moet gij noodzakelijk

een □α□ vóór μυ□□ας inschuiven, dat gij ook, heel olijk, in uw □α□ □λλως geplaatst hebt.

198*b*. omtrent σ□ευο□ο□□ν hebt gij mij aan het wankelen gebragt.

199*b*. Rectissime! de proprieteit, die gij vermeldt, was mij natuurlijk niet vreemd; maar ik meende toen, dat het contra consuetudinem van Dio was. Ik geloof nu dat gij gelijk hebt: dies diem docet, et amicus amicum.[1)]

199*d*. Raak! uitgenomen uwe correctie, die misschien onnoodig is. Uw geleerdheid over de Geten en Mysiërs heeft mijn sober nootje in den hoek gezet. Ik troost mij met een verbazend geleerde verhandeling, die ik in scrinio heb, over de vraag of Dio werkelijk een *Historia Getarum* geschreven heeft. Emperius heeft dit terloops in een Program (een van den onlangs uitgekomen stroom van Gratulationes ad G. Hermannum) aangeraakt.

Nog eens, hartelijk dank, doctissime Brinki! voor uwe flinke recensie, waarin uwe tegenspraak mij hoogst welkom is. De lof, dien gij mij toedeelt, en uwe bescheidenheid zijn overdreven. Indien iets mij daarin goed doet, dan is het de overtuiging die ik nu heb, dat gij mij een goed hart toedraagt. Amas redamantem.[2)] Dat gij een discipel van mij zoudt zijn, is een colossale maar plaisierige leugen, en ik zal zoo gek niet wezen om aan iemand ter wereld te vertellen, dat het onwaar is. Dit No. van den Gids grimmelt van goede dingen. Zeg aan den Hr. P. met een heel vriendelijken groet van mij, dat hij de zeilen van zijn pessimismus een beetje reven moet. Hij berekent niet, waar hij heenzeilen zou. Zijn Rec. van de *Nederlanden*[3)] is uitmuntend; of is ze niet van hem? Zoo neen, dan houd ik er hem *toch* voor, omdat zij zoo knap is: en zoo *gij* de maker zijt, deelt gij samen den lof. Maar - maar! hoe komt gijl. zoo te sollen met den *Klikspaan*?[3)] Och man! men

1) ‘Men wordt wijzer door den tijd en door zijn vrienden.’
2) ‘De genegenheid is wederkeerig.’
3) Potgieter gaf in den jaargang van '41 vier belangrijke Boekbeoordeelingen, onder den algemeenen titel: *Kopijeerlust des Dagelijkschen Levens*, en wel: 1° van de *Camera*, 2° van *Klikspaan's Studententypen*, 3° van *De Nederlanden*. Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen, en 4° van *Nederlanders door Nederlanders geschetst*.

3) Potgieter gaf in den jaargang van '41 vier belangrijke Boekbeoordeelingen, onder den algemeenen titel: *Kopijeerlust des Dagelijkschen Levens*, en wel: 1° van de *Camera*, 2° van *Klikspaan's Studententypen*, 3° van *De Nederlanden*. Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen, en 4° van *Nederlanders door Nederlanders geschetst*.

moet sommige dingen niet al te veel van nabij zien! - Zoo gij klikken mogt, zou ik vragen, wie de R. van Halb.[1] gemaakt heeft. De stijl is niet van de middelmatige soort. De opinie is voor *mij* van gewigt, die zelf een woord over dat boek in het midden gebragt heb. Maar - □ν βο□ς □π□ γλ□σσης[2] - maar niet omgekocht. God bewaar mij!

Vale, Brinki carissime!

t.t.G.

Nog iets. Uwe Corr. ad p. 75 *a*. heeft iets schitterends. Zoo zij waar is, dan zegt Dio, dat die Japon door één van de hoeren gemaakt is, en dat is flaauw, of *dat de Japon, een hoerenjurk was, die een van die stinkers hem geleend of geschonken had*. Bevalt u *dit* beter? Uw vriend Kühn ad Pollucem geeft niet veel licht. En toch is de correctie misschien even waar als fraai! Ik neem mijn hoed af. Deze plaats is een van de 1001, die ik heb laten liggen, omdat ik door niemand gedwongen werd om ze te behandelen. Of hebt gij gemeend, dat mijn Silentium altijd consensus was met de scharrelingen van Reiske? Ik stel uw □□αισυ□ν op gelijke lijn met de mooiste (conjectuur) die ik op Dio gemaakt heb, p. 227 van mijn boek Λ□σβον τε, maar den eeuwigen roem van dit inventum moet ik alweêr met Emperius deelen. Die kerel is met zijn scherpe oogen overal bij.

Gij hebt zeer goed gezien dat ergens in mijne correctie πλο□τ□ uitgevallen is. - Zoo is p. 321 mijne conjectuur τ□ □ξ ε□δους ε□δ□ναι bedorven door het uitvallen van η□ος achter τ□. Over mijne gissing p. 14 *c*. □μαλ□ν, ben ik later aan het twijfelen geraakt; ik zie tenminste dat ik op den kant genoteerd heb: Alexis ap. Athen. XIII p. 568. Antiph. de caede Herod.& 76. Plato Phaed. p. 109. *a*. Symp. 173. *d*. Cobet zit, denk ik, thans in Milaan: te Turijn heeft hij afgedaan, en is allerbeleefdst door Peyron behandeld. Zijn werk schiet op; maar het blijft altijd Simplicius. Uit Florence

1) Geel bedoelt de Recensie van de *Letterkundige Naoogst* van J.H. Halbertsma. Hij zelf heeft het boek aangekondigd in de Konst- en Letterbode van 6 Nov. 1840.
2) 'Mijn tong was met een riem gebonden.' Geel n.l. was bevriend met Halbertsma. De brief is bewaard, waarin hij Halb. dank zegt voor de toezending van de *Letterkundige Naoogst*.

zal nog wel iets anders voor den dag komen. Als ik U hier bij mij had (toe, kom eens over!) zou ik U veel uit zijn interressante brieven voorlezen. Kom, promoveer nu toch eens gauw! Gij doet verkeerd, met zoo te talmen: χαλεπ□ τ□ □αλ□[1]: dat zie ik duidelijk!

Iterum vale.

XIV.
Aan R.C. Bakhuizen van den Brink.[2]

Leyden, 10 Dec. 1841.

Gij kunt ligt begrijpen, optime Brinki! dat ik niet weinig lust heb, om een geleerden brief te schrijven. Maar dewijl het waarschijnlijk op Dio zou neerkomen, houd ik mij met bescheidenheid in, om U niet hinderlijk te zijn. Want dat gij van Dio nu *misselijk* moet wezen, staat even vast als de lezing □ς □□ο□ση, die gij voortreffelijk gewroken hebt: en voor misselijkheden moet gij U thans wachten. Love 's a capricious power; I've known it hold/ out through a fever caused by its own heat,/ But be much puzzled by a cough and cold./ And nausea. - Deze inleiding is niet al te gelukkig: en zoo ik mijn platte bedenking niet in het mooie vehikel van Byrons verzen voor uw gezigt had kunnen schuiven, zou ik een nieuw vel papier genomen hebben, om weer te beginnen met: ‘ik wensch U hartelijk geluk met uw beider voornemen’ enz. Het is een leelijke zet, dien gij mij geeft, met het Wytenbachische celibaat[3]: ik ben er even afkeerig van, als van zijn eeuwigen, cathedralen doceertoon; ook houd ik niet van systemaas, dus ook niet van een gesystematiseerd celibaat. Atqui ergo, ben ik blij in mijn hart, dat gij een keuze gedaan hebt, en genade gevonden hebt, - en God zegen U beide! Dit ontvalt mijn pen daar in eens! ik heb er wel geen berouw van: want ik *meen* het:

1) ‘Al het schoone is moeielijk’.
2) Brief om v.d. Brink geluk te wenschen met zijn engagement met juffr. Toussaint.
3) Geel zelf was toen nog niet getrouwd. In '44 engageerde hij zich pas met juffrouw Reinwardt.

maar ik had nog eenige franjes en *Schnörkeleien* bij mijn wensch willen voegen! - Doe dat eens, als gij gezegd hebt: 'God zegen U!' Het is even alsof - neen, ik maak geen vergelijking! *Ik* ben óók verliefd op uwe aanstaande; en dat zullen er nog meer zijn; zoodat gij het dikwijls benaauwd zult krijgen om uw hart. Ik kan het niet helpen, dat ik, in mijn verbeelding, een Ottelyne van haar maak. Eere haar hart, dat haar phantasie zoo krachtig helpen kon! Wees *gij* nu maar geen groot-inquisiteur! Dezen zomer heb ik Lauernesse te Baarn gelezen, in eene familie,[1)] waar men van zulke boeken nog iets meer wist te zeggen dan: 'wat zijn de karakters goed volgehouden!' Ik heb het meesterstuk moeten verdedigen tegen een aanval op den zweem van archaismen in het dramatische gedeelte, en op den indruk, dien het boek gezegd werd achter te laten door het tafereel eener treurige verwarring en verbreking der maatschappelijke banden: een argument tegen de Reformatie, voor de Catholyken: zoo heette het! Dit had een schijn van grond; maar ik heb het verzoenende kunnen aantoonen tusschen de twee strijdige beginselen, dat de bekwame schrijfster in den strijd zelven gelegd heeft. Want zonder dit zou zij waarheid hebben kunnen schrijven, naar het leven, maar geen waarheid geschreven hebben, naar de kunst. Ik weet niet hoe ik daar zoo ongemerkt op Lauernesse te huis gekomen ben! Gek genoeg, dat hebben knapperen bekeken! - maar gij moet de Schrijfster toch eens regt vriendelijk van mij groeten; en zeg haar maar, dat ik *veel* van U houd en U hoogacht. Wat voor neus heeft zij? Kan ik er aan hangen? Zij heeft zóó veel menschenkennis, en zij heeft zoo veel nieren geproefd! en als zij nu eens (niet om het *Grieksch*, maar om *U*) een oog in Uwe Recensie slaat, en ziet hoe ik in dit wolkensaizoen er boven getild word (boven de wolken, namelijk) dan maakt zij hare conclusie. In dit dilemma moet gij toeschieten, en haar verzekeren, dat ik *veel* van U houd en U hoogacht. Dat komt al weer op hetzelfde te huis! maar ik weet er niets anders op!

Gij hebt alweer knappe dingen over mijn Dionea gezegd,

1) De familie Dedel, waar Geel logeerde. De vier zoons, wier gouverneur Geel was geweest, waren toen reeds allen gestorven.

en mij vliegen afgevangen. Ik heb natuurlijk een paar bedenkingen. Bijv. dat gij een mijner beste dingen, δη □αι□ιωτατα, voor δι□αιοτατα, afkeurt, is barbaarsch wreed. Toe, denk er nog eens over na, als gij bezig zijt, uwe Callisto (ik zinspeel hier, natuurlijk, alleen op de etymologie van het woord) te *vleijen*. Waarom twijfelt gij of □αι□□ως χ□□σ□α□ τινι Grieksch is? In het adverbium ligt immers het denkbeeld van het *gevolg* opgesloten? Mag ik het genoegen hebben U een kennis te presenteren, □σχυ□□ς □ποδ□□σας, naar uwe eigen uitlegging, waarvan ik echter nog niet gediend wil wezen? De geheele redenering van Dio is tegen uwe uitlegging; maar hierover en over andere dingen mondelijk nader.

Wat mij wezenlijk goed doet, is, dat gij zelf, bij deze gelegenheid getoond hebt, wat gij kunt: daarom ook had ik liever uwen naam *voluit* gelezen. - Wat curieus is, Brinki! op den zelfden dag, waarop ik dit laatste no. van den Gids ontving, kwam mij een program van Dr. *Unger* ter hand. De man zond het mij, uit Brandenburg, met een Inscriptie, zóó vleijend, dat het mal zou wezen, ze voor U af te schrijven. ‘Wacht eens, dacht ik, die mof moet zeker een MS. uit de L. Bibl. ter leen hebben: nos kennimus nos.’ - Maar zie, van binnen, in de lettre *moulée*, krijgen Emperius en ik zoo erbarmelijk op onze koppen, over onze temeritas (welte verstaan!), dat het huilen mij nu nog nader is dan het lagchen; maar het zal toch wel op het laatste uitdraaijen, meo more, en ik zal denkelijk den goeden man, bij gelegenheid, al schermutselende naar huis brengen. Hij is niet onknap: dat hebben zijn *Thebana* reeds getoond; maar een opgeblazen windzak. Het zal nuttig wezen, er wat op te kloppen.

Het is hatelijk, dat de liefde nu verkrijgen moet, wat *wij* niet konden! Enfin! wij wachten U, dat is, de Faculteit en ik; maar Prof. B. en ik het allervurigst. Wees nu maar niet al te verliefd in uw Dissertatie, of gij zoudt kans moeten zien, om van de metempsychosis[1)] iets voor uwen toestand te maken: het zou wel kunnen, als gij het ding maar bij

1) Eene toespeling op den inhoud van Bakh. v.d. Brink's dissertatie, waarvan het onderwerp was: de leer der ouden over het leven na dit leven. Hij promoveerde in 1842 te Leiden op die dissertatie getiteld: Variae lectiones de historia philosophiae antiquae.

het regte eind vat. - Apropos: tegenspraak van mijne Stesichorea?[1] Met alle liefde. Toe, doe het maar! Ik zoek *waarheid:* dat is mijn zwak of mijn fort, zooals je wilt. Maar wat voor systema hebben die Symbolisten[2] in 's Hemels naam? Hier weigeren zij plaats in te ruimen aan Van Gent, omdat hij geen lid is. *Leden* nu zijn immers alléén de docenten? *Gij* zijt geen docent: atqui ergo zijn de Symbolisten gek; maar dat zij u uitnoodigen om te helpen, is een intervallum lucidum. Vale, Brinki carissime.

t.t.G.

XV.
Aan E.J. Potgieter.

(2 Jnni 1843).

Dit is niet de brief, dien ik mij aan U schuldig reken, WelEdel Heer en Vriend! maar slechts een kort woord over iets dat mij hindert. Reeds 2 maanden geleden heb ik aan den Hr. v.d. Brink een *Versje*[3] ter hand gesteld (Holl. vertaling uit het Deensch) met een paar regels proza (uitlegging van den mythus, waarop in het vers gedoeld wordt). In dit oogenblik is het 3de No. van den Gids reeds verschenen, waarin ik het tevergeefs zoek. Ik maak nu een droevige figuur tegenover de *Vertaalster*, die eene vrouw van fatsoen en van veel verstand is, en zelve niet begeerd had dat haar versje zou geplaatst worden. Hierom had Prof. Tydeman mij verzocht. Zie nu eens, hoeveel Heeren tegelijk eene ongalante houding tegenover die vrouw hebben! Is vriend v.d.B. slordig geweest? Ik vrees het. Wordt

1) *De Stesichori Palinodia*, van J. Geel, in den vorm van eene *epistola critica* aan Welcker, hoogleeraar in de archaeologie te Bonn, één van Geel's Bonnsche geleerde vrienden. De verhandeling is opgenomen in het *Rheinisches Museum für Philologie*, uitgegeven door Welcker en Näke, 6de Jaargang, 1839. blz. 1 vlgg.
   B.v.d. Brink heeft zijne tegenspraak gegeven, oók in een *epistola critica*, geplaatst in de Symbolae Literariae, V blz. 119 vlgg.
2) Over de Symbolae Literariae, zie mijn noot in De Gids van Ang. jl. blz. 195.
3) Het gedicht, getiteld *Ik heb u lief* (Jeg elsker Dig) is opgenomen in de Mengelingen van De Gids van Augustus, blz. 452. Onderteekening: Vd.

het versje door U onwaardig, ten minste ongeschikt, ter plaatsing, gerekend, waarom nam v.d.B. dan de plaatsing op zich? De zaak is beuzelachtig, en zij heeft geen ander gewigt dan dat ik er mij *in commissie* mede bemoeid heb. Maar toch, neem het nu, bid ik u, op *U* zelven.

Dankbaar ben ik voor uw onverdiend bezoek op den Dam, waar het mij leed deed U met niets te kunnen bewirthen, dan met het commune bonum van Gods licht en lucht. Laat dit geen afbreuk doen aan uwe toegenegenheid, waarop ik hoogen prijs stel.

Vale!

t.t.G.

XVI.
Aan E.J. Potgieter.

Leyden, 23 Oct. 1843.

WelEdel Heer en Vriend!

De Heer Jonckbloet is zoo vriendelijk geweest, mij in de laatste dagen, en heden weder, te raadplegen over de belangen van den Gids. Het gewigt, dat sommigen der Heeren gelieven te hechten aan *mijne* opinie, is overdreven: ik weet inderdaad niet welke wijsheid ik zou kunnen opdisschen, buiten hetgeen de Heeren uit eigen nadenken kunnen putten. Bijv. Dat de *Gids niet* moet verongelukken. Dat er eene commissie van Redaetie *moet* wezen. Dat deze, zooveel mogelijk, uit vroegere elementen moet bestaan, en liefst uit zeven leden. Dat er iemand onder dezen moet wezen, die, onder den titel van secretaris, of welken ook, het loopende werk, corresp. en zoovoort, moet voeren. Dit laatste vereischt *tijd* en *lust*, en daar de (Heer) Jonckbl. van beide ruim voorzien is, neem ik de vrijheid hem aan te bevelen.

Voorts waag ik het nog, vrede en eensgezindheid te prediken. Och! doe *gij*, van uwen kant, daartoe, wat gij vermoogt! Misschien is er thans een struikelblok uit den weg[1]; de aanleiding treft en grieft mij diep.

1) Nam. het gedwongen vertrek van Bakhuizen van den Brink naar het buitenland.

Ik schrijf dit in haast, maar met de U bekende hoogachting en toegenegenheid.
GEEL.

XVII.
Aan E.J. Potgieter.

Leyden, 29 Oct. 1843.

WelEdel. Heer en Vriend!

Uw bezoek is mij aangenaam geweest. Het had één gebrek: het was te kort. Het aangename bestond vooral in het vruchtbare: ik heb er aanleiding in gevonden tot nadenken over den toestand, waarin de *Gids* zich bevindt, en over zijne toekomst. De Heer Jonckbloet is dien zelfden avond bij mij geweest, en, een dag daarna, de Heer van Kampen. De eerste heeft begrepen, dat, dewijl hij niet gewenscht werd, hij zich met bescheidenheid moest terugtrekken. Met den anderen kwam het gesprek nagenoeg op hetzelfde neder. Er is een misverstand geweest. Ik was in den waan gebragt, dat alle de Leden der Redactie, één uitgenomen, voor goed, en *zonder reserve*, afscheid genomen hadden van den *Gids*. Thans, nu de Heer Bakhuizen het roer heeft moeten loslaten, leggen diezelfde Heeren beslag op hunne vorige plaatsen in de Redactie.

Het staat niet aan mij, dezen loop der zaak, en de motieven (die ik ook niet genoeg ken) te beoordeelen. Ik neem de zaak aan als geschied; als een feit; maar mijn hart en mijn verstand komen op tegen de gevolgen, die ik voorzie. Zal het gedrag dier Leden consequent zijn, dan zullen zij den Heer B., na zijne terugkomst, vroeg of later, uit de de Redactie moeten weren.

Ik ben op eene heusche wijze in deze zaak om raad gevraagd: daarom neem ik de vrijheid van zonder omwegen te spreken. Ik zou eene dergelijke afwijzing van den Heer Bakhuizen moeten houden voor *onregtvaardig* en *ondankbaar*. Misschien wel is de Heer B. de *eerste* geweest, in de oprigting van het Tijdschrift: misschien heeft de Redactie zich allengs rondom hem vereenigd, en is hij, een geruimen tijd, de ziel daarvan geweest: de man, die wist wat hij wilde, die de wetenschap, in alle hare rigtingen, niet uit het oog verloor, en die een criterium der verschijnselen bezat in

zijne onbegrijpelijk ruime en diepe kennis, vereenigd met een scherp oordeel, en met wijsgeerige beginselen, die hem vast deden staan, waar menigeen weifelt en wankelt, en gevaar loopt van zelfs de schoonste talenten dienstbaar te maken aan vooroordeelen en bekrompenheid, die op hun beurt (ondankbaar genoeg) het talent in nevelen omhullen en eindelijk doen ondergaan.

Gij ziet, waarde Heer en Vriend, hoe ik B. beoordeel, en hoe diep ik dus zijne onzedelijke afdwaling moet betreuren. Maar ik reken zijne beterschap niet onder de onmogelijkheden; ik wensch ze met mijn gansche hart, en zal hem niet ligt opgeven. Zoo God wil, komt hij teregt, niet door harde veroordeeling en terugstooten, maar door zachtheid en leiding, wanneer hij éénmaal uit de droevige gevolgen zijner misslagen gered zal zijn.

Wat hier van zij, *ik* laat hem nog niet los; en hoor nu, waarde Vriend! hoe ernstig ik dit meen. Indien de Heer Bakhuizen, bij zijne terugkomst, door de alsdan bestaande Redactie afgewezen, of zelfs *nu* reeds als afgesneden en buitengesloten beschouwd wordt, dan zal ik afkeerig zijn van den Gids, en hem het ophouden van alle Leidsche medewerking voorspellen. Nog meer: zoo de Hemel mij leven schenkt, en eene belangstelling, zooals ik ze thans gevoel, zal ik niet rusten, eer de Heer Bakhuizen, misschien wel te Leyden zelf, aan het hoofd staat van een Tijdschrift, dat vooruitgang, stilstand, en teruggang weet te beoordeelen, en dat hij zelf met zijne schitterende bekwaamheden zal kunnen bezielen.

Gij kunt uit het geschrevene opmaken, hoedanig eenen *Gids*, *ik* voortdurend wensch: ik wensch een Gids, die inderdaad den weg wijst, die aantoont, wáár men voorzigtig gaan moet, welk zijpad men moet laten liggen, en die zijn gezelschap niet dwingt, om den eenen voet achter den anderen te zetten. Zulk een nu, meen ik, onder anderen, in den Heer B. te zien: het is dus natuurlijk dat ik leed gevoel over hetgeen hem, en wat ik de *goede zaak* noem, dreigt.

Vergeef deze rondborstigheid, met de heuschheid en het goede hart, die U eigen zijn, en neem de verzekering aan der opregte hoogachting, waarmede ik ben

Uw dienst. dienaar en Vriend

J. GEEL.

Toen het bestaan van ‘de Gids’ op het spel stond, werd Geel om raad gevraagd. Toen deze had te kiezen tusschen Potgieter en Bakhuizen van den Brink, koos hij de zijde van den laatste en gaf dit aan Potgieter op ondubbelzinnige wijze te kennen. Krachtig springt Geel in de bres voor den balling, dien hij intusschen zelf zóó kras zou onderhouden over zijn tekortkomingen, dat Van den Brink er dubbel door terneergeslagen werd.[1)] Bewondering voor Van den Brink's genie, met groote verwachtingen daaraan verbonden, sprak uit Geel's houding. Die verwachtingen geboden hem strengheid tegenover den jongeren vriend zelf, als moreele afdwalingen de kracht van het genie dreigden te breken - het was de strengheid, zooals een bekommerd vader die heeft voor zijnen zoon. Die verwachtingen maakten Geel ook streng tegenover hen, die zich aan den heilzamen invloed van Van den Brink's groote gaven wilden onttrekken, uit welke consideratiën ook. De bevordering van den vooruitgang op het geheele terrein van wetenschap en kunst was beter toevertrouwd aan den universeelen geest van Van den Brink dan aan den zeer zeker hoog begaafden Potgieter, die echter eenzijdig den bloei van het letterkundig Nederland in het oog vatte en voor de consequentie van onbegrensde vrijheid van onderzoek op èlk gebied, soms nog terugdeinsde. Dat Geel voor Van den Brink's voortdurenden invloed op den geest van het Tijdschrift ijverde, wisten we reeds uit den brief[2)] van Geel, den 8sten Maart '44 aan den vriend in het buitenland geschreven, waarin hij den inhoud van bovenstaanden brief aan Potgieter in het kort weergaf.

Welke was de oorzaak van de breuk tusschen Potgieter en Van den Brink, die twee jaar noodig had om te heelen en in dien langen tijd beiden zeker heeft doen lijden? Dat Van den Brink er onder leed blijkt uit een brief aan den verzoenden vriend: ‘Eén vriend

1) Zie Onze Eeuw, November 1905 blz. 247. In den brief aan Bake van 27 Febr. '44, schreef Van den Brink o.a.: ‘Van het billet van Prof. Geel was ik een weinig geschrikt.’ Dat ‘billet’ zelf is helaas verloren geraakt.
2) Door Verwey gepubliceerd in de XXe Eeuw 1903 IX, blz. 308 vlgg., door Mr. S. Muller Fzn. in Onze Eeuw Nov. 1905 blz. 252 vlgg.

ontbrak aan die allen; dikwijls heb ik naar hem uitgezien, en dikwijls gedacht dat ik nimmer meer van hem zou hooren dan zijn naam. Die vriend waart gij. Ik vertrouwde bijna, dat een gelijk gevoel u bezielde; maar het was wellicht verkeerd, dat mijne hooghartigheid mij verbood te buigen in een verschil, waarover nimmer meer moet gesproken worden. Gij hebt de eer gehad de eerste stap te doen, en ik wenschte uitdrukkingen te vinden voor de innige hartelijke blijdschap, waarmede ik uwen brief heb ontvangen.'[1)]

Verweij meent, dat de oneenigheid in verband stond met Van Vloten's recensie van *Het Leven van Jezus*, *kritisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss*, *door F.L. de Greuve*, in dat jaar in de Gids opgenomen. Van Vloten toch vertelt in de Levensbode[2)], dat hem terstond na V.d. Brink's vertrek verzocht werd het artikel met zijn naam te onderteekenen of anders eene aanteekening van de Redactie te dulden, waarin deze zich van alle verantwoordelijkheid voor de kettersche stellingen ontslaan zou. De angstvalligheid van de Redactie voor deze kritisch-theologische recensie kan zeer wel aanleiding hebben gegeven tot de klacht van Geel, dat *de Gids* 'dienares' dreigde te worden 'van de tegenwerkende piëtistische opinie'. Het is zeer goed mogelijk, dat deze recensie de openbaring van een principiëel verschil van inzicht tusschen de beide hoofdmannen van *de Gids* heeft veroorzaakt, waardoor verdere samenwerking moeilijk werd. Maar is hiermee de persoonlijke verwijdering tusschen V.d. Brink en Potgieter verklaard? Wat is er meer gebeurd? Wij weten het niet. Over de uitwendige geschiedenis van het Tijdschrift in het jaar '43, werpen behalve de twee boven gedrukte van Geel, slechts nog enkele brieven uit het Potgieter-archief eenig licht. Het zijn twee brieven van Jonckbloet, en twee van Pol, alle aan Potgieter geschreven. Ook die uiterlijke geschiedenis heeft een betrekkelijk belang. De voorstelling van den gang van zaken, die de lezing dier brieven bij mij heeft opgewekt, wil ik meedeelen, met de bronnen erbij.

In het voorjaar van '43 was een zóó ernstig geschil gerezen

1) Brief van V.d. Brink aan Potgieter, 16 Mei 1845. Onze Eeuw, April 1906 blz. 23.
2) Deel I blz. 146.

tusschen Bakhuizen van den Brink en de overige redactieleden, dat verdere samenwerking onmogelijk werd. De redacteuren Potgieter, Pol, Van Geuns en Van Hasselt hebben toen de redactie overgedragen aan Van den Brink alleen, bij missive van 10 Juni '43, en den 16^{den} Juni nog eens herhaald, dat zij op hun besluit niet wenschten terug te komen. Deze schikking was bedoeld te strekken tot Januari '44, aangezien Van den Brink had verklaard na dat tijdstip geen deel meer van de Redactie te willen uitmaken. Door zijn onvoorzien vertrek naar het buitenland, omstreeks half October, maakte Van den Brink een eind aan zijne alleenheerschappij vóórdat de termijn verstreken was, voor welke de schikking was getroffen. Het sprak van zelf, dat de vier heeren, die zeker 1 Jan '44 de Redactie weder zouden hebben aanvaard, zich als aangewezen beschouwden om nu onmiddelijk Van den Brink's plaats in te nemen. Maar deze, zonder in eenig overleg te treden met zijn vroegere collega's, heeft, misschien voor den tijd die tot Januari nog verloopen moest, de zorg voor de redactie aan Jonckbloet opgedragen. Ik maak het op uit den straks volgenden brief van Jonckbloet, waarin deze spreekt van zijn mandaat en de correspondentie der heeren, in dat jaar gevoerd, tot welker lezing hij de gelegenheid bezat - zij moest dus onder hem berusten. Sinds begin '42 was Jonckbloet op verzoek der redactie medearbeider aan *de Gids;* de brief waarin hij die uitnoodiging heuschelijk aanvaardde, is in het Potgieter-archief bewaard. Hij was bevriend met Van den Brink - hij heeft dezen tot over de grenzen uitgeleide gedaan - zoo weten jongere bekenden van Jonckbloet nog te verhalen. Onmiddellijk ontstond er dus eene botsing tusschen de oude redactie en den nieuw-bakken zaakwaarnemer, die reeds ijverig bezig was voor het Novembernummer van *de Gids* te zorgen. Den 24en October, denkelijk eenige dagen na Van den Brink's vertrek, schreef Pol aan Potgieter het volgende briefje: ‘Amicissime! Hoe moet het nu met de Gids gaan? Naar ik gisteren hoorde, zoude er eene....[1)] zijn, om ons vieren het regt op dit tijdschrift geheel te betwisten en v.K.[2)] reeds in het denkbeeld verkeeren, dat hij geheel eigenaar is en zich om ons

1) Onleesbaar.
2) P.N. van Kampen, uitgever van de Gids.

niet heeft te bekommeren. Moeten wij dit maar lijdelijk aanzien en zoo door eenen schurk en door eenen boekverkooper bespot worden?' De beraadslagingen der vier heeren daarop hebben o.a. een onderhoud tusschen Jonckbloet en Potgieter ten gevolge gehad, waarbij deze zijn misnoegen over het eigenmachtig optreden van Jonckbloet zal hebben geuit. De volgende brief althans getuigt, dat de laatste eene apologie van zijn handelwijze noodig oordeelde:

'*WelEdelgeboren Heer!*

Na het mondgesprek, dat ik de eer had heden namiddag met UEd.Geb. te voeren, heb ik er mij terstond toe gezet mijn mandaat en de briefwisseling tusschen de verschillende Heeren, die in het bijna afgeloopen jaar de redactie van *de Gids* uitmaakten, gevoerd, op nieuw ernstig te herlezen, omdat ik meende aan mij zelf verschuldigd te zijn zoowel UEd.Geb. als mij zelven mijne tegenwoordige positie duidelijk en klaar voor oogen te stellen, ten einde allen schijn te vermijden alsof ik, om welke reden ook, getracht zou hebben mij aan de redactie van *de Gids* op te dringen en mij op eene indelicate wijze op den voorgrond te plaatsen. Ik was gelukkig genoeg onder de papieren bovengemelde correspondentie behelzende onderstaanden brief te vinden, waarvan ik mij haast UEd.Geb. afschrift toe te zenden, ten einde de stappen, die ik in het belang van *de Gids* deed, te rechtvaardigen, en UEd.Geb. daardoor misschien tevens in de gelegenheid te stellen eene overeenkomst te treffen, die in nauw verband staat met den bloei van een Tijdschrift, dat UEd.Geb., blijkens een zevenjarigen arbeid, die boven mijnen lof verheven is, zeker meer ter harte gaat dan eenige personele consideratie. De missive luidt als volgt:

Amsterdam den 10^{en} Juny 1843.

WelEdele ZeerGeleerde Heer!

Onze missive van den 27sten der vorige maand stelde UEd. voor, schikkingen te treffen nopens de Redactie van de Gids voor den termijn welke nog verloopen moet tot January 1844, het tijdstip waarop UEd. verklaard heeft geen verder deel daaraan te verlangen. Dit geschiedde in de overtuiging dat na het voorgevallene eene gezamenlijke medewerking moeijelijk was geworden.

UEd. verklaart ons in Uw antwoord van den 2^{en} Juny vóór dien termijn *geen afstand te doen van Uwe regten als redacteur van de Gids; welnu*, *wij van onze zijde doen zulks als nu* en dragen UEd. met nevensgaande Copy de verdere uitgave van 't Tijdschrift op.

Onverklaarbaar is ons UEds. opvatting als hadden wij U, afstand doende van het Redacteurschap, willen uitsluiten van verdere medewerking; dit was zoo verre van ons dat wij bij thans omgekeerde verhouding, den uitgever hebben kennis gegeven dat onze namen op de lijst der medearbeiders kunnen blijven, mits met een (†) gemerkt.

Wij hebben de eer te zijn
UEd. Dw. Dienaren
(Get.) W.J.C. VAN HASSELT.
J. VAN GEUNS.
H. POL.
E.J. POTGIETER.
Den WelEdel. ZeerGel. Heer
R.C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Dit besluit werd later niet ingetrokken blijkens de volgende letter en:

Amsterdam 16 Juny 1843.

WelEdele ZeerGeleerde Heer!

Mede namens de Heeren van Geuns, Pol en Potgieter heb ik de eer in antwoord op UEd. letteren van den 14^{den} dezer UEd. te melden, dat er sedert ons vorig schrijven niets heeft plaats gehad, hetgeen ons zou kunnen bewegen ons besluit te veranderen of te wijzigen, bij hetwelk wij alzoo blijven berusten.

Ik heb de eer te zijn
UEd. Dw. Dienaar
(Get.) W.J.C. VAN HASSELT.

Deze missiven zullen misschien eenigen invloed uitoefenen op de deliberatiën door UEd.Geb. met de medeonderteekenaars dier letteren te voeren. Ik neem dus nogmaals de vrijheid UEd.Geb. beleefdelijk maar dringend te verzoeken mij, in het belang van

het Tijdschrift, den uitslag dier deliberatiën zoo spoedig mogelijk te willen mededeelen, opdat ik daardoor bijtijds in de gelegenheid gesteld worde een besluit te nemen omtrent de stukken, die ik gemeend had in het N^{o}. der maand November te kunnen opnemen.

Na de verzekering mijner bijzondere hoogachting heb ik de eer te zijn
WelEdelGeboren Heer!
UEd.Geb. Dw. Dienaar
Dr. JONCKBLOET.'

Jonckbloet vond dus de rechtvaardiging van zijn handelend optreden in het feit dat de vier bovengenoemde heeren den 10^{den} Juni de redactie hadden neergelegd.

Van dezen stand van zaken was Geel door Jonckbloet op de hoogte gesteld. Waarschijnlijk niet volledig. Er is ten minste in Geel's brieven iets aarzelends dat uit onvoldoende bekendheid met de quaestie scheen voort te spruiten. De oude redactie heeft naar de aanbeveling van Jonckbloet door Geel niet geluisterd; zij was van den indringer niet gediend. Het volgende briefje was waarschijnlijk het slot van de overleggingen der beide partijen; Jonckbloet trok zich terug, maar stond de artikelen van Piaget en hemzelf volgaarne voor het volgend nummer af, overtuigd dat de redactie om bijdragen verlegen zou zijn. Den 26sten October schreef hij aan Potgieter:

'Ik haast mij de missive te beantwoorden, die de Heer Mr. van Hasselt mij, ook namens de overige heeren, heeft toegezonden. Na den loop die de zaken genomen hebben, en na een gehouden mondgesprek met Prof. Geel, geloof ik niet beter te kunnen toonen dat mijne eenige bedoeling bij de door mij gedane démarches was het instandhouden van *de Gids* dan door volgaarne de artikelen van den heer Piaget en mijzelven voor het volgend nr. af te staan, daar het bestaan van het Tijdschrift mijns inziens boven elke andere consideratie moet verheven zijn.

Gebrek aan tijd noodzaakt mij zoo kort te zijn, daar ik overtuigd ben dat een dringend belang de verzending dezer letteren nog heden noodzakelijk maakt.'

Het artikel van Piaget werd geplaatst, dat van Jonckbloet niet. Pol schreef er over in een briefje van 29 Oct.: 'Wat is dat een

geistloses stuk van Dr. Jonckbloet! Waarlijk hij weet niet veel sympathie voor onze Nederl. letteren op te wekken.'

Nog geen 14 dagen na het heengaan van Van den Brink zat dus de vroegere redactie weer stevig in haren zetel. Den 29sten October onderwierp Pol aan het oordeel der andere heeren de drie punten, door hem opgesteld om tot eene betere regeling der redactiewerkzaamheden te geraken. Den 29sten October ook hield Geel eene nabetrachting over de geheele quaestie, in zijn belangrijken brief aan Potgieter. Er is eenige tegenstrijdigheid tusschen dezen, waarin hij zijne verwondering en afkeuring te kennen geeft dat de afgetreden redactie weer op het Tijdschrift beslag heeft gelegd, en den anderen waarin hij had aangeraden om zooveel mogelijk vroegere elementen in de redactie weer op te nemen. Maar hij had ook niet juist achter den stand van zaken kunnen komen, schreef hij aan Van den Brink 8 Maart '44 - hij deed daartoe ook geen verdere moeite. Alleen dit ééne was hem in die dagen van beroering duidelijk geworden, dat consequent handelen der redacteuren het buitensluiten van Bakhuizen van den Brink ook in de toekomst zou blijven eischen. Dat groote gevaar dreigde. Door den genialen man uit te sluiten aan wiens leiding het onbevangen streven naar waarheid veiligst was toevertrouwd, verried de redactie haar bekrompen standpunt. Dat was voor Geel hoofdzaak - en onverbloemd heeft hij Potgieter, dien hij persoonlijk hoogschatte, willen zeggen dat de richting van *de Gids* de zijne niet meer was.

Hiermede houdt onze kennis van dit stukje Gidsgeschiedenis op. Potgieter heeft den brief van Geel niet beantwoord; maar buitenaf vernam Geel toch, 'dat de brief eenig opzien gemaakt, misschien ook eenige uitwerking gehad had.'[1] Van den Brink bleef medewerken - in *de Gids* van '44 verscheen reeds zijn stuk over Andries Bourlette. Van Brussel uit schreef hij in zijn eersten brief aan Bake[2], 4 Jan. 1844: 'De *Gids* gaat mij nog altoos ter harte: maar de heidenen zijn thans min of meer in mijn erfdeel gevallen. Ik blijf er voor medewerken, heb reeds voorloopig iets gereed en zal meer zenden. Intusschen vrees ik, dat een andere invloed dan de mijne op dat tijdschrift overwegend zal worden en het

1) Zie de brief aan Bakh. v.d. Brink XXe Eeuw 1903 IX blz. 308 vlgg.
2) Zie Onze Eeuw Nov. 1905 blz. 245.

eene minder wetenschappelijke, eene meer pietistische rigting zal erlangen. Ik weet dat Prof. Geel aan een der redacteurs geschreven heeft, maar ik weet niet wat? Gaarne wenschte ik in zijnen geest en door hem ondersteund de zaken daar in de oude rigting te zien blijven sturen.'

Uit een brief van Geel aan Boot[1], gedateerd 21 Oct. '41, blijkt, dat Geel toen reeds van oordeel was, dat de zuiver wetenschappelijke belangen te weinig in *de Gids* werden behartigd. 't Was naar aanleiding van zijne hernieuwde bespreking der Symbolae litterariae,[2] dat Geel schreef: 'Maar zulke dingen zal ik niet dikwijls in dat journaal plaatsen, welks rigting ik (in parenthese gezegd) hoe langer hoe minder begrijp. De behoefte doet zich sterk gevoelen naar een zuiver *wetenschappelijk* journaal; maar ik zie geen kans om het tot stand te brengen. Indien ik 20 jaren jonger was, sloeg ik handen aan het werk. *Ik moet het nu van de Juniores wachten*. Als het tot stand komt, laat de Gids zich dan bij de Holl. letteren houden.'

Na den krassen, eerlijken brief van 29 Oct. 1843 hebben ook Potgieter en Geel elkaar twee jaar lang niets te zeggen gehad. Maar, zoo er al eene tijdelijke stagnatie in hunnen omgang moge geweest zijn, de volgende brieven getuigen, dat de goede gezindheid van geen van beiden was geweken. Van werkzaamheid op het gebied der Hollandsche letterkunde getuigen zij niet meer. Geel's beste jaren waren toen voorbij - hij begon de zestig reeds te naderen. Den vrijen tijd, dien de zorg voor zijne zwakke vrouw en zijn eigen wankele gezondheid hem na zijne dagtaak op de Bibliotheek nog gunde, wijdde hij verder geheel aan klassieke Studiën.

XVIII.
Aan E.J. Potgieter.

26 Nov. '45.

Waarde Heer en Vriend!

Uw brief heeft mij in welstand gevonden, en vatbaar voor den aangenamen indruk van Uwe vriendelijkheid

1) Eigendom van de Univ. Bibl. te Leiden.
2) In de Gids van Maart 1841.

en deelneming in 't geen mij wedervaren is. Dit luwt, God zij dank! en ik heb hoop op een volkomen herstel van het ‘dimidium animae meae.’ Ook de toezending van d'A.'s boek[1] en uwe aanmoediging om het te beoordeelen, reken ik een bewijs van uwe welwillendheid, nog meer jegens mij, dan jegens de goede zaak. In de laatste jaren is mijne recenseerlust niet erg toegenomen; ik bespeur zelfs achteruitgang. Uwe keus van het boek, dat mij uit de dommeling een weinig zou moeten opschudden, is niet ongelukkig: ik had er natuurlijk reeds kennis mee gemaakt, en ik heb het, sedert het ontvangen van uwen brief, nog nader bekeken. De slotsom van mijne overwegingen is, dat ik mijne mededeeling van een bescheiden oordeel niet weiger, maar toch in mijn schik ben, omdat ik met zeer goede sier, eene stellige belofte in suspenso kan laten, en zelfs kans heb op een ‘eervol ontslag’ van uwentwege. Ik had namelijk reeds een geruimen tijd geleden, aan Bakhuizen geschreven dat het zijne taak en pligt was, de Eerste Wereld in dit nieuwe pak te bekijken[2], én om te vertellen wat het is, en hoeveel degelijkheid er in is, bij hoeveel grootspraak. Wie weet, of B. niet reeds klaar is, niet door mijne aansporing,

1) Bilderdijk's *Ondergang der Eerste Wareld*, uitgegeven met eene inleiding, varianten, aanteekeningen en verhandelingen, door Mr. Isaac da Costa. Het boek in zijn geheel is verschenen in 1847.

2) In den brief van 18 Sept. 1845 schreef Geel aan van den Brink: ‘Gij zijt geroepen, om een oog op onze literatuur te houden. Gij *kunt* het beter dan ik, en gij hebt nog de volle kracht en frischheid der jeugd. Ik ben nu het laatste stadium van mijn *werkzaam* leven ingetreden; als ik nog een paar plannetjes, na mijne *Phoenissae*, afwerk, zal het wèl wezen, Begin maar, te Weenen, met een boek, dat mij daar zoo even ter bezigtiging gezonden wordt: *de Onderg. der eerste Wereld*, uitgegeven door D'Acosta, met eene Inleiding. Zijn hoofdplan is, uit de diepe motivering van het fragment, het geheele plan te ontdekken. Ik geloof dat het een opmerkelijk boek zal worden (nu nog maar 2 zangen) en uwe aandacht en critiek waardig. Zorg, dat niemand dan *gij* het in den Gids recensere! Als ik het boek daar zoo aanzie, komt er een halve lust bij mij op, om het *zelf* te doen; maar ik moet en *zal* het niet doen. Ik kan met het hooggestemde, opgewondene Christelijke niet teregt; en ik gevoel mij niet in staat om te onderscheiden, hoeveel *hart* er bij B.'s christelijke vroomheid en vroome christelijkheid was, en hoeveel er van dat alles op rekening komt van zijne poetische opvatting. Hoe D'A. het opneemt, kunt gij gissen. *Gij* moet dit eens behandelen, zoo mooi en zoo snugger als gij maar kunt.’ Zie Onze Eeuw. Juni 1906 blz. 441 en 442.

maar door het onderwerp, en zijn eigen handigheid, en de zuiverheid van zijn toetssteen, waar hij de dingen maar zóó op te leggen heeft, om terstond te weten wat zij zijn. - Dit nu is mijn kans op ontslag. Nu nog, in allen geval, een kans op onbepaald uitstel: ik voor mij zou niet gaarne het *Eerste Stuk* op zichzelf recenseren. 1°. omdat er met betrekking tot het *doel* der uitgave nog bijna niets te zeggen valt. Nog eens, naar aanleiding der inleiding, over het Heldendicht, of over d'A.'s begrip van het heldendicht te spreken, zou slechts een geschermutsel op de buitenwerken wezen. Er is nog geen mogelijkheid, om in het kasteel te komen - omdat het nog niet bestaat - waaruit wel blijkt, dat mijn leenspreuk niet veel deugt, maar toch zooveel gezegd is, dat d'A. thans nog niets geleverd heeft van dat, waarom het hem eigenlijk te doen, en *mij* en *u* te weten is: namelijk, hoe diep doordacht het Gedicht is, en hoe streng *gemotiveerd*. Moet ik nog een 2° opgeven? Ik reken op uw uitstel even gerust, als op de meerdere bevoegdheid van B., onzen zwervenden Abaddona, wiens verzoening met U mij hoogst aangenaam is[1].

Ik zal bij gelegenheid, het gezondene exemplaar met dank terugzenden, dewijl ik er zelf een bezit. Mijne vrouw herinnert zich zeer goed, dat zij eens door mevrouw De Vries op u onthaald is, en gesmuld heeft. Zij voegt daarom eene vriendelijke groete bij de mijne.

Vale et ama tui amantem
GEELIUM.

XIX.
Aan E.J. Potgieter.

Leyden, 6 April 1846.

WelEdel Heer en Vriend!

Dewijl ik reeds een Exempl. van de eerste Aflev. der

1) In den brief aan Bake van 29 Juny 1845 schreef Van den Brink o.a., naar aanleiding van Geel's treurige stemming door de ernstige ziekte zijner vrouw: 'Ik wilde zoo gaarne hem iets mededeelen, dat hem opbeuren of afleiden kon: en ik heb niets dan het berigt, dat hem zeker aangenaam zal zijn, dat Potgieter en ik geheel verzoend zijn en wij elkander hartelijke brieven schrijven.' Zie Onze Eeuw, April 1906 blz. 54.

Voorwereld voor mijn eigen bezit aangeschaft had, toen mij een ander door u toegezonden werd, zend ik dit laatste in dank terug. De quaestie der *Beoordeeling* blijft bij mij in suspenso; maar dit moet vooral niet verhinderen dat een ander, liefst *v.d. Brink*, het boek onder handen neme. Het boekje van Bulwer over Schiller lacht mij niet sterk toe, (namelijk om het te recenseren. Ik zal het evenwel houden, en met den Hr. van Kampen verrekenen: zoo deze het aan de Redactie geleverd heeft.) Maar de *Bato*[1)] is mij door Ds. van Senden toegezonden, om er een *bekwaam* beoordeelaar toe op te loopen. Dus zend ik u deze verzen. Gij zult er gaarne een paar bladzijden in uw Album over praten. Verpligt er mij meê; dan verpligt ik van Senden, en van Senden verpligt Frosz en dan zijn wij allen tevreden.

'Praten', waarvoor stof is, bewaar ik voor eene volgende gelegenheid, intusschen U heil wenschend met achting en vriendschap.

GEEL.

1) *Bato*, Blumenlese holländischer Gedichte älterer und neuerer Zeit, Ueb. von Ludwig Frosz. Nebst einer Zugabe von G.H.v. Senden. Siegen und Wiesbaden 1845. - In de Gids is het boek niet aangekondigd.

Korte inleiding tot de Bataafsche geschiedenis, 1795-1798.

(Slot.)[1)]

De 22ste Januari was de getrouwe copie van den 18den fructidor in Frankrijk. In den nacht werden de uitgangen der stad bezet, zoodat niemand kon vertrekken. De vijftig ingewijden, die het ‘symbole’ geteekend hadden, kwamen in het logement van Haarlem bijeen en begaven zich onder militair geleide naar het Binnenhof. Onderwijl waren ook de overige leden ter vergadering opgeroepen, behalve de leden der commissie tot de buitenlandsche zaken, die in hunne huizen werden gearresteerd. De wacht had bevel welke personen konden worden doorgelaten, welke moesten worden afgezonderd; twee-en-twintig leden werden op deze wijze buiten de vergadering gehouden, en in de voorzitterskamer bewaakt. De overigen constitueerden zich in comité-generaal; Midderigh verklaarde het vaderland in gevaar en eischte van allen den eed van onveranderlijken afkeer van het stadhouderlijk bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeeringloosheid. Elf leden weigerden en werden gelast heen te gaan. Vervolgens werd mededeeling gedaan van de arrestatie van Bicker c.s., en werden de 22 van hun lidmaatschap vervallen verklaard en op vrije voeten gesteld, met verbod van den Haag te verlaten of eenige correspondentie te houden. Het waren de hoofden der gematigde unitarissen en der federalisten, door elkander. De publieke vergadering werd vervolgens geopend en Midderigh hamerde een ganschen

1) Zie *De Gids* van Augustus.

stapel besluiten af: de vernietiging van het reglement en van alle provinciale en kwartierlijke souvereiniteit, de proclamatie der vergadering gelijk die thans was samengesteld tot Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche Volk, de benoeming van een Uitvoerend Bewind van vijf leden, maatregelen tot verzekering van de gehoorzaamheid der provinciën, vermindering der commissie voor de constitutie op zeven personen (Ockerse, Konijnenburg, Hoffman, van Zonsbeek, Nolst, Fokker en Guljé). Onder de bedrijven kwam Delacroix binnen en complimenteerde de vergadering. Het slotstuk was een proclamatie aan het Bataafsche Volk, waarbij de onverwijlde oplevering en invoering eener constitutie werd toegezegd. Het was vier uur des namiddags; de wachten werden ingetrokken.

Des anderen daags en den volgenden dag bedankten 29 leden der vergadering, van welke er 25 tot de besluiten van den 22sten door hun zwijgende tegenwoordigheid hadden medegewerkt. Maar veel luider dan de afkeuring, liet zich aanvankelijk de toejuiching van het gebeurde vernemen. De hulde-adressen stroomden binnen, en de provinciale lichamen gehoorzaamden zoo stipt men maar wenschen kon; de militairen stonden trouwens overal gereed om de onwilligen te arresteeren.

De Bataafsche omwenteling was tot zulk een staat van ellende verzonken, dat het eerste gevoel vrij algemeen dat van een welkome opluchting was. Men mocht met reden twijfelen, of de Nationale Vergadering zonder revolutionnairen schok het land wel ooit aan een constitutie zou hebben geholpen. Men wilde veel door de vingers zien en het nieuw gevestigd bestuur, mits het toonde te kunnen regeeren, niet naar zijn geboorteacte vragen. Ongetwijfeld hebben ook de 29 'briefschrijvers', al achtten zij zich in gemoede door het reglement gebonden, en al meenden zij de regeering liever aan anderen te moeten overlaten, niet de minste subversieve voornemens tegen de mannen van den 22sten Januari gekoesterd. Doch de majesteit der nieuwe heerschers was uiterst kleinzeerig. Zij waren niet tevreden dat men hen liet begaan, maar wilden bewierookt en aangebeden worden bovendien. Na een voor de personen der briefschrijvers zeer dreigend rapport werd hun verder lot in handen van het Uitvoerend

Bewind gesteld, dat hen den 12den April van alle ambten en bedieningen die zij mochten bekleeden ontsloeg, hen van hun stemrecht beroofde en onder toezicht stelde van het bestuur hunner woonplaatsen. Al veel vroeger waren de maatregelen tegen de 6 en de 22 verscherpt: voor het huisarrest der eerste, het stadsarrest der tweede groep kwam opsluiting in de plaats.[1)] Alle societeiten van milder dan fel-roode kleur werden gesloten. En dit geschiedde, eer er ook maar een zweem van verzet was openbaar geworden. De Jacobijnen voelden zich een kleine minderheid, en hun regeering bestond in supprimeeren.

Het noodlottige voor hen was, dat elke constitutie, eerlijk uitgevoerd, hen alras weder zou onttroonen. Zij beschikten niet over een toonbaar regeeringspersoneel; intusschen was het om de macht en om het behoud van de macht te doen. De constitutie af te kondigen maar ze niet in te voeren was de som hunner wijsheid, evenals die van de Fransche Bergpartij in 1793. De Nederlandsche Jacobijnen boezemden echter minder vrees in dan hun voorgangers tijdens het schrikbewind: zij waren slechts geducht zoolang Frankrijk, dat hen aan het roer had gebracht, hen daar wilde dulden. Voor het oogenblik eischte Frankrijk, dat zij hun naam en stem zouden leenen aan de constitutie die voor Nederland was gereed gemaakt, en het gold dezen plicht te volbrengen. De letterlijke vertaling van het 'symbole constitutionnel' passeerde den 25sten Januari, zonder beraadslaging, als decreet der Constitueerende Vergadering. De gezuiverde commissie voor de constitutie had thans, voor de leus, de vastgestelde punten uit te werken, inderdaad echter slechts een vertaling te leveren van het Fransche ontwerp, dat den 27sten Januari door Delacroix aan Vreede, en vervolgens aan de commissie, werd medegedeeld. De commissie verrichtte haren arbeid onder toezicht van Ducange, en onderwierp door diens bemiddeling geregeld haren arbeid aan de goedkeuring van Delacroix. Het Fransche ontwerp had, naar den smaak der Nederlandsche Jacobijnen, te veel uiterlijkheden aan het

1) De 22 in het Huis ten Bosch, Hahn te Breda, Queysen te Hoorn, Bicker te Wijk bij Duurstede (later te Leeuwarden), de Beveren en Jordens te Honselaarsdijk, Gevers in den Haag (later te Delft).

ontwerp van 1797 ontleend, waartegen men indertijd de openbare meening zóó fel had opgezet, dat het gevaarlijk was zelfs namen daaruit over te nemen. Men sprak dus niet meer van Staatsraad, van Groote Kamer en Kamer der Oudsten, maar van Uitvoerend Bewind, Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam; ook verdeelde men de Republiek niet in vijftien, maar in acht departementen, en wel zoo dat de grenzen der oude provinciën zoo goed als nergens meer te herkennen waren.[1)] Het collegiaal bestuur voor Oost en West bleef behouden. Een nationaal cassatiehof, in het Fransch ontwerp voorkomende, werd niet overgenomen. Voor het overige waren de afwijkingen van ondergeschikt belang, op drie na die weder de bedoeling hadden zoo weinig mogelijk op te nemen van wat in '97 door de revolutionnaire partij was verooordeeld. In een uitvoerig, door Ockerse opgesteld schrijven, voor mededeeling aan de Fransche regeering bestemd, gaf de commissie aan Delacroix de redenen op die haar om deze drie afwijkingen deden verzoeken. Het waren: 1°. de beperking der keuze in de districtsvergaderingen tot candidaten aangewezen in de grondvergaderingen tegelijk met de benoeming der kiezers, met bepaling, dat indien de meerderheid der grondvergaderingen denzelfden candidaat had aangewezen, deze zonder meer gekozen werd verklaard; 2°. de keuze voor de beide kamers *in globo*, zoodat de splitsing eerst in den Haag geschiedde door de leden van het Vertegenwoordigend Lichaam zelf; 3°. het verplicht stellen van eene herziening der constitutie na vijf jaren, waartoe dan door de grondvergaderingen een bizondere commissie zou worden benoemd. De eerstgenoemde wijziging kwam noodzakelijk voor, daar het volk bepaaldelijk tegen de vrije keuze door kiezers in '97 was opgezet, en men deze dus niet wederom in stemming wilde brengen. De tweede was geboden, om alle denkbeeld uit te roeien dat de Tweede Kamer in eenig opzicht voornamer zou zijn dan de eerste[2)]; de derde alweder, om zich op een

1) Zoo lagen Middelburg, Dordrecht en Breda in één departement, ook Gorkum, Amersfoort en Winterswijk, ook Breukelen en Medemblik, ook Harderwijk en Heerenveen (zie de kaart bij Rogge).
2) De Tweede Kamer van '98 heeft de functie der tegenwoordige Eerste, en omgekeerd.

punt, waarover destijds luide de trom was geroerd, van het ontwerp van 1797 te onderscheiden.

Delacroix stond deze wijzigingen toe, en den 6^{den} Maart bracht de commissie het ontwerp in de Constitueerende Vergadering als haar eigen werk, na al wat aan den wezenlijken oorsprong er van herinnerde uit haar archief verwijderd te hebben. De Vergadering droeg de commissie thans ook nog op, een rapport uit te brengen over de wijze waarop de constitutie bij haar zou worden onderzocht en voor het volk gebracht. Ook dit rapport, dat vier dagen daarna reeds inkwam, was stuk voor stuk met Delacroix overlegd. Het onderzoek der Vergadering zou zich wezenlijk bepalen tot de vraag, of de constitutie beantwoordde aan de grondslagen van 25 Januari. Kleine redactiewijzigingen zouden door de leden aan de commissie in overweging gegeven kunnen worden, maar een eigenlijke artikelsgewijze behandeling zou niet plaats hebben. Het volk zou de constitutie moeten aannemen, doch na zuivering der grondvergaderingen. De krijgsmacht te water en te lande zou in afzonderlijke grondvergaderingen tot de stemming worden toegelaten, als een belooning voor haar gedrag op en na den 22sten Januari. - Al het voorgestelde werd den 10^{den} Maart door de Vergadering gaaf gedecreteerd. Op één punt was de commissie Delacroix maar ten halve gevolgd: hij had gewild dat de Constitueerende Vergadering zichzelf tot het constitutioneel Vertegenwoordigend Lichaam zou verklaren, en het voorloopig Uitvoerend Bewind tot het constitutioneel Uitvoerend Bewind Met dit laatste denkbeeld ging men mede, maar het eerste achtte men een wat al te brutale schending der constitutie. Men wilde eerst adressen uitlokken waarbij op deze zaak werd aangedrongen, om daarna den schijn te kunnen aannemen van aan de volksstem te hebben gehoorzaamd.

De schijndiscussie in de Vergadering had thans plaats van 15 tot 17 Maart, en op laatstgenoemden dag werd de constitutie nu vijf of zes zeer onbeduidende aanvullingen of redactiewijzigingen aangenomen. Den 20sten Maart werd besloten het zittende Bewind te continueeren, als ware de aanstelling uit kracht der staatsregeling zelve geschied.

Thans trokken de zuiveraars aan het werk. Zij riepen de stemgerechtigden op tot aflegging der verklaring van 22

Januari, zonder welke niemand tot de stemming zou worden toegelaten. Zij zonden deze oproeping niet aan stemgerechtigden die uit de grondvergaderingen van 1796 of '97 waren weggebleven, noch aan ‘openbare aanhangers van het stadhouderlijk en federatief bestuur’, noch aan ‘allen die bekend stonden de orde van zaken van den 22 Januari niet te zijn toegedaan’. Hiertoe werden onder meer gerekend de gezamenlijke leden der ‘gemeenebestgezinde sociëteiten’, die kort voor de volksstemming van 1797 waren opgericht om de voorstanders van het ontwerp van dat jaar te organiseeren. Over de wijze, waarop de zuiveraars zich van hun opdracht kweten, kwamen klachten in bij duizenden. De regeering heeft zich er later achter verschuild, dat zij niet voor elke domheid van een van haar agenten aansprakelijk kon worden gesteld. Alsof die domheden uit konden blijven, wanneer men een aantal lieden van de beschaving van een Godschalk, een Boeseken, een Butot, het land over zendt om in een vliegenden ren, heden hier, over een uur daar, de bokken van de schapen te scheiden! Feitelijk kwam de zaak hierop neer, dat de Jacobijnenkliek van iedere plaats de macht kreeg om haar vijanden weerloos, en tevens om een goed deel van hen broodeloos te maken. Want de aflegging der verklaring van 22 Januari was tevens tot de voorwaarde gemaakt om eenig openbaar ambt, hoe gering ook, te mogen blijven bekleeden. De niet opgeroepen personen hadden hunne bedieningen eenvoudig te verlaten. Tot welke schromelijke gevolgen een dergelijke klopjacht onder de ambtenaren in een stad als Amsterdam b.v. leiden moest, springt in het oog. Het merkwaardige geval heeft zich voorgedaan, dat het Bewind tot een te elfder ure verschenen verzachtende publicatie, waarbij alle ambtenaren die niet stembevoegd verklaard en dus van hunne posten vervallen waren, bevel kregen deze voorloopig nog te blijven bekleeden, letterlijk gedwongen is moeten worden door..... het op 15 Maart te voren volkomen gejacobiniseerde bestuur van Amsterdam. Ondertusschen waren velen al uit hun bestaan gestooten en door hongerige buik-revolutionnairen vervangen.

De slagen kwamen het meest op dezulken neer, die goedrepublikeinsch waren zonder van de revolutie een beroep te maken. In de uitsluiting der fatsoenlijke lieden van patri-

otschen huize, door honderde getuigenissen gestaafd, speurt men den nijd der patriotten uit de kleine burgerij, die door Vreede thans tot een nieuwen bevoorrechten stand waren gemaakt, ‘van verre nabootsende de trotsche houding, welke de vorige patriciërs zoozeer eigen was, doch tevens verstoken van dat *decorum*, 't welk alleen in staat is het aanstootelijke van een kwalijk geplaatsten hoogmoed met eenig vernis te bedekken’[1].

Wat men later voor het gemak domheden der agenten genoemd heeft, waren welgemikte slagen, gericht door een juiste kennis van den mogelijk te verwachten tegenstand. Men sloot al wat zelfstandig was uit, men liet al wat Jacobijn was of geacht werd de leiding der thans oppermachtige factie te zullen volgen, toe. Of zoodoende niet velen zullen zijn toegelaten die de overige vereischten tot stembevoegdheid volstrekt niet bezaten? Men mag het zeker vermoeden, daar immers de regeering, door het stemrecht aan leger en marine *en bloc* toe te kennen, hierin was voorgegaan.

In de grondvergaderingen van 23 April 1798 stemden 137.357 burgers, of 641 meer dan in die van 8 Augustus 1797; bovendien stemden ditmaal 28.153 militairen. De staatsregeling bleek te zijn aangenomen met 153.913 tegen 11.597 stemmen. Alleen in Bataafsch Brabant, Overijsel en bij de marine legde het getal tegenstanders in verhouding tot dat der voorstanders eenig gewicht in de schaal, en nog niet eens een groot gewicht. Elders waren zij van te voren, op weinige honderdtallen na, volkomen uitgemonsterd.

De staatsregeling, die het volk aldus op bevel aannam, zonder eenig enthousiasme maar omdat men begreep dat het niet anders kon, was door de paar wijzigingen van Ockerse c.s. niet wezenlijk van karakter veranderd. Zij was en bleef een uitgave der Fransche constitutie van het jaar III voor Bataafsch gebruik. De voor Nederland gewichtige punten (amalgama der schulden, eenheid in de volksvertegenwoordiging en in het hoog bestuur, scheiding van Kerk en Staat, emancipatie der Katholieken en der Joden, vervanging van de uitvoerende collegiën door ministers) waren alle reeds door de eerste Nationale Vergadering gedecreteerd, maar men was

1) Gogel aan het Uitvoerend Bewind, 1 Juni 1798 (*Jaarboeken Bat. Rep.* XIII, 44).

er niet in geslaagd, van de onderscheiden deelen een machine te bouwen die men er op aanzag dat zij werken kon. De grond dezer mislukking lag in verdeeldheid en wantrouwen, in gemis aan geloof in eigen roeping. In een staatsregeling zijn theoretische rechtzinnigheid en technische volmaaktheid minder belangrijke vereischten, dan belichaming eener wezenlijk in het volk levende elementaire kracht. Hoe echter te belichamen wat niet bestaat? De Unie van Utrecht onderstelde de aanwezigheid van zeven gewesten met een bestaan van ieder op zichzelf, maar tegelijk tot bereiking van een groot doel, dat voor ieder der zeven een levensvraag was, onverbreeklijk saamverbonden. Zoolang de werkelijkheid aan deze onderstelling beantwoordde, heeft de uit wetgevend oogpunt allergebrekkigste Unie niet verhinderd dat groote dingen werden gedaan. De Fransche republikeinsche staatsregeling onderstelde een volk dat zich voor het eerst één en oppermachtig voelde, zonder eenig traditioneel gezag meer boven zich te erkennen, zichzelf in alles meester en zichzelf genoeg. Hoe grievend dan ook de velerlei teleurstelling, hoe schril het contrast tusschen leer en leven geweest is, wie zal ontkennen dat de revolutie in Frankrijk althans de noodzakelijke uitdrukking is geweest van iets dat in het volk zelf tot leven was gewekt? Wij Nederlanders vingen onze revolutie in andere conditie dan de Franschen aan. Wij waren te krachtig om te sterven en niet gezond genoeg om op te staan. Wat wij behoefden, toonden wij zoo ongeveer te beseffen, maar het ons zelf te veroveren lag boven onze kracht. Wij lieten ons onder curateele stellen.

Het is deze geestelijke onmacht die aan den ‘Franschen tijd’ de wezenlijke signatuur geeft, en niet de materieele. Andere volken, ook wijzelf in anderen tijd, hebben krachtig geleefd onder sterken materieelen druk. Zoo ook bij ons van een door druk opgewekte veerkracht sprake is geweest, is het niet voor 1812 of 1813, en dan nog! Maar waren wij een uitzondering? Onmachtig toonde zich niet slechts Nederland; onmachtig toonde zich Europa.

Hoe natuurlijk komt het bij dit inzicht voor, dat de constitutie van '98 veel bevat waaraan later niemand ooit gedacht heeft te tornen, en tegelijk dat zij na drie jaar onder de algemeene onverschilligheid is bezweken. De medi-

cijn hebben wij ingenomen en de flesch weggeworpen.

De staatsregeling onderstelde ook hier een volk met sterken politieken wil, of althans een volksbestanddeel van genoegzamen geestelijken hoogmoed om namens ‘het volk’, welks oppermacht zij proclameerde, te durven handelen. Zij bevestigde de dictatuur der revolutionnaire partij. Het stemrecht bleef aan verfoeiing van het stadhouderlijk en federatief bestuur, en aan instemming met ‘groote beginselen der omwenteling van 1795’ gebonden. Doch zoodra een regeling door de toestemming der natie kracht van wet heeft verkregen, kan men zeker zijn, dat haar tekst niet uitsluitend zal worden geinterpreteerd door hen die haar gegeven hebben. Ook een moderaat als Schimmelpenninck kon getuigen het stadhouderschap en het federalisme te verfoeien, en een man van de omwenteling te zijn. Het moesten sterke individuen wezen, die de natie in naam oppermachtig durfden verklaren en inderdaad haar alle medezeggenschap onthouden. Was het kleine kringetje der beroepsrevolutionnairen ten onzent tot de dictatuur geschikt? Waren Vreede, Fynje en van Langen de mannen, ik zeg niet voor een triumviraat, maar zelfs maar voor een regeeringspost? Welk een verblinding was de hunne! Vreede was een eerlijk, maar overmatig ijdel volkstribuun, goed om door woorden op te zweepen, maar niet om door daden te leiden; het regeeren bestond bij hem in harangueeren. Fynje was een stevig werker in ondergeschikten post, volkomen berekend om de staatscourant te redigeeren gelijk onder koning Lodewijk zijn taak was; overigens een eerlijk, maar benepen, engzielig Jacobijn, die op twee, drie algemeene beginselen doorholde zonder om te zien, in staat om regelrecht tegen den muur te loopen. Hij was de meest werkzame van de vijf, en had de politie en justitie voor zijn deel; Vreede heette de algemeene politiek te leiden, van Langen de buitenlandsche zaken. Deze van Langen was een zotte parvenu en niet eens een eerlijk man. Ducange deed met hem wat hij wilde; hij was verder de man die met individuen als Bode en Eykenbroek de meeste persoonlijke betrekkingen had, en als *trait d'union* tusschen het hoog bestuur en de beroeps-Jacobijnen van twijfelachtige reputatie dienst deed. De twee overige directeuren, Fokker en Wildrik, schenen wel om hun volstrekte nulliteit te zijn

bijgekozen; zij hielden hun hart vast maar verhinderden niets.

De maatregel die de regeering wel het meeste kwaad heeft gedaan, is nog niet zoozeer de zuivering der grondvergaderingen geweest, als wel die der plaatselijke besturen en de afzetting van tallooze ambtenaren. In Februari en Maart was men daar al mede begonnen. Het personeel dat de afgezetten verving was meest niet geschapen om vertrouwen of achting in te boezemen, en tot eer van ons volk mag worden gezegd, dat het een regeering van dubieuze sujetten niet verdraagt. Wat men van beroeps-Jacobijnen in het bestuur te wachten had, was in Friesland gebleken, waar nu twee jaar lang de grootste dilapidatiën en onregelmatigheden waren voorgekomen, en waar de gezeten lieden der tegenpartij aanhoudend onder de bedreiging hadden geleefd van een van staatswege aan hen te voltrekken roof. Aan het voorbeeld van Amsterdam kan men zien wat voor personen thans in het bestuur werden gebracht. Gogel deed er zijn beklag over bij Delacroix, en wees aan dat b.v. de justitie in zijn stad in handen was geraakt van een bende noch bekwame noch onbesprokeu lieden.[1)] De ontstemming was zoo algemeen, dat Vreede en

1) Met de municipaliteit was het niet beter gesteld; daarin was o.a. Bode benoemd, die vervolgens ook nog den post van zuiveraar in Bataafsch Brabant waarnam. Uit den volgenden brief van hem aan Fynje, in onveranderde spelling, moge blijken, hoe het met diens opvoeding en onbaatzuchtigheid stond: 'Amsterdam 25 Februarij 1798. Daar ik reeds over vertin dagen, een papier ter haud gesteld heb, aan den burger van Langen, waar ik in te kennen geeft, hoe noodig het is dat een Leverancier over de geheele Republiek aangesteld woord, den leverancier moet een goed tractement hebben, en die menschen die hij nodig heeft ook, den Leverancier zijne kunde moeten de navolgende zijn, hij moet kennen kanon, geweeren, sabels, patrontasse, Haverzake, Lakens, Lindens, Schoenen, koussen, Haver, Hooy, Strooy, paarden en koebeesten, koren en alles wat tot eene armée behoord, dit nu alles te kennen is niet genoeg, maar men moet weten, waar het van dan moet komen, zoo binnen als buiten de Republik, en dan alles beter koop te bekomen, ten nutte des vaderlans, en daar ik weet, dat er zig al verscheide bij het uitvoerend bewind, aangeboode hebben, om leverancie, en dat eerste oranje klanten zijn dus heb ik het van mijne pligt geagt uw hiervan kennis te moeten geven, opdat men niet kan zeggen: waarom heb hij ons geene kennis daarvan gegeven. Den burger van Langen, heeft mijn beloofd, uw en Vreede kennis er van te geeven, en wanneer er nog iemand in de Republiek is, die zig in alle deele zoo verdienstig gemaak heeft als ik, alsdan zal de kunde voorgaan, dit kan ik nog zeggen, dat alle opgenoemde goederen, reeds tien jaaren, zoo hier als buiten lans, zoo in vreede als in oorlogstijde, door mijn gelevert zijn, wanneer ik uw dit alles op papier wilde brengen, wat men al tot nut van den soldaat kan toebrengen, en dan nog daar en boven, innorme somme voor het land te winnen, alsdan zoude het uw verveelen te lezens en als ik het bij monde doen zal, heb ik een halve uur werk, en als dan weet gij alles, en daar ik dog deze week in den Haag moet wezens, zult gij wel met uwe mede vrinden een halve uur willen besteden, ten nuten des vaderlans...' - In een dergelijke spelling schrijven ook Nobbe, Boeseken en Eykenbroek; weinig beter schrijft van Langen zelf. Den 20sten Maart vraagt Bode om toezending der jongste inschrijvingen voor de verzorging van het Fransche leger. Hij zal lager inschrijven dan de laagste, als hij daarvoor goed wordt betaald, en maakt zich sterk het gouvernement toch nog te doen winnen. Het geheele archief van het Uitvoerend Bewind is vol bewijzen van de ineptie en baatzucht dezer lieden. Boeseken b.v. laat zich 28 Februari tot 'geheim agent' van het Bewind aanstellen à *f* 10 daags; zijn werkzaamheden bestaan uitsluitend in het aanbrengen 'dat de agent der marine een oranjegezinden mastemaker favoriseert', en dergelijke.

van Langen, die in het laatst van Maart Amsterdam bezochten, zich genoopt zagen het comité van justitie althans met een vijftal personen van naam en kennis te versterken. Doch wat beteekende één redres op honderd zoodanige vergrijpen, in alle oorden der Republiek gepleegd? Wat ook tegen het tenzelfden dage (30 Maart) genomen decreet, dat alle verhuizing van gewezen regenten en ambtenaren, en alle vervreemding van hun eigendommen, verbood? De tyrannie der Jacobijnsche minderheid werd in den beginne alleen verdragen, omdat men beterschap van de invoering der constitutie hoopte, en men zich nu eenmaal in het geval gesteld had de constitutie uit hun handen te moeten ontvangen. Anders werd het geval na het beruchte decreet van 4 Mei, 't welk met dat van 20 Maart te zamen op een buiten-werking-stellen der pas aangenomen constitutie nederkwam. Gedienstige geesten hadden bij adressen verzocht, dat de Constitueerende Vergadering zich slechts zou ontbinden om onmiddellijk als Vertegenwoordigend Lichaam de zaken voort te zetten, waartoe de Vergadering dan ook den 4^{den} Mei, onder sterke pressie van Delacroix en het Uitvoerend Bewind, besloot. De eerste constitutioneele verkiezing van een derde deel zou eerst 29 Juni plaats hebben; de regeerende kliek had zich dus voor langer dan een jaar de meerderheid verzekerd. Thans eerst begon men in gematigde kringen ernstig de omverwerping van het Bewind te overwegen. Daartoe was geen mogelijkheid zonder permissie

uit Parijs, maar te Parijs stond de regeering van Vreede evenmin gunstig aangeschreven. Zij had alles gedaan, om er haar eigen gezag te ondermijnen.

Kort na den 22sten Januari was Eykenbroek, die in December naar den Haag was gekomen, naar Parijs teruggezonden om de vóór de omwenteling beloofde corruptiepenningen te voldoen. Het Bewind meende in goeden ernst, dat hij en Eberstein de Fransche regeering tot de omwenteling hadden overgehaald, en wilde hun nu ook de verdere groote belangen der Bataafsche Republiek opdragen. Gelijk de binnenlandsche politiek van Vreede en Fynje, was de buitenlandsche van van Langen van de uiterste eenvoudigheid. Bestond gene in supprimeeren, deze bestond in enkel omkoopen. Hiertoe is echter een gespekte beurs noodig, welke het Bewind niet bezat. De publieke kassen werden in de uiterste berooidheid aangetroffen; bovendien had men, voor deze geheime uitgaven, een bizondere kas noodig. Men sprak de geheime kas van het Oost-Indisch Comité aan, een overblijfsel uit den tijd van het oude Compagniesbestuur. Maar ook hier lag het beloofde millioen maar niet zóó voor het grijpen, en er was groote haast bij het werk, want men ontving aanvankelijk uit Parijs geen letter schrifts die een goedkeuring van het gebeurde op 22 Januari inhield, en vreesde dat die ook niet zou volgen tenzij men uitbetaalde. Eykenbroek werd dus den 6den Februari afgezonden met volmacht om tot twee ton op de kas van het Oost-Indisch Comité te trekken; de rest zou worden geleverd in goedcren, en wel in lakens, linnen, jenever en gezouten vleesch. Men koos blijkbaar deze artikelen, omdat zij ten behoeve van het leger plachten te worden aangekocht, en er dus weinig vervalsching noodig was om ze later als normale aankoopen te verantwoorden. Verder mocht Eykenbroek opnieuw anderhalf millioen uitloven (maar weder voor een deel in goederen) ter verkrijging van uitbreiding van grondgebied, een handelsverdrag, bescherming van Bataafsch eigendom onder neutrale vlag, en vermindering van het Fransche bezettingsleger.

Den 11den Februari kwamen hij en Eberstein met den particulieren secretaris van Barras in gesprek. De ‘goedkeuring der revolutie’ werd verkregen voor drie ton contant; de rest zou men in goederen accepteeren. Voor de nieuwe

zaken (grondgebied, handelsverdrag enz.) werden drie millioen gulden gevraagd, en van Langen stond er in antwoord twee-en-een-half toe, waarvan één millioen beschikbaar zou zijn (twee ton in contanten, de rest in goederen) ‘zoodra Eykenbroek de verzekering solide zal voorkomen’. Het was de bedoeling van het Bewind, dat Eberstein en Eykenbroek de zaken zóóver zouden brengen, dat de gezant Meyer bij officieele nota's ze maar voor het aanvragen zou hebben; dit was, heette het, de gebruikelijke weg te Parijs. Behalve Eberstein en Eykenbroek, zou ook Blauw, met wien men sedert 22 Januari verlegen zat, en wien men een nauwkeurige kennis van het Parijsche terrein toeschreef, zich in deze zaak laten gebruiken. Hij kreeg een zending naar Weenen, maar zou den weg nemen over Parijs, en gelijkelijk Meyer en de lagere agenten met zijn raad ter zijde staan. De komst van Blauw was aan Eberstein en Eykenbroek ten hoogste onaangenaam. Zij complotteerden op eigen gelegenheid voort, dienden memories over de grensregeling en het handelsverdrag in, en maakten van al hun doen voor Meyer en Blauw een diep geheim. Zij wisten wel dat beider gezag bij de mannen van den 22 Januari niet groot was. Intusschen werden de verrichtingen van Eberstein en Eykenbroek aan de politie te Parijs bekend door het onderscheppen van brieven, waarin de namen van bekende personen werden prijsgegeven. Volgens Eykenbroek was het Meyer zelf die voor deze onderschepping gezorgd had; in ieder geval, hij werd gearresteerd en Barras liet weten, dat hij hem alleen van ter zijde zou kunnen helpen, en dat de betrekkingen van Eberstein en Eykenbroek tot het Directoire moesten ophouden. Op den dag der arrestatie, 18 Maart, zonden Meyer en Blauw een wijdloopige aanklacht tegen Eykenbroek naar den Haag, waarin hij in verdenking gebracht werd zich te hebben willen verrijken. Zij werden echter vergauwd door Eberstein, die op het bericht der arrestatie van Eykenbroek onmiddellijk zelf naar den Haag was vertrokken, en er in slaagde de zaak volkomen in het nadeel van Meyer en Blauw uit te leggen. Het Bewind riep Meyer terug, beval Blauw naar Straatsburg te gaan in afwachting zijner toelating te Weenen (die nimmer is gevolgd), en liet door den legatie-secretaris van der Hoeven het ontslag van Eykenbroek aanvragen, dien zij eveneens naar den Haag

lieten komen. De gansche zaak had geen ander gevolg dan dat groote schade was toegebracht aan den Bataafschen naam. Bereikt was wat toch zou zijn geschied: de goedkeuring van de revolutie van 22 Januari (bij een voor mededeeling bestemde dépêche van Talleyrand aan Meyer van 13 Februari[1)], maar op de vier andere punten had men niets verkregen dan vage toezeggingen van ongequalificeerde personen, terwijl men zich den weg had afgesneden om op regelmatige wijze verder te kunnen onderhandelen. Men kwam nu bij Delacroix te biecht, wiens instructie volstrekt niet inhield de Bataven op vier genoemde punten voldoening te geven. Integendeel was hij gelast twee zaken te verkrijgen, die men in den Haag geenzins genegen was toe te staan: de erkenning van de Fransche mede-souvereiniteit over Vlissingen (de gezonde zin van het tractaat van '95 stond slechts het medegebruik der haven toe), en een wijziging der bepalingen van 1795 in dezen zin, dat het onderhoud van het bezettingsleger ten laste van de Fransche Republiek zou worden gebracht, wel te verstaan tegen vergoeding door Nederland van al wat aan het leger ten koste zou worden gelegd. Zonder de uitkomst der pogingen van Delacroix af te wachten, had het Fransche Directoire reeds bij decreet van 5 Februari de Fransche rechten te Vlissingen invorderbaar verklaard en er Fransche douaniers heen gezonden. - Op het punt van het Fransche leger kwam het Bewind in April met Delacroix tot overeenstemming. Een abonnement tot den buitensporig hoogen prijs van 26 millioen francs (dien hij in last had te vragen), was van het berooide Bataafsche bestuur niet te verkrijgen: maar het stemde in een regeling toe waarbij de Bataafsche Republiek met het onderhoud belast bleef, onder verplichting van jaarlijks ‘in de kas, door het Fransche Directoire aan te wijzen’ te storten de som van 1.200.000 francs, of zooveel meer als het derde deel der onderhoudskosten van het aan de 25.000 ontbrekende getal manschappen zou bedragen. Deze conventie werd vervolgens door het Directoire goedgekeurd, is 12 Mei door Pijman op last van het Bewind met Delacroix onderteekend en vervolgens 1 Juni door het Uitvoerend Bewind bekrachtigd, maar is nimmer aan de goedkeuring van

1) Gedrukt bij Rogge, *Staatsregeling* bl. 156.

de Bataafsche volksvertegenwoordiging onderworpen geworden en later door de mannen van 12 Juni niet erkend. - Wat Vlissingen betreft, stelde Delacroix een verdeeling van stad en haven in twee helften voor, waarvan de eene aan Frankrijk in volle souvereiniteit zou toekomen. Het Bewind had hiertoe zeer weinig lust en rekte de onderhandeling, die 12 Juni nog niet tot het sluiten van een tractaat had geleid.

Van de drie groote objecten, in de instructie van Delacroix genoemd (constitutie, tractaat omtrent het leger, tractaat nopens Vlissingen) waren er thans twee tot afdoening gebracht. De constitutie was met de hulp van andere personen tot stand gekomen dan bij de instructie was voorzien, doch dit was geen reden het gebeurde af te keuren, immers het Fransche ontwerp was vrijwel slaafs gevolgd. Overigens had de Fransche regeering geen aanleiding hoegenaamd, om met Vreede door dik en dun te gaan. Eerder was het aangewezen, de nieuw aangenomen constitutie thans tot het vereenigingspunt der gezamenlijke patriotten te maken. Doch van alle kanten stroomden de klachten in, dat het Bataafsche bewind een stelsel van verdeeling en onderdrukking in stede van verzoening volgde. Men had bij Delacroix een secretaris van legatie geplaatst die bizondere betrekkingen had tot den directeur Reubell, en die gemachtigd was zelfstandige berichten te zenden: Champigny-Aubin. Het personeel der legatie was uit den aard der zaak zeer ontstemd over de airs die de volkomen ongequalificeerde Ducange zich gaf. Deze woonde thans bij Delacroix in, en de indolent geworden gezant, die er op rekende nu spoedig teruggeroepen en wellicht in het Directoire opgenomen te worden, liet meer en meer de zaken aan hem over. Champigny was in het begin van Februari aangekomen en de aanvang zijner correspondentie is ons niet bekend, maar van den datum af dat zij wèl bewaard is (13 Mei) vinden wij een scherpe critiek op Ducange en Delacroix, die blijkens meer dan ééne aanwijzing reeds eenigen tijd in denzelfden toon was gevoerd. Ook blijkt dat Reubell en Merlin aan Champigny even goed als aan Delacroix zelf den stortvloed van anonyme stukken plachten toe te zenden, waarin zich de moderate patriotten over Vreede en Delacroix bij het Fransche Directoire beklaagden. Wat Talleyrand betreft, diens verhouding tot Delacroix was altijd

gespannen geweest; bovendien was Talleyrand zeer vergramd over het gekonkel van Eberstein en Eykenbroek. Niet dat hij vuig gewin versmaadde (mits met schijn van decentie aangeboden), maar hij wilde dat men zich tot *hem* zou richten en niet tot een directeur of diens satellieten. Zoolang de directeurs het eens waren, had hij het toekijken; maar Reubell en vooral Merlin hebben ten aanzien der Bataafsche zaken van Barras en Larevellière al vroeg verschild. Hierbij kwam, dat door de fout van het Bewind zijn vertegenwoordiging te Parijs een maand lang in de handen van den secretaris van der Hoeven berustte, iemand die hoogstens geschikt was voor klerk, en vervolgens aan den agent van buitenlandsche zaken Buys werd opgedragen, een andere nulliteit, die in zijn agentschap was geplaatst omdat hij van Langen niet hinderde, en nu naar Parijs werd gezonden omdat geen enkel man van eenige beteekenis beschikbaar was, noch ook er in zou hebben toegestemd een Eberstein en Eykenbroek boven zich te dulden, want men beging de ongelooflijke fout deze beiden weder mede naar Parijs te zenden. Men was van Buys' ongeschiktheid zelf zoozeer overtuigd, dat men hem den jongen van Dedem medegaf om hem goeden raad te geven; een mentor, die zelf nog wel leiding zou hebben noodig gehad.

Buys vond te Parijs alle deuren gesloten, met name die van Talleyrand; Eberstein werd 17 Mei uit Frankrijk verwezen, en Eykenbroek moest zich schuil houden om hetzelfde lot te ontgaan. Men moet wel opletten dat dit alles geschiedde voordat Daendels naar Parijs kwam, wiens aandeel in het bewerken van den 12 Juni niet zoo groot is geweest als gemeenlijk wordt opgegeven. - Wiselius, die van 14 April tot 12 Mei te Parijs was voor de zaken van het Oost-Indisch Comité, kent zichzelven de eer toe, Talleyrand te hebben omgezet. Dat het Bewind hem er niet vertrouwde, blijkt uit zijn plotselinge terugroeping, maar het kan volstrekt met waar zijn dat met *hem*, gelijk hij verzekert, de 12de Juni zou zijn afgesproken: men was te Parijs toen hij vertrok nog in geenen deele tot een gewelddadige oplossing besloten. Eigenlijk is men er nimmer ten volle toe besloten geweest; alleen tot de terugroeping van Delacroix, om dan door een nieuw gezant de intrekking der decreten van 20 Maart en 4 Mei te doen

voorschrijven, en andere personen in het Bewind te doen kiezen. Maar ook dit besluit is eerst genomen na Wiselius' vertrek: eerst 30 Mei is Delacroix teruggeroepen. Eerder dan aan invloed van Wiselius, heeft men aan den coup d'état van 22 floréal jaar VI (11 Mei 1798) te denken, die een reactie in de anti-jacobijschen zin beduidde: zestig Jacobijnen werden uit den Raad der Vijfhonderd verwijderd, terwijl twee dagen te voren een gematigd element, Treilhard, in het Directoire was opgenomen ter vervanging van François de Neufchâteau. Onmiddellijk daarna zien wij Merlin, die van den beginne af het minst met de Nederlandsche Jacobijnen had op gehad, met Treilhard en Reubell krachtig tegen hen ageeren, terwijl Barras en Larevellière hen flauw blijven verdedigen. De verwijdering van Eberstein uit Parijs was voorgesteld door Merlin, die eveneens de verwijdering van Ducange uit den Haag bewerkte. Tot dezen tweeden maatregel werd besloten op 20 Mei, en dus nog vóór men kennis droeg van de jongste gebeurtenissen in den Haag, waar inmiddels de ontevredenheid tot eene eerste uitbarsting was gekomen.

Na het decreet van 4 Mei hadden de agenten Spoors en Gogel, die sterk op de invoering der constitutie stonden, en begonnen te vreezen dat de handelwijze van het Bewind een reactie tegen den 22sten Januari ten gevolge hebben kon, zich in betrekking gesteld met de generaals Daendels en Joubert en den secretaris Champigny. Van allergrootst gewicht was hierbij de medewerking van Joubert, die bij de Fransche regeering een uitstekenden naam had en wiens woord dus wellicht tegen dat van Delacroix zou opwegen. Men besloot eerst een laatsten stap bij den gezant te doen, waarmede zich Daendels belastte; deze voerde de opdracht uit door op de hem eigen ruwe wijze een uitval te doen bij Delacroix aan tafel tegen Ducange en de ‘schurken’ die het land regeerden (16 Mei). Het Bewind, door Delacroix gaande gemaakt, besloot hem te arresteeren, maar toen men hem zocht bleek hij de wijk genomen te hebben naar Parijs, zoodat er niets overschoot, dan hem bij publicatie tot deserteur te verklaren en met gestrenge straf te bedreigen (18 Mei). Joubert veinsde aanvankelijk, dat Daendels zich zonder zijn voorweten had verwijderd; inderdaad had hij hem den weg geëffend en hem

een zijner officieren, Pescheloche, medegegeven. Het Bewind droeg thans aan zijn gezant Buys op, de gevangenneming van Daendels te bewerken, maar men liet den generaal te Parijs ongedeerd, en hoorde zelfs zijn klachten tegen het Bewind geduldig aan. De strijd tusschen Daendels en Ducange behoefde niet eens meer te worden uitgevochten: toen de generaal te Parijs aankwam, was het bevel tot verwijdering van Ducange reeds naar den Haag onderweg. De ontevredenen schepten moed, en durfden nu onbeschroomd samen te spannen tegen het Bewind. Joubert zorgde er voor, dat de brieven van Spoors en Gogel veilig in handen van Daendels kwamen, en deze bediende zich van een ouden bekende, Rouget de Lisle (broeder van den dichter der *Marseillaise)*, om hun denkbeelden in geschikten vorm aan Talleyrand en het Directoire voor te leggen (begin Juni). Inmiddels was Pescheloche reeds namens Joubert aan het werk geweest: den 23sten Mei had hij aan Reubell de noodzakelijkheid voorgesteld, om Delacroix onmiddellijk terug te roepen, onder verzekering dat aan Champigny en Joubert, die het met de Bataafsche agenten en met admiraal de Winter volmaakt eens waren, gerust de zorg voor de handhaving van den Franschen invloed en het in werking brengen der constitutie kon worden overgelaten. Inderdaad besloot het Directoire een paar dagen later, Delacroix te vervangen door Roberjot, gezant der Fransche Republiek te Hamburg. Den 30sten Mei werd Delacroix van zijn terugroeping in kennis gesteld; hij zou echter de komst van zijn opvolger hebben af te wachten. Doch het zou eenigen tijd duren eer Roberjot in den Haag kon zijn, en de tijd drong met het oog op de verkiezingen voor het ontbrekende derde deel van het Vertegenwoordigd Lichaam, die door het Uitvoerend Bewind tegen 29 Juni waren uitgeschreven. Op verzoek van Daendels zette Rouget dan ook in een uitvoerig stuk uiteen, waarom met de terugroeping van Delacroix niet genoeg was gedaan. Wat na de aankomst van Roberjot moest geschieden was duidelijk genoeg. Tegen het decreet van 4 Mei was in het land een algemeene verontwaardiging gaande, en vele leden van het Vertegenwoordigend Lichaam hadden slechts onder de meest krasse bedreigingen in dien maatregel toegestemd. Het zou gemakkelijk vallen na het vertrek van Delacroix, wanneer de vrees-

achtigen zien zouden dat zij geen gevaar hoegenaamd meer liepen, de intrekking van dit decreet, en het ongedaan maken van de ‘zuivering’ der grondvergaderingen te verkrijgen. Dan zouden de ontzuiverde grondvergaderingen een compleet Vertegenwoordigend Lichaam moeten kiezen, en ongetwijfeld een anti-jacobijnsche meerderheid naar den Haag zenden. Ten einde aan het volk duidelijk te maken dat men geen federalistische reactie bedoelde, zouden de gevangenen van den 22sten Januari in hechtenis blijven tot na de verkiezingen. Het eerste werk van het constitutioneel Vertegenwoordigd Lichaam zou vervolgens moeten zijn de intrekking van het decreet van 20 Maart, waarop dan de benoeming van een constutioneel Uitvoerend Bewind vanzelf zou volgen. De afwerking van dit programma leverde geen groote moeilijkheden op, indien men er slechts overwijld aan kon beginnen. Maar liet men het Bewind den tijd tot 29 Juni, dan zouden de ‘gezuiverde’ grondvergaderingen aan het zittende Vertegenwoordigend Lichaam een schijn van wettigheid bezorgd hebben door bijkiezing van het ontbrekende derde deel, en daar het stemgerechtigde deel der natie op het oogenblik feitelijk alleen uit den georganiseerden aanhang van Vreede c.s. bestond, was de keuze van een dertigtal Jacobijnen volkomen verzekerd. Na 29 Juni zou men het aldus aangevulde Vertegenwoordigend Lichaam onmogelijk meer tot intrekking van het decreet van 4 Mei kunnen bewegen, en zou een gewelddadige oplossing noodig zijn, die men voorkomen kon door onverwijld een minister *ad interim* te zenden.[1)]

Op deze voorstellen heeft Daendels geen beslist antwoord gekregen. Men benoemde zekeren Pichon om bij Roberjot als secretaris van legatie te fungeeren, maar de zekerheid dat de nieuwe gezant zelf tijdig zou aankomen vermocht men niet te geven. Wel gaf men Daendels alle verzekering voor zijn eigen persoon: Joubert had bevel te zorgen dat hem geen haar gekrenkt werd. Een bepaalde volmacht van het Directoire tot het bewerken der revolutie van 12 Juni heeft Daendels nimmer gehad: wel volle zekerheid van den moreelen steun van Talleyrand. Het Directoire zelf bleef verdeeld en weifelend: men was het enkel over de nood-

1) Bij Mendels, *Daendels*, bijlage XIX.

zakelijkheid der verandering eens, maar bleef verschillen omtrent de uitvoering. Ten slotte gaf men Joubert een instructie, waaruit deze kon lezen wat hij wilde. *On nous assure*, heette het, *que des hommes qui craignent de se voir enlever une autorité que la confiance du peuple ne leur a point donnée*, *méditent dans l'ombre les moyens d'empêcher la proclamation du voeu populaire. Vous saurez déjouer les perfides complots qui pourraient exister à la Haye*, *assurer le triomphe de la vraie liberté*, *et procurer à la nation batave*, *en lui épargnant les dangers et les malheurs d'une réaction*, *l'exécution complète d'une constitution qui est le gage de son indépendance et de son bonheur*.[1)]

Gogel en Spoors zijn de groote mannen van den 12den Juni geweest, en, van de Fransche zijde, Joubert en Talleyrand. Daendels was meer het werktuig. Den 10den Juni was hij in den Haag terug; kort te voren had Joubert erkend dat het met zijn goedvinden was geweest dat Daendels de reis ondernomen had, zoodat de beschuldiging van desertie tegen den grond viel. Het Bewind deed niets om den schok te voorkomen. De verwijdering van Ducange, de terugroeping van Delacroix schenen op hen geen indruk te hebben gemaakt. Toch ware het hun mogelijk geweest, op de waarschuwingen van het Fransche Directoire in te gaan en het decreet van 4 Mei te doen intrekken, wat de plannen hunner tegenstanders althans voor het oogenblik zou hebben ontwricht. Maar zij waren tot het einde toe poppen in de hand van Delacroix, en deze verklaarde alles voor intrigues waarover men gemakkelijk zou triompheeren, wanneer hij eenmaal te Parijs was. Zij hadden er heimelijk wel gevoel van dat hun gansche heerschappij iets zoo kunstmatigs was, dat loslating van het kleinste steentje het gansche gebouw zou doen tuimelen. Het eenige wat zij in antwoord op de vele waarschuwingen uit Parijs lieten hooren, was een verklaring dat het heil der Republiek niet de minste verzoenende staatkunde gedoogde. Met de op 22 Januari verslagen lieden was geen vrede mogelijk: men zou al de ellende van de drie verbeuzelde eerste jaren weer inhalen, door zich met hen te coaliseeren, en Frankrijk zou zich verbinden met een partij

1) Bij Legrand, p. 185.

die geen wortels had in het volk, immers die gelijkelijk in den haat stond der revolutionnairen en der orangisten. Den 1sten Juni werd een wijdloopig stuk, deze beschouwingen inhoudende, aan Buys gezonden om er een memorie uit te trekken tot voorlichting der Fransche regeering. De schrijvers zagen voorbij, dat het voornemen hunner vijanden volstrekt niet was, op den 22sten Januari terug te komen, en dat zij hiervan aan het Fransche gouvernement volle verzekering hadden gegeven: het was niet om intrekking, integendeel om inwerkingstelling der constitutie te doen. Maar Vreede c.s. beschouwden hun eigen personen in die mate als de belichaming der revolutie, dat zij zich na hun val niet anders dan een volledige reactie konden voorstellen.

Buys bracht hun stuk aan Talleyrand, die den schijn aannam eener welwillende overweging, maar het inderdaad als iets onwezenlijks naast zich neerlegde: hij wachtte nog slechts het bericht dat Joubert zou hebben toegetast. Een curieuse misvatting sleepte in de laatste dagen nog een man, die over het Bewind waarlijk niet te roemen had, Jacobus Blauw, in hun val mede. Wij hebben gezien hoe hij naar Straatsburg gezonden was, om er het bericht zijner toelating te Weenen af te wachten. Die gansche zending naar Weenen echter was meest een middel geweest, om zich Blauw van den hals te schuiven. Na eenigen tijd kwam uit Weenen bericht, dat Blauw er niet aangenaam was; en zijn langer verblijf te Straatsburg had dus geen reden meer. Ver van alles af, was Blauw daar onder zekeren indruk van de macht van het Uitvoerend Bewind geraakt, dat in de Bataafsche Republiek scheen door te zetten wat het wilde. Na het decreet van 4 Mei had hij dus het Bewind gecomplimenteerd, maar had niet de voldoening mogen smaken dat hem een nieuwe bestemming werd aangewezen. Ten einde raad begaf hij zich op het laatst van Mei naar Parijs, om te zien of hij er niet in slagen zou zich daar weder op een of andere wijze in de zaken te dringen. Hij kwam er den 4den Juni aan en vond er Daendels nog, die snoefde dat hij eerstdaags met twee bataillons grenadiers het Bewind van het kussen stooten zou, maar Blauw meende te bespeuren dat de generaal niet alles verkregen had wat hij wenschte. Zoo aarzelde hij eenige dagen tusschen Daendels en Buys, tot een ontmoeting

met zekeren Brochant, neef van den te Amsterdam gevestigden koopman Bottereau, een intimus van Delacroix, hem te kwader uur de partij van het Bewind deed kiezen. Brochant verzekerde dat er met alle kracht werd gewerkt om de terugroeping van Delacroix ongedaan te maken, en dat men binnen weinige dagen een geheelen omkeer in de Fransche politiek ten aanzien der Bataafsche zaken zou beleven. Blauw achtte thans het oogenblik gekomen om het Bewind, op welks aanblijven hij nu rekende, te toonen dat hij de onmisbare man was te Parijs, en de geheime middelen waarover Buys beschikte maar die deze niet wist te gebruiken, zouden thans in zijn hand nogmaals wonderen doen. Hij had indertijd te Parijs zekeren Esménard achtergelaten, een Fransch emigrant dien hij in Italië had leeren kennen en vervolgens aan Meyer had aanbevolen voor translateur en redacteur aan de Bataafsche legatie. Na het vertrek van Meyer en Blauw had Wiselius zich veel van Esménard bediend, en hem op zijn beurt weder in betrekking gebracht tot zijn intiemen vriend van Dedem, den jongen metgezel van Buys. Esménard was iemand die van twee wallen at: hij diende de Bataven en bespionneerde ze tegelijk voor rekening van Talleyrand. Hij en van Dedem hadden het voorzichtig geoordeeld, zich bij Daendels aan te sluiten, om op goeden voet te komen bij het aanstaande Bataafsche bewind, dat, naar van Dedem hoopte, hem uit dankbaarheid den gezantschapspost te Parijs zou bezorgen; maar onder invloed van Blauw draaiden zij thans weder om en werkten mede voor het zittende Bewind. De brieven van Blauw en van Dedem, waarin zij van deze hun verrichtingen verslag gaven, werden in den Haag ontvangen na den 12^{den} Juni en door de nieuwe machthebbers geopend. Met deze vergissing neemt Blauw afscheid uit de Bataafsche geschiedenis. De carrière van Van Dedem werd er ernstig door benadeeld, en voor Esménard leverde de zaak de ongenade van Talleyrand, gevangenisstraf en ten slott uitwijzing uit Frankrijk op, zoodat wij hem in 1799 als spion in Engelschen dienst zullen terugvinden.

In den Haag liep na de terugkomst van Daendels alles bliksemsnel af. Men zag in hem den bevrijder, en liep te hoop om hem te vieren, hetgeen geschiedde op een maal in den Doelen, 's avonds van den 11^{den}, dat tevens dienen moest

om de neuzen te tellen. 's Nachts daaraan kreeg het Bewind kennis dat de revolutie reeds tegen den volgenden dag was beraamd. Noch Delacroix, noch het Bewind wisten raad; men nam eenige krasse besluiten, doch vond niemand om ze uit te voeren, en prikkelde door dit gedrag de anderen des te meer om zonder verwijl hun slag te slaan. Tijdens het middagmaal werden de directeurs in hun hôtel overrompeld. Aan den triumf der tegenpartij ontbrak alleen, dat Vreede en Fynje door den tuin ontkwamen. Onmiddellijk werden maatregelen getroffen, om Amsterdam en Rotterdam te doen medegaan. Het gelukte zonder eenige moeite: het handjevol Jacobijnen was op niets voorbereid; men rukte hun bijna letterlijk de stoelen onder het lichaam weg. Enkele gevaarlijk geachte individuen werden in hechtenis genomen. De door het Bewind afgezette municipalen en ambtenaren werden meest hersteld, en eenige weinige vertrouwde lieden naar den Haag geroepen om een intermediair Vertegenwoordigend Lichaam uit te maken, dat zoodra mogelijk door een constitutioneel Lichaam zou worden opgevolgd. Gogel, Spoors en de drie andere agenten die mede in het complot waren geweest, traden als intermediair Uitvoerend Bewind op. Ten teeken dat men niet op den 22sten Januari terug wilde komen, werden de gearresteerden van dien dag voorloopig in hechtenis gelaten.

De gebeurtenis van 12 Juni was in den vorm een brutaalmilitaire revolutie, maar het waren politieken, die haar voornamelijk beraamd hadden en er de voordeelen van trokken. Voor iemand als Gogel kwam de zaak hierop neer, dat de constitutie van 23 April, waaronder hij een post had aangenomen, en met welke hij zich voorstelde iets voor het land te kunnen bereiken, thans buiten gevaar eener federalistische of orangistische reactie gesteld was. In plaats van de lieden die in de revolutie een beroep, zouden thans zij regeeren die er een roeping in vonden. Zij hebben later ingezien, dat zij zich op den 12^{den} Juni zonder het recht te beseffen hadden laten dragen door al wat moderaat was in den lande; een bondgenootschap dat hen verlamd, verbitterd en eindelijk geheel ontmoedigd heeft. De grondwet, die zij van het papier in het leven hadden willen doen overgaan, was in 1801 nog papier gebleven, en kon, als een blad misdruk, worden ver-

scheurd. Zoo heeft het vervolg der revolutie een tweede mislukking opgeleverd: gelijk thans die der grondwetgeving uit eigen kracht, zoo dan die der toepassing eener van buiten af opgelegde en niet door het volk begrepen grondwet.

H.T. COLENBRANDER.

Een marineraad.

I.

Sinds den dag, waarop ons marinebestuur ontwaakte tot het besef, dat het materieel der vloot verouderd en, door jaren-lange verwaarloozing van aanbouw, vernieuwing dringend noodzakelijk was, heeft zich eene moeielijkheid geopenbaard, die dreigde, alle goede zorgen, alle persoonlijke toewijding en alle kosten volstrekt verloren te doen gaan. En bij die bedreiging is het niet gebleven; een groot deel van dat alles *is* verloren gegaan: van de sinds 1890 aangebouwde schepen zijn *de meeste* van minder dan twijfelachtige waarde, terwijl hunne groote verscheidenheid in soort en bestemming - getuigende van de verschillende meeningen der opeenvolgende bouwmeesters - alle behoorlijk verband, alle nuttige samenwerking, zelfs al waren de schepen elk afzonderlijk van redelijke constructie, zoude uitsluiten. De onzekerheid in denkbeelden, die aan de samenstelling ten grondslag lagen, moest noodwendig zich afspiegelen in de belangstelling en toewijding der officieren en van deze haren terugslag hebben op het mindere personeel.

De moeilijkheid, hier bedoeld, is de beantwoording der vraag:

Wie draagt de zorg voor de organisatie en den aanbouw der vloot?

Aanvankelijk heeft men deze moeilijkheid niet gezien; zij bestond, maar men werd zich daarvan eerst bewust, toen langzamerhand de gevolgen zichtbaar werden en schrik

brachten. Toen begon men in te zien, dat er iets niet behoorlijk geregeld en daardoor scheef geloopen was.

Als vanzelf-sprekend was steeds *den minister* de zorg voor organisatie en aanbouw toevertrouwd - geen twijfel scheen in den beginne te rijzen omtrent de deugdelijkheid van deze regeling.

Nu kan er mogelijk wel een tijd zijn aan te wijzen, waarin de algemeen geldende taktiek en schepenbouw zóó weinig veranderden, dat de taak van den organisator der vloot niet veel meer beduidde, dan onderhouden en aanvullen telkens met nieuwe exemplaren van het algemeene model, wanneer oude exemplaren aan den dienst ontvielen.

Zóó eenvoudig echter was de taak van een organisator - juist waar het ònze marine betrof, aan zoovele bizondere bezwaren gebonden - in het laatst der 19de eeuw niet meer. De techniek ontwikkelde zich snel: machines, ketels, kanonnen en pantserplaten, electrische hulpwerktuigen en seinmiddelen, torpedo's en lanceerinrichtingen, verder honderderlei détails werden steeds verbeterd en streefden al wedijverend naar volmaking.

Er vormden zich velerlei en zeer uiteenloopende meeningen onder de deskundigen, wat niet te verwonderen was, waar deze meeningen voor verreweg het grootste deel moesten berusten op persoonlijke theoretische waardeering der verschillende wapens en hulpmiddelen en slechts voor een zeer klein gedeelte toetsing vonden aan feiten. Vredesoefeningen toch, hoe nauwgezet uitgevoerd, kunnen wel eens - meest bij toeval - een juisten blik in een of andere richting geven, maar laten uiteraard slechts zeer beperkte en onvolledige waarnemingen toe, terwijl de ervaring aan werkelijk oorlogsgebruik zeer schaarsch is geweest en eenigerlei besliste gevolgtrekking hieruit niet is gemaakt kunnen worden. Wel werden somtijds met zekere ‘beslistheid’ door enkelen gevolg trekkingen gemaakt, maar bij volgende gelegenheden werd dan vaak de eenmaal zoo rotsvaste overtuiging weer danig geschokt. Zoo zien wij het lichte snelvuurgeschut, speciaal het kanon van 3.7 cM. in achting stijgen en dalen, ook de torpedo wint langzaam aan waardeering die zij daarna weder verliest, om dan weer in eere hersteld, verworpen en ten slotte door eene groote partij uitbundig toegejuicht te worden.

Wij zien het pantser noodzakelijk verklaren door de eene, verwerpen als noodeloozen ballast door de andere marineautoriteit. Noch de oorlog van Peru en Chili, noch die van Noord en Zuid, noch de Japansch-Chineesche of Spaansch-Amerikaansche zeeoorlog hebben belangrijke eensgezindheid gebracht onder de vakmannen. De waarnemingen waren te beperkt; in de beide eerste gevallen met materieel, thans weder lang verouderd, in de beide andere met partijen die elkaar niet stonden. Zoomin de Chineesche vloot aan de Jaloe, als de vluchtende Spaansche schepen bij Santiago de Cuba leverden voor de andere partij een ernstigen vijand op, en omtrent de hoofdpunten werd hierdoor de wetenschap weinig vermeerderd, het aantal meeningen weinig verminderd.

De juist geëindigde oorlog in Oost-Azië heeft ter zee meer ervaringen geleverd dan alle overige oorlogsfeiten te zamen. Het verschijnsel heeft zich dan ook voorgedaan, dat vele stemmen opgingen - als naar gewoonte aanvankelijk met groote overhaasting en zonder dat de juiste en onpartijdige berichten werden afgewacht.

Zelfs thans is omtrent de ware toedracht der verschillende gebeurtenissen, de oorzaken van mislukken of slagen van aanvallen, van meer of minder effect der verschillende wapens nog maar zeer weinig met zekerheid bekend. Men zoekt b.v. nog steeds naar de oorzaken van het betrekkelijk geringe succes der torpedoboot-aanvallen, speciaal van den eersten aanval der Japansche booten op de Russische vloot. En niettegenstaande het betrekkelijk uitgebreid feitenmateriaal is vooralsnog zelfs uit dezen laatsten oorlog weinig met zekerheid te besluiten omtrent de hoofdpunten, al mogen dan ook langzamerhand eenige overtuigingen door het meerendeel der vakmannen gedeeld worden.

Het zal duidelijk zijn, dat in zulk een tijd de rol van organisator eener zeemacht lang niet licht is, dat veel voorbereidende studie noodig is om te komen tot een redelijk *plan* en dat aanhoudende bestudeering noodig zal blijven om de doelmatigheid van een eenmaal opgemaakt plan steeds te kunnen toetsen aan den stand van zaken. Ook zal het duidelijk zijn, dat bij de bestaande meening-verschillen - juister misschien: verschillen in waardeering - de keuze van een enkel persoon tot organisator alle mogelijke gevaar

voor eenzijdigheid met zich brengt, dat m.a.w. eerst een ruime blik op de zaak mag verwacht worden wanneer bekwame mannen hunne meeningen tezamen brengen, waardoor de fout van persoonlijke waardeering - althans bij het bestaan van goeden wil - verminderen zal.

En als men het achteraf beziet, dan zal men niet verwonderd zijn over het verschijnsel, dat de taak van organisator - en re-organisator - van onze zeemacht voor den minister veel te zwaar, ja onmogelijk naar behooren door hem te vervullen was.

Gaat men het lijstje der hoofden van het marine-departement na, dan ziet men, dat in 90 jaren 36 titularissen het bewind voerden, of wil men de interim-ministers niet mederekenen: 29, wat dus statistisch voor den gemiddelden duur van een ministerschap geeft: *drie jaar*.

De benoeming tot minister kondigt zich den betrokkene gewoonlijk niet zoo langen tijd te voren aan en de tijd zal hem dus wel meestal ontbreken om vóór zijn optreden eene studie van *eenig* belang te kunnen maken omtrent het voor de vloot noodzakelijke. Is de minister van marine een zeeofficier, dan zullen zijne gedachten mogelijk wel eens over taktische vraagstukken zijn gegaan, maar de studie daarvan werd van hoogerhand nooit aangemoedigd, en vaak zal hij de gelegenheid en het materiaal voor een dergelijke studie gemist hebben. Hiertoe wordt toch, behalve boekenkennis, vereischt eene ruime en rijpe ervaring in practische en vergelijkende proefnemingen, daargelaten nog een onbevangen, organiseerende blik - maar ook de ontwikkeling voor dezen werd aangemoedigd noch vergemakkelijkt. Is de minister een niet-marineman, dan mist hij natuurlijk ten eenenmale de vakkennis, die allereerst aan bedoelde studie ten grondslag zal moeten liggen.

Het chronische verschijnsel, dat de minister bij zijne eerste begrooting verklaart, nog geen voldoende meening zich gevormd te hebben om besliste aanvragen voor de vloot te kunnen doen of plannen mede te deelen, is hiervan het bewijs. 't Is reeds een aanzienlijk verlies, van elke drie jaren er één in te boeten - en dit geschiedt thans met het zichinwerken van nieuwe titularissen.

Bij den zeer drukken en omvangrijken werkkring van het

hoofd van het departement, kan deze echter met den besten wil en de grootste werkkracht onmogelijk *gedurende* het bewind den tijd vinden voor de taktische en technische studies, die vereischt worden voor een goed plan. Zelfs al zoude decentralisatie - zeer gewenscht - den minister van een goed deel zijner min belangrijke en elders thuis behoorende werkzaamheden kunnen ontlasten, de tijd voor deze studie, die den geheelen mensch vraagt, moet hem blijven ontbreken.

Dit laatste is voldoende overtuigend en tot niet onbelangrijk nadeel voor onze weerbaarheid gebleken uit de bouwplannen der opvolgende ministers, in welke de onmiskenbare sporen liggen van onrijp en ondoordacht werk. De minister ziet zich genoodzaakt - want op hem alleen rust de plicht, niemand kan of mag hem daarvan onder de huidige omstandigheden *iets* uit de hand nemen - hoezeer hij zich zelven onvoorbereid en onbekwaam moge gevoelen en onder dit onvermogen lijden, aan de volksvertegenwoordiging zijne *meening* te zeggen. Men verwacht van hem: voorstellen, plannen.

Men zal willen aanvoeren, dat de minister toch den secretaris-generaal, de afdeelingchefs te zijner beschikking heeft tot het inwinnen van advies. De technische afdeelingchefs en titularissen bij den staf echter, juist zij die in de eerste plaats in aanmerking zouden komen voor raadpleging omtrent organisatie-plannen, worden slechts tijdelijk aan het departement werkzaam gesteld en practisch is hun verblijf van niet langeren duur dan dat van den minister, al valt het ook niet juist daarmede samen. Ook hunne dagelijksche werkzaamheden liggen echter buiten eene bepaalde studie als hier vereischt. Toch zou men kunnen meenen, dat althans de Chef van den Staf (een Kapitein-ter-zee of Schout-bij-nacht) en de hem toegevoegde officieren konden geacht worden tot die studie geroepen te zijn. Het schijnt echter, dat verschillende omstandigheden - tijdelijk karakter der betrekking, overlading met andere werkzaamheden, misschien ook gemis aan waardeering van adviezen door de verschillende ministers - *practisch* alle nuttig effect in deze richting uitsluiten. Dat de Staf geen tijd heeft of althans dat de regeering dezen niet aangewezen acht tot het verstrekken der hier bedoelde bijzondere voorlichting, blijkt uit het benoemen van commissies, zoodra een of andere proefneming moet worden bijgewoond of

een onderzoek ingesteld naar de resultaten of waarde van eenige zaak: men herinnert zich nog de commissie die naar Amerika werd gedirigeerd om proeven met de *Holland-boat* bij te wonen. Zulk eene commissie wordt *benoemd* wanneer de minister dat noodig acht en ontvangt dan eene nauwkeurig omlijnde, althans bepaalde, opdracht. Er is dus geen sprake van een lichaam, dat bij voortduring het oog gericht houdt op industrie, techniek, taktiek en historie. Er bestaat geen kanaal dat deze noodzakelijke kennis *officieel* en *direct* in het departement van Marine voert - en de minister staat daar alléén voor de moeilijke taak van organisator der zeemacht.

Het gevolg van dezen toestand is, wat men heeft aangeduid met den naam van stelselloosheid, maar wat de meer stellige aanduiding van eene *jammerlijke verwarring van stelsels* verdient. Elk volgend minister moet en zal trachten, daaruit iets te redden en daarvan een geheel te maken - met *zijne* denkbeelden. Het eenig mogelijke gevolg hiervan is, dat de verwarring uitgebreider en duurder wordt. Want elk volgend minister vindt zich beladen met de volle persoonlijke verantwoordelijkheid voor eene *nog niet vastgestelde* zaak en kan de regeling daarvan dus niet anders uitvoeren dan naar zijne zuiver persoonlijke inzichten. Deze zijn niet het gevolg van rijpe overwegingen en daarom kan de verleidelijke gelegenheid, de fouten der voorgangers - en steeds meer voorgangers - te herstellen door zelf *beter*, d.w.z. in de praktijk: *grooter*, *meer* en *duurder* te bouwen, hier slechts ten gevolge hebben: vergrooting der verwarring en verhooging der kosten. Dit is inderdaad het symptoom van de kwaal waaraan onze zeemacht lijdt.

II.

Indien nu de minister van marine niet in staat geacht kan worden, den zeer moeilijken post van organisator der vloot waar te nemen, wat, dunkt ons, niet meer aan twijfel onderhevig kan zijn en waarop men in de beide Kamers der Staten Generaal reeds meermalen gedurende de laatste jaren het licht liet vallen, dan is het uitblijven van verandering in dezen toestand allereerst te wijten aan twijfel omtrent de

oplossing van dit vraagstuk. Men heeft die o.a. willen zoeken in het tezamen brengen van de departementen van oorlog en marine onder één hoofd, onder welks bestuur twee directeurengeneraal zonder ministeriëele verantwoordelijkheid en dus niet-afhankelijk van den politieken partijstrijd belast zouden worden, de een met de eigenlijke leiding van het marine-, de andere met die van het oorlogs-departement. Wij willen zulk een maatregel - *an und für sich* - thans niet beoordeelen, maar wijzen er op, dat daardoor niet verzekerd wordt een betere zorg voor de organisatie der vloot. De directeurgeneraal zou wel-is-waar vermoedelijk langduriger het bewind voeren dan de verantwoordelijke minister, maar zijne werkzaamheden niet lichter, niet minder omvangrijk vinden dan deze en dus evenmin den noodigen tijd kunnen afzonderen voor doorgaande studie. Wij zouden dus wel een grootere continuïteit, maar geen rijpere denkbeelden mogen verwachten - wat een uitkomst van twijfelachtige waarde is.

Men zal moeten beginnen, wil men eene oplossing vinden, met zich af te vragen:

Aan wie kan de organisatie der vloot worden opgedragen met goede verwachting voor den uitslag?

Hierbij eens eerst ter zijde latende de kwestie der ministeriëele verantwoordelijkheid, komt men, zooals reeds bleek, tot het denkbeeld van een commissie of raad, aangezien waarneming door één persoon te veel kans op eenzijdigheid levert. Een *marineraad* alzoo die studeert en organiseert.

Het *plan*, eenmaal door den raad opgemaakt, zal door dezen in de uitvoering gevolgd moeten worden en voortdurend getoetst aan de vorderingen der wetenschap.

Wil het denkbeeld van een marineraad uitvoerbaar zijn, dan moeten twee zaken duidelijk worden: de positie van den marineraad, ook jegens den minister, en zijne samenstelling.

Men denke zich eens die positie in dezen geest:

De marineraad wordt belast, geheel en uitsluitend, met het bestudeeren en samenstellen van plannen voor de vloot en het overleggen dier plannen als zijn advies aan den minister. Kan deze zich met de voorstellen niet vereenigen, dan zal hij ze niet indienen aan de Kamers, maar dán ook geen aanbouw. Het moet den minister niet vrijstaan persoonlijke voorstellen in te dienen aan de volksvertegenwoordiging, tenzij

met overlegging daarnevens van het advies van den raad op deze voorstellen.

Waar de volksvertegenwoordiging het bestaan en de bestaansredenen van den marineraad kent, en waar den minister van marine de oogen zullen zijn geopend voor de onmogelijkheid - als regel - dat door hem alleen een deugdelijk gegrond oordeel wordt geveld, is het niet zeer waarschijnlijk dat conflicten tusschen minister en raad zich voordoen, minder nog, dat 's lands belang geschaad wordt door eventueele meeningsverschillen.

Hoewel dus inderdaad de marineraad de organisator der marine zal zijn, kan zijne staatsrechtelijke positie nooit anders worden gedacht dan als die van een *adviseerend lichaam*. Minister Ellis had volkomen recht, in zijne verklaring, zich geen ministersambt zonder verantwoordelijkheid te kunnen voorstellen noch te wenschen, *niet* echter in de meening - wanneer die mocht liggen in dit gezegde - *dat de minister de feitelijke organisator der vloot zou moeten zijn*. Terecht ook merkte de heer Ellis op, dat de verantwoordelijke minister nooit gebonden kan worden aan de voorstellen van onverantwoordelijke personen of lichamen. Wèl echter kan de minister in zijne bevoegdheden beperkt worden door *vastgelegde* regelingen - d.i. *door de wet*. Hiertegen kan in beginsel ook een minister van marine geen bezwaar hebben. Wij moeten ons dan ook voorstellen, dat, na indiening door den minister en aanneming door de Kamers, het plan van aanbouw, opgemaakt door den marineraad voor een zeker tijdvak - zeg 15 of 20 jaren, den gemiddelden levensduur der schepen - tot wet wordt verheven. Hierdoor wordt niet te kort gedaan aan de verantwoordelijkheid van een minister, die bij zijn optreden voor de uitvoering van zulk een plan komt te staan - het optreden zal afhangen van de vraag of hij zich àl of niet vereenigen kan met den bestaanden wettelijken toestand.

Een wettelijke regeling van de samenstelling der zeemacht vond echter tot nog toe vele tegenstanders in de Kamers.

Wij moeten niet vergeten, dat de afkeerigheid van wettelijke regeling in de eerste plaats haren oorsprong vond in de vrees, iets vast te leggen, wat later zou blijken, *niet juist* of *niet meer op de hoogte des tijds* te zijn. Een gegronde

vrees, zoolang de organisatie berustte uitsluitend bij den minister of, in 't algemeen, in de hand van één persoon. Vaststelling bij de wet van *zulk* een plan van organisatie ware een ramp voor de marine. 't Geval zou zich kunnen voordoen, dat niemand bereid werd gevonden tot aanvaarding van het ministersambt, met zulk eene erfelijke belasting bezwaard. Opmerkelijk is het, dat dit bezwaar door de tegenstanders echter veel minder op den voorgrond werd gesteld dan het andere: het achterhalen van het vastgestelde plan door de vorderingen der techniek. De vrees hiervoor nu werd herhaaldelijk levendig gehouden door de ministers, waar door hen de groote vorderingen der techniek werden aangevoerd ter verklaring van de voortdurende stelselwijzigingen in de organisatie. Deze waren echter *niet het gevolg van zulke vorderingen* der wetenschap, maar van verschillen in waardeering daarvan bij de opvolgende ministers. Slaat men de marine-begrootingen er op na, dan zal men bevinden, dat door geen minister werd *aangetoond* het verband tusschen de beweerde vorderingen en voorgestelde afwijking van vroegere plannen. Het tweede bezwaar is dan ook veel minder ernstig dan het eerste.

De vorderingen der techniek, der industrie, en de daaruit volgende uitkomsten van proeven of c.q. gevechten, zullen een onderwerp van aanhoudende studie uitmaken voor den raad, en de uitkomsten daarvan zullen door dezen voorgesteld worden ter toepassing op de reeds ingediende regelingen. Voor zoover deze reeds zijn vastgesteld, zal daardoor de wet wijziging moeten ondergaan.... *zoo noodig*. Wij moeten ons toch niet voorstellen, dat, al zullen de adviezen van den marineraad zich ook uitstrekken over alle mogelijke détailzaken, deze alle aan de Kamers dienen medegedeeld te worden. De Kamers zullen wèl doen, zich te onthouden van het beoordeelen van technische bizonderheden; zij kunnen hierin niet dan een onjuist en oppervlakkig oordeel vellen en zulke bizonderheden behooren buiten de wet te blijven. Slechts hoofdlijnen zullen wettelijk worden vastgesteld, *grondgedachten* tot welker uitvoering de marineraad de noodige middelen in studie en overweging zal nemen, om die daarna, evenals de hoofdlijnen, den minister aan te bieden in den vorm van een advies. Opgevat in dezen geest, kan de wettelijke regeling

geen bezwaar ondervinden want - voor zooverre wij tot nog toe kunnen beoordeelen - zijn in de *grondbeginselen* der techniek niet *zulke* snelle veranderingen waar te nemen, dat hierdoor wettelijke regeling meer moeilijkheden zou ondervinden dan ten opzichte van andere zaken - die ook wel meestal aan evolutie onderhevig zullen zijn.

Het komt er slechts op aan, dat deze grondtrekken door voldoende kennis zoo juist mogelijk gewaardeerd worden.

Door de tegenstanders werd gewezen op onze vestingwet, die reeds bij hare geboorte eene belangrijke partij tegen zich had en welker totstandkoming ook thans nog door velen betreurd wordt als een misslag. Daargelaten nu, dat hieruit misschien de verkeerdheid blijken kan van het parlementaire stelsel, wanneer ook bij beslissingen, buiten de eigenlijke politiek vallende, de macht der numerieke meerderheid den doorslag geeft; daargelaten ook, dat de eenmaal begane misslag niet een volgend maal mag afschrikken van handelen waar noodig, geeft juist de aangehaalde vergelijking met de vestingwet ons voor het huidige geval een zeer leerzaam voorbeeld. Daarbij toch is een ernstige fout aan het licht gekomen, een fout echter niet van wettelijke regeling in het algemeen, maar van de organisatie der landsverdediging. Deze hield n.l. alleen rekening met - en was alleen gebaseerd op - één zeer bizonder geval, op ééne mogelijkheid, alle andere daardoor verwaarloozend of althans de kracht tegenover andere mogelijkheden verzwakkend. Het vestingstelsel was speciaal berekend op, maar daardoor ook alleen geschikt voor 't geval van een aanval van Duitsche zijde, speciaal gebouwd op ééne mogelijkheid van politieke verhoudingen. Het is echter voor een volk - ook voor een klein volk - noodzakelijk, naar alle kanten evenzeer gereed te zijn voor het verdedigen zijner rechten, want als de belangen zich wijzigen, belangen vaak verre van eigen bereik of bemoeienis, kan de bondgenoot van heden de vijand van morgen zijn. Welnu, laat ons er ons voordeel mede doen, dat deze zaak in 't licht is gesteld door eenige leden in de Kamers, en laten wij ons hoeden voor herhaling van dezen misslag bij de organisatie der zeemacht: een schip op 't strand is een baken in zee. *Maar een bezwaar tegen wettelijke regeling in 't algemeen kan hieruit niet geput worden*.

III.

De aard der samenstelling van den marineraad is, zooals van zelf spreekt, een voorwaarde van zijn welslagen - het is lang niet onverschillig, hoe de raad wordt samengesteld en hoe de positie zijner leden is.

De positie van den marineraad als permanent lichaam en onderdeel der regeeringsmachine behoort *bij de wet* te worden vastgesteld. Een regeling bij Koninklijk Besluit is te zeer vatbaar voor wijziging of zelfs voor intrekking, bij eventueel meeningsverschil tusschen minister en raad of tusschen minister en Kamer.

Voor de samenstelling van den raad hebben wij ons eenige hoofdpunten gedacht, die wij ter overweging geven, zonder natuurlijk te twijfelen aan mogelijkheid van betere oplossing.

Allereerst zij aanbevolen, den marineraad vooral te beschouwen als een geheel zelfstandig lichaam en zich dien te denken, staande geheel onafhankelijk van en *buiten het Departement van Marine*, liefst zelfs niet zetelende in hetzelfde gebouw. Waren er geen andere redenen, dit zou reeds voldoende zijn, geen autoriteiten van het Departement tevens tot lid van den raad te benoemen.

Intusschen behoort de *minister tevens voorzitter* van den marineraad te zijn: een goede samenwerking van minister en raad is anders moeielijk denkbaar, maar bovendien behoort de minister rechtens te weten, wat er in den raad geschiedt. Een raad, geheel achter den rug van den minister werkende en dezen op zeker oogenblik de plannen en voorstellen overhandigend, met verzoek, ze voor te dragen en te verdedigen in de Kamers, kan van dien minister geen voldoend inzicht, nòch belangstelling in die ontwerpen verwachten.

Daar de werkkring der leden noodwendig - naar onze voorstelling - moet zijn een inspannende, vorderende doorgaanden arbeid en studie, bovendien zoo mogelijk de beschikking over historische herinneringen, - daar verder aan den marineraad zullen moeten worden opgedragen de onderzoekingen waarvoor thans bizondere commissies worden benoemd en desgewenscht ook vertegenwoordiging in de gewone technische commissies ter keuring van bestelde en af te leveren machines, ketels, artillerie, torpedo's enz., werkzaamheden

van practischen aard, zal de *positie der leden* van den raad geen andere kunnen zijn, dan die van *vast en bezoldigd ambtenaar*. De positie is niet vereenigbaar met andere staatsambten en het salaris moet derhalve voldoende zijn om het ambt aannemelijk te maken.

De vraag rijst: zullen de leden levenslang of voor bepaalden tijd benoemd worden, m.a.w. zal het lidmaatschap een eigenlijk ambt zijn of eene waardigheid, waartoe tijdelijke benoeming gedaan wordt? Men zal inzien, dat dit laatste niet in den geest valt, waarin wij ons de positie van den marineraad gedacht hebben. Maar aan den anderen kant zal men opmerken, dat wanneer steeds dezelfde leden den raad vormen, ten slotte ook steeds alleen *die* meeningen invloed zullen hebben op den loop van zaken en dus toch, in misschien belangrijke mate, zich eenzijdigheid zal openbaren, vooral wanneer eene overwegende persoonlijkheid in den raad de leiding heeft weten te nemen. Inderdaad, dit gevaar zou niet denkbeeldig zijn, wanneer men de fout beging, den marineraad eene plaats en een karakter toe te kennen, die hem niet behoort te worden verleend. Daar de werkzaamheid van den raad niet anders verzekerd is, dan bij permanentie van hare leden, moet alles gedaan worden, wat mogelijk is, om de daaraan allicht verbonden nadeelen te voorkomen; niet mag *om* de kans der nadeelen worden afgezien van de eenig mogelijke goede oplossing.

Om nu die nadeelen te ontgaan, is het in de eerste plaats noodig dat de leden zich doordringen van het besef, dat hunne werkzaamheid als lid van den raad veel hooger staat dan hunne *persoonlijke opinie*. D.w.z. zij moeten inzien, dat hunne werkzaamheid bestaat in het verzamelen van gegevens en het daaruit samenstellen van de meest logische gevolgtrekkingen, bestaat in zuiver wetenschappelijk onderzoek, en dat eene vooropgestelde ‘persoonlijke opinie’, die gewoonlijk niet veel meer beduidt dan reclame voor auteurschap, hier misplaatst is.

De taak van den marineraad is zuiver wetenschappelijk; dit karakter kan in de instructie worden aangegeven.

Het zal met het oog daarop, ook aanbeveling verdienen, den raad het inwinnen van adviezen gemakkelijk te maken en hem te verplichten, ook van ongevraagde adviezen kennis

te nemen. Is de raad werkelijk op de hoogte van zijn taak, dan zal het inkomen van ongevraagde ondeugdelijke adviezen wel een hooge uitzondering zijn. Daar het misschien meermalen aanbeveling kan verdienen, personen, buiten den raad staande, mondeling hunne meeningen te hooren verdedigen of van de vruchten hunner speciale studies partij te trekken, en het soms bezwaarlijk zou kunnen zijn, zulk een persoon te 'doen verschijnen' voor den raad, ware het gewenscht, te bepalen dat Nederlanders bij Koninklijk Besluit of ministerieele resolutie op voordracht van den raad *tijdelijk* tot het *buitengewoon lidmaatschap* van dat lichaam kunnen worden benoemd. Deze functie zou kunnen beschouwd worden, van gelijken aard te zijn als het lidmaatschap van examencommissies en gehonoreerd worden evenals dit. Eene regeling als deze maakt de verhouding van den persoon in kwestie tegenover de permanente leden van den raad gemakkelijker en draagt niet het karakter van een verhoor. Zoolang de benoeming duurt, moeten de tijdelijke of buitengewone leden hetzelfde recht bezitten als de permanente leden tot het voordragen hunner meeningen en mededeelingen, en zelfs, daar zij benoemd werden met het doel hen te hooren, hun in de eerste plaats de gelegenheid daartoe geopend worden. Zij kunnen bij het opmaken van officieele voorstellen door den raad worden toegelaten tot advies, desnoods schriftelijk, niet echter tot het uitbrengen van stem.

De permanente leden van den marineraad moeten in elk geval ten eerste zijn Nederlanders, ten tweede als officier of ingenieur bij de marine dienen of gediend hebben. Een *aantal van zes leden*, buiten den voorzitter en den ondervoorzitter, zal wel voldoende geacht kunnen worden. Wanneer van deze een tweetal behooren of behoord hebben tot den marine-stoomvaartdienst, één tot het korps marineingenieurs en de overige tot het korps zeeofficieren, dan zal voldoende waarborg verkregen zijn voor deugdelijke *grondslagen* van bekwaamheid en kennis. Verdere dwingende aanduidingen, als b.v. torpedo- of artillerie-specialiteit lijken, ons ongewenscht, ja wij zouden zelfs opzettelijk de meening willen uitdrukken, dat de raad geen verzameling van specialiteiten behoort te zijn, doch boven deze moet staan. De benoeming van specialiteiten in den raad zou licht kunnen voeren tot

eene splitsing van het arbeidsveld in verschillende, op zich zelf staande, met onderlingen naijver verdedigde vakjes. En dit komt niet overeen met de positie die wij meenen, dat de raad behoort in te nemen.

Eindelijk zouden wij dringend in overweging willen geven *drie* der zeven leden te benoemen op voordracht van de *Marinevereeniging*.

In tegenstelling met den minister Ellis, meenen wij, dat van eervol ontslagen en gepensionneerde officieren en ingenieurs wel degelijk gevergd kan worden ‘dat zij voortdurend op de hoogte blijven van actueele toestanden bij de zeemacht en hare behoeften kunnen beoordeelen’. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat de instelling die minister Ellis bij zijne eerste begrooting[1)] verklaarde in 't leven geroepen te hebben onder den naam van ‘permanenten Marineraad’ en die niet veel meer beduidde, zooals terecht werd opgemerkt, dan eene kleine uitbreiding van de reeds aan het departement bestaande ‘commissie van advies’, aan hen die de marine reeds verlaten hadden, niet voldoende vooruitzichten, noch voldoende benijdenswaardigen arbeid beloofde om van hen toewijding te kunnen verwachten. Ja, hoogstwaarschijnlijk zou de minister geen van hen bereid gevonden hebben om in dat lichaam zitting te nemen.

Voor eene instelling die bij de wet geregeld is en wier leden bezoldigd ambtenaar zijn, staat de zaak evenwel anders. Daar heeft men het *recht* te verwachten de algeheele toewijding, en waar de werkzaamheid als lid van den marineraad vereischt eene algemeene technische en taktische kennis, wel evenzeer - zoo niet meer nog! - van hetgeen aan onze marine ontbreekt, als van wat wij bezitten, eene kennis die zelfs *niet* in haar geheel in den dienst *kan* worden verkregen, daar kunnen wij niet inzien, dat uitsluitend of zelfs bij uitstek actief dienenden tot dit ambt geroepen zouden zijn.

Natuurlijk stellen wij ons den marineraad niet voor als een instelling, die aan gewezen ambtenaren en officieren van hoogen leeftijd de gelegenheid biedt, in enkele rustige uren nog naar hun vermogen het land te dienen - daartoe achten

1) Marinebegrooting voor 1903. Zie ook het V.V., de M.v.A. en de debatten.

wij den arbeid veel te zwaar en te ernstig, maar wij kennen toch ook onder de gepensionneerde officieren van rijperen leeftijd mannen die wij ongaarne zouden missen in den marineraad.

Meer dan van effectieven militairen rang zal het nuttig effect van deze instelling afhankelijk zijn van de ruimte die den raad in zijne instructie gelaten zal worden, voornamelijk met het oog op kosten, aan practische ervaringen verbonden. Men zal wèl doen, zich te herinneren, wat ons het gebrek aan behoorlijke regeling in de laatst verloopen vijftien jaren gekost heeft.

A.E. THIERENS.

Kratulos
of over den oorsprong der taal[1]**.**

Personen van den dialoog:
Kratulos. Sokrates. Plato. Dewadatta.

***Kratulos*.**
O Sokrates, hebt gij het nieuws al gehoord?

***Sokrates*.**
Nog niet, Kratulos, maar als gij het vertelt zal ik het weten.

***Kratulos*.**
Er is in de stad een vreemdeling aangekomen, een dier Indische wijzen, die, naar men zegt, in alle goddelijke en menschelijke zaken wijs zijn, maar vooral in de eerste.

***Sokrates*.**
Zou hij ook meer weten dan wij, o Kratulos, van uwe wetenschap?

***Kratulos*.**
Gij bedoelt de kennis der woorden en hun oorsprong?

***Sokrates*.**
Ja. Maar zeg mij eerst, hebt gij met hem gesproken en wie was tolk tusschen u beiden?

1) Toen Plato zijn dialoog 'Kratulos, Over de juistheid der namen' schreef, waarin naast diepzinnige gedachten en fijn-geestige opmerkingen zulke zonderlinge kinderlijke woordverklaringen staan, *toen* en reeds veel vroeger bezaten de Indiërs, de Sanskrietsprekenden, eene wetenschappelijke analytische kennis hunner taal en waren zij reeds lang in 't bezit van zgn. *dhātoepāthas*, lijsten waarin opgesomd waren alle wortels - zooals de moderne taalgeleerden de *dhātoes* of *stoicheia* noemen - waarvan de woorden hunner taal waren gevormd. Door een toevallige ontmoeting met den Indiër Dewadatta krijgt Plato een wetenschappelijker inzicht in den bouw zijner taal en bouwt daarop eene nieuwe theorie over haar oorsprong. De door hem voorgestelde theorie berust op zijn eigen gedachten en op moderne onderzoekingen, vooral van Lazarus Geiger, in 'Ursprung und Entwickelung der menschlichen Sprache und Vernunft', van Ludwig Noiré in 'Ursprung der Sprache' enz. en van Karl Bücher wiens boek 'Arbeit und Rythmus' indertijd door den heer Symons in 'De Gids' is besproken.

Kratulos.
Dat is juist zoo verwonderlijk. Hoewel hij een barbaar is spreekt hij zeer vloeiend Helleensch.

Sokrates.
Hebt gij Ktesias al ontmoet, o Kratulos?

Kratulos.
Bedoelt gij den geneesheer uit Knidos, die lijfarts is geweest van den Koning?

Sokrates.
Juist! Hij is voor eenigen tijd hier in de stad en eergister hoorde ik hem - ik trof hem bij den arts Erastimachos - praten over een indischen vogel dien hij *sittakos* of *psittakos* noemde. Hij vertelde hoe dat diertje Indisch spreekt als een mensch, en als het Helleensch leert ook Helleensch.

Kratulos.
Ik bid u, Sokrates, vergelijk den man niet met een vogel die slechts napraat wat men hem vóorzegt. Deze man spreekt niet slechts zijn eigen taal, maar ook die der Perzen en der Hellenen. En zóo vlot dat iedereen er over verbaasd staat. Hij beweert, als ik hem goed heb begrepen, dat die drie talen veel op elkaar gelijken, dat zij zusters zijn, gelijk hij zegt, en dat ook een Helleen, wanneer hij zich de noodige moeite wou geven, gemakkelijk Perzisch zou kunnen leeren, evenals Themistokles, en Indisch.

Sokrates.
Heeft hij u ook ingelicht over de juiste beteekenis der woorden, nog beter dan Prodikos.

Kratulos.
Juist daartoe, o Sokrates, kom ik tot u, om u te vragen of gij met mij hem zoudt willen bezoeken en met hem daarover spreken.

Sokrates.
Waar heeft hij zijn intrek genomen?

Kratulos.
In het huis van Aristo, den vader van Plato.

Sokrates.
Is die bijnaam reeds zijn naam geworden?

Kratulos.
Ik hoor hem tenminste zelden of nooit Aristokles noemen.

Sokrates.
Plato!... Ja, breed zijn zijn voorhoofd en zijn schouders! Het is een gepaste naam en die den jongen man duidelijker aanwijst dan Aristokles.

Kratulos.

Gij zult hem zonder twijfel thuis vinden. Althans als de Indiër thuis is; want hij volgt hem als zijn schaduw. Gij moet niet jaloersch worden, Sokrates, maar de laatste maal dat ik Plato sprak zei hij in geestdrift tot mij: ‘Die vreemde man uit Indië bekoort en betoovert mij door zijn woorden, evenals Sokrates. Soms heb ik een gevoel alsof hij den nevel van mijn oogen afneemt die er te voren op was

- zooals Homerus zegt - en ik een verren blik werp in een tot nog toe ongezien en onvermoed verschiet.

Sokrates.
Het wordt hoog tijd voor ons, o Kratulos, om er heen te gaan. Misschien kan die vreemde wijze mijn oude oogen ook nog scherpziende maken. Maar vertel mij onder 't gaan alles wat ge van hem weet. Hoe heet hij?

Kratulos.
Ik weet nog heel weinig van hem. Ik hoorde hem Theodoros noemen en Plato vertelde mij dat zijn Indische naam Dewadatta of zoo iets luidt, wat hetzelfde zou beduiden als Theodoros.

Sokrates.
Ik hoop dat gij dien naam passend vindt. Als de barbaren evenals wij beteekenis hechten aan hunne namen, draagt hij een mooien naam.

Kratulos.
Plato beweert dat hij terecht zoo heet; want, zegt hij, de man is goddelijk.

Sokrates.
Gij weet, o Kratulos, hoezeer ik Plato liefheb en bemin, maar bij hem overheerscht soms de geestdrift de bezonnenheid. Maar ziehier het huis van Aristo en daar komt Plato ons al te gemoet.

Plato.
O Sokrates, goed dat gij komt. Ik wou u juist gaan halen om met mij de wijsheid te genieten waarop de indische man ons onthaalt.

Sokrates.
Hij lijkt op een Lotofaag, die u van zijn lotos heeft laten proeven, zoodat gij, om met Homerus te spreken, niet meer terug wilt keeren, maar daar bij hem gezeten, al luisterende wilt blijven en Sokrates vergeten.

Plato.
Integendeel, Sokrates; hij heeft mij zoo mogelijk nog meer aan u doen denken. Gij herinnert u het gesprek tusschen u en Kratulos, onlangs, over de juistheid der woorden, waar ik bij tegenwoordig was en dat geheel in mijn geheugen staat gegrift. Sinds dien tijd denk ik steeds ná over de taal, over haar aard en oorsprong, en nu heeft deze vreemdeling, aan wien ik het gesprek heb verteld, als door een god gezonden, mij door zijne taalwijsheid in verrukking gebracht.

Sokrates.
Wat ben ik u dankbaar, Kratulos, dat ge mij hebt gebracht waar Plato mij wou brengen en waar ik misschien oor- en ooggetuige zal worden van Plato's verrukking. - Wijs ons den weg naar binnen, Plato; ik bid u. Waar is Dewadatta?

Plato.

Hier in deze kamer is hij met Glauko en Adeimantos. Vader is eenige dagen geleden naar Aigina gevaren en komt morgen terug, hoop ik. Want overmorgen reeds vertrekt de Indiër. - Hier, o eerwaardige vreemdeling, breng ik u Sokrates, mijn goddelijken leermeester, die zeer verlangt met u te spreken.

Dewadatta.

Heil zij u, o Sokrates! Hoewel ik u niet ken, ken ik u toch reeds door hetgeen Plato mij van u heeft verteld. En hoewel ik in een vreemd land ben voel ik mij hier toch niet vreemd. Evenals bij ons vereeren de leerlingen ook hier hunne meesters, hunne eerwaardigen, zooals wij zeggen. Wij hebben eene spreuk die zegt: Men eere zijn leermeester gelijk de Dewas Indra; dan zal men wijsheid deelachtig worden en herboren worden als een dewa.

Sokrates.

O edele vreemdeling, gelooft men bij u ook aan goden - want ik vermoed dat gij met dat vreemde woord, *dewa*, de hooge wezens bedoelt die wij goden noemen - gelooft gij ook aan Zeus en Hera, aan Apollo, aan Dionusos? En gelooft gij, evenals Pythagoras, aan de metempsuchose?

Dewadatta.

Wat gijlieden *psuche* (ziel) noemt, o Sokrates, noemen de wijzen bij ons *ātman*. Zij zeggen dat zoolang de mensch zijn eigenzelf, zijn *ātman* niet kent en niet weet dat die *ātman* één is met de alziel, den hoogsten geest, wiens wezen louter geest is, zoolang, zeggen zij, blijft de mensch, door onkunde gevangen, in den kringloop, den *sansāra*, en leeft hij dus tallooze levens, sterft hij tallooze dooden, totdat hij eindelijk, tengevolge van het eindelijk van onkunde bevrijd zijn, inziet wat *werkelijk* is, en dat deze wereld eene van verschijnselen is, die alle vergankelijk en inderdaad *niet* zijn. Dan verdwijnen alle *dewas*, dan ziet hij dat hij *dat* is, dat hoogste, waarmee zijn *ātman* één is, eeuwig en onvergankelijk.

Sokrates.

Hoe gaarne zal ik met u daarover spreken, want ik ben verbaasd dat ook bij de barbaren zulke verhevene gedachten bestaan.

Dewadatta.

Sokrates, zult gij niet toornen over wat ik ga zeggen? Gij Atheners, hoeveel goeds en groots gij ook hebt, lijdt aan een euvel waarvan gij moet trachten bevrijd te worden als van staar of bijziendheid. Gij ziet slechts wat in uwe nabijheid is; gij weet, om zoo te zeggen, niets van

vreemde volken en zijt verbaasd als gij hoort dat bij hen ook wijsheid wordt gevonden. Dat komt vooral daar vandaan dat gij geen vreemde talen kent, en, om de waarheid te zeggen, zelfs uw eigen niet.

Kratulos.
O Sokrates, tot nu toe heb ik gezwegen, hoewel ik hunkerde naar het hooren van hetgeen mij zoo ter harte gaat. Nu de vreemdeling zelf van taalkennis gewaagt ondervind ik wat Alkibiades overkwam wanneer hij u hoorde. Mijn hart bonst heftiger dan dat der Korubantioonten en vreugdetranen dreigen mijne oogen te zullen ontspringen.

Sokrates.
Deze Kratulos hier, o wijze vreemdeling, is in onze oogen een groot taalkenner en een leerling van den wijzen Prodikos. Maar misschien zal hij met u vergeleken slechts een kind zijn.

Dewadatta.
Ik speur zachten spot in uwe woorden, wijze Athener, en ik heb dien verdiend.

Kratulos.
Toe Sokrates, doe mij het genoegen en spreek met den vreemdeling over de juistheid der woorden. Ik smeek u er om.

Sokrates.
Het is de vraag of de vreemdeling lust heeft daarover te spreken.

Dewadatta.
Wij Indiërs zijn van oudsher door natuurlijken aanleg en door opvoeding altijd geneigd tot disputeeren. Maar wat zegt onze jeugdige gastheer er toe? Ik zou niet gaarne zonder zijne instemming den korten tijd die ons rest verbruiken.

Sokrates.
Wat Plato betreft kunt gij gerust zijn. Hij is een ware wijsgeer. Hij is begeerig naar wijsheid, niet naar deze of gene, maar naar alle en elke, evenals de melomanen naar alle muziek, die schoon is.

Plato.
Ik zou u gaarne hooren, wijze Indiër, over de juistheid der woorden. Wat ik uit uw mond reeds heb gehoord over de gelijkenis van onze taal op de uwe heeft in mij een onstuimig verlangen naar méer opgewekt.

Kratulos.
Kom aan, Sokrates, begin gij dan en deel den vreemdeling onze meeningen mee.

Sokrates.
Laat Plato dat liever doen. Ik was toen door een god of een demon bezield, zoodat ik mij nu al het toen gezegde niet meer herinner. Ons gesprek is toch in Plato's geheugen gegrift, zooals hij zelf zegt.

Plato.
Ik heb den vreemdeling er reeds veel van verteld en ben bereid wat mij het meest heeft getroffen kort saamgevat te herhalen, mits gij mij te hulp wilt komen waar ik mocht falen.

Sokrates.
Gaarne, als ik kan. In allen gevalle kunt gij zeker zijn van Kratulos' hulp.

Plato.
Hermogenes beweerde tegenover Kratulos dat de woorden, de namen der personen en zaken, ontstaan zijn door willekeurige geving, door een soort van afspraak, en dat er geen natuurlijk verband is tusschen de namen en hunne voorwerpen. Sokrates heeft hem toen klemmend betoogd, dat er verband is tusschen de natuur der dingen en hunne benamingen; dat deze door den wetgever, zooals hij den naamgever noemde, of zooals hij later zeî, door de vroegere menschen met zorg zijn uitgekozen in overeenstemming met de natuur der dingen; dat ze de natuurlijke eigenschappen der dingen uitdrukken. Volgens Sokrates kwam het er niet op aan welke letters of lettergrepen de naamgever had gebruikt, mits de inhoud van de benoemde zaak maar juist wordt uitgedrukt. Deze bewering schijnt mij echter te strijden met de moeite die Sokrates zich later heeft gegeven om aan elke letter eene bepaalde kracht toe te kennen; hij beweerde toen dat de letter *r* beweging, de letter *s* rust uitdrukte. Strijden die beweringen niet met elkaar, Sokrates? Gij vindt toch goed dat ik onverbloemd mijne meening zeg?

Sokrates.
Zeer zeker. Veel van 't geen ik toen heb gezegd kwam in eens bij mij op, als door goddelijke ingeving, zoodat ik er nu geen rekenschap meer van kan geven en 't meeste zelfs ben vergeten.

Plato.
Sokrates berispt mij soms en zegt dat mijne fantasie mijne bezonnenheid overvliegt. Dan voorspelt hij mij half schertsend het lot van Ikaros. Maar in zijne woordverklaringen nam hij mij een te hooge vlucht, althans eene vlucht waarop ik hem niet kon volgen. Toen hij bijv. zeî dat Agamemnon zóo zou zijn genoemd omdat men hem bewonderde wegens zijn blijven en volharden onder de muren van Troje scheen hij niet te bedenken dat Agamemnon zijn naam reeds had vóor dat Paris den appel aan Afrodite had gegeven. En zoo ook met de andere eigennamen. Toen hij echter met speelsch vernuft een stroom van woordverklaringen uitgoot,

uitgaande van de gedachte dat de eerste menschen het allereerst de zich bewegende voorwerpen benoemende, zelve duizelig werden en dachten dat alles zich bewoog en zij deze gedachte ook uitdrukten in de benamingen die zij gaven, toen begon het mij ook te draaien. Ik heb aan Dewadatta reeds eenige staaltjes daarvan laten zien. Maar zeg mij, Socrates, was het u ernst of kortswijl met die verklaringen?

***Sokrates*.**
Waarlijk, ik weet het zelf niet.

***Plato*.**
Het was mij alsof gij en Hermogenes, als knapen, leeuwerikken naliept om ze te vangen, en mijn geest kwam pas tot rust toen gij zeidet, dat wij het zoeken naar de juistheid der woorden dan eerst moeten opgeven, wanneer we gekomen zijn bij die woorden die als 't ware grondvormen - stoicheia noemdet gij ze - van de anderen zijn en zelf niet uit andere woorden afgeleid kunnen worden. Die eerste woorden, zeidet gij, moeten, evenals de tegenwoordige, duidelijk maken hoe en wat elk der bestaande dingen is. Toen begreep ik in welke richting gij wildet zoeken. Maar tevens werd het mij ook duidelijk dat het eigenlijke onderzoek dan pas begint. Met Dewadatta heb ik daarover reeds veel gesproken en zeer veel wijsheid van hem gehoord.

***Kratulos*.**
O wijze vreemdeling, deel ook ons mee van uwe wijsheid!

***Dewadatta*.**
Mijne wijsheid is zeer eenvoudig. Onze taalgeleerden zijn reeds lang de richting ingeslagen, die Sokrates aanwees. Maar ze hebben een anderen weg gekozen dan hij. Ze hebben alle woorden onzer taal, zoowel oude als nieuwe, nauwkeurig beschouwd en met elkaar vergeleken, ze uiteen genomen, zooals dat overeenkwam met dier woorden natuur, en hunne deelen en deeltjes ook weer onderling vergeleken, met zorg de verschillende vormen nagegaan die hetzelfde woord aanneemt naarmate het in verschillende betrekkingen wordt gebruikt; het steeds blijvende, nooit geheel verdwijnende, altijd herkenbare, hoewel min of meer omhuld altijd dóorblinkende, aan verschillende vormen gemeenzame opgespoord, en zijn zóo gekomen tot grondvormen die zij *dhātoes* noemen, en die mij voorkomen betere stoicheia te zijn dan de uwe en inderdaad te zijn wat gij zoekt. Bij dat onderzoek werden onze taalwijzen geholpen door de heldere klaarheid der vormen onzer taal, die voor de uwe niet verbleekt, en door hunne

kennis der vele dialekten of talen die in ons land worden gesproken. Want ik behoef u niet te zeggen welk een groot hulpmiddel vergelijking is, om iets te leeren kennen. Daarom zeî ik straks dat gij Hellenen uw eigen taal niet kent, niet alleen omdat gij nooit op de gedachte zijt gekomen haar met vreemde talen, barbaarsche zooals gijl. zegt, te vergelijken, maar gij maakt zelfs geen onderscheid tusschen oudere en nieuwere woordvormen en gij kent ook de dialekten van uw eigen taal niet. Gij weet, om iets te noemen, niet eens dat uwe voorouders klanken spraken en letters gebruikten die gij Atheners, althans, niet meer kent. Toen ik op Kreta was, in Knosos en Gortun, hoorde ik vaak spreken van *woinos* waar gijl. *oinos* zegt. *Woida* zegt men daar in plaats van *oida*, evenals wij Indiërs *weda* zeggen. Zoo moest gij beginnen met in uwe taal de oudste vormen der huidige woorden te zoeken door nauwkeurige vergelijking, ontleding en scherpzinnig redeneeren, om zoodoende ten slotte te komen tot hetgeen wij *dhātoes* noemen, gijl. *stoicheia*.

Sokrates.
Wat zegt gij daarvan, Kratulos?

Kratulos.
Het lijkt mij geen gemakkelijk werk.

Sokrates.
Dat bedoel ik niet. Het schoone is nu eenmaal moeilijk. Maar zijt gij het eens met Dewadatta en gelooft gij dat wij op die manier ook in onze taal de stoicheia zouden vinden?

Kratulos.
Wat meent gij, Sokrates? Houdt gij het voor mogelijk?

Sokrates.
Het zou een waar buitenkansje zijn, wanneer we zeker konden zijn langs dien weg, al is hij lang en moeilijk, de eerste woorden te zullen bereiken. Maar wie zal er ons voor instaan dat het de eerste woorden zijn en er niet weer andere achter of onder liggen?

Kratulos.
Er moet toch eenmaal een einde of liever een begin zijn.

Sokrates.
Misschien wil Dewadatta ons een voorbeeld geven van zoo'n dhatoe of stoicheion?

Dewadatta.
Zeer gaarne; van beide in één adem. Ik heb opgemerkt dat in onze taal *dadāmi* juist hetzelfde beteekent als uw *didōmi*. Nu heb ik met Plato alle helleensche woorden nagespeurd waarin diezelfde beteekenis voorkomt en mij is gebleken, dat in vele van die woorden de lettergreep *do* of *dō*

aanwezig is, die ik dus het stoicheion noem, overeenstemmend met onzen dhātoe *da* of *dā*. In uw *didōmi* is de lettergreep *di* eene herhaling van het stoicheion *dō*, niet zóo nauwkeurig als in ons *dadāmi da* van den dhātoe *dā*; zij verdubbelt het stoicheion, geeft er meer kracht aan en wordt dus gebezigd wanneer de handeling als voortdurend wordt voorgesteld. De letter *m* duidt de persoon aan, die de handeling verricht, terwijl de *i* in 't algemeen het tegenwoordig gebeuren der handeling schijnt uit te drukken. Als dhātoe hebt gij dus *da* of *dā*, als stoicheion *do* of *dō*, die in allerlei woorden waarin zij gevonden worden dezelfde handeling uitspreken. En zoo met alle andere stoicheia. Het heerschende deel in de woorden is de lettergreep die het algemeene, aan alle die woorden gemeenzame begrip uitdrukt. In het door u zoo geliefde woord *reō* is het stoicheion *re* of *ru*; daarvan is gemaakt, of geworden roös; evenals van *the* in *theō*, *thoös*; zoodat ik niet geloof dat uw woord theos ‘de loopende’ beteekent. Eveneens komt daarvan erruèn. Daarom noem ik het stocheion *re* of *ru* en vermoed dat 't hetzelfde is als onze dhātoe *srae* die precies hetzelfde beteekent. Wanneer nu uit alle woorden der taal op die wijze de dhātoes zijn uitgezocht en wij niet verder kunnen teruggaan, maar het zoeken moeten opgeven, misschien kan men dan met behulp dier eerste woorden gaan zoeken naar den oorsprong der woorden.

Sokrates.
Nu Kratulos, wat zegt ge nu? Zoudt gij dat met onze taal willen beproeven? Of lijkt het u te moeilijk?

Kratulos.
Het lijkt mij vrij wel onmogelijk.

Dewadatta.
Eilieve, beste Athener, waarom zou met uwe taal niet mogelijk zijn wat onze wijzen met de hunne hebben gedaan? Uwe taal lijkt mij even nauwkeurig en sierlijk te zijn gevormd als de onze. Ik geloof bovendien dat zij, zoowel de tegenwoordige als de oudste, groote overeenkomst heeft en had met de onze. Ik geloof dat, lettende op de gelijkheid van zulke stoicheia als *dō* en *dā* en vele dergelijke. Ik geloof zelfs dat uwe eerste voorouders en de onze in de grijze oudheid, of, wilt gij liever, in de prille jeugd van onze volken, dezelfde dhātoes hebben gebruikt, ja, dat ze bij elkaar hebben gewoond, al beweert gijl. altijd in Attika te hebben gewoond.

Sokrates.
Misschien zijn uwe voorouders dan ook Atheners

geweest! Maar, Dewadatta, aangenomen dat dit zoo is, dat ons beider stoicheia te eeniger tijd dezelfde zijn geweest en het nog zijn, gelooft gij dan ook - gij zijt nu toch eenmaal aan het gelooven - dat die stoicheia de eerste woorden zijn geweest? dat er een tijd is geweest waarin ze werden gesproken, werden gebruikt, zelve op zich zelf, zonder voor-, achter- of tusschenvoegsels?

Dewadatta.

Gij vraagt iets moeilijks. Ik zou alleen durven beweren dat de beteekenissen dier dhatoes de oudste zijn die wij hebben kunnen vinden. Of hun vorm ook de oudste vorm is, is wegens de veranderlijkheid der klanken niet twijfelloos te verzekeren.

Plato.

Dat doet er ook minder toe. De beteekenis is de hoofdzaak. De beteekenis van een woord zou men de psuchè kunnen noemen, die onsterfelijk is, terwijl de vorm, de klanken, de letters, de stof zijn die haar omhullen als een lichaam.

Sokrates.

Vindt gij 't dus mogelijk dat de ziel van een woord, evenals eene menschenziel, steeds éene en dezelfde blijvend, herhaaldelijk een nieuw omhulsel krijgt?

Dewadatta.

Gij doet mij denken aan de woorden van één onzer dichters:

> Gelijk een man, het slete kleed verlatend, zoekt een nieuw gewaad,
> Zoo laat de ziel het slete lijf en gaat naar andre nieuwe heen.

Plato.

Dat is mooi gezegd. Maar zóover wensch ik de vergelijking niet uit te strekken. Ik bedoel, dat de beteekenis van een woord de hoofdzaak is, waarop men vooral moet letten, veel meer dan op de letters of de klanken. Zooals ik er op 't oogenblik over denk zijn de klanken toevallig, willekeurig, zonder natuurlijk verband met de beteekenis der woorden of den aard der dingen. Zóo zijn de klanken toevallig; de beteekenis echter is het ware van ieder woord, het zijnde, het eeuwige.

Dewadatta.

Onze taalgeleerden zeggen dat in den beginne het eeuwige woord was, zonder deelen, de oorzaak der wereld, in waarheid het werkelijk bestaande. Het is een eeuwige klank, verschillend van de letters en door deze geopenbaard, die op hare beurt de beteekenis openbaart.

Sokrates.

Dat gaat mij te hoog, edele vreemdeling! Als

ik u wel versta heeft een woord behalve zijn beteekenis en zijn klank, nog een derde bestanddeel dat eeuwig is. Als gij met Plato van oordeel zijt, zooals ik dacht, dat de beteekenis van een woord eeuwig is, dan zijn er dus volgens u twee eeuwige deelen, nl. de beteekenis, de ziel van een woord, en dat derde bestanddeel dat die ziel openbaart. Is er zoo naast de onvergankelijke ziel van een mensch nog een tweede eeuwig bestanddeel dat zijne ziel openbaart? Ook wanneer de ziel zonder lichaam is? Als iemand gestorven is, is zijne ziel gescheiden van het lichaam. Vóordat die ziel een nieuw lichaam krijgt is zij tijdelijk, hoe kort dan ook, geheel alleen. Is 't niet?

Dewadatta.
Volgens onze wijzen niet, Sokrates. Zij meenen...

Plato.
O Dewadatta, ik bid u! Als gij Sokrates volgt raken wij heelemaal van ons onderwerp af. Laat ons, ik smeek u, dat eerst uitspreken; wij waren zoo mooi op weg. Zeg mij, Sokrates, meent gij, evenals ik, dat woorden zonder beteekenis, zonder een begrip, ondenkbaar zijn?

Sokrates.
Dat geef ik u toe, Plato, al is het waar dat vele menschen woorden gebruiken waar begrippen ontbreken.

Kratulos.
Zulke menschen zou ik zeggen dat gedruisch maken evenals metalen voorwerpen waarop men slaat.

Plato.
Verlaat mij nu niet, Dewadatta, maar zeg mij dit. Als woorden zonder inhoud ondenkbaar zijn, moeten dan de eerste woorden, de stoicheia, ook niet elk een inhoud, een begrip, hebben? En indien nu uwe taalgeleerden al die eerste woorden hunner taal, de dhātoes, hebben bijeengebracht en gij ze weet, hebt gij dan ook opgemerkt of die stoicheia uwer taal eene bepaalde beteekenis hebben? Ik bedoel nu niet ieder afzonderlijk, maar of de beteekenissen der verschillende dhātoes onderling met elkander vergeleken eene zekere overeenkomst vertoonen?

Dewadatta.
Zeer zeker. Maar ik herhaal dat ik niet weet of die dhātoes de allereerste woorden zijn en ook niet of zij in den vorm dien wij door ontleding hebben gevonden ooit zijn gebruikt.

Plato.
Maar het begrip dat zij uitdrukken moet dan toch hebben bestaan!

Dewadatta.
Welnu! onze taalgeleerden hebben, zooals ik zeî, eene lijst gemaakt der *dhātoes* onzer taal. Ik heb die

geheel in mijn hoofd gehad, als knaap, maar ben er nu veel van vergeten. Toch herinner ik er mij nog veel van en, als ik goed zie, dan drukken ze meerendeels eene handeling uit, eene zichtbare handeling, eene beweging, eene werkzaamheid. Ja, zoo is 't; eene werkzaamheid, eene handeling die menschen verrichten met hunne ledematen, met handen en voeten, met vingers, nagels, tanden, met den mond, ja met den neus, kortom eene algemeen menschelijke werkzaamheid, daad of handeling. Haast zou ik zeggen, eene *dierlijke* werkzaamheid, zooals krabben, bijten, knagen, scheuren, rukken, trekken, wroeten, stooten, schoppen en meer diergelijke handelingen die wij de dieren ook zien doen. Als uwe taalgeleerden ook zoo'n lijst van de stoicheia uwer taal hadden opgemaakt en ik die met de onze kon vergelijken, dan zou die beteekenis, die aanduiding eener dierlijke werkzaamheid, waarschijnlijk nog duidelijker blijken. Ik heb reeds vele overeenkomsten opgemerkt.

Plato.

Heeft u, o Sokrates, niet evenals mij getroffen wat Dewadatta zei van *dierlijke* werkzaamheden? Is het niet opmerkelijk dat zoovele dhātoes eene dierlijke handeling uitdrukken? Mij komen daarbij in den zin de uitspraken van velen onzer dichters, waarin zij het leven der eerste menschen beschrijven als een ruw, dierlijk leven. Herinnert gij u niet de beschrijving die Aischylus er van geeft bij monde van Prometheus? Waar de geboeide Titan aan de Okeaniden den treurigen toestand dier menschen schildert, waaruit hij hen heeft verlost? ‘Ze waren, zegt Prometheus, nèpioi, konden niet spreken, totdat ik hen verstandig en redelijk maakte. Ze waren ziende blind en hoorende doof. Ze morsten alles dooreen. Ze woonden in holen, kenden geen huizen, hadden geen kenteeken van winter, lente noch zomer, maar deden alles zonder rede.’ Ook Euripides en andere dichters schilderen het leven der eerste menschen als dierlijk, ruw en woest.

Sokrates.

Ge hebt gelijk, Plato; zóo zeggen ze. Maar gelooft gij hen? Dichters zeggen zooveel.

Plato.

Gij zelf, Sokrates, hebt mij meermalen betoogd dat dichters dikwijls zeer ware dingen zeggen, zonder er zich zelf of anderen rekenschap van te kunnen geven, omdat zij spreken bezield door een god of een demon. Zoo zou het

ook hier kunnen zijn. En vooral nu hunne beschrijving overeenkomt met de, langs een gansch anderen weg bereikte voorstelling der eerste menschen, althans van hunne werkzaamheden, die de dhātoes van Dewadatta ons hebben gegeven.

Dewadatta.
't Is waar, Sokrates, dat die overeenkomst treffend is.

Plato.
Gij hebt mij wel eens verteld, Sokrates, dat gij bij uw zoeken naar wijsheid u gewend hebt eene algemeene stelling of bewering, die u waarschijnlijk voorkwam, aan te nemen en die te maken tot uitgangspunt, tot hupothesis, zooals gij ze noemdet, die gij voorloopig als waar aanneemt, al is ze niet meer dan waarschijnlijk, en van waaruit gij uwe onderzoekingen pleegt voort te zetten. Dat kunnen we, dunkt mij, hier ook doen.

Sokrates.
En van welke hypothese wilt gij dan uitgaan?

Plato.
Van deze. De eerste menschen waren nog geen menschen zooals wij. De rede, het vermogen om begrippen te vormen, was nog niet ontwikkeld. Zij waren blind voor ongeveer alles wat wij zien. De zichtbare wereld was voor hen geen kosmos maar nog een chaos. Zij leefden gezamenlijk, werkten en wroetten gezamenlijk voor hun behoud, om zich te beschermen tegen roofdieren, voor beschutting tegen koû en hitte, voor hun dagelijksch bestaan. Die werkzaamheden en wat door die werkzaamheden werd gewrocht, dat waren de eerste voorwerpen die zij leerden kennen als zijnde hun eigen schepping, het eenige wat hun belang inboezemde en kon inboezemen. De herhaalde voorstelling van die werkzaamheid deed in hen ontwaken het nog sluimerende vermogen der rede, zooals wij thans het begrippen-vormende vermogen van den geest noemen. Die herhaalde voorstelling eener zelfde werkzaamheid op verschillende voorwerpen toegepast, door de noodzakelijkheid telkens weêr toegepast, die telkens opgewekte voorstelling verdikte zich, om zoo te zeggen, tot eene voorstelling der voorstellingen, tot een algemeen begrip. Dat aan allen bekende algemeene begrip werd door een klank aangeduid, en die klank onafscheidelijk met dat begrip verbonden werd het eerste woord. Als eene vergelijking mijne gedachte duidelijker mag maken, dan zou ik zeggen: talrijke stukjes ongemunt goud of zilver werden tot één groot stuk samengesmolten en dit stuk werd ge-

stempeld, zoodat de waarde er van voor allen duidelijk was. Die stempel was de klank waardoor het begrip hoorbaar en verstaanbaar werd. Zóo werd het woord. Volgt ge mij, Sokrates, of ben ik weêr Ikaros?

Sokrates.

Ik begrijp u heel goed, maar wensch nog te weten van waar die stempel? Van waar kwam die klank? Kwam die er toevallig bij? Zonder klank geen woord, dus ook geen begrip. De wording van herhaalde zelfde voorstellingen tot een begrip, dat begrijp ik; maar hoe de passende naam er bij kwam, dat zou ik gaarne weten.

Plato.

Ja, zoo moet het zijn geweest! Ik kan mij inderdaad niet voorstellen hoe een algemeen begrip anders kan zijn ontstaan. Tenzij een god hun die begrippen heeft gegeven, kunnen ze niet anders zijn ontstaan dan uit hetgeen de eerste menschen zelf gemeenschappelijk deden. Dat was het eenige wat hun bekend was. Zij vonden de begrippen niet kant en klaar in de wereld buiten hen, maar legden ze zelf in de dingen die ze zelve maakten. Slechts die dingen boezemden hun belangstelling in, slechts die bestonden voor hen, die ze door hun eigen werkzaamheid zelve schiepen. Graven, krabben, wroeten in den grond, om holen te maken, met nagels, vingers, voeten en teenen; het afrukken, afrijten, afscheuren van vruchten, bladeren en twijgen; het bijeenbrengen, samenpersen en samenvlechten daarvan; het sleepen, trekken van steenen, van gevallen boomen, van doode beesten; het afscheuren, afschillen van bast of huid met nagels en tanden; het wrijven, drukken, persen, stuwen van modder en zand; het kneden en vormen van aarde en leem; het gieten, sproeien, morsen van water; allerlei diergelijke werkzaamheden waardoor ze de stof vervormden tot hun gebruik; waardoor voorwerpen ontstonden zooals zij die wilden vormen en hoe langer hoe beter vormden, eerst instinctmatig, langzamerhand met bezonnenheid en opzet; alle die handelingen en die voorwerpen verwekten de eerste begrippen en werden benoemd. Zoo is het gebeurd! zoo moet het zijn gebeurd! Zoo is de logos ontstaan!

Sokrates.

Heb ik u niet gezegd, Kratulos, dat wij Plato in verrukking zouden zien?

Dewadatta.

Saraswati, de godin der welsprekendheid heeft hem bezield.

Sokrates.
Ik hoop dat zij hem nog niet zal begeven. Want ik zou nog gaarne uit zijn door haar bezielden mond hooren hoe de naam, de benoemende klank, die allen begrepen en verstonden, ontstaan is.

Kratulos.
Kan dat geen nabootsende klank zijn geweest?

Sokrates.
Wat zou die klank dan nabootsen? De werkzaamheden of de gemaakte voorwerpen?

Dewadatta.
Als onze dhāthoes de oudste woorden zijn, dan bootsen ze werkzaamheden na.

Kratulos.
Misschien drukte die klank het gevoel uit dier samenwerkende menschen?

Sokrates.
Wat zij voelden onder 't werken, meent gij? Uitroepen van vreugde, dus, of smart? Wat denkt gij, Plato? Gij kijkt zoo vroolijk!

Plato.
Wat Kratulos daar zegt brengt ons, meen ik, op het goede spoor. Wij zijn het er over eens dat de eerste begrippen werkzaamheden uitdrukken en volgens Dewadatta hebben inderdaad de meeste dhatoes die beteekenis. Laten we nu aannemen dat dit met onze stoicheia ook het geval is. Vindt gij het geen verheven gedachte, Sokrates, dat de menschen door hun eigen arbeid niet alleen de wereld waarin zij leven hebben gemaakt, maar ook zich zelf hebben leeren kennen?

Sokrates.
Hesiodus had wel gelijk met zijn ‘Werk is geen schande, werkeloosheid wel’. Maar ik laat u niet los, Plato, waar blijft het woord?

Plato.
Met u wil ik er naar zoeken.

Sokrates.
Als gij reeds op 't goede spoor meent te zijn, zal het zoeken ons niet zwaar vallen.

Plato.
Gij geeft dus toe dat de stoicheia gemeenschappelijke werkzaamheden uitdrukken. Goed! Nu is het algemeen bekend en we kunnen het dagelijks zien en hooren hoe menschen, die gezamenlijk met groote krachtsinspanning een werk verrichten, zooveel mogelijk hun best doen om hunne bewegingen rythmisch, in de maat, te verrichten, omdat de krachtsinspanning, zooals de ondervinding hen leert, daardoor krachtdadiger wordt. Roeiers bewegen ieder hun riem in de maat met hunne mederoeiers. Menschen die gezamenlijk een zwaren last voortduwen of voorttrekken bewegen zich gelijkmatig, als 't ware één lichaam vormend. Om die bewegingen

gelijktijdig en gelijkmatig te maken schreeuwen ze, óf allen te zamen, óf één uit hun midden, met gelijkmatige rythmische tusschenpoozen. Daardoor werken die bewegingen meer uit dan wanneer ze onrythmisch, met horten en stooten, uitgevoerd werden. Gij kunt het dagelijks zien in den Piraeeus.

Sokrates.
Wanneer bijv. roeiers, zonder keleustes, elkaar toeroepen en aansporen met rupapai of dergelijke kreten? Bedoelt ge dat?

Plato.
Ja zeker. En wanneer schippers het anker hijschen of werklui zware lasten trijsen. In het eerste blijspel dat ik als jongen heb gezien, de Vrede van Aristophanes, komt een tooneel voor dat toen grooten indruk op mij maakte. Ik bedoel dat waarin de gezamenlijke landlui met Trujaios de godin Vrede uit het hol trekken waarin Oorlog haar heeft opgesloten. Herinnert gij 't u niet?

Sokrates.
Doe maar alsof ik 't mij niet herinner.

Plato.
Zij trekken met alle macht en roepen op de maat: O eia o eia eia o, telkens, om toch vooral gelijktijdig in de maat te trekken en krijgen eindelijk met moeite, daar niet allen even rythmisch trekken, de godin er uit. - En wat zijn strijdkreten ook anders dan aansporingen om gelijktijdig en gezamenlijk op den vijand los te slaan?

Dewadatta.
't Is waar wat Plato zegt. Zoo heb ik op mijne reizen door Indië een volkje ontmoet, ergens in 't gebergte. Als zij lasten droegen of boomen uitgroeven, stieten ze telkens, met bepaalde tusschenpoozen, allen te zamen den kreet *hau hau* uit. Ze beweerden dat ze anders niet konden werken.

Sokrates.
Dat doet mij denken aan wat Herodotus de Halikarnassiër ons eens heeft verteld. Hij had veel gereisd, Dewadatta, en wist veel van de gebruiken en zeden van vele volken. Hij vertelde toen aan Sophokles - ik en nog eenige anderen waren er bij - van een volk in Thracië, bij of liever op het meer Prasias. Zij hadden paalwoningen, gebouwd op houten vloeren, rustende op palen vastgeslagen in den bodem van het meer. En bij hen bestaat het gebruik dat iedere man die trouwt drie nieuwe palen moet leveren. Dat gebeurt vaak want zij hebben vele vrouwen tegelijk. Zóo trof Herodotus daar een bruiloft. De jonge man was met een paar makkers bezig de palen in den bodem van 't meer vast te

slaan. Met een zwaar blok met drie handvatsels beukten ze op den kop van den paal en riepen gelijktijdig telkens eenzelfden klank uit, totdat ze den paal er stevig in hadden geslagen.

Plato.
Welnu, juist op die manier stel ik mij vóór dat ook de eerste menschen hunne werkzaamheden met kreten begeleidden.

Sokrates.
Meent gij dus, dat ook de eerste menschen schreeuwden, gelijktijdig en gezamenlijk, om hunne bewegingen rhythmisch te maken? Dat is toch veel te vernuftig, zou ik zeggen, voor nog-maar-vernuftig-wordende wezens.

Plato.
Dat geef ik u toe. Ik geloof dan ook niet dat zij het opzettelijk deden, maar wel dat de hedendaagsche menschen vele dingen met opzet doen, die de eerste menschen in den beginne onbewust deden en pas langzamerhand met opzet. Bij zwaren arbeid, waarbij de ademhaling zwaar gaat, en de lang ingehouden adem ten slotte naar buiten dringt, vormt de uitgestooten lucht van zelf een geluid, een klank. Met lichter werk paren zich onbewust geluiden van welbehagen, als bij spel en dans. En door het gemeenschapsgevoel dat Zeus door Hermes aan de menschen heeft gegeven, niet aan deze of gene maar aan allen, zooals Protagoras zegt, bezielde de gezamenlijk werkende menschen de zelfde wil, hetzelfde gevoel, zoodat hunne bewegingen weldra rythmisch en die rythmus der bewegingen en de daarmee gepaarde kreten een tweede natuur werden. Zij bromden of gilden, schreeuwden, juichten of knorden bij hun werk. Noem het zooals ge wilt. Maar langzamerhand merkten ze èn de verlichting welke die kreet hun gaf èn dat de arbeid gemakkelijker ging naarmate ieder en allen te zamen zich regelmatig inspanden. Zoo werd de kreet, eerst onwillekeurig en onbepaald, van lieverlee opzettelijk en bepaald, en werd door de herinnering verbonden met dezelfde handeling, dezelfde kreet met dezelfde werkzaamheid waardoor hij werd opgewekt en die hij op zijne beurt ook opwekte. Daar hebt gij den klank die zich paarde aan het begrip en het woord vormde.

Sokrates.
Het zou ook kunnen zijn dat die klank eene nabootsing was van het geluid dat de werkzaamheid maakte.

Plato.
Zeker! Maar dan toch oorspronkelijk eene onwillekeurige nabootsing.

Sokrates.
En dat de krachtigste, die het hardst schreeuwde, den toon aangaf.

Plato.
En dat de anderen onwillekeurig meeschreeuwden. Dat is ook mogelijk. Maar hoe dan ook ontstaan, die kreet begeleidde de gemeenschappelijke werkzaamheid. Zoo zijn de eerste woorden ontstaan, door de geregelde verbinding van eene zichtbare gemeenschappelijke werkzaamheid met een bepaalden hoorbaren klank. Die herhaalde werkzaamheden werden de eeuwig stroomende bron waaraan de logos zich laafde en sterkte en zoo het wonderbaar gewrocht schiep dat wij taal noemen.

Sokrates.
Vergeet intusschen niet dat gij het zelf eene hypothese hebt genoemd, die door een denkbaar-waarschijnlijkere hypothese kan worden verdrongen.

Plato.
Gij hebt gelijk, maar op 't oogenblik lijkt mij de mijne hoogstwaarschijnlijk.

Kratulos.
Zoo denk ik er ook over, Sokrates.

Sokrates.
Het zou evenwel kunnen zijn dat iemand die meer talen grondig kende, ik bedoel hare dhatoes en stoicheia, eene andere meening had.

Kratulos.
Zoo komt er nooit een einde, want er zou dan iemand kunnen komen die nog meer talen kende.

Sokrates.
Wat zegt gij er van, Dewadatta?

Dewadatta.
De taalwetenschap is eindeloos en grenzenloos. Toch moet men niet versagen maar haar onverdroten beoefenen alsof men eeuwig zou leven. En dit zeg ik u, Sokrates, dat uw Plato, hoe jong hij ook is, zeer wijze woorden heeft gesproken. Wanneer hij zoo voortgaat zal hij steeds in wijsheid toenemen en in een volgend leven als een groote taalpandit, als een groote taalgeleerde worden herboren.

Sokrates.
Het is nu tijd om naar het gymnasium te gaan. Daar zult gij gelegenheid hebben om ook Plato's lichaamskracht te bewonderen.

S.J. WARREN.

Fransche vertellingen.

I.
Léon Frapié. L'écolière. Paris, Calmann Lévy (1906).

Een bundel ‘contes’ uit het land der vertellingen bij uitnemendheid. Want, de andere Europeesche letterkunden niet te na gesproken - Italië met Boccacio, Engeland met Chaucer, Duitschland met Grimm, Denemarken met Andersen mogen zeker meetellen - Frankrijk, het land der *fabliaux*, heeft op het gebied van de vertelling een ouden roem, dien het tot op onzen tijd schitterend heeft weten te handhaven. De ‘Contes de la Mère l'Oye’, die Charles Perrault in de 17e eeuw te boek stelde, in de 18e eeuw de wijsgeerige vertellingen van Voltaire, zijn met tal van andere de voorloopers van de vertellingen van Mérimée, Flaubert (*Un coeur simple*), Guy de Maupassant, Alphonse Daudet, Jules Lemaître, Anatole France. De ‘narration, facile, vive, gracieuse et enjouée, soit en vers, soit en prose d'aventures comiques ou merveilleuses’, zooals in Vapereau's ‘Dictionnaire universel des littératures’ de zeker alles behalve volledige definitie luidt[1)], is een genre waarvoor de slagvaardige *causeur*, die in haast elken ontwikkelden Franschman leeft, de onontbeerlijke eigenschappen bezit.

Hoor, hoe Guy de Maupassant in *Sur l'eau* de gaaf van causeeren

1) Merkwaardig, hoe ook elders dat ‘amusante’ als het criterium van den ‘conte’ op den voorgrond wordt geplaatst. Hatzfeld en Darmstetter definieeren in hun *Dictionnaire général de la langue française* ‘conte’ als ‘récit fait pour amuser’, met deze onder-verdeeling: 1. récit merveilleux; 2. récit licencieux. Alsof men ook niet van de ‘contes’ zeggen kan: ‘Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots’.

omschrijft: ‘Causer qu'est cela? Mystère! C'est l'art de ne jamais paraître ennuyeux, de savoir tout dire, avec intérêt, de plaire avec n'importe quoi, de séduire avec rien du tout. Comment définir ce vif effleurement des choses par les mots, ce jeu de raquette avec des paroles souples, cette espèce de sourire léger des idées que doit être la causerie’. Voeg bij die gaaf nu de kunst van scherp opmerken, fijn voelen en artistiek weergeven, en gij hebt al wat noodig is om een zoo voortreffelijk verteller te vormen als wij in dienzelfden de Maupassant bewonderen.

Bij hem zijn velen van zijn landgenooten ter school gegaan, om van hem te leeren die soberheid in de beschrijving van ‘het geval’, die lichtheid van toets, die kunst van compositie en die zuiverheid van taal. Hun vertellen wordt nooit, zooals men beweert dat het wel eens een enkele maal een Nederlandsch verteller overkomt, rammelen of zeuren; zij zijn nooit lang van stof, maar deelen van het avontuur, van het kleine zieledrama juist datgene mee wat tot recht verstand en recht gevoel er voor noodig is, zonder omslag, zonder vertoon van beschrijving. Men zou zeggen: er is geen kunst aan, en het is juist de hoogste, waaraan als aan elke ernstige kunst de meest conscientieuse zorg is besteed.

Zulk een verteller is in de beste stukken uit dezen bundel - naar de eerste vertelling *L'écolière* genoemd - Léon Frapié.

Ik kende Frapié als den schrijver van *La maternelle*[1)], een boek dat voor twee of drie jaar met den Goncourt-prijs bekroond werd. *La maternelle* is de geschiedenis van eene *déclassée*, die, voor onderwijzeres opgeleid, in het bezit van verscheidene akten, door tegenspoed en gemis aan protectie zich genoodzaakt ziet, met onderdrukking van alle aspiraties van hart en geest, als ‘femme de service’ op een bewaarschool (école maternelle) in een armenbuurt van Parijs met het grofste werk haar schamel brood te verdienen en die dit werk van elken dag, dat haar aan de pijnlijkste vernederingen blootstelt, verricht met een liefde, een fijn gevoel en een zelfopoffering, die de hoogste bewondering verdienen. In den vorm van een dagboek vertelt Rose haar dagelijksche ervaringen, hare ontmoetingen met de kinderen van de armsten

1) Paris. Librairie universelle (z.j.).

der armen en met hunne ouders, geeft zij hartverscheurende bijzonderheden uit het leven van die ‘misérables’, voor wie de ‘maternelle’ weinig meer is dan een bewaarplaats, waar zij, op elkaar gepakt, gereglementeerd en gedrild, maar niet opgevoed worden, waar niets hun wordt aangebracht wat deze arme verwaarloosde schepseltjes ook maar eenigszins kan voorbereiden voor het harde leven dat hen wacht...

De herinnering aan dit in zijn soberen verhaaltrant zoo treffend boek deed mij grijpen naar deze verzameling van vertellingen van Léon Frápié en, nu ik ze gelezen heb, wensch ik op de mooiste ervan de aandacht te vestigen.

Troosteloos was hetgeen Frapié, bij monde van Rose, te vertellen had uit het leven der achterbuurten van Parijs en wanneer hij ons in de vierendertig kleine verhalen, die deze bundel bevat, voorvallen teekent uit het leven van de kleine ambtenaren en beambten, uit dat van de misdeelden en van de schipbreukelingen der maatschappij, dan moge het veld van waarneming zich hebben uitgebreid, troosteloos en hartverscheurend blijft wat hij ervan verhaalt.

Daar hebt ge al aanstonds ‘L'écolière’, waarmede het boek opent. Het bestaat uit twee brieven, de eene onderteekend ‘ta mère qui t'aime’, de andere ‘ta fille affectionnée’. Maar de eerste brief is geschreven uit de gevangenis, waar de moeder een maand straf ondergaat wegens mishandeling (waarschijnlijk bij een burengevecht). Hij begint met een klacht over het feit, haar ter oore gekomen uit het bezoek van een buurvrouw, dat het jongste kind, Lolo, ziek is en dat, gedurende hare afwezigheid, thuis alles verkeerd loopt. ‘C'est bien malheureux d'avoir des enfants qui manquent de conduite et de ne pas pouvoir seulement faire un mois de prison tranquille’. En dan stelt de briefschrijfster zich voor hoe het gekomen is dat Lolo, die nog niet loopen kan, het huis is uitgekropen, de trap af en de straat op en daarbij kou gevat heeft, en zij geeft, ‘daar zij zelf niet overal tegelijk kan zijn’, raad omtrent hetgeen er te doen is tegen de keelpijn van Lolo, wat als de keel enkel rood ziet, wat zoo er zich witte vlekken vertoonen: ‘si tu aperçois de ces taches blanches, il faut absolument badigeonner le gosier de Lolo avec une plume de

poulet que tu ramasseras au rayon de volailles chez Limoy et que tu tremperas dans du jus de citron; la concierge a toujours des morceaux de citron, puisque son mari est garçon de café; elle t'en donnera bien une moitié'. En zoo gaat de brief door, vol zorg over hetgeen er in haar gedwongen afwezigheid te doen valt. Tegelijk leeren wij er de tienjarige uit kennen aan wie de brief gericht is. Zij moet, zoo luidt de moederlijke vermaning, flinker optreden en niet huilen met haar broertjes en zusjes, zooals moeder gehoord heeft dat zij gedaan heeft. 'Quand tu veux, le courage ne te manque pas, ni la bonne humeur, malgré ta nature d'être maigre et pâlotte avec un air pensif'. Had zij haar moeder in haar laatste ziekte, toen zij nog pas negen was, niet zoo flink geholpen, dat de dokter bewonderend had uitgeroepen: 'Mais elle a cinquante ans, cette enfant!' En dan eindigt de brief zoo: 'Tâchez donc d'être plus raisonnables, - et peut-être que, dès mon retour, je vous donnerai encore une petite soeur. Et pourtant vous ne le méritez guère'.

Het antwoord van het tienjarig moedertje, 'dat vijftig jaar kon zijn', stelt de moeder gerust omtrent de ziekte van Lolo: 'hij had enkel maar de punt van een stalen pen in zijn keel gekregen, maar die is hij gelukkig weer kwijt geraakt en nu kwikt hij weer heelemaal op'. Tot verstrooiïng is zij met de kinderen - 'mes bonshommes' - naar de poppenkast gaan zien van de Buttes Chaumont. Op het spannend oogenblik, waarop de commissaris van politie op stokslagen onthaald wordt, 'alors voilà Mimile que bouscule tous les autres gamins, pour être mieux au premier rang, et il lance son poing, et il trépigne, et il crie, rouge, enragé: - Vas-y! Cogne-le! le voleur de mère! le voleur de mère!'... Het vooruitzicht van het zusje lacht haar maar matig toe: 'Pour ce qui est d'une petite soeur, nous aurions préféré un poêle en remplacement du nôtre, qui est tout démoli; nous avons en si froid, l'hiver dernier! mais comme tu dis: on a plus vite une petite soeur qu'une paire de chaussures neuves'. En op hare beurt, als tienjarige met levenswijsheid voor een van vijftig: 'Ne te fais pas trop de mauvais sang... Tu sais que c'est un moment à passer et qu'il ne faut pas se frapper d'une injustice, on en verra bien d'autres'. Als moeder weer thuis komt zal het juist de 14e Juli, de groote nationale feestdag, zijn.

Dat treft goed. ‘J'ai regardé le drapeau rangé sur la planche; les couleurs sont encore assez fraîches, sauf le bleu qui est pas mal déteint. TA FILLE AFFECTIONNÉE’.

Een pendant van ‘L'écolière’ is ‘L'orgeuilleuse’. Ditmaal is niet de moeder, maar de vader... afwezig. Het is een koude en grauwe Nieuwjaarsdag, tien uur in den ochtend. Aan het station Saint-Lazare verdringt zich een hoop Zondags-opgedirkte menschen. Tusschen hen staan er vier blootshoofds met bleeke gezichten: Louis zes jaar, Jean negen jaar, Marie elf jaar, de moeder vijfendertig jaar. In den trein gezeten, hebben de kinderen het druk over het bezoek dat zij gaan brengen, maar de kleintjes met hun gebabbel zouden al gauw het doel van de reis verraden en dat moet de elfjarige Marie (‘l'orgeuilleuse’) voorkomen. Voortdurend is zij op haar qui-vive om aan het gesprek een andere wending of aan wat Louis en Jean er uit flappen een aannemelijke verklaring te geven. ‘Eh bien, quand est-ce qu'il reviendra, papa?’ zegt er een en Louise dadelijk: ‘Plus tard, quand les affaires de famille seront terminées’. Zij wil niets weten van al wat hen pijnigt, van hun bleeke gezichten en vermagerde wangen, of voor wien de tabak en de sinaasappelen en het ‘tricot’ bestemd zijn, die zij bij zich hebben; en wanneer zij aan het station gekomen zijn, waar zij uit moeten stappen: ‘elle renfonce, elle étouffe son émotion par un prodigieux effort et quand enfin elle peut parler - avec le plus lamentable sourire qui ait jamais menti sur une face d'enfant, - elle a le temps, de dire: - ‘Je me prépare à bien m'amuser... Sur le quai de la gare, retentit comme une réplique d'impitoyable ironie le nom de la station pénitentiaire: - Poissy... Poissy...’

En dan nog dat verhaal van twee oudjes: ‘La dernière lueur’ heet het. *Zij* ging nog uit als werkster, maar kon het niet meer dan twee, drie uur per dag uithouden; *hij* was memorieloos geworden, ‘n'avait plus sa tête’, en werd in de fabriek, waar hij veertig jaar gewerkt had, voor één frank daags nog gebruikt als *balancier*; dat wil zeggen: hij had niets anders te doen dan, op een kruk gezeten, door een machinaal heen-en-weer van zijn arm een ijzeren staaf in beweging te houden, die met verschillende mechanismen in verbinding stond. Vroeger hadden zij het goed gehad, waren zij in het bezit geweest van een volledig ameuble-

ment, dat zij stuk voor stuk hadden aangekocht op langzame afbetaling. Maar nu zij zoo oud waren geworden en zoo weinig meer konden verdienen, had Men, d.i.: ziekte, ellende, de huiseigenaar, de bakker, de apotheker, hun alles stuk voor stuk weer afgenomen: de spiegelkast, de dubbele gordijnen, de kandelaars, de pendule, het buffet. Behalve de vier meubelen, waarop geen beslag gelegd kon worden: het bed, twee stoelen en een tafel, bleef hun van het vroegere ameublement enkel nog de spiegel over, die boven den schoorsteen van hun armoedig kamertje hing. Er was aan dien spiegel een geschiedenis verbonden: zij had hem indertijd van haar spaarpenningen gekocht als geschenk op zijn verjaardag. En nu zou ook die laatste herinnering aan gelukkige dagen, hun 'dernière épave', door den *brocanteur*, den 'uitdrager', zooals het Hollandsche woord pijnlijk juist luidt, worden uitgedragen. Eén ding troostte haar: 'il n'avait plus sa tête', hij zou het misschien niet merken, zooals hij voor een half jaar er niets van gemerkt had toen de pendule werd weggedragen. Maar toch die spiegel was nog het eenige waaraan hij, uit de fabriek naar huis geleid, het kamertje scheen te herkennen, wanneer hij *uit zich zelf* er steeds vlak voor ging zitten en met het hoofd knikte als iemand die weer weet waar hij is. Nu zou ook dat weggehaald worden, en zij herinnerde zich weer dien zonnigen Juni-dag toen de spiegel daar werd opgehangen, en hoe gelukkig hij er mee was. En op eens verlangde zij dat hij in een 'dernière lueur' er weet van zou hebben, dat het hem zou aandoen. Maar geen trek verroerde in den ouden man 'qui n'avait plus sa tête'; het verleden scheen niets meer voor hem te zijn. De uitdrager was met den spiegel vertrokken. En het oude vrouwtje....

'Sa peine fut si affreuse que la vieille exhala malgré elle un cri déchirant:

- Albert, Albert, la glace!

Le vieux remua la tête à cet appel; ses yeux dépaysés tournèrent à droite à gauche, comme si, vraiment, leur dernier guide étant retiré, il ne reconnaissait plus l'endroit actuel.

- Albert! ta belle glace! gémit une seconde fois la vieille, ne pouvant s'empêcher - ah! tant pis! - de le secouer à l'épaule.

Alors le vieux, mis en mouvement, souleva son bras, serra le vide, et commença à faire le balancier.'

Ik koos dit drietal vertellingen om eenig denkbeeld te geven van Frapié's verhaaltrant. Er zijn er onder de een en dertig andere waarin zijn talent niet minder treft. Enkele, als ‘Le sucre d'orge’, ‘La contagion’, zou men vergeten hoofdstukken uit *La maternelle* kunnen noemen; in verreweg de meeste zijn het daden van stille zelfopoffering (‘L'insolvable’, ‘La ténacité du bonheur’, ‘Le choix’), die Frapié ons te bewonderen geeft, zonder ons die bewondering ooit op te dringen. Want - moge in enkele van deze vertellingen het onderwerp wat gezocht schijnen - nergens treedt de verteller op den voorgrond, die de aandacht zoekt te trekken of speculeert op de ontroering van den lezer. Geen valsche gevoeligheid ontsiert deze verhalen, geen declamatie tegen de maatschappij die al de hier blootgelegde ellende duldt, geen mooidoenerij, geen woordkunstenarij. En al is er aan de compositie van deze kleine drama's, die in hun klein bestek den opzet, de spanning en de oplossing van het werkelijk drama vertoonen, heel wat zorg besteed, nergens speurt men de moeite die ze den schrijver gekost hebben, nergens dien ‘labeur de la prose’, welken Léon Frapié toch zeker ook gekend heeft.

Met allen eerbied voor onze mannelijke en vrouwelijke novellisten en vertellers van de laatste jaren, ik ken er geen die op tien of twaalf korte bladzijden (‘La dernière lueur’ beslaat er nog geen acht) een klein drama weet te vertellen zoo volledig, zoo treffend en met zulk een artistieke bescheidenheid en soberheid in de uitvoering als Léon Frapié het in dezen bundel doet.

Daarom veroorloof ik mij, hun deze vertellingen ter bestudeering aan te bevelen.

J.N. VAN HALL.

II.
Dingley, l'illustre écrivain. Roman par Jerome et Jean Tharaud, Paris, Editions d'Art, Edouard Pelletan. 1906.

De namen der schrijvers van dit verhaal heb ik in *de Gids* reeds éénmaal genoemd. 't Was in mijn aankondiging der ‘Cahiers de la Quinzaine’, waarvan zij gewaardeerde medewerkers zijn en waaraan zij een paar boeiende, fijn gestyleerde ‘contes’ hebben

geleverd. Péguy noemde ze, in zijn laatste woord tot Jaurès, jeugdige talenten van bijzondere waarde en veel beloften, die de socialistische politikus, zoo hij onaf hankelijk had willen blijven, wél zou gedaan hebben met aan zijn blad te verbinden.

Wat de gebroeders Tharaud in dit kleine aantrekkelijke boekje (141 bladzijden, heldere, mooie druk) gegeven hebben, is ook ‘een kunstenaarsleven’, althans de meest sprekende epizode uit zulk een leven, of, beter nog, de nauwgezette ontleding eener Engelsche kunstenaarsziel, zooals ze zich heeft geopenbaard in de laatste maanden van den Zuid-Afrikaanschen oorlog.

Zeker heeft hun, althans in het begin hunner studie, de gestalte van een beroemd Engelsch schrijver, die het jingoïsme der Engelschen, in dien oorlog, herhaaldelijk heeft aangewakkerd, voor den geest gestaan. Maar het beeld dat ze van Dingley, ‘l'illustre écrivain’, hebben ontworpen is toch, grootendeels, in de meeste bijzonderheden, een oorspronkelijk werk.

Dingley beschrijven ze als een opgewekte natuur, begaafd met een altijd even frissche verbeelding, die, in zijn vertellingen, de precizie van een japanschen realist weet te vereenigen met de fantazie van een persischen poëet. De glorie heeft hij gekend op een leeftijd waarin de mensch nog krachtig genoeg is om haar lief te hebben. Nu is hij den herfst van zijn leven genaderd en zoekt naar een stof waaraan hij zich hechten kan met het innigste van zijn gemoed en die hem de onsterfelijkheid waarborgt in de herinnering en de vereering der menschen.

Dingley dweept met het Engelsch imperalisme, - dat immers ook, in zijn eerste stadium, de droom van een romanschrijver, van Disraëli, geweest is. Hij voelt zich door de Voorzienigheid geroepen om de dichter van dat wereldomvattend ondernemen te worden. Zijn roman zal de geschiedenis verhalen van een armen, verloopen drommel, die zich - Dingley is er getuige van geweest - te Londen door een ronzelaar heeft laten werven voor het leger in Zuid-Afrika en die nu, door het soldatenleven in dienst der koningin, door de kracht van den oorlog, moet worden omgeschapen tot een held.

Dingley's verbeelding heeft den roman spoedig in elkaar gezet; hij is, zooals hij altijd deed - en altijd met sukses - begonnen met zijn held een naam te geven: ‘Barr’ moet de man heeten,

kort, hard, sonoor. Maar de realist die in hem leeft, wil toch de juistheid zijner idealistische verwachting kontroleeren. Bovendien wil hij het kader van zijn roman nauwkeurig kennen, uit eigen aanschouwing. Wanneer hij, in het tweede hoofdstuk van zijn roman, Barr te Portsmouth laat scheep gaan, wil hij hem volgen, eerst naar Kaapstad, en dan, het 'Veld' in, onder de Engelsche soldaten. Zoo gaat Dingley naar Zuid-Afrika, met zijn vrouw en zijn zesjarig zoontje, Archie.

Vrouw en kind laat hij te Kaapstad achter. Ze bewonen er een villa dicht bij een familie van Afrikaanders, waarvan de vader 'loyalist' is, terwijl de zoon, Lucas du Toit, met medeweten der grootmoeder, op een nacht het huis verlaat om een kommando van 'rebellen' te gaan aanvoeren in Natal.

Terwijl Dingley met de kolonne der huzaren van Garland meêtrekt, mijlen ver van huis, en overal zijn aanteekeningen verzamelt, wordt Archie, zijn zoontje, ernstig ziek. Eindelijk bereikt het afgezonden telegram den rondzwervenden vader. Op dat oogenblik wint de liefde voor zijn kind het in zijn hart van elk ander gevoel. Dingley tracht naar huis te komen. De beschrijving van zijn tocht, in den laten avond, door het eenzame 'Veld', vult meê een van de mooiste bladzijden van het boekje der Tharauds. Verdwaald, komt hij aan in een vernielde woning waar een boerenkommando zich heeft verscholen. Het zijn de soldaten van Lucas du Toit. Zoodra deze Dingley heeft herkend en het doel van zijn tocht heeft vernomen, leent hij hem een paard en geeft hem een gids meê om het naastbijgelegen spoorwegstation te bereiken.

Dingley komt nog tijdig in Kaapstad terug om zijn kind levend te zien. Maar het knaapje is niet meer te redden. In zijn ijlende koorts roept het om verhalen, verhalen van viktorie. De vader vertelt, vertelt... 'Mais jamais une histoire n'a ressuscité personne'.

De vader lijkt ontroostbaar. Maar wezenlijk ontroostbaar is alleen de stil lijdende moeder. Dingley tracht, zonder het zelf recht te weten, aan zijn smart te ontkomen. Hij vraagt aan de Hindoesche vrouw die, half als dienstbode, half als Oostersche prinses, sints jaren zijn gezin vergezelt, en naar wier vertellingen hij zoo dikwijls heeft geluisterd, dat ze hem het slot van de geschiedenis der schoone Harrabakti verhalen zal....

De smart heeft, in Dingley, niets aan het gemoed van den

dichter veranderd. Ook niet aan dat van den imperialist. Wanneer, kort daarop, het bericht komt dat Lucas du Toit is gevangen genomen en als rebel zal gefusilleerd worden, weigert Dingley, in weerwil van den aandrang van zijn vrouw en trots de herinnering aan den dienst dien de jonge man hem heeft bewezen, bij het legerbestuur een poging te doen om zijn leven te redden. Het medelijden dat men voor den Afrikaander bij hem tracht op te wekken, is een vulgair gevoel. Hij zal liever een vers dichten ter eere van den jongen held, die verdiend had als Engelschman geboren te worden.... Lucas du Toit wordt, met zijn bediende Cornelis, gefusilleerd. En wanneer Dingley, later, te Londen teruggekeerd, dit tooneel in een kinematograaf ziet vertoonen en het publiek die exekucie luide hoort toejuichen, lijkt hem dat gejuich een openlijke goedkeuring van zijn patriottische ondankbaarheid jegens den oproerigen Afrikaander.

Aan het slot van den roman komt te Londen het bericht aan van den vrede te Vereeniging gesloten. In woest en ruw getier viert, in de Londensche straten, de menigte dien triumf. Maar een man als Dingley kan zich alleen in de eenzaamheid opwinden, en alleen voor zijn eigen gedachten. Hij gaat voor zijn schrijftafel zitten en vat weer de geschiedenis op der avonturen van den Londenschen straatslijper die een mensch wordt op de slagvelden van Zuid-Afrika, waar hij gevochten heeft en den dood heeft getrotseerd in den dienst der Koningin van Engeland....

Ik gaf hier slechts het algemeen beloop van het verhaal der gebroeders Tharaud, door hen uitgewerkt tot een psychologischen roman, waarvan men, allicht, zal vinden dat hij, hier en daar, wat te schetsmatig is behandeld en soms wat al te veel lijnen te zien geeft die verder doorgetrokken of door andere aangevuld hadden kunnen worden. Maar dat schetsmatige heeft blijkbaar in de bedoeling der schrijvers gelegen; ze zijn uit een school waarin men de kunst van komponeeren verstaat en waarin zorg voor schikking der stof en voor stijl tot de hoofdregels der literaire kunst wordt gerekend. Van Mrs. Dingley, de wel wat gewone, maar toch fijngevoelende en vaak scherpziende vrouw, van den Ierschen luitenant O'Reilly en zijn verloofde, die het type van den moed der Engelsche vrouwen vertegenwoordigt, zien wij enkel de silhouetten, maar toch duidelijk

genoeg om, door het effekt van tegenstelling of enkadreering, den indruk te verscherpen dien het beeld van den hoofdpersoon moet maken.

Soberheid overal, dorheid nergens. Daarbij, hier en daar, interessante, sprekende anekdoten uit den Boerenoorlog, fijne psychologische opmerkingen en poëtische vergelijkingen. Ik noteer deze gedachte, ingegeven door de smart van Mrs. Dingley, als zij verneemt dat Lucas du Toit, dien haar man had kunnen redden, gefusilleerd is: 'Sans plus rien dire, elle se perdit dans ces domaines de la tristesse où les liens qui nous lient aux êtres les plus chers se dénouent par enchantement, où l'amour le mieux éprouvé paraît s'éteindre, où l'on ne perçoit plus de limites au désespoir'. En deze aardige vergelijking, waarmede, in het begin van den roman, het gevoel wordt geteekend van Mrs. Dingley voor haar man: 'Elle s'était appliquée à n'être pour lui qu'un lien souple, une présence légère, une sûre amitié, le pavillon qui flotte sur un navire en marche....

Een der gebroeders Tharaud is, zegt men mij, sekretaris van Maurice Barrès,... wel te verstaan van den député, niet van den letterkundigen artiest. Romanschrijver, of eigenlijk meer nog verteller, analyseerend kunstenaar en uitnemend stylist is de jonge man, in bondgenootschap met zijn broeder, op eigen hand.

A.G. VAN HAMEL.

Atjeh.

The Achenese by Dr. C. Snouck Hurgronje, Adviser for Native Affairs, Netherlands India, translated by the late A.W.S. O'Sullivan, Assistant Colonial Secretary, Straits Settlements, with an index by R.J. Wilkinson, Inspector of Schools, Federated Malay States. - Late E.J. Brill, Leyden, 1906. (Twee deelen gr. in 8o).

Enkele bladzijden schijnen voldoende om dr. Snouck Hurgronje's standaardwerk over de Atjehers, in zijn buitenlandsch gewaad gestoken, aan te kondigen. Niet alleen of niet zoozeer omdat goede wijn geen krans noodig heeft, maar ook en vooral omdat de best denkbare aankondiging reeds geschreven werd door dr. Snouck zelven. Het inleidend artikel, dat hij aan de engelsche vertaling van zijn boek liet voorafgaan, bevat, naast een algemeene verklaring van doel en strekking van het werk, een overzicht van de gebeurtenissen, die, na de verschijning der oorspronkelijke uitgaaf, in 1894 en 1895, op politiek gebied in Noord-Sumatra hebben plaats gehad en die de juistheid der uitkomsten, waartoe de schrijver destijds gekomen was, volkomen hebben bevestigd. Het is niet mogelijk dat iemand wien het ernst is, zich een klare voorstelling te vormen van het veel besproken maar weinig begrepen Atjeh-vraagstuk en die tot dusver van dr. Snouck's arbeid geen kennis nam, zich nog langer verantwoord achten zal, in het duister te blijven rondtasten.

Voor hen die *De Atjèhers*, zooals dit werk in twee statige boekdeelen ter landsdrukkerij te Batavia verscheen, wèl lazen, zal de inleiding de voornaamste en een zeker niet geringe aantrekkelijkheid der engelsche uitgaaf vormen. Overigens zullen zij er weinig nieuws in vinden en het oorspronkelijke Nederlandsch allicht ver-

kiezen boven het, hoe goed ook verzorgde, Engelsch der vertaling. Want een vertaling *is* het, geen omwerking. De schrijver, ofschoon hij op verzoek van den heer O'Sullivan zijn waakzaam oog over den engelschen tekst liet gaan, bepaalde zich tot het aanbrengen van zeer schaarsche wijzigingen en tot het plaatsen van enkele korte aanteekeningen, doch liet het werk in hoofdzaak onveranderd. Men bedenke hierbij, dat het geen geschiedenis van Nederlands verrichtingen in Noord-Sumatra bedoelde te geven, maar een beeld van de staats- en rechtsinstellingen, van hetmaatschappelijk en godsdienstig leven van het beschreven volk. En al hebben, in de laatst verloopen tien jaren, de politieke verhoudingen zeker een zeer belangrijke gedaantewisseling ondergaan, de kennis der oorspronkelijke instellingen blijft ook thans nog van het hoogste belang. Dat iemand, die zich zelven zoo hooge eischen stelt en zoo weinig tegen inspanning opziet als dr. Snouck Hurgronje, het onnoodig achtte, het eenmaal geschrevene belangrijk te wijzigen of aan te vullen, mag als een bewijs gelden voor de beproefde juistheid van zijn voorstellingen. In zoover wordt de waarde van deze nieuwe uitgaaf juist verhoogd door de omstandigheid, dat zij zoo weinig van de oorspronkelijke verschilt.

Dat deze tweede, dus slechts zeer weinig gewijzigde druk van het sinds langen tijd uitverkochte werk in het Engelsch verscheen, hangt natuurlijk samen met de reeds herhaaldelijk gebleken noodzakelijkheid, om de in atjehsche aangelegenheden belang stellende vreemdelingen, vooral Engelschen, gelegenheid te geven, zich daaromtrent een juist oordeel te vormen. Denzulken kwam de heer O'Sullivan te gemoet. Uit dr. Snouck's arbeid zullen zij nu kunnen leeren, voor hoe groote moeilijkheden Nederland kwam te staan, toen het zich geroepen had geacht, den strijd tegen de Atjehers aan te binden, terwijl de inleiding hen tevens zal doen zien, dat het met de overwinning dier moeilijkheden veel verder gevorderd is, dan oningewijden gewoonlijk denken.

Wat verder, zoowel den vreemdeling als den landzaat, treffen moet, het is de krachtige overtuiging van den schrijver, dat, welke fouten ook door Nederland, sedert het in 1873 den Atjeh-oorlog aanving, mogen zijn bedreven, een bloedige botsing, een strijd op leven en dood met den ‘ouden zeerooverstaat’ niet te vermijden ware geweest. Hij grondt deze overtuiging op zijn door studie

en persoonlijk onderzoek verkregen kennis van de eeuwenlange binnenlandsche anarchie en van den door godsdienstige leerstukken beheerschten fellen haat tegen den k a p h é , den niet-Mohammedaan. Een dus inwendig hopeloos verdeeld, tegenover de buitenwereld slechts door gemeenschappelijke vijandschap bijeengehouden rijk moest een voortdurend dreigend gevaar voor de veiligheid van persoon en goed van alle niet-Mohammedanen, die het nabij kwamen, opleveren en op Nederland, meester van het overige Sumatra en van nagenoeg den ganschen Archipel, rustte de zware taak, dit gevaar te keeren. Het kón niet anders doen dan zich den sterkste te betoonen, het eenige argument waarvoor zelfs de Atjeher zwicht.

Is, oppert men, zóo beschouwd, het Atjeh-vraagstuk er dan niet een, waarvoor geen oplossing zal te vinden zijn? Zullen kracht en geweld ooit den *haat* kunnen overwinnen; zullen zij dien integendeel niet steeds aanwakkeren en zal dus een waarlijk bevredigende toestand, die dan toch op wederzijdsche waardeering berusten moet, niet tot de onmogelijkheden behooren? Op deze bange vraag antwoordde dr. Snouck in 1895 reeds ontkennend. Hij toonde aan, dat de in Atjeh gehuldigde, van alle vergelijk afkeerige opvatting van den d j i h ā d (den heiligen oorlog) in andere mohammedaansche landen voor mildere beschouwingeu had plaats gemaakt; hij wees, in de atjehsche samenleving-zelve, op het bestaan van fanatieke en minder-fanatieke elementen; hij sprak als zijn meening uit, dat, door een krachtige bestrijding der fanatieken, wij de minder fanatieken voor ons zouden winnen en dat langs dien weg ook in Atjeh allengs de d j i h ā d -leer, deels zou moeten worden prijsgegeven, deels overgebracht naar de practisch onschuldige leer omtrent de laatste dagen. ‘De taak om deze leer den Atjèhers in te prenten’, aldus vatte hij het slot zijner beschouwingen samen, ‘is ons door de omstandigheden opgedragen; gemakkelijk en benijdenswaardig is zij niet, daar de leer van den djihād er sedert eeuwen dieper en algemeener ingeworteld is dan in eenig ander deel van den Archipel. Maar zij moet vervuld worden, en van de wijze, waarop dit geschiedt, zal de verhouding der overige Nederlandsch-Indische Mohammedanen tot onze regeering in niet geringe mate afhangen.’[1)]

1) De Atjèhers II blz. 389 (The Achenese II p. 354).

Met rechtmatigen trots nu wijst dr. Snouck er op, dat de ondervinding sinds 1896 opgedaan zijn in 1895 uitgesproken oordeel heeft bevestigd. Nadat de politiek van afwachten vervangen werd door die van krachtig optreden, heeft de overgroote meerderheid der hoofden, zoo in Groot-Atjeh als in de kuststaten, de partij van den oorlog verlaten; hebben vele hunner een eervolle plaats ingenomen in het, met inachtneming der volksinstellingen, onder Nederlands leiding en toezicht uitgeoefend inlandsch bestuur en zijn als aanblazers van het hier en daar nog voortsmeulend verzet uitsluitend eenige bij de bevolking in aanzien staande godsdienstige leiders overgebleven. De voortzetting van den strijd tegen deze leiders kan dus niet anders dan onze plicht zijn, willen wij voorkomen, dat zij ons stilzitten als onmacht aanmerken en daaruit argumenten putten, die de tot minder fanatiek inzicht gebrachten wellicht weder tegen den k a p h é in verzet zouden doen komen. Alleen door volhouden zal het mogelijk blijken, de mildere opvatting van de d j i h ā d -leer door de gansche bevolking te doen aannemen. Is dit doel bereikt, dan zal tevens de pacifIcatie van Atjeh voldongen zijn.

Het spreekt van zelf, dat, om hiertoe te geraken, niet met wapengeweld kan worden volstaan. De tot onderwerping gebrachte gedeelten der bevolking moeten tevens ‘door een gematigd optreden, door een vertrouwelijken omgang met de hoofden en door wijze bestuursmaatregelen’ met den nieuwen toestand worden verzoend. Zóo liet dr. Snouck zich onlangs uit tegenover een verslaggever van *Het Vaderland*, een uitlating, die geheel past in het kader van zijn theorie der evolutie van den Islam in Atjeh. Of dit onmisbaar onderdeel van zijn theorie wel altijd voldoende in het oog werd en wordt gehouden, blijve thans in het midden, - het is voldoende vast te stellen, dat men dr. Snouck miskennen zou, indien men in hem alleen een apostel des zwaards zag.

Maar wie die zijn boek las zou zoo kunnen dwalen? Met hoe groote belangstelling en onuitputtelijk geduld heeft hij het gansche maatschappelijk leven der Atjehers gadegeslagen en onderzocht! Met hoe onverdroten ijver wees hij op die talrijke economische verschijnselen, die, zoo slechts eenmaal orde, rust en vertrouwen in dit lang geteisterde land kunnen worden gebracht, zijn opleving tot een welvarend

gedeelte van Insulinde waarborgen! Noemt niet de Atjeher den landbouw ‘den meester der broodwinning’; zal hij het niet weten te waardeeren zoo wij hem de middelen verschaffen en aanwijzen om het voortbrengend vermogen van zijn rijstvelden aanmerkelijk te doen toenemen; kan niet de eeuwenheugende pepercultuur onder kundige leiding een te voren nimmer gekende vlucht nemen? Zijn zij geen uitgeslapen kooplui en koene zeevaarders, die Atjehers; menschen, waarvan om zoo te zeggen àlles te maken zal zijn, zoo zij er maar toe kunnen worden gebracht zich te schikken in een orde van zaken, die de onmisbare voorwaarde is van hoogere ontwikkeling? Zeker, het volkskarakter heeft ook zijn donkere zijden; trouweloosheid en verraad (en niet alleen tegenover den k a p h é !) zitten menigeen in het bloed; dobbelspel en opiummisbruik zijn schering en inslag; het plegen van zonden tegen de natuur wordt er meer dan geduld, behoort, vooral onder de voornamere jongelingschap, bijna tot den goeden toon. Maar daarnevens ontbreekt het al weder niet aan lichtpunten. Een volk, dat er zulke aardige spelen, voor kinderen en volwassenen, als door dr. Snouck beschreven worden, op nahoudt, kan niet reddeloos verloren zijn; en evenmin een volk, dat een zoo belangwekkende, deels op de lippen van ongeletterden voortlevende litteratuur heeft. Het epos van den *Prang Gōmpeuni*, van den strijd met Nederland, dat dr. Snouck voor het eerst op schrift liet brengen, bewijst, hoe het den Atjehers, als zij onder elkander zijn, noch aan humor, noch ook aan waardeering van anderen ontbreekt. De hulde, in dit gedicht gebracht aan Generaal van der Heyden, den ‘éénoogigen Koning,’ die voor een korten tijd rust en welvaart in Groot-Atjeh wist te brengen, klinkt als een onwraakbaar vonnis, uitgesproken over ons jammerlijk gebrek aan inzicht en aan *esprit de suite*.

Dat Nederland, door schade en dr. Snouck wijs geworden, zich wachte in de toekomst andermaal van dergelijk gebrek te doen blijken! Dit schijnt de ééne les die, ten aanhoore van de geheele beschaafde wereld, het in het Engelsch overgezette boek ons toeroept. En de andere: dat het aan kracht en onverzettelijken wil de grootmoedige wijsheid wete te paren, die de Atjehers ten slotte tot de erkenning moet brengen, dat Nederlands bestuur hun niet ten vloek is maar ten zegen!

C.Th.v.D.

Aanteekeningen en opmerkingen.

VOTA ACADEMICA. (Overwegingen en Wenschen op het gebied van het Hooger Onderwijs, door Dr. Is. van Dijk, hoogleeraar te Groningen. I. - P. Noordhoff, 1904, Groningen.) - Het is nog maar enkele maanden geleden dat ik, en met mij alle lezers van *De Gids*, in ons exemplaar een 'Proefblad' vonden, door den uitgever der *Vota Academica* van Prof. Van Dijk daarin nedergelegd, ten einde het debiet van dit boek te bevorderen. De laatste bladzijden van dit 'Proefblad' bevatten een overzicht van het oordeel door veertien organen der Nederlandsche pers over dit werk uitgesproken. In dat overzicht ontbreekt *De Gids*, omdat ons tijdschrift er nog niets over heeft gezegd.

Dit ingelegd proefblad bevatte voor mij een dubbelen wenk. Vooreerst las ik er in een beleefde herinnering aan het verzuim door de Gids-redactie gepleegd; ten andere, de geruststellende verzekering dat het nog niet te laat was om er iets van te zeggen. Dat die wenk door het 'Proefblad' gegeven nu ook al weêr een vier of vijf maanden oud is voordat hij wordt behartigd, zou grond kunnen geven tot een nieuw verwijt, indien het niet juist trof dat mijn bespreking een plaatsje vindt in onze September-aflevering. Welke aflevering toch is voor zulk een bespreking meer aangewezen dan die van de maand waarin, immers op den derden Maandag, de Nederlandsche Universiteiten hun zomervakancie voor gesloten verklaren en het nieuwe Akademiejaar beginnen? De *Vota* kunnen voor de derde maal als Nieuwjaarswenschen dienst doen.

Dat de plechtige opening der Staten-Generaal en de voorbereiding der begrootingsdebatten eveneens in de September-maand vallen, zou misschien ook nog kunnen worden aangevoerd ten gunste

eener vernieuwde verwijzing naar het boek van Prof. Van Dijk juist op dit tijdstip, indien de *Vota Academica* waren wat de titel allicht zou doen vermoeden: wenken en wenschen op het gebied van Hooger Onderwijs, waarmeê Regeering en Volksvertegenwoordiging, bij het vaststellen der begrooting van onderwijs, rekening hadden te houden. Maar, behalve, aan het slot, het een en ander over de inrichting der theologische faculteit en van haar leerprogram, behelst dit boek geen verlangens die de Regeering of de Wetgevende Macht zouden hebben te bevredigen. De *Vota* van dezen hoogleeraar betreffen uitsluitend het interne leven der Universiteit. Wie ze moeten vervullen zijn geen Ministers of Kamerleden, het is de Universiteit zelve, duidelijker gezegd, het zijn voor een deel de studenten, maar bovenal de ambtgenooten van den schrijver.

Over ‘Academische vorming’ wordt in dit boek gehandeld. Nog drie andere onderwerpen worden, aan het slot der ‘Inleiding’ (bl. 14), aangekondigd. Maar ze worden blijkbaar voor een volgend deel, of volgende deelen, bewaard. Al is op het omslag en op het ‘Proefblad’ de I weggelaten die op het titelblad, eenigszins verscholen, te vinden is, we hebben hier slechts een e e r s t e d e e l vóór ons. Dit is zeker de reden dat een inhoudsopgave, vooraan of achteraan, ontbreekt. Wel jammer. De belangstellende lezer, die sommige gedeelten van het betoog zou willen herlezen, zou zeer geholpen zijn geworden door een uitvoerige inhoudsopgave, of door resumeerende titels aan het hoofd der bladzijden. De resumpcie en de verwijzing naar sommige bladzijden in het ‘Slot’ vergoeden dit gemis niet voldoende.

Prof. Van Dijk heeft dan, zooals hij zelf zijn plan formuleert (bl. 9), willen ‘beproeven, op een rustige en ietwat langzame wijze, een immanente genezing te vinden voor genoemde en ongenoemde gebreken, die bij alle ernstig hooger onderwijs ongemerkt in de levende kern kunnen indringen.’ Op 't woordje ‘ernstig’ mag hier wel de nadruk vallen. Want de waarschuwingen van den schrijver gelden bij uitstek hen die hun roeping als vertegenwoordiger van het wetenschappelijk onderzoek zeer ernstig opvatten. Hij vreest dat zij - wat hij onbepaald afkeurt - het overwicht van hun ambtsvervulling zullen leggen in hun eigen onderzoek, niet in hun onderwijs, dat zij niet genoeg het nadeel zullen weten

te vermijden dat uit het al-door aangroeien der stof voor hun toehoorders ontstaan kan, dat zij zelve ten slotte, door de eenzijdigheid van het specialiseeren en door uitsluitende toepassing der experimenteele of der kritische methode, schade zullen lijden in de harmonie van hun diepste wezen, 'schade zullen lijden aan hun ziel.'

Over al deze gevaren en over den weg waarlangs ze vermeden kunnen worden, zegt prof. Van Dijk veel voortreffelijke dingen. Als hij de noodzakelijkheid betoogt om, ten behoeve der leerlingen, de stof te beperken, opdat niet de methode, waarom het toch te doen is, verdwijne onder den stortvloed van bijzonderheden; als hij het opneemt voor den 'innerlijken groei' tegenover den uiterlijken aanwas; als hij te velde trekt tegen alle soort van rhetorika, tegen vage uitdrukkingen, tegen beelden die zich op de plaats willen dringen van juiste voorstellingen en zuivere begrippen, - dan geeft hij wenken waarmeê de vertegenwoordigers van het hooger onderwijs ongetwijfeld hun voordeel kunnen doen. Bovenal het IIIe hoofdstuk, over 'de stof die onderwezen moet worden' (blz. 104-147) las ik met groote instemming.

Minder hartelijk, minder grif althans, was die instemming bij het lezen van hoofdstuk IV (blz. 148-211), waar de leermeester, de wetenschappelijke onderzoeker zelf, het voorwerp der 'wenschen en overwegingen' wordt. Wel zegt de schrijver ook in die bladzijden dingen die ik zeer toejuich. Bij voorbeeld, waar hij het heeft over gemis aan wijsgeerige vorming, of over het verwaarloozen der synthese bij de verklaring van literaire kunstwerken. Maar waar hij de gevolgen bespreekt die eenzijdige vakstudie noodzakelijk hebben moet voor de geestelijke ontwikkeling van den onderzoeker, daar jammert de schrijver, vrees ik, te veel over een feit dat nu eenmaal als een noodzakelijkheid aanvaard moet worden. Men kan wel pathetisch uitroepen: 'De vooruitgang der wetenschap is immers te duur gekocht als hij gekocht en betaald moet worden met achteruitgang van ons zelf' (blz. 175). Maar het is nu eenmaal niet anders; wanneer wij onze hoofdtaak goed, heel goed willen volbrengen, is verwaarloozing van veel andere dingen, die ons veelzijdiger zouden hebben kunnen maken, is beperking van ons geestelijk leven in een bepaalde richting onvermijdelijk. Voorzeker, de zelfbekentenis van Darwin (blz. 164) is niet alleen treffend, ze

doet ook pijnlijk aan. Een mensch kan ook wel trachten, door zijn leven methodisch in te richten en door zooveel mogelijk in kontakt te blijven met velerlei geestelijke invloeden, den schaduwkant zijner eenzijdigheid minder zwart te maken. Maar goed en hard werken aan één ding is nu eenmaal niet mogelijk zonder een deel van zijn leven en een stuk van zijn ziel ten offer te brengen aan zijn wetenschappelijke taak. Zulke offers verdienen niet met de zelfverwonding der Baäls-priesters op den Karmel te worden vergeleken (blz. 163).

Wat mij eveneens belet in dit laatste hoofdstuk den schrijver met volle sympathie te volgen, is een zekere achterdocht, die zijn betoog langzamerhand gaat wekken, de vrees dat al dat te-keergaan tegen het 'intellectualisme,' al dat ijveren voor 'een rijk geïnstrumenteerd innerlijk leven,' ten slotte moet uitloopen op de aanbeveling, althans op de rechtvaardiging van een bepaald soort van godsdienstig, een pozitief-christelijk geloof. Het wil mij voorkomen dat de schrijver de portée van zijn 'overwegingen' verzwakt heeft door, naarmate hij het slot van zijn boek nadert, zoo duidelijk de apologetische strekking ervan te doen uitkomen.

Of is het woord 'strekking' hier wellicht misplaatst?

Welnu, ik wil het gaarne vervangen door 'karakter', en dan geef ik aanstonds toe dat, zoo dit apologetisch element de waarde van het betoog vermindert voor hen die niet zoo afkeerig zijn van 'rationalisme' als prof. Van Dijk - de arme, veel gesmade 'rede' is immers het eenig bruikbaar instrument waarover wij in een wetenschappelijk debat beschikken - de waarde van het boek zelf als geestesprodukt van den schrijver er door verhoogd wordt. Inderdaad ontleenen deze *Vota Academica* grootendeels hun aantrekkelijkheid aan hun eigen, door-en-door persoonlijk karakter. Ik betwijfel of er onder de werken van dezen hoogleeraar een ander valt aan te wijzen dat zoo gansch-en-al identisch is met den man die het schreef. Uit deze bladzijden spreekt, in deze bladzijden leeft zijn gansche persoonlijkheid. Dit boek *is* professor Is. Van Dijk. Men kan er, dunkt mij, de geheele psychologie van zijn persoon uit afleiden, en niet minder de karakteristiek van zijn talent. Dat er in beide, in zijn gemoed en in zijn stijl, elementen zijn die een gewoon mensch geneigd is voor heterogeen te houden, die bij een ander dan dezen schrijver niet goed zouden kunnen

samengaan, is geen reden om aan de zuiverheid der samensmelting bij hèm te twijfelen, maar wel een reden om een zeer bepaalden indruk te krijgen van het eigenaardige in zijn persoon en in zijn werk.

Over zijn eigenlijke psychè, over het samengaan, in zijn gemoed en in zijn denken, van onvervalschten eerbied voor zuiver-wetenschappelijke methode en behoefte aan geloof, wil ik hier niet uitweiden. Maar, om nu enkel den vorm van zijn boek te nemen, hoe treft, aan den eenen kant, de toon der vrije, losse, fantaizeerende causerie, en tegelijk, een pijnlijke, vermoeiende indeeling en onder-verdeeling, een ordening, optelling en nummering van ideeën, beginselen, argumenten en voorbeelden! Ik durf niet zeggen dat dit boek onberispelijk gekomponeerd is, dat er geen herhalingen in voorkomen; al te dikwijls trof ik uitdrukkingen aan als deze: ‘ik heb dit reeds gezegd in een ander verband’, ‘ik kom hierop nog terug’, ‘ik breng het later uitvoeriger ter sprake.’ En toch maakt het uiterlijk den indruk van angstvallig schematisch te zijn in elkaar gezet, zoozeer verdringen zich de lijnen en stapelen zich de cijfers op elkaar.

Ook nog in een ander opzicht vertoont het werk, in zijn vorm, diezelfde tweezijdigheid. Aan den eenen kant, groote originaliteit in zinwendingen en metafers; telkens een verrassende, oorspronkelijke gedachte; bijna overal een zeer bijzondere plastiek van woord en beeld - door den schrijver, naar hij meedeelt, als erfgoed meêgebracht uit de ouderlijke woning en gekultiveerd door de lezing van den Bijbel en van Shakespeare. En tegelijkertijd, een overvloed van citaten, een overdaad zelfs, zoo in het oog vallend dat de schrijver het raadzaam heeft geacht, in een paar geestige bladzijden zijner ‘Inleiding’, ten dezen opzichte de kritiek van te voren te ontwapenen. Trouwens, aanhaling en oorspronkelijke gedachte vloeien soms zoo aardig samen, dat de schrijver - om een enkel voorbeeld te noemen - na de uitdrukking ‘een nieuw klimaat van gedachten’ te hebben aangehaald als van iemand anders (blz. 6), ze in 't vervolg (blz. 104, 207, 220) gebruikt als zijn eigen.

Of die tallooze aanhalingen (het zou werkelijk interessant zijn een alfabetisch lijstje van deze afdeeling van Prof. Van Dijk's citaten-museum op te maken) alle even juist zijn aangebracht, of er niet een paar gezochte en gewrongene onder loopen, zou ik niet durven beweren. Waartoe, bij voorbeeld Daphnis en Chloë, nog

wel in een citaat dat niet rechtstreeks aan de oorspronkelijke bron ontleend is, ook even op het tooneel moesten komen (blz. 169), is mij niet duidelijk geworden. Maar verreweg de meeste zeggen ons iets op het oogenblik dat ze het zeggen moesten, en zeggen het in een treffenden of pakkenden vorm. Men mag Prof. Van Dijk er voor danken dat hij zooveel kleurige en glinsterende papiertjes heeft uitgestrooid over zijn boek.

Dat het vernuft van den schrijver nooit een enkele maal een voetje zet buiten de grenzen van den goeden smaak, zou ik evenmin durven volhouden. De uitwerking van Plato's beeld der zwangerschap (blz. 7 vlg.) komt mij niet onberispelijk voor, en op een zoo ernstige, poëtisch gekleurde bladzijde als de laatste van hoofdstuk IV (blz. 211) had ik het 'knolgewas' gaarne gemist, vooral omdat ik, bij het lezen, dit botanisch woord onwillekeurig door 'ui' verving.

Maar, al moge dan, hier en daar, een vlekje zijn aan te wijzen, zoo blijft het toch een voorrecht een boek te mogen lezen waaruit zooveel geest en zooveel gemoed, zooveel gezonde humor en fantaizie tot den lezer spreken, een boek, zeer zeker ernstig, maar bovenal ook fleurig van toon. Zoo de h o o g l e e r a a r Van Dijk voor niets zoo bang is als voor 'intellectualisme', de s c h r i j v e r Is. Van Dijk heeft een geweldigen afkeer van al wat 'vaal' is, 'grijs', 'grauw', 'aschkleurig' (blz. 10).

Ik achtte dan ook niet alleen de aandachtige herlezing der *Vota Academica* van mijn ambtgenoot een goede voorbereiding voor de hervatting mijner akademische lessen, maar reken de bespreking van dit boek tot de genoegens mijner vakancie.

A.G. VAN HAMEL.

'VERSCHOOLMEESTERD GYMNASIUM'. (Te Rome, Anno XVII, door H.B.V.L.v.T. Utrecht. C.H.E. Breijer en A.J. van Huffel. 1906.) Het hier genoemde boek is *meer* dan een gelegenheidswerk, al werd het geschreven met het oog op de Utrechtsche studenten-maskerade. En zulks niet enkel om den inhoud, maar ook en voornamelijk om de voorrede. Er zijn trouwens wel meer

boeken, van welke de voorrede het belangrijkst is! En hier - *n'en déplaise* den ijverigen schrijver - is de voorrede zóó bijzonder gewichtig omdat zij een verrassend duidelijken kijk geeft op hetgeen Dr. Vürtheim in de vorige aflevering van *de Gids* noemde: het verschoolmeesterd Gymnasium, dat zich zelf vermoordt.

Zie hier het verhaal van de onwillekeurige enquête, welke de heer VerLoren van Themaat (het is zeker niet onbescheiden om den lettersluier op te lichten) gehouden heeft in den wel kleinen - maar in dit opzicht hoogst beteekenisvollen kring zijner Utrechtsche academiebroeders.

'Toen in een der eerste vergaderingen der commissie tot regeling der Utrechtsche maskerade van 1906, door mij het plan werd geopperd om bij die gelegenheid voor te stellen een Romeinschen triumftocht, bleek er bij de overige commissieleden zóó weinig instemming met dit voorstel te bestaan, het aantal er tegen ingebrachte bezwaren zóó groot te zijn, dat ik - ofschoon overtuigd dat van een dergelijken triumftocht heel wat moois te maken zou zijn, reeds in stilte besloot het voorstel te laten varen en naar een ander om te zien.

Daar evenwel een nadere beslissing af hankelijk werd gesteld van een boekwerk met gekleurde platen, dat wij nog niet in bezit hadden kunnen krijgen, doch een beter inzicht zou geven in de kleurenpracht en tintenverscheidenheid, die de oude Romeinen wisten ten toon te spreiden, kon het onderwerp nog niet beschouwd worden als geheel van de baan te zijn, en dus voortgegaan worden met de voorbereidende studie.

En zoo gelukte het ten slotte na velerlei beraadslagingen, dank zij de betere gegevens, die mij langzamerhand gewerden (*die in ons land, helaas, eenigszins moeielijk te verkrijgen en nergens in hun geheel te vinden zijn*) dit plan meer en meer ingang te doen vinden, ook bij de overige leden der commissie. Gold nl. bij hen aanvankelijk als ergste bezwaar, dat de Romeinsche kleederdracht door ons, 20e eeuwers, ten eenenmale niet gezien kan worden door zijn zoo geheel afwijkende vormen en zijn vele naakt - toen later deze bezwaren geheel onjuist bleken te zijn, bleef de opvatting bestaan dat de meeste toeschouwers (het domme straatpubliek in de eerste plaats) niets zouden begrijpen van veel dat zou worden vertoond....

Welnu, deze beide hoofdbezwaren, die indertijd dit plan bijkans deden vallen: de kleedingloosheid der ouden en een verkeerde beoordeeling door het tegenwoordige publiek van datgene wat juist als mooi gedacht te roemen valt - die hebben er mij toe gebracht de volgende regelen te schrijven en dit boek in het licht te geven'.

En iets verder: 'En daarom moet er in de eerste plaats vooraf op gewezen worden, dat het ten eenenmale een verkeerd begrip is, te meenen dat de Romeinen nagenoeg ongekleed rondliepen. Want deze meening, zóó dwaas, dat men althans zou veronderstellen ze alleen bij gansch ongeletterde menschen aan te treffen, bleek zeer algemeen verspreid te zijn. En zoo maakten zelfs studenten (*dus zij die door hun klassieke opvoeding toch eenigen kijk op de oudheid behooren te hebben*) de onzinnigste opmerkingen over de hun inziens smakelooze dracht der Romeinen. Sommigen noemden dit onderwerp uit den *eenigen* tijd gekozen, die zich niet tot een maskerade leent, en zoo liet bijna ieder een afkeurende, zoo niet schampere opmerking hooren over de vermoedelijke costumes, waarvan maar weinigen een juiste voorstelling hadden, en die door nagenoeg allen als kleurloos en onbeduidend werden gekenschetst. En zoo moest men er zich weldra aan gewennen om dikwijls te hooren zeggen: Hoe grappig zal het zijn om u allen in beestevellen te zien rondloopen.

En dan die verbaasde en ongeloovige gezichten, als ik verzekerde dat de Romeinen in het Keizerrijk nooit of nimmer met dierenhuiden bekleed rondliepen, maar dit integendeel als buitengewoon barbaarsch en wild beschouwden.'

De gecursiveerde tusschenzinnen zijn niet van mij - lezer - maar van den schrijver van het boek, doch ik meende het mijne te moeten doen om er de bijzondere aandacht op te vestigen. En dit is dus het resultaat der klassieke opvoeding! Dat de exgymnasiasten, die geacht worden met het merg van Latium te zijn gevoed, zoo weinig begrip hebben gekregen van het tijdperk, waaraan zij zes jaren van hun jong leven besteedden, dat zij zelfs nog de Romeinen van het Keizerrijk als half-wilden voorstellen! Hoe weinig diep moeten zij zijn ingedrongen in den *geest* der oude schrijvers, waar zij zich een zoo averechtsch denkbeeld vormen van hunne materieele omgeving! Hoe kan eene gymnasiale opvoeding, welke tot zulke uitkomsten leidt, langer geacht worden die algemeen

vormende kracht te bezitten, welke de Hoogere Burgerschool niet geeft!

In het algemeen stemmen de Nederlandsche studenten-maskeraden niet tot hoopvolle beschouwingen omtrent de 'hoop des vaderlands.' Genoegzaam ontbreekt steeds wat in de eerste plaats van studenten mocht verwacht worden: geest en oorspronkelijkheid! De intocht van graaf Zus of koning Zoo voor te stellen, heeft niets geniaals meer. Het pleidooi dat de studentenwereld zich steeds verjongt, en nieuwe kijkers, vooral nieuwe kijksters, met evenveel welgevallen opzien naar een bonten stoet van jongelingen, om 't even wat wordt voorgesteld, gaat hier niet op. *Noblesse oblige* - studenten zijn het aan hunne voedstermoeder verplicht steeds iets beters te geven dan het aan hen voorafgaand geslacht.

Maar voor *deze* Maskerade neem ik gaarne mijn hoed af. De heer VerLoren van Themaat heeft daarmede een hoogst noodige aanschouwingsles gegeven, niet enkel aan het 'domme' straatpubliek, maar ook aan zijne medestudenten; eigenlijk aan de geheele gymnasiale wereld - zoowel leerlingen als leeraars! En hij verdient inderdaad dat men hem een gedenksteen zette *more majorum*, met een wijdluftig latijnsch opschrift, vermeldende hoe hij, eenvoudig burger, met opoffering van veel tijd en geld, in den jare 1906 den stoot heeft gegeven tot de meest noodwendige hervorming van ons gymnasiaal onderwijs. Want niets is zoo duidelijk als dat aan dit onderwijs ontbreekt: kennis van en zin voor den tastbaren vorm.

'Moge - aldus besluit hij zijne even bescheiden als leerrijke inleiding - zoodoende de Utrechtsche Maskerade er toe bijdragen om ons een schrede nader te brengen aan gebeurtenissen en uitingen van verre tijden terug, maar die op de geschiedenis en ontwikkeling der schoone kunsten van zoo grooten invloed zijn.'

Die wensch kome in vervulling, doch wij zullen eerst overtuigd zijn, dat zij die thans de richting van het Gymnasium bepalen, tot inkeer zijn gekomen, indien daar het *teeken*onderwijs wordt ingevoerd; want zonder teekenonderwijs kan er geen sprake van zijn den vorm te leeren waardeeren. En men werpe niet tegen dat het gymnasium oudtijds geen teekenonderwijs kende en toch zoovele mannen van smaak heeft voortgebracht. De tijden zijn veranderd: het gymnasium behoefde toen geen teekenlessen op het programma te stellen, omdat *buiten* de lesuren den leerling vol-

doende tijd overbleef voor dat tot de toenmalige goede opvoeding behoorende vak. Bij het tegenwoordig zooveel uitgebreider programma is er geen gelegenheid meer voor ‘bijlessen’. En allerminst mag langer op het gymnasium ontbreken dat vak, waaraan zelfs op de Hoogere Burgerschool - waar dan toch *niet* de vorm wordt gehuldigd - een zoo voorname plaats is toegekend. Doch er is geen dralenstijd: het verschoolmeesterd Gymnasium staat op het punt zelfmoord te plegen. En hoe zoude zulks te betreuren zijn, waar geen ander Instituut zijn taak: het geven eener a l g e m e e n e vorming, kan overnemen!

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XIII.
Realisme.

***Frans Hulleman*. Stadsmenschen. (Van Holkema & Warendorf).**
***J. Everts Jr.* Catastrophen. (C.A.J. van Dishoeck).**
***G. van Hulzen*. De dorre tuin. (C.A.J. van Dishoeck).**
***Ina Boudier-Bakker*. Kinderen. (P.N. van Kampen & Zoon).**
***Jeanne Reyneke van Stuwe*. Huize ter Aar. (L.J. Veen).**
***Herman Robbers*. Van stilte en stemming. (Jac. G. Robbers).**
***Frans Coenen*. Burgermenschen. (W.L. & J. Brusse).**
***Joh. de Meester*. Geertje. (C.A.J. van Dishoeck).**
***Anna van Gogh-Kaulbach*. Rika. (Vincent Loosjes).**

Met Frans Hulleman is 't beste gebeurd wat er met hem gebeuren kòn. Toen voor eenige jaren zijn ‘Leven’ in een dezer overzichten besproken werd, mochten wij daarin een klein maar vief en glad realistisch talentje aanwijzen, dat echter telkens schuilschoof onder al te welig gemoraliseer... Zelden komt het voor, dat 't argeloos eerste-werk niet op alle later werk bij-blijvende eigenschappen, kwade zoowel als goede, duidt. En zeldzaam is het verschijnsel, dat zich hier vertoont: het algeheel verdwijnen van de kwade bij een stevig uitgroeien van de goede eigenschappen; sterker nog: een ver-groeien van een kwade eigenschap tot een goede!

Wat de schrijver met zijn ‘stadsmenschen’ wil, is duidelijk

genoeg; dat hij den eerlijken werker verkiest boven den speculant, zal niemand, die dit werkje gelezen heeft, betwijfelen; maar hij doet ons deze meening kennen, zonder getheoretiseer, zonder zijn personen tot de spreekbuizen te maken van zijn opinie's, zonder ook den eerlijken werker als een engel en den speculant als een ellendeling af te schilderen. Nee, die de Winter, de arme student in de medicijnen, is een nog-al impertinente sinjeur, en de stiekemspeculeerende kantoorbediende is een wel-goeie kerel. Alleen is de arme student iemand, dien men betrekkelijk gelukkig voelt, vrij tenminste tegenover het leven, het ‘gokkende’ beurs-meneertje daarentegen een eigenlijk nièt gelukkigen, een altijd in onvrede en kommer levende...

Het is bepaald jammer, dat de schrijver het met dien Anton zoo slecht laat afloopen... dat had niet gehoefd. De enkele uitbeelding van zijn menschen, zonder eind-catastrophe, had nog klemmender gesproken. Immers, ook een arme student kan, om 't herhaalde zakken voor een examen bijv., in 't water springen; dat accidenteele zou niets bewijzen tegen de moreele onbezwaardheid van het type. Ja, een in 't water springende de Winter tegenover een in angstigen dobber van koersen-daling en -stijging voorttobbenden Anton, had ons even diep de levens-waarheid, die Hulleman voor zich vond, kunnen bijbrengen.

Hoe zuiver overigens dit werkje gevoeld en geschreven is, men ziet het 't beste uit een van die passages, die, gingen ze één pas verder, in de grofste tendenz zouden vervallen.

Op de kamer van een gemeenschappelijken vriend zitten de Winter en Anton. Anton is in angst over zijn fondsen, doet afgetrokken en overspannen. De Winter merkt 't en zegt, wat goediger dan gewoonlijk:

‘...En als ik jou 'n goeie raad verschuldigd ben, vader, - als medicus - gok jij dan niet te zwaar, want jij bent nog veel te jong om psychisch zooveel inwerking te ondergaan. Gelóóf me. (*Dit is niet: te deftig voor 't gesproken woord, maar goed juist: de medische student, die zich een oogenblik* ‘*voelt*.’ C.S.) En nou, soeda-soeda. Prosit menschen! Neem een voorbeeld aan ons, wij leven kalm, wij leven bedaard, en daar wor-je honderd jaar bij.

- Och, maar zoo'n plantenleven is toch ook saai, vond Anton. 's Avonds om elf uur naar bed, 's morgens op tijd naar 't kantoor[1)]... nee, je moet je d'r coûte que coûte zien boven-op te werken, net als die groote financiers, 'n Carnegie, 'n Pierpont-Morgan, 'n Rockefeller, dat zijn je lui. Dat doodgewone kantoorbediende-spelen kan mij ook gestolen worden. Geld, véél gèld, dan ben je wat in de wereld. Wat zijn jullie nou? Hij ploetert op 'n kantoor voor 'n hongerloon en jij bent 'n student zonder cent. Da's ook nog niet veel.

Nee dat is nog maar 'n schijntje, bekende de Winter, ootmoedig toegevend. Ik moet 'r later voor drie kwartjes op uit en dan ben jij in de gauwigheid millionair, laat je me roepen, kom ik met m'n hoed in m'n hand: wat of meneer blieft.

O zoo. Met werken wor je niet rijk.

Dan maar flink gappen, grapte de Winter, die opstond en zei, dat-i 'm ‘poetste.’

Men ontwaart hier duidelijk de houding van den schrijver: hij is niet braaf en niet bitter tegen het ‘onzedelijke’ van speculeeren; hij is boven het lagere hekelen uit, belang stellend in iederen vorm, waarin het leven zich voordoet; hij mag Anton evengoed als de Winter; en met geen andere bedoeling dan die twee te beelden zooals ze zijn, schrijft hij vrij-uit neer wat hij hen in zijn verbeelding zeggen hoort. Wij voelen daaronder de waarheid wel van 't onbewust-immoreele in Anton, maar het blijft alles koel en even weinig èrg als 't onuitdrukkelijke leven op zulke onverschillige oogenblikjes is...

In voortdurend deze zuivere gemoedsgesteldheid, die alleen warm is voor het leven zelf, heeft Hulleman zijn ‘stadsmenschen’ laten dóen onder elkaar. En waar hij nergens heftig heen-wilde, is zijn weergave van een bizonder-losse natuurlijkheid geworden. Malscher gesprekken worden weinig geschreven. Weinig geschreven gesprekken hebben zoo het toevallige, gebrokene, overspringende van het werkelijke gesprek.

Weinig schrijvers ook durven hun personen zóó zonder erg, zoo met hart en ziel onbeteekenend te laten praten - uit vrees, niet

1) Dit geldt een oogenblik den vriend, die klerk bij een levensverzekering is.

belangwekkend of niet boeiend genoeg te zijn... En zulke levensechte dingen, evenmin als grappig, als ‘ja maar zoo práten ze’ eropgelegd, doch in 't voorbijgaan en schijnbaar onopzettelijk getoond, zijn bij Hulleman juist zoo beminnelijk!

Het boven-afgeschreven stukje, gegeven om den tóón waarop ‘principes’ en ‘questies’ worden aangeraakt, is als dialoog niet meer dan gewoon-goed.

De genoemde gespreks-hoedanigheden treft men o.a. aan in: het ontbijt-diskoers van blz. 21 en 22, het praten der kantoorbedienden over Cyrano de Bergerac op blz. 31-33, het gesprek op straat van blz. 67-68, en vooral ook het ‘boomen’ met de Winter, op verschillende plaatsen.

Is dat ‘Stadsmenschen’ van Hulleman nu zoo'n bizonder móói boek? Och neen. Groot of diep voelt Hulleman niet, hij ziet weinig (zijn plastiek is volstrekt onbeduidend steeds en hij weet dat wel, doet er weinig aan), hij is geen verfijnd stylist, hij is geen componist in proza - hij heeft geene dier eigenschappen, die de groote artisten in zich vereenigen... doch hij is een realist van een zeer eenvoudige maar puike soort.

Wilt ge wel gelooven, lezer, dat er weinig schrijvers ten onzent zijn, zoo bescheiden in hun genre-keuze, maar in dat genre zoo goed?

Daar hebben wij nu de ‘Catastrophen’ van Everts, de ‘Kinderen’-schetsjes van Ina Boudier-Bakker, de ‘Dorre Tuin’-verhaaltjes van Van Hulzen...

Everts is een schrijver van misschien breeder literair talent dan Hulleman. Everts, meer systematisch werker, heeft een steviger aanpak van zijn materiaal, en bewuster van dingen als stijl en compositie, doet hij zijn volzinnen krachtiger gaan, zet hij zijn hoofdstukken klaarder op; ook is zijn oog geoefender en beeldender zijn beschrijvend woord.

En toch mankeert er iets aan zijn werk... leest ge bij voorbeeld de novelle ‘Reactie’[1)], een van zijn beste producten, dan beleeft ge wel genoegen aan de forsche behandeling der stof, aan

1) De Erven F. Bohn, 1903.

de forsche typeering van enkele personen, maar ten slotte laat u de heele geschiedenis koud... ge *geniet* niet van de waarheid dezer menschen, ge *geniet* niet van de juistheid dier gesprekken, omdat die waarheid te globaal is om te boeien of te treffen, omdat die juistheid mist de lekkere in-glijingen in of de fijne afschuimingen van het leven, die blij maken, die lachen doen met dien bizonderen ontroerings-lach, welken goede literatuur pleegt op te wekken.

Maakt Hulleman den indruk, zoo-maar, puur voor z'n plezier, het leven ereis wat af te beelden, soms bijna van een dilettant, zóó gek staat hem een enkele poging, ‘literair’ te zijn, - Everts daarentegen, allereerst het handwerk te bestreven, het goed-schrijven zelf, het bouwen van een geheel, er vooral op uit, ‘knap werk’ te leveren, - toch behoort juist Hulleman eerder tot de literatuur dan Everts.

Ik nam ‘Reactie’ en niet een der ‘Catastrophen’ tot voorbeeld van Everts' kunnen, omdat in deze laatsten de schrijver beneden zichzelf is geraakt.

Het ligt wel in de lijn van het cerebrale, dat steeds zijn werk kenmerkte, maar tot déze uiting daarvan was 't tot dusver niet gekomen: het meerendeel dezer goedige stukjes is van zedekundigen aard.

Er was niets meer ‘aan’ en niets meer ‘in’ die nieuwerwetsche geschriften, meendet ge? er was geen ‘geestvoedende inhoud’ meer, en enkel vorm? Ge vergistet u.

Neem maar - en Everts is lang niet de eenige zondaar onder onze jongeren - neem maar deze ‘Catastrophen’ ter hand en ge zult, verrast, ontwaren, hoe deze snel en met vaste hand afgewikkelde ‘gevalletjes’, deze kundig gefatsoeneerde en netjes afgewerkte stukjes als een hartige surprise bergen: de aloude moraal.

Pistaches van een bekwamen banketbakker, die, met zijn tijd meegegaan, ook ‘'t oog’ wat geeft, bieden ze als hoofdzaak, na het bekende effectvolle knalletje, of knal-effectje, het witbekorreld en geurig chocolâ-eitje van het ‘levenslesje’ te verknoezelen.

Niet meer schrijvend met zijn innigste wezen, maar met ‘hoofd en hart’ (dat soort ‘hart’ beteekent zoo weinig), komt - 't is aardig

om te zien - de moderne realist sprekend te gelijken op den letterkundigen predikant van vóór '80!

Zie, hoe ons thands ook Van Hulzen verschijnt met een wit dasje en zwart-garen handschoenen... En neen, eigenlijk is het niet aardig om te zien, maar treurig, zoodra 't gaat om een talent, dat toch, hoewel nooit van gróóte beteekenis, nog te goed was om zich te verlagen tot een schrijverij zóó min als van de meeste verhaaltjes uit dezen wèl 'Dorren Tuin'.

Als wij de beide 'Zwervers'-achtige schetsen 'Cirkus vrouw' en 'Vroege Herfst' - 't was met dàt soort werk dat hij begon, en 't is zijn fort gebléven -, als we die twee, overigens middelmatige, nieuwe proeven van zijn oude genre uitzonderen, dan weten wij al niet wàt droeviger is: het zoutelooze, onnoozel-opgewekte gevertel van een 'persoon met menschenkennis', zooals dat zich doet hooren in 'Gouvernante', 'Finale', 'Gladde Banen'; de niemendalligheid der verhaaltjes, die, in aansluiting met den even waardeloozen vroegeren bundel 'Wrakke Levens', de vriendelijke maar geheel onletterkundige bedoeling hebben, borstlijders aan te raden, toch niet te laat, en ook niet te kort, naar Davos of Montreux te gaan, een andermaal de rijke menschen aan te preeken, onvermogende borstlijders te steunen ('Zieke Jongen' en 'Uit Davos'); of eindelijk het verachtelijk literair-doen, dat niet in staat is, een onbeschaamde propaganda voor 'Levensverzekering' te omhullen, van 'Realiteit'.

Als in 'In hooge regionen' heeft Van Hulzen ook nu weer getracht, menschen van goeden stand uit te beelden; maar lukte het dáár over 't algemeen wel, zoo in 't milieu van hôtels en vreemdelingen, hier, in het even onbeduidende als ordinaire 'Finale', mislukt 't jammerlijk.

Een beschaafde vrouw, om 't geld getrouwd met een rijken poen, verneemt dat haar neef en vroegere minnaar, een gewetenlooze losbol, zich geëngageerd heeft met haar mans zuster, - een engagement, dat haar echtgenoot nu niet met zoo heel veel ingenomenheid begroeten kan. Verbeeld u nu de vrouw van goeden stand, die daarvan denken zou:

'Die tanige scharminkel van z'n zuster leek hem nu nog te goed voor een *sjieke* man als Greidanus...'

Verbeeld u verder een onderhoud tusschen diezelfde vrouw en den vroegeren minnaar, waarbij de ‘sjieke man’ heet te zeggen:

‘- Dat kon nu eenmaal niet anders. 't moest wel, verontschuldigde hij zich. *Je zult toch geen roet in 't eten gooien*’*?*(*!*)

En ten slotte, op haar vraag:

‘- Waarom trouw je dan... om 't geld?’

de overlegging van den ‘sjieken man’:

‘Hij schouderschokte weer. Wat moest hij daarop zeggen? Natuurlijk trouwde hij om 't geld, maar dat vroeg je of zei je niet rechtuit *in nette kring*.’

Zulke dingen echter, hoewel niet doorleefd en dus slecht, zijn lang zoo erg niet, dat spreekt, als bijvoorbeeld het belachelijk tendenzieuse slot van ‘Gladde Banen’: een stervende vrouw, die indertijd haar nietsdoenden zoon gekoppeld heeft aan een rijk nichtje en dit huwelijk weinig gelukkig ziet, komt daar tot de ontdekking, dat de menschen te zeer den welstand en te weinig het geluk zoeken, maar tevens dat... dit een hereditaire quaestie is!!:

‘De fout lag te diep, ging uit van haar ouders, kwam van die ouders waarschijnlijk al van een vorig geslacht, kwam van geslacht tot geslacht, het menschdom dat aan alles denkt, behalve aan een beetje geluk, materieel voortleeft naast elkaar, blijft voortleven als 't dagelijksche maar niet ontbreekt, 't menschdom, dat zonder zorgen-zijn beschouwt als 't hoogste van 't leven, waarbij al het andere verzinkt, - en dit leerde ze haar kinderen.

O, wel een bittere uitzet, waarmee ze dit leven vaarwel zei.’

Toch is ook dergelijk geschrijf, mede vaak voorkomend in de tuberculoze-schetsen, onschuldig weer bij het innig-valsche gedoe van die levensverzekering-novelle.

Een heel ‘geval’ te verzinnen, vol aandoenlijkheden, en dat geval geheel te bewerken en op te smukken met z'n woordkunst, om, zonder één echt en gevoeld momentje, met kille voorbedachtheid er op te komen (voor welke ‘Mentor’ of ‘Vakblad voor Levensverzekeringen’ dit stukje weer geschreven mag zijn!) - om er maar op te komen, dat een mensch niet mag nalaten zich te ‘verzekeren’... dat noem ik eerst recht de kunst verkrachten.

Telkens gluipen de verraderlijke opzettelijkheden door 't weeë, holle vertelseltje: ‘weduwe zonder middelen’... ‘wat 't beteekent,

onverzorgd achter te blijven... ‘Ja, zoo was het. Een mensch stelt altijd uit, stelt de dingen uit tot het plotseling te laat is’... ‘Ze had dit alles kunnen voorkomen, indien ze niet zoo lichtvaardig maar voortleefde, een deel van hun penningen besteedde, wat mogelijk zou zijn geweest en zooals elk wel-denkend mensch doet, om de barre toekomst te verzekeren en te verzachten. De materieele zorg zou haar smarten dan niet hebben vermeerderd,’ enz. enz.

Wèl mocht Van Hulzen onlangs boetprediken (in het Weekblad van 10 Juni j.l. ‘Germania’ van Bernard Canter besprekend):

‘Maar geen ernstig artiest stelt zich met 't halve tevreden, hier lijnt zich af de grens van 't dilettantisme.

In de kunstwaardeering erkennen we enkel 't allerhoogste(!) tennaastenbij is niet veel, hoogstens een belofte. Maar die moet dan ook worden gehouden.’

Zeker, Van Hulzen, zóó is het; doch ware wat gij hier gaaft nog maar Canters ‘ten naastenbij’ geweest!

De schetsjes van Everts fleuren op, zien er aangenaam degelijk uit, bij deze vale vodden.

Hoe expresselijke lesjes ze ook bevatten, ‘Het Offer’ (van ongeveer gelijke strekking als Van Hulzens ‘Gladde Banen’), ‘Rijkdom’, ‘Welstand’ (betoogend, hoe slap of hoe inert die maken), ‘After Dinner’ (bewerend dat trouwen en werken beter is dan boemelen en luieren) ‘Pieter Krum’ (de burgerlieden aanmanend tot eenvoud en degelijkheid en waarschuwend tegen den hoogmoed, die ten val brengt) enz. enz. - toch vertoonen al die dingen nog het ernstig werk, het ernstig er zich op toe leggen, het milieu te doorvoelen en... goed te schrijven. (Het taaltje, dat Van Hulzen in dien Dorren Tuin zoo nu en dan loost, is nml. om van te gruwen; men zie bijv. het citaat uit ‘Gladde Banen’ en het laatste uit ‘Realiteit’, wat nog maar zeer bescheiden voorbeelden zijn).

Heel goed geschreven zelfs is het stukje, dat Everts' bundel opent: Een Arme.

Het vangt aan met deze bladzijde van Streuvelsche kracht en breedte:

‘Hanne, Hanne’ - klonk 't bij iederen stap in zijn kop, en eindeloos...

Langzaam vorderde hij met zware twee-wielde turfkar op den onafzienbaren eenzamen polderweg.

't Was een zwoegen: de hevige wind stond pal tegen en had hier ‘op het vlakke’ vrijen vat op den hoog-beladen wagen.

‘Hanne, Hanne...’

‘Toe dan, honden! - grolde hij, vervaarlijk kreunend.

Hijzelf, het lichaam vèr voorover, trek-hangend aan het verrafelde, dicht-beknoopte lei-touw, ging naast de twee honden, weinig-ferm, kort-sjokstappend, als trok hij met rukjes. Achter hem knirsten de wielen, diep-dringend in den weeken zandigen klei-grond, en de vervallen kar dokkerde en kraakte, en draaide over en weer door 't ongelijke trekken: als was 't een levend wezen, dat zelf meewrocht: moeizaam zich in het wielspoor wringend om vooruit te komen.

‘Vast dan toch, Prins! Snoekie!’ - Fluitend kwam de hijgenduitgestooten adem over zijn lippen.

Wakkerschrikkend loerden de magere slap-schonkige honden naar hem op, en schoten vooruit in het tuig, de ruggen doorgezakt, de logge gekromde werkpooten krachtig klauwend over den grond.

Ook verderop blijft het goede schriftuur, met telkens een voor Everts bizondere doordringendheid: een bladzijde verder bijv.:

‘'t Was een grijze dag. Nu en dan sloeg een fijne regen hem vinnig in 't gezicht. Hoog boven hem suizelde de wind, dolderde dan weer als razend om zijn ooren, sneed gierend door de telegraafdraden langs den weg; *en in de palen klonk iederen keer een verward hol rumoer:* als was daar het lawaai van de stad al te hooren.’

Nog zooiets opmerkelijks komt er in voor, over een plots beginnende sneeuwbui; en een uitmuntend psychologisch détail is: in 't hoofd van den plots onherstelbaar-ongelukkigen, ongelukkig om het onnoozele toeval, dat Hanne, inplaats van hem, wat toch zoo eenvoudig zou zijn geweest, te willen hebben, hem nièt wil hebben, - in dat duister-verwarde, booze, gepijnigde boeren-hoofd het heen-wringen naar... ‘een kleinigheid,’ ‘een tooverwoord, dat hij nog niet vinden kon,’ ochot iets maar, iets dat er nog hapert.... dan was alles goed.

Ondanks deze en gene voortreffelijke zaken.... leeft per slot van rekening de heele figuur van Dirk niet intens. Of hij, bij

voorbeeld, een wat botte boerejongen van vijf-en-twintig of een suffe kerel van zestig jaar is, we weten het niet; ook het goedgevonden ‘Hanne, Hanne’ met zijn in-heienden klank, lijkt onwerkelijk, zoodra men er inkomt, dat Dirk dus, omdat de gedachte aan de begeerde meid hem zoo kwelt, haar naam - want voor hèm is Hanne geen klank-effect, maar niets meer dan simpelweg haar naam - dat hij die náám àl maar door, in onverstoorbare regelmaat, ‘eindeloos’ in zich hooren zou.

Denkt men nu, niet vanuit de factuur van het stukje, doch van uit dezen Dirk zelven, heen naar de nog niet bij deze beschouwingen betrokkene ‘Zwervers’-achtige schetsen in Van Hulzens bundel, dan komt dáár weer het overwicht, een overwicht van prettige duidelijkheid en onbetwistbaar leven, hoe weinig doorwerkt ze ook mogen zijn.

Er is gelijkenis, in hun samenstel van eigenschappen, tusschen deze schets van Everts en dergelijk werk van Frans Netscher, in een dezer Overzichten besproken[1)].

Het hier nu behandelde, van Hulleman, Everts en Van Hulzen, is, in z'n beste oogenblikken, goed Realisme in den engsten zin. Het is, wat Everts en Van Hulzen aangaat, dikwijls minder, gedeeltelijk tengevolge van tendenzieuze bijmengsels.

Het boekje ‘Kinderen’ van Ina Boudier-Bakker beweegt zich *binnen* deze niet zeer wijde grenzen.

Er is, ik weet het, van dit boekje zeer veel goeds gezegd, en ik wil graag toegeven, dat het gevoelig, aardig, hartelijk, eerlijk, best werk bevat, dat dit werk nergens valsch of fout is, 'schoon 't hier en daar een tikje te veel op effectjes is toegelegd - als we maar weten, dat, alles goed en wel, het nog maar héél klein werk is, klein nml. ook van *aard*.

‘Meisje’ en ‘Inkt’ - zoo van die schetsjes uit het schoolleven van kinderen en aankomende meisjes: Top Naeff en Tine van Berken bereikten zeker niet minder op dit gebied.

‘Wraak’ - een speel-middag van drie meisjes: wat er wel aardig en lief in is, verbleekt, en het geheel wordt mat en leeg, zoodra men het houdt bij Roosdorps meesterstukje, het grillige,

1) ‘De Gids’ van Juni 1905.

pittige, kleurige ‘Kennismaking’.... wie z'n werk ‘Kinderen’ noemt, die weet op welke vergelijking hem dat te staan komt.

‘Voor 't eerst’ - een jongetje, Jip, die voor 't eerst naar de bewaarschool gaat; heel aardig, maar te zeer berekend op het voorlaatste zinnetje, waarvan de schrijfster zoo wìst, hoe ‘lekker’ iedereen 't vinden zou en ‘ach’ en ‘nee’ en ‘zoo schattig’, nml. dat Jip, toen hij een plaatsje mocht uitkiezen, vlak naast de deur was gaan zitten, omdat, zegt hij innig tegen z'n vader die 't 'm vraagt, ‘omdat ik jou dáár 't langst zien kon’....

Nu spijt mij dat wèl, maar ik gelóóf 't niet: toen Jip z'n plaatsje koos, stond z'n vader nog bij 'm, in de klas; terwijl de vader er nog is, is het ineens-in-die-vreemde-omgeving-zijn iets veel ergers voor het kind, dan het zoo-meteen weggaan van vader, waaraan hij pas eenige seconden later, als hij eenmaal zit, zal gaan denken. Daarom zou mij, in geval het waar was, eerder Jips ongewone slimheid en tegenwoordigheid van geest treffen dan de gehechtheid aan zijn vader. En dit maakt mij de opzettelijke bedoeling en de innige zekerheid van de schrijfster, iets zoo vréése lijk liefs te hebben verzonnen, zeer tegen.

Men heeft beweerd, dat niemand ten onzent het kinderhart zoo diep verstond als Ina Boudier-Bakker. Maar ziet men dan niet, hoe oppervlakkig dit alles nog is? Ik geef u alleen maar in overweging, hoe Ina Boudier-Bakker zich *uitsluitend* ophoudt met al de zaken, al de ‘luide indrukken van buiten af,’ welke Van Deyssel, om der diepte wil, van zijn' Adriaan heeft weg-gehouden.

Let wel, ik zeg niet, dat dit noodzakelijk is, dat nu niemand meer goed over kinderen zou kunnen schrijven dan Adriaantjesgewijs, dat er niet het innigste zou kunnen worden uitgebeeld door uiterlijke lotgevallen heen; maar dát, ik verzeker 't u, en ik zou het u kunnen bewijzen uit de uitmuntende kinderschets in Frans Coenen's ‘Bleeke Levens’ - dat dient subtieler werk te zijn dan het manoeuvreeren met grove ‘proefondervindelijke bewijzen,’ als Ina Bakker, in dit ‘Voor 't eerst’ bijv., van het kinder-gevoel geeft, en die wij, ‘Kindleven’ van Van Deyssel bewonderend, aan diens verwoorden van het innigste kinder-wezen zelf hebben tegenovergesteld[1)].

1) ‘De Gids’ van April 1906, bladz. 169.

Iets beters en meer eigens dan in de overige schetsen heeft de schrijfster gegeven in ‘Vader’, ‘De Oudste’ en ‘Sint-Niklaas’. Zij heeft hierin het kind gezet naast den slechten of den liefdeloozen of den lijdenden ouder.

Hier was het dramatisch conflict, hier was de pijnlijk-ontroerende stille strijd of felle tegenstelling, die haar talent behoeft, die haar geest sterk genoeg aanklinken om er de echte accenten aan te ontlokken, die tot de kunst gerekend mogen worden.

Gróóte kunst zijn ze nog niet, die drie beste schetsjes, maar ze mogen er zijn. ‘Vader’ vooral is een fijn en zuiver gevoeld stukje.

C. SCHARTEN.

(*Slot volgt*.)

Muzikaal overzicht.

Over Zangers en Zangkunst.

Twee gebeurtenissen in de maand Juli van dit jaar hebben personen in herinnering gebracht, die zich op het gebied der zangkunst in hooge mate hebben onderscheiden.

Eerst kwam uit Engeland de treurmare, dat Manuel Garcia, die in Maart 1905 met zeldzame frischheid van geest en onder groote deelneming van velerlei zijden te Londen zijn honderdsten verjaardag had gevierd, daar op den eerste der maand was overleden; en een paar weken later maakten de Duitsche bladen melding van het tachtigste verjaarfeest van Garcia's leerling, Julius Stockhausen.

Twee veteranen op het gebied van Polyhymnia. - De hooge ouderdom is echter niet het eenige wat zij met elkander gemeen hadden. Zij muntten niet alleen gelijkelijk uit in de kunst, die zij tot hun levensdoel hadden gekozen, doch zij waren ook vertegenwoordigers van een en dezelfde richting in de zangkunst, namelijk van *die*, waarbij niet uitsluitend gelet wordt op het voortbrengen van een volmaakt schoonen toon (een *bel canto*) maar tevens op een nauwe verbinding van dien toon met het *woord*.

Hoe Stockhausen leerling van Garcia is geworden, heeft hij anderhalf jaar geleden in de *Allgemeine Musikzeitung* verhaald.

Het was te Parijs in het voorjaar van 1848 - een gewichtig tijdstip in de politieke geschiedenis van Frankrijk.

‘Mijne ouders - zegt hij -, Franz Stockhausen (harpvirtuoos) uit Keulen, en Margaretha Schmuck, een voortreffelijke concertzangeres, geboortig uit Gebweiler in den Elzas, rustten in het jaar

1846 in laatstgenoemd land uit van de vermoeiende concertreizen, die zij in Engeland hadden ondernomen.

Ik was toen bijna 20 jaar oud, en zij besloten, mij naar Parijs te zenden, om mij daar aan het Conservatoire in klavierspel en harmonie te oefenen. Hoofdstudie zou echter de *zang* zijn, waarvoor ik, zooals mijn moeder zeide, reeds als kind een bijzonderen aanleg had. Toen ik haar eens het destijds populaire lied *Le lac* van Niedermeyer (gedicht van Lamartine) voorzong, waarbij mijn vader op de harp begeleidde, was zij daarover zoo opgetogen, dat zij zeide: "Jules deviendra chanteur." En aldus geschiedde het. Dit gezegde van zoo geliefde zijde gaf mij moed, en ik heb mij steeds beijverd, het oordeel mijner moeder niet te beschamen.

Nadat ik tusschen de jaren 1846 en 1848 ongeveer achttien maanden lang les had genomen bij Ponchard, professor aan het Conservatoire, maar ten slotte bemerkt had, dat mijn stem er door die studie niet grooter op geworden was, leerde ik in het begin van 1848 Emanuel Garcia kennen.

Het was toen een onrustige tijd; den 24sten Februari was de revolutie uitgebroken. Ik moest voor een afwezenden vriend, Alexandre Legentil, wiens ouders mij in hunne woning liefderijk hadden opgenomen, als plaatsvervanger in de nationale garde treden. In de monteering van lid der burgerwacht stelde ik mij aan Garcia voor, die toen eveneens als zangonderwijzer tot het leeraarspersoneel van het Conservatoire behoorde. Hij ontving mij zeer vriendelijk; waarschijnlijk had een mijner bloedverwanten, een dame uit Bazel, die vroeger les bij den meester genomen had, mij reeds bij hem aanbevolen.

Wat mij bij die eerste ontmoeting reeds aanstonds in mijn toekomstigen meester opviel, waren zijn vaste blik, zijn vlugge bewegingen, de rhythmus in zijn gang. De toen reeds in hoog aanzien staande zangonderwijzer was van middelbare lengte en 43 jaar oud; hij was zeer voorkomend in zijn wezen en zijn stem had een vriendelijk innemenden klank. Toen ik hem vroeg, welk honorarium hij voor zijn onderricht verlangde, zeide hij: *Combien voulez-vous me donner? Je n'ai plus d'élèves*, *ils ont tous fui la révolution*. Maar, vereerde meester, - waagde ik het te zeggen - gij hebt toch daar zooeven een *tenor* geëxamineerd, die een krachtige stem heeft! Ja, - was zijn antwoord - maar hij heeft geen gehoor. Toen ik den aspirant

vroeg, wat zijn beroep was, antwoordde hij mij: *je suis tourneur. Eh bien*, *lui dis-je*, *tournez*, *tournez encore; pas d'oreille*, *pas de chanteur*.

Mijne positie als lid der nationale garde en zoon eener kunstenaarsfamilie - zegt Stockhausen verder - scheen den meester evenwel belang in te boezemen. Hij verklaarde zich althans bereid, mij les te geven en verlangde voor zijn onderricht slechts 10 francs per uur.

Reeds weinige dagen daarna vingen de lessen aan, en ik kwam daarvoor steeds in uniform. Maar het bivouakeeren in de winternachten was nadeelig voor mijn stem, en wel zóózeer, dat ik reeds spoedig mijne studiën moest staken. Zes weken lang streed ik tegen een keelaandoening; begin Mei echter kwam er een gunstige verandering en tegen het laatst der maand ontving ik uit Bazel een uitnoodiging om daar den *Elias* van Mendelssohn te komen zingen. Mijn leermeester vond goed, dat ik haar aannam; hij ging zelfs de moeilijke partij met mij door en toonde mij, hoe ik die, zonder van de stem te veel te vergen, in korten tijd in mijn macht kon hebben. Inderdaad bemerkte het Bazeler concertpubliek niets van een schadelijken invloed van mijn militairen dienst in Parijs.'

Toen Garcia en Stockhausen met elkander kennis maakten, woonde eerstgenoemde reeds vele jaren in Frankrijk's hoofdstad en had een leven vol afwisseling achter zich.

Na zijn eerste jeugd in Spanje te hebben doorgebracht, trok hij op tienjarigen leeftijd met zijne ouders naar Napels, waar zijn vader, beroemd als tenorzanger en niet minder wegens zijn talent als tooneelspeler, een engagement bij den impresario Barbaja had aangenomen en o.a. in 1816 de titelrol creëerde in Rossini's opera *Otello*. Zijn dochter Maria, die onder den naam van Malibran zoo beroemd is geworden, trad daarbij op als Desdemona.

In genoemd jaar keerde de familie naar Parijs terug en bleef er geruimen tijd. Garcia senior wilde van zijn zoon een theaterzanger maken, ofschoon deze weinig zin had in dat beroep. Hij gaf hem een zeer zorgvuldige muzikale opvoeding, zoodat Garcia junior reeds vroeg een bekwaam zanger en musicus werd. De eerste bewijzen daarvan werden in het openbaar door hem geleverd, toen de familie Garcia omstreeks 1824 een reis maakte naar Noorden Zuid Amerika, om daar operavoorstellingen te geven. Tot den

troep, door vader Garcia daartoe bijeengebracht, behoorden ook zijn zoon en zijn dochter Maria.

Ofschoon er in Amerika veel geld met deze onderneming verdiend werd, had zij toch voor hem, die haar op touw gezet had, een ongunstigen afloop, daar hij in 1829 op een reis in Mexico van al zijn gewonnen geld beroofd werd, en dat nog wel door het gewapend geleide, dat het gouvernement van dit land den artiesten had mede gegeven, om hen tegen dieven te beveiligen.

De jonge Garcia, die een hooge barytonstem bezat, had zich bij de onderneming zijns vaders dapper van zijn taak gekweten (hij zong o.a. rollen als *Figaro* en *Otello*). Al te dapper, want hij moest dikwijls voor zijn vader, en dus in tenor-partijen, inspringen, hetgeen een zeer nadeeligen invloed op zijn stem had. Toen hij dan ook na zijn terugkeer in Europa in een theater te Napels optrad, bezorgde hem dit een compleet *fiasco*.

Wat hij daarna aanvankelijk heeft uitgevoerd, daarover loopen de berichten uiteen. Zeker is het, dat hij de tooneelloopbaan vaarwel zeide, en, naar Parijs teruggekeerd, weldra zijn vader hielp bij het onderwijs in de zangschool, die deze er gesticht had. Toen zijn vader drie jaren later stierf, zette hij dat onderwijs op eigen hand voort en begon zich geheel te wijden aan de studie der menschelijke stem en zich meer en meer te verdiepen in de wetenschappelijke vraagstukken, die met zijn kunst in verband staan.

De vruchten van zijne studie en ervaringen waren een *Mémoire sur la voix humaine*, in 1840 door hem voorgelegd aan de 'Académie des sciences', en een *Traité complet de l'art du chant*, uitgegeven in 1847. Intusschen was hij reeds benoemd tot zangleeraar aan het Conservatoire.

Tot dat hooge standpunt had Manuel Garcia zich opgewerkt, toen Julius Stockhausen zich in 1848 bij hem kwam aanmelden.

Toen laatstgenoemde uit Bazel terugkeerde, waar hij, zooals gezegd is, de partij van Elias in het gelijknamig oratorium van Mendelssohn had gezongen, begon Garcia met hem aan de studie der *toonvorming*.

Ik had nu gelegenheid - zegt Stockhausen ter plaatse door mij in den aanvang aangehaald - het onderscheid te leeren kennen tusschen de zangmethode van Ponchard en die van mijn nieuwen meester. Ponchard had mij stemoefeningen van Bordogni en arietten

laten zingen, hetgeen heel aangenaam was, maar mij niet veel verder bracht. Manuel Garcia daarentegen leerde mij allereerst de kunst van *ademen* en het vocaliseeren op de zeven Italiaansche klinkers *a*, open en gesloten *e*, *i*, open en gesloten *o* en *u*. Wie een schoonen toon wil hebben - placht hij te zeggen - moet de ademwerktuigen oefenen. Dit was zijn grootste zorg. Daarbij echter kwam de halve adem (de *mezzo respiro*) vóór den vollen adem aan de beurt. Hield zich de leerling niet rustig genoeg, dan liet Garcia hem door een kleine spleet tusschen de lippen ademen en op die wijze ook weder toonloos de lucht langzaam uitblazen, terwijl de leerling den kant van een visitekaart aan den mond hield. Op die manier werd de long nog veel langzamer gevuld en geledigd dan bij het inademen door den neus, en toch werden de borstspieren steeds krachtiger, zonder dat de stembanden er onder leden. Zoo kwam ik zonder moeite tot den 'halven adem', die bij snelle *tempi* zoo onontbeerlijk is.

Stockhausen prijst ook zeer het onderwijs van Garcia, waar dit de *voordracht* van zangstukken (zoowel lyrische als dramatische) betrof. Een meer opwekkend en geestig onderwijzer kon men zich in dit opzicht niet wenschen. De stem van Garcia was onvast, maar toch wist hij door het aanwenden van licht en schaduw in zijn voordracht zooveel afwisseling te brengen, dat zij sprekend en overtuigend werd als de kleuren van een groot schilder.

Als merkwaardig voorbeeld van de zorgvuldigheid, waarmede Garcia ook hier bij het onderricht te werk ging, en van de piëteit, die hij daarbij voor de groote meesters der toonkunst aan den dag legde, noemt Stockhausen de wijze, waarop hij zijn vrouwelijke leerlingen de groote en moeilijke coloratuur-aria van Donna Anna in Mozart's *Don Juan* (Non mi dir, bell' idol mio.' *F* dur) liet studeeren.

In het tweede gedeelte van deze aria, het *Allegretto moderato*, laat Mozart, volgens de gedrukte partituur van Breitkopf en Härtel, de dochter van den vermoorden Commandeur haar smart eerst in gesyncopeerde accenten uitdrukken, en schrijft dan, als climax, op de hooge noten *b* en *a* een op snikken gelijkende *vocalise* voor. Stippen, die een *staccato* zouden beteekenen, staan noch boven de *b* noch boven de *a*. 'So - zegt Stockhausen - hat Emanuel Garcia seiner Schwester, Madame Viardot, und Jenny Lind-Goldschmidt die

herrliche Arie einstudiert; so *muss* sie auch gesungen werden, sonst wird sie eine Karikatur. So sang sie auch meine Mutter; das war ein Eindruck, den ich nie vergessen werde. Ich danke heute noch meinem lieben Lehrer dafür, dass er den *göttlichen* Mozart, wie er ihn nannte, so zur Sprache kommen liess, nämlich "mit Thränen" in der Stimme, nicht mit *staccato*-Noten, die hier geradezu frivol klingen.'

De Fransche revolutie was oorzaak, dat Garcia in den zomer van 1848 naar Londen ging, om zich daar voor goed te vestigen. Hij werd weldra opgenomen onder het onderwijzend personeel aan de *Royal-Academy* en heeft 47 jaar lang die betrekking bekleed Groot is het aantal leerlingen (en onder hen zeer beroemde) die hij geheel in de zangkunst heeft opgeleid, of die, reeds beroemd zijnde, nuttige wenken van hem ontvangen hebben. (Tot de laatstbedoelden behooren, wat de zangeressen betreft, Jenny Lind en Pauline Lucca.)

Als schrijver over zijn vak heeft Garcia zich ook nog in Engeland verdienstelijk gemaakt. In 1855 verschenen zijne *Observations physiologiques sur la voix humaine*, in 1904 zijne *Hints on singing*, door hem in het Fransch geschreven en door zijn dochter Beate in het Engelsch vertaald. Het was ook in Engeland dat hij den keelkop-spiegel uitvond; een uitvinding, die, zooals Stockhausen zegt, meer nut heeft opgeleverd voor de menschheid in het algemeen dan voor de zangers, daar voor dezen het 'oor' nog gewichtiger is dan de blik in het strottenhoofd.

Stockhausen volgde zijn meester eenigen tijd later naar Londen en bleef daar tot 1851, 'om nog verder bij hem te studeeren en de groote wereldtentoonstelling te zien'. Daarna scheidden zich hunne wegen. Garcia bleef in Engeland rustig voortwerken aan de taak, waaraan hij zich reeds zoo vele jaren gewijd had, en Stockhausen betrad de loopbaan, die hem zooveel roem zou schenken maar ook de gelegenheid om de lessen, die hij van zijn meester had ontvangen, in praktijk te brengen en diens methode verder te ontwikkelen.

Uit het vijftigjarig jubilé, door Stockhausen in Mei 1898 gevierd, blijkt, dat hij het concert te Bazel als aanvangspunt van zijn zangersloopbaan heeft beschouwd. Het was echter eerst in 1853, door zijn medewerking bij het muziekfeest te Düsseldorf, dat zijn

roem als voortreffelijk zanger gevestigd werd - en wel als zanger op het gebied van het oratorium en van het lied.

Een enkele maal heeft Stockhausen ook het tooneel betreden. Eerst was hij verbonden aan het 'Hof- und Nationaltheater' te Mannheim en later een tijd lang aan de 'Opéra comique' te Parijs, waar hij o.a. de rol van den 'Sénéchal' in de opera *Jean de Paris* van Boïeldieu vertolkte. Op den duur echter trok zulk een werkkring hem niet aan. Zijn element was de *concertzaal*, en daar heeft hij dan ook verdiende lauweren geoogst. Hij is in Duitschland gevierd geworden als 'de eerste onder de Duitsche zangers van den lateren tijd' en men heeft hem zelfs beschouwd als de man, aan wiens schitterend voorbeeld het te danken is, dat men in de laatste vijftig jaren kan spreken van een *Duitschen zangstijl*.

Stockhausen heeft op lateren leeftijd het voorbeeld van zijn leermeester gevolgd en zich eveneens aan het onderwijs gewijd; eerst als leeraar van het 'Hoch'sche Conservatorium' te Frankfort en daarna als leider van een eigen zangschool, die zich spoedig tot hoogen bloei verhief en waaruit tal van verdienstelijke zangers - ook Nederlanders - zijn voortgekomen. Ook heeft hij een zangmethode uitgegeven, waarin de resultaten van zijne studiën en ervaringen zijn nedergelegd.

Hierboven is door mij vermeld, dat Stockhausen wordt aangemerkt als de pionier van een 'Duitschen zangstijl'.

Wel beschouwd is dit, evenals 'Duitsche zangkunst', een oneigenlijke uitdrukking. De zangkunst toch is niet iets uitsluitend nationaals maar een vereeniging van eigenschappen, die de nationaliteiten elkander geschonken hebben.

En dat de Duitschers in dit opzicht meer ontvangen dan gegeven hebben, lijdt geen twijfel.

Tot diep in de 19de eeuw werd de zangkunst in Duitschland beoefend naar de beginselen, die daarvoor in de Romaansche landen golden. De Duitsche zangers en zangeressen ontvingen toen hun opleiding bij de leermeesters van de ltaliaansche en de Fransche school en werden beroemd door optreden in de uit het buitenland afkomstige opera's.

Het geheim van den schoonen toon - het *bel canto* - hebben zij van de Italianen geleerd, en tevens hebben zij nut getrokken

uit het Fransche onderwijs, dat zich kenmerkte door een uiterst zorgvuldige beoefening van de uitspraak der consonanten, die belangrijke factoren voor de verhooging der uitdrukking. Duidelijkheid der dictie is ten allen tijde een eerste eisch bij dit onderwijs geweest. De school van Garcia is geheel doortrokken van dit beginsel en de daarop betrekkelijke voorschriften heeft zijn leerling Stockhausen in Duitschland in toepassing gebracht.

Men moet intusschen niet vergeten, dat de studie der zangkunst voor den Germaanschen zanger vrij wat meer moeilijkheden oplevert dan voor zijn zuidelijken vakgenoot.

Diegenen onder de zangers van den Duitschen stam, die zich ergeren over de niet zeldzame ophemeling van het *bel canto* der Italianen, laten niet na, op de genoemde omstandigheid te wijzen.

De Italianen uit het gouden tijdperk hunner zangkunst - zeggen zij - hadden het vrij wat gemakkelijker dan wij zangers uit den tegenwoordigen tijd. Dat zij ons in de kunst van het ademen de baas waren, kan niet ontkend worden. Maar de armoedige en dunne instrumentatie van hunne operacomponisten, van een Rossini, een Donizetti, een Bellini, die slechts ten doel had de stem te dragen, te steunen, vergemakkelijkte de lichte, ademsparende toonvoortbrenging, die een wezenlijk bestandeel van de Italiaansche zangmanier uitmaakte. En daarbij kwam dan nog, dat de toenmalige op uiterlijkheden gerichte muzikale smaak den Italiaanschen zanger aanleiding gaf, om, ten einde niets beteekenende moeilijkheden te overwinnen, groote vlijt aan te wenden op de kunst van spaarzaam luchtverbruik bij het uitademen, waarbij hij bovendien nog ondersteund werd door zijn schoone vocaalrijke taal.

Wij arme Duitschers echter staan tegenwoordig voor de groote taak om onze met medeklinkers opgepropte taal door het reuzenorkest der moderne componisten heen - dat bestendig den zanger een aanmerkelijk verbruik van adem en daarmede stemkracht afdwingt - niet alleen onberispelijk duidelijk maar ook met zoo sterk mogelijke uitdrukking tot haar recht te laten komen. Juist de consonanten zijn het, waardoor wij duidelijkheid bereiken en uitdrukking in onzen zang kunnen leggen, maar, hoe duidelijker wij ze weergeven, des te meer adem gaat daarbij verloren. -

Volkomen juist. Wat de Italiaan grootendeels door natuurlijken

aanleg verkrijgt, dat moeten bij andere volken de zangers zich door een langzame en moeilijke opleiding trachten eigen te maken Voor de heerlijke stemmen der Italianen was het levende voorbeeld eigenlijk voldoende. De scholen der 18de eeuw - de bloeitijd van het *bel canto* - bevatten dan ook weinig of niets van hetgeen men tegenwoordig *toonvorming* noemt. In dat opzicht ging alles bijna van zelf. Bovendien kwam den Italiaan bij het zingen niet alleen de aard van zijn taal te hulp maar ook de meer energieke uitspraak der woorden, die aan de Romaansche volken eigen is. Dit wil echter niet zeggen, dat men zich in Italië bij den zang niet om de taalbehandeling bekommerde. Neen; tot den drievoudigen regel, waarin de beroemde Italiaansche zangmeesters het geheele onderwijs samenvatten, behoorde, behalve het 'respirate bene' en 'mettete ben la voce' ook wel degelijk het '*pronunziate chiaramente*'.

Uit een en ander blijkt dus, dat de Italianen, wat de beoefening der zangkunst betreft, vele voorrechten hebben boven de Duitschers. Steeds was dit zoo, maar in lateren tijd is die verhouding voor laatstgenoemden nog ongunstiger geworden.

Er kwam een tijd, dat de zangstudie en het zangonderwijs in Duitschland in een andere richting moesten geleid worden.

Wij weten, dat de Duitsche toonkunst, na lang onder de heerschappij van vreemde muziek te hebben gestaan, eindelijk tot een eigen leven ontwaakte. Beethoven in de instrumentaalmuziek, Weber in de opera en Richard Wagner in het muziekdrama wezen hier den weg. Een nieuwe en levenskrachtige kunst kwam opdagen en de vreemde werd op zij gedrongen.

Dit laatste had echter een groote schaduwzijde. Zooals het bij zoo vele dingen gaat, wist men zich ook hier niet voor overdrijving te wachten, en er ontstond in de laatste vijftien jaren bij velen een soort van minachting voor wat men noemde 'de overwonnen richting' - een minachting die zich, jammer genoeg, ook uitstrekte tot het formeele gezang, tot het *bel canto*, dat men als een kunst van minder allooi ging beschouwen en waarvan men de beoefening begon te verwaarloozen.

Die verandering van opvatting werd des te meer merkbaar, naarmate de beginselen van Richard Wagner bij de Duitsche toonkunstenaars ingang vonden. De componisten begonnen de zoo innig

mogelijke ineensmelting van woord en toon hoe langer hoe meer als hun eenig ideaal te beschouwen - en dit zoowel in hunne voortbrengselen op muzikaal dramatisch gebied als bij de liederencompositie, die meer en meer naar het dramatische begon te zweemen.

Het was het begin van een ontwikkelingstijdperk, waarin wij thans nog staan, en waarin bij de muziek het zwaartepunt zich van het formeele gezang naar de karakteristieke uitdrukking verplaatst heeft. Wagner's beginselen zijn er tot het uiterste in opgevoerd, zoodat er eigenlijk geen sprake meer is van ‘gezang’ maar veeleer van een zoo minutieus mogelijk volgen van elke uitdrukking in het gedicht. *Musik als Ausdruck* noemt men dit; - een benaming die niet ten onrechte den spot van sommige tegenstanders der allermodernste muziek heeft opgewekt.

Daar nu de reproduceerende kunstenaars slechts kunnen treden in de voetstappen der produceerende, moeten de uitvoerders van zulke ‘Musik als Ausdruck’ zich wel beijveren, den componist daarvan in al zijne wendingen en fijnheden nauwkeurig te volgen. En zoo zijn er dan ook tegenwoordig in Duitschland uitmuntende vertolkers van zulke muziek. In het voordragen van een vocale compositie (hetzij deel van een drama of lied), in dier voege dat het in tonen omgezette gedicht in allen deele tot zijn recht komt, alsmede in het overwinnen van technische moeilijkheden - die den zanger door de tegenwoordige componisten waarlijk niet bespaard worden - zijn zij hunne collega's van vijftig jaar geleden verreweg de baas, maar het kunnen *zingen*, de heerschappij over de stem, het voortbrengen van een schoonen toon, is bij den zanger afgenomen in die mate als hij zich in het eerstgenoemde wist te bekwamen.

Mooi *zingen* hoort men niet veel meer; men kan de uitverkorenen in dit opzicht aanwijzen. Het is dan ook niet ongerijmd, wanneer in onze dagen de oude klacht wordt aangeheven, dat zoowel op het tooneel als op het concertpodium de zangers en zangeressen, die zingen kunnen, tot de uitzonderingen behooren.

Het zou natuurlijk verkeerd zijn, dit geheel en al te wijten aan de moderne strooming in de Duitsche muziek, maar er bestaat toch in zooverre een samenhang tusschen beiden, dat bij de zangstudie en het zangonderwijs veelal de nadruk wordt gelegd op het

declamatorisch element en de techniek (de noten), en daarnaast het *bel canto*, d.i. de vorming van den schoonen toon, het *zingen*, oppervlakkig behandeld wordt.

In Wagner's tijd was dit nog anders. Velen van hen, die onder zijn leiding bij de eerste opvoeringen te Bayreuth (1876) medewerkten, hadden hunne stemmen en hun zangvoordracht geschoold aan de Italiaansche *cantilene*, en de meester zelf legde er dan ook bij zijne aanwijzingen den nadruk op, dat hij dit bij den zanger als een voornamen eisch beschouwde.

Wel wees Wagner er de medewerkers, die hunne partijen met hem studeerden, in de eerste plaats op, dat het bij zijn muziek vooral aankwam op een duidelijke uitspraak der consonanten, op het declamatorische en het dramatische element; maar hij wist, dat dit bij velen zijner zangers de zwakke zijde was en dat hun eigenlijk nog alleen overbleef, zich den stijl van zijn muziekdrama eigen te maken. Daarom zag men dan ook in de repetitielokalen en achter op het tooneel van het Bayreuther theater overal aangeplakt de woorden: *Duidelijkheid in het spreken; de tekst is de hoofdzaak*.

Daarmede wilde Wagner echter niet gezegd hebben, dat het er met de voortbrenging van een schoonen toon, met het *bel canto*, minder op aan kwam. Hij beschouwde dit laatste integendeel als de *conditio sine qua non* van den zanger.

Dat goede declamatie en schoone zang uitmuntend kunnen samengaan, heeft menig voortreffelijk zanger, die in Wagner's werken is opgetreden, ons bewezen, evenals hij daardoor ook getoond heeft, dat er in die werken niets verderfelijks ligt voor de stem van hem, die van zijn orgaan een goed gebruik weet te maken.

Dit laatste echter is nu juist iets, wat in onzen tijd veelal te wenschen overlaat. Eensdeels ligt dit daaraan, dat, zooals ik reeds zeide, de declamatie als het voornaamste, de schoone zang als bijzaak wordt beschouwd. Doch er is nog iets anders. Het komt tegenwoordig dikwijls voor, dat zangers optreden zonder behoorlijke studie van het *zingen* te hebben gemaakt. Zij worden afgericht op eenige rollen of concertstukken, die zij, wat het noten treffen en de declamatie betreft, meester zijn, en gaan dan met dat weinige de kunstwereld in.

Op dit euvel is meer dan eens gewezen door kunstenaars en

kunstenaressen, die het na degelijke studie in de vocale kunst tot een groote hoogte hebben gebracht. Pauline Lucca o.a., die eenige jaren geleden zich te Weenen aan het zangonderwijs wijdde, heeft zich er over uitgelaten en gezegd, dat zij dit onderricht eindelijk heeft opgegeven, daar zij er volstrekt geen voldoening van had. Geen enkele van hare leerlingen had geduld. Alles moest bij hen snel gaan. In eenige maanden verlangden zij afgericht te worden voor een kunst, die een jarenlange studie vordert, indien men er iets degelijks in wil presteeren.

En Lilly Lehmann schrijft in haar werkje 'Was ich über die moderne Gesangskunst denke': 'Het onderscheid tusschen oud en nieuw zangonderricht bestaat hierin, dat de leertijd vroeger zes tot acht jaren duurde, en dat men thans in één jaar volleerd heet. In zoo korten tijd brengt men het echter tot niets.'

Vermoedelijk zijn er ook vele zangers, die meenen dat de aard der tegenwoordige dramatische en lyrische composities en het sonore orkest een nauwkeurige behandeling van de zangstem niet meer noodig maken. Zij bedenken dan echter niet, dat wanneer er vroeger reeds een groote mate van buigzaamheid der stembanden toe behoorde om de Italiaansche en Fransche muziek en ook die van de Duitsche componisten uit het tijdperk der romantiek te zingen, dit eigenlijk maar kinderspel was in vergelijking van de eischen, die de componisten van lateren tijd aan de zangstem stellen.

Vooral geldt dit voor den *tooneelzanger*. Het zou ondankbaar zijn, niet te erkennen, dat vele dramatische zangers en zangeressen bijv. muziek als die van Wagner uit het oogpunt van declamatie voortreffelijk vertolken; aan stemvolume, temperament en het doordringen in den geest dezer muziek ontbreekt het hun niet. Maar het is volstrekt niet altijd door schoone stemvoortbrenging, door *gezang*, dat zij indruk maken. Dikwijls wordt het effect bereikt ten koste van het *bel canto*; en dat dit soms het oor van den toehoorder minder opvalt, is alleen te danken aan den rijken orkestklank.

Wanneer het nu echter met het oog op het muziekdrama van groot gewicht is, dat de Duitsche tooneelzanger weder een werkelijk *kunstzanger* wordt, d.w.z. de kunst van *zingen* verstaat, dan is dit in nog hoogere mate te wenschen in het belang der meesterwerken van het *opera*-repertoire.

Met de uitvoering van die werken op de Duitsche tooneelen is het, wat den *zang* betreft, nog lang niet zooals het wezen moet. Zeker is er in de laatste jaren op sommige theaters veel gedaan om de opvoering van de bedoelde meesterstukken met meer piëteit dan vroeger voor te bereiden (ik herinner slechts aan de Mozartopvoeringen te München), maar de beste bedoelingen kunnen hier weinig of niets uitrichten, wanneer niet ook de zangers van hun kant medewerken.

Zij kunnen dit, wanneer zij hunne zangstudiën meer in overeenstemming brengen met het gehalte van die werken en zich meer in den geest daarvan verdiepen. Thans zijn het alleen enkele zeldzame uitverkorenen, die in staat zijn, ze voor ons te doen herleven.

Dat de oude Opera in dit opzicht als een stiefkind behandeld wordt, daaraan hebben echter ook de theaterdirecties dikwerf schuld, die in de eerste plaats zorgen voor hetgeen in den tijd, waarin zij leven, het meeste publiek trekt.

Opmerkelijk is hetgeen ik niet lang geleden daaromtrent in een tijdschrift las. Daar werd over het opnieuw engageeren van zangers aan de Duitsche tooneelen gesproken en gezegd: ‘Das Neuengagement der ersten dramatischen Sängerin wie des Heldentenors und des Bassbaritons werden - und gewiss nicht mit Unrecht - von den Direktionen aus als bedeutsame Ereignisse behandelt. Eine grosse Auswahl von Bewerbern für diese Fächer wird in ausgedehnten Wagner-Gastspielen dem Publikum und der Presse vorgeführt, und wenn der Bühnenleiter seine Kräfte für diese Fächer sicher beisammen hat, so fühlt er sich aus aller Noth. Wie es sich mit der Koloratursängerin, dem lyrischen Tenor oder Bariton gestalten wird, die Frage kommt dann noch lange nicht in Betracht, weder bei ihm, noch bei dem Theaterpublikum. Hört das letztere dann aber von schnell zusammen engagierten, minderwerthigen Sängern Mozart u.s.w. interpretieren, so erklärt es diese Opern für nicht mehr anhörbar, die Musik für unbelebt und langweilig.’

Er ligt veel waarheid in deze opmerkingen. Maar wanneer dergelijke toestanden bestaan en men daarbij de zekerheid heeft, dat er maar zeer weinige uitverkorenen zijn, die evenzeer uitmunten in een opera van Mozart bijv. als in een drama van Wagner, zou het dan niet overweging verdienen, een volkomen

scheiding te maken en afzonderlijke theaters met afzonderlijk zangpersoneel op te richten voor de werken, die tot den operastijl behooren, en voor de dramatische toonscheppingen van den lateren tijd? Men doet dan iets dergelijks als de Franschen reeds jaren lang gedaan hebben ten aanzien van hun Opera en Opéra comique.

Worden de beide kunstgenres scherp afgebakend, dan zouden de zangstudie en het zangonderwijs zich daarnaar beter kunnen richten, en misschien verstommen dan de klachten over het verval der zangkunst, die al jaren lang in Duitschland worden aangeheven.

Om aan die klachten een einde te maken, heeft men er meer dan eens het denkbeeld aangegeven om hen, die als zangleeraar willen optreden, een staatsexamen te laten afleggen, en aldus het onkruid uit te roeien, dat ook op dit gebied welig tiert.

Met dat denkbeeld is door menigeen den spot gedreven. Een was er, die de volgende niet onvermakelijke beschouwingen daarover gaf.

Volgens hem, moet men, alvorens zulk een idee te beoordeelen, eerst nagaan, welke soorten van zangonderwijzers er bestaan. Men komt dan tot de erkenning, dat er drie categorieën zijn.

Vooreerst de zangonderwijzers, die zelf niet zingen kunnen, d.w.z. geen stem hebben, maar die goede musici zijn en voornamelijk zoo in de klaviertechniek thuis zijn, dat zij bijna alle vocale composities kunnen begeleiden. Zij hebben zich door den omgang met zangers van beteekenis een zeker oordeel over zang en toonvorming eigen gemaakt, dat echter meer op geluk en toeval berust. Bij hen is de hoofdzaak de voordracht, - het muziekonderricht. Het aantal dezer zangonderwijzers is *legio*. Zij worden gerecruteerd uit de personen, die men in Duitschland *Cantor* noemt, uit kapelmeesters, hoofdregisseurs enz. Het oordeel van deze lieden steunt altijd op zoogenaamde *ervaring*.

Dan komen de zangonderwijzers, die vroeger zanger of zangeres van beroep waren. Meestal kan deze soort niet klavier spelen en is instinctmatig muzikaal maar ook onmuzikaal. Daar zij zelf zulk een school hebben doorloopen, dat zij reeds vroeg het in het openbaar optreden moesten vaarwel zeggen, zijn zij gedwongen, met de dikwerf nog schoone overblijfselen hunner stemmiddelen zangonderricht te geven. Daar zij meestal geen wetenschappelijke

opleiding hebben genoten, of een die betrekking had op de toonvorming, kan hun onderwijs niet anders dan gevaarlijk genoemd worden. Het resultaat er van is: nietszeggend ten opzichte van de toonvorming en soms een zekere smaak in de voordracht. Beroept categorie No. 1 zich op de zoogenaamde *ervaring*, zoo zoeken deze soort van leeraars elken twijfel aan het nut van hun onderwijs te vernietigen door de woorden '*voormalige praktijk*'.

Eindelijk heeft men nog de zangonderwijzers, die 'Prinzipienmänner' kunnen genoemd worden, d.w.z. diegenen, wier stokpaardje de *methode* is.

Beschikken zij over een soort van geleerdheid, dan schrijven zij, deels uit ijdelheid, deels uit liefde voor de menschheid, een *zangmethode*.

In deze groep vindt men evenveel niet-zangers als zangers. Al naar dat de grondgedachte van hun beginsel is, kan men van hen zeggen, dat zij talenten of dwazen zijn. Meestal is hun beginsel van eigen vinding. Daarover weiden zij dan in den breede uit en voegen er bijna altijd een groot aantal bladzijden met notenvoorbeelden aan toe. Men kan er zeker van zijn, dat bijna al die zangonderwijzers iets bijzonders willen wezen. Zij spreken van '*mijne* methode', '*ik* beweer' enz. Dat is de hoofdzaak.

'En nu moet men niet gelooven - zegt de schrijver ten slotte - dat wij in deze groep altijd met kwakzalvers en domkoppen te doen hebben. Er zijn wel enkele daaronder, maar meerendeels zijn het toch achtenswaardige menschen, waarvan zelfs velen blijk geven van een universeele kennis. Zij brengen echter weinig tot stand en beloven veel.

Sedert ruim 50 jaren, sedert Friedrich Schmitt, den eersten zangmeester van beteekenis, dien wij in Duitschland hebben gehad, bestaan daar een onnoemelijk aantal zangmethoden. Nemen wij daarvan slechts de voornaamste, zooals die van den genoemden Schmitt, van Julius Hey, van Julius Stockhausen, van Iffert, van Müller-Brunow, dan zien wij, dat zij allen tegen elkander strijd voeren, en om niets anders dan om hun beginsel te beschermen.'

Dit is het oordeel van een Duitscher over het zangonderwijs daar te lande. Kan men van deze eenigszins door spotternij ingegeven redeneering niet alles zoo grif aannemen, zoo moet men den schrijver daarentegen geheel gelijk geven, waar hij beweert, dat

het niet aangaat, de zangkunst van staatswege te laten beoordeelen.

'Wil men uit de derde categorie - zegt hij - een Staatscommissie vormen, wiens school zal dan de alleen zaligmakende zijn? Alle op dit oogenblik voorhanden methoden staan vijandig tegenover elkander. Ieder heeft zijn *dogma;* en aan de Kunst van Staatswege een dogma te willen opdringen, is evengoed de dood voor de kunst als verlammend voor de menschheid.'

In het rijk der toonkunst bestaat op geen gebied meer verschil van meening dan op dat van het zangonderwijs. Daar is onafgebroken strijd tusschen leeraars en leeraars, methoden en methoden. Er is intusschen eigenlijk maar één methode, en dat is die, welke den leerling inprent het zoo volmaakt mogelijk beheerschen van den adem, goede toonvorming, duidelijke uitspraak en goede voordracht. Worden daartegen door den leerling fouten gemaakt, dan moet de meester in staat zijn, die te ontdekken, en ze zien te verbeteren. En daar de individuen van nature verschillend zijn, zal de onderwijzer hierin bij den een anders te werk moeten gaan dan bij den ander.

HENRI VIOTTA.

Bibliographie.

Mme Martellet (Adèle Colin). Alfred de Musset intime. Souvenirs de sa Gouvernante. Paris. Félix Juven.

Er zijn weinig groote dichters, omtrent wier privaat leven wij zóó in bijzonderheden zijn ingelicht als dit het geval is met Alfred de Musset. Deelde hij zelf het eerst ons die bijzonderheden mede in zijn *Confession d'un enfant du siècle*, waarvan later veel nog nader werd toegelicht door de openbaarmaking der briefwisseling tusschen hem en George Sand, anderen hebben het overige gedaan en men kan een boekenplank vullen met wat er over den dichter der *Nuits* en zijn leven is te boek gesteld.

In het hier aangekondigd boek is de vrouw aan het woord, die gedurende de tien laatste levensjaren van de Musset (van 1847 tot 1857), als zijn huishoudster of gezelschapsjuffrouw (‘Gouvernante’), hem met voorbeeldige zorg heeft ter zijde gestaan en verpleegd. Adèle Colin, die nog als negentigjarige in leven is, vervulde bij den dichter een rel ‘entre la domesticité et la maternité’, zooals men het genoemd heeft. Haar toewijding, haar moederlijke liefde hadden, naar het dagblad *Le Nord* kort na de Musset's dood schreef, ‘un caractère presque sacré’ en herinnerden aan die van de ‘nourrices de la tragédie’. Er is daarover maar één stem en wanneer de Musset, wiens gezondheid reeds bij hare indiensttreding verwoest was en die, gelijk ook uit deze ‘Souvenirs’ blijkt, door zijn naaste bloedverwanten - zijn moeder, zijn zuster en zijn broeder - zoo al niet verlaten dan toch verwaarloosd werd, nog tot 1857 in het leven is gebleven en in die tien jaren nog dingen geschreven heeft van onvergankelijke schoonheid - wij noemen slechts *Souvenir*, *Sur trois marches de marbre rose*, *Une soirée perdue* en *Carmosine* - dan mag men dit zeker voor een deel dank weten aan haar die zulk een kalmeerenden invloed op hem had, die voor zijn ziekten en kwalen geneesmiddelen wist te vinden, heilzamer dan die welke de geneesheeren hem voorschreven, en die hem, na zijn escapades en amourettes (o.a. met Mad. Allan, de vertolkster van de hoofdrol in *Un Caprice*), telkens weer tot rust en aan het werk wist te brengen.

Zooals het met dergelijke door ongeletterden te boek gestelde herinneringen meer gaat, is er van

compositie, of zelfs maar van een eenigszins geleidelijken gang in dit boek geen sprake. Voor Adèle Colin was natuurlijk alles van gewicht wat den grooten dichter gold, wien zij het zich tot een eer rekende te hebben mogen verzorgen; van daar dat heel interessante, half interessante en in het geheel niet interessante bijzonderheden in dit boek elkander volgen. Maar wat uit alles, ook uit het minst belangrijke, blijkt is de Musset's goedhartigheid, zijn mildheid, en zijn, ondanks alle zwakheden en uitspattingen, in den grond nobelen geest, die maakten dat Adèle Colin alles van hem verdragen kon en tegen geen opoffering opzag om toch maar te maken dat het hem aan niets ontbrak. Aandoenlijk is het, in deze aanteekeningen te lezen hoe de Musset van zijn kant aan haar gehecht was, zoodat hij bij de minste ongesteldheid, ook waar hem die buitenshuis overviel, om Adèle riep als het hulpelooze kind om zijn moeder.

Voortaan is de naam van deze trouwe zorg onafscheidelijk van dien van den grooten dichter.

Rembrandt's Leven en Kunst, door Jan Veth. Afl. 3 tot 6. Amsterdam, Scheltema & Holkema's Boekhandel.

Na de uit den aard der zaak vluchtige genietingen van den 16^{en} Juli van dit jaar komt thans de beurt aan de genietingen van blijvendenaard en wordtonze aandacht gevraagd voor den RembrandtBijbel en voor de elkander opvolgende afleveringen van Veth's prachtwerk.

Van dit laatste verschenen weer twee dubbele afleveringen met o.a. de mooie reproducties van het portret van Rembrandt's moeder (Museum te Weenen), van dat van de Weduwe Bas (Rijksmuseum), van de ontmoeting van Maria en Elisabeth (Collectie Hertog van Westminster), van den prediker Anslo en de Weduwe (Museum te Berlijn), van de Heilige Familie (Museum te Cassel), de Molen (Collectie Lord Lansdowne), de Nachtwacht en van dat heerlijke ‘Meisje uit het venster kijkende’ (Dulham College).

Het is om een Amsterdammer van heden weemoedig te stemmen, wanneer men in Veth's levendige schildering eraan herinnerd wordt, hoe Amsterdam in Rembrandt's dagen een wereldstad was, waar het groot-scheepsch toeging, waar de hartader sloeg van het bloeiend gemeenebest, waar de Stadsregenten Landsregenten mochten heeten, - de groote zeventiende-eeuwsche koopstad bij uitnemendheid, de reusachtige graan-stapelplaats van Europa. Is ‘er was een tijd’ niet ook het weemoedig refrein der inleiding van Potgieter's ‘Rijksmuseum’?

Maar hoeveel stof tot bespiegeling dit alles ook geven moge, voor het oogenblik verheugen wij er ons liever in, dát er zulk een tijd geweest is en dat die roemrijke eeuw een Rembrandt heeft voortgebracht. Hoe goed weet Veth die dagen voor ons te doen herleven en hoe voortreffelijk wijdt hij ons in de kunst van den grooten meester in, bijvoorbeeld waar hij ons de verschillende Saskia-portretten beschrijft, of zijn bewering toelicht, dat Rembrandt's kunst omstreeks dien tijd (1635) ‘misschien gelukkiger was in het uitkleeden dan in het aankleeden’, of ons wijst op de ‘sterk gebarende, van aktie overladen’ oud-testamentische voorstellingen uit die dagen.

In de laatst verschenen dubbele aflevering spreekt Veth van Elizabeth Bas als van ‘de impozante bakkersdochter en admiraalsweduwe’, en het is of wij Huet hooren, wanneer hij schrijft: ‘Zooals Elizabeth Bas ons uit dit sprekend schilderij te gemoet

schijnt, heeft het nageslacht, in volle bewondering voor de klassieke beeltenis, haar onwillekeurig een plaats onder Holland's Heiligen gegeven.' Uitvoeriger dan over de andere werken weidt de schrijver uit over de

thans weer tot haar volle recht gekomen ‘Nachtwacht’, voor wie men geen anderen naam hoeft uit te denken dan die waaronder de schilderij, de eeuwen en de wereld door, beroemd is geworden. Het is het grootsche van de groep dat Veth ons doet bewonderen ‘in een fantastische situatie van “cierelijk in de wapenen comen”, als een breede menschenstroom kleurig opgesteld om de bruin en gele hoofdfiguren van haar voortschrijdend-betoogenden kapitein en haar luitenant heen’...

[Vierde deel]

Bilderdijks miskenning.

Weinig groote figuren zijn, niet alleen tijdens hun leven, maar ook na hun dood, zoo veel en zoo langdurig miskend als de dichter Willem Bilderdijk.

Een vorig geslacht miskende den mensch, door dien afscheidbaar te achten van den dichter, en den dichter, om wat het in dien dichter van den naar averechtschen maatstaf misprezen mensch terugvond; het geslacht van 1880, deze dwalingen varen latend, miskende echter àls dichter den dichter.

Het doel dezer bladzijden is, vooreerst, die te zeer afzonderlijk gehouden gestaltenissen van den mensch en van den dichter uit elkander te verklaren en in elkander weer op te smelten, om dan van die onscheidbare éénheid, rauw en verheven, de duizelingwekkend-steile hoogte te doen vermoeden.

Het doel dezer bladzijden is voorts, de meening te staven, dat, al ware ons niet, door brieven en andere overlevering, de mensch zoo volledig bekend, al moesten wij dientengevolge den aanblik missen van dien wonderlijken en geweldigen reuzen-groei, zooals wij nu de gansche Figuur Bilderdijk raden kunnen, en al was dus alleen die stapel met-gedichtenbedrukt papier tot ons gekomen, de schrijver dier gedichten àls dichter op een wijde vermaardheid aanspraak zou mogen maken.

Het doel dezer bladzijden is eindelijk, nu eens eindelijk het inzicht te wekken, dat, wel verre van de ouderwetsche zuurtoot te zijn, wiens verouderde ideeën-kraam door 't krijschend draaiorgel zijner bombastische rhetorica niet aantrekkelijker wordt gemaakt - zooals men na '80 gewoon was geworden, Bilderdijk te zien -, deze man integendeel, niet om wàt hij geloofde en dacht en staande hield, maar om de

wijze waaròp hij geloof had en overtuigingen, om de wijze waaròp hij zong en streed, d.i. om den aard-zelven en den gloed van zijn ziel, om zijn hooge houding en zijn on-maatschappelijk, eeuwig gebaar, inplaats van voorgoed tot het verleden te behooren, van alle tijden is, en alleen in zóóverre zich verwaardigt een der onzen te zijn, als ook ons geslacht iets van datzelfde blijvende zou mogen geacht worden te bezitten.

Eerste Hoofdstuk.

I.

De lezer, die nu een verdediging verwacht van den mensch Bilderdijk, zooals deze in de maatschappij en als privaat persoon zich bewoog, zal bedrogen uitkomen; ik denk er niet aan, ook maar 't geringste af te dingen op wat de snuffelgrage letterkundige gemeente van voorheen (die aan een schrijver niets belangrijker vond dan zijn leven, vooral wanneer dit niet in den haak was) vrijwel onweerlegbaar heeft aangetoond: de heer W. Bilderdijk, student te Leiden, advocaat te 's-Gravenhage, docent te Londen en te Brunswijk, is een niet zeer bescheiden, niet zeer betrouwbaar, niet zeer braaf en niet zeer ordentelijk persoon geweest; hij was integendeel een pochhans, een pedant en een zot, een verleider en een bedrieger, een aansteller en een huichelaar, ja, op sommige oogenblikken van zijn leven niet veel beter dan een ploert.

Uitstekend! Ik geloof u, Van Vloten en gij allen, die uit vergeten loketten en laden, verkleurde hoezen en stoffige doozen de ‘stof’ hebt bijeengebracht voor uw verpletterende acte van beschuldiging; gij wèl waart betrouwbaar, en de banier van het Fatsoen hebt gij hoog gehouden!; gij hebt 't uw plicht geacht te strijden voor de Deugd, ja, Simon Gorter[1)], gij zijt verder gegaan, en na te hebben gegispt, mannelijk-weg, wat behoorde gegispt te worden, hebt gij, verzachtende omstandigheden aanvoerende, met christelijke

1) S. Gorter. *Lett.* Studiën. 2e druk. blz. 157 e.v.

ontferming gepleit voor den schuldige; en ook gij, ruimdenkende Huet, gij hebt, na in den Spectator[1] met uw meer moreele dan artistieke en ten deele wel een weinig venijnige pijlen den niettemin hooggeprezen dichter aan alle kanten te hebben doorpriemd, later op humane wijze het voor den uws bedunkens wat al te scherp veroordeelden mènsch opgenomen.[2]

Maar ik dank u, Busken Huet en Simon Gorter, voor uwe vergoêlijkende vergevensgezindheid, hetzij gij die puttet uit 's dichters eigen leven, hetzij het leven van andere schrijvers er u toe bracht; wat door u en de uwen bewezen is, blijft bewezen:

de galant van mejuffrouw Luzac te Leiden roostte zich in de armen van mejuffrouw Woesthoven te 's-Gravenhage; de echtgenoot van Katharina Rebekka bedreef overspel met Katharina Wilhelmina; en de vader van mejuffrouw Schweickhardt's kinderen schreef eeuwige-liefde-brieven aan mevrouw Bilderdijk;

de Amsterdamsche dokterszoon en achterkleinzoon van een Leidsch herbergier, die er gaarne prat op ging van ‘edel bloed’ te zijn, wist wel, dat hij nòch uit de om hunne daden en werken beroemde, nòch uit de hoogadellijke voorouders, die hij opgaf, stamde; evengoed heeft hij geweten - het blijkt uit zijn luk-raak en telkens anders voorstellen van 't geval - evengoed heeft hij geweten, dat de *Alkmaarsche* burgemeester *Philip* Corneliszen niet de *Amsterdamsche* burgemeester *Pieter* Corneliszen *Boom* was, en dat zijne familie uit geen van beiden sproot, als dat zijn grootmoeder van moederskant, Isabella Pelgrom de Bie, wel van Laurens Pelgrom, maar niet van diens tweede vrouw Judith van Veen afstamde, en dus noch met de heeren van Heusden, noch met het Grafelijk Huis van Teisterbant verwant was;

de zeventigjarige professor *in partibus*, die Leyden zijn Afscheid[3] toezong, was, naar gewoon-of-huis-begrippen, nog naïef-maller, deze afkomst-comedie, zelfs op dien hoogen leef-

1) De reeks opstellen, te vinden in het 25e deel der ‘Litterarische Fantasieén en Kritieken’.
2) Litt. Fant. en Krit. IV blz. 149.
3) Kompl. Dichtw. XII blz. 340.

tijd, met onverstoorbaren ernst voort te zetten, dan de dertigjarige Haagsche advocaat, die ‘Elius’ schreef; en de Brunswijksche balling deed, naar dezelfde begrippen, metderdaad of hij niet wijs was, met ze tegenover zijn eigen kind op zalvend-vermanenden toon als een opvoedings-middel te bezigen;

zooals de burgerman fantaseerde over de zelfs mythologische roemruchtheid van zijn geslacht, zoo sneed de ex-pleitbezorger op over de glorie van zijn rechterlijke loopbaan en de edelmoedige, ja bloedige redding van ‘de onschuld’: enkele weinig liefelijke vrouwspersonen;

en zooals de simpele borger en de gewezen verdediger van Kaat Mossel en de Oranjemeid, zoo maakte zich zijn heele leven lang de geleerde en de schrijver belachelijk, met zijn ziekten en kwalen dermate te dramatiseeren, dat ‘volstrekte gedachteloosheid’ zijn gewone klacht was, dat hij 35 jaar lang het publiek en zijn vrienden het ‘jongst vaarwel’ heeft toegeroepen, 35 jaar lang, in iederen nieuwen verzenbundel, ‘den laatsten snik’ gaf.

Dank zij dus den speurzin van 't geslacht, dat aan 't onze voorafging, kennen wij den heer W. Bilderdijk, gelijk hij zich zoowel in de samenleving als in zijn binnenkamer gedroeg, op een haar.

Alleen heeft die kennis op ons een geheel andere uitwerking dan wel precies de bedoeling was dier even vernuftige als werkzame, even innig-verontwaardigde als kiesch en zacht oordeelende uitvorschers en zederechters.

In de meening, den tot dien tijd door sommigen tè blindelings vereerden meester, al was 't dan met bloedend harte, te kleineeren, te moèten kleineeren, leverden zij een stel niet genoeg te waardeeren bijdragen tot de reconstructie van Bilderdijks volle, ontzaglijke grootheid. Gravende voor zijn voet, hebben zij de onmetelijke hoogte van dit barre rotsgevaarte slechts te onmetelijker gemaakt.

Nu wij den mensch Bilderdijk een kinderachtigen leugenaar weten, een vervelenden snoever, een larmoyanten aansteller, en daarbij een eer- en karakterloozen bedrieger en een doortrapten huichelaar, - nu staan wij verslagen van de bovenmenschelijke kracht, van de felle echtheid, van de waarlijk goddelijke schoonheid, die diep binnen dit in de

praktijk des levens vaak duister wezen scholen, waar wij hem vinden in zijn verzen beurtelings als een verblindend-blanken engel, als een God-begeesterd profeet, als een vervloekend boetgezant, als een statig monarch.... en als een arme kleine ziel in verwarring en nood.

Wij, die allereerst het woord op ons doen inwerken, die aan die hóógste Daad, aan de Kunst, aan de Schoonheid, de echtheid toetsen van haar maker, wij zien dat woord niet in duigen storten voor de overweging: zóó schreef hij, maar zie, zóó was hij in de werkelijkheid; wij trekken het private leven niet af van de kunst, zeggend: dus was die kunst onwaar, niet gemeend; - omdat wij de Kúnst de béste werkelijkheid achten en dus meenen: niettegenstaande hij in het aldags-leven een misdadig zwak mensch was, is in zijn beste oogenblikken zijn ziel tot deze prachtige hoogten gestegen; dat spreekt van een gróóter inwendige kiacht, van een váster-stralend innerlijk licht, dan wanneer afwezigheid van kwade neigingen hem gemakkelijk tot een deugdzaam leven in staat had gesteld; ja, wij weten niet, of van de goede, groene vlakte wel zóó felle en witte licht-verlangens omhooghijgen als uit de duistere krochten van een zondige stad.

Wij verwerpen de Psalmen niet, omdat de mensch David wellicht slechter nog was dan Bilderdijk geweest is.

Maar zooals wij ook tot den Psalmist zelven wederkeeren, heeft eenmaal de diepste ziel dier zingende gebeden ons hart bereikt - zoo gaan wij, na de waarachtigheid zijner kunst te hebben ervaren, tot den mensch Bilderdijk terug, en, met in ons als een stuwend fluïde de schoonheid, die wij aanschouwden, zoeken wij ook dit menschelijk bestaan inniger en hooger te begrijpen.

II.

Eén stroeve strijd was dit leven, één wrange strijd van verheven wil en kwaden aard, strijd, gevoed in een grauwe jeugd van ziekte en thuiszittendheid.

Kon wel de hoog-droomende, groot-begeerende, in eenzame kinderjaren niet door den zoeten knapenstrijd bereid voor de

nuchtere wereld, anders dan vreemd en dwars daarin komen te staan?

Hij was, van zijn geboorte af, een ongezond kind geweest, te voos voor 't luchtig kinderspel, te taai om te sterven; ongezond bovenal - zijn ouders schijnen beide zenuwlijders geweest te zijn - ongezond-uitgezwollen was die overspannen intelligentie, die een vreemde taal in zich opnam en de over-rijpe vrucht at van Cats' gedichten, lang voordat andere kinderen hun eerste strepen-staketsels langs de regels doen waggelen.

Maar een kneuzing van zijn voet, toen hij vijf of zes jaar oud was, en die hem binnenshuis hield tot zijn volle mannelijkheid zou zijn ingetreden, verzekerde den weelderigen wasdom van wat het groote-in-hem omwoekerde, terwijl alle frischheid en ruimte werd buitengesloten en hun zuiverende doorstrooming onmogelijk gemaakt.

Had hij alreeds geen teedere moeder[1)], die zijn arm hulpbehoevend lijf koesterde, zoo werd hem ook nog die innige en rijke moeder der ziel, de natuur, onthouden.

Verlaten en krank zat hij in een duffe kamer, alleen met zijn vervaarlijk verstand; zoo werkte en leed en peinsde het geweldige kind, alle de ochtenden en de middagen en de avonden van de lange, lange jaren zijner ouwelijke jonkheid, omprangd van noodwendigheden, welke hem moèsten knijpen en kneden tot den vreemdvormigen reuzengroei, die hij worden zou.

Ontbering van moederliefde, en verstoken-zijn van de lichtende wereld en de waaiende lucht, die beide ontzaglijke leegten waren als twee meêdoogenlooze laatkoppen aan zijn ziel, die zij optrokken en opzogen in harde en leelijke bulten.

Moest de eene nooddruft hem 't gemoed bitter maken en

1) Jonckbloet (Gesch. der Ned. Lett. Deel VI, 4e druk, blz. 11) meent, o.i. zeer ten onrechte, uit de groote ingenomenheid van de oude mevrouw Bilderdijk met den beroemden zoon, te mogen afleiden, dat zij daarom een goede moeder voor het ziekelijke kind moet zijn geweest.

Voor de ontaardheid van den zoon, die zich minder lieflijk over die moeder durfde uitlaten, wordt dan nog aangevoerd, dat hij ‘haar in geen enkel zijner verzen herdenkt’ - hetgeen ons, bij een zoo overvloedig zich uitsprekend man als Bilderdijk, juist afdoende te bewijzen schijnt, dat hij inderdaad geen reden had, zijn moeder met zoo heel veel liefde te gedenken.

onliefderijk, de andere verstarde àl meer zijn van de werkelijkheid geïsoleerden geest, die niet gedrenkt werd met dat glanzige, dauwige, luchtige, dat de natuur-aanschouwing bijbrengt.

Zoo tevens kwam het, dat het vurig gevoel, latent in hem aanwezig, maar noch zich plengend in kinderliefde, noch zich vierend in het leven daarbuiten, geen ander voorwerp kende dan zichzelven en opging hetzij in hartstochtelijk zelfbeklag of wel in droomen van grootheid en macht, hetzij in heete zinnelijkheid of wel in heftig zich opstortend bidden.

Hier zien wij de bron borrelen van het gif, dat zijn gansche leven hem zich stervend deed wanen en klagen zonder eind; maar hier ook is de wel dier schoone trotsche droomen, waarin hij den zwaanridder Elius als zijn stamvader zag en rijk-gedoste graven en burchtheeren, op statig-bepluimde rossen fier gezeten, als zijn voorzaten, - droomen, in welke hij dermate zich wegdacht, dat zij hem de werkelijkheid schenen: zeer recht-op boven een groot vel papier zien wij het bleeke kind met voorzichtige fijnheid teekenen en kleuren zijn familiewapen, waarin de acht gouden scepters van Teisterbant wisselen met het wiel van Heusden....; hier voelen wij die koortsige sensualiteit omhoog-broeien, die zijn leven vergald heeft - en verhemeld; maar hier ook aanschouwen wij de eerste felle stralen der hoog-op spuitende wateren des gebeds, die nooit verdroogde fontein van geloofs-paroxysme, die zijn gansche leven door Gods troon bestormd heeft.

Naast het onmatig op zichzelf saamgetrokken gevoel, werkte en woelde onvermoeid het kolossaal verstand.

Onderwees zijn vader hem slechts in enkele talen en Leibnitz' wijsbegeerte, geen wetenschap, waar hij niet zelfvindend in binnendrong en grandiooslijk verder-fantaseerde.

Als sterren, strevend door den ether, schoten zijn denkingen uit en wentelden om elkaar in stralende constellaties, - maar door het dood heelal van het Abstracte.

En in de zóó gevormde, vaak groot-oorspronkelijke, maar even dikwijls onjuiste denkbeelden en opvattingen zoomin weersproken als zijn uit kinderlijke droomen gesproten hoogheidswaan door de heilzame vernederingen van den omgang met anderen gefnuikt werd, moest hij zichzelven in eigen gedachten wel bouwen tot een ongenaakbare, niet te weerstane heerschersfiguur.

En schitterende bekroningen van zijn jongelings-werk, gevolgd door een haastige studie-tijd zonder eigenlijk ‘studentenleven’, en waarin hij, zonder slag of stoot den begeerden graad veroverende, niet dan de vereering van enkele vrienden vond - die deden de trotsche zelf-visie van den eenzamen knaap slechts te hechter zich wortelen.

III.

Toen trad dit leven van zelfgevoel en liefdeloosheid, eenzaam gegroeid zoo hoog en zoo hard, maar tevens zoo kwetsbaar in overgevoeligheid van zinnen, - toen trad deze vreemde lijfs-en-geestes-groei in het groote leven daarbuiten uit.

Zou hij, weldra zich uitsprekende tegenover de wereld, en een onverzettelijk monarchist zich betoonend, door deze onmiddellijk als een vijand, een dwarsboomer van haar voortgang, worden herkend en bestreden, - ook in engeren omgangs-kring kwam hij al gauw in moeilijke verhoudingen.

Zou echter de wereld zijn trotsche denkbeelden en zijne haar in den weg groeiende strevingen door weerstand slechts te schooner opdrijven, - het intieme leven raakte ziekere plekken in hem aan....

Wat verwacht gij van den hooghartigen, zinnelijken, maar geen zachtheid kennenden jongen man - en zoo aanvaart hem zonder weerzin wie zijn jeugd eenmaal begrepen heeft - wat verwacht gij van hem, waar jonge en schoone vrouwen hem tegemoet worden gevoerd?

Niet toch een diepe liefde, die van een eerst bloode teederheid in gedurige verinniging en gedurige stijging tot schoonen hartstocht wordt!

Gij verwacht, wijl gij voelt, dat de ingekankerde trots zich maar niet dadelijk buigen laat tot de algeheele zelfovergave der liefde, en wijl gij weet, dat geen koestering ooit dit hart had omgeven, - gij verwacht, niet waar? hevige, maar korte, enkel-zinnelijke verliefdheden.

Zoo een verliefdheid moet hij opgevat hebben voor Anne Luzac.

Lief, als zij helaas hem, had hij haar nooit, want, weg uit Leiden, zag hij zijn oude genegenheid dra verbleeken voor 't kleurig minnespel met Katharina Woesthoven, die

hij echter, al noopte dan haar aanstaande bevalling hem, haar te trouwen, evenmin innig bemind heeft.

Na zijn zinnelijkheid sprak zijn hoogmoed.

En zijn hoogmoed bracht hem tot de leugen.

Hij kon niet verdragen, niet als groot en schoon te worden gezien: de edele Chloë mocht niet weten, dat hij hare liefde bedrogen had, en, haar een tijdlang nog altijd bezoekend en schrijvend, bedroog hij haar dubbel; en Odilde mocht niet merken, hoe zijn gevoel voor haar enkel belustheid was: hij schreef haar brieven, waar veel over liefde en eerbied en teederheid in stond, maar die in fraaie ciseleering van stijl, letterlijk de *gestijlde Leugen* waren.

Dat deze eerste leugen hem een sterk zonde-bewustzijn gegeven heeft, blijkt niet. Nog te hard, nog te koud was de ziel, die het leven nog niet vermurwde.

Ik vraag u niet, Bilderdijks handelwijzen toe te juichen; ik vraag u slechts, ze te begrijpen, toe te geven, dat ze moeilijk anders hadden kunnen zijn; - toe te geven óók, dat de Dichter in dézen mensch moeilijk beter kon doen, dan, wijl hij de dartele drift vierde in een erotiek, die van welig en weelderig leven tintelt, de leugen uit te schrijven, wel bewust, in sierlijke krullen van ziel-leege stijlkunst.

De tweede maal, dat het leven hem in de knoei brengt, is de dan veertigjarige man minder overmoedig. Had hij, voor jaren, zijn Leidsche vriendin maar niet eens meer geschreven, als hij zich voorgoed aan juffrouw Woesthoven overgeleverd zag, thands voert zijn zooveel zuiverder hartstocht voor een zooveel hooger staand meisje hem, tegenover de vrouw die zeker minder dan eertijds zijn verloofde op wederliefde rekenen mocht, tot een bedrijf, dat niettemin nog onverdedigbaarder schijnt.

Jaren lang nadat hij op Schweickhardt's dochter verliefd was geworden, nadat hij haar tot vrouw genomen en een aantal kinderen bij haar had verwekt, hield hij nog altijd vol, zijner wettige echtgenoote brieven met verzekeringen van onveranderlijke trouw toe te zenden, sterker nog, haar op de uitbundigste wijze van een mogelijke hereeniging te spreken en van zijn verlangen daarnaar.

Busken Huet meent, dat het was: ‘bouwstoffen verzamelen voor een memorie, waarin hij (bij een eventueel echtscheidingsproces) te eeniger tijd bewijzen zal, dat niet hij zijne vrouw verlaten heeft, maar zijne vrouw hem’.[1)]

Er is wellicht iets van aan; de voorstellen althands, samen een nieuw leven te beginnen (niets begeerde hij minder, maar hij wist wel, dat ook zij niets minder begeerde!), deze voorstellen kunnen niet anders genoemd worden dan kille politiek.

Maar of, vooral in den eersten tijd zijner ballingschap, zijn brieven louter laaghartige huichelarij zijn geweest? Of niet, aan den eenen kant, 't weer de oude hóóghartigheid was, die zijne figuur allerminst in de oogen der vaak gehate vrouw bezoedelen wilde; en, anderszijds, - wie peilt de fijnste geheimen van 't menschelijk hart? - of niet ook een vleug wellicht, nu en dan, van lieve herinnering door die schijnbaar-onoprechte woorden heeft heengespeeld?

Een van de bedenkelijkste feiten in deze zaak vindt men dan steeds - en in beginsel ben ik de eerste om met deze meening mee te gaan - dat hij zijn kunst, dat hij zijn *verzen* bij dit bedrog betrokken heeft, dat hij, tusschen zijn eerste minneliedjes aan de lieve Londensche door, ook aan zijn vrouw nog liefde-gedichtjes sturen kon: het gedichtje waarin hij - 't begeleidde een miniatuur-portret van hemzelf, dat voor borstsiersel bestemd was - de eigen beeltenis toezong:

‘En, als ge, in spijt van haat en Dwingelanden,
In mijne plaats op 't zuiverst harte rust,
Heur blanke borst of eeuwigdierb're handen,
Als sluiksgewijs, met koude lippen kust,
o Meld haar dan...’

‘Hoe valsch!’ zegt ge, en mogelijk hebt ge gelijk, maar ik kan er niet aan doen, ik hoor door die wonderlijk-ontroerende, huiverende verzen varen een klacht over vergane dingen: o, die ‘koude’ lippen der doode beeltenis, die haar handen, haar borst zullen aan-raken, nóg ééns, ‘sluiksgewijs...’ Had deze vrouw niet, eenmaal met hem getrouwd, met kilheid al zijn gloed beantwoord, tot ten laatste die kwijnde en uitdoofde... of smeulde?

1) Litt. Fant. en Krit. IV blz. 197.

en soms nog, zijns ondanks, even áánglom? Ligt niet in deze regels vastgehouden - zij 't dan onwillekeurig, doch daardoor des te treffender - de tweeledige bekentenis van den dichter aan zichzelven: ‘alles is uit tusschen haar en mij, al zoolang, en toch!’...

Indien men Odilde's koele houding na het huwelijk, en daartegenover Bilderdijks fel-zinnelijk temperament in aanmerking neemt, dan wordt, op zichzelf genomen, dit ‘overspel’ (hoewel naar de algemeen-geldende opvattingen ernstiger vergrijp dan een zelfs op onverschoonbare wijze verbroken verloving) heel wat minder ernstig dan de behandeling, der Bilderdijk met gansch haar ziel toegewijde Chloë aangedaan, - vooral daar ditmaal wèl de dichter gestreden heeft tegen eene neiging, die hij ditmaal wèl als zondig gevoelde.

Men kent dat ‘Gebed’, dat hij schreef in denzelfden tijd van innerlijken strijd, als waaruit de amoureuze verzen aan *Gloorroos* én de geheimzinnige regels aan de afwezige herkomstig zijn:

‘Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neêrgezonken geest.
En zie mijn oog van stille tranen leken!

Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
Gij weet alleen hetgeen uw kind behoeft,
En mint het meer, dan 't ooit zich-zelf kan minnen.

Geef, Vader, geef aan Uw onwetend kroost
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig mij neer; ik smeek noch kruis, noch troost;
Gij, doe naar Uw ontfermend welbehagen!

Ja, wond of heel; verhef, of druk ter neer:
'k Aanbid Uw wil, hoe duister in mijn oogen:
Ik offer me op, en zwijg, en wensch niet meer:
'k Berust in U, zie daar mijn eenigst pogen!

Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met Christen-hoop, noch lauw noch ongeduldig.

Ach, leer Gij mij, hetgeen ik bidden mag!
Bid zelf in mij; zoo is mijn beê onschuldig.'

Eene neiging, die hij als zondig gevoelde? In den beginne, toen het argelooze jonge meisje als tot een vader naar hem opzag, en de levende gestalte van zijn vrouw - had ze dan reeds sedert drie jaren geweigerd, werkelijk zijn vrouw te wezen - toch nog dichtbij in zijn gedachten stond, tóen misschien nog wel. Maar als het feit van getrouwd-man te zijn allengs verbleekte tot een vaag nog spokende maar inderdaad doode formule, en daarentegen de bloeiende maagd de liefde niet weerhouden kon dóór te gloeien in haar bedeesde blikken, dan moet het den berooiden balling al meer en meer geworden zijn, of in die oogen God Zelve hem toeknikte, dat Hij zijn weifelende bede had verhoord, dat Hij hem wenschte te troosten, te heelen, te verheffen, dat Hij hem gáf hetgeen de onwetende zelf niet had durven vragen, dat in waarheid zijn beê Gods eigen wil en... onschuldig geweest was.

En als hij haar dan tot vrouw genomen had, schreef hij voor-in zijnen bijbel, schreef hij zeer langzaam en in die groote stilte des gemoeds, tot welke de volmaakte dankbaarheid en gelukkigheid op het hoogte-moment zijns levens den sterveling omhoog-dragen, schreef hij in het gewijd Latijn de simpele woorden:

'*Anno* 1797, *die* 18 *Maji Londeni uxorem accepi nobilissimam virginem Catharinam Gulielminam Schweickhardt quam mihi incolumem servet Deus Optimus Maximus*.'

d.i.: 'Te Londen, op den 18^{en} Mei van het jaar 1797, heb ik tot vrouw genomen de edelste maagd, Catharina Wilhelmina Schweickhardt, welke de Vader in den hemel mij ongedeerd bewaren moge.'

Goedige Ten Brink, die dit détail tot de pakkende slotanecdote uwer periode bewaardet en grappiglijk vertelt: 'Hij schreef in zijn bijbel in het Latijn heel plechtig:'[1]; brave

1) Dr. Jan ten Brink. Gesch. der Ned. Lett. blz. 580.

Jonckbloet, die 't al ‘niet lofwaardig’ acht, dat Bilderdijk zijn (immers zoo roerend-aanhankelijke!) echtvriendin ‘vergat’, maar die 't een onbegrijpelijke onbeschaamdheid moet noemen, dat Van Vlotens ‘gewetenlooze verwinnaar’ dit in zijn ‘huisbijbel’ ‘dúrfde’ ‘aanteekenen’[1]; onbekrompen Huet, die 't geval heel wat minder erg en zelfs min of meer frisch vindt, Bilderdijk een ‘bekwame vogelaar’ en het aanteekenen in den bijbel onbetáalbaar... 't zit zoo in dat tusschenzinnetje: ‘(want zoo wás hij)’[2]; en eindelijk ook gij, gevoelige Simon Gorter, die (‘Bilderdijk's eerste huwelijk’ van Ten Brummeler Andriesse was toen nog niet verschenen) spreekt van het wellicht ‘in alle vormen’ plaats gehad hebben der tweede verbintenis in de Engelsche kerk, doch over het opteekenen daarvan in d' eigen bijbel als een inlichtende bizonderheid zonder meer heenloopt -[3]; hoe hebt gij allen, geprëoccupeerd door het ‘geschiedenisje’, dat u òf amuseerde òf verontwaardigde òf wel hinderde in de bewondering, die ge Bilderdijk zoo zielsgraag zoudt hebben willen toedragen, als ge maar hadt gekúnd, - hoe hebt gij allen het nog van daadwerkelijkheid tintelende document onbegrepen aan u laten voorbijgaan!

Dat gij niet hebt gevoeld, wàt het beteekent, als, na een anderhalf jaar lange worsteling, een geloovige in zijnen *Bijbel* schrijft, dat volbracht is wat aanvankelijk hem zóó zondig toescheen; dat gij niet hebt gevoeld, hoe dit zeggen wil, dat hij 't met zijnen God heeft uitgevochten en, met de hand op Zijne Openbaring, voor Zijn aangezicht de Daad belijdt, welke hij door dien genadigen God vooraf vergeven en geheiligd wist.

Of hij zich deze genade later niet wel eens onwaardig betoonde en dit groote oogenblik vergeten kon, waar in zoo menigen brief aan zijn eerste vrouw hij een lang verbroken trouw huichelen bleef, - dit doet van de zuiverheid van dat oogenblik niets af.

En het hield dan ook niet op te lichten, een onverdoofbre ster, over zijn vaak zoo duister leven:

1) Dr. W.J.A. Jouckbloet. Gesch. der Ned. Lett. VI 4e druk blz. 25.
2) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. IV blz. 188 en 196.
3) S. Gorter. Lett. Stud. 2e druk, blz. 151.

‘Wat leggen Priesterlijke handen
Bij andren, menschelijke banden;
O de onzen zijn door God gelegd.’

IV.

Het geloof van Bilderdijk.

‘Wanneer Bilderdijk soms wordt verheerlijkt,’ zegt Simon Gorter, ‘als de eenzame onbegrepen profeet, die te groot voor zijn tijd en zijn volk, aan den ingang van deze eeuw zijn woestijnroep voor doove ooren heeft doen weerklinken, dan is het noodig in herinnering te brengen, *dat Bilderdijk zeker volkomen begrepen is;* dat het stelsel van den zondenval en het zoenbloed zeer oud en welkekend was;...’[1)]

Daargelaten of Bilderdijk inderdaad ‘volkomen’ begrepen is, zoo dikwijls hij van zijn geloof getuigde, of men inderdaad zich bewust is geworden van de grootsche Orde en Eenheid, waarin voor zijn verklaarden blik alle gebieden der gedachte en des levens zuiverlijk tezaam gleden, of men een duidelijk inzicht gehad heeft in dat groot geloofs-*geheel*, zooals het, uit zijn verzen en vooral ook uit zijn menigvuldige prozageschriften, door Dr. Bavinck in diens ‘Bilderdijk als Denker en Dichter’[2)] op overzichtelijke wijze is gereconstrueerd, - dit ‘volkomen’ begrip daargelaten, komt het mij voor, dat in ieder geval nog eerder dit geloof op zichzelf, meer dan of minder, verstaan is, dan wel de noodzakelijkheid, dat zóó en niet anders het geloof van *Bilderdijk* moest zijn.

Beurtelings toch ziet men zijn beoordeelaars de oprechtheid in twijfel trekken, waarmee Bilderdijk dit geloof beleed, of wel een ander geloof van hem verlangen.... zij hadden, indien al in zekere mate dat geloof, niet Bilderdijk begrepen.

Welke was de *aard* van Bilderdijks geloof? d.w.z. uit welke gemoeds-gesteldheden kwam het voort, en welk karakter ontleende het daaraan?

Hoe denkt gij u wel tegenover zijn God het kwaadsappige

1) t.a.p. blz. 116.
2) Kampen, J.H. Kok. 1906.

wonderkind, levend bij een norschen vader en een wrevelige moeder, - den zinnen-geplaagden jongen met, bij zijn geweldige aspiratie's, aanvankelijk geen ander uitzicht voor zijn sukkelend lichaam dan een kantoorklerk-plaats, - den man met zijn reusachtig intellect, zijn trots, zijn grootsche droomen en machtige begeerten, wien eerst alles àl te straf voor den wind ging, doch die dan, na een korte poos van bedwelmenden voorspoed, door kwade aandriften van allerlei aard tot verlagende daden gebracht en gesleept in verfoeilijk geknoei, voortdurend door krankte beslopen en ondermijnd, en door de maatschappij die hem vreesde, eerst verdreven, later tot vernederende werkeloosheid gedoemd, zijn leven gansch en al mislukken zag?

Denkt gij u dat kind dankbaar en gelukkig tot den hemel opziende en zijn ouders met een warm hartje beminnend, - den jongeling blijmoedig op de toekomst vertrouwend en vol menschlievende idealen, - den man als een zachten Christen, nederig boete doende voor zichzelven en werkend en biddend voor anderen? Neen immers!

Kunt gij u dezen mensch, zooals hij worstelde naar het groote en leed in het kleine, van kindsbeen af, wel anders voorstellen tegenover zijn God dan als een naar verlossing hakende, wiens geloof is als de trek van rook uit een venster, heftig en snel, gezogen uit de dichte in de ijle lucht: de heesche zucht van ziekelijk, zondig, machteloos menschenkind naar helderheid, naar rust en rustige kracht, naar een slaken van het neêrhoudende aardsche lichaam, een diepe laving en verpuring van den zwaarte-bevrijden geest, en een eeuwig deelhebben aan Gods stralende volmaaktheid?

Felle liefde tot den Verlosser, een om zoo te zeggen heidensch-stoer al zijn heil stellen in Christus' zoen-dood, 'twelk, egoïsme, maar egoïsme van prachtige strakheid, verre was van die wijde, zacht-sterke liefde-tot-den-naaste, die de eerste levenswet van het Evangelie is, - ziedaar de *natuurlijke* kern van Bilderdijks geloof.

Hooren wij niet, nog van den meer dan zeventigjarigen dichter, dat ziedend omhoog-hijgen van de ziel met geweldige kracht het duizelingwekkende en duizelingwekkend-schoone ‘'t Gebed’ doorstormen, waarvan gij de eerste beide strophen ongetwijfeld kent:

‘Gij, vogel die op rots en klip,
Van 't golfschuim overbruischt,
In 't schuddend nest gehuisd,
Aan 't in den storm geslingerd schip
Den klaaggalm toekrijt van uw wee,
Gij, jammervolle Alcyoné,
Daar ge in het weduwlijke kermen
De winden noodigt[1] tot erbermen,
En eindloos Ceïx, Ceïx krijt;
Tot, op 't geklepper van uw vleugelen
Het stormgeweld zich in laat teugelen
Waar 't woedende op de baren rijdt! -

Al overschreeuwt het piepend lied
Ontboezemd in mijn leed,
Den heeschen schorren kreet
Van uw ontembaar krijschen niet,
Niet minder scheurt het wolk en lucht
Wanneer mijn borst ten hemel zucht,
Om door een duizendtal van kringen
Tot 's Hoogsten zetel door te dringen,
Naar aller zielen toeverlaat;
Dan, dan ontplooit het vlugger wieken
Dan 't wolk'doorsteigrend Arendskieken
En die geen stormwind nederslaat.’

‘Deze beide strophen’, zegt Huet, die ze aanhaalt,[2] ‘behooren in hunne bijna *ontzettende schoonheid* tot de bewonderenswaardigste van Bilderdijks verzen;... Voorwaar, wiens borst aldus ‘ten hemel zucht’, *hij is een groot dichter; de grootste misschien op wien onze letterkunde te wijzen heeft*. Maar...’

Hoe nu? ‘maar’? onderbreekt gij mijn citeeren, - was het den literatuur-bëoordeelaar dan niet genoeg, als hij in verzen een ‘bijna ontzettende schoonheid’ vond, en hield hij het laatste woord over hun maker niet voor gezegd, waar hij hem eenmaal een groot dichter, misschien den grootsten dichter onzer letterkunde had moeten noemen? Was een dergelijke uitspraak hem dan zoo weinig ernst, dat hij niet alle ‘maar’-en als nìets beduidende kleinigheden voelde verzwinden voor het in die uitspraak als zóó hoog erkende?

1) In den zin van ‘noodzaakt.’
2) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. XXV blz. 31.

Het schijnt van wel, want het is om den dood geen ‘kleinigheid,’ die Huet nog heeft tegen te werpen:

‘Maar hij (die grootste dichter) mag niet zeggen: ‘Mijn dichtkunst is gevoel.’ Want het eenige wat aan dit wonderschoon maar marmerkoud (?) *Gebed* ontbreekt, is juist dat roerende en teedere, dat mannelijk-vrouwelijke, dat ook de steenen weet te doen uitbarsten in tranen.’

Nu vraag ik u! Bilderdijk had niet het recht te zijn zooals hij was, verheven als een storm en hartstochtelijk als een vuur, - de moderne predikant had hem eerder roerend en teeder en mannelijk-vrouwelijk gewenscht!

Waarlijk, als de steenen - wat de heer Huet óok nog graag gezien had - kònden uitbarsten in tranen, dan zouden zij eerder om dezen vervaarlijken onzin zijn uitgebarsten in een schaterlach!

‘Tot in haar verhevenste vlugt is deze muze met dien zekeren hartstocht bezield, die wel de lippen verdroogt maar het oog niet vochtig maakt,’ zegt de criticus nog, en van een ander gedicht - den prachtig-hartstochtelijken terugkeer in het Vaderland -, waarvan hij getuigt, dat het ‘de harten zijner lezers nog op vijftig jaren afstands hun van schrik weet te doen kloppen in het lijf,’ heet het alweer: ‘Doch aan het wegpinken eener traan denkt hier wel niemand...’[1)]

Neen, deze menschen, die, als er bij verzen geen traan viel weg te pinken, niet aan het ‘gevoel’ van den dichter geloofden, zij begrepen wel zeer weinig van de kunst, die stil maakt en verbleken doet, of rillen en lachen van ontroering, zij begrepen wel zeer weinig van een Bilderdijk.

Zij begrepen ook wel zeer weinig van hoe een Bilderdijk geloofde!

Wie, die ook maar iets heeft vernomen van het bazuingeluid zijner geloofsgezangen, kan nog spreken, als Huet deed, van de ‘misstanden, die Bilderdijks muze somtijds aanneemt, wanneer zij *het zacht*(!) *gebied der godsdienstige poëzie* betreedt’?[2)]

Zij zagen, dat Bilderdijk niet bëantwoordde aan hun

1) t.a.p. blz. 32.
2) t.a.p. blz. 64.

vriendelijk Christen-ideaal, maar zij voelden niet, dat 't Bilderdijk niet alleen vrijstond, anders te zijn, doch dat Bilderdijk, wilde hij *Bilderdijk* blijven, ook niet anders had kùnnen zijn.

Zeker, gij hebt gelijk, Simon Gorter, Bilderdijk ‘kende nog wilde kennen eenige andere waarheid dan dat samenstel van Joodsche traditie en Grieksche bespiegeling, dat met verbazingwekkende naïveteit *nooit vroeg naar Jezus' eigen woord en bedoeling*’[1], - zoozeer gelijk, dat Dr. Bavinck, pogend den passus waarin deze zinsnede voorkomt met een ‘zooveel zinnen zooveel onjuistheden’[2] te weerleggen, het echter geraden acht van dézen zin te zwijgen, - het is waar, dat Bilderdijk zelfs, inplaats van *naasten-liefde*, niet minder dan een zoo fel mogelijken *menschen-haat* voedde[3]... maar uw verwijten laten mij geheel onverschillig: ik verlang niet een Bilderdijk, die een model dorps-domine zou wezen; ik ben tevreden met Bilderdijks grootheid en groote echtheid uit één stuk, zóó als die is, te mogen aanschouwen.

Bilderdijks geloof ‘was eene zaak van zijn hoofd, niet van zijn hart’, Bilderdijk hàd geen ‘geloovig hart en gemoed’, meent ge, Van Vloten? En waarom wel niet? Omdat ‘hij was in de hoogste mate eigenlievend en hoogmoedig, onmatig in zijne begeerten en onvoldaan steeds in zijne eischen’?

Neen neen, hij had geen hart als uw binnen-plaatsje, waar de nederige geraniumpjes dankbaar blozen in een verstolen zonnestraaltje, en een fuchsia zijn vrome, vriendelijke belletjes zedig doet neigen.

Maar wijt 't hèm niet, dat zijne ziel een woud was uit die streken, waarvan noch uw gemoed noch uw hoofd ooit hadden gedroomd, een woud, welks cederen, de sidderende schermen pralend spreidend op de lucht, uitruischen als een eeuwige klacht van eeuwig onvoldaan verlangen, en welks palmen zóó steil ten hemel stijgen, dat gij die kruin niet ziet van metalene bladen, die - opperst gebed - gloeiend buigen in den ether.

1) Lett. Stud. blz. 113.
2) Bilderdijk als Denker en Dichter blz. 86.
3) Ik herinner aan deze uitspraak bijv.: ‘Zeker is het, dat ik met al de levendigheid van mijn verbeelding mij nooit een duivel heb kunnen voorstellen, zoo Duivel, als ik... mij den mensch, die thans bestaat, in abstracto voorstellen moet, en dat onder hen te leven mij een afschrik is.’

Tot verontschuldiging van Bilderdijks critici kan worden aangevoerd, dat, indien niet Da Costa's averechtsche meer nog dan overdreven verheerlijking van den meester hen tot tegenspraak had geprikkeld, zij wellicht voor het scheeve bedrijf bewaard waren gebleven, een groot dichter bij voorkeur als mensch en als christen aan te vallen; niet zóózeer gevangen in den drang, aan te toonen wat Bilderdijk *niet* was, zouden zij misschien niet zóózeer de hooge figuur zelve, zooals die *wel* was, uit 't oog hebben verloren.

V.

Wien aanleg en omstandigheden tot daden en in toestanden hadden gebracht, welke elk ander mensch-bestaan in algeheele ontreddering en ellende zouden hebben achtergelaten, dien hief aldus een onverwoestbare zielskracht tot een eeuwig zich vernieuwenden licht-staat.

Geen ziekte, geen rampen, geen tegenslag, geen vernederende struikelingen vermochten dezen mensch te breken.

Omhoog-geworsteld in het gebed tot Gods gloeiende spheren, en daarin gelouterd en gestaald voor het leven, stond hij weer hoog opgericht en zag met zijn sterke oogen den aardschen dag aan.

Hij brak niet en bleef die hij was, ‘Semper idem’[1)], altijd dezelfde.

Het is groot, zooals hij, na langen en zwaren strijd, *niet*: bezwijkend, een nieuwe liefde-verhouding vol onvrede met zichzelven aarzelend aanvaardde, - maar integendeel, over al de troebele woelingen van zondegevoel en vertwijfeling, overwonnen nu, heen, zich krachtig en welbewust een hooger Huwelijk stichtte, hartstochtelijker maar ook reiner dan ooit, en dat duren zou tot den dood.

Het is groot, zooals hij de zinnelijkheid, die toch zijn vroeger leven op 't smadelijkst bedorven had, bléef vereeren als het zaligmakend minnevuur, als de in den grond onbevlekt-zuivere, opperste levens-vreugd, en klaar dien jeugdgloed bewaarde tot in den ouderdom.

Het is groot, zooals hij, hoezeer ook zich verootmoedigende

1) Bilderdijks lijfspreuk.

voor zijnen God, slechts voor dien God verootmoediging kende, en zich immer den heerscher van nature bleef betoonen, tot zelfs tegenover de vrouw, die hem zoozeer vernederd had gezien en die in zijn trotsche hart een hem geheel vreemde teederheid had doen ontdooien; - het is groot, zooals hij, zondaar alleen voor God, zelf zich haar God voelde, haar Wetboek, haar Koning, ja, haar Schepper.[1)]

Het is groot eindelijk, zooals hij, gedurende zijn al te lange Brunswijksche ballingschap in zeer bekrompen omstandigheden verkeerende en met lesgeven 't dagelijksch brood verdienende, zich 't leven styleerde met aan zijne afkomst-fantasieën, tot dien tijd slechts in intiemen kring gekoesterd, een zoodanigen schijn van werkelijkheid te geven, dat hij eenvoudig, als een buitenslands vertoevend vorst, die incognito, een zijner vele bij-titelen voert, zich voor den Heer van Teisterbant uitgaf en zóózeer, niet den Heer van Teisterbant speelde, maar de Heer van Teisterbant wàs, dat hij, prachtig waarlijk in den stijl, zijne tweede vrouw, zoolang zijn wettig huwelijk nog voortduurde, als een koning zijn morganatische gemalin, Vrouwe van Heusden noemde en noemen liet, en aan zijn zestienjarig dochtertje schreef, zich toch ‘wèl te gedragen, als 't aan hare *geboorte* voegde,’ ‘den *luister van haar bloed* door bekwaamheden, verstand, zeden en vooral door een hart, dat al wat beneden hen was, verachtte, te soutineeren,’ en geen anderen naam te gebruiken dan dien van mejonkvrouw Louise de Teisterband.

Die brief van 14 November 1801, waaruit ik eenige zinsneden aanhaalde, is inderdaad bewonderenswaardig van verbeeldings-innigheid:

‘Nogmaals vermane ik U mijne lessen indachtig te zijn en U te gedragen, als aan den Adel van Uw bloed betaamt. Wees nederig, mijn kind (savoureert gij den verrukkkelijken overgang? C.S.); nederigheid is de hoofddeugd van een christen; maar het is onze pligt evenzeer, ons onzer geboorte waardig te gedragen.’

Dan volgt dat zinnetje van verbluffende volgehoudenheid, de mededeeling aan het kind uit den wettigen echt, aan de

1) Vrgl. het gedicht ‘De Echt’.

prinses van den bloede: ‘dat Mevrouw van Heusden in Junij van een meisjen bevallen is’....

Hoe deze dingen door het burgerlijk, rationalistisch en ethisch geslacht van het midden der negentiende eeuw opgenomen werden, het laat zich gemakkelijk gissen.

Werd Bilderdijk's zinnelijkheid algemeen misprezen, tot zelfs door zijn trouwste aanhangers toe, ook zijn aartsvaderlijkkrachtige beginselen omtrent den echt wekten verontwaardiging, en ontlokten o.a. Gorter een ware preek over ‘Christenmoeders, christenweduwen’ (!) en ‘beschaafde(!) christenvrouw(en)’, die deze beginselen, naar hij ‘zeker meende te weten’, ‘iets bij uitstek beleedigends voor haar gevoel van vrouwelijke waardigheid’ zouden vinden[1], - terwijl Bilderdijks adellijkheids-fantasie, als ze niet zwaarwichtiglijk werd weêrlegd of ernstig afgestraft, minstens een ontevreden schouderophalen, een meerder hoofdschudden, of een medelijdend lachje te voorschijn riep.

Tegen zijn zinnelijkheid vooral trokken zij te velde en bij deze deugdzame expeditie zag men een vurig Bilderdijkvereerder als Alberdingk Thijm met zijnen bestrijder Simon Gorter hand aan hand: oordeelt de eerste, dat ‘een christenhart veel te veel zinnelijks in die liefde zal vinden en zich ongetwijfeld beleedigd zal gevoelen door de losheid van het penceel, dat deze liefde schildert’, de laatste, andersom, ergert zich er aan ‘dat deze wedergeboren, geestelijke mensch (Bilderdijk) nooit van de liefde zong, of hij zong in de eerste plaats.... de liefde der zinnen.’

Huet alleen verklaart, ‘den al te fellen gloed dier minnedichten’ ‘in zichzelf wel te mogen lijden’[2], maar hem bevalt de wijze van behandeling niet: voor hem geeft Bilderdijk niet genoeg ‘te vermoeden’[3], hij omsluiert of wel hij ‘effleureert’[4] te weinig wat hij zeggen wil, en daarom:

‘Groot is hier de verlegenheid der welopgevoede kritiek. Zal zij den vinger zetten op hetgeen zij aanstootelijk acht? Doch reeds door naar het onkiesche met naam en toenaam

1) S. Gorter. Lett. Stud. 2e druk. blz. 147 e.v.
2) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. XXV blz. 14.
3) en
4) t.a.p. blz. 43.

te verwijzen zou zij zelve in het oog van velen, inzonderheid der keurigsten en beschaafdsten, een steen des aanstoots worden en ergenis geven. Bilderdijk toch dringt in zijne gedichten, ook en telkens in zijn niet-erotische poëzie, tot een soort van intimiteiten door, waarover nu eenmaal geen fatsoenlijk man zich in fatsoenlijk gezelschap durft uitlaten.'

En 'boersch'[1], 'ongemanierd'[2], dat waren vervolgens zijne in ieder geval niet zeer *literaire* qualificatie's van 's dichters eerlijkheid...

Als hij de misschien minder 'keurige', maar ontegenzeggelijk frissche regels uit *Koekeloer* heeft aangehaald:

> 'Nu riep hij *tok, tok, tok*, en al de hennen,
> Verschenen straks om hem als heer te erkennen,
> En welgemoed liep hij zijn Harem door
> En deed zijn plicht; maar Partelot ging voor,
> En naderhand, wel meer dan twintig keeren,
> Zat hij ze nog, bij poosjens, in de veêren.'

dan weet deze fatsoenlijke criticus niet beter te doen dan te blozen, en ook de poëzie, meent hij, 'bloost om zulke vernederingen en het beschaafde Nederland bloost mede!'...[3]

Een andermaal fluistert hij - 't betreft een goedig, ietwat zinnelijk bruiloftsversje, dat hij niettemin van a. tot z. citeert - zich 'uit een oogpunt van zielenadel (!!) en goeden smaak', 'met opzet van iedere qualificatie' onthouden te hebben.

Was het nog maar bij dit, alleen een weinig potsierlijk ijveren voor de lieve ordentelijkheid gebleven! In zijne bespreking echter van dat groot-hartstochtelijke 'Aan mijne Egade', dat gedicht, waarin de zes-en-zestig jarige Bilderdijk, die zich zoo menig kind ontvallen zag, zijn verheven en rein begrip van het hoogte-moment des huwlijks (door het te kùnnen versmelten met het smachtendst gebed om vruchtbaarheid), even stralend bewijst als zijn onverflauwbare felheid van temperament en zijn onverduisterbare ziele-klaarheid - daar

1) t.a.p. blz. 15.
2) t.a.p. blz. 16.
3) t.a.p. blz. 18.

geeft Huet zijn verachtelijk ‘fatsoen’ eerst in de volle mate van 't daarin besloten wanbegrip en wangevoel bloot. Dat hij bij dít gedicht heeft durven praten van de ‘huisvaderlijke weelderigheid van den bejaarden burgerman’ (wat heeft dàt ermee te maken?), van een ‘godvreezend wellusteling’ (ellendig!), die de ‘verborgenste uitingen van zijn *dierlijk* leven’ (dáár hebben wij het!) mengt aan ‘den naam en de gedachte van zijnen God’ en ‘de vrouw die hij liefheeft aldus (als rechtvaardigden schoone verzen zichzelve niet!) in het openbaar prostitueert’ - dat stelt Huets begrip van deze dingen, maar bovenal van Bilderdijk, in een treurig licht.

Op die wijze, in allerlei takken van zijn kunst, ‘miskende een vorig geslacht den dichter, om wat het ìn dien dichter van den naar averechtschen maatstaf misprezen mensch terugvond.’

VI.

‘Toen trad dit leven, eenzaam gegroeid zoo hoog en zoo hard, in het groote leven daarbuiten uit’... nog bepaalden wij er ons toe, te doen zien, in welke persoonlijke verhoudingen het hem bracht, en hoe het den mensch-in-engeren-zin vormen zou.

Hoe nu kwam, vanuit de ziekekamer, vanuit zijn eenzame en onbetwiste almacht, de stugge, heerschzuchtige jonge man in de volle wereld te staan?

Het onvermijdelijke toonde zich spoedig: de wereld was hem vijandig, vijandig als ze is tegen alles wat heerschen wil, en ànders wil dan zij. En, vijandig, kwam, als tot al haar vijanden, de wereld vriendelijk maar beslist, om hem te buigen...

Doch staal kan niet gebogen worden: is het niet te breken, dan is het onvervormbaar. En Bilderdijk brak niet, maar spande alle zijn eigenschappen slechts te heftiger aan.

Toen verliet hem het leven, en ging als niet ziende voorbij wien het vreesde.

Over Bilderdijks openbare leven kunnen wij heel wat korter zijn dan over het intieme. Zeker niet, omdat hij in

dat openbare leven minder groot zou zijn geweest; maar omdat hij daarin zooveel beter begrepen is.

De miskenning van zijn tijdgenooten en van wie onmiddellijk na hem kwamen, was ongetwijfeld groot genoeg; maar de lateren, die (door het ruchtbaar worden van àl meer levensbizonderheden, in flagranten strijd met de door Bilderdijks aanhangers gegeven voorstelling daarvan), de lateren, die zich over zijn private leven eerst goed warm begonnen te maken, stonden ver genoeg af van zijn tijd, om, niet bevreesd meer voor een mogelijk ingang vinden van de verderfelijk geachte onder zijne leeringen, zijn openbare leven, met koelen hoofde en tegelijk met een warm hart, in al z'n trotsche grootheid te kunnen bewonderen.

Simon Gorter, in zijn niet ten onrechte zoo goed bekende, weliswaar zeer ongelijke en ietwat wankele, doch hier en daar voortreffelijke studie, geeft omtrent dat openbare leven o.a. dit, dat men niet beter zou weten te zeggen:

'Hij was een dier krachtige geesten, meer tot heerschen dan tot dienen geneigd, met geen laatste, met geen tweede plaats tevreden, wier begeerte door geen halve wereld, 't zij van landen en volken, of van goud of van roem, of van kennis en wetenschap, te stillen is. Dat karakter draagt Bilderdijks poëzie: dat zijn geheele wijze van denken en doen. Wacht van dien man geen sympathie - die voor 't overige zijne opvoeding niet kweekte - voor uwe beginselen van vrijheid en gelijkheid voor allen, uwe stelsels, die alle laagten vullen met de geknotte kruinen van alle hoogten, uwe constitutiën, die angstig, naar den aard van zuinige burgermannen - ook geen voorwerpen van zijn hartesneiging - rechten en plichten afwegen, uwe volksvertegenwoordigingen, Procrustus-bedden voor alle stoute, grootsche gedachten, onschendbare wijkplaatsen voor proza en middelmaat. Zijn hart en zijn woord voor den Koning onder God-alleen; voor den éénen, ongedeelden Koninklijken *wil*; voor den Stadhouder, dien hij *Gezalfde* Gods noemt; voor Lodewijk, voor Keizer Napoleon, voor den te wachten Zorobabel, mits het maar een Alleen-Heerscher zij.'[1)]

Ook de schildering van Bilderdijks in schoonheid mislukkend

1) S. Gorter. Lett. Stud. 2e druk. blz. 165.

leven[1] haal ik met schier onverdeelde instemming aan:

'Zijne oudste liefde, die hem heimelijk in het hart bleef hangen, was het ridderlijke vak der wapenen, de krijgsmansstand - maar 't "kreupel sleepend" been maakte de vervulling van den hartewensch onmogelijk. Toen wierp hij zich met al den brandenden ijver van zijn reuzengeest op de wetenschap, recht, taal, letteren. Posten, ambten, geld, onmiddellijk voordeel voor zichzelven? hij verachtte ze met de minachting van een grooten heer'...

'Maar ziehier zijn roem, zijn eerzucht:'

Het was zijn loopbaan als advocaat, en Gorter citeert de verzen, belachelijk gemaakt door Busken Huet[2], die voor het inderdaad een weinig lachwekkend uiterlijke het innerlijke vergat: Bilderdijks behoefte, *in de eerste plaats voor zichzelven*, om aan zijn vaal-vergaande leven wat gloed bij te zetten; 't geen hij deed door wat heftiger het rood te laten kleuren van 't voor het Recht vergoten bloed, door zijn pleidooi voor Kaat Mossel te styleeren tot een daad van heldenmoedigheid, den Zwaanridder waardig...

Gorter begreep het:

'Waar is vorstenkroon en glorie vergelijkbaar bij deze, dat gij zeggen kunt, of het u verbeeldt te kunnen doen: bij 't wankelen van het recht was er ééne borst, waaraan de verdrnkte onnoozelheid schuts vond, en die borst was de *mijne?*'

'Maar dit veld van werkzaamheid wordt verwoest: deze bron van zelfbevrediging gestopt. De advocaat wordt balling. Welk een lot voor zulk een geest, in een Brunswijk achttien van zijn beste levensjaren lang, aan zijn eigen vuur te moeten verteren? Als vijftiger keert hij terug. Hij vraagt zich af, wat zijn leven tot nu toe geweest is, en het antwoord luidt, dat het tot heden stuk- en lapwerk geweest is. Aan welke groote taak heeft hij zich kunnen wijden? Maar nu zal het in 't vaderland beter gaan. Een werk wordt hem voorgespiegeld, beloofd, en zijn eigen hart hangt eraan.

'Dat ééne is een professoraat.'

Het is hem echter, om de beginselen die hij beleed, nimmer

1) t.a. p. 168 e. v.
2) Litt. Fant. en Krit. XXV blz. 9 e.v.

gegund: ‘noch Lodewijk, noch Willem kon, dorst, of wilde dien éénen hartewensch vervullen.’

‘Wij kunnen,’ vervolgt Gorter, ‘niet dan betreuren, dat het Bilderdijk niet gegeven is. Zoo iemand, dunkt ons, dan had hij op een leerstoel recht gehad. Zoo iemand, dan zou hij door zijne bekwaamheid, meer nog door de oorspronkelijkheid van zijn geest, geestdrift hebben kunnen wekken en sluimerende geesten wakker schudden tot besef van kracht en roeping. In elk geval, 's dichters hart hing eraan. 't Was ook om den strijd tegen den geest der eeuw te beter te kunnen voeren, voorzeker! om de leemte in logica, in aesthetiek, natuur- en rechtswetenschap zijner dagen, die zijn scherpzinnige geest - getuigen zijne brieven - ontdekt had, onbarmhartig bloot te leggen, zonder twijfel! maar meer nog - daarvan houden wij ons overtuigd en beroepen ons op diezelfde brieven - *om het edel*, *vorstelijke genoegen van mededeelen en uitstorten*, *de blijdschap*, *en den trots om*, *niet ter wille van geld of plicht*, *maar als de koningen doen*, *uit grootmoedigen lust tot weldoen*, de schatten van kennis rond te strooien, eigene, bij dagen en nachten zuurgewonnen kennis!’

Dit alles, de dichter deed 't ruimschoots op zijn Leidsch *privatissimum*, dat, door het ‘Réveil’ heen, een diepgaander invloed op Hollands staatkundig leven in de negentiende en nog in onze eeuw hebben zou, dan Bilderdijk van 't meest begeerd professoraat maar gedroomd heeft.

Ondertusschen weerklonk ook buiten zijn college-kamer de oorlog, dien hij 't Rationalisme en al wat er uit voortgekomen was, revolutie, volks-souvereiniteit, constitutioneel koningschap en liberalisme had aangedaan, een oorlog, met een zoo felle verwoedheid en een zoo onstuimige woestheid gevoerd, dat nog beeft wie deze bladzijden, die rooken van toorn, vlammen van haat en donderen van hoongelach, leest.

Personen zoomin als de geliefde stelsels en leuzen van zijn tijd ontziende, streed hij voor de verhevene en trotsche beginselen, die als de reusachtige schaduw waren van zijn eigen absoluten geest.

Tegenover een dergelijke grandioze krachts-ontwikkeling stonden de goede menschen van voor een kleine halve eeuw natuurlijk weer dwars.

Simon Gorter 'ziet "weer" vergeefs uit naar het bewijs, dat deze christen het goede van zijn tijd waardeerde (!) of een zacht oordeel had voor het gebrekkige'; Bilderdijk is hem te 'onverdraagzaam' (en inderdaad, van 'verdraagzaamheid' moest *hij* niets hebben, die zoo prachtig raakte in den regel:

'Men duldt al wat gij wilt, tot zelfs een God omhoog!')

en Gorter beklaagt zich over 'gewijde' poëzie, 'waarin zijn (Bilderdijks) wrok tegen zijne eeuw, zijn volk, zijn tijdgenooten, tegen alles en tegen allen behalve de "priesters van het zoenbloed", oversloeg tot schelden, razen en tieren',[1] - terwijl Busken Huet opnieuw verklaart, dat wie zóó schrijft 'niet langer... een fatsoenlijk man' is.[2]

Bilderdijk, zegt Huet, had geen 'hoogachting voor zijn tegenpartij. Wij voegen er aanstonds bij: dat is de sleutel tot het geheim zijner magteloosheid.'[3]

En daarin heeft Huet groot gelijk, dat al dit 'schelden, razen en tieren' natuurlijk niets uitwerkte. Maar dit, voegen wij op onze beurt er aanstonds bij, dit, wat Bilderdijk héél goed wist, maakt dat 'schelden, razen en tieren' juist zoo mooi.

Hij schold en hij raasde, omdat hij schold en raasde in zijn ziel, en omdat hij zijn felle gevoel zelf in zijn scheldende en razende verzen weg-spoog.

Zoo goed als hij onpractisch was in het leven, zoo was hij 't eveneens, en zich daarvan volkomen bewust, in zijn toornpoëzie.

Ook wat Dr. Bavinck, vanuit een anderen gezichtshoek ze bekijkend, schrijft, is juist:

'Er is geen sprake van, dat iemand in nuchter proza de verdediging op zich neemt van al de namen en beelden waarvan Bilderdijk zich tot kenschetsing zijner tegenpartij bedient. Maar het gaat nog veel minder aan, om in deze hartstochtelijke bestrijding van het beginsel en het wezen der "Aufklärung" slechts de uiting te zien van een bekrompen en kwaadaardigen geest, van een donderaar, die de allures van

1) S. Gorter. Lett. Stud. 2e druk, blz. 115 en 116.
2) Litt. Fant. en Krit. XXV. blz. 48.
3) t.a.p. blz. 53.

een profeet aanneemt[1]. Vertooning van kracht is zeker nog geen betooning van kracht. Maar wie bij het lezen van Bilderdijks poëzie nooit onder den indruk kwam van zijne diepe overtuiging, van zijn geweldigen hartstocht, van zijne profetische taal, die heeft ook nog ter helft niet beseft, wat godsdienst voor hart en leven van een menschenkind beteekenen kan'.[2]

Elders zegt deze schrijver nog:

'Om in het einde der achttiende eeuw op te treden tegen den alles bedwelmenden geest der "Aufklärung", daartoe was eene vastheid van overtuiging, eene kracht des geestes en eene onverzettelijkheid van wil noodig, als waarvan wij ons thans geen voorstelling kunnen vormen. IJdelheid noch hoogmoed verklaart zulk een optreden. En veel juister oordeelde Busken Huet, als hij, den moed indenkende, die tot zoodanig protest vereischt wordt, Bilderdijk in zijne onweerstaanbare kracht bij een ijzeren zuil en een koperen muur vergeleek'.[3]

Ja, Busken Huet, dien wij hier herhaaldelijk om zijn opstellenreeks over Bilderdijks *poëzie* hebben moeten aanvallen, Busken Huet heeft later iets van de enorme schuld, die hij aan Bilderdijk had, afbetaald, en gaarne waardeeren wij de van diep inzicht in Bilderdijks *grootheid* getuigende volzinnen, welke wij in zijn opstel over Jacob Geel vonden:

'In zoo ver hij niet aan een nieuwen hemel en eene nieuwe aarde geloofd heeft, mag hij gedwaald hebben. Doch dat hij een ziener was, toen hij de oude aarde een industrieele onderneming geworden, en den ouden hemel ontvolkt zag, is een feit.'

'Hoeveel hooger verdient Bilderdijk dan niet aangeschreven te staan, die, toen de geheele wereld om hem heen van blijdschap juichte over de zegeningen van den dag; toen de schrandersten al het oude brooddronken prijs gaven, omdat zij een nieuw steunpunt meenden te voelen aangroeijen onder hunnen voet; toen een vrees als de zijne kleingeloovigheid heette, - verder zag dan al de anderen te zamen, en in

1) Gorter. blz. 115.
2) Dr. H. Bavinck. Bilderdijk als Denker en Dichter. blz. 52.
3) t.a.p. blz. 29.

de krachtigste klanken, welke onze taal ooit voortbragt, het toen levend geslacht heeft voorbereid op een onuitsprekelijk verlies.

De negentiende eeuw mist of een eigen stempel, of de jaarboeken van het nageslacht zullen van haar getuigen: “En het geschiedde in die dagen, dat de menschen ophielden aan de Voorzienigheid te gelooven.” Het zien verschieten dier ster is in de beste oogenblikken van Bilderdijks leven de bron van zijn lijden, in de zwakkere (?) de springveer van zijn haat, in beide het onmiskenbaar teeken zijner meerderheid geweest.’[1)]

Deze stille ziener, deze toornende boetgezant, deze rijke dichter, deze verheven wijsgeer, deze onbegrijpelijk veelzijdige geleerde.... dat zij allen woonden in dien éénen wonderlijken mensch, die scharrelde door een duister leven vol muffe ziekekamer-luchten, vol driftige ruzie-stemmen, vol zuchten van lust en zuchten van pijn, vol leugen, zich vierend in het stille schrijf-uur dat alleen het fijne zwieren der caligrapheerende pen geruchtte, als trok in de verte een schoonrijder met gierende krassen zijn krullen over 't ijs....; dat zij allen leefden in dien deftigen Heer, die u daar voorbij ging op het doodstille, zonnige Rapenburg.... hij sleepte een weinig met het been, maar ge zoudt hem tòch hebben opgemerkt, want - we zijn in het jaar 1820 - hij gaat nog gekleed als vóór de revolutie met zijn statierok, zijn jabot en zijn pruik; en bovendien: van onder den rand van zijn steek zag hij u even aan, met iets van een ironischen trek om zijn vreemd-geplooiden mond en een vonk van donker vuur in zijn zwaar-overbrauwde oogen: waaraan dacht hij? vond hij daar juist de ethymologie van een woord? hield hij een rij van daverende versregels vast? kwam een gedachte aan oude zonde hem sarrend voor den geest? peinsde hij op een fijnverwondene rechtsvraag? grijnsde hij over het zonderling lotgeval, dat hem, den nazaat van Grieksche Keizers, Italiaansche Orsini en Witte van Haemstede, hier samen moest brengen, op een Leidsche gracht, met u, een simpel burger-

1) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. X blz. 43 en 44.

man? of doorvlijmde hem de herinnering aan het blauw-bleek lijkje van een lievelingskind?

Gij kent dien majestueuzen en raadseligen vogel wel, dien soms over het zonnig terras van een kasteel gij schrijden zaagt, beslepend de wit-marmeren steenen met zijn vonkelend gewaad?

Zijn goudachtig blauw-en-groen glanzende borst zwol van hoogmoed en op zijn scherpen kop trilde het trotsche gravenkroontje.

Dan spreidde zich plotseling hoog om hem uit een aureool zóó wijd, dat zijn eerst zoo statige gestalte nauwelijks meer zichtbaar was. Honderden smaragd-gloeiende oogen schenen, vanuit een spheer van koper-glinsterende vederen-kruiving, naar alle zijden heen te staren... beweegloos stond daar onder, als verstard, het diep-blauw lijf.

Langzaam dan keerde de stralende pronk zich van u af en eensklaps zaagt ge, hoe de plompe, hoornige pooten op hun leelijke teenen traden en daar boven een schokkend veêrenschudden schaamteloos het zedig-grijze wijfje lokte.

Maar de bevende waaier van zijn staart zonk weder samen tot een slanke sleep, de zware vlerken sloegen uit en met een heftig klapwieken vloog hij op eene balustrade, waar hij gloeide, turkoois, aan den lichtend-blauwen hemel.

Plotseling schriktet gij en gij voeldet uw hart bonzen: een schrille schreeuw, doorborend, had weerklonken over het middag-stille park; en weer gilde de wild-smartelijke stem... was het een teeken, een profetische kreet - of het jammerlijk gekrijt van een ziel in nood? - -

Wanneer gij thans een pauw ziet, lezer, gedenk dan Bilderdijk.

CAREL SCHARTEN.

Dec. 1902 - Aug.-Sept. 1906.

(*Slot volgt*.)

Verzen

I
Rustige vaart

Omdat leven,
Dit wellend bloed, dit eenig klimmend water,
Niet wezen kan dan in verlangen,
Verlangen tot verlangenloozen dood -
Is alle rust die 'k heb gekend
En weet en weten wil,
Dit oogenblikkelijk kristal,
Dit vlakgevlijde vuur:
De rust van 't zeker, onvervuld verlangen.

Luttel in haar ontelbaarheid
De eilanden van 't verleên, de sterrestippen
Van levens fonkelgouden daden,
Maar eindeloos
Van ster tot ster
Van horizon tot horizon
De diepe zee van 't grondeloos verlangen.

Wie zag het eindge, die
Niet met oneindigheid,
Wie zag het tijdlijke,
Die niet met eeuwigheid
Zijn oogen bette? -
Wie heeft liefgehad tot den dood,
Wie is opgeklommen tot God,
Wie omzeilde werelds vastland
Dan op verlangen?

Gelukkig die in levens volheid
Blij om blijder,
Schoon om schooner kan versmaden:
In de diepe duizeling
Van zijner oogen verrukking
Dringen te spieglen zich
Hemel en aarde.

Nimmer kan leven
Verlangen verlies zijn,
Maar dubble winst.
Met elke nevelvlek
Die openbloeit in
De velden van 't onbereikte,
Licht in de harten der bloemen der aarde,
Licht in de bloemen der oogen der menschen
Een nooit gespeurd geheim;
Naar elke schoonheid
Wier stralende heimlijkheid
Rijst aan den nieuwen einder,
Welt uit den afgrond
Van eige' onbewustheid
Schoon evenwaardig...

O rust, o rechte vaart
Van onafzienbare eindge mijlen
Naar 't duister punt, licht van mijn ziel,
Waar onze wegen kruisen,
Dat er geluk ontvonke in eeuwge lamp
Van vaste ster...
En achter 't gouden zand dier eevne haven
En 't helder afscheid uwer wijkende oogen -
Gods onverkorte oneindigheid,
De diepe zee van 't grondeloos verlangen!

II
Voor den Hermes van Praxiteles

Zooals een man na jaren wedervindt,
Oudteêre relikie, zijn jonge beeld:
Onder den blonden val van vlosse weeld
Dat zuiver oog dat God in moeder mint -

Zoo door het floers der eeuwen, dat haar blindt,
En 't wee der wereld, dat haar u verheelt,
Zoovaak glimp van geluk den schemer deelt,
Groet ziel van ver u, als die man dat kind:

O ziel, o glans die 't oogeblank gelaat
Omvloeit zooals den eedlen steen zijn schijn,
Ondeelbaar als de geur is om de bloem,

Hoe reê vergat mijn ziel den ijdlen roem
Van 't luide leven om uw stillen staat,
Uw waterklare wijs van niet-te-zijn.

III
Lethe

Hoe over 't brandend blind bazalt
Vind ik den weg naar Lethe? -
O alles te vergeten
Eer de avond valt!

Ik weet dat dood en donker komen
Als dit schel daglicht is gebluscht,
Maar ik wil diepe klare rust
En zonder droomen.

Voor wie als ik van kind tot knaap,
Van man tot grijsaard derven,
Voor die is dood en sterven
Maar verontruste slaap....

De zoete macht tot lach of traan
Gaf mij en nam mij 't leven.
Alleen mijn oogen bleven
Kijken, mijn voeten gaan.

Hoe vaak sindsdien waar 'k zat en ging,
Is langs mijn wakende oogen
De lange trein getogen
Van aller lust herinnering.

Wat moet ik aldoor zien wat 'k weet?
Al 't reddeloos volbrachte,
Al 't reddeloos gedachte:
Gelijk is wat ik liet en deed!

O eer de dood mijn leden bind'
En hen voor eeuwig bedde, -
Wat zal mijn oogen redden
Van dezen droom die immer nieuw begint?:

O blanke ziel, o roode bloed,
O hart verdwaald daartusschen, -
Wie zal in slaap u sussen
Te zamen en voorgoed?

Mijn voet kan vóor den avondval
Nog vele mijlen reizen,
Wil één den weg mij wijzen
Naar Lethe's dal.

Wie over 't brandend blind bazalt
Brengt mij naar Lethe? -
O alles te vergeten
Eer de avond valt!

IV
Sonnet

Zoo hebt ge uw wensch, zoo zijn wij dan geweest
Ter andre zijde dier verlichte ramen,
Waar al de liefden zaten aan, wier namen
De wereld in haar breed register leest,
Om haar die alle tot haar dood geneest,
Lust die te bleek is dat zij zich kan schamen.
Smeulden niet overal waarlangs wij kwamen
In hitte zwoel de fakkels van haar feest? -

Stil! In den stiltetinkelenden nacht,
Veilig en buiten, weêr op eigen grond,
Als dauw in ons en aarde- en hemelwijd
Voelen we in alom-tegenwoordigheid
Dalen den stillen derde in onzen bond,
Den eeuwgen god die ons te zamen bracht.

V
Heidelberg

Dan is mij meest dit schoone leven lief,
Als zóo bewust en onbewust verglijden
In één tot dit verdiepte perspectief,
Verzaligd leed of smart-ontroerd verblijden:

Mijn venstren oopnen op het onverwacht
Heiligend licht van vlekkeloozen morgen;
Een gouden ster valt door den zilvren nacht;
Uit stilte slaat de nachtegaal verborgen;

Donkergeheime bloemen wiegen, oogen,
Boven den weemoed van een vrouwemond;
Een jonge bader leent aan de onbewogen
Zuivere klaarte van den avondstond; -

Nu op de groene hellingen getogen
Weêrzijds haar bruggenoverlijnden stroom
Die onder ons zwalpt door de steenen bogen,
Een Duitsche stad als een gekleurde droom.

VI
Liefdes uur

Hoe laat is 't aan den tijd?
Het is de blanke dageraad:
De diepe weî waar nog geen maaier gaat,
Staat van bedauwde bloemen wit en geel;
De zilvren stroom leidt als een zuivre straat
Weg in het nevellicht azuur;
En morgens zingend hart, de leeuwrik, slaat
Uit zijn verdwaasde keel
Wijsheid die geen betracht en elk verstaat,
Vreugd zonder maat,
Vreugd zonder duur...
Hoe laat is 't aan den tijd?
't Is liefdes uur.

Hoe laat is 't aan den tijd?
De zon genaakt de middagsteê:
In diepte van doorgloede luchtezee
Smoort de akker onder 't bare goud;
De vonken sikkel snerpt door 't droge graan;
De schaduw krimpt terug in 't hout;
In hemel- en in waterbaan
Geen wolken gaan;
Alleen de wit-doorzichte maan
Blijft louter in het blauwe hemelvuur...
Hoe laat is 't aan den tijd?
't Is liefdes uur.

Hoe laat is 't aan den tijd?
't Is de avond; in zijn rosse goud
Wordt schoon en oud

Der wereld dagehel gezicht;
Snel aan den hemel valt het water van het licht;
En al de windestemmen komen vrij;
De laatste wagen wankelt naar de schuur;
De dooden wenken aan den duistren Oostermuur;
En boven glansbeloopen
Westersche schans in groene hemelweî
Straalt Venus' gouden aster open
Zoo plotseling en puur...
Hoe laat is 't aan den tijd?
't Is liefdes uur.

VII
Inferiae

Dien avond viel de late gouden straal
Der zon door de bewogen schemering
Als altijd op het dagestarre beeld
Van uw twee oogen aan den rossen wand.
Toen was het of uw zeldne glimlach riep,
Of riep uw glimlach mijn verjongde vreugd
Die langen langen tijd niet tot u trad
Op 't uur der wijding, want zij had geen traan.
En schijn van traan of lach is nimmer tusschen ons.

Toen kwam ik en ik bood u wat ik had,
Der aarde bloemen en de erinnering
Aan zomerzon die langs de weiden streelt,
En stem van wind die in de boomen luwt -
Mijn heelen blijden dagoogst gaf ik u.

En toen ik de oogen opsloeg, liet de zon
Uw oogen stil en duister aan den wand,
Maar in den nacht toen slaap de zielen bond,
En al de wegen lagen vrij en open,
Tegen den morgen, kwaamt gij zelf en hieft
Met eigen hand drooms purpren voorhang weg,
En stondt ten voeten in uw glimlachs kleed,
En in uw handen en uw hareblond
Maakten der aarde bloemen geur en kleur,
En om uw hoofd streek als geluwde wind,
En langs uw voeten gleed als zomerzon....
Hoe rijk heeft in dien droom geluk geweend!

VIII
Liedje

Wat is het u,
  of ik u min of min u niet;
Wat is het u,
  wat u in mij, zoo ver van u, geschiedt;
Wat is het u,
  Mijn onbegrepen stilt, mijn onbegrepen lied -
Wat is het u,
  Of ik u min of min u niet?

IX
Liedje

Van onder hooge boomen
   Schijnt de avondzon,
Toch zal mijn lief niet komen
   Over gouden gazon.

Wel drinken al de bloemen
   Aan heimelijke borst,
Maar mijn ziel zal niet roemen
   Van haar geleschten dorst.

De kleuren koelen ernster
   In avondhof,
Onder hel hemelvenster
   Ligt aarde droef en dof.

Alleen het zuivre water
   In vijver-nis
Spiegelt den hemel klaarder
   En dieper dan hij is.

Zoo span, ver lief, u boven
   Ziels donkre mijn,
Dan breekt uit alle kloven
   Duister in fellen schijn.

X
Morgengeluk

Hoe geluk klaart, diep en stil,
Van door de ijle schaûw te gaan
Die in morgengroene laan
Zon door dauwgedrenkte blaên
Zeeft naast stralen geel en bloot -
O geluk, zoo diep en stil,
Als een kind dat lachen wil,
Maar zijn vreugd is veel te groot.

Licht als zon in schaduw ijl,
Jonge lichaam in de wijl
Van het luchtig weefsel leeft,
Zoo op eigen lichtste maat
Ziel die van verrukking beeft,
In haar lijven kleede gaat,
En het hart daartusschen slaat
Als maar vogel zingen mag
Tusschen dageraad en dag.

Laat mij leven tot dat uur
Dat voor altijd buur en buur,
Ziel en hart en lichaam scheidt
Van dees gulden mooglijkheid
Tot geluks drie-eenigheid.

XI
Liedje

Van 't zonneklare kamerkijn
Sluit, Liefde, vóor in stil gebed
Ik aan uw daaglijksch maal mij zet
Zorgvuldig ik het blank gordijn.

En vrees den naderenden klank
Van menschenvoet, dat geen van die
Door de enge plooi bespie
Mijn sober deel, uw spijs en drank,
Waarvoor ik bid en dank.

Karig uw olie en uw meel,
Of ik in overvloed hen deel'
Als een der uwen - o te zeldne gast -
Mijn open deur verrast.

Eén teug, hoezeer ik smacht?
- Toch, neem mij die: ik kon
Niet lachen naar de zon,
Niet slapen in den nacht,
Niet smaken aardes wijn en brood,
Niet rusten in den dood.

XII
Doods geboorte

D.G. ROSSETTI

I

Vandaag lijkt Dood me een jonggeboren kind
Dat, doodmoê, moeder Leven op mijn schoot
Een oogenblik neêrzette opdat haar groot
Kind met hem spele als met zijn kleinen vriend;

Dat toch mijn hart, o, geen verschrikking vind'
In een zoo teêr gezicht, uw oogen, Dood,
Zoo melkig-jong; dat hart zich uit zijn nood
Met u verzoene eer 't zich te laat bezint...

Hoe lang nog, Dood? En zult op kindervoeten
Gij met mij reizen? Zult gij naast mij staan
Hulpvaardig, harts volwassen pleegkind, aan
De bleeke golf waarheen wij samen moeten?
Wanneer bereik ik, Dood, met u haar strand
En drink haar uit de holte van uw hand?

II

En Leven, gij, van alle zaligheên
Schenkster, met wie in drang van harts jong bloed
Ik zwierf tot waar geen klank van menschevoet
De stilte strookte, en de aard was om ons heen

Woest eenzaam schoon, ons kus behoorde geen
Dan bosch en golf, en Dood werd niet vermoed -
O Leven, krijg ik nu oplest geen groet
Van u, geen glimlach, en dit kind alleen?...

Stil, Liefde, ons kind eenmaal, en Lied wier haren
Kransbloesemden en vlammewuifde', en eene
Wier oogen God een wereld vond en schoon:
Kunst. Spiedden wij niet vaak haar in ons woon
Op 't Boek Natuur in enge omhelzing lenen?
En stierven die, dat gij mij Dood mocht baren?

XIII
Herfstliedje

D.G. ROSSETTI.

Weet gij niet, bij den val van het loof,
Hoe zich het hart voelt onder doof
  Verdriet als onder een dek geleid?
  Hoe 't avond lijkt en slapenstijd
In 't najaar bij den val van het loof?

En hoe de vlugge klop van 't brein
Hapert als een hol refrein,
  In 't najaar bij den val van het loof,
  Weet gij niet? En hoe hoogst geloof
Aan vreugd wordt - wezen zonder pijn?

Weet gij niet, bij den val van het loof,
Hoe ziel zich voelt als droge schoof,
  Eindlijk gebonden voor de schuur?
  En hoe het lijkt doods eigen uur
In 't najaar bij den val van het loof?

XIV
Bewolkte grenzen

D.G. ROSSETTI.

O donker zijn nacht en dag -
Geen stem in de wolk geeft geluid,
Nooit zingt de morgen het uit -
Voor wie tast naar hun harteslag.
Hij staat en staart alleen,
Schaduwen woest om hem heen,
Wijl boven hem en beneên
De oneindigheid opent en sluit -
Toch zeggen we onder 't gaan:
‘Vreemd wat de ziel belijdt:
Al wat te weten moog' bestaan,
Dat weten we eens op zijn tijd.’

Het Verleên is voorbij, een verhaal,
Geboekt - ons laat het koud;
't Is nieuw? - wij heeten 't oud;
Maar van de dooden geen taal:
Waken of slapen zij;
Zijn zij gebonden, vrij;
Zijn zij dezelfden als wij;
Wat macht die hen trekt en houdt? -
Toch zeggen we onder 't gaan:

‘Vreemd wat de ziel belijdt:
Al wat te weten moog' bestaan,
Dat weten we eens op zijn tijd.’

Wat moet dat hart van haat
Dat klopt in uw borst, o Tijd? -
Van d' aanvang roode strijd,
Kamphitte die nooit verslaat,
Krijg die haar dooden zaait,
En vreê die ze als koren maait,
En oogen star verdraaid
Naar Noodlots steenen gelaat? -
Toch zeggen we onder het gaan:
‘Vreemd wat de ziel belijdt:
Al wat te weten moog' bestaan
Dat weten we eens op zijn tijd.’

Wat bloedt in uw borst zoo rood
Van liefde, o Mensch, uw hart?
Uw steelsche kus die tart
De spottende grijns van den dood,
Uw vreugd die in rouw verluidt,
Uw hoop die een adem stuit,
Uw vergeefsch vaarwel dat vertuit
In zijn echo's leêg en groot? -
Toch zeggen we onder 't gaan:
‘Vreemd wat de ziel belijdt:
Al wat te weten moog' bestaan,
Dat weten we eens op zijn tijd.’

De hemel leent doof en stom,
Van al zijn vleuglen zwaar,
Op de zee die onbeluisterbaar
Ruischt eeuwig de wereld om.

Ons verleên - een vergeten lied,
Ons heden - is en is niet,
Onze toekomst - een blind verschiet,
En wat zijn wij in hun som? -
Wij die zeggen bij 't gaan:
‘Vreemd wat de ziel belijdt:
Al wat te weten moog' bestaan,
Dat weten we eens op zijn tijd’?

P.C. BOUTENS.

De schat.

Te nauwernood had de haan voor de tweede of de derde maal gekraaid, of de gansche hoeve van boer Stevens was ontwaakt en iedereen te been.

De boer, overigens, hield niet van slapers: - Slapen doet niet garen! placht hij te zeggen, en zelf was hij steeds de eerste en de laatste aan de taak....

Over de landouwen doomde de dauwsprenkelende koelte van den nacht langzaam op, in vaag smoorgeschemer, doorschijnend licht reeds, en de frischheid huiverde zoetjes allentwege weg, gesmacht onder de luie aanademing van machtige zomerweelde. Aan het uitspansel, effen-strak welvend over de aarde en grijsblauw nog, pinkoogde, hier en daar, een laatste sterreken, lijk stralensmoe en slaperig en gereed om in te sluimeren. En beneden de oostkimme, zeer diep nog, schemertintte de opbleekende dageraad, vaag room-gelig, en lei een aureoolstreep van bibberklaarte eventjes boven de donkere kruinen van den einder. Het was de eerste uchtendure die, in aarzelschemerte, nu achter de verre boomen kwam monkelen, in trage schuchterheid....

In de stallen beurelden de koeien, slaperig nog, lijk uitgeeuwend haar laatsten vaak. Uit de takken van een kerselaar, dauwhuiverend, fladderde, luid kwinkeleerend, een merel weg en zottebolde door de ruimte in een luidruchtig geschater van uitbundige blijheid. En in de boomen en in de struiken, rondom de groote hoeve, prazelden de andere vogelen in fluister-gekwetter, als vertelden zij elkander, vertrouwelijk keuvelend, hunne droomen van den laatsten nacht. De musschen alleen rumoerden lawaaierig op de daken en zwermden streuvelend in het gras, vechtend in schrillerig geschreeuw

Verder, t' allenkante en omendomme, over de zwaarbeladen akkers, woog nog, in schemerzwaarte, de rust van den stilwegkruipenden nacht. En hoog in de aanhelderende lucht tintelde reeds zoetjes het teêr-blauwe krieken van den uchtendstond die zich aan de wazige, kleurende kim ontworstelde en straks triomfantelijk alles zou overweldigen in gulzige goudschittering....

Van de hoeve gingen nu de werklieden weg, in tragen slof-gang, smakelijk trekkend aan hun rook-puffende neusbrandertjes. Over hunne schouders hing, aan den langen pikhaak, de donker-blekkerende pik, kort zwenkend naar de trage cadans van hun loggen, knie-knikkenden stap. En de mannen staken den kop in de lucht, kijkend naar de verre, thans goud-schemerende kimme en hunne neusvleugels snoven als 't ware de eventjes aanhijgende hitte op, die de wordende dag weldra zou beginnen uitstralen.

- 't Zal branden vandaag! zei iemand uit de groep, onverschillig bijna.
- Ja 't! beaamden de anderen, steeds traag voortstappend.

Er volgde toen een poosje stilte.

- Wij zullen weer water en bloed zweeten in het koorn, grommelde een oude daghuurman, de pijp uit den mond nemend en in 't mulle zand van den weg spuwend.
- Ja, ja, lachte Jantje, de jonge knecht van Stevens, - 't is geen nieuws: de rijke zijn de beste!
- Rijk zijn is plezierig! meende iemand uit den hoop, en in zijne stem trilde er iets als eene heimlijke begeerte naar meer-hebben in de wereld....

Toen vertelde Vien, een der daghuurmannen uit 't dorp, van Bert Windels, de oude zwingelaar, die den vorigen dag, bij het omspitten van zijn lochting, een pot uitgedolven had vol goudstukken.

- En is dat nu al zìjn geld? vroeg weêr iemand, met lijk iets afgunstigs in de stem.
- Ja 't. Al het zijne.
- En hoeveel was er wel?
- Duzenden en duzenden! beweerde Vien, met zekere plechtigheid en in een diep onbewustzijn van het bedrag der aangehaalde som.

Allen zwegen zij nu. En in de hooger en hooger opbleekende klaarte, stapten zij den grijs-stoffigen landweg verder op, peinzend zware gepeinzen....

In hunne ietwat naar den grond voorover bukkende koppen lag het bedwelmende dier groote som zoo tergend te woelen in een zich fel-opdringend snakken naar het bezit van rijkdom. Want in hun eenvoudig, eentonig leven van zwoegers was dit het roeswekkendste ideaal waarnaar hun simpele geest hunkerde lijk naar het onbereikbare.

Jantje, de jonge knecht, was een eindje achteruit gebleven en peinsde, peinsde. Hij dacht wat hij zou aanvangen indien hij, eens of morgen, plotseling eene zoo hallucinatiewekkende som moest machtig worden. En het spookte en broebelde in zijn bekrompen brein van allerhande voornemens en plannen, het eene aanlokkender nog dan het andere, scheen het hem toe, en die hem, een tijdje lang, lijk van de aarde optilden, verre boven en buiten het miserabele van zijn alledaagsche gedoe.....

De andere mannen hadden reeds de vest uitgetrokken en stroopten hunne hemdsmouwen op, toen Jantje bij hen kwam. En daarna begonnen zij, in trage stuip-cadans, de pikken te wetten aan den rechtstaanden pikhaak, en het wrijven van het staal over het harde hout klonk hoog-óp in de stilte van het goudschemerende uchtend-gloren....

Dien ganschen, langen voormiddag, met slechts één enkele, korte rustpoos, hadden zij gezwoegd, onmenschelijk hard en lastig. Diep voorover gestopen, lijk in twee geplooid, hadden zij, met breeden armzwaai, de pik geslagen in het hitteuitademende koorn, onder de gloeiend-schroeiende zomerzonne. In eene koppige, onafkeerbare behoefte de anderen steeds vóór te zijn, had iedereen nijdig doorgepikt, dwars en door het onoverkijkbare koornveld, dat daar stond in zijn blokkige uitgestrektheid van zonneblond en bleekgoud. En lijk pezen waren de nekspieren gespannen onder de platte, ruig-behaarde koppen, waaruit het zilte zweet borrel-droppelde, over hunne oogen, in hunne hitte-uithijgende monden, en langs hunne diep-doorzakkende ruggen, waarboven de blond-bestoven hemden plakten in breede vochtvlekken, tot in den broekband. En altijd door, strak-gespannen, met hoog-uitbochelende

spierklompen hier en daar, en in een steeds eenzelvig, onveranderlijk rythme, sloegen de armen in hardnekkig, onvermoeibaar aanhouden, en bij iederen stap voorwaarts kromp, kromp en slonk het reusachtige koornveld, dat zoo zonnedampend ruizelde onder den hoogen, effen-welvenden trans.

En gansch dien langen voormiddag had de zon daar gestaan, hoog en triomfantelijk, razend uitstralend hare vonkenspetterende gulzigheid in eene onbarmhartige neerzweeping van ademworgende schroeihitte....

Wanneer, op den dorpstoren, de middag-ure sloeg, luid en traag door de heet-tintelende ruimte, hadden de mannen het neêrgeplooide lichaam pijnlijk opgeheven van boven de scherpe stoppels, en met den arm hun zweetdruipend voorhoofd afgeveegd. De arbeid lag stil....

En in hun tragen slofgang, door het mulle, nu heetstovende zand van den zonne-blakerenden landweg, waren zij naar de hoeve teruggekeerd waar hun het stevige noenmaal wachtte, in de verkwikkende koelte van het groote boerenhuis....

Nu lagen zij daar allen op den boomgaard, in de lommervlekken afschaduwend van de oude, breeduitkruinende fruitboomen, zwaar slapend en genietend van den langen, herstellenden noenstond. En de spieren van hun bruin-geroosterde gezichten lagen nog getrokken in een triestigen rictus van vermoeid-zijn, lijk gedurende dien laaiend-heeten voormiddag, wanneer zij pikten in de zengende glorie van de onbarmhartig vuurbrakende zonne. De mond ietwat geopend, lijk hijgend nog onder het bovenmatig inspannen van krachten, en de oogen half gesloten slechts, als te stijf om gansch toe te kunnen vallen, lagen zij daar, luid uitsnorkend de afmatting hunner blaas-hijgende borsten.

En Jantje, de jonge knecht, die voor het eerst van zijn leven den zwaren, vernietigenden oogstarbeid meemaakte, lag ginds aan den uitkant, in het koele gras, onder den hoog-uitwaaienden vlierstruik, gansch alleen...

Plotseling was hij wakker geworden onder een diepe, onbepaalde aandoening die om zijn hart was komen klemmen als een zwaar-toenijpende vuist. En hij bleef daar op den rug liggen, log-uitgestrekt, de oogen sufferig starend in het

lapje hemelblauw dat hij, tusschen het groen van den vlierstruik heen, hoog boven hem ontwaarde...

Want hij had gedroomd, een zoo zonderlingen, emotiewekkenden droom...

...Terwijl hij aan 't pikken was, ginds in verre, schimvage landouwen, in den laaibrand van den gloeiend-heeten dag, had hij, in eens, met de punt der pik diep in de mulle aarde gekapt, zoodat de zandige grond hoog ópspatte boven zijn hoofd. En hij had toen gezien, tusschen de koornstoppels, als een put, die stilaan openrekte, meer en meer, en dieper en dieper werd, tot hij zwartig gaapte onder hem. En in de diepte had hij iets zien schemeren, zeer onbepaald in den beginne, maar dat langzamerhand glom en monkelde, en dan vonkelde, vonkelde... - zooiets, leek het hem toe, als een reusachtige hoop blinkende goud- en zilverstukken...

Eerst had hij schuw rondgekeken, angstig loerend of de daghuurmannen hem niet uit de verte bespiedden; en dan had hij zich plotseling laten neêrvallen, plat op den buik, in de stoppels, en de hand geploft diep in het hol. Maar zijn arm was te kort, veel te kort, om te kunnen reiken tot aan dien roeswekkenden schat die daar nu zoo aanlokkend lag te blikkeren, ver beneden hem...

Dan was plots als een razende wanhoop over hem neêrgesmakt. En hij had zijn pikhaak gegrepen, woest bijna, en daarmêe nijdig gescharreld in de diepte, zoodat hij hoorde lijk een verre rinkelen van metaal over metaal, meende hij. Maar grijpen in den hoop kon hij niet... Toen, lijk in een vlaag van hopeloze razernij, had hij de handen in de harde stoppels gebeukt, en gewoeld in de aarde, wegwerend al wat hij kon, om toch dien schat te kunnen machtig worden. En het scheen hem toe daarbij alsof zijn arm nu dieper en dieper in het hol zonk, en zóó gemakkelijk en zóó licht, evenals of de grond plotseling was geworden een dikke mist waarin hij de koude van het goud eventjes aan zijn vingertoppen voelde tintelen. Doch tezelfdertijd werd het hem te moede of de schat allengerhand wegzonk en het hol grooter en ruimer werd en zoo diep als een onafzienbare, duizelingwekkende afgrond waarin hij zich stilaan voelde wegzwijmelen lijk in het oneindige...

Een groote beklemdheid had hem bevangen en het was

als had een man, in zijn volle zwaarte, zich op hem gelegd. En dan zwenkte en wentelde die diepte en zwol toe, hooger en hooger, zoodat hij nogmaals het goud en zilver juist aan de toppen zijner moegekrabde vingeren gevoelde. En nu woelde hij waarlijk met de handen in dien schat, grijpend en grabbelend en persend, tot de geldstukken lijk korrelzand tusschen zijne vingeren wegproestten...

Uitbundig schreeuwde hij zijn groote aandoening uit. Maar nu zag hij ook, van alle zijden, de daghuurmannen komen aangestormd, hunne pikken hoog-opgeheven, in een woeste bedreiging, gereed hem te vermoorden en zich daarna van zijn geld, - van zijn reusachtigen schat, meester te maken...

Toen was hij ontwaakt...

En altijd staarde hij, sufferig nog steeds en slaperig als 't ware, naar dat beetje hemelblauw dat hem, tusschen het groen van den vlierstruik door, zwakjes tegenmonkelde.

Ginds verder, op den boomgaard, lagen de andere zwoegers nog te slapen, roerloos in hun totale uitputting van levenskrachten. Maar de eene na den anderen kroop recht, wreef zich den vaak uit de oogen, geeuwde luid en rekte traag de bloote, bruin-pezige armen, schrompelend nog iewat onder het buiten-matige zwoegen van den voormiddag...

Nevens den paardestal, in een langwerpig, smal hokje, met een ruitje van nauw eene hand breed in den muur gemetseld, en waar niets anders stond dan een armzalige beddebak - eenige ruw aaneengeklopte planken, een kafzak en een paar paardedekens - lag Jantje nu te staroogen, met wijd-opengespalkte kijkers, de gedachten vér-afwentelend in een onuitkomelijke verwarring van gepeinzen.

Hij zag hoe, aan het dof-bestoven ruitje, de eerste aanschemering van het verre, eerste uchtend-worden begon te monkelen in het aarzelende opbleeken van den hemel en hij voelde hoe een onbepaald gevoel van stille tevredenheid nu ineens hem heel en al doordrong...

Langen tijd reeds was hij wakker. Zijn slaap was onrustig geweest en gejaagd, als lagen al zijn zenuwen in zijn lichaam te sidder-trillen. En in zijn stramme ledematen voelde hij nog, zwaar als lood, de groote vermoeidheid van den laatsten

dag, de loome nazindering van het hijgend-ruwe pikken, ginds op het korenveld, in de brandlaaiende zomerzonne....

En altijd nog was het die zonderlinge, bijna angstwekkende droom van den vorigen middag, die in zijn simpel brein kwam zottebollen, grillig en onstuimig altemet, lijk een jong paard in de weide. Onder zijn schedel priemde en hamerde het onophoudelijk van dien geheimzinnigen schat, zoo spokerig glimmend in de diepte van den korenakker.

En zie, nu herinnerde hij zich plotseling, met eene gewaarwording van zachte beklemdheid, een dag uit zijn kinderjaren, wanneer hij, dolend door de landouwen met andere bengels uit 't dorp, een vierklaver had gevonden. Hij had ze gezien, zoo gansch ineens, ver-uitschietend boven de andere stengels van den klaverstruik, bij het zoeken naar vogelnesten. En hij had ze geplukt, voorzichtig en plechtig bijna, luid uitschreeuwend zijn uitbundige, toomelooze vreugde...

Nu nog was het hem te moede als zag hij daar de andere kinderen, hem onthutst aangapend, met groote, verwonderde star-oogen, jaloersch en benijdend zijn vondst.

- 'n Vierklaver! hadden zij dan gezeid, de oogen nog meer open sperrend en kijkend naar dat ding met ingehouden adem als vreesden zij het van zijne hand weg te blazen.

- Ja, 'n vierklaver! had hij gejuicht, - 'n vierklaver, 'n vierklaver!...

En hij wist nog zoo bepaald, als gebeurde 't eerst gister, hoe hij dan twee groote elzenbladeren had afgerukt en de vierklaver daarin had geborgen, heel behoedzaam om ze niet te kreuken, en dat alles toen tusschen twee klompen kleiachtigen akkergrond had geplakt, vast als tusschen een klem. En hoe hij dan was weggestormd, door struiken en gewassen, over wegels en sloten, dwars door de landouwen, huiswaarts toe, in een onstuitbare, losbandige vaart.

Thuis had hij zijn vondst getoond aan ‘meetje’, een arme sukkel, oud als de straat, die hem sinds moeders dood, kort na zijn geboorte, had opgebracht.

En wanneer zij de vierklaver zag, had zij gezeid:

- 'n Schat, jongen, 'n schat! - Leg ze daar maar op de kast, in dat potje... - dat brengt geluk bij...

- Geluk, meetje? had hij gevraagd, in zijn kinderlijke onnoozelheid en niet goed begrijpend.

- Ja, geluk. - Altijd geluk, jongen!
En na eene wijl:
- Gij zult nog rijk worden, kind...

Het was nu of hoorde hij nog die woorden, vallend van haar vale, bevende lippen, verschrompeld als de huid harer wangen, lijk een geheimzinnige profetie in het kleine, ellendige kamertje...

De eerste maal was het, sinds al die lange, eentonig-lange jaren, dat de herinnering aan die gebeurtenis uit zijn verren kindertijd hem zoo frisch in 't geheugen kwam aangolven. En hij poogde, tusschen die lang geleden episode uit zijn leven en dien droom van den vorigen middag, een logisch verband te leggen en hij kwam alzoo, langzamerhand, tot de onwrikbare, rotsvaste overtuiging dat, eens of morgen, de wonderbare voorzegging van meetje zich onvermijdelijk moest verwezenlijken....

Aan het kleine ruitje, in den muur, lag nu het morgengloren te schemeren in een vage goudtint, bleek als een stille maneschijn. En buiten had de haan reeds gekraaid, luid en schril, als wilde hij de gansche hoeve wakker schreeuwen. In den koestal, langs de andere zijde van zijn hok, hoorde Jantje nu de koeien onrustig doen en dof trappelen heen en weer, terwijl het roepen eener vrouwestem aan zijn deur kwam uitsterven.

Hij begreep dat het nu dag was geworden en tijd om op te staan. En gezwind sprong hij het bed uit en kleedde zich aan. Achter hem, in den stal, klonk nu de stem duidelijker en hij hoorde hoe Toria, de meid, vertrouwelijk tot de koeien sprak, lijk tot groote kinderen.

Onwillekeurig als 't ware luisterde hij een oogenblik naar wat zij daar zooal zei in haar grooten eenvoud van luid gepraat. Het bewustzijn dat Toria, de hoog-blozende, vleezige meid, met hare schonkige heupen, daar zoo dicht bij hem was en alleen, in de roeswekkende eenzaamheid van de eerste uchtendure, voerde hem eene eigenaardige zindering door de leden. En al groefden door haar breed gelaat reeds de sporen van den rijperen leeftijd en had zich haar lichaam stilaan uitgezet onder de vermoeidheid van jarenlangen arbeid, hope-

loos eenzelvig, toch vond hij in haar veel vrouwelijk-bekorends, vooral omdat zij, in zooveel, geleek op zijn bazinne, die hem toescheen als het ideaal van vrouwelijke schoonheid...

Wanneer hij in den stal, bij Toria kwam, had zij juist versch stroo aangebracht om onder de koeien te strooien. Zij keek eens eventjes op en zei dan, onverschillig bijna:

- Zij-de al wakker, Jantje?

- Ja'k, antwoordde hij, kort en droog, en er hokte iets als een geworgde aandoening in zijn stem.

Er volgde een stiltepoos en Jantje stond daar onnoozel te kijken op haar bedrijvig gedoe, de handen in de broekzakken.

- Wil ik u helpen? vroeg hij toen.

Zij keek hem aan, ietwat verwonderd om die plotselinge, ongewone gedienstigheid.

- 't Zal wel gaan, zei ze, steeds voortwerkend.

Nu moest zij voorbij hem komen om bij een andere koe te gaan en onwillekeurig wreef zij met haar lichaam langs het zijne. Toen poogde hij haar plotseling in de lenden te vatten.

- Toria! hijgde hij, hevig aangedaan.

Maar zij keek hem vlak in 't gelaat, en hij wist niet of zij boos was of niet.

- Wat is 't, jongen? zei ze, en er lag als een nazindering van medelijden in haar toon.

- Toria, - ik zie u gaarne!...

- Onnoozele jongen!...

Hij had zijne armen alle beide om haar middel geslagen en zocht haar te kussen in den nek, diep ontbloot.

- Allee, allee! Jantje! lachte zij, - wat gaat 't nu zijn?

- Ik zie u gaarne, Toria!...

Hij zei het, zóó diep en zóó eigenaardig, dat het haar bijna dwars door het lijf ging. En meer en meer poogde hij haar te omstrengelen, met al de kracht die in hem lag, duwend haar opzettelijk naar den hoek van den stal.

- Domme jongen! zei ze weer, - pas toch op!... Er kan iemand komen...

Het leek hem of haar weêrstand slap was en niet gemeend en of zij zich stilaan van haar werk liet wegdringen, daar waar hij het wenschte.

- Wie zou er nu komen? mompelde hij dan, en zijne

lippen hechtten zich, ijzervast bijna, in het bloote van haar nek.

Zij verweerde zich nu met eenigszins meer kracht, omdat zij zoo bepaald zijn inzicht raadde.

- Maar, Jantje, jongen toch!... Peins toch eens!...

Doch hij bleef koppig:

- Wij zullen trouwen, Toria, zei hij, - wij zullen trouwen, Toria... Ik zal nog rijk zijn, binst mijn leven, - rijk zijn... rijk zijn...

En worstelend steeds meer en meer vielen zij beiden plotseling neer, in den hoek van den stal op de bussels stroo die Toria daar geworpen had voor het strooien der koeien.

En buiten kraaide weer de haan, luid en stout, zijn triomfantelijk koekeloerekoe in de ongerepte stilte van den wordenden dag...

Aan Toria had hij, eens in den noenstond, wanneer hij geen lust had tot slapen, zijn droom verteld en ook de geschiedenis van de vierklaver, met daarbij de emotiewekkende profetie van meetje zaliger. En ook, schuchter ietwat, zijn vaste, onuitrukbare overtuiging dat hij toch ééns dien schat vinden moest en dan zou rijk zijn, - zoo rijk misschien als de baron van 't kasteel.

Maar Toria had het uitgegild, ruw en woest, en hem dan lang uitgelachen, zoodat hij het schaamterood langs zijne wangen had voelen gloeien.

- Sukkelaar! Arme duts! had ze toen gespot: een pas geboren kind is slimmer dan gij...

- Ja, maar, zei hij, onnoozel, 't is toch nog gebeurd...

- Gebeurd? Gebeurd? Waar en wanneer?

Hij dacht een oogenblik na, te veel onthutst om onmiddellijk een antwoord te vinden.

- 't Is gelijk! zei hij dan, in koppige overtuiging: ik meen dat het tòch gebeuren zal, - is 't nu niet, 't is later...

Toria bezag hem eens meewarig en haalde toen de schouders op, medelijdend bijna.

- Jantje, Jantje, jongen! er hapert hier iets, zei ze, en ze wees met den vinger op haar voorhoofd... Voorzichtig zijn, jongen, voorzichtig...

- 't Is tòch gelijk! zei hij nogmaals, als kon niets die obsessie uit zijn kop wegrukken.

- Pas op, Jantje! sprak Toria dan, goedig-bestraffend, - ik zal het aan de bazinne zeggen...

In zijne oogen donkerde plotseling lijk de naschemering van een diepen angst:

- Niets zeggen, Toria! bad hij, met geworgde stem, - niets zeggen!...

En hij ging den boomgaard op, zoekend een rustig plekje, waar hij alleen was met zijn gepeinzen.

Want de bazinne, die struische, breed-heupige boerin, kloek gevleesd, met haar kriek-blozende gezicht en haar rooden, malschen nek, stevig geplant op de weelderige borst, kwam hem steeds voor als de ideale vrouw, onbereikbaar in hare schijnbaar-onveranderlijke kalmte. Maar wanneer zij, tot hem sprekend, altemet onbewust hare hel-glinsterende oogen in de zijne duwde, met lijk een vage passiehuivering die er in weêrkaatste, voelde hij telkens als een striemend zweepen van zijn bloed door zijn aderen, bonzend aangulpend onder zijn schedel. En 's nachts, wanneer hij daar alleenig in zijn kribbe lag, nevens den paardestal, in het grauwe der duisternis, kon hij soms, uren lang, slapeloos aan haar liggen denken, benijdend somtemets Stevens, zijn boer, die naar willekeur over haar kon beschikken...

Peinzend liep hij den boomgaard rond...

En toch, wat kon het hem eigenlijk schelen wat Toria aangaande zijne overtuiging dacht? Hij toch wist wel beter. Had hij, in zijn droom, al de overige pikkers niet op hem zien komen aanstormen, nijdig en dreigend? En hoorde hij ook niet, elken dag bijna, hoe al die andere stumperds Bert Windels, den ouden zwingelaar, benijdden om den schat in zijn lochting opgedolven en waarmeê hij nu rustig en kommerloos leefde? En was het ook de jaloezie niet die Toria zoo boosaardig deed spotten om zijn illusie?...

En nu begon zich ook stilaan bij hem de overtuiging op te dringen dat, later, de werkmenschen van de hoeve hem eveneens zouden benijden, en haten wellicht, om den grooten rijkdom die hem eens, vroeg of laat, zou ten deel vallen.

En telkens wanneer de gedachte aan dien schat, die ergens geheimzinnig begraven lag, zoo vaag-onrustwekkend bij hem kwam opspooken, steeds meer en meer thans, wentelden zijne

gedachten soms af, als onweêrstaanbaar aangelokt, naar het blozende, blokkige beeld zijner bazinne, zoo begeerlijk scheen het hem toe in die fleurige, kleurige kracht harer veertigjarige lichaamsweelde. De blijheid kropte hem daarbij in de keel dat, met al het goud dat hij eens vinden *moest*, hij ook zoo'n ideale vrouw zou kunnen bezitten die hem zou toebehooren, onvoorwaardelijk, tot zijn laatste levensure...

Het beeld van Toria ook kwam hem daarbij altemet vaag in den geest opschemeren, en dat zij hem zoo brutaal had uitgelachen, vervulde hem doorgaans met een gevoel van spijt. Maar dan herleefde hij ook nog eens het gebeurde in den koestal en hij lachte daarbij onnoozel-tevreden om zijn stout liegen dat hij haar trouwen zou. En toch viel het hem toen ook op dat de meid hem nu eenigszins scheen te ontwijken en er somtemets als een zweem van boosaardige spotternij in hare oogen fonkelde wanneer zij hem zag, op de hoeve of aan de huistafel, waar zij samen aten, 's middags en 's avonds. Het was alsof zij nu, met blijkbare voorliefde, drentelde rond den paardeknecht, dien ze soms zoo aardig en lang kon aankijken, - een groote, forsche kerel, in de kracht der jaren, met langen, weelderigen baard, en met aardige, grijze pimpeloogjes, schalksch loerend van onder borstelige brauwen...

Maar al bracht dit nu ook wel, doorgaans, eenige teleurstelling bij hem teweeg, toch duurde dit slechts een oogenblik. Alleen de gedachte aan dien wonderbaren schat, zoo raadselachtig-aanlokkend, lag daar nu meer en meer in zijn naïef brein vastgegroeid, in een onuitrukbare obsessie als 't ware, en als een tergende, zenuw-overprikkelende mogelijkheid van zich-kunnen-verwezenlijken...

Op de akkers werkte en zwoegde hij als een lastdier, met reuzenkrachten bijna. En hij wrocht er steeds alleen, opzettelijk, en zoo verre mogelijk afgezonderd van het andere volk, om, onder den arbeid, steeds die gedachte aan zijn aanstaanden rijkdom, in zijn brein te kunnen koesteren en wentelen, altijd meer en meer. Dat rustelooze, ietwat woeste gedoe was hem geworden lijk een behoefte om te worstelen tegen die aanhoudende, vaak afmattende hallucinatie. En dan stond hij daar zich zenuwachtig af te beulen, de nekspieren strak uitgestrekt en spannend als pezen, het kleine, lage voorhoofd nabij den grond gebukt, de oogen zoekend-

loerend steeds, de haren plat geplakt langs de slapen onder het klam-parelende zweet.

De andere wroeters waren nu allengs daaraan gewend geraakt, lieten hem meestal met rust en mompelden altemet onder elkaar nopens iets dat niet pluis moest zijn in zijn hoofd...

Omdat hij daar nu, 's avonds, altijd zoo stil zat en zoo zwijgend in zijn gewoon hoekje of, in den noenstond, veelal gansch alleen op den boomgaard ronddoolde, peinzend en de oogen strak ten gronde kijkend, had hem eens de boerin gevraagd wat hem toch mocht deren.

- Niets, bazinne! had hij geantwoord, zeer vlug en pogend zijn stem zoo zacht mogelijk te maken.

- Hoe, niets?

- Neen, bazinne, niets, waarachtig niet.

- Maar, Jantje-jongen, gij loopt daar lijk 'nen sukkelaar! zei ze, hem goedaardig aankijkend.

- 't En deert mij toch niets, bazinne.

Maar de boerin kon het niet gelooven, hoeveel overtuiging hij ook in zijn stem poogde te leggen.

- Liefdeverdriet, misschien? drong zij aan.

- O, daar en peinze'k ik niet op, bazinne...

Terwijl hij het zei, en haar daarbij eens vluchtig aanblikte, lijk schuw, kreeg hij toch het heldere bewustzijn dat hij loog, - en hij voelde hoe de schaamte daarover hem plotseling naar den kop ópwarmde.

- Toe, toe! hernam de boerin, zijne verlegenheid bemerkend: gij moet daarom zoo rood niet worden. Dat is toch maar menschelijk...

En zij lachte daarbij zoo oprecht-smakelijk dat haar gansche, vleezige lichaam er bij schokte en schudde....

En nochtans, de bekommering om de vrouw lag nu verder dan ooit buiten zijne betrachtingen. Schraperig en gierig, spaarde hij al zijn geld en borg het zorgvuldig weg dáár, zoo zei hij tot zich zelven, waar niemand het ooit vinden zou. Want in afwachting dat hij dien onrustwekkenden schat vinden moest, wilde hij het weinige dat hij won, frank per frank bijeen scharrelen om van nu af aan het zoete genoegen te smaken iets te bezitten reeds....

En zoo werd hij vrekkig. Aan nieuwe kleederen dacht

hij niet meer en 's Zondags, wanneer de mis uit was, ging hij ook nog zelden naar de herberg. Altijd bijna keerde hij onmiddellijk huiswaarts, altemet langs groote omwegen, opdat men het niet merke op de hoeve. Soms ging hij ook wel eens naar een aanpalend dorp ter kerke, om dan eerst tegen etenstijd thuis terug te zijn. Na den middag liep hij toen een tijdje rond op de hoeve, schuwend de bewoners, en sukkelde vervolgens onopgemerkt de landouwen in, lijk bevreesd andere menschen onder de oogen te komen. En daar kon hij dan blijven staan, ergens achter het donkere groen der groote elzenstruiken, kijkend in de ruimte, doelloos en ver vóór zich uit. En al die uitbundige weelde van vruchten en gewassen lag daar vóór hem, in haar rijke malschheid van welig groen of van rijpe blondheid, golvend en wiegelend, heinde en verre, in de ongerepte stilte van den dag. Maar dat alles sprak niet tot hem, omdat het hem niet toebehoorde, al had ook zijn noeste, stoere arbeid veel daarvan bevrucht. Enkel poogde hij soms te berekenen, in een naïeve beraming, de groote waarde welke al die grond moest vertegenwoordigen.

Dan versukkelde hij altijd weer in zijn onvermijdelijke, sufferige gepeinzen. Indien hij, eens of morgen, zijn schat moest vinden, dan zou hij daarmeê ook landen koopen, zoo berekende hij, - veel landen, en paarden, glimmend-vette paarden, taai als ijzer en wild-snuivend hun temmelooze levenskracht... Hij zou ook eene hoeve huren, of koopen, een groote hoeve, met veel beesten, koeien en zwijnen, en veel knechts en meiden en veel daghuurmannen, voor den oogsttijd. En dan zou hij ook trouwen, met een schoone, blozende vrouw, sterk en struisch als zijn bazinne....

Uren lang kon hij daaraan staan denken, lijk in een ziekelijke obsessie, vaak tot de deemstering al dien rijkdom stilaan wegdonkerde in het stille mysterie van het avondgrauwen. Toen eerst dompelde hij terug naar de hoeve, at er zijn avondmaal en kroop dan, meest onopgemerkt, in zijn kribbe, nevens den paardestal....

Zóó eentonig werd zijn leven.

Geboren in armoê en ellende, opgebracht in ontberingen allerhande bij ‘meetje’, de oude sukkel, dood vreemd voor hem, had zijn kindsheid hem nooit het minste genot meêge-

bracht. Een tijdje lang was hij ter school geweest, waar hij weinig of niets leerde, - dan had hij hout geraapt of met ‘meetje’ rondgesukkeld in de aanpalende dorpen, bedelend om een korste brood, of wat aardappelen, of wat oude kleeren.

Wanneer de vrouw eindelijk ziek viel en niet meer uit haar huisje kon, werd zij in 't klooster opgenomen waar zij, kort na dien, gestorven was. Hij kon toen negen jaar of zoo wat oud zijn en bleef weer alleen in de wereld.

Daar hij alzoo ten laste viel van het armbestuur, werd hij al dadelijk door den veldwachter gebracht bij boer Stevens - die pas getrouwd was en een groote hoeve in pacht had genomen - waar hij als koewachter werd aangenomen. De man der wet had hem streng opgelegd steeds braaf en gehoorzaam te zijn, opdat hij niet, eens of morgen, in de verbeteringsschool te recht kome....

En braaf en gehoorzaam was hij steeds gebleven, zoodat de boer over hem uitermate tevreden was. Wanneer hij grooter werd, kreeg hij andere bezigheden, op de hoeve zelve, en later nog werd hij bepaald aangeworven als knecht.

En altijd ook had hij gewerkt en gezwoegd al wat hij kon, altijd de eerste en de laatste aan den arbeid, vaak van vóór de zon opstond tot lang reeds nadat zij slapen was, altijd krabeulend lijk een lastdier, jaar-in, jaar-uit.

De genoegens van zijn jeugd waren hem steeds gierig bedeeld geweest. Hij kende alleen de boerekermissen van zijn dorp en 't omliggende: zuip- en zwelgpartijen van den morgen tot den avond, voortgezet in een aanhoudend, altijd eenzelvig gewauwel over tijd en weêr, over werken en labeuren, over gewaand-onafhankelijk-zijn en toch maar altijd onveranderlijk moeten blijven voortsukkelen in het zelfde, prangende gareel van zwoegen en ontberingen; - stompzinnige zwelg- en zuippartijen, tot neêrstortens toe. En ook de woeste dansen: het plomp-dreunend stampen met de lompe voeten op den vloer, met het onafkeerbare gevolg: - de jaloezie om de vrouw, hatelijke zinspelingen en tergende uitdagingen, nijdig toegesnauwd, en dan het brutale en razende vechten van beschonken kerels, met dof neerbeukende vuisten, als mokerkloppen, en verraderlijk schoppen in den onderbuik, of, altemet,

het ploffen der messen, in de wringende, hijgende rompen...

Maar zelfs daar, de enkele keeren dat hij er was, had hij weinig genoten van het vermaak dat anderen er vonden. Hij kon niet drinken gelijk de meesten, omdat het hem veelal aan het noodige geld ontbrak; hij kon niet meêleven de dolle, uitbundige pret van de jeugd, omdat het hem eigenlijk niet in den aard zat en er steeds als een vage onrust in zijn gemoed lag te angsten. Hij had niet zijn aandeel in de overweldigende jolligheid der jonge gasten, daar hij niet gezocht werd door de losbandig-joelende meiden, omdat hij zoo bloo was en zoo dom, en daar zoo onopgemerkt of misprezen tusschen de uitspattings-zieke bende versukkelde met zijn scheef- en kromgewrocht lichaam en zijn onbeduidend hongerlijdersgezicht...

Nu sloop hij altemet, na het vallen van den avond, de landouwen in waar hij, in 't geheim, ergens stroppen plaatste voor het vangen van hazen of konijnen. Nog vóór iemand van 't dorp wakker was, keerde hij dan ter plaatse terug, om te zien wat de nacht had aangebracht. En hij had veel geluk daarbij: nu en dan ving hij een stuk wild. Met zijn kloef sloeg hij het dier dan dood en bracht het onmiddellijk bij den poelier, waar de deur steeds op de kier stond, en die hem altijd ruimschoots betaalde. En al dat geld werd bij het overige geborgen, zorgvuldig en devotelijk bijna, zoodat hij er een onuitsprekelijk genoegen in vond de som allengerhand te zien aangroeien...

Eens, 's avonds, na het gezamenlijke maal, had hij Toria, de meid, hooren vertellen hoe zij, den vorigen Zondag, te Gent, bij eene waarzegster was geweest en hoe deze haar vele waarheden had gezeid, zoodanig, dat zij daarvan nog altijd niet op haar gemak was.

En toen Toria, kort nadien, was buitengegaan om alles dicht te grendelen vóór men slapen ging, was hij haar gevolgd en had haar plotseling gevraagd waar die vrouw ergens woonde.

- Nog altijd voor dien schat, Jantje? lachte zij.

- Ja! had hij bekend, onbewimpeld en vast, en zijne oogen hadden zoo zonderling-strak in de hare geblikt.

Toria ook was nu ineens onrustig geworden, lijk nog altijd onder den indruk van hetgeen ze bij die vrouw had vernomen.

- Gij hebt gelijk, zei ze toen, na een poos. Van haar zult gij het misschien tóch weten...

Zij had hem dan aan 't verstand gebracht hoe hij het huisje der waarzegster kon vinden. Het ging des te gemakkelijker daar, telkens wanneer boer Stevens koebeesten ter markt liet brengen, Jantje de koedrijvers moest vergezellen.

En den volgenden Zondag trok hij naar de stad.

Na vele, verdrietige omwegen en na rechts en links naar den weg te hebben gevraagd, had hij eindelijk de woning der vrouw gevonden. Het was een donker en vuil huisje, krotterig bijna, staande in een smal en deemster steegje, buiten het gewone verkeer der stad. Daar was, na lang wachten, eene reeds tamelijk bejaarde vrouw bij hem gekomen, in een klein en vunzig kamerken, waar het stonk naar schimmel en bedorven lucht en met op een ronde tafel een groote, zwarte kat, wier oogen hem zoo strak-aanhoudend en groenig-vierig aankeken.

En aan die vrouw had hij toen zijn droom verteld, schuchter bijna lijk in een biecht, - zijn droom van ginds verre, in de blakende zonne, op het heete stoppelveld. En eventjes ook, in 't voorbijgaan maar, had hij gedrukt op de vondst van die vierklaver, toen hij nog een kleine kleuter was.

En onmiddellijk was de vrouw beginnen spreken, - eerst met breede, geheimzinnige gebaren, dan als in diepe gepeinzen verzonken, en strijkend met de vuile, beenderige hand over den zwart-glimmenden rug der groote, angstwekkende kat. Zij had hem toen gezeid dat zoo iets zeer zelden voorviel en het een bijzonder gunstig voorteeken was - want de eerste maal van haar leven was het dat iets soortgelijks haar werd gezeid - en dat hij, onvermijdelijk, vroeg of laat, en wellicht binnen korten tijd nog, zeer rijk zou worden. Hare woorden, diep en traag-geheimzinnig, met daarin eene natrilling van vage schorheid, hadden hem omgonsd lijk, destijds, de profetie van ‘meetje’ zaliger.

Het geld dat die vrouw van hem eischte, als vergelding harer kunst, gaf hij met genoegen. In haar huisje, waar hij binnen geslopen was als een dief, vergat hij ineens zijne diepingewortelde vrekkigheid. En, naderhand, was hij daar dikwijls nog teruggekeerd, altijd 's Zondags in den vroegen morgen, en telkens had die geheimzinnige, vrees-huiverende vrouw,

lezend in een dik, oud boek, of kijkend in de diepe groeven van zijn grove handpalm, hem steeds dezelfde voorspelling gedaan...

Een jaar, ongeveer, had zulks geduurd en nog had hij den beloofden schat niet gevonden. Toen begon stilaan te wurmen in zijn hart het wrange spijt om al dat geld, zoo schraperig-gierig bijeen gescharreld, dat hij ginds telken male had moeten neêrtellen en dat hem nog altijd de verwezenlijking van zijn droom niet had aangebracht. En alzoo begon hij te berekenen - en de angst hokte hem daarbij in de keel - dat wanneer zulks nog lang duren moest, die geheimzinnig-vieze vrouw allengerhand al zijn zuurverdiende spaarpenningen zou opslokken.

Hij werd ongeduldig en korzelig ietwat. En eens, onder het werk, op het veld, hadden de mannen, toevallig als 't ware, gesproken over kaartenleggers en waarzeggers. Een der daghuur-mannen, die langen tijd in Frankrijk had gewrocht en dien de anderen allen beschouwden als hun meerdere, omdat hij zoo vloeiend Fransch sprak, meenden zij, had gezeid:

- Dat volk leeft alleen van de onnoozelheid en de domheid der menschen. Ezels zijn het die daaraan hunne centen geven..

Jantje had het zwijgend aangehoord en voortgewerkt; maar reeds den volgenden Zondag was hij weêr naar de stad getrokken.

Wanneer de vrouw vóór hem stond, had hij haar plotseling gevraagd, beslist en kort:

- Ehwel! Wanneer zal 't nu zijn?

De waarzegster had hem een wijle lang aangestaard, allicht zijne bedoeling radend. Zij had dan weer in haar groot, oud boek gekeken en traag en peinzend met de viezig-bruine hand over den rug der walgwekkende kat gewreven. Vervolgens had zij gesproken, plechtig en traag:

- Eer het nog driemaal drie keeren volle maan is geweest, zult ge rijk zijn...

Met die belofte, ernstig en diep als orakeltaal, was hij naar zijn dorp teruggekeerd en een glimpje blije verwachting was weer zijn gemoed komen binnenschemeren...

Een groot stuk land, dat daar sinds jaren onbebouwd lag

en doorvreten was van allerhande onkruid, had boer Stevens in pacht genomen. Veel arbeid en veel labeuren zou er vereischt worden om den grond eenigszins vruchtbaar te maken. Alles moest omgespit worden en gediepgrond, drie steken diep, om de penen er uit te krijgen en de goede teelaarde er boven op te brengen.

Lastig en zwaar en afmattend uitermate was het werk...

Vroeger, zoo beweerde men, had daar een gebouw gestaan, een boerenhuis wellicht, - men kon het niet zoo juist zeggen, zoolang reeds was het geleden - en inderdaad, hier en daar stuitte men altemet op dikke lagen steengruis of op een brok ouden muur.

Vele daghuurmannen waren aangeworven en Stevens had Jantje belast met het toezicht en het meesterschap over al die menschen. Gevleid door dat nieuwe blijk van vertrouwen dat de boer in hem stelde, wrocht hij als een beest, zonder opkijken, meer doende om zoo te zeggen dan hij kon, om alzoo ook de andere stumperds aan te zetten tot onverpoosden arbeid.

Dagen lang duurde reeds het werk en nog was het niet voor de helft afgelegd. Het opdelven, op sommige plekken, van brokken oud metselwerk, had weer Jantjes verbeelding onstuimig aan 't spoken gebracht. Wie, immers, kon weten wat de lang vervlogen tijden hier in den grond hadden nagelaten? En het gebeurde met Bert Windels, de zwingelaar, die, destijds, bij het omspitten van zijn lochting, ook een pot met goudstukken had opgegraven, priemde nu door zijn onrustigen geest als eene blijheidwekkende verwachting....

En altijd door wrocht hij daar, in den nattigen, kleiachtigen grond, onvermoeibaar als gewoonlijk, zenuwachtig en gejaagd als 't ware, en angstig ietwat altemet, hij wist niet waarom.... En meer en meer ook hield hij zich van de andere mannen afgezonderd, zoover mogelijk doorgaans, om niet gestoord te worden bij de zottebollende gepeinzen die nu in zijn zweet-druipenden kop hamerden en bonsden....

En eens, eventjes vóór het vallen van den avond, wanneer de zonne ginds reeds achter de verre boomen begon te zinken, hield hij plots op te spitten, de spade krampachtig in de beide handen omkneld. Diep in den grond had hij daar weer op iets gestooten, maar ditmaal harder nog dan

steen, leek het hem toe, en ondoordringbaar als metaal.

Een zonderling, gek voorgevoel dat hem een uitzinnige blijheid naar het brein bliksemde, worgde hem plotseling den strot. Vlug en angstig keek hij op, naar de andere werklieden die daar verder, in een rythmisch op- en neer bewegen van gestopen rompen, onbewust voort woelden in de vettige, vochtig-zuigende aarde. Dan stak hij weer met de spade, zenuwachtig-kort, twee, driemaal, - en telkens voelde hij daarbij dat bonzen op het rotsharde ding, koppig weêrstand biedend als een staalplaat....

Het was als bliksem-flitste het toen weêr plotseling door zijn hoofd. En hij gevoelde lijk een koude hand die zich brusk om zijn hart lei, als een zachte klem, en hij richtte zich overeind in zijn volle lengte....De laatste voorzegging van de waarzegster, zijn droom ginds op het stoppelveld, de profetie van ‘meetje’ zaliger.... Het wemelde en wurmde en spookte alles dooreen in zijn zweet-dampend hoofd, lijk in een woest aanstormen van nachtmerrie-beelden. En weer stootte hij met zijn spade, met forschen, hoogen armzwaai, de handen krampachtig om den steel gekneld. De aarde schoof weg onder zijn hardnekkig geweld en vuurgensters spatten op van het roestige metaal. Het ding, dat daar in den grond stak, leek, meende hij, op een kistje.

- De schat! weerlichtte het vóór zijne oogen....

Verderop wrochten de mannen altijd voort, in hun eenzelvig gedoe van zwoegende lastdieren. En nu woelde en woedde en broebelde er als een razernij in zijn binnenste en hij stootte en stampte, krachtiger steeds en nijdiger, in uitzinnig geweld, onbewust als 't ware....

- Oei!....

Een kreet was het, ijzingwekkend schor en rauw. In de drukkende stilte van de aanzwijmelende avondure klonk hij bijna als de schreeuw van een brutaal-gekeeld beest.

De andere werkers keken op, lijk brusk ontwakend uit hun stompzinnig zwoegen. En zij zagen hoe Jantje plotseling de armen openzwaaide, lijk een drenkeling die voor de laatste maal de diepte van het water in plompt, en dan achterover stortte, log en zwaar, in de omgewoelde aarde.

Zij lieten de spade vallen en kwamen toegesneld, in zwaren plof-stap.

Jantje lag daar als levenloos; het Imkerbeen hoog-opgetrokken, in stuipgeplooi. Toen zagen zij dat de muil van zijn kloef tot splinters was gelagen en ook hoe zijn grauwe, grofwollen kous zwart zag van bloed. En een der mannen zei:

- Jongens, jongens, 'n ongeluk!

En zich vooroverbukkend, trok hij, voorzichtig, de kous van den gewonden voet los. Dan zagen zij een breede wonde, akelig, schrikwekkend bijna: gansch het bovendeel van den voet, tot in den grooten teen, was als gekloven en boven de wonde borrelde, onophoudelijk, het bloed lijk uit een kleine boschbron.

Een andere werkman was toen naar de dichtbij liggende gracht geloopen en schepte daaruit water met zijn pet. Het koude vocht werd over de wonde gegoten, het bloed gutste nog hooger óp, Jantje kreeg als een lange, diepe rilling over zijn gansche lichaam, maar kwam niet uit zijn bezwijming.

Zoo goed als zij het konden, omwonden de arbeiders dan den vermorzelden voet met hunne halsdoeken en eetzakken tot het bloedvloeien gansch gestelpt scheen. Dan plaatsten twee der kloekste mannen hem op den steel eener spade en zoo droegen zij hem, behoedzaam en stap voor stap, naar de hoeve.....

Het was een leelijke, afschuwelijke wonde.

gejaagd, terwijl zijn handen zenuwachtig over de deken scharrelden en zochten, als lag daar iets te grijpen....

Eens, wanneer hij, verscheidene uren achtereen, stil en roerloos gelegen had, zonder koorts bijna, had hij den koewachter, die hem een koel drankje bracht, gevraagd:

- Wat was 't, ginder?
- Waar, ginder? had de jongen geantwoord.
- Ginder, op 't land, in den grond....

Toen begreep de kleine:

- Een ouden, ijzeren bak, zei hij....

Over Jantje's bleek en uitgemarteld gelaat teekende zich nu een spijtige trek en pijnlijke teleurstelling donkerde in zijne oogen die weêr de zoldering zochten, waar ze, strak en stijf, op gevestigd bleven....

In de laatste dagen ging het niet al te best met den stumperd. De wonde was leelijker dan ooit en viezig-zwart geworden en de koorts scheen nog te klimmen.

Dien morgen, heel in de vroegte reeds, was de dokter gekomen, had Jantje lang en bedenkelijk aangestaard, hoofdschuddend altemet, en dan tot Stevens gezeid:

- Ik geloof dat 't laatste is....
- Peins-de 't?
- Ja 'k.
- 't Is spijtig, waarlijk spijtig! zei daarop de boer. 't Was toch 'n brave jongen, - en naarstig en eerlijk als de beste...

Wanneer de boerin het slechte nieuws vernam, meende zij:

- Wij mogen hem daar toch niet laten sterven lijk 'nen hond....
- 't Is waar! beaamde Stevens.

Maar al het volk was op de akkers, in drukken arbeid, en voor een der kinderen was het zoo angstwekkend daar zoo alleenig te zitten bij een stervenden mensch. En de boerin, goed-aardig en goed-hartig, besloot dan maar zelve een tijdje bij hem te waken, in afwachting dat Toria, de meid, die naar het veld was, zou tehuis komen.

- Gij doet wel, bazinne, zei de dokter. Lang zal het toch niet meer duren... In 't voorbijgaan zal ik altijd maar den pastoor verwittigen...

Korts nadien was ook deze gekomen en Jantje kon hem

nog te nauwernood herkennen. En ook hij had bedenkelijk het hoofd geschud, lang en meêwarig, en deed een teeken aan de boerin, beduidend dat het weldra zou uit zijn met den sukkelaar...

Nu zat de boerin daar alleen bij Jantje's sponde en zij bad stil aan haren paternoster. De zieke was weer buitengemeen kalm en rustig geworden en lag nog altijd, met zijn groote, glazige oogen, te staren naar de zoldering. Toen poogde hij ineens in zijn bed overeind te komen, lijk onder het woelen van een spontaan, groot verlangen; maar het kon hem niet lukken. Toch had hij zich op de zijde gewenteld, het gelaat naar de bazinne toegekeerd.

- Kan ik u niet helpen, Jantje? vroeg deze, goedig.

Zijn hoofd schudde neen, zwakjes.

Er volgde eene lange poos stilte. De deur van het kamerken was half-open gebleven en de zoete warmte van den stillen voormiddag lei zich daar genoeglijk binnen...

Nu scheen het de boerin toe dat hij ineens veel beter was geworden en dat zijne oogen niet meer zoo eigenaardig blikkerden, met dien glazigen, waterigen glans...

- Ik ga sterven, bazinne! zei de zieke dan plotseling, met een stem die bijna helder klonk en waarin een diepe angst scheen te beven.

- Tut, tut, tut! poogde de boerin te lachen. Steek dàt uit uw hoofd, Jantje!

Maar hij deed een teeken met den kop dat beduiden moest dat het tóch zoo zijn zou...

Weer zwegen zij beiden. De boerin bekeek hem van terzijde, scherp-nieuwsgierig, terwijl zij voort aan haren paternoster bad.

Na eene wijl boog zij zich over den stumperd en vroeg:

- En zou 't u iets doen, Jantje, dat ge sterven moest?

Zij zei het zoo zacht en zoo innig als 't ware, zoo moederlijkgoedig bijna.

Het was den jongen te moede alsof het voor 't eerst was, sinds onheugelijke jaren, dat eene menschenstem zóó diepzoet tot hem sprak. En hij meende toen dat die stem niets menschelijks bezat, maar zweefde en soesde altijd voort om zijne ooren lijk een droomgeruisch van verre muziek...

- Neen 't! zei hij dan, stil, en het was alsof hem iets in de keel kropte.

Zijne oogen bleven nu op haar rusten, lang en zacht, lijk in een zwijgende koestering van naïeve dankbaarheid.

- Neen 't, bazinne! zei hij nog: - het zou me niets doen... Ik ben zoo moe!...

Hij zag haar daar bij hem zitten, onduidelijk nu en als in een verren zonnemist. En lijk bij een stil zwijmelen tusschen vaak en slaap, kwam het weer in zijn brein schemeren, als een verre, o, verre herinnering, hoe hij haar altijd had beschouwd als het ideale van vrouwe-schoonheid, - hoe dikwijls hij haar, in schuchtere gepeinzen, had begeerd, - hoe hij altemet aan haar had liggen denken, hier, in zijn kribbe, uren lang, slapeloos... En hoe hij, met dat passiewekkende beeld der struische, schonkige vrouw vóór zijne oogen, Toria, dien morgen, in den koestal had overweldigd, zonder te weten wat hij deed, - omdat het sterker was dan hij zelve...

Hij ontwaakte als uit een lichten, langen sluimerroes en keek haar weer aan:

- Neen 't, bazinne, waarachtig! fezelde hij, zachtjes, en als had hij nog niets gezeid: - 't en zou mij tóch niets doen, niets!...

En dan, na een lange poos weer:

- Ge zijt toch zoo brave!...

Het was of het beste, het kinderlijk-intiemste van zijn hart nu van zijne lippen zong, zóó diep en roerend klonk het in de stilte van die stervensure..

Onder de wimpers der boerin parelden groote, dikke tranen. Zij had opgehouden te bidden.

- En mijn geld, zei hij dan, fezelend na een lange wijle weer, als had hij eens diep adem gehaald, - mijn geld zit onder de haverkiste... 't Is al voor u, bazinne, alles... Laat eene mis lezen voor mijne ziele zaligheid en voor ‘meetje’, en voor...

Maar er hokte iets in zijn keel, als een bruske snik...

Allengerhand was hij weer op den rug gezonken, lijk vermoeid. En toen kreeg hij opnieuw een bui van groote onrust en een totale vervreemding van alles wat hem omringde.

Onopgemerkt was nu de boerin opgestaan en de kamer uitgeglipt, om de Lichtmiskaars voor de stervenden.

Jantje's oogen stonden nu weer strak en wijd open, glansschitterend turend boven het voeteneinde van 't bed...

Hij herleefde nu nogmaals zijn droom van het stoppelveld, toen zijn zoevende, bliksemende pik dat diepe hol hakte in den grond, steeds wijder en dieper wordend met, op den bodem, dien geel-blekkerenden schat van blinkende goudstukken. Hij zag daar nog eens al dat goud, altijd wegslinkend wanneer hij zich vóórover bukte om er in te grabbelen, - en dat breed hol, dat steeds dieper en zwarter werd, telkens wanneer hij, grijpensgereed, den arm uitstrekte...

Nu was het weer een reusachtige gaping geworden, eindeloos diep en zwart als een stormnacht, waarin hij zich voelde wegzwijmelen en neêrsmakken, zwenkend en draaiend tot dronkenwordens toe, de oneindige ruimte in.... Dan was het weêr de vierklaver die hij vond, in den verren klaverstruik, en de gapende bengels, nijdig en afgunstig rondom hem samenrottend... Dan weer het viezige, rimpelige gelaat van die waarzegster, en hare groote, zwart-glimmende kat, met hare vierige, stijf-glurende oogen, genster-sprietend in dat vunzige kamerken, waar het hem nu zoo bevangen en zoo benauwend voorkwam, dat hij met de hand zijn hemdsband openwoelde om niet te stikken....

Nu stond hij te spitten, in zenuwachtige gejaagdheid, op het verre, mistig-vage land, in een gapende, peillooze diepte, duizelingwekkend kolkend onder hem. En weêr zag hij daar dien metalen klomp. Hij voelde en betastte hem en greep hem vast, - en hij verborg hem onder zijn vest, schuw en angstig, loerend kijkend naar de andere werkers, ginds in de verte, verre... Zijn vreugde wilde hij uitschreeuwen, luid en ruw, tot ‘meetje’, die daar ook kwam.... Maar de mannen hadden het gehoord, - hadden den schat gezien, en nijdig aangehitst door Toria, hem grijnslachend in 't gezicht, kwamen zij allen plotseling op hem aanstormen, met tientallen, met honderden, - een gansch, groot, krioelend leger, woest samenrottend in brutaal rumoeren, met leelijkgrijnzende koppen en nijdig-begeerende oogen, en hoog opgeheven, donker-blekkerende spaden, gereed om op hem neêr te beuken, - en groote, beenderige grijphanden, lang, o, zoo lang, lijk klauwen van monsters, - van vuurspuwende monsters, die hem zijn schat wilden ontrukken en hem wilden

versmachten onder het logge geweld hunner neêrploffende rompen....

En hij zwaaide zijn beide armen open, zeer wijd, en woorden reutelden hem in de keel.

Hijgend lag hij daar nu, met groote angst-oogen, waarvan de appel stil-aan onder de oogschelen wegdraaide. Zweet parelde op zijn voorhoofd en lekte hem in den hals, strakgespannen.

Nu was hij weêr stil en roerloos.

En nog eens zag hij, als in een toenemend avonddonkeren, het kreupele, ineenschrompelende schimbeeld van ‘meetje’, sukkelend door het armzalige, krotterige hutje, - en hoestend en kuchend, - en hijgend, hijgend kort en angstig lijk bij iemand die voor het laatst adem haalt.

En dan hoorde hij, als een fezelen, komend uit het diepste van den grond, scheen het hem, hare stem zuchten, o, zoo dicht bij zijn oor dat hij er koud van werd:

- Ge zult eens rijk....

Over zijn gelaat, doodsbleek, kwam als de verre naschemer van kalm, stil gelukkig-zijn....

En in zijn keel, pezig-strak gespannen, hikte en reutelde de laatste stonde....

Op de teenen, heel voorzichtig, kwam de bazinne binnen met de brandende Lichtmiskaars....

Gent, 1906.

GUSTAAF D'HONDT.

Dante en wij.

> Ella fu per domandare al cognato i suoi titoli di vice-giudice divino.
>
> FOGAZZARO, *Il Santo*.

Uitgenodigd door de ‘Litterarische Faculteit van het Utrechtsche Studentencorps’ tot het houden van een voordracht over Dante, ‘liefst in verband met de Nederlandsche letterkunde’, heb ik gemeend dit onderwerp enigszins te moeten uitbreiden. Immers, tussen Dante en de Nederlandse letterkunde bestaat zeer weinig verband; ik zou dat, altans voor de vroegere perioden, niet zo boud durven beweren, als niet Prof. G. Kalff en Prof. J.W. Muller mij daaromtrent de zekerheid hadden verschaft die ik, aan mijzelf overgelaten, te vergeefs zou hebben gezocht.

Ziehier het door mij behandelde onderwerp: na te hebben vermeld de schaarse toespelingen die onze letterkunde bevat op het werk van de grote Italiaanse dichter en na enkele sporen te hebben aangewezen van zijn invloed op Nederlandse schrijvers, heb ik een antwoord gezocht op de vraag wat Dante voor onze tijd is, hoe hij door onze land- en tijdgenoten wordt gezien. En daarmede vergelijk ik hetgeen Dante in werkelikheid was en hoe hij zijn werk heeft bedoeld. De volgende bladzijden bevatten, met enige onbetekenende wijzigingen, de voordracht die ik heb gehouden.

Het is niet gemakkelik Dante onbevangen te lezen; wij staan niet vrij tegenover hem; er is een zekere krachtsinspanning nodig om zich te onttrekken aan de invloed der geestdriftige kommentaren op zijn werk en der alles-mooivindende beredeneerde overzichten.

Toch kunnen wij, niet-Italianen, altans nog over Dante redeneren. In Italië zelf is dit bijna niet mogelik. Als men gedurende enige tijd de lezingen over Dante heeft gevolgd in de statige zaal van Or San Michele te Florence, waar een uitgezocht publiek van vele dames en enkele heren elke week aandachtig luistert naar de woorden van een Dantekenner, die een der gezangen van de Hel, het Vagevuur of het Paradijs verklaart, dan zou men werkelik de illusie krijgen dat er van het gehele werk van Dante nog een sympathieke stroom uitgaat op een hedendaags, niet-speciaal daartoe opgeleid en voorbereid publiek. In werkelikheid is dat niet het geval. Toch zou het slechts ten dele juist zijn deze belangstelling aan snobisme toe te schrijven. In het vaderland van Dante, het is bekend, is de dichter het symbool geworden van ‘il risorgimento’, van het herleefd Italië. Of, zoals de gewezen eerste minister, Sidney Sonnino, het uitdrukte: ‘Dante die droomde van een Romeins keizerrijk Italië, was een machtig helper bij de vorming der Italiaanse eenheid, daar hij het morele en staatkundige geweten van het Italiaanse volk wakker schudde, en eenheid en waardigheid gaf aan de Italiaanse taal’. En daarom, al hinderen soms in het Italië onzer dagen de onvermijdelike herinneringen aan Dante in straatnamen en anderszins, toch moet men erkennen dat zij in een machtig en groots nationaal gevoel hun rechtvaardiging vinden. Doch dit neemt niet weg dat het voortleven van Dante's werk voor het grootste deel te danken is aan oorzaken die buiten zijn werk zelf zijn gelegen. En ziehier een persoonlike herinnering. Bij een maaltijd in Florence, in een geletterde kring, liet, om de een of andere reden, de bediende de vrij talrijke gasten in de antichambre, in plaats van hun de weg naar de salon te wijzen. Een der aanwezigen merkte op: ‘Wij zijn hier als *il papa Celestino*’, daarmede toespelende op paus Celestinus V, die door Dante in de Voorhof van de Hel wordt geplaatst. Welnu, deze toespeling - dat kan ik verzekeren - is slechts door twee der aanwezigen begrepen.

Wij, voor wie Dante uitsluitend is een dichter, een der grootsten die ooit hebben geleefd, wij zijn beter geplaatst om waar te nemen welke indruk hij maakt op een onbevangen gemoed.

I.

Dat voor onze Middeleeuwse schrijvers Dante niet heeft bestaan, kan ons niet verwonderen als wij bedenken dat ook de Franse letterkunde der Middeleeuwen, die toch zoveel dichter stond bij haar Romaanse zuster, slechts zeer enkele herinneringen bewaart aan de Divina Commedia. Men gaat niet te ver door de beweren dat, als Dante bij ons in de Middeleeuwen bekend was geweest, wij die kennis waarschijnlik door bemiddeling van Frankrijk zouden hebben gekregen. Nu hebben de onderzoekingen van Farinelli en, nog onlangs, die van Counson geleerd dat alleen het werk van Christine de Pisan sporen draagt van een grondige kennis van Dante, die er trouwens in wordt nagevolgd. Een enkele maal wordt Dante door anderen vermeld, soms op een kurieuze manier. Zo is Laurent de Premierfait van mening dat Dante op het denkbeeld van de Divina Commedia is gekomen doordat hij te Parijs de ‘Roman de la Rose’ leerde kennen. Trouwens, wie zou in de Middeleeuwen in Frankrijk met Jean de Meung hebben kunnen wedijveren? De gehele Franse letterkunde werd toen door de ‘Roman de la Rose’ beheerst. En hadden de Fransen in de beroemde ‘Pèlerinage la vie humaine’, ‘Pèlerinage de l'âme’, ‘Pèlerinage de Jésus-Christ’ van Guillaume de Deguileville niet iets analoogs aan de Divina Commedia, een allegoriese voorstelling van het leven van de mens vóór en na de dood, een bezoek onder de leiding van een klassiek dichter - Ovidius in plaats van Vergilius - aan de Hel, het Vagevuur en het Paradijs? Ik herhaal dat het dus begrijpelik is dat bij ons Dante in de Middeleeuwen onbekend is gebleven. Toch lijkt het, op het eerste horen, zonderling dat Dirk Potter, die van 1411 tot 1412 in Italië heeft vertoefd, geen enkele maal de naam van Dante vermeldt. Maar ook dit wordt opgehelderd, wanneer wij nl. weten dat hij geen Italiaans verstond, en dat in Italië zelf in de vijftiende eeuw de roem van Dante werd verduisterd door die van Petrarca. Fauriel geeft daarvan de overtuigendste bewijzen.

Een ander, groter dichter die Italië bezocht en daar wèl rijke stof tot dichten heeft gevonden, onze Hooft, heeft

eigenlik ook slechts oren voor Petrarca: hij noemt Dante éénmaal in zijn ‘Florence’, en vermeldt éénmaal uit de Divina Commedia een vers, dat hij vertaalt. Dat is alles. En dit is te treffender omdat de zestiende eeuw een bloeitijd was voor de studieën over Dante in Italië. Van 1570 af was er een verwoede strijd vóór en tegen Dante gevoerd in allerlei soorten van geschriften; en de uitgave die in 1595 door de Accademia della Crusca bezorgd werd van de Divina Commedia, bewees hoezeer het aanzien van de dichter was gestegen. In de tijd dus dat Hooft in Florence vertoefde moet hij vaak over Dante hebben horen spreken, en men heeft het recht uit zijn stilzwijgen op te maken dat de dichter hem niet aantrok; zijn neigingen gingen meer naar de liefdesonnetten van Petrarca dan naar de sombere poëzie van de ernstige Florentijn. Misschien zou hij, had hij het ‘Vita Nuova’ gekend, enige van Dante's sonnetten hebben kunnen waarderen.

Een tijdgenoot van Hooft, Jonker Jan van der Noot, zou, volgens Prof. Kalff, toegankeliker voor Dante's poëzie zijn geweest; in zijn ‘Olympias’ zouden herinneringen aan de ‘Inferno’ bewaard zijn. En inderdaad doet Olympias, die vrouw en tevens symbool is, ons denken aan Beatrice; boven de poort van het paleis van Plutus staat een opschrift, evenals boven de ingang van de ‘Hel’, en de ‘godlijcke Poëten’ van voorheen zitten onder de laurierbomen te lezen, zoals Dante ons de klassieke dichters voorstelt samensprekende op de groene weide. In elk geval is de invloed van Dante oppervlakkig geweest; want wat heeft van der Noots klassiekallegoriese ‘Olympias’ gemeen met het Christelik poëem van de Italiaanse zanger?

Huygens noemt niet Dante, maar Petrarca, hoewel zich in zijn bibliotheek een uitgave van de Divina Commedia bevond. Oudaen en de Brune geven blijken Dante's werk gekend te hebben. En Prof. Kalff citeert in zijn ‘Studiën over Nederlandsche dichters der 17^{e} eeuw’ nog Conradus Goddaeus, in wiens ‘Nieuwe Gedichten’ gewag van Dante wordt gemaakt, en Jan Baptista Wellekens, die in 1729 enige versregels ter ere van Dante heeft vervaardigd. Dat in de 17^{e} en 18^{e} eeuw geen algemene waardering voor de Katholieke dichter was te vinden in het Protestantse Nederland, hoe kon het anders?

Trouwens, evenmin in het Italië der zeventiende eeuw: men was daar afkerig van grootse, diepzinnige poëzie. Petrarca zelfs was toen achteraf gesteld. Hoeveel te meer niet Dante, die veel studie vereiste en wiens gedachten te verheven, wiens fantasie te wild was voor de tamme, gemaniëreerde schrijvers van toenmaals. In de achttiende eeuw vond Dante er wel meer bijval, maar toch hield slechts een beperkte kring van geleerden zich met hem bezig. Eerst in de tweede helft dier eeuw inspireert hij dichters: Alfieri en Monti noemen zich in zekere zin Dante's leerlingen. Dat was het begin van de vlucht die de verering van Dante in de 19e eeuw heeft genomen.

Ten onzent duurt het langer, tot 1864. Doch ik wil de chronologiese orde een ogenblik verbreken, en beginnen met het werk dat in 1865 verscheen en dat, door Dante geïnspireerd, altijd een glorie zal blijven van onze letterkunde: Potgieters ‘Florence’. Men weet niet wat hierin het meest te bewonderen: de hoge kunst waarmede het Nederlands gedwongen werd zich te voegen in het harnas van Dante's versmaat, of de stoutheid waarmede de dichter de gegevens van Dante's werken of van oude kommentaren samenvatte en samenvoegde tot zij leven kregen en wij door hen in de tijd van Dante zelf werden verplaatst, of eindelik de grondige kennis van Dante en zijn omgeving waarvan het getuigenis aflegt. Potgieter heeft in de eerste plaats getracht ons de mens Dante te leren kennen; ‘Florence’ is niet een uiting van geestdrift die Dante's levensbeschouwing, die zijn godsdienstige en wijsgerige denkbeelden bij hem hadden opgewekt, het is zelfs niet in de eerste plaats een loflied op de hoge dichtergaven van de dichter der terzinen, het is een verheerliking van de grote Italiaan die, onverdiend verbannen, Italië doortrok gesteund op zijn wandelstaf, van de miskende profeet van Italiës grootheid in eenheid. Trouwens, was het niet om de p a t r i o t Dante te huldigen dat in 1865 van heinde en ver geleerden en dichters, en daaronder Potgieter en zijn reisgenoot, zich opmaakten om de onthulling bij te wonen van het standbeeld dat zich tegenover Santa Croce verheft? Wie zou de moed hebben Potgieter te verwijten dat de biografie die hij ons van de dichter geeft, voor een deel louter fantasie is, al had hij ook de gegevens ervoor bijeen.

gegaard in al wat kon strekken om zijn weetlust te bevredigen?

In 1864 verschijnt de vertaling der Divina Commedia van A.S. Kok, gevolgd door die van Hacke van Mijnden, van Ten Kate, van Thoden van Velzen, van Bohl. Een onderlinge vergelijking dezer overzettingen zou hier minder op zijn plaats zijn. Ik bepaal mij ertoe te verwijzen naar een kleine verhandeling van A.H.H. Dupont, waarvan de titel 'Dante aux Pays-Bas' wel wat weids is voor hetgeen zij bevat, n.l. een geestdriftvolle aankondiging van Bohl's vertaling, en een zeer interessante en leerzame vergelijking van deze met het werk van Kok en de Duitse vertaling van Karl Witte. Alleen die vertalingen die de versmaat van het origineel streng bewaarden, zijn in staat een enigszins getrouw beeld ervan te geven. Ik voor mij kan mij een overzetting van een gedicht in proza of in vereenvoudigde maat - vooral van een gedicht waarin vorm en inhoud zo innig verbonden zijn als dat het geval is met de Divina Commedia - alleen denken als een middel ter popularisering. En onverklaarbaar vind ik dat de 'Nieuwe Gids' een prozavertaling van de 'Hel' en het 'Vagevuur' heeft gegeven; hoe kon uit een dichterkring die juist in een fijnverzorgde versifikatie een zijner krachtigste wapenen zocht tegen de ouderen, een prozavertaling der Divina Commedia voortkomen? Vooral van Dante is een omzetting in proza een verkrachting. Zijn stoute beelden, de vrijheden die hij zich heeft veroorloofd met de taal, hangen ten nauwste samen met het rijm en de maat. Dat Dante de hel noemt *muto di lume*, kan niet gescheiden worden van het feit dat *muto* rijmt met *combattuto* en *venuto*. Let wel dat ik niet beweer dat Dante, zoekende naar een rijm, zo maar een woord heeft gekozen. Zijn onvergelijkelike kunst is geweest, zich door de rijmdwang te laten inspireren tot sterksprekende, treffende beelden; er is een onverbrekelike band daartussen, die door een prozavertaling wordt verscheurd. Het is voor ons, niet-Italianen, moeielik ons rekenschap te geven van de vrijheden die Dante zich met de taal heeft veroorloofd. Hoe vaak gebruikt hij dialektiese vormen, Provençaalse vormen, Latijnse vormen, en hoeveel woorden zijn door hem gemaakt en na hem nooit meer gebezigd! Ziehier wat de Nederlandse equivalenten zouden zijn van enige neologismen van Dante: *zich inhemmen, zich in haren*,

zich immijen voor ‘in hem, in haar, in mij doordringen’, *zich veraltozen, een vraagstuk doorvlezen*, voor ‘in het vlees dringen, begrijpen’ Welk een kracht en welk een moed, zó de taal naar zijn hand te zetten. Maar hoezeer het vormen en bezigen van zulke woorden bij Dante samenhangt met het gebruik der gebonden rede, toont een vergelijking met de taal van het ‘Convivio’, waarin hij toch ook de hoogste filosofiese vraagstukken aanroert, en waarin hij geen neologismen gebruikt.

Wij zijn als vanzelf gekomen tot onze jongste letterkunde. Dat de mannen van 1880 Dante diep moesten bewonderen, was te verwachten. Eigenlik zou men zich eerder moeten verbazen dat onmiddellike invloed van Dante in hun werk niet tastbaarder is. Zoals men weet, stelt Perk zijn ‘Mathilde’ onder bescherming van Dante:

> Zooals eens Dante alleen ter helle inschreed
> En statig, stil, tot Maro hem gemoette,
> Zoo wilde ik door de wereld gaan....

en zo staat de Florentijn aan het begin der nieuwe beweging. Maar welke Dante? Die van de Divina Commedia, die met Vergilius door de Hel en over de Louteringsberg naar de hemelse gelukzaligheid wordt gevoerd? Neen, veeleer de Dante van het ‘Vita Nuova’. Kloos zegt trouwens: ‘Als gene grootere zanger dien hij van verre met niet gelijke voetstappen volgde, had Perk den opgang door hel en vagevuur naar het paradijs bestaan - ware het heiligschennis, er op te wijzen, dat ook het Nieuwe Leven hier een afschaduwing vinden mocht, schoon de mystieke geur van Dante's rozen niet aan de lichtere bloesems der Mathilde te herkennen zij? en hoewel minder in kracht en lager van toon, slechts de geheimenissen zijner eigene ziel, niet die van aarde en hemel onthullend, won ook hij zijne Beatrice, onsterfelijk zich vormend uit het beeld der sterfelijke vrouw.’ Dat Perk's ‘Hellevaart’ met die van Dante zelfs een zeer verre gelijkenis zou tonen, is een misverstand.

Ik kom zo straks hierop terug. Eerst wil ik beproeven op te sporen wat de dichters van 1880 noodzakelik in Dante moest aantrekken. Voor zover ik weet, hebben zij zelf dat niet onder woorden gebracht. Ik geloof dat ik niet mistast als ik de hoofdoorzaak dier sympathie vind in de persoonlike

visie die Dante heeft van hetgeen hij beschrijft. En inderdaad schijnt het mij dat de oneindige bekoring die van Dante's verzen uitgaat, is toe te schrijven aan die onovertroffen schat van beelden, waarin met enkele veelbetekenende woorden vóór onze ogen wordt getoverd hetgeen de dichter ons wil laten zien. Nu eens gemeenzaam, dan verheven, altijd beantwoordt de uitdrukking volkomen aan hetgeen voor het dichteroog is ontsluierd en ons wordt getoond in de volheid van zijn openbaring. Francesca en Paolo zweven op de dichter toe als twee duiven met 'hoge en strakke' vleugels. Tot Florence, dat steeds zijn regering en zijn wetten verandert, zegt de dichter: 'Gij zijt als de zieke die op zijn bed geen rust kan vinden en zich tegen de pijn verdedigt door zich telkens om te keren', een beeld, hoevele malen door anderen gebruikt, na Dante! Alles, persoonlike herinneringen, geschiedkundige gebeurtenissen, geografiese biezonderheden, alles is hem goed. En zelfs in de hoogste kringen van het Paradijs schroomt hij niet zijn vergelijkingen aan de meest alledaagse kringen te ontlenen: in de negende hemel zegt Beatrice van de vele uitleggingen die gegeven worden van de Heilige Schrift: 'Florence telt niet zoveel Lapi en Bindi (wij zouden zeggen "zoveel Jannen en Pieten") als er elk jaar fabelen daaromtrent in omloop worden gebracht.' En Italië, dat Hendrik VII niet tot keizer neemt, wordt vergeleken met een kind dat van honger sterft en toch zijn voedster van zich afstoot. De hoge gestalte van Nimrod wordt aldus gekenschetst, dat zij zou uitsteken boven drie Friezen die op elkaars hoofden staan. Doch waar houd ik op? Van de eerste zang van de 'Hel' tot de 33e van het 'Paradijs' is het één reeks van de stoutste, ongehoordste en treffendste beelden. En Dante is hier wel het ideaal dat de school van 1880 vóór zich had: 'Beeldspraak, zegt Kloos, moet als iets oogenblikkelijks en accidenteels, niet als iets stereotieps en essentieels beschouwd worden. In de sterke emotie zijner stemming ziet de dichter gelijkenissen, personificaties die bij die ééne stemming, die bijzondere gevoels-schakeering passen, wijl zij haar belichamen en vertegenwoordigen, en die hij in de taal door beeldspraak en figuurlijke uitdrukkingen weergeeft en verduurzaamt.'

Dan, wij zagen het reeds, Dante is een taalvirtuoos zó

groot als er na hem misschien nooit een geweest is. Hij verstaat de kunst om met een onnavolgbare beknoptheid en scherpte van uitdrukking een persoon of een toneel vóór onze ogen op te roepen.

Dante moest ook hierom de dichters van 1880 na aan het hart liggen, omdat zijn poëzie verheven is. Als Verwey de 'Lilith' van Emants prijst omdat het 'als eerste, de poging waagde om de poëzie boven het tijdelijk wereldgebeuren uit te stellen in de sfeer van eeuwigheid en goddelijkheid waarin een nieuw geslacht haar wenschte', dan zegt hij daarmede tevens waarom de Commedia moest worden tot een evangelie voor hem en zijn medestanders. Want nooit is een hogergestemd werk gedicht; het zingt van het hiernamaals en van de wereld, het spreekt van eeuwige straf en boete en zaligmaking, het omvat al het bestaande en al het gedachte; het is een universum.

En eindelik, in een tijd van vèrgedreven individualisme, moest men zich aangetrokken gevoelen tot een werk waarin zulk een universeel onderwerp op de subjektiefst mogelike wijze wordt behandeld. De Divina Commedia is de geschiedenis der mensheid, maar zó als alleen Dante haar ziet; Dante is het middelpunt der handeling, hij is de door God begenadigde die boven allen is verkoren het hemelse rijk te betreden, de dichter-ziener die toornt en prijst krachtens zijn door een hogere macht hem geschonken ambt.

Ziedaar wat Dante aan de dichters te genieten kan geven. Dit alles nu was voor Dante zelf niet de hoofdzaak; zijn Commedia had een geheel andere bedoeling dan aan tijdgenoten of aan het nageslacht estheties en artistiek genot te verschaffen. Maar de dichters doen als de bijen die honig uit de bloemen puren en ze dan laten voor hetgeen ze zijn. Trouwens, elk geslacht bewondert een werk uit vroeger tijd slechts voor zover het daarin zijn eigen denkbeelden en aspiraties vindt; alleen wat daarmede strookt bestaat, het overige wordt eenvoudig weggelaten. Het zoo hoog geroemde en vaak vermelde 'zich verplaatsen in de geest en in de tijd van anderen' zou, als het mogelik was, alleen gepaard kunnen gaan met volkomen verlies van eigen individualiteit. Dat er naast onze eigen koncepties, in onze geest plaats zou zijn voor daarmede strijdige, is een bewering die zichzelf

veroordeelt. Als dus een oud werk, zoals men zegt, ‘herleeft’, dan wil dat - afgezien van biezondere oorzaken der hernieuwde belangstelling, zoals, naar wij zagen, de nationaliteitskwestie in Italië - alleen zeggen dat in het oude werk toevallige overeenstemming valt aan te wijzen met hedendaagse denkbeelden; zijn grote waarde ontleent het dan hieraan dat het de in allen levende gedachten en aspiraties in een eerwaardige, door de tijd geijkte vorm biedt.

Nu zullen er onder mijn lezers zijn die slechts één soort van letterkundige kritiek gewettigd achten, n.l. die welke, met terzijdestelling van al het andere, alleen de indruk van het werk op de ziel van de beoordelaar weergeeft. Voor hen die zo denken, is hetgeen ik ga doen uit den boze. Want, al begin ik met luide ieders recht te erkennen om werken uit vroegere tijd aan te passen aan eigen inzichten en neigingen, eruit te nemen wat past en weg te werpen wat hindert, toch is het mij onmogelik een werk, dat ten slotte toch ook een histories verschijnsel, een produkt van de menselike geest is, aldus los te maken van het verleden. Mij schijnt het in hoge mate belangrijk om, naast het werk zoals het tegenwoordig wordt gezien, te leggen het werk zoals het in historiese werkelikheid was.

II.

Ik noemde het daareven een misverstand dat Jacques Perk aan de Divina Commedia, niet aan het ‘Vita Nuova’ zijn motto ontleende. Terwijl tussen de hellevaart in ‘Mathilde’ en die van Dante niet dan een uiterlik verband bestaat, heeft het ‘Vita Nuova’ de grondidee met de sonnettencyklus gemeen: de sterfelike vrouw wordt voor de dichter tot een bovenaards wezen dat hem opvoert tot een hoger leven. Toch is de afstand tussen beide werken nog zeer groot.

Men weet dat het ‘Vita Nuova’ een kommentaar in proza is op een dertigtal gedichten, door Dante gemaakt ter verheerliking van een jong meisje dat hij voor het eerst had ontmoet toen hij tien, zij negen jaar oud was. Later had hij haar enkele malen gezien en éénmaal gesproken. Zij huwde en stierf, zes en twintig jaar oud. Wie deze jonge vrouw geweest is, weet men niet. Beatrice was haar naam

zeker niet; Dante verzekert dat met stelligheid; op het voorbeeld der Provençaalse dichters noemde hij zijn geliefde met een verzonnen naam. Hetzij Beatrice werkelik geleefd heeft of niet, hetzij een werkelike vrouw in hem het sluimerend dichterlik genie heeft wakker geroepen, of niet, zeker is het dat in het ‘Vita Nuova’ Beatrice een aards wezen is dat voor Dante wordt tot een symbool van al wat edel is: zij is een koningin der deugden; ter wille van haar keert hij de grote hoop de rug toe. Trouwens, wat doet het er toe of zij werkelik heeft bestaan? Om enkele der sonnetten te genieten hebben wij geen kommentaar van node; er zijn er waarin hij de verschijning van Beatrice schildert en die onmiddellik tot ons spreken, die in volmaaktheid van vorm en in aanpassing van vorm aan gedachte het hoogste bereiken wat denkbaar is. Ziehier het beroemde *Tanto gentile*, in de vertaling die een mijner vrienden ervan heeft gemaakt:

> Zó edel en zó zedig is het wezen
> Der Vrouwe die ik eer, bij 't minzaam groeten,
> Dat aller tongen bevend zwijgen moeten,
> En d'ogen schromen in háar oog te lezen.
>
> Zij wendt zich af, als zij zich hoort geprezen,
> En deemoeds kleed golft neder op haar voeten,
> En 't is alsof we een Engel Gods ontmoeten
> Door wie op aard' een wonder is verrezen.
>
> Wie haar aanschouwt is zulk genot gegeven,
> Dat door het oog in 't harte dringt een zoetheid
> Die slechts begrijpt wie 't zelve mocht genieten,
>
> En 't is als zien we van haar lippen zweven
> Een adem vol van zachtheid en van goedheid,
> Die onze ziel in zuchten doet vervlieten.

Naast deze aardse Beatrice, die in nederigheid door Florence's straten voortschrijdt, alle hulde afwijzende, stelt ons een canzone van het ‘Vita Nuova’ de hemelse Beatrice voor de geest, die tans verwijlt in het rijk waar de engelen vrede

hebben, ‘want de roem van haar nederigheid was zó snel ten hemel gerezen dat de eeuwige Vader het verlangen beving zoveel deugd tot zich te roepen.’

Nu bestaat echter - ik zeide het reeds - het ‘Vita Nuova’ niet alleen uit canzonen en sonnetten; deze gaan vergezeld van een kommentaar in proza waarin de gedichten worden toegelicht, ontleed, in delen gesplitst, op dorre scholastiese wijze. Dit brengt ons reeds dadelik tot het vermoeden dat het werk dat volgens de gedichten een soort autobiografie scheen te zijn, in werkelikheid een letteroefening is geweest, waarmede Dante's ziel niet veel te maken heeft gehad. Inderdaad is het ‘Vita Nuova’ vervaardigd naar het model van een dier Provençaalse levensbeschrijvingen van troubadours, waarin hun gedichten worden verklaard en de aanleiding er toe medegedeeld.

In Provence had, van de 11^{e} eeuw af, een dichtkunst gebloeid, waarvan het hoofdthema was de verering en de verheerliking der vrouw. Wie leest tegenwoordig de kunstig samengestelde, enige zeer weinige motieven tot gekunsteld wordens toe verwerkende en verwikkelende liederen der troubadours? En toch is het ‘Vita Nuova’ zonder deze eenvoudig niet te begrijpen. De oudste Italiaanse dichters zijn niet anders dan de slaafse navolgers van de Provençaalse troubadours; zij zetten het werk hunners voorgangers voort en zingen van vrouwedienst. Reeds in enkele latere Provençaalse gedichten komt echter een nieuwe opvatting aan het licht, volgens welke de liefde het middel wordt tot verheffing van de ziel: door de liefde verheft de dichter zich boven het alledaagse; de vrouw wordt een schild dat hem beschermt tegen de aanvechtingen zijner lagere natuur. Een psychies element is aldus bij het zinnelike gekomen, en verdringt het hoe langer zo meer. Deze opvatting komt vooral uit in de oude Italiaanse gedichten; de oorspronkelike zinnepoëzie krijgt meer en meer een filosofies karakter: de vrouw wordt symbool van het hoogste, het edelste. Meer en meer worden deugd en liefde als twee synoniemen beschouwd: zieleadel en liefde ontstaan tegelijkertijd; de liefde staat tot de zieleadel als de zonnestraal tot de zon, als de warmte tot het vuur. De strijd die tussen deze opvatting en de Christelike leer en de scholastiek bestaat, wordt aldus geslecht dat de

vrouw, van symbool van het edele, wordt tot een hoger wezen dat in zich het menselike en het goddelike verenigt. En de dichtschool die dit denkbeeld het konsekwentst doorvoert is die van de ‘dolce stil nuovo’, waartoe Dante behoorde.

Er is dus in Dante's vroegste poëzie reeds een sterk intellektueel element, en ik ben niet bang iemand te kwetsen als ik beweer dat de prozakommentaar tot de gedichten niet alleen, maar ook de meerderheid dier gedichten zelf, voor ons ongenietbaar zijn, al trachten wij nog zo bereidwillig ons ‘in Dante's tijd te verplaatsen en ons in zijn werken in te denken’, zoals het heet. En men zou zich moeten verbazen dat zóvele tijdgenoten in dwepende termen over Dante's eerste werk spreken, indien men niet begreep dat in dezen een onbewuste scheiding was gemaakt tussen wat intellektueel is, en dus is veranderd, en hetgeen lyries is, en daardoor steeds jong is gebleven. Toch is het interessant op te merken dat zij weglaten hetgeen voor Dante zelf minstens even hoog stond als hetgeen zij behouden.

Onder de produkten van de ‘dolce stil nuovo’ neemt het ‘Vita Nuova’ een eigenaardige plaats in door de kombinatie van transcendentale filosofie en realisme, die er een geheel eigen aanzien aan geeft. Terwijl voor Guido Guinizelli ‘Madonna’ uitsluitend is de ideale vrouw, een abstraktie, wordt Beatrice ons door Dante tevens voorgesteld als een vrouw van vlees en bloed; hij beschrijft haar uiterlik, haar sterven. Ook zichzelf voert hij ten tonele, en zegt waar hij haar het eerst ontmoette, hoe zij zijn groet ontweek, en zo meer.

Dat realisme vinden wij, in nog hogere mate, in de Divina Commedia, en hier treft het ons te meer daar Dante ons in een zeer irreële omgeving verplaatst. Men heeft Dante meer dan eens een mysticus genoemd, en een geleerd priester, Pacheu, wijdt hem een studie in een bundel getiteld ‘Études d'idéalistes et de mystiques’, waarin ook Shelley, Verlaine en Huysmans worden behandeld. Let wel dat Pacheu niet spreekt van het ‘Vita Nuova’, maar van Dante's hemelreis.

Van tweeën één: òf ik vat het woord ‘mystiek’ geheel averechts op, òf het is onbegrijpelik wat Pacheu en anderen ertoe heeft gebracht Dante een mysticus te noemen; ik laat

daar zijn kwalifikatie als ‘idealist’, daar dit een dubbelzinnige term is. Niet waar, men is gewoon ‘mystiek’ te noemen de persoonlike gemeenschap met het goddelike, zonder bemiddeling der zinnen? Welnu, nooit is een dichter - ik bedoel niet als mens, maar als d i c h t e r - met sterkere ketenen aan de aarde vastgeklonken geweest dan Dante.

Dat de reis door de Hel, over de Louteringsberg naar de Hemel een allegorie is, ligt voor de hand. Dante zegt trouwens zelf in een brief aan een zijner beschermers dat zijn werk niet alleen een uiterlike betekenis heeft. In korte woorden zou men kunnen zeggen dat de Divina Commedia beschrijft de religieuze en zedelike wedergeboorte van de mensheid. De grondidee der Divina Commedia is een symbool. Symbolisties zal ook moeten worden opgevat de aanleiding tot de reis: het woud is de staat van intellektuele, etiese en politieke ellende waarin de mens verkeert, wanneer hij zich afwendt van God. De Heilige Jonkvrouw verlost hem uit het woud, hij komt tot het bewustzijn van zijn dwaling, en stijgt omhoog met hulp der aardse wetenschap, gesymboliseerd in Vergilius, en der theologie, voorgesteld door Beatrice. Zo is de opzet van het werk allegories; het geheel, samengevat, een symbool. Maar in deze lijst is door Dante een schildering geplaatst die aan realiteit, aan historiciteit zelfs, niets te wensen overlaat. Er is slechts één enkele passage die een doorlopend symbolies karakter heeft; dat is de beschrijving van het aards paradijs en hetgeen daar vóór de ogen van de dichter voorvalt.

Na uit het Purgatorium te zijn getreden, komt hij in een heerlik woud, waardoor een kristalheldere beek stroomt. Daar nadert een stoet. Voorop gaan zeven gouden luchters waarvan de stralen strepen van licht achter zich laten die samen de kleuren vormen van de regenboog. Achter de luchters schrijden vier en twintig eerbiedwaardige grijsaards, en dan nadert, getrokken door een griffioen, een zegewagen waarop Beatrice is gezeten; rechts geleiden, al dansende, drie jonkvrouwen, en links vier jonkvrouwen de zegekar, en naast deze lopen vier mysterieuse dieren; de optocht wordt gesloten door twee grijsaards, vier schamel geklede personen en nog een peinzende oude man. Aangekomen bij de boom der kennis en der gehoorzaamheid, wordt de zegewagen daar-

aan bevestigd; dan begint de boom weer groen te worden en te bloeien. De griffioen stijgt ten hemel, terwijl Beatrice met de zeven jonkvrouwen en de zeven luchters de wagen blijft bewaken. Dan stort plotseling een adelaar zich op de wagen en brengt hem aan het wankelen; daarop sluipt een magere vos toe en een draak komt op uit de grond, die zich onder de raderen van de wagen heeft gespleten, en sleept een deel van deze met zich mede. En opnieuw daalt de adelaar neer en geeft zijn vleugels aan de wagen, waarop deze op een schrikwekkende wijze verandert. Op verschillende punten ervan verheffen zich zeven koppen en tien horens, en niet meer Beatrice, maar een onzedelik vrouwmens troont erop, en aan haar zijde een reus, die haar nu eens liefkoost dan weder geselt, en eindelik de in een monster veranderde wagen in het woud sleept.

Wat met dit alles wordt bedoeld? De kommentaren geven een verklaring die in hoofdzaak hierop neerkomt: de processie is het symbool van de Christelike kerk; de zeven kandelaren duiden de zeven gaven van de Heilige Geest aan, de vier en twintig grijsaards de boeken van het Oude Testament, de vier dieren de evangelieën; de wagen is de kerk, de griffioen de Godsmens; de drie vrouwen ter rechterzijde stellen voor de theologiese deugden, de vier ter linker de kardinale deugden; de wagen wordt gevolgd door de overige boeken van het Nieuwe Testament. Hetgeen met de wagen gebeurt, verbeeldt de lotgevallen der Kerk; de onzedelike vrouw symboliseert de pausen uit Dante's tijd, de reus het Franse Koningshuis, dat de zetel der kerk verplaatst naar Avignon.

Ziedaar, naast de opzet der Divina Commedia, hetgeen men zou kunnen noemen het irreële element ervan. Mystiek is het niet. Legt men naast de beschrijving van het aardse paradijs van Dante een hoofdstuk uit de werken van zijn tijdgenoot Ruysbroeck, dan springen de verschillen in het oog. Hetgeen ons het meest treft, is dat bij Ruysbroeck alle aanraking met aardse gebeurtenissen is gemeden, dat het materiële leven er wordt gespiritualiseerd. ‘De boom der kennis - ik neem een voorbeeld - heeft zijn wortel in God en spreidt zijn twaalf takken uit, d.z. de twaalf artikelen des geloofs. De onderste takken strekken zich uit

naar Jezus en naar het heil van de wereld; de bovenste spreken van Goddelikheid, van Drieëenheid, van Eenheid. De ziel klimt op de top van de boom, en vandaar aanschouwt hij de zoon des mensen; maar het licht zegt haar: ziedaar de onmetelike, onbegrijpelike, onbereikbare Goddelikheid, en alle geschapen licht verdwijnt daarbij; ziedaar de afgrond zonder bodem. En de ziel komt tot de hoogste kennis van God die hier veroorloofd is.' Hier is dus de boom het beeld van het bovenzinnelike. Indien Ruysbroeck zich bedient van voorstellingen en beelden ontleend aan het aardse leven, dan is dat omdat wij nu eenmaal niet anders dan als mensen kunnen denken, en omdat wij onze gedachten, hoe hoog en hoe bovennatuurlik, nu eenmaal niet anders dan op aardse wijze kunnen uitdrukken.

Vergelijk ook met Dante's tocht de 'Reis van de Pelgrim' van Bunyan. Hier is de tocht in werkelikheid bovenzinnelik. Tegen de berouwvolle zondaar verzamelen zich de duivelen; zij verduisteren zijn gezicht, zij trachten hem in de afgrond te slepen; rechts bevindt zich een zeer diepe gracht, en links is een afgrond; de weg is nauw, zodat de Christen in duisternis gehuld, als hij de gracht wil vermijden, gevaar loopt in de afgrond te vallen. Zó gaat hij voort, zuchtende. Men ziet het, hier is het verhaal in al zijn biezonderheden zelf het beeld; wij zijn aan de aarde ontrukt; wij leven een geheel onlichamelik leven mede. En het beeld is niet minder helder dan dat van Dante's hel, en de gesprekken tussen Christen en Tolk zijn niet minder uitvoerig dan die van Dante en Vergilius. Maar hier voelt men zich los van de aarde, en daarom is de 'Reis van de Pelgrim' oneindig meer dan de Divina Commedia het verhaal van de verlossing van het mensengeslacht.

Want bij Dante is niet alleen de uiterlike verschijning van Hel, Vagevuur en Hemel op geheel menselike wijze voorgesteld; op zijn tocht verlaten onze voeten de aarde geen ogenblik. Van een ontrukt worden aan het werkelike leven is geen sprake. Zelfs waar Dante in de hoogste hemelkringen vertoeft, heeft hij niets van zijn belangstelling in aardse zaken verloren en gevoelt hij als een wereldling. De schimmen die hij ontmoet vragen hem steeds naar wat op aarde voorvalt. Farinata degl' Uberti, opgesloten in een brandende grafzerk,

kan het ‘bed’ waarin hij ligt niets schelen, als maar zijn partij in Florence de bovenhand heeft gekregen. Bij Dante dient de allegorie niet om bovenzinnelike gedachten zo goed hij kan uit te drukken; hij bezigt haar om aardse gebeurtenissen op een indrukwekkende wijze voor te stellen.

In de Divina Commedia is Dante niet alleen de man van het werkelike leven, hij is de zuivere verstandsmens. Alles wat hij in de drie rijken die hij doortrekt, ziet en opmerkt, is voor hem stof tot redeneren. Hetgeen, in de verrukking der hoogste sferen, hem belang inboezemt, zijn vraagstukken van wetenschappelike aard. Hij spreekt met Beatrice over de verklaring van de vlekken in de maan; een gehele zang - een der schoonste - van het ‘Paradiso’ is gewijd aan een overzicht der Romeinse geschiedenis; aan een der geesten - der ‘lichten’, zou ik moeten zeggen, want zó doen zich de geesten in de hemel voor - vraagt hij een verklaring van het feit dat goede ouders soms slechte kinderen hebben. Alle kwesties van wetenschap interesseren hem, en Beatrice licht hem in, zo goed zij kan. En wij zien hem vóór ons, de grote denker, zoals hij Italië is doorgetrokken, alles opmerkende, aantekeningen makende over ligging, gewoonten, taal; een man wiens onbegrijpelik genie hem bracht tot vragen van taalpsychologie en taalfysiologie die tans nog de filologen bezighouden - ik doel hier op dat geheel enige meesterwerk over de Italiaanse spreektaal, waarmede hij zijn tijd eeuwen vóór was; een geleerde zó universeel als zelfs de Renaissance er geen heeft voortgebracht. Hoe onmisbaar Dante's werk is voor de kennis der Middeleeuwse wetenschap, wie die het niet weet?

Maar de vraag is of wij vrede kunnen vinden met een Paradijs dat een soort hogeschool is, of wij van de heerlikheid hiernamaals niet meer voldoening verwachten voor onze zielsbehoeften, dan voor de aspiraties van ons verstand. En of een der verwachtingen die ons verzoenen met het denkbeeld van de dood, niet juist deze is, dat wij dan verlost zullen zijn van al het kleine, lage, plaatselike, dat gedurende het leven op aarde een al te groot deel van onze geest in beslag neemt.

Verwey zegt van Perks ‘Mathilde’: ‘De dichtvorm - die van de sonnettenreeks - geeft krachtig te kennen, dat het redenerend element in de dichtkunst wordt teruggesteld.’

Toch staat Dante, de r e d e n e e r d e r bij uitnemendheid, aan de ingang van die sonnettenreeks. De zaak is dat voor Perk de realist en intellektualist Dante niet bestond. Hetgeen voor Dante bij het schrijven van de Divina Commedia de h o o f d z a a k was, hetgeen in het 'Vita Nuova' een gewichtig element vormt, wordt achteraf gesteld. En Perk zag Dante alleen van één zijde; de 'lyriese artiest'. Dante is de enige die voor hem bestaat. Misschien zou hij gezegd hebben: 'de "artiest" Dante is de enige die recht van bestaan heeft; voldoet hij aan kunstenaarseisen, dan is al het andere mij onverschillig.' Die zienswijze is gewettigd. Maar anderen, hoewel ook zij de Divina Commedia als een der in vorm meest volmaakte uitingen van dichterlik genie beschouwen, staan op een ander standpunt. Een dichter mag zeggen: 'Als Dante groot is als dichter, dan is het mij onverschillig of hij ook groot was als mens', al had Dante zelf heel raar gekeken als hij die theorie had horen verkondigen. Wij, die tegenover de bewondering 'sans phrase' van bijna alle Dante-geleerden, onze eigen indrukken stellen, wij willen juist weten of Dante groot was als mens. Want de Divina Commedia is het subjektiefste werk dat ooit is geschreven: neem Dante uit de Divina Commedia weg en het gedicht valt ineen.

Ik laat tans de losse band glippen die Dante aan onze letterkunde verbindt.

III.

De beroemdste episode uit de Divina Commedia is die van Francesca da Rimini, het 'enfant gâté' van alle literaturen, zoals Counson ze noemt. Vergis ik mij, of is Francesca voor ons niet het heerlike beeld van de alles overwinnende hartstocht die, sterker dan banden van plicht, van maatschappij, haar slachtoffer meesleurt waarheen zij wil? Zien wij Francesca en Paolo anders dan als Tristan en Isolde, als de Chevalier des Grieux en Manon Lescaut? Wat echter Dante's bedoeling was met het schrijven van zijn aangrijpend verhaal, leren ons de onderzoekingen van Fauriel, Comparetti en Gaston Paris.

In de hellekring waarin zij worden gestraft, die aan hun zinnelike lusten hebben toegegeven, ziet Dante, in de grote schare van door een woedende orkaan medegesleepten waaronder

zich ook Semiramis en Dido bevinden, twee jeugdige schimmen die hij meent te herkennen. Hij roept hen, en zó vriendelik was de toon, dat zij onmiddellik naderen. Het zijn inderdaad Francesca da Rimini en haar zwager Paolo. Hij behoeft hun niet meer te vragen wat er met hen is gebeurd; dat weet hij reeds; voor hem is het belangrijk te vernemen dat wat op aarde niet geweten kon worden, het geheim dat zij in het graf mede hebben genomen, namelik hoe, door welke omstandigheden, zij ten val zijn gekomen. Francesca antwoordt: 'Eens lazen wij samen de roman van Lancelot en, toen wij gekomen waren aan de bladzijde waarop wordt verhaald hoe Lancelot eindelik bereikt waar hij zo lang naar had gesmacht, en de koningin op de mond kust, toen kustte hij die nooit meer van mij zal worden gescheiden, mij bevende de mond. Die dag lazen wij niet verder.'

Het spijt mij dat ik misschien iets van de poëzie van het verhaal zal wegnemen door hetgeen volgt. De waarheid is dat Dante alleen heeft willen doen uitkomen hoe verderfelik een invloed de Arthurromans op de zeden van zijn tijd hebben gehad. Daardoor wordt verklaard dat, terwijl hij voor Dido en Semiramis niet dan harde woorden heeft, het verhaal van Francesca hem zó ontroert dat hij in onmacht valt; voor hem zijn Francesca en Paolo slachtoffers. Er komt bij dat hun hartstocht, die was opgewekt door de lezing van een boek over 'hoofse' liefde, reeds daardoor van een hogere soort was. En zo ziet men dat hetgeen voor Dante een deels literair-theoretiese, deels maatschappelike betekenis en bedoeling had, voor ons is geworden tot een romanties liefdesverhaal.

De episode van Francesca is nog in een ander opzicht belangrijk voor de beoordeling van de Divina Commedia. Wanneer wij nl. de werkelike geschiedenis van Francesca en Paolo, zoals de kronieken ons die leren kennen, vergelijkt met de voorstelling die Dante ervan geeft, dan konstateren wij een groot verschil. Ziehier het historiese feit. De vader van Francesca, Guido da Polenta, heer van Ravenna en podestà van Florence, had in zijn strijd tegen de Gibellijnen hulp gekregen van Gianni of Gianciotto Malatesta, zoon van de heer van Rimini. Als beloning voor de bewezen diensten gaf hij hem in 1276 zijn enige dochter, die zeer schoon was,

ten huwelik. De onderhandelingen daarover werden, namens Gianciotto, gevoerd door zijn oudere broeder Paolo, die sedert 1269 gehuwd was en op het tijdstip der onderhandelingen twee zoons had. Uit het huwelik van Francesca met Gianciotto werd een dochter geboren. Dertien jaar later, in 1289, betrapte haar man haar in overspel met haar zwager, doodde deze en, tegen zijn bedoeling, ook Francesca.

Dante was drie-en-twintig jaar oud toen dit alles voorviel. Dat het drama niet alleen op hem, maar op geheel Italië een diepe indruk moest maken, was natuurlik, al was het alleen reeds door de hoge positie der betrokken personen. Reeds dadelik maakte de legende er zich van meester en begon het verhaal op te sieren en aan te vullen voor zover het onvolledig bekend was; het was natuurlik dat de beide geliefden sympathiek werden voorgesteld en dat de echtgenoot een laaghartige moordenaar werd. Paolo en Francesca, die in werkelikheid, de een sedert twintig, de ander sedert dertien jaren zijn gehuwd, worden jonge mensen zonder leven achter zich. Doch dit is slechts een begin. Ziehier wat Boccaccio, die de legendariese lezing van het verhaal weergeeft, ons mededeelt: ‘Toen het besluit tot het huwelik was genomen, zei een vriend tot Francesca's vader: “Let goed op hetgeen gij gaat doen; als gij niet oppast, zou uw plan tot onaangename verwikkelingen kunnen leiden. Gij kent uw dochter, gij weet hoe trots zij is. Als zij Gianciotto ziet voordat het huwelik is gesloten, zult gij haar nooit kunnen bewegen hem tot echtgenoot te nemen. Daarom raad ik u dat een zijner broeders in zijn naam het huwelik komt sluiten.” Gianciotto was een man van grote dapperheid, en een ieder wist dat de heerlikheid van Rimini na de dood zijns vaders aan hem zou komen; daarom wenste Guido hem speciaal tot schoonzoon, hoewel hij kreupel en mismaakt was. Maar om onheil te voorkomen, volgde hij de raad van zijn vriend en zond op het afgesproken tijdstip Paolo, met de opdracht om Francesca naar het altaar te geleiden. Paolo nu was schoon, bevallig en hoofs, en toen hij zich begaf naar het paleis van Francesca's vader, wees een der jonkvrouwen hem aan de aanstaande bruid, die vóór het venster stond, zeggende: “Ziedaar degeen die uw echtgenoot zal zijn.” En van dat ogenblik af vestigde Francesca haar

liefde op Paolo. Eerst op de morgen na het volbrachte huwelik, toen zij Gianciotto aan haar zijde zag, bemerkte zij het bedrog waarvan zij het slachtoffer was. Men mag wel aannemen dat zij een diepe wrok daarover koesterde, en er niet aan dacht om uit haar hart de liefde te bannen die zij voor Paolo had opgevat.'

Toen Dante het verhaal ging gebruiken voor het doel waardoor hij het bestemde, had hij de keus tussen een voorstelling die strikt in overeenstemming was met de waarheid en de populaire opvatting. In zulk een geval kiest hij meestal de laatste, als zijnde voor de poëzie geschikter. Ook in dit geval handelde hij blijkbaar aldus, en ging nog verder door zelf biezonderheden erbij te verzinnen. Nu is er in zijn verhaal één vers dat te denken geeft: 'de "Caïna" (d.i. het diepste, verschrikkelikste deel van de Hel, de plaats van hen die hun verwanten verraadden) wacht degeen die ons doodde', zegt Francesca. En deze woorden zijn niet maar een uiting van Francesca's haat tegen haar echtgenoot, een soort vervloeking; integendeel, de schimmen der onderwereld hebben het vermogen vooruit te zien wat gebeuren zal; dus het feit der verbanning van Gianciotto in de onderste duisternis wordt door Dante als waarheid voorgesteld.

Het is mogelik dat hij de wanhoopsdaad van Gianciotto bij het betrappen van de vrouw die dertien jaar aan zijn zijde had geleefd en tegenover wie hij geen schuld had, veroordeelde, en weigerde de zeer verzachtende omstandigheden die deze daad begrijpelik maken, in aanmerking te nemen. Maar dan vraag ik: Is het rechtvaardigheidsgevoel van Dante in overeenstemming met het onze? En hiermede kom ik tot een belangrijk punt in de beoordeling van onze verhouding tot Dante. Men stelt zich de dichter gaarne voor als de onverbiddellik rechtvaardige oordelaar die, al breekt zijn hart eronder, de misdadigers de hun toekomende straf toewijst, zonder aanzien des persoons. Zijn beeltenis, de sombere, magere trekken als van een inquisiteur, versterken de indruk die zijn gedicht ons geeft. En nu is er voor mij iets zeer stuitends in de rol die hij zichzelf toekent.

Òf voor Dante zelf was zijn tocht niet meer dan een poëties visioen, òf zijn gedicht is een geloofsdaad en bevat hetgeen voor de dichter hogere waarheid was. Nemen wij de

eerste onderstelling aan, wie gevoelt dan niet dat het onzedelik is, als poëtiese stof te gebruiken voorstellingen en denkbeelden die voor ieder ander de hoogste waarheid vertegenwoordigden, en daarmede naar welgevallen om te springen? Het is bekend dat sommige families eeuwen lang gebukt zijn gegaan onder de vloek die Dante over hen had uitgesproken, door een hunner voorvaderen in de Hel te plaatsen. En Dante, die zijn invloed zelf zó hoog aanschreef, kon dat verwachten. Volgens deze veronderstelling zou hij gespeeld hebben met het allerheiligste en zou de Divina Commedia ons afkeer inboezemen. Dat hij de historiese waarheid achterstelde bij de verdichting, zou zijn recht zijn geweest indien hij niet geweten had dat de door hem bezongen feiten in de ogen zijner tijdgenoten - die in geloofskwesties de poëtiese fiktie niet konden scheiden van wat als werkelikheid wordt gevoeld - naar waarheid waren voorgesteld. En dìt is niet weg te cijferen dat hij, tegen beter weter in, een onschuldige als Gianciotto in de diepste hel plaatst, en voor twee zwaar schuldigen sympathie zoekt te verwekken.

Voor ons is de episode van Francesca een der heerlikste brokken poëzie die de wereldliteratuur ons te genieten geeft. Maar wij moeten ons rekenschap geven dat zij door ons in zekere zin daartoe wordt gemaakt, dat wij haar zien zoals zij niet bedoeld is. Om de Divina Commedia te genieten, moeten wij wegcijferen, veranderen. Hoeveel moeten wij niet verdonkeremanen!

Laten wij tans onderstellen dat de voorstellingen van Hel, Vageyuur en Paradijs als ernst moeten worden opgevat. Dan heb ik voor mij moeite om te vergeten dat het Dante zelf is geweest die, naar eigen willekeur, naar de ingeving van zijn eigen haat en zijn eigen genegenheid de drie rijken heeft bevolkt. Indien ik die gedachte in mij laat doorwerken, dan kan ik niet anders dan afkeer gevoelen van de onmenselike wreedheid en hardheid waarmede hij tijdgenoten, mensen die hij misschien de hand heeft gedrukt, behandelt. Alleen de zekerheid dat Dante zelf zedelik boven hen allen stond, zou mij een weinig daarmede kunnen verzoenen. Het tegendeel is waar. De Divina Commedia is vaak niet anders dan een politiek pamflet; de dichter misbruikt zijn genie om zich op zijn persoonlike vijanden te wreken of zijn persoonlike ijdelheid te strelen.

Twee voorbeelden. In de vijfde kring van de hel ziet hij, zich opbeurende uit de slijkpoel waarin de toornigen zich wentelen, een zekere Philippo Argenti, die tot hem zegt: ‘Wie zijt gij die hierheen komt?’ En koud en trots spreekt Dante: ‘Al kom ik, ik blijf hier niet; maar gij, wie zijt gij, zo met slijk bedekt?’ De rampzalige schim antwoordt: ‘Ik ben een die weent.’ En Dante: ‘Blijf dan hier wenen en rouwdrijven, vervloekte schim, want ik herken u, al zijt gij met vuil bedekt’. De ongelukkige klemt zich vast aan het scheepje waarin Dante en Vergilius over de slijkpoel varen, maar Vergilius stoot hem met de voeten af onder de woorden: ‘Weg van hier met de andere honden.’ En de dichter zegt daarop: ‘Meester, ik zou zeer blij zijn als ik, vóórdat wij de slijkpoel over zijn, deze in de modder zag stikken.’ Van Argenti weten wij niets; de kommentatoren bepalen er zich toe te zeggen dat hij hoogmoedig en onvriendelik was. In geen geval was hij een groot misdadiger, daar de kronieken anders wel over hem zouden hebben gesproken. Het is dus zo goed als zeker dat Dante door persoonlike haat werd gedreven. Maar bovendien, waar blijft zijn hooggeroemd medelijden? En dan, de dichter beschuldigt in het ‘Purgatorio’ zichzelf van trots en van nijd, en wijst de kringen aan waarin hij daarvoor zal hebben te boeten. Was hij dus de man om over anderen, die dezelfde ondeugd als hij hadden, te rechten met zulk een barbaarse gestrengheid?

Ziehier een tegenhanger van zijn houding tegenover Argenti. In de hemelkring van Venus bevinden zich de zielen van hen die hebben lief gehad. Een hunner staat Dante te woord. Het is Karel Martel, de tweede zoon van Karel II, koning van Napels; zelf, door zijn moeder, koning van Hongarije, stierf hij op drie-en-twintig-jarige leeftijd, alvorens de koninklike waardigheid te hebben aanvaard. Op de vraag van Dante wie hij is, antwoordt de ziel, die reeds vooraf met ingenomenheid het beginvers van een van Dante's canzonen heeft aangehaald: ‘De wereld bezat mij slechts korte tijd; en als ik er langer vertoefd had, zou veel kwaad dat er nu is, er niet zijn.... Gij hadt mij zeer lief, en hadt daar wel reden toe, want als ik op aarde was geweest, zou ik u van mijn liefde meer hebben getoond dan de bladeren.’ Dit laatste beeld is onduidelik. Trouwens de gehele passage heeft verklaring

nodig en behoort tot die plaatsen waarvan d'Ovidio, wiens verering voor Dante onverdacht is, zegt: ‘Het komt in de Commedia al te vaak voor dat Dante zich onduidelik uitdrukt; aan de éne kant geeft dit een zekere aantrekkelikheid en prikkelt onze nieuwsgierigheid, maar het is tevens een belemmering voor estheties genieten’. De kommentaren vermelden dat Karel Martel in 1294 enige dagen te Florence heeft doorgebracht om te wachten op zijn vader en broeders die uit Provence kwamen; de Florentijnen bewezen hem grote eer en hij betoonde hun grote vriendschap. Ziedaar al wat bekend is omtrent deze gelukzalige, die geen rol hoegenaamd heeft gespeeld in de geschiedenis. Men vermoedt dat Dante gedurende Karels verblijf in Florence met hem in aanraking is gekomen. Nu wil ik niet eens veronderstellen dat het de vriendelikheid van zo'n groot heer tegenover Dante persoonlik geweest is, die deze zoo verrukt maakte, hoewel het feit dat Karel Martel een beroemd gedicht van hem aanhaalde, enig recht tot die onderstelling zou geven. Laten wij aannemen dat Dante gehoopt had, dat Karel Martel Florence tot steun had kunnen worden als hij was blijven leven. Is het dan geen bespotting van het heiligste, om ter wille daarvan de jonge man een plaats onder de uitverkorenen toe te kennen? En komt het woord ‘godslastering’ ons niet op de lippen als wij zien hoe de goddelike genade hier door Dante als plaatsvervanger Gods aan iemand wordt toebedeeld, alleen omdat òf Dante persoonlik vriendelik door hem was behandeld, òf op zijn hoogst Florence iets goeds van hem had mogen verwachten?

Dante was klein als mens. De tocht die hij bezingt is voor hem een motief van zelfverheffing. Aan de ingang van de hel laat hij zich door Vergilius verzekeren, dat hij nooit voor goed in deze duisternis zal komen. Hij is in zichzelf verzekerd. En de verdere reis ontneemt hem geen zijner gebreken: in het Vagevuur en in het Paradijs is hij even laag bij de grond als op aarde. Al heeft de engel van het ‘Purgatorio’ hem reeds enige der zeven P's, symbool van de zeven hoofdzonden, met een vleugelslag van het voorhoofd weggevaagd, toch beroemt hij zichzelf een groter dichter te zijn dan zijn voorgangers. Waar is de deemoed van de Christen? Hoe ver zijn wij van Pascal! In het Paradijs is hij al even

behept met andere vooroordelen als ooit. In een der allerhoogste kringen, naast kruisvaarders als Godfried van Bouillon, naast vorsten als Karel de Grote, woont de ziel van een zekere Cacciaguida, die zich aan Dante openbaart als zijn voorvader en die hem mededeelt dat hij tot de Romeinse adel behoorde. Vol eerbied spreekt Dante hem aan met '*voi*', hetgeen op de lippen van Beatrice een ironies lachje te voorschijn roept. Dat Cacciaguida, van wie de geschiedenis ons niets weet te verhalen, zó hoog is geplaatst, laat ik daar. Maar hierop leg ik de nadruk dat het blijkt dat dus zelfs de adeltrots, een zwakheid zó klein en laag, zijn ziel nog bezoedelt op het ogenblik waarop de aanblik van God hem staat te worden vergund. Was die man waardig toegelaten te worden tot wat nooit aan een sterveling werd geopenbaard?

En is het niet haast onbegrijpelik dat deze pathologiese zelfoverschatting niet meer mensen van Dante heeft vervreemd, ook niet die welke voor 'Uebermenschen' niet zoveel sympathie hebben? Carducci spreekt ergens van 'enige eigenaardigheden der Divina Commedia die onze tijd niet begrijpt.' Er zijn er vele.

Op één hoofdtrek van het gedicht wil ik nog wijzen die bij de beoordeling ervan zeer in aanmerking dient te worden genomen: de Divina Commedia is een door en door Katholiek gedicht; het zou mogelik zijn, zegt Hettinger, een doorlopende kommentaar er op te maken uit de geschriften van Thomas van Aquino, en het is geen toeval dat Dante's vurigste vereerders priesters zijn. Of Dante zelf nooit twijfel bij zich heeft voelen opkomen? Comparetti, in overeenstemming met Scartazzini, acht het waarschijnlik. Maar met geweld heeft hij steeds in zijn gemoed de Kerk en het dogma tot zegepraal gebracht. Ruskin noemt hem: 'the best religious poet in the world.' Dante is alleen geweest 'de trouwste zoon der kerk'. Voor hen nu die trachten de Divina Commedia in haar volheid en rijkdom op zich te laten inwerken, en die zelf niet Katholiek zijn, zullen er vanzelf opvattingen in worden gehuldigd die zij kunnen waarderen maar waarvoor zij minder sympathie zullen gevoelen. Zo zal alleen een gelovig Katholiek zich kunnen neerleggen bij het denkbeeld dat één ogenblik van boete vóór de dood voldoende is om een ziel te redden, zodat in het Vagevuur soms erger misdadigers tot de boete

zijn toegelaten dan er in de Hel worden gestraft met eeuwige onveranderlike martelingen. Daarnaast staan passages die, wel niet uitsluitend voor Katholieken, maar toch in het algemeen alleen voor streng gelovigen aannemelik zijn. Buitengewoon treffend is Dante's onderwerping aan de Kerk in de bekende plaats van het ‘Paradiso’, waar hij tot Beatrice zegt: ‘Een man wordt geboren aan de oevers van de Indus, en daar is niemand die spreekt van Christus, niemand die over hem leest, niemand die over hem schrijft. En al zijn verlangens en daden zijn goed, voor zover het mense-verstand ziet, zonder zonden in wandel en in woorden. Hij sterft ongedoopt en ongelovig. Waar is nu de rechtvaardigheid die hem veroordeelt? Waar is zijn schuld dat hij niet gelooft?’ Bewonderenswaardig helder is de vraag gesteld, met nadruk, als moest het er bij Dante ook eens uit, hetgeen zijn hart en verstand verontrustte. Maar dan volgt het hooghartige antwoord van Beatrice: ‘Wie zijt gij, dat gij u als rechter wilt opwerpen om met uw kort gezicht te oordelen over wat duizenden mijlen vèr ligt? Al wie met mij aldus ging redetwisten, hij zou geen einde vinden aan zijn twijfeling, zo boven hem niet stond de Heilige Schrift’. En als Dante aan Karel Martel vraagt hoe het toch komt dat goede ouders slechte kinderen kunnen hebben, dan luidt het antwoord: ‘Aldus wil het de Voorzienigheid.’

Zoals men ziet, geldt het hier elementen der Divina Commedia die aan een deel der hedendaagse lezers vreemd zullen blijven. Want men voere niet aan dat ook een niet-gelovige de schoonheid zou kunnen gevoelen van zulk een geloof. Immers bij Dante hebben wij te doen met dogma's, en deze kunnen toch onmogelik andersdenkenden tot verering stemmen. Wij kunnen de geestkracht waarderen waarmede Dante zijn verstand tot stilte brengt. Maar hoeveel sympathieker is ons de religieuze verheffing van Bunyan.

Indien ik niet geheel ongelijk heb met de betekenis die de Divina Commedia voor ons heeft tot bescheiden afmetingen terug te brengen, dan is er reden zich te verbazen over de onbeperkte geestdrift van zovele Dante-verklaarders, voor wie geen epitheton te mooi is. Noemt Pacheu hem niet: ‘le doux chantre du Purgatoire et du Paradis’? Wij hebben

Dante's zachtheid leren kennen. De bezadigde Scartazzini spreekt aldus: ‘Gewiss, Dante war ein grosser Charakter, ein grosser Dichter, ein grosser Gelehrter, ein Mann der seiner Zeit vorauseilte; aber trotz alledem war er doch immer ein Kind seiner Zeit.’ Een ‘groot karakter’, neen; een ‘kind van zijn tijd’, ja; maar daarmede is meteen uitgesproken dat wij, om hem te genieten, genoodzaakt zijn zijn werk te besnoeien. En ziedaar wat, voor zover ik weet, geen Dante-verklaarder - op Bouterwek na - heeft uitgesproken. Er is iets zeer hinderliks in de literatuur over Dante; de doorlopend hooggestemde toon is niet alleen vermoeiend voor het oor; hij maakt ook de indruk van gedwongenheid.

Wanneer wij in Florence tegenover de Campanile van Giotto staan - Giotto die ook door Dante is genoten - dan zien wij geen enkel detail dat ons hindert: elke verdieping op zichzelf, alle stijltjes, alle versieringen, hoe klein ook, zijn een verrukking, en tegelijk heeft het geheel een volmaakte reinheid. Niet aldus het werk van Dante. Zelfs al houden wij geen rekening met het ‘Gastmaal’, dat zelfs de verstoktste Dante-bewonderaar ons niet meer ter lezing durft aanbevelen, hoe weinig is er in de ‘Lyriese gedichten’, in het ‘Nieuwe Leven’, in de Commedia, dat voor ons niet anders dan een objekt van s t u d i e kan zijn. Counson schreef onlangs: ‘Dante est moins une lecture qu'une étude’. En inderdaad, Dante's werk is en blijft een voorwerp van studie, daar zijn bovenmenselik hoog verstand een wereld van gewaarwordingen en denkbeelden heeft weten te omvatten, waardoor het in de geschiedenis der ontwikkeling van de menselike geest een onmisbare schakel vormt; zijn dichterlik genie heeft hem bovendien verzen ingegeven die in kracht van uitdrukking, in muziek van taal onovertroffen zijn; hij heeft meer dan één verhaal verdicht dat zich zonder moeite aan onze smaak laat aanpassen. Maar niet alles kan ons meer in hem boeien, en van direkte inwerking van het g e h e l e werk op het gemoed, kan ik, bij mij zelf althans, niets bespeuren.

En zo eindig ik met een persoonlike indruk. Misschien heb ik trouwens meer over Dante en mijzelf dan wel over ‘Dante en wij’ gesproken.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

De Hegelsche philosophie als levensbeschouwing.

I.

Iedere vastomlijnde, met overtuiging en kracht gepropageerde en verdedigde wereldbeschouwing moet door allen, die naar waarheid zoeken, met ingenomenheid worden begroet. Niets is onvruchtbaarder, dan een wereldbeschouwing vol vage algemeenheden, vol wolkachtige, zwevende beschouwingen, beschroomd voorgedragen en met slapheid verdedigd. Het is daarom een gelukkig verschijnsel, dat in onzen tijd, die vooral op philosophisch terrein behoefte heeft aan klaarheid en vastheid, een wijsbegeerte weder opleeft, die èn voor- èn tegenstanders door haar beslist optreden moet wakker schudden.

Dit is een verdienste, die, zooals ik reeds boven opmerkte, niet speciaal aan de Hegeliaansche philosophie eigen is, die niet te danken is aan haar waarheid of onwaarheid, maar aan de kracht en het tijdstip van hare propaganda. Of, en in hoeverre deze philosophie op zichzelf en door zichzelf die groote beteekenis heeft, die hare aanhangers haar toekennen, moge hier onderzocht worden.

Het doel van Hegel was in de eerste plaats, alles wat er in hemel en op aarde bestaat, samen te vatten als deelen van één logisch systeem, waarin noch aan de zelfstandigheid der deelen, noch aan de eenheid van het geheel te kort gedaan werd. Daarom noemde Hegel dan ook zijn leer ‘System der Wissenschaft’ en verklaarde, dat het Ware slechts als systeem werkelijk kon zijn.

Nu zegt deze algemeene inleiding nog zeer weinig; zelfs

kan ze aanleiding geven tot een groot misverstand, waardoor een totaal onjuist beeld van Hegel's leer zou worden gevormd. In de eerste plaats moet opgemerkt worden, dat, hoewel Hegel de meest systematische van alle philosophen is, het systeem zooals hij het gaf, tot onherkenbaar wordens toe veranderd kan worden en toch in den geest der zaak zichzelf gelijk blijven. Het waarom zal aanstonds blijken; dit alleen, om te voorkomen, dat aan het woord systeem een te enge en vaste beteekenis gegeven zou worden.

Het doel dan was, te geven een *logisch* systeem. Wat wil dat zeggen? Niet, dat een willekeurig-logische (en daardoor wezenlijk onlogische) rangschikking zou gegeven worden aan de feiten, in de natuur waarneembaar en deze ondergebracht zouden worden in een vooraf pasklaar gemaakt schema. Hegel zelf heeft zich ten sterkste tegen een dergelijke opvatting verzet. ‘De methode, om aan al het hemelsche en aardsche, aan alle natuurlijke en geestelijke vormen de paar bepalingen van het algemeene schema te hechten, maakt van het universum een kruidenierswinkel, waarin een rij gesloten bussen met etiketten er op geplakt, staat.’ (Phaenomenologie des Geistes. Einleitung.) De manier om alles logisch te ordenen is volgens Hegel deze, na te gaan, hoe alles *zichzelf van nature* ordent, in welke betrekking het een tot het ander *van nature* staat. Het gaat er dus allereerst om, deze betrekking, deze ordening vast te stellen en hierin ligt de groote verdienste van de Hegelsche wijsbegeerte. Alles in de natuur, zegt Hegel, is eindig en gaat te gronde. Op zichzelf heeft het geen waar bestaan, het houdt zich slechts een tijdlang staande en gaat dan onder. Maar deze ondergang beteekent geen totale vernietiging. ‘Der Mensch ist ein Uebergang und ein Untergang’ zegt Nietzsche, en zoo zegt ook Hegel: het ondergaande is tegelijk een overgang, gaat over in iets anders dat (niet in absoluten, maar in relatieven zin) zijn tegengestelde is. Ik kan een zaadje doen ondergaan door het te vertrappen, maar de natuurlijke, door de natuur aangewezen eindigheid van het zaadkorreltje ligt hierin, dat het zal overgaan in een plant, in zijn (betrekkelijke) tegenstelling, waarin zijn levenskracht is gevloeid. Het ware aan het zaadkorreltje, zijn levenskracht, de kracht, die het heeft gemaakt tot wat het is geworden, diezelfde kracht heeft het als zoodanig

vernietigd door het te laten oplossen in iets anders; het zaadkorreltje blijkt dus eigenlijk niet bestemd te zijn tot zaadkorreltje, maar tot - een plant, geen zaadkorreltje dus. Maar ook de plant is eindig, gaat te gronde, maar niet dan na te hebben voortgebracht - weer zaadkorrels, niet één maar tientallen. Zoo heeft dus de levenskracht van het oorspronkelijk zaadje zich door het niet-zaad-zijn heen, ontwikkeld tot - zichzelf, maar vertienvoudigd. En de proeven van Prof. Hugo de Vries hebben bewezen, dat gedurende sommige tijdperken het zaad zich niet alleen quantitatief vermeerdert, maar ook qualitatief verbetert.

Een ander voorbeeld. De koninklijke macht beteekende in de Middeleeuwen zoo goed als niets. De koningen van Frankrijk, de keizers van Duitschland, regeerden bij de gratie van hunne leenmannen. Het rijk was verbrokkeld in een aantal koninkrijkjes en republiekjes (de steden) die zich al heel weinig aan het rijksgezag stoorden. Deze anarchie was noodzakelijk, opdat het individueele leven zich zou kunnen ontwikkelen, opdat de ingezetenen zich zouden kunnen ontwikkelen tot burgers, waar Oostersche despotie slechts slaven had voortgebracht. Aan den anderen kant bleek op den duur de anarchie en sterke decentralisatie noodlottig voor den wetenschappelijken en economischen vooruitgang, en het tot volkomen ontwikkeling gekomen middeleeuwsche leven had noodig voor zijn verdere ontwikkeling niet meer sterke decentralisatie, maar integendeel centralisatie. Steeds grooter worden dan ook de bestuurd-wordende en zich-besturende eenheden (Karel de Stoute). Voorloopig is het volk nog niet rijp voor het bewuste op zij zetten van alle particularisme en we zien dan ook, dat de zeer sterke decentralisatie overgaat in de zeer sterke centralisatie van het absoluut monarchaal gezag (Filips II, Lodewijk XIII, Lodewijk XIV). Maar ook dit gezag, dat de landen maakt tot eenheden en dat verdrijft het particularisme, leeft zich uit, wordt, na zijn historische taak volbracht te hebben, tot een hinderpaal voor verderen vooruitgang: de Engelsche en later de Fransche revolutie zijn het teeken, dat voor verdere ontwikkeling weer noodig wordt het demokratisch zelfbestuur: de constitutioneele monarchie of de republiek. Zoo leeft zich de demokratie uit, gaat over in absolutisme, om weer te worden demokratie,

maar thans in hoogeren vorm, in den demokratischen *Staat*.

Wat geschiedt in het rijk der natuur, gebeurt evenzoo in dat der begrippen. Zooals een natuurlijke toestand tijdelijk is, zoo is alle begrip eenzijdig, de eerste gaat door zijn tijdelijke eindigheid te gronde, het laatste door zijn logische eindigheid. Ieder begrip is eenzijdig, toont bij doordenken zijn eenzijdigheid, voert tot zijn tegendeel, dat eveneens eenzijdig is, en heft zich ten slotte op tot een begrip van hooger, 'concreter' orde.

Zoo is alles eenzijdig, voert logisch of historisch tot zijn tegendeel, waarmee beide eenzijdigheden worden opgeheven tot een hoogere eenheid. Deze beweging, die aan alles ten grondslag ligt, noemt Hegel de dialectische zelfbeweging. En waar dit de methode is, volgens welke alles *zichzelf* beweegt, *zichzelf* ontwikkelt, moet ook dit de methode zijn, volgens welke, in het Hegelsche systeem, alles onderling samenhangt en tegelijkertijd gescheiden is. Hegel zegt niet: zóó gesystematiseerd bied ik de feiten der natuur aan; maar: zóó systematiseert de natuur (in den algemeensten zin opgevat) zichzelf.

Alle tegenstellingen worden opgeheven en bewaard in hoogere eenheden, niets is dus absoluut waardeloos en vergankelijk. Maar tegelijkertijd heft ook elke 'hoogere eenheid' zichzelf op, alles is betrekkelijk en vergankelijk. Is dit niet het ontkennen van alles, en heeft Mephisto geen recht te zeggen: 'Drum besser wär's dass Nichts entstünde?' Hierop antwoordt Hegel: Zooals elk proces in de keten noodig is, om een 'moment' tot hooger 'zijn' te verheffen, te 'verwerkelijken', zoo is ook het gansche proces der eindigheid daar, opdat het oneindige zich verwerkelijke. Op het eerste gezicht schijnt het vreemd, dat het oneindige zich verwerkelijkt door het eindige; wij zijn geneigd, het oneindige op te vatten als ontdaan van alle eindigheid, als onverdraaglijk met alle eindigheid. Maar het absolute, als ontkenning van alle bepaaldheid gedacht, is daardoor tot iets bepaalds, iets beperkts, dus tot iets niet-absoluuts gemaakt. Het is dan zelf iets eindigs geworden. Daarom moet het absolute niet gedacht worden als de negatie van de eindigheid, maar als datgene, waarin zoowel het levenlooze abstracte oneindige als ook het eenzijdig-eindige zijn opgeheven.

Het absolute moet zich 'verwerkelijken', m.a.w. moet

niet alleen principe van alles zijn, maar zich evenzeer resultaat van alles weten. Het absolute, opgevat als negatie van alle bepaaldheden, noemt Hegel: de nacht, waarin alle koeien zwart zien. Het absolute moet daarentegen alle bepaaldheden en onderscheidingen in en door zichzelf voortbrengen, om werkelijk absoluut te zijn. Zonder dit proces, zegt Hegel, zou het zijn 'das leblose Einsame'.

In dit proces van zelfverwerkelijking, van zelfhervinding, ontwikkelt zich het absolute allereerst tot een systeem van begrippen. Dit is de rede, die de wereld beheerscht en draagt, of, zooals Hegel zegt: 'het diamanten net, waarin de wereld ingebouwd is', of ook: 'de waarheid, zooals zij zonder omhulsel voor zich is.' Maar dit abstracte, ideëele, eeuwige, onvergankelijke zijn is daardoor nog eenzijdig en haar eigen noodwendigheid (tegelijk haar vrijheid, want niets dwingt haar van buiten af) dringt haar, te treden buiten zichzelf, te worden tot natuur, die in haar reëel, tijdelijk en steeds wisselend zijn haar tegenstelling is. De natuur is de Idee in haar anders-zijn, de 'entäusserte' Idee. Maar met de (nu niet meer logische maar historische) ontwikkeling der natuur verandert deze langzamerhand van karakter. In het streven naar eenheid, dat in zijn eenvoudigsten vorm zich vertoont als gravitatie, en zijn hoogsten vorm bereikt in het individueel leven, is de drang merkbaar van de alles bezielende redelijkheid, om weer tot zichzelf uit de 'Entäusserung' terug te keeren. Dit geschiedt in den geest, den geest van den mensch, die zich langzamerhand losmaakt van al het toevallige, al het tijdelijke, al het onredelijke, en leert beseffen, dat het absolute in hem zich weergevonden heeft en zichzelf aanschouwt, bij zichzelf is, zichzelf weet, niet slechts als resultaat, maar ook als principe, als de eeuwige producent van de geheele natuur en van - zichzelf. 'En hiermede is de taak der wijsbegeerte voltooid: alles, wat daar is, in hemel en op aarde, blijkt redelijk noodwendig als moment in de zelfverwerkelijking van het nu tot zichzelf gekomen, absoluut geworden denken'.[1)] En Hegel zelf beschrijft het standpunt van het absoluut geworden denken en zijn verhouding tot de voorafgaande trappen, 'momenten',

1) v.d. Bergh v. Eysinga: Wijsgeerige Bl. II, pag. 84.

aldus: ‘Het doel, het absolute denken, of de zich als geest wetende geest, heeft als zijn weg de herinnering der geestesverbijzonderingen, zooals ze aan hem zelf verschijnen en de organisatie van haar rijk volbrengen. Hare vastlegging eensdeels in de gedaante van haar vrij, in den vorm der toevalligheid verschijnend bestaan, is de geschiedenis; anderdeels in de gedaante van haar logisch-begrepen organisatie de wetenschap van het verschijnende denken; beide vereenigd, de logisch-begrepen geschiedenis, stellen samen de herinnering en de schedelholte des absoluten geestes, de werkelijkheid, waarheid en zekerheid van zijn troon, zonder welke hij de levenlooze eenzame ware; slechts uit den kelk van dit geestenrijk schuimt hem de oneindigheid.’[1)]

Dit dan is het tot-zichzelf-teruggekeerde, tot volledige werkelijkheid gekomen absolute denken. Dit proces heeft plaats blijkens bovenstaande aanhaling zoowel in de individueele geesten (d.w.z. in die van enkele uitstekende, bevoorrechte individuen), als in de ontwikkeling van den menschelijken geest in het algemeen. Hegel zet in zijn Geschichte der Philosophie uiteen, hoe in de achtereenvolgende wijsgeerige stelsels het absolute denken tot steeds reiner zelfkennis komt, totdat deze bij hem volkomen is. In de Oostersche rijken der oudheid is nog van geen eigenlijke philosophie sprake; de ware philosophie begint pas in Griekenland. Van dat tijdstip af ontwikkelt zich de philosophie doordat elke gedeeltelijke, eenzijdige philosophie door haar opvolgster ‘genegeerd’ wordt, die op haar beurt wordt ‘genegeerd’; er is zoo een voortdurend hooger stijgen, tot eindelijk de cirkel van denken zich in zichzelf sluit en Hegel kan zeggen: ‘Niets is verloren, alle principes zijn behouden, terwijl bovendien de laatste philosophie de totaliteit der vormen is,’ en Kuno Fischer voegt er bij: ‘In dezen zin, als de samenvatting en het Pantheon van alle philosophieën, die in waarheid gegolden hebben, is de Hegelsche philosophie werkelijk de laatste.’[2)]

Eén opmerking vinde hier nog haar plaats. Het zou een ernstig misverstand zijn, te meenen, dat de Idee als logisch stelsel het eerst aanzijn zou hebben gehad, in den tijd voorop

1) Hegel: Phaenomenologie des Geistes.
2) Kuno Fischer: Gesch. d. neueren Phil. Bd. VIII, pag. 1192.

zou zijn gegaan, daarna de natuur en eindelijk de geest 'geschapen' zouden zijn. Alle drie met al hun ondergeschikte momenten zijn steeds aanwezig. Zij kunnen logisch onderscheiden worden, niet tijdelijk gescheiden.

'De Idee, de Natuur, de Geest zijn fasen van één proces; het zich verwerkelijkend Denken.

Er is dus nooit natuur zonder geest.

Daarom behoeft de aarde echter niet eeuwig te zijn, en altijd te hebben bezeten zelfbewuste schepselen.

Onze stelling beteekent: er is in eeuwigheid niet geweest alleen-idee, alleen-natuur, hier of daar in het Universum is het Wezen zich steeds bewust geworden.

De processie van den geest, die Logika, Natuurphilosophie, Geestes-philosophie beschrijven, geschiedt thans hier, dan ginds, dan elders, maar geschiedt onophoudelijk. Het is ermee, als met de aardsche menschheid, die blijft, ofschoon hare representanten wisselen. Zoo vervangen elkander in het Universum de centra, waar de Idee zich voortbrengt, tot Natuur, tot Geest wordt, zichzelf als Geest aanschouwt.'[1)]

Zoo blijkt ten slotte de waarheid van wat in het begin werd gezegd, dat de Hegelsche wijsbegeerte is een systeem en toch ook weer geen systeem: haar doel is wel, alles als systeem te begrijpen, als systematische zelfverwerkelijking van het absolute, maar dat beteekent niet dat de moderne Hegeliaan het systeem, zooals dat door Hegel gegeven is, in zijn geheel zou aanvaarden. 'Werken in den trant van Hegel, dat is: denken naar zijn dialectische methode; dat is niet een slaafs zich houden aan het door hem geleerde, maar een zelfstandig verwerken van het nieuw verworven materiaal der kennis op zijne wijze, in den trant van het absoluut idealisme, dat onweerlegd en onweersprekelijk is.'[2)]

II.

Gemakkelijk te weerleggen en te weerspreken is de Hegelsche philosophie zeker niet. Van de dialektische methode erken ik gaarne de hooge waarde voor ons denken. Daar de

1) v.d. Bergh v. Eysinga. Voor den nieuwen tijd, pag. 193.
2) v.d. Bergh v. Eysinga. Wijsg. Bl. II, pag. 135.

gang, volgens welke het absolute denken zich verwerkelijkt bij Hegel, blijkens bovenstaande uitspraak van een nieuw-Hegeliaan zelf, volstrekt niet in alle onderdeelen als juist aanvaard wordt, kan een kritiek daarop moeilijk de herleving der Hegelsche philosophie treffen. Blijft er op die manier nog wel iets te kritiseeren over? zou men kunnen vragen. Ongetwijfeld, antwoorden wij en wel dit, dat de 'processie van den geest' reeds volbracht zou zijn in Hegel, dat de kringloop reeds nu (al is het dan ook maar voor enkelen) gesloten zou zijn. In het volgende hoop ik eerst aan te toonen de absurditeit van deze bewering en vervolgens, dat als gevolg daarvan de Hegelsche philosophie alleen in het collegium logicum gedoceerd, maar niet van den kansel af gepredikt of als wereldbeschouwing gegeven kan worden.

Allereerst eenige citaten, om te bewijzen, dat werkelijk de Hegelsche philosophie als wereldbeschouwing wordt aangeboden, en dat de kern van deze wereldbeschouwing ligt in den terugkeer van het absolute denken tot zichzelf in den mensch.

'De onbewuste idee brengt de natuur uit zich voort - niet op een bepaald oogenblik, doch eeuwiglijk - om aan haar tot zichzelf te komen. *Dit doel*[1)] bereikt zij in den geest, en wel daar, waar *de geest zich vertoont in zijn hoogsten vorm*[1)], waar hij bv. godsdienstige geest is, die den mensch laat zeggen: ik ben Gods kind, God is niet verre van mij, is het wezenlijke, zoowel aan mij als aan mijne wereld.... Minder klaar wordt dit zelfde beseft in de verheffing die de kunst schenkt, en het zuiverst is de bewustwording van deze waarheid in den denker.'[2)]

'Nu hebben wij wel te bedenken, dat *het doel eerst bereikt is* in den geest des menschen, die verlost is van het eindige, die "in de hemelen wandelt."[2)]

Bij dit alles vergete men niet, dat op ons standpunt van absoluut idealisme, deze gansche geogonische, geologische, evolutionistische historie, *welker einde de mensch of liever het eeuwig goddeljke Wezen is*,[1)] er slechts is met betrekking tot het denken.'[3)]

1) Ik cursiveer.
1) Ik cursiveer.
2) v.d.B.v.E. Ontwikkeling 1904 No. 4.
2) v.d.B.v.E. Ontwikkeling 1904 No. 4.
1) Ik cursiveer.
3) v.d.B.v.E.V.d. nieuwen tijd, pag. 196.

'....den absoluut geworden (geest), die in het geogonisch, geologisch, evolutionistisch proces ziet zijn zelfverwerkelijking, en begrijpt, dat hij zich nu hier, dan ginds, straks elders *in individuen op planeten als einde van die ontwikkeling*[1] vinden moet.'[2]

Zien wij thans, waartoe deze beschouwingen ons voeren.

De hoogste trap in de ontwikkeling van den geest, de philosophie 'verwerkelijkt' zich, zooals we boven zagen, van Thales tot Hegel, zooals door Hegel zelf in zijn 'Geschichte der Philosophie' uitgewerkt en aangetoond is, dus in een tijdsverloop van ±25 eeuwen.

Waarom begint Hegel pas bij de Ionische philosophie? Hebben er vóór dien tijd geen menschen geleefd, gedacht en gephilosopheerd? Neen, zegt Hegel, wel bestaat er een soort philosophie bij de Chineezen en de Indiërs, maar de eigenlijke philosophie begint pas bij Thales. Als redenen geeft hij dan op het gebrek aan beschaving en vooral het ontbreken van het vrijheidsbewustzijn bij de Oostersche volken. Dit ontwaakt pas in de republiekjes van Griekenland. Men zou zeggen: waar haalt Hegel de wijsheid vandaan? Onze kennis van het economisch, politiek en geestelijk leven van het oude Egypte, van Perzië, van Chaldaea is buitengewoon fragmentarisch en onvolledig en in Hegel's tijd was die kennis nog veel gebrekkiger. Alleen ontwaakt door de nasporingen van onze Orientalisten meer en meer het besef, dat die Oostersche rijken werkelijk een veel hooger beschaving bereikt hadden dan men steeds meende. Als staaltje van de onvolledigheid van onze (en Hegel's) kennis, wil ik alleen aanhalen het groote meeningsverschil dat geheerscht heeft (en gedeeltelijk nog heerscht) omtrent de beteekenis van het woord Nirwana. Beteekent het: een toestand van totale vernietiging en bewusteloosheid? of: een toestand van oneindig omvangrijk bewustzijn en onverstoorbare zaligheid? Wordt het na den dood of in dit leven bereikt? Maar de uiteenloopende antwoorden op deze vragen omtrent een van de kardinale punten, zoo niet het kardinale punt van het Boeddhisme, waaromtrent in Hegel's tijd zeker nog

1) Ik cursiveer.
2) v.d.B.v.E.V.d. nieuwen tijd, pag. 197.

geen overeenstemming was, beletten Hegel niet, het Boeddhisme alvast maar te systematiseeren als ‘die Religion des Insichseins’. En dat is dan nog wel het Boeddhisme, een van de meest bekende stelsels! Men kan dan nagaan, van hoeveel waarde Hegel's oordeel is omtrent de beschavingen van Egypte of Perzië, waaraan hij alle philosophie ontzegt.

Doch - dit is nog maar een kleinigheid. Strekt zich vóór Thales een wereld uit, waarvan het belachelijk is, de philosophische beteekenis te reduceeren tot nul of nagenoeg nul, en zal reeds daarom zijn Geschichte der Philosophie aan een grondige herziening moeten worden onderworpen, nog veel dwazer staat het met den tijd, die, naar wij hopen, voor onze aarde nog verloopen zal na Hegel. Een bijzondere catastrophe daargelaten is deze tijd zoo enorm, dat de 25 eeuwen van philosophische bewustwordig er eenvoudig bij in 't niet zinken. En wat dan te denken, dat de Hegelsche philosophie de laatste, of althans de hoogst bereikbare, de ‘absolute’ philosophie is? Waarlijk, wij mogen wel met Alexander uitroepen: Mijn vader laat voor mij niets meer te veroveren!

Maar zoo staat de zaak, zegt de Hegelleerling, toch niet. Al is de Hegelsche philosophie logisch het einde, er blijft nog genoeg te doen over. ‘Doch zelfs wanneer dit bereikt is (nl. het *absoluut Begrijpen*) - in de moderne philosophie - blijft er nog veel te doen over, en moet het dus verworven beginsel in alle sferen worden toegepast. Wij moeten in allerlei vakken van wetenschap niet alleen empirisch vaststellen, wat de werkelijkheid ons aanbiedt, doch wij moeten dit gebodene in bijzonderheden trachten te verstaan als dialectisch noodwendig in de evolutie des absoluten Geestes. Wel is er kans en zelfs zekerheid, dat deze methode - zooals wij gezien hebben - hare grens vindt aan het toeval, dat heerscht in natuur en historie, doch dat geeft ons het recht niet, ons te onttrekken aan de taak: na te gaan, wat alzoo in deze sferen redelijk en inderdaad begrijpelijk is. Op die manier vangt nu eigenlijk de ware wetenschap eerst aan, is pas de weg gevonden, die ons kan brengen tot de waarheid.

‘Ten *tweede* houdt dit in, dat de geest, daar hij absoluut is en toch slechts *aanzijn* heeft, zich nu zal moeten verbreiden

over *allen*, zich niet meer beperkt in slechts enkelen.'[1)]

Ja, dat lijkt zoo niet onaardig, maar de kwestie zelf wordt hier in 't geheel niet aangeroerd. Het 'kennen van God' verbreidt zich over een grooter aantal individuen, desnoods over allen; dat is zeker iets, maar daarmee verandert het kennen zelf allerminst. Als de eenige vooruitgang hierin bestaat, dat duizenden zullen begrijpen, wat nu enkelen vatten, dan mag het peil van de menschheid stijgen, dan mag de (Hegelsche) philosophie *zooals zij is* een quantitatief grootere uitbreiding verkrijgen; een qualitatieve vooruitgang van de philosophie zelve, van den *aard* van het denken, van *wat* er gedacht en begrepen wordt, is daarmee nog niet gegeven. Dit laatste argument betreft dus een bijzaak en gaat niet op de zaak zelve in.

En wat het eerste betreft: de voorstelling van den weg, waarlangs het absolute zich zijner bewust wordt, zal veranderen in ondergeschikte punten, zeker. Wat Hegel beschouwde als te midden der dialectische rusteloosheid betrekkelijk constante en veelomvattende momenten, als hooge koppen in den eeuwig golvenden oceaan, zal blijken veeleer een onbeduidende kabbeling te zijn, en de waterspiegel zal zich daar verheffen, waar hij te voren effen en vlak was. Maar dat alles heeft *niets* te maken met het feit, dat volgens Kuno Fischer, een gezaghebbend Hegeliaan (Hegel's eigen oordeel er nog buiten gelaten), Hegel's *wereldvisie* werkelijk de laatste is en alle vorige in zich heeft opgeheven en bewaard. Empirische kennis kan nog genoeg vergaderd worden (gelukkig!) en ook kunnen de eenzijdige richtingen, als: het pessimisme, het neo-kantianisme, het positivisme, die reeds in Hegel zijn opgeheven, nogmaals doorgedacht worden tot hun diepsten grond.[2)] Maar nog eens, daar gaat het niet om.

Noch de verbreiding in de toekomst van de Hegeliaansche philosophie onder de velen, noch het doordenken van eenige eenzijdige, reeds in Hegel opgeheven richtingen, of het verstaan van nieuwe empirie, als 'dialectisch noodwendig in de evolutie des absoluten Geestes' door de weinigen, doen iets af tot het feit, dat reeds thans in hem, die de Hegelsche

1) v.d.B.v.E. Wijsg. Bl. II, pag. 109.
2) v.d.B.v.E. Wijsg. Bl. II, pag. 125.

wijsbegeerte in zich opgenomen en doordacht heeft, het doel van het wereldproces is bereikt, het absolute zichzelf denkt. En, al wordt genadiglijk toegegeven, dat de ware *wetenschap* pas nu aanvangt, de ware *wereldbeschouwing* is niettemin definitief gevonden.

En dit proces, nl. het verstaan van den zin van het wereldproces, de processie van den absoluten geest als wijsgeerige geest, na begonnen te zijn ±600 jaar v. Chr. en geëindigd anno 1800 zooveel, wordt dus niet alleen begrensd door ongetelde eeuwen van menschelijk bestaan en vorschen vóór Thales, maar ook door even onafzienbare eeuwen van toekomstig menschelijk denken na Hegel. Onze naneven kunnen het zich dus voor gezegd houden: werklieden mogen ze zijn, maar geen architecten: *principieel* is het wereldraadsel opgelost, ja, eigenlijk bestaat er geen wereldraadsel meer. 'De zin der wereld is geen raadsel, zooals onze moderne "Welträtsler" gaarne zeggen, om de sphinx naar beneden te storten of zelf voor sphinx te spelen; maar een probleem, dat de mensch zichzelf opgeeft, want hij wil en moet zijn wezen leeren kennen. De gestadige oplossing van dit probleem, die slechts in den loop der wereldtijdperken plaats kan vinden, is de geschiedenis der philosophie, want de wereldtijdperken der menschheid behooren tot het thema van het probleem, zooals eens de vierbeenige, tweebeenige en driebeenige levenstijdperken van den mensch het thema van het raadsel der sphinx vormden. In dit verband met de wereldtijdperken der menschheid, in dit licht van een gestadige oplossing van het wereldprobleem heeft eerst Hegel de geschiedenis der philosophie gezien en erkend. Daarin is hij eenig onder de philosophen der wereld. Hoe veel ook in ondergeschikte punten hier gebrekkig en onvolledig gebleven is, dit doet niets af aan de beteekenis van het geheel, maar het is bij de beoordeeling van groote geestesproducten van oudsher de slechte manier der sophisten geweest, gebrekkige onderdeelen tegen de beteekenis van het geheel in het veld te brengen, om het zijne waarde te doen verliezen.'[1)]. Ik meen juist de vele 'gebrekkige onderdeelen' stilzwijgend voorbij gegaan te zijn, maar den nadruk te hebben gelegd op 'de beteekenis

1) Kuno Fischer, Geschichte der neueren Phil. VIII, pag. 1191.

van het geheel', en aangetoond te hebben, dat een 'absoluut Begrijpen', dat zich in 25 eeuwen van zijn meest primitieven vorm (de Ionische Philosophie) ontwikkelt, om daarna aan de ontelbare eeuwen, die nog komen zullen, te decreteeren: Es ist erreicht, een absurditeit is, en in strijd met het historisch karakter van de Hegelsche philosophie zelf.

Het absolute komt tot zichzelf, het *wereldproces* bereikt zijn doel in den mensch. Aldus de wereldbeschouwing van Hegel.

Maar niet alleen in den mensch, zooals we reeds zagen, want de aarde is vergankelijk en daarmede de menschheid en een 'eeuwig leven' in den zin van 'individueel voortbestaan na den dood' erkent Hegel niet. 'De uit de processie der Idee-natuur opgedoken geest, de individueele, ziet zich nu hier (op aarde), dan elders (op een planeet van Sirius, van *y* Cassiopeia enz.). Zooals *alles hier* en *nu* is ook *dit* toevallig; eeuwig logisch is slechts de Begripmatige gang, die overal steeds hetzelfde voortbrengt: den tot zichzelven komenden absoluten Geest.'[1)] Met deze opvatting heeft de Hegelleerling zich reeds ontworsteld aan de al te enge opvattingen van den meester, welks ideeën een zijner leerlingen, Rozenkranz, aldus samenvat: 'De hoofdzaak voor Hegel is hier, aan te wijzen, dat de planeet reeds uit een mechanisch oogpunt hooger te stellen is dan de zon, omdat zij de draaiing om haar eigen as vereenigt met die om een vastgesteld centrum. Hegel's astronomie kan van een zekere bevangenheid in ons zonnesysteem niet vrijgesproken worden. Daarbuiten ziet hij in het universum slechts onregelmatig verstrooide sterrenmassa's, die voor hem enkel een "slechte veelheid" uitmaken. Slechts in ons zonnestelsel bestaat volgens hem redelijkheid; in de overige sterrenwereld eene bonte toevalligheid in de groepeering van zelfstandige massa's.'[2)] Maar, keeren wij van dit 'gebrekkige onderdeel' terug tot de 'kritiek van het geheel'. Over dit standpunt, zeide ik, is het nieuw-Hegelianisme heen; maar op den volgenden stap komt het nu aan. Hoe staat het met de bewoners van die sterrenwereld? Moeilijk te beantwoorden

1) v.d.B.v.E. Voor den nieuwen Tijd. pag. 194.
2) Rosenkranz, Erläuterungen zu Hegel's Encyclopädie, pag. 61.

vraag! Evenwel, op bijzonderheden van bouw en levenswijze komt het niet aan. De vraag is alleen: hoe zou het wezen met de geestelijke hoogte, waarop die mede-wereldburgers staan? Zijn ze ons gelijk in geestelijke hoogte? verder? achterlijker? Het ligt voor de hand, dat bij zoo'n enorme veelheid van bestaansvoorwaarden, alle drie gevallen zullen voorkomen. In ieder geval, en hier komt het op aan, is het ondenkbaar, dat van al die myriaden 'menschheden' er niet één zou zijn, in geestelijke ontwikkeling, aanleg, vermogens, inzicht boven ons verheven. Het is zooals Hellenbach zegt: 'Wir armseligen Geschöpfe eines kleinen Planeten eines kleinen Planetensystems unter den Milliarden von sichtbaren und unsichtbaren Riesenkörpern, haben kein Recht uns als den Schlussstein der Willensbejahung des Weltgeistes zu betrachten.'[1] Welnu, als er dus op andere planeten wezens wonen, ver boven ons in inzicht verheven, is het dan niet wonderlijk, dat het Absolute wezens schept, die een hoogte hebben bereikt, die voor zijn volledige manifestatie volstrekt niet noodzakelijk is? Als in den geest van een Hegel het doel van het *wereldproces* reeds bereikt is, waartoe dan nog wezens te scheppen, die misschien boven Hegel even ver verheven zijn als wij boven een hond? Nog sterker: niet alleen is het onnoodig, het is zelfs van Hegelsch standpunt uit onmogelijk. Als het kennen van zichzelf het hoogste is, waartoe de geest (God) in staat is; als wij, menschen, reeds den volledigen amor dei intellectualis kunnen genieten; als, gelijk boven werd geciteerd: het *doel* van het wereldproces, het slot, is: de *mensch* die verlost is van het eindige, die 'in de hemelen wandelt,' dan *kan* er geen hoogere rede bestaan; God kan niet meer voortbrengen dan zichzelf. De Hegelleerling ziet zich dus door die premissen gedwongen, te ontkennen, dat op andere planeten in en buiten ons zonnestelsel wezens bestaan, die niet alleen van ons zich zouden onderscheiden door scherper gezicht of gehoor, maar die *principieel* boven ons staan, zooals bv. wij boven de dierenwereld.

Zoodat de bewering: het absolute komt in de Hegelsche philosophie tot klare zelfbezinning, niet alleen allen wezen-

1) Individualismus pag. 129.

lijken vooruitgang van ons geslacht ontkent, maar ook zegt: wij aardbewoners zijn de hoogste wezens, op andere hemellichamen kan de geest het nooit verder brengen dan tot onze gelijken, wij zijn ‘als den Schlussstein der Willensbejahung des Weltgeistes zu betrachten.’ Waarlijk, de Hegeliaan is wèl ver verheven boven den eenvoudigen Calvinistischen boer, die stokstijf volhoudt, dat de aarde het middelpunt van de wereld en de mensch de ‘kroon der schepping’ is, ten behoeve van wien alles is geschapen!

Twee zaken, zeide Kant, verkondigden hem de grootheid Gods: de sterrenwereld boven ons en de zedewet in ons. En niet ten onrechte is de besterde hemel door geloovigen en ongeloovigen steeds met bewondering aangestaard; door genen, omdat hij de macht Gods, door dezen, omdat hij de grootheid en grootschheid der Natuur verkondigde, door beiden, omdat hij den mensch tot besef bracht van zijn kleinheid en van de kleinheid van al zijn zorgen en plagen. Zelfs al zou die sterrenwereld volstrekt redeloos, onbewust en doelloos zijn, en dus in wezen lager staan dan de menschelijke geest, dan toch zouden we nog met ontzag vervuld worden niet voor de groote redelijkheid, het groote verstand, maar voor de enorme (brute) kracht, die al die werelden doet dwarrelen als stofjes in de zon. Mogen wij, de mikrokosmos, ook qualitatief verre staan boven de (volgens veler opvatting) onbezielde en redelooze makrokosmos, het quantitatief verschil in physieke kracht stemt ons toch tot bewondering, althans tot ontzag. Voor Hegel, die in die sterrenwereld den geest in wording ziet, is het qualitatief verschil aanmerkelijk kleiner: zooals nergens, ziet hij ook hier geen absolute tegenstelling; qualitatief staat de natuur (in engeren zin) wel lager dan de mensch (d.w.z. in zooverre hij absolute geest is), maar niet zooveel als voor den materialist. Daarentegen blijft voor hem het verschil in grootte, in (onbewuste) kracht tusschen heelal en mensch gelijk. Ook als hij 's avonds buiten staat en de besterde hemel aanschouwt, wordt hij getroffen door zijn erbarmelijke kleinheid en een gevoel van nederigheid voor zoo'n ontzettende kracht, die al die duizenden zichtbare en millioenen onzichtbare wereldbollen doet wentelen bevangt hem... Dat zoudt gij althans meenen, argelooze niet-Hegeliaan,

maar dan kent gij Hegel toch nog maar slecht. Neen, volgens de Hegelsche wereldbeschouwing is voor het absolute denken het scheppen van, of liever het overgaan in die eindelooze reeks werelden slechts het middel, om zich zelf klaar te aanschouwen, tot zelfkennis te komen in - den mensch, die ‘verlost is van het eindige, die in de hemelen wandelt.’ Welk een harmonieuse verhouding tusschen doel en middel! Welk een armzalige muis, gebaard door zoo'n berg!

De wereld is niet alleen een verstandelijk probleem. Wat den godsdiensten eene zoo groote macht gegeven heeft en nog steeds geeft op de massa's, is niet, dat zij een verstandelijke uiteenzetting geven van het wezen der wereld, maar dat zij voldoen aan de behoefte van millioenen, om een redelijke verklaring te hebben van het leed, de vergankelijkheid en de onrechtvaardigheid van deze wereld. Het gaat hier niet om de vraag, of de oplossing, die de kerk geeft, de juiste is; dat haar oplossing gedurende zooveel eeuwen zich handhaaft, is een bewijs van de diepgewortelde overtuiging in den mensch, dat deze wereld als geheel onbevredigend is. En het optreden van de systemen van Schopenhauer, Von Hartmann en Nietzsche levert het bewijs, dat de denkende menschheid geen bevrediging meer heeft in het zouteloos geredeneer over de ‘schoonheid’ van de wereld (alsof alles wat schoon is, bv. een orkaan, een brand, daarom redelijk en door zichzelf gerechtvaardigd is!) maar dat zij zich ernstig het vraagstuk heeft gesteld: hoe is de redelijkheid van de natuur te rijmen met het vele leed, en de klaarblijkelijke onredelijkheid van zooveel *in* de natuur?

Het is interessant, na te gaan, welk antwoord de Hegelsche wereldvisie geeft op deze allerbelangrijkste vraag. Het leed der wereld ontkennen doet zij niet. ‘Het gansche universum is met zichzelf in strijd, op alle punten, er gaat een scheur door alles, alles is onhoudbaar en gebroken.’[1)] Waar blijft de rechtvaardiging van zooveel leed? Een rechtvaardiging toch moet er zijn, waar de natuur niets is dan ‘erstarrte Intelligenz’ en het geheele proces een schepping is van het absolute denken.

1) v.d.B.v.E. Ontwikkeling 1904 No. 8.

De rechtvaardiging, lezer, bestaat in - een phrase, waarvan de nietszeggendheid alleen geëvenaard wordt door het aplomb, waarmede zij wordt voorgedragen. Ja, van rechtvaardiging kan eigenlijk nauwelijks gesproken worden: beter ware het, te spreken van de verlossing, die, voor enkelen nog maar, bereikbaar is. De verlossing dan bestaat hierin, dat de Hegeliaan zichzelf leert beseffen als de macht, die ten grondslag ligt aan de gansche voorafgaande ontwikkeling, dat hij beseft, dat die geheele lijdende wereld niet iets anders is dan hij, maar dat die wereld in den grond zijn eigen diepste wezen is. Men leze bv. deze magere vertroosting: 'Na den arbeid dezer denkers kan het als een uitgemaakte zaak beschouwd worden, dat, wat wij natuur noemen, niets anders is dan het spinsel van den Geest. En wel van den Geest, die ons en allen en alles voortbrengt, die in ons tot zichzelven komt, zijn wereld denkt in ons, en ons door zijn wereld. Alles is moment in de volstrekte redelijkheid, en de zinlijke wereld is deze Logos, in zichtbare, tastbare gedaante. Zien wij nu... de schepping aan met al haar bonte gestalten en haar onrust en haar zonden, dan geeft *dit* ons verzoening, dat wij weten, hoe dit alles in de rede ligt. Wat wij daartegenover ons hebben, is niet iets vreemds, is ons eigen wezen, is de spiegeling van ons zelven.'[1)]

Of men lette op, hoe in het volgende de 'goddelijke vrede' als een deus-ex-machina uit de lucht komt vallen.

'Ons stelsel is verder een eenheid van optimisme en van pessimisme. Want, zooals wij zagen, alles spoedt zich voort naar het redelijke, dat bereikt is en steeds beter wordt bereikt. Doch alles gaat ten slotte te gronde; het gansche proces wordt afgespeeld op een vergankelijke planeet. Dit is logisch, daar de absolute Geest de eindigheid in zich heeft opgeheven. Zij is er dus nog en doet zich gelden: niet alleen het individu, ook de volkeren en de menschheid en deze wereld gaan voorbij. Maar dit voorbijgaan wordt op zijn beurt in zijn tegendeel verkeerd, waar er nieuwe planeten geboren worden en nieuwe volkeren ontbloeien en ik (!) mij eeuwig weet in dit eeuwig goddelijke leven. Dan herneemt het pessimisme echter weer zijn recht: het is alles doelmatig en redelijk,

1) v.d.B.v.E. Ontwikkeling 1904. No. 10.

doch dit redelijke heeft het doel in zich, niet buiten zich, het resultaat heeft zelf geen doel, en de nooden en worstelingen dezer veelbeproefde en ontruste millioenen met al hun waan en zonde zijn er, om ten slotte voort te brengen het toch betrekkelijk klein getal van hen, die al dit worstelen begrijpen, het is het *doelloos* zelfbeschouwen van den volstrekten Geest. Het individu dat dit weet en beseft dat hieraan geen ontkomen is, heeft zich slechts te buigen in kalme resignatie. Wellicht vraagt het zich af, of het niet beter ware, dat er niets bestond, doch ook dit heeft geen zin, daar het *niet* reeds in zich sluit al de volgende kategorieën, de natuur, den geest en zijn geschiedenis. Hij grijpt dus zijn leven aan in het ernstige besef van het oneindig *moeten* met tragisch heroïsme, een bewustzijn van dwang, dat zich echter weer verkeert in dat van *vrijheid*, omdat het 's menschen eigen Logos is die hem heeft voortgebracht en waarmee het tragische bewustzijn wordt omgezet in goddelijken vrede.'[1)]

Men ziet het: de wereld mag zoo ongelukkig zijn, als zij wil, de 'veelbeproefde millioenen' mogen zonder hoop op verlossing geboren worden en sterven; die wereld is nu eenmaal onze eigen Rede en dus - ja, wie de conclusie dan nóg niet vat, is al een heel slappe denker.

In de eerste plaats zijn deze denkbeelden niet speciaal Hegeliaansch; ook Schopenhauer bv. ziet het hoogste standpunt, dat voor den mensch bereikbaar is, in het 'durchschauen des Principii individuationis', d.w.z. in de erkenning, dat zijn individueele wil één is met den geheelen wereldwil. Maar deze erkenning is voor hem een reden, om in opstand te komen tegen zijn eenheid met een dergelijke wereld en als gevolg daarvan die eenheid te verscheuren door zijn bekende 'Verneinung des Willens zum Leben.' Zijne opvatting van den aard van die Verneinung moge te wenschen overlaten, maar niemand zal de logica zijner redeneering ontkennen, en de juistheid van zijn conclusie, als zijn premissen juist zijn. Maar Hegel, met dezelfde premissen, redeneert aldus: de wereld is vol lijden, maar ik doorzie mijn eenheid met die wereld en dus.... buig ik mij 'neer in ootmoedvolle stilte, vrij als een Godskind, in het rijk van onverstoorbare regelmaat'.[2)] Leve de logica!

1) v.d.B.v.E. Wijsg. Bl. II pag. 111.
2) V.d.B.v.E. Wijsg. Bl. I pag. 64.

Even sterk als ten opzichte van het vraagstuk van het wereldleed staat de Hegelsche wereldbeschouwing tegenover dat van de vergankelijkheid, van den dood. Voor wie wel eens geleden heeft door den dood van een vriend of bloedverwant is het de moeite waard, hier aan te halen den door Kuno Fischer verkorten inhoud van een brief, door Hegel geschreven bij gelegenheid van den dood van het kind van een zijner vrienden, en te zien, hoe ‘de grootmeester der gedachte’ staat tegenover dit geweldige vraagstuk. ‘Hij troostte,’ zegt Kuno Fischer, ‘den treurenden vader niet met de onvergankelijkheid van een toekomstig hemelsch leven, maar met de vergankelijkheid van het aardsche en tegenwoordige. Wanneer wij een kostbaar goed verliezen, dan ligt in het verlies daarvan de smart, maar daarin, dat wij het goed gehad, bezeten, genoten hebben, onze onverwoestbare en troostrijke bevrediging. Of zou men soms wenschen, zulk een goed, om het niet te verliezen en te ontberen, liever in 't geheel niet te hebben bezeten? ‘Ik had u dit kunnen vragen, wat ik mijne vrouw vroeg bij een dergelijk, maar nog vroegtijdiger verlies, dat van mijn toenmaals eenig kind: waaraan zij de voorkeur gaf: het geluk te smaken, zulk een kind gehad en wel in zijn schoonsten tijd gehad te hebben, en het daarna te verliezen, of wel dit geluk in 't geheel niet gesmaakt te hebben. Haar hart zal aan het eerste geval, waarin gij thans verkeert, de voorkeur geven.’[1)]

Men staat verbaasd, dat de wijsgeer, die hemel en aarde verklaart, als het er op aan komt, om nu eigenlijk eens in de praktijk te toonen, in hoeverre zijn wereldbeschouwing in staat is, hem te verheffen boven de wisselvalligheden van leven en dood, niets anders te geven heeft, dan een briefje met beschouwingen zóó allerbanaalst, dat een gewoon mensch zich zou geneeren, om met zulke armzalige sophisterijen aan te komen. En dergelijke troostgronden worden door Kuno Fischer nog wel gerekend tot de ‘eenvoudigste, natuurlijkste en zeldzaamste.’ Wat de eenvoudigheid en natuurlijkheid aangaat, daarin zal zeker de meest heftige anti-Hegeliaan hem gelijk geven: veel eenvoudiger en onnoozeler kan het al niet; maar wat de zeldzaamheid betreft; men zou kunnen

1) Kuno Fischer: Gesch. d. neueren Phil. VIII pag. 197.

vragen, tot welk peil troostgronden wel moeten zinken, om door Kuno Fischer alledaagsch genoemd te worden.

Ik zou tal van citaten kunnen aanhalen, om de houding aan te toonen, die de Hegeliaan inneemt ten opzichte van het vraagstuk van de vergankelijkheid in de wereld, maar de lezer kent nu wel zoo'n beetje het klappen van de zweep en zal mij de moeite wel willen sparen. Het is ook hiermee het gewone liedje. Voor den Hegeliaan (en dat komt niet voort uit persoonlijke eigenaardigheden, maar is een logisch gevolg van zijn wereldbeschouwing) is de vergankelijkheid van menschen, volkeren, planeten, zonnestelsels slechts een reden te meer, om het onvergankelijke absolute te verheerlijken, dat onbewogen en eeuwig stand houdt te midden van deze wisselende, golvende eindigheid. En daar tusschendoor klinkt steeds maar weer dezelfde door-en-door egoïstische en bovendien voor de bevoorrechte weinigen vrij schrale troost: ‘En dus is er maar één uitweg, één verlossing, en dat is het kennen van God als den onvergankelijke, het beseffen, dat, wat wisselen moog of keeren, ons eigenlijk wezen in God geborgen is.’[1)] De argelooze lezer, die nog niet aan de Hegeliaansche terminologie gewend is, gelieve te bedenken, dat hier geen' sprake is van persoonlijke onsterfelijkheid, d.w.z. zelfbewust individueel voortbestaan, ook niet voor de weinige uitverkorenen.

Ik zeide: de vergankelijkheid dezer wereld is voor den Hegeliaan slechts een reden te meer tot verheerlijking van het onvergankelijke absolute. Nu steekt daarin iets waars: de vergankelijkheid en kleinheid van menschen, planeten en zonnesystemen stelt de *grootheid* van het absolute in slechts helderder licht. Maar ook de *redelijkheid*? Dat is hier de vraag. Is het *redelijk*, dat ‘de geest zich bouwt op zijn werelden, die hij straks dan weer verbrijzelt?’

Is het redelijk, dat ‘het resultaat zelf geen doel (heeft)’ en dat ‘de nooden en worstelingen dezer veelbeproefde en ontruste millioenen met al hun waan en zonde er zijn, om ten slotte voort te brengen het toch betrekkelijk klein getal van hen, die al dit worstelen begrijpen (!)’ en die, voegen wij erbij, na een relatief onbeduidend kleinen tijd ‘het eeuwige

1) V.d.B.v.E. Voor den nieuwen Tijd, pag. 198.

leven' genoten te hebben, ondergaan? 'Ein Künstler,' zegt Du Prel, 'der sein Werk immer wieder zerstört, braucht nicht angestaunt zu werden, sondern gehört ins Narrenhaus, und zwar um so mehr je genialer seine Werke sind.'[1)] Maar zoo denken onze Hegelianen er niet over. Zij denken er niet over, hun absolute, dat altijd maar door werelden bouwt en weer vernielt, en wéér bouwt en wéér vernielt, alleen om in enkelen onder milliarden individuen 'zichzelf te aanschouwen,' welke individuen het dan per slot van rekening óók weer vernielt - om den bedrijver van zoo'n dwaasheid naar het gekkenhuis te verwijzen; neen, ze noemen hem met den naam, waarmede ieder Datgene noemt, wat hij het meest vereert: God, de opperste Wijsheid, de opperste Redelijkheid. En van hen geldt, wat Du Prel zegt van nog een andere kategorie van personen: 'Sie schwelgen förmlich in der elegischen Stimmung wenn sie das irdische Leben mit seinem schmerzlichen Kampf und dem Grabhügel am Endpunkte betrachten, wenn sie Planeten und ganze Fixsternsysteme auflösen und leichten Kaufes gewinnen sie dabei auch noch das Ansehen zu erhabener Poesie gestimmter Gemüter.'[1)]

III.

Het was niet mijn bedoeling (en bovendien een onmogelijkheid), een kritiek te leveren op de Hegelsche philosophie in haar geheel. Zooals ik in het begin van dit opstel aantoonde, zegt zij drieërlei: *Ten eerste*, dat het doel van het wereldproces, of beter: de beteekenis ervan, hierin bestaat, dat het principe zichzelf kenne als resultaat en het resultaat zich kenne als principe in den mensch, die de Hegelsche philosophie in zich opgenomen en doordacht heeft. *Ten tweede*, dat de weg, dien het absolute denken aflegt (beeldend gesproken natuurlijk) die is, welke in de Encyclopaedie geschetst is, van het 'reine Sein' tot het 'absolute Wissen'. *Ten derde*, dat de wijze waarop die weg doorloopen wordt en doorloopen *moet* worden is: de dialektische zelfbeweging.

Op de twee laatste punten ben ik niet ingegaan, ook daarom niet, omdat ook door Hegel's aanhangers het tweede

1) Du Prel. Das Rathsel des Menschen.

1) Du Prel. Das Rathsel des Menschen.

niet in alle onderdeelen aanvaard wordt (wat trouwens aan het karakter van het geheel ook geen afbreuk doet). De eerste bewering is tweeërlei en houdt in: *ten eerste* dat het doel van het wereldproces is de zelfverwerkelijking van het absolute, en *ten tweede*, dat deze zelfverwerkelijking, zelfbewustwording, bereikt is in de Hegelsche philosophie en hare dragers. Mijn kritiek nu was gericht tegen dit laatste alleen. Evenwel meen ik aangetoond te hebben, dat het op dit onderdeel juist aankomt, wanneer het er om gaat, het geheele stelsel als 'wereldbeschouwing' te beoordeelen. Ten overvloede wil ik hier thans nog in 't kort nagaan, hoe het weglaten alleen van dit eene punt een totaal anderen kijk op de wereld moet geven.

In de eerste plaats zegt Hegel zelf uitdrukkelijk in de voorrede van zijn Phaenomenologie des Geistes: 'Die Wahre Gestalt, in welcher die Wahrheit existirt, kann allein das wissenschaftliche System derselben sein.' Nu sluit het begrip 'systeem' niet uit, dat er hier en daar veranderingen aangebracht worden; maar eene *reeks* elkaar opheffende verbijzonderingen van de Idee, waarvan desnoods het begin, maar zeker niet het einde te zien is, een reeks, die hoogstens tot aan den mensch toe bekend is, en verder geheel onbekend voortloopt, om ten slotte (wanneer weet niemand) in zichzelf te eindigen, een dergelijke reeks moge systematisch samenhangen, maar is alles behalve een systeem en geheel iets anders dan de in zichzelf gesloten cirkel, dien Hegel in zijn Encyclopaedie aanbood.

Ten tweede zagen wij Hegel aan den mensch (lees: Hegeliaan) een buitensporig hooge plaats toekennen zoowel historisch als astronomisch. Wanneer men alles wat Hegel leerde behoudt, op de eene bestreden bewering[1] na, dan is de mensch, zelfs de Hegeliaan, gemaakt tot een middenschakel in den keten en welke functie de mensch hierin heeft, kan slechts zeer vaag aangegeven worden. Is de versplintering van het absolute in individuen, waarin het voorloopig tot gedeeltelijke zelfbezinning komt, een noodzakelijke doorgangsvorm, om het

1) Het is zeer on-Hegeliaansch, te spreken van een 'bewering', daar Hegel steeds schimpt op de 'blosse Behauptungen und Versicherungen' zijner tegenstanders, terwijl hij zelf alles 'aantoont' en 'bewijst'. Intusschen gebruik ik het woord hier in den gewonen, niet-minachtenden zin.

tot zichzelf komen als geheel voor te bereiden? In strijd met de Hegelsche gedachte van negatie en negatie der negatie is deze eenigszins Hartmanniaansche opvatting niet. Of moeten de individuen als zoodanig door reeksen van levens (reïncarnaties) heen geschikt worden gemaakt, dragers van het goddelijk bewustzijn te worden? Ook tegen deze opvatting, die de Theosophie huldigt, verzet zich geenszins de Hegelsche logica. Intusschen, het is hier niet te doen, om een oplossing van het probleem, maar slechts om een paar mogelijkheden aan te geven, waartoe men geleid wordt, zoodra men wèl het principe van de zelfverwerkelijking van het absolute als werelddoel, en de dialektische zelfbeweging als ontwikkelingsgang, maar niet den mensch (Hegeliaan) als drager van het goddelijk weten accepteert, en om aan te toonen, hoe hemelsbreed de plaats van den mensch in het heelal en daarmee onze geheele wereldbeschouwing dan gaat verschillen van de zuiver Hegeliaansche.

Nauw met de onevenredig hooge plaats, die den mensch toegekend wordt, samenhangend, is het enorm zelfvertrouwen en de groote beslistheid van spreken, die als een epidemie werkt en waaraan geen Hegeliaan schijnt te kunnen ontkomen. Er is geen wereldraadsel, alleen een wereldprobleem. Wij hebben den sleutel tot het geheim des Als. Over vijftig jaren hegelt de geheele menschheid. Dat spreken over Hegel moet eens uit zijn, nu wij beseffen dat er geen andere wijsbegeerte is. Wie nog altijd komt met den naam van dezen eenige, die doet het schijnen, alsof er andere philosophen waren van dezelfde orde.... Ziedaar eenige bloempjes uit den Hegeliaanschen hof, sterk, maar minder liefelijk van geur. En ik herhaal nog eens: dit ligt niet aan de personen, maar aan het stelsel. Ook de van aanleg meest bescheiden persoon *moet* zoo gaan spreken, als hij waarlijk meent, dat het ‘absolute Wissen’ in hem opgegaan is, en aan deze overschatting van het menschelijk intellect komt een einde zonder eenige verandering van persoonlijk karakter, zoodra men aanneemt, dat de rede, ook van een Hegel zelf, toch nog maar een zeer voorloopige en gebrekkige verwerkelijking is van de Absolute Rede.

Niet minder is datzelfde idee oorzaak van die Hegeliaansche heroïsch-doenerij, waarvan ik boven enkele staaltjes aanhaalde.

De tegenovergestelde opvatting bevrijdt ons daar geheel en al van. Men erkent dan zoowel het redelijke als het onredelijke in de wereld en begrijpt, dat er een eenheid moet bestaan van het optimisme van een Leibnitz of Spinoza en het pessimisme van een Schopenhauer. Dat die eenheid klaarblijkelijk nog niet bereikt is, ook niet in Von Hartmann, bewijst nog niets. Wanneer het absolute zich tot dusverre slechts gedeeltelijk en voorloopig verwerkelijkt heeft in den menschelijken (wijsgeerigen) geest, dan is het zelfs *onmogelijk* zich nu al te voelen 'vrij als een Godskind, in het rijk van onverstoorbare regelmaat,' dan is het zelfs *noodzakelijk* de wereld als disharmonisch te zien, evengoed als een medespelend musicus in de muziek van zijn orkest tal van wanklanken opmerkt, omdat hij het geheel niet hoort. Slechts wie er boven staat, hoort alles als harmonie. In 't gunstigste geval dus, wanneer n.l. de wereld werkelijk redelijk en harmonisch is, kunnen wij haar pas dàn als zoodanig kennen, als in ons waarlijk het absolute zichzelf hervonden heeft. En *deze* beschouwingen voeren werkelijk tot 'een kalme resignatie' (die het vastberaden doordenken niet uitsluit), een gemoedsstemming, die hemelsbreed verschilt van de wouldbeheroïsche stemming, die een noodzakelijk, een logisch gevolg is van de echte Hegeliaansche wereldvisie.

Zoo blijkt het werkelijk een enorm verschil te maken, of het 'absolute Wissen' opgaat, of het absolute zijn doel bereikt in den mensch, of niet. Met prijsgeving van dit denkbeeld is het mogelijk eenige lijnen aan te geven van een niet-onredelijke wereldbeschouwing, die echter door geen enkel Hegeliaan aanvaard zal worden, omdat, zooals aangetoond is, de Hegelsche philosophie dan geheel van karakter verandert. Het behouden ervan, het intact laten van wat ik straks als het eerste gronddenkbeeld van Hegel noemde, voert daarentegen tot een wereldbeschouwing, die zoowel absurd als totaal onbevredigend is.

J. DE JAGER.

Roemeensche volksliederen en balladen.
Bewerkt naar fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.
De slaap.

- ‘Ik weet zóoveel,’ heeft de Slaap gezeid,
‘Nog meer dan het woud aan het ruischen altijd,
Nog meer dan de weenende zingende wind,
Nog meer dan het water, dat klaagt als een kind,
Nog meer dan het kloppende menschehart,
Want ik doe er wel zwijgen de harten vol smart.
Ik weet meer dan rivier en dan wind en dan boom,
Want ik weet het verlangen, den zucht en den droom.’

En het woud en de wind en het water en 't hart,
Die vroegen: - ‘Vertel ons, o delger van smart!
Vertel ons nu alles, zij 't vreugde, zij 't leed.’
En de Slaap zei: - ‘'k Vertel u wel ál wat ik weet.
Ik weet er den vrede van droomlooze rust,
Ik weet wat de jonkvrouw verbergt onbewust,
Ik weet wat dë echtvrouw niet zeggen wel dorst,
En dat raad ik aan d'adem en 't golven der borst.
De Dood, o die zendt mij, want niet in zijn nacht
Behoeft gij te dale' om te vinden mijn macht.
En de Dood zegt: - ‘Waarom laat ge ontwaken ze weer?’
En dat doe ik opdat zij mij lieven nog meer.

En ik geef hun een glimlach op 't vredig gelaat,
In plaats van de traan, die er sporen nog laat.
En het meisje, dat zegt mij: - ‘Hoe lijkt gij op hem.’
En de vrouw: - ‘O gij hebt er mijn lieve zijn stem.’
En de Dood, die vergunt mij te zoeken in 't graf,
Om te brengen wie daalden in donker af,
Wie daar slapen altijd aan wie slapen een uur.
En de menschen, wier slaap is zoo vluchtig van duur,
Die hebben mij dáarom gebenedijd,
Dat ik weder hun geef wie daar slapen altijd.
- ‘Je lijkt wel mijn huis!’ zegt de zwerveling,
- ‘Je lijkt water zoo koel!’ wie van dorst verging,
En 't Verleden vergunt mij te brenge', in den nacht,
Wie leed aan wie hem lijden bracht.
En beven doe ik wie lijden deed
Voor wie hij heeft gepijnigd wreed.
En de man, die zijn mes heeft bevlekt met bloed,
Die zegt: - ‘Op je hand is een roode moet!’
En de man, die verraadde zijn vriend of zijn land,
Die zegt: - ‘Een dolk zie ik in je hand!’
Ik ben zóo bitter, ik ben zóo zoet
Dat, met schroom of met liefde, elk mij zoeken moet.
Ik woon in de nestjes omdat zij in 't woud
Zoo hoog en luchtig zijn gebouwd.
Ik woon in de graven, wijl gras ze bedekt
En medelij er mij henentrekt.
Van noode heeft mij het menschehart
En ik heb van noode hun vreugde en hun smart,
Voor mijn droomen, die ik er mee bereid.
En wie slaapt is heilig en godgewijd.
En men zegt van wie slaapt: - ‘De hemel bemint
Hem zeker, want hij slaapt als een kind.’
En angst en afkeer wekt de man,
Die heel den nacht niet slapen kan.

II.
Wandeling.

- O zuster! wat heeft je die man misdaan
Dat je hem niet meer te woord wilt staan?

- O zuster! kom zitten al aan mijn zij.
Ik zing er zoo mooi toch, o luister naar mij.
Wat wacht je, dat je áldoor wilt blijven staan?
O kijk toch zoo niet naar den put, in de laan.

- O zuster! wat heeft je die man misdaan
Dat je hem niet meer te woord wilt staan?

Wij waren er saam aan den waterzoom
En hij zei: - ‘Hoor je zingen den wind in dien boom?’
En ik zei: - ‘Zie je 't zonnetje op golven en riet?’
En hij zei: - ‘'k Min een vrouw, maar je kent haar niet.’
En ik zei: - ‘'k Min een man, maar je kent hem niet.’
En hij zei: - ‘O die vrouw, hoe naar mij zij smacht!’
En ik zei: - ‘O die man, hoe op mij die wacht!’
En wij wandelden heen onder 't hemelblauw
En hij wist dat ik was die beminde vrouw
En ik wist dat hij was die beminde man,
Maar wij konden niet anders dan zwijgen er van,
Om den wind in de boomen, die zong als een guit,
Om de zon in het water, die lachtë ons uit.

III.
De heiduck.

De wind heeft willen stelen
Mijn liedje blij en stout,
Om 't over weer te kweelen
Aan berg en veld en woud.
En had de wind genomen
Mijn mooie liedje, kind,
Dan ruischten nu de boomen:
- ‘Hoe zalig doet ons droomen
Dat liedje van den wind!’

De heiduck komt soms in het dorp wel
En kijkt naar het dansen der jeugd
En luistert naar 't lied van den cobzâr,
Die zingend de harten verheugt.

Hij zegt tot den cobzâr: - ‘O geef mij
Uw cobzâ en 'k zing van mijn min!’
De cobzâr, die geeft hem zijn cobzâ,
De heiduck, die zingt van zijn min.

Eens daalde de zon uit den hemel,
Zij vond er nog mooier mijn hart.
En de zonne, die ging er in wonen
En zij bande de donkere smart.

- ‘t Is de man die de zon in zijn hart heeft!’
  Zei een ieder die kwam mij voorbij.
En mijn stem was zoo luid en zoo vroolijk
  Als de stem van den herd'r, in de wei.

En ik zag er, een avond, een meisje
  Aan het plukken van pruimen zoo blauw
En 'k reed voort of ik háar niet gezien had,
  Ik reed voort door de lanen vol dauw.

En het meisje, dat kwam tegemoet mij:
  - ‘O heiduck! hoe zwart is uw paard!’
- ‘O meisje! hoe vlug is uw spil toch!
  Uw drempel is 't liefst mij op aard!’

Maar ik ging er niet zitte' op den drempel,
  Ik reed heen op mijn paardje zoo zwart,
Dat het bloeiende meisje zóo mooi vond
  En ons heengaan, dat brak haar het hart.

En toen is er dat meisje gestorven
  En haar zieltje vraagt, elleken nacht:
- ‘O heiduck! waar is toch uw paardje,
  Uw paardje, waar 'k áltijd naar smacht?’

IV.
De vondeling.

Kom dansen, de Zondag
   Maakt blij het gehucht.
Een leeuwrik, die zon zag,
   Doorjubelt de lucht.

O gister is zij niet gekomen
   En morgen komt zij zeker niet,
Zij die ik zie in al mijn droomen,
   Die mij wellicht in droom ook ziet.

Misschien ontmoet ik alle dagen
   Haar die ik zoek en wendt zij af
Haar weenende oogen, dat ik vragen
   Niet zal welk leed haar 't leven gaf.

Want wen ik zag haar oogen weenen,
   Zou 'k daadlijk zeggen: - ‘Dat is zij!’
Zij wendt haar aanschijn van mij henen,
   Om niet te zien hoe diep ik lij!

Want wen zij zag mijn tranen stroomen,
   Dan riep zij wel: - ‘Mijn kind!’ gewis.
Zij ziet mij vader tegenkomen,
   Zegt niet dat hij mijn vader is.

Zij wil niet dat ik hem zal haten
   En zij is bang dat 'k haar verfoei.
En toch, ik min wie mij verlaten,
   Gelijk zijn wortels, 't plantje in bloei.

Ik wil, ik kan hen niet vervloeken.
   - ‘Gezegend’, zeg ik in mijn droom,
‘Zij 't uur waarop ge elkander zoeken
   En vinden mocht, vol liefdeschroom!’

Ik zal hun nooit mijn leed belijden
   En vroegen zij 't, in medelij:
Ik zei: - ‘Ik wil de graven mijden,
   Want jeugd is vreugde en 't leven blij!’

Ik hield mijn leed wel stil verzwegen,
   In 't allerdiepste van mijn hart,
Gelijk een holle steen den regen,
   Gelijk wie sterft de stervenssmart.

En geen zal zeggen, ziet hij vredig
   Mijn blik: - ‘Hoe vol moet zijn dat hart!’
Zij zullen 't wanen licht en ledig
   En niets vermoeden van mijn smart.

Ik min het kind met rozewangen
   Dat ‘Moeder!’ juicht en 'k luister stil
Om 't zoete woordjen op te vangen,
   Wijl ik het leeren zeggen wil.

En 'k blijf alleen dat woord herhalen,
   Wen geen mij hoort of mij bespiedt,
Zoo zacht als kinder-ademhalen,
   Maar zóo als 't kind kan ik het niet!

Zóo kan mijn stem het niet bezielen
Als 't kind welks moeder voor hem leeft
En voor hem bidt met teeder knielen
En blanke hemdjes voor hem weeft.

O moeder, die ik álle dagen
Misschien ontmoet, nu daar dan hier
En water naar den stal zie dragen
Of linnen wassche' in de rivier!

O waart ge dood, dan bracht ik bloemen
Op 't lieve graf dat u bewaart.
En ik zou niet u moeder noemen,
Maar zeggen: - ‘'k Ben een zoon der aard!’

Neen, moeder, dood kunt gij niet wezen,
Ge riept mij wel vóor d'eeuwgen nacht.
Ge hadt mijn liefde uw graf gewezen,
Dat ik u bloeme' en tranen bracht.

Want ál te koud waar 't graf u zonder
De warme liefde van uw kind.
O zoo gij leeft, kom bij de sponde er,
Waar gij van u mij droomen vindt!

V.
Op den weg.

Haar sluier zweeft al over het pad,
Als een wolkje aan het zomerblauw
En elk bloemeken zucht: - ‘Of ik vleugelen had
Om te volgen die slanke vrouw!’

Van den kant der rivier,
Zie ik wegen vier
En ik kijk er maar ál naar dien éenen.
En tot mij, elken dag,
Kome' een kind met een lach
En een vrouw, die zoo droeve is aan 't weenen.

En de weenende vrouw
Reikt haar kruikje mij trouw
En de kleine, die schept er ook water.
Maar de vrouw laaft mij vlug,
Eer het kind is terug
En dan gaan zij weer henen, wat later.

En ik denk er wel trouw
Aan die weenende vrouw,
Want zoo droef als het hare is mijn leven,
Maar ik sla er geen acht
Op de kleine die lacht,
Want die heeft mij geen drinken gegeven.

VI.
Lied van het bloed.

Het bloed, het bloed van den moedigen man,
Het bloed, dat den mensch door de aderen vliet,
Als rivieren en beken door wei en riet,
Het bloed werd jaloersch van het vogellied
En het zei: - ‘Ik wil zingen zoo luid als ik kan!’
Het bloed werd jaloersch van het lied van den wind
En het zei: - ‘Ik wil zingen zoowel als de wind.’

Als het bloed valt op aarde is het droevig zwart,
Maar rood is het bloed in het heldehart.
O rood is het bloed als de rijpe vrucht
Van dë aardbei scharlake' in de zomerlucht,
Als de lippen van meisjes, die lache' in den wind,
Als de zij van haar zondagsche gordellint.
En, levert het leger een grooten slag,
Bij het morgenrood van den komenden dag,
Dan slaapt wel rustig de dappere man,
Maar zijn bloed, o dat slaapt niet, dat droomt er van,
Zijn bloed, dat hij morgen vergieten gaat,
Als een wolk, die ontvloeien den regen laat.
O rood is het bloed in de borst van den held
En hij hoort, in zijn slaap, wat het bloed vertelt.
- O morgen al, wild als uit wijnpers de wijn,
Zal ik stroomen en verven met karmozijn
Dien heerlijken jonkman, die altijd mijn rood
In de cellen zoo eng van zijn aderen sloot.
Hoe zalig te prale' om zijn lede' als een kleed!
Een purperen mantel, dien houd ik gereed.

Zal ik kronen zijn voorhoofd met purperen kroon?
Neen, hij draagt op het voorhoofd de caciûla schoon
En die wil 'k niet bezoedlen en ook wil ik niet
Zijn schouder ontvloeie' als een purperen vliet,
Bij den roep van een vijandekogel, 't geweer
Heeft de schouder te dragen, voldoende is die eer.
Neen, neen, ik wil stroomen de plek uit, waar slaat
Uw dapper hart, tot uw leven gaat
Met mij heen, als op golven een drijvende bloem,
Met uw droomen, maar niet met uw helderoem.
En het purperen bloed zal omkransen uw hart,
Terwijl uw moedertje weent van smart,
Met gevouwene handen, in rouw en pijn,
Maar het bloed op uw hart zal u liever zijn
Dan haar weenende bevende moederbêe.
En terwijl uw bruid met haar tranenzee
U zal trachten te warmen, zal 't bloed op uw hart
U warmer wezen dan haar smart.
En bloeien de bloemen op uw graf,
Die roode vlek, die 'k op 't hart u gaf,
Zal pralen schooner dan bloemenrood.
En spreken de grijze' over heldendood,
Dan zal fierdere sier uw gedachtenis
Nog zijn die bloedvlek rood en frisch,
Die bloedvlek zoo rood als een anjerbloem
Dan het lied, dat de Cobzâr u zingt tot roem.

VII.
De gevloekte.

De lucht wordt donker, de raven vliegen.
O zwarte vooglen! voorspelt gij sneeuw?

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
't Is mijn woon waar zijn vloek op rust
En, ben ik buiten mijn eigen woon,
Dan voelt zich mijn ziel gerust.

Maar nauw betreed ik mijn drempel weer
Of de vloek, die wacht aan de deur.
En ik wou wel blijve' onder 't hemelruim,
In velden- en boomengeur.

Maar bij het opgaan van de maan,
Beveelt mij een vreemde stem:
- 'Treed binnen!' en zeggen durf ik niet:
- 'Mijn woon is gevloekt door hem.'

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
Maar het bed, waar ik slaap en droom.
En ik sliep er wel liever op 't koele gras,
Al onder een ruischenden boom.

Maar wen het uur van slapen komt,
Dan dwingt mij diezelfde stem:
- 'Ga rusten op uw eigen bed!'
En daar droom ik zoo bang van hem.

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
Maar ál wat ik drink en eet.
En ik wilde wel sterven van honger en dorst,
Maar die stem dwingt mij: - ‘Drink en eet!’

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
Maar de wegen, die ik betreed.
En ik wou wel gaan zitte' aan den wegezoom
En weenen over mijn leed.

Maar een hand, bij het krieken van den dag,
Zet open mijn deurtje wijd
En een stem beveelt mij: - ‘Ga heen van hier!’
En dan zwerf ik in de eenzaamheid.

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
Maar mijn gordel, mijn snoer en mijn spil
En ik raakte ze liever maar nooit meer aan
En ik doe het nu tegen mijn wil.

Ik ben het niet, die hij heeft gevloekt,
Maar ál wat ik zie en voel.
En ik wilde niet zien en niet voelen meer
En de dood is mijn éenig doel.

Maar als ik mijn stap naar de graven richt,
Dat de dood mij genade geev',
Dan zie ik een doode verrijze' uit zijn graf
En die doode beveelt mij: - ‘Leef!’

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Tooneelgeschiedenis.

Dr. J.A. Worp, De geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland. Eerste deel. Groningen, J.B. Wolters 1904.
Gustave Cohen. Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen âge. Paris, Honoré Champion 1906.

Voor weinig historische onderwerpen is de belangstelling van het publiek lichter te wekken dan voor de geschiedenis van het tooneel. Wat men vroeger vertoonde en hoe men het vertoonde, wie de vertooners en wie de kijkers waren, - ziedaar wat moderne tooneelvrienden en schouwburgbezoekers nog wel graag eens willen vernemen. Is bij sommigen die weetlust slechts meer of min verfijnde nieuwsgierigheid, of ook, het algemeen behagen aan oude dingen, in wier schoonheid men zich kan verlustigen en met wier ouderwetsheid men zich kan vermaken, anderen gevoelen terecht, dat wie het oude tooneel, in zijn oud kader en met zijn oude kunstvormen, doet herleven, een groot stuk verdwenen volksziel weer te voorschijn haalt in tastbare gestalte en interessante stof levert tot vergelijking tusschen 'voorheen en thans'. Heel iets anders nog dan enkel letterkunde wordt door het tooneel vertegenwoordigd. De geschiedenis van het tooneel is veel meer dan 'historia litteraria'. Ze is tevens een hoofdstuk uit de kunstgeschiedenis, uit de zedengeschiedenis, zelfs uit de ekonomische geschiedenis van een volk. Zij vertelt iets van het volle leven van vroeger dagen - iets zeer wezenlijks en onbetwistbaar echts, - zij verhaalt van de neigingen, de hartstochten, den smaak, den kunstzin, het geloof der anonieme menigte van lang vervlogen en vergeten tijden.

Tegenover de gewone letterkundige historie is de tooneelgeschiedenis niet enkel in het voordeel omdat zij zooveel meer omvat, maar ook omdat zij, met de hulpmiddelen waarover de vorsching hier beschikt, zooveel meer, en dit meerdere zooveel gemakkelijker, bereiken kan. Wie, uit een zekere periode, de geschiedenis der letteren, van de poëzie en het kunstproza, beschrijft, die teekent eigenlijk alleen het literaire voelen en kunnen van enkele uitverkoren geesten en van hun kleinen staf van navolgers en bewonderaars; het rezultaat van zijn onderzoek betreft slechts een kleinen kring; hem ontgaat de menigte. En zoo hij ook deze in zijn onderzoek mocht willen opnemen, zoo hij ook wil uitvorschen het letterkundig leven van het volk, dan zal hij tal van verspreide getuigenissen moeten verzamelen betreffende het onthaal dat vroeger aan zekere schrijvers en zekere werken is ten deel gevallen, dan zal hij oude katalogussen en inventarissen moeten trachten te vinden van private en publieke boekerijen, van kunstkringen en leesgezelschappen, de boekhouding moeten opsporen van boekhandelaren en uitgevers. En daarbij loopt hij de kans van voor al zijn inspanning slechts mager te worden beloond.

De beoefenaar der tooneelgeschiedenis heeft - met dezen vakgenoot vergeleken, - zooal niet de stof zelve, dan toch zijn ‘instruments de travail’ voor het grijpen. Eén enkel affiche, één enkele oude prent, het verslag van een tooneelvoorstelling, de rekening van een troep komedianten, de schetsteekening van een machinist, de aanteekeningen der regie, de aanwijzingen van den schrijver, - zijn bouwstoffen waarmeê, zonder veel raden, het totale beeld eener vertooning en van haar voorbereiding - en niet enkel haar uiterlijk beeld, ook haar karakter - kan worden geteekend. Natuurlijk worden die bouwstoffen schaarscher, de juiste bepaling van hun beteekenis moeielijker naarmate het tijdvak dat onderzocht moet worden verder van ons afligt. Zij die, later, de geschiedenis van het tooneel in de 19e en 20e eeuw zullen willen schrijven, zullen over hulpmiddelen kunnen beschikken - ‘illustracies’ en fotografiën voor de kostumes, de gestikulaties en de tooneelschikking, fonografische rollen en schijven voor de dikcie, - die, waar het vroegere perioden betreft, geheel of gedeeltelijk ontbreken. Maar zelfs voor de verst verwijderde, de middeleeuwen, zijn nog dokumenten aanwezig - beschrijvingen door tijdgenooten,

tooneelaanwijzingen in sommige teksten, miniaturen en schilderijen, stadsrekeningen, kerkelijke bepalingen, liturgische voorschriften - die den geschiedschrijvers van het tooneel eerder van ‘l'embarras du choix’ kunnen doen spreken dan van gebrek aan materiaal.

Zoo is dan de historiografie van het tooneel een aantrekkelijke, veel omvattende maar ook veel belovende arbeid, dubbel aantrekkelijk voor een geest artistiek genoeg aangelegd en methodisch genoeg ontwikkeld om behagen te scheppen in het schiften en groepeeren der tallooze gegevens. Want wie zin heeft voor kompozicie vindt hier een arbeid van zijn gading. Wel ligt het zuiver analytisch werken allereerst voor de hand. Maar het werk zal niet geslaagd kunnen heeten wanneer niet ook aan de syntheze ten volle recht gedaan wordt. Hier vooral komt het er op aan, niet de boomen maar het bosch te laten zien en in het geruisch der bladeren de ziel van dat bosch te laten hooren.

Voor Nederland heeft de bekende Groningsche geleerde, Dr. J.A. Worp, dat werk ondernomen. Bij een deel van zijn arbeid kon hij steunen op voorgangers, maar voor een belangrijk gedeelte moest hij de eerste spade steken in onontgonnen terrein. ‘Ons Latijnsch schooldrama is nooit onderzocht’, zegt de schrijver in zijn Voorrede, ‘onze dramatische letterkunde van de 18e en 19e eeuw heeft nog geen geschiedschrijver gevonden, en zelfs van die der 17e eeuw ontbreekt een eenigszins uitvoerig overzicht’. Over het geheele veld, langs alle wegen, de pas aangelegde paadjes niet buiten gesloten, wil hij den lezer rondleiden. ‘Dit boek zal een overzicht bieden van onze geheele tooneelliteratuur’. In dit ‘Eerste Deel’ voert hij ons van de middeleeuwen tot aan (althans voor een gedeelte der stof) het einde der 17^{e} eeuw.

Wanneer de schrijver zijn werk zal voltooid hebben, zal een geweldig stuk Nederlandsche kultuurgeschiedenis geschreven zijn. Dr. Worp, die reeds meer werken van blijvende waarde heeft voortgebracht, zal een boek geschreven hebben waarnaar toekomstige historici zullen verwijzen. En allen zullen de onvermoeide, stoere werkkracht prijzen van dezen geleerde, die geen arbeid, zelfs niet de taaiste (het doorlezen van duizenden, grootendeels onbeduidende en lang vergeten tooneelstukken!) heeft geschuwd en wiens wetenschappelijke nauwgezetheid zich nergens heeft verloochend.

De volzin dien ik hierboven uit de Voorrede afschreef: ‘dit boek zal een overzicht bieden van onze geheele tooneelliteratuur’ is, om dat woord l i t e r a t u u r, kenmerkend voor het standpunt van den schrijver. Dr. Worp is literator; voor hem is de geschiedenis van het tooneel in de eerste plaats een hoofdstuk uit de geschiedenis der letterkunde, de tooneeldichter een ‘homme de lettres’, die een tooneelstuk schrijft op zijn kamer. Toch worden de andere elementen van ‘het tooneel’ niet door hem verwaarloosd. In diezelfde Voorrede heet het - een heel eind verder, bijna aan het slot: ‘De inrichting van het tooneel, het decoratief, de costumes enz. en ook de tooneelspelers worden in dit werk uitvoerig besproken’. En ter toelichting, men zou haast zeggen ter rechtvaardiging, van die ‘uitvoerige bespreking’, voegt de schrijver er bij: ‘De wijze van opvoeren staat toch in nauw verband met den aard van het drama in een bepaald tijdperk. En aan de uitvoerende kunstenaars komt een eereplaats toe naast de dichters’.

Ik zal niet vitten over de ietwat schuchtere formuleering der gedachte die hier wordt uitgesproken, maar liever de woorden van Dr. Worp met sterke betoning herhalen. Er zijn, met name in Frankrijk, - en niet enkel in de middeleeuwen, ook lang daarna, tot in de 17e eeuw toe, - tal van stukken geschreven die men uit de geschiedenis der letterkunde gerust zou kunnen verbannen, maar die voor de beschavings-geschiedenis groote waarde bezitten. In de zoo hoogst interessante periode waarmeê de geschiedenis van het tooneel begint, is zelfs geen spoor van literatuur te ontdekken. Van veel latere tijdvakken kan iets dergelijks gezegd worden. Niet het romantisch drama heeft - om het parodoxaal uit te drukken - de romantische tooneelspeelkunst, maar deze heeft het romantisch drama voortgebracht. Wat beteekenen, voor de eigenlijk gezegde literatuur, het ‘théâtre Antoine’ (in zijn eersten tijd, dien der ‘tranches de vie’)? Wat, in het Parijs dezer dagen, de stukken en stukjes van ‘Le tréteau de Tabarin,’ ‘Le grand Guignol,’ het ‘Théâtre des Arts’? Maar voor de zedengeschiedenis en de geschiedenis van den artistieken smaak zijn die theater-kapelletjes dokumenten van groote beteekenis.

In zijn eerste hoofdstuk, aan de middeleeuwen gewijd, heeft Dr. Worp dan ook de letterkunde zoo goed als geheel laten varen en op de vertooning, het spel, eerst in de kerk, later daarbuiten,

het volle licht laten vallen. Hij wijdt zelfs een afzonderlijk, rijk gedokumenteerd, hoofdstuk (blz. 40 vlg.) aan de ‘stomme vertooningen,’ de ‘mistères mimés’ zooals men ze in Frankrijk noemde, die, in de 14e, 15e en 16e eeuw, bij den intocht van vorsten en op andere groote feesten, op de pleinen of op de hoeken der straten plaats hadden. Daar de onderwerpen dezer *tableaux vivants* meestal aan den Bijbel ontleend waren, zoo bleven ook deze vertooningen verband houden, evenals de gewone misterie-spelen, met de plechtigheden en de feesten der kerk. Zij herinnerden nog, in sommige bijzonderheden, aan het ‘liturgisch drama’ - d.i. de gedramatiseerde kerkdienst - der 12e eeuw, waarmede, ook in Nederland, het tooneel zijn eeuwenlange geschiedenis is begonnen.

Voor het liturgisch drama zelf en zijn gestadige ontwikkeling miste de schrijver Nederlandsche dokumenten, ‘omdat bijna ons geheele geestelijk drama der Middeleeuwen is verloren gegaan.’ Maar uit de geschiedenis van het kerkelijk drama in Frankrijk, dat in bijzonderheden door hem bestudeerd is, aan de hand van Petit de Julleville, kon hij zijn evolucie in Nederland afleiden. Van den alleroudsten vorm van het drama der Opstanding echter - het bedekken, op Goeden Vrijdag, van het krucifix met een sluier waaronder het op Paaschmorgen werd weggenomen - hebben juist Nederlandsche, geen Fransche, teksten de herinnering bewaard.[1)] Datzelfde hoofdstuk bevat (blz. 48) hoogst interessante mededeelingen omtrent de vermenging, in de ‘processiespelen’, van kristelijke elementen met Germaansche, zooals de zwaardendans waarmede een processie werd opgeluisterd.

In zijn hoofdstuk over de oudste tooneelspelers (blz. 55 vlg.) vlecht dr. Worp merkwaardige bijzonderheden in omtrent de ‘geestelijke broederschappen’ waaruit, volgens hem, sommige Kamers van rhetorika zijn voortgekomen, en oppert dan de gissing dat, naarmate de vertooning der oude drama's zich van de kerk naar

1) De plechtigheid in de Oude Kerk te Amsterdam (Worp t.a.p. blz. 13) komt niet geheel overeen met die welke dr. Gustave Cohen, in zijn straks te bespreken boek (blz. 22) vermeldt als reeds in de 10e eeuw in Gent vertoond. Ik vermoed echter dat hetzelfde feit is bedoeld en alleen de interpretacie verschilt. Dr. Worp beschouwt den linnen doek waarin het Kruis werd gewikkeld als ‘de zweetdoek,’ de lijkwade. De Heer Cohen spreekt van een sluier, ‘qui seul demeure après l'enlèvement de la croix’ en schijnt daaronder het heilige graf zelf te verstaan.

het marktplein verplaatste, de priesters door de ‘clercken’ van lageren rang en deze door de leden der geestelijke broederschappen, d.i. door leeken, als spelers dier drama's zijn vervangen.[1)] Dat er reeds in de 15e eeuw beroeps-tooneelspelers geweest zijn (blz. 59), blijft een vaag vermoeden.

Voor zoover de dokumenten het toelaten - dr. Worp ‘moet telkens betreuren dat onze kennis van het geestelijk drama in de Nederlanden niet op oneindig meer en steviger grondslagen kan worden opgebouwd’ (blz. 69) - schetst de schrijver het kader en den gang van zulk een middeleeuwsche misterie-vertooning buiten de kerk en van het aandeel dat, reeds vroeg, bij die voorstellingen aan de muziek is gegeven.[2)]

In de bekende kwestie van den oorsprong van ‘het wereldlijk drama’ (de ‘abele spelen’) schaart dr. Worp zich aan de zijde van hen die deze uitsluitend zoeken in het geestelijk tooneel, met dien verstande evenwel dat niet het ‘misterie’ (dat jonger is), maar het mirakelspel (in den trant van het *Jeu de Saint-Nicholas* van Jean Bodel) den overgangsvorm tusschen beide genres vertegenwoordigt

We weten uit de Voorrede dat, zoo het drama der Rederijkers reeds vóór dr. Worp beschreven is, het hoofdstuk over het *Latijnsche schooldrama* uit de 16e en het begin der 17e eeuw een stuk werk is geheel van hem zelf. Een respektabel stuk werk dan, want - de noten wijzen het uit - uit allerlei bronnen heeft hij zijn berichten bijeenverzameld en een ontelbare menigte Latijnsche blijspelen en treurspelen heeft hij moeten doorlezen om het boeiend overzicht te kunnen schrijven dat van dit gedeelte der Nederlandsche tooneelgeschiedenis door hem gegeven wordt. Natuurlijk zal de nauwgezette vorscher zijn lezers geen enkelen titel sparen

1) Ook Dr. Cohen meent te mogen aannemen - naar mij voorkomt op onvoldoenden grond - dat het ‘half-liturgische drama’ *Le jeu d'Adam* (begin 13e eeuw) reeds door eenvoudige leeken gespeeld is.

2) Omtrent de beteekenis, althans omtrent den oorspronkelijken zin, van het dikwijls voorkomende woord *Silete* of *Selete* (*zwijgt!*) dat spoedig synoniem werd met ‘pauze’, zijn dr. Worp (bl. 66) en dr. Cohen (bl. 138) het niet geheel eens. De eerste acht het mogelijk, ‘dat *Selete* oorsproukelijk een bevel was aan de muzikanten om op te houden.’ De heer Cohen meent dat aan de muziek de taak was opgedragen om de vermoeide aandacht der toehoorders weêr op te wekken en zoo de stilte te herstellen.

als hij het stuk heeft gelezen of vermeld gevonden; maar zijn katalogus - want het is een katalogus - krijgt toch leven wanneer hij wordt ingericht (blz. 234 vlg.) naar den aard der onderwerpen die in de verschillende stukken zijn gedramatiseerd. En er is levendige plastiek in de teekening van Gnaphaeus (blz. 203 vlg.), den veel-zwervenden rector der Latijnsche scholen van den Haag, van Elbing en Königsberg, die, in zijn beroemd geworden 'comoedia' *Acolastus*, de geschiedenis van den verloren zoon, met tal van realistische tooneeltjes verrijkt, door zijn leerlingen liet opvoeren. Ook in die van Macropedius, den geleerden monnik, rector der Hiëronymusschool te Utrecht, die, uit volle overtuiging en met paedagogischen ernst, echte blijspelen, kluchten zelfs, 'van groote comische kracht' in Latijnsche versmaat dichtte en er zijn leerlingen meê opvoedde en vermaakte voordat hij ze - ruim twintig jaren na ze geschreven te hebben - uitgaf.

En zoo zien we dan, in de vijftig belangwekkende bladzijden aan dit onderwerp gewijd, de Latijnsche schooljongens (die toch reeds gewoon waren, zegt Dr. Worp, in passie- en processie-spelen, als akteurs op te treden) daartoe opgewekt door hun humanistische leermeesters, eerst de oorspronkelijke stukken van Plautus en Terentius, weldra de moderne navolgingen dier oude komedies, met groote toewijding, in de school en daarbuiten opvoeren. Ze wilden graag gelooven, wat hun opvoeders hun voorhielden, dat dit het beste middel was om Latijn te leeren en... om brave menschen te worden. We vernemen dat, jarenlang, eigenlijk gedurende de geheele 16e eeuw, de blijspel-dichter Terentius het groote voorbeeld is geweest waarnaar alle stukken, zelfs bijbelsche en allegorische, werden vervaardigd[1)], terwijl eerst later, door Grotius en Heinsius, de Romeinsche tragicus Seneca, helaas! - 'terecht', zegt de literator Dr. Worp, (blz. 224) - als een beter model voor Latijnsche treurspelen, Terentius uit het schooldrama verdreef. Nu werd dit drama echter, door die litteraire verbetering, - Dr. Worp

1) Wanneer Dr. Worp (blz. 215) er zich eenigszins over verwondert dat Macropedius zijn *Lazarus* een 'comedie' noemde en zijn *Adamus* 'een spel waarin comisch wordt aangetoond hoe de gevallen mensch... gered wordt', vergeet hij dan niet een weinig wat hij zelf (blz. 4) heeft opgemerkt omtrent den ouden zin van het woord 'comedie', die lang gebleven is?

erkent het (blz. 234), - ‘meermalen.. voor de jeugd onbegrijpelijk en saai’. De gulden tijd van het schooldrama was er geweest. Het klassieke treurspel was in aantocht.[1)]

Ik zal deze bespreking van Dr. Worp's boek niet voortzetten. Er zal, trouwens, gelegenheid zijn om er op terug te komen; de redakctie en de schrijver wachten nog op de vervulling der belofte door een onzer medewerkers gedaan. Ik wilde enkel iets zeggen over de belangrijkheid van dit boek, over zijn waarde als monument van groote geleerdheid en onverdroten inspanning, over zijn opzet en zijn methode.

De naaste aanleiding tot die bespreking vond ik in het pas verschenen werk - een bekroonde prijsverhandeling - van een jongen Belg, kweekeling der Luiksche universiteit, die in zijn omvangrijke ‘Bibliographie’ - vijftien bladzijden druks - als laatste nummer ook het boek van Dr. Worp heeft opgenomen.

De heer Gustave Cohen behandelde uit de geschiedenis van het Fransche tooneel alleen de oudste periode, de middeleeuwen, en uit die periode koos hij maar één stof, ‘de mise en scène’.

Die keuze teekent zijn standpunt. Het was hem, bij het schrijven van dit stuk tooneelgeschiedenis, te doen om een stuk ‘Culturgeschichte’ uit het verleden van het Fransche volk. Hij wilde trachten ‘de saisir au vol cette grande chose impalpable et pourtant réelle qu'est l'âme d'une nation.’ En dan moest, natuurlijk, zijn studie worden een studie over de vertooning zelve, de ‘mise en scène’, eerst van het liturgisch en het half-liturgisch drama, en dan' bovenal, van de ‘mystères’. De methode die hij daarbij te volgen had was aangewezen. Van elk der drie stadiën die het geestelijk

1) Zeer opmerkelijk is wat Dr. W. (blz. 233) mededeelt, of althans sterk vermoedt, omtrent den band die is blijven bestaan tusschen het Latijnsche schooldrama en ‘het oude geestelijke drama in de landstaal’. Hij wijst op ‘de koddige duivels die in het geestelijk drama en in vele schoolcomedies optreden’, en meent ook dat men de rol van muziek en zang in het schooldrama uit het geestelijk drama zou kunnen afleiden. Dat hebben we dus aan de jongens te danken. Dit punt verdient zeer nog nader onderzocht te worden. Zou echter de *Triumphus eloquentiae* (blz. 206, 235) de navolging zijn van een processie-spel? Bij een humanist denkt men onwillekeurig aan de *Trionfi* van Petrarca.

drama der middeleeuwen in zijn langzame evolucie heeft doorloopen, moest achtereenvolgens bepaald worden: de plaats der uitvoering, het dekoratief, de machinerie waarover men beschikte, de organicazie der opvoering, het werk van den schrijver en zijn aandeel in de vertooning, de spelers, hun stand, hun zeden, hun spel, hun voordracht, en ook - niet te vergeten! - het publiek, de toeschouwers, hun smaak, hun stemming, de emocies die zij in die uitvoering zochten, de indrukken die zij er van meênamen naar hun dagelijksch bedrijf.

Voor sommige gedeelten van zijn onderzoek kon de schrijver zich bedienen van het werk van bevoegde voorgangers en er zich toe bepalen de juistheid hunner rezultaten te toetsen. Voor andere moest hij een nieuw, persoonlijk onderzoek instellen, handschriften of oude uitgaven, miniaturen en teekeningen, kerkelijke registers en stedelijke rekeningen raadplegen, verspreide getuigenissen bijeenzoeken en hun waarde zoeken te bepalen. Bovenal had hij al die verschillende gegevens zóó te groepeeren dat de schilderij die hij in zijn geest had ontworpen, scherp werd van lijn, harmonisch van kleur, hoog van relief, echt van leven.

Dat hij er prijs op stelde vooral ook die laatste voorwaarde te vervullen, blijkt uit zijn terugvinden van menigen vorm van het kerkelijk drama, menig oud gebruik of scenisch hulpmiddel, in de volksgewoonten van thans. En niet minder uit zijn vergelijken van de Fransche ‘mise en scène’ met de Duitsche, Spaansche of Engelsche gebruiken, uit zijn akcentueëren, telkens weêr, van de psychologische strekking zijner studie.

Ofschoon dit werk aldus een boek is geworden vol kleine détails, die in uitvoerige noten worden gedokumenteerd en toegelicht, zoo is het toch heelemaal niet fragmentarisch in zijn beloop of stooterig en dor in zijn stijl. Het laat zich aangenaam en ‘coulant’ lezen. Men volgt den schrijver met onafgebroken aandacht, in zijn beschrijving van de oudste dramatiseering der liturgie op Paschen en Kerstmis, in zijn verhaal van de ontwikkeling dier tegelijk primitieve en plechtige ‘mise en scène’, die langzamerhand de vertooning uit de kerk drijft, eerst naar den voorhof, later naar het ruime marktplein of naar een weide buiten de stad, zoodat het stil stichtelijk liturgisch drama zich uitzet en vervormt tot het geweldig, zenuwschokkend misterie der 15e en 16e eeuw.

Er bestaan handschriften en inkunabelen die uitvoerige aanwijzingen bevatten omtrent tooneelschikking en opvoering, zooals het bekende *Jeu d'Adam* uit de 13e eeuw, het eenig zuivere en volledige specimen van 'le drame semi-liturgique'[1], het aan Jean Michel toegeschreven 'Mystère de la Résurrection' en het 'Mystère des Actes des Apôtres.' Omtrent de zeer gekompliceerde machinerie der groote 'mystères' zijn we vrij volledig ingelicht, en zelfs omtrent de dikcie der tooneelspelers ontbreken de aanwijzingen niet geheel en al. De vroeger gangbare meening, dat het tooneel in drie verdiepingen zou verdeeld zijn geweest - hemel, aarde en hel, - waartegen Paulin Paris het allereerst is opgetreden, wordt door den schrijver nog eens, gedeeltelijk met nieuwe argumenten, bestreden; van het zoogenaamde 'décor simultané', dat tot in de 17e eeuw heeft voortgeduurd, geeft hij een duidelijke voorstelling; alleen is hij van meening dat, waar, in de eerste schouwburgzalen, de ruimte te kort schoot om al de 'mansious' naast elkaar te plaatsen, men het breede décor, om zoo te zeggen, in twee stukken sneed en de eene helft op een tweede, naar-achteren-uit-springende étage, dus gedeeltelijk boven de andere, opstelde.

Zeer interessant is zijn beschrijving van de wijze waarop niet enkel de mishandeling en de kruisiging van Christus, maar ook de veelsoortige martelingen der heiligen, zoo realistisch mogelijk op het tooneel werden voorgesteld. En naar aanleiding van deze schildert hij levendig de vrome aandoeningen, de ruwe vroolijkheid en de wreede neigingen van het publiek, dat devotelijk weende om het sterven van den Heiland, maar dat zich kostelijk vermaakte met de dolle grappen der duivelen en de schaamtelooze woestheden der beulen, waarvan enkel de allerergste somtijds door een gordijntje aan de nieuwsgierige oogen der rillende of juichende toeschouwers werden onttrokken. In de 'Actes des Apôtres' wordt Agrippina, ten aanzien van iedereen, op Nero's bevel, op een tafel gelegd en wordt haar de buik opengereten. In de 'Vengeance et destruction de Jerusalem' heet het van een der vrouwen: 'Marie

1) Dit 'drame d'Adam' heb ik, indertijd, uitvoerig in *de Gids* besproken, 1887 III, bl. 200; later is dat opstel, in gewijzigden vorm, verschenen in *Het letterkundig leven van Frankrijk*. Tweede serie.

fait cuire son enfant comme un cochon, puis le mange.' Gelukkig beschikte de machinist over veelsoortige handig aangewende 'feintes', die voor de betrokken tooneelspelers deze wreede operacies mogelijk maakten. Voor de 'psychologie des foules' bevat dit geheele hoofdstuk, 'Esprit et moeurs des public,' interessante bijdragen.

Aardig is de mededeeling (bl. 261) dat, zoo de stad Parijs nog tegenwoordig 'armengeld' heft van de schouwburgdirekcies, dit gebruik zijn oorsprong vindt in de oude bepaling dat de 'confrères' die een misterie opvoerden, een aanzienlijke som aan de armen moesten afstaan om deze schadeloos te stellen voor de aalmoezen die hun ontgingen, doordien het publiek de kerkdienst schromelijk verwaarloosde om de veel aantrekkelijker tooneelvoorstellingen te gaan bijwonen.

Bijzonder belangwekkend is het hoofdstuk, getiteld: 'Art et mystère,' waarin de stelling wordt toegelicht en zeer aannemelijk gemaakt dat, aan het eind der 14e, gedurende de geheele 15e en een deel der 16e eeuw, de kunst der miniaturisten - de geheele schilderkunst zelfs, waar zij bijbelsche onderwerpen behandelde - zeer sterk den invloed der tooneelvoorstellingen heeft ondergaan. De heer Cohen meent zelfs te mogen spreken van 'een wet' der navolging van de 'mise en scène' der misteries door de plastische kunstenaars, die gedurende dat tijdperk heeft gegolden.

Door die 'wet' zou het toenemend realisme dezer kunstenaars moeten verklaard worden. Het zoo dikwijls behandelde onderwerp b.v., Bathseba door David bespied, wordt, tot de bijzonderheden van spiegel, kam en halssieraden toe, in het 'Mystère du Viel Testament' teruggevonden. Vóór het midden der 14e eeuw staan, in de afbeeldingen der 'Annunciacie', de Engel Gabriël en Maria tegenover elkaar; na dien tijd knielt de engel voor de Heilige Maagd neder... zooals in de misteries Het afscheid van Jezus en zijn moeder wordt niet vóór het midden der 15e eeuw op kerkramen afgebeeld: men weet welk een geliefd, vaak treffend behandeld motief dit afscheid is in de misteries van d i e n tijd. De aktus der kruisiging zelf, het vastnagelen van Christus aan het kruis, vindt men in de miniaturen niet afgebeeld vóór het begin der 15e eeuw; ook dan pas verschijnt de 'Pietà', Maria met het lijk van haar zoon op haar schoot. Dit zijn beide artistieke reprodukcies van plastische gebaren uit de oudste 'Passies'. Al de nieuwe

tooneelen, zegt Mâle, aan wiens belangrijke studie[1] de Heer Cohen de voornaamste elementen van dit hoofdstuk ontleent - die, op dat tijdstip, in de plastische kunst worden opgenomen, zijn gespeeld geworden vóórdat men ze heeft geschilderd. Een treffend voorbeeld wordt door den schrijver - hij vond het zelf - aan die van zijn voorganger toegevoegd. In het frontiespies van een getijboek[2] vindt men de aanbidding der herders zóó afgebeeld dat elke herder en elke herderin die vóór het kind Jezus en zijn moeder geknield liggen, door een afzonderlijken naam worden aangeduid; eenige dier namen, nu, vindt men, juist met vermelding van dezelfde attributen, in het Nativiteits-drama der bibliotheek van Chantilly[3] terug. ‘On est donc forcé de conclure,’ zegt de schrijver, ‘que l'artiste s'est inspiré du théâtre pour illustrer un livre religieux qui n'avait aucun rapport avec le drame.’ Het is, trouwens, bekend dat sommige beroemde schilders uit dien tijd aan het ontwerpen en uitvoeren van tooneeldekoracies en ‘mistères mimés’ hebben deelgenomen.

Door dit merkwaardig stuk kunstgeschiedenis in zijn ‘Histoire de la mise en scène’ op te nemen heeft de jonge Belgische geleerde een waarlijk gedistingeerden stempel op zijn studie gedrukt.

A.G. VAN HAMEL.

1) *Gazette des Beaux Arts*, 1 Febr.-1 Mei 1904.
2) De teekening wordt in het boek van den Heer Cohen gereproduceerd, evenals zes andere, mooie, zeer instruktieve teekeningen en miniaturen.
3) De heer Gustave Cohen zal spoedig een uitgave van dit drama bezorgen.

Het boek van dr. Leyds.

Dr. W.J. Leyds, De Eerste Annexatie van de Transvaal. - Amsterdam, Allert de Lange. 1906.

Voor ons, Hollanders, loopt Dr. Leyds een open deur in. Wij zijn, sedert 1881, aan lectuur gewend over ‘het goed recht der Transvaalsche Boeren.’ Niet ons behoeft men voor te houden, dat de annexatie van 1877 een fout en een onrecht geweest is. Dat de Boeren gelijk hebben altijd en overal, behoort tot de geloofsartikelen van Jan, Jannetje en hun jongste kind.

Dr. Leyds' omvangrijke en zwaar gedocumenteerde pleitrede is dan ook niet tot ons, zij is tot het Britsche publiek, en in de eerste plaats tot de Britsche onderdanen in Zuid-Afrika gericht.

Er bestaat - aldus Dr. Leyds - ten aanzien der Boerenzaak geen *clean slate*, en sedert het tractaat van Vereeniging minder dan ooit. Zij is en blijft integendeel een imperiale factor, die zich in Groot-Brittanje's politieke leven zal doen gevoelen, op een wijze die in de eerste plaats terugwerken zal op de gezamenlijke Britsche onderdanen in Zuid-Afrika. De jongste oorlog heeft in zijn afloop dit goede gehad, dat hij een veralgemeening, vereenvoudiging en verscherping heeft gebracht in Zuid-Afrikaansche tegenstellingen en belangen. Voor nijpender moeilijkheden moet door een grooter aantal belanghebbenden dan te voren een oplossing worden gezocht. Het geding van Boer tegen Brit is daarmede aanhangig gemaakt bij de rechtbank der gezamenlijke blanke bewoners van Zuid-Afrika. *Zij* zijn het, die van een verkeerde uitspraak alles te vreezen hebben; hun welvaart, ja de toekomst van hun land en hun menschenras zijn afhankelijk van een duurzamen nationaliteitenvrede.

Zou het vraagstuk ingewikkeld zijn, indien enkel met Boer en Brit te rekenen ware, van een zeer buitengewone moeilijkheid, maar tegelijk van een geheel ongemeen, ja meer dan Zuid-Afrikaansch belang wordt het, nu achter Boer en Brit de dichte kafferdrom staat. In Zuid-Afrika bevindt zich blanke tegenover naturel in een verhouding, die op niet veel plaatsen elders ter wereld wordt aangetroffen. Bijwijlen verschrompelt en vergaat de dun gezaaide naturellen-bevolking binnen blanke uitstralingssfeer: zoo in Noord-Amerika, in Australië, op Tasmanië. Een andermaal hebben wij met inlandsche beschavingen van zoo groote compactheid te doen, dat zij voor den Europeaan slechts de plaats van ongenooden gast openlaten: zoo in Britsch-, in Nederlandsch-Indië; in Fransch Indochina. In Zuid-Afrika is echter tegelijk de blanke tehuis geworden en de zwarte tehuis gebleven. Beide rassen vermeerderen zich snel en nevens elkander. Dit legt aan het blanke ras, wil het zijn suprematie niet voortdurend bedreigd zien, gansch buitengewone verplichtingen tot onderlingen vrede en samenwerking op. Hij is de beste Zuid-Afrikaan, die deze plichten het minst vergeet. Ze niet eender opgevat en in ongelijke mate behartigd te hebben, is een uitvloeisel van het verschil tusschen Boer en Brit, maar een uitvloeisel van zoodanig verre strekking, dat het in zichzelf nieuwe, en wel boven alle de voornaamste oorzaak van hun tweespalt geworden is. Boer en Brit zijn zich hun diep verschil bewust geworden in en door hun aanraking met het zwarte ras. De daden der Britsche regeering, die voor en na den Boer tot vertwijfeling hebben gebracht, zijn zonder uitzondering daden van naturellenpolitiek geweest, of ten minste daden die op de verhouding tusschen Boer en zwarte in de gevolgen van beslissende werking moesten zijn.

Deze omstandigheid, die den strijd in niet geringe mate verbitterd heeft, bergt toch tevens iets als een belofte in zich voor de toekomst. Mag, bij zoo in het oog loopend belang van den vrede tusschen blanken, aan den ernstigen wil der gezamenlijke personen van Europeesche afkomst die Zuid-Afrika als hun vaderland beschouwen, om de geschikte voorwaarden van dien vrede uit te vinden, te bevestigen en te handhaven, in waarheid worden getwijfeld? Het ontkennend antwoord op deze vraag zou een inderdaad zeer geringschattend oordeel insluiten over karakter en

begaafdheid der gezeten blanke bevolking van Zuid-Afrika! een geringschattend oordeel, waartoe al wat gebeurd is, trots vaak onbegrijpelijk schijnende tekortkomingen, toch nog geen recht geeft. Een onbevooroordeelde studie der geschiedenis van Zuid-Afrika leidt er toe om te meenen, dat de nationaliteitenvrede reeds gevestigd zou zijn, of tenminste dat er veel grooter stappen tot haar verwezenlijking zouden zijn gedaan, zonder de werking van krachten die niet van Zuid-Afrika uit zijn bestuurd. Wij noemen Exeter Hall, en Park Lane.

De naam van Exeter Hall vertegenwoordigt de richting, die de betrekkingen tusschen blanke en zwarte met voordeel voor beiden denkt te kunnen bepalen naar de, niet ter plaatse van toepassing geboren, regelen van een kennisloos sentiment. Die richting bestaat nog, maar heerscht niet langer. Daarentegen heerscht, ontmomd of vermomd naar politieke omstandigheden in Engeland het voorschrijven, Park Lane. Een buiten-Afrikaansche, haast meer nog internationale dan Engelsche macht, die in de nog jonge Zuid-Afrikaansche maatschappij een arbeidsveld gevonden heeft van noodlottige uitgebreidheid.

Noodlottig minder in zichzelf is deze macht, dan in betrekking tot de omringende wereld die zij drukt en overschaduwt. De nog dunne korst van plaatselijke kultuur torst het gewicht eener reusachtige industrie, die niet wortelt, maar inslaat in den Zuid-Afrikaanschen bodem. De rijkdom aan edele steenen en edel metaal, niet passend bij den primitieven ontwikkelingstoestand van afgelegen veehouders-, op zijn best wordende landbouwersrepublieken, speelt een ontzettende macht in handen van lieden die los zijn van Zuid-Afrika. Zullen normale verhoudingen daar eerst wederkeeren als de Rand en Kimberley zullen zijn uitgeput? Alsof men dan toch niet met de erfenis zou zitten! De geschiedenis keert niet op haar schreden terug; bovendien, wat het land buiten de thans ontgonnen mijnen nog in zich bergt, zal eerst de toekomst leeren. Indien maar onderwijl niet slechts Europeesche kapitalisten zijn verrijkt, maar ook de Zuid-Afrikaansche maatschappij in haar geheel is gegroeid en versterkt; indien haar de kracht is ingewassen, om in waarheid zelfbesturend te zijn!

Een toekomst zwaar van beslissingen hangt over het land. Zuid-Afrika zal ongetwijfeld nog van zich doen spreken, maar hoe

en wanneer ligt in het duister. Maar niets van wat in het verleden verzuimd of gedaan mag zijn, of het zal zijn invloed doen gevoelen. ‘Hetgeen dat geweest is, dat is nu.’ Deze gedachte heeft de pen van Dr. Leyds bestuurd; dit motto van den Prediker plaatste hij boven zijn werk. Hij wil, en wel uit Britsche bronnen, de geschiedenis der eerste annexatie van de Transvaal doen kennen aan de Britsche onderdanen in Zuid-Afrika. En hij belooft verder te zullen gaan: ‘de gebeurtenissen na 1884 zullen in een volgend deel worden behandeld.’ Dr. Leyds is een dergenen, die de geschiedenis van Zuid-Afrika van na het jaar 1884 hebben gemaakt. Hij kan veel weten wat niet allen weten, en misschien dat hij ook veel zal willen zeggen. Aan het tegenwoordig boekdeel ontbreekt het element van persoonlijke herinnering, dat wij in een volgend wellicht zullen mogen aantreffen: in niets van hetgeen hij thans beschrijft, is hij zelf nog gemengd geweest. Toch is reeds dit eerste deel, in al zijn koele zakelijkheid, de getrouwe projectie eener persoonlijkheid met scherp geteekende trekken, van onmiskenbare gaven en van groote kracht. De Britsche ambtelijke bescheiden zijn hier gebruikt door iemand die in zijn staatsbetrekking reeds veel met haar heeft omgegaan; haar doorsnuffeld heeft op zoek naar wapenen in een heftigen strijd; weet waar zij hem een steunpunt bieden en waar zij hem begeven. Een aanklacht is dit boek, dat vrij is van alle sentimentaliteit of declamatie, maar niettemin een hartstocht raden doet die nagloeit ondanks het verloop der jaren.

Wat baat het, of wij, in stede van aanklacht, liever geschiedverhaal hadden ontvangen? Voor ons is het boek niet in de eerste plaats geschreven. Den schrijver worde vrijheid gelaten, zijn doel en zijn middel te kiezen, en deze schrijver richtte zich tot verstand en geweten, niet tot de verbeelding. Zoo is dan zijn boek een geschiedkundige bijdrage geworden van hooge waarde, maar het is geen geschiedenis. Geschiedenis betoogt niet maar doet aanschouwen, en zoekt haar gegevens heinde en ver, vooral ook buiten de staatsstukken. Shepstone is haar meer dan de man der inlijvingsproclamatie, en Burgers meer dan de man der wijdluftige redevoering van 5 Maart 1877. Die Leyds' boek opslaat om er de geschiedenis van Transvaal in te lezen, zal zich bitter teleurgesteld vinden. Doch gewaarschuwd wàs hij: ‘de binnenlandsche aangelegenheden

zijn niet behandeld.'[1] Het eigenlijk onderwerp is de betrekking der Boerenrepublieken tot de Britsche regeering, toegelicht uit Britsche staatsstukken. Doch ook bij deze beperking der taak hadde hier en daar een herinnering aan binnenlandsche toestanden en binnenlandsche gebeurtenissen nut gedaan. Zij zou menigmaal relief hebben kunnen geven aan wat nu volmaakt effen gebleven is, maar daardoor ook minder licht pakt en minder in het geheugen blijft. De begrippen 'Boeren', 'Transvaal', 'Zuid-Afrikaansche Republiek' verschijnen in dit boek te veel als begrippen van constante waarde; evenzoo de begrippen 'Engeland', 'Britsch bewind', 'Downingstreet'. Dit zou een geweldig groot gebrek zijn in het geschiedverhaal dat Dr. Leyds niet heeft willen schrijven; een minder groot, maar toch een gebrek is het in het boek dat hij geschreven heeft. Er ontbreekt, in één woord, aanschouwelijkheid in dit verdienstelijk werk. Het verdedigt de zaak van personen die het niet laat zien.

Ik verwijl zoo lang bij deze tekortkoming, omdat ik vrees dat zij aan den invloed dien men het geschrift zou toewenschen, nadeel zal doen. Het geweten zal luider spreken tegen onrecht dat aan de historische Boeren met al hun gebreken gepleegd is geworden, dan aan de abstracties die in dit boek rondwaren; immers het geweten dat getroffen moet worden is zelf geen abstractie, maar behoort aan menschen toe, en reageert slechts krachtig op de prikkeling van het medegevoel voor andere, bestaande menschen. Alles, wat de Boeren zou kunnen bezwaren, is met angstvallige zorg buiten dit boek gelaten. Aan hunne zaak is, naar het mij voorkomt, daarmede geen dienst gedaan. 'Hetgeen dat geweest is, dat is nu'; die spreuk geldt ook voor de Boeren en hun verleden. De minder goede eigenschappen, die, door welke oorzaken dan ook, bij hen tot wasdom zijn gekomen, zijn gewis niet afgestorven. Daaronder zijn er, die hun bloei, zoo niet hun bestaan als volk in ernstig gevaar zullen brengen. Het leidt tot niets deze waarheid, waaraan niemand twijfelt die met eenig onderscheidingsvermogen den gang der geschiedenis daarginds gevolgd heeft, te willen verbloemen. Haar erkenning sluit geen medegevoel, geen oprechte waardeering, geen

1) Blz. VII der voorrede.

bewondering voor veel wat in hen groot en bewonderenswaardig is, uit: wel kan zij aan die gevoelens meer stuur en daardoor meer daadwerkelijke kracht geven. Daarom reken ik een wezenlijke geschiedenis van de Zuid-Afrikaansche Republiek, die zich gerechtigd zou achten van alles kennis te nemen en niets te verzwijgen, een nog veel grooter desideratum dan wat Dr. Leyds ons in zijn werk gegeven heeft. Over de Boeren en hun verleden bestaat nog zoo weinig dat uit de staatsievertrekken van den geest geschreven is. Het is, enkele loffelijke uitzonderingen niet te na gesproken[1)], òf bestelde laster, òf hol bijvalsgebrul. Afzonderlijk staat het groote, nobele maar droge werk van Theal, die evenwel de Boerengeschiedenis meer als een besluit of aanhangsel zijner Kaapsche kroniek, dan als een ding van eigen levensadem beschreven heeft.

Boerengeschiedenis en Kaapsche geschiedenis zijn twee zeer verschillende dingen. De eerstgenoemde begint zich uit de andere los te wikkelen in het laatst der achttiende eeuw, als er in het Graaff Reinetsche een gemeenschap van eenige getalsterkte ontstaat, die door het verwijderde Kaapsche bestuur nagenoeg aan eigen krachten wordt overgelaten. Eigen organisatie, die op geen bevel uit Kaapstad wacht om zich in beweging te zetten, wordt ook hooge noodzaak juist aan dien oostrand der kolonie, omdat men daar het eerst met den Kaffer kennis maakt. Zoo worden Kaffers en Boeren tegelijkertijd een factor van gewicht in de geschiedenis van Zuid-Afrika. Onvoldoende bescherming tegen de Kaffers is de groote reden van ontevredenheid der Boeren geweest, reeds tijdens het Nederlandsch bewind. Zij hebben zich weten te helpen zoo goed het ging, zonder of zelfs in weerwil van de regeering aan de Kaap. De Graaff Reinetters van 1795 voelden zich, en waren ook inderdaad, een soort republikeinen van de allerprimitiefste soort. Onverstandiger woord over de geschiedenis van het republikanisme in Zuid-Afrika is dan ook wel niet gesproken dan door den officieus-Britschen historicus Lucas, als hij, bij Shepstone's inlijving aangeland, verkondigt: ‘The Boer Republics were a latter day

1) B.v. Henri Dehérain, L'Expansion des Boers (Paris, Hachette, 1905), een alleruitstekendst boek dat na Theal, hoofdzakelijk uit reizigersberichten, een schat van nieuwe gegevens tot de Boerengeschiedenis van 1795-1854 bijbreugt.

product. Their independence was not a time-honoured growth, whose roots were deep down in the past'[1]. Het omgekeerde is het geval. De staat van gehoorzaamheid, niet die van onafhankelijkheid was in het bestaan der oostelijke veeboeren een uitzondering. Bij gelegenheid der affaire van Slagtersnek in 1815 kwam aan het licht, 'dat de groote meerderheid der bewoners van het [oostelijkste] district geen schriftelijke legalisatie van hun grondbezit kunnen vertoonen, en geen belasting betalen.'[2]) Precies hetzelfde zeiden de autoriteiten omstreeks 1780 en '90 van de toenmaals oostelijkste bewoners, en De Mist en Janssens zeiden hetzelfde in 1803. Een dergelijke toestand is niet zonder euphemisme als een van onderdaanschap te omschrijven. En uit deze gewesten is het, dat de Groote Trek heeft plaats gehad; volstrekt niet uit Hollandsch-Zuid-Afrika als geheel. De oorzaak van den Trek ligt niet in de slavenkwestie (de eigelijke slavenhouders vond men in de districten Stellenbosch en de Kaap, die in 't geheel niet aan den uittocht hebben deelgenomen), maar in het prijsgeven, op door zendelingen geïnspireerd bevel van den Engelschen minister van koloniën, van een pas in kultuur gebrachte streek over de Vischrivier die door Kaffers was verwoest en in een harden strijd van acht maanden lang door de Boeren op hen was heroverd. Het bezit van de streek was voor de beveiliging der kolonie zoo onmisbaar, dat Engeland zelf haar weldra weder heeft moeten occupeeren; intusschen was het onherstelbare gebeurd en waren de Boeren de wildernis in getrokken.

Daarmede begint hun groote tijd, waarvan ieder schoolkind gelezen heeft, en waar ik geen juister en beter gedocumenteerde voorstelling van ken, dan gegeven is in het in een noot door mij genoemde boek van Dehérain. De Boeren, zij alleen en zij op eigen gezag, hebben Zuid-Afrika buiten de grenzen der Kaapkolonie van 1836 tot een land van blanken gemaakt. *Zij* hebben Dingaan en Selkat overwonnen, *zij* de Zoeloe's over de Toegela, de Matabili's over de Limpopo geworpen. De buiten alle vergelijking grootste vraag uit de geheele geschiedenis van Zuid-Afrika, de vraag van de opperheerschappij van blanke of Kaffer, is door hen het eerst onder de oogen gezien en door hen beslist.

1) Lucas, History of South-Africa, p. 276.
2) Diemel en Hiddingh bij Leibbrandt, The rebellion etc., p. 867.

Ieder die zich aan gene zijde van Kei of Oranje vestigt, plukt de vruchten van hun overwinningen. Maar zij hebben in het onmetelijke land, dat zij nu bewoonden en met allergebrekkigste middelen ontginnen moesten, in den tijd van een halve eeuw geen eigen kultuur weten te vestigen van zoodanig absorptievermogen, dat zij de geweldige machten der moderne beschaving afwachten, ontvangen, in zich opnemen en daardoor bedwingen kon. Het noodlot der Boeren is geweest, in een ommezien te hebben moeten bereiken waartoe andere volken in hun ontwikkelingsstadium aan eeuwen niet te veel hebben gehad. De wereld, in casu Engeland, heeft hen achterhaald, en de wereld eerbiedigt niets dat niet met sterke hand den eerbied af kan dwingen.

De aanraking met Engeland is het onderwerp van dit boek, en het was goed, die aan de Britsche onderdanen in Zuid-Afrika te laten zien gelijk zij zich uit de onwederlegbare gegevens der Engelsche blauwboeken zelve vertoont. Met groote soberheid, met groot zelfbedwang heeft schrijver alleen zijn teksten laten spreken. De gemoedelijke Engelschman - en de variëteit bestaat - die zijn afschuw van Dr. Leyds' naam overwint en zich tot lezen zet, zal er zich een oordeel aan lezen. De Britsche politiek ten aanzien der Boerenrepublieken heeft geschommeld van inmenging tot onthouding, en van onthouding weder tot inmenging; onafgebroken is daarbij alleen geweest de bemanteling van daden van het nuchterste eigenbelang door woorden van adel en deugd. De aanvankelijke inmenging leidde tot een voor Engeland gunstig resultaat in het kleine, door de Boeren voor hen schoongemaakte en gemakkelijk te beheerschen Natal; zij mislukte ten eenenmale in de wijde streken over Oranje en Vaal, waar de Engelschen op naturellenvraagstukken stieten van zoodanigen omvang, dat de kosten eener oplossing niet meer geëvenredigd schenen aan de baten. Dit is de ware grond der onthoudingspolitiek van 1852 en 1854 geweest. Dr. Leyds haalt onder meer een merkwaardig *Times*-artikel aan van 20 December 1851, waarin voor deze reden ruiterlijk wordt uitgekomen. ‘Over de grenzen hebben 12.000 Hollandsche Boeren, als verklaarde verraders [uit Natal] in de verlaten woestijn gejaagd, hun tenten opgeslagen. Op het hoofd van hun leider, Pretorius, heeft het Britsche gouvernement een prijs van 1000 pond gezet. Toch kunnen deze mannen hun stoere

onafhankelijkheid handhaven te midden der hen omringende wilden, en een bedreiging van hun leider, den vogelvrijverklaarde, was genoeg om een inval op ons grondgebied te verhoeden waarvan de Kaffers zich door de vrees voor de Britsche wapenen niet hadden laten afhouden. Met een Europeesche bevolking van 70.000 zielen, met een voortreffelijk leger en welvoorziene schatkist, kunnen wij den eerbied niet afdwingen, die gewillig wordt betoond aan Pretorius en zijn troepje ballingen. Zulk een contrast mag ons wel doen twijfelen aan de raadzaamheid van den koers dien wij gevolgd hebben, en ons tot het besluit brengen dat wij met ontzaglijk verlies van geld en reputatie datgene voor onze kolonisten[1] doen, wat zij oneindig beter zelf zouden kunnen doen, indien wij ons wilden onthouden ven een inmenging, die niets dan kwaad sticht... De politiek, die wij nu volgen is juist het tegenovergestelde van wat verstand en ondervinding ons voorschrijven. Wij onthouden vrijheid waar wij die moeten geven; wij verwerpen raad waar wij dien moeten zoeken; wij ontmoedigen waar wij tot handelen moeten aansporen. Verderfelijk voor onze kolonisten en onschadelijk voor onze vijanden, onderdrukkend waar wij vrijzinnig moesten zijn en vrijgevig waar wij zuinig moesten zijn, vertoonen wij een beeld van willekeurig heerschen en van hulpelooze onbekwaamheid, dat men onmogelijk anders dan met verontwaardiging en schaamte kan aanschouwen'[2].

De hier gepredikte politiek van onthouding is over het algemeen[3] eerst opgegeven na de ontdekking der Diamantvelden. Dr. Leyds gaat m.i. te ver, door verband te leggen tusschen de betrekkelijke rust die de Boeren van 1852 tot 1870 genoten, en de regeering van Napoleon III[4]. Deze regeering heeft, zegt hij, de Engelschen in koortsachtige spanning gehouden, en hun aandacht dus van andere vraagstukken, ook van dat der Boeren, afgeleid. Toegegeven misschien voor een enkel jaar, als 1852, het jaar der vrijwilliger-beweging. Waar is het, dat Engeland, vooral tusschen 1852 en 1860, handen vol werk heeft gehad in de

1) 'Kolouisten': wij zijn nl. in de dagen der Oranje-Rivier Souvereiniteit.
2) Bl. 92-93.
3) Afgezien van de Basoeto-kwestie.
4) Bl. 181, 184.

Krim, in Indië, in China, in Perzië; dat het later den Amerikaanschen burgeroorlog met groote attentie heeft gevolgd. Maar de belangen van Engeland zijn zoo veelzijdig en zijn rijk zoo uitgestrekt, dat nauwelijks een jaar voorbijgaat waarin het niet niet hier of daar 't zij het geweer moet aanleggen, 't zij zich gereed moet houden voor een ingrijpende diplomatieke actie. Dit is evengoed na als vóór 1870 het geval geweest; ja toen Engeland de Transvaal annexeerde stak het tegelijk zeer diep in de Oostersche kwestie. Ik kan dan ook waarlijk in Sedan geen dagteekening voor de geschiedenis van Zuid-Afrika zien; wel in de ontdekking der Diamantvelden. Dat Engeland gedurende twintig jaren bij zijn politiek van onthouding volhard heeft, was omdat het bij die politiek baat meende te vinden. Nieuwe verschieten openden zich, toen de delfstoffenrijkdom der versmade Boerenlanden aan den dag was gekomen. De Vrijstaat heeft zich moeten laten berooven; de Transvaal werd geannexeerd; een gebeurtenis, die bevorderd en verhaast is door binnenlandsche voorvallen en verhoudingen, waarover Dr. Leyds meer dan mij nuttig voorkomt het stilzwijgen bewaart. Het antagonisme tusschen Kruger en Burgers is wereldkundig; en Kruger zelf heeft in zijn *Gedenkschriften* onverholen medegedeeld wat hij er over te zeggen had. Zoo is de episode van Shepstone's bezoek wel het gedeelte, dat in Dr. Leyds' boek het minst bevredigt. Met de beste bedoelingen, heeft Burgers niettemin den ‘kalmen geweldenaar’ in de hand gewerkt op een wijze die, hadden wij met welk ander volk ook dan de Transvalers te doen, ons de handen zou doen ineenslaan van verbazing. Maar deze lieden, uitzonderingen als zij waren op de 19de eeuw, bleven singulier in alles. Burgers heeft het bij een protest gelaten, omdat hij in gemoede overtuigd was dat geen honderd Boeren voor de onafhankelijkheid de wapenen zouden opgenomen hebben[1]. Voor de onafhankelijkheid wel, maar niet onder leiding van Burgers!

Het merkwaardige is, dat nagenoeg alle dingen die Burgers heeft gewild, later door zijn tegenvoeter Kruger zijn ter hand ge-

1) Tromp, Herinneringen bl. 281. - Tromp is de getrouwe echo van den door hem vereerden en bewonderden president, dien hij gedurende de maanden der crisis gediend had als particulier secretaris.

nomen en ten uitvoer gelegd. Zoo gaat het met nieuwe zaken: oneindig meer dan de maatregelen zelf, doet het er meestal toe uit welken hoek zij komen; in welken geest zij worden begrepen en uitgevoerd. Na Majuba is voor de Transvaal een tijd van versneld leven aangebroken, waarin elk jaar haast groote en beslissende dingen gebeuren zag. Eén resultaat is althans bereikt, dat nimmermeer ongedaan kan worden gemaakt: de afzondering der Boerenrepublieken is opgeheven. Wat de Boeren voortaan gelden zullen, zullen zij gelden in een vereenigd, geconsolideerd Zuid-Afrika. Aan dit resultaat hebben volstrekt niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats, de Engelsche legers deel. Het is te danken aan de samenwerking van velerlei oorzaken, waarvan de ontwikkeling der Boerennatie zelve onder Kruger's bestuur niet de minste is. Wat zouden wij er niet voor geven, wanneer iemand als Dr. Leyds er toe besluiten kon, voor het nageslacht alles op te teekenen wat hij van dit tijdperk weet! Bij den oprechten dank voor wat hij gaf, rijst toch tevens de vraag op naar meer en dieper dan de eenvoudige voortzetting van het thans begonnen werk.

H.T. COLENBRANDER.

Dramatisch overzicht.

Nederlandsch Tooneel: Samson of heilige wraak, treurspel van Vondel.

Den 13^{en} September 1660 werd Vondel's treurspel *Samson* voor het eerst op den Amsterdamschen Schouwburg vertoond en elf jaar later schreef Milton zijn ‘dramatic poem’ *Samson Agonistes*, ‘Samson de worstelaar’ of, zooals Huet Milton's bedoeling interpreteert: ‘Samson de kermisgast.’

Vreemd, dat Huet die in zijn *Literarische Fantasiën* (4^{e} reeks, 3^{e} deel) Milton tot onderwerp maakt van een uitvoerige studie, waarin hij over *Samson Agonistes* uitweidt, bij die gelegenheid geen woord over Vondels treurspel rept. Toch is er stof voor een vergelijkende studie tusschen beide kunstwerken.

Albert Verwey, in zijn *Inleiding tot Vondel*, geeft zulk een vergelijking. Voor hem is Milton de stoutere dichter, die met verwaarloozing of zeer vrije gebruikmaking van wat het Bijbelsch verhaal hem als werkelijkheid bood, zijn eigen personen kiest: Samsons vader, Dalila, den reus Harapha, en alleen naar zijn verbeelding ziende en daarvan de lijnen volgende, de eenheid van zijn werk bereikt. Vondel is, voor Verwey, de bedeesdere dichter, die zijn oogen niet af durft houden van de werkelijkheid, zooals de Bijbel ze hem verschaft, en die wat hij daar vindt, voegt en vijlt en, met kleur en klank der taal, zoo goed mogelijk tot een behoorlijke eenheid samenvoegt....

Evenals Vondels treurspel geeft Miltons gedicht ons enkel den laatsten dag van Samsons leven te zien, Samsons ‘heilige wraak’. Evenals Vondel legt Milton, op het voetspoor der Ouden, het

verhaal van de catastrofe in den mond van een Bode. Er is meer. De beide ‘beaux esprits’ ontmoeten elkander in dit verhaal op enkele punten. Wien het lust moge naar meer punten van overeenkomst zoeken en er uit afleiden, zooals men het ten opzichte van Vondels *Lucifer* gedaan heeft, dat Milton den *Samson* van zijn Nederlandschen tijdgenoot gekend heeft. Ik voor mij houd de ontmoeting voor toevallig en haal de overeenstemmende regels, die ik niet gezocht heb, enkel om der curiositeitswille aan.

Vondel dan laat Samson den tempel van Dagon binnentreden:

> op schalmeien,
> Op snaer en zegezang en vroolijk feestgeluid!

Milton, even feestelijk:

> before him pipes
> And timbrels.

Vondel:

> Hy stond den schimp en smaad des volks geduldig uit.

Milton:

> He patient, but undaunted, where they led him,
> Came to the place.

Vondel:

> Hy hief het hoofd heel trotsch omhoog naar 's hemels assen en riep:

Milton:

> At least, with head erect, thus cried aloud:

De vinding van Milton wijkt - gelijk Verwey aantoonde - van de Vondelsche af. Achtereenvolgens naderen Samson: eerst zijn vader Manoah om hem moed in te spreken en met het voornemen om den Filistijnen een losprijs voor zijn blinden zoon aan te bieden; dan zijn verleidster Dalila, die zich in al de listigheid van haar karakter aan ons vertoont; eindelijk de reus Harapha, die hem tergt zonder den moed te hebben zich met hem te meten.

Drie treffende ontmoetingen, maar waarvan vooral die met Dalila een meesterlijke greep is van den dichter. Geeft Milton evenals Vondel ons slechts het slotbedrijf van Samsons leven te aanschouwen, bij Vondel moeten wij wat voorafging ons trachten voor te stellen

enkel uit hetgeen Samson zelf en anderen ervan verhalen. Hier echter treedt de vrouw, die in zijn leven zulk een ingrijpende en verderfelijke rol speelde, in levenden lijve voor ons. Onjuist is dan ook wat Verwey schrijft: ‘Milton heeft zich de werkelijkheid van Samsons slavenleven weinig aangetrokken. Zijn Samson uit er zich over in mooie verzen, brokken hartstocht over zijn lot en zijn leven: de voorstelling van dat lot zelf geeft hij niet. Vondel verdiept er zich in.’ Alsof niet juist dat optreden van Dalila ons levendiger dan eenig verhaal doet voelen wat Samson te lijden heeft gehad en hoe hij gekomen is tot waar hij thans, blind en gevangen, zijn dagen moet slijten!

Wij zien Dalila, in tranen badend en met gebogen hoofde, Samson naderen. Zij komt ‘with doubtful feet and wavering resolution’ - zoo zegt zij -, want zij voelt maar al te zeer dat zij Samsons ongenade heeft verdiend. Toch heeft haar daad erger gevolgen gehad, dan zij had kunnen voorzien. En nu heeft ‘conjugal affection’ haar vrees overwonnen en haar hierheen geleid, verlangend om hem nog eens te zien, zijn lijden te verzachten, zoo het kan, en, al is het laat, nog iets goed te maken van haar ‘rash but more infortunate misdeed’. Samson, in woede ontstoken, verwijt haar dat dit weer haar gewone kunstjes zijn, de kunstjes van alle valsche vrouwen, die eerst alle beloften breken en dan berouw huichelen om later, op nog sluwer wijs, den bedrogen man opnieuw te bedriegen. Dalila laat niet af. Niet om haar daad te vergoelijken is het haar te doen, maar om zijn vergeving. Maar... nieuwsgierigheid, zucht om achter geheimen te komen, en nietkunnen-verzwijgen wat zij hoorden, zijn de gewone fouten van de vrouw. Dàt had hij moeten bedenken, ‘nor shouldst thou have trusted that to woman's frailty.’ Daarom moge de eene zwakheid de andere vergeven en niet eischen ‘more strength from me then in thyself was found.’ Wanneer wat hij als haat verklaart eens liefde was, jaloersche liefde, zich uitend in de zucht om hem in haar macht te houden, om te zorgen dat hij, de sterke, niet tot gevaarvolle ondernemingen werd gedreven, terwijl zij thuis zou zitten in zorg en vreezen! Hoe vaak heeft liefde, met goede bedoelingen, onheil gesticht... En dan, wanneer Samson hare uitvluchten, haar pleiten van verzachtende omstandigheden, haar beroep op menschelijke zwakheden bespot heeft - wanneer zwak-

heid tot verschooning strekt, dan kunnen alle moordenaars, alle verraders er zich op beroepen: ‘all wickedness is weakness’ - dan geeft Dalila een levendige schildering van de pogingen die de Filistijnen gedaan hebben om haar over te halen tot de noodlottige daad: de vorsten van haar land in eigen persoon kwamen haar vragen, smeeken, bezweren, bedreigen, in naam van den godsdienst, om den gemeenschappelijken vijand, die zooveel van haar landgenooten had verdelgd, te verstrikken; de priesters voegden zich daarbij - wat vermocht zij tegenover hen? Wel hield hare liefde voor Samson het pleit nog lang vol, maar ten leste moest zij zich gewonnen geven voor de stelling dat bijzondere belangen voor het publiek belang moeten zwichten...

En nogmaals vraagt zij vergeving. Al heeft Samson het gezicht verloren, het leven kan hem toch nog veel genietingen bieden: zij wil de vorsten vragen, dat hij, uit zijn gevangenis verlost, bij haar moge blijven, waar haar liefde en zorg hem tot zijn ouden dag zullen omringen. Maar wanneer Samson haar blijft van zich afweren, dan keert Dalila zich van den onverzoenlijke af; de deemoedige, van zooeven, die schuld bekende en om vergeving smeekte, is de trotsche vrouw geworden, die er fier op is dat haar naam, al moge hij door de besnedenen vervloekt worden, door haar eigen volk zal worden genoemd en in hooge eere gehouden onder die van de beroemde vrouwen, welke haar land van een wreeden vijand hebben verlost. En zoo, met opgeheven hoofde, fier als een vorstin, verlaat zij Samson.

In het midden latend of, gelijk Huet beweert, de Engelsche dichter in Samson een beeld van zichzelven heeft gegeven, ‘van den blinden zanger, dien in zijn ouderdom ligtzinnig triomferende vijanden beschouwen als een speelbal, een openbare vermakelijkheid’, dit kan men wel aannemen, dat Milton veel gevoelde voor Samson, met wien hij, behalve zijn blindheid, ook dit gemeen had dat een vrouw (Milton was kort na zijn eerste huwelijk door zijn vrouw verlaten) hem een bitter grievend leed had aangedaan. Daaraan en aan hetgeen de drie-en-zestig-jarige dichter van andere vrouwen mag hebben ondervonden of in in zijn omgeving waargenomen, hebben wij die prachtige schepping te danken, die, naar ik reden heb te gelooven, niettegenstaande Huet er de aandacht op vestigde, slechts weinig bekend is.

Is Miltons werk, in tegenstelling met dat van Vondel, niet voor het tooneel geschreven, ik zou niet durven verzekeren, dat het ondanks zijn lange verhalen en samenspraken, afgewisseld met opmerkingen en beschouwingen van een koor, in een schouwburg minder indruk zou maken dan Vondels *Samson* doet. Zeker kan men het Huet gereedelijk toestemmen, waar hij zegt: 'De karakterteekening van Delila is dramatische kunst van de beste soort.'

Wat Milton hier van Dalila gemaakt heeft toont welk een kostelijk motief Vondel zich heeft laten ontgaan. Hoe gaarne zouden wij daarvoor een figuur als van Dagon, den vorst des afgronds - bij de voorstelling door het 'Nederlandsch Tooneel' terecht weggelaten - gemist hebben, hoe gaarne zelfs de geheele eerste helft van het derde bedrijf geschrapt willen zien, waarin Vondel het gepast heeft gevonden, den vorst en de vorstin van Gaza met den aartspriester een vriendschappelijk gesprek te laten houden over de waarde van het Tooneel. Moge Milton, naar Huet beweert, in zijn dramatisch gedicht zijn eigen wedervaren in beeld hebben gebracht, erger maakt het Vondel, wanneer hij, gedachtig aan hetgeen de voorstanders van het Tooneel van de rechtzinnige predikanten van zijn tijd te verduren hadden, buiten rechtstreeksch verband met het eigenlijk onderwerp, den lof van het Tooneel laat verkondigen zoowel door de heidensche vorst en vorstin van Gaza als door den aartspriester van Dagon. Het klinkt vrij zonderling den vorst van Gaza te hooren doceeren:

> Tooneelspel sticht een staat, verschoont geen lastervlek
> En smet in heilig noch onheilig. Elks gebrek
> Wordt, zonder iemands naam te kwetsen, aangewezen.
> Tooneelspel wordt alleen van domheidszucht misprezen,
> Die recht noch reden volgt...

En niet minder vreemd kijkt men op, wanneer men den heidenschen aartspriester, om aan zijn Christelijke ambtgenooten van de 17^{e} eeuw een lesje te geven, het goed recht van het Tooneel aldus hoort bepleiten:

> Tooneelspel was van ouds verdienstig bij de Goôn;
> Zoo wordt hun naam geëerd, een hooger trap en toon
> Gezet op stoffen, die, met wetenschap te schikken,
> Toehoorders wonderlijk verrukken en verkwikken...

Dergelijke hors-d'oeuvres - waarbij nog gevoegd kunnen worden de toespelingen op den opstand tegen Spanje, welke Vondel den vorst van Gaza en de waarzeggerin van Akkaron in den mond legt - zijn niet geschikt om ons te overtuigen, dat Vondel, zooals Verwey beweert, zich in het lot van Samson 'verdiept'. Trouwens, dat het den treurspeldichter niet enkel om den Bijbelschen held zelf te doen is, maar vooral ook om, door Samsons voorbeeld, 'wulpsche zinnen in te toomen van alle ongeregeldheden, en hen te leeren de natuurgaven Gode, den oorsprong van alle goed, ter eere te gebruiken', vertelt hij zelf in de Opdracht van zijn treurspel aan Cornelis van Outshoorn, Burgemeester en Raad van Amsterdam.

Ook in ander opzicht dan in het optreden van Dalila is in Miltons gedicht een dramatisch leven, dat men in Vondels *Samson* mist. Wanneer, bij Vondel, Samson door de vorstin van Gaza wordt aangezocht om in den tempel van Gaza zijn kunsten te vertoonen, dan is hij, de vorst Samson, vol van zijn wraaklust, dadelijk bereid, in dien heidenschen tempel voor een publiek van vijanden op te treden. Bij Milton gaat dit zoo vlug niet in het werk. Wanneer de Filistijnsche dienaar hem de boodschap van de Heeren komt brengen: de uitnoodiging om op het feest van Dagon proeven van zijn kracht af te leggen, dan heeft Samson ernstige bezwaren. De wet van zijn land - zoo zegt hij - verbiedt hem, als Hebreër, op het Filistijnsch godsdienstfeest te verschijnen. Bovendien, zij hebben immers hun eigen kunstenaars, hun dansers, hun worstelaars, hun tooneelspelers, en komt men nu hèm vragen, die vermoeid is door het dragen van zijn ketenen en overwerkt door het loopen in den molen? En telkens weer luidt zijn antwoord: 'I will not come.' Wanneer dan de dienaar onverrichterzake is heengegaan, waarschuwt het koor, dat zijn weigering wel eens door een krachtiger bevel zou kunnen worden gevolgd, en tracht het hem te overtuigen, dat, waar hij toch in den dienst der Filistijnen werk verricht, hij zich niet behoeft te schamen ook dat andere te doen wat thans van hem gevraagd wordt... Dan komt in Samson de gedachte op, dat hij door aan het verzoek te voldoen, misschien zonder de wet van zijn land of zijn gelofte als Nazariet te schenden, een groote, daad zou kunnen verrichten. En wanneer de dienaar terugkeert en met nog meer aandrang het verzoek herhaalt, stemt hij toe...

Indien het Nederlandsch treurspel, ondanks hetgeen er aan ont-

breekt wat de dramatische spanning zou kunnen verhoogen en ondanks hetgeen, als buiten het onderwerp staande, met voordeel gemist zou kunnen worden, toch het aanhooren waard is, dan zal het wel zijn omdat Vondel gelegenheid vond, er den breeden zwaai van zijn vers in te ontplooien, de volheid van zijn geluid erin te doen klinken, en zijn held er zijn vlammende wraak krachtig in te doen uitspreken.

Dat doet Vondel in het tweede bedrijf, waar Samson, aan den hollen boom geketend, Dalilas verraad herdenkt, dat in het vierde bedrijf, als hij eerst den God van Abraham bidt om herstel van zijn vroegere sterkte en later, bij de gedachte aan hetgeen zijn herwonnen kracht nog zal kunnen doen, in rollende r's (‘zoo zal mijn wraak, getrotst, getrapt’...) zijn wraak, die tegelijk Gods heilige wraak is, oproept om uit haar grafslaap te verrijzen, tot der Dagonisten straf...

In die gedeelten, waar het enkel op het vertolken van wraakzucht aankomt, heeft de heer Ko van Dijk aan zijn rol, die forsche longen en zeggingskracht vordert, recht gedaan. Daar echter, waar niet enkel wraak den grondtoon vormt van hetgeen hij te zeggen heeft, schiet de heer Van Dijk te kort. Wanneer hij aan de hem omringenden - de rei van Jodinnen - verhaalt wat Dalila hem gezegd heeft om hem het geheim van zijn kracht te ontlokken, dan geeft hij Dalilas woorden op een zoo barschen toon weer, dat de uitroep van de rei:

> Die vleister zou een hart zoo hard als steen bewegen!

haast belachelijk klinkt en de geheele passus voor den toehoorder, die het treurspel niet kent, onverstaanbaar wordt. Even onjuist van toon en gebaar is deze tooneelspeler in zijn aanroeping tot den God van Abraham in het vierde bedrijf. Al blijft Samson, ook met het gebed op de lippen, wrok en wraak in het hart voeden, een zoo hartstochtelijk bulderen, waarbij hij telkens de gebalde vuist omhoog steekt, is hier zeker misplaatst. De heer Van Dijk zal nog gelegenheid hebben zich in de rol in te werken; wellicht dat hij dan ook, in de gedeelten die ik aangaf, den toon en de gebaren leert vinden, welke daar passen.

Of mevrouw Holtrop den toonaard wijzigen zal, waarin zij de vorstin van Gaza speelt? Ik zou het wenschen, want ik kan mij

met hare opvatting van deze rol volstrekt niet vereenigen. De Filistijnsche vorstin moge, als vurig ijveraarster voor haren godsdienst, nog niet genoeg hebben aan de vernedering en de marteling welke Samson heeft ondergaan, en, als keizerin Eugénie die om *haar* oorlog ('ma petite guerre') vroeg, haar eigen wraak verlangen, zij behoeft om daartoe te geraken niet tot behaagzucht haar toevlucht te nemen, noch te zwelgen van genot, als gold het een moeielijk verkregen triomf, wanneer Samson zonder aarzelen haar verzoek inwilligt. De femelende, coquetteerende, druk doende dame, welke mevrouw Holtrop ons te zien geeft, zou beter passen voor de Dalila van Milton dan voor de vorstin van Gaza van Vondel.

De deskundige leiding, waaronder men verwachten mag dat de instudeering van Vondels treurspel heeft plaats gehad, heeft hierop waarschijnlijk geen invloed kunnen oefenen, evenmin als het haar mogelijk geweest is, eenige eenheid te brengen in het zeggen van Vondels verzen door de verschillende spelers. Dit deed ieder op zijn wijs - en de meesten slecht.

Men kan op ons tooneel, waar de gelegenheid tot het spelen van stukken in verzen zoo schaarsch is, niet de hoogste eischen stellen. Maar eene vereeniging als 'Het Nederlandsch Tooneel', die zich de weelde veroorlooft, nu en dan Vondel te vertoonen en voor die vertooningen kosten te maken, gelijk ditmaal die van een nieuw décor en nieuwe costuums (om van de niet zeer fraai uitgevoerde muziek uit Händels *Samson* te zwijgen), dient aan dit zeggen van verzen toch eenige aandacht te wijden. Ernstige oefening onder degelijke leiding moet hier voorafgaan. Het Vondelsche vers niet op quasi-klassieke wijs op te snijen zooals de een, of op quasimoderne wijs te kwelen en te zingen zooals een ander het doet, maar het eenvoudig, door zijn eigen melodie gedragen, te zeggen, is iets dat door een intelligent speler met een goede stem met eenigen goeden wil bereikt kan worden. En nu meene men niet, dat het aldus bereikte enkel van nut is voor het op onze schouwburgen zeldzame geval dat men een treurspel van Vondel of een ander stuk in verzen heeft te spelen. Wie zeggingskracht wil verkrijgen, wie zijn stem ten volle wil leeren beheerschen en daardoor komen tot een gemakkelijk en genuanceerd spreken op het tooneel - wat bij het spelen van moderne stukken van zoo

groot belang is - oefene zich in het breed zeggen van verzen.

Aan de Tooneelschool zal men dit wel niet uit het oog verliezen. Maar het is zaak dat de tooneelspelers, die de school achter den rug hebben, zich in het verzen-zeggen blijven oefenen. En mochten zij het vergeten, dan is het de taak van het tooneelbestuur en van den artistischen leider van het tooneelgezelschap, hen er aan te herinneren.

J.N. VAN HALL.

Aanteekeningen en opmerkingen.

NOG EENS VOTA ACADEMICA. - Er bestaan nog andere 'Vota academica' dan die uitnemende, het inwendig leven der Universiteit betreffend, die, in ons vorig nummer, met sympathie ter overweging werden aanbevolen, en wier vervulling door Prof. Is. Van Dijk, met zooveel ernst en zooveel talent, aan het doorzicht en het plichtgevoel zijner ambtgenooten werd opgedragen.

Wanneer, op den derden Maandag in September, van onze vier openbare universiteiten officiëel de lotgevallen worden verteld, dan wordt gewoonlijk aan de herdenking der akademische gebeurtenissen een korter of langer lijstje toegevoegd van akademische wenschen. Geen Rector Magnificus van een Rijks-universiteit, of hij deelt mede, op dien dag, - schijnbaar aan het luisterend publiek, maar inderdaad aan de Regeering - wat er zoo al ontbreekt, niet aan den goeden naam en den bloei, maar aan de leerkrachten en de werkmiddelen der inrichting van hooger onderwijs waarvan hij een jaar lang het leidend hoofd geweest is.

De nieuwsbladen brengen den volgenden dag het résumé dier 'Fata' onder de oogen van alle belangstellende Nederlanders; en nog voordat de Jaarboeken, die den volledigen tekst dier redevoeringen zullen bevatten, verschenen zijn, weet de Minister, weten de leden der Volksvertegenwoordiging, weten de belastingschuldigen wat er in de professoren-wereld zoo al gewenscht, verlangd en gevraagd wordt.

Geen der universitaire voormannen is - naar het bericht der dagbladen te oordeelen - in het uitspreken dier 'Vota' uitvoeriger geweest dan de Rector Magnificus van Utrecht. En hij vroeg niet alleen voor zijn eigen universiteit nieuwe, noodige dingen,

- dingen van beteekenis, zooals een tandheelkundig instituut - hij vroeg voor het Hooger Onderwijs in het algemeen: zoo, bij voorbeeld, herziening van het zoogenaamd akademisch Statuut, dat den omvang en de inrichting der examens al te zeer in bijzonderheden regelt en, zoo doende, de vrije beweging der fakulteiten, in het vaststellen der eischen van bekwaamheid voor bepaalde studievakken, al te zeer belemmert; zoo, voor de hoogleeraren, iets als het 'sabatical year' der Amerikaansche universiteiten, de vrijheid om, na vele jaren van trouw en ijverig kollege-geven, eens een vol jaar te mogen vrij-nemen voor eigen wetenschappelijk werk. Hij maakte zich den tolk der geneesheeren, die klagen over onvoldoende praktische vorming gedurende de lange periode hunner medische studiën. Hij legde een heele verlanglijst over van de literarische fakulteit, die afzonderlijke leerstoelen wenscht voor mythografie, voor archaeologie, voor topografie, voor numismatiek. Ook had hij nog wenschen die alleen de studentenwereld kan bevredigen: eenvoudiger inrichting van het corpsleven, grooter inschikkelijkheid tegenover naar studie begeerige groenen, geregelde inschrijving der juristen in het 'Album studiosorum', volledige kwijting van het verschuldigde leergeld.

Te Groningen werden wenschen uitgesproken die - men zou het den volgenden dag vernemen - reeds voor een belangrijk deel door de ingediende Staatsbegrooting, in den vorm van nieuwe posten op die begrooting, vervuld zouden worden. Maar hier werden alle andere wenschen overvleugeld door dien éénen, dien grooten, dien onafwijsbaren: spoedige herstelling van het door den brand van 30 Augustus zoo geweldig gehavende Akademiegebouw.

Het lijkt niet onmogelijk dat, wanneer de Regeering, ter vervulling van dien wensch, gelden aan de Volksvertegenwoordiging zal aanvragen, de groote quaestie der v i e r Nederlandsche universiteiten nog eens weer aan de orde zal worden gesteld, zij het dan ook alleen in een paar redevoeringen en in een zeker aantal replieken.

Sommige gelegenheids-journalisten hebben al dadelijk gemeend, naar aanleiding van dien brand, deze quaestie te mogen oplossen door de Regeering te advizeeren aan de Groningsche universiteit, nu ze geen zuilen-dak meer heeft om haar bestaan waardig te beschutten en te bekronen, ook den grond onder de voeten weg te nemen

en haar in het niet te laten verzinken. Wie van de ruim 50 docenten en bijna 500 studenten aan dit kataklysme zouden kunnen ontkomen, moesten dan maar trachten in een andere universiteit hun leven, hun wetenschap, hun studie te bergen.

Zonderlinger en oppervlakkiger advies is zeker zelden gegeven. Men kan even goed een bankiershuis, als door een bende inbrekers de mooie bestuurskamer is onttakeld en de kostbare meubelen zijn weggedragen of vernield, misschien zelfs een paar klerken zijn gekneveld en de koncierge half-doodgeslagen, den raad geven om zijn betalingen te staken en zijn clientèle liever over te doen aan zijn konkurrenten, - ook al is de brandkast even ongedeerd gebleven als het brein der direkteuren en al is het krediet onaangetast.

Op de trappen van het uitgebrande gebouw hebben de Curatoren der Groningsche universiteit eenvoudig het historisch woord herhaald dat eens te Parijs gesproken is door den voorzitter der 'Chambre des députés,' toen in de vergaderzaal een bom was neêrgekomen en ontploft: 'M e s s i e u r s , l a s é a n c e c o n t i n u e .' Reeds zijn de lessen, de examens, de promocies in vollen gang. Zelfs de groenen kunnen kollege-loopen, en de geëxamineerde student doet in de statiekoets, door bepluimde paarden getrokken, zijn traditioneelen triumftocht.... langs de ruïnes der verbrande Akademie.

Toch zal misschien, ook al zet de Groningsche universiteit, 'saevis tranquuilla in flammis', haar ernstigen arbeid onveranderd voort, naar aanleiding van dien akademie-brand, het vraagstuk der v i e r universiteiten en van de steeds klimmende behoeften, de telken jare zich vermenigvuldigende eischen van het Hooger Onderwijs aan de orde komen. Maar dan zoeke men de oplossing in iets anders dan in een maatregel die, zoo hij naar een redelijken, in casu een topografischen, maatstaf werd toegepast, eerder een andere universiteit dan die der Noordelijke provinciën zou moeten treffen.

Dan worde liever ernstig de vraag gesteld: of de drie Rijksuniversiteiten niet zouden kunnen beschouwd worden als leden van ééne groote Nederlandsche 'Universitas doctorum et scholarium' in dezen zin: dat de bevrediging der behoeften van het nacionaal hooger onderwijs niet telkens drie malen op dezelfde wijze en in

dezelfde mate zou moeten geschieden, maar zóó dat aan elke universiteit de gelegenheid werd geopend om zich op een eigenaardige wijze te ontwikkelen en voor een deel - voor het haar passend deel - het ideaal van wetenschappelijke studie en 'academische vorming' te verwezenlijken.

Men kan de gelijkwaardigheid der drie universiteiten handhaven zonder absolute ge!ijkheid te vorderen van maat en soort, van omvang en karakter, in de verdeeling, onder die drie, van de bijzondere vakken, de speciale leerkrachten en hulpmiddelen der universitaire studiën. Feitelijk is toch reeds met die gelijkheid gebroken. Aan elk onzer universiteiten worden sommige vakken - dikwijls vakkeu van beteekenis - onderwezen en beoefend die bij de andere niet zijn vertegenwoordigd. Het zou er alleen maar op aan komen dit stelsel van differenciëering en specializeering konsekwenter toe te passen, met meer methode, naar een vast, wel overwogen plan. Langs dien weg zal het mogelijk moeten zijn aan de wetenschap bij voortduring haar vollen eisch te geven zonder dat toch een verwijt van overdadigheid of overtolligheid de inrichting van ons Hooger Onderwijs kunne treffen.

Maar wie zal dit werk der racioneele, billijke en praktische verdeeling van arbeid op zich moeten nemen en het op bevredigende wijze ten uitvoer kunnen brengen? Voorzeker zijn aan het departement van Binnenlandsche Zaken, in de Afdeeling Onderwijs, uitnemende, wél beproefde krachten aanwezig. Maar het initiatief zal in dezen toch moeten uitgaan van den bewindsman zelf die van dat departement het Hoofd is. En deze is meestal meer politikus dan onderwijsman; slechts zelden bezit hij, op het gebied van het hooger onderwijs, eigen ervaring. Aan de stichting van een afzonderlijk onderwijs-departement zal, waar eerder andere takken van dienst splitsing vorderen, wel niet gedacht worden. Men zou een Staatscommissie kunnen instellen, indien dergelijke commissies niet, om allerlei redenen, langzaam pleegden te werken. Ook zou een commissie uit de Kamers - onderwijsmannen van gezag en ervaring hebben in beide zitting - het ontwerpen van zulk een verdeelings-plan kunnen ter hand nemen. Een delegacie uit de Akademische Senaten zou voor de behandeling van dit vraagstuk bijzonder bevoegd wezen, indien hare leden zich boven alle 'esprit de clocher' wisten te verheffen; indien hun geen

ander doel voor oogen stond dan dit: de meest voortreffelijke inrichting van het Hooger Onderwijs in Nederland ook voor de toekomst te verzekeren; indien elk der deelen de vrije ontwikkeling van zijn eigen karakter wist dienstbaar te maken aan de behoeften van het geheel.

Zal het misschien weldra blijken dat uit de vlammen van den Groningenschen akademie-brand, waarin zooveel fraai gevederde vogels tot asch zijn verteerd, een fenix is omhoog gestegen tot nieuw, zich eindeloos verjongend leven?

A.G. VAN HAMEL.

Parlementaire kroniek.

25 September.

‘Ueber allen Zeitungen ist Ruh’ zou men met eene variant op het bekende gedichtje van Goethe kunnen zeggen; de Troonrede waarmee het tweede zittingsjaar van het Ministerie-De Meester is ingeluid, heeft de politieke atmosfeer niet bijster in beroering gebracht. Kalm en over het algemeen sympathiek is zij ontvangen. Het sociaal-democratische hoofdorgaan zal op de daden wachten, die op deze woorden moeten volgen; de pers ter rechterzijde treedt over het geheel genomen gematigd op en die ter linkerzijde is eenstemmig in lof.

Een markant staatsstuk is deze Troonrede niet; zij kon het ook niet zijn. De lijn van algemeene politiek, waarlangs het kabinet zich zal bewegen, was ten vorigen jare bekend gemaakt; de Kamer is overkropt met aanhangige wetsontwerpen, waaronder er zijn die al twee jaar en langer hun lot op het Binnenhof verbeiden. Hoe zou dan de Regeering voor haar tweede jaar nog veel meer kunnen aanbieden, wilde zij geen twijfel aan haar ernst doen ontstaan?

Het is waar, het tweede jaar is voor een Ministerie in zoover belangrijk, dat in dat jaar alles bij de Kamer moet zijn, op de afdoening waarvan men prijs stelt vóor de algemeene verkiezingen in het gezicht komen. In zooverre is het te betreuren, dat met name de Armenwetgeving niet in de Troonrede wordt genoemd; maar... ‘la plus jeune fille ne peut plus donner ce qu'elle a,’ en de Minister Rink kan geen armenwet meedeelen, waarvan voor hem zelf de lijnen nog niet helder zijn.

Van belang is in de Troonrede de toezegging van de geheele belastinghervorming voor dit zittingjaar en van de sociale wetten, die

aangekondigd worden. Het pogramma, dat bij de verkiezingen van 1905 door twee groepen der vrijzinnigen was ontworpen, wordt bij de belastinghervorming in zooverre gevolgd, als zoowel samensmelting van bedrijfs- en vermogensbelasting als wijziging van het successierecht op het programma voorkomen. De vraag, vooral ten opzichte van deze laatste hervorming, zal echter zijn: welk karakter zal die wijziging dragen en hoever zal zij zich uitstrekken? De verlaging van den suiker-accijns is uitstekend, maar de verhooging van dien op het gedistilleerd niet zonder bedenking, terwijl zoowel het debietrecht op tabak als de zoogenaamde 'technische' herziening van het tarief van invoerrechten op zeer voorzichtige wijze moeten worden gehanteerd.

Aan het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel is hard gewerkt; nauwelijks heeft de Troonrede de ziekte-verzekering en de uitbreiding der ongevallen-verzekering aangekondigd, of enkele dagen later zijn de ontwerpen reeds ingediend. Van Minister Veegens mag men dit jaar daarenboven de ouderdomsverzekering en een ontwerp omtrent den arbeidsduur van volwassen mannen verwachten.

Bij dit alles, vermeerderd door urgente veranderingen in het recht betreffende de naamlooze vennootschappen, komen nu nog hoogst belangrijke wetsontwerpen betreffende Indië. De finantiëele verhouding tusschen moederland en Indië zal dan toch, Senatu volente, een feit worden. Er is dus werk genoeg voor de Kamer!

Deze heeft dan ook harerzijds getracht meer tijd te vinden voor geregelde afdoening van hetgeen haar is voorgelegd. Zij heeft door de afschaffing van het Adres van Antwoord op de Troonrede - gedurende de laatste jaren niet veel anders dan een formaliteit - een week gewonnen; zij zal door invoering van een 'vragenrecht' misschien menige langdurige interpellatie voorkomen. Al is dit alles nog geen diepgaande hervorming van haar werkwijze, zelfs dit eerste pogen verdient toejuiching. Zij schijnt met goede voornemens bezield, de regeering geeft haar volop werk en er is dus kans, dat het nieuwe zittingsjaar een rijken oogst zal te aanschouwen geven. Bij dat streven naar ontwikkeling van meer vruchtbare werkkracht heeft de regeering de vertegenwoordiging krachtig bijgestaan. Op uitnoodiging der Kamer heeft zij de geheele staatsbegrooting onmiddellijk na de opening der

zitting ingediend, terwijl de volksvertegenwoordiging de Indische begrooting reeds op den 1sten September op tafel vond. De gebruikelijke millioenenrede bleef voor het eerst achterwege. In plaats daarvan werd door den Minister van Finantiën een nota overgelegd, waarin hij een overzicht geeft van 's lands geldelijken toestand. Dit overzicht munt uit door zakelijke helderheid en een betere onderscheiding tusschen gewone en buitengewone uitgaven dan men tot dusver aan het Departement van Finantiën gewoon was. Ook voor 1907 acht de regeering het heffen van tien opcenten op de Vermogens- en Bedrijfsbelating noodzakelijk. Toch behoeft het land zich over de finantiëele positie allerminst ongerust te maken; de opbrengst der gewone middelen heeft ook ditmaal weer de stoutste verwachtingen overtroffen. Wel een bewijs van de steeds toenemende welvaart van het Nederlandsche volk.

Jammer, dat de zoo kleine meerderheid links - van een regeeringsmeerderheid kan men eigenlijk niet spreken - ernstig met verlies wordt bedreigd. De zetel van Mr. Van der Vlugt is open, omdat de gezondheidstoestand van den Leidschen afgevaardigde niet toeliet, dat hij zich nog langer aan zijn mandaat gaf. De Kamer verliest in hem een even bekwaam als fijngevoelig en beschaafd man, wiens diep plichtgevoel voor hem de taak, die hij op zich had genomen, ongemeen verzwaarde. De persoonlijke sympathie, die hij in Leiden genoot, heeft niet weinig bijgedragen tot het slagen van zijn verkiezing in dit zoo zwakke district. Daarom mogen de Leidsche vrijzinnigen zich tweemaal bedenken, voor zij besluiten met wien zij tegen de kerkelijke partijen den strijd zullen wagen; vóór alles moet gezorgd worden, dat de Academiestad trouw blijft aan de linkerzijde; de persoon kome in de tweede plaats.

Bibliographie.

Nicolaas Beets, door P.D. Chantepie de la Saussaye. Tweede geheel herziene druk. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1906.

De Leidsche hoogleeraar Chantepie de la Saussaye heeft van zijn voor twee jaar verschenen boek over Nicolaas Beets, bij veel waardeering, nog al eenige kritiek moeten hooren. Het bleek uit menig hoofdstuk, dat de schrijver wat haastig gewerkt had en daardoor vergissingen had begaan die hersteld, heftige uitdrukkingen en groote woorden gebruikt had die, bij rustig nadenken, geschrapt moesten worden; dat er leemten waren in zijn werk, die behoorden te worden aangevuld. Moge men zich er over verwonderen, dat de man die Busken Huet beschuldigt ‘haastige overzichten’ geschreven te hebben, zelf door haastigheid zondigde, gewaardeerd moet het worden dat hij, beter ingelicht, tal van fouten hersteld en menige uitdrukking gewijzigd heeft. Zelfs door *De Gids* heeft de schrijver zich laten raden! Althans de uitdrukking ‘Busken Huet's vergiftigde pen’, welke in de Letterkundige Kroniek van December 1904 als onwaar en onwaardig werd afgewezen, komt in dezen nieuwen druk niet meer voor, al is ook de onhandige poging om Beets te verdedigen ten opzichte van iets, dat geen verdediging noodig heeft, gebleven. Van gebrek aan nauwkeurigheid getuigt de opmerking, die wij in den herzienen druk terugvinden, dat Beets, ‘op een korte bijdrage na in 1884 met en over een Sonnet van Richepin’, na 1840 voor goed ophield aan *De Gids* mee te werken; - en dat terwijl de Bibliographie, die als bijlage achter het boek gevoegd is, na 1884 nog driemaal, in de jaren 1885, 1887 en 1891, een gedicht van Beets vermeldt, dat hij in ons tijdschrift publiceerde.

Verbeteringen en aanvullingen van beteekenis zijn o.a. de juister teekening van de verhouding tusschen Beets en Kneppelhout, de opneming van de brieven van Bakhuizen van den Brink, des schrijvers veranderde meening over Beets' bedoeling met het veel besproken stukje *Vooruitgang*, waarvan onze lezers uit de aanteekeningen van mej. Hamaker op de Brieven van Geel in *De Gids* van Augustus jl. het een en ander hebben vernomen. Zij, die in de vorige afleveringen

van ons tijdschrift van Geels Brieven genoten hebben en den Leidschen geleerde hebben bewonderd om zijn eerlijk, scherpzinnig oordeel, zijn geest en zijn frisschen, gezonden stijl, zullen zeker met genoegen vernemen, dat, ook volgens den heer Chantepie de la Saussaye, Geel nog zoo dom niet was. ‘Hij is niet van vernuft ontbloot’, verzekert de hooggeleerde schrijver. Precies ons idee!

Jammer, dat de reproductie van Beets' portret door Haverman, die de eerste uitgaaf versierde, in deze tweede ontbreekt.

Bilderdijks miskenning.

Tweede Hoofdstuk.

Is 't mij gelukt, in het eerste hoofdstuk van dit opstel, u waarlijk iets te doen ontwaren van den grooten en rijken en prachtig-strijdenden *mensch*, wiens gestalte in de bleeke of nuchtere of verwrongen beeltenissen, die een vorig geslacht van hem teekende, vervaagde of verburgerlijkte of tot karikatuur werd, - dan was het, doordat de ervaring van de waarachtigheid zijner door òns geslacht ten onrechte verworpen *kunst*, mij vàn dien mensch, in al zijn grootheid en rijkdom en strijd-tragiek, een zoo hecht *gevoel* had bijgebracht.

Van deze ervaring wil ik in mijn tweede hoofdstuk trachten, u deelgenoot te maken; de gedachte moet u niet kunnen bekruipen, dat het aanschouwde beeld mogelijk maar een schijnbeeld zijn zou van mijne fantasie...

Zelf moet gij die stem hooren klagen of juichen, daveren of fluisteren, bidden of vervloeken; zelf moet gij zien de kleurige of grijze werkelijkheden en de stralende beelden, die zijne nu eens zóózeer menschelijke, dan profetische oogen zagen; zelf moet gij mee-zwenken, mee omhoog-wiegen, mee op-stormen, op de luchtige muziek of de zalige ademen of de verzengende vaart van zijn zingende ziel.

Dan zult gij niet slechts gelooven wat ik u van den mensch Bilderdijk gezegd heb, maar, terwijl in uwe gedachten die mensch-figuur als een daar nu zoo-en-zoo geweten, vertrouwde gestalte terugwijkt naar een gestorven tijd, zult gij

het onsterfelijke in zijn kunst u nabij gevoelen en als eerst ten volle bevatbaar, juist door het thands levend geslacht.

I.

Wonderlijk schouwspel: zag men een vroegere generatie, wier gevoel en begrip er zooveel minder op ingericht was, Bilderdijks beste kunst te verstaan, hem als dichter bijna algemeen en wellicht zelfs té hoog bewonderen, - de tachtigers, die, zonder er zich bewust van te wezen, in hunne met geestdrift omhooggezette en hartstochtelijk verdedigde theorieën niet anders dan *Bilderdijks* kunst-beginselen weder opnamen, verguisden echter zijn dichtwerk zelf, in welks zuiverste momenten die beginselen toch op 't schoonst belichaamd zijn.

Waar Gorter gewaagde van Bilderdijks onbetwist koningschap in de wereld zijner poëzie[1]; waar Beets omtrent ‘de heerlijke gedichten van Bilderdijk’ de wel wat stoute meening had, dat ‘geen nederlandsch dichter, *geen dichter ter wereld misschien*, ooit met de keuze, de opvolging, de afwisseling, de tegenstelling der klanken, met het rijzen en dalen van den toon, getooverd (heeft) als hij’[2]; waar Hofdijk en Vosmaer, Van Vloten en Allard Pierson in hun eenstemmigen lof niet onderdeden voor Ten Kate en Alberdingk Thijm; waar zelfs Busken Huet, die ook Bilderdijks kunst àls kunst aan een scherpe kritiek onderwierp, nu eens den dichter kenschetsend als ‘een onvermoeibaar versifex, een bezinger van het onbezingbare, onkiesch, smakeloos, duister, onnauwkeurig, breedsprakig’[3], elders hem wederom ‘breedsprakigheid’ verwijtend, ‘langwijligheid, onbeduidendheid, gedachteloosheid, afwezigheid van hetgeen men kunstvorm noemt’[4], nog weer op een andere plaats zijn verzen ‘voor het grootste gedeelte verbiage en schrijfoefeningen[5] heetende, toch per slot van rekening moest toegeven, dat Bilderdijk ‘ongemeten de voortreffelijkste dichter van zijnen tijd’[6] was, ja ‘de

1) S. Gorter. Lett. Stud, 2e druk, blz. 174.
2) Beets. Verpoozingen op letterkundig gebied, blz. 253 e.v.
3) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. XXV blz. 4.
4) t.a.p. XXIV blz. 130.
5) t.a.p. blz. 126.
6) t.a.p. XXV blz. 46.

grootste (dichter) misschien op wien onze letterkunde te wijzen heeft'[1]; waar zóó vóór '80 geöordeeld werd tot zelfs door wie den dichter geene critiek spaarden (Multatuli doet men wijs, als literair criticus, buiten beschouwing te laten) - daar achtte de Nieuwe Gids niet eenmaal een gemotiveerde critiek noodzakelijk, om over Bilderdijk den felsten banvloek uit te mogen spreken; daar vonniste Kloos hem, in de derde zijner literaire kronieken uit den grooten revolutie-tijd, als 'bulderend, gillend, of grijnzend gichelend, maar nimmer *zingend*'[2]; daar decreteerde Verwey: 'Ik beweer dat Bilderdijk *geen* kunstenaar is geweest'.[3]

Wie dit verschijnsel een weinig dieper dan naar uiterlijke blijkbaarheden verklaren wil, volstaat niet met een onderstelling als Dr. Bavinck waagt, dat nml. Kloos' meening 'gebaseerd (moet) zijn op eene gebrekkige kennis van den schat van echte poëzie, die in Bilderdijks werken is bewaard'[4] - ook al is, opzichzelve, die onderstelling maar al te juist gebleken - noch met de opmerking, dat Verwey, toen hij in 1886 de drie artikelen schreef, welke hij elf jaar later met een vierde opstel in zijn 'Toen de Gids werd opgericht....' vereenigde, een jongen van goed twintig jaar was, die, bij al de overige lectuur waarvan die artikelen getuigden, van Bilderdijks zoo buitengewoon omvangrijk oeuvre niet dan een zéér gebrekkige kennis hebben kòn.

Dat er waars is in de onderstelling van Kloos' al te onvolledige bekendheid met Bilderdijk, ten tijde van bovenvermeld vonnis, schemert reeds vrij duidelijk door in de drie-entwintigste en laatste Literaire Kroniek dier eerste reeks: uit dat dik-stamelende proza, zooals Kloos 't in 1893 schreef, is voelbaar, dat hij toen eerst iets van den afstand was gaan vermoeden, die Bilderdijk scheidt van de achttiende eeuw, en van den strijd, dien de boven alles oorspronkelijke dichter tegen de kunstopvattingen dier eeuw gevoerd heeft; voelbaar ook, uit de verdachtelijk-overmatig herhaalde verzekering van

1) t.a.p. blz. 31.
2) Veertien jaar Literatuur-Geschiedenis, 2e druk I blz. 159.
3) Toen de Gids werd opgericht... blz. 24.
4) Dr. H. Bavinck, Bilderdijk als Denker en Dichter, blz. 31.

Bilderdijks ‘zelden, onnaspeurlijk haast zelden, met àl zijn willen en àl zijn kunnen, verdoembaar zelden’ artiest-zijn, dat Kloos niet zoo heel zeker meer was van wat hij Verwey nog na-zei. ‘Bilderdijk was groot, maar hij was geen dichter.’[1] - En in ‘De Nieuwe Gids’ van Mei j.l., waar Kloos mededeelt, dat hij ‘bezig is al de werken van Bilderdijk, maar vooral zijn verzen, van a-z te lezen,’ daar ontvalt hem - verrassend-kloppende uitkomst - de eindelijke erkentenis van de ‘fiere energie en de diepre levensvolheid van een aantal zijner verzen’[2]... waarbij alleen heel grappig is de réprimande, die hij, goedig uit de hoogte, Verwey toedient: ‘Verwey heeft indertijd, in “Toen de Gids” geschreven, dat Bilderdijk géén dichter was. Deze een beetje apodictische bewering van een twee-en-twintig jarige moet echter in dier voege worden opgevat, dat Bilderdijk géén dichter was in den zin, waarin Shakespeare en Shelley en Verlaine dat moeten heeten.’[3] ‘De een beetje apodictische bewering van een twee-en-twintig-jarige’... zeer juist, maar gij vergeet, dat in 1893 de vier-en-dertig-jarige Willem Kloos die bewering nog overnam, en wel, grappiger nog, in de bewoording, die gij nu, onnauwkeuriglijk, aan Verwey toeschrijft...

Intusschen, dat Verwey's opstellen van 1886 ‘niet degelijk genoeg doordacht’[4] waren, is even klaarblijkelijk als natuurlijk; klaarblijkelijk, uit zelf-tegenspraken als deze b.v.: op blz. 25 vindt men de volgende gewichtiglijk cursief-gedrukte ontdekkingen: ‘*Hij* (Bilderdijk) *heeft met grooter ondervinding en grooter belezenheid dan het gros zijner tijdgenooten een grooter hoeveelheid algemeen bekende gedachten, sentimenten en voorstellingen op rijm gebracht dan een zijner voorgangers; en hij heeft dit*

1) V.J.L.G. II blz. 155 en 156.
2) De Nieuwe Gids. 21e Jaargang Afl. VIII blz. 476. - De heer Kloos heeft sinds zijne lectuur beëindigd, en, of 't ware naar wiskunstige wetten, thands is zijne waardeering gestegen tot de overtuiging, dat er in Bilderdijk aanwezig was een ‘waarachtige dichter’, een ‘dichter, die trachtte uit te zingen wat er leefde in zijn ziel’, een ‘echt-artistieke, wezenlijk-voelende en -ziende, zoowel als, ook voor òns geslacht, geestige, m.a.w. blijvende kunstenaar’. (Nederl. Bibl. No. IV-V Bilderdijk. Bloemlezing met Inleiding, door Willem Kloos, bladz. 7 en 19.)
3) t.a.p. Blz. 484.
4) t.a.p. Blz. 480.

gedaan in de dichttaal, *die zich in die eeuw had gestereotypeerd. Dit is altijd de reden voor voorbijgaande populariteit geweest*.' Tegenover deze drie beweringen, waarvan de tweede nog onjuister is dan de eerste, en de derde nog dwazer dan de beide andere, daar Bilderdijks 'gedachten, sentimenten en voorstellingen' grootendeels wel zeer òngemeen, eigen en nieuw waren, hij die eigene en nieuwe gedachten, sentimenten en voorstellingen 'op rijm gebracht' heeft in een grootendeels nieuwe en bij uitstek eigene dichttaal, en hij dan ook nooit anders dan *im*populair is geweest, - tegenover deze karakteristiek dan van Bilderdijks gedichten als van-vorm-en-inhoud de geïncarneerde banaliteit en allemanswaar, verwondert een weinig op blz. 55 e.v. de herhaalde verzekering van Bilderdijks 'groote onbegrepenheid': 'schrijvers noch volk begrepen Bilderdijk in zijn eigenlijk werk,' 'maar allen zonder onderscheid had hij geslagen met de bewondering voor wat men niet begreep,' 'zijn veelheid in het *buitengewone* stond als een vreemde almachtigheid op tegen de onmacht der vorige eeuw' enz. enz. Of, wilt ge nog flagranter tegenstrijdigheid, lees, tegenover de al zeer weinig speelruimte latende uitspraak van blz. 24: 'Bilderdijk is *geen* kunstenaar geweest,' op blz. 72 deze volzinnen, waarin, bij een min gunstig eind-oordeel over de *soort* van zijn kunst, Bilderdijks waarlijk dichter-zijn echter als-vanzelfsprekend wordt aangenomen: 'zijn verzen *zijn* de uitstorting van zijn gevoel. Zij hebben in zijn beste gedichten, de onbelemmerde bewegingen, *de ieder dichter kenbare* gedragenheid van klank, de brutale zorgeloosheid van keeren en stilstaan, die alleen zijn op te merken in het werk van schrijvers, die schrijven met de volle overtuiging dat hun woorden gelijk zijn aan hun gevoel. Zijn gevoel wás nu eenmaal opgewonden en dus grof, met oppervlakkige rhythmen, maar met *zijne* rhythmen en *zijnen* klank heeft hij dat gevoel gezegd'.

Men behoeft dus die ietwat 'opgewonden' opstellen van '86 inderdaad niet zoozeer au sérieux te nemen.

Maar toen in 1895, negen jaar later, de Verwey, dien men nu toch wel voor vol mocht aanzien, een bloemlezing uit Bilderdijk zou geven, ook toen, ofschoon de 'groote geest' gehuldigd werd, heette 't nog steeds: ''t is een spraakver-

warring die voorbij mag gaan: dat hij dichter was, en dichter zooals Vondel'[1].

En nog in 1905, in zijne 'Inleiding tot de Nieuwe Nederlandsche Dichtkunst' herhaalt Verwey, zonder dat ergens uit blijkt, dat hij inmiddels tot andere gedachten zou zijn gekomen[2]: 'Wien wij niet konden zetten (in dien eersten tijd C.S.) was Bilderdijk. Hij was de ook door Beets werkende kracht die wij verfoeiden. Tegenover hem veranderde onze houding, die eerst eene van verhevener poëzie tegenover meer huiselijke geweest was, tot de veel doeltreffender van poëzie tegenover rhethorica'.[3]

Terwijl ook bij Kloos, onder 't zwenken naar al meerdere waardeering, gelijk-op met een àl grondiger Bilderdijk leeren kennen, het oude vóór-oordeel als een onveranderlijke grondtoon onder de van fellen blaam tot welwillenden lof zich wijzigende meeningen door bleef klinken.[4]

Mag 't dan waar zijn, dat de onrijpe meeningen, door enkele der wel wat tè zeer vergode, wel wat tè zeer tot in hun klakkelooste uitspraken pieuslijk geloofde voormannenvan-tachtig twintig jaar geleden geüit, hebben bijgedragen tot het vestigen van een weerzin tegen Bilderdijk zóó sterk, dat hij door zeer velen van de weer jongere generaties inderdaad niet gelezen is[5], - uit de latere en rijpere meeningen

1) Nederlandsche Dichters. Met proza van Albert Verwey. Jhr. Onno Zwier van Haren en Willem Bilderdijk. Blz. 64.
2) Uit wat Verwey in 'De Beweging' van Oct. j.l. (volgens het verslag van het Alg. Hand.bl.) schrijft, blijkt dat zijn oude oordeel over Bilderdijk zich eerder verscherpt heeft dan verzacht.
3) Wereld-Bibliotheek. N°. 5 en 6. Bladz. 62.
4) Zelfs in de dezer dagen verschenen 'Bloemlezing' (zie Bladz. 188 Noot 2) kan Kloos, bij al den lof dien hij voor Bilderdijk wel wil overhebben, zich toch niet weerhouden, bij voorkeur hem te karakteriseeren als den 'redenaardichter', wiens verzen 'krachtig volgehouden, rhytmisch-gedragene welsprekendheid zijn', als een 'dichter van den tweeden rang', een 'knappe *vertegenwoordiger*' van de klassicistische school. (Blz. 15, 28, 8). Vgl. blz. 193 e.v. van mijn opstel.
5) Nog op 't laatste oogenblik heeft ook Dr. H.J. Boeken er op gestaan, mijne beweringen, weer op een ander punt, met bewijzen te staven; in het weekblad 'De Amsterdammer' van 30 Sept. jl. toch, Kloos' Bloemlezing aankondigend, schrijft hij: 'Wij wisten het allen wel: er was een reus in onze literatuur of laten we liever zeggen: in het meest vlakke land onzer literatuur was een berg, een hooggebergte tusschen allerlei lagere bergjes en heuveltoppen in. Maar wie van ons had ooit dat hooggebergte beklommen?.... Het was en bleef voor ons een berggevaarte, in mistige verte gezien, *noch in onderdeelen noch in omtrekken juist aan ons bekend*.'

dierzelfde voormannen, meeningen, die wèl op bestudeering van Bilderdijks werken gebaseerd zijn, blijkt, dat onbekendheid met Bilderdijk niet als een afdoende verklaring dienst kan doen van de schijnbaar-onbegrijpelijke miskenning, na 1880, van den aan de jongeren in diepste waarheid nauw-verwanten dichter.

Waar dan wèl de oorzaak van die miskenning ligt?

Ik meen dat ze te vinden is in de bewondering, die men vóór 1880 voortdurend en zonder diepgaand voorbehoud Bilderdijk als dichter heeft toegedragen; in den aard dier bewondering, en vooral in de vlakaf heid en het generalizeerende dier bewondering.

Men bewonderde Bilderdijks verzen evenzeer om den schat van kennis, erin vervat, als om de virtuoziteit hunner techniek, evenzeer om hunne onuitputtelijk-rijke taal als om wat men er de muziek van noemde.

Had men aanmerkingen, dan, indien ze een enkele maal eens niet den inhoud betroffen, waren 't aanmerkingen op de lengte der dichtstukken, op kleine grammatische onnauwkeurigheden, hoogstens op kleine onzuiverheden in de *toepassing* van een overigens zonder zweem van protest aanvaarde beeldspraak-soort.

Men zag geen principieel onderscheid tusschen Bilderdijk en andere dichters van zijnen tijd, men zag hem alleen in alles grooter en hooger, en daarom bewonderde men hem ook grooter en hooger.

Zoo vonden de tachtigers, bij hunnen intocht in de landouwen onzer kunst, alom altaren rooken voor godheden, die voor hun kunst-geloof niet bestonden, geur-vuren voor het Verstand-in-gedichten, voor de Vaardigheid-in-het-verzenmaken, voor de Taal-om-de-taal, voor een Muziek, die zij niet als muziek erkenden, en voor de overoude, van geslacht op geslacht overgeleverde Beeldspraak, de machtige schrikgodes, die zij haatten als de onverzoenlijke vijandin van de Poëzie, van het verklankte Gevoel, van de Ziel-in-zang, de onbewuste, natuurlijke, naïeve, oorspronkelijke Poëzie, hun onbekende Godheid, die geen outer had.

Dat werd een woeste vernietigings-tocht, en van altaar togen zij tot altaar...: op allen vonden zij de inscriptie: ‘Mijn groote profeet is Bilderdijk geweest.’

Dien Bilderdijk, die aldus voor hen de Incarnatie werd van alles wat zij loochenden en verachtten, dien Bilderdijk meenden zij in 't eind, dat zij alleréérst getroffen hadden in de vergruizeling van alle de offersteenen, waarin zijn gevloekte naam gebeiteld stond.

Toen bouwden zij hun hoogaltaar voor de Ware Poëzie, niet vermoedend, dat het nageslacht daarin griffen zou: ‘mijn onbekende profeet is Bilderdijk geweest.’

Ja die, heviger dan of matiger, maar altijd *globale* bewondering van Bilderdijks dichtwerk, die heeft den tachtigers het spoor bijster gemaakt.

Zij meenden, wat drommel, toch zeker te weten, dat al wat men in dien Bilderdijk prees, òf nauwelijks iets met de poëzie te maken had, als zijn ‘uitgebreide kennis’, òf de poëzie vermoordde, als zijn oratorische wendingen en zijn klassicistische beeldspraak, òf alleen van belang was voor de poëzie indien het werd bezield en versmolten in de scheppende ontroering van den kunstenaar, als zijn woorden-schat, zijn knapheid van factuur, zijn schoonklinkend klanken-spel...: de goede oogenblikken, waarin een zoodanige ontroering inderdaad leeft, hadden zij, bitter en dof door zooveel leelijks en droogs, ‘nimmer’ of ‘zelden’ gevonden; en als zij er later iets van aantroffen, dan meenden zij toch dat dàt niet opwoog tegen dien chaos van wetenschap en rhetoriek en taal; tegen die kermis van technische vaardigheid (bijv. in 't al-maar-door volhouden van de kunstigste strophen), verbluffend rap en àf als het handig, schel kiekelend geklepper op een xylophoon; en van klink-klaar gerijmel, dat meer had van 't zielloos bellen-geklank van een café-chantant-klokkenspeler, dan van muziek.

Zij hadden zóó fel te strijden gehad, de een tegen dien wanhópigen chaos zelf, tot dien tijd als één reusachtige lusthof aangegaapt, de ander tegen de nog wanhopiger uitgebreidheid van den invloed, dien de slechte bestanddeelen van Bilderdijks werk en vooral de Rhetoriek, de Dichterlijke Taal tot in hunne jeugd-jaren toe uitoefenden, - dat 't waarlijk te veel van

hen gevergd zou zijn, in Bilderdijk niet den Bilderdijk te blijven zien, aan wiens bekamping zij zich 't zweet op 't lijf en de armen stijf hadden geslagen.

En toch is de eigenlijke Bilderdijk een andere.

Die andere Bilderdijk ontdekt men, door zijn werk te verklaren uit zijn tijd niet alleen - dat deden de tachtigers ook -, maar vooral door na te gaan hoe Bilderdijk op dien tijd reageerde, hoe Bilderdijk dien tijd bestreed, hoe hij zich langzamerhand, al meer en meer, aan dien tijd ontworstelde, en, hem eindelijk afwerpend, zijn waarlijkst wezen voluit te voorschijn deed treden.

Eerst dán verkrijgt men het inzicht, dat, wil men den grooten man recht doen, die uit een baaierd van doode vormen zich wist te bevrijden en 't levende licht te winnen, - dat men, al 't hetgeen hij nog meesleepte in de worsteling, heeft te beschouwen als het *tijdelijke*, 't welk men zelfs bij de grootste dichters van alle eeuwen te elimineeren heeft om hun diepste schoonheid te kunnen genieten.

De beweging, die vàn het *verklaren*, het toonen van verschillende eigenschappen en hun herkomst, gaat naar het *rechtvaardige oordeelen*, dat dien eigenschappen hunne natuurlijke waarde toekent, de tijdelijke laat wegvallen en de eeuwige overhoudt en samenvoegt, - die beweging is door de tachtigers niet volbracht.

Midden in hunne diagnose zijn zij blijven steken, omdat zij een te ergen schrik hebben beetgekregen van eigenschappen, die, bij nader onderzoek, hun niet zóó verwoestend voor 's dichters schoonheid gebleken zouden zijn als zij wel dachten[1].

II.

Een verdufte en verdofte, eentonige en arme taal, een taal zonder lenige wendingen noch stoute verplaatsingen van zinsbouw, zonder kernige directheid van uitdrukking, zonder verrassende vonden, een taal kortom zonder levende beweging noch levens-kleur; - en een afgesleten vers, gemaakt van werktuigelijk-sloffende maat zonder óóit een sprongetje of

1) Nog in Kloos' Inleiding zit Bilderdijks rhetoriek als een groot onverteerd brok, om de hoeken waarvan de schoonheid bedeesdelijk uit komt piepen.

een stilstand, en keurig net rijm zonder klankbedoeling noch durf, een vers dat, aldus, zonder rhythmischen hartklop noch stemgeluid, geen vers meer wàs; - doch die taal en dat vers opgeblazen van valsche verhevenheid, een verhevenheid, die zich te verhevener waande naar mate ze mìnder met eenigerlei, hetzij stoffelijke hetzij geestelijke, werkelijkheid in verband stond, en méér sprak in het abracadabra van den 'zangberg', ratelend van namen en dingen uit een ondoorvoelde oudheid - ziedaar de zware erfenis, die de achttiende eeuw den jeugdigen dichter op den hals schoof, de kist met steenen, waaruit hij zien mocht zich een tooverpaleis te bouwen van louter goud!

In die taal, met die maat en dat rijm, in die vooze verbeeldingssfeer, leerde uit de boeken van zijn tijd, leerde van zijn zelf rijmen-lijmenden vader, de jonge Bilderdijk verzen maken.

In bijna *al* de gedichten nu van den volgroeiden dichter (ook in de groote massa verzen, die ik zoomin poëzie acht als de tachtigers) vindt men een zeer rijke taal, vol verscheidenheid, lévend ván lenige wending en stoute verplaatsing van zinsbouw, directheid van uitdrukking en verrassende vonden, een taal kortom vol beweging en kleur; een breed-gedragen of heftig-aandaverend vers, heenkabbelend of voort-spoedend naar nu eens gedurfde, dan zin-spiegelende rijmen, een vers dat leeft van rhythmische golfslag en klankrijkheid; en een verhevenheid, die steeds op een, zoo niet stoffelijke dan toch geestelijke, werkelijkheid steunt, - die wel koud soms maar nooit valsch is, en die, waar ze nog in de taal van den 'zangberg' spreekt, geen abracadabra meer heeten mag, want de aangevoerde namen en dingen uit de oudheid worden aangevoerd op een wijze, welke die oudheid altijd door-en-door gekend en niet zelden doorvoeld doet zien.

Dit alles, zonder meer, is reeds een kolossale overwinning van het oorspronkelijk genie op de logge onoorspronkelijkheid van een tijd, waar het middenin was gezet.

Was het wonder, dat Bilderdijk, ook wanneer niet de bewogen ziel hem dreef tot het maken van diep-zingende poëzie en hij een verstandelijk gegeven in dichtmaat ging zetten, in vervoering kon komen enkel voor al die bevochten schatten zelve, - dat 't hem een lust was, telkens weer, onder de vaan van welk onderwerp ook, díe overwinningen te vieren,

zwelgend in zijn rijkelijk-sprankelende taal en steigerende maat en klaterende klanken... zonder dat hij er zich bewust van werd, dat 't nog echt achttiende-eeuwsch was, verzen te maken met verstand-enthousiasme bij gebreke aan innerlijken ziels-drang, dat achttiende-eeuwsch ook bleef de beeldspraak, hoe doordacht dan meestal, waarvan hij zich in die verstandsverzen, wijl geen gevoel hem inniger beelden ingaf, bediende?

Maar mogen wij deze ontboezemingen, of liever ontgeestingen, al vullen zij boekdeelen - vele en lange verzen maken was nu eenmaal een eigenaardigheid van dien tijd, gelijk het onontkoombaar dichten in sonnetten er een van den onzen is -, mogen wij deze gedichten, waarin hij toch ook zulke schitterende, van niemand overgenomen, door eigen doorzicht en arbeid verworven qualiteiten ontplooit, den dichter als een zonde aanrekenen, waar hij bóven dat alles de Ziener is geweest van de diepste kunstbeginselen, thands door ons geslacht beleden, én de Meester, die in zijn beste oogenblikken - en deze waren niet zeldzaam - die beginselen heeft omgezet in daden van schoonheid, door enkele dichters van later tijd opzij-gestreefd misschien, doch bezwaarlijk overtroffen. -?

Wij mogen het te minder, waar de bewering, dat Bilderdijk ‘als bij toeval alleen’ de schoonheid heeft bereikt[1)] (onwaarschijnlijk reeds door het wat al te veelvuldig terugkeeren van dit toeval) geheel wordt gelogenstraft door eene *evolutie* in 's dichters kunst, die zijne zoo stellig geformuleerde theorieën niet beschaamt.

Herhaaldelijk, in zijn brieven en prozawerken zoowel als in zijn verzen, heeft Bilderdijk zijn meeningen over kunst uiteengezet of te kennen gegeven; maar toch wel 't treffendst in deze beide plaatsen uit het eerste deel der ‘Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden’:

I. ‘Poëzy is thands een staat van Conventie. Men willigt den Dichter zekere oude overblijfsels van Poëzie in de uitdrukking in, en zelfs zekere onderstellingen van een hoogere wareld: maar men staat hem niet toe, die anders voor te dragen dan als een bloot schaduwspel. Wordt zijne uitdrukking warm en treedt hij buiten den gewonen en afgezaagden

1) ‘De Nieuwe Gids’ 21en Jaargang Afl. VIII blz. 476.

figuurstijl, die reeds geen figuurstijl meer is, of gevoelt hij ter goeder trouw in die hoogere wareld, dan roept men hoû op!'

Hier zien we den dichter in zijn strijd tegen de... Rhetoriek (de ontaarde 'figuurstijl'), tegen de afgesleten en overeengekomene (conventioneele) Dichterlijke Taal van zijn tijd, waar zoo menigmaal zijn 'warm wordende uitdrukking' inderdaad geheel en al buiten trad; hier vinden we tevens een verdediging van den *doorvoelden* figuurstijl, zooals hij hem vaak schrijven bleef, niet 'als een bloot schaduwspel', 'niet als bloote figuren en spreekwijzen, *waarbij men iets anders denkt en verstaat dan men zegt*', gelijk hij nog op een andere plaats de 'dichterlijke taal' treffend karakteriseert, maar zóó, dat men waarlijk denkt en verstaat wat men zegt 'en men, zoo men waarlijk dichter is, *niet nalaten kan te gevoelen*'... beurtelings is 't, of men de tachtigers hoort... over Bilderdijk, en Bilderdijk, tegenover de tachtigers, pleiten voor wat zij niet in *zijn* 'figuurstijl' begrepen hebben.

Naast en boven den strijd tegen het verderfelijke in zijn onmiddellijke voorgangers en tijdgenooten, staat ook bij Bilderdijk - evenals bij de tachtigers - de verkondiging van een eigen nieuwe kunst-leer. En het hoofdbeginsel daarvan, het is het onuitgesproken beginsel van de beste kunst aller tijden, ook door de tachtigers aanvaard, doch nooit beter omschreven dan Bilderdijk 't wist te zeggen:

II. 'Het gevoel is hetgeen in den dichter de bron zijner gaven is; dit is het dat alle zijne vatbaarheden doet werken; dit gebiedt zijne verbeelding, en beheerscht en geleidt haar; *dit bezielt zijne uitdrukkingen door zijn helder verstand te bezwangeren; dit ontvlamt*, *gloeit en smelt al zijne vermogens inéén tot den dichter*.

Geen andere poëzy bestaat er dan deze; geene andere is bestaanbaar. Hij schildre die wil, in de dichtkunst. *Indien hij dat afschildert*, *wat het koud zintuig hem aanbiedt*, *hij zal nimmer dichter zijn*. Neen, hij blijft bloote beschrijver en verveelt... *Maar is 't het gevoel*, *dat hem drijft*, *drukt hij dat uit wat hij gevoelt*, *en zoo hij gevoelt 't geen hij ziet*, *en zonder het voorwerp als voorwerp*, *maar zooals hij den indruk daarvan in zijne warme aandoening gevoelt*, weder te geven; hij zal dichter zijn, hij zal meêsleepen, verrukken.'

De evolutie in Bilderdijks dichtwerk na te gaan, de evolutie van rhetorisch naar direct, van abstract naar reëel, van stijf naar ongedwongen, van heftig naar diep, - en aan te toonen, in hoeverre die evolutie zijn theoretische reactie tegen het oude en zijn theoretische vernieuwingen bij-blijft, het zou een afzonderlijke studie eischen, die den aanleg van dit opstel verre te buiten ging.

Maar overtuigend is toch reeds dit: dat men, om zijn àllerbeste verzen te vinden, *niet* moet zoeken in de bundels zijner jeugd, heel *lang* in de bundels van zijn middelbaren leeftijd, maar heel *veel*, en om telkens en telkens de verrukkendste vondsten te doen, in de bundels van zijn ouderdom. De schoonste gedichten, waarmee ik, in mijn derde paragraaf, mijn bladzijden versieren ga, dateeren van het jaar 1827; Bilderdijk was toen 71 jaar oud.

Toch was zelfs toen nog de kamp niet uitgevochten, is nog in bijna ieder vers uit dien tijd de strijd voelbaar tusschen rhetoriek en directheid, stijfte en ongedwongenheid.

Wel heel karakteristiek is in dit opzicht de eerste strophe van ‘Voorjaar’:

> De lang verwachte zwaluw kwam
> En rept aan 't bruine lijf de zilverpluisde vlerken,
> Brengt zonneschijn en loof aan bosch en wandelperken,
> En schenkt aan 't zwangere ooi zijn klaaglijk-blatend lam.

Daar voor Bilderdijk die zwaluw pas in de tweede plaats een zwaluw was, en allereerst het voorjaar ver-beeldde, vond de dichter er niets vreemds in, - zoo goed als ‘zonneschijn en loof’ haar te ‘brengen’ worden gegeven - 't onschuldige dier tot den ooie-vaar der schapen te promoveeren!

Maar, eenmaal de figuur aanvaard, welk een fijne teekening van de, schoon dan niet om zichzelf voorgevoerde, zwaluw, die haar ‘zilverpluisde vlerken rept’; welk een gedurfde woord-formatie in dat ‘zilverpluisde,’ een woord-formatie, die òns wellicht nu niet zoo ongemeen lijkt, neen, maar zooals men er sinds Bilderdijks dood gedurende vijftig jaren zelden aantreft. Zijn verder, in den derden regel, die ‘wandelperken’ weer zeer dor, de vierde regel daarentegen is prachtig van klank met dat ‘klaaglijk blatend lam,’ dat in

zoo zwakke en gelaten tonen den pijnlijken geluids-wrong van ‘zwangere ooi’ oplost.

Evenmin als ik, op wat door een vorig geslacht omtrent den mensch was aangetoond, ook maar het geringste heb afgedongen, wensch ik tegen de meening der tachtigers omtrent de fouten van den dichter in te gaan.

Alleen: zooals een vorig geslacht een deel van den mensch abstraheerde, dat mij koud liet, zoo hebben de tachtigers een (zeer groot) deel van zijn kunst bestreden, dat ik echter zoo vrij ben van die kunst als het niet blijvende, tijdelijke deel af te scheiden, om de schoone en eeuwige kern over te houden.

Ik meen daartoe het recht te hebben. Moet men niet met ieder dichter zoo doen, wil men tot een juiste waardeering van zijn waarlijke beteekenis geraken?

Wat kwam er zelfs van Vondel terecht, als men hem de overtalrijke bladzijden aan wou rekenen, die men opslaat zonder er iets hoegenaamd aan te hebben? Wat van Gezelle, den grooten Gezelle, dien ik vooral niet minder diep bemin dan gij, lezer, maar wiens werk heusch voor een overgroot gedeelte uit vroomheid-zonder-meer bestaat? Wat van de tachtigers, die zoozeer in de dwalingen van hun tijd zich lieten gaan?

Het nageslacht zal zeker harder lachen om hun Ikverheffing en opgeschroefde smarten, om hun maat-gehakkel en rijm-geknoei, om hun proza-stuipen en verzen van klank zonder concrete beteekenis, dan wij nu lachen om Bilderdijks ‘Dichterlijke Taal.’

Maar dat nageslacht zou niettemin zeer verkeerd doen, als het bijv. den dichter Willem Kloos verwiep, omdat diens ‘Adoratie’ voor een belangrijk deel de grofste bombast is en zijn Liefde-cyclus doorgaands onbeduidend, omdat zijn scheldversjes de wanstaltigste groeisels zijn van kleinheid en hoogheidswaan en zijn Cyrano-vertaling ongenietbaar blijkt.

Want dit alles heeft nog met geen stofje de onsterflijke schoonheid vermogen te bezoedelen van die handvol Sonnetten uit zijn grooten tijd, welke zijn naam beroemd zullen doen blijven zoolang onze taal bestaan zal.

Van Deyssel heeft, eenige jaren geleden, Kloos verdedigd met deze innige en diepe woorden:

‘Wij staan verwonderd voor iemant, die in den hemel is

geweest en buigen ons voor hem en beminnen hem, en, wetende hoezeer hij door dat feit van ons verschilt, zien wij tusschen daar al of niet geweest te zijn een veel grooter onderscheid dan tusschen daar twee of wel achtmaal te zijn geweest.'[1)]

Zóó hebben wij ook tegenover Bilderdijk te staan, want ook Bilderdijk heeft de Schoonheid van aangezicht tot aangezicht gekend....

III.

Wie meent men wel, dat Bilderdijks beste en grootste leerling is geweest?

Het is noch Da Costa, noch Beets, veel minder Ten Kate of Alberdingk Thijm.

Het is Guido Gezelle.

Het is Guido Gezelle, de rijke, zacht-krachtige, wonderbaarzingende, beminnelijke, eenvoudige Vlaming, die het jongere geslacht zoozeer vereert, men zou van harte zeggen terecht, als men niet zooveel lieverigs en onechts, zooveel mode in die 'vereering' voelde.

Welnu, dat dacht gij niet, maar toch is het de, voor uw prettig-rustig vooroordeel treurige, waarheid: de groote Gezelle vereerde Bilderdijk, en vereerde Bilderdijk als '*den* dichter.'[2)]

En dat dit meer dan een bloote, en feilbare, meening van Gezelle was, welke buiten zijn eigen werk omging; dat Gezelle Bilderdijk vereerde als zijn *Meester*, dat zal ik u, beter nog dan uit Gezelle's eerste gedichten, die duidelijk de navolging van den Bilderdijkschen alexandrijn, de Bilderdijksche strophe vertoonen, - dat zal ik u bewijzen, door u in enkele veruiteenloopende verzen van den gehaten Bilderdijk het veel-ver-

1) De XXste Eeuw, VIIIste jaarg., 12de afl., blz. 696. Ik wijk van de te dier plaatse door Van Deyssel verdedigde meening in zooverre af, dat ik het niet alleen geoorloofd maar noodzakelijk acht, het waarde-verschil in de onderscheidene werken van een grooten tijdgenoot ter dege te onderkennen, ten einde niet in een sleur-vereering te vervallen, die niet langer den grooten tijdgenoot maar het slechte werk noodlottiglijk zou doen bewonderen.

2) De cursiveering is van Gezelle. De eerbiedige uitlating over Bilderdijk, waaruit ik deze woorden neem, komt voor in de 'Verantwoordinge' van zijn eersten verzenbundel 'Dichtoefeningen' (1858).

scheiden geluid van den geliefden Gezelle te doen herkennen.

Dat Bilderdijk den toon niet van Gezelle had afgeluisterd, zult gij wel willen toegeven, als ik er u aan herinner, dat Gezelle een ‘borelingske’ van zeven maanden was, toen Bilderdijk stierf...

‘*Ach! al des stervlings roem is niet*
Dan blinkend ijs en ruischend riet,
Het ijs versmelt, het rietjen knikt,
Als zon of wind het tegen blikt.
Waar blijft dan 't schitterschoon kristal?
Waar 't oor behagend pijpgeschal?
Eén rukjen luchts, één zonnestraal!
Daar ligt des hoogmoeds flonkerpraal!’

Denk u desnoods een enkel woord in Vlaamsch dialect, en ge zoudt er op zweren, een van die als fluitgeluid gladde en fijne, tegelijk oog en oor en hart inglijdende ‘kleengedichtjes’ van den Vlaamschen zanger voor u te hebben.

Of dit: de Hollanders doorwaden gewapend het Scheldewater, om Bath te hernemen op de Engelschen:

‘Hoe bruist het in die kolken!
  Hoe zwirrelt kil en vloed!
Hoe trekken lucht en wolken
  Dit schouwspel tegemoet!
Gij zult die Helden dekken
  (Gij nevels uit de West)
Die door de baren trekken,
  Door gloriezucht geprest!’ enz.

Voelt ge, hoe deze krachtig gerhythmeerde woordkunst van 1809 in de onmiddellijke nabijheid staat van een gedicht als ‘Zegepraal’ (Laatste Verzen, blz. 51), dat Gezelle in 1897 dichtte?

Of hoort, de troepen rukken voort, naar 't slagveld:

‘Daar huppelt hart en ingewand
  op 't gonzen van de trom:
“Voor Vrijheid, Eer, en Vaderland!
  En glorierijk weêrom!”’

Een echt-Gezellesche wending, zou men (met dezelfde verplaatsing van waarden, waarmee men bij 't zien van een mooi landschap, uitroept: ‘net een schilderij!’) kunnen zeggen van den tweeden regel van 't refrein, welke regel het in den eersten losgelaten enthousiasme, in z'n korten omdraai zoo futtig concentreert.

En ten slotte - ik wil u met citaten niet méér vermoeien dan noodig is, noch de vergelijking met Gezelle te zeer op den voorgrond doen treden - ten slotte weer een gansch ander accent: dat der godsdienstige extaze, die met wreede vooronderstellingen als 't ware de ziel kastijdt, om slechts dat ééne onveranderlijke antwoord haar te ontpersen, van haar onuitroeibare liefde tot God:

‘Doof des Hemels klaarheid uit,
'k Zal mijn God beminnen:
Dat de Hel heur kaken sluit',
'k Zal Hem toch beminnen:
Zij de dood een eeuwig graf,
'k Zal Hem toch beminnen:
Neem mij hoop en uitzicht af,
'k Zal Hem toch beminnen.
Neen, geen Hemel is mijn doel;
Neen, geen eeuwig strafgevoel
Speelt mij door de zinnen.
Neen, verdwijnen vreugd en smart,
't Eigen wezen van mijn hart
Is, mijn God beminnen.’

Zou ook dit heerlijk gedicht niet van Gezelle kunnen zijn? - Het is vertaald uit een latijnschen Hymnus van Franciscus Xaverius, en Gezelle was priester... maar Bilderdijk had het denkbeeld van het gedicht ook in alexandrijnen of coupletten kunnen omzetten, waarin niets van dat innigcatholieke geluid, dat klinkt als 't roepen van altaar tot koor in 's harten cathedraal, ware overgebleven.

In Bilderdijks feodale ziel klónk vaak de toon van het oude geloof. Wil men aan zeer veel van Bilderdijks godsdienstige poëzie niet ten eenenmale vreemd tegenover staan, dan moet men in zijn verzen de trilling van dien toon hebben ervaren. En geen dwazer dwaling, dan Bilderdijks geloofs-

gedichten voor iets als *het* berijmd orthodox-protestantisme aan te zien.

Zoo klinkt kwalijk tusschen de kil-witte muren van een evangelisatie-lokaal dit subliem gedichtje, waarin men die bijna sensueele zoetheid der catholieke adoratie smaken moet, om het ten volle te kunnen begrijpen:

‘Dauwdrup van een hooger lucht
Dan des arends steilste vlucht,
Op het aardrijk uitgegoten,
Ziet gij mij, o Eenigst Goed,
Op dees hobbelenden vloed
Van een aardsche schelp omsloten.

'k Spiegel in dit holle graf
't Etherzuivre licht niet af
In een mengeling van verven;
Maar, omgeven van de nacht,
Moet ik van Uw hemelpracht
Alle gloed en schijnsel derven.

De oever wacht mij van de rust:
't Windtjen drijft mij naar de kust,
Die mij eenmaal op moet vangen.
Parel aan Zijn halskarkant
Zal ik, bij den diamant,
Op de borst van Jezus hangen.’

De voorstelling der menschenziel als een druppel, een vlok, een vonk van God-zelf, welke wij ook vinden in dat grootsche ‘'t Gebed’, waarin op den vraag-galm ‘Wie zijn wij?’ geäntwoord wordt:

‘Een drop; maar die der bron ontschiet,
Die hemel, aard en zee doorvloeit,
Een vonk van 't vuur dat eeuwig gloeit’ -

deze schoone philosophisch-dichterlijke voorstelling wordt hier eerst verinnigd, door dien dauwdrup uit hooger luchten op de wereld uitgegoten, tot eene parel te maken, besloten in een aardsche schelp: zooals die parel in haar donker graf niet glanst, daar zij het hemel-zuivere licht niet meer weerspiegelen kan, zoo gaat de goddelijke ziel duister schuil in

het aardsche lichaam; maar de ziele-parel is niet verloren; eens zal de lijfs-schelp stranden aan de eeuwige kusten, en Jezus zelf zal haar open-breken en vergruizelen met zijnen voet; maar de opglanzende parel zal hij nemen in zijne vingeren en vatten in zijn heilig halskarkant.... Nu grijpt een transsubstantiatie plaats als waarin de dichter geloofde bij het avondmaal: het symbool, in de extase van het hoog-gebeurende, wordt tot werkelijkheid; niet langer is de parel het *beeld* van de ziel, maar zijne ziel wórdt die parel, want o! die ronde, glanzende eindeloosheid-in-zich, zij zal, o duizelingwekkende zaligheid, zij zal aan-rusten tegen de levende, lichtende borst van den Heiland zelven.

Wie dít niet voelt, wie niet voelt de zwijmende verrukking waarin de priester het eigen dierbaar bloed van Jezus drinkt, - het ontzettende, het onbedenkbare geluk, op Jezus' eigen borst te rusten, in den opperst-verreinden zielestaat, dien Bilderdijk zich hier denkt, van de ronde Parel, - wie dit niet voelt uit die even bewegende, zacht-stralende verzen der laatste strophe, - welnu, hij vermeie zich vrij met grappige verwarringen tusschen een parel en Bilderdijks ‘ik’, en onthale zijn om de theetafel vereenigde famielje op dit puike zotheidsproefje van een parel met bijv. een kuitbroek aan en een steekje op, - maar hij kome mij later niet aan met een devoot gezicht over ‘die heerlijke Primitieven’, want ik zal hem zeggen, dat hij misschien die kleuren ziet en de houdingen en de naïveteit der voorstellingen en al wat hij wil, maar dat hij er niets, neen niets, van begrepen heeft.[1)]

Na het innig zingen van de verwachting der eigene zaligheid, het breeder gezang van Bilderdijks grootsche heelalconceptie, de dithyrambe aan de Orde, aan de tintelendonfeilbare dooreenwenteling der sterren, aan de ‘melody’ der spheren, aan de eeuwige Harmonie aller dingen in God:

1) De heer Willem Kloos, die Bilderdijk aan ons volk zal brengen, haalt de bewuste regels aan: ‘regels, die bij alle mogelijke respeet onzerzijds voor zijn overtuigingen, toch als men 't daar gezegde voor zijn verbeelding verwerkelijkt, een wel wat zonderlingen indruk moeten maken op 's lezers geest. Deze plaats is er een grappig proefje van, hoe Bilderdijk wel eens rijmde, zonder psychische noodzaak, en zoo onwillens tot een “*Cornelis Paradijsje*” kwam.’ (blz. 44.)

Hoog aan 's hemels welvingskringen,
Tintelend van vonk aan vonk,
Zweeft door vúúrbordúúiselpronk
Dwaal- en staartbol in zijn ringen,
Hun door de ongeschapen hand,
Die 't oneindige overspant,
Voorgetrokken. Geen verwarren
In het doolhof van de starren
Grijpt er plaats; maar elk bewaart
Plaats en hoefslag[1)] hem beteekend,
Melody noch ord'ning brekend
In hun vaart.
Nimmer wanklank in hun reien
In hun naadren, in hun scheien,
In hun wending, zwaai of stand;
Alles toont den God van orde,
Wiens Almachtig woord: *het worde*,
Alles wrocht in 't schoonst verband.
Wien.....

- O, hoor de verrukkende muziek: -

Wien de winden in hun bruischen
Wien de golvende Oceaan,
Wien de ritselende blaân
In den hof, ter eere ruischen,
Wien (van sidd'ring aangedaan,)
Harp en cyther aller engelen
Dank en lof en glorie mengelen,
Waar zij op de feestsnaar slaan,
En met de oogen
Neêrgebogen,
In aanbidding opgetogen,
Voor Zijn gloriezetel staan.

Hebt gij dit waarlijk gehoord, hebt gij dit waarlijk gezien? hebt gij boven de lof-ruischende aarde den hemel aanschouwd, waar de Engelen de ‘feestsnáár sláán,’ staande rondom Gods gloriezetel? en hebt gij doorvoeld, hoé zij daar staan? hebt gij de hooge beweging der Extase herkend, die, in aanbidding ópgetogen, met de oogen néderstaart? hebt gij niet bemerkt, dat wat gij hier zaagt door Fra Angelico gemaald schijnt in zijn fresco-broze, hemelsch-diepe kleuren? hebt gij niet aan

1) 't Eenige woord, dat mij niet volkomen bevredigt. C.S.

de verrukkelijke ‘Kroning van Maria’ gedacht, die gij eens in den Louvre uren lang betuurdet? En, lezer, kent gij in ons schoone Hollandsch schooner *verzen*? weet gij verzen, zelfs van Vondel, die schooner zouden zijn dan deze?

Na het hemelkoor van den begeesterden poëet, de stille meditatie van den christen-wijsgeer.

Moet men niet denken aan Boutens' even diep als eenvoudig, even puur als hoog-gestemd gedichtje: ‘Goede dood wiens zuiver pijpen’ bij het hooren van sommige verzen uit Bilderdijks ‘De Dood’?

Het leven, zegt hij, is, van de geboorte af, één voortdurend vergaan, en daarom:

> ‘Het is van 't sterven op te houën,
> Hetgeen men t' onrecht sterven noemt.’

En wat verder - beluister den heerlijk-rustigen toon, gedempt-gelukkig als het uitzeggen van een na veel strijd gewonnen zekerheid -

> ‘Wij sterven thands, en dan, mijn Vrinden,
> *Als we uitgestorven zullen zijn*,
> Dan zullen we ons in 't leven vinden:
> 't Is nu een enkele levens-*schijn*.’

Dit alles, dit is nu, maar nog lang niet in al zijn schakeeringen, dít is nu Bilderdijks geloof, en dat is een geloof, zoozeer het tegengestelde van kleingeestige, ziel-beëngende dogmatiek, zoo ver van al zalverig gekwezel en huichelarij, een geloof zoo schoon, zoo verheven, zoo diep, een geloof zoo helder, zoo echt, zoo hecht,.... dat een even echte en zuivere, want natuurlijke, zinnelijkheid er *niet* mee in strijd was.

Het lust mij, vlak tegenover die prachtige geloofsverzen, zijn prachtig-fellen, menschelijken hartstocht te zetten.

Kent gij zijn ‘Verrukking’?

> ‘O mij gelukkige! en o zaligste aller nachten!
> En rustkoets, hemelweelde- en zielverrukking-vol;
> Ja, 'k mocht in d'ademtocht van hare borst versmachten,
> 'k Mocht sterven aan die borst, die van verrukking zwol!

'k Mocht die ontbloote borst met stoute tanden kneden,
   En worstlen tegen 't kleed en d'arm, die ze overtoog,
Geschakeld arm in arm, gewrongen leên in leden,
   En hangende aan haar oog met zwijmeldronken oog.
Zij zelv', zij tergde 't mij met trekkende amberlippen,
   En drukte er kus aan kus in stroomend kussen op;
Liet warmen zucht op zucht aan 't hijgend hart ontglippen,
   En perste me aan het hart met elken aderklop.
O welke omhelzing toen! -'

Is de 'rustkoets', evenals de gansche vorm van het gedicht, voor ons oor wat ouderwetsch, de verrukking, die zoowel rustkoets als dichtvorm dragen, doet nog den bevenden klop van het leven gevoelen.

Kent gij de nog zinnelijker 'Kusjens'?

'Geef me uw lipjens, lieve, geef:
Schenk me, druk me, klem, en kleef,
Zulke vochte, zoete, lustjens-
Geur- en balsemvolle kusjens,
Voelbaar tot in 's harten grond,
Op den saâmgesloten mond,
Dat ik ze in mijn ingewanden,
In mijn diepst gebeente, branden,
Met een wonderbaar gevoel
Door mijn aders kruipen, voel!
Vlammen! schokken! gloeien! knagen!
En door al mijn leden jagen!
Maak de maat van wellust vol,
Zet uw tandtjens zacht en bol
In het teêrste van mijn lippen,
Nijp ze, knijp ze, laat ze glippen;
Vat, verlies ze, vat ze weêr,
Knaag en kneed ze keer aan keer:
Grijp mijn tong dan vast in 't dartelen....

Door herhaalden zucht op zucht,
Die, uit uwe borst gevlucht,
Uit mijn kloppend hart gezogen,
Wederzijds terug gevlogen,
Beurtlings heen en weer gekaatst,
Telkens nieuwe vonken blaast,
En, in d'ademtocht verwikkeld,

Met een nieuwe hette prikkelt,
Met een nieuwe wrijving brandt,
En tot nieuwe gloeiing spant.
Laat ik dan uw oog zien vonken,
In den wellust zien verdronken,
Weg zien drijven in den gloed
Van het overgistend bloed.' - - -

Niet opzettelijk deed ik 't, maar ik had 't er om kùnnen doen, dit naast elkander zetten van Bilderdijks godsdienstige en erotische poëzie, - om u te laten hooren, welk een ontzaglijke verscheidenheid van rhythmus hij heeft.

Hoe wijd verschilt van den gewijden klank van straks, het kort-hijgend, als in brand gewreven geluid zijner erotiek.

In hoeveel onderling wederom zeer verschillende vallen klinken die gewijde tonen niet, nu innig sprekend, dan strak aangehouden biddend, nu zingende als eene heldere stem, dan ruischend en golvend als een koor.

En hoeveel melodie-aarden zou ik niet kunnen scharen aan de overzijde? het guitig-gladde pijpen van:

'Minerva vond de veld*fluit uit*',

het, als een tusschen kijzels en keien doorschietend watertje, huppelend dansje van:

'Wat opgespleten Saterspoot[1)]
Gedompeld in een moddersloot
Van edik, roest, en gal,
Koomt dart'len in dit sneeuwen dal
Op nieuw gevonden wet,
Daar Kàdmus zwárte dóchtertjens zich vlíjen naar zijn trèd?'

....zoo zou ik door kunnen gaan.

En tusschen het dartele en het hemelsche geluid, wat een breede rij variaties nog van klank en val!

Daar klinkt nog de wiegelende verhaalgang der ballade en het koperen geschal der Pindarische Ode, het klagelijke

1) De pen, die de letters van het gedicht achterna zit.

dunne rhytmusje van een gedichtje als ‘Zielszucht’, het zwaar galmende klok-gebom van ‘Uitvaart’, en de in 't op-wieken zich verdringende, omhoog-wervelende strophenvlucht van het profetische ‘Afscheid’.

Daar wordt, eindelijk, de alexandrijn gehoord, de knokige en pezige van de ‘Ziekte der Geleerden’, die de harde en stekende woorden in zich vastknijpt; de beurtelings statigrollende, liefelijk-ruischende, donderend-daverende van het Epos; en de haat-geladene, in invectieven ontploffende van zijne boetpredikaties.

Uit de al-soortige expressie, die Bilderdijk in dien eenen Alexandrijn wist te leggen, blijkt eerst duidelijk, waarin zijn eigenlijkste expressie-macht bestond: de vinding van allerhande maten en strophen voor allerhande stemmingen en onderwerpen was hem, als hij wilde, een groote kracht, maar hij kòn er buiten; ook binnen één en hetzelfde maat-vers heerschte hij over den toon.... noodwendig door andere middelen; die middelen waren: het Rhythme, in verband met wat de tachtigers de *klank-expressie* hebben genoemd.

Bereikten de tachtigers wellicht inniger diepten in hun rhythme, in beginsel was het niet zoo *goed* als het Bilderdijksche, omdat zij die innige rhythme-diepten niet bereiken konden zonder het metrum te breken.[1)] Bilderdijks rhythme nu gaat nooit ìn tegen de maat, maar, met de maat mee, vaart het als een hóógere maat daar over heen, rakend met zijn wieken de lettergrepen, die hoog óp moeten klinken en suizende langs-scherend die dof voorbij moeten vlieten.

Hoe echter ontstaat die etherische wind? Het is door den beurtelings zwaren geluidsdruk en depressie van toon, die de klank-expressie veroorzaakt.

Hoor maar hoe Bilderdijk deze beginselen beter nog tot werkelijkheid maakt dan hij ze wist te formuleeren:

> ‘En stem uw tonen naar 't voorwerp, dat gij maalt,
> Dat zelfs de klank van 't vers uw denkbeeld achterhaalt.
>
> Laat d' os, in 't júk gebúkt, den harden kleigrond ploegen;
> Men vóele in 't móede dier en long en bóezem zwóegen,

1) Zie mijn opstel ‘Over Proza-kunst’ in ‘De Gids’ van April j.l. blz. 147 e.v.

En 't traag en worstlend vers ga dof en langzaam voort,
Als wierd zijn lógge stap op elken plóf gehoord.
De vlugge hinde vliê' door de onafzienbre dalen;
Men volge in bliksemvlucht en wete ze in te halen,
En schoeie 't luchtig vers gezwinde wieken aan!'

Is niet, na de zware, donkere regels van den os, een waarlijk tooverachtig vers:

'De vlúgge hínde vlíe' door de onafzienbre dálen...'

waarin men eerst het slanke dier ziet heenrennen in die licht-tonige, vlotte woorden: 'de *vl*ugge hinde *vl*ie', dan in de onduidelijke verte van de onbetoond-voorbijgaande veelheid van lettergrepen: 'door de onafzienbre' zich verliezen, om plots als een kleine silhouet weer zichtbaar te worden aan de lucht, bij het aan het eind uitklinkende 'dálen'... Geen vers ter wereld heeft mij ooit zoo *snel* geleken en, tegelijk, zulk een *wijdheid* te omvatten. O heerlijke regel!

Zie dan weer deze verzen, waarin, met de eenvoudigste middelen, de meest volmaakte klank-plastiek wordt bereikt; ze is, deze kegelpartij, uit datzelfde 'Het Buitenleven' waaruit de voorgaande verzen genomen zijn:

'..... zien we een bal, die uit de hand geschoten,
't Geschaarde kegelspel al rollende om moet stooten.
Daar vliegt hij, snelt, en werpt, in onbesuisde vaart,
Van 't houten bataljon een vleugelman ter aard!
Somwijlen, of 't mocht zijn, van tuimelzucht bevangen,
Doorloopt hij 't heel eu al, en wandelt door de rangen
Besluitloos, aarzelt hij, bedreigt hen beurt om beurt,
Onzeker, wien hij 't meest zijn aanval waardig keurt.
Nog staan ze en houden post, in fiere moedvertooning!
Doch eindlijk, hij besluit, en 't noodlot treft den koning.'

Wie dit aandachtig leest, leeft het spel mee met al zijn geluiden en bewegingen, van den worp af tot het besluit, en de lang, lang aangehouden spanning, die daar tusschen ligt.

Dit alles, beginsel zoowel als uitvoering - schoon zoo oud als de wereld, waarin Homeros zong - mocht in Bilderdijks tijd fonkelnieuw heeten, het fonkelnieuw bewustworden van eeuwige dingen, die de menschheid zóó gemak-

kelijk blijkt te vergeten, dat ze, in de jaren omstreeks '80 weer opgedolven, den volke weer opnieuw fonkelnieuw konden schijnen.

Weet gij, dat Bilderdijk naturalist kan zijn?

‘Mijn rijtuig voert mij heen door ruwe wintervlagen,
Terwijl mij 't stormend wêer door de ooren giert en ruischt.
En klettert op 't verdek van mijn' geschokten wagen,
Die op 't geklap der zweep door stroomen waters bruischt.
De weg spoelt voor mij weg in breede regenplassen,
En slurpt het stortend vocht in d'ingezakten grond;
En 't oog ziet nergens heen dan drassige moerassen,
Waar kortlings 't zomergras op frissche weiden stond.
De hoef der rossen zinkt door 't veenmoer tot de hielen,
En klinkt niet meer maar kletscht in 't doorgeweekte hal,
Het voertuig klieft den klei, die vastzuigt om de wielen,
Helt over tot zijn' as, en dreigt mij met den val.’

Bilderdijk stond in de werkelijkheid; zijn geestdrift voor een wereld van gedachten - of wij die gedachten al dan niet deelen, doet niets ter zake - zweefde niet los in de lucht; het ideëele en het reëele zijn bij hem verweven, zooals zij verweven zijn bij Vondel. En dat bestemt hem, zoo goed als Vondel, tot een van de Meesters der toekomst.

Want dit staan in de werkelijkheid geeft aan zeer vele van zijne verzen een levenskleur en een directheid, die niet, als ideeën en dichtvormen, verouderen kùnnen.

Wij lachen om balladen met de traditioneele drie dooden aan het eind, en het slot van zijn ‘Graaf Floris de vierde’ is niet zonder lachwekkendheid; leest gij echter die verzen niet om het verhaaltje, maar om wat ze, als verzen, zijn, dan vergeet gij dat lachwekkende van sommige theatrale coupletten, voor de levensvolheid van bijv. dit riddertafereel:

‘*Zij zag die fiere rossen*,
Met Korduaan getoomd
Bekleed met purpren dekken
Met franje rijk omzoomd.

Zij zag de ridders draven
Op 't steigerende ros,

Het moedig hoofd omwemeld
Met struis- en reigerbosch.

Zij zag hun wapens blinken,
Met kleuren groots bemaald;
Hun breede bandelieren
Beschilderd met de naald.

Zij zag de wapenschilden,
Gedragen rij aan rij
Door rijkgedoschte knapen
In 't blinkend eerlivrij.

Zij zag de baanderollen
Van Graaf en Koningskind
In duizend bochten golven
En zweven op den wind.'

nog meer voor de verfijnde plastiek van:

'Zij droeg een gouden keten
Met diamanten boot;
Die hing haar van de schouders,
En wapperde in haar schoot.'

Ziet gij den zeer langen ketting van dunne, gouden schalmen, die in slappe bochten omlaag hangt, - en later, als hij breekt, hem plotseling samenglitsen, in de meesterlijk eenvoudige, met klank beeldende regels:

'Daar breekt de gouden keten,
En schiet haar in den schoot.'

Dit gevoelde, dit geziene, tastbaar in beeldende woordkunst en levend rhythme, geeft noodwendig aan de onderscheidene spheren zijner poëzie een telkens weer geheel anderen, eigen klank, - maar tegelijk een bepaalde éénheid van klank, of liever van kracht, waaraan men toch telkens ook Bilderlijk herkent....

Enkele strophen der ode aan Napoleon komen uwe herinnering door-wieken, enkele dier trotsche verzen, waarin de dichter niemand waard acht Napoleon te zingen dan zichzelven, omdat hij niemand dan zichzelven heerscher weet, in

den geest, Napoleon gelijk; gij hoort weer dien hoogen bazuin-toon:

‘*Wat zoudt gij Heldendaden zingen*,
Die 't Heldenhart niet door kunt dringen
Die niet van eigen vlammen blaakt?
Neen, d'aardschen dampkring uitgeschoten,
Het aardrijk met den voet te stooten
Zie daar, hetgeen den Dichter maakt!’

‘De zon in 't brandend aanschijn rennen’

‘Wie durft, door 't bruischend hart gedreven,
Op Pindarus' verheven baan,
Door stormen en orkanen zweven
En lachen val en afgrond aan? -’

‘*Wie ziet in 't ledig ruim der hemelen*
Het deinzend licht der starren wemelen,
Wanneer de God des daags verschijnt?’

‘Maar leer me, ô Zon, uw licht te malen,
Dat de oogen blindt en nederslaat: -’

het is Bilderdijk, de ongenaakbare monarchen-natuur.

Gij hoort, na een heerlijk-warme bezinging van ‘De Morgen’, den zwaren alexandrijn weer nader-rollen, en een geweldigen arm ziet gij zich heffen:

‘De dag herschijnt; maar eens..! ja eenmaal zal die schijnen,
Die 't floers verscheuren zal der donkre wolk-gordijnen
En toonen in de lucht bij 't jongst bazuingeschal
d'Ontzachelijken throon des Rechters van 't Heelal.’

Maar de machtig-waarschuwende stem wordt heftiger en hoont met den hoogen hoon van hem, die redden wil uit de dwaling; verinnigt zich een oogenblik; om dan weer op te branden in al feller exaltatie; ziet gij de opgesperde oogen niet flitsen?:

‘Wat waant ge? of zal de stoet der Godverloochenaren,
Zal 't stikziend Bijgeloof met valsche zoenaltaren,
Of de ijdele Afgodsdienst van 't ingebeeld verstand,
U, als het wraakuur slaat, verlossen uit zijn hand?

Ach, zoo de kleine kudde in 't heete zielsverzuchten
Ootmoedig neêrgebukt, den vloek u doende ontvluchten
Die op den afval hecht, dat Sodom nog behoedt,
Vrees, siddert, dat dees tijd welhaast ten einde spoedt.

Ja, God verwijlt, verdraagt, lankmoedig in Zijn wreken,
Maar wee die 't roekloos tergt, als 't wraakvuur uit komt breken!
Dan is 't onbluschbaar vuur, dat in een wervelwind
Vernielt, verwoest, verdelgt, vergruizelt en verslindt.'

Het was Bilderdijk, de oud-testamentische Profeet.

In gelaten schrijdende alexandrijnen heeft het 'Afscheid' uitgeklonken.... dan is het, of plots een begeesterde hand in de snaren grijpt, en de water-koele tonen stroomen vonkelend van de harp:

'Waar Meanders zilvren water door zijn kronkelbochten schiet,'

een regel, die in zijn voortstortende rythme de voorstelling geheel weerspiegelt, en dien dertien even schoone verzen volgen. Doch nauw is de laatste noot uitgetrild, of een nieuwe stem, een verhéven zíngende, een hoe langer hoe heviger jubelende stem gaat aan:

'Ach, de dagen
Onzer plagen,
Lieve broeders, gaan voorbij,
Uit het duister
Rijst de luister
Van een nieuwe heerschappij.

'k Zie de kimmen
Reeds ontglimmen
Van een nieuw, een godlijk licht!
Op de randen
Dezer stranden
Straalt zijn glans mij in 't gezicht.

Mocht mijn' lippen
Dat ontglippen
Wat mijn brekend oog hier ziet.
Mocht ik 't zingen
En mij dringen
Door dit wemelend verschiet!'

En

‘Ja zij zúllen
Zich vervúllen

valt de volle geluks-klank in van die voorspelling, die gij kent.

Het was Bilderdijk, de Harpenaar en de Ziener.

En weer zijn het alexandrijnen, die gij hoort, maar zij klagen zoo wijd uit, zij roepen zoo smartelijk, zij bukken zich zoo moeizaam, om eindelijk, in uiterste wanhoop, grijnzend te fluisteren van een uitkomst, een uitkomst... de zelfmoord, tot een kreet om redding het fragment besluit:

‘Ik leed, wanneer Gij riept tot lijden, en geduldig;
En, tot wat péil het stíjge, ik ben u hooger schuldig:
Maar ô, geef krachten! Roep, ô roep mij van mijn wacht,
Eer waanzin me op het laatst het zuizlend brein verkracht'.

'k Ben zwak, mijn God! 'k bezwijk: mijn reden faalt en zwicht
Bij 't altijd klimmend leed en meerdrend overwicht,
Ach! zoo een oogenblik mijn hoop op U verraste -
Mijn sidderende hand in 't duister zich vertastte -
De onváste voet me ontglipte op 's afgronds smallen rand -
ô! Hou me in 't vallen op, en grijp mij bij de hand!

Het is Bilderdijk, ‘een arme, kleine ziel in verwarring en nood....’

IV.
Besluit.

‘Bilderdijk was de kracht, die wij verfoeiden’ - zegt de tachtiger bij zijnen terugblik op den strijd-tijd zijner jeugd; hij zegt het in de rustigheid der overwinning; hij verfoeit Bilderdijk niet meer, want hij weet diens kracht voorgoed uitgewerkt.

De kracht der Bilderdijksche *Rhetoriek*... maar dit is niet de kracht van den eigenlijken Bilderdijk.

Hem zie een nieuw geslacht.

Zijne rhetoriek, die (op hem niet diep begrijpende epigonen) een zoo vloekbaar-krachtigen invloed hebben kòn, omdat elke invloed, van Bilderdijk uitgaande, 't zij ten kwade 't zij

ten goede, er wel een kràchtige moest zijn, - die rhetoriek is inderdaad en, ongetwijfeld, gelukkig! voorbij.

Maar nu was de tijd dan ook daar, den Bilderdijk te toonen, die een kracht is, welker stalende inwerking op de taal, op de rhythmiek, en op de breedheid en de vlucht van de dichterlijke conceptie der toekomst, groot moge zijn.

Zij hebben het niet kunnen zien, de tachtigers, door die nevelspheer van kwaden invloed heen, - maar hoezeer gelijken zij hem in essentie, al is hij ook, in menig opzicht, ongelijkbaar hun meerdere.

Hoezeer moest juist hij hun meester geweest zijn, hij, de afkondiger van het *gevoel* als het levensbeginsel aller kunst; van de onverschilligheid van het onderwerp dat men bezong, mits men 't gevoelde[1)]; van het boven-metrische rhythme; van de klank-expressie, - hij, de bestrijder zelfs van wat in zijn oog, in den figuur-stijl, afgesleten en ondoorvoeld was, van wat hij Rhetorica noemde - hij, de voortreffelijke proza-schrijver - hij, de franke minnezanger - hij, wiens toorn-poëzie naast het toorn-proza van Van Deyssel voor altijd omhoog staat.

En hoezeer hadden juist zij de vatbaarheid, om hem te begrijpen in zijne heroïsche sentimenten, in zijn hooge levensstyleering, in zijne middeleeuwsche en in zijne catholieke neigingen.

Verwarrend staat daar tegenover hun hooghouden van Huet, Huet den man van 't fatsoen, den man van 't verstand, den man van alles wat maar anti-artistiek is; Huet, die op Vondel tegen had, dat hij geen groot ‘vernuft’ was, en die van onze middeleeuwsche poëzie niets begreep; Huet, die zijne gekantheid tegen wat, van Homeros tot de modernen, immer het hoogste ideaal der literatuur is geweest, zoo scherp mogelijk heeft geaccentueerd, met Zola te verwijten: ‘zijne taal ontleent haar beste eigenschappen aan krachten welke buiten het taal-gebied liggen; zijne geschreven woorden zijn het eene oogenblik geluiden, het andere oogenblik een reuk

1) ‘Geen veld is dor, waar Dichtkunst zich vertreedt’, - met die woorden verdedigt hij het weinig aanlokkelijke van ‘De Ziekte der Geleerden’.

of smaak; nu zijn het licht-effecten, dan schaduwen, dan een wasem of een damp.' -[1)]

Huet, wiens rationalisme lijnrecht aan alles wat hun lief was tegenover stond, hoe hebben zij hem zoozeer vereerd!

Want meen niet, dat Huet, voor 't minst, Bilderdijks rhetoriek ontwassen was! Zijn stijl wemelt van ongevoelde beelden, en slag op slag vindt men bij hem zinnen als dezen, dien gij u eens, gelijk de tachtigers 't zoo gaarne deden, moet trachten voor te stellen:

'dat wanneer Multatuli, 's avonds in de huiskamer bij een kopje thee onder de lamp, zulke *stokpaarden* bereed, men het eene oogenblik genoeglijk lachte, het andere met hem *de vleugels van den geest repte*, en STEEDS *aan zijne lippen hing*.'[2)]

Zoo was dus niet Bilderdijk, maar Busken Huet de kracht, die zij hadden moeten verfoeien... doch die zij niet konden verfoeien, omdat die kracht ook door henzelf nog werkte.

Of is in hun bijna maniakke strijd tegen de rhetoriek, hun nuchter ontleden van elke overgeleverde dichterlijke uitdrukking, niet iets geweest van Huets Rationalisme, wat straffer doorgevoerd -?

Het jonge geslacht, dat weer wat helderder het verleden doorziet, zweert dus niet Bilderdijk af, maar Huet en zijn verstandelijkheid.

En het gaat nog verder.

Niet alleen vindt het in Bilderdijk de schoonheden, die ook in de kunst der tachtigers blijvend zijn, maar tevens vindt het in Bilderdijk kostbare elementen voor de kunst der toekomst, die het in de tachtigers miste: de Eenheid van metrum en rhythme, de krachtige architectuur, de groote lijn.

Dec. 1902, Aug.-Sept. 1906.

CAREL SCHARTEN.

1) Cd. Busken Huet. Litt. Fant. en Krit. XXIII bl. 174.
2) t.a.p. XXII blz. 13.

Sonnetten.

I.
In de schemering.

In de avondboomen zong de zomerwind
Een oude wijze en geel van theelicht viel
Zoo vreemd op bleeke rozen. - In mijn ziel
Werd wakker, zwakjes weenende als een kind,
Een lang begraven smart, die mij geviel,
Nog nooit beweend, maar in geheim bemind.
- ‘Ziel, weet ge nog..?’ - ‘Smart, 'k weet hoe gij mij bindt.’
- ‘O ziel, wij zijn alleen, nu ween en kniel.’

De schaduw van de rozen viel zoo droef,
Zoo treurig, in de neurieboomen, zong
De wind. - Ik knielde neder en begroef
Mijn bleek gelaat in rozen, open sprong
De wel van tranen, waar 'k het zilt van proef. -
O smart, die 'k ál te lang tot zwijgen dwong!

II.
Een vonk.

Ik vond een vonk in de asch van mijn verleden,
Een roode vonk in grijs van dof Weleer.
Verlangen ruischte vleugelwind, Begeer
Blies bol zijn wangen. 't Vonkje, in de asch vertreden,
Ontlook tot vlam, een klaproosblad zóo têer.
Laai hoog, o vlam! en 'k werp mijn hart vol beden,
Mijn hart vol zang, dat wég wil van beneden,
In godevuur, dat schoonheid wee verteer!

Doch ván zijn vleuglen liet Verlangen vallen
In 't roode vlamhart blanken hemeldauw.
De vlam bezweek. Begeer stond vuist te ballen.
Verlangen vlood, een stipje in hemelblauw.
Hoe zal mijn lied nu zonnedronken schallen?
Ik woel in de asch, van zoele tranen lauw.

III.
Angst.

Ik voelde sluipen, huiverstil en zacht,
Tot waar ik lag, verlamd van vreeze, een week
Vreemd vormloos wezen. Zwoel als onwêer streek
Zijn adem langs mijn lippen, waar de macht
Van 't heerlijk godgeschonken Woord bezweek,
Dat duivlen kan bezweren. Zwaar bevracht,
Zwoegde mijn bange boezem en de nacht
Leek héel een lijdensleven eer hij week.

Doch wen, ten leste, 't fletse morgenlicht,
Door grijze wolken, bleek en weenend, drong,
Verrees ik - en volbracht mijn levensplicht.

Maar zwijgen droef bleef ik, die áltijd zong.
'k Voelde op mijn boezem wegen zwaar gewicht
En grijzen 't haar in de ijler lokkenwrong.

IV.
Gevangen.

Ik wil den kerker van mijn Ik ontvluchten
   En strek de handen naar mijn boekenschat.
   Maar 'k vind mijzelve op elk pathetisch blad,
'k Hoor de eigen ziel in alle dichterzuchten.

'k Laat vallen 't boek en hef, als wen ik bad,
   Mijn leege handen naar de leege luchten,
   Die 'k voelde vol van zeegnende engelvluchten,
Wen, lang gelêen, 'k mijn zoet geloof bezat.

Waar zal ik nu mij tot bevrijding wenden
   Uit de enge cel, waarin ik bang verstik,
Waar, donker dreigend, opgeruide benden
   Daemonen spoken, brengend wee en schrik?
Ik zie geen hoop, het leven wil niet enden
   En dood alleen verlost mij van mijn Ik.

V.
Uw hand.

Gelijk een doode lag uw bleeke hand
  Stil in de mijne, in bleeke schemering.
  En stervensgeur van welke bloemen hing
Mijn vingren aan, aroom van Doodenland

Ik wist: weldra zou zinken, zielloos ding,
  Uw hand in álverslindend kerkhofzand,
  De droeve bloemen, op uw graf geplant,
Nog voedend tot zij héel in stof verging.

Wij zwegen bang, ik voelde zeer nabij
  Een huiverwind van vleugele' in 't vertrek.
De smart, die kwam, was ál te zwaar voor mij.

Doch wen ik schreiend de armen naar u strek,
  Blijf vredig slapen, droom uw kindje blij.
Ik ween héel zacht, dat niet mijn klage' u wekk'.

VI.
Hemeldroom.

Ik vond u weder, in een tuin en vroeg:
   - ‘Is dit de Hemel?’ doch ik zag, het was
   De lieve tuin, waar 'k hoorde in struikgewas
Engelenvleuglen ruischen en waar loeg
   Gods liefde in luchteblauw en waar ik las
Zijn naam op elken halm. - De handen sloeg
Ik voor mijn aanschijn: - ‘Ben ik rein genoeg?’
   De schaduw van een kind viel over 't gras.

En 'k was een kindje zonder zonde weer,
   Van levens wee genadiglijk bevrijd.
- ‘Hier wil ik lezen, nu ik wederkeer,
   De blije sproken van mijn kindertijd.’
Ik lachte en zong en klapte in handjes teêr.
   En ál was blank van glans van eeuwigheid.

VII.
Opstanding.

Ik zag een donkre diepe grafspelonk,
Waar treurden bij twee rouw-omhulde vrouwen,
Zóo droef gebogen in haar leed-aanschouwen
Dat zij niet zagen hoe belovend blonk
Van blank vreemd licht de grafsteen. - Hemelblauwen
Drong door een spleet, azuren wondervonk.
En 't graf lag open en den doode wonk
De godehand, die redt wie haar vertrouwen.

Ik zag den doode in Christus' armen, blij,
Doch bleek en blind van de Eeuwigheid, verrijzen.

- ‘Dat door mijn kus uw mond verzegeld zij!’
Beval de Heiland, ‘ga wie van u ijzen,
Eén vinger op de lippen, stil voorbij.
Geloof alleen geleidt naar Paradijzen.’

VIII.
Dennen.

Uit kruipend kruid, de ranke dennen streven
   Naar 't zondoorblonde lichte lente-azuur
   En baden blij de suizelkruinen puur
In 't blinkend blauw, waar vooglen de aarde ontzweven.

O baden rein in zee van zonnevuur
   Mijn droeve droomen! 't Werd niet mij gegeven.
   Ik voel mijn voete' in stof van dooden kleven,
Ik streef vergeefs naar 't blauw, waarheen ik tuur.

Doch zie die boomen, hoe zij, vastgebonden
   Met donkre wortlen, diep in de aarde staan
En toch, als pijlen naar de zon gezonden,
   Zóo hoog zij mogen, naar den hemel gaan.
- Zij noemen niet hun donkre wortlen zonden.
   Kon, los van de aarde, boom of droom bestaan?

IX.
Eenzaamheid.

Ik bouwde een hutje aan zoom van woud en wei
   En met de reeën speelde ik in het woud,
   Met duive en eekhoorn werd ik zeer vertrouwd.
En zwevend danste een blanke maagdenrei
   De liedren na, die 'k vóorzong, week of stout,
Bij droeve luit of blije veldschalmei,
Op woudemos of weidegras, in Mei,
   In manezilver of in zonnegoud.

Doch eens verdwaalde ik, ver van de eigen kluis
   En 'k zag den vloed des Levens. - ‘Kom tot mij!’
Riep luid de stroom, ‘en bouw een drijvend huis,
   Dan draag ik ver u de enge hut voorbij’.
Nu vult mijn ooren 't roepend stroomgebruis,
   Bekorend meer dan spel of melodij.

X.
Troost.

'k Weet, wijl ik zing, waar andre vrouwen schreien,
In stilte, alleen, met heimlijk handenwringen,
Verwijt mij streng mijn lijden-lavend zingen
Wie ziet in zang maar kweelend spelemeien
Met rijm op rozen, lauwer en seringen.
O 'k voel u naadren, zwaaiend toovermeien,
Gewijde reien, die mijn ziel bevrijen,
Mijn blanke ziel, die donkre dwergen vingen.

Als andre vrouwen, na verholen weenen,
Kan, trotsch en kalm, ik 't hoofd ten hemel heffen.
Met zachten lach, als ware 't leed verdwenen,
Voel ik een vonk van Gods genâ mij treffen
In 't zingend hart. - Wil God mij 't lied verleenen,
Als godegave blijf ik 't lied beseffen.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Hervorming van ons koloniaal bestuurstelsel in Indië.

Er rust over het geheel geen zegen op hervormingsplannen voor Indië.

Niet alleen komen ze uiterst moeilijk tot stand; niet alleen zijn er vaak eenige decaden achtereen mede gemoeid; maar wanneer het dan ten slotte nog tot de hervormingen zelven komt, geschiedt het maar al te vaak op zoodanige wijze dat zij het beoogde doel slechts half doen bereiken en aan de opgewekte verwachtingen niet meer kunnen beantwoorden.

Wie denkt hierbij niet aan de opheffing der dwangcultures, aan de geleidelijke afschaffing der heerediensten, aan de herziening van het reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek, aan de irrigatie van Java, aan de regeling van het rechtswezen, aan de organisatie der politie, aan de herziening der opleiding van besturende ambtenaren, enz. enz.?

Dezelfde lijdensgeschiedenis beleven wij thans met de hervorming van ons Koloniaal bestuurstelsel.

Na lange jaren van voorbereiding was de overtuiging nopens de dringende behoefte aan decentralisatie zóó ver doorgedrongen dat nu reeds een goede dertig jaren geleden in Indië een ernstige poging werd gedaan om tot een begin van uitvoering te komen door de instelling van een gemeenteraad voor Batavia. Nadat die poging smadelijk schipbreuk geleden had en door verschillende Ministers van Koloniën vergeefs beproefd was het scheepje weder vlot te krijgen, nam de Minister Van Dedem de zaak opnieuw krachtig ter hand. En hij bepaalde zich niet alleen tot plannen voor een decentralisatie in *territorialen* zin, om het zoo eens te

noemen - d.w.z. de decentralisatie waarmede men thans bezig is: het losmaken van gewestelijke en plaatselijke onderdeelen -, maar hij begreep ook te moeten denken aan een decentralisatie in *algemeenen* zin, die ten doel moest hebben de in den Gouverneur-Generaal samenloopende macht der Hooge Indische Regeering zooveel mogelijk af te leiden naar de constitueerende deelen van het centraal gezag, n.l. naar de Departementen van Algemeen Bestuur.

De heer Van Dedem heeft zijn dubbel doel niet bereikt. De Minister Cremer, die in 1899 nogmaals de decentralisatie ter tafel bracht, bepaalde zich tot die in territorialen zin, gelijk ik haar hierboven karakteriseerde, en voor een eerste begin was dit inderdaad niet alleen voldoende maar het getuigde ook van een wijze zelfbeperking. In zijn ontwerp ging hij voorts uit van de gedachte dat een administratieve en financieele decentralisatie - maar deze dan ook zoo algemeen en stelselmatig mogelijk *overal* doorgezet - op den voorgrond moest staan; dat de invoering van eigenlijk gezegde gewestelijke of plaatselijke zelfbesturen, hoe belangrijk ook als einddoel, voorloopig van ondergeschikt belang was.

Deze opvatting viel evenwel niet in den smaak. Er was in Indië - en als weerslag daarvan ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal - een sterke strooming ontstaan juist voor de invoering van plaatselijk zelfbestuur, waarvan men groote bevordering van plaatselijke belangen verwachtte. Het gevolg is geweest dat eerst de Minister Van Asch van Wijck, daarna de Minister Idenburg zich lieten verleiden om met die strooming mede te gaan. Daarmede is men echter naar mijn bescheiden meening op een dwaalspoor geraakt. Men heeft toen, zoodra het ontwerp-Idenburg was aangenomen, een drietal op zich zelven staande gemeenteraden in het leven geroepen, zonder eenig organiek verband tot het bestaande bestuurstelsel, in plaats van vast te houden aan een algemeen en methodisch plan van decentralisatie. Dat de aanvankelijke instelling dier drie gemeenteraden te Batavia, Meester Cornelis en Buitenzorg spoedig gevolgd is door de oprichting van een dertiental nieuwe dergelijke plaatselijke raden, getuigt ongetwijfeld van den goeden wil der Regeering, maar kan de beginfout niet verbeteren. Men krijgt met al die op zichzelf staande plaatselijke raden geen samenhangend

organiek geheel, geen natuurlijk en gezond uitspruitsel uit den ouden stam van het Indische bestuursorganisme, maar hybridische, ziekelijke uitwassen die alleen kunstmatig in het leven gehouden worden. Door het Tweede-Kamerlid Mr. C.Th. van Deventer is dit bij de begrootingsdiscussies op 30 November 1905 terecht opgemerkt.

'Ik wensch er op te wijzen', zeide de heer van Deventer, 'dat de inrichting van zoo beperkte gemeentetjes.... niet 'de decentralisatie is welke men zich in 1903 heeft voorgesteld[1)].

Het was destijds het denkbeeld om te komen tot iets dergelijks als in 1870 in Voor-Indië heeft plaats gegrepen, onder het bestuur van den Onderkoning Lord Mayo, n.l. een stelselmatig overbrengen van functiën van het centraal bestuur naar onderdeelen van het gebied, die dan te samen met het centraal bestuur een organisch geheel zouden vormen.

Iets in dien geest hebben wij nog niet in Indië zien gebeuren.

De gemeentetjes die men opgericht heeft en staat op te richten, staan geheel op zich zelf en beteekenen weinig.

De ware decentralisatie is daarmede nog niet bereikt, en of, wat men thans gedaan heeft en gaat doen, aan een der voornaamste bedoelingen der decentralisatie zal beantwoorden, namelijk de ontheffing van het centraal bestuur van een belangrijk deel van zijn bemoeienissen, ik waag het te betwijfelen'.

Men heeft thans in Indië de begane fout ingezien en heeft er spijt van dat men niet anders begonnen is. De sporen hiervan zijn te vinden in de toelichting van de onlangs bij de Staten Generaal ingediende Nota van wijziging in het Wetsontwerp van Hoofdstuk II der uitgaven (Indische begrooting voor 1907), waar de Minister van Koloniën erkent dat langs den tot dusver ingeslagen weg 'eene spoedige algemeene doorvoering van het beginsel der decentralisatie niet zou zijn te verkrijgen.' De Indische Regeering wenscht nu 'in de eerste plaats over te gaan tot de instelling van Raden voor gewesten, welk instituut ook bij alle geraadpleegde hoofden van gewestelijk bestuur verreweg grooter

1) Het jaartal 1903, hier door Mr. van Deventer vermeld, moet m.i. wat teruggesteld worden. Het eerste ontwerp betreffende de decentralisatie, door den Minister Cremer ingediend, dagteekende van 1899.

instemming ontmoette dan afdeelingsraden.' Ook ditmaal slaat men echter weder niet den goeden weg in. Want wat gaat men nu doen? Gewestelijke raden oprichten in een zestal residentiën, - nog wel in de meest achterlijke!

Men schijnt nog altijd niet in te zien, dat het nut der decentralisatie (z.a. ik hierboven reeds opmerkte) *niet* voornamelijk zit in de 'Raden' - hetzij dan gewestelijke, afdeelings- of gemeenteraden - maar in de decentralisatie, administratief en financieel; de 'Raden' komen van zelf wel daarná; die richt men op waar men er de stof voor heeft, - gemeentelijk, afdeelingsgewijs of gewestelijk, en dan marcheeren zij vanzelf; maar in elk geval begint men niet met ze juist in de minst ontwikkelde gewesten het eerst van alle in het leven te roepen.

Op deze wijze valt men van de eene fout in de andere. Men had de administratieve en financieele decentralisatie terstond moeten invoeren in *alle* gewesten: dát ware een daad van stelselmatige organisatie geweest; de 'Raden' hadden daarna moeten volgen, - eerst zooveel mogelijk gewestelijk; en uit de gewestelijke administratie hadden zich dan geleidelijk de plaatselijke, al of niet met raden, kunnen ontwikkelen.

Een meer uitvoerige bespreking dezer aangelegenheid, hoe uitlokkend ook, moet voor het oogenblik echter achterwege blijven, daar zij te ver zou afleiden van het onderwerp, hetwelk thans meer in het bijzonder de aandacht vraagt, te weten: de hervorming van het *centraal* bestuur in Indië, de decentralisatie in algemeenen zin. Moge althans *deze* decentralisatie, wanneer het er ooit toe komt, bewaard blijven voor het gewone lot der groote Indische hervormingen!

Ook over het onderwerp, dat ons thans zal bezighouden, is reeds zeer veel te doen geweest naar men weet. Zoowel tusschen de Indische Regeering en het Opperbestuur in Nederland als in publieke geschriften heeft het tot uitgebreide beschouwingen en tal van voorstellen aanleiding gegeven.[1)] De strijd loopt voornamelijk over een reorganisatie van den

1) Nn onlangs is de zaak ook in het Voorloopig Verslag over de Indische begrooting voor 1907 ter sprake gekomen, en wel in het algemeen in denzelfden geest als waarin zij in dit opstel wordt besproken.

Raad van Indië, de inkrimping der Algemeene Secretarie, en een uitbreiding van de macht der Hoofden van Departementen van Algemeen bestuur. In het algemeen kan men zelfs zeggen, dat de hoofdpunten, die daarbij in acht zullen moeten worden genomen, tamelijk wel vaststaan. Men verlangt vrij algemeen:

1°. dat de Departementschefs deel zullen uitmaken van den Raad van Indië;
2°. dat in dit College mede een plaats ingeruimd worde aan het particuliere element voor de behandeling van de wetgeving en de begrooting,
3°. dat het zwaartepunt der Indische Regeering worde overgebracht bij de Hoofden der Departementen van Algemeen bestuur, in dien zin, dat de Gouverneur-Generaal een groot deel zijner uitvoerende macht aan hen overdraagt en zij dienovereenkomstig met een deel der verantwoordelijkheid worden belast;
4°. dat de Algemeene Secretarie worde ingekrompen tot een klein kabinet.

Bovendien is het een tamelijk algemeen aangenomen desideratum:

5°. dat aan de Indische Regeering grootere onafhankelijkheid tegenover het Opperbestuur en een uitgebreider bestuursmacht worde toegekend.

Het doel van dit opstel is, deze verschillende punten hier nader toe te lichten en er, zoo mogelijk, de belangstelling van den Nederlandschen lezer voor te winnen.

Het is reeds ruim vijftien jaar geleden, dat de Indische Regeering over de noodzakelijkheid der hierbesproken hervormingen in overleg trad met den toenmaligen Minister Van Dedem. Zij deelde de meening, o.a. door den heer Sprenger van Eyk eens in het openbaar uitgesproken, dat ons bestuurstelsel geheel verouderd is, wees er op dat het op den laagsten trap staat van staatkundige ontwikkeling dien het Engelsche koloniale recht kent, en alleen nog te vergelijken is met het Britsche bestuur over de rotsen van Sint-Helena, en gaf in korte trekken de verbeteringen aan, welke zij noodzakelijk achtte. Daartoe behoorde o.a. ook dat in den hervormden Raad van Indië, behalve eenige hoofdambtenaren uit ver-

schillende takken van dienst, de Departementschefs zoomede eenige ambtelooze personen zitting moeten hebben, desnoods ook Inlanders en vreemde Oosterlingen, en dat dit College hoofdzakelijk de wetgevende taak zou hebben te vervullen, later ook de Indische begrooting zou moeten vaststellen, doch geen bemoeienis zou hebben met bestuursaangelegenheden en benoemingen.

De Minister Van Dedem was het hiermede geheel eens. Hij zette zich met grooten ijver aan het werk, won den raad in van tal van bekende oud-Indische Hoofdambtenaren, en dezen bevestigden hem meerendeels in de overtuiging, dat er meer rechtstreeksche, nauwe samenwerking tusschen den Gouverneur-Generaal en de Departementschefs in Indië moet zijn; dat deze laatsten, behoudens hun ondergeschiktheid aan den Gouverneur-Generaal, zelfstandig moeten zijn en zich voor het beheer van hun Departement ten volle verantwoordelijk moeten gevoelen; dat de Raad van Indië en de Algemeene Secretarie, zooals zij thans zijn ingericht en werken, aan de beide genoemde desiderata in den weg staan en dat voorts het particuliere element in de Indische Regeering niet langer kan worden ontbeerd. De heer Van Dedem miste echter persoonlijk de bekendheid met den gang van zaken bij de Departementen in Indië. Verscheidene oud-Indische hoofdambtenaren hielden met zooveel aandrang bij hem aan, dat de Departementschefs te veel te doen hadden met de aangelegenheden van hun eigen Departement om nog bovendien, als leden van den Raad van Indië, zich te kunnen bemoeien met die hunner ambtgenooten, dat de heer Van Dedem het raadzaam achtte voorshands af te zien van zijn denkbeeld om aan de Departementschefs een plaats te geven in den Raad van Indië. Op dezelfde wijze zag hij zich gedrongen om ook de meest ingrijpende van zijn andere hervormingsplannen stuk voor stuk prijs te geven toen zich daartegen verzet openbaarde, - zooals de beperking van de taak van den Raad van Indië tot de wetgeving, - het permanent maken van den Raad van Directeuren, aangevuld met de chefs der Departementen van Oorlog en Marine, bestemd om in andere bestuurszaken de taak te vervullen, thans aan den Raad van Indië opgedragen, - de gelijkstelling van de departementschefs in rang en bezoldiging met de leden van laatstgenoemd College, enz. Ten

slotte bepaalde de Minister Van Dedem zich tot het bekende ontwerp van wet, zooals het bij de Staten-Generaal is ingediend, welk ontwerp weder ingetrokken werd door den spoedig daarop nieuw optredenden Minister van Koloniën, Mr. Bergsma. Dit ontwerp bevatte niet veel anders dan het voorstel tot aanvulling van den Raad van Indië met hoogstens acht buitengewone leden, voor drie jaar te benoemen en hoogstens voor de helft buiten den staatsdienst gekozen, bestemd om deel te nemen aan de behandeling der algemeene begrooting, zoomede aan zoodanige andere werkzaamheden als waartoe zij door of namens den Gouverneur-Generaal zouden worden opgeroepen.

Met het oog op de weinig doortastende wijze waarop de Minister Van Dedem de door hemzelven noodig geachte hervormingen behandelde, behoeft het niet te worden betreurd dat zijn ontwerp geen wet geworden is. De genoemde Staatsman heeft kennelijk, hoezeer met den besten wil bezield, de kracht niet gehad om zijn denkbeelden staande te houden tegen het verzet dat zij vonden. Zijn pogingen tot hervorming van de bestaande gebrekkige bestuurinrichting in Indië zijn sedert niet herhaald.

Nochtans kan zij niet bestendigd blijven. Want de tegenstanders der denkbeelden van den Minister Van Dedem mogen tijdelijk hun pleit gewonnen hebben, - hun argumenten kunnen het dagelijksch getuigenis der practijk niet te niet doen. Een feit is het dat elk Departementschef in Indië op zijn beurt de grootste moeilijkheden ondervindt van den tegenwoordigen toestand en elk Gouverneur-Generaal een verandering, die aan de Departementen grootere zelfstandigheid zoude schenken, dringend noodig acht. Sommige Departementschefs handhaven zich met groote volharding, ondanks de ernstige bezwaren, in hun ambt; anderen eindigen met onverschillig te worden en zich verder niets van den loop van zaken aan te trekken. Maar er zijn er ook, die geen vrede kunnen hebben met de wijze waarop zij hun taak verrichten moeten, en die het hun onmogelijk maakt aan hun initiatief tot de door hen noodig geachte hervormingen het gewenschte gevolg te verzekeren. Dezen leggen ontmoedigd, na korteren of langeren strijd, hun ambt neder.

Doch alvorens in een verdere bespreking van dit onder-

werp te treden, volge hier een kort overzicht van de Indische bestuursinrichting; onnoodig natuurlijk voor Indische lezers, maar vermoedelijk niet onwelkom aan de meeste Nederlandsche lezers, op wier belangstelling hier een beroep wordt gedaan.

De Indische Regeering bestaat uit den Gouverneur-Generaal, die een adviseerend College (den Raad van Indië) naast zich heeft en een achttal Hoofden van Departementen van Algemeen Bestuur: de ‘Directeuren’ van Justitie, Financiën, Binnenlandsch Bestuur, Landbouw, Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, Burgerlijke Openbare Werken, zoomede de Chefs der Departementen van Oorlog en Marine.

Behoudens het gemis van een Volkvertegenwoordiging gelijkt derhalve de Indische Regeering oppervlakkig in groote trekken op die van het Moederland. De Gouverneur-Generaal vertegenwoordigt het Koninklijk gezag, - de Raad van Indië neemt de plaats in van den Raad van State, de Hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur staan voor de Ministers.

Met deze oppervlakkige overeenkomst houdt echter alles op.

De Gouverneur-Generaal is niet, zooals de Koning of Koningin volgens onze Grondwet, het onverantwoordelijk middenpunt der Regeering; hij is integendeel een dictator, wel is waar gebonden aan zekere wettelijke bepalingen, instructiën en bevelen van het Opperbestuur, maar desnoods vrij om in een gegeven geval alle wettelijke bepalingen, instructiën of bevelen op zij te zetten, behoudens zijn verantwoordelijkheid ‘aan den Koning’ en aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal (art. 37 R.R. jo. art. 164 G.W.). Ook al laat men deze discretionnaire en exceptioneele macht buiten beschouwing, dan blijft de gewone macht, welke de Gouverneur-Generaal uitoefent, een veel grootere dan die van den Koning of de Koningin in Nederland. Terwijl toch de verantwoordelijkheid, die daar den Ministers is opgelegd voor elke Regeeringsdaad, hen feitelijk tot de eigenlijke bestuurders van den Staat maakt, is het in Indië de Gouverneur-Generaal die regeert, daar hij alleen en bij uitsluiting verantwoordelijk is voor de geheele Regeering.

Nu is wel is waar deze uitgestrekte verantwoordelijkheid ten slotte niet veel meer dan een moreele, die redelijkerwijze slechts bij groote uitzondering den Gouverneur-Generaal wordt

nagehouden; maar het feit dat de Gouverneur-Generaal wettelijk de verantwoordelijkheid draagt, drukt niettemin een onuitwischbaren stempel op den geheelen Regeeringstoestel, op elke daad van bestuur.

Niet veel minder groot is het verschil tusschen den Raad van State en den Raad van Indië.

Eerstgenoemd College is zuiver adviseerend van aard, behoudens de daaraan in de exceptioneele gevallen van art. 45 G.W. toegedachte taak, en de aan het College eventueel op te dragen uitspraak in de geschillen bedoelt bij art 76 G.W. De Raad van Indië draagt in het algemeen hetzelfde adviseerend karakter. Maar de Gouverneur-Generaal is gebonden aan overeenstemming met den Raad voor de vaststelling, wijziging, uitlegging, schorsing en intrekking van alle algemeen verbindende verordeningen, gelijk mede voor het uitstellen harer afkondiging (art. 29 R.R.); voor de verbanning van niet in Indië geboren personen uit de Kolonie (art. 45 R.R.), of uit bepaalde gedeelten der Kolonie (art. 46 R.R.); voor de interneering van in Indië geborenen op een bepaalde plaats binnen de Kolonie (art. 47 R.R.); voor toepassing van het recht van amnestie en abolitie op Inlandsche vorsten en hoofden (art. 52 R.R.); voor dispensatie van bepaalde verordeningen in de gevallen daarbij niet vermeld (art 53 R.R.); voor onteigeningen (art. 77 R.R.); en voor beslissingen over geschillen van bevoegdheid tusschen de rechterlijke en administratieve macht (art. 82 R.R). Tengevolge van dezen eisch van overeenstemming oefent de Raad van Indië een macht uit, welke de Raad van State in 't geheel niet bezit. En die macht is nog te grooter omdat de adviezen van den Raad van Indië onder geen andere oogen komen dan die van den Gouverneur-Generaal, de Algemeene Secretarie (het Kabinet van den Landvoogd) en het Opperbestuur, en geen andere critiek te duchten hebben dan van de Algemeene Secretarie. Voor de Departementschefs blijven hun adviezen geheim; op dit geheim is de Raad van Indië zelfs zóó naijverig, dat het aan een lid door zijn medeleden hoogst euvel geduid wordt wanneer hij zich veroorlooft aan de betrokken Departementschefs mededeeling te doen van de tegen zijn voorstellen in den boezem van het College geopperde bedenkingen ten einde te vernemen wat hij daartegen heeft aan te voeren. Geheel afgescheiden van het

feit, dat zoodoende de Gouverneur-Generaal niet behoorlijk wordt voorgelicht en blootgesteld staat aan de kans om verkeerde beslissingen te nemen, spreekt het van zelf dat op deze wijze eenerzijds de stelling van den Raad van Indië, zoowel tegenover de Gouverneur-Generaal als tegenover de Hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur, een geheel andere is dan die van den Raad van State tegenover het Koninklijk Gezag en de Ministers, en anderzijds die der Hoofden der Departementen als dragers van het gezag niet te vergelijken is met die der Ministers. De adviezen van den Raad van State gaan naar de Ministers der betrokken Departementen, die met de adviezen doen kunnen wat zij willen: ze opvolgen of niet, en die over elke zaak, waarover door den Raad advies is uitgebracht, het laatste woord behouden. De Ministers kunnen zelfs aan den Raad van State ten eigen behoeve advies vragen. De adviezen van den Raad van Indië, daarentegen, mogen niet dan met toestemming van het College aan de Hoofden der Departementen van Algem. Bestuur worden medegedeeld; ze blijven dan ook gewoonlijk voor hen geheim. Somwijlen wordt aan de Departementschefs een extract of Nota, ontleend aan 's Raads adviezen, doch zonder vermelding van deze omstandigheid, medegedeeld met de uitnoodiging om naar aanleiding daarvan hun voorstellen in nadere overweging te nemen. Maar het antwoord der Departementschefs wordt dan altijd weder in handen van den Raad van Indië gesteld en aan de eindcritiek van dit College onderworpen. Het laatste woord in de meest belangrijke bestuursaangelegenheden blijft zoodoende in Indië *niet* aan de Departementschefs, doch aan den Raad van Indië.

Hieruit volgt van zelf dat het gezag der Departementschefs in Indië volkomen onbeteekenend is. Zij zijn niet, zooals overal elders - niet alleen in constitutioneele Staten maar ook in autocratiën - voor den duur hunner werkzaamheid de hoogste autoriteiten binnen den kring van hun Departement; zij zijn hooggeplaatste ambtenaren, en niets meer, belast met de zorg voor een onderdeel van het uitvoerend bewind naar de aanwijzingen van den Gouverneur-Generaal. Zij zien toe op een geregelde naleving der bepalingen betreffende hun Departement, op een ordelijken gang van zaken; zij doen voordrachten voor vacatures die door den Gouverneur-Generaal vervuld moeten

worden, benoemen of ontslaan zelven de ondergeschikte beambten, voor zoover hun dit is opgedragen; zij mogen voorstellen doen omtrent aangelegenheden van hun Departement en hebben verder den Gouverneur-Generaal te adviseeren in alle zaken waaromtrent hij dat verlangt. Maar voor 't overige nemen zij geen deel aan de Regeering des lands, zij weten volstrekt niet water omgaat in den boezem der Regeering. De Gouverneur-Generaal doet met hun voorstellen, adviezen of voordrachten wat hij wil, neemt er al of geen notitie van, volgt ze op of niet, gewijzigd of ongewijzigd, zeer vaak zonder hen er zelfs verder in te kennen. Hun adviezen en voorstellen worden in handen gesteld van andere, zelfs ondergeschikte ambtenaren of colleges, en door dezen beoordeeld, veranderd, vervangen, - zonder dat het hun gevraagd wordt, dikwijls zonder dat zij er iets van weten. Zaken, hun Departement rechtstreeks betreffende, worden vaak behandeld en afgedaan zonder dat er zelfs hun gevoelen over gevraagd is. Kortom: de Regeering acht zich tegenover de Departementschefs aan geen regelen of verplichtingen gebonden. Ze zijn haar adviseurs; zij kan hen raadplegen of niet, - in hun plaats anderen raadplegen, zonder dat zij het recht hebben zich daarover te bezwaren.

Het onvermijdelijk gevolg van deze inrichting is natuurlijk in de eerste plaats dat het zwaartepunt van alle gezag feitelijk berust bij den Raad van Indië, en vooral bij de Algemeene Secretarie, daar deze beide het laatste woord hebben bij den Gouverneur-Generaal die ten slotte beslist; bij een College en een bureau, alzoo, zonder eenige aanwijsbare verantwoordelijkheid. In de tweede plaats wordt niet alleen het verantwoordelijkheidsgevoel van de Departementschefs, de personen die geacht mogen worden het best bekend te zijn met de eischen van hun Departement, maar ook hun belang stelling in de zaken van hun Departement, waarvan de goede gang in zoo hooge mate afhankelijk is, volmaakt vernietigd. In de derde plaats wordt door deze onregelmatige verschuiving van het natuurlijk evenwicht in het Bestuur de deur wijd opengezet voor allerlei misbruiken.

Particuliere belangen, voor welke men het oor van den betrokken Departementschef gesloten vindt, worden niet zelden met het beste gevolg door tusschenkomst van den Raad van Indië, van de Algemeene Secretarie of van andere bniten de zaken

staande personen onder de aandacht van den Gouverneur-Generaal gebracht, en op die wijze vaak tegen het *uitdrukkelijk* advies van den Departementschef, ja zonder dat deze er zelfs nader in gekend wordt, behartigd. Ondergeschikte ambtenaren drijven met behulp van dezelfde onverantwoordelijke tusschenpersonen hun inzichten door, zonder zich te storen aan het hun bekend tegenstrijdig gevoelen van den Departementschef. Hoe kan deze op die manier belang blijven stellen in zijn werk, - hoe wil men van hem eenig initatief, eenige kracht of activiteit verwachten?

En toch zijn de Departementen van Algemeen bestuur in Indië, even goed als in Nederland, de eigenlijke werkplaatsen der Regeering: dáár moet alles overdacht, voorbereid, klaar gemaakt worden wat voor de ontwikkeling en vooruitgang van land en volk noodig is; dáár moet de drijfkracht van het Bestuur zijn!

Er kleeft nog een ander gebrek aan de Indische bestuursinrichting, nl. dat de Indische Regeering niet onafhankelijk genoeg is. Zij is ondergeschikt aan het Opperbestuur in Nederland, en dat kan niet anders; maar die ondergeschiktheid is veel te ver uitgestrekt. Het Opperbestuur is daarbij geen samenhangend geheel. Behalve den Koning of de Koningin, wettelijk alleen in naam Opperbestuurder, heeft men eenerzijds den Minister van Koloniën, anderzijds de Staten-Generaal. Met deze beide machten, feitelijk voortdurend met elkaar min of meer op voet van gewapenden vrede, moet de Indische Regeering steeds bij alles rekening houden. Dit geeft natuurlijk aan haar bewind een onzekere, wankelende richting, nog daargelaten het bezwaar dat tevens de spoedige afdoening van zaken in Indië ongemeen vertraagd wordt door het voortdurend overleg met het Opperbestuur.

Het hier gezegde zal zeker voldoende zijn om de overtuiging te vestigen dat de bestaande bestuursinrichting in Indië verandering behoeft.

Natuurlijk behoort de opperste macht in Indië bij den Gouverneur-Generaal, - in Nederland bij de Staten-Generaal te blijven. Maar beider macht moet bepaald blijven binnen betrekkelijk enge grenzen en in hoofdzaak zich uiten in

leiding en toezicht. De Staten-Generaal moeten in het algemeen de beginselen der Koloniale politiek vaststellen; zij doen dit door wetgeving. De Minister zorgt dat die beginselen worden toegepast. De Gouverneur-Generaal behoort vrij te worden gelaten om met toepassing der vastgestelde beginselen van Koloniale politiek de teugels van het bewind te voeren zooals hij dat verstaat en te zorgen dat de ondergeschikte overheden zich naar zijn inzichten schikken. Hij blijve de algemeene verantwoordelijkheid dragen voor den goeden gang van zaken.

Het eigenlijke uitvoerend bewind, eindelijk, dient in zijn vollen omvang te worden overgelaten aan de Departementen van Algemeen Bestuur. De Hoofden dier Departementen moeten op hun beurt eenerzijds belast worden met de volle verantwoordelijkheid voor de hun opgedragen taak, doch anderzijds dan ook, zoolang zij gehandhaafd blijven, geëerbiedigd worden in hun positie. Het moet niet kunnen gebeuren, zooals thans niet zelden voorkomt, dat de Gouverneur-Generaal benoemingen doet die de betrokken Departementschef uitdrukkelijk ontraadt; maatregelen neemt, die de chef van het Departement, tot welks werkkring zij behooren, niet goedkeurt of sterk afkeurt, of waarover hij zelfs in het geheel niet is geraadpleegd; kortom: de Departementschefs in aangelegenheden, die tot hun bijzonderen werkkring behooren, tegenwerkt of voorbijgaat. Kan de Gouverneur-Generaal zich niet vereenigen met de voorstellen van een Departementschef, dan kunnen in de eerste plaats hem de gerezen bedenkingen voorgelegd worden; slaagt hij er niet in den Landvoogd te overtuigen, dan heeft laatstgenoemde te overwegen of het verschil van gevoelen van zoodanigen aard is, dat hij den Departementschef het vertrouwen in zijn beleid moet ontzeggen of niet. Zoo niet dan dient hij zich bij het gevoelen van den Departementschef neder te leggen; zoo ja, dan moet deze zijn plaats inruimen voor een ander. De Departementschef, zijnerzijds, zal bij elk oprijzend verschil van gevoelen zich zelven ernstig de vraag behooren voor te leggen of zijn beginselen en inzichten de onwankelbare handhaving van zijn aanvankelijk ingenomen standpunt vorderen, dan wel of hij, zonder daaraan tekort te doen, zich schikken kan naar de bedenkingen van den Landvoogd. In het laatste geval zal hij dit behooren te doen; en anders moet hij van de zaak een ‘portefeuille-quaestie’ maken.

Alleen door strikt vast te houden aan deze wederzijdsche machtsfeer, kunnen beiden, Gouverneur-Generaal en Departementschef, hun volkomen onafhankelijkheid en zelfstandigheid, elk binnen zijn eigen kring, handhaven, die voor beiden de onmisbare voorwaarde is voor een doelmatige, krachtige, zelfbewuste werkzaamheid.

Om deze uitkomst te bereiken, moet m.i. de bestaande regeling, - dat de Departementschefs benoemd en ontslagen worden door den Gouverneur-Generaal - behouden blijven; aan dezelfde regeling moeten echter ook de Chefs der Departementen van Oorlog en Marine worden onderworpen: er is geen enkele deugdelijke reden voor het bestaande onderscheid ten deze tusschen hen en de Hoofden der Departementen van algemeen burgerlijk bestuur. Het denkbeeld, om de zaak om te keeren en de laatstgenoemde Departementschefs voortaan door den Koning of de Koningin te doen benoemen, ten einde hun onafhankelijkheid tegenover den Landvoogd te waarborgen, moet in beginsel worden afgekeurd. Men zou daarmede het doel voorbijstreven. Het gevolg zou zijn dat het oppergezag van den Gouverneur-Generaal aanmerkelijk zou worden verzwakt, indien hij telkens vreezen moest tegenover een Departementschef in het ongelijk gesteld te worden, en allicht verplicht zou zijn af te treden indien hem dit ook maar een enkele maal overkwam, - zooals nu onlangs in Britsch-Indië is gebeurd met Lord Curzon, toen hij tegenover Lord Kitchener werd in het ongelijk gesteld. Feitelijk zou immers zoodoende het oppergezag uit handen van den Gouverneur-Generaal overgaan in dat van het Opperbestuur, en dit zou lijnrecht in strijd zijn met het beginsel dat de Gouverneur-Generaal de volle verantwoordelijkheid moet behouden voor den gang van zaken in Indië. Bovendien kan alleen de Gouverneur-Generaal beoordeelen, welke personen geschikt zijn voor het ambt van Departementschef in Indië. Het Opperbestuur zou voor zijn keuze moeten afgaan op de voordracht van den Gouverneur-Generaal en dus de verantwoordelijkheid dragen voor de opvolging van diens advies zonder de juistheid daarvan voldoende te kunnen beoordeelen.

Wil men de onafhankelijkheid der Departementschefs, waarvan de noodzakelijkheid moet erkend worden, waarborgen, dan dient derhalve een andere uitweg te worden gekozen.

Dan bepale men: dat de Departementschefs bij eventueel ontslag uit hun ambt, ongeacht hun aanspraken op pensioen, aan vroegeren dienst in andere ambten ontleend, recht hebben op een aan hun ambt en den duur hunner werkzaamheid evenredig pensioen, zoodat zij: 1o. gekozen kunnen worden onafhankelijk van hun vroegeren dienst, en onverschillig zelfs of zij al dan niet reeds in Staatsdienst zijn geweest; 2o. verzekerd zijn van een behoorlijk pensioen, ook al moeten zij, wegens verschil van inzicht met den Gouverneur-Generaal, ontijdig hun ambt nederleggen. Op deze wijze zal eenerzijds de Landvoogd veel vrijer zijn dan totdusver, om voor het hooge ambt van Departsmentschef den meest geschikten persoon te kiezen, zonder zich te laten leiden door overwegingen van ancienniteit of zich te beperken tot landsdienaren; evenzoo zal hij zich op deze wijze volkomen vrij gevoelen tegenover zijn Departementschef, om hem al dan niet te ontslaan als hij zich met zijn politiek of beleid niet vereenigen kan, daar hij geen rekening behoeft te houden met overwegingen van persoonlijken aard. Omgekeerd zal elk Departementschef, die aan zijn beginselen hecht, daarvoor zoodoende onbevreesd kunnen strijden, zonder genoodzaakt te zijn zich neder te leggen bij beslissingen, die hij in strijd acht, hetzij met de belangen van den Lande, hetzij met het in zijn beleid benoodigd vertrouwen.

Uit het hier aan de Departementschefs tegenover den Gouverneur-Generaal toegedacht standpunt vloeien m.i. vanzelf de verdere consequentiën eener eventueele hervorming der Indische bestuursinrichting voort.

Met name kan onmogelijk aan den Raad van Indië (in zijn tegenwoordige samenstelling ten minste) en aan de Algemeene Secretarie hun tegenwoordige overheerschende stelling toegekend of toevertrouwd blijven. Beide staan thans onophoudelijk aan een doelmatige samenwerking tusschen den Gouverneur-Generaal en de Departementschefs in den weg. Wel is waar beletten de bestaande bepalingen haar geenszins: geen enkele bepaling van het Regeerings-Reglement belet den Landvoogd om aan de Departementschefs al dien invloed te verzekeren op het algemeen beleid van zaken, welke hun redelijkerwijze toekomt. Daartoe is niets anders noodig dan dat de Gouverneur-Generaal als vasten regel aanneemt om in alle

door hem te nemen beslissingen het laatste woord te laten aan de betrokken Departementschefs: op geen advies, van welke autoriteit ook, - zelfs niet van de Algemeene Secretarie of van den Raad van Indië - neme de Landvoogd een beschikking zonder vooraf den betrokken Departementschef in de gelegenheid te hebben gesteld daaromtrent nogmaals *in laatste instantie* van zijn gevoelen te doen blijken. Daarmede zou feitelijk een eind gemaakt zijn aan den overheerschenden invloed van Raad van Indië en Algemeene Secretarie, zonder dat de Gouverneur-Generaal beider voorlichting behoeft prijs te geven. En dit resultaat zou verkregen worden geheel binnen de grenzen van het Reg.-Regl., zonder dat er tittel of jota in behoeft te worden veranderd. Doch het is blijkbaar noodig dat de wetgever categorisch tusschen beide treedt; en ook beter dan dat het politiek beleid ten deze geheel afhankelijk blijft van de persoonlijke, wisselende inzichten van den Landvoogd. Voor het overige spreekt het wel van zelf, dat met de hier bedoelde regeling niet alles bereikt wordt wat op den duur voor een doeltreffende werking van het bestuur onmisbaar is; met name niet de onafhankelijkheid der Departementschefs, de wenschelijke wijziging in de samenstelling van den Raad van Indië en de samenwerking der Departementschefs in aangelegenheden van algemeen belang.

Omtrent het eerste punt, de verzekering der onafhankelijkheid van de Departementschefs, is hiervoren reeds het noodige opgemerkt. Wat de samenstelling van den Raad van Ned.-Indië betreft, het volgende.

Evengenoemd college bestaat thans uit vier leden en een Vice-President, die geen van allen eenig ander bezoldigd ambt bekleeden. Zij worden op voordracht van het College zelf en van den Gouverneur-Generaal door het Opperbestuur benoemd en in den regel gekozen uit Indische hoofdambtenaren: Residenten, Departementschefs, Algemeen Secretaris enz.

Een fundamenteele fout der regeling is dat de Departementschefs niet *ambtshalve* deel uitmaken van den Raad, en vooràl dat zij het niet anders kunnen doen dan na hun ambt als Hoofd van hun Departement te hebben nedergelegd. Het gevolg is dat vaak de Departementen hun beste leiders moeten afstaan aan den Raad, en omgekeerd in den Raad personen plaats nemen, die door hun vroegere positie aan de

onafhankelijkheid en het zelfstandig initiatief van hun ambsopvolgers in het Departement voordurend afbreuk doen. Maar het groote nadeel is vooral, dat de Departementschefs buiten den Raad gehouden worden en volstrekt niet weten welke critiek hun voorstellen in dit College ondervinden noch hun voorstellen daartegen voldoende kunen verdedigen.

De bestaande toestand is dan ook geheel en al in strijd met de natuurlijke orde van zaken. Toen schrijver dezes onlangs gedurende een bezoek aan Britsch-Indië op navraag van een der leden van den Engelschen Raad van Indië de samenstelling van onzen Raad beschreef, was dadelijk het antwoord: '*natuurlijk* moeten de Departementschefs deel uitmaken van den Raad van Indië.'

In Britsch-Indië is overigens de toestand door historische ontwikkeling eenigszins, doch eigenlijk alleen nominaal afwijkend. De verschillende Departementen stonden daar oorspronkelijk alle onder het rechtstreeksch bestuur van den Gouverneur-Generaal, die aan het hoofd van elk Departement een Gouvernements-Secretaris had, terwijl overigens alle belangrijke aangelegenheden werden beslist door den 'Gouverneur-Generaal in rade,' d.w.z. in een door den Gouverneur-Generaal voorgezeten vergadering van den Raad van Indië. Toen deze veelomvattende bestuurstaak den Landvoogd over het hoofd liep, maakte de Gouverneur-Generaal Canning in 1861 gebruik van een bepaling, welke hem machtigde 'to make from time to time rules and orders for the more convenient transaction of business' in den Raad van Indië, om elk lid van dit College te belasten met het bestuur over een Departement, waardoor de Raad metterdaad veranderde in een ministerieel Kabinet, voorgezeten door den Gouverneur-Generaal. Toch bleef daarnevens de oude bepaling gehandhaafd: dat aan het hoofd van elk Departement - doch *onder* het betrokken lid van den Raad - een Gouvernements-Secretaris stond, die beschouwd werd en wordt als de rechtstreeksche vertegenwoordiger van den Landvoogd *in* dat Departement. De titel van dien ambtenaar is dan ook: 'Secretary of the Government *in*....' dit of dat Departement. Zijn positie is zelfs in dit opzicht zoo duidelijk geteekend, dat hem o.a. het recht is toegekend om bij verschil van gevoelen met het lid van den Raad van Indië, dat met het beheer van het Departement belast is, daarvan, zij het

ook met gelijktijdige mededeeling aan dat Raadslid, zelfstandig kennis te geven aan den Gouverneur-Generaal, diens beslissing in te roepen en den Landvoogd in overweging te geven de zaak aan het oordeel van den Raad van Indië te onderwerpen.

Deze regeling trof schrijver zoozeer door haar eigenaardigheid, dat hij aan verschillende Gouvernements-Secretarissen en leden van den Raad van Indië te Calcutta de vraag stelde of zij niet licht aanleiding gaf tot wrijving en strijd. Het antwoord luidde echter algemeen ontkennend. Men gaf toe dat zoodanige strijd in theorie denkbaar was; maar men merkte op dat in de practijk de verhouding tusschen de Secretarissen en de leden van den Raad van Indië van dien aard was, dat geen Secretaris het in zijn hoofd kreeg aldus op te treden tegen een lid van den Raad van Indië; terwijl omgekeerd een lid van den Raad van Indië er niet alleen nooit bezwaar tegen maakte indien de Secretaris op grond van het gewicht eener zaak in overweging gaf haar aan het oordeel van den Gouverneur-Generaal te onderwerpen, maar integendeel niets liever deed dan de verantwoordelijkheid voor de beslissing op die wijze van zich af te wentelen.

Nochtans zou het, wanneer men ten onzent de bestuursinrichting in Indië wijzigt, zeker aanbeveling verdienen op dit punt zelfs alle theoretische aanleiding tot conflict te vermijden en aan den betrokken Departementschef over te laten te beslissen of in een bepaalde aangelegenheid de Gouverneur-Generaal of de Raad van Indië behoord gekend te worden of niet. Het is niet aan te nemen dat een Departementschef in dit opzicht licht zijn wettelijke macht zal overschrijden met de kans dat dit terstond zou worden opgemerkt en verzet zou uitlokken; en zoo hij het allicht eens wagen mocht, dan zou hem dat zeker spoedig en voor goed onraadzaam worden gemaakt.

Tegen het denkbeeld, om aan de Departementschefs zitting te geven in den Raad van Indië, is van verschillende zijden krachtig geprotesteerd, toen de Minister Van Dedem het ter sprake bracht, en wel voornamelijk om drie redenenen: 1e. omdat de Raad van N.-I. bovenal een *onafhankelijk* karakter moest dragen, aangezien de Gouverneur-Generaal gebonden moest blijven aan zijn medewerking tot de meest gewichtige maatregelen, terwijl de Departementschefs, die benoemd en ont-

slagen worden door den Gouverneur-Generaal, de vereischte onafhankelijkheid niet zouden bezitten; 2e omdat het van overwegend belang is dat de belangrijkste voorstellen der Departementschefs, met name die op wetgevend gebied, nogmaals bezien worden door onpartijdige, aan geen bijzonderen diensttak verbonden personen alvorens de Gouverneur-Generaal daaraan zijn zegel hecht; 3e omdat de Departementschefs het veel te druk hebben om zich, behalve met de zaken van hun eigen Departement, met die van andere bezig te houden.

De juistheid van beide eerstgenoemde argumenten moet worden toegegeven, maar aan de daarmede geopperde bezwaren wordt geheel tegemoet gekomen door de hierboven aanbevolen maatregelen tot verzekering der onafhankelijkheid van de Departementschefs, zoomede door het straks te bespreken voorstel om in den Raad van Indië behalve de Departementchefs ook andere personen op te nemen, wier aanwezigheid een objectieve critiek waarborgt.

Aan het derde argument, hoezeer bij herhaling aangevoerd, en door anderen trouwens tegengesproken, kan naar mijn bescheiden meening geen gewicht worden gehecht.

Niet dat ontkend kan worden dat de Departementschefs het thans reeds met hun eigen Departement zeer volhandig hebben. Maar dit bewijst niets. Men kan het zich in elk ambt net zoo druk of gemakkelijk maken als men wil; dat hangt er maar van af of men zich meer of minder met de onderdeelen en kleinigheden van zijn werk bezig houdt. Wie zich daarin verdiepen wil, moet het *altijd* druk hebben; maar naarmate men hooger opklimt, moet men zijn aandacht weten te onttrekken aan het minder belangrijke, om dit over te laten aan ondergeschikten, en zelf zich met het meer belangrijke te kunnen bezighouden. Zoo blijft een goed ambtenaar het in *elken* rang ‘druk’ hebben, maar in elken hoogeren rang met een andere en hoogere categorie van zaken. De Departementschefs in Indië, die de handen te vol hebben, zullen derhalve een deel hunner tegenwoordige bemoeienissen - de minst belangrijke natuurlijk - moeten overdragen op ondergeschikten. Het zou immers onaannemelijk wezen dat in ons Indië, met een bevolking van ongeveer 30 millioen zielen, een bestuursinrichting onuitvoerbaar zou geacht moeten worden welke in Britsch-Indië, met een tienmaal

grootere bevolking, sedert een halve eeuw zonder het geringste bezwaar in werking is? Niemand zal toch willen beweren dat onze Departementschefs, wier bestuur een tienmaal kleiner object heeft, het drukker zouden moeten hebben dan de Departementschefs in Britsch-Indië? Dat is eenvoudig een quaestie van organisatie. Een punt van groot belang is daarbij o.a. de regeling der behandeling van zaken in den Raad van Indië, en de beperking van het aantal in dit College te behandelen zaken. In het College behooren geen andere zaken te worden gebracht dan die inderdaad de *algemeene* belangen der kolonie raken; verder de wetgeving en de begrooting. Voor het overige kunnen ten deze met voordeel de regelingen worden geraadpleegd, welke in Britsch-Indië zijn vastgesteld ‘for the conduct of the Legislative business of the Council of the Governor-General’ en die ‘for the more convenient transaction of business’ in hetzelfde College. Wel is waar wordt vaak met zekere hooghartigheid de aanbeveling, om met de toestanden en instellingen in Britsch-Indië te rade te gaan, afgewezen alsof men het zeer goed zelf wel afkan: een fout, die o.a. bij de invoering der decentralisatie in onze Kolonie is begaan; - maar al valt zeker niet te ontkennen dat verschillende dingen in ons Indië véél beter zijn ingericht dan in het Indië der Britten, er zijn daarentegen verschillende andere aangelegenheden, waarin wij met veel vrucht bij hen in de leer kunnen gaan. Daartoe behoort met name de geheele bestuursinrichting, zoowel de centrale als provinciale en locale.

Thans komt de vraag aan de beurt, wie er behalve de Departementschefs zitting behooren te hebben in den Raad van Indië.

In Britsch-Indië is die vraag beantwoord door den Raad aan te vullen met ‘additional members,’ waaronder in de eerste plaats de Luitenant-Gouverneur van het Gewest waar de Raad vergadert - en voorts minstens 10 en hoogstens 16, door den Gouverneur-Generaal te benoemen. Van dezen mogen niet meer dan zes landsdienaren zijn; vijf der overigen worden benoemd op aanbeveling 1. van de ambtelooze ‘additional members’ van den Raad van den Gouverneur van Bengalen, - 2. van die van den Raad van den Gouverneur van Bombay, - 3. van die van den Gouverneur van Madras, - 4. van die van den Luit.-Gouv. der North-Western Provinces

and Oudh, - 5. van de Kamer van Koophandel te Calcutta. Als de Gouverneur-Generaal zich met een aanbeveling niet vereenigen kan, wordt een nieuwe gedaan. Ten aanzien van de overblijvende 'additional members' is de Gouverneur-Generaal vrij in zijn keus, met dien verstaude altijd dat hij ze benoemt 'in such manner as shall appear to him most suitable with reference to the legislative business to be brought before the Council, and the due representation of the different classes of the community.'

De 'additional members' nemen in den Raad alleen zitting voor de wetgeving; ook mogen zij de vergadering bijwonen waarin het jaarlijksch 'financial statement,' - d.w.z. het financieel verslag over het afgeloopen jaar en de begrooting voor het volgende - openbaar wordt gemaakt, en naar aanleiding daarvan opmerkingen maken of inlichtingen vragen. Discussie is echter verder niet veroorloofd; de leden, de jongeren het eerst, maken zoodanige opmerkingen of doen zoodanige vragen als zij verkiezen, waarop door den betrokken Departementschef wordt geantwoord; en de Voorzitter eindigt de zitting met een overzicht.[1)] De Raadsvergaderingen,

1) Schrijver dezes heeft zulk een zitting bijgewoond; zij is wel 'publiek,' maar kan toch niet worden bijgewoond zonder een vooraf te vragen en door den Gouvernements-Secretaris in het Wetgevend Departement te verleenen toegangsbewijs. De vergadering had plaats in een daartoe feitelijk zeer weinig geschikte zaal of galerij van het paleis van den Onderkoning. De zaal was zóó smal dat de tafel, waaromheen de Raad gezeten was, van weerszijden in de lengte slechts weinig plaats openliet voor eenige klerken en verslaggevers. Het publiek moest derhalve op eenigen afstand achter de smalle achterzijde van de tafel op een tiental rijen stoelen plaats nemen, met het gezicht op den Onderkoning, die aan de overzijde (aan den anderen smallen kant der tafel) zat, met Lord Kitchener aan de rechter- en het rechtsgeleerd lid van den Raad aan zijn linkerzijde. De acoustiek was zeer slecht; de leden lazen hun redevoeringen zittende voor, over de tafel heen naar elkaar toe, zonder eenige verheffing van stem. Er was zoo goed als niets van te verstaan; en daar geen discussie veroorloofd is, terwijl de begrooting evenmin aan eenige nadere wijziging door de vergadering onderworpen wordt, bepaalden de redevoeringen zich tot eenige meer of minder uitvoerige (vaak zeer vrijmoedige) beschouwingen en recriminatien van verschillende inlandsche leden, zoomede tot de antwoorden daarop. De geheele plechtigheid had zoodoende weinig te beteekenen; meer van een nuttelooze, vervelende komedie dan van een groot en indrukwekkend schouwspel, gelijk men van de behandeling der begrooting in een openbare, door den Onderkoning voorgezeten vergadering van het hoogste College van een land met een bevolking van 300 millioen zielen allicht verwachten zou. De Engelschen zien zelf zeer goed de onvruchtbaarheid van deze vergaderingen in; er was dan ook sprake van een wijziging in de bepalingen, met de bedoeling om althans debat in te voeren.

waarop wetten behandeld worden, zijn niet publiek. Vreemdelingen kunnen nochtans op last van den voorzittcr worden toegelaten. Op deze vergaderingen kunnen door de leden amendementen worden voorgesteld, terwijl ook discussie is toegelaten.

Uit deze mededeelingen blijkt genoegzaam dat de Engelsche Regeering uitermate voorzichtig is geweest met de bestuursinrichting in haar Indische bezitting. Er is geen sprake van openbare vergaderingen van den Raad van Indië, zelfs niet voor eenvoudige onderwerpen van wetgeving; nog veel minder van door de ingezetenen gekozen leden van dat College. Ook in ons Indië zal althans aan dit laatste nog in lange jaren wel bezwaarlijk gedacht worden. Daarentegen zou m.i. geen overwegende bedenking behoeven te bestaan tegen openbaarheid der vergaderingen omtrent onderwerpen van wetgeving.

Wij hebben gezien dat *al* de toegevoegde (‘additional’) leden van den B.I. Raad van Indië door den Gouverneur-Generaal worden benoemd. De door den Landvoogd benoemde ‘additional members’ overtreffen derhalve de andere, door het Opperbestuur benoemde zes leden van den Raad verre in aantal. Men zou allicht meenen dat de invloed van den Gouverneur-Generaal op deze wijze derhalve zeer overwegend moet zijn en dat er weinig waarborg tegen onvoldoend-objectieve behandeling van zaken in eenzoodanig samengesteld College kan bestaan. Daarvan wordt echter nooit iets vernomen; het schijnt dat 's Raads werkzaamheid aan de gestelde eischen beantwoordt. Vermoedelijk zou het dus ook geen bezwaar opleveren indien onze Raad van Indië feitelijk in zijn geheel mocht bestaan uit leden, door den Gouverneur-Generaal benoemd. Daartoe, toch, zou het wel moeten komen indien de Departementschefs (die ten onzent mede door den Landvoogd benoemd worden, terwijl in B.I. aan het hoofd van elk Departement een door het Opperbestuur benoemd lid van den Raad van I. staat) ambtshalve lid van den Raad van Indië worden. Breidt men dan het College nog verder uit, in den geest van wat er in B.I. gebeurt, b.v. met een drietal hoofdambtenaren, met een drietal op voordracht van de gemeenteraden

of van de Kamers van Koophandel der drie hoofdplaatsen van Java, en een derde drietal op voordracht van eenige Landbouwvereenigingen -, dan zou er m.i. geen reden zijn deze toegevoegde leden, die alleen bestemd zouden zijn deel te nemen aan de vergaderingen, welke aangelegenheden van wetgevenden aard of de begrooting zouden te behandelen krijgen, te doen benoemen door het Opperbestuur. Hun tegenwoordigheid zou alleen ten doel hebben den Landvoogd zoo veelzijdig mogelijk te doen voorlichten omtrent de leemten der voorgestelde wetsontwerpen en de behoeften van land en volk; er is geen enkele reden om te veronderstellen, dat zij zich niet zelfstandig of onafhankelijk genoeg zouden gevoelen om die taak naar behooren te vervullen indien zij benoemd werden door den Gouverneur-Generaal. De Landvoogd zou (evenals in B.I.) natuurlijk ten allen tijde het recht moeten hebben zich al dan niet bij het gevoelen der meerderheid van den Raad aan te sluiten en desnoods tegen dat gevoelen in te beslissen, al zal zoo iets wel, evenmin als in B.I., ooit anders dan bij groote zeldzaamheid gebeuren.

Het schijnt onnoodig hier in verdere bijzonderheden te treden omtrent de vast te stellen bepalingen, nog minder deze te formuleeren. Doch het is wellicht nuttig eenige tegenwerpingen, die vroeger tegen een ontwerp van den Minister Van Dedem zijn gemaakt en vermoedelijk ook thans weder vernomen zullen worden, met een enkel woord te bespreken.

Er is o.a. beweerd, dat een Raad van Indië, samengesteld als hiervoren aangegeven, een karakter zou krijgen, dat in een autocratisch bestuur volstrekt niet past; instede van de vertrouwde raadsman der Regeering te blijven, zou hij allicht in zekere mate tegenover den Gouverneur-Generaal komen te staan en diens gezag in hooge mate verzwakken. Want vereenigde hij zich niet met de adviezen van zulk een College, dan zouden zijn handelingen aan een veel scherper critiek, zoowel in de dagbladen als misschien ook in de Volksvertegenwoordiging in Nederland blootstaan dan thans, en zijn positie zou dan dikwijls uiterst moeilijk worden. Ned.-Indië is geen kolonie zooals Suriname en Curaçao; en zelfs daar zijn de resultaten der aan de ingezetenen verleende stem in het bestuur niet zeer heilrijk geweest.

Deze tegenwerpingen berusten naar het voorkomt op meer dan één minder juiste voorstelling. De Raad van Indië draagt zeer zeker op dit oogenblik het karakter van ‘den vertrouwden raadsman der Regeering’, de bedoeling is echter juist voortaan de Departementschefs als de vertrouwde raadslieden der Regeering te doen optreden: zij zijn daartoe de aangewezen personen. Daarom moet de Landvoogd vrij zijn te kiezen wien hij wil, en moeten ze hem niet door het Opperbestuur worden opgedrongen. Voor zoover in den Raad van Indië ook andere elementen opgenomen worden, zou daarvan de bedoeling alleen zijn, den Gouverneur-Generaal volledig in te lichten omtrent de door hem in overweging genomen maatregelen van wetgeving, zoodat hij eventueel geen beslissing neemt dan met volle kennis van zaken. Dat hij, eventueel beslissende tegen het gevoelen van 's Raads meerderheid, aan veel scherper critiek zal blootstaan, spreekt van zelf. Maar die wordt hem ook onder het bestaande stelsel toch waarlijk evenmin gespaard, waar men hem (en niet zonder reden) ten volle verantwoordelijk stelt voor de ten slotte getroffen maatregelen, al is het dan ‘in overeenstemming met den Raad van N.I.’ Indien trouwens als regel de Gouverneur-Generaal thans besturen kan *zonder* in strijd te handelen met 's Raads advies, mag men aannemen dat hij ook in het vervolg zich er wèl bij zal bevinden wanneer hij als regel *niet* afwijkt van 's Raads adviezen; doch acht hij dat bij uitzondering noodig, en handelt hij daarnaar, - ja, dan zal hij critiek kunnen verwachten, - evenals thans; maar dat is een mogelijkheid waarop hij dan ook zeker ten volle voorbereid zal zijn en waarvoor een man van karakter, die eenvoudig doet wat hij zijn plicht acht en een recht gebruikt, dat hem voorbedachtelijk voor zulk een zeldzaam geval is toegekend, niet zal terugdeinzen. Een voorval van dezen aard zal echter steeds een groote uitzondering blijven; in den regel zal de Gouverneur-Generaal zich wel voegen naar het gevoelen van 's Raads meerderheid, en dan zal hij dus, in plaats van scherpe critiek te moeten verwachten, in het advies dier meerderheid een krachtigen steun vinden. De ondervinding in B.I. logenstraft overigens de hierboven weergegeven bedenking volkomen.

De vrees is voorts uitgesproken, dat de (Europeesche) ambtelooze leden van den Raad niet zullen nalaten krachtig voor

hun bijzondere belangen op te komen. Zij zullen dientengevolge ook hun invloed aanwenden tot uitzetting der cijfers van de begrooting en de begrootingen zullen zoo hoog mogelijk worden opgedreven; zóó hoog als de Minister meent ze naar den stand der partijen in de Staten-Generaal te kunnen verdedigen. Bovendien zal de toevoeging der ambtelooze leden aan den Raad aan het Europeesche element in de Indische maatschappij nog meer dan thans het evenwicht verzekeren boven het Inlandsche, en ten slotte zal men, met deze samenstelling van den Raad zelfs niet meer tevreden, niet rusten voordat dit College door de vrije keus der bevolking wordt samengesteld en beslissende stem verkrijgt. Zoo ligt dus in de voorgestelde hervorming de kiem voor de invoering van een vertegenwoordigend lichaam in Indië.

Er is in deze bedenkingen veel waars maar ook veel overdrevens. Overdreven moet de vrees geacht worden dat er in afzienbaren tijd ernstige aandrang tot invoering van een vertegenwoordigend stelsel van Regeering in een land als Indië zou ontstaan. De ondervinding in Britsch-Indië bewijst de ijdelheid van die vrees. Wat thans voorgesteld wordt voor onze kolonie, bestaat dáár reeds veertig jaren; men bevindt er zich goed bij; en al gaan er wel eens (doch alleen onder de jonge Bengaleezen) stemmen op voor een Indisch parlement, er is geen enkel ernstig man die daarvoor den tijd nog in lange jaren rijp acht.

Daarentegen is het in geenen deele ondenkbaar dat een Raad van Indië, geheel of bijna geheel samengesteld uit Europeanen, zich al zeer licht zou kunnen laten verleiden om de belangen der Inlandsche bevolking achter te stellen bij die der Europeesche ingezetenen, zoowel op het gebied van de wetgeving als op dat der belastingen.

Maar daarom dan ook in de eerste plaats, zal het numeriek overwicht in het College verzekerd moeten blijven aan het ambtelijk element, dat van nature tot taak heeft steeds voor de belangen van de bevolking, als de zwakste partij, te waken. En in de tweede plaats zal omtrent sommige onderwerpen van wetgeving en omtrent het recht tot belastingheffing de beslissing in hoogste instantie moeten worden voorbehouden aan het Opperbestuur.

Op deze wijze zullen naar mijn bescheiden meening vol-

doende waarborgen bestaan voor een goeden gang van zaken.

Nog één belangrijk punt eischt thans nog nadere beschouwing. Het is: de verhouding tusschen de Indische Regeering en het Opperbestuur, hierboven reeds met een enkel woord besproken. Twee meeningen of stroomingen staan hier pal tegenover elkaar.

De bestaande strooming is: een steeds toenemend overwicht van het Opperbestuur, - vooral van de Staten-Generaal; en tegelijk daarmede een steeds toenemende inmenging in de Indische aangelegenheden van de zijde van het Opperbestuur. Tegen deze strooming heeft zich reeds sedert lange jaren met toenemende kracht in Indië een strooming van overtuigd verzet geopenbaard.

Hetzelfde verschijnsel valt in Engeland waar te nemen: het vraagstuk heeft echter aldaar in lange na niet hetzelfde acuut karakter, omdat het Opperbestuur zich altijd veel meer dan ten onzent van rechtstreeksch ingrijpen in Indische aangelegenheden onthouden heeft. Bepaaldelijk heeft het Parlement zich nimmer zoo rechtstreeks met de Indische zaken bemoeid als onze Staten-Generaal; het heeft zich steeds vergenoegd met retrospectieve contrôle; het heeft nimmer een beslissende stem verlangd over de Indische begrooting, - het was tevreden met een jaarlijksche volledige rekening en verantwoording van het afgeloopen dienstjaar en eenige globale opgaven omtrent den actueelen stand van zaken. Men heeft in Engeland in hoofdzaak steeds voor oogen gehouden dat de natuur der dingen medebrengt, dat Indië bestuurd moet worden in Indië zelf, en niet van uit Engeland, en dat met name de Engelsche volksvertegenwoordiging onmogelijk het aangewezen lichaam kan zijn om over de behoeften van Indië te oordeelen. Voor het overige, echter, spreekt het wel van zelf dat het feit der overheersching van Indië door Engeland, evenals voor ons Indië door Nederland, dáár als hier medebrengt, dat het moederland te beslissen heeft over de algemeene beginselen van het bestuur in de Kolonie en de maatregelen neemt die noodig zijn ter handhaving van zijn heerschappij. Binnen zekere grenzen is derhalve de inmenging van het Opperbestuur in de aangelegenheden der Kolonie onvermijdelijk; de vraag is maar: waar zullen die grenzen moeten worden getrokken?

De oplossing van dit vraagstuk is uiterst moeilijk; een pertinent antwoord is feitelijk op de vraag niet te geven. Het hangt grootendeels van subjectieve inzichten af.

Sommigen stellen de ministerieele verantwoordelijkheid op den voorgrond. Zij brengt naar hunne meening mede dat het zwaartepunt van het koloniaal politiek beleid in Nederland moet liggen en dat het onverschillig is welke beginselen de Gouverneur-Generaal is toegedaan. Hij moet hoofdzakelijk worden beschouwd als de uitvoerder van die van den Minister van Koloniën. De traditioneele raadpleging van het Indisch Bestuur, waarmede meestal nutteloos veel tijd verloren gaat, zouden de voorstanders van deze opvatting achterwege willen laten; in de eerste plaats omdat, tegen dat het advies in Nederland aankomt, er veel kans is dat inmiddels een ander Minister is opgetreden bij wien het reeds van te voren vaststond dat hij van het door zijn voorganger aanhangig gemaakte in geen geval iets weten wilde; in de tweede plaats omdat de Minister in Nederland de vereischte adviezen en voorlichting veel beter en vlugger kan vinden bij oudIndische ambtenaren en verlofgangers, van verschillende ondervinding, in alle deelen van Indië opgedaan, die hij alle bijéén heeft en mondeling kan raadplegen. Ook de vereischte veelzijdige voorlichting van ambtelooze personen zou de Minister in Nederland het best kunnen inwinnen.

Deze opmerkingen zijn in verschillende opzichten niet onjuist. Nochtans moet tegen de daaruit afgeleide gevolgtrekkingen krachtig worden opgekomen.

Het valt natuurlijk niet te betwisten dat de verantwoordelijkheid van den Minister van Koloniën van zelf medebrengt dat bij hem, en niet bij den Gouverneur-Generaal, het hoogste gezag berust; dat derhalve bij verschil van gevoelen dat van den Minister de overhand moet behouden. Ook is niet te ontkennen, dat de gedachtenwisseling van het Opperbestuur met de Indische Regeering geducht omslachtig is en ontzettend vertragend werkt; zoo mede dat de Minister de voorlichting, welke hij behoeft, vaak even goed (zoo niet beter) in Nederland vinden kan als door raadpleging van de Indische Regeering. Doch het denkbeeld om nu den Gouverneur-Generaal ook maar eenvoudig tot den uitvoerder der bevelen van den Minister te maken en de Indische Regeering metterdaad over

te brengen naar Den Haag, zal zeker slechts weinigen toelachen. Op den duur zou zulk een bestuur tot de grootste ongerijmdheden en ongerechtigheden voeren. De Regeering over een land kan op den duur onmogelijk naar behooren worden gevoerd op een afstand van duizenden mijlen. Niemand kan zich voorstellen, dat een bevredigende toestand in het leven zou worden geroepen indien, zonder de Indische Regeering er in te kennen, de grondslagen van ons Koloniaal bestuur bij Koninklijk besluit of bij de wet konden worden veranderd; indien b.v. op deze wijze het rechtswezen, het belastingwezen, het leger, de marine, het binnenlandsch bestuur, de comptabiliteit, enz. enz. geheel werden gerevolutionniseerd.

De oplossing moet naar mijn meening in geheel tegengestelde richting worden gezocht, namelijk: in zeer belangrijke beperking van de inmenging van het Opperbestuur, - en omgekeerd in een aanmerkelijke uitbreiding van de macht van de Indische Regeering.

De Minister van Koloniën moge alle vereischte voorlichting gemakkelijk, en beter, kunnen vinden in Nederland, - de Gouverneur-Generaal kan die ontegenzeggelijk nog véél gemakkelijker, beter, vollediger en spoediger vinden in Indië zelf. Deze leeft daar voortdurend onder den dagelijkschen indruk der behoeften van de Indische maatschappij; hij ziet en hoort er dagelijks van; hij komt er onophoudelijk mee in aanraking; hij is veel beter in staat die behoeften te beoordeelen dan de Minister. Hij moet daarom de meest mogelijke vrijheid hebben om alle maatregelen te nemen die noodig blijken, en hij moet dit met de vereischte voortvarendheid kunnen doen. Dáárom moet er een eind komen aan de zoo terecht gewraakte, ontzaggelijk omslachtige en vertragende raadpleging van het Opperbestuur.

Doch natuurlijk moet er een grens zijn aan de macht van den Gouverneur-Generaal. Tot verzekering van een behoorlijken, ordelijken gang van zaken behooren door het Opperbestuur vaste regelen en beginselen te worden gesteld voor de Indische Regeering; tot voorkoming van misbruiken, die overal insluipen waar een behoorlijk toezicht ontbreekt, behoort de Indische Regeering steeds gereed te staan alle inlichtingen te verstrekken die verlangd worden door het Opperbestuur. Blijkt de Indische Regeering de haar voorgeschreven regelen en begin-

selen niet te zijn nagekomen, dan moet het Opperbestuur de macht hebben haar tot haar plicht te brengen; blijken de voorgeschreven regelen en beginselen te kort te schieten om een ordelijken gang van zaken te waarborgen, dan moet het Opperbestuur het recht hebben ze aan te vullen.

De ministerieele verantwoordelijkheid behoeft hierbij geenszins in het gedrang te komen, evenmin als ze dat in Engeland ooit deed. De Minister is gedekt wanneer hij, waar klachten rijzen, kan aantoonen dat die klachten ongegrond zijn of dat er reeds aan is tegemoet gekomen zoodra zij te zijner kennis kwamen: hetzij doordien de Indische Regeering op haar plicht gewezen is, hetzij doordien maatregelen genomen zijn om herhaling te voorkomen. Hoe minder overigens de Minister persoonlijk ingrijpt hoe beter; het moet de Gouverneur-Generaal zelf zijn, die de teugels van het bewind voert, voor zoover hij niet op zijn beurt het uitvoerend gezag heeft toevertrouwd aan de Departementschefs. De Minister moet alleen tusschen beide komen als hij ziet dat de wagen scheef loopt; maar ook dan zelfs nog niet door zelf op den bok te gaan zitten en de leidsels in de handen te nemen; hij moet er zich in het algemeen toe bepalen de oorzaken uit te vorschen van den verkeerden gang van zaken, daarop zoo noodig de aandacht der Indische Regeering vestigen en de oorzaken weg nemen voor zoover die van hemzelven afhangen.

Thans bevatten zoowel het Regeerings-Reglement als andere voorschriften en ministerieele aanschrijvingen, welke sedert het midden der 19e eeuw tot de Indische Regeering gericht zijn, tal van beperkingen van de macht van den Gouverneur-Generaal, die zorgvuldig zullen moeten worden herzien in een vrijzinnigen geest, met het doel om aan de Indische Regeering de vrijheid van beweging te geven welke zij noodig heeft om haar taak goed te vervullen zonder daarom aan het Opperbestuur de macht te ontnemen om in te grijpen, wanneer het blijken mocht dat op eenig gebied de Indische Regeering misbruik maakt van haar macht of haar plicht niet betracht.

1. De Gouverneur-Generaal mag geen algemeene verordeningen vaststellen omtrent onderwerpen, waarvan de regeling door de wet is geschied of waarin door een Koninklijk besluit is voorzien (art. 20 R.R.).
2. Behalve in tijd van oorlog of opstand mag de Gouverneur-

Generaal alleen in dringende omstandigheden, onder nadere bekrachtiging door de wet of door den Koning, algemeene verordeningen vaststellen omtrent onderwerpen, waarvan de regeling door de wet moet geschieden of aan den Koning is voorbehouden, zoolang de regeling niet heeft plaats gehad (art. 21 R.R.).

3. Alleen om gewichtige redenen, onder nadere bekrachtiging door de wet of door den Koning, mag de Gouverneur-Generaal de afkondiging of uitvoering van wetten of Koninklijke besluiten uitstellen (art. 22 R.R.).
4. Behalve in tijd van oorlog of opstand mag de Gouverneur-Generaal alleen in dringende omstandigheden voor geheel N.I. of voor bepaalde gedeelten daarvan onder nadere bekrachtiging van de wet bij algemeene verordening wetten geheel of gedeeltelijk buiten werking stellen (art. 23 R.R.).
5. Hetzelfde is het geval met verordeningen door den Koning of, in diens naam, door Commissarissen-Generaal vastgesteld of goedgekeurd, daaronder begrepen de in 1854 bestaande organisatiën der verschillende takken van bestuur en de aangenomen gewichtige beginselen van Regeering, ook die het stelsel der belasting betreffende, hoezeer niet uitdrukkelijk door den Koning bekrachtigd (art. 24 R.R.).
6. De Gouverneur-Generaal mag niet op eigen gezag afwijken van het advies van den Raad van Indië in de gevallen waarin overeenstemming gevorderd wordt, maar moet de uitspraak van den Koning inroepen, behalve wanneer hij van oordeel is dat langer verwijl de veiligheid of de rust van N.I. of andere gewichtige algemeene belangen zou in gevaar brengen (art. 30 R.R.).
7. De Gouverneur-Generaal is in de beschikking over de schepen, vaartuigen en manschappen der in Indië aanwezige zeemacht gebonden aan de voorschriften van den Koning (art. 41 R.R.).
8. Hij is verplicht de bevelen van den Koning na te komen ten aanzien van het verklaren van oorlog, het sluiten van vrede en andere verdragen met Indische Vorsten en volken (art. 44 R.R.).
9. Bezoldigingen en soldijen, bij Kon. besluiten bepaald of begrepen in een goedgekeurde begrooting, kunnen door den Gouverneur-Generaal zonder Koninklijke machtiging niet worden verhoogd (art. 50 R.R.).

10. Ten aanzien van alle regelingen omtrent de cultures is de Gouverneur-Generaal gebonden aan de bevelen des Konings (art. 56 R.R.).
11. De gewestelijke indeeling van het grondgebied van N.I. geschiedt door den Koning (art. 68 R.R.).

Er zijn behalve deze verbodsbepalingen nog andere, in geheime bescheiden voorkomende en die ik daarom niet de vrijheid heb mede te deelen, ofschoon het onderwerpen betreft die zulk een geheimzinnigheid geenszins vereischen, zoomede tal van ministerieele aanschrijvingen, die den Gouverneur-Generaal feitelijk op alle mogelijke manieren handen en voeten binden; voornamelijk doordien de meeste bestuursmaatregelen uit den aard der zaak *geldelijke* gevolgen hebben, zich oplossen in *uitgaven*. Zoodra het nu jaarlijks terugkeerende uitgaven geldt, mag de Gouverneur-Generaal letterlijk *niets* doen zonder dat de Koninklijke machtiging verkregen is, en deze wordt op haar beurt in den regel niet verleend dan nadat er op de begrooting op gerekend en de begrooting door de Staten-Generaal aangenomen is.

Men vergelijke nu met de aangehaalde verbodsbepalingen de voor Britsch-Indië geldende regelen:

> 'Subject to the Secretary of States power of disallowance, and subject to the exceptions hereafter specified, the Council (of India) may make laws for all persons, and for all places and things within British India. The laws so made have the force and effect of Acts of Parliament.'
> De uitzonderingen op dezen regel zijn: dat de Indische wetgever 'cannot make laws repealing or affecting the unrepealed provisions of the... Government of India Act, nor can it repeal or affect any Act of Parliament passed after 1860 which in any wise relates to India.' Verder dat hij 'cannot pass any act which may affect the authority of Parliament... or any part of the unwritten laws or constitution of the United Kingdom of Great Britain or Ireland, whereon may depend in any degree the allegiance of any person to the Crown of the United Kingdom or the sovereignty or dominion of the Crown over any part of the said territories.'

Er zijn dus zekere fundamenteele wetten, waaraan de Britsch-

Indische wetgever niet raken mag, en in het algemeen moet hij de Parlementsacten betreffende Indië eerbiedigen, wat natuurlijk noodig is om het oppergezag van het Parlement onbetwistbaar vast te stellen. Doch overigens is de Britsch-Indische wetgever, in theorie althans, met enkele uitzonderingen van weinig beteekenis, vrij om te bepalen wat hij wil, - behoudens het veto van den Minister van Koloniën. Dit veto kan nu misschien wel eens hinderlijk zijn, maar het is toch altijd heel wat minder hinderlijk dan de eisch van *voorafgaande* machtiging, waardoor elke belangrijke hervorming troosteloos lang wordt tegengehouden en maar al te vaak in het zand verloopt. Trouwens, de practijk heeft uit den aard der zaak den gang van zaken zoodanig geregeld dat een eigenlijk gezegd veto nimmer voorkomt. Conflicten tusschen het Opperbestuur en de Indische Regeering moeten natuurlijk zooveel mogelijk worden vermeden. Het is derhalve een vaste regel, waarvan alleen in dringende omstandigheden wordt afgeweken, dat de Indische Regeering geen algemeen bindende verordeningen vaststelt zonder het Opperbestuur in de gelegenheid te hebben gesteld daartegen vooraf zijn bedenkingen in te brengen. Daartoe worden alle Indische ontwerpen van wetgeving tijdig aan het Opperbestuur ter kennisneming aangeboden, en met de opmerkingen, welke de Minister naar aanleiding daarvan meent te moeten maken, wordt uit den aard der zaak door de Indische Regeering behoorlijk rekening gehouden. Doch al oefent derhalve zoodoende het Opperbestuur een voortdurend toezicht uit op de handelingen der Indische Regeering, - het initiatief berust dan toch in den regel bij deze[1)], en wanneer zij niet metterdaad wordt *tegengehouden* door den Minister, kan zij op eigen gezag krachtig optreden. Zij behoeft nooit te *wachten* op de daden van den Minister, de Minister kan de Indische voorstellen niet eenvoudig naast zich neerleggen, zooals maar al te vaak ten onzent geschiedt; er gaan met voortdurend heen en weer geschrijf geen jaren voorbij zonder dat een zaak verder komt.

De machtssfeer der Britsch-Indische Regeering is op deze

1) Soms neemt ook de Minister het initiatief, waartoe hij ten allen tijde bevoegd is. Aan dat initiatief heeft o.a. Britsch-Indië zijn uitstekende codes te danken.

wijze veel uitgebreider en sterker dan die onzer Indische Regeering.

Van niet minder belang is de regeling der comptabele bevoegdheid van het Britsch-Indisch Gouvernement.

In theorie bezit ook op financieel gebied het Opperbestuur (d.w.z. de Minister 'in Rade') een onbeperkte bevoegdheid. Een wet van 1858 bepaalt dat 'the expenditure of the revenue of India, both in India and elsewhere, shall be subject to the control of the Secretary in Council, and no grant or appropriation of any part of such revenue, or any other property coming into the possession of the Secretary of State in Council by virtue of this Act, shall be made without the concurrence of a majority of votes at a meeting of the Council.'[1)]

De practijk is echter geheel anders; in de practijk bepaalt alweder de taak van het Opperbestuur zich hoofdzakelijk tot preventief en repressief toezicht. De Indische begrooting toch wordt door den Gouverneur-Generaal in Rade vastgesteld; het is niet (z.a. bij ons) de Indische Regeering, die haar bijdrage tot de Staatsbegrooting, Hoofdstuk Koloniën, naar het moederland opzendt, maar het Opperbestuur dat zijn bijdrage voor de Indische begrooting (voor zooveel de middelen en uitgaven in Engeland aangaat) naar Calcutta zendt! Het Parlement wordt in de vaststelling der begrooting in het geheel niet gekend; het ontvangt alleen een verslag van de uitkomsten van het afgeloopen begrootingsjaar en een uitvoerige rekening en verantwoording van het financieel Indisch beheer gedurende het daaraan voorafgaande jaar.

Hoe geheel anders wordt daardoor terstond de stelling der Britsch-Indische Regeering! Welk een vrijheid van beweging en beschikking verkrijgt zij daardoor niet! Zeer zeker kan zij niet alles eigenmachtig doen; zij kan geen nieuwe belastingen heffen, geen nieuwe belangrijke vaste uitgaven op de begrooting brengen dan nadat zij bevolen zijn bij een verordening, waarvan het ontwerp aan de goedkeuring van het Opperbestuur is onderworpen. Maar overigens kan zij dan

1) De hier bedoelde 'Council' is een Raad, die in Engeland den Minister ter zijde staat. Hij is voor de grootste helft samengesteld uit personen die minstens tien jaren in Indië hebben gediend of gewoond, en die op het oogenblik hunner benoeming Indië niet langer dan tien jaren verlaten hebben.

ook de middelen zoodanig besteden als zij zelve het meest in het belang van land en volk acht. Men vergelijke daarmede wederom de buitensporige afhankelijkheid van onze Indische Regeering, die haar 'bijdrage' tot de Indische begrooting aan den Minister moet doen toekomen en verder ook voor de onbeduidendste zaken gelaten moet afwachten, eerst wat de Minister op de begrooting wil laten of wat hij voor de door de haar voorgestelde posten in de plaats wil stellen, daarna wat de Staten-Generaal zullen aannemen of verwerpen. Het helpt den Gouverneur-Generaal wat of hij een eigen 'program' heeft, - hij moet maar doen of aannemen wat de Minister wil. Deze werpt eigenmachtig al zijn plannen door elkaar, schrijft zijn eigen programma voor, gegrond op allerlei politieke overwegingen in verband met den stand der partijen in de Staten-Generaal, en met de nu eens door dezen, dan door genen afgevaardigde voorgedragen inzichten. Of er een tekort dan wel een batig slot zal zijn, - de Gouverneur-Generaal weet het niet, en hij heeft het ook slechts ten deele in de hand.

Toch heeft de groote vrijheid van handelen, aan de Britsch-Indische Regeering geschonken, nimmer eenig bezwaar opgeleverd en evenmin het Britsche Opperbestuur beroofd van het den Minister toekomend oppergezag. Het feit, dat het Parlement zich niet dan in zeer zeldzame gevallen met het koloniaal beheer bemoeit, heeft in Engeland den Minister ontlast van de verplichting om er zelf een politiek programma op na te houden, behalve wat betreft de Rijksbelangen: het bewaren eener goede verstandhouding met de grenslanden, het handhaven der rechten en belangen van het Rijk, van orde en rust, het toezicht op een goed en ordelijk beheer.

Wil men aan onze Indische bezitting de gelegenheid geven om zich breed te ontplooien, dan moet men haar geen mindere vrijheid van beweging schenken; dan moet het moederland de teugels vieren, - zijn eigen belang niet telkens op den voorgrond dringen, - ruim baan laten aan de wenschen en behoeften eener in de toekomst op eigen wieken drijvende Kolonie.

J.W.T. COHEN STUART.

Met de nachtboot.[1)]

Op een goeden dag was daar in eens Toon weer bij mij aan komen loopen. Toon, mijn jolige maat bij zooveel rare tochten en wonderlijk journalistiek avontuur. In geen tijden had ik zijn snaaksche gezicht om den hoek van de deur gezien.

Maar 't was mij al dadelijk geweest of die begroeting van ‘zóó... fijne meheer!’ 'n beetje opgeschroefd had geklonken. Die dartele, echt jonge boy spoot anders meteen de kamer vol leutigheid, en van z'n oolijken snoet glom de lust je tegen, dat je weer lachen moest en mee mal wilde doen, zoodra je 'm maar zag. Nu leek 't wel of ie maar zoo'n beetje gekscheren wou, om in den stijl van vroeger te blijven. Want zijn oogen deden niet aan de fratsigheid mee. - Ik voelde aanstonds dat er wat schortte.

Toen hij even zat, zakte dan ook die gedwongenheid af, en met z'n kop op z'n handen gesteund, bleef hij bedenkelijk zitten zwijgen.

Zoo had ik Toon nog nooit gezien. Want hoe bar 't soms ook was tegengeloopen bij onze ondernemingen, als we ons afgesjouwd hadden voor niets, door enkel ongerief en beroerdigheid heen, hij had altijd de fut erin gehouden. Z'n kop uitdagend naar den nek geduwd, z'n breede borst branie opgespannen, zoo ging die worstelaar-sterke, opzichtig spierkrachtige postuur door allen tegenslag en vermoeienis heen, met een lef waar je veilig bij was. En we zaten nooit zóó berooid, of Toon z'n uitbundigheid joeg je angst wel weer weg.

1) Eerste hoofdstuk uit het boek ‘Landlooperij,’ ter perse bij de Uitgevers W.L. en J. Brusse. - Rotterdam.

En nu zat ie daar waarachtig te kijken of ie zèlf bang was geworden...

‘Maar kerel toch... zeg, Toon, wat scheelt jou?... Ben je ziek, of wat heb je?’

‘Hàd ik maar wat!’ - zuchtte nie, toch weer met even lach op z'n triestige facie - ‘had ik maar wat, dan was 'k al zóó uit de maling. Maar daar zit 't 'm juist, 'k ben heelegaar blut, en Riekie en me jonges kijke temet scheel van de honger. 't Is wáár man, Toon is gedallest.[1)] Me zitte d'r onder... tot hier. En 'k zien nerges 'n gat meer, da' me d'r uit kenne kruipe...’

Van alles had ie nou al geprobeerd an de wal. Eerst met groente geloope, maar dat was heelegáár niks gedaan. Ginge je cente in zitte, en kon je wel bokke van houwe om al die oubakke kool en slaai op te vrete. Want wat je overhieuw op je wage, dat was allegaar zuiver verlies. 't Had 'm in die drie maande tijd z'n orlozie, en dat mooie mehonie kassie gekost, zooas dat groenvoer gauw invrat... Nou, toe colp'rtazie; met een fijn christelijk blad. As 'n heer hoor, nooit om 'n smoesie verlege!... Maar daar had ie nou eenmaal geen uitgestreke fizelemie genog voor gehad. Z'n Zondagsche lakensche pak was er tot de draad mee verslete, behalve item zooveel paar schoene, en de rust van z'n eigeste ziel. ‘Want, laa 'k me niet kwaad make, maar o lieve god noggantoe wa' ben dàt 'n smuigers!’ Op 't lest hadde ze 'm d'r nog van z'n arremoei voor zes gulde vijf en tachetig an voorschotte in late loope...

Goed, daar sting ie wéér schaailoos. Ja, wat zoud' ie? Riekie en de kinders moste toch bikke. Dus hij om 'n sjouwtje de kant op. En waarempel, daar had ie wel sjans, zóó, dat ie die eigeste dag nog as invaller in een losse ploeg wier gedraaid. Maar hij had 't op motte geve... want - hij zou 't mij dan nou maar bekenne: z'n ooge die ware zóó schrikkelijk verminderd, dat de dokter gezeid had: manlief, 'k geef geen kwartje crediet meer voor jouw gezicht. Ze ware tetaal vergloeid en verbrand, droog-geschroeid deur die helle van vure op de schepe, waar ie tien jaar an één stuk, eerst as tremmer, toe as stoker, op had gevare... En nou most

1) Gedallest: dood-arm, zonder uitzicht op beter.

ie en zoud' ie zoo'n zwarte gasthuisbril drage met van die wiele d'r om... zoo'n stekende schoe'makersfok op z'n neus... dat 'n ieder maar da'lijk kon zien hoe belabberd of Toon uit z'n kop keek... Dan late de baze je zóó ommers al staan op de keie. Ja, zukke dokters, die hadde mooi prate... maar liete die fijne meheere eerst zelf 's om werk in de rij motte staan met van die kippige lenze voor d'rlui ooge... dan kon je met zuk geleerd volk misschien ook nog 's mènschelijk prate... Geen kras ommers, geen huurbaas, geen één meesterknecht neemt 'n man met 'n fok an, zoolang ie 'r nog met hèldere lampies kan krijge. Ja, ze hebbe jou noodig!...

Dus die fok laat je af, zoolang je nog niet van de blindebedeeling wil trekke. ‘Maar ik zweer je, meheer... van jou heele gezicht, zoo as je daar zit, zien 'k niks as zoo'n waas, as zoo'n vlek, en wat mijn anbetrof, kon net zoo goed je zuster d'r zitte... Ja, 't is toch wat, op mijn jonge jare, as je voor 'n vrouw met vier van die hummels de kost op mot hale...

Dan mot je bootwerker weze, en dan op zoo'n schip, an die luike met losse en laaië, dat je die ertsbak niet an kan zien komme... Die eerste dag al had 'k 'm zóó vaak tege me lijf op gehad, da' me poote kapot ware. Vier dage heb 'k plat op 'n stoel en 'n stoof thuis motte zitte. Dan slingert zoo'n wee'geld wel an! En toe' 'k die andere morge met me stijve beene weer an boord ben geënterd, zwaait me pardoes die takel tege me rug op, en slaan 'k zóó deur 't luik in de ruime, da'k hardstikkedood had gevalle, as 'k niet in zoo'n hoop baalzakke te pas was gekomme... Nou, dat liep toe nog met 'n verstuikte schoer af, - me rechter vlerk d'r lam bij. Maar 'k zeg: stik! vóór 'k te pletter slaan, wil 'k jullie vast groete... 'k Had die kras àn kanne vliege, zoo'n sloeber... die zei da'k vet was... 'k Zou nòg kenne grimme, man, as 'k er an denk - hè, vuile gazzers!

Affijn... weet ik nog wat 'k allegaar uit heb gedacht, om an zoo'n a-k-e-l-i-g kossie te komme, voor me wijf en de jonges. En die Riekie, die ploetert maar deur om dat ongelukkige boeltje heel en knappies te houwe... 'n End in de nacht man, van naaie en prutse voor zoo'n hok vol met kinders... 'n Iedereen mag gerust komme kijke... want wèl

staat er niet véél meer, maar glimme en blinke... as bij de keizer! En die kleine knulle ziene d'r uit... wolke... je zou d'r in bijte,... of ze alle dag paardevleesch met eieresaus krijge... en brandschoon, hoor, knap, alles heel... want van de enkelde gáte maakt zij nog 'n jurk of 'n hessie... 't is puur, man! Ja, as ikke me Riekie niet had... nou, dan was Toon al làng na de kiele, gloof mijn...

Maar zie je, dat is 't 'm juist!... Dat laat je geen duur, en van alles pak je dan an. 't Lest heb ik me van armoei tòch weer late monstere... 'k Hoor van 'n kameraad, dat er sjans was, op dubbelde gazie. Nou, 'k denk, dat zal dan ook wel zoo'n drijvend doodkissie weze... Maar 't mòst! En jawel, geen mensch had er zin in... Mijn neme ze an, meteen maar as boosman, op tàchetig gulde... Ze kònne d'r ommers geen volk voor krijge!

Riekie wier zoo wit as 'n dooie, toe 'k 't 'r vertelde, want da's van hoore zègge al zoo'n halve zeeman. En ze hieuw me nog tege: Wat kon dat nou weze, waar ze de eerste de beste met ze kippige ooge 'n handvol cente voor gavve?

Maar 't most, hè? 't Broodmandje al twee dage leeg, en nerges 'n kans. Dus ik ging. Riek bracht me na boord. De Cordon most in 't Katendrechsche havetje legge. En daar staan we op zoo'n bootje te zoeke, op niks meer dan zoo'n veerboot met 'n ope hekkie d'r om... komt de machenist in z'n ruim overend, dat z'n hoofd uit 't luik steekt, zoo láág as 't daar was. “Zeg meester” - vraag 'k - “zou uwe me ook assiblief niet kanne vertelle waar hier de Cordon leit, die me na Boeneserus motte brenge?”

“Wel maat” - zeit de ander - “as je mijn nou verneuriet, de Condor daar stáán je toch op...”

Nou weet jij, meheer, dat Toon niet gauw bang is; maar toe voelde 'k m'n eige toch eve verschiete.

“Wàt?” - zeg 'k - “met dat stumperige sloepie de reis over zéé?”

“En wat zou dat?” - lachte die machenist nog zoo valsch - “één bui rauw weer, en me ben voor de haaie... Kan 't jou soms verdomme of je vandaag nog, of morge verzuipt?... Of is dat jouw wijf?... Kom, kèrel, zet er óók maar 'n prop op... Met 'n half uur is 't vare...”

Maar Riekie had me kist en me zak al te graze om ze

weer van boord af te sjouwe... Ik gris ze werom, neem haar vierkant op, en draag d'r an wal. - Toen gaf 'k 'r één lange zoen, want 'k dacht dat 't wel voor 't laaste zou weze... “Ga nou na huis” - zeg 'k - “en maak me geen heibel, pak de kinders gedag... van de eerste have uit stuur ik jou cente... Kom, Riekie, blijf nou niet wachte...”

De kaptein kwam an boord, viel over z'n eige beene, zoo zat as tie was... Maar toe' ons ongelukkige schepie al 'n end uit de wal is... hoor 'k 'n skreeuw... Riekie, die in mekaar gezakt tege de straat is geslage... Te laat, hè? Zoo'n schroef maalt stug deur... En toe... zie je... wat je dàn an je eige belooft... 'k ben nou anders niks siekeneurig, dat weet uwe ook wel... maar toe heb ik toch tege mezelf gezeid: “Toon, arme bliksem, hou je nou haaks... wat je gaat doen dat is voor die baneusies van je... en as je verzuipt... nou, dan verzuip je... Maar in ieder geval, hoe dat nou uitloopt... 't is je lááste, je ald'rlááste reisie geweest... Want dat mag jij Riek *niet* meer an doen...”

Nou, 't is àldeur pompe of verzuipe geweest... vier maande lang... 't Lozies sting al zóó onder water. Kaptein en de stuurlui an één stuk bezope, om 't sjegrijn te verdouwe. Want gloof mijn, één stijve bries, en dat kreng van 'n schepie was met Toon en alleman voor de haaie geweest...

't Het niet magge beure... 'k Leg al weer vijf weke bij Rieketje thuis, en me jonges staan haast op trouwe... Maar 't is werachtig of 'k zoo over zéé ben gekomme, om nou met hutje en mutje an wàl na de weerlag te gaan. Want dag an dag loop ik, 'k ben de heele stad deur geweest... blijf maar wandele: louw kans. Ze luste me niet!

Zie je... en toe docht ik zoo... as 'k nou 'n klein beetje moos[1)] had... Nee, kijk nou vóór je... Ik kòm niet om cente... 'k Had 'n plan... 'k Wou nog 's weer in De Helder gaan kijke... begrijp ie?... of daar niks bij de visscherij viel te linke... In 't Nieuwediep ben 'k opgebracht, hè? En jò, zoo'n emmes vrij leve, da's toch maar alles, as er voor je gedoetje wat bij valt te bikke. Met zoo'n vletje op de groote plomp... potsterdik maat... dan be' je toch ommers de keizer!’

1) Moos: geld.

En van de verbeelding alleen trok Toon weer heelemaal bij, kwam z'n kop overeind, schudde nie z'n spieren weer op, en de innige lol glom in z'n oogen.

'Potsakkerju, ouwe jonge, as me dàt nou's glad zat...' Hij grinnikte 't vooruitzicht zoo knijperig tegen, dat ie tranen wegknipperen moest.

'Hoe zou jou dàt anstaan?... Want jij most dan mee, hè?... Kerel, denk toch 's an: wat 'n brok avetuur om over te schrijve... Met Toon op de bollevooi mee, om in de visscherij een bestaantje te zoeke... En dan gaan me te stroope... en zeerobbe schiete, jage op die ruige plate van Onrust, meheer... stikvol van de vogels... ràspe[1]... knepperde-pats! - daar legge ze al!... En jutte[2], èn aze... Och man, daar maak je 'n boek in zes deele van op...

Dus je doet 't, en dan meteen betaal je voor mijn de reis en me kossie, to'k m'n eige stuk brood heb gevonde... En zit nou maar niet meer te suffe... wacht, op portaal staat me zak...'

Weer heelemaal druk in de jool, haalde Toon 'n oude blauwe trui voor den dag, met 'n das, een paar jompers[3]... en 'n pet met 'n riempje erover. Hield 't als 'n kleermaker precieuselijk uit tusschen z'n toegespitste vingers. En toen 'k 't aangepast had, zakte nie krom van de pret, da 'k nou toch zoo'n emmesse visscherman was...

'Hou 't maar vast an, maat. 'k Loop gauw effe na Riekie, om 't te zegge. En om zeven uur ben ik werom voor de nachtboot!'

Toon, door 't dolle heen, af!

Da's toch zoo'n rare sinjeur.

Op de kade, waar dat nachtbootje aan ligt, zat ie 's avonds toen weer bij de pakken neer. Z'n blokzak aan den wallekant gesmeten, en hij met z'n beenen er schrijlings overheen, dat z'n voeten langs de beschoeiïng bungelden. Rug moedeloos voorover gebogen, ellebogen op z'n knieën, steunde z'n kin in z'n handen. En zoo tuurde hij met een bleek gezicht mistroostig uit over de rivier, als 'n landverhuizer, die 'n

1) Raspen: jagerlatijn voor schieten.
2) Jutten: strandvonderij.
3) Jompers: waterlaarzen.

laatste afscheid neemt van z'n geboortestad, waar ie te véél is geworden.

‘Zoo!... beeld van de wanhoop’ - groette ik plagerig somber.

Maar Toon gaf geen antwoord.

‘Heb je nou ineens de duvel weer in?’

‘Nee, fijne meheer... Ik zit maar zoo'n beetje te kijke na al dat licht hier over die brugge... Dat glinstert daar in die stad of 't allegaar g o u d is!... Rijk hè, zoo'n stad met de avond over dat donkere water?... 't Schittert de huize uit, tot door de boveste rame... Wat 'n gloed, man; en die groote eletrieke bolle d'r in, en al dat volk, dat er lekkertjes passaziert langs de winkels... Pràchtig gezicht, hoor... fijn! - Maar niks voor gesjochte jonges zooas Toon en die andere arremoedzaaiers, die met de nachtboot de hort op motte...’

‘Kom jò... we zullen 't'm same best lappe... laat we an boord gaan... 't is tijd...’

‘Ja, hùn 'n zorg... maak maar geen haast hoor... ze late je darre, tot al dat goed van de kaai eerst an dek is gelaje. 'k Ben daar net weze kijke... pertale bek kan je krijge, as je enkel maar vraagt hoe laat of ze asseblieft vare. Eérst die bale en kiste, man, die collies... dà benne spulle! Tabak, margerine, vate wijn... poe... allegaar moos waard!... Maar van die sjappies as wij, die geen eens laagste klas op 't spoor na Groot Mokum kanne besomme... da's ballast... ze kanne je misse!... Bij gosgracie mag je nog mee voor je cente... Nee, fijne meheer, maak jij je maar gaar niks te sappel... Smijt nou je verbeelding maar zóó in de Maas, man, as jij gedalleste jonge wil spele...’

Toon was al bitter berooid gestemd. En dat maakte mij ook al niet monter om den tocht te beginnen.

Langs ons heen aan de kade liepen er meer te wachten. Schuwe, sjofele menschen in de schemering; pakken bij zich met al hun hebben en houwen. En ongerust keken ze ieder keer om: of 't bootje toch niet in eens weg kon varen, zonder hen. Stumperig scharrelden ze rond tusschen de stapelingen van koopwaar, telkens uit hun zorgelijk denken opgeschrikt door bolderende steekwagens, en tonnen die in 't donker naar hun beenen aangerold kwamen. 't Brute gescheeuw

van reppende sjouwers joeg ze schichtig op zij, en dan trokken daar in eens die paarden weer aan voor 'n sleeperskar, dat de keien zoo kraakten.

Want 't was er een jagend rumoer langs den kant, met al die beurtvaarders en die lichters. Een ruw en heerscherig handelsgeweld, dat maar voortdaverde door 't stille vallen van den avond, om den gedegen overvloed van allerhande waren nog verscheept te krijgen. Daar moesten die vale nachtbootklanten voor uit den weg, of wat let hun... dan maar d'r ònder, verdomme! En de lieren gierden hijgende voort, 't verre gedonder van erts in de ruimen, 't ploffen en 't galmend geklank van luiken en borden en ijzeren platen, 't snuiven van winsen, ketting-gerinkel door piepend katrollengewieler, waar overheen uit den smokigen gorgel van 'n zeeboot een dreunend gesnork kwam bazen.

Ze deden zoo schichtig. 'n Schuchter buitenmannetje met 'n kind aan z'n hand liep maar jagerig in de herrie te zoeken, en rukte dan telkens angstig 't joggie mee voort, of de honden achter 'm zaten. En dat schrijnende licht uit de electrische manen, en die warrelende gloed van walmende toortsen, waar ze een schip aan de boeien bij laadden, - 't ketste en vaagde zoo schril en onzeker door de schemering heen op de kade, dat 't de menschen schimmerde voor de oogen. En in hun zenuwachtig gehunker om toch eindelijk veilig met hun rommeligen pakkenboel aan boord te mogen, zwierven ze maar sukkelig rond, en rekten dan weer op de teenen over de kisten heen, om te zien of de nachtboot er toch nog wel làg.

‘Ja’ - zei Toon - ‘as je zoo'n maantje ziet opgaan, en al die toplichies over dat donkere water, dan zou je denke dat 't allegaar illemenatie voor de pure lolligheid was... Kijk zoo'n trein nou toch op die brug: rood fleweel man, luie kussings, en gloeilampiesschijnsel om gek van te worde... Zitte zukke prachtige wages stuk voor stuk leeg!... God weet, is meschien allang in Groot Mokem, as wij hier nog darre om op zoo'n schoreme nachtboot te magge... Snap jij 't? - dan mag je 't zegge...’

‘Och man, jij vraagt zoo véél’ - stond er in eens een lange sinistere kerel achter ons mee te praten.

‘Wel mof?’ - keek Toon verbaasd grinnekend om.

‘'k Zeg, daar hè *wij* toch ommers geen booschap van, wat jij daar nou vraagt, maat...’

‘Hoe bedoel je dat, pa?’

‘Dat rijke tuig... Ze moste ze... 'k Wou da'k honderdvijftig gulde had en twee compagnons...’

‘Wat dee' je dan?’...

‘Zeg 'k je niet... Ik kàn jou toch niet!... En an die vrijer daar naast je heb 'k 'n hekel... die kijkt me zoo an... wor je eng van... waar je staat staan je... Maar wee' je wat 'k dan dee?... 'k Kocht dynamiet... Dat liet 'k uit Nice komme. 't Is in Parijs ook wel te krijge, maar da's te groote omweg, begrijp je?... Hè!’ - en hij wreef zich smakelijk z'n handen en smakte van 't lekkere idee: ‘dan stuurde 'k an die commissaris 'n kissie...’

‘Da's óók 'n bak!’ - viel Toon weer als 'n straatjongen uit - ‘Bè jij annerchist, pa?’

‘Daar laat jij óók 'n steek valle!... As je me hart ope snijdt is 't één bonk oranje... petje af hoor!’

‘Die 's fijn!’ - proestte Toon uit, sloeg op z'n knieën, en sprong mèt van de leut overeind... ‘Ga mee maat, we houwe die vent in de gate... wat 'n emmese snuiter! Kan die effe deurslaan?... Hé mof! me gane an boord van 't arremelui's jacht... Maar je het bij geval geen bom in je zak, zèg... wij met ons drieë ware toch vrinde?’

En als 'n wrakende geest waarde die lange, magere kerel achter ons aan, van z'n haar tot z'n schoenen in een somberen nachtwakers-ulster gehuld, kraag op, klepje toegeknoopt, dat je net even in groezelbleek z'n oogen kon zien, en de punt van een rossige sik door 't split. Daarbij droeg hij zeer onwaarschijnlijk zoo'n platte leeren automobielpet, waar, in de zwarte glimming, als 'n aureool 't lantaarnlicht kaatste.

‘Och meester’ - nam toen ineens op de loopplank dat zielige buitenmannetje mij krampachtig vast bij m'n arm - ‘meester, heb u me zus asjeblieft niet gezien... die zou me nog 'n prakkie zijn komme brenge voor vannacht... 'k Ben met me zoontje, begrijp u?’...

‘Nee maat’ - baasde Toon - ‘as jij nou gauw fort maakt, oog dan nog 's effe vooran op de kaai; zoo'n vrouwmensch is bang voor die nijdige dekknechs...’

Maar de kaptein, die dat hoorde, grommelde amechtig:

‘Kom, schiet nou op man, 't is losgooie en vare!’ - Dat kappi had compleet een rammekop; die lag zonder hals achterover te hijgen op z'n zwaar, krom-gegroeid zitlijf, door zoo nacht aan nacht over dat stuur in 't donkere te turen. 'n Harige tronie, enorm van neus, die met z'n vooruitspringend ondergezicht in een dweil-das verliep. Zeer duister nachtmensch; dik verpakt in ratte-grauw nachtgoed, want hij was schraperig heesch en schrikkelijk jichtig van die nachtlucht over dat dampige water.

Meteen kroop ie voor goed op de brug in z'n hok. Toen zakte de electrische maan uit den mast in een mandje en doofde. Kappi ging teloor in den nacht; - behalve z'n stem, die nu en dan met de machine bleef reutelen.

En 't ijzeren schip lag zwart op 't donkere water. Alleen als er een nachtknecht luideloos langs 't gangboord sloop, zag je 'm uit 't bakboordvuur plots bloedrood overplast. Van 't rechtsche licht spookte 'n watergroene schim mee langs den wallewand, waar we in de diepte voeren.

De dompe trilling van de zuigers rilde aanhoudend door je voeten op waar je stond. 't Geluid van de stad ging langzaam dood... Door de kille spoeling klonk soms een holle klop aan de onderwatersche ruimen.

De menschen hoorde je niet. Er waren er verscheiden aan boord gegaan toen 't laadlicht nog scheen, maar na dien overval van donkerte kon je niets onderscheiden aan dek. Een voorzichtig gestommel langs je heen, nu en dan... ze leken nog wel 'n beetje verwezen.

Toen scheen de stoker beneden zijn vuur op te poken, want er sloeg daar ineens een gloed uit dat poortje. En meteen schooiden er op dien warmen schijn af, dat je er telkens koppen zag, koperig overtogen. De vuurdeur smakte al weer dicht. Maar de machinekamer bleef wel vriendelijk avond-licht om in te kijken... en de meester floot er nog 's 'n deuntje. - Met de ruggen tegen de heete kap aangeschurkt bleven er eenigen kouwelijk in hun schouders gedoken staan schuilen. En je was er dichter bij de trap naar de roefachteruit, wat iets veiligs gaf in die klamme omhuivering van nacht over 't water, als je toch allemaal n stumperig gevoel in je buik hebt.

Toon had gezegd, dat hij 't zakie 's eerst op wou gaan

nemen. Hij wist van schepen, en scharrelde dus wel rond langs die luiken en richels in donker. Nu kwam hij bij ons in dat schijnsel op de vuurplaat staan zwijgen. Maar ineens ging z'n meewarige gezicht dicht naar mij toe, en heel zachtjes zei ie: ‘Och jò, da's toch ook wat... zukke stakkers... daar zitte d'r twee op de spiegel, man, 'n jonge knul met z'n meid. Ze ben vanochend getrouwd, zeit die dekknecht... zukke tobbers... d'r bruidsnacht op de nachtboot. Hè, wat een beroerdigeid toch... Ga nou 's mee.’

Heel achterop zaten ze, in de hoogte op 't dekkleed dat daar over een stapel lading heen lag. Zoo hoog boven boord uit, dat ze er los van schenen, en op dat glimmerzwarte bed luideloos door den nacht heen voeren, vreemd groot en onwezenlijk, als je soms in een droom de menschen dramatisch ziet. Want 't schip ging beneden voor hen uit in 't donkere verholen, maar om die beiden heen gloorde een bleeke schemering. Lichtend wit lag 't schort over haar schoot gespreid, en ze had haar hoofd tegen 'n balen-verhooging aan geleid, dat je r gezicht onderuit zag, in starre extase, mane-blank op 't zwarte zeil. Je zag 't wonderlijk klaar: de geloken oogen met de wimpers, en den rooden mond even open; alleen 'r rossige haren verwogen soms op den wind in teere glinstering. - Den jongen kon je niet onderscheiden. Die lag roerloos voorover met z'n kop in 'r schoot.

‘Da's de jeugd!’ - fluisterde ineens achter ons die rare lange kerel weer, dat we er van schrokken. - ‘'k Heb ook de hoogste eerbied voor 'n vrouw... 't vrouwelijk schoon is me hoogste... al heb ik er zelf geen. Niet om 't één of andere hoor; want uit de edelste stande heb ik ze gehad. Maar daar zwijg 'k over... ce sont des affaires intimes. Nou heb ik geen vrouw meer van noode. 'k Wor morge negen en vijftig... dan is 't Vrijdag, - morge ben 'k jarig. En voor mijn part crepeer ik meteen... was 'k uit me lije. As 'k me doel bereikt heb, dan wil 'k dezelfde dag nog kapot. Maar Donderdag over veertien dage zit 'k in Parijs; 'k heb tijding gekrege... Wat ze van me wille, wee 'k niet... Nou tucht ik me nog zes maande... Dàn speel 'k me rol. Is 't 'r dan een die zoo'n schooier as mijn nog wil helpe... goed, dan laat 'k alles blauw blauw... Anders... as 't om negen uur gebeurd is, blaas 'k me om half tien voor me kop... Ja,

die vent daar hè 'k nou eenmaal voor eeuwig 't smoor an gezien... 't Is de grooste millionair van Amsterdam, en nooit niks voor z'n nevemensch over, 't Vrete dat er overblijft gaat de vullesbak in, en de meide hebbe 't hart niet om wat weg te geve, want die mevrouw zit altijd voor 't spion. - En ik doen 't alléén...

Anders helpers genog hoor!... Daar hè je de markies de Rougar; 'n prachtige kerel, beeldschoon, met 'n zwarte ringbaard, en geleerd van de toppe van ze teene tot an z'n hoofd... Maar op 'n paard kon ie niet rije, en ook niet met de dames van de haute aristocratie an tafel zitte. Heb ik 'm allegaar motte leere.'

'Nou man' - zei Toon, toch wel 'n beetje ontdaan - 'jij lijkent verdraaid wel zoo'n stuk fulliton-held... Maar jij práát veels te veel; weet jij wie je voor het? We konne verdomp wel stille klabakke weze!'

'Nee vrind, ik kijk de mensche dwars door d'r ziel heen... da' mist nooit. En as je zoo'n dertig jaar met mekaar in de baje[1] het gezete, dan *ruik* je die dekkels[2]...'

'Tòch stom... wij ben per geluk nou net zoo gedallest as jij, pa...'

'As je 'n gesjochte jonge an de galg wou helpe... godallemachtig nou, man, dan kon je je testament zoo wel make. 'k Weet ommers door heel Holland de weg, en 'k ken alle boeve... de grooste... en zij kenne mijn, want ik ben d'r ook een... En bang... nog niet voor de duvel...'

'Kom, la we na beneje gaan' - stelde ik voor.

Maar onze nieuwe gezel had geen zin. 'Nee' - zei ie - ''k kan tòch ommers niet slape... 'k Wou da 'k maar kòn... Zie je, 't is van die rot-autemebiele!... Die winde mijn toch zoo schrikkelijk op, man, da 'k 's nachts de slaap nie' kan vatte... En in die Stad Venlo, waar 'k thuis heb gelege, daar zat nou zoo'n Duitscher, zoo'n mof, vlak achter mijn bed gemoedereerd an ze tafel te munte. Fijn ouvrier, prachtige bulle; hij maakte 't meeste riksdaalders, en dan had ie 'n steen om de klank an te hoore... Nou, dan wor je gejaagd, as je zelf nog maar 'n maffie[3] het te vertere... Effe

1) Baje: gevangenis. Oorspronkelijk alleen de strafgevangenis te Scheveningen. Toespeling op de baden gebruiken.
2) Dekkels: politie.
3) Maffie: kwartje.

indommele, maar telkes schrik je... van 't minste. - Hij doch da 'k sliep... Maar vanochend zag tie ineens da 'k 't àlles gezien had... Toen zeit ie enkel: “wie mijn verraait kost 't z'n leve.” - Nou, dat doen 'k tòch niet; ben je ommers 't recht kwijt van je vrinde. En van de honderd misdadigers ben 'k er met nege-en-negetig intiem... Maar die mof zag er echt nobel uit. Jonge ja, hoor; hoog fijn kostuum! Ook geen wonder; hij maakt ze alle dag versch, hè?’

‘Nou’ - zei Toon - ‘blijf jij nou maar deurslaan: ik zak in 't roefie...’

‘Mot je doen, en dan mot je daar 's in dat uiterste hoekie die fizelemieë opneme. Zitte twee van mijn amis intimes. De eene het twee en veertig duzend gulde van de arme weeze door z'n keelgat gelapt... toch nooit in de lik[1)] gezete. De andere is 'n geweze huzare-kaptein, uit De Haag; slaapt in de Metropole van 't Heilsleger, en geen hemd het ie an. Elke ochend gaat ie bij 'n bakker en vraagt 'n stuk brood; daar leeft die knul op... Maar die loert op je lampies... nou ben je gewaarschouwd! - Ik blijf nog een beetje op dek: die nachtlucht doet mijn goed an me gloeiende kop, en 'k heb 't grooste respect voor de vrije natuur, want die mis je te veel in de baje. Zie je, as je hier nou zukke boome langs de dijke ziet schuive, en dat geluid van die deining door dat riet, da's nog weer 's vredig... Zukke mensche ben toch maar bon af, die daar zoo'n huis met 'n tuin an de waterkant hebbe: ope weranda's, serres, stal met pèrde... en dan dat licht van die krone... echt wat voor mijn, hoor. - Die helle plek, waar je nou afgaat, da's de stad Rotterdam. En waar wij op vare is de weerschijn van Gouda... 'k Ben speciaal met die nachtreis bekend... 't is geen makkie om door al die kronkelende rakkies te sture... En as nou straks met de morge die vogels beginne te zinge... tjonge ja hoor, dan zou je weer jong wille weze...’

‘Wa dee je dan, vader?’ - vroeg Toon goedig.

‘As 'k nog jòng was?... Affijn, die tijd hè me gehad, da 'k op mama's arm die eigeste sterre genacht zei... en dan kalmpies ging slape... Nou, láát mijn nou maar wat... Dat schijnsel daar deur die boome... da's verdomd die ouwe

1) Lik: gevangenis.

postwage nog!... Twee vurige schimmels draafde d'r voor, man! Hè 'k nog 's na Nieuwerkerk mee magge rije... járe geleje, as onnoozele jonge... En, kijk... Oogeblik nog... Mot je zien in die weerschijn van 't licht uit 't roefie daar op de wal... Nou zie je die gloed langs dat bosschie... da's hier 't Galgerak... Bij laag water komme die stoepe nog droog, waar de galg op gestaan het. Wiere oudtijds zukke slechte sujette as ikke... gehange!... Nou, zoek nou maar de roef op, en laat mijn wat alleenig... Met 'n kwartiertje ben me in Gouda...'

'Die kerel' - zei Toon schor - 'daar wor je beroerd van... Kom, la we beneje 'n bankie gaan zette, meheer.'

Maar daar was 't ook al niet bijster opwekkend, in dat kale, bedstêe-gele achteruit, waar 't volgens Toon precies naar 'n politiebureau rook. Aan de zoldering hing troosteloos 'n petroleumlampje te kwijnen. 't Jonge paar lag er nu languit op een van de houten banken-rondom te slapen; en daarover deed 'n griezelig verloopen vent net of ie snurkte, maar telkens zag je 't wit van z'n oogen, als ie loerde of de jongen ook bewoog met z'n kop op z'n meid...

'Da's de armi van hierboven' - maakte Toon fluisterend uit - 'de huzare-kaptein, die 't op de bruigom z'n lampies gemunt het... Kan die boef met z'n fransche poeha. effe bakke verzinne?'

't Buitenmannetje van daareven zat er ook; zag er zoo hongerig uit zonder z'n prakkie. Bangelijk zat ie in 't hoekje gedrongen, schoenen vlak naast zich, schriel borstig in z'n boezeroenmouwen; met z'n hoofd op 'n rol van z'n kiel. Maar hij verschoof zich onrustig, kon den slaap niet vatten. En als je naar 'm keek, sloeg ie z'n oogen schuw neer...

'Wel, pa?' - sprak Toon 'm vriendelijk aan - 'heb jij die jonge van jou maar over boord late jompe... of lust ie nog wel 'n homp van mijn keggie?'

En meteen kwam daarboven, in zoo'n getraliede kooi voor de dekknechts, een klein joggie overeind, erg proper in z'n hemd en 'n wit onderbroekje. Echt kind nog. En hunkerig keek ie neer op Toon's boteram met worst.

'Jij lijkent zoo wel 'n apie, in dat gerasterde hok... Maak dat klampie 's los, broer, dan gaan we je voere...'

En lachend met z'n slaperig snoetje, greep 't jong heb-

berig toe, en kroop toen met z'n brok heelemaal naar't eind van de kooi om 't gulzig op te peuzelen.

'Vriendelijk bedankt, hoor' - zei 't oudje bewogen - 'wat je me kind doet, dat doen je an mijn, baas...'

'Da' wil zegge' - meende Toon - 'as je temet ook wat mocht luste, dan geeft zoo'n snee brood an je zoontje jou toch geen laag in je maag, man... Kom, pak an... boterams zat, hoor, ik en me maat.'

Maar 't sukkelig ventje was niet te bewegen. Wel werd hij nu innig vertrouwelijk met Toon, vertelde al z'n narigheid fluisterend uit: om schuld voor 't hek van z'n hoeve gezet... z'n vrouw de vorige week pas gestorven... en nou met dat joggie van 'm den boer op, om te zien, dat ie zich als knecht kon verhuren. Achter Amsterdam, hè?... daar kenden ze tenminste z'n levensloop niet...

Maar 't werd mij in die muffe kajuit te benauwd. Er vunsde zoo'n weëe, armoedige lucht uit die slaperige menschen. En door 't schot heen dreunde 't zuigergestamp verweekend door je hersens. 't Was allemaal zoo troosteloos vaal en naargeestig, dat je net een gevoel kreeg of je waakte, en't nachtlampje ging zich walmend begeven... 't glas zag roetzwart, en telkens kwam 't vlammetje nog weer bang overeind. Toon zat ook maar verwezen bij 't zeurig geklaag van dat baasje te knikken; straks dommelde ie in... Als de ochtend nu toch maar haast kwam.

Zóo uit die onfrissche, schemerige roef, stond je dan boven ineens van dat aardedonker bevangen, en huiverig trok ik den kraag van m'n trui op, want 't klamme nachtzweet omrilde me. 'n Stuivige motregen zeeg er traag neer, en alles rondom was zoo ingehouden stil, dat je enkel 't moeë verglijden hoorde van 't zwarte water langs zij.

Toen relden er plotseling stemmen op, schril gierende vrouwegeluiden, zooals er soms in 'n slapende stad ruitengerinkel en dadelijk 'n vlaag ruzie uitslaat... En, omloopend, zag 'k daar voor 't lichtende poortje boven de stookplaats twee meiden neergehurkt, dat't gele schijnsel op hun gezichten glom. Typische nachtmeiden, met kleurige sjekken op donkere rokken, stijfsel-proper, en de beschenen facies glansend glad, waarin de even omrande oogen lokkend 't stokertje tegenlachten. Dat slanke jog stond, met z'n kiel open over

z'n bloote lijf, uit de gloedlichte kap gedoken; z'n jongenssnoet koolzwart, dat die tanden zoo blonken in z'n heet rooden mond. En ze lolden 't telkens uit in zoo'n krampig hysterisch gegil, en proestten er dan weer benauwd 'r grollen doorheen, dat de hofhonden nijdig losbasten in de donkere geheimenis langs den wal.

'Toch ben 't rampzalige schepsels' - praaide 'n dekkecht in 't voorbijgaan. In z'n oliejas beerde hij stug op en neer. Maar op eenmaal draaide hij bij: 'Ja, dat ben d'r nou twee, die zwetse en dolle maar deur, om d'r eige gedachte te banne... Zukke ziele... Je beleeft hier wat, man. 't Uitvaagsel krijg je mee op die nachtboot... 't Laagste, 't minste... Haast iedere avond komme de stille dienders an boord om te zoeke... Maar ik weet van niks, hou me d'r buite... Beja, mot je je medemensch dan soms nog verraje, as 't zóó met 'm staat?... 't Ben toch mensche! En ik heb met zukke stumpers te doen, want 't is werempel niet altijd d'r schuld... Nou hier, die twee... slette, za 'k maar 's zegge... Die eene, die blonde, het 't me zitte vertelle, en ze grimde. Bij God hoor... ze griende om d'r eigeste leve... zoo'n arme meid... Gescheie vrouw... Al den donder gescheie of verlate vrouwmensche, die je hier mee krijgt... Dan de baan op... Zukke deerns motte toch óók vrete. Wè nou, wie geeft 't ze as ze thuis blijve treure?... Is 't waar of niet?... Ja, want je kan nou de vrome wel uithange... Affijn, weet ik wat jij bent... ik ben 'n ordentelijke mensch, jare getrouwd, en nooit niks van 't een of't andere... Nou, toe is die meid dan, die blonde, de hort op geraakt... Met twee maande: ziek, deur en deur ziek... Tije in 't gasthuis gelege... Maar dat wiste ze allegaar op de Dijk, en nou is d'r geen cent meer, geen slokkie, voor haar te verdiene...

Mot je hoore... Nee, me maat zit bij de kaptein op de brug, dus 'k heb effe tijd... blief je 'n bakkie?'

En hij ging even z'n keteltje troost van 't vuur halen. - Allebei met onze handen om de warme kommen gekleumd, profiteerden we toen van een gloeiende teug...

'Mot je hoore... Die andere meid, kameraad van die blonde, die is met 'n sjouwer getrouwd. Maar die kerel, die zuipt... en as tie kanon is, slaat ie dat wijf, dat ze al 's eens van z'n stompe bloed het gespoge... Mot je verstáán

man, iedere nacht komt die vent lazerus thuis en ranselt 'r op... Dan zoekt zoo'n meid toch ommers d'r troost!... 'k Zal 't niet prijze, maar 'k kan d'r inkomme, as zukke sloeries d'rlui as beeste gedrage... Goed, die vrouw gong dan met 'n ander... Maar onverwacht komt d'r knul gistere de trap op, net dat zij met d'r lief is... Nou, en zonder niks, zonder hoed op of mantel of zoozoowat, net as 't mensch bij d'r eige thuis zat, holt zij de straat op... Komt ze de blonde ook schaailoos tege... Fort, na de nachtboot...

Nou wille ze maar na de Helder. Zonder cente op zak, zonder niks... vooruit maar... de hort op... "In't Nieuwediep woont nog zoo'n stuk vrijer van mijn," - zeit die blonde - en je had er veel mariniers... was wel 'n knippie daar ze same in konne komme... Ja, man, je beleeft wat... Anders guur, hè... en 't wordt maar geen dag met zu'k mokkerig weer... Mot je van 't winter 's komme, as dat riet er allegaar af is en 't is alles blank water d'r over, dat je alle oogeblikke de kanst loopt om mis te vare... Hou dan je stekkies maar in de gate.... zoo'n mole bijvoorbeeld, zoo'n baak, zit àl voor d'n donder vast in de mist... En gloof me maar vrij, as d'r nou in dat donker 'n man met 'n sigaar op de plecht staat, dan raak je al mis van zoo'n lichie... zóó zitte die ooge deur dat zwart heen geschroefd, en iedere vonk leidt je af... Nou, 'k mot weer 's blaze daar voor die brug..."

En hij snorde z'n hoorn, en joeg 'n alarm-geschetter vooruit... tot er eindelijk van de bruggeman een geeuwend 'hallo...o' terugkwam, dat we ongestoord voortgleden tusschen de houten beschoeiingen door. En meteen werd in dien nauwen omstand 't geluid aan boord uit de wijdheid compakter samengedrongen. 't Schijnsel van 't lantaarntje aan de opstaande wipklep veegde klarend langs dek.

Toen kwamen we in een smal water, dicht tusschen weilanden heen, want koeienruggen begonnen er op te blanken. Ook werd er al een enkele vogel huiver-wiekende wakker als de deining door de biezen draalde... En langzaam traagde een dunne gloring neer of 't vaag ging schemeren. Nu en dan vaalde er een huis langs ons weg, witte gordijnen bleekten vreemd door 't grauwen heen... Eindelijk, eindelijk werd 't dan dag.

't Gekraai van 'n haan monterde m'n moe-doffen kop ineens weer wat op. 'k Zou Toon boven roepen, om een luchtje te scheppen. Maar half uitgekleed lag hij nu ook op de bank, en sliep als 'n roover... Van al die slaap-adems stonk 't onhoudbaar in de dreunende roef... Toch zat er een aan de tafel rustig te eten... 'n Jonge Belg. Die was nu zoo al vijf dagen en nachten met booten op weg naar Amsterdam - had ie me 's avonds verteld - om daar werk te zoeken 'n Sterke, taai-magere jongen, die heel zuinig nu en dan een sneetje afsneed van 'n halfje brood, en 't dan telkens weer inpakte, als zoo'n echt stelselmatige armoedlijder, hard voor zichzelf, maar stug op z'n doel af, in de hoop er tòch eindelijk te komen.

Toen 'k weer aan dek kwam, zaten de nachtmeiden naast elkaar op een baal; haar verlepte gezichten in 't grauwe licht van den ochtend, de handen kleumend onder de oksels geduwd. Doodmoe waren hun lijven voorover gezakt, en telkens knikten hun hoofden in slaap, maar schokten weer wakker... en dan tuurden ze verwezen in 't onbekende voor zich uit.

Met 't dagen werden de menschen nog armzaliger dan ze 's avonds al waren... zoo groezelbleek en verflenst in die beslapen sjofele plunjes. De huzarenkaptein scharrelde ook trantelig 't roeftrapje op, en ging toilet staan maken. Die kerel had tòch nog 'n heerigen kop, maar griezelig verloopen, en ingevreten van 't gebrek. Hij droeg 'n afgesjouwd licht grijs pak, dat 'm slobberde om z'n magere body.

Beverig liet hij wat water uit een vat in een puts loopen. Boog moeizaam z'n rug, en waschte z'n gezicht met zwakke veegjes. Dan was hij weer moe, hield zich duizelig vast... zoo innig slap en onzeker. Zijn gladde roode vingers knutselden lang om 'n scheiding in z'n natte haren te wrijven; gingen toen met dandieus gebaar de grijzende snorren opkrullen. En telkens bezag hij z'n facie in een klein stukje spiegel, trok den mond met de martiale borstels nog 's even op als 'n kater die blaast... en frommelde 't brokje glas toen, zorgvuldig in een papiertje gewikkeld, weer in zijn vestzak.

Zoo doken ze langzaam aan een voor een uit 't logies op, huiverig schurkend en ontdaan van 't slapen op die trillende banken. Keken mistroostig den jongen regendag aan.

Aan de verte over den Amstel kwam hun stad van vage beloften in grijzen nevel op. Stil staarden de groen-bleeke lantaarnlichten langs de kaden; de klamme straten van de buitenbuurten lagen dood gestrekt tusschen de af-gewaakte huizen.

‘'t Is 't laatste’ - concludeerde de oude gevangenis-klant melodramatisch - ‘c'est la misère publique; as 't nou ging sneeuwe kon 't niet miserabeler worde... En dan je entree motte make in zoo'n kostuum, met zoo'n pardessus, dallesdekker vol vreemde lappe... 't Eerste wat ik straks doen, da's twee cente rauwe mossele koope... dan heb ik meer natuur en meer kracht op me nuchtere maag dan een half pond rooie biefstuk...’

'n Minuut of wat later loste de nachtboot z'n vracht sjofele klanten... Aarzelend bleven ze nog bij elkaar, schooide de een den ander doelloos na langs de verlaten grachten... Maar Toon en ik repten ons weg uit de zwervende kudde. Want met 'n half uur voer de Alkmaar Paket, die ons, dralende door dat eindeloos lange kanaal, tegen den avond in Den Helder zou brengen.

M.J. Brusse.

De invloed van het hooggebergte op het menschelijk organisme.

'Höhenklima und Bergwanderungen'[1] is de titel van een lijvig boek, van de band van den beroemden Berlijnschen physioloog Prof. Zuntz en zijn bekende medewerkers Prof. Loewy, Dr. Caspari en Dr. Franz Müller. Het zag onlangs het licht en heeft ten doel, op populair-wetenschappelijke wijze, ook buiten den kring van geneeskundigen, belangstelling te wekken in de kennis van den invloed, dien het hooggebergte op het menschelijk organisme uitoefent.

Inderdaad, die belangstelling is alleszins gewettigd.

Hoeveel menschen gaan niet jaarlijks, vermoeid door inspanning van den geest of door de eentonigheid hunner dagelijksche bezigheden, naar de bergen om daar hun krachten te vernieuwen; hoeveel longlijders, bloedarmen en herstellenden worden niet op medischen raad daarheen gezonden. En is het dan niet van belang te weten, waarin de opwekkende invloed, waarin de geneeskracht van het verblijf in de bergen moet gezocht worden? Bovendien sluiten zich daarbij onmiddellijk aan practische vragen als deze: tot welke hoogte moet men gaan, hoe moet men er leven om het verblijf zoo heilzaam mogelijk te maken, heeft men wellicht ook rekening te houden met verschillen van individueelen aard, zijn er wellicht omstandigheden, die een verblijf in het hooggebergte zonder meer ongewenscht maken.

Toen dan ook van duitsche zijde het verzoek tot mij werd gericht om in een belangrijk en veelgelezen tijdschrift het genoemde boek

1) Höhenklima und Bergwanderungen in ihrer Wirkung auf den Menschen. Deutsches Verlagshaus Bong & Co. Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, Paris 1906.

aan te kondigen, nam ik die uitnoodiging aan, in de hoop daarmede een niet onnuttig werk te verrichten.

Het scheen mij echter, met het oog op hen, wien bedoelde vraagstukken nagenoeg vreemd zijn, niet doelmatig, daarvoor den gebruikelijken vorm te kiezen en eenvoudig een samenvatting te geven van den inhoud, vergezeld van eenige kritische opmerkingen. Beter hoopte ik de belangstelling te kunnen wekken, door van het onderwerp een geheel vrij exposé te geven, los van de volgorde, door de schrijvers gekozen, los ook van hun wijze van voorstelling.

Zoo zullen dan de volgende regelen niet zelden achterwege laten of slechts ter loops aanstippen punten, die in het werk uitvoerig zijn besproken, doch aan den anderen kant zullen zij dieper ingaan op zaken, waaraan de schrijvers betrekkelijk weinig aandacht hebben geschonken.

Onder de invloeden, die het hooggebergte - daaronder pleegt men te verstaan gebergten die ongeveer 500 Meter en meer boven den zeespiegel liggen - op het organisme uitoefent, zijn die op het bloed het eerst nauwkeurig bestudeerd.

Gelijk bekend is, bestaat bloed uit een vloeistof, waarin een groot aantal cellen aanwezig is, roode en witte bloedcelleu of bloedlichaampjes. De roode cellen ontleenen hun kleur aan de haemoglobine, een kleurstof, die de merkwaardige eigenschap bezit, zuurstof te kunnen opnemen en dit gas weder gemakkelijk aan verschillende stoffen te kunnen afgeven.

Die opneming nu geschiedt in de longen, de afgifte in de spieren en andere weefsels, en het is door die afgifte, dat verbranding van het in de weefsels aangevoerde voedsel mogelijk wordt.

Toen de beroemde physioloog-staatsman Paul Bert op het hooggebergte de Andes den invloed bestudeerde, dien de luchtdrukking op menschen en dieren uitoefent, deed hij de belangrijke ontdekking, dat in La Paz, gelegen op 3700 Meter boven de oppervlakte der zee, het kleurstofgehalte van het bloed aanmerkelijk hooger was dan bij menschen en dieren, die in de laagvlakte wonen. Paul Bert beschouwde dit verschijnsel als een soort aanpassing, die zich bij de bergbewoners gaandeweg ontwikkeld had. Inderdaad een plausibele voorstelling! Wat toch is het geval? De lucht is op een hoogte van 3700 M. aanzienlijk verdund. Iedere liter lucht bevat

dus minder zuurstof dan in de laagvlakte. Zal derhalve in het hooggebergte bij iedere ademhaling toch de normale hoeveelheid zuurstof uit de lucht opgenomen worden, dan is dit slechts mogelijk, wanneer door de longen een bloed stroomt, dat in ruimere mate zuurstof kan opnemen dan het geval is in het laagland, en dit wordt bereikt door toeneming van het kleurstofgehalte.

De waarnemingen in 1877 door Paul Bert verricht, werden in 1890 door Prof. Viault uit Bordeaux herhaald, bevestigd en uitgebreid.

Viault vond dat niet alleen het kleurstofgehalte van het bloed, maar ook het aantal roode bloedcellen bij de inwoners van La Paz veel grooter was dan bij die van Bordeaux. Intusschen kon die grootere rijkdom aan bloedcellen niet specifiek worden geacht voor de constitutie der bergbewoners in den zin van Paul Bert; want ook bij zich zelf en bij zijn assistent nam hij de vermeerdering waar, nadat zij zich slechts korten tijd in de Andes hadden opgehouden. Het was dus niet een verschijnsel, dat zich bij de bewoners van het hoogland door geslachten heen gaandeweg had ontwikkeld, gelijk Paul Bert meende, het openbaarde zich onmiddellijk wanneer de laaglandbewoner in het hooggebergte kwam, en dat gold niet alleen voor den mensch, ook bij dieren.

Na Viault hebben een aantal onderzoekers van verschillende nationaliteiten, op andere plaatsen diens waarnemingen herhaald en in het algemeen kunnen bevestigen.

En thans geldt het als een voldongen feit, dat bij menschen en bij dieren die zich uit het laagland naar het hooggebergte begeven, het aantal roode bloedlichaampjes en daarmede het kleurstofgehalte van het bloed stijgt. Die stijging begint reeds den eersten dag en houdt ongeveer drie weken aan; dan blijft het gehalte constant. Bij bloedarmen is de toeneming aanzienlijker dan bij gezonden. Zoo vond bijvoorbeeld Kündig bij gezonden, die 4 weken in Arosa (1800 M.) hadden vertoefd, een stijging van 702,000 roode bloedcellen per m.M^3. bloed, maar bij tuberculeuse bloedarmen een vermeerdering van 982,000. En tot gelijkluidende resultaten kwam onze voormalige landgenoot Dr. van Voornveld, de bekende geneesheer in Davos, in zijn uitnemende, veel geciteerde monographie ‘das Blut im Hochgebirge’.

Menig lezer zal vragen, hoe men zulke tellingen verricht. Hiervan

een nauwkeurige beschrijving te geven, zou te veel plaats vorderen. Men vindt die o.a. in het hier aangekondigde werk van Zuntz. Alleen wil ik opmerken, dat men een prikje in den vingertop geeft en uit het te voorschijn komende bloeddroppeltje een capillairbuisje van bekenden inhoud zich zelf laat vullen, en daarin het aantal bepaalt. Blijkt dit nu grooter te zijn dan bij een normaal individu, dan besluit men tot een stijging van de geheele hoeveelheid van het in het lichaam aanwezige bloed.

Tegen deze conclusie is echter van verschillende zijden bezwaar gemaakt, en niet ten onrechte. Men voerde aan, dat al blijkt het bloedgehalte gestegen in de oppervlakkige deelen van het lichaam, zooals bijv. in de huid van den vinger, dit nog niet het geval behoeft te zijn voor het inwendige. Men zou zich kunnen voorstellen, dat er alleen een wijziging van de bloedverdeeling plaats had en wel in dier voege dat een deel van het bloed der ingewanden zich naar de huid begaf, zich daar ophoopte en verder door vochtafgifte aan de huidweefsels indikte. In dit geval zou inderdaad een verhooging van bloedrijkdom in den vinger geen recht geven tot het besluit, dat de totale hoeveelheid bloed in het lichaam vermeerderd was. En op de totale hoeveelheid komt het juist aan.

Nog een ander bezwaar werd geopperd. Stel eens dat in het hooggebergte het lichaam meer vocht verliest dan in de laagvlakte, dan zal ook daardoor het aantal bloedlichaampjes per m.M^3. vermeerderd zijn, zonder dat dit het geval behoeft te zijn met de totale hoeveelheid, in de circulatie aanwezig. Nu is inderdaad het vochtverlies in het hooggebergte buitengewoon groot.

Er was slechts één middel, om hier te beslissen, namelijk de bepaling van het gezamenlijk aantal roode bloedcellen in het geheele lichaam. Daarvoor moet echter al het bloed ontlast worden, wat natuurlijk bij den mensch niet gaat, doch alleen bij dieren kan worden ten uitvoer gelegd.

De eerste experimenten in die richting werden in 1898 door *Jaquet* en *Suter* genomen. Zes konijnen van gelijke grootte, gelijk ras en gelijken leeftijd, werden in Bazel (250 M.) geruimen tijd op volkomen dezelfde wijze verpleegd; drie daarvan werden gebracht naar Davos (1600 M.), terwijl drie in Bazel bleven. Nadat de beide drietallen gedurende 16 dagen onder volkomen dezelfde omstandigheden waren gehouden, werden zij gedood en werd het bloed volledig

uit de dieren verwijderd. En nu bleek met groote duidelijkheid, dat in Davos zoowel het aantal roode bloedlichaampjes als de hoeveelheid kleurstof veel grooter was dan in Bazel. De stijging der hoeveelheid kleurstof bedroeg 23% van de oorspronkelijke quantiteit, die van de hoeveelheid roode cellen zelfs nog meer.

Deze waarnemingen voor Davos verricht bij konijnen, werden ook voor andere dieren volkomen bevestigd, niet alleen door Abderhalden voor het op 1800 M. gelegen St. Moritz, de bekende plaats in het Oberengadin, maar ook door Loewy en Zuntz voor den Brienzer Rothorn (2183 M.).

De laatste onderzoekers gingen nog een stap verder en vroegen zich af, of op de plaats waar de bloedcellen in het lichaam gevormd worden, wellicht iets van die snelle vermeerdering te bespeuren zou zijn. Die plaats nu is vooral het roode beenmerg, dat men gemakkelijk te zien krijgt, wanneer een pijpbeen overlangs wordt doorgezaagd. Bij ieder volwassen individu neemt men dan twee substanties waar, een roode en een gele. De gele zelfstandigheid, het zoogenaamde gele beenmerg, bestaat hoofdzakelijk uit vet en neemt aan de vorming der roode bloedlichaampjes geen deel, de roode zelfstandigheid, het roode beenmerg, echter wel. Het bleek nu bij onderzoek van zulk een doorgezaagd pijpbeen, dat bij dieren, die in het hooggebergte hadden vertoefd, het roode beenmerg aanzienlijk in omvang was toegenomen ten koste van het gele.

Het is dus niet meer aan twijfel onderhevig of het aantal roode bloedcellen en daarmede het kleurstofgehalte van het bloed neemt bij stijging toe; de verhoogde activiteit van het beenmerg legt er getuigenis van af.

Hoe zeer de bloedbereidende organen op een krachtige functie zijn ingericht, moge overigens blijken uit het feit, dat een bloedverlies van 100 gram, vertegenwoordigende meer dan 40.000 millioen roode bloedcellen, zich zelfs in het laagland binnen 3 à 4 dagen volkomen herstelt.

Behalve vermeerdering van het aantal roode bloedcellen, zijn er nog andere verschijnselen bij den overgang naar het hooggebergte op te merken; deze zijn echter meest van tijdelijken aard, d.w.z. na eenige dagen, hoogstens na drie weken zijn ze niet meer waar te nemen. Laat ik er echter dadelijk aan toevoegen, dat zij daarom

niet van minder hygienisch, praktisch geneeskundig en wetenschappelijk belang zijn.

In de eerste plaats dan zij de aandacht gevestigd op verbetering der hartswerking. Een in rusttoestand verkeerend mensch heeft in het hooggebergte niet zelden 30 polsslagen per minuut meer dan een rustend individu in het laagland.

Veel aanzienlijker nog dan bij rust is het verschil in polsfrequentie, wanneer spierarbeid verricht wordt. Zoo zag Loewy in het hooggebergte den pols tot 176 toenemen door denzelfden arbeid, die in Berlijn een frequentie van 120 veroorzaakte.

Voorts verbetert ook de ademhaling; zij wordt sneller en ruimer. Ook de stofwisseling kan in belangrijke mate stijgen. Doch, gelijk gezegd, dit alles is slechts van tijdelijken aard en weldra gaan al die verschijnselen terug en is geen onderscheid meer waar te nemen met den gewonen bewoner van het laagland. Slechts het vermeerderd bloedgehalte blijft, zoolang het individu in het bergland vertoeft. Keert hij echter naar de laagvlakte terug, dan is ook dit reeds na enkele dagen tot den norm teruggekeerd.

Met recht zal men vragen, als ook dit het geval is, wat kan dan wel het nut zijn van een verblijf in het hooggebergte?

Vooreerst zijn de bloedbereidende organen gedurende dien tijd tot krachtiger functie aangezet geweest. Wij hebben immers gezien, dat het roode beenmerg in omvang toeneemt. En al heeft nu na terugkeer in de laagvlakte bij den gezonden mensch weder een daling van het bloedgehalte tot den norm plaats, de bloedbereidende organen werden toch een geruimen tijd tot meerdere praestatie geoefend. Bovendien werden de overige organen van het lichaam gedurende het verblijf in het hoogland gevoed met een bloed, dat rijker was aan roode bloedlichaampjes. Geldt dit alles reeds voor gezonden, nog meer belang heeft de vermeerdering van roode bloedcellen voor bloedarmen en reconvalescenten, want na hun terugkeer in het laagland, behouden zij dat gedeelte van het verkregen bloed, dat hun ontbrak, toen zij naar het hoogland vertrokken, ten minste indien geen ziekte is achtergebleven, welke het aantal steeds doet afnemen. En wat de andere verschijnselen, als verhoogde hartswerking, ademhaling en stofomzetting betreft, wel is waar zijn deze, zelfs nog gedurende het verblijf in het hoogland, slechts van

tijdelijken aard, doch in dien tijd was toch de praestatie verhoogd en zij blijft dat, wanneer men zich er slechts eenige moeite voor geven wil. Is het geen algemeen bekend verschijnsel, dat wie in het laagland na een uur loopen vermoeid was, in het gebergte uren achtereen zonder eenig bezwaar wandelen kan, soms over geaccidenteerd terrein? De wandelaar keert dus uit het hooggebergte terug met door oefening krachtiger geworden organen en tevens met het bewustzijn, dat hij meer doen kan, dan waartoe hij zich voor zijn reis in staat achtte. Het laatste is van niet te onderschatten beteekenis voor zijn psyche.

Helaas zijn er maar weinig menschen - en hun aantal schijnt steeds geringer te worden - die den lust gevoelen of de noodzakelijkheid inzien, aan hun verblijf in het gebergte flinke lichaamsbeweging te verbinden. Wanneer men iederen dag de pantoffelparade in de ‘Kuranlage’ medemaakt, zich nu en dan eenige uren in een landauer over een stoffigen en zonnigen landweg laat trekken om dezen of genen waterval te bezichtigen en zich dan dagelijks een indigestie eet aan de hôtel-spijzen, die veel hebben van een vleesch-dieet, dan meent men voor zijn gezondheid genoeg te hebben gedaan. Nog dezen zomer trof het mij in het Schwarzwald. Uren en uren kon men wandelen door de heerlijkste boschwegen, zonder iemand te ontmoeten.

Het is toch zoo jammer, vooral voor hen, die door een zittend leven in hun dagelijksche bezigheden weinig van hun hart hebben te eischen en die zoo goed zouden doen, het, al is het slechts twee à drie weken per jaar, krachtig aan te spreken.

Maar er is nog meer, wat het verblijf in het hooggebergte van nut doet zijn en dat ook weer bij lichaamsbeweging meer tot zijn recht komt. Daaronder is te noemen de invloed op de huidfunctie. Het is een eigenaardigheid van het hooggebergte dat de temperatuurverschillen in de zon en in de schaduw er zeer aanzienlijk zijn. Daardoor is ook de huid onderworpen aan groote en snelle temperatuurwisselingen. In ons klimaat worden deze door tal van menschen slecht verdragen. Men ‘vat koû.’ Niet alzoo in het hooggebergte, en wel, omdat de regulatie der huidwarmte daar zooveel sneller plaats grijpt, m.a.w. de huid past zich daar spoedig aan de oogenblikkelijke temperatuur der omgeving aan. Gevoelige menschen kunnen zich dus daar aan veel meer bloot-

stellen dan hier, met het gevolg, dat na hun terugkeer de huid tegen plotselinge temperatuur-verschillen geoefend en gehard is.

Van hoeveel gewicht zulk een harding tegen plotselinge temperatuurverschillen pleegt geacht te worden, kan blijken uit de moeite, die de hydrotherapie zich geeft, deze te bereiken. Beoogen toch koude douches en koude lakenbaden, al of níet gevolgd door afwrijvingen, niet hetzelfde doel, al is het wellicht niet op zoo natuurlijke wijze?

Hoe groot de dagelijksche temperatuurschommelingen in het hooggebergte kunnen zijn, daarvan kan men zich een goede voorstelling maken, door een blik te werpen op de weerkaartjes die de Kurverein Davos maandelijks uitgeeft. Zij zijn zoowel volledig en gemakkelijk te overzien als keurig uitgevoerd. Ik heb zulk een kaartje voor mij liggen over de maand Januari; op een dag bedroeg de temperatuur in de zon 46° C. en 's nachts daalde deze tot 16°.

Wie St. Moritz (1800 M.) in het Oberengadin bezoekt, zal er door getroffen worden, dat in het midden van den zomer de bloemperken tegen den avond bedekt worden. Men is bevreesd voor te sterke afkoeling. Waaraan die zeer aanzienlijke temperatuurverschillen zijn toe te schrijven, zal ik hier niet uiteenzetten.

Eindelijk zij nog één invloed van het hooggebergte genoemd, namelijk die op het zenuwstelsel. Dat deze bestaat, kan moeilijk betwijfeld worden. Wie meenen mocht dat de geest overal dezelfde weldadige inwerking ondervindt, dat de zenuwzwakke overal zijn slapeloosheid en andere psychische kwellingen verliest, wanneer hij slechts zijn dagelijksche bezigheden en omgeving verlaat en volop de frissche lucht geniet, moet maar eens in de meest bezochte plaatsen van het hooggebergte met die menschen spreken. Van sommigen zal hij dan hooren, dat zij terstond baat vinden op een hoogte van 1800 Meter. Vóór dien tijd gejaagd en lijdende aan slapeloosheid zijn zij reeds na een kort verblijf kalm geworden en genieten een weldadige nachtrust, terwijl een hoogte van 900 Meter niet den minsten gunstigen invloed op hun bezwaren bleek te hebben. Van anderen verneemt men juist het omgekeerde. En er zijn ook niet weinigen, op wier zenuwgestel een hoogte van 500 M. veel weldadiger werkt dan eene van 900 M.

Men ziet, de gevoeligheid van het zenuwstelsel voor het hooggebergte is bij verschillende individuen zeer verschillend. Doch,

het zij in het voorbijgaan gezegd, dit geldt niet alleen voor het zenuwstelsel, maar ook voor de functies van andere organen. In het oog vallend openbaren zich die verschillen bij de zoogenaamde ‘bergziekte’, waaronder men verstaat een groep van sterk sprekende maar spoedig voorbijgaande verschijnselen, zich uitende in onvoldoende hartswerking en onregelmatige ademhaling met de gevolgen van dien, zooals angstgevoel, hartklopping bij de minste lichaamsbeweging of inspanning van den geest, blauwe huidkleur, geringe eetlust, misselijkheid enz. De bezwaren nemen toe met de hoogte en nu is het frappant, hoe groot het onderscheid in hoogte is, waarbij die bezwaren zich bij de verschillende menschen beginnen te openbaren.

Wanneer de Jungfrauspoorweg voltooid zal zijn, zullen zich zonder twijfel tal van personen onmiddellijk naar den top (4200 M.) kunnen begeven zonder zich onwel te gevoelen, de meesten echter zullen de reis wel in tempo's moeten maken en zich telkens door een verblijf in een hôtel gedurende een of meer dagen aan de toenemende luchtverdunning moeten accommodeeren.

Tot geruststelling zij opgemerkt, dat hoe beangstigend de bergziekte ook moge zijn voor hen, die er door bevangen worden, er geen gevaar aan verbonden is, althans niet voor menschen zonder organisch hartlijden en met gezonde bloedvaten. Dit is herhaalde malen na opzettelijk onderzoek gebleken en voor enkele jaren in een officieel rapport uiteengezet. Alvorens toch haar toestemming te verleenen tot den aanleg van genoemden spoorweg, wenschte de Zwitsersche Regeering het advies der wetenschap in te winnen en richtte zich tot den Berner physioloog Prof. Hugo Kronecker. Deze rustte een expeditie naar den Breithorn uit van 60 personen, bestaande uit mannen, vrouwen, kinderen en een grijsaard. Op 3750 M. hoogte leden bijna allen in meerdere of mindere mate aan bergziekte, die echter na enkele weinige dagen, bij algeheele vermijding van iedere inspanning, zonder meer week. Men had zich aan de hoogte geaccommodeerd. Het uitnemende rapport luidde alleszins geruststellend.

Waaraan die groote individueele verschillen in uitwerking op het organisme, waarop ik zooeven doelde, zijn toe te schrijven, daarvan is nog heel weinig bekend. Men staat hier ook voor uiterst ingewikkelde vraagstukken. Aan den eenen kant zijn de

atmospherische verschijnselen, waardoor het hoogland zich van de laagvlakte onderscheidt, velerlei. Zoo is in het hooggebergte de directe zonnestraling zeer intensief en de quantitatieve samenstelling van het licht uit verschillende stralensoorten een andere, de hoeveelheid waterdamp in de atmospheer is gering, haar electrische lading niet dezelfde; de plantenwereld is er een andere en daarmede de exhalatie van gasvormige stoffen. Dit alles weten wij, hoewel zeer onvolkomen; doch hoeveel van de physische en chemische eigenschappen van de atmospheer in het hooggebergte is ons geheel onbekend?!

Bedenken wij dit alles aan den eenen kant, en aan den anderen kant, hoe gecompliceerd het menschelijk organisme is, dan zal het wel niemand verwonderen, dat onze kennis omtrent de invloeden, die het hoogland op den mensch in het algemeen en op ieder individu afzonderlijk uitoefent, nog slechts uiterst gebrekkig kan zijn. Men zal het dan ook zijn geneesheer, die in deze bijna uitsluitend moet steunen op eigen empirie en die van anderen, nimmer euvel mogen duiden of als een onvergeeflijk gemis aan kennis aanrekenen, wanneer hij een patient zond naar een plaats, waar de met eenig recht te verwachten gunstige invloed uitbleef, terwijl deze gevonden werd op een andere plaats, die zelfs door hem werd ontraden.

Het is een verblijdend verschijnsel, dat men voor enkele jaren begonnen is, den invloed van ieder der klimaatfactoren op de verschillende functies van het organisme systematisch te bestudeeren. De Turijnsche physioloog Prof. Angelo Mosso en de Berlijnsche physioloog Prof. Zuntz zijn de eersten geweest. Men heeft eerbied voor de volharding, waarmede vooral de Italiaansche geleerde onder de grootste ontberingen in een onherbergzaam klimaat in den aanvang zijn onderzoekingen heeft verricht.

In den laatsten tijd zijn die moeilijkheden heel wat minder geworden, sedert de Koningin-Moeder van Italië, die zich behalve voor Alpensport, ook warm voor wetenschap interesseert, zich uit eigen initiatief de zaak heeft aangetrokken.

In 1895 toch droeg zij Mosso op, een commissie samen te stellen, die plannen zou beramen voor den bouw van een laboratorium op de Monte Rosa. Daar zouden de onderzoekingen voortaan geregeld kunnen verricht worden. Zelf schonk zij een belangrijke geldelijke

bijdrage, de Italiaansche Staat en particulieren in den lande volgden, en weldra was de oprichting verzekerd. En thans staat het daar op een der toppen der Monte Rosagroep, de Punta Gnifetti (4560 M.), als een instelling, waarop Italië en haar wetenschap trotsch mag zijn. Ieder, die er werken wil, van welken landaard hij moge zijn, geniet er, voor zoover de ruimte het toelaat, gastvrijheid. Het laboratorium staat dan ook in den laatsten tijd onder bescherming van de Internationale Associatie der Akademies van Wetenschappen.

Ik moet weerstand bieden aan de verleiding, mijn lezers een geestelijk kijkje te laten nemen in en om die werkplaats. Met het oog op de heftige koude, de geweldige sneeuwstormen en ook op den bliksem moest zij zoowel wat inwendige inrichting als uitwendigen bouw betreft, aan bepaalde, specifieke eischen voldoen. Met hoeveel bezwaren men bij den bouw te kampen had, moge blijken uit het feit, dat men dezen twee jaar moest staken wegens de hevige sneeuwstormen. Een bijzonder bezwaar ondervond men ook bij het leggen van de telegraaf- en telefoondraden, waardoor de Capanna Regina Margherita - zoo heet het laboratorium naar de Koningin, die het in eigen persoon opende - met de bewoonde wereld in verbinding moest gebracht worden. Het ging niet aan, palen in of nabij gletschers te plaatsen, dan zou men telkens gevaar loopen van verschuiven en van onderbreking der geleiding; men moest de draden over moeilijk toegankelijke kale rotsen spannen.

Belangrijke wetenschappelijke arbeid is daar reeds in een korte spanne tijds verricht, echter weinig beteekenend in vergelijking tot hetgeen nog na te vorschen overblijft. Een der vragen die mijns inziens spoedig aan de orde behooren te worden gesteld is deze: Waarom werkt luchtverdunning prikkelend op het roode beenmerg en daardoor op de vorming van roode bloedlichaampjes? Te meer is de behandeling van dit vraagstuk van belang te achten, daar de aanzienlijke vermeerdering der bloedcellen een verschijnsel is waaraan veel andere ondergeschikt zijn. Dan behoort ook met kracht te worden gearbeid aan den invloed van verschillende klimaatfactoren op de functies van hersenen, ruggemerg en zenuwen. Ik noem slechts een paar punten.

Intusschen meene men niet, dat dezelfde verschijnselen, welke op de Punta Gnifetti worden waargenomen, ook op alle andere plaatsen van dezelfde hoogte worden geconstateerd.

De hoogte is niet de eenige factor, die de verschijnselen bepaalt. Dit is o.a. ten duidelijkste gebleken bij de luchtballontochten, onlangs door Zuntz en Von Schrötter ondernomen. Terwijl de eerste onderzoeker zijn stofomzetting in het hooggebergte steeds aanzienlijk vermeerderd had gevonden, bleef deze in den luchtballon, op ongeveer gelijke hoogte, geheel uit. Ook bij Von Schrötter werd geen vermeerdering waargenomen. De luchtverdunning kan het dus niet zijn, die de stofomzetting in het hooggebergte doet toenemen, wat trouwens bevestigd wordt door het feit, dat konijnen, die men in een ruimte laat leven, waarin de lucht kunstmatig verdund is, ook geen vermeerdering van stofwisseling toonen.

Er moeten dus in de atmospheer van het hooggebergte factoren een rol spelen, die in de volle luchtzee niet aanwezig zijn. Door dit voorbeeld zal men inzien dat de studie van het organisme in den luchtballon een zeer te waardeeren bijdrage voor de oplossing van de hier bedoelde vraagstukken kan vormen.

Nog op een andere wijze heeft men reeds getracht, in de vraagstukken licht te ontsteken. Loewy is namelijk onlangs op de gedachte gekomen den invloed van het zeeklimaat op den mensch systematisch te bestudeeren. Wanneer de laaglandbewoner invloeden ondervindt van het zeeklimaat, dan kunnen deze invloeden alvast niet aan wijziging van luchtdrukking worden toegeschreven; die is in het onderhavige geval onveranderd gebleven. Ook het geleidingsvermogen der lucht voor electriciteit is aan de zee nagenoeg gelijk aan dat van het laagland. Toch konden sterk sprekende invloeden door maat en getal vastgelegd worden.

Ik zal de resultaten, die Prof. Loewy en Dr. Franz Müller met echtgenoote aan de Duitsche Noordzee op het eiland Sylt verkregen, hier niet uiteenzetten. Wat mij in de uitkomsten het meest heeft getroffen zijn wel de groote individueele verschillen, die men trouwens, gelijk gezegd, ook in het hooggebergte bij verschillende menschen constateert en die voor den medicus de keuze: zee of hooggebergte, soms zoo uiterst moeilijk kunnen maken en dit nog wel dikwijls zullen doen, zoolang geen systematische studiën op ruime schaal hebben plaats gehad.

Intusschen, hoeveel aan onze kennis nog moge ontbreken, zoo hebben toch ervaring en wetenschap reeds een aantal feiten vast-

gesteld, waaromtrent twijfel nauwelijks meer mogelijk is en waarmede de gezonde en de niet-gezonde mensch hun voordeel kunnen doen.

Ziedaar in enkele korte trekken wat wij weten omtrent den invloed, dien het hooggebergte op het menschelijk organisme uitoefent. Wie een meer volledigen indruk wenscht te ontvangen van hetgeen over het onderhavige onderwerp is onderzocht en bekend geworden, neme het 500 quarto bladzijden groote werk van Zuntz en zijn medewerkers ter hand.

De stof is over 21 kapittels verdeeld en is behandeld met een helderheid en grondigheid, die alle publicaties kenmerken, welke het beroemde laboratorium verlaten.

Doch hier is niet alleen de laboratorium-man aan het woord, die uit goed gedocumenteerde experimenten op voorzichtige wijze conclusies trekt, hier spreekt ook de tourist en bergklimmer van ervaring, die u raad geeft omtrent voeding, kleeding en schoeisel, die u den weg wijst om lichamelijke ongemakken, die aan langdurige en dikwijls zware bergtochten verbonden zijn, te voorkomen of te bestrijden.

En wat aan het boek nog een bijzondere bekoring verleent is de welsprekende, maar toch ongekunstelde opwekking, die er van uitgaat, om de heerlijke grootsche natuur te gaan aanschouwen en haar weldadigen invloed te genieten.

Het uiterlijk van het boek is evenzeer verzorgd als de inhoud. Behalve een aantal fraaie afbeeldingen van toestellen en interessante landschappen, bevat het tal van keurig uitgevoerde portretten van beroemde mannen als Leonardo da Vinci, Alexander von Humboldt, de Saussure, die zich blijkens het uitvoerig historisch overzicht, voor het onderzoek van het hooggebergte verdienstelijk hebben gemaakt.

Kan ik dus de kennismaking met het boek warm aanbevelen, zoo zou ik toch mijn waardeering op onverantwoordelijke wijze voorbijstreven, indien ik er niet de opmerking aan toevoegde, dat het werk niet een is, dat men in verloren uurtjes zonder eenige inspanning leest Over het geheel genomen is het een aangenaam geschreven, maar toch streng wetenschappelijk boek, waarvan men verscheidene hoofdstukken ernstig heeft te bestudeeren om ze te kunnen genieten.

H.J. HAMBURGER.

De jeugd van Thorbecke.[1)]

I.

De eerste naam, die in het leven van Thorbecke staat, is die van David Jacob van Lennep.

David Jacob van Lennep kennen wij heel goed, uit het sympathieke *Leven*, dat zijn zoon in 1865 van hem uitgaf. De dichter van den Duinzang was een der aantrekkelijkste figuren uit het Holland van den aanvang der negentiende eeuw. Geen groot geleerde, maar een smaakvol humanist; een man van onvergelijkelijke distinctie en van een louter karakter. Op zijn studenten, voor zoover zij fljne vormen en hoogheid van zin waardeeren konden, heeft hij een aanmerkelijken invloed geoefend, door zijn persoon meer dan door zijn lessen. Samuel Muller, Roothaan, Peerlkamp, Geel, hebben vereerend tot hem opgezien. De jonge Thorbecke ook.

Over de betrekkingen tusschen Thorbecke en zijn vader heeft Jacob van Lennep in 1865 niet veel meegedeeld, omdat Thorbecke toen nog leefde. Voor een ander doel de papieren van David Jacob nasnuffelende, die Jhr. Mr. Frank van Lennep vriendelijk te mijner beschikking gesteld had, vond ik er een paar gegevens tot de geschiedenis der jeugd van Thorbecke in, waarop tegelijkertijd Professor Fredericq het oog sloeg, die bezig was Thorbecke te herdenken in een

1) Geschreven naar aanleiding van de verschijning van Paul Fredericq, *Thorbecke voor 1830* ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906), en, wat het begin betreft, ook naar aanleiding van een studie in de papieren van David Jacob van Lennep.

reeks artikelen in ‘de Vlaamsche Gids’, sedert ook als boek verschenen[1]. Prof. Fredericq maakte er gebruik van voor de latere hoofdstukken van zijn werk, en deelde wat op de door hem reeds behandelde levensperiode vóór 1825 betrekking had, in een aanhangsel mede, althans de hoofdzaak er van.

Het oudste document is een brief niet van Thorbecke zelf, maar van diens vader. Van Frederik Willem Thorbecke, den gewezen Zwolschen tabakshandelaar, weten wij niet heel veel. De familie Thorbecke hoorde thuis in Osnabrug, van waar, in 1658 ongeveer, een lid naar Zwolle overkwam, later verscheiden reizen door anderen gevolgd. Frans Hendrik Thorbecke, die in 1787 overleed, dreef te Zwolle een tabakszaak; deze werd door de weduwe met haar twee zonen, Jan Everhard en Frederik Willem, voortgezet, doch schijnt spoedig te zijn vervallen. Frederik Willem was voor Luthersch predikant bestemd geweest, en had een goede opvoeding genoten, die echter uit geldgebrek schijnt te zijn afgebroken vóór den tijd. Hij huwde een volle nicht uit Osnabrug, Christina Regina Thorbecke; uit dit huwelijk werd 14 Januari 1798 Johan Rudolph geboren. De vader trad eenige jaren later uit den tabakshandel der familie, die hem geen bestaan opleverde, maar is ook daarbuiten nimmer tot welstand gekomen. Zware zorgen drukten het gezin, ook nog gedurende en na Thorbecke's studententijd. Een zonnige jeugd heeft hij niet gehad[2].

1) Zie vorenstaande noot,
2) Op bl. 14 van zijn boek verklaart Prof. Fredericq een zinsnede uit een brief van Van der Duyn aan zijn zwager Van der Capellen van 4 Juli 1820, die op den vader betrekking heeft, minder terecht alsof er van den zoon sprake was. Van der Duyn haalt in dien brief de herinnering op aan een gemeenschappelijken ouden kennis Warnecke, gewezen gouverneur van Van der Capellen en thans hoogleeraar te Göttingen, die blijkbaar de familie Thorbecke (Osnabrugschen tak) gekend heeft. ‘J'ai eu en dernier lieu’, schrijft Van der Duyn, ‘une longue lettre de notre ami Warnecke qui se réjouissait beaucoup d'en avoir reçu de vous.... J'aime beaucoup cet excellent et intéressant homme et me rappelle toujours avec plaisir et reconnaissance les journées et soirées agréables que nous avons *verlebt* autrefois à Oud-Amelisweerd; je voudrais seulement que cet excellent homme n'eût pas tellement la fureur des recommandations. Cette lettre en contient encore deux: l'une pour placer un brave homme de Zwol nommé Thorbecke, qui a des parens à Osnabrug, mais qui n'a jamais été dans aucun emploi ou administration. Or outre que les gouverneurs [Van der Duyn was het in Zuid-Holland] n'ont rien à donner en ce genre, il y a dans ce moment tant d'employés anciens sans place, et un *besluit* formel du Roi de ne proposer pour les places vacantes aucun nouveau avant que les anciens soyent replacés, ce qui au fond est juste, *maar dat weet onze vriend niet*’. - Hier is van den vader sprake, niet van den tweeen-twintigjarigen zoon die in een aanbevelingsbrief natuurlijk als veelbelovend Leidsch student zou zijn genoemd, niet als ‘fatsoenlijk ingezetene van Zwol’, en van wien het overbodig was op te merken, dat hij nimmer eenige publieke betrekking had bekleed. Een nader bewijs voor mijne stelling is nog de (nader in ander verband aan te halen) brief van Thorbecke aan Kemper van 16 Aug. 1820, waarin Kemper's bescherming wordt ingeroepen voor ‘de belangen van mijn huis’, scil. van den vader, want de broeder was toen nog te jong om hier bedoeld te kunnen zijn.
Op grond van boven uitgeschreven plaats over Warnecke noemt Dr. Byvanck, en op zijn voorgaan Prof. Fredericq, hem den gewezen gouverneur van Van der Duyn. Men leze m.i.: van Van der Capellen. Van der Duyn verhaalt in zijn autobiographie, dat hij geen gouverneur gehad heeft; Van der Capellen daarentegen spreekt van den zijnen (zie Grovestins, *Notice biographique* 2-3 en 405). De gelukkige dagen op Oud-Amelisweerd waarvan Van der Duyn ophaalt, zijn die van zijn verblijf in de provincie Utrecht na 1795, toen zijn eigen studietijd lang was afgeloopen, die van Van der Capellen daarentegen aanving (zie Grovestins, bl. 11).

Het zal den vader niet gemakkelijk gevallen zijn, aan de opvoeding van zijn begaafden zoon de zorg te doen gedijen, die hij er zoo blijkbaar aan besteed heeft. De knaap bezocht het gymnasium, de vader kocht of bezorgde hem de boeken van Heeren. Zijn redevoering als primus handelde over Christiaan Gottlob Heyne, ‘als een uitstekend voorbeeld ter navolging, wat iemand, verstoken van alle geldmiddelen, door zelfvertrouwen, door gestadigen en ijverigen arbeid uit zichzelven kan tot stand brengen’. Terecht herinnerde Van der Linden, bij het vermelden dezer bizonderheid, aan de plaats in de *Parlementaire redevoeringen*, waar Thorbecke op de vraag van een kamerlid: ‘hoevele talenten hebben daaraan hunne ontwikkeling te danken gehad, dat zij van den beginne af, bij hun eerste ontkiemen, aanmoediging en bescherming vonden?’ ten antwoord geeft: ‘Ik stel er deze vraag tegenover, en de geachte spreker geve mij nu of later het antwoord uit de geschiedenis: hoevele talenten hebben *daaraan* hunne ontwikkeling te danken gehad, dat zij zich zelve moesten helpen?’[1)] Voor moeite en arbeid slechts hebben

1) G.M. van der Linden, *Onthulling van het Standbeeld*, bl. 21.

de goden voor hem hun hooge goederen veil gehad, en wij zullen hem aanstonds hooren zeggen dat hij dit van den aanvang af zelve had geweten. Zoodra wij met hem kennis maken, dragen gelaat en geest de strakke plooi, die zich later zoo diep heeft ingezet dat zij voor velen de eenige physionomie van den man uitmaakte.

Van Zwolle ging Thorbecke in 1815 naar Amsterdam. Of de vriendschap van zijn vader met G.F. Sartorius, den voormaligen Zwolschen, thans Amsterdamschen Lutherschen predikant, de aanleiding tot de keus der studieplaats geweest is? De student werd althans opgenomen bij Sartorius in huis, die in de *Praefatio* van het academisch proefschrift later met meer dan banale plichtpleging herdacht wordt: ‘in cujus contubernio ita fui, ut haud sciam, utrum docta ejus institutio ad variarum doctrinarum intelligentiam fructuosior fuerit, an consiliorum salubritas ad prudentem rectamque omnis vitae moderationem;.... a cujus latere memini me quondam ita discedere, ut fere melior mihi discedere viderer’.

Er ligt een groot jaar tusschen Thorbecke's afscheidsoratie aan de latijnsche school, en zijn komst aan het athenaeum. Waren er financieele moeilijkheden te overwinnen geweest, of was de zestienjarige te jong voor Amsterdam geacht? Misschien het eerste nog wel meer dan het tweede. Dat het moeite, buitengewoon veel moeite in gehad heeft zijn studie te bekostigen, mogen wij veilig aannemen. De voldoening van den vader was dan ook uitnemend groot, toen Thorbecke bleek een student te zijn naar het hart van zijn eigen en van andere professoren. Aan geen had de jonge man zich meer gehecht, dan aan David Jacob van Lennep, onder wiens leiding hij de beantwoording bewerkte eener Leidsche prijsvraag *De principio philosophiae moralis secundum Ciceronem*, waarvoor hem op 8 Februari 1818 het eermetaal is uitgereikt[1]. Den 2^{den} Januari te voren had Frederik Willem Thorbecke, na het ondershands bekend worden van den uitslag, aan Van Lennep het volgende geschreven:

> ‘De vreugde over eene voor mij hoogst aangename

1) In 1819 werd Thorbecke bekroond te Utrecht, op 8 Febr. 1820 nogmaals te Leiden (Van der Linden t.a.p.).

gebeurtenis gevoel ik bijzonder aan U verschuldigd te zijn. Het is de bekroning der ingeleverde prijsvraag van mijnen zoon, dewelke ik, hoezeer beschouwende als de vrucht van zijne getrouwe vlijt en van zijne aangewende pogingen, egter in de eerste plaats oordeel te moeten aanzien als het gevolg van Uwe zoo zeer welwillende en gunstige medewerking ter beschaving en ontwikkeling van mijnen zoon, die ten allen tijde nooit genoeg wist te roemen de hooge en uitmuntende waarde van U ten zijnen opzigte, en teffens ook de bijzonder ondersteunende en opwekkende belangstelling, door U voortdurend aan hem betoond, waardoor hij dan ook zig gedrongen gevoelde, mij voorleden jaar te verzoeken, om het geluk van Uw onderrigt, en de eer van Uwe belangstelling in hem nog een jaar langer te mogen genieten dan te voren het plan was geweest. Met het grootste genoegen gaf ik mijne toestemming tot dien schoonen wensch, en thans genieten wij daarvan eene zoo hoogst aangename voldoening, dat ik mij niet in staat gevoel om de gewaarwordingen van mijnen eerbied en van mijne dankbaarheid te uiten voor al hetgeen ik gevoel ten opzigte van mijnen zoon zoozeer aan U verschuldigd te zijn; waarbij ik nogtans geloof, U te mogen verzoeken om aan mijnen zoon bij voortduring Uwe welwillende en zoozeer opwekkende toegenegenheid te willen verleenen, mij overtuigd houdende, dat mijn zoon niets zal onbeproefd laten, om Uwe gunstige belangstelling in hem te onderhouden.
Voor omtrend twee jaren was ik voornamentlijk mede met het oogmerk in Amsterdam, om de eer van Uwe personeele kennis te zoeken, die mij toen om Uwe afwezigheid niet heeft mogen gelukken: ik hoop egter, dat het mij in dit jaar zal kunnen gebeuren, om U in persoon na mogelijkheid te doen blijken mijne gevoelens van hoogen eerbied en van dankbaarheid.'

Neemt de brief onder de tallooze dankbare-vaderbrieven, die aan Nederlandsche hoogleeraren geschreven zijn, worden en zullen worden, geen eervolle plaats in? Die ongeluksvogel Frederik Willem Thorbecke is een 'brave homme'

geweest in hooger zin dan Van der Duyn het, goedigjes geringschattend, bedoeld zal hebben.

Van Lennep gaf den uitstekenden leerling wat hij vermocht te geven: een degelijk humanistisch onderwijs naar den ouden smaak, maar gewichtiger nog: de 'opwekkende toegenegenheid' van een hooggestemden, fijngevoeligen geest. Hij gaf hem ook nog wat anders: den steun van hoogst belangrijke relatiën. Van Lennep was de vriend van Kemper en de intieme vriend van Falck. Aan Kemper heeft hij hem ongetwijfeld aanbevolen, toen Thorbecke na de groote vacantie van 1818 naar Leiden vertrok; aan Falck zou hij later over hem schrijven. Thorbecke bleef Van Lennep hartelijk gedenken:

> 'Innig vereerde Leeraar' (schrijft hij hem uit Leiden, 22 Februari 1819), 'ik heb mij zelve het genoegen niet kunnen en willen onthouden, om U een exemplaar mijner prijsverhandeling[1)] te doen geworden, met levendige erkentelijkheid herinnerende, hoeveel deel U in mijne poging en in den uitslag naamt; gelijk in het algemeen mijne betrekking tot U, gedurende den tijd onzer studie aan het Athenaeum, en hetgeen ik aan U verschuldigd ben, met erkentelijk aandenken in mijn hart gegrift staan. Ik had gehoopt U in de Kerstvacantie te Amsterdam te zien en te spreken, maar onvoorziene werkzaamheden[2)] verijdelden dit plan. Ik wensch mij daarvoor schadeloos te stellen bij gelegenheid der Paaschvacantie, en verlang U dan het een en ander mede te deelen, hetgeen minder goed schriftelijk wordt uiteengezet. Hopende U alsdan in welstand te ontmoeten, heb ik niets ijveriger te wenschen, dan dat Uwe genegenheid mij altoos blijve vergezellen, die genegenheid, welke ik altijd boven alles waardeerde, en welke mij mijn verblijf te Amsterdam onvergeetlijk heeft gemaakt.'

Uit een brief van 5 Nov. 1819 blijkt, dat het bezoek in den zomer heeft plaats gehad, en dat het onderwerp, waar-

1) De genoemde in 1818 bekroonde, die eerst in 1819 in druk uitkwam.
2) De beantwoording der Utrechtsche prijsvraag? (*De perfecto oratore e sententia Ciceronis*.)

over de student den leermeester verlangde te raadplegen, de beantwoording was eener nieuwe Leidsche prijsvraag. Thorbecke meldt in dien brief, dat hij niet, gelijk hij eerst met Van Lennep had besproken, de historische, maar de philosophische prijsvraag beantwoord heeft: *Quaeritur in Dogmaticis oppugnandis, numquid inter Academicos et Scepticos interfuerit? Quod si ita sit*, *quaeritur quae fuerit discriminis causa?* Voorts geeft hij hem het plan op van zijn proefschrift *De Asinio Pollione*, waaraan hij begonnen is te werken. Het was een stof, hem door Van Lennep aan de hand gedaan, tot welker behandeling hij onder diens leiding te Amsterdam reeds toebereidselen had gemaakt. Den 2^{den} Juni 1820 vraagt Thorbecke verlof, hem het proefschrift op te dragen. 'Ik verheug mij onuitsprekelijk,' schrijft hij een paar weken later, 'in het genoegen mijne verbindtenis met U bij deze gelegenheid weer openlijk te hebben kunnen testeren'. Behalve Sartorius en Van Lennep, wordt in de voorrede ook Kemper herdacht: 'Amstelodamo huc advenam mirifica statim benevolentia me excepit Kemperus, atque ab eo inde tempore eadem me semper benevolentia tractans, propensi in me animi tam multa mihi dedit, tamque insignia documenta, ut huic literarum studiorumque meorum patrono me sic devinctum esse profitear, ut nemini magus.' Onder de leermeesters echter wordt Kemper niet genoemd; het blijkt niet dat Thorbecke te Leiden eenige andere dan de colleges der litterarische faculteit heeft bezocht.

Het was Kemper, die hem onmiddellijk na de promotie, door voorspraak bij den minister Falck, de reisbeurs van *f* 1200 bezorgde tot het bezoeken van Duitsche hoogescholen en bibliotheken, vooral die te Göttingen. Curatoren gewaagden verder van geene bepaling of verplichting hoegenaamd, 'maar stellen in mij,' deelt Thorbecke mede,[1] 'het volkomen vertrouwen, dat ik alle krachten zal aanwenden om deze reize zoowel voor mij zelve in het bijzonder als voor de wetenschappelijke wereld in het algemeen op de meest mogelijke wijze voordeelig te doen zijn... Uit de gansche behandeling der zaak straalt Uw geest, en ik worde nu door niets ver-

1) Brief aan Kemper van 16 Aug. 1820, bij De Bosch Kemper, *Gesch. van Ned. na* 1830 I, aantt. bl. 23.

hinderd, om mij onverdeeld aan mijne eigen studiën te wijden.'

Met de Duitsche reis (het subsidie werd in 1821 voor een jaar verlengd) begint een tweede periode van Thorbecke's jeugd. Zij was een voor zijn ontwikkeling allergewichtigste en allerheilzaamste gebeurtenis. Thorbecke beloofde tot 1820 niets dan een klassiek literator met neiging tot het philophische, maar alles in de stokoude vormen eener gladde, verdorde schoolwijsheid. Vier Latijnsche disssertaties in drie jaar, zonder dat in die reeks eenige stijging van wezenlijk belang is op te merken, was bepaald te veel: het wijst op onvoldoende voeding van den geest. Anderen vielen, in die critieke jaren, het rijk Teisterbant ten prooi: dit was beter dan niets, maar toch een schamele vergoeding voor het gemis van wat er, buiten Nederland, op het gebied van geest en gemoed in die jaren te genieten en te leeren viel. Op ezelinnen uitgestuurd, keerde Thorbecke met een kroon terug. Men heeft ongetwijfeld bedoeld, dat hij in Duitschland veel codices zou bestudeeren, maar oneindig meer leerde hij er van de menschen, van hun omgang en gedachten.

Het Duitschland en het Nederland van 1820, welk een tegenstelling! Daar bruiste en ziedde het: bij ons nog te nauwernood een rimpel. In een der fraaiste stukken uit den tijd van Thorbecke's grootste geestelijke kracht,[1)] opgesteld tot nationaal verweer tegen Duitsche laatdunkendheid, vindt men de sporen terug der diepe indrukken van de reis van 1820 en volgende jaren. 'Wij laten door de voorbeelden der klassieke oudheid, door de vormen eener vroegere engelsche, en vooral fransche letterkunde, door ons eigen verleden, door vooroordeel, onze oorspronkelijke kracht boeien. De middelmatigheid beslaat bij ons een breede ruimte; er worden bij ons boeken geschreven en met stichting gelezen, die elders slechts het uitwerksel hebben zouden de volslagen onbekwaamheid van den auteur aan een ieder in het oog te doen vallen; allerlei persoonlijke bedenkingen en vreesachtigheden zijn aan de opkomst eener hartige critiek in den weg; vele namen zonder gehalte hebben bij ons courante waarde, alléén vanwege den publieken stempel; het is mogelijk, dat iemand bij ons als geacht geleerde leve en zijn leven besluite,

1) *Onze Betrekking tot Duitschland* (1837).

zonder iets voor de wetenschap gedaan, of ooit een eigen denkbeeld gehad te hebben. Wij zien meer terug, dan vooruit; wij schatten soms overdreven, wat vroeger gedaan is, wat zijn tijd gehad heeft, in plaats van te bouwen voor de toekomst. Wij ontleenen den regel, in plaats dat wij, al doende, regel zouden geven. Wij zijn met den nieuwen levensloop van Duitschland nog slechts in gedeeltelijke gemeenschap. Het is tijd, dat wij onze vaderen niet alléén voor ons laten spreken; dat wij in de nieuwe wereld onze plaats innemen...'

Naast deze bekentenis, toch niettemin blijk van krachtig zelfbewustzijn. 'Wij erkennen dat wij streven moeten Duitschland nader dan thans op zijde te komen. Maar volgt hieruit, dat wij enkel de hand van Duitschland te vatten hebben, om ons door haar te laten leiden? Zullen wij geen andere taak hebben, dan om variatiën te maken op duitsche themata? Al stonden wij eene poos stil, is daarom onze baan reeds afgeloopen? Wij zijn Nederlanders; wij zijn geen Duitschers... Wij zijn een lid van germaansch Europa, maar met vrijheid; een lid dat niet alleen beweging ontvangt, maar ook van zijne zijde geeft; een orgaan waarop vele vreemde elementen anders dan op Duitschland werken... Wij kunnen ons niet dan ten koste van onze eigenaardige kracht en bestemming, van hetgeen wij ons zelve en anderen schuldig zijn, aan Duitschland, als een deel aan het geheel, onderschikken... Wij hebben een gemeen middelpunt met Duitschland, ofschoon een middelpunt in ons zelve; niet één zelfden toon, maar harmonie met Duitschland te betrachten. Onderscheiden, niet afgezonderd, hebben wij ons deel van het groote familiegoed te besturen en te vermeerderen... Wij zouden, omdat het naast ons, aan den duitschen hemel, helder geworden is, niet meer uit eigen oogen kunnen zien?'

De herinnering aan de weinige jaren die Thorbecke in Duitschland doorbracht is vol van namen van den besten klank. Eerst schijnt hij naar Göttingen te zijn gegaan en daar ijverig te hebben gewerkt in de boekerij: de Leidsche zusterinstelling bewaart daar, in een *Conspectus catalogi systematici Bibliothecae Gottingensis librorum qui ad historiam litterariam pertinent manu J.R. Thorbeckii*, het bewijs van.[1)] Vervolgens

1) De Bosch Kemper, *Gesch. v. Ned. na* 1830, 1. aantt. bl. 24.

zijn Marburg, Giessen, Heidelberg, Erlangen, Stuttgart, München, Jena, Dresden en Berlijn bezocht. Te Giessen is Thorbecke, tijdens zijn 'kort verblijf', een professoraat in de philosophie aangeboden, 'hetgeen ik destijds buiten alle beraad rekende, stellende het vaderland boven alle andere streken, waar ik zou wenschen te leven en te werken, en op geenerhande wijze de verbintenis met onze Regeering, waaraan ik zooveel verplicht was, willende verzaken,' schrijft hij later aan Van Lennep.[1)] Naar Erlangen was hij bepaaldelijk gegaan om Schelling te leeren kennen, gelijk wij weten uit een aanteekening in het dagboek van August graaf von Platen,[2)] die hem bij den wijsgeer aantrof en een kleine week lang met den jongen vreemdeling in dagelijksch verkeer bleef. 'Thorbecke ist sehr gelehrt, sehr geistreich; - von grosser Gediegenheit und Gründlichkeit der Bildung; - klar in sich, und immer in klarem Verhältnisse mit Andern; gemüthvoll, theilnemend; sehr gefällig.' Platen las hem zijn *Ghaselen* voor, hij Platen oude Hollandsche dichters. Een nog intiemere kennismaking moet die met Dr. Ritgen te Giessen zijn geweest, beroemd gynaecoloog aldaar, en die er in 1824 het eere-doctoraat in de philssophie verwierf. Thorbecke (wij herinneren ons hierbij dat hij een Giessensch professoraat versmaad had) schijnt op Ritgen den indruk gemaakt te hebben van een hoogbegaafden droomer, die zijn leven dolende doorbracht, maar beter deed met zich te vestigen, zich een welbegrensde taak te stellen, de krachten te stalen in geregelden arbeid, en ze dan weder te verfrisschen in het genot van maatschappelijk verkeer, en te drenken in vrouwenliefde. Ter verdediging schreef Thorbecke hem 1 Dec. 1821 uit Berlijn den merkwaardigen brief, die in 1897 door Berckenhoff openbaar gemaakt is.[3)] Ritgen had onder meergeschreven: 'er [Thorbecke] kränkle an einem Nichtsthun des Erkennens.' Antwoord:

'Was denken Sie sich unter Arbeit und Tagewerk, wozu Sie mich anführen wollen? Sie leben wohl der Ueberzeugung,

1) 27 Aug. 1822; bij Fredericq, bl. 136.
2) 14-16 Aug. 1821; bij Fredericq bl. 19. - Dat ook de kennismaking met Krause reeds tijdens de eerste reis plaats had, blijkt uit den nader aan te halen brief van Krause aan Tieck, 14 Sept. 1823 (*Briefe an Tieck*, II. 217).
3) *Gids* 1897, I, 544.

dass ich müssig dasitze, die Hände in dem Schooss, gläubig wartend bis ein Strahl van oben heruntergefahren kommt, mein Gehirn zu erleuchten? Sie wissen nicht wie sehr Sie mich verkennen. Niemand ist tiefer als ich von der Wahrheit durchdrungen, dass die Götter nur für thätiges Arbeiten alles feil haben. Oder scheint Ihnen ein redliches Forschen, ein unermüdetes Aneignen der Leistungen von Wissenschaft und Kunst, ein Eindringen in das eigne Innere sowohl als in alle Beziehungen des grossen Gesammtlebens von Menschheit und Natur, mit allem Aufwand von Kraft, kein Arbeiten zu sein? Bei Ihnen knüpft sich die wirkliche Thätigkeit an ein Amt in der menschlichen Gesellschaft, welches ich, wiewohl es bald genug mich in Anspruch nehmen wird, für jetzt noch nicht bekleide... Dass Sie aber, mit Beziehung auf Ihr schönes und sehr wahres Bild, voraussetzen, ich sähe in meiner Wohnung den dritten Freund des Genusses selten oder nie, darin muss ich Ihnen, bis auf einen gewissen Punct, vollkommen Recht geben. Was man in der Regel Zerstreuung, Unterhaltung u.s.w. nennt, ist mir, glaube ich, durchaus unbekannt. Schon von meiner frühesten Jugend an habe ich, oft zu meinem Verdrusse, wahrnehmen müssen, dass ich mich in eine Freude oder Erheiterung des gewöhnlichen Lebens nie so ganz versenken konnte, wie ich dieses an den Meisten bemerke. Dagegen gehe ich in den Genüssen, in denen das Leben seine höhere Bedeutung ausspricht, der Kunst, vorzüglich der Musik, und der Freundschaft, völlig unter... Uebrigens bin ich vorzüglich jetzt in einer so gesunden heitern Stimmung, wiejehmals, und habe mit meinem Innern Frieden geschlossen... Ich lebe ungetheilt der Wissenschaft, und habe begonnen an philosophischen Gesprächen zu schreiben, worin ich mich selbst zum zweiten Male erlebe, und mich vorbereiten wollte zu einer ruhigen männlichen Ueberzeugung. Ausserdem dachte ich nach der Rückkehr in mein Vaterland, wo man mir die Professur in Leyden anzutragen willens ist, durch diese Schrift die Gemüther zu dem weiter folgenden zu stimmen, und hauptsächlich die Kluft auszufüllen, welche Holland von Deutschland in Hinsicht philosophischer Bestrebungen, namentlich in historischer Beziehung, trennt. Den Plan trug ich schon lange mit mir herum, und werde sehn, wie er sich in der Ausführung zu meiner eigenen Befriedigung bewährt.

Die Begeisterung, womit Sie zum Schlusse von der Liebe sprechen, und die Ihnen die Sache selbst und Ihre Freundschaft zu mir eingab, hat auch mich begeistert. In Dresden schien es mir, als ob sie auf mich einbrechen wolle, und ich ward schon durch den blossen Gedanken von einem Rausch und einer Trunkenheit ergriffen, die mir alle Freiheit und Selbstbeherrschung raubte. Ich riss mich aber gewaltsam van dem Orte los, und seit der Zeit hat sich das Gewitter, so kommt es mir wenigstens vor, verzogen. Ein so vollendetes himmlisches Wesen als das, worauf ich mich beziehe, tritt mir nie wieder auf meinem Wege entgegen, und ich behaupte geradezu, dass sich überall keine Zweite findet, die ihr nur von Weitem den Rang streitig machen könne. Um von ihr zu reden, müsste man über eine neue Sprache gebieten können, denn auch der am meisten in Prosa erstarrte Mann müsste an ihr zum Dichter werden. Inzwischen ist es lächerlich, Ihnen diese Declamationen ueber eine Unbekannte vorzutragen, worin Sie obendrein dann noch glauben würden, ich hätte mich verliebt. Lieber bedenken Sie, dass ich 23 Jahre zähle, und also noch Zeit genug zur Ehe habe. Ohnehin wissen Sie es nicht, dass meine innige Sehnsucht nach der Liebe eher gezügelt als aufgeregt werden müsste. Denn nichts quält und drängt mich so gewaltsam, als dass ich mich selbst nur halb verstehe, weil ich eigentlich nur ein halbes Wesen bin. Aber was ist zu machen? mit einem Vorsatz des sich Verliebens ist es nun einmal nichts, und wer die andere leere Hälfte meiner Existenz ausfüllen wird, kann ich nicht bestimmen, bis eine höhere Liebe sie schon wirklich ausgefüllt hat. Und nun leben Sie wohl, und verkennen Sie mich nicht wieder.'

Ik vraag geen verschooning voor het lange citaat. Het geeft den ganschen Thorbecke, zooals hij op 23-jarigen leeftijd was. Het karakter reeds gevormd in een harde en vroeg doorloopen school, maar de geest nog open, hakende naar alles wat echt en schoon is, en het hart zeer week. Wat is deze man later, door vriend dikwijls evenzeer als door vijand, verkeerd begrepen; hoeveel rijker en harmonischer had zich ook deze groote wellicht nog kunnen ontwikkelen, indien hij minder eenzaam hadde uitgestoken boven de Nederlandsche omgeving. Niet hij is ongenaakbaar, maar zij in platheid verzonken geweest.

Van een groote maand later dan de brief aan Ritgen is die aan Ludwig Tieck (Berlijn, 27 Jan. 1822), in von Holtei's *Briefe an Tieck* opgenomen[1)], en waarvan Berckenhoff in het aangehaalde artiekel een vertaling beproefd heeft, die, verdienstelijk als zij is, toch bij lange na niet den indruk van het origineel kan te weeg brengen. De brief getuigt zonder twijfel van eenige geestesoverspanning, en doet het begrijpelijk voorkomen dat een nuchter maar welmeenend man, gelijk wij ons Ritgen mogen voorstellen, niet zonder hoofdschudden den tengeren, hartstochtelijken waarheidszoeker zijns weegs zag gaan. De geest is, na het te Dresden ondervondene, nog niet weder volkomen in evenwicht. Het zijn de diepste problemen van zelf- en Godkennis, die hij zich huiverend stelt, en tot den rand van wier schemerige kolken iedere aanleiding, het lezen van een tooneelstuk, het hooren van muziek, hem terugvoert:

'Wie die Menschen das Beste des Lebens aus der Erscheinung bannen, nehme ich oft mit stiller Wehmuth, oft mit einer Ironie wahr, die von Anderen hart, kühn und zerstörend gescholten wird, wobei es ihnen entgeht, dass eben dieser die innigste Wehmuth von Allen zu Grunde liegt; und dass ich mit der nehmlichen Ironie auch mich selbst strafe, und den Schein und das Zufällige in meinem eigenen Innern heimsuche. Denn diese ist wohl die bejammerungswürdigste Seite unsres Looses, dass wir so tief im Hinfälligen stecken, dass nur aus dieser Schwäche sich die bleibende Kraft entwickeln kann. Das Wahre tritt uns nicht in der ursprünglichen Gestalt, wie es Eins ist mit sich selbst, entgegen, sondern erst dem Zeitlichen und Vergänglichen gegenüber erscheint das Ewige, oder geht nur aus der Verwandlung seines Gegensatzes hervor. Wir besitzen das Höchste nicht an und für sich, sondern in seiner Offenbarung, und nach dieser ist es in sich selbst getheilt und zerspalten. Wer nun ein solches Bewusstsein mit sich herumtrüge, welches sich nie ganz in jedem einzelnen der Entgegengesetzten verlöre, sondern auf welchem Standpunkte es sich befände, beständig die Beziehung auf das Eine und Wahre im Auge behielte; von diesem könnte

1) IV, 97.

man erst sagen, dass er im Mittelpunkte der Welt und des Lebens stehe und beides erschöpfe: denn ein solcher erlebte die Schicksale und gewissermassen die Geschichte des Wesentlichen.... Wenn man nun aber zusieht, wie das Leben von den Meisten genommen, wie es von uns selbst genommen und behandelt wird, wo soll man dann die Achtung für die Menschen, wo die Achtung für sich selbst hernehmen? Und noch wäre der Mensch gut berathen, wenn er nur nicht im Stande wäre, das Eine von dem Anderen zu trennen: aber auch dieses vermag er, und bereitet sich damit wohl die schrecklichste Vernichtung, indem er auch dasjenige aufhebt, was allein noch erhalten könnte.... Das Tragische liegt wohl am wenigsten darin, dass der einzelne, wenn auch hohe und vortreffliche, Mensch untergeht, sondern vielmehr eigentlich in der schmerzlich wehmüthigen und erschütternden Wahrnehmung, dass wir die Gegenwart des göttlichen Lebens verlieren, worin allein die Gegensätze sich durchdringen und versöhnen konnten; und diese nun, sich selbst überlassen, in gegenseitiger Aufhebung ein Weltall voll ewiger Wahrheit und Wesenheit, in welches auch wir uns getragen fühlten, unter uns zertrümmern....' (Het volgende naar aanleiding van Kleist's *Käthchen von Heilbronn*, zoo pas gelezen): 'In Käthchen zeigt sich uns die vollständigste Einheit und Durchdringung von Nothwendigkeit und Freiheit in der Liebe, wie sie nur das himmlische Gemüth einer edeln Frau in sich aufzunehmen vermag. Der Mann, von mehr bewegter vielseitigerer Kraft und Selbstthätigkeit, geht, abgesondert für sich dastehend, gewiss nur von Zeit zu Zeit so ganz in dieser göttlichen Einheit des Lebens auf, dass nicht noch ein Rest von Willkür stehen bliebe.....Es drückt, glaube ich, ein Mann für sich betrachtet den ewigen Begriff der Liebe, der bei ihm das höchste Bewusstsein selber ist, durchgängig nur theilweise aus, und erfüllt ihn nur in einzelnen Momenten, die dann aber auch nicht mehr der Zeit, sondern der Ewigkeit angehören, völlig erschöpfend. Den Frauen ist ein bewusstloseres, aber auch mehr stätes Leben in der Liebe beschieden: aus ihrer Brust wird, mit dem allmächtigen Eintreten der Göttin, Alles übrige hinweggewischt, um erst nachher in erhöhterer Bedeutung und selbstständigem Abschluss mit sich selbst wieder aufgenommen zu werden. Aber freilich kommt die Liebe, so

betrachtet, nur vor, wie sie in ihren Elementen auseinauder gezogen erscheint. Wie sie aber nach ihrer eigentlichen, völlig in sich vollendeten Bedeutung und Gestalt, in einer so wunderbaren und vollkommenen Einheit beider besteht, dass man sich selbst nur in der Anderen oder vielmehr in jenem dritten Wesen erlebt, worin das eigenthümliche Wesen beider, sich nicht mehr begränzend oder beschränkend, nach seinem wahren, ich möchte sagen, göttlichem Leben ineinandergreifend enthalten ist, und wie jetzt erst das zuvor auseinander gefaltete und getrennte sich in der seligsten Erfüllung des gegenseitigen aufeinander bezogenen Strebens mit sich selbst vereinigt, geht nicht minder herrlich aus der Dichtung hervor....

Verzeihen Sie, verehrtester Herr Doctor, dass ich hier manches so hinschrieb, als ob ich mit Ihnen spräche, unbefangen und fast unwillkürlich meine innerste Meinung äussernd. In einer solchen Mittheilung, worin ich zu Ihnen sprechen kann, (und zu wem könnte ich es so?) gerathe ich gewöhnlich in eine Art Rausch, die mir die Beschränkung meiner selbst raubt.... Hier habe ich Niemanden, mit wem ich mich eigentlich verständigen könnte. Den Meisten liegt nicht einmal daran, zu wissen, ob sie sich mit sich selbst verständigt haben, sondern sie wollen sich nur reden hören, oder es dahin bringen dass sie sich einbilden können, von Anderen gehört zu werden. Es wird hier viel Vortreffliches getrieben, aber auch das Vortrefflichste wird durch die ungestüme Berliner Theilnahme zum Alltäglichen. Dahin möchte ich hauptsächlich die Musik rechnen; welche mir indessen unter allem vorgefundenen den schönsten und reichhaltigsten Genuss gewährt. Vorige Woche hörte ich noch das Requiem von Mozart, die Iphigenie auf Tauris, und die Jahreszeiten....'

Welk een wijdte zoekt de jonge man te omspannen; hoe diep tracht hij tot zichzelf in te keeren; hoe vurig is alles wat hij denkt en doet. De sterke invloed der romantische wijsbegeerte is onmiskenbaar: wat zijn wij, in korten tijd, een eindweegs geslingerd van de *principia philosophiae moralis secundum Ciceronem;* een hoe onrustig leven heeft het egale, afgemetene der Leidsche studeer- of collegekamer vervangen en doen verbleeken! Hij had 'niemand' te Berlijn, dat is

te zeggen, hij vond er geen Krause, of Schelling, of Tieck; hij vond er ook geen vrouw, die honderd nooit geweten verlangens en gevoelens bij hem wakker riep, als de onbekende te Dresden. Maar iets is hem toch uit Berlijn bijgebleven: een levendige, weldadige herinnering aan genoten vriendschap ten huize van Frau Professor Solger. De werken en werkzaamheid van dien in 1819 overleden wijsgeer, die een groot vriend van Tieck geweest was, werden door Thorbecke hoog geschat, en aan zijn nagelaten betrekkingen heeft sedert zijn verblijf te Berlijn een innige vriendschap hem verbonden. Hij moet in zijn lichtelijk overspannen toestand ten huize van Mevrouw Solger indrukken ontvangen hebben van liefelijkheid en schuldelooze levensvreugde, die hem nimmer uit het geheugen zijn gegaan. Hij bleef sedert met haar in briefwisseling[1)], zocht in 1836 de familie op en vroeg de toen 19-jarige jongste dochter tot vrouw.

Adelheid Solger zal in Thorbecke's biografie, zoo de omstandigheden toe zullen laten die mettertijd te schrijven, gewis een groote plaats innemen. Zij is de late maar uiterst frissche bloem geweest in zijn leven; met de teederste liefde heeft de voor de wereld stroeve, strakke man haar aangehangen, haar rijk gemaakt met al de gaven van gemoed en dichterschap die wezenlijk in hem waren, maar die hij, beperkt als ook deze man geweest is, nimmer vermocht in volle, blijde uitspreiding der wereld op te dragen, zoodat zij hem niet slechts zou hebben geëerbiedigd en gehoorzaamd, maar ook gejubeld in zijn bezit. Slechts een zeer intieme kring heeft den ganschen Thorbecke gekend, en in dien kring is de vrouw des huizes meer dan aanhangsel, is zij mede middelpunt en brandpunt geweest. Men zegt te weinig door haar dood een slag voor haar man te noemen: zij was hem halve vernietiging.[2)]

In den zomer van 1822 was Thorbecke's reis ten einde. Die zomer bracht hem een groote teleurstelling. Het blijkt uit den brief aan Ritgen, en ook uit een korte autobiografische aanteekening, door Prof. Fredericq medegedeeld,[3)] dat men

1) Zie den brief van 22 Nov. 1835 bij Berckenhoff, blz. 544.
2) Zie Olivier en van der Linden.
3) Bladzijde 24.

hem reeds in 1820 te Leiden van een toekomstig professoraat had gesproken. Welnu, de gelegenheid scheen daar: Prof. van de Wijnpersse, hoogleeraar in de wijsbegeerte, had zijn emeritaat gevraagd; Thorbecke zou de opvolger kunnen zijn. Maar men stelde hem tweede op een voordracht, waaruit de eerste, Prof. Nieuwenhuis, van Deventer, werd benoemd. Ter verontschuldiging sprak men van Thorbecke's nog zoo bijster jonge jaren; ook had men in 1820 meer bedoeld hem uitzicht te geven op een academische carrière, die wellicht met een buitengewoon hoogleeraarschap na afloop zijner studiereis zou kunnen aanvangen, dan hem het gewoon hoogleeraarschap in de wijsbegeerte toe te zeggen met voorbijgang van een man van leeftijd, respectabiliteit en betrekkelijke verdienste als Nieuwenhuis, dien men niet voor het hoofd wilde stooten. Hoe dikwijls is men bij ons geneigd, in dergelijke gevallen meer op voeglijkheid van oogenblikkelijke situatie, dan op de belangen der toekomst te letten! Waar zijn thans de sporen van het professoraat eens heeren Nieuwenhuis? - Maar er stak meer achter. Thorbecke zou het, met zijn zwaarwegende relatiën, wellicht gehaald hebben, indien niet die relatiën zelve ernstig ontevreden op hem waren geweest. Zij hadden zich ongetwijfeld voorgesteld, dat hun veelbelovende beschermeling met het een of ander tastbaar resultaat van zijn rondreis zou zijn teruggekomen: een vijfde geleerde verhandeling allicht in het latijn, over een philosophisch onderwerp, zooals men in Holland gewoon was zulke zaken behandeld te zien: meer philologisch dan wezenlijk wijsgeerig. Zeker ook had men zich wel voorgesteld, dat hij zijn bibliographischen arbeid zou hebben voortgezet ook buiten Göttingen. Studie was, naar Leidschen maatstaf van 1822, studie in boeken. Daarentegen had hij gezwelgd in wat men toen in Nederland als een geestelijke dronkenschap beschouwde.

Kemper en vermoedelijk ook Van Lennep hebben deze opvatting gedeeld; Falck niet, althans niet in die mate dat het hem verhinderd zou hebben den nieuwlichter te benoemen; maar hij vond het niet geraden, in de gegeven omstandigheden Thorbecke aan Leiden op te leggen. Intusschen zat deze te Zwol zonder brood, en keerde naar Duitschland terug, om er zich te Giessen, waar men gelijk wij zagen reeds vroeger over hem gedacht had, als privaat-docent in de algemeene geschiedenis

en in die der wijsbegeerte te vestigen. Uit een brief aan Van Lennep van 27 Augustus 1822, waarin hij dit besluit mededeelt en verklaart, en die, hoewel in een onberispelijken toon van eerbied geschreven, echter niet meer ten volle de oude hartelijkheid ademt,[1] weten wij dat hij het gebeurde als een harde teleurstelling heeft ondervonden. 'Geene willekeur of andere drijfveeren als de noodzakelijkheid zelve, hebben mij bewogen dezen weg in te slaan, dien ik minder dan iemand onder de mogelijke geacht had.... Hetgeen ik aan onze Regeering verschuldigd ben, blijft zoowel te Giessen als elders op mij rusten, en de aangewezen aanleiding daaraan te kunnen voldoen, zal mij overal even welkom zijn.'

Thorbecke had gedurende de reis niet anders gemeend, of hij was voor een Leidschen leerztoel bestemd, en wij vernamen dat hij zich te Giessen in dien geest onbeschroomd had aitgelaten. Zonder valsche schaamte keerde hij echter juist naar die stad terug, liever dan in het vaderland als praeceptor aan een gymnasium een taak op zich te nemen, die voor zijn verdere ontwikkeling minder gunstige uitzichten bood. Het getuigde van zelfstandigheid, naar de groote hoogeschool van het Duitsche geestelijk leven terug te keeren op het oogenblik zelf dat ieder in de universitaire kringen in Holland wist te vertellen 'dat Thorbecke een professoraat ontgaan was, omdat hij in een brief gesproken had van den goddelijken Schelling.'[2] - 'Bei dem Gouverneur von Südholland [en curator der Leidsche academie] van der Duyn van Maasdam,' schrijft 17 Augustus 1824 een jong Duitscher, Hermes, aan Krause, 'wurde Ihres Freundes Thorbecke gedacht, über dessen Auswanderung man eben so unzufrieden war, als über meine Einwanderung. Das letzte wird Ihnen hinlänglich begreiflich sein, wenn Sie hören, dass ich das Unglück hatte für einen Philosophen oder Kantianer gehalten zu werden, und als ich dies leugnete, gar für einen Naturphilosophen; denn ein Atheist war ich einmal: eines von beiden musste ich als Deutscher sein.'[3]

1) Bij Frederieq, blz. 135.
2) Zie Byvanck in *De Gids* 1893, II, 440.
3) A. Procksch, *K.C.F. Krause*, bl. 79; eerst aangehaald door Berckenhoff. De reiziger was Karl Heinrich Hermes, 1800-1856, omstreeks 1840 zeer bekend als liberaal publicist in Duitschland.

Ons kan de teleurstelling van 1822 voor Thorbecke zoozeer niet bedroeven. De twee nieuwe Duitsche leerjaren zijn vooral niet minder gewichtig voor hem geweest, dan die van 1820 tot '22: zij hebben tot zijn vorming voorzeker oneindig meer bijgedragen, dan twee jaren Leidsch professoraat op zijn leeftijd hadden kunnen doen.

Wij zagen uit den brief aan Ritgen, dat Thorbecke in 1821 doende was aan philosophische gesprekken, die het Hollandsche publiek op de Duitsche philosophie moesten voorbereiden, en aldus de kloof helpen overbruggen, die het geestelijk bestaan van beide volken scheidde. Van die gesprekken is nooit iets in het licht gekomen. Thorbecke's zelfontwikkeling werd na 1822 vervolgd meer in de historische dan in de zuiver bespiegelende lijn. De vriendschap met de philosophen werd wel aangehouden (een brief van Krause aan Tieck getuigt er van)[1], maar de eigenlijke patroon zijner studiën na 1822 is Karl Friedrich Eichhorn geweest. Thorbecke namelijk was niet lang te Giessen gebleven, maar alras in gelijke positie naar de universiteit van Göttingen overgegaan, waar Eichhorn, die zooeven de *Deutsche Staats-und Rechtsgeschichte* voltooid had, op de hoogte van zijn roem stond. Zijn invloed won Thorbecke voor de studie waartoe diens aanleg hem wel boven alles geschikt maakte, en van welke uit zijn ontwikkeling verder harmonisch verloopen is: die der historische rechtsschool.

De historische rechtsschool van Savigny en Eichhorn blijft een der heerlijkste monumenten van den Duitschen geest; haar werking is ver strekkend en zegenrijk tot op den huidigen dag. De wereld die opgroeide na Waterloo liep groot gevaar, het geschokte geloof in de leerstukken der Encyclopaedisten tegen een nevelachtige reactieleer in te ruilen, gelijk zij ten onzent door Bilderdijk en in ieder kultuurland weder op andere, doch verwante wijze, werd voorgestaan.

1) 'Einige Stunden nach unserer Ankunft in Göttingen, trat unerwartet unser gemeinsamer Freund Dr. Thorbecke bei mir ein. Wir freuten uns Beide des Wiedersehens; er hat sich mir seitdem als Freund erwiesen, und ich habe ihn noch mehr lieb, wie sonst; wir sehen uns jeden Abend abwechselnd bei ihm oder bei mir' (24 Sept. 1823). Over de omstandigheden waaronder de hard miskende Krause te Göttingen kwam, en die Thorbecke's vriendschapsbetoon tot een schoon getuigenis stellen van diens eigen karaktergrootheid, zie Berckenhoff.

Wat de Revolutie had verguisd en verbroken, werd nu weder te zamen gezocht, tot regel gesteld en met bovenaardsch gezag bekleed. Noch de revolutionnaire richting, noch de reactionnaire vermocht in de staats- en rechtsinstellingen ontwikkelingsproducten te zien, aan de wetten der ontwikkeling onderworpen, en aan den eisch van overeenstemming met zich wijzigende behoeften bij voortduring, en met althans voorloopige terzijdestelling van aprioristische rechtsopvattingen, te toetsen. Savigny en Eichhorn eerst hebben de gansche materie van staats- en rechtsgeschiedenis aan het gebied der metaphysische controverse ontrukt en in dat der historische verklaring overgebracht. Niet zonder verband met de gelijktijdige wijsgeerige ontwikkeling natuurlijk was dit geschied, maar toch ganschelijk niet in oogendienst van eenig philosophisch systeem. De historische rechtsstudie stond, toen Thorbecke met haar kennis maakte, in Duitschland reeds voorgoed op eigen beenen. Het is kenmerkend voor den (toch als philosoof aangekomen) Nederlander, dat van al het nieuwe, dat Duitschlands geleerdheid hem bood, de wetenschap van Savigny en Eichhorn hem meer blijvend geboeid heeft, dan de wijsbegeerte van Krause en Schelling. ‘Terwijl in Duitschland eene bespiegelende werkzaamheid op zich zelve blijven, en met de wereld die zij schept, zich vergenoegen kan, vinden *wij* ons, in gevolge van ons natuurlijk, zedelijk en staatkundig zamenstel, steeds onder den invloed van het zinnelijke, uitwendige, objectieve, van maatschappij en praktijk.’[1)]

In het geschrift, dat Thorbecke's wetenschappelijke loopbaan eigenlijk eerst opent, en dat beschouwd kan worden als het proefschrift bij het verlaten der academie van het groote Duitsche leven, staat Thorbecke als op de grenzen tusschen romantische philosophie en historische rechtsschool. *Uber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte; ein Schreiben an Herrn Hofrath K.F. Eichhorn*[2)] heet het onaanzienlijk uitziende boekje, tot in zijn uiterlijk toe even karakteristiek voor plaats en omstandigheden, als het met kolossale marge op overdik papier gedrukte schoolstuk over Pollio het is voor oudbakken Leiden. Het is geen lichte lectuur; iedere

1) Thorbecke, *Hist. Schetsen* blz. 21.
2) Göttingen 1824.

bladzijde wil worden belegerd en overwonnen. Wij vinden hier Thorbecke gelijk hij zich tusschen de zuigingen van revolutie en reactie een eigen grond onder de voeten tracht te veroveren. Wie geduldig in het geschriftje tracht door te dringen, ontwaart alras dat hier moeizaam meeningen worden benaderd en ten deele reeds gevat, die het wezen zelf der negentiende eeuw zijn gaan uitmaken, die in ons bloed zijn overgegaan, en die bepaaldelijk ook aan de gansche verdere ontwikkeling van Thorbecke's persoon ten grondslag liggen. Men leze en herkenne:

'Nachdem sich in der Naturwissenschaft die organische Betrachtungsart als diejenige angekündigt hatte, wodurch die Natur ihrem Wesen gemäss als ein wahrhaft Lebendiges begriffen werde, hat man in neuerer Zeit angefangen, die wesentliche Erkenntniss der Geschichte auf den organischen Charakter zurückzuführen. Durch diese Ansicht, nach welcher die Geschichte sich zeigte als ein in einem Ganzen sich erzeugendes und begrenzendes zeitliches Leben, schien es erst in ihrem Bau hell zu werden und ein Licht aufzugehen über die Gesetzmässigkeit ihrer Gestaltungen, worüber man sich seither nur durch von Aussen hinzugebrachte Voraussetzungen habe beruhigen können. Denn offenbar waren aus dem Streben nach der Erkenntniss dieser Gesetzmässigkeit die Vorstellungsarten hervorgegangen, es sei die Geschichte unter individueller Leitung der Vorsehung die Lehrerin der Tugend, der Politik, der ganzen Weisheit folgender Zeiten, oder sie gehe hinaus auf die Vervollkommnung des Menschengeschlechts, oder sei in ihrer höchsten Instanz das richtende Schicksal des Guten und Bösen[1)]..... Wenn wir die Vergangenheit als den lebendigen Keim ansehen dürfen, woraus sich der Inhalt kommender Zeiten organisch bildet, so ist

1) Van hetzelfde jaar 1824 is het schoolmakend woord van Ranke in de voorrede van zijn eerste boek: *Geschichte der romanischen und germanischen Völker*: 'Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen; so hoher Aemter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloss sagen, wie es eigentlich gewesen.' Ten naastenbij de omzetting, in gewone-menschentaal, van wat Thorbecke hier in de taal van een wijsgeerig geschrift uitdrukt. Ranke was toen leeraar te Frankfort en zij hebben elkander gewis niet gekend.

für die historische Gesetzmässigkeit das Princip einer von Innen heraus gestaltenden Nothwendigknit aufgefunden, die überall nichts dem Ganzen Zufälliges und von Aussen Hinzugebrachtes übrig lässt; womit fölglich für die Erkenntniss alle Willkür aufgehoben, und zugleich die wahre Freiheit der Historie gesichert wäre.... Dieser Betrachtung ist in Beziehung auf das Recht die Behauptung angemessen, es gebe für ein Volk keine andere Quelle desselben als das bestehende und historisch gebildete. Wie sollte es auch? Denn die Verheissungen eines allgemeinen Naturrechts ihrer Erfülling überlassen, ist die Seele des historisch gebildeten Rechts die Eigenthümlichkeit der Nation: diese aber wird nicht anders erkannt, als aus der bisherigen Geschichte; ein höherer Maasstab des der Nation Wesentlichen oder nicht Wesentlichen ist erträumt... Wenn es allen Zeitgenossen einer bestimmten Periode einfiele, alle Gemeinschaft mit dem Zustand, worin sie geboren wurden, abzubrechen, und sich als die Schöpfer einer neuen, auf sich selbst oder vielmehr auf Trümmern des Zerstörten beruhenden Ordnung der Dinge zu betrachten, so würde man zwar seine Zeit in gewaltsame Spannungen und Zückungen versetzen, und dennoch das Gesetz nicht umkehren, wonach dieses Alles innerhalb eines Höheren geschah.... Nicht weniger der wesentlichen und gesunden Gestaltung der Geschichte zuwider ist die Meinung (sie sei Einzelner oder werde im Volke gehegt): Herkömmliches und in der Vergangenheit oder sonstigem zeitlichen Zusammenhang Begründetes sei als solches, weil es nehmlich als Gestalt des Lebens dagewesen, der Gegenwart und folgenden Zeiten wesentlich, und von diesen als inneres Gesetz des Bestehens aufzunehmen. Das Feshalten dieser Meinung kann im Leben einer ganzen Nation auf gleiche Weise ein geschichtliches Element werden, als jenes Leugnen aller Geschichte, aber was sie aussagt, ist wie dieses mit der Wahrheit jeder Geschichtsentwicklung in Widerspruch, sofern jedes Zeitalter wesentlich mit einer von jeder vorigen verschiednen, obwohl sich organisch an diese anschliessenden Thätigkeit der Gestaltung in das Dasein tritt. Ergreift aber dieses Vorurtheil wie ein vererbtes Uebel die edleren Theile, oder erstreckt sich über die Mehrheit derselben, so ist allerdings der Organismus, seinem zeitlichen Leben nach, einer Verkrüppelung und dem

Stocken der organischen Kraft eben so nahe, als in jenem Fall einer krankhaften Auflösung und plötzlichen Lähmung.'

Wij hebben hier den Thorbecke die in 1830 zich beslist tegen de revolutie keert, en tegelijk den Thorbecke die in 1831 aan Groen zal schrijven: 'Het komt mij voor, dat de onderscheidene kringen van menschelijke kennis en bedrijf allen door ééne goddelijke waarheid worden ingesloten. Doch ieder van die kringen heeft zijne bijzondere wetten, die onze werkzaamheid binnen dezelve regelen, en die niet dan door een lange opklimming van tusschenleden zamenhangen met den hoogsten wil. Dien hoogsten wil, naar deszelfs stellige openbaring, regtstreeks te maken tot het constitutief en organiserend beginsel van den Staat, schijnt mij derhalve een *saīto mortale*, daar ik voor terugwijk..'[1]. En, beslister, in 1841: 'Ik ben niet van uw geloof...'[2].

Er is in den ontwikkelingsgang van Thorbecke oneindig hechter organisch verband, dan oppervlakkige beoordeelaars, die hem in 1844 of '48 maartregelen hooren aanprijzen die hij vroeger bestreden heeft, het dikwijls hebben voorgesteld. Op de oogenblikkelijke beslissing zelve over de toepasselijkheid of bruikbaarheid van een maatregel in verband met bepaalde omstandigheden komt het voor de karakterbeoordeeling van een staatsman minder aan, dan op begrip waaruit en strekking waartoe de maatregel wordt aanbevolen of verworpen. Voor wie dit in het oog houdt, is Thorbecke's karakter als staatsman tegen iedere proef bestand.

Omtrent de aanleiding tot Thorbecke's plotseling vertrek uit Göttingen in het najaar van 1824 zijn wij onvoldoende ingelicht. 'Mijne afroeping,' noemt hij het in den oudst bewaarden brief aan Groen[3]. Wie hem dan geroepen had? Van Lennep? Falck? zijn vader misschien ook, wegens familieomstandigheden? Wij verkeeren in het onzekere. Dit staat vast dat er te Leiden nog altijd over hem gesproken werd, hoewel niet met voldoende beslistheid om daarop een toekomstberekening te bouwen. In de korte autobiografische aantee-

1) *Brieven van Thorbecke*, blz. 65.
2) Aldaar, blz. 82.
3) 4 Dec. 1824, uit Amsterdam (*Brieven* blz. 1).

kening van 1851, door Fredericq medegedeeld, zegt Thorbecke van zich zelven: ‘Toen het Nederlandsch vooroordeel scheen te verflauwen, kwam hij met den herfst van 1824 terug.’ Dit strookt niet geheel met, of geeft althans geen verklaring van, den duidelijken term ‘afroeping.’ Ik zou eerder denken dat Thorbecke van uit Amsterdam (en dus door Van Lennep), dan uit Leiden is geroepen: als hij aan Groen schrijft is hij blijkbaar reeds eenigen tijd in de hoofdstad, en nog niet te Leiden geweest. Dat van Lennep over hem aan Falck moet geschreven of met Falck gesproken hebben, staat vast, al is het schriftelijk bewijs niet voorhanden of tenminste nog niet te voorschijn gebracht. Falck was op dit oogenblik geen minister meer, maar had op het onderwijs-departement nog zeer grooten invloed. Wij zijn vermoedelijk niet ver van de waarheid, door te onderstellen dat het geschriftje van 1824 op Thorbecke's vrienden een beter indruk had gemaakt, dan het met leege handen thuis komen van de eerste reis. Het oordeel over de verdiensten van personen laat zich nu eenmaal moeilijk anders dan door concrete gegevens bepalen. Van Lennep zal dan den jongen man bij zich hebben geroepen om zijn toekomst met hem te bespreken; heeft hem wellicht den raad gegeven, zich nu ook aan het Nederlandsch publiek nog eens voor te stellen gelijk hij gevoelde dat hij na zijn tweede studietijdvak geworden was en gezien wilde worden. Aan deze opwekking dan hebben wij de te Amsterdam geschreven en te Amsterdam uitgegeven *Bedenkingen aangaande het Regt en den Staat* te danken; Thorbecke's eerste geschrift in de moedertaal (1825).

De stijl is, hoewel reeds zeer persoonlijk, nog lang niet zoo ontwikkeld als eenige jaren later, en in zijn soort minder volmaakt dan die van het kleine Duitsche geschriftje van een jaar geleden. Men zou haast zeggen, dat hij de zwaarwichtige philosophische onderwerpen, waarmede hij zich hier nogmaals bezig hield, toen veel gemakkelijker in het Duitsch dan in het Nederlandsch behandelde. Dit is minder vreemd dan het lijkt: een Nederlandsche wetenschappelijke stijl is, onder krachtige medewerking van Thorbecke zelf, eigenlijk eerst na 1825 geboren[1].

1) ‘Dat onze taal ten aanzien der philosophische uitdrukking (dat heet niet terminologie, die het kenmerk, en gewaad is van armoede) reeds bij uitstek gevormd zij, zou men met zoo weinig grond beweren, als twijfelen, dat zij voor eene vrije, volledig bewerktuigde, philosophische gedachtebeweging in de rijkste zamenstelling en afwisseling vatbaar zij’ (Thorbecke in het voorbericht).

Vóór dien tijd (en gedeeltelijk nog na dien tijd) schreven de Nederlanders, als zij geleerd of wetenschappelijk wilden zijn, Latijn. - In een voorbericht, ‘aan den heer B.S.’ (een gewrocht der verbeelding?), worden aanleiding en doel van het werk als volgt ontvouwd. Tegen de rechtsleer van Bilderdijk (1821) is Kinker in zijn *Brieven over het Natuurregt* (1823) opgekomen. De vragen naar den aard van recht en staat kunnen dus geacht worden, ook in Nederland sedert eenige jaren aan de orde te zijn:

‘De ware werkzaamheid eener wijsgeerige kritiek bestaat mijns inziens in de terugleiding der regtsstelsels tot de eigen opgave en idee, waaruit elk ontstond. Aan eene in dezen zin toetsende beschouwing van het natuurregt, door den heer Kinker ontworpen, is het stukje hetwelk ik u met dezen brief toezende gewijd.... Voor den heer Kinker bezielt mij de reinste hoogachting, en deszelfs gezonde en opregte waarheidszin waarborgt mij dat, zoo hem dit geschrift onder de oogen mocht komen, hij de eerste zal wezen met te erkennen, dat hetzelve met geenerhande gebondenheid of begunstiging van partij, secte, systeem, van welken aard ook, iets gemeen heeft. Waarvan ik met u alleen gewisselijk niet, en ook hier liever niet zou gewaagd hebben, mij vergenoegende met de uitvoering zelve voor de vrijheid mijner gezindheid en gedachteleiding te doen spreken: bijaldien niet in onze dagen eene bijzondere zucht, om gevoelens in compagnie en als eene gemeenschappelijke onderneming te drijven, zulk eene uitgebreidheid had erlangd, dat elk woord, vooral ten aanzien van regt en staat, het vermoeden voor zich heeft, van aan de eene of andere dier autoriteiten toe te behooren. Vandaar ook, dat ik besloten heb, mijnen naam voor anderen hier niet onder te plaatsen. Ik wenschte de opmerkzaamheid, waarvan een gedeelte op den indruk, door den naam veroorzaakt, pleegt overgedragen te worden, gaaf en onvermengd en in hare volle kracht voor het onderwerp te doen bewaren.’

Dit onderwerp dan is het volgende. De Revolutie heeft bij haar verscheiden de denkbeelden omtrent recht en staat

in wanorde achtergelaten, en de Restauratie heeft tot dusver geen nieuwe orde weten te scheppen:

‘[De Revolutie] heeft eene individueele vrijheid voor den grondslag van alle regt verklaard. Met den gang der gebeurtenissen, waarvan deze denkbeelden aan velen toeschenen de prijs en de beteekenis te wezen, hebben wij het hier niet te doen; de geschiedenis heeft veelal eenen hoogeren zin, dan hetgeen zij aan tijdgenooten of de naaste nakomelingschap voorkomt te bedoelen. Maar waarop ik opmerkzaam wil maken, is, dat hetgeen in den zamenhang der historie een wezenlijke voortgang van het leven en regtsbestaan is, voor het inzigt der wetenschap eene oogenblikkelijke achterlijkheid en verwarring ten gevolge kan hebben. In dien zin hebben deze begrippen van eene individueele vrijheid, gelijk zij waren geboren, in diezelfde gestalte dadelijk tot het natuurregt overgebragt, een valsch licht op de bespiegeling geworpen. De overheerschende rigting op de bijzondere vrijheid en het individu afgescheiden voor zich zelve, deed den blik afwenden van datgene, waarop alle regt is gegrond; van het verband van individus met individus en met het geheel, hetwelk zij als regtwezens te vormen hebben. Over het algemeen is de voorstelling van individueele vrijheid, gedacht als een toestand, waarin men mag doen wat men wil, noch een zedelijk, noch een regtsbegrip. Men gewende zich, na uit de banden van een langdurig en drukkend onregt ontslagen te zijn, het regt, ja het begrip van staatsverbindtenis zelve, voor kluisters en perken aan te zien, waarvan die inrigting voor de volkomenste moest gehouden worden, welke de gebondenen nog het meest aan hun individueel afzonderlijk welbehagen overliet. Terwijl een verbond, bij voorbeeld, van vriendschap, naar die mate hooger wordt geschat, hoe inniger het de vrienden doordringt en beheerscht, hoe nauwer dezen er naar hun gansche wezen in betrokken zijn, zoo volmaakter heet het verbond des regts, waarvan de leden het in de geringste mate van bepaaldheid en gebondenheid zijn. Hetwelk, indien het op een gegevene, van onregt vervulden regtstoestand betrekking had, als de uitdrukking van een gezond, levendig regtsbesef zou kunnen verstaan worden; maar op de ware, oorspronkelijke regtsbestemming toegepast, gewisselijk eene zwakheid van datzelfde

besef doet vermoeden. Het gevolg was, dat het staatsverband gesteld werd te steunen op het denkbeeld eener onderwerping bij voorraad tot voorkoming van grooter onheil. Scheen er in het bewustzijn van regt bovendien nog iets over te blijven, hetwelk eenen hoogeren rang verdiende, zoo werd dit aan de zedekunde toegeëigend, en aldus uit zijnen waren zamenhang gerukt. Intusschen wederom in volslagen tegenspraak hiermede, zocht men met de omzichtigste bekommering af te weren, dat de eigenlijk zedelijke werkzaamheid op eenigerhande wijze van staats- en regtswege omschreven en bepaald werd. - Hoe gewigtig dan ook de beteekenis der opgenoemde begrippen binnen derzelver ware grenzen, hoe natuurlijk en echt menschelijk het ontwaken van zoodanig bewustzijn in de gegeven ondervinding der tijden wezen moge, werd echter derzelver invoering voor de regtsleer enkel ontkennend en verwoestend. Het regtsgebied, van alle het rijkste en vruchtbaarste in historische voortbrengselen, leven en wasdom, kromp in de wijsgeerige beschouwing tot eene armoedigheid en schraalheid zamen, die van de zedeleer nauwelijks nog eenen schijn van eigen bestaan en wezenlijkheid af bedelen mogt.

Van den anderen kant is de toestand der regtswetenschap op het leven zelve dadelijk van den grootsten invloed. Vanwaar zouden de moed, de geestdrift, de veerkracht, vereischt om het regts- en staatsgebouw, als een der verhevenste deelen van het leven onzes geslachts, op te rigten, kunnen ontspringen indien het regt over het algemeen meer als eene opoffering, als een lijden der menschelijke natuur, dan als eene oorspronkelijke, als de vrijste, edelste ontwikkeling van derzelver wezen wordt voorgesteld? Laat ons in één woord vragen, welke waarde of beteekenis kan een historisch regt, een bestaande staat, niet vastgemaakt aan het bewustzijn van een eeuwig regt, niet gedragen door het besef van 's menschen wezenlijke regtsbestemming, voor die er aan deel nemen, rederlijkerwijze hebben? Eerst in het licht van dat besef ontwaren wij, dat elk streven naar een regtsbestaan, hoe onvolkomen ook en gebrekkig van gedaante, een onschatbaar goed aanbrengt, hetwelk nimmer ligtzinnig verzaakt, of gering geacht wordt, zonder den mensch, die zóó de wet zijns wezens en levens verzuimt, aan de nietigheid prijs te laten, waartoe hij zich zelven veroordeelt....

Elke vorming des stelligen regts, hetzij bij gewoonte en in den boezem des volks verborgen, hetzij bij uitdrukkelijke wetgeving en door weinigen met bewustheid geoefend, hoe gebonden ook aan voorhanden voorwaarden, gaat uit haren aard steeds gepaard met eene van dezelve onafhankelijke verrigting der rede. Dezelve kan overheerscht en verdrukt, maar nimmer geheel afgewezen worden. Deze oorspronkelijk vrije verrigting behoort tot het aandeel, hetwelk het oorspronkelijk regt aan het ontstaan van elke historische regtsbepaaldheid ten allen tijde heeft. Door dezelve is de geest in gedurig verband en verkeer met die regtsdenkbeelden, welke de wijsgeerte in haar volle licht heeft te plaatsen, en op dezelve is de mogelijkheid zelve van historische regtsverandering en voortbrenging gegrond. Deze op het oorspronkelijk regt aangelegde en uit hetzelve afkomstige verheffing der rede boven het daadzakelijke, mag van de flauwste schemering tot de euvelmoedigste, meest ongeregelde willekeur, die al het bestaande verwoest en niet dan haar eigen oogenblikkelijk maaksel kennen wil, overslaan, maar zij is altoos aanwezig, betrokken in elke gebeurtenis van staats- en regtsbedrijf, altoos in mindere of hoogere mate moment en roersel des levens; en bestemd, het met de alreede tot stand gebragte staats- en regtsgesteldheid in overeenstemming, verre van vijandigen strijd, te zijn; ten einde de vroegere toestand met den volgenden tot één geheel worde verbonden'.

Men ziet, dat ook hier Thorbecke in wezenlijkheid met de poging bezig is, zich de heerschappij over het in zijn tijd gegevene te bevechten, en het in anderen zin doet dan de school van Bilderdijk en da Costa. Buiten deze was hij eigenlijk de eenige, die toen in ons land met volle bewustheid zulk een taak op zich nam. Maar willen *zij* overwinnen door te reageeren, heerschen door te vernietigen wat is en te herstellen wat was (of wat zij meenden dat was), *hij* wil heerschen door te begrijpen, orde scheppen uit vooraf verworven klaarheid, die in staat zal stellen te ontwikkelen wat onvolkomen, tot hooger op te voeren wat gebrekkig is.

Niet echter zonder vurig idealisme van den geest! Ook in dit opzicht is de gansche Thorbecke van later hier in kiem aanwezig. Heeft hij in de perioden die wij uitschreven, reeds

in het bizonder aan den Nederlandschen staat gedacht? Niet in den zin eener objectiveering met voorbedachten rade, maar toch zeker wel reeds onder den invloed der aanraking met de levensarme, verweekdierde Nederlandsche maatschappij van de jaren zijner jeugd. Deze beschouwde haar staats- en rechtswezen zeker meer als iets dat zij lijdend onderging, dan als iets dat mede te bepalen ware door eigen verhelderd inzicht, gevolgd door eigen krachtsbetooning.

Nationale nooden worden nimmer door gunstige uiterlijke omstandigheden alleen te niet gedaan: evenmin als groote individueele gebreken wijken zij ooit, of in vlam opbrandende overtuiging heeft gezengd wat verdord was, in storm uitloeiende geest beroerd wat tot stilstand was gekomen. Die gloed en adem, zonder welke wij geestelijk zouden zijn ondergegaan, is ons Thorbecke geweest.

H.T. COLENBRANDER.

(Slot volgt.)

Dramatisch overzicht.

E. Gordon Craig. De kunst van het theater. Vertaling van Donaert van Elten. Ingeleid door Jan C. de Vos, Jac. van Looy en M.A.J. Bauer. Amsterdam, S.L. van Looy. 1906.
Stadsschouwburg: Tournées Baret. Le duel, comédie en 3 actes de M. Henri Lavedan.

Er bestaat een heilige ontevredenheid, zonder welke geen verbeteringen tot stand komen, zooals er een onheilige tevredenheid bestaat, met het devies: ‘tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes’, die elke verbetering van eenige beteekenis tegenhoudt. Jammer echter, dat de ontevredenen in hun driftig verlangen naar verbetering, liefst naar hervorming, zoodra er maar iemand opstaat die hervorming predikt, aanstonds en zonder zich den tijd te gunnen 's mans denkbeelden en plannen rustig te onderzoeken, geneigd zijn in hem den lang verwachte te begroeten, den man die hun brengen zal datgene waarnaar zij zoo lang hebben uitgezien. Geen gemakkelijker prooi voor plannenmakers en valsche profeten dan zulke licht ontvlambare ongeduldigen.

Dat heeft de heer Gordon Craig ondervonden, toen hij zijn boekje *The art of the theatre* het licht had doen zien en, om de verwezenlijking van zijn grootsche en kostbare plannen te bevorderen, het oog naar Holland slaande, niet alleen een aankomend tooneelschrijver bereid vond om zijn geschrift te vertalen, maar ook drie kunstenaars van naam, en wel geen mindere dan Jan C. de Vos, Jac. van Looy en M. Bauer, om het bij het Nederlandsche publiek in te leiden - ik schreef haast, en dacht daarbij aan de ontboezeming van De Vos, in te luiden.

De op het tooneel zoo rustig zich bewegende heer De Vos is in extase. Hij heeft het geloof, en daarom zou hij ‘gaarne de minste der dienstknechten van dezen Profeet zijn’. Hier ‘niet een

soeperig gezwets van leeken, die het Tooneel op vergaderingetjes zullen verheffen of opheffen uit vermeend verval' - *attrape*, Tooneelverbond! - 'maar het welbewust streven van een man die, elk onderdeel van het moeielijk Theater-*vak* kennend, zijn schoonheidsdroom verwezenlijken wil'. Er zullen er zijn die twijfelen, spotten, aanvechten 'maar' - profeteert de minste der dienstknechten van dezen Profeet - 'overwinnen *zal* en *moet* de idee van Gordon Craig'. En, den Bijbelstijl van zoo straks weer opnemend, noemt hij den schrijver van dit boekje 'brenger van een nieuwe boodschap'. Hij *zal* overwinnen... 'zoo niet dadelijk, dan in de toekomst'. Of, nog voorzichtiger: 'indien niet geheel dan toch voor een zóó groot deel, dat de meest verstokte tooneel-routinebehoudsman mee zal moeten'. En eindelijk: 'En zoo niet?.. Zoo niet alles, zoo niet geheel bereikt wordt? Dan nog wat heerlijk streven!'

Dat mag ik hooren!

> Het streven zelfs is schoon in 't worstelperk der eer!

Wij hebben dus maar af te wachten: misschien komt er iets misschien komt er niets, - maar mooi is het!

Jac. van Looy is kalmer. Ook hij bewondert de plannen, maar hij is nog niet tot de periode van aanbidding en profeteering genaderd. Hij begrijpt dat er tusschen het willen en het volbrengen een diepe kloof kan gapen. En heel leuk schrijft hij: 'Dat wij den heer Craig aan den arbeid eens zien.... al zien latend moet hij ons winnen'.

Nog nuchterder is Bauer. Hij ook heeft gevoeld, hoe weinig logisch verband er in den regel bestaat tusschen het gesproken woord, het spel aan de eene, en de decors en costumes aan de andere zijde, en hij verheugt zich - men hoort: het is noch aanbidden noch bewonderen, wat hij doet - hij verheugt zich, nu er een man van het tooneel zelf ons komt vertellen, dat het aanbrengen van het ontbrekende logisch verband, het alles-zijn-eischgeven zeer uitvoerbaar is.....

Wat zijn dan eigenlijk die bewonderenswaardige denkbeelden en grootsche plannen van den Hervormer en Profeet?

Hij zal het ons zeggen, eerst in een inleiding en daarna in een gesprek tusschen een vakman en een leek.

Het theater, zegt Craig, was in zijn eerste ontwikkeling voor

het volk en behoort ook voor het volk te zijn. Maar later zijn de dichters gekomen met hun gesproken woord, zij plaatsten moeielijke psychologische gedachten, in moeielijke woorden uitgedrukt, voor het publiek, waarvan slechts enkelen, de meest ontwikkelden, hen begrepen; de groote menigte vervreemdde van dit 'tot litteratuur verworden' theater. Daarin moet verandering komen. Hoe men het volk moet bereiken heeft de katholieke kerk ons geleerd. Gelijk de machtige kathedralen door hun schilderijen en beelden, door hun mystieke verlichting op de oogen van het volk werken - 'de gebeden zelf worden maar half verstaan, maar zij stellen uitstekend het bidden voor' - zoo moet 'het theater op ons werken door ons *zien*'. Het tooneelgebouw van Craigs droomen is 'een groot gebouw dat eenige duizenden toeschouwers kan bevatten'. Het heeft 'aan de eene zijde een podium van heroïsche afmeting, waarop figuren, heroiek in verschijning, moeten bewegen. De tooneelen zullen moeten zijn, zooals de wereld en niet ons klein bepaald straatje ons die geeft. De bewegingen hierbij behooren nobel en grootsch te zijn, beschenen door een licht, zooals dat der natuur, en niet door voetlicht, door een licht, dat we in droomen zien'. 'Al worden de woorden van poezie niet onafgebroken gehoord, de geest van poezie zal voor ons zijn'. Zoo was het voor vijfduizend jaar, en zoo moet het weer worden. 'Thans biedt de dichter het stuk aan bij het huidige theater. Wij, van het theater van morgen willen het stuk, het idee, in de toekomst zelf maken'. Zoo zal 'het toekomstig theater de Tempel van het Leven zijn - de Tempel der Schoonheid - en het zal zijn voor allen'.

Dit is nog maar de inleiding. Het eigenlijk betoog wacht ons in het 'Gesprek tusschen een vakman en een leek'. Daaruit luister ik het volgende af.

De leek vraagt: 'Handeling, woorden, lijn, kleur en rythme! En welke hiervan is 't meest belangrijke voor de kunst?'

En de vakman antwoordt: 'De een niet meer dan de andere, evenmin als de eene kleur voor den schilder van meer belang is dan de andere of voor den musicus de eene noot van meer belang dan de andere....'

Dat is al dadelijk mis, zou ik zeggen, of moet althans tot misverstand leiden. De schilder moge geen kleur verwaarloozen, geen kleur op zich zelf van minder belang achten dan een andere, de

musicus moge op elke noot, als onderdeel van het te componeeren of voor te dragen werk, hebben te letten, dat sluit niet in zich, dat voor hen elke kleur, elke noot gelijke waarde heeft. Er is in het schilderstuk voor- en achtergrond, en in verband daarmee gradatie van kleuren en lijnen, er zijn er die sterk moeten uitkomen en andere die slechts even behooren te worden aangeduid. In het muziekstuk zijn er hoofdmotieven en nevenmotieven die ze begeleiden; er is in de middelen van uitdrukking verschil in rang, en het rangschikken is het werk van den kunstenaar.

Niet anders is het bij de kunst van het tooneel. Hier mogen verschillende factoren samenwerken om het artistiek geheel te verkrijgen, tot het genieten waarvan het publiek in den schouwburg is gekomen, de eerste in rang is en blijft de handeling, het drama, dat zijn uitdrukking vindt in het gesproken woord. Wat daar bijkomt: het décor, het licht, al wat men in algemeenen zin verstaat onder *mise en scène* mag niet verwaarloosd worden, het behoort zich aan handeling en spel aan te passen, in 'logisch verband' daarmee te worden gebracht - en dat dit maar al te veel uit het oog wordt verloren, dat hier veel te verbeteren, wil men: te hervormen valt, is zeker - maar het behoort alles tot de omlijsting, of beter nog, tot de begeleiding van het gesproken woord, dat het drama heeft uit te beelden.

De heer Craig nu wil blijkbaar iets geheel anders, iets waardoor de aard van de kunst van het tooneel wordt verwrongen en verkracht. De kunst, die hij scheppen wil, is er een waarin het décor, de kleur, het licht niet enkel dezelfde zorg vragen, maar op dezelfde lijn komen te staan als het gesproken woord. Bij hem zal het zelfs niet noodig zijn dat het gesproken woord, evenmin als de gebeden in de katholieke kerk, waarvan hij in zijn inleiding gewaagt, ten volle verstaan wordt. Wordt het ideaal van dezen hervormer verwezenlijkt, 'dan' - zoo zegt de 'vakman' en herhaalt hier met andere woorden wat Craig reeds in zijn inleiding verklaard had - 'hebben wij niet langer schrijvers noodig, want onze kunst zal onafhankelijk zijn'.

In Craigs theater komt het voor het publiek meer aan op het *zien* van wat de tooneelspelers *doen*, dan op het *hooren* van hetgeen zij *zeggen;* bovendien zitten velen in zijn reuzentheater zóóver van het tooneel af, 'dat zij bij geen mogelijkheid alles kunnen verstaan.'

En wil men weten wat de consequentie van zijn systeem is, wáárop de schrijver aanstuurt, dan leze men wat in de noten 4 en 5, als Aanteekeningen achter het boekje gevoegd, geschreven staat. ‘En nu we zóóver zijn’, lezen wij daar, ‘mogen wij misschien in de verre toekomst ook hopen op den terugkeer van de figuur of symbolischen mensch, ook door handen in elkaar gemaakt’, m.a.w. de tooneelkunstenaar, de levende mensch moet van het tooneel wèg, om plaats te maken voor de ‘door handen in elkaar gemaakte’ pop, de marionet. En in noot 5 wordt het duidelijk gezegd: ‘fout geconcludeerd is de onderstelling dat er iets beters dan pantomime kan zijn... Mooie pantomime is de uiterlijke vorm en 't zichtbare symbool van onzichtbare en geestelijke schoonheid.’

Daar hebben wij het dus - en wat er elders nog in het boekje te lezen staat is daarnaast voor ons doel van minder belang[1] -: het theater der toekomst zal moeten dienen voor de artistiek verzorgde vertooning van pantomimes, liefst door marionetten.

Het is mogelijk dat deze nieuwe kunst een toekomst heeft en dat zij voor wie na ons komen een verlustiging voor de oogen wezen zal. Maar naast haar, die het buiten het woord en dus ook buiten den woordkunstenaar, den sprekenden tooneelspeler en den dramatischen auteur meent te kunnen stellen - begrijpe wie het kan, dat een tooneelspeler als Jan C. de Vos daarvoor in extase geraakt! - blijve het recht van bestaan erkend van die andere kunst, die de dramatische handeling in de eerste plaats tracht uit te beelden door den levenden kunstenaar en het door hem gesproken levend woord.

Is men het daarover eens, dan kan gereedelijk worden toegegeven, dat er aan het theater van thans nog veel ontbreekt, niet enkel wat de eigenlijke tooneelspeelkunst en tooneelschrijfkunst, maar vooral ook wat de omlijsting, het décor, de verlichting aangaat.

Al trachten de meeste tooneelbesturen, bewust of onbewust het voetspoor der vroegere Meiningers volgend, het goede te doen, en al meenen zij het mooist denkbare bereikt te hebben in hunne

1) Dit geldt ook voor de illustraties, ontworpen voor verschillende tooneelen uit Shakespeare e.a., die mij, leek, voorkomen met smaak en talent geteekend te zijn, maar over wier eigenlijke waarde men eerst zal kunnen oordeelen, wanneer zij op een Craigsch theater zullen zijn opgesteld.

moderne salonschikkingen en dank zij de zorg door hen aan décoratief en accessoires gewijd, er gaat geen avond om, waarop het oog niet door veel smakeloos' en onbeholpens geschokt wordt. Het ergst is wel dat het ‘logisch verband’, waarvan de heer Bauer sprak, te vaak ontbreekt, dat er gemis aan harmonie is tusschen de schilderij en de omlijsting, de melodie en de begeleiding.

Begrijpelijk is dan ook, dat hiertegen wordt opgekomen, en niet dìt is zeker in den heer Gordon Craig te misprijzen, dat hij naar verbetering, naar hervorming gezocht heeft, wèl dat hij, het kind mèt het badwater weggooiend, het theater van thans eenvoudig tot den grond wil afbreken, om er iets geheel anders voor in de plaats te stellen.

Gordon Craig is noch de eerste, noch de eenige die het euvel gevoeld en getracht heeft er aan tegemoet te komen. Ook door anderen zijn plannen gemaakt en middelen tot verbetering aan de hand gedaan, maar, naar mij voorkomt, op verstandiger en practischer wijze dan dit door den Profeet van den heer Jan C. de Vos geschiedt.

Over dit onderwerp komt een belangrijk opstel van Camille Mauclair voor in de *Revue bleue* van 4 Augustus j.l., waarin, onder den wat pretentieusen titel ‘Psychologie du décor de théâtre’, goede dingen gezegd worden over het ‘décor réaliste’ met zijn ‘imitation anecdotique’, in tegenstelling met het ‘décor décoratif’. In de stelling: ‘sans vérité pas de théâtre, pas de théâtre sans transfiguration’, en in het betoog, dat bij de kunst van het tooneel, evenals bij iedere andere kunst, ‘l'exact’ en ‘le vrai’ tegenover elkander staan, resumeert Mauclair duidelijk datgene wat ten grondslag moet liggen aan elke aesthetiek van het theater.

Maar wat in zijn opstel bijzondere aandacht verdient is de mededeeling van hetgeen in Parijs de tooneeldecorateur Mariano Fortuny, zoon van den bekenden schilder van dien naam en zelf zoowel schilder als électricien, gevonden heeft om, met behoud van het décor, al de leelijke kleuren en lichteffecten, de afschuwelijke afhangende geschilderde stukjes hemel, te doen verdwijnen. Fortuny ontwierp daartoe een halfrond van wit linnen, dat, bij wijze van koepel, den geheelen achtergrond van het tooneel inneemt. Op dit witte linnen projecteert hij, door middel van een electrische lamp, waarvan het licht door verschillend gekleurd glas gaat, al de kleureu, van het helste licht tot het diepste duister, in al haar verschillende gradaties. Daaronder behoudt hij de reëele

decorprofielen, bergen, bosschen, huizen, die, doordat zij tegen een werkelijk helder vlak en niet tegen een geschilderden hemel afsteken, een buitengewoon relief krijgen.

Mauclair meent, dat dit procédé, waardoor het licht, dat thans met het geschilderd décor in voortdurende disharmonie leeft, zelf de rol van décor vervult, voor het drama en voor de opera van groote beteekenis kan worden.

De aandacht van tooneelbesturen en regisseurs zij op deze zaak gevestigd. Er is in deze richting nog veel voor hen te doen.

Voor een stuk als *Le duel* van Lavedan, waarmede een Fransch gezelschap ons den 11^{den} October deed kennis maken, is zeker in het theater der toekomst van Gordon Craig geen plaats. Hier toch hangt de indruk, dien de handeling op den toehoorder maakt af van het gesproken woord, en alleen waar het stuk door eerste rangskunstenaars wordt gedragen heeft het kans te bevredigen en als tooneelwerk van beteekenis ten volle te worden gewaardeerd. Bij de voorstelling, die ons ditmaal werd aangeboden, was slechts één eerste rangs-kunstenaar aan het woord, Le Bargy van het Théâtre français, dezelfde die de hoofdrol te Parijs creëerde, en alleen z i j n kunst gaf ons een schepping te genieten, boeiend en roerend in de hoogste mate.

Le duel is een tooneelstuk van geheel eigenaardige makelij. Een modern probleem wordt er behandeld in dit tweegevecht tusschen twee broeders, zoo verschillend van aard en levensgang: le docteur Morey, directeur van een maison de santé, de atheïstische geleerde, die enkel leeft voor zijn zenuwpatiënten en voor zijn wetenschap, en den abbé Daniel, 'vicaire de Sainte-Marie-des-Marteaux, à Grenelle', den priester die na een stormachtig leven, in de haven der kerk is gevlucht en daar vrede meent gevonden te hebben. Als de Chimène, die 'le prix de ce combat' zal zijn, fungeert een onbestorven weduwe, de vrouw van een ongeneeslijken lichtmis, een erfelijk gedegenereerde, die in het gesticht van Dr. Morey verpleegd wordt. De dokter wil de duchesse de Chailles, in wie hij een geestverwante meent te zien, en door wier ongeluk hij zich tot haar aangetrokken heeft gevoeld, met het gevolg dat hij haar zijn liefde verklaart, tot zich halen; de priester, die uit de biecht weet van

haar rampzalig huwelijk en van haar strijd tegen een liefde, die zij als gehuwde vrouw moet onderdrukken, wil haar, zonder te weten wien het geldt, aan dien noodlottigen hartstocht onttrekken en voor de kerk behouden, maar geraakt, zonder er zich rekenschap van te geven, onder de bekoring van de vrouw, die haar hart voor hem heeft uitgestort. En zij zelf wordt geslingerd tusschen haar liefde voor dokter Morey en haar wensch om, gesteund door des priesters raad, overeind te blijven staan.

Buitengewoon belangwekkend is deze driedubbele strijd en het duel tusschen de twee mannen, met verwoeden hartstocht van beide zijden gevoerd, maakt het drama in hooge mate aangrijpend. Maar enkel superieure kunstenaars kunnen het gegeven zóó in woord en in beeld brengen, dat het aannemelijk wordt en men met de bruske oplossing vrede heeft. Want niet alleen dat de verwikkeling van dit moderne probleem eischen stelt van hooge intelligentie, van lenigheid in de uitbeelding en van zeggingskracht, die slechts bij enkele uitverkorenen vereenigd worden aangetroffen, ook wat ik zooeven de eigenaardige makelij van het stuk noemde, legt den uitvoerenden groote moeielijkheden in den weg.

Le duel toch is niet geschreven in den vlotten trant der moderne stukken van de latere jaren; men mist er den lossen salon-dialoog in, afgeluisterd uit de gesprekken van hier en van daar en zoo op het papier gegooid, zonder zorg voor iets wat men stijl noemt, gelijk de stukken van Capus, Bataille, Donnay, Bernstein en anderen dien te hooren geven. Het stuk van Lavedan is een litterair stuk met een ouderwetschen draai. Men vindt er uitdrukkingen in als deze uit het gesprek in het eerste bedrijf van de hertogin met den dokter: ‘Le duc de Chailles, étincelant à mes yeux éblouis du factice éclat de l'inconnu, effleura de sa lèvre, un soir, ma tremblante épaule et mon coeur innocent battit si fort qu'il me fit croire qui je l'aimais.’ De personages ver tellen er, elk op hun beurt, hun geschiedenis; zij spreken in beelden en vergelijkingen, die zij in ‘coupletten’ en tirades zorgvuldig uitwerken en die men enkel in alexandrijnen zou hebben te gieten, om ze op een brok uit een klassieke tragedie te doen gelijken. Ook de strenge vorm van het stuk, dat zich tusschen niet meer dan drie, vier personages afspeelt, de geserreerde gang der handeling, die recht op haar doel afgaat, herinneren aan

de zeventiende-eeuwsche Fransche tragedie. Maar zulk werk te spelen ligt dan ook niet in het bereik van de eersten de besten.

Alleen Le Bargy als abbé Daniel had de voor te stellen figuur en het litteraire proza van Lavedan in zijn macht. Zoowel de dwepende priester, 'rêveur de cathédrale et poète de chapelle', gelijk hij zich zelf teekent, als de wereldling met zijn menschelijke hartstochten, geeft hij met bewonderenswaardige kracht en een grooten rijkdom van schakeeringen weer. Het eerste gesprek met zijn broeder, de eigen strijd in het tweede bedrijf, het tooneel aan het slot, wanneer hij, met heroieke zelfverloochening, de hertogin, die door den dood van haar man vrij is geworden, tracht aan te toonen dat voor haar nog een groot geluk mogelijk is en het zijn broeder is, uit wiens handen zij dat geluk zal ontvangen, zijn de hoofdmomenten van deze voortreffelijke schepping. In Le Bargy's mond verliest dit proza het te gepolijste, het conventioneel litteraire, dat sommigen het hebben verweten, en zijn even krachtig als lenig orgaan weet de lange en beeldrijke zinnen te kneden en te phraseren dat ze natuurlijk klinken.

Was de dankbare raisonneur-rol van den als *deus ex machinâ* fungeerenden missionaris in goede handen, niet opgewassen tegen hunne belangrijke rollen bleken Le Bargy's andere partners. De dokter miste het sympathieke, dat de liefde van de hertogin de Chailles moet verklaren, en de hertogin, op hare beurt, wist de gecompliceerde vrouw, die, zooals Paul Flat in zijn artikel over *Le duel* het uitdrukt[1)], 'ne s'appartient jamais à elle même, mais qui est tout entière et par intervalles tantôt au maître de son coeur, tantôt au directeur de son âme', niet begrijpelijk en daardoor niet aannemelijk te maken.

Intusschen, ook met al hare onvolkomenheden, geeft een voorstelling als deze, waarin een groot tooneelspeler zijn kunst, zijn smaak en zijn intelligentie stelt in dienst van een belangrijke kunstschepping, zooveel te genieten en toont zij ons, eens te meer, zoo duidelijk welke kracht er nog uitgaat van het oude theater, dat wij de 'brengers van nieuwe boodschappen', voor wie men onze aandacht vraagt, gerust nog wat kunnen laten wachten.

J.N. VAN HALL.

1) *Revue bleue*, 29 Avril 1905.

Muzikaal overzicht.

Mevrouw Offermans van Hove (1829-1906). - Vijftigjarig bestaan van Wagner's *Walküre*.

De Voortreffelijke zangeres, die onlangs op hoogen leeftijd overleed en een zoo eervolle plaats inneemt in de geschiedenis der Nederlandsche Toonkunst, was bij het jongere geslacht van onzen tijd - tenzij bij de enkelen, die het voorrecht mochten gehad hebben, haar in intiemen kring te hooren - niet dan bij naam bekend. In het openbaar toch was zij na 1875 nog slechts eenmaal opgetreden. Van hen echter, die haar op concerten gehoord hebben, zijn er ongetwijfeld nog velen in den lande, die een levendige herinnering van deze hoogbegaafde vrouw hebben behouden en met dankbaarheid aan de genotvolle oogenblikken terugdenken, die zij hun door haar uitmuntenden zang geschonken heeft.

Werden wij niet reeds door een gevoel van erkentelijkheid en sympathie daartoe gedreven, zoo zou toch de plicht vorderen, dat wij hier een woord wijden aan de nagedachtenis van deze kunstenares, die door haar voortreffelijke vertolking der meesterwerken op het gebied van het oratorium en het lied de kunst in hooge mate gediend heeft en zich daardoor een naam heeft verworven, die zoowel in ons land als daarbuiten met eere genoemd werd. Er is een tijd geweest - een tijdperk van vijf en twintig jaren - dat zij d e zangeres van Nederland was; dat er bijna geen oratorium-uitvoering hier te lande werd gegeven, waarbij zij niet medewerkte, en dat zij alom beroemd was om haar sympathieke stem, haar uitmuntende methode en haar zielroerende voordracht.

Sophie van Hove, geboren den 30sten Juli 1829 te 's-Gravenhage, was nog geen twaalf jaar oud, toen zij daar op de Koninklijke Muziekschool kwam, waar zij, na eerst de voorbereidende klassen te hebben doorloopen, onderricht in den solozang ontving van den directeur dier inrichting, J.H. Lubeck.

Haar talent openbaarde zich reeds vroeg. Op haar zeventiende jaar - derhalve op een leeftijd, waarop anderen vaak de eerste wankele schreden zetten op het moeilijke pad naar den tempel der kunst - was het reeds zoodanig ontwikkeld, dat zij zich in het publiek als solist kon laten hooren. Dit was op een concert te Haarlem; zij bracht er het verbaasde publiek in verrukking met de aria van Elvire in *La Muette de Portici*.

Dit eerste optreden werd met zoo goed gevolg bekroond, dat zij ook uit andere steden van ons land werd aangezocht, haar medewerking op concerten te verleenen, en dat de Maatschappij tot bevordering der toonkunst haar uitnoodigde, bij gelegenheid van het muziekfeest te Haarlem in 1850 de sopraansoli in het oratorium *Elias* te zingen.

De muziekwereld stond destijds onder den invloed van Mendelssohn. Zijn *Elias*, die het glanspunt van dit feest vormde, was toen een noviteit; het werk was vier jaar geleden te Birmingham onder 's meesters leiding ten gehoore gebracht. Bij een eerste uitvoering daarvan hier te lande als solist mede te werken, was dus voor de jeugdige Sophie van Hove een groote eer. Zij overtrof de hoog gespannen verwachtingen, en van dat oogenblik af was haar roem als uitmuntende sopraanzangeres gevestigd.

Nog meer lauweren dan op het muziekfeest te Haarlem oogstte Sophie van Hove, die inmiddels met den heer Offermans in het huwelijk was getreden, op de muziekuitvoeringen, die bij gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan der voornoemde Maatschappij te Rotterdam werden gegeven (1854). Toen had zij zich te meten met buitenlandsche solisten, en wel met zeer beroemde: Jenny Ney, Sainton Dolby, Roger, Pischek, Formes. Doch schitterend kwam zij uit dien wedstrijd te voorschijn. Haar lof werd luide verkondigd, ook door de buitenlandsche toonkunstenaars, die het feest bijwoonden en onder wie zich ook Liszt bevond.

Al die triomfen hadden tengevolge, dat, hoewel in het algemeen de roem der Nederlandsche toonkunstenaars destijds nog maar

zelden over de grenzen ging, mevrouw Offermans van Hove niettemin uit het buitenland vele uitnoodigingen ontving om daar op concerten mede te werken. Daar echter van lieverlede haar gezin talrijker en hare zorgen als huisvrouw grooter werden, moest zij de meeste dier uitnoodigingen - o.a. een uit Londen en een van Carl Reinecke voor twaalf concerten in Duitschland - van de hand wijzen. Bij onze oostelijke naburen kwam zij niet verder dan Keulen, waar zij dikwijls en met veel succes zong. Herhaalde malen echter liet zij zich in België hooren, en eens zelfs te Bordeaux.

Aan het Nederlandsche hof was mevrouw Offermans van Hove zeer gezien. Koningin Sophie benoemde haar in 1866 tot kamerzangeres, en Koning Willem III noodigde haar dikwijls uit, op soirées ten Hove te zingen. Ook bij Prins Frederik zong zij herhaaldelijk. Haar laatste optreden in het openbaar geschiedde bij gelegenheid van het feest, dat de gemeente 's-Gravenhage in 1879 den Koning bij zijn huwelijk aanbood.

Mevrouw Offermans behoorde tot de beste zangeressen van haar tijd. Zij behoefde de vergelijking met hare buitenlandsche kunstzusters niet te schromen. Dit bleek o.a. op het reeds vermelde muziekfeest te Rotterdam, toen zij te zamen met de destijds beroemde zangeres Jenny Ney optrad. Wie haar in een der meesterwerken van het genre ‘oratorium’ gehoord heeft, zal erkennen, dat zij daarin zelden door anderen overtroffen is. Haar gemakkelijk aansprekende coloratuur was even bewonderenswaardig als de dramatische kracht, die zij in de gedeelten harer partij, die dit vorderden, ten toon spreidde. Door die vereeniging van eigenschappen was het haar mogelijk, de in aard meest verschillende partijen te vervullen. Zij had een zeer uitgebreid repertoire; daartoe behoorden de werken van Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn en Schumann. Vooral de toonscheppingen der twee laatstgenoemde meesters zong zij met voorliefde; Mendelssohn en Schumann beheerschten trouwens in de glansperiode van mevrouw Offermans de muzikale wereld, hunne werken namen een groote plaats in op de toenmalige concert-programma's.

De sopraansoli in het oratorium *Elias* waren bijzonder geschikt om de schoone natuur- en kunstgaven van mevrouw Offermans in al haar glans te doen uitkomen. In een verslag van een be-

voegd beoordeelaar over een uitvoering van dit oratorium in 1856 te Amsterdam, waarbij ook mevrouw Offermans medewerkte, wordt treffend juist van haar gezegd: ‘Ook nu weder blonk zij als een schitterende ster uit boven alles wat zich om haar geschaard had; al de innigheid en warmte en al het godsdienstig gevoel, dat in haar woont, stortte zij in de buigingen van haar zielroerend stemgeluid over. In tranen deed zij ons wegsmelten bij haar weemoedig treurend “*Höre Israël*, *höre des Herren Stimme*”*;* in verrukking sleepte zij ons mede in het begeesterend “*Ich*, *ich bin euer Tröster*”, terwijl wij bij het “*Heilig*, *heilig ist Gott der Herr*” het menschelijke omhulsel wegdachten en alleen den Seraf meenden te hooren, die den lofzang des Allerhoogsten als voorganger van de rei opende.’

In de werken van Schumann had men eveneens gelegenheid de innigheid van den zang van mevrouw Offermans te bewonderen. O.a. in *Der Rose Pilgerfahrt*. Zooals bekend is, bezochten Schumann en zijn echtgenoote, Clara Wieck, in 1853 ons land. Die reis was, zooals hij het zelf uitdrukt, een ware triomftocht. ‘Wir sind überall mit vieler Freude bewillkommet worden, ja mit grossen Ehren’, schreef hij uit Amsterdam aan een vriend te Bremen. ‘In allen Städten fand ich Aufführungen meiner Symphonien u.a. Werke vorbereitet, dass es nur einer Hauptprobe bedurfte, um sie aufzuführen. Im Haag hörte ich auch Der Rose Pilgerfahrt in ganz vorzüglicher Aufführung unter Capellmeister Lubeck.’ Het was in dit werk, dat mevrouw Offermans de hoofdpartij zong, en de componist was zoo opgetogen over de wijze, waarop zij dat deed, dat hij haar het klavieruittreksel van dit werk ten geschenke gaf en een opdracht op het titelblad schreef, waarin zij ‘die liebliche Rose’ genoemd wordt.

In een ander werk van Schumann was zij misschien nog voortreffelijker, namelijk in *Das Paradies und die Peri*.

Het schoone gedicht van Thomas Moore, waarin het aandoenlijke verhaal voorkomt van de uit den hemel verbannen Peri, die op de aarde rondzwerft om het geschenk te zoeken, dat den hemel het meest welgevallig is en haar de ‘poorten des lichts’ weder zal ontsluiten, is door Schumann niet minder schoon op muziek gezet. En deze poëzierijke tekst en muziek wist mevrouw Offermans voor te dragen op een wijze, die niet licht geëvenaard, veel minder

overtroffen zal worden. Het geheele lijden der Peri en haar jubel bij het vinden van het geschenk, dat den hemel het aangenaamste is en haar weder in Eden zal doen opnemen, werd door haar met bewonderenswaardige uitdrukking weergegeven.

Tot hiertoe is alleen gesproken van *groote* werken. Maar ook in het kleine muntte deze voortreffelijke zangeres uit. Niemand verstond beter dan zij de kunst om de heerlijke liederen van Schubert en Schumann voor te dragen; *zij* heeft eigenlijk den onuitputtelijken liederenschat van die beide meesters voor ons ontsloten. Gelijke verdienste heeft zij zich verworven ten aanzien van de Nederlandsche componisten; aan haar hebben onze landgenooten de kennismaking met vele liederen van Verhulst, Hol, Nicolaï en anderen te danken.

Mevrouw Offermans was reeds de zeventig dicht genaderd, toen zij in den huiselijken kring nog liederen van Schumann zong. En zij, die het voorrecht hadden, daarbij tegenwoordig te zijn, lieten zich met bewondering uit over de bekoring, die zelfs toen nog van haar zang uitging, en over het frissche en natuurlijke, dat haar voordracht kenmerkte.

Betrekkelijk vroeg heeft mevrouw Offermans het openbare leven vaarwel gezegd - te vroeg voor haar vele vrienden en vereerders. Maar gedurende haar kunstenaarsloopbaan heeft zij honderden en honderden door hare gaven en verdiensten gelukkig gemaakt. Een der redenen voor de overblijvenden dus reeds om deze hoogbegaafde vrouw, wier leven bovendien zoo zegenrijk voor de kunst geweest is, bij haar dood te huldigen en dankbaar te herdenken.

Het toondrama van Richard Wagner, dat eerstdaags in de Wagnervereeniging te Amsterdam zal worden opgevoerd (*Die Walküre*), werd in het voorjaar van 1856 door den meester voltooid. Het is dus thans een halve eeuw oud.

Dit feit geeft mij aanleiding tot eenige opmerkingen. Niet zoozeer over het werk zelf - van de vier deelen van den *Ring* toch is de *Walküre* zeker wel het meest populaire - dan wel over de omstandigheden, waaronder het is ontstaan. Die zijn niet zoo bekend, en toch niet minder belangwekkend, al ware het slechts als treffend bewijs voor de stelling, dat geniale werken veelal

worden voortgebracht onder kommer en nood van degenen, aan wie wij ze te danken hebben.

Vooraf echter een enkel woord over de geschiedenis van den *Ring des Nibelungen*.

Wagner ontwierp in 1848 te Dresden den tekst van een drama *Siegfried's Tod*. Van de muzikale bewerking van dezen tekst kwam toen echter niets, en wel tengevolge van de revolutionnaire beweging van 1849, waardoor Wagner genoodzaakt werd, Saksen als vluchteling te verlaten. Hij vestigde zich in Zwitserland, en daar was het, dat het bemoedigend woord van Liszt hem opwekte om nu aan de compositie van zijn aan de Nibelungensage ontleende drama te beginnen.

Wagner nam daartoe den tekst weder ter hand, maar bespeurde al dra, dat er te veel in voorkwam, dat slechts vertellenderwijze was aangebracht en daarom minder voor een muzikale bewerking, zooals hij zich die voorstelde, geschikt was. Daarom ontwierp hij een tweede werk, *Jung Siegfried* (thans alleen *Siegfried* genaamd), bestemd om aan 'Sieffrieds Tod' vooraf te gaan, en waarin de lotgevallen uit de jeugd van den held, zijn verblijf in de grot van den dwerg Mime, het smeden van het zwaard, het dooden van den draak Fafner, het verkrijgen van den Nibelungenschat en het wekken van de te midden van vlammen op den berg slapende Brünnhilde aanschouwelijk worden voorgesteld.

Maar ook in dit drama bleven vragen over, waarvan de oplossing slechts door beschrijvingen gegeven kon worden. Hoe kwam Siegfried bij den dwerg Mime? Wie waren zijne ouders? Wie was Brünnhilde, en waarom sluimerde zij op den berg? 'Twee hoofdmomenten - zegt Wagner in een zijner brieven aan Liszt - moet ik uit mijn Mythe nog aanschouwelijk voorstellen, en zij zijn beide in "Jung Siegfried" reeds aangeduid: het eerste in het groote verhaal van Brünnhilde na haar ontwaken (3de bedrijf); het tweede in het tooneel tusschen Alberich en den Wanderer in de tweede en tusschen den Wanderer en Mime in de eerste akte.'

Daarna schrijft Wagner nog, hoe deze episoden hem aanleiding hebben gegeven tot een derde drama, *Die Walküre*, en voegt er bij dat, om alles volkomen te maken, nu ook aan de drie drama's een groot voorspel, *Der Raub des Rheingoldes* (later *Das Rheingold* genaamd), zal voorafgaan, en waarin wordt voorgesteld de roof

van het goud en het daaruit smeden van den almacht verleenenden *Ring* door den Nibelung Alberich.

Wagner begon aan het *dichten* van dit vierdeelig drama in het voorjaar van 1852 en bracht die taak in het begin van 1853 ten einde. Althans den 11den Februari van laatstgenoemd jaar zendt hij Liszt een gedrukt exemplaar van het gedicht en schrijft daarbij: 'Du siehst, meine Dichtung ist fertig, und wenn auch nicht in Musik gesetzt, so ist sie doch in Typen gedruckt, und zwar auf meine eigenen Kosten und in nur wenige Exemplaren, für meine Freunde.' Het gedicht der *Walküre* werd binnen vier weken vervaardigd (Juni 1852).

Liszt bleef niet in gebreke, zijn vriend aan te sporen om ijverig aan de compositie te beginnen, maar Wagner achtte het noodig, zich eerst wat te ontspannen. In een brief aan zijn vriend Otto Wesendonk schrijft hij: 'Alles liegt mir daran, mich jetzt erst gründlich zu erfrischen, um - nach fast fünfjähriger Pause im Musikmachen - den nöthigen jugendlichen Muth zu gewinnen, mit Lust und Heiterkeit mich an meine neue Riesenaufgabe zu machen.' Het doel zijner reis was Noord-Italië, maar zij duurde niet lang. Ongesteldheid noodzaakte hem, spoedig naar Zürich terug te keeren.

De compositie van Rheingold werd 1 November 1853 begonnen en in Januari 1854 voltooid. Den 15den van die maand schrijft hij aan Liszt: 'Das Rheingold ist fertig - aber auch ich bin fertig! Mit welchem Glauben, mit welcher Freude ging ich an die Musik! Mit wahrer Verzweiflungswuth habe ich endlich fortgefahren und geendet; ach, wie auch mich die Noth des Goldes umspann! Glaub' mir, so ist noch nicht componirt worden!' Met andere woorden: zijn toestand is troosteloos, hij verkeert weder in geldnood. Hij klaagt, dat men niet alleen zijne werken verguist, maar dat hij er niet eens zijn stoffelijk loon voor krijgt. Ik heb gelezen en gehoord - zegt hij, - dat men mijn *Lohengrin* in Leipzig verknoeid heeft. Waarom heb ik ook mijn werk aan de theaters prijs gegeven! Het is mijn eigen schuld; ik moet er voor boeten. Maar schandelijk is het, dat ik niet eens mijn loon ontvang.

Om uit de moeilijkheden van financiëelen aard te geraken, moest Wagner er aan denken, van de rechten op zijne werken afstand te doen. Zoo kwam hij tot het plan om het eigendomsrecht van

zijn *Tannhäuser* en *Lohengrin* aan Breitkopf & Härtel te verkoopen. Daar het verblijf in Duitschland hem ontzegd was, riep hij de tusschenkomst van Liszt in om met de genoemde firma te onderhandelen, maar, zooals Liszt hem schreef, hadden die onderhandelingen tot niets geleid. De eenige hoop, die Wagner nog overbleef, was gevestigd op zijn theateragent te Berlijn, die hem uitzicht op een goeden kooper van *Lohengrin* had verschaft, maar ook deze hoop vervloog. De agent schreef hem, dat met het oog op den slechten afloop der Lohengrin-opvoering te Leipzig het niet mogelijk was geweest, den bedoelden persoon tot aankoop over te halen. De slotsom van die geschiedenissen was, dat Wagner zich tot Liszt om eenig voorschot moest wenden.

Uit den hierboven vermelden brief aan Liszt blijkt tevens, dat Wagner destijds met plannen omging om naar Londen en zelfs naar Amerika te gaan. Hij achtte dit nog de eenige kans om zijne schuldeischers te bevredigen en zoodoende tot de onbezorgdheid te geraken, die hem alleen in staat kon stellen zijn groote werk te voltooien. Iets later komt hij nogmaals op die plannen terug. Er moet iets gedaan worden - zegt hij. Hij moet zijn lot zoo dragelijk zien te maken, dat hij in staat is met lust te werken. Uit Amerika heeft hij berichten ontvangen, dat daar in Boston reeds *Wagner-nights* worden gegeven. Men dringt bij hem aan, daar te komen; hij zou er met Concert-uitvoeringen veel geld kunnen verdienen. Maar om daarheen te kunnen gaan, zou hij eerst uit zijn tegenwoordigen slechten toestand moeten geraken, en hoe dat fatsoenlijk aan te leggen, weet hij waarlijk niet. En dan concertuitvoeringen! - Daaraan heeft hij een gruwelijken hekel.

In zulk een toestand verkeerde Wagner, toen hij aan de compositie van *die Walküre* begon. In Mei 1854 was *Rheingold* geheel geïnstrumenteerd en terstond daarop werd tot de compositie van het tweede deel van het Nibelungendrama overgegaan.

Ten aanzien hiervan zegt mevrouw Mathilde Wesendonk in hare herinneringen uit Zürich: ‘Von Juni bis Dezember 1854 schrieb und vollendete Wagner die Skizzen zur Walküre. Das kurze Vorspiel trägt die Buchstaben G(esegnet) S(ei) M(athilde).’ Met deze ‘Skizzen’ worden bedoeld ‘potloodschetsen.’ Wagner was gewoon, eerst een potloodschets te maken; de verschillende thema's en hunne onderdeelen werden opgeschreven en omgewerkt, er werd

geschrapt, gewijzigd, bijgevoegd. De eerste schets bleef vaak geruimen tijd liggen; dan ging hij over tot de uitgewerkte schets, die in zijn eerste scheppingsperiode op 2, later op 3 notenbalken werd opgeteekend. Daarbij stonden reeds de namen der instrumenten, die deze of gene passage moesten uitvoeren, aangeteekend. Was die volledige schets gereed, dan ging hij zijn werk in partituur brengen.

De volledige schetsen van den *Ring*, voor zoover dit werk in Zürich is ontstaan, schonk Wagner later aan mevrouw Wesendonk. In kleine roode portefeuilles werden deze kostbare bladen bewaard. Zij bevatten hier en daar een vluchtige aanteekening van persoonlijken aard, op de verhouding tusschen Wagner en de familie Wesendonk betrekking hebbende. Hoeveel gewicht de meester aan deze schetsen hechtte, blijkt uit zijn brief van 31 Juli 1865 aan Otto Wesendonk, waarin hij hem vraagt, de door aankoop verkregen oorspronkelijke partituur van *Rheingold* als geschenk voor koning Lodewijk van Beieren te willen afstaan. ‘Ihre Frau - zegt Wagner in dien brief - verwahrt für immer was mehr werth ist als die zurück erbetene Reinschrift jener Partitur.’ Laat ik er bijvoegen, dat Wesendonk bereidwillig aan Wagner's verzoek voldeed en daarvoor een in de meest vleiende bewoordingen gestelden brief van dankbetuiging van Zijne Majesteit ontving.

Niet lang was Wagner aan de compositie der *Walküre* bezig, of de zorgen kwamen weder opzetten. In de dagen, toen hij bezig was aan het tooneel tusschen Wotan en Fricka (tweede bedrijf), vraagt hij aan Liszt, hoe hij het zou moeten aanleggen om in Brussel, en wellicht ook in een paar steden van Holland, concertuitvoeringen te geven in den trant van die, welke in het vorige jaar onder zijn leiding te Zürich hadden plaats gehad. ‘Gelooft ge - zegt hij, - dat ik met zoo iets een zuivere 10,000 francs zou kuunen verdienen? En zoudt gij kunnen bewerken, dat ik in die steden medewerking vind?’

Nederland heeft dus in dien tijd kans gehad, een bezoek van Wagner, als orkestdirecteur, te ontvangen. Er is echter niets van gekomen, evenmin als van het plan van Brussel.

Verwonderlijk is het, dat, tusschen dit alles door, Wagner zich nog zoo veel illusies schept omtrent het spoedig afmaken van den geheelen *Ring*. ‘Met de Walküre ben ik nu in de tweede helft van het laatste bedrijf - schrijft hij in December 1854 aan Liszt, -

Met het geheele werk zal ik wel eerst in 1856 gereed komen; in 1858, in het tiende jaar van mijn verbanning, kan ik het dan opvoeren.' - En dan te denken, dat er nog meer dan 16 jaren zoude verloopen, voordat het werk voltooid was, en nog 21, voor en aleer er van een opvoering sprake kon zijn!

Eindelijk is de compositie der *Walküre* af. 'Brunnhilde schläft - Ich wache leider noch! schrijft hij in het laatst van December 1854 aan zijn trouwen vriend. Dat *helaas* was geen overdreven zucht. Nog altijd waren de donkere wolken van den geldnood niet weggedreven. Zeer welkom moest hem daaaom de uitnoodiging zijn, die hij op den dag, waarop hij dit aan Liszt schreef, van de philharmonische vereeniging te Londen ontving, om daar concerten te komen dirigeeren.

Hoewel zulk een taak hem in het algemeen tegenstond, begreep Wagner toch, dat hij deze gelegenheid om zijn treurigen financiëelen toestand beter te maken, uiet ongebruikt mocht laten voorhijgaan. Immers, op een spoedige verbreiding zijner werken kon hij niet rekenen, en van de tantièmes der opvoeringen van *Tannhäuser* en *Lohengrin* - die hem bovendien niet altijd uitbetaald werden - kon hij niet leven.

Hij nam dus de uitnoodiging aan en ging in het laatst van Februari 1855 voor vier maanden naar Londen. Nog had echter zijn verblijf aldaar geen maand geduurd, of hij had er reeds meer dan genoeg van. De taak, die hij op zich genomen had, vervulde hem met niet minder weerzin dan de muzikale toestanden, die hij in de hoofdstad van het Britsche rijk aantrof. Hij was voornemens geweest, gedurende die vier maanden het instrumenteeren der *Walküre*, waaraan hij te Zürich reeds begonnen was, geheel af te maken, doch daarvan kwam niets. 'Het gaat met dezen arbeid zeer langzaam vooruit - zegt hij in een brief van 5 April aan Otto Wesendonk. - Het is, alsof mijn compositie mij wildvreemd is geworden; ik moet er dikwijls op zinnen, hoe ik dit en dat daarin bedoeld had. Met groote moeite ben ik eergisteren eerst met de instrumentatie van het eerste bedrijf gereed gekomen, en reeds vergenoeg ik mij met de hoop, dat ik ten minste het tweede bedrijf hier nog zal kunnen afmaken. Maar zeg aan tante (zoo noemde hij Mathilde Wesendonk soms schertsenderwijs), dat ik in elk geval mijn tijd hier zal uithouden.

Tegenover Liszt laat Wagner zich in gelijken geest uit. De lust om aan de Walküre-partituur voort te werken wordt bij hem met den dag minder, en in het muzikale milieu, waarin hij zich bevindt, gevoelt hij zich hoe langer hoe meer onbehagelijk en vreemd. Er waren echter buiten de concertuitvoeringen, die hij had te leiden, nog andere dingen, die zijn aandacht vorderden en hem in het voortwerken aan zijn Nibelungendrama belemmerden.

Hierboven is vermeld, dat de onderhandelingen met Breitkopf & Härtel over aankoop van het eigendomsrecht op *Tannhäuser* en *Lohengrin* tot niets hadden geleid. Daar Wagner intusschen, met het oog op zijn reis naar Londen, geld gebruiken kon, kwam hij op het denkbeeld om zijn *Faustouverture*, die hij kort te voren had omgewerkt, aan de genoemde firma ter uitgave aan te bieden. Hij wendde zich daarvoor tot Liszt, die, als altijd, ook thans weder bereid was als tusschenpersoon op te treden. Toen Wagner in Londen was, had deze zaak nog niet haar beslag gekregen. Liszt schreef hem, dat hij de partituur der ouverture aan Härtel had afgezonden, en vroeg, of Wagner tevreden zou zijn met een honorarium van 20 *Louis d'or*; hij betwijfelde, of de uitgevers voor een grooter bedrag te vinden zouden zijn.

Wagner antwoordde daarop: ‘laat ze het voor 20 Louis d'or in Godsnaam maar nemen. Kunnen zij echter uit de 20 Louis 20 pond maken, dan heb ik dit nog liever. In elk geval echter verzoek ik, dat zij mij het geld hierheen sturen.’ Nadat Liszt daarop gemeld had, dat die verandering van Louis in ponden niet zou gaan en hij daarom met de firma de zaak maar op den eersten voet had afgehandeld, kwam het geld reeds in het begin van April in handen van Wagner.

De tweede zaak, waarmede Wagner zich in Londen nog had bezig te houden, was van meer gewicht. Het was de geschiedenis der langdurige onderhandelingen met de directie der Koninklijke Opera te Berlijn over de opvoering van *Tannhäuser* aldaar.

Deze zaak, die eerst in Mei 1855 beëindigd werd, dateerde reeds van 1846. Niet lang namelijk na de eerste opvoeringen van genoemd werk in Dresden had Wagner getracht, de opvoering daarvan ook te Berlijn gedaan te krijgen. De toenmalige tooneelintendant had daar echter geen ooren naar; hij wees de opera af, op grond, dat zij te *episch* was. Daarop had de dichter-componist

besloten, zijn *Tannhäuser* aan den kunstlievenden Koning van Pruisen op te dragen. Nam deze de opdracht aan, dan zou, naar zijn meening, de Koninklijke Opera niet langer weigeren, het werk te vertoonen. Te dien einde had hij zich tot den Generaalintendant der koninklijke hofmuziek gewend, doch ontving van dezen bericht, dat Zijne Majesteit geen opdracht aannam van werken, die hem onbekend waren. Maar hij raadde den componist aan, stukken uit zijn opera voor militaire muziek te laten arrangeeren, zoodat de Koning gelegenheid zou hebben, er op de parade kennis mede te maken. Dat van de zaak nu verder niets kwam, is begrijpelijk.

Eerst vijf jaren later, in 1852, gaf de Generaal-intendant von Hülsen den wensch te kennen om het opvoeringsrecht van het werk te verkrijgen, maar de onderhandelingen schijnen toen te zijn afgestuit op kapelmeestersquesties. Men wilde wel, dat Liszt, zooals Wagner gevorderd had, de leiding der studie van het werk op zich zou nemen, maar niet dat hij ook in het openbaar zou dirigeeren.

Dan volgt er een stilstand in de Tannhäuser-aangelegenheid tot aan het najaar van 1854. Toen trad zij in een derde stadium. Daar Wagner, wegens zijn verbanning uit Duitschland, in de onmogelijkheid verkeerde om persoonlijk te onderhandelen, ging zijn vrouw voor hem naar Berlijn, besprak de zaak met Liszt en met de schilderes Alwine Frommann - sedert jaren bevriend met Wagner en voorlezeres van de prinses van Pruisen, later keizerin Augusta - en verkreeg zelfs een audiëntie bij den Generaal-intendant.

Wel was nu de zaak beter in gang, maar tijdens Wagner's verblijf te Londen was zij nog niet beslist en gaf nog aanleiding tot briefwisseling tusschen hem en Liszt. Wagner zag zich zeer tot zijn leedwezen genoodzaakt, van de diensten van zijn vriend bij het in studie nemen der opera af te zien, daar er anders niets van een opvoering zou komen en die toch voor hem zoo noodig was met het oog op zijn financiëelen toestand. (Hij had 1000 thaler voor het opvoeringsrecht bedongen, en dat was hem toegestaan.) Hij liet dus de vroegere voorwaarde, die op Liszt betrekking heeft, vallen en schreef aan von Hülsen, dat hij hem het werk afstond en de partituur uit Dresden zou laten komen. Hij zegt daarbij

(brief van 23 Maart 1855): ‘Somit übergebe ich Ihnen dieses Werk zur Aufführung, ohne weitere Bedingungen daran zu knüpfen. Nur habe ich den Wunsch, dass mir auf die in Zukunft mir zu leistenden Tantième-Zahlungen ein Vorschuss von einhundert Friedrichs d'or sofort ertheilt werde, da ich sehr möglich vor einem Jahre sonst keine Revenuen davon beziehen würde.’ Aan dien wensch werd voldaan. Wagner had goed gedaan, dit te vragen, want het duurde nog bijna een jaar, voordat de eerste Tannhäuser-voorstelling te Berlijn plaats had (7 Januari 1856).

Het is te begrijpen, dat ook de hiervoren besproken zorgen en bemoeiingen grooten invloed hadden op Wagner's gemoedsstemming. Een en ander maakte hem ongeschikt om aan het drama, dat hij onder handen had, voort te werken. Toen zijn verblijf te Londen drie maanden geduurd had, schreef hij aan Wesendonk: ‘Voor mijn werk is mijn verblijf hier zeer nadeelig geweest; het heeft mij eigenlijk een geheel jaar achteruit gezet, daar ik mijn geest thans zoo aangegrepen gevoel, dat ik voor de rest van het jaar aan niets anders kan denken dan aan het voltooien van de *Walküre*. De compositie van *Siegfried* moet blijven rusten tot het volgende jaar.’

Het verlangen van Wagner, om naar huis terug te keeren en zich daar ongestoord met zijne toonscheppingen bezig te houden, wordt met den dag heviger. ‘Hab' keine Ruhe noch Lust - lezen wij in dienzelfden brief, - und wenn Sie sich einen Tiger im Käfig denken, der immer nur hin und her sich wendet und nur den einen Gedanken hat, wie er es anfänge durch das Gitter zu kommen - so haben Sie das Bild meiner täglichen Unruhen vor sich.’

Eindelijk kwam de verlossing en kon Wagner (in het laatst van Juni 1855) naar Zwitserland terugkeeren.

Daarmede werden echter de vooruitzichten op een spoedige voltooiing der *Walküre* er niet beter op. De reis naar Londen had hem, lichamelijk en geestelijk, geen goed gedaan. Liszt zou hem in den zomer te Zürich komen bezoeken maar moest hem melden, dat hij de uitvoering van zijn plan tot September zou moeten uitstellen. ‘Dat is mij nog liever - antwoordt Wagner, - want gij zult van de *Walküre* weinig af vinden. Tegen November hoop ik ten minste met het eerste en het tweede bedrijf gereed te zijn; zelfs zóó dat de partituur in het net geschreven is. Misschien is

dus die maand nog meer geschikt voor uw komst.' Liszt vindt dat goed, maar ontvangt dan weder een brief van zijn vriend, waarin deze betwijfelt, of tijdwinning hier veel zal helpen, want hij weet niet, waar hij den lust tot arbeid vandaan moet halen. Zijn stemming is niet te beschrijven. Dikwerf doet hij niet anders dan op het muziekpapier staren en ontbreekt het hem totaal aan inspiratie.

De eerste twee bedrijven waren eindelijk in October 1855 voltooid en Wagner zendt ze aan Liszt. Hij hoopt nu tegen Kerstmis met de laatste akte klaar te komen en geeft Liszt in overweging, zijn bezoek tot dat tijdstip op te schorten. Door middel van het klavier kan zijn vriend hem veel beter een indruk van zijn werk geven dan hij dit zelf kan, en bovendien bestaat er dan kans, dat zij het *geheele* werk samen kunnen doorloopen. 'Ik zal - voegt hij er schertsend aan toe - het weinige, dat mij nog aan stem overblijft, vooraf goed oefenen en in de laatste weken vóór uw komst zelfs met eenige solféges probeeren, dat afgewerkte en slecht onderhouden instrument nog wat in orde te brengen.'

Van al die voornemens kwam niets. Kerstmis ging voorbij zonder dat de vrienden elkander zagen. In November werd Wagner ziek. En het duurde lang, want in een brief van 12 December staat: 'Zooeven heb ik eens geprobeerd van mijn ziekbed op te staan, waarin ik nu weder ruim drie weken heb doorgebracht. Bij de doornen van mijn levenspad zijn nu ook de rozen gekomen (d.w.z. hij leed aan de "gezichtsroos.") In het gunstigste geval zal ik dit jaar niet meer kunnen uitgaan.' Het ergste vindt hij echter, dat er, bij het onzekere van zijn gezondheidstoestand, van een bezoek van Liszt nu vooreerst niets zal kunnen komen. Ook in een brief van 24 December verklaart hij, nog ziek te zijn en ongeschikt voor elken arbeid.

Het jaar 1856 brak aan en daarmede een verbetering in Wagner's toestand. Hij krijgt meer lust in werken, zoodat nu onafgebroken de laatste hand aan de Walküre wordt gelegd. Einde Maart of begin April schrijft hij aan Liszt, dat hij de geïnstrumenteerde 3de akte kort geleden aan Klindworth heeft gezonden, om er, evenals van de eerste twee bedrijven, een klavieruittreksel van te maken. En hij voegt er aan toe: 'Wenn Du jetzt gerade etwas Ruhe und Lust zur Durchsicht hast, so stelle ich Dir die Original-

partitur des nun ganz fertigen Werkes mit tausend Freuden noch einmal auf einige Zeit zu. Bin ungeheuer verlangend zu wissen, wie Dir der letzte Akt gefiele. Er ist gerathen; ein furchtbarer Sturm - der Elemente und Herzen -, der sich allmählig bis zum Wunderschlaf Brünnhildes besänftigt.'

Die storm der elementen en harten, waarvan Wagner hier spreekt, is niet alleen te bemerken in dit gedeelte der *Walküre*; hij komt ook in de andere bedrijven voor. Maar de Walküre in haar geheel bezit nog een ander kenmerk, en dit is, dat vooral in *dit* drama te zien is, hoe door de omwerking van het oorspronkelijke treurspel 'Siegfrieds Tod' tot een groot vierdeelig drama de kern der handeling een andere is geworden.

Door die omwerking namelijk is de 'sterke held' niet meer de hoofdpersoon gebleven. Zijn geschiedenis is een episode geworden van een aangrijpend, veel omvattend en beteekenisvol drama, waaraan Wagner den naam van *Ring des Nibelungen* heeft gegeven doch dat eigenlijk een *Wotan-tragedie* is.

Wotan is het middelpunt der handeling geworden - Siegfried de tweede persoon.

De opperste der goden, niet tevreden met de rol, die hij speelt, streeft naar meer macht en heerschappij. ('Als junger Liebe Lust mir verblich, verlangte nach Macht mein Muth' - zoo begint Wotan in de tweede akte der Walküre zijn vertrouwelijke mededeelingen aan Brünnhilde.)

De eerste daad van geweld, waartoe hij zich door de zucht naar grootere macht laat vervoeren en waardoor hij de eerste stoornis in de wereldorde brengt, geschiedt wanneer hij van den boom des levens (de 'Wereldesch'), het symbool der het heelal doordringende en verbindende levenskracht, een tak afbreekt en daarvan een speer vormt, waarmede hij de andere machten van het heelal in bedwang houdt. Onbegrensd is die heerschappij niet; zij is beperkt door overeenkomsten, waarvan Wotan de bewoordingen in runenschrift in den speer kerft.

Onbeperkte heerschappij over al wat leeft verwerft alleen hij, die het goud verkregen en daaruit den *ring* gesmeed heeft, die hem 'masslose Macht' verleenen zal. Dit goud, het symbool van de door allen begeerde en gezochte zinnelijke macht en pracht, wordt door den dwerg Alberich aan het water ontroofd, en van

dat oogenblik af kleeft er een vloek aan het kleinood; want slechts hij, die de liefde vervloekt, heeft het kunnen verkrijgen. Naar macht haakte ook Wotan, maar de daad van Alberich te volbrengen, ware hem niet mogelijk geweest, want, gelijk hij zegt (2de akte Walküre):

> Von der Liebe doch
> möcht' ich nicht lassen;
> in der Macht gehrt' ich nach Minne.

En dit conflict tusschen dorst naar macht en verlangen naar liefde in de ziel van Wotan leidt tot allerlei tragische gebeurtenissen en eindelijk tot den ondergang der godenwereld.[1)]

Wotan gaat nu, door Loge verlokt, tot de tweede daad van geweld over. De door hem begeerde opperheerschappij wenscht hij te verkrijgen door het laten bouwen van een burcht, van waaruit hij de wereld regeert. Den Reuzen heeft hij opgedragen, dit werk voor hem te verrichten, en hij betaalt hen met het goud, dat hij, in verbinding met Loge, op listige wijze aan Alberich heeft ontfutseld. Maar de vloek, die aan het goud kleeft, sedert het aan den vloed is ontroofd, leeft voort; het is den bezitters vóór alles te doen om den door Alberich uit het goud gesmeden *ring*. Op het oogenblik dat Wotan hem dien van den vinger rukt (wat wij in *Rheingold* zien gebeuren) wordt de knoop gelegd voor de tragische handeling, die zich in de drie daarop volgende drama's tot een geweldige grootte ontwikkelt.

Over dit alles loopt het verhaal, dat Wotan in het tweede bedrijf der *Walküre* aan zijn meest geliefde dochter Brünnhilde doet. Dit tooneel vormt een der gewichtigste momenten der geheele Nibelungen-tragedie: ook daarom, wijl reeds hier het bovenomschreven conflict in de ziel van Wotan leidt tot een eerste afstand doen van hetgeen voor hem eens het hoogste was. Verbitterd roept hij uit:

1) Daarom heeft Wagner aan het laatste deel van den *Ring* den naam van *Götterdämmerung* gegeven. Aangaande dit woord als vertaling van ‘ragnarök’ zegt Jacob Grimm: ‘es ist die Verfinsterung der Zeit und der waltenden Götter; es ist die Götternacht, welche über alle, auch die höchsten Wesen, herannaht.’ (Mythologie II 679.)

So nimm' meinen Segen,
Niblungen-Sohn!
Was tief mich ekelt,
dir geb' ich's zum Erbe,
der Gottheit nichtigen Glanz!

Ook door Wagner zelf werd deze scène als hoogst gewichtig beschouwd. Aan Liszt schrijft hij eens: In oogenblikken van ontmoediging was ik het meest bevreesd voor de groote scène, waarin Wotan aan Brünnhilde in vertrouwen mededeelt, welk lot de Godenwereld te gemoet gaat; ja, in Londen was het reeds zoo ver, dat ik die scène geheel wilde laten vervallen. Om nu een vast besluit te nemen, liep ik dit gedeelte van het ontwerp nog eens door en droeg het voor mij zelf met de vereischte uitdrukking voor. Gelukkig bevond ik toen, dat mijn *spleen* geen reden van bestaan had en integendeel een juiste voordracht reeds in zuiver muzikaal opzicht boeit. Deze wijze van voordragen heb ik nu in de partituur op sommige plaatsen iets nauwkeuriger aangegeven, maar niettemin blijft er voor den vertolker der rol nog veel te doen over, en ik zal het als een mijner voornaamste bemoeiingen beschouwen, een zanger en tooneelspeler van talent door levendige voorstelling in mijne meest intieme bedoelingen in te wijden. Want - voegt hij er met nadruk bij - voor den gang van het groote vierdeelige drama is dit de gewichtigste scène, en waarschijnlijk zal zij als zoodanig spoedig de belangstelling tot zich trekken.

Nu, van die belangstelling was er, behalve bij de intieme vrienden van Wagner, vooreerst niets te bespeuren. Zij begon eerst een weinig op te komen, toen men wist, dat de meester, opgewekt door den steun, hem door zijn koninklijken beschermer verleend, met nieuwen moed aan den arbeid toog, om zijn werk af te maken, en de kansen voor een opvoering van het groote werk beter begonnen te staan.

Ook onder de zangers waren er, die zich voor de reeds voltooide drama's begonnen te interesseeren. Een hunner was Franz Betz, de beroemde zanger aan de Koninklijke Opera te Berlijn. Wagner had toen reeds het oog op hem voor de vertolking der Wotanpartij bij eventueele opvoering van zijn werk. Althans in een brief van 8 Augustus 1868, die een paar jaren geleden in de ‘Allgemeine

Musikzeitung' voor de eerste maal werd gepubliceerd, schrijft Wagner aan Betz: 'Es freut mich, wenn Sie an den Wotan gehen. Es wird auch dazu kommen (eerst is er in den brief sprake van de rol van Hans Sachs), und dann wie schön, wenn Sie so ganz in dieser Aufgabe zu Hause sind. Um sich vom Anfang recht mit der Rolle zu befreunden, studiren Sie den dritten Akt der Walküre zuerst; das ungeheuer schwierige liegt im zweiten Akte; diesen müssten Sie, meinem Rathe gemäss, geradeswegs erst durch blosse Recitation sich vertraut machen. Eine gute Stylirung bietet übrigens das Rheingold, nämlich was richtige rhytmische musikalische Reflexion betrifft.'

Tegen den tijd der eerste opvoering van den *Ring* te Bayreuth (1876) zag Wagner eindelijk zijn wensch vervuld om den bekwamen zanger in de studie der Wotan-partij bij te staan en hem in de geheimen dezer rol in te wijden. Met grooten lof gewaagde hij later in zijn *Rückblick auf die Bühnenfestspiele des Jahres* 1876 (Gesammelte Schriften, deel X, bladz. 154/55) van de uitmuntende wijze, waarop Betz zich toen van zijn taak had gekweten; en in het bijzonder roemt hij diens vertolking van het hiervoren besproken gedeelte in het tweede bedrijf der *Walküre*, dat hij voor den zanger en recitator van toenmaals daarom zoo moeilijk achtte, omdat voor die voordracht en voor de behandeling van den zangtoon en de declamatie destijds alles nog moest gevonden worden.

Later is deze rol helaas niet altijd zoo nauwgezet behandeld. Er zijn vele Wotans geweest, die er niets van hebben weten te maken, en daardoor - vooral in het bedoelde gedeelte der *Walküre* - hun publiek verveeld hebben. Bovendien werd er vroeger (en het gebeurt nu nog) ook op deze plaats der partituur ijverig met het roode potlood omgegaan en op zinnelooze wijze geschrapt.

Dit laatste zal bij de aanstaande opvoeringen der Wagnervereeniging te Amsterdam niet voorkomen, en de vervulling der rol van Wotan door Fritz Feinhals geeft alleszins waarborgen voor een goede interpretatie.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

25 October 1906.

Over het algemeen mag men zeggen dat, ten aanzien van de hoofdrichting der koloniale politiek, tusschen de verschillende partijen in onze volksvertegenwoordiging, sedert jaren al, een haast roerende eenstemmigheid heerscht. Het oude exploitatiestelsel is voor goed in den ban gedaan. Allen zijn het er over eens, dat koloniën niet behooren te worden bestuurd ten bate van het moederland maar om haar zelfs-wille. Ieder geeft toe dat, bij de behartiging van het belang der koloniën, het welzijn van de ingezetenen dier gewesten en in de eerste plaats van de i n h e e m s c h e ingezetenen, op den voorgrond behoort te staan. Bijna niemand betwijfelt of dit welzijn beter zou kunnen worden bevorderd dan door het nemen van voor de hand liggende economische maatregelen eenerzijds en door volksopvoeding anderzijds. Zoo is dan het streven der groote meerderheid er vooral op gericht, de leden van de inheemsche samenleving zoowel geestelijk en zedelijk als stoffelijk op te heffen, hen te sterken in den strijd om het bestaan, hen van lieverlede te maken tot de gelijken van meer bevoorrechten en om, terwijl door het brengen der individuen op een hooger peil van beschaving en energie, hun productief vermogen stijgt, hun tevens een daaraan evenredig aandeel te verzekeren in de uitkomsten van het maatschappelijk bedrijf.

Hoe is het nu mogelijk, moet men zich wel afvragen, dat twee belangrijke voorstellen, door den minister van Koloniën gedaan, twee voorstellen, naar strekking en doel geheel passend in het zooeven getrokken kader, den 10en October en volgende dagen aanleiding hebben kunnen geven tot het voeren van debatten, die de

groote dagen van den strijd tusschen de vrij-arbeiders en de cultuurstelselaars in herinnering brachten en die zelfs een oogenblik het ministerieel leven van den voorsteller met gevaar schenen te bedreigen? Het antwoord op deze vraag kan geen ander zijn, dan dat nederlandsche volksvertegenwoordigers en nederlandsche ministers, ook al zijn zij het in hoofdzaak onderling en met elkander eens, behept blijven met de eigenschappen der natie tot welke zij behooren en dat, onder die eigenschappen, dogmatische en individualistische neigingen een belangrijke plaats innemen.

'Het dogma van de historische ontwikkeling des rechts' - zoo zou men de klip kunnen noemen, waarop het voornaamste van de twee voorstellen tot wijziging van het indisch regeeringsreglement, die in de zitting van 10 October in openbare behandeling kwamen, een oogenblik dreigde te stooten en vast te loopen.

De strekking dezer wijziging was, om te komen tot een algemeene hervorming van het recht in N.-Indië, een hervorming in de richting van grootere rechtsgelijkheid voor de verschillende bevolkingsgroepen, waarbij zich een juistere onderscheiding tusschen die bevolkingsgroepen van zelve aansloot en die het tevens mogelijk maken zou om den thans slecht verzekerden rechtstoestand van de inlandsche Christenen behoorlijk te regelen. De strekking was dus de zelfde als die van de voorstellen, in het najaar van 1904 door den minisier Idenburg gedaan[1)] en dan ook, behoudens enkele redactieveranderingen en aanvullingen, door minister Fock overgenomen. In gewone omstandigheden zou een dergelijke voordracht, uitgegaan van een rechtsch, overgenomen door een linksch minister, alle kans hebben om, zonder veel oppositie, haar weg naar het staatsblad te vinden. De omstandigheden waren echter in dit geval niet gewoon. Al spoedig na de indiening der ontwerpen-Idenburg was daartegen in verschillende persorganen een ware kruistocht georganiseerd. Zij die hun D i e u l e v e u t ! door het luchtruim deden daveren, beweerden niet meer of minder dan dat het streven naar gelijkvormigheid van recht rechtstreeks inging tegen het natuurlijk ontwikkelingsproces, dat in Indië, evenals overal elders, het recht deed voortkomen uit het volk.

1) Men zie hierover het artikel R e c h t s h e r v o r m i n g i n I n d i ë in 'De Gids' van Februari 1905.

Zij meenden daarom dat, voorshands althans, niet kon noch mocht worden gezocht naar een alleen op papier bestaanbare eenheid maar dat in de nu eenmaal door tal van natiën bevolkte eilandenwereld als onzen Archipel onvermijdelijke rechtsverscheidenheid moest worden berust en aan den tijd moest worden overgelaten of de verschillen zich geleidelijk in een hoogere eenheid zouden kunnen oplossen.

Bij de behandeling der rechtshervormingsvoorstellen bleek reeds spoedig, dat deze waarschuwende stemmen weerklank hadden gevonden in het parlement. De oppositie, zoowel van rechts als van links gevoerd, stelde zich in hoofdzaak op het standpunt, dat het volksrecht in Indië een natuurlijk ontwikkelingsproces behoorde te ondergaan en dat van overheidswege niet, of althans slechts binnen zeer enge grenzen, moest worden gepoogd om de westersche w e t in de plaats te doen treden van de oostersche a d a t. Het merkwaardig verschijnsel deed zich voor dat een theorie, die tusschen 1860 en 1870 zoo vaak den toenmaligen conservatieven tot plechtanker strekte, de theorie van de onaantastbaarheid der adat, thans niet enkel van christelijk-historische, maar ook van oud-liberale, van Unie-liberale, ja van sociaaldemocratische zijde met overtuiging en hartstocht werd verdedigd.

Wilde de minister dan waarlijk de adat geheel op zijde schuiven? Volstrekt niet, verzekerde hij. Wat ik wil, - zoo ongeveer omschreef hij zijn standpunt, - is alleen dat er, v o o r z o o v e e l m o g e l i j k, één recht zij voor alle ingezetenen, omdat de ondervinding overal en ten allen tijde heeft geleerd, dat dit strekt tot verhooging der rechtszekerheid en omdat rechtszekerheid de welvaart ten goede moet komen. Zoo vaak echter dit eenvormige recht (dat, daar het maatschappelijk en het handelsverkeer, even goed als het staatsbestuur, in een sedert eeuwen door Westerlingen beheerde kolonie den westerschen invloed het sterkst ondervindt, moeilijk anders dan in hoofdzaak w e s t e r s c h recht kan zijn), zoo vaak dus dit recht aan de eigenaardige rechtsbehoeften van niet-Westerlingen niet zou kunnen voldoen, zoo vaak zal voor dezen van dat eenvormige recht worden afgeweken, zoo vaak zal met die bijzondere behoeften en ook met de godsdienstige gevoelens der betrokken groepen worden rekening gehouden.

De regel: eenheid van recht, door den minister gesteld, was

er dus een met een uitzondering, zóó breed dat zij ruimte liet voor de adat, overal waar het maatschappelijk belang haar eerbiediging eischte. En het verschil tusschen den minister en zijn medestanders eener- en de oppositie tegen het wetsvoorstel anderzijds bestond hierin, dat de oppositie handhaving der adat a priori als eisch stelde, de minister haar handhaving afhankelijk wenschte te maken van de gebleken noodzakelijkheid om van het eenvormige recht af te wijken. Korter nog: ten aanzien van de adat was de minister opportunistisch, de oppositie dogmatisch. Daar evenwel de oppositie erkende dat ook háár theorie uitzonderingen toeliet, was de mogelijkheid volstrekt niet uitgesloten, dat de wetgever voor Indië, uitgaande van de grondslagen door den minister voorgesteld, tot ook voor zijn theoretische tegenstanders volkomen bevredigende uitkomsten zou geraken.

Nadat aldus twee dagen lang door verschillende ridders van het adat-dogma op den minister en zijn wapenvrienden was ingerend, kwam mr. Van Idsinga op het denkbeeld als vredesheraut in het krijt te treden. Ofschoon veel van hetgeen omtrent de beteekenis der adat gezegd was beamend, zag hij met leede oogen hoe, met al dat getheoretiseer, het practisch resultaat dat de minister wenschte te bereiken: het waarborgen van een zoo groot mogelijke rechtszekerheid, meer en meer uit het oog werd verloren. Daarom deed hij een poging, te komen tot een formule, volgens welke de eisch van wettelijke en voor de verschillende bevolkingsgroepen zooveel mogelijk gelijke verordeningen samenging met een beslist voorschrift om, waar noodig, de adat te ontzien. Het door hem voorgestelde amendement hield in het kort in: 1e dat het burgerlijk-, het handels-, het straf- en het procesrecht in Indië zouden worden geregeld bij algemeene verordeningen; 2e dat in die verordeningen, wat de Europeanen betrof, de nederlandsche wetgeving zou worden gevolgd met die wijzigingen als wegens de bijzondere toestanden in Indië zouden noodig zijn; 3e dat dit voor Indië bruikbaar gemaakte Europeanenrecht ook zou gelden voor Inlanders en vreemde Oosterlingen, voor zoover hun maatsshappelijke behoeften dit zouden blijken te vereischen; 4e dat overigens de adat zou gelden.

Dit voorstel, wat de redactie betreft zich nauw bij het regeeringsontwerp aansluitend, werd door mr. Van Idsinga in zeer ver-

zoenenden zin toegelicht. Naar hem voorkwam, zou de wetgever voor Indië met de regeeringsredactie in de hand verder kunnen gaan, dan blijkens het mondeling debat in de bedoeling van den minister lag. De strekking van het amendement was dus eigenlijk geen andere dan om de wet geheel in overeenstemming te brengen met de inzichten van mr. Fock.

Is het nu in dezen te laken dat hij de verzoenende hand niet afwees en ten slotte het voorstel-Van Idsinga overnam? Het tegendeel moet worden erkend. De minister zou verkeerd hebben gehandeld indien het voorstel in strijd ware geweest met de door hem beleden beginselen en uitgesproken bedoelingen. Nu dit echter niet het geval was, nu integendeel door den voorsteller zelven werd betoogd dat hij een wettelijken vorm wilde geven aan hetgeen door den minister gezegd was, zou deze stellig hebben gedwaald zoo hij, terwille van zijn gehechtheid aan een bepaalde redactie, de geheele rechtshervorming in gevaar had gebracht. Ook was het van den minister goed gezien, dat hij het amendement-Van Idsinga niet, als zoodanig, in stemming liet komen, maar het overnam en aldus stelde in de plaats van de regeeringsredactie. Zoo doende toch maakte hij het, zooals hij nadrukkelijk deed uitkomen, los van de toelichting van den voorsteller, dus ook van die gedeelten, die mogelijk zijn volle instemming niet hadden, doch knoopte het daarentegen beslist vast aan de door hem beaamde uitspraak van mr. Van Idsinga, dat het zijn, 's ministers, bedoeling juist weergaf.

Het aldus gewijzigde voorstel werd met groote meerderheid van stemmen, 58 tegen 15, aangenomen. Mogen, in den eersten tijd na dezen uitslag, velen zich nog hebben afgevraagd of inderdaad niet iets anders tot stand kwam dan door den minister werd voorgesteld en beoogd, een rustige beschouwing van het verkregen resultaat moet noodzakelijk tot een ander inzicht gevoerd hebben. Wie het ontwerp-Idenburg en het oorspronkelijk ontwerp-Fock met elkander vergelijkt, zal ontdekken dat deze onderling zeker méér verschillen dan het ontwerp zooals het in behandeling kwam en zooals het ten slotte werd aangenomen. Toch waren de heeren Idenburg en Fock het aangaande de door hen beiden noodzakelijk geoordeelde rechtshervorming in hoofdzaak geheel eens. Het oorspronkelijk ontwerp-Fock wilde dan ook niets anders brengen dan een ver-

betering van de in veel opzichten inderdaad onvolkomen redactie van het ontwerp-Idenburg. In hetzelfde licht moet de definitieve redactie worden beschouwd. Ook zij is een verbetering van het ontwerp-Idenburg en wel een, die zich daarbij iets nauwer aansluit dan het oorspronkelijk ontwerp-Fock. Daar het echter nimmer in mr. Fock is opgekomen om een anderen weg te betreden dan de heer Idenburg voor zich zag, kan de wijziging waartoe het voorstel-Van Idsinga aanleiding gaf, slechts beschouwd worden als te zijn van formeelen aard.

Indien niettemin de woorden der wet, zooals zij in de nieuwe redactie luiden zal, den wetgever voor Indië aanleiding zullen geven in sommige opzichten anders te werk te gaan, dan wellicht in het oorspronkelijk plan lag, dan zal deze, met den geest daarvan volstrekt niet strijdende afwijking, als een v e r b e t e r i n g moeten worden beschouwd. Art. 75 van het indisch regeeringsreglement zal, wet geworden in den thans door de Tweede Kamer aangenomen vorm, den wetgever voor Indië er onvermijdelijk toe brengen om, bij het pasklaar maken der nederlandsche wetten voor de Europeanen in Indië, er op bedacht te zijn dat die wetten ook in veel opzichten moeten voldoen aan de behoeften van niet-Europeanen. Zoo zal die wetgever verplicht zijn, reeds bij zijn punt van uitgang, het oog te vestigen op de eischen der g a n s c h e indische maatschappij en rekening te houden met bijzondere toestanden welke zich in die maatschappij voordoen. Daardoor zal de unificatie van het recht, voor zooveel die mogelijk is, systematischer en op betere grondslagen tot stand komen dan bij aanneming van de redactie-Idenburg het geval had kunnen zijn en dan, bij de aanneming van de oorspronkelijke redactie-Fock, naar alle waarschijnlijkheid, zou zijn geschied.

Vergeleken met het ontwerp tot wijziging van art. 75, was het zich daarbij aanslnitende tot wijziging van art. 109 van het regeeringsreglement wellicht niet van een zóó groot belang. Op zich zelf beschouwd moet echter de vaststelling van de grondslagen, volgens welke de ingezetenen van Indië in ten aanzien van hun rechtstoestand verschillende bevolkingsgroepen worden gesplitst, ongetwijfeld evenzeer als een hoogst gewichtige zaak worden aangemerkt. Te dezen aanzien had mr. Fock zich, ook wat de redactie betreft, in hoofdzaak aangesloten bij het ontwerp-Idenburg. Zelfs had hij

den door dezen voorgestelden regel, dat personen, noch tot de Europeanen noch tot de Inlanders behoorende, zoo zij het Christendom belijden, alleen dáárom reeds onder het Europeanenrecht zullen vallen, overgenomen. Men zal zich herinneren dat deze verhefflng van den uiterlijken staat van Christen tot een (alleen voor n i e t -Inlanders geldend) kenmerk van Europeaanschap, zeer spoedig na de verschijning van het ontwerp-Idenburg gelaakt werd als onstelselmatig en niet zonder gevaar[1]. Dat deze bedenking geen aan het Christendom vijandige stemming tot grond had werd voldoende bevestigd door de omstandigheid dat een lid der rechterzijde haar ernstig genoeg vond om haar te belichamen in een amendement. De heer Bogaardt, de katholieke afgevaardigde voor Breda, stelde voor, het Christen-criterium uit art. 109 te lichten en dus de vraag of de niet met name genoemde Oosterlingen al dan niet aan de wetgeviug voor Europeanen onderworpen zouden zijn, uitsluitend te laten beheerschen door het in het land van herkomst geldende familierecht. Gesteund door mr. Van Deventer gelukte het den bredaschen afgevaardigde, zijn amendement, dat de minister niet fel bestreed, maar waarmede hij toch ook niet instemde, met een kleine meerderheid te doen aannemen. Nadat nog, op voorstel van mr. Van Deventer, door den minister een wijziging in zijn ontwerp was gebracht, daartoe strekkend dat alle indische ingezetenen, die op het oogenblik van de invoering der nieuwe wetgeving volgens de oude wetgeving behooren tot de met Europeanen gelijkgestelden, met hun afstammelingen onder het Europeanenrecht zullen blijven vallen, zoolang zij zich niet, zooals het in de wet heet, ‘in de inheemsche bevolking hebben opgelost’ - was het ontwerp in zoodanigen vorm gebracht dat het, na eenige dagen, zonder hoofdelijke stemming kon worden aangenomen.

Vóór het zoover kwam, zouden er echter nog eenige veelbewogen zittingen moeten plaats hebben. Na het ontwerp tot wijziging van art. 109 van het regeeringsreglement, kwam een voorstel aan de orde om de begrooting voor 1906 te verhoogen met een half millioen voor den terugkoop van particuliere landerijen in het Westen van Java. In den vorm van een nieuwen begrootingspost,

1) Men vergelijke het reeds aangehaalde Gids-artikel blz. 340 en vlg.

beoogde het ontwerp in werkelijkheid, een aanvang te maken met een zeer gewichtige hervorming. De ‘particuliere landerijen’ op Java, die 1/12 van de oppervlakte van dit eiland beslaan en vooral in de residentie Batavia gevonden worden, zijn uitgestrektheden gronds die in de achttiende, maar vooral in het begin van de negentiende eeuw door de toenmalige overheid aan bijzondere personen werden verkocht. Het eigenaardige daarbij was, dat in dien verkoop ook begrepen waren gronden, reeds door Inlanders in gebruik genomen en in cultuur gebracht, en dat aan de koopers nu wel de verplichting werd opgelegd, het gebruiksrecht dier inlandsche opgezetenen te eerbiedigen, maar daarentegen déze weder verplicht werden den landheeren een deel van hun oogst en andere cijns in natura op te brengen, en om ten behoeve dier landheeren één dag per week arbeid te verrichten tegen den kost doch zonder loon. En als ware het der overheid er om te doen zich zelve tegenover deze west-oostersche landjonkers voorgoed met machteloosheid te slaan, werd hun de bevoegdheid gegeven, tevens de verplichting opgelegd, zorg te dragen voor de uitoefening der politie en de daarvoor vereischte beambten aan te stellen. Zóó geschiedde in de achttiende en in de eerste jaren der negentiende eeuw. Sedert dien is Java tot onherkenbaar wordens veranderd. Maar de particuliere landerijen zijn gebleven wat zij waren en liggen daar thans als sprekende voorbeelden van een beheer, berustend op elders reeds lang verlaten grondslagen; historische documenten, die het exploitatiestelsel van voorheen doen kennen en verfoeien. Vooral in de nabijheid van Batavia heeft deze met heerlijke rechten nauw verbonden grondeigendom zich in de verwerpelijkste richting ontwikkeld. De daargelegen, meest kleine stukken gronds zijn vooral gekomen in handen van Chineezen en Arabieren, die uit de bevolking halen wat zij halen kunnen, om wegenaanleg en bevloeiing zich bitter weinig bekreunen, de politie inrichten op een koopje. Nergens op Java is het gevaar voor onveiligheid van persoon en goed dan ook zóó groot als in de omstreken van Insulinde's bekoorlijke hoofdplaats.

Geen wonder dat toen de minister Fock reeds in het eerste jaar na zijn optreden een poging deed om dergelijke toestanden van lieverlede voor betere te doen plaats maken, dit voornemen door velen in beginsel met warmte werd ontvangen. Toch was die

ingenomenheid niet onvermengd. In de door hem als Kamerlid den toenmaligen minister Idenburg aangeboden beschouwingen en voorstellen betreffende den economischen toestand van de inlandsche bevolking op Java, had hij niet alleen beslist de wenschelijkheid uitgesproken om die particuliere landerijen terug te brengen tot het staatsdomein, maar ook de meening verkondigd dat het aangewezen middel om dit doel te bereiken te vinden was in onteigening, met schadevergoeding aan de rechthebbenden. En nu waren sommigen teleurgesteld dat, blijkens het ingediende voorstel, de regeering, althans om te beginnen, niet wenschte te onteigenen, maar te koopen. Er waren er ook die zich om een andere reden niet voldaan gevoelden. Uit de toelichting bleek dat het eerst voor koop in aanmerking zou worden gebracht het particuliere land Nanggoeng, gelegen in het zuid-westen der afdeeling Buitenzorg, aan de grenzen van de Preanger en van Bantam. Waarom, werd gevraagd, zou nu met dát land worden begonnen? Niet dáár toch waren de toestanden het slechtst, maar in de buurt van Batavia, zoodat een goed beleid medebracht, te trachten allereerst in die streek eenige gronden in handen te krijgen (wat te gemakkelijker gaan zou omdat daar tal van kleine, niet zoo zeer kostbare, perceeltjes gelegen waren) om dan van daaruit, naar een vast plan, het eigendom van den lande geleidelijk uit te breiden. Eindelijk rees tegen Nanggoeng het ernstige bezwaar, dat de prijs, dien de regeering daarvoor bleek te willen besteden, niet voldoende gerechtvaardigd scheen. Wel is waar kwam deze prijs, *f* 260.000, overeen met de waardeering voor de verponding, de indische grondbelasting, maar eensdeels hechtte men niet veel aan verpondingstaxatien, anderdeels werd gemeend, dat de omstandigheden, die het land in handen hadden doen komen van de tegenwoordige eigenares, tot groote voorzichtigheid moesten vermanen. De tegenwoordige eigenares toch was de bataviasche Weeskamer, die jaren geleden een hypotheek van zes ton op het land vestigde, doch na verloop van tijd, toen de rente onbetaald bleef en het land de daarop rustende schuld bij lange na niet bleek te dekken, verplicht was, het zich door koop toe te eigenen. Omtrent een dergelijk land, werd beweerd, moest men meer weten dan in de toelichting te vinden was, vóór ruim een kwart millioen daarvoor mocht worden besteed.

Hiermede is in hoofdzaak tevens een overzicht gegeven van de bezwaren die, bij de openbare behandeling der wetsvoordracht, weerklonken. Bovendien bleek daarbij dat er óók waren, die de overneming van al die particuliere landerijen door den lande een al te radicaal en kostbaar geneesmiddel achtten (berekend was dat alleen voor West-Java ten minste 50 millioen daarmede zou zijn gemoeid) en meenden dat door een herziening van het reglement, waarbij, in 1836, de rechten en verplichtingen der landheeren werden vastgelegd, voldoende verbetering zou kunnen worden verkregen.

Minister Fock zette zich schrap tegenover zijn aanvallers, ook tegenover hen, die de grondgedachte van zijn voordracht hartelijk toejuichten en alleen bedenkingen hadden tegen de uitwerking. Hun die meenden dat met herziening van het reglement van 1836 kon worden volstaan voegde hij toe, dat door zulk een herziening verkregen rechten niet konden worden opgeheven. De voorstanders van onteigening kregen tot bescheid, dat, om met zekerheid van dit middel te kunnen gebruik maken, wettelijke regelingen zouden moeten worden getroffen, waardoor veel kostbare tijd zou verloren gaan. In gelijken zin luidde het antwoord aan hen, die de besteding der gevraagde en ook in de toekomst beschikbaar te stellen gelden, wilden gebonden zien aan een vooraf door de wetgevende macht goedgekeurd plan. Ten slotte was de minister ook ten aanzien van het land Nanggoeng onverzettelijk. Waar men begon, in het Zuiden of in het Noorden, kwam er volgens hem minder op aan, de hoofdzaak was dat begonnen zou worden en nu deed zich juist de zeldzame gelegenheid voor om een reeds in handen van een regeeringscollege gekomen land tot civielen prijs over te nemen. Want dat de prijs van *f* 260,000 ‘civiel’ was stond bij den minister vast. Er was zelfs reeds *f* 275,000 voor het land geboden, een bod, alleen daarom niet door de Weeskamer aanvaard, omdat de gegadigde slechts een deel der koopsom contant wilde betalen en de rest wenschte te verzekeren door een hypotheek op het land. Gedachtig aan de vogels in de lucht, waarvan het vaderlandsche spreekwoord gewaagt, zou de Weeskamer zich daarom liever tevreden stellen met een minder bedrag, mits in biljetten van de Javasche Bank uitgeteld.

De tegenstanders van den minister toonden zich niet overtuigd.

Zelfs zij die het dichtst bij hem stonden, omdat hun oppositie enkel en alleen het land Nanggoeng gold, konden zich door de nader gegeven inlichtingen niet bevredigd achten. Èn de keuze van dit land èn de daarvoor te besteden prijs bleven voor hen een onoverkomelijk bezwaar om aan de wetsvoordracht, zooals zij daar lag, hun stem te geven. Twee malen drong mr. Van Deventer, die als woordvoerder van de hier bedoelde leden optrad, er met ernst en klem op aan, dat toch deze steen des aanstoots zou worden weggenomen; twee malen klonk van de ministerstafel een besliste weigering.

Zoo stonden de zaken toen, in den laten namiddag van 18 October - het electrisch licht moest de wegschemerende zonnestralen reeds te hulp komen - de algemeene beschouwingen haar einde naderden. Nog enkele seconden en het eenig artikel van het wetsontwerp zou in behandeling en, daar er niets meer over te zeggen scheen, in stemming komen. De uitslag scheen niet twijfelachtig. Het ontwerp zou vallen door de stemmen der weinigen die het geheel, vermeerderd met de stemmen der velen die het, om verschillende redenen, slechts op onderdeelen met den minister oneens waren. Maar dan zou tevens het beginsel van het terugbrengen der particuliere landerijen tot het staatsdomein in den val worden medegesleept.

Om dit te voorkomen verzocht, terwijl de voorzitter zijn hamer reeds tot sluiting der beraadslagingen had opgeheven, mr. Van Deventer nog éénmaal het woord. Hij betoogde dat, zoo er niets gebeurde, naar alle waarschijnlijkheid, als gevolg van een onzuivere stemming, een beginsel zou worden vermoord, waarvoor, naar hij stellig meende, in de Kamer een meerderheid te vinden was. Het resultaat der besprekingen samenvattend in een motie, stelde hij voor dat de Kamer zich zou uitspreken ten gunste van het terugbrengen der particuliere landerijen op Java aan den lande en van de wenschelijkheid om hierbij te werk te gaan naar een vast plan. Werd deze motie aangenomen dan zou, naar hij meende, het pleit in hoofdzaak gewonnen zijn, ook door den minister, die zonder gevaar zijn wetsontwerp zou kunnen terugnemen om het zoo spoedig mogelijk te vervangen door een dat met de wenschen der Kamer geheel rekening hield.

Eerst den volgenden morgen zou blijken, hoe de minister over

dit alles dacht, want onmiddellijk na het indienen van de motie-Van Deventer was de verdere beraadslaging verdaagd. Wie, die niet in het parlementaire sérail is grootgebracht, had kunnen vermoeden, dat de motie door den minister zou worden verklaard als van een voor hem 'niet-vriendschappelijke strekking', m.a.w. dat haar aanneming dien bewindsman zou noodzaken zijn portefeuille neder te leggen? Waarom? Omdat daarin gesproken werd van een 'vast plan' en omdat, met de beste bedoelingen, de minister erkende het, bij de toelichting der motie in overweging was gegeven, het wetsontwerp door een ander te vervangen. Naar parlementaire a d a t schijnt het der eer van een minister te na te komen om zich naar een dergelijken wensch der Kamer te schikken - zelfs al stemt de minister in den grond der zaak met dien wensch in. Minister Fock, hoe onafhankelijk overigens tegen adats gestemd, meende zich aan déze adat onderworpen te moeten rekenen en verklaarde derhalve de motie-Van Deventer onaannemelijk.

De voorsteller, door dezen voor hem onverwachten loop der zaak blijkbaar 'onthutseld en bewogen', trachtte zijn motie nog met de adat in overeenstemming te brengen. Hij verzachtte haar door niet te spreken van een 'vast plan' maar van een 'stelselmatig' terugbrengen. Hij erkende, den vorigen dag te ver te zijn gegaan toen hij de verwachting uitsprak dat het aanhangig ontwerp zou worden teruggenomen. Hij sprak de hoop uit dat het aanhangig wetsontwerp, zij het dan gewijzigd, tot een bevredigend einde zou worden gebracht. Alles te vergeefs - de minister hield vol, dat de motie onaannemelijk was en bleef. Onder die omstandigheden was haar lot niet twijfelachtig: zij werd met 64 tegen 20 stemmen verworpen.

Nadat aldus, ministerieel gesproken, de kou uit de lucht was, werd de behandeling van het ontwerp hervat. Deze was intusschen in een nieuw stadium gekomen. Door den heer Tydeman, die vooral krachtig voor onteigening gepleit had, waren den vorigen avond een drietal amendementen ingediend. Met één daarvan wilde hij in plaats van 'aankoop', 'onteigening' doen lezen; met een tweede het bedrag van *f* 500.000 vervangen door een memoriepost; met het derde de beweegreden der wet in overeenstemming brengen met haar gewijzigden inhoud. Door de aanneming dezer amendementen zou de minister, zakelijk, stellig heel wat verder

van de wijs worden gebracht dan het geval zou zijn geweest bij de aanneming van de motie-Van Deventer, die uitdrukkelijk beoogde, ook vrijheid te laten tot aankoop. Het was dan ook niet te verwonderen, dat mr. Van Deventer de amendementen-Tydeman kwam bestrijden en tevens trachtte om nu ook zijnerzijds, door middel van een amendement, het ontwerp voor zich aannemelijk te maken. Hij stelde daarom voor, het gevraagde crediet met *f* 10 te verminderen, ten teeken dat de Kamer den aankoop van Nanggoeng niet wenschte, doch overigens de regeering volle vrijheid van handelen wilde laten. De minister bestreed zoowel de amendementen-Tydeman als het amendement-Van Deventer. Alles of niets was zijn parool. De Kamer hield hem aan zijn woord en verwierp eerst de amendementen-Tydeman, vervolgens het amendement-Van Deventer, eindelijk met 51 tegen 34 stemmen het geheele wetsontwerp. De minderheden die zich voor de amendementen verklaarden, vormden te zamen een meerderheid, voor welke het ontwerp, zooals het daar lag, onaannemelijk was.

Zoo mislukte de eerste poging om een aanvang te maken met een gewichtige hervorming, niet omdat de Kamer tegen haar gekant was, maar omdat men het niet eens kon worden over den weg die, om het doel te bereiken, moest worden gevolgd.

Zal mr. Fock in deze onmiskenbare beteekenis van den uitslag ten slotte toch aanleiding kunnen vinden, over eenigen tijd een tweede poging te wagen en zich daarbij de thans verkregen terreinkennis ten nutte te maken? Zoo ja, dan zouden de op 16, 17 en 18 October gevoerde debatten ook nog tot eenig practisch resultaat kunnen voeren.

Na de indische kwam de vaderlandsche politiek haar cijns opeischen. Van de vele wetsontwerpen, die, voor het meerendeel zonder discussie, in enkele dagen tijds werden afgehandeld en op één na aangenomen, vragen enkele een bijzondere vermelding. Zoo het postnovelletje, waardoor een eind zal kunnen worden gemaakt aan de hinderlijke beperking van het drie-cents brievenport binnen een bepaalden kring. Zoo het ontwerp betreffende den Haarlemmermeerspoorweg, waarin, niettegenstaande nog al luide klinkende defensie- en financieele bezwaren, in het belang der streek berust werd. Zoo het voorstel van den minister van Marine om aan onze

zeemacht, bij wijze van proef, het modernste aller vernielingswerktuigen, een onderzeesche torpedoboot toe te voegen, welk voorstel eveneens geslikt werd. Niet geslikt daarentegen werd de voordracht van denzelfden minister tot reorganisatie en geleidelijke inkrimping van het korps mariniers, dat de Kamer naar het scheen liever zijn natuurlijken dood - een langzame marteldood werd het genoemd - scheen te willen laten sterven. Eindelijk, tot sluiting der herfstcampagne, het ontwerp tot invoering van *car nets de rente*, of, zooals zij in het deftiger Nederlandsch zullen heeten, van 'Staatsschuldboekjes'. De voorgestelde hervorming, waardoor mogelijk worden zal dat voor een deel der in de rijkspostspaarbank ingelegde gelden gemakkelijk overdraagbare vorderingen ten laste van het Rijk in de plaats komen en waardoor derhalve een soliede belegging van spaarpenningen, ook tot grootere bedragen dan door de spaarbank kunnen worden aangenomen, zal worden aangemoedigd, had zeker grootere belangstelling verdiend, dan na de schipbreuk van de mariniers in de Kamer scheen te kunnen heerschen. Maar een Kamer die pas een wetsontwerp heeft verworpen is nu eenmaal niet in de stemming om degelijke economische verhandelingen, zooals de heeren Patijn en de Meester ten beste gaven, aan te hooren. Tot haar verontschuldiging moge dienen, dat zij met de strekking van het wetsontwerp hartelijk instemde en dat dus de minister van Financien, vooral toen hij aan enkele bezwaren van mr. Patijn was tegemoet gekomen, slechts voor bekeerden had te prediken. Het ontwerp werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Hierna ging de Kamer op reces. Een korte vreugd ditmaal, want 6 November komt zij weder bijeen om, ruim een week vroeger dan het vorige jaar, een aanvang te maken met haar begrootingsarbeid.

Buitenlandsch overzicht.

Sinds een maand volgen de politieke gebeurtenissen elkaar op met een zoo sterke afwisseling en een zoo groote snelheid dat het wezenlijk eenige moeite kost ze elk afzonderlijk te volgen zonder op te houden ze alle te gelijk met één blik te overzien. De meeste Europeesche parlementen hebben de reeks hunner zittingen nog niet weer geopend; de hoofden der kanselarijen en der ministeriëele departementen zijn nauwelijks van hun vacantiereizen teruggekeerd; maar het willekeurige der seizoenen, waaraan de menschen zich onderwerpen, heerscht niet over de feiten; deze regelen hun gang niet naar de rusttijden der menschen. De velerlei incidenten die zich in dezen nazomer hebben voorgedaan zullen aan de regeeringen en aan de politieke vergaderingen bezorgen wat men in Frankrijk noemt ‘une rentrée chargée’.

Kort geleden heeft het Congres te Helsingfors de leden der Russische constitutioneel democratische partij nog eens even saamgebracht die te Petersburg in de oude doema hadden gezeten en die getracht hadden te Wiborg hun zittingen en hun werk voort te zetten. De resultaten dezer bijeenkomst kan men gerust in ieder opzicht betreurenswaardig noemen. De scheidingen en splitsingen in den boezem der partij zijn scherper dan vroeger voor den dag getreden zoodra het er op aankwam het oppositieprogramma te formuleeren en het plan der verkiezings-campagne vast te stellen. Aangenomen zelfs dat al de leden van het Helsingforsche congres - wat toch betwijfeld mag worden - hetzelfde doel beoogen, dan is men verplicht te erkennen dat zij het

niet eens zijn geworden over de middelen. Aan den anderen kant hebben de Russische ‘cadetten’ hun krediet in het buitenland sterk ondermijnd door te verklaren dat zij de leeningen niet zouden erkennen die door de Regeering gesloten zijn op eenig tijdstip voorafgaande aan de eerste samenkomst der doema. Door dit onvoorzichtig votum hebben zij zelve de banden hechter gemaakt die sommige buitenlandsche mogendheden verbinden met de Regeering die door hen wordt bestreden.

Hiermeê is niet gezegd dat die Regeering zelve tot dusverre stevige waarborgen aanbiedt van bekwaamheid en politiek beleid. Het conflict dat onlangs is uitgebroken tusschen Stolypin en zijn Minister van financiën, Kokostsoff, heeft bij het tegenwoordige hoofd der Russische Regeering, naast veel goeden wil, een groote mate van zorgeloosheid doen erkennen en een soort van durf die bij de tegenwoordige omstandigheden slecht schijnt te passen. Zal Kokostsoff er in slagen Stolypin te overtuigen van de noodzakelijkheid, voor Rusland, om ten spoedigste een verstandige economische politiek te volgen? Men moet die hoop overlaten aan hen die nog gelooven aan de mogelijkheid van den triomf der Regeering over de revolutie. Intusschen zien wij, door een wonderlijke en merkwaardige ommezwaai, Engeland, dat, eenige maanden geleden, er van afzag een eskader naar de Russische havens te zenden uit vrees van de revolutionnairen te ontstemmen, thans weigeren gedelegeerden van het parlement naar Sint-Petersburg en Moskou te sturen uit vrees de Russische Regeering van zich te vervreemden.

Het oogenblik is nog niet gekomen om van een Anglo-Russisch verbond te spreken, al schijnt die toenadering voor het vervolg ook onvermijdelijk, en al zouden - wat beweerd wordt - de grondslagen voor zulk een overeenkomst reeds gelegd zijn. Maar, aan den eenen kant, is de inwendige toestand in Rusland alles behalve gunstig voor het definitief tot-stand-komen van zulk een verdrag, terwijl het, aan den anderen kant, niet waarschijnlijk is dat quaesties van buitenlandsche politiek van den aard en het gewicht van deze eerlang in het parlement van Groot-Brittannië ter tafel zullen worden gebracht. Het liberale ministerie, dat er sterk, bijna met ongeduld, naar verlangt om zijn begonnen werk te kunnen voltooien, heeft het parlement tot een najaarszitting

opgeroepen. Het zal den moed hebben de Iersche quaestie, die reeds dikwijls zoo gevaarlijk is gebleken voor de ministeries, flink aan te vatten; het wetsontwerp van James Bryce, dat ten doel heeft aan Ierland een vorm van zelfregeering te verzekeren, zal dadelijk bij het begin der aanstaande zitting in behandeling komen. Men vraagt zich af, welke de houding der liberale partij en van de Regeering zelve wezen zal tegenover een nieuwe groepeering waarmeê rekening zal moeten worden gehouden; ik bedoel de arbeiders-partij die onder de leiding staat van Keir Hardic. Het zou nog zoo vreemd niet zijn dat de Engelsche Regeering, terwijl zij al hare krachten verzamelt om den tegenstand der imperialistische conservatieven te breken, aan d i e n kant een steun ging zoeken dien zij, in de gegeven omstandigheden, zeker niet zou mogen verwaarloozen.

Geen enkele belangrijke gebeurtenis heeft wijziging gebracht in de betrekkingen tusschen Engeland en Duitschland, of den aard dier relaties duidelijker geteekend. Niemand, in Europa, heeft iets afgeleid uit de ontmoeting te Kronberg; het recente bezoek van minister Haldane heeft over geen enkel vraagstuk licht doen opgaan. Bovendien is de publieke opinie in Duitschland, sinds eenige maanden, geheel en al in beslag genomen door binnenlandsche aangelegenheden. Na de koloniale schandalen kwam de troonsopvolging te Brunswijk de aandacht vragen; aangaande deze is tusschen den Landdag van het hertogdom en den Rijkskanselier, als vertegenwoordiger van den Bondsraad, een strijd begonnen die vooreerst nog geen kans heeft voor geëindigd te worden verklaard. De hertog van Cumberland, wettig erfgenaam der kroon van Brunswijk, heeft nooit afstand gedaan van die van Hanover, door Pruisen aan zijn vader ontnomen. Al moge ook de oude pretendent nagenoeg volkomen onverschillig zijn geworden voor zijn rechten en zijn erfgoed, zoo is dit niet het geval met zijn aanhangers. De Brunswijkers willen niets weten van een nieuw regentschap, daar het oude hun niet is meegevallen; zij eischen een hertog, en het Rijk - dat is Pruisen - schijnt volstrekt niet geneigd hun dien te geven.

De Poolsche agitatie, die men eerst heeft bezien van haar komischen kant - een ‘staking’ van schoolkinderen! - neemt, sints enkele weken, onrustbarende verhoudingen aan en doet sterk twijfelen aan de deugdelijkheid van het geheele stelsel van ‘inwen-

dige kolonisatie' dat door de Pruisische Regeering met veel kosten en zonder veel winst in Polen is toegepast.

Door het gebruik der Poolsche taal bij het godsdienstonderwijs der katholieke kinderen, in de scholen, te verbieden, heeft de Pruisische minister aan de onverzoenlijken een allergevaarlijkst wapen in handen gegeven, waarvan deze niet hebben nagelaten zich te bedienen. Het is niet enkel de schooljeugd, het is het gansche Poolsche Pruisen, met zijn katholiek geloof en zijn vaderlandsliefde, dat nog eens weder zijn wrevel uitspreekt tegen het Pruisische juk en zijn onveranderlijke gehechtheid aan de nationale en godsdienstige tradities van zijn verleden. De machtige groep van het centrum, die zich reeds tegen de Regeering had verklaard in de koloniale en in de Brunswijksche quaestie, vindt in de Poolsche agitatie een nieuwen grond voor oppositie, een nieuwe aanleiding om van haar macht te doen blijken en te toonen hoe gaarne zij zelf het gezag zou bezitten.

Eindelijk, is de 'ontijdige en onbescheiden' uitgave der gedenkschriften van den vroegeren Rijkskanselier Hohenlohe de verwarring komen voltooien. De politici hebben hun zeer verklaarbaren spijt niet verborgen, bij die onthulling van plannen en 'combinaties' die zij er belang bij hadden geheim te houden. Zij die minder op de hoogte waren ontstelden bij het zien van het gevaar dat voorbij was en van zooveel gewaagde avonturen aan wier slechten afloop men nog juist bijtijds was ontkomen. Naar aanleiding van dien indruk herinnerde iemand aan het sprookje van den ridder die, des nachts, over het bevroren meer van Constanz wandelt; wanneer de zon is opgegaan, bemerkt hij hoe dun en broos de ijslaag is die het diepe water bedekt, en sterft van schrik, bij het zien van den gevaarlijken weg dien hij, onwetend, heeft afgelegd. Tot dusverre heeft niemand den inhoud dezer boekdeelen nog nauwkeurig geschift; men is er te zeer op uit om in die gedenkschriften wapenen te zoeken tegen den Rijkskanselier en argumenten ter bestrijding van zijn politiek.

Al die gebeurtenissen hebben er misschien toe bijgedragen om minder gewicht dan de zaak waard is te hechten aan een stap welks gevolgen, van een internationaal standpunt bezien, vrij ernstig kunnen zijn. Ik bedoel het bezoek dat door Von Tschirschky gebracht is aan de ministers van buitenlandsche zaken van Oostenrijk en Italië. Niet in dien zin gewichtig dat het hier, zooals men

heeft beweerd, een vernieuwing zou gelden van het Drievoudig Verbond; dit verbond blijft van kracht tot 1914, tenzij een der contracteerende mogendheden het in 1907 mocht willen opzeggen, in welk geval het een jaar later zou hebben opgehouden te bestaan. Zulk een opzegging is, trouwens, in hooge mate onwaarschijnlijk. Maar, na een periode van ontstemdheid en wederzijdsch wantrouwen, schijnt die stap van Von Tschirschky te wijzen op een soort van verzoening tusschen Duitschland en Italië en het begin te zullen zijn van minder gespannen en meer welwillende relaties. Voldaan over Italië's tegemoetkoming in zake Abyssinië, vergeet Duitschland de twijfelachtige houding die zijn bondgenoot had aangenomen bij de conferentie van Algeciras en wordt het weer de goed gezinde en meer dan ooit onmisbare bemiddelaar tusschen Italië en Oostenrijk, twee bondgenooten die al te dicht in elkaars buurt wonen om het gemakkelijk eens te worden.

Het verdient de aandacht, dat de terugkeer, als regeeringshoofd, van Giolitti, met Tittoni voor buitenlandsche zaken, juist samenvalt met het volgen door Italië, van een hoffelijker en voorzichtiger politiek tegenover Duitschland, en evenzeer dat, op het oogenblik dat Von Tschirschky zijn Italiaanschen ambtgenoot bezoekt, om zich met dezen te verstaan omtrent de maatregelen die kunnen worden genomen teneinde aan het Drievoudig Verbond zijn kracht en zijn praktische beteekenis terug te geven, Goluchowski, in Oostenrijk, zijn ontslag aanbiedt aan den keizer, die dit ontslag aanneemt.

* * *

Goluchowski, die tegenover Italië altijd een eerlijke, en zelfs een sympathieke houding heeft aangenomen, is geen warm bewonderaar van de politiek die te Berlijn wordt gevolgd. Bij meer dan eene gelegenheid, zelfs, heeft hij zijn meester leeren inzien welk een gevaar er voor Oostenrijk-Hongarije in gelegen is om al te uitsluitend de rol van ‘schitterenden secondant’ te spelen die Keizer Wilhelm aan dien bondgenoot schijnt te hebben toegedacht. Het is mogelijk dat de naaste aanleiding tot Goluchowski's ontslag moet gezocht worden in een binnenlandsch conflict: men weet dat Wekerli hem niet heeft kunnen beloven dat zijn financiëel programma door de Hongaarsche delegaties zou worden aangenomen. Maar dit neemt niet weg dat dit ontslag tevens een triomf is voor de

Duitsche politiek. De Oostenrijksche minister gevoelde steeds levendiger het voordeel dat voor zijn land gelegen was in een toenadering tot Rusland, met het oog op de regeling der quaesties die het Balkan-schiereiland betreffen. Reeds wist men te vertellen dat Iswolkski, de Russische minister van buitenlandsche zaken, na Parijs en Berlijn te hebben bezocht, zijn reis zou besluiten met een bezoek aan Weenen. Wanneer de Russische minister te Weenen zal zijn aangekomen, zal hij er niet meer, aan het hoofd der buitenlandsche aangelegenheden, den Oostenrijkschen staatsman aantreffen met wien het voor hem van belang zou geweest zijn een onderhoud te hebben.

* * *

De Roomsch-katholieke kerk, die geen territoriale mogendheid meer is, gaat voort een belangrijke rol te spelen in de zaken van Europa. Het schijnt wel, sints eenige maanden, dat de politiek van twee groote westersche mogendheden, Frankrijk en Spanje, door haar alleen wordt gedreven.

Het wetsontwerp op de vereenigingen dat door minister Davila, kort geleden, is ingediend, - al verschilt het niet veel van het ontwerp van 1902 - komt toch zeer nadrukkelijk op voor de rechten van het burgerlijk gezag, die door de voortdurende machtsuitbreiding der geestelijke orden ernstig worden bedreigd. Men wil de congreganisten voortaan uitsluiten van het openbaar onderwijs, en al de geestelijke vereenigingen ontbonden verklaren wier hoofden in het buitenland gevestigd zijn. Het Vatikaan hoopt nog altijd dat de politieke tegenstanders van het kabinet Lopez-Domingez de uitvoering van dit anti-clericale programma zullen weten te beletten. Toch zou de houding die de jonge koning zelf in deze zaak heeft aangenomen de onverzoenlijken tot nadenken moeten stemmen; kardinaal Merry del Val zou bekwamer moeten zijn dan hij is en over machtiger hulpmiddelen moeten beschikken dan hem ten dienste staan, om met vrucht den terugkeer voor te bereiden van dat fameuse ministerie Maura, waarvan hij nog altijd zijn heil verwacht en dat hoe langer hoe minder kans heeft er te komen.

In Frankrijk beheerscht de godsdienstlge quaestie, juister gezegd, de Roomsch-katholieke quaestie, alle andere vraagstukken en bepaalt er den aard der belangrijkste politieke gebeurtenissen. Clémenceau had

gelijk, toen hij, oneerbiedig, den Heiligen Vader, zijn ‘waarde medewerker’ noemde. De onverzoenlijke houding van den paus heeft Clémenceau veroorloofd de scheidingswet te doen aannemen; zij zal hem bovendien in de gelegenheid stellen zich het genot te gunnen van het hoogste gezag. Want, zoo Sarrien zich terugtrekt, dan is het toch vast om aan Clémenceau de leiding, en tevens de verantwoordelijkheid, over te laten van de gebeurtenissen die aanstaande zijn; dan is het toch zeker wel, opdat de gewezen minister van binnenlandsche zaken, voorzitter van den ministerraad geworden, over zijn volle vrijheid zal kunnen beschikken, ten einde het begonnen werk te voltooien. De kerkelijke quaestie had onder de leden van het Fransche ministerie, dat uit verschillende elementen was samengesteld, een ongedachte overeenstemming tot stand gebracht en deze eenigen tijd in stand weten te houden. Toen de crisis voorbij was, is, zegt men, allerlei meeningsverschil voor den dag gekomen: over de quaestie der fiscale hervormingen, over die der verzekeringen voor arbeiders, en over andere meer. Inderdaad is dit ook het geval geweest. Maar wat nog meer in het oog springt is dit, dat de kerkelijke crisis den minister van binnenlandsche zaken de gelegenheid heeft geopend om nagenoeg ‘minister van alles’ te worden, dat hij zeer handig die gelegenheid heeft aangegrepen, en dat aan die gestadig vorderende en toch snelle in-beslagneming niets meer ontbrak dan de officiëele stempel, die er zoo straks door den President der Republiek op zal worden gedrukt.

21 October 1906.

M.P.

Bibliographie.

Is. Querido, door L. Bückmann. Haarlem. De Erven F. Bohn. 1906.

Wie nog wat meer van Is. Querido wil weten dan hij achtereenvolgens in *Levensgang*, *Zegepraal* en *Kunstenaarsleven* reeds zelf, niet enkel omtrent zijn uiterlijken levensloop, maar ook omtrent zijn waarde als kunstenaar mededeelde, of wie nòg eens wil hooren hoe deze geweldige kunstenaar over zichzelf oordeelt en tot welke duizelingwekkende scheppingshoogte hij nog denkt op te stijgen, vindt in dit boekje een aantal belangrijke feiten en niet minder belangrijke zelf-portretten bijeen. Hij kan dan tevens het merkwaardige schouwspel genieten van een overtuigd Calvinist, die, zich zettend tot het biografischverklaren van Querido en zijn kunst, zijn eigen levensbeschouwing op den achtergrond dringt, en, zonder te dulden dat iemand of iets zich tusschen hem en het kunstwerk plaatst, dit eenvoudig op zich laat inwerken als een ding van overtuiging, dat tevens een ding van schoonheid is.

'Literatuur-kritiek' heeft de heer Bückmann niet willen geven, zegt hij uitdrukkelijk in de noot op blz. 53. Het is ook de vraag of men daarmeê bij iemand als Querido veel verder komt. Hij laat ze praten, dien Boileau met zijn:

> Qui ne sut se borner ne sut jamais écrire;

dien Goethe met zijn:

> Wer Grosses will muss sich zusammenraffen.
> In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister;

en tot toepassing van de raadgevingen van Flaubert aan de Maupassant, waarop een welmeenende critiek eens zijn aandacht vestigde, heeft hij geen tijd. Wanneer het daar binnen in hem gloeit en kookt, dan moet hij voort in razende vaart; dan moeten de woorden maar zien hoe zij zich redden en waar zij terechtkomen; worden er al eens eenige onder den voet geloopen, voor tien verongelukte staan honderd andere gereed, die hem brengen waar hij wil. En mocht er iemand komen, die, na zich aan hetgeen hij hem opdischte te goed gedaan te hebben, bij een buurman over zijn tafel ging 'räsonnieren', dan zien wij hem al opvliegen en met Goethe uitroepen:

> Der Tausendsakrement!
> Schlagt ihn tot, den Hund! Es ist ein Rezensent.

Het verstandigst en het veiligst zal maar zijn, den romanschrijver Querido door den criticus Querido onder het mes te laten nemen, en dan af te wachten wat die zelfcritiek uitwerkt.

De heerschappij der grondwet.

I. Oorzaken harer zwakke heerschappij. II. Opheffing van de versterkte meerderheid. III. Het referendum voor grondwetsherziening. IV. Opheffing van verbod van rechterlijke toetsing. V. De hervormingen (II, III en IV) als uitvloeisels van democratie en rechtsstaat.

I.

Het feit is geboekstaafd dat de wet, welke zich als Grondwet betitelt, van al onze wetten het minst wordt nageleefd. Tusschen hetgeen de Grondwet, opgevat naar geest en bedoeling, bepaalt en het geldende recht, neergelegd in wet of gewoonte, bestaat op hoofdpunten strijd. Telkens als eene herziening der Grondwet plaats grijpt, wordt zulk een strijd geconstateerd en daarna, door het geldende recht in de Grondwet op te nemen, opgeheven. Spoedig echter openbaart zich andermaal de oude tegenstelling tusschen wet en recht, en blijkt de pas verkregen harmonie tusschen beiden geen stand te kunnen houden.

Wat is daarvan de oorzaak? Het is noodzakelijk die vraag bepaaldelijk te stellen en met hare beantwoording winst te doen, om aan de Grondwet, zoo mogelijk, hare volle heerschappij te hergeven. Bij de Grondwet toch allermeest mag worden gevorderd, dat zij levend recht bevat, recht dat heerscht. De belangen waarover zij hare beschermende hand heet uit te strekken, behooren tot de meest waardevolle en worden slechts in schijn gewaarborgd als praktisch het grondwettelijke recht blijkt dood recht te zijn. Bij de in uitzicht gestelde herziening der Grondwet dient daarom niet enkel, zooals in

1848 en in 1887, dat doode recht uit de Grondwet te worden verwijderd, maar tegelijk ook de oorzaak te worden weggenomen welke die verdorring van de Grondwet ten gevolge heeft.

Aan tweeërlei oorzaak voornamelijk moet de zwakke gelding der Grondwet worden toegeschreven. Eensdeels aan het bepaalde in de artikelen 194 en 195 der Grondwet, welke voor eene herziening een versterkte meerderheid: twee derden van de uitgebrachte stemmen, in elke van de Kamers der Staten-Generaal vorderen. Anderdeels aan het voorschrift van artikel 121 der Grondwet, waarbij de grondwettigheid der wetten buiten controle van den rechter wordt gesteld. De versterkte meerderheid verhindert de normale doorwerking eener op het stuk van het grondwettelijke recht zich openbarende veranderde rechtsovertuiging; de uitsluiting van 's rechters controle over de wet onthoudt aan de Grondwet het krachtigste middel harer handhaving.

De noodzakelijkheid beide voorschriften te doen vervallen, trachten de volgende bladzijden in het licht te stellen.

II.

Het bestaan van een Grondwet, die voor hare verandering een bezwarender wijze van rechtsvorming bepaalt dan voor verandering van het in de gewone wetten vervatte recht, veronderstelt dat het recht der Grondwet meerwaardigheid bezit.

Deze meerwaardigheid kan het uitvloeisel wezen van tweeërlei omstandigheid. Zij kan in de eerste plaats gelegen zijn in voorschriften, die ten doel hebben nauwgezette waardeering van het in de Grondwet op te nemen recht te waarborgen. Dit is bijv. het geval, als voor het nemen van een rechtsgeldige beslissing een hooger quorum is voorgeschreven; als bepaald is, dat het wetsontwerp tweemaal door de volksvertegenwoordiging moet worden onderzocht en aangenomen; als het door de volksvertegenwoordiging aangenomen ontwerp aan een volksstemming (referendum) moet worden onderworpen. De bedoeling van zulke voorschriften is dezelfde als van het in het Reglement van Orde geregelde onderzoek van wetsvoorstellen nl. te verkrijgen een deugdelijk voorbereide en wel overwogen beslissing, in één woord dus, om de *techniek* der rechtsvorming zoo goed mogelijk te doen zijn. Terwijl men

nu bij de gewone wijze van rechtsvorming genoegen neemt met een eenvoudige, overal elders ook min of meer geldende techniek, zooals de Kamers die in hare Reglementen van Orde hebben uitgewerkt, heeft de Grondwet voor hare eigen wijziging nog iets meer verlangd, nl. een tweede behandeling van het wetsvoorstel door nieuwgekozen Kamers. De grond van deze bijzondere zorg voor vorming van het grondwettelijke recht ligt in het gewicht der belangen die door dat recht beschermd worden. De troonopvolging, de drukpersvrijheid, de onafhankelijkheid der rechterlijke macht, de ministerieele verantwoordelijkheid betreffen belangen, waarvan de vaststelling der rechtswaarde van groot gewicht is en mitsdien eene herhaalde en nauwgezette overweging hoogst wenschelijk moet worden geacht. Dat nu de bedoelde wijze van rechtsvorming zulk een waarborg voor goed recht bevat, springt in het oog, zoodat van het aldus vastgestelde recht kan worden gezegd, dat het uit een technisch oogpunt een zekere meerwaardigheid bezit.

In de tweede plaats kan die meerwaardigheid het uitvloeisel zijn van het voorschrift, dat een norm als grondwettelijk recht slechts zal gelden, als zij niet, zooals bij het gewone wetrecht, overeenstemt met de rechtsovertuiging van ten minste de meerderheid der volksvertegenwoordigers in elke Kamer, maar aanpast aan de rechtsovertuiging van een grooter aantal, hier te lande twee derden der uitgebrachte stemmen. Het grondwettelijke recht bezit door dezen eisch van een versterkte meerderheid een hoogere waarde, niet echter qualitatief maar quantitatief, als zijnde recht dat in de rechtsovertuiging van een grooter aantal rechtsorganen geworteld is. Hier ontleent dus het grondwettelijke recht zijn meerwaardigheid niet aan de bijzondere techniek, welke bij zijn vorming moet worden gevolgd, maar aan den bijzonderen *waardemaatstaf*, welke, ter vaststelling van het recht, wordt aangelegd.

Deze beide gronden van meerwaardigheid van het grondwettelijke recht moeten streng uit elkander worden gehouden. Dikwijls, zooals in onze Grondwet, zijn voor hare rechtsvorming een te volgen bijzondere techniek en een aan te leggen bijzondere waardemaatstaf samengekoppeld, terwijl toch zeer wel het bestaan van een eigen exceptioneel grondwettelijk recht òf op den eenen òf op den anderen grond kan steunen. En deze opmerking is van gewicht, omdat, waar tegen den

bijzonderen rechtswaardemaatstaf ernstige bedenkingen kunnen worden aangevoerd, de prijsgeving van dezen maatstaf geenzins medebrengt, dat nu ook het onderscheid tusschen Grondwet en gewone wet moet vervallen. Dat onderscheid kan zeer wel behouden worden op zuiver technische overwegingen, en zijn deze klemmend genoeg, hetgeen nader zal worden onderzocht, dan staat aan het behoud van een bijzonder grondwettelijk recht niets in den weg.

Hier echter is allereerst het goed recht van den eisch eener versterkte meerderheid te onderzoeken. Is deze gerechtvaardigd? Om die vraag te beantwoorden, dient vóór alles ten gunste van het stelsel te worden aangevoerd, dat een wet, die met de rechtsovertuiging van een zeer groot deel van het volk overeenstemt, een hooger rechtsgehalte bezit dan toekomt aan een wet die bijv. met even een meerderheid van stemmen wordt aangenomen. Door dus voor een herziening der Grondwet een versterkte meerderheid te vorderen, wordt het noodig geacht voor de in de Grondwet geregelde belangen zuiverder recht, recht van hooger rechtsgehalte te vormen dan voor andere belangen. Maar, en ziedaar de eerste vraag die zich aan ons opdringt, hebben niet alle belangen aanspraak op zulk een zuiverder recht? Wordt werkelijk door de versterkte meerderheid duurzaam een hooger soort van recht verkregen, dan ligt het voor de hand om niet alleen aan de belangen, die in de Grondwet hun regeling verkregen, dat zuiverder recht deelachtig te doen worden, maar ook aan alle andere belangen, en behoorde dus het orgaan, dat met twee derden meerderheid functionneert, als eenig en uitsluitend rechtsorgaan te worden aangemerkt.

Nog tot een andere consequentie leidt dit standpunt. Spiegelt zich in een met twee derden meerderheid vastgesteld recht een hoogere rechtswaarde af, dan rijst in de tweede plaats de vraag, waarom men geen andere onderscheidingen in rechtswaarde aanvaardt dan eene die op twee derden en een andere die op eenvoudige meerderheid steunt? Streng genomen behoort in dezen gedachtengang de rechtswaarde onzer wetten even veel malen verschillend te wezen, als er graden van rechtswaarde mogelijk zijn. Voor de besluiten der Tweede Kamer zijn 49, voor die der Eerste Kamer 24 verschillende graden mogelijk. Een wetsontwerp kan door de Tweede Kamer worden aangenomen

met algemeene stemmen, in een voltallige vergadering dus met 100; dit getal kan dalen tot 51, zoodat hier wetten met 49 graden van rechtswaarde kunnen worden vastgesteld. Dit nu brengt, in het stelsel van de Grondwet, logisch tot dezen stelregel, dat een wet, aangenomen in de Tweede Kamer met een meerderheid van 80 tegen 20, ook alleen door een gelijke meerderheid mag worden gewijzigd. Immers uit het feit dat vier vijfden vóór stemden, blijkt dat zij een norm bevat die, als in overeenstemming met de rechtsovertuiging van een zeer groot deel van het volk, een rechtsgehalte bezit van vier vijfden waarde. Het minste soort van recht is dan dat, 't welk, zooals de leerplichtwet, met één stem meerderheid is vastgesteld en mitsdien ook met deze kleinst mogelijke meerderheid mag worden gewijzigd.

Waarom deinst men voor deze consequenties van het stelsel terug? Waarom vordert men niet voor alle wetten de versterkte meerderheid en waarom laat men toe dat een wet, aangenomen met vier vijfden der stemmen, kan worden gewijzigd met een meerderheid van de helft plus één? Het zijn geen redenen van utiliteit die hier gewogen kunnen hebben; was het stelsel juist, men had er de proef mee kunnen en moeten nemen. Het stelsel zelf echter is innerlijk onwaar, omdat het het gezag eener bestaande wet afmeet naar het gezag dat zij had op het oogenblik harer vaststelling. De groote meerderheid die een wet, laat mij zeggen in 1848, verkreeg, kan uitsluitend deze beteekenis hebben, dat toen, onder de toenmalige omstandigheden, die wet door de rechtsovertuiging van een groot deel van het volk werd gevorderd en dus toen een zeer groote rechtswaarde had. Geenszins staat daarmee vast, dat die groote rechtswaarde haar ook nu nog toekomt en dat, werd zij opnieuw aan een onderzoek onderworpen, zij een zelfde meerderheid zou verkrijgen. Of een wet veel of weinig rechtswaarde heeft, kan uitsluitend beslist worden naar de rechtsovertuigingen die thans heerschen. De misvatting van het stelsel ligt dus hierin, dat men de rechtsovertuiging van vroegere generaties tot maatstaf neemt voor de tegenwoordige waarde van het recht. Tegenover die misvatting zij op nieuw in herinnering gebracht wat reeds Hobbes verkondigde: The legislator is he, not by whose authority the law was first made, but by whose authority it

continues to be a law, hetgeen wil zeggen, dat, eenmaal de wet er zijnde, haar gezag blijft steunen niet op de rechtsovertuiging van de generatie die haar in het leven riep, maar van de generatie waaronder zij wil heerschen, en dan is de uiterste grens harer heerschappij gelegen in den steun eener meerderheid van het thans levende geslacht.

Ligt dus in de stelling dat de Grondwet, tengevolge van den voor hare herziening gevorderden eisch eener versterkte meerderheid, meerwaardig recht bevat, een volkomen miskenning van den eigenlijken grondslag waarop feitelijk de gelding van het levende recht steunt, haar praktische toepassing kan daarenboven leiden tot een recht dat aanspraak maakt op gelding, terwijl de genoemde uiterste grens van zijn heerschappij is overschreden en het grondwettelijk recht nog slechts steun heeft in de rechtsovertuiging eener kleine minderheid. Is nl. bij gewone wet, gelijk de Grondwet toelaat, de aan te brengen verandering in de Grondwet met eenvoudige meerderheid vastgesteld en wordt zij in tweede lezing verworpen, omdat de alsdan gevorderde versterkte meerderheid niet wordt bereikt, dan staat van dat oogenblik af vast, dat de Grondwet op het stuk, waarin men de wijziging wilde aanbrengen, een recht bevat dat de meerderheid heeft afgekeurd en dus slechts steunen kan op de rechtsovertuiging van een minderheid, zoodat, zegt Buys, de Grondwet ja nog leeft door een fictie van de wet maar in elk geval zedelijk vernietigd is. Ofschoon dit gevolg van het stelsel der versterkte meerderheid in het oog springt, wordt het door de voorstanders van dezen exceptioneelen waardemaatstaf telkens over het hoofd gezien, omdat zij uitsluitend hun aandacht vestigen op het recht dat gevormd moet worden en waarvan, zeide de Regeering in 1848, de behoefte diep gevoeld en de begeerte er naar algemeen moet zijn, terwijl zij zich niet tot bewustzijn brengen de keerzijde van het stelsel nl. dat het de minderwaardigheid van het bestaande recht kan openbaren door voor het behoud van dat recht genoegen te nemen met de behoefte en de begeerte van een klein aantal.

Waar nu het stelsel eener versterkte meerderheid een onwaarheid bevat, omdat het dwaalt in den grondslag van de heerschappij van het recht, terwijl de toepassing van het stelsel een recht kan in stand houden waarvan de minder-

waardigheid is gebleken, daar mag men vragen uit welke rechtsopvatting het voorschrift van een versterkte meerderheid is ontsproten? Geschreven staat het, geschreven in de Grondwet, en in den gedachtengang waarin wij verkeeren dat nl. de heerschappij van het recht wortelt in de aanpassing zijner normen aan de rechtsovertuigingen van het volk, moet eenmaal de eisch eener versterkte meerderheid uit het rechtsbewustzijn der natie zijn voortgekomen; maar - daargelaten nu dat deze voorstelling in strijd met de werkelijkheid de heerschappij der wet doet steunen op het gezag van haar maker m.a.w. op vroegere rechtsovertuigingen - tegenover de geschiedenis is dit niet aannemelijk. Met de Grondwet van 1814 doet het stelsel der versterkte meerderheid zijn intrede in ons tegenwoordig staatsrecht. Welnu dat tijdstip van 1814 spreekt hier boekdeelen, omdat het valt in de periode waarin machten buiten het volk het gezag, dat de fransche revolutie getracht had bij het volk te brengen, weer herkrijgen, thans echter, zooals het bij ons heette, onder de waarborging eener wijze constitutie. Overal nu dragen deze constituties het karakter van een compromis tusschen een macht die haar gezag niet zelf aan de constitutie ontleende, daarbuiten stond, haar recht van heerschappij als eigen recht deed gelden (de monarchale macht) en anderzijds het volk ten behoeve waarvan die macht werd beperkt. Is het wonder dat die beperking, nu eenmaal een noodzakelijkheid, vastgesteld werd in den geest van een verdrag tusschen vorst en volk?

Uit deze opvatting van de contractueele natuur eener Grondwet is de eisch eener versterkte meerderheid voortgesproten. Strikt genomen toch zou voor de wilsuiting der eene partij, die van het volk, eenstemmigheid zijner vertegenwoordigers moeten worden gevorderd, maar praktisch ware dan de totstandkoming van een verdrag eene onmogelijkheid. Met een meerderheid werd daarom genoegen genomen, maar deze meerderheid moest dan ook de eenstemmigheid zooveel mogelijk naderen, zoodat de versterkte meerderheid als surrogaat eener theoretisch noodzakelijke eenstemmigheid kan worden aangemerkt, eene stelling die nog krachtiger is, als men, zooals de Regeering in 1848, de constitutie als een maatschappelijk verdrag beschouwt. Ziedaar de waarschijnlijke

oorsprong eener versterkte meerderheid voor grondwetsherziening, eene opvatting te aannemelijker, waar, bij de inhuldiging, in den eed des Konings en vooral in dien van de Staten-Generaal, van wie elk lid, hoofd voor hoofd, optreedt, die fictie van de contractueele natuur der Grondwet ook nu nog voor den dag komt. Wij zijn thans echter aan deze beschouwingen ontwassen en kunnen met een beroep op de contractueele natuur der Grondwet de noodzakelijkheid dier versterkte meerderheid niet meer bewijzen. Ook het in de Grondwet neergelegde recht kan zijn gelding slechts ontleenen aan de overeenstemming met het rechtbewustzijn der natie. Wil men nu dit gezichtspunt op de Grondwet van 1814 toepassen, heenstappende over het daarin gelegen anachronisme, dan komt men, zooals reeds is gezegd, tot deze stelling, dat in 1814 het voorschrift eener versterkte meerderheid als rechtseisch is gevoeld en deze omstandigheid aan het voorschrift rechtsgezag verleent. Wij willen deze stelling laten gelden en tegelijk ook aannemen, waarvan wij de onjuistheid betoogden, dat de gelding van een rechtsnorm bepaald wordt door de rechtsovertuiging die heerschte toen zij werd uitgevaardigd, wij willen ons bij een en ander neerleggen, maar dan ware nog te bewijzen, dat het eigen voorschrift, 'twelk voor de herziening van de Grondwet en dus ook van zich zelf een versterkte meerderheid bepaalt, zelf ook dat karakter van exceptioneel recht bezit en dus eveneens slechts door die versterkte meerderheid kan worden ter zijde gesteld. Er is reden tot twijfel, omdat een rechtsvoorschrift zich niet zelf tot meerwaardig recht kan verheffen, maar van elders dat karakter aan de bepaling moet worden bijgebracht. Wellicht zou dus kunnen worden beweerd, dat het bedoelde voorschrift een gewoon rechtsvoorschrift is en alzoo bij gewone wet kan worden veranderd. Daarmede zouden wij echter komen in het labyrinth der juridische finesses, waarvan het geraden is zich hier verre te houden, zoodat ik volsta met op deze puzzle, die voor het exceptioneele karakter van het grondwettelijke recht bedenkelijk kan worden, te wijzen.

Overzien wij nu het stelsel der versterkte meerderheid in zijn geheel, dan kunnen wij, op grond van het bovenstaande, drieërlei constateeren. In de eerste plaats dat de meerwaardigheid van het grondwettelijke recht uit dezen hoofde een

fictie is en, voor zoover het door een versterkte meerderheid is vastgesteld, die meerwaardigheid doet steunen op rechtsovertuigingen van vroegere generaties, terwijl in werkelijkheid de heerschappij van het geldende recht wortelt in de rechtsovertuigingen van het thans levende geslacht. In de tweede plaats kan de toepassing van het stelsel leiden tot het voortleven van grondwettelijk recht, waaromtrent vaststaat, dat het geen steun heeft in een meerderheid en waarvan dus de zoogenaamde meerwaardigheid is verkeerd in een minderwaardigheid. En eindelijk, in de laatste plaats, kan de vraag worden gedaan of het stelsel zelf in een meerwaardig recht wortelt, bij ontkennende beantwoording waarvan het voorschrift, voorzoover het de versterkte meerderheid ook voor zijne eigene verandering bepaalt, een heerschappij zou voeren zonder reëelen grond.

Als stelsel is het dus veroordeeld, en wij staan dientengevolge voor het naakte feit dat de Grondwet hare heerschappij heeft gezocht, niet in de kracht van het recht dat zij vaststelde, maar in een aan een kleine minderheid toegekend recht van veto tegenover elke verandering, die met de overtuiging dier minderheid in strijd is. Deze tirannie kan, ook al kleedt zij zich in den vorm van het recht, geen volk zich laten welgevallen; en daarom, zoolang dat vetorecht niet langs den koninklijken weg, door vernietiging van dat recht, is opgeruimd, breekt het die tirannie door de Grondwet te ondermijnen. Deze wet zelf laat men voor hetgeen zij is; de in haar beschreven constitutie echter wordt aan de gewijzigde rechtsovertuigingen aangepast, hetzij in den vorm van wetten, op welke dan meer of minder de smet van ongrondwettigheid rust, hetzij door gewoonte, gelegen in het stilzwijgend dulden van een staat van zaken, die in den vorm niet tegen de Grondwet aandruischt, maar stellig hare bedoeling ontzielt.

In het vetorecht ligt alzoo de kiem voor het betreden van den illegalen weg. Dat wij bedektelijk dien weg reeds een heel eind zijn opgegaan en elke grondwetsherziening gebruikt wordt om onwettigheden van den gewonen wetgever te legitimeeren, een ieder weet het. Welnu is de afstand tusschen deze heimelijke practijk en een openbare terzijdestelling van de Grondwet zóó groot, dat een revolutionnaire daad, kort geleden nog aangeprezen om voor de monarchie de republiek

in de plaats te stellen, uitgesloten kan worden geacht? Als men, zooals Thorbecke zegt, voortdurend ‘den zin voor wettige waarheid vervalscht’ en aldus de heerschappij der Grondwet ondermijnt, kan dan een openlijke daad van vijandschap tegen de Grondwet het rechtsgevoel nog kwetsen? Zal daarop niet te eerder een ontkennend antwoord worden gegeven, als men inziet dat het voorschrift eener versterkte meerderheid voor herziening der Grondwet onredelijk is, fossiel overblijfsel van een opvatting die de gelding der Grondwet afleidt van een maatschappelijk verdrag of van een evenzeer gefingeerd verdrag tusschen Vorst en Volk en die dus miskent, dat haar heerschappij slechts kan rusten op hetzelfde feit waarop de heerschappij van iedere wet steunt, nl. dat haar inhoud in overeenstemming is met de rechtsovertuiging des volks? En als men van uit dit standpunt op de heerschappij der Grondwet neerziet, is dan ten slotte de eisch eener versterkte meerderheid voor hare herziening niet het uitvloeisel eener onduldbare aanmatiging van vroegere generaties, om aan hare rechtsovertuiging eene werking te verzekeren bij toekomstige geslachten en van deze te vorderen dat zij de hunne zullen prijsgeven voor eene, die niet meer als levende macht gevoeld wordt?

Van al deze vragen is de slotsom deze, dat in de artikelen 194 en 195 der Grondwet het zaad ligt van revolutie. Telkenmale dat eene herziening afstuit op het ontbreken der versterkte meerderheid, terwijl een gewone meerderheid aanwezig was, boet de Grondwet een stuk harer heerschappij in; en naarmate het belang, waarin dientengevolge niet kan worden voorzien, dringender om bevrediging roept, zal het besef van een aangedaan grievend onrecht de Grondwet verlagen tot een steen des aanstoots. Noch over den wetgever noch over den rechter zal zij wezenlijk kunnen heerschen, zoolang voor hare herziening die versterkte meerderheid blijft voorgeschreven. De uitwissching van dit voorschrift is daarom het eenig waarachtig urgente van alle legislatieve voorstellen die de Regeering in uitzicht kan stellen; urgenter dan de herziening van iedere andere bepaling der Grondwet, urgenter dus ook dan het verkrijgen van een Röntgen-artikel, dat het geraamte van het algemeen kiesrecht zal uitschemeren. Want bij de bestendiging van de kunstmatige barrière die de aan-

gehaalde artikelen der Grondwet hebben opgericht, woekert de minachting voort voor een stuk onzer rechtsorde, dat voorname volksbelangen heet te hoeden, drijft men den wetgever er toe recht met politiek te vermengen en wordt aldus tusschen deze beiden eene verwarring in de hand gewerkt, op het tegengaan en voorkomen waarvan de ontwikkeling van het constitutioneele stelsel juist allerwege gericht is.

Meer dan een eeuw geleden werd reeds door Bentham het vonnis geveld, toen hij van de Grondwetten van zijn tijd schreef; 'It is the old conceit of being wiser than all posterity; wiser than those who will have had more experience; the old desire of ruling over posterity; the old recipe for enabling the dead to chain down the living.' En nog altijd wacht dat vonnis op voltrekking!

III

Valt de versterkte meerderheid voor grondwetsverandering weg, dan is de tegenstelling tusschen Grondwet en gewone wet nog slechts te gronden op een verschil in de techniek der rechtsvorming.

Kan echter de onderscheiding tusschen Grondwet en gewone wet niet geheel vervallen? Ik durf die vraag voor ons land nog niet toestemmend beantwoorden, voornl. omdat een algeheele gelijkstelling, zooals in Engeland, een veel te groote stap is om in één maal te worden gedaan. Aan het prijsgeven reeds der versterkte meerderheid staat een traditie van bijna honderd jaar in den weg, en met een traditie van zulk een ouderdom te breken, valt een groote vergadering niet gemakkelijk. Nog meer te eischen, te vorderen dat het verschil tusschen Grondwet en wet geheel worde uitgewischt, zou de meest dringende hervorming: de opheffing van het vetorecht eener kleine minderheid, in gevaar brengen. Uit een oogpunt van practische politiek acht ik 't dus geraden dien verder strekkenden eisch thans niet te stellen. Dat echter in de toekomst die eisch bevrediging zal vinden, komt mij niet twijfelachtig voor. Wanneer het stille wantrouwen tegen den staatkundigen invloed van de maatschappelijke krachten, aan wie medezeggenschap in het staatsbeheer is en weldra nog meer zal worden ingeruimd, heeft plaats gemaakt voor

het inzicht in de redelijkheid van dien invloed, zal de formeele scheiding tusschen Grondwet en gewone wet niet meer noodig worden geacht en zullen wij dus hier te lande den toestand verkrijgen, die in Engeland, op Cromwell's tijd na misschien, altijd heeft bestaan. Thans echter, nu dat wantrouwen, terecht of ten onrechte, bij de heerschende machten aanwezig is en dus nog een waarborg tegen misgrepen in onze constitutioneele instellingen noodzakelijk wordt gevonden, kan men zonder bezwaar afwachten het tijdstip, dat dat wantrouwen door de ervaring zal zijn gelogenstraft en inmiddels zich bij het voortbestaan van een Grondwet, welke dien waarborg verschaft, neerleggen. Waar nu zulk een waarborg niet meer kan bestaan in het voorschrift eener versterkte meerderheid, blijft slechts over het onderscheid te zoeken in de techniek, in de bijzondere wijze dus van onderzoek en toetsing der voorstellen, welke herziening der Grondwet beoogen.

Op dezen grondslag doen verschillende landen, zooals Pruisen, Zweden, Denemarken, dat onderscheid steunen. In die landen wordt geen versterkte meerderheid gevorderd, maar treft men voorschriften aan, die eene herhaalde overweging bepalen; zooals in Pruisen, waar over voorstellen tot grondwetsherziening tweemaal moet worden gestemd, met een tusschenruimte van ten minste een en twintig dagen; zooals in Zweden, dat eveneens een dubbel votum vordert, maar waar het tweede votum moet worden afgegeven door de wetgevende vergadering die na de eerstvolgende periodieke verkiezing optreedt; of zooals in Denemarken, waar voor dit tweede votum de Kamers expresselijk ontbonden worden en men dus de procedure volgt in onze Grondwet voorgeschreven, met uitzondering van den eisch eener tweederden-meerderheid. Andere landen vorderen voor een rechtsgeldige stemming de aanwezigheid van een grooter aantal leden dan voor het nemen van besluiten in gewone gevallen is bepaald (bijv. driekwart van het aantal waaruit de Kamers moeten bestaan) zoodat voor ons land alsdan een rechtsgeldige stemming over grondwetsherziening slechts zou kunnen plaats grijpen als ten minste vijf en zeventig leden aan de stemming deelnamen. En eindelijk zijn er landen, met name Zwitserland en Amerika, waar voor grondwetsherziening de beslissing der wetgevende macht moet worden bekrachtigd door volksstemming, door

het zoogenaamde referendum dus. Ik merk op, dat ook aan dit stelsel, als daarmee althans niet gepaard gaat de eisch eener versterkte meerderheid, geen andere gedachte ten grondslag ligt dan door herhaalde overweging en toetsing de deugdelijkheid der beslissing te waarborgen. Als men dezelfde kiezers, die de volksvertegenwoordiging samenstellen, oproept om zich omtrent sommige beslissingen dier vertegenwoordiging uit te spreken, appelleert men niet bij een nieuw orgaan, maar blijft hetzelfde orgaan functionneeren. In het eene geval, bij het verrichten van keuzen voor de volksvertegenwoordiging, doen de kiezers uitspraak omtrent de in wetgeving en bestuur te volgen beginselen; in het andere geval, bij de stemming over wetsontwerpen door de volksvertegenwoordiging aangenomen, verklaren zij zich over de aan die beginselen gegeven toepassing of doen opnieuw van hun rechtsovertuiging, maar nu in verband met een bepaalden maatregel, blijken. Hetzelfde orgaan blijft functionneeren, het spreekt zich slechts in een anderen vorm uit.

Wanneer men nu de vraag stelt, welke van de aangegeven wijzen, om een formeele scheiding tusschen Grondwet en gewone wet tot stand te brengen, voor ons land de meeste aanbeveling verdient, dan zou ik in de eerste plaats, in aansluiting aan de Grondwet van 1815, den eisch willen gesteld zien van een verhoogd quorum, in dier voege, dat aan de beslissing over voorstellen tot grondwetsherziening ten minste vier vijfden der leden deelneemt, hetgeen voor de Tweede Kamer een quorum van 80 en voor de Eerste Kamer een van 40 uitmaakt. Als men in een bijzondere overweging en toetsing van wetsvoorstellen waarborg gaat zoeken voor de te nemen beslissing - en dit is het standpunt van waaruit de scheiding tusschen Grondwet en gewone wet moet worden getrokken - dan dient in de eerste plaats de overweging door een zoo groot mogelijk aantal leden te geschieden, want daardoor verkrijgt men den waarborg dat uit veel verschillend oogpunt het voorstel wordt onderzocht. Stelt men dat grootst mogelijke aantal resp. op 80 en 40, dan houdt men zeer voldoende rekening met praktische bezwaren, die uit den eisch van een nog hooger quorum voortvloeien. En uitsluitend praktische bezwaren komen hier in aanmerking. Voert men tegen het voorgestelde quorum

aan, dat een minderheid van resp. 21 en 11 leden, door weg te blijven, het in haar macht heeft het nemen van een beslissing onmogelijk te maken, dan is dat in mijn oogen een zuiver theoretisch bezwaar. Constitutioneele instellingen zijn slechts bestaanbaar bij de veronderstelling van plichtmatige vervulling der vrijwillig op zich genomen taak, en in die plichtmatige vervulling wordt onder alle omstandigheden te kort geschoten als, juist om de werking der constitutioneele instellingen te belemmeren, leden van stemming zich onthouden. Op het verijdelen van een dergelijken toeleg, die zich nog op verschillende andere wijzen kan openbaren, behoeft de wetgever de rechtsordening niet in te richten.

Als tweede en voornaamste eisch, ter bevordering eener herhaalde overweging van grondwetsvoorstellen, ware hier het *obligatoire referendum* voor te schrijven. Na de beslissing der volksvertegenwoordiging tot het aanbrengen van bepaalde veranderingen in de Grondwet, worde deze beslissing aan volksstemming onderworpen.

Met het stellen van dezen tweeden en laatsten eisch brengt men geen gansch en al nieuw denkbeeld in ons staatsrecht. Reeds thans heeft dat denkbeeld uitdrukking gevonden in verschillende bepalingen. Allereerst in de artikelen zelve die over de herziening der Grondwet handelen. Wanneer nl. de in de Grondwet aan te brengen veranderingen bij de wet zijn vastgesteld, worden de Kamers ontbonden. De daarop volgende keuze van nieuwe Kamers is nu in het wezen der zaak een referendum over de herzieningsvoorstellen, daar in de keuze van leden de kiezers zich over die voorstellen uitspreken. In het stembillet ligt, tegelijk met de aanwijzing van een afgevaardigde, ook een votum over de voorgestelde grondwetsherziening. Ditzelfde karakter heeft de keuze van afgevaardigden in de gevallen waar de Grondwet voorschrijft een verdubbeling der Kamers voor het kiezen van een Koning (artt. 20 en 21). Met de aanwijzing van nieuwe leden nemen de kiezers deel aan de benoeming van een Koning, daar de nieuwe leden worden gekozen in verband met de stem die zij bij die benoeming zullen uitbrengen. Ook in ons gemeenterecht komt, onder denzelfden vorm van keuze van volksvertegenwoordigers, een referendum voor, dáár nl. waar naast den gemeenteraad een commissie wordt gekozen om over een voorstel tot grensverandering te adviseeren.

Wij mogen dus zeggen dat het referendum, zij 't dan ook niet in den rechtstreekschen vorm eener volksstemming over de zaken zelve, in het Nederlandsche staatsrecht uitdrukkelijk is erkend. De praktijk is nu een stap verder gegaan en heeft het referendum ook toegepast buiten de in de Grondwet of wet uitdrukkelijk genoemde gevallen. Zij heeft dit gedaan door het instituut der ontbinding tot dat doel te bezigen. Het recht van ontbinding beoogt, althans in de landen met parlementairen regeeringsvorm, het karakter der volksvertegenwoordiging als rechtsorgaan te verifieeren en mitsdien te onderzoeken, of de in het parlement zich openbarende rechtsovertuiging overeenstemt, in omvang en inhoud, met het in het volk levende rechtsbewustzijn. Zoodra twijfel aan die overeenstemming bestaat, is het plicht der Regeering het instituut der ontbinding in werking te brengen. Welnu, zoo heeft men overwogen, ook als die twijfel zich openbaart bij bepaalde wetsvoorstellen en niet in het algemeen, bestaat er grond om tot ontbinding over te gaan en de kiezers, door verkiezing van nieuwe Kamers, over een wetsontwerp zich te doen uitspreken. De eerste maal, dat deze overweging gegolden heeft, was in 1894, toen de Tweede Kamer werd ontbonden teneinde de kiezers te doen oordeelen over de door den Minister Tak van Poortvliet verdedigde kiesrechtregeling. De tweede maal geschiedde dit in 1904, toen de Eerste Kamer werd ontbonden, mede ten einde de kiezers, in casu de Provinciale Staten, van hunne zienswijze omtrent het door die Kamer verworpen voorstel tot wijziging der Hoogeronderwijswet te doen blijken.

Aldus breekt een rechtstreeksche deelneming van het volk aan de wetgeving zich baan door het gebruik van een instituut, dat ongetwijfeld tot dat doel oorspronkelijk allerminst bestemd is geweest. Ook hier heeft zich weer bewaarheid, dat rechtsinstituten voor bepaalde doeleinden in het leven geroepen, door de praktijk des levens van bestemming veranderen. Die veranderde bestemming nu staat in duidelijk verband met de wijziging die het parlementaire stelsel zelf in de richting eener rechtstreeksche democratie heeft ondergaan. Wij zien het voor oogen, hoe in het parlementaire stelsel een zwenking naar de rechtstreeksche volksregeering plaats

grijpt. Het beslissend gezag wordt niet meer in de eerste plaats gevonden in het parlement, waarvan, zegt Buys, de leden de *zelfstandige* dragers zijn van de politieke beginselen der kiezers, maar dat gezag komt hoe langer hoe meer bij de kiezers, zooals zij in politieke partijen zijn georganiseerd. Die overheerschende stelling welke de politieke partijen thans innemen, hangt nauw samen met de gewoonte om de politieke beginselen der partij in een regeeringsprogramma uit te werken, een uitwerking op haar beurt noodzakelijk geworden door de ingetreden politieke differentiatie, welke in alle landen is op te merken en tot groote partijsplitsing heeft geleid. Met algemeene beginselen van regeeringsbeleid kan de te volgen politiek moeielijk meer worden aangegeven; verschilpunten bijv. tusschen de linksche en tusschen de rechtsche groepen onzer vertegenwoordiging zijn slechts duidelijk te formuleeren door opsomming van concrete maatregelen en wenschen en dus door vaststelling van een program. En waar samenwerking van politieke partijen bij de stembus noodig is, zijn het weer bepaalde hervormingen in wetgeving en bestuur, die den grondslag der coalitie uitmaken. Dientengevolge kenmerkt zich het optreden van een ministerie veel meer door de concrete taak die het te vervullen heeft, dan door bepaalde beginselen waarvan het, onder het zuiver parlementaire stelsel, der Regeering vrijstond die te verwezenlijken in het ten uitvoer leggen van een door *haar* gesteld program van werkzaamheden.

Door dezen loop van zaken is dus metterdaad een zwenking naar de rechtstreeksche volksregeering voltrokken en dat niet alleen in dien zin, dat het parlement niet meer als een zelfstandige representatie van de politieke beginselen der kiezers kan worden beschouwd, wegens de grootere gebondenheid der leden aan die hen afvaardigden, maar ook en wel voornamelijk in dezen zin, dat van uit de kiezers de voornaamste concrete hervormingen worden vastgesteld welke door het optredende ministerie moeten worden ter hand genomen. In dit laatste nu komt, in rudimentaire en ongeorganiseerde gestalte, het volksinitiatief voor den dag, dat, duidelijker nog dan de Grondwet, in de bovenbesproken voorschriften, en duidelijker dan het bijzondere gebruik 't welk van het recht van ontbinding wordt gemaakt, de politieke evolutie kenteekent

waarin wij ons bevinden. En dat nu de invoering van het referendum gansch en al in de lijn dier evolutie ligt, dat mitsdien onze politieke instellingen, zooals die door wet en gewoonterecht zich hebben ontwikkeld, voor het opnemen van het referendum rijp zijn, vloeit uit het voorgaande onwedersprekelijk voort.

Toch zal het een stap van beteekenis zijn als het referendum, zelfs in den bescheiden omvang waarin het hier wordt voorgedragen, nl. uitsluitend voor herziening der Grondwet, aan onze constitutioneele instellingen uitdrukkelijk wordt toegevoegd. Het is een bekend feit, dat, op politiek gebied, een nieuwe richting nimmer onder eigen vlag zich baan breekt, maar altijd aanvankelijk zich verschuilt in maatregelen, die uit anderen hoofde worden aangeprezen. Er zijn weinigen die zich rekenschap geven, hoever de democratie in onze staatsinrichting reeds is voortgeschreden, weinigen die de mijlpalen kennen welke wij op den weg naar het socialisme reeds hebben afgelegd. Want niet om een democratisch beginsel tot heerschappij te brengen is de bovengeschetste evolutie voltrokken en niet uit waardeering van het socialisme hebben honderden aan hervormingen in socialistischen geest meegewerkt. Maar men vergete niet, dat behalve de beginselen die tot de onderscheidene veranderingen in wetgeving en bestuur hebben geleid, in elk geval óók die beginselen tot werkdadige uiting komen, welke die hervormingen objectief vertegenwoordigen. Dat het niemand, bij de vaststelling der artikelen 194 en 195 der Grondwet, in de gedachte is gekomen om daarmede bedektelijk het referendum in te voeren en aldus een democratisch beginsel tot toepassing te brengen, staat vast. Doch niet minder vast staat, dat, met de daar voorgeschreven ontbinding ad hoc, het democratisch beginsel van het referendum is ontkiemd. De staatsexploitatie van steenkolenmijnen is hier te lande op tal van gronden aanbevolen, maar niemand zal beweren, dat zij op socialistische gronden is tot stand gekomen. Toch vertegenwoordigt die staatsexploitatie objectief een collectivistische gedachte, die ter gelegener tijd haar kracht van antecedent zal toonen. Als nu hervormingen, waaraan een zelfde objectief beginsel ten grondslag ligt, toenemen, breekt er een oogenblik aan waarop dat beginsel zóó sterk naar voren treedt, dat het van

nu af aan als leidend beginsel aanvaard wordt. Dat psychologische moment schijnt thans aangebroken voor het beginsel der democratie, 't welk onze staatsinstellingen heeft doortrokken en nu slechts wacht om bij den verderen uitbouw onzer constitutie openlijk als richtsnoer te worden aanvaard. Van zulk een openlijke aanvaarding getuigt de invoering van het referendum en daarom is het doen van dezen stap, ofschoon hij in werkelijkheid reeds ten halve is gedaan, van beteekenis, waar dan de vlag van de lading zelve en niet meer de vlag, die haar heeft moeten dekken, geheschen wordt.

De invoering van het referendum voor grondwetsherziening is hier bepleit als uitvloeisel van de gedachte der rechtstreeksche volksregeering, die in Grondwet, wet en praktijk onzer constitutioneele instellingen tot openbaring is gekomen. Dit ontheft mij van de verplichting het instituut van het referendum, als ware het een geheel nieuwe instelling, naar alle zijden te toetsen, te onderzoeken bijv. zijn opvoedkundige beteekenis, zijn invloed op de politieke partijschappen, den waarborg dien het geeft tegen misbruik van parlementaire macht, zijn in de praktijk gebleken conservatieve strekking en dergelijke punten meer. Maar wel is 't hier de plaats een oogenblik stil te staan bij de vraag: in welk opzicht de rechtsvorming, waarbij, na de beslissing door de volksvertegenwoordiging, nog een volksstemming over het wetsontwerp plaats grijpt, meer waarborgen aanbiedt dan een rechtsvorming zonder die volksstemming; en voorts: in hoever het referendum ook voor gewone wetten recht van bestaan heeft?

De eerste vraag, naar den meerderen waarborg voor deugdelijk recht dien een volksstemming verschaft, vindt hare beantwoording in het feit, dat door het referendum een recht van hoogere waarde kan ontstaan of de totstandkoming van minderwaardig recht kan worden voorkomen, aangezien de rechtsovertuiging van het volk zich onmiddellijk en concreet uitspreekt. Zonderling is het in den grond der zaak, dat overal de medewerking van het volk aan de wetgeving van den Staat aanvangt in den vorm van het recht om de volksvertegenwoordiging samen te stellen. Dit recht toch, het kiesrecht, veronderstelt voor zijn gebruik een politiek inzicht van veel verdere strekking

dan noodig is voor het bepalen van zijn stem over een concreten maatregel van wetgeving. Immers als kiezer heeft de burger een oordeel te vormen over algemeen gestelde beginselen en zich de consequenties, waartoe zij leiden, tot bewustzijn te brengen, terwijl, waar zijn stem over een wetsontwerp verlangd wordt, een veel eenvoudiger taak hem wacht, daar het beginsel waarom het gaat concreet belichaamd en toegepast vóór hem ligt. Uit dit verschil in hetgeen waarover het oordeel van den kiezer gevraagd wordt, is te verklaren het bij de toepassing van het referendum herhaaldelijk waargenomen conflict tusschen het votum dat door den volksvertegenwoordiger en het votum dat door zijn kiezers over het wetsontwerp wordt uitgebracht. De volksvertegenwoordiger is dikwijls, evenals het politieke beginsel waarop hij gekozen is, voor driekwart een onbekende voor den kiezer. Door te letten op het votum dat het parlementslid afgeeft, nadert hij tot diens kennis, evenals het politieke beginsel, dat het lid representeert, eerst volledig doorzien wordt in het wetsontwerp, waarvan het een concrete toepassing heet te zijn. Houdt men dit in het oog, dan is 't duidelijk, dat en waarom de volksstemming aan een wet een hoogere waarde verschaft dan zij zonder haar bezit, of wel hare minderwaardigheid in het licht stelt. De rechtsovertuiging van het volk, die zich in de keuze van de volksvertegenwoordiging uitspreekt, is veelal ongelouterd en weinig bepaald, zoodat er onzekerheid kan bestaan, of de maatstaf, dien de afgevaardigde bij de rechtsvorming aanlegt, overeenkomt met het rechtsbewustzijn zijner kiezers op dat punt. De rechtsovertuiging van het volk, die zich in de stemming over wetsontwerpen doet kennen, is, door het concrete object waaromtrent zijn gevoelen gevraagd wordt, geklaard en stellig, zoodat hier zekerheid aanwezig is omtrent de aanpassing van de norm aan 's volks rechtsovertuiging en mitsdien omtrent de vorming van levend recht. Waar dus de waarde van het recht, d.w.z. het gezag dat het kan doen gelden, afhangt van de overeenstemming van zijn inhoud met het rechtsbewustzijn der natie, komt uit de rechtsvorming door middel van het referendum, wegens de *zekerheid* dier overeenstemming welke zij verschaft, het meest waardevolle recht te voorschijn.

Waarom nu, en hier komen wij tot de beantwoording van

de in de tweede plaats gestelde vraag, zoude de rechtsvorming met volksstemming beperkt blijven tot herziening van de Grondwet en niet ook voor de gewone wetgeving kunnen worden ingevoerd, daar toch met deze procedure een meerwaardig recht wordt verkregen? Inderdaad zou deze vraag zonder eenige terughouding toestemmend moeten worden beantwoord, wanneer niet allereerst achterlijkheid in de rechtsvorming te vreezen ware bij het volgen der omstandige procedure van het referendum zonder eenige uitzondering. Nauwgezette rechtswaardeering dient toch gepaard te gaan met normale bevrediging van de behoefte aan nieuw recht. Door te zeer gewicht te leggen op alzijdige waardeering van het recht, kan de wetgever niet voldoen aan zijn bestemming, om de rechtsproductie gelijken tred te doen houden met de verandering die de samenstelling der maatschappelijke krachten en deze krachten zelve voortdurend ondergaat. Er is dus een grens voor de waarborgen eener nauwgezette wetgevingsprocedure, die niet kan worden overschreden zonder een stremming in de normale vorming van het recht teweeg te brengen, welke grens samenhangt met de meerdere of mindere veranderlijkheid aan de maatschappelijke instellingen en verhoudingen eigen. Is dat zoo, dan laat zich een verschil in de bij de rechtsvorming te volgen procedure, 'twelk op die veranderlijkheid zich grondt, rechtvaardigen. De belangen, welke van uit dit gezichtspunt een rechtsvorming met referendum toelaten, zijn echter niet verder a priori aan te wijzen, dan voorzoover zij in de Grondwet geregeld zijn, gelijk omgekeerd alleen de regeling van zulke belangen in de Grondwet thuis behoort. Terwijl hier dus het referendum altijd kan worden toegepast en dit dus obligatoir kan wezen, moet men voor de andere belangen, welke ter regeling staan van den gewonen wetgever, genoegen nemen met het *facultatieve* referendum, omdat hier niet a priori maar slechts in elk concreet geval over de mogelijkheid en wenschelijkheid van toepassing van het referendum kan worden beslist.

Intusschen hier is op nog iets anders te letten. Het springt in het oog, dat ook daar, waar, zonder vrees voor achterlijkheid in rechtsvorming, wetsontwerpen kunnen worden behandeld met toepassing van het referendum, die toepassing dikwijls geen zin zou hebben. Zal men over elke naturalisatiewet een

referendum uitlokken? Zal dit moeten geschieden bij elke verklaring dat het algemeen nut onteigening vordert, bij elke wijziging van de begrooting, bij goedkeuring van ieder tractaat? Paste men in al deze gevallen het referendum toe, men zou misschien trouw blijven aan een beginsel maar het stellig doodrijden. Want men vergete niet, dat instellingen die men onophoudelijk in werking brengt, evenals menschen die altijd in touw zijn, versuffen en ten slotte ongeschikt worden voor het werk dat zij hebben te verrichten. Doch afgescheiden hiervan - het beginsel zelf waarop het referendum rust brengt zulk een gebruik allerminst mee. Bedoelt het, zooals wij zagen, te waarborgen meerwaardig recht, recht waarvan de inhoud het meest aanpast aan 's volks rechtsbewustzijn, dan kan het alleen zin hebben het referendum in werking te brengen, wanneer omtrent die aanpassing eenige redelijke twijfel bestaat. Bij tal van wetsontwerpen kan daarvan geen sprake zijn, met name niet bij die in welke de rechtswaardeering op den achtergrond en de technische regeling op den voorgrond treedt. A priori is een en ander echter in algemeene regelen niet vast te leggen, zoodat ook uit dit oogpunt over de toepassing van het referendum bij gewone wetten in concreto moet worden beslist en hier dus alleen het facultatieve referendum op zijn plaats is.

Het stelsel is dus dit, dat een vergelijk moet worden getroffen tusschen twee belangen, het belang eener nauwkeurige en alzijdige rechtswaardeering en het belang eener voortschrijdende rechtsvorming, die de veranderingen in den bouw der maatschappij op den voet kan volgen. In menig opzicht kan de beslissing van dit compromis aan de volksvertegenwoordiging zelve worden overgelaten, die in haar Reglement van Orde een doeltreffende procedure van onderzoek heeft vast te stellen. Doch op hoofdpunten moet de wetgever ingrijpen en speciaal voorzieningen treffen opdat de uit te vaardigen wet zoo nauw mogelijk aansluite aan het rechtsbewustzijn van het volk. Voor een groot deel wordt dit bereikt door de vertegenwoordiging op breeden grondslag op te trekken, zoodat in het parlement 's volks rechtsovertuigingen een geëigend orgaan verkrijgen. Voor een ander deel heeft hij een waarborg te zoeken in de vaststelling van een quorum. Doch de rechtsvorming die van een aldus samengesteld en

functionneerend orgaan wordt bezorgd, geeft niet altijd zekerheid dat de wet bij het volk den steun vindt, welke voor haar gezag onontbeerlijk is. Bestaat daaraan redelijke twijfel, dan kan deze slechts worden opgeheven door toepassing van het referendum. Maar men kan nog een stap verder gaan en voor gewichtige en stabiele belangen a priori, niet dus eerst bij twijfel aan de juistheid van de door de vertegenwoordiging verrichte waardeering, de procedure, die de zekerheid geeft, voorschrijven en dus voor bedoelde belangen de rechtsvorming met volksstemming doen plaats grijpen. Op deze overweging nu steunt de eisch van het obligatoire referendum voor grondwetsherziening. Aannemende dat in de Grondwet de regeling van gewichtige en stabiele volksbelangen is vervat, moet ten aanzien van deze belangen steeds een rechtswaardeering plaats grijpen die zekerheid aanbiedt, dat het gevormde recht aan de rechtsovertuiging van de meerderheid des volks aanpast, een zekerheid welke slechts door een volksstemming is te verkrijgen. Ten aanzien van andere belangen, ter wier verzorging de gewone wetgever is geroepen, kan met het facultatieve referendum worden volstaan, omdat bij die andere belangen de volksstemming niet altijd noodig noch gewenscht is; noodig niet, als bij de door de vertegenwoordiging verrichte rechtsvorming redelijke twijfel aan de overeenstemming met de rechtsovertuiging des volks is uitgesloten, met name als in de wet de rechtstechniek overheerscht; niet gewenscht, als spoedige voorziening geraden is en mitsdien de eisch van het oogenblik tot het volgen der gewone procedure noopt.

Op het facultatieve referendum wil ik intusschen hier, waar alleen over de heerschappij van het grondwettelijke recht wordt gehandeld, niet verder nadruk leggen. Maar de gedachte van waaruit het pleit voor het referendum bij grondwetsherziening moet worden gevoerd, leidt noodwendig tot aanvaarding van het facultatieve referendum voor de gewone wetgeving, omdat afpaling van belangen, waarvoor rechtsvorming met en zonder referendum moet plaats grijpen, niet eens voor al is te geven, waaruit onmiddellijk voortvloeit, dat evenmin een scherpe grens kan worden getrokken tusschen de stof die in en die niet in de Grondwet thuis behoort. Beperkt men dus de toepassing van het referendum tot grondwetsherziening, dan komt de gedachte, die daaraan ten

grondslag ligt, niet tot haar volle recht, omdat men bezwaarlijk kan zeggen dat uitsluitend in de Grondwet die voorname en duurzame gemeenschapsbelangen te vinden zijn, ten aanzien waarvan een rechtsvorming met volksstemming op haar plaats is. Daarom mogen wij de verwachting uitspreken, dat als een staatkunde zich weet te doen gelden, die niet is verstrikt in kleine politiek, welke berekent, maar die groot weet te zien en groot durft te handelen, dat dan de volksstemming zal worden ingevoerd niet alleen voor de enkele malen dat tot grondwetsherziening wordt overgegaan, maar ook bij de gewone rechtsvorming telkens als de belangen een gelijksoortige rechtswaardeering vorderen.

IV.

Met een grondwetsherziening, die toekomstige wijzigingen der Grondwet niet meer afhankelijk maakt van een versterkte meerderheid, mitsdien het tirannieke vetorecht van een kleine minderheid afschaft en daarvoor als onderscheidend kenmerk tusschen Grondwet en gewone wet in de plaats stelt het volgen van een andere procedure van wetgeving, in den zin als hierboven werd ontwikkeld, - met zulk een grondwetsherziening, maar met zulk een ook alleen, moet gepaard gaan een herstel van het zoogenaamde *toetsingsrecht* van den rechter. Men weet wat met dit recht, waarvan de uitoefening door de tegenwoordige Grondwet verboden is (art. 121), bedoeld wordt. Met het ‘toetsingsrecht’ wordt gedoeld op de bevoegdheid des rechters om een wet, waaromtrent hij oordeelt dat zij, hetzij wat haar vorming, hetzij wat haar inhoud aangaat, is in strijd met de Grondwet, buiten toepassing te laten. Tegenover de wet staat hij alsdan, gelijk hij gesteld is tegenover gemeente- en provinciale verordeningen. Is een gemeenteverordening in strijd met een provinciale verordening, de rechter verklaart de eerste onverbindend en legt haar mitsdien aan zijn vonnis niet ten grondslag. Hetzelfde geschiedt met een gemeente- en provinciale verordening als deze strijden met de wet. Wegens het uitdrukkelijk voorschrift der Grondwet mist nu echter de rechter die bevoegdheid tegenover de wet als hij deze in strijd met de Grondwet acht; de wet mag hij dan niet ‘toetsen’, een toetsing die alleen aan de Grondwet

kan geschieden, zijnde deze de eenige gezagsregeling die boven de wet staat.

Het onlogische van het verbod aan den rechter om het toetsingsrecht tegenover wetten uit te oefenen, treft allereerst. Want stellig is het een inconsequentie dat aan de heerschappij der Grondwet een waarborg onthouden wordt, die wel voor de heerschappij van wetten en provinciale verordeningen werkt. Doch het feit, dat in de meeste landen het recht om de wetten aan de Grondwet te toetsen den rechter stilzwijgend of uitdrukkelijk is ontzegd, noodzaakt een verklaring van die inconsequentie te zoeken en om te zien naar gronden, welke haar eventueel kunnen rechtvaardigen. Inderdaad worden dan ook zwaarwichtige redenen aangevoerd, die het toetsingsrecht onraadzaam maken.

Een eerste bezwaar wordt ontleend aan het eigenlijke wezen van rechtspraak. Onbetwist toch ligt de kern van alle rechtspraak in het geven van een onpartijdige beslissing, en bij de beoordeeling van de grondwettigheid der wetten zal de rechter dikwijls niet in staat zijn onpartijdigheid te betrachten. Toegegeven kan worden, dat de rechter niet betrokken behoeft te wezen bij het belang van de partijen dat hen noopt te betwisten of staande te houden de grondwettigheid van de wet, om wier toepassing op hare belangen het te doen is. Waarborgen voor onpartijdigheid in dezen zin zijn daarenboven door de wet te geven, bijv. in het recht van wraking. Maar waarborgen eener onpartijdigheid in politicis valt buiten het bereik van den wetgever en kan ook niet door zorgvuldige keuze van rechters worden verkregen. De uitspraak des rechters lijdt hier mitsdien aan een innerlijke onwaarheid, omdat zij, heetende te zijn het oordeel van een onpartijdige, in werkelijkheid een politieke overtuiging met het gezag der wet bekleedt. De taak om de wet aan de Grondwet te toetsen vordert van den rechter een neutraliteit, die hier zoo min als overal elders is te verkrijgen. Zij gaat dus zijn krachten te boven en doet, daar zijn onpartijdigheid in verdenking komt, ook ernstige schade aan zijn ambt.

Niet minder gewichtig is het tweede bezwaar dat tegen het toetsingsrecht van den rechter kan worden aangevoerd. Het ligt in de formuleering van de normen, waarnaar hij de grondwettigheid der wet moet beoordeelen. Waar de Grond-

wet regelen geeft omtrent belangen die het onderwerp van heftigen maatschappelijken stijd vormen, kenmerken die regelen zich meer door hetgeen zij verbergen dan door hetgeen zij zeggen. Een grondwetsherziening, welke zulke belangen raakt, kan, althans onder het régime van de versterkte meerderheid, slechts tot stand komen op den grondslag van een compromis tusschen verschillende politieke partijen, dat in schijn wordt geformuleerd maar dat in werkelijkheid bedoelt het punt, dat partijen verdeeld houdt, zooveel mogelijk onopgelost te laten. Het sprekendste voorbeeld hiervan is art. 80 der Grondwet, dat, voortgesproten uit den drang naar verruiming van het kiesrecht, onder een kunstige formule de vrijheid van den gewonen wetgever doet schuil gaan om het kiesrecht naar eigen inzicht te regelen, zoodat een regeling, naderende het algemeen kiesrecht, en een regeling, die vijandig daartegenover staat, met een beroep op de Grondwet kunnen worden verdedigd. Roept men nu hier den rechter de grondwettigheid eener kieswet te beoordeelen, dan is tweeërlei mogelijk: òf hij richt zijn interpretatiekunst op de woorden van de Grondwet en komt dan langs den weg van grammaticale en logische interpretatie er toe aan het artikel een zin te geven, waarvan de inhoud door de mate van scherpzinnigheid, waarover de rechter te beschikken heeft, bepaald wordt en die tegelijk volkomen miskent de grondgedachte, welke bij het formuleeren van het artikel heeft voorgezeten; òf wel de rechter houdt rekening, niet met de woorden maar met de bedoelde grondgedachte van vrijheid van regeling, en dan verdwijnt de norm waaraan getoetst moet worden en is zijn toetsingsrecht een ijdel recht. Alleen in de veronderstelling, dat de rechter de woorden tot maatstaf neemt, kan dus dat recht beteekenis hebben, maar dan mag gevraagd worden, of het goedkeuring verdient, dat de beslissing van groote maatschappelijke vraagstukken door zuiver juridische overwegingen tot stand komt en of niet veeleer het forum van den wetgever de plaats is, waar, na een alzijdig ingaan op het maatschappelijk leven, de rechtswaarde der belangen moet worden gewaardeerd, en of niet deze rechtswaarde, niet de dialektiek van een jurist, beslissend behoort te wezen.

Ziedaar twee bezwaren, de voornaamste, die tegen het toetsingsrecht des rechters kunnen worden aangevoerd. Over-

wegend zijn zij echter slechts, zoolang voor de grondwetsherziening de thans geldende bepalingen van kracht blijven. Stelt men daarvoor in de plaats een wijze van grondwetsherziening zooals ik die hierboven toelichtte, waarbij dus de versterkte meerderheid wegvalt, dan verliezen de genoemde argumenten gewicht en staan zij niet meer aan het herstel van het toetsingsrecht in den weg.

In de eerste plaats geldt dit van het bezwaar ontleend aan den eisch van onpartijdigheid in de rechtspraak. Is deze eisch, opgevat in den zin, dat de rechter niet alleen moet staan buiten de partijen maar ook buiten allen invloed van de belangen die in den rechtsstrijd zich met elkander in conflict bevinden, is deze eisch eigenlijk wel gerechtvaardigd? Tot zekere hoogte ongetwijfeld, in zoover nl. dat een rechter voor het zedelijk gezag van zijn ambt heeft te waken en dus zooveel mogelijk zich behoort te onthouden van bedieningen en beroepen, die hem in gelijksoortigen belangenstrijd kunnen brengen als waarin hij in qualiteit van rechter geroepen kan worden te vonnissen. Maar voor zoover het betrokken zijn bij belangen niet afhankelijk is van zijn wil doch het uitvloeisel is van verbanden waarin zijn leven is ingevoegd, leidt de bedoelde eisch van onpartijdigheid tot het prijsgeven van rechtspraak in tal van gevallen, waarin de voordeelen van rechtspraak, niettegenstaande het gebrek dat haar dan aankleeft, onmiskenbaar zijn. Zoowel op het gebied van de burgerlijke als op dat van de strafrechtspraak komt, met de uitbreiding van de sociale wetgeving, de rechter in toenemende mate tegenover maatschappelijke conflicten te staan waarin hij, als sociaal wezen, partij is. De ruw oordeelende menigte heeft aan haar onmiddellijk werkend gevoel van het gebrekkige dezer rechtspraak uiting gegeven, door die rechtspraak met den kwetsenden naam van ‘klassejustitie’ te bestempelen. Daarmede maakt zij voor een kring van personen, die slechts scherp geformuleerde tegenstellingen vermogen te zien, tastbaar de fout die de rechtspraak in sociale conflicten ongetwijfeld aankleeft. Maar deze fout kan er slechts toe leiden, dat men streeft naar een andere bezetting der rechterlijke colleges, naar een zoodanige bijv. waardoor, zooals in de Duitsche Schöffengerichte, een tegenwicht van andere sociaal belanghebbenden ontstaat; geenszins vermag dcze fout de rechtspraak zelve ongewenscht te maken.

Ditzelfde nu geldt ook voor de rechtspraak des rechters waar deze in politieke twistvragen het beslissende woord moet spreken. Ook al neemt hij geen actief deel aan het politieke leven, in den maalstroom staat hij; en tot oordeelen verplicht, dwingt hem dit zijn bewustzíjn te vervullen met de strijdvragen, die dan hun invloed bij de uitlegging der Grondwet doen gevoelen. Kan dit ook hier aanwezige gebrek aan volstrekte onpartijdigheid misschien worden getemperd door eene minder eenzijdige bezetting der rechterlijke macht, het is van veel ernstiger aard dan bij de rechtspraak in sociale twistgedingen, zoolang de Grondwet slechts langs den bezwarenden weg eener versterkte meerderheid kan worden gewijzigd. Dan toch heeft de rechterlijke beslissing in dezen of genen zin een gewicht, welke zij niet heeft waar het geldt de uitlegging van gewone wetten, die spoedig en stellig kunnen worden veranderd, als het door den rechter daaruit ontnomen en door zijn vonnis vastgestelde recht indruischt tegen het rechtsbewustzijn van een meerderheid. Maar is door den rechter omtrent het in de Grondwet vervatte recht een eindbeslissing gegeven, dan is voor een reeks van jaren het pleit beslecht, omdat de wetgevende macht niet dan door een moeielijk tot stand te brengen herziening der Grondwet dat rechters recht kan aantasten. Wordt nu echter die bevoegdheid van den wetgever verruimd en kan het in de Grondwet neergelegde recht met gelijke meerderheid worden gewijzigd als het gewone wetrecht, dan valt het bijzondere gewicht eener rechterlijke beslissing omtrent den zin der Grondwet weg en staat men bij de beoordeeling van de rechtspraak in grondwettelijke aangelegenheden op geheel hetzelfde standpunt als bij de waardeering van rechtspraak op het gebied der sociale wetgeving. Bij beiden blijft onbereikbaar een volstrekt onpartijdige rechtspraak, maar de gevaren daarvan kan de wetgever door onmiddellijk ingrijpen ondervangen, als hij alle recht op normale wijze vermag te veranderen; en waar dat het geval is, staat aan het toetsingsrecht de mindere graad van onpartijdigheid, welke die rechtspraak eigen is, niet meer in den weg.

Ook het tweede bezwaar tegen het toetsingsrecht, het bezwaar dat ontleend wordt aan den inhoud van grondwettelijke normen, die meer bedoelen dan zeggen, verliest aan betee-

kenis als de Grondwet haar karakter van exceptioneel recht verliest. Zoolang zij dat karakter bezit, legt men, met het herstel van het toetsingsrecht, in handen van den rechter een macht, de macht nl. om voor een reeks van jaren het publiek recht vast te stellen waaronder het volk zal leven, voor het gebruik waarvan zijn ambt niet is bestemd noch zijn functie is ingericht. Komt men er echter toe wetgever en grondwetgever in beginsel op gelijke wijze te doen functionneeren, dan vervalt die exorbitante macht van den rechter. Ook ten aanzien van het aan den bijzonderen inhoud der grondwettelijke normen ontleende bezwaar geldt alzoo, dat de grondwetgever, na zijn gelijkstelling met den gewonen wetgever, aanstonds in staat is een rechtsopvatting van den rechter, die tegen het heerschende rechtsbewustzijn indruischt, te achterhalen met eene herziening der Grondwet.

Houdt men dit in 't oog, dan vervult het toetsingsrecht nog een andere rol dan die om de heerschappij der Grondwet te verzekeren. Vaststellende den zin van een grondwetsartikel dat kracht heeft gezocht in onzekerheid van bedoelen, dwingt 's rechters uitspraak den grondwetgever om, waar die uitspraak als geldend recht niet kan worden gehandhaafd, zich positief uittespreken en openheid te betrachten bij het formuleeren van hetgeen hij wil. Een controle van den rechter over de Grondwet zal in staat zijn het toenemende euvel te keeren, dat het recht wordt weggemoffeld in een taal die minder door haar onbeholpenheid dan door haar opzettelijke onbepaaldheid als onwaardig moet worden gebrandmerkt. Onwaardig is die sprake, omdat zij in den grond der zaak het uitvloeisel is van gemis aan moed om een overtuiging te doen kennen en de verantwoordelijkheid daarvan te dragen. Of ligt de oorzaak van het euvel in een, vooral onder beschaafden, zoo dikwijls aangetroffen onverschilligheid? Het kan zijn dat de grond niet ligt in gemis aan moed om zijn overtuiging te belijden, maar in het ontbreken van overtuiging zelf. En als wij rondzien in kringen waar belijdenismoed op allerlei gebied pronkt en praalt, maakt de gedachte zich van ons meester, dat er moed genoeg is, misschien zelfs te veel, maar in elk geval aan overtuiging een tekort bestaat. Want overtuiging is datgene wat niet enkel het verstand maar ook het gemoed vervult. En waar dit het geval is en dus onze

gansche persoonlijkheid optreedt, vinden wij wel een taal die in staat stelt om in het leven van anderen te heerschen en dulden wij geen sprake die het hun mogelijk maakt ons uit den weg te gaan.

Wegneming van dit kwaad van dubbelzinnigheid, dat welig is opgeschoten in onze Grondwet, moet in de allereerste plaats uitgaan van hen die het volk zijn wetten geven. En het kàn te eerder van hen uitgaan als, bij gelijkstelling van de heerschappij der Grondwet met die der wet, zij weten te spreken alleen voor het tegenwoordige en niet ook voor een verre toekomst, in welk geval de vrees voor belemmering van ontwikkeling der instellingen licht tot onvastheid van zeggen verleidt. Maar een krachtige prikkel om beslistheid in het gebieden en verbieden te brengen, ligt in 's rechters bevoegdheid om de Grondwet te interpreteeren. Deze, de rechter, legt meedoogenloos bloot de tekortkomingen van den wetgever in het uitbeelden van hetgeen hij wil; en zoo kan het toetsingsrecht des rechters krachtig medewerken niet alleen om de heerschappij van de Grondwet te verzekeren, maar ook om aan die heerschappij alle dubbelzinnigheid te ontnemen.

Op het allernauwst hangt dus het herstel van het toetsingsrecht samen met de afschaffing van de versterkte meerderheid voor de herziening der Grondwet. Het eerste zonder het laatste zou zijn een ramp, omdat, zooals hierboven werd betoogd, bij de dan aanwezige onmogelijkheid het door den rechter vastgestelde recht onmiddellijk langs normalen weg te achterhalen, het den rechter tot souverein verheft en daarmede hem niet alleen een macht in handen geeft voor de uitoefening waarvan hij niet is aangelegd, maar ook met een verantwoordelijkheid belast die verre de grenzen te buiten gaat, binnen welke het rechterschap moet worden uitgeoefend. Maar ook het andere, nl. de afschaffing van de versterkte meerderheid, zonder gelijktijdige invoering van het toetsingsrecht, is ongewenscht, omdat, zonder 's rechters bevoegdheid de grondwettigheid der wetten te onderzoeken, opnieuw zal intreden die verderfelijke tegenstelling tusschen het recht dat geldt en het recht dat, volgens de Grondwet, gelden moet. Stellig zal zij zich niet in zulk een ergerlijke mate openbaren als thans, door de afgeslotenheid der Grondwet, het geval is; maar het verschijnsel zal ook onder de

nieuwe rechtsbedeeling niet uitblijven. Want zonder rechtspraak over de Grondwet is deze wet tegenover den gewonen wetgever op gelijke wijze geplaatst, als dat deel van ons administratief recht tegenover de Regeering waarvoor een zelfstandige administratieve rechter alsnog ontbreekt. Beiden brengen het in heerschappij niet verder dan een instructie vermag uit te oefenen, die met de personen, ten behoeve van wie wetgever en administratie zijn geïnstrueerd, geen rekening houdt, zoodat deze personen uit die instructies geen rechten kunnen ontleenen. De waarborg hunner belangen ligt dan in de gezindheid van de machtdragers om haar na te leven, en wat die waarborg beteekent is van algemeene bekendheid. Daarom moet de bekende vraag, of onze Grondwet slechts instructies bevat voor wetgever en Regeering dan wel ook rechten aan de burgers verleent, voor de toekomst in laatstgemelden zin worden beantwoord. En dat wordt bereikt door de bevoegdheid om bij den rechter, tegen wetgever en Regeering in, het belang te doen gelden, ter verzekering waarvan de grondwettelijke bepalingen bestaan. Daarmee zal dan eindelijk het grondwettelijke recht zijn minderwaardigheid verliezen en ook voor het constitutioneele recht de beslissende stap worden gedaan die voor ons administratief recht met de toegezegde administratieve rechtspraak reeds aanstaande is, de stap waardoor het gansche gebied van het publieke recht in gelding en heerschappij aan het privaatrecht gelijkwaardig wordt.

V.

Drie met elkander samenhangende stellingen zijn in de voorgaande bladzijden verdedigd. In de eerste en voornaamste plaats, dat het vetorecht der kleine minderheid, die een grondwetsherziening kan tegenhouden, hoe eer hoe beter uit de Grondwet behoort te worden gelicht. Voorts, dat, als op behoud van het onderscheid tusschen Grondwet en gewone wet mocht worden prijs gesteld, de meerwaardigheid der Grondwet slechts kan steunen op de bijzondere wijze van vorming van haar recht. En eindelijk, dat alsdan het zoogenaamde toetsingsrecht des rechters behoort te worden hersteld.

Deze hervormingen, zooals zij hiervoren zijn toegelicht en

waarvan voor het grondwettelijke recht eene verheffing tot den rang eener geldende rechtsorde is te verwachten, krijgen nu echter eerst hare volle beteekenis als men ze beschouwt in het licht van de twee staatkundige beginselen, naar wier doorvoering in het moderne staatsrecht allerwege gestreefd wordt, nl. die van de democratie en van den rechtsstaat. Noodig is het op dit verband nog ten slotte met een enkel woord te wijzen, omdat vrees voor de democratie eenerzijds en een gewilde tegenstelling tusschen democratie en rechtsstaat anderzijds de bedoelde hervormingen bedreigen.

Allereerst is het de vrees voor de democratie die, tegen alle ernstige bezwaren in, er toe kan leiden dat aan de versterkte meerderheid voor grondwetsherziening wordt vastgehouden, met toevoeging zelfs, ter waarborging van het grondwettelijke recht, van het alsdan ongerijmde toetsingsrecht des rechters. De keerzijde van deze vrees voor de democratie is de meening, dat een zekere maatschappelijke klasse een juister inzicht in de belangen van het gemeenschapsleven bezit en zich meer objectief tegenover die belangen vermag te stellen dan zij, die tot die klasse niet behooren en alleen generiek met ‘demos’ worden aangeduid. Het aan de democratie ontleende bezwaar ligt dus niet in het gevaar van overijling bij de rechtsvorming voor die bijzonder gewichtige belangen waarvan de regeling in de Grondwet is te vinden - want dit gevaar kan, zooals is aangetoond, worden ondervangen door een herhaalde en nauwgezette overweging - maar in het wantrouwen tegen de rechtswaardeering zelf, waar deze bij een volksregeering in handen is van dien ‘demos’ welke, door hartstochten en onberekenbare invloeden bewogen, zijn toekomst opoffert aan een onmiddellijke bevrediging van bijzondere belangen. Noode heeft men zich geschikt in het parlementaire stelsel, dat aan het koningschap den invloed op de rechtsvorming heeft ontnomen en waarmee dus prijsgegeven is een waarborg tegen overheerschende belangenpolitiek; noode heeft men het dientengevolge moeten aanzien, dat een koortsachtige drang naar hervorming van de ordening van het gemeenschapsleven de werkzaamheid der parlementen beheerscht - vastgehouden moet worden aan den laatsten waarborg die de voor grondwetsherziening voorgeschreven versterkte meerderheid nog

biedt tegen omwoeling van de grondslagen onzer staatsordening door wetten, tot stand gekomen met enkele telling zonder weging van de stemmen die er zich vóór verklaarden.

Deze gedachtengang, welke de democratie als regeeringsvorm onmiddellijk aantast, miskent echter den samenhang die er bestaat tusschen *belangenpolitiek* en *rechtsovertuiging*, miskent de noodzakelijke wisselwerking tusschen beiden voor de vorming van goed en duurzaam recht. Reeds het feit dat in ieders individueel leven het rechtsbesef den invloed van zijn belangen ondergaat, gelijk omgekeerd in ons met veelsoortige belangen vervuld bewustzijn het rechtsbesef nimmer ontbreekt, maakt de stelling verdacht, dat een rechtsvorming uitsluitend onder de werking van de idee des rechts bestaanbaar is. Toch heeft men gemeend dat in het koningschap zulk een rechtsvorming gegeven was, toen, met de opkomst van de volksregeering, het voortbestaan van de monarchie een rechtvaardiging behoefde en men die rechtvaardiging zocht in de hooge buitenmaatschappelijke stelling van den vorst, welke hem in staat stelde de meest onpartijdige waardeering der gemeenschapsbelangen te verrichten. Deze ‘belangenlooze’ wetgever bleek echter een phantoom te zijn, onvruchtbaar wegens volslagen onkunde van de volksbelangen, of dekmantel voor bevoorrechting. Dezelfde dwaling openbaarde zich echter andermaal, toen onder de werking van het parlementaire stelsel aan bepaalde klassen der bevolking het kiesrecht werd ontzegd wegens sterk sprekende belangenpolitiek en mitsdien voor de belangen van de niet-vertegenwoordigde klasse de rechtswaarde moest worden onderzocht en vastgesteld door wetgevers, welke hier niet alleen buiten die belangen stonden, maar daarenboven menigmaal dragers van tegenstrijdige belangen waren. Uit dit alles spreekt overschatting van hetgeen het rechtsgevoel alléén vermag. Maar zelfs al ware dat vermogen groot genoeg, al kon een belangenlooze wetgever worden gevonden of geconstrueerd en al had deze kennis van de buiten hem staande belangen tot wier rechtswaardeering hij geroepen is, dan nog zou niets gewonnen zijn, omdat het langs dien weg gevormde recht misschien aan een hoog ideaal zou beantwoorden maar tegelijk een krachteloos recht zou wezen. Kracht kan het recht slechts hebben als zijn normen vat hebben op het rechtsgevoel der

burgers en aldus hare autonome werking verzekerd is. Een aan het volk opgelegd recht, dat zijn cultuur te boven gaat, is geen levend recht, moet zijn voornaamsten steun zoeken in uitwendigen dwang, mist dus de zedelijke werking die in vrijwillige onderwerping zich doet kennen.

Is dus een rechtsvorming onder de uitsluitende werking van het rechtsbewustzijn onbestaanbaar, of zoude zij hoogstens, gelijk in de 18e eeuw onder de regeeringen van Joseph II en van Frederik de Groote is gebleken, een philosophisch recht kunnen voortbrengen - even onbestaanbaar of onbetrouwbaar is een recht onder overheerschende belangenpolitiek tot stand gebracht. Daaraan twijfelt niemand; wèl, naar het schijnt, aan de noodzakelijkheid dat bij de rechtsvorming invloed aan belangenpolitiek worde toegekend. En toch springt die noodzakelijkheid in het oog, als men zich losmaakt van de gedachte dat met belangenpolitiek zoude zijn bedoeld een streven naar behartiging van die belangen, welke in zuiver individueele behoeften hun oorsprong hebben. Dit zij verre. Belangenpolitiek heeft daar alleen recht van bestaan, als zij gedragen wordt door organisaties, welke uit het maatschappelijk leven door de eigen kracht der belangen zijn opgebloeid, zooals die der arbeiders en thans ook meer en meer die der vrouwen, en daarmee de realiteit van de waarde dier belangen voor het gemeenschapsleven onweersprekelijk vaststaat, terwijl in het positieve recht de afspiegeling dier waarde ontbreekt. Tot volle erkenning door de rechtsorde kunnen deze belangen slechts geraken als aan de belanghebbenden, aan arbeiders en aan vrouwen, een met hun maatschappelijke sterkte evenredig aandeel in de vorming van het recht verschaft wordt. Hier is belangenpolitiek op haar plaats, omdat hier de belangen optreden met aanspraken, waarvan de rechtmatigheid in hun maatschappelijke macht en dus in een natuurlijke heerschappij geworteld is. Rechtsovertuiging en belangenpolitiek staan hier alzoo in onverbrekelijk verband. En hier niet alleen. Op het groote veld van internationale belangen is het niet anders; maar dáár doet het verschijnsel zich dikwijls voor in den stuitenden vorm van een zuivere machtsvraag en breekt zich de nieuwe orde van zaken, het nieuwe recht waaraan de menschheid voor hare ontwikkeling behoefte heeft, baan langs den weg van het geweld. Toch vergete

men niet, dat niet op dit geweld maar alléén op de waarde der belangen, aldus tot gelding gebracht, de rechtmatigheid der opgelegde heerschappij, der nieuwe ordening kan steunen.

Maar ook nog in een ander opzicht is het verband tusschen belang en rechtsovertuiging aanwezig. De geschiedenis leert, dat groote rechtshervormingen noch langs legalen noch langs revolutionnairen weg zijn tot stand gekomen door den enkelen drang van de belangen, die onder het geldende recht waren verwaarloosd. Altijd heeft het onrecht in het gemoed van anderen, die buiten die belangen stonden of wier belangen zelfs gebaat werden door het onrecht, weerklank moeten vinden om zulke rechtshervormingen te verwezenlijken. Als het recht bijv. de belangen der arbeidende klasse tegenwoordig meer dan vroeger onder zijn hoede heeft genomen, dan is dat onbetwistbaar mede te danken aan het rechtsgevoel van hen, bij wie die belangen niet of niet overheerschend te vinden waren. Niet alleen is er dus verband tusschen rechtsovertuiging en belangenpolitiek, in zoover deze laatste, vervuld van de maatschappelijke macht die zij representeert, tegelijk ook de rechtswaarde harer belangen tot openbaring brengt, maar dat verband bestaat mede in dezen zin, dat een krachtige belangenpolitiek op de rechtsovertuiging van anderen, die daarbuiten staan, inwerkt en hen noopt aan de omzetting dier belangen in rechten hun steun te verleenen.

Houdt men een en ander in het oog, dan lost de vrees voor de democratie, uit welke vrees een tegenstand tegen de opheffing van het vetorecht eener minderheid bij grondwetsherziening kan voortkomen, zich op eenerzijds in angst voor een krachtige belangenpolitiek, anderzijds in de meening dat met wat rechtsovertuiging-alléén hervormingen kunnen worden tot stand gebracht. Voor dien angst ontbreekt de grond; die meening is een waan. Want in een belangenpolitiek, opgevat als het streven eener maatschappelijke klasse op staatkundig terrein naar erkenning van de rechtswaarde harer belangen, openbaart zich tegelijk óók een rechtsbewustzijn, dat, bewogen en voortgestuwd wellicht door hartstocht, in elk geval als verjongende kracht voor onze rechtsordening niet màg en, zonder verreikende schade teweeg te brengen, niet kàn worden lamgelegd. Wáár het geschiedt - en het geschiedt door vast te houden aan de versterkte meerderheid voor grondwetsher-

ziening - daar wete men dus wel, dat de vrees voor de democratie en de daarmee gepaard gaande belangenpolitiek een geringschatting van rechtsovertuigingen verbergt, welke juist een bron van levensvernieuwing der gemeenschap uitmaken. En als het inzicht in het kwaad, dat met de onderdrukking dier rechtsovertuigingen gesticht wordt, ontbreekt, dan zij men indachtig, dat de 'rustige' en 'geleidelijke' ontwikkeling waarvoor men waken wil, eerst recht worden bedreigd, als aan de doorwerking van het rechtsbewustzijn, van welk deel des volks ook, belemmering in den weg wordt gelegd. Want dan hoopt zich stellig en zeker een achterstand in rechtshervorming op, die ja eenmaal zal worden ingehaald, maar op een tijdstip dat de tijd en de bezinning ontbreken, om langs normalen en geordenden weg recht te doen. En dat tijdstip is onafwendbaar daar, als de kracht der maatschappelijke belangen met de rechtsovertuiging die hen bezielt, begint op te wegen tegen de macht welke uit de bestaande rechtsorde ter harer handhaving kan worden ontwikkeld Zal dan in het leven der volken de revolutie, de illegale weg, altijd het middel moeten wezen om het recht met de maatschappelijke ontwikkeling gelijken tred te doen houden? Er is geen ontkomen aan, zoolang men geestelijke machten, waar zij zich doen kennen, onderdrukt, vreezende voor de geweldige kracht waarmee zij traditie, zeden en vooroordeelen aantasten, of overschattende eigen rechtsbesef en het vermogen om daarmede alléén de behoefte aan vernieuwing van het recht te bevredigen.

De democratie aanvaarde men dus geheel en ten volle, omdat zíj alleen den waarborg aanbiedt, dat de heerschappij toevalt aan die geestelijke machten, welke door haar innerlijke kracht in het maatschappelijk leven tot gelding zijn gekomen. Noodig is daarvoor vrijheid, vrijheid voor elke rechtsovertuiging om de waarde der belangen, waaraan zij zich laat gelegen liggen, in het recht tot erkenning te brengen. Deze vrijheid maakt van de democratie de ziel uit; door haar is de democratie de hoogste vorm van politiek leven dien een volk kan bereiken. En daarom, waar hierboven gezegd werd dat tusschen de voorgestane hervormingen en het beginsel der democratie verband bestond, ligt dat verband allereerst in de vrijheid die zij vindiceeren, om

rechtsovertuigingen langs normalen weg tot heerschappij te brengen en in de opheffing die zij beoogen van al hetgeen aan de bereiking van dat doel in den weg staat, met name dus, wat ons onderwerp betreft, in de opheffing van de versterkte meerderheid bij grondwetsherziening.

In de tweede plaats, waar de democratie op de natuurlijke kracht van 's volks rechtsovertuigingen de rechtsvorming wil gronden, brengt dit haar beginsel mede een rechtsvorming die, zoover mogelijk, zekerheid biedt, dat de norm van het recht wortelt in het rechtsbewustzijn van althans de meerderheid der kiezers. Tot bereiking van dit doel is het obligatoire en facultatieve referendum, zooals dat hiervoren werd toegelicht, het aangewezen middel.

En eindelijk ligt in het beginsel der democratie, aangezien deze regeeringsvorm de rechtsovertuigingen des volks tot gelding wil brengen, ook opgesloten de erkenning van geen andere heerschappij dan die des rechts. Op dit punt nu ontmoet de democratie de leer van den rechtsstaat, die mede geen ander gezag dan het onpersoonlijke gezag des rechts duldt. Wel verre dan ook van een antithese te vormen, steunen democratie en rechtsstaat hier op dezelfde gedachte nl. de verzekering van autonoom recht. Geen buiten het recht staand persoonlijk gezag met recht van bevelen erkennende, maar in het recht zelf den grond voor de verplichting tot gehoorzaamheid vindende, vertolkt de rechtsstaat de gedachte eener autonome gelding van het recht. Doch deze gedachte kan eerst tot volle ontwikkeling komen in de democratie, welke het volk zelf, voorzoover het een rechtsovertuiging tot openbaring kan brengen, aan de vorming van het recht doet deelnemen, zoodat dientengevolge de autonome *werking* der rechtsorde, gelijk de rechtsstaat die stelt, door de autonome *vorming* van het recht, welke uit het beginsel der democratie voortvloeit, gewaarborgd wordt.

En daarmee is dan tevens ook voor het herstel van het toetsingsrecht des rechters, zooals dat in de vorige bladzijden werd voorgedragen, het verband met de genoemde beginselen aangetoond. Zonder rechtspraak is de souvereiniteit van het recht een ijdel woord - en niets anders dan deze souvereiniteit in werkelijkheid om te zetten beoogt de leer van den rechtsstaat. Maar ook de democratie streeft naar hetzelfde

doel. Nadrukkelijk worde dat hier herhaald, omdat de dwaling dikwijls postvat, als zou met dezen regeeringsvorm de souvereiniteit niet van het recht maar van het volk worden gehuldigd, waarna het gemakkelijk valt den ‘kratos’ van den ‘demos’ ten toon te stellen. Schuldig aan het bevorderen van die dwaling zijn er velen, want telkens ontmoet men stellingen, die als democratische eischen worden voorgedragen en de meening wettigen, dat aan de democratie, die zij voor oogen hebben, een souvereiniteit des volks ten grondslag ligt. Van deze misvatting hebben de vorige bladzijden, naar ik hoop, zich weten vrij te houden, want de grondstelling, van waaruit voor een herleving van de heerschappij der Grondwet het pleidooi werd gevoerd, is geen andere geweest dan die van de souvereiniteit des rechts. De erkenning van deze souvereiniteit is voor de democratie een levenskwestie; zonder volledige onderwerping aan het recht ligt in de democratie, meer misschien dan bij eenigen anderen regeeringsvorm, een bedreiging van 's volks hoogste goed: de vrijheid. Die háár naar waarde schat, verzekere de heerschappij van het recht, verzekere haar allereerst bij de Grondwet.

H. KRABBE.

In het voorbijgaan.

Voor m'n vriend Carel Blazer.

I.

Toen Johan de deur van Poggink's huis achter zich dicht had geslagen, stond-ie even stil op de stoep, zag voor zich uit, frisch, blij, jong-krachtig; hij fatsoeneerde even z'n straks van regen doorweekten hoed terug, streek z'n snoreinden uit en zuchtte lekker, opknappend; stapte dan langzaam, met handen in z'n broekzakken de breede buitenstraat in, prettigaandachtig waarnemend het spel van wolken en lucht. De aansterkende wind had, tegen den avondval, de grienende wolkenlichamen opgedreven naar den einder, en hooger, wijer, stond de feestlijke middaghemel te rusten van de regenvrachten, met tooisel nu van lange sneeuwige veerenrissen aan westkant verpurperd, en fijnpluizige zilvervegen en zachte wolkenvogels die dreven in droomenden gang naar den donkeren oostkant, door 't laatst gebazuin van de zon. Daar achter, aan 't eind van de straat, zonken zware wolkenvrachten weg achter den huizenrug, roeterige rookselen onder lichtwitte koppen; en in 't al verblauwende van de huizenkleuren was het geel van gevels en posten allengs aan 't versmoez'len, sloot zich de lichtere kleur tot kieren van leven in de wegdonkerende groep van boomen en bouwsels en wolken blauwviolet. Het zonlicht, strak, hoekte weg, zacht voortgetrokken naar den anderen stadskant, verdonkerend àl meerdere huizen met straat en bewegende dingen tot avond; en dieper begon zich Maartnevel daar in te kleuren, fluweelviolet langs stil wegmijmerende vormen, de lucht àl wazer turkois, zacht-gruizig van wegbleekend daglicht. Maar vóór hem, in verruimenden

dagjubel herademden de nieuwe huizen, dartelden kleurtjes van torentjes fijn-broos, van bessenroode of lei-blauwe daakjes, balconnetjes en erkertjes met er achter luxueuze gordijnsierselen. Zachtgoud bevonkeld van Maartzon stoeiden de kleine weeldehuizen luidop, juichend nog even vóór 't veravonden van den regendag, schurkend-vreugdig in de elken middag keerende aanzetjes van Lente. O, hij voelde er zich zoo prettig van worden, zoo even lichtbrutaler dan gewoonlijk nu wel, wat jonger, zorgeloozer, darteler dan in den denkenden man-ernst van anders. Hij nam de teekeningen van Mevrouw Poggink uit z'n zak en begon er mee tegen z'n zij te tikken en zuchtte nog eens frisch-diep en ontwrong z'n gezicht van de gedachtespanning in huis. Hij liet de tram ginds maar voorbijgaan, hij zou nou maar heerlijk dat kwartiertje loopen, naar huis.... lekker stevig stappen in die opknappende straten. Vanavond zou-ie dat aardige werk 's van 'r nazien, 's besnuffelen, wel 's prettig tusschen zijn zwaarpittig studiewerk in. Toch aardig zoo vóór den eten even 'n aanloopje te hebben, ze had altijd wat nieuws die Betty.... leuk wel als 'n vrouw wat kán, niet zoo droog is als de serieuze mannen, daar zijn 't vrouwen voor. Hij dacht even aan 'r beginselen, die waren niet zooals ie ze bij zìjn vrouw zou willen, lang niet, dat wàs zoo.... Ze voelde niks voor zijn vegetarisme, socialisme, dolde wel's met zijn Rein-Leven; toch niet aardig soms, als ze zoo spotte met al dat langoverdachte, grondig doorwerkte van hèm, maar och, de charme van 'n vrouw kon wel wat omver lachen, ja, ja, hij begon dat zoo 's te merken vanmiddag. 't Was wel 'n aardig kiekje, zoo'n vrouw met dat blonde haar naast je, dicht naast je. Hij had zich wel vreemd-weelderig gevoeld straks, voor 't raam, toen ze samen even haar nieuwe vignetten bekeken.... ze zei 'n paar aardigheden en hij had haar, door te lachen, er nòg 'n paar laten zeggen. De zon, juist, was toen eindelijk komen staan op de ruiten en omspoelde zoo zoetjes met warmtegolfjes hun beider hoofden. Hij herinnerde zich nu helderder en met eerlijker nagaan dan straks, hoe-ie 'r hoofd dichtbij zich gevoeld had, even, en toen zoo als zonder nadenken, langs 'r blonde haar had gestreken boven 't papier gebogen - en toen zoo was blijven zitten. Ja, 't was wel zóó gebeurd.... en hij meende nog wel te merken toen,

dat ze 't zoo erg niet vond. Hij glimlachte nu even om z'n eigen mallen gedachtengang: waarom deed-ie eigenlijk moeite, om zich dat weer in te denken, zoo'n gebeurtenisje uit te rafelen? Idiote dingen.... niemand zag 't.... een klein inconsequentie-tje, nou ja, god, wie had dàt niet; die 't deden, zèlf, zouen 'r nooit tegen elkaar over spreken natuurlijk. Kom, z'n gedachten maar niet op zoo iets kinderachtig-nietigs, zoo iets vervelend-detailleerends bot maken. Fictie, heele kleine fictie, dat zich aanwrijven van zoo'n mal neiginkje, en gevaarlijk ook voor zijn vastheid van denken, om daar nog aandacht voor te geven. Was hij 'n man van zulke buitensporigheidjes? Zóó brachten de menschen hun gezonde hersens nou in de war.

In het massiefsterke van z'n overtuigingen, z'n jaren doordachte beginselen-voor-het-leven, dacht hij, na den eersten kwajongenstijd geen avontuurtjes meer te zullen beleven. Hij voelde daar altijd de zekerheid van, dat, àls 't gebeuren zou, z'n robuste manbegrippen zich daar tegen ruggen zouden en 't tot een van de toevalligheden maken die ie al zoo dikwijls overwonnen had. Maar het was vandaag of een luchtige, geurende wind door hem heen kwam te waaieren, die speelde wat òm met z'n kracht daarbinnen, en in het hardmachtige, in het brutaal-zekere kwamen lichte weifelingen, pijnigend-lief, dichte vastheden braken zachtjes open; een bangzoete weelde begon daar een vreemd-nieuwen zang. Hij wou zich wel blijven verzetten: het mòcht niet, en lachen wou hij erom, spottend: het kòn niet, hij wàs immers te heerlijk-stellig overtuigd altijd, kon àl die verbeeldings-kleine dingen doorzien en consequent blijven. Die kleine begeertetjes moest je bedwingen, 't onmogelijke buiten-sporige niet doordrijven en toegeven aan elk nukje van je zwakheid, je bent niet meer dan een beest dan. De mensch alleen, die zich bedwingen kan tegen 't mooie verkeerde, is van waarde voor de gemeenschap, en verdient pas goed z'n leven. 'n Vrouw, die zóóver van 'm afstond.... en.... van 'r man hield.... dàar zou ie nou maar niet verder over denken gaan. Dat zou zijn - twee levens verstoren èn zijn organisme, gezond voor de gemeenschap, als er iets zou gebeuren, dat 'm gunstig was.

En met 't overdenken werd pijnigender 't bewustzijn, dat-ie eigenlijk niets anders deed dan z'n aandacht erop gedreven

houden. Maar m'n god, wàt was dat nou, dat z'n waarnemingsvermogen zóó verscherpt naar haar òp deed leven, wat was dat nou, dat hij, die zoo dikwijls 'n ander raden kon, denken móest over een fictief verliefd worden, in zich zelve uitrafelen moèst een.... een jongens grinnikmop, 'n sociteitsnieuwtje, zóó diep en zeurig, dat ie 'r zich niet meer van los kon maken, dat 'm de zwakheid besloop, dat beetje luchtige vreugde te laten doorzingen en níet langer te redeneeren. Er begon nu iets in hem rond te juichen, zachte, puurblije dingen gingen in hem open, witbloeiende mildheden door z'n starre denkensmacht, als madeliefjes die eindelijk, lievend opgaan langs nà-winterschen heigrond. O, wat mallicht voelde ie zich in z'n hoofd, zoo moest iemand zijn die dronken gaat worden.... had 't dan zoover toch met 'm moeten komen? Kom, drommels, hij moest zich nu toch even bezinnen en ernstig doen en dat leêge van z'n gedachten doen ophouen - 't werd tijd dat ie 'r eens over denken ging, hoe z'n avond te verdeelen, voordat ie voor den heelen dag z'n ernst zou verliezen door dat kuurtje. En met 'n even, hoewel zwakker dan anders, moeite doen om z'n gedachtengang te ordenen, hervond ie de kracht, aan z'n studie te denken, en de zekerheid rechtte zich in hem: als ie straks weer voor z'n tafel zou zitten, was alles vergeten, zou ie weer sterk zijn, en glimlachen om dat bokkesprongetje.... en 't wel weten te verklaren ook; zonder strijd kan immers de sterkste niet zijn, de kracht, de mooie kracht ligt in 't overwinnen. Hij was bij huis gekomen en zag bij 't deur openen nog even de straat in; avond was aangezoemd, diep donkerblauw, met sterren aan wolklooze lucht. Tot den einder, den strakkeren huizenrug, wegwirrelende lantarenlichten; daar drongen avondnevelen sâam tot wolking diepviolet om de werende huizenlijven. Boomen, langs maanlichte daken omhoog, borduurden aan neerzwenkend blauw fijndonkere kruinenfiguren, die leefden in eigen verscherping van licht, broostintelende aureooltjes van grijsbrandenden nevel. Het was zacht geworden in de lucht, na twee dagen regen, morgen werd 't misschien een voorjaarsche Zondag. Morgenmiddag, na goed werken, zou-ie dan wandelen gaan. Och, heerlijk vrij blijven maar, staan in je eigen onverbrokkelde kracht - zoo weer de prachtige zomer ingaan. Morgenochtend dan z'n artikel over

Ellen Key schrijven - ja, daar verlangde-ie naar, dàn met de voldoening van 't werken, eruit, 't voorjaar in.

Fluitend ging-ie de trap op, groette Annie, die aan de gedekte tafel in de gezamenlijke woonkamer van hun drieën een brochure zat te lezen, De gordijnen had ze neergelaten, 't licht opgestoken boven de tafel, dat streepglanzinkjes rondde in de binnenkringen der borden en veegjes langs lepels en vorken streek.

De kamer, donkergroen behangen, met enkele etsen in lijsten en portretten van ouders en kennissen, zwartmarmeren schoorsteen met spiegel tusschen plantenpotten, waarvoor, pas aangelegd tegen den killenden avond, een nikkelgekopte kachel zacht bromde - stond tot de helft der wanden in kalmschijnend licht, bovenrand zèlf in schaduw en 't witte plafond met vlekken silhouet van de donkerroode kap; gordijnen van lancaster grauwperkamentig hingen tegen de twee straatdonkervangende ramen.

‘Hoe kom je zoo laat?’ vroeg Annie, ‘zoo laat van 't kantoor?’

Hij had z'n goed naar z'n kamer gebracht en was aan tafel gaan zitten, 'n volkskrant lei-ie naast z'n bord om onder 't eten te kunnen lezen. Zou 't gek zijn, als-ie 't zei? van Poggink? och kom, waarom juist zou-ie 't niet zeggen, hij maakte toch nooit omwegjes?

‘'k Was even bij de Pogginks,’ zei-ie, ‘Gerard nog niet thuisgekomen, hè?’

Annie zag hoofdopheffend naar 'm op, neep 'r brilletje vast en streek 'r witblonde Cleohaar terecht, om áan te gaan zitten.

‘Nee’, zei ze hoofdschuddend met 'r vuist onder 't volle wangetje, ‘ze heeft al vreeselijk gemopperd, dat ze nou al drie dagen lang vier maal op 'n dag voor niks voor 'm opdekken moet.’

‘Wie, de juffrouw?’

‘Ja, natuurlijk,’ in klagend gelijkgevenden toon zei Annie, ‘'t is ook 'n manier, van die zwabber... wie weet waar-ie zit, in drie dagen niet boven water te komen zonder 'n woord te zeggen of te schrijven,’ en dan weer na even stilte - ‘hoe kan iemand nou zoo zwak zijn, hè? zonder moeite te doen om sterker te worden.’

‘Och,’ zacht glimlachdenkend zei Johan, - ‘'k heb 't daar al zóó vaak met 'm over gehad, maar je begint niet veel met 'm... hij houdt maar vol over z'n impulsie en zoo... en spontaan... en je laten gaan... weet ìk 't.’

‘En over 't individu en de artiest,’ lachte Annie en dan verernstigend in den toon van beweren een voor hen uitgemaakte gedachte: ‘ik vind 't toch zwijnig, wat jij nou Jo.’

Johan nikte, vond dat wel wat kras gezegd en had niet altijd lust de banaliteiten-wordende axioma's te herhalen als z'n zuster ermee begon. ‘Is d'r wat nieuws gekomen?’ vroeg-ie.

‘'n Nieuwe brochure van Rein-Leven: Geneeskundig onderzoek vóor het huwelijk.’

‘O... hè-je d'r een bij mij gelegd? En was je nog uit vanmiddag? colporteeren? Je hadt toch geen school vanmiddag?

‘Ja zeker,’ zei Annie heengaand om opdekken te vragen. Maar bij de deur bleef ze, om even te zeggen, staan, 'r kleine figuurtje stond verslankt in 't blauwe reformcostuumpje, overbuigend naar de deur; rond gewoonlief kopje, egaal van lijnen tusschen bolle wangen rosvlekkig kleurend, Cleohaar witblondgordijnend over glimbollend voorhoofd met vlassige brauwtjes. ‘'k Heb 'n boel verkocht, maar 'k heb 'n boel moeten slikken hoor’, verzekerde ze met hard-berispend hoofdnikken vóór 't heengaan. Johan neuriede de internationale, liep naar 'n driepootig bloementafeltje, gebruikt voor enkele boeken, nam daar boven af 'n drukwerkje, waar z'n adres op stond en zag het in. Nadenkend fronste-ie even z'n voorhoofd: vergadering voor morgenavond... serieuze agenda... even nadenken over de tijdverdeeling... óók die dingetjes terugbrengen bij Betty... nou ja, Betty... driftte-ie in zich zelve... eerst naar vergadering hè? als er dan nog tijd overschoot, kon-ie ze desnoods even afgeven aan de deur... en wacht 's... o hemeltje... ook vergadering van de geheelonthouders... nou, dat duurde 'n half uur. Heel noodig om naar die distriktsvergadering te gaan... ja verduiveld, vooral aan denken... verkiezing van een afdeelingsbestuur, stem uitbrengen over steun aan de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, interpellatie van den secretaris over de houding van den voorzitter, in zake de candidatuur Beumer voor den gemeenteraad.

Nou, hij kon best gaan - goed zoo - flinkbezette tijd, daar bleef je sterk bij... hadt je geen tijd òver om aan grapjes te denken... vervloekt, waarom daar nou weer over zeuren, gèk, gèk, 't móest heelemaal weg... die Gerard toch, dacht-ie dan in een verkalming weer van z'n gedachten - toch 'n schande gewoon, waarschijnlijk weer aan 't zuipen en boemelen, nergens maar naar luisteren... meneer de kunstschilder, artiest! zwìjnen! waarom móet 'n artiest nou 'n zwijn zijn! is natuurlijk niet noodig... maar waarom kon je ze d'r niet vanafbrengen, als ze zwijnen waren... dan maar liever geen artiest, in godsnaam, dan die Annie - toch 'n flinke meid, kon je mee opschieten... colporteeren met blaadjes de heele stad rond en zich laten bespotten en vuiligheden laten zeggen door de 'leuke' zwijnjakken... toch prachtig, voor 'r princiep, stond toch hooger dan Betty, waarachtig, ja. Had misschien minder begrip van schoonheid en zoo, maar toch vaster, steviger stond ze... ja... nou die charme van Betty die had zij natuurlijk niet... ze was 'n beetje dróog Annie... maar wat is beter? dat dròge toch... ja, stellig... vervloekt... hij wist 't niet... fictie, fictie... god, wat 'n krankzinnigheid om zoo te leuteren... kom, nou maar eten gaan en straks aan 't werk... heerlijk... ook nog een artikel voor de onthouderskrant - jà, dat moet ook nog af, dat dan maar eerst, vóór de studie over Key... mooi tòch as je wat hadt om je leven mee te vullen, heerlijk, rustigsterk staan tegen de dingen in.

'We kunnen dadelijk eten'. zei Annie binnenkomend.

'Ze is zoo mopperig vandaag, nou weer over die vegetarische kost... ik zeg, mensch, ga jij 't dan óók eten, da's toch meteen makkeliker, wat jíj nou Jo.'

'Wat zegt ze daar wel op?' vroeg Johan.

'Nou ja, je krijgt natuurlijk 'n flauw aardigheidje ten antwoord', zei Annie, 'ze lust geen gootewater voor soep en zoo.'

Johan glimlachte, 't afwerend als speelschen tegenstribbel met zijn zekerheid: 'Je moet 'r tóch 's 'n brochuretje geven, of 's met 'r praten, verstandig kletsen.'

'Ja, praten', pruttelde Annie, 'práten, gister ook, as 'k nog ééns zoo'n middag heb, dat 'k zooveel vuiligheid hoor, dan, dan colporteer 'k niet weer.'

Hij zag verwonderd op: ‘Hè?’ zei-ie, ‘meen jij dat? of hebben ze 't je lastig gemaakt... ik bedoel, hebben ze je niet ongehinderd laten loopen?’

De juffrouw zei goeienavond aan Johan, bracht een terrientje met bruindrabbige erwtensoep binnen, zette 't voor hen neer met bruinbrood en ging weer heen.

‘Wat zeg je? meen je 't?’ hervroeg-ie, ‘ga je dan niet meer colporteeren?’

Annie schepte op, brokkelde stukjes bruinbrood in 'r bord; dan, staarklagend, schuinde ze 'r wang naar 'm heen, even vóór 't eten-begin; ‘nou, 't is verschrikkelijk hoor... 'n mensch heeft eenmaal genoeg d'r van... je moest dat hooren - die gemeenheden.’

‘Onzin,’ zwaarder besliste Johan, ‘daàr liggen nou alle beginselen mee Annie, dat wòrdt minder, as je volhoudt... dat is heusch zwakheid, om aan die tegenzin nou toe te gaan geven. Kòm - jij geeft daar natuurlijk niet om, is 't wel?’ en hij glimlachte even, goedig radend: ‘jij colporteert maar stevig dóor, hoor meisje... malligheid.’

‘Nou ja’, zei Annie, ‘'k zal 'r nog dadelijk niet mee ophouen, 'k zal 'r nog wel 's over nadenken.’

‘Je zult wel verstandig zijn’, besloot-ie, zeker wetend dat ze wel voort zou gaan. Ze waren nog wat zwak nu en dan, die bekeerlingen van 'm... dan was 't noodig dat-ie ze 's 'n duwtje gaf.

* * *

Half twaalf 's avonds zat Johan nog op z'n kamer z'n brochures te lezen, toen Gerard de trap kwam opgestommeld. Met een zwaarmoeën bons tuimelde, in één zwenk, zijn lichaam de kamer in en op een stoel aan de tafelzij bij de deur. Hij lachte even genoeglijk-afgemat binnen den baard-omhang van z'n òp-bleeke gezicht en nikte met z'n hoofd, waar z'n slappe hoed op hing, in den neerval op de stoel. ‘Bejour,’ zei-ie, als zwaardronken, vaagvroolijkend en met het eigene van den sterke, daadbewuste, ‘zit je nog an de krabbel man, is d'r wat voor me, 'k heb honger.’

Johan was achter in z'n armstoeltje gaan zitten en ruimde aan Gerard's tafelzij haastig wat boeken weg, waar diens arm op leunde, zag dan verstoord-bestraffend op naar z'n

vrouw-blanke, verboemeldbleeke gezicht. Kwam dat zwijn daar nou zoo z'n kamer binnenstormen... as ie d'r niet zoo beroerd uitzag, zou-ie 'm vragen wèg te gaan en 'm niet verder in z'n werk te storen.

‘Zoo, zwabber’, zei-ie ‘Kom je daar eindelijk is weer anzetten? heb je je gemoed weer 's lucht gegeven?’

Maar Gerard, leunend tegen den tafelrand, gebaarde in bewondering met z'n hand uit z'n wije regenjas gespreid. ‘Wat heb ik 'n paar dagen achter m'n rug, god, Johan, dat had je mee moeten maken.’

‘'k Zou me nou niet zoo druk maken’, zei Johan geraakt, ‘dacht je dat ik daar belust op was? 'k veronderstel, dat je aan jezelf en aan anderen heel wat kwaads zult gedaan hebben in die drie dagen, 'k benij je niks, hoor jonge.’

‘Kwaads?’ mompelde Gerard met nonchalant-halfgeloken oogen. ‘Kwaads’, je kletst zwaar, kerel, ‘afijn je zult wel zeker van je dingetjes zijn, je zult hier anders in je melkhuissie geen kwaad doen, wi'k waarachtig wel gelooven, brave kereltjes, hoor.’

‘Brave kereltjes’, zei Johan ernstiger, zich nu warm makend, schoon even zacht sprekend; hij neeg dan z'n hoofd omlaag en door z'n brilleglazen, lichtbevend drongen z'n grijze oogen een innigheid van voel-overtuiging naar Gerard; ‘dat weet jij heel goed, dat 'k geen braaf kereltje wensch te wezen, maar ik kan me alleen maar bedwingen als 't moet, jij niet, jij leeft d'r maar raak op los, dat vin'k krankzinnig en vùil, ja Gerard, da's vuil’, werd ie driftiger, ‘om je maar te laten gaan naar alle dingen, die evenmeer dan gewoon kleurig voorkomen in je leven, da's idioot en vùil.’

Gerard glimlachte door, zoog 'n geweldigen haal aan z'n cigarette en blies den grijsblauwen rook naar de gasvlam, die er verneveld van te schijnen hing boven Johan's witblonde hoofd. ‘'t Is prachtig’, zei-ie, stilwijselijk hoofdschuddend naar z'n broer, ‘och, ìk vind 't best màn, blijf jij maar sterk, 'k heb 'r niks op tegen, as je mij maar met rust laat.’

‘'t Schijnt niet veel te helpen, dat 'k je nièt met rust laat’, zei Johan en sloeg de rookwolken van z'n gezicht terug, ‘zeg, hou die vuile cigarettenstank nou asjeblief vóór je, kom je me nou m'n borst óók nog kapot maken - maar ik hou 'r toch niet mee òp, zie je, 'k zal tòch doorgaan

om iedere keer, as jij weer zoo “prachtig spontaàn” bent geweest, om jou dan vóór te houen, dat je bezig bent jezelf kapot te maken, en òns goeie, noodige werk te bederven. Kérel 't is toch vreeselijk, dat jullie zoo je tijd verzwijnt, jullie die zulke mooie dingen zou kunnen doen, as je maar moeite deed, om ons wat beter te verstaan... ja dat lachen doet me niks, je zult weer een heele boel over je impulsie te vertellen hebben, maar geloof me, dat ik daar dieper over nagedacht heb - over al die dingen die jij zoo mooi en zoo prachtig en zoo gelukkig en godweet wàt noemt - àl dat onbewuste is maar làrie, 't leven moèt bewust zijn, dán kan 't wat goeds doen, anders absoluut niet.’

‘Is d'r wat eten voor me? zèg... toe kijk 's of d'r nog wat voor me is, 'k verga van de honger.’

Johan stond op, wel wetend, dat Gerard meteen z'n minachting daarmee toonen wou voor z'n bewustheidsredeneering maar van plan 'm straks toch verder te overtuigen. Hij liep de kamer uit en haalde wat eten, de anderen waren naar bed.

Zwijgend kwam-ie terug en zette brood en kaas voor hem neer op tafel: ‘Hier, daar moet je maar tevreden mee zijn hoor’, lachte-ie, ‘je zult wel vleesch en wijn genoeg gehad hebben, die vier dagen - of die driè dagen dan...’

Gerard keerde zich om, wierp z'n regenjas achterover, en met z'n hoed nog hangend over z'n langs 't voorhoofd sliertende haar, begon-ie in z'n brood te bijten.

Johan bleef met de handen in z'n broekzakken voor 'm staan, zag glimlachend naar z'n gretig gekauw... zóó'n grappig smoèl als die kerel toch had... Maar dan zag-ie plots weer z'n blauwomwalde oogen, de leefkracht verkwijnd van roesafmatting, en z'n gezicht verernstigde zich weer in het bedenken van het kwade: hoe vèr stond dat leven nou toch van 't zijne; wat konden zij, hervormers, doen, als zoo sterke geesten hen glimlachend negeerden. En weêr wou-ie beginnen te spreken, te vragen, waarom-ie nou eens niet moeite wou doen, zich sterk te maken tegen die hartstochten, 't zou toch z'n leven vermooien, als-ie zich bedwingen leerde, er was zoovéél, zóóveel te doen, hij wou 'm zoo graag aan 't lezen zetten, àl z'n brochures, z'n opwekkingen tot socialistischen arbeid hadden nièts bij 'm gedaan... morgen, als-ie uitgeslapen

was, zou-ie toch 's ernstig met 'm praten, zóó mocht 't niet blijven; 't was een heerlijk werk, dat zóó dichtbij voor hem te doen was, om die Gerard nou 's tot een echt bewust mensch te maken hè... hij had toch talent, die kerel, en hij kon zoo magnifiek voelen soms, dan moest-ie toch meer dan 'n beest zijn....

'Zeg wi-je 'n glas melk?' vroeg-ie, 'as je 't hebben wil, ku-je 't krijgen, anders kan 'k je niks geven hoor... je weèt wel, wijn drinken we hier niet.'

Gerard nikte doorkauwend, zag dan even van terzij naar 'm op: 'Je bent kinderachtig zèg, 'k wil graag 'n glas melk van je hebben, maar je weet wel dat ik niet altijd wijn drink hè? da 'k 't oòk al wel met schoon water heb gedaan.'

'Da's jullie prachtige artiestenleven', zei Johan, goedig spotlachend en ging 'n glas melk halen. 'Daar hè je ook 'n mes', zei-ie teruggekomen, 't naast z'n bord leggend.

Gerard at door, gebruikte z'n mes, slokte dan de melk met n zacht 'merci'.

'Hebben ze erg te keer gegaan hier?' lach-vroeg-ie met 'n hoofdnik naar de andere kamer. 'An heeft zeker ontzaggelijk 'veel geweend in die tijd hè? over de verdorvenheid haars broeders, en heeft de huisrat niet vreeselijk om me gejammerd? heeft ze niet naar me laten dreggen?'

'Heelemaal niet', glimlachte Johan verzekerend, 'ze was wel ongerust, maar dreggen wouen wij niet hebben, wat in de modder gaàt, willens en wetens, dat moet 'r maar in blijven.'

'Da's heèl, heèl goed opgemerkt, jij krijgt 'n extra lintje van de voorzitter van de vereeniging van 't reine hart...'

''t Goeie mensch heeft toch werkelijk drie dagen lang voor je gedekt bij elke maaltijd', vertelde Johan nog voór 'm staand naar z'n eten te kijken, 'je miskent dat beste mormel waarachtig, ze had werkelijk nog met je te doen.'

'Flauwe kul, 't is verdomd geen mormel, 'n goed wijf hoor.'

'Ja zeker, maar je moet nou 's niet zoo vloeken, da's nou niet zoo noodig.'

''k Heb allemaal van die ouwe liefdes, god kèrel, 'k heb 'n vrouw ontmoet eergisteren, da's wat voor jou... ontzaglijke misère.'

'Misère? hoezoo', vroeg Johan, nieuwsgierig naar dingen

uit vreemde omgeving. Hij liep achter Gerard langs naar z'n armstoeltje en ging even zitten, z'n bril vaster op z'n neus drukkend, om nog even te praten. Gerard dronk z'n laatste melk uit, veegde dan z'n mond schoon met z'n zakdoek en wreef over z'n moeë gezicht. Met z'n hand om z'n baard bleef-ie zitten, denkend aan den afgeloopen nacht, aan den vorigen... in wazig denkstaren loomden z'n oogen en hij schudde met z'n hoofd: ‘Waarachtig kerel, je zou 't leven 's dieper onder de oogen moeten zien, ònbewust, al was 't voor éénmaal, wat zou je 'n ontroering voelen, die je noù nooit gehad hebt waarschijnlijk... althans daàr niet van.. wat zou je al die principetjes enzoo dan nietig vinden.’

‘Kan wel zijn, maar 'k wéét nou eenmaal vooruit, dat 't niet goed is... ik hoef geen ontroeringen op te doen.’

‘Och’, zacht herinnering-inlevend zei Gerard, ‘as je dàt nou 's gezien had man... je heb toch Frits Legras wel gekend?’

‘Frits Legras, ja... da's, die eerst propagandist was.’

‘Eerst propagandist... neé, niet eerst propagandist, eerst reiziger...’

‘Nou ja, dat komt er nou niet op an.’

‘'t Komt er wèl op an, nièt dat-ie reiziger was, maar dat-ie toen met 'n vrouw geleefd heeft, die 'k eergisteren heb aangetroffen.’

‘O, en wat zoù die vrouw?’

‘Die vrouw had 'k in geen drie jaar gezien, nou vond ik 'r eergisteravond in 'n nachtkroeg, en toen heeft ze me de heele historie nog 's op nieuw verteld... maar as je dàt gezien had, zeg, dat èchte gròote leed van die vrouw, ze was uitgelaten toen ze me zag...’

‘Is-ie daar later dan van afgegaan?’

‘Ja, toen werd-ie bekeerd tot joù geloof, de ethiek, en toen-ie dat geloof had, nou toen kon-ie niet meer sympathiseeren met haar gebrèk aan ethiek en toen trouwde-die met 'n andere vrouw... op 't stadhuis, snap je?’

‘'t Is mogelijk’, zei Johan, de glazen van 't pas schoongemaakte boekenkastje nawrijvend met z'n zakdoek.

‘En de rest weet je... dat die vrouw van 'm afging, om weèr verschil van gedetailleerd-ethische beginselen, en dat-ie toen eindelijk zoo hard d'r op los geboemeld heeft, dat-ie twee jaar later dood was.’

‘Nou?’ vroeg Johan, stil-geïnteresseerd, zich den man herinnerend in zijn propagandistischen tijd - hij vond 'm een flinke kerel, maar Gerard vertelde nooit iets of hij moest 't wèten.

‘Jij zult 't misschien toeschrijven aan z'n Fransche afkomst’, zei Gerard zacht-bitter; ‘de Franschen zìjn wuft.’

‘Is mogelijk - is lang niet onwaar....’

‘Je kunt even noteeren gaan, 'n geslachtsboom opzetten, z'n vader deed in speelgoed...’ Hij stond even op, slingerde z'n stoffige regenjas over 't boekenkastje in den hoek.

‘Nou niet flauw worden’, zei Johan, ‘en òch, wees zoo vriendelijk dat niet te doen hè? da's niet noodig, dat vind 'k vies, die jas waar jij overal mee geweest bent, gooi die nou niet over mijn boekenkast.’

‘O, 's goed... je zult 'r anders niks van krijgen hoor, maar 'k zal 'm wel wegnemen.’

‘En wat denk jij nou?’ vroeg Johan, ‘vin jij die vent nou geen ploert?’

‘Om de waarheid te zeggen, m'n jonge, 'k heb verzuimd daarover na te denken, 'k had tot nog toe alleen maar te doen met z'n vrouw... in een hoekie van de kroeg zat ze waarachtig bij me te huilen; ik kwam veel bij ze, toen ze in de Pijp woonden, ze hadden 't heel goed en ze was verdomd lief voor 'm, hoor.’

‘En weet ze nou dan dat ie dood is?’

‘Natuurlijk... ze had 'm wel weer teruggenomen, as-ie maar weer gekòmen was; nou is ze kapot dat ie heelemaal weg is... Ku-je 't je voorstellen of niet?’

‘Vreeselijk... maar wat heb jij daar nou voor gòeds an gedaan... jij bent weer weggegaan natuurlijk... daar blijft zij achter in zoo'n omgeving.’

‘Loop jij naar de bliksem, dacht je da'k 'r tractaatjes van 't Heilsleger zou geven? aan zoo'n vrouw? goèds... ze wou hebben dat 'k met 'r mee naar huis zou gaan.’

‘Met 'r mee?’ vroeg Johan, verwonderd over dingen zoo buiten zijn denkwereld.

‘Dat moet je voèlen... ze was in de hemel dat ze 'n goeie ouwe kennis zag - 'k moest bij 'r blijven, ze wou 's met me praten in plaats van met een andere vreemde snuiter naar huis te gaan... as jij dat nou niet snapt..

'k had 'r toch groot verdriet gedaan as 'k dat nou geweigerd had...'

'En an jezèlf.'

'Och zanik niet man... ze was zoo allemachtig lief hè, uit blijdschap dat ze 's praten kon.'

'Kàn wel,' zei Johan, 'maar ik zie 't nut er nou maar niet van in hè? ik zeg maar dat je haar en jezelf daar heelemaal niet beter mee gemaakt hebt...'

Gerard had nog 'n cigarette opgestoken en omwolkte zich lekker-vadzig na de versterking van 't brood en de melk, dicht leunend in den rug van z'n stoel. Hij kreeg telkens glimlachjes bij de uitspraken van zijn broer en blies dan maar, blies, luchte grijze wolken die 't lamplicht vachtig omvingen en bij oogenblikken temperden. Dat vond ie nou aardig, bijna heerlijk, die Johan zoo 's even te laten preeken tegen zijn ongehoorzaamheid. Och, hij maakte zich nooit druk met 'm, hij moest eigenlijk zelf maar weten hoe ie z'n leven inrichten zou, maar soms prikkelde 'm wel eens dat eeuwig over-willen-halen, 't zeker-zijn van zich zelf en daarom berispen van anderen.

'Wil 'k je nou voor 'n enkele keer 's wat vertellen?' zei ie tusschen 'n paar zware halen in, waarvan Johan de rook maar weg stond te waaieren met z'n handen - 't kleine kamertje was bemist van cigarettendamp - 'je zult natuurlijk vreemd opkijken, als 'k zeg dat jullie etikers vreeselijk verwaand en eigengerechtigd bent... och god man, 'k wou dat je toch 's wat dieper in jezelf wou kijken... anders verlang 'k niks...'

Johan glimlachte.

'Ja, 'k weet wel, dat 't niks helpt,' zei Gerard, 'maar je moest toch bij je zelf 's onderzoeken, of je niks tegennatuurlijks vindt in je leven... ik bedoel vanzelf niet, dat je an de boemel zou moeten gaan hè? dat snap je toch zeker ook wel... maar jullie verbeeldt je allemaal zoo allemachies sterk te zijn in jullie principepetjes enzoomeer, dat je maar iedereen wilt bekeeren... zoo best vindt jullie nou die manier van jullie, dat je de heele wereld maar gauw zóó wilt maken... geloof me, jóg, wie z'n nietigheid niet voèlt, wie bij oogenblikken niet die... dìe wanhoop voelt om z'n nietigheid in dat groote gebeuren van de wereld.. nou die ís 'n

groote nietigheid; alleen, wie nog weèt, dat ie niks is, die kan daardoor nog 's sterk zijn.

'Nou ja... wees nou niet kinderachtig', zei Johan, zeker van zijn zeggen... 'je bent zwaar op de hand met je níetigheid hoor, zou je denken dat 'k me daardoor nou ondersteboven laat praten - als we ons allemaal nietigheden gaan vinden en we zouen 't leven maar over ons heen laten gaan, jonge, 't zou 'n krankzinnige boel worden, dàs onzin, 'k hoef 't jou niet te vertellen, jij bent zoo dom niet, of je weet wel dat er dingen zijn, waar we ons sterk tegen móeten maken. Stel je voor, de minste buitensporigheid zou dan maar vàt op ons moeten hebben hè? zoo wou jij 't... laten gaan, laten gaàn... toe maar...'

'Maak jij je maar sterk tegen alles, m'n jonge, zei Gerard... as je mij maar niet an m'n ooren erover leutert... jullie roepen allemaal net zoo lang over jullie kracht, tot 't leven je 'n opstopper geeft en dan lig je nog veel geweldiger voor de wereld, omdat je 't niet verwacht hebt.'

'La we niet zoo diep filozofeeren', zei Johan, 'jij bent oòk 'n beetje moe zeker...'

''k Ben kapot, 'k ga naar m'n kooi hoor, is d'r nog wat nieuws?'

'As je 't interesseert, 'n uitsluiting bij de havenwerkers.'

'Dacht je dat me dat niet interesseerde hè? zijn ze d'r uitgetrapt?'

'Ja hoor, hè je nog wat voor ze overgehouen? 'k heb 'n busje hier, 't is honger hoor.'

'Arme bliksems - 't is toch tuig hoor dat baasjesvolk, in doorsnee tenminste, kom hier met je busje... 'k zal 's zoeken.'

Johan kon 't busje dadelijk niet vinden. 'Geef maar hier in elk geval', zei-ie, 'anders raak je 't weer kwijt.'

Gerard diepte 'n kwartje op uit z'n vestzak en gaf het.

'As je d'r maar geen stuk in je kraag voor koopen gaat morgen,' zei ie, 'ja 'k vertrouw je niet man, doe 't maar in 't bussie hoor, je kon morgen wel's voor 'n maffie vegetariërs-jenever gaan halen.'

'Dol jij maar.'

O, du reine göttliche Natur!' riep Gerard, opstaand en zich breed rekkend, 'wi-je wel gelooven da 'k van 't redeneeren

lust heb gekregen om me nog 's te bezondigen an 'n royale carbonade? Zeg wat hè-je daar liggen? vignetjes van Betty zeker? Bè-jij haar eerste criticus?'

Een lichte schok van zenuwachtigmakende, in te houden vreugde drukte neer in Johan. Hij draaide zich even om naar de rol die op tafel lag, wist niets kalm te zeggen, wou toch graag even daarover doorpraten. 'Ja', zei-ie met hoofd naar den anderen kamerkant gekeerd, 'teekeningen voor boekbanden; wou je ze zien?'

Gerard greep de rol, maakte ze even open. ''k Heb nou geen stemming om dat werk te bekijken', zei-ie, 'dat doe 'k nooit, as 'k zoo slecht gedisponeerd ben. Charmante vrouw hè? Ja, da's nou werkelijk een heerlijkheid... dàt zijn lijnen man, hoe kom jij eigenlijk zoo an dat werk? nou ja, 'k weet wel dat je 't meer in huis hebt... maar 'k weet niet... da's nou niks geen vrouw om 'n vriendin voor jou te zijn... kijk da's mooi zeg... daar zit ziel in, hè? Is dat wat, ja of nee.'

Over zijn schouder heen stond Johan te kijken, met door den trots heen voor haar kunnen, bonzingen van bewogenheid om zijn verwondering. Toch had ie 't verlangen over haar dóor te praten, làng. En hij zei er 'n paar keer iets over, dat ze deze keer zoo bizonder mooi waren, stil bedoelend Gerard ze alle te doen bekijken. Dan, zonder inleiding opeens, voelend gek te doen, hij die anders nooit zoo iets deed, begon-ie nog eens over Gerard's woorden.

'Hoe bedoel je dat eigenlijk', zei ie, 'dat dat nou heelemaal geen vriendin voor me is... moeten alle menschen dan gelijk zijn?' En hij wou wel wegkruipen toen ie dat gezegd had... gèk, gèk, hij zei zooiets, verbeeld je, daar zou ie wat hooren. Maar Gerard sloeg hem met groote teleurstelling, door de rol op tafel te gooien. 'Nee', zei ie 'morgen zal 'k ze wel 's bekijken... wat bedoel je... o ja, nou, god... ik flap d'r wel 's wat uit... goeien nacht.'

'Adieu', zei Johan en bleef 'n oogenblik staan, spijtig en toch met schaamte voor zich zelf daarom. Gekke kerel ook, die Gerard, je weet niet wat je aan 'm hebt... mooi, mooi, dat werk, ja, Gerard heeft 'r de kijk op... 'n charmante vrouw, zegt ie, ja, 'n charmante vrouw, o ja...

Hij ging 't raam open zetten, om de damp 'r uit te laten

gaan, liep dan haastig op 't licht toe, om dat uit te maken, 't glas zou knappen nou de deur ook nog open stond, daar was-ie waarachtig in de war hoor, dat overkwam 'm niet vaak anders. Door 't hoogopgeschoven smalle raam wolkte een diep-weelderiglijkende geur van vroeg-lenteavond 't verdonkerde kamertje binnen. Er was een verweeking van vreugde in zijn frischjonge lichaam, dat zachtjes ving de door z'n verbeelden tot zwoelte verteederde avondlucht. Van den tuin beneden waaierden boomekruinen hem zachte ruischingen toe, die waren als vliezen op de wijde stilte van nacht. Over donkere dakensilhouetten heen zolderde zwartblauwe lucht met sterren, wijd.

Het was nu veilig stil, hij voelde zich nu rustiger in z'n verboden geheimenis. Had elk mensch zoo iets? Wonderlijk. Hoe kwam het? Hier in 't ongeweten donker durfde-ie beter aan haar denken. Na 't inspannend werk liet ie z'n verbeelding gaan - dat was gelukkig, gelukkig, 'n verruiming - 't leek alles zooveel mooier, lichter, nou-ie zelf in donker zat. Dat zou je kunnen verklaren... Nee, nee, nou niet verklaren, niks verklaren.

Toe, toe, 't zou niet hinderen aan 'r te denken, verrukkelijk, o god, zacht-verrukkelijk was 't. Vanmiddag had ie zich uitgelaten-weelderig gevoeld naast haar, dicht naast haar, 'r haren tegen z'n wang, 't was niet om aan te dènken. Toch kòn-ie zich niet meer verzetten. Hij probeerde 't niet meer. Hij liet zich gaan. 't Was nu iets, dat sterker was dan hij, omdat ie 't een verrukking vond, z'n kracht er niet tegen te gebruiken, omdat-ie zich gevangen moest geven aan 't zwakkere, mysterieuze. Dat was 't heerlijkzwakke van de afwijking, 'n leedvermaak in eigen inconsequentie. O, hij wist 't niet, hij wou morgen toch maar naar haar toe, hij kon 't niet ontkennen, 't was niet mogelijk meer... Licht was ze, licht mooi, haar oogen, haar wangen en haar mond waren mooi - en àlles; wat gebeurde er met hem...? hij was zoo gek... zoo rumoerig in z'n hoofd, daar was toch zoo'n hoog gejuich in z'n hoofd, maar hij kón 't niet helpen, hij kon 't niet van zich wegrukken, hij mòest er aan denken... 't was 'n apart geluk... buiten zijn andere leven om voor de menigte... een saamdrang van sympathieke gevoelens voor één, voor een vròuw, een vròuw... nee, denken kòn-ie

nou niet verder... wat zong dat woord: een vròuw... o, wat voelde-ie zich onmachtig tegen dien jubel, die pijn zou brengen, niets dan pijn...

Met 'n sprong stond-ie op, bleef staan. Toen bracht-ie z'n handen aan z'n voorhoofd en drukte daartegen en tegen z'n oogen... wègdringen wou hij dat daar, 't verkeerde zòu hern niet meester worden; hij was te sterk daarvoor.

Dan wierp ie 't raam dicht, haastig, met een voornemen, om nu dadelijk aan zijn verwarring te ontkomen - en vluchtte naar z'n bed.

II.

Betty Poggink zat in de huiskamer tijdschriften door te bladeren, toen Johan en haar man binnenkwamen, terug van vergadering. Zij zag op en nikte hun even toe, de bladeren van de Studio in de eene hand, met de andere dan Johan's vingers drukkend, en na 'n ‘dag jonge, ga zitten’, sloeg ze òm, leunde even in haar stoel.

‘Zijn de geleerden 't weer niet eens?’ vroeg ze dan, glimlachend om hun nog drukke spreken tot vóór de kamerdeur. Ze waren altijd nog in debat, die twee, als ze van vergadering kwamen; 't wàren me gewichtsmenschen, dacht ze met stoeiend onderschatten. Poggink was even bij tafel gaan zitten, met z'n overjas nog aan, zwijgend met z'n doorschijnend-bleekfijne, afgematte gezicht, waarin zich, achter den bril, de oogen vluchtigjes sloten en weer openden.

‘Ben je weer moe?’ vroeg ze.

Hij nikte even, ‘'n Beetje’, zei-ie.

‘Geef mij je jas en je hoed maar’, bood Johan aan, maar Herman weerde vriendelijk af, wou dan maar even wachten.

Betty had de armen over de borst gekruist, schudde glimlachend 'r mooie blonde hoofd.

‘Je moet je ook niet zoo vreeselijk druk maken’, zei ze; ‘heeft ie gespietst van avend?’

‘Nee’, zei Johan, ‘enkel gedebatteerd even, maar 't was nogal serieus.’

‘Dat kan 'k me voorstellen’, dolde ze, ‘over drukwerk zeker, hè?’ Ze voelde zich weer zoo in den spotbui van avond, had weer dien lust om hun ernst wat te plagen. Maar

't was lust alleen in de oppositie, die haar telkens de kitteling gaf van hun pittige bestraffingen aan te hooren, en daar weer keuvelende spotternijen tegen te zeggen. Alleen thuis later, dacht ze daar dan over na, ernstiger nu, en zoo minderde iederen dag haar tegenzin in de vroeger gehate hervormersbeweging. Al vechtend naderde zij hen in verborgen vriendschap en schoon ze, bij 't volgen der arbeiderspers, al oogenblikken van heete revolutie-extaze had, bleef ze opponeeren om het levendig genot daàrvan alleen.

'Moet je iets hebben?' vroeg ze Herman, die nog gekleed, zonder 'n woord, te bekomen zat. Hij schudde eerst van nee, weer met even van vermoeienis gesloten oogen, zei dan om zich niet zoo uitgeput te toonen: 'Merci,' en stond langzaam op, om zich te gaan ontkleeden.

'Heeft ie zich erg druk gemaakt?' vroeg Betty, toen ie de kamer uit was. Johan was tegenover haar gaan zitten, niet kalm na den twijfel der laatste dagen, nu-ie bij haar zat. Hij had eerst een poosje zwijgend gezeten, voelde nu een lichte nerveusheid bij 't moeten antwoorden op 'r vertrouwelijke vraag over Herman.

'Nee', zei-ie, 'niet zoo bizonder.' Wat was dat huiverig zoo'n vrouw in de oogen te zien. 't Gaf hem borrelingen van angst en het was of hij het nu plots zeker wist, dat ie niet meer kalm-vriendschappelijk, zooals vroeger, tegenover haar zou kunnen staan. Zij zag even vluchtig-scherp opmerkend langs hem heen, om zijn zwijgen nu alweer, keek dan weer naar de deur en weer naar hem, voelend dat hij haar aan bleef zien. 't Wàs wel zoo. Wonderlijk. Leuk wel. Nee, tòch niet... Die mannen, als ze 'n vrouw tweemaal in de week ontmoeten, dan loopt 't mis. En dan zulke mannen; ze onthouden zich van intieme omgang met vrouwen; 't kan ook al niet anders. Dat geeft heftigheden. Een lieve jonge. Je kòn 'm niet van je weggooien, als ie ermee aankwam, 'n vrouw is toch òòk niet van hout. Gek, nou zei ie niks; 't is toch onaangenaam... hij zag 'r weer aan... 'n beetje onkiesch, maar hij kàn 't niet helpen, ze doen als schooljongens, zulke mannen... daar kwam Herman.

De deurkraak brak in Johan de zenuwachtige broosheid; hij zag even achterom naar Poggink, om een beweging te maken, stellig meenend dat ze zijn geagiteerdheid weten zou.

‘Bè-je wat bekomen?’ vroeg ie met z'n innigen glimlach en merkte nu, nooit iets hatelijks tegen Herman te zullen voelen. Er was tegenover Betty's man eer een devotie nu, een diefjesachtigheid om 't begeeren alleen van zijn vrouw. Poggink maakte een gezichtsbeweging van: o ja, dat komt weer in òrde, en ging achter Johan langs naar z'n plaats, leunde diep achterover in z'n stoel, toch nog even door een oogsluitinkje z'n afmatting verradend.

‘Was 't interessant?’ vroeg Betty naar Johan, ook leunend tegen 'r stoelrug in 't làten der lectuur, warmer nu na de opwinding van 't schermutselen.

‘Och, jawèl’, zei Johan eenvoudig, schoon steeds met bedwongen stembeving, ‘'t is altijd interessant, hè?’

Herman omstreek z'n kortgehouden baard en kamde z'n vingers door z'n dunne zwarte haren. ‘M'n vrouw vindt altijd nog alles interessànt’, zei-ie lichtjes glimlachend. ‘Ze bepaalt de waarde van de vergaderingen naar de hoeveelheid geestdrift die er naar buiten wordt gebracht, is 't niet Bet?’

‘Och ja’, lachte ze van de diep-wèg aanborrelende opwinding, ‘is dat dan soms niet 't ware? ik zie jullie óók zoo; daardoor wordt jullie werken levendig gehouen.’

‘Ko-òm’, maande Poggink, in zijn zacht-langzamen toon van doctrinair-socialist, ‘met alle eerbied voor je fijne intellectbestaan, vrouw, maar dààr moet je eerst nog wat dieper over nadenken, voor je begrijpt, wat ons werken levendig houdt.’

‘Nou ja’, zei ze, even geknauwd, ‘jij denkt natuurlijk, dat ik niks van jullie snap, maar daar vergis je je toch in, jonge, ik snap jullie hèèl goed... en ik respecteer jullie werken óók wel.’

Johan had eerst zonder ernstgedachten gezeten, in den greep van zijn oppijnende passie, met in zijn verbeelding gedrongen alleen haar prachtige lichaam en haar hoofd. Het haar, met een bol gekroond, zwaarweelderig donkerblond, hing om 't hooge voorhoofd opgekamd; klaar-jong met lange wimpers leefden de grijze oogen; de neus alleen gebogen even, vergeestigde het flinkbreede frischroodige gezicht en in haar blauw-laken reform stond krachtig-jong het lichaam, een zacht-naïeve opdeining van borst beneê de breede schouders, en toch weer aan die armen, flink ook, niet preutsch, handen zoo fijn en blank, dat alles daar weer teederheid van werd

en gratie, om voor te knielen, om voor te zingen en te schreien, om om beurten uit te luiden 't hevigste dat in je was.

Hij had 'n tegenzin gevoeld in 't verder spreken over die beweging, maar nu had hij plots de heftige begeerte met haar te vechten, haar oogen zóó op zich te houden, haar geluid gezongen naar hem alleen, als in aanraking der lichamen.

Toen voelde hij ook weer de warmte van zijn zoo lang ingegroeide levenswijding en hij wou haar die meedeelen, innig; een kitteling tot heerlijk-opwindend haar-willen-ommekeeren, als langzaam, in den laatsten tijd was bijgeslopen, deed hem spreken.

'Da's nogal een respect van beteekenis', zei-ie 'dat jij voelt voor ons hè? dat bestaat hoofdzakelijk in vignetjes teekenen.'

'Voor banden van anti-socialistische boeken', zei Poggink glimlachend. Zij lachte ook, wel wetend, dat-ie schertste.

'Maar 't blijft toch óok bij dat respect', hield Johan haar vast, 'is 't niet Betty?'

'Daar màg 't ook bij blijven', zei ze nu lachend, met een tik van 't flappende tijdschrift tegen de tafel, 'daar moet jùllie al heel tevreden mee zijn.'

'Daar zouen we 's over kunnen praten', zei-ie met weer die kleine innige glinsterplekjes achter z'n brilleglazen, 'da's nou die èeuwig-moeilijke kwestie van de gemeenschap voor jullie hè?'

Zij voelde de glinstering van z'n oogen en dàcht er weer aan: ja, hij was verliefd, die jonge. En zonder te willen glimlachte ze terug, in een ongeweten dankbaarheid voor de liefkoozing van 'r mooie-vrouw-zijn.

Zij dacht onder 't spreken voort daarover: leuk, diè verliefd op haar, wat ging 't toch gek, je dacht er niet aan, dat zooiets gebeurde en toch was 't zoo heel natuurlijk. Zou 't erg zijn, als ze zich tòch maar 's geen geweld aandeed? 'n Frissche goeie jongen, toch geen nul; maar nee, wat ging ze daar nou voor moeilijkheden in haar hoofd halen. Dadelijk, in 't gedachten-voortdrijven der gespreksdingen, moest ze zich wel bedwingen, en in een nog even snel denken aan Herman, meende ze al àf te maken - nee, geen truucjes tegenover hèm.

'Ja', zei ze, 'wie z'n werk doet voor de gemeenschap zooals ik, die hoeft aan jullie arbeid geen deel te nemen, ook al zoù-ie daarmee sympathiseeren, zoo denk ìk 'r nou over.'

‘'t Is gemakkelijk’, zei Johan, ‘maar je hebt 't lekker mis, Betty, dat valt je niet mee hè? Al wie zich onttrekt aan dat groote werk, waar iedereen, beslist iedereen, zonder één enkele uitzondering, belang bij heeft, die is zondig, jazeker, die is zondig; geloof me, 't is erg mooi, wat jij doet, dat respecteeren we ook wel; maar d'r is daarom nog wel véél meer voor jou te doen, als je 's beginnen wou met óns werk niet te onderschatten, maar d'r 's héél serieus over na te denken.’

Hij wond zich op, àl gistender; zacht begonnen z'n oogen naar haar te branden. Maar nàast die passie, dat door z'n ongewone heftigheid haar aandacht warm bij zich houden, voelde-ie ook weer langzaam aangolven de democratische ontroering, niet fèl, maar breed, een zielesterk willen naar mogelijk-geweten vergelukkiging van 't wijde schreien der getrapten.

Maar ook, steeds, weenden gelukkige snikjes van verlangen er doorheen, dat vaster en reëeler ervan groeide. Zijn begeerte verheftigde zijn overtuigingsemotie, en die zelve, door de verinniging van de aandacht, dreef weer zijn waarneming tot een branding van verlangen naar haar gratie.

Poggink bleef met zijn zwakke lichaam tegen 't grijze pluchebekleedsel van z'n massieve, straklijnige mahoniehouten leunstoel zitten, zei nu en dan een enkel woord van instemming met Johan's betoog. Hij had zijn vrouw nooit principes willen opdringen; hij was, na vergeefs bescheiden pogen haar tot z'n arbeid te brengen, tevreden gebleven met haar liefde. Zij wist weinig van z'n partijwerk, ging haar eigen weg, zonder minste verkoeling van een der twee, alleen teneinde wat te rustig voor haar sterkwoelenden levenswil.

Johan ging verder met haar, sprak over artiesten die hun kunst gaven aan de gemeenschap, maar ook onmiddellijk in dienst der hervorming. Zíj hield nog vol daartegen te chargeeren, noemde werk dat alle kunstwaarde verloren had door den socialistischen tendenz. Maar hij liet haar niet los, gelukkig zóó dicht bij de overwinning te zijn, in een tot 't hoogste opdrijven van zijn kunnen haar vragend over de socialistische journalistieke teekenaars, waarvan sommigen groote artiesten waren. En over Steinlen - wat dacht zij van hem? Hij was overtuigd Marxist. Zij zou maar oordeelen,

dat was alles in haàr vak. En zij lachte, lachte, kon zich niet meer verdedigen, wijl 't al bijna met hem eens vóór den aanvang van hun stoeiend gesprek. Zij had een voornemen, haar geïsoleerde gevoelsleven eens te gaan doorstevigen met dat wèten, voelend àl de attractie van de wisseling als 't geluk van een groote metamorfoze, stil-weg, zonder toch het luchtig genot te willen missen, van 't zich niet openlijk gewonnen geven. Hij lachte nu ook, in een opperste huivergeluk om haar in het lachen zich gewonnen toònen.

Toen zag zij het weer, zijn brandend naar haar dóordringen, dat hij machteloos was terug te houden. En een oogenblik voelde zij een loswrikking van juichenden hartstocht in zich naar zijn jeugd. Zij dacht aan Herman, aan zijn zwakke lichaam, altijd abnormaal, bijna nooit immers waren zij vòlop jong geweest. Ja, je dacht er niet altijd over, 't was ook niet 't eenige, dat je noodig had... maar een jonge vrouw had toch haar eischen, wou toch 's in de armen genomen... waarom dat niet bekennen aan jezelf? onzin, 't is zoo... Herman is goed en lief... maar god, god, wat kost 't een moeite je koel te houden tegenover een frissche jonge man, die je sympathiek is, en je wìl. Toen dacht zij een enkel moment, zich gaàn latend naar de diepere engere ruimte van het verbeelden, daar waar nooit binnengaat het wil-verstand - als in een grot waar hangen ingegrift hardere levensdingen, alleen de wijzen mogen lezen, wien al de leegte van 't bestaan doorhuivert -: als hij nu... doòd ging, Herman... 't kòn toch, hij was zoo zwak, moest nu alweer gauw rust gaan nemen een heelen tijd, dan stond ze daar, rillend in alleenheid en Johan zou blìjven... Maar plots zag zij Herman's gezicht, toen hij wat zei, doorschijnendbleek in de dunne zwartbruine ombaarding, hulpbehoevend. O god, nee, dacht ze met teederheid, nee, niet zóó denken, niet dat leelijke, niet dat vreeselijke, blijf maar leven, ik zal je wel verzorgen, goeie zachte jonge, 'k zal me wel weer sterk maken, 't mòet toch... En zij had nog een paar maal de ontmoeting van Johan's verborgen begeerteblik met haar coquette kijken, waarin zij dacht aan zijn frissche jeugd alleen, niet meer aan Herman's dood-kunnen gaan. Zij lachte alleen, zonder macht tot verzet, terug, voelend zijn branden als een heerlijkheid, vreemd, verboden. Maar telkens dwong zij 't weer neer, geweldig,

met opperste inspanning van àl haar intellectueele kracht.

Herman vroeg, meer voor Johan, of ze nu voor koffie wou zorgen, en zij nikte hem vriendelijk toe: ‘Jah,’ zei ze en tot Johan: ‘je weet wel hè? die kleine dingetjes doe 'k altijd zelf, nou moet je even je redeneerwoede bedwingen hoor.’

‘O,’ zei Herman, ik geloof dat-ie wel succes heeft bij je, hij bekeert je tóch noch 's op 'n goeie dag, hij weet vol te houen, hij brengt 't verder dan ik!’

‘Hij is 'n onbetaalbaar propagandist,’ lachte ze, ‘'t is heusch waar, de partij mag 'm in eere houen hoor.’

Johan glimlachte, even gelukkig weer onder haar in flinkheidsbewondering neervriendelijkend kijken. Dan voelde-ie weer opeens de ellende der reactie, na de opwinding die vreemd was geweest aan z'n twijfelmartel der laatste dagen, waarin-ie aan z'n partijwerk niet had kunnen denken. En het pijnde in hem om, toen Herman haar aanhaalde en langs de wang streek: ‘'n Lief vrouwtje... moest alléén wat meer doen dan vignetjes maken’, dolde-ie nog eens nà.

Zij weerde hem zachtjes af: ‘Toe’, zei ze, ‘doe nou niet zoo mal, waar 'n ander bij is.’

‘Voor Johàn’, zei-ie in den toon van dat niet rekenen, ‘wat géeft dat nou.’

‘Kom, laa'k liever koffie zetten, anders komt er niks van’, sprong ze op, ‘wat zeg jij nou jonge, hé?’

Hij zei niets, zag 'r aan, vràgend, wijl meenend dat ze wíst, om haar afweren en opspringen. Zachtvriendelijk glimlachte ze terug.

Toen wikkelde zich de ernstzwaarte van hem af en een oogenblik stond de blijdschap in zijn hoofd en keel te beven. Hij dacht niet aan Herman en niet aan het gesprek, zij woù 'm, ze woù 'm, dat was genoeg. Het jubileerde in hem rond, dicht-heet, een vreugde die drong binnen tegen de wanden van zijn lichaam als om er uit te bersten. O, wat gaf-ie om alles, om de heele wereld, morgen zou-ie weeromkomen, en overmorgen, en met haar praten immers en stoeien en dicht bij 'r zijn. Dàt zou-ie toch hebben, dàt kon niemand 'm afnemen. O, wat leken de komende dingen mooi.... god, god, het was om te dansen, om te lachen, àl maar te lachen en te dansen de kamer rond. Dat gàf nou wel niks, maar ze was mooi....o wat mooi....'n vrouw....

wat is 'n vrouw een prachtig ding....had-ie daar nooit aan gedacht? Ja, toch wel, maar niet zóó, niet zoo als nou.... 'n vrouw is een heerlijkheid....'n geluk....hoe kun je nog leelijke dingen in je leven hebben met zoo'n vrouw bij je, àl maar bij je... 't is om te schreeuwen als je er aan denkt. Wacht nou, nou kalm blijven, daar komt ze weer, 'n blaadje met kopjes, lief... daar is ze weer... jà ik hèb je lièf... zongen z'n gedachten, jaà... ik wil je zachjes aaien, paaien, over je wangen, over je haàr, over je lange oogharen... haha... ik moet vreeselijk lachen... er is nooit zoo'n heftige blijdschap voor één enkel ding in m'n leven geweest... ik zal je ook drukken dicht tegen me an... dòl, dòl, en dan weer zachtjes toespreken... en dàn weer heftig... en dàn weer lief, lief, voorzichtig-zachtjes... wat ruischen die kleeren van zoo'n vrouw... wat is dat een waai van weelde, als ze binnenkomt, gòd-gòd hoe is het mogelijk, dat je kunt wennen aan zoo iets in je huis, verbeel je, wènnen...

Hij had haar toegenikt bij't binnenkomen, zonder nadenken, en zij nikte terug; Herman lette daar niet op, ze wàren goeie maatjes, die twee. Nu zat hij langs haar heen te kijken, zoodat kleuren en lijnen van haar wezen binnen zijn gezicht bewogen, terwijl ze de kopjes stond uit te schikken op de tafel. Zij deed haar gewone vraagjes van veel suiker of melk, en dat zong alles hoogzilverig door zijn ziel van dankbare vreugde om 't verbeelde bezit alleen van die prachtig-lieve artiestenziel, met, in de huiskamer, zoo de zachte ommegang van haar kleingoddelijke vrouw-zijn.

Zij zaten nu met hun drieën om de tafel te drinken; Betty presenteerde gebak en zij praatten nog even in de prettig-modern-donkertoonige omrustiging van't vertrek. Toen hief Herman even z'n hoofd naar Betty op en: ‘Heb je nou al alles verzorgd kind?’ vroeg-ie in zich opeens herinneren dat nog te moeten vragen, ‘voor de reis?’ zei-ie, en dan, nikkend schuin naar hem: ‘o, hemel, heb je d'r nog niks van verteld aan Johan?’

‘God née’, zei ze, Johan aanziend met een lichte bewogenheid. Zij voelde den hinder van dit te moeten zeggen, nu ze alles zóo zeker meende te weten. ‘Dat heb ik je nog niet verteld, hè?’

‘Wàt dan?’ vroeg-ie, nerveus van haar afwachtend kijken en 't opgemerkte, niet te onderdrukken dralen.

‘Dat Herman naar 't Gooi gaat, Donderdag, hij zou toch éérst de volgende maand pas gaan?’

Een lichte verwarring beangstte zijn doen van de teleurstelling, die-ie klemmend aan voelde dreigen.

‘Naar 't Gooi?’ zei-ie, zich draaiend met 'n paar hoofdbewegingen van hàar naar Herman, als moeite doend om zich te herinneren, ‘o jà, je zou naar Bussum gaan niet? voor 's weer wat òp te knappen, ja, ja, nou... en ga je nou al vroeger?’

‘Overmorgen’, zei-ie, ‘da's zoo ineens opgekomen.’

‘O ja? hoe dàt zoo?’ vroeg-ie om iets te zeggen, maar hij zette z'n kopje neer, wijl z'n hand voelend beven. Hij wist nog niet heel klaar, hoe groot de teleurstelling was, maar er kwamen allemaal leegteplekjes in hem, en ze versprongen telkens en drukten, waar ze kwamen, de zwaarte neer van verangstigend metaalhard, die z'n spreekkalmte vaneenrukte.

‘Nou, de dokter vond 't maar beter dat 'k dadelijk ging,’ zei Herman, ‘'k ben immers niks goed de laatste tijd.’

Hij nikte van ja, dat wist-ie en vroeg twee- driemaal 't zelfde over, als 'n vreemd kennisje en: zoo, ging-ie nou overmorgen, zoo, vond de dokter 't dan maar beter hè? nou 't wàs misschien ook wel veel beter. Dan zag-ie naar haar zij, maar vóór hij sprak, zei ze: ‘Ja, jonge, nou moet je je fortuin hier maar zonder ons zoeken, je mist nou je anloopje hè?’

Hij lachte nog, grinnikend nu, met even-gedrongen gezicht van de moeilijkheid, z'n teleurstellingsgeslagenheid niet bloot te geven en zei maar, dat 't wèl jammer was.

‘Nou, maar hij zal ons toch wel 's komen opzoeken,’ zei Herman, ‘da's zoo onmogelijk nou niet, in een half uur is-ie bij ons.’

‘Welja,’ gemakkelijkte zij,‘je kòmt maar 's hoor.’

Hij kon nu niet blijven lachen, daar was geen reden voor en z'n woorden werden toonloos, droogstroef gestooten uit z'n keel.

‘Ik kom wel 's,’ zei-ie met van beiden afgewende oogen. En hij vond de kracht, 't binnenmisten van z'n

teleurstellingsweeheid terug te dwingen, zoolang-ie hier was. Maar hij kon nu ook wel gaan, 't was gelukkig tijd. Na 't, als even over de quaestie nadenkend zitten, met handen op z'n knieën en z'n hoofd vooruit, sprong-ie plots op, z'n stoel achteruit duwend:

'Nou 'k ga d'r van door hoor.'

'Ga je d'r van door?'

'Ja,' zei-ie kort, aldoor voelend de teruggedrongen heeschheid beneden z'n keel, en z'n gezicht pijn-gespannen in gewoonheidstrekken, lichte adering op z'n slapen, als in linkschheid. In de gang bleef-ie dralen met z'n demi en z'n hoed om een oogenblik te rusten van 't verzet. Betty bleef zwijgend omlaag kijken in 't bedenken van 't onaangename dat niet te verhelpen was. En het leek haar nu wel waarschijnlijker, dat zij intiem met hem geworden zou zijn als ze niet had moeten gaan. Daarom zat ze de hindernis te doorwoelen, met lichte wrevelgedachten als voelbaar door een gaas heen, allengs dicht bij de smartelijkheid om 't, door zijn geweten begeeren, verhevigen der attractie. Herman, even rechter gezeten, voelde wrange verroezing van 't koffiedrinken, en met beweegloos hoofd, onpasselijk-warm, zat-ie de ergernis daarover te versmarten door 't denken aan z'n gestel, 't nu alweer wegmoeten, opgejaagd door die telkens ontmoedigende attentie van den dokter. Zóó ging 't maar met hem onophoudelijk door; 'n paar maanden rust, geen financiëele zorgen toch en blij werken, 't vergeten van de eigen pijn vergelukkigd door de stemming van 't grootsterke meevoelen van den volkswil; dàn... plots weer dat binnengrijnzen van 't lichaamleed, somber en machtig, dat kwam als in zonnige dagkamer, 't verhuiverend neerzinken van grooten zwarten nachtvogel, die dompelde met zijn breede vlerken 't licht in vervloeking van dood. En in zijn diepere alleenheid leed hij den angst uit voor het einde; zij, lachend over alles heen, kon zijn verzwegen martel niet bereiken, hem wanend haar gelijke in kracht van alles aanvaardende leefvreugde.

In zijn fijne gebaarloosheid zag hij maar even op, toen Johan hem groeten kwam, drukte zijn hand, zacht terugzeggend zijn 'adieu', stond dan langzaam op.

Een trillling doorschokte Johan, toen hij Betty's hand drukte. Hij kuchte een kier door zijn zenuwen omsnoerde

geluid om zijn groetwoorden te zeggen, nu ze in alle begeerlijkheid van haar gracieus-flinke gestalte vóór hem stond, de grijze oogen onder de langzachte wimpers neerziend naar zijn wringende bewogenheid.

'Je komt nog wel even an, hè?' zei ze kalm-gedwongen.

'Jawel,' zei-ie en ging gauw de trap af, terwijl Herman voor hem opentrok.

Buiten, als de eerste verwarring zich ontsponnen had, was er dadelijk een spijt, dat-ie haar met handdruk of oogen geen wenk had gegeven. Wat leek 't nou niet begeerlijk, even die broosblanke hand te mogen drukken, altijd voornaam koel als van een heel fijn maaksel, of even 'n oogwenk met haar te mogen wisselen, een vertrouwelijkheid met zóó'n vrouw! Nu was alles droef-moe in hem verzakt, toen-ie naar huis liep, de drukke straat over onder de kilgrauwe, regendreigende lucht, waar de wolken helderdons en plokkig-rookzwart in lagen over elkaar heen driftten en vaneenscheurden. Nu en dan blauwde, koelfrisch, een plekje hemel bloot met een enkele ster tusschen afgescheurde wattekanten; dan dadelijk zeilden vlosdonkere roetdoeken er weer over, stond tot over de beide huizenrijen heen, de lucht met geruchtigverschuivende, merkbaar gierende fronsingen behangen.

Johan liep met gebogen hoofd de straat over; z'n keelruimte was dicht, moe-schor van verdriethijgingen, en zoo zwaardroef hing z'n hoofd, dat-ie niet kon denken dan aan z'n aandreigend smartevoelen, dat kwam nu zacht, bij 't wijken der verwarring, donker in hem binnen te sluipen. In zijn hoofd perste het wringend-ellendige zich saam, tot 't zich te klitten scheen dicht achter z'n oogen, die moê, neergedrukt, zich wel half te sluiten schenen, zoo heet voelden ze aan, en hij ademde telkens diep op, zoo matte hem af de zware massa die er voor z'n keel was geschoven. Dat-ie nou naar huis moest, bedacht-ie, toen-ie dichterbijkwam; kon-ie maar wegblijven, de bekende dingen leken walgelijk nu, ze zouden hard-koud verwonderd staan om zijn stille verdokenheid. Moèst-ie naar huis? Zou-ie niet de andere kant opgaan, de stad doorloopen of er omheen? en niet naar huis, niet naar Annie, naar Gerard, nee, nee, o god nee, schrikkelijk nou stemmen te moeten hooren die een gewonen toon droegen, een koelte van alledaagsche dingen zouden smijten tegen z'n

nat-heete ontroering... afschuwelijk, niet naar huis gaan... maar wàt dan... wegloopen, een heel eind, buiten... nee, hij moest toch thuis komen,... nú noch maar geen gekke dingen doen... nee, naar huis gaan maar, ze zouen'm lastig vallen met vragen, hij was zoo'n man van orde... ze zouen 'm nog feller hinderen straks met vragen... ring! ring! ho!

Achteruitspringend schrok-ie op voor 't geschreeuw van den trambestuurder, die 'm een vloek nà-toornde; vlak vóór de tram was-ie op de rails blijven voortgaan. Zenuwachtig liep-ie verder, bang opzijgaand naar achter op de trottoir, tot-ie bij huis was. Zij zaten met avondeten op hem te wachten, Annie en Gerard, die al een paar weken solied was. Circulaires, brochures, kranten zwierven op tafel. Hij zei goeienavond, en zag voor z'n bordje een paar papieren liggen; toen driftte verzet in 'm, z'n gezicht trok saam van de beheerschingspijn, 't niet kunnen zeggen aan hen... o gòd... neé, neé, niet aan tafel gaan... hij kòn nou niet lezen, niet eten, niet spreken... neé, neé, neé!

'Maak je voort?' vroeg Annie en las verder. Maar Gerard, die over twee stoelen te rooken lag, had naar z'n gezicht gezien, dan snel z'n hoofd afgekeerd. Johan was even blijven staan voor 't raam, had 't gordijn met één hand weggetrokken, om ongezien te kunnen dralen met 't aan gaan zitten; met z'n hoofd tusschen 't gordijn en 't raam in stond-ie op z'n lippen te bijten van ellendige onbeslotenheid. Hij wou wel wèg, wèg, maar waarheen, nergens zou-ie toch tevreden zijn, z'n geslagenheid zou 'm martelen blijven overal.

'Maak je voort?' hoorde-ie Anna herhalen. 'Toe nou Johan, we hebben expres op je gewacht, en je moet ook nog aan Hendriks schrijven over de klok van de vergadering van Maandag.'

Hij merkte, hoe zijn pijnkropping haar woorden afstiet met walging - op jullie gewacht... vergadering... vergadering... Voor 't eerst vond-ie 't vreeselijk dat ze alles van zijn levensverdeeling afwist, de uren, waarop-ie weg moest en waarheen, de brieven die-ie te schrijven had en de te behandelen onderwerpen - vergadering, vergadering, ogòd, dacht ze soms, dat er niks anders in z'n leven was dan vergaderingen?

Hij deed langzaam nu z'n jas uit, bracht die weg en z'n hoed, zag Annie nog even zwijgend aan, begon dan stil tegen haar te wrokken. Gerard bleef zwijgen. Maar Annie sprak

door, beginnend over de agenda van de bestuùrs-... wist-ie wel, ja? over de colportage niet? omdat er gesproken was over de vrouwen... dat ze meer colporteeren moesten...

Hij bromde z'n ja en knikte, maar zag 'r niet aan... tràppen kon-ie haar om 'r gepràat... ze dacht dus dat-ie daar altijd ooren naar had... dat je nooit iets kon hinderen, zóó dat 't niet mogelijk was daàraan te denken... Hoe kwam 't dat-ie 'r onuitstaanbaar vond, bête, femelend, fanatiek?

Hij at maar gauw iets om verder vragen te ontwijken, ging dan heen, naar z'n kamertje, vergat z'n brieven te schrijven, kon ook niets meer lezen; vanavond was alle partijleven hinderlijk, antipathiek. dòr...

Hij wou alleen zijn, alleen met zichzelve, eindelijk eens. Nièts, nièts wou-ie binnenlaten in z'n aandachtruimte dan z'n stille, rijke, schreiende verlangen...

III.

Hij had nu in zijn prikkelbaarheid de allereerste breuk gestooten in den vasten aaneenbouw van zijn openbare leven, en door de hindernis daarvan, wijl 't hem als een verwaarloosde tusschengeleding van zijn werk werd, verbitterde hem meer en meer de dwang tot voortgaan, nu hij voelde zich op te moeten sluiten in de alleenheid van zijn nieuw-heftige emotie.

In zijn leven kwamen nu de eerste dagen, waarin hij het bewegen der menigte hatelijk vond, zijn voelen saamkringde rond zijn eigen binnenste-gebeuren; nooit was hij zoo met zijn persoonlijkheid bezig geweest. Vroeger, in zijn eerste krachtiger bewustworden, waren daartoe wel neigingen geweest bij oogenblikken, maar allengs had hij zijn aandacht weggenomen van zichzelve, was hij alle fijnere denken en voelen gaan verbreeden tot het meeleven met de begeerte van wat daar òm hem was: de menigte, het volk, wijd, overàl, en het was gegroeid tot een machtig-koele kracht van daden, elken dag nieuw. Zoo was het nu al jaren gegaan, in een rustig geluk van bij ingehouden golfjes zich-geven, een effen bestaan van stil-geduldig scheppen. En er was een oningedacht weten in hem geweest al dien tijd, dat het zoo zou blijven voortgaan, dat daarbuiten het leven geen grootere slagen van geluid naar hem heen zou klinken.

Nu stond hij daar plots met àl het voelen teruggedreven naar zijn eigen verrast-enge binnenste, en àl heftiger en wreeder golfde de ontroering om zijn verwaarloosde wezen in vlagen tegen hem aan. Voor het eerst in tijden hoorde hij het schreien van zijn eigen ziel en het was een geklaag zoo luid, dat hij zich boog over zichzelve heen en de stemmen der anderen hem schrijnden met smartelijken wrevel.

Telkens wou hij weer sterk zijn, het eigen onderschatte wee vergeten in 't aanhooren van den roep der velen, de pijn van zijn lichaam wou hij dan verkreunen laten in het krachtig bewegen naar den heerlijk-zekeren, nijpend-inspannenden plicht. Maar telkens weer begon het nieuwe in hem òp te klagen, zachtjes en luider, luider, en feller smartte dan de pijn van het verzet, tot hij weer keeren moest naar zijn ongewone eenzaamheid, waar geen gerucht van z'n arbeid meer leven kon.

Zoo ging hij nog een laatsten avond naar vergadering, door aansporing van Annie en den onontkoombaren drang van z'n partij-omgeving, maar met, vóór 't binnengaan van 't gebouwtje al, een tegenzin in den toon der te bespreken dingen. En tusschen al die kennissen in, die een kwartier vóór den begintijd over niets dan vereenigingszaken gesproken hadden, was een lichte spot in hem komen glimlachen om 't koddig nietiglijkende van hun opwindingen en gebaren.

Daar, vóór de groene bestuurstafel, zaten al die moderne mannen en vrouwen bijeen en het was of zij allen hadden de schoonheid van saâm afgelijnde beginselen voor heel hun leven. Hun bestaan was forsch en beslist, streng tegenover hun zwakheden, en hun woorden daarover droegen den zwaren klem der overtuiging-voor-goéd. O ja, ze waren allemaal sterke menschen, koelsterke menschen tegenover de dwaze fictie, waar ze een hoofdnikje voor hadden van wat is dàt nou... loop naar de pomp... wij wete beter... wij zullen daar nou eris 'n eind an make. O, ja, zoo had-ie ook gedacht, 't was toch zoo mooi geweest... en nou, nou, dat kleine nietige, het kwam even in 'm aan... en het bleef, zette zich neer, als een bacil en vrat rond... o, ze waren allemaal vriendelijk voor 'm nietwaar, nou geen wonder ook, haha, hij was een flinke kerel, hij deed veel voor de Beweging... Maar o, god... dàar, dàar, achter z'n voorhoofd, en achter

z'n oogen, daar wisten ze nou niks, daar zagen ze nou niet; zoo bekeken ze elkaar en spraken en gingen op en neer en wisten niets, níets... Zagen ze 't hijgen achter z'n kleeren? Ja, spreekt maar, brave lui en schrijft maar, en oordeelt maar; morgen, overmorgen kómt 't over jullie, dat kleine, een sterre-groot zonnetje en 't brandt je doòd...

O, onuitstaanbaar van nietigheid leken de menschen... De intimi hadden verwonderd gekeken, dat-ie niets gezegd had dien avond. Maar hij kon niet spreken, 't leek hem zoo belachelijk hier ook 't minste maar te verkondigen, hij die zoo'n behoefte had aan steun. En elk oogenblik verbitterde zijn tegenzin tot afkeer, vond hij felheden van neerpatsenden spot in zich tegen de uitdrukkingen der kamreaden. In den ommekeer naar 't zich-geven aan de eigen verlangenspijn, naar 't bewaren van alle voelen in zichzelf, merkte hij plots een heftigheid van walging tegen 't aandacht vragen der gemeenschapsbehoeften; de stemmen òm hem, die elk oogenblik naar hem spraken van de offering der zwakheden voor 't vergelukkigen van de menigte, martelden zijn opgeslotenkermende persoonlijkheid.

Even zelfs had-ie zich geweld moeten aandoen, zich z'n plaats onder die allen nog enkele weken geleden, moeten indenken, om niet op te staan en zich te laten uitlachen door uitgesproken spot. Het was toen een bestuurslid opstond en sprak over de quaestie der vrouwen-colportage met 't orgaan en brochures. Hij waarschuwde tegen ontmoediging, hij had veel klachten gehoord en er was stellig iets voor te zeggen, maar waar moesten ze naar toe, als dàt niet overwonnen werd; waren ze dan inderdaad zóó sterk nog niet? voelden ze zich niet hoog? werkelijk hoog boven al die maar nergens over dachten en aan hun laagste begeerten maar toegaven? Kom, daar moest doòrgebeten worden. Dàn in vredesnaam maar lòten om de colportage, hij had daar wel niets tegen, 't zou dan tenminste gebeuren; maar dat loten was toch maar 'n voorkòmen van onaangenaamheden en geen grondig herstel van 't kwaad dat dreigde te beginnen... nee, stèrk moesten ze zijn en zich door nièts laten tegenhouden, want 't wàs heusch zwàkheid en niets anders, dat terugschrikken voor 't aanhooren van tegenspraak, die de echte hoogstaanden tòch niet kon hinderen...

De mannen en vrouwen kletterden een handen- en voetenapplaus hem toe, toen-ie uitgesproken had en met een korten driftnik van eens te hebben gezegd wat noodig was, weer ging zitten. Toen had Johan z'n partijgenoot aangezien, en hij kon zich niet verzetten tegen 't minachtend geglinster van z'n oogen, koortsig van nijpende sarcasme-bewogenheid.

O, die krankzinnige menschen, razend waren ze, blind en van hout, ze wisten nièts en voelden nièts of logen! zij predikten maar van sterk zijn, elke vergadering nieuw en in elk orgaantje, maar leken allemaal harlekijnen aan wie de menschenonmacht eens gevoeld had! Zou niet één bij hen allen zijn, die een zwakheid beging en daarmee weten moest, dat àlle verstandelijke kracht nietig is? Hij had nu kunnen applaudisseeren en kermde toch zoo van verlangen, wie hoòrde dat? wie van die allen die de huiver-zwarte leegte wist achter z'n opgeschroefde kracht? Sterk zijn, toè maar, je bedwingen, vooruit dan, 't kàn wel, haha! ogod, née, née, zóó kon-ie niet meer denken, dat kon-ie niet meer hooren, hij wou wèg van hier, dat deed te veel pijn! Hij wou alleen zijn, het was zoo leeg, zoo leeg, zoo veel te nietig om je leven mee te vullen; dàt is het negeeren van 't innigst menschelijke, dat die menschen 't kleine noemen, dat je bedwingen moet... Betty, ja, ze had wel gelijk... o, hoe graag zou-ie 't r' nou's willen zeggen...

Haastig, opgewonden, had-ie zich, voor den afloop der vergadering, bij de bestuursleden naast zich geëxcuseerd, en was de zaal uitgeloopen naar 't verkoelende buiten. Donkergolvend-droef, met vlagen van weemoed uit de diepblauwe nevelen, die zich wikkelden om den lijnenopstand der dingen, zong hem de avond zijn verlangen toe. Boven de verlichte avondstad had zich de voorjaarslucht gehuifd, licht met fijne wolkjes in den dag, tot zwartblauw verdroefd, als metalen koepel angstig hoog, met klein-wiebelende vonkjes van sterren. Ook tegen de huizen òp kropen violette nevelen en de blauwgoude verten waren ineengeslonken, verteederd in ijldroeven zang. De menschen schenen nu wel diepe weeën te dragen: zij liepen er mee verborgen door de vreemdtooverlichte straten.

Achter hun effene gezichten stil weenden zij van het verlangen, dat leek rond te sluipen over de wereld.

Nu woelde oppermachtig in hem rond de weekheid van het

alleenzijn, en tuimelend in den golf van verlangen, het bewustzijn vernietigd tot een wegkrimpende kleinheid van devotie, ziekelijkzwak, dreef hij 't vaagste aanschemeren der werkdingen vàn zich met geprikkeld nijdigen stoot.

Zoo liep hij de drukke stadsstraten uit, de buitenbuurt in, waar 't huis van de Pogginks was, zich gaàn latend in 't kinderachtig willen, dat te zien, even maar, er om heen te loopen met 't geschrei van zijn diep in zijn lichaam zich neerwringenden hartstocht. Maar dan ineens, in de straat gekomen, kilde als een fysiek-nare beroering in hem neer bij 't bedenken van zijn dwaasheid; hoe krankzinnig hierheen te gaan, niemand was daar toch? En bij 't even bewustworden van zijn doen, een moment van klaarheid in het stilstaan van zijn wilden verlangenloop, voelde hij opeens, hoe in zoo weinig weken het sterkgeordende van zijn denkleven verweekt was, vergeten in de verder en verder drijvende stuwing van zijn begeertebewogenheid. Maar het leefde maar een oogenblik in hem, want dadelijk wierp hij zijn weten weer neer naar het zachtdroef hunkeren, dat verhevigde in het langzaam naderen van het stilleege zwijgende huis. Het stond er ook zoo donkerverdoken nu, zonder den blijden omgang van haar wezen, droefleeg, met neergelaten gordijnen als in een sterfhuis. O, was ze daarbinnen geweest nu, hoe zou hij haar tegen zich genomen hebben zonder één woord. Hoe zou-ie gegrepen hebben de heerlijkheid die dadelijk vóór hem te bereiken lag, zij hem nemend in een buitensporigheid van jongen hartstocht, waarover-ie niet ná zou denken, hij alleen gek van gelukkige zondigheid. Wat zou hij láchen om zijn voorbije jaren van strenge zelfcontrôle, láchen om al wat hem terug zou willen houden uit de omvanging van haar handen en armen. Was het leven niet donker en leeg, wen puur-koel gehouden van den uitschal der uiterste begeerten? O, hij zou jubelen met zwaarvolle keel, als haar hoofd zou lachen tusschen zijn handen Getrouwd, getrouwd, wat was voor hàar 't getrouwdzijn, als ze verlangde; wat voor hèm het weten dat ze Herman's vrouw was? Zou-ie daarover denken als ze vóór hem stond?... Maar, wat gàf 't, of-ie daar nog langer over denken bleef... ze wàs er nu niet... hij kon alleen blijven loopen en liggen en slapen... hij kon om 't huis heendraven als 'n hondje, idioot... hij bleèf alleen met z'n leege armen...

't Bebouwde straateind afgeloopen, ging-ie op den weg, aan den aangroeienden graskant zitten. Wijd vóór hem, onder den donkeren sterrenhemel, lagen de avondlanden uit tot den zacht vernevelden horizon; klitten van huizen donkerden daarvóór met armelijk-gele lichtjes tusschen nog spokig naakte boomen-groepjes. Rechts lag de stad, een àl dichter groepende massaalheid van bouwsels en lichtenrijen, brokkelingen van hoogere daken en torens met daarboven, hier en daar, hangende brandwolken, opschijnselen van licht, ros-vachtig. Stil kon-ie hier liggen met z'n hoofd op z'n gestrekte armen in het versoepelende gras en laten de voorjaarszwoeling drijven om z'n heimelijke pijn. Hij kon nu zoo verborgen hier de weelde van z'n verlangen laten uitschreien in de omdonkering van z'n hoofd, wild-smartelijk, zooals het nooit nog in hem geweest was. Wie van die hem kenden wist dàt alles van hem? Zij dachten hem zoo sterk-beginselvast... hoe vaak had ie niet bij haàr stelling op stelling verklaard, om haar te brengen tot zijn leven van hervormend verbeteren en gelijk maken... nu lagen zijn vastheid, zijn weten, opgebouwd en stoervolhardend geordend in nachten op nachten van àl hèlklaarder-makende studie, verpulverd neer, verbrand en vergeten in den heeten overval van zijn ontroering. Al het gedane - in enkele dagen was 't hem tot een afgrijselijke bespottelijkheid geworden... wàt was het, als-ie toch àlles geven wou, om z'n armen één enkele maal om haar lichaam te nijpen met zijn gelukschrokkende kus op haar mond? o, hoe had-ie zich als een schoolmeester bij haar kunnen aanstellen... zij tusschen dat gekrakeel, tusschen die houten menschen... god, hòe belachelijk! Zij met krantjes langs de straat en vuilheden aanhooren... zij met haar fijne handen die de lijnengratie kenden, met haar mond die gewend was zachtmelodieus te spreken... nee, nee, zij voor hèm alleen, àl haar mooi vergoddelijkend zijn huis.. en niet verdeeld in koele verdienstelijkheidjes onder de menschen, die zichzelf niet kenden...

Nee, hij wou geen beginselen meer, dan dat ééne... lief en goed voor haar te zijn in één enkele lange blije offering...

Kon-ie haar hebben dicht bij zich, haar tintelend-jonge leven tegen zich aan... làng, heel làng, tot zij moê van heerlijkheid zouden kussen hun wangen en voorhoofd alleen.

Hij keerde zich òm en om en droever smartte zijn verlangen, huiverend in gansche overgave van zijn voorbije willen en weten. Zóó was het goed, diepdooddroef neer te liggen, traanloos te weenen onder den wijddonkeren hemel. Het land leed in den weezang die de verten aandreven in den zomerverlangenden avond, een zang van de horizonnevelen als het monotone golvengeklaag van de donkere zachtloeiende zee.

Het was laat, toen hij opstond, rillend van kouhuiveringen, en naar huis liep. Met zijn gebroken-aanvoelende lichaam en zijn ellende-doorbeefde hoofd tuimelde hij de straten door; dòf als van een beschonkene stonden z'n oogen, wijl onhoudbaarder het verlangen werd, dat hij niet uit kon klagen. Het was heerlijk-smartelijk geweest, daar ginds neer te liggen in 't gras aan den stillen weg, den weemoed te koesteren in eenzaamheid; maar na 't opperste van die zenuwspanning begon de begeerte wanhopiger aan te pijnen, tot ze een marteling geworden was in zijn lijf. Hij had zich pijngretig opgezweept naar het brandende begeeren, nu sarde dat geziene begeerde zijn afgematte zenuwen in zijn moeë lichaam. En ellendiger, verlatener, hulpbehoevender voelde ie zich, wrak en doorkoortst, om werkelijker te schreien.

De trap opgesjokt, hoorde-ie Annie al roepen of hij daar was? Hij voelde even een zachtgoed troosten, bij 't hooren van z'n zusters stem, die bezorgd naar hem neervroeg en 'n warmtedrang werd-ie in zich gewaar van zeggen, uitklagen.

'Waar bé-je geweest?' vroeg ze in 't portaal, 'ben je niet goed, dat je midden in vergadering wèg bent geloopen?'

'Jawel,' zei-ie, 'och, niet erg lekker.' Maar toen-ie haar verder hoorde spreken over van Leeuwen die was komen vragen waarom-ie niet geschreven had over de vergadering, nog meer aanmerkingen over 't in de laatste dagen verwaarloozen van z'n partij- en vereenigingswerk, pijnde hem haar ingehoudenscherpe toon in zijn weeke binnenste, haalde-ie de schouders op en liep naar z'n kamer, wrevelig van de verwalging die de nieuwe herinnering aan z'n plichten in 'm vlijmde. O, nee, hàar kon-ie 't niet zeggen... zij kon dàt niet bereiken met haar weinig verfijnde voelen... zij zou 'm berispen... raad geven misschien, maar niet begrijpen.

Een oogenblik had-ie met z'n hoofd op tafel gelegen, toen-

ie Gerard aan de kruk van de gesloten deur rammelen en naar Annie terug gaan hoorde. Zij was kwaad omdat hij de kamer achter zich had afgesloten, liet Gerard alleen teruggaan.

‘Maak 's open Jo’, riep ie, ‘bé je binnen? toe nou.’

Hij durfde Gerard niet buiten laten staan, liep naar de deur en draaide de sleutel om, ging dan weer zitten.

Met handen in z'n zakken bleef Gerard vóór 'm staan, zag z'n pijnlijke gezicht, z'n moeë oogen, waar-ie de bril voor wèg had genomen.

‘D'r is met jou wat bizonders gebeurd hè? is 't niet waar?’ Johan wreef langs z'n voorhoofd, bleef zwijgen.

‘Nou ja’, zei Gerard, ‘da's nou flauwe kul... 'k zal je wat vertellen... ik weèt wel dat 't beroerd is... maar je moet 't me tòch zeggen.’

‘Wat geeft dat dàn?’ zei-ie nog, eindelijk voelend Gerard's warmen toon en een ontspanning van de saamgedrongen dingen in z'n hoofd daarvan - een drang naar zachtjes, brandend schreien.

‘Genoeg, - 't is natuurlijk 'n vrouw hè?’

Hij weifelde eerst, nikte dan zacht.

‘Voelt ze niks voor je?’

‘Dat geloof 'k wel’, zei-ie met heesch-vernepen geluid.

‘Wat is 'r dan aan 't handje kerel?’

‘Och’, hokte-ie... ‘ze is getròuwd, nou!’

Gerard keerde zich, met 'n even-kijken naar z'n droefzwijgende gezicht, om, wandelde dan 't kamertje door.

‘Ja, jij met jou principes, 't is wel dubbel beroerd... èn... d'r ìs natuurlijk óók 'n grèns.’

Johan stompte met 'n elleboog op tafel, tòch gemarteld door 't noemen van dat bezwaar... principes... alsof dàt z'n tegenhoud was...

‘Och!’ driftte-ie, nu eindelijk zacht snikloos schreiend, ‘wat geeft dat nou allemaal, 'k ben kapot!’

‘Je legt 't ook verkeerd aan... weèt ze 't?’

‘Zoo'n beetje wel,’ drong-ie er, na weer even met volle keel wachten, weer uit.

‘Zooiets zèg je’, ried Gerard, ‘dàt in ieder geval toch.’

‘An wie?’

‘An de vròuw.’

‘En 'r màn dan - kèrel - vergeet je dat nou.’

‘Krankzinnig’, wond zich Gerard op, niet begrijpend ‘'r màn, 'r màn, nou jà, ik weet dat wel... maar as ze wat voelt voor jou, dan is daar alles mee uit... zooiets hou je niet bij je... da's godsonmogelijk... zèker voor jou.’

‘Waarom voor mij?’

‘Dat kan 'k je niet zeggen... maar as 't een fideele vrouw is... en je denkt dat je niet heelemaal de bons krijgt... ja, ik kan d'r niks an doen... maar dan zèg je 't!’

Johan bleef schreiend mokken tegen z'n onbeslotenheid, z'n dadelijke ellende.

‘Denk 'r maar 's over na’, zei Gerard, ‘za 'k je wat brengen... je moet wat gebruiken kerel.’

Hij nikte, begeerig naar wat eten, nu Gerard's innigheid zijn hevigste onrust getemperd had. Dan met z'n rechterhand voor z'n oogen, stak-ie 'm z'n linker toe, die Gerard kort drukte.

Toen bracht-ie 'm wat eten, sjouwend van achter naar voor; hij wou 'm zelf bedienen, zou Annie en de huisrat hier maar buiten laten.

IV.

‘Dag Herman, bè-je wat beter?’ groette-ie, uit 't voortuintje op de verandah stappend.

Herman glimlachte verrast-vriendelijk, sprak nog zachtjes met die matte voorzichtigheid uit voortdurenden angst voor z'n broze lichaam.

‘Gaat wel’, zei-ie ‘waarom heb je niet even geschreven?’

‘Och... 'k wou jullie 's verrassen, 't is maar zoo'n klein endje hè’, deed-ie onverschillig, wachtend met vragen naar Betty. Hij zag nu wel Herman's bleekblijvend gezicht, zijn bekende oogen en trekken, maar het was toch, of er voor hem iets vreemds over gekomen was; hij voelde een met moeite terug te houden verkilling van zijn vriendschapsinnigheid, die hem, om Betty gekomen, met zijn verstand alleen verder naar Herman's gezondheid deed vragen. En hij zat nikkend tusschen-antwoordjes van ellendig-vinden en verwonderd-zijn te geven, toen hij hem hoorde vertellen van zijn dagen hier in 't groen: een halve week frisch, bijna brutaal weer, wandelingen doen, lachen; dan weer ellendig, wèg, een paar weken achtereen beangstigende hartkloppingen,

opstijgingen, hoofdpijnen en volslagen moedeloosheid, waarvanie maar niet sprak. Och, hij wist wel, dat 't mogelijk was er oud mee te worden, maar de onzekerheid, dat kunnen bedenken, dat je opeens wèg zou kunnen zijn. Hij zat bij oogenblikken te zwijgen, met kleine moeë zuchtjes van lusteloosheid tot verder detailleeren, fronskijkend vóór zich, meenend in Johan's stilte te voelen de machtelooze zwijgenis van den vriend. Maar Johan kon de zwarte diepte van zijn benauwenis, als vroeger wel, niet bereiken; hij merkte zijn woorden tot nauw-begrepen volzinnen even-beroerend langs zijn aandacht gaan; er hijgden sidderingen in hem van heftig halsreiken naar Betty's komst en van toch angstig-onbesloten tegenover haar staan. Hij had niet naar haar gevraagd, bang daarbij aan Herman nerveusheid te laten zien. Die vroeg hem nu, wat te gebruiken en riep zacht naar binnen 't meisje toe, wat limonade te brengen. Hij vond 't natuurlijk, dat Johan, voor hèm gekomen, niet dadelijk naar Betty vroeg en zei dan, om iets interessants te vertellen, hoofdopheffend met vriendelijken lach:

‘Zeg Johan, weet je waar Betty is?’

Johan zette z'n glas limonade neer, veegde z'n snor af, even omziend naar 'n auto die voorbijgrommelde op den weg, wolkstuivend naar hun schaduwhoekje.

‘Nou’, zei-ie, met strak-gedwongen gezicht.

‘'t Zal je verwonderen’, zei Herman, ‘naar de meeting.’

‘Nikkend op en neer met z'n hoofd van de verwondering, maar met in de ruimte van z'n borst neerhoekende schokken, glimlachte hij: “Zoo”, zei-ie, “oja, d'r is meeting vandaag hè?”

“Ja, voor algemeen kiesrecht toch, wist jíj dat niet? bij jullie toch ook?”

“Natuurlijk”, glimlachte hij moeilijk, maar 'k wou vandaag nou 's even hier naar toe. Zoo, zoo, da's toevallig dat 'k joù nog hier tref hè?’

‘Nee, 't is mij te ver, maar 'k was goed en 't meisje is toch hier, nou toen kon zij wel gaan. Ja, ze ging er wàt graag heen... 't is werkelijk aardig - zulke goeie veranderingen merk 'k bij 'r, jij hebt 'r stellig bekeerd hoor.’

‘Is 't toch? Is ze zoo vurig revolutionair geworden?’

‘Nou, ze doet er in de laatste weken hèel wat an, ze kijkt

niet om naar 'r werk nou... maar och, dat zal óok wel weer komen.'

'Wel jà...'

'Da's de eerste tijd - ze moet zich daar natuurlijk heelemaal inwerken.'

'Dat spreekt... zóó zóó en is ze nou naar de meeting gegaan hè? jonge, jonge - wie had dat kunnen denken hè?'

'Ja', zei Herman zachtgenoegelijk, ''k meen werkelijk wel, dat ze ingezien heeft, dat 't 'r plicht is... nou... je weet wel... ik ben niet fanatiek in die dingen... maar ik vind 't toch werkelijk aardig, dat je zoo'n goeie invloed op 'r gehad hebt... ik had 't niet klaargespeeld - ze was mij altijd te grappig.'

'Ja... ze kon 'r tusschen door wel 's leuk uit de hoek komen hè?... maar och, dat helpt op den duur tòch niet'... lachte-ie maar voort.

'Nee hoor, je verovering is volkomen', lolde Herman, zich nu wel prettig voelend op de schaduwige verandah naast de vriendenstem van Johan, 'ze leest me de krant voor, gaat, als ze kàn naar vergadering, en spreekt met je reinste revolutionaire extaze over de beweging.'

''t Is me toch 'n grap!' schoot Johan uit in lach, hoofdschuddend, en daar even tusschen door zag hij naar Herman's neerziende oogen, fèl spottend met z'n houding hier.

Ja, hij had 'n verovering gemaakt, gòd! Nou ging ze naar de meeting en liet haar mooie werk in den steek. Dat zag er heel grappig uit... maar ze zou er toch niet minder om denken over hèm... nou nog éven wachten maar, nog éven bedwingen... Buiten op den witten weg tusschen de zwaar-hooge afkantingen van dennengroen, waar ze even heen en weer gingen wandelen, vroeg Herman hem dingen uit de partij in Amsterdam, maar hij ontweek zijn vragen telkens, wist er niets van en zei dan eindelijk maar, dat ie de laatste week niet lekker was geweest en niets gedaan had dan 't drukke werk op kantoor. Hij had een fellen tegenzin in 't spreken daarover, schoon-ie 't wel verwacht had. Maar nu Betty àl spoediger komen zou, kon-ie eindelijk ook geen koèle antwoorden meer geven, te zeer geëmotioneerd nu door de naderende zekerheid van haar straks te zullen spreken, alléén.

Met een enkele opmerking over den mooien weg waaraan ze woonden, den heerlijk-zwaren scherpen dennengeur, wandelden ze terug naar huis. Hij begon nu àl levendiger, verwarrender in te denken z'n bang-vreugdige beroering als ie 'r bij zich zou hebben, wàt-ie tegen haar zeggen zou. Waarvoor was-ie anders hier gekomen! Wàt had-ie gedacht om Herman? Drie lange weken had-ie gewacht met gaàn, telkens weer bang voor die vreemd-groote schokking, die 't z'n leven toe zou brengen. Hij had in dien tijd veel avonden zitten worstelen tegen de begeerte haar te schrijven, maar eindelijk vond ie dat dan te làf, en te gevaarlijk ook, en 't was gebleven bij een ansicht, waar-ie een aardigheidje in coquetteerde, voor Herman niet op te merken, voor haar te voelen als een aanhaligheidje. Vergaderingen had-ie ontloopen, kranten, brochures waren onaangeroerd blijven liggen in z'n kamer. Alleen, wat-ie heel weinig gedaan had vroeger, nam-ie nu en dan plotseling een verzenbundel in z'n handen, en langzaam, over en over, las-ie dan, proevend het schreien der volzinnen inniger dan ooit. Of, zonder voornemen, een avond, liep-ie de deur uit naar een concert, liet zich huiverend verglijden in het klagen der violen. Met weinig spreken waren die weken doorgepijnd, in een roes van hèl verbeelden en weer wilder verlangen, met in den dag, den weeken weemoed die den dorren kantoorarbeid verdroefde, en 't ongekende, smartelijker begeeren in den slapeloozen nacht. Maar er waren ook dagen, dat hij liep door de voorjaarsstad, zwaarrijk van liefdeweelde, dat zijn hoofd van vrouwengeur dronken stond, verdwaasd van den jubel die hem neep in zijn keel tot uitkrijtens toe. Dan verwenschte-ie 't telkens weer, dat-ie al dien tijd niet intiemer met haar geweest was, wétend toch dat ze hem wou, al kon ie 't toèn niet dadelijk gelooven; z'n verkeerde zien van de menschen had 'm immers misleid toen en 'm teruggehouden van z'n geluk.

In den storm van z'n verlangen had-ie vanmorgen eindelijk besloten te gaan en 't haar te zeggen. Dan zou-ie maar beginnen dat leven van elkaar zien en spreken zoo dikwijls en zoo vertrouwelijk dat gaàn zou, 't geluk van de tusschenpoozen némen - waarom zou-ie 't langer zóó doen blijven, nou dat toch niet noodig was? Nou-ie toch wist, dat ze 'm tegenkomen zou, lachend; hoè dan ook, daar wou-ie niet over

denken - zou-ie niét dankbaar zijn haar te mogen hebben zoolang dat mogelijk was?

Het meisje had de late lunch klaargezet op de verandah, toen Betty 't voortuintje in kwam. Lachend, frischkrachtig in haar blauw-mousseline reform onder 'r groote liberty, kwam ze toegeloopen op Johan en schalde met haar begroeten een hoogen kwinkeleerslag door hun stilte. Zij schoof dadelijk aan de gedekte tafel, even rustend eerst en zich 't gebruinde gezicht afvegend van den warmen weg, vroeg dan, waarom-ie niet geschreven had. Nou was ze nèt weg geweest, was-ie al lang hier?

Hij had zich voorbereid tot kalm blijven doen en sprak nu zachtjes, zooveel mogelijk in zijn gewonen zwaar-langzamen toon en met zijn korte evenwichtige gebaren; de verwarring en vreugde om haar lachende vriendelijkheid gemakkelijker neergedrukt in de zekerheid die straks te zullen uithijgen.

'We zullen maar eerst wat gaan eten', zei ze en vroeg 't meisje koffie te brengen, ging dan naar binnen om zich te verfrisschen en haar hoed af te zetten.

'M'n vrouw ziet er goed uit hè?' zei Herman opgeruimd door haar levendigheid, ook altijd blij-tevreden als-ie-haar sympathie zag voor zijn vriend.

'Uitstekend', zei Johan, 'dat Gooi doet 'r goed.'

Herman herhaalde dat, toen ze binnenkwam. 'Johan zegt dat 't Gooi je zoo goed doet', zei ie glimlachend, ''t Gooi en je nieuwe werkkring.'

Zij kleurde even, om 't weer moeten denken aan hun verhouding en 't nu heel openlijk veranderd staan in haar levensopvatting, tegenover hém voor 't eerst; dan, om haar te helpen uit het licht-pijnlijk veronderstelde van die overwonnenheid, begon Herman maar gewoonweg te vragen naar de Meeting. Johan, terwijl ze koffie dronken, luisterde gretig naar haar allengs opgewonden vertellen, met in zich de nauw bedwingbare vreugde van hun heimelijke intimiteit. Zij deed hem veel rappe vragen over bekende partijgenooten die gesproken hadden, en hij antwoordde maar met een opgeschroefde levendigheid over hun bekwaamheid en hun voortreffelijkheden, besprak ook met gemakkelijkheid van routine de laatste politieke onderwerpen en de socialistische meeningen daarover.

En een nieuwe aanmoediging voelde-ie vertrouwelijken uit haar vraag: of-ie toch van middag bleef dineeren ook? ‘Ja’, zei ze weer met een kleurtje, ‘je kunt nòu wel bij ons eten, je zult je niet bezondigen... we eten vegetarisch... ja, och, Herman moest 't hebben van de dokter en nou ben 'k er maar inéen aangeraakt... och, 't bevalt me best, dat moet 'k zeggen... en 'k voel er toch oòk wel veel voor.’

‘Hij komt hier nou pas goed op z'n plaats’, zei Herman naar Betty, ‘z'n ideeën zijn hier nou zoowat allemaal ingevoerd.’ Maar hij trok z'n oogleden saâm met krimpinkjes van gêne, toen-ie plots meende dat z'n vrouw hem verdenken zou van een onkiesche toespeling op hun onthouding. Dat was ellendig, dat-ie dat daar gezegd had. Vervloekt, je kon je woorden niét zoo afwegen en hij bedoelde 't immers ook niet zóó, maar dat was bitter, bitter voor haàr. En gauw zei-ie er maar wat overheen: ‘Zeg, kind, ik ben nou wat moe, maar willen jullie nou niet een klein wandelingetje maken? Johan excuseer je mij dan, jonge? maar je bent nou tòch hier, ga een eindje opwandelen met Betty hè... als je zin hebt.’

Johan zag hem even vluchtig aan, vóór 't omkijken naar haàr; een stoot van verwarring, heeschmakend bonkte dat weer nieuw neer in het net van zenuwachtigheid in hem. Maar bang die bewogenheid te laten hooren in 't vreugdekrieuwelen van z'n geluid, nu zóó dicht bij 't alleen zijn met haàr, zei-ie rekenend op haar beleefd-aandringen dat de heftigheid van z'n toestemmen dan wel temperen zou:

‘Och, wat dunkt jou... Betty... we moesten maar hier blijven hè? of niet?’

Zij zag, op elkaar schuivend de bordjes op tafel, daàr naar neer, zei dan, als onbesloten:

‘Nou, we kunnen nog wel 's zien hè... dan kunnen we altijd straks nog gaan...’

‘Welja’, zei-ie zacht-schor, op zij schuivend om haar te laten ruimen. Dan, na nog even praten over Herman, dien zij vooruitgegaan vond, nam 't meisje 't eetgerei van tafel, spreidde daarover 't frissche, roze-en-wit doorwerkte kleedje weer en zette een vaas met paarse irissen daarop. Een besteller bracht de arbeiderskrant van den vorigen dag en Herman vroeg verlof even te mogen inkijken. Zij namen elk een stuk ervan en zaten een oogenblik te lezen, Johan

achter z'n blad langsstarend 't geschemer der letters, met z'n heete verbeelding liefkoozend het heerlijkkomende van de wandeling. Zij had gedaan als hìj, natuurlijk - wou niet zoo grif toegeven - zoo deed je als je iets graag wou dat verboden was, maar waar niemand op lette; zonderling, dat de menschen daar zoo gelijk in waren. Hij zag Betty opstaan en naar binnen gaan, volgde haar dan begeerig, hopend dat 't was om haar hoed te halen en mee te gaan; maar snel zag-ie weer naar z'n krant, toen-ie haar weer zonder hoed naar buiten zag komen, 'n ander blad in haar hand, dat ze weer ging zitten lezen.

''t Is heerlijk rustig hier, niet?' zei ze, uit beleefdheid iets opmerkend om hun gesprekloos saamzitten.

'Ja', zei-ie, 'heerlijk wel, 't bevalt je hier zeker goed hè?... wat heb je daàr voor een krant?'

Zij glimlachte en hield hem het titelblaadje toe.

'Rein Leven?' zei-ie, 'lees je dat?'

'De tweede of derde maàl', nikte ze onverschilligjesweg, ''t is wel sympathiek, geloof 'k... schrijf jij daar òok niet in?'

'In de laatste tijd niet zoo véel', zei-ie en trok de schouders op, voor 't eerst nu, tegen haar alleen, als in een wenk, iets bloot gevend van zijn ommekeer.

''t Lijkt me heusch wel sympathiek', zei ze achterhoudend haar lidmaatschap daarvan, ''t is me nog pas nieuw, maar 't schijnt de moeite van 't kennismaken toch wel waard...'

'Welzeker', zei-ie, ''t is heél mooi...' en school terug achter z'n krant, glimlachend... och, ze wou alles 's bekijken natuurlijk, wat zouen ze dàar saam om làchen...

Zij schoof dichter bij de tafel, bracht haar hand, steunend op den elleboog, onder haar voorhoofd, voelend Herman's zwijgen, nu ze daar over gesproken hadden. Met die krant en Johan voór zich, herleefde ze een oogenblik de woeling der laatste weken; de wrangwreede verhouding tusschen Herman en haar. In den opbloei der verlangens na hun aankomst in 't geuren-zware Gooi, had zij krampig gevochten tegen de dorheid van hun onthouding, en al schuimde hooger òp de begeerte naar de jeugd van den achtergelaten Johan, tòch zou haar de intimiteit tot Herman in zijn omarming wel gelukkig hebben doen zijn, tevreden met de stilling van de dadelijkste pijn. Maar afmartelend was het zoo voortge-

gaan, had zij de schrikkelijke onberoerdheid van haar rijke jeugd moeten uitlijden, elken avond na den prettig-vriendelijken verkalmenden dag, weer hopend dat hij om haar vragen zou, en elken morgen weer ontwakend met het wee der ondragelijk-drukkende liefde. Toen waren eindelijk dagen gekomen van koelheid, prikkelbaarheid, die hij eerst niet begreep, maar eens, een nacht, hoorde hij haar zacht huilen op haar kussens, en hij was gaan nadenken toen, had niets gezegd. Zij was toen stil-woedend tegen hem gaan wrokken, eindelijk langer onmachtig tot billijkheid, verweet hem, in stilte, dat hij haar verwaarloosde, dat hij toch vergat hoe jong ze was, en hoe sidderend van léven. En soms dacht ze aan Johan weer, beklaagde zich, dat ze niet had kunnen blijven, dàn, ja dàn, gòd! zou zij haar rechten genòmen hebben. Na enkele dagen, waarin hij wachtte, hij met zijn fijn-hooge, bescheidene kracht en zijn voorzichtige kieschheid, had hij haar eens in zijn armen genomen. Maar den anderen dag, toen, na het denkloos uitzingen der heerlijkheid, de klaarheid der dingen weer zichtbaar werd, voelde zij een wanhoop van schaamte om haar zelfzuchtigheid en oòk om de grille naaktheid van haar alléénstaande begeeren, dat hij nu wìst, meer en meer.

Toen, na het treiteren van den afkeer, had zij met een geweldigen ruk van haar willen zich voorgenomen sterk te worden, een koelmetalen pantser van princelijk-hoog bewustzijn te smeden om de branding van haar kwaadwillige lichaam. O, die eerste, ijzige kou van haar maaksel, wat had ze gehuiverd in de opwasemende warmtegolven van haar jeugd! Met opeengenepen tanden en saamgeklemde lippen, met gevuiste handen en beweegloos-wijdopen oogen had zij zich gevochten door de eerste vlijmende sidderingen van haar harden wil. Maar dan... o als groote vreugdige zonnevakken in den tijd, waren dagen aangegleden van wijd-reine kracht. En zij voelde zich getreden in een heerlijken overgang, heel haar bestaan nu een gelukkige metamorfoze, saâm met al den nieuwen arbeid der laatste tijden, als een periode, een tot schuimende kracht en frissche voldoeningsvreugde omhoogtillende wisseltijd van leven.

Nu maakte de gedachte aan Johan's passie haar weer bang, en wijl om zijn heftigheid twijfelend aan haar verzet, besloot ze alleen-zijn met hem te mijden en niet meer over wandelen te spreken.

Dat zwijgen vermartelde hem den heelen middag; elk oogenblik verlangde hij haar daarover te hooren spreken en als ze opstond, zich bewoog, zag hij naar haar, maar durfde zelf er niet aan herinneren, bang iets te laten merken. Door die teleurstelling ook giftte er een wrok in hem tegen het vegetarische eten; dat was nog een van de leuterdingen van hun ethiek, waaraan-ie nog meedeed, maar bah! dat-ie dat nou ook hièr aantrof, alsof-ie ermee geplaagd moest worden. Hij had het al dien tijd, den vorigen dag nog, gegeten, maar zijn prikkelbaarheid deed hem er hatelijke geuren en smaken aan vinden, nou-ie 't hier vond. bij haàr, dien vertreiterden middag. Nee, hij had nou behoefte aan scherpheden, felheden, pikante dingen. Toch at-ie mee, schoon weinig gebruikend, maar met de hoop, die de begeerte in hem voortgloeieren liet.

Dadelijk toen-ie hoorde, dat Herman naar boven zou gaan om te rusten, had-ie 'n schok als van schrikken gekregen en was buiten aan 't tuinhekje gaan staan, wachtend tot Betty alleen zou zijn. Na een oogenblik zag-ie haar zitten, in 't koele ontzònde namiddaglicht van de serre en bevend van zenuwen, die neersloegen in zijn binnenste, drentelde-ie op haar toe. Zij had hem zien komen, bleek tusschen het witblonde van zijn hoofdhaar en snor, en dadelijk bang voor 't met hem saam zijn, dat een dreiging van onrust neep om de vreugdige kracht-kalmte der laatste dagen, ging ze gauw opstaan om bezig te zijn met theeschenken. Zij stond nu tegen den tafelrand, met haar bovenlichaam gebogen over 't theelichtje en hij had plotseling een felle slaànde bezinning tot doèn nu, met denkloos wègschoppen van alle weifeling, eer het oogenblik vervluchtigd was en de teleurstelling weer zou smarten. Toen liep hij, met, in zijn plotse helderheid een achtergehouden scherts van aan 't schrikken willen maken, op haar toe, en lei zijn arm om haar bezige lichaam, blij welkomgeweten lachend naar haar op. Zij liet het theepotje uit haar handen vallen van de trilling die als een heftig verschrikkende straal in haar omschoot. En onmiddellijk na de siddering van zijn aanraking één enkelen tel, die zij te overwinnen had, driftte, om de hindernis van dat verzet, verontwaardiging aan.

‘Bè-je mal, Johan?... wat beteekent dat?’

Hij probeerde te lachen, zijn handen al weer teruggetrokken, tòch nog niet geloovend haar verzet.

Wàt nou,' wrong-ie uit z'n nauwe keel, 'mag 'k geen grapje met je maken... nòu?'

'Natùurlijk niet...' zei ze, 'hoe kòm je daarbij.'

Hij voelde zijn moed al verzonken tot een zware onmachtsverwarring diep in hem neer, die een benauwenis ook warde in z'n hoofd. En om met geweld z'n intimiteit als vanzelf sprekend te doen voorkomen, bleef-ie haar aanzien, dicht naast haar.

'Kòm,' zei-ie, onderschattend haar ernstig-geraakten toon met nogéén gewaagd lief-doen... 'neem nou geen loopje met me... wees nou niet zoo flauw..'

Zij zag de achter zijn vernedering brandende begeerte in zijn oogen; toen voelde zij de weifeling aansluipen in haar kracht, een duizelende verweeking; en het sterke woord van verzet zei zij zóó zwak, dat het geluid fluisterde als een zucht van onmacht.

'Ajàkkes... Johàn...'

'Wàarom ajàkkes,' zei-ie met den moordenden klap in zijn borst, met àl bevend-schorder stem en door overrompeling bedwongener kijken, 'waarom nou ajàkkes... ik dacht toch... gòd... is er dan niks tusschen ons tweeën... toe doe nou niet nèt of je...'

'Natúurlijk niet jonge,' zei ze, 'hoè... hoe kòm je daar nou bij?...' Maar in zich voelde zij levend worden en roepen en kermen de weken bedwongen kracht van haar vràgen en klàgen. En het waren de angst voor de buitensporigheid zelve, voor de snelle afwijking en de gedachte aan Herman, die haar opmartelden tot de macht van 't zich indenken der laatste mooi-nieuwe reinheidsdagen. En toen ze hem nog éénmaal hoorde vragen niet flauw te zijn, negeerend haar ommekeer, zei ze naar zijn doffe verslagenheid:

'Kom jonge', jij en ik, wij dòen zulke dingen niet... dat is een kleine zwakheid van je... maar dìe past niet in joù leven... maak je nou gauw weer sterk, hè? tòe... en laten we goeie saamwerkende vrienden blijven...'

Dieper smartte hem haar vriendelijkheid dan haar onzekerder verzet van straks. Hij voelde nu de vòlzware, schreiende neerzinking van teleurstellingswee in zijn heele

lichaam, tot door zijn beenen en voeten heen en in de toppen van zijn vingers.

Zacht beefden zijn lippen in zijn vaalbleek gezicht, en z'n oogen waren glazige dingen zonder leven van glinstering geworden, het licht was er uit neergeploft naar achter door zijn hoofd heen in zijn lijf, nu het was, in het dadelijk aanvoelen der ontgoocheling, alsof zijn heele bestaan was mislukt, moordendzeker. O, die aansporing tot sterk zijn te hooren van hààr, nou-ie eindelijk eens dacht zich in heerlijkvolle menschelijkheid te mogen geven. Sterk zijn... sterk zijn. Een grimmigheid van tòch machteloos geweten verzet borrelde als een straaltje van gift in hem op en neer, telkens weer naar beneê gedwongen in een snikkende spijtigheid... maar eindelijk kon-ie z'n ellende niet stilhouden, driftte plots de wanhoop tot bewègen in hem op, - heftiger en tot uitkrijtens toe wilder, rauwer. Hij zag haar vóór zich als een felle monsterachtige treiter, toch zóó snakkend begeerd... en toch zóó om niet meer over te sprèken stellig hem terugsmijtend in de leegte van zijn doodgepreekte leefbegeeren. Toen had hij een plotse aandrang tot haar slaàn en liefkoozen te gelijk, martelend van onzekerheid en van weer het beseffen, geed van beide te kunnen doen.

Zij, na bevend het theeblad te hebben herordend stond nog uìt te dwingen den eigen strijd, telkens met het mooi-zien van hun saamgang, waarnemend haar eigen prachtig-geweten hoofd, lichaam, dan weer wegstootend dat gezicht van hun levenuitzingende, geluk-kermende kussen, met het dreigen van den angst voor Herman, en het terugvinden eindelijk van het lichter voornemen om haar leven weer wijd-rein en blank van kracht te doen zijn. Maar in die overwinning dan begon het haar te hinderen, dat hij nog voor haar stond met zijn machtige verzoeking... zíj wou het nu niet langer, dat vechten mocht nu niet meer duren... en óok... Herman kon elk oogenblik benedenkomen. Toen zei ze, met een forschen ruk van haar hals en hoofd, strenger, bedoelend zichzelf en hem te beveiligen:

‘Kom, Johan,... laat 't nou uìt zijn... jij en ik... we hebben toch zoo hèel andere dingen te doen... wil je thee...?’

Hij stond even stil nog, z'n hoofd als in ernstig nadenken

omlaag, schudde zacht van nee. Dan liep-ie naar den hoek, nam van 't serrestoeltje z'n hoed en zette 'm op.

'Wat doe je?' zei ze, en toen hij niet antwoordde: 'ga je nou weg?... Flauwe jonge...'

'Doe de groeten aan Herman,' zei-ie heengaand.

'Flauw,' zei ze nog eens, maar zwakker. En toen hij weg was, voelde ze een zwaarte van verantwoordelijkheid, bedacht zij met beklemming, dat zij 't nòg niet wist - of 't zóó had moeten gebeuren... of ze altijd zoo sterk zou blijven... altijd... àltijd...? O, o, dat ze 't niet wìst!...

Alle denkensrust vervreten van spijt, van wrok tegen iets níet te grijpen, níet te straffen, en toch zoo sterk, zoo venijnig sterk, dat 't hem neer had gemokerd, kwam-ie thuis. Verloomd van bewegen maakte-ie de deur van z'n kamer los, de huisgenooten dadelijk mijdend. Maar toen-ie die kranten en brochures op tafel zag liggen, dat vertrek aanzag, waar-ie geleefd had al dien tijd, werkend, studeerend, stellingen doorgravend om er het leven tot deugdelijke volbrenging in vast te klinken, toen hijgde een getier van woede in hem op, een uitbarsting van de, door onmacht tot marteling saamgedrongen spijt. In één seconde flitste dat naar z'n hoofd tot heesch-hitsende haat tegen de als levende, hem tegengrijnzende dingen in de kamer. Ja, ja, zóó spraken die voddige dingen... zooals zìj gesproken had... sterk zijn... bedwingen... betere dingen doen... o god!... hier... beroerlingen... lammelingen!... waarom verkwanselen jullie het leven... waarom heb jullie mijn leven verpèst... tuig! tuig!

Met krampige vingers greep-ie de dingen van tafel en reet ze vaneen, tot snippers op den grond... niks meer... o god... o, hoe zou-ie z'n hart ophalen... haha! ethiek!... ethiek van de liefde! haha! het huwelijk! onderzoek vóór het huwelijk! bah! bah! achter glazen deurtjes had-ie ze geschikt... die vuiligheid... ja, ja, vuiligheid!

Met brandende oogen en ademstootjes van gekverrukkelijke hartstocht-bevrediging liep-ie op de boekenkast toe en trapte met z'n hakken de ramen stuk, 't glas rinkinkte op den grond en de boekbanden, de plankjes, beukten z'n hakken ineen, schoppend en trappend in een krankzinnigheid van machteloozen haat.

Maar toen alles vernield op den vloer lag, toen, opeens, moè, uitgehijgd van hartstocht, liet hij zich neervallen op een stoel achter hem.. en zàg het. Een eerste helderheid kierde in zijn denken. Wat had-ie gedaan? god, god... papieren vernield... dat was krankzinnigheid... kwajongenswerk... heftigheid van een oogenblik...

Maar noù... noù...

Hij was geen kind meer, hij had toch gedacht z'n leven wel te hebben voorbereid... zoo goed en serieus bedoeld...

Wat noú... van z'n weg afgetuimeld... en dàar teruggegooid, hàrd... wij hebben andere dingen te doen... haha! hij èn zij... gòd, gòd...

Een dichter benauwenis kroop naar zijn begrijpen, en moe, tusschen de snippers van z'n boeken in, liet ie z'n hoofd zakken in z'n handen, omdonkerd van angst voor het komende, níet wetend wàar te gaan.

Een wanhoop van machteloosheid voelde hij zwaar neerzinken op zijn bestaan, dat hij nu niet meer te effenen wist, levenloos-dof van willen als in een omsuizing van leegheid, in het moedeloos-grauw dreigen der dagen.

Maart - Juni '06.

SAMUEL GOUDSMIT.

Middenstandskernen.

Op nieuwe banen.

Erster Verwaltungsbericht des Königlich Preussischen Landesgewerbeamts (1905). Berlin, C. Heymann's Verlag. 1906.
Direktor V. Romberg. Die Bedeutung der Meisterkurse für die Gewerbeförderung, und die Aufgabe der im Jahre 1907 in Cöln zu eröffnenden Gewerbeförderungsanstalt für die Rheinprovinz. Köln, Kölner-Verlags-Anstalt, 1906.
Verslag van den Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs, H.J. de Groot, omtrent een bezoek aan verschillende inrichtingen van technisch-, industrieelen handelsonderwijs in de staten van Zuid-Duitschland, alsmede te Weenen en te Budapesth. Bijlage tot de Ned. Staatscourant van 23/24 Sept. 1906.
Dr. O. Bechtle. Die Gewerbeförderung im Königreich Württemberg im Geschäftsbereich der Zentralstelle für Gewerbe und Handel. Stuttgart, Carl Grüninger, 1905.

A system, built upon the discoveries of a great many minds, is always of more strength, than what is produced by the mere workings of any one mind, which of itself can do little.
Samuel Johnson (volgens Boswell).

Werd dezerzijds zoo dikwerf, waar het middenstandsbelangen betrof, de Gidslezer op Zuid-Duitschland gewezen, reeds onpartijdigheid en heuschheid zouden het tot plicht maken u uit te noodigen tot een bezoek dichter bij huis, tot een ommetocht in dat machtige Germanenrijk, hetwelk onmiddellijk aan onze grenzen paalt.

Doch niet onpartijdigheid en heuschheid alleen! Want ook dáár valt veel te leeren, voor wie niet in blinde zelfverheffing waant dat alles in eigen land onverbeterlijk is. En het eerste jaarverslag van den Rijksraad voor de bedrijfsbelangen - aan

welks duitschen titel hierboven de eereplaats werd toegekend - levert een te welkome gelegenheid op om een frisschen kijk op Pruisische toestanden te verkrijgen, dan dat deze verzuimd mag worden. Immers eerlijk erkend: van Pruisen weten wij weinig meer dan wat dagbladcorrespondenten goed vinden mede te deelen; en de omgeving, in welke dezen bij voorkeur vertoeven, wordt door *militäre* en *polizeiliche* punthelmen ietwat zwaarder overschaduwd, dan met meer normale duitsche levenskringen het geval is.

Maar nog een andere reden brengt mij er toe uwe aandacht te vestigen op de verrichtingen van het *Landesgewerbeamt*. In vorige opstellen betreffende het germaansche middenstandsleven, kon vanwege de veelheid van stof, slechts zéér ter loops ter sprake gebracht worden de organisatie van dat deel van den staatsdienst, hetwelk zich tot taak stelt de bevordering van kleinnijverheid en kleinhandel, daaronder begrepen - gelijk van zelf spreekt - de bevordering van het vakonderwijs.

En toch is juist het vraagstuk van de organisatie van dien tak van Staatsdienst voor ons van zóó veel gewicht. Wel moge het instellen van een Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel een stap in de goede richting zijn, en als een tweede goede schrede geprezen worden het splitsen van dit nieuwe ministerie in drie op zich zelf staande afdeelingen, toch zijn hervormingen en uitbreidingen der Departementale administraties in dezen niet voldoende; er moet in de eerste plaats een *andere* verhouding, een inniger band geschapen worden tusschen regeering en geregeerden, tusschen de Bureaucratie en de Burgerij. Nieuwe instellingen zijn daartoe noodig; regeeringslichamen in welke, *naast* het ambtelijk element, deskundige burgers zitting nemen, om zoodoende aan het steeds ingewikkelder en meer omvattende staatsmechanisme die elasticiteit te verschaffen, zonder welke in onze moderne maatschappij, met hare vele, in verschillende richtingen werkende krachten, met hare hevige schokken en stooten, geen rustige, goede gang der regeeringsmachine kan verkregen worden.

Dit wordt allerwege in Zuid-Duitschland begrepen; en het instellen van den Pruisischen Rijksraad voor de bedrijfsbelangen bewijst dat zelfs het feodale Pruisen de noodzakelijkheid inziet van een dergelijken modernen tusschenschakel. Vooral dit maakt het *Landesgewerbeamt* voor ons zoo gewichtig:

het wijst ons den weg, welke ook hier te lande is in te slaan.

Doch eerst als wij, aan het einde van deze studie genaderd, te overwegen hebben welke nieuwe Nederlandsche staatsinstelling het meest de belangen van onzen middenstand ten goede kan komen, is de Pruisische Rijksraad uit dit oogpunt nader te beschouwen; voorloopig willen wij diens jaarverslag enkel gebruiken als een gids op een ons geheel onbekend terrein: het gebied van het Pruisische vakonderwijs. Want - zulks worde dadelijk medegedeeld, ten einde geen verkeerde verwachtingen op te wekken, - hoewel de taak van dien Rijksraad zich over een bijna onbegrensd gebied uitstrekt, (de bevordering van het bedrijfsleven in den ruimsten zin) heeft dit lichaam zich voorloopig enkel met de aangelegenheden van het vakonderwijs bezig gehouden. Trouwens acht die Rijksraad het vakonderwijs een zaak van zóó overwegend belang, dat reeds in de voorrede tot dit eerste jaarverslag voorspeld wordt, dat ook in het vervolg dat vakonderwijs wel het voornaamste van zijne zorgen zal blijven.

I.

Het *Landesgewerbeamt* is als een weerklank te beschouwen op hetgeen bij de behandeling der Pruisische begrooting voor 1902 door twee in middenstandskringen wèlbekende afgevaardigden: de heeren Trimborn en Crüger, te berde werd gebracht. Toen werd onder meer de oprichting van een Centraal-Instituut in overweging gegeven, in den trant als er in verschillende Zuid-Duitsche staten gevonden worden. Nadat in 1903 en in 1904 nogmaals in de Kamer van verschillende zijden op het nemen eener beslissing in dezen was aangedrongen - de laatste keer bij eene motie - werd bij Koninklijk Besluit van 20 Maart 1905 het *Landesgewerbeamt* ingesteld en daaraan toegevoegd een *ständige Beirat für das gewerbliche Unterrichtswesen und die Gewerbeförderung*.

Beide - zoowel de Rijksraad als de Commissie van bijstand - staan onmiddellijk onder den Minister voor Handel en Bedrijf. Zij zijn dan ook bestemd dien minister te steunen bij dat deel van zijn taak, hetwelk op het vakonderwijs en de bevordering van het bedrijf betrekking heeft. Niet enkel door het geven van raad, door het houden van toezicht, kan de Rijksraad

dien steun verleenen, aan dat lichaam kan ook door den Minister het *beheer* opgedragen worden over instellingen ter bevordering van het bedrijf. De Commissie van bijstand is daarentegen een uitsluitend raadgevend lichaam.

De Rijksraad - welks aantal gewone en buitengewone leden niet bepaald is - bestaat op dit oogenblik uit een zestal personen: ambtelijke specialiteiten, onder wie hier te lande wel het meest bekend is dr. ing. Muthesius - de architect-ingenieur en voormalig technisch attaché aan het Duitsche gezantschap te Londen, schrijver van vele belangrijke bouwkundige studiën. In de Commissie van bijstand nemen behalve de leden van den Rijksraad, zitting direkteuren van vakscholen, inspecteurs van het vak-onderwijs, afgevaardigden van gemeente-besturen, van Kamers van Koophandel en van Handwerkskamers, alsmede volksvertegenwoordigers en particulieren, die zich op het gebied van het vakonderwijs of voor de bevordering van de bedrijfsbelangen verdienstelijk hebben gemaakt.

Dat deze Commissie zoo uitgebreid is, kan niet verwonderen, waar blijkens het ministerieele besluit dat de nadere uitwerking der koninklijke gedachte bevat, die Commissie van bijstand dienen moet om den Minister op de hoogte te houden van de inzichten en stroomingen, welke in de kringen der deskundigen en belanghebbenden heerschen.

Tevens is de Commissie ingesteld ten einde aan die kringen de gelegenheid te verschaffen mede te werken aan het oplossen van principiëele vraagstukken, welke het vakonderwijs en de bevordering der bedrijfsbelangen betreffen.

Gelijk begrijpelijk is, kan een Instituut, hetwelk eerst tegen den voorzomer van 1905 in werking trad, aan 't einde van het eerste jaar van zijn optreden op geen groot aantal werkzaamheden wijzen. Wijselijk heeft dan ook de Rijksraad zich in dit eerste jaarverslag beperkt tot mededeeling van gegevens omtrent den vroegeren en den tegenwoordigentoestand van de verschillende inrichtingen waarover hem het oppertoezicht is opgedragen.

Voor ons is dit bijzonder gelukkig, want dientengevolge ontvangen wij een wel in kleine ruimte samengedrongen, doch hoogst volledig overzicht van de geschiedenis van het Pruisische vakonderwijs - een gebied zóó uitgebreid, dat

het natuurlijk niet mogelijk is in de weinige bladzijden, welke dit opstel mag beslaan, dit zelfs maar vluchtig in zijn geheel te beschouwen.

Jammer genoeg, want het jaarverslag is vol van verrassingen: hoe weinig gedrild en stijf blijkt het Pruisen te zijn dat wij door dit boekdeel leeren kennen! Hoe door en door modern! Trouwens reeds van buiten kondigt dit verslag zich aan als een voortbrengsel van onzen tijd. Geen zwaarlijvig, onbeholpen griezelig grauw kwartijn, moeielijk ter hand te nemen en nog moeielijker weg te bergen in de engborstige boekenkasten dier celvormige woningen, in welke de twintigeeuwsche stadsbewoner huist, maar een luchtige octavo band, in lichtgeel linnen gehuld: *simplex munditiis*.

En geheel in overeenstemming met band en formaat is het verslag zelve. Derhalve ook de stijl. Geen stadhuiswoorden, geen ambtelijk doolhof vol voorwaardelijkheden - de subjonctief is ongetwijfeld uitgevonden op eenig ministerieel bureel! - maar een dietsch dat een ieder kan lezen, zelfs wie het niet verder heeft gebracht in het hoog-germaansch dan de taal van Lessing, Schiller en Goethe. Een prettige, beknopte stijl, een zaken-stijl; haast zou ik zeggen een *commercieele* stijl, indien niet de commercie bij zoovele geleerden nog in kwaden reuk stond en den neus deed ophalen.

En gelijk de stijl, zoo de inhoud. Welk een liberaliteit in opvatting! Welk een letten op aller wenschen, een aandachtig luisteren naar klachten; bovenal welk een bereidwillig aannemen van raad! Wat wel het meest treft, is dat dit machtige rijk, zóó bewust dan toch van de rol welke het speelt op het wereldtooneel, de andere duitsche volkeren ‘medesleepende in zijn staart’, zich geenszins te voornaam acht om bij kleinere staten in de leer te gaan, en Baden, Wurtemberg en Beieren met ijver doorzoekt om zijn voordeel te doen met hetgeen dáár op het gebied van het vakonderwijs is beproefd en goedbevonden.

Reeds dadelijk blijkt dit uit het eerste hoofdstuk, hetwelk geheel aan het lagere vakonderwijs is gewijd. Heeft Baden den schooldwang ingevoerd, en heeft Wurtemberg onlangs dat voorbeeld gevolgd, ook de Pruisische regeering erkent openlijk dat alleen door het vakonderwijs verplichtend te

stellen, dit voor het geheele volk van beteekenis kan worden.[1] Niet alleen dat allerwege in den lande de ervaring zulks heeft bewezen, doch die zelfde ervaring leert de ongegrondheid van het beweren dat het onderwijs betere resultaten geeft zonder dwang: omdat alsdan de luie en onverschillige leerlingen wegblijven Volgens den Pruisischen minister is dat slechts een vraag van takt en organiseerend talent, waaromtrent dan ook menige goede wenk wordt gegeven. Ten slotte dringt de minister er op aan, alle gemeentebesturen zooveel mogelijk er toe te brengen het vakonderwijs verplichtend te stellen. - Zooals bekend is, laat de Bedrijfswet (*Gewerbeordnung*) de beslissing daaromtrent over aan de gemeentebesturen.

En met evenveel kracht dringt de Pruisische minister er op aan dat dit vakonderwijs niet 's avonds worde gegeven, althans niet na 8 uur. En de Rijksraad gaat in dezen geheel met den minister mede. ‘Nog te veel scholen zijn er - aldus herinnert het jaarverslag - waar de jongens na een vermoeiende dagtaak gedwongen worden van 8 uur tot 10 uur 's avonds op de schoolbanken door te brengen, en *dit is een zich bezondigen aan de jeugd*.’ Gij ziet: de Rijksraad is niet bang de puntjes op de *i* te zetten, waar het de hoogste belangen van het komend geslacht betreft! ‘Men mag niet - aldus varen de ministerieele adviseurs voort - in den leeftijd der lichamelijke ontwikkeling onze toekomstige nijveren en handelaren de avondrust onthouden. En van uit een hooger standpunt bezien, gaan hierin trouwens de algemeene belangen samen met die van werkgever en leerling: geen bedrijf kan bloeien zonder een hoog zedelijk en intellectueel peil zijner beoefenaren. En waar wegens voorbijgaande voordeelen strijd bestaat tusschen de stoffelijke belangen van den patroon en de ontwikkelingsbelangen van den leerling, daar gaat het algemeen belang samen met dat van laatstgenoemde.’

Hoe lang zal het nog duren vóór dat men in Nederland deze eenvoudige waarheden algemeen begrijpt, en het doodend avondwerk van regel uitzondering zal worden![2]

1) Deze merkwaardige ministeriëele circulaire van 1899 is in de bijlagen van het jaarverslag in haar geheel opgenomen.
2) Den lezer wordt in herinnering gebracht dat met het verplichte duitsche dag-onderwijs niet bedoeld wordt een onderwijs hetwelk den geheelen dag in beslag neemt, doch een onderwijs van 6 à 8 uren 's weeks, gewoonlijk verdeeld over een tweetal dagen.

En dat Minister en Rijksraad in dezen niet alleen staan, blijkt uit de moties aangenomen op de IV^{de} Algemeene jaarvergadering der Handwerkskamers, alsmede op de jaarvergadering van den Duitschen bond der 'Kaufmännische Vereine' en van den bond der 'Katholische Kaufmännische Vereine'. Zoowel de organen van den industrieelen middenstand als van den handeldrijvenden middenstand, (voor welke dan toch in de eerste plaats het vakonderwijs bestemd is!) hebben zich dus in afkeurenden zin over het avond-vakonderwijs uitgesproken.[1)]

Belangrijk ook is hetgeen de Rijksraad opmerkt omtrent de opleiding der onderwijskrachten:

'Een innig verband bestaat er - aldus zegt het jaarverslag - tusschen de resultaten van het vakonderwijs en de persoonlijkheid van den onderwijzer.' Dit voert vanzelf tot de vraag: aan wie is dit onderwijs op te dragen? 'In de eerste plaats - zoo gaat het verslag voort - moeten het mannen van karakter zijn, in staat een zedelijken invloed uit te oefenen op de scholieren, mannen die tucht weten te houden zonder te tuchtigen. Zij moeten zoowel liefde voor de jeugd als liefde voor het vak bezitten. Zij moeten de beroepskringen kennen, in welke zij de scholieren zullen inleiden, en zelf de vaardigheid bezitten, welke zij zullen onderwijzen.'

'Zulke mannen zijn betrekkelijk zeldzaam, en die er zijn,

1) Dat de middenstand de voornaamste belanghebbende bij het vakonderwijs is, wordt wel eens betwijfeld. Doch dan wordt vergeten dat het hier niet enkel betreft het vakonderwijs voor toekomstige *patroons*, doch ook voor toekomstige *gezellen*. De belangen der gezellen zijn in deze de belangen der patroons.
En ook het vakonderwijs der arbeiders in het groot-bedrijf is feitelijk een zaak van den middenstand. Zeer dikwijls toch gaat een min- of meer- geschoold werkman uit de groot-nijverheid over tot de klein-nijverheid, en dan niet langer door de machines gesteund, staat zijne onbeholpenheid hem en den anderen gezellen des te meer in den weg. Terecht eischt dan ook de duitsche middenstand dat het toezicht op het leerlingwezen in het groot-bedrijf worde opgedragen aan de inspecteurs der Handwerkskamers, die middenstandsinstellingen bij uitnemendheid.

wijden zich niet allen aan het onderwijs. De vakschool zal dan ook haar onderwijzersmateriaal in hoofdzaak moeten betrekken uit twee groepen: de onderwijzers van de gewone lagere school en de mannen der praktijk: de technici, ambachtsnijveren en kooplieden. Aan eerstgenoemden ontbreekt in den regel voldoende kennis van de praktijk en van de eischen welke deze stelt; laatstgenoemden zijn dikwijls slechte lesgevers en weten niet met knapen om te gaan. Van daar dan ook dat men de eerste door vakcursussen, de laatste door paedagogisch onderricht en door het doen bijwonen van lessen op den goeden weg moet helpen.'

Dat men geen van beide soorten van onderwijzers kan ontberen, wanneer het vakonderwijs allerwege wordt ingevoerd, blijkt uit de cijfers van het jaarverslag. Hieruit volgt toch dat bij de Pruisische lagere vakscholen 1372 onderwijzers uit de praktijk werkzaam zijn, tegen 10.145 onderwijzers der volksschool. Maar niet minder dan een ton gouds wordt dan ook jaarlijks ten koste gelegd aan de verdere ontwikkeling van beide soorten van leerkrachten.

Het lagere vakonderwijs wordt in Pruisen grootendeels vanwege de gemeenten gegeven. De Staat verleent natuurlijk geldelijken steun; doch merkwaardig genoeg in dat land, waar men verwachten zou dat alles *schablonenmässig* gaat, zijn die subsidiën niet allerwege even hoog, doch schommelen zij, naar gelang van plaatselijke omstandigheden, tusschen ¼ en ¾ der uitgaven.[1)] Dat vakonderwijs tot zich te trekken, ligt geenszins in de bedoeling der regeering; integendeel nog meer dan de gemeenten acht zij de gilden (*Innungen*) de natuurlijke dragers van het lagere vakonderwijs, en met voldoening wordt er dan ook in het verslag op gewezen, dat sedert 1894 het aantal *Innungsschulen* bijna verdubbeld is, evenals het aantal harer scholieren. Toch is in dezen zeker nog geenszins het eindpunt bereikt, waarbij niet te vergeten is dat het zoogenaamde 'Handwerkergesetz', - de novelle der Bedrijfswet, waarbij o.a. de Handwerkskamers werden ingesteld, - nog van te jongen datum is, om al haren

1) Na aftrek der baten uit schoolgelden. De subsidiën worden telkens voor 3 jaren verleend. Tusschentijdsche hoogere uitgaven blijven geheel voor rekening der gemeente, of gelijk het verslag zulks commercieel uitdrukt: 'Das Risiko etwaiger Mehrausgaben fällt auf die Gemeinde'.

invloed uit te oefenen. Trouwens wie den weg van het zelfbestuur wil opgaan, de burgers door hunne vakvereenigingen medezeggensschap wil geven in onderwijszaken, weet dat hij geen wondergroei zal waarnemen. Slechts in broeikassen kan men planten ‘trekken’; wat de eeuwen trotseeren moet, eischt een andere behandeling.[1)]

II.

Het tweede hoofdstuk van het jaarverslag van den Rijksraad is gewijd aan de kunstnijverheidsscholen; scholen welke reeds daarom een geheel afzonderlijke afdeeling vormen, omdat zij rekening moeten houden met iets dat met regel en orde spot: het talent. Zoozeer is dan ook de Rijksraad van deze waarheid overtuigd, dat hij openlijk verklaart: dat geen diploma's geëischt moeten worden van wie aan deze soort scholen les zullen geven. ‘Bij artistieke beroepen is het zeer moeielijk, zoo niet onmogelijk - aldus licht de Raad zijn standpunt toe - om de geschiktheid tot lesgeven te willen afleiden uit de verworven diploma's. Het is zelfs in strijd met de natuur der dingen, te verwachten dat zij, die de kunstnijverheid zullen onderwijzen, een bepaald omschreven leergang hebben doorloopen. Bij beroepen, bij welke uitsluitend de *persoonlijkheid* den doorslag geeft, is het dan ook verstandiger in elk bijzonder geval zich van de talenten van den candidaat te overtuigen, dan af te gaan op bewijzen van volledig doorloopen cursussen.’ Waarlijk, woorden vol wijsheid, en welke ook in Nederland mochten ter harte genomen worden, waar het rijkstoezicht nog zulk een angstvallige waarde hecht aan diploma's, die - zelfs afgescheiden van het vraagstuk van talent - geenerlei intrinsieke waarde hebben!

Vrijheid, blijheid! is dan ook in zake van kunstnijverheid het devies van den Pruisischen Rijksraad - en deze komt er dan ook rond vooruit, dat welke voordeelen uit de *Verstaatlichung* van andere soorten scholen moge voortvloeien, herhaalde overwegingen er toe geleid hebben om ten opzichte van kunstnijverheidsscholen geheelonthouding aan te bevelen. ‘Meer dan bij andere scholen - aldus zegt de Raad - is het bij deze

1) Ook dr. Kerschensteiner, de geniale hervormer van het Münchener vakonderwijs, wijst op de beteekenis der *Innungsfachschulen* in zijne *Grundsätze für die Organisation des niederen gewerblichen Bildungswesen*.

noodwendig dat zij zich geheel aan de plaatselijke toestanden aanpassen, en de taak van den Staat moet zich dus bepalen tot het geven van geldelijken steun en tot het bij elkander brengen in een Centraal Instituut van de ervaring van allen, opdat deze aan allen ten goede kome in den vorm van wenken van praktischen aard.'

Zoo groot is zelfs de vrijheid welke voor de kunstnijverheidsscholen noodig wordt geacht, dat de Rijksraad iets aanbeveelt, dat iederen ouderwetschen schoolautoriteit een doodelijken schrik zal bezorgen: 'Overtuigd, dat slechts een leeraar die midden in de praktijk staat - aldus verklaart de Raad - inderdaad steeds op de hoogte van zijn taak kan blijven, is hem uitdrukkelijk toe te staan het uitvoeren van particuliere opdrachten. In vele gevallen wordt hem - terecht - een atelier ter beschikking gesteld in het schoolgebouw.'

Dat ter bevordering van ruimte van blik, gelden toegestaan worden voor grootere en kleinere studiereizen der leeraren, spreekt na dit alles van zelf.[1)]

Wordt het vóór alles noodig geacht, dat de leeraren blijven midden in de praktijk, ook de leerlingen zijn zooveel mogelijk in gestadige aanraking te houden met het praktische leven. Uitdrukkelijk wordt daarbij voorop gesteld dat de 'Meisterlehre' (het arbeiden van den leerling bij den patroon) de grondslag moet blijven, voor zooveel het betreft niet de opkweeking van scheppende kunstenaars, maar van de vele mindere krachten, welke de kunstnijverheid evengoed noodig heeft als elke andere tak van industrie. Slechts wordt aanbevolen om aan de kunstnijverheidscholen *Lehrwerkstätte* toe te voegen, ten einde daar den leerling die bijzondere handgrepen van zijn vak te onderwijzen, welke boven de macht van zijn patroon gaan.

Goede voornemens! zal men uitroepen, doch hoe te zorgen,

1) Nog een eigenaardig middel grijpt de duitsche regeering aan om de beste krachten naar het kunstnijverheidsonderwijs te trekken. Openhartig zegt de Rijksraad: 'Wat meer dan een hoog salaris den leeraren begeerlijk toeschijnt, is de professorstitel.' Is dit ook niet een bewijs voor de commercieele opvatting welke in Duitschland bij het vakonderwijs voorzit, en een gevolg van het feit dat dit onderwijs bij het Ministerie van *Handel* is ingedeeld? Het middel bevalt zoo goed, dat men zich voorstelt ook aan niet-rijksinrichtingen de bevoegdheid te geven den professorstitel aan hare leeraren te verleenen.

dat zij inderdaad blijvend worden uitgevoerd, en niet van lieverlede ook hier de dorre schoolwijsheid het frissche leven doodt?

Het eenig mogelijke middel is: te zorgen, dat er steeds voeling bestaat tusschen School en Leven, dat het leven vertegenwoordigd is *in* de school. Dit kan alleen een Curatorium bestaande uit *vakmannen*; en zoo is het ook door de Pruisische regeering begrepen.

'Ook bij die scholen, welke geheel door het Rijk bekostigd worden - zoo schrijft de minister voor in een zijner circulaires - is een Curatorium in te stellen, *hetwelk* - gelijk uitdrukkelijk wordt opgemerkt - *tot taak heeft de school voeling te doen houden met de vakwereld*.' Ik cursiveer deze woorden, omdat hier te lande dit moderne begrip van de taak van Commissies van toezicht en van Curatoria nog niet voldoende is doorgedrongen - getuige o.a. de polemiek gevoerd naar aanleiding van de benoeming van curatoren aan de tot Hoogeschool verheven Polytechnische inrichting te Delft[1)].

Welk een teere plant trouwens het kunstnijverheidsonderwijs is, hoezeer dit onderwijs valt buiten het gewone schoolgebied, wordt wel bewezen door het feit, dat de Pruisische regeering, welke vroeger wenschte in elke stad van 33000 inwoners een school voor kunstnijverheid te zien opgericht, thans ten volle overtuigd is, dat deze wensch wel nimmer verwezenlijkt zal worden[2)]. Deze overtuiging is niet enkel gegrond op het feit, dat het niet doenlijk blijkt om voor zooveel scholen goede leerkrachten te vinden, maar óók op de overweging, dat zullen die leeraren inderdaad scheppende krachten blijven, zij door eene artistieke atmosfeer moeten omringd zijn. En niet iedere stad van 33000 inwoners en daarboven, kan op een artistiek leven bogen.

'Men mag natuurlijk niet aan de kunstnijverheidsscholen den eisch stellen, dat zij een eigen Duitsche kunstnijverheid zullen scheppen' - aldus waaarschuwt ten slotte de Rijks-

1) Zie ook mijn artikel 'De taak der Curatoren' in 'School en Leven.' Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1905.

2) In dat geval zouden er in Pruisen nog 38 dergelijke scholen zijn te stichten.

raad. ‘Het ontwikkelen van een dergelijke nijverheid is de taak der kunstenaars, om 't even of zij aan een school zijn verbonden of niet. Maar die scholen kunnen de kunstgedachten in ruimer kring verspreiden en gemeengoed maken voor het volk. Haar taak is het vóór alles er voor te zorgen, dat hetgeen de scheppende kunstenaar uitdenkt, door geoefende handen tot werkelijkheid kan worden, dat zijne gedachte de verschillende takken van bedrijf bevruchte. Ook is het de taak der school om den breeden zoom van het volk tot juistere waardeering op te voeren van de kunstprobleemen, en zoodoende tot medearbeiders te maken bij den opbouw eener nationale kunstnijverheid. Dat deelnemen van het volk zal in hoofdzaak hierin moeten bestaan: dat het door een meer gekuischten smaak leert hoogere eischen te stellen aan de gebruiksvoorwerpen, óók wat betreft de technische uitvoering. Want dan alleen zal een inderdaad hoog standpunt ingenomen worden, en kunnen de voorwerpen, welke binnen iedersbereikvallen, werkelijk waarde bezitten uit een oogpunt van kunst, indien het betere in *groote* hoeveelheden wordt gevraagd. De ontwikkeling van het technisch oordeel en van den kunstsmaak van het volk behooren dus tot de voornaamste vraagstukken welke de kunstnijverheidsschool heeft op te lossen.’

Dat bij deze taak der school de vrouw erkend wordt als de evenboortige van den man, zal na al hetgeen hierboven omtrent de zoo liberale opvattingen van den Rijksraad werd medegedeeld, wel niet verwonderen. Zie hier wat in het jaarverslag geschreven staat omtrent de vrouwelijke scholieren: ‘Terwijl aan sommige scholen een afzonderlijke afdeeling wordt gevonden voor vrouwelijke leerlingen, is het de richting der latere jaren, om de meisjes te zamen met de jongens te onderwijzen, gelijk in Engeland en Amerika algemeen gebruikelijk is, en ook in Oostenrijk geschiedt. De ondervinding heeft geleerd dat de invloed, welke beide geslachten op elkander uitoefenen, aansporend werkt en de goede zeden bevordert.’

Dat hierbij op Amerika wordt gewezen, zal niet bevreemden, voor wie weet met hoeveel zorg de amerikaansche onderwijstoestanden door Duitschland bestudeerd worden[1)].

1) Bijzonder uitvoerig en leerrijk is bijv. het overzicht omtrent dat vakonderwijs, naar aanleiding van de tentoonstelling te St. Louis opgemaakt door eenige naar Amerika gezonden Pruisische deskundigen.

III.

Niet minder dan uit de hierboven behandelde hoofdstukken van het jaarverslag van den Rijksraad, blijkt de liberale, *commercieele* opvatting van de Pruisische regeering uit hetgeen wordt medegedeeld omtrent de scholen voor bepaalde vakken: die voor het bouwvak, die voor de metaalbewerking, en die voor de bekleedingsvakken. Ook de nieuwste tak van onderwijs: de patroonsleergang *(Meisterkurse)* mag zich in de bijzondere belangstelling verheugen van Regeering en Rijksraad.

Aan al deze onderwerpen zijn afzonderlijke hoofdstukken gewijd, doch ons is natuurlijk beperking geboden, zoodat alleen datgene zal worden aangestipt, hetgeen uit een Nederlandsch oogpunt van belang is.

Wat vooral treft, is de groote waarde, welke de Pruisische regeering hecht aan de wenschen en wenken van Vereenigingen van patroons en van Bonden van technici. Onwillekeurig doet zulks de vraag rijzen of ook niet hier te lande de regeering een geheel andere houding zou aannemen tegenover het deskundig deel der burgerij, indien het vereenigingsleven bij ons krachtiger bloeide; want dat thans in dit opzicht de toestand niet is, gelijk zij behoort te zijn, is wel bekend en zal later in dit opstel nog op menige plaats blijken. Hoezeer toch het vakonderwijs een staats*zaak* moge zijn, in de eerste plaats blijft het de *taak* van hen, die het vak zelf beoefenen, en, zoo zij dit met vrucht beoefenen zullen, zich omringen moeten van kundige arbeiders, verzekerd moeten wezen dat wie afvalt door ouderdom, vervangen kan worden door een goed geschoolde jonge kracht. Het opkweeken van het ‘komend geslacht’ - van de *Nachwuchs*, gelijk de Duitschers zeggen - is dan ook evenzeer een hoofdvoorwaarde voor den bloei van nijverheid en handel, als het zoeken naar een nieuw gebied voor den afzet der producten; en evenmin als men dit laatste overlaat aan rijksambtenaren, evenmin kan ook eene regeering in zake het vakonderwijs in de plaats treden van handelaar of nijvere - wat natuurlijk in beide gevallen niet uitsluit het verleenen van medewerking en geldelijken steun.

Zoozeer is de Pruisische regeering overtuigd dat zij niet de leidende hand in dezen moet hebben, dat niet alleen

telkens overleg wordt gepleegd betreffende het vakonderwijs met groote vereenigingen, gelijk het *Verband deutscher Baugewerkmeister* en het *Verein Deutscher Ingenieure*, doch dat in 1898 door den Minister voor Handel en Bedrijf een groote samenkomst werd belegd, waartoe werden uitgenoodigd direkteuren en leeraren van vakscholen, industrieelen en ingenieurs, ten einde gezamenlijk van gedachten te wisselen over de organisatie van het onderwijs.

Op deze samenkomsten werden o.a. twee zeer gewichtige onderdeelen van het onderwijsvraagstuk behandeld, nl. welken tijd moeten de leerlingen vóór hunne intrede in de vakschool, doorgebracht hebben in de praktijk? en: hoe lang moet de leergang duren?

Vooral wat dit laatste betreft, werd er door alle deskundigen op gewezen, hoe gevaarlijk het is de jongens te lang op de schoolbanken te laten. Zij krijgen dan zoo'n 'zit', dat zij voor de eigenlijke praktijk verloren zijn, en liever als teekenaar zich op eenig bureel verhuren. Zoodoende ontstaat een teekenproletariaat, terwijl aan de nijverheid goede krachten worden onttrokken.

En de regeering heeft dezen raad ter harte genomen. Trouwens hoe ver men in Pruisen tegemoet komt aan de eischen der praktijk, blijkt wel het best uit deze opmerking van den Rijksraad: 'het is gewenscht dat ieder scholier zooveel mogelijk naar zijne persoonlijke behoefte en inzichten de lengte van zijn schooltijd kunne bepalen.'

Zelfs waarschuwt de Raad voor te hooge eischen van toelating tot de scholen. 'Niet de roem der school, niet het afleveren van zoogenaamd knappe leerlingen of het maken van mooie teekeningen mag hoofddoel wezen, - zoo nuttig mogelijk te zijn voor een zoo groot mogelijk aantal leerlingen, ziedaar de wel nederiger, doch zeker meer verdienstelijke taak van het vakonderwijs.'[1)] De school *voor* den leerling, niet de leerling voor de school! is dus blijkbaar ook bij de speciale vakscholen het devies der Pruisische regeering; en geheel in dezen geest zijn bij die inrichtingen eveneens Curatoria ingesteld, met de uitdrukkelijk aangegeven be-

1) Om gelijke reden wordt er dan ook over gedacht om aan de *Baugewerkschulen* avondeursussen in te voeren voor volwassenen, ten einde ook in die uren de gebouwen productief te maken.

doeling om zoodoende lichamen te scheppen waardoor de school steeds in voeling blijve met de praktijk.

Dat niet enkel de Staat zich aanzienlijke offers getroost voor dit speciale vakonderwijs, - hetwelk in hoofdzaak middelbaar vakonderwijs is, - blijkt uit de reeks van nieuwe gebouwen welke in de laatste jaren op kosten der gemeenten zijn opgericht of onderhanden zijn ten behoeve van slechts één onderdeel, nl: het onderwijs in de metaalbewerking.

Zie hier in alfabetische volgorde, de namen der gemeenten en het bedrag der uitgaven:

Altona, *f* 260.000; Aken, *f* 370.000; Breslau, *f* 790.000; Dortmond, *f* 370.000; Duisburg, *f* 290.000; Elberfeld, *f* 600.000; Gleiwitz, *f* 240.000; Görlitz, *f* 275.000; Hagen, *f* 370.000; Keulen, *f* 1.100.000; Kiel, *f* 630.000; Iserlohn, *f* 130.000; Magdeburg, *f* 390.000; Posen, *f* 270.000; Remscheid, *f* 110.000; Siegen, *f* 150.000; Schmalkaden, *f* 90.000; Stettin, *f* 475.000.[1)]

Bovenstaande cijfers kunnen een riem onder 't hart steken van hen, die nog niet bekomen zijn van den schrik veroorzaakt door het voorstel der vorige regeering betreffende het oprichten eener middelbare technische school te Haarlem! En toch was deze uitgave nog maar aan te merken als een voorschot op hetgeen een behoorlijke inrichting van ons vakonderwijs vraagt! Wel een bewijs hoe weinig men zich hier te lande rekenschap geeft van hetgeen een naar den eisch des tijds ingericht vakonderwijs mag vorderen. En dat niettegenstaande dr. Kuyper zulks in zijne inleiding tot het betreffende wetsontwerp, volgens aller getuigenis, zoo meesterlijk uiteen zette!

Eén troost blijft ons over: ook het zoo vooruitstrevende Pruisen was niet steeds op de hoogte van den tijd. Zoo in zake de patroonsleergangen, aan welke het laatste hoofdstuk van het jaarverslag is gewijd.

Betrekkelijk laat toch is Pruisen tot het oprichten van deze nieuwe afdeeling van vakonderwijs overgegaan, en niet dan na zeer nauwkeurig te hebben onderzocht hetgeen op dit gebied in Zuid-Duitschland en in Oostenrijk werd verricht.

1) Onder de uitgaven te Breslau en te Görlitz zijn ook begrepen die voor eene *Baugewerkschule*, welke met de school voor metaalbewerking onder één dak is gebracht. Te Hagen is ditzelfde het geval met een gewone school.

Het historisch overzicht daaromtrent in het jaarverslag van den Rijksraad gegeven, kan dan ook zeer ter lezing worden aanbevolen.

Aangezien de Gidslezer zich uit mijne ‘Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland’ zal herinneren wat patroonsleergangen zijn, is het niet noodig daaromtrent hier in bijzonderheden te treden. Slechts worde er op gewezen dat er in dezen twee richtingen bestaan, welke zoozeer geografisch gescheiden zijn, dat de Rijksraad gewagen kan van een Oostenrijksch en van een Zuid-Duitsch stelsel. Bij het eerstgenoemde stelsel zijn langdurige leergangen regel, bij het Zuid-Duitsche daarentegen duren de leergangen kort. De slotsom waartoe de Rijksraad komt, is die, welke zeker ieder verstandig man zoude maken: nl. dat beide stelsels evenzeer reden van bestaan hebben. Of de patroonsleergang lang of kort moet wezen - merkt het jaarverslag op - is voor ieder geval in 't bijzonder vast te stellen. De patroonsleergang van langeren duur geeft natuurlijk meer gelegenheid tot theoretische uiteenzettingen en meer praktische toepassing; bij de kortere is meer het hoofddoel het aanleeren van bepaalde handgrepen en knepen van 't vak.

Hoe weinig trouwens in dezen vaste regels zijn te stellen, blijkt wel het best uit het feit dat de patroonsleergangen voor het schoenmakersbedrijf te Dortmond, Gumbinnen en Hannover 8 weken duren, te Weenen, te Keulen en te Kaiserslautern 6 weken, te Neurenberg 4 weken, te Darmstad 3 weken, te Karlsruhe 2 weken, te Stuttgart 12 dagen en te Straatsburg 10 dagen.

Bovenstaande cijfers zijn echter niet ontleend aan het jaarverslag van den Rijksraad, doch aan het geschrift van dr. Romberg, hetwelk eveneens aan het hoofd van dit opstel werd vermeld. Dit geschrift is voor ons van te meer waarde, omdat het na een historisch overzicht van de patroonsleergangen, (in denzelfden geest als het jaarverslag van den Rijksraad) uitvoerig de grieven bespreekt, welke van sommige zijden tegen die leergangen te berde worden gebracht.

Deze te behandelen, ligt echter buiten het bestek van dit opstel; de lezer worde daartoe naar het geschrift zelf verwezen. Doch dat dr. Romberg glansrijk het pleit voor de patroonsleergangen heeft gewonnen, blijkt wel uit het feit dat niet

enkel staat en provincie, doch ook de gemeente Keulen groote offers brengt ten behoeve van de patroonsleergangen, welke voor zooveel de Rheinprovincie betreft, onder de leiding van genoemden school-autoriteit gehouden worden. Aan den Ubierring te Keulen verheft zich sinds kort een nieuw Instituut: de *Gewerbeförderungsanstalt*. Een der gebouwen van dit Instituut ter bevordering van de bedrijfsbelangen is bestemd voor eene doorloopende nijverheidstentoonstelling: de *Gewerbehalle*; een ander gebouw zal de *Meisterkurse* herbergen. En niet minder dan vier verdiepingen hoog wordt dit gebouw voor de patroonsleergangen, bij een grondvlak van 624 kwadraat meter. Om ons deze afmetingen voor oogen te stellen, diene dat derhalve de Keulsche patroonsleergangen over evenveel ruimte zullen beschikken als het geheele voormalige Buitengasthuis te Amsterdam in zijne twee verdiepingen aanbiedt.[1)] Waarlijk, Keulen... en Amsterdam zijn niet op één dag gebouwd, anders ware zeker ook in de Nederlandsche koopstad reeds lang een dergelijk gebouw voor zulk een doel aangewezen![1)]

IV.

Waar Pruisen, gelijk uit het bovenstaande blijkt, op alle gebied van het vakonderwijs met beslistheid de nieuwe banen inslaat, welke in Zuid-Duitschland worden betreden, en zulks niet dan na een ernstig vóóronderzoek, ligt daarin zeker wel de beste rechtvaardiging voor mijn eveneens wijzen op de zuid-duitsche toestanden. En dat ik dit geenszins deed om te kleineeren wat hier te lande reeds op het gebied van het vakonderwijs tot stand kwam, kan o.a. het Naschrift bewijzen tot mijn Gidsartikel, opgenomen in ‘School en

1) De kosten van het Keulsche gebouw voor de patroonsleergangen bedragen ongeveer een ton gouds; die van het geheele Instituut, met inbegrip van aankoop van grond en inrichting, ongeveer 3½ ton gouds. Dat het Amsterdamsche Buitengasthuis voor een gelijk doel uiterst geschikt is, werd reeds door mij opgemerkt in het Naschrift op de Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland. (Zie ‘School en Leven’.) De ruime binnenplaats ware dan tot tentoonstellingshalle in te richten, en zeker zou èn ons land èn Amsterdam met zulk een gebruik van dit gebouw beter geholpen zijn dan wanneer - gelijk eens het voornemen was - het Leidsche museum voor Land- en Volkenkunde daarheen werd overgebracht.

1) De kosten van het Keulsche gebouw voor de patroonsleergangen bedragen ongeveer een ton gouds; die van het geheele Instituut, met inbegrip van aankoop van grond en inrichting, ongeveer 3½ ton gouds. Dat het Amsterdamsche Buitengasthuis voor een gelijk doel uiterst geschikt is, werd reeds door mij opgemerkt in het Naschrift op de Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland. (Zie ‘School en Leven’.) De ruime binnenplaats ware dan tot tentoonstellingshalle in te richten, en zeker zou èn ons land èn Amsterdam met zulk een gebruik van dit gebouw beter geholpen zijn dan wanneer - gelijk eens het voornemen was - het Leidsche museum voor Land- en Volkenkunde daarheen werd overgebracht.

Leven'. Dat naschrift maakt tevens duidelijk dat slechts een grootere organiseerende kracht noodig is, dan waarover onze regeering tot nu toe beschikt, om de *membra disjecta* van ons vakonderwijs tot een geheel te vormen naar Badenschen trant; een geheel, dat zeer zeker het voorbeeld overtreffen zal, omdat - nu ja, laten we ook eens een oogenblik aan nationalen trots toegeven! - omdat een Nederlander *meer ingeboren talent* bezit dan zijn Hoogduitsche broeder.

Doch talent alléén is niet voldoende: er moet leiding gegeven worden. En laten wij het in alle nederigheid erkennen: in het organiseeren is de Nederlander ten allen tijde zwak gebleken, zoodat het dan ook noodig is richting te zoeken in den vreemde; liefst dáár, waar de bakermat onzer voorouders heeft gestaan: aan den Rijn. Met die Rijnbewoners, vooral de meer zuidelijke, hebben wij nu nog zooveel karaktertrekken gemeen, dat wij zonder bezwaar hunne ervaring tot de onze kunnen maken. En zoo zij ons in dezen vooruit zijn, is dat zeker wel in hoofdzaak omdat die duitsche broeders wegens ligging van land en taalgebied meer door de groote stroomingen van onzen tijd aangeraakt worden dan wij in de lage landen aan zee.

Van daar dan ook mijn pogen om mijne landgenooten wegwijs te maken op het gebied van het Zuid-Duitsche vereenigingsleven, zoowel wat betreft de organisatie van klein-nijverheid en handel, als de organisatie van het vakonderwijs - welke beide in een zoo nauw en onafscheidbaar verband staan. En zoo ik nog eenigszins mocht getwijfeld hebben of dergelijke reiswijzer wel noodig ware, zulks is zeker niet meer het geval na het verschijnen van het verslag van den heer de Groot, *den* inspecteur van ons vakonderwijs, omtrent diens bevindingen in diezelfde duitsche landen.

Dat de heer de Groot mijne 'Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland' mede op reis heeft genomen, kan niet betwijfeld worden vanwege de vele daarin voorkomende open aanmerkingen op mijn Gidsartikel. Zelfs zou ik haast vermoeden, dat hij geen ander reisboek bij zich had gestoken; zóó weinig zegt hij omtrent punten van groot gewicht, welke ik niet in dat artikel aanroerde of slechts zeer vluchtig behandelde. Dat de heer de Groot zich den Baedeker zelf niet aanschafte, is in alle geval zeer duidelijk te bemerken,

want had hij zulks gedaan, dan zoude hij zeer zeker het zes-regelig versje indachtig geweest zijn, aan de ommezijde van het schutblad gesteld, en dat de kostelijke raadgevingen van Philander von Sittewald aan de reizigers der 17e eeuw bevat - raadgevingen welke Baedeker terecht jaar in jaar uit ten bate van eerstbeginnenden herdrukt.

En toch de eerste en laatste dier raadgevingen: het '*schweig fein still*' en het '*lasse heim die Sorgen*', had de inspecteur van ons vakonderwijs zoo best kunnen gebruiken!

Nu, wat het zwijgen of verzwijgen betreft, zullen onze diplomatieke verhoudingen er wel niet onder lijden, al had beleefdheid tegenover de duitsche gastheeren zeker geëischt dat menig oordeel anders of in het geheel niet ware uitgesproken - gesteld dat het oordeel juist ware geweest. Doch voor ons, Nederlanders, is het in alle geval een buitenkansje dat den heer de Groot zoo het hart op de tong ligt; en de eenige aanmerking welke men zoude kunnen maken, is deze: dat de titel niet past bij den inhoud; het is minder een verslag van een reis naar verre landen, dan wel van een ommetocht binnenskamers, eigenlijk in de diepste schuilhoeken van het hart van den inspecteur. En bij een herdruk zoude het dan ook aanbeveling verdienen om het hoofd te doen luiden: 'Bijdrage tot onze kennis van den heer de Groot'.[1)]

Meer bedenkelijk is het - ook voor den inspecteur zelf geweest - dat hij de 'zorgen' niet heeft weten thuis te laten. Dat hij vele zorgen heeft, waar het geheele vakonderwijs op zijne schouders als op die van een modernen Titan rust, laat zich verklaren; vooral nu zoovele teekenen aanduiden, dat noch zijne leiding, noch zijne richting onverdeeld geroemd worden; integendeel meer en meer zich een geest van verzet openbaart. En dat wie met al die zorgen op reis gaat, niet met onbevangen blik kan rondzien, daarvan draagt het verslag, helaas, maar al te duidelijk de sporen.

1) In geen geval kan de titel onveranderd behouden blijven. Wat beteekent eene driedeeling in technisch-, industrieel- en handels-onderwijs? Het industrieel onderwijs is toch immers *technisch* onderwijs? Wellicht wilde de heer de Groot met dat eerste woord aanduiden het onderwijs in de bouwvakken, dus in de *bouw*-techniek; doch deze enge beteekenis van het woord techniek is niet bij ons gebruikelijk.

Wie vreemdeling is in de wereld van ons vakonderwijs zal zulks niet zoo spoedig bemerken, al moet hem toch de booze toon van het reisverhaal treffen en doen vermoeden dat er iets hapert. Doch wie beter op de hoogte is, ziet dadelijk den rooden draad van bezorgdheid door het geheele rapport van den heer de Groot loopen, en begrijpt ook hoe onaangenaam hem mijn Gidsartikel omtrent het vakonderwijs in Zuid-Duitschland moest wezen. Het was als het openrijten van een oud zeer; een zeer - zoo haast ik mij te verklaren - echter *niet* door *mij* veroorzaakt[1].

Dàt had het Congres voor Ambachtsonderricht gedaan, hetwelk te 's-Hage in 1901 plaats vond tijdens de groote tentoonstelling van Ambachts- en Teekenonderricht, welke op initiatief der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid werd gehouden, - de verdienstelijke laatste daad dezer vereeniging vóór hare samensmelting met de Maatschappij tot bevordering der Nijverheid.

Waren de congresleden al weinig geneigd tot lofzingen, vooral het verslag der deskundige commissie omtrent die tentoonstelling sloeg als een bom in het kamp der niets kwaads vermoedende vakonderwijzers. Zij hadden verwacht roem en lauweren in te oogsten, en niet alleen werd het tentoongestelde - behoudens enkele loffelijke uitzonderingen - zeer ongunstig beoordeeld, maar het nederlandsche stelsel van ambachts-onderwijs vond scherpe afkeuring.

Het uitvoerend comité der tentoonstelling (van hetwelk de heer mr. E. Fokker voorzitter was, en dat tot kort vóór de verschijning van het rapport, ook den heer de Groot onder zijne leden telde) kan dit dan ook niet verbloemen. In het inleidend woord tot dat verslag heet het: ‘in menig opzicht is het oordeel der commissie en dat van verschillende sub-

1) Hierop leg ik te meer den nadruk omdat anders wellicht een misverstand kon ontstaan. Indertijd, na de benoeming van den heer de Groot tot inspecteur van het Middelbaar Onderwijs, meende ik in het Gidsartikel ‘Onze kunstnijverheid in gevaar’ (Gids van December 1900) er tegen te moeten waarschuwen, aan hem ook het toezicht op de kunstnijverheidsscholen optedragen. Dit heeft trouwens niet verhiuderd dat mijne persoonlijke betrekkingen tot den heer de Groot steeds van aangenamen aard zijn gebleven. Het geldt hier dan ook inderdaad ‘*not man*’, maar ‘*measures*’.

commissies ongunstig. Er schijnen inderdaad ernstige gebreken het ambachtsonderricht aan te kleven.'

Op sommige punten moge het oordeel van de Commissie te streng zijn, - schrijver dezes heeft zich indertijd in dezen geest uitgelaten,[1] - voor zooveel het de principieële gebreken betreft, is nu dat oordeel nog evenzeer van kracht, al moge niet het minst tengevolge van die strenge afkeuring, in sommige onderdeelen - zooals het teekenen - sedert verbetering zijn aangebracht.

Het geldt hier echter een onderwerp van te veel gewicht, dan dat niet door aanhaling van enkele deelen van het rapport dit oordeel verduidelijkt moge worden. Tusschenbeschouwingen zijn daarbij weggelaten.

> 'Is nu het ambachts- en teekenonderricht zooals wij dit uit de tentoonstelling en de daarbij verstrekte gegevens leeren kennen, - aldus vraagt zich de commissie af - zoodanig dat wij vertrouwen mogen dat op den ingeslagen weg voortgaande, over eenige jaren voor *alle* toekomstige werklieden de gelegenheid zal bestaan zich de kennis te verwerven, welke zij in hun beroep noodig hebben?
> Het antwoord op deze vraag moet o.i. beslist ontkennend luiden. De tegenwoordige scholen kunnen toch nooit geven wat wij boven aangaven, omdat bij hunne inrichting niet voldoende rekening is gehouden noch met de sociale toestanden, noch met de eischen van het onderwijs, noch met de praktijk van het vak; en tevens omdat dit onderwijs te kostbaar is om ooit algemeen te worden. Zelfs zij, die met ons in gevoelen verschillen omtrent de inrichting van het onderwijs, zullen toch niet tegenspreken dat een school, welke jaarlijks ongeveer *f* 100 per leerling kost, niet alle werklieden zal kunnen bereiken.
> Zouden de ambachtsscholen van de huidige inrichting bij meer

1) Schrijver dezes is n.l. dezelfde persoon als de 'Molybdus' tegen wiens aanmerkingen op het rapport de heer Fokker de rapporteurs verdedigde in zijne openingsrede ter algemeene vergadering van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handswerknijverheid in het volgende jaar (1902).
Ik vestig daarop te meer de aandacht omdat hieruit tevens kan blijken, dat zoo ik *thans* een ander standpunt inneem, en mij - wat de *principieele* grieven betreft, - schaar aan de zijde der rapporteurs, zulks niet is te beschouwen als voortvloeiende uit een vooroordeel tegen de nederlandsche ambachtsschool. Integendeel, eerst de meerdere bekendheid met het buitenlandsche vakonderwijs, en een nader onderzoek omtrent onze nooden, hebben mij in dezen van overtuiging doen veranderen.

algemeen gebruik een zwaar te torsen last worden, ook van de ouders der leerlingen wordt meer opoffering vereischt dan veelal mogelijk is, wanneer zij hunne jongens na het verlaten der lagere school nog twee of drie jaar buiten verdiensten zouden laten. Deze belangrijke omstandigheid is bij het ambachtsonderwijs te veel over het hoofd gezien, en toch zoolang hierin niet is voorzien, zal het ambachtsonderwijs zeer weinig blijven bijdragen tot de vorming van een degelijken werkmansstand.'
'Maar wat dan? - aldus gaat het rapport na eenige verdere toelichting voort. "Wij wenschen een ambachtsonderwijs voor *allen* bereikbaar. Wij achten nu dat dit vakonderwijs het best en met de minste kosten kan gegeven worden in aansluiting met, als vervolg op de lagere school. Voor den jongen, die tot nu toe zijn dagen gedeeltelijk zittende op de schoolbanken onder voortdurend toezicht doorbracht, is de overgang te groot, wanneer hij dadelijk den geheelen dag de werkplaats (van zijn patroon) bezoekt, om daar aan het werk gezet te worden, aan werk waarvan hij nog niets begrijpt, terwijl niemand bijzonder belast is hem te onderwijzen of voort te helpen, niemand bepaald toezicht op hem uitoefent.
Wij zouden daarom wenschen dat de jongens slechts een gedeelte van den dag in de werkplaats zouden werkzaam zijn, en 's morgens vóór 9 of 's avonds na 6 uur op een school onderwijs zouden ontvangen in de theorie van hun vak. Die school zal tevens voor herhalingsonderwijs haar nuttige zijde kunnen hebben, maar het vakonderwijs zou hoofdzaak moeten blijven, en steeds zouden school en werkplaats voeling met elkander moeten houden, zoodanig dat de jongen die de school niet bezoekt, niet op de werkplaats wordt toegelaten, en omgekeerd.'

Zal niet, wie zich mijn Gids-artikel omtrent het Zuid-Duitsche vakonderwijs herinnert, dadelijk uitroepen: Maar dat is de 'Meisterlehre', zuiver en onvervalscht, welke deze nederlandsche deskundigen wenschen! Even als in Duitschland, wordt hier door de deskundigen verlangd dat het leeren bij den patroon hoofdzaak zij, de school slechts aanvulling! Een principieele bestrijding derhalve van het stelsel onzer ambachtsscholen![1)]

1) Het rapport over de teutoonstelling is onderteekend door de heeren D.E.C. Knuttel, F.H. van Malsen en Mevr. C.A. Welcker-de Wit. De subcommissies bestonden: voor het vakteekenen uit de heeren H.L.J. Kooper, J. Mutters Jr., E.W.F. Kerling, K. Sluyterman; voor de houtbewerking uit de heeren H.J.A. van der Kooy, J.P.J. Lorrie, L.L. Mulder; voor de metaalbewerking uit de heeren J.Th. van Vuuren, A. Termeulen, Prof. H.A. Ravenek, en voor het huisschilderen uit de heeren E.H. Kramer, M. Nooyen, J.J. Roelofsen. De subcommissies voor de meisjesscholen kunnen hier buiten vermelding blijven.

En even beslist laat het rapport zich uit over onze onderwijskrachten:

> ‘Van overwegend belang bij iederen vorm van onderwijs is uit den aard der zaak de vorming van goede onderwijzers, en wij vermoeden dat men onder meer tegen onze regeling zal aanvoeren, dat voor het *algemeen* ingevoerde ambachtsonderwijs de leermeesters niet te vinden zijn. In den eersten tijd zal het zeker moeilijkheid geven in die behoefte te voorzien, maar juist de algemeenheid der behoefte zal er toe moeten leiden de opleiding der onderwijzers ernstig ter hand te nemen. *Tot heden is deze geheel aan het toeval overgelaten*. De goeden niet te na gesproken, is de kennis van het ambacht bij de leeraren in de theoretische vakken onvoldoende, terwijl de ambachtslieden, die als vakonderwijzers aan die scholen verbonden zijn, in den regel het werk goed verstaan, maar het *hoe* en *waarom* is hun nimmer onderwezen.
> De moeilijkheid om goede onderwijzers te bekomen voor ambachtsscholen en burgeravond- en teekenscholen bestaat dus ook nu, en het is uiterst bezwaarlijk daarin op afdoende wijze verbetering te brengen.
> Voor de door ons voorgestelde scholen zou dit bezwaar niet zoo onoverkomelijk zijn - aldus besluit het rapport. “Wij zouden de hulp willen inroepen van de onderwijzers van het lager onderwijs. Wij hebben dan dadelijk mannen, die met onderwijs geven vertrouwd zijn, de jongens, hunne ontwikkeling en veelal hunne omstandigheden kennen, daarenboven ontwikkelde menschen, wien het niet moeilijk zal vallen de theorie van het ambacht zich eigen te maken.’

Gelijk men ziet, ook hierin gaan de rapporteurs geheel met de duitsche ondervinding mede. Bij een algemeene invoering van het vakonderricht *kan* men niet buiten de onderwijskrachten der lagere school, en hoezeer dit betrekken van den gewonen onderwijzer tot het vakonderwijs óók het gewoon lager onderwijs tengoede zal komen, den *geest* van dat onderwijs kan verbeteren, behoeft den Gids-lezer niet nader uiteen gezet te worden. Hoe dikwijls toch werd hij er op gewezen hoezeer het noodig is den handenarbeid ook dáár in te voeren![1)]

1) Zie ook mijne Inleiding tot ‘School en Leven.’

Het oordeel der rapporteurs van de tentoonstelling over onze burgeravond- en teekenscholen is nog minder bemoedigend, dan dat over de ambachtsscholen. Trouwens zijn zij van meening, dat indien hunne denkbeelden ingang vinden, die avondscholen grootendeels opgelost zullen worden in die soort vakscholen, welke zij zelve schetsten.

'En dit zouden wij niet betreuren - aldus luidt de eindzin - daar het werkmansonderwijs op deze scholen al zeer weinig tot zijn recht komt.'

Welbeschouwd, wordt derhalve een volledig overgaan tot het Badensche stelsel door de commissie aanbevolen, en dit treft te meer omdat - gelijk niet enkel uit het rapport blijkt, doch uit al hetgeen op het congres werd verhandeld, - *toenmaals niemand den blik naar het buitenland richtte!* Hier was dus niet vooringenomenheid met uitheemsche toestanden in het spel; enkel overwegingen gegrond op de kennis van *nederlandsche* toestanden hebben die mannen van ervaring er toe gebracht een zoo vernietigend oordeel uit te spreken over het nederlandsche vakonderwijs!

V.

Vraagt men nu tot wat geleid hebben dit Congres van 1901 en het rapport omtrent de tentoonstelling van ambachts- en teekenonderwijs, dan moet het antwoord eenvoudig luiden: Tot niets! Het was als een steen met krachtigen zwaai in 't water geworpen: een doffe plomp, golvingen, vele kringen... en daarna opnieuw doodsche stilte.[1)]

Niet dat omtrent de principieele vraagstukken thans eenheid van inzicht bestaat, of dat de mannen der praktijk thans gunstiger over ons vakonderwijs oordeelen! Integendeel, uit een enquête bij de onmiddellijk belanghebbenden: de mannen van den industrieelen middenstand, de ambachtsnijveren, zouden vermoedelijk nog krachtiger de conclusiën der toenmalige rapporteurs weerklinken. Maar voor hettegenwoordige zwijgen is een zeer eenvoudige reden te vinden: De middenstandsorganisaties ver-

1) Dat het rapport tot protesten aanleiding gaf, vooral van de zijde der leeraren aan ambachtsscholen, laat zich begrijpen. De reeds aangehaalde rede van den heer Fokker geeft er een overzicht van.

keeren hier te lande nog in hare kindsheid - eerst zeer onlangs hebben zich de ambachtsnijveren tot bonden vereenigd[1)], doch van een krachtig gezamenlijk optreden is nog geen sprake. En de middenstander-eenling doet zich in het geheel niet hooren; ook om deze reden is het dus noodig, dat het vereenigingsleven zich krachtig ontwikkele; en bedriegen niet alle voorteekenen, dan zal een berusten in het zéér vermijdelijke, gelijk in 1901 geschiedde, niet weder voorkomen.

Doch kan het na het bovenstaande nog verwonderen, dat mijne beschrijving van het zuid-duitsche vakonderwijs weinig in den smaak viel van den heer de Groot? Niet alleen dat door dat Gidsartikel als 't ware de strijd van 1901 heropend werd - maar er bleek overtuigend uit dat de nederlandsche deskundigen, die toenmaals hunne denkbeelden omtrent het vakonderwijs stelden tegenover de denkbeelden van den heer de Groot en zijne aanhangers, geenszins alleen staan, doch zich op heel Duitschland kunnen beroepen. De rollen zijn dus omgekeerd: niet de ideën van 1901 behoeven eene rechtvaardiging, maar het goed recht der nederlandsche ambachtsscholen is te bewijzen!

Zeer duidelijk blijkt dan ook uit het verslag van den heer de Groot omtrent zijne zuid-duitsche reis, dat hij niet ging om te leeren, doch uitsluitend om bouwstoffen te verzamelen voor een verweerschrift.

Dat men hier inderdaad niet met een onbevooroordeelde studie te doen heeft, maar met een tendenz-werk, zal de lezer, nu hij de vóórgeschiedenis van des heeren de Groot arbeid kent, daarin allerwege kunnen bespeuren; zelfs zal hij bemerken dat de meeste zijner pijlen over mijn hoofd worden heengeschoten naar de niet door hem genoemde aanvallers van 1901.

Waar deze in hun rapport wezen op het slechte nederlandsche teekenwerk, moet dit nu natuurlijk ten zeerste boven het duitsche teekenwerk gesteld worden; waar de Commissie van 1901 de burgeravond- en teekenscholen ten spoedigste wenschte vervangen te zien door vakscholen naar een praktischer

1) Zie het artikel: De organiseering onzer Ambachtsnijverheid, in de Gids voor April dezes jaars.

model (wij die beter ingelicht zijn omtrent buitenlandsche toestanden, zouden zeggen: Badensche vakscholen), worden nu die nederlandsche inrichtingen in de hoogte gestoken en die duitsche vakscholen neergehaald. Riepen de mannen van 1901 de onderwijzers der lagere school te hulp, aangezien bij de algemeene invoering van het vakonderwijs andere leerkrachten te kort zullen schieten (en ook omdat practici zeer dikwijls slechte onderwijzers zijn), in het rapport van den heer de Groot moeten natuurlijk de onderwijzers der lagere school het ontgelden en daarentegen aan de leeraren-deskundigen de hoogste lof worden gegeven. En waar men in 1901 de opvoeding bij den patroon als grondslag der vakopleiding wilde zien aangenomen, zoodat de school enkel aanvullend onderwijs zoude leveren, wordt nu natuurlijk met graagte er op gewezen dat ook het duitsche leerlingwezen aanleiding tot klachten geeft. Alsof het ooit mogelijk zoude zijn een regeling te treffen, welke aan *alle* patroons zal voldoen! Trouwens zoo weinig kieskeurig is de heer de Groot in zijne argumenten, dat hij bijv. om den weinig verheffenden indruk te verklaren welke hij van het uitheemsche initiatief verkreeg, zich beroept op een geschrift van.... 1890[1)], hoewel - gelijk den Gidslezers bekend is - juist na dien tijd zooveel in Duitschland veranderd is, o.a. door het ‘Handwerkergesetz’!

Ook de cijfers welke de heer de Groot mededeelt, zijn niet voetstoots aan te nemen. Want deze zijn eveneens bestemd om als argumenten dienst te doen: vooral tegen hen die niet enkel om principieele redenen bezwaar hebben tegen dure ambachtsscholen.

En nu moet ik een oogenblik voor mijzelf pleiten, al zal zulks kort zijn, eensdeels omdat ik weet hoezeer ‘*le moi est haïssable*, en anderdeels omdat er veel te veel gewichtiger bedenkingen tegen het verslag van den heer de Groot zijn te maken dan dat ik den lezer met persoonlijke grieven mag lastig vallen. Doch op een enkel feit mij betreffende, moet ik wijzen, ook omdat daaruit duidelijk blijkt het procedé waarvan de heer de Groot zich gewoonlijk bedient.

Schrijvende over de Badensche *Gewerbeschulen* merkt nl.

1) Bladz. 32 van zijn verslag.

de heer de Groot op ‘dat in het geheel in 1901 voor die 46 scholen met 8240 leerlingen werd uitgegeven 489,684 mark of rond 294,000 gulden.[1)] Hoewel dit bedrag in verband met het vorenstaande niet zuiver is,[2)] komen de kosten daarnaar berekend, niet op 30 *zooals elders wordt verluid*, maar op plm. 35 gulden per hoofd.’ Dat ‘zooals elders wordt verluid’, doelt op mijn Gidsartikel, gelijk blijkt uit de toegevoegde noot: ‘De lust om de zaken gunstiger voor te stellen, dan ze zijn, speelde ook hier den heer Nolthenius weer parten.’

In mijn Gidsartikel staat inderdaad het cijfer 30. Maar in datzelfde Gidsartikel wordt dan ook het aantal leerlingen dier scholen op 9750 gesteld en niet op 8240, gelijk de heer de Groot deed. Van daar dat mijn quotient zooveel kleiner is. De heer de Groot heeft namelijk de 1510 ‘Gäste’ buiten rekening gelaten, die vrijwillig schoollessen volgen - voornamelijk teekenlessen en lessen in de praktijk. Doch waar hun aantal zóó aanzienlijk is - bijna 15% der schoolbevolking - mogen zij toch waarlijk niet buiten acht gelaten worden bij het berekenen der kosten per hoofd, want ook zij vorderen schoolruimte en onderwijskrachten. En in alle geval had de heer de Groot de redenen moeten opgeven waarom hij mijn cijfer voor onjuist hield, dàn had de lezer - in casu de Minister van Binnenlandsche Zaken - zelf kunnen oordeelen wie van beiden gelijk had, terwijl er nu misleiding plaats heeft omtrent de beweegreden mijner berekening.

De begeerte om ander onderwijs duur voor te stellen, en zoodoende als 't ware de ambachtsscholen te ontlasten, speelt ook elders den heer de Groot parten. En nu betreft het gelukkig niet mijne cijfers, doch heb ik anderen dan mij zelven te verdedigen. De heer de Groot behandelt nl. op blz. 128/129 de vakopleiding in Drente, waar (gelijk men weet) de jongens door eene Vereeniging in de leer worden gedaan bij verschillende gewone dorpsbazen. De gewone duitsche ‘Meisterlehre’ derhalve, doch met geldelijken onderstand. De heer de Groot, opmerkende dat gemiddeld per leerling in het jaar 1904/05 *ƒ* 88.56 werd uitgegeven, komt nu tot het

1) Bladz. 11. Er staat 284,000, hetgeen blijkbaar een drukfout is.
2) De kosten voor het stichten der gebouwen zijn nl. daarin niet begrepen.

besluit, dat wanneer men nog daarbij voegt de uitgaven voor teekenscholen enz., die opleiding niet veel goedkooper is dan aan een ambachtsschool.

Men ziet den toeleg duidelijk; maar ook hier is de berekening van den heer de Groot niet voetstoots aan te nemen. Een der bijzonderheden van het Drentsche stelsel toch is, dat van het begin af der drie jaren, gedurende welke zij in de leer zijn, de jongens een weekloon ontvangen (voor zooveel zij zulks behoeven). Dit stijgt van *f* 0.50 in het eerste jaar, tot *f* 1 of *f* 2 in 't laatste jaar (al naarmate de gemeente). Wil men dus eene zuivere vergelijking maken tusschen de kosten per hoofd bij eene ambachtsschool en bij het Drentsche leerlingstelsel, dan moet natuurlijk dat loon buiten rekening blijven. Want de jongen op de ambachtsschool ontvangt geen weekgeld.

Dat heeft de heer de Groot niet gedaan. Hij heeft de totale uitgaven der Drentsche vereeniging ad *f* 6222.53 in rekening gebracht, terwijl dan toch niet minder dan *f* 1816.82 aan loon en geldprijzen werd uitbetaald; de eigenlijke uitgaven voor onderwijs enz. derhalve slechts *f* 4405.71 bedroegen. Dit laatste cijfer had dus zijn deeltal moeten wezen, en dan zoude het quotient natuurlijk veel kleiner zijn geworden.

Doch nog niet eens klein genoeg! Want wederom in zijne begeerte naar een hoog quotient, heeft hij een te lagen deeler genomen. Door de Vereeniging worden 68 jongens ondersteund, doch onder haar toezicht staan in het geheel 87 jongens. Natuurlijk zijn over dit getal van 87 de algemeene onkosten van inspectie en administratie te verdeelen. Zulks heeft de heer de Groot niet gedaan; zijn deeler is 68, zonder dat hij daarvoor redenen opgeeft.

Herstelt men deze fouten, en deelt men 87 op *f* 4405.71, dan blijkt, dat per hoofd het Drentsche leerlingstelsel *f* 50 vordert - *minder dan de helft* derhalve van hetgeen een jongen op de ambachtsschool kost.[1)]

1) Zie hier alle uitgaven over het boekjaar 1904/05 der Drentsche vereeniging, welke tevens den lezers een beteren kijk geven op het stelsel. Overigens verwijs ik naar mijn Naschrift in 'School en Leven', in welke deze schepping van den heer mr. H. Smeenge uitvoerig wordt behandeld.

loon uitbetaald aan 68 leerlingen	*f* 1516.82	
geldprijzen aan leerlingen	*f* 300.-	
	_____	*f* 1816.82
examenkosten, tentoonstellingen, reizen van leerlingen naar Assen voor het proefwerk en ter bezichtiging van het tentoongestelde		*f* 529.08[5]
salaris van directeur en secretaris, hunne reiskosten en die van bestuursinspecties		*f* 1209.76[5]
vergoeding aan patroons		*f* 2285.-
diversen		*f* 381.86
	Totaal	*f* 6222.53

En zelfs nu is de vergelijking nog niet geheel zuiver! Want wilde men de Drentsche jongens, op de dorpen verspreid

wonende, en op hunne woonplaats in de leer, overbrengen naar een ambachtsschool ergens in een stad, dan zoude ook nog kostgeld zijn te betalen; met dat bedrag derhalve zijn de uitgaven der ambachtsschool te verhoogen.

Maar - en dit is veel ernstiger: de berekening van den heer de Groot is niet enkel foutief, doch de vergelijking zelve deugt niet, - want men mag geen ongelijksoortige grootheden tegenover elkander stellen, en dat geschiedt wanneer men het Drentsche leerlingwezen met de ambachtsschool vergelijkt. Beide gaan uit van zeer verschillende beginselen: de ambachtsschool onttrekt den jongen aan de atmosfeer van het dagelijksch leven, brengt hem in een kunstmatige omgeving; het leerlingwezen houdt den jongen in zijn natuurlijken kring. En niet enkel voedt het leerlingwezen den leerling op, doch ook diens patroon; dwingt dezen zich beter in zijn vak in te werken. Ook het salaris van den directeur - eigenlijk inspecteur - komt den patroons ten goede; als hij de werkplaatsen bezoekt van de bazen, waar de jongens in de leer zijn, kan hij als een soort wandelleeraar ook de patroons aansporen tot het betreden van nieuwe banen. Zelfs het bezoek der werkplaatsen door leden van het bestuur - gelijk in Drente geschiedt - kan niet anders dan ten goede werken. Zoo leert de burgerij zich inleven in de belangen der ambachtsnijverheid! Waarlijk, de *f* 50, welke aan de Drentsche ‘Meisterlehre’ besteed worden, dragen honderdvoudige vruchten!

En nu wij toch met Drente bezig zijn, is er even op te wijzen, dat ook de vergelijking tusschen Drente en Baden,

welke de heer de Groot elders in zijn verslag maakt, aan hetzelfde euvel mank gaat: ongelijksoortige grootheden worden ook daar met elkander vergeleken.

Nederland - roept hij triomfantelijk uit (blz. 129), - deed in een zijner armste provinciën in verhouding reeds meer dan Baden, dat *f* 7200 voor dit doel beschikbaar stelde, waarvoor 183 leerlingen verdeeld over 24 ambachten in opleiding waren.

Om de fout te begrijpen welke de heer de Groot hier begaat, heb ik slechts naar mijn Gidsartikel te verwijzen, waar de Badensche *Lehrlingswerkstätte* - de leerling werkplaatsen - beschreven worden.[1)] Reeds de naam wijst er op, dat men met iets bijzonders te doen heeft, en niet met gewone werkplaatsen, gelijk de Drentsche zijn. En dat wordt nog duidelijker wanneer men zich herinnert dat Baden zelfs tot *f* 360 per leerling betaalt, om een jongen het bezoeken van een dergelijke Lehrlingswerkstätte mogelijk te maken. Die leerlingwerkplaatsen - welke over het geheele land verspreid liggen - hebben dan ook tot doel de handvaardigheid allerwege tot *hooger peil* op te voeren. Het zijn de werkplaatsen van bijzonder bekwame bazen, van specialiteiten in hun vak. Alleen zulke bazen worden door Baden gesubsidieerd; de gewone geschikte bazen - bazen zooals in Drente - ontvangen geen toelage in Duitschland. En zoo Drente zulks wel doet, is dat enkel toe te schrijven aan het feit, dat aldaar de nijverheid zoo weinig is ontwikkeld, dat men wel dat middel moet aangrijpen ter aanmoediging van het in de leer gaan der dorpsbewoners. Maar juist om die reden zal het Badensche stelsel der *Lehrlingswerkstätte*, - hetwelk de heer de Groot blijkbaar verwart met de gewone *Meisterlehre*, - wel nimmer in Drente kunnen ingevoerd worden. Zulks is

1) Zelfs het feit dat de Drentsche vereeniging te Assen een ambachtsschool heeft opgericht, - wat de heer de Groot ten onrechte als een soort bewijs aanhaalt, dat het leerlingstelsel niet voldoet - is enkel een bevestiging van deze waarheid. Immers de Drentsche bazen kunnen slechts aan zeer bescheiden eischen voldoen. Nog beter echter dan voor een Drentsche ambachtsschool, ware het geweest geld te besteden voor patroonsleergangen, om daarmede die bazen uit hunne achterlijkheid op te heffen. Hopen wij dat de eere-voorzitter van die Drentsche vereeniging, nog in hart en ziel een Drent ofschoon te Amsterdam wonende, ook dezen nieuweren tak van onderwijs daar weldra zal invoeren, zoodat ook in deze richting die armste provincie een voorbeeld moge geven - op het *voetspoor* van Baden - aan Nederland!

alleen mogelijk in onze industrieel meer ontwikkelde provinciën, waar specialiteiten gevestigd zijn. De heer de Groot had dus, wilde hij het Badensche stelsel der *Lehrlingswerkstätte* in eene vergelijking betrekken, de *rijke* Nederlandsche provinciën daartegen moeten stellen... die in dit opzicht *niets* deden. Maar waar zou dan zijn triomfkreet zijn gebleven?[1)]

VI.

Het is natuurlijk niet mogelijk om voort te gaan op de wijze als hierboven geschiedde, en elke onnauwkeurigheid of scheeve voorstelling van het verslag van den inspecteur van ons vakonderwijs aan het licht te stellen. Het bovenstaande

1) Ook tegen de vergelijking tusschen Baden en Nederland inzake de verspreiding van het vakonderwijs, dient protest te worden aangeteekend. Bij de door den heer de Groot vermelde 14050 Badensche leerlingen (bl. 141) zijn, om de vergelijking zuiver te maken, in dit geval zeer zeker nog de *Gäste* te tellen. Want ook op onze burgeravond- en teekenscholen zijn oudere leerlingen en hospitanten te vinden. Moet dus het Badensche cijfer minstens 1500 hooger zijn, het Nederlandsche is daarentegen te verlagen, want vele leerlingen worden dubbel geteld. Zoo bijv. de leerlingen van vele ambachtsscholen, die óók voorkomen onder het cijfer voor de burger-avoudscholen. Hetzelfde is het geval met de leerlingen der kleermakersvakscholen, enz.!
Is dus het *cijferen* van onzen Inspecteur van het Onderwijs niet boven bedenking, nog minder vertrouwen is in zijn *lees*kunst te stellen. Een enkel staaltje, op mijn Gidsartikel betrekking hebbende, zij hier voldoende. In een noot op blz. 18 zegt de heer de Groot: ‘Het gebouw, dat verlaten wordt, (de school te Pforzheim) en dat zeker niet beter is dan de Gewerbeschule te Karlsruhe, zou voor Nederland zeer zeker nog uitnemend genoemd kunnen worden. Onbegrijpelijk is dan ook dat in het meer aangehaalde Gidsartikel wordt gezegd, dat de laatstbedoelde school in een oud gebouw is gevestigd. Misschien wordt daarmede bedoeld het gebouw der Gewerbeschule te Stuttgart, wat inderdaad zeer slecht is.’ De lezer moet natuurlijk uit deze zinsneden afleiden dat ik: 1o. de Gewerbeschule te Karlsruhe als een oud en slecht gebouw afkeur, en 2o. dat ik veel te hooge eischen stel, want dat er geen reden is om zulk een gebouw zoo te veroordeelen. Doch wat schreef ik inderdaad in mijn Gidsartikel?

‘Het beste is wel zelf zulk een school te bezoeken, en daarom noodig ik u uit mij te vergezellen naar Karlsruhe, de rustige, huiselijke residentiestad, met de eenvoudige ouderwetsche gebouwen, welker aanblik zoo weldadig aandoet, na het oogenbad in modernen wansmaak, dat men op reis - en helaas niet enkel dáár - moet ondergaan. Ook de bedoelde school: de *Gewerbeschule* is in zulk een onaanzienlijk gebouw gehuisvest.’
Een loftuiting derhalve op Karlsruhe inplaats van eene afkeuring! En *geenerlei* oordeel over de inrichting van het schoolgebouw!

is trouwens voldoende om te doen zien dat de heer de Groot in zaken van détail grooter vertrouwen vraagt van den argeloozen lezer dan hij verdient. Meer bedenkelijk is het echter dat ook op punten van principiëel belang door hem niet geschroomd wordt zijn lastgever verkeerd of onvolledig in te lichten. Zoo bijv. wat dit hoogst gewichtige onderwerp betreft: het aankweeken van leerkrachten voor het vakonderwijs.

Dat de kennis en geschiktheid van de nederlandsche vakonderwijzers geheel van het toeval afhangt, werd reeds in het aangehaalde rapport der commissie voor de Haagsche tentoonstelling als een der meest wonde plekken van onze tegenwoordige regeling van het vakonderwijs aangemerkt. Er is dus alle reden om ernstig te onderzoeken hoe elders die zelfde moeielijkheid is opgelost; want dat men overal op dat bezwaar stuit, is begrijpelijk, waar eigenlijk in geheel Europa het gewone onderwijs zoo ver af staat van de praktijk en van wat het dagelijksch leven behoeft, en omgekeerd - ook wel als gevolg daarvan - de praktijk zoo veraf staat van het onderwijs. Hoe men in Pruisen die klove tracht te dempen, bleek hierboven uit het jaarverslag van het *Landesgewerbeamt*. En op gelijke wijze handelt men bijv. in Hessen - een land waarop eveneens te wijzen is als zeer de aandacht verdienende uit een oogpunt van vakonderwijs en bevordering der bedrijfsbelangen. Dáár worden de onderwijzers der lagere school, die aan vakscholen lesgeven, naar Darmstad opgeroepen tot het volgen van een zomercursus, wanneer bij de doorloopende schoolinspectie gebleken is dat hun onderricht te wenschen overlaat. Overigens zijn, wat de *technische* leeraren betreft, in Hessen in zooverre de toestanden gunstiger, dat nog veel vakonderwijs des Zondags gegeven wordt, en men derhalve gemakkelijk ervaren personeel kan verkrijgen: rijksen gemeente-opzichters, architecten enz. - personeel, dat in de week niet beschikbaar zoude zijn.

Een andere oplossing is natuurlijk te zoeken, waar men beter bij kas is, en ook overtuigd dat de Zondag wederom meer rustdag moet worden, dan zij door de veranderde tijdsomstandigheden is geworden. Daar is dat Zondagsonderwijs door weekonderwijs te vervangen, en wel door *dag*onderwijs. (‘*ten einde zich niet aan de jeugd te bezondigen!*’)

In dit opzicht is Wurtemberg voor ons als een bijzonder

geschikt veld van waarneming aan te merken. Want dat land - bekeerd door het voorbeeld van Baden - zal thans het verplichte dag-onderwijs invoeren op zijne vakscholen.[1)]

Een dergelijk besluit wordt niet lichtvaardig genomen. Het veroorzaakt den patroons last, want de leerjongens moeten een paar dagen in de week uit hun werk gaan. Het geheele volk moet dus wèl overtuigd zijn van de noodzakelijkheid van dien maatregel, vóórdat de wetgever daartoe kan overgaan. En is eenmaal de maatregel genomen, dan zal een scherpe kritiek niet achterwege blijven, wanneer de uitkomsten niet voldoen aan de verwachting.

De Wurtembergsche regeering staat dus voor een zware taak, nu eenmaal de wet is aangenomen, - wat niet geschiedde dan na langdurig vóóronderzoek, óók door de ambachtsnijveren zelf. Zij moet immers zorgen dat de leerkrachten aan die dag-scholen aan alle eischen voldoen! Tot nu toe had zij zich, evenals de Hessische, beholpen met zomercursussen aan gewone onderwijzers; nu het invoeren van dagcursussen het mogelijk maakt (óók finantieel) om vakschoolleeraren voor te stellen, die hun geheelen dag aan dat onderwijs wijden, zijn meer ingrijpende maatregelen te nemen, om zulken te brengen op de hoogte van hunne taak. Want van de geschiktheid der nieuwe leeraren, van het resultaat van hun onderwijs, zal het afhangen of de dwangmaatregel als gerechtvaardigd erkend wordt.

Dit heeft de Wurtembergsche regeering dan ook begrepen. Een zeer lange leertijd is den aanstaanden vakschoolonderwijzers voorgeschreven; en het verplichte dag-onderwijs zal niet overal tezelfdertijd worden ingevoerd, maar geleidelijk, al naarmate onderwijskrachten beschikbaar komen.

1) Zonderling ook dat, om te bewijzen hoezeer bij ons de toestanden gunstiger zijn, door den heer de Groot eene vergelijking wordt gemaakt met Stuttgart, hoewel het onzen Inspecteur bekend is dat juist in Wurtemberg het vakonderwijs in een tijdperk van overgang verkeert, en men dat geheel naar Badensch model gaat hervormen. Wil men weten wat tegenwoordig de eischen zijn van het vakonderwijs in een groote stad, dan is naar München te reizen, waar blijkens de jongste mededeelingen van dr. Kerschensteiner niet minder dan 700,000 mark per jaar aan dat onderricht wordt besteed. Te eeniger tijd hoop ik dan ook de Gidslezers naar München te voeren, en ik prijs Amsterdam gelukkig dat nog steeds weerstand bood aan hen, die de Amstelstad met ambachtsscholen willen lardeeren, waardoor een betere, goedkoopere en meer volledige oplossing van het vraagstuk voor langen tijd bezwaarlijk zoude worden.

Doch wat zeker wel het krachtigst pleit voor den ernst waarmede de Wurtembergsche autoriteiten hunne taak opvatten, is dat zij niet schroomden te bekennen, hoe in hun eigen land de gelegenheid tot het opleiden dier vakschoolonderwijzers ontbreekt, en dus naar elders is te gaan - en nog wel: naar eene inrichting van onderwijs in een *kleineren* Staat! Besloten werd nl. dat de Wurtembergsche leeraren hunne opvoeding zullen ontvangen aan de *Baugewerkschule* te Karlsruhe, waar een opleidingscursus voor vakschoolonderwijzers wordt gegeven.

Een dergelijk besluit eert den staat die het neemt niet minder dan den staat, wiens meerderheid op onderwijsgebied aldus openlijk erkend wordt. Het bewijst de volkomen afwezigheid van valsche schaamte, welke vooral in kleine landen zoo dikwijls bekrompen zielen ertoe brengt niets van het buitenland te willen aannemen: hunne schijngrootheid kan niet tegen het minste stootje, en elke vergelijking met wat van elders komt, is te vermijden, daar het hunne kleinheid te duidelijk zoude doen uitkomen....

En het is immers zoo gemakkelijk om met een beroep op de nationale ijdelheid, het buitenland verre van zich te houden!

Doch Wurtemberg heeft in het belang van het onderwijs niet geaarzeld zijne ijdelheid ten offer te brengen. En dat niettegenstaande ook te Stuttgart een zéér groote *Baugewerkschule* wordt gevonden - met een budget van meer dan één ton gouds, aan welke zeer vele bekende leerkrachten verbonden zijn, mannen die ook buiten hun land met eere genoemd worden, en een ruimen blik hebben voor de behoeften van hunnen tijd. Ik behoef hiertoe slechts te wijzen op den reeds meermalen in mijne middenstandsstudiën genoemden hoogleeraar Giessler.

Doch er bestond tot nu toe geen aanleiding om aan die middelbare technische school te Stuttgart een cursus voor vakonderwijzers te openen. Want er zouden zich geen candidaten hebben aangemeld, waar immers in Wurtemberg het vakonderwijs nog avond- en Zondagsonderwijs was en derhalve door de leeraren slechts als bijvak (*im Nebenamt*) werd beoefend. En nu het wegens de invoering van het verplichte dagonderwijs zaak is om zoo spoedig mogelijk over geschoolde leerkrachten te kunnen beschikken, is het volkomen juist

gezien van de Wurtembergsche regeering om geen leergang te improviseeren - al beschikt zij daartoe over voldoende elementen, - doch de candidaten daarheen te zenden waar een door ondervinding beproefd onderricht wordt gegeven; naar Baden derhalve. In Baden toch - waar het verplicht dagonderwijs in de vakscholen sedert langeren tijd bestaat, - deed zich natuurlijk die behoefte aan een cursus voor onderwijzers reeds lang gevoelen, en het is dus begrijpelijk dat aan de Karlsruher *Baugewerkschule* een dergelijke leergang werd georganiseerd.

Dat zoo uitvoerig bij dit punt wordt stilgestaan, is niet enkel omdat misschien geen onderdeel van het vraagstuk van het vakonderwijs ook voor ons van zooveel gewicht is als dat hetwelk het aankweeken der leerkrachten betreft, doch tevens om te doen zien, hoe weinig ook hier het verslag van den heer de Groot te vertrouwen is. Want omtrent deze voor Wurtemberg (en niet minder voor ons) zoo gewichtige aangelegenheid schrijft de heer de Groot enkel (bl. 34): 'De vraag waarom deze jongelieden geen opleiding zochten aan de Baugewerkschule te Stuttgart, waaraan dan toch ook eene afdeeling voor de verdere theoretische vorming der leerlingen kon worden toegevoegd, werd schouderophalend beantwoord. De meening dat het in een naburig land beter is dan in eigen "Heimat", eene meening, die in dit geval zeer juist is, schijnt hieraan niet vreemd te zijn.'[1)]

En iets later (bl. 41): 'Waar aan deze school elke organische gedachte ontbreekt, is het te begrijpen dat men daaraan geen afdeeling heeft verbonden voor de opleiding van leeraren voor de Gewerbeschulen. Men maakt daarvoor eenvoudig gebruik van de school te Karlsruhe.'

Jammer dat de schouderophalende 'men' onzen inspecteur niet eens gevraagd heeft, welke organische gedachten dan toch wel aan *onze* middelbare technische scholen ten grondslag liggen!

Zoo weinig is trouwens het opleiden van leerkrachten de aangewezen taak van een middelbare technische school, of daaraan *organisch* verbonden - gelijk de heer de Groot

1) De heer de Groot heeft met den tusschenzin, voorkomende in de laatste zinsnede, blijkbaar iets anders willen zeggen dan er staat, daar dit in tegenspraak met den voorafgaanden zin zoude zijn.

denkt! - dat er te Baden stemmen opgaan om de bedoelde Karlsruher cursus voor leeraren over te brengen naar... de technische *Hooge*school! En zulks wellicht niet ten onrechte.

Waar toch uit den aard der zaak de lessen der middelbare school bestemd zijn voor minder onderlegde jongelingen, passen deze weinig voor aanstaande vakleeraren, die als onderwijzers aan de lagere school reeds blijken van grootere ontwikkeling hebben gegeven. En ook de geheele atmosfeer van een hoogeschool is meer bevorderlijk te achten voor de algemeene ontwikkeling van den vakleeraar.

Uit dit alles blijkt in allen gevalle hoe ernstig in Duitschland het ook voor ons zoo belangrijke vraagstuk der opleiding van de onderwijskrachten van alle zijden wordt bezien. Waarom dan maakt de heer de Groot er zich schouderophalend, met zoo weinige woorden van af? Waarom stelt hij de opleiding in de 'Heimat' als een zeer gemakkelijke zaak voor? Het antwoord is dadelijk gevonden, indien men slechts voor oogen houdt dat de heer de Groot in Duitschland zocht naar gegevens voor een *verweerschrift*. En waar het nederlandsche lager-vakonderwijs zóózeer door hem boven het duitsche gesteld wordt, zoude het immers slechts bevreemding verwekken, indien hij verklaarde dat het aankweeken van goede leerkrachten een moeielijke zaak werd geacht! Hoe nu? - zoude men hem dan allicht tegenwerpen - wij weten dat bij ons te lande de leerkrachten geheel aan zichzelf zijn overgelaten (*aan het toeval*, gelijk de Haagsche commissie terecht opmerkte), hoe is het dan mogelijk dat deze ongeschoolde onderwijzers zooveel beter werk afleveren dan hunne duitsche collega's, voor wier opvoeding men zich zooveel moeite geeft? Alleen door boudweg te beweren dat het vraagstuk van de opleiding der onderwijskrachten zéér eenvoudig is, wordt het mogelijk zich uit deze *impasse* te redden, tenzij (wat nog verheffender zoude zijn voor ons nationaliteitsgevoel!) *Monsieur de Pourceaugnac's* dictum: '*Un gentilhomme sait tout*, *sans avoir rien appris*', ook op de Nederlandsche vakonderwijzers van toepassing ware te verklaren!

Doch scherts ter zijde - wij mogen ons gelukkig achten omtrent het duitsche vakonderwijs over betrouwbaarder berichten te beschikken, dan waarmede de heer de Groot ons wil afschepen. Wie een bevoegd en onpartijdig oordeel wenscht te

vernemen omtrent Zuid-Duitsche toestanden, mag o.a. verwezen worden naar het verslag der studiereis, welke in 1903 ondernomen werd door drie hooge Pruisische ambtenaren.[1)]

De vergelijking tusschen het Duitsche en het Nederlandsche verslag doet tevens zien, hoe noodig het is steeds indachtig te blijven het oud-duitsche rijmpje: 'Een Mann's Reed ist keen Mann's Reed. Man soll sie hören allebeed.' Op de verklaringen van slechts één persoon - die daarenboven, gelijk de heer de Groot, min of meer partij is - mag geen oordeel worden gebouwd. En allerminst mag op zulke zwakke fundamenten als welke deze inspecteur legt, een zoo groot gebouwensamenstel worden opgetrokken, als ons vakonderwijs eischen kan en moet. Trouwens welk architect beschikt over een zóó omvattende kennis, dat hij geheel alléén in staat zou zijn een zoo moeielijk probleem op te lossen?

Alvorens dan ook eenige ingrijpende maatregelen te nemen in zake het vakonderwijs en wat daarmede in verband staat: de regeling van het leerlingwezen, van de onderwijsbevoegdheden, enz. enz., zal het noodig zijn dat deel van onzen staatsdienst te reorganiseeren - juister gezegd: te organiseeren - welke in zulke aangelegenheden den Minister van Binnenlandsche Zaken ter zijde staat.

Want dat deze minister over geen voldoende hulpkrachten beschikt, zal na al het bovenstaande wel begrijpelijk zijn, en trouwens zeer duidelijk worden, wanneer wij - gelijk thans dient te geschieden - aan de hand van Dr. Bechtle nagaan de werking van de Centraal-Instituten voor de bevordering der bedrijfsbelangen, die tusschenschakels tusschen de Departementale administratiën en het publiek, op welker noodwendigheid reeds in den aanvang van dit opstel werd gewezen.

(*Slot in een volgend nummer*.)

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

1) Onder den titel 'Die Förderung des Kleingewerbes in Hessen, Baden, Württemberg, Elsass-Lothringen und der Schweiz' aan de Pruisische Volksvertegenwoordiging overgelegd.

De jeugd van Thorbecke.[1)]

II.

Den 4[den] October 1825 hield Thorbecke te Gent zijn intreerede.

Voor zoover de thans bekende documenten toelaten een vermoeden uit te spreken, schijnt het wel dat Falck en van Lennep hem het professoraat hebben bezorgd. Falck's gunstige opinie over hem zal zeker bij den administrateur van onderwijs, van Ewijck, nog wel bekend zijn geweest, of anders opnieuw bekend zijn gemaakt; in bizonderheden evenwel is de zaak met van Lennep overlegd. Nu de kans op het Leidsche professoraat in de wijsbegeerte in 1822 verkeken was, lag het voor de hand aan Utrecht te denken, waar het vak nog niet door een afzonderlijk hoogleeraar werd onderwezen, maar door een der titularissen voor de natuurwetenschappen, Schröder, werd waargenomen. Zoo had dan Thorbecke's vader in September 1824 request gepresenteerd, ‘opdat zijn zoon hier te lande in het vak van onderwijs moge worden geplaatst, en wel met name als hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Utrecht.’[2)] Dit request was door van Ewijck om bericht gezonden aan Curatoren, die echter geantwoord hadden, ‘dat het hun voor het oogenblik niet noodzaaklijk voorkwam den

1) Zie *Gids* van November.

2) Aldus wordt de inhoud weergegeven in het nader in ons opstel te noemen rapport van van Ewijck van 26 Oct. 1824, een stuk dat ik nog niet kende toen ik de eerste helft van dit artikel schreef. - De term ‘afroeping’ in den brief aan Groen wordt thans iets duidelijker.

leerstoel in de wijsbegeerte te vervullen, doch dat bovendien de heer Johan Rudolph van Thorbecke [!] hun niet zeer geschikt scheen om aan de Utrechtsche hoogeschool deze plaats te bekleeden.' - 'Thans is,' meldt van Ewijck den 26 October 1824 aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, 'aan Curatoren der Hoogeschool te Gent de aanvrage gedaan, of aldaar van des adressants zoon met vrucht partij zoude kunnen worden getrokken.' De wijsbegeerte was daar in vaste handen, maar 'een der meest invloedhebbende curatoren' deelde van Ewijck bij een ontmoeting te Brussel mede, 'dat zoo de heer Thorbecke konde geadjungeerd worden aan de rechtsgeleerde faculteit, om in dezelve te geven de politischhistorische vakken bij het reglement [van 1815] voorgeschreven, hij dan een wezenlijke aanwinst voor de hoogeschool zou kunnen zijn.' - 'De vraag is dus,' schrijft van Ewijck aan van Lennep,[1)] of de heer Thorbecke in de eerste plaats de *historia politica Europae* en vervolgens de daarmede zeer verwante diplomatie zou kunnen geven. Het zij mij vergund Uwe tusschenkomst te mogen inroepen om de gezindheid van den heer Thorbecke te kennen, en Uw eigen oordeel, opdat ik daarnaar te werk ga en de zaak meer officieel ter tafel van curatoren brenge. Te Leyden zijn ook wel eenige stemmen, die zich voor Thorbecke verheffen; maar ik kan niet zien, dat hieruit iets wezenlijks zou kunnen voortkomen.'

Wij kennen het antwoord van van Lennep niet, en dus ook de reden niet waarom van het Gentsche voorstel eenigermate is afgeweken. Thorbecke werd, bij zijne benoeming tot buitengewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen, niet aan de rechtsgeleerde maar aan de letterkundige faculteit toegevoegd. Een plaatsing, die hij, bij een nader te bespreken rapport van 1828, heeft afgekeurd, en die later, te Leiden, ook niet herhaald is.

De intreerede, *De disciplinarum historico-politicarum argumento*, is niet meer dan een kort omschrijvend overzicht der te doceeren vakken. Thorbecke schijnt van oordeel te zijn geweest, dat bij deze inleiding van tot dusver aan de Gentsche hoogeschool nog niet vertegenwoordigde wetenschappen, eenvoud en beknoptheid bovenal vereischt waren. Het

1) 15 Februari 1825; bij Fredericq, bl. 40.

stuk heeft althans geen philosophische diepte, noch bereikt het oratorische verheffing; het maakt na de Duitsche proeve van een jaar geleden een nuchteren, zakelijken indruk.

De Zuidnederlandsche hoogescholen van dien tijd stonden bij die van het Noorden in veel opzichten achter. Zij waren ontstaan bij decreet, en nog niet vastgeworteld in den grond. Er bestond toen zij opgericht werden in geenen deele een homogene Zuidnederlandsche kultuur, en in de samenstelling van het onderwijzend personeel moest dit droevig uitkomen. Te Gent onderwezen met Thorbecke mee negen buitenlanders (Franschen, Duitschers, Hollanders) tegen zeven Zuidnederlanders. Onder die vreemde professoren waren er van zeer bescheiden verdienste. Zoo de historicus Raoul, die zich er toe bepaalde 'de Latijnsche vertaling te geven van uittreksels uit een Fransch chronologisch werk.'[1] Hij was eigenlijk geen historicus, maar Fransch litterator; een liefhebberijcollege van hem over de Fransche letterkunde werd druk bezocht. De vaderlandsche geschiedenis en letteren waren aan Schrant toebetrouwd, die meer der vaderlandsche opwekking in gouvernementeelen zin, dan der zuivere wetenschap diende. Op het gros der studenten hebben zijn pogingen weinig vat gehad, maar enkelen gewonnen heeft hij wel, zoodat de Vlaamsche beweging tot heden zijn naam in dankbaar aandenken houdt. Hoewel de betrekkingen van Thorbecke tot zijn ambtgenooten voor zoover wij kunnen nagaan uitstekend waren (op zekeren naijver van Raoul na), was er toch niemand onder hen die wezenlijk bij kon dragen tot de verdere ontwikkeling van een man, die met de eerste geesten van Noord-Nederland, maar bovenal van Duitschland, had verkeerd. Thorbecke stond dus op zichzelve en bleef op zichzelve. 'Zijne lessen waren door en door geleerd,' schrijft een van zijn hoorders, 'wel bestudeerd, en werden correct voorgedragen, maar slechts door weinigen naar hare ware verdienste geschat. Hij was een mager, stijf, zorgvuldig gekleed Hollandsch heertje, dat zeer afgetrokken leefde en het grootste gedeelte zijner dagen op zijne studeerkamer doorbracht.'[2] Thorbecke heeft in de Gentsche jaren niet heel veel geschreven, maar haast al

1) *Gedenkschriften* van G. Bergmann (Tony's vader).
2) G. Bergmann als boven.

zijn tijd aan de voorbereiding zijner talrijke lessen gewijd. Hij had te geven staatkundige geschiedenis, diplomatie, staathuishoudkunde en statistiek. Twee dier vakken (staatkundige geschiedenis en statistiek) onderwees hij in het Nederlandsch, doch gaf bovendien ook voor deze vakken een college in het Latijn ten behoeve der studenten uit de Waalsche provinciën. ‘Indien ik gedurende de afgeloopen vijf jaren,’ schrijft hij in Maart 1830 aan den administrateur van Ewijck, ‘mijn werk bijna uitsluitend van het onderwijs en van het belang der kweekelingen heb gemaakt, het was dewijl ik deze als mijn eerste academische roeping beschouwde. Dat onderwijs is mij voorgekomen eene meer dan gewone inspanning en zorg te eischen, omdat het vakken aanging tot hiertoe bij deze hoogeschool niet voorgedragen, en waaromtrent men over het algemeen hier te lande de wegen niet gebaand vond. Heb ik nevens deze dagelijksche taak en roeping minder uitgegeven dan ik, mijne werkzaamheid buiten dit verband gedacht, wel zou gewenscht hebben, ik liet daarom mijne plans niet varen en schortte ze slechts op tot den tijd, dat ik dezelve, zonder aan de plichten van het onderwijs te kort te doen, zou kunnen afwerken.’[1)]

Wat dan die plannen geweest zijn? Van elders vernemen wij daaromtrent niets; in ieder geval zijn het geen plannen die na 1830, in zijn Leidschen tijd, tot uitvoering zijn gekomen. Mogen wij uit de keus der boeken, die hij te Gent gerecenseerd heeft, een gevolgtrekking maken, dan heeft in het algemeen de staatkundige geschiedenis, maar zeer bizonderlijk de geschiedenis der staats- en rechtsinstellingen, in dezen tijd zijn belangstelling gehad. Die recensiën - alle verschenen in Bake's *Bibliotheca critica nova*[2)] - bewijzen tevens, dat hij de ontwikkeling der historische studiën elders, met name in Duitschland, oplettend volgde. Geen publicatie die dieper indruk op hem heeft gemaakt, dan die van Pertz'

1) Bij Fredericq, blz. 59.
2) Recensiën van: Raepsaet, *Droits des Belges et Gaulois;* Raepsaet, *Origine des Etats-Généraux;* Karl Otfried Müller, *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie;* Phillips, *Geschichte des angelsächsischen Rechts;* Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters;* Pertz, *Monumenta Germaniae historica* (*Scriptores I*)*;* Guizot, *Histoire de la révolution d'Angleterre*.

beroemde *Monumenta*. Heeft hij in Raepsaet een studie der vaderlandsche oudheid te niet gedaan, die het zonder de resultaten der Duitsche wetenschap meent te kunnen stellen,[1)] in Pertz' onderneming ziet hij het voorbeeld voor al zulke, die ook de Nederlandsche historische wetenschap zullen moeten opheffen en ten vasten grondslag strekken:

'Uti eiusmodi operis susceptio historiae cuiusvis regionis consignandae verum et necessarium est fundamentum, ita nostra imprimis patria simile institutum desiderat. Quo condito, tum demum eius historia poterit ad novam veluti vitam instaurari. Laetissimam spem ostendit optimi Regis nostri auctoritas, decreto nuper edito, nostratium studia ad novam patriae historiae conscriptionem communibus viribus parandam excitantis, suoque publice auxilio liberalissime confirmantis. Historiam vero Rex, egregio consilio, vult eam, quae universa et per partes singulas genuinorum documentorum fide nitatur. Qua expressa voluntate admonitio continetur eius, quod nobis vel maxime deest, et cuius nunc praeclarum exemplum nobis Germania praebuit. Si autem Germanis, amplissima iampridem materia instructis, post paucorum annorum indagationem tanta incognitarum prorsus rerum seges obtigit, quantam a nobis exspectari fas est, qui in hoc genere diligentiae adhuc facile ab aliis gentibus superabamur. Non sufficit, si monumenta nondum edita a singulis historicis in usum suum adhiberi, vel editorum in historiae conscriptione ratio haberi possit. Nam in priore quidem genere permagni interest, ut ea cunctorum notitiae et usui pateant, et in utroque, ut omnium inter se necessitudo et nexus explanetur. Quod fieri nequit, nisi unitis viribus....'

Het 'decretum nuper editum' was dat van 23 December 1826:

1) 'Hoc studium, rei publicae medii aevi lucem affundendi, verumque ei pretium statuendi, Raepsaetio nostris temporibus commune est cum multis in variis Europae regionibus viris doctis. Quibus cum iam magnum excellentium librorum proventum debeamus, dolendum est, eos fere omnes Raepsatio defuisse... In his rationibus, quae Germaniae communes fuere cum Francia et cum patria nostra, explicandis, scriptores precipue Germanici tantopere elaborarunt, ut principatum obtinuisse censendi sint.'

‘Er zullen middelen daargesteld en aangewend worden om de bronnen der Nederlandsche geschiedenis, voor zooverre die tot nog toe onbekend of niet volledig bewerkt mogten zijn, te doen opsporen, nader te onderzoeken, en, zooveel noodig, in het licht te geven.’ - Artikel twee: ‘Alle vaderlandsche geschied- en letterkundigen worden door ons uitgenoodigd, om vóór Paschen aanstaande aan ons in te zenden eene uitgewerkte schets, inhoudende een plan, naar hetwelk, volgens hunne meening, de algemeene Nederlandsche geschiedenis zoude behooren te worden bewerkt, op zoodanige wijze, dat dezelve alleen op de meest echte bescheiden gegrond en door dezelven geheel worde geregtvaardigd.’ - Artikel drie: ‘Degeen, wiens ontwerp, na een opzettelijk bevolen onderzoek, aan ons het doelmatigste zal voorkomen, en die overigens bekwaam en genegen mogt zijn om het meest gewigtige deel des werks op zich te nemen, zal door Ons op den nader te bepalen voet tot Geschiedschrijver des Rijks worden benoemd.’

Waar kwam dit besluit vandaan? Mr. P.F. Hubrecht (*Onderwijswetten* E II, 37) denkt aan invloed van Groen, die op 1 December 1826 in de maatschappij Diligentia te 's-Gravenhage een redevoering had gehouden ‘over de redenen om de geschiedenis der natie bekend te maken.’ Van veertien dagen later is de voordracht van den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarheen de praeambule van het besluit van 23 December verwijst. Inderdaad een merkwaardige samenvalling, maar ook niets meer dan dat. Men leze Groen's redevoering, herdrukt in het tweede deel zijner *Verspreide Geschriften*, na. Daarin is van niets dan van het belang sprake, dat de natie haar eigen geschiedenis niet zal vergeten. Wel wordt over ‘de schaarschheid’ geklaagd ‘van die bronnen, welke geschikt zijn om door het algemeen te worden gebruikt’, maar onder ‘bronnen’ wordt hier geheel iets anders verstaan dan in artikel één van het Besluit. Waarin bestaat toch de ‘schaarschheid’ door Groen aangewezen? Hij verduidelijkt zijn beweren aldus: ‘Het ontbreekt ons aan staatsstukken, aan strijdschriften, het ontbreekt ons ook aan historieschrijveren niet; maar ik vraag: zijn er onder die doorwrochte werken vele die het algemeen, het beschaafd algemeen leest, met vrucht en genoegen lezen en herlezen

kan? Met onbeschroomdheid geloove ik te mogen zeggen, dat er onder de menigte, zelfs van onze historieschrijvers, niet velen worden geteld, wier voordragt die eenvoudigheid, duidelijkheid, beknoptheid en levendigheid vereenigt, welke vooral thans wordt vereischt om een werk door het algemeen te doen lezen. Zal het publiek, niet der geleerden, maar het publiek waaruit eigenlijk de Natie bestaat, en dat zich niet gemakkelijk laat boeien, evenwel op den duur worden geboeid, dan moet de historie niet enkel een moeijelijk studiewerk wezen; zij moet ook eene voor alle rangen en standen aanlokkende, onderhoudende en meeslepende lectuur, bijna zou ik zeggen, eene uitspanning, kunnen zijn.'[1)] Men ziet dat wat hier ook gebeure, in geen geval het besluit van 23 December in de pen wordt gegeven. Er is geen woord in de geheele rede, dat het uitvaardigen van een dergelijk decreet bepleit. De zaak wordt ten overvloede uitgemaakt door het nawoord dat Groen aan den herdruk zijner rede toegevoegd heeft, en waarin hij uitdrukkelijk mededeelt dat het besluit van 23 December een verrassing was geweest voor hem zoo goed als voor ieder ander.[2)] Ik laat nog daar, dat de invloed van den vijf-en-twintig jarigen advocaat[3)] volstrekt niet toereikend was, om koninklijke besluiten te dicteeren van zoodanige draagwijdte.

Een andere theorie omtrent den oorsprong van het merkwaardige besluit is door Gachard voorgedragen.[4)] Hij ziet in het eerste artikel een wederopvatting van de plannen tot uitgave eener reeks *Scriptores rerum Belgicarum*, die in 1762 door graaf Cobenzl, minister van Maria Theresia te Brussel, waren gevormd, en tot de Fransche omwenteling toe voortdurend in een of andere gedaante aan de orde waren gebleven. Gedeeltelijk ten gevolge der geschillen tusschen het Oostenrijksch bewind en de geestelijkheid, had de zaak een

1) Groen, *Verspreide Geschriften* II, 249-'50.
2) Als boven, II, 256.
3) Ten onrechte kent Mr. Hubrecht aan den Groen van Dec. 1826 den rang van referendaris bij het Kabinet des Konings toe. Groen verkreeg dezen post eerst in Nov. 1827.
4) In zijn *Rapport sur les Travaux de la Commission Royale d'Histoire* van 1872.

ware lijdensgeschiedenis gehad; er was niet veel anders in het licht gekomen dan een *Belgicarum rerum Prodromus* van de Nelis (1790). Sedert het herstel der Brusselsche Akademie echter (in 1816) sprak men af en toe van een hervatting. Nu was de minister van binnenlandsche zaken, die de voordracht tot het besluit deed, een geletterd Zuidnederlander: Louis van Gobbelschroy, iemand die ongetwijfeld betrekkingen had met de geleerde kringen te Brussel. De gevolgtrekking scheen voor de hand te liggen, dat van Gobbelschroy op aanstichting van Zuidnederlandsche vrienden gehandeld heeft: te meer wanneer men opmerkt, dat de eenige uitvoering, die ooit aan artikel 1 van het besluit gegeven is, de benoeming is geweest, bij besluit van Juli 1827, eener commissie van zes geleerden, met zetel te Brussel, tot het opmaken van een plan eener uitgave van *Scriptores rerum Belgicarum*. Dit plan is in 1829 gereed gekomen en aan de uitvoering is nog vóór de revolutie begonnen. De bekende *Commission Royale d'Histoire* van 1834, welke nog bestaat, is niets dan de (met gedeeltelijk nieuw personeel) weder opgerichte commissie van van Gobbelschroy; Willems' uitgave van Jan van Heelu, vóór de omwenteling met Nederlandsche voetnoten ter perse gelegd, werd nu van een Fransche inleiding voorzien en verscheen als een der eerste uitgaven van de nieuwe commissie; ook de Reiffenberg had het eerste deel der kroniek van A Thymo reeds vóór Augustus 1830 grootendeels afgedrukt.

En evenwel is Gachard met dezen uitleg al even ver van de waarheid, als Hubrecht. Het is verwonderlijk dat deze laatste de juiste gegevens niet medegedeeld heeft, want zij lagen voor het oprapen in dezelfde papieren der afdeeling van van Ewijck, die hem ten dienste hebben gestaan.

De oorsprong van het besluit is dan deze. De Leuvensche hoogleeraar in de staatswetenschappen, de Duitscher F.J. Dumbeck, zond in het najaar van 1826 onderscheiden stukken bij den koning in, die ten doel hadden de beoefening der historische vakken in Nederland op een zeer breeden grondslag te vestigen, en hem, Dumbeck, de leiding van dit gansche werk te doen opdragen. Het reusachtig plan omvatte niet minder dan het opnieuw schrijven der Nederlandsche geschiedenis naar philosophische grondstellingen, en met gebruik van

te Leuven te concentreeren historisch materiaal van de meest onderscheiden geaardheid. Een aantal hulpwetenschappen zouden met haar resultaten de grootsche onderneming ten dienste moeten staan: de geografie, de rechtsgeschtedenis, de kerkgeschiedenis, de geschiedenis van handel en techniek, enz. De vervaardiging van een 'Algemeen Historisch-Geographisch-Statistisch Lexikon van het Koningrijk der Nederlanden' vormde slechts een klein onderdeel van het geheel, waartoe evenzeer de uitgave der oude taalmonumenten, een nieuwe opleiding voor hoogere ambtenaren, een diplomatenschool, de uitgave van onderscheiden periodieken, ja zelfs de bevordering van poëzie en tooneel van regeeringswege behoorden. De instelling eener nieuwe orde van verdiensten, en het verzekeren van een schoone plaats daarin aan hem, Dumbeck, zijn onder de uitgesproken oogmerken van den voorsteller al mede te vinden. Zonderlinger product dan het zijne is in de nuchtere Nederlandsche staatsarchieven uit den tijd van koning Willem I wel bezwaarlijk op te delven. Vol denkbeelden waarvan er een aantal in de toekomst verwezenlijkt zijn, en die hem onder de eersten hier te lande voor den geest blijken te hebben gestaan, maar alles zoo wonderlijk dooreengehaspeld, en zooveel kinderlijke eigenwaan er onder gemengd, dat men het geheel niet met een effen gezicht kan lezen. Een Duitsch romanticus op een Nederlandschen katheder; het meest geliefkoosde van de vele themata die hij opstelt, is wel de verwerpelijkheid van aan de Oudheid ontleende normen voor de ontwikkeling van een Germaansch volk. Dit volk zijn adel bewust te doen worden door vernieuwing zijner historische studiën is het groote doel, waartoe de velerlei voorgeslagen ondernemingen zullen strekken.

Den koning moet in het stuk de strekking opgevallen zijn, om aan het geestelijke leven van het volk dat hij regeerde grooter eenheid te geven; een denkbeeld, dat zich geheel aansloot bij zijn eigen ideaal van amalgamatie van Noord en Zuid. 'Bildung, Einigung,' deze woorden stonden in het portaal van Dumbeck's tempel. De idealen van den koning zelf! Zijne Majesteit deed de stukken geworden aan zijn departement van binnenlandsche zaken, met aanbeveling van ernstige overweging.

Nu wilde het geval, dat tijdens deze overweging de Rijks-

geschiedschrijver Martinus Stuart overleed (22 November 1826). Het denkbeeld tot aanstelling van zulk een ambtenaar was afkomstig geweest van koning Lodewijk, uit den tijd van diens residentie te Amsterdam, en reeds toen was het oog op Stuart gevallen. Koning Lodewijk had bedoeld, het werk van Wagenaar te doen vervolgen (waardiger dan door Loosjes geschied was), zoodat het reiken zou tot den tijd van zijn eigen regeering. Deze regeering zelve dan, naarmate zij voortging, in een officieel jaarboek te beschrijven, zou de hoofdtaak van den Rijksgeschiedschrijver zijn. Deze plannen, door de inlijving verstoord, waren weder opgenomen na 1815. Stuart verkreeg den hem vroeger reeds toegedachten titel, en was rijksannalist en vervolger van Wagenaar tegelijk. Noch zijn *Jaarboeken* evenwel, noch zijn geschiedenis van den tijd der Gouvernante hadden bizonder voldaan; en de meening was uitgesproken, dat deide zaken bezwaarlijk door één en denzelfden man tegelijkertijd konden worden ondernomen. Nu kwamen er onmiddellijk na Stuart's dood een aantal requesten in om met de opengevallen plaats te worden begunstigd, en daaronder een, van een uitvoerige toelichting voorzien, van den substituutarchivaris des Rijks, J.C. de Jonge. Deze wilde gaarne den post van Rijksgeschiedschrijver met dien welken hij bekleedde cumuleeren, en bracht ter verdediging bij dat niet het vervolgen van Stuart's onvoltooiden, alleen op het Noorden betrekking hebbenden arbeid, maar het schrijven eener Algemeene Geschiedenis der Nederlanden van den nieuwen titularis mocht worden verlangd, een werk op echte bescheiden gegrond, die nergens meer voor de hand lagen, dan in de archieven des Rijks. Hij trad in eenige bizonderheden omtrent zijn plan, en beval zich voor de uitvoering aan.

In deze omstandigheden werd men te rade, de prijsvraag uit te schrijven die in het Koninklijk Besluit van 23 Dec. 1826 vervat is. Het ontwerp daartoe is van de hand van van Ewijck. Aan Dumbeck werd zijn oorspronkelijk stuk teruggezonden, met verzoek het, door weglating van eenige paragrafen, voor mededinging in den prijskamp geschikt te maken; een verzoek waaraan deze voldeed. De termijn van inzending werd nader van Paschen tot 1 Juli 1827 verlengd; toen bleken 44 antwoorden te zijn ingekomen, die ter beoordeeling werden gegeven aan een op 12 Juni te voren benoemde commissie van

vijf Noord- en vijf Zuid-Nederlanders.[1] In Juli had daarop, als een geheel afgescheiden zaak, de benoeming der Brusselsche commissie tot uitgave der *Scriptores rerum Belgicarum* plaats. Dat wij hier te doen hebben met een denkbeeld van van Gobbelschroy zelf, ingegeven door Brusselsche vrienden, mag veilig worden aangenomen; intusschen is dan voor dit bizonder belang van het besluit van 23 December gebruik gemaakt, maar de aanleiding tot het besluit zelf moet elders worden gezocht.

De commissie van tienen (of, met wegschrapping der inactieve leden, van achten) bracht 27 Mei 1828 een verslag uit, van welks inhoud het werk van Hubrecht een niet zeer helder overzicht geeft. Doch het is moeilijk, helder te maken wat in zichzelf duister en verward is, en het verslag der commissie is het in de hoogste mate. Tenzij men mocht aannemen, dat het een niet uitgedrukt doch daarom niet minder vast doel der commissie geweest is, de aanstelling van een Rijksgeschiedschrijver te verhinderen, moet haar stuk een zonderlingen indruk maken. ‘In geen der stukken heeft de commissie mogen aantreffen datgene, hetwelk aan Uwer Majesteits billijk verlangen kan voldoen.’ Nu houdt het besluit van 12 Juni 1827, waarbij de commissie benoemd werd, niets in, dan dat zij de stukken zal onderzoeken, ‘ten einde Wij daarop zouden kunnen besluiten zooals Wij zullen vermeenen te behooren.’ Een andere instructie is haar niet gegeven, en dus is het besluit van 23 December 1826 de eenige geschreven kenbron van 's konings verlangen geweest. Tot motiveering nu van haar boven uitgeschreven veroordeeling van alle stukken zonder onderscheid, zegt de commissie niets anders, dan dat in ‘niet weinige stukken’ alleen de goede wil te prijzen is, en dat ‘bij allen ontbreekt die volledigheid, die zij gehoopt en gewenscht had aan te treffen; - bij

1) Van Maanen (president), Collot d'Escury, van Heusde, J.D. Meyer, van Pabst tot Bingerden; - Cornelissen, Dewez, van Hulthem, Raoux, Raepsaet. Van dezen nam Raepsaet in het geheel niet, en Raoux slechts in het allereerste begin aan de werkzaamheden deel. [Er is hier geen sprake van den Gentschen hoogleeraar Raoul, zooals Fredericq 87 noot opgeeft, maar van den Brusselschen staatsraad Raoux]. Het oorspronkelijk (doch niet bekend gemaakt) plan, om de stukken te zenden aan de Tweede klasse van het Instituut, moest worden opgegeven, omdat er leden van het Instituut bleken mede te dingen.

eenigen is de schets gebrekkig of onvolledig, en de meesten hebben over het hoofd gezien hoezeer eene Nederlandsche geschiedenis onafscheidelijk is van de kerkelijke geschiedenis, van den staat des handels en de overzeesche volkplantingen.' De commissie verzwijgt hier echter, dat het meerendeel der antwoorden, die zij verderop in haar verslag de beste noemt, het verband met kerkelijke geschiedenis, handels- en koloniale geschiedenis volstrekt niet 'over het hoofd zien,' ja juist zeer uitvoerig bespreken. Mag men der commissie toegeven dat het overgroote deel der ingekomen antwoorden op een zeer laag peil staat, haar eigen werk komt daar waarlijk zelf ook niet boven uit.

Na het zeer zwak gemotiveerde algemeene oordeel, gaat zij tot de bespreking van zes der antwoorden over. No. 24[1)] wordt alleen als rariteit vermeld, 'omdat de daarin voorkomende denkbeelden zoo ver afwijken van al hetgeen tot hiertoe als geschiedenis is beschouwd.' Hiermede, en met een bestraffing wegens ongehoorden eigendunk, wordt Dumbeck (want deze was het) afgewezen.[2)] Eenig, meer, veel goeds heeft de commissie ontdekt in een vijftal antwoorden, die zij opsomt in dezer voege, dat zij aan elk volgend nummer een hoogeren graad van voortreffelijkheid toekent dan aan het vorige; doch tusschen de twee laatste wil zij liever niet beslissen. Ook deze twee lijden echter aan het gebrek, dat 'de eenheid der geschiedenis met derzelver nauwkeurigheid beter had kunnen worden overeengebragt.' Dit nu wordt gemotiveerd op een wijze die alleen doorzichtig wordt, als men dit gedeelte van het verslag beschouwt voor wat het ongetwijfeld is: een verzameling naast elkander gestelde, maar elkander weersprekende opmerkingen van Noordelijke en van Zuidelijke herkomst. Eerst toch wordt een bladzijde lang den

1) De commissie kreeg de stukken in handen zonder de begeleidende brieven waaruit de namen bleken, en spreekt dus alleen over nummers.

2) In zijn stuk komen dan ook beweringen voor als deze: 'Ich glaube, sage ich, ein eigenes Recht zu haben, mich unter die Preisbewerber zu stellen, und ich thue dies mit der Zuversicht, ihn davonzutragen.' Onder de condities waarop hij bereid is het Rijksgeschiedschrijverschap te aanvaarden, komt voor: 'dass ich in keiner Rücksicht beengt und keiner Einrede unterworfen würde, indem ich in solchen Dingen durchaus keinen Richter über mir erkennen würde.'

beiden schrijvers verweten, dat zij de geschiedenis van Holland, daarna dat zij de geschiedenis van België geen genoegzame eere geven. En dit alles niet ronduit, maar in een zorgvuldig afgevijlden stijl; - en de conclusie is die der onmacht. Het geheele rapport is een symbool van wat het Koninkrijk der Nederlanden was: een gebouw zonder eenheid dan enkel in den aangeplakten voorgevel; een gescheidenheid die schuil ging achter pleister. Want niet dat de commissie zich eenigermate op het standpunt stelde, dat de benoeming zelve van een Rijksgeschiedschrijver uit den booze was, en de Staat zich tot beschikbaarstelling der bronnen moest bepalen. Er is geen woord om dit, en honderd om het tegendeel te bewijzen. De commissie is het niet eens kunnen worden, en heeft er eindelijk in berust, dat geen van beide helften haar zin kreeg. Zij stelde dan voor, de vijf geprezen schrijvers een eereblijk toe te kennen, en hen uit te noodigen hun stukken te publiceeren.

Het rapport kwam in handen van van Ewijck, die begreep dat de zaak mislukt was, en zich in verlegenheid bevond wat nu verder te zeggen. 17 Sept. 1828 stelde hij den minister voor, dat, nu de commissie in gebreke gebleven was aan te toonen hoe men te werk moest gaan om de algemeene geschiedenis van Nederland naar nieuwe bronnen te bewerken, men drie der meest geprezenen[1)] moest uitnoodigen, die geschiedenis naar de reeds beschikbare bronnen te schrijven, ieder op eigen hand; de Staat zou kunnen medewerken door hen van werkzaamheden, uit hun betrekkingen voortvloeiende, te ontheffen, en hun een jaarlijksche toelage kunnen verzekeren. Men zou dan geen officieele geschiedenis, maar wellicht drie goede boeken verkrijgen. De minister nam alles over (1 Oct. 1828), maar de koning wees het (een jaar later, 4 Sept. 1829) af: dit nader voorstel verschilde ten eenenmale van het besluit van 1826, en zou ‘de twistlust gaande maken, in plaats van de gevoelens omtrent de punten van verschil te vereenigen.’ ‘Deze beschouwing,’ vervolgt de Secretaris

1) Namelijk de door de commissie in de tweede, vierde en vijfde (hoogste mate geprezen schrijvers. De derde (Royaards) viel af, daar deze uitdrukkelijk te kennen gegeven had, niet zelf voor den prijs in aanmerking te willen komen, maar slechts raad te hebben willen geven aan anderen.

van Staat, de Mey van Streefkerk, ‘heeft Zijne Majesteit als van zelve terug gebragt op de oorspronkelijke aanleiding tot het denkbeeld van het schrijven eener Nederlandsche geschiedenis op echte bescheiden gegrond. Het is Uwe Excellentie bekend, dat eene memorie van den hoogleeraar Dumbeck die aanleiding heeft gegeven. Het hoofdbeginsel van den steller kwam daarop neder, dat zoo al het opdragen der bearbeiding eener Vaderlandsche Geschiedenis aan éénen man aan bedenkingen kan onderhevig zijn, in allen gevalle bij de personen welke met die taak zouden worden belast, eene groote eenheid moest bestaan, derzelver werkkring duidelijk [moest zijn] aangewezen, en getracht moest worden alles in één punt te doen zamenvloeien. Aan deze wijze van zien heeft Uwe Excellentie bij rapport van den 14^{den} December 1826 bijval gegeven; zijnde daarbij het gevoelen aan den dag gelegd, dat zoowel het plan van den inhoud, het doel en de geest des werks, als de middelen van uitvoering, door éénen man moesten ontworpen worden. De verwezenlijking van dat denkbeeld had voor Zijne Majesteit het aanlokkelijke, dat daardoor het vooruitzigt werd geopend, om nog onder Hoogstdeszelfs regeering eene Nederlandsche Geschiedenis, door egte bescheiden gestaafd, te zien tot stand komen[1)]. Het doet Zijne Majesteit vooral leed, dat uitzigt nergens in de onder Hoogstdeszelfs oogen gebragte stukken te hebben bevestigd gevonden, maar veeleer hetzelve, zoo al niet geheel verdwenen, ten minste als zeer verre verwijderd te moeten beschouwen;’ immers zooveel is wel gebleken, dat een geduldige ordening en ontginning van archieven aan het ondernemen van het werk vooraf zal moeten gaan. ‘Bij Zijne Majesteit is de bedenking gerezen, of men toch het gewenschte doel niet met meerder zekerheid en meerderen spoed zoude naderen, door aan eene commissie, of aan éénen man, de taak op te dragen om de gedaan wordende nasporingen tot erlanging dier bescheiden gade te slaan; aan de pogingen daartoe, uit een bepaald oogpunt, de noodige rigting te geven; de navorschers als het ware te leiden en te regt te wijzen; hen te doen gevoelen het wen-

1) ‘Ein Erster Wilhelm abermals, und zum erstenmal, band ganz Belgien [hier genomen voor de zeventien Nederlanden] zu einem festen, geachteten Staat zusammen’ (uit het stuk van Dumbeck).

schelijke, dat zij van één en *hetzelfde* beginsel uitgaan en hunne navorschingen tot *gelijke* einden aanwenden; alle de bouwstoffen vervolgens tot één middelpunt te doen samenvloeien en vooral het tijdstip aan te geven, waarop hij of zij vermeenen zal dat er genoegzame echte bescheiden zijn vereenigd, om met de bearbeiding der Algemeene Nederlandsche Geschiedenis een aanvang te kunnen maken, en aan de geschikte medearbeiders den weg aan te wijzen, dien zij zouden moeten volgen, om in hunnen arbeid de gewenschte eenheid, waarop het vooral aankomt, te brengen. Het zal den Koning aangenaam zijn, omtrent het aangegeven denkbeeld het gevoelen van Uwe Excellentie nader te vernemen.'

Ik heb tot dusver zonder vrucht gezocht naar de gedachtenwisseling, die hierop gevolgd mag zijn; misschien ook is zij, daar zooveel andere zaken in den veelbewogen laatsten tijd der regeering van Willem I over Noord en Zuid de bureaux bezighielden, gestaakt. Alleen is aan de vijf meerbedoelde inzenders een gouden medaille toegekend, en werd, bij de vermelding hunner namen in de Staatscourant van 12 Maart 1830, tevens bekend gemaakt dat geen Rijksgeschiedschrijver zou worden benoemd, onder bijvoeging echter van eenige zinsneden, die van 's Konings onverminderde belangstelling in het oogmerk van het besluit van 23 December 1826 getuigenis moesten geven. 'De bevordering van de kennis der geschiedkundige bronnen, en, daardoor, de bewerking van eene geschiedenis der Nederlanden op echte bescheiden gegrond, voor te bereiden, blijft altijd het voorwerp van 's Konings welwillende zorgen.'

De vijf schrijvers waren (naar de door de commissie aangenomen opklimming van mindere tot meerdere voortreffelijkheid): Jacobus Scheltema, Hugo Beyerman, Prof. Royaards, Groen van Prinsterer en J.C. de Jonge. Op den laatste na gaven zij allen hunne antwoorden uit, waarbij Beyerman, Royaards en Groen gebruik maakten van het aanbod der regeering, dit ter landsdrukkerijte doen geschieden.

Zonder uitzondering hebben deze schrijvers zich bewogen in denzelfden kring van denkbeelden, als in het besluit van December 1826 tot uitdrukking kwamen: zij meenden dat het schrijven der geschiedenis zelf object van Staatszorg kon zijn. Scheltema 'stelt het als zeker, dat Z.M. een werk

begeert, hetwelk in strekking en in tijd eenen wijderen omvang heeft dan de *Vaderlandsche Historie* van Wagenaar; een werk, hetwelk eene wijsgeerige beoordeeling moet bevatten der gebeurtenissen zelve'; wil 'niet uitweiden over de *bronnen*, welke naar zijn oordeel nog boven de bekende, bij het gewenschte werk zullen moeten worden opgezocht' (een zeer zonderlinge wil, de vraag in aanmerking genomen zooals zij nu eenmaal gesteld was), en somt uitvoerig de eigenschappen op, welke de Geschiedschrijver des Rijks zal moeten bezitten, en waartoe blijken te behooren moed, zelfstandigheid, rechtvaardigheid, voorzichtigheid, werkzaamheid en een taai geduld; de wenschelijkheid van dit alles wordt betoogd, bladzijden lang... Een volmaakt achttiende-eeuwsche verhandeling. - Beyerman 'neemt de pen op met eene gemengde gewaarwording,' 'voedt den heimelijken wensch [sedert met zijn voorweten ter Landsdrukkerij gepubliceerd] of het hem mogt gebeuren, van zijn bestaan hier op aarde eenig spoor achter te laten'; is 'aangemoedigd door vrienden, welke niet zonder roem in de geleerde en letterkundige wereld bekend zijn, en die in zijne opvoeding, karakter, wijze van denken, voorafgegane studiën, bezoeken van vreemde landen, den aanleg en vorming van Geschiedschrijver meenden te bespeuren'; is 'sedert zijn jongelingsjaren een vurig bewonderaar van de uitnemende modellen, welke Griekenland en Rome ons hebben opgeleverd'; wordt 'inzonderheid bemoedigd door de zuiverheid zijner bedoeling'; gelooft, 'dat hij de Algemeene Geschiedenis der Nederlanden van het begin af tot aan de inlijving in het Fransche keizerrijk toe, in zeven of acht gewone boekdeelen in 8° zal kunnen besluiten.' 'Als de oordeelkundige geschiedschrijver diepte met bevalligheid weet te vereenigen, zal hij aan 's Konings oogmerken kunnen voldoen.' Over de bronnen, en de wijze van die te ontginnen, niets dan een paar vage algemeenheden. - In iets beter gezelschap komen wij met den Utrechtschen hoogleeraar en kerkhistoricus Royaards. Deze levert zijne bijdrage in, 'geheel vreemd van het denkbeeld van mededinging naar den vaceerenden post van Rijks Geschiedschrijver,' doch al dingt hij zelf niet mede, hij verstrekt den aanstaanden titularis een uitgewerkte handleiding. 'Veilig mogen wij verontstellen, dat het des Konings uitgedrukte wensch is, welke den aanstaanden

geschiedschrijver des Rijks als eene hoofdwet zal worden voorgeschreven, dat hij... eene pragmatische Nederlandsche Geschiedenis ontwerpe.' Die 'uitgedrukte wensch' van Z.M. leest hij uit de praeambule van het besluit, waar in aanmerking genomen wordt 'het groot belang van eene zoodanige (op echte bescheiden gegronde) geschiedenis, tot aankweeking van vaderlandsliefde, bevordering van burgerdeugd en instandhouding van het nationaal karakter.' De verlangde geschiedenis moet dus 'tot levensnut aangewend kunnen worden, toegepast op staatkunde, wetgeving, dagelijksch leven'; zij moet 'de lessen der deugd inscherpen.' Volgt een uitgebreide verhandeling over de pragmatiek der geschiedenis en de geschiedenis der pragmatiek, gevolgd door het geraamte van een naar schrijvers begrippen ingericht Nederlandsch geschiedverhaal. Daarbij komt het den schrijver wel voor, dat zonder beter kennis der bronnen aan de uitvoering niet te denken is. 'Jaren zullen er nog verloopen, eer men hierin aan de behoeften der Geschiedenis voldaan heeft.' Desniettemin staat hij de onverwijlde benoeming van een Rijksgeschiedschrijver voor, die echter door een schaar neven- of ondergeschikte medewerkers, den Rijksarchivaris, een jaarboekschrijver, provinciale geschiedschrijvers en archiefambtenaren, moet worden ter zijde gestaan. Een jaarlijksche vergadering van dit personeel zal de belangen van het werk kunnen bespreken en voorstellen aan de regeering doen. Een lichtschemer!

Het (niet gepubliceerde) stuk van J.C. de Jonge is een zeer uitvoerige, voor het jaar 1827 lang niet onverdienstelijke schets van de Algemeene Nederlandsche Geschiedenis welke steller aanbiedt te schrijven, en waarin een opmerkelijke zorg doorstraalt om de geschiedenis van België evenzeer, als die van de Republiek, tot haar recht te doen komen. Zijn tweede gedeelte, 'over de middelen welke het meest gepast geoordeeld worden om het gegeven plan te verwezenlijken', heeft veel overeenkomst met het tweede gedeelte van Royaards: Eén man zal de geschiedenis schrijven, maar hij zal een aantal helpers hebben: provinciale archivarissen en provinciale commissiën, 'welke, gelijk ook de bijzondere geleerden, zullen worden uitgenoodigd tot het aanwijzen van het nut der (op hun terrein ontdekte en geinventariseerde) ge-

denkstukken voor de bewerking der Algemeene Geschiedenis.'

Eindelijk Groen. Zijn proeve steekt boven de vier andere door de commissie geprezen stukken ver uit in taal, in stijl, in gedachtenstroom; men gevoelt dadelijk, met een mensch van fijneren snit, ook met een veel moderneren mensch, te verkeeren. Het stuk is een nog heden leesbare verhandeling over de eischen, aan een vaderlandsche geschiedenis te stellen; het is tevens een eerste, groote, schoon geproportioneerde schets van het latere *Handboek* zelf, wel te verstaan zonder het later alles kleurend en doordringend calvinisme. Daarbij worden ten opzichte van de taak des geschiedschrijvers denkbeelden gehuldigd die ons nog heden veel gemeenzamer zijn dan die der andere bekroonden. 'De opzettelijke beoordeeling', meent Groen, 'is geen wezenlijk vereischte eener geschiedenis; zij is òf overtollig, òf gewaagd... De historieschrijver zal, indien hij zelf niet beoordeelt, door eenvoudig de historische waarheid te toonen een grooten en algemeenen invloed hebben op de beoordeeling zijner lezers. Daarentegen, treedt hij als regter van het gebeurde op, dan zal die invloed zoo groot en zoo algemeen niet kunnen zijn... Eene geschiedenis, van 's Rijkswege geschreven, moet strekken geenszins om de gevoelens van eenig bijzonder persoon over onze geschiedenis, maar om onze geschiedenis zelve bekend te maken... *Voor te stellen het leven van de gansche Natie*, dit is het ééne eenvoudige denkbeeld hetgeen keus, rigting en zamenhang der onderwerpen bepaalt'. Voortreffelijk; waarin echter ook Groen (naar hedendaagschen maatstaf) geheel te kort schiet, is het aanwijzen van het dadelijk object der staatsbemoeiing. Zijn tweede gedeelte, de 'opgave der middelen, welke door ons meest gepast worden geoordeeld om zoodanig plan eener Algemeene Nederlandsche Geschiedenis (als in het eerste gedeelte geschetst is) te verwezenlijken', is in vergelijking van het voorafgegane buitengemeen zwak. De bedenking, 'of niet de bouwstoffen nog zoo verspreid en gedeeltelijk onbekend, de bearbeiding zoo gebrekkig, de vooroordeelen en dwalingen zoo menigvuldig en vastgeworteld zijn, dat het voorbarig wezen zou de hand te leggen aan een werk, waartoe gedurende eene reeks van jaren de voorbereidende arbeid van vele historiekenners noodzakelijk is,' - deze ons

zoo zwaarwichtig voorkomende bedenking rijst slechts bij hem op, om haar aanstonds te wederleggen. ‘Die niet begint, eer hij redelijkerwijze vertrouwt iets volmaakts te zullen geven, zal nimmer beginnen. Het staren op een ideaal is nuttig zoo lang het voorlicht en leidt: verderfelijk zoodra men, om het na te jagen, den maatstaf der menschelijke krachten miskent, of, omdat men wanhoopt het te verkrijgen, werkeloos nederzit en zelfs het mogelijke, hetgeen heilzaam wezen zou, versmaadt, dewijl men het onmogelijke niet kan bereiken.’ Voortreffelijk wederom; dat iemand als Groen de hand aan het werk verkoos te slaan, niets beter dan dat. Definitieve geschiedenissen, hij gevoelde het, werden voor zijn tijd niet meer geschreven: ‘te dien opzigte stelle men de oude en nieuwe volken niet gelijk. Elke geschiedenis, met vereischte zorg uit mondelinge berigten geput, verkreeg in de meeste zaken door het aftreden der tijdgenooten een uitsluitend gezag; hetwelk daarentegen de historie niet kan bezitten, wanneer boeken en geschriften, als het ware de getuigen der gebeurtenissen, blijven bestaan, en er van den historieschrijver hooger beroep is aan de nog aanwezige bronnen... Zoowel in volgende tijden als nu, zoude het onmogelijk, en ware het mogelijk, allerverderfelijkst zijn, een slagboom tegen den voortgang der studie, door eene Algemeene Nederlandsche Geschiedenis, te willen plaatsen.’ Zoo dan het eene geschiedverhaal noodzakelijk het andere moet verdringen, en alle onvermijdelijk weer tot de bronnen terug moeten keeren, ware het dan niet zaak, van staatswege niet dan de bronnen te geven? Dit is de vraag waaraan Groen niet toegekomen is, en die daarentegen door Thorbecke aanstonds is aangegrepen en vastgehouden.

Zijn antwoord, voor de commissie van 1827 verscholen gebleven in den vagen hoop der negen-en-dertig stukken, waarin alleen ‘de goede wil’ viel te prijzen, is niettemin onlangs voor het eenige erkend, dat ook voor den dag van heden nog wezenlijke waarde heeft[1]. Thorbecke geeft, in hoofdzaak, de richting aan, die thans metterdaad gevolgd

1) Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedkennis (1904). Inleiding, p. VI. vv.

wordt: hij ontraadt kunstmatige bevordering der historiografische productie, en stelt het met Rijkshulp uitgeven van bronnen op den voorgrond. ‘De bescheiden’, zegt hij, ‘zijn eerst dan, als een algemeene en duurzame ligger, waarlijk bruikbaar voor de geschiedschrijving, nadat hunne historische geaardheid, echtheid en geloofwaardigheid op zich zelve, en in een doorloopend verband, is opgehelderd. Hoe voortreffelijk ook eenigerhande bewerking der landsgeschiedenis moge zijn, de oorspronkelijke bescheiden blijven voor alle volgende tijden van eene zoo hooge waarde, en wezenlijk de bron, waaruit de geschiedschrijving telkens een nieuw leven kan en moet putten, dat eene opzettelijke zorg, aan dezelve besteed, een der onontbeerlijkste en minst wankelbare steunsels der historische letterkunde oplevert. Derhalve, ondersteld, aan den geschiedschrijver worde de gemakkelijkste en ruimste toegang verleend tot de onuitgegevene bronnen, zoo is hierdoor noch aan zijne individueele behoefte, noch aan het belang der geschiedenis in 't algemeen, voldaan... Eene wel geordende, kritische, het historisch gezag der enkele stukken verklarende uitgave der oorspronkelijke bronnen, dient de eerste grondslag te zijn, om er eene algemeene geschiedschrijving op te bouwen.’ Hij denkt zich ‘eene centrale commissie in den Haag, waarvan een tak te Brussel zou behooren te zijn’ met de leiding van dit uitgeverswerk belast, geen éénig man: ‘Alle hoofdbestuur aan een eenigen man, wie ook, opgedragen, zou de nationale aangelegenheid tot een particuliere maken, en onafscheidbaar zijn van eene onderwerping, die de meest bekwame mannen zich niet zouden laten welgevallen; en die alzoo, in plaats van de voorhandene krachten aan het werk te verbinden en te vermenigvuldigen, dezelve zou fnuiken en verminderen. Dit nu zou des te meer te beklagen zijn, daar de taak zoo menigvuldig is, dat de meest verschillende vermogens en inzigten, elk op zijne plaats, het hunne tot bevordering van het geheel kunnen bijdragen, zonder elkander wederkeerig te beperken, of in den weg te treden.’ Het gansche denkbeeld der aanstelling van een Rijksgeschiedschrijver wordt door hem verworpen: ‘Het is doenlijk, om dien toestand van historische nasporing en wetenschap te bevorderen, van welken eene algemeene geschiedenis, als eene tijdige vrucht, zou mogen worden gewacht: de voortbrenging zelve is vrij, zij behoort

aan den geschiedschrijver, en aan hem alleen... *De geschiedschrijving zelve valt buiten het onmiddellijk bereik der voorgestelde maatregelen*.'

De volgende gulden woorden tegen het streven naar eenheid, ook waar deze onbereikbaar, of zoo bereikbaar, doodelijk is: 'Het is goed, om zich over algemeene grondstellingen te verstaan, maar voor het overige zoude de poging, om eene volstrekte en formeele eenstemmigheid te vestigen, den voortgang der onderneming eer verachteren dan bevorderen, en slechts die verderfelijke capitulatie tusschen meening en meening tengevolge hebben, waarvan het resultaat ten laatste alle houding mist... Alle schijn, alsof de ondernomene werkzaamheid door de medearbeiders in eenigen anderen dienst, dan in dien van de zaak zelve, verrigt werd, is met het doel onbestaanbaar.'[1)]

Thorbecke's vrienden zullen hier het Thorbeckiaansche Nederlandsch herkend en begroet hebben. Het is het eerste stuk waarin hij zijn taal met zoo groot meesterschap hanteert. Het stuk van een man; zijn jeugd is voorbij.

'Ik heb de koninklijke vraag,' schreef Thorbecke aan Groen, 'in een anderen zin opgevat dan gij.'[2)] En Groen kwam, toen hij in 1834 's konings volmacht verkreeg tot het uitgeven der *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, tot de meening van zijn grooten studiegenoot over: 'In 1827 had ik, in jeugdige onbedachtzaamheid, méé gedongen naar de benoeming tot geschiedschrijver des Rijks. De voorbarigheid van dergelijk vermeten werd mij nu duidelijk en klaar. Mij althans was het, te midden van een tot dusver gesloten schatkamer der correspondentiën van staatslieden en helden, onloochenbaar dat van het schrijven van 's Lands historie, zooals ze van Regeeringswege verlangd was, geen sprake kon zijn... Eer men begon, was er ter *voorbereiding* een onafzienbare taak. Bij beperkten gezichteinder, maakt de reiziger zich illusie omtrent den afstand.'[3)]

Van een jaar later is er een ander stuk, dat de uitnemend hooge plaats, door Thorbecke in het geestelijk leven van

1) Thorbecke's antwoord is in zijn geheel uitgegeven bij Hubrecht t.a.p., blz. 39-61.
2) 3 Febr. 1829 (*Brieven van Thorbecke aan Groen*, blz. 7).
3) *Ned. Gedachten V*, 167, 171.

Nederland reeds in zijn Gentschen tijd ingenomen, niet minder zichtbaar maakt; voor onze oogen namelijk: tijdgenooten kunnen zich in zulke dingen schromelijk vergissen.

In den tijd van Willem I gelijk in den onzen, mocht Nederland zich in het bezit van eindeloos vele staatscommissiën verheugen. In dien tijd waren zij dikwijls uitvloeisels van verlegenheid der Regeering; van een neiging ‘om iets te doen’, zonder dat men zelf recht wist, of durfde zeggen, wat. Een dergelijken oorsprong had de Hooger-Onderwijs-commissie van 13 April 1828. Over de resultaten van het Hooger Onderwijs, over gedrag en geest der academieburgers, werd in dien tijd vrij algemeen geklaagd, en de Belgische oppositie scheen ook hiervan een middel te willen maken om de regeering in verdenking te brengen en te verzwakken. De minister van binnenlandsche zaken legde aan een commissie van hooggeplaatste Noord- en Zuidnederlanders, onder voorzitterschap van W.F. Röell, niet minder dan zeven-en-vijftig vragen inzake Hooger Onderwijs voor, waarin ongeveer alles werd overhoop gehaald, wat met betrekking tot dit onderwerp in een debatvereeniging maar met voor en tegen zou kunnen worden besproken. De vragen werden bovendien aan de faculteiten der Rijkshoogescholen ter beantwoording gezonden. De gezamenlijke antwoorden vormen een respectabelen stapel papier, waarin evenwel de gedachten niet gestapeld, maar dun gezaaid liggen. De meeste faculteiten maakten zich - hoe zou het anders - van de meeste vragen af met een Jantje van Leiden; even natuurlijk is het, dat collega A. hier, collega B. een eindweegs verder, een stokpaardje gezadeld vindt. Onder de zeer weinige stukken, die een eigen adem en gang hebben, behoort dat der letterkundige faculteit te Gent, waarin ieder de hand van den laatsten ondergeteekende, van Thorbecke, herkennen moet. De volgorde der zeven-en-vijftig vragen verbrekende, neemt de faculteit er ééne vraag, de acht-en-veertigste, uit, en leidt uit het antwoord dat zij er op geeft de rest van haar stuk af. ‘Uit welk oogpunt moeten de hoogescholen in den tegenwoordigen tijd beschouwd worden? Zijn zij voornamelijk vereenigingspunten van kennis en wetenschap, werwaarts zij allen zich begeven, die door dorst tot kennis daartoe worden genoopt? Of zijn zij voornamelijk hoogere scholen en lands-instellingen, meer

bepaaldelijk ten doel hebbende de vorming van bekwame staatsdienaars en staatsburgers?' (Welk een indruk geeft het van het geheel der zaak, dat men, allemaal tot vragen besloten, aan deze vraag eerst in de acht-en-veertigste plaats toe komt!) - De faculteit antwoordt:

'De hoogescholen kunnen niet meer als vereenigingspunten van kennis en wetenschap beschouwd worden, in dien zin, in welken zij dit voormaals waren. Zij behoorden toen meer aan de wetenschap in het algemeen, dan aan een bijzonder landsbelang: terwijl diegenen, welke zich op de verkrijging en verspreiding van kennis toelegden, in zooverre eene nadere betrekking hadden tot een gemeen letterkundig gemeenebest, waarvan de universiteiten als de hoofdsteden waren, dan tot hun vaderland. In den tegenwoordigen tijd zijn de universiteiten landsinstellingen, en hare strekking betreft bepaaldelijk den Staat, in welken zij zijn gevestigd. De hoogescholen zijn hierin den gang der gezamenlijke wetenschappelijke beschaving gevolgd, die zich meer en meer met het eigenaardige en nationale van elk volk heeft verbonden.

Onder een dubbel opzigt heeft de Staat bij de wetenschappelijke beschaving het hoogste belang: hetzij men haar als bevordering der wetenschappelijke kennis op zich zelve, hetzij men haar als beginsel en dadelijken grondslag van zekere werkzaamheden der staatsburgers beschouwe. De ontwikkeling en verbreiding der wetenschappen onder beide deze opzigten, door sommige klassen van de jongelingschap, reeds op den laatsten trap van intrede in de maatschappij staande, tot die ontwikkeling op te leiden, is het hoofddoel der universiteiten. Zij hebben het bijzonder te doen met dat deel der jeugd, hetwelk voor de medewerking tot de hoogste en meest gewigtige oogmerken der maatschappij bestemd, daartoe eene zamenhangende wetenschappelijke voorbereiding behoeft. - De taak der hoogescholen is dan de vorming van bekwame staatsdienaren en staatsburgers, *in zooverre* deze vorming eene eigenlijk wetenschappelijke grondlegging onderstelt. De universiteiten bepalen zich bij het leggen van die gronden van kennis, welke het leven en de praktijk moeten regeeren, zonder te treden in deze praktijk zelve.'

Uit hetgeen omtrent het wezen der hoogescholen gezegd is, volgt de verwerping harer ontbinding in faculteitsscholen:

‘De Universiteiten zijn oorspronkelijk uit eene vereeniging van de afzonderlijk bestaande faculteitskollegiën, ten gevolge van het inzigt in derzelver wederkeerigen innigen samenhang, ontstaan. Men zou dus, met de faculteiten uit die gemeenschap, waarin zij zich thans bevinden, los te maken, van de hoogte van eenen vollen wasdom tot den onvolkomenen en gebrekkigen aanvang van het akademische onderwijs omkeeren. Inderdaad is elke faculteit slechts deel eener universitas, en kan eerst in onmiddellijke en gestadige zamenwerking met de overige faculteiten aan hare bestemming beantwoorden. Het akademisch onderwijs is een wetenschappelijk onderwijs; en niets zou verderfelijker wezen dan de eene wetenschap of faculteit van den steun, dien zij in de overige vinden, van het voedsel en licht, dat zij van de overige ontvangen moet, te berooven.... De universiteiten in speciale scholen ontbonden zijnde, zouden de hoogleeraren van eenen volgenden leeftijd zelve geene andere, dan de meest éénzijdige vorming hebben genoten. Zulk eene geïsoleerde behandeling der wetenschappen, gelijk zich alsdan zou opdoen, kan niet missen, aldra te ontaarden in die technische uitvoerigheid, het kenmerk van alle speciale scholen, welke de wetenschappen niet meer in haar geheel en in het groot omvattende, eene opzettelijke bevordering en uitbreiding der gronden van kennis hoe lang zoo meer uit het oog verliest.’

In het belang eener verheffing der rechtsgeleerde studiën wordt de overbrenging der staatswetenschappen naar de juridische faculteit aanbevolen:

‘.... of zou het voor den Staat onverschillig wezen, dat de massa van eene zoo aanzienlijke en gewigtige klasse zijner leden, als die der juristen voor alle burgerlijke belangen is, geene andere hoofdzakelijke opleiding genoten hebbe, dan ten einde processen volgens het wetboek te voeren of te beoordeelen? Eene splitsing der staats- en regtswetenschappen in twee faculteiten kan geen ander doel of uitwerksel hebben, dan om het onderwijs voor aanstaande advocaten, regters en

notarissen af te zonderen van dat, ten behoeve eener administratieve of diplomatische bestemming. Het denkbeeld van zoodanig eene afzondering kan niet worden verdedigd, zonder de praktijk met de wetenschappelijke ontwikkeling te verwarren. Die afscheiding wordt namelijk voorgesteld in de meening, dat alsdan elk der twee genoemde klassen van personen eene meer regtstreeksche en dadelijke voorbereiding voor hare toekomstige werkkringen erlange. Dan hierin is juist de verwarring gelegen.... De universiteit kan en moet niet het technische der praktijk mededeelen: en zoo het niet dit afrigten tot de praktijk is, voor hetwelk men bij eene afzondering der regtsgeleerde en administratieve vorming ruimte gelooft te winnen, welke grond blijft dan nog voor die scheiding over? Niets echter is meer strijdig met de inzigten onzer Regeering, en niets is onzer wetenschappelijke, staatkundige en maatschappelijke vorderingen onwaardiger, dan de voorbereiding dergenen, welke eerlang zullen geroepen worden om tot die vorderingen mede te werken, te bepalen bij hetgeen men oordeelt tot eene mechanische oefening van elk bedrijf toereikende te zijn.... Met de waarneming van elke particuliere praktische werkzaamheid te bouwen op eene gelijksoortige beperktheid van evenzeer particuliere kundigheden, zal men de praktijk ontzenuwen. Ieder bijzonder deel van die gansche reeks van praktische werkzaamheden, welke wij hier voor oogen hebben, moet veeleer als een brandpunt beschouwd worden, in hetwelk de stralen van eene vereenigde staatkundige en regtsgeleerde kennis behooren zamen te loopen.'

Taal van het onderwijs:

'Men vraagt of het nuttig zou zijn te bepalen, dat de kollegiën over de diplomatische vakken in de fransche taal gehoudeu werden. Tot welk einde? Uithoofde dat voor de correspondentie bij de waarneming van eenige buitenlandsche betrekking de fransche taal de aangenomene is? Dan dient men voor het onderwijs dier vakken geene anderen, dan regelmatig eenen Franschman, te benoemen. Want de Nederlander of tot welke andere natie de professor ook behoore, zal nimmer de fijnheid van het fransche taaleigen zoo magtig

zijn, dat niet degeen, welke zich voor diplomatische verrigtingen bestemt, andere oefeningen zou moeten te hulp nemen, om over alle wendingen dier taal met de noodige gemakkelijkheid te gebieden. Deze zijn vormen van het bedrijf, welke de studie der kundigheden, tot het bekleeden van diplomatische betrekkingen vereischt, niet aangaan. De mededeeling dier kundigheden moet van eenen nederlandschen geest doordrongen zijn: en zoo in eenig ander vak, de voorbereiding tot het bestuur van 's Rijks buitenlandsche belangen moet voorzeker toevertrouwd worden aan eenen man, die met een nederlandsch hoofd een nederlandsch hart paart. Door het fransch voor deze lessen in te voeren, zal te weeg gebragt worden, dat men bij de behandeling dezer stoffe meer of min op den stroom rake der fransche beginselen en van eene fransche wijze van zien. Of is de taal eene onverschillige zaak bij eene gezette en stelselmatige ontwikkeling der denkbeelden, hetzij voor den leeraar, hetzij voor den hoorder?... Zoodra voor het onderwijs eene moderne taal wordt aangenomen, treedt het nederduitsch in zijne natuurlijke regten. Wij oordeelen, dat niet alleen voor de diplomatische vakken, maar ook voor het hedendaagsch regt, de aanneming der landstaal noodzakelijk is; tenzij bijzondere omstandigheden, die ten aanzien der Walen moeten erkend worden, verpligten, om de landstaal door de fransche, of eene andere te doen vervangen.'

Oordeel over het denkbeeld, de akademische zetels te doen vervullen bij wijze van mededinging:

'Concours is het onfeilbaarst middel, om de meest bekwame, de waarlijk uitstekende mannen, zoowel inlanders als buitenlanders, van de nniversiteits-leerstoelen af te weren. Geleerden van eene geheel rijpe studie, de jeugdige jaren te boven, zullen zich niet aan den onzekeren uitslag van een vergelijkend examen bloot stellen; dat, onder welke vormen ook, en al is het op de best mogelijke wijs ingerigt, hun regtmatig zelfgevoel beleedigt; en terwijl het den prijs hunner verdienste aan een twijfelachtige kans overgeeft, en als op het spel zet, hen in hunne eigen oogen zou vernederen. Daar zullen dus jonge lieden overig blijven, vol moed misschien, maar nog

stukwerk, zonder naam en zonder roem, onbedreven en onbekend, bij welke de Staat en de Hooge School meer wagen, dan zij bij het examen. En zelfs onder deze jeudige mededingers zal men de voortreffelijkste meestal vergeefs zoeken, althans de Nederlanders.'

Het is uitzondering, onder officieele paperassen stukken als dit aan te treffen. Hieraan herkent men den buitengemeenen man, dat niets uit zijn handen komt, of het draagt zijn stempel.

Aan het eind van Thorbecke's jeugd staan een drietal brochures, waarin hij handelt over de publieke zaak.[1)]

Deze begon omstreeks 1829 in een toestand te geraken, die geen welmeenend Nederlander onverschillig liet. Uit zijn brieven aan Groen is te lezen, hoe Thorbecke de onrust van alle dingen met angst en wrevel gadesloeg: 'Naar mij voorkomt is het wankelbare en hagchelijke van onzen toestand grootendeels niet aan het gewicht der oppositie, maar aan de zwakheid der regeering te wijten.... Heeft de regeering getoond, dat zij het aanlegt op een verstandig en systematisch voortbouwen, of valt zij gedurig van de eene proefneming in de andere?'[2)]

Geen proefnemingen die hem zelven onmiddellijker betroffen, dan die in zake het onderwijs. Het is de onderwijspolitiek der regeering, die hen tot uitgave van een eerste staatkundig geschrift gedrongen heeft: *Over het Bestuur uan het Onderwijs*, *in betrekking tot eene aanstaande wetgeving*.[3)] Het is ten zeerste merkwaardig, de denkbeelden, in deze brochure van 1829 voorgedragen, te vergelijken met de houding, bij de grondwetsherziening van 1848 door Thorbecke, in afwijking van de meerderheid der liberale partij, ten aanzien van de staatsbemoeiing met het lager onderwijs aangenomen. Men weet dat hij toen voorgesteld heeft de gansche onderwijs-paragraaf slechts uit deze twee bepalingen te doen bestaan: 'De inrigting van

1) Een vierde opstel, 'bijdrage tot eene vergelijking tusschen de Noordelijke de Zuidelijke provincies van Nederland', voor de Leidsche *Weegschaal* bestemd maar daarin niet opgenomen, schijnt verloren te zijn gegaan (Fredericq, blz. 68 noot).
2) 11 Juni 1829 (*Brieven* blz. 9).
3) Zutphen, bij W.C. Wansleven, 1829.

het publiek onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld. Het geven van onderwas is vrij, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid des onderwijzers en het toezigt der overheid, beide door de wet te regelen.' Tegen zijn zin is de bepaling opgenomen: 'Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.' Ook in zijn brochure van 1829, hoewel wat de regeering ter verheffing van het onderwijs gedaan heeft hoogelijk waardeerend, kant hij zich tegen de meening van hen, die aan het Staatsgezag de uitsluitende regeling van het onderwijs zouden willen toekennen. 'In geval de leeringen, welke met de bedoelingen en werkzaamheid der staatsmagt strijden, zoo diepe en uitgebreide wortelen hebben geschoten, dat de regeering ze werkelijk te duchten heeft, zullen zij, niettegenstaande de volstrekte heerschappij der regeering over het onderwijs, invloed op hetzelve, en op de jeugd, erlangen... Eene regeering, welke zich niet kan staande houden dan door dwangonderwijs, is reeds half verloren. Zoo dan de uitsluitende leiding van het onderwijs de regeering toch niet kan vrijwaren tegen de gevaren, om welker wil men haar dat regt opdraagt, is het onnut en ijdel, vanwege het doel een middel te eischen, dat er niet aan beantwoordt...' Ten onrechte ook wil men het beweerde recht des Staats schragen door het te vergelijken met de aanspraak der Kerk op de uitsluitende mededeeling van het godsdienstig onderricht aan hare leden. 'De protestantsche kerk maakt die aanspraak niet; zij veroordeelt die in de katholieke kerk als onregt. De katholiek echter zal antwoorden, dat de kerk, uit kracht van haar wezen, een leerend lichaam is, bestemd, om een zeker bepaald stelsel te doen kennen, hetwelk, in haren schoot bij gestadige overlevering nedergelegd, niet dan van haar kan worden ontleend. Hij zal antwoorden, dat alleen op voorwaarde van de geloovige en onderworpene aanneming van dit ééne stelsel, het lidmaatschap der kerke verworven wordt, en deze het heil harer leden waarborgt. Is de staatsmagt in hetzelfde geval? dan dient, ten aanzien aller takken van wereldlijke wetenschap, eene officieele leer van de zijde der staatsmagt te worden uitgeschreven. Dan behoort alleen deze leer in het staatsgebied koers te hebben, en tot haar,

als tot de eenige gedulde geloofsbelijdenis, moeten de leden van den staat, onder verbeurte van hun lidmaatschap, zich laten opleiden. Geen ander onderwerp van staatsbestuur is zoo oneindig afwisselend en veelzijdig; geen ander is met zoo onderscheidene, publieke en bijzondere, betrekkingen en pligten op het innigst vermaagschapt, als het onderwijs. In geen ander heeft dus de regering meer reden, zich zelve te wantrouwen, de vrije pogingen en praktische proefnemingen van particulieren te eeren, ja derzelver onderstand en medewerking aan zich te verbinden; ten einde alzoo uit velerlei stralen het licht te scheppen, dat gedurig nieuwe levenskracht over den staat en al zijne deelen uitstorte... Het zou kunnen gebeuren, dat, vanwege het overwigt en de voortreffelijkheid der voorhandene particuliere gestichten, de zorge der staatsmagt voor de opzettelijke instelling van scholen slechts eene aanvulling zou behoeven te wezen van het werk der staatsleden.'

Thorbecke vreest de vrije ontplooiing der particuliere, ook der kerkelijke, krachten niet. Hij heeft het anti-clericalisme der regeering voor een kortzichtige politiek gehouden. 'Gelooft gij', vraagt hij aan Groen, 'dat het katholieke België, zoo de regeering zich niet inliet in eenen tartenden worstelkamp met onderstelde of wezenlijk bedoelde usurpatiën, welker afwijzing aan den geheelen voortgang der maatschappij moest en veilig kan worden toevertrouwd, gevaarlijker voor haar zou zijn geworden, dan Silesië het voor Frederik II geweest is? De geestelijkheid kan niet beter verlangen, dan om tegen een protestantsch bestuur een proces te hervatten, dat zij bij de beschaafde leeken der eigen kerk reeds verloren had. Zich te moeten verdedigen tegen zulk een aanval, gaf haar nieuwe kracht. Al was de invloed der geestelijkheid nog schrikbarender geweest, dan bij het gouvernement werd gevreesd, dezelve kan zoo hagchelijk niet zijn, als de onberadene taktiek van tegenwerking, door het gouvernement te baat genomen. Dien éénen vijand in het oog, haalde de Regeering hare afhankelijkheid van den liberalen tijdgeest, van de publieke meening, al nauwer en nauwer toe, en zag het veel grooter gevaar, dat haar van den kant harer hulpbenden dreigde, over het hoofd. Waarom zou de liberale opinie, onder de vleugelen des gouvernements geformeerd,

zich niet tegen het gouvernement doen gelden, zoodra hetzelve achterlijk was in de betaling harer eischen? Waarom zou zij ten laatste niet in eigen naam eene souvereiniteit aanvaarden, daar men haar zoolang onder eenen anderen naam mede gevleid had?... Het kan niet genoeg worden herhaald, dat het bondgenootschap des gouvernements met de liberale gevoelens de hoofdoorzaak is van ons ongeluk.'[1)]

Thorbecke was geen man van gezagsaanmatiging, maar met zijn gansche ziel een man van gezagshandhaving. Een ware regentennatuur. Geloovende in den Staat en diens roeping, leende hij dat wezen zijner verbeelding eigen brein en moed. Hij stelde zich, al vroeg, in gedachten op de heerschersplaats; een plaats, te hoog, dan dat de daar gezetene zich, door opzettelijk en regelrecht verweer, tot den gelijke maken mocht van machten van lager orde. Thorbecke minachtte de 'schrikbeelden over het rondwaren eener Jesuïtische magt.' Wie zal ontkennen, dat hij zich thans, gelijk bij de Separatie, gelijk voor den Aprilstorm, in karakter en oogenblikkelijke kracht eener groote volksbeweging deerlijk vergist heeft? Hij kende beter zijn eigen idealen, dan onze zwakheden. Doet niet ieder waarachtig idealist alzoo? Thorbecke is groot, door wat hij ons opgelegd heeft. Den Staat diende hij en had hij lief, den Nederlandschen staat, dien hij in België het werktuig had gezien tot stoffelijke en geestelijke verheffing. Zijn val heeft hij diep betreurd, en van Europa geëischt, dat het de geschonden rechtsorde zou herstellen. Ik bespreek de twee brochures niet, waarbij hij dit gedaan heeft; zij zijn - o.a. door de aanhalingen bij de Bosch Kemper - bekender dan zijn meeste ander vroege werk. Europa luisterde niet. Dit feit heeft Thorbecke eerst verbijsterd, maar hem vervolgens tot twijfel, tot nieuw onderzoek van zichzelf en van het wezen der dingen gebracht.

'Op dit oogenblik,' heet het aan het slot der tweede brochure, 'kondigt men aan, dat de ministers der vijf groote mogendheden, te Londen vergaderd, het beginsel der onafhankelijkheid van België hebben vastgesteld. Wij geloofden eerst, bij het lezen, onze oogen niet. Wij herinnerden ons vervolgens, dat het paard van Caligula consul was....

1) 29 Oct. 1830 (*Brieven* bl. 20).

Zullen wij nu nog spreken van hetgeen het Europisch Statenstelsel eischt? Maar wij zouden moeten spreken van een stelsel, dat niet meer bestaat....'

En dan de raad aan den koning, van geen duimbreed toe te geven, want: 'een tijd van weder opbouwen zal de slooping der tegenwoordige vormen van het Gemeenebest der Volken vervangen.'

Hoe geheel anders klinkt het zeven maanden later, in de voorrede van het eerste geschrift van het Leidsche professoraat[1]:

'Al de werken, welke onze leeftijd tusschen deze en de eerste Fransche omwenteling opgeworpen had, schijnen in te storten, en over derzelver puin opent zich de breede weg, die beide omwentelingen verbindt. De draden, die men afgesneden waande, heeft de tweede omwenteling weder vastgeknoopt. Hetgeen onder onze oogen voorvalt, dringt zich ons op als de aanvulling dier groote wereldgebeurtenis, welke door velen niet hooger, dan eene mislukte proef, werd geacht. Men meende, lang buiten den kring te zijn, waarin de revolutie hare gedaanteverwisselingen besloten had; en onverhoeds zien wij ons tot den aanvang harer ontwikkeling teruggevoerd.

Men raadplege het schier eenparige gevoelen der staatkundigen en geschiedschrijvers. Uit rede en ondervinding werd betoogd, dat de beginsels der revolutie beginsels waren louter van ontbinding, en niet bestand om hun uitwerksel te overleven.... Het revolutionaire tijdperk was een buitengewoon verschijnsel, dat den gewonen loop slechts voor eene korte poos gestoord en afgebroken had. Het deed zich voor als een tusschenvak van verwarring en gewelddadige opschorting des vroegeren stelsels, hetwelk, na den val van Napoleon, over het algemeen weder in zijne oude regten was getreden.... En thans? Sedert een jaar is het gezigtspunt derwijze veranderd, dat al hetgeen de eerste en tweede omwenteling van één scheidt, zich vertoont als een oogenblikkelijke stilstand, of als eene kortstondige uitwijking van de baan, die het menschdom nu andermaal onophoudelijk vervolgt.

1) *Over de Verandering van het Algemeen Statenstelsel van Europa sedert de Fransche Omwenteling*.

Staat dus de revolutie aan het hoofd van eenen, met haar beginnenden, leeftijd der geschiedenis? Is zij niet enkel slooping van het oude, maar ingang tot een nieuw huishouden der volkeren? Zooveel is zeker, dat de jongste voorvallen ons tot eene rijpere en ruimere waardering van den aard en de uitwerksels der omwenteling aanmerkelijk nader hebben kunnen brengen.... De omwenteling is zelve getreden in de rij der historische verschijnselen, en aan derzelver wet onderworpen. Zij is in dezen zin een antecedent geworden voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs poogt zich te onttrekken.'

Met dezen twijfel, met deze kiem van nieuwe zekerheid, is Thorbecke de levensperiode ingegaan, die tot 1839 en '40 loopt, de jaren der *Aanteekening*. Zijn geschriften uit dien tijd zijn bekend; intiemere documenten nog zeer weinige. Moge eenmaal, moge eerlang, het gansche levensboek van Nederlands wellicht grootsten, maar zeker niet meest bekenden zoon der nieuwere tijden, de plooi hebben aangenomen die hij, naar het gevleugeld woord, door zijn Leidsche werkzaamheid aan de Grondwet gaf.

H.T. COLENBRANDER.[1)]

1) De lezer zal bespeurd hebben, dat ik geschreven heb *naar aanleiding van* de verschijning van Prof. Fredericq's boek, niet *over* dat boek, dat ik elders gelegenheid vond, aan te kondigen. Hier voegt slechts een betuiging van groote dankbaarheid aan den gewaardeerden bondgenoot onzer Nederlandsche studiën, voor de wijze waarop hij ons allen herinnerd heeft aan een eereplicht.

De tijdregeling in Nederland.

Veertien jaar geleden was Holland in last, omdat de heeren Tak van Poortvliet en Lely, ministers van binnenlandsche zaken en van waterstaat, in overleg met de spoorwegmaatschappijen hadden besloten, dat Nederland den Greenwichtijd zou aannemen.

Thans is Holland wederom in last, omdat de heeren Rink en Kraus hebben voorgesteld, dat Nederland den Midden-Europeeschen tijd zal aanvaarden.

Het verschil tusschen nu en toen bestaat hierin, dat wat in 1892 ondershands zou geschieden in 1906 bij de wet staat ingevoerd te worden.

Waarom mocht Nederland niet in het bezit blijven van den onvervalschten Amsterdamschen tijd?

Dat hebben onze spoorwegmastschappijen voor haar rekening: zij eischten in het belang van het verkeerswezen aansluiting van het publieke leven bij een afspraak, die door hen met Duitsche, Oostenrijksch-Hongaarsche en Belgische vakgenooten in eene zitting van het ‘Eisenbahnverein’ gemaakt was.

Voor dat besluit van het ‘Verein’ moest alles zwichten: de Amsterdamsche tijd moest voortaan bij de historische curiosa worden opgeborgen.

Toen nu onlangs een blijkbaar ingeblazen courantenbericht verscheen, dat de spoorwegmaatschappijen geen bezwaar meer zouden maken tegen terugkeer met haar dienstregelingen tot Amsterdamschen tijd, heeft menigeen gemeend, dat hier de langgewenschte oplossing van het vraagstuk der nog steeds niet herstelde tijdseenheid gevonden was, maar tevens de vraag overwogen of werkelijk in die veertien jaren zooveel ver-

anderd was. En of niet misschien onder het frissche gras van dit courantenbericht een klein slangetje wegschool, dat in de richting van den Greenwichtijd heenschuifelde?

Ingewijden werden in dit vermoeden versterkt door de perscampagne die in de Haarlemsche courant op touw was gezet en waarvan de laatste uitkomst een adres aan de Tweede Kamer geweest is, om in het aanhangige wetsontwerp op de tijdregeling den Midden-Europeeschen tijd, die door de regeering wordt voorgesteld, door den Greenwichtijd te vervangen.

Dit rekest is met klinkende namen onderteekend, hetgeen niet wegneemt, dat er onder die namen van de klinkendsten zijn - de voorzitter van de natuurk undige afdeeling der koninklijke akademie van wetenschappen inclusieve - die voor veertien jaren openlijk deelnamen aan de beweging waarbij de Midden-Europeesche tijd voor Nederland verlangd werd.

Ook het inzenden van een rekest van de vereeniging voor den effectenhandel, waarbij bezwaren tegen het aanhangig wetsontwerp breed worden uitgemeten, maakt ongetwijfeld deel uit van eene wel overlegde agitatie tegen de aanneming van bedoeld wetsontwerp. En het ligt voor de hand in de groote spoorwegmaatschappij en de stuwkracht te zien van deze agitatie.

Immers zooveel is zeker, dat, wordt het aanhangig ontwerp tot wet verheven, heel wat arbeid op de bureaux dier maatschappijen zal moeten verricht worden. Een arbeid die dààrop gericht moet zijn om een aantal treinen, zoowel in den vroegen ochtend en laten avond, als in de morgen- en middaguren te adapteeren aan de nieuwe toestanden, die in het leven zullen treden, zoodra de M.E.-tijd voor heel Nederland geldt. Die treinen zijn niet de internationale verbindingen; deze blijven immuabel, noch ook degene die als lokale voortzettingen van die internationale treinen zijn op te vatten.

Maar het zijn treinen die voor de distributie van levensmiddelen, melk en brood, voor de marktbezoekers, voor de schoolkinderen enz. beteekenis hebben.

Dat tegen dien arbeid wordt opgezien is alleszins begrijpelijk; dat men hem nog met alle middelen tracht te ontgaan, is menschelijk en *de bonne guerre*; dat men hem echter op den langen duur zou weigeren te verrichten, is haast niet aan te nemen.

En in 1892 dan, bij den overgang van de spoorwegen tot den Greenwichtijd, heeft men dien arbeid toen niet reeds éénmaal verricht?

Neen, waarde lezer, toen hebben de spoorwegmaatschappijen er zich wel voor gewacht en dien arbeid overgelaten aan het publiek. De geheele dienstregeling werd *en bloc* 20 minuten verzet en tegen het publiek werd gezegd: 'Help yourself'. Ook aan het publiek is intusschen die moeite gespaard, doordien het geweigerd heeft den Greenwichtijd voor het dagelijksch leven te aanvaarden.

Nu echter het wetsontwerp een tijd voorstelt, die 40 minuten met den Amsterdamschen en een vol uur met den Greenwichtijd verschilt, nu zou men bij aanneming van dat wetsontwerp wel *moeten* gaan omrekenen en zou niemand de verantwoordelijkheid willen dragen om het publiek met die moeilijkheid zelf te laten worstelen. Daarvoor is het verschil van 40 minuten te belangrijk, daarvoor is tevens te duidelijk dat, als maar eenmaal het werk verricht is, ook de spoorwegmaatschappijen zelve weder te veel belang hebben bij een geregelden gang van het geheele verkeersleven, dan dat zij tegen die omrekeningen zouden *blijven* opzien, wanneer deze haar eenmaal door de Regeering werden opgelegd.[1)]

Intusschen is het harerzijds eene begrijpelijke politiek zoo lang mogelijk tegen te stribbelen en alle hulptroepen - hoogleeraren, effectenmakelaars en journalisten - in het veld te brengen.

Of deze agitatie zal slagen, zal voornamelijk afhangen van het doorzicht en van de vastberadenheid van minister en kamerleden. Deze hebben gezamenlijk te overwegen wat thans het zwaarste weegt; zij hebben op hunne hoede te zijn tegen drogredenen en uitvluchten; zij vooral moeten den

1) De omrekening wordt minder ingewikkeld, wanneer men eenvoudig alle bestaande treinen handhaaft en er nieuwe bij inlegt, daar waar dit door de even besproken behoeften gewenscht gemaakt wordt. Dit zou op eene belangrijke verhooging van de exploitatiekosten komen te staan en het zou mij niet verwonderen zoo dit argument ook eerlang van de zijde der maatschappijen vernomen werd. Daarbij lette men er echter op, dat zeer spoedig een even groot aantal treinen, die in de nieuwe omstandigheden overbodig geworden zijn, zullen kunnen vervallen, waardoor bedoeld verlies tot nul zou gereduceerd zijn.

juisten weg weten te vinden, daar waar thans door het vele ‘Staub aufwirbeln’ die weg niet meer scherp herkenbaar is.

De gewichtigste vraag is wel deze: wat is er waar van dat uittreden uit het Eisenbahnverein, dat in 1902 zelfs niet in de verte overwogen mocht worden en dat thans eenvoudig schijnt?

Zou op den duur het belang van het verkeerswezen toch niet medebrengen, dat men zoodanige krasse maatregelen maar liever achterwege liet?

En zou het wel zoo ernstig gemeend zijn, dat bij aanneming van Amsterdamschen tijd voor de spoorwegen, deze haar lidmaatschap van het Verein moeten opgeven?

Hier moet men onderscheid maken tusschen wat in de spoorwegtaal heet den inwendigen en den uitwendigen dienst. De laatste alleen komt onder de oogen van het publiek: het zijn de aangeplakte dienstregelingen, de officieele spoorweggidsen, kortom juist alleen datgene waarin het publiek belang stelt en waarmede het in aanraking komt. Reeds in 1892 kwam het herhaaldelijk ter sprake of niet voor dezen uitwendigen dienst door de maatschappijen Amsterdamsche tijd kon worden behouden. En steeds werd er gewezen op het gevaar, dat daarvan het gevolg zou zijn, wanneer het personeel van machinisten, wisselwachters en conducteurs met twee tijdsoorten, één voor den inwendigen, één voor den uitwendigen dienst zoude te rekenen hebben.

Daarbij werd niet verzwegen, dat wanneer de maatschappijen maar getrouw bleven aan Greenwichtijd *voor den inwendigen dienst* uittreden uit het Verein niet noodig zou zijn.

Toch kon deze transactie voor 14 jaren geen genade vinden in de oogen der maatschappijen. Zijn de omstandigheden thans te dien aanzien veranderd? Wel eenigszins. Als is er veertien jaren lang eenheid geweest in den tijd volgens welken in- en uitwendige dienst geregeld waren, er is geen eenheid geweest tusschen den uitwendigen dienst en den stadstijd; deze heeft 14 jaren lang 20 minuten verschil aangewezen, en niet alleen het publiek, maar ook het geheele spoorwegpersoneel is aan deze *chinoiserie* vrijwel gewend.

Onder die omstandigheden kan ik mij denken, dat de maatschappijen aldus redeneeren: laat ons - nu ons personeel met een dubbelen tijd vertrouwd is geworden - de proef

nemen en door het aannemen van Amsterdamschen tijd voor onze dienstregelingen en spoorweggidsen (uitwendige dienst) afkoopen de invoering van ME.-tijd, die ons tot de gevreesde omrekening zou dwingen.

Indien het niet bij deze proef bleef en er werkelijk voor goed op te rekenen viel, dat Amsterdamsche tijd voor Nederland behouden kon worden, zou er over zoodanige oplossing slechts te roemen vallen. Maar wie waarborgt ons dat, eenmaal de Amsterdamsche tijd bij de wet ingevoerd zijnde, toch weder niet bij de maatschappijen tot terugkeer naar Greenwichtijd ook voor uitwendigen dienst zou besloten worden?

Dit punt zal dus door de regeering wel met de grootste nauwgezetheid overwogen worden en, zoo zij vèr vooruit ziet, zal toch waarschijnlijk aansluiting aan den zônetijd met opgeving van het nationale uur voor hare oogen opdoemen als het meest waarschijnlijke toekomstbeeld.

En in dat geval zal zij zich gesterkt voelen om vast te houden aan het beginsel neergelegd in het aanhangige wetsontwerp. Nederland, dat op den noordwestelijken uithoek ligt van het west-europeesche vaste land en ten westen door de Noordzee bespoeld wordt, bevindt zich in de bij uitzondering gunstige positie om te kunnen en te mogen kiezen tusschen de praktijk en de doctrine. De praktijk spreekt luide uit, dat eenheid van tijd van IJmuiden tot aan de Russische grens een gewenschte staat van zaken is; de doctrine daarentegen houdt met angstige nauwgezetheid vast aan den meridiaan die 7° 30' 0. L. van Greenwich Nederland in het West-Europeesche zônegebied kerkert. Maar juist de Noordzee, die aan een handelsvolk reeds zoo groote diensten bewezen heeft, helpt ook hier die banden losmaken. Waar geen landverbinding naar het Westen bestaat, kan Nederland veilig met de Midden-Europeesche zône medeleven zonder w i e ook te schaden, integendeel zeer ten voordeele van zich zelf.

Dit laatste worde nog met enkele woorden toegelicht, daar hieromtrent veel wordt beweerd wat slechts kritieklooze napraterij moet genoemd worden.

Er is reeds voor veertien jaren gezegd, dat aansluiting bij den Midden-Europeeschen tijd met eene belangrijke besparing op het gebruik van gas- en ander kunstlicht gelijk staat, afgezien van de hygienische voordeelen die van eene verschuiving van

den werkdag in de richting van het morgenlicht het gevolg zouden zijn.

Die kunstlicht-besparing zal over geheel Nederland bemerkbaar zijn; zij zal zich een zeer lange reeks van jaren doen gevoelen en over vele millioenen loopen. Wie 't eerst op haar de aandacht vestigde was Prof. d'Aulnis de Bourouill in een artikel in het Utrechtsch Dagblad in Maart 1892.

Sedert dien tijd heeft deze beschouwing hier en daar tegenspraak verwekt en niemand minder dan Prof. H.G. van de Sande Bakhuyzen schreef nog onlangs (24 September 1906) in de Haarlemsche Courant: ‘Men begrijpt niet hoe men meent door zoo'n schijnvertooning de menschen tot gaslichtbesparing te brengen.’

Van deze boutade blijft niet h e e l veel over wanneer men haar toetst aan de feiten! Immers we beschikken thans over gegevens, die over een veeljarig tijdvak loopen, en die ons officieel inlichten omtrent het gasverbruik in de Duitsche steden, nadat aldaar vóór 14 jaren de lokale tijd door den Midden-Europeeschen tijd vervangen werd.

Die cijfers bewijzen zonneklaar, dat een blijvende invloed op het gasverbruik is ingetreden overal waar men verwijderd ligt van den meridiaan op 15° O.L. van Greenwich. Vèr westelijk daarvan gelegen steden als Elberfeld en Düsseldorf verbruiken sedert 1892 veel minder, vèr oostelijk gelegene als Königsberg veel meer gas dan zij zouden gedaan hebben indien geene zônetijd ware ingevoerd.

Die verschillen zullen wij nader onder de oogen zien. In Elberfeld, dat niet ver van onze grenzen in het westelijkste deel van de Middeneuropeesche strook ligt, was het gasverbruik regelmatig stijgende: het bedroeg in 1888 6,225,000 M^3, in 1892 6,550,090 M^3, doch in 1893 - het jaar waarin de Middeneuropeesche tijd ook voor het burgerlijk leven in Elberfeld ingevoerd werd - daalde het gasverbruik aldaar tot op 6,050,000 M^3.

Een verschil dus van 500,000 M^3 met het daaraan voorafgaande jaar, in welk jaar nog de lokale tijd gegolden had. Vermenigvuldig dit aantal M^3 met den gasprijs in Elberfeld en ge hebt het bedrag in duizenden guldens, die (alleen in het jaar 1893) de gasverbruikende bewoners van Elberfeld in den zak gehouden hebben. Toch heeft zich, begrijpelijkerwijze, de straksbedoelde stijging in het gasverbruik die wij tusschen 1888 en 1892 constateerden

ook na 1893 voortgezet, maar het verdere verloop van de graphische lijn, na de groote daling in 1893, is vrijwel evenwijdig gebleven aan het aanvankelijke, stijgende verloop van 1888-1892, zooals aan ieder blijken zal die zoodanige kromme opbouwt uit de hier verstrekte gegevens, en die verneemt dat in 1895 het verbruik te Elberfeld tot 6,800,000 M^3 gestegen was.

Uit die evenwijdigheid blijkt dat het verschil in verbruik ten nadeele van de gasfabriek en ten voordeele van de gasconsumenten *is blijven bestaan* ook in latere jaren, nadat eenmaal de tijdswisseling het verschil in het voordeel der verbruikers had in het leven geroepen.

In Düsseldorf nemen we hetzelfde in eenigszins andere verhoudingen waar. Verbruikt gas in 1888 5,900,000 M^3, in 1892 7,450,000 M^3, in 1893 (na invoering M.E.-tijd): 6,850,000 M^3. Winst voor de gasverbruikende Düsseldorfers dus 600,000 M^3; bijna hetzelfde cijfer als voor Elberfeld bespaard werd. Ten aanzien van het verloop in latere jaren geldt hetzelfde wat voor Elberfeld werd opgemerkt.

In Hamburg, dat minder ver westelijk gelegen is, maar waar door het hoogere bevol-

kingscijfer het gasverbruik veel belangrijker is, noteerde men in 1888: 31,000,000 M^3, in 1892: 39,250,000 M^3, in 1893 (na invoering van den M.E.-tijd) 37,250,000 M^3. Maakt dus een verschil ten voordeele van de gasverbruikers van 2,000,000 M^3, hetgeen in de beide volgende jaren zelfs tot 3,500,000 M^3 gerezen is, om eerst in 1895 opnieuw normale stijging tengevolge van toenemend gasverbruik bij stijging van het bevolkingscijfer weder te zien intreden.

Königsberg geeft niet minder belangwekkende cijfers. Deze stad ligt veel verder *oostelijk* dan de Middeneuropeesche meridiaan; haast zoo ver oostelijk als wij ons oostelijk van den meridiaan van Greenwich bevinden. In Königsberg nu was het gasverbruik in 1888: 4,250,000 M^3, in 1892: 4,175,000 M^3, in 1993 (na de invoering van de M.E.-tijd): 4,475,000 M^3. In dat ééne jaar is dus in Königsberg 300,000 M^3 *meer* gas verbrand dan vóór de vastelling van den wettelijken tijd op den meridiaan van 15° O.L. van Greenwich. En dat dit verlies duurzaam geweest is, bewijzen de cijfers van 4,500,000 M^3 gasverbruik voor de jaren 1894 en 1896.

Niet minder welsprekend zijn de cijfers die wij aan onze zuidelijke naburen ontleenen, waar in 1892 wèl door het publieke leven werd mede gegaan in den overgang tot den West-Europeeschen tijd. Die cijfers worden echter minder grifweg verstrekt en zijn tevens minder volledig. Wij geven eenige hoofdcijfers voor Brussel en Luik, waarbij in het oog te houden is dat het hier alleen het *verkochte* gas betreft, niet ook het voor de publieke verlichting gebruikte, dat in de Duitsche cijfers wèl mede gerekend is. En nu vinden we dat ook in België het gasverbruik eveneens allerwege in de groote steden jaarlijks toenam. Voor Brussel bedroeg over het jaar 1891 die regelmatige toeneming 1,414,173 M^3. In 1892 trad de Greenwichtijd in plaats van den lokalen en nu zien wij in plaats van de normale toename e e n e a b n o r m a l e optreden! Door de Brusselaars werd in dat jaar op eens 2,613,799 M^3 m e e r gas verstookt dan in het vorige jaar. De Greenwichtijd kwam hun duur te staan!

Evenals de inwoners van Königsberg en Brussel gevoelen ook de Luikenaars den Greenwichtijd in hunne beurzen; hier werd de normale stijging van omstreeks 250,000 M^3 per jaar

in 1892 plotseling tot 492,520 M^3 opgejaagd! En sedert is ook daar de ongunstige verhouding b l i j v e n bestaan en keeren de oude toestanden niet weder terug. In België dus geheel dezelfde kromme als voor Elberfeld en Düsseldorf, edoch in omgekeerden, in voor de consumenten nadeeligen zin, omdat België evenals Nederland nabij de oostelijke grens van de Greenwich-zône ligt. Zelfs in Maastricht waar met 1 Mei 1892 de Greenwichtijd werd aangenomen en behouden, wordt na dien datum gelijksoortige toename in het gasverbruik geconstateerd, die door de directie dier gasfabriek aan de invoering van dien tijd wordt toegeschreven.

Wie vèr westelijk van den tijd-meridiaan woonden, maakten dus blijkens al deze officieele cijfers[1)] belangrijke besparing op hun gasverlichting na invoering van de tijdseenheid op den zônegrondslag; wie ver oostelijk woonden, moesten zich naar evenredigheid grootere uitgaven getroosten, die, wel verre van zich gaandeweg te herstellen, jaar in jaar uit voortduren omdat... nu eenmaal a l l e s t a d s l e v e n z i c h u i t s l u i t e n d n a a r d e k l o k r i c h t!

Prof. van de Sande Bakhuyzen zal bij nadere toetsing van deze cijfers ongetwijfeld willen erkennen dat de belangrijke besparing aan kunstlicht voor de westelijke deelen der tijdstrooken een voldongen feit is, ja het zou mij verheugen zoo deze nieuwe gegevens hem tot zijne opvatting van 1892 zouden vermogen terug te brengen.

Ook de bij uitstek praktische Yankees hebben, zooals ons een blik op de tijdkaart der Vereenigde Staten bewijst, westelijk overspringende stukken der verschillende staten bij voorkeur het voordeel van aansluiting bij den meer oostelijken tijd geschonken: niet omgekeerd.

De bovenaangehaalde cijfers geven mij het recht te zeggen dat de vasthoudendheid, waarmede de spoorwegmaatschappijen in 1892 invoering van den M.E.-tijd hebben helpen tegenhouden, aan Nederland een geldelijk verlies veroorzaakt heeft, dat even scherp onder cijfers zou kunnen gebracht worden

1) Het zij mij vergund den heer D. van der Horst, directeur der gasfabrieken in de hoofdstad, voor deze statistische gegevens mijn dank te brengen, alsmede voor zijn voorlichting en hulp bij het uitlasschen van den invloed die de invoering van het Auerlicht tusschen '90 en '92 en die van de electrische centrale in sommige plaatsen op de krommen hebben kunnen uitoefenen.

als de vergelijkende opgaven omtrent het gasverbruik in Duitschland en in België in bijzonderheden te vervolgen zijn.

En evenzeer geven ze mij het recht om vol te houden wat ik voor veertien jaren meende te mogen beweren en wat ook te dier tijde door de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst krachtig ondersteund werd, dat de verplaatsing van den Nederlandschen werkdag in de richting van het daglicht en hare gedeeltelijke vrijmaking van het kunstlicht ongetwijfeld aan de volksgezondheid ten goede zal komen, zonder dat van wien ook inspanning of krachtige wilsuiting zou gevorderd behoeven te worden.

En daar Königsberg ons bewijzen kan, dat aansluiting in tijd bij een verder westelijk gelegen meridiaan, zooals voor ons die van Greenwich zijn zou, direct geldelijk nadeel en verlies aan daglicht beteekent, moet ook de invloed op de volksgezondheid in dat geval *ongunstig* genoemd worden.

Waar nu onze volksvertegenwoordiging door de regeering wordt uitgenoodigd om tot unificatie van tijd te geraken langs den veiligen weg van winst zonder inspanning, daar zullen de stemmen, die zich hebben doen hooren om, ter wille van schoone abstracties, liever den weg te kiezen waarop verlies zonder bovenmenschelijke intellectueele krachtsontwikkeling niet te vermijden is, onverhoord moeten blijven. Ieder die het gezonde menschenverstand ook een plaats inruimt bij gewichtige beslissingen als deze, welke voor langen tijd haar invloed op de welvaart van Nederland zullen doen gevoelen, moet met het aanhangige wetsontwerp van harte instemmen.

A.A.W. HUBRECHT.

Roemeensche volksliederen en balladen
naar fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.
Verlangen.

Ik heb mijn oogen toegedaan,
Toch zie 'k u áltijd voor mij staan.
Ik wilde u wiegen wel in slaap,
Ge blijft maar wakker, zoete knaap,
Omdat ik u van mij vertel.
O sluimer in, ik bid u, snel!
Mijn hart is moe en vraagt om slaap,
En toch, mijn hart is bang voor slaap,
Omdat het niet vergeten wil.
De bloemen slapen ook niet, stil
Blijven ze wakker om de zon
Niet te vergeten, zoo dat kon.
Mijn hart blijft wakker heel den nacht,
Dat geen zijn liefde roove zacht.
De bloemen slapen ook niet, bang
Dat geen haar zoete geuren vang.
Ik heb mijn oogen toegedaan,
Toch zie 'k u áltijd voór mij staan.
En sliep je in, bij 't windgeruisch,
'k Zou peinzen aan mijn kleine kluis

En aan de dagen die ik al
Geleefd heb en nog leven zal.
En denken zou mijn hart, dat beeft:
- ‘Veel dagen heb ik al geleefd!’
Gij zijt tot slapen niet gezind,
Gij luistert naar den suizelwind
En vraagt waaróm niet slaapt mijn hart.
Want vroeger, als in de aarde zwart
Een zaadje, sliep het heel gerust.
Maar niet tot bloeien ópgekust,
Als 't blonde zaadje, werd mijn hart.
Een vinger roerde 't aan, tot smart,
Een stem zei: - ‘Slaap niet langer, vrouw!
Maar zie de zon in 't hemelblauw!’
Mijn hart sprong op, zóó vlug het kon,
't Werd wakker, maar het zag geen zon. -
Ik heb mijn oogen toegedaan,
Toch zie 'k u áltijd voór mij staan.
Ik wilde u wiegen wel in slaap,
Ge blijft maar wakker, zoete knaap,
Omdat ik u van mij vertel.
O sluimer in, ik bid u, snel!
Mijn hart is moe en vraagt om slaap,
O geef mijn hart nu eindlijk slaap!
Ik draag dukaten in mijn haar
En als ik dood lig op de baar,
Zal ieder zeggen: - ‘Zij was blij!’
En 'k ben zoo blij als 't vinkje in Mei,
Maar klagen zal mijn stervend hart:
- Ik zag geen zon, maar enkel smart.
En altijd hoorde ik van de zon,
De zon, die ik niet vinden kon.
Ik heb mijn oogen toegedaan,
Maar 'k zie u áltijd voór mij staan.

II.
Meisjesvragen.

Laat maar het poortjen openstaan,
Je vader nadert door de laan.

- Wat deê je toen je een meisje was, moedertje?
Luisterde je ook naar elken pas
Van maan langs luchten blauw lijk vlas
En keek je naar de sterren uit,
Die straalde' als bruidegom en bruid, moedertje?

Ging je ook om water naar de wel, moedertje?
En stond je kruik gevuld en wel,
Bleef je er nog keuvle' een uurtje wel?
Waren je tranen wellekom
Je wang als dauw een rozeblom, moedertje?

Was met je slaap je nacht verheugd, moedertje?
Was blij je slaap met droom van vreugd,
Was je ook zoo zalig om je jeugd,
Dat je ook op 't kerkhof lachte en riep,
Al had je meelij met wie sliep, moedertje?

Hield je ook van aardbei en framboos,
Zoo rood als kindermond-gebloos, moedertje?
Hield je ook zooveel van gordels mooi
Bestikt met bonten kralentooi
En van de ruischende rivier
En van het woud, omdat ze hier
Achter ons lieve dorpje zijn?
En van je hart vol vreugde en pijn,
Dat zong onder je hemd zijn lied,
Al was 't je mooie feesthemd niet, moedertje?

- Laat maar het poortjen openstaan,
Je vader nadert door de laan.

III.
De kus der doode.

De bloemen zijn bang voor den winternood
En de sterren alleen zien der bloemen dood.

Een man is over het pad gegaan.
Wat zag die man mij droevig aan!
O zuster! wat of die man toch had
Dat hij liep zoo treurig over het pad?
- Een doode kwam uit haar graf, vannacht,
Omdat de sterren vonkelden zacht,
En zij was om het weerzien van de aarde zoo blij
Dat zij kuste al wat zij kwam voorbij.
Zij kuste de bloemen van haar graf
En die vielen verwelkt van de stengelen af.
En zij kuste den rand om den welput heen
En de put voelde valle' in zijn hart een steen.
En toen heeft er de doode een man ontmoet,
Die zijn huis had verlate' om de lente zoet
En die dwaalde door ruischende lanen rond.
En de doode, die kuste dien man op den mond.

Als het gras in de weide wordt rank en groot,
Dan reikt het de meisjes wel tot haar schoot.
Als het windeken waait door 't gemaaide gras,
Dan wilde 't wel dat het nog wuivende was.
Op den grond van het water, daar lag een steen
En zóo rolden de golven er over heen
Dat de steen de liederen overzei
Die de golleven zonge' als ze rolden voorbij.

En de doode, die kuste op de lippen dien man
En sedert, hij drinken noch eten kan.
En al sliep hij, geen mensch die het had gewaagd
Hem te zien wen hij sliep, om den kus van die maagd,
Maar de kus van den slaap raakt zijn voorhoofd niet
Om den kus van die doode en toch klaagt hij niet:
- ‘O doode maagd! o doode maagd!
Wáarom hebt ge mijn lippen te kussen gewaagd?
Nu kan ik noch eten noch drinken meer,
Omdat mij kusten uw lippen têer!’
Maar hij zegt: ‘Moge u blijven in 't graf bewaard
De herinnering zoet aan de bloeiendë aard
En aan 't huis waar ge leefde zoo jong en blij
En aan 't weenen van moeder en maagdenrei,
Toen uw kluisje was droeve om uw vroegen dood
En zij vruchtbaar uw stof lijk een moederschoot!’

IV.
Dorst.

De sneeuw is gevallen, wij vinden niet meer
De paden, die blij wij betraden weleer,
Wij kijken verwonderd naar 't hemel-azuur,
Waar sneeuwde de sneeuw uit, zoo blank en zoo puur.

O drink er geen water uit déze fontein!
Daar komt drinken de ziel van een maagdelijn.
En zij komt als het donk'r op de velden viel.
O zuster! dat water zou zengen uw ziel!

En die ziel is zoo blank en de dorst die zij lijdt
Is zóo fel dat zij bloemen een dauwdrop benijdt
En zij zegt tot de weiden: - ‘Hoe zalig zijt gij,
Die gedrenkt door den stroom wordt, o bloeiende wei!’

En de ziel, die komt drinken al uit de fontein
En daar klagen dat ze eeuwig zoo dorstig moet zijn.
- ‘O ik dacht dat het graf mij zou laven wel,
Maar de dood is zoo dor en ik keer tot de wel.’

En de knaap, die bejegent die ziel als zij drinkt
Brandt van dorst, tot hij mét haar in 't graf verzinkt.
O drink er geen water uit déze fontein!
Daar komt drinken de ziel van een maagdelijn.

V.
De tranen.

- Wat heb je gezien in de waterwel?
- Ik zag mijn gelaat en mijn halssnoer wel.
- O dochter! en zag je niet anders dan?
- Ik zag, diep in 't water, een weenenden man.
En zijn tranen, die hadden de wel gevuld.
En ik rilde of ik droeg van zijn tranen de schuld
En ik dorst er niet putten zijn tranen en bleek
En verschrikt ging ik heen en, toen 'k achter mij keek,
Zag ik dat er een vrouw was, die putte uit de wel
Die tranen en, moeder, die vrouw dronk ze wel.
O zij dronk ze en zij keek naar den hemel omhoog
En zij wischte haar mond met haar voorschoot droog.
En toen ging zij al zingend en huppelend heen
En de weenende man, die bleef alleen.

VI.
De rozelaar.

Als je wandelde door de popellaan,
Zag je de eerste ster aan den hemel staan.
Loop over de paden stil en zacht,
Dat de vogels niet ópschrikken, in den nacht,
En denken: - ‘Dat is een arme ziel,
Die kwam uit haar graf toen de avond viel.’

Daar bloeit een roze op moederkens graf.
Ze is ontloke' uit het hart van wie 't leven mij gaf.
En vraag ik: - ‘Hoe liet ge me alleen met mijn smart?’
Dan siddert die roze, die was haar hart.
Ik snij er en werp er het blonde graan
In de wagens, die klaar voor de garven staan.
En ik denk wel aan moeder, die zwoegde aan mijn zij
En ze zegt, in mijn droom: - ‘Breng je kinderen mij!’
En dan draag ik mijn kleinen, bij morgenrood,
Naar het graf en zij vraagt naar mijn echtgenoot
En zij vraagt ook of vader haar niet vergeet.
En wijl zij van mijn leven nu alles weet,
Vraag ik háar ook: - ‘Wat denken, o moedertje mijn!
De dooden van hen die op aarde zijn?’
- ‘Die beklagen wel alles wat adem heeft!’
En ik vraag of 't haar speet dat zij had geleefd.
- ‘Het kán mij niet spijten, o dochterken mijn!
Want zonder mij zou jij er niet zijn.’

En ik vraag haar: - ‘Wat doen er de doode' onder de aard?’
- ‘Ze doen vragen aan 't stof, dat het kerkhof bewaart,
Tot zij zelf zijn geheel vergaan tot stof.’
En ik vraag: - ‘En wat doet er die doodenstof?’
- ‘O die wacht maar tot ál is tot stof vergaan.’
En zoo blijf ik vol vrage' aan uw groeve staan.
Daar ontlook een roze en die beeft er van smart,
Want die roze, o moeder! die was uw hart.

VII.
De bruid van den heiduck.

Het land is blank van sneeuw, mijn moeder is gestorven,
Mijn vuur is uitgedoofd als sterren in den morgen.
O kom, mijn zoete lief en wakker 't vuur weer aan!

De zwerver kwam zitten al bij mijn vuur
En het vuur, dat wil sedert niet branden.
En mijn ziel, die vloog mee, als een duive in 't azuur,
Met dien zwerver, naar vreemde landen.

En 'k weet niet waar mijn ziel is nu, onder de zon,
Want hij zei niet waarheen hij zou reizen.
En wel zag hem het woud, maar dat zei mij: ‘Ik kon
Hem niet boeien met vogelewijzen.’

En de koele rivier zei: - ‘Ik zag hem, maar kon
Hem niet boeie' aan mijn bloeiende zoomen.’
En mijn lief is een heiduck geliefd door de zon,
Een heiduck, waar meisjes van droomen.

En hij vroeg mij: - ‘Wat breng ik je mee van den slag?
Wil je een spil of een gordel met kralen
Of een sluier heel fijn of een snoer, dat je lach
Op je boezem doet rijzen en dalen?

Of mijn hart, waar je hart is genesteld voor goed?
Zeg, wat wil je wel 't liefste verwerven?'
- 'Breng, mijn dappere held, van het slagveld mij bloed
En ik zal er mijn gordel mee verven.

En mijn zilveren halssnoer zal rinklen zoo zoet
En mijn armband, die zal er van klinken
En je hart, waar mijn hart is genesteld voorgoed,
Dat zal gloeien van 't purperen drinken.'

VIII.
Het huisje.

O neem er den weg, die u 't best kan gerieven,
Maar kom, want ik heb het mijn drempel gezeid.
Ik zie uit mijn venster de graven der lieven,
De graven, die kijken hoe 't leven mij leidt.

- O zuster! en heb je den wind gevraagd
Vanwaar hij toch komt, dat zoo vreemd hij klaagt?

- Ik kende hem niet, die mijn liefde nam,
Maar ik wist dat hij mij zou doen lijde' als hij kwam.

- Ik weet er een brug over de rivier
En die sleept, ellek voorjaar, die brug van hier.

- Van ver komt de wind wel met vreemd geruisch,
Hij heeft er gezien een verlaten huis,
Met de vensteren open, in 't veld alleen
En zwart als de nacht was de drempelsteen.
En twee mannen, die wezen dat huis met de hand
En de éene, die beefde als van vrees overmand
En de andere hand, die was rood van bloed.
En de éene, die vroeg: - ‘Hoeveel kussen wel?’

En dë andere vroeg: - ‘En zou blusschen wel,
En met hoeveel tranen de smart mijn gloed?’
En een meisje, dat keek naar de mannen stil
En ze wees er het huizeken aan met haar spil.
En de spil van het meisje, die trilde in haar hand
En zij droeg rond haar halsje een bloedigen band.
En zij fluisterde: - ‘Dit was mijn drempelsteen
En dit was mijn huis!’ tot ze in 't graf weer verdween.
En de mannen, die bleven te beven staan
En te wijzen het huis met den vinger aan.

IX
De harteroover.

Geef mij je hart, o meisje!
Ik berg het bij het mijn',
Naast mijn dolk en onder mijn gordelriem,
Daar zal het warm wel zijn.

Ik draag door woud en velden
Je teeder bevend hart
En wie mij ziet voorbijgaan zeit:
- ‘Hij nam mee zijn lievekens hart!’

En bij 't vechten, dan zal je hartje
Wel voelen het mijne blij.
En ik toon aan je hart de wereld
En dan weent het van medelij.

Ik laat het zien wie weenen
En wie 't leven vreugde gaf
En de hutten van de arme menschen
En het doel van ons leven, het graf.

Terwijl je zelve, op den drempel,
Wel toeft met verlangen en smart
En zeit: - ‘Wanneer komt mijn lief weer
Met mijn bevend teeder hart?’

Maar mijn paardje dat houdt er van draven
   En je hart is op kijken belust
En aleer het de wereld gezien had,
   Vond het niet in je boezem rust.

Wie weet, wie weet, o meisje!
   Of je 't zelve niet halen moest?
Je zou aan het woud wel vragen.
   - ‘Zag je een ruiter die rende woest?’

En je zou er het veld wel vragen.
   - ‘Heb je een man met mijn hart gezien?’
En het veld, dat zou zeggen: - ‘Jawel, kind,
   Maar ik zag hem zoover al vlien.’

En dan zou je zoo bitter weenen
   En dan vond je geen troost voor je ziel
In je rinkelend zilveren halssnoer,
   In je snorrende spinnewiel;

In de maïs aan 't golve' op de landen
   In dë anjers op 't raamkozijn.
En dáarom bewaar je je hartje
   Al onder je gordel fijn.

Daarom wil je 't mij niet geven,
   O lieveken lief en stout!
Je weet wel dat mijn paardje
   Zooveel van draven houdt.

X.
Mijn dolk.

Mijn dolk, die danst in mijn gordelriem,
Wen ik dans bij den vlammengloed,
Maar hij treurt als ik wijn drink, want hij dorst ook
En hij houdt maar alleen van bloed.

- ‘O geef mij te drinken!’ zoo vraagt hij mij,
Als ik blijf zonder purpervlek
Dan schaamt zich de zon, zich te spiegle' in mijn staal
En ik heb er in bloed zoo'n trek.

O geef, dat ik drink mij een heerlijken roes
Aan de gloeiende wondebron!
Uw kus zal er smaken wel zoeter uw lief,
Als ik vólop mij laven kon.’

O lief! als ik luisterde naar mijn dolk,
Tot u sloop ik, bij avondblauw
En ik zocht er de plek waar uw hartje klopt
En hij dronk er uw bloed zoo lauw.

Want ge hebt mij geweigerd uw kus, o lief!
En ik dorstte zoo heet naar uw kus
Als mijn dolk naar uw dansende purperen bloed,
Dat zijn brandend verlangen blusch!

En de zon, die zal drogen uw jeugdig bloed
Met de tranen die 'k plenge, kind.
En dan zijn er mijn tranen vermengd met uw bloed,
Als twee stroomen zich mengen, kind.

En mijn tranen, die zullen nog warmer zijn
Dan uw dansende purperen bloed
En uw bloed, o dat zal wel verwonderd zijn
Al over mijn tranengloed.

XI.
Kom morgen mee.

Het kindje was zóo loom, zóo moe,
Het look om te slapen zijn oogen toe.

- ‘Kom morgen mee naar den oeverberm,
Daar vinden we bloeme' als een vlinderzwerm.
Jij zal er plukken de bloemen rood,
Ik zamel de blanke wel in mijn schoot.
Dan vlecht je in je haren de blanke die 'k had
En de roode, die strooi ik al over het pad,
Dat elke verwelke en vertreden zij.’
- ‘Waarom heb je met bloemen geen medelij?’

Het kindje was zóo loom, zóo moe,
Het look om te slapen zijn oogen toe.

- ‘Kom morgen mee naar het maïsland,
Eerst zien we er de zon en de maan naderhand.
De zon is voor jou en de maan voor mij.
Je zal zeegnen de zon, ik de maan maledij.’
- ‘Waarom heb je geen medelij met de maan,
Die zoo bleek en zoo eenzaam haar weg moet gaan?’

Het kindje was zóo loom, zóo moe,
Het look om te slapen zijn oogen toe.

- ‘Kom morgen mee naar de waterwel,
Daar vullen wij beide onze kruiken wel.
Je zal drinken uit de éene en dë andre is voor mij.’
- ‘Waarom heb je met water geen medelij?’

Het kindje was zóo loom, zóo moe,
Het look om te slapen zijn oogen toe.

- ‘Kom morge' in de wei, bij den hazelaar,
Twee schoone knapen vinden we daar,
Dë éene bedroefd en dë andere blij
En de blije is voor jou en de droeve voor mij.
Jij zal kussen den blije op zijn rooden mond
En den droeve, dien zal ik dooden terstond.’
- ‘Waarom, o zuster! vertrouw het mij,
Heb je met zijn droefheid zoo'n medelij?’

Het kindje was zóo loom, zóo moe,
Het look om te slapen zijn oogen toe.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Kunsthofjes.

Frans Coenen. Het museum Willet-Holthuysen; kleine studies in verband met de verzameling Willet, over glas, ceramiek, zilver enz. L.J. Veen, Amsterdam, 1906.

'Hurra! die Toten reiten schnell!' Onwillekeurig komt deze uitdrukking over de lippen, wanneer de kranten weer de schenking van eenige kunstverzameling verkondigen, aan welke zulke dwingende voorwaarden verbonden zijn, dat daaruit duidelijk blijkt hoe het den testator niet zoozeer te doen was om nut te stichten, als wel om, over het graf heen, zijn geliefhebber voorttezetten.

Vooral onze goede Amstelstad schijnt voor zulke doodengrillen aantrekkelijkheid te bezitten, getuige de vele collecties in Rijksen stedelijke musea, welke zich niet encanailleeren mogen met het schilderijengepeupel der overige zalen, doch in dezelfde afzondering moeten tronen als tijdens het leven van den schenker, in diens deftige huizinge. Door zulke privé-zalen wandelend, is het altijd alsof uit een zijdeur de huisknecht zal aanschieten, en den bezoeker vragen hoe hij het waagt zonder verlof binnen te treden! Met dat al ben ik dankbaar voor het halve ei, - in alle geval beter dan een leege dop, - en wil dan ook enkel den aspirant-testators van kunstverzamelingen dezen vriendenraad geven: verbiedt om uw zelfs wille, dat uw conterfeitsel opgehangen worde in de zaal uwer posthume weelde! Want dat ellendig kladwerk zal anders ten eeuwigen dage aantoonen hoe klein uw kunstzin inderdaad was!

Maar gelukkig rijden de dooden zéér snel; hun eigen portret zien zij nimmer weder, noch hooren zij de weinig vleiende op-

merkingen der kregelige bezoekers, die nu naar Rembrandt's en andere kunstschatten te vergeefs speuren op wanden, waar die van rechtswege hangen zouden, indien niet de schimmen der schenkers zich daartegen verzetteden.

En nog kleiner dankbaarheid betoont Jan Publiek voor de hem geschonken particuliere musea, zooals die van Fodor en Willet-Holthuysen. Echt luilekkerlandspubliek! eischende dat de kunstvoorwerpen naar hem toevliegen, en zoo de moeite besparen van het zoeken in vitrines en aan wanden van die uit den weg gelegen huizingen, echte kunsthofjes, even stemmig en stil als de andere hofjes, en waar de grimmige portiers in bezoekers niets anders zien dan vuile voeten en natte regenschermen.

Doodsche stilte heerscht in die voormalige woningen der dooden; geen Amsterdammer met provinciale neven en nichten op jacht naar kijkwaardigheden, zelfs wie ten einde raad stoomt naar 't Czar Petershuisje, zal ooit op het denkbeeld komen uwe drempels te overschrijden! En welke drager van den roodgekaften Baedeker zou op zijn haastige vlucht door ons polderland ooit musea betreden, aan welker hoofdgestel geen ster flonkert!

Des te meer is het dus te prijzen, wanneer de conservator van zulk een kunsthofje zich vrijwillig opricht uit zijn luierstoel, en het publiek samentrommelt; zoodoende als een tweede Macbeth zijn eigen rust vermoordende. Zulk een verdienstelijken daad heeft de heer Coenen verricht, eerst in tijdschrift, thans in boekvorm; en *De Gids* zoude geen gids ten goede wezen, indien hij niet zijne lezers wees op het in hoofd dezes genoemde werkje en daardoor op het museum Willet-Holhuysen zelf.

Niet te geleerd en toch juist geleerd genoeg voor dezulken als waarvoor deze studies op kunstnijverheidsgebied geschreven zijn; met vele, het medegedeelde verduidelijkende lichtdrukken, is het werkje van den heer Coenen uiterst geschikt als St. Nicolaascadeau - en kan het voor velen een echte St. Nicolaasverrassing worden, als het hen er toe brengt om aan de hand van dien leidsman de vele preciosa te bestudeeren, welke het museum Willet-Holthuysen bergt in de koket gemeubelde vertrekken. Want zoodoende knnnen lust en zin worden opgewekt voor de voortbrengselen van gebruikskunst.

Hoe weinigen toch hier te lande kennen de regioenen der kunst-

nijverheid! Helaas, de aardrijkskundige werken, welke zelfs het onnoodige Patagonië beschrijven, wijzen niet op die zooveel dichter bij liggende, heerlijke gewesten.... En wat niet in schoolboeken staat, bestaat niet voor het schoolsch gedresseerde menschenbrein.

Van alles een beetje - gelijk het heele museum een verzameling van beetjes is - geeft het werkje van den heer Coenen juist genoeg voor eerstbeginnenden; en daarom schrijven wij hieronder de titels der hoofdstukken af ten gerieve van de velen in wier handen wij het wenschen, en die nu niet weten wat daar op de stille zijde van de Heerengracht bij den Amstel te zien is. Die vier hoofdstukken luiden: het glaswerk; het Delftsche aardewerk; het Saksisch porselein en zijn nabootsingen; het goud- en zilversmidswerk. Eigenaren en hypotheekhouders van perceelen op Heerenof Keizersgracht wordt daarenboven aanbevolen het inleidend hoofdstuk over het huis zelf, gesticht door Mr. Hendrik Hooft, meermalen lid der Vroedschap, Burgemeester... en wèl gedresseerd echtgenoot.

Dat *deze* schrijver en *deze* uitgever ons iets artistieks bieden, spreekt van zelf. Het onderwerp is zulks dan ook waard. Want dit kunsthofje is inderdaad een hof der kunst, zij het ook der kleinkunst.

R.T.N

Buitenlandsche letterkunde.[1)]

Thomas Mann. Buddenbrooks. Verfall einer Familie. Roman. 37e Auflage. Berlin, S. Fischer 1906.

Ons roman-lezend publiek is een meegaand publiek, met iets van de natuur der bekende schapen van Panurge. Zoodra de roep van een roman, liefst van over de grenzen, tot ons is overgewaaid, zoodra wij gehoord hebben van de twintig, dertig uitgaven die het boek beleefd heeft, vallen wij er op aan en stemmen in met het koor, dat den lof zingt van *Jörn Uhl* en *Hilligenlei*, van de romans van Clara Viebig, van *Götz Krafft*, en hoe zij meer heeten mogen....

En zie - hoe het komt weet ik niet! - daar ligt nu een Duitsche roman voor mij, die het tot voor eenige maanden reeds tot zijn zeven-en-dertigste uitgaaf gebracht heeft, die geregeld prijkt op het in Duitsche tijdschriften verschijnend lijstje van de meest gelezen boeken - en toch, althans tot voor korten tijd, hier te lande zoo goed als onbekend was. Ten onrechte; want deze roman, die geen sensatie-roman is en geen tendenz-roman, is waard bekend te worden.

De thans een-en-dertigjarige schrijver van *Buddenbrooks*, Thomas Mann, had reeds met een klein boekje vlot en geestig geschreven novellen een bescheiden succes behaald, toen hij in 1901 te voorschijn trad met dezen roman in twee dikke deelen, te zamen ruim elfhonderd bladzijden groot, waarin hij het ondernam, de geschiedenis te schrijven van een patricische koopmansfamilie uit Lübeck,

1) Onder deze rubriek zullen buitenlandsche romans en novellen besproken worden, voor zoover zij der redactie onder de oogen komen en haar een aankondiging waard schijnen.

door vier geslachten heen. *Buddenbrooks*, *Verfall einer Familie*, heet het boek dat des schrijvers naam voor goed zou vestigen.

Een lange, eenigszins eentonige geschiedenis is die van het verval van het geslacht Buddenbrook; maar zij wordt door den schrijver met zulk een scherpen kijk op menschen en toestanden in het licht gesteld, met zooveel opgewektheid verhaald en met zooveel humor - die 'taal vol geest... en ingehouden tranen' waarvan de Génestet spreekt -; men raakt door zijn wijze van voorstelling zoo met de leden van deze langzaam ontaardende familie vertrouwd, dat men in hun lotgevallen gaat deelen als in die van goede bekenden en met spanning het lang verwachte tragisch einde tegemoet ziet.

Plaats van de handeling is Lübeck. En wanneer men weet dat Thomas Mann stamt uit eene 'Hanseatische Patrizier-familie', zooals hij mij schrijft, en dat hij te Lübeck, waar zijn vader koopman was, zelf een tijdlang in den handel werkzaam is geweest, dan begrijpt men, hoe de jonge schrijver dat alles met zulk een zorg en zulk een liefde heeft kunnen in beeld brengen, en laat men de mogelijkheid gelden, dat hij voor de bijzonderheden van dezen roman, behalve uit zijn eigen herinneringen, uit familieoverleveringen, misschien wel uit familiepapieren geput heeft.

Als de roman aanvangt schrijft men October 1835. De in 1768 opgerichte firma Johann Buddenbrook, groothandel in granen, heeft sinds kort het oude, groote koopmanshuis betrokken met zijn ruime kantoorlokalen, zijn groote, rijk ingerichte woonvertrekken, het huis waarin plaats is zoowel voor den chef der firma, den zeventigjarigen Johann Buddenbrook met zijne vrouw, als voor het gezin van zijn zoon, Konsul Johann Buddenbrook Jr. met zijn vronw, zijn twee zoons, de tienjarige Tom en de zevenjarige Christian, en zijn achtjarig dochtertje Antonie. In de nieuwe woning, waar de Buddenbrooks eenige familieleden en huisvrienden genoodigd hebben op een eenvoudig 'Mittagbrot', dat een zeer rijk voorzien en met groote weelde opgedischt diner blijkt te zijn - de schrijver maakt er een levendig en geestig tafereel van dat ons in het Lübecksch milieu van die dagen en in het gezin der Buddenbrooks voortreffelijk inwijdt - getuigt alles van een bloeiende zaak en een gelukkig familieleven. Het familieboek, goud op sneê, waarin de gewichtigste gebeurtenissen uit het leven der Buddenbrooks soms

met groote uitvoerigheid en, wanneer het Konsul Buddenbrook is die het opschrijft, met aanroeping van de Godheid, in gebedsvorm, wordt opgeteekend, spreekt, op een enkele uitzondering na - heeft niet de broer van den grooten koopman zich gemesailleerd met de dochter van een kleinen koopman en winkelier? - enkel van geluk en voorspoed. Een half jaar na het feestelijk diner in het nieuwe huis was er de geboorte van een vierde kind in opgeteekend.

Zoo gaat het eenige jaren voort. Dan sterft de oude mevrouw en kort daarop treedt Johann Buddenbrook Senior uit de zaken, de firma overdragende aan zijn zoon en naamgenoot als eenigen eigenaar; waarna de anders zoo opgewekte man, die, wanneer hij op dreef was, Fransch en platduitsch door elkaar babbelde en grappige oude liedjes liep te neuriën, in een doffe apathie vervalt, om spoedig zijn vrouw in het graf te volgen. Enkele minuten vóór zijn sterven had hij zich tot zijn zoon en kleinzoons gewend en tot den Konsul gezegd: 'Alles Glück, - du? Jean? Und immer courage!' en tot Thomas: 'Hilf deimen Vater!' en tot Christian: 'Werde was Ordentliches!'; waarop hij zweeg, allen aanzag en zich met een laatst 'kurios!' - een uitdrukking die hij bij alle merkwaardige, ernstige zoowel als vroolijke gebeurtenissen placht te bezigen - naar den muur keerde en stierf.

De oude Buddenbrook wist wat hij met die afscheidswoorden bedoelde. Was door zijn uittreden uit de firma het kapitaal dat in de zaak stak verminderd, de geheele inrichting ervan en daardoor de bedrijfskosten waren dezelfde gebleven. De Konsul had dus, bij den grooten voet waarop zijn huis was ingericht, hard te werken en daarvoor zou de hulp van zijn zoon Thomas, in wien een ernstig en ijverig jong koopman scheen te steken, hem goed te stade komen. De dertienjarige Christian liet minder van zich verwachten: de grappenmaker en de comediant in hem verhinderden de opkomst van degelijker eigenschappen en het 'Werde was Ordentliches!' van den grootvader zou, tot groot verdriet van Konsul Buddenbrook, een vrome, onvervulde wensch blijven. Christian was op weg om een *viveur* te worden en zou dien weg tot het einde toe afloopen.

En ook de oudste van zijn twee dochters, Tony, zou den Konsul veel zorg geven. Tony, die zich allerliefst kon voordoen, was nukkig

en ijdel, en voelde zich als de dochter van Konsul Buddenbrook een heel personage. Toen zij bovendien betrapt werd op rendezvous en geheime briefwisseling met een gymnasiast, een vriend van haar broers, achtten de ouders het oogenblik gekomen haar, in de stad zelf, op kostschool te leggen, waar zij onder voortdurend toezicht voor zulke buitensporigheden geen gelegenheid vinden zou. Had zij eens den kostschooltijd achter den rug, dan zou Tony zeker spoedig in de veilige haven van een goed huwelijk hare ijdelheid bevredigd zien. Maar het stond geschreven dat Tony in het huwelijk geen geluk zou vinden. Na een flirtation zonder gevolg met een sympathieken student in de medicijnen - een episode, zich afspelende op de badplaats Travemünde, waarvan Thomas Manu iets moois gemaakt heeft - wordt Tony, na eenig tegenstribbelen, want de man trekt haar volstrekt niet aan, uitgehuwelijkt aan den handelsagent Grünlich uit Hamburg, met wien de firma in betrekking staat en wiens boeken den koopman Buddenbrook een goeden dunk van 's mans soliditeit in zaken hebben gegeven. Tony voelt zich wel gewichtig als getrouwde vrouw, maar gelukkig is anders. En wanneer nu blijkt dat de Konsul zich in de soliditeit van Grünlich vergist heeft en deze bankroet gaat, vindt zij ook bij haar vader geen tegenkanting, wanneer zij zich van haar man wil laten scheiden. Een tweede huwelijk, eenige jaren later gesloten met een grof aangelegden Münchenaar, is voor Tony al niet veel gelukkiger, en ook deze verbintenis eindigd door scheiding; waarna zij met haar dochtertje uit haar eerste huwelijk naar Lübeck terugkeert, als een vrouw ‘die het leven heeft leeren kennen’ en die zich door zulk een levenservaring bijzonder gewichtig gevoelt.

Konsul Buddenbrook sterft plotseling en daardoor ziet Thomas zich reeds op dertigjarigen leeftijd aan het hoofd van het groote handelshuis ‘Johann Buddenbrook’ geplaatst. Met energie en in het volle besef van zijn waardigheid aanvaardt hij de moeielijke taak en het gelukt hem ook in den eersten tijd aan de moeielijkheden die het bestier van een zoo uitgebreide zaak met zich brengen het hoofd te bieden. Voor zaken in Amsterdam zijnde - de brief, die hij vandaar aan zijn moeder richt is van 20 Juli '56 uit het hotel ‘Het Haasje’: ‘Mein kleines, reinliches Hotel ist mit hübscher Aussicht auf dem Canal, inmitten der Stadt, unweit der Börse ge-

legen' - hernieuwt Thomas Buddenbrook er de kennis met de mooie en muzikaal begaafde Gerda Arnoldsen, een vroegere kostschoolvriendin van zijn zuster Tony, de dochter van een vermogend Amsterdamsch koopman, wonende op den Buitenkant. Thomas trouwt met de Hollandsche schoonheid en wordt vader van een zwak knaapje, teergevoelig en buitengewoon muzikaal - zijn phantaseeren op de piano is phenomenaal - maar dat ongeschikt is om op de lagere school en later op het gymnasium het gewone onderwijs in zich op te nemen, en van wien allerminst te wachten is dat hij ooit als lid van het koopmansgild zal kunnen optreden.

De sympathieke en werkzame Thomas Buddenbrook geniet de achting en het vertrouwen van de Lübeckers in die mate, dat hij gekozen wordt tot lid van een der twee hooge Staatslichamen, den Senaat (het andere is de 'Bürgerschaft'); maar zorgen en tegenspoed in zaken blijken al spoedig zijn gezondheid ernstig te hebben aangetast. Te huis vindt hij een vrouw, die, opgaande in muziek, niet met hem meeleeft, en een knaapje dat, al mag het uiterlijk een Buddenbrook zijn, te zwak blijkt en te weinig geestelijken aanleg blijkt te bezitten om het werk, waaraan hij zelf zijn leven gewijd heeft, voort te zetten. Terwijl overal om hem heen, ook ingevolge de toetreding van Lübeck tot het Tolverbond, opgewekter handelsleven de zaken doet bloeien, leidt het oude koopmanshuis 'Johann Buddenbrook' een kwijnend bestaan: aan de Beurs is het een gevleugeld woord geworden, 'dass Thomas Buddenbrook eigentlich nur noch dekorativ wirke'. En wanneer hij dan op vijftigjarigen leeftijd een plotselingen dood, die hem op straat overvalt, is gestorven, stort het eens zoo bloeiende koopmanshuis in een.

Met Thomas' zoon, Hanno, den laatst overgeblevene der Buddenbrooks, loopt het ook op het end. Wat hem op het gymnasium geleerd wordt gaat over zijn hoofd heen, maakt hem nog maar zenuwachtiger en meer overspannen. Bovendien komt hij tot het besef, dat zijn muzikale begaafdheid hem evenmin voort zal kunnen helpen: 'Ich kann beinahe nichts, ich kann nur ein bischen phantasieren, wenn ich allein bin', klaagt hij. Aan zijn moeder heeft hij geen steun. Alleen de vriendschap met Kai, het zoontje van een verarmden graaf, Eberhard Graf Mölln, een zonderling, die ergens buiten Lübeck een kleine hoeve bewoont, waar hij zich met de teelt van kippen, honden en groenten onledig houdt, is een lichtpunt in het donkere

leven van den zwakken Hanno. Bij Kai zoekt hij troost wanneer het hem op school of daarbuiten te bang wordt. Eindelijk neemt een typhus den geestelijk en lichamelijk gebroken knaap uit het leven, waar zoo fijn besnaarde en met zoo weinig physieke kracht toegeruste wezentjes vroegtijdig moeten ondergaan.

Een eenvoudig verhaal, waarvan ik hier enkel den omtrek gaf. De tragiek ervan ligt niet in ongewone, onverwachte gebeurtenissen, niet in een botsing van hartstochten of een strijd van meeningen, noch in het lijden van een ziel, met kunstenaarshand ontleed en voor ons blootgelegd. Wat er ongewoons of opzienbarends in de familie Buddenbrook voorvalt en voor de persoon, wien het aangaat, als een ramp zou kunnen worden beschouwd: de beide huwelijken van Tony met hun ongelukkigen afloop, heeft in de voorstelling, die Thomas Mann ervan geeft, eerder een komischen 'Anstrich', zoowel door de bijzonderheden van het geval als door de wijze waarop het slachtoffer, dat zich steeds gewichtiger gaat voelen, als een die over het leven weet mee te spreken, haar ongeluk opneemt.

Neen, de tragiek van dit verhaal is er een van elken dag. Een geschiedenis als deze heeft zich afgespeeld en zal zich nog herhaaldelijk afspelen in menig aanzienlijk handelshuis; menig geslacht ondergaat op soortgelijke wijze een langzame ontaarding, zonder dat de wereld er anders dan een voorbijgaande aandacht aan schenkt. Wat het belangrijke en het boeiende van Thomas Mann's roman uitmaakt, is de wijze waarop deze alledaagsche stof door den schrijver is behandeld.

Tot plaats van handeling koos hij wat hij het best kende: zijn vaderstad Lübeck. Niet echter om er stof uit te putten voor een breed opgezette plaatsbeschrijving, Lübeck bij ochtend, bij middag en bij avond, bij zonsopgang en maannacht, bij sneeuw en bij een onweersbui, - beschrijvingen waarmede virtuozen onder de romansschrijvers dikwijls bladzijde aan bladzijde vullen, die, hoe artistiek opgevat en hoe knap uitgevoerd ze ook wezen mogen, de hoofdzaak op zij dringen voor het accessoire, de proporties verbreken. Wat Thomas Mann van Lübeck te zien geeft is genoeg om ons van het eigenaardige van de Hansestad, gedurende een tijdsverloop van bijna een halve eeuw, een volkomen indruk te geven, de locale kleur zóó duidelijk te doen uitkomen, dat het ons geen oogenblik uit de

gedachte gaat, dat wij in Lübeck verkeeren, en niet maar in een willekeurige handelsstad, die evengoed Keulen of Frankfort zou kunnen heeten.

En in dit milieu laat hij ons met de Buddenbrooks, hun verwanten en vrienden meeleven. Van den overgrootvader af, den ouden Johann Buddenbrook, die in 1835 wit gepoeierd haar met een klein nekstraatje draagt en een kanten jabot, tot den achterkleinzoon Hanno in zijn matrozenpakje zijn het allen goede bekenden van ons geworden, voor wie wij meer of minder sympathie gevoelen, maar van wie wij begrijpen dat zij zoo zijn en niet anders.

De niet-Lübeckers, met wie Thomas Mann ons in kennis brengt, blijven verder van ons afstaan. In de beide mannen van Tony, den Hamburger Grünlich en den Münchener Permaneder geeft de schrijver ons eerder charges van bestaanbare typen dan werkelijke personen. Maar de Amsterdamsche Gerda Arnoldsen, Thomas' vrouw, die in den regel aan de gesprekken niet deelneemt, zich bijna uitsluitend aan haar viool wijdt en aan Hanno alleen zoolang hij met of voor haar muziek maakt, die ons nooit in een eenigszins ernstig gesprek met haar man wordt voorgesteld, is een al te bleeke schetsmatige figuur gebleven om eenigen indruk achter te laten. Waarschijnlijk heeft de schrijver deze vrouwenfiguur, waarvan als van de vreemde, die nooit wortel schiet in het vreemde land maar er altijd een vreemde blijft, veel te maken ware geweest, nooit of slechts zeer vluchtig in de werkelijkheid ontmoet, en ontbrak hier het model - hetzij het dan levend voor hem gestaan of door overlevering voor hem geleefd mocht hebben - zonder hetwelk de romanschrijver zoomin als de schilder of de beeldhouwer een beeld schept, dat het leven nabijkomt. Maar waar hij put uit het leven, dat hij uit mededeeling van anderen of uit eigen aanschouwing kent, en het aldus gevondene omschept tot zelfstandig, oorspronkelijk werk, daar geeft Thomas Mann een levendige kroniek, een, ook wanneer de toestanden zich herhalen - hoe dikwijls staan wij hier niet aan een sterfbed? - telkens afwisselend verhaal, waarin het eene boeiende tafereel het andere opvolgt.

Het geheim van des schrijvers kunst, waardoor hij, ondanks de groote lengte van de weinig spannende geschiedenis, ons nooit vermoeit, ligt in het eerlijk eenvoudige van zijn typeering en wijze van voorstellen, waardoor hij zich niet verliest in bespiegeling of

breede psychologische ontleding, maar de ziel van elk der vele personages, welke in dezen familieroman voorkomen, direct laat spreken uit hun woorden en hun handelingen. Tot dat onderhoudende van *Buddenbrooks* draagt ook niet weinig bij hetgeen een rechtgeaard criticus den schrijver wellicht als gemis aan objectiviteit en dus als een fout zal aanrekenen: de ongezochte frissche humor en lichte ironie, waarmede, ook in ernstige oogenblikken, hier de onhandigheid van goed gemeende gevoelsuitingen, daar het onoprechte en conventioneele van officieele mooidoenerij, ginds de ijdelheid, die zich ook bij de innigste smart niet verloochenen kan, met één enkelen trek worden geteekend.

Een levendig tatereel vol humor is dat van de 'misdadige woelingen', waaraan in het woelige jaar 1848 de jeugdige havenarbeiders, pakhuisknechts, matrozen, geflankeerd door enkele bestellers en wat schooljongens, het zich tot plicht rekenen, ook in de Vrije stad Lübeck mee te doen. 'Wi machen Revolut-schon!' is het plat-duitsche antwoord, dat Konsul Buddenbrook ontvangt wanneer hij de woelige bende toespreekt en hun vraagt wat zij willen. 'Je, Herr Kunsel', heet het verder, 'dat is nu Allens so as dat is. Oäwer Revolutschon mütt sien, dat is tau gewiss. Revolutschon is öwerall, in Berlin und in Poris...'

'Smolt', zegt de konsul, 'wat will Ji nu eentlich! Nu seggen Sei dat mal!'

'Je, Herr Kunsel, ick seg man blosz, wi wull nu 'ne Republike, seg ick man blosz...'

'Öwer du Döskopp... Ji h e w w ja schon een!'

'Je, Herr Kunsel, denn wull wi noch een.'

Uit deze en dergelijke tooneeltjes herkent men den man, die ook een tijd lang vast medewerker was van *Simplicissimus*. Maar uit het geheel van den roman spreekt de ernstige, gewetensvolle kunstenaar, die het leven dat hij uitbeeldt heeft meegeleefd en in zich opgenomen, om het daarna als een trouw kroniekschrijver in vaste lijnen en kristal-heldere taal, zonder mooidoenerij of gevoelerigheid, zonder zweem van tendenz-jacht, weer te geven, zooals hij het gezien en gevoeld heeft.

J.N. VAN HALL.

Bilderdijk-uitgaven.

***Mr. Willem Bilderdijk*. Uitgegeven op machtiging der Bilderdijkcommissie. Amsterdam, Höveker & Wormser.**
***Bilderdijk als Denker en Dichter*, door Dr. H. Bavinck. Kampen, J.H. Kok.**

***Bilderdijk*. Bloemlezing met Inleiding en Opmerkingen, door Willem Kloos. Nederlandsche Bibliotheek. Nos. IV-V.**
***Bloemlezing uit de gedichten van Willem Bilderdijk*, met een voorrede door Van Elring. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.**

Indien de bovenvermelde uitgave der Bilderdijk-commissie zich maar niet hield voor wat ze niet is, en maar niet met haar imposante zwaarlijvigheid de plaats besloeg van het standaard-werk, dat ze had moèten zijn, - indien deze witte foliant slechts niet den grootschen titel droeg: 'Mr. Willem Bilderdijk', maar met de nederiger doch juister benaming: 'Bilderdijkiana' de wereld was ingezonden, terwijl het- waarlijke 'gedenkboek' dat 'Willem Bilderdijk' zou heeten, ons nog te wachten stond, - dan zou men met deze uitgave vrede kunnen hebben, ja, men zou er, beurtelings gëinteresseerd, beurtelings gëamuseerd, menig werkelijk welbesteed uurtje zorgeloos meê door kunnen brengen.

Men zou dan - om slechts enkele bijdragen te noemen - het sonnet 'Aan Bilderdijk' van Seerp Anema gaarne waardeeren, het artikel van Mr. C.W. Wormser over Bilderdijk als humorist[1)]

1) Bizonder aardig is wat de heer Wormser vertelt omtrent Bilderdijks doen tegen zijn zoontje Julius. In een brief aan de moeder vlecht de dichter bijv. dit voor Julius in:
'Lieve! Ik kan niet voorbij u te vertellen dat Walm ons een zotte pendule heeft verkocht. Ik kwam thuis in het donker en de pendule kon mij onmogelijk zien; en eer ik het licht opstak, deed ik de deur van de kamer dicht toe, zoo dat de pendule niet weten kon, dat ik t'huis was; en de meid was uitgegaan. En evenwel, toen het tien ure was, sloeg de pendule tien: en toen 't half elf was, half elf. Kan men nu grooter dwaasheid hebben, dan zoo voor niemand te vertellen, hoe laat het is? Want Keiner, de vriend van Julius, was er ook niet. - Ik geloof dat Julius, of zijn professor, zoo zot niet zijn zouden, en mij dunkt wij moeten Walm een verstandiger pendule vragen, wat dunkt u? Laat Julius mij zijn meening eens schrijven.'
Nog één stapje: de afleiding, dat een zoo onverstandige pendule noodzakelijk onnauwkeurig loopen moest, en ge waart op het terrein van 'De Hodja Nasr-Eddin, een virtuoos van het schijnbare', over wien Verwey eens een zoo fijn en geestvol stuk geschreven heeft (Luide Toernooien blz. 34).

met genoegen en dat van Dr. W.B. van Staveren over ‘Bilderdijk en de geneeskunde’ met belangstelling lezen. Misschien zou men zich verwonderen over de leegheid van het kleine artikel, dat, tot de helft van het heele werk uitgedijd, beschuldigd had moeten kunnen worden van tè dichte gecondenseerdheid: het artikel van Dr. H.C. Muller, - ‘Bilderdijk als Dichter’, - en lachen over de ijdelheid van den heer Dr. K.H.E. de Jong, die in zijn ‘Vertalingen van Bilderdijk's werken’ de gelegenheid aangrijpt, om ons voornamelijk op zijn eigen Duitsch te tracteeren[1]. Ook zou men wellicht het zóó maar in het Latijn geschreven artikel van professor Naber ‘Bilderdijk iuris romani studiosus’ overslaan, en nog het vroom verlangen koesteren naar een ‘Bilderdijk als calligraaph’ door een of anderen Leeraar M.O. Schoonschrijven, en vooral naar het ‘Bilderdijk en de Vrije Liefde’, dat van de welversneden pen van freule Lohman had dienen te wezen...; maar, hoe dan ook, men zou het boek niet geheel onvoldaan hebben dichtgeslagen.

1) Hoezeer de heer de J. Bilderdijks schoonheden metderdaad heeft weggemoffeld, blijke bijv. uit zijn vertaling van deze strophe uit ‘Napoleon’:

‘Wie durft, door 't bruischend hart gedreven,	‘Wer wagt es, ohne zu erzittern,
	Auf Pindarus erhab'ner Bahn
Op Pindarus' verheven baan,	Trotz Sturm und grausen Ungewittern
Door stormen en orkanen zweven,	Der hohen Himmelsburg zu nahn?’
En lachen val en afgrond aan?’	

Van den schoonsten regel is eenvoudig geen spoor overgebleven.

Nu doorloopt men het als een tentoonstelling, of, desnoods, als een museumpje... dat echter geen monument is: men vindt er portretjes van Bilderdijk: ‘hé, zag ie er zóó uit? en op dien leeftijd zús?’ en men vindt er krabbeltjes, eigenhandig door den dichter geteekend, en men vindt er duizend andere curiositeiten... alleen, men vindt er *Bilderdijk* niet.

* * *

Dr. Bavinck en Willem Kloos hebben samen getracht - hoewel zich van die samenwerking niet bewust -, de leemte aan te vullen: gaf Dr. Bavinck in zijn ‘Bilderdijk als denker en dichter’ aan den dichter een al te ondergeschikte plaats, de dichter Willem Kloos leverde, in zijn ‘Inleiding’, over den dichter Bilderdijk een uitvoerige studie.

Dr. Bavinck heeft ongetwijfeld een voortreffelijk werk verricht. De opmerking zou kunnen gemaakt worden, dat het compilatiewerk is; goed, en ik geef toe: diep van oorspronkelijk inzicht, 't welk den denker Bilderdijk zou ontwaren doen te midden van het alom-werkzaam denken van zijn tijd, dát is Dr. Bavinck's boek niet; maar er is dan toch, wat men ervan zeggen moge, op hoogst intelligente wijze in bijeengebracht wat tot de kennis van den te weinig gekenden denker dienen kan; zoo is het meer dan de bloote verzameling bouwstoffen: haar rangschikking is een schets; een schets, die, hoewel de diepte missend van de meesterlijke schilderij, echter even breed als oprecht van lijnen is.

Op enkele détails wil ik hier te minder ingaan, waar ik mij tot oordeelen over menige hoofdzaak niet bevoegd zou achten.

Hooger van allure, is het opstel van den heer Kloos heel wat minder prijzenswaard dan het boek van Dr. Bavinck.

Laat het, zooals van onderscheidene zijden verzekerd wordt, een ‘keurig’ stuk zijn - de toon is inderdaad, vooral in den beginne, van een aangename rust en voorname wel-voegelijkheid -, een bezwaar, dat moeilijk door verdiensten van anderen aard kan worden goedgemaakt, is dit: dat de heer Kloos meermalen blijk geeft, van Bilderdijk weinig of niets te hebben begrepen.

Bij die bedenking wordt zelfs een zaak van minder belang wat

anders als een onvergeeflijke fout zou worden aangemerkt: nml. dat die Inleiding, niettegenstaande de fleurig-uitziende, prettigoverzichtelijk-lijkende onderwerp-aanduidingen naast den text, goddeloos vervelend is, dank zij der wijdloopige samenstelling van het stuk, dat, voortdurend in een kring loopend, telkens weer bij dezelfde redeneeringen en uiteenzettingen belandt.

Hoe dikwijls het eeuwige motief van zijn latere literaire kronieken, dat nml. maat-en-rijm om den dood niet 't zelfde is als poëzie, ook hier weer terugkeert, - hoe dikwijls, met altijd weer dezelfde, of ongeveer dezelfde, bewoordingen, Vondel tegenover Bilderdijk gesteld wordt, of wel de ‘diepste, eigenlijkste Bilderdijk’ tegenover ‘Bilderdijk op zijn slechtst’, - ik heb getracht er lijstjes van te maken, doch het is mij niet gelukt: veel anders stáát er niet in het gansche opstel van acht-en-tachtig eindeloos lijkende bladzijdjes....

De vele vergelijkingen van Bilderdijk met Milton, met Dryden, met J.B. Rousseau, met wie niet, ze zijn weinig meer dan uitstalling van quasi-geleerdheid. Het aanvoeren van Dryden bijv. en van ‘den nu weinig meer genoemden J.B. Rousseau’ is eenvoudig een luk-raak noemen van ‘buitenplaatsen’: onder de tallooze dichters, van wie Bilderdijk wel eens vertaalde - en men kan wel bijna zeggen, dat hij vertaalde van al wie hij las - bevinden zich Rousseau noch Dryden.

Wie echter prijs erop stelt, zoo dicht mogelijk bij de waarheid te blijven, die dient te erkennen, dat het boekje toch wel hier en daar iets aardigs bevat. Gaarne waardeer ik dan ook Kloos' houding tegenover Van Vloten[1)], zijne vergelijking van Bilderdijk en Da Costa als dichters[2)], zijne ongewoon-futtige afstraffing van Multatuli[3)], en zijn ongewoon-inzichtige beschouwing over het consequente in Bilderdijks bewondering voor Napoleon bij zijne vereering voor het Oranjehuis.[4)]

Maar daartegenover staan reusachtige vergissingen als de meening, dat Bilderdijk zich zou hebben laten ‘neerdrukken en bëengen binnen den beperkten kring van het Dortsch-synodale, oud-protestantsche kerk-geloof’[5)], of als deze, dat, aan den anderen

1) Blz. 6.
2) Blz. 45.
3) Blz. 58 e.v.
4) Blz. 72 e.v.
5) Blz. 24.

kant, de heftigheid zijner erotiek slechts schijnbaar en veeleer oratorische overdrijving zijn zou[1]!

Beide vergissingen komen voort uit de omstandigheid, dat de heer Kloos Bilderdijk niet als één groot-levend natuur-verschijnsel heeft *gevoeld* en hem dus niet in dat ééne gevoel zag en beoordeelde, doch hem beschouwde, uit-elkaar-gevallen in de afzonderlijke stukken en vakken van zijn veelomvattend wezen.

Vandaar ook de onwijze verklaring van de geweldigheid van Bilderdijks rhythme uit een berekenend 'meegaan met zijn tijd'[2]...: de heer Kloos gelooft niet aan den 'aanzwellenden storm van ontroering' bij Bilderdijk, en Bilderdijks prachtige lyriek lijkt hem in diens werk een 'quantité négligeable'....[3]

Dingen als deze geven inderdaad het recht, van Kloos' 'studie', zonder nadere ontledingen, zoo spoedig mogelijk afscheid te nemen.

* * *

Zoo is noch vanwege de Bilderdijk-commissie, noch van andere zijde voor Bilderdijk gedaan wat voor Rembrandt gedaan is, op last der van meer inzicht blijk gevende Rembrandt-commissie, door Jan Veth. Het Bilderdijk-gedenkboek, dat ik mij droom, het echte standaard-werk dat hem toekomt, is ongeschreven gebleven.

Zeker, het was moeilijker, daarvoor den rechten man te vinden, dan voor een werk over Rembrandt. Overweegt men de verschillende eigenschappen, voor een zoo wijd-strekkende taak vereischt, zoo lijkt de tegenwoordige tijd te zeer een tijd van specialiteiten, dan dat ze een geest voort zou brengen, ruim genoeg, om een zoo veel-facettige figuur als Bilderdijk geheel te kunnen omvangen. De hedendaagsche dichters zijn geen geleerden, en noch minder zijn de hedendaagsche geleerden dichters...

De schrijver zou een historicus moeten zijn met een universeele ontwikkeling en waarachtig begrip van poëzie, als bijv. Dr. Bijvanck.

* * *

Het Bilderdijk-uitgaafje, dat, hoe bescheiden ook, aan zijn doel het best bëantwoordt, is de bloemlezing van Van Elring.

1) Blz. 84.
2) Blz. 14 en 15.
3) Blz. 65 en 66.

De ‘Voorrede’ ertoe is onbeduidend en vrij slecht geschreven, de opmerkingen bij de gedichten, voor zoover ze niet van anderen zijn, schaden niet zelden door weinig raken of overdreven lof (het gedichtje dat den bundel opent is al zeer ongelukkig gekozen en toegelicht), maar op slot van rekening zijn hier dan toch, naast minder goede proeven van Bilderdijks kunst, een groot aantal schoone en voor een deel, als bijv. ‘Blindheid’ op blz. 154, niet zoo heel bekende verzen van den grooten dichter bijeen.

Dat is, voor het publiek, dat nu toch eens iets van Bilderdijk wil lezen, meer dan Kloos gegeven heeft.

Over diens eigenlijke ‘bloemlezing,’ een paar verzen, te hooi en te gras geplukt, zweeg ik nog.

Al bevat zij enkele mooie gedichten, o.a. ‘De Dieren’, - arme abonné's der Nederlandsche Bibliotheek, die er Bilderdijk uit moeten leeren kennen!

Ons echter bevestigt zij slechts - en de rij van waarlijk onnoozele aanteekeningen niet minder’[1)], - in onze meening over het inleidend proza.

Oct. 1906.

CAREL SCHARTEN.

1) Zoo bij ‘De Dieren’: ‘Verstandige dierenbeschermers zullen hier misschien iets van hun gading vinden.’(!)

Aanteekeningen en opmerkingen.

H.J. SCHIMMEL (30 Juni 1823-14 November 1906). - Hendrik Jan Schimmel was van 1851 tot 1867 lid van de Gidsredactie; tal van historische schetsen, gedichten, kritische opstellen van zijn hand, het dramatisch fragment *Struensee*, de groote roman *Mylady Carlisle*, zagen in *de Gids* het licht, - redenen te over om nu hij, drie-en-tachtig jaar oud, gestorven is, hier een woord van herinnering aan den begaafden man te wijden.

Aan waardeering van zijn letterkundigen arbeid heeft het hem niet ontbroken. Eer Schimmel nog tot de Gidsredactie was toegetreden, leidde Potgieter den 27-jarigen dramatischen dichter bij het publiek in door een uitvoerige bespreking van zijn eerste drama's, eindigend met een ‘tot weerziens!’ den veelbelovenden jonkman toegeroepen. En Schimmel heeft de belofte van zijn eerste optreden gehouden, zij het al niet door de enkele historische en maatschappelijke drama's, die hij in den loop der jaren schreef en waarvan *Het Kind van Staat*, dank zij vooral het onderwerp, het meest bekend is gebleven, dan zeker toch door de romans *Mylady Carlisle*, *Het gezin van baas van Ommeren*, *Sinjeur Semeyns*, *Mary Hollis*, *Verzoend*, waarvan enkele zich nog in een groote populariteit mogen verheugen.

Busken Huet nam zijn *Mylady Carlisle* onder handen en, al spaarde hij den schrijver niet, - ‘de heer Schimmel zit stevig genoeg in elkaar, om tegen een rukje te kunnen’, schreef hij, - hij bewonderde onder meer ‘het frissche, het krachtige, het meesterlijke’ in de teekening van een figuur als Nelly, volgens hem ‘een voortreffelijke psychologische studie’. En zoo vonden

ook zijn overige romantische werken - waarin het ‘romantische’, ook in in den minder goeden zin, vaak te veel op den voorgrond treedt - o.a. van Joh. C. Zimmerman (Bern. Koster Jr.) en J. Esser Jr. erkenning, vooral wegens de voortreffelijke compositie en de kunst van vertellen, welke de groote aantrekkelijkheid ervan uitmaken.

De dichter Schimmel is het eigenaardigst, waar hij op populairen toon zijn scherpen, vaak sarcastischen geest den teugel viert, of getuigenis geeft van wat hij in de aanteekening op het gedicht *Bij de begrafenis van Koningin Sophie* zijn ‘nieuw geloof’ noemt, het geloof dat den dood als een geboorte beschouwt en weet dat er een brug welft van de aarde ‘naar 't zonnig land waar klein en groot verzâmen’. Den mystieken denker en den satiricus vereenigd vindt men in het treffend gedicht *Na den dood*, dat, ook door den vorm, tot het beste behoort wat Schimmel geschreven heeft.

Bijzonder belangwekkend lijkt mij Schimmel, wanneer hij, gelijk hij het deed in de Aanteekeningen bij de uitgaaf van zijn Dramatische werken (1885), uit zijn letterkundige herinneringen verhaalt en gericht houdt over zijn eigen werk. Wat hij daar van zijn eerste drama's vertelt is niet alleen merkwaardig om de, haast al te groote, strengheid waarmee hij over zijn werk oordeelt, maar ook om des schrijvers juiste opmerkingen over de eischen van het dramatisch genre en over de taal van het drama. Ook over zijn lyrische gedichten heeft Schimmel in de Aanteekeningen, voorkomende in den bundel *Innerlijk leven*, met bewonderenswaardige oprechtheid geoordeeld. En eindelijk gaf hij ons in *Jan Willems Levensboek* een kijkje in zijn jong leven als onvermogende knaap en in het leven van het zwaar beproefd gezin waarin hij werd opgevoed, dat voor wie Schimmel's biographie zal hebben te schrijven kostbare gegevens bevat.

Dat Schimmel, door de stichting van de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ en door den steun in moeielijke tijden aan die vereeniging verleend, ons tooneel aan zich verplicht heeft, zij hier volledigheidshalve opgeteekend.

Met hem verdwijnt de laatst overlevende uit het reeds lang afgesloten romantisch tijdperk onzer letterkunde der negentiende eeuw.

TWEE BILDERDIJK-HERDENKINGEN. - Voor mij liggen twee redevoeringen, beide uitgesproken door geestverwanten van Bilderdijk, de eerste den 11den October 1856 door niemand minder dan Mr. Isaac da Costa, de andere den 1en October 1906 door geen geringere dan Dr. Abraham Kuyper.[1] Noch de eene, noch de andere rede heb ik hooren uitspreken, maar beide heb ik gelezen, en na de lezing dringt zich een vergelijking onwillekeurig aan mij op.

Het gehoor van Da Costa bestond uit de leden eener Amsterdamsche Rederijkerskamer, die den beroemden stadgenoot uitgenoodigd had, het woord te voeren, naar hij zelf meent te mogen veronderstellen, in zijn hoedanigheid ‘als oude en getrouwe vriend, vereerder en bewonderaar met geestdrift boven velen, van den grooten man, mij een onvergetelijk weldoener, ô laat mij veeleer zeggen! in liefde en kweeking een vader’, zooals hij het in de inleiding van zijn rede zegt. Bij die rederijkers en hunne familieleden hadden zich, als vrienden en vereerders van Bilderdijk, gevoegd de aanzienlijksten en uitnemendsten van het land, van welke Da Costa in een aanteekening met name vermeldt: Groen van Prinsterer, Dr. Capadose en de zoons van Gijsbert Karel van Hogendorp, Graaf Willem en Graaf Dirk, en tot welke ook Martinus van der Hoeven behoorde. In het opstel over zijn Meester, waarin Quack Martinus herdenkt[2], schrijft hij: ‘In den herfst van 1856 (den 11den October) werd herdacht het eeuwfeest der geboorte van Bilderdijk, en da Costa, gesteund door al wat in Amsterdam zin en hart voor literatuur en kunst had, had voor de nagedachtenis van zijn held een ridderlijk feest bereid.’[3]

Geheel anders samengesteld moet de schare geweest zijn, die zich, vijftig jaar later, aan de voeten van Dr. Kuyper verzamelde. Voor verreweg het grootste gedeelte moet zij bestaan hebben niet uit bewonderaars van Bilderdijk, maar uit vereerders van Abraham Kuyper, die dan ook als één man op stonden en jubelden toen hun leider

1) Bilderdijk herdacht door mr. Isaac de Costa. Haarlem. A.C. Kruseman 1856. Bilderdijk in zijne nationale beteekenis door Dr. A. Kuyper. Tweede druk, Amsterdam-Pretoria. Höveker en Wormser.
2) *De Gids*, Aug. en Sept. 1869.
3) De feestviering van dien avond bestond verder in de uitvoering van een cantate ‘Bilderdijks eere’, woorden van H.J. Schimmel en muziek van G.A. Heinze, en uit de voordracht van gedichten van Bilderdijk.

naar het spreekgestoelte schreed, en die hem met een regelmatigheid, als gaf een goed gedresseerde *claque* het sein tot applaus, aan het eind van zich daartoe leenende perioden geestdriftig toejuichten.

Ook het karakter van beide redevoeringen loopt zeer uiteen.

Het is een verkwikking, het stevig gebouwd, krachtig gespierd proza van Da Costa te lezen, waarin hij tracht den dichter en den mensch van naderbij te doen kennen in ‘eenige herinneringen omtrent den aanleg beide van dat Vernuft en van dat Gemoed, omtrent zijn leven beide uitwendig en inwendig, omtrent zijn dichtergave en waarde in haarzelve, en in verhouding tot doorluchtige Mededichters en Mededingers uit vroeger en later eeuw.’ Duidelijk maakt Da Costa, hoe Bilderdijk door zijn vertalingen ‘het werktuigelijke van de kunst’ meester werd en allengs in ‘een soort van genialen naijver’ het oorspronkelijk trachtte te overtreffen door het, gelijk hij het met Delille en Pope deed, ‘geheel en al verhollandscht’ en ‘zuiver Bilderdijksch weder te geven’; hoe zijn tienjarige ballingschap ook op zijn dichtkunst een machtigen invloed oefende, hetgeen blijkt uit de aandoenlijke en diepzinnige religieuse poëzie, welke uit dien tijd stamt, en uit de ‘vrijheid in het geheel van zijn dichterlijken stijl, die als van zelve met eene steeds toenemende buigzaamheid en veerkracht van versificatie te zamen gaat.’ Het tweede gedeelte van Da Costa's rede vormt een vergelijking van Bilderdijk achtereenvolgens met Vondel, Shakespeare en Goethe. De bekende karakteriseering van de vier Hollandsche adellijke huizen op Vondel en Bilderdijk toepassend, noemt Da Costa Vondel het o u d s t en het r i j k s t, Bilderdijk het s t o u t s t en het e d e l s t. Bij Vondel is de dichterlijke natuur milder, bij Bilderdijk de kunst machtiger. En dan besluit Da Costa de vergelijking met deze woorden: ‘Houdt den ietwat Oosterling steeds van afkomst en uitdrukking, den vorm opnieuw van gelijkenis en leenspreuk ten goede, vooral wanneer hij die van bij uitnemendheid Nederlandsche bron en bodem ontleent... Laat ik u Vondel mogen voorstellen... als den kloeken en koenen zeeman, die met bodems, zwaar van den rijkdom van werelden... de zilte oceaanvelden doorsnijdt en doorsnelt; in Bilderdijk, altijd Kunstenaar, altijd Bouwkunstenaar, dan ook wederom den Waterbouwkundige, die, wederom op andere wijze, de groote wateren van Neêrlands taal en poëzy beheerscht, ze langs kanalen leidend, tot opene

havens vormend, binnen dammen en dijken bedwingend...' Het geheele, zoo helder gedachte stuk lijkt mij in zijn gloedvollen stijl een voortreffelijk specimen van een gedachtenisrede.

Quack vertelt ons, hoe aan den disch, die des avonds de feestgenooten vereenigde, Martinus van der Hoeven op zijne beurt 'met al den zwier, die zijn altijd literarischen geest eigen was' Bilderdijk zijn dank bracht. Enkele weken later, den 26^{en} November, zou Martinus hem in een rede over Bilderdijk en Feith geestdriftig huldigen. Van deze rede zei Da Costa: 'Ik heb gemeend Bilderdijk gekend te hebben, maar het is verwonderlijk hoezeer deze hem weet te grijpen. Hij heeft hem doorgrond.'

Vergelijkt men met Da Costa's rede die, welke door Dr. Abraham Kuyper den 1^{en} October j.l. in het Concertgebouw werd uitgesproken, dan treft het dat beide redenaars, waar zij den man huldigen wiens levensbeschouwing in zoovele opzichten de hunne was, niettemin er zich op toeleggen geen partijrede te houden, maar zich bij voorkeur binnen de neutrale zône te bewegen. Bij Da Costa gaat dit zonder dat men de 'Absicht' bemerkt. Toen hij besloot een beeld te geven van den dichter Bilderdijk, wist hij dat hij zich begeven zou op een gebied, waarop hij zelf meester, en dus volkomen bevoegd tot oordeelen was.

Bij Dr. Kuyper is dit anders. De voortreffelijke stylist, de welsprekende redenaar verloochent zich ook in menig gedeelte van deze gedachtenisrede niet. Daar zijn brokken in, die, uitgesproken op den toon van gezag en met de zeggenskracht welke den genialen Staatsman eigen zijn, ongetwijfeld grooten indruk zullen hebben gemaakt. Iemand van Kuypers talent kan van elk onderwerp, dat men hem te behandelen geeft, iets maken, dat de moeite van het aanhooren waard is. Zoodra toch beweegt zich niet 's mans pen op het papier, of de gedachten, de beelden verdringen zich; en de eene beschouwing na de andere, het eene beeld na het andere vormen ten slotte de uit te spreken rede.

In de toespraak, die ons thans bezighoudt, is de bedoeling: aan te toonen wat niet enkel een partij, maar wat heel de natie in Bilderdijk waardeeren kan, zoo lofwaardig mogelijk. Maar ik kan den indruk niet van mij zetten, dat de redenaar door zijn onderwerp daartoe te bepalen, zich zelf een dwang heeft opgelegd, die hem in de volle ontplooiïng zoowel van zijn redeneerkunst als van zijn redenaarskunst heeft belemmerd. De hartstochtelijke partijleider

en geweldige orator kon hier zich zelf niet zijn. Toch moest hij gedurende den daarvoor gestelden tijd zijn gehoor bezighouden. En nu heeft hij het gedeeltelijk moeten zoeken in het tentoonspreiden van een soort van geleerdheid, verre boven het bereik van het grootste gedeelte van zijn auditorium, gedeeltelijk in een breedsprakigheid en overladenheid, welke aan het geduld van zijne hoorders en lezers bovenmatige eischen stellen. In zijn geleerd jargon heeft de redenaar het over determinatie, welke hij tegenover atomisme stelt, spreekt hij van ontologie, die primordiaal recht eischt, en zegt hij van Bilderdijk: 'Elke prikkeling van het geestelijk sensorium is hem toevloeiïng van geestesoxyde in de ademhaling zijner ziel.' De breedsprakigheid heeft nog erger gevolgen. Den man, om zijn meesterschap over de taal geroemd als een onzer beste stylisten, verleidt zij tot het gebruiken van onjuiste uitdrukkingen als: 'een genialen maatstaf aanleggen' en tot beelden van twijfelachtigen smaak als: 'Ik heb u doen zien, hoe Bilderdijk met machtigen greep ons de zuignappen van den atomistischen polyp van den nek heeft afgescheurd.' Eens zelfs doet zij den geleerde, die in elke wetenschap te huis schijnt te zijn, een zeer dwazen blunder begaan. Het is, waar hij (p. 38) het beginselverschil de *splijtzwam* noemt, die de natie zou kunnen uiteenwringen, indien de Vaderlandsliefde dit niet belette, - daarmeê aantoonende, dat hij eenvoudig niet weet wat een splijtzwam is, en, enkel afgaande op den klank van het woord, daaraan een werking toekent, die zij niet heeft en niet hebben kan.

Niet gelukkiger is Dr. Kuyper, waar hij Bilderdijk als nationaal dichter zal waardeeren en karakteriseeren. In de inhoudsopgaaf heet dit bombastisch: 'Hij verrijkte onze nationale dichtschat met gouden tresoren.' Ook hier weer een gepraat en georeer over het onderwerp heen, het gepraat van iemand die zich beweegt op een hem vreemd terrein; maar nergens een puntige en pittige kenschetsing van het beste en eigenaardigste in Bilderdijk's poëzie...

De aard van deze rubriek laat geen verdere uitweiding toe. Gelukkig heeft Dr. Kuyper betere titels voor zijn roem dan deze redevoering, en is aan Bilderdijk in de afgeloopen maanden, elders dan in het Concertgebouw, volledíger en degelijker recht gedaan.

J.N.v.H.

Parlementaire kroniek.

25 November 1906.

‘Een veelbelovend minister’ noemde de heer Van Kol mr. Fock, en hij rekende uit, dat deze bewindsman sedert zijn optreden niet minder dan 187 beloften had afgelegd, waarvan natuurlijk het meerendeel nog op vervulling wacht. Toch moest hij toegeven dat er wel wát goeds gedaan en voorgesteld werd. Zelfs kenschetste hij in het voorbijgaan de indische begrooting voor 1907 als de beste, die hij als Kamerlid ooit onder de oogen kreeg.

Het is dan ook eenvoudig niet te ontkennen, dat bij die begrooting maatregelen zijn voorgesteld en aangenomen van zoo wijde strekking dat, indien zij met een vasten wil en ijzeren consequentie worden uitgevoerd, althans één der voorwaarden voor Indië's opheffing zal aanwezig zijn. Die maatregelen hebben een krachtige uitbreiding van het volksonderwijs op Java ten doel. Aan de inlandsche scholen der eerste klasse (te vergelijken met de onze voor meer uitgebreid lager onderwijs) zal voortaan ook onderwijs in het nederlandsch worden gegeven. Van die der tweede klasse (waar het uitsluitend in de landstaal gegeven onderwijs in den regel beperkt blijft tot lezen, schrijven en rekenen) zal in enkele jaren het aantal van ruim driehonderd tot ruim duizend worden opgevoerd. Daar echter, gegeven de talrijkheid der bevolking, ook een duizendtal volksscholen bij lange na niet álle leergrage kinderen kan bevatten, wil men trachten, nevens de gouvernementsscholen, ook dorpsscholen te doen verrijzen, zeer eenvoudige inrichtingen, zooveel mogelijk bekostigd door de inlandsche gemeenten zelven, en aan

welke oud-leerlingen van de tweede-klasse-scholen den kinderen van den desa-man de eerste beginselen der schoolkennis zullen bijbrengen.

Blijkt uit deze breed gedachte hervorming, waarbij zich een uitbreiding van de kweekscholen voor onderwijzers en bevordering van het voorbereidend onderwijs in het nederlandsch als noodzakelijk complement aansluiten, reeds dat de regeering er op uit is, het intellectueele peil van het javaansche volk te verhoogen, haar bedoeling wordt nog duidelijker als gelet wordt op hetgeen bovendien staat te gebeuren. Eerst in Oost-, daarna ook in Midden- en West-Java zullen ambachtsscholen worden gesticht, aan welke zij, die de gewone inlandsche lagere school hebben doorloopen, zich tot degelijke werklieden kunnen bekwamen. Naast de reeds bestaande scholen tot opleiding van inlandsche ambtenaren en inlandsche geneesheeren, zal de gelegenheid tot vorming van inlandsche veeartsen en inlandsche rechters in het leven worden geroepen. Ja, ook voor den officiersrang zullen Inlanders, die getoond hebben voor hoogere ontwikkeling vatbaar te zijn, zich kunnen bekwamen. Om kort te gaan: de lang op een kier gelaten deur is op eenmaal wijd opengezet. Met hetgeen door velen zoo vaak als een vrome wensch werd uitgesproken: den Inlander de gelegenheid te bieden zijn intellect te ontplooien en zijn productieve kracht te verhoogen, is door deze begrooting een begin en een goed begin gemaakt.

Bestaat er dus alle reden om de begrooting voor 1907, die zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer werd goedgekeurd, te beschouwen als een, waarvan voor de naaste toekomst hervormende kracht zal uitgaan, dat daarmede die toekomst geheel zou zijn verzekerd werd in den loop der gevoerde debatten ernstig betwijfeld. Het feit dat met zooveel nieuws in het vooruitzicht, toch nog een sluitend budget kon worden overgelegd, mocht, oppervlakkig beschouwd, als een gunstig verschijnsel worden aangemerkt, indien men wat dieper tot het wezen der zaak doordrong, zou blijken, zoo meenden de twijfelaars, dat, bij een zuiverder opstelling, het evenwicht tusschen inkomsten en noodzakelijke uitgaven nog lang niet bereikt was. Of kon het ontkend worden, dat onder de inkomsten er waren, zooals die uit de exploitatie der pandhuizen en den opiumverkoop, op welker verhoogde ramingen niet blijvend mocht worden gerekend? Dat de voorge-

cijferde bezuinigingen op de oorlogsuitgaven zouden blijken te worden verzwolgen door een veel hooger bedrag aan niet geraamde expeditiekosten? Dat voor bevloeiïngs- en afwateringswerken op Java veel te weinig, voor dergelijke werken in de Buitenbezittingen zoo goed als nists werd uitgetrokken?

Naast deze bedenkingen rees er nog een van niet minder ernstigen aard. Zij was gericht tegen het opportunistisch karakter van het financieel beleid. Wel beschouwd werd, voor een aanzienlijk deel van de meerdere blijvende uitgaven waarmede de begrooting werd belast en die in volgende jaren, naarmate de onderwijshervorming voortschreed, steeds zouden stijgen, gerekend op een onzekeren factor: hooge tinprijzen. Erkend werd dat die prijzen hoog waren, hooger zelfs nog dan waarop zij bij de begrooting geraamd werden, maar deed dit iets af aan de waarheid die Fransen van de Putte indertijd reeds uitsprak, dat tin specifiek te zwaar is om op te drijven? Hoe zou het moeten gaan, indien over eenige jaren de prijzen weder op of beneden het nog niet zoo heel lang geleden als normaal beschouwde peil kwamen? Zou het niet een verstandiger politiek geweest zijn, om de boven dien norm verkregen bate te beschouwen als een buitengewone inkomst, te bestemmen voor buitengewone uitgaven, en om te trachten de begrooting zoo in te richten, dat zij, voor alle blijvende uitgaven, onafhankelijk was van die extra-tinwinsten?

De tegenwerping lag voor de hand dat er dan geen geld zou zijn om de onderwijshervorming mede te bekostigen. Volkomen juist, indien werd vastgehouden aan het denkbeeld, dat Indië ter voorziening in zijn behoeften, ter voltooiing van zijn economische inrichting, ter verzekering van zijn toekomst, over niets anders zou hebben te beschikken dan over zijn tegenwoordige inkomsten. Niet juist daarentegen, zoo in aanmerking werd genomen, dat toch nog altijd de financieele verhouding tusschen moederland en kolonie te regelen viel en dat een rechtvaardige politiek zou medebrengen om bij die regeling het verledene niet geheel uit het oog te verliezen.

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat het vooral mr. Van Deventer was, die in dit verband de financieele verhouding tusschen moederland en kolonie andermaal ter sprake bracht. Hij stelde op den voorgrond, niet minder dan de minister overtuigd te zijn van de noodzakelijkheid om, ten koste dan van een belangrijke vermeer-

dering der blijvende uitgaven, de productieve kracht van het volk te doen stijgen. Hij meende dat alleen langs dien weg het noodzakelijk evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven zou kunnen worden verzekerd, wijl verhoogde productie stijging der belastingen als natuurlijk gevolg hebben zou. Maar hij meende ook, dat deze evenwichtstoestand eerst na verloop van tijd zou kunnen worden bereikt en dat op het moederland, door welks toedoen het ontwikkelingsproces in Indië was tegengehouden, de verplichting rustte, de kolonie door de moeilijke jaren heen te helpen. Het was, naar hij meende, beter dezen plicht ernstig in het oog te houden, dan zich te paaien met de verwachting dat de tinmarkt hoog blijven en dus alles wel terecht komen zou. Feitelijk zou dit toch niets anders zijn dan een vrije vertaling van het '*apres nous le déluge*', te bedenkelijker nu wij aan den vooravond staan van gewichtige, door den minister toegezegde hervormingen in ons koloniaal bestuursstelsel, waarbij aan Indië financieele zelfstandigheid zal worden toegekend. Indien Nederland - zoo ongeveer zeide hij - straks zijn pupil meerderjarig gaat verklaren, zal het haar althans een behoorlijk uitzet moeten medegeven. Doet het dit niet, dan is het gevaar groot dat de pupil armlastig wordt of in de handen valt van minder gewenschte geldschieters.

Kon men zich verleden jaar nog vleien met de hoop, dat minister Fock het eenige middel tot oplossing van het indische *puzzle* zou erkennen en zijn toepassing aandurven[1)], die hoop moet men thans laten varen. In nog duidelijker termen dan eenige weken te voren bij de behandeling van het vraagstuk der particuliere landerijen, werd te verstaan gegeven dat van de tegenwoordige regeering geen concessiën aan de eereschuld-theorie kunnen worden verwacht en dat dus, als over eenigen tijd door haar voorstellen worden gedaan om de rechtspersoonlijkheid van Indië en Indië's bevoegdheid om eigen leeningen te sluiten boven twijfel te stellen, daarbij stilzwijgend zal worden aangenomen, dat de kolonie economisch sterk genoeg is om de weelde der financiëele zelfstandigheid te kunnen dragen. De vraag of de meerderheid in het parlement het met deze opvatting eens is, behoefde thans nog niet te worden onderzocht, maar het lijdt geen twijfel of zij zal eerlang worden

1) *De Gids* 1905 IV blz. 576.

gesteld. In welken zin het antwoord luiden zal is onzeker. Niet onzeker echter is, dat daarmede een voor Indië's toekomst hoogst gewichtige beslissing zal worden genomen, een beslissing toch hierover of een volledige uitvoering van de thans met algemeene instemming ontvangen hervormingsplannen zal worden gewaarborgd dan wel afhankelijk gelaten van de uitkomsten verkregen met een wisselvallig bedrijf.

Het tweede koloniaal debat met het ministerie van 1905 gevoerd, leidde derhalve nog maar ten deele tot een beslissing over de beginselvraag, aan welke, wat de indische politiek betreft, zijn historische beteekenis eenmaal zal worden getoetst. Zullen, op het gebied der nederlandsche politiek, de aanstaande begrootingsdiscussiën tot eindbeslissingen van principiëelen aard voeren? Het schijnt er heen te gaan. De belastingplannen van den heer De Meester, kort na den aanvang van het zittingjaar bij de Kamer ingekomen, hebben voor vriend en vijand duidelijk gemaakt welken weg de regeering uit wil. En al zal de beslissing over die plannen eerst na de vaststelling der staatsbegrooting kunnen vallen, dat zij van invloed zullen zijn op de aanstaande beraadslagingen kan moeilijk worden betwijfeld. Er komt nog bij, dat de gevoeligheid, die voorstellen tot belastingverhooging toch reeds plegen te wekken, misschien meer dan strict noodzakelijk geweest ware, is geprikkeld door het in de zitting van eergisteren openbaar geworden besluit der centrale afdeeling om die voorstellen reeds den 15en Januari 1907, dus midden in het Kerstreces, in de afdeelingen te onderzoeken. Zelden zijn over een oogenschijnlijk zoo weinig gewichtige zaak zulke hartstochtelijke woorden gewisseld en het was maar goed, dat ten slotte de stemmen staakten en de beslissing tot een volgende vergadering kon worden uitgesteld. Misschien dat tegen dien tijd de Kamer haar kalmte zal hebben herwonnen en men zoowel rechts als links tot het inzicht zal zijn gekomen, dat het toch eigenlijk niet zoo heel belangrijk is of den 15en dan wel den 29sten Januari met een onderzoek van de belastingplannen wordt aangevangen.

Het gebeurde heeft intusschen doen gevoelen, hoe weinig er noodig is om de politieke hartstochten te doen losbarsten en hoe droevig het, zoowel links als rechts, met de verzoeningsgezindheid, die maatschappelijke en christelijke deugd, geschapen staat. Wie

zich hiervan rekenschap geeft kan de komende dagen niet anders dan met spanning tegemoet zien. Eén treffen toch zal onvermijdelijk zijn: over de door minister Staal voorgestelde vermindering van het blijvend gedeelte moet worden beslist en, daarmede, want het geldt hier een beginsel van het regeeringsprogramma, over het geheele ministerie. In verband hiermede was het in enkele minuten afgeloopen vraag-en-antwoord-duel, op 9 November gevoerd tusschen mr. Lohman en den minister van Oorlog naar aanleiding van het verzoek om pensioen van den inspecteur der cavalerie, van heel wat meer belang dan het uitgesponnen debat over den datum van het afdeelingsonderzoek. Zou, zoo luidde de vraag, waar het vooral op aankwam, de beslissing omtrent dat, wegens verschil van meening met den minister, verzocht ontslag kunnen worden uitgesteld tot na de behandeling der begrooting van Oorlog door de Tweede Kamer? met andere woorden, totdat de Tweede Kamer zal hebben uitgemaakt of zij, ten aanzien van het blijvend gedeelte het eens is met den minister of met generaal Smeding? Het was moeilijk anders te verwachten dan dat de heer Staal deze vraag ontkennend zou beantwoorden. Maar een behoedzaam, aan zijn portefeuille gehecht minister zou licht, hetzij in de motiveering, hetzij in den toon van zijn antwoord, iets gebracht hebbeu, dat op een tempering der gestrengheid van het besluit kon gelijken. Instede daarvan luidde het antwoord aldus:

> ‘Ingevolge art. 41 der Bevorderingswet voor de landmacht heeft de generaal Smeding aanspraak op inwilliging van het door hem gedaan verzoek.
> Er bestaat voor mij niet de minste aanleiding om te trachten het daarheen te leiden, dat de beslissing op het verzoek worde uitgesteld.’

terwijl de met buitengewonen nadruk uitgesproken woorden ‘niet de minste aanleiding’ vergezeld gingen van een gebaar, dat het korte zinnetje deed worden tot een ‘voorbeeld van welsprekendheid.’

Het was op dat oogenblik alsof Cyrano de Bergerac achter de groene tafel stond, bereid om, terwille van de eer, een ministerieele portefeuille van zich te werpen en die, op het ‘*quelle sottise!*’

van dezen of genen verstandsmensch, geen waardiger bescheid zou weten dan: '*mais quel geste!*'...

Een ministerie, dat met Cyrano staat of valt, verkeert zeker in een weinig benijdenswaardige positie. Intusschen, men zal zich rechts wel tienmaal bedenken, alvorens het, naar aanleiding van het blijvend gedeelte, tot een crisis te laten komen. Want ook aan die zijde, de discussiën van 23 November hebben het bewezen, telt men den arbeid der lange winteravonden en de genoegens van den huiselijken haard niet gering.

Buitenlandsch overzicht.

Het feit waardoor de politiek der laatste dertig dagen wordt beheerscht - zonder dat zij er, trouwens, door wordt opgehelderd - is ongetwijfeld de rede door Prins von Bülow, den 14en November ll. uitgesproken in den Duitschen Rijksdag. De woorden van den Rijkskanselier zijn in Duitschland scherp gekritiseerd geworden; hetgeen gemakkelijk te begrijpen is, daar zij geen antwoord gaven, en trouwens geen antwoord konden geven, op eene enkele der vragen die met zooveel aandrang en zooveel ongerustheid gesteld werden. Die woorden hebben ten minste de verdienste gehad de vraagstukken te rangschikken waarvan zij de oplossing niet geven; de drie belangrijkste en meest aktuëele problemen der internacionale politiek worden er uiteengezet, ongetwijfeld van een zeer bepaald optimistisch standpunt, maar toch wel met een duidelijke omlijning: de verhouding van Duitschland tot Engeland; die van Duitschland tot Frankrijk; de toekomst van het Drievoudig Verbond.

Voorzeker, de Kanselier heeft noch aan Duitschland, noch aan Europa iets nieuws geleerd, toen hij den aard der betrekkingen die tusschen de Rijksregeering en het Engelsche gouvernement bestaan aldus heeft geteekend: ze zijn ‘normaal’; de geschillen en de tegenkantingen die zij meêbrengen gaan niet diep - hetgeen natuurlijk onderstelt dat zij in de toekomst meer beteekenis kunnen krijgen. En zonder openlijk de Engelsche diplomacie aansprakelijk te stellen voor Duitschlands ‘splendid isolation’, heeft prins von Bülow toch te verstaan gegeven dat wanneer het zoover kwam dat een kring van mogendheden Duitschland mocht afsluiten en insluiten,

Engeland een werk zou hebben verricht gevaarlijk voor den vrede van Europa. Hierdoor heeft hij te verstaan gegeven welk onthaal in Duitschland ten deel zou vallen aan het tot stand-komen eener Engelsch-Russische ‘entente’, de laatste schakel in de keten der verbonden die zoo handig door Eduard VII is gesmeed geworden. Het tot stand-komen dezer ‘entente’, nu, is in 't geheel niet twijfelachtig; en al is haar oorspronkelijke bedoeling niets anders dan de regeling van eenige buiten-europeesche kwesties, zoo wijst alles er op dat dit, schijnbaar zoo onschuldig, voorbericht gevolgd zal worden door verscheiden heel wat gewichtiger hoofdstukken.

De ‘glimlach’ dien de Duitsche Rijkskanselier aan Frankrijk heeft toegeworpen, hoe vriendelijk en oprecht hij ook heeft willen zijn, heeft den indruk gemaakt van nog al ingewikkeld, en zelfs wat gewrongen te wezen. Dit blijkt wel uit de wijze waarop men hem in Frankrijk heeft opgenomen. Wat die glimlach hier heeft ‘gedaan’ was zeker niet wat de Kanselier had bedoeld. De reden van dit niet geslaagd ‘effekt’ is heel eenvoudig: die glimlach was de eerste niet. Dergelijke verzekeringen van goede gezindheid, dergelijke vredesbeloften waren vroeger meer gegeven, en toch werden ze onmiddellijk gevolgd door geweldige stormen die de rust van Europa bijna voor goed hadden verstoord. In de politiek bedient men zich geen tweemaal - ten minste niet tweemaal achtereen - van dezelfde middelen. De eenige verontschuldiging van den Kanselier is deze, dat hij niet veel andere middelen tot zijn beschikking had. Wel heeft hij, den dag na het uitspreken zijner rede, de voldoening gesmaakt, in een Duitsch blad, de vredelievende verklaringen te lezen die de Voorzitter van den Ministerraad en de minister van buitenlandsche zaken hadden afgelegd tegenover een Duitsch journalist. Maar de daaropvolgende week is niet voorbijgegaan zonder dat een vraag, in den Franschen Senaat, nog al onbescheiden, gesteld, betreffende het al-of-niet-bestaan eener militaire overeenkomst tusschen Frankrijk en Engeland, aan minister Clemenceau een ontwijkend antwoord ontlokte dat klonk als een halve bekentenis. Voortaan kon er niet meer aan getwijfeld worden, zelfs niet in Duitschland, of die militaire overeenkomst, zij moge dan nog niet onderteekend zijn, zal welhaast onderteekend worden; aan het tot-stand-komen van dit

verdrag ontbreekt blijkbaar nog maar alleen de aanleiding die het, allereerst noodzakelijk, en weldra vruchtbaar zou maken.

Ter zelfder tijde dat de Kanselier zoo goed hij kon den Rijksdag geruststelde omtrent de duurzaamheid van het drievoudig verbond, keerde baron Tschirsky van Rome naar Duitschland terug en kwam baron von Aerenthal, de nieuwe Oostenrijksch-Hongaarsche minister van buitenlandsche zaken, van Petersburg te Berlijn aan. Het toeval heeft van die verrassingen. Von Tschirsky had volstrekt geen reden om zeer voldaan te zijn over zijn Italiaansche reis. Von Aerenthal, die eenigen tijd, niet zonder vrucht, naar men zegt, te Petersburg had doorgebracht, blijft te Berlijn enkel een trein over. Deze bijzonderheid was niet geschikt om vastheid te geven aan de nog broze legende betreffende een overeenkomst tusschen de drie Keizers, die tot tegenwicht moest dienen voor het nieuwe stelsel van verdragen waarvan Engeland het middelpunt is. In werkelijkheid is er van al de elementen waaruit een ‘entente’ tusschen Duitschland, Oostenrijk en Rusland zou moeten bestaan, slechts één dat reeds duidelijk te voorschijn treedt en dat wel in staat schijnt om spoedig nog vaster vormen aan te nemen; ik bedoel dit: de politiek van den minister von Aerenthal beweegt zich in dezelfde richting als die van den vroegeren Oostenrijkschen gezant Von Aerenthal bij het Peterburgsche hof, en heeft, blijkbaar, de strekking om de banden die de regeering van den Tsaar met de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie verbinden nog nader toe te halen.

Blijft nu, in weerwil van dit alles, het drievoudig verbond nog altijd de onwankelbare grondslag der politiek van midden-Europa en de onmisbare voorwaarde voor den vrede van het geheele werelddeel? De Rijkskanselier beweert het, en de ministers van buitenlandsche zaken, in Oostenrijk en in Italië, hebben aanstonds soortgelijke verklaringen afgelegd. Tegenover die uitlatingen zou het niet goed aangaan te beweren, dat een stelsel, dat reeds menige proef heeft doorgestaan en dat onbetwistbare voordeelen heeft geschonken aan elk der drie kontrakteerende mogendheden, ernstig gevaar zou loopen van te worden verlaten. Wel wordt, in Oostenrijk, een streven merkbaar om, zooal niet het verbond zelf, dan toch de supremacie van Duitschland te bestrijden. Ook kan men in het openbaarmaken, zeer onlangs, van twee officieuse

nota's, door het ‘Fremdenblatt’ en de ‘Agence Stefani’, een teeken zien dat Oostenrijk en Italië er eenig voordeel en eenige bezuiniging in zien om hun geschillen liever onder elkaar te beslechten dan daartoe gebruik te maken van de kostbare en lastige bemiddeling van den gemeenschappelijken bondgenoot. Dit alles is waar en mag de aandacht niet ontgaan. Maar het zou onvoorzichtig zijn er uit af te leiden, zooals men gedaan heeft, dat het drievoudig verbond zelf geen reden van bestaan meer zou hebben en dat Italië het oogenblik gekomen zou achten om zich los te maken van Duitschland.

Indien de rede van von Bülow geen ander nut had gehad, zou ze toch zeker het vrij algemeen verbreide vooroordeel hebben weggenomen, dat, op de konferencie van Algeciras, Italië Duitschland ontrouw zou zijn geworden. Italië heeft, zoo goed en zoo kwaad als het ging, verplichtingen die vrij wel met elkaar in strijd waren, met elkaar in overeenstemming weten te brengen; maar bovenal heeft het zijn verplichtingen jegens zijn Duitschen bondgenoot nauwgezet vervuld. Wat is er sedert dien tijd gebeurd? Dit valt moeielijk te zeggen. De jongste redevoeringen van Fortis, von Majorana en van eenige andere politieke woordvoerders schijnen, in elk geval, te bewijzen, dat de Italiaansche regeering vast besloten is om, allereerst en tot elken prijs, oude verbintenissen na te komen. Indien eene verandering van politieke richting mogelijk scheen, zou ze zeker toch niet van Giolitti of van Tittoni uitgaan.

Zoo, tegenwoordig, aller oogen zich naar Rome wenden, dan is het veel minder naar het Italiaansche dan naar het pauselijke Rome. De naderende datum van 11 December wordt, door sommigen met nieuwsgierigheid, door anderen met bezorgdheid, afgewacht als het begin van een nieuw tijdperk in de verhoudingen tusschen de katholieke kerk en den Franschen Staat. Het is zeer waarschijnlijk dat die datum geen verandering zal brengen in den tegenwoordigen toestand. Minister Briand heeft, door een daad die - wat zeldzaam mag heeten - tegelijkertijd handig en eerlijk was, aan de onverzoenlijke katholieken en aan de kerk van Rome - als ik het zoo mag uitdrukken - den laatsten stok toegestoken. Zijn verzoenende politiek heeft de regeering het vertrouwen eener groote meerderheid doen verwerven, en zal het Vatikaan, indien het bij zijn verzet en zijn stilzwijgen volhardt, in een ongunstige posicie brengen. De

Kerk kon er eenig voordeel in zien om de tegenstandster te blijven van minister Combes; men zal moeten toegeven dat, met minister Briand, dit voordeel niet meer voor haar bestaat. Indien het voorbeeld van Frankrijk waard schijnt te worden nagevolgd, indien de scheiding ook elders sukses heeft, dan zal de eer daarvan grootendeels toekomen aan de oprechtheid en de scherpzinnigheid van den heer Briand.

Mocht men - wat voor de hand schijnt te liggen - een vergelijking willen maken tusschen de kerkelijke politiek die thans in Frankrijk wordt gevolgd en de religieuze politiek van Engeland, dan zou toch die vergelijking een vasten grondslag missen. Welke de uitslag moge zijn van den strijd die tegenwoordig in het Engelsche parlement gevoerd wordt tusschen de liberalen van het Lagerhuis en de conservatieve Lords, zeker is het dat de geweldige poging die door het republikeinsche Frankrijk gedaan wordt om den Staat en de kerken van elkaar te scheiden en om, voor goed, den godsdienst te verwijzen naar een onschendbaar, maar scherp afgebakend gebied, in ideale breedheid en in praktische strekking alle reaktionnaire bedoelingen voorbijstreeft die, in Engeland, hun verklaring vinden, minder nog in eerbied voor de tradicie dan in een voorbijgaande politieke noodzakelijkheid.

Ik zou het overbodig achten om, in dit vluchtig overzicht, het bezoek te vermelden door den Koning en de Koningin van Denemarken onlangs aan het hof van Berlijn gebracht, indien zekere Engelsche bladen niet op dien vrij onbelangrijken stap een reeks van onverwachte onderstellingen hadden gebouwd. Volgens die bladen zou de bedoeling van dit bezoek geweest zijn, om door Duitschland de ondéélbaarheid van het Deensche grondgebied te doen waarborgen, gelijk de voornaamste Europeesche mogendheden zich gereed maken om de neutraliteit van Noorwegen te erkennen. Het onvermijdelijk gevolg van die politieke daad zou dan wezen dat de Oostzee een ‘mare clausum’ werd ten gunste van Duitschland. Het zal wel onnoodig zijn op te merken dat Engeland, dat, wat Noorwegen betreft, zijn toestemming niet heeft willen geven alvorens de houding van de Zweedsche regeering te kennen, onder geen voorwaarde zou dulden dat Denemarken met het Duitsche rijk onderhandelingen op touw zette wier einddoel voor die zeemogendheid zoo uiterst nadeelig zou wezen. Het valt zelfs te be-

twijfelen of Denemarken er aan gedacht heeft zoo iets te beginnen.

Mocht men in Europa eenig nieuw teeken, eenig symptoom van verandering willen ontdekken, dan zal men, alles wel beschouwd, niet naar het Noorden den blik moeten wenden. In de Middellandsche zee, dat punt waar, ten allen tijde, alle rivaliteiten en alle begeerten elkaar hebben ontmoet, ligt nog heden ten dage, gelijk voorheen, het gansche gewicht van een strijd die zijn best doet, door redevoeringen en door onderhandelingen, om een vreedzame strijd te blijven.

24 November.

M.P.

Bibliographie.

Rembrandt's Leven en Kunst, door Jan Veth. Afl. 9 en 10. Amsterdam, Scheltema en Holkema's boekhandel.

Nog eer het Rembrandt-jaar eindigt, is deze kostelijke uitgaaf voltooid. De laatste twee afleveringen bevatten in den tekst, in beknopter redactie, hetgeen onze lezers in *De Gids* van Juli te lezen kregen onder den titel: 'Rembrandt's verwarde zaken', en verder een beschrijving en kenschetsing van des Meesters werk van 1651 tot zijn dood. Voortreffelijke stukken zijn ook hier weer onder. Zoo bij de bespreking van het Zelfportret van 1659, dat 'met de saamgevouwen handen', de beschrijving van het door het noodlot doorploegde gelaat van den man, die brandend loert op het leven, maar er niet vuurspattend meer op inslaat; zoo de bladzijden aan de *Staalmeesters*, die aan de *Jodenbruid* gewijd, en eindelijk de slotbladzijden, waarin Rembrandt's kunst nog eens wordt overzien en een volledig beeld wordt ontworpen van het werken van 'dit onrustig genie', dat 'zijn vleugels telkens stouter uitsloeg en als een eigen heil vergetend wereldontdekker, voortdurend reikhalsde naar nieuwe ongekende rijken...', het beeld van den 'rustelooze(n) speurder, die omgaat met mannen van wereldsch aanzien en geleerden, zoowel als met geuzen en slampampers', 'in zijn kunstsmaak eveneens van de grootste onbekrompenheid, van het zeldzaamst eklektisme'. Hem 'lag het leven overal geopenbaard. Aan alles waaraan hij zijn aandacht schonk, ontdekte hij nieuwe kanten. Uit het fysiek gemeenzame groef hij het psychiesch schoone op. Het is alsof hij overal een dieper grond, een waarachtiger organisme blootlegt'. En aan het slot spreekt Veth van den wonderen blik van Rembrandt's kunst, denzelfden blik dien men ook in sommige schilderijen (o.a. Jacob's zegen te Kassel) vindt, die 'dieper en verder schouwt dan onze arme, door schijn begoochelde menschenoogen, die in het eminent zichtbare het onzienlijke, in het scherp geduide het bovenzinnelijke vertolkt.' En tusschen dat verklarend en openbarend proza staan weer voortreffelijke reproducties van de *Jodenbruid*, *David en Saul*, het *Zelfportret* van 1659, de *Dame met de papegaai* (die wij in Leiden hebben kunnen bewonderen) en andere.

De Rembrandt-commissie, die tot deze uitgaaf het initiatief nam, Dr. Jan Veth en de uitgevers verdienen warmen dank voor het tot stand brengen van dit prachtwerk.

Anthologie des poètes français contemporains 1866-1906, par G. Walch Préface de Sully Prudhomme. Paris, Ch Delagrave. - Leyde. A.W. Sijthoff.

Voor de uitgaaf van een bloem-

lezing van Fransche dichters de medewerking, in den vorm van een uitgebreide inleiding, te kunnen verkrijgen van een dichter als Sully Prudhomme, den schrijver van de *Réflexions sur l'art des vers* en van *Testament Poétique*, is een buitenkansje dat de heer Walch terecht zich niet heeft laten ontgaan. Geeft dit op zich zelf reeds aan dit boek een bijzonder cachet, de Fransche académicien was bijzonder gelukkig in de wijze waarop hij zich van zijn taak kweet. Niet alleen dat hij een duidelijk overzicht geeft van de evolutie der Fransche poëzie van André Chenier tot de opkomst van de *Parnasse*, en, als oud Parnassien, uiteenzet wat hij en zijn mcdestanders wilden, met groote helderheid en beslistheid verdedigt Sully Prudhomme uitvoerig zijne meer behoudende theoriën in zake poëzie tegenover de vertegenwoordigers der jongere dichtschool. Merkwaardig is het voor wie weten hoe de dichter van *La Justice* en *Le Bonheur* getracht heeft de poëzie der wijsbegeerte en der wetenschap te schrijven, hem de opmerking te hooren maken hoe weinig de groote veroveringen van de wetenschap onzer tijden de dichters hebben weten te bezielen...

In dezen bundel, die begint met Théophile Gautier en eindigt met Clovis Hugues (geb. 1851), en dus, waar de verzamelaar belooft ons poëzie te zullen voorzetten van 1866 tot 1906, noodzakelijk door een tweeden zal moeten worden gevolgd, geeft de heer Walch ons een schat van gedichten, met smaak gekozen. In het biographisch en bibliographisch gedeelte, dat een ruime plaats beslaat, toont zich de verzamelaar zeer ‘gedocumenteerd’: de feiten en bijzonderheden hier bijeengebracht, geven aan het boek een bijzondere waarde.